वाचस्पत्यम्

VĀCASPATYAM

Sri Taranatha Tarkavachaspati

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

नई दिल्ली

Bharat

3

वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

कालिकातास्थ गवर्नमेन्टसंस्कृतमहाविद्यालय-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-
श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण

सङ्कलितम्
तेनैव संस्कृतम्

तृतीयो भागः

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली-११० ०५८

प्रकाशक :

प्रो. वी. कुटुम्ब शास्त्री

निदेशक

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी

नई दिल्ली-११० ०५८

पुनर्मुद्रित संस्करण, २००२

मूल्य : रु० ८०९.०० (छः भागों का सेट)

मुद्रक

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के. ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

गोलघर (मैदागिन) के पास

पोस्ट बॉक्स नं० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८ (आफिस), ३३४०३२ एवं ३३५०२० (आवास)

e-mail : cssoffice@satyam.net.in

VĀCASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranatha Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

Vol. III

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi - 110 058

Publisher

Prof. V. Kutumba Shastri

Director

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi - 110 058

Reprinted, 2002

Price : Rs. 809.00 (Set of six vols.)

Printer :

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Near Golghar (Maidagin)

Post Box No. 1008, Varanasi-221 001 (India)

Phone : Off. 333458, Resi. : 334032 & 335020

e-mail : cssoffice@satyam.net.in

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।	
अ	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	एकमात्रोह्रस्वः	कण्ठः	विवृतम्	संवारनादघोषाः	अल्पप्राणश
आ	उदा० ३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठः	विवृतम्	संवारनादघोषाः	अल्पप्राणश
अ३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	सः	तत्	ते	सच
इ	उदा० ३	एकमात्रोह्रस्वः	तालु	तत्	ते	सच
ई	उदा० ३	२द्विमात्रोदीर्घः	तत्	तत्	ते	सच
इ३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	तत्	तत्	ते	सच
उ	उदा० ३	एकमात्रोह्रस्वः	ओष्ठौ	तत्	ते	सच
ऊ	उदा० ३	द्विमात्रोदीर्घः	तौ	तत्	ते	सच
उ३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	तौ	तत्	ते	सच
ऋ	उदा० ३	एकमात्रोह्रस्वः	मूर्धा	तत्	ते	सच
ॠ	उदा० ३	द्विमात्रोदीर्घः	सः	तत्	ते	सच
ऋ३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	सः	तत्	ते	सच
ऌ	उदा० ३	एकमात्रोह्रस्वः	दन्तमूलम्	तत्	ते	सच
ऌ३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	तत्	तत्	ते	सच
ऋ॒ऌ॒	दीर्घाभावेऽपि सकारद्वययोगात्	द्विमात्रता	दन्तमूलम्	तत् ईषत्स्पृष्टं च	ते	सच
ए	उदा० ३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठतालुनी	विवृतम्	ते	सच
ए३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते	सच
ऐ	उदा० ३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठतालुनी	तत्	ते	सच
ऐ३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते	सच
ओ	उदा० ३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते	सच
ओ३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते	सच
औ	उदा० ३	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते	सच
औ३	उदा० ३	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते	सच
एषामनुनासिकत्वे	उदा०	यथास्थानम्	यथास्थानं नासिकाऽपि	तत्	यथास्थानं	बाह्याः
अनुस्वारस्य	ं	ं	नासिका	स्पृष्टम्	संवारनादघोषा	महाप्राणश
: विसर्गस्य	ः	ः	कण्ठः	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा	महाप्राणश
+क+ख	ँ	ँ	जिह्वामूलम्	स्पृष्टम्	विवारादयः	महाप्राणश
ँप ँफ	ँ	ँ	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	विवारादयः	महाप्राणश
क	ं	अर्द्धमात्रा	कण्ठमूलम्	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा	अल्पप्राणश
ख	ः	अर्द्धमात्रा	तत्	तत्	विवारादयः	महाप्राणश
ग	ं	सा	तत्	तत्	संवारनादघोषा	अल्पप्राणश
घ	ं	सा	तत्	तत्	संवारादयः	महाप्राणश
ङ	ं	सा	तत् नासा च	तत्	संवारादयः	अल्पप्राणश
च	ं	अर्द्धमात्रा	तालु	तत्	विवारादयः	अल्पप्राणश
छ	ं	सा	तत्	तत्	विवारादयः	महाप्राणश
ज		सा	त	तत्	संवारादयः	अल्पप्राणश

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	०	अर्द्धमात्रा	कण्ठः	स्पृष्टम्	संवाराद्यः महाप्राणश्च
आ	०	द्वे मात्रे	कण्ठः नासा च	तत्	संवाराद्यः अल्पप्राणश्च
इ	०	द्वे	तालु	तत्	विवाराद्यः अल्पप्राणश्च
ई	०	द्वे	तालुः	तत्	विवाराद्यः महाप्राणश्च
उ	०	द्वे	ओष्ठौ	तत्	संवाराद्यः अल्पप्राणश्च
ऊ	०	द्वे	ओष्ठौ	तत्	संवाराद्यः महाप्राणश्च
ऋ	०	द्वे	मूर्द्धा	तत्	विवाराद्यः अल्पप्राणश्च
ॠ	०	द्वे	मूर्द्धा	तत्	विवाराद्यः महाप्राणश्च
ऌ	०	द्वे	दन्तमूलम्	तत्	विवाराद्यः अल्पप्राणश्च
ॡ	०	द्वे	दन्तमूलम्	तत्	विवाराद्यः महाप्राणश्च
ए	०	द्वे	कण्ठतालु	तत्	संवाराद्यः अल्पप्राणश्च
ऐ	०	द्वे	कण्ठतालु	तत्	संवाराद्यः महाप्राणश्च
ओ	०	द्वे	कण्ठौष्ठम्	तत्	संवाराद्यः अल्पप्राणश्च
औ	०	द्वे	कण्ठौष्ठम्	तत्	संवाराद्यः महाप्राणश्च
ह	०	द्वे	कण्ठः	तत्	संवाराद्यः महाप्राणश्च
य	०	द्वे	तालु	ईषत् स्पृष्टम्	विवाराद्यः अल्पप्राणश्च
र	०	द्वे	मूर्द्धा	ईषत् स्पृष्टम्	विवाराद्यः अल्पप्राणश्च
ल	०	द्वे	दन्तमूलम्	तत्	ते सघ
व	०	द्वे	दन्तौष्ठौ	तत्	ते सघ
ञ ण न म ङ	०	द्वे	यथास्थानं नासाऽपि	तत्	ते सघ
श	०	द्वे	तालु	अर्द्धस्पृष्टम्	विवाराद्यः महाप्राणश्च
ष	०	द्वे	मूर्द्धा	तत्	ते सघ
स	०	द्वे	दन्तमूलम्	तत्	ते सघ
ह	०	द्वे	कण्ठः	अर्द्धस्पृष्टम्	संवाराद्यः महाप्राणश्च
क ख ग घ ङ पवर्गान्ताम्		द्वे	यथास्थानं नासिका च	स्पृष्टम्	यथाप्राप्तं बाह्याः
क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म			उरः यथास्थानञ्च	यथाप्राप्तम्	संवाराद्यः महाप्राणश्च

उदात्तादीनां स्वयं चिह्नानि तु अर्द्धरेखाचिह्नितः अकारादिवर्णः उदात्तः, अधोरेखाचिह्नितः अनुदात्तः, अर्द्धाधोरेखारहितः स्वरित इति । तत्र अचामेव स्वरकृतविभागः, न तु व्यञ्जनानां तेषामनुदात्तादिस्वराभावात् ।

स्वरवर्णविभागादि ।

स्वरवर्णा अकारादयः औकारान्ताः गिद्यामते द्वात्रिंशतिस्त्रयोविंशतिर्वा "स्वरा विंशतिरेकश्च" "दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लकारःप्लुत एव चेति" च गिच्छोक्तेः । तथाहि ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन अ, इ, उ, ऋ, ऌ इत्येते द्वादश लकारः ह्रस्व एव तस्य दीर्घाभावात् । ए, ऐ, ओ औ, इत्येते दीर्घप्लुतभेदात् अष्टौ इत्येकविंशतिः लृकारस्य लकारद्वययुक्तत्वेन ईषत्स्पृष्टतया दुष्पृष्टत्वेन द्वात्रिंशतिः प्लुतत्वे त्रयोविंशतिर्भेदाः स्थूलाः । तेषां च प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः त्रैविध्येन ६६ भेदाः ६६ वा भेदाः । पुनस्तेषामनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां द्वैविध्यात् १३२ । १९८ वा सूक्ष्मा भेदाः सर्वेषाञ्चैषां स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वरशब्दवाच्यता ।

तन्त्रमते तु अनुस्वारविसर्गसहिताः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, इत्येते दश ए, ऐ, ओ, औ, इत्येते चत्वारः इत्येते षोडश । पाणिनीयमते लृकारस्य यथा दीर्घत्वाभावेऽपि लकारद्वययुक्त ह्रस्वलृकारैकमात्रया द्विमात्रतसाम्यात् दीर्घत्वव्यवहारस्तथा लृकारादिशब्दे उक्तः । अनुस्वारविसर्गयोश्च अत्तरसमाम्नायसूत्रेषु अ, इ, उण्, इत्यादिषु माहेश्वरेषु चतुर्दशसु सूत्रेषु आम्नानाभावेऽपि भाष्यकृता अष्टसूपसंख्यानेऽपि न स्वरवर्णत्वम् "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इत्युक्त्या स्वयंविराजमानत्वाभावात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाभावाच्च । तयोः स्वरवर्णत्वाभावेऽपि अष्टसूपसंख्यानस्य णत्वणत्वकार्यार्थम् । तेन हवींषि इत्यादौ अनुस्वारव्यवधानेऽपि णत्वम् । अत्र च नुमस्थानिकानुस्वारस्यैव निमित्तता न तद्विशिष्टस्य, तेन हुहिंसु पुंसु इत्यादौ न णत्वम् । णत्वं तु सर्वानुस्वारव्यवायेऽपि तेन लंहणं लंहणमित्यादौ णत्वम् "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीत्युक्तेः तत्र अड्ग्रहणेनैवानुस्वारप्राप्तेरनुस्वारमात्रव्यवाये णत्वार्थं नुम्ग्रहणम् न तु णत्वदत्व नुमस्थानिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तोदाहृतौ णत्वम् । सर्वेषां स्वरवर्णोच्चारणे विहृतं दूरावस्थानरूपम् आभ्यन्तरप्रयत्नः "विहृतमूष्मणां स्वराणाञ्च" इति "अघोऽस्पृष्टाः इति चोक्तेः । एषां बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनादसंवाराः "कण्ठ्यास्ते तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः" इत्युक्तेः । यथा चैषां दूरावस्थानं तथा सरलायामक्षाभिज्ञं तच्च आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दे उक्तम् । एतेषामुच्चारणस्थानानि प्रदर्श्यन्ते । अ इति वर्णः कण्ठमूलोच्चार्यः "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इत्युक्तेः । तत्र अ इति ह्रस्ववर्णः एकमात्रत्वात् । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधा, त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकरूपद्वैविध्यात् षड्विधः । एवं आ इति दीर्घः द्विमात्रत्वात् तस्य च तथैव षड्विधत्वम् । अ३प्लुतवर्णः त्रिमात्रत्वात् तस्यापि उक्तरीत्या षाड्विध्यम् तथा च अत्र एते अष्टादशानां संज्ञा पारिभाषिकी कारतकारपरत्वे स्वरूपपरता । एवम् इ, इति तालव्यः "इचुयशानां तालु" इत्युक्तेः । तस्यापि इ,ई,इ३ इति ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्यष्टादशविधता । तथाच इ, इति अष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । उ इति वर्ण ओष्ठ्योचार्यः "ओष्ठजावुपू" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् त्रिविधः तेषां प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्यष्टादशविधता । एवञ्च उ, इत्यष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऋ, इति मूर्द्धस्थानोच्चार्यः "ऋटुरषानां मूर्द्धा" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः त्रिधा एकमात्रत्वादिभेदात् । तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् अष्टादशविधता । "ऋलवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्" इत्युक्तेः ऌकारस्य वक्ष्यमाणद्वादशभेदसहिता अष्टादशभेदाः तेन ऋ इति ऋं यतां संज्ञा इति भेदः । तपरत्वे कारपत्वे च स्वरूपपरता । ऌवर्णः दन्तमूलोच्चार्यः "ऌतुलसानां दन्तः" इत्युक्तेः तस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वप्लुतभेदेन द्वैविध्यम् तयोश्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् द्वादशविधतेति ऌवर्णः द्वादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । अ,इ,उ,ऋ,ऌ, इत्येषां वर्णपरत्वे अष्टादशादीनामुक्तानां संज्ञा । अधिकं सूचीपत्रे द्रष्टव्यम् एतच्छब्दादौ उक्तवर्णाभिधाने दर्शितास्तेऽत्र क्रमेणोच्यन्ते यथा

अ "अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटं चैकमात्रकः । पूर्णोदरी सृष्टिमेषौ सारस्वतप्रियंवदः । महाग्राह्मी बालदेवो धनेशः केशवोऽमृतम् । कीर्त्तिर्भक्तिर्वागीशो नरकारिर्हरोमरुत् । ब्रह्मा रामानुजोहस्त कामस्य प्रणवाद्यकः । ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशीवासिनी वियत् । विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिथिरश्विनी । अर्कमण्डलं वर्णाद्यो ब्राह्मणः कामकर्षिणी" ।

आ "आकारोविजयोऽनन्तोदीर्घच्छायोविनायकः । क्षीरोदधिपयोदश्च पाशोदीर्घासृष्टत्तके । प्रचण्डएकजोरुद्रो नारायणस्त्रिभेश्वरः । प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकौ । पितामहोहिठान्तोभ्रूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः । द्वितीया मानदा कायी विघ्नराजः कुजोवियत् । सुरान्तकश्च हृदयश्चाङ्कुशोभगमालिनी ।

इ "ईःस्त्र च्छा बालमनो विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः । सुमितः सुन्दरोधीरः कोटरी कोटरःपयः । भ्रुमध्योमाधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रश्च नासिका । शान्तः कान्तिः कामिनी च कामोविघ्नविनायकः । नेपाली भरणीरुद्रोनित्यक्लिन्ना च पावकः" ।

ई "ईर्मूर्त्तिःस्त्री महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् । गोविन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः । विष्णुर्लक्ष्मीर्महेशश्च वह्निशुद्धःपरापरः । कालोत्तरी भैरवण्डा रतिश्च पाण्डुवर्द्धनः । शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी । वैष्णवी वल्लवी जिह्वा कामकला मनादिका । पावकः कोटरः कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका । कुचद्वन्द्वं तर्ज्जनीयो यात्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ।

उ "उः शङ्करोवत्सलाक्षो भूतःकल्याणवाचकः । अमरेशोदक्षकर्णः शङ्खकोमोहनः शिवः । उमःप्रभुर्धृतिर्विष्णुः विश्वकर्म्मा महेश्वरः । गलुग्नश्च कटिः पुष्टिः पञ्चमी वह्निवासिनी । कामधृः कमलावेशो मोहिनी विघ्नहृन्मही । तटस्थः कुटिला श्रोत्रं पारहीनो वृषोदरः" ।

ऊ "ऊःकण्ठकोरतिः शान्तिः क्रोधनोमधुसूदनः । कामः राजकुजेशश्च महेशोवामकर्णकः । ऊर्ध्वोगोभैरवः स्त्रक्षो दीर्घबोधा सरस्वती । विलासिनो विघ्नकर्त्ता सलज्जो रूपकर्षिणी । महाविद्येश्वरी षष्ठी षण्डोभूःकान्यकुब्जकः" ।

ऋ "ऋःसुदीर्घसुखी रुद्रोदेवमाता त्रिविक्रमः । भारभूतिः क्रिया क्षारोरेचिका नासिका धृतिः । एकपादः शिरोमाला मण्डना शान्तिनी जलम् । कर्णः कामलता मेघोनिष्टत्तिर्गणनायकः । रोहिणी शिवदूती च पूर्णा गिरिश सप्तमी" ।

ॠ "ॠःक्रोधी तिथीशोवाणीवामनो गोसखी धृतिः । ऊर्द्धसुखो निशानाथः पद्ममाला विनष्टधीः । शशिनी मोचिका श्रेष्ठ दैत्यमाता प्रतिष्ठिता । एकदन्तात्रयोमाता त्वद्विजा सिद्धनोदया । कोमला श्यामला मेधा तारकापतिरष्टमी । ब्रह्मात्रयमरकीलाले पावकोगलत्मक पुना ।

ऌ ऌःस्थाणुः श्रीधरः गुडो मेघोधूम्रो वकोवियत् । देवयोनिर्दण्डगण्डोरुद्रः काकोदरी शुभा । शान्तिकृत् स्वस्तिका शक्तो माया च श्यामरी शुभा । विश्वेश्वरी दीर्घजिह्वा महास्त्री खाङ्गली परा । चन्द्रिका पार्थिवोघूम्रा दिदन्तः कामवर्द्धनः । शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायतलोचनः । चित्तस्याकर्षणकरी तुरीया कुलसुन्दरी" ।

ॡ ॡकारः कमलाकर्षी हृषीकेशोमधुव्रतः । ॡक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डोरुद्रःकामोदरी शुभा । दशमी स्थिरोमाता नीलपीतोमजाननः । कामिनी विश्वपः कालोनित्यशुद्धः शुचिः क्षती । सूर्य्योधैर्य्याकर्षिणी च एकाक्षी दनुजप्रसूः" । एकारादीनां वाचका तत्तच्छब्दे उक्ता । एषामधिष्ठातृदेवतास्च तत्रैवोक्ता यथा "एकारे भीषणा कीर्त्तिर्विद्युज्जिह्वेति कीर्त्तिता । ऐकारे तामसी कालजिह्वाया कालभैरवी । ओकारे गर्जिनी चण्डा घोरा रुद्रभयङ्करी । औकारे रूचिनी ख्याता चण्डोग्रा धूम्रभैरवी । अंकारे कालरक्तास्या प्रचण्डा चण्डवल्लभा । विद्या ह्यूकारगा प्रोक्ता तालजङ्घा कपालिनी । अःकारे कालिका देवी पिङ्गकालो भयङ्करी । कारे स्यान्मङ्गारोग्नी ज्वालिनी योगिनोत्यपि । संहारिणी लृकारे स्यान्मेघनादोग्रवासिनी । रुद्रचण्डा कालरात्री लृकारे च कपालिनी" । एकारादीनामधिष्ठातृदेवताश्च एकारादिशब्दानामादौ दर्शिताः अकारादीना ध्येयरूपञ्च कामधेनुतन्त्रे दर्शितं यथ

अ "शृणु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यंवरानने ! । शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोशमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितम् । निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमत् । विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपकम्" ।

आ "आकारं परमार्श्यं शङ्खज्योतिर्मयं प्रिये ! । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ! । पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डलीम्" ।

इ "इकारं परमानन्दं सुगन्धकुसुमच्छविम् । हरिब्रह्ममयं वर्णं सदारुद्रयुतं प्रिये ! । सदा शक्तिमयं देवि ! गुरुब्रह्ममयं तथा । सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् । हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् । इकार परमेशानि ! स्वयं कुण्डलीमूर्त्तिकम्" ।

ई "ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलीम् । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं पीत विद्युल्लताकृतिम् । चतुर्वर्णमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा" ।

ऌ "ऌकारं परमेशानि ! अधःकुण्डलिनीं स्वयम् । पीतचम्पक-सङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

ॡ "षड्भुजेन्द्रसमाकारमूकारं परकुण्डलीम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा । धर्मार्थकाममोक्षस्य सदा सुखप्रदायकम्" ।

ऋ "ऋकारं परमेशानि कुण्डलीमूर्त्तिधारकम् । अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ! । सदाशिवमयं वर्णं सदा-ऽऽश्वरसंयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा । रक्त विद्युल्लताकारमकारं प्रणमाम्यहम् ।

ॠ "ॠकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयम् सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये ।

ऌ "ऌकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीं परदेवताम् । अत्र ब्रह्माद्यः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् । विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा ।

ॡ ॡकारं परमेशानि ! पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्व्वर्गप्रदं देवि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । एकारादीनां ध्येयरूपाण्येकारादिशब्देषु उक्तानि" ।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

व्यञ्जनवर्णाः त्रिविधाः स्पर्शान्तस्थोष्मभदात् तत्र कादयो मावसानाः स्पर्शाः, यरलवा अन्तःस्था शषसहा ऊष्माणः । "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णोमूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति शिक्षोक्तेः सर्वेषां वर्णानां प्राणवायुजन्यत्वम् । तथाहि चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमनःकरण मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितानलस्तत्स्थलस्थानिलचालनाय प्रभवति तच्चालितेनानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततोनाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति कीर्त्यते एतद्दृश्यस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नाऽस्मदीयस्तुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यत्युच्यते सा च स्वकर्णविधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या । ततो मूर्द्धपर्य्यन्तमाक्रमता तेन आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन ततः परावृत्य मुखविवरे कण्ठादितत्तत्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । इत्येवं वर्णोत्पत्तिस्तेषाञ्च विभागः पञ्चधा तद्यथा स्वरतः१ उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् ऋचां त्रैविध्यम् तथाकालतोऽपि २त्रैविध्यम् "उदात्तमनुदात्तञ्च स्वरितञ्च स्वरास्तथा । ह्रस्वोदीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियता ऋचि" इत्युक्तेः ऋचामेव स्वरवत्त्वात्तद्यावत् कालस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि ऋचामेवोक्तस्तथापि "एकमात्रोभवेद् ह्रस्वोद्विमात्रोदीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतोज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्" इत्युक्तेः व्यञ्जनानामप्यर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात् कालकृतविभागोऽस्त्येव । मात्राकालस्तु "दशगुर्वक्षरैः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका" इत्युक्तेः विनाडिकायाः पलात्मिकायाः षष्टितमभागरूपकालार्द्धभागो मात्रा "द्विमात्रो दीर्घ उच्यते" इत्युक्तेः दीर्घस्य गुरुतया पलषष्टितमभागत्वात् तथा च १५ पञ्चदशानुपलात्मककालः अर्द्धमात्राकालः त्रिंशदनुपलात्मकः कालः एकमात्राकालः, विपलात्मकः कालः द्विमात्राकालः सार्द्धविपलात्मक कालः त्रिमात्राकालः । तत्तत्कालोच्चार्य्यत्वात् वर्णानां कालकृतविभागवत्त्वम् । इयांस्तु विशेषः स्वराणामिव व्यञ्जनानां न ह्रस्वादिविभागः किन्तु सर्वेषामर्द्धमात्रत्वमेवेति । स्थानतो(३)विभागो यथा "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु चेति" सामान्यत उक्ता वर्णभेदेन स्थानविशेषः शिक्षायामुक्तः यथा "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं विजानीयात् कण्ठ्यमाङ्खरसंयुतम् । कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । वूर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा लृत्या लृतुलसाः स्मृताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । ए ऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठौष्ठजौ स्मृतौ । अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयो

र्भवेत् । ओकारौकारयोस्तद्वदिति" "अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इति च। यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे तालव्यादिव्यापारोऽधिकोऽप्यपेक्षित इति तन्मात्रामात्रजन्यत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम् । "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य कण्ठमूलीयत्वम् कण्ठव्यव्यहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया भाक्त एव तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेऽपि दन्त्यत्ववत् अन्यथा भग्नदन्तस्य तदुच्चारापत्तेः । जिह्वामूलीयस्य आश्रयस्थानभागित्वेनोक्तेः तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानत्वौचित्यात् । दन्तोष्ठ्योवकृत्यादावुभयोरेव वकारस्थानत्वं नतु प्रत्येकस्य तथासति दन्त्यौष्ठ्यइत्येव परिभिद्येत । अतस्तस्य दन्तौष्ठ्यभवकार्य्यभाक्त्वम् एवमन्येऽपि द्रष्टव्यम् । यमानां प्रातिशाख्यप्रसिद्धानां ङञणनमँ इत्येषां यम्प्रत्याहारसंज्ञाबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते । तत्र च यमेत्युपलक्षणम् "अमोऽनुनासिका नद्यौ" इत्युक्त्या हकाररेफभिन्नानाम् अम्प्रत्याहारबोधितानाम् नासिकास्थानत्वविधानात् नासामनुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिक शब्दव्युत्पत्त्या नासिकास्थानत्वप्राप्तेश्च । तत्र नद्याविति पुनः हकाररेफयोः पर्य्युदासः । "मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः" पा० सूत्रे मुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया यमानामुभयस्थानत्वम् । अयोगवाहा अनुस्वाराः विसर्गाश्च जिह्वामूलीयोपाध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थान भागित्वम् । आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाम्रियन्ते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विसर्गस्य कखयोः परयोर्जिह्वामूलोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता समुच्चेया । पफयोः परयोरोष्ठोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेनोपाध्मानीयता । उच्च पच्च आध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मानशब्द ओष्ठवचनः । तत्स्थानोच्चार्य्यत्वादन्वितनामता चावधेया । अतएव कौमुद्यां "जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपाध्मानीयस्योष्ठौ" इत्युक्तम् । यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारः तालव्यादौ वर्णाभिव्यञ्जकवर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव । तत्तत्स्थानेषु जिह्वाद्यादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाद्यादिस्थिते तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नवाच्ये स्पृष्टतादावेव करणत्वव्यवहारः इति भट्टपायां स्थितम् ।

प्रयत्नाः ४ आभ्यन्तरप्रयत्नाः अनुप्रदानानि ५ बाह्यप्रयत्नास्तरपि वर्णानां विभागः । तत्र वर्णभेदे प्रयत्नभेदादिकं बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नस्वरूपनिरूपणपूर्व्वकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निरूपितं यथा

आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनः, बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः । तथा हि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहत्य वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च उत्पादयति तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तालुादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नः, यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, तेषां समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता इत्येवनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदैः वर्णानां भेदाः । अतएव इचवर्गयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि यवर्णोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थाने जिह्वाग्रादीनां सम्यक्स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत्स्पर्शः, यकारोच्चारणे समीपावस्थानम् इवर्णोच्चारणे दूरावस्थानमिति भेदः । एतेषां चाभ्यन्तरत्वम् ओष्ठप्रभृतिकाकलीध्वनिजनकाकलस्थानपर्य्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां प्रागुक्तस्पर्शादिचतुष्टयरूपाभ्यन्तरकार्य्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम् । विवारसंवारौ तु गलबिलस्य विकाशाविकाशात्मकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेचनीयम् ।

अथ वर्णभेदेनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदस्तावदभिधीयते । तत्र कादिमावसानानां स्पृष्टता, अतएव तेषां सम्यक्स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता । यणः ईषत्स्पृष्टता । तेषाञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेष्वपि यशसहानां वर्ग्याणाञ्च मध्यस्थितत्वेन चान्तःस्थाशब्दवाच्यता । शसयहानाम् अचाञ्च विवृतता । शषसहानाञ्च ऊष्मशब्दाभिधेयवायुप्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता । अचाञ्च स्वयंराजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता "अचः स्वयं विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तमनुदात्तञ्च स्वरितञ्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वोदीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियमा अचि" इति चोक्तेः । तत्र ह्रस्वस्य संवृतता । "संवृतं स्वैकमात्रं स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृतत्वं । तत्र मूलं "अचोऽस्पृष्टा यणस्तीषत्स्पृष्टाः शसरूषा ।

षेषाः स्पृष्टा हस्वः मोक्षा" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अतश्चः स्वर्णाभावरूपविवृततत्ववन्तः यणः यरलवास्त्वीषत् स्पृष्टा इत्यर्थः नेमस्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा वर्णादर्द्धविवृताः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" इत्येकशाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः। बाह्यप्रयत्नास्तु व्यान्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिनइति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेश इति "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् वक्ष्यमाणधर्म्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्।

बाह्याः प्रयत्नाश्चाष्टविधाः काकलकाधास्यलगलविल सङ्कोचविकाशश्वासोत्पादकध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पमहत्त्वरूपकार्य्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो मन्तव्याः। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्व्यञ्जनभिव्यङ्क्ष्य यत्रविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादास्यबहिर्द्वैधकार्य्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "खयां यमाः खयः+कँपौ विसर्गः शरएव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विदुस्ततः। कण्ठ्यम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगायणश्चाल्पाणवः स्मृताः" इतिसिद्धान्तकौमुद्युक्तदिशावसेयाः। खयां स्थाने जाता ये यमाः कँ खँ गँ घँ ङ इत्येते प्रातिशाख्यप्रसिद्धाः खयः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गाः शरः यमाश्च एते श्वासा अघोषाः कण्ठं विवृण्वन्ति च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादरूपबाह्यप्रयत्नवन्तः। वर्गीयप्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः पूर्व्वोक्ताः प्रथमतृतीयवर्गजातयमाश्च यतः अरलवाः एते अल्पप्राणास्त्रिकाः सर्व्वे महाप्राणाः इति विवेकः।

तदेवं परस्परविभाजकैर्बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नैः स्वरकान्तविषैर्वर्णानां परस्परविलक्षणरूपता। प्रायेण हि वर्णाः परस्परतश्चैव कञ्चिद्विशेषम् विलक्षणतामासाद्यन्ति तत वर्णविभाजकानि रूढीयन्ते ह्यन्यानि

काव्यादौ विन्यस्तवर्णानां फलमुक्तं दण्डिना० टी० यथा गद्यप्रसङ्गेनाक्षरगुम्फिरित्यभिधीयते "अक्षरे परिस्फुटे च नायको भूतिमच्चात इत्यक्षरस्फुटतावश्यकत्वात्। "अवश्यात् अक्षरोत्पत्तिर्भवति ग्रामिवर्षाङ्गनगतान्युपपादयति, शरभस्खलनात् वराहतात्। तथाह्येव: सौख्यं डज्झणरहितादक्षरगणात् पदादौ विन्यासात् भरवह लपूर्वैर्विरहितात्"। भरवहलास्तत्पूर्वाश्च यान्यक्षराणि तैर्विरहितादित्यर्थः। हलवर्णानां फलान्युक्तानि तत्रैव। "कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति, विषयोङ्, स्तथा चः सुखं, छः प्रीतिं, जोभित्रलाभं, झषमरणकरौ ञ्जो, टठौ खेददुःखे,। डः शोभां, ढो विशेषां, भ्रमणमथ च णस्तु खं, थस्तु युद्धं, दो, धः, सौख्यं, ह्रद, नः, सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः। या लक्ष्मीं, रस्तु दाहं, व्यसनमथ लवौ यः सुखं, वस्तु खेदं, शः-षौ सौख्यं, ह्रस्तु खेदं, विलयमपि च क्षः, त्रः श्रमर्द्धिं करोति। संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्णविन्यासयोगं पद्यादौ, गद्यवक्त्रे, यदसि च सकले, प्राक्तनादोषमोऽयम्"। एतेषां फलाधारनिरूपणमपि तत्रैव "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत्। अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम्"। तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्तः। "देवता वर्ण्यते यत्र काव्ये काव्येश्वरैः। मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः"।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि।

क

व्यञ्जनवर्णभेदः ककारः कण्ठ्यः वर्गप्रथमः। तस्य तन्त्रे वाचकाः शब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा। "कः कौ धीयो महाकाली कामदेवःप्रकाशकः। कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवोजयानदः। चक्री प्रजापतिः सृष्टिर्दक्षस्कन्धो विधात्मभूः। अनन्तः पार्थिवोविन्दुस्तापिनी परमात्मकः। वर्गाद्यश्च सुखी ब्रह्मा वर्णाद्योऽग्निःशिवोजलम्। माहेश्वरी तथा पुंसं मङ्गलस्मरणं करः। शिवाकामेश्वरी सुखः कामरूपो गजेन्द्रकः। श्रीपुरंरमणोरङ्गः कुसुमा परमार्थकः"।

क पु० कै-शब्दे कच-दीर्घो वा ड १ब्रह्मणि २विष्णौ ३कामदेवे ४ अग्नौ ५वायौ ६यमे ७सूर्य्ये ८आत्मनि ९दक्षे-प्रजापतौ १०राजनि ११कामपत्न्यौ १२मयूरे" मेदि०। १३विहगे शब्दचि०। १४चित्ते १५देहे १६काले १७धने मेघे १८शब्दे अनेकार्थकोषः १९प्रकाशे च एकाक्षरकोषः। २०शिरसि न० "ह्रस्वाभीष्टो द्विरुन्मृज्य

चैकेन ताडयेत् करम् । सुखप्राप्तनेत्रमोचनाभ्युरक्षं भुजौ क्रमात्" तन्त्रसारः कं शिरः २।जले २२सुखे च न० मेदि० २२केशे पु० धरणी । तत्र ब्रह्मणि "दिवाकीर्त्तप्रचेतोऽग्निबभ्रोन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" या०ति०। कः ब्रह्मा। तट्टीका "कस्मै त्वा काय त्वा" यजु०२०,४। काय सुखाय प्रजापतये इत्येके। "कस्यासि कोनामार्षीति प्रजापतिर्वै कोनाम" शत० ४,५,६,४ । "कवत्योयाज्यानुवाक्या कोहि प्रजापतिः" ६,२,२,५, प्रजापतिर्वै कस्तस्मा एवैतद्दिमां वषट्करोति" ६,४,२,४ । दक्षप्रजापतौ "ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनोतः स्वयम्भुवा । षष्टिं च जनयामास दुहितॄःपितृवत्सलाः । दश धर्म्माय कायेन्दोर्विंषट् त्रिनव दत्तवान्" भाग० ६,३,२०, काय दक्षप्रजापतये विषट्हादश।"खेभ्यस्तु च्छन्दांस्यृषयो मेढ्रतः कः"भाग०८,५,२८। कः प्रजापतिः। "यस्मात्पितामहोभूतः प्रभुरेकः प्रजापतिः । ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ" भा०आ०१अ० । "मारीचमाशु विशिखेन यथा कश्यपः"६,६,१० कं दक्षम् । सुखे "प्राणो ब्रह्म कँ ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच जानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न जानामीति तेऽहोचुः यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति" छा०उप० । अत्र सुखस्वरूपतया ब्रह्मरूपत्वम् । यथाह तद्भाष्ये "तमेवमुक्तयन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यूचुः ऊचुः यद्वाव यदेवयं कमवोचाम तदेव खमाकाश इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसुखाद्विवर्त्तितं खाख्येनैव विशेष्यमाणसुत्पन्नं रक्षादिभ्यः । यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि एवञ्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खाद्विवर्त्तितं खाख्योत्पन्नवदेव"। अत्र कंशब्दएव मान्नाव्ययम् इत्यन्ये । जले "के यवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणोहर्षमुपागतः" विदग्धमु० । "के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयम्" सा० त० । कः देवताऽस्य अण् । "कस्येत्" पा० इत् इञ्च । काय प्रजापतिर्दैवते विवाहभेदे । "स्त्रीं स्त्रीन् कावोढजासुतः" मनुः ।

कंय त्रि० कमित्यव्ययम् सुखार्थकं तदस्त्यस्य य । सुखान्विते

कंयु त्रि० कंव इत्यस्य त्रि० सर्व्वत्र वा यशि परे तस्य नुनासिको यँकारवँकारौ

कंवूल न० नाडकरोगोक्ते वर्षलग्नकालिकग्रहयोगभेदे कवूल कंवूलमप्यत्र । तत्स्वरूपादिर्निरूपणं तत्रैव यथा "कार्श्यलग्ने यथोरित्यशालादिस्थितशालतः । कंवूलं चेष्ट-

मध्यादिभेदैर्नानाविधं स्मृतम् । यदीन्दुः स्वस्फोऽस्यस्यादथौ लग्नकार्य्यगैः । इत्यशाली कवूलं तदुत्तमोत्तमसुच्यते । स्वीयस्फुटांशाङ्कभागस्थेनेत्यशालतः । मध्योत्तमकंवूलं हीनाधिकृतिनोत्तमम् । उत्तमाधमता नीचरिपुगेऽस्थितेन चेत् । स्वस्फुटादिगतश्चन्द्रः स्वभोऽस्थेत्यशालवत् । मध्यमोत्तममेतच्च पूर्वस्मात्तु विशिष्यते । स्वस्फुटादिपदस्थेन कंवूलं मध्यमध्यमम् । मध्यमाधमं कंवूलं हीनाधिकृतिखेटजम् । अधमाधमकंवूलं नीचारिभगखेटजम् । इन्दुःपदोनःस्वर्क्षोऽस्थितेनाप्युत्तमं स्मृतं तत् । स्वस्फुटादिगतेनापि पूर्ववन्मध्यमुच्यते । पदोनेनापि मध्यं स्यादिति युक्तं प्रतीयते । नीचारिस्थेनेत्यशाले ऽधमं कंवूलमुच्यते । नीचशत्रुभगश्चन्द्रः स्वभोऽस्थेत्यशालवत् । अधमोत्तमकंवूलं स्वस्फुटादिगतेन चेत् । इत्यशाले कंवूलं तदुच्यतेऽधममध्यमम् । पदोनेनेत्यशाली चेत् कंवूलं मध्यमं स्मृतम् । नीचारिभस्थखेटेन नीचारिभगतः यशी । इत्यशाली कवूलं तदधमाधममुच्यते । मेषे रविः कुजोवापि वृषे कर्केऽथ वा यशी । तत्रेत्यशाले कंवूलमुत्तमोत्तममेव तत् । द्व्यङ्गस्थः यशी भौमःकर्के तत्रेत्यशालतः । अधमाधमकंवूलं कार्य्यविध्वंसदुःखदम् । एवं पूर्वोक्तभेदानामुदाहरणयोजना । उक्तलक्षणसम्बन्धादूहनीया विचक्षणैः" ।

कंस पु० कम–स । तैजसद्रव्ये, कांस्ये, ताम्रवङ्गमिश्रणजनितधातुद्रव्ये । (कांसा) २सुवर्णरजतादिनिर्म्मितपानपात्रे आढक इति प्रसिद्धे ३परिमाणे च अस्त्री । वर्त्तुलाकारे यन्त्रिये ४पात्रभेदे । "औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्व्वौषधं समानीय सम्भृत्य" शत० १४,६,२,१, "कंसे कंसाकारे वर्त्तुलाकारे" भाष्यम् । दृषो० तालव्यान्त इति केचित् । कंसपरिमाणञ्च "शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्त्वाढकः । भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च यः" भावप्र० उक्तेः चतुषष्टिपलात्मकाढकरूपम् । उग्रसेनसुतभेदे कृष्णाद्वेष्ये ५नटभेदे पु० । कंसोत्पत्तिकथा तंवासनिर्वचनञ्च हरिवं० ८५अ० उक्तं यथा कंसं प्रति नारद उवाच "हन्त ते कथयिष्यामि दृष्टं राजन् ! यथार्थतः । द्रुमिलस्य च भार्य्या ते संवादञ्च समागमम् । सुयासुनं नाम गिरिं तव माता रजस्वला । प्रेक्षितं सहिता द्रोभिर्गता वनकुतूहलात्" इत्यपक्रम्य यदृच्छयागतस्य सौभपतेर्द्रुमिलस्य तां दृष्ट्वा कामयमानस्य तां प्रति उग्र-

सेनमूर्त्त्यां गत्वा तस्याःसङ्गमे कंसोत्पत्तिरिति तत्रोक्तम्। "एवमुक्ता दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे। हृच्छयाविष्टहृदयो दृष्ट्वा तामसितेक्षणाम्। वार्ष्णुपस्यश्च बलवान् ध्यानमेवान्वचिन्तयत्। मुहूर्त्तं ध्यातमात्रे तु दृष्टं ज्ञानबलात्ततः। उग्रसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमवाप सः। उग्रसेनस्य वै रूपं कृत्वा स्वं परिवर्त्त्य च। उपासर्पन्महाबाहुः प्रसभं दानवेश्वरः। अयमानश्च मनकैर्ज्ञात्वाहामितवीर्य्यवान्। उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत्। सा पतिस्निग्धहृदया भावेनोपससर्प तम्। शङ्किता चाभवत् पश्चात्तस्य गौरवदर्शनात्। सा तमाहोत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम्। कस्त्वं विकृताचारो येनासि मलिनीकृता। एकपत्नीव्रतमिदं मम संदूषितं त्वया। पत्युश्च रूपमास्थाय नीचनीचेन कर्म्मणा। किं मां वक्ष्यन्ति ऋषिता बान्धवाः कुलपांसुलाम्। जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षैर्निराकृता। धिक् त्वामीदृशमत्यन्तं दुष्कृतं व्युत्थितेन्द्रियम्। अविश्वासमनार्य्यञ्च परदाराभिमर्षणम्। स तामाह प्रसज्जन्तीं क्षिप्रः क्रोधेन दानवः। अहं वै दृमिलो नाम सौभस्य पतिरूर्ज्जितः। किं मां क्षिपसि रोषेण मूढे! पण्डितमानिनि!। मानुषं पतिमाश्रित्य नीचं मृत्युवशे स्थितम्। व्यभिचारान्न दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानमर्हति। न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीषां विशेषतः। श्रूयन्ते हि स्त्रियो ब्रह्मो व्यभिचारव्यतिक्रमैः। प्रसृता देवसदृशान् पुत्रानमितविक्रमान्। अतीव हि त्वं स्त्रीलोके पतिधर्म्मवती सती। युद्धा केशान् विधुन्वन्ती भाषसे यदृदिच्छसि। कस्य त्वमिति यस्माद्वं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि!। कंसस्तस्याद्रिपुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति। सा सरोषा पुनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य तं वरम्। उवाच व्यथिता देवी दानवं दृष्टवादिनम्। धिक् ते हृत्तं सुदुर्वृत्त! यः सर्व्वा निन्दसि स्त्रियः। सन्ति स्त्रियो नीचवृत्ताः सन्ति चैव पतिव्रताः। यास्त्वेकपत्न्यः श्रूयन्ते ऽरुन्धतीप्रमुखाः स्त्रियः। यासिष्टताः प्रजाः सर्व्वा लोकाश्चैव कुलाधम!। यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो दृत्तविनाशनः। न मे मङ्गलवृत्तेन भ्रष्टु चापि यदुच्यसे। उत्पत्स्यति पुमान्वीच! पतिवंशे ममाव्ययः। भविष्यति स ते मृत्युर्यश्च दत्तस्त्वया सुतः। दृमिलस्त्वेवमुक्तस्तु जगामाकाशमेव तु"। कांस्यसाधमदृव्यं कंसकशब्दे वक्ष्यते कांस्यशोधनमारणविधानगुणाः भावप्र० उक्ता यथा

"अथ कांस्यस्य रीतेश्च शोधनन्वभिधीयते। पक्त्वालिप्तपत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये त्रिधा त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः संप्रजायते"। अथ मारणविधिः "अर्कक्षीरेण संपिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत्। समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यस्तद्वर्त्तुडः। ततोमूषापुटे धृत्वा पचेत् गजपुटेन च। एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" एवं मारितयोः कांस्यस्य रीतेश्च गुणाः "कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्"।

"कंसमन्यस्पर्पपाद्यकाख्डान्तं द्विगौ" पा० द्विगुसमासे आद्युदात्तता। द्विकंसः। द्वौ कंसौ परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगुः। कंसशब्दोऽर्चादि। "का कालौ का मधुरा का शीतलवाहिनी गङ्गा। कं सं जघान कृष्णः कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्" विदग्धमुखमण्डने समानप्रश्नोत्तरदर्शनात् दन्त्यमध्य एव। ईउग्रसेनकन्याभेदे स्त्री सा च देवभागभार्य्या "कंसा कंसवती कङ्का सुतनूराष्ट्रपालिका। उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः"। "देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ" भाग०६,२४,२३,

कंसक न० कंसमेव स्वार्थे कन्। १कांस्ये तदुत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"ताम्रत्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषञ्च कंसकम्। उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरक्तयोः। कांस्यस्य तु गुणाश्चेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः। संयोगजप्रभावेण तस्मान्येऽपि गुणाः स्मृताः"। "कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्"। कंसमिव "दृवे प्रतिकृतौ" पा० कन्। २कांस्यजाते काशीसे उपधातुभेदे। "काशीसं धातुकाशीसं पांशुकाशीसमित्यपि। तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीसमुच्यते। काशीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च लवणं तथा। वातश्लेष्महरं कोष्ठं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूलकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० तद्गुणादि।

कंसकार पु० कंसं तन्मयपात्रं करोति कृ-अण् उप०स०। (कांसारि) वर्णसङ्करजातिभेदे "वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो ह्यम्बष्ठो गान्धिकोवणिक्। कंसकारश्शङ्खकारो ब्राह्मणात् संभवत्यतः" इला०पु०। तेनैतस्याम्बष्ठवत् द्विजसंस्कार इति किन्तु सा जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा। गौड़देशवासिनस्तु शूद्राः। "विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः। ततो

बभूवुः सुताश्च षडेते शिल्पकारिणः । माणाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनोवराः" ब्रह्मवै० पु० तेनास्य शूद्राजातित्वात् "मातृवद्वर्णसङ्कराः" इत्युक्तेः शूद्रत्वम् । उशनसा तु तस्य प्रतिलोमवर्णसङ्करत्वमुक्तम् । "नृपायां वैश्यसंसर्गात् आयोगव इति स्मृतः । तन्तुवायो भवन्त्येते वस्त्रकांस्योपजीविनः । शिल्पिकाः केचिदत्रैव जीवनं वस्तुनिर्म्मितम् । आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्बोपजीविनः" ।

कंसक्षप् पु० कंसं क्षपयान् क्षप-क्विप् ६त० । वासुदेवे तेन हि तस्य सभामध्ये कंसेन नाशनात्तथात्वं यथाह हरि० ८६ अ० । "क्षिप्ते पितरि चुक्रोध नन्दगोपे च केशवः । ज्ञातीनाञ्च व्ययं दृष्ट्वा विसंज्ञाञ्चैव देवकीम् । ससिंह इव वेगेन केशवो जातविक्रमः । आरुरुक्षुर्मञ्चाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः । रङ्गमध्यादुत्पपात क्षणः कंसासनान्तिके । असजद्दायुना क्षिप्तो यथाखस्थो घनाघनः । ददृशुर्नहि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् । केवलं कंसपार्श्वस्थं ददृशुः पुरवासिनः । सोऽपि कंसस्तदायत्तः परीतः कालधर्म्मणा । आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं विभुम् । स क्षणेनायतं कृत्वा बाहुं परिघसन्निभम् । मूर्द्धजेषु पराम्रष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि । सकुटस्यापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः । शिरस्तस्य क्षणेन पराम्रष्टस्य पाणिना । हस्तेन सक्तकेशस्य कंसोनिर्य्यन्त्रतां गतः । तथैव च विसंमूढो विच्छन्नः समपद्यत । निग्रहीतश्च केशेषु मृतासुरिव निश्वसन् । न यथाक सुखं दृष्टुं कंसः क्षणस्य वै तदा । विकुरुडलाभ्यां कर्णाभ्यां च्छिन्नहारेण वक्षसा । विलम्बाभ्याञ्च बाहुभ्यां गात्रविस्रुत भूषणैः । भ्रमितेनोत्तरीयेण सहसा चलितानतः । चेष्टमानः समाच्छिन्नः कंसः क्षणेन तेजसा । चकर्षच महारङ्गे मञ्चाच्चिक्रस्य केशवः । केशेषु तं बलादुत्क्ष्य कंसं क्लेशार्हतां गतम् । क्षप्यमाणः स क्षणेन भोजराजो महाद्युतिः । समाजघाटे परिखः देहक्षतां चकार ह । समाजघाटे विक्षीय विलप्य च गतायुषम् । क्षणो विसर्ज्जयामास कंसदेहमदूरतः" । "निषेदिवान् कंसक्षपः स विष्टरे" माघः । कंसजित्कंसारातिकंसहृद्योऽप्यत्र

कंसवती स्त्री उग्रसेनदुहितृभेदे देवम्रवण: पत्न्याम् कंसयज्ञे उदा० । "कंसवत्यां देवम्रवसः सुवीरदृषभांस्तथा" भाग० ६,२४,२ ।

कंसार न० कंसं तदाकारम् क्षरति क्षर-अण् उप०स० । अस्थि तस्य च कंसवच्छब्दत्वात् तथात्वम् "यत्किञ्चित् कंसारं तदस्थि" ऐत० ब्रा० । [१कांस्यधातौ त्रिका० कंसास्थि न० कंसमस्थीव कठिनत्वात् व्या० उपमितस० । कंसिक त्रि० कंसेन चतुःषष्टिपलमानेन क्रीतः "कंसाट्ठिठन्" पा० ठिठन् इकार उच्चारणार्थः । १कंसेन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोस्तु तस्य लुक् । अध्यर्द्धकंस सार्द्धकंसेन क्रीते त्रि० । द्विकंस द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीते त्रि० ।

कंसोद्भवा स्त्री कंस इव शुभ्रत्वादुद्भवति उद्+भू-अच् । सौराष्ट्रां मृत्तिकायां तस्याः शुभ्रत्वात् कंसतुल्यत्वम् ।

कक दृच्छायाम् सक० गर्व्वेचापले च अक०भ्वा०आत्म०सेट् । ककते अककिष्ट चकके [चकङ्के प्रनिकङ्कते न णत्वम् ।

कक गतौ भ्वा० दृदित् आत्म०सक०सेट् । कङ्कते । अकङ्किष्ट

ककन्द पु० कक-अन्दच् । १स्वर्णे उणादिकोषः २मृगे उज्ज्व०

ककर पु० कक-अरच् । पक्षिभेदे । "हेमन्ताय ककरांल्लिधिराय विकङ्करान्" यजु० २४,२० । ककरः पक्षिविशेषः

ककरघा(हा)ट पु० कं विषं करहाटेऽस्य हस्य ट० वा घः मूलविषे वृक्षभेदे । "तत्र क्रीतकाश्वमारगुञ्जागुञ्जगर्गरककरघा(हा)टविद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि" सुश्रु० । घमध्यस्तु "अन्नपाचक कर्त्तरीयसौरीय ककरघाट करञ्जमन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि" सुश्रुतोक्ते त्वक्सारनिर्य्यासविषे २वृक्षभेदे ।

ककर्द्दु पु० कस्य कर्द्दनं छिंसनम् कर्द्द-भावे उनु ६त० । सुखभोगने । "ककर्द्दवे दृषभोयुक्त आसीत्" ऋ० १०, १०२,६ ककर्द्दवे छिंसनाय" भा० ।

काकाटिका स्त्री ककाटिका पृषो० । १घाटायाम् २ललाटास्थिभेदे च "मस्तिष्कमस्य कृतमोलगाटं ककाटिकां प्रथमोयः कपालम्" अथ० १०,२,८ ।

ककुज्जल पुंस्त्री कं जलं कूजयति कूज-अलच् पृषो० नुम् ह्रस्वश्च । चातकपक्षिणि राजवल्लभः स्त्रियां ङीष् ।

ककुत्सल न० ककुत्स्थस्य वेदे पृषो० । ककुद्रूपे स्थले "अमी वा दृष्टे मनः ककुत्सलमिव जामयः । अभ्येनं भूम जर्णुहि" अथ० १६,४,६६, जामयो नमोढाः ककुत्स्थलं वल्मेक यथा जर्णुवन्ति तथैव मन आच्छादय दृत्यर्थः । लोके तु ककुत्स्थलमित्येव ।

ककुत्स्थ पु० दृषरूपधरस्य यज्ञस्य ककुदि तिष्ठतिस्था क । पुरञ्जया-ख्ये इक्ष्वाकुपुत्रत्रयादपुत्रे नृपभेदे । तच्चरितनिरूपणं यथा "इक्ष्वाकौ संस्थिते तात शशादस्तामथावसत् । शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थोनाम वीर्य्यवान् । इन्द्रस्य दृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् । पूर्वमाहोवको युद्धे ककु-

त्स्यस्तेन यः स्तुतः" हरिवं० १० अ०। "शासदीजे हरिं यज्ञैः यथाद इति विश्रुतः। पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः। ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः श्रृणु नामानि कर्मभिः। कृतान्त आसीत् समरोदेवानां सह दानवैः। पार्ष्णिग्राहे हतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः। वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः। वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महाद्युतिः। नमस्त्रयो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान्। स्तूयमानस्तमारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः। तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः। प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम्। तैस्तस्य चाभूत् प्रथनं तुमुलं लोमहर्षणम्। यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभिययुर्मृधे। तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम्। विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्याहन्यमानाःस्वमालयम्। जित्वा पुरं धनं सर्वं मयच्छद्ब्रह्मपाणये। प्रत्ययच्छत् स राजर्षिरिति नामभिराडुतः" भाग० ६, ६, ११ "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्" रघुः। तस्यापत्यं शिवा० अण्। काकुत्स्थ तदपत्ये। "काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त" भट्टिः।

ककुद् स्त्री कं सुखं कौति कु-शब्दे क्विप् तुक् च पृषो० तस्य दः। वृषस्कन्धपृष्ठस्थमांसपिण्डाकारे, (झुंड) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे २श्वेतच्छत्रादौ नृपचिह्ने, ३प्रधाने, ४पर्व्वताग्रभागे च। "व्याघ्रं विहत्य ककुदि पाणिना प्राक्षिपच्छनैः" भा० अनु० २६ १अ०। ककुदिस्थितः ककुत्स्थशब्दे उदा०।

ककुद पु० न० कस्य देहस्य सुखस्य वा कुं भूमिं ददाति दा-क। (झुँट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे, २प्रधाने, ३नृपचिह्ने, छत्रादौ, ४पर्व्वताग्रभागे च। "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणाम्" रघुः। "नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" रघुः। "स राजककुदव्यग्रपार्श्विभिः पार्श्ववर्त्तिभिः" रघुः। बहु० अवस्थायामन्यसोपः समा०। अजातककुत् अल्पवयाः वृषः। पूर्णककुत् तरुणः। पर्व्वतभेदे पान्यसोपः त्रिककुत् त्रिकूटगिरिः।

ककुदाच्छ त्रि० ककुदं राजचिह्नमश्नोति धारकत्वेन व्याप्नोति अत्र—अण् उप० स०। राजचिह्नधारके। ब्रह्मापत्यम् रेवत्या० ठक्। काकुदिक तदपत्ये पु० स्त्री

ककुदावर्त्त पु० ककुदि आवर्त्तः। ककुदिस्थे दुष्टरोमावर्त्तभेदे। तस्य प्राणिस्थत्वात् निन्द्यत्वाच्च मत्वर्थे इनि। ककुदावर्त्तिन् तच्चिह्नयुक्ते निन्द्ये वृषे।

ककुद्मत् पु० ककुदस्यास्य मतुप् यवादि० म मस्य वः। १वृषे। "दर्पकच्छः ककुद्मान्" कुमा०। "अथोभतोऽर्द्धनर्दितं ककुद्मताम्" माघः। "मदोद्धाः ककुद्मन्तः सरितां कूलसुद्रुजाः" "दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः" रघुः। ककुद् शब्दस्येनाऽस्यस्य मतुप्। २ककुत्सदृशे बहुलोदकसंघातयुक्ते। "जर्म्मिः प्रवृत्तिः ककुद्मान्" यजु० ६ ६, ककुद्मान् ककुच्छब्देन वृषस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मयुप् तत्सामान्याद्दर्कनिचयैर्युक्तः" वेददी०। ३वृषभौषधौ" राजनि० ४पर्व्वते स्वामी

ककुद्मती स्त्री ककुदिव मांसपिण्डोऽस्यस्याः मतुप् यवा० न मस्य वः ङीप्। कन्यायाम् अमरः

ककुद्मिन् पु० ककुद्+अस्त्यर्थे मिनि। १वृषे २पर्व्वते च। "अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहम्" भा० आश्व० १० ३अ०। ४रैवते नृपे पु०। "आनर्त्तस्य तु दायादो रेवोनाम महाद्युतिः। आनर्त्तविषयस्यासीत् पुरी चास्य कुशस्थली। रेवस्य रैवतःपुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः" हरिवं० १० अ०।

ककुद्मिसुता स्त्री ६त०। बलरामभार्य्यायां रेवत्याम्। ककुद्मिकन्यादयोऽप्यत्र "ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलक्ष्माधिवासया" माघः।

तस्याः पूर्व्वकालिकायाश्चापि बलदेवपरिणयकथा यथा "रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः। ज्येष्ठः पुत्र शतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम्। स कन्यामात्मनः सुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके। सङ्कर्त्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो!। आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम्। कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम्। भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः। ततस्तद्वैवतोज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम!। कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम्। दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संस्थितः। रेमे रामोऽपि धर्म्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी" १० अ०। युधिष्ठिरउवाच "कथं बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम!। न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं वा ककुद्मिनम्। मेरुं गतस्य वा तस्य पर्य्यायैः सन्ततिः कथम्। स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। नारद उवाच। न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्भरतर्षभ!। क्षयश्चक्रं न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ। ककुद्मिनस्तु तं लोकं रेवतस्य गतस्य ह। हृता पुरञ्जनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली" भा० हरि० ११ अ०।

ककुन्दर न० कस्य शरीरस्य पृष्ठदेशस्य कुं भूमिं दृणाति दृ—बा० खच्। पृष्ठवंशाधःस्थे गर्त्ताकारे कूपके "

द्विभक्तावतरस्क(कु)कुन्दरविभागः रथाङ्गाकारसंस्थितस्य नितम्बविभागः" दशकुमा० । "कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" याज्ञ० "ककुन्दरे जघनकूपकौ" मिता० । पृषो० कुकुन्दरमपि तत्रार्थे ।

ककुभ् स्त्री कं प्रकाशं स्कुभ्नाति स्कुनुभ-क्विप् पृषो० । १दिशि, २शोभायाम्, ३चन्द्रकमालायाम्, ४शास्त्रे, ५रागिणीभेदे च । "अष्टौ व्यख्यत् ककुभः पृथिव्याः" ऋ० १,५८,१ । "दाधर्य्य प्राचीं ककुभं पृथिव्याः" ७,६,२ । ६प्राणे । "ककुप्छन्दः" यजु० १५,४ । "कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप्, कं सुखं कोपयति दीपयतीति कुप-दीप्तौ चुरादि क्विप् । पूर्वपक्षे सलोपश्छान्दसः ककुप् प्राणः "प्राणो वै ककुप् छन्दः इति श्रुतेः" वेददी० । द्वितीयपक्षे पान्तमिति भेदः । वैदिके ७छन्दोभेदे । "उष्णा वयः ककुप्छन्दः" यजु० १४,६ "आद्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमौ द्वादशाक्षरौ ककुप्" वेददी० । कात्या० सर्व्वा० ५अ० । "द्वितीयतुर्य्यिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशकः आद्यश्चेत् पुर उष्णिक् मध्यमश्चेत् ककुप्" इति तल्लक्षणं सूत्रम् । "सर्वाः ककुभः" आश्व० श्रौ० ६,१,२ । ककुब्रागिणीरूपसङ्गीतदामो० "पीतं वसाना वसनं सुकेशी वने रुदन्ती पिकनादडूना । विलोकयन्ती ककभोऽतिभीता मूर्त्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्" ।

ककुभ पु० कं वातं स्कुभ्नाति स्कुनुभ-क पृषो० । वीणाङ्गे, तस्याः स्वरगाम्भीर्य्यसम्पादनार्थमधोबद्धालाबूमयभाण्डे । कस्य वातस्य कुः भूमिः भात्यस्मात् कक+भा-क । विस्तीर्णशाखाभिः वातभूमिप्रकाशकेऽर्জ্জुनवृक्षे, च तरुगणादि भावप्रका० उक्तं यथा "ककुभः शीतलोष्मघ्नश्चतुस्त्रयविषास्रजित् । मेदोमेहव्रणान् हन्ति त्रुवरः कफपित्तहृत् । "मध्येमसुद्रं ककुभः पिशङ्गी" माघः तांस्तरङ्गुलोचतिनिम्नोन्नतविस्तीर्णकुचौ ककुभोलूखले" दशकु० कालक्षेपं ककुभस्तरुभौ पर्व्वते पर्व्वते ते मेघदू० । २रागभेदे च ४रागिणीभेदे स्त्री । ककुभ इवाचरति ककुभ+क्विप्-क्यच् । ५मृगे त्रि० निघ० "ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते" यजु० ८,४६ । ककुभं मन्यते" वेददी० [ङीप् । नलीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० ककुभादनी स्त्री ककुभ इवाद्यते तुल्यरसत्वात् अद-ल्युट् ककुभ्यतौ स्त्री वैदिकेऽक्षरछन्दोभेदे "एकस्मिन्पञ्चकेऽक्षरः शङ्कुमतो षट्के ककुभ्यतीति" कात्या० सर्व्वानु० तल्लक्षणसूत्रम् ।

ककुद त्रि० कस्य सूर्य्यस्य कुं भूमिं जिहीते उच्छ्रितत्वात् हा-क दैत० । उच्छ्रिते । ककुदति हा-क । ककुदति निघण्टुः ।

"ककुहं चित्त्वा कवे ! मन्दन्तु ष्टुमविन्दवः" ऋ० ८,४५, १४ । "ककुहः सौम्योरस इन्दुरिन्द्राय" ६,६७,८ । ककुहः ककुहस्तीति निघण्टौ पाठान्तरम् तदर्थे ।

कक्क हासे भ्वा० पर० अक० सेट् । कक्कति । अकक्कीत् । चकक्क । कक्कटः । प्रनिकक्कति कादित्वान्न णत्वम् ।

कक्कट पुंस्त्री कक्क-अटन् । मृगविशेषे स च अश्वमेधे अनुमतिदेयताकः पशुः । "न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै" यजु० २४,३२ । मेदो मृगभेदः न्यङ्कुरपि, कक्कटः सएव, ते त्वयोऽनुमत्यै" वेददी० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कक्कुल पु० कक्क-उलच् । बकुलवृक्षे नलितविस्तारः ।

कक्कोल पु० ककते गच्छति क्विप् कक्, कोलति संस्त्यायति कुल-अच् कोलः कक् चासौ कोलश्चेति कर्म्म० । गन्धद्रव्यसाधने वृक्षे (कांकोल) इति वङ्गभाषाख्याते (वनकर्पूर) इति पाश्चात्यख्याते । "आकम्पितकक्कोलैः नमेरुकुसुमपांशुपातिभिः" काद० । "कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम् । आस्यदुर्गन्धिहृद्रोगकफवातामयान्यहृत्" भावप्र० तद्गुणाः "जातीफलसवङ्गकक्कोलमेषाञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति" तन्त्रसारः ।

कक्कोलक पु० इदमर्थे कन् । १कक्कोलवृक्षजाते गन्धद्रव्ये (वनकर्पूर) इति ख्याते । तस्य कोषे फलवत्त्वात् कोषफल इति प्रसिद्धिः २स्थूलमरिचे राजनि० । [चकक्ख ।

कक्ख हासे भ्वादि० पर० अक० सेट् । कक्खति अकक्खीत् ।

कक्खट त्रि० कक्ख-अटन् । १कठिने अमरः । २हासान्विते त्रि० ककखटपत्रक पु० कक्खटं प्रकाशान्वितं पत्रमस्य । (पाट) वृक्षभेदे शब्दमा० [भूमौ वर्ण्णलेखनसाधने द्रव्यभेदे त्रिका० ।

कक्खटी स्त्री कक्ख-अटन् गौ० ङीष् । कठिन्याम् (खड़ी)

कच्च पु० कच हिंसादौ अ । १उत्तरीयवस्त्रस्य पश्चाद्भागस्थे अञ्चले (आंचल) २लतायाम्, ३शुष्ककटाहे, ४शुष्ककवने च मेदि० । ५पार्श्वभागे, ६राजान्तःपुरे, ७बाह्मूर्ले ८पृष्ठप्रदेशनिहिताधोऽशुंकस्यैकदेशे (काछा) ६हस्तबन्धनरज्वां, १०काञ्चीग्रामे, ११प्रकोष्ठके, १२गृहभित्तौ, १३साध्ये १४खर्जूरस्कन्धे मेदि० १५कचरोगभेदे च (कांकविराली) स्त्री । १६पापे न० हेम० । "प्रच्छिद्योदर्च्चिषं कच्चे" माघः० । "क्रोष्टा वराहं निरतक्त कच्चात्" ऋ० १०,२८,४ । "रूढकच्चवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा" भा० व० १८२ "कच्चान्तरगतोवाशुजीमूत इव गर्जति" रामा० "यथोद्धरति निर्द्दीता कच्चं धान्यं च रक्षति" कल्प० "कच्चः गिरिरभस" "अर्कोकच्चे विरौरव"

स्थितिं चात्मानं यो रक्षति स जीवति" भा० आ०१४५ अ०। "अयमग्निर्दहन् कक्षमितआयाति भीषणः" भा० आ०८२६६ अरण्ये "अग्निर्महाकक्षमिवान्तकाले"भा० व० १२० अ०। १७ बाहुमात्रे स्त्रीत्वमपि "कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः" भा०स० २२ अ०। वस्त्राञ्चले तु पुंस्त्वो "चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धञ्च चक्रतुः" भा०६०२। "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम्। एभिः कक्षैः परोधत्ते योविप्रः स शुचिः स्मृतः" स्मृतिः "परिधानात् बहिःकक्षा निबद्धा हयासुरी भवेत्" योगिया०। १८नौकाङ्गे हेम०। बाहुमूले (बगल) "वैदूर्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनान्कक्षान् स कक्षे परिमृष्टवाससा" भा०वि०२५ श्लो०। प्रकोष्ठे "आ पञ्चम्यास्तु कक्षाया नैनं कश्चिदवारयत्" रामा०। "क्रान्तानि पूर्व्वं कमलासनेन कक्षान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश" कुमा० "करेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्" काद० १६परिकरे "आबद्धनिबिडकक्षैः" काद०। कक्षारोगस्तु "बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपात् संभूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत्"। कक्षाभागेषु ये स्फोटाः जायन्ते मांसदारुणाः। अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः। सप्ताहात् द्वादशाहा पञ्चाहा घ्नन्ति मानवम्" सुश्रुते उक्तलक्षणाः। "दूरिविल्वां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकां क्षता। पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक्" सुश्रु० २०कक्षे जलप्राये विश्वः।

कक्षक पु० जनमेजयसर्पसत्रऋते वासुकिकुलजसर्पभेदे। "छिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः। एते वासुकिजानागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम्" भा०आ०५८अ०।

कक्षतु द० कक्ष इव तन्यते विटपं तन-बा० डु। वृक्षभेदे तस्य फलम् अञ् प्रज्ञा० न लुक्। काक्षतव तत्फले म० चतुरर्थ्याम् उवर्णान्तत्वात् अण्। काक्षतव तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कक्षधर न० कक्षां धारयति धृ-अच् नि०ह्रस्वः। सुश्रुतोक्ते वक्षःकक्षयोरन्तरालस्थानस्थिते मर्म्मस्थानभेदे। "विशेषतस्तु यानि सक्थिगुल्मजानुविटपानि तानि.बाह्वोर्मणिबन्धकर्परकक्षधराणि। वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपम् एवं वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरमिति" लक्षित्वा कक्षधरे पक्षाघातः" सुश्रुते तद्भेदे पक्षाघात उक्तः। स्त्रियां ङीप्।

कक्षप पुंस्त्री कक्षे जलप्राये पिबति पा-क०७त०। कूर्म्मे

कक्षरज्जु स्त्री कक्षे जलप्राये शेते रुह-क। नागरङ्गस्थायाम् राजनि० तस्याजलप्रायभवत्वात्तथात्वम्।

कक्षशय पुंस्त्री कक्षे शुष्कतृणे शेते शी-ड। कृकलासे शब्दमाला। स्त्रियां ङीप्।

कक्षशायु पुंस्त्री कक्षे शेते शी-उण्। कृकलासे राजनि०।

कक्षसेन पु० "परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः। कक्षसेनोग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्" भा० आ० ६४ अ० उक्ते परिक्षिद्भूपपुत्रभेदे। अयञ्च परिक्षित् आविक्षितःपुत्रः "आविक्षितः परिक्षित्तु" इत्युपक्रमात्। "अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्च एव चेति" यमसभासदर्शने उक्तम्। तस्याश्रमश्च अवन्तिदेशस्थासितगिरिस्थः। "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै" इत्युपक्रम्य "बहुमूलफलोपेतो ह्यसितोनाम पर्व्वतः। आश्रमं कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर!" भा० व० ८६अ०। तस्य च संन्यासकथा। "कक्षसेनस्तु राजर्षिर्विधिवाय महात्मने। न्यासं यथावत् संन्यस्य जगामाशु महायशाः" भा० अनु० १०७अ०। तस्य प्रातःस्मर्य्यतामाह भा०अनु० १६७अ०। "कक्षसेनश्च राजर्षिर्येचान्ये नानुकीर्त्तिताः। कल्यमुत्थाय योनित्यं सन्ध्येऽह्नि समयोदये। पठेच्छुचिरनादृत्तः सधर्म्मफलभाग्भवेत्"। "कक्षसेनार्ष्टिषेणौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः। एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः" भा०अश्व०६१अ०। २ऋषिभेदे च। यस्यापत्यमभिप्रतारी। "अथ शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणं काक्षसेनिं परिवेष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिन्ने" छा०उ० कक्षसेनस्यापत्यम् इञ्" भा०।

कक्षा स्त्री कक्ष-स। १उत्तरीयवस्त्रे २काञ्च्याम् ३मध्यबन्धने ४हस्तिबन्धने च विश्वः ५मध्ये ६संशयकोटौ ७तुल्यतायाञ्च। समकक्षः। कक्षीकृतः क्रोडीकृतः। ८राजान्तःपुरे च तत्र मध्यबन्धने "युधे परैःसह टटबद्धकक्षया" माघः "कक्षा मध्यबन्धनम्" मल्लि० कक्षशब्दे उक्तार्थेषु च

कक्षापट पु० कक्षाकारः पटः। कौपिने हला०।

कक्षाय नामधातुः पापचिकीर्षायाम्। "सत्यकक्षक-कक्षकृष्णेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्" वार्त्ति० क्यङ्। कक्षायते कक्षं (पापम्) चिकीर्षति। अकक्षायिष्ट कक्षायांबभूव आस चक्रे।

कक्षावेष्टक प० कक्षं वनमुपवनं साम्य स्त्रीवाऽस्यमूलं वा कक्षां राजशुद्धान्तःपुरीं वाऽवेष्टते व्यव+इष्ट-ण्वुल्। १शुद्धान्तपालके, २उद्यानपालके, ३रङ्गाजीवे, ४जारे करौ दैतुःस्त्री च मेदि०।

कक्षिन् त्रि० कक्षं पापभक्षस्य सुखा० इनि । पापयुक्ते
कक्षीवत् पु० कक्ष्या अस्त्यस्य मतुप् नि० संज्ञायां संप्रसारणं दीर्घश्च । स्फोटायने ऋषिभेदे हेमच० । अन्यत्र कक्ष्यावत् कक्षप्रायुक्ते । "सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं यऔशिजः" निरु० स्मृतिः कक्षीवान् कक्षप्रावान् निरु० । मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः इति निरु० । "शतं कक्षीवाँ असुरस्य" ऋ०१,१२६,२, "अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः" ऋ०४, २६,१, "कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रस्तत्संज्ञकः" भा० । अयञ्चाङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः । "यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अमावसू परावसू । औशिजश्चैव कक्षीवान् बलश्चाङ्गिरसः सुताः" भा०अनु०१५०अ० । "यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा" भा०अनु०१६५अ० । अयञ्च गोत्रप्रवर्त्तकः "कक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति। आश्व० श्रौ० १२,११,२, कक्षीवतोऽपत्यम् अण् । काक्षीवत तत्पुत्रे प्रवरर्षिभेदे । "कक्षीवन्तं यऔशिजः इति स्मृतिमधिकृत्य उशिजः पुत्रः उशिग् वष्टेः कान्तिकर्म्मणः" निरुक्तोक्तेः औशिजशब्द तालव्यमध्यएव साधुः भारते मूर्द्धन्यमध्यपाठः लिपिकरप्रमादकृत एव। एवं स्मृतिस्तत्र भारतादौ पा०स्थले च ईकारमध्यपाठदर्शनात् हेम०कक्षीवच्छब्द एव । शब्दकल्पद्रुमे कक्षावच्छब्दकल्पनं निर्मूलम् ।
कक्षेयु पु० "रौद्राश्वस्य घृताचीसम्भूते पुत्रभेदे । "रौद्राश्वस्य मरुद्वाशा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रम्य "ऋचेयुरथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च वीर्य्यवान्" इत्यादिना तस्य दश पुत्रा दर्शिताः भा०आ०६०अ० "आयुःक्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः" भा० अनु०१६५अ० । "रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः। ऋचेयुः प्रथमस्तेषां कृकणेयुश्चथैव च । कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च" हरिवं०३१
कक्षोत्था त्रि० कक्षात् जलप्रायदेशादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क ५त० । भद्रसुतायां राजनि० । (नागरसुधा) तस्या जलप्रायदेशजत्वात्तथात्वम् ।कक्षोद्भवादयोऽप्यत्र ।
कक्ष्य त्रि० कक्षे भवः यत् । "कक्षोवीरुधिदोर्मूले अक्ष शुष्क वने क्षणे" इति विश्वोक्तलतादि भवे । २रुद्रभेदे उ० । "नमो वन्याय च कक्ष्याय च"यजु०१६,३३, रुद्राध्याये रुद्रभेदकथने । ३कक्षपूरके त्रि०।"श्येन आसामदितिः कक्ष्योभवः" ऋ० ५,४४,११, "कक्ष्याः कक्षापूरकः भवः" भा० । कक्षे मध्ये भवः यत् । ४उत्तरीयवस्त्रे ५हर्म्यादिप्रकोष्ठे राजगृहादेर्वेष्टनावच्छिन्ने ईदृशे राजगृहादेः ७प्रारम्भकोष्ठके दशहस्ते दीर्घरज्जौ १०काञ्च्यां मेखलारज्जौ ११वस्त्राञ्चले १२गजमध्यबन्धनरज्जौ च स्त्री । स्वार्थे यत् । १३उद्योगे १४परिकरबन्धने च स्त्री । "ते त्वतोत्य जनाकीर्णां कक्ष्यान्तिस्रो नरर्षभाः" भा०स०२०अ० । "अभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामपि विगृह्य च" रामा० । अत्र स्त्रीत्वमपि "अन्ये च हरयोद्वास्या गृहकक्ष्यागतास्तथा" रामा० । १५युञ्जायां शब्दरत्ना० १६पार्श्वभागे न० । "शोभितं हेमकक्ष्याभ्यं हेमपट्टैर्विभूषितम्" । रामा० "परार्थे वृद्धकक्ष्याणां ताडयां सम्भवः कुतः"पुरा०। १७अङ्कुशौ स्त्री निघण्टुः।
कक्ष्यावत् पुंस्त्री कक्ष्यास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ऋषिसंज्ञाभावात् न संप्र० । हस्तिनि हेमच० स्त्रियां ङीप् ।
कक्ष्यावेष्टक पु० कक्षावेष्टकार्थेषु ।
कख हासे भ्वा० पर०अक०सेट् एदित् घटादि वोपदेवः । कखति एदित्त्वात् अकखीत् । चकाख णिच् कखयति । पा० मते नास्य एदित्त्वं तेन अकखीत्-अकाखीत् धूतिभेदः न वा तन्मते घटादि । तेन काखयत्येव । कादित्वात् प्रनिकखति इत्यादौ न णत्वम् ।
कख्या स्त्री कख-यत् । हर्म्यादिप्रकोष्ठे कक्षार्थे शब्दर० ।
कग क्रियामात्रे भ्वादि० पर० सक० अक० च सेट् एदित् वोप० । कगति अकगीत् । पा० नेदित्त्वम् तेन अकगीत् अकागीत् कागयति । चकाग प्रनिकगति न णत्वम् ।
कङ्क पुंस्त्री कंक-अच् । १पक्षिभेदे । (काँक) । "कङ्कपत्रः शिलीमुखः" इत्युक्तेस्तस्य पक्षेण शरपुङ्खः क्रियते ।"शरास्तयोस्तु बभूवुः कङ्कवर्हिणवाससः" भा० वि०५८ । सच पक्षी सुरभासुतकुलजः"अनलायाःशुकी पुत्री कङ्कस्तु सुरभासुतः"भा०आ०६६अ० । २महाराजचूते राजनि० । ३क्षत्रियभाते शब्दमाला । ४यमे ५कङ्कना द्विजवेशधरे भेदि० "कङ्कोनाम द्विजोभूत्वा मताङ्गः प्रियदेवनः" भा० व०२अ० । युधिष्ठिरस्य कङ्कना द्विजवेशतया तथात्वम् । ६असुदेवानुजभेदे "देवमीढस्य सूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् । तस्यां स जनयामास दश पुत्रान् क्रमेण च । वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् । सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम्"इत्युक्त्वा "कङ्कस्य कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" इति तत्पुत्रोत्पत्तिरुक्ता ।
"ऋतवर्म्मा हरानाष्टिः शमीकः सनिमिञ्जयः । कङ्कः शङ्कुश्च कुन्तिश्च सप्तैते वै सहारथाः" भा०स०१२ । ७उग्रसेनकन्याभेदे स्त्री । "तेषां (उग्रसेनसुतानाम्

स्सारः पञ्चासन् कंसा कंसवती तथा। सुतमूराष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना" हरि० २८।

कङ्कट पु० कं देहं कटति क+कट-घञ् च, ककि लौल्ये अटन् वा। १कवचे। "सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च" रघुः तेन निर्वृत्तादि कुत्सदा० चतुर्थ्याम् ठक्। कङ्कटिक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०। चतुर्थ्यां काया० ढञ्। कङ्कटिल तदर्थे। प्रज्ञा० चतुर्थ्याम् इनि। कङ्कटिन् तदर्थे त्रि०। अस्त्यर्थे इनि। तद्युक्ते बद्धकवचे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। स्वार्थे कन्। कङ्कटकोऽप्यत्र।

कङ्कण न० कं शुभं कणति कम्-कण-अच्। १करभूषणे, २भूषणमात्रे च ३शेखरे ४हस्तसूत्रे च विश्वः "सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किताः" माघः "उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदम् बद्धा दृढं मेखला" सा० द०। कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थत्वेऽपि तत्काले करवृत्तित्वसूचनाय कर्णावतंसे कर्णशब्दवत् करशब्दप्रयोगः। भूषणमात्रे "के द्रुमास्ते क वा यामे सन्ति केन प्ररोपिताः। नाथ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां सक्ता फलं फलम्" सा० द०। कमित्यव्ययम् जलार्थकं तस्य कणः। ५जलकणे पु०। "नितम्बे मेखलां नयनयुगलं कङ्कणभरम् मुखे हारावाप्तिः सतिलकमभूत् प्राप्तिकमलम्। अरण्ये कर्णाट! त्वदरिवनितानां विधिवशादपूर्वोऽयं भूषाविधिरजनि" उद्भटः।

कङ्कणीका स्त्री पुनः पुनः कणति कण-यङ्-लुक्-ईकन् "चङ्क्रण्यः कङ्कण च" उणा० कङ्कणादेशश्च। क्षुद्रघण्टिकायाम् "उज्ज्वल० वा० चङ्क्रणः-अच् कङ्कणादेशश्च गौरा० ङीष्। कङ्कणीत्यपि तत्रैव भरतः। अत्र मूलं मृग्यम्।

कङ्कत पु० कङ्कि-अतच्। १नागबलाहके। तक+गतौ अतच् पृषो०। २अल्पविषे क्षुद्रजन्तुभेदे सर्पे पुंस्त्वं जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। "कङ्कतो न कङ्कतोऽथ सतीनकङ्कतः" ऋ० १, १६१,१। "कङ्कतोऽल्पविषः सतीनं जलम् तत्र कङ्कतः अलङ्घ्यजङ्घभः" भा०। २केशप्रसाधन्याम् न० (काँकुइ)। "शिरसीव कङ्कतमर्पितमूर्जे" माघः पुंस्त्वमपि "क्षत्रियः कङ्कतः शतदन्त्य एषः। अपास्यकः केश्यं मलमप घोषण्यं लिखात्" अथ० १४,२,६८प्रसाधनीगुणाश्च सुश्रुते उक्ताः "केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा" अस्य स्त्रीत्वमपि तत्र गौ० ङीष्। कङ्कती तत्रार्थे विश्वामरौ। स्वार्थे कन्। कङ्कतिका तत्र कङ्कतं तदुसंस्कारः प्रयोजनमस्य ठक्। कङ्कतीय केशप्रसाधनपरे ऋषिभेदे "तद्वैतच्चाणिडल्यः कङ्कतीयेभ्योऽहरहः कर्म्म प्रदिश्य प्रव्रजति" शत० ब्रा० ६, ४,४,१२। ष्टहस्ये च तस्यैव केशसंस्कारप्रयोजनत्वात्

कङ्कतोटि पु० कङ्कस्य तोटिरिव चञ्चुरस्य। १मत्स्यभेदे (कांकडा) बा० अच् समा०। कङ्कतोटोऽप्यत्र। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कङ्कपत्र पु० कङ्कस्य पत्रं पत्रं पक्षोऽस्य। पुङ्खे तत्पक्षयुक्ते १शरे "हयांश्च रजतप्रख्यान् कङ्कपत्रैः शिलाशितैः" भा० वि० १८ "क्षिप्त्वा च तानाशुगैश्च कङ्कपत्रान् शिलाशितान्" भा० आश्व० ७८अ०। ईत०। २कङ्कखगस्य पक्षे च। कङ्कस्य पत्रं यत्र। ३तत्पक्षयुक्ते "नखप्रभारूषितकङ्कपत्र सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्खएव" रघुः। तदस्त्यस्यर्थे इनि। कङ्कपत्रिन् कङ्कपत्रयुक्ते बाणे पु० "विव्याध दृप्तभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः" भा० व० ५७अ०। "पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः" भा० वि० ५६।

कङ्कपर्व्वन् पु० कङ्कः कङ्कसुखमिव पर्व्वास्य। सर्पभेदे। तिरश्चिराजेरसितात् पृदाकोः परि संभृतम्। तत् कङ्कपर्व्वणो विषमिवं घोरदंनीयत्" अथ० ७,५६,१,

कङ्कपुरी स्त्री कं सुखं तेन कायति प्रकाशते कै-क कर्म्म०। काशीपुर्य्यां तस्यां वसतां हि सुखबाहुल्यात् तथात्वम्। "अस्मिं ह्युपस्पृश्य पुनःपुनः स (असस्वः) प्रासादमालाः परितोविलोकयन्। उवाच नेत्रे! स चले! प्रपश्यतं काशीं युवां कङ्कपुरी त्रिय वत" काशी० २अ०।

कङ्कमाला स्त्री ककि-चामरे घञ् कङ्कं चामरं करचालनं मलते धारयति मल-घञौ अच् उप० स०। करतालीवाद्ये शब्दर० तत्र हि करचालनात् तथात्वम्।

कङ्कमुख पु० कङ्कस्य मुखमिव मुखमस्य। (सांड़ाशि) १संदंशे सुश्रुतोक्ते २शस्त्रोद्धारणार्थे यन्त्रभेदे न०। "तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तानि" इत्युक्त्वा "तत्र खलिकयन्त्राण्यष्टाशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रर्क्षतरक्षुवृकोदिमार्जारश्वशृगालगृध्रबकबलाकाकङ्ककुररवासभाशयग्रदात्यूहोलूकचिल्लिग्रहनक्रशल्लभल्लराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दिमुखसुखानि मकरादतिभिः कीर्णानि बद्धानि मूलेऽङ्गुष्ठवदाष्टसमराङ्गास्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते" इति तल्लक्षणमुक्तम्। अस्य प्रशंसाऽपि तत्रैव। "निवर्त्तते साध्यगाहने च शल्यं प्रगृह्योद्धरते च यस्मात्। यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्यान्नेषु सर्व्वेष्वविकारि चैव"।

कङ्कर त्रि० कं सुखं किरति क्षिपति कृ-अच्। कुत्सिते केशच०। कंजलं धार्य्यतेऽत्र कम्+कृ-आधारे अप्। २तक्रे न०।

कङ्करोल पु० कङ्क इव लोलः चञ्चस्य रः। अङ्कोठवृक्षे (आँकोड़)

ड) वङ्गभाषा (टेरा) हिन्दिभाषा। [राजवल्लभः।

कङ्कलोह्य न० कङ्क इव लोह्यते लोड-ण्यत्। चिञ्चोडमूले

कङ्कवाज प्र० कङ्कस्य वाज एववाजः पक्षोऽस्य। कङ्कपक्षे बाण-भेदे कङ्कपक्षोऽस्यत्र। कङ्कस्य वाजः जातोऽस्य तार० इतच्। कङ्कवाजित कङ्कपक्षयुक्ते सायके। "अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कवाजितैः"भा०भी० ११७अ०। [कत्वात्तथात्वम्

कङ्कशत्रु पु० ६त०। पृश्निपर्ण्याम् शब्दच०। तस्याः कङ्कनाश-

कङ्कशाय पु० कङ्क इव शेते शी-ण। कङ्कुरे शब्दमाला

कङ्का स्त्री कंकि-अच् १गोशीर्षचन्दने शब्दमाला २उग्र-सेनदुहितृभेदे च कंसशब्दे उदा०।

कङ्काल पु० कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपति कल-अच्। त्वङ्मांसरहितशरीरारम्भकेऽस्थिसञ्चये अस्थिपञ्जरे।

कङ्कालमालिन् पु० कङ्कालानां मालास्त्यस्य इनि। महादेवे

कङ्कालय पु० कङ्कालं याति या-क। प्रेते।

कङ्कु पु० कंकि-उन्। (काङ्गनी) तृणधान्यभेदे त्रिरूपकोषः। उग्रसेनस्य पुत्रभेदे कंसभ्रातरि। "कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कुःशङ्कुः सुहूस्तथा। राष्ट्रपालश्च सृष्टिश्च तुष्टिमानुग्र-सेनजाः" भाग० ६,२४,१४।

कङ्कु(ङ्गु)ष्ठ न० कङ्कुः तृणभेदः तत्र तत्समीपे तिष्ठति स्था-क षत्वम्। पर्व्वतीयवल्लिकाभेदे। "हिमवत्-पादशिखरे कङ्कु(ङ्गु)ष्ठं नाम जायते। तत्रैकं नलि-काख्यं स्यात्तदन्यद्रेणुकं स्मृतम्। पीतप्रभं गुरु स्निग्धं तत्र श्रेष्ठं च रेणुकम्। कङ्कु(ङ्गु)ष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्ष्मकारकम्। कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाहकफा-पहम्" भावप्र०। अत्वपृषो०कस्य गः कङ्गुष्ठमपि।

कङ्कुष पु० कंकि-ऊषन्। आभ्यन्तरदेहे। "कर्णाभ्यां ते कङ्कू-षेभ्यः कर्म्मूलं विशल्यम्। सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहि-र्मन्त्रयामहे" अथ० ६,८,२।

कङ्केरु पु० कंकि-एरु। काकभेदे त्रिका०।

कङ्केलि पु०कम् सुखं तदर्थं केलिरत्र। अशोकवृक्षे राजनि०

कङ्केल्ल पु० कंकि-वा-एल्ल। वास्तूके शब्दमाला।

कङ्केल्लि पु० कङ्क-वा० एलि पृषो०। अशोकवृक्षे त्रिका०।

कङ्क न० कम् खलत्यनेन खल-बा०ड। पापभोगे शब्दमा०।

कङ्कु स्त्री कं सुखमङ्कति कगत्या० कु शकन्ध्वा०। (काङ्गनी) धान्यभेदे "सा च चतुर्विधा तासां गुणाः भावप्र०उक्ताः। "स्त्रियां कङ्कुः प्रियङ्गुर्हे कण्णरक्तसितास्तथा। पीता. चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता। कङ्गुस्तु भग्नस-न्धानवातहरो गुरुः। स्वच्छस्तस्मे ग्रहरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम्"। अप्राणिजातिवाचित्वात् वा ऊङ्। "आर्य्यास्तु यवगोधूमशूकशिम्बेयं प्रतियन्ति म्लेच्छास्तु कङ्गुम्" अधिकरणना०स्वार्थे कन् तत्रैव। "कङ्गु का त्रि-फला लोध्रं काश्मीरं मधुयष्ट्याह्वया" सुश्रु०। इयञ्च ग्राम्य ओषधिः। "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः" इति तैत्तिरीयसंहिताभाष्यधृता श्रुतिः प्रियङ्गुः कङ्गुः। अष्टादशधान्यमध्ये च अस्याग्रह-णम् अष्टादशधान्यशब्दे ५२५ पृ० तत्प्रमाणम्।

कङ्गुनी स्त्री कङ्गुवा कङ्गुशब्देन नीयते ज्ञायते नी-बा०कर्मणि ड गौरा० ङीष्। (काङ्गनी) धान्यभेदे राजनि०।

कङ्गुनीपत्रा स्त्री कङ्गुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः। पण्या-ख्याख्ये तृणभेदे राजनि०।

कङ्गुल पु० कङ्गुं लाति गृह्णात्यनेन ला-बा०घञर्थे करणे क ६त०। १पाणौ हस्ते शब्दच०।

कच रवे भ्वा०पर०अक०सेट्। कचति अकचीत् अकार्षीत् चकाच। प्रनिकचति। [कञ्चति अकञ्चीत् कचञ्च।

कच बन्धे सक० दीप्तौ अक० स्वादि० पर० इदित् सेट्।

कच बन्धे सक० दीप्तौ अक०भ्वादि०आत्म०सेट्। कचते अक-चिष्ट चकचे कचः। "चचाम मधु माध्वीकं त्वत्कञ्चाचकचे वरम्" भट्टिः। कादित्वान्न णत्वं प्रनिकचति।

कच पु० कच-अच्। १केशे, २बृहस्पतिपुत्रे, ३शुक्रवर्णे, ४मेघे शब्दमा० हस्तिन्यां स्त्री० मेदिनी। भावे घ। ५बन्धे ६शोभायाञ्च। कचार्षचरितञ्च भा०आ० ७६,७७ अ० यथा "जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थं काव्यन्नूशनसं परे। ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ भृशम्। तत्र देवा निजघ्नु-र्यान् दानवान् युधि सङ्गतान्। तान् पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात्। ततस्ते पुनरुत्थाय योधयाञ्चक्रिरे सुरान्। असुरास्तु निजघ्नुर्यान् सुरान् सम-रमूर्द्धनि। न तान् संजीवयामास बृहस्पतिरुदार-धीः। नहि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेत्ति वीर्य्य-वान्। सञ्जीवनीं ततो देवा विषादमगमन् परम्। ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा। ऊचुः कचसुपा-गम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः। भजमानान् भजस्वास्मान् कुरु नः साह्यमुत्तमम्। या सा विद्या निवसति ब्राह्मणे ऽमि-ततेजसि। शुक्रे तामाहर क्षिप्रं भागभाङ्नो भवि-ष्यसि। ऋषपर्व्वसमीपे हि शक्योद्रष्टुं त्वया द्विजः। रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान्। तमारा-

धयितुं शक्तो भवान् पूर्ववयाः कविम् । देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः । त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते । शीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेण दमेन च । देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम् । तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः । तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्वणः । स गत्वा त्वरितो राजन् ! देवैः सर्व्वेषितः कचः । असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह । अङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षात् बृहस्पतेः । नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान् । ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ । अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन् ! सहस्रं परिवत्सरान् । शुक्र उवाच । कच ! सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः । अर्च्चयिष्येऽहमर्च्चार्हं त्वामर्च्चितोऽस्तु बृहस्पतिः । वैशम्पायन उवाच कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम् । आदिष्टं कविपुत्त्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् । व्रतस्य प्रापकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत । आराधयन्गुरुं शिष्यः देवयानीञ्च भारत ! । नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोचरे । गायन् नृत्यन् वादयंश्च देवयानीमतोषयत् । स शीलयन् देवयानीं कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम् । पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ! । देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतधारिणम् । गायन्ती च ललन्ती च रहः पर्य्यचरत्तदा । पञ्चवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् । तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् । गा रक्षन्तं वने हत्वा रहस्येकमवर्मिताः । जघ्नुर्वृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारत्नार्थमेव च । हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छन्नृपयः क्रतम् । ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वनिवेशनम् । ता दृष्ट्वा रहिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात् । उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ! । देवयान्युवाच । आङ्गिरसाग्निहोत्रान्ते सूर्य्यास्तङ्गतः प्रभो ! । अगोपाश्चागता गावः कचस्तात ! न दृश्यते । व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति । तं विना न च जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते । शुक्र उवाच । अयमेहीति संश्रुत्य मृतं संजीवयाद्यकम् । ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कच आह्वयत् । आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्यया । किमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया । स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया । वनं ययौ कचो विप्रोदहद्गुह्यमावाच तम् । पुनस्तं प्रेषयित्वा तु सर्व्वदानवसंघशः । चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं सर्व्वमाचख्यौ । विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः । पुनराहृत्य तद्गुह्यं न्यवेदयत तद्यथा । ततस्तृतीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः । प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायास्तु सुरासदा । देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत् । पुष्पाहारः प्रेषणात् कचस्तात ! न दृश्यते । शुक्र उवाच । दृहस्पतेः सुतः पुत्रि ! कचः प्रेतगतिं गतः । विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् । मैवं शुचो मा रुदो देवयानि ! न त्वादृशी मर्त्यमनु प्रशोचेत् । यस्यास्त्र ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽश्विनौ च । सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व्वं तिष्ठत्याने सत्यमन्ति प्रभावात् । अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः सञ्जीवितो बध्यते चैव भूयः । देवयान्युवाच । यस्याङ्गिरा दृहत्तमः पितामहो दृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः । कचश्च पौत्रं तस्य यापि पुत्रं कथं न शोचेयमहं न रुदाम् । स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्म्मसु चैव दक्षः । कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न मोक्ष्ये प्रियो हि मे तात ! कचोऽभिरूपः । वैशम्पायन उवाच । स पीडितो देवयान्या महर्षिः समाह्वयत् संस्मार्य्यैव काव्यः । असंशयं मामसुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् हृदयन्ति । अब्राह्मणं कर्त्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि । अथास्य पापस्य भवेद्विधान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदमीक्ष्णम् । गुरोर्नीतो विद्यया योपभूतः शनैर्वाचं जठरे व्याजहार । तमब्रवीत् केन पथोपनीतो समोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ! । कच उवाच । भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः; सर्व्वं यच्च यथा च वृत्तम् । न त्वेवं स्यात्तपसः सङ्क्षयो मे क्लेशं ततो घोरमिमं सहामि । असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ! । ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत् । शुक्र उवाच । किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से ! वधेन मे जीवितं स्यात् कचस्य । नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन दृश्येत् कचो भद्रते देवयानि ! । देवयान्युवाच । द्वौ मां शोकावग्नितुल्यौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः । कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म्म तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता । शुक्र उवाच । संसिद्धरूपोऽसि दृहस्पतेः सुत यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी । विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं नचेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य । न निवर्त्तेत् पुनर्जीवन् कश्चिदन्यो समोदरात् । ब्राह्मणं वर्ज्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि । पुत्रो भूत्वाभवश्च भाविनो मामकस्य हृदो दुपनिष्क्रम्य तात ! । सजी-

जेष्ठा धर्म्मवतीमवेत्तां गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां स-विष्टः। वैशम्पायन उवाच। गुरोः सकाशात् समवाप्य विद्या भित्त्वा कुक्षिं निर्व्विचक्राम विप्रः। कचोऽभिरूप-स्तत्तुल्यं ब्राह्मणस्य शुक्रात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः। दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशिमुत्थापयामास सुतं कचो-ऽपि। विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य कचस्तदा गुरु-मित्युवाच। यः श्रोत्रयोरमृतं स निषिञ्चेदुभौ मे जवि-द्यस्य यथा ममायम्। तं मन्येऽहं पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन्। ऋतस्य दातारमनृ-तस्य निर्धिं निधीनां चतुरन्तयानाम्। ये नाद्रियन्ते गुरुमर्च्चनीयं पापात्मानोऽकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठाः। वैश-म्पायन उवाच। सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् उंशा-नाशं चैव महातिघोरम्। दृष्ट्वा कचञ्चापि तथाभिरूपं पीतं तथा सुरया मोहितेन। समन्युरुत्थाय महानु-भावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः। काव्यः स्वयं वाक्य मिदं जगाद सुरापाणं प्रति वै जातमन्युः। यो ब्राह्मणो-ऽद्यप्रभृतीह कश्चिन्मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः। अपेतधर्म्मो ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात् परे च। मया चेमां विप्रधर्म्मोक्षिणीलां मर्य्यादां वै स्थापितां सर्व्वलोके। सन्तो विप्राः शुश्रुयांसो गुरूणां देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे। इतीदमुक्त्वा स महानु-भावस्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः। तान् दानवान् दैव-विमूढबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच। आचक्षे वो, दानवा बालिशाः स्थ सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे। सञ्जीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः। वैशम्पायन उवाच। एतावदुक्त्वा वचन विरराम स भार्गवः। दानवा विक्लवाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम्। गुरोरुक्ष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः। अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम्।

वैशम्पायन उवाच। समाप्तव्रतं तन्तु विसृष्टं गु-रुणा तदा। प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम्। ऋषेरङ्गिरसः पौत्र! वृत्तेनाभिजनेन च। भ्राजसे वि-द्यया चैव तपसा च दमेन च। ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्म्मम महायशाः। तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो ह्यहस्पतिः। एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपो-धन॥ व्रतस्ये नियमोपेते यथा वर्त्तास्यहं त्वयि। स समाप्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि। गृहाण विधि-वत् पाणिं मम मन्त्रपुरस्कृतम्। कच उवाच। पूज्यो मा-न्यश्च भगवान् यथा तव पिता मम। तथा त्वमनवद्याङ्गि! पूजनीयतरा मम। प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्गवस्य महात्मनः। त्वं भद्रे! धर्म्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम। यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यःपूज्यः पिता तव। देवयानि! तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि। देवयान्युवाच। गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै ननु त्वमपि मे पितुः। तस्मात् पूज्यश्च मान्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम। असुरैर्हन्यमाने च कच! त्वयि पुनः पुनः। तदा प्रभृति या प्रीतिस्त्वयि मय्यस्ति मे। सौहार्द्दं चानुरागे च वेत्थ मे भक्ति-मत्तमाम्। न मामर्हसि धर्म्मज्ञ। त्यक्तुं भक्तामनागसम्। कच उवाच। अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभ-व्रते!। प्रसीद सुभ्रु! त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरा शुभे!। यतो-क्तितं विद्यालाभे! त्वया चन्द्रनिभानने!। तत्राहमुक्षितो भद्रे! कुक्षौ काव्यस्य भाविनि!। भगिनी धर्म्मतो मे त्वं नैवं वोचः शुभध्वजे!। शुश्रूषमाणमृषितो भद्रे न मन्यु-र्विद्यते मम। आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि। अविरोधेन धर्म्मस्य अर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे। अप्र-मत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम। देवयान्युवाच। यदि मां धर्म्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचितः। ततः कच! न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति। कच उवाच। गुरु-पुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः। गुरुणा चानुज्ञातः कामभेवं शपस्व माम्। आर्षं धर्म्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि! यथा त्वया। शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्म्मतः। तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति। ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति। फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा। अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति। वैशम्पा-यन उवाच। एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा। त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः"।

कचग्रह पु० कचानां ग्रहोयत्र। केशाकर्षणेन धर्षणे "ग्राम्यन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः" "अङ्गेषेति रुरुधुः कचग्रहैः" रघुः। [हृदस्याने त्रिका०।

कचङ्गन न० कच–दीर्घौ अच् कर्म्म० यकञ्च०। करभूष्य

कचङ्गल पु० कच–बा० अङ्गलच्। संयुक्ते त्रिका०।

कचप न० कच–कपन्। याकपत्रे उज्ज्वलदत्तः।

कचपच्च पु० कचानां समूहः कच+पच्च। केशसमूहे अमर०

एवं केशपक्षादयोऽप्यत्र।

कचपक्ष पु०कचानां समूहः कच+पाशप्। केशसमूहे अमर

एवं केशपाशादयोऽप्यत्र । "केशपाशे मनाधें" विक्र० "तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः" कुमा० ।

कचमाल पु० कचं कचकालिं सलते सल-ष्टतौ क्रण् । उप०स० । धूमे हारा० ।

कचरिपुफला स्त्री० कचस्य रिपुः फलमस्या० । षष्ठीतत्ते राजनि० । [केचहस्तादयोऽप्यत्र ।

कचहस्त पु० कचानां समूहः कच+हस्त । केशसमूहे अमरः

कचाकचि अव्य० कचेषु कचेषु ग्रहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम् कर्म्मव्यतीहारे स० इच् समा० पूर्वदीर्घश्च । केशेषु केशेषु ग्रहणपूर्व्वके प्रवृत्ते युद्धे एवं केशाकेशिप्रभृतयोऽप्यत्र अव्य० ।

कचाकु त्रि० कच इव अकति वक्रं गच्छति अक-उण् । १दुःशीले तस्य हि वक्रगतित्वात्तथात्वम् २सर्पे पु० २दुराधर्षे त्रि० मेदि० । तयोः कुटिलगतित्वात् तथात्वम् ।

कचाग्र न० ईत० । १केशाग्रभागे २तत्परिमिते त्वसरेखष्टकभागे च । बालाग्रादयोऽप्यत्र "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागोजीवः स विज्ञेयः" स्मृतिः ।

कचाचित त्रि० कचैरालुलायितैः आचितः । विकीर्णकेशे "कचाचितौ विषुगिवागजौ गजौ" किरा० । [ङीप् ।

कचाटर पुंस्त्री० कच इवाटति अट+उरच् । दात्यूहे स्त्रियां

कचामोद पु० कचमामोदयति आ+मुद णिच्-अच् । (बाला) इति ख्याते गन्धद्रव्ये । [देशादौ ।

कचिक त्रि० कच+चतुरर्थ्यां कुत्सि० ठक् । केशाढ्यरूपे

कचु स्त्री० कच-उन् । स्वनामख्याते कन्दभेदे "कदली दाडिमी धान्य हरिद्रा मानकं कचुः । बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः" दुर्गो० त० । कचुस्था कालिका ।

कचेल न० कच्यते बध्यतेऽनेन कच-बा० एलच् । लेख्यपत्रबन्धने सूत्रादौ त्रिका० । [सिते मेदिन्यमरौ ।

कच्चट न० कुत्सितं चटति चट अच् बा० कोः कत् । कुत्

कच्चर त्रि० कुत्सितं चरति चर-अच् कोः कट् । कुत्सिते मेदिन्यमरौ ।

कच्चित् अव्य० काम्यते कम-क्विप्-कन् चीयते निश्चीयते यस्मात् कम्+चि-क्विप् पृषो० मस्य दः । 'स्वाभिलषितज्ञापनाय कृते कामप्रवेदनरूपे १प्रश्ने, २हर्षे, ३मङ्गले च । कच्चिन्मङ्गलेऽस्त्रिविधं तपस्वत्" "कच्चिदुपप्लवोः" इति च रघुः ।

कच्चिदध्याय पु० भारतान्तर्गते नारदेन कृतप्रश्नेन भङ्गया राजनीतिज्ञापके ग्रन्थभेदे स च भा० सभा० ५ अ० ।

"नारद उवाच । कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्म्मे च रमते मनः । सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते । कच्चिदाचरितां पूर्व्वैर्नरदेव ! पितामहैः । वर्त्तसे वृत्तिमक्षुद्रां धर्म्मार्थसहितां त्रिषु । कच्चिदर्थेन वा धर्म्मं धर्म्मेणार्थमथापि वा । उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे । कच्चिदर्थञ्च धर्म्मञ्च कामञ्च जयतां वर ! । विभज्य काले कालज्ञ! सर्वं वरद ! सेवसे । कच्चिद्राजगुणैः षाड्डुः सम्रोपायांस्तथानघ ! । बलाबलेन सम्यक् त्वं चतुर्द्दश परीक्षसे । कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य पराँश्च जयतां वर ! । तथा सन्धाय कर्म्माणि अर्थौ भारत ! सेवसे । कच्चित् प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ ! । व्याढ्याश्चला व्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्व्वशः । कच्चिच्च कृतकैर्दूतैर्भेदं चाप्यपरिशङ्किताः । त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितं तथा । नित्योदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि विकीर्षितम् । कच्चित् सन्धिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे । कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे । कच्चिदात्मसमा दक्षाः शूराः सम्बोधनक्षमाः । कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर ! मन्त्रिणः । विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत ! । कच्चित् संवृतमन्त्रस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः । राष्ट्रं सुरक्षितं शत्रु ! भिन्न विलुप्यते । कच्चिच्चिद्रावणं नैषि कच्चित् कालेऽपि बुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् । कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रं परिधावति । कच्चिदर्थान् विनिश्चित्य लघुमूलान् महोदयान् । क्षिप्रमारभसे कर्त्तुं न विघ्नयसि तादृशान् । कच्चिन्न सर्व्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः । सर्व्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं चात्र कारणम् । आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः । कच्चिद्राजन् ! कृतान्येव कृतमायाणि वा पुनः । विदुस्ते वीर ! कर्म्माणि नानवाप्तानि कानि चित् । कच्चित् कारुणिका धर्म्मे सर्व्वशास्त्रेषु कोविदाः । कारयन्ति कुमाराश्च योधमुख्याश्च सर्व्वशः । कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् । पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं परम् । कच्चिद्दुर्गाणि सर्व्वाणि धनधान्यायुधोदकैः । यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्द्धरैः । एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः । राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् । कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः । कच्चिद्विद्वानमविदितः प्रतिपक्षश्च सर्व्वदा । नित्योद्युक्तो रिपून् सर्व्वान् वीक्षसे रिपुसूदन ! । कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः । अनसूयुरसङ्कीर्णः सत्कृतस्ते पुरोहितः ।

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमान्नरः । हुतञ्च होष्यमाणञ्च काले वेदयते सदा । कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्यौतिषः प्रतिपादकः । उत्पातेषु हि सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव । कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः । जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्म्मसु योजिताः । अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् । श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्म्मसु । कच्चिच्चोपेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः । राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ! । कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा । उग्रं प्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः । कच्चिद्दक्षः शूरश्च मतिमान् धृतिमान् शुचिः । कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव । कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः । दृष्टाश्रवदाता विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः । कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथोचितम् । संप्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि । कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भृताः । भक्तैः कुर्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्घः सुमहान् स्मृतः । कच्चित् सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः । दृष्टाः प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि । कच्चिदेको बहूनर्थान् सर्वशः सम्यगर्थिकान् । अनुशास्ति यथाकामं कामात्मा शासनातिगः । कच्चित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म्म शोभयन् । लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् । कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नरान् ज्ञानविशारदान् । यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे । कच्चिद्दारान् मनुष्याणां तथार्थे ऋत्युशोशुषान् । व्यसनं चाप्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ! । कच्चिद्व्यादुपगतं क्षीणं वा रिपुमागतम् । हृष्ट्वा वा विजितं पार्थ । हृष्टवत् परिरक्षसि । कच्चित्त्वमेवं सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ! । समस्यानभिशङ्कश्च यथा माता यथा पिता । कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं नित्यस्थ भरतर्षभ ! । अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् । यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिन्दम ! । पार्ष्णिमूलञ्च विज्ञाय व्यसनाय पराजयम् । बलस्य च महाराज ! दत्त्वा वेतनमग्रतः । कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप ! । उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः । कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः । परान् जिगीषसे पार्थ ! प्रमत्तानजितेन्द्रियान् । कच्चिच्च यात्रातः शत्रून् पूर्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः । साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः । कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा परान् यासि विशाम्यते ! । तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि । कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः । बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधिनी । कच्चिद्बलञ्च सृष्टिञ्च पराराष्ट्रे परन्तप ! । अविहाय महाराज ! निहंसि समरे रिपून् । कच्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव । अर्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् । कच्चिदभ्यवहार्याणि गात्रसंघर्षणानि च । प्रेषयसि च महाराज ! रक्षन्त्यनुमतास्तव । कच्चित् कोषश्च कोष्ठञ्च वाहनं द्वार आयुधम् । आयश्च कृतकल्याणस्तव भर्त्तरनुष्ठितः । कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्यते ! । रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो हितेभ्यश्च तान् । कच्चिच्च पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च । प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव । कच्चिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेण वा पुनः । पादभागैरशिर्भिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् बणिजः शिल्पिनः स्त्रियः । अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् । कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः । अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव । कच्चिदर्थैरसंमूढान् हितकामाननुप्रियान् । नापकर्षसि कर्म्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् । कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् । त्वं कर्म्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ! । कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशाम्यते ! । अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनिष्ठिताः । कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीवशेन वा । त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः । कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च दृढानि च । भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्दैवमातृका । कच्चिन्न बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति । पादकञ्च शतं वृद्धा ददास्यूषमनुग्रहम् । कच्चित् स्वनुष्ठिता नीताः वार्त्ता ते साधुभिर्जनैः । वार्त्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते । कच्चिच्छूराः कृतप्रज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः । सेनं कर्वन्ति संहत्य राजन् ! जनपदे तव । कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत् कृताः । ग्रामवच्च कृताः प्राज्ञास्ते च सर्वे त्वदर्पणाः । कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च । पुराणि चौरा निघ्नन्ति विषये न ते । कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चिच्चास्य सुरक्षिताः । कच्चिच्च यद्गुह्यास्तासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे । कच्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाश्रयनुभवन् श्रेष्ठे न त्वन्तःपुरे नृप ! । कच्चित् द्वौ प्रथमौ यामौ रात्रेः सुप्ता विशाम्यते ! । संचिन्तयसि

धर्म्मार्थौ यास उत्थाय पश्चिमे । कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान् समलङ्कृतः । उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव ! मन्त्रिभिः । कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः सलङ्कृताः । उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ! । कच्चिद्रथेषु यत्तवत् मूल्येषु च विशाम्पते ! । परीक्षा वर्त्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च । कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा । मानसं दृढसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि । कच्चिद्दैवाभिकित्साायामष्टाङ्गायां विशारदाः । सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा भयाद्वापि विशाम्पते !! अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तान् पश्यसि कथञ्चन । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात् प्रणयेन वा । आत्मितानां मनुष्याणां वृत्तिं संरक्षसि वै । कच्चित् पौरा न वञ्चिता ये च ते राष्ट्रवासिनः । त्वया सह विवध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन । कच्चिन्न दुर्बलः प्रबलैर्बलेन परिपीडितः । मन्त्रेण बलवान् कच्चिद्भाभ्याञ्च कथञ्चन । कच्चित् सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपाला महामतः । कच्चित् प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वयादृताः । कच्चित्ते सर्वविद्यासु बुद्धिरुग्रा प्रवर्त्तते । ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव नैःश्रेयसी शुभा । कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्व्वैराचरिते जनैः । वर्तमानस्तथा कर्त्तुं तत्त्वान् कर्मणि वर्त्तसे । कच्चित्तव वृद्धेऽग्नि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः । गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् । कच्चित् क्रतूनेकचित्तो याजयेथांस्त्र सर्वशः । पुण्डरीकांस्त्र काकुत्स्थ यजसे कर्त्तुमात्मवान् । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् देवताश्चापचायसे । चैत्यांस्त्र वृद्धान् कल्याणान् ब्राह्मणांस्त्र नमस्यसि । कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्साद्यतेऽनघ ! । अपि मङ्गलवृत्तस्य जनः पार्श्वेऽवतिष्ठति । कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्व्युत्तिरेषा च तेऽनघ । आयुष्या च यशस्या च धर्म्मकामार्थदर्शिनी । एतया वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति । विजित्य च महीं राजा मोदत्यत्यन्तं सुखमेधते । कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा चारित्रशौरकर्म्मणि । अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यसे शुचिः । दृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः । कच्चिन्न लुप्यते स्तेनो द्रव्यलोभाच्चरर्षभ ! । उत्पन्नान् कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत । अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः । नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यमनुवर्त्तिनाम् । एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्याप्रकाशनम् । अमङ्गल्यप्रयोगञ्च प्रसङ्गं विषयेषु च । कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्नाजदोषांश्चतुर्दश । प्रायशो येर्विनश्यन्ति क्षितमूला हि पार्थिवाः । कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् । कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् । युधिष्ठिर उवाच । कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् । कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् । नारद उवाच । अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् । वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय स मुनिर्नारदो वै महातपाः । पप्रच्छाननन्तरमिदं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । नारद उवाच । कच्चिदभ्यागता दूराद्विज्ञो लाभकारणात् । यथोक्तमवहार्य्यन्ते शुक्लं शुक्लोपजीविभिः । कच्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः । उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः । कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्म्मार्थसहिता गिरः । नित्यमर्थविदां तात ! तथा धर्मार्थदर्शिनाम् । कच्चित्ते क्षत्रियन्तेषु गोषु पुष्पफलेषु च । धर्म्मार्थञ्च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी । द्रव्योपकरणं किञ्चित् सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् । चातुर्मास्यावरं सम्यक् नियतं संप्रयच्छसि । कच्चित् क्षतं विजानीषे कर्त्तारञ्च प्रशंससि । सतां मध्ये महाराज ! सत्करोषि च पूजयन् । कच्चित् क्षत्रवाणि सर्व्वाणि रक्षसि भरतर्षभ ! । कृत्तिक्षत्राश्वक्षत्राणि रथक्षत्राणि वा विभो । कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहे ते भरतर्षभ ! । धनुर्व्वेदस्य क्षत्रं वै यन्त्रक्षत्रञ्च नागरम् । कच्चिदस्त्राणि सर्व्वाणि मन्त्रदण्डञ्च तेऽनघ ; विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः शत्रुमायनाः । कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्व्वं व्यालभयात्तथा । रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि । कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान् । पित्रेव पासि धर्म्मज्ञ ! तथा प्रव्रजितानपि । षड्वर्गो महाराज ! कच्चित्ते पृष्ठतः कृतः । निद्रालस्यं भयं क्रोधो माद्दवं दीर्घसूत्रता । वैशम्पायन उवाच । एताः कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य । प्रणम्य पादावभिवाद्य तूष्णीं राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् । युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा । उक्त्वा तथा चैव चकार राजा लेभे महीं सागरमेखलाञ्च" ।

कच्छ त्रि० क्षेत्र जलेन कृष्णाति दीर्यते क्षाद्यते वा कृ-कृद-बा० ड । १जलप्राये देशे । "खच्छन्दोऽकृतदच्छ-

कच्छकुहरच्छातेतराच्छुच्छटा" काव्यप्र०। "चमूचरैः कच्छभवां प्रदेयः" भाषः। २नटे ३नौकाङ्गे च पु० ४परिधानवस्त्रे, स्त्री (काछा) हेम० ५चारटाम्, ६चोरिकायाञ्च (झिल्लि) स्त्री मेदि० ७देयभेदे पु० स च देयः वृद्ध० सं० कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि उक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य "कच्छोऽत्र कुञ्जरदरी शताचपस्रोतीति विज्ञेयाः" वराहोक्ता च "मलेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रोत्तरे तटे। कच्छदेशः समाख्यातः" यत्रिसङ्गम० त० उक्ता। ८वस्त्रवृत्ते पु० (ढँढ) हेम०। ९वस्त्रसञ्चुटे १०आकाशाच्छादने ११कूर्म्मकर्परे च मिद० कच्छपशब्दे विवृतिः कलाशब्दे उक्ता०।

कच्छक पु० कच्छ+संज्ञायां कन्। वस्त्रवृत्ते (ढँढ) मेदिनिः

कच्छटिका स्त्री कच्छः कच्छप्रदेशमटति अट–अच् ततः संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। १कच्छायाम् (काछा) २वस्त्राञ्चले" शब्दार्थर०।

कच्छप पुंस्त्री "कच्छमाक्रमो वस्त्रसंपुटं याति यद्धि किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीर एव वस्त्रसंपुटं प्रवेशयति संपुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः प्राणिवाच्यकच्छपुट इति। कच्छेन कटाहेन (कड़ाहे) इतराङ्गानि याति वा। अथ वा कच्छेन वस्त्रसम्पुटेन पिबतीति कच्छः खनाम ख्यातं ख्यादयति कच्छः। खच्छः खच्छदः अयमन्तरो नदीकच्छ इतदीयसदकं तेन ख्यादयते" इति च निरुक्तेः कच्छं याति कच्छेन याति वा कच्छेन पिबतीति वा पा–ड। १कूर्म्मे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् वा च २नीवाभेदे २कच्छपिकायाञ्च। ३चुद्ररोगभेदे स्त्री ५कुबेरनिधिभेदे ६नखक्षतभेदे च पु० मेदि०। कच्छपीरोगश्च भाव० प्रका० दर्शितः "यथिताः पशु वा वह्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः। कफानिलाभ्यां पिडकाः सा स्मृता कच्छपी बुधैः" कच्छपोन्नता मध्ये प्रोन्नता प्रान्ते नता। इयञ्च प्रमेहरोगेऽप्यायां दृश्यविधपिडकान्तर्गता। निधिभेदः एकादिशब्दे अवसंख्यायां दर्शितस्तत्र द्रष्टव्यः। स्वार्थे कन् कच्छपिकाऽपि दोषभेदे। "सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः" वैद्यकम्। कच्छपमांसगुणाः भावप्र० उक्ताः "कच्छपो बलदो वातपित्तहृत् पुंस्त्वकारकः"। अथञ्च मत्स्यपवनखान्तर्गतः "अथकः यत्सकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः। भक्ष्याः पञ्चनखेष्वेते" इति मनुक्तेः "पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेति" श्रुतिः। अत एव परिसंख्यैतद्व्यतिरिक्तपञ्चनखानां भोजननिषेधफलकत्वादिलाकरे स्पष्टम्। मत्स्यपुराणन्यनकाले एतन्मूर्त्या मन्दरधारणार्थं भगवानवतार इत्यादि भाग० १,३अ० भगवतश्चतुर्विंशत्यवतारकथने। "सुरासुरैरमृतार्थं मथ्यतां मन्दराचलम्। दधे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः" इत्यो०। "मथ्यमाने ऽर्णवे सोऽद्रिर्नाधारोऽमरोऽविशत्। त्रियमाणोऽपि बलिभिर्बीरवात् सागरं नन्दन"। ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः। आसन् सुरगणास्तत्र नष्टे दैवेनातिबलीवला। विलोक्य विघ्नेन विधिं तदेश्वरोदुरन्तवीर्य्यौर्जितशाभिसन्धिः। जित्वा वपुः कच्छपमद्भुतं महत् प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार। मथ्यतियं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः मथ्यता निर्म्मथने सुरासुराः। दधार पृष्ठेन स लक्षयोजनप्रसारिणा द्वीप इवापरो महान्। सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यकेर्पितं परिभ्रमन्तं गिरिमग्र पृष्ठतः। निमत्तदावर्त्तनमादिकच्छपोनेनेऽद्भुतरूप मूनसप्रमेयः" भाग० ८,७, ७विश्वामित्रसुते ऋषिभेदे कतशब्दे प्रमाणम्।

कच्छरुहा स्त्री कच्छे जलप्राये रोहति रुह–क। दूर्व्वायाम् जटाधरः तस्या जलप्रायदेशजत्वात्तथात्वम्।

कच्छादि पु० पाणिन्युक्ते जातार्थे अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कच्छ क्षिप्रु वर्षु वल्वार मधुमत् कल्पोल कल्लीर भल्ल कुच अनुपसर्ग द्वीप अरूप जलगाङ्ग निम्ब कलूपर रङ्कु, एते च देयविशेषवाचकाः तत्र जातादि अण् काच्छ इत्यादि।

कच्छु (चू) स्त्री कष–छिंसायां "कषकच्छेति" उणा० ज ऊङ् वृद्धो० वा ह्रस्वः। "कच्छा काक्षाः पिडकाः कषयन्त्यः पानेऽनुक्ताः कच्छु जन्याः सदाहाः। सैव क्लेदैः क्लोमदाहैरुपेता ज्ञेया काख्योः कच्छूरुया क्लिशोक्ष" उक्ते दोषभेदे (खोस)। [भेदे पटोले राजनि०

कच्छुमी स्त्री कच्छु इमनि ङीप् ह्रस्वश्च। कृष्णा-

कच्छुर त्रि० कच्छूरस्यास्त्र र "कच्छा ह्रस्वश्च" पा० ह्रस्वः। रविधौ दीर्घप्रयोगार्थं ह्रस्वविधिः। १कच्छूरोगयुते २व्यभिचारयुते ह्रस्वे च उ० २पामरे त्रि० मेदि०।

कच्छुरा स्त्री कच्छूः साध्यतेऽनयेति साध्यसाम् ह्रस्वः। १शूकशिम्बाम् २यव्याम् ३दुरालभायाञ्च मेदि० ४याज्ञिणोत्ते (चोकट) रत्नमाला०। ५पुंसञ्ज्ञां स्त्रियाञ्च।

कच्छुरासव न० "द्रोणे निम्बदलञ्जैः पृथक्कर्षमितैर्भिषक्। कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुपस्यद्वयोन्मितैः। अर्कक्षीरकटुकुष्ठेन पृथक्पलमितेन च। गोमूत्रषाढवेनापि सर्षपैर्ङ्गिङ्गिना पचेत्। अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुदुःसाध्यतामपि पामानञ्च सर्वा कण्डूं सद्यश्चाधिवरिरामयात्।

कच्छुरार्त्तसनासेदं तैलं हारीतभाषितम्" इति भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे ।

कच्छुमती स्त्री कच्छूः साधनत्वेनास्त्यस्याः मतुप् ङीप् । शूकशिम्बाम् मत्सिवनेहि कच्छूरोगजननात् तथात्वम् ।

कच्छोटिका स्त्री कच्छस्य उटलृणादिकमिव इवार्थे कम् । वेडाञ्चले (काछा) ख्यातायाम् । [यद्धाम् रत्नमाला ।

कच्छोर पु० केन प्लुर्यते प्लुर-क्विपे कर्म्मणि घञ् ।

कच्ची स्त्री कचु बा०ङीप् । (कचु) प्रसिद्धे कन्दभेदे । "महिषाक्षरयुक्तेषु कच्चीरूपाणि क्षुद्यते ।। मन्त्रं वैरिविनाशाय पूजां कुर्य्यात् प्रयत्नतः मे "दुर्गार्चापद्धतिस्थितपूजामन्त्रः । "कच्ची तु भेदिका गुर्व्वी कटुका पिच्छिला तथा । व्याधिवातपित्तकरी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता" राजवल्लभः ।

कज रोहे (रौतः) कदित् परः अक० सेट् । अजति अजीत् अजन्त रोहोऽस्य जन्म तेनास्यावर्ज्जकता । कञ्जारः ।

कज न० के जले जायते. जन-ड । पङ्कजे राजनि० ।

कज्जल न० कृत्सितं जलमस्मात् कोः कादेशः । अञ्जने (काजल) तस्य संयोगाच्छ्रमधुदृकमसिक्तं भवतीति तस्य तथात्वम् अञ्जनशब्दे ६४ पृ० विवृतिः । "सकज्जलं नाम्बुघटे च दत्तं घृतं पुरातं त्वत्यक्तमञ्जनञ्च" सुश्रु० । "शाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जनः" काव्यप्र० । २लेखनसाधने द्रव्ये च (कालि) "व्यक्तसिक्तनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपालम्" पुष्पदन्तस्तवः । मेघे पु० भट्टमा० मत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां गौ०ङीष् । भद्रर० । कज्जलं जातमस्य इतच् । कज्जलित जातकज्जले त्रि० । समध्योऽपि एकाक्षरकोषेऽयं पठितः कज्जलमिवाचरति कज्जल+क्विप् ततः अच् गौरा०ङीष् पृषिभिन्नितरङ्गभङ्गके स्त्री । स्वार्थे कन् तत्रार्थे "शुष्कं क्षतं तथा भग्नं कज्जलं तावदु विमर्दयेत् । यावत् क्षतं न दृश्येत किन्तु कज्जलवत् भवेत् । एषा कज्जलिका ख्याता दृष्टेषु शौर्य्यवर्द्धिनी । नामानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी" वैद्यकम् ।

कज्जलध्वज पु० कज्जलं ध्वज इवास्य । दीपे त्रिका० ।

कज्जलरोचक पुंन० कज्जलं रोचयति रुच-णिच्-ण्वुल् । (घिलतुच) । वङ्गभाषायां प्रसिद्धे । दीपाधारे जटाध० ।

कञ्चट न० कचि-अटच् । (काचंड़ादाम) जलतरङ्गुली वे जलजयाकभेदे "पानीयतरङ्गुलीयोयत्तृकञ्चटछदाहृतम् । कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु । (चक्रदत्त) (हिन्दिभाषा) भावप्र० ।

कञ्चटादि न० चक्रदत्तोक्ते अतीसारवैमरोगोक्ते औषधभेदे "कञ्चटजम्बुदाडिमभृङ्गाटकपत्रविल्वहीवेरम् । जलधनिगतसहितं गङ्गावेगमपि रुन्ध्यात्" ।

कञ्चड पु० कचि-बा०अडच् । कङ्कभट्टभक्षके यद्भचन्द्रिका ।

कञ्चार पु० कचि-आरे पृषो० कञ्चं प्रकाशयच्छति रु-अण् । कं जलं चारयति विरेचने चर-णिच् अण् वा । स्वर्ण जटाधरः । २अर्कवृक्षे च । [२क्षुद्रस्फोटे वैद्यकम् ।

कञ्चिका स्त्री कचि-ण्वुल् ।१वंशत्वचायाम् (कञ्ची) यद्भच० ।

कञ्चुक पु० कचि-प्रीतिबन्धयोः बा० उकन् । १धारणार्थे २योधादेरौपाधातसन्नाहे ३लौहमये कवचे ४सर्पनिर्म्मोके (खोलस) अमरः ५चोलके (कांचुलि) ६वस्त्रमात्रे उणा०को० ७वर्णसंकरस्त्रीणाङ्गस्थितवस्त्रे (युवादेर्जन्मोत्सवे भट्टादिभिः स्वामिनोऽङ्गात् बलात्कारेण गृह्यते वस्त्रे) हेमच० ।७चोषधीभेदे स्त्री गौरा० ङीष् भेदि० । ८क्षीरीवृक्षे रत्नमा० "बलानि शूराश्च धनाश्च कञ्चुकाः" "बलसंहतकञ्चुकः कपिदेवेन्द्रलआजिनकञ्चुकः" माघः "अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विदधति त्रासादयं वामनः" रत्ना० । "परस्वं किं करवाण्यहन्यहं यथा यत् कञ्चुके सम्भवः" भामटश्च० । "सुभाषितरसास्वादजातदोषाशुकञ्चुकाः" भट्टतन्त्रम् । "कञ्चुकं तुलगर्भञ्च तूलिकां सूपवीतिकाम् आयी० । सोऽस्य जातः तारका० इतच् । कञ्चुकित जातकञ्चुके त्रि० ।

कञ्चुकालु पु० कञ्चुकोऽस्त्यस्य आलुच् । सर्पे यद्भच० ।

कञ्चुकिन् पु० कञ्चुक+अस्त्यर्थे इनि । "अन्तःपुरचरोवृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते" रत्नमालायाम् । राजामच्यःपुराधिकारिणि च "अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य" रत्ना० । २हारपाले, ३वर्षे ४जारे, ५यवे, ६वस्त्रके च राजनि० । तृणरूपकञ्चुकावृततत्वात्तथात्वम् । ७व्याघ्रनखवृक्षे त्रि० ।

कञ्चुलिका स्त्री कचि-उलच् गौरा०ङीष् स्वार्थे कन् ह्रस्वे टाप् । स्तनाच्छादकवस्त्रे (काँचली) हेम० "त्वं सुधाक्षि विमेश कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम् कञ्चुलीमित्यभिधायिभि प्रियतमे"सा० द० । जलजाते । कञ्चुलीत्यपत्र ।

कञ्चूल न० कचि-दीर्घो ऊलच् । स्त्रीणांवासभरणे उज्ज्व० ।

कञ्ज पु० कन् जले जायते । पद्मरागभेदे हिरण्यगर्भे "अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमपाकृजत्" "तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा" मनुश्लोकस्य जलेजातत्वात्तथात्वम् । २पद्मे "चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरम्" भाग० ३,२,८ । ३अर्कवृक्षे च न० मेदिनिः । तत्र पद्मस्य जलजातत्वात् कञ्जतस्य सप्तदशत्वत्वाच्चथात्वम् कञ्जतपत्रे विवृतिः । कञ्

गिरिषि जायते जन कर्त्तरि-ड । ४केशे पु० मेदिनिः ।

कञ्जक पुंस्त्री कञ्जि-स्वार्थेधातुः खुल् । (मयना) पक्षिभेदे शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जज पु० कञ्जात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते जन-ड । हिरण्यगर्भे चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दरत्ना० । यथा च ब्रह्मणो विष्णुनाभिजातकमलादुद्भवस्तथा वर्णितं भाग० ३,२,१६,अ० "सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः । उवास तस्मिन् सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्य्यः । चतुर्युगानाञ्च सहस्रमप्सु स्वपन् स्वयोदीरितया स्वशक्त्या । कालाख्यया साधित कर्म्मतन्त्रो लोकानपीतान् दृशये स्वदेहे । तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् । गुणेन कालानुगतेन विद्धः स्फुटत्सदाभिद्यत नाभिदेशात् । स पद्मकोषः सहसोदतिष्ठत् कालेन कर्म्मप्रतिबोधितेन । स्वरोचिषा तत् सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः । तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्राविवेशत् सर्व्वगुणावभासम् । तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयम्भुवं यं प्रवदन्ति सोऽभूत् । तस्यां सचाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि । तस्मात् युगान्तश्वसनावघूर्णज्जलोर्मिचक्रात् सलिलाद्विरूढम् । अपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः"।

कञ्जन पु० कं सुखं जनयति जन-णिच्-अण् । १कन्दर्पे त्रिका० (मयना) २पक्षिभेदे शब्दच० ।

कञ्जनाभ पु० कञ्जं पद्मं नाभावस्य संज्ञायाम् अच् समा० । विष्णौ । "व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे" भाग० ३,६,४४ ।

कञ्जर पु० कञ्जि-अरन् कं जलं जृणाति वा जृ-अच् वा । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे३हस्तिनि ४चतुर्मुखे५उदरे च उणा० ।

कञ्जल पु० कञ्जि-कलच् । (मयना)पक्षिभेदे शब्दचन्द्रिका । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जार पु०कञ्जि आरन् कं जलं जारयति वा जृ-णिच् अण् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे३चतुर्मुखे ४गजे५उदरे६सुनिभेदे च मेदि० ।

कञ्जिका स्त्री कञ्जि-स्वार्थे कन् टाप् अ (वामनहाटी) । मल्लयष्टिकायाम् शब्दर० । [चकाट । प्रनिकटति न णत्वम् ।

कट गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । कटति अकटीत् चकाटीत् ।

कट गतौ भ्वादि० इदित् पर० सक० सेट् । कण्टति चकण्टीत् चकाट इदित् तेन नेट् कट्टः । प्रनिकटति न णत्वम् ।

कट हतौ वर्षणे च भ्वादि० पर० सक० सेट् । कटति एदित् अकटीत् चकाट । कटः कट्टः प्र+प्रकाशे अक० प्रकटित प्रकटः । णिच्-प्र+प्रकाशने सक० । घटादि० प्रकटयति प्रकटितः प्रकटयन् । युच् प्रकटना । नामधातुरित्यन्ये

कट पु० कट-कर्म्मणि घ कर्त्तरि अच् वा । १हस्तिगण्डे सदृवर्षणात् तथात्वम् "यद्दन्तिनः कटकटाहतटं विमञ्चो" माघः "करेणुयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः" २गण्डस्राव खेदवर्षणात् तथात्वम् "तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः"रघुः । नलाख्ये २लक्षणभेदे अमरः । येन (सादुर दड़मा) प्रभृतिद्रव्यं विरच्यते तस्य च गृहादेरावरणसाधनत्वेन कटत्वम् ४तन्निर्म्मिते आसनभेदे च अमरः "गोऽश्वोयानप्रसाद्वस्तरेषु कटेषु" मनुः । "वर्षासु लिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति" भा० स० १६अ२अ० । "ददार करजैर्हरामेरकां कटमद्यथा" भा० १,३१८,२ । ५कुमूले (मराद्र) भरतः तस्य दृषादिरच्छुभिराहृतत्वात्तथात्वम् । ६आवरणकारके त्रि० उरस्कटः । ७अतिशये उत्कटे । ८घरे ६समये आचारे मेदि० । १०उशीरादिगन्धमात्रे धर० कटाग्निः ११शवे प्रेते कटपूतनः १२शवरथे (शवहरणार्थरथे) १३ओषधिभेदे १४प्रस्थाने हेमच० कटप्रूः १५तृणकाष्ठे (तक्का) शब्दरत्ना० । १६क्रियाकारकभावे त्रि० हेमच० । १७द्यूतक्रीड़ासाधनद्रव्यभेदे च । "क्षीनाक्षूतसर्वस्वः शावरपतनाच्च शोषितशरीरः । वर्हिस्तदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो याति" सूक्तिक० उत्तरपदस्थे कटशब्दे परे पूर्वपदस्योदात्तता । दाक्षिकटः त्रि० कौ० १८श्रोणौ पुंस्त्री मेदि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । स्त्रीषन्तः १६कटुक्यामु वैद्यकम् । [कटुक्यामु अमरः

कटंवरा स्त्री कटं वृणोति कट+वृ-खच् मुम् च् । (कट्की)

कटक अस्त्री कट-कन्आदि०वुन् अर्द्धर्चादि । १हस्तभूषणे वलये, "कटकङ्कणलादिवत्" सा० द० । २पर्वतमध्यभागे "प्रफुल्लदृष्टैः कटकैरिव स्वैः" कुमा० । "मार्गैषिणो सा कटकान्तरेषु"रघुः । "सद्रत्नचित्रकटकासु दृष्टचित्रभाः" माघः । ३चक्रे च अमरः । ४हस्तिदन्तमण्डले । ५पाशुपतव्रते "राजधान्याञ्च" मेदि० । ७नगर्याम् शब्दरत्ना० ८सैन्यनामधे हेमच० "स च दिग्विजयक्रमेणागत्य चन्द्रभागातीरे समावेशितकटको वर्त्तते "अगाच्च कटकं सर्वम्" हितो० ६पर्वतसमभूभागे स्थानौ विश्वः "जलाकीर्णेषु देशेषु

कटकेषु परेषु च" भारते विराटपर्व्वणि ८७२ श्लोकः ।

कटकट त्रि० कटप्रकारः प्रकारे द्वित्वम् । १अत्यन्तातिशयिते सर्व्वोत्कृष्टे २महादेवे पु० "नमोनाभाव नाभ्याय नमः कटकटाय च" भा०शा०२८६अ०शिवनामोक्तौ । अव्यक्तानुकरणे डाच् कटकटा तदनुकरणशब्दे अव्य० । "ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः" भा०व० १५७अ० ।

कटकार त्रि० कटं करोति कृ-अण् उप०स० । १कटकारिणि शिल्पिभेदे "शूद्रायां वैश्यतश्चौर्य्यात् कटकारः इति स्मृतः" उशनसोक्ते २वर्णसङ्करभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् । "वशिष्ठशापतस्त्वेषां केचित् पारशवास्तथा । वैखानसेन केचित्तु केचिद्भागवतेन च । वेदशास्त्रावलम्बास्ते भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकारास्ततः पश्चात्-नारायणगणाः स्मृताः" । उशनसा तेषां कलौ वैखानसादिसंसर्गेण वेदधर्म्मनिष्ठत्वप्राप्तिः वैष्णवत्व प्राप्तिश्चोक्ता । कृ-क्विप् । कटकृदत्र "एरकां कटकृद्यथा" भाग०१,३,१९ ।

कटकिन् पु०कटकोऽस्यास्ति इनि । १पर्वते त्रिका० २कटकयुक्ते त्रि०

कटकीय त्रि० कटकाय बलाय हितः छ । बलसाधने स्वार्थादौ पक्षे यत् । कटक्य तत्रार्थे त्रि० ।

कटकील पु० कटति वर्षति स्रवति कट-अच् कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कीलः घनीभावो यत्र कुल-संस्थाने आधारे घञ् वा । पतट्यट्टे (पिकदानी) त्रिका० ।

कटखादक त्रि०कटमपि खादति-खाद-ण्वुल् । १सर्वभक्षके शवखादके २जम्बुके पुंस्त्री कटस्यावरणस्य स्वं मध्यस्थितच्छिद्रमत्ति अद-ण्वुल् । काचनिर्म्मितकलसे तस्य छिद्राभावात् तथात्वम्" मेदि० ।

कटघोष पु०कटप्रधानोघोषः आभीरपल्ली । प्राग्देशभवे ग्रामभेदे ततः "प्राचां कटादेः" पा०जातादौ छ । कटघोषीय तज्जातादौ त्रि० । एवं कटपल्वल कटनगरी कटपल्ली इत्यादयः प्राग्देशस्थितग्रामभेदेषु । ततः जातादौ छ कटपल्वलीय कटनगरीय कटपल्लीय इत्यादयः तत्तद्ग्रामजातादौ त्रि०

कटङ्कट पु० कटं शवं कटति उत्थापयति आहरणेन कट-बा० अच् । १यमे "कटङ्कटाय भावाय नमः पशुपतये च" अग्निपु० "स्मृतो कालकटङ्कटः" भा०अनु० १७अ० । शिवनामसु कालाग्निरूपतया तस्य कालकटङ्कटनामता । उपचारात् वह्निजे २स्वर्णे ३चित्रकवृक्षे तस्य तन्नाममत्वात् ४गन्धेशे च । गणपतिकल्पे यात्र० स्मृतौ "मितस्य संमितस्यैव तथा बालकटङ्कटौ । कृष्णाख्यो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमान्वितैः" "मितसम्मितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहान्तैर्जुह्वयादितिः" मिताक्षरायामुक्तेः ।

कटङ्कटेरी स्त्री कटङ्कटं वह्निजं सुवर्णन्तत्कान्तिमीरयति ईर-गतौ अण् उप०स० अजन्तत्वात् ङीप् गौ० ङीष् वा । १हरिद्रायां त्रिका० तस्याः स्वर्णतुल्यपीतवर्णत्वात् तथात्वम् । २दारुहरिद्रायां रत्नमाला "नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरी" सुश्रु०

कटदानम् न० कट देहावर्त्तनं दीयतेऽत्र दा-ल्युट् । भगवतः पार्श्ववर्त्तांख्ये (करोटदेवोत्था)कर्म्मणि । तच्चमित्तोत्थवादि भाद्रशुक्लैकादश्यादौ सन्ध्यायां श्रवणनक्षत्रमध्यपादयोगेन कार्य्यम् । "प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सिते ऽहनि । कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते" एका० त०वराहपु० । "कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः" रघु० । अत्र कालव्यवस्था उत्थानैकादशीशब्दे ११०७४० उक्ता ।

कटपूतन पु०कटस्य शवस्य पूतं पवित्रतां तनोति तन+अच् । प्रेतभेदे । "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतोविप्रोधर्म्मात् स्वकाच्च्युतः । अमेध्यकुणपाशीत्वात् क्षत्रियः कटपूतनः" मनुः अमेध्यकुणपभक्षकत्वं तस्य धर्म्मोऽत्रेन दर्शितः ।

कटप्रू पु०कटे श्मशाने प्रवते प्रुङ् गतौ क्विप् नि०दीर्घश्च । २महादेवे तस्य श्मशानवासित्वात् तथात्वम् । कटं श्मशानं प्रवते कटेन शवेन प्रवते वा । २राक्षसे ३विद्याधरे च मेदि० तयोः यथाक्रमं श्मशानवासित्वात् प्रेतवाहनत्वाच्च तथात्वम् । कटेन देवनसाधनद्रव्येण प्रवते । ४अक्षदेवके त्रि०मेदि० । कटात् समयात् आचारात् तमतिक्रम्य प्रवते । ५कामचारिणि त्रि० । कटं नलदृष्टं प्रवते । ६कीटभेदे च उज्ज्वलदत्तः

कट(टि)प्रोथ पुं०न०कटस्य कट्याः कटेर्वा प्रोथोमांसपिण्डः । १श्रोणिकटिदेशस्थे मांसपिण्डे, अमरः ।

कटभङ्ग पु० कटस्य सैन्यसंघस्य भङ्गो यत्र । १सैन्यसंघभङ्गहेतौ शस्त्रास्त्रौ । कटानामोषधीनां भङ्गः छेदनम् । २शस्त्रादिना छेदने च मेदि० ।

कटभी स्त्री कट इव भाति भा-क गौरा०ङीष् । १ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि० २लतामेदे भावप्र० । सा च "कटभी स्वादुपुष्पा च मधुरेक्षुः कटम्भरः । कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रमीन् । हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटूरूक्षा च कीर्त्तिता । तत्फलं सुतरां ज्ञेयं विशेषात् कफपित्तहृत् । भा०वप्र० उक्तपर्य्यायगुणा । २अपराजितायाञ्च अत्रापराजिता (काँटाशिरीष) शब्दभेदः रत्नमाला ।

कटमालिनी स्त्री कटानां किण्वाद्योषधीनां माला यत्रास्ति-

नास्यस्याः इनि ङीप् । मदिरायां तस्याः किण्वाद्यौषधिगण्यप्रभवत्वात्तथात्वम् ।

कटम्ब पु० कट–धातूनामनेकार्थत्वात् वादने अम्बच् । १वादित्रे उज्ज्व० कट्यते आव्रियते शत्रुपुरमनेन करणे अम्बच् । २बाणे उणादिकोषः ।

कटम्भर पु० कटं गुणातिशयं बिभर्त्ति भृ–खच् मुम् । १कटभीवृक्षे भावप्र० । २श्योनाकवृक्षे राजनि० । ३नागबलायां स्त्री अमरः (गन्धभादाल)४प्रसारिण्याम् । (कटकी) ५रोहिण्याम् । ६हस्तिन्याम् । ७कलम्बिकायां गोलायाम् । ८वर्षाभ्वि।(पुनर्नवा)९मूर्व्वायाञ्च स्त्री मेदि०।

कटम्बर पु० कट उत्कटो व्रणोयुद्धकण्डुरस्य । भीमसेने त्रिका० ।

कटयर्करा स्त्री कटः नलः यर्करेव मिष्टरसत्वात् यस्याः । (नाटा) गाङ्गेरीलतायाम् हारा० ।

कटा(ठा)कु पु० कट(ठ)–लक्षजीवने काकु । १विहगे कणयोनानास्थानतश्चाहाराहरणेन लक्षजीवनात्तस्य तथात्वम् उज्ज्वलदत्तेन तु कठ लक्षजीवने इत्युक्तेरयं ठान्तमध्य एव कटेषु तदर्थत्वाभावात् कठेः तदुनरूपतदर्थत्वाच्च ।

कटाक्ष पु० कटं गण्डम् अक्षति व्याप्नोति अच् । अपाङ्गदृष्टौ । अमरः "हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" उद्भटः । "आमोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणयस्ते कटाक्षाः" मेघ० "तत्रान्तरे जघ्नुरसुं कटाक्षैः" माघः । "भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रैः कटाक्षैः" भट्टुराचार्य्यः ।

कटाग्नि पु० कटेन वीरणादिवेष्टनेन जातोऽग्निः । वीरणादिना वेष्टनेन जाते अग्नौ "लोमनेत्रस्रवन्नासविवीतखलदाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यो वेष्टकाग्निना" या० "कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत्" मिता० । "उभावपि तु तावेव ब्राह्मणा गुप्तया सह । विप्लुतौ मूत्रवर्चस्कौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना" मनुः । [मूले यङ्गुरः

कटायन न० कटस्य तन्नामासनस्यायनमुत्पत्तिस्थानम् । वीरणादौ ।

कटार पु० कट–वा० आरन् । १नागरे २कार्मिणि च यङ्लुगन्तः ।

कटाल त्रि० दुष्टः कटः अस्त्यस्य सिध्मादि० लच् "जटाघटा कटाकलाःनेपे" पा० ग० निर्द्धारणात् आत्वम् । दुष्टमण्डयुक्ते ।

कटाह पु० कटमाहन्ति आ+हन–ड । १तैलादिपाकपात्रभेदे (कड़ाह) २कूर्म्मपृष्ठे स्त्रीपभेदे । ३आयसभाजनभेदे (कड़ाह) ४कूर्म्मे च मेदि० । ५नरकभेदे हारा० । ६स्वर्परे शब्दरत्ना० । ७स्फूर्पे टस्फूर्पे टक्के च इति केचित् । "वह्निनः कटकटाहतटं निषद्वोः" माघः । "स्वस्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्य्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन । मासर्त्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" भा० व० २१२अ० ।

कटि(टी) स्त्री कट–इन् । १श्रोणिदेशे (काकाल) । ङीदिकारान्तत्वात् या ङीप् । "सङ्गासनमभिप्रेप्सुरुत्कटस्याप्यकण्टजः । अस्यां कृताङ्गोनिर्वास्यः" मनुः । "कटिश्च तस्यातिशतप्रमाणा" भा० व० १०५४ । "सर्व्वेण च कटीदेशे स्पृष्ट्वा वाससि पाण्डवः" भा० आ० १६२ "कटिस्तु हरते मनः" सा० द० । तत्र तच्छब्दस्य साम्यत्वसूक्तम् । ङीबन्तः २पिप्पल्यां स्त्री मेदि०

कटित्र न० कटिं त्रायते त्रै–क । १वस्त्राम्, २कटिवस्त्रे, ३कटिवर्म्मणि च मेदि० । "स्फुरत् किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम्" भाग० ६, १६, २७।

कटिन् पु० कटोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । १प्रशस्तगण्डे गजे । कट+चतुरर्थ्यां प्रेक्षा० इनि । २कटनिर्वृत्तादौ त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप्

कटिप त्रि० कटिं पाति पा–क । कटिरक्षके । ततः सङ्घा० चतुरर्थ्यां यञ् । कातिप्य कटिपनिर्वृत्तादौ त्रि०

कटिमालिका स्त्री कटौ मालेव कन् । (चन्द्रहार) (गोट) कटिभूषणे । हेमक०

कटिरोहक पु० कक्षा हस्तिकक्षा तं रोहति रुह–ण्वुल् ३त० । हस्तिपश्वाङ्गभेदे हस्त्यारोहके शब्दमा० ।

कटिल पु० कट–बा० इलच् । कारवेल्ले (करेला) । ततः स्वार्थे कन् तत्रैव अमरः । [हला०

कटियोर्षक पु० कटिः योर्षमिव संज्ञायां कन् । कटिदेशे

कटिशूल पु० कटिस्थं शूलम् । कटिदेशस्थे कफवातिके शूलरोगभेदे । शूलप्रसङ्गात् तद्भेदनिदानादि भावप्र० दर्शितमुच्यते यथा "दोषैः पृथक्समस्तैश्च सर्व्वैस्तेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः । प्रभुः कर्त्ता । अथ वातिकस्य विप्रकृष्टं निदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह । व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कषायतिक्तातिविरूक्षभोजनात्सविष्टब्धशूककशुष्कशाकैः विट्शुक्रमूत्रानिलरुद्धिरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभावात् । वायुः प्रदुष्टो जनयेत्ति शूलं कृत्स्नं कृपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे । (त्रिकं पृष्ठवंशाधरसन्धिलग्नकण्डादि) जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च घोरे च कोपं समुपैति गाढम् । सङ्कुचकश्वोपरमप्रकोपो विण्मूत्रवातग्रहणान्ततोदभेदैः । संक्षेद-

गाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च समं प्रयाति । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि। मैथुनं स्त्रीसेवा। प्रजागरः रात्रौ, एषामतियोगात्, शीतलजलप्रभृतपानात् कषायस्निग्धटः (मटर) आढकी तुवरी कोरदूषः कोरद्रवः अतिरूक्षद्रव्यसेवा अध्ययनं भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा । विरूढजाङ्गम विरूढ मङ्कुरितमङ्गम् कषायचणकादि तज्जमङ्गरूपभक्ष्यम् । वल्लूरकं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदादीति तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति ।''कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसवर्जितः । हृदयस्थः प्रकुरुते शूलं श्वासावरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह । ''कफं निष्टत्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाध्मानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः"। वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह । ''संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संश्रित्य तिष्ठति । वस्तेरधस्तनि नाड़ीषु ततः शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्र वातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते" । प्रकृतमनुसरति जीर्णे भुक्ते । प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवद्योतेन । वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च । तथैव पैत्तिकमाह । क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । कटुम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । व्यायातियोगादथनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याथ करोति शूलम् । तच्छोषदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां सस्वेदमूर्च्छाभ्रमसंयुतम् । मध्यंदिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीते च शीतैः शमुपैति शान्तिं तच्छाद्यशीतैरतिभोजनैश्च । निष्पावो राजमाषः । सौवीरं सन्धानभेदः । सुराविकारैः "परिपक्वान्नसन्धानसम्भूता सुरा मता" । तस्याः विकारैः । रविप्रतापः आतपः । व्यायातियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाह्यन्नुक्तापि अथनैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाह्यन्नस्यापि पित्तवर्द्धकादिदाह्यित्वं भवतीति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वातादिभिः । श्लैष्मिकमाह । व्यानूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टलवणैस्तिलशाकशुक्तैः । अन्यैर्बलासजननैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपनीय करोति शूलम् । हृच्छ्वासकासशरदामरुचिसंप्रसेकैरामाशयस्थैस्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् स्त्र्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च । व्यानूपं बहुजलदेशजं भक्ष्यम् । वारिजं शालूकादि । "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तत्कूर्चकं स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः"। पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः । अन्नैः गुर्वादिभिः। स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयो र्गुरुत्वैः सह । स्त्र्योदय इति त्रिधा विभक्तादिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात् कुसुमागमे वसन्ते । इक्षुजमाह । द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् ।(तस्य भेदास्त्रयो वक्ष्यन्ते)द्विदोषजमाह । सर्वेषु देशेषुच सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वं भवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्जकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । सर्वेषु देशेषु कृत्पृष्ठपार्श्वबस्तिनाभ्यासाशयेषु सर्वं भवं त्रिदोषजम् । अथामजमाह । आटोपहृल्लासरुजागुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गैश्च समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति । कफस्य कफशूलस्य। आमोद्भवं आमादुद्भवो यस्य तम् । अत्रामशूले जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । सच प्रथमसमाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैर्बस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथादोषसम्बन्धम् । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह । वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषुच सन्निपातात् । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् । ''वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः। कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः । तत्रान्नरोक्तमामशूलमाह । ''अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतामृते । स्थिरीकृतन्तु तत्कोष्ठे वायुराहत्य तिष्ठति । यदाशं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् । मूर्च्छाध्मानं विदाहांश्च हृत्कण्ठोरुभ विजृम्भितम् । कर्म्म वान्निमतीसारं प्रमेहं जनयेदपि । अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः" । अविपाकोद्भवं आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह वेदनाति तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवात्ययौ । कासःश्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवा स्मृताः। अथास्य साध्यत्वादिकमाह । एकदोषानुगः साध्य कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्योभ्युपद्रवः । अथारिष्टमाह । वेदनाति तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । श्वासोऽरुचिः क्षयस्त्वञ्च बलहानिस्तथैव च । उपद्रवा दृश्यन्ते यस्य शूलेषु

नास्ति सः। अथ शूलस्यैव भेदं परिणाममाह। स्नैर्नि-
दानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा। कफपित्ते समा-
दत्त्य शूलकारी भवेद्बली। भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव
परिणामजम्। स्नैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्ब्बिका सं-
प्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समा-
दत्त्य व्याप्य तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते।
आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोप-
शमप्रायं वातिकं तदुदेति भिषक्। तृष्णा दाहो रति-
स्वेदकटुस्खलवणोत्तरम्। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं
लक्षयेत् बुधः। छर्दिष्टृष्णासंमोहस्वल्पदृक् दोषसन्ततिः।
कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयश्च कफात्मकम्। संसृष्टलक्षणं
बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत्। त्रिदोषजमसाध्यं स्यात्
क्षीणमांसबलानलम्। अथास्यद्रवनामानं शूलविशेष-
माह। जीर्य्ये जीर्य्यति चाध्मे यच्छूलमुपजायते।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा। न शमं याति
नियमाल्लोऽस्यद्रव उदाहृतः। नेदं शूलमसाध्यं चिकि-
त्साभिधानात्"। उभयथा प्रयोगात् क्लीवत्वमप्यस्य।

कटिशृङ्खला स्त्री ६त०। कटिधार्य्यक्षुद्रघण्टिकायाम् हारा०

कटिसूत्र न० कटौ धार्य्यं सूत्रं माक०। कटिधार्य्ये कार्पासर-
चिते धातुमये वा सूत्रे (घुनची गोट) हला०। "प्रवरमणिमय
मुकुटकुण्डलकटकहारकटिसूत्रनूपुराद्यङ्गभूषाविभूषि-
तम्" भाग० ५, २, ४। अत्र सर्व्वत्र मणिमयेति विशेषणम्
प्राचुर्य्ये मयट्। तेन "कटिसूत्रं न धारयेत्" इति न
स्मृतिविरोधः केवलसूत्रस्यैव कटौ धारणनिषेधात्।
सूत्रस्य कार्पासभेद उर्णामयादेस्तु न धारणनिषेधः।

कटीतल पु० कट्यां तलमाश्रयोऽस्य। १चक्रखड्गे त्रिका० यतो-
ऽसौ कटिदेशे धार्य्यते। ६त०। कट्याश्रये २नितम्बे न०।

कटीर पु० कट–ईरन्। १कन्दरे २जघनदेशे च उज्ज्व० २नितम्बे
३कट्यांजटाधरः। ततः स्वार्थे कन्। कटीरक नितम्बे त्रिका०

कटु न० कटति सदाचारमाद्दयोति रसनामाद्दयोति वर्षति
स्रावयति नासादितो जलम्, कट–उन्। १चक्रार्य्ये अमरः
२दूषणे विश्वः ३रसभेदे (झाल) ४तद्वति अमरः त्रि०। स्त्रियां
वा ङीष्। तद्गुणाः भावप्र० उक्ताः "कटुरुष्णस्तीक्ष्णश्च
विशदो वातपित्तजित्। स्रोघ्नकृमिकुष्ठारुचिः क्रिमिकण्डू-
त्रिदोषहृत्। रूक्षस्तन्यहरश्चापि भेदःस्रोस्यापकर्षणः।
स्यन्दनो नासिकास्यास्त्रिजिह्वाग्नेर्हनको मतः। दीपनः
पाचनोरुच्यो नासिकाशोधनो भवेत्। क्लेदमेदोवसा-
मज्जाशुक्रमूलोपशोषणः। क्षोतःप्रकाशको रूक्षो मेध्यो
वर्च्चोविबन्धकृत्। आग्नेयः अधिकाग्न्यंशः। मेध्यो मेधायै
हितः। वर्च्चोविबन्धकृत् मलबन्धं करोति। अतियुक्तस्य
कटुरसस्य गुणाः। सोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहमुखताल्वोष्ठ-
शोषकृत्। कण्ठादि पीड़ामूर्च्छान्तर्दाहदो बलकान्तिहृत्"।
कटुरसस्याग्निजन्यपित्तकार्य्यत्वं सुश्रुते उक्तं यथा "कटु
स्नवणा आग्नेया" इत्युपक्रम्य "औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघव
वैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुको रसः
सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं रौक्ष्यात्रौक्ष्यं
लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति"। स्नेहोपक्रमे
चोक्तं तत्रैव "पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स स्नेहस्यः प्र
त्यनीकत्वात् कटुकत्वात् माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्ने-
हम्, लाघवात् गौरवम् औष्ण्यात् शैत्यम्, वैशद्यात्
पैच्छिल्यम्"। ५परुषे च। "श्रवणकटु निनादमे-
कवाक्यं विवदुः" रघुः "कण्ठमाकुलयिष्यामि कटू-
क्तिवचने पटुम्" नैषधम्।

वाक्यस्य कटुत्वञ्च दुष्टार्थवाचकत्वम् रसविपरीत-
वर्णयुक्तत्वञ्च। तत्र रसभेदे वर्णभेदानां कटुत्वमकटुत्वञ्च
सा० द० दर्शितम्। शृङ्गारकरुणशान्तेषु "मूर्द्ध-
वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताः टठडढान् विना। रणौ लघू च त-
द्युक्तो वर्णाः कारणतां गताः"। वीरबीभत्सरौद्रेषु तु
"वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्य्यधो
द्वयो र्वा सरेफः टठडढैः सह। यकारस्य यकारस्य तस्य
व्यञ्जनतां गताः"। ६मद्यरिक्ते ७सुरागन्धौ त्रि० मेदि०
"सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम्" रघुः। कटुः सुरभिः "कटु-
तिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः" यादवोक्तेः।
८अप्रिये त्रिका०। ९दुर्गन्धौ शब्दमा०। (कट की)

कटुका पु० कटु–स्वार्थे कन्। कटुरसे "योनिङ्क्लाद्यं बाधते
उद्वेगं जनयति शिरो वटहीते नासिकां च स्रावयति स
कटुकः" सुश्रु० २तद्वति त्रि० "उपर्य्यविश्रान्तकटुकवर्त्ति प्रयोग
वर्द्धितेतिनिरेण" काद०। ३परुषे च त्रि०। "परुषं ये
न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा" भा० अनु० ६४५ अ०।
४उग्रे त्रि० "ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः"
भा० व० २८६ अ०। ५पटोले पु० राजनि०। ६सुरागन्धिद्रव्ये
शब्दरत्ना० ७कुटजवृक्षे (कुड़ची) रत्नमाला० (आकन्द)
शब्दच० ८राजसर्षपे च पु० हारा०। १०गुडूची-
पिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुके न० मेदि०।

कटुकत्रय न० कटुकानां कटुरसानां त्रयम्। गुडूचीपिप्पली

मरिचरूपे त्रिकटुनि। "कुक्कटाण्डकपालानि लशुनं कटुकत्रयम्" सुश्रु०। कटुकत्रिकमप्यत्र न०।

कटुकन्द पु० कटुः कन्दो मूलं यस्य। १गिरियुष्ट्ये (सजिना) २आर्द्रके, च (आदा) मेदिनिः।

कटुकफल पु० कटुकं फलमस्य। कक्कोले राजनि०।

कटुका स्त्री कटु+संज्ञायां कन्। (कटकी) १कटुरोहिण्याम्, राजनि० २ताम्बूल्यां, (पान) शब्दच० ३राजिकायां, (राइसरिषा) ४तिक्तालाबुके (तितलाउ) च रत्नमा०। ५कटुरसयुक्तस्त्रियाञ्च। तत्र (कटकी) हृद्यस्य पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा। "कटवी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा। अशोका मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी। कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः। भेदिनी दीपिनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा। प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठक्रिमिप्रणुत्"

कटुकालाबु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलाबु(बूः) कर्म०। (तितलाउ) अलाबूभेदे रत्नमाला। कटुतुम्बी शब्दे विवृतिः "प्रत्यहं कटुकालाबुस्वेदप्रारब्धदन्तुरताप्रतीकारेण" काद० "कटुकालाबुक्षतवेधनसर्षपसर्षपनिर्म्मोकैः" सुश्रु०।

कटुकी स्त्री कटु+स्वार्थे कन् गौरा० ङीष्। (कटकी) १कटुकायाम्। कटुकाशब्दे गुणपर्य्यायादि। [मयके जटा०।

कटुकीटक पु० कटुः दंशेन दुःखदत्वात् कीटः स्वार्थे कन्।

कटुकाण पु० कटुस्तीक्ष्णः काणो यस्य। (तित्तिर) टिट्टिभपक्षिणि हेमच०। [भूले च राजनि०।

कटुग्रन्थि पुंन० कटुर्ग्रन्थिरस्य। १पिप्पलीमूले, २शुण्ठी-

कटुङ्कता स्त्री कटु कुत्सितं करोति क-ड टप्रो० सुम् तस्य भावः तल्। "नित्यकर्म्मसमाचारनिष्ठुरत्वे कटुङ्कता" हारा० उक्तार्थे।

कटुचातुर्जातक न० चतुर्भ्योजातकं समः स्वार्थे अण् कर्म०। एलात्वक्पत्रकमरिचात्मकद्रव्यचतुष्के राजनि०। [रत्ना०।

कटुच्छद पु० कटुश्छदः पत्रं यस्य। तगरवृक्षे (टगर) शब्दरत्ना०।

कटुतिक्तक पु० कटुश्चासौ तिक्तश्चेति अल्पार्थे कन्। १भूनिम्बे, वैद्य० २शणवृक्षे राजनि०।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटुः स्वादे तिक्ता। कटुतुम्ब्याम्। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। कटुतिक्तिका तत्रैव राजनि०।

कटुतुण्डी स्त्री कटु तुण्डमस्याः। (कटतराइ) लतामेदे राजनि० स्वार्थे कन् अतइत्त्वं कटुतुण्डिकापि तत्रैव। "कटुतुण्डी कटुः पाके रसे तिक्ता च सा मता। कफशान्तिविषश्वास-

चारुच्यास्रकफपित्तनुत् सदा पथ्या च सा श्रेया" राजनि० उक्तगुणा

कटुतुम्बी स्त्री विपाके कटुस्तुम्बी। (तितलाउ) अलाबुभेदे भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा "इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महाफला। कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा। तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तजित्" ।

कटुत्रय न० शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुनि राजनि०। कटुत्रिकमप्यत्र।

कटुदला स्त्री कटु दलं यस्याः। (कांकुड़) कर्कट्याम् राजनि०

कटुनिष्पाव पु० कर्म्म०। नदीसम्भिन्नदेशजाते निष्पावधान्यभेदे राजनि०।

कटुपत्र पु० कटु पत्रमस्य। पर्पटे सितार्ज्जके राजनि०।

कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः मत्व० कप् अत इत्त्वम्। कराटकारीवृक्षे राजनि०।

कटुपाक त्रि० कटुः पाकोऽस्य। यस्य पाककाले कटुत्वं १तादृशद्रव्ये "कटुपाकः सरो हृद्यो गुरुर्मृदुः स्निग्धपिच्छिलः"। "क्षौमं तैलं बलवद्दृष्टं कटुपाकमचाक्षुषम्" सुश्रु०। हृद्यादिनानास्थाने दर्शितम्। कर्म०। २कटरसरूपेण पाके। तथा पाकस्य भावप्र० दर्शितः "जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम्। रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः। मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः।(पटुरत्र लवण रसः)"कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः" वाग्भटः "त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वादम्लकटुकात्मकः" तत्फलमुक्तं भावप्र० "श्लेष्मक्षयकरः पाको वातपित्तहरो मतः। अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहम्। कटुः करोति पवनं कफं वातन्तु नाशयेत्। विशेष एष रसतो विपाकानां निदर्शितः" तथा च षण्णामपि रसानां पाके त्रैविध्यमेव मधुराम्लकटुभेदात्। सुश्रुते तु पाकत्रैविध्यं निराकृत्य द्विधैव पाकः समर्थितः यथा

"तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति। नेत्याह्यरन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात्? सम्यङ्मिथ्याविपाकादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति। केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं लवणोऽन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरत्वाच्चाम्लस्त्वं सर्व्वेषामिति केचिदाचक्षते तान् को-

पदर्शयन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा घालियतसङ्घादयः प्रकीर्त्याः स्वभावोत्तरकालेऽपि परित्यजन्ति तद्वदिति। केचिद्वदन्त्यबलवन्नोबलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्तएष। आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेर्जोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यादेश गुर्व्यः येषामपि लघूनि तस्माद्द्विविध एव पाक इति। भवन्ति चात्र। द्रव्येषु पच्यमानेषु येषुस्युः पृथिवीगुणाः निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते। तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु। निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते"। कटुपाकोऽस्यास्ति इनि। कटुपाकिन् कटुपाकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "औद्दालकं रुचिकरम्" इत्युपक्रम्य "पित्तकृत् कटुपाकि च" सुश्रुतः कटुविपाकादयोऽप्यत्र।

कटुफला स्त्री कटु फलं यस्य। पटोले तस्य पत्रतिक्तत्वेऽपि फले कटुपाकत्वेन तथात्वम् २श्रीवल्लीवृक्षे च राजनि०।

कटुभङ्ग पु०कटुः भङ्ग एकदेशो यस्य। शुण्ठ्याम् त्रिका०।

कटुभद्र पु०कटुरपि भद्रः हितकारी कर्म०। शुण्ठ्याम् राजनि०

कटुमञ्जरिका स्त्री कटुस्तीक्ष्णा मञ्जरी यस्यास्याः ततः गौरा० ङीष्। अपामार्गे। राजनि०।

कटुमोद न०कटुर्मोदोऽस्य। जवादिनामसुगन्धिद्रव्ये राजनि०

कटुर न० कटति वर्षति रसान्तरं मन्थनेन कट-उरन्। तक्रे जटाधरः।

कटुरव पुंस्त्री कटुः परुषः रवोऽस्य। १मण्डूके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २कठोररवयुक्ते त्रि० कर्म०। ३परुषशब्दे पु०

कटुरोहिणी स्त्री कटुः सती रोहति रुह-णिनि। कटुकायाम् (कट्की) अमरः।

कटुवर्ग पु० कटूनां वर्गः समुदायः। सुश्रुतोक्ते कटुरसानां द्रव्याणां वर्गे स च वर्गो यथा "पिप्पल्यादिः सुरसादिः पिप्पलीमधुपिप्पलीमूलकलशुनसुखशोभाञ्जिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचण्डागुग्गुलुसुस्तलाङ्गलकीशुकनासापीलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च प्रायशः कटुकोवर्गः"। तत्र पिप्पल्यादिः सुरसादिः सालसारादिश्च तत्रोक्तो यथा १पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपसहचरनिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषाश्चविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति" पिप्पल्यादिः। "२सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुसुखकालमालकासमर्दैवकवरपुष्पाविल्वकटफलसुरसानिर्गुण्डीकुलाहलेन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीनामलकाकमाच्यो विषघ्नष्टिकश्चेति"। ३सुरसादि"३सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धकसुमूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवाजेनतालयाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णगुरुणि कालीयकञ्चेति" ४सालसारादि।

कटुवार्त्ताकी स्त्री कर्म०। श्वेतकण्टकारिकायाम् राजनि०

कटुवीजा स्त्री कटु वीजं यस्याः। पिप्पल्याम् राजनि०।

कटुशृङ्गाल न० कटूनां शृङ्गाय प्राधान्यायालति पर्य्याप्नोति अल-अण्। सुवर्षाभाके राजनि०।

कटुस्नेह पु० कटुःस्नेहोऽस्य। गौरसर्षपे राजनि०।

कटूत्कट न०कटुषु उत्कटम्। १शार्ङ्गेरे रत्नमाला। संज्ञायां कन्। कटूत्कटक २शुण्ठ्यां न०राजनि०।

कटोदक न०कटाय प्रेताय देयमुदकम् या०त०। प्रेतायतर्पणार्थं देये जले। "क्षिरण्यकश्चिपुर्भ्रातुः मध्यरेतस्य दुःखितः कृत्वा कटोदकादीनि" भाग० ७,२,१६। "कटोदकं प्रेताय देयमुदकम्" श्रीधरः।

कटोर न० कट्यते घट्यते निश्चिप्यते भक्ष्यद्रव्यमत्र कट-घारे ओलच् लस्य रः। भक्ष्यद्रव्यदानार्थे मृदादिपात्रभेदे। "रसालं देवकीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्म्मिते। कटोराणां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता" जैमिनिभा० आश्व०६अ०। स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे भ०। "सबकर्पटसंयुतकाचकूप्यां दत्त्वा सुखं मोहनलोहसूतैः। निष्कासितो धूपरसस्तु तस्य सौगन्धिकैः काचकटोरके यः"। भैरत०। अतिक्षुद्रे तथाभूतपात्रे स्त्री कटोरा

कटोल पु० कटति आवृणोत्यन्यरसम् कट-ओलच्। १कटुरसे २कटुरसयुक्ते त्रि० सि०कौ०। चण्डाले पुंस्त्री उणादिको० स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे। कटोलकस्य चण्डालस्येव पादास्य उपमानपूर्व्वकत्वेऽपि ह्रस्वादि० नान्यलोपः। कटोलकपादः इत्येव।

कटोलवीणा स्त्री ङीप्त०। चण्डालस्य वाद्यभेदे (केन्दुरा) शब्दर०

कट्फल पु० कटति आवृणोत्यन्यरसं कट-क्विप् कट्फलमस्य। कटुरसतयाऽन्यरसावरकफलके (कायफल) इति ख्याते श्रीपर्ण्यौषधे अमरः। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकाऽपि च। श्रीपर्ण्यिका कुम्भदिका भद्रा भद्रवतीति च। कट्फलस्तुवरश्लेष्मकटुर्वातकफज्वरान्। हन्ति श्वास प्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः"। २मात्राभार्यां स्त्री

रत्नमा० २वहत्यां ४काकमाच्यां ५देवदाल्यां ६वार्त्ताक्यां ७ऋगेर्व्वारौ च स्त्री राजनि०।

कटफलादिचूर्ण्ण पुंक्लीक० कामरोगाधिकारोक्ते चूर्णभेदे यथा "कट्फलं कत्तृणं भार्गी सुस्तमान्यं वचाभया। श्रृङ्गी पर्पटकं गुडूची सुराह्वा च समे हृतम्। मधुसर्पिर्युतं लेह्यं कासे वातकफात्मके। कण्ठरोगे क्षये शूले श्वास-हिक्काज्वरेषु च"।

कटुङ्ग पु० कटु अङ्गमस्य। श्योनाकवृक्षे (सोना) अमरः। कटूनि उग्राणि अङ्गानि यस्य। २सूर्य्यवंश्ये दिलीप-भेदे पु० त्रिका०।

कटुर न० कट-वर्षादौ उरच्। १व्यञ्जने उज्ज्व०। २दधिसरे रत्नमा० "दध्नस्तु ससरस्यात्तक्रं कटुरमुच्यते" वैद्य-कोक्ते ३तक्रभेदे च [(कटकी) २कटुकायाञ्च भावप्र०।

कटुी स्त्री कटु स्त्रियां ङीष्। १कटुरसान्वितायां स्त्रियां

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्ब्बकस्मरणे) वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० परo सकo सेट् इदित्। कण्ठयति ते कण्ठति। अचकण्ठत् त अकण्ठीत्। कण्ठयां बभूव आस चकार चक्रे चकण्ठ-कण्ठितः कण्ठा।

कठ कृच्छ्रजीवने भ्वादि० परo अकo सेट्। कठति अकठीत्-अकाठीत्। चकाठ। कठरः कठेरः कठिनः कठोरः।

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्ब्बकस्मृतौ) इदित् भ्वा०कात्म०सकo सेट्। प्रायेणोत्पूर्ब्वः उत्कण्ठते उत्कण्ठितः उत्क-कण्ठे। उत्कण्ठितः उत्कण्ठा "उत्कण्ठायां हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रम्"। "देवाबोधि नेतसीतदतले चेतः समुत्कण्ठते" काव्य०प्र०।

कठ पु० कठ-अच्। १मुनिविशेषे कठेन प्रोक्तमधीयते वैशा-म्पायनान्तेवासित्वात् णिनि तस्य "कठचरकात् लुक्" पा० लुक्। २तद्दृष्टशाखाध्यायिषु पु०ब०व०। स्त्रियां तु वेदशाखा-ध्यायित्वेन जातित्वात् ङीष् कठी इत्येव। ३ऋग्भेदे ४स्वरभेदे च" हेम०। "वैशम्पायनान्तेवासिनश्च आल-म्बुलुङ्ग कमल कण्डमाऽऽखणि तारण्डा श्यामायन कठ-कलापिन्' भूरि भेद। कठशाखा च यजुर्व्वेदे ऋग्वेदे चापि सैव ऋग्भेदः। "देवसुम्नयोर्यजुषि काठके' इत्यस्य पा०सूत्रस्य व्याख्यायां सि०कौ० "यजुःशब्दोऽत्र न मन्त्र-मात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः तेन ऋग्मात्रकेऽपि मन्त्रे यजु-र्वेदस्थे भवति किञ्च ऋग्वेदेऽपि भवति स चेन्मन्त्रो यजुषि-कठशाखायां दृष्टः यजुषीति किम् "देवान् जिगाति सु-म्नयुः"। बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततोभवति प्रत्युदा-हरणमिति हरदत्तः"। ४मन्त्रेतरवेदभागरूपब्राह्मणे "ई-श्वाकेनकठप्रश्नसुखण्डमाण्डूकयतित्तिरिः इति उपनिषच्छब्दे दर्शितसूत्रिकोपनिषद्वाक्ये कठेति निर्द्देशात्। तच्च कठवल्लीत्वेन प्रसिद्धम्। सा च कृष्णयजुर्ब्राह्मणरूपा "उशन् ह वै वाजश्रवसः" इत्याद्या। यद्यत्कल्पद्रुमे त्रिकाण्डशेषप्रमाणेन ब्राह्मण इति पुंलिङ्गनिर्द्देशेन विप्रभरतोक्तिस्त्रिन्या त्रिकाण्डशेषे ब्राह्मणपर्य्याये ठान्त नानार्थे च कठशब्दस्यादर्शनात्। [त्रिका०

कठमर्द्द पु० कठं कष्टजीवनं मर्द्दयति मर्द्द-अण्। शिवे

कठर त्रि० कठ-अरन्। कठिने जटा०।

कठशाठ पु० ऋषिभेदे ततः तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काठ-शाठिन् तत्प्रोक्तछन्दोध्यायिषु पु०ब०व०।

कठाहक पुंस्त्री कठं कठिनमाहन्ति-आ+हन ड सा-दृश्यं कं शिरोऽस्य। दात्यूहे शब्दर०।

कठिका स्त्री कठ-बा० वुन्। (खड़ी) कठिन्याम्।

कठिञ्जर पु०कठ-इञ् कठिं कठिनं जरयति जॄ-णिच् बा० खच् मुम् च्। तुलस्याम् अमरः।

कठिन त्रि० कठ-इनन्। १क्रूरे, २निष्ठुरे, ३कठोरे, ४खड्गे च मेदि०५स्थाल्याम् स्त्री हारा०। न०च ६गुडस्य शर्करायां विश्वः। "नवजलधरश्यामाः पक्ष्मभृ दियो भवतीं विना कठिनहृदये! जीवत्येव प्रिये! स तव प्रियः" न विद्मोर्य्ये कठिनाः खलु स्त्रियः" कुमा०। "परासुरयत् कठिनकठोर-काभिनीत्यादि" माघः। "नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीम्" विक्रमो०। "गण्डाभोगात् कठिनविषमामेक-वेणीं करेण" मेघ०। तस्य भावः त्व। कठिनत्व कठिनभावे न०। तल्। कठिनता तद्भावे स्त्री। ष्यञ्। काठिन्य तद्भावे न०। काठिन्यञ्च द्रव्यस्य आरम्भकसंयोगविशेषात्स्पर्शविशेषः। शब्दादेस्तु दुर्बोधत्वम्। [जातित्वात् ङीष्।

कठिनपृष्ठ पु० कठिनं पृष्ठमस्य। १कच्छपे राजनि० स्त्रियां

कठिनी स्त्री कठिन+गौरा०ङीष्। मूर्खौ लेखनसाधने द्रव्ये खटिकायाम्। "कठिनीः स्त्रियोतीति" नैषधम् "गुणि-जनगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति" नीतिसारः। स्वार्थे कन् कठिनिकापि तत्रार्थे।

कठेर त्रि० कठ-ऋच्छजीवने एरक्। ऋच्छजीविनि जटा०।

कठेरुषि पु०ऋषिभेदे ततो गोत्रापत्ये यञो बहुत्वे वा लुक्। काठेरवाः कठेरवयः तद्गोत्रापत्येषु पुंस्त्री ब० व०

कठेरु पु० कठ-एरु। शाकरवाते। शब्दरत्नाव०।

कठोर त्रि० कठ+ओरन् । कठिने, २पूर्णे, च शब्दरत्ना० । "कठोरतारापतिबाहुनक्षयरिति" माघः । 'परामृशत् कठिनकठोरकामिनीत्यादि" माघः 'रूक्ष्मार्थप्राकृते च । "कलाकलापानोचनकठोरमतिभिः" काद० ।

कठोल त्रि० कठ-ओलच् । कठिने कठोरे अमरः ।

कड मदने सक०सदे अक० ऊदा० सेट् पर० । कडति अकडीत् अकाडीत् चकाड । कडारः कडम्बः । प्रतिकंडति

कड दर्पे भ्वा० इदित् जिह्वात्, उभ०ङित्त्वात् अकर्त्तर्यपि आत्म० अक० सेट् । कण्डते ते । अकण्डीत् अकण्डिष्ट चकण्डे चकण्डे । अयं वितर्कोकारणार्थे व्यापारभेदे च : (काँड़ान) कण्डति तण्डुलम् इति कोचित् ।

कड रत्नणे भेदे(वितर्कीकरणार्थे व्यापारे)च (काँड़ान) चुरादि० इदित् उभ० सक०सेट् । कण्डयति ते अचकण्डत् त । कण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कण्डनम् कण्डितः कण्डयन् कण्डयितुम् । कण्डयित्वा कण्डना ।

कड त्रि० कड-भदे अच् । मूर्खे हला० । वज्रार्थे क० । २भक्षणीये च कडङ्करम् । [भेदे रत्नमा० ।

कडक न० कड-अच् संज्ञायाम् वुन् । (करकच) लवण-

कडङ्कर न० कडं भक्षणीयं यस्मादि गिरति अभ्यन्तरे निक्षेपयति गृ-अच् नि० हस्व । युद्धे तृणादेः फलशून्यनाडिकाकाण्डे अमरः ।

कडङ्करीय त्रि० कडङ्करमर्हति । वृषभक्षणयोग्ये गवादौ । "नीवारषाकादिकडङ्करीयैः" रघुः ।

कड(ल)च न० गड-सेचने अतन् "गडेरादेच कः" उणा० गस्य कः डलयोरैक्यात् वा डः १श्रोणौ २भार्यायाञ्च उज्ज्वलदत्तः। कडतयच्छे उदा० ।

कडम्ब पु० कड-अम्बच् । १शाकनाड़िकायाम्(डँटा)अमरः । २कीणे प्रान्तभागे च उणादिवृत्तिः ।

कडम्बी स्त्री कडम्बो भूयसा विद्यतेऽस्याः अर्श आद्यच् गौरा०ङीष् । (कलमी) शाकभेदे शब्दरत्ना० तस्याः कडम्बवद्भूयस्त्वात् तथात्वम् कडम्बीयच्छे उदा० ।

कडवक पु०"अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः"सा० द०उक्ते अपभ्रंशनिबन्धानामध्यायविरामसूचके सर्गे ।

कडार पु० गड-सेचने आरन् गस्य कादेशः । १पिङ्गलवर्णे । २तद्वति त्रि० । "करभकरठकडारमायाः" माघः । ३दासे पु० मेदि० । तस्य सेचनकर्त्तृत्वात् तथात्वम् । कड-दर्पे आरन् । ४दग्धे त्रि० कडारशब्दस्य कर्म्मधारये वा पूर्वनिपातः । कडारजैमिनिः जैमिनि-

कडारः बहुव्रीहौ तु न ।"कडारपुरुषोत्तमः" सि०कौ० । "कडाराः कर्मधारये" पा० बहुव्रीह्यपवादोऽत्र विवक्ष्यते स च गणः । कडार, गडुल, खञ्ज, खोड़, काण, कुणठ, स्खलति, गोर, टुट्ट, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जरठ, बधिर, मठर, कज्ज, वर्वर" ।

कडित्तुल पु० कण्डा तुलाऽत्र पृषो० टस्य ड । खड्गे शब्दर० कटिव्यासस्य तिं यदङ्गुलाधिकतया खड्गस्य च निस्त्रिंशत्वेन तिं यदधिकाङ्गुलतया च तयोः साम्येन तथात्वम् । कड भक्षणे इन् तस्य तुलाऽत्र । हिंस्रकतुल्यत्वाद्वा खड्गस्य तथात्वम् ।

कडड कार्कश्ये भ्वा०पर० अक० सेट् । कडडति अकडडीत् । चकडड-प्रतिकडडति डोपधत्वात् क्विपि डट् कड् ।

कण आर्त्तस्वरे भ्वा० पर० अक० सेट् । कणति अकाणीत् अकणीत् । ऊदित् । णिचि अचीकणत् त अचकणत् त । चकाण प्रतिकणति ।

कण गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । कणति अका(क)णीत् । घटादि० । णिचि कणयति ते ।

कण निमीलने वा चुरा० पर०अक०सेट् । काणयति ते । अचीकणत् त । काणयाम् बभूव आस चकार चक्रे काणः पक्षे पर० भ्वा० कणति अक(का)णीत् चकाण ।

निमीलनयत्र नेत्रादेः पक्ष्मावरणं सावयवस्याङ्गसङ्कोचनम् ।

कण पु० कण-निमीलने अच् । १धान्यादेरतिसूक्ष्मांशे, राजनि०२खेये च वयवाल्पत्वेन तयोरवयवसङ्कोचवत्त्वात्तथात्वम्"तिलातसीसर्षपकणप्रमाणं प्रकिरेत्" सुश्रु० । "हादग्राह्यं कणावत्ता"याज्ञ०"नयनयुगलं कज्जलभरम्"उद्भटः। "उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि" मेघ० । कणभक्षः कणादः । २वनजीरके स्त्री गौरा० ङीष् । अल्पार्थे टाप् । ४क्षुद्रांशे, ५जीरके"शुक्लीपादमिता कर्षमिता दीप्तायवान्योः क्रमात्"वैद्यकम् । "द्राक्षावल्लीनागवल्ली कणावल्लीशताहतम्" कार्यो० । ६पिप्पल्याम्, ७श्वेतजीरके च राजनि० । "कणान् वा भक्षयेदद्यं पिण्याकं वा सकृन्निशि"मनुः अल्पार्थे स्त्रीत्वमपि "कदलीफलमध्यस्थं कणाभावमपक्वकम्" तिथित० । (कुमेराधोका) । ७क्षुद्रभरीमल्लिकायां स्त्री मेदि० । ८सक्थिभाख्यगुग्गुलौ न० "कक्षिकाक्षं कर्षं दारु सिल्हकं सागुरं सितम् । शल्लं जातीफलं श्रीवे धूपानि स्युः प्रियाणि वै" ति० त० वामपु० । "कक्षं कक्षिकाक्ष गुग्गुलुः" रघु० भीमसेनो भीमवत् कक्षगुग्-

गुडु: कण इत्युत्तरपदलोपात्तथेति चिन्तनीयम् ।

कणगुग्गुलु पु०कण–निर्यासने अच् कर्म्मधा० । महिषाक्ष-गुग्गुलौ राजनि० । प्रसङ्गात् गुग्गुलुभेदगुणादिकं भावप्र० दर्शितमुच्यते । "महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि । स्थिरायुः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः । भृङ्गाञ्जन सवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः । महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसदृशाभिधः । कुसुदः कुसुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः । स्थिरायुराख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् । महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिता वुभौ । हयानां कुसुदः पद्मः खल्वारोग्यकरौ परौ । द्विपेषु मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः । कदाचिन्महिषाक्षश्च स्यात् कैश्चित्तृणामपि । गुग्गुलुर्विशदस्निग्धो वीर्य्योष्णः पित्तलः सरः । कषायः कटुकः पाके कटू रूक्षो लघुः परः । भग्नसन्धानकृद् दृष्यः सूक्ष्मः स्रोतोविशोधनः । दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापहः । मेदोमेहाढ्यवातांश्च क्लेदकुष्ठामसारुतान् । पिड़का ग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाः क्षपेन्नवेत् । माधुर्य्याच्च-मजेहातं कषायत्वाच्च पित्तहा । तिक्तत्वात् कफजिच्चैव गुग्गुलुः सर्वदोषहा । स नवो दृंहणो दृष्यः पुराणस्त्वति-लेखनः । स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पङ्कजम्बूफलोपमः । नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः । शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्वक्प्रकृतिवर्णकः । पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलूर्वीर्य्य वर्জ्जितः । अस्त्रं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवायं श्रममातपम् । मद्यं रोषन्यजेत् सम्यग्गुणार्थी गुग्गुलुसेवकः" ।

कणजीर पु० कर्म्मधा० । श्वेतजीरके राजनि० ।

कणजीरक पु० कर्म्म० अल्पार्थे कन् । क्षुद्रजीरके रत्नमा० जीरकपर्य्यायभेदगुणादि भावप्र० दर्शितं यथा "जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः । कणजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः । काजाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका । पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुकृष्णोपकुञ्चिका । उपकुञ्ची च कुञ्ची च दृढ़जीरक इत्यपि । जीरकत्रितयं रूक्षं कटुकं दीपनं लघु । संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशय विशुद्धिकृत् । जरघ्नं पाचनं दृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् । चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्दितिसारहृत्" ।

कणप पु० कणान् लोहगुलिकाः पिनष्टि पा–क । यन्त्रभेदे (बन्दुक)येन यन्त्रेण अग्नेर्यद्द्रव्ययोगेन गर्भसंभृता लोहगुलिकाप्रकारका इव विकीर्य्यन्ते ताडृशे यन्त्रे "अयः कणपचक्राग्निभूगुडद्रुतबाहवः" भा० आ० ८२५७ श्लो० नीलकण्ठ व्याख्यायां अयःकणपम् लौहमयमिति स्त्रीत्वतया प्रयोगश्चिन्त्यः अमरे "आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपः क्षुरकेदरः" इति पुंस्त्वनिर्देशात् तत्र कुणप इति पाठान्तरम् । "चापचक्रकणप कर्पण प्रासपट्टिश मुसलतोमरादिप्रहरणजालम्" दशकुमा० पा–णिनि । कण-पाविन् इत्यपि तत्र । "परिवान् भिन्दिपालांश्च भुशुण्डी कणपायिनः" भा० कर्ण० ७४४ श्लो० । कणपानपि इति पाठः ।

कणभ पु०कण इव भाति भा–क । अग्निप्रकृतिके सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । "त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभाव्याख्याताक्षीद्रवेदनाः" सुश्रु० । स्वार्थे कन् तत्रार्थे । "कौण्डिल्यकः कणभकः" इत्यु-पक्रम्य "एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च । तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः" सुश्रु० ।

कणलाभ पु० कणानां लाभोयस्मात् । १मेषशृङ्गसाधनयन्त्रभेदे (याँता) २ शाद्यर्थेनाख्यस्य अर्थ० अच् । २आवर्त्ते त्रिका० (जलेरघूर्णा) तस्य मेषशृङ्गयन्त्रवत् आवर्त्तनात् तथात्वम्

कणशस् अव्य०कणशब्दात् अल्पार्थात् कारकार्थद्वत्तेः वीप्सार्थे शस् । कारकार्थद्वत्तेः कणशब्दस्य वीप्सान्विनेऽर्थे "तदिदं कणशोविकीर्य्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्" कुमा० ।

कणाटीन पुंस्त्री कणायाटति अट–ईनन् । खञ्जनपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

कणाटीर पुंस्त्री कणायाटति अट–ईरन् । खञ्जनखगे शब्द-रत्ना० । स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् । कणाटीरकोऽप्यत्र

कणाद पु०कणमत्ति अद–अण् उप० स० । १वैशेषिकसूत्रकारे काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे तन्नामनौलूक्यशब्दे दर्शितम् । २कलादे स्वर्णकारे च शारसुन्दरी ।

कणिक पु० कणोविद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन् । १गोधूमचूर्णे, (मयदा) राजनि० २अतिसूक्ष्मांशे, ३अग्निमन्थवृक्षे च स्त्री मेदि० । स्वार्थे ठन् ४अल्पार्थे "नाभेरभूत् सूक्ष्मणि-काहटवक्त्राजस्" भाग० ७,६,३२, कणैव स्वार्थे कन् । कणिका५जीरके । मेदि०।६अल्पांशे ७तण्डुलभेदे च राय-मुकुटः । "तासुद्धाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन" मेघ०

कणित न० कण–क्तार्त्तस्वरे भावे क्त । १पीड़ितानां शब्दे । कर्त्तरि क्त । २तत्कर्त्तरि त्रि० ।

कणिन् न० कणो विद्यतेऽस्यदूनि कणी तं श्यति शो–क । शस्यभञ्जकार्थे वान्यादिशीर्षे अमरः ।

कणीक त्रि० कण–ईकन् । १अल्पे उणादिकोषः ।

कणीचि पु० कण–"सूक्ष्मक्षिण्वाणीचिः" इषा० ईचि । १पक्षिण्यां

२निवासे च रभसः। ३पुष्पितायां लतायां ४गुञ्जायां शकटे च स्त्री मेदि० वा ङीप्।

कणीयस् त्रि० कण+ईयसुन्। अत्यन्ताल्पे स्त्रियां ङीप्।

कणे अव्य०कण-ए। अव्यक्तप्रतिघाते अस्य "कणेमनसी अव्यक्तप्रतिघाते" पा०गतित्वम्। तेन कणेहत्य पयः पिबतीत्यादौ गतित्वात् समासे ल्यप्। अव्यक्तप्रतिघातं कृत्वेत्यर्थः।

कणेर पु० कण एर-। १कर्णिकारवृक्षे २वेश्यायां ३हस्तिन्यां च स्त्री उणादिकोषः। [कारवृक्षे पु०मेदि०।

कणेरु स्त्री कण-एरु। १वेश्यायां २करिण्याञ्च ३कर्णिकारवृक्षे च मेदि०।

कण्ट त्रि०कटि-अच्। कण्टके। कण्टफले।

कण्टक पु०न० कटि-खुल्। १स्कन्धे, २क्षुद्रशत्रौ, ३रोमाञ्चे, अम० ४मत्स्यादास्थिनि ५द्रुशाखे (कांटा) मेदि० ६केन्द्रे दीपिका "लग्नाम्बुद्यूनकर्माणि केन्द्रसंज्ञञ्च कण्टकम्" इति ज्योतिषोक्तेः लग्नतच्चतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपं केन्द्रम्। "चेत् कण्टके पनफरे तु सहायाः समसंज्ञाः स्यादिष्टलाभ इति राज्यसुखाप्तिहेतुः" नील०। "अष्टमस्थे निधानाधे कण्टके मानवर्जिते" षट्प०। तत्र क्षुद्रशत्रौ "सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः" "कण्टकानाञ्च शोधनम्" "एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशान् लोककण्टकान्" "कण्टकोद्धरणे नित्यमात्तिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्" मनुः। रोमाञ्चे "प्रीतिकण्टकितत्वचः" कुमा०। उपघातात् वाते ७दोषभेदे। "एवं क्षुद्रकण्टका उद्वर्त्तव्याः" सुश्रुतः।

कण्टकद्रुम पु०कण्टकप्रधानोद्रुमः ष०त०। वर्बुरप्रभृतौ कण्टकाचिते वृक्षे। "किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम्। भवन्ति नितरां स्त्रीताः सुचेले कण्टकद्रुमाः" क्षेम०। "दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः" भाग० ७,१,१७,। २शालमलिवृक्षे (शिमुलगाछ) राजनि० कण्टकोऽस्यास्ति वाहुल्येन इनि कर्म्मधा०। कण्टकिद्रुमोऽप्युभयत्र। एवं कण्टकवल्लकण्टकि वृक्षादयोऽप्यभयत्र

कण्टकप्रावृता स्त्री ३त०। धृतकुमार्याम् राजनि०।

कण्टकफल पु० कण्टकाचितं फलं यस्य। पनसवृक्षे (काटाल) कण्टकिफलोऽप्यत्र अमरः। २गोक्षुरवृक्षे (गोखरी) रत्नमाला

कण्टकबृन्ताकी स्त्री कण्टकाचिता वृन्ताकी ष०त०। वार्त्ताकायाम् (वेगुण) राजनि०। तस्यावृन्ते कण्टकाचितत्वात् तथात्वम्। [शब्दच०

कण्टकशेणि स्त्री कण्टकानां श्रेणिर्यत्र। कण्टकार्यायाम्

कण्टकस्थल पु० कृ०सं० कूर्म्मविभागे आग्नेयासुक्रदेशभेदे। स च देशः "आग्नेयां दिशि कोसलेत्युपक्रमे "किष्किन्ध्याकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः" इत्युक्तः। [जन्तुभेदे राजनि०स्त्रियां ङीष्।

कण्टकागार पुंस्त्री कण्टकमागिरति आ+गृ-अण्।(एरट्)

कण्टकाढ्य पु० कण्टकैराढ्यः। कुजके कण्टकयुक्तपुष्पप्रधाने वृक्षभेदे राजनि०।

कण्टकार पु० कण्टकमृच्छति ऋ-अण्। १शालमलिवृक्षे (शिमुल) राजनि०। २विकङ्कते (वँइची) शब्दरत्ना०। ३खनामख्यातवृक्षे स्त्री भावप्र० "किट्टाणज्" सूत्रे तन्नितायन्नस्यैव पठ्यमाने गौरा०ङीष्। अन्यमते अणन्तत्वात् ङीप् इति भेदः। कण्टकारा(री)णां समूहः राजता० अञ्। कारण्टकार तत्समूहे। तत्र मधे कण्टकारशब्दस्य पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कण्टकारीशब्दस्यापि सिद्धत्वात्।

कण्टकारिका स्त्री कण्टकान् ऋच्छति कण्टक+ऋ-ण्वुल्। १खनामख्याते वृक्षे। फलेऽपि हरितक्यादित्वात् लुक् ततः फलेऽपि स्त्री। "कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका। कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा। उभे च वृहत्यौ। यत आह शाश्वतः "क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां वृहतीति निगद्यते"। श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका। गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी। कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः। रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान्। निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडालसिमृदाग्निवान्। तयोः फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत्। शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निलक्लघु। हन्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेदकमिज्वरान्। तद्गर्भोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद् गर्भकारिणी" भावप्र० पर्य्यायभेदगुणा उक्ताः "कण्टकारीफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु। रूक्षोष्णं श्वासकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम्" भावप्र०।

कण्टकारीघृत न० चक्रद० उक्ते घृतभेदे "कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे। प्रस्थः सिद्धोघृताद्वातकासनुद्दीपनः"।

कण्टकार्य्यादिपाचन न०चक्रद० उक्ते पाचनभेदे "कण्टकार्य्यहता भार्गी नागरेन्द्रयवासनम्। सूक्ष्मस्यश्चन्दनं शुक्लं पटोलं कटुरोहिणी। कषायं पाययेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम्। दाहतृष्णाविषच्छर्दिकासघ्नं वृष्यमग्निदम्"

कण्टकाल पु० कण्टं कण्टकाकारं फले कालयति घुरा० कल—अण् । पनसवृक्षे शब्दच० । [यवासवृक्षे राज०नि०

कण्टकालुका पु० कण्टकावालति पर्य्याप्नोति वल—उकञ् ।

कण्टकाशन पुंस्त्री कण्टकमश्नाति अश—युच् । उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । एवं कण्टकभक्षकादयोऽप्यत्र ।

कण्टकाष्टील पुंस्त्री कण्टकमष्टीलमिवास्य । मत्स्यभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

कण्टकित त्रि०कण्टको रोमाञ्चो जातोऽस्य तारा० इतच् । जातपुलके "प्रीतिकण्टकितत्वच:" कुमारः । "आसीद् वरः कण्टकितप्रकोष्ठः" रघुः ।

कण्टकिन् पुंस्त्री कण्टकोऽस्यास्य कण्टक+इनि । मत्स्ये शब्दर० स्त्रियां ङीप् । २खदिरवृक्षे पु० शब्दमाला ३सदनवृक्षे (मयना) रत्नमा० । ४गोक्षुरे ५वंशे ६देवदारुवृक्षे च राजनि० । ७कण्टकयुक्तमात्रे त्रि० ।

कण्टकिफल पु० कण्टकि कण्टकयुक्तं फलमस्य । पनसे स्त्रियां ङीप् सा च १वार्त्ताक्यां शोणभिण्टयां ३मधुखर्ज्यूर्य्याञ्च राजनि० तस्य पर्य्यायगुणादि भाव०उक्तं यथा "पनसः कण्टकिफलः पनसोऽतिबृहत्फलः 'पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् । तर्पणं बृंहणं स्वादु-मांसलं श्लेष्मलं भृशम् । बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्त-व्रणान् । आमन्तदेव विष्टम्भि वातलन्तूत्तरं गुरु । दाह-लत् मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्द्धनम् । पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च । गुरूणि बद्धविट्कानि कृच्छ्र मूत्राणि संवदेत्" । अन्यच्च । "मज्जा पनसजोवृष्यो वात-पित्तकफापहः । विशेषात् पनसोवल्यैः गुरुभिर्मन्द बह्निभिः" । [भेदे शब्दच० ।

कण्टकिल पु०कण्टक+अस्त्यर्थे इलच् । (बेडवाँश) । अंश-

कण्टकिलता स्त्री कण्टकिनी लता कर्म्म० । (शणा) शणपुष्पीलतायाम् राजनि०

कण्टकी स्त्री कण्टक+अर्शआदित्वात् अच् गौरा०ङीष् । वार्त्ताकीभेदे । (काँटावेगुण) राजवल्लभः । "कण्टकी कटुतिक्ता च रक्तपित्तप्रकोपिनी । कण्डूकच्छूहरा नित्यं दीपनी परिकीर्त्तिता" इत्यल्पगुणा । २कर्म्मणि च "यातुधानेभ्यः कण्टकीकारोम्" यजु० २०८ । "कण्टकी कर्म्म तत्-रिणोम्" वेददीपः ।

कण्टकीद्रुम पु०कण्टकी द्रुमः पृषो०दीर्घः खदिरवृक्षे रत्नमा०

कण्टकीफल पु० कण्टकि फलमस्य पृषो०दीर्घः। पनसे भरतः

कण्टकुरण्ट पु०कण्टप्रधानः घुरण्टः। झिण्टयाम्(झाँटि)राजनि०

कण्टतनु स्त्री कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः । दृष्टवाम् राजनि० । [राजनि०

कण्टदला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं दलं यस्याः । केतक्याम् ।

कण्टपत्र पु० कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य । विकङ्कतवृक्षे । (वँड़ची) शब्दमाला [ब्रह्मदण्डाम् राजनि० ।

कण्टपत्रफला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः।

कण्टपाद् पु० कण्ठः कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य । विक-ङ्कतवृक्षे । (वँड़ची) राजनि० ।

कण्टफल पु० कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य । १गोक्षुरे, २पनसे, ३धूस्तूरे, ४लताकरञ्जे, ५एरण्डभेदे च राजनि०। (देवताड) ६देवतालीलतायाम् स्त्री राजनि०।

कण्टल पु० कण्ट+मत्वर्थीयो लच् । वर्वुरे(बावला)शब्दच० ।

कण्टवल्ली स्त्री कण्टा कण्टकान्विता वल्ली । श्रीवल्लीवृक्षे राजनि०

कण्टवृक्ष पु० कण्टप्रधानोवृक्षः । तेजःफलवृक्षे राजनि० ।

कण्टाफल पु०कटि-भावे अ कण्टा वेष्टनम् तया तदुपलक्षितं फलमस्य। पनसे (काटाल) शब्दमाला ।

कण्टार्त्तगला स्त्री कण्टा तद्युक्ता आर्त्तगला कर्म०। नीलझि-ण्टयाम् । (नीलझाँटि) राजनि० ।

कण्टालु स्त्री कण्टाय कण्टकाय अलति पर्य्याप्नोति अल उण् । १वार्त्ताक्यां २वंशे ३वृक्षभ्यां ४वर्वुरे च राजनि० ।

कण्टाढ्य न० कण्टं कण्टकमाढ्यते अर्द्यते आ+ऋध-क । कटुकन्दे राजनि० ।

कण्टिन् त्रि० कण्ट+अस्त्यर्थे इनि । १खदिरे २अपामार्गे (आपाङ)३गोक्षुरे (गोक्षुरी) ४कषायभेदे च राजनि० । ५कण्टकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च कण्टकार्य्यां भावप्र०

कण्ठ पु०कण—ठ ठस्य नेत्वम् कठि—अच् वा । १ग्रीवापुरोभागे गले "मनोरथः कण्ठपथं कथं सः" नैष० । नीलकण्ठः शिति-कण्ठः कालकण्ठः। "सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम्"। "असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना" कुमा०। "कण्ठास्त्रे वप्र-क्रियिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" मेघ०। "कण्ठं ते कुरवि-ष्यामि" नैष० कण्ठदेशे च सुषुम्णानाड्यामध्यस्थ षट्चक्रान्तर्गतं विशुद्धाख्यं चक्रमस्ति । "तद्वृन्तं विशुद्धा-ख्यं दलषोड़शपद्मकम् । स्वरैः षोड़शभिर्युक्तं धूमवर्णैर्म-हाप्रभम् । विशुद्धतत्त्वमाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्" गौत०त० । विशुद्धचक्रे विद्वतिः । २मदनवृक्षे, ३सप्तपर्णे ४होमकुण्डाद्याह्वे उत्सेधिमितस्थाने च "खातबाह्ये उत्सेधः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं क्रमः" ति०पु०त०।५कण्ठध्वनौ ६ध्वनि-

भावे च हेमच०। "सा मुक्तकण्ठं, व्यसनातिभारात्" रघुः मुक्तकण्ठध्वनि यथा तथेत्यर्थः। अस्य खाङ्गत्वेन उपसर्ज्जनत्वे संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्। किमिदं किन्नरकण्ठि ! गीयते" रघुः। स्वरद्वारा किन्नरकण्ठसाम्यम्। "अर्ङ्वितृतदोःपाणिन्धमाने पौरुषं त्रिषु। कण्ठोगलोऽथ' इत्यमरे त्रिष्विति पदस्य उत्तरान्वयभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमादौ कण्ठशब्दस्य त्रिलिङ्गित्वोक्तिः भ्रामादिको। "पौरुषं पुरुषस्याथ भावे कर्मणि तेजसि। अर्ङ्वितृतदोःपाणिन्धमाने स्यादभिधेयवत्" मेदिन्यां मानभेदे पौरुषशब्दस्यैव वाच्यलिङ्गत्वोक्तेस्तदेकवाक्यतया पौरुषशब्दस्यैव त्रिलिङ्गत्वं युक्तं न तु तस्य कण्ठान्वयित्वम्। युक्तञ्चैतत् पुरुषः प्रमाणमस्येत्यर्थे पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति"पा० सूत्रे विहिताण्प्रत्ययेन अस्येति वाक्यबोधित लिङ्गत्वमिति।

कण्ठकूणिका स्त्री कण्ठ इव तद्ध्वनिरिव कूणयति कूण-ण्वुल्। वीणायां हेम०। वीणायाः कण्ठतुल्यस्वरध्वनिकत्वात्तथात्वम्।

कण्ठतलासिका स्त्री कण्ठतले अश्वकण्ठ स्थाने आस्ते आस-ण्वुल्। अश्वग्रीवावेष्टकचर्म्मादौ शब्दच०।

कण्ठदघ्न त्रि०कण्ठः परिमाणमस्य दघ्नच्। गलपरिमाणे"यद्योपगलदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा" शत० ब्रा० १२,२,१,३।

कण्ठधान पु० देशभेदे स च बृह० कूर्मविभागे "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रम्य "तस्मिन्नुष्णलावतकैलावतकण्ठधानाश्च" उत्तरत उक्तः।

कण्ठनीड़क पु० कण्ठे निकटस्थे नीड़े कायति शब्दायते कै-क (चिल्ल)। पक्षिभेदे त्रिका०।

कण्ठनीलक पु०कण्ठं नीलयति धारकत्वेन स्वयिष्णाकल्पलेन। नील+णिच्-ण्वुल्। (गलाल)महादोषे शब्दमाला।

कण्ठपाशक पु० कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते कै-क। गलगलावेष्टनरज्ज्वाम् शब्दमाला। [हड़िबाँधा)।

कण्ठबन्ध पु०७त०। गले बन्धने। उद्बन्धने। (गलाय-

कण्ठभूषा स्त्री ६त०। गलाभरणे अमरः।

कण्ठमणि पु० कण्ठे धार्य्योमणिः। गले धार्य्ये मणिभेदे।

कण्ठशालूक न०सुश्रुतोक्ते गलगते मुखरोगभेदे"कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च, कण्ठशालूकमिति विभज्य "कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो मन्निर्गते कण्ठ्यकशूकभूतः। खरः स्थिरः शब्दनिपातसाध्यं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति"सुश्रु०उक्तितस्य "विद्याच्च कण्ठशालूकं साधयेत् तच्छलेत्यिवत्" सुश्रु०।

कण्ठशुण्ठी स्त्री सुश्रुतोक्ते तालुगते मुखरोगभेदे स च रोगः "तालुगतास्तु गलशुण्ठिकेत्युपक्रम्य "श्लेष्मास्टग्भ्यां तालुमूलात् प्रदुष्टो दोषः शोफाध्मानवस्तिप्रकाशः। तृष्णाज्वरकासकृत् संप्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना" इति लक्षितः। गण्डशुण्डीतुल्यत्वात् स्त्री।

कण्ठसूत्र न० "यं कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निविड़ोपघातात्। परिश्रमार्त्ताः घनकर्विदग्धास्तत् कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" इत्युक्तलक्षणे सुरतबन्धभेदे। "तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः"रघुः।

कण्ठाग्नि पु० कण्ठे अग्निः पाकाग्निर्यस्य। विहगे, तस्य गलाधःकरणमात्रेणैवाद्यादेः पाकाद्दीप्राग्नित्वात् तथात्वम्

कण्ठाल पु० कठि-आलच्। १सूरण्ये(ओल)२युद्धे, ३नौकाङ्गे, ४वनिते विश्वः। ५गोपीभेदे ६जालगण्डिकायां च मेदिनिः स्त्री। [भेदे। हेमच०

कण्ठिका स्त्री कण्ठोभूष्यतयाऽस्त्यस्याः ठन्।(एकलर)गलाभरण

कण्ठी स्त्री क्षुद्रः कण्ठः स्वार्थे ङीष्।२अश्ववेष्टनरज्ज्वाम्। शब्दमा०। ३गले अमरटीकायां भरतः कण्ठीरवः।

कण्ठीरव पुंस्त्री कण्ठ्यां रवो यस्य। १सिंहे२मत्तगजे, "कण्ठीरवमहाग्यहेण"दशकुमा०। ३कपोते च राजनि० स्त्रियां ङीष्। वासकदत्ते स्त्री गौ०ङीष्। राजनि०

कण्ठेकाल पु० कण्ठे काल: कण्ठे कालोऽस्यवा सप्तम्या अलुक्। महादेवे। हेमच०।

कण्ठ्य त्रि० कण्ठे भवादि"शरीरावयवाद् यत्"पा० यत्। १गलभवे "कीर्त्तितं तालुजानान्तु कण्ठ्यानां कर्म्मोच्यते" सुश्रु०। "भवस्य 'कण्ठ्यं रुद्रस्यान्तःपार्श्व्यम्" यजु० ३,६, कण्ठ्यं गलभवं मांसम्"वेददी०।२अकुहविसर्जनीयवर्णेषु च। "अकुहविसर्ज्जनीयानां कण्ठ" इत्युक्तवर्णानां तथात्वम्। "अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्"शिक्षा "कण्ठ्यानाङ्तरसंयुतम्" शिक्षा कण्ठाय कण्ठस्थराय हितं यत्। २कण्ठस्थरक्षितकारके "सर्व्वदोषहरा लक्ष्मी कण्ठ्या मूलकपत्रिका" सुश्रु०।"यवकोलकुकुत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः" सुश्रु०। अस्य च यदन्तद्वाच्कतया आद्युदात्तस्वरः।

कण्डन न० कडि-ल्युट्। मुसलादिना तण्डुलादेर्निस्तुषता सम्पादने १व्यापारे(कांडान)"न हि श्रीव्रीह्यादिलवनकण्डनपेषणादौ च सवित्तानानाम्" का० श्रौ०भा०। कण्ड्यते कर्म्मणि ल्युट्। तण्डुलादेः कण्डनसाध्ये (कुड़ो) इति

ख्याते २द्रव्यभेदे । "क्रियां कुर्य्यात् भिषक् पश्चाच्छालि-तण्डुलकण्डनैः" सुश्रु० । "अथ पतितां तण्डुलकण्डन प्रदिग्धगात्रीम्" सुश्रु० ।

कण्डनी स्त्री कण्ड्यतेऽनेन कण्डि-करणे ल्युट् ।१मूषले२उदूखले च "कण्डनी घोटकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः

कण्डरा स्त्री कण्डि-अरन् । १महास्नायौ महानाड्यां हेमच० तासां विवृतिः भावप्रका० यथा "महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डराख्यास्तु षोडश । प्रसारणाकुञ्चनयोर्द्वे द्वे तासां प्रयोजनम् । चतस्रोऽस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः । ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसङ्गताः" । तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, ग्रीवानिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहो मेढ्रः, पृष्ठनिबन्धानां प्ररोहो नितम्बभूर्द्वयवलम्बनपिण्डाः" । "पार्ष्णिप्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा याऽनिबाहिता" "तलं प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा बाह्यपृष्ठतः" इति च सुश्रुतः ।

कण्डरीक पु० सप्तजातिस्मरमध्ये विप्रभेदे तेषां पूर्वजन्मवृत्तान्तसहिता कथा हरिवंशे दर्शिता यथा "सगालवस्य चरितं कण्डरीकस्य चैवहि" इत्युपक्रम्य ।

"वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । चपलः पिङ्गलाक्षश्च पित्तवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा ।। कौशिकस्य सुतात्तात शिष्या गर्गस्य भारत ! । पितर्य्युपरते सर्व्वे व्रतवन्तस्तदाऽभवन् । नियोगात्ते गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन् । समानवत्सां कपिलां सर्व्वे न्यायागतां तदा । तेषां पथि क्षुधार्त्तानां बाल्यान्मोहाच्च भारत । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा । तान् कविः सहसवैवा वोचतां नेति वै तदा । न चाशक्यन्त ताभ्यां ते तदा वारयितुं द्विजाः । पित्तवर्त्ती तु यत्तेषां नित्यं श्रद्धान्वितो द्विजः । स सर्व्वानब्रवीद्भ्रातॄन् कोपाद्धर्म्मे समाहितः । यद्यवश्यं प्रहन्तव्यं पितॄनुद्दिश्य साध्विमाम् । प्रकुर्व्वीमहि गां सम्यक् सर्व्व एव समाहिताः । एवमेषाऽपि गौर्द्विजं प्राप्नुते नात्र संशयः । पितृमन्त्यर्च्च धर्मेण नाधर्मो नो भविष्यति । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे मोक्षयित्वा च शान्तनः । पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपायुञ्जन्त भारत ! । उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् । शार्दूलेन हता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम् । आर्ज्जवात् स तु वत्सं तं प्रतिजग्राह वै द्विजः । मिथ्योपचर्य्य ते तन्तु गुरुमन्यायतो द्विजाः । कालेन समयुज्यन्त सर्व एवायुषः क्षये । ते वै क्रूरतया हिंसा अनार्य्यत्वात्गुरौ तथा । उक्ता हिंसाविहाराच्च सप्तजायन्त सोदराः । सुब्रह्मण्यात्मजात्तात । बलवन्तो मनीषिणः । पितृमन्त्यर्च्च धर्मेण मोक्षयित्वा च मान्तदा । स्मृतिप्रत्यवमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् । जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः । स्वधर्मनिरताः सर्वे सोमान्तविवर्जिताः । तावन्मात्रं प्रकुर्व्वन्ति यावता प्राणधारणम् । शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् । नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् विशाम्पते ! । निर्वैरो निर्हृतिः शान्तो निर्मन्युः सतिरेव च । वैधसो मातृवर्त्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः । तैरेवमुक्तैस्तात हिंसाधर्मपरैः सदा । माता च पूजिता ब्रह्मन् पिता च परितोषितः । यदा माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा । तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन् । शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः । त्रासात्तस्माच्च संविग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ । उन्मुखो नित्यविलसः शङ्खकर्णो विशोषणः । पञ्चितो वञ्जरो नादी नामतश्चेऽभवन्मृगाः । तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसम्भवम् । आसन् वनेचरा दान्ता निर्हृता निर्ममाहयाः । ते सर्वे शुभकर्माणः सधर्माणो वनेचराः । योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह । मरं साध्य अङ्गः प्राणान् त्यक्त्वाहाराक्षपक्षिणः । तेषां मरं साधयतां मदस्यानानि भारत ! । तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे नृप ! । कर्मणा तेन ते तात ! शुभेनाशुभवर्जिताः । शुभाच्छुभतरं योनिं चक्रवाकत्वमागताः । शुभे देशे सरहीमे सप्तासन् वै जलौकसः । त्यक्त्वा सहचरीधर्मं सुतयो धर्मचारिणः । सुमनाः शुचिवाक् शुद्धः पाशकम्प्यिदर्शनः । सुनेत्रश्च सुतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः । पञ्चमः पाशकम्पित्वात् सप्तजातिष्वजायत । षष्ठस्तु कण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः । तेषान्तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै । योगस्य चाभिनिर्हृत्या प्रतिभानाच्च शोभनात् । पूर्व्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै । तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्त्तताम् । ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गाः ब्रह्मवादिनः । योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह । ते योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः । पञ्चमश्चोरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः । उदविन्दुः सुविन्दुश्च हेमगर्भस्तु सप्तमः । वायुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन् । तत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्मिणः । योगभ्रष्टाक्षयश्चैव देहन्यासकृतोऽभवन् । काम्पिल्ये नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः । जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकल्मषाः

ज्ञानध्यानतपःपूता वेदवेदाङ्गपारगाः । स्तुतिमन्तोऽत्र चत्वारस्तवस्तु परिमोहिताः । स्तवन्तस्तवुहाक्षत्रे ब्रह्मदत्तो महावयाः । यथा ह्यासीत् पश्चिमावे सङ्कल्पः पूर्व्वचिन्तितः । छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च तथा बाभ्रव्यवत्सयोः । जातौ श्रोत्रियदावादौ वेदवेदाङ्गपारगौ । तस्यावौ ब्रह्मदत्तस्य पूर्व्वजातिसङ्कोचितौ । पाञ्चालः पाञ्चिकस्तात करुरीकस्तथाऽपरः । पाञ्चालो ब्रह्मचर्य्यासीदाचार्य्यत्वं चकार ह । द्विवेदः करुरीकस्तु छन्दोगोऽध्वर्य्युरेव च । सर्व्वमत्स्वरुतत्तस्तु राजासीदयुहाक्षजः । पाञ्चालकरुरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा । ते मातृधर्म्मनिरताः कामस्य वशवर्त्तिनः । पूर्व्वजातिकृतेनासन् धर्मकामार्थकोविदाः" प्रसङ्गागतसम्बद्धपर्व्वस्त्र तेषु चतुर्ष्वं यज्ञमाश्वस्तोकन्नावयाय ब्राह्मणनिवोजनसङ्का सङ्क्षिप्तपर्व्वस्त्र अवशिष्टानां सङ्क्षिप्तार्थनायोक्तं यथा । "अथ राजा शिरःस्नातो जप्त्वा नारायणाहरम् । प्रविवेश पुरं प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम् । तस्य रश्मीन् प्रत्यगृह्णात् करुरीको द्विजर्षभः । चामरव्यजनञ्चापि बाभ्रव्यः समवाजिपत् । इदमन्तरमित्येवं ततः स ब्राह्मणस्तदा । आवयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ च तौ । [यत्र व्याधा दयार्द्रेषु मृगाः आसन्नरे गिरौ । चक्रवाकाः सरस्तीरे हंसाः सरसि मानसे । तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदथ] । तच्छ्रुत्वा मोक्षणमनुब्रह्मदत्तो नराधिपः । सचिवस्तस्य पाञ्चाल्यः करुरीकस्तथैव च । सञ्चरद्भिप्रतोदौ तौ पतितव्यजनावुभौ । ब्रह्मा बभूवुरस्तस्याः पौरास्तु मुदिताऽभवन् । ततूर्त्तमेव राजा स सह ताभ्यां रथे स्थितः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां प्रत्यागच्छदरिन्दम ! । ततस्ते तत् सरः कृत्वा योगमनुपलभ्य च । ब्राह्मणं विष्णुलैर्थैर्मोगैश्च समयोजयत् । अभिषिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिन्दमम् । जगाम ब्रह्मदत्तोऽथ सदारो वनमेव ह । करुरीकोऽपि धर्म्मात्मा प्राप्तायोगमनुत्तमम् । प्राप्य योगगतिं सिद्धो विष्णुः स्वेन कर्म्मणा" हरिवं २१,२२,२३,२४ अ० ।

करण्डिका स्त्री कडि-स्वुल् । वेदैकदेशे । सा च अध्यायप्रपाठकान्तर्गतब्राह्मणवाक्यसंघरूपा । छान्दोगादौ उदा० ।

करण्डु पुंस्त्री कडि-स्नगयुवादि० उ । १गात्रघर्षणे, २तत्कारके रोगे च (चुलकानी) । "प्राणेभ्यु ज्ञाः पिड़काः करण्डुनखः" भावप्र० ।

करण्डुर पु० करण्डु रोति रा-क । १कारवेल्ललतायाम् (करेला) राजनि० २शूकशिम्बीग्राम् (आलकुशी) ३अत्यन्तपर्य्याप्ते च स्त्री राजनि० ।

करण्डू धातुविघर्षणे भ्वादीतकर्मकत्वेन सक० घर्षणमात्रे प्राप्यङ्गघर्षणमतोपाधिः सक० उभ० सेट् स्वार्थे यक् । करण्डूयति ते अकरण्डूयीत् अकरण्डूयिष्ट करण्डूयाम्-बभूव-आस चकार चक्रे । करण्डूयनं करण्डूयितः करण्डूः करण्डूया करण्डूयनृ करण्डूयमानः "करण्डूयमानेन कटं कदाचित्" रघुः "भृगोमकरण्डूयत लक्ष्मणाग्रः" कुमारः । "न संस्कृताभ्यां पाणिभ्याम् करण्डूयेदात्मनः शिरः" मनुः "यद्वक्षे कृष्णशकुनेर्वामनयनं करण्डूयमानां मृगीम्" यजु० । करण्डादिश्च धातुः प्रातिपदिकञ्च "धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्ज्ञानादपि । आह चायमिमं दीर्घमन्यैर्धातुर्विभाषितः" इत्युक्तेः । यकः कित्त्वकरणसामर्थ्यात् धातुत्वं प्रातिपदिकत्वे तत्करणं व्यर्थं स्यात् प्रातिपदिकस्य गुणाप्रसक्तेः दीर्घकरणाच्च प्रातिपदिकत्वम् आर्द्धधातुकयकारे धातोः दीर्घसम्बन्धेन दीर्घपाठो वृथा स्यात् अत उभयरूपत्वम् ।

करण्डू स्त्री करण्डूय-क्विप् अलोपयलोपौ सम्प्रदा० क्विप् । १करण्डूयने गात्रघर्षणे (चुलकान) २तत्साधनरोगे (चुल्लुनो) "कपोलकरण्डूं करिभिर्विनेतुम्" कुमा० । "सकरण्डूः पिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका" भावप्र० ।

करण्डूकरी स्त्री करण्डूं करोति ञ-ट । शूकशिम्बां (आलकुशी) शब्दर० ।

करण्डूल पु० करण्डूं ढलति ढल-ठक् । १आरग्वधे (सोन्दाल) २गौरसर्षपे च राजनि० ।

करण्डूति स्त्री करण्डूय-भावे क्तिन् अलोपयलोपौ । करण्डूयने (चुलकान) हेमा० । "सुभग ! त्वत्करस्पर्शे कर्म्मे करण्डूति लालसा" सा० द० "करण्डूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः" भाग० ७,८,४५ ।

करण्डूमका स्त्री "करण्डूमकाभिर्दष्टे पीताक्ष्यङ्गर्त्तीसारज्वरादिभिरभिहन्यते" सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । कीटशब्दे विवृतिः

करण्डूयन न० करण्डूय-भावे ल्युट् । गात्रघर्षणभेदे (चुलकान) "करण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च" रघुः । "तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु । भोक्तायितमिति प्राज्ञैः कर्म्म करण्डूयनादिकम्" । "नेशः करण्डूयनेऽङ्गामासस्य नोत्थमचेष्टमे" भाग० २,२१,२७ । दीक्षितस्य तत्साधनं कृष्णम् "कृष्णविषाणां तिलकिं पञ्चबलिं वोत्तानां दृषायामावक्षीते

तया कण्डूयनम्" कात्या०७,२,२६.३०उक्तम् । "यदा कण्डूरुत्पद्यते दीक्षितेन तया कण्डूयनं कार्य्यम्"कर्कः। यजमानपत्न्यास्तु कण्डूयने।"पृथुमुखोयत्त्रियदक्षयङ्कुः कण्डूयने" कात्या० ७,५,८ ।"विपुलास्यो यत्त्रियदक्षस्योदुम्बरपलादेः यङ्कुः पत्न्याः कण्डूयनकर्मणि भवति स च प्रादेशमात्रः" कर्कः । करणे ल्युट् । २ कण्डूयनसाधने स्त्रियां ङीप् । "कण्डूयन्यभिषेकेण प्रलिम्पते "प्र पर्वतस्येति"कात्या० १५,६,८ । कण्डूयनी लक्षणविषया"कर्कः ।

कण्डूया स्त्री कण्डूय-क-स्त्रीत्वात् टाप्। कण्डूयने।

कण्डूरा स्त्री कण्डूं राति रा-क । (आलकुशी) कपिकच्छाम् अमरः । [राजनि०२कण्डूयुक्ते त्रि०।

कण्डूल पु०कण्डू+अस्त्यर्थे लच् । १कण्डूकारके शूरणे।

कण्डोल पु०कडि-ओलच् । १नलादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनपात्रे (डोल) अमरः । २उष्ट्रे पुंस्त्री० उणा० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् तत्रार्थे । कण्डोलकस्य पादाविवपादावस्य हस्या०नान्यलोपः। कण्डोलकपादः उष्ट्रपात् ।

कण्डोलवीणा स्त्री कण्डोल इव वीणा ।(कैंदड़ा) चण्डालवीणायाम् अमरः । क्वचित् कटोलवीणेति पाठः ।

कण्डोली स्त्री कण्डोलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौ० ङीष् । चण्डालवीणायां (कैंदड़ा) शब्दच० ।

कण्ड्वोघ पु० कण्डूनामोघो यस्मात् । १शुक्रकीटे शब्दच० (शुओयापोका) तत्स्पर्शेहि देहे कण्डूसंक्रमस्य जायमानत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कण्व त्रि०कण-कन् । १मेधाविनि निघ०। २स्तोतरि त्रि० "प्रदक्षिणो दिव्यः कण्वहोतारः"ऋ०५,४१,४। "कण्वाःस्तोतारः होतारः" भा० । "आहुर्षञ्च कण्वमन्त्र मन्त्राविद्या"ऋ०८,२,१२,"कण्वमन्त्रम् कणतिः शब्दकर्मा कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा तैर्युक्तम्"भा०। वेदे मस्य नत्वम् । लोके कण्ववत् इत्येव । कण्यते अपोद्यते कन् । ३पापे न०"कण्वचिकोर्षायाम्" वार्त्ति० । पौरवे १लक्षभेदे पु०। "कण्वतेयोरन्तिनावोऽमूर्त्तयस्तस्यात्मजा नृपाः । सुमतिर्भ्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः । तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः" भाग० ९,२०,२,३ । काश्यपगोत्रोत्पन्ने ५मुनिभेदे स च गोत्रप्रवर्त्तकः। "कण्वानामाङ्गिरसाजमीढिकाण्वेति" आश्व० श्रौ०१२,१०१, "यामस्य कण्वोऽव्यदत्त प्रपीणां सहस्रधारां पयसा महीं गाम्" यजु०१७,७४, एतदधीतशाखायाः काण्वशाखात्वेन प्रसिद्धिः ।"बजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगद्गुर्वाजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग०१२,६,६७ । तदपत्यस्य काण्वस्य शुक्लयजुर्वेदाध्येतृत्वसूक्तम् बह्वृच अणो लुक् ।"पिबतो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम्" ऋ० ८,८,२ अयञ्च मुनिः काश्यपगोत्रः "महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्"भा०आ०६७। तस्य चाश्रमः । "मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यजलां तथा"तत्रोक्तेः कण्वसनाशब्दे वक्ष्यमाणात् भा०वाक्याच्च हिमवत् प्रस्थे मालिनीनदीतीरेऽस्ति । तस्याश्रमयात्रादौ पुण्यविशेषो यथा । "कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ ! । यत्र प्रविष्टमात्रोवै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् नियतोनियताशनः । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" भा०व०८२अ०।ऽस्तुत्ये त्रि०"स इद्भिनः कण्वतमः कण्वसख्यैः" ऋ०१०,११५,५, "कण्वतमः स्तुत्यतमः" भा०

कण्वरथन्तर न० कण्वेन गीतं रथन्तरम् । साम्नगानभेदे । वैश्यस्तोमे "कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति" श्रुतिः तच्च साम "पुनानः सोम" इत्यादिषु गीतम् उत्तरार्चि० ४प्र क०२० दृश्यम् ।

कण्वसुता स्त्री कण्वस्य ऋषेः प्रतिपालिता सुता। शकुन्तलायाम् सा च विश्वामित्रात् मेनकायामुत्पन्ना जातमात्रा च तया परित्यक्ता शकुन्तैरक्षिता कण्वेन प्रतिपालिता दुष्मन्तेन गान्धर्व्वविधिना व्यूढा । कण्वदुहितादयोऽप्यत्र । तज्जन्मकथा भा० आ० ७अ० "तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महातपाः । अयं वै तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् । तपसा दीप्तवीर्य्योऽयं स्थानान्नो च्यावयेदिति । भीतः पुरन्दरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् । गुणैरप्सरसां दिव्यैर्मेनके ! त्वं विशिष्यसे । श्रेयो मे कुरु कल्याणि ! यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । असावादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपाः । तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः । मेनके ! तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ! । संयितात्मा सुदुर्धर्षः उग्रे वपसि वर्त्तते । स मां न च्यावयेत् स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । वर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् । रूपयौवनमाधुर्य्यचेष्टितस्मितभाषितैः । लोभयित्वा वरारोहे ! तपस्तस्य निवर्त्तय" ततस्सहायतया वायुप्रेषणमुक्ता "कण्व उवाच । एवमुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् । प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह । अथापश्यत्-

हरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् । विश्वामित्रं तपयमानं मेनका भीरराश्रमे । अभिगाद्य ततः सा तं प्राक्रोडदृषिसन्निधौ । अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम् । सागच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्यदभिलिङ्गती । व्रयमानेव सव्रीडं मरुता वरवर्णिनी । पश्यतस्तस्य तत्तपोरत्यग्निसमतेजसः । विश्वामित्रस्ततस्तान्तु विषमस्थामनिन्दिताम् । लङ्घीं वासवि संभ्रान्तां मेनकां सुनिसमः । अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्दिव्यतां तदा । तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा । चकार भावसंसर्गं तया कामवशंगतः । न्यमन्त्रयत चार्घेनां सा चार्घैरुदनिन्दिता । तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्याहरतां तदा । रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा । जनयामास च सुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् । प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् । जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु । कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छत्पुरुषसंसदम् । तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले । दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्य्यवारयन् । नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः । पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्त मेनकात्मजाम् । उपस्पृष्टं गतस्नाहमपश्यं शयितामिमाम् । निर्जने विपिने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम् । ज्ञात्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम् । शरीरतः प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्म्मशासने । निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिवारिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र ! शकुन्तलाम् । शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता" । तस्याञ्च दुष्मन्तेन गान्धर्वविधिना परिणयकया तत्रैवोक्ता ।

कण्डूयाय नामधातोः कण्डू+तादर्थ्ये क्यङ् आत्म०अक० सेट् । कण्डूं करोति कण्डूयते अकण्डूयिष्ट कण्डूयाम्बभूव क्यङि चक्रे । कण्डूयितः कण्डूयाता ।

कत पु०कं जलं शुद्धं तनोति तन-ड । १कतकवृक्षे २ऋषिभेदे च । कतस्य गोत्रापत्यम् गर्गा०यञ् । क्वाचित्कत्वे तु तस्य लुक् कताः कतगोत्रापत्येषु ब० व० । यञन्तत्वात् यूनिफक् । कात्यायनः तद्गोत्रयुवापत्ये । तस्य कात्यायः ऋष्यण्फकोलुक् । कातीयाः तदीयच्छात्रेषु बहु०व० । कतर्षेश्च विश्वामित्रादुत्पत्तिः विश्वामित्रपुत्रकथने हरिवं०२७अ० । "देवश्रवाः कतश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः । बालत्वात्, हिरण्याक्षो रेणोर्जन्मैव रेणुमान् । सांकृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः । मधुच्छन्दोऽजयश्च देवलश्च तथाऽष्टकः । कच्छपोहारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः नेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम्"

कतक पु०तक-घञर्थे क०वा०घ कस्य जलस्य तकोऽत्र घञर्थः प्रकाशो यस्मात् ५ब०। (निर्मली) वृक्षभेदे राजनि०। तस्य हि फलसम्पर्कात् जलप्रसादः "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्। न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति" मनुः। "कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्मलताकरम्। वातघ्नं हृद्यं शीतं मधुरं लघुरं गुरु" भावप्र० तद्वृक्षादुत्पन्नम् । तस्य फलम् अण् तस्य लुक् तत्फले न० । "जलप्रसादि कतकं तत्फलं कतकं स्मृतम्" भावप्र० उक्तेः वृक्षपरत्वेऽपि न० अयञ्च श्रूयते काकोल्यादिवत्पुंस्त्वञ्च कतकगिलोद्यो त्यादिना मधुरवर्गे उक्तः । [कतकवृक्षे राजनि०

कतफल पु० कं तनोति प्रसन्नम् तन-ड ताडयं फलमस्य ।

कतम त्रि० किम्+डतम् । बहूनां मध्ये जात्यादिभिर्निर्द्धारणार्थप्रश्नविषये एकस्मिन् पदार्थे "कतमो कतमक, कतमत् कतमत् सामकतमः कतम उच्चीयः" छा०उ०। उतरा कतर द्वयोर्मध्ये जात्यादिभिर्निर्द्धारणार्थप्रश्नविषये त्रि० "यद्येनमज्ञमधि तदा कतरोवरुते" "नैष०" "अथैतयोः पथा कतरेण चलितानामपि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि" छा०उ०। डरडतमान्नित्वादनयोः सर्व्वनामकार्य्यं कतमश्चौ कतरश्चौ क्लीबे स्वमोरद्रुप् कतमत् कतरत् "कतरो गरीयो यदा जयेम यदि वा नोजयेयुः" गीता । "कतमद्वैरं युद्धं यत्राजैषीर्धनञ्जयम्" "तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् कृष्णाजिता पुरा" भा०वि०५०अ० । "कतरकतमौ कर्म्मधारये" पा० उक्तेः कर्म० प्रकृतिस्वरः धारये ।

कतमाल पु० तम घञ् हस्वः कस्य जलस्य तमाय शोषणायालति पर्य्याप्नोति अल-अच् । वृक्षौ शल्माला तस्य जलशोषणहेतुत्वात्तथात्वम् कचमालः स्वचमालः इत्यपि पाठान्तरे तत्रार्थे पु० ।

कति त्रि०ब० व०किं परिमाणभेदेषां किमु+डति । संख्या परिमाणविशेषविषयप्रश्नविषये पदार्थे । "कति देवाःत्रयो च दश च" छा०उ० । अस्य च स्वरावत्कार्य्यभागित्वात् स्त्रियांम ङीप् । पूरणे डट् थुक् च । कतिथ क्रियत्संख्यापूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप् । धाच् । कतिधा क्रियत्प्रकारे अव्य० "कतिधा विद्याः कतिचरात्रि कति होमाः कतिधा समिद्धः" यजु० २१,५७ । वीप्सार्थे कारकछन्दसेऽतः थमु । कतिथम् क्रियद्वारादौ अव्य० कतिथो ददाति

कतिपय त्रि० त्रि० कति+चयच् पुक् च। कतिशब्दार्थे २परिमिते च। "वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव" माघः "कतिपयैः परिमितैः" मल्लि०। "संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दृषार्णाः" मेघ० "षोटायुवतिस्तोककतिपयेत्यादि० पा० सूत्रस्थ प्रायिकत्वाच्च उत्तरनिपातः" मल्लि०। अन्यत्र तु ब्राह्मण कतिपय इत्यादि। अस्य जसि वा यौ कतिपये कतिपया वा "परिष्कुर्वैल्यर्थान् सहृदय धुरीणाः कतिपये" रसगङ्गा०। "एवंवं सम्पद्यन्ताः स्युः कतिपये यापरा" शत० ब्रा० ५,१,२,१०। अद्रव्यवाचित्वे अध्वनो वा करणे पञ्चमी। कतिपयेन उक्तः कतिपयान्युक्तो वा समासे तत्र पञ्चम्या अलुक्। द्रव्यपरत्वे तु कतिपयेन विषेण मुक्त इतिवत् "षट्कतिकतिपयचतुरामिति" पा० निर्देशात् तस्याऽसंख्यावाचकत्वेऽपि पूरणे डट् पुक् च। कतिपयथ कतिपयपूरणार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कत्तृण कुत्सितं तृणं प्रा०स०कोः कदादेशः। १पृश्नौ (चाकुलिया) मेदिनिः। २कुत्सितकायां(पाना)रत्नमाला ३सुगन्धितृणे अमरः। अस्य गुणादि भावप्र० उक्तम् "कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा। भूतिकं व्यामपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम्। रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति। कृच्छ्रगुल्मव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्वरान्" (सौगँधिया हिन्दिभाषा)।

कत्तीय न०कुत्सितं तोयम् कदादेशः तोयं यत्र। मद्ये त्रिका०

कत्ति त्रि० ब०व०कुत्सितास्त्रयः प्रा०स०कोः कदादेशः। कुत्सितेषु त्रिषु। ततो जातादौ ठक्ञ् कात्तेयक तज्जातादौ त्रि०।

कत्त्र्यादि पु० पाणिन्युक्ते जातार्थे ठक्ञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः कत्ति उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदग कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम। (कुड्याया वलोपश्च) गणसूत्रम्।

कत्थ श्लाघायाम् (आत्मगुणाविष्करणे) भ्वादीतकर्मकत्वात् अक० स्वा० आ० सेट्। कत्थते अकत्थिष्ट चकत्थे। कत्थमानः कत्थनम् कत्था कत्थितम्। "गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष!। कृत्वैतत् कर्म्मणा सर्वं कत्थेथा वा चिरं वृथाः" भा० आ० १,१५२ अ०। "परोक्षमिव मे राजन्! कत्थसे गीत कर्म्मणा!" भा० व० ७२ अ० "कृत्वा कत्थिष्यते न कः" भट्टिः "जनस्य गोप्तारि विकत्थमानः" भाग० ५,१२,७। आर्षप्रयोगे षदव्यत्ययात् मर०। "तथाऽभिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः" भाग० वि० ५० अ०। प्रलापेऽपि सक०। कत्थन्ते। उग्रपरुषं निरतं घृणाघाते" भाग० ८,७,२७। "कत्थन्ते मलपन्ति" श्रीधरः। विवेकेन कथने। "कोविकत्थितुमर्हति" आ० प० २५,३१। कर्त्तरि युच् कत्थनः।

कत्पय न० कं सुखमिवाचरति क+क्विप् ततः कत् सुखकरं पयोऽस्य वेदे नि०ड समा०। सुखकरजले। "त्वं चिदित्था कत्पयं पयानम्" ऋ० ५,३२,६। "कत्पयं सुखकरं पयो यस्य तम्" भा०। निरुक्ते ६,१ इमान्दचमधिकृत्योक्तम् "सुखपयसं सुखमस्य पयः" इति लोके तु कत्पयस् इत्येव।

कत्र गैथिल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कत्रयति ते अचकत्रत् त। "तद्वलादन्त्यदीर्घश्च पुक् चेत्यङ्गापयत्यपि" इत्युक्तेः वा दीर्घः पुक् च। कत्रापयति ते इत्यपि। कत्राम् बभूव आस चकार चक्रे। एवं कत्रापयाम् बभूवेत्यादि।

कत्सवर न० कद्-वैकल्ये स कत्सः विकलता म्रियते ह-अप्। स्कन्धे शब्दच०।

कथ वाक्यरचनायां अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। कथयति ते अचीकथत् त अचकथत् त। कथयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कथितः कथयित्वा कथयितुम्-कथनम्। कथा "तं जनाः कथयन्तीह यावत् भवति गौरियम्" भा० अनु० २१६८ "हन्त ते कथयिष्येऽसमितिहासं पुरातनम्" भा० ४,४५,६। "कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते" हितो० "यो मनुः कथितोऽष्टमः" देवी० "प्रत्येकं कथिताश्चेताः संक्षेपेण द्विजन्मनिः" मनुः।

अनु+अनुवादे कथितस्य कथने अन्वादेशे अनुकथयति अनुवदति प्राद्युपसर्गे प्रकर्षादिना कथने अस्य द्विवर्षतया द्विकर्मकत्वम् तत्र गौणे कर्मणि लकारः।

कथक त्रि० कथ-ण्वुल्। १वाचके २तत्त्वनिर्णयार्थं वादरूपकथाकर्त्तरि च कथकस्य कथायां नियमविशेषः खण्डने दर्शितः यथा।

"अथ कथायां वादिनोनियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् इति। तदपरे न क्षमन्ते। तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् किम् हेतोः,? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमयितुं नियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्१, उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्२, उत लोकसिद्धत्वात्३ अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गकत्वात्४। न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्व्वाकबौ-

ध्यभिक्षादेर्वाग्व्यवहाराणां सविस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तच्चिराश्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमात्मा वाक्तत्त्वज्ञानमन्त्रो भवताभ्यूहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः, भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते वाचोभङ्गयः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूमहति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमप्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तितः सतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूताहृति कथयन्ते । यदि त्वक्षद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा त्वमभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहारहृति यत्तत्त्वव्यवोच्यमानेऽपि नाक्षामादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहारहृत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहारएव धर्म्मी कथं सिद्धेत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । सैवम् । न ब्रूमोवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथार्य्यते किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः । यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवस्थाप्यते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यतामिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतस्वीकारोऽप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशी मर्य्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उतासत्त्वमभ्युपेत्य, अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् द्वितीये तु स्वतोऽव्याप्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि तदुक्तेषु यत्किञ्चिद्दोषात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तरेव यावज्जीवमभरयन्त्रणा सङ्कटी स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे सत्यं सद्वा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् । योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्तोऽतिदूरतस्तस्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा । अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बोधोऽभिधीयतइत्येव नेष्यते शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते अतएव भाष्यकारः "स प्रयोजनमनुबुद्धो यदि प्रतिपद्यत" इत्याह स्मनतु प्रतिपद्यइति । सैवम् शिष्यादीनु प्रत्यपि चार्व्वाकादेर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तत्त्वाधानाधानक्षमत्वात्कथायामेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः तथाहि स्यादेवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथासति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः । उक्तन्यायमर्थो यन्नाध्यभिक्षादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति । अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमः यत्तत्तदभ्युपगम्यतइतिस्थितेरिति । सैवम् कथापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगम भवता प्रसाध्यः कथनात्पूर्व्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा अभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावद्वक्तव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां शक्यतइति । व्यवहारनियमसमयमेव बभ्रीतः सच्च प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथाकृतत्वज्ञानविपर्य्ययनिबन्धनप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं निग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् तदुत्पादने प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव तादृगेतरौ च जेतृतया व्यवहर्त्तव्यौ, प्रासाङ्गिकः पञ्चलाक्षिकतया व्यवहर्त्तव्यतादिरूपः । अत एव वाग्व्यवहारनियमबन्धेऽपि हेतुर्वक्तव्यः तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशं द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात् । नचैवं प्रमाणानुपपत्तेरक्षामात्रगृहीतमूलत्वान्न लापरिशुद्धिसम्भवेन सर्व्वविचारविचार्य्यतत्त्वलविलवापत्तिः स्यात् । अविद्याविलसितानादिपारम्पर्य्यवासनया लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य वादस्य च तथाप्रख्याभावासम्भाव्यमानलक्षणत्वतः सिद्धत्वात् । न च प्रमा-

णादीनां समाप्तीत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुं उचिता ताडश-व्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसमा-भ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोर-पर्य्यवसानात् । नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमा-णव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तद-र्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यताऽऽपा-तात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्यु-पेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावच्च भवति । नापि चतुर्थः वाद-बोधभवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथाया-मालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनै-रस्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि मां प्रति फलातिप्र-सङ्गकत्वं तदा स्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः" ।

"वादानुकूलसाध्यनियमस्यानुरोधेऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्य." अनु० चि० । २कथोपजीविनि नाटकाद्यार्थे कथाप्राये । शब्दरत्ना० ।

कथङ्कथिक त्रि० कथङ्कथमिति, प्रष्टव्येनास्यस्य कथम् कथम् +वा०ठन् ठिलोपः । कथं कथमिति प्रश्नकारके । तस्यभावः तल् । कथङ्कथिकता पृच्छायां स्त्री हेमच० ।

कथङ्कारम् अव्य० कथम्+णमुल् । १कथंप्रकारत्वेत्यर्थे "कथङ्कारमना-लम्ब्या कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति" माघः "अन्यथैवं कथमित्यं-स्वं सिद्धाप्रयोगश्चेत्" पा० सिद्धाप्रयोगः व्यर्थत्वात् प्रयो-गानर्हः" मि० को० उक्तेः अनर्थकात् क्रियः णमुल् । २कथमित्यर्थे च ।

कथञ्चन अव्य० कथम्+चन सुखबोधः "असाकल्ये तु चि-ञ्चन" इत्यमरोक्तेः पा०ताडग्प्रत्ययाभावात् चनग्रहे-अच् । कथम् चनञ्चसकलमिति पदद्वयमिति भेदः । चनग्रहे विवृतिः । १असकले २कथमित्यर्थे एकांगेनेत्यर्थे च । "न विभागः कथञ्चन" स्मृतिः । "न वै जनोजातु कथञ्चनाव्रजेत्" भाग० १,५,२० । "अनतिक्रमणीयो हि विधी रा-जन् कथञ्चन" भा० स्त्री० ८अ० । "पदार्थः पदसा-न्वेति विभागे न कथञ्चन" हरिकारिका ।

कथञ्चित् अव्य० । कथम्+चित् सुखबो० पा०न चित् प्रत्ययः "किन्तु चिदव्यय" असाकल्ये चिञ्चन इत्यमरोक्तेः । "किं हृत्तं चिदुत्तरम्" पा० उक्तेश्च पदद्वयमिदम् । १असाकल्यान्विते कथमित्यर्थे २कष्टेनेत्यर्थे च "अधःकथञ्चिद्धृतभूमिभागः" कुमा० । "कथञ्चित् फणिनां गणैरधः" भाघः । ततः स्वार्थे विनया० ठक् तान्तत्वात् क । कथञ्चित्कः । कष्टभवे त्रि० ।

कथन्ता स्त्री कथम्+भावे तल् । किंप्रकारतायाम् ।

कथम् अव्य० किम्+प्रकारार्थे थमु कादेशश्च । कस्मिन् प्रका-रेइत्यर्थे । "बालबन्धाः कथं नस्युः सम्पदोऽपि निरा-पदः" रघुः "अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः" कुमा० "कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेः" रघुः "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" मीमा० तत्र "कथमितीतिकर्त्तव्याकाङ्क्षा" काल्या० १,२,१८सू० भा० कर्कः । प्रसङ्गात् तत्र कृत्स्नेऽपि कथमाकाङ्क्षोत्पा-द्येतिकर्त्तव्यरूपाङ्गसमूहापेक्षास्ति कृत्स्ना वा नास्ति तदेतत् काल्यायनसूत्रभाष्ययोर्दर्शितमत्र प्रदर्श्यते । "अथेदं विचा-र्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं विचार्यते किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम् ? उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति ? किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः ? भावनांशस्य कर्मभावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फल-वत्त्वात् अन्यथा अङ्गाज्ञानस्य वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात् सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्तमाह । "विगुणे फल-निर्दृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्" काल्या० १,२,१८,सू० "नित्यक-र्मणि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिके विगुणेऽपि अङ्गहीनेऽपि सति फलनिर्दृत्तिः प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य नि-मित्तिभवत्येव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्र-धानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति । कृत्स्ना इतिकर्त्तव्यता नास्ति ? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीति कर्त्तव्यता, सा च तस्मिन्नसति न भवितुमर्हतिकथम् अपूर्वा-भावः ? फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं क-ल्प्यम् तच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्मात् नित्येषु यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य । तस्मात् पौर्णमास्यामावा-स्यायां वाग्निहुद्दिश्य एरोडाशस्यक्रत्य इत्येवमुपदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि सन्निपत्योपकारकाणि यैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति, अन्यथानुपपत्त्या, तावद्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि । अङ्गान्यानि तु स्वा-र्थप्रयोगार्थम् । अतोऽग्निकाम्यपुरोडाशमात्रमाहर-णीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नाहरणीयमिति । कथं तर्हीदृशे निष्फले पुरुषस्य प्रवृत्तिः ? इति चेत् उच्यते प्रत्य-

वायानुत्पत्त्यर्था प्रवृत्तिर्न तु फलार्था, विहिताकरणादि प्रत्यवायः स्मर्यते । (मनुना) "अकुर्वन्विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते नरः" इति अतोनित्यकर्मणो निष्फलत्वादपूर्वा भावादितिकर्त्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोगइति केचित् सिद्धान्तमाहुः । तदेतच्चोपपद्यते कथम् ? भावनातो हि तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते किं केन कथमिति, तत्र कथमितीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मादत्राप्यस्तीति कर्त्तव्यता । सत्यम् ? अस्त्येवेहाप्याकाङ्क्षात्रयम् तथापि किम् आकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात्तन्निर्वृत्त्युपयोगिन्येवेतिकर्त्तव्यता कथमाकाङ्क्षया गृह्यते न त्वदृष्टोपयोगिप्रयाजाद्यङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभावादिति चेत् न यागस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्वयानुपपत्त्या समानपदोपात्तं यागसुत्पद्यञ्च सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवायपरिहारस्येह भाव्यतया कल्पनात् ननु सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते ? इति चेत् तस्य शरीरारम्भकेतुतया मोक्षविरोधित्वेन मुमुक्षूणामनभिप्रेतत्वात् प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव । कथम् ? तस्मिन् पापे एतज्जन्मोपार्जिते भवान्तरोपार्जिते वा स्थिते सति तदुपभोगहेतुभूतशरीरारम्भावश्यंभावेन मोक्षाभावात् । अमोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापक्षय एषितव्य एव समीहित फलाय, इतरथाऽप्रक्षीणे पापे फलाप्राप्तेः । तस्माच्चित्यानि कर्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः श्रुतः तथैव करणादपि पापक्षयः स्मर्यते (मनुना) "पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् नैशमेनोव्यपोहति" इत्यादिभिः "नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणोदुरितक्षयमिति" च । तस्मान्नित्येऽप्यस्त्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्मान् नित्यान्यपि कर्माणि सर्वाभिमतस्य पापक्षयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव । ततश्च सर्व्वोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्व्वदा कर्तुं न शक्नोति । जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यम् तेन यावज्जीवं कर्त्तव्यम् सर्व्वाङ्गोपेतं च कर्त्तव्यमिति दुःशकमेव तेन यथा शक्नुयादित्युपपद्यते तत्रावश्यमन्यतरस्मिन्नुहातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्त्तव्यत्व प्रधानकर्म्मणि श्रूयते तद्यदि कस्य चिदङ्गस्यानुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियेत ततः पदा नवाक्यविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं श्रुत्या निमित्ते सति विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतस्तानि प्रधानवाक्यगतावश्यकत्वानुरोधेन यथाशक्त्युपसंहर्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यकर्त्तव्यत्व श्रुतं हीयेत तस्मात् प्रधानाविरोधेनाङ्गानि यथा शक्त्युपसंहर्त्तव्यानि । नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फलसिद्धेरभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यक्ष्यतीति मैवम् शक्तस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वैगुण्यं स्यादेव । अङ्गोपदेशं निमित्तं बालोच्चोभयानुरोधेन यावत्यङ्गानि कर्तुं शक्नोति तावद्विरुपेतं प्रधानमेनः क्षपयतीति शास्त्रार्थोऽवधार्यते तावतैव शास्त्रवशात् फलनिष्पत्तिः इति साधूक्तम् "विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदादिति" । एतच्च प्रयोगविध्यनुत्थाप्येष्वङ्गेषूच्यते यद्यत्र कुर्यादित्युच्यते तत् यथाशक्तीत्युपबध्यते । यानि तु स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरसिद्धानि वोपजीव्यन्ते यथा लोके धनार्जनादि, वेदेऽपि कालो विद्याग्नयश्च तेषां स्वरूपेणैवाधिकारिविशेषणत्वं दृष्ट्वान् विद्यावानग्निमानिति । एतदुक्तं भवति अङ्गं हि विधिबलादुपादीयते निमित्तानुरोधाद्दा त्यज्यते उभयानुग्रहार्थं वा शक्तं प्रत्युपादीयते अशक्तं प्रति त्यज्यते इति नान्या गतिरस्ति ततोऽभयानुग्रहोयुक्तो यदि सम्भवति, सम्भवत्सोपादेयेष्वङ्गेषु यथाशक्ति व्रीहीन् सम्पादयेत् यथाशक्त्यवहन्यादिति आहवनीयादि स्वरूपं तु नानेन विधिनोपादीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान् दृष्ट्वान् जीवंश्च यजेतेत्येवमाश्रीयते अतो विद्याग्निकालाद्यपरित्यागेनान्येषामङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानं सिद्धम् । तथा चोक्तम तन्त्ररत्ने "यानि प्रयोगविधिना कर्त्तुरुपादेयत्वेनाङ्गानि नोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिमितत्वम् यावन्ति शक्नुयात् तावन्ति कुर्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयंसिद्धानि वाङ्गत्वेन गृह्यन्ते तानि स्वरूपत एवाधिकारिविशेषणम् यथाग्न्यादीनि तेषामुपादानस्य प्रयोग विधिनानुपादानाच्च यावदुक्तीत्युपबन्धः सम्भवति । किन्तु तदपेक्षोविधिस्तद्वन्तमेवाधिकरोति तेन सपत्नीकस्यार्वेयस्य व्याख्यातोपासंख्याविधिरग्निमतो विद्यावतः प्रदोषादिकालस योगिनोऽधिकारोनान्यस्येति । एवं चाप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्येऽप्यग्न्यादिमानधिक्रियेतैव आधानं तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" प्रायश्चित्तविधानाच्च"सू० प्रायश्चित्तविधानादेवं शक्यते वक्तुगुणेऽपि फलनिर्वृत्तिर्भवतीति । यदि च विगुणात् फलं न स्यात्तर्हि प्रायश्चित्तं न विदधीत न हि निष्फलस्याङ्गस्य कल्प-

मस्ति अस्ति च विधानम् तस्माद्विगुणादपि फलं भवतीति। येषां मते नित्येषु फलाभावेनापूर्व्वाभावात् तदर्थैतिकर्त्तव्यता नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमत्यन्तानुपपन्नम्। सैतिकर्त्तव्यताके तु निमित्ते भेदने जाते वैगुण्यात्तत्परिहारायापरं होमाख्यमङ्गं भिन्ने जुहोतीत्यादिकमुत्पन्नं सत् क्रियत एव पक्षान्तरे त्वसत्यामिति कर्त्तव्यतायां भेदने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानि र्हि वैगुण्यम् असति गुणे कस्य हानिः स्यात् ततश्चात्पन्न एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति। "तथा च दृष्टम्" सू०। नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथायथं सङ्गोपेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम्। तथा हि "यत् पयो न स्यात् केन जुहुयात्" इति ब्रीहियवाभ्यामित्यादि "न वा इदमग्र तर्हि किञ्चनासीदर्थेतदहूयत सत्यं श्रद्धया" इत्यन्तेन ग्रन्थेन तथा "तदेव बाहुक्षोदक् च होतव्यमिति" शाखान्तराच्च। तस्माद्विगुणेऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं भवति अत एवोक्तं कर्काचार्य्यैः "उपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति"। अथ काम्ये कर्मणि चिन्त्यते। काम्येऽपि विगुणे फलाभिनिष्पत्तिर्भवत्येव। यतस्तत्राप्यङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि। अश्वमेधे च काम्ये प्रायश्चित्तविधानमप्यस्ति अश्वं प्रकृत्य "अथातः प्रायश्चित्तीनां यद्यश्वोबडवं स्कन्देद्दायव्यं पयोऽनु निर्वपेदथ यदि स्रामो विन्देदित्यादि तथा पञ्चयागदीयेऽपि "उत्सृष्टान् पञ्चून् प्रकृत्य ताण्डेऽ प्रायश्चित्तविधानं दृश्यते "अपोनप्तृियोऽभ्युक्षते" इत्यादिकं यदि च विगुणादपि काम्यात् फलं न स्यात् प्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमेव स्यात् तथा च दृष्टं विगुणमपि काम्यं फलोत्पादकं वेदे दृष्टम्। कारीरीमिष्टिं प्रकृत्य श्रूयते "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयादिति" अत्रासमाप्तायाम् एव कारीर्यां तत्फलं दृष्टिरूपं वेदे दृष्टम् अतो विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति पूर्व्वपक्षिते सिद्धान्तमाह। "न श्रुतिलक्षणत्वात्" सू०। यदुक्तम् विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति तच्च कुतः श्रुतिलक्षणत्वात् काम्यस्य, यतः काम्यं सगुणमेव सर्व्वाङ्गोपेतमेव श्रुत्यालक्षितम् फलसाधनत्वेन विहितम् तदङ्गलोपे काम्यमानफलस्यानुत्पत्तेः तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा फलं नास्ति एवमङ्गत्यागेऽपि, फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसमधिगम्यं ततो यदङ्गं प्रधानं वा यावच्छ्रुत्योपात्तम् तस्य लोपे साधनत्वं नास्ति अतो यदा सर्व्वाङ्गोपेतं कर्तुं शक्नोति तदैव तत्र प्रवर्त्तेत न तु यथाशक्ति। न हि तदङ्गत्यागे प्रमाणमस्ति प्रधानवाक्यम्, अङ्गत्यागेऽप्यविरोधात् न हि तस्यावश्यकत्वं केनचिदुक्तं यतः औदार्य्यान्न लभ्येत। कामश्रुतिस्तु सप्तम्यर्थेऽपि वर्त्तमाना श्रुत्यर्थतां न जहातीति नाङ्गत्यागे प्रभवति। निमित्तश्रुतिस्तु निमित्ते सत्यक्रियमाणे नैमित्तिके प्रीणातेति वैषम्यम्। अतोनिमित्ते सति नित्यस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् सर्व्वदा सर्व्वाङ्गोपेतस्य केनापि कर्तुमशक्यत्वाद्यथा शक्नुयात्तथा कुर्य्यादित्येवं कल्प्यते काम्ये त्ववश्यकर्त्तव्यत्वाभावादेवं कल्पयितुं न शक्यते अतः काम्यं विगुणं फलं न साधयतीति सिद्धम्" कथमा योगे गर्हायां "विभाषा कथमि लिङ् च" पा०। लिङ् चात् लट्। "स्वधर्मं त्यजेत्यजसि वा पक्षे कालत्रयबलकाराः। तत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेति भेदः। कथं नाम तत्र भवान् धर्मसत्राण्यत्" सि० कौ०। गर्हायामित्यनेनार्थाभावे अगर्हायामपीति प्राहुः। तेन "मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः" इत्यादौ अगर्हायामपि लिङ्।

कथमपि अव्य० कथम् च अपि च इ०। १अतिकष्टेनेत्यर्थे २अतिगौरवेणेत्यर्थे च। "विसृज्य कथमप्यु माम्" कुमा० "कथमपि चरणोपलैश्चलद्भिः" माघः "तिष्ठद्भिः कथमपि" किरा०। "कथमपि शुरुषोका मा रुदन् भाङ्गलिक्यः" भट्टिः। पदद्वयमितरत्रके।

कथम्भाव पु० कथितस्य भावः। १किं प्रकारतायाम् भूप्राप्तौ घञ् ६त०।२कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ ३कथमित्यपेक्षायाञ्च। कथमितराकाङ्क्षया प्राप्तिर्यस्य। ४तिकर्त्तव्यरूपे अङ्गे त्रि० कथं भवे कर्त्तव्याख्यायाम् उदा०।

कथम्भूत त्रि० कथं किंप्रकारं भूतः प्राप्तः भू—प्राप्तौ क्त ३त०। १किंप्रकारप्राप्ते २कीदृशे च।

कथा स्त्री कथ—निं० अ। १कथने, "अभिनवमधोऽपि माईवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" "आप्तागमानुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा" रघुः। "का कथा वाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः" शकु०। "सख्यासक्तकथा इव" खण्डनखा०। "कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्" नैष०। "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्" किरा०। "प्रबन्धकल्पना लोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः। परम्पराश्रया या स्यात् सा अनाख्यायिका बुधैः" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तलक्षणे २लोकसत्यप्रबन्धरूपे वाक्ये। प्रबन्धरूपवाक्यसमुदायत्वकत्वाच्च कादम्बर्य्यादीनां कथात्वं। तत्

सूद्रकन्दपद्मतन्तुस्य सत्यत्वात् अन्यस्य सर्वस्य मिथ्या भूतस्यैव कविना कल्पनेन प्रबन्धनात्। पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन विचारकृपे २वाक्ये च। विचाराङ्गकथा हि त्रिविधा वादजल्पवितण्डाभेदात् तत्र "प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः"। "यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपलम्भोजल्पः" "स्वपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" गौ०सूत्रैः वादादयो लक्षिता विशेषलक्षणं च्छन्दे वक्ष्यते। कथायां साधु कथादि० ठक्। काथिक कथासाधौ त्रि०।

कथादि पु०पाणिन्युक्ते तत्र साधावित्यर्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कथा विकथा विश्वकथा वङ्कथा वितण्डा कुशविद् जनवाद जनेवाद जनोवाद इति संज्ञश्च गण आयुर्वेदे"।

कथानक न० कथयत्यत्र कथ-बा० आनक्। (कहानि) (गल्प) ख्याते कथाविशेषे यथा वेतालपञ्चविंशादि तत्र उपाख्यानबाहुल्येन कथानकतया व्यवहारः।

कथान्तर न० कथाया अन्तरम् अवकाशः। "कथावसरे "कर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता" मृच्छक०। "कर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे" भा०व०१५३अ०। अन्या कथा मयू० तत्पु० स० अन्यपदविशिष्टे २अन्यस्यां कथायाम् वादान्तरे। [भुक्ते।

कथापीठ क्ली कथायाः पीठमिव। कथापूर्वभावरूपके दृश्यकाव्यभेदे।

कथाप्रसङ्ग पु० कथायाः प्रसङ्गः। १कथायामासक्तौ कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्" नैष०। २विषयवर्त्ते त्रि० विश्वः "कथाप्रसङ्गेनजनैरुदाहृतात्" किरा०। कथाप्रसङ्गानां विषयवेद्यानामिनैः प्रभुभिर्जनैरित्यर्थः। कथायां प्रसक्तो यस्य। ३जल्पाके अनवतं गल्पकारके त्रि०शब्दरत्ना०। ४वाचाले" त्रि० मेदिनिः।

कथाप्राण पु० कथया प्राणिति जीवति प्र+अन-अच्। कथोपजीविनि नाटकाचार्ये भट्टर०। [प्रारम्भांशभेदे।

कथामुख न० कथाया आमुखम्। कथापूर्वभावरूपे काव्यभेदे।

कथाशेष त्रि० कथा कथनमात्रं शेषोऽस्य। १मृते मरणादि जनस्य कथामात्रमवशिष्यते। एवं शब्दशेषमात्रशेष कथावशेषादयोऽप्यत्र। अतएव नैषधे "कथासु शिष्यध्वनिति प्रयोक्ष्यसे" मरणपरतया कथासु शिष्यध्वनिति प्रयुक्तम्। ६त०। २क्षयप्राप्तौ पु०

कथित त्रि० कथ-गौणकर्म्मण्यभिव्याहारे क्त कर्म्मणि-क्त। १उक्ते २आख्यातादिना वाच्यार्थे च "अकथितञ्च" पा०। ३किञ्चिद्बोधेन प्रतिपादिते त्रि० ४षष्ठभेदे पु० सर्वेभ्यः परत्वेन तस्य कथितत्वात्तथात्वम्। "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यनेनेश्वरस्यैव सर्वेभ्यः परत्वेन कथितत्वम्। अतएव "संस्मरन्नुतः कथितः" विष्णुसं०तस्य सहस्रनामसु ४कथित इत्येकं नाम व्याख्यातं च भाष्येऽनेकरूपेणैव, गौणे कर्म्मणि क्त। यस्यावबोधाय कश्चिदर्थः प्रतिपाद्यते ५तत्रितयेऽर्थे त्रि० भावे क्त। ६कथने न०। "पूर्व्वैरुक्तकथितैः पुरावित्" रघुः।

कथितपदता स्त्री कथितं पूर्व्वोक्तं पदं यत्र वाक्ये तस्य भावः तल्। अलङ्कारोक्ते पुनरुक्ततारूपे वाक्यदोषभेदे "अधिकन्यूनकथितपदता पुनरुक्तता" सा० द० वाक्यसामान्यगतदोषगणनायामुक्तम् "रतिलीलाश्रमं भिन्ने सखीजनिलो वहन्" अत्र लीलाशब्दस्य द्विःप्रयोगात् कथितपदत्वं वाक्ये दोषः उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ये तु नायं दोषः। यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्यादौ तामृशब्दस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतया नोक्तदोषः।

कथीकृत त्रि० अकथा कथा सम्पद्यमाना क्रियते स्म कथा+च्वि-कृ-क्त। कथामात्रावशेषिते "अवगस्य कथीकृतं वपुः" कुमा०

कद रोदने, वैक्लव्ये अक०आह्वाने भक० भ्वा० परस्मै० सेट्। कन्दति अकन्दीत्। चकन्द कन्दनम् प्रनिकन्दति

कद विच्छेदभावे दिवा० आत्म०अक० सेट्। कद्यते अकदिष्ट। चकदे। घटादि णिच्-कदयति ते। कदनम् णिच्-ल्युट्। कदनम् कद्यतेर्वा क्विप् कदु।

कदु अव्य०। कद-क्विप्। किंशब्दार्थे। "कदु नव आहुनो वोच्या मनु" ऋ० १०,१०,६, "य यत् पुरा चक्रमा कदु" ऋ०१०,४, "कदु कदा खलु" भा०। कदू न स्या ऊतम्। "कदू मरीरधत्" ऋ० ८,६६,६,१०। "कदू "कदा खलु" भा०। [शब्दकल्पद्रुमे च त्रि०।

कद् पु० कं ददाति दा-क। १मेघे शब्दर० २जलदायके

कदक न० कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरिभागे अस्याच्छादकत्वात् कै-क। १वितानेचाँदोया) हेम०।

कदक्षर न० कुत्सितमक्षरम् को: कदु। कुत्सितवर्णे।

कदग्नि पु०कुत्सितोऽग्निः को: कदु। मन्दाग्नौ। वसु०। मन्दाग्नियुक्ते त्रि०।

कदध्वन् कुत्सितोऽध्वा को: कदु न समा०। दुष्टपथे

कदन न० कद-णिच्-घटादि०करणे ल्युट्। १क्षये, क्षये

ल्युट्। २मर्दने, ३सारथौ च। आधारे ल्युट्। ४युद्धे। "तथा प्रजानां कदनं विदध्यः कदनप्रियाः" भाग० ७,२,११। "संसारचक्रकदनात् यमता प्रणीतः" भाग० ७,८,१६। कद–भावे ल्युट्। ५विह्वलतायाम्।

कदन्न न० कुत्सितमन्नं कोः कदु। कुत्सिताने। प्राप्तेऽभक्ष्यत्वेन वैद्यकेऽपथ्यत्वेन च कीर्त्तितमन्नञ्च कदन्नम्।

कदपत्य न० कुत्सितमपत्यं कोः कदु। मूर्खादिरूपे कदाचारयुते चापत्ये। "कदपत्यभृतं दुःखं येन विन्दन्ति दुर्भरम्" भाग० ४,१३,२७। "कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात्" भा० ४, १३,४२।

कदम्ब पु० कद–करणे अम्बच्। दर्शनेन विरहिविह्वलव्यसाधने (कदम) वृक्षे अमरः। "एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम्। कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः" आह्निकाचारतत्त्वे पुरा०। "कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाम्बुभिः" रघुः "कदम्बसुकुले दृष्टिः समारोपिता" उद्भटः। "कदम्बोमधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः। सरोविष्मलदूषः कफस्तन्यानिलप्रदः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। तस्य भेदास्तत्रैव। "नीपोमहाकदम्बः स्यात् धारा कदम्ब इत्यपि। द्वितीयोऽल्पपुष्पश्च वृत्तपुष्पः कदम्बकः"। हारिद्रस्तुरजोबलः। धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः। वृत्तपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः। नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलोमतः" इति भरतः। अत्र प्रावृषेण्यत्वोक्तिर्गौडादिदेशाभिप्रायेण मथुरादौ चैत्रेऽपि तत्पुष्पादर्शनाभिप्रायेण बहुपो वृक्षत्वात् अत एव "यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः" काव्यप्र० चैत्रमासे ततपुष्पवर्णनमुपपद्यते। एतेन कदम्बपदं केलिकदम्बपरमिति" सा० द० रामचरणव्याख्यानं मथुरादिदेशानभिगमनसूचकम्। तेन देशभेदात्तस्य वसन्तप्रावृडुभयभवत्वमिति ज्यायः। कविभिस्तु वर्षाकाले एव तद्वर्णनं क्रियते यथा भाघे रैवतकपर्व्वतवर्णने। वर्षर्तुवर्ष्मणमधिकृत्य "विहगाः *कदम्बसुरभावि हगाः कलयन्त्यनुत्तमनेकलयम्"। भ्रमयत्यु पैति सुकुरुवभ्रमयं पवनश्च धूतमवनीपवनः"। वर्षावर्ष्मणे च तत्रैव "अवनौ अवनीपवनीरभि" तस्य च प्रावृष्यत्वादेव "कदम्बं सूरणं तण्डुलीयादिना हरिद्रयते भोजननिषेधः। इति "तत्पुष्पकोषः पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः" मेघदू० आषाढ अधिकृत्यैव तदुद्यानप्रक्रमणात्। इति तस्य प्रावेषण्यत्वमपि। कदम्बवृक्षस्य मेरुविष्कम्भपर्वतरूपमन्दरस्य विशेषचिह्नवृक्षः "विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्वः। तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः। सि०शि०। अस्य सुमेरोः।

कदम्बक पु०स्वार्थे कन्। १कदम्बवृक्षे। संज्ञायां कन् सघर्षेण विह्वलीकरणसाधने २समूहे न० अमरः। "गजकदम्बकमेचकसुन्दरैः" माघः। "पृथुकदम्बकदम्बकराजितम्" किरा०। "कदम्बकं वातमजं सृगाणाम्" भट्टिः कदम्ब इव कायति कै–क। ३हरिद्रौ ४सर्षपे च राजनि०। कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तस्य तथात्वम्। ५देवताड़म्बरे न०रत्नमा०।

कदम्बकोरकन्याय पु० कदम्बपुष्पस्य यथा सर्व्वावयवेषु युगपत्कोरकाणामुत्पत्तिस्तादृशे एकदोत्पत्तौ दृष्टान्तभेदे शब्दानामुत्पत्तिर्हि द्विविधा। "वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता। कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते" भाषा०उक्ता। दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते मतान्तरे दश शब्दा इत्येवं कदम्बकोरकोत्पत्तिवत् सर्व्वासु दिक्षूर्ध्वमधः शब्दानामुत्पत्तिरिति कस्यचिन्मतम् न्यायमते तु वीचितरङ्गन्यायेनैव तदुत्पत्तिरिति भेदः।

कदम्बर पु०कदम्बः तदुपरिस्थः सूक्ष्मांश इव दीयते खण्डयते दो–खण्डने कर्म्मणि घञर्थे क। सर्षपे शब्दचन्द्रिका तस्य कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तथात्वम्।

कदम्बपुष्पा स्त्री कदम्बस्येव पुष्पमस्यास्ति अर्श० अच्। सुण्डिकाख्ये वृक्षे (सुण्डेरी) रत्नमाला तस्या पुष्पमिव पुष्पमस्याः विषये तु ङीष्। कदम्बपुष्पो तत्रैवार्थे राजनि०।

कदम्बभ्रमवृत्त न० कदम्बवद् भ्रमस्य वृत्तं गोलक्षेत्रम्। सि० शि० उक्ते गोलवृत्तभेदे। तल्लक्षणप्रकारस्तत्रैव "तत्रापसव्यडलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा। कदम्बभ्रमवृत्तं च बध्नीयात् परितो भ्रुवात्। लोले तु जिनतल्यां यैस्तत्र ज्या क्रान्तिगर्भिणी। सर्व्वतः समवृत्तत्वाच्च याम्योदक् कुजसंगमे। ततस्तिर्य्यग्गतसूत्राणां योगः स समसंज्ञकः। समध्रुवः कदम्बानामुपरि द्युचरान्नयेत्। सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे। अन्तर्जं वलनं मध्ये स्यात् समध्रुवसूत्रयोः। कदम्बध्रुवसूत्रालान्तरायनं च विभेदतः। कदम्बसमसूत्रान्तः स्फुटं सर्व्वदिगां च तत्"।

कदम्बवादिन् पु०कदम्ब इति वादः संज्ञा अस्यास्ति इनि। कदम्बसंज्ञायुक्ते नीपे। "कदम्बवादिनो नीपान् दृष्ट्वा जलदकैरिव। समन्ततो व्याजभानं कदम्बककदम्बकैः"

काधी० । कदम्बककदम्बकैः कदम्बसमुदायैः खतुल्यक-दम्बयच्छब्दाच्यान् नीपान् अन्यकदम्बान् दृष्ट्वा करट-कितेजातपुलकैरिवेत्युत्प्रेक्षा । [लयायाम् राजनि० । कदम्बी स्त्री कद-करणे अम्बच् गौरा० ङीष् । देवदाली-
कदर पु० कं जलं दृणाति दृ-अच् । १श्वेतखदिरे तस्य सेव-नात् मुखस्थितस्यश्लेष्मणा संहतरूपजलस्य दारणात् "कदरो विशदोवर्ण्योमुखरोगकफास्रजित्" इति भावप्र० तद्गुणमध्ये मुखकफनाशित्वोक्तेस्तथात्वम् । २पायसभेदे (क्षेड़ापायस) न० यद्भाषा । तस्य अम्लादियोगात् दुग्धान्तर्गतजलदारणात् तथात्वम् । कदः विच्छेदकारिका चरा अस्य । ३ककचे(करात)भेदि०हेम० तोक्ते ४क्षुद्ररोगभेदे स च रोगः "समासेन चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्तीत्युद्दिश्य" "कदरम् अजगल्लिक इत्यादि-ना विभज्य "शर्करोन्नथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः। मेदोरक्तानुगैर्वायुर्दोषैर्बद्धोऽथापि वा । कोलमात्रः सह-क्लावो जायते कदरस्तु सः" लक्षितः (पाएरजाखुडा) तत्र विभागे कदरभिन्नाक्रोर्नपुंसकताऽस्य ।
कदर्थ पु० कुत्सितोऽर्थः कोः कदु । कुत्सितमर्थं । ततः तत्करोतीति" णिच् । कदर्थयति कुत्सितमर्थं करोतीत्यर्थः । ततः क्त कदर्थितः । कुत्सितार्थीक्ते । "भग्न-भूषणकदर्थितमाल्यः" माघः। ल्युट् । कदर्थनम् कुत्सि-तार्थकरणे । युच् । कदर्थना तत्रैव स्त्री । अकदर्थं कदर्थं करोति णि कदर्थीक्त । कदर्थीकृत अभूतकदर्थं कदर्थ-तया क्ते वि० । "केयूरैः कदर्थीकृतवीर्यसारः" किरा० ।
कदर्य वि० कुत्सितोऽर्थः स्वामी कुत्सितोऽर्थोः कदु । सति विभवे ।त्यदादेरित्वे । "आत्मानं धर्मकृत्यानि पुत्रदारांश्च पातयन् । यो लोभात् सञ्चिनोत्यर्थान् स कदर्य इति स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे २अर्थसञ्चयकारके च । "दोषितस्य कद र्यस्य बद्धस्य निगडस्य च" "आत्मैवास्य कदर्यस्य यदान्यस्य च बान्धवैः" मनुः "उवाच न ते जनपदे कदर्यो न म-द्यपोऽनाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी" श्रु० उ० ।
कदल पु० कद-दृधा० कलच् । १रम्भावृक्षे मेदि० । २मृगौ (चाकुलिया) ३किम्बिकायाम् (डिमि) शालूकखण्डे च स्त्री मेदि० । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।
कदली स्त्री कां जलाय दल्यते स्वगादौ जलवाऽल्पात् गौरा० ङीष् । १रम्भावृक्षे, अमरः । कदली गुणादि भावप्र० उक्ता यथा । "कदली वारणा मोचाम्बुसारांशुम-तीफला । मोचाफलं खादु शीतं विष्टम्भि कफनुद्-गुरु । स्निग्धं पित्तासृग्दाहक्षतक्षयसमीरजित् । पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादु दध्यच्च दंहणम् । क्षुत्तृष्णा नेत्रगदहृन्मेहघ्नं रुचिसंजनत् । माणिक्यमूर्त्यभिहत-चम्पकाद्या भेदाः कदल्याबहवोऽपि सन्ति । उक्ता गुणा-स्तेष्वधिका भवन्ति निर्दोषता स्वाल्पघुता च तेषाम्"। रम्भायाश्च स्तम्भे जलाधिक्ययुक्तत्वात् शैत्याधिक्य-युक्तपत्त्वाच्चतथात्वम् "कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः"प्रसङ्गरा० । अत्र द्वितीय कदलीपदम् शैत्यादिगुणयोगात् गौणमिति सा०द० सम-र्थितम् "ऐकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः" कुमा० । २वैजय-न्त्याम्कदल्याकारपत्रस्वरूपवस्त्रवत्त्वात् तथात्वम् अत-एव माघे कदल्याः कामवैजयन्तीत्वेनोत्प्रेक्षणम् तदीया-कारसाम्यात् यथा । "जगद्वशीकर्तुमिमाः स्मरस्य प्रभा-वनीके तरवैं जयन्तीः । इत्यंश्च तेने कदलीर्मधश्रीः प्र-वनी केतनवैजयन्ती"माघः ।"क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टन प्रेक्षणीयः""यास्यत्यूरुःसरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्"मेघ०। स्वार्थे कन् रम्भादत्वादौ । "अभ्युल्लसत्कदलिकावनरा-जिरम्यैः" माघः । २हस्तिपताकायां हारा० । "कद-लिका कामकारिणः"काद० । ४मृगभेदे "कदलीमृगमो-कानि कृष्णश्यामारुणानि च । काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै" भा० स०४७अ०"मोकानि अजिनानि" नीलक० । तेन तस्य काम्बोजदेशस्थत्वं गम्यते तस्य च कदलीस्तम्भवदभ-क्रुरुपादकत्वात्तथात्वम् । कदल्याः फलं पुष्पं वा अण् तस्य लुप् लुपि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । कदल तत्फले न० ।"पनसे कदलं कदले च घृतं घृते च लवणं लवणे च दधि"वैद्यकम् ।"कदली लवली धात्री" इत्यादौ तूपचारात् तत्फलपरता । संघे खण्ड च । कदलीखण्डतत्संघे न० ।
कदलीकन्द पु० ईत० । रम्भामूले तद्गुणाश्च भावप्र०उक्ता यथा "शीतलः कदलीकन्दो बल्यः कोष्ठोऽम्लपित्तजित् । वह्निकृद्धृद्धरो हृद्यो मधुरो रुचिकारकः" । "कन्दः कदल्यादलितोनितान्तं संखेदितो छिङ्गघृतेन राज्ञः। उद्भूलितः कैन्धवरेणुनाथ मरीचसंमर्कत एष कृच्यः"
कन्दलीकुसुम न० ईत० । (मोचा) कदलीपुष्पे । "कद-ल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं लवरं गुरु । वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत्"भावप्र०तद्गुणा उक्ताः । कदलीपुष्प-रम्भापुष्पादयोऽप्यत्र न०
कदलीदण्ड पु० ईत० । (थोड) ख्याते कदलीस्तम्भमध्यस्थे पदार्थे "क्षतः खिन्नः श्लथविघटितः क्षत्तनुः प्रभिन्नः

कन्धोर्भेत्ता जलविरहितः चारजम्बीरपुष्टः। मध्ये मध्ये तनुघनखण्डितेनार्द्रकेणातिपूर्णैः स्वादुस्तूर्णं भवति सुतरां गर्भदण्डः कदल्याः। योनिदोषहरोदण्ड कादल्योऽस्रक्प्रदरं जयेत्। रक्तपित्तहरः पीतः सुरुग्योऽग्निप्रवर्द्धनः" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम्।

कदा अव्य० कस्मिन् काले किम्+दा-कादेशः। कस्मिन्काले इत्यर्थे अनद्यतने काले तु तत्रार्थे वा छिल् कर्हि कदा वा। "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्" काशीख०। "न पादौ धावयेत् कांस्ये कदा चिदपि भाजने" मनुः "कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्" "कदा इन्द्रारण्ये विमलसरयूतीरपुलिने" "कदायोध्यामध्ये विमलसरयूतीरपुलिने। "विभाषा कदाकर्ह्योः" पा० एतद्योगे भव्ये लट्। "कदा कर्हि भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ष्यते वा" सि० कौ०। अव्ययत्वात् ततो भवार्थे ष्युल् तुट् च। कदातन कस्मिन् काले भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कदाकार त्रि० कुत्सिताकारोऽस्य कोः कदु। १कुत्सिताकारे कुगति स०। २कुत्सिताकारे पु०।

कदाख्य पु० कुत्सिता आख्या यस्य कदादेशः। (कुड़) १वृक्षे कुत्सितौषधौ शब्दच०। २कुत्सिताख्ये त्रि०। कुगतिस०। ३कुत्सिताख्यायां स्त्री।

कदाचन अव्य० कदा+चन मुग्ध०। अनिर्द्धारिते कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थे "कदाचन स्तरीरसि" श्रुतिः। "पञ्चानन-मते भानौ पक्षयोरुभयोरपि। चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन" ति०त० पु०। कदा+चित् मुग्ध०।

कदाचित् कदापीत्यर्थे अव्य०। "ततः कदाचिद्दुर्ज्जय्यां भैरवो मैथुनं ययौ" कालिका० "कथञ्चूयमानेन कटं कदाचित्" रघुः। पा०चिच्चनपत्र्यभावात् "अ-साकल्ये तु चिच्चनेत्यमरोक्तेश्च पदद्वयमिति विवेक्तव्यम्।

कदामत्त पु० कदाचिन्मत्तः। ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये इञ्। कादामत्ति तदपत्ये पुंस्त्री तस्य बहुत्वे उपका० वा इञो लुक्। कादामत्तयः कदामत्ताः।

कदुष्ण न० ईषत् उष्णम् ईषदर्थकुकोः कदु। १ईषदुष्णे स्वर्थे २तद्वति त्रि०। "यवन् कदुष्णं पुरमाविवेश" भट्टिः। "कदल्याः खरयः श्लेष्मः कदुष्णाः कर्णपूरणाः" "कदुष्णं कर्णवोर्दैर्घ्यमेतद्वा वेदनापहम्" सुश्रु०। पक्षे कादेशः। कोष्णा तदर्थयोः "भवं कोष्णेन कुण्डोभौ" रघुः। पक्षे कवादेशः कवोष्ण उष्णार्थयोः।

कदूड कार्श्ये अक० कडुवत् दीर्घत्वात् क्विप् कदू इति भेदः

कदूथ पु० कुत्सितोरथः कोः कदु। कुत्सिते रथे "युधि कदूथवल्गीमं बभञ्ज ध्वजमालिनम्" भट्टिः।

कद्रु पु० कद्-रु। १पिङ्गलवर्णे। २तद्वति त्रि० "प्राजापत्यं कद्रुमालभेत" तैत्ति० २,१,४,२, ३कर्बुरवर्णे पु० ४तद्वति त्रि० "वासः कृष्णयं कद्रु" कात्या० २२,४,१२, "कद्रु कर्बुरं वासः" संग्रहव्या०। संज्ञायामूङ्। कद्रू दैनामसातरि दक्षप्रजापतेः कन्याभेदरूपे कश्यपपत्नीभेदे स्त्री "कद्रूस्तु सुषुवे नागान्" भा० आ०। कार्त्तवेयशब्दे विवृतिः। "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत" भा० आ० ६५ अ०। "लोका भारतशार्दूल! कश्यपस्य निबोध मे। अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा। सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा। कद्रुश्च मुनिशार्दूल! ताम्रपत्र्यानि मे शृणु भा०हरि० २अ०

कद्रुण त्रि० कद्रुरस्यास्य पामा० न। पिङ्गलवर्णान्विते।

कद्रु(द्रू)पुत्र पु० ६त० षष्ठ्यो०वा सुखः। १सर्पे। कद्रु(द्रू)सुतादयोऽप्यत्रार्थे। तस्य कद्रूतनयत्वं नागशब्दे वक्ष्यते।

कद्राञ्च त्रि० कञ्चिदञ्चति किम्+अञ्चु-क्विप् अद्रादेशः किमः कः। अनिश्चितदेशगन्तरि कञ्चिन् गन्तरि अनिश्चितदेशगमने। यसादावधि अल्पोपदीर्घौ। कद्रीचः कद्रीचा इत्यादि। स्त्रियां ङीप् अल्पोपदीर्घौ। कद्रीची। "सा कद्रीची कं खिदर्डं परागात्" ऋ० १,१६४,१ उ। "कद्रीची कगतेत्रनिश्चितगमनादित्यं प्राप्नवती" भा०।

कद्वत् त्रि० कः कशब्दोऽस्यास्ति मतुप् मस्य वः षष्ठो०। कशब्दयुक्ते मन्त्रादौ स्त्रियां ङीप्। "कद्वतो याज्यानुवाक्याः कोहि प्रजापतिः" शत० ब्रा० ६,२,२,५।

कद्वद त्रि० कुत्सितं वदति वद-अच् कोः कदादेशः। गर्हितवाक्यवादिनि अमरः "येन जातं पित्रापाये कद्वदं हंसकोकिलम्" भट्टिः। २दुःशब्दयुक्ते च "वाग्विदां वरमकद्वदो नृपः" माघः।

कद्वर त्रि० कं जलमिवाचरति क+क्विप् अट् कता क्रियते इ-कर्म्मणि अप्। दधिरूपे तक्रभेदे कद्वरे लिकाशब्द०।

कधप्रिय पु० कञ्चं प्रीणाति प्री-क बेरे षष्ठो०। कञ्चप्रिये। "कञ्च जघः कधप्रिये भुजे" ऋ० १,३० २। कञ्चं प्रीणाति प्री-क्विप् बेरे षष्ठो०। कधप्री कञ्चेत्यर्थे। "कञ्च

नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः दधिध्वे दृत्रहर्षिभिः" ऋ० १,३८,१ ।

कन प्रीतौ चक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । कनति अकनीत् अकानीत् चकान । पुनिकनति । ईदित् । कान्तः । ओदित् वर्त्तमाने क्त । कान्तोवर्त्तते । कान्तिः । कननम् । "अविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्" ऋ० ४,२४,९,

कनक न० कनी दीप्तौ कञादि० वुन् । १स्वर्णे अमरः । २पलाशवृक्षे ३नागकेसरे४धत्तूरे ५काञ्चनालवृक्षेऽकालोदवृक्षे ७चम्पकवृक्षे च पु० मेदि० । ८कासमर्दवृक्षे पु० राजनि० ९लाक्षातरौ शब्दमा० । "सुप्तः सन् कनकपलाशकर्णिकारान्" सुश्रु० । "सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्" "नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" । अन्ये दृष्ट्वा कनकसिकतासृष्टिनिक्षेपगूढैः" मेघ० "कनककुण्डलवान् किरिटी" विष्णुध्यानम् "कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन" माघः । "अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीम्" चौरप० । कूर्मविभागे बृह० सं० "अपरस्याम् मणिसान्वित्युक्त्वा तारक्षितिवृत्तवैदूर्य्यकनकशृङ्गाः" इत्युक्ते १०पश्चिमदेशस्यदेशभेदे पु० । कनकस्येदम् परिमाणम् अण् । कानक तत्परिमाणे निष्कादौ त्रि० । काञ्चनोत्पत्तिकथा च अग्निरेतःशब्दे ५८पृष्ठे उक्ता । भावप्र० तदुत्पत्तिगुणादिकस्तूक्तं यथा "पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् । मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति सप्तैते कीर्त्तिताः परमर्षयः । पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्भृतयौवनाः । कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसो जातवेदसः । पतितं यद्वराष्टके रेतस्तेजसामगात् । तत्तिमङ्गापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधतः । तारं शुल्वोत्थितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् । (सत् उत्तमम्) तच्छेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे च्छेदे सितं स्वेतं क्षये त्राव्यं लघु स्फुटम् । सुवर्णं शीतलं दृष्यं वल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तञ्च सुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं दृंहणं नेत्रं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयत्वयोन्मादतिदोषज्वरशोषजित् । वल्यं वयीर्य्यं हरते नराणां रोगव्रजान् शोषयतीह काये । असौम्यलक्षणाऽपि यदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात् । यथाम्यगमारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत् । करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्वन्याद्यतत्कृतः" ।

कनकक्षार पु० कनकस्य द्रावणाय क्षारः । (शोहागा) टङ्के राजनि० । तत्सम्पर्कात् हि झटिति कनकं द्रवति ।

कनकदण्ड न० कनकस्य दण्डोयत्र । राजच्छत्रे त्रिका० कनकच्छत्रादयोऽप्यत्र ।

कनकध्वज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरस्कः कनकध्वजः" भा० आ० ११७अ० । तत्पुत्रकीर्त्तने ।

कनकपल पुंस्त्री कनकमिव पलं मांसमस्य । मत्स्यभेदे हारा० स्त्रियां ङीष् । तत्पद्मन्योर्मत्स्यपर्य्यायकथनात् मध्ये सुवर्णपलरूपपरिमाणार्थकताकल्पनं शब्दकल्पद्रुमादौ भ्रमादिकमेव । ईत० । कनकस्य कर्षचतुष्टय रूपपलपरिमाणे न० ।

कनकपत्र न० कनकनिर्म्मितम् पत्रं पत्राकारं भूषणम् । (कानपात) १कनकमयकर्णाभरणभेदे । "अद्यापि तन्मनसि सम्परिवर्त्तते मे रात्रौ मयि च्युतवति क्षितिपाल पुत्रा । जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात् कर्णे कृतं कनकपत्रमनालपत्र्या" चौरप० । "कनकपत्राङ्कृतया" काद० । [अतीलतायाम् राजनि०

कनकप्रभा स्त्री कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः । महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि०

कनकप्रसवा स्त्री कनकमिव प्रसवः पुष्पं यस्याः । स्वर्णकेतक्याम् राजनि० ।

कनकमय त्रि० कनकस्य विकारः मयट् । स्वर्णविकारे "आधत्ते कनकमयस्य यत्र लक्ष्मीम्" किरा० । [राजनि०

कनकरम्भा स्त्री कनकवर्णफलिका रम्भा शा० त० । स्वर्णकदल्याम्

कनकरस पु० कनकवर्णोरस उपरसः । १हरितालेराजनि० तस्य स्वर्णवर्णत्वात् पारदस्य त्रयगुणतयोपरसत्वाच्च तथात्वम् । उपरसाश्च भावप्र० दर्शिताः यथा । "गन्धोहिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः खोतोऽञ्जनं टङ्कनम् । राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खी खटी गैरिकम् । काशीसं रसकं कपर्दसिकता वोलाश्च कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिदूनगुणैः" । (सूतस्य पारदस्य) "स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धम् सूतप्रायेन तस्य गुणादिकमुक्तम् तत्रैव । ततश्च स्वर्णवर्णत्वात् पारदात् किञ्चिदूनगुणकत्वाच्चास्य तथात्वम् । ईत० । स्वर्णस्य द्रवीभूते २रसे च ।

कनकलीङ्गव पु० कनतीति कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवति उद्+भू-अच् । (धूना) सालनिर्य्यासे । राजनि०

कनकसूत्र न० कनकनिर्म्मितं सूत्रम् । (सोनारतार) स्वर्णसूत्रे

कनकाङ्गद न० कनकमयमङ्गदम् । स्वर्णमये केयूरे । "कनकाङ्गददुतिरस्य" भाट्टः । तदस्यास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । कनका-

क्षदवत् इनि । कनकाङ्गदिन् तद्युक्ते त्रि० विष्णौ पु० "महाधराङ्गोगोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी" विष्णुस० ।

कनकाचल पु० कनकमयोऽचलः । १सुमेरुपर्व्वते, धान्याचलादिषु दशसु दानीयपर्व्वतेषु मध्ये दानीये स्वर्णपर्व्वते च । हेमशैलस्वर्णशैलादयोऽत्र । तद्दानकालपरिमाणादि मत्स्यपु० उक्तं यथा "प्रथमोधान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः । गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्व्वतः । सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः । राजतो नवमस्तद्वदुदधिशर्करार्चलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायामपराह्णे यथोचिते । विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः । धान्यशैलादयो देयाः यथा शास्त्रविधानतः । तीर्थे चायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने । मण्डपं कारयित्वा चतुरस्रमुदङ्मुखम् । प्रागुदक्प्लवनं तद्वत् प्राङ्मुखं वा विधानतः । गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान् । तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम्" । विधानयुक्तविष्कम्भपर्व्वतनिर्म्माणप्रकारादि धान्यपर्व्वत हेमाद्रौ वक्ष्यते । अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्माण्ड पु० । "अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् । यस्य प्रसादाद्भवनं विरिञ्चेर्याति मानवः । उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः । तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पविस्तोऽपि शक्तितः । दद्यादेकपलाद्ऊर्द्धं यथा शक्त्या विमत्सरः । धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यात् विधिमुत्तमम् । विष्कम्भशैलास्तद्वच्च ब्रह्मविग्भ्यः प्रतिपादयेत्" ।

कनकाध्यक्ष पु० ७त० । सुवर्णरत्नादावधिकृते अमरः ।

कनकायु पु० क्षत्रवृद्धपुत्रभेदे तत्पुत्रगणने भा० व्या० ६७अ० "उपायुधोभीमरेताः कनकायुर्दृढायुधः" ।

कनकार पु० कनकं दीप्तं यथा भवति सर्व्वतो व्याप्नोति कृ-अण् । कोविदारवृक्षे । राजनि० ।

कनकालुका स्त्री कनकनिर्म्मिता आलुः संज्ञायां कन् । भृङ्गारे (झारी) सौवर्णकलसभेदे अमरः ।

कनकावतीमाधव कनकावतीं माधवश्चाधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् आख्याधिकायाम् तस्य लुक् । कनकावतीमाधवदृष्टान्ताख्यायके शिल्पकल्पनाटकभेदे तल्लक्षणं शिल्पकशब्दे वक्ष्यते ।

कनकाह्व पु० कनकसाह्वा आह्वा यस्य । १सुवर्णनामनामके नागकेशरे न० । २धूस्तूरे पु० । अमरः कनकाह्वयोऽत्र राजनि० । पुष्पे न० ।

कनखल पु० १तीर्थभेदे तच्च तीर्थं गङ्गाद्वारसन्निधिस्थम् यथोक्तं भा० व० ९१अ० "विभेद तरसा गङ्गां गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ! । पुण्यं तद्ब्रायतं राजन् ! ब्रह्मर्षिगणसेवितम् । सनत्कुमारः कौरव्य ! पुण्यं कनखलं तथा । पर्व्वतस्य पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः" । तस्य माहात्म्यमुक्तम् "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्व्वते । तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत्" भा० अनु० २५ । "विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् । यत्राकार्य्यशतं कृत्वा हतं गङ्गावसेचनम् । सर्व्वं तत्तस्य गङ्गायोदहत्यग्निरिवेन्धनम्" भा० व० ८५अ० । "ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ नगस्थित्य महागिरिम् । स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः" इत्युपक्रम्य "ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितोनरः । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च विन्दति" भा० व० ८४ । तत्तीर्थस्य २समीपस्थपर्व्वते च "एते कनखला राजन्नृषीणां दयिताः नृप ! । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर ! महानदी" भा० व० १२५अ० "तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णाम्" मेघ० "तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाद्वारेऽस्ति पावनम् । यत्र काञ्चनपातेन जाह्नवी देवदन्तिना उशीनरगिरिप्रस्थाद्विच्छाल्लवतारिता" कथासरित्सागरः ।

कनन त्रि० कन-युच् । काणे एकनेत्रे हेमच० ।

कनल त्रि० कन-अलच् । दीप्ते । तेन निर्वृत्तादि अरीहणा० छत्वर्थाम् वुञ् । कानलक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

कनवक पु० यदुवंश्ये वसुदेवभ्रातरि शूरस्य पुत्रभेदे । शूरात् वसुदेवोत्पत्तिशब्दे । "देवभागस्ततोजज्ञे तथा देववाः पुनः । अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः" हरिः ३५ । तत्रैव "तन्द्रिजस्तन्द्रिपालस्य सुतौ कनवकस्य तु" ।

कना स्त्री कनि नामधातु-अच् । कनिष्ठायाम् । "पुनस्तदा वर्द्धति यत् कनाया दुहितुः" ऋ० १०, ६१, ५ ।

कनि नामधातु युवानं अल्पं वा करोति णिच्-कनादेशः उभय० सक० सेट् । कनयति ते । "कीर्त्तने कनयन्ति च" भट्टिः ।

कनिक्रद त्रि० क्रन्द-यङ् लुक् अच्-चुत्वाभावः निगागमश्च । अत्यन्तक्रन्दितरि । "इमं मा हिंसीरेकयमं पशुं कनिक्रदम्" यजु० ३, ४८ । दाधर्त्तीत्यादि पा० सू० कनिक्रददिति प्रकृतिभागमात्रनिपातः तेनान्यप्रत्ययेऽपि रूपं भवत्येव ।

कनिष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा अल्पो वा इष्ठन् कनादेशः । १अतितरुणे २अत्यल्पे । ३अनुजे पुं स्त्री । ४दुर्वलाङ्गुली

अल्पाङ्गुली (कडेआङ्गुल) स्त्री मेदि० । ५ कनिष्ठस्य भार्य्यायांई अल्पवयस्कायां स्त्रियाम् स्त्री । तत्र पुंयोगलक्षणं स्त्रीत्वं वयोवाचिलक्षणं ङीषं च बाधित्वा अजादिपाठात् टाप् । ७नायिकाभेदे सा च रसमञ्जर्यां धीराऽधीराधीराधीराभेदेन त्रिविधेति विभज्य परिणीतत्वे सति भर्तुन्यूनत्वेहा कनिष्ठेति लक्षयित्वा धीराधीरादिज्यैकनिष्ठयोरुदाहरणमुक्तम् तत्र धीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोर्विज्ञाय भिन्नार्त्तयोरेकां पल्लवितावगुण्ठनवतीमुत्कन्धरीं दृष्टवान्" । अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं व्यालोलहस्ताङ्गुलिव्यापारैर्वसनाञ्चलं चपलयन् स्रापच्युतिं लक्ष्मवोर्न् । अधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "अन्तः कोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घन कानने पुञ्जस्तावचयाय नम्रवदना मेकां समायोजयन् । अर्द्धोन्मीलितलोचनाञ्चलचमत्कारार्थिरामाननां क्षेत्राभाधरपल्लवां नवयवूमन्यां समालिङ्गति" । धीराधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "धैर्य्याधैर्य्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये रत्नद्वन्द्वमनन्यकान्ति रुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् । एकस्याः कलयन् करे प्रथमतोरत्नं परस्याःप्रियो हस्ताहस्तिविधात् स्फुरन् कुचतटीमानन्दमाविन्दति" । ८व्यल्पपरिमिते त्रि० ।

"गायत्री छन्दसां कनिष्ठा" तैत्ति० ६,१,६,२ । वैदिकछन्दसां गायत्र्याः प्रथमत्वेन उष्णिगादितोऽल्पाक्षरत्वात् कनिष्ठत्वम् "तद्वै कनिष्ठं छन्दः यद् गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते" शत० १,८,२,१० ।

९उत्तरकालजाते त्रि० । "गर्द्दभः कनिष्ठं पशूनां प्रजायते" तैत्ति० ५,१,५,५ । "अथ यद्जाः कनिष्ठानि पात्राणि खलु प्रजायन्ते तस्मादेताभिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्वोन् विजनयन्त्यः कनिष्ठाः कनिष्ठानि हि पात्राणि खलु प्रजायन्ते" शत० ब्रा० ४,५,५,६ । १०अधःपदे ११अधरे च त्रि० । "आयमेवायं पुरुषः पाप्मनानुषक्तः सोऽस्य एव कनिष्ठो भवत्यधःपदमिवेदस्यते तत्कनिष्ठमिति" शत० ब्रा० २,२,३,२ । १२परजातमात्रे । "अन्त्यस्योऽमात्रा अधोनिर्यातः पुरुषशिखाः ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः" ब्रा० ४,२,६ । "यो यः कनिष्ठः स पूर्वतो गच्छेत् नारा० "पुत्रः कनिष्ठः ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्वजः" मनुः । "सर्वं ज्येष्ठः कनिष्ठस्य संहरेतां यथोदितम्" "येऽज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यात् वत्सयं धनमिति" मनुः "सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्टेन मुष्टिना" अमरः ।

कनिष्ठायाः अपत्यं ढकञ्-इनुक् । कानिष्ठिनेय कनिष्ठायाः अपत्ये । "क्षते कानिष्ठिनेयस्य भरतस्य विवासितम्" भट्टिः । १३महादेवे पु० "नमो ज्येष्ठाय कनिष्ठाय च" यजु० १६,३२ । तस्य च "अणोरणीयान् महतोमहीयान्" इति श्रुत्या अणुतरत्वोक्तेः कनिष्टत्वम् ।

कनिष्ठपद न० बीजगणितोक्ते ज्येष्ठापेक्षया न्यूनसंख्यान्विते पदे वर्गमूले । वर्गप्रकृतौ तदानयनप्रकारः स प्रयोजनं तत्र दर्शितं यथा

"इष्टं ह्रस्वंतस्य वर्गः प्रकृत्या क्षुण्णोयुक्तोवर्जितोवा स येन । मूलं दद्यात् क्षेपकं तं धनर्णं मूलं तच्च ज्येष्ठमूलं वदन्ति ॥ ह्रस्वज्येष्ठक्षेपकाम्नास्य तेषां तानन्यान् यावोनिवेश्य क्रमेण । साध्यान्येभ्योभावनाभिर्व्व हूनि मूलान्येषां भावना प्रोच्यतेऽतः । द्वाभ्यासो ज्येष्ठलघ्वोस्तदैक्यं ह्रस्वं लघ्वोराहतिश्च प्रकृत्या । द्विघ्ना ज्येष्ठाभ्यासयुग्ज्येष्ठमूलं तत्राभ्यासः क्षेपयोः क्षेपकः स्यात् ॥ ह्रस्वं वज्राभ्यासयोरन्तरं वा लघ्वोर्घातोयः प्रकृत्या विनिघ्नः । घातो यश्च ज्येष्ठयोस्तद्वियोगोज्येष्ठं क्षेपोऽथापि च क्षेपघातः ॥ इष्टवर्गाहृतः क्षेपः क्षेपः स्यादिष्टभाजितः । मूले ते स्तोऽथ वा क्षेपः द्विघ्नः द्विघ्ने तदा पदे ॥ इष्टवर्गं प्रकृत्योर्यद्विवरं तेन वा भजेत् । लब्धमिष्टं कनिष्ठं तत् पदं स्यादेकसंयुतौ ॥ ततोज्येष्ठमिष्टहानन्यं भावनाभिस्तथेष्टतः" ॥ उदाहरणम् । "कोवर्गोऽष्टहृतः सैकः कृतिः स्याद्वद कोच्यताम् । एकादशगुणः कोवा वर्गः सैकः कृतिर्भवेत् ॥ प्रथमोदाहरणे

न्यासः प्र ८ क्षे १ अत्रैकमिष्टं ह्रस्वं प्रकल्प्य जाते मूले सक्षेपे क १ ज्ये ३ क्षे १ । इयं भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १ । क १ ज्ये ३ क्षे १ वज्राभ्यासौ ज्येष्ठलघ्वोरित्यादि प्रथमकनिष्ठ १ द्वितीयज्येष्ठमूलाभ्यासः ३ द्वितीयकनिष्ठ १ प्रथमज्येष्ठमूलाभ्यासः ३ अनयोरैक्यं ६ कनिष्ठपदं स्यात् कनिष्ठयोराहतिः १ प्रकृतिगुणा ८ ज्येष्ठयोरभ्यासेन ६ अनेन युता १८ ज्येष्ठपदं स्यात् क्षेपयोराहतिः क्षेपकः स्यात् १ प्राङ्मूलक्षेपाभ्यां एभिः षड् भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १ । क ६ ज्ये १७ क्षे १ भावनया लब्धे मूले क २५ ज्ये ६६ क्षे १

एवं पदानामानन्त्यम्

द्वितीयोदाहरणे रूपाभिष्टं कनिष्ठस्य प्रकल्प्य तद्वर्गाद्प्रकृति-

गुणात् ११ रूपद्वयमपास्य मूलं ज्येष्ठं २ अत्र भावनार्थं न्यासः प्र ११ क १ ज्ये २ च्ये २। क १ ज्ये २ च्ये २ प्राग्वल्लब्धे चतुःच्येपमूले क ६ ज्ये २० च्ये ४ दृष्टवर्ग-हृतः च्येपदृत्यादिना जाते रूपच्येपमूले क २ ज्ये १० च्ये १

अतस्तुल्य भावनया वा कनिष्ठज्येष्ठमूले जाते क ६० ज्ये १६६ च्ये १ एवमनन्तमूलानि।

अथवा रूपं कनिष्ठं प्रकल्प्य जाते पञ्चच्येपपदे क १ ज्ये ४ च्ये ५० अतस्तुल्यभावनया मूले कट ज्ये २७ च्ये २५। दृष्टवर्गहृत इत्यादिना पञ्चकभिष्टं प्रकल्प्य जाते रूपच्येपपदे क ८/५ ज्ये २७/५ च्ये १

अनयोः पूर्वमूलेभ्यः मूलभावनार्थं न्यासः प्र ११ क ८/५ ज्ये २७/५ च्ये १। क २ ज्ये १० च्ये १ भावनया लब्धे मूले क १६१/५ ज्ये ५६४/५ च्ये १। अथ वा ह्रस्वं वज्राभ्यासयोरन्तर भितप्रादिना लघुतया भावनया जाते मूले क १ ज्ये ४ च्ये ५" चक्रवालेन तदानयनप्रकारः चक्रवालशब्दे वक्ष्यते। क-निष्ठमूलमध्यत्व न०। [स्वार्थे कन्। २कनिष्ठशब्दार्थे त्रि०।

कनिष्ठक न० कनिष्ठमिव कायति कै-क। मूकजटायां राजनि०

कनिष्ठिका स्त्री कनिष्ठैव स्वार्थे कन्। (कड़े आङ्गुल) क्षुद्राङ्गुलौ "द्विः कनिष्ठिकया" कात्या० ७,७,१८। पञ्चमे षष्ठे च याने अनामिकासत्कक्ष्यैतया कनिष्ठिकया हिर्वारम्" कर्कः। "परिवर्त्तपरिवर्त्याङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यति" कात्या० १,५,७,१। [हेमच०।

कनी स्त्री कन-अच् गौरा० ङीष्। १दुहितरि २कन्यायाञ्च

कनीचि स्त्री कन-वा०ईचि। १शुञ्जायां (कुँच) शब्दर०। २सपुष्पपल्लतायाम् ३शकटे च उणादि०। अयं मूर्द्धन्यमध्य एव न मध्यस्तु पूर्वादिकः "कृकणिकाभीचिः" उज्ज्वलदत्तेन शान्तकणेरेव ग्रहणात्

कनीन त्रि०कम-यौतौ ईनङ्। १कमनीये। "सद्योहजातो वृषभः कनीनः" ऋ० २,४८,१। "कनीनः कमनीयः" भा० "भिनत् कनीन ओदनं पच्यमानम्" ऋ० ८,६६,१४। "आरः कनीन इव चक्षदानः" ऋ० १,११७,१८।

कनीनका स्त्री "कनीनका कन्या कमनीया भवति कं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कमतेर्वा कान्ति कर्म्मणः" निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः पृषो०। १कन्यायाम् "कनीनकेव विदुषे नवे द्रुपदे अर्भके" ऋ० ४,३२,२३, इमामृचमधिकृत्य ४,१५, निरुक्ते प्रायुक्ता निरुक्तिर्दर्शिता। भाष्यकृता तु कनीनका कमनीयशालभञ्जिकेति व्याख्यातम्

तेन २तदर्थेऽपि कनीनका कन्या कास्यत्वेनास्यस्याः अर्श० अच्। ३कन्याकामे पु०। "जनिष्ट योषा पतयत् कनीनकः" ऋ० १०,४०,६, कनीनकः कन्याकामः" इति भा०। कनीन इव कायति कै-क। ४कनीनिकायां न०सुश्रु० "ततः कनीनकागतम्" तत्रोक्तेः अक्षिशब्दे ४५६० विवृतिः

कनीनिका स्त्री कन-कनि-वा ईनन् संज्ञायां कन् टाप् अत इत्त्वम्। १अक्षितारायां २कनिष्ठाङ्गुलौ च मेदि०। अक्षिशब्दे ४५६० विवृतिः [अमरटीका

कनीनी स्त्री कनि-नासधा० ईनन् ङीष्। कनिष्ठाङ्गुलौ

कनीयस् त्रि० अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा ईयसुन् कनादेशः। द्वयोर्मध्ये १अल्पतरे, "अहं कनीयो भविष्यति" छा०उप०। २युवतरे, ३अनुजे भ्रातरि पु०। "कथं कनीयानहमुत्सहेयम्?" भट्टिः "कनीयान् वृषमुत्सृजेत्" स्मृतिः "कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे" रघुः। स्त्रियां ङीप्।

कनीयस न०कन-दीप्तौ अच् कनः सूर्य्यस्तस्येदं छ कनीयं तथाभूततया सीयते अवसीयते सो-घञर्थे कर्मणि क। १ताम्रे। हेमच० ताम्रस्य सूर्य्यदेवाकत्वात्तथात्वम्। कनीयस्+स्वार्थे वा अच्। २कनीयसि कनिष्ठे त्रि०। "अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम्" "ययातिर्नाहुषोराजा पूरुं पुत्रं कनीयसम्" भा० आ० ८६अ०।

कन्त त्रि० कमित्यव्ययं कं सुखमस्त्यस्य कम्+त। सुखयुक्ते एवम् "शङ्कस्भ्यां बभयुस्तितुतयसः" पा० कम्+ति कन्ति कम्+तु। कन्तु तत्रार्थे त्रि०।

कन्तु पु० कम-तुन्। १कामदेवे २हृदये न०उणा०। कम्+तु सुखान्विते त्रि०। [त्वापत्ये पुंस्त्री।

कन्यक पु० ऋषिभेदे ततोगोत्रे गर्गा० यञ्। कान्यक्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

कन्यरी स्त्री कस-अरन् पृषो० धुक् च गौरा० ङीष्। दुष्प्रवेशायां तीक्ष्णकण्टकयुक्ते वृक्षभेदे राजनि०। आरन् धुक्। कन्यारीत्यपि राजनि०।

कन्था स्त्री कस-थन्। क्षुद्रशयनिवस्त्रौ (कांथा) क्षुद्रशयनिवस्त्रजीर्णवस्त्रखण्डे। (कांथा) "भिक्षा प्राणस्य रक्षार्थं कन्थाशीतनिवारिणी। अचला कोपवे भक्तिः विभवैः किं प्रयोजनमिति" पुरा०। "कन्थां वहसि दुर्बुद्धे! गर्द्दभेनापि दुर्वहाम्" शङ्करदि०अस्य तत्पुरुषे "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु" पा० क्लीवता औशीनरिकन्थम्। संज्ञाभावे औशीनरभेदे च न। दाक्षिकन्था स्त्रि०कौ०।

कन्द पुं न०कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा कदि-अच्-णिच्-अच्

घञ् बा। १शूरणे (ओल) २यस्यमात्रमूले, ३मट्टङ्गने च (गाँजर) ४मेघे पु०मेदि०। मेघनामनामके ५कपूरे च पु० "कन्दमूलफलाशिनः" चातुर्मास्यव्रतविधिः "कन्दोड्डेदा वैद्रुमा वारिणोव" माघः "वने निवसतां तेषां कन्दमूलफलाशिनाम्" भा०अनु ०४१अ०। कन्द भेदाश्चेषां विशेषगुणाश्च सुश्रु०दर्शिताः यथा "कन्दानत ऊर्द्धं वक्ष्यामः। विदारीकन्दयतावरीविसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि।

रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च। गुरूणि बल्यशुक्राणि स्तन्यहृद्यकराणि च। मधुरो दंष्णो दृष्यः शीतः स्वर्योऽतिसूत्रलः। विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः। वातपित्तहरो दृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी। मङ्गल्या चैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्द्धिनी। यष्टयर्योविकारघ्नी दृष्या श्वेता रसायनी। कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्कुराः स्मृताः। अविदारिह विख्यातं रक्तपित्तप्रसादनम्। विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम्। गुरुविष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ। पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणम्। क्षुरेन्द्रकन्दः क्षेप्नो विपाके कटुपित्तकृत्। वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः। स्थूलशूरणमाणक्यभृतयः कन्दा ईषत्कषायाः कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च। माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्त्तितम्। स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः गुरुणो गुदकीलहा। कुसुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः। कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा स्निग्धाः। वाराहकन्दः क्षेप्नुः कटुको रसपाकतः। मेहकुष्ठकृमिहरो बल्यो दृष्यो रसायनः"। भावप्र० उक्तगुणादि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। माधवनिदानोक्ते ६योनिरोगभेदे पु०। "दिवास्वप्नादति क्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्। घृताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपितायदा। पूयशोणितसङ्काशोलङ्घयन्ति, वस्त्रिमः। उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः" स च चतुर्विधः वातपित्तकफसन्निपातजभेदैः। "रूक्ष विवर्णं स्फुटितं वातिकं तम् विनिर्दिशेत्। दाहरोगज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम्। नीलपुष्पप्रतीकाशं करण्डूमन्तं कफात्मकम्। सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः। सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शेषाः कृच्छ्रप्रसाधनाः"।

कन्दगुडुची स्त्री कन्दोद्भवा गुडुची शाक०। १गुडुचीभेदे, राजनि०(सुश्रुती) इति ख्याते २कन्दे च शब्दच०।

कन्दट न०कन्द-अटन्। श्वेतोत्पले (शादाखुँदि) शब्दरत्ना०

कन्दफला स्त्री कन्दात् फलं यस्याः। क्षुद्रकारवेल्लायाम्। (छोटउच्चा) राजनि०

कन्दबहुला स्त्री कन्दैर्बहुला। त्रिपर्णिकाख्ये राजनि०

कन्दमूल न० कन्दरूपं मूलमस्य। मूलके (मूली) राजनि०

कन्दर न० कम् जलेन दीर्य्यते द-कर्म्मणि अप्। १चार्द्रके २अङ्कुरे च राजनि० ३गुहाकारे पर्वतनितम्बस्थाने पुंस्त्री अमरः। स्त्रीत्वे गौरा०ङीष्। स्वामी। ४गुहायां स्त्री ठाट् अमरटीकान्तरम् "निर्च्छिद्रे सुरज दूव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्" मेघ०। "विदूरजं प्रतिभयमस्य-कन्दरम्" माघः "आनाखलप्रस्खलघर्षणानाकन्दरसानुभिः" भाग० ४,६,१०, "अम्भ्यर्घमेव गरयमुटजंवाद्रिकन्दरम्" भाग० ७,१२,१६, कन्दस्य सन्निहितदेशादि अण्आदि० चतुरर्थ्यां र। कन्दर ५कन्दसन्निहितदेशादौ त्रि०। कं गजशिरोदीर्य्यतेऽनेन करणे अप्। ईषत्कुत्सिते मेदि०

कन्दराकर पु०६त०। पर्व्वते मेदिनिः।

कन्दराल पु० कन्दरायाङ्कुरायालति-अल-अच्। १गर्द्दभाण्डवृक्षे २प्लक्षवृक्षे(पाकुड़) ३आखोटवृक्षे च राजनि० संज्ञायां कन्। ४प्लक्षवृक्षे पु०शब्दरत्ना०।

कन्दरोद्भवा स्त्री कन्दरे उद्भवति उद्+भू-अच्। १क्षुद्रपाषाणभेदीवृक्षे राजनि० २कन्दरोद्भवमात्रे त्रि०। ३गुडुचीभेदे स्त्री राजनि० [राजनि०

कन्दरोहिणी स्त्री कन्दात् रोहति रुह-णिनि। गुडुचीभेदे

कन्दर्प पु० कम् सुखं तस्य तत्र वा दर्पयति कम्+दृप+अच्, कम् कुत्सितो दर्पोऽस्मात् वा। १कामदेवे अमरः। "तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः" कुमा०। २कन्दीतोक्ते भ्रूभेदे। "त्रयोविंशतिवर्षाङ्घ्रिर्भुवःकन्दर्पसंज्ञकः। वीरे वा करणे वा स्यात् खड्गताले विधीयते" संङ्गी०दा०

कन्दर्पकूप पु० कन्दर्पस्य कूप इव। स्त्रीचिह्नभेदे जटाधरः।

कन्दर्पकेलि पु० कन्दर्पेण केलिः। कामहेतुके केलौ तदधिकृत्य कृतोऽन्यः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। प्रहसनभेदे।

कन्दर्पजीव पु०कन्दर्पं जीवयति वर्द्धयति जीव-णिच्-अच्। कामवर्द्धिकारफलके धनवृक्षे राजनि०।

कन्दर्पमथन पु० कन्दर्पं मथ्नाति मथ-ल्यु। १महादेवे कन्दर्पबलकामहृदयोऽयम पु०। [त्रिका०।

कन्दर्पमूषल पु० कन्दर्प मूषल इव। पुरुषचिह्नभेदे।

कन्दर्पमुद्गल पु० "नारीपदद्वयं न्यस्य कान्तस्योरुद्वयोपरि। कटिञ्चेद्दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पमुद्गलः" रतिमञ्जर्युक्ते रतिबन्धभेदे।

कन्दल त्रि० कन्द-अलच्। १कलापे २उपरागे ३नवाङ्कुरे ४कलध्वनौ च मेदि० ५अपवादे शब्दर०। ७कलहभेदे (वाग्युद्धे) ७कपाले च पु० धरणिः। गौरा० ङीष् कन्दली ८स्तम्भभेदे ९गुल्मभेदे च स्त्री मेदि०सा च भूमिकदली, "द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली सूकदल्यपीति" शब्दार्णवोक्तेः "ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवनः" माघः।"आविर्भूतप्रथमसुकृता कन्दली धातुकक्षम्" श्लेष० पुष्पे न०। "विडम्बयमाना नवकन्दलैस्ते" रघुः। "विदलकन्दलकम्पनलालितः" माघः "निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजोऽनुशेकः" उत्तररामo ।१०ओले पु० भावप्र०।

कन्दलता कन्दप्रधाना लता। माषपर्णी राजनि०।

कन्दलोकुसुम न० कन्दस्य इव कुसुममस्य। गिलोयवृक्षे। ६त०। १भूमिकदलीपुष्पे च। [राजनि०

कन्दवर्द्धन पु० कन्देन वर्द्धते वृध-ल्यु। सूरणे (ओल)

कन्दवल्ली स्त्री कन्दाकारा वल्ली। वन्याकर्कट्याम् राजनि०।

कन्दशाक न० कन्दप्रधानः शाकः। कन्दप्रधाने शाके कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गशाके सूरणादौ। "सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठ उच्यते" भावप्र०। [राजनि०

कन्दशूरण पु० कन्देषु सूरणः श्रेष्ठः। (ओल)सूरणे

कन्दसार न०कन्दानां सारोऽस्य। १मन्दभवने त्रिका०। कन्दः सारोऽस्य। कन्दप्रधाने ओलादौ त्रि०। २कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गे त्रि०।

कान्दाढ्य पु० कन्दे गाढ्यः। भूमिकन्दे राजनि०। [राजनि०।

कन्दामृता स्त्री कन्दरूपाऽमृता। कन्दप्रधाने गुडूचीभेदे

कन्दार्ह पु० कन्देषु अर्हः पूज्यः। सूरणे राजनि०।

"सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठ उच्यते इत्युक्तेरस्य कन्देषु प्रधानत्वात्तथात्वम्।

कन्दालु पु० कन्देनालुरिव। १कासालौ २भूमिकन्दे ३त्रिपर्णिकायाञ्च राजनि०। [राजनि०।

कन्दिन् त्रि० कन्दोऽस्यास्ति इनि। १कन्दयुक्ते। २ओले पु०

कन्दिरी स्त्री कन्द-इरच् गौरा० ङीष्। लज्जालुवृक्षे वैद्य०

कन्दी स्त्री कन्दोऽस्यास्य अच् गौरा०ङीष्। मांसकन्दाम्।

कन्दु पुंस्त्री स्कन्द उ सलोपश्च। (ताओया) १खेदनीपात्रे "कन्दुपक्व' तैलपक्वमिति" स्मृतिः २तण्डुलादेः भर्जनपात्रसाध्ये च (भोजना खाजा) "गोक्षीरे कन्दुयाचायां तैलपक्वे घृतपक्वयोः" स्मृतिः। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि सक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" ति० त० कूर्म्मपु०।

कन्दुक पु० कं सुखं ददाति दा-कितट्वा०डु संज्ञायां कन् कन्दु+यावादि०कुभारोक्रीडनकत्वेन कन् वा। १वस्त्रादिनिर्म्मिते उत्पातनावपातनक्रीड़ासाधनद्रव्यभेदे (गेंदो)। "लताङ्गरागाङ्कितान्च कन्दुकात्" "क्वणं वयौ कन्दुकलीलयापि या" "सा कन्दुकैः स्तनिभपुत्रकैश्च" कुमा०। "कराभिघातोत्थितकन्दुकेयम्" रघुः "तटभुवि कन्दुकविभ्रमं बभार" माघः। "इदं कन्दुकं यत्र येभ्यस्तुभ्यौगः" ह०र०टीकोक्ते २तत्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे न०।

कन्दुकेश्वर न० काशीस्थे ज्येष्ठस्थानस्थे शिवलिङ्गभेदे कन्दुकखेलनप्रकारः तदाविर्भावकथा च काशी०६५अ० दर्शिता "खैरं विहरतस्तस्य ज्येष्ठस्थाने महेशितुः। कौतुकेनैव विक्रीड़ितिषा कन्दुकलीलया। उदञ्चत्प्राञ्चदङ्गानां साम्यं परितन्वती। निश्वासामोदमिलितभ्रमराकुलितेक्षणा। अम्यङ्गभिक्षुसम्भाव्यसुपटीकृतभूमिका। खिद्यत्कपोलपत्राली स्वदम्बुकणोज्ज्वला। स्फुटश्वेलांशुकपरिनिर्यदङ्गप्रभावृता। उल्लसत्कन्दुकास्फालातियोत्थितकराम्बुजा। कन्दुकानुगसंदृष्टनक्तितभ्रूलताञ्चला। सडानी किल खेलन्ती दृश्ये जगदम्बिका। अन्तरीक्षचराभ्यां च दितिजाभ्यां मनोहरा। कटाक्षिताभ्यामिव वै सञ्चपस्थितमृत्युना। विद्वेषोत्पत्तसंज्ञाभ्यां हृग्भ्यां वरतोविधेः। तृणीकृतत्रिजगतीपुरुषाभ्यां स्वदोर्बलात्। देवीं परिजिहीर्षू तौ विश्वमेषुप्रपीडितौ। दिवो ऽवतेरतुः क्षिप्रं मायां खीकृत्य शाम्बरीम्। दृष्ट्वा पारिषदीं मूर्त्तिमायातावम्बिकान्तिकम्। तावत्यन्तं सुदुर्वृत्तावतिचञ्चलमानसौ। सर्व्वज्ञेन परिज्ञातौ चाक्षुष्यालोचनोद्भवात्। कटाक्षितौ च देवेन दुर्गा दुर्गविघातिनी। विज्ञातनेत्रसंज्ञान्तु सर्वज्ञार्द्धगरीरिणी। तेनैव कन्दुकेनाथ युगपच्छिजघान तौ। महाबलौ महादेव्या कन्दुकेन समाहतौ। परिभ्रम्यपरिभ्रम्य तौ दुष्टौ विनिपेततुः। हन्यादिव फले पक्वे ताडादनिलशोषिते। दम्भोलिना परिक्षते शृङ्गे इव महागिरेः। तौ निपात्य महादैत्यावकार्य्यं करणोद्यतौ। ततः परिणतिं यातो लिङ्गरूपेण कन्दुकः। कन्दुकेश्वरसंज्ञं च तल्लिङ्गमभवत्तदा। ज्येष्ठेश्वरसमीपे तु सर्वदुष्टनिवारणम्। कन्दुकेशमनुस्मृत्वा यः स्नास्यति सुदान्वितः। पूजयिष्यति योभक्त्या तस्य दुःखभवं कुतः। कन्दुकेश्वरभक्तानां मानवानां

निरेनसम्। योगक्षेमं सदा कुर्याद्भवानी भक्तनाशिनी। मृडानी तस्य लिङ्गस्य पूजां कुर्यात् सदैव हि। तत्रैव देव्याः सान्निध्यं पार्व्वत्या भक्तसिद्धिदम्। सर्व्वोपसर्ग संघातविघातकरणं परम्। कन्दुकेशं महालिङ्गं काश्यां यैर्न समर्चितम्। कथं तेषां भवानीशौ स्यातां सर्वेप्सितप्रदौ। द्रष्टव्यं च प्रयत्नेन तल्लिङ्गं कन्दुकेश्वरम्। कन्दुकेश्वरनामाऽपि स्मृत्वा दृजिनसन्ततिः। क्षिप्रं क्षयमवाप्नोति तमः प्राप्योष्णगुं यथा"। कन्दुकेशमप्यत्र।

कन्दुपक्व त्रि॰ जलोपसेकं विना कन्दुपात्रे पक्वं तण्डुलादि। शुष्कतया भ्रष्टतण्डुलादौ। "कन्दुपक्वानि तैलेनेत्यादि ति॰त॰ कूर्मपु॰। कन्दुशब्दे उदा॰।

कन्दुशाला स्त्री कन्दुपाकार्थी शाला श॰त॰(कानयाला) कन्दुपाकार्थे शालायाम् "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालाद्धरेत्र च" स्मृतिः। [शब्दरत्ना॰।

कन्दोट पु॰ कदि-ओटन्। १श्वेतोत्पले २नीलोत्पले न॰।

कन्दोत पु॰ कन्दे मूले जातः बेञ्-क्त। कुमुदे। त्रिका॰।

कन्दोद्भवा स्त्री कन्दादुद्भवोऽस्याः। गुडुचीभेदे।

कन्ध पु॰ कं जलं दधाति धा-क। १मेघे शब्दरत्ना॰। तन्नामनामके २मुस्ते च।

कन्धर पु॰ कं जलं शिरो वा धारयति धृ-अच्। १मेघे मेदि॰। तन्नामनामके २मुस्ते च। ३कारिषशाके (नटियाशाक) राजनि॰। ४ग्रीवायाञ्च सारसुन्दरी। ग्रीवायां स्त्री अमरः। "कन्धराबाहुशक्त्याञ्च भङ्गे मध्यमसाहसम्" याज्ञ॰ "उत्कन्धरं दारुक दृश्यतां च" माघः "कवाटवक्षाः परिघोद्धकन्धरः" रघुः। [२मुस्तके पु॰ राजनि॰।

कन्धि स्त्री कं शिरोजलं वा धीयतेऽत्र आधारे कि। १ग्रीवायां

कन्न न॰ कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन कन-गतौ वा करणे क्त। १पापे २मूर्च्छायाञ्च शब्दरत्ना।

कन्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञातार्थे कत् क्षिपकादित्वात् नेत्वम्। "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशमे कन्यका प्रोक्ता अतऊर्द्धं रजस्वला" स्मृत्युक्तायां दशवर्षाद्यां स्त्रियां तस्यादशमवर्षादर्वाक् रजोयुक्ततया अज्ञातत्वात्तथात्वम्। स्वार्थे कन्। २कन्याशब्दार्थे "राजसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् "सुप्तासिनोबालहृद्गर्भिण्याहरकन्यकाः। संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्" याज्ञ॰। "कन्यकातनयक्रौडकक्रियाम्"। "संबन्धवैशसाच्च कन्यकानि" रघुः। ३नायिकाभेदे रसमञ्जर्याम् स्वकीयासामान्यवनितेति प्रथमं त्रिधा विभज्य अप्रकटितपरपुरुषानुरागा परकीयेति लक्षयित्वा सा च द्विविधा परोढा कन्यका चेति विभज्य कन्यायाः पित्राद्यधीनत्वात् परकीयत्वमिति समर्थ्य अस्या गुप्ता एव सर्वाश्चेष्टा इत्युक्त्वा उदाहृतम् यथा "किञ्चित् कुञ्चितहारयष्टिसरलभ्रुवल्लिसाचिक्षितम्प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिभुजापर्य्यन्तकर्णोत्पलम्। अङ्गुल्याङ्गुरदङ्गुलीयकरुचा गण्डस्थकण्डूयन कुर्वाणा नटपकन्यका सुलतिनं सव्याजमालोकते"

कन्यकाजात पु॰ ५त॰। कानीने व्यासकर्णप्रभृतौ "कानीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः" स्मृतेस्तस्य मातामहपुत्रता

कन्यकापति पु॰ ६त॰। जामातरि शब्दरत्ना॰।

कन्यना स्त्री कन्यामाचष्टे कन्या+णिच्-भावे युच्। कन्यास्थाने कन्याज्ञाने। "स्तोमं जुषेथां युवयेव कन्यनाम्" ऋ॰८,३५,५, "कन्यनां कन्याज्ञानम्" भा॰।

कन्यला स्त्री कनयतेर्भावे यत् कन्यं कमनीयतां लाति गृह्णाति ला-क। कन्यायाम्। "दृषद्वत्यान्तीव कन्यला" ऋ॰५,५,३, सुद्रितपुस्तके एषा कृक् न दृश्यते पुस्तकान्तरेऽस्ति।

कन्यस पु॰ कन-अन्नाद्या॰ नि॰ कन्यः कन्यत्वेन कास्यत्वेन सीयते अवसीयते सो-घञर्थे क। १कनिष्ठे भ्रातरि सारसुन्दरी "रामस्य कन्यसोभ्राता" रामा॰। २कन्यसी कनिष्ठायां भगिन्यां स्त्री। वयोवाचित्वात् ङीष्। "अभिजित्सर्व्वमानात्तु रोहिण्याः कन्यसी स्वसा। इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवीं तपस्तप्तुं वनं गता" भा॰ व॰ २३६अ॰। ३अधमे त्रि॰ "कन्यसं षड्भिरङ्गुलैः" अङ्गुलिपरिमाणे कालि॰पुरा॰।

कन्या स्त्री कन-यत् अन्ना॰ नि॰। "कन्यायाः कनीन च" इति निर्देशात् "वयसि प्रथम" पा॰ न ङीष्। १अनूढायां स्त्रियां २अनूढदुहितरि "अलतोपयमा कन्या" या॰ट॰। ३मेषादितः षष्ठे राशौ च। निरुक्तौ ४,१५। अन्यैव निरुक्तिरुक्ता। "कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति कमनेनानीयते इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः" तत्र ज्ञत्र पृषो॰ साधु। भा॰व॰ ३॰ ६अ॰ अन्यैव निरुक्तिर्दर्शिता "सर्व्वान् कामयते यस्मात् कमेर्धातोश्च भाविनि!। तस्मात् कन्येह सुश्रोणि! स्वतन्त्रा वरवर्णिनि।" ४योषिन्मात्रे। "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा। पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" धुरा॰। "आचारराजैरिव पौरकन्याः" रघुः ७दुष्टलग्नजाते "नरेन्द्रकन्यास्तनयाश्च तत्पतिम्" रघुः।

"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठोनाम जायते" "निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते", "क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रसुतस्तूग्रयोनाम प्रजायते" मनुः तत्र अनूढदुहितरि "कन्यायां दत्तशुल्कायां ज्येष्ठायां वर आव्रजेत्" कात्या० स्मृतिः "पितृवेश्मनि या कन्या ऋजः पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या दूषणं ज्ञेया भ्रूणहत्यां न विन्दति, विष्णुः। ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्। ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा" विष्णुः। ऊनदशवर्षीमात्रे "प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसोविधिरुच्यते"। "योऽकन्यां दूषयेत् कन्याम्"। "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्यात् दर्पेण मानवः" इति च याज्ञ०। "कन्यैव कन्यां या कुर्यात् तस्याः स्याद्द्विगतो दमः"। "या तु कन्यां प्रकुर्यात् सा सद्योवै मौण्ड्यमर्हति" मनुः "कन्यैवाक्षतयोनिर्या" स्मृतिः। "सह चान्यया स्थविरराजकन्यया" माघः। "सैकान्ते पुनःकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितदृक्तकम्" रघुः। कन्याया भावः। कन्यात्व संज्ञात्वान्न पुंवद्भावः। पुरुषसङ्गरहितावस्थायां "कन्यात्वे दूषिते चापि कथं यज्ञे द्विजोत्तम!" भा० आ० ६०। विवाहयोग्यावस्थायाञ्च। "प्रादाच्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः" भा० आ० १११अ०। कन्यादानविक्रययोर्गुणदोषौ यथा। "कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम्। विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्तरूपशीलवरे! क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते। श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः। विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते। ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मणैः पूजितः सुरैः। दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। भित्त्वा द्वारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति। गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम्। शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्चयेत्। स किन्नरेश गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम्। (शुल्केन गोमिथुनरूपपशुल्कोपलक्षितेनार्षेण) न मन्तुं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे। ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मी भोज्या सदा भवेत्। कन्यायां ब्रह्मदेयायामश्नन् सुखमश्नुते। अथ भुञ्जीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत्। अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि"। यः कन्यापालनं कृत्वा करोति यदि विक्रयम्। विक्रेता धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति। कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षयति पातकी। कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश। मृतस्य व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम्। विक्रीणीते मांसभारं वहत्येव दिवानिशमिति" ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम्। विवाह्यकन्यालक्षणमुपयमशब्दे उक्तम्। उद्वाहशब्देऽधिकं द्रष्टव्यम्। "सपिण्डेभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु" इत्युक्तेः सुतपदस्य पुंस्त्वविवक्षया कन्यापुत्रसंस्कारेषु वृद्धिश्राद्धे प्राप्ते "स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्" मनूक्तेश्च सर्वसंस्कारेषु च प्राप्तेषु च निष्क्रमभिन्नकन्यासंस्काराणामभन्नकतया कर्त्तव्यता तत्रापि वृद्धिश्राद्धनिषेधमाह महानि० त० ६५ प०। "कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते"। वृद्धिश्राद्धनिषेधेऽपि विवाहे वृद्धिश्राद्धमिष्यत एव "कन्यापुत्रविवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयते इति" स्मृतेः। "नामान्नप्राशनं चूड़ां कुर्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्"। इति "जातकर्मादि चूड़ान्तं कुमार्याश्चाप्यमन्त्रकम्। कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्षैरेकं निष्क्रमणं विनेति" च। तेन निष्क्रमणभिन्नाः संस्काराः अमन्त्रकाः कार्य्याः। विवाहस्य चोपनयनस्थानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेदः दृष्टतत्कार्य्याम् मेदि० ङ्यूलँङावायां ष्वाराड्ढीकन्दे इकन्याकर्कट्याञ्च राजनि०। "स्त्री चेत् कन्या" इत्युक्तलक्षणे चतुस्तरपादके १०छन्दोभेदे च। कन्याराशिश्च उत्तरफाल्गुन्याश्चेषपादत्रयहस्तचित्रार्द्धनक्षत्रघटितः राशिचक्रे षष्ठः १५० सार्द्धशतांशोत्तराशीत्युत्तरशतांशपर्य्यन्तस्त्रिंशदंशात्मकः। तदधिष्ठातृदेवताश्चरूपञ्च। "कन्या युवस्त्री स्मृताः। कन्या शस्यशुताभयुक्" इति जातकप०। उक्तम् तस्य राशेश्च वर्णादिकमुक्तम् नील०ता० यथा। "पाण्डुर्द्विपात् स्त्री द्वितनुर्यमाशा निशा मरुत् शीतसमोदयः पक्षा। कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिवैश्यरूक्षात्मसङ्ग प्रसवा शुभा च"। ततश्चास्य राशेः पाण्डुवर्णः द्विपदराशिता स्त्रीराशिता द्विस्वभावात्मकता दक्षिणदिगभिमुखता रात्रिरूपता वातप्रकृतित्वं शीतवीर्य्यं समराशित्वम्। भूमिरूपता। अर्द्धशब्दः शुभस्वामिकत्वम् वैश्यवर्णः रूक्षत्वम् अल्पसङ्गोऽल्पप्रसवः अक्रूररूपत्वञ्च। तच्च जन्मप्रश्नलग्नफलाद्युपयोगार्थमुक्तम् अस्य स्वामी बुधः। अन्यत्रास्य शौर्यादेयत्वमुक्तम्। "कन्यां गते पूषणि" "अप्राप्ते भास्करे कन्याम्" इति च ज्यो०

कन्याका स्त्री कन्यैव कन् स्वार्थे क। कन्यायां चन्द्र०।

कन्याकाल पु० कन्यात्वोपलक्षितः कालः शा० त०। अविवा-

क्षेपवर्जिते काले विवाहकालस्य उपयमशब्दे उक्तः।

कन्याकुब्ज पु० कन्याः कुब्जाः यत्र । कान्यकुब्जदेशे हेम० "कन्याकुब्जेऽपिवत् सोमभिन्द्रेण सह कौशिकः" भा० व० २७अ०। कन्यानां संघः अण् कान्यं तत् कुब्जं यत्र का न्यकुब्जोऽथवा । यथा च तद्देशे कन्यानां वायुना कुब्जत्वं कृतं यथा वर्णितम् रामा० बा० काण्डे।

"कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् । जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन !। तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः सुलक्षणाः । उद्यानभूमिमागम्य प्रावर्षोव मत्तहृदाः । गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च राघव !। आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः । अथ तासामनुज्येष्ठो रूपेणाप्रतिमा भुवि । उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे । ताः सर्वा गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः । दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् । अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ । मानुषत्वमुज्झतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ । चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः । अक्षयं यौवनं प्राप्य अमर्त्याश्च भविष्यथ । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः । अपहस्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् । अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम !। प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे । कुशनाभसुता देव ! वयञ्चाः सुरसत्तम !। स्थानाच्च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् । मा सूत ! त्वं कालो दुर्मेधः ! पितरं वक्तुमर्हसि । वयमन्य स्वधर्मेण स्वयं वरमुपास्महे । पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमञ्च सः । यस्य नः दास्यति पिता स नो भर्त्ता भविष्यति । तासां तद्वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वगात्राणि वभञ्ज भगवान् प्रभुः । ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्धरणीं भृशम् । प्रविश्य च सुसम्भ्रान्ताः वलज्जाः वायुदोषनाः । ता च ता दयिता भग्नाः कन्याः परमशोभनाः । दृष्ट्वा दीनसुता राजा सर्वान् इदमब्रवीत् । किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः ! को धर्ममवमन्यते । कुब्जाः केन कृताः सर्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषत"।

कन्याकूप पु० तीर्थभेदे । "कन्याकूपे उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः" भा० अनु० २५ अ० ।

कन्याट पु० कन्या अटत्यत्र आधारे घञ् । वासभवने स्त्रियां टाबन्तश्चेव गतिविधानात् अन्यत्र गतिनिषेधाच्च तस्य तथात्वम् ।

कन्यातीर्थ न० कुरुजाङ्गले कुरुक्षेत्रसमीपस्थतीर्थभेदे कुरुक्षेत्रमुपक्रम्य "ततो गच्छेत धर्मज्ञः कन्यातीर्थमनुत्तमम् । कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८३ अ० । वसुदकावेरीसङ्गमनिकटस्थे २तीर्थभेदे च । "ततो गच्छेत कावेरीं दृतामसुरसंगर्दनः । तत्र स्नात्वा नरोराजन् ! गोसहस्रफलं लभेत् । ततस्तीरे वसुदक्ष कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् । ततोपस्पृश्य राजेन्द्र ! सर्वपापैः प्रमुच्यते" ८५ अ० । अमुरोरूपकन्याहृततत्वेन तस्य कन्यातीर्थत्वम् ।

कन्याधन न० कन्याकाले लब्धं धनम् । स्त्रीधनभेदे शुल्कादौ । अनूढायास्तस्याभरणे तादृग्धने भ्रातुरधिकारः "भगिनी शुल्कं सोदर्याणाम्" गौतमोक्तेः ।

कन्यापति पु० ६त० । जामातरि जटाधरः ।

कन्यापाल पु० कन्याप्रधानः पालः । १पालाख्ये वर्णिजातिभेदे लिङ्गा० स्त्रियां ङीप् । उप० स० । २कन्यायाः पालके त्रि० ।

कन्याभर्त्तृ पु० कन्याभिः प्रार्थनीयः भर्त्ता । १कार्त्तिकेये तस्य सौन्दर्य्यातिशयात् सर्वकामिनीभिरभ्यर्थनेन प्रार्थनात् तथात्वम् । "आग्नेयश्चैव स्कान्दश्च" इत्यपक्रम्य "कुमारभर्त्ता विभक्तश्च स्कान्देयो रेवतीसुतः" भा० व० २३१ कार्त्तिकेयनामसु तन्नाम पठितम् । ६त० । २जामातरि पु० ।

कन्याभूय न० कन्या+प्राचुर्य्ये भूयट् । कन्याप्रचुरे अन्तःपुरे

कन्याराम पु० वृक्षभेदे लिङ्गा० ।

कन्यावेदिन् पु० कन्यां दुहितरमाविन्दति आ+विद्-णिनि । जामातरि । "कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् सुरूपान् सुतानपि" या० द्वितीयाश्राद्धस्य प्रयोज्यजामातृलाभरूपं फलमुक्तम् ।

कन्याश्रम न० तीर्थभेदे । "ततः कन्याश्रमं गच्छेत् नियतो ब्रह्मचर्य्यवान् । त्रिरात्रोषोषितो राजन् ! नियतोनियताशनः । लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८३ ।

कन्यासंवेद्य न० तीर्थभेदे । "कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतोनियताशनः । अनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ !। कन्यार्थं यत् प्रयच्छन्ति दानमप्युत भारत !। तदक्षयमिति प्राहुर्ब्रह्मर्षयः संशितव्रताः" भा० व० ८४ ।

कन्याह्रद पु० तीर्थभेदे । "यस्य कन्याह्रदे वासो देवलोकं स गच्छति" भा० अनु० २५ अ० ।

कन्यिका स्त्री कन्यैव कन् अस्यार्थे नोक्तप्रत्ययात् वा ह्रस्वः । कन्यायां शब्दरत्ना० ।

कलुष न० कल-इत् कन्वा दोग्ध्री ओषति उष-क। दुष्ट-पुच्छे चारा०। [काप प्रतिकर्षति न णत्वम् कर्मोल.।

कप चलने (शौत्रः)पर०अक०सेट्। कपति अका(क)षीत् च-

कप चलने भ्वादि०इदित् आत्म०अक०सेट्। कम्पते अक-म्पिष्ट चकम्पे। कम्पा कम्पनम् कम्पितः कम्पमानः कम्पित्वम् कम्पनः कम्पित्वा।"सस्तुहाश्च चकम्पिरे" देवीभा० "चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्रागज्योतिषेश्वरः"रघुः। "महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानाः पयोधरैः" भा०व०४३। णिचि कम्पयति अचिकम्पत्। अस्य फलवत्कर्त्तर्यपि पर० "त्वां कम्पयन्त्योनिपतन्ति पोत्काः"। आर्षे क्वचित् न पर० "अकम्पयत मेदिनीम्" रामा०।

अनु+दयायामनुपचे सक० "प्रकम्पेनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः स्वार्थे णिच् तत्रार्थे "प्रथमा दृष्टिर्विवानुकम्पयते" कुमा०। कर्म्मणि अनुकम्प्यते "अनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन भवान्।

आ+ईषच्चलने। "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघुः। सम्यक्कम्पने च "यत् विज्ञानवतामेको धनवानाकम्पते" छा०उप०। [१४,२,२,७।

उद्+ऊर्द्धसञ्चलने। "ऊर्त्वोद्धूतकम्पयति" शत०ब्रा०

प्रति+प्रतिरूपकरणे यथा स्वस्य कल्पनं तत्तुल्यान्यस्य कल्पनं प्रतिरूपकल्पनम्। "मतेन भूमिं प्रतिकल्पयंस्तदा" भा० वि० २०। [कृषि" गीता।

वि+विशेषेण चलने। "स्वधर्मादपि चालेभ्यो न विकम्पितुम-लम्+सम्यक् चलने। "यस्य ज्ञातस्तनिर्घोषात् सकलम्पन्त धातवः"भा० विरा० १८अ०।

कप पु० कानि जलानि पाति पा-रक्षणे-क। १मत्स्ये जलपतित्वात् तस्य तथात्वम् पा-पाने क। २जलपायिनि त्रि०। ३असुरविशेषेषु तेषां धर्म्मविशेषप्रतिपादनं ब्राह्मणवेषधारकथा च यथा।

"देवाऊचुः महाप्रज्ञातिविज्ञानमनसाकं लोकपूजित!। यज्ञेन चरता भूमिः कर्षता त्रिदिवं प्रभो!। ब्रह्मोवाच। मच्छ्रद्धं चरथं विप्रानाहूय सेन्द्रादिदेवकैः। प्रसाद्य तानृषीं लोकावबाधध्वं यथा पुरा। ते ययुः चरथं विप्रानूचुस्ते कान् जयामहे। इत्युक्ताश्च द्विजान् ब्राह्मर्ज्जयतेह कपानिति। भूगतान् हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन् द्विजान्। ततः सर्व्वं समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम्। तच्छ्रुत्वा प्रेषितादूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः। (धनो तत्सका दूतः) भूमतान् ब्राह्मणानाह धनी कपवधो यथा। अवद्भिः सहयाः सर्व्वे कपाः क्षिप्रमिह वर्त्तते। सर्व्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्व्वे च क्रतुयाजिनः। सर्व्वे सत्यव्रताश्चैव सर्व्वे तुल्या महर्षिभिः। श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियञ्च ते। दृष्ट्वा दत्त्वा गच्छन्ति हयाः कांसं न भुञ्जते। दीप्तमग्निं जुह्वते च गुरूणां वचनेस्थिताः। सर्व्वे च नियतात्मानोब्रह्मानं संविभागिनः। उमेत्य धनकैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम्। स्वर्गतिश्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्म्मिणः। अभुक्त वत्सु नाश्नन्ति गर्भिणीद्विजकादिषु। रमन्ते न च दीव्यन्ति दिवा चैव न शेरते। एतैर्व्रतैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान् कथं कपान्। विजेष्यथ? निवर्त्तध्वं निहतानां शुभं हि वः। ब्राह्मणा ऊचुः। कपान् वयं विजेष्यामोवेदास्ते वयं स्मृताः। तस्माद्वध्याः कपाश्चाकं धनिन्! वाक्यं यथागतम्। धनी गत्वा कपानाह न वोविप्राः प्रियङ्कराः। मत्वीत्वा ऽब्राह्मणतोविप्रान् कपाः सर्व्वे समाद्रुवन् सहदत्त्वासुधानु दृष्ट्वा कपान् सर्व्वे द्विजातयः। व्यसृजन् व्यथितामग्नीन् कपानां प्राणनाशनान्। ब्रह्मसृष्टाहव्यभुजः कपान् कृत्वा धनातनाः। गमयाव यथाऽन्यानि व्यवर्त्तन्त मराधिप!। कृत्वा वै दानवान् देवाः सर्व्वे संभूय संयुगे। तेनाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान् कपान्। अथागस्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो। यथा हता महाभागैर्जेजया ब्राह्मणैः कपाः। नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीता सर्व्वे दिवौकसः। प्रयतंस्तुष्टिजांश्चापि ब्राह्मणांश्च यशस्विनः। तेषां तेजस्वया वीर्य्यं देवानां वर्द्धते ततः। अवाप्तुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम्"। भा० अनु० १५७अ०।

कपट स्त्री कप-अटन्, कं ब्रह्माणमपि पटति आच्छादयति पट-अच् ह्रस्व० वा अर्द्धर्चादि। यथाश्रुतवस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे हृदयस्थभावनिगूहनरूपे च छले अमरः।"मयि सकपटं किञ्चित् कापि प्रणीतविलोचने"मा०८०।"नरेन्द्रसिंह! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि"भा०आ०७४। कपटस्य भावः ष्यञ्। कापट्य न० तत्र कपटता स्त्री त्व कपटत्व न० कपटभावे। कापट्यञ्च अन्यथास्थितवस्तुनोऽन्यथाप्रकाशनरूपव्यापारभेदः प्रच्छन्नभावस्य प्रच्छादनञ्च। कपटमस्त्यस्य ठन्। कपटिक कपटयुक्ते शब्दर०। इनि कपटिन् कपटयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष्। खाप (चिड़ा) नामगन्धद्रव्ये राजनि०। कप-अटन्। गौरा०ङीष् कपटी। परिखाखभेदे (एक खाँड़) शब्दर०।

कपटधारिन् त्रि० कपटं धारयति धृ-णिनि। कपटयुक्ते शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

कपटपटु त्रि०कपटे पटुः ७त०। १छद्मव्यवहारदक्षे २ऐन्द्रजालिकप्रभेदौ च। "छलयन् प्रजास्वमन्दतेन कपटपटुरैन्द्रजालिकः" माघः

कपटेश्वरी स्त्री कमिव शुभ्रः पटस्तत्तुल्यं फलमीष्टे ईश्वरङीष्। श्वेतकण्टकारीवृक्षे राजनि०। तस्याः श्वेतफलस्य जलबुद्बुदपटाकारत्वात् तथात्वम्।

कपन पु० कप(सौ०)-ल्यु। कम्पने घृणादौ क्षमौ "कपनाः कम्पनाः क्षमयो भवन्ति" निरु० ६,४, "वृक्षं कपनेव वेधसः" कट० ५,५४,६, कपनाः कम्पनाः क्षमयः वृक्षं घृणादयः" भा०। "सैष दाशरथेरामः" इत्यादिवत् पाद पूरणार्थः कपनेवेत्यत्र सन्धिः।

कपर्द पु० पर्व्व पूरणे क्विप् रात् वलोपे परपूर्त्तिः कस्य गङ्गाजलस्य परा पूर्त्त्या दायति शुध्यति क+पर+दै-क। १हरजटायाम्। केन सुखेन परा पूर्त्त्या दीयते दा-घञर्थे क। २वराटके अल्पार्थे कन् अत्रार्थे पुंस्त्वं०। स्त्रीत्वे टाप् अत इत्वम्। कपर्दिकाप्यत्र! दर्पदकभेदाश्च राजनि० दर्शिता यथा। १सुवर्णवर्णा सिंही २धूम्रवर्णा व्याघ्री, ३पीतपृष्ठा सितोदरा श्वानी, ४श्वेतवर्णा हंसी ५नातिदीर्घिका सिद्धा"। कपर्दश्च उपरत्नभेदः भावप्र० उक्तः तद्वाक्यञ्च कनकरत्नशब्दे दर्शितम्। तस्य गुणाश्च ततोक्ता यथा "कपर्दो दाहपित्तास्रशोषहृद् शीतलः सरः"। राजनि० तु "कपर्दः कटुतिक्तोष्णः कर्णशूलव्रणापहः। गुल्मशूलनेत्रदोषनाशनः परिकीर्त्तितः"। "पञ्चाङ्कान् सौवर्णान् कपर्दान्" यजु०। "यद्यहमिमं सक्तुधरावं विक्रीय दश कपर्दकान् प्राप्नोमि" हितो०

कपर्दिन् पु० कपर्दः अस्त्यस्य इनि। १महादेवे। "इमारुद्राय तवसे कपर्दिने" यजु० १६,४७, २जटायुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। "मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी। हरानुकारिणी पातु लीलया पार्व्वती जगत्" सा०द०

कपर्दीश पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे। "कालेश्वरकपर्दीशौ चरणावतिनिर्म्मलौ" काशीख० २३अ०।

कपाट अस्त्री० कं वातं पाटयति तद्गतिं रुणद्धि पट-णिच्-अण्। द्वारावरणेन वातरोधके खनामख्याते काष्ठमयेद्रव्ये। "मोक्षद्वारकपाटपाटनकरी माताच्युतेश्वरी" अच्युतस्तोत्रम्। अर्द्धर्चादि त्वमरः। अनन्तत्वात् स्त्रियां ङीप्। कपाटीत्यप्यर्थे। "कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः-" माघः कपाटवक्षाः परिणद्धकुन्धरः" रघुः। "कपाटयुक्तमघातं सभं भूयाश्च भारत!" भा० आ० १४७अ०। "कपाटयन्त्रदुर्द्धर्षा बभूवुः सङ्घशोपलाः" भा० व० २८३ अ०। अल्पार्थे कन्। कपाटिका खल्वकपाटे (खिड़कीर कवाट) कपाटिका+स्वार्थे गर्करा०कण्। कापाटिक तत्रार्थे न०स्वार्थिकण्वया: प्रकृतलिङ्गान्यतिवर्त्तने इत्युक्तेः लिङ्गातिक्रमः

कपा(वा)टघ्न त्रि० कपा(वा)टं हन्ति यङ्लुकि हन-टक्। कपाटघातशक्तियुक्ते चौरभेदे। (ढाकाइत)।

कपाटसन्धि पु० कपाटं बन्धीयतेऽत्र सम्+धा आधारे कि। द्वारकाष्ठेन कपाटयोजनसन्धिभेदे।

कपाटसन्धिक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धरूपकर्णरोगभेदे तत्र हि "एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा त्रयान्। दोषतो वाभिघाताद्वा बन्धानं तस्य मे शृणु। तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धनाश्रयाः" इत्युद्दिश्य "नेमिसन्धान इत्युपक्रम्य "कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः" इत्यादिना विभज्य। "अभ्यन्तरदीर्घकपालिरितरालपालिः कपाटसन्धिक" इति लक्षितः। उत्पलभेद्यकशब्दे ११२२ पृ० विवृतिः।

कपाल अस्त्री० कं जलं शिरो वा पालयति पाल-क्विप् कप-सौ० आलच् वा। १घटादेरवयवे "कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुणस्य वः" भाषा०। २समूहे च मेदि०। ४शिरोऽस्थ्नि (माथारखुलि) नरशिरः कपालं शुचिप्राण्यङ्गत्वाच्छुभ्रदित्यनुमानात्प्रामाण्यमिति मधुरानाथः "कपालनेत्रान्तरलम्बमार्गैः" कुमा०। "कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्" "कपालमेवामलशेखरश्रीः" कुमा०। ५यत्यादेर्भिक्षापात्रे "कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता। समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" मनुः। "नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः" मनुः "कपालपाणिः पृथिवीमटतां घोरमंहतः" रामा०। ६अस्थ्यादीनामवयवे च। "द्राक् पर्य्यागकपालसंपुटमिलत्पट्टब्रह्मरन्ध्रभाण्डोदरेत्यादि" वीरच० "कुक्कुटाण्डकपालानि शुभ्रनीलसुकुलानि च"। "कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं बलम्" सुश्रु०। ७भर्ज्जनपात्रभेदे (खोला)। "कपालन्यस्ताम् संस्कृत्य कारयित्वा" सुश्रु०। ८यज्ञियपुरोडाशादिसंस्कारार्थे मृन्मयपात्रभेदे। "अष्टनः कपालाज्जुहोति" या०। अष्टाकपालः पुरोडाशः एवमेकादशकपाल इत्यादि। "कपालानि वोपदधाति पुरोडाशं वाधिश्रयतीति" तैत्ति० १,६,६,२। "अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तराय त्वष्टाकपाल, इन्द्राय त्वष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो, मित्रावरुणाभ्यां

रुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां पयसा दृढस्नतये, पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या आष्टाकपालः" यजु० २९,६० । कुष्ठरोगभेदे न० ह्रस्वे च० तल्लक्षणम् यथा । "कृष्णारुणरक्तपालाभः यदुत्सन्नं परुषं तनु । कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" माधवनि० । सुश्रुते महाकुष्ठान्तरुणोदुम्बरर्ष्यजिह्वकपाल काकलकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति विभज्य कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानीति लक्षितम् ।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य स्रुवसमूहस्य नालिकेव निःसरणहेतुत्वात् । स्रुवसंघनिःसारणहेतौ तक्रौ (टोकी) त्रिका० ।

कपालभृत् पु० कपाल ब्रह्मणः शिरोस्थिमयं पात्रं बिभर्त्ति भृ–क्विप् । १शिवे महादेवे अमरः । तस्य यथा ब्रह्मशिरःकपालभक्षत्ता तथा कपालमोचनशब्दे वक्ष्यते २कपालधारके भिक्षुके च त्रि० । कपालधारकाद्योऽप्यत्र ।

कपालमालिन् पु० कपालानां माला विद्यतेऽस्य इनि । १शिवे कपालमोचनशब्दे विवृतिः "कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च" भा० आश्व० ८अ० २दुर्गायां स्त्री ङीप् ।

कपालमोचन न० कपालं मुच्यतेऽत्र मुच–आधारे ल्युट् । काशीस्थे तीर्थभेदे । आमूलं तत्कथा काशीख० ३१अ० यथा "पुरा पितामहं विप्र ! मेरुशृङ्गे महर्षयः । प्रोचुः प्रणम्य लोकेशं किमेकं तत्त्वमव्ययम् । स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः । अविज्ञाय परं भावमात्मानं प्राह वर्द्धिष्णुम् । जगद्योनिरहं धाता स्वयम्भूरेक ईश्वरः । अनादिमदहं ब्रह्म मामनर्च्छ न मुच्यते । प्रवर्त्तको हि जगतामहमेव निवर्त्तकः । नान्यो मदधिकः सत्यं कश्चित् क्वापि सुरोत्तमः । तस्यैवं ब्रुवतोधातुः क्रतुर्नारायणांशजः । प्रोवाच महसन्वाक्यं रोषताम्रविलोचनः । अविज्ञाय परन्तत्त्वं किमेतत् प्रतिपाद्यते । अज्ञानं योगयुक्तस्य नचैतदुपपद्यते । अहं कर्त्ता हि लोकानां यज्ञो नारायणः परः । न मामनादृत्य विधे ! जीवनं जगतामज ! । अहमेव परं ज्योतिरहमेव परागतिः । मत्प्रेषितेन भवता सृष्टिरेषा विधीयते । एवं विप्रकृतौ मोहात् परस्परजयैषिणौ । पप्रच्छतुः प्रमाणज्ञानाम्नायांश्चतुरोऽपि तौ । विधिरूचतुः । वेदाः प्रमाणं सर्व्वत्र प्रतिष्ठां परमाश्रिताः । यूयमेव न वेत्थेहः किञ्चित्त्वं प्रतितिष्ठत । श्रुतयऊचुः । यदि मान्यावयन्त्वौ । सृष्टस्थितिकरौ ! विभू ! । तदा प्रमाणं वक्ष्यामोभवत्सन्देहभेदकम् । इत्युक्तमिदमाकर्ण्य प्रोचतुस्तौ श्रुतीः प्रति । युष्मदुक्तं प्रमाणं नौ तत्त्वं तत्सम्यगुच्यताम् । ऋग्वाच । यदन्तःस्थानि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्त्तते । यदाहुस्तत् परं तत्त्वं स रुद्रस्त्वेक एव हि । यजुरुवाच । योयत्नैरस्थिरैरीड्यो यो योगेन समीड्यते । चेत् प्रमाणं वयं वां हि स एकः सर्वदृक् शिवः । सामोवाच । येनेदं भाव्यते विश्वं योगिभिर्यो विचिन्त्यते । यद्भासा भासते विश्वं स एकस्त्र्यम्बकः परः । अथर्वोवाच । यं प्रपश्यन्ति सर्व्वेशं भक्त्यानुग्राहिणोजनाः । तमाहुरेकं कैवल्यं महदुःखतस्करम् । श्रुतीरितं निशम्येत्थं तावतीव विमोहितौ । स्मित्वाहतुः क्रतुविधी महामर्षयुतौ सुते ! । कथं प्रभवनाथोऽसौ रममाणो निरन्तरम् । दिगम्बरः पिटवने शिवया धूलिधूसरः । विटङ्कवेषो जटिलो दृषगोव्यालभूषणः । परं ब्रह्मत्वमापन्नःक्व तत्सङ्गविवर्जितम् । तदुदीरितमाकर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः । अमूर्त्तोमूर्त्तिमान् सूत्वा हसमान उवाच तौ । प्रणव उवाच । नह्येष भगवान् प्रकृत्या आत्मनो व्यतिरिक्तया । कदाचिद्रज्यते रुद्रो लीलारूपधरोहरः । असौ हि भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः । आनन्दरूपा तस्यैषा शक्तिर्नोगन्तका शिवा । इत्येवमुक्तोऽपि तदामस्तमूर्त्तेरजस्य हि । मात्तानमगमच्चाशं श्रीकण्ठस्यैव मायया । प्रादुरासीत्ततोज्योतिरुभयोरन्तरे महत् । पूरयन्निजया भासा द्यावाभूम्योर्यदन्तरम् । ज्योतिर्मण्डलमध्यस्योदश्येपुरुषाकृतिः । प्रजज्वालाथ कोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः । आवयोरन्तरं कोऽसौ बिभृयात् पुरुषाकृतिम् । विधिः संभावयेद्यावत्तावत् सहि विलोकितः । स्रष्टा क्रोधेन च महान् पुरुषो नीललोहितः । त्रिशूलधारिभालाक्षो नागोड्डपविभूषणः । स्थिरगम्भीरमेघाभं प्राह जाने त्वां चन्द्रशेखरम् । भालस्थलान्मम पुरा रुद्रः प्रादुरभूद्वान् । रोदनाद्रुद्रनामासि योजितोऽसि मया पुरा । मामेव शरणं याहि पुत्र ! रक्षां करोमि ते । अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा गर्ववतीं गिरम् । स कोपतःसमुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृतिम् । प्राह पङ्कजजन्माऽसौ शास्यस्ते कालभैरव ! । कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । विश्वं भर्त्तुं समर्थोऽसि भरणाद्भैरवः स्मृतः । त्यक्तोगेष्यति कालोऽपि

ततस्त्वं कालभैरवः। आमर्दयिष्यति भवान् दृष्टो दुष्टात्मनोयतः। आमर्दक इति ख्यातिं ततः सर्वत्र यास्यति। यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्यति तत्क्षणात्। पापभक्षण इत्येतत्तव नाम भविष्यति। या मे मुक्तिपुरी काशी सर्वेभ्योऽपि गरीयसी। आधिपत्यञ्च तस्यास्ते काल-राज! सदैव हि। तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि। शुभाशुभं न तत् कर्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति। एतान् वरान् प्रदत्त्वाथ ततश्चक्रात् कालभैरवः। वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरोविधेः। यदङ्गमपराभोति कार्य्यन्तस्यैव शासनम्। अतो वेन हता तिस्रो तच्छिन्नं पञ्चमं शिरः। यत्तन्मूर्द्धिधरो विष्णुर्ननर्त्त च मुहुर्मुहुः। भीतो छिन्नाग्रभोऽपि जजाप शतरुद्रियम्। आश्वास्य तौ महादेवः प्रीतः प्रणतवत्सलः। प्राह स्वमूर्त्तिमपरां भैरवं तं जगद्धितम्। काश्योऽभैरवोभवता तथा यत्नस्तिरस्क्रियम्। कथञ्चं वैष्णवाग्नि भीतस्तोषित! धारय। ब्रह्महत्यापनोदाय दृतिं लोकाय दर्शयन्। चर त्वं व्रततं भिक्षां कपालव्रतमाश्रितः। इत्युक्त्वान्तर्हितो देवः प्रीत प्रणतवत्सलः। उत्पाद्य कस्यानेकान्तु ब्रह्महत्येति विश्रुताम्। रक्ताम्बरधरां रक्तां रक्तकमनुलेपनाम्। दंष्ट्याकरालवदनां सततक्षिप्तातिभीषणाम्। अन्त्रीचैकपादाद्यां पिबन्तीं रुधिरं बहु। कर्त्तृकर्पर हस्ताढ्यां स्फुट पिङ्गोग्रतारकाम्। जनयन्तीं महोद्वेगं भैरवस्यापि भीषणाम्। यावद्वाराणसीन्दिव्यां पुरी मेव गमिष्यति। तावत्त्वं भीषणे। कालमनुगच्छोग्रकर्पिणि!। सर्वत्र ते प्रवेशोऽस्ति मुक्त्वा नारायणीं पुरीम्। निर्गत्य तामिति शिवोऽन्तर्धानं गतस्ततः। तत्साङ्गिरसोऽपि कालोभूत् कालकालजः। स देवदेववाक्यं न विभत् कापालिकं व्रतम्। कपालमाधिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयम्। नात्मानञ्चापि तं देवं ब्रह्महत्यातिदारुणा। बलवोऽपि वैकुण्ठे महेन्द्रादिपुरीष्वपि। त्रिजगत्पतयो रुद्रोऽपि त्रस्तोसि जगतीश्वरम्। प्रतितीर्थं भ्रमन्नापि विष्णो ब्रह्महत्यया। जनैर्नैवानुमानेन महिमा स्वगम्यताम्। ब्रह्महत्यापनोदिन्या: काश्या: कस्य वल्लभ!। सन्ति तीर्थान्यनेकानि बहून्यायतनानि च। अधिलोकेषु सर्वेषु काश्या: कलामर्हन्ति षोड़शीम्। तावद्गर्जन्ति पापानि ब्रह्महत्यादिकान्यलम्। यावन्नाश्नं न हरन्ति काश्या: पापापहारिणे:। प्रणतैः सेव्यमानोऽपि त्रिलोकीं विचरन् हरः। कापालिको बली देवो नारायण निकेतनम्। ययायान्तं महाकालं त्रिनेत्रं धृतकुण्डलम्। महादेवांगसंभूतं भैरवं भीषणाकृतिम्। पपात दण्डवद्भूमौ दृष्ट्वा तं गरुड़ध्वजः। देवाश्च मुनयश्चापि देवनार्य्यः समन्ततः। निषेदुः प्रणिपत्यैनं प्रणतः कमलापतिः। शिरस्यञ्जलिमाधोय स्तुत्वा बहुविधैः स्तवैः। क्षीरोदमथनोद्भूतां प्राह पद्मालयां हरिः। प्रिये! पद्मालये! धन्योऽसि शुभगेऽनघे!। धन्योऽहं देवि! सुश्रोणि! यत् पश्यामोजगत्पतिम्। अयं धाता विधाता च लोकानां प्रभुरीश्वरः। अनादिश्चरणं दान्तः परः पुरुषविग्रहः। सर्वज्ञः सर्वलोकेशः सर्वभूतैकनायकः। सर्व्वभूतान्तरात्मायं सर्व्वगः सर्व्वदः सदा। यं विनिद्रा-विनिःश्वासा: शान्ता ध्यानपरायणाः। धिया पश्यन्ति हृदये सोऽयमद्य निरीक्ष्यताम्। यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा योगिनोजितमानसाः। अरूपोरूपवान् भूत्वा सोऽयमायाति सर्व्वगः। अहोविचित्रं देवस्य चेष्टितं परमेष्ठिनः। यस्याख्यां श्रुवतोनित्यं न देहः सोपि देहभृत्। यं ब्रह्मा न पुनर्जन्म लभ्यते मानवैर्भुवि। सोऽयमायाति जगवान् लक्ष्मीशः शशिभूषणः। पुष्करीकदलायामे धन्ये मेऽद्य विलोचने। यद्योरन्तर्धितां भीतो लोकारूपधरोहरः। धिक्धिक् पदन्तु देवानां परं ब्रह्म च यद्धरम्। लभ्यते यच्च निर्व्वाणं सर्व्वदुःखान्तकृच्छिवः। देवत्वादशुभं किञ्चिद्देवि! लोके न विद्यते। ब्रह्मापि सर्व्वदेवेशं यन्मुक्तिं न लभामहे। एवमुक्त्वा हृषीकेशः संग्रहीतनरूपधृक्। प्रणिपत्य महादेवमिदमाह हयध्वजम्। किमिदं देवदेवेन सर्व्वज्ञेन त्वया विभो!। क्रियते जगतां धात्रा सर्व्वापराधकारणम्!। क्रीड़ेयन्तव देवेश! त्रिलोचन! महाद्युते! किंकारणं विरूपाक्ष! चेष्टितं ते खरार्द्दन!। किमर्थं भ्रमसे मत्तो! भिक्षाशूरसि शंकर!। संशयोमे महज्ञाय! ततस्तं लोकशंकरः। एवमुक्तस्ततः शम्भुर्विष्णुमेवतदुदारधीः। ब्रह्मशस्तु शिरश्छेदमकृत्यमनसेव हि। तदाप्रभृत्यहं विष्णो! चराम्येतद्व्रतं शुभम्। एवमुक्तो महेशेन पुष्करीकविलोचनः। स्थित्वा किञ्चिन्मनश्चिरात् पुनरेवं व्यजिज्ञपत्। यदीच्छसि तदा क्रीड़ सर्व्वाधिपत्यनायक!। मायया मां महादेव! न कदाचित्प्रमर्द्दसि। नाभीकमलकोषात्त, कोटिसूर्यसमप्रभम्। कल्पे कल्पे सृजामीश त्वन्नियोगबलाद्विभो!। त्यज मायामिमां देव। दुस्तरामजितात्मभिः। यदादयो महादेव! मायया तव मोहिताः। यथायथावतरन्ति तथा देहान्तरे शिवापते!।

संहारकाले संप्राप्ते सदेवानखिलान् सुरान्। लोकान् व-
स्त्रीश्रमवतो हरिष्यसि यदा हर!। तदा क्व ते महादेव!
पापं ब्रह्मवधादिकम्। पारतन्त्र्यं न ते धर्म्यो! खैरं
त्वोक्तोभवान्। व्यतीतब्रह्मणामस्थां स्रक् करस्थे ते
ऽवभासते। यदा तदा क्वानुगता त्वां हत्या ब्रह्मणोऽनघ।
कृत्वापि सुमहत् पापं त्वां यः स्मरति भावतः। आधारं
जगतामीश! तस्य पापं विलीयते। यथा तमोन तिष्ठेत
सन्निधावंशुमालिनः। तथा च तव भक्तस्य पापं न-
श्यति तत्क्षणम्। यस्त्रिनयति पुण्यात्मा तव पादाम्बुज-
द्वयम्। ब्रह्महत्याभवमपि पापन्तस्य व्रजेत् क्षयम्।
तव नामानुरक्ता वाग्यस्य पुंसोजगत्पते!। अप्यद्विकुटत्व
लितं नैवस्खलनुधावति। रजसा तमसा विरहितंकनु पापं
परितापदायकम्। क्व च ते शिवनाम मङ्गलं जन-
जीवातु जगद्रुजापहम्। यदि जातु चिदन्यक्रद्विषस्तव
नामोच्चटाद्विनिःसृतम्। शिव! शङ्कर! चन्द्रशेखरेत्य
खलस्यापि न संसृतिः पुनः। परमात्मन्! परं धाम
स्वेच्छाविष्टतविग्रह!। कृतघ्नं तवेदं क्व पराधीनता
शिवे। अद्य धन्योऽस्मि देवेश! यत्र पश्यन्ति योगिनः।
पश्यामि त्वां जगन्मूलमव्ययं परमेश्वरम्। अद्य मे
परमोल्लासस्त्वद्य मे मङ्गलं परम्। त्वद्दृश्यस्यतत्प्रस्य
दृश्यं स्वर्गापवर्गकम्। इत्थं वदति गोविन्दे विमला
पद्मया तया। मनोरथवती नाम भिक्षा पात्रे समर्पिता।
भिक्षाटनाय देवोऽपि निरगात् परया मुदा। इहानुया-
विनीतान्तु समासृत्य जगार्हनः। संप्राप्य ब्रह्महत्यां
विभुश्चेति त्रिशूलिनम्। ब्रह्महत्योवाच। कृतापि
शिवेऽहं संसेव्याद्य एवध्वजम्। आत्मानं पावयि-
ष्यामि क पुनर्भवदर्शनम्। सा तत्याज न तत्पार्श्वं व्या-
कृतापि मुरारिणा। तमूचेऽथ हरिं भक्तः क्रोडस्थो
वचनं शुभम्। त्वद्वाक्यामृतपानेन तृप्तोऽस्मि वज्र-
माणद!। वरं वृणीष्व गोविन्द! वरदोऽस्मि तवानघ!
न याचन्ति तथा भक्तैर्भिक्षवोऽतिसंकृतैः। यथा मान
सुधापानैर्नतु भिक्षाटनक्षमैः। विष्णुरुवाच। एष
एव वरः श्लाघ्यो यदहन्देवताधिपम्। पश्यामि त्वां देव
देवं मनोरथपथातिगम्। अनभ्येयं सुधाहृद्भि-
र्मायासो महोत्सवः। अयत्नो निधिलाभोयं यीक्षणं
हरते शताम्। अवियोगस्तु मे देव। त्वदङ्घ्रियुगलेन वै।
एष एव वरः श्लाघ्यो! नान्यं कञ्चिद्वरं वृणे। श्रीभैरवउवा-
च। एवं भवतु ते देव! यत्त्वयोक्तं महामते!। सर्वेषा-
मेव देवानां वरदस्त्वं भविष्यसि। अनुगृह्णाति दैवारिं से-
न्द्रादिभुवने चरन्। भेजे विमुक्तिजननीं नास्त्रा वारा-
णसीं पुरीम्। यत्र स्थितानां जन्तूनां कलां नार्हन्ति
षोडशीम्। अपि ब्राह्माणि देवानां पदानि विपदाम्प-
दम्। वरं वाराणसीवासो जटामण्डोदिगम्बरः।
नान्यत्र क्रतुसम्भवसुधामण्डेश्वरः। वरं वाराणसी
भिक्षा न लक्षाधिपतान्यतः। लक्षाधीर्योविगेहं तद्-
भिक्षार्थी न गर्भभाक्। भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्योदत्ताऽमल-
कसम्मिता। सुमेरुणापि तुलिता वाराणस्यां गुरुर्भवेत्।
वर्षायुतं हि योदद्यात् काश्यां सीदत्कुटुम्बिने। या-
वन्त्यन्नानि तावन्ति युगानि स दिवीड्यते। वाराणस्यां
वृषभोऽयं योदद्याद्विरूपाक्षिने। स कदाचित् क्षुधा नो
दुःखं भुङ्क्ते नरर्षभ!। वाराणस्यां निवसतां यत्पुण्य
मुपजायते। तदेव संवासयितुः फलं त्वविकलं भवेत्। ब्रह्म-
हत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्तनात्। त्यजन्ति
पापिनां काशी सा केनेहोपमीयते। क्षेत्रे प्रविष्टमात्रेऽथ
भैरवे भीषणाकृतौ। हाहेत्युक्त्वा ब्रह्महत्या पातालतल
माविशत्। कपालं ब्रह्मणोरुद्रः सर्वेषामेव पश्यताम्।
हस्तात्पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा। विधेः कपालं
नामुञ्चत् करमत्यन्तदुस्त्यजम्। हरस्य भ्रमतः क्वापि
तत् काश्यां क्षणतोऽपतत्। स्खलितो ब्रह्मणोहत्या नापैति
स्म यया क्वचित्। सा काश्यां क्षणतोनष्टा कथं काशी
न दुर्लभा। वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिम-
मुच्चन्। यावज्जीवं त्रिसन्ध्यन्तु जन्तुर्जातु न जायते।
अविमुक्तं महाक्षेत्रं स्मरन् प्राणांस्तु यस्त्यजेत्।
दूरदेशान्तरस्थोऽपि सोऽपि जातु न जायते। आनन्दकाननं
यस्य विश्वेशं स्मरते सदा। तत्क्षेत्रनामस्मरणात्स स-
मूलोऽभिजायते। वसेद्यावत्स वै विश्वं नरोनियतमानसः।
एवमादिमपि संसार कृत्वा तत्राद्विमुच्यते। महाप्रस्था-
नमासाद्य यदि दैवाद्विपद्यते। पुनः प्रस्थानमयनं
न क्वापि लभते पुमान्। कपालमोचनं काश्यां ये स्मरि-
ष्यन्ति मानवाः। तेषां विनङ्क्ष्यति क्षिप्रमिहान्यत्रापि पा-
तकम्। आगत्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः।
तर्पयित्वा पितॄन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्यया"।
भैरवमहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालमोचनादिव्यपदेशः।
"कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम्। तत्र स्नात्वा
नरव्याघ्र! सर्वपापैः प्रमुच्यते" भा०व०८१ अध्याये।

कपालशिरस् पु० कपालं शिरसि यस्य। महादेवे "कपाल-

स्तत्र बहवोविच्छिन्न शरटां शतम्। तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह"।

कपालस्फोट पु० ६त०। शिरःस्फोटने (माथाखोड़ा)

कपालाधिकरण न० जैमिनिसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चाधिकरणं ४,१, पादे यथा

"अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्तादर्थो हि विधीयते" जै० सू०। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति" इति तथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इति तत्र संदेहः किम् ? उभयं कपालानि प्रयोजयति ? पुरोडाशश्रपणं तुषोपवापश्च उत श्रपणं प्रयोजकं न तुषोपवापः ? इति किं प्राप्तम् ? विनिगमनायां हेतोः अभावात् उभयम् इति प्राप्तेऽभिधीयते अर्थाभिधानम् प्रयोजनसम्बन्धमभिधानं यस्य यथा पुरोडाशकपालम् इति पुरोडाशार्थकपालं पुरोडाशकपालम् कथम् एतदवगम्यते ? पुरोडाशं तावत् तस्मिन् काले नास्ति येन वर्त्तमानः सम्बन्धः कपालेन स्यात् तेनैव हेतुना न भूतः सएव, कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सम्बन्धः भविष्यता सम्बन्धस्य तन्निमित्तस्य भवति तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं तेन तुषा उपवप्तव्याः इति कपालं स्यात् न चेत् न, तेन तुषा उपवप्तव्याभवन्ति तस्मात् न तुषोपवापः कपालानाम् प्रयोजकः प्रयोजकं तु श्रपणम्" एवञ्च सति चरौ पुरोडाशाभावे यदा तुषानुपवप्तुम् कपालमुपादीयते न तत्पुरोडाशम्" भा०।

कपालि पु० कं ब्रह्मशिरः पालयति व्रतकाले पाल-इन्। महादेवे त्रि० "कपालिं त्रिपुरान्तकम्" भा० स० ४५ अ०।

कपालिका स्त्री कपाल+अल्पार्थे कन् अत इत्त्वम्। १भग्नमृण्मयखण्डे (खापरा)। कपालिकैव शर्करा० स्वार्थेऽण्। कापालिक तत्रार्थे न० स्वार्थिकत्वेऽपि क्वचित् लिङ्गातिक्रमनियमात्। नाधितिष्ठेत्पुरं जातु केशभस्मकपालिकाः" भा० अनु० १०४ अ०।

"अधितिष्ठेच्च केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः"। "अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः" मनुः। "क्षुण्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुड्यानि" सुश्रुतः "सुश्रुतोक्ते २दन्तरोगभेदे च च "दन्तगतास्तु दालनः क्रमिदन्तको दन्तहर्षोभञ्जनकः शर्करा कपालिका श्यावदन्तकोऽनुमोक्षयेति" विभक्ष्य "दलन्ति दन्तवल्कानि यदाशर्करया सह। सेया कपालिका सैव दन्तानां विनाशिनी" सुश्रुते लक्षितः ३कपालावयवे "कपालिकाभ्यां कपालं कपालाभ्यां च घटआरभ्यते" न्यायकन्दली।

कपालिन् पु० कपालमस्त्यस्य इनि। १महादेवे २कपालयुक्ते त्रि० "कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्" कुमा० स्त्रियां ङीप् सा च ३दुर्गायाम्" हेम०। शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षायी कर्म वेदयन्। ब्रह्महा द्वादशवर्षाणि क्षिप्तभक्षुर्युद्धिमाप्नुयात्" याज्ञ० "तन्मालभ्यमस्थन्यकपाल्यवसत् पिशाचैः" भाग० ४,४,१७। ४जातिभेदे पुंस्त्री घराचरः। जातिशब्दे तल्जातिविवृतिः। स्त्रियां ङीप् "नटी कपालिनो वेश्या कुलटा नाधितात्मना" तन्त्रे कुलनारीकीर्त्तने। कपालमस्त्यस्य भोजनपात्रत्वेन ठन् कापालिक। कपालाधारेभोजिनि जातिभेदे च। तस्येदमण्। कापालिक तत्सम्बन्धिनि त्रि० कपालभोजनशब्दे उदा०। "कापालिकान्नभोक्तॄणां तत्सङ्गीनामिनां तथा। स्नानात् शुद्ध्यादृतुदृष्टिमशनादेर्न्यवहरयम्" प्रा० वि० आपस्त०।

कपि पु० कपि-इन् नलोपश्च। १वानरे अमरः। "मत्तश्चित्ते दर्पं हन्तामि कपीन्द्रः" भट्टिः। "कपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रानना" उद्भटः। "विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः। प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजस्नात्वा यतं चरेत्" मनुः "रामायणमिव कपिजनाकुलम्" काद०। २श्लिष्टके (शिसारव)। यज्ञदृश्यभेदे तस्य कपिजातित्वात्" भाव० प० कपिलानतीक्ष्णे च तथात्वम्। ३नारायणे च। मेदि०। "कपिलः कपिरव्ययः" विष्णुस०। कं जलं पिबतीति कपिर्वराहो वा "कपिर्वराहः इति वचनात्" भा०। कादुदकात् भूमिं पाति उद्धरति पाक। ४वराहे। ५धात्रिकायां (आमला) शब्दच्चा०। ६करञ्जभेदे शब्दच्च०। कपिकीलवर्णत्वात् ७रक्तचन्दने। तद्वर्णे ८पिङ्गले च पु०। तद्वर्णवति त्रि०। कपेः प्राग्वाक्यगत्वम् मांसशुक्राभ्यां लुप्यते दर्शिता। "मधूकधिकदक्षशायिकावकुशपूतिघासवालरप्रभृतयः पञ्चकृगाः" "मधुरा गुरवो दृष्ट्वाश्चक्षुष्याः शोणिते हिताः। कृष्णमूत्रपुरीषाश्च कासार्शःश्वासनाशनाः"

कपिकच्छू स्त्री कपीनामपि कच्छूः यस्याः ५ब०। (आलकुशी) कपिकण्डूहेतौ शूकशिम्बयाम् अमरः। तद्वृक्षा भावप्र० उक्ता यथा "कपिकच्छूर्हिमं दृष्ट्वा मधुरा दृंहणी गुरुः। तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी। तद्बीजं वातशमनं स्मृतं वाजीकरं परम्"।

कपिकच्छूफलोपमा स्त्री कपिकच्छूफलस्य उपमा यस्य तस्य

फलत्वात् । जतुकालतयां राजनि० तस्यास्तत्तुल्यफलत्वात्तथात्वम् । [(आत्कुशी) यूकशिम्बाम् भरतः

कपिकच्छूरा स्त्री कपिभ्यः कच्छूं राति ददाति रा–क । कपिकन्दुक न० अपि+कदि–उक अतोलोपः कस्य शिरसः पिकन्दुकम् । शिरोस्थि शब्दच० ।

कपिका स्त्री कपिर्वराह इव कायति प्रकाशते कणत्वात् कै–क । नीलसिन्धुवारवृक्षे राजनि० ।

कपिकेतन पु० कपिर्हनूमान् केतने यस्य । अर्जुने कपिध्वजे "स्मान्पूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः" भा० आश्व० ८२। यथा च तस्य कपिकेतनता तथावस्थितं भा० व० १५१अ०। "एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात् सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव । चमूं विगाह्य यत्तूर्णां परियन्तिमदाकुलाम् । यदा सिंहरवं वीर ! करिष्यसि मरुत्सुत !। तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव । विजयस्य ध्वजस्थस्य नादान् मोक्ष्यामि दारुणान् । यत्तूर्णां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ" । कपिध्वजादयोऽप्यत्र ।

कपिकोलि पु० कपीनां प्रियः कोलिः । (ग्रेकोआकुल) कोलिभेदे रत्नमा० ।

कपिचूडा स्त्री कपीनां चूडेव । आम्रातकवृक्षे राजनि० । तस्य कुलस्य कपिचूडातुल्यतया तथात्वम् । [त्रिका०

कपिचूत पु० कपीनां चूत इव प्रियत्वात् । आम्रातकवृक्षे

कपिज पु० कपितोजायते जन–ड । कपितैले तुरष्के (शिलारस) राजनि० ।

कपिजङ्घिका स्त्री कपेर्जङ्घेव जङ्घा यस्याः संज्ञायां कन् । वैद्यपिपीलिकायां (तेलोपोका) राजनि० तस्याः कपितुल्यदीर्घजङ्घत्वात्तथात्वम् ।

कपिञ्जल पुंस्त्री "कपिरिव जवते ईषत् पिङ्गो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा" निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः पृषो० । १पक्षिभेदे चातके राजवल्ल० जलयाचनाय तस्य रम्यशब्दकरणात् तथात्वम् । २तित्तिरौ त्रिका० । तित्तिरिरिह श्वेत एव याह्यः । "वर्षिकालावसीदीर कपिञ्जलकतित्तिराः । कलिङ्गाः कुक्कुटाद्याश्च विष्किराः सप्तदाहृताः । विकीर्य भक्ष्यन्यन्ते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः । कपिञ्जल इति प्राहुः कथितो गौरतित्तिरिः" भावप्र० उक्तेः अतएव 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ग्रीष्माय कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीन्" यजु० ४,२० । कपिञ्जलतित्तिरीणां भेदेन निर्देशः "कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशश्च निर्ऋतिर्" मनु० २४,१८ तस्य चारण्यत्वात् तत्तद्देवतोद्देशेन तत्सर्ग एवालम्भनम् । "कपिञ्जलादीनुत्सृजति पर्य्यग्निकृतान्" कात्या० ४०,६,६ उक्तेः । कपिञ्जलमांसगुणाश्च भावप्र० उक्ताः कपिञ्जलादीन् विष्किरानुक्त्वा "विष्किराः मधुरा शीताः कषायाः कटुपाकिनः। बल्याष्टव्याग्निदोषघ्ना पथ्यास्ते लघवः स्मृताः" । कपिञ्जलशब्दस्यावर्णान्तत्वेन ह्रस्वचत्वजभिन्नत्वेन च अर्श्वशब्देन समासे न आद्युदात्तत्वम् । "अर्शे चावर्णं ह्रस्वत्वाच्च" पा० स्मृत्वात्

कपिञ्जलनाथ पु० बहुत्वस्य त्वित्वपर्य्यवसायिताख्यापके न्यायभेदे स च न्यायो यथा "सवत्साय कपिञ्जलानालभेतेति" श्रुत्या कपिञ्जलगतं बहुत्वं बोधितं तच्च विवक्षितं विधेयसंख्यात्वात् कपिञ्जलस्यान्वतोऽप्राप्तत्वात् विधेयत्वं बहुत्वं च त्वित्वमारभ्य परार्द्धपर्य्यन्तपर्य्यवसन्नमित्यनव्यवसायेनाप्रवृत्त्या वेदाप्रामाण्यापत्तिरिति प्राप्तेराह "प्रथमोपस्थितेस्तत्त्वात्" जै० सू० । त्वित्वोत्पत्त्यनन्तरं त्वित्वसहितैकत्वबुद्ध्या चतुष्टं जन्यते तत्र त्वित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् वेदबोध्यबहुत्वस्य तत्रैव पर्य्यवसानाध्यवसायः संख्यायाम् एकत्वस्येव बहुत्वसंख्यायां त्वित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्तत्रैव वेदतात्पर्य्यात् । अपेक्षाबुद्धिसहकृतैकत्वत्वेन त्वित्वम् एवं तथाविधैकत्व चतुष्केण चतुष्टं जन्यते इति मते तु कारणीभूतापेक्षाबुद्धिलाघवेन प्रथमोपस्थितत्वित्वस्यैव वेदबोध्यता नातोऽप्रवृत्तिः अतएव वैया० भू० संख्यायाम् एकत्वसंख्याया एव पक्षे कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्वित्वपक्षणं दृष्टान्तीकृतं यथा "अपेक्षैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्वित्वं न्यायादथोच्यते" । "बहुत्वगणनायां त्वित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्भूयेव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः" ।

कपितैल न० कपिभिः शिलायादारणेन निष्पादितं तैलम् । सिल्हके तुरष्के तन्नामद्रव्यभेदे (शिलारस) । "सिल्हकस्तु तुरष्कः स्यादतोयवनदेशगः । कपितैलञ्च संख्यातं तथा च कपिनामकः" भावप्र० । तेन तुरष्करूपयवनदेशोद्भवशिलादलनेन कपिभिरुद्भावनात्तस्य तथात्वम् ।

कपित्थ पु० कपित्तिष्ठत्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था–क पृषो० । (कएतवेल) वृक्षभेदे "शिरालान्ते शिरालान्ते कपित्थवटरायनः" भाग० ४,८,६४ । अस्य गुणपर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा । "कपित्थस्तु दधित्थः स्यात्तथा पुष्पफलः स्मृतः । कपिप्रियोदधिफलस्तथा दन्तशठोऽपि च । कपित्थाख्यं

षड्ग्राहि कषायं लघु लेखनम् । पक्वं गुरु तृषाहिक्काश्रमनं वातपित्तजित् । स्वादम्लमन्तुवरङ्गुरुशोधनं ग्राहि दुर्जरम्" । अपिच "कपित्थमामं कण्डूघ्नं विशदं ग्राहि वातलम् । मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्" सुश्रुते अम्लवर्गेऽयं पठितः अम्लशब्दे तद्वाक्यं दर्शितम् । हारीतेनास्य भक्षणं सर्वदा निषिद्धं यथा "न षटङ्गोदुम्बरनीपदधित्थमातुलाङ्गानि भक्षयेत् । कपित्थोस्यत देशे पुष्करा० इनि कपित्थिनी स्त्री कपित्थयुक्तदेशे । तस्य सन्निकृष्टदेशादि काशा० इनि । कपित्थिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । [कटच्चे राजनि०

कपित्थत्वक् पु० कपित्थस्य त्वगिव त्वक् वल्कलमस्य। बहुव्रीहौ

कपित्थपर्णी स्त्री कपित्थस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ०ङीष् । कपित्थतुल्यपत्रिकायां चित्रपत्रिकायां वृक्षभेदे रत्ना०।

कपित्थाष्टक न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे । यथा "यमानी पिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः । रोचनाग्निजलाजाजी धान्यशौवर्चलैः समैः । वृक्षाम्लघातको क्षणा विल्वदाडिमतिन्दुकैः। त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः । चूर्णोऽतिसारग्रहणीहृद्गुल्मगलामयान् । कासं श्वासारुचिं हिक्कां कपित्थाष्टकमाजयेत्" चक्रद० ।

कपित्थास्य पुंस्त्री कपित्थमिवास्यं यस्य । गोलाङ्गूलाख्ये वानरभेदे त्रिका० । तस्य कपित्थाकारमुखत्वात्तथात्वम् जातित्वेऽपि संयोगोमधत्वात् स्त्रियां टाप् ।

कपिनामन् पु० कपेर्नाम नाम यस्य । सिल्लके भावप्र० । कपित्थलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् ।

कपिपिप्पली स्त्री कपिः कपिवर्णा रक्ता पिप्पलीव । १रक्तापामार्गे वैद्य० । २सूर्य्यावर्त्ते वृक्षे रत्नमा० ।

कपिप्रभा स्त्री कपावपि प्रभा स्वगुणप्रसारोऽस्याः । (व्याघ्रकुणी) कपिकच्छाम् शब्दरत्ना० । [२कुथीते च

कपिप्रभु पु० ६त० । १रघुनाथे रामचन्द्रे शब्दरत्ना० ।

कपिप्रिय पु० ६त० । १आम्रातकवृक्षे राजनि० । २कपित्थे भावप्र० । कपित्थलशब्दे तद्वाक्यमुक्तम् ।

कपिरथ पु० कपिर्हनुमान्रथे इव वाहनमस्य। १श्रीरामे शब्दरत्ना० । कपिर्हनुमान्रथेऽस्य। २अर्জ্জুने कपिकेतन शब्दे तन्नामताकारण दर्शितम् ।

कपिल पु०कपू वर्णे इलच् वस्य पत्वं, कपि+सिध्मा०लच् वा। सांख्यशास्त्रप्रवक्तर्षे १मुनिभेदे कर्दमप्रजापतेर्देवहूतिगर्भजाते वृक्षे २भगवदवतारभेदे । ३वह्नौ ४कुक्कुरे च त्रिका०। (झिलारस) ५सिल्लके रत्नमा० । ६पिङ्गलवर्णे । ७तद्वति त्रि०अमरः । स च वर्णः नीलपीतमिश्रितवर्ण इति रभसः रोचनाच्छविरित्यन्ये। सांख्यप्रवक्तृत्वं द्विविधं सेश्वरनिरीश्वरभेदात् तत्र सेश्वरसांख्यशास्त्रं भगवदवतारः कपिलः प्रणीतवान् । निरीश्वरसांख्यन्तु अग्न्यवतारः कपिलः" "अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तकः" इति स्मृतेः । तत्र निरीश्वरसांख्यप्रवृत्त्यादि यथा सां०का० उक्तं यथा "पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यम्परमर्षिणा समाख्यातम् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् । एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतन्तन्त्रम् । शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः । संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् । सप्तत्या किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य । आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्জ্জिताश्चापि" विवृतञ्चैतदस्माभिः सा० त० कौ० व्याख्योपक्रमे यथा

"अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इत्यादिकृत्स्नजातातकं षड्ध्यायीरूपं शास्त्रम् कपिलमुनिः आसुरिनामानं मुनिमुपलक्ष्योक्त्वा प्रणिनाय तेनापि ततः श्रुत्वा तदर्धानुगुणं संक्षिप्तमपरं शास्त्रं स्वशिष्याय पञ्चशिखायो प्रदिष्टमेवं लोके प्रचारमुपगतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरकृष्णेन विवक्षितार्थेनाख्यायिकापरवादनिराकरणवर्জं षष्टिपदार्थीप्रतिपादनाय द्वासप्ततिरार्य्याः निर्म्मिताः । एतच्छास्त्रस्य च "सङ्ख्यां प्रकुर्व्वते यस्मात् प्रकृतिं च प्रचक्षते । तत्त्वानि च चतुर्व्विंशत् तेन साङ्ख्यं प्रकीर्त्तितम्" इति महाभारतवाक्यानुसारेण प्रकृतिपुरुषसम्यग्विवेकज्ञानरूपप्रसङ्ख्यायाः, प्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वसङ्ख्यायाश्च प्रतिपादनात् साङ्ख्यशब्दाभिधेयता । तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्रमिव चतुर्व्यूहम् यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्युपायः रोगनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः चिकित्साशास्त्रगताः एवं हेयं दुखं, तन्निदानं चित्तादि, तन्निवृत्त्युपायो विवेकख्याताख्कारः, दुःखनिवृत्तिश्चेत्येते पदार्थाः अत्र शास्त्रे प्राध्यान्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गागतास्त्वन्ये। प्रकृतेः साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मिकायाः सर्गभेदेऽप्येकत्वं, स्वर्गापवर्गरूपप्रयोजनवत्त्वम्, परार्थतया प्रवृत्तिमत्त्वञ्च, असङ्गस्य चेतनस्य पुरुषस्य प्रकृतिकार्य्येभ्यो भेदः, अकर्तृत्वं जन्ममरणादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्भोक्तृत्वञ्च, प्रकृतेः पुरुषस्य चोभयोः अस्तित्वं, संयोगः, वियोगस्य स्थूलसूक्ष्मभूतानां स्थितिरित्येते दश पदार्थाः भौतिकाः । तथा अविद्या-

ऽक्षितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च विपर्ययाः इन्द्रियादीनां स्वस्वव्यापारेऽसामर्थ्यम् "बाधिर्यं कुष्टिताम्बत्वं जड़ताऽजिह्मता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैव्योदावर्त्तमन्दता"। इत्येकाद्शविधम्, नवधा तुष्टयोऽष्टधा सिद्धयः तासां विपर्ययः सप्तदशधा इत्येवमष्टाविंशतिः नवधा तुष्टयोऽष्टौ सिद्धयश्चेत्येवं षष्टिः पदार्थाः; "प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता। पारार्थ्यञ्च तथानैक्यं वियोगो योग एव च। योगशक्तिरकर्तृत्वं सौक्ष्म्यकार्याः स्मृता दश। विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नवतुष्टयः। करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम्। इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सिद्धिभिः सह"। इति राजवार्त्तिकोक्ता उपदिष्टाः। प्रकृतिपुरुषविवेकोपदेशाय प्रवृत्तं शास्त्रं प्रथमं चेतनाचेतनत्वेन पदार्थद्वैविध्यं सूचायाम्बभूव। तत्र चेतनाः पुरुषा जन्मादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहवः। प्रकृत्यादयः चतुर्विंशतिः पदार्थाः संहतपरार्थाः अचेतनाश्च। अचेतनाश्चापि प्रकृत्यादयः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमिव प्रवर्त्तन्ते। तत्प्रवृत्तौ च अनाद्यविद्या मिथ्याज्ञानजन्यवासनासहकृता पुरुषेण संयोगं सम्पादयन्ती हेतुः। पुरुषसंयुक्ता च साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः महत्तत्त्वाकारेण परिणमते इदमित्थमेवेतिनिश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टमन्तःकरणमेव महत्तत्त्वसंज्ञकम्। तच्च पुनः इदं मम अनेनाहं कार्यं निष्पादयामीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टान्तःकरणरूपाऽहङ्काराकारेण परिणमते। सोऽपि सूक्ष्मभूत रूपपञ्च तन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकारेण परिणमते। तानि च श्रोत्रत्वङ्नयनरसनाजिह्वाख्य-पञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्य-पञ्चकर्मेन्द्रिय-सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिकमनोरूपेण, आकाशवायुज्वलनजलभूमिरूपमहाभूताकारेण च परिणमन्ते। तदेते चतुर्विंशतिः पदार्थाः "प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि, तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति" सूत्रोक्ता उपदिष्टाः। तेभ्य एव च भौतिकब्रह्माण्डचतुर्विधप्राणिदेहादीनामुत्पत्तिः। प्रकृतिश्चैवं भूयोभूयः स्वव्यापारान् पुरुषाय दर्शयित्वा भूयोभूयो भुज्यमानेषु तेषु क्रमशः पुरुषस्य वैराग्यमुत्पाद्य स्वात्मात्मकार्येभ्यः पुरुषस्य विवेकज्ञानं साधयित्वा च दृष्टात्मविवेकं पुरुषं प्रति स्वव्यापारदर्शनेन कृतकृत्यतया निवर्त्तते। तन्निवृत्तौ च शाक्कार्यं सकलपदार्थव्यापारनिवृत्तिरित्यतः सकार्यं प्रकृति वृत्तिनिवारणाय प्रयत्नः कार्यः। तन्निवृत्तिश्च विवेकज्ञानसाध्या दृतेरेवं विवेकसाधनायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम्। विवेकश्च यत् वस्तु यथास्थितम् तत्त्वयाथात्म्येन ज्ञानम् तत्र पुरुषस्य निःसङ्गतया क्रियाशून्यतया चापरिणामित्वेन कर्तृत्वाभावात् प्रकृतिकार्यबुद्धिरेव कर्त्री इतिसमानाधिकरण्येनैव तत्फलस्य सुखदुःखादेः तन्निष्ठत्वेन। पुरुषेतु प्रधानकार्यबुद्धेश्चिदात्मनि प्रतिबिम्बात् दुःखादेरपि पुरुषे प्रतिबिम्बनं तेन च पुरुष उपतप्यते, बुद्धेर्दुःखनिवृत्तौ च नैव तस्योपताप इत्यतः प्रतिबिम्बरूपदुःखभोक्तृत्वेन स्वात्मानं जानन् पुरुष उपतप्यमान इव भवति। ततश्च प्रकृतेर्भिन्नतया तत्कार्यसुखादिशून्यतया ज्ञातः पुरुषः प्रतिबिम्बाकारैः दुःखैर्न संबध्यते इत्येवं प्रकृत्यादीनां चतुर्विंशतितत्त्वानां पुरुषस्य च असाधारणधर्मविशेषकथनद्वारा तयोर्विवेकज्ञानोपयोग्युपदेशार्थवेदम् शास्त्रं प्रवृत्तम् यथा च तयोर्विवेकस्तथा शास्त्रे तन्मूलके दुःखप्रतिकारिकात्मके प्रबन्धे च आख्यायिकापरवादनिराकरणवर्जमीश्वरकृष्णेन दर्शितम्"। तत्र सांख्यमतं सर्वदर्शनसंग्रहे इत्थं समग्राहि

"सङ्ख्येन हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च, कश्चिदनुभय इति। तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृतिः, प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं "मूलप्रकृतिरविकृतिरिति"। मूलश्चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः महदादेः कार्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अनवस्थापातात्। न च बीजाङ्कुरयदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः। विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहङ्कारतन्मात्राणि। तदुक्तं "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति" अस्यार्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदादीनि तत्त्वानि तत्तदन्तःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः। एतन्महङ्कारतत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः प्रकृतिश्च पञ्चतन्मात्रादीनाम् तत्राहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानां प्रकृतिः, सदेव सात्विकं सत्प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां, कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च। रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम्। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन "अभिमानोऽ-

हङ्कारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । एकादशकश्च गण-स्तन्मात्रपञ्चकश्चैव । सात्विकएकादशकः प्रवर्त्तते वैक्र-तादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् । बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पा-णिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्च साधर्म्म्यादिति" ।

विदुषस्तु तत्त्वकौमुद्यामाचार्य्यवाचस्पतिभिः । केवला वि-कृतिस्तु वियदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं "षोड़शकस्तु विकारः" इति षोड़शसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः षोड़शको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः यद्यपि पृथिव्या-दयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्त-त्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृति-त्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समान-त्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मा-त्रेभ्यः पूर्व्वपूर्व्व सूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि वियदा-दीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रिय-सृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता । तदुक्तम् "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कार-स्तस्माद्गणश्च षोड़शकः । तस्मादपि षोड़शकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानीति" । अनुभयात्मकः पुरुषः तदुक्तं "न प्रकृ-तिर्न विकृतिः पुरुषः" इति । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरि-णामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः । कृतपञ्चविंशतितत्त्वसाधर्म्म्येण प्रमाणत्रयमभिमतं तदुक्तं "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति" । इह कार्य्यकारण-भावे चतुर्द्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सज्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ति । नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति । वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तु-सदिति । सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति । तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरूपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छात्तुच्छयोर्ग्रहादात्मानु-पपत्तेश्च । नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्राग-सतः अर्थक्रियाकारित्वात्तासम्बन्धस्यौत्पत्त्यनुपपत्तेः नहि नीलं निर्गुणतयेापि पीतं कर्त्तुं पार्य्यते । ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्म्मावितिं चेत्तदचारु असति, धर्म्मिणि सद्धर्म्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्म्मिणः सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारक-व्यापारात् प्रागपि कार्य्यं सदेव, तस्याभिव्यक्तिरूपपद्यते यथा पीड़नेन तिलेषु तैलस्य दोहेन क्षीरभेर्य्यां दध्नः । असतः शशे किमपि निदर्शनं न दृश्यते । किञ्च कार्य्येण सम्बद्धं कारणं तज्जनकम् असम्बद्धं वा प्रथमे कार्य्यस्य सत्त्व-मायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् चरमे सर्व्वं कार्य्य-जातं सर्व्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात् । तदयुक्तमाचि साङ्ख्याचार्य्यैः "असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वम-ङ्गिभिः । असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति"। अथैवं मन्येथा असम्बद्धमपि तत् तदेव जनयति यत् यच्छक्तं यच्चि कार्य्यदर्शनोन्नेयेति तन्न सङ्गच्छते तिलेषु तैल जननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् । कार्य्यकारणयोरभेदाच्च कार्य्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्म्मत्वाच्च यदेवं न तदेवं यथा मेरुत्वः, तद्धर्म्मश्च पटस्तस्माद्भार्य्यान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्य्यं कुर्य्युरिति चेत् संस्थानभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थ-क्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्म्मस्याङ्गानि कूर्म्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आवि-र्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विन-श्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः । यथोक्तं भगवद्गीतायाम् "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति । तत्तश्च कार्य्यानुभानात् तत्प्रधान-सिद्धिः । तदुक्तम् "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्व्व-सम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यमिति"। नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधा-नुपलम्भात् अधिष्ठानारोप्ययोर्विरूपयोः कलधौतरू-प्यादिवत् सारूप्याभावेनारोपासम्भवाच्च । तस्मात् सुखदुःख-मोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयं तथा च प्रयोगः विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् यदेवानीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथाचेदं तस्मात्तथेति । तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वं, या दुःखात्मकता तद्रजः, या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः तथा हि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदारेषु दृश्यन्ते मैत्रस्य सुखसाधिरस्ति न प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भा-वात् तत्पत्नीनां दुःखम् ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् । तासलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसद्भावात् । एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखाकरोति पर-रपि हियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनो पतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः सुख-वैचित्र्ये दृश्य-

ज्ञाद्यातोर्नीहषद्दनिष्पत्तेः उभयत्रापीयेषु चित्तहत्त्यनुदयात्। तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकार्यत्वमवगम्यते। तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः। अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति। अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रजःसत्त्वतमोगुणानां रजस्त्वतमोगुणाधर्म्यात् रजस्त्वतमोगुणस्तुतिपादनपराः।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्य्यैर्न व्याप्रियते अतः चेनचिच्चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यं तथाच सर्व्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति चेत् तदसङ्गतम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य पुरुषप्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः दृष्टञ्च अचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्तति। तदुक्तम् "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति"। यत्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स प्रायेण मतः विकल्यानुपपत्तेः स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः, द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः करुणया सृष्टिः सृष्ट्वा च कारुण्यमिति। तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः। यथा निर्व्यापारस्याप्यश्वस्यान्धस्य सन्निधानेन खोरस्य व्यापारः तथा निर्व्यापारस्यापि पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते। प्रकृतिपुरुषसम्बन्धस्य पङ्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषोऽपि भोगायेतराद्ध्रुक्रियासाम्यात् तद्गतं दुःखत्रयं साक्षात्कर्त्तुमात्मनः कैवल्यमपेक्षते। तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनम्। अत एव तदुत्तरेण सूत्रेणाभिधत्ते कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। यथा खलु लौकिकः पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन सञ्चरन्तौ दैवकृतोपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिधावन्तौ भयाकुलौ दैवयोगात् संयोगमुपगच्छेतां तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः ततः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः सकौशलं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः। तथा परस्परापेक्षपुरुषनिबन्धनः सर्गः। यथोक्तम् "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः" इति। ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते? इति चेदुच्यते यथा सर्वा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्त्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि। यथोक्तम् "रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात्। पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्त्तते प्रकृतिरिति"। एतदर्थं निरीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तकैः कपिलासुरिप्रभृतिभिः सत्त्वमुपन्यस्तम्"।

तत्र मूलीभूतमादिमं तत्त्वसमासाख्यसूत्रं तदुक्तार्थप्रवचनात् षडध्यायाः सांख्यप्रवचनसंज्ञेति यदुक्तं तद्भाष्ये "अन्येषामपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः साङ्ख्याः षडध्यायाः पौनरुक्त्यमिति चेत् नैवम् संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् अतएवाऽस्याः षडध्यायाः योगदर्शनस्यैव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता। तत्त्वसमाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणाख्यां निर्वचनमिति, विशेषस्त्वयं यत् षडध्यायां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति" षडध्यायां च क्रमेणैतेऽर्था यथा "हेयहाने तयोर्हेतू व्यूहा एते यथाक्रमम्। चत्वार्याख्यानुख्यार्थाः आद्याध्याये प्रपञ्चिताः। संक्षिप्तसांख्यसूत्राणामर्थख्यात्र प्रपञ्चनात्। शास्त्रं योगदर्शनं तत् सांख्यप्रवचनाभिधम्"१। लिङ्गदेहस्य घटकं यत् प्रपञ्चदशसंख्यकम्। प्रधानकार्यं तत्सूक्ष्मं द्वितीयाध्यायगामि च २। अत्यन्तबद्धपुंसः कार्य्योऽव्यक्तस्य नात्मनः। तृतीयोक्तोविवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम्३। अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम्। आख्यायिकाभिः संप्रोक्तं तुर्य्येऽध्याये समासतः ४। खसिद्धान्तविरुद्धार्थवादिनो ये कुवादिनः। पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ५। शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तत्त्वाख्येऽनुक्तपूरणैः। षडध्याये कृतः पश्चाद्वाक्यार्थश्चोपसंहृतः।

सेश्वरसांख्यमतन्तु पातञ्जलमतत्वेन प्रसिद्धम् तन्मतञ्च पतञ्जलिशब्दे दर्शयिष्यते। तदेव मतं कर्दमप्रजापतेर्देवहूतावाविर्भूय भगवदवतारकपिलःमातरमुपदिदेश तच्च भाग० ३,२५,२६अध्यायेषु वर्णितम् यथा। "अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक्। यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः। ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम्। यदाहुर्वर्णयंस्तत्त्वं हृदयग्रन्थिभेदनम्। अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः

परः । प्रत्यग्धाम स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् । स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया । गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य सृष्टिं सृजतः स दृक्तन्तानगूहया । एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्म्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते । तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् । भवत्यकर्त्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः । कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् । देवहूतिरुवाच । प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ! । ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् । भगवान् उवाच । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् । पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः । महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे । दृन्द्रियाणि दृश श्रोत्रं त्वग्दृश्यसननासिकाः । वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्द्धा लक्ष्यते भेदोवृत्त्या लक्षणरूपया । एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य च । सन्निवेशोमया प्रोक्तोयः कालः पञ्चविंशकः । प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतोभयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्त्तुः प्रकृतिमीयुषः । प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ! । चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः । अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण योबहिः । समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया । दैवात् क्षुभित धर्म्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्य्यं साऽसूत महत्तत्वं हिरण्मयम् । विश्वमात्ममतं व्यञ्जन् कूटस्थोजगदङ्कुरः । स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्थापनं तमः । यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । तदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् । स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथा मां प्रकृतिः परा । महत्तत्वाद्विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यसम्भवात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतोभवः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि । सहस्रांशस्तु सात्त्वात् यमनन्तं प्रचक्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् । कर्त्तृत्वं करणत्वञ्च कार्य्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तोरविमदत्वमिति वा स्यादवृत्तेः । वैकारिकाद्विकुर्व्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामसम्भवः । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेन्दीवरश्यामं सर्वाध्यं योगिभिः शनैः । तैजसात्तु विकुर्व्वाणादुद्बुद्धतत्त्वमभूत् खलु ! । दृव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणा मनुग्रहः । संशयोऽथ विपर्य्यासोनिश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् । तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागवः । प्राणस्य हि क्रिया यक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता । तामसाच्च विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यसम्भवात् । यद्भूतमात्रमभूत्तस्मात्रभः श्रोत्रन्तु यद्गमं । व्यर्थाश्रयत्वं यद्द्रव्यं दृष्टुर्लिङ्गत्वमेव च । तस्मात्तच्चैव नभसोलक्षणं कवयोविदुः । भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणेन्द्रियात्मविष्णुत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् । नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्व्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततोवायुस्त्वक् च स्पर्शस्य संग्रहः । मृदुत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एतत् स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वञ्च नभसतः । चालनं व्यूहनं प्राणिनैत्यं दृव्यशब्दयोः । सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्माभिलक्षणम् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात् रूपं दैवेरितादभूत् । समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनम् । दृव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थत्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि ! रूपमात्रस्य वृत्तयः । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् । तैजसोवृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च । रूपमात्रादिकुर्व्वाणात्तैजसो दैवनोदितात् । रसमात्रमभूत्तस्मादम्भोजिह्वा रसग्रहः । कषायोमधुरस्तिक्तः कटुश्चाम्लोति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रसएकोविभिद्यते । क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायबोधनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः । रसमात्रादिकुर्व्वाणादम्भसो दैवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः । करम्भपूतिसौरभ्यग्राम्योदग्रादिभिः पृथक् । दृव्यावयवसंस्थानाद्गुणश्च एकोविभिद्यते । धारणं प्राणनं ज्ञानं धारणं सन्निवेशनम् । सर्व्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः । भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य घ्राणः स उच्यते । परस्य दृश्यते धर्म्मोह्यपरस्मिन् समन्वयात् । अतोविशेषो भावानां भूमा-

षेवोपलभ्यते । एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै । कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनाक्षुब्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिष्टतं प्रधानेनावृतं बहिः । यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतोहरेः । हिरण्मयादण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात् । तमाविश्य महादेवो बह्वृचा निर्विभेद खम् । निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् । वाग्व्याबह्निरधोनासे प्राणतो प्राण एतयोः । प्राणाद्वायुरभिद्येतामक्ष्णी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूर्योऽभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः । निर्बिभेद विराजस्त्वपोमय्याद्यस्ततः । ततश्चोषधयश्मश्रु गिरं निर्बिभिदे ततः । रेतसस्त्वादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततोहरिः । नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाप्लुतम् । नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्तेतयोरभूत् । यथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् । मनसश्चन्द्रमाजातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः । अहङ्कारस्ततोरुद्रः चित्तञ्चैवाभितोऽभवत् । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् । पुनराविविशुः स्वानि तमुत्थापयितुं क्रमात् । वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततोविराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततोविराट् । अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्ततोविराट् । कर्णावाशाः श्रोत्रेणेन्दुर्बलेनैव नोदतिष्ठत्ततोविराट् । विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततोविराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततोविराट् । क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततोविराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततोविराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्ततोविराट् । त्वचं रोमभिरोषधयो नोदतिष्ठत्ततोविराट् । रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततोविराट् । गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततोविराट् । हृल्लोभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततोविराट् । चित्तेन हृदयं चैत्तैः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत । यथा मत्स्यं हृदयं प्राणेन्द्रियमनोधियः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा । तमस्मिन् मत्यगात्मानमन्विच्या योगविद्यया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्"

इति भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशाध्याये कपिलवचः । "प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषोनाज्यते प्राकृतैर्गुणैः । अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्ज्वलार्कवत् । सएष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते । अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्त्ताऽस्मीत्यभिमन्यते । तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः । प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु । अर्थेष्वविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनार्थागमोयथा । अतएव मनोनिग्रं प्रसक्तमसतां पथि । भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्दृढम् । यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् मत्परायणः । मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च । सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः । ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण बलीयसा । यदृच्छयोपपन्नेन सन्तुष्टोमितभुङ्मुनिः । विविक्तशरणः शान्तोमैत्रः करुण आत्मवान् । साधुबन्धे च देहेऽस्मिन् न कुर्व्वन्मदाश्रयकम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च । निष्टत्तबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतान्यदर्शनः । उपलभ्यात्मनात्मानं चतुरेकायमात्मदृक् । मुक्तलिङ्ग सदाभासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुभूतमद्वयम् । यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिविस्थितः । एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः । स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् । भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निष्ठया । लीनेष्वसति यत्तत्र विनिद्रो निरहङ्क्रियः । मन्यमानस्तदात्मानमसतो नष्टसन्मृषा । नष्टेऽहङ्कारलिङ्गे द्रष्टानष्टविकल्पकः । एवं पञ्चविधन्यासमात्मानं प्रतिपद्यते । अहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः । देवकृतिरसर्गोऽयं पुरुषं प्रकृतिर्बध्नन् । न विमुञ्चति कर्हिचित् । अन्योन्याभिश्रयत्वाच्च नित्यत्वाच्चानयोः प्रभो । यथा गन्धस्य भूमेर्न भावो व्यतिरेकतः । अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च । अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः । गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ? । कञ्चित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमूलवत् । अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते । श्रीभगवानुवाच । अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना । तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा । तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् । तिरोभविष्यती शनैरग्नेर्योनिरिवारणिः । भक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।

नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च। यथा ह्यपूतिबुद्धस्य पुरुषापोवह्नमर्थवत्। स एव पूतिबुद्धस्य न विमोहाय कल्पते। एवं विदितत्त्व एवेदं पुरुप्रकृतिमेयि मानसम्। युञ्जतोनापकुरुते आत्मारामस्य कर्हिचित्। यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना। सर्वत्र जातवैराग्य आ ब्रह्मभवनान् मुनिः। मद्भक्तः पूतिबुद्धार्थोमत्पुरुषादेन भूयसा। निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम्। प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदृशा छिन्नसंशयः। यत् गत्वा न निवर्त्तन्ते योगी लिङ्गविनिर्गमे। यदा न योगोपचिताशुचेतो मायासु सिद्धस्य विपद्यतेऽग्र्य! अनन्यहेतुव्यपदेशमे गतिः स्यादात्यन्तिको यत्र न मृत्युरुत्क्रमः" भाग० ३स्क०२७अ० "योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे! मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम्। स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम्। दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्च्चनम्। पारम्यधर्म्मनिष्ठत्वं मोक्षधर्मरतिस्तथा। मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम्। अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः। ब्रह्मचर्य्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम्। मौनं सदासनजयः स्थैर्य्यं प्राणजयः शनैः। प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि। स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणा। वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः। एतैरन्यैश्च पथिभिर्म्मनोदुष्टमसत्पथम्। बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणोह्यतन्द्रितः। शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासनआसनम्। तस्मिन् स्वस्तिकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्। प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः। प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्। मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः। वायुग्निर्भ्यां यथा लोहं मात्रं त्यजति वै मलम्। प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्। प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्। यदा मनः स्वविरजं योगेन सुसमाहितम्। कालं भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः। प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम्। नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम्। लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम्। श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभाभरणकन्धरम्। मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया। पराङ्गारवलयाकिरीटाङ्गदनूपुरम्। काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम्। दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम्। व्यपाश्रयेद्वपुः पुंसां सर्वलोकमनस्कृतम्। सन्तं वयसि कैशोरे-मानुपक्रमकातरम्। कोऽतितीर्यतीर्थयशः पुरुषश्लोकयशस्करम्। ध्यायेदेवं सप्रयाङ्गं यावन्न च्यवते मनः। स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम्। प्रेक्षणीये हितं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा। तस्मिन् लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितम्। विलक्ष्यैकत्र संयुञ्ज्यादङ्गे भगवतो मुनिः। सच्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम्। उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवाल-ज्योत्स्नाभिराहतमहद्हृदयान्धकारम्। यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्। ध्यातुर्म्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम्। जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः। ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत् संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्य्यात्। ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजो निधी अतसिकाकुसुमावभासौ। व्यालम्बिपीतवरवासलि वर्त्तभानकाञ्चीकलापपरिरम्भिनितम्बबिम्बम्। नाभीह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम्। व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेत् हयं विधृदहारममूढगौरम्। वक्षोधिवासमृषभस्य महाविभूतेः 'सां मनोनयननिर्वृतिमादधानम्। कण्ठञ्च कौस्तुभरधिभूषणार्थं कुर्य्यान्मनस्यखिललोकमनस्कृतस्य। बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्णिक्तमाडलयानधिलोकपालान्। संचिन्तयेद्यदमतात्मसुहृत्तेजः शङ्खञ्च तत् करसरोरुहराजहंसम्। कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन। मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे। भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्त्तेः सञ्चिन्तयेद्भगवतोवदनारविन्दम्। यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलसुदारलासम्। यत् श्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानम् भृत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम्। सौभद्वया भयमधिच्छिदलञ्चनेत्रम् ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रितसत्तृषभ्रु। तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोषशमनायनिसृष्टमक्ष्णोः। स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादम् ध्यायेच्चिरं वितनुभावनया गुहायाम्। हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमित्युदारम्। सम्मोहमाय रचितं निजमायया स्य मूभङ्गदम्बुरुहकाननिकामते मकरध्वजस्य। ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभाशोणायितनहिजकुन्दरुचि। ध्यायेत् स्वदृङ्कुलदेव सितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमया न पृथक् दिदृक्षेत्। एवं हरौ भगवति

प्रतिलब्धभावेनाभिव्यादृवहृदय उत्पुलकप्रमोदात् । औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुह्यरर्यमानस्तञ्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते । मुक्ताश्रयं यर्हि तदविषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनःसहसा यथार्चिः । आत्मानमत्र पुरुषं ह्यधिष्ठानमेकमात्मोच्यते प्रतिनिदृत्तगुणप्रवाहः । सोऽध्यात्मतया चेतसा मनसोनिदृत्त्या तस्मिन्महिम्नावसितः सुखदुःखवाह्ये । हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् ! विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः । देहञ्च तत्र चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासोयथा परिकृतं मदिरामदान्धः । देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः । तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वप्नं पुनर्न भजते प्रविबुद्ववस्तु । यथा पुमान्न विचष्टे हि पृथग्द्रमर्थं प्रतीयते । व्यध्यात्मत्वेनाभिमतादृहादेः पुरुषस्तथा । यथोल्मुकादिष्वनलिङ्गाद्धूमादापि स्वसम्भवात् । अध्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात् । भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् । आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः । सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्वपि तदात्मताम् । स्वयोनिषु तथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते । योनीनां गुणवैषम्यात् तयात्मा प्रकृतिस्थितः । तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् । दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते" इति भा० ३स्क० २८अ० ।

"देवहूतिरुवाच । लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च । स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् । यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत् प्रचक्षते । भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो ! । विरागो येन पुरुषो भगवत् ! सर्वतोभवेत् । व्याचक्ष जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः । कालस्येश्वररूपस्य परेषाञ्च परस्य ते । स्वरूपं यत कुर्वन्ति यद्वोतः कुशलञ्जनाः । लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये । आत्मस्य कर्मानुशयेन्द्रया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः । श्रीमैत्रेय उवाच । इति मातुर्वचः श्रुत्वा प्रतिनन्द्य महामुनिः । आबभाषे कुरुश्रेष्ठ ! प्रीतस्तां करुणार्द्रितः । श्रीभगवानुवाच । भक्तियोगो बहुविधोमार्गैर्भवति ! भाव्यते । स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावोविभिद्यते । अभिसन्धाय यद्धिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा । संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात् स तामसः । विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा । अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः । कर्म्म निर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेत् यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः सात्त्विकः । मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनञ्जनाः । सएव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः । येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते । निषेविता निमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा । क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः । मद्विष्णुदर्शनस्पर्शपूजास्तुतिनमस्कृतैः । भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च । महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया । मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च । आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्च मे । आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा । मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्धआशयः । पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतिमात्रगुणं हि माम् । यथा वातरथोघ्राणमाददानो गन्धाशयात् । एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि तत् । यच्चाहं सर्वभूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा । तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् । यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वार्चां भजते मौढ्यात् भस्मन्येव जुहोति सः । द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः । भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति । अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रियया उत्पन्नयाऽनघे ! । नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः । अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् । यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् । आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् । तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् । अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् । अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा । जीवाः श्रेष्ठाह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे । ततः सचित्ताः प्रवराः ततश्चेन्द्रियवृत्तयः । ततापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः । तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदोवराः । रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः । तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् । ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः । ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञोह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः । अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत् । मुक्तसङ्गस्ततोभूयान् दोग्धा न धर्ममात्मनः । तस्मिन्नर्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः । मय्यर्पितात्मनः

पुंसामयि संन्यस्तकर्मणः । न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् । मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्दण्ड मानयन् । ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति । भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः । ययोरेकतरेणैव पुरुषः पूरुषं व्रजेत् । एतद्भगवतोरूपं ब्रह्मणः परमात्मनः । परं पुंधामं पुरुषं दैवं कर्म विचेष्टितम् । रूपभेदास्तदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते । भूतानां महदादीनां यतोभिद्यदृशां भयम् । योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः । स विष्णुरक्षोधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः । नचास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः । आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तजनमन्तकृत् । यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् । यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् । यदनुस्तयोभीता लताश्चोषधिभिः सह । स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च । स्रवन्ति सरितो भीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः । अग्निरिन्धे समिद्भिर्नै मज्जति यद्भयात् । अदोदद्दाति रजतं पदं यच्चियमाबभः । लोकं स्वदेहं तनुते महान् सद्भिराहृतम् । गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिषु यदभयात् । वर्त्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम् । सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः । जनकूनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तकम्" भाग० २ स्क० ।

भगवदवतार एव कपिलः सगरसन्ततीर्हुङ्कारेण भस्मीचकार यथोक्तं रामा० आ० ४० अ० "यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः । महिषी साधवस्यैषा स एष भगवान् प्रभुः । कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् । तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः । पृथिव्यापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः । सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घदर्शिनाम्" इति ब्रह्मवाक्यसुपबृंह्य रामं प्रति विश्वामित्रेणोक्तम् । "ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः पश्चिमां दिशम् । रोषादत्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः । ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगाः महाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् । दृष्ट्वा च तस्य देवस्य चरन्तं चाधिदूरतः । प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ! । ते तं यज्ञहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः । खनित्रकुलिशधरा नानाहरणधारिणः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् । अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि । दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान् । श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ! । रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोन्मुनिः । ततस्तेनाग्निवेगेन कपिलेन महात्मना । भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ ! सगरात्मजाः" । अत्र प्रागुत्तरादिति भूमध्यस्थलङ्कापेक्षया तत्स्थानस्य तथात्वात् । वस्तुतः सिद्धेशः कपिलोऽपि भगवदवतारवरः । "पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भा० १,३,११ उक्तेः "सिद्धानां कपिलो मुनिः" गीतोक्तेश्च अग्न्यवतारकथनन्तु कल्पभेदाभिप्रायमित्यविरोधः । स च प्रत्यहं तर्पणीयर्षिभेदः "सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा" ब्रह्मपु० तर्पणमन्त्रलिङ्गात् । "कपिलः पिङ्गलः पिङ्गः" इत्यमरे पिङ्गलकपिलयोः पर्यायत्वेऽपि तयोरीषद्भेदोऽस्त्येव अतएव सुश्रुते "अत ऊर्द्धं व्रणवर्णान् वक्ष्याम इत्युपक्रम्य नीलः पीतः हरितः श्यामः कर्बुरः कृष्णः रक्तः कपिलः पिङ्गलः इति कपिलपिङ्गलयोर्भेदेन निर्देशः । "वाताय कपिला विद्युत्" सि० कौ० । सुश्रुतोक्ते मूषिकभेदे "पूर्वं शुक्लाः शुक्लविषा मूषिका ये सबासतः । नामलक्षणभैषज्यैरतोऽद्य निबोधमे । लालनः पुत्रक इत्यादिना "श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथेति विभज्य । तद्दोषदूषिकित्सा तत्रोक्ता यथा "कपिलेन व्रणयोधो जुरो मन्युग्रहस्तथा । शौद्रेण लिह्यात्त्रिफलां श्वेतां चापि पुनर्नवाम्" सुश्रुतोक्ते दूतामेदे स्त्री यथा ।

"विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम् । वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं तिल । कपिलस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदविन्दवः । अपतन्दर्शनादेवमधस्तात्तीव्रवर्चसः । सूने तस्मे महर्षीणां धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः । व्यपकारय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने । यस्मात्सूनं तस्य प्राप्ता मुनेः पुत्रस्वेदविन्दवः । तस्मात्सूतेति भाष्यन्ते सङ्ख्यया ताश्च षोडश । लक्ष्मसाध्यास्तथाऽसाध्या सूताश्च द्विविधाः स्मृताः । तासामष्टौ लक्ष्मसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु । त्रिवर्णलेखा तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा । नानाभूतविधा रक्ता कबरा चाष्टमी स्मृता । ताभिर्दृष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दृष्टे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदाः सैष्मिकवातिकाः । सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्यैणीपदी तथा । कृष्णाग्निवर्णा काकारुणा मालागुणाष्टमी स्मृता । ताभिर्दृष्टे दंशलोपः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । ज्वरो

दाहोऽतिसारश्च गदाःस्युश्च त्रिदोषजाः । पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च । गौफा महान्तो रुद्रवो रक्ताःश्यावाश्वलास्तथा । सामान्यं सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम् । विशेषणन्तु तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितम्" इत्युपक्रम्य "आदंशे पिडका ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत् । शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भयमेव च"।०गोविशेषे स्त्री कपिलादानगर्ह्ये विहितः। कपिलानां नरश्रेष्ठ । यतस्य फलमश्नुते"भा०व०८२ अ०।"क्षत्रियश्चैव दत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" प्रा०वि० आप०।"कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरकेण विपच्यते"प्रा०वि०भवि०पु० तत्र शूद्रस्य कपिलाक्षीरपाणं महापातकं तत्पाननिषेधस्तु क्षत्रियवैश्ययोरीति भेदः । ११नदीभेदे स्त्री "कज्जलाचलशैलाच्च पूर्वस्यिन् शुभपर्वतः । यत्र यत्र पुरा रेमे यत्र यत्रः सुरेश्वरः । तत्पूर्वस्यां महादेवि ! नदी कपिलसंज्ञिता । तां च स्नात्वा नरोगङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्" कालिपु० ८१अ० १२कपिलपुष्पायां शिंशपायां स्त्री राजनि० । १३रेणुकाणासगन्धद्रव्ये १४पुण्डरीकदिग्गजस्त्रियाञ्च हारा०।१५रुद्रकन्यायां १६शिंशपावृक्षे १७राजनीतौ च स्त्री राजनि० । कपिलवर्णायां स्त्रियां ङ्याबेव वर्णवाचित्वेऽपि अनुदात्तत्वाभावात् "नोद्वहेत कपिलां कन्याम्" मनुः कुक्कुरजातिस्त्रियान्तु जातित्वात् ङीष् । कूर्मविभागे नैर्ऋतदिक्स्थे १८देशभेदे पु०"नैर्ऋत्यां दिशि देशाः" इत्युपक्रम्य "कपिलनारीसुखामत्तैः" इति हरि०सं०। अत्र कपिलनारीसुख इत्येकं नाम इत्यन्ये । [न्विते ।

कपिलक त्रि० स्वा० कप-इरन् स्वार्थे क रस्य वः । कम्बा-

कपिलकादि पु० पाणिन्युक्ते रकारस्थाने सकारादेशनिमित्ते शब्दगणे च गणः कपिलक निर्बीलक लोमानि पांशुल काल शुक्ल कपिलिका तर्पिलिका तर्पिलि"। यथा कपिरक+कपिलक एवं निर्बीरक+निर्बीलक इत्यादि ।

कपिलद्युति पु०कपिला द्युतिरस्य ।१सूर्ये शब्दच० । कर्म्म० २कपिलायां द्युतौ स्त्री ।

कपिलद्राक्षा स्त्री कपिला द्राक्षा । द्राक्षाभेदे राजनि०

कपिलद्रुम पु०कर्म्म० । काञ्चीनामसुगन्धिहेतुवृक्षे शब्दच० ।

कपिलधारा स्त्री कपिलेव शुभ्रा धारा यस्याः संज्ञात्वात् "ङ्याप्रातिरिति"पा०ह्रस्वः।१गङ्गायां हेमच० । कपिलानां तदीयदुग्धानां धारा संज्ञायां "ङ्याप्रातिरिति"पा०ह्रस्वः।२कपिलादीनां दुग्धधारायां ३तत्तुल्ये काश्यां उत्तरसोमस्थे तीर्थभेदे च उपचारात् तयोरभेदात् । तदाविर्भावादि काशी०६२अ०।"एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता गोलोकात् पञ्च धेनवः। सुनन्दा सुमनाश्चापि सुशीला सुरभिस्तथा । पञ्चमी कपिला चापि सर्व्वौषधिविधायिनी । वात्सल्यदृष्ट्या गर्भस्य तासामूधांसि सुस्रुवुः । वयसां पयसां पूरैस्तदूधांसि पयोधराः । धारासारैरविच्छिन्नस्रावद्यावद्वृत्तदोऽभवत् । पयःपयोधिरिव स द्वितीयः प्रैक्षि पार्श्वदैः । देवेशसमधिष्ठानात्तत्तीर्थमभवत् परम् । कपिलाह्रद इत्याख्यां चक्रे तस्य महेश्वरः । ततो देवाश्रया सर्व्वे स्नातास्तत्र दिवौकसः । आविरासुस्ततस्तीर्थादथ दिव्यपितामहाः। तान् दृष्ट्वा ते सुराः सर्व्वे तर्पयाञ्चक्रिरे मुदा । अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा । इत्यादिदिव्यपितरस्तृप्ताः यस्मुं व्यजिज्ञपन् । देवदेव ! जगन्नाथ ! भक्तानामभयप्रद ! । अस्मिंस्तीर्थे त्वदभ्यासाज्जाता नस्तृप्तिरक्षया । तस्माच्छम्भो ! वरं देहि प्रसन्नेनान्तरात्मना । इति दिव्यपितॄणां स श्रुत्वा वाक्यं वृषध्वजः। प्रहस्यतां सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत् । सर्वः, सर्वपितॄणां वै परं तृप्तिकरं परम् । श्रीदेवदेवउवाच । शृणु विष्णो ! महाबाहो ! शृणु त्वं च पितामह ! । एतस्मिन् कापिले तीर्थे कापिलेयपयोभृते । ये पिण्डान् निर्वपिष्यन्ति श्रद्धया श्राद्धदा नराः । तेषां पितॄणां सन्तृप्तिर्भविष्यति न संशयः । अन्यं विशेषं वक्ष्यामि महातृप्तिकरं परम् । कुहूसोमसमायोगे दत्तं श्राद्धमिहाक्षयम् । संवत्सरकोटिसंप्राप्ते जलराशिजलान्यपि । क्षीयन्ते न क्षयं श्राद्धं याति सोमकुहूकृतम् । अमासोमसमायोगे श्राद्धं यदत्र लभ्यते । तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् गयया पुष्करेण किम् । गदाधरः भगवान् यत्र यत्र त्वं च पितामह ! । वृषध्वजोऽक्षयं तत्र फलमाप्नोत्र संशयः। दिव्यान्तरीक्षभौमानि यानि तीर्थानि सर्व्वतः । तान्यत्र निवसिष्यन्ति दर्शे सोमदिनान्विते । कुरुक्षेत्रे नैमिषे च गङ्गासागरसङ्गमे । प्रहणे श्राद्धतोयत्वात्तीर्थे वर्षशतं व्रजे । अस्य तीर्थस्य नामानि यानि दिव्यपितामहाः! । तान्यहं कथयिष्यामि भवतां तृप्तिदायकम् । मधुस्रवेति प्रथममेषा पुष्करिणी मता । ततस्तुल्या ततोज्ञेया ततोऽसौ क्षीरसागरः । वृषभध्वजतीर्थञ्च तीर्थं पैतामहं ततः । ततो गदाधराख्यं च शिवतीर्थं ततः परम् । ततः कापिलधारं वै सुधास्रवमिदं पुनः । ततः शिवगयाख्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । एतानि दश नामानि तीर्थस्यास्य पितामहाः। भवद्भिः तृप्तिकारीणि वि-

नापि श्राद्धतर्पणैः । सूर्य्येन्दुसङ्गमे यत्र पितृणां दत्तिकारकाः । ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्ति तेषां श्राद्धमनन्तकम् । श्राद्धे पितृणां संदत्तं दास्यन्ति कपिलां शुभाम् । येऽत्र, तेषां पितृगणोऽसेत् क्षीरोदरोधसि । वृषोत्सर्गः कृतोयैस्तु-तीर्थेऽस्मिन् वृषभध्वजे । अश्वमेधपुरोडाशैः पितरस्तैस्तु तर्पिताः । गयातोऽष्टगुणं पुण्यं अस्मिंस्तीर्थे पितामहाः । अमायां सोमयुक्तायां श्राद्धैः कापिलधारिके । येषां गर्भेऽभवत् स्रावोये दन्तजननान्मृताः । तेषां तत्प्रभवेन्नूनं तीर्थे कापिलधारिके । अदत्तभोज्यादामानो ये वाऽदार परिग्रहाः । तेभ्योनिर्वपितं पिण्डमिह ह्यक्षयतां व्रजेत् । अग्निदाहे मृताये वै नाग्निदाहश्च येषु वै । ते सर्वे तत्प्रभावेन तीर्थे कापिलधारिके । और्द्धदेहिकहीना ये षोडशश्राद्धवर्जिताः । ते तत्प्रभवमधिगच्छन्ति वृतकुल्यां निवापिताः । अपुत्राश्च मृताये वै येषां नास्त्युदकप्रदः । ते ऽपि तत्प्रं परां यान्ति मधुस्रवसि तर्पिताः । अपमृत्युमृताये वै चौरविद्युज्जलादिभिः । तेषामिह कृतं श्राद्धं जायते सुगतिप्रदम् । आत्मघातेन निधनं येषामिह विकर्म्मिणाम् । तेऽपि तत्प्रं लभन्तेऽत्र पिण्डैः पितृगयाकृतैः । पितृगोत्रे मृता ये वै मातृपक्षे च ये मृताः । तेषामत्र कृतःपिण्डोभवेदक्षयतत्प्रदः । पत्नीवर्गे मृताये वै मित्रवर्गे च ये मृताः । ते सर्व्वे तत्प्रमायान्ति तर्पिता वार्षभध्वजे । ब्रह्मक्षेत्रविशां वंशे शूद्रवंशेऽन्त्यजेषु च । येषां नाम गृहीत्वा यद्दीयते ते सहस्रशः । तिर्य्यग्योनिस्थितायै वै ये पिशाचत्वमागताः । तेऽप्यूर्द्धगतिमयान्ति तत्प्रा कापिलधारिके । ये तु मानुषलोकेऽस्मिन् पितरोमर्त्ययोनयः । ते दिव्ययोनयः सर्वे मधुस्रवसि तर्पिताः । ये दिव्यलोके पितरः पुण्यैर्दैवत्वमागताः । ते ब्रह्मलोके गच्छन्ति तत्प्राक्षीर्थे वृषध्वजे । कृते क्षीरमयं तीर्थं त्रेतायां मधुमत् पुनः । द्वापरे सर्पिषा पूर्णं कलौ जलमयं भवेत् । सीमावहिर्गतमपि क्षेयं तीर्थमिदं शुभम् । मध्ये वाराणसि श्रेष्ठं सम साक्षिध्यतो नरैः । काशीस्थितैर्यतोऽदर्शि ध्वजोमे वृषलाञ्छनः । वृषध्वजेन नाम्नातः स्थास्यत्यत्र पितामहाः । पितामहेन सहितो गदाधरसमन्वितः । रविष्णा पार्षदैः सार्द्धं तिष्ठामोऽत्र पितामहाः" ! ।

कापिलधारिककापिलधारादयोऽप्यत्र ।

कपिलफला स्त्री कपिल फलमस्याः । द्राक्षाभेदे राजनि० ।

कपिलिङ्गिणिका स्त्री कर्म० । पीतपुष्पशुतायां शिंशपायाम् राजनि० । रक्तपीतमिश्रितवर्णस्य पिङ्गलतया पीताधिक्यवर्णे मातृपरतया पीतपुष्पायां वृक्षविशेषे इति बोध्यम् ।

कपिलस्मृति स्त्री कपिलप्रणीता स्मृतिः । "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इत्यादिके षडध्यायीरूपे सांख्यशास्त्रे तस्य शास्त्रस्य च स्मृतित्वं वेदार्थानुभवपूर्व्वकं स्मृतिप्रणीतत्वात् अतएव "स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इत्यादिना० सू० भाष्ये कपिलस्मृतेरनवकाशदोषमाशङ्क्य मानवादिस्मृत्यन्तरानवकाशदोषात् साङ्ख्यमतं प्रत्याख्यातम् "असङ्गोऽयं पुरुष" इत्यादिश्रुतेव तस्य शास्त्रस्य साकाङ्क्षत्वेन न निरवकाशत्वमिति व्यवस्थापितञ्च ।

कपिलाक्षी स्त्री कपिलमक्षि इव पुष्पमस्याः । १पीतपुष्पायां शिंशपायाम् २स्वर्णवारौ च राजनि० ।

कपिलाचार्य्य पु० कर्म० । विष्णौ । "महर्षिः कपिलाचार्य्य कृतज्ञोमेदिनीपतिः" वि० स० । "महर्षिः कपिलाचार्य्य इति श्रविशेषणमेकं नाम । महांश्चासौ ऋषिश्चेति महर्षिः कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् कपिलश्चासौ आचार्य्यश्चेति सांख्यञ्च शुद्धात्मतत्त्वज्ञानम् "शुद्धात्म तत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यम्" इत्यभिधीयते इति व्यासस्मृतेः । "ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तमिति" श्रुतेः । "सिद्धानां कपिलोमुनिरिति" स्मृतेश्च तस्य तथात्वम्" भा० ।

कपिलातीर्थ न० कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे । कुरुक्षेत्रमुपक्रम्य रामह्रदादिषु स्नाननमुक्त्वा । "कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन् स्नान् दैवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः" भा० व० ८३ । [इन्द्रे । त्रिका० ।

कपिलाश्व पु० कपिलरूपेणाश्वहरणात् कपिलवर्णाश्वयोगाच्च

कपिलादान न० ईत० वक्ष्यमाणविधिना कपिलायाः गोदाने तद्विधानादि हेमा० दा० चादित्यपु० । "कपिलां ये प्रयच्छन्ति वेलच्छन्नां सलङ्कृताम् । खुरपृष्ठकृतां रौप्यखुरां सक्षौद्रकांस्यदोहनां धेनुं वस्त्रच्छन्नामलङ्कृताम् । दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते । दशधेनुप्रदानेन तुल्यैका कपिला मता" यमवक्त्रः "हेमशृङ्गी शफैं रौप्यैः सुपुच्छी वस्त्रसंयुता । सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सद-

क्षिणा। दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान्। कपिला पुनस्तारयति भूयस्त्रासप्तमं कुलम्" व्यासः "रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां वस्त्रकांस्योपदोहनाम्। सवत्सां कपिलां दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत्। यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्सायां भवन्ति हि। सुरभीलोकमासाद्य रमते तावतीः समाः"। लोकोत्तरे "घण्टाचामरसंयुक्ता किंकिणीजालमण्डिता। दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता। पयस्विनी सुशीला च तरुणी वत्सकान्विता। कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्याग्रे विधानतः" दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे "कपिले! सर्वभूतानां पूजनीयाऽसि रोहिणी। तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" इति। रोहितवर्णाधिक्यात् रोहिणी। स्वर्णशृङ्गादिमानमुक्तम् हे० दा० कूर्मपु० "दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः। पञ्चाशत्पलिकं ताम्रं कांस्यं चैतावदेव तु। वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा। एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभूषिताम्। कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा सोऽत्रमवाप्नुयात्। द्विगुणोपस्करोपेता सहती कपिला स्मृता। दत्ता सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षफलप्रदा। सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते दश संयुतः। यानु यानु प्रार्थयते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः। अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोति संयतः"। २समानवर्णवत्ससहितकपिलाधेनुदाने च "समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंपन्नाम् ब्रह्मलोके महीयते" हेमाद्रिदा० भारतवाक्यम्

कपिलावट पु० कपिलया गोलकस्थया कृतोऽवटः गर्त्तः। गङ्गाद्वारसमीपस्थे तीर्थभेदे। कनखलतीर्थसंज्ञा "कपिलावटं ततोगच्छेत्" भा० व० अ०।

कपिलाह्रद पु० कपिलाभिः कृतो ह्रदः। काश्या उत्तरसीमास्थे तीर्थभेदे कपिलधारायाम् विदितः। "ततोवारणसीं गत्वा अर्चयित्वा हृषध्वजम्। कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात्" भा० व० ८४ अ०।

कपिलिका स्त्री कपिला+संज्ञायां अत इत्वम्। शतपदीभेदे। (काण्डाद्) "शतपद्यस्तु परुषा ह्रस्वा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा दृश्यते" सुश्रु०

कपिलेश्व न० कपिलेन प्रतिष्ठापितमीश्वरलिङ्गम् मा० त०। काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे "कपिलेशं महालिङ्गं कपिलेन प्रतिष्ठितम्। मुच्यन्ते कपयोऽस्य दर्शनात् किलमानवाः" काशीख० प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठापितमस्मिन्नर्थे तथात्वात्।

कपिलोमन्(मा) स्त्री कपेर्लोमेव लोम मञ्जरी अस्याः मतुप्-त्वात् वा डाप्। रेणुकानामकगन्धद्रव्ये राजनि०।

कपिलोमफला स्त्री कपिलोमन्यपि फलति कण्डू दानाय प्रभवति फल-अच्। (आलुकशो) शूकशिम्बाम् राजनि०।

कपिलोह न० कपिवर्णं पिङ्गलं लोहं धातुः। पित्तले। हेमच०। [स्याम् रत्नमा०।

कपिल्लिका स्त्री कपिः कपिवर्णा वल्लिका पृषो०। गजपिप्पल्याम्

कपिवक्त्र पु० कपेर्वक्त्रमिव वक्त्रमस्य। नारदे तिका०।

पर्वतस्थिधापाङ्गस्य तथात्वम् यथाह भा० शा० ३०अ०। "नारदः पर्व्वतश्चैव द्वावृषी लोकसत्कृतौ। मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ। विहर्त्तुकामौ सम्मोह्य मानुषेषु पुरा विभो!। ऋषिःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि। नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्व्वतः। तावुभौ तपसोपेतावधनौ तलचारिणौ। भुञ्जानौ मानुषान् भोगान् यथावत्स्यधा। प्रीतिमन्तौ सुदा युक्तौ सदयश्चैव चक्रतुः। यो भवेदृषि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येयो ह्यृषेः शापोऽन्यथा भवेत्। तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ। हृष्टमेत्य चैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः। आवां भवति वत्स्यावः कञ्चित्कालं हिताय ते। यथावत् पृथिवीपाल! आवयोः प्रगुणीभव। तथेव कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह। ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ। अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी। एकैव मम कन्या या सा वां परिचरिष्यति। दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीलदृत्तसमाहिता। सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसप्रभा। परमं सौख्यमित्युक्त्वा ताभ्यां राजा शशास ताम्। कन्ये! विप्रावुषर देववत्पितृवच्च ह। सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्म्मचारिणी। तथा निदेशं राजस्तौ सत्कृत्योपचचार ह। तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च। नारदं पूर्व्वमुत्सृष्टं सहसैवाभ्यपद्यत। वरयेति ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः। यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः। न च ब्रह्मागिनेयाय पर्व्वताय महात्मने। शशंस हृदयन्तीव्रं क्रोडमानः स धर्मवित्। तपसा चेन्द्रियैश्चैव पर्वतोऽथ बुबोध तम्। कामात्तं चारदं क्रुद्धः शशापैमन्तसो वशम्। ज्ञात्वा समयमव्यग्रो भवान्वै सहितो मया। यो भवेदृषि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम्। भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेष यथाभ्यगम्। न हि कामं प्रवर्त्तन्तं भवानावर्त्तयेत् पुरा। सुकुमार्यां कुमार्यां ते तस्मादेष यथा-

व्यहम् । ब्रह्मचारी गुरुर्व्यक्तपक्षी ब्राह्मणश्च सन् । अकार्षीत्मयभ्यंशसावाभ्यां यः कृतो मिथः । शप्तस्ते ब्रह्मात्मुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे । सुकुमारी च ते भार्य्या भविष्यति न संशयः । वानरत्वेन ते रूपं विवाहात्प्रभृति प्रभो ! । संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाननम् । स तद्वाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्व्वतं तथा । अशपत्तमपि क्रोधाज्ज्वलिनेयंस मानुषः । तपसा ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च दमेन च । युक्तोऽपि नित्यधर्म्मस्थ न वै स्वर्गमवाप्स्यसि । तौ तु यत्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परमनर्षणौ । प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ । पर्व्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः । पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ! । अथ तामलभत्कन्यां नारदः स्वयमात्मजाम् । धर्म्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् । सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह । पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम् । सुकुमारी च देवर्षिं ज्ञानरूपमिवाननम् । नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् । उपतस्थे च भर्त्तारं न चाच्यं मनसाऽप्यगात् । देवं स्त्रीं वा यत्तं वा पतित्वे पतिवत्सला । ततः कदाचिद्भगवान्पर्व्वतोऽनुचचार ह । वनं विरहितं किञ्चित्तत्तापश्यत्स नारदम् । ततोऽभिवाद्य प्रोवाचं नारदं पर्वतस्तदा । भवान् प्रसादं कुरुतात् स्वर्गादेशाय मे प्रभो ! । तच्छ्रुत्वा ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तथा । कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् । त्वयाऽहं प्रथमं शप्तो वानरत्वं भविष्यसि । इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् । अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नादास्यतीति ह । तव नैवद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् । निवर्त्तयेतां तौ शापावन्योन्येन तदा मुनी । श्रीमद्भद्रं वदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् । सुकुमारी प्रदुद्राव परमत्वभिशङ्कया । तां पर्व्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् । अयतीत्तव भर्त्तैष नात्र कार्य्या विचारणा । ऋषिः परमधर्म्मात्मा नारदो भगवत्प्रभुः । तवैवाभेद्यहृदयो मा तेऽभूदत्र संशयः । साध्वनीतो बहुविधं पर्व्वतेन महात्मना । शापदोषञ्च तं मर्त्तुः श्रुत्वा प्रशमितमानता । पर्व्वतोऽथ ययौ स्वर्गम् नारदोऽध्यगमद्गृहान्" । कपिसुखकोशाख्यादयोऽत्र । दैत०वानरमुखे न० ।

कपिवल्लभ पु० कपिषु वल्लभो बहुफलत्वेन तत्प्रदानात् । आम्रातकवृक्षे । शब्दच० । [अमरः ।

कपिवल्ली स्त्री कपिरिव तल्लोमतुल्या वल्ली । गजपिप्पल्याम्

कपिश पु० कपिः कपिनामास्यस्य लोमा० अ । १गिल्लके (शिलारस) मेदि० कपिं कपिवर्णं श्यति शो–क । २कृष्णपीतमिश्रितवर्णे पु० २तद्युक्ते त्रि० अम० । "मधुकरविटपालमिता तरुपङ्क्तीर्विचतोऽस्य विटपानमिताः । विपाकपिशङ्गलता–रजसा रोधश्चकास्ति कपिशं गलता" माघः । अत्र तरुपङ्क्तेः कृष्णत्वात् पिशङ्गलतारजोयोगात् श्यावत्वम् । ३रक्तकृष्णमिश्रवर्णे पु० ५तद्युक्ते त्रि० "शुन्याभ्रकपिशस्तस्य विराधोनाम राक्षसः" रघुः । "ईषद्बद्धरजःकषायकपिशा चूते नवा मञ्जरी" विक्र० । "लोपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरङ्गरूढैः" मेघ० । तत्तुल्यवर्णत्वात् ६सद्यभेदे न० हेमा० । "श्यामानमश्वत् कपिशं पिपासतः" माघः ७माधवीलतायां मेदि० स्त्री । ८उत्कलदेशसमीपस्थे नदीभेदे । "स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वङ्गैरुद्गिरदम्बुभिः । उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघुः ।

कपिशाञ्जन पु० कपिशमञ्जनं यत्र । शिवे त्रिका० तस्य श्वेतत्वेनाञ्जनस्य कृष्णत्वात्तयोर्मिश्रणात् तथात्वम् ।

कपिशापुत्र पु० कपिशायाः पुत्रः । पिशाचे शब्दरत्ना० ।

कपिशी स्त्री कपिश+वर्णवाचित्वात् ङीष् । १माधव्यां २सुरायाञ्च शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिजटाधरवाक्यं प्रमाणत्वेनोक्तम् । तच्चिन्त्यं "कपिशस्त्रिषु श्यावे स्त्री माधव्यां शिल्पके पुमान्" इति मेदिन्यां स्त्रीमात्रोक्तेः ङीषन्तस्यानुक्तेश्च । "वर्णोत्तमोधादलुदात्तात् तोनः" "अन्यतो ङीष्" पा० सूत्रयोः तोपधभिन्नवर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तप्रतिपादकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् सि० कौ० व्याख्यानात् कपिशशब्दस्यानुदात्तत्वाभावेन ङीषोऽप्रसक्तेः "लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुः" किट्सूत्रेण तस्य पिशङ्गकल्माषयोरिव गुरुयुक्तत्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावात् सूतएव "ईषद्बद्धरजःकषायकपिशा चूते नवा मञ्जरी" विक्रमोर्वश्यामुटावन्ततया प्रयोगः । तथा च स्त्रीत्वेऽपि कपिशा इत्येवंरूपेण भवितव्यं न ङीषन्तेनेति द्रष्टव्यम् । किञ्च उक्तमेदिनिवाक्ये तस्य शुरार्थतापि न दृश्यते प्रत्युत "कश्यं यद्यच्च भैरेयं कपिशं कापिशायनम्" हलायुधोक्तेः मद्ये क्लीवत्वमेव । अतएव "ग्राम्यानमश्वत् कपिशं पिपासनः" इति माघे क्लीवतयैव प्रयुक्तम् ।

कपिशीका स्त्री कपिश्येव स्वार्थे वा०ईक । मदिरिकायां त्रिका०

कपिशीर्ष न० कपीनां प्रियं शीर्षमस्य मास० । प्राकाराख्ये त्रिका० । कपीनां प्राकाराध्यवासित्वं हि लोकविदितम् ।

कपिशीर्षक न० कपेः शीर्षमिव कायति कै–क । छिङ्गुले । शब्दच० ।

कापिष्ठल पु० "कपिष्ठो गोत्रे" पा०नि०फक्त्वम् । गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कापिष्ठलि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे उपका० इञो वा लुक् । कापिष्ठलयः कपिष्ठलाः । गोत्रादचित्र न फक्त्वम् ईत० । कपिस्थल वानरस्थाने न० ।

कपिस्कन्ध पु० दानवभेदे "उद्योगं परमं चक्रुर्दानवायुद्धदुर्मदाः" इत्युपक्रम्य "काञ्चनाक्षःकपिस्कन्धोव्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः" हरिवं० १४० अ० ।

कपीकाच्छू स्त्री कपिकच्छू+संज्ञायां वा दीर्घः । शूकशिम्बाम् (आलकुशी) शब्दर० ।

कपीज्य पु० कपिभिरिज्यते यज–क्यप् ३त० । क्षीरिकावृक्षे । जटाध० । २रामचन्द्रे । कपिषु श्रेष्ठः ७त० । २सुग्रीवे च ।

कपीत पु० कं जलवर्णं श्वेतवर्णमपीतः अपेरतो लोपः । श्वेतवृक्षवृक्षे रत्नमा० ।

कपीतन पु० कपीनाम् ईं लक्ष्मीं तनोति तन–अच् । १आम्रातकवृक्षे २गिरीषवृक्षे ३गर्दभाण्डवृक्षे च अमरः ४अश्वत्थवृक्षे मेदि० । ५गुवाकवृक्षे ६बिल्ववृक्षे च शब्दर० । अतेषां यथायथम् कपित्थल्यलोमशबहुरीकत्वात् तत्प्रियफलत्वाच्च तथात्वम् ।

कपीन्द्र पु० कपिरिन्द्र इव । १हनुमति शब्दच० । "नक्षन्ति दर्शं दन्द्रानि कपीन्द्रः" भट्टिः । ईत० । कपीनामिन्द्रे स्वामिनि २सुग्रीवे कपीनां यथेष्टं नियोक्तरि ३रामे बहुभेदात् ४विष्णौ च । "शरीरभूतश्चतुर्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः" भा० अनु० १३अ० विष्णुनामकीर्त्तने ।

कपीवत् पु० वसिष्ठपुत्रभेदे । "और्वोवसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः कश्यप एव च । कपीवानकपीवांश्च दन्तोलिश्चयवनस्तथा । वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्" हरिवं० २६१अ० । सरोवरभेदे ।

कपीवह न० वहति वह–अच् ईत० "इकोवहे" पा० दीर्घः ।

कपीष्ट पु० कपीनामिष्टः । १राजादनीवृक्षे २कपित्थे च राजनि० ।

कपुच्छल न० कस्य शिरसः पुच्छमिव लाति–ला–क । १केशचूडायाम् । "अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणं कपुच्छिका" गोभि० । 'कपुच्छलाख्या केशचूड़ा तस्याः संस्कारःकपुच्छिका" सं०त० रघु० । कस्य जलस्य पुच्छमिव लाति ला–क । २सुगमस्थाने । "इदमेव कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारः" शत० ब्रा० ७,५,१,३६ । "इदमेव हविर्धानं क्षुद्रिरूपेण कपुच्छलम् सुगमस्थानीयम्" भा० । अत्र मूले कपुच्छलमिति क्षुद्रितपु० पाठः भाष्येतु कपृत्सलमिति पाठः तत्र कस्य जलस्य घृतेन पूरणाय सलति गच्छतीति व्युत्पत्तिः । वेदे परोक्षवचनत्वात् घृषे० साधुत्वम् । "इदमेव कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारः" शत० ब्रा० ६,३,१,१० ।

कपुष्टिका स्त्री कस्य शिरसः पुष्टौ पोषणाय कायति कै–क कस्य पुष्टौ हितं वा कन् । केशचूड़ासंस्कारकर्मणि" कपुच्छलशब्दे गोभिलवाक्यसुदाहृतम् ।

कपूय त्रि० कुत्सितं पूयते पूयी–विसरणे अच् पृषो० उलोपः । कुत्सिते "अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोह ते कपूययोनिमापद्येरन्" छा० उ० । "अथवा यः कस्यचित् यस्य कपूयाः सखायः" निरु० ६,१८ ।

कपृथ् त्रि० कुत्सितं प्रथयति प्रथि–क्विप् वेदे नि० संप्र० । कुत्सितप्रथयितरि । "सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या कपृत्" ऋ० १०,८६,१७, "कपृच्छरः कपृथमुद्धातन चोदयत खुदत वजसातये" ऋ० १०,१०१,१२,

कपोत पुंस्त्री कुत्सितं पोत वस्त्रमस्य, क्लो वायुः पोत इव यस्य वा । पारावते (पायारा) अमरः "कपोतको गुरुस्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः । संग्राही शुक्रलः शीतः स्वादु रुचिकारकः" भाव० तन्नुणा उक्ताः (घुघु) इति ख्याते २चित्रकरङ्गे धूसरवर्णे वनकपोते मेदिनिः । कपोतजातिषु विधा गृहकपोतवनकपोतचित्रकपोतभेदात् । इह०स० तेषां दिवासञ्चारित्वमुक्तम् ।

"श्यामाश्येनशशघ्नवञ्जुलशिखिश्रीकर्णचक्राह्वयाश्वाशाखीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षाः कपोतास्त्रयः । भारद्वाज कुलालकुक्कुटखरा हारीतगध्रौ कपिः फेरुटः कृकवाकु पूर्णकूटचटकाश्चोक्ता दिवासञ्चराः" । तत्र च कपोतविशेषाणाम् गृहप्रवेशादरिष्टमुक्तं "यानासनशय्यानिलयनं कपोतस्य सद्मनिवेशनं वा । अशुभप्रदं नराणां जातिविभेदेन कालोऽन्यः । आपाण्डुरस्य वर्षाश्चित्रकपोतस्य चैव षण्मासात् । कुङ्कुमधूम्रस्य फलं सद्यः पाकं कपोतस्य" । अपाण्डुरस्य ईषत्पाण्डोर्धूसरस्य "रक्तपादाः कपोताश्च" रामा० उ० ६रिष्टसूचने विधा० पा० भारते शान्तिसहितं तस्य गृहप्रवेशनेऽरिष्टमुक्तं यथा ।

"युधिष्ठिर उवाच । कपोतोयदि गार्ह्यस्थे ! निविशत्यालयं नृणाम् । कथं शान्तिर्भवेत् तस्य क्षिप्रमेतद्वदस्व मे । भीष्म उवाच । प्रविष्टे सदनं राजन् ! कपोतेऽभयकारिणि । उत्पद्यते यदा नाम कार्य्या विचार-

णा । अथ वा सद्मनःस्वामी त्वरितं मृत्युमाप्नुयात् । गेहिनी वा सुतो वापि राजा कुप्यति वा भृशम् । येन केन प्रकारेण प्रोत्सन्नं जायते गृहम् । न च संपद्यते राजन् ! कपोते सदनं गते । निर्विघ्नेत्सदनं यस्तु कपोतो विघ्नकारकः । स हन्तव्योऽमृतस्राक्ष्मेदसा जुहुयात् सुधीः । जीवनेच्छा कपोते चेद्विधानान्तरमस्ति तत् । शालीनां पिष्टमादाय पयसालोड्य तत् पुनः । विदधीत कपोतस्य रूपं शास्त्रविचक्षणः । गुडेनोदरमापूर्य मुखं शर्करया पुनः । अधुना चरणौ तस्य पक्वौ धान्येन पक्षिणः । ततो वह्निमुखं कृत्वा स्रावयेत् प्रयतः सुधीः । "देवाः कपोताः" इत्येष यजने मन्त्र उत्तमः । खगं पिष्टमयं तं तु जुहुयात् सर्पिषा प्लुतम् । यतधा तं खगं कृत्वा भागशः परिकल्पयेत् । शिरसोऽष्टभागांस्तु त्रिंशत्त्रिंशच्च पादयोः । सवित्रेति शिरसा वसुभ्योयजनं स्मृतम् । मनोज्योतिर्जुषेति पक्षौ चन्द्रमसे जुहुयात् । यज्ञर्तुं पिपर्त्विति च पादं दक्षिणमग्नये । चरमं ग्रामसृग्भ्यां जुहुपादश्विभ्यां मन्त्रतः । "श्येनस्य पक्षा" इति च बाहू रुद्राय वै जुहुयात् । तिसृभिस्तैर्व्याहृतिभिर्यं हानुहिश्य संजुहुयात् । यद्वांसैव पुनः पूज्य ब्रह्मणानग्निवेचनम् । सालङ्कारां सवत्सां च कामदोहां पयस्विनीम् । धेनुं दद्यात्सुराभां च दक्षिणार्थं विशेषतः । आचार्याय सुशीलाय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने । ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्यथाशक्ति च दक्षिणाम् । एवं कृते विधाने तु कपोतः शान्तिमद्भवेदिति" । ज्यो० त० अङ्गशान्तौ अरिष्टभङ्गा उक्तविषये कपोतं विशेष्य शान्त्यन्तरमुक्तम् यथा "गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च । चित्रश्च चर्मचित्रश्च भावः पाखण्डर एव च । गृहे यस्य वसन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते । पक्षान्मासात्तथा वर्षान्मृत्युः साधु गृहमेधिनः । पक्षाः पुच्छस्य वा कर्तुर्व्यङ्गादपि विनश्यति । ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा । गृह्णीयाद्यदि रोचेत शान्तिरेषां प्रजेजयेत्" । देवलस्मृते व्यासः । "ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं लिख्यन्ति नरा द्विज ! । महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः । उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तानमेकशः । तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरिः । अतो ब्रह्मपुराणीयोमन्त्रः । "नमस्ते वटुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति" । ऊन्दोगपरिशिष्टम् । "ब्रह्मबोरब्रह्माभिगमने गोऽश्वभार्याऽग्नि गमने यजनजनने विजातीययजनने वा कोककङ्कगृध्रवकश्येनभासचिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे महिषस्योपरि विश्रामणे एषामेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे वादुभूतेषु अल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति" अङ्गुताय अग्नये स्वाहा, सोमाय, विष्णवे, रुद्राय, वायवे, सूर्य्याय, मृत्यवे, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति" । कपोतं विशेषयति शौनकः "रक्तपादः कपोताख्य अरण्यौकाः शुक्लच्छविः । स चेच्छालां विशेच्छालासमीपञ्च व्रजेद् यदि । अन्येषु गृहमध्ये वा वल्गुलस्योदुगमादिषु" । कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताज्याहुतीः अङ्गुतदोषप्रशमनार्थाः सप्ताज्याहुतीः अङ्गुताग्नये स्वाहा इत्यादि मन्त्रैः । तत स्थालीपाकेतिकर्त्तव्यतायां पायसचरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात्" इति रघु० । छन्दोगप० । "पश्चात् कृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति" । गृहस्थितोक्तविधिकपोतभिन्नकपोतानाम् गृहस्थेन अवश्यपोष्यता यथाह उद्वो० त० भारद्वाजः । "पारावतानमयूराश्च शुका वैसारिकास्तथा । गृहस्थेन सदा पोष्या आत्मनः श्रेय इच्छता" अत्र प्रागुक्तकपोतत्रिकस्यैवारिष्टसूचकत्वं नान्यस्येति व्यवस्था अतएव प्रागुक्तभारते विघ्नकारक इति विशेषणम् । कपोतेऽपि प्रभेदः यथाह भावप्र० । "हारीतोधवलःपारुष्टश्चित्र पक्षो गृहच्छुकः । कपोतः खञ्जरीटस्तु पिकाद्याः प्रभृताः स्मृताः । प्रभृत्य भक्षयन्त्येते लशुनेन प्रभृतास्ततः" तेषां सामान्यमांसगुणाश्च तत्रैवोक्ताः "प्रभृताः मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः । लघवो बृंहणवर्चस्का किञ्चिद्वातकराः स्मृताः" । "आवर्त्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः" माघः । कपोतोऽस्यास्य नलादि० रू कुक् च । कपोतकीव कपोतयुक्ते त्रि० तस्मिन् भवः अण् तिलकादा० ञलातस्य लुक् । कापोतक तत्र भवादौ त्रि० । श्रुश्रुवोक्ते कपोताभे यूथिकभेदे च कपोताभशब्दे उदा० । [राजनि० राजनि० कपोतक न० कपोत इव कायति प्रकाशते कै-क । यौकेकपोतचरणा स्त्री कपोतस्य चरणश्चरणाकारोऽस्यास्याः अर्श० अच् । १नलीनामगन्धद्रव्यसाधने वृक्षे अटाधरः । कपोताङ्घ्रिरप्यत्र अमरः । ईत० । २कपोतपादे पु० । कपोतपाक पुंस्त्री कपोतःपाको द्विग्धः । कपोतधिग्धौ तेषां ग्राहः अ । कपोतपाक्वः तस्य स्त्रियां बहुषु लुक् । कपोतपाकाः स्त्रियां तु न लुक्-कपोतपाक्याः इत्येव । कपोतपादि त्रि० कपोतस्य पादाविव पादावस्य इत्यादि०

पाठात् नान्त्यलोपः समासान्तः । कपोततुल्यचरणे । स्त्रियां वा ङीप् ।

कपोतपालिका स्त्री पालयति पाल+ण्वुल् ऐत० । गृह-स्तम्भाग्रप्रसारितदारुभेदे सौधादिप्रान्ते काष्ठादिरचिते पक्षिवासस्थाने विटङ्के (पायराखोप) । अमरः ।

कपोतपाली स्त्री कपोतं पालयति अच् गौरा०ङीष् ऐत० टिट्टाणञ्जित्यत्नाद्यन्तयोः साहचर्य्यात् तद्धिताणन्तस्यैव सि० कौ० अहणात् न ङीप् सुध० तु ईप् उप० स० इति भेदः । कपोतपालिकार्थे विटङ्के हलायु० । "कपोतपालीषु निकेतनानाम्" माघः ।

कपोतरोमन् पु० कपोतरूपधारिचक्रिवरात् भ्रष्टे उ-ग्रोनरपुत्रे राजभेदे । तत्कथा भा० व० १६६अ० । "कपोत उवाच ।"वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुः"इत्युप-क्रम्य "यामेतां प्रेषीं मम निष्क्रयाय प्रादा-ङ्गवानसिनोत्कृत्य राजन् ! । एतद्वो लक्ष्म शिवं करो-मि हिरण्यवर्णं रुचिरं सुखगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् सुरभोजनश्रेष्ठति कपोतरोमेति च तस्य नाम" । ऋदुवंश्य कुकुरस्य नृपतेः पौत्रे नृप-भेदे च"कुकुरस्य सुतो वृष्णुर्वृष्णोस्तु तनयस्तथा । कपो-तरोमा तस्याथ तित्तिरिस्तनयोऽभवत्"हरिवं० ३८अ० ।

कपोतलुब्धकीय न०कपोतं लुब्धकञ्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "तद्धाक्छः"पा०छ । भारतान्तर्गते गृहस्थस्य प्राणदाने-नाप्यातिथ्यावश्यकर्त्तव्यताद्योतके आख्यायिकाभेदे तत्कथा भा०शा०१७६अ०।

"स पक्षिणा वचनं श्रुत्वा धर्म्मे युक्तिसमन्वितम् । हर्षेण महता युक्तो वाक्यव्याकुललोचनः । तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । स पक्षी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिजीविनम् । उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापश्च न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान् । तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः । शरावप्युचि-तं कार्य्यमातिथ्यं गृहमागते । छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः । शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः । पञ्च-यज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे । तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्म्मतः । तद्ब्रूहि मां सुवि-श्रब्धो यत्त्वं वाञ्छा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुने-र्लुब्धकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीतं सन्ताप्यं हि विधीयताम् । एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य्य भूतले । यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ । गत्वाऽ-ङ्गारकर्कर्मान्तं गृहीत्वाऽग्निमथागमत् । ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् । स संदीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुविश्रब्धः स्वगात्राण्यकुतो भयः । स तथोक्तस्तेनुक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततःप्राह विहङ्गमम् । हर्षेण महताऽऽ विष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तथेमं शकुनिं दृष्ट्वा विधि-दृष्टेन कर्म्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः । न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधान्वित । उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः । सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् । कथं नु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्ता-परस्तदा । बभूव भरतश्रेष्ठ ! गर्हयन् वृत्तिमात्मनः । मुहूर्त्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् । उवाच तर्पयिष्ये त्वां सुहृदं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम् । हर्षेण महताऽऽविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् । ऋषीणां देवतानाञ्च पितॄणाञ्च महा-त्मनाम् । श्रुतः पूर्व्वं मया धर्म्मो महानतिथिपूजने । कुरुष्वानुग्रहं सौम्य ! सत्यमेतब्रवीमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने । ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव । तस्मिन् त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः । अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् । चिन्तया-मास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम क्रूरसत्त्व गर्हितस्य स्वकर्मणा । अधर्म्मः सुमहान् घोरो भवि-ष्यति न संशयः । एवं बहुविधं सूरि विललाप स लुब्धकः । गर्हयन् स्वानि कर्म्माणि हिंस्रं दृष्ट्वा तथागतम्" ।

कपोतवङ्का स्त्री कपोतो वन्द्यते प्रतार्य्यतेऽनया वन्द्+करणे घञ् । ब्राह्मीवृक्षे राजनि० । इमाञ्च शृण्वते वीरतरुवादि-गणे उक्ता गदगुणा उक्ता यथा । "वीरतरुस्तरुचर-हृदयदर्भवल्कादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थशोर-ढावसुकवसिरभल्लूकुक्कुरघण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्रद्दाला-चेति । वीरतर्वादिरित्येष गणोवातविकारनुत् । कास-रीशर्करामूलकण्ठाघातरुजापहः" । "कपोतवङ्का-मूलं हि पित्तेदग्धसुरादिभिः" सुश्रु० । भावप्र० "ब्राह्मी-

कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती"इत्येव पाठः तत्र कपोतवल्लीति पाठकल्पनं भ्रामादिकं सुश्रुतैकवाक्यतया कपोतवङ्केति पाठस्यैव न्याय्यत्वात् ।

कपोतवर्त्मी स्त्री कपोतस्य वर्त्म इव वर्त्मोऽस्याः गौरा०ङीष् । क्षुद्रशैलायां राजनि०तत्फलस्य कपोततुल्यगुणत्वात्तथात्वम्

कपोतवाणा स्त्री कपोतस्तत्पाद इव वाणस्तत्तुल्याकारोऽस्याः। नलीकनामगन्धद्रव्ये राजनि०शरतुल्यरूपत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

कपोतवृत्ति स्त्री कपोतानामिव सद्योहरणेनाकृतसञ्चयेन वृत्तिः। कपोतवृत्त्यायां १सञ्चयरहितजीविकायाम् तस्याञ्च सञ्चयराहित्यं कपोतलुब्धकीयशब्दे दर्शितवाक्ये स्फुटम् । कपोतानां वृत्तिरिव वृत्तिरस्य । २तथावृत्तियुक्ते त्रि० । "कपोतवृत्तिर्मासनिचयः संवत्सरनिचयोवा । संवत्सरनिचये पूर्व्वनिचितमाश्वयुज्यां जह्यात्" विष्णुस० । वानप्रस्थधर्म्मकथने । [(वामनहाटी) राजनि० ।

कपोतवेगा स्त्री कपोतस्य वेगो यस्याः ५ब० । ब्राह्मीवृक्षे ।

कपोतसार न० कपोतः तद्वर्णः इव सारोऽत्र क्षणत्वात् । स्रोतोञ्जने राजनि० । [कापोताञ्जनमिति पाठान्तरम् ।

कपोताञ्जन न० कपोतवर्णमञ्जनम् । स्रोतोञ्जने अमरः

कपोताभ पु० कपोतस्येवाभाऽस्य । १कपोतवर्णे हेम०तस्य नानावर्णत्वेऽपि कपोताञ्जनादौ कृष्णवर्णे रूढत्वात् क्वचित् कर्व्बुरवर्णेऽपि "तदिदं भस्म कपोतकर्व्बुरमिति" कुमारप्रयोगात् कर्व्बुरवर्णस्य कृष्णाधिक्यात् कपोतवर्णत्वम् । सुश्रुतोक्ते २मूषिकभेदे । "पूर्व्वमुक्ताः शुक्लविषा मूषिका ये समासतः । नामलक्षणभेषज्यैरष्टादश निबोध तान्" इत्युपक्रम्य "लालन"इत्यादीन् "मूषिकश्च कपोताभस्तैर्वाष्टादश स्मृताः" इति विभज्य "व्रणेनानिलं क्रुद्धोवातजान् कुरुते गदान् । महाव्रणेन पित्तञ्च श्वेतेन कफमेव च । सङ्कटा कपिलेनाहुः कपोतेन चतुष्टयम् । भवन्ति चैषां दंशेषु ग्रन्थिमण्डलकर्णिकाः। पिडकोपचयाश्वेताः शोथश्च भृशदारुणः"इत्युक्तम् । रूपचतुष्टयं वातपित्तकफरक्तविकाररूपम्"।तस्य तत्तायकत्वात्तथात्वम्

कपोतारि पु० कपोतस्यारिः ६त० । श्येनपक्षिणि शब्दर० ।

कपोती स्त्री कपोतस्यातिः स्त्री ङीष् । १कपोतजातिस्त्रियाम् । २यूथभेदे च । "अथ यस्तेतद्ब्रह्मस्व सतः मूलद्रव्यं भवति सङ्ग कपोतेन नाम यूपः योऽह तादृशं यूपं कुरुते ब्राह्मणोऽस्तु लोकमेति तस्मात्तादृशमाश्वयुक्कापोतं न कुर्वीत" शत० ब्रा० ११,७,३,२ । "वक्रः सन्तीक्ष्णाग्रश्च भवति स कपोती यूप कपोताख्य स्त्रीपक्षिसन्निवेशसाम्यात्" भा० । तेनात्र केनचित् कपोतिन् इति शब्दस्य कल्पनं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।

कपोल पु० सौ० कप-ओलच् । गण्डे गल्ले (गाल) अमरः । "कपोलकण्डूं करिभिर्विनेतुम्" कुमा० । "कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः ।"लीनालिः शुरकरिणां कपोलकाषः" किरा० "यस्याः कपोलैः कलधौतधामसम्भेषु" । "कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः" माघः कपोलाभित्तस्य इव विस्तीर्णत्वात् उपमि०स० । एवं कपोलफलकादयः प्रस्तीर्णकपोले ।

कप्यास न० आस्यतेऽनेन आस करणे घञ् ईत० । कपिपृष्ठान्तर्भागे "अस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" छा० उ०। "कपेर्भेकटस्यास्यम् कप्यासं आसेरूपवेषनार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति" भा० ।

कफ पु० केन जलेन फलति फल–ड । शरीरस्थे धातुभेदे श्लेष्मणि । "प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते" उद्भटः । कफस्य स्वरूपस्थानकर्म्मादिकं भावप्र० उक्तं यथा ।

"श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकः स्थाद्वम्बुर्दिग्धो लवणो भवेत् । एकः श्लेष्मा नामस्थानकर्म्मभेदैः पञ्चविधः । अथ श्लेष्मणां नामान्याह "कफस्तैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः । रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः । अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह। आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु । स्थानेष्वेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात् । दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि यत्र स्थानानीति वाग्भट्याभिप्रायेणोक्तानि । तथाच वाग्भटः "इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्येकोनितानाम् । व्यापिनामपि जानीयात् कर्म्माणि च पृथक् पृथक्"। इति चरकस्य "ते व्यापिनोऽपि हृच्चाभ्योरधोमध्योर्ध्व संश्रयाः" इति अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्म्माण्याह । क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमामाशयगतोऽपरानपि । अनुग्रहाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्म्मणा । अवयवैः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन संहतत्वं भेदं प्रीणाति । अपरानप्यपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गेण मार्गा तत्र तत्र हृदयालम्बनस धारणस्नेहनश्लेष्मणस्तेन्द्रियतर्पणसन्धिबन्धनविश्लेषणादुदककर्म्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति । तथाच "रसयुक्तात्मवोर्येण हृदयस्यावलम्बनम् । क्लिदमन्नारणं चापि विदध्यात्यवलम्बनः । क्लिदं शिरोबाहुद्वय-

सन्धिः। उभावपि यतः सौम्यौ तिष्ठतस्तान्निके यतः। ततो रसान्विज्ञानीतोरसनारसनौ समौ। रसना रसनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थकफः। स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः। श्लेष्मणः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ"। अन्यत्र वैद्यकेऽन्यथानामाद्युक्तम्। "अवलम्बकउत्यैकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः। बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः। तल्लक्षणानि यथा "कफधात्नां तु येषाणां यत् करोत्यवलम्बनम्। ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरः स्थितः"। आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः। श्लेष्मकः श्लेषणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः। रसनावस्थितः श्लेष्मा बोधको रसबोधनात्। शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात्"कफस्थानानि"उरः कण्ठः शिरः क्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः। मेदोघ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमुरःपरम्"। अखिलकफस्य कर्माणि यथा सुश्रुते "स्नेहोबन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं दृषता बलम्। क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्"कफसामान्यलक्षणं यथा"माधुर्य्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्य गुणलक्षणः श्लेष्मा तस्य सलिलयोनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्य्यान्माधुर्यं वर्द्धयति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यमिति तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति" सुश्रु०। विशेषतस्तच्छिदादिकर्मोक्तं सुश्रुते

"दिवास्वप्नव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिदध्यामनकयवकनैषधेक्षुकटभाषमहाभाषगोधूमतिलपिण्याकविदाहिदुग्धक्षीरापायसेषु विकारानूपोदकमांसवसावसामज्जपुलिनशैलेयकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रकृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः। पूर्व्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति"।

सुश्रुते कफविकारे हेतुरूपौ यथा"विषमोवातजान् रोगान् तीक्ष्णपित्तनिमित्तजान्। करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्" वयोभेदे कफाद्याधिक्यमाह तत्रैव "बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु। भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्द्धे तान्यौक्ष्य योजयेत्। देशभेदोऽपि कफहेतुत्वलक्षणोक्तः "कफवातरोगभूयिष्ठस्वानूपः"। कफसाध्य एव तद्भर्माणां क्लेदनादेराध्यधर्म्मत्वात् यथोक्तम् सुश्रुते।

"शीतस्निग्धमन्दगुरुसान्द्रमृदुपिच्छिलरसबद्धलसी-मत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायसाध्यं तत् स्नेहनप्रह्लादनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति"। अधिकमाकरे द्रष्टव्यम्।

कफकर त्रि० कफं तद्विकारं करोति क्त-अच्। कफविकारकारके द्रव्यभेदे स च द्रव्यभेदः सुश्रुते उक्तः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकबिसबिस्तदीकाजीवन्त्यो मधूकञ्चेति। काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो बृंहणो हृद्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा"।

अन्यत्र "कफपित्तकरा मत्स्याः कफपित्तकरं दधि"। सुश्रुतेऽपि। सामान्यत उक्तं यथा 'कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्" 'वसुधाजलजाताभ्यां बलासं परिवर्द्धते" बलासं कफः। कफक्षतुकफवर्द्धनादयोऽप्यत्र। "प्रमेहक्षतु स्यात् कफक्षञ्च सर्वम्" वैद्यकम्।

कफकूर्चिका स्त्री कफं कूचति तिकरोति कुर्च-विकारे ण्वुल्। जालायाम् आस्यासवे(लाल)। हेम०।

कफघ्नी कफं तद्विकारं हन्ति टक् ङीप्। हृवुसाभेदे राजनि०।

२कफहन्तृद्रव्यभेदे त्रि०तानि द्रव्याणि सुश्रुते दर्शितानि यथा "आरग्वधसदन्तगोपधोराटाकुटजपाठाकरञ्जकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरण्टकदासीकुरण्टकगुडूचीचित्रकयावूकाकरञ्जहृदयपटोलकिरातततिक्तकानि सुधर्वी चेति। आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः"।

"वरुणार्त्तगलेशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकानक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरीयकहृद्यबिम्बीवसुकवसिरश्चित्रकशतावरीविम्बाजशृङ्गीदर्भा इक्षुतीहयञ्चेति। वरुणादिर्गणः श्लेष्म कफभेदोनिवारणः"।

"सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धकसुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपागिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि काश्मीयकञ्चेति। सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः। मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेहविशोषणः"। "रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटायोकफञ्जीकट्फलैलवालुकसल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति। एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः"। "अर्कोलर्कंकरञ्जत्रयनागदन्तीमयूरकधामार्गीरास्नेन्द्रयुष्पीशुक्रश्वेतामहाश्वेताष्टसिकाख्यस्वयाख्यापत्रस्येति। अर्कादिको गणो श्लेष्म कफमेदोविनाशनः"। "सुरासास्नेतसुरसार्कपिञ्जुकार्यकनञ्जकभूस्तृणशुक्लखकासमालकासमर्हत्त्वकस्वरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुर

सानिर्गुण्डीकुहालोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति। सुरसादिर्गण्यो ह्येष कफहृत्कृमिस्फुदनः"। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति। पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः। निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलप्लीहाग्निपाचनः"। "एलातमरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थाणेयकश्रीवेष्टकचोचवोरकबालकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरश्चेति। एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च"। "वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकश्चेति। पाचनीयो वृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः। कफारोचकहृल्लासमूत्रकृच्छ्रकृमापहः"। "पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति। पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः"। "ऋषकसैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुल्यकश्चेति ऋषकादिः कफं हन्ति गण्यो मेदोविशोषणः। "सुचाखाहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहैमवतीवपाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गेष्टातिविषाव्राविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति। एष सुश्रुतादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः"। "हरितक्यामलकविभीतकानि त्रिफला। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी"। "पिप्पलीमरीचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम्। "तत्प्रभूतं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान्। निहन्याद्दीपनं शूलपिनसाग्न्याल्पतामपि"। "श्यामलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति। श्यामलकादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः। चक्षुष्यो दीपनो हृद्यः कफारोचकनाशनः"। "लाक्षारेवतकुटजाश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदभार्गतिक्तायमाणा चेति। कषायस्तिक्तमधुरः कफपित्तार्त्तिनाशनः"। "विल्वाग्निमन्थटुण्टुकपाटलाकाश्मर्य्येति महत्। सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम्। मधुरानुरसञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम्"। "कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणपञ्चकः। मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैव च। अन्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत्। एषां वातहरावाद्यावन्यः पित्तनिनाशनः। पञ्चको श्लेष्मश्रमनावितरौ परिकीर्त्तितौ" इति विशेषत उक्तम्। सामान्यतस्तु तत्रैवोक्तम् "अन्नं कफिस्थं श्लेष्माणं श्रमयति रूक्षवीर्य्यत्वात् मधुरं चौद्गञ्च"। रसभेदस्य तत्रैवतत्रोक्ता। "ये रसा श्लेष्मशमनाभवन्ति यदि तेषु वै स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते" (बलासं कफम्) तत्पाकपरिपाटी तत्रैवोक्ता। "श्लेष्मा विदग्धोलङ्घनतः सुपैति" खतेजोनिलजैः श्लेष्मा शमं याति शरीरिणाम्" "तत्र यदमे गुणा वीर्य्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृतीक्ष्णपिच्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ। शीतपिच्छिलाम्बुगुणभूयिष्ठौ। पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वं। वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम् क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यम्। गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ। तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ। शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः। तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः गुरुपाको वातपित्तघ्नः। लघुपाकः श्लेष्मघ्नः। तेषां मृदुशीतोष्णा स्पर्शयाह्याः। पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्याम्। स्निग्धरूक्षौ चाक्षुषौ। शीतोष्णौ सुखदुःखोत्पादनेन। गुरुपाकः स्थूलविश्लेषितया कफोत्क्लेशेन च। लघुर्व्यवश्लेषितया मारुतकोपेन च"।

"तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च" सुश्रु०। तद्भावकद्रव्यगुणभेदाः संक्षिप्यान्यत्रोक्ताः। "गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः। श्लेष्मणः प्रथमं यानि विपरीतगुणैर्गुणाः"। तन्निवारणोपाया अन्यत्रोक्ताश्च यथा "रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवन स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीड़ापदाघातनस्। धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाह्यादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्"।

कफघ्न कफहृत् कफहृद्य:श्लेष्महन्त्रश्लेष्महृद्योष्यत्र त्रि०।

कफणि पुंस्त्री केन जलेन फणति स्फुरति इन्। भुजमध्यन्यौ। कूर्परे (कनुइ) हेमच० स्त्रीत्वे वा ङीष्।

कफल त्रि० कफः साध्यत्वेनास्यास्य लच्। कफदायके "वेणोः करीराः कफलाश्मधुरारसपाकतः" सुश्रु०।

कफवर्द्धन पु० कफं तद्विकारं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु। १पिण्डीतकवृक्षे त्रिकाण्ड०। २कफवृद्धिकारके त्रि०।

कफविरोधिन् पु० कफं विरुणद्धि वि+रुध-णिनि। १मरिचे राजनि०। कफविरोधकारके २कफविकारनाशके त्रि०।

कफान्तक पु०कफमन्तयति अन्त+तत्करोतीति णिच्-ण्वुल्। १वर्बुरवृक्षे, राजनि०। २कफविकारनाशके त्रि०।

कफारि पु०ई त०।१शुण्ठ्याम् राजनि०२कफनाशके त्रि०।

कफिन् त्रि० कफोऽस्यत्र कफ+इनि। १श्लेष्मप्रधाने जने।

अमरः स्त्रियां ङीप् । कफिनी तस्य भावः तल् । कफिता स्त्री त्व । कफित्व न० कफयुक्तत्वे ।

कफेलू पु० कफं लाति ला–कू नि० । श्लेष्मातकतरौ उज्ज्वल० रूपमञ्जरी । यद्वृक्ष० कफयुक्ते त्रि० मि० कौ० "प्रमाणतयोक्तं यदुक्तं तच्छिन्त्यं सि० कौ० "कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः निपातनादेत्त्वम्" इत्युक्तेः तत्र तदर्थत्वादर्शनात् ।

कफोणि पुंस्त्री केन जलेन फणति इन् पृषो० ओत्त्वम् । भुजमध्यग्रन्थौ कूर्परे (कनुइ) अमरः । स्त्रियां वा ङीप् ।

कफोड पु० कफोणि+वेदे पृषो० । (कनुइ) कूर्परे । "कति स्तनौ व्यदघुः कः कफोडः" अथ० १०,४,२,

कब स्तुतौ वर्णे च भ्वा० सक० प० सेट् । कबति चकबिष्ट चकाब कबित् णिचि अचकावत् । प्रनिकबति ।

कबन्ध पु० कं जलं बध्नाति बन्ध–अण्, केन वायुना बध्यते, बंन्ध–कर्म्मणि घञ्, कोवायुः प्राणकर्यु बध्यते संबध्यतेऽत्रा धारे घञ् वा यथायथं वाक्यम् । १उदरे तस्य पीतजलनिरोधनात् तथात्वम् । २धूमकेतौ, प्रवहवायुना निचीयमानत्वात्तस्य तथात्वम् ३राहौ, तस्य च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनसत्त्वेन क्रियावत्त्वात् तथात्वम् ४राक्षसभेदे च भेदे० पुजले अमरः तस्य प्राणवायुधारकत्वात् तथात्वम् "अन्नोमयः प्राणः" इति छा० उ० श्रुतेरन्नस्य प्राणधारकत्वम् "पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते" छा० उ० जलपानं विना प्राणविच्छेदस्योक्तेस्तथात्वम् । "मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतमूर्द्धसु । तदावेशात् कबन्धः स्यादेकोऽमूर्द्धा क्रियान्वितः" इत्युक्तलक्षणे शिरःशून्ये दैक्रियायुक्तदेहे अस्त्री अमरः । "कबन्धाश्चिन्नशिरसः खड्गशक्त्यृष्टिपाणयः" देवीमा० । "नागानामयुतं हयानियुतं षष्टिं रथानां शतं पत्तीनां दश कोटयो निपतिता एकः कबन्धोरणे । तादृक्कोटि कबन्धनर्त्तनविधौ खेलज्जलत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कीदृङ्घणटारवः" प्राचीनगाथा । "यस्य नेष्यति वपुः कबन्धताम्" चन्द्रितोऽकबन्धसदृशः" माघः । "कश्चित् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभवामुपेत्य । वामाङ्कसंसक्तसुराङ्गनः खं नृत्यन् कबन्धं समरे ददर्श" । "उत्थितं दृश्येऽन्यत्र कबन्धेभ्यो न किञ्चन" रघुः । तद्वेहस्य शिरःशून्यत्वेऽपि वायोः सत्यग्निसरणाभावेन वायुना सम्बन्धसत्त्वात् क्रियासम्भव इति बोध्यम् ७मेघे निरुक्ते ५,४ "निचीनवारं वरुणं कबन्धम्" इत्यृचधिकृत्योक्तम् "कबन्धं मेघम् कमुदकं भवति तदस्मिन् धीयते, उदकमपि कबन्धमुच्यते बभिरनिष्टतत्वे कमनिष्टतञ्च इति" तत्रोक्तेः तत्र पृषो० साधुत्वम् । कबन्धराक्षसकथा च भा० व० २३७अ० यथा । "दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ । जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ । वने चरन्तौ तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि दह्यमानानि सर्व्वशः । यद्वच्च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्त्तनम् । अपश्यतां सहसूर्त्ताञ्च कबन्धं घोरदर्शनम् । मेघपर्व्वतसङ्काशं सालस्कन्धं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् । यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ! । स राममभिसंप्रेक्ष्य क्षुध्यते येन तन्मुखम् । विषमस्थानमेवेदं पश्यावस्थामिमां मम । हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा । नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम् । द्रक्ष्याभिपृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् । इत्यार्य्यस्य धन्या ये कुशलाजयमीजलैः । अभिषिञ्चन्ति वदनं सोमं शान्तघनं यथा । एवं बहुविधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । ततश्चाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमेष्वसम्भ्रमः । मा विषीद नरव्याघ्र ! नैष कश्चिन्मयि स्थिते । किन्त्वस्य दक्षिणं बाहुं छिन्द्धि सव्यो मया भुजः । इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निर्लूनस्थिलकाण्डवत् । ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेन जघ्निवान् बली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् । पृष्ठजघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् । तौ सुरकल्पौ कबन्धः समहांस्ततः । तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः । दद्रुशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन् । पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । का माया किमिदं चित्रमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे । तस्याचचक्षे गन्धर्वोविश्वावसुरहं नृप ! । प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् । रावणेन हृता सीता राम लङ्काधिवासिना । सुग्रीवमभिगच्छ त्वं स ते सख्यं करिष्यति । एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवैर्युता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडागिनी । वसते तत्र सुग्रीवस्तुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः । तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

एतावच्छक्यमस्माभिर्कर्तुं द्रष्टासि जानकीम्। ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः। दृष्ट्वाऽऽत्मानं हितो दिष्ट्यः पुरुषः स महाप्रभः। विक्रमिष्यति जन्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ"। "बबन्धिर्धूतगापस्य कबन्धस्योपदेशतः" रघुः

कबन्धिन् पु० ऋषिभेदे "अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ" प्रश्नोप०। अस्त्यर्थे इनि। २उदकयुक्ते त्रि० "अर्यमणोन मरुतः कबन्धिनः" ऋ० ५,५४,८। "कबन्धिनः उदकवन्तः" भा०। स्त्रियां ङीप्।

कबित्थ पु० कपित्थस्तिष्ठन्त्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था-क पृषो० पस्य बः। कपित्थवृक्षे अमरटीका। [द्विरूपकोषः।

कबिल पु० कबृ-वर्णे इलच्। १कपिलवर्णे २तद्वति त्रि०।

कम् अव्य० कम-णिङभावपक्षे विच् चादि। १पादपूरणे, २जले, कञ्जम्। ३मस्तके ४सुखे, शब्दर० कन्तिः कन्तुः ५मङ्गले, ६निन्दायाम् शब्दचिन्ता०। "अथ ये प्रकृतेऽर्थेऽमिताक्षरेषु अन्येषु वाक्यपूरणा आमनन्ति पादपूरणास्तेऽमिताक्षरेष्वनर्थकाः कमादिति" यथा "यतोत मर्त्याय कमरिणा" ऋ० ४,३०,६, "कमिति पादपूरणम्" निरु० १,६, उक्तेः पादपूरणार्थता "तन्वं कृणुष्व दृशे कम्" ऋ० १,१२३,११, "अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनम् सुखं यथा भवतीति" भा० "एवेदेषा पुरुतमा दृशे कम् १,१२४,६, "कम् सुखेन" भा० "अरमयः सरपसस्तराय कमलम्" ऋ० २,१३,१२, "कं सुखेन" भा०। ७जलधारके मेघे "पिन्वसि त्वं कं चित्" ऋ०,१,१२६,३, "कं चित् जलधारिणं मेघम्" भा०। ८सुखकरे "पञ्चिणं तोषाय कम्" ऋ० १,१८२,५, "कम् सुखकरम्" भा० ताः अस्त्यर्थे "कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः" पा० वादयः सप्त प्रत्ययाः। कंव कम्म कंयु कन्ति कन्तु कन्त कन्त कंय एते सुखान्विते त्रि०।

कम वाञ्छायां भ्वा० आ०सक०सेट्। अतः स्वार्थे णिङ् आर्द्धधातुके वा। कामयते कामयेत कामयताम् अकामयत। अचीकमत। णिङभावपक्षेऽपि चङ् अचकमत। कामयाम् बभूव आस चक्रे चकमे। कामयिता-कमिता कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट। कामयिष्यते-कमिष्यते। कामनीयः कमनीयः काम्यः। कामयितव्यः-कमितव्यः। कामी। कामयिता-कमिता कामितः कान्तः। कान्तिः। कर्त्तरि अच् कमः कर्मण्युपपदे अण्। स्वर्गकामः। उदित् कामयित्वा कमित्वा कान्त्वा। कासकः कच्चः कमनः कामयमानः त्रि० कामयानः। काम्यते काम्यमानः। घञ् कामः सुख का-

मना। "नरपतिश्चकमे मृगयारतिम्" "निष्कृष्टुमर्थं चकमे कुबेरात्" "भीमकान्नैर्ऋपगुणैः" "नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च" रघुः। "सोऽकामत बहु स्यां प्रजायेय" श्रुतिः "रमणीकमनीयकपोलतले" सा०द०टी०। "स चेत् कामयते दातुं तव मामरिसूदन!" भा० आ०१७२। "सर्वान् कामयते यस्मात्" कच्चायशब्दे उक्तम्। "प्रीत्या युक्तः कामितं सर्वशस्ते" भा० आ० ५८ "कामयाञ्चक्रिरे कान्तास्तत्सुष्टानिशाचराः" "अकस्मनस्ततो योद्धुं चकमे रावणात्मजः" भट्टिः। आर्षे क्वचित् परः। "एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छमितुं कले।" भा० व० ५८ अ०। "न च सीता दयित्वं मनसापि हि कामयेत्" "अकामोऽपि बलात् कामं दर्शनादेव कामयेत्" रामा०।

अनु+कामनानुरूपकामनायाम्। अनुकामयते।

अभि+आप्तिसुख्येच्छे कामनायाम्। "दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये" भा०आ०१८।

नि+निःशेषकामनायाम्। "या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत् साऽखिलकामलम्पटा" भाग० ५स्क०१८,२२। अतिशये च "निष्कामतप्ता द्विविधेन वह्निना" कुमा०

प्र+प्रकर्षेण कामनायां अतिशये। प्रकामः।

कम वाञ्छायां चुरा० आ०सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुमः। णिङन्तकमवत् सर्वम्। किन्तु तत्र उदित्प्रयोजनं चिन्त्यम्।

कमक त्रि० कम-णिङभावे अच् स्वार्थे क। १काङ्क्षके २गोत्रप्रवर्त्तके २ऋषिभेदे पु०। ततः गोत्रापत्ये इञ्। कामकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुषु उपका० तस्य लुक्। कमकाः कामकयः।

कमठ पुंस्त्री कम-अठन्। १कूर्मे कच्छपशब्दे विशब्दितः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "कमठशठकटोरमिदं धनुः" महाना०। २विष्णोरेकादशे अवतारभेदे। "सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठे एकादशे विभुः" भाग० १,३,१७। ३शनोनां जलपात्रभेदे न० विश्वः। ४वंशे पु० शब्दर०। ५दैत्यभेदे पु० हेमच०। ६यक्षकीटके पु० धरणिः।

कमण्डलु पुंन० मण्डन मण्डः कस्य जलस्य मण्डं लाति-ला-कु वर्द्धयति। करके संन्यासिनां ब्रह्मचारिणाञ्च १जलपात्रभेदे, अमरः। "मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्"। "वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्" मनुः। "अथेक्षतीर्थोपहृताः कमण्डलोः" माघः। "कमण्डलुं कपालेन शिरसा च महीजावता" भट्टिः। २क्षुद्रघटे,

मेदिनिः । २चतुष्पाज्जातौ च पुंस्त्री "कमण्डलुश्चतुष्पादजातिभेदः" सि० कौ० । तस्यापत्यम् चतुष्पाङ्गो ढञ् पा० ढञ् "लोपोऽकद्वाः" पा० ढलोपः । कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो वा युवादि० अण् । कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कमण्डलुतरु पु० कमण्डलुवृक्षदाकृतिस्तरुः कर्म० । १श्लक्ष्णत्वचे रत्नमा० । कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कमन त्रि० कम-णिङभावे ताच्छील्ये युच् । १कमनीये अभिरूपे २कामुके च मेदि० । "कन्या कमना युवतिः" सि० कौ० । कमनच्छदः । "त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधानम्" (वपुः) भाग० १,६,३१ । करणे युच् । ३कन्दर्पे । ४अशोकवृक्षे च पु० मेदि० । ५ब्राह्मणे पु० हेमच० । [हेमच० । स्त्रियां ङीष् ।

कमनच्छद पुंस्त्री कमनः सुन्दरः छदोऽस्य । १कङ्कपक्षिणि ।

कमनीय त्रि० कम-णिङभावे कर्मणि अनीयर् । १सुन्दरे, "रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीररसैरलसः" सा० द० टी० । "रुचिरं कमनीयतरा गमिता" माघः । २कामनायोग्ये वाञ्छनीये च । "अनन्यनारीकमनीयमङ्गम्" कुमा० । कमनीयस्य भावः "योपधात्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा० वुञ् । कामनीयक तद्भावे न० ।

कमन्तक पु० कम-बा० भ स्वार्थे क । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे उपका० इञोलुक् । कामन्तकयः कमन्तकाः ।

कमन्ध न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम् । तत्र हि कबन्धमिति स्वयं व्याख्याय कमन्धम् इति समध्यपाठे कम् अन्धम् इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कमन्धमित्येकं नाम परमतत्वेनोक्तम् ।

कमर त्रि० कम-णिङभावे अरच् । कामुके जटाधरः ।

कमल न० कम-इषादि० कलच् । १पद्मे तद्भेदस्य तदवयवभेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् । तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् । विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् । धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् । मूलनालदलोत्फुल्लफलैः सप्तदिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विसिन्यादिस्त्रिधा स्मृता । आदिशब्दाच्चलिनी कमलिनीत्यादि । पद्मिनी शीतला गुर्व्वी मधुरा लवणा च सा । पित्तासृक्कफनुद्वृष्या वातविष्टम्भकारिणी । अथ नवपत्रादि । संवर्त्तिका नवदलं बीजकोषस्तु कर्णिका । किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तः मकरन्दो रसः स्मृतः । मृणालं पद्मनालं स्यात्तथा विसमिति स्मृतम् । संवर्त्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहहृत्प्रणुत् । मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी । पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । मुखवैशद्यकृच्चक्षुष्या तृष्णासृक्कफपित्तनुत् । किञ्जल्कः शीतलो हृद्यः कषायो व्याहृतोऽपि सः । कफपित्तदृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित् । मृणालं हृद्यमधुरं पित्तदाहास्रजिद्गुरु । दुर्ज्जरं स्वदुपाकञ्च स्निग्धानिलकफप्रदम् । संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम्" । "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" रघुः । "प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" "धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि" मेघ० "अमलकमलरागैः" लीला० "न कमलं कमलस्पृगदम्भसि" माघः । कमलयोनिः कमलासनः । २क्लीवे ३भेषजे ४सलिले ५ताम्रे हेम० ६मृगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ७लक्ष्म्यां ८वरनाय्यां स्त्री मेदि० ९सारसपक्षिणि अमरः कमलनामनामत्वात्तस्य स्त्रियां ङीष् । १०खनामख्याते जम्बीरभेदे स्त्री "रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम् । फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्" तन्त्रसा० गुरुस्त्वर्णानियमे । तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा । "मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् । गररोगविषच्छर्दिः कफोत्क्लेशि च रक्तहृत् । शोषारुचिहृषाच्छर्दिहरं बल्यञ्च दंशनम्" ११मिथिलास्थे नदीभेदेस्त्री । १२छन्दोभेदे स्त्री । तल्लक्षणं वृत्तरत्नावल्यां दिशोक्तम् यथा "द्विगुणनगणसहितः सगणद्वयहि विहितः । फणिपतिमतिविमला क्षितिप ! भवति कमलेति" "वसुभिः प्रमिता सगणाविहिताः पुनरेकमितोनिहितोगुरुरन्ते । यदि सर्वकवयोविलसन्मतयोऽभिधया कमलेति तदाकलयन्ते" (गोलापी) १३पाटलवर्णे १४तद्वति त्रि० । "श्रवणाय स्वाहा कमलाय स्वाहा पुष्पवे स्वाहा तैत्ति० ७,५,१८,१ । अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां ब्रह्मादि० वा ङीष् । कमली कमलानां संघः खण्ड । कमण्डलखण्ड पद्मसंघे न० तस्य देशः पुस्क० इनि । कमलिनी भावप्र० उक्ते बीजकोषादौ स्त्री "कमलिनीमलिना दिवसात्यये" उद्भटः । "उत्तोमलयतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः । सम्पदयाच्चरं-

र्युक्तः कमलोऽयं भयानके"सङ्गीतयाख्योक्ते १५ मनुभेदे पु०

कमलकीट पु० कमलवर्णः कीटः। कीटभेदे तत्र भवादौ पक्वाद्या० अण्। कामलकीट तद्भवे त्रि०।

कमलकीरक पु० कमलवर्णः कीर इव कायति कै-क। कीटभेदे तत्र भवादौ पक्वाद्या० अण्। कामलकीरक तद्भवे त्रि०।

कमलज पु० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलाज्जायते जन-ड। १ब्रह्मणि चतुर्मुखे कञ्जजशब्दे विवृतिः। "अस्त्वियमदहरकमलजयशिसूनुभूदिति" दृहत्सं०। तदभेदात् २रोहिणीनक्षत्रे च तस्य तदधिष्ठितत्वात्तथात्वम्। ३पद्मजातमात्रे मध्वादौ त्रि०। कमलजातपद्मजातादयोऽप्यत्र।

कमलभिदा स्त्री ईत०। कमलपाटने ततो भवादौ पक्वाद्या० अण्। कामलभिद तद्भवे त्रि०।

कमलयोनि पु० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि। कञ्जजशब्दे विवृतिः। पद्मयोन्यादयोऽप्यत्र। ईत०। २कमलानामुत्पत्तिस्थाने स्त्री।

कमलवीज न० ईत०। (कमलगट्टा) पद्माक्षे भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु। विष्टम्भि हृद्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम्। कफवातहरं बल्यं वाहि पित्तास्रदाहनुत्"।

कमलाकर पु० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम्। १पद्माकरे तड़ाके। २पद्मानां समूहे च। "हरिदश्वःकमलाकरानिव"रघुः। कमलाकरभट्टनिर्मिते ३स्मृतिनिबन्धभेदे।

कमलादि त्रि० वार्त्तिकोक्ते संघाते स्वरूपप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः"कमल अम्भोज पद्मिनी नलिनी कुमुद सरोजपद्म नलिन कैरविणी" आकृतिगणः तेन कदलीखण्डमित्यादि सिद्धिः।

कमलापति पु० ईत०। नारायणे ससुद्रात् लक्ष्म्या आविर्भूतिसुपवर्ण्य तया विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतित्वेन वरणं भाग० ८,८ अ० वर्णितं यथा

"ततस्ततोनूपुरवल्गुशिञ्जितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ। विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणम्। गन्धर्वसिद्धासुरयज्ञचारणत्रैविष्टपेयादिषु नान्वविन्दत। नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयोज्ञानं क्वचित्तत्र न सङ्गवर्জ्जितम्। कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतोव्यपाश्रयः। धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम्। वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्জ्जितः। क्वचिच्चिरायुर्न हि यौवनमङ्गलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः। यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः समङ्गलः कश्चन काङ्क्षते हि माम्। एवंविमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रयतागुणाश्रयम्। वव्रे वरं सर्व्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम्। तस्यां स देव्यामभवत्सुमध्यमायां महेन्द्रोरुकराभिमृष्टायाम्। तस्यौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहासविकसत्त्रयनेन याता। तस्याः श्रियस्त्रिजगतोजनको जनन्या वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः। श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान्। यद्भृत्यभृत्यपरिचारकचारिकाणां वार्तावहाश्च दृशिवाचां पृथक् स्वनः। देवानुगानां सदयावलोकात् लब्धश्रियां हतभियां गायतामभूत्। ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुम्। ईडिरेऽविततधर्म्मज्ञैस्त्वत्तिलिङ्गैः पुण्यवर्षिणः। श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः। शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम्। निःसत्त्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रपाः। यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः"। पद्मापतिकमलाकान्तादयोऽप्यत्र।

कमलालया स्त्री कमलमालयो यस्याः। लक्ष्म्याम्।

कमलासख पु० ईत०। नारायणे "साम्यमाप कमलासखविष्कसेनेनेत्यादि" माघः।

कमलासन पु० कमलमासनं यस्य। चतुरानने ब्रह्मणि। "क्रान्तानि पूर्व्वं कमलासनेनेन"कुमा०

कमलासनस्थ पु० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम्। तत्र तिष्ठति स्था-क। विधातरि यथा च तस्य विष्णुनाभिकमलस्थितिस्तथा कञ्जजशब्दे उक्तम्।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्योदेशे" पा० पुष्क० इनि। १कमलाधारदेशे पद्माकरे शब्दर० २कमलसमुदायरूपपद्मलतायाञ्च। "पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः" रघुः

कमलोत्तर न० कमलमिवोत्तरमुत्कृष्टम्। कुसुम्भपुष्पे अमरः

कमा स्त्री कम-णिजभावे बा० स्त्रियां भावे अ। शोभायाम् राजनि०।

कमित त्रि० कम-णिजभावपक्षे क्त। कामुके स्त्रियां ङीष्। कमिती "अनुकाभिकाभीकाः कमिता" पा०। अतिशयेन कमिता ईयसुन् तृणोलोपः। कमीयस् कान्ततरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। इष्ठन् कमिष्ठ कान्ततमे त्रि०

कम्प पु० कपि-चलने घञ्। गात्रादिकम्पे १वेपथौ। "यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः" भाग० ३,७,११

कम्पजलन' स च वातादिना प्रेरणात् स्थावरस्य भूम्यादेर्भवति देहादेस्तु मनसोविकारभेदेन वातादिधात्वना च चालनात् भवति । स च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारि भावविशेषजन्यः यथोक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारिभावान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने "आवेगः सम्भ्रमस्तत्र इत्युपक्रम्य "गजादेः स्तम्भकम्पादिः"। "धैर्य्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता । तत्र खेदः शिरःकम्पतर्ज्जनाताडनादयः"। मनःक्षेपस्त्वपस्मारी महाद्यावेशनादिजः। भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः"। "निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिविनिष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्ज्जनादिकृत्"। "परकीयात्मदोषाद्यैः अङ्गानर्थस्य तर्कणम् । वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्थैर्भीमोच्छ्वासकम्पनादिकृत्" । "निर्घात विद्युदुल्कार्द्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः"। "रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा । ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत्" । कम्पस्य भयानकरसस्यानुभावः यथाह तत्रैव भयानकं प्रक्रम्य "अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यागद्गदस्वरभाषणम् । प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः"। रौद्ररसस्य व्यभिचारिभावश्च यथाह तत्रैव रौद्रं प्रक्रम्य "उग्रतावेगरोमाञ्च स्वेदवेपथवोमदः। मोहामर्षादयस्तस्य भावाः स्युर्व्यभिचारिणः"। अहङ्कारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि जन्यते इति भेदः । ज्वरादिकृतकम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्धः । तद्विवृतिर्ज्वरशब्दे द्रष्टव्या । दिङ्मात्रमुक्तं भावप्र० "व्यथावेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः"। शीतानिलेन च देहस्य कम्पो जायते । अतएव "सहसा सहसा कृतवेपथुः" माघे वर्णितम् ।

कम्पन त्रि० कपि-युच् । १कम्पयुक्ते । भावे ल्युट् । २चलने न० मेदि० । णिच्-युच् । ३कम्पयितरि त्रि० "दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद्धृदयकम्पनः"। दुन्दुभिपूजामन्त्रः । "प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः "एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्त्रा हृदयकम्पनम्" भा० आ० ४७अ०। ४शिशिरे ऋतौ पु०। ५अस्त्रभेदे च । "प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा" "जड़ता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रस्रवे नयने चैव सुखमाधुर्य्यमेव च । कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः" भावप्र० उक्ते ६सान्निपातिकज्वरभेदे पु० ।

कम्पलक्ष्मन् पु० कम्पः लक्ष्म यस्य । वायौ त्रिका० तस्य स्थावराणां चलनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कम्पा स्त्री कपि-भावे अ । चलने हेमच० [हेमच० ।

कम्पाक पु० कम्पाया चलनेन कायति प्रकाशते कै-क । वायौ

कम्पित न० कपि-भावे क्त । १कम्पे शब्दच० कपि-णिच्-भावे क्त । २चालने "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघुः कर्त्तरि क्त । २कम्पयुक्ते त्रि० । णिच्-कर्म्मणि क्त । ३चालिते त्रि० "अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिल्लच्यूतपल्लवफलशबलैः" काद० "आद्यकोलुलितां प्रकम्पनैः कम्पितां" माघः।

कम्पिन् त्रि० कम्प-णिनि । १कम्पयुक्ते णिच् णिनि । २कम्पयितरि "गीतो शीघ्रो शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः" ति० त० पु०।

कम्पिल पु० कम्प-इलच् । रोचन्याम् (कमलागुड़ि) अमरः। ६षो० कम्पीलकम्पिल्यशब्दौ तत्रार्थे रामकुकुटादयः ।

कम्पिल्ल पु० कपि-इल्ल । रोचने वृक्षभेदे । "कम्पिल्लः कर्कशचन्द्रो रक्ताङ्गोरोचनोऽपिच । कम्पिल्लः कफपित्तास्रकृमिगुल्मोदरव्रणान् । हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाहविषाश्मनुत्" भावप्र०।२नगरभेदे "देवीं कम्पिल्लवासिनीम्" यजु० २३,१८, काम्पीलेति पाठान्तरम् । काम्पीले नगरे वासिनीम्" वेददी० कम्पिल्ल इल्लश्चकरञ्जभेदः (लाटाकरमजा) इत्येके "अतिचपलकपिकुलकम्पिकम्पिल्लच्यूतपल्लवफलशबलैः" काद० स्वार्थे कन् कम्पिल्लकोऽप्युक्तार्थे ।

कम्प्य त्रि० कपि-णिच् कर्म्मणि यत् । चालनीये "सत्यधर्म्मस्वाकम्प्यः" रामा० ।

कम्र त्रि० कृपि-र । कम्यतीले "विधाय कम्राणि सुखानि कम्पते" नैष० । [प्रनिकम्बति

कम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । कम्बति अकम्बीत् चकम्ब

कम्बर पु० कम्ब-अरन् । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० मन्दर० ।

कम्बल पु० कम्ब-कलच् कं, कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलति बल संवरे अच् वा । १सर्पभेदे २गवादेर्गलस्थरोमकृपसाक्षायां, ३प्रावारे, ४क्रमौ च । ५खनामख्याते मेषलोमनिर्म्मिते वस्त्रासनादौ, ६जले न० ७उत्तरासङ्गे च मेदि० । ८मृगभेदे पुंस्त्री० जटा० स्त्रियां ङीष् । "न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारान कम्बलाः" रामा० । "कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्" । विदग्धमु० । कम्बलनागश्च नागलोकपतिः "ततोऽधस्तात् पातालेनागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षानिवसन्ति" भाग० ५,२४,४२ । "कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा" भा० आ० ३५,नागनामकीर्त्तने । अयञ्च वरुणसभास्थः "कम्बलाश्वतरौ

नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ" भा० स० ६ अ० ऋणसञ्चयकथने । तदधिष्ठिते प्रयागस्थे हृतीर्थभेदे च । "प्रयागं सुप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः" भा० व० ८५ अ० । प्रयागस्थतीर्थकथने ।

कम्बलबर्हिष पु० अन्धकवृष्णस्य पुत्रभेदे "कुकुरोभजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः" भाग० ६. २४, ११ । अन्धकश्चेति शेषः । "कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिष्याख्यान्धकस्य सुताः" तट्टीकायां, श्रीधरधृतपराशरवाक्यम्

कम्बलहार त्रि० कम्बलं हरति हृ—अण् उप० स० । १कम्बलहारके । २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कम्बलहारि तदपत्ये पुंस्त्री बहुत्वेऽस्त्रियां तस्य लुक् । कम्बलाःतद्गोत्रापत्येषु । [बहु० । २तयर्णयुक्ते त्रि० ।

कम्बलास्य न० कम्बलरूपमस्यणम् इच्छिः । १कम्बलरूपे व्रणे

कम्बलिका स्त्री क्षुद्रः कम्बलः ई—स्वार्थे कन् ह्रस्वः । १क्षुद्रकम्बले । २कम्बलमृगजातिस्त्रियाञ्च । ततः चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । काम्बलिकायन तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कम्बलिन् त्रि० कम्बलः गलकम्बलः प्रशस्तोऽस्त्यस्य कम्बल+ प्राशस्त्ये इनि । वृषे "गन्धी कम्बलिवाह्यकम्" अमर० ।

कम्बलिवाह्यक न० कम्बलिना वृषेण वाह्यम् वह-कर्मणि ण्वुल् संज्ञायां कन् । वृषवाह्ये शकटे गन्त्र्याम् अमरः ।

कम्बलीय त्रि० कम्बलाय हितं छ । कम्बलसाधने उर्णायाम् । संज्ञायान्तु "कम्बलाच्च संज्ञायाम्" पा० यत् कम्बल्य उर्णापलक्षते न० ।

कम्बि स्त्री कम्बति अन्नाद्यनया कम्ब—गतौ करणे इन् । दर्व्याम् अमरः (हाता) वा ङीप् कम्बीत्यपि तत्

कम्बु पुंन० कम—उन् बुक् च, कम्ब-गतौ भ्वगया० उन् वा । १शङ्खे अमरः । "कम्बोः सपत्नीकृतः" मुरारिः । "महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवोमहाभुजः" भा० व० १६० अ० । २गले ३शम्बूके ४वलये च मेदि० । ५कर्बुरवर्णे पु० ऐतद्वति त्रि० । ७ग्रीवायाम् ८नलके च (फाँपाहाड़) स्त्री हेम० स्त्रीत्वे अप्राणिजातित्वात् वा ऊङ् । वलयत्वात् शङ्खमयः सधवाधार्य्यालङ्कारभेदः । "शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमवल्लिकाः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः खलङ्कृताः" भा० स० ५६ अ० ११ "पिनद्धकम्बुः घाणिभ्यां हृतीयां प्रकृतिं गतः" भा० वि० २ अ० ग्रीवार्थे "प्रतिमुक्तं कुण्डले दीर्घे च कम्बूपरि हाटके शुभे" भा० वि० ११ अ० ।

कम्बुकण्ठी स्त्री कम्बुरिव कण्ठोऽस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीष् । १कम्बुग्रीवायाम् । स्वार्थे कन् कम्बुकण्ठिकाप्यत्र । बहु० २तथाकण्ठयुक्ते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

कम्बुका स्त्री कम्बुरिव काण्डेन कायति कै—क । १अश्वगन्धायाम् रत्नमा० । स्वार्थे कन् । कम्बुशब्दार्थे ३ग्रीवायाम् स्त्री

कम्बुकाष्ठा स्त्री कम्बु चित्रवर्णं काष्ठमस्याः । अश्वगन्धायाम् । राजनि० ।

कम्बुग्रीवा स्त्री कम्बुरिव रेखात्रययुता ग्रीवा । शङ्खतुल्यरेखात्रययुक्तायां १ग्रीवायाम् । कम्बुरिव ग्रीवास्य । २तथाभूतग्रीवायुक्ते त्रि० ।

कम्बुग्रीवादि पु० कम्बुग्रीवा आदिर्यस्य । घटत्वजातिव्यञ्जके आकृतिभेदे कम्बुग्रीवाद्यवयवोदरप्रभृतयोहि घटत्वजातिव्यञ्जकाः । कम्बुग्रीवादेश्च गुरुत्वात् नावच्छेदकत्वं तेन कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादेर्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् किन्तु "सम्भवति लघौ गुरौ तदभावादिति" न्यायात् असनियतं अनतिरिक्तवृत्ति घटत्वमेवतत्रावच्छेदकम् । इतरत्र गुरुधर्म्मस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारेऽपि अवयवतायाः अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियतएवातः कम्बुग्रीवादिमानिति पदस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वमेव शक्यतावच्छेदकं न घटत्वमिति भेदः इत्याकरे स्थितम् ।

कम्बुपुष्पी स्त्री कम्बुः शङ्ख इव पुष्पमस्याः । शङ्खपुष्प्याम् राजनि० । [ङनि ङीप् । शङ्खपुष्प्याम् राजनि० ।

कम्बुमालिनी स्त्री कम्बूनां तत्सदृशपुष्पाणां मालाऽस्यस्याः

कम्बू त्रि० कम्ब—गतौ कू अम्बूदनूभूजन्यूकम्बूकूत्यादि० नि० । १परद्रव्यापहारके उज्ज्वल० । कम्बुशब्दात् स्त्रीत्वे ऊङ् । २कम्बुशब्दार्थे स्त्री ।

कम्बोज पु० कम्ब—ओज । १हस्तिभेदे, २शङ्खभेदे मेदि० "पञ्चनदं समारभ्य स्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वतः । कम्बोजदेशः कथ्यन्तः" कथ्यते ३देशेच । कम्बोजे जातादि कच्छा० अण् । काम्बोज तज्जातादौ त्रि० मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुञ् । काम्बोजको मनुष्यः काम्बोजकं हस्तिमित्यादीति भेदः । बहुत्वे तु तस्य लुक् कम्बोजाः कम्बोजजातीषु । काम्बोजस्य राजानः "कम्बोजाल्लुक्" पा० लुक् । कम्बोजास्तद्राजेषु । "कम्बोजाः समरे शोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः" रघुः । अत्र काम्बोजा इत्यपपाठः राजनि "कम्बोजाल्लुक्" पा० लुग्विधानात् । कम्बोजाभिजनवरत्वे दीर्घपाठः समर्थनीयः इत्येके । कम्बोजोऽभिजनेऽस्य सिन्धु० अण् । काम्बोज कम्बोजदेशाभिजने त्रि० । अयञ्च देशः बृह० स० कूर्म्मविभागे नैर्ऋत्यां दिशि कथितः यथा "नैर्ऋत्यां दिशि देशाः पञ्च

कम्बोजसिन्धुसौवीराः" सुख्यशब्देन समासे भयूरव्य० पूर्वनिपातः कम्बोजसुख्य इत्येव । कम्बोजदेशस्यक्षत्रियास्तु धनकैः क्रियालोपात् शूद्रत्वमाप्ताः यथाह मनुः । "धनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः कम्बोजा: यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः"

कम्बोजादि वार्त्तिकोक्ते तद्राजप्रत्ययस्य लुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "कम्बोज चोल केरल शक यवन"

कम्बोतायिन् त्रि० कम्बुरिवातायी । शङ्खतुल्यश्वेतपूर्व्वकाये शङ्खचिह्ने ।

कम्र त्रि० कम्+मत्वर्थे भ । १जलयुक्ते २सुखयुक्ते च ।

कम्भारी स्त्री कं जलं बिभर्त्ति कम्+भृ–अण् उप०स०। गाम्भार्य्याम् (गाम्भार) । राजनि० । सुग्ध० मते षण् तस्य षित्त्वात् ङीप् । सि० कौ० मते तु गौरा० ङीष् इति भेदः । तस्याः शीतवीर्य्यत्वात्तथात्वम् ।

कम्भु न० कं जलं तद्वच्छैत्यं बिभर्त्ति–भृ–डु । उशीरे राजनि० तस्य शीतवीर्य्यत्वात् तथात्वम् ।

कम्र त्रि० कम–णिङ्भावे र । मैथुनेच्छायुक्ते । कामुके अमरः। २मनोहरे च ।"कम्रा कमनाः युवतिः"सि०कौ०

कय त्रि० किम्+दृषो० वेदे कयादेशः । किंशब्दार्थे "न किं सहन्त्य पर्येता कयस्य चित्" ऋ०१,२७,८ । "नि षू न मातिमतिं कयस्य चिन्निजिष्ठाभिः" १२६,५ "नरोऽभिमातिं कयस्य चित्" ८,२५,१५ ।

कयस्था स्त्री कं जलं याति या–ड तथा सती तिष्ठति स्था क । काकोल्याम् क्षीरस्वामी

कयाधू स्त्री जन्मान्तरकन्यायां हिरण्यकशिपुभार्य्यायाम् "हिरण्यकशिपोर्भार्य्या कयाधूर्नाम दानवी । जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् । संह्लादं प्रमनुह्लादं ह्लादमेव च" भा० ६,१८,६ ।

कर पु० कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽनेन कृ–करणे अप् । १हस्ते हस्तिशुण्डे च तयोर्जलादिक्षेपसाधनत्वात् तथात्वम् २कर्म्मणि अप् ।३किरणे मेदिनिः । तत्र हस्तकिरणयोः "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभूत्र पतिष्यतः करसहस्रमपि" "स्थितः करार्थैरसमग्रपातिभिः"माघः। हस्ते "केशान्नीवीमधःकायं संस्पृशेत् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भूयःप्रक्षालयेत् करम्" आ० त० देवलः नेत्यत्र वृत्तिः "वामः काञ्चनपिञ्जरे नृपकराभ्योजैस्तनूमार्जनम्" उद्भटः। "तथा वामकरे दृग"मनुः । कं सुखं राति रा क । ४राजग्राहे राजस्वे तत्र राजग्राह्यहस्तयोः "असह्यबहुघनरसा शतालिपरिषेविता । करं न सहते राजन् ! भूमिर्नववधूरिव" ।"तन्वि तव कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ । आसप्तद्वन्तिनोऽपि भवान् यत्र करप्रदः" उद्भटः । यथा च राज्ञा करनिवेशनं राष्ट्रे करणीयं तथा मनुनोक्तम् यथा

"क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् । यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् । तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत सततं करान् । यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः । तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः । पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा । आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम् । मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्मसयस्य च । स्त्रियमाणोऽप्यादद्रीत न राजा श्रोत्रियात् करम् । न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् । यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति । श्रुतदत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्मार्थां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् । संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् । तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् । व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् । कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपतिः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया । उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्" व्याख्यातञ्चैतत् शुल्कशब्देन

"क्रयविक्रयमित्यादि । क्रियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रलवणादि द्रव्यं विक्रीयमाणञ्चात्र क्रियल्लभ्यते क्रियद्दूरादानीतं किमस्य क्रयिणो भक्तव्ययेन धाकसूपादिना परिव्ययेन सहितं किमस्यारण्यदौ चौरादिभ्योरक्षयः क्षेमेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इदानीं लाभयोगस्तत्तदवेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् । यथेति । यथा राजाऽवेक्षणादिकर्म्मणः फलेन, यथा च कार्षिकवणिगादा-

कृषिवाणिज्यादिकर्म्मणां फलेन सम्बध्यते। तथा निरूप्य राजा सर्व्वदा राष्ट्रात् करान् गृह्णीयात्। अत्र दृष्टान्तमाह यथेत्यादि। यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोकस्तोकानि रक्तक्षीरमधूनि अदन्त्येवं राजा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोऽल्पोराष्ट्रादाव्दिकः करो ग्राह्यः। तमाह पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः। एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो ग्राह्यः भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादि क्लेशलाघवगौरवापेक्षोऽयं बहुल्पग्रहणविकल्पः। आदत्तेत्यादि। पत्रशाकतृणानामित्यादि। द्रुशब्दोऽत्र वृक्षवाचकः वृक्षादीनां अप्रसमयात्मानां षष्ठोभागो ग्राह्यः। क्षियसाणइति। क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् न च तदीयदेये दसन् श्रोत्रियः बुभुक्षया अवसादं गच्छेत्। यस्मात् यज्ञेत्यादि। यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधाऽवसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा गोघ्नवसादं गच्छति। यत एवमतः श्रुतेति। शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा यस्य तदनुरूपां धर्म्मादनपेतां जीविकासुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनम् औरसं पुत्रमिव पिता रक्षेत्। यस्मात् संरक्ष्यमाणइत्यादि। स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यक्पालयमाणो यं धर्म्मं प्रयच्छ करोति तेन राज्ञ आयुर्द्धनराष्ट्रादि वर्द्धन्ते। यदिति। राजा स्वदेशयाकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तुक्रयविक्रयादिना जीवन्तं निकृष्टजनं स्वल्पमपि कराख्यं वर्षेण दापयेत्। कारुकानिति। कारुकान् तक्षकारादीन् शिल्पिभ्य ईषदुत्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मासेकं दिनं कर्म्म कारयेत्; नोच्छिन्द्यादिति। प्रजास्नेहात् करशुल्कादेरप्रहणमात्मनो मूलोच्छेदः अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणे परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्य्यात् यस्मात् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोषक्षयादात्मानं पीडयेत्। पूर्व्वार्द्धात् परेषाश्चेत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत्"।

भार० शा० ८७अ० विदुरेणोक्तं यथा

"विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदम्। योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत करान्। उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं सम्प्रेक्ष्य चासकृत्। शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रति कारयेत्। उच्चावचकरा दाप्याः महाराज्ञा युधिष्ठिर। यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्य्यान्नृपोपतिः। फलं कर्म्म च सम्प्रेक्ष्य ततः सर्व्वं प्रकल्पयेत्। फलं कर्म्म च निर्हेतु न कश्चित् संप्रवर्त्तते। यथा राजा च कर्त्ता च स्यातां कर्म्मणि भागिनौ। समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः। नोच्छिद्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापि तृष्णया। ईहाद्वारापि संरुध्य राजा सम्मतिदर्शनः। प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम्। प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम्। वत्सोपस्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना। भूतो वत्सोजातबलः पीडां सहति भारत!। निकाय कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर!। राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म्म कुरुते महत्। यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृपः। सञ्जातमुपजीवन् स लभते न महत् फलम्। आपदर्थञ्च निर्यातं राजा न इह विन्दते। राष्ट्रञ्च कोषभूतं स्यात् कोषो वेश्मगतस्तथा। पौरजानपदान् सर्व्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा। यथागत्यनुकम्पेत सर्व्वान् स्वल्पधनानपि। बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो भव्यमः सुखम्। एवं नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः। प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः। सन्निपत्य स विषये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत्। इयमापत् समुत्पन्ना परचक्रभयं महत्। अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमः। अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह। इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम्। अस्यामापदि घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये। परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः। प्रतिदास्ये च भवतां सर्व्वस्वाहं भयक्षये। नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्वरेयुर्व्वलादितः। कलत्रमादितः कृत्वा सर्व्वं वो विनशेदिति। अपि चेत् पुत्रदारार्थमर्थसञ्चय इष्यते। नन्दामि वः प्रभावेण पुत्राणामिव चोदये। यथागत्यनुगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः। आपत्स्वेव हि बोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव। न प्रियं सततं कार्य्यं धनं कस्याच्चिदापदि। इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया। स्वराष्ट्रीनव्यवस्थेज्योगमाधाय कालवित्। प्राकारं भृतभरणं व्ययं सङ्ग्रामतो भयम्। योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् करम्। उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः। तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्व्वं समाचरेत्। सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः। गोमिनां पार्थ! कर्त्तव्यः संभागश्च प्रियाणि च। अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत!। प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं क्षमिष्यया। तस्य क्षेमेषु यत्नेन प्रीतिं कुर्य्याद्विचक्षणः। दयावानप्रमत्तश्च

करान् सम्प्रणयेन्मृदून् । सर्व्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु । न ह्यतः सदृशं किञ्चिद्वरमस्ति युधिष्ठिर !" । "मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम् । वत्सापेक्षो दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकृन्तयेत् । जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः । व्याघ्रीव च हरेत् पुत्त्रान् सन्दंशेन च पीडयेत् । यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा । अतीक्ष्णेनाप्रयायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् । अल्पेनाल्पेन देयेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूयः क्रयवृद्धिं समाचरेत् । दमयन्निव दस्यानि शश्वन्भारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्व्वं प्रयत्नेन पाषाणभ्यवहारयेत् । सकृत्पाषाणकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्हृदाः । उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः । तस्मात् सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषं प्रति । यथासख्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः । ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविचिन्तितान् । भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः । न चास्थाने न चाकाले करांस्तेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि" ६०अ० । प्रजाभ्यः करादानप्रकारः रत्ना शब्दवक्ष्यमाणप्रकारवत् मनूक्तोऽनुसन्धेयः । अत एव सा०कौ० "यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्य करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षाश्च सर्व्वाध्यक्षाय स च भूपतये" इत्युक्तम् ।

ई हस्ताकारे हस्तनक्षत्रे । हेत्वादौ कर्म्मोपपदे कृ-कर्त्तरि ट । तत्तत्कर्मकारके त्रि० यथा कर्म्मकरः श्रेयस्करः यशस्करः स्त्रियां ङीप् कर्म्मकरी दासी यशस्करी विद्येत्यादि । दिवादिभ्यादिपूर्वात् अहेत्वादावपि ट । तत्तदुपपदार्थकारके त्रि० तानि च "दिवादिभ्यो ग्रामभाभास्करान्तानन्तादिवृतान्दीक्षिमुलिपिलिविबलिभक्तिकर्त्तृवितनबलसंख्याजङ्घाबन्धहर्षेषुरुषु" पा० दर्शितानि दिवाकरः निशाकरः । अहेत्वादावितोऽन्यत्र अण् । कुम्भकार इत्यादि ।

करक पुं०न०किरति विक्षिपति करोति वा जलमत्र कृ-क-वा लञादि० संज्ञायां वुन् । कमण्डलौ "उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च" मनुः २दाडिमवृक्षे ३पक्षिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ४मेघोपले (शिला) पुंस्त्री । करकोद्भवकारणं तज्जलगुणाश्च भावप्र० दर्शिताः यथा । "दिव्यवायुग्नि योगात् संहताः खात् पतन्ति याः । पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारिक्योऽमृतोपमाः । करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु सुस्थिरम् । दारुणं पित्तकृत् कफवातजित्" । (लाटा) ५करङ्गभेदे रत्नमा० स्वार्थे कन् । ६राजकरेऽहस्ते च । ७पलाशवृक्षे हारा० । ८कोविदारवृक्षे १०बकुलवृक्षे ११करीरे १२नारिकेलास्थिनि च (माला) पु० राजनि० ।

करकङ्कणन्याय पु० कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थकत्वेऽपि यथा करशब्दप्रयोगस्तत्काले तत्संलग्नताद्योतनार्थः तद्रूपदृष्टान्तसूचके न्याये ।

करकच पु० "शनिभार्गवजीवज्ञकुजसोमार्कवासरे । षष्ठ्यादितिथयः सप्त क्रमात् करकचाः स्मृताः" ज्यो० उक्ते योगभेदे । तथा च शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, कुजे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी तिथिः करकच इत्यर्थः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् करे हस्ते स्थिता कच्छपिका । अङ्गुलिसन्निवेशभेदरूपायां कूर्म्ममुद्रायाम् । "करकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः" कालिकापु० ५६अ० ।

करकण्टक पुं०न० करस्य करण्टक इव । नखे त्रिका० ।

करकपात्रिका स्त्री करकः कमण्डलुरूपा पात्रिका । कमण्डलुरूपपात्रे । [करकयष्टे भावप्र० वाक्छब्दकम् ।

करकाज न० करकातो जायते जन-ड । करकाभवे जले

करकाम्भस् पु० करकाया इव शीतलमम्भोऽस्य । नारिकेले त्रिका० । तज्जलस्यातिशीतत्वात्तथात्वम् । ६त० तदीयजले न० । [कायुर्विरोचनः" भा० आ० ३६अ० ।

करकाय पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "उग्रायुधोबलाकी च करकारकासार् पु० ६त० । शिलाहृदौ

करकुड्मल न० करः कुड्मलमिव । सङ्कुलिताङ्गुलौ करे कर सङ्कुलत्वकलश्यकरकोषाद्दयोऽप्यत्र ।

करग्रह पु० करो गृह्यतेऽत्र ग्रह--आधारे अप् । विवाहे तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो विधीयते इति तस्य तथात्वम् । ६त० । २हस्तधारणे ३प्रजाभ्यः करादाने च । पाणिग्रहकरग्रहणादयोऽप्युभयत्र ।

करग्रहारम्भ पु० करग्रहस्य प्रजाभ्यः करादानस्यारम्भः । (पुण्या)वार्षिककरग्रहणारम्भे । करग्रहारम्भदिननक्षत्रादिकं प्रसङ्गादुच्यते "तीक्ष्णोग्रक्षीतरभेषु लग्ने शीर्षोदये भानुदिने शुभाढ्ये । कुर्यादनुक्तानि समीहितानि करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः" ज्यो० तत्र तीक्ष्णगणाः ६,९, १८,१९ आर्द्रादयः, उग्रगणाः पूर्व्वात्रयमघाःवह्निः

कृत्तिका तदितरेषु नक्षत्रेषु । मीनोदयाः मिथुन-सिंहकन्यालग्नाद्यत्रिकाश्चमीनाः ताद्दशे लग्ने ।

करग्राह पु० करं गृह्णाति ग्रह-अण् । १पत्नौ भर्त्तरि २हस्तग्राहकमात्रे ३राजखादायके च त्रि० । णिनि । करग्राहीत्यप्युभयत्र स्त्रियां ङीप् पाणिग्राहादयोऽप्यत्र

करघर्षण पु० कराभ्यां घृष्यते घृष-कर्मणि ल्युट् । दधिम-स्थनदण्डे हारा० ; भावे ल्युट् ३त० । करेण घर्षणे न० ।

करङ्ग पु० कीर्य्यते जलमत्र कृ-अप् करोऽङ्गो गर्भोऽस्य वक० । १नारिकेलास्थ्नि (खोल), २कमण्डलौ ३पात्रभेदे च "ताम्बूलकरङ्कवाहिनी" काद० । कस्य शिरसः रङ्कइव (माधारखर्व्व), ४मस्तकखर्परे मेदिनिः । ५इक्षुभेदे राज० ।

करङ्कशालि पु० करङ्कइव शालते शाल-इन् । इक्षुभेदे । राजनि० । [२सिन्दूरपुष्पवृक्षे च राजनि० ।

करच्छद पु० करइवावरकमच्छदोऽस्य । १शाखोटवृक्षे (सिहड़ा)

करज पु० करे जायते जन-ड । १नखे "न च्छिन्द्यात् कर-जैस्तृणम्" मनुः । तन्नामनामके २व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये च (नखी) । मेदिनिः । ३हस्तजातमात्रे त्रि० । कं शिरः जलं वा रुजयति रुज-णिच्-अण् नि० । (करमचा) ४करञ्जवृक्षे । अमरः ।

करजाख्य न० करजस्य नखस्याख्या व्याख्या यस्य । नखीनाम-गन्धद्रव्ये रत्नमा० । [वृक्षभेदे राजनि० ।

करजोडि पु० कुटा० जुड-बन्धे इन् वा० गुणः । (हातजोडा)

करञ्ज पु० कं शिरः जलं वा रञ्जयति रञ्ज-अण् । (करकचा) इति ख्याते वृक्षे । करञ्जपर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरबिल्वकः । इतपूतिकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्य्यः पूतिकोऽपि च । स चोक्तः पूतिकरजः सो-मवल्कश्च स स्मृतः । करञ्जः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्य्योष्णोयोनि-दोषहृत् । कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शो व्रणकृमिकफापहः । तत्पत्रं कफवातार्शःकृमियोगहरं परम् । भेदनं कटुक पाके वीर्य्योष्णं पित्तलं लघु । ततफलं कफवातघ्नं भेदा-र्शःकफकृमिकुष्ठजित् । इतपूतिकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः" । उदकीर्य्यपर्य्याये तु स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष् । भावप्र० "उदकीर्य्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्थाहस्तिवारुणी । भर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका" । तन्नाम्नश्च तत्रैवोक्ताः "करञ्जो स्वल्पनो तिक्तो लघुरो कटुकाग्निनो । वीर्य्योष्णो वातनिघ्नार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहजित्" । तत्तैलगुणाश्च । "करञ्जतैलं सुस्निग्धं वातघ्नं स्थिरदीपनम् । नैला-मयवातरोगकुष्ठकण्डूविस्फोटिकाः । नाशयेत्तीक्ष्णमु-ष्णञ्च लेपनाच्चर्म्मदं परम्" राजनि० । स्वार्थे कन् करञ्जकोऽप्यत्र पु० "यस्तु संवत्सरं पूर्णं दीपं दद्यात् करञ्जके । सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्द्धते" भा० शानु० १२७अ० । अन्यमते करञ्जभेदाश्चत्वारः । (डहर-करमचा) (लाटाकरजा) (काँटाकरमचा)" (अम्लकरमचा इति भाषाप्रसिद्धनामभेदात् "यत् पर्णपघ्नं उत वा कव-ङ्गदे" ऋ० १०।१०४८,८ । [(कण्टवेल) राजनि० ।

करञ्जफल पु० करञ्जस्य फलमिवास्थि फलं यस्य । कपित्थे

करट पु० किरति मदम्-कृ-अटन् । १गजगण्डे "कथं प्रभिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय महाभागं करेणुः सूकरं स्मृशेत्" भा० व० २७७ । हस्तिगण्डे स्त्रीत्वमपि । "ईषादण्डं महानागं प्रभिन्नकरटामुखम् । अगकोत्तयसे युद्धं कर्ण ! पार्थं धनञ्जयम्" भा० क० ३६अ० स्त्रीत्वप्रयोगात् । २काके पुंस्त्री अमरः । स्त्रियां ङीष् । "वरसिंह गङ्गार्तरे गरटः करटः कथः शुनीतनयः" गच्छास० ३कुसुम्भवृक्षे पु० ४निन्द्यजीविनि त्रि० । स्त्रियां करटा । ५नवश्राद्धे एकादशादिकर्त्तव्ये श्राद्धे ६दुर्दुरूढे दुरुच्छेद्यमतके वादिनि नास्तिकभेदे दु-र्दैव्ये चण्डालाद्यभेदे च पु० मेदि० । दुर्दुरूढचत्रियभेदादि-प्रायेण 'मालवाः मालवाश्चैव तथैवापरमल्लवाः । कुलिन्दाः कालकाश्चैव कुण्डकाः करटास्तथा" भा० भी० ६अ० । आहर करट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि आहरशब्देनास्य । भयू० स० । आहरकरट तथा विधे कर्मणि । दुःखेन दोह्यायां गवि हेमच० । स्वार्थे कन् । काके पुंस्त्री शब्दर० स्त्रियां ङीष् । हस्तेयगास्त्रप्रवर्त्तके कर्म्मीसुते पु० "कर्म्मीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्याख्यातौ द्वयायौ द्वौ विपुलाचलसंस्थकौ" काद० टीका ।

करटिन् पु० करटोऽस्यास्य प्राशस्त्येन करट-इनि । गजे "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः" रसगङ्गा०

करटु पु० कृ-अटु । (करकटिया) इति नामके विहगे । हेम०

करण न० क्रियतेऽनेन कृ-करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते साधकतमे कारकभेदे "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्त-रम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्" हरिका० । विवक्ष्यते इत्यनेनान्यत्रापि विवक्षायां करणत्वम् भव-तीति सूचितम् । अतएवाह 'ख्याख्या यज्यते इत्येष प्रयोगो दृश्यते यतः" "साधकतमं करणम्" पा० । तमब-व्यवहितेनाव्यवहितस्यापि व्यापारवत्त्वं सूचितम् । सत्यपि हेतु-करणयोः जनकत्वसाम्ये क्रियामात्रविषयत्वं व्यापारवत्त्वं

च करणस्य विशेषः तदुक्तं "द्रव्यादिविषयोद्देहः करणं चरितक्रियम्"। चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियामात्रविषयम् इत्यर्थः। "खराणामूष्मणाञ्चैव विहतं करणं स्मृतम्" धिक्का। "भिषक् कर्त्ताथ करणं रसादीषाश्च कारणम्" सुश्रु०। "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते" श्रुतिः २इन्द्रिये अमरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्तद्भावत्वम्। यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साधनत्वं तथा इन्द्रियशब्दे उक्तम्। तच्च सांख्ये त्रयोदशविधमित्युक्त्वा तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्वमितरेषां द्वारत्वमुक्तं यथा सां० का० कौ०

"करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्। कार्यञ्च तस्य दशधाहार्यं धार्यं प्रकाश्यञ्च" का० "करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम्। न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम् यथायथं तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्वमुपादत्ते स्वव्यापरेण प्रभुवन्तीति यावत् बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति। आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्मकतया किं कर्म, कतिविधं ? चेत्यत आह कार्यञ्च तस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्यं धार्यं प्रकाश्यञ्च कार्यम्। आहार्यं व्याप्यं कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्यं दशधा। एवं धार्यम् अध्यन्तःकरणादि लक्षणया वृत्त्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्यमपि दशधा। एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति"कौ०"अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" का० "अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमन इति शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण। बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्, साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपसङ्गागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति। त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, अवश्यमुपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपास्य सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति। कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यते सन्तु तएवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः, ऋतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्याः। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" कौ०साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विशेषयति। "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि। वागभवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि" का०"बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः,अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयशब्देन भूतभाविनावधारयति विशेषाश्चाविशेषाश्च विशेषाविशेषास्तएव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्द्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं स्थूलशब्दतन्मात्रविषयं, स्थूलशब्दविषयमेव नः। एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया,अस्मदादीनान्तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मदादीनाञ्च रूपादिषु द्रष्टव्याः। एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्माद्दहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि पायाद्याहार्याणां घटादीनां पञ्चशब्दार्थत्वादिति"कौ०। साम्प्रतं त्रयोदशस्य करणेषु केषाञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह। "शान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्। तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि"का०। "द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं मनोहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च शान्तःकरणा बुद्धिरिति" कौ०। "न केवलं बाह्यान्नेन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अध्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते आश्रयेण्य बुद्धिः प्रधानमित्याह। "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः। कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति"का०।

"यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्पाहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्र बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायाम्, तदिदमुक्तं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्नीति । बाह्येन्द्रियमनोहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणानां सत्वरजस्तमसां विकाराः। ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीताः यथा वर्त्तितैलवह्नयः सत्तमसापनयरूपप्रकाशाय सिक्ताः प्रदीपाः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना" ।

न्यायादिकते इन्द्रियाणामेकादशविधता वेदान्तपरिभाषामते दशविधतेति भेदः इन्द्रियशब्दे उक्तः।"वपुषा करणोज्झितेन सा" "करणापायविभिन्नवर्णया" रघुः."करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्चन"याज्ञ०। "आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तच्चेष्ट्या"वेणी०।अत्र करणं बाह्येन्द्रियम् । आधारे ल्युट् । श्वेतरूपे देहे अमरः करणाश्रयत्वात् तस्य तथात्वम् । "उपमानमभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया"क्षमा० । भावे ल्युट् ।४क्रियायाम् । "प्र ते पूर्व्याणि करणानि" ऋ० ४,१६,१० । "आवाहनाग्नौकरणरहितसप्तसव्यवत्" याज्ञ० । "हलस्य करणे चापि व्याहृताः सर्व्वशिल्पिनः" भा०व०२५४अ० "कृतस्य करणं नास्तीति" प्राचीनगाथा । ५सैनिकर्त्तृगाके अनुष्ठाने ६व्यापारमात्रे च । ७ज्योतिषोक्तेषु तिथ्यङ्गात्मकेषु बवादिषु तेषामानयनप्रकारः सूर्य्यसि०रङ्गना० उक्तो यथा ।

"ध्रुवाणि शकुनिर्नागं चतुष्पदम् । किन्तुघ्नं तु चतुर्दश्याः कृष्णायाश्चापरार्धतः" स्मृ० सि० । "कृष्णपक्षीयायाश्चतुर्दश्यास्तिथेर्द्वितीयार्धादुद्वितीयार्धमारभ्येत्यर्थः । चकार एवार्थे। तेनान्यतिथेरेतत्तिथिपूर्वार्धस्य च निरासः। ध्रुवाणि स्थिराणि करणानि । तान्याह । शकुनिरिति । चतुष्पदं द्वितीयमित्यनेन शकुनिनागयोः क्रमेणाद्द्वितीयत्वं सूचितम् । किन्तुघ्नं चतुर्थम् । तुरन्तावधिद्योतकः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं नास्तीति सूचितम् । अथ चरकरणान्याह" रङ्ग० । "बवादीनि ततः सप्त चराख्यकरणानि च । मासेऽष्टकृत्व एकैकं करणानां प्रवर्त्तते" स्मृ० सि० । "ततः स्थिरकरणपूर्त्यनन्तरं बवादीनि चरसञ्ज्ञककरणानि सप्त भद्राव्यानि शुक्लप्रतिपद्द्वितीयार्धतश्चतुर्थ्यन्तं भवन्तीति चार्थः । ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह मास इति । चरकरणानां बवादीनां सप्तानां मध्य एकैकमेकैकं करणं मासे स्थिरकरणकालोनितिथित्रिंशत्यात्मकमासे खल्वान्तरत्वान्मासमग्रहणम् । अष्टकृत्वोऽष्टवारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण तिष्ठति भवतीत्यर्थः । तथा च पञ्चम्याद्यर्धादेतानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति । कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमिति भावः । ननु स्थिरकरणोक्तावपरार्धत इत्युक्त्या तेषां चतुर्णां तिथ्यर्धभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यर्धपर्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्त्या तदनन्तरं कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽस्त्वित्यतस्तदुत्तरं कथयन्नन्यदप्याह" रङ्ग० । "तिथ्यर्द्धभोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् । एषा स्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्यादीनां खचारिणाम्" सू० सि० । "सप्तानां चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यर्द्धासौ भोगश्च तं तिथ्यर्धकालमितावस्थानं प्रकल्पयेत् । "एकत्र निर्गतिः शास्त्रार्थोऽपरत्र भवतीति" न्यायात् करणत्वेनैषामप्यवस्थानं तत्तुल्यं कुर्यादित्यर्थः । अत एव "तिथ्यर्धं करणं स्फुटम् इत्युक्त्या चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके षष्टिकरणानां सन्निवेशाच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिथिभोगकं करणं भवतीति तद्वारकप्रतिमासनियततिथिभोगककरणकसिद्ध्यर्थं चरकरणानामष्टवारपरिभ्रमणोत्तरमवशिष्टतिथ्योश्चतुर्थ्यर्धेषु स्थिरकरणान्युक्तानीति तात्पर्यम् । तत्रापि कृष्णचतुर्दश्यपरार्धतस्तत्कल्पनं तदिच्छानियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात्" रङ्ग०

करणानि च बवबालवकौलवतैतिलगरवणिग्विष्टिभद्राख्यानि सप्त चरकरणानि । स्थिरकरणानि शकुन्यादीनीतिदशसंख्यानि । दजातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तज्जातिश्च व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्नः जातिभेदः"झल्लोमल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च"मनुः । करणरूपवर्णसङ्करस्यैव कायस्थनामता तस्य कर्मविशेषपरिपाकेन तज्जातिप्राप्तिश्च वृत्तिभेदश्च ब्रह्मवै०पु०जन्मखण्डे ८५ उक्तो यथा । "तैलचौरस्तैलकीटो मूषिकीटस्त्रिजन्मकम् । ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः । तमःकुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत् । जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् । विश्वैकलिपिकर्त्ता च भज्यदाद्गुर्धनं हरेत् । कायस्थेनोदरस्थेन मातृमांसं न खादितम् । तत्र नास्ति कृपा तस्य दृष्टभावेन

कैवलम् । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर ! । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले । हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् । मतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च शास्त्रज्ञो धर्ममानसः" । ६वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री "शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः" ब्रह्मवै० पु० । कायस्थश्च चतुर्विधः व्रात्यक्षत्रियः शूद्रावैश्ययोर्जातः करणनाम्ना प्रसिद्धः अग्रजः चित्रगुप्तजातश्रीवास्तवश्च । कामस्थशब्दे विवृतिः । तस्य वृत्तिमाह पराशरः । "धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा तथैव च । द्विजातेः परिचर्या च दुर्गान्तःपुररक्षणम् । एषा पारशवस्योक्ता उपस्य करणस्य च प्रोक्ता उशनसा वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा" । "नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगावयभेदिनाम् । संस्थानं ताड़नं रोधः करणानि प्रचक्षते" राजकन्दर्पोक्ते तालव्यपस्थापके १०ताड़नाविशेषे न० "शिखरासक्रमेघानाम् व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् । अनुगर्ज्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः" कुमा० सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११परमेश्वरे न० "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता च मतो गुरुः" विष्णु० स० । भवार्थे ततः काया० ठञ् ञिठ च ढकार उच्चारणार्थः । कारणिक तद्भवे स्त्रियां ष्ठञि ङीष् ञिठि टाप् । १२क्रियासाधनस्त्रियां स्त्री ङीप् । क्रियते क्रियाविशेषोऽस्याम् आधारे ल्युट् ङीप् । बीजगणितोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्क्रिया विशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री । सा च षड्विधा सङ्कलनव्यवकलनगुणभागवर्गवर्गमूलरूपभेदात् । तत्क्रियाविशेषोबीजगणिते दर्शितो यथा । "अथ करणी षड्विधा । तत्र सङ्कलनव्यवकलनयोः करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । योगं करण्योर्महतीं प्रकल्प्य बधस्य मूलं द्विगुणं लघुञ्च । योगान्तरे रूपवधेतयोः स्तोवर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच्च । लब्धाच्छृतायास्तु पदं महत्याः सैकं निरेकं स्वहतं लघुघ्नम् । योगान्तरे स्तः क्रमशस्तयोर्वा पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् । उदाहरणम् । द्विकाष्टनित्योस्त्रिभसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि पृथक्करण्योः । त्रिसप्तनित्योश्च चिरं विचिन्त्य चेत् षड्विधां वेत्सि सखे ! करणीः ।

न्यासः क २ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २ न्यासः क ३ । क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च क १२ न्यासः क ३ । क ७ अनयोर्घाते मूलाभावात्पृथक् स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७ इति करणीसङ्कलनव्यवकलने ।

गुणनोदाहरणम् । द्विनवाष्टसङ्ख्यागुणकः करण्या गुण्यस्त्रिसङ्ख्या च सपञ्चरूपा । वधं प्रचक्ष्वाशु विपश्चिदत्र गुणेऽथ वा लब्धकृतिं करण्याः । न्यासः गुणकः क २ क ३ क ८ गुण्यः क ३ रू ५

अत्र गुण्ये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां करण्योर्वा यथासम्भवं लाघवार्थं योगं कृत्वा गुणनभजने कार्ये तथा कृते जातो गुणकः क १८ क ३ गुण्यः क २५ क ३ गुणिते जातम् रू ३ क ४५० क ७५ क ५४ ।

क्षयवर्गादौ विशेषसूत्रं वृत्तम् । क्षयोभवेच्च क्षयरूपवर्गश्चेत्साध्यतेऽसौ करणीत्वहेतोः । क्षयात्मिकायाश्च तथा करण्यामूलं क्षयोरूपविधानहेतोः ।

न्यासः गुणकः क २५ क ३ क १२ गुण्यः क २५ क २ अत्र गुणके करण्योर्योगे कृते गुणकः क २५ क २२ गुणिते जातम् क ६२५ क ३७५ क ७५ क ८१ गतान्यनयोः क ६२५ क ८१ मूले रू २५ रू ६ अनयोर्योगे जातम् रू १६ अनयोः क ३७५ क ७५ अन्तरे योगइति जातोयोगः क २०० यथाक्रमं न्यासः रू१६ क २०० इति करणीगुणनम् । पूर्व्वगुणनफलस्य स्वगुणच्छेदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यः क ६ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८ एतयोः करण्योर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ "भाज्यच्छेदः शुध्यति प्रच्युतःसन्" इत्यादिकरणेन लब्धोगुण्यः रू ५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५ ६ क ३०० भाजकः क २५ क ३ क १२ करण्योर्योगे कृते जातम् क २५ क २७ अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा घनकरण्योः क्षयकरण्योश्च योगं विधाय पश्चात्पञ्चविंशत्या गुणयित्वा शोधिते लब्धं रू ५ क ३ अत्रापि पूर्व्ववल्लब्धो गुण्यः रू ५ क ३ अथ वान्यथोच्यते । धनर्णताव्यत्ययमीप्सितायाश्छेदे करण्याअसकृद्विधाय । ताडक्छिदा भाज्यहरौ निहन्याद्येकैव यावत्करणी हरः स्यात् । भाज्यास्तया भाज्यगताः करण्योलब्धाः करण्यो यदि योगजाः स्युः । विश्लेषसूत्रेण पृथक् च कार्य्यास्तथा यथा प्रष्टुरभीप्सिताः स्युः । तथा च विश्लेषसूत्रं वृत्तम् । वर्गेण योगकरणी विहृता विशुध्येत् खण्डानि तत्कृतिपदस्य यथेप्सितानि । कृत्वा

तदीयक्षतवः खलु पूर्वलब्धा लुप्ता भवन्ति पृथगेवमिमाः करण्यः ।

न्यासः भाज्यः क ६ क ५४० क ७५ क ५४ भाजकः क १८ क २ अत्र भाजके लिखितकरण्याः ऋणत्वं प्रकल्प्य क १८ क २ अनेन भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातम् क २६२५ क ६७५ भाजके च क २२५ अनया भाज्ये छृते लब्धम् क २५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५६ क ३०० भाजकः क २५ क २७ अत्र भाजके पञ्चविंशतिकरण्याधनत्वं प्रकल्प्य क २५ क २७ भाज्ये गुणिते धनर्णकरणीनामन्तरे च कृते जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाज्ये छृते लब्धम् क २५ क ३ इदानीं पूर्वोदाहरणे गुणये भाज्ये कृते न्यासः भाज्यः क ६ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २५ क ३ । अत्रापि त्रिकरण्याः ऋणत्वं प्रकल्प्य भाज्ये गुणिते युते च जातम् क ८०१२ क १४५२ भाजके च क ४८४ अनया छृते भाज्ये लब्धो गुणकः क १८ क ३ । पूर्वं गुणके खण्डत्रयमासीदिति योगकरणीयम् १८ विश्लेष्य तत्र वर्गेण योगकरणी विछृता विशुद्ध्येदिति नवात्मकवर्गेण ६ विछृता सती शुध्यतीति लब्धं २ नवानां मूलम् ३ अस्य खण्डे, १, ४, पूर्वलब्धया २ गुणिते, २, ८, एवं जातोगुणकः क २ क २ क ८ इति करणीभजनम् ।

करणीवर्गादेरुदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चमिताः करण्यक्षाणां कृतिं त्रिद्विकसङ्ख्ययोश्च । षट्पञ्चकत्रिद्विकसम्मितानां पृथक् पृथङ्मे कथयाशु विद्वन् ! ॥ अष्टादशाष्टद्विकसम्मितानां कृतीकृतानां च सखे ! पदानि । न्यासः प्रथमः क २ क ३ क ५ । द्वितीयः क ३ क २ । तृतीयः क ६ क ५ क २ क २ । चतुर्थः क १८ क ८ क २

स्याद्योऽन्यवर्गश्च चतुर्गुणान्यनिघ्न इत्यनेन गुणयः पृथग्गुणकखण्डसमहत्यनेन वा जाताः क्रमेण वर्गाः प्रथमः रू १० क २४ क ४० क ६० । द्वितीयः रू ५ क २४ । तृतीयः रू १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ अत्रापि करणीनां यथासम्भवं योगं कृत्वा वर्गवर्गमूले कार्ये तद्यथा क १८ क ८ क २ आसां योगः क ७२ अस्यावर्गः क ५१८४ अस्यामूलं रू ७२ । इति करणीवर्गः ।

करणीमूले ऋणं दत्तद्वयम् । वर्गे करण्यावयवि वा क. रण्योस्तुल्यानि रूपाण्यथ वा बहूनाम् । विशोधयेद्रूपकृतेः पदेन शेषस्य रूपाणि युतोनितानि । पृथक्पदर्द्धे करणीद्वयं स्यान्मूलेऽथ बह्वी करणी तयोर्या । रूपाणि तान्येव कृतानि भूयः शेषाः करण्योर्यदि सन्ति वर्गे । उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलार्थं न्यासः रू ५ क २४ रूपकृतेः २५ करणीतुल्यानि रूपाणि २४ अपास्य शेषम् १ अस्य मूलेन १ अनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते मूलकरण्यौ क २ क३

प्रथमवर्गस्य न्यासः रू १० क २४ क ४० क ६० रूपकृतेः १०० चतुर्विंशतिचत्वारिंशत्करण्योस्तुल्यानि रूपाण्यपास्य शेषम् ३६ अस्य मूलेन ६ अनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते, २, ८, तत्पादीनां २ मूलकरणीं द्वितीयां रूपाण्येव प्रकल्प्य पुनः शेषकरणीभिः सः एव विधिः कार्यः जातेयं रूपकृतिः ६४ अस्याः षष्टिरूपाण्यपास्य शेषम् ४ अस्य मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्द्धे, ३, ५, जाते मूलकरण्यौ क ३ क ५ मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क २ क३ क५

तृतीयवर्गस्य न्यासः रू १६ क १२० क ७२ क ६० क४८ क ४० क २४ रूपकृतेः २५६ करणीत्रितयस्यास्य क ४८ क ४० क २४ तुल्यानि रूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, २, १४, मङ्गती रूपाणीत्यस्याः १४, कृतिः १६६ अस्याः करणीद्वयस्यास्य क ७२ क १२० तुल्यरूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, ६, ८, पुनारूपकृतेः ६४ षष्टिरूपाण्यपास्योक्तवत्खण्डे, ३, ५, एवं मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क ६ क ५ क ३ क २

चतुर्थस्य न्यासः रू ७२ क ० द्वयमेव लब्धा मूलकरणी ७२ पूर्वं खण्डत्रयमासीदिति वर्गेण योगकरणी विछृता शुध्यतीति षट्त्रिंशतोमूलम् ६ एतस्य खण्डानां, १, २, ३, कृतयः, १, ४, ६, पूर्वलब्धानया २ लुप्ताः, २, ८, १८, एवं पृथक्करण्योजाताः क २ क ८ क १८ ।

अथ वर्गगतर्णकरण्यामूलानयनार्थं सूत्रं वृत्तम् । अष्टादशिका चेत्करणी कृतौ साद्यनात्मिकां तां पदिकल्प्य साध्ये । मूले करण्यावनयोरभीष्टा त्रयात्मिकैका सुधियावगम्या ।

उदाहरणम् । त्रिसप्तमित्योर्वद मे करण्योर्विश्लेषवर्गं कृतितः पदं च ।

न्यासः क ३ क७ यद्वा क ३ क ७ अनयोर्वर्गः खखत्रय रू १० क ८४ अत्र वर्गे ऋणकरण्याधनत्वं प्रकल्प्य

प्राग्वल्लब्धकरण्योरेकाभीष्टा रूपगता स्यादिति जातम् क २ क ७ वा क २ क ७

उदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चप्रमिताः करण्यः खखवर्णगा-खखधनर्णगावा । तासां क्रतिं ब्रूहि क्रते: पदं च चेत् षड्विधां वेत्सि सखे ! करण्याः ।

न्यासः क २ क ३ क ५ वा क २ क ३ क ५ आसां वर्गः समएव जाताः रू १० क २४ क ४० क ६०।

अत्र रूपकरण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपक्रते: १०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अनेनोनाधिकरूपाणा-मर्द्धं क ५ क। अतैका रूपम् क ५ अन्या रूपाणीति न्यासः रू ५ क २४ पूर्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क २ क २ यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५ अथवानयोः क क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपक्रते १०० रूपास्योक्तवज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्मीहतो रूपं क ७ तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य रू ७ क ४० अतः प्राग्वत्करण्यौ क ५ क २ अनयोरपि महती रूपमिति यथाक्रमं न्यास: क ३ क २ क ५

अथ द्वितीयोदाहरणे प्राग्वत्त्रयमपक्षे मूलकरण्यौ क ५ क ५ अनयोरेका रूपं क ५ तान्येव रूपाणीति रूपोत्पन्ने करणीखण्डे रूपे एवेति यथाक्रमं न्यासः क ३ क २ क ५ द्वितीयपक्षेणापि यथोक्तएव मूलकरण्यः क ३ क २ क ५ एवं बुद्धिमतानुक्रमपि ज्ञायते इति पूर्वैर्नाय-मर्थो विस्तीर्योक्तः बालावबोधार्थं तु मयोच्यते ।

एकादिसङ्कलितमितकरणीखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि । करणीषट्के तिसृणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपक्रते: प्रोह्य पदं ग्राह्यं चेदन्यथा न सत् क्वापि । उत्पद्यमानयैवं मूल-करण्याल्पया चतुर्गुणया । यासामपवर्त्तः स्याद्रूपक्रतेस्ता-विशोध्याः स्युः । अपवर्त्तादपि लब्धामूलकरण्योभवन्ति तास्वपि । शेषविधिना न यदि ताभवन्ति मूलं तदा तदसत् । करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककर ण्यावर्गे रूपाण्येव । द्वयोः स्वरूपैका करणी । तिसृणां तिस्रः । चतसृणां षट् । पञ्चानां दश । षण्णां पञ्च-दश इत्यादि । अतोद्व्यादीनां वर्गेषु एकादिसङ्कलितमि-तानि करणीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः । अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकर-णी विशोध्या वा भवतीति क्रत्वा मूलं ग्राह्यमित्यर्थः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति स्पष्टा-र्थम् । उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्योदन्तैःसिद्धैर्गजै-र्म्मिताधिहृत् । । रूपैर्द्व्यभिरूपेताः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रू १० क ३२ क २४ क ८ अत्र वर्ग करणीत्रितये करणीद्वितयस्यैव तुल्यानि रूपाणि प्रथम रूपक्रतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पुनरेकस्यैवं क्रियमाणेऽत्र पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभावः । अथानियमेन सर्व्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम् क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गोयम् रू १८ अथ वा दन्तगजमितयोर्योगं क्रत्वा रू १० क ७२ क २४ आनीयते तदिदमप्यसत् रू २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यस्त्रिद्विखद्विताघनैरुद्गुर्ण-तिथैः । तुल्यादग्रूपाढ्याः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीत्रयमस्तीति न्यासः रू १० तत्करणीद्वयस्य द्विपञ्चाग्रद्व्यादर्गमितस्य क ५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्य उत्पद्यन्ते क ८ क २ तयोरल्पयानया २ चतुर्गुणया ८ द्विपञ्चा-ग्रद्व्यादर्गमितयोरपवर्त्तेन स्यादसत्ते न शोध्ये यतउक्तमु-त्पद्यमानयैवमित्यादि । अत्रात्पयैकयेत्युपलक्षणम् तेन क्वचिन्महत्यापि तदा मूलकरणीरूपाणि प्रकल्प्यान्ये करण-णीखण्डे साध्ये सा महती प्रकल्प्येत्यर्थः उदाहरणम् । अष्टौ षट्पञ्चाशत् षष्टिः करणी त्रयं क्रतौ यत्र । रूपैर्द्व्यभिरूपेतं किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रू १० क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोध्यते उत्पन्नयाल्पया चतुर्गुणया ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्तेन-लब्धे खण्डे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरण्यौ नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने क्रते मूलं नायातीत्यतस्तदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गु-णात् रूप्यतिथीषुरुद्रनागर्त्तवोयत्र क्रतौ करण्यः । सन्नि-रूपायद् तत्पदं ते यद्यस्ति बीजेषट्तामिमानः ।

न्यासः रू १२ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४ अत्र करणीषट्के तिसृणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपक्रतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पश्चाद्द्वयोस्तत एकस्या-एवं क्रतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथमाद्यकर-ण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पश्चाद्द्वितीयतृतीयोस्ततः शे-षाणां रूपक्रतेर्विशोध्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५ क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गोयम् रू २३ क ८ क ८० क १६०। यैरस्य मूलानयनस्य निमग्नैः क्रतस्तेषामिदं दूषणम् एवंविधवर्गे करणीनामासन्नमूलकरणेन मूलान्या-

नीय रूपेषु प्रक्षिप्य मूलं वाच्यम् । अथ महतोरूपाणीत्युपलक्षणम् । यतः क्वचिदल्पापि ।

तत्रोदाहरणम् । चत्वारिंशदयोतिर्द्विंशतेस्तुल्याः क रणश्चेत् । सप्तदशरूपयुक्तास्तत्र कतौ किमहं ब्रूहि । न्यासः रू १७ क ४० क ८० २०० योधिते जाते खण्डे क १० क ७ पुनः लब्धौ करणौ रूपाणि कृत्वा लब्धे करणौ क ५ क २ । एवं मूलकरणीनां न्यासः क १० क ५ क २ । इति करण्याः षड्विधाः । [मस्तके ।

करणत्राण न० करणैर्हस्त्यादिभिस्त्रायते त्रै–कर्मणि ल्युट् ।

करणव्यापार पु० ६त० । करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करणजन्ये व्यापारभेदे । यथा छेदनादिक्रियायां छेद्यदात्रादिसंयोगः तस्य हि दात्रजन्यत्वात् दात्रजन्यच्छेदनजनकत्वाच्च तथात्वम् । एवमिन्द्रियाणां विषयसंयोगः तस्य हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च तथात्वम् न्यायमते अनुमितौ परामर्शः शाब्दबोधे पदार्थस्मृतिः । उपमितौ उपदेशवाक्यार्थस्मृतिः । यथायथमुह्यम् । सांख्यमतसिद्धकरणव्यापारभेदस्तु करणशब्दे उक्तः ।

करणाधिप पु० ६त० । १जीवे तदधिष्ठानेनैव करणानां स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृदेवभेदे च । तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठातारश्च भा० ति० उक्ता यथा "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः । श्रोत्रादीनां दशानां तु" । तथा च श्रोत्रस्य दिक् । त्वचो वायुः । नेत्रस्य अर्कः । रसनायाः प्रचेताः नासिकायाः अश्विसुतौ । वाचः वह्निः, पाणेरिन्द्रः पादस्य उपेन्द्रो विष्णुमूर्त्तिभेदः । पायोः मित्रः सूर्यमूर्त्तिभेदः । उपस्थस्य कः प्रजापतिः । अन्तःकरणानान्तु मनसश्चन्द्रः, बुद्धेश्चतुर्मुखः, अहङ्कारस्य रुद्रश्चित्तस्याच्युतोविष्णुमूर्त्तिभेदः । करणाधिपानाञ्च सर्वेषामधिपः परमेश्वरः । करणाधिपाधिपः परमेश्वरः ।

करण्ड पु० कॄ–कर्मणि अण्डन् । १मधुकोषे (मौवाक) तस्य मक्षिकाभिश्चिरमधुसञ्चयनेन क्रियमाणत्वात् तथात्वम् वा० कॄ–अण्डच् । २खण्डे अत्र चित्रे महेतुत्वात् तस्य तथात्वम् करण्डस्तदाकारोऽस्यास्य अर्श० अच् । ३कारण्डवखण्डे पुस्त्री स्त्रियां जातित्वेऽपि संघेगपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप् । ४दलाढके च मेदि० । ५वंशादिरचितपुष्पादिपात्रभेदे (साजि) "शुष्ककदलीनालनिर्म्मितं महाकुसुमकरण्डकेन" आद्० । षण्ढे (कौटा) अमरः । "दीपभाजनभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तः" रघुभा० ।

७यक्षति कालखण्डे यज्ञवि० । ८पुष्पभाण्डे स्त्री टाप् अत इत्त्वम् करण्डिका । उच्चलदत्तः ।

करण्डिन् पु० करण्डस्तदाकारोऽस्यास्य इनि । मत्स्ये त्रिका० ।

करतल ७त० । ६त० १हस्तस्य तले (हातेरतेको) । "नखानि विधुगङ्गया करतलेन तस्याद्दशोत्" उद्भटः "करतलधृतमपि नश्यति" हितो० । करस्थलमिव । २हस्ते च ।

करताल(क) न० करेण तालो यत्र वा कप् । झल्लके वाद्ये (खरताल) "शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च झल्लकम् । दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्" तिथि० त० पु० तत्र झल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकमिति" रघु० ।

करतालो स्त्री करेण दीयमानस्तालो यत्र गौरा० ङीष् । १वाद्यभेदे (खरताल) त्रिका० । ६त० । २करतलशब्दे (हातताल) । पु० क्वचित् स्त्रीत्वमपि "यथा न स्यादालीकपटकरतालीपटुरवः" उद्भटः स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । करतालिकापि करतलशब्दे "उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः" नैष० ।

करतोया स्त्री करतोयं हरपार्श्वतोविवाहच्युतजलम् अस्त्यस्या इतुत्वेन अच् । नदीभेदे सदानीरायाम् अमरः । गौरीविवाहे शङ्करकरच्युतजलभवत्वात् तस्यास्तथात्वम् । तस्याश्च यथा सदानीरत्वं तथोक्तं स्तौ "प्रथमं कर्कटे देवी त्वां गङ्गा रजखला । सर्व्वा रक्तवहानद्यः करतोया ऽम्बुवाहिनीति" तेनान्यनदीनामिवास्याः उक्तकाले रक्तवहत्वाभावात् सदानीरत्वाच्चथात्वम् । "करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितोनरः । अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतोविधिः" भा० व० ८५ । "करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः" भा० अनु० २५ अ० । अस्त्यर्थे इनि करतोयिन्यप्यत्र । "प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्करारण्यमेव च । पुण्यञ्च नैमिषं तीर्थं वाहुदां करतोयिनीम्" अनु० प० ।

करद त्रि० करं राजस्वं ददाति मा–क । १राजस्वदायके । "क्षत्रिय शूद्रेण च हीनजेन वैश्येन वा करदेनोपनीता" भा० आ० १६२अ० । "य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव !" भा० व० २५४ अ० "भवद्भिर्जित्वरैर्हिताम्" माघः । २लाभार्थं हस्तदायके त्रि० ।

करद्रुम पु० किरति शब्दात् शाखाः क–अच् नित्यस० । कारस्करवृक्षे राजनि० ।

करहिष् पु० १गोत्रभेदे २वेदशाखिभेदे च । "तामेताः करः

द्विष उपासते तस्मात्ते सर्व्वमायुर्यन्ति" ता० २,१५,४, "करद्विषोनाम गोत्रभेदाः शाखिभेदा वा" भा० ।

करम्भ पु० करं धर्मति धा-खश् मुम् च । १इक्ष्वाकुवंश्ये खनीनेत्रपुत्रे सुवर्चोन्तृपे तस्य तन्नामनिरुक्तिः भा० आश्व० ४ अ० । "खनीनेत्रस्य दुर्वृत्ततामुक्त्वा. "तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र ! सुदितात्मजं सदा । स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा । नियतोवर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया । ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्वङ्गान्वरज्यन्त धर्म्मनित्यं मनीषिणम् । तस्य धर्म्मप्रवृत्तस्य अगीर्य्यत् कोषवाहनम् । तं क्षीणकोषं दामन्नाः समन्तात् पर्य्यपीडयन् । स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोषाश्ववाहनः । आर्त्तिमार्च्छत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च । न चैनमभिहन्तुं ते शक्नुवन्ति बलच्यये । संवृत्तो हि राजा स धर्म्मनित्यो युधिष्ठिर ! । यदा च परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः । ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततोवरम् । ततस्तामजयत् सर्वान् प्रत्यमित्रान्नराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् ! विश्रुतः स करम्भजः । तस्य कारम्भजः पुत्रस्त्रेतायुगसुखेऽभवत्" २पाणिम्भमे सुखमाकृतप्रणेनेन हस्ताभ्यायकमात्रे त्रि० ।

करम्भय त्रि० करं धयति धे-खश् मुम् च । हस्तलेहके ।

करन्यास पु० करे करावयवे न्यासः । तन्त्रोक्तमन्त्रभेदेन अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठकतरतलपृष्ठेषु न्यासभेदे "अङ्गन्यासः करन्यासो बीजन्यासस्तथैव च" वटुकस्त० ।

करपत्त्र न० करात् पतति-पत-ष्ट्रन् । (करात) १क्रकचे दारुभेदके अस्त्रभेदे अमरः । "स्फुटच्च पत्त्रैः करपत्रमूर्त्तिभिर्वियोगदुःखारुणि दारुणायसे" नैष० केतकवर्णने । तच्च सुश्रुतोक्तशस्त्रभेदः । तत्र हि "विंशतिः शस्त्राणि"इत्युद्दिश्य "मण्डलाग्रकरपत्रेत्यादिना" विभज्य "तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने भेदने चेति"तस्योपयोग उक्तः । करावेव पत्त्रं वाहनं यत्र । २जलक्रीडायाम् जटाधरः । तत्र हि हस्ताभ्यां जलमुत्क्षिप्य परस्परं क्षिप्यते ।

करपत्त्रवत् पु० करपत्त्रं तदाकारः पत्रवृन्तोऽस्यास्य मतुप् मस्य वः । तालवृक्षे शब्दच० ।

करपत्रिका स्त्री करौ पत्त्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्त्वम् । जलक्रीडायां जटा० । हस्ताभ्यां जलोत्क्षेपणेन अन्योन्यं तत्क्रीडारचनात्तस्यास्तथात्वम् ।

करपर्ण पु० करः हस्त इव पर्णं यस्य । (श्लेट) १भिण्डातक-वृक्षे २रक्तैरण्डे च (लालभेरण्डा) राजनिघण्टुः ।

करपल्लव पु० करस्य पल्लव इव । १अङ्गुलौ । करः पल्लव इव रक्तत्वात् । २करकिसये । "करपल्लवसङ्कीर्णैः तैरस्कान् रज्ज सर्वतः" देवीभा० ।

करपात्र न० करः पात्रमिव यत्र । १जलक्रीड़ाभेदे हारा० करूपेणैव पात्रेण जलोत्क्षोलननेन तत्क्रीड़ाकरणात्तस्यास्तथात्वम् । करः एव पात्रम् । २हस्तरूपे पात्रे च । "करपात्रे स्थिते तोये कृत्वा मूत्रपुरीषके । श्वासुरं तत् भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" व्या० त० स्मृतिः ।

करपाल पु० करं पालयति पाल-अण् उप० स० । १खड्गे अमरटीका । गौरा० ङीष् । २हस्तयष्टौ (सोंटा) स्त्री जटा० । स्वार्थे कन् अतइत्त्वम् । करपालिकाऽप्यत्र स्त्री । सा च एकधारास्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

करपीडन पु० करस्य वधूकरस्य पीड़नं यत्र यत्नेन यत्र । १विवाहे "सुतपरिणयात् परमासान्तः सुताकरपीड़नम्" भुवि० । पाणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करबाल पु० करस्य बालः शिशुरिव । १नखे शब्दमा० । करं बलति संवृणोति बल-संवरणे अण् उप० स० । २खड्गे (तरवाल) भरतः "शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करबालांश्च निर्मलान्"भा० आ० ३७। स्वार्थे कन् अतइत्त्वम् । करबालिका अस्त्रभेदे स्त्री ।

करभ पु० कृ-अभच्, करे भाति भा-क वा । मध्यवर्त्यात् कनिष्ठापर्य्यन्ते करस्य १बाह्यदेशे, अमरः । २करिशावके, "कदली कदली करभः करभः" प्रसन्नरा० "करभोरु रतिप्रज्ञे हितोये पञ्चमेऽप्यहम्" विद्यासु० ३उष्ट्रशिशौ (नखी) नाम ४अन्यद्रव्ये, ५उष्ट्रमात्रे पुंस्त्री मेदि० । स्त्रियां ङीष् "करभकरण्डकडारमायाः"माघः "स तु हस्तस्य परिघं करञ्च करभोपमम्" भाग० ६,१२,२१ । "व्यजायन्त खरा गोषु करभाश्चतरीषु च" भा० मौस० २अ० । करोतिभेत्यस्याः क्विप् भी वा० ड गौरा० ङीष् वा । ६करभी दृष्टिकाल्याम् स्त्री (विकाति) स्वार्थे कन् करभक । उष्ट्रादार्थे पुंस्त्री । स्त्रियां करभिका ।

करभकारिष्टका स्त्री करभप्रियं कारण्डमस्याः कप् अत इत्त्वम् । उष्ट्रकारण्डीवृक्षे राजनि० ।

करभञ्जिका स्त्री भञ्ज-ण्वुल् इत्व० । करमर्दभेदे भावप्र०

करभप्रिया स्त्री ६त० । १क्षुद्रदुरालभायाम् राजनि० उष्ट्रप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।२उष्ट्र्योषिति च ।

करभवल्लभ पु० ६त० । १उष्ट्रप्रिये पीलुवृक्षे, २कपित्थवृक्षे

च राजनि०।२करभप्रियमात्रे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।
करभाट्नो स्त्री करभैरट्यते अट्-कर्म्मणि ल्युट् ङीप्।
उष्ट्रपित्रोर्यां दुरालभायाम् राजनि०
करभिन् पुं स्त्री करभः करावयवभेदस्तदाकारः शुण्डेऽस्यास्य
इनि । गजे राजनि० तस्य शुण्डे करभाकारत्वात्
तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् । [अण् । सिंहे शब्दर० ।
करभोर पु०करभिणं गजमोरयति बलायनाय प्रेरयति ईर-
क्विप् ६त० । १कङ्कणे (काङ्गनि) हस्तभूषणे अमरः । करं भूषयति भूष-णिच-
ल्यु । २हस्तभूषणमात्रे त्रि० । [उत्तमस्त्रियाम् ।
करभोरु स्त्री करभ इव जङ्घयोस्याः ऊङ् । प्रशस्योरुकायां
करमट्ट पु० करं हस्तिशुण्डमट्टति अट्ट-अनादरे बा० ख
मुम् च । १शुष्कवृक्षे त्रिका० तस्य हस्तिशुण्डवत्-
काण्डत्वात्तथात्वम् ।(पाण्डिया आमला) २वृक्षे इत्येके ।
करमरिन् त्रि० किरत्यत्र दृश्यान् कृ-आधारे अप् करो-
बन्धनागारः तत्र म्रियते बा० इनि । (कयेदी) बन्दिनि
त्रिका० तस्य बन्धनागारे मरणात्तथात्वम् ।
करमर्द पु०करं मृद्नाति मृद्-अण् उप०स०।(पाण्डियाआमला)
वृक्षे राजनि०। खुल् करमर्दकोऽप्यत्र । तत्स्वर्गे हि करक-
शब्दरिति तस्य तथात्वम् ।"लघुदीर्घफलाभ्यां तु करमर्द
द्वयं मतम् । करमर्दद्वयं त्वामसस्तं गुरु तषाहरम् ।
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् । तत् पक्वं मधुरं
रुच्यं लघु पित्तश्रमीरजित्" भावप्र० "करमर्दाल्लघुफला
सा ज्ञेया करमर्दिका"इति तत्रोक्ते लघुफलकेऽत्र स्त्री
करमर्दिन् पु० करं मृद्नाति णिनि ईत० । करमर्द
(पाण्डिया आमला) वृक्षे रत्नमा० ।
करमाल पु० करः हस्तिशुण्डइव तदाकृतिर्मालाऽस्य । धू-
मे हेम०क्रमेण हस्तिशुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्
करमाला स्त्री करः कराङ्गुलिपर्व मालेव जपसंख्याहेतु
त्वात् । "आरभ्यानामिकामध्यं दक्षिणावर्त्तयोगतः ।
तर्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणायां
जपसंख्यार्थं कराङ्गुलिपर्वरूपायां मालायाम् । अत्र
विशेषस्तन्त्रसा० उक्तः यथा सनत्कुमारसंहितायाम्
"तर्जनी मध्यनामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् । ति-
स्रोऽङ्गुल्यस्तिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका । पर्वत्रयं
मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्" । क्रममाह तत्रैव
"अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूल-
पर्य्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्" । तत्रैव ।"अनामामूलमारभ्य
कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्वसु संज-
पेत्" । एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतविषयम् विष्णुविषयञ्च ।
शक्तिविषये पुनः "अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठा च त्रि-
पर्विका । मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्वणि ।
तर्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत्" । अन्यच्च
"अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमा-
मूलपर्य्यन्तं संजपेद्दशपर्वसु" । इदमपि अष्टोत्तरशत-
विषयम् । हंसपारमेश्वरे "पर्वत्रयमनामायाः परि-
वर्त्तेन वै क्रमात् । पर्वत्रयं मध्यमायास्तर्जन्येकं
समाहरेत् । पर्वद्वयन्तु तर्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्वति ! ।
शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिता । श्रीविद्या-
क्रमेयं विशेषः । "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण
च । मध्यमामूलपर्य्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्" । अन्यच्च
"मध्यमाया अनामाया मूलाग्रे च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठा-
याश्च तर्जन्यास्त्रयं पर्व महेश्वरि ! । अनामामध्यम-
योश्च मेरुःस्यात् द्वितयं शुभम् । प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि ।
जपेत् त्रिपुरसुन्दरीमिति" यामलात् "कनिष्ठामूलमारभ्य
प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । तर्जनीमूलपर्य्यन्तं जपेद्दशसु प-
र्वसु" इति श्रीक्रमवचनाच्च । इदमपि तत्रैव । मुण्ड-
मालातन्त्रे "अनामिकाद्वयं पर्व कनिष्ठादिक्रमेण
तु । तर्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता । अङ्गु-
ष्ठौ न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले । अङ्गुष्ठानां वि-
योगाच्च छिद्राच्च स्रवते जपः"। अन्यत्रापि । "अङ्गुल्यग्रे
च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने । पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत् । गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत् त-
ज्जपं यतः । गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ।
जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः । असं-
ख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् । हृदये हस्तमा-
रोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः। आच्छाद्य वाससा हस्तौ
दक्षिणेन सदा जपेत्" । गायत्रीजपे विशेषः विधानपा०
गायत्रीहृदये "अनामिकामध्यरेखावध्यधः प्रक्रमेण च ।
तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता" अना-
मिकाया मध्यरेखामादिं कृत्वा तर्जन्या आदिरेखा अन्ते
यस्याः सेयं करे स्थिता मालेत्यर्थः विधानपा० । तत्रैव
यमः । "सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् । गा-
यत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम् । पर्वभिस्तु जपे-
द्देवीमन्यत्वानियमः स्मृतः । गायत्र्यावेदबीजत्वात्
गदितं ब्रह्मणा स्वयम् । अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं

मेरुलङ्घनात्। असंख्यातं तथा जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" मदनपारिजाते तु मध्यमाया इयं पर्वेतिपाठः। आ० त० शङ्खः। "तिसोऽङ्गुल्यस्तिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्विका। अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः" काम्ये मालाऽभावे एवास्याग्राह्यता नित्ये तु सर्वथैव ग्राह्यता यथाह योगिनीतं०। "नित्यं जपं करे कुर्य्याच्चकाम्यमवरोधनात्। काम्यमपि करे कुर्य्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे!। तत्राङ्गुल्या जपं कुर्य्यात् माङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत्। अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तच्चिष्फलं भवेत्" उत्पत्तितन्त्रे १प० "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्य्याद्विचक्षणः। करमाला महादेवि! सर्वदोषविवर्जिता। छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन। अन्यथा तु करे देवि! माला भवति तादृशी। यन्थिः सा कुण्डलीशक्तिः पञ्चाग्रदर्भरूपिणी। अतएव महेशानि! करमाला महाफला"। ततश्च दक्षिणेनेति प्रागुक्तैः दक्षहस्तपर्वभिरेव दशसंख्यजपः कार्य्यः। शतादिजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशकसंख्यागणना वामहस्तस्थितनिर्दिष्टपर्व्वक्रमेण कार्य्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्त्तिः। अधिकाष्टसंख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्य्येति तत्त्वम्।

करमुक्ता न० करे स्थापयित्वा मुच्यते यत्तुं प्रति क्षिप्यते मुच-क्त (वड़गी) अस्त्रभेदे हेमच०।

करम्ब त्रि० क्व-कर्मणि अम्बच्। १मिश्रिते। भावे अम्बच्। २मिश्रणे पु०। हेमच०।३करम्भे इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः

करम्बित त्रि० करम्बो मिश्रणं जातोऽस्य तारः इतच्। मिश्रिते "मधुकरनिकरकरम्बितेति"जयदेवः।

करम्भ पु० कॄ जलेन रभ्यते सिच्यते रभ-घञ् मुम् च। १दधिमिश्रितसक्तुषु अमरः "धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तम्" ऋ० ३,५२,१,। "पूषण्वते ते चकृमा करम्भम्" ऋ० ३,५२,७, "अतृषानिव यवान् कृत्वा तानीषदिवोपतप्य करम्भपात्राणि तेषां कुर्व्वन्ति" शत० ब्रा० २,५,२,४, २उदमन्थे "धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि" यजु० १९,२१, "करम्भः उदमन्थः" वेददी०। "रूपं वदरमुपवाका करम्भस्य" २२। "करम्भादिति पूषणम्" ऋ० ६,५६,१। ३भक्षणयवभावे। "कामधियस्त्वयि रचिता न परमारोहन्ति यथा करम्भबीजानि" भाग० ३,२६,३७, "करम्भबीजानि भर्जितयवबीजानि" श्रीधरः। "करम्भवालुकातापान् कृमिपाकांश्च दारुणान्" मनुः। करम्भपाकार्थं वालुकावदातापोवेषु इति। "करम्भबालुकां तप्तामायसीञ्च शिलाः पृथक्" भा० स्वर्गा० २अ०। निरयवर्त्तिने। द्रव्यावयवसंसर्गात् ४मिश्रगन्धे। "करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोपाख्यादिभिः पृथक्" एकोविंशिद्यते गन्धः" भाग० ३,२६,४३, "करम्भोमिश्रगन्धः" श्रीधरः। ५प्रियङ्गुवृक्षे ईषतावर्य्याञ्च राजनि०। स्वार्थे कन् करम्भक तत्रार्थे

करम्भि पु० यदुवंश्ये नृपभेदे। "करम्भिः शकुनेः पुत्रोदेवरातस्तदात्मजः" भाग० ९,२४,२,

कररुह पु० करे रोहति रुह-क। १नखे अमरः। वामशाखाः कररुहपदैर्नुद्यमानो मदीयैः" मेघ०। २खड्गे च(तरवार)

कररुहि स्त्री करेण रुह्यते रुह-क्यप् तत इत्वं। १करताड्याम्। त्रिका० ईत०। २हस्तसम्पत्तौ च।

करवी स्त्री कस्य वायोः रवोऽत्र गौ० ङीष्। १छिङ्गुपत्रे करेण वीयते वी-किप्। २कवर्य्याञ्च त्रिका०

करवीर पु० करं वीरयति चु० वीर विक्रान्तौ अच्। १क्षपाणे खड्गे, २खनामख्याते वृक्षे, ४देशभेदे च, मेदि०। ५श्मशाने, हेम०। ब्रह्मावर्त्तेदृषद्वतीनदीतीरस्थचन्द्रशेखरराजपुरे च। करवीरवृक्षभेदगुणाश्च भाव० उक्ता यथा। "करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः। द्वितीयोरक्तपुष्पश्च चण्डद्रोणः शुभस्तथा। करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत्। व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम्। वीर्य्योष्णं कृमिकण्डूञ्च भक्षितं विषवन्मतम्"। ७तीर्थभेदे। "करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः। देवव्रत उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते" भा० अनु० २५अ०। करवीरपुरञ्च चेदिदेशसन्निकृष्टं गोमन्तपर्व्वतात् विदिग्गमनमार्गे स्थितम्। यथोक्तं हरिवं० १००अ० "राज्ञां पराजयं युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे। श्रवणाद्धारणाच्चास्य स्वर्गलोकं व्रजन्ति ते। तत्रगच्छाम महाराज! करवीरं पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज! शिवाय च। ते स्यन्दनगताः सर्व्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः। भेजिरे दीर्घमध्वानं मूर्त्तिमन्त इवाग्नयः। ते त्रिरात्रोषिताः प्राप्ताः करवीरं पुरोत्तमम्। शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशोपमाः" तत्पुराधीशश्च शृगालनामा नृपतिस्तदाह्व तत्रैव १०१अ० "तानागतान् विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्म्मदः। पुरस्य धर्षणं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रमः"।

करवीरक पु० करवीर इव कायति कै-क। १अर्জ্জুनवृक्षे राजनि० स्वार्थे कन्। २करवीरार्थे। करं वीरयति वृत्-ण्वुल्। ३खड्गे शब्दमा०। करवीरे भवः कन्। ४करवीरमूलज

रूपे विषभेदे न० हेमच० [कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसंज्ञ पु० करवीरकस्य संज्ञा संज्ञाऽस्य । तैल-

करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुजइव भुजोऽस्याः । आढक्याम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) शब्दचि०

करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेव भूषा यस्याः । आढक्याम् ।

करवीराद्य न० करवीरमाद्यं यत्र । "करवीरपुष्पं जात्यसनमल्लिकायाश्च । एतैः समन्तु तैलम् नामार्शो-नाशनञ्च श्रेष्ठम्" इति चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरी स्त्री कृ-भावे अप् करोति विक्षेपाय वीरः पुत्रोऽस्याः । १अदितौ तत्पुत्राणां सुरक्षेपकत्वात्तस्यास्तथात्वम् । कं सुखं राति रा-क करः सुखदः वीरः पुत्रोऽस्याः । २पुत्रवत्यां स्त्रियाञ्च मेदि० सर्व्वतः गौरा०ङीष् ।

करवीर्य्य पु० करवीरे पुरे भवः यत् । धन्वन्तरिं प्रति आयुर्वेदज्ञानाय प्रश्नकारके ऋषिभेदे । "काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनवमैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुलौ अमरः । अङ्गुलशब्दस्य परिमाणविशेषे परिभाषिकत्वेऽपि अस्य तदर्थे पारिभाषिकत्वकल्पनं शब्दकल्पद्रुमे निर्मूलमेव ।

करशीकर पु० करस्य हस्तिहस्तस्य शीकरः । हस्तिहस्तात् निर्गते जलकणे अमरः ।

करशुद्धि स्त्री ऐत० । फाड़ितमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां हस्तयोः शोधने । "आदाद्यादिकल्पान्तः करशुद्धिरितः परम्" तन्त्रसा० ।

करशूक पु० करस्य शूकः सूचीव । नखे । त्रिका० ।

करस् न० कृ-असुन् । कर्मणि । 'प्र ते पूर्वाणि करसानि विप्रा विह्वाँ आह विदुषे करांसि" ऋ० ४,१६,२० । "करांसि कर्माणि" भा० ।

करसूत्र न० ऐत० । विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्यमाने सूत्रे ।

करस्थालिन् पु० करः स्थालीवाक्यस्य ब्रीह्या० इनि । महादेवे "तस्यासन्नः करस्थाली जटासंघननो महान्" भा० अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामकथने । तस्य कालरूपेण सर्वभूतानां करस्थपक्वान्नत्वेव पचनात्तथात्वम् ।

करस्न पु० करणं करः कृ-बा० अप् तं स्नाति करोति घातूनामनेकार्थत्वात् स्ना-क । कर्मकरे बाहौ निरु० "रेवत्स्नपा करस्ना दधिषे वपूंषि" ऋ० ३,१८,५ । करस्ना कर्माणि प्रस्नातारौ बाहू" भा० "पृथूकरस्ना बृहला गभस्ती" ऋ० ६,१६,१ । एतान्मन्त्रमधिकृत्य "करस्ना बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ" निरु० ६,१६ निरुक्तिर्दर्शिता ।

करहाट पु० करैः रश्म्यैः किरणैः हाट्यते दीप्यते हट-दीप्तौ णिच् कर्मणि घञ् । १पद्मादिमूले, अमरः करं हाटयति हट-णिच् अण् । २मदनद्रुमे, ३देशभेदे च । मेदिनिः । ४पिण्डीतकतरौ राजनि० ।

करहाटक पु० करं हाटयति हट-दीप्तौ णिच्-ण्वुल् । १मदनवृक्षे । करहाटकार्जुनककुभेत्यादि सुश्रु० । ६त० । २हस्ताभरणे सुवर्णे । अमरः । [हारा० ।

कराङ्गण न० करस्य राजस्वादानस्याङ्गणम् । राजस्वादानस्थाने ।

कराघात पु० ६त० । करतलाघाते चपेटाघाते (चापड़मारा)

कराट त्रि० कराय विक्षेपायाटति अट+अच् । विकटे शब्दचि०

करामर्द पु० करमामृद्नाति आ+मृद्-अण् उप० स० । करमर्दे शब्दरत्न० ।

करास्यक पु० कीर्य्यते कृ-कर्मणि अप् करमस्यति यतः कप् । (प्राणिया आमला) करमर्दभेदे शब्दच० । [राजनि० ।

करास्यक पु० करं कीर्य्यमाणमस्यति यतः कप् । करमर्दवृक्षे

करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे क्यङ् ण्वुल् । १बलाकायाम् तस्याः मङ्कुचितहस्तवत् प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । २कूटपूर्य्याम् शब्दचि० [त्रिका० ।

करारोट पु० करे आरोटते रुट-दीप्तौ अच् । अङ्गुलीयके

कराल पु० कराय विक्षेपायालति पर्य्याप्नोति करं लाति ला-क वा । १सर्जरसयुक्ततैले (तेलधुना) २कृष्णकुठेरके (कालतुलसी) ३वृक्षे ४दन्तरोगे उच्चतदन्ते (दाँत) ५भयानके त्रि० मेदि० । "करालवदनां घोराम्" "घोरदंष्ट्रां करालास्याम्" श्यामाध्यानम् । "वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम्" रघुः "लम्बा करालां विनतां तथैव बृहत्पुलिकां" "दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा करालां मेघकालिका" (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तमूल) ईशारिघोषधो स्त्री राजनि० । गौरा०ङीष् । ८अग्नेर्जिह्वाभेदे जटाधरः । सा च तामसी यथाह भा० ति० "विश्वमूर्त्तिस्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा । लोहिताख्या करालीच कालीतामस्य ईरिताः" । संज्ञायां कन् कृत इत्वम् । करालिका राजसवह्निजिह्वायाम् । "पद्मरागा सुवर्णाख्या हरिता भद्रलोहिता । लोहितानन्तरं श्रुता धूमिनी च करालिका । राजस्योरसना वह्नेर्विहिताः काम्यकर्मसु" अग्निजिह्वशब्दे दर्शितवाक्यन्तु सामान्यविषयम् । ६दन्तरोगभेदे पु० । "शनैः शनैर्विकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः । करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न

सिध्यति" भावप्र०। तादृशरोगयुक्तत्वात् दन्तस्य तथात्वम्। "तप्तस्रुचे हे पचेत् पूर्वं वेसवारकसंज्ञकम्। पाकप्राप्तिततसौख्यं कराजं स्नदकैर्मतम्" पाकशास्त्रोक्ते स्नेहपक्के १०वेसवारे न०।(करि)११कस्तूरीमृगे पुंस्त्री "एणहरिणपृषतकुरङ्गकुरङ्गमालघरभत्वदंष्ट्रापृषतचारुष्कस्रङ्गमातृकाप्रभृततयो जङ्घलाः स्रृगाः कषया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च" सुश्रुते मृगभेदानुक्त्वा तद्गुणा उक्ताः। १२दैत्यभेदे पु०। "सक्षमः कालवदनः करालः कौशिकः शरः" हरिवं० ४२ असुरनामकथने। "सक्षमः-कालवदनः करालः केशिरेव च" हरिवं० २६३ अ०। स्वार्थे कन् करालकः उक्तार्थे क्षुद्रतुलस्याम् पु०रत्ना०।

करालत्रिपुटा स्त्री करालानि तीक्ष्णानि त्रीणि पुटान्यस्याः। लङ्घाधान्ये त्रिकाण्डिकायाम् राजनि०।

करालभैरव न० तन्त्रभेदे। मo त० कूर्मपु० हिमालयं प्रति देवीवाक्यम्। "करालभैरवस्यापि यामलं वाममाश्रितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि यानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे" [दक्षे हेमच०।

करालिक त्रि० कराणां करतुल्यशाखानामालियत्र कप्।

करास्फोट पु०करेण आस्फोटः शब्दो यत्र। वक्षःस्थले सङ्कुचितरूपेण स्थापिते एकबाहौ इतरकराघातेन ताड़ने (ताल ठोका)। ६त०। २कराघाते।

करिक पु० करो विद्येपोऽस्यास्य ठन्। विट्खदिरे शब्दच०

करिकणवल्ली स्त्री करिकणः गजपिप्पल्यवयव इव वल्ली। चविकाख्ये (चइ) राजनि०।

करिका स्त्री करोविलेखनमस्त्यस्याम् अर्श० अच् अत इत्त्वम्। नखरेखायाम् वैज०। [चूर्णे शब्दचि०

करिकुसुम्भ पु०करो नागकेशरस्तस्य कुसुम्भइव। नागकेशर-

करिज पुंस्त्री करितोजायते जन-ड। हस्तिन्यौ शब्दरत्ना०

करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङीप्। १हस्तिन्याम् अमरः "त्रासावसन्नमदधारकपोलभागाः सम्पादयन्ति करिणः करणोभ्रमं नः" धनञ्जयविज०। २देवताभेदे शब्दचि०।

करिदारक पु०१करिणं दृणाति छिनत्ति दृ-ण्वुल्। सिंहे। शब्दर०स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। [शब्दचि०

करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः। यन्त्रभेदे

करिन् पुंस्त्री करः शुण्डः प्राशस्त्येनास्त्यस्य इनि। हस्तिनि गजे "दृंहितं करिगर्जितम् अमरः 'सुक्ताफलाय करिणम् हरिणं पलाय" व्या०उदा०। "अरिकरिहरणार्थं योजनानामशीत्या" लीला०। "करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचाम्" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः" रघुः "आवामवद्भिः करिणां घटाघटैः" माघः। २अष्टसंख्यायाम् एकादिशब्दे विवृतिः। करिभेदादिकम् पृ० ६५६ इभशब्दे उक्तम्। तन्नामनामके १नागकेपरे पु०।

करिप पु० करिणं पाति पा-क। हस्तिपके (माहुत)। चूर्णादि० अप्राणिवाचकषष्ठ्यन्तात् अस्याद्युदात्तता। वनकरिप इत्यादि। [राजनि०

करिपत्र न० करो तत्कर्ण इव पत्रमस्य। तालिपत्रवृक्षे

करिपथ पु० ६त०अच् समा०। हस्तिगमनयोग्ये पथि ततः संज्ञायां कन् देवपथादि०तस्य लुक्। करिपथनामके देशभेदे पु०। [पिप्पल्याम् अमरः

करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली मा०त०। गज

करिपोत पु० ६त०। हस्तिशावके हारा०।

करिबन्ध पु० करिणं बध्नात्यत्र बन्ध-आधारे घञ्। १हस्तिबन्धस्तम्भे हारा०। भावे घञ् ६त०। २गजबन्धने च

करिभ न० करीव भाति भा-क। कुम्भभेदे त्रिका०।

करिभाचल पुंस्त्री मध-आधे घञ् करिणि भाचं भाद्यं लाति ला-क। १सिंहे त्रिका० गजभाचलादयोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

करिमुख पु० करिणोमुखं मुखमस्य। १गणेशे यथा चास्य गजवक्त्रता तथा इभाननशब्दे ६८१पृ०उक्तम्। ६त०। २गजस्य मुखे न०।

करिर पुंन० कृ-इरन्। मूढपत्ते उष्ट्रप्रिये अनूपभूमिजे करीरे वृक्षभेदे। शब्दरत्ना०। करीरशब्दे गुणादि।

करिरत न० "भूगतस्तनमूलास्रमस्तकासृक्षतां स्वयमधोमुखीं स्त्रियम्। क्रामति स्वकरक्षतभेदने वल्लभे करिरतं तदुच्यते" दत्तकलक्षणे १रतिबन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति पाठान्तरे "करिपदमित्यपि तत्रार्थे। ६त०२गजरतयोश्च।

करिव त्रि० करिणं वाति वा-क। करिमते अप्राणिषष्ठ्यन्तात्तस्य चूर्णा० आद्युदात्तता। वनकरिव इत्यादि

करिशावक पु० गजशिशौ "यावत्पञ्चाब्दमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चाब्दपर्य्यन्ते हस्तिबालके।

करिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्त्ता दृघन् इष्ठनोलोपः। कर्त्तृतमे "इष्ठ सखिभ्य आसुति करिष्ठः" ऋ०७,६७,७। ईयसुन्। करीयस् कर्त्तृतरे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

करिष्यमाण त्रि०कृ-भविष्यति शानच् स्यट्। कर्त्तव्ये। वेदे तु नि० मानलोपः। "यानि करिष्या कणुहि ब्रह्मन्!"

ऋ० १,१६५,६, "करिष्या कर्त्तव्यानि" भा० । द्वितीयास्थाने आट् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करीव सुन्दरी संज्ञायां कन् । नागयष्टौ वस्त्रशोषणार्थमङ्गणस्थापितवन्त्रभेदे हारा० ।

करिस्कन्ध न० करिणां समूहः स्कन्धच् । गजसमूहे । ६त० । गजस्य २स्कन्धे पुं न० ।

करीर पु० कृ–ईरन् । १घटे मेदि० । २वंशाङ्कुरे अमरः । (बाँयेरकोँड) ३अङ्कुरमात्रे भावप्र० वंशशब्दा "तत्करीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः। कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः" तद्गुण उक्तः । "हिंसांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किन्नासि फलेग्रहिष्यहा" नैष० । "आनिन्यिरे वंशकरीरनीलैः" माघः । "वंशशब्दस्यास्थानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वाच्च पौनरुक्त्यम् अतएव एकार्थं पदम् न प्रयोज्यमित्युक्ता करिकलभकर्णावतं सादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः" मल्लि० । तेन वंशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं वंशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । ३मूढपत्रे मरुभूमिजे उष्णप्रियेवृक्षभेदे भावप्र० । "करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेदघ्नोभेदनः स्मृतः । दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्" भावप्र० ४चौरिकायां भिक्षुग्रामे (भिकिपोका) ५वृक्षत्वक्मूले च स्त्री उणा० । अस्य प्रस्थशब्देन समासे करीरप्रस्थे कर्कादि० नादुदात्तता । मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः । करीरवत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

करीरकृण न० करीरस्य पाकः पीलवा० पाके कृणच् । तत्पाके

करीरिका स्त्री करीरमिवाकारोऽस्यस्य ठन् । वृक्षत्वक्मूले त्रिका० ।

करीरी स्त्री कृ–ईरन् गौरा० ङीष् । चौरिकायां (भिकिपोका) १भिक्षुग्रामे २गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पुंन० । कृ–ईषन् । १शुष्कगोमये (घुटिया । "करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा" मनुः । २पशुपुरीषमात्रे च "उच्छ्रयकस्तृणपुरीषपांशुला" कादम्ब० । करीषाग्निः (घुटेर आगुन) ।

करीषगन्धि पु० करीषस्यगन्ध इव गन्धोऽस्य इत् समा० । करीषगन्धयुक्ते तस्यापत्यमण् स्त्रियां यङ् कारीषगन्ध्या तदीयस्यापत्ये । तस्या पुत्रपतिशब्दाभ्यां समासे संप्र० दीर्घश्च । कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः एवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यादि उपसर्जने तु न अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यादौ व सि० कौ० ।

करीषङ्षा स्त्री करीषं कषति हिनस्ति कष-यच् सुम् च । वात्यायाम् तस्याः गोमयशोषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् त्रि० करीषस्य देशः पुष्करा० इनि न मतुप् । १करीषयुक्तदेशे स्त्रियां ङीप् । करीषमाश्रयत्वेनास्त्यस्याः इनि ङीप् । गोमयाधिष्ठातृदेव्यां २लक्ष्म्यां स्त्री । "गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्" श्रीसूक्तम् ।

करुण त्रि० करोति मनः आनुकूल्याय कृ–उनन् । दयायुक्ते २रसभेदे पु० तल्लक्षणाद्युक्तं सा० द० यथा "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् । धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् । तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः । वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च । निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतित्रासाः । विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः" ।

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे । "विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः । अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्" । अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्य्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुणविप्रलम्भाङ्गत्वेदमाह । शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः। विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः" ३परदुःखहरणेच्छायां दयायां स्त्री । "अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नः" नैष० । "प्रायः सद्भोभवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा" मेघ० । "करुणाविमुखेन मृत्युना" रघुः । दुःखितेषु दया करुणा साऽस्त्यस्य अर्श० अच् विषयत्वेन । ४करुणाविषये दीने त्रि० । "अनिशं निजैरकरुणः करुणम्" माघः । "करुणं दीनं यथा तथेति" मल्लि० । "अनुरोदितीव करुणेन पतिणां विरुतेन" माघः । "विरुतैः करुणस्वनैरियम्" कुमा० । (करलहनेवु) ५वृक्षभेदे पु० त्रिका० । "पिकात् वने ग्रहणति स्पृङ्कृङ्कुर्तैर्दशासदञ्चत्करुणे वियोगिनाम्" नैष० । "करुणस्य फलं श्लेष्मवातामसेदसां पुनः । नाशनं पित्तकोपस्य शमनं परिकीर्त्तितम्" इति तत्फलगुणाश्च वैद्यकोक्ताः । ६बुद्धभेदे पु० त्रिका० । ७परमेश्वरे ८भूताभयकारके परिव्राजके पु० शब्दचि० ।

करुणमल्ली स्त्री करुणा करुणाविषयः मल्ली । १नवमल्लिकायाम् शब्दच० । तत्पुष्पस्यातिसुकुमारत्वात् करुणावि-

षयत्वेन सदयं चीयमानतया तस्यास्तथात्वम् ।

करुणविप्रलम्भ पु० शृङ्गाररसभेदे । शृङ्गारसञ्ज्ञा" सा० द० उक्तं यथा

"विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः । तत्र यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ । अभीष्टं नायकं नायिकां वा । स च पूर्वरागमान-प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात्" ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे कि उप० स० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयोऽप्यत्र । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर त्रि० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा

करुणामय त्रि० करुणा+प्राचुर्ये मयट् । प्रचुरकरुणावति "काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिम्, विप्रप्रियं धार्मिकम्" महाना० स्त्रियां ङीष करुणामयी ।

करुणिन् त्रि० करुणास्त्यस्य सुखा० इनि । कृपायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सिद्धे सुखादिग्रहणम् ठनादिनिवृत्त्यर्थमिति सि० कौ० । तेन सुखादिभ्यो न मतुप् । आर्षे तु क्वचिदिष्यते ।

करुत्थाम पु० तुर्वसुवंशे दुष्मन्तपुत्रभेदे । "तुर्वसोश्च सुतो-वह्निरित्युपक्रम्य "दुष्मन्तस्य तु दायादः करुत्थामः प्रजेश्वरः" हरिवं० ३८अ० ।

करुन्धम पु० तुर्वसुवंश्ये त्रैसानोः पुत्रे नृपभेदे । "करुन्धमस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्य चात्मजः" हरिवं० ३२अ० ।

करुम पु० पिशाचभेदे । ये शालाः परिन्दत्यन्ति सायं गर्दभनादिनः । कुस्थला ये च कुचिलाः ककुभाः करुमाः क्षिमाः । तानोषधे ! त्वं गच्छेन विषूचीनान् विनाशय" अथ० ८, ६, १० ।

करू स्त्री कृ-हिंसायाम् ऊ । १कर्त्तने । "चतुर्दश वा आसां करूकराणि" शत० ब्रा० २२, २, ४, १० । कर्मणि ऊ । २कृत्ते च । "वामं देवः करूलती" ऋ० ६, ३०, २४ । "करूलतो कृत्तदन्तः" भा० पृषो० दन्तस्य लतादेशः पूषणोभग्नदन्तत्वेन तथात्वम् ।

करूष पु० कृ-ऊषन् । १देशभेदे तस्याधिपतिर्दन्तवक्रः "एष महान् वशे कृत्वा कुरूंश्च सह सोमकैः । चेदि-काशिकरूषांश्च कुरुराज्ञीं वहिष्यति" भा० आ० १२३ अ० । "शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा" भा० स० ४अ० । करूषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वात् बहुषु तस्य लुक् । करूषाः तद्राजेषु "दन्तवक्राः करूषश्च करभोमेघवाहनः" भा० स० ३२अ० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षः अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तथापाठात् ततो भर्गा० स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक्" सि० कौ० ।

करूषज पु० करूषदेशे जायते जन-ड । दन्तवक्रे नृपभेदे "ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ" भा० आ० ७, १०, २० । तौ जयविजयौ विष्णोःपार्षदौ ।

करूषाधिपति पु० ६त० । दन्तवक्रे नृपे । "काम्बोरराजो-गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा" हरिवं० ६ । करूषाधिपा-दयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु० करे अटति अट-अच् अलुक् स० । नखे त्रिका०

करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं व्ययति व्ये-ड टाप् । धनञ्जय-त्रिणि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमरः ।

करेटु पु० केन मस्तकेन रेटति रेट-कु । (कर्कटिया) इति

करेणु पु० क-एणु(नु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १गजे अमरः । "त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणोः" माघः । उत्-क्षिप्तगात्रः स्व विडम्बयन्नभः-करेणुरारोहयते निषादि-नम्" माघः "स्खातन्त्र्यसुज्ज्वलमवाप करेणुराजः" माघः । २कर्णिकारवृक्षे विश्वः । ३गजस्त्रियां स्त्री अमरः । "गजाय गण्डूषजलं करेणुः" कुमा० । "करेणुभिर्दन्तरुणा-लभङ्गाः" रघुः । करेणुदुग्धगुणाश्च सुश्रुते "अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत् पयः । तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं मृदु स्मृतम्" सामान्यत उक्ता । "हस्तिन्याः मधुरं दृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं च-क्षुष्यं बलवर्द्धनम्" उक्ताः । "करेणुः सबलुचोरा कन्दे-न गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णि-नी" सुश्रुतोक्तलक्षणायाम् ४ओषधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालश्च तत्रैवोक्तः । "करेणुस्तत्र कन्या च कृतातिच्छत्रके तथा । गोलोमो चाजलोमो च महतो श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्यो गोलोमी च प्रतायते" स्वार्थे कन् करेणु-काप्यत्र स्त्री । रायमुकुटस्तु करेणूशब्दं दीर्घान्तं पठित्वा हस्तिनि पुंस्त्वोक्त्याह ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू-क्विप् । १हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तके पालकाव्यमुनौ हेमच० । २हस्तिजातिमात्रे त्रि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्यायां भेदे । "नकुलस्तु चैद्यां करे-णुमतीं भार्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत्" भा० आ० ९५ अ० ।

करेणुसुत पु० ६त० । पालकाव्ये मुनौ त्रिका० ।

करेनर पु० तुरष्कनामगन्धद्रव्ये करेवरोऽप्यत्र राजनि० ।

करेन्दुक पु० करेण किरणेनेन्दुरिव भायति कै–क । मूलके राजनि० ।

करोट न० के शिरसि रोटते रुट–व्युतौ अच् । शिरोऽस्थि । (माथारखुलि) ङीन् करोटिरप्यत्र स्त्री वा ङीप् अमरः । "वपुषि भटकरोटिन्यस्तकीलालसिन्धुः" धनञ्ज० ।

करोटक पु० नागभेदे "आप्रः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा" भा० आ० ३५ अ० नागनामकीर्त्तने । अत्र करोटार्थाभिधानं प्रामादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" इति कर्कोटकस्य पृथगुक्तेस्ततोभिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रनिकर्कति ।

कर्क हासे सौत्रः पर० अक० सेट् । कर्कति अककीत् । चकर्क

कर्क पु० कृणोति करोति क्रियते वा कृ–क तस्य नेत्त्वम् कर्क–अच् वा । १वङ्कौ २श्वेताश्वे अमरः ३दर्पणे ४घटे ५मेषावधिचतुर्थे राशौ ६कुलीरे ७कर्कटवृक्षे (काँकडासिङ्गी) च हेम० । ८कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।

कर्कखण्ड पु० कर्कः श्वेताश्वयुक्तः खण्डः भूमिखण्डो यत्र देशभेदे । "मागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये स्वनः" भा० व० २५२अ० ।

कर्कचिर्भटि स्त्री कर्कवर्णा चिर्भटी । कर्कटीभेदे । राजनि० ।

कर्कट पु० स्वा० कर्क–अटन् । क्षुद्रामलकवत्क्षुद्रफलके १वृक्षभेदे २जलजन्तुभेदे कुलीरे । (काकँडा) "गणनाटत् करकर्कटोत्करम्" नैष० राजनि० । (करकटिया) ३पक्षिभेदे । ४अलाबूवृक्षे च मेदि० । ५पद्मकन्दे जटा० मेषादितश्चतुर्थे ऐराशौ "पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्यो श्लेषा च कर्कटः" ज्यो० त० उक्तसपादनक्षत्रत्रयात्मकः । तथा च ३६०अंशात्मके राशिचक्रे ९०अंशोत्तरम् ३० त्रिंशदंशात्मकः स राशिः । "शेषाः स्वनामसदृशाकृतयो भवन्ति" ज्यो० त० उक्तेस्तस्य कुलीराकृतित्वम् । अस्य वर्ष्मण्युक्तं नील० ता० "बहुप्रजासङ्गपदः कुलीरस्वरोऽङ्गना पाटलहीनशब्दः । शुभः कफी स्निग्धजनोऽम्बुचारी समोदयी विप्रनिशोत्तरेशः" तथा च अस्य बहुप्रजासङ्गिता बहुपदता चरराशित्वं स्त्रीरूपता पाटलवर्णता क्षीणशब्दता शुभत्वं शुभस्त्रीभिकता च । कफप्रकृतित्वं स्निग्धजनत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम् विप्रवर्णत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिग्गुणत्वञ्च । अयं च कीटराशिः "कर्कटवृश्चिकमीना धनुषश्चान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाःस्युः" इत्युक्तेः तत्र समत्वं युग्मराशित्वं समपरिमाणञ्च । "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च" "क्रूरोऽथ सोम्यः पुरुषोऽङ्गना च" इत्युक्तेः "वृश्चास्तिनिगोऽविघटा मिथुनघटःकर्किमृगखाश्च समाः" इत्युक्तेश्च । "पृष्ठोदयाविमिथुना दिवा शीर्षोदयाः परे" इत्युक्तेः अस्य शीर्षोदयत्वम् । अस्याधिपः चन्द्रः । कुजगुरुकर्कधेन्वर्क सौम्य शुक्रावनीभुवाम् ।—क्षेत्राणि स्युरजादयः इत्युक्तेः "मेष कर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" तिथि० पु० । "कर्कटे प्रथमं देवी त्वग्रहं गङ्गा रजस्वला" स्मृतिः । (काँकुड) ७एर्वारौ स्त्री गौरा० ङीष् भावप्र० । तस्याः गुणाः भावप्र० उक्ता यथा । "एर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः । रूक्ष्या पित्तहरा सारमा पक्का तृष्णाग्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "त्वग्वीजरहिता प्रौढा गुलिकाकारखण्डिता । नलिता सुघृते तप्ते कर्कटी वावलेहिता । विपाण्डु खण्डं घृतदुग्धसार्द्रं विभावितं वल्लजशर्कराभ्याम् । क्षौद्रेलवासञ्च कटुप्रमेतत् प्रतिश्यायं रोचनमातनोति" । ङीन्पक्षे । शालमलौ मेदि० । ६सर्पे शब्दरत्ना० । १०देवदालीलतायां १२घोषिका १३वृक्षे राजनि० । १४कर्कटजातिस्त्रियाञ्च । "यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते स्वत्युमात्मनः" भा० विरा० २७२श्लो० । कर्कटस्य कोषस्थता तन्मांसगुणाश्च भावप्रका० उक्ता यथा । "शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः । जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः । कोषस्था मधुराः स्निग्धा वातपित्तहरा हिमाः । "ताम्रचूडकर्कटकृष्णमत्स्यशिशुमारवराहवशाः" सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत्" सुश्रु० । स्फटौ चाक्षाभक्ष्यप्रातोक्ता तच्चाभक्ष्यशब्दे दर्शितम् । कर्कट स्वच्छङ्गाकारोऽस्यास्य अर्श० अच् । तुलाप्रान्तनिखेये कर्कट शृङ्गाकारे आयसे १५कीलकभेदे" पु० मिता० १कैकराटके पु० च । तत्पादाग्रतुल्याग्रत्वात्तस्य तथात्वम् । १७कर्कटशृङ्गायाम् स्त्री ङीष् भाव० प्र० ।

कर्कटक न० कर्कटइव कायति कै–क । १यन्त्रभेदे (कम्पास) "फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्ण योगवर्त्तिकामानस्थूलकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डक प्रभृत्येनेकोपकरणयुक्तः" दशकुमा० । कर्कटः वृक्ष इव कायतिकै क । २वृक्षभेदे शब्दचिन्ता० । स्वार्थे कन् । ३कुलीरे अमरः ।

कर्कटशृङ्गी स्त्री कर्कट इव शृङ्गं यस्याः । (काकडासिङ्गी) १वृक्षभेदे । स्वार्थे कन् कर्कटशृङ्गिकाप्यत्र । "शृङ्गी

कर्कटशृङ्गी च स्यात् कुलीरविषाणिका । अजशृङ्गी च वक्रा च कर्कटाख्या च कीर्त्तिता । शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् । श्वासोर्द्ध्ववातहृट्कास हिक्कारुचिक्रमीन् हरेत्" भावप्र० तद्गुणादि उक्तम्

कर्कटाक्ष पु० कर्कट इवाक्षि यन्थिभेदोऽस्य । कर्क्यां (कांकड) रत्नमाला । [शृङ्गाम् भावप्र० ।

कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्याख्या यस्याः । (काँकडाशिङा)

कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्गं शृङ्गमिव शृङ्गमयमस्याः अजा० टाप् । शृङ्गाम् । राजनि० । [विल्वशृङ्गे राजनि० ।

कर्कटाह्व पु० कर्कटमाह्वायते कण्टकारत्वात् आ+ह्वे–क ।

कर्कटि स्त्री कर्कं कण्टकमटति इन् यक० । (काँकुड) १एर्वारौ शब्दच० । वाङीप् अल्पार्थे, २शालमलीवृक्षे ३कर्कट-शृङ्गाच्च । मेदि० ।

कर्कटिनी स्त्री कर्कटस्तद्दाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । दारु-हरिद्रायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।

कर्कटु पु० कर्क– मृगया० नि० । (कर्कटिया) पक्षिभेदे

कर्कन्ध स्त्री कर्कं कण्टकं दधाति धा–क्कु नि० मुम् । १वदर्याम् (कुल) "कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी शुक्लाफलाशङ्कया" सा० द० । तस्य पुंस्त्वमपि । "पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धूः वदरो कोलमित्यपि । फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं बदरं महत् । अजप्रिया कुहा कोलो विषमोभयकण्टका । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । हृत्पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् । सौवीरं लघु सम्यक् मधुरं कोलमुच्यते । कोलन्तु बदरं प्राहि रूक्षमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् । कर्कन्धूः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः । अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् । शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्वं लघु-तृष्णाक्लमास्रजित्" फले न० । "दम्भोरुपं कर्कन्धूनि" यजु० १९,२३, कर्कन्धूनां पाकः घोल्वादि० कुण्च् । कर्कन्धूकृण तत्पाके न० । प्रस्थपरे कर्क्यादि० कर्कन्धूप्रस्थदित्यादौ नाद्युदात्तता । ततः मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् । कर्कन्धूमत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्कन्धूमती । तस्या अदूरभवः सुधाख्या० अण् । कार्कन्धूमत तददूरदेशभवे त्रि० ।

कर्कफल न० कर्क–हासे अच् कर्कं प्रकाशान्वितं सत् फलति फल–अच् । क्षुद्रामलके राजनि० ।

कर्कर पु० कर्क–हासे–अरन् ।१दर्पणे,मेदि० २चूर्णसाधने क्षुद्र-पाषाणखण्डे कङ्करे, (काँकर) । कर्क–घञ् कर्कं हासं राति–रा–क । २दृढे ३कठिने त्रि० मेदि० । "किंनो वर्करकर्करैः प्रियगतैराक्षस्य विक्रीयते" अमरुश० । "करीरः कर्करोऽर्करुक्" माघः । २मुद्गरे शब्दच० ।

कर्कराङ्ग पु० कर्करइवाङ्गं यस्य । खञ्जने कालकण्ठविहङ्गमे शब्दमा० ।

कर्कराट पु० कर्कं हासं रटति रट–कु । कटाचे जटाधरः ।

कर्कराटुक पु० कर्कं कठिनं रटति रट–उकञ् । (कर्कटिया) विहगभेदे शब्दर० ।

कर्करान्धुक पु० कर्करः कठोरः अतिशयितान्धाकारवत्त्वात् अन्धः कूपः संज्ञायां कन् । अत्यन्तान्धकारवति कूपे । त्रिका० ।

कर्कराल पु० कर्करः सन् अलति भूष–अच् । चूर्णकुन्तले हेमच० । तस्य इतरकेशापेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम् ।

कर्करिका स्त्री कर्कर इवास्त्यस्याः अच् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । नेत्रखर्जूभेदे शब्दच० । तत्र हि नेत्रे कङ्कर-युक्ततेवोपलभ्यत इति तस्यास्तथात्वम् ।

कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा–क गौरा० ङीष् । (झारी) १सनालपात्रे, अमरः कन्दोर्ष्टतादिपक्वनिष्कासनसाधने (आजरा) २द्रव्ये च शब्दच० । कर्कं राति रा–कैक् । कर्करीकोऽप्यत्र । कर्करी+स्वार्थे कन् न ह्रस्वः कर्करोका तत्रार्थे स्त्री । [उज्ज्वल० ।

कर्करीक न० कर्क–फर्फरीका० ईकन् नि० । शरीरे

कर्करेट पु० कर्कं कर्कति शब्दं रेटत्यत्यात् रेट–अपादाने घञ् । अर्द्धचन्द्रे गलहस्ते (गलाटिपि) गलामर्दने हि कर्कशब्दकरणात्तस्य तथात्वम् ।

कर्करेटु पु० कर्कति शब्दं रेटति उनु उप० स० । (कर्क-टिया) पक्षिभेदे अमरः ।

कर्कश पु० कृश् हिंसायां शिच् कः सन्+कशति–कर्क–अच् कर्कं+लोमादि० श, करे कशति कश–शब्दे अच् यक० वा । १काम्पिल्लवृक्षे (गुड़ारोचनी) अमरः । २कासमर्दे । (कास्कासेन्दा) ३क्षुद्रवृक्षे ४खड्गे च हेम० । ५शाकसिके कठोरे च त्रि० अमरः "वेणुकर्कशपर्वया" रघुः । "ऐरावतास्फालनकर्कशेन" कुमा० । "कृष्णा खड्गावलिप्ता वा जिह्वा मूलाच यस्य वै । कर्कशा सा भवेद्यस्य सोऽचिरादिजहाऽस्मृतम्" सुश्रु० । कर्कशं परिजीर्णञ्च क्षमिजुष्टमदेशजम् । वर्जयेत् पत्रशाकन्तु" सुश्रु० "सुरद्विपास्फालन-

कर्कशाङ्गुलौ" रघुः । ६कठिनस्पर्शवति त्रि० अमरः ७क्रूरे दुर्निर्दये च त्रि० मेदि० । ८दुर्बोधे च "तर्के वा श्रुतकर्कशे मम समं लीलायते भारती" प्रसन्न० । १०अत्यन्ते च "तस्य कर्कशविचारमन्मथम्" रघुः कर्कशस्य भावः त्व । कत्व न० तल् कर्कशता स्त्री । ष्यञ् । कार्कश्य न० इमनिच् कर्कशिमन् पु० कर्कशभावे "नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात्" कुमा० । "आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्" माघः । कार्कश्यञ्च स्पर्शभेदः । "स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णलक्षणकर्कशमृदुकठिनाः" इत्यादिसुश्रुतोक्तेस्तस्य स्पर्शेन्द्रियग्राह्यता । स च पार्थिवगुणभेदः । अन्यद्रव्ये तु कार्कश्यव्यवहारोभाक्तः । सुश्रुतोक्तेषु चिकित्सोपयोगिविंशतिगुणेषु ११गुणभेदे ते च गुणा यथा

"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्म्मविस्तरम् । कर्म्मभिस्तनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः । ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात्पाचनश्च विशेषतः । स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा । रूक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्स्तम्भनः खरः । पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदादूषणरोपणः । दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलकृन्मृदुस्तर्षहरः श्लक्ष्णः । लघुस्तद्विपरीतः स्यात्लेखनो रोपणस्तथा । दशाद्याः कर्म्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः । दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे । द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्बन्धकारकः । श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा । सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्ग्लानारुचिकारकः । सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मृदो यात्राकरः स्मृतः । व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकासी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् । आशुकारी तथाशुत्वाद्व्यवयस्यसि तैलवत् । सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतस्स्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः" । ११दृष्टिकालीवृक्षे स्त्री राजनि०

कर्कशच्छद कर्कशः छदः पत्रमस्य । (शेंओड़ा) १शाकोटवृक्षे शब्दमा० २पटोले च तिका० कर्कशदलोऽप्यत्र । ३कोषातक्यां स्त्री टाप् राजनि० । कर्कशदला दग्धवृक्षे राजनि० ।

कर्कशवाक्य न० कर्म्म० । निष्ठुरवाक्ये परुषवाक्ये शब्दर० ।

कर्कशिका स्त्री कर्कश-संज्ञायां कन् ह्रस्वत इत्वम् । वनकोलिवृक्षे रत्नमा० । [मिश्रितसङ्कुषु हारा० ।

कर्कसार न० कर्कः कठिनः सारोऽस्य । करम्भे दधि-

कर्कारु पु० कर्कं हासं श्वेततामृच्छति ऋ-उण् । १कुष्माण्डे । (पाड़ुकुमड़ा) । अमरः तस्य पक्के फले श्वेततायुक्तत्वात् तथात्वम् । अस्य स्त्रीत्वमपि "कर्कारुर्म्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः । पक्का तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" इति भावप्र० उक्तेः । २एरण्डे कर्कारुकुष्माण्डप्रस्थतीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु० तयोर्भेदनिर्देशात् विशेषकुष्माण्ड एव एकारुरिति बोध्यम् । "एरण्डकं सकर्कारु पक्वं स्यात् कफवातजित् । सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् । सक्षारं मधुरञ्चैव शीर्णवृन्तं कफापहम् । भेदनं दीपनं हृद्यमानाहार्शोविलम्बिघ्नं वपुः" । इति कर्कारोः "पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डम् बालं मध्यं कफावहम् । पक्वं लघूष्णं क्षारं च दीपनं बस्तिशोधनम्" । इति कुष्माण्डस्य च भेदेन गुणभेदोक्तेस्तयोर्भेदः

कर्कारुक पु० कर्कं हासमृच्छति ऋ-उकञ् ह्रस्वत० । कालिन्दवृक्षे (खेँडो) हारा० कालिन्दशब्दे गुणादि वक्ष्यते

कर्कि पु० कर्क-इन् । कर्कटरागौ । "कर्किर्मीनधनुभ्यांच्च हरिः कीटघटेन च" ज्यो० त० ।

कर्की कर्क-हासे अच् गौरा० ङीष । कुष्माण्डाम् (कांकुड)

कर्कैतन पुंन० रत्नविशेषे । "रत्नान्याह गरुड़पुराणे आ० त०

"तेषु रक्तोविषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च । प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं मुक्ताभमण्यः पद्मरागाः सुमरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयोवैदूर्य्याः पुष्परागाश्च । कर्कैतनकुरुविल्वौ रुधिराक्षसन्निभं तथा स्फटिकम् । विद्रुमसंज्ञश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः इत्युद्दिश्य । "वायुर्नेखान् दैत्यपते गर्तं हीत्वा विशेषमासाद्य वनेषु हृष्टः । ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं कर्कैतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् । वर्णेन तद्रुधिरोभमधुप्रकाशमाताम्रपीतद्रवनोज्ज्वलितं विभाति । नीलं पुनः सुलसितं परुषं विभिन्नं व्याध्यादिदोषहरणेन न तद्विभाति । स्निग्धा विशुद्धाः सरागिणश्च आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः । त्रासव्रणव्याधिविवर्जिताश्च कर्कैतनास्ते परमाः पवित्राः । पत्रेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा हस्ते गलेऽथ धृतमेतदतिप्रकाशम् । रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च आयुष्करं कलकरञ्च सुखप्रदञ्च । एवंविधं बहुगुणं मणिमावहन्ति कर्कैतनं शुभमलं कतरे वरा ये । ते पूजिता बहुधना बहुबान्धवाश्च नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति । एके पिनह्य-

विकृताकुलनीलभासः प्रस्रवानरागलुलिताः कलुषा विरूपाः। तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः कर्कोटनस्य सदृशं वपुरुद्वहन्ति। कर्कोटनं यदि परीक्षितवर्णरूपं प्रत्यग्रभास्करदिवाकरसुप्रकाशम्। तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदः सङ्क्षिप्ता तुल्यन्तु मूल्यसदितं हुलितस्य कार्य्यम्" ७५ अ०

कर्कोट(क) पु० कर्क—अट। १नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गतः। "अनन्तोवासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः। कर्कोटः कुलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः" त्रिका०। तिः तं० पुराणान्तरे गारुड़े च द्वितीयार्द्धे "कुलिकः कर्कटः शङ्ख इति पाठः। अयञ्च नागपञ्चम्यां पूज्यः यथाह तत्रैव। "शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः। वासुकिः शङ्खकश्चैव कालियो मणिभद्रकः। ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ" इति। अयञ्च कद्रूपुत्रभेदः। "शेषः प्रथमतोजातोवासुकिस्तदनन्तरम्। ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० आ० ३५ अ० नागनामकथने। कर्कोटकनागस्य नारदशापेन जडताप्राप्तिकया नलेन सह संवादश्च भा० व० ६६ अ०

"उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते!। ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने। तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित्। अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत्। मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम्। ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम्। स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलन्तदा। उवाच विद्धि मां नाम्ना नागं कर्कोटकं नृप!। मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः। तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप!। तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित्। इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात्। तस्य शापाच्च शक्नोमि पदादिचलितुं पदम्। उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्वामुपैति मां भवान्। सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः। लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम्। एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभवाङ्गुष्ठमात्रकः। तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्दृश्यं दावविवर्जितम्। आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना। उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत्। पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध! कानिचित्। तत्रतेऽहं महाबाहो! श्रेयो धास्यामि यत् परम्। ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे। तस्य दष्टस्य रूपं तत् क्षिप्रमन्तरधीयत। स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यात्मानं विकृतं नलः। स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः। ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलमब्रवीत्। मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति। यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल!। विषेण स मदीयेन दुःखं त्वयि निवत्स्यति। विषेण संहतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति। तावत्त्वयि महाराज! दुःखं वै स निवत्स्यति। अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप!। क्रोधाद्रूपयित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता। न ते भयं नरव्याघ्र! दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा। ब्रह्मद्विड्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप!। राजन्! विषनिर्मुक्तो च न ते पीड़ा भविष्यति। संग्रामेषु च राजेन्द्र! शत्रञ्जयमवाप्स्यसि। गच्छ राजन्नितः क्षतो वाहुकोऽहमिति ब्रुवन्। समीपस्थतुपर्णस्य स हि वैद्यान्वै पुणः। अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर!। स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै। इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति। भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा। समेष्यसि च दारैस्त्वं सा च शोके मनः कृथाः। राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। स्वंरूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेस्त्वं नराधिप!। संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः। अनेन वाससाच्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे। इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा। एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव!। नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत"।

७२ अ० "तस्याक्षहृदयस्थस्य शरीरान्निःसृतः कलिः। कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सुखात् सततसुद्वमन्"। ७६ अ०। "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राज्ञश्च कीर्त्तनं कलिनाशनम्" संज्ञायां कन् २ विल्ववृक्षे पु० राजनि०। ३ फललतामेदे (काँकुड) गौरा० ङीष्। "कर्कोटकीफलं कुष्ठकृच्छ्रासारुचिनाशनम्। श्वासकासज्वरान् हन्ति रुचिपाकञ्च दीपनम्। ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णगर्भं तैलेन रन्धितसुसैन्धवपातयोगम्। बाह्लीकयुक्तपयसा विहितामिषेकं कर्कोटकीफलमिदं रुचिकृत्तदाहुः"। वैद्यके तद्गुणपाकादि। ४ पीतघोषावृक्षे स्त्री राजनि०। स्वार्थे कन् अत इत्वम्। कर्कोटिका (काकरोल) वृक्षे (काँकुड) ५ कुष्माण्डभेदे च स्त्री राजनि०।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी। काशीस्थे

ती भेदे । "कर्कोटवाप्या ईशाने मरीचेः कुण्डमुत्तमम्" काशीख० ।

कर्कादि पु० प्रस्थेपरे अदड्पूर्व्वपदस्य आद्युदात्ततायुदा० सप्तम्यां पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च कर्की मन्नी मकरौ कर्कन्धू करीर कन्दुक करण वदरो" कर्कीप्रस्थः ।

कर्चरिका स्त्री पूरिकाभेदे (कचुरी) पाकराजेश्वरः । तत्पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा "माषाणां पिष्टिका पूर्य्या लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। तया पिष्टिकया पूर्य्या सम्मिता कृतपोलिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः। रूक्ष्या स्वाद्वी गुरुस्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका। चक्षुष्या जोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृत पक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत्" ।

कर्चरी स्त्री कं जलं चुर्य्यतेऽत्र चुर–पृषो०क गौरा० ङीष् । जलशून्ये शुष्ककफलखण्डे (कचरी) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे द्रव्ये "क्षीरान्नकृतसंस्कारा शुष्का स्नेहविपाचिता । अरोचकादिरोगाणां कर्चरी कण्ठकर्त्तरी । कर्चरी रुचिकृद्वल्या सुस्वादुरतिलेखनी । उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफघ्नी सारिका स्मृता" भावप्र० ।

कर्चूर न० कर्च्ज ऊर+पृषो० । १स्वर्णे । २कर्चूरवर्णे ३तद्वति त्रि० अमरटीका (कचूर)प्रसिद्धे ४गन्धसारे यष्ठ्याम् पु० भावप्र० । तद्गुणादि "कर्चूरो वर्षेसस्थश्च द्राविडः कल्यकः यठी । कर्चूरो दीपनो रुच्यः कटुकस्तिक्त एव च । सुगन्धिः कटपाकः स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत् । उष्णोलघुर्हरेच्छ्वासं गुल्मवातकफक्रिमीन्" ५हरितालेन० वैद्य० । "रराज कर्चूरपिशङ्गवाससः" माघः । "कर्चुरः हरितालम्" भरत० ।

कर्चूरक पु० कर्चूर+स्वार्थे कन् स एव कायति कै–क वा । (काँचा) १हरिद्रायाम् शब्दर० । तस्याः यष्ठ्यादितित्वात् तयात्वम् । २कर्चूरशब्दार्थे च । [चकर्च्ज धनिकर्च्जति ।

कर्च्ज पीडायाम् भ्वा० पर० सक० सेट् । कर्जति अकर्जीत् ।

कर्ण्ण भेदने अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । कर्ण्णयति ते अचकर्णत् त । कर्ण्णयाम्–बभूव आस चकार चक्रे । कर्ण्णयिता कर्ण्णयिष्यति । कर्णनम् कर्णः कर्ण्णितः कर्णयितुम् । कर्ण्णयत् कर्णयमानः । कर्णयित्वा आकर्ण्य कर्ण्णी । कर्ण्णते अकर्ण्णि अकर्ण्णिषाताम् अकर्णयिषाताम् आ+कर्ण्ण–श्रवणे । "आकर्णयेच्चुतसुकर्हसनादान्" भट्टिः । "मिथस्तदाकर्णनसज्जकर्णया" देवाकर्णय सुस्वनेन चरकोक्तेन जानेऽखिलम् । "अदस्तदाऽकर्ण्णि फलाढ्यजीवितम्" इति च नैष० । "आकर्ण्य सम्मति कृतं चरणायुधानाम्" मा०द० ।

कर्ण पु० । कर्ण्यते आकर्ण्यतेऽनेन कर्ण करणे घञ् वा । १श्रोत्रे शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे २गोलके च । श्रोत्रञ्च कर्ण्णशष्कुल्यवच्छिन्नभोरूपमिति नैयायिकादयः । सात्विकाकाशस्तच्छ्रोत्रं इति वेदान्तिनः सांख्यादयश्च स्वीचक्रुः । तत्राद्यमते शब्दोत्पत्तिदेशे श्रोत्रस्य गमनाभावेन अन्यत्रोत्पन्नशब्दग्रहणासम्भवः । तया हि आकाशस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् यदीयकर्ण्णशष्कुलीप्रदेशे शब्दसमवायस्तस्यैव श्रावणम् नान्यस्य, ततश्च वीचितरङ्गन्यायेन कदम्बकोरकन्यायेन वा शब्दोत्पत्तावपि शब्दोत्पत्तिदेशस्थ श्रोतश्च विभिन्नदेशस्थतया न शब्दोपलब्धिः स्यात् । अतस्तत्तद्देशस्थस्य शीघ्रं धावमानस्य वायोः संयोगविभागादयः श्रोतुः शब्दादभिव्यञ्जकाः । तदेतत् शङ्कापूर्व्वकम् मीमांसाभाष्ये समर्थितम् यथा ।

"यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्व्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात्, य एवापरत्र श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपीति सुप्तस्यैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत ? । यस्य पुनः कुर्व्वन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वायुाश्रितत्वाद्वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा, तन्तवः तन्तुष्वेव पटं, तस्य पाटलिपुत्रेष्वनुपलम्भो युक्तः, सुप्तस्यत्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येष न दोषः, दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्याः अनुपकारकाः संयोगविभागाः । तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यते" इति । नैतदेवं, अप्राप्ताश्चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् न च युगपदुपलभेते । तस्मादाप्राप्ताः उपकुर्व्वन्ति, न चेदुपकुर्व्वन्ति, तस्मादनिमित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागौ इति" । नैतदेवं, अभिघातेन हि प्रेरिताः वायवस्तिमितानि वायुन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्व्वतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्पादयन्ति, यावद्देशमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च (संयोगविभागाः) वायोरप्रत्यक्षत्वात् नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेषु तेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो न दोषः । अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः" । वेदान्त्यादिमते शब्दस्य पञ्चभूतगुणतया शब्दाधारं वायुना झटिति कर्णदेशे यथावेगं धावमानेन कर्णे प्रापणसम्भव-

स्तेन शब्दोपलम्भः । तन्मते श्रवणेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वोक्तिरप्येतत्परेति बोध्यम् ।

कर्णस्याविद्याटदेवश्च दिक् इति करणाधिपशब्दे उक्तम् । कर्णग्राह्यश्च शब्दास्तद्भेदास्तद्धर्माश्च "कर्णे लतं कनकपत्रमनालपत्र्या" चोरप० । "मिथस्तदाकर्ण नसज्जकर्ण्या" नैष० "तदुद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः" रघुः श्रवणेन्द्रियस्य सूक्ष्मत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलशोकं रचयन्नवोचत" नैष० वाक्यम् । २सुवर्णालोवृक्षे मेदि० । त्रिकोणादिक्षेत्रे ४भुजकोटिसंयोजकरेखाभेदे तद्रेखामानज्ञानोपायश्च लीला० उक्तः यथा "दृष्टाद्बाहो यः स्यात्तत्सदृशन्यां दिशोतरोबाहुः । तत्राग्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो, दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः" इति उदा० दिङ्मात्रमत्रोच्यते भुजः ४ कोटिः१ अनयोर्वर्गः १६, ९, तयोर्योगः २५ तस्य मूलम् ५ तथाच चतुर्हस्तबाहुके त्रिहस्तकोटिके क्षेत्रे कर्णमानम् पञ्च हस्ताः । अधिकं क्षेत्रव्यवहारशब्दे वक्ष्यते । अस्य च भुजकोटिभेदनात् क्षेत्रद्वारा तयोर्वर्गव्यापनाच्च कर्णत्वम् । ५कुटिले च "व्याघारयत् प्राणभृतः कर्णसंहिताः" कात्या० १७, ६, ० । "कर्णेन ऋजुना सहिताः" संग्र० व्या० "ऋजुना कौटिल्येन" इति कात्या० ५, ४, १५ सू० व्या० कर्कः । ६कन्यायां कन्यावस्थायां सूर्य्यात् जाते खनामख्याते दैवसुषेणे तदुत्पत्तिकथा यथा "शूरोनाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि । पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । अयमस्य प्रतिज्ञाय स्वस्रापत्रस्य वै तदा । अपजातेति तां कन्यां शूरोऽनुपदृकाङ्क्षया । अददत् कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा । सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रमप्यचरद्घोरं ब्राह्मणं शंसितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्यं दुर्वाससं विदुः । तस्यं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् । तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि । उवाचचैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे ! तव । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादाच्च देवि । पुत्रान् जनिष्यसि । एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी । प्रकाशयत्तां भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं तस्यां सर्वशस्त्रभृतांवरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूढमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात् तदा । उत्ससर्ज जले कुन्ती तद्कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथिस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् । स वर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि समाप जयतांवरः । यस्मिन् काले जपन्नास्ते घोमान् सत्यपराक्रमः । नादेयं ब्राह्मणेभ्यासीत्तस्मिन् काले महात्मनः । तस्मिन्द्रो ब्राह्मणोभूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः । ययाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाजजम् । उत्कृत्य कर्णोऽददत् कवचं कुण्डले तथा । शक्तिं शक्रोददौ तस्मै विस्मितस्त्रिदसाधिपः । देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । यस्मिन् क्षेप्स्यसि दुर्द्धर्ष । स एकोन भविष्यति । पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचोवीरोयस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो वव्रधे राजसत्तम । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्" । तस्याङ्गदेशाधिपताप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता । कर्णोऽस्यास्य प्राशस्त्येन अर्श० अच् । ७लम्बकर्णे त्रि० । "खड्गोवैश्वदेवः स्वा क्षणाः कर्णोगर्दभः" यजु० २४, ४० । "कर्णौ लम्बकर्णः" वेददी० । ८अरित्रे च पु० कर्णः "श्रोत्रमरित्रञ्चेति" दुर्गः । कर्णधारः । "हृतकर्णैव नौर्जले" रामा० ।

कर्णक पु० कर्णयति विभिद्य जायते कर्ण—वुल् । वृक्षादीनां १पत्रशाखादौ तेषां दारुस्फोटनेन जायमानत्वेन तथात्वम् । "अथौदुम्बरीमादधाति ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्ज्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः" "यदि कर्णकवतीं न विन्देत् दधिद्रप्सपरुष्यादध्यात्" शत० ब्रा० । ६, २, ३, ४० । "कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्ष्यते" भा० । पम्पूनाञ्च कर्णकशब्दवाच्यत्वञ्च पत्रशाखादिना पुष्टिमत्त्वात् इत्यपि तत्रैवोक्तम् पत्राणाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकत्वमित्यपि बोध्यम् वृक्षाणां दारुस्फोटे हरोगे च । "प्रत्यृचमुत्तमा सकर्णका" कात्या० १८, ४, ६ । "कर्णकोदारुस्फोटोरोगस्तद्वती औदुम्बरी" संग्र० । "कर्णकाभावे दधिद्रप्साक्ताः" कात्या० १८, ४, ७ । ततः तारादि० इतच् । कर्णकितजातपत्रादौ त्रि० ।

कर्णकण्डू स्त्री ७त० । कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णकोटी स्त्री कर्णयति भिनत्ति अच् खल्पः कीटः अल्पार्थे ङीप् कोटी कर्म्म०। शतपद्याम् (कानखजूरा) । हेमच० । [कृमिकर्णकोऽप्यत्र ।

कर्णकृमि पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे

कर्णक्ष्वेड पु० ७त० सुश्रुतोक्ते कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णगतरोग पु० कर्णे गतोरोगः । सुश्रुतोक्ते कर्णगते रोगभेदे तद्भेदनिदानादि तत्रैवोक्तं यथा ।

"अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । १कर्णशूलं २प्रणादस्य३वाधिर्यं ४क्ष्वेड एव च । कर्णस्रावः ५कर्णकण्डूः ६कर्णगूथ ७स्तथैव च । ८मिष्टकर्णप्रतीनाहौ विद्रधि १०र्द्विविध ११स्तथा । कर्णपाकः १२पूतिकर्ण १३स्तथैवार्शश्चतुर्व्विधम् १४,१५,१६,१७ । तथार्व्बुदं सप्तविधं १८,२४, शोथश्चापि चतुर्व्विधः २५,२८ । एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः । समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः । करोति दोषैश्च यथास्वमाहृतः स कर्णशूलः १कथितो दुराचरः । यदा तु नाडीष्व विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति । शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नरः प्रणाद २मेनं कथयन्ति चामयम् । स एव शब्दाभिवहा यदा शिराः कफानुयातो ऽथनुरुध्य तिष्ठति । तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेत्तु बाधिर्य्यमसंशयं खलु । श्रमात्क्षताद्रूक्षकषायभोजनात् समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः । विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः करोति हि क्ष्वेडमतीव कर्णयोः । शिरोऽभिघाताद्थ वा निमज्जतो जले प्रपाकाद्थवापि विद्रधेः । स्रवेत्तु पूयं स्रवथोऽनिलाहृतः सकर्णसंस्राव५ इति प्रकीर्त्तितः । कफेन कण्डूः प्रचितेऽथ कर्णयो र्भुजं भवेत् स्रोतसि कर्ण संज्ञिते । विशोषिते श्लेष्मणि भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः ७। स कफपित्ततेजसा कर्णां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः ६। स कर्णगूथो द्रवतां यदागतो विदायितो घ्राणसुखं प्रयच्छति । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो ७भवेद्विकारः शिरसोऽतितापनः । यदा तु मूर्च्छन्त्यथ वापि जन्तवः स्वजन्त्य पत्यान्यथवापि मक्षिकाः । तदङ्गनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते-भिघगनिरिष्टैः कृमिकर्णकस्तु ८ सः । शताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि१०र्भवेत्तथा दोषकृतोऽथवा पुनः । स रक्तपीतासितकर्णसन्निभास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहशोथवान् । भवेत्प्रपाकः ११खलु पित्तकोपनो विकोषविक्लेदकरश्च कर्णयोः । स्थिते कफे श्रोतसि पित्ततेजसा विलाप्यमाने भृशसन्तापनात् । स्रवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत्पूति सपूतिकर्णकः १२ । प्रदिष्टलिङ्गान्यर्शांसि १४,१५,१६,१७ तत्त्वतस्तथैव शोथा१८-२४र्व्बुद२५-२८लिङ्गः, शोणितम् । मया पुरस्तात्समीक्ष्य योजयेदिहैव तानि प्रयतो भिषग्वरः" । [२रोगभेदे च ।

कर्णगूथ न० ६त० । १कर्णमले कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते

कर्णगोचर पु० कर्णस्य कर्णव्यापारजन्यबोधस्य गोचरः विषयः । श्रवणयोग्ये विषये ।

कर्णग्राह पु० कर्णमरित्रं गृह्णाति ग्रह-अण् उप०स०। कर्णधारे नाविके । तस्यापत्यं रेवत्या० ठक् । कार्णग्राहिक तदपत्ये पुंस्त्री० ।

कर्णच्छिद्र न०६त०। कर्णरन्ध्रे "कर्णच्छिद्रैर्वर्त्तमानं कीटं क्लेदनादि वा । शलाकयापहरेद्वीमानथवापि शलाकया" सुश्रु० ।

कर्ण(र्णे)जप त्रि० कर्णे जपति वा सप्तम्या अलुक् । खले सूचके । "कर्णेजपैराहितराज्यलोभा" भट्टिः । अण् कर्णेजापोऽप्यत्र ।

कर्णजलूका स्त्री कर्णे जलूकेव । शतपद्याम् (कानखजूरा) कर्णजलौकस् इत्यत्र शब्दरत्ना०। कर्णजलौकाऽप्यत्र अमरः । कर्णजलौकस् इत्यपि तत्रार्थे भरतः ।

कर्णजाह न० कर्णस्य मूलम् कर्ण+जाह । कर्णमूले "कर्णजाहविलोचनेति" भट्टिः ।

कर्णजित् पु० कर्णं जितवान् जि-भूते क्विप् । अर्জ্জুने तस्य तज्जयकथा भा०क० ६१ अ० । तयोर्युद्धशङ्का "ततोऽर्জ্জুनस्य शिरोजहार, हस्तस्थ वज्रेण यथा महेन्द्रः। शरोत्तमेनाङ्गिकेन राजन्! तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन" । कर्णहाप्यदयोऽप्यत्र ।

कर्णताल(ड) पु०६त० तस्य ल वा । कर्णताडने । "अनवत्यत स्फुटत्कर्णताडया" माघः । [ड्का) त्रिका० ।

कर्णदर्पण पु० कर्णे दर्पण इव । कर्णभूषणभेदे (कानत-

कर्णदुन्दुभि पु० कर्णे दुन्दुभिरिव तत्तुल्यध्वनिहेतुत्वात् । शतपद्याम् । (कानखजूरा) शब्दमा०तस्याः कर्णप्रवेशे हि दुन्दुभिवद्ध्वानजननात्तस्यास्तथात्वम् ।

कर्णधार पु० कर्णमरित्रं धारयति धृ-अण् उप०स० । १नाविके (माझी) अमरः । "अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" हितो० । "साधित्यार्णवकर्णधारेति" सा०द० । २दुःखादिनिवारके त्रि० । "अकर्णधारा

पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे। गते दशरथे स्वर्गं रामे च रण्यमाश्रिते" रामा०।

कर्णनाद पु० कर्णे अङ्गुल्यापिहितकर्णे नादः ध्वनिभेदः। अङ्गुल्यापिहितकर्णे (भोँ भोँ) इत्याकारे मध्यमाशब्दस्वरूपे ध्वनिभेदे। "मध्यमा श्रुतिगोचरा" इत्युक्तेरुक्तास्तथात्वम्।

कर्णपत्रक पु० पत्रमिव कायति कै–क कर्णे पत्रक इव। कर्णपाल्याम्। "कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ। कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तावेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" वाच०। "कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ" मिता०।

कर्णपथ पु० कर्ण एव पन्थाः अच् समा०। कर्णरन्ध्ररूपे शब्दप्रवेशनयोग्ये मार्गे।

कर्णपरम्परा स्त्री ६त०। श्रवणपरम्परायाम्। (काणाकाणि) "तेनैव च क्रमेणैष गतः कर्णपरम्पराम्। प्रवादोवङ्गवीभावं सर्व्वत्रापि पुरे यदौ" कथासरित्सा०। एकस्य सकाशादन्यैः श्रुत्वाऽन्यस्मै कथने तेनापि पुनरन्यस्मै कथने एवं परम्परया श्रवणे अस्य वृत्तिः

कर्णपराक्रम पु० अपभ्रंशयोग्यवङ्कच्छन्दोयुक्ते काव्यभेदे।

कर्णपर्वन् न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्व्वणि। तत्पर्व्वणि कथासंग्रहश्च भा०आ०१अ० यथा

"अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम्। शारथ्यविनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः। आख्यानं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम्। प्रयाणे परुषत्वात्र संवादः कर्णशल्ययोः। हंसकाकीयमाख्यानं तथैवात्रोपसंहृतम्। वधः पाण्डवस्य तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा। द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः। संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम्। अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः। तत्रैवानुनयः प्रोक्तोमाधवेनार्জ্জুनस्य हि। प्रतिज्ञापूर्वकञ्चापि वक्षोदुःशासनस्य च। भिषजा दक्षोदरो रक्तं पीतवानत्र संयुगे। द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः। अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः। एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि। चत्वार्य्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च। चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः"। "कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम्। विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यगृद्धात् संयतमानसः" भा०स्वर्गा० ६अ०।

कर्णपाक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णपालि(ली) स्त्री ६त०। १कर्णपालके कर्णांशभेदे। (काणे-रपाता) तद्व्यवच्च मांसमेशीभेदः यथाह भावप्र० मांसमेशीसंख्याविभागे "यथार्द्धमूष्णयोर्युक्तोवायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिधितं मेशीर्विभजते तथा। मांसमेश्यः समाख्याताष्टौ पञ्च शतानि च" इत्युपक्रम्य "गण्डयोश्चतस्तः कर्णयोर्द्वे" इत्युक्तम्। "कर्णशोथोभवेत् पाल्याम्" "कुर्व्वन्ति पाडिकां पाल्याम्" "लिह्यात् स शष्कुलीम् पालेः"। कर्णरोगे भावप्र० "लिह्यात् निर्मांसीकुर्य्यात्" भावप्र०। कर्णं पालयति पाल+अण् उप०स० गौरा० ङीष्। (काणवाला) २कर्णालङ्कारभेदे हारा०

कर्णपाल्यामय पु० ७त०। कर्णव्यधदोषजे सुश्रुतोक्ते कर्णपालिरोगभेदे स च सुश्रुते सोपद्रवो दर्शितः यथा "कर्णपाल्यामयान्नृणां पुनर्व्वक्ष्यामि सुश्रुत!। कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः। द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्व्वन्ति विविधा रुजः। विस्फोटः सञ्चयो शोथः पाल्यां दोषे तु वातिके। दाहविस्फोटजननं शोथः पाकश्च पैत्तिके। कण्डूः सञ्चयसुप्तत्वं गुरुत्वञ्च कफात्मके। यथादोषञ्च संशोध्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितम्। स्नेहाभ्यङ्गपरिषेकैः प्रलेपास्रृग्विमोक्षणैः। स्नेहीं क्रियां दंशनीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा। य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति। अत ऊर्द्धं नामलिङ्गैर्व्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान्। उत्पाटकस्रोत्पुटक श्यानः कण्डूयुतो ग्रथम्। अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलम्बिका। स्रावी च दारुणश्चैव षडेवैषां क्रमशः क्रियाम्"।

कर्णपिशाची स्त्री देवीभेदे। तन्त्रसारे मूलं द्रष्टव्यम्।

कर्णपुर न० ६त०अच् समा०। चम्पानगर्य्याम् हेमच०।

कर्णपुष्प पु० कर्ण इव पुष्पं यस्य। मोरटालतायाम् राजनि०।

कर्णपूर पु०कर्णं पूरयति पूर-अण्। १कर्णाभरणे, २नीलोत्पले, ३गिरीषवृक्षे मेदिनिः। ४अशोकवृक्षे राजनि०। एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम्। "यस्याश्चौरश्चिकुरनिकुरः कर्णपूरोमयूरः" प्रसन्नरा०। "ब्रह्मानवीजाङ्कुरकर्णपूरः" "विलम्बिनोत्तोत्पलकर्णपूरा रघुः।

कर्णपूरक पु० कर्णं पूरयति पूर–ण्वुल्। १कदम्बवृक्षे राजनि०। स्वार्थे कन्। २कर्णाभरणे ३नीलोत्पले, ४गिरीषवृक्षे ५अशोकवृक्षे च राजनि०। एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम्।

कर्णपूरण न० ६त०। सुश्रुतोक्तैः तैलादिना कर्णस्य पूरणे

"स्नेहसारोऽयं पुरुषः प्राणाश्च स्नेहभूयिष्ठाः स्नेहसाध्याश्च भवन्ति स्नेहोहि पानानुवासनमस्तिष्कशिरोबस्तूत्तरवस्तिनस्यकर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजने षूपयोज्यः" सुश्रु० ।

कर्णप्रणाद पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे ।

कर्णप्रतिनाह कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णप्राय पु० देशभेदे स च ष० सं० नैर्ऋत्यामुक्तः ।

"नैर्ऋत्यां दिशि देशाः" इत्युपक्रम्य "कर्णप्रायपारशवशूद्राः"१४,१८ । [राजनि० ।

कर्णफल कर्णः फलमिवास्य । मत्स्यभेदे (कानखजूरा)

कर्णभूषण न०कर्णं भूषयति भूष-ल्यु । कर्णाभरणे अमरः।

कर्णमल न० ६त०। कर्णस्थे मलाकारे पदार्थे (कानेर खल) हारा० कर्णमलोत्पत्तिप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ।

"ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धद्रङ्गांश्च यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्मलं निर्गच्छति तद्वायवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य कर्णविड्भवति" । कर्णविड्शब्दोऽत्र । [हेम० ।

कर्णमोटि(टी) स्त्री कर्णं मोटयति इन् गौरा० ङीप् । दुर्गाभेदे

कर्णयोनि त्रि०कर्णः योनिः स्थानमस्य । कर्णस्थाने विषये ।

"न्यचनसो दृशये कर्णयोनयः"ऋ०२,२४,८। "कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियस्थानाः" भा० ।

कर्णल त्रि० कर्णः कर्णशक्तिरस्यास्य सिध्मा० णच् । प्रशस्तश्रवणशक्तियुक्ते ।

कर्णलता स्त्री कर्णस्य लतेव । कर्णपाल्याम् (कानेरपाता) स्वार्थे कन् अत इत्वम् । कर्णलतिकापि तथार्थे हेम० ।

कर्णवंश पु० कर्णः कर्णाकारोवंशोयत्र । मध्ये हारा० । तस्य पादेषु वंशाकारत्वात्तथात्वम् ।

कर्णवर्जित त्रि० ३त० । १बधिरे (काला) श्रोत्रशून्ये । २सर्पे पु० स्त्री शब्दच० । स्त्रियां जातौ ङीप् । तस्य चक्षुःश्रवस्त्वात्तथात्वम् । बाधिर्यञ्च श्रवणशक्तिशून्यत्वम् ।

कर्णविष् स्त्री कर्णस्य विट् । कर्णमले (कानेरखल) "वसाशुक्रसृङ्मज्जामूत्रविड्घ्राणकर्णविट्" । स्नेहाम्बुदूषिकाखेदो द्वादशैते मलाः' मनुः । "शोधयेत् कर्णविट्कान्तं भिषक् सम्यक् शलाकया" सुश्रु० ।

कर्णवेध पु० विध-घञ् ६त० । शास्त्रोक्तविधानेन कर्णयोर्वेधने । तत्प्रकारश्चूडोपनयनादिकं मुहूर्तचिन्तामणिपीयूषधारयोरुक्तं यथा ।

"हित्वैतांश्चैत्रपौषावथ हरिशयनं जन्ममासं च रिक्तां युगाब्दं जन्मताराक्षसुनिवसुभिः संमिते मासयुग्मे वा । जन्माद्यात्सूर्यभूपैः परिमितदिवसे शेऽब्धिशुक्रेन्दुवारेऽधोजाब्दे विष्णुयुग्मादितिसुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः । संशुद्धे सूतिभवने त्रिकोणकेन्द्रत्रायस्थैः शुभखचरैः कवीज्यलग्ने । पापार्क्यैररिसहजायगेऽस्यैर्लग्नस्थे त्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात्" विन्ना० ।

"आरभ्य जन्मदिवसं यावत्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु" इतिरत्नमालोक्तम् जन्ममासम् । रिक्तान्तिथिम् ४,९,१४ । युग्माब्दं समवर्षं द्वितीयचतुर्थादिकम् । जन्मतारां प्रथमदशमैकोनविंशतिकात्मिकां हित्वा । उक्तं च व्यवहारोज्ज्वले । "न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न जन्मतारासु हरौ प्रसुप्ते । तिथावरिक्तो न च विद्विदुष्टे कर्णस्य वेधोग समानवर्षे" इति । अत्र चैत्रस्य निषेधोमीनार्कविषयः पौषनिषेधोऽपि धनुरर्कविषयः अन्यथा "कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा । कर्णवेध प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभेऽहनीति" व्यासवचनमसङ्गतं स्यात् । अत्र कार्त्तिकशुक्लपञ्चैकादशीतः परः कार्त्तिकः प्रशस्तः पूर्वत्र देवशयनसत्त्वान्निषेधः। अत्र जन्ममासे वर्ज्यान्तराण्यप्याह प्रयोगपारिजाते व्यासः । "यो जन्ममासे क्षुरकर्मयात्रा कर्णस्य वेधं कुरुते विमोहात् । मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति गूढं निधनं तदास्विति"। विहितकालमाह कश्यपः ऋतवः षट् मुनयः सप्त वसवो दौ गतैः संमिते गणिते मासि षष्ठमासे सप्तममासेऽष्टममासे वा । अधोवा जन्माद्यात्सूर्यैर्द्वादशभिः षोड़शभिर्वा परिमिते गणिते दिवसे सौरसावने कर्णवेधः प्रशस्तउक्तः यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोड़शेऽब्दे । मध्ये चाह्नः पूर्वभागे न रात्राविति"यदा तु षष्ठमासादौ कर्णवेधश्चिकीर्षितः तदा तिथीनाह जगन्मोहने वसिष्ठः"द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी प्रोक्ता तृतीया कर्णवेधने"इति । त्रेऽब्ध शुक्रेन्दुवारे इति बुधबृहस्पतिशुक्रचन्द्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवेधः यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "भूमिजार्कात्मजार्कीणां वारान् संवर्जये द्बुधोः । जीवेन्दुजेन्दुशुक्राणां दिवसाः परिपूजिताः"इति । अब्धेति ओजाब्दे विषमवर्षे वा कर्णवेधः प्रशस्तः। सूर्यबले सतीत्यपि ध्येयं यदाह राजमार्त्तण्डः "अर्केऽनुकूले गणिते प्रशस्ते तारावले चन्द्रविशुद्धिपक्षे । अयुग्मवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति"अत्र कर्णस्येत्येकवचनं पक्षैकत्वाधिकरणन्यायेनाविवक्षितं तेन द्वयोरपि कर्णयोर्वेधः । विष्णुपति अवणा धनिष्ठा-

पुनर्वसुचित्रानुराधास्वगरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तनक्षत्रैर्दशभिरुषलक्षिते काले कर्णवेधः प्रशस्तः । उक्तं हि श्रीपतिना "पौष्णवैष्णवकराश्विनचित्रापुष्यवासवपुनर्वसुमैत्रैः। सैन्दवैः श्रवणवेधविधानं निर्दिशन्ति मुनयो हि शिशूनाम्" । नारदेनापि "चित्रादित्याश्विविष्ण्वन्त्यरविमित्रवस्वृक्षेषु । सम्पूर्णेष्वेषु बालानां कर्णवेधक्रिया हिनेति" गर्गेणोत्तरात्रयमभ्युक्तम् । "पुष्ये धनिष्ठास्वदितौ हरीन्दुत्वाष्ट्रे करेऽन्त्ये तिसृषूत्तरासु । दस्रे समैत्रेऽप्यथ कर्णवेधो नेष्टास्व सर्वेऽष्टमराशिसंस्थाः" इति । अत्रैच्छिकोविकल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्वत्रादिसिद्धः । तदुक्तं दीपिकायाम् "जन्मनक्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभेषजवादाध्वकर्त्तनेषु विवर्जयेत्" इतौ च्छेदनइति धात्वर्थानुसारात् कर्त्तनशब्देन कर्णवेधो विवक्षितः । तथा च स्मर्यते । "जन्मनि मासि विवाहः शुभदो जन्मर्क्षजन्मराश्योश्च । अशुभं वदन्ति गर्गाः श्रुतिवेधक्षौरयात्रास्विति"। "श्रुतिभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वथाऽवर्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "न कश्चिद्दोऽष्टमराशिसंस्थस्तिथिद्वयञ्चावमसंज्ञकं चेति" अत्र विवाहतलग्नानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि । "वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च । तुलायामे च कुर्वीत कर्णवेधं शुभावहम् । मेषस्थ मकरस्थैव मध्यमा गुरुणोदितौ । सिंहस्थश्चक्रभाश्च अधमत्वाद्विवर्जिताः" इति । अतएवोक्तं वराहसंहितायाम् "लाभे तृतीये च शुभैः समेते क्रूरैर्विहीने शुभराशिलग्ने । वेध्यौ तु कर्णौ त्रिदशेज्यलग्ने" इति शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः तेषां राशयः कर्कमिथुनकन्यावृषतुलाधनुर्मीनास्तेषामन्यतमे लग्ने क्रूरैर्विहीने सतीत्यर्थः । अन्यत्तु दीपिकाकारमतमाश्रित्याह कवीति । कवीज्ययोर्लग्ने वृषतुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने सति त्रिकोणे ५,९, केन्द्रे १,४,७,१० त्रायाय ३,११, स्थितैः शुभग्रहैस्तथा पापाख्यैर्पञ्चैररिसहजायगेहसंस्थैः षष्ठतृतीयैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा लग्नस्थे त्रिदशगुरौ सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपिकायाम् "सौम्यैस्त्र्यायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैरोजावृदे श्रुतिवेध ईज्यसितयोर्लग्नेऽनुकूले शुभे" इति गुरु "कर्णवेधादिकार्येषु नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्थिताः। कर्णवेधो विनिर्देश्योलग्नस्थे च बृहस्पतौ। तदभावेऽन्यकेन्द्रस्थे तदभावे त्रिकोणगे"इति अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालाया मृ "शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसंस्थिनः । सौचिकोवेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया" कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदयजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" शालङ्कायनः "अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छतीति"। कर्णवेधप्रकारः कर्णव्यधविधिशब्दे वक्ष्यमाणश्रुतोक्तावनुसन्धेयः ।

विवा० पा० । श्रीधरः "हरिहरकरचित्रासौम्य पौष्णौत्तरार्यादितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये शुभलग्ने । शशिबुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्तारहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः । शुभनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शौर्योदये शुभे । दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते । शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसंस्थिनः । सौचिकोवेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया । शातकुम्भमयी सूचिर्वेधने तु शुभप्रदा । राजती वायसी वापि यथा विभवतः शुभा । शुभौ प्राक्षणे रम्ये शुचौ देशेऽम्बरे रवेः । सन्निधौ वेधयेत् कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ । क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शिशोरायुष्यवर्द्धनौ"। अस्य वेऽप्युक्तम् "शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूच्याथ वेधयेत् । वेधात् तृतीये नक्षत्रे क्षालयेदुष्णवारिणा। रोपणार्थंशुभ्यर्थं बालसंपत्तिमाप्नुयात् । एवं छिन्ने च भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत्"विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः "शिशोरेवाथ कर्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु । पूर्वाह्णे पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च । ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानान्तथैव च । नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा । गुरूणां, मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् । तथोपवेश्यवेत्तत्र धात्रीं शुक्लाम्बरां तथा । अलङ्कृतं सुतं कृत्वा बालभृत्या तु सान्त्वनैः । धृतस्य निश्चलः सम्यक् कर्णयुग्मं रसाङ्कितम् । विध्येदलङ्कृते छिद्रे सकृदेवात्र लाघवात् । प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषगवामे तु योषितः । शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् । कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरविकिल्पकौ । भुज्जाश्च विविधा नार्य्यः सुहृदश्च तथा द्विजेति" । अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रवृद्धिविषये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदयजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" । तत्प्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्खः।"अकृतमानशुषिरौ कर्णौ नभवतोयदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदि चेद्धुतं भवेत् । तस्य श्राद्धेऽपात्रतामाह शालङ्कायनः । "अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथा च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति" । विवा० पा० । तथा च कर्णवेधः

संस्कारः किन्तु श्राद्धादौ पात्रतासम्पादकोऽदृष्टविशेषजनकः क्रियाभेदः इत्याकरे स्थितम् । बलाकामानं कर्णवेधनीशब्दे वक्ष्यते । अत्र कालादिप्रतिप्रसवः ज्यो०त० मारण्डव्यहट्टाजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणिषु "यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । षट्कर्णं तं विजानीयात् गर्हितञ्चैतयस्य च । इत्याग्रहञ्च द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे । कर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठविचारणा । षटकर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेऽपि च । कर्णौ वेध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्"

कर्णवेधनी स्त्री कर्णौविध्यते अनया विध–करणे ल्युट् ङीप् । कर्णवेधसाधने शलाकायां तन्त्रान्तरादिः मदनरत्ने दृष्ट०प०। "सौवर्णी राजपुत्रस्य, राजती विप्रवैश्ययोः। शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका" । अस्य त्रिकाण्डप्रमाणतया शब्दकल्पद्रुमे हस्तिकर्णवेधन्यर्थकतोक्तिः नाडीकर्णारेतिपर्य्यायोक्तिश्च भ्रान्तिदृष्टा । त्रिकाण्डशेषे हि "न ना गात्रावरे नाडी कर्णरोकन्तु वेधनोत्येव पाठस्यैव दर्शनात् कर्णच्छिद्रस्य वेधनीपर्य्यायतायाः नाडीशब्दस्य गात्रावरपर्य्यायतायाश्च ततः प्रतीतेः हस्त्यवयवार्थकशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्णवेधन्यस्यपर्य्यायकथनानौचित्यात् ।

कर्णवेष्ट पु० कर्णौ वेष्ट्यते अनेन । १कुण्डले । क्रोधवशासुरांशे २द्वापरयुगीयनृपभेदे च । "गणः क्रोधवशोनाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः । ततः संजज्ञिरे वीराः-ञ्चितावि ह नराधिपाः । मर्दकः कर्णवेष्टश्च निद्राथः कीचकस्तथा" भा० आ० ६७अ० । ख्युन्, कर्णवेष्टकोऽप्यत्रैव । कर्णवेष्टकाय हितम् छ यत् वा । कर्णवेष्टकीय–कर्णवेष्टक्य तद्धिते सुवर्णादौ त्रि० । भावे ल्युट् । कर्णवेष्टन कर्णभूषणे न० । करणे ल्युट् । कुण्डले अमरः । ततः ताभ्यां सम्पादी ठक् । कार्णवेष्टकिक कार्णवेष्टनिक कर्णवेष्टन(के)न शोभमाने त्रि० "कार्णवेष्टनिकं सुखम्" भट्टिः।

कर्णव्यधविधि पु० कर्णस्य व्यधस्य कर्णवेधस्य विधिः । सुश्रुतोक्ते कर्णवेधप्रकरभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शितोयथा "अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । रत्नाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्र्यङ्के कुमारमुपवेश्य बालक्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या वङ्कुलभारद्वा पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कन्यायास्ततः पिचुवर्त्तिं प्रवेश्य सम्यक् विद्धमामतैलेन परिषेचयेत् । शोणितबहुत्वेन वेदनया वान्यदोषविद्धमिति जानीयाविरूपद्रुतया तद्दोषविद्धमिति । तत्रान्तेन यदृच्छया विद्धासु शिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकास्फुरद्वा भवन्ति । तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः स्वपथुर्वेदना च भवति । मर्मरिकायां वेदना ज्वरो मन्यास्तम्भश्च । लोहितिकायां मन्यास्तम्भावतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत । क्षिप्तजिह्वाप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्त्तित्वाद्दोषप्रकोपाद्प्रशस्तव्यधाद्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिमुपहृत्याशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठावतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्यावत्स्रुढ इति सुरूढं चैनं पुनर्विध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव । त्र्यहात्त्र्यहाच्च वर्त्तिञ्च स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव । अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्य्यात् । भवति चात्र । एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् । दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ।

तत्र समासेन षड्विधकर्णबन्धनाकृतयः । तद्यथा-नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आवङ्गिको गण्डकर्ण आह्यार्य्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति । तेषु वृत्तायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः । वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः । ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरावङ्गिकः । बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः । अपालिरुभयतोऽप्याह्यार्य्यः । पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः । स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितरात्यपालिः कपाटसन्धिकः । बाह्यदीर्घैकपालिरितरात्यपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः । तत्र दृश्यते कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । संक्षिप्तादयः पञ्चसाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्पलपालिरितरात्यपालिः संक्षिप्तः । अनधिष्ठानपालिः पर्य्यन्तयोः क्षीणमांसोहीनकर्णः । तनुविषमात्यपालिर्व्वल्लीकर्णः, ग्रथितमांसस्तब्धसिरातनुः सूच्यपालियष्टिकर्णः । निर्म्मांससंक्षिप्ताग्र्यात्यशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति । बन्धस्त्वपि तु शोथदाहरागपाकपिड-

क्षारवयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति । भवन्ति चात्र । यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्वा विवर्द्धयेत् । बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यान्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः । एकैकस्तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् । गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्याच्चिर्लिख्य शास्त्रवित् । अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरुपोपहरणीयोक्तोपसंभृतसम्भारं विशेषतश्चात्रोपहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा मथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य्य क्षेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णशोणितमवेक्षेत तद्दुष्टमदुष्टं वेति । तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पित्तस्रोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य रूक्षेणानपगाढमशिथिलञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेनावकीर्य्याचारिकमुपदिशेद्द्विव्रणोक्तेन विधानेनावचरेत् । भवतश्चात्र । विदहनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनम् । व्यवायमभ्यिसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्ज्जयेत् । आमतैलपरीषेकं विरात्रमवचारयेत् । ततस्तैलेन संसृष्टं त्रिफलादपनयेत् पित्तम् । न चासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिस्फुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान्, अतिप्रवृद्धरक्ते श्यावश्वोफवान् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति । स यदा सुरूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैनं शनैःशनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुनश्छिद्यते वा । अथास्याप्यदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्लवविषकिरानूपौदकवसाम ज्जानौ पयःसर्पिस्तैलं गौरसर्षपजञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कालर्कबलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लजलशूकमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्नेहयुक्तं निदध्यात् । स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् । अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धते । यदाश्वगन्धायष्ट्याह्वक्षीरैश्चोद्वर्त्तनं हितम् । यतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः । तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् । ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः । तेषामपाङ्गदेशेषु कुर्य्यात् प्रच्छानमेव तु । बाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो भवेत् । वर्द्धमानन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोशीसमाघातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः । सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः । अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह । यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत्" । एवं वेधप्रकाराभिज्ञेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः

कर्णषण्कुलो स्त्री कर्णस्य षण्कुलीव । १कर्णगोलके, "अवलम्बितकर्णषण्कुलीकलसीकं रवबद्धवोचत" नैष० । "कर्णस्यषण्कत्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्" शुक्ला० २सन्मध्याकाशे च ।

कर्णशूल न० ६त० । कर्णरोगभेदे । कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णशोभन त्रि० कर्णं शोभयति शुभ-णिच्-ल्यु । कर्णाभरणे "उत नः कर्णशोभना पुरूणि" ऋ० ८,७८,३,

कर्णश्रव त्रि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्णेन श्रवः श्रवणयोग्यः शब्दोयत्र । श्रवणयोग्यशब्दधारे वस्त्वादौ "कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने" मनुः ।

कर्णसंस्राव पु० कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू-क्विप् । पृथायां कुन्त्याम् तत्प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत्र ।

कर्णस्फोटा स्त्री कर्णे स्फोटो विदारणं यस्याः । (कानफाटा) लताभेदे राजनि० । "कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा च परिकीर्त्तिता । सर्व्वग्रहभूतविषदोषव्याधिविनाशिनी" राजनि०

कर्णस्रोतस् न० कर्णस्य स्रोत इव । कर्णमले

कर्णस्रोतोभव पु० कर्णस्रोतसो विष्णुकर्णमलाद्भवति भू-अच्, भवत्यस्मात् अपादाने अप् कर्णस्रोतो भवोयस्य वा । विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभनामके चासुरे । "कर्णस्रोतो भवश्चापि मधु नाम महासुरम् । तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् । ब्रह्मणोऽर्चितं कुर्व्वन् जघान पुरुषोत्तमः" भा० अनु० ६६अ० यथाचास्य विष्णुकर्णाद्भवः तथा कैटभशब्दे वक्ष्यते ।

कर्णहीन त्रि० ३त० । १वधिरे बाधिर्य्यप्राप्तिश्च पापविशेषजन्या यथाह याता० स० । "काकघातो कर्णहीनोदद्याद्गामश्वितप्रभाम्" । २सर्पे च पुंस्त्री चक्षुःश्रवस्त्वाभावस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कर्णाकर्णि पु० कर्णं कर्णं गृहीत्वा प्रवृत्तं कथनम् कर्म० व्यतिहारे स० इच् समा० । (कानाकानि) कर्णपरम्परया श्रवणयोग्येऽन्योन्यकथने "कर्णाकर्णि हि कथयः कथयन्ति च तत्कथाम्" रामा० ।

कर्णाट पु० "रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं किलेश्वरि ! । कर्णाटदेश इत्युक्तो राज्यसाम्राज्यदायकः" भक्तिसङ्ग० उक्ते देशभेदे अयञ्च देशः कूर्मविभागे ट० स० दक्षिणस्थासुक्तः । "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य "कर्णाटमहाटविचित्रकूटेत्यादि" "कोङ्कवेङ्कटकान् दक्षिणकर्णाटान् देशान् यदृच्छयोपगतः" भाग० ५, ६, ८, "तेषां मूर्ध्नि ददाति आमचरणं कर्णाटराजप्रिया" उद्भटः ॥ कर्णाटजनपदे भवः अण् । कर्णाटभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् "कार्णाटीवीनपोनस्तनवसनदृशान्दोलनस्पन्दमन्दः" उद्भटः । बहुषु तस्य लुक् । कर्णाटाः तद्देशवासिषु । तस्य राजन्यपि अण् । कार्णाट तद्देशभूपे । तस्य बहुषु लुक् । एकत्वे न । "अरण्ये कार्णाट त्वदरिवनितानां विधिवशात्" उद्भटः । चुखपाठे कर्णाटशब्दस्य तद्भूपे लक्षणेति भेदः । २हंसपदीजनन्यां स्त्री राजनि० । ३रागिणीभेदे सं० गीतदामो० । सा तु मालवरागस्य भार्या । कर्णाटे प्रसिद्धा अण् ङीप् कार्णाटी । अनुप्रासाङ्गवृत्तिभेदे "कार्णाटी कवर्गेणानुप्रासवतीति सरस्व० तदाख्यञ्च अलङ्कारशब्दे ३८६ पृ० दर्शितम् ।

कर्णाटक पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कार्णाटकि । यस्कादि० तस्यास्त्रियां बहुषु लुक् । कर्णाटकालम्बोलापत्येषु । स्त्रियां तु कर्णाटकि इत्येव

कर्णाट न० कर्णः तिर्यग्रेखाकारवान् इवाटन् । वृक्षभेदे तच्चिरुक्तिलक्षणम् "त्रिभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाटृश्चिखराणि च" भा० व० २६४ अ० ३० श्लोकव्याख्यायां नीलकण्ठेनोक्तं यथा । "कर्णस्तिर्यग्यानं तेन प्रकारेण यत्पाषाणादिविस्तरेण क्रियते तत्तद्वृक्षविशेषं कर्णाटृमिति वदन्ति तद्विद्विकोणस्य चतुरस्रस्योपरि विदिक्कोणचतुरस्रं तदुपरिदिक्कोणं तदुपरि पुनर्विदिक्कोणमित्येवं क्रमेणोत्तरोत्तरमल्पप्रमाणैश्चतुरस्रैः समाधम् इति प्रसिद्धम्" । तत्र कर्णाटेति पाठः प्रामादिकः नीलकण्ठेन कर्णाटृपदस्यैव व्याख्यानात् ।

कर्णादि त्रि० पाणिन्युक्ते जाहच्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः । कर्ण अक्षि नख मुख कोश पाद शुल्फ भ्रू हनु दन्त ओष्ठ पृष्ठ, कर्णजाहम् अक्षिजाहमित्यादि ।

चतुरर्थ्यां फिञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते २शब्दगणे च स च गणः "कर्षुवसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आरुणोदत्त अव जैत्र आनक" कर्णस्य सन्निकृष्टदेशादि । कार्णायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कर्णानुज पु० ६त० । युधिष्ठिरे त्रिका० । [(काणेरपाता)

कर्णान्द (न्दू) पुंस्त्री कर्णस्थान्दुरिव । कर्णपाली । हेम०

कर्णाभरणक पु० कर्णाभरणमिव कायति पुष्पद्वारा कै-क । आरग्वधे वृक्षे । (सोन्दाल) राजनि०

कर्णारा स्त्री हस्तिकर्णवेधन्याम् शब्दकल्पद्रुमे त्रिकाण्डशेषोक्तं तच्च मूले न दृश्यते इत्युक्तं कर्णवेधनीशब्दे ।

कर्णारि पु० ६त० । १अर्जुने कर्णजिच्छब्दे तत्कथा (आजन) २नदीसर्ज्जवृक्षे राजनि० । [रिणां कर्णचालने त्रिका०

कर्णास्फाल पु० आ+स्फुर-णिच्-स्फालादेशः ६त० । कर्णे पु० कर्ण-इन् । १कर्णाकारफलके शरभेदे शब्दचि० । भावे इन् । २भेदने च

कर्णिका स्त्री कर्ण-खुल् कर्णे भवः अलङ्कारः इकन् ह्रस्वश्च । १कर्णाभरणभेदे (काण) २करिशुण्डाग्रवर्त्तिन्यङ्गुलाकारे पदार्थे ३पद्मबीजकोषे च अमरः । "यस्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजोमेरुर्दीपायामसम्मितोऽहः कर्णिकाभूतः" भाग० ५, १६, ७, ४क्रमुकादिवृन्तपरम्परायाम् (छड़ा) ५करमध्याङ्गुलौ च मेदि० । ६लेखन्यां हारा० । ७अग्निमन्थवृक्षे ८अजशृङ्गीवृक्षे च राजनि० कर्णो ह्रस्वोऽस्यास्य ठन् । ९ह्रस्वकर्णे त्रि० ।

कर्णिकाचल पु० कर्णिकायां स्थितोऽचलः । सुमेरुपर्वते हेमच० । यथा चास्य तथारूपेण स्थिति तथा कर्णिकाशब्दे" भाग० ५, १६, ७श्लो० उक्तं तच्च कर्णिकाशब्दे उक्तम् कर्णिकापर्वतादयोऽप्यत्र ।

कर्णिकार पु० कर्णिं भेदनं करोति कृ-अण् उप० स० । (गणियारी) १वृक्षभेदे, २आरग्वधवृक्षभेदे च (कोट सोन्दाल) शोधनरूपमलभेदकत्वात् तयोः तथात्वम् । "कर्णिकारः परिव्याधः पादपोत्पलः इत्यपि । "कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः । रक्तनः सुखदः शोथश्लेष्मास्रव्रणकुष्ठनुत्" भावप्र० गुणादि उक्तम् "वर्षप्रकर्षति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः" कुमा० । "अनन्तरञ्च कस्मिंत् कर्णिकारगौरः" दशकु० ।

कर्णिकिन् पु० कर्णिका हस्तायाङ्गुलिरस्त्यस्य इनि । हस्ति-

स्तनि जटा० स्त्रियां ङीप् ।२वर्षपर्वतभेदे च शब्दचि०।

कर्णिन् त्रि० कर्ण-अस्त्यर्थे इनि । वृद्धकर्णयुक्ते लम्बकर्णे लम्बकर्णमानन्तु विधानपारि० शङ्खलिखितायाह्नः। "हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ । कर्णौ तु द्व्यङ्गुलौ यत्ताविति यातातपोऽब्रवीत्" । "अर्द्धहारार्द्धकेयूरायार्द्धकुण्डलकर्णिने" भा० अनु० १४अ० । स्त्रियां ङीप् । वा सुश्रुतोक्ते २योनिरोगभेदे च सा च "विंशतिर्व्यापदोयोनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्कुले" इत्युद्दिश्य "उदावर्त्ता तथा अन्या-अत्यानन्दा तु या योनिः कर्णिनी चरणाह्वया । श्लैष्मिका सकफा ज्ञेया" इत्यादिभा० तां विभज्य "कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां तु जायते" इति लक्षिता । "वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसंभृताम् । प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्निग्धां प्रवेशयेत्" सुश्रु० । २कटिलाभयुक्ते बाणभेदे पु० । "करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकुञ्जरः । प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे" विष्णुपु० २अं० ६अ० । "कर्णिनो बाणविशेषान्" श्रीधरः। अत्र पक्षे तुन्दा० इलच् कर्णिलः, पक्षे ठन् कर्णिक, मतुप् मस्य वः, कर्णवत् द्व्यङ्गुलात् इत्यकर्णे हनुभागादधोलम्बकर्णे त्रि०। मतुपि स्त्रियां ङीप् ।

कर्णी स्त्री कर्ण-इन् वा ङीप् । कर्णिशब्दार्थे बाणभेदे तस्मिन्परे "अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु" पा० अतःपर विसर्गस्य सित्यं सः । अयसा निर्मिता कर्णी अयस्कर्णीत्यादि । २भूतदेवमातरि स्त्री कर्णीसुतः ।

कर्णीमत् पु० कर्णिबाणविशेषाकारः फलेऽस्यास्य मतुप् । संज्ञायां दीर्घः । आरग्वधे (सोदाल) शब्दचि० ।

कर्णीरथ पु० कर्णः सामीप्येनास्यास्य कर्णी स्कन्धः तेन ईषा यस्य न समासान्तः कप् स चासौ रथो रथइत्यं वाहनं कर्म्म० । स्कन्धवाह्ये याने (पालंकी) इत्यादौ । शब्दचि० तु अन्या व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा। कर्म्मसाध्यक्रियोपचारात् घर्मः कर्णोऽस्यास्ति इनि । कर्णी चासौ रथश्च । शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते सोऽस्यास्ति वाहनत्वेन इनि कर्णी चासौ रथश्च । उभयत्र अन्येषामपीति पा० दीर्घः इति" । "कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम्" रघुः ।

कर्णीसुत पु० ईत० । मूलदेवे त्रिका० हारा० च । स च कंसासुरः इति शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यं कंसस्य कर्णीमातृकत्वाभावात् काद० टीकायामुक्तत्वेऽप्यस्य कर्त्तृकमूलदेवस्यैव तन्नाम न तु उग्रसेनजस्य नाम । अतएव "कर्णीसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला" काद० शु० "कर्णीसुतः करटकः खेचरास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्य सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ" टी० उक्तम् । "कर्णीसुतमहिते च धवि मतिमकथरम्" दशकु० ।

कर्णेचुरचुरा स्त्री पात्रेसमिता० समासः । (काणफुसवान) कर्णेजपने । युक्तारोहा० अस्याद्युदात्तता । एवं कर्णेटिरटिरा अपि तत्रार्थे तथा द्युदात्तता च । [शब्दर० ।

कर्णेन्दु पु० कर्णे इन्दुरिव । अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णालङ्कारभेदे

कर्णोपकर्णिका स्त्री कर्णादुपकर्णोऽस्यास्याः ठन् अत इत्त्वम् । (काणाकाणि) परस्परश्रवणरूपे प्रवादे "प्रागेव कर्णोपकर्णिकया श्रुतापवादचुभितहृदयः" पञ्चत० ।

कर्णोर्ण्ण पु० कर्णे ऊर्णाधिकं लोम यस्य । स्तनभेदे । "कर्णोर्णैः कपदश्वास्यैर्निर्जुष्टं हनकाभिधैः" भाग० ४,६,१५,

कर्णिय त्रि० कर्णे भवः शरीरावयवत्वात् यत् । १कर्णभवे सर्वादौ । कर्णे-कर्मणि यत् २भेद्ये च ।

कर्त्त ग्रन्थिल्ये ग्रन्थिलीकरणे आरम्भग्रन्थियोगशिथिलतापादने अ०पु०सक०सेट् । कर्त्तयति ते मतान्तरे कर्त्तापयति ते अचकर्त्तत्-त कर्त्तयाम्-बभूव आस चकार चक्रे । कर्त्तयिता कर्त्तात् कर्त्तयिष्यति ते । कर्त्तनीयः कर्त्तयितव्यः । कर्त्तयिता कर्त्तितः । कर्त्तनं कर्त्तना । कर्त्तयितुम् कर्त्तयित्वा आकर्त्त्य । कर्म्मणि कर्त्त्यते अकर्त्तिं अकर्त्तयिषाताम्-अकर्त्तिषाताम् कर्त्तिता-कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तिष्यते-"एवाहं सर्वं दुर्भूतं कर्त्तं कृत्वा कृताकृतम्" भाग० १०,१, ३२ । "अपि कर्त्तमवर्त्तयो ऽयञ्जूत्" ऋ० १,१२१,१२ ।

कर्त्त पु० कर्त्तयति शिथिलीकरोति कर्त्त-अच् । १कूपे "ताभ्यं कर्त्तादपदो यजत्राः !" यजु० २२,५१, कर्त्तात् कूपात्" वेददी० । क्त-भावे घञ् । २भेदे च । "सप्रग्रन्थिभिर्यस्य यतयो यमकर्त्तकैः" भाग० २,७,४६, क्त-अच् । ३छेदके त्रि० । "इक्षस्य कर्त्तादपदोयजत्राः" ऋ० २,३०, ६। "हे यजत्राः अपदः आपदः कर्त्तात् कर्त्तुः" भा० ।

कर्त्तन न० क्त-भावे ल्युट् ।छेदने । "गुल्मगुच्छलतौषधिवीरुधाम् । पूर्व्वेस्तादर्द्दण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने" "प्रातिलोम्ये वधः पुंसः स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम्" याज्ञ० कर्त्त-ल्युट । २शिथिलीकरणे करणे ल्युट् । ३कर्त्तनसाधने त्रि० । स्त्रियां ङीप् कर्त्तनी । क्त-कर्त्तरि ल्यु । ४भेदकर्त्तरि त्रि० ।

कर्त्तरी स्त्री कृत–अच् कर्त्तं रातिरा–क गौरा०ङीष्। छिदा-साधने (कातारी) २अस्त्रभेदे "दृढं कर्त्तरीयन्त्रमस्तोपरिसंस्थितम्। अनःपवनवेगेन भ्रममाणं महास्त्रम्। क्षिप्त्वा शत्रुं मधकं यत् खण्डयति कोटिशः" काशी०। केशादिकर्त्तनसाधने (काँचि) ३अस्त्रे, "क्रूरसंज्ञगतश्चन्द्रो लग्नं वा क्रूरसंज्ञकम्। कर्त्तरी नाम योगोऽयम्" इति ज्योतिषोक्ते ४योगभेदे च। कर्त्तरीयोग उपनयशब्दे १२५६,६० अस्यप्रति-प्रसवविशेषोऽपि उक्तः। कृत–अरि–कर्त्तरिरित्यत्र स्त्री। "क्षुरकर्त्तरिसंदंशैस्त्वच रोमाणि निर्हरेत्" सुश्रु०। "मायो कर्त्तरिकारको" भूरि०चि०। अत्र "ङ्याप्रातिपदिकात्" पा० ङीष्" भीयू०। वस्तुतः क्षुरकर्त्तरिसंदंशैरित्यत्र ह्रस्वे ह्रस्वाप्रसक्तेः ह्रस्वान्तोऽपि कर्त्तरिशब्दोऽस्तीति मन्यते। स्वार्थे कन्। कर्त्तरिकाप्यत्र स्त्री।

कर्त्तव्य त्रि० कृ–अवश्यार्थे तव्य। कर्त्तुं योग्ये। "हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः" चाणक्यः। "शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं चाराम्भोदकवारिभिः" "महाव्याहृतिभि-र्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्" मनुः "मनसाचिंतकर्त्तव्याः" कुमा०। कृत–कर्मणि तव्य। २ऋत्ये त्रि०। "सुतः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः। रिपुस्थानेऽपि व-र्त्तमानः कर्त्तव्या भूतमिच्छता" भा०आ०१४०अ० उभयतो तव्य। ३अवश्यकरणे ४अवश्यच्छेदने च न०।

कर्त्तृ त्रि० कृ–तृन् तृच् वा। क्रियानिष्पादके क्रियोत्-पादकत्वयुक्ते तृजन्तयोगकर्मणि न प्रथमाभेदः। स च कारकचक्रप्रयोजत्वात् स्वतन्त्रः यथाह पा० "स्वतन्त्रः कर्त्ता"। "क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो यः। कर्त्ता स्यात्" सि०कौ०। व्यक्तञ्चैतद्भाष्यादिभिः सरलायाम् यथा "स्वतन्त्र इति ण्यन्तण्वुलादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातूपा-त्तमधानीभूतव्यापारान्वयित्वमितरव्यापारानधीनव्यापारव-त्त्वम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्या-हारे फलस्यैव प्रधानतया बोधस्वीकर्त्तृमते कर्मादि-व्यावृत्त्यर्थं ण्यन्तण्वुलादिसमभिव्याहृतेति। णिजन्तस्थले प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति। हरिणा तु स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा। 'धातु-र्यात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तरीष्यते" इति सामान्यतो-ऽभिधाय "प्राधान्यतः फलितलाभात् प्रागभावापादना-दपि। तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात्। अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्। आराद-ुपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते" इति अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनान्वयबोधे कर्त्तृव्यापारस्य सत्त्वात्, तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इतरकारकाणाञ्च कर्त्तुः प्रयोज्यत्वात्, न तथा, दात्राद्देः कुठा-रादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिधिसम्भवात् कारकान्तरप्रयोगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात्, आराद् साक्षाद्व्यापारजन्यफलजनकव्यापार वत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति। कौ०विवक्षितइति कर्मकरा-दादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धात्वभिधाने कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय। "उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति हरिणा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्वीकारात्। भाष्यकृता तु "सर्व्याणि करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपा-दानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनाय" इत्युक्तत्वात् करणाधिकरण-कर्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नापादानसंप्रदानयो-रिति विवेकः"। कारकव्यापारभेदश्च मञ्जूषायां दर्शितः संक्षिप्य ततोऽस्माभिः शब्दाम्बरे दर्शितोयथा "कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः। करणस्य क्रिया-जनकत्वव्यवहितव्यापारः। क्रियाफलेनोद्देश्यकव्यापारस्य कर्म्मणः। कर्त्तृकर्म्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधि-करणस्य। प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधि भावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति। तत्र करणाधार कर्मकर्त्तृणां क्रियाजनकत्वं युक्तं तैर्विना क्रि-यानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजन-कत्वाच्च कर्म्मणस्तथात्वं घटं स्मरति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्व्वकालत्वेन स्मरणादिहेतुत्वा-त्तथात्वमतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति स्थाली पचति ओदनः पच्यते कृत्यादिप्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थ-तया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्व्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं भाष्येऽपादानादीनां कर्त्तृत्वानिर्दर्शनायेत्यनुपदं सरलाग्रन्थांशे दर्शितम्। स च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुभयोरपि सम्प्रादकः "प्रवृत्तौ च नि-वृत्तौ च कारकाणां यईश्वरः। स कर्त्ता नाम विज्ञेयः कारकाणां प्रयोजकः" इत्युक्तेः। स च पञ्चविधः "क्रिया सम्पादयेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः। अनुमन्ता गृहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः" भोपालभट्टा० अत-एव सरलायां "अनुमन्ता विवक्षिता नियन्ता क्रयविक्रयी। सं[illegible]र्त्ता चोपकर्त्ता च पञ्चैते घातकाः स्मृताः" इति तत्रा

धातुकर्त्तृत्वमुक्तम् काशीख० "खादकोधातुकर्मत्वेति" चतुर्थचरणे पाठः। तेन अष्टानां कर्त्तृत्वमुक्तम्। स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः "त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण क्रियां प्रति। योगत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः" भट्टिका०। अस्यार्थः क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञायते तस्य विवरणम् "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यत्र योग्यत्वेन लभ्यविद्यास्त्रैवर्णिकः, १। "अहरहर्दद्याद् दीक्षितो न ददाति इत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरः परः २। "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते३,। स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः सात्त्विकादिभेदात् यथाह गीता "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते" "रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः" "अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठोनैष्कृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते"। कर्त्तृपदञ्च क्रियाश्रये ज्ञात्याश्रये वा मतभेदेन रूढं न तु यौगिकमित्येतत् शब्दचि० भट्टमतदर्शनप्रस्तावे दर्शितं यथा

"अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां घटाङ्कुरयोः कृताकृतत्वव्यवहारात्कृजन्तक्रियातुव्युत्पन्नकर्त्तृपदस्य ज्ञात्याश्रयत्वबोधकत्वाच्च ज्ञप्तेर्यत्नार्थत्वं, क्रियामात्रार्थत्वे ज्ञप्तेः, क्रियाश्रयः कर्त्तृपदार्थः स्यात्। तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः एवञ्च ज्ञप्तौ यत्नार्थत्वेन व्याख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः। तदुच्यते। "कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया। यत्नएव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना" सैवाख्यातार्थोभावनेति चेत्। बीजेनाङ्कुरः कृतः स्वर्गादिना सुखं कृतं बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात्" "कर्त्तृपदञ्च न यौगिकं तथा हि ज्ञप्तेर्यत्नार्थत्वे तिङः कृत्यर्थत्वे वा धातुप्रत्ययार्थयोः कृतिज्ञप्तेर्वा परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाऽभावात् कृतिविशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वादिति। एवं ज्ञप्तेः क्रियार्थत्वे लट्यत्र क्रिया व्ययवाचकत्वे तयोः परस्परमन्वय एवेति उभयदर्शने कर्त्तृपदं कर्त्रादिपदवदूढमेव। रूढिश्च ज्ञात्याश्रये क्रियाश्रये वेत्यन्यदेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्त्तृरूपव्यवस्थया च न ज्ञप्तौ यत्नार्थत्वमिति" किञ्चाख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्नद्वयस्य यत्नविषयकयत्नस्य वाऽप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च साध्येनान्वयानुपपत्तेः यौगरूढ्यात् एकत्रैव विध्यनुवादादोषाच्च" इत्यादिकम् भट्टमतम्। स्वमते तु ज्ञप्तेः यत्नार्थत्वमिति भेदः तच्च ज्ञधातुशब्दे दर्शयिष्यते। शब्द०प्र०कर्त्तृपदं यौगिकमिति व्यवस्थाप्य तल्लक्षणमुक्तं यथा

"तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः। स्वार्थे याद्दशि बोध्यस्तत्कर्त्तृत्वं तदुच्यते। सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्योयाद्दशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्ययाद्दशार्थोऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्त्तृत्वं कारकमित्यर्थः। कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः। पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्यत्वाश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य प्राक्तनुङ्प्रादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्यत्वति पाकस्य यत्नवत्त्वं, ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिबिम्बतदित्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिबिम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वम्। कर्त्तृशब्दस्तु अवयवशक्तिलभ्ये ज्ञात्याश्रये यौगिकएव न तु शक्यार्थकः प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वात् निरूढलक्षणया शक्यैव पाश्रयत्वस्य लट्या प्रत्यायनात्। घटस्य कर्त्तेत्यादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः फलस्य प्रायशः कृतिविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतोन घटादिभोक्तुस्तत्कर्त्तृत्वप्रसङ्गः। क्रियाश्रये कर्त्तृशब्दोरूढस्तेन रथादेर्गत्यादिकर्त्तृत्वमपि सङ्गच्छतेति तु न युक्तम्। क्रिया हि नात्र स्पन्दश्चेतनस्य प्राककर्त्तृत्वानुपपत्तेः प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव,नापि स्पन्दानुकूलव्यापारः, चलनानुकूलव्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्त्तृत्वापत्तेः। अक्ति जुहोतीत्यादावव्यदादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्त्तृत्वादेरवगमइति। तदप्रतिसन्धानेऽपीति चेतेनाह। यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया बोऽनुभाव्यते। लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्त्तृता वा निगद्यते। यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्यायाद्दशार्थप्रकारयदर्थधर्म्मिकान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्य तदर्थस्य कर्त्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्म्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य, पच्यते तण्डुलइत्यादौ तु ताद्दशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्म्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटेति तद्व्युदासः। अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमभ्युपेतीति तदनुक्ता न्यूनत्वमत आह। धात्वर्थस्य

धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते। यत्तूक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत्। धात्वर्थस्य विशेषणतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं नतु धातुसाकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तं तण्डुलं पचति इत्यादावपि कर्म्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः। पचति पच्यत इत्यादौ तिङा, पाचकः पच्यमान इत्यादौ च क्रिया, कर्त्तृत्वं कर्म्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं, दानीयो द्विजः, भोगोगजः, शयनं गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्त्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात्। केचित्तु साम्प्रतं चित्तैर्गुरुः परुषवाग्भिरपि" "विषद्रुमोऽपि सम्वर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्" इत्यादौ निपातेन क्वचित् कर्म्मत्वकारकस्योक्तत्वम्। धातुभेदेन कर्म्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाहुः। दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्म्मत्वमुच्यते। णिजन्तेभ्यः कर्त्तृताख्या तदसत्त्वेऽन्यकर्म्मता। दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्म्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकसेचनानुकूलव्यापारजन्यसेचनवती गौरित्येव बोधः। तत्र सेचनावच्छिन्नव्यापारस्य धात्ववाच्यतया सेचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात्। वह्निप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः। क्षेपेण गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकसंयोगादि। तथाच 'भारोभवनं नीयते' इत्यादौ भारस्य यत्किञ्चित् क्षेपेण गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकसंयोगादि। तथाच 'भारोभवनं नीयते' इत्यादौ भारस्य यत्किञ्चित् क्षेपेण गत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्म्मताश्रयः भारेत्याकारकबोधयोरुक्तत्वमेव सम्यक्तौ दुहादेर्गौणकर्म्मत्वं, नीवहादेः प्रधानत्वमित्यादुक्तिभेदेन विभिद्यं शाब्दिकानामनादेयम्। णिजन्तोत्तरं कर्म्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्त्तृतायाश्चकर्म्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्म्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रोग्रामं गम्यते गमितो वेत्यादौ ग्रामकर्मकव्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि। यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्म्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा 'ओदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भक्तं इत्यादौ तत्र भक्ते कर्त्रनुकूलव्यापारजन्यस्य भक्तकर्त्रनुकूलपाकादेः कर्त्रतथौदनादिरेव बोध्यते 'मैत्रेण पूपं खाद्यमानश्चैत्रोव्रजतीत्यादौ' कर्म्मणि यानादिप्रत्ययः प्राक् परिच्छिन्नः'।

न्यायादिमते क्रतिमानेव कर्त्तृशब्दवाच्यः इत्यतः कर्त्तृत्वमात्मधर्म्मः। सांख्यमते बुद्धेर्योऽयं कर्त्तृत्वाभिनिवेशस्तदुपरागादकर्त्तुः पुरुषस्यापि तदभिमानः। तदेतत् सां० प्र० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् यथा

"उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्" सू०। "अत्र यथायोग्यमन्वयः। पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तदबुद्ध्युपरागात्। बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात्। एतदुभयमवास्तवमित्यर्थः। यथाग्न्ययसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्म्मव्यवहार औपाधिको यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्म्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः" भा०।

पुरुषस्य यथाऽकर्त्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा "तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य। कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्त्तृभावश्च"का०। "तस्माच्चेति चः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्म्मान्तराणि समुच्चिनोति विपर्यासादाद्यादियुक्तौ त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अतस्तच्चिरायेत्यादि तस्मादित्युक्तम् अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमोविषयो विपक्षश्च तद इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेकीत्यादि सम्बध्यते। तस्मात् त्रिगुणादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्म्मित्वञ्च। तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनोहि द्रष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च दर्शितविषयोभवति यश्चैं प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वरचितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी। न चाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति अतश्चैगुण्याच्चास्य वैकल्यम् आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम्। अतएवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन लभ्यत्, दुःखी हि दुःखं द्विषन्न मध्यस्थो भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाख्यायते। विवेकित्वादप्रसवधर्म्मित्वाच्चाकर्त्तेति सिद्धम्। स्यादेतत् प्रमाणेन कर्त्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षामि करोमीति क्रतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेतन्निह्नुते नावकल्पते चेतनस्याकर्त्तृत्वात्कर्तुश्चाचैतन्यादित्यत आह" कौ० "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः" का०।

"यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः। लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं वक्ष्यति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तद्विज्ञानम् व्यतिरोहितार्थमन्यत्" कौ०। तदेतन्मतमुपाद्य मुक्तावल्यां निराकृतं यथा "एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या तदकल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः। सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव सुखोपरागः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः। तेनांशत्रयवतो बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धोदर्पणमलिनिम्नेव सुखसोपलब्धिरुच्यते। ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव क्रतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमप्रास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्विज्ञे मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे तत्पूर्व्वमसंसारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्। अनादेर्नाशसम्भवान्नित्यत्वम्" मुक्ता०। वेदान्तिमते आविद्यिकजीवस्यैवौपाधिकं कर्त्तृत्वं भा०सू० भा० व्यवस्थापितम् यथा।

"कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्"। तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्म्मः प्रपञ्च्यते। कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। तद्धि कर्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते। तथेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्भवति "एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष" इति भा०। "विहारोपदेशात्" सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्धौ स्थाने विहारमुपदिशति "अईयतेऽस्मोयत्कामम्" "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति च भा०। "उपादानात्" सू०। "इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति। "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति"। "प्राणान् गृहीत्वेति च" भा०। "व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्य्ययः" सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिश्यते "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि चेति"। ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्येतेति नेत्युच्यते जीवस्यैवैषनिर्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्देशविपर्य्ययः स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत्। तथा ह्यन्यत्र बुद्धिवाचिन्यां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति"। इह तु "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति कर्तृसमानाधिकरण्यनिर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। अतश्च यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनोनियमेन सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपितु सम्पादयन्नुपलभ्यते। न च स्वतन्त्रस्यात्मन इदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते इति अतउत्तरं पठति"भा०। "उपलब्धिवदनियमः"सू०। यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति। उपलब्धावप्यस्यातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेन्न विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनवत्त्वादुपलब्धिहेतूनाम् उपलब्धौ स्वतन्त्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात्। अपिचार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्त्तते। भवति ह्योदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम्। सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायाः अनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते"भा०,"शक्तिविपर्य्ययात्"सू०।"इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्य्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेरीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्याञ्च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहं प्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् अहंकरणपूर्व्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्व्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं

एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति "यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति"। तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसम्पर्कृतं यमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः आवयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना सं परिष्वक्तस्य आवयति "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तर"मित्यारभ्य "एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपत् एषोऽस्य परमोलोक एषोऽस्य परमानन्दः" इत्युपसंहारात्। तदेतदाहाचार्य्यः "यथा च तक्षोभयथेति"। तत्यर्थे चायञ्जः पठितः। नेवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वम् अग्नेरिवौष्ण्यमिति। यथा च लोके तक्षा वास्यादिकरणग्रहणः कर्त्ता दुखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तोविसृष्टवास्यादिकरणः स्वस्योनिर्व्वर्त्तोनिर्व्यापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितदेहसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुखी भवति स तच्छमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्रविश्य सृष्टकार्य्यकरणसंघातोऽकर्त्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायां, तथा सुषुप्तावस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलोनिर्व्वृत्तः सुखी भवति। तच्चदृष्टान्तस्यैतावतांशेन द्रष्टव्यः तक्षा हि विधिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्त्ता भवति स्वगरारेण त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्व्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तेति नत्वात्मनस्तक्षणइवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनिकरणान्यात्मोपाददीत न्यसेद्वा। यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति तत्र विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति। न च स्वाभाविकस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम। तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते। कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजातीकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति। एतेन विहारोपादाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात्। ननु सन्ध्ये स्थानेसुषुप्तेषु करणेषु "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृभाव इति, तयोपादानेऽपि "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति" करणेषु कर्म्मकरणविभक्तौ श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः कर्तृभावं गमयत इति। अत्रोच्यते न तावत् मुख्ये स्थाने

विद्यामीति च तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्व्वार्थकारिण्याः सर्व्वार्थेकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्तोऽपि हि सन् कर्त्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्त्तमानो दृश्यत इति। ततश्च संज्ञामात्रे विसंवादः स्यात् न च वस्तुभेदः कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात्" भा० "समाध्यभावाच्च" सू०। "योऽध्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु "आत्मा वा अरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "ओमित्येवं ध्यायेत आत्मानम्" इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वेनोपपद्येत, तस्मादस्य कर्तृत्वसिद्धिः" भा०। "यथा च तक्षोभयथा" सू० "एवं तावत् शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते। तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वम् अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवति अनिर्म्मोक्षप्रसङ्गात्। कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्म्मोक्षः सम्भवति अग्नेरिवौष्ण्यात्। न च कर्तृत्वादनिर्म्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखस्वरूपत्वात्। ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्य्यपरिहारात् पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्य्याभावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बन्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात्। ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात्। अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभिहिता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्पते। तस्मादुपाधिधर्म्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम्। तथा च श्रुतिः "ध्यायतीव लेलायतीव" इति। "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति चोपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति। न हि विवेकिनां परमाद्वयो जीवोनाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि" श्रवणात्। परएव तर्हि संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्यते परमाद्वयस्यैचितिमात्रबुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः। तथा च शास्त्रं "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति" अविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते

ऽन्यत्वमात्मनः करणविरमयमस्ति "सधीः स्वप्नोभूत्वेमं लोकममिक्रामतीति" तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात् । तथा च स्मरन्ति "इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनमिति" । कामादश्च मनसोऽस्तित्व श्रुतिः सा च स्वप्ने दृश्यते तस्मात्समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि तत्तत्प्रवासनामय एव न पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरविकारानुवृत्तेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति "उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो यत्तदुतेवापि भयानि पश्यन्निति" । लौकिकाश्चापि तथैव स्वप्नं कथयन्ति आरूढमिव गिरिशृङ्गमुच्चैर्द्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्म्मकरणविभक्तिर्निर्देशस्तथापि तत्संयुक्तस्यात्मनः कर्तृत्वं दृष्टव्यं केवलेकर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा 'योधायुध्यन्ते' 'योधै राजायुध्यते' इति च । अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातन्त्र्यं कस्यचित्, अबुद्धिपूर्व्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यत्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तरपाठाच्च "तस्य श्रद्धैव शिरः" इति विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वं कोर्त्तनात् श्रद्धादीनाञ्च बुद्धिधर्म्मत्वप्रसिद्धेः "विज्ञानं देवाः सर्व्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते" इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ" इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्य्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्व्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपलब्धृत्वेच्छा त्वेषां करणत्वं सा चात्मनः । न च तस्यामध्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्व्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थत्वेनैव परिकृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात् कर्तृत्वमस्यात्मन उपाधिनिबन्धनमेवेष्यितम्" भा० । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इति गीतया कर्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्वं क्वचिदुक्तमिति द्रष्टव्यम्" ।

तथा चान्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवः स एव वेदान्तिमते कर्त्तेति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनत्वेनैव कर्तृत्वं तदपि "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्यादिभा० सूत्रभाष्ययोर्व्यवस्थापितं तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्री । "कर्त्तरि कृत्" कर्त्रकरणयोस्तृतीया" "अकर्त्तरि च कारके" "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म" "कर्त्तृउपमानादाचारे क्यङ्" शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् पा० "कर्त्रभिप्रायक्रियाफलसाक्षाद्व्यापारयत् क्रियाम्" हरिः २तत्प्रयोजके "तत्प्रयोजकोहेतुश्च" पा० "अकर्त्तर्य्यृणे" पा० । कर्त्तुर्भावः त्व कर्त्तृत्व न० तल् कर्त्तृता स्त्री ज्ञानाश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च । तत्र नैयायिकमते आख्यातस्य कृतौ शक्तिः वैयाकरणमते कर्त्तरि शक्तिः "कर्त्तरि कृत्" "लः कर्म्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः" पा० सूत्राभ्यां तथैव प्रतिपादनात् "कर्त्तरि कृत्" इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परस्कृत्वेऽनुवृत्तेः लकारस्यापि तदर्थकतेवेत्याकरे स्थितम् । अधिकमाख्यातशब्दे उक्तम् । "न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः" गीता । ३परमेश्वरे पु० तस्य सर्वकर्तृत्वात् " "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्यः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च तस्य सर्वकर्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुरुः" विष्णुस० । कृत—टच् । ४क्रोधलोके त्रि० स्त्रियां ङीप् "क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता" विष्णुस० । क्रोधकृतां दैत्यानां कर्त्ता भेदकः इत्येकं नामेति" भा० (कात) ५क्षुद्रखड्गे न० । तस्य कर्त्तनहेतुत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजां खड्गखर्परौ" ताराध्यानम् । ६शक्तिकायां स्त्री ङीष् । "कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयमपि उग्रताराशब्दे दर्शितम् । (कातारी) ७कर्त्र्यां स्त्रियाम् शब्दरत्ना० । अल्पार्थे क । कर्त्तकापि क्षुद्रखड्गे स्त्री "हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्त्तकाकराम्" तन्त्रसा० श्यामाध्यानम् । किरति विक्षिपति कायम् कृ—विच्छे टच् । ज्वरादिहेतुके टदादौ । ततोऽस्त्यर्थे मतुप् कर्त्तमत् कर्त्तुमती त्रि० स्त्रियां ङीप् । "छन्दसुदृभ्यां मतुप्" पा० अस्य उदाहरणम् । कर्त्तशब्दे उपपदे दिवादिभ्यश्यनादिना शप्रत्ययः टः । कर्त्तकर कर्त्तकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां ङीप् । इष्टे ईयसि च टेर्लोपः करिष्ठः करीयान् । टेरस्तु न लुक् । डिदङ्गावे कर्त्तिष्ठः कर्त्तीयानिति भेदः ।

कर्त्त्र शैथिल्यकरणे अद० चुरा० उभय० सक० शैथिल्ये अक० सेट् कर्त्त्रयति ते कर्त्त्रापयतीत्येके अचकर्त्त्रत् त । कर्त्त्रयाम्-

बभूव आसचक्रार चक्रे । कर्त्रर्ते अकर्त्रि—अकर्त्रिवाताम्-अकर्त्रियाताम् । प्रनिकर्त्रयति । क्त कर्त्रितः ।

कर्त्रभिप्राय पु० कर्त्तारमभिप्रैति संबध्नाति अभि+प्र+इण—अण् उप०स०।१कर्त्तृसम्बन्धिनि । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० । अत्र क्रियाफलस्वरूपाख्याभिःशब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा ।

"स्वरितञिद्धातूत्तरतङः कर्त्रगामिनेव सति क्रियाफले कर्त्रर्थवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलञ्च न धातूपस्थाप्यं ज्ञानात्वादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्तृनिष्ठतया सर्व्वदैव जानीते इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरपलापापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्यवेतनदक्षिणादिरूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति क्षुदादेस्तादृशफलवत्त्वेन क्षुदः पचते ऋत्विजो यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिव्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यत्वप्रियस्वर्गादिरूपमेव सुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रारभ्यन्ते पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः प्राकादयःतासां पचादीनां प्रधानं फलं तदिलर्थः फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित् साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् तेन "अपाद्दः"पा०इत्यादिसूत्रविहिततङः सुखादिरूपसुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्त्रर्थवाचकत्वम्" ।

कर्त्तुरभिप्रायो यत्र । २कर्त्तुरभिप्रायविषये त्रि० उक्त पाणिनिसूत्रस्य "आत्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वेनेति"शब्दचि० व्याख्यानात्तदर्थता अत एव पा० सूत्रस्योभयार्थता । तदेतत्शब्द० प्र०विवृतं यथा "अतोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्त्रनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्त्रभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति सूत्रेण कर्त्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्त्रसम्बद्धे क्रियाफलएवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव "स्वरिञ्जिसृघ्वन्तधातूनां कर्त्रनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदनिष्टे परात्मकम्" इत्यापिशालीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्थले स्वर्गते फले दद्दे इत्येवं परगते तु ददानीत्येव वाक्यं प्रयुञ्जते वह्वाः । "स्वर्गकामोयजेत इत्यादौ च सामान्यतः श्रुतमपि फलं कर्त्रनिष्ठमेव "ज्ञास्यदेशितं फलमनुष्ठातरीति मीमांसयोल्लसेतस्तथा कल्पमादिति प्राहुः । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्त्तुरभिप्रायदृच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थेन याजकार्द्धदक्षिणदिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदम् । परगतस्यापि यागदिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजकादित्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽनएव "पैलस्वर्गकामः पुष्करिणा यजेत" इत्यादावप्यात्मनेपदम् "धनकामोगणपतिं सक्तिकामोऽर्च्चयेद्धरिम्" इत्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते" इत्याहुः । [चकर्द्दीत् चकर्द प्रनिकर्दति ।

कर्द् कुत्सितरवे उदरशब्दे च भ्वा०पर०अक०सेट् । कर्दति

कर्द पु० कर्द्—अच् । कर्दमे । शब्दर० ।

कर्दट पु० कर्द् कर्दमं कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट—अच् ईत० थक० । १करहाटे पद्मकन्दे २कर्दमगन्धरि त्रि० । मेदि० । कर्द्—अटन् । ३पङ्के पु०मेदि० ।

कर्दन न० कर्द्—भावे ल्युट् । उदरशब्दे हेमच० ।

कर्दम पु० कर्द्—अम । (कादा) १पङ्के अमरः । "सरितः कुर्वती गाधाः पथश्याख्यानकर्दमान्"रघुः । करणे अम । २पापे उणादिकोषः । तस्य कुत्सितशब्दहेतुत्वात्तथात्वम् । ३मांसे न० शब्दचि० । तत्सेवने हि उदरशब्दोजायते इति तस्य तथात्वम् । कर्दमश्छाया कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् । ब्राह्मणेस्त्रियाजाते ४प्रजापतिभेदे । "छायायाः कर्दमोजज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः" भाग० ३,१२,१४,"प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः। सरस्वत्यात्तपस्के सहस्राणां समा दश । ततः समाधियोगेन क्रियायोगेन कर्दमः । संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्न वरदाशुषम्" भाग०३,२१,श्लोकादौ। ततः कपिलस्य प्रादुर्भावोवर्णितः । तन्नामनिरुक्तिः" ब्रह्मवै० पु०ब्र०ख० दर्शिता यथा । "वेदेषु कर्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्फुटम् । बभूव कर्दमाद्बालः कर्दमस्तेन कीर्त्तितः"। तेन ५छायायामपि । ततः कृदृश्यादि०चतुरर्थ्यां क । कर्दमक पङ्कसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० कर्दमोजातोऽस्य तारका० इतच् । कर्दमित जातकर्दमे त्रि० । अर्श० मत्वर्थे अच् । कर्दम ईकर्दमयुक्ते त्रि० । काश्या०चतुरर्थ्यां ष्ठञ् जिटौ कार्दमिक कर्दमसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ष्ठञि स्त्रियां ङीप् । मत्वर्थे इनि कर्दमिन् पु०तद्युक्ते त्रि० सुहृद्वर्गे पु० वैद्य० तस्य कर्दमसमीपजातत्वात्तथात्वम् । उषी० कर्द्मीत्यपि तत्रार्थे ।

कर्दमक पु० कर्दमे कायति प्रकाशते कै-क । शालिभेदे,

तस्य पङ्के एव हि प्ररोह इति तस्य तथात्वम्। "रक्तयालिपट्टिकाकङ्कुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकाञ्चनकपुष्पककर्दमकयकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणूयवादयः" सुश्रु०।

कर्दमाटक पु० कर्दमे इव आटोगतिरत्र कप्। विष्ठादिनिक्षेपस्थाने शब्दरत्ना०। [प्रचुरकर्दमयुक्तदेशे।

कर्दमिनी स्त्री कर्दमानां देशः पुष्करा० ङीप्। इनि।

कर्पट पुंन० कृ-कर्मणि विच्-कर्-पटः कर्म०। १लक्तके जीर्णवस्त्रखण्डे (लाताकानि), २मलिनवस्त्रे। करस्थः पटः शक०। धर्म्मादिमार्ज्जनार्थं हस्तन्यस्ते। ३वस्त्रखण्डे। ४कषायरक्ते वस्त्रे च। "नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम्। नाभिमण्डलपूर्वस्यां भद्रकूटस्य दक्षिणे। पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतोयमरूपधृक्" कालिका ८१ अ० उक्ते। ५पर्वतभेदे पु०। [कादौ शब्दरत्ना०।

कर्पटिक त्रि० कर्पट-अस्त्यर्थे ठन्। कर्पटवस्त्रयुक्ते भिक्षुके।

कर्पण पु० कृप-ल्युट् कृपा० लत्वाभावः। आयसे शस्त्रभेदे। "वापवक्त्रकणपकर्पणप्रासपट्टिशसृणलतोमरादिप्रहरणजालसुपयुञ्जानः" दशकु०।

कर्पर पु०कृप्-अरन् लत्वाभावः। १कपाले घटावयवे २शीर्षास्थनि, अमरः (माथार खुली), ३शस्त्रभेदे (कात) ४कटाहे च मेदिनी ५उदुम्बरे वृक्षे शब्दच०।

कर्परांश पु० ६त०। कपालांशे (खापरा) शब्दचि०।

कर्पराल पु० कर्पर इवालति अण्-अच्। पर्वतपीलुभेदे। (आखरोट) कन्दराले रमानाथः।

कर्पराशिन् पु० कर्परेऽश्नाति अश-भोजने णिनि। वटुकभैरवे। "ब्रह्मयानवासो मांसाशी कर्पराशी मखान्तकृत्" वटुकस्तवः। [त्यम्। कर्परीरूपे तत्रे हेम०।

कर्परिकातुल्य कर्पर्येव स्वार्थे कन् कर्परिका सैव तुल्यः।

कर्परी स्त्री कृप-अरन्-लत्वाभावः गौ०ङीष्। १दारुहरिद्राक्षारभेदे तुल्ये(तुँते) अम०। २रसके भावप्र०। कर्परीति वाऽत्र पाठः। रसकञ्चोपरसभेदः उपरसभेदाश्च उपरसशब्दे उक्ताः भावप्र० तद्गुणादुक्तं यथा "क(ख)पर्योऽम्लकं लघ्वादव्यतद्रसकं स्मृतम्। ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः"। लघ्वसामान्यं तु नोपरस इति भेदः।

कर्पास पुंन० कृ-पास। वस्त्रहेतुवृक्षयोनौ (कापास) वृक्षभेदे अमरः। गौरा०ङीष्। तत्रैव स्त्री भावप्र०। "कर्पासो वृक्षकोरी च समुद्भवा च कथ्यते। कर्पासिका लघुः कोष्णा मधुरा वातनाशिनी। तत्पत्राग्रं समीरघ्नं रक्तघ्नमूत्रवर्द्धनम्। वल्कलं पिडकानाहृद्व्रणस्रावविनाशनम्। तद्बीजं स्तन्यदं दृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु" इति तत्रोक्तेः।

कर्पासफल न० ६त०। (माकाटो) कर्पासीबीजे।

कर्पूर पु०न०कृप्-खर्जू० ऊरच् लत्वाभावः। स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये, तद्गुणाः भावप्र० उक्ताः, यथा "कर्पूरः शीतलोदृष्यश्चक्षुष्यो लेखनोलघुः। सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः। दाहतृष्णास्रवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः। कर्पूरोद्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः। पक्वात् कर्पूरतः प्राङ्रपक्वं गुणवत्तरम्। (अथ चिनिका कर्पूर)"चीनाकर्षसंज्ञःकर्पूरः कफवातकरः स्मृतः। कुष्ठकण्डूव्रणहरस्तथातिक्तरसश्च सः। कर्पूरो नूतनस्निग्धः स्निग्धश्वेताच्छदः। चिरस्थोदाहगोघ्नः स धौतः शुभकृत् परः"। तस्य च "पोतासः नीलसेनः सितकरः शङ्करावालुकर्षसंज्ञःपांशुपिङ्गः अब्दसारः हिमवालुकः जूतिका तुषारः हिमयीतलः पत्तिकाख्यभेदात् द्वादश भेदा राजनि०। ततः कार्या० चतुरर्थ्यां इल। कर्पूरिल तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। शुभ्रादिपाठात् तन्नामके। २नरभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा०ढक्। कार्पूरेय तदपत्ये पुंस्त्री। [कर्चूरे शब्दच०।

कर्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै-क। (कचूर) नामद्रव्ये

कर्पूरतिलका स्त्री उमासखीभेदे विजयायाम् शब्दमाला।

कर्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहः। कर्पूरस्नेहरूपे हिमतैले तैलभेदे राजनि०। "कटूष्णं हिमतैलं स्यात् कफवातामयापहम्। दन्तदार्ढ्यकरं पित्तकारकं परिकीर्त्तितम्" राजनि०।

कर्पूरनालिका स्त्री "घृताढ्यया समितया लब्धं कृत्वा पुटं ततः। लवङ्गोल्वणकर्पूरयुतया सितयान्वितम्। पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका। संयावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका" भावप्र० उक्ते पाकभेदसिद्धे भक्ष्यभेदे।

कर्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णो मणिः। रत्नभेदे, "कर्पूरमणिनामायं युक्त्या वातादिदोषनुत्" राजनि०। कर्पूराभ्रादयोऽप्यत्र पु०।

कर्पूररस पु० कर्पूर इव कृतोरसः पारदः। पाकविशेषेण कर्पूरयत्कृते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा—

"अथ कर्पूररसस्य विधिः तत्र पारदस्य संक्षिप्तं शोधनं कर्त्तव्यम्। शुद्धसूतसमं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः। इष्टिकां खटिकां तद्वत्स्फटिकां सिन्धुजन्म च। वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जकसंज्ञिकाम्। सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वास-

ता चापि शोधयेत् । खटिका(खरी)(स्फटिका)(फट्किरी) सिन्धुजन्म सैन्धवम् । वल्मीकम् (रुदमाटी) क्षारलवणम् (खरिलोण)भाण्डरङ्ककन्दत्तिका(काविसा)। एभिश्चूर्णैर्युतं क्षतं यावद्याम विमर्दयेत् । तच्चूर्णसहितं क्षतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् । तस्याः स्थाल्यास्मुखे स्थालीमपरां धारयेत् समाम् । सवस्त्रकुटितमृदा सुद्रयेदनयोर्मुखम् । संशोष्य सुद्रयेद्भूयोभूयः संशोष्य सुद्रयेत् । सम्यग्विशोष्य सुद्रां तां स्थालीञ्चुल्यां विधारयेत् । वह्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्विनचतुष्टयम् । अङ्गारोपरि तद्यन्त्रं रक्षेद्यत्नादहर्निशम् । शनैरुद्घाटयेद्यन्त्रमूर्द्धस्थालीगतं रसम् । कर्पूरवत् सुविमलं मृद्वीयादगुणवत्तरम् । तदेव कुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् । खादत् हरति फिरङ्गव्याधिं सोपद्रवं सपदि । विन्दति वह्नेर्दीप्तिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् । रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम्" ।

कर्पूरस्तव पु० कर्पूरयद्घटितः स्तवः । "कर्पूरं मध्यमान्यस्वरपरिरहितम्" इत्यादिके तन्त्रोक्ते श्यामास्तवभेदे ।

कर्पूरा स्त्री कृप–खर्जू० ऊर–लत्वाभावः । हरिद्राभेदे । "दार्वी भेदास्मृता च सुरभी दारुदारु च । कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरीसत् सुरतावकाः" भावप्र० तत्पर्य्यायः । मदनपाले तु हरिद्रायाः पञ्चधा विभागमुक्त्वा तद्गुणा उक्ताः, यथा "दार्वी दारुहरिद्रा स्यात् पीतदारु च पञ्चधा । कटङ्कटेरो पीतद्रुः स्वर्णवर्णा कटङ्कटी । दार्वी तद्विशेषात्तु मूत्रकृच्छ्रास्रदोषनुत्" ।

कर्पूरिन् त्रि० कर्पूरोऽस्यास्य इनि । कर्पूरयुक्ते ततः सुवास्वा० चतुरर्थ्याम् अण् । कार्पूर तस्यादूरभवदेशादौ त्रि० ।

कर्फर पु० कीर्य्यते विच् फल्यते फलः प्रतिबिम्बः कः कीर्य्यमाणः फलः प्रतिबिम्बं यत्र लस्य रः । दर्पणे जटाधरः तत्र हि प्रतिबिम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । कर्बति अकर्बीत् । चकर्ब ।

कर्बु पु० कर्ब–उ । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० "अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्व्यः स्थितो हृदि । सिताश्चिताः कर्बुलोलाः कपिलाः पीतलोहिताः" याज्ञ० । स्वार्थे कन् तत्रार्थे

कर्बुदार पु० कर्बुः सन् दारयति मलं दृ–णिच्–अच् कर्म्म० । १कोविदारवृक्षे २श्वेतकाञ्चने च रत्नमा० ३नीलझिण्टायां शब्दच० । "कोविदारकर्बुदारादिरित्यादि" सुश्रु० । तस्य तैलन्तु मधुरम् । "पियालकर्बुदारस्य वल्लीतुम्बीकृष्णकाकोदुम्बराश्वखुरपर्णीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु० । "सप्तच्छदार्कैलाद्यु पक्रमे कर्बुदारकोविदारप्रभृतीनि कषायस्रुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च । कफघ्न्यनिलं कुर्युः संग्राहीणि लघूनि च" इति सुश्रुतेन कोविदारादस्य भेदस्य निर्देशात् ततोऽस्य भेदः इति बोध्यम् ।

कर्बुदारक पु० कर्बुः सन् दारयति कफं, दृ–णिच्–ण्वुल् । श्लेष्मान्तकवृक्षे राजनि० ।

कर्बुर पु० कर्ब–गतौ भ्वा० उरच् । १चित्रवर्णे शबले इतरवर्णेन सह संपर्कादस्य तथात्वम् । २तद्वति त्रि० "पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्" कुमा० । ओष्ठमध्योऽप्ययं वयोरभेदात् दन्त्यमध्योऽपीति शब्दच० । ३पापे नरकादिगतिहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् । ४नादेयनिषण्णधान्ये राजनि० कर्बुरवर्णत्वात्तस्य तथात्वम् । ५जले न० मेदि० नीचगतित्वात्तस्य तथात्वम् । कर्ब–दर्पे, मदुगुरा० उरच् दन्त्यमध्यः । ६खर्जूरे न० मेदि० इतरधातुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तथात्वम् । तन्नामनामके ७धूस्तूरे च त्रिका० । ८शठ्याम् अमरटीका ९राक्षसे पु० अमरे पाठान्तरम् दर्पयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् । १०लक्षणपक्षायां (पारुल) स्त्री टाप् मेदि० ११वर्बरायां (नाबुद तुलसी) स्त्री जटा० गौरा० ङीष् कर्बुरी । १२दुर्गायां स्त्री त्रिका० ।

कर्बुरफल पु० कर्बुरं फलमस्य । साकरुगण्डवृक्षे राजनि०

कर्बूर(र्वूर) पु० कर्ब–गतौ कर्ब–दर्पे वा खर्जूरा० ऊर । १राक्षसे उणा० । २शठ्यां च अमरः ३कर्बूरे (काँघा) हरिद्रायाम् शब्दर० । भावप्र० कर्च्चूर इत्येव पाठः । ४स्वर्णे ५हरितालें न० शब्दच० वैजयन्त्याम् कर्बूरमिति पाठः कर्बूरशब्दे उदा० । ६चित्रवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरटीका स्वार्थे कः । कर्बूरकस्तत्रार्थेषु ।

कर्म्मकर त्रि० कर्म करोति भृत्यः अ–ट । वेतनेन कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । "प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः वयं कर्मकरीस्मुथम्" भाग० २,२२,२६ । जसः स्थाने शस् आदेः । ताच्छील्ये ट । २दासे कर्मकरणशीले "चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ?" भा० व० १२४ अ० । "नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्त्तरि । न संविशामि नाम्यामि सदा कर्मकरेष्वपि" भा० व० २२२ । स्त्रियां ङीप् । क–हिंसायां मनु कर्म हिंसां करोति हेत्वादौ ट । ३यमे पु० मेदि० । सर्वप्राणिहिंसायां तस्याधिकृततया तस्य तथात्वम् । ४मूर्वालतायाम् स्त्री मेदि० । कर्मकरस्य दासभेदस्य भेदकर्मादिकं मिता० नारदेनोक्तं यथा । "शूद्रपक्षः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोननीषिभिः । कृतविधिः

कर्मकरस्तेषां दासाश्चिप्रेष्यकाः। शिल्पान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः। सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाह्वर्नोषिणः। जातिकर्मकरस्तूक्तोविशेषोऽत्तिरेव च। कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम्। गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्कारशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रप्रक्षणोज्झनम्। अशुभङ्कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परं"मिति—"तत्र शिल्पवेदविद्यार्थी। अन्तेवासी शिल्पादिषु। मूल्येन यः कर्म्म करोति स भृतकः। कर्म्मकुर्वतामधिष्ठाता चाधिकर्म्मकृत्। अशुचिस्थानम् उच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्तादिकम्। अवस्करः गृहमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम्। उज्झनं त्यागः। भृतकत्वात् त्रिविधः। तदुक्तम्"उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमोभारवाही स्यादित्येवन्त्रिविधोभृतः" इति।

कर्म्मकर्तृ पु० कर्त्रैव कर्त्ता। व्याकरणोक्ते कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि। "क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः" व्या० का०। कर्मकर्त्तरि च कार्य्यभेदातिदेशमाह "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" पा०। सि०कौ० विवृतमेतत् यथा

"कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्त्वात्। कार्य्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्णिखदिटः स्युः। कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादक्षादतिदेशादिति चेन्न लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत्। लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकाच्च इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्त्तुर्ल्लकारेणानुपस्थितेः। अतएव लृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव। भेत्तव्यं कुशूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च। सैवेदानीङ्कर्त्तृस्था न तु तत्तुल्या? सत्यम्। कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणेति किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते माभूत्सिरित्यादौ मा भूत्। किञ्च—कर्त्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति वृक्षो, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति अहर्धाति वा। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र। न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतयोरेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतल्लिङ्गात्। ज्ञानेच्छादिवदयत्नस्य कर्त्तृस्थत्वात् एतेन अनुव्यस्यमानेऽर्थ इति व्याख्यातम् इदमस्माभिः सरलायां व्याख्यातम् यथा—"उत्प्रवृत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति वाक्यमनुरुध्यानः कर्त्तृत्वकर्मत्वादिकं व्यवस्थाप्य कार्य्यविशेषाय कर्मातिदेशकस्तत्रमवतारयति कर्त्तरि त्विति। कर्मस्थया कर्ममात्रस्थया क्रियया फलेन"फलव्यापारयोर्धातुः"इत्युक्तेः"धातोरर्थः क्रियोच्यते"इत्युक्तेश्चेत्यर्थः। तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रिय इत्यर्थः। किञ्च कर्मस्थभावकएव कार्य्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदम् "कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत्। कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्" इत्युक्तेः"कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः"इत्युक्तेः भिदादयः कर्ममात्रस्थाः। गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः"कर्त्तृस्थोद्युध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः"इत्युक्तेः।"व्यत्ययो बहुलञ्छन्दस्यामपि भवति" सूत्रयोः सन्धिजातहिलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः। लृत्यक्तखलर्थाइत्यत्र लृत्यङ्गं प्रायिकं सिनोयासङ्घ्यादौ कर्मकर्त्तरि लृत्य दर्शनादिति बोध्यम्। वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्त्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः। नेतरत्रेति। "निर्वर्त्त्ये च विकार्ये च कर्मण्यङ्गाव इष्यते। न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः"इतिहर्य्युक्तेः क्रियाफलविशेषवतोरेव निर्वर्त्त्यविकार्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्ये इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः" अत्र च यथा बोधाधिक्यं तथा शब्द०प्र० उक्तं यथा

"अथ भिद्यते अभेदि कुशूलः अयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुशूलादावन्वयः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणोर्विगुणत्वाच्चेयत आह। एकक्रियाधर्मितया कर्तृता कर्मतोभयोः। बोधने कर्मताकाङ्क्षावशेच्छोत्पत्तेरोभवेत्। कर्मताकाङ्क्षा कर्मतान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदिकरणादिसन्दंशरूपा यद्येवं तण्डुलचैत्रौ पश्यते इत्यपि प्रयोगः

स्यात् सामग्र्योर्भिन्नयोर्विरोधेन विभिन्नकर्म्मावच्छिन्ने प्रत्यया-
नां युगपत्कर्त्तृताकर्म्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात्। अतएव पचेलिमौ मैत्रतण्डुलावित्यादिकोन प्रयोगः "आत्मने भौव्यधातूनां सनन्तण्यन्तयोः किरः। अन्यिण्यन्तयोस्तथा भ्रूजः कर्त्तृकर्मत्वबोधने। यगिणौ न दुहेर्नो यगजन्तस्य च तस्य च। इण् वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्तात्मनेपद"मिति हृद्भक्तेः। स्वयं विकुरुते यवे-त्यादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः क्रियते गौरुत्पुच्यते चीयते इत्यादौ, स्वयमेव किरते करी-त्यादौ, स्वयं अथ्नीते अथ्नीते वा मालिकेत्यादौ, स्वयं भूते कथेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, धात्वर्थकर्त्तृकर्म्मत्व-योर्युगपदन्वये कर्म्मत्वान्वयानुकूलस्य यकोनापेक्षा, तथा स्वयं व्यक्तं युवा, स्वयमिच्छीर्षते कट इत्यादौ, इणोऽपि एवं स्वयमलावि श्यलविष्ट वा केदारइत्यादौ, स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ, दुहेर्यस्य तदुभयभानार्थमिणोऽभावश्यकत्वमतउक्तासुत्सर्गतइति। "वि कारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" (कुमा०) इत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्त्या। ननु पाकः पचता भुज्यते इत्यादितः कुतः पाकादौ पाकादिकर्मत्वावगमः सुवर्णस्यैव कर्मत्वञ्च धात्वर्थे धर्म्मिणि पाकाङ्गत्वादत-आह। स्वकर्मकैकधात्वर्थकर्त्तृकापरकर्मता। यत्तान्वेत्यस्य कर्मत्वे प्रथमैवानुगिष्यते। स्वकर्मताकत्वविशिष्टैकधात्व-र्थकर्त्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्म्मिण्यन्वेति तदीयत्वेनानुभाव्ये कर्म्मत्वे प्रथमैवानु-गिष्यते नतु द्वितीयादिरपेक्ष्यते तेन पाकः स्वकर्मताक-पाककर्त्तृकर्त्तृताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्र स्या-त्। अतएव "प्रधानयङ्लभिधाने गुणयङ्लिङभिहितवत् प्रकाशते" इति पठन्ति। यक्तिः कारकमिति याज्ञिकाः। कर्मतामात्रन्तु ज्यायः, तेन रक्तेन पचता भुज्यते पाक-इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा यक्तिः"।

अत्राभिहिताधिकारीयप्रथमायक्तिरिति तु अनभिहि-ताधिकारीया न द्वतीयायक्तिरित्येतत् परम् अभिहिते प्रथमा इत्येवमधिकाराभावात् अनभिहिते इत्यस्यैवाधि-कारादिति चिन्त्यम्। ईत०। २कर्म्मकारके त्रि०। स्त्रियां ङीप्। क्त-क्विप् ईत०। कर्म्मवदत्र। कर्म-करणे उदा०।

कर्म्मकाण्ड न० कर्म्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादकं काण्डम्। कर्म्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्म्मकाण्डस्या-रम्भप्रयोजनञ्च दृह० उ०भाष्ये दर्शितं यथा। "तत्रास्य कर्म्मकाण्डेन सम्बन्धोऽभिधीयते। सर्व्वोऽयं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रका-शनपरः सर्व्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहार-योरिष्टत्वात्। दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञा-नस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वाच्छास्त्रमान्वेषणा। न चाशङ्क्यते जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टा-निष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् स्वभावबादिदर्शनात्। तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्ति-परिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्त्तते। "येयं प्रेते वि-चिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके" इत्युपक्रम्य "अस्तीत्येवोपलब्धव्यः" इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात्। "यथा च मरणं प्राप्य" इत्युपक्रम्य "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म्म यथाश्रुतम्" इति च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य "तं विद्याकर्म्मणो समन्वारभेते पूर्व्वप्रज्ञा च" इति च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य "तं विद्याकर्म्मणो समन्वारभेते पुरुषोवै पुरुषेण कर्म्मणा भवति"। उपयिष्यामीत्युपक्रम्य "विज्ञानमयः" इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम्। तत्प्रत्यक्ष-विषयमेवेति चेन्न घटादिविप्रतिपत्तिदर्शनात्। न हि दे-हान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकाय-तिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युः। नास्त्यात्मेति वदन्तः। न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति। स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत् न निरू-पितेऽभावात्। न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्र-तिपत्तिर्भवति। वैनाशिकस्त्वहमितिप्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते। तस्मात् प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिः। तथा-नुमानादपि। सन्त्यात्मास्तित्वे लिङ्गस्यादर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति चेत् न जन्मान्तरसम्बन्धस्या ग्रहणात् आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिक-लिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहम-त्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति। सर्व्वेषाप्यस्यात्मा देहान्त-रसम्बन्धीत्येवंस्मृतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारो-पायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्म्मकाण्डं समारब्धम्"। अधिकारिभेदेनैव कर्म्मकाण्डे प्रवृत्तिः "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्" इति गीतायामपि द्वैविध्योक्तेः अत-एव "तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन

तपसा नाशकेन" इति श्रुत्यैव कर्मणां विविदिषाहेतुतोक्तेः विविदिषायामेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यकर्मणामुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्म्मकार त्रि० कर्म्म करोति अण्टत्या ष्वण् उप० स०। विना वेतनेन १कर्म्मकारके (बेगार) (कामार) इति प्रसिद्धे सङ्कीर्णजातिभेदे जातिशब्दे विदृतिः। "हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । नहि खड्गोविजानाति कर्म्मकारं स्वकारणम्" उद्भटः ।

कर्म्मकारिन् त्रि०कर्म्म करोति कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । कर्म्मकारके "तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्म्मकारिभिः" मनुः

कर्म्मकीलक पु० कर्म्मणा कीलक इव । रजके जातिभेदे । त्रिका० । "कर्म्मक्षमं देहं चात्रोधर्म्म इवाश्रितः" रघुः ।

कर्म्मक्षम त्रि०कर्म्मणि क्षमः ७त०। कर्मकरणक्षमे "आत्म-

कर्म्मक्षेत्र न० कर्म्मणां क्रियानुष्ठानानां क्षेत्रम् । जम्बुद्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे । नववर्षाण्युक्त्वा "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् । अन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति"भाग०५,१७,१२,१३,कर्म भूमिरप्यत्र स्त्री ।"उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः" इत्युपक्रम्य "कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च यच्छति" । "अत्र संप्राप्यते स्वर्गोऽनुक्रमात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नारकित्वञ्च मध्यं यातश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते" विष्णु पु० पराशरवाक्यम् ।

कर्म्मग्रन्थि पु० कर्मणां ग्रन्थिर्बन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्य वासनारूपे दोषे तस्यैव सकलप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्मबन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मचण्डाल पु० कर्मणा चण्डाल इव । "अस्त्यकः पिशुनश्च क्षतघ्नो दीर्घरोगकः । चत्वारः कर्मचण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः" वसिष्ठोक्तेषु अस्त्यकादिषु चतुर्षु । २राहौ च । "उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः । कर्मचण्डाल ! योगोऽयं मम पापक्षयं कुरु" पर्वणसन्धिज्ञानमन्त्रः । राहोश्च अस्त्यकत्वादुदीर्घदोषवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मचित् त्रि०चितवान् चि–क्विप् दीर्घ० । १कृतकर्मणि । कर्मणि क्विप् दीर्घ०। २कर्मणा चीयमाने च "कर्मचयान् कर्मचितस्ते कर्मण्येवाधीयन्ते कर्मणा चीयन्ते" शत०ब्रा०। १०,५,३,९ ।

कर्म्मचित त्रि०कर्मणा चितः चि–क्त । कर्मनिष्पाद्ये "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवमुत्र पुण्यचितः" वेदपरि०श्रुतिः

कर्म्मचेष्टा स्त्री कर्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियानुष्ठानार्थं चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्" इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् "कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी" मनुः ।

कर्म्मचोदना स्त्री कर्मणि कर्मावबोधने चोदना विधिः । कर्मविषये १प्रेरणारूपे विधौ "कर्मावबोधनं चोदना क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति" मीमा० भा० ।

चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनया चुद०करणे घञ् ७त०। २कर्मप्रवृत्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेऽर्थे च । "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना" गीता । "ज्ञानमिष्टसाधनमितिबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तज्ज्ञानाश्रयः त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—"चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः" इति ततश्चायमर्थः-उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्मविधिः प्रवर्त्तते इति"श्रीधरः ।

कर्म्मज त्रि० कर्मणो कर्मजन्यादृष्टात् जायते जन–ड । कर्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधाः यथोक्तं आयुर्व०—

"तेषु स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा सुषुप्ता च जरामृत्युप्रवृत्तयः । अथवा स्वस्वभावादुत्पन्ने जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्माम्भत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यास्यासूयार्थ्यप्रभृतयः । अथ वोन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमभीहतमः संन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः । कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवास्त्वन्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । तत्र कर्मजाः व्याधयः यत्प्राक्तनन्दुष्कर्मभवङ्केवलभोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषेण जनितास्तथा । यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधिचिकित्सितः । न ह्यं

याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः । दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । ननु मिथ्याहारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेन नैरुज्यं दृश्यत एव । ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यन्ते ?। दोषजेष्वपि वस्तुतः आदिकारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहारदूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्त इति समाधिः । कर्मदोषोद्भवाः । स्वल्पदोषा गरीयांसस्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः। अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वन्तत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति। दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणतां मन्यन्त इति । कर्मक्षयात् कर्मजता दोषजाः स्वल्पभेषजैः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् । दोषजाः स्वल्पभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणम् दुष्कर्म तद्भेषजार्थद्रव्यक्षयादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यरुच्यभक्षणादिजनितदुःखभोगेन च क्षयं यान्ति । शेषा दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वल्पभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः । २कायिकवाचिकमानसकर्मभवे स्थावरादिजन्मनि "शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् । कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः" २कर्मजातमात्रे प्रायादिदोषे च "तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः" मनुः। क्रियाजन्ये ४संयोगे ५विभागे च। "अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः । तयोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः । आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः । मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः। तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः । अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् । एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः । विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्" भाषा० ६वेगाख्यसंस्कारे च "मूर्त्तिमत्ते तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित्" भाषा० ७वटवृक्षे पु० जटा० । ८कलियुगे पु० शब्दर० । क्रियाजकर्मभवादयोऽप्यत्रार्थे । ९कर्मार्थधर्मरूपे गुणभेदे अदृष्टे वेदान्तिमते कर्मणः सूक्ष्मावस्थापन्ने १०संस्कारभेदे ११स्वर्गे १२नरके च अदृष्टद्वारा तयोः कर्मजन्यत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मजित् पु० जरासन्धवंश्ये मागधे नृपभेदे "अथ मागधराजानो भाविनो ये वदामि ते भविता सहदेवस्य (जरासन्धपुत्रस्य) मार्ज्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः । ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः । सुनक्षत्रः सुनक्षत्रात् बृहत्सेनोऽथ कर्म्मजित्" भाग० ९,२२,३० ।

कर्म्मठ त्रि० कर्मणि घटते कर्मन्+अठच् । कर्मनिष्पादनार्थं घटमाने । "स कर्मठः कर्म्म सुतानुबन्धि"भट्टिः ।

कर्म्मणि स्त्री कर्म्म नयति समाप्तिम् नी-बा०ड णित्वम् । कर्म्मसमाप्तौ कर्त्तव्यायां प्रायश्चित्तेष्टौ । "कर्म्मण्येव तत्र प्रायश्चित्तिः" शत० ६,६,४,६ ।

कर्म्मण्य त्रि० कर्म्मणा सम्पादि यत् । १कर्म्मणा सम्पन्ने यौ० सि०कौ० । कर्म्मणि साधु यत् । २कर्मकुशले सि०कौ० । "यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षः" ऋ० २,४,६ । "अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना" ति०त० । ३वेतने स्त्री क्षीरस्वामी । वेतनेन हि कर्मसाधनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्म्मण्यभुज् त्रि० कर्मण्यां वेतनं भुङ्क्ते भुज-क्विप् ६त० ङ्याप्पोरिति ह्रस्वः । वेतनेन कर्मकारके भरण्यभुगित्यमरपाठान्तरमिति क्षीर० ।

कर्म्मदेव पु० कर्मणा देवः प्राप्तदेवभावः । १त्रयस्त्रिंशद्देवभेदे । "स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते,ये शत कर्मदेवानामानन्दाः" तै०उ० । "कर्मदेवा ये वैदिकेनाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति, देवा इति त्रयस्त्रिंशद्विभुजः। इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट्त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिस्वरूपः संसारमरणानलव्यापी" शाङ्कर भा० । त्रयस्त्रिंशच्च देवाः आनन्दगिरिणा दर्शिताः । "अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति २कर्मणा देवलोकं गते च । "स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शत कर्मदेवानामानन्दाः" शत० ब्रा०१४,७,१,२५ । ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः" भा० ।

कर्मदेवताऽप्यत्र स्त्री । "ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्ताः स्युः कर्मदेवताः" शब्दचि० । अस्मिन् कल्पेऽश्वमेधादि कर्म कृत्वा महत्पदम् । अवाप्याजानदेवैर्याः पूज्यास्ताः कर्मदेवताः" इति शब्दचि० पु० ।

कर्म्मदोष पु० कर्मैव दोषः,कर्मणि दोषः,कर्महेतुर्दोषो वा । १दुष्टे पापजनके हिंसादौ कर्मणि । "संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपाकुदन्" शरीरजैःकर्मदोषैर्याति

स्थावरतां नरः" मनुः। २कर्म्मजन्ये पापादौ "मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते" मनुः। "कर्मदोषैः पापैः" कुल्लू०। विहिताकरणाविहिताचरणरूपे ३कर्मविषयदोषे च। "अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः" मनुः। "विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्या गतीः" कुल्लू०। ४सकलकर्महेतौ मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे च। "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्" इत्यादि० गौत०सू०मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्तिरूपकर्म्महेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कर्म्मधारय पु० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते समासाधीनलक्षणाभूत्ये समासभेदे "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः" पा०। तल्लक्षणादिकं शब्द०म०उक्तं यथा

"क्रमिकं यन्नामद्वयमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्। तादात्म्येन, अवेदेष समासः कर्मधारयः। क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः, तथा पुरुषसिंहइत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशासनात्। कृष्णसर्प समीपमित्याद्यर्थकस्तृपकृन्मात्रादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः, प्रबलसपद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्त्यभावाच्च। नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्याव्यवधानात्। यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतेन तत्तादात्म्यसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्यएवाधेयत्वेन, नीलघटपटादित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येवंलक्षणकनाम्नोपस्थापिते घटे पटे च नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचारः। श्लोकपचति धान्येन धनं, प्रज्ञया पटरित्यादावपि श्लोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यएवाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपपादेयमेव। राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषोक्त पूर्वपदार्थान्वितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकत्वासम्भवेन विग्रहवाक्यस्योद्देश्यार्थकत्वहान्यापत्तेः, परन्तु राजसम्बन्धलक्षणैव। अतएव राजपुरुषइत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृदुक्तमपि शङ्कच्छते। यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते। किञ्चिद्विशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम्। नचैवमपि पञ्चपुल्यादिद्विगौ द्विगाव्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगाव्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणोक्तत्वात्। अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुषइत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति वृद्धाः। चन्दनतरुर्विन्ध्यगिरिर्वसन्तसमयइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्त्रं न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वम्। पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्वं न नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम्। अतएव तत्र पुरुषस्यैव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुषइत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः। तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायशोनेष्यते नीलतदुत्पलादितोजात्वापि नीलोत्पलादेरसत्त्वाद्यप्रतीतेः। "पक्वयङ्गोजनं रम्यमसङ्गङ्गं दधा। नीलयङ्गसजाखाद्यः कटुतङ्गूपमीक्ष्यते" इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि। प्रयुक्तञ्च जुमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि। तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः। ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं नतु तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासोन यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढएव तदुक्तं भर्तृहरिणा "अवयवान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वाद्व्यक्तं भेदोवाक्यसमासयोः" इति वैयाकरणाः, तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढाप्रतिसन्धानेऽपि नीलादिप्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रतेरेव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमङ्गीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुबर्थयोर्नान्वयबोधः, परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किञ्चिद्रोचयेः?। नच समासस्थशक्तत्वे नीलोद्रव्यञ्च घट इत्यादाविव नीलघटोद्रव्यमितादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्याविच्छिन्नविधेयता-केऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् । विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताभेदोवेतान्यदेतत् घटमितत्रादौ तु घटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं मरकतत्रादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्रादिकः कर्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्मिताकधीजनकः कथं न स्यात् ? इति चेन्न "बहुपदे बहुव्रीहिरेव मेतरेतरद्वन्द्वान्यः समास" इत्यनुशिष्टिबलेन बहुव्रीहेरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनानान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात् । नीलपीतोत्पले रम्ये पीतनीलोत्पलान्वितमित्रादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारकएव बोधो नतु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रम्यमित्राकारः। अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्रादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्रादिविग्रहे घटानधिकरणमित्रादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषेण बहुनामगमों नवैकत्र द्वयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः" ।

अत्र समासे विशिष्टार्थेन शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि० स्थितौ यथा ।

"कर्मधारये तु न शक्तिर्नवा लक्षणा ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः नतु नीलघटयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणैव अन्वयप्रकारत्वादिना तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु अत्र ब्रूमः-कर्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरभेदो वा गुणगुणिनोः समवायो वानुभूयते सचान्वयएव नत्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्नामपदाच्छक्त्यैवेति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरनुयोज्यानुभूयते । राजसम्बन्धिनश्चानुयोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थलक्षणां विना, राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानयेत्यादौ पर्य्यायत्वाद्राजसम्बन्धिनः पुरुषेऽन्वयोभासते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन । एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्रान्यपदस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्व्वपदस्यापरपरतया लाक्षणिकत्वात् ताभ्यां कर्मधारयो बलवान् सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् । अतएव "एतयैव ऋचा निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र कर्मधारय एव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थे लक्षणापत्तेः" । वैयाकरणास्तु समासमात्रे विशिष्टार्थेऽतिरिक्तां शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं वर्णयन्ति यथा वैया० भू० "अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्रानन्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयव्यवहाराय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतायाः आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्था पार्ष्णिकोवान्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यिकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः" । "तत्त्वसूत्रकरोक्त्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथाविग्रहस्त्यायापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तविद्धिर्न स्यात् इत्यत आह । "पर्य्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्त्वक्षणस्थिते । शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्" ।

"पर्य्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्त्वक्षणश्च तदानीन्तनलाघवसमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः । अयं भावः-निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थकम् । तथा च "नानार्थे तात्पर्य्याद्विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्व्वोपस्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पनमिति । परेषामपि सति तात्पर्य्ये यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणायाश्चिरत्वात्तात्पर्य्यमेव कल्पकोटौ अवशिष्यत इति दिक्" । "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" "तत्पुरुषेऽनञ्कर्मधारयः" पा० । "द्वन्द्वोद्विगुरपि चाहं सततमसङ्ख्यादेऽव्ययीभावः । तत्पुरुष ! कर्मधारय येन स्यां सदा बहुव्रीहिः" उद्भटः ।

कर्म्मन् पुं० न-कर्मणि मनिन् अर्द्धर्चादि० पा० अमरे तु न० । व्याकरणपरिभाषिते कर्त्रा क्रियाफलाश्रयतयाभिप्रेततमे पदार्थे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म" पा० । व्याख्यातञ्चैतत् शि० कौ० यथा—

"कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमत्वं कर्म संज्ञं स्यात्। कर्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः। तमब्पदृष्टं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनःकर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गृहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्"। विवृतञ्चैतदस्माभिः सरलायां यथा कर्तुरित्यादि। कर्त्राप्नुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। "धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता" इति वक्ष्यते। आप्निश्च सम्बन्धः, स च कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा "निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यदृयञ्चाप्यन्यपूर्वकम्" इति। तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—"यदसज्जायते सद्वा जन्यना यत्प्रकाश्यते। प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्वर्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" इति, "सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते" इति च। तदयं लक्षणनिष्कर्षः-प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविलक्षतिभावत्वे सति क्रियानिर्वर्त्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्यत्वम्। क्रियाकृतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वेनोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतत्वमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्। निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधारण्येन तद्घटकत्वाच्चातिप्रसङ्गइति बोध्यम्। कर्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्य प्राप्यं यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं, द्वेष्यं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया कर्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा 'जलधिमधिशेते' इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तेऽपि "अधिशीङ्स्थासां कर्म" पा०इत्यादिनाकर्मसंज्ञया कर्मत्वम्। पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्यैप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्याकृतत्वा करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न ओदनस्य कर्मत्वम्। यद्वार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्"।

कर्म्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द०प्र०अन्यत्रोक्तं यथा "यगन्तधातोरर्थोयस्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्म्मता नाम कारकं कर्तृतेतरः" यगन्तस्य यङ्घातोरुत्तरस्यतिङा यत्र स्वार्थे तदीयोयाद्दशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तङ्घातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्तृताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। ग्रामोगम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङुपस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु लट्यतरत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रियाकर्मत्वं नतु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिकोन प्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यते इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रसक्तेः)। कर्मत्वमिवानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं [illegible] धात्वर्थस्य धर्म्मरूपि न तत्कर्तृताभिन्नमिति 'तदुदासः'। ननु चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामइव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्रइत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयोगस्य जन्यत्वस्याश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रोग्रामं गच्छति

दृतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः,तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तलभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेश्चैत्रे बाधितत्वात्। यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्म्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः,परत्वञ्च तिङा स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं, द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथा च चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैत्रेण गम्यते चैत्रवृत्यादिकोन प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य चैत्रे बाधाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्रामवृत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्योयः संयोगस्तद्वान् ग्रामवृत्यन्वयबोधनेन किञ्चिद्बाधकमितिप्राच्यैरुक्तं तच्च युक्तम्, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वनियमेन तिङर्थस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादेर्भेदान्यसम्बन्धेनान्यत्र प्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्याहृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात्, चैत्रेण गम्यते द्रव्यं, द्रव्यं गच्छति चैत्रवृत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्म्मत्वावच्छिन्नप्रत्ययस्यार्थस्तथा च चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वाच्च व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात् चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेश्चैत्रे बाधाच्चैत्रं गच्छति चैत्रवृत्यादिकोन प्रयोगः। प्रतियोगित्वञ्च उभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा प्राञ्चमतोद्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतौ द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम्। वृक्षं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खगवृत्याकारस्तत्र बोधः। वृक्षावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां प्राञ्चमतः खगाद्यवधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खगवृत्यादिकोन प्रयोगः। खगेन त्यज्यते खगवृत्यपि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः। प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्व्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्त्यजिगम्योः पर्य्यायत्वेऽपि न क्षतिः, गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव लभ्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्म्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् तरुं त्यजतीत्यादौ संयोगस्य तरुं गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यतान्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। नचैवं स्यन्दोन स्यन्दत्यादेरिव त्यागेन गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वययोग्यत्वासम्भवात्। द्वितीयासाकाङ्क्षत्वमनुधातत्वप्रयुक्तएव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारोफलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः क्वाप्रसक्तावव्याप्तत्वात्। स्मृत्यर्थधातूनां कर्म्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च ग्रामं गच्छति तरुं त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावांस्तरुविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधो नतु ग्रामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावांस्तरुविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः, संयोगविभागयोरुभयग्राह्यस्य नीलघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः। परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रतेर्कं गमिश्चकं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थसम्बन्धादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव, गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथएव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः। पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः। द्रव्यांस्तु विशेषो यस्तत्र सूरर्थशशिनोर्मिथोनान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थत्वेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिकोवा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः, तरुं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्ववा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्तदवृत्तिस्तदवधिकोवा योविभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकोबोधः संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव बोध्यं प्राञ्चमतोनातिप्रसङ्गः। सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहा-

रोभाक्त इत्याङ्ः । (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपराहृत्तिफलकतेजः-संयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तन्निविष्टे च निरूढे तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यतएव अतएव "खतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते" इति किरणावल्यामाचार्याः । ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । तृणं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयवहृत्तित्वसम्बन्धेन तृणादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजतइत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमन्त्रकद्रव्यत्यागोयजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्योमन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वान् इत्याकारस्तत्र बोधः, स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्याप्तसत्रस्य तत्रागस्यैकदेशे स्वत्वएव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजतइत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दाभेऽपि न क्षतिः । पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोर्गौरव-प्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येवं तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदोयेयं भक्तिरित्युच्यते । पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजतइत्यादिकः प्रयोगः । परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियासामान्ये धातुलक्षणा नातः परमेश्वरः प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः । घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यादिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोरर्थः, प्रोक्षे च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्याधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणभुजीकरणादिरेव । अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहाद्वह्निगादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव । वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थेन धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तितिङर्थस्याश्रये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव । प्रतिमादौ घृतादिस्रपनं मन्त्रकरणकमपि नाग्न्याधिकरणकं वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्याधिकरणकतत्पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः । प्राजापत्येऽपि होमे मानसएव मन्त्रः करणम् । यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यदु घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारकोबोधः । न चैवं हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया वह्निं जुहोतीत्यादिकप्रयोगापत्तिः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्मत्वादन्यथा गगने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मतायादुर्वारतापत्तेः ऊर्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात् । नचोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्मत्वाप्रसङ्गाच्च । अतएव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतवह्निः करणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् "अकथितञ्च" इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते । धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रहइति फलीभूतस्वत्ववत्त्वया धनस्य कर्मत्वं, विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तल्लब्धस्य स्वीकारोन प्रतिग्रहः । ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, ग्रामनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः । ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलोयोग्रामस्य त्यागस्तद्वान्, ग्रामनिष्ठं यत् परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः । मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव । नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः। नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव पतनक्रियायास्तद्यावे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः। स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्भोगपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नव्यापारोधात्वर्थः, तन्निविष्टे च स्वत्वे धनादेराधेयत्वेनान्वयः । ननु यजन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नक्तिङर्थोयदि

कर्मत्वं तदा दुहादेर्मुख्यकर्मण्यव्याप्तिः। गोपेन गौः पयोदुह्यतइत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्येवमन्वये मोचनबहिः चरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यन्मोचनरूपं तस्यैव कर्मणस्तिङाद्यैर्बोधनात् "गौणं कर्म दुहादिभ्यस्तिङाद्यैरभिधीयते" इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वक्ति। यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते। द्वितीयया चारितोऽर्थस्तद्वा तत्कर्मतोच्यते। यद्वातोर्यादृशार्थे द्वितीयया याद्दशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्वात्वर्थक्रियायां तत्कर्मत्वम्। तच्च गां दोग्धि पयइत्यादिप्रयोगात् पयःप्रभृतेरप्यवगतम्। पाकं करुते इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे। भवते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगत्वादिकं न तदर्थोपस्थितौ प्रकारः। चौरं कृजन् पयः परिषिञ्चेत्यादावेव कृजादिधात्वर्थहिंसादेर्द्वितीयार्थे कर्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं यत्तु यानजादेर्निर्वादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात्। दिवः करणस्य कर्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणकर्मत्वमेव, अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतकारैरित्यादौ क्रीडाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्मप्रत्ययाः। दुहादयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकास्तेन गां पयोदोग्धि गोपइत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थइति तत्तत्प्रमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मकं यद्गोदृत्तिमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र बहिःचरणावच्छिन्नव्यापारोमोचनं तदनुकूलव्यापारोदोहनमतोधात्वर्थतावच्छेदकीभूतं बहिःचरणरूपं फलमादाय पयसोमोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम्। एवं शिष्यं धर्मं वदति, वक्ति, ब्रूते, उपदिशत्याचष्टे, इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारोवदप्रभृतिधात्वर्थइति तच्चिन्तायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी सा शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकोबोधस्तादृशव्यापारस्य धर्मः शेष्यतामितरादिकोगुर्वाद्यभिलापः। यत्नं यतानि जयतीत्यत्र अक्षणावच्छिन्नपराभवोजयतेरर्थः तथा च यतस्य अक्षणानुकूलोयः यत्नकर्मकपराभवस्तत्कर्तृत्वं तत्र बोधः। पराभवस्य तिरस्कारः। प्रजाः यतं दण्डयतीत्यत्र अक्षणावच्छिन्नशासनं दण्डार्थस्तथा च यतस्य अक्षणानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत् कर्तृत्वं तत्र बोधः। शासनं नियन्त्रणम्। सुधां सक्तुं मन्थातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्सक्तूदकोन्मन्थनं तत्कर्तृत्वमर्थः। उन्मन्थनमालोडनम्। पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथाच पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः। अभिधानमभिलापस्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यमित्यादिप्रश्नः। नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथा च नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः। प्रेरणा प्रवर्त्तना, सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारोवहिःप्रभृतेरर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः। सुतं धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, तथा च सुतनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः तथाविधोव्यापारः सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः। शाखां ग्रामाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः। विकर्षणं मन्थीकरणम्। ग्रामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कर्तृमानित्यन्वयधीः। दृष्टं फलान्यवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघट्टनं विनोतेरर्थस्तथा च फलकर्मकच्छिदानुकूलं यद्वृन्तस्य विघट्टनं चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः। यदुक्तमभियुक्तैः "दुहिर्वदत्यर्थजिदर्थिगुमन्थिपृच्छार्थनाथौ नयनार्थयाच्ञ। क्षीरुधिषिञ्च तथार्थदृष्टौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः"। तथार्थदृष्टौ निरुक्ततत्त्वदर्थदृष्टौ। "गतिभोजनधीप्राप्त्यर्थाभ्यां धातुभ्यां कर्तृत्वं हेतुविहितण्यन्तेष्वेतेषु कर्मतेति" शाब्दिकसूत्रतः, गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति, गुरूनन्नापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः। तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः। सुतान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रोग्रामं भावयते, ग्रामस्य भावक

कृत्यादौ प्राप्तुर्यस्य भवतेः स्वार्थविहितस्यान्यस्य कर्तुः कर्मतानिरासाय स्वार्थविहितत्वमनुक्तम्। "हिंसायामेव भुज्यर्थस्योक्तेर्वक्तेरपि। स्यन्तस्य कर्तुः कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदि" इति स्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारम्, भक्षयति लतां छागमित्यादेरेव भक्षेः कर्तरि कर्मता न तु भक्षयत्योदनं भक्षेरित्यादौ, भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुन्ट्य इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेरर्थः। वाहयति रथमश्वान् सारथिः वाहयति गोणीं दृषभान् वा वाहिकं इत्यादाविव वाहयति भारं भृतेन धनिकइत्यादौ स्वेच्छया वाहकोन धनिकादिः। "कृकोस्तु कर्तुः कर्मत्वं स्यान्तत्वे स्वादिभाषया। अभिधादिष्वशेरेवमात्मनेपददर्शनात्" इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पटं कुविन्देनेत्यत्रेव हारयितृतोऽपि कुविन्दस्य गौण कर्मत्वावगमः। तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी, विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्तइत्यपि प्रमाणम्। परन्तु पूर्व्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्मत्वस्य वैकल्पिकोविधिः। सुरूमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः, ध्रुवं दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पतिरित्यादौ तु दर्शेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ सः। अनात्मनेपदस्थले तु पन्थानं पथिकं दर्शयति, पुत्रेण मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादिकम्। क्तेनार्थं निर्णाययति चैत्रेणौदनं खादयति, खादयति वा दारैः क्रन्द्यते, पुत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नीप्रभृतेर्बुद्ध्याद्यर्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि "न भोजनाद्यादिशब्दायक्रन्दिह्वयतिषु क्वचित्। हेतुण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता स्यात्तिङादिषिति" भर्तृहरिवचनान्निषिध्यते। अत्र च क्वचित्तिङादिषितिकथनान्नैत्रेणार्थं निर्णाय्यमानस्तिष्ठति, मैत्रेण पूपं खाद्यमानोभूते इत्यादौ कर्मविहितस्य यानज्ञादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति। सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्निरुत्पत्तिः परम्परया तदाश्रयत्वञ्च तिङर्थः। घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विषयिता वा द्वितीयार्थः। दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थइत्युक्तस्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादेरित्याह तन्मन्दं ज्ञानमित्यादितः संस्कारप्रतीतेर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसङ्गाच्च। अतएव प्राक्त्वावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ इति तत्त्वावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्मतेति भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायाः ज्ञाततायां मानाभावादन्यथा ज्ञाततायाइव ज्ञानतादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोमि आपादयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेदएव द्वितीयार्थः पर्व्वतोवह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्व्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थइत्यपि वदन्ति। घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधात्वर्थयोगे साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुपनेत्रचक्षुषादौ तादृशप्रयोगात्। आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुनरन्वयोवक्ष्यते। तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्योविषयताविशेष एव द्वितीयार्थः क्रतौ भासते, तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारकक्रतेस्तण्डुलविषयत्वेऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिकोन प्रयोगः पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अव्यधूलत्वे लक्षणा तण्डुलादिक्रियाजन्यक्रतिस्तु नौदनादिजन्यिका प्रमाणाभावात्। वर्त्तमानस्तूक्तस्थले धात्वना उत्पत्त्यनुकूला क्रतिरुच्यते इति तत्रौदनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र क्रतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न द्वितीया यथा घटाय यततइत्यादाविवेत्याहुः तन्न क्रतादिपदाद्यत्नमात्रप्रतीतौ यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात्। मीमांसकास्त्वाहुर्यत्र तु पाकक्रतौ तण्डुलादेरुपादानविधयेव फलविधयोदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वत्सेश्वरः "सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्तेर्विषयस्त्रिधा। तत्र सिद्धसुपादानं क्रिया साध्यं फलं सुखमिति" तथा च तन्मते तण्डुलपक्तृदशायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः। मासं जीवति, क्रोशं स्वपिति, गेहेदोहं तिष्ठति, कुरून् क्रीडतीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपाऽनुभाव्यते "कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीष्टतामपि। आधारता भौव्यधातोः कर्मता स्यादिभाषयेति स्मृतेः"। "कर्मणि द्वितीया" "कर्मण्यण्" पा०। सकर्मकः अकर्मक इत्यादि। २वैशेषिकमतसिद्धे मूर्त्तद्रव्याश्रिते क्रियारूपे पदार्थभेदे। तल्लक्षणादि कणादसूत्रवृत्त्योर्दर्शितं यथा— "एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्" सू० "गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणोलक्षणमाह एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं, संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्वोत्

पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्वं संयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वम् स्रोत् पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्वसंयोगध्वंसस्य स्रोतःपत्त्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्या द्रव्यसमवेतत्वाभावात् । नित्यावृत्तिमत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वं, चलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा, गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं स्रोतःपत्त्यव्यवहितोत्तरद्रव्यवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा । स चायं चलतीति प्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो नाविरलदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गसाध्ये निराकरिष्यमाणत्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्वोक्त एव" उपस्क० "संयोगविभागवेगानां कर्म समानम्" सू०। "क्वचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह, कारणमित्यनुषङ्गः यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत्सङ्ख्यकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति" उपस्क० "न द्रव्याणां कर्म" सू० । "ननु क्रियावता द्रव्येणारब्धकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वादत आह कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः । कुत एवमत आह" उपस्क० "व्यतिरेकात्" सू० । "व्यतिरेकादिति निमित्तेत्यर्थः उत्तरसंयोगेन कर्मणि विनष्टे द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्मणोद्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थञ्च कर्म न द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायि कारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा, न तावदाद्यः, द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्यत्वेन अवयवकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः। न द्वितीयः, महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्व्यभिचारात्" उपस्क० । "गुणवैधर्म्याच्च कर्मणां कर्म" सू० । "ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्मणामपि कर्म कार्यम् ? इत्यत आह । कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारब्धकत्वं साधर्म्यमुक्तं "तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते" इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तद्धि हालूयते इति भावः" उपस्क० । "असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते" सू० "असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येषु इति योज्यं, तथा च न द्रव्ययोरेकं कर्म समवैति नवा द्रव्येषूकं कर्म समवैति तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्यं कर्म न विद्यते । अत्रापि विदिर्ज्ञानार्थो न सत्तावचनः यदि कर्म व्यासज्यवृत्ति स्यात् ! एकस्मिन् चलति, द्वयोर्द्व्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययः स्यात् ! नचैतत् ,तस्मान्न कर्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः। ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथमन्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति प्रत्ययः, एवमन्यत्रापि अवयविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयवकर्मसामग्रीव्याप्यत्वात् तथोपलब्धेः न तु वैपरीत्यम्, नह्यवयवे चलति सर्वत्रावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि न स्यात्,कारणकर्मणैव कार्यस्यापि संयोगोपपत्तेः" उपस्क० "ननु मूर्त्तगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमित्युक्तं, तथा च कर्मणः किमपि न कार्यमित्यायातं, तथाचातीन्द्रियाणां स्तम्भादिगतीनाम् अनुमानमपि दुर्लभं,लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति स्वतोक्तमेव स्मारयन्नाह "संयोगविभागाश्च कर्मणाम्" सू० "जन्याइति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः । ननु द्रव्यकर्मणो न कर्म कार्यं इति पूर्वमुक्तम्, संयोगविभागौ तु संयोगविभागकार्यावेव, तथा चेदानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह" उपस्क० । "कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम्" सू० । "कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणो प्रति कर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्वथाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन "संयोगविभागाश्च कर्मणामिति" सूत्रं व्याहन्येतेति भावः" उपस्क० ।

तच्च कर्म पञ्चविधम् । "उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च" भाषा० अवेदं बोध्यम् । ब्राह्मोयत्नार्थकत्ववादिमते ऽस्य यत्नार्थकभावनिष्पन्नत्वेऽपि उत्क्षेपत्वक्रियात्वे रूढत्वं न तु यौगिकत्वम् । तच्च कर्तृशब्दे प्रदर्शिते कर्मादिशब्दोक्त कर्तृपदस्य रूढत्वप्रतिपादनपरे शब्दचि० वाक्ये उक्तम्। ब्राह्म उत्पत्त्यनुकूलव्यापारमात्रार्थकत्ववादिमते तु यौगिकत्वमिति भेदः। व्याकरणमते इव्यापारमात्ररूपक्रियायाम्"व्यापारोभावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । ब्राह्मोऽकर्मकत्वापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते"इति हरिणा

ज्ञोयत्वार्थकत्वनिरासेन कर्म्मपर्य्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तेः। क्रिया च धात्वर्थव्यापारभेदः अधिकं क्रियाशब्दे वक्ष्यते। शास्त्रविहिते अग्निहोत्रादियागादौ तच्च त्रिविधम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म्म चैव त्रिधा मतम्" इति व्यासोक्तेः। तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायानुबन्धि सन्ध्यावन्दनादि। नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयाधीनकर्त्तव्यताकं जातेष्ट्यादि। काम्यं कामनावत्कर्त्तव्यमश्वमेधादि। पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्विकराजसतामसभेदात्। तल्लक्षणन्युक्तानि गीतायां यथा "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत् सात्विकमुच्यते १। यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण। वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म्म तत्तामसमुदाहृतम्"३। "नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवेशशून्यम्। अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा यत्नद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त्रा यत् कृतं कर्म्म तत् सात्विकमुच्यते १। यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छुना साहङ्कारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येव निरूढाहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायासमतिक्लेशयुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम्२। अनुबध्यत इत्यनुबन्धं पशाङ्गावि शुभाशुभं क्षयं वित्तक्षयं हिंसां परपीडां पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्यापर्य्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्म्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्"३ श्रीधरः। प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लकृष्णशुक्लभेदात् तत्र शुक्लं हिंसाद्यनपेक्षं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि। कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि। कृष्णशुक्लम् हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशुयागादि। कर्म्मविपाकशब्दे उदा०। तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं, प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते। प्रवृत्तं कर्म्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टताम्। निवृत्तं सेवमानन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"। "कामनापूर्वकं कर्म्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार, निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते" भट्ट०त०रघुन०

विहितकर्म्माचरणप्रकारः कर्म्मयोगशब्दे दृश्यः। ५ क्षयौ च "तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते" श्रुतिः "फलस्य कर्म्मनिष्पत्तेर्लोकवत्" जै०सू०। अत्र कर्म्मशब्दः क्षयिवैदिककर्म्मोभयपरः। "एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म्म कारयतीति" श्रुतिः। "फलं कर्म्मायत्तम्" मीमांसकाः।

कर्म्मनाशा स्त्री कर्म्म नाशयति नश-णिच्-अण्। कोकटदेशस्थे नदीभेदे, यस्या जलस्पर्शेन सर्वपुण्यकर्म्माणि नश्यन्ति। "कर्म्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्वसौ मतः" भाषा०।

कर्म्मनिष्ठ त्रि० कर्म्मणि निष्ठा यस्य। २यागादिकर्म्मोक्ते "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे। तपःस्वाध्यायनिष्ठास्तु कर्म्मनिष्ठास्तथा परे" मनुः। ७त०। २कर्म्मासक्तौ स्त्री।

कर्म्मन्द पु० भिक्षुसूत्रकारके ऋषिभेदे कर्म्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इनि। कर्म्मन्दिन् तत्प्रोक्तभिक्षुसूत्राध्यायिषु ब०व० स्त्रि०कौ०। इनेर्बहुष्वेव पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यमूलः।

कर्म्मपथ पु० कर्म्मणां कायिकादीनां पन्थाः अच समा०। "कायेन त्रिविधं कर्म्म वाचा चापि चतुर्विधम्। मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्म्मपथांस्त्यजेत्" भा० अनु० १३ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्म्ममार्गेषु ते च दशकर्म्मपथास्तत्रोक्ताः यथा "प्राणातिपातः स्तैन्यञ्च परदारमथापि वा। त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्। असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा। चत्वारि वाचा राजेन्द्र! न जल्पेदानुचिन्तयेत्। अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्वेषु सौहृदम्। कर्म्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्। तस्माद्वाक्काय मनसा नाचरेदशुभं नरः। शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम्"।

कर्म्मप्रवचनीय पु० कर्म्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्म्मप्रवचनीयः कर्त्तरि भूते चानीयर्। "कर्म्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य पाणिन्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु। ते हि संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यथोक्तं हरिणा "क्रियाया द्योतकोनायं सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः" इति "अधिपरी अनर्थकौ" वित्यादेस्तद्द्योतकत्वाभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्। अन्वादयश्चार्थभेदे तत्संज्ञकाः सूत्रे चार्था पा०दर्शिताः यथा "कर्म्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य "अनुर्लक्षणे" "तृतीयार्थे" "हीने" "उपोऽधिके च" "अपपरी वर्जने" "आङ्मर्य्यादावचने" "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" "अभिरभागे" "प्रतिः प्रतिनि-

धिप्रतिदानयोः" "अधिपरी अनर्थकौ" "सुः पूजायाम्" "अतिरतिक्रमणे च" "अपिः पदार्थसंभावनान्वयसमुच्चयेषु" "अधिरीश्वरे" पा० । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" पा० ।

कर्म्मन्यास पु० कर्मणां विहितकर्मणां विधिना न्यासः त्यागः, कर्मणाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां फलस्य न्यासो वा। विहितकर्मणां विधानेन त्यागरूपप्रव्रज्यायाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानेन२कर्मफलत्यागे च। कर्मसंन्यासोऽप्यत्र।

कर्म्मफल न० कर्मणां शास्त्रविहितानां निषिद्धानां वा फलम्। शुभाशुभकर्मणां१सुखदुःखादिरूपे। फले तत्र विहितकर्मणां फलाभिसन्धौ तत्तत्फलप्राप्तिः अनभिसन्धाने परम्परया चित्तशुद्ध्या मुक्तिप्राप्तिरिति भेदः। यथाह मल०त०विष्णु-पु० "विधिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः" गोतापि "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् अयुक्तः कामकारेण फले सक्तोनिबध्यते"। युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलायेत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा फलमनभिसन्धाय कर्म्माणि कुर्व्वन्नपीतिशेषः। शान्तिमाप्नोति सत्वशुद्धिपापक्षयसंन्यासनिष्ठां क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः। अयुक्तस्त्वहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत्। फले सक्तः मम फलायेदं कर्म तत्करोमीत्येवं फले सक्तोनिबध्यते" म०त०रघु०। "विष्णुपुराणे। "कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि समर्प्य विष्णौ परमात्मरूपे। अवाप्य तां कर्ममहोमनन्ते तस्मिन्क्षयं ते त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम् "पितर्न्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः कामप्रदाः काम्यफलाभिसन्धौ—विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" भा० त० रुचिस्तवः। अधिकं कर्मयोगशब्दे वक्ष्यते। कर्मफलानामीश्वरस्यैव दातृत्वमिति वेदान्तिनः। मीमांसकमते धर्मादेव फलमिति भेदः। तच्च ईश्वरशब्दे दर्शिते "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिके शा०सूत्रभाष्ये दर्शितम् "यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" "न मे कर्मफले स्पृहा" गीता। कर्मरङ्गस्य फलम् शा० मध्यपदलोपः। (कामराङ्गा)२फले भेदि०।

अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते, तत्र कर्म्मणः प्ररोचनार्थतया न फलमस्तीति श्रीभागवतवचनं श्रीधरव्याख्यानञ्चोपजीव्य म०त० निर्णीतं यथा—

"वेदोक्तमेव कुर्वाणोनिःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" भाग० ११,३,४८।

"वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम्। नन्वु कर्म्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलञ्च स्यात्, न तु नैष्कर्म्मरूपा फलसिद्धिः। अतएवाह 'निसःङ्ग' इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन। फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येवेत्यत आह 'रोचनार्था' इति कर्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्। उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसोमर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमोविशतोबुधः। एवं व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। "इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः, परमपुरुषार्थपरा भवति किन्तु बर्हिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्वैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"। अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनम्, किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते। ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते, कुत एवं व्याख्यायते, यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्याह उत्पत्तेरिति, द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु परिणामतोदुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतः अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधोवेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः। तानेवंभूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ वा भ्राम्यतः पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः, "पशुकाम" इति चायुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम" इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयुञ्ज्यात्। तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः। कथं तर्हि कर्म्ममीमांसकाः कर्म्मफलपरं वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम्। वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परं फलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः? तदाह—हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति यतएव निष्कामकर्म्मणात्मज्ञानमित्युक्तम्। यथा—"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिद्वै दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथा च "ज्ञानमुत-

पद्यते ह्नंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः। श्रुतिः"तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चे"ति"अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताज्ञावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तयते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह षष्ठस्कन्धे—"स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः"। राति ददाति"। म०त०रघु०।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रशंसामात्रम् अन्यथा संसारस्य धर्म्माधर्म्ममूलकतया धर्म्मकार्य्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः, कथं वा संसारप्रवृत्तिः। किञ्च ईश्वरशब्दे दर्शिते "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिके शा०सूत्रभाष्ये धर्म्मस्य फलदातृत्वमतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात्। एकान्ततोऽसति कर्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः सङ्गच्छते।

अतएव तत्रैव भाग० ११,३, ४६। "परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम्। कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा" इति पूर्व्वतरवाक्ये कर्मणां कर्ममोक्षस्यैव सुखफलत्वमुक्तं न तु फलाभावः। व्याकृतञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—"ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि, नैतावताऽगदपानस्य तत्त्राभः प्रयोजनं अपि चारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते"। तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्टान्तिकेऽपि खण्डलड्डुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तच्चारोग्यस्यानीयमोक्षस्यैवेति सुस्थितं कर्मणः फलवत्त्वमिति दिक्।

कर्मबन्ध न० कर्मणा बन्धः शरीरसंबन्धः। १कर्मजन्याऽदृष्टेना पूर्व्वदेहसंबन्धरूपे संसारे "कर्मबन्धं प्रहास्यसि" गीता कर्मबन्धनमप्यत्र। कर्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य। कर्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि०। "लोकोऽयं कर्मबन्धनः" गीता। [जन्यसुखदुःखादेर्भोगे तत्साक्षात्कारे।

कर्मभोग पु० कर्मणः कर्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः। कर्म-

कर्मभू स्त्री कर्मणः कृषिकर्मणो भूः। १क्षेत्रभूमौ (चसाक्षेत) हेमच० २भारतवर्षे च। [दीर्घमूलत्वात्तस्य तथात्वम्।

कर्ममूल न० कर्मणोमूलमिव मूलमस्य। कुथलक्षे शब्दच०।

कर्ममीमांसा स्त्री ईत०। कर्म्मवेदकवाक्यमवलम्ब्य संशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्मविषयके विचारशास्त्रभेदे सा च "अथातोधर्मजिज्ञासा" इत्यादिका जैमिनिप्रणीता

कर्मयुग न०क्ष—हिंसायाम् आधारे मनिन् कर्मधा०। कलियुगे त्रिका०। तस्य हिंसाप्रधानकर्माधारत्वात् तथात्वम्।

कर्मयोग पु० कर्मसु योगः कौशलम्। फलसाधनस्यापि कर्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १कौशलभेदे २फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वभावने च। यथा च तत्कौशलं तथा भावनं च कर्त्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा

"एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि। नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभयात्। व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन!। बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्। यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ! नान्यदस्तीतिवादिनः। कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्म्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति। भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते। त्रैगुण्यविषयावेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन!। निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्। यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः। कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि। योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय!। सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते। दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय!। बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः। बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते। तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्। कर्मणो बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः। जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्"।

अधिकारिभेदेन कर्म्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ!। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्। न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते। न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति। न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्य्यते ह्यवशः कर्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः। कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

क्षरन्। इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते। यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन!। कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते। नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायोह्यकर्मणः। शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः। यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचर। सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्। देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ। इष्टान् भोगान् हि वोदेवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुङ्क्ते स्तेन एव सः। यज्ञशिष्टाशिनः सन्तोमुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्। अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः। यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्योयज्ञः कर्मसमुद्भवः। कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्। तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्। एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः। अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थ! स जीवति। यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते। नैव तस्य कृतेनार्थोनाकृतेनेह कश्चन। न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः। तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म समाचर। असक्तोह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषम्। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताजनकादयः। लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि। यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः। स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते। न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन। नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि। यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः। मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ! सर्व्वशः। उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म चेदहम्। सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः। सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत!। कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्। न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्। जोषयेत् सर्व्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्। प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते। तत्त्ववित्तु महाबाहो! गुणकर्म्मविभागयोः। गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते। प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु। तानकृत्स्नविदोमन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्। मयि सर्व्वाणि कर्माणि सन्न्यास्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः"। "एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः। कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरैः कृतम्। किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः। तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्। कर्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः। अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिः। कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः। स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्। यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः। त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तोनिराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः। निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः। शारीरं केवलं कर्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम्। यदृच्छालाभसन्तुष्टोद्वन्द्वातीतोविमत्सरः। समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते। गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः। यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते। ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना"।

कर्म्मणां त्याज्यकर्त्तव्यतायां विशेषोऽन्यत्राध्याये तत्रोक्तः। "सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ। तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते। ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति। निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो! सुखं बन्धात् प्रमुच्यते। सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः। एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्। यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते। एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति। संन्यासस्तु महाबाहो! दुःखमाप्तुमयोगतः। योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति। योगयुक्तोविशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्व्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन् कुर्वन्नपि न लिप्यते। नैव किञ्चित् करोमीति युक्तोमन्येत तत्त्ववित्। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन्। प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन्। ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा। कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म कुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्व्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्व्वन्न कारयन् । न कर्त्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते" । एवं गीतायां नानास्थानेषु फलाभिसन्धित्यागेनैव कर्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वमुक्तमनुपदं वक्ष्यमाण पात० भाष्ये चेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च समुच्चया उक्तशास्त्रीयैव कर्म कर्त्तव्यमिति स्थितम् । कर्म्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानादिरूपे क्रियात्मके २योगसाधने । यथा च तप आदीनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जल सूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा—

"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू० । "उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो योगः सिद्ध्यति अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्ता प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपःकर्म्मदग्धोद्यते इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपोमोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व-क्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसन्न्यासो वा" भा० । "उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्वशुद्ध्यर्थं, ततो हि विशुद्धसत्वः कृतरक्षाविधानोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वमविच्छिन्नत्वं, कथं व्युत्था-नचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु आलस्य प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः । तपः स्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसाधनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे । "योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानोऽभिधीयते" इत्युपक्रम्य तपः "स्वाध्यायादयो" दर्शिताः । व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अनादीति । अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्ता अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्या सा तथोक्ता । अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसन्मेदमपोद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः, ननूपादीयमानमपि तपोधातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपा-दय इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवादयः पुरु-षस्फुरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्म-पारादयः, परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्, यत्तेदमुक्तम्— "कामतोऽकामतोवापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति "तत्फलसन्न्या-सो वा" फलानभिसन्धानेन कार्य्यकरणम् । यत्तेदमुक्तम् "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म फलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि"(गीता) विव० ।

"स हि क्रियायोगः" भा० "समाधिभावनार्थः क्लेशतनू-करणार्थश्च" सू० "स हि आसेव्यमानः समाधिं भाव-यति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्या-नाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपराकृष्टा सत्वपुरुषान्यताख्या-तिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्राधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति" भा० । "तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हीति" ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसङ्ख्यानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानां, प्रसङ्ख्यानस्य तु तद्बन्ध्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति बन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसादृश्यमुक्तम् स्यादेतत्प्रसङ्ख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमेभिः प्रतनूकरणे-नेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतनवे हि बलवद्वि-रोधिप्रज्ञा सत्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतमेव नोत्सहते किन्तु प्रागेव तद्बन्ध्यभावं कर्त्तुम्, प्रतनूकृतेषु तु दुर्बलेषु तद्विरो-धिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते उपजाता च तैरप-राकृष्टा अनभिभूता नैव यावत् पराकृष्यते सत्वपुरुषान्य-तामात्रख्यातिसूक्ष्मप्रज्ञायन्निततया सूक्ष्मोऽस्याविषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कुतः ? समाप्तोऽधिकारः कार्य्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति" विव० । क्रियायोगोऽस्य ।

कर्म्मारङ्ग पुंन० कर्मणे हिंसायै रज्यते रञ्ज–घञ् अन्ये-षामादित्वात् निमित्तार्थे ह्रस्व० । (कामरङ्गा) १शिरालु-फलके वृक्षे शब्दच० २तत्फले न० तद्गुणा भाव० उक्ता: "कर्मरङ्गं हिमं प्राहि स्वादम्लं कफवातहृत्" कफवात-

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्म्मरङ्गनामतेति बोध्यम् ।

कर्म्मरी स्त्री कर्म भैषज्योपयोगक्रियां राति–रा गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

कर्म्मवज्र पु० कर्म औतकर्म वज्रमिव यस्य । १भूद्रे तस्य औतकर्मानधिकारेण तदाचरणस्य तं प्रति वज्रतुल्यहिंसाहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मवाटी स्त्री कर्मणां विहितकर्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । तिथौ हेमच० । तिथीनां सर्वकर्मनिमित्तत्वाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मविपाक पु० कर्मणोः पुण्यापुण्यकारणयोर्विपाकः विशेषेण पच्यमानः फलविशेषः । पात० सू० भाष्याद्युक्ते जात्यायुर्भोगरूपे १कर्मफले यथा च कर्मणां जात्यायुर्भोगात्मकोविपाकः तथा पात० सू० भा० विवरणेषु प्रपञ्चितं यथा । "क्लेशमूलः कर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः" सू० । "तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितक्षपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु कृतः पुनः पुनरपकारः, सचापि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते । यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः तथा नाहुषोऽपि देवानामिन्द्रः सन् स्वकं परिणामं हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणक्लेशानामपि नास्य दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः इति" भा० । "स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः पुण्यं क्लिश्नन्तः क्लेशाः कर्माशयश्च तथा, न त्वविद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशाः ? मूलत इत्याह । क्लेशमूलः कर्माशय इत्यादि । क्लेशमूलं वक्ष्योत्पादे च कार्य्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति–अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरिति अविद्यादयोऽपि तद्धेतवोऽतः क्लेशा इति । व्याचष्टे तत्रेति । आशेरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः कर्मणामाशयः धर्माधर्मौ, कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति एवं लोभात् परद्रव्यापहारप्रवृत्तौ नरकहेतुरधर्मः मोहाद्धर्मे हिंसादौ धर्मबुद्धेः प्रवर्त्तमानस्याधर्म एव नत्वस्ति मोहजोधर्मो, अस्ति तु क्रोधजोधर्मः तद्यथा भ्रुवस्य जनकापमानजन्मनः क्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेन पुण्येनान्तरीक्षलोकवासिनामुपरिस्थानम्, अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मवधादिजन्मा प्रसिद्धएव भूतानाम् । तस्य द्वैविध्यमाह । स दृष्टजन्मेति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति । यथासङ्ख्येन दृष्टान्तावाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र नारकाणामिति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिभिरुपभोग्या वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम्" वि० ।

"सति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः" सू० ।

"सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुलाः अदग्धबीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावोवेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्य्यते किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम्१ । अथैकं कर्मानेकं जन्माक्षिपतीति २ । द्वितीया विचारणा–किमनेकं कर्मानेकं जन्म निर्वर्त्तयति३। अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्त्तयतीति४। न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्१ कस्मात् ? अनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् अनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति । नचैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् २। कस्मात् ? अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनिष्ट इति । नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३ । कस्मात् ? अनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्वदोषानुषङ्गः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रःप्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तः एकप्रघट्टके मिलित्वा मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छितं एकमेव जन्म करोति४ । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यते इति असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत इति । अतएकभविकः कर्माशयउक्तइति । दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वात्, द्विविपाकारम्भी वायुर्भोगहेतुत्वात्–नन्दीश्वरवत् नहुषवदिति, क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्मिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्च्छितमिदं चित्तं

चित्रीकृतमिव सर्वतोभद्रजालग्रन्थिभिरिवाततम् इत्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः। यस्त्वयं कर्माशय एष एवैकभविक उक्त इति। ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनाः ताश्चानादिकालीना इति यस्त्वसावेकभविकः कर्म्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य,कस्मात् ? योह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः—क्षीणस्याविपक्वस्य नाशः१ प्रधानकर्मणयावापगमनं २वा नियतविपाकप्रधानकर्मणास्याभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति३। तत्र क्षीणस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः क्षणस्य, यत्वेदमुक्तम् "द्वे वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैकोराशिः पुण्यकृतोऽपरस्तत्रेच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्त्तुमिहैव कर्म कवयो वेदयन्ते" प्रधानकर्मणयावापगमनं २यदेवेदमुक्तम् "स्यात् खल्वः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्शः कुशलस्य नापकर्षायालम्" कस्मात् ? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्तायमावापङ्गतः स्वर्गेऽपकर्षमल्पं करिष्यतीति। नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ३कथमिति ? दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य,यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्म्मानियतविपाकं तच्छक्नुयात् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमभ्युपासीत यावत् समानं कर्म्माभिव्यक्तं निमित्तस्य विपाकाभिमुखं करोतीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्म्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति,नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्तिरित्येकभविकाः कर्म्माशयोऽवतिष्ठतेऽति' भा०।

"स्यादेतदविद्यामूलत्वे कर्माशयो विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशात् मा भूत् तस्य कर्माशयान्तरं चैषोत्,प्राक्तन कर्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसंख्यातानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह सतीति। एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो हि कर्माशयस्तादर्थ्येन तच्छान्तरोपकृतया जन्मायुषी अपि प्रहृते सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिर्भागवर्त्तिनी तदभावे न भवतः, न चास्ति सम्भवो, न च तत्र वस्तुष्यति बोद्विजते वा, न च तस्य सुखं दुःखं वेति। तदियमात्मभूमिः क्लेशमलिलावसिक्ता कर्मफलप्रसवक्षेत्रमित्युक्तं क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माशयसहकारितेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात् सन्नप्यनन्तोऽप्यनियतविपाककालोऽपि प्रसङ्ख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति। उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति सतीत्यादि। अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तुषेति। सतुषा अपि दग्धबीजभावाः क्षेत्रादिनिः। दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति। ननु न क्लेशाः शक्या अपनेतुं, न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसङ्ख्यानदग्धक्लेशबीजभाव इति। विपाकस्य त्रैविध्यमाह स चेत। विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः। कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा। तदेवं चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्१। पृच्छति कस्मादिति। उत्तरम् अनादिकाले ऐकैकजन्मप्रचितस्य अतएव असङ्ख्येयस्य एकैकजन्मक्षयितादेकैकस्मात् कर्मणोऽविशिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति। एतदुक्तं भवति कर्मक्षयस्य विरलत्वात् तदुत्पत्तिबाहुल्याच्चान्योन्यसंपीडितास्य कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं प्रेक्षावतेतनाश्वासो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति। द्वितीय विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्२। पृच्छति कस्मादिति। उत्तरम् अनेकस्मिन् जन्मन्याक्षिप्तमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तसिद्ध्यविशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्मवैफल्येन तदेतदुष्टानाप्रसङ्गात्। यदैकजन्मसमुच्छेदे कर्मण्येकस्मिन् फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेदे कर्मण्येकस्मिन्? तत्र ह्यवसरभावात् विपाककालाभावएव सम्भवतीति भावः। तृतीयं विकल्पं निराकरोति—नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३। अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपद्य सम्भवत्ययोगिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत तत एव कर्मसहस्रपुञ्जयादवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमे नियमस्य न स्यात् नत्वस्ति जन्मनां यौगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्ष एवोक्तं दूषणमितरयोः। तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति४ पक्षोऽवशिष्यते, तस्माज्ज-

न्मेति जन्म च प्रायणञ्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् विचित्रः सुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः यदनुभूतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत् प्रधानं यत्तु किञ्चिदिलम्बेन, तदुपसर्জ্জनं, प्रायणं मरणं, तेनाभिव्यक्तः स्वकार्य्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीतः एकप्रघट्टके युगपत्, संमूर्च्छितः जन्मादिलक्षणे कार्य्ये कर्त्तव्ये एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं तच्च जन्म मनुष्यादिभावः। तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं कालभेदाद्वियतजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसम्बन्धितया सम्पद्यत इति। तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते। औत्सर्गिकमुपसंहरति—अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति। एकोभवः एकभवः पूर्वकालेत्यादिना समासः, एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय ठन्। क्वचित्पाठः ऐकभविक इति तत्रैकभवशब्दात् भवार्थे ठक्प्रत्ययः एकजन्मावच्छिन्नस्य भवनमित्यर्थः, तदेवमौत्सर्गिकैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयस्यैहिकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिनत्ति—दृष्टेति। नन्दीश्वरस्य खल्वष्टवर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगेनाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वात् द्विविपाकः, नहुषस्य तु पार्ष्णिप्रहार विरोधिनागसा स्वेन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषो विच्छित्तत्वादपुण्यभेदोभोगमात्रहेतुः। ननु यथैकभविकः कर्माशयस्तथा किं क्लेशवासना भोगानुकूलास्च कर्मविपाकानुभववासनाः? तथा च मनुष्यस्तिर्य्यग्योनिमापन्नो न तत्तज्जातीयोचितं भुङ्क्तेत्यत आह—क्लेशेति। संमूर्च्छितमेकलोलीभावमापन्नम्। धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति। औत्सर्गिकमेकभविकत्वम्, क्वचिदपवदितुं भूमिकामारचयति—यस्त्वसाविति। तुशब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति। दृष्टजन्मवेदनीयस्य, नियतविपाकस्यैवायमेकभविकत्वनियमः न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्यानियतविपाकस्येति। हेतुं पृच्छति कस्मादिति। हेतुमाह योऽहीति। एकान्तावश्यतिमाह कृतस्येति। द्वितीयामाह प्रधानेति। तृतीयामाह नियतेति। तत्र प्रथमां विभजते तत्र कृतस्येति। संन्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाकृष्णेभ्योऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्ण१। शुक्ल२। कृष्णशुक्लानि३। तद्हि तपःस्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लकर्माशय उदित एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः, अविशेषाच्च शबलस्यापि कृष्णभागयोगादिति मन्तव्यं, तत्रैव भगवान् आम्नायमुदाहरति यत्रेदमिति—द्वे वै कर्मणी कृष्णकृष्णशुक्ले उपचक्रमीति सम्बन्धः वीप्सया भूयिष्ठता सूचिता। कस्येत्यत्राह पापकस्य पुंसः कोऽसावपचक्रमीत्यत्राह एकोरागिः पुण्यकृतः समूहस्य समूहिसाध्यत्वात्, तदेन शुक्लकर्माशयस्तृतीय उक्तः। एतदुक्तं भवति ईक्षणो नामायं परपीड़ादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लकर्माशयः यद्येकोऽपि स्यात् कृष्णात् कृष्णशुक्लाच्चात्यन्तविरोधिनः कर्माशयान् भूयसोऽप्यवहन्ति। तत् तस्मादिच्छस्वेति छान्दसत्वादात्मनेपदम्। शेषं सुगमम्। अत्र च शुक्लकर्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभावः, न तु स्वाध्यायादिजन्यो दुःखाजनो विरोध्यधर्म्मः अपि तु स्वकार्यदुःखविरोधी, न च स्वध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्य्यं, तत्कार्य्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तज्जन्यादेव तदुत्पत्तेः अनुत्पत्तौ वा कृत्स्नपाकाद्यपि विधीयेत अविधाने तदुत्पत्तेरिति सर्व्वं चतुरस्रम्। द्वितीयां गतिं विभजते प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादेरापगमनं हे खलु हिंसादेः कार्य्यं प्रधानाङ्गत्वेन विधानात्तदुपकारः, "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति" हिंसाया निषिद्धत्वादनर्थस्य, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानात्प्रधानतदैत्यतो न द्वागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलसमर्थं प्रसोतुमर्हति किन्त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यवतिष्ठते प्रधानसाहायकमाचरन्त्यास्च स्वकार्य्ये बीजमात्रतायावस्थानं प्रधाने कर्म्मण्यावापगमनं, यत्रेदमुक्तम् पञ्चशिखेन खलु सङ्करोज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्व्वस्य पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्वेण, सपरिहारः शक्योहि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुम्, अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च विपच्येत तथापि यावत्तत्सम्भवनर्थं प्रहृते तावत् सप्रत्यवमर्शः—स्मृत्यते हि पुण्यसम्भारोपनीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः प्रापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्, अतः कुशलस्य महतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रत्ययाय पर्य्याप्तः। पृच्छति कस्मात्? उत्तरं कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्मतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान्तं यत्रायं सङ्करः खलुः स्वर्गोऽप्यस्य फले सङ्कीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात् सर्व्वथा दुःखेनापरामृष्टादपकर्षमल्पमल्पदुःखसम्भेदं करिष्यतीति। तृतीयां गतिं विभजते नियतेति। बलीय-

यत्त्वेतेन्द्र प्राधान्यमभिमतं नत्वङ्गितया बलीयस्त्वञ्च नियत विपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्बलत्वमन्यदा सावकाशत्वात्, चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण, न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात्। ननु प्रायणेनैकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिरावस्थानमुच्यते, तत् कथं? वर पूर्व्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति। उत्तरम् अङ्गेति। जात्यभिप्रायमेकवचनम्। तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति यत्त्वङ्गेति। शेषं सुगमम्" विव०।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू०।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति यथाचेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकम् एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखस्यैव प्रतिकूलात्मक योगिनः" भा०।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम्। अथ विपाकाः कस्य मूलम्? येनामी त्यक्तव्या इत्याह ते इत्यादि। व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति। यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्व्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन्तव्यम्। नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुनः पुण्यहेतुकास्त्यज्यन्ते सुखफलाः? अनुकूलवेदनीयत्वात्। नचैषां पुत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्त्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतोह्लादे उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वात् रूपत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति" विवरणम् मरणस्य यथा सर्व्वकर्म्मानभिव्यङ्गकत्वं तथा भा० भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः। तच्चाविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्व्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते" इत्याशङ्क्य निराकृतं यथा—

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिपद्यत इति वक्तव्यम्। आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य इत्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले इत्युद्भवो भवतीति यदुच्येत ततो वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य इत्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणोऽनुभवत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य इत्युद्भवानुपपत्तिरिति। नन्वनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्, प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्म्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति। पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका। यदि च क्षुत्क्षमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापेयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथा हि—प्रदीपसमानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राग्भावसत्वे बलवतः कर्मणोऽवस्तिमुद्भावयति न दुर्बलमेति। तस्मात् स्मृतिस्मृतिन्यायविरोधादस्तिदोषमशेषकर्माभिव्यक्तेरभ्युपगमः। शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुते"।

एवं शुभाशुभकर्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः। इदानीमशुभकर्मविपाकोविशेषतो निरूप्यते स चाधर्मशब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रसङ्गार्थमिहोच्यते—

पुराणसर्व्वस्वे विष्णु पु० २ अं० ६ अ० पराशरमैत्रेयसंवादे।

"पराशर उवाच। ततश्च नरकान् विप्र! भुवोऽधःसलिलस्य च। पापिनो येषु पात्यन्ते तान् गृणुष्व समाहितः। रौरवश्चैव शैवश्च सूकरोविग्नसत्तथा। महाज्वालस्तप्तकुम्भः प्रवलोऽथ विमोहनः। रुधिराम्भो वैतरणो-

कृमिगः कृमिभोजनः । असिपत्रवनं क्षणोलालाभक्षश्च दारुणः । तथा पूयवहः पापोवह्निज्वालोल्काधःशिराः । सन्दंशः कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च । स्वभोजनोऽप्रतिष्ठो ह्यवीचिश्च तथापरः । इत्याद्या यातना विप्र ! घातका भृशदारुणाः । यमस्य विषये घोराः सप्ताग्निसदृशाधिन । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरताश्च ये । कूटसाक्ष्यं तथा सम्यक्पक्षपातेन योवदेत् । यश्चान्यदन्दतं वक्ति स नरो याति रौरवम् । भ्रूणहा गुरुहन्ता च मित्रहा सुनिसत्तम ! । यान्ति ते रौरवं वेधं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः । सुरापोभ्रूणहा हर्त्ता सुवर्णानाञ्च सूकरे । प्रयान्ति नरके यश्च तैः संसर्गमुपेति वै । राजन्य वैश्यहा ज्वाले तथैव गुरुतल्पगः । तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः । माध्वीविक्रयकद्वध्य (हत्वा) प्राणिनं केशविक्रयी । तप्तलोहे पत्यन्ते ते यश्च भर्त्तारं परित्यजेत् । स्नुषां सुताञ्चाभिगामी महाज्वाले निपात्यते । अवमन्ता गुरूणां योयश्चाक्रोष्टा नराधमः । वेददूषयिता यश्च वेद विक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति प्रबलं द्विज ! । चौरोविमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिभक्ष्ये वै कृमिगे च त्वरिष्टकृत् । पितृदेवान् सुरान् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः । लालाभक्षे पतत्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके । करोति कर्णिनोयश्च यश्च खड्गादिकन्नरः । प्रयान्त्येते विषसने नरके भृशदारुणे । असत्प्रतिग्रहीता तु नरकं यात्यधोमुखम् । अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्र सूचकः । क्रूरः पूयवहश्चैको याति निष्टानभुङ्नरः । लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! । मार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहङ्गमान् । पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! । रङ्गोपजीवी कैवर्त्तकुण्डाशी गरदस्तथा । सूचीसारीषकश्चैव पर्व्वगामी च योद्विज ! । अगारद हो मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिराब्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये । मधुहारी यामहन्ता याति वैतरणीं नरः । रेतःपानादिकर्त्तारोमर्य्यादाभेदिनोहि ये । ते क्षणे क्षणे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्रवनं याति वनच्छेदी तथैव यः । औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै । पात्यते द्विज ! तत्रैव यश्चागारेषु वह्निदः । व्रतेषु लोपकोयश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । सन्दंशयातानाम्ध्ये पतनस्तावुभावपि । दिवास्वप्ने रेतः स्कन्दा ये नरा ब्रह्मवादिनः । एतैरध्यापिता ये च ते पतन्ति स्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । ये च दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः । यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः । वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म कुर्व्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवास्त्वधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् । स्थावराः कृमयोऽज्ञाश्च पक्षिणः पशवोनराः । धार्मिकल्लिदशास्तद्वन्नोच्चिगश्च यथाक्रमम् । सहस्रभागः प्रथमो द्वितीयोऽनुक्रमात्ततः । सर्व्वेभ्यते महाभागा यावन्मुक्तिसमाश्रयाः । यावन्तो जन्तवः सर्व्वे तावन्तो नरकौकसः । पापकृद् याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः" । विशेषशुभाशुभकर्मविपाकाः तत्रैव शिवधर्मोत्तरे स्कन्दोक्ताः "अथ पापैरिमे यान्ति यमलोकं चतुर्विधैः । सन्त्रासजननं घोरं विविधाः सर्व्वदेहिनः । गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः । पुंस्त्रीनपुंसकैर्द्वैर्यातव्यं सर्व्वदेहिभिः । शुभाशुभफलं तत्र देहिनां प्रविचार्य्यते । चित्रगुप्तादिभिः सभ्यैर्मध्यस्थैः सनदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमक्षयम् ; अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यं यदु विचारितम् । तत्र ये शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यान्ति यमालयम् । यः प्रदद्याद्द्विजन्द्राणामुपानत्काञ्चपादुके । स वराश्वेन महता सुखं याति यमालयम् । छत्रदानेन गच्छन्ति पथा शुभ्रेण देहिनः । दिव्यवस्त्रपरीधाना यान्ति वस्त्रप्रदायिनः । शिबिकायाः प्रदानेन सद्रथेन सुखं व्रजेत् । शय्यासनप्रदानेन स्वपन् याति यमाश्रयम् । आरामकर्त्ता छायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्करयानेन पुष्करारामदायिनः । देवायतनकर्त्ता च यतीनामाश्रमस्य च । अनाथपान्थकानाञ्च क्रीड़न् याति रथोत्तमैः । देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च पूजकाः । पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन यथासुखम् । द्योतयन्तो दिशः सर्व्वा यान्ति दीपप्रदायकाः । प्रतिश्रयप्रदानेन सुखं याति गृहे स्वपन् । सर्व्वकामसमृद्धेन पथा गच्छन्ति गोप्रदाः । येऽन्नदानानि कुर्व्वन्ति ते ह्यन्नं यान्ति सत्पथा । चार्त्तौषधप्रदातारः सुखं यान्ति निरामयाः । विद्यास्यमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रूषणे रताः । पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गञ्च यः कुर्यादश्वष्टङ्केन स व्रजेत् । हेमरत्नप्रदानेन याति दुर्गादि निस्तरन् । वरानड्वत्प्रदानेन वरयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खादंश्च गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं याति यमालयम् । स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधाक्षरः । सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सद्यः प्रीतिकरं दिव्यं बलबुद्धिविवर्द्धनम् । नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाज्जायन्ति भूतानि तदभावे म्रियन्ति च । रक्तं मांसं वसा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्त्तते । शुक्राज्जायन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाश्वनागेन्द्ररोक्मकुचन्दनादिभिः । समस्तैरपि संप्राप्तैर्न रमन्ते बभुक्षिताः । गर्भस्था जायमानाश्च बालाद्याश्च मध्यमाः । आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवतापसाः । क्षुधा हि सर्व्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः । तस्मादौषधिलेपेन (आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्त्तितः । नास्ति क्षुधा समं दुखं नास्ति रोगः क्षुधा समः । नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्यमन्नदानं प्रधानतः । यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् । त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अन्नपानप्रदः सर्वमिहामुत्र च लप्स्यते । यस्मान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते पुण्यसञ्चयम् । अन्नप्रदातुस्तत्सर्वं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः । धर्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् । स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्वसाधनम् । अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति । त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्वरसाश्रयम् । अन्नपानाश्वगोवस्त्रभूशय्याच्छत्रमासनम् । प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्मराजपुरं नराः । यस्माद्यान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् । ये पुनः क्रूरकर्माणः पापा दानविवर्जिताः । ते घोरेण पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडशीतिसहस्राणि योजनानामतीत्य वै । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपव्यवस्थितम् । समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्मणाम् । पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तीव्रकण्टकयुक्तेन शर्करालिचितेन च । क्षुरधारानिभैस्तीव्रैः पाषाणैर्निचितैस्तथा । क्वचित् पङ्केन महता सुदुस्तारैश्च खातकैः । क्वचित् सूचीनिभैर्दन्तैः संछन्नेन पथा क्वचित् । तटप्रपातविषमैः पर्व्वतैर्दुष्प्रसङ्गलैः । प्रतप्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः । क्वचिद्विषमगर्त्तैश्च क्वचिल्लोष्टैः सुपिच्छलैः । प्रतप्तवालुकाभिश्च तथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशाखावितते र्व्याप्तं वंशवनैः क्वचित् । कष्टेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुत्रचित् । क्वचिच्चयःशृङ्गाटकैस्तप्तैः क्वचिद्दावाग्निना पुनः । क्वचित्प्रग्लानाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन च । क्वचिद्वालुकया व्याप्तमाकरणान्तप्रवेशया । क्वचिदुष्णाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च करीषाग्निना । क्वचित् सिंहैर्दुर्व्याप्तं दंशैः कीटैश्च दारुणैः । क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः । भल्लिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पविषोल्बणैः । मत्तमातङ्गयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रधाविभिः । पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महाद्रिभिः । महाविषाणैर्महिषैरुष्ट्रैर्मत्तैश्च रोहकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति ते । महाधूलिविभिन्नेन महाचण्डेन वायुना । महापाषाणवर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन दार्य्यमाणा व्रजन्ति च । महाटङ्कौघवर्षेण भिद्यमानाश्च सर्वतः । पतद्भिर्वज्रसंघातैरुल्कापातैश्च दारुणैः । प्रतप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमानारुदन्ति च । महता पांशुवर्षेण पूर्य्यमाणा रुदन्ति हि । बहुमेघरवैर्घोरैर्वित्रासन्ते मुहुर्मुहुः । निशितायुधवर्षेण चूर्ण्यमानाश्च सर्वतः । महाक्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना द्रवन्ति च । महाशीतेन मरुता रूक्षेण परुषेण च । समन्ताड्डूयमानास्ते शुष्यन्ते सङ्कुचन्ति च । इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कष्टेन सर्वदुःखाश्रयेण च । नीयन्ते देहिनः सर्वे ये मूढाः पापकारिणः । यमदूतैर्महाघोरैस्तदाकोत्कारिभिर्बलात् । एकाकिनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्जिताः । शोचन्तः स्वानि कर्माणि रुदन्तस्ते मुहुर्मुहुः । प्रेतीभूता विवस्त्राश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । क्षुधाग्न्यातीतभीताश्च दह्यमानाः क्षुधाग्निना । बद्धाः पाशैश्च केचिदुत्तादयोनराः । आक्रम्यन्ते हन्यमाना यमदूतैर्बलोत्कटैः । उरसाऽधोमुखाश्चान्ये क्षिप्यमाणाः सुदुःखिताः । क्षेपणायनिबद्धाश्च समाक्रम्यन्ति रज्जुभिः । ललाटे चापिना चान्ये भिद्यन्ते देहिनः । उत्तानाः कण्टकपथा क्वचिद्-

क्षारवर्त्मना । पश्चाद्बाहूरुवङ्क्षाश्च जठरे च प्रपोडिताः । पूरिताः पङ्क्तयश्चैव हस्तयोश्चापि कीलिताः । ग्रीवापादेन क्रष्यन्तः प्रयान्त्यन्ये सुदुःखिताः । जिह्वाशङ्कुप्रवेशेनाक्रष्य नीयन्ति रज्जुना । कक्षाद्यासर्द्वचन्द्रेण छिद्यमाणा यतस्ततः । शिश्ने सदृषणे बद्ध्वा नीयन्तेऽन्ये च रज्जुना । नासापद्मरज्ज्वा च समाक्रष्यन्ति चापरे । भिन्नाः कपोलयोरज्वाक्रष्यन्ते ते तथौष्ठयोः । विभिन्नास्योदरे चान्ये तप्तपङ्क्तयया नराः । क्रियन्ते कर्ण्ययोश्चान्ये भिन्नाश्च चिक्करे परे । छिन्नाघ्राणाः छिन्नकर्णौष्ठनासिकाः । संछिन्नशिश्नवृषणाश्छिन्नभिन्नाङ्गसन्धयः । प्लुष्यमाणाः कुन्तैश्च भिद्यमानाश्च सायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना निराश्रयाः । मुद्गरैर्लोहदण्डैश्च हन्यमाना मुहुर्मुहुः । कर्षैश्च विविधैर्घोरैर्ज्वलिताग्निसमप्रभैः । भिन्दीपालैर्विभिद्यन्ते स्रवन्तः पूयशोणितम् । क्षिप्यन्ते गह्वरेष्वन्धे सर्पिता विवशा नराः । याचमानाश्च सलिलमप्राप्यापि बुभुक्षिताः । क्षायां प्रार्थयमानाश्च शीतार्त्ता ज्वलनं पुनः । दानहीना प्रयान्त्येवं याचनो विमुखा नराः । दृष्ट्वेतदानपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् । एवं प्रयान्ति कष्टेन प्राणाः प्रेतपुरं तदा । पृच्छापितास्तदा दूतैर्निवेश्यन्ते यमाग्रतः । तत्र ये शुभकर्माणस्तांस्तु सम्मानयेद्यमः । स्वागतासनदानेन पाद्यार्घ्येण प्रियेण च । धन्या यूयं महात्मानः स्वात्मनोहितकारिणः । येन दिव्यसुखार्थाय भवद्भिः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीभोगभूषितम् । स्वर्गं गच्छध्वमतुलं सर्वकामसमन्विताः । तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्ततश्च्युत्वेह भोक्ष्यथ । यत्किञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तद्दिह भोक्ष्यथ । ते चापि धर्मराजानं नराः पुण्यानुभावतः । पश्यन्ति सौम्यवदनं पितृभूतमिवात्मनः । ये पुनः क्रूरकर्माणस्ते पश्यन्ति भयानकम् । पापाष्टध्वनयना विपरीतास्यबुद्धयः । दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् । ऊर्द्ध केशं महाश्मश्रुं पृथ्वुरदधरोत्तरम् । चतुर्दशभुजं क्रुद्धं नीलाञ्जनचयप्रभम् । सर्वायुधोद्यतकरं यमदण्डेन तर्जिनम् । महिषस्थमारूढं दीप्ताग्निसमलोचनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं महामेरुमिवोच्छ्रितम् । प्रलयाम्बुदनिर्घोषं पिबन्निव सागरम् । यमन्निव त्रैलोक्यसङ्हरिन्निवानलम् । मृत्युञ्च तत्समीपस्थः कालानलसमप्रभः । कालस्याज्ञनसङ्काशः कृतान्तश्च भयानकः । मारी चोग्रा महामारी कालरात्री च दारुणा । विविधाः व्याधयः कष्टा नानारूपा भयावहाः । शक्तिशूलाङ्कुशकराः पाशचक्रासिधारिणः । चक्रदण्डधरा रौद्राः क्षुरतूणधनुर्द्धराः । असंख्याता महावीर्याः क्रूराञ्जनसमप्रभाः । सर्वायुधोद्यतकरा यमदूता भयानकाः । एतेन परिवारेण महाघोरेण संवृतम् । यमं पश्यन्ति पापिष्ठाश्चित्रगुप्तञ्च भीषणम् । निर्भर्त्सयति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्मिणः । चित्रगुप्तश्च भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृतकर्माणः ! परद्रव्यापहारिणः ! । गर्विता रूपवीर्येण परदारविमर्द्दकाः ! । यत् स्वयं क्रियते कर्म तत्स्वयं भुक्तते जनाः । तत् किमात्मापघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ?। इदानीं किं प्रतप्यध्वं ? पीड्यमानाः स्वकर्मभिः । भुङ्क्ष्वं स्वानि कर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवीपालाः संप्राप्तास्तत्समीपतः । स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैः दुष्प्रज्ञाबलदर्पिताः । भोभोनृपा ! दुराचाराः ! प्रजाविध्वंसकारिणः ! । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्ष्वमधुना नृपाः ! । क्व तद्राज्यं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं कृतम् । तत् सर्वं संपरित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्याशक्तत्वं वोनो येन तद्विद्विताः प्रजाः । यमदूतैस्ताड्यमाना अधुना कीदृशं भवेत् । एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपालब्धायमेन ते । शोचन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति पार्थिवाः । इति धर्मं समादिश्य नृपाणां धर्मराट् पुनः । तत्पापपङ्कशुद्ध्यर्थमिदं वचनमब्रवीत् । भोभोश्चण्डा महाचण्डा गृहीत्वा नृपतीनिमान् । विशोधयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं समुत्थाय नृपान् संगृह्य पादयोः । भ्रामयित्वातिवेगेन निक्षिप्योर्द्ध प्रगृह्य च । सर्वप्राणेन महता प्रतप्तेऽथ शिलातले । आस्फालयन्ति तरसा वज्रेणेव महाद्रुमम् । ततः स राजदेहान्तःप्रविष्टो जर्जरीकृतः । निःसंज्ञः सततं देही निश्चेष्टश्च प्रजायते । ततः स वायुना स्पृष्टः शनैरुज्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्ध्यर्थं क्षिप्यते नरकार्णवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरककोटयः सप्तमस्य तलस्यान्ते घोरे तमसि संस्थिताः । घोराश्च प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधःस्थिता । अतिघोरा ततोया च घोरघोरा चतुर्थिका । पञ्चमी घोररूपा च कोटिरेका प्रकीर्त्तिता: । षष्ठी तरलभाषाख्या सप्तमी

च भयानका" इत्युपक्रम्य "कराला विकराला च वज्रविंशतिमा स्मृता। त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा प्रतिवर्त्तुला। सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्तमायेति चाष्टमी। एता नाम्ना समुद्दिष्टा घोरा नरककोटयः। अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः। आसां क्रमेण विज्ञेयाः पञ्चपञ्चैव नायकाः। प्रत्येकं सर्व्वकोटीनां नामतस्तान्निबोधत। रौरवः प्रथमस्तेषां रुदन्ति यत्र देहिनः। महारौरवपोडाभिर्मुह्यन्तोऽपि रुदन्ति हि। तप्तः शीतं तथाचोष्णं पञ्चान्ये नायकाः स्मृताः। सुघोषः सुतप्तस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः शठः। महामायी विलोभश्च सुलोभश्च कटङ्कटः। तीव्रवेगः करालश्च विकरालः सुकम्पनः। महापद्मः सुवक्त्रश्च कालसूत्रः प्रगर्जनः। सूचीमुखः सुनेमिश्च खादकः सुप्रपीडितः। कुम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकचश्चाति दारुणः। अङ्गारराशिभवनस्तप्तकूपयहृदन्तथा। तीक्ष्णायसन्तु शकुनिर्मुहासंवर्त्तकः क्रतुः। तप्तजन्तुः पङ्कलेपः पूतिमांसोद्भवद्वपुः। उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सुदीर्घः कूटशाल्मलिः। अरिष्टः सुमहानादः प्रवहोऽसृक्प्रवाहणः। भ्रमभेषदृकशल्यसिंहव्याघ्रगजाननाः। श्वश्रूकराश्वमहिषहरपक्षिखरानना। गृध्रकुम्भीरनक्राख्याः सर्पकूर्माश्च वायसाः। वृश्चोलूकजलौकाश्च शार्दूलकर्पिकर्कटाः। गण्डूकः पूतिवक्त्रश्च रक्ताक्षः पूतिमूर्त्तिकः। कणधूमस्तप्तयाग्निश्च कृमीणां निचयस्तथा। अभेद्यश्चाप्रतिघश्च रुधिरान्धः सुभोजनः। लालाभक्ष्यश्चात्मभक्ष्यः सर्व्वभक्षः सुदारुणः। सङ्कटः सुविलक्षश्च विषमः कटपूतनः। क्षुरधारोऽसिपत्रश्च कष्टा वैतरणी नदी। सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः। असितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनः। तिलतप्तौ सतप्तौ च कूटपाषः प्रमर्द्दनः। महाचूर्णं सुचूर्णश्च तप्तलोहमयी शिला। पर्व्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमल पर्व्वतौ। मूत्रविष्ठान्धकूपश्च क्षारकूपश्च घोषणः। सुसन्दोहखलं यन्त्रं शिलापटलाच्छनम्। तालपत्रासिगहनं महामशकमण्डलम्। सम्भोहनोऽङ्गभङ्गश्च तप्तमूलमयोगुडः। बहुदुःखं महादुःखं कालसूत्रं समलं मलम्। हालाहलो विरूपश्च सुरूपश्च यमानुगः। एकपादोहिपादश्च तीव्रश्चावीचिवर्त्तिनः। अष्टाविंशतिरित्येते क्रमशः परिकीर्त्तिताः। एषां नामानुपूर्व्वेण पञ्चपञ्चैव नायकाः। रौरवादि क्षवीच्यन्तं नरकाणां शतं स्मृतम्। चत्वारिंशत्समधिकं महानरकमण्डलम्। एषु पापाः विपच्यन्ते नराः कर्मानुरूपतः। यातनाभिर्विचित्राभिरा कल्पक्षयाद्ध्रुवम्। आ मलप्रक्षयात् यद्वदग्नौ ध्मास्यन्ति धातवः। तथाऽऽपापक्षयात् पापाः शोष्यन्ते नरकाग्निषु। हस्तयोः पादयोर्बद्धा तप्तशृङ्खलया नराः। महाष्टचाप्यमारोप्य लम्ब्यन्ते यमकिङ्करैः। ततश्च सर्व्वयत्नेन क्षिप्त्वा दोल्यन्ति किङ्करैः। दोल्यन्त्याविवेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम्। अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभारः समन्ततः। पादयोर्बध्यते तेषां यमदूतैर्महाबलैः। तेन भारेण महता भग्नमात्रेण दुःखिताः। ध्यायन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निश्चलाः। कषाभिरग्निवर्णाभिर्लौहदण्डैः सकण्टकैः। हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात्पापकारिणः। ततः क्षारेण दीप्तेन वह्निनापि विशेषतः। समन्ततः प्रलिप्यन्ते क्षताङ्गा जर्जरीकृताः। पुनर्विदार्य्य चाङ्गेषु शिरसः प्रभृति क्रमात्। वार्त्ताकुवत् प्रभज्यन्ते तप्ततैलकटाहके। विष्ठापूर्णे ततः कूपे कृमीणां निचये तथा। मेदोऽसृक्पूयपूर्णायां वाप्यां क्षिप्यन्ति ते पुनः। भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैर्लौहतुण्डैश्च वायसैः। श्वभिर्दंशैर्दुर्व्वार्य्यैर्व्याघ्रैश्च विकृताननैः। पच्यन्ते मांसवच्चापि प्रतप्ताङ्गारराशिषु। भिन्नाः शूलेषु तीक्ष्णेषु नराः पापेन कर्म्मणा। तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्म्मभिरात्मजैः। तिलवत् संप्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः। लुप्यन्ते चातितप्तेषु लौहभाण्डेष्वनेकधा। तैलपूर्णेषु कटाहेषु सुतप्तेषु तथा पुनः। बड्यशः पाट्यते जिह्वा येऽसत्याप्रियवादिनः। सन्दंशेन सुदीप्तेन प्रपीडोरुस्य पादतः। मिथ्यागमप्रवक्तृश्च जिह्वार्द्धान्निर्गतात्। जिह्वार्द्धात् क्रोशविस्तार्णाच्छल्यैस्तीक्ष्णैश्च पाट्यते। निर्भत्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम्। तेषां वज्रजलौकाभिर्मुखमापूर्य्य सीव्यते। ततः क्षारेण दीप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः। द्रुतेनापूर्य्य तेऽत्यर्थं तप्ततैलैश्च तन्मुखम्। दृतस्ततः पुनर्वक्त्रं शस्त्रमापूर्य्य हन्यते। विष्ठाभिः कृमिभिस्राभिः सोपानज्वरणैर्नरैः। परिप्लुज्यन्ति चात्युग्रं प्रदीप्तं लौहशाल्मलिम्। हन्यन्ते पृष्ठदेशे च पुनर्भीमैर्महाबलैः। दन्तुरेणाति कृष्णेन क्रकचेन बलीयसा। शिरःप्रभृति पूय्यन्ते घोरैः कर्म्मभिरात्मजैः। खाद्यन्ते च स्वमांसानि पाय्यन्ते शोणितं स्वकम्। अन्नपानं न दत्तं यैर्यैर्मूढै-

नानुमोदितम् । दह्यन्ते संप्रपीड्यन्ते जर्जरीक्रियन्ते मुद्गरैः । क्षयितालवनैर्घोरैरुत्क्रियन्ते खण्डखण्डशः । सूचीभिर्भिन्नसर्वाङ्गास्तप्तशूलाग्ररोपिताः । सञ्चाल्यमानाविवशाः क्लिश्यन्ते न म्रियन्ति च । देहादुत्पाट्यते मांसं भिद्यन्तेऽस्थीनि मुद्गरैः । अतीवाक्रम्यते तूर्णं यमदूतैर्बलोत्कटैः । निरुच्छ्वासे निरुच्छ्वासास्तिष्ठन्ति नरके चिरम् । उच्छ्वसन्तः सदोच्छ्वासे बालुकावदनाहताः । रौरवे रोदमानाश्च पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महारौरवपीड़ाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । पङ्क्त्यामांसे गुदे चाक्ष्णोः पदे चोरसि मस्तके । निखन्यन्ते घनास्तीक्ष्णाः सुतप्ता लोहशङ्कवः । सुतप्तबालुकायाञ्च प्रपीड्यन्ते मुहुर्मुहुः । जातपङ्के भृशं तप्ते क्षिप्ताः क्रन्दन्ति विस्वरम् । तेन तेनैव रूपेण हसन्तो परदारिकाम् । गाढमालिङ्गयते नारीं ज्वलन्तीं लोहनिर्मिताम् । पूर्व्वाकारास्च पुरुषाः प्रज्वलन्तः समन्ततः । दुश्चारिणीं स्त्रियं गाढमालिङ्गन्तो वदन्ति च । किं प्रधावसि वेगेन न ते मोक्षोऽस्ति साम्प्रतम् । लङ्घितस्ते यया भर्त्ता पापं भुङ्क्ष्व तयाऽधुना । लौहकुम्भे तथा क्षिप्ता सुपिधानैः घनैः घनैः । महाग्निना प्रपच्यन्ते श्वपाकैरिव मानवाः । क्षोदन्यूढ्वखे वाक्षाः प्रक्षिप्यन्ते शिलासु च । क्षिप्यन्ते चाम्बुकूपेषु दश्यन्ते कृमिभिर्भृशम् । कृमिभिर्भिन्नसर्वाङ्गाः शतशो जर्जरीकृताः । सुतीक्ष्णक्षारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम् । महाज्वाले च नरके पापाः फुत्कारयन्ति च । दह्यन्तश्च धावन्ति दह्यमानास्तदर्चिषा । पृष्ठे चानीय जङ्घे हे विन्यस्ते करयोः स्थिते । तयोर्मध्येन चाक्रम्य बाहुपृष्ठेन गाढतः । बद्ध्वा परस्परं सर्व्वं सुदृढं गाढरज्जुभिः । पिण्डबन्धं दहन्त्येवं भ्रमराक्षीक्षणलोहजाः । मानिनां क्रोधिनाञ्चैव तस्कराणाञ्च दारुणा । पिण्डबन्धसमा यास्या महाज्वाले च यातना । रज्जुभिर्वेष्टिताङ्गाश्च प्रक्षिप्ताः कर्दमेन च । करीषाग्नौ च पच्यन्ते च म्रियन्ति च । सूतीक्ष्णधारतोयेन कर्कशासु शिलासु च । या पापसंक्षयात् पापा दृश्यन्ते चन्दनं यथा । शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः कृमिभिर्नरैः । भक्ष्यन्ते तीक्ष्णदन्तैरा देहप्रक्षयाद्भृशम् । कृमीणां निचये क्षिप्ताः पूतिमांसस्य राशिषु । तिष्ठन्त्युद्विग्नहृदयाः पर्व्वताख्याश्च पीडिताः । सुतप्तवज्रलेपेन शरीरमनुलिप्यते । अधोमुखोर्द्ध्वपादश्च धमाः क्षिप्यन्ति वह्निना । वदनान्तःप्रविन्यस्तं सुप्रतप्तमयोगुडम् । ते खाद्यन्ते पराधीना हन्यमानास्तु मुद्गरैः । ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्गणान् । विद्वंसयन्ति पापिष्ठा नृपास्तत्र वसन्ति च । व्यायामोद्वर्त्तनाभ्यङ्गस्नानमापानभोजनम् । क्रीडनं द्यूतमिथुनमाचरन्ति वसन्ति च । ते वर्धविविधैर्घोरैरिक्षुयन्त्रादिपीडनैः । निरयाग्निषु पच्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम् । ये भक्षयन्ति गुरोर्निन्दां तेषां कर्णौ प्रपूर्य्यतः । अग्निवर्णैरयःफालैस्तप्तताम्रादिभिः स्रुतैः । त्रपुसीसारकूटाद्यैः क्षारेण जतुना पुनः । सुतप्ततीक्ष्णतैलेन वज्रलेपेन चान्ततः । क्रमादापूर्य्यतः कर्णौ नरकेषु च यातनाः । अनुक्रमेण सर्व्वेषु भवन्त्येते समन्ततः । सर्व्वेन्द्रियाणामप्येवं क्रमात् पापेन यातनाः । भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरीरेण कृतेन च । स्वर्गलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति परस्त्रियम् । तेषां त्वग्वज्रवर्णाभिः सूचीभिः पूर्य्यते भृशम् । ततः क्षारादिभिः सर्व्वैः शरीरमनुलिप्यते । यातनाश्च महाकष्टाः सर्व्वेषु नरकेषु च । गुरौ कुर्व्वन्ति भ्रकुटीं क्रूरनेत्राश्च ये नराः । परदारांश्च पश्यन्ति लुब्धाः स्निग्धेन चेतसा । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तेषां नेत्रे प्रपूर्य्यतः । क्षाराद्यैश्च क्रमात् सर्व्वैर्देहे सर्व्वाश्च यातनाः । देवाग्निगुरुविप्राणामनिवेद्य च भुञ्जतः । लौहकीलशतैस्तप्तैस्तज्जिह्वास्य प्रपूर्य्यते । ततः क्षारेण दीप्तेन तैलताम्रादिभिः क्रमात् । शरीरेषु महाघोराश्चित्रा नरकयातनाः । ये शिवारामपुष्पाणि लोभात् संगृह्य पाणिना । जिघ्रन्ति मूढमनसः शिरसा धारयन्ति वा । आपूर्य्य च शिरस्तेषां सुतप्तैर्लौहशङ्कुभिः । नासिका चातिवक्रास्यात् क्षारादिभिः पुनः । ये निन्दन्ति महात्मानमाराध्यं धर्म्मदेशकम् । शिवभक्तांश्च ये मूढाः शिवधर्म्मञ्च शाश्वतम् । तेषामुरसि कण्ठे च जिह्वायां दन्तसन्धिषु । तालुन्योष्ठे च नासायां मूर्द्धि सर्व्वाङ्गसन्धिषु । अग्निवर्णाः सुतप्ताश्च तिग्मिखा लोहशङ्कवः । आपोथ्यन्ते सुबहुशः स्थानेष्वेतेषु मुद्गरैः । ततः क्षारेण तप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । तप्ततैलादिभिः सर्व्वैरापूर्य्यन्ते समन्ततः । यातना च महाचित्रा शरीरस्यापि सर्व्वतः । निःशेषं नरकेष्वेवं भवन्ति क्रमशः पुनः । ये गृह्णन्ति परद्रव्यं पद्भ्यां विप्रं स्पृशन्ति च । शिवोपकरणं गाञ्च ज्ञानञ्च लिखितं क्वचित् । हस्तपादौ घनौ तेषामाक्रम्यन्ते समन्ततः । क्षारताम्रादिभिस्तप्तैस्तद्यन्ते बहुशः पुनः ।

नरकेषु च सर्वेषु विचित्रा देहयातनाः । भवन्ति बहुशः कष्टाः पाणिपादसमुद्भवाः । शिवायतनपर्यन्ते शिवारामेषु कुत्रचित् । समुत्सृजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव वा । तेषां शिश्ने सदृशणं चूर्ण्यते लौहमुद्गरैः । स्रुचीभिरग्निवर्णाभिस्ततश्चापूर्यते पुनः । लोहदण्डश्च समहानग्निवर्णः सकण्टकः । आपोथ्यते गुदे तेषां यावन्मूर्द्धं विनिर्गतः । ततः चारेण महता ताक्ष्णेन त्वपुणा पुनः । दृतेनापूर्यते गाढं गुदं शिश्नश्च देहिनाम् । मनः सर्वेन्द्रियाणाञ्च यस्मादुक्तं प्रवर्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत् सुदुःखितम् । धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति लुब्धया । अतिथिञ्चावमन्यन्ते कालप्राप्तं गृहाश्रमे । तेनैते वीरणैरज्वा हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तस्तिष्ठन्त्यवदृशं नराः । हस्तपादललाटेषु कीलिता लौहशङ्कुभिः । नित्यञ्च विवृतं वक्त्रं कीलकत्रयताडितम् । कृमिभिः प्राणिभिस्तीक्ष्णैर्लौहदण्डैश्च वायसैः । उपद्रवैर्बहुविधैर्मुखमन्तः प्रपोद्यते । जिह्वायेर्धनिबद्धाश्च संपीड्यन्ते भृशं पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लोहभाराः सुवर्त्तुलाः । शिश्ने सदृशणे तद्वत् लोहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते लम्बमानञ्च बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः स्वमांसमुत्कृत्य तिलमात्रप्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां स्रुच्यग्नेन तु शोणितम् । यदा निर्मांसतां प्राप्ताः कालेन बहुला नराः । ततः चारेण दीप्तेन तच्छरीरं विलिप्यते । क्लिद्यन्ते वर्षधाराभिः क्लिश्यन्ते वै पुनः पुनः । शुष्काः सिच्यन्ति तैलेन सुतप्तेन समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन घनैः घनैः । निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । भृशं बुभुक्षया पीड़ा कष्टा चातिपिपासया । अत्युष्णेनातिशीतेन पापानां स्मरणेन च । एवमाद्या महाघोरा यातनाः पापकर्मिणाम् । एकैकनरके ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः । प्रत्येकं यातनाश्चित्राः सर्वेषु नरकेषु च । कष्टा वर्षशतेनापि सर्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्विविधैर्घोरैः पाश्यमानाः स्वकर्मभिः । म्रियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य नक्षयः । तत्रान्या यातनाः कष्टा विविधाः पापकारिणाम् । महाघोरातिघोराश्च कल्पाग्निसदृशोपमाः । श्रुत्वैव यातनास्तूर्णं म्रियन्ते मृदुचेतसः । ततस्तेनात्र कथिताः पापा दृक्ष्यन्ति याः स्वयम् । सुबलित्यकलत्रार्थं यदपुण्यं त्वया कृतम् । एकाकी दह्यसे तेन तत्र पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं ध्रुवमात्मना । तत् किमात्मोपघातार्थं मूढ ! पापं कृतं त्वया । एवं दूतैरुपालब्धास्तान् पृच्छन्ति ततः पुनः । कियन्तं केन पापेन कालमत्रासते नराः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्मभिः । क्रमात् सर्वेषु पच्यन्ते नरकेषु महीयसात् । महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्विह । याचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महापातकिनः सर्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्दशमन्वन्तरकल्पान्तं विविधैर्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति मानवाः । पापशेषैस्तदर्द्धञ्च कालञ्चापि तथाविधम् । तस्मात् पापं न कुर्व्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति नरः पापं तस्मात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु शेरते । मन्वन्तरान्तं तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं क्लिष्टाः विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा । ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति पक्षिणः । संक्षिप्ताः पक्षिभावेन भवन्ति क्षुद्रजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्योयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद् यान्ति मानुष्यमति दुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । द्वयोर्न साधयेदेकं स मृतस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् । तत् संप्राप्य तथा कुर्य्याद्य गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यमः । सर्वस्य मूलं मानुष्यं तदयत्नादनुपालय । धर्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्षस्व यत्नतः । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्यचेतनः । सर्वेषामेव देशानामयं देशः परः स्मृतः । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च यतः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्ये प्राप्य मानुष्यसम्भवम् । यः कुर्य्यादात्मनः श्रेयस्तेनात्मा वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः कर्मभूमिरियम् मता । इह यत् क्रियते कर्म स्वर्गे तदुपभुज्यते । यावत् सुस्थशरीरस्थं तावद्धर्मं समाचर । असुस्थोनोद्यतोऽ-

अन्यैर्न किञ्चित् कर्त्तुमुत्सहः। अध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं योन प्रसाधयेत्। ध्रुवं तस्य परिभ्रष्टमध्रुवं नष्टमेव हि। आयुषः खण्डखण्डानि निपतन्ति तवाग्रतः। अहोरात्रापदेशेन किमर्थं नावबुध्यसे। यदा न ज्ञायते मृत्युः कदा कस्य भविष्यति। आकस्मिके हि मरणे धृतिं विन्देत कस्तदा। परित्यज्य यथा सर्वमेकाकी यास्यसि ध्रुवम्। न ददासि तदा कस्मात् पाथेयार्थमिदं धनम्। गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति महाध्वनि। अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः पाथेयरहितः पथि। येषां द्विजेन्द्र! वाहिनी पूर्णीभाण्डस्य गच्छति। स्वर्गदेवस्य पुरतस्तेषां लाभः पदेपदे। इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्य्यात् पापञ्च वर्जयेत्। पुण्येन याति देवत्वमपुण्याच्चरकं व्रजेत्। ये मनागपि देवेशं प्रपन्नाः शरणं शिवम्। तेऽपि घोरं न पश्यन्ति यमस्य वदनं नराः। किन्तु पापैर्महाघोरैः किञ्चित्कालं शिवाज्ञया। भवन्ति प्रेतराजानस्ततोयान्ति शिवं परम्। ते न लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा। तस्माद्विवर्द्धयेद्भक्तिमीश्वरे सततं बुधः। तन्माहात्म्यविचारेण भवदोषविचारतः"।

भाग० ५,२६ अ०। नरकभेदतत्स्वरूपोन्यासमुखेन तेषां पापविशेषजन्यत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्म्मणां विपाकास्तामिस्रादयो नरका इति गम्यते। तत्र नरकविशेषस्वरूपनिदानमुक्तं यथा—

"अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः। तामिस्रो१ ऽन्धतामिस्रो२ रौरवो३ महारौरवः४ कुम्भीपाकः५ कालसूत्रम्६ असिपत्रवनं७ सूकरमुखम्८ अन्धकूपः९ कृमिभोजनः१० सन्दंशः११ तप्तसूर्म्मिः१२ वज्रकण्टकशाल्मली१३ वैतरणी१४ पूयोदः१५ प्राणरोधो१६ विशसनं१७ लालाभक्ष्यः१८ सारमेयादनम्१९ अवीचिः२० अयःपानम्२१ इति। किञ्च क्षारकर्दमो२२ रक्षोगणभोजनं२३ शूलप्रोतो२४ दन्दशूकः२५ अवटनिरोधनो२६ पर्य्यावर्त्तनं२७ सूचीमुखम्२८ इत्यष्टाविंशतिर्नरका विविधा यातनाभूमयः। यस्तु परविज्ञापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे१ नरके बलाच्छिप्यते। अनशनानिपानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये। एवमेवान्धतामिस्रे यस्तु वञ्चित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति। यथा वनस्पतिर्दग्धमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्रं २ तमुपदिशन्ति। यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं पुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति। ये त्विह यथैवासुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातना उपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव हिंसन्ति तस्माद्रौरवम् ३ रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्वापदेशः। एवमेव महारौरवो४ यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः। यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरुन्धयति। तमप्रकरुणं पुरुषादैरपि गर्हितमसत्त्वं यमानुचराः कुम्भीपाके५ तप्ततैले उपरुन्धयन्ति। यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके६ नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्ते खले उपर्य्यधस्ताद्वह्न्यर्काभ्यामभितप्यमाने ऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टते अवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि। यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाषण्डत्वोपगतस्तमसिपत्रवनं ७ प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हाससावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्महा पाषण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते। यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्डे दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयाञ्चरकेऽमुत्र शूकरमुखे ८ निपतति। तत्रातिबलैर्निष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखण्ड आर्त्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्च्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः। यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविक्रियपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विक्रियपरव्यथोव्यथामाचरति स परत्राम्धकूपे९ तदभिद्रोहेण निपतति। तत्र हासौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्यैश्चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः। यस्त्विह वा अर्थं विभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनिमन्त्रितपञ्चयज्ञो वायवे संस्तुतः स परत्र कृमिभोजने १० नरकाधमे निपतति। तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदन्नाप्रदतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते। यस्त्विह वै स्वेन बलाद्वा श्रियमपहरतो

दीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तमसि राजन् ! यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशैः१ मुखेषु निष्कृषन्ति। यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति। तावमुत्र कशया ताडयन्तप्तया शूर्म्या२लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति। स्त्रियं च पुरुषरूपया शूर्म्या। यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वज्रकण्टकशाल्मली३मारोप्य निष्कृषन्ति। ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा पाषण्डा धर्म्मसेतून् भिन्दन्ति ते संपरेत्य वैतरण्यां १४निपतन्ति भिन्नमर्य्यादाः तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन, कर्म्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते। ये त्विह वै दण्डलीपतयोनष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्य्यां चरन्ति। ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रक्लेदश्लेष्मलालापूर्णे १५ निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति। ये त्विह वै श्वगर्द्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्विघ्नन्ति। तानपि संपरेतान् क्रव्यभूतान् यमपुरुषा दूषभिर्विध्यन्ति १६। ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति। तानमुष्मिंल्लोके वैशसे १७ नरके पतितान्चिरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति। यस्त्विह वै सवर्णां भार्य्यां द्विजोरेतः पाययति काममोहितः तं पापकृत्तमं मूत्ररेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययन्ति लालाभक्ष्ये १८। ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा यामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजभटा वा तांश्चापि हि परेतान् यमदूतावज्रदंष्ट्राः श्वानः १९ सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति। यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमति२० अधःशिरानिरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद् गिरिमूर्द्धः संपात्यते। यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते मरीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति। यस्त्विह वै विप्रोराजन्यो वैश्योवा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुराः व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानासुरसि पदाऽऽक्रम्याक्ष्णे वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं २१ निषिञ्चन्ति। अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधर्मो जन्मतपो विद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बद्ध मन्येत स मृतकएव त्वारकर्द्दमे२२ निरयेऽवाक्शिरा निपतितोदुरन्तयातनाह्यश्नते। ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियोऽप्सून् खादन्ति तांश्च तांश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रज्ज्वोगणाः शौनिका इव सुधितिनाऽवदायाऽवृक्वृश्चन्ति नृत्यन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः २३। ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वाविश्रब्धवैश्रम्भकैरुपश्रितानुपजिज्ञोविघ्नून् स्तेवादिभिरुपायैः क्रीड़नकतया घातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिप्रोतात्मानः २४क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततश्चिन्नतुण्डैः राक्षन्यमाना आत्मकृतमलं स्मरन्ति। ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये २५ निपतन्ति। यत्र नृप ! दन्दशूकाः पञ्चमुखा वा उपसृत्य यमन्ति यथाबिलेशयान्। ये त्विह वा अन्यावटकूपशून्यगृहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति २६। यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव रामेण चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरग्निर्वज्रतुण्डाश्चक्षुःकङ्कटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति २७। यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्य्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशङ्की व्ययविनाशचिन्तया प्रविशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतोऽयुष्मदर्थमभिरक्षति। स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणसमन्वयकृच्छ्रसूचीमुखे २८नरके निपतति। यत्र ह विसृष्टं पापपरं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायसा इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति। एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतयुतः तेषु च सर्व एवाधर्मवर्त्तिनो ये केचिदिहोदितास्तावनिपते ! पर्य्यायेण विविशन्ति"। तथैव धर्मानुवर्त्तिन इतरत्र। इह तु पुनर्भवे उभयत्रेषाम्यां विशन्ति"

भा०आनु०७अ०शुभकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा-"युधिष्ठिरोक्तिः। "कर्म्मणाञ्च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ !। फलानि भरतश्रेष्ठ ! ब्रूहि परिपृच्छतः। भीष्म उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत !। रहस्यं यद्यशीषान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर !। या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता। येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः। तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते। यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम्। तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनिजन्मनि। न नश्यति

कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह । ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च । चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् । अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । आत्मायाष्टपूर्व्वाय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थण्डिलेषु शयानानां सूक्ष्माणि शयनानि च । चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च । वाहनानि च यानानि योगात्मानि तपोधने । अग्नोनुपशयानस्य राज्ञः पौरुषमेव च । रक्षानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति । आमिषप्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति । अवाक्छिरास्तु यो जन्वेदुदवासञ्च यो वसेत् । सततञ्चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् । पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । वैराजनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः । अक्षयांस्तस्य वै लोकाः सर्व्वकामगमास्तथा । धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशाम्पते ! । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्य्येण जीवितम् । रूपमैश्वर्य्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते । फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् । प्रायोपवेशिनो राजन् ! सर्व्वत्र सुखमश्नुते । गवाह्नः शाकदीक्षायां स्वर्गकामी तृणाशनः । स्त्रियस्त्विषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् । स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् । सलिलाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः । सप्तः साधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाशके । उपवासञ्च दीक्षायां अभिषेकञ्च पार्थिव ! । कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते । अधीत्य सर्व्ववेदान् वै सद्यो दुःखाद्विमुच्यते । मानसं हि चरन् धर्म्मं स्वर्गलोकमुपाश्नुते । या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्य्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् । यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । एवं पूर्व्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति । अनीद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् । जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्य्येते तृष्णैका न तु जीर्य्यते । येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता । येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्यात् ब्रह्म पूजितम् । सर्व्वे तस्यादृता धर्म्मा यस्यैते त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः"

तत्रैव दानविशेषे गतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चभयात् तद्वाक्यं नोद्धृतं भा०आनु० दानधर्म्मे द्रष्टव्यम् । भा० आनु०१११अ० संसारचक्रप्रवृत्तिरुक्ता यथा—

"एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति । एकश्चरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् । असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च । मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः । मुहूर्त्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः । तैस्त्यक्तं शरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्म्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः । प्राणी धर्म्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम् । तथैवाधर्म्मसंयुक्तो नरकञ्चोपपद्यते । तस्मान्न्यायागतैर्वित्तैर्धर्म्मं सेवेत पण्डितः । धर्म्म एको मनुष्यस्य सहायः पारलौकिकः । लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यवशश्रुतः । नरः करोत्यकार्य्याणि परार्थे लोभमोहितः । धर्म्मस्यार्थस्य कामस्य त्रितयं जीविते फलम् । एतत्त्रयमवाप्नुवन्नधर्म्मपरिवर्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्म्मयुक्तं परं हितम् । शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते । मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्मम-व्यक्ततां गतम् । अचक्षुर्व्विषयं प्राप्तं कथं धर्म्मोऽनुगच्छति । बृहस्पतिरुवाच । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनोऽन्वगः । बुद्धिरात्मा च सहिता धर्म्मं पश्यन्ति नित्यदा । प्राणिनामिह सर्व्वेषां साक्षीभूता निशाऽनिशम् । एतैश्च सह धर्म्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति । त्वगस्थिमांसं शुक्रञ्च शोणितञ्च महामते ! । शरीरं वर्ज्जयन्त्येते जीवितेन विवर्ज्जितम् । ततो धर्म्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि । ततो धर्म्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते । इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते । युधिष्ठिर उवाच । तदृषितं भगवता यथा धर्म्मोऽनुगच्छति । एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? । बृहस्पतिरुवाच । अन्नमश्नन्ति यद्देवाः शरीरस्था नरेश्वर ! । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्म्मनस्तथा । ततस्तृप्तेषु शुक्रात्मन् ! रेतः सम्पद्यते महत् । ततो गर्भः सम्भवति स्त्रीपुंसयोर्नृप ! । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ? । युधिष्ठिरउवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् । बृहस्पतिरुवाच । आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ।

विप्रमुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् । सर्व्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्था किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्व्विवर्जितः । जीवः स भगवन् ! कस्य सुखदुःखे समश्नुते । बृहस्पतिरुवाच । जीवः कर्म्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्समागतः । स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य स्मृते कालेन भारत ! । यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्व्वधम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति । इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ! । स्वकृतं कर्म्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलभाग्नरः । यदि धर्म्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् । अथान्तरा तु धर्म्मस्यापद्धर्म्ममुपसेवते । सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्म्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्य्यग्योनौ प्रजायते । कर्म्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते । जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च छन्दसि । इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ! । तिर्य्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वशः । यमस्य सदने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे शुभे" ।

इतःपरं कर्म्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्मशब्दे १२१,१२२ पृष्ठे "कर्म्मभिर्नियतैर्बद्धं" इत्यारभ्य "धर्म्मे कुरु मनःसदा" इत्यन्तं वाक्यं हरिवंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम् । तच्च भा०अनु०१११अ०स्थं बोध्यम् । एवमधर्मशब्दे पृ०१२३ पृष्ठादौ लिता० दर्शितवाक्यादपि कर्म्मविपाकभेदोऽवधेयः ।

भुक्तावशिष्टकर्म्मणां विपाकस्तु यातातपेन दर्शितो यथा "प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् । दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् । जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहोपदंशौ तथा । भूतकृच्छ्राश्मरीकासा व्रतोसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनासनम् । इत्येवमादयोरोगा महापापोद्भवाः स्मृताः । जलोदरं यकृत्प्लीहास्थूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्याउपपापोद्भवागदाः । दण्डापतानकश्चित्रवपुः कम्पविचर्च्चिकाः । वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । त्वर्शआद्या व्रणा रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहवोरोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः । उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्व्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके । दद्यात् पापेषु षड्यं कल्पा व्याधिबलाबलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च कथ्यते । गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी । वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः । निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद्द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन तिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते । सुवर्णयूपनिष्कन्तु तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः । अश्वदाने मृदुस्पर्शलक्षणश्च सोपस्करं दिशेत् । महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम् । दद्याद्गजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् । उक्तसंख्यार्हणं पुण्यं प्रदद्याद्देवतार्च्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने । रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम् । एकादश जपेद्विद्वान् दशांशं गुग्गुलेर्घृतैः । स्नात्वाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । शान्तिके गव्यशान्तिश्च पुष्टयान्तिकपूर्व्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषष्टिमितं स्मृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् । दशपञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्योदक्षिणाञ्चापि शक्तितः । अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्राद्यैर्द्विजान् । याचेद्दण्डप्रणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् । तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्च्चयेद्विधिवद्द्विजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे । जपश्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यत्र कर्म्मणि । सर्व्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा । उपवासे व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्व्वं सम्यक्त्वं तस्य तत्फलम् । सम्यक्त्वमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् । ब्राह्मणाजङ्गमं तीर्थं निर्जलं शाश्वताधिकम् । तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञामसम्प्राप्य प्रदत्तञ्च तथाशिषः । पूजयित्वा द्विजान् गत्वा भुञ्जीत

सह बन्धुभिः" इत्यातपीये कर्म्मविपाके १ अध्याय ।
"ब्रह्महा नरकस्थान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत स तत्पातकशान्तये । चत्वारः कलशाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः । पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः । अश्वस्थानादिमृद्युक्तास्तीर्थोदकसुपूरिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः । सर्व्वौषधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः । रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणञ्च चतुर्मुखम् । पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्म्मितम् । अर्च्चेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि । पूर्व्वादिकुम्भेषु ततोब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः । पठेयुः स्वस्ववेदांस्ते ऋग्वेदप्रभृतीन् क्रमैः । दशांशेन ततोहोमोमहद्यान्विपुरःसरम् । मध्यकुम्भे विधातव्योष्टताक्तैस्तिलहेमभिः । द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य द्विजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि । ततोदद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् । ब्राह्मणेभ्यस्तथा देवमाचार्य्याय निवेदयेत् । आदित्यावसवोरुद्राविश्वे देवासरुत्गणाः । प्रीताः सर्व्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् । इत्युदीर्य्य मुहुर्भक्त्या तमाचार्य्यं क्षमापयेत् । एवंविधाने विहिते श्वेतकुष्ठी विशुध्यति । कुष्ठी गोवधकारी स्याद्रौरवान्तेऽस्य निष्कृतिः । स्थापयेद्घटमेकन्तु पूर्व्वोक्तद्रव्यसंयुतम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वितम् । रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् । ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमयं यमम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे यास्यतामिति । सामपारायणं (सामगानम्) कुर्य्यात् कलसे तत्र सामवित् । दशांशं सर्पिषैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने । विहिते धर्म्मराजानमाचार्य्याय निवेदयेत् । यमोऽपि महिषारूढोदण्डपाणिर्भयावहः । दक्षिणाशापतिर्देवोमम पापं व्यपोहतु । इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मासं तद्भक्तिमाचरेत् । ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः । पितृहा चेतनाहीनोमातृहान्धः प्रजायते । नरकान्ते प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्वीत लिंगञ्चैव विधानतः । व्रतान्ते कारयेच्चाव सौवर्णपल्वलान्वितम् । कृष्णं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्व्ववत् । निष्कहेम्ना तु कर्त्तव्योदेवः श्रीवत्सलाञ्छनः । पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः । नावं द्विजाय तां दद्यात् सर्व्वोपस्करसंयुताम् । वासुदेव ! जगन्नाथ ! सर्व्वभूताशयस्थित ! । पातकार्णवमग्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहृत् ! । इत्युदीर्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्योदक्षिणां ददेत् । स्वस्त्रीघाती तु बधिरोनरकान्ते प्रजायते । मूकोभ्रातृबधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता । सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य ब्रह्माणीं तां विसर्जयेत् । स्वरस्वति ! जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ! । दुष्कर्म्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! । बालघाती च पुरुषोस्तत्वज्ञः प्रजायते । ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन शुद्धये । श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि । महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि । षड्भिः कादशैरुद्रैरुद्रः समभिधीयते । रुद्रैस्त्वेकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्त्तितः । एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुहुयाच्च दशांशेन दूर्व्वायुतसंख्यया । एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पलान्येकादश तथा दद्याद्वित्तानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्योदक्षिणां दिशेत् । स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च । गोत्रहा पुरुषः कुष्ठी निर्वंशश्चोपजायते । स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यमथाचरेत् । व्रतान्ते मेदिनीं दत्त्वा सप्तद्वीपाढ्यां भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिसारी स्याद्भ्रष्यान् रोपयेद्दश । दद्याच्च धेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् । राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः । घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति । रक्तार्बुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः । प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः । प्राजापत्यं सकृच्चैव दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् । कारुण्याच्च बधे चैव क्रूरभावः प्रजायते । तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं दातव्योऽष्टमः सितः । सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धार्थोगजघाती भवेन्नरः । प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रज्ञो मन्त्रमेतं जपेत् । कुलत्थयवकैः पूपैश्च गव्यघृतैः सुसंस्कृतैः । विघ्नेशाय विपुरःसरम् । उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विघ्नकरः । स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् । अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । घृतं पलानि

दद्याच्च चन्दनान्यघनुत्तये। सक्षिणीघातने चैव क्षण-गुल्मः प्रजायते। खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते। निष्कत्रयस्य प्रकृतिं संप्रदद्याद्धिरण्मयीम्। तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः। दद्याद्घृत-मयीं धेनुं स तत्पातकयान्नये। शूकरे निहते चैव दन्तरोजायते नरः। स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम्। हरिणे निहते खञ्जः श्वगाले तु विपादकः। अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्म्मितः। अजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते। अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता। उरभ्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते। कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्धये। मार्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते। परावतं स सौवर्णं प्रदद्याच्छिष्कमात्मकम्। शुकसारि-कयोर्घाते नरः स्खलितवाग्भवेत्। सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम्। वकघाते दीर्घनसोदद्याद्गां धवलप्रभाम्। काकघाती कर्णहीनोदद्याद्गामसितप्रभाम्। हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे सम्प्रदाहृता। तद-र्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्" । २ अ०

"सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तु तारकम्। यव-क्षारायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये। जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः। ततोऽभिषेकः कर्त्तव्योमन्त्रैर्वरुणदैवतैः। मद्यपोरक्तपित्ती स्यात् स दद्यात् सर्पिषोघटम्। मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये। अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते क्रमिलोदरः। यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीमपञ्चकम्। उदक्या-वीक्षितं भुक्त्वा जायते क्रमिलोदरः। गोमूत्रयावका-हारस्तिरात्रेणैव शुद्ध्यति। भुक्त्वा चाभोज्यसंसृष्टं जायते क्रमिलोदरः। त्रिरात्रं सम्युपोष्याथ स तत्-पापात् प्रमुच्यते। परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते। लक्षहोमं स कुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि। मन्दो-दराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः। प्राजापत्यत्रयं कुर्य्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान्। विषदः स्याच्छर्द्दिरोगी दद्याद्दध्न पयस्विनीः। मार्गेहा पादरोगी स्यात् सोऽ-श्वदानं समाचरेत्। पिशुनोनरकस्थान्ते जायते श्वास-कासवान्। घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम्। धूर्त्तोऽपस्मारारोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये। ब्रह्मकूर्च-मयीं धेनुं दद्याद्गाञ्च सदक्षिणाम्। सूची परोपता-पेन जायते तत्प्रमोक्षने। सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीत तथा रुद्रं जपेच्छतः। दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत्। तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः। सुरालये जले वापि यस्तूत्रं करोति यः। गुदरो-गोभवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः। मासं सुरार्च्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु। प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा-रुजः। गर्भपातनजा रोगा यक्ष्मत्वग्रीहजलोदराः। तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम्। एतेषु दद्या-द्विप्राय जलधेनुं विधानतः। सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रय-समन्विताम्। प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते। संवत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासरम्। उद्वाह्ये-त्तमश्वत्थं खण्डशोक्तविधानतः। तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं सुपूजितम्। दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये। रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसम-न्वितम्। खल्वाटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकां-स्यनाम्। परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्ति-काम्। सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान्। निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम्" २अ०।

"कुनखी नरकस्थान्ते जायते विप्रहेमहृत्। स तु स्वर्ण-शतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम्। औडुम्बरी ताम्र-चौरो नरकान्ते प्रजायते। प्राजापत्यं स कृत्वात्र ताम्रं पलशतं दद्यात्। कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसम-न्वितः। कांस्यं पलशतं दद्यादवकृत्य द्विजातये। रीति-हृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम्। रीतिपलशतं दद्यादवकृत्य द्विजं शुभम्। शुक्लाहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः। शुक्लपलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः। लवणहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान्। उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं लवणं। सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान्। उपोष्य दिवसं दद्याद्घृतधेनुं विधानतः। दुग्धहारी च पुरुषो जायते बद्ध-मूत्रकः। स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि। दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः। दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये। मधुचौरस्तु पुरुषोजायते नेत्ररोगवान्। स दद्यान्मधुधेनुञ्च सम्युपोष्य द्विजातये। दध्नो-र्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान्। गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये। लोहहारी च पुरुषः कर्व्वराङ्गः प्रजायते। लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम्। तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्डूतिपीड़ितः। उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम्। आमान्नहरणाच्चैव दन्त-

होनः प्रजायते। स दद्यादश्विनौ हेमनिष्कद्वयविनिर्म्मितौ। पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते। गायत्र्याः स जपेल्लक्षं दशांशं जुह्वयात्तिलैः। फलहारी च पुरुषोजायते ग्रथिताङ्गुलिः। नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने। ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः संप्रजायते। सदक्षिणं प्रदद्याच्च विदुषस्य द्वयं वरम्। शाकहारी च पुरुषोजायते नीललोचनः। ब्राह्मणाय प्रदद्याद्वै महानीलमणिद्वयम्। कन्दमूलस्य हरणाद्रूक्षपाणिः प्रजायते। देवायतनं कार्य्यमुद्यानं तेन शक्तितः। सौगन्धिकस्य हरणाद्दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते। स लक्षमेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि। दारुहारी च पुरुषः खिन्नपाणिः प्रजायते। स दद्याद्विदुषे शुद्धौ काश्मीरज-पलद्वयम्। विद्यापुस्तकहारी च किल मूकः प्रजायते। न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय सदक्षिणम्। वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी स प्रदद्यात् प्रजापतिम्। हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये। जर्णाहारी लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम्। स्वर्णनिष्कमितं हेमवर्ह्हं दद्याद्द्विजातये। पट्टसूतस्य हरणाच्छिलोमा जायते नरः। तेन धेनुः प्रदातव्या विशुद्ध्यर्थं द्विजन्मने। औषधस्यापहरणे सूर्य्यावर्त्तः प्रजायते। सूर्य्यप्रीत्यर्थः प्रदातव्योमासं देयञ्च काञ्चनम्। रक्तवस्त्रप्रवालादिहारी स्याद्रक्तवातवान्। सवत्सां महिषीं दद्याल्लोहितरागसमन्विताम्। विप्ररत्नापहारी चाप्यनपत्यः प्रजायते। तेन कार्य्या विशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम्। श्रुतवत्सोदितः सर्व्वोविधिरत्र विधीयते। दशांशहोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि। देवस्य हरणाच्चैव जायते विविधोज्वरः। ज्वरोमहाज्वरश्चैव रौद्रोवैष्णव एव च। ज्वरे रौद्रं जपेत् कर्णे महारुद्रं महाज्वरे। अतिरुद्रं जपेद्रौद्रे वैष्णवे तद्द्वयं जपेत्। नानाविधद्रव्यचौरोजायते ग्रन्थिणीयुतः। तेनाप्योदकवस्त्राणि हेम देयञ्च शक्तितः॥ ७ अ०। "मातृगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति। चाण्डालीगमने चैव हीनकोषः प्रजायते। तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भमुत्तरतोन्यसेत् कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम्। तस्योपरिन्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम्। सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं नरवाहनम्। यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम्। अथर्ववेदविद्विप्रोल्लाघर्व्वाणं समाचरेत्। सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया। दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन्। निधीनामधिपोदेवः शङ्करस्य प्रियः सखा। सौम्यागाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि। दद्याद्देवं हीनकोषे लिङ्गनाशे विशुद्धये। गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते। तेनापि निष्कृतिः कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा। स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चिमायां शुभे दिने। नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम्। तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम्। सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं यादसाम्पतिम्। यजेत् पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम्। सामविद्ब्राह्मणस्तत्र सामवेदं समामनेत्। सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया। दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन्। यादसामधिपोदेवोविश्वेषामपि पावनः। स संसाराब्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि। दद्याद्देवमनङ्कृत्य मूत्रकृच्छ्रप्रशान्तये। स्वसृतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते। भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते। तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं पूर्व्वतः कलसं न्यसेत्। पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम्। तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम्। सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं वज्रधारिणम्। यजेत् पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम्। यजुर्वेदं तत्र साम ऋग्वेदञ्च समाचरेत्। सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदक्षिणेन तु। दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन्। देवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिकेतनः। शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि। दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पापस्यापनुत्तये। भ्रातृभार्य्याभिगमनाद्गलत्कुष्ठं प्रजायते। स्वभ्रुगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते। तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं प्रागुक्तस्यार्द्धमेव हि। दशांशहोमः सर्व्वत्र घृतार्द्धैः क्रियते तिलैः। यदगम्याभिगमनाज्जायते ध्रुवमण्डलम्। कृत्वा लोहमयीं धेनुं तिलषष्टिप्रमाणतः। कार्पासभारसंयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकाम्। दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत्। सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु। तपस्विनीसङ्गमने जायते चाप्यरोगदी। स तु पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत्। दद्याद्विप्राय विदुषे मधुधेनुं यथोदिताम्। तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन समन्विताम्। पितृवस्त्रभिगमनाद्दक्षिणांघ्रव्रणी भवेत्। तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन शक्तितः। मातृ

स्त्रान्यान्तु गमने पृष्ठकृच्छ्रः प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृष्वस्त्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दानप्रदानतः । भ्रातृभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्य्योद्यच्छक्त्या च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदृक् । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । सजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्रंसः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्य्यात् शिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अश्वशूकरऋक्षाद्यैः क्रमिश्वभकटेन च । भग्वग्निवान्तशस्त्राग्निविषोद्बन्धनजलैर्मृताः । व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरिहताहताः । दत्तत्यक्तहृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विसूचिकाग्रकवलद्वातीसारतोमृताः । शाकिन्यादिग्रहैर्ग्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये । अस्पृश्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चत्रिंशत्प्रकारैश्च नाप्नुवन्ति गतिं मृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः सुखयोलेपभुजस्तथा । ततोनान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोऽप्यमुखसाक्षयः । द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । दग्धव्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यथो क्रमात् । द्वादशास्त्रादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिनिहतान्नन्ति दशसु द्वादशस्वपि । वर्षैकबालकं कुर्य्यादनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च । विषदश्चैव सर्पेण गजेन भ्रष्टदृष्टकृत् । राज्ञा राजकुलारब्धसौरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्रभेदी च वज्रदग्धिर्वृकेण तु । गुरुघातो च शय्यायां नरकी शौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शुना निर्लूनहारकः । नरोविहन्यतेऽरण्ये शूकरेण च माणिकः । क्रमिभिः क्षत्तवासाश्च क्रमिणा यो निकृन्तनः । भ्रष्टक्रिया भंगकरद्रोही शकटेन च स्रुचकः । भ्रष्टगुणा मेदिनीचौरोवह्निना यज्ञहानिकृत् । दर्वेण दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः । अश्रद्धाना द्विजनिन्दाद्विद्वेषेण कुमतिप्रदः । उद्बन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदी जलेन तु । द्रुमेण राजदन्तिहृदतीसारेण लौहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदर्पकार्य्यकारकः । अनध्यायेऽध्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा । अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितोभद्विक्रेतानपत्योद्विजवस्त्रहृत् । अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेद्विष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्य्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः । मध्याह्नार्यकरायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् । अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्व्वौषधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेदेवं पात्रं धान्यफलैर्युतम् । सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् । कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षड़ङ्गञ्च जपेद्रुद्रं कलसे तत्र वेदवित् । यमसूक्तेन कुर्व्वीत यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्योजपः स्वात्मविशुद्धये । गृह्यशान्तिकपूर्व्वञ्च दशांशं जुह्वयात्तिलैः । अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात् पिष्टतोयेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तव्यं प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम । सजलान् कृष्णकलसांस्तिलपात्रसमन्वितान् । द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्य्योदम्पती कलसोदकैः । शुचिर्वरायुधधरोमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्ततोदद्यादाचार्य्याय स दक्षिणाम् । ततोनारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः । विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयोव्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नागबलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्निष्कमितं हेमगजं दद्याद्गजैर्हते । राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम् । चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृकेण निहते दद्याद् यथाशक्ति च काञ्चनम् । गृह्यास्ते प्रदातव्या गृहा तुलीसमन्विता । निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता । शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् । संस्कारहीने च मृते कुमारञ्च विवाहयेत् । मूषा कृते च

निक्षेपं स्थापयेच्चिजशक्तितः । शूकरेण हृते दद्यान्मृष्टं दक्षिणान्वितम् । क्रमिभिश्च हृते दद्याद्गोधूमाढ्यं द्विजातये । मृङ्गिणा च हृते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतम् । शकटेन हृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । भृगुपाते हृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्व्वतम् । अग्निना निहते दद्याद्गुपानद्दं स्वशक्तितः । दवेन निहते चैव कर्त्तव्या सदने सभा ! शस्त्रेण निहते दद्यान्मृष्टिं दक्षिणान्विताम् । अश्मना निहते दद्यात् सवत्सां गां पयस्विनीम् । विषेण च हृते दद्यान्मेदिनीं क्षेत्रसंयुताम् । उद्बन्धनहृते चापि प्रदद्यात्तां पयस्विनीम् । हृते जलेन वरुणं हैमं दद्यात्तिनिष्ककम् । दग्धं दग्धहृते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतीसारहृते लक्षं गायत्र्याः संयतो जपेत् । शाकिन्यादिहृते चैवं जपेद्दुर्गं यथोचितम् । विद्युता निहते चैव विद्यादानं समाचरेत् । अस्त्रेण च हृते कार्यं वेदपारायणं तथा । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्याद्दान्तमाश्रित्य संस्थिते । पातित्येन हृते कुर्य्यात् प्राजापत्यानि षोड्श । हृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिश्चरेत् । निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यादश्वं हयाहृते । कपिना निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्म्मितम् । विसूचिकाहृते खाद्यं भोजयेच्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नकबले हृते । केशरोगहृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्यात्तदौर्द्धदेहिकम् । ततः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा । दद्युः सुतांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः" इत्यं० । भृगुभारतसंवादे रोगादिरूपकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा-

स्वर्ब्येशेषः "वातपित्तादिभिर्दोषैर्यदुत्पन्नं प्रशाम्यति । अगदेन सुवैद्येन कर्म्मजं नोपशाम्यति । तस्मात् कर्म परिज्ञाय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्मुक्तो भोगैश्च कञ्चुकोज्झितः । भवतोह पवित्रोऽपि मनुजो निरुपप्लवः । निश्चित्य तस्य तद्वाक्यं प्रणम्य स महामतिः । कृतकर्मोपशमनं विस्तरेण महामते ! । वदस्व मुनिशार्दूल ! नान्यो वक्ता त्वया विना । मुनिरुवाच । धर्माधर्मसमायुक्ता लोभमोहसमाहताः । भवन्ति मानवाः सर्वे विष्णुमायावगुण्ठिताः । स्वकर्म्मवशमासाद्य पतन्ति निरये नराः । ततो जन्म समासाद्य व्याधिं कर्म्मानुरूपतः । अवाप्य परितप्यन्ति पीड्यमानाः समन्ततः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्वेषु पच्यन्ते नरकेषा महीघयात् । महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्गदैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धमिह मानवाः । शेषैः पापैस्तदर्द्धञ्च कालं प्राप्य विशेषतः । अथाधःपततां पुंसामधर्मः परिकीर्त्तितः । नरकाख्यौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते । तस्मात् पापेषु दुःखानि तीव्राणि सुबहून्यपि । तस्मात् पापं न कर्त्तव्यमात्मपीडाकरं यतः । कर्म्मानुसारि नरकं भुक्त्वाशेषं व्रजन्ति वै । भूमौ वृक्षलतागुल्मपशुपक्षिसृगादिभिः । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषत्वं प्रपद्य च । महाव्याधिलक्षणं सर्वं संप्राप्य परितप्यते । पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्य्यं मन्त्रदानार्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्य्यात् कर्म किञ्चन । अनिस्तीर्णमघं नित्यं वर्द्धते द्विगुणं पुनः । देवद्रव्यं द्विजप्राप्तं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्त्रियः । द्रोह एषां न कर्त्तव्यस्त्वधोगतिभयात् सदा । स्वर्णस्तेयी गुरोः शय्यायायी मद्यस्य भोजकः । ब्रह्महापि च तेषां वै संसर्गी चापि पञ्चमः । गर्भपातकरः षष्ठः कन्यादूषी च सप्तमः । स्त्रीबालघातकश्चापि नवमो न्यासहृत्तथा । विश्वासघातकश्चैव दशमः परिकीर्त्तितः । एते दशविधा घोरास्तदन्य उपपातकाः । यत् पापं ब्रह्महत्याया द्विगुणं गर्भपातने । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देहत्यागो विधीयते । कृतदोषसहस्राणां योषिद्द्विजतपस्विनाम् । न बधो नाङ्गविच्छेदो देशत्यागो विधीयते । नैते दण्ड्या महीभर्त्तुर्यस्य विषयवृत्तयः । दण्डयन् दोषमाप्नोति तस्माद्राजा परित्यजेत् । यथापराधतो राजा शास्ता भवति शास्वतः । न तस्य कुरुते शास्तिं यमोमर्त्येषु शासिता । अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते । तस्माद्विद्वद्भिर्वक्तव्यं धर्म्मशास्त्रानुसारतः । ये विप्रान्नमन्ति नैव च गुरुं ये चाथ कर्मोज्झिता, ये शास्त्रोक्तविवर्जिता जनपदानां तापकाः पापिनः । ये वैद्यान् गणकान् महांश्च सुहृदः सन्मार्गगान् ये सदा, निन्दन्त्येव महापदं गदभयं विन्दन्ति ते दुखिताः । ये नमन्ति द्विजतीर्थमादरादौषधञ्च भिषजः प्रतिक्षणम् । दृष्टमन्त्रमखदानजं फलं ते भवन्ति निरुजो निरापदः । व्याधेर्यदा गदविखण्डनभेषजाद्यैर्दोषो न याति शमनं

सुकृतप्रयोगैः । तं पूर्व्वजन्मजनितं तु विस्मृत्य सम्यक् कार्य्या सभा तदुपदिष्टयज्ञोक्तयाज्ञिः"१ अ०।

२नपुंसकता "साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्बहिष्कृता। तेन दोषेण राजेन्द्र! नपुंस्त्वमनुगच्छति। मूष्कच्छेदनकृद्यस्तु सोऽपि षण्ढत्वमश्नुते। रजस्वलाम् स्थितां भार्य्यां सन्निधौ यो न गच्छति। षण्ढत्वन्तु भवेत् तस्य जन्म चाप्नोति भूपते!"।

३अल्पायुःप्रजता "शृणु विप्र! पुरा स्नातुं गतस्त्वं सरितस्तटम्। गावः कतिपयास्तत्र तृषार्त्ता वारितास्त्वया। तस्य विघ्नस्य पाकोऽयं जायन्तेऽल्पायुषः प्रजाः"।

४अकिञ्चनता "अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्मस्य निन्दकः। महाधनो न देवाग्निं ब्राह्मणं तोषयन् पुरा। आयुःशेषे मृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करैः। बद्ध्वा पाशेन संनीतो यत्रास्ते धर्मराड्विभुः। चित्रगुप्तेन तत्पापं विस्तृतञ्च यमाज्ञया। तेन मर्त्ये महाढ्येन भुक्तं दत्तं न किञ्चन। लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत्। याम्यैः किङ्करनीतो निःक्षिप्तोनरकार्णवे। लोलाख्यनरके घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे। लोलाख्यनकरस्येह लक्षणं त्वमतः शृणु। सर्व्वत्र दृश्येत सर्वं भक्ष्यपानादिसर्वतः। मृगतृष्णाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते। नैराश्यं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः। बहुकालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च। अकिञ्चनत्वमासाद्य महाक्लेशञ्च विन्दति। अत्यर्थं कदनं भुङ्क्ते कदन्नमति दुर्लभम्। स तु भिक्षाटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा"

५वियोगः"अयं दुष्टोदुराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत्। स्नेहभेदकरोयस्मात्तस्मादुद्दण्ड्योयमस्य हि। इत्युक्त्वा शृङ्खलैर्बद्ध्वा ताडयित्वा भृशं बहु। नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्रास्ते दण्डनायकः। दृष्ट्वा तं चित्रगुप्तेन तत्पापं प्रकटीकृतम्। व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्मतिर्नृप!। व्यामोहकस्य यच्चिह्नं मानं वक्ष्याम्यशेषतः। व्यायामः सप्ततिस्तस्य योजनं दुर्वहं परम्। कुम्भाकारं निराकारं धूमोष्मव्याप्तमन्तरम्। वायोर्गतिर्न तत्रास्ति न च रश्मिर्विभावसोः। मूढस्य पतनं तत्र यस्य मैत्रीविभेदकः। ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्यं विमन्त्रं यो विधास्यति। सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति। मिथ्यापवादमन्येषां यः करोति सुधामतिः। तस्य मिथ्याभिशंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत्। यानि मिथ्याभिशंसेन पतन्त्यश्रूणि रोदनात्। तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम्। मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्यते दुराशयाः। पूर्व्वापरपरिज्ञानविहीनः परिमुह्य च। एवमेतत् सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्दश। भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य मृगीदेहसमाकुलः। व्यापादितोऽन्यसेन नवयोकसमाहृतः। मृगयूथपरित्यक्तस्त्वेकाकी तिष्ठते पुनः। सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मत्स्ययोनौ प्रजायते। ततोमानुष्यमासाद्य वियोगे परितप्यते"।

६नेत्रामयः। "पुरा विप्र! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं कृतम्। तव पुत्रेण भो विप्र! तेन काणत्वमस्य वै। कोटवीञ्च प्रपश्येद्यः सतीं वापि पराङ्गनाम्। सकामः कामतो मोहाद्रतिमालक्ष्य पश्यति। सोऽपि नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्मतः। सभयं निरयं घोरं संप्राप्य कदनं बहु। भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्कर्मसमुद्भवाम्। मानुषीन्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति यः। पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्नं कर्म न मुञ्चति"।

७कुब्जत्वम्। "देवतामतिमां दृष्ट्वा यस्तां नैवाभिवादयेत्। ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम्। श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रोपसेवितः। भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः। कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्मणो मानुषो ध्रुवम्"।

८खञ्जत्वम् छिन्नपादत्वञ्च "उपानहं हरेद् यस्तु तथैव काष्ठपादुकाम्। तप्तबालुकदुर्भेद्यमङ्गे प्राप्य च सीदति। स नीतोयमदूतैश्च ताड्यमानो भृशं मुहुः। प्रवेश्यदक्षिणं द्वारं बद्ध्वा पादद्वये दृढम्। हाहाकारस्तु सर्वत्र श्रूयते यत्र भीषणः। नीत्वा यमाज्ञया दूतैः रौरवे च निवेशितः। रौरवस्य च यत्स्थानं तन्मे निगदतः शृणु। लक्षयोजनविस्तीर्णं गभीरं स्वादुदिवाहतम्। दह्यमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः। पुनः पतितस्तत्रैव क्रन्द्यमानो मुहुर्मुहुः। अनेककालमासाद्य पारं प्राप्य सुदुःखितः। मानुषीं योनिमासाद्य खञ्जपादो भवेन्नरः। गृध्रसी(छिन्नपादता)व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनिजन्मनि"।

९ छिन्नघ्राणता "श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाचरेत्। देवद्विजातिधर्म्मस्य सदा यो देवनिन्दकः। सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु। नैर्ऋते पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम यातुरी। पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति सोऽपि तत्र स्वकर्म्मतः। यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षितस्तत्र दुर्म्मतिः। तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्म्मा-

न्तरे पुनः। मानुषत्वमनुप्राप्य छिन्नघ्राणोल्मुकोभनः। स निन्द्यः सत्सभामध्ये न प्रवेश्योभवेद्धि सः"।

१०छिन्नहस्तता छिन्नपादता च "अतः परं छिन्नहस्तोयतो भवति मानुषः। शृणुष्व तत् प्रवक्ष्येऽहं स्वकर्म्मवशतश्च सः। पिता माता गुरुर्वृद्धः क्रोधाविष्टेन ताडितः। विनाऽपराधतो जन्तुं योवा हन्याद्विमोहितः। यमलोके वसेत् सोऽपि छिन्नहस्तो भवेदिह। करेण ताडनाच्छिन्नपाणिर्भवति पामरः। पादेन छिन्नपादस्तु मर्त्योवै जायते ध्रुवम्"।

११ छिन्नकर्णता। "मिथ्यापवाददुर्दृष्टं येन तापः परोभवेत्। मानुषस्य, ततोदुष्टाः श्रावयन्ति महीपतिम्। ते क्रूराश्छिन्नकर्णाश्च जायन्ते पृथिवीतले"।

१२ कराङ्घ्रिहीनता। "सैन्ययोरुभयोर्यत्र संग्रामे घातिदारुणे। स्वामिनं सङ्कटे त्यक्त्वा ये भग्नाः पापबुद्धयः। स मृतो गृह्यते दूतैर्भीषणैर्विकटाननैः। पूतिगन्धदृतैः पाशैर्नीयते यमसादनम्। तर्ज्यमानः शरैः खड्गैः कूटमुद्गरपाणिभिः। यमाज्ञाकारिभिस्तैस्तु पात्यते नरकं शृणु। असिपत्रवनं घोरं नरकं शतयोजनम्। योजनायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम्। पात्यन्ते तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः। ये भग्नाः स्वामिनं त्यक्त्वा मित्रं प्राप्य च मानुषाः। क्रन्दमानाश्च तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम्। कर्म्मावसाने जायन्ते मानुषत्वमतः परम्। कराङ्घ्रिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीवः प्रवर्त्तते। नास्यस्य कर्म्म संप्रोक्तं येन मुक्तो भवेदरः। जन्मजन्मनि जायन्ते छिन्नाङ्घ्रिकरवेदनाः।

१३ प्रसङ्गात् युद्धकर्म्मविपाकः "अतःपरन्तु ये शूरास्तेषां माहात्म्यमुत्तमम्। लोकमात्रमतस्तात! शृणुष्व गदतोमम। विद्रुतेषु च सैन्येषु सङ्कटेषु समन्ततः। नृपं प्रति यदा गच्छेत् सा यात्रा कृतिभिः समा। ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च यस्यापि वक्त्रे पततीह किञ्चित्। तत् सोमपानेन हि तस्य तुल्यं संभाषयन्ते मघवाऽब्रुवाच। शूरस्येयस्य गात्राणि शरखड्गादितोमरैः। भिन्दन्ति न यमः शक्तोग्रहीतुं पुण्यभाजनम्। अस्योपरि च यः शूरः प्राणांस्त्यजति घातितः। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च द्विगुणं कालतस्तु सः। अप्सरोभिः सेव्यमानोदिव्यलोकवसंस्थितः। तमेव पुरुषं प्राप्य हृष्टा सर्व्वाः सुराङ्गनाः। विमानस्थाः समस्ताश्च गायमानाः परस्परम्। परित्यज्य सुरान् यान्ति स्वामिनं प्राप्य हर्षिताः"।

१४पक्षरोगः "अश्वस्थः पुरुषो येन सपक्षस्थेन हतो रणे। तत्कर्म्मणः परिज्ञानं विस्तरेण शृणुष्व वै। त्यक्त्वाऽहंकारदोषेण यमस्य पुरुषैर्भृशम्। आयुःशेषेऽथ संगृह्य यमदूतैर्भयानकैः। तस्मिन् मार्गे दुराधर्षे नीत्वाऽऽज्ञाभिर्यमस्य च। कूटशाल्मलिकाख्ये महाघोरे निरये च वसेद्धि सः। प्रोच्चैश्चिरकालन्तु महादुःखेन पच्यते। ततो रासभयोनौ स जायते वै स्वयं नरः। ततो भृगस्ततो व्याघ्रस्ततः शस्त्रेण हन्यते। सारमेयत्वमासाद्य मत्स्ययोनौ प्रजायते। तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य पक्षरोगेण गृह्यते"।

१५वैधव्यम् "विरूपं स्वामिनं दृष्ट्वा यौवनेनातिगर्व्विता। दिवानिन्दति दुर्व्वाक्यैः शय्यां न भजते निशि। तेन दोषेण भो देवि! वैधव्यं त्वमपाश्रिता। आज्ञप्ता रमणी या च स्वामिनं भजते न हि। सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं यावन्मन्यते। तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि! वैधव्यमागता"।

१६वन्ध्यता "पयःपानमना वत्सस्त्वया पूर्व्वं निवारितः। पुरुषो वन्ध्यतां याति वीर्य्यविक्रमदोषतः। अदक्षिणं व्रतं कृत्वा वन्ध्यत्वमनयोर्भवेत्। अटैवं मिष्टफलं यो भुङ्क्ते प्राग्यलोभतः। सोऽपि वन्ध्यत्वमाप्नोति कथयामि ततः शृणु। दृष्ट्वा तु मैथुनीभावं विघ्नं तु कुरुते च यः। सोऽपि वन्ध्यत्वमाप्नोति सर्वजन्मनिजन्मनि।

१७गर्भस्रावः "त्रेतायुगस्य मध्ये तु सञ्जयोनाम भूपतिः। तस्य भार्याद्वयं जातं सुमित्रा नन्दिनी तथा। नन्दिनी सुभगा तस्य सुमित्रा या यशस्विनी। प्रस्तुता सा स्वपुत्रेण तेन पत्न्या सुमानिता। साऽत्यन्तपरुषाविष्टा नन्दिनी नीतिवर्जिता। शून्यालये च सहसा छद्मनाऽऽनीय तं सुतम्। शतधा खण्डकं कृत्वा तैलपाके विचिक्षिपे। सानेन विधिना राजन्! दुष्टमत्या निजेच्छया। चकार दारुणं कर्म्म तत्फलं शृणु भूपते!। सा कालवशमासाद्य बालघातादोषतः। गृहीत्वा निष्ठुरैर्दूतैर्बद्ध्वा पाशेन यमकिङ्करैः। नीत्वा निरयमध्ये तु सा प्रक्षिप्ता दुराशया। कर्म्मान्ते कोकिला नाम वैश्यस्य च सुताऽभवत्। भूयोपि विश्वावसुना परिणीता गृहाश्रमे। सर्व्वद्रव्यसमायुक्ते दासदासीसमाकुले। सा पुनः पञ्चमे मासि तृतीये वा चतुर्थके गर्भस्रावोऽभवत् तस्यास्तेन दुःखेन दुःखिता"।

१८मृतभार्य्यता "अतिक्रम्य त्वया ज्येष्ठं भ्रातरं चात्मनः कृतः। पुरा परिणयस्तेन मृतभार्य्यत्वमागतः। सप्तम्यां यः स्पृशेत्तैलं ज्येष्ठा भार्य्यास्य नश्यति"।

१९बद्धपुत्रता अपुत्रता च } "गवीसुखाङ्गच्छिद्रकृत्वा यस्तु द्रव्यं हरेत् पुनः शृणु तस्य यथा पापं कथयामि तवाग्रतः

निर्जने दुर्वहे घोरे सिकताढ्ये मरुस्थले । क्रमिर्भूत्वा वसेत्तत्र क्षुत्पिपासासमाकुलः । मन्वन्तरत्रयं तत्र ततोनीहारसंप्लवे । शीर्य्यमाणस्तु निश्चेष्टः शीतवातार्दितो भृशम् । कल्पमानन्तु दुःखेन मानुषोजायते मृतः । बद्धपुत्रीभवेत् सोऽपि पुत्रं न लभते हि वा ।

२०दौर्भाग्यम् "तृतीयास्तु च सर्वासु तैलसर्पस्त्वया कृतः । दुर्भगत्वञ्च ते जातं न तापं कुरु सुन्दरि !" ।

२१सापत्न्यम् । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्न्यसम्भवम् । दुःखं सुपरमं स्त्रीणां स्वकर्मवशतः खलु । मिथ्यावाक्यप्रदानेन विवादं कुरुते तु या । अन्योन्यस्नेहवैषम्यं कारयित्वा व्रजेदधः । कर्मानुयायिनीभूता जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरसौ दीना दैवाद्भवति मानुषी । सापत्न्यं प्राप्य सन्तप्ता चित्तपीड़ासमन्विता । भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः शृणु" ।

२२जात्यन्तरम् "शृणु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः । मनुष्यो दुःखमाप्नोति भवेद्गर्हितो जनः । पुरा राजकुलेजातो विश्वसेनेति नामतः । एकदा ब्राह्मणीं रण्डां यौवनस्थां तपस्विनीं । पुष्पार्थिनीं पुष्पवनं गतां दृष्ट्वाथ तेन सा । कामबाणार्दितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता । क्षुद्रोगेणाभिसंतप्ता ततः स्वभवनं गता । अत्रान्तरे गृहं तस्या भिक्षुरेकः समागतः । धर्षिता सापि तन्वङ्गी भिक्षवेऽन्नं ददौ मुदा । दृष्टं कृतं तया पापं शृणु तस्य फलं तथा । तत्कर्म्मवशमासाद्य यमस्य विषयङ्गता । पुनर्जन्म समासाद्याऽभवन्म्लेच्छकुलोद्भवा । म्लेच्छयोनिं परित्यज्य ततः कैवर्त्तयोनिजा । एवं बहुविधां योनिं समासाद्य द्विजाङ्गना । अमेध्यान्नञ्च यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ! । मनुष्योदुःखमाप्नोति स भवेद्गर्हितोजनः"

२३मूकत्वम् "पुरा देवार्चतो राजन् ! गायमानो द्विजः क्वचित् । नृत्यंश्च प्रणवन् वाक्यैर्हास्ययुक्तैश्च निन्दितः । तस्य विप्रस्य पाकोऽयं न वाक् प्रसरते मुखात् । नृत्यमानन्तु देवाग्रे गायमानं प्रहस्य च । नोपहासं प्रकुर्वीत महादोषो भवेदृषतः" ।

२४गद्गदवचनता "अतःपरं महाभाग ! गद्गदत्वेन दूषिताः । भवन्ति मानवा मर्त्ये तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषाकृष्टहृदयोविवादं प्रकरोति यः । गुरोर्निन्दाञ्च मूर्खत्वादस्य पापमतः शृणु । यमलोके तु तस्यैव कुट्टयते निशितैः शरैः । जिह्वापि किङ्करैः क्रूरैरजस्रं तस्य दोषतः । अशेषकालपर्य्यन्तं दुःखं प्राप्य महत्तरम् । मानुषत्वमनुप्राप्य गद्गदो जायते नरः । ततो गद्गदया वाचा मर्त्यः सीदति सर्वदा" ।

२५मुखरोगः । "पितृदेवगुरोर्निन्दां ये वै मिथ्या वदन्ति च । अभक्ष्यभक्षका ये च ते वै मुखगदार्दिताः । भवन्ति नरकक्षान्ते मानुषास्तस्य निष्कृतिम् शृणु वच्म्यहं भूपाल !" ।

२६कर्णरोगः । "असत्यन्तु यच्छृणोति पापमन्तर्गतन्तु यत् । समाकर्ण्यापि मनुजः कर्णरोगी भवेत् सदा । कर्णशूलं भवेदेवं पूयशोणितसम्भवम् । कर्णरोगमिति ख्यातमवाप्य परितप्यते" ।

२७दुर्गन्धगात्रता । "चोरयित्वा तु गन्धाढ्यं द्रव्यं लोभपरायणः । पच्यते नरके घोरे मूत्रविष्ठासमाकुले । अप्रतिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । मर्त्ये तु यक्षको भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोऽगस्तु सौगन्ध्यो भूत्वा यक्षेण हन्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मानुषत्वमवाप्य वै । स्वकर्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमश्नुते" ।

२८दारिद्र्यं विरूपता च । "पुरा सङ्कुलजन्मतेरमात्येनामतां शृणु । दानविघ्नः कृतस्तेन पाकोऽयं नान्यथाऽभवत् । मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेषु च । स नरक्षय पाकेन दरिद्रत्वेन गृह्यते । दरिद्रः कुरुते पापं पापाद्रोगी यति यमालयम् । पुनरागत्य पापेन दारिद्र्येणाभिगृह्यते । न क्षयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः । अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्विधः । तस्मात् कर्म परित्याज्य दानं दद्यात् स्वशक्तितः" ।

२९सखेदपाणिपादता "चोरयित्वा तु लवणं कृतः चारान्विरुंचके । नरके पच्यते पश्चान्मानुषत्वमवाप्य सः । तस्य कर्म्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयोः । सखेदं सर्वदा तस्य निष्कृतिं त्वमतः शृणु ।

३०दाहज्वरः "पुरा येन गृहं दग्धं क्षेत्रं दग्धन्तु वह्निना । स मृतो रौरवं प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्म्मणा । खदिराङ्गारवद्दीप्तज्वालामालावगुण्ठिते । पतितस्तिष्ठते तत्र वर्षायुतशतत्रयम् । कर्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परिदह्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन यास्यति तच्छृणु" ।

३१अग्निमान्द्यम् "कलुषं नाम नरकं पूयशोणितसंकुलम् । विस्तारलक्षदशकं महामोहसमाकुलम् । तिष्ठन्ति पापिनस्तत्र द्विजपाकस्य विघ्नतः । ततो मानुषतां प्राप्य भुक्त्वा पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं कथयामि ते ।

२२ अजीर्णरोगः "त्वया कृतं पुरा कर्म यदद्युक्तञ्च तच्छृणु । कृत्वा पाकञ्च पाकाग्निं शमयित्वा जलेन च । भोजनञ्च कृतं तस्मादजीर्णत्वमुपागतः"।

२३ अतीसार "अथातीसारो राजेन्द्र ! जायते येन कर्म्मणा । देहिनां दोषदुष्टत्तः प्रधास्यति यतः शृणु । अत्यन्तगुप्तं पापिष्ठं निरुच्छ्वासकनामकम् । सोपद्रवञ्च नरकं विषमोपद्रवाकुलम् । निर्यातसूक्ष्मणा युक्तं दंशकादिपरिप्लुतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षलक्षायुतत्रयम् । यज्ञाग्निदूषका ये च ये च दानविलोपकाः । परस्वहारं चौर्य्येण यातयन्तीह तेऽधमाः । नरकान्ते गजयोनिं म्रियते प्राप्य बन्धनात् । तस्मात्तु मानुषीं योनिं ततः प्राप्यावसीदति । अक्षीणरोगवान् भूत्वा पशुद्रव्यधनादिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैस्तस्य यच्छामि लिङ्गतिम्"।

२५ पाण्डुरोगः "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो यतः । परभार्यारतोयश्च नरश्चैवाभ्यजारतः । स च्युतः किङ्करैर्याम्यैर्बद्धः शृङ्खलया दृढम् । निष्टङ्कैराहतश्चापि क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । योजनावः स्वकं कर्म्म प्रचलंश्च पदेपदे । संयमन्यां प्रवेश्यैनं दक्षिणद्वारि भीषणे । यमनाथं समानीय परभार्याभिमर्दकम् । ततोऽयं यमदूतोऽपि दृढं बद्ध्वा निरन्तरम् । तं दृष्ट्वा चित्रगुप्तेन पापकर्मानुसारतः । प्रत्यक्षज्ञापदत् सर्व्वं दुश्चेष्टादिकमस्य वै । कथितोऽयं दुराचारः परस्त्रीरमणप्रियः । नयध्वं नरकं भीमं ज्वलन्तीमायसीं शिलाम् । भ्रमयाशिङ्गनञ्चाशु कारयन्ति यमाज्ञया । वर्षायुतसहस्रे द्वे परं तापञ्च विन्दति । पुनः स्वकर्म्मपाकेन ज्वलदग्निमये ह्रदे । विविग्नो दह्यते तत्र वेष्ट्यमानः स्वकर्म्मणा । वर्षलक्षसहस्राणि नव सप्तायुतानि च । तस्माद्भूमिषं गत्वा मानुषत्वमवाप्य च । पाण्डुरोगमवाप्याशु क्षीणचेताः प्रपद्यते" ।

२६ कामला "भक्षादीनान्तु चौरा ये गतिं तेषां ततः शृणु । आयुःशेषे तु ते याम्यैर्गृहीत्वा नीता यमाज्ञया । घोरा पुरीति विख्याता पित्तला नाम दुस्तरा । पिशाचास्तत्र तिष्ठन्ति स्वकर्म्मवशपोड़िताः । यत्र संवर्त्तते नित्यं क्षुत्पिपासासमाकुला । भक्तचौरान् जनांस्तत्र प्रवेश्य यमकिङ्करैः । प्रयान्ति सदनं वाद्य चित्रगुप्तोऽस्ति यत्र वै । स तत्र भक्तचौरस्य पिशाचकुलवेष्टितः । भक्तसंख्याप्रमाणेन वसति तत्र कर्म्मतः । कर्म्मान्ते वायसीं योनिं प्राप्य दुःखञ्च विन्दति । काकोऽष्टादश वर्षाणि तस्मात् कङ्कः प्रजायते । सोऽपि द्वादशकं जीवेत्ततोभवति मानुषः । कामलारोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च" ।

२७ कासः "कासः पञ्चविधोराजन् ! जायते येन कर्म्मणा । तदहं विस्तराद्वक्ष्ये भूप ! कर्म्मवशादुयतः । येन दग्धोजनो नित्यं मिथ्यावाक्यैः सुदारुणैः । पित्तप्रबलकं कासं प्राप्य कासेन सीदति । ब्राह्मणस्यानविध्वंसी वातकासार्हितोभवेत् । गृह्यते श्लेष्मकासेन जलाशयस्य विप्लवः । अक्षविष्णुशिवं यस्तु भिन्नभावं प्रपश्यति । सन्निपातोत्थकासेन गृह्यते त्वमतः शृणु । अयत्नेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु योगवः । सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते शृणु भूपते ! । इति कासपरिज्ञानं कथितञ्च मया शृणु ! पुनश्चे कथयिष्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते । राजोवाच । श्रुतं कासपरिज्ञानं कर्म्मणा येन जायते । नरकं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोब्रह्मविदां वर ! । ऋतुरुवाच । स तु कर्म्मवशाद्याति यत्र तच्छृणु । चिन्तयन् स्वानि कर्म्माणि रौद्रमानोनिरन्तरम् । करम्भवालुकानामनरकं योजनायुतम् । कूपाकारं भृशं दीप्तं वालुकाङ्गारकण्टकैः । दह्यते मिश्रते तत्र वर्षलक्षत्रयावधि । नरकाज्जायते दुर्मेजश्चे कुम्भीरशंबकः । कुम्भीराच्छूकरोभूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्माद्दुष्टत्वमासाद्य महाभारवहोभवेत् । तदन्ते मानुषीं योनिं संप्राप्य परिदह्यते । असाध्यकासरोगेण तप्यमानोऽवसीदति" ।

२८ श्वासकासः । "श्वासकासो महानुग्रो भवेद्देहाभिघातकः । उद्भवेत् कर्म्मणा येन तन्मे निगदतः शृणु । अक्षोद्भिच्छिन्नतमकक्षुद्भेदाच्च पञ्चधा । श्वासः संजायते हृद्या पृथक्कर्म्मवशानुगः । यस्तु यज्ञमनाशाद्य पशुश्वासं निरुध्य च । हन्ति, खादति वा मोहात् महाश्वासेन गृह्यते । पौराणिककथाबध्यो यस्तु वाचाऽन्यथा वदेत् । ऊर्द्धश्वासं समासाद्य दुनोत्यहरहर्भृशम् । निश्चिन्नदान-

अक्षणाच्छिन्नश्वासेन दृष्टयते। मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णिक्तं वाक्यं यो दूषयत्यपि। पीड्यते तमकश्वासैः ४ क्षुद्रैः ५ पाकस्य विद्युतः। परत्र कर्म्मणा देही नरकेषु विपच्यते। नरकान्ते व्यालयोनिं व्याघ्रीं शौकर वायसीम्। दृष्टकर्म्मवशाद्योनिं गत्वा च परितप्यते। मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तैरुपद्रुतैः"।

३९ यक्ष्मरोगः। "यक्ष्मरोगस्य विज्ञानं दुर्ज्ञेयं सर्वरोगतः। सहायांस्तस्य वै राजन्! कथयामि तवाग्रतः। सेनापतिः क्षयगदस्य च पाण्डुरोगोदाहज्वरोऽयमेव बलासमाख्यम्। हृल्लासकः कामलकः सहायौ श्वासकासावपि मन्त्रिणौ च। स श्रुत्वैवंविधं घोरं यक्ष्मरोगं सुदारुणम्। प्रणम्याह मुनिश्रेष्ठं त्रिकालज्ञं वेदर्शिनम्। राजोवाच। अस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन कर्म्मणा! केन दानेन विप्रेन्द्र! परत्रापि न वर्त्तते। तत्सर्वं विस्तराद्ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः। ऋषुरुवाच। पुरा येन हतो विप्रोन्यासापहरणं कृतम्। वृत्तिच्छेदः कृतो येन मधुविघ्नकरश्च यः। सर्वस्वेन प्रजापीडा कृता येन स्वकर्म्मणा। स हतो दह्यते यास्ये र्दूतैरेव भयङ्करैः। निवेश्यात्यन्ततमे मार्गे दक्षिणद्वारिशोषणे। ततो नीत्वा यमस्याग्रे कम्पमानञ्च पापिनम्। संयमन्यां यमस्याग्रे नीत्वा तं पापकारिणम्। क्षुब्धपुष्टाश्च ते दूताश्चित्रगुप्तान्तिकं ययुः। चित्रगुप्तश्च तं दृष्ट्वा क्रोधारुणितलोचनः। चित्रगुप्त उवाच। इमं पापं दुराचारं नरकं नय दुर्वृहम्। योजनानां शतं सार्द्धं कुम्भीपाकं सुदारुणम्। ताम्रकुम्भमये दीप्ते वालुकाङ्गारसंवृते। एवंविधे तु दुर्वृत्तः चित्रगुप्तेन स्वकर्म्मतः। दह्यमानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंप्लवम्। कालान्ते स पुनः पापी क्षितियोनौ च जायताम्। तत्र जीवति वर्षाणि दशपञ्च च भूपते! दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति मानुषः। अत्युग्रक्षयरोगेण पीड्यमानस्तु दह्यते"।

४० रक्तपित्तम्। "शृणु राजन्! पुरा वृत्तं यस्येदं कदनं महत्। कण्टकारण्यसंस्थाने सुव्रतो नाम वै द्विजः। तस्य पुत्रो दुराचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः। परद्रव्याभिलाषी च परभार्यारतिप्रियः। एकदा कामतस्तेन पितृव्यस्य वधूर्बलात्। धर्षिता तेन दोषेण यमस्य विषयङ्गतः। नरकान्ते कुले जातस्तस्य कर्म्मसमुद्भवम्। रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्वकर्म्मार्जितदोषतः"।

४१ गुल्मरोगः "अतःपरं प्रवक्ष्येऽहं गुल्मरोगं सुदारुणम्। यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै। कर्म्मतो याति तां योनिं येनोपद्रवमं भवेत्। काकोलनाम नरकं कृमिपूयपरिप्लुतम्। क्षिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी मिष्टभोजनः। अन्यजागमनेनापि नरकं नाम दुर्गमम्। तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम्। दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानवः। गुल्मरोगं समासाद्य वेदनैः परितप्यते। अगदैर्न शमं याति तदा ज्ञेयं तु कर्मजम्"।

४२ मूलरोगः "शृणुष्व कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्महीपते!। मूढा निरपराधेन ये लोककदनप्रदाः। घ्नन्ति मूलेन चास्त्रेण वाक्यदोषोद्गमेन च। तानेव निर्दया दूता यमस्याज्ञाकराश्च ये। महाप्रेताख्यनिरये दीप्तमूलसमाहते। भेदयन्तीव तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि। भुक्त्वा तु कदनं घोरं मन्वन्तरचतुष्टयम्। नरकान्ते ततो मर्त्यो जायते पक्षियोनिषु। पक्षी भूत्वा वियोगीस्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम्। मानुषत्वमवाप्यैव मूलरोगातुरो भवेत्"।

४३ अर्शोरोगः। "शृणुष्व तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम्। साध्वीभूतमतीं स्नातां सन्निधिं नागतस्य सः। एतत्कर्म्म कृतं तेन रुदतीत्यशिषा च सः। आत्महा भ्रूणहा यस्तु कृतो येन च गोवधः। ते चार्शसा च दुष्टान्ते भुक्त्वा कष्टं सुदुःसहम्। पञ्चविंशत् समाः कोष्ठे लज्जाग्रासूनविंशतिः। तामिस्राख्यं महाघोरं गाढान्धतमसावृतम्। सर्वापदा समाकीर्णं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम्। स तिर्यग्द्विशतो दीनो येनेदं दुष्कृतं कृतम्। कर्म्मक्षयमनुप्राप्य पश्चाद्भवति मानुषः। शेषेऽर्शोरोगवान् भूत्वा दुःखेन पीडितो भवेत्"।

४४ भगन्दरोगः। "गुदस्य हृद्भुजे पार्श्वे पित्तरक्तोदकार्त्तिः। प्रभवेद्विकटाकारो दुर्वृहो मर्म्मभेदकः। स वै भगन्दरो ज्ञेयः कर्म्मजो नोपशाम्यति। आचार्य्यभार्यागमनं ये कुर्वन्ति नराधमाः। पक्षपातमधर्म्मेण बालवृद्धघनाहाः। ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे। यः क्षेत्रमूलहृल्लार्त्वोर्हरेद्भद्रपीठकम्। चीरवेदुम्बरस्तु दुर्बुद्धिर्हरेद्यात् स्त्रीधनं च यः। स मृतस्तु विलसाख्यं नरकं प्राप्य सीदति। रुधिरव्याघ्रगोमायुभक्ष्यमाणोऽतिदुःखितः। भुक्त्वायुतसहस्रञ्च नवसंख्यं क्षयेत् पुनः। सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादापि गृह्यते"।

४५ कृच्छ्रे; "शृणुष्व नृपशार्दूल! कथयामि तवाग्रतः। गवा

गृहीतं यत्किञ्चित् मुखादाकृष्य योहरेत् । सोऽन्यजन्म समासाद्य वातांशच्छर्दिमान् भवेत् । अतर्पयित्वा पितरं जलपानं करोति यः । मृतः पैंगोचकीं योनिं संप्राप्य क्षुत्पिपासया । पीड्यते तप्यते तावद् यावद्व्योमगतौ रविः । मानुषत्वमनुप्राप्य पित्तांशच्छर्दिपीड़ितः । वातपित्तपरिज्ञानं सद्वैद्यस्योपदेशतः । ज्ञात्वा कर्मोद्भवं दानं देयं सुक्तिमभीप्सता" ।

४६हिक्का "हिक्का न शाम्यते यस्य सद्वैद्यस्योपदेशतः । तां विद्यात् कर्मजां हिक्कां शृणु भूप ! वदामि ते । उत्सादितं येन तपः प्रदत्तं यतेश्च गोविप्रसुखासनस्थम् । स याति घोरं नरकं मनुष्यो हिक्काविपन्नः पुनरेति सत्यम्" ।

४७आरोचकम् "पित्ते मात्रे चातिपथ्ये नादौ यस्तु च भोजनम् । दत्त्वाश्नाति स पापिष्ठो यां गतिं याति तां शृणु । तस्यान्नं कोष्ठदेशे तु कृमिभूत्वा विपच्यते । मृते विष्ठाकृमिर्भूत्वा पच्यते बहुवासरान् । ततो वायसयोनित्वं प्राप्य जीवेच्चिरं दिनम् । तत्र वायसयोनौ तु सर्वदुःखमवाप्य वै । मनुष्यत्वमवाप्नोति हीनयोनौ प्रजायते । आरोचकगदेनापि पीड़ितस्तत्र केवलम्" ।

४८स्वरभङ्गः "त्वया कृतं पुरा यच्च तन्मे निगदतः शृणु । सुस्वरं गायमानन्तु श्रुतिमन्तं द्विजोत्तमम् । त्वं निषेधितवान् पूर्वं तस्मात्ते गतिरीदृशी । असमाप्तपदं यस्तु गायमानन्तु सुस्वरम् । निवारयति सोऽप्येवं स्वरभङ्गेण गृह्यते" ।

४९अतितृष्णा । "दूषितं गोकुलं प्राप्य जलपानावलम्बनम् । विघ्नमाचरितं तेन प्रपाध्वंसकृते न च । जलपात्रं तथा हृत्वा मृतो याति यमालया । ऊषरे निर्जले देशे दुर्गन्धे सिकतामये । कीटयोनिं समासाद्य तत्र तिष्ठति पापधीः । गोलोमसम्मितं कालं दुःखमाप्नोति निर्भरम् । मानुषत्वमनुप्राप्य तृष्णाव्याधियुतो भवेत्" ।

५०विस्फोटकम् । "सुधन्वा नामतस्तेन चण्डालस्य जलाशये । कृतं स्नानं जलं पीतं तत्कर्मवशतः शृणु । आयुःशेषे मृतो दूतैर्गृहीतश्च यमाज्ञया । बहूष्णधूमसंयुक्ते क्षिप्तः कूपे निराश्रये । भुक्त्वा तत्र महद्दुःखं तस्मान्ते त्वत्कुले नृप ! । जातोदाहयुतो भूत्वा विस्फोटकगदार्दितः । स्वकर्मार्जितदोषं यो भुङ्क्ते का तस्य वेदना" ।

५१भ्रममूर्च्छा "भ्रममूर्च्छारुजाविष्टो येन संजायते नरः । तत्कृष्णत्व मयाख्यातं कथयामि समासतः । भ्रमस्तु जायते तस्य तत्र दुःखकरः परः । सभायां कुटिलोलोकं भ्रामयित्वाऽन्यथा वदेत् । मूर्च्छान्वितो भवेत् सोऽपि यत्र याति म्रियेत तत् । तमायुषोऽन्ते दुर्द्धर्षाः किङ्करा यमदेशिताः । नीत्वा प्रयान्ति तत्रैव तामेव पिङ्गलां पुरीम् । स्वकर्मवशतस्तत्र पिशाचाः सन्ति दुःखिताः । संक्षिप्तस्तत्र दुष्टात्मा पिशाचा यत्र मूर्च्छिताः । भ्रमयुक्तो भवेत्तत्र पूर्णमन्वन्तरं नृप ! । उलूको जायते तस्माद्दिवा वसति कोटरे । उलूकत्वक्षयं प्राप्य वकयोनौ प्रजायते ? वको जीवति वर्षैकं ततो भवति मानुषः । पूर्वकर्म्मप्रभावेन भ्रममूर्च्छान्वितो भवेत्" ।

५२हृद्रोगः । "हृद्रोगो जायते येन कर्मणा त्वमतः शृणु । सावधानो महीपाल ! कथयामि तवाग्रतः । लोभात् द्वेषाद्भवेद्यस्तु परपीडाप्रदायकः । मर्मोद्घाटनकृद्योऽपि कदनं तेन विन्दति । मनुष्यस्तेन दोषेण दुर्वहम् नरकं व्रजेत् । नरकान्ते पुनर्मर्त्ये हृद्रोगैरतिदारुणैः । पीड्यमानो दुनोत्याशु कर्म्मदोषविशेषतः" ।

५३आमवातः । "पुरा येन महीपाल ! कृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः । उत्सृज्य ब्राह्मणायैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्मार्जितविज्ञानां संग्रहो येन वा कृतः । यन्त्रियन्त्रिषु तस्यैव भवेदामस्य संग्रहः । तस्मात् प्रवर्त्तते घोरा वेदना चातिदारुणा । आमवातस्तु स ज्ञेयः कर्मजस्यास्य निष्कृतिम्" ।

५४सर्वाङ्गवातव्याधिः "वातव्याध्युद्गमोयेन कर्म्मणा देहिनां नृप ! । उत्पन्नो बहुधाभावैः सम्यग् वक्ष्ये ततः शृणु । सुरापयोघृतमद्यं येन वै वाञ्छता हठात् । कृतं स नरकस्यान्ते शुनोयोनौ प्रविश्य च । जङ्घामूलकटीमूलयुक्तः केवलखञ्जकः । परस्त्रीवसनं येन हृतं तस्य ततः शृणु । मृतः स पुरुषैर्याम्यैर्नीतश्चेतोयमाज्ञया । आयसीञ्च शिलां तप्तां बन्धद्वारपरिप्लुताम् । तद्गले बन्धयेद् यत्नाद्यावदिन्द्राश्चतुर्दश । तस्यान्ते शाकुनों योनिं प्रयात्यब्दचतुष्टयम् । मानुषत्वमनुप्राप्य गृह्यते तेन संशृणु । सव्यपार्श्वस्य सर्वाङ्गं वातपीडितम् । सोष्णगात्रं सदा तस्य भवतीह स्वकर्मतः" ।

५५लुन्दरोगः "घटो हृतः पुरा येन ब्राह्मणस्य महीपते ! । दग्धते स च दुर्वृत्तः संयमन्यां यमाज्ञया । कुम्भीरो जायते तस्माच्चिरकालं जले वसेत् । तस्यान्ते मानुषीं योनिं संप्राप्य लुन्दवान् भवेत् । व्यङ्गः सर्व्वकार्य्येषु गदोपचयदोषतः । संकल्प्य विप्रे कृतदक्षिणादिकं यदा न दद्यात् तदुपाहितं फलम् । समग्रकेदोष-

क्षयस्य संग्रहं भवत्यतीवोग्रतरेण तौन्दिकः"।

५६अम्लपित्तम् "अथाम्लपित्तोपचयो भवेद्येन वदामि तत्। निह्लादसमाविष्टो मानवोयो निषेवति। निषिद्धमविकल्पेन स मृतः प्राप्य वायसीम्। गृध्रस्य सारमेयीञ्च योनिमासाद्य कर्मतः। पश्चात् संजायते देही विदग्धान्नं प्रकुर्व्य च। हृत्कण्ठञ्चाम्लपित्तेन दह्यमानोऽतिदूषितः"।

५७शोथोदरम् "लोभान्मोहाद्भयाद्द्वेषात् कृत्वाऽधर्मं वदेत्तु यः। स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोथोदरी भवेत्"।

५८जलोदरम् "ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः। गृह्यते स तु दुरात्मा जलोदररुजा ततः"।

५९शोथः "पुत्रस्ते शोथवान् जातः स्वकर्मार्जितदोषतः। कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा कात्र कर्त्तव्या परिदेवना। विनापराधेन यतोबहवस्ताडिताः पुरा। कषायवेत्रवंशैश्च तेन शोथार्दितश्च सः। उत्पातकसमाविष्टो जातस्तव गृहे शृणु। तेन शोथार्दितः पुत्रो वृथा चिन्तापरः प्रभो!"

६०मूत्रकृच्छ्रम् "मूत्रकृच्छ्रं भवेद् भूप! कर्मणा येन दारुणम्। देहिनो देहमाधार्य तन्मे निगदतः शृणु। विधवागमनं येन कृतं वा मद्यभोजनम्। मूत्रकृच्छ्री भवेत् सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं शृणु। अकृत्वा विगुणं कर्म जन्मकर्म च वर्त्तते"।

६१मूत्राघातः "मूत्राघातो भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु। दम्पत्योर्मैथुने यस्तु महाविघ्नं समाचरेत्। मूत्राघातो भवेत्तस्य दुर्वहं कदनप्रदम्"।

६२अश्मरी "अथाश्मरी भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु। मृतस्नातां स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति। अप्रीत्या क्रोधभावाद्वा स याति नरकं नरः। पूयशोणितसंभिन्ने नरके पच्यते भृशम्। मानुषत्वमनुप्राप्य शार्कराश्मरिरोगवान्। भूप! विन्दत्यनुदिनं कदनं मूत्ररोधतः। आर्त्तस्य विपर्य्यासं यः करोति नराधमः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरोनार्य्यामृतावियात्"।

६३मेहः। "मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्मप्रभावजाः। तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः। मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकस्तथा। इक्षुः सिकतशीधुश्च सितमेहस्तथैव च। फेनःक्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसंज्ञकः। वसा रक्तश्च माञ्जिष्ठोमज्जा क्षारस्तथा गजः। सहेद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक्। नामानुसारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिञ्चरेत्। पूर्वं मैथुनकृद्यस्तु शौकरीं योनिमाव्रजेत्। तस्मान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्दितो भवेत्। मातृगामी बलान्मोहान्मधुमेही भवेन्नरः। रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते। सतीविप्रयोगं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत्। रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्नाञ्जिष्ठमेहवान्। मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान्। चतुष्पदाभिगमने भवेत्सिकतमेहवान्। स्वर्णहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः। कालमेही भवेत् सोऽपि पुष्पवत्यास्च धर्षणात्। रजस्वलायां रतिं कृत्रकृत्तमेहार्दितो भवेत्। मद्यमेहयुतः सोऽपि योऽन्यजागमनञ्चरेत्। इक्षुमेहातिदुर्गन्धो विधवागतिदोषतः। ब्राह्मणीगमनाद्धेही हस्तिमेहेन मेहति। अमृतागमनासक्तो हरिद्राभञ्च मेहति। मातरं येऽभिमन्यन्ति भगिनीञ्चात्मनः सुताम्। श्वश्रूञ्चैवाप्तदारां भ्रातृभार्यांञ्च मातुलीम्। गुरुस्त्रीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम्। मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः। साध्यन्ते तत्र दुर्वृत्ता भृशं शृणु वदामि ते। अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया। दूतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम्। खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै। नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भृशम्। शूकराः पञ्चवर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुराः। पिपीलिकाक्षयोमासा दृश्चिकाश्चावृद्मात्रकम्। भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सरुजा विफलेन्द्रियाः। तत्राधर्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु। प्रमेहिणश्चवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्"।

६४पुंस्त्वविनाशः "धर्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने रतः। स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्वं तस्य विनश्यति"।

६५सुश्रुतदृष्टिः "सख्यं कृत्वा लुब्धकेन विप्रोवेदविदुच्यते। सदैव गहनं याति मृगं हन्ति निषादवत्। क्षिप्तोतान् बहून् सोऽपि नित्यं खादितवांस्तदा। आयुःशेषे स वै दूतैर्यान्यैर्नीतोयमाज्ञया। निःक्षिप्तो नरके घोरे तस्यान्ते त्वत्कुले द्विज!। जातः सर्वगुणोत्पन्नः स्वकर्मवशतः शृणु। सुश्रुतरोगेण सन्नप्तः क्षीणरेताः सुदुःखितः"

६६उन्मादः "ब्राह्मणं वैष्णवं तीर्थं पितरं मातरं द्विजम्। नार्चयेच्चिन्दयेद्यापि पुरा स नरकं व्रजेत्। पुरीषाख्ये महाघोरे निरये श्लेष्मभोजने। अधःशिरा भवेत् पापी नानादुःखप्रपीड़ितः। कर्म्मान्ते स पुनर्योनिं मानुषीं प्राप्य कर्म्मभिः। उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते नृपनन्दन!। स्तेयमकरं द्रव्यं यैर्दत्तं ब्राह्मणे गुरौ। दुश्चारं

चरेद्व्यस्तु भवेदुन्मादरोगवान्" उन्मादभेदाः सुश्रुतोक्ता ज्ञेयाः

६७अपस्मारः "ये कोपयन्ति वयः पूर्वं न जानन्त्युपकारिणम् । ब्राह्मणप्रातरोधश्च यैः कृतोमानवाधमैः । गोसुखं रश्मिभिर्बद्धं ते सुनिरयगामिनः । नरकान्ते व्यालयोनिं वैयाघ्रीमपि शौकरीम् । ततो मानुषयोनौ स ह्यपस्मार युतो भवेत्" ।

६८अस्थिशूलादिः "अजाश्च तिलधेनुश्च गौरवर्ष्मतिलाजिनम् । गजोभयमुखीधेनुसालूकस्यापि संग्रहम् । क्षौद्रं तैलञ्च लवणं महादानस्य वा ग्रहम् । यः करोत्यन्यथा योनौ मैथुनं कामसोहितः । नरेषु गवि यो रेतःसेकं वा कुरुते क्वचित् । ब्रह्मस्वं न्यपतिद्रव्यं योहरेद्दुष्टभावतः । ग्रस्त्र्यजेच्छरणं प्राप्तं तथा भार्य्यां विवाहिताम् । दन्तिदंष्ट्रनखिव्याघ्रसिंहगवादिभिर्हतः । स मृतः स्वास्थ्यरहिते स्थाने च स विषीदति । अशेषकालं तस्यान्ते मानुषत्वमवाप्य सः । अस्थिशूलादिभी रोगैर्गृहीतस्तप्यते सदा" ।

६९मूत्रकृच्छ्रम् : "अग्नये प्रक्षिपेदाज्यं मन्त्रहीनं विमोहितः । स मृतः पर्वताङ्गैः पात्यतेऽधः पुनः पुनः । सर्वाङ्गव्याधिदिग्धः स क्रन्दमानो यमाज्ञया । भुक्त्वा कष्टं चिरादुग्रं मानुषत्वमवाप्य सः । मूत्रकृच्छ्रार्दितं गात्रं प्राप्य दुह्यति निर्भरम्" ।

७०विद्रधिः "फलापहरणं येन कृतं चौर्य्येण वै पुरा । स मृतो यमदूतैश्च ग्राह्यमाणो यमाज्ञया । संयमन्यां पीडितोऽपि दक्षिणद्वारि केवलम् । शोचयित्वा स्वयं कर्म्म क्रन्दमानः पदेपदे । प्रक्षिप्तो नरके घोरे स वै क्षीदति पापकृत् । ततोवानरयोनौ च जन्मासाद्य स दुष्टधीः । तच्छेषे मानुषत्वेऽपि स वै विद्रधिमान् भवेत्" ।

७१अपची व्रातग्रन्थिश्च "क्षुद्रमध्ये बहवो यस्य पर्कटीफलसन्निभाः । भवन्ति ग्रन्थयस्तस्य नाम ह्यादपचीगदम् । बहिर्दृश्यफलाकारं वर्द्धते च दिनं प्रति । व्रातग्रन्थीति सा ज्ञेया जायते देहिदेहतः । इदं गदद्वयं भूप ! जायते येन तच्छृणु । कथयामि तव स्नेहाद्धर्म्मज्ञोऽसि महीपते ! द्रुबञ्च-बञ्चलच्छायं पर्व्वतञ्च नदीतटम् । वल्मीकाग्रं गवां गोष्ठं गोशालां देवतालयम् । समासाद्य चरेन् मूत्रं तथा निष्ठीवनादिकम् । सकामं कुरुते वस्तु स प्राप्नोति ततः शृणु । यास्यपायञ्च दुर्भेद्यं पापिष्ठानां भयप्रदम् । क्रिमिपूयवसाविष्ठाश्लेष्मितेनापि पिच्छिलम् । पापिनस्तत्र गच्छन्ति दूतैर्वेद्याः सुनिष्ठुरैः । शोचन्तः स्वानि कर्माणि क्रन्दमानाः पदेपदे । यमाज्ञया च निरये घोरे पूयपरिप्लुते । क्षिप्तास्तिष्ठन्ति तत्रैव यैरेवं दुष्कृतं कृतम् । तस्यान्ते मानुषीं योनिं प्राप्य तद्व्याधिमान् भवेत्" ।

७२शिरोरोगः "संप्राप्य तीर्थं ये मर्त्या नाचरन्तीह चोत्तमम् । ब्राह्मणञ्च गुरुं दृष्ट्वा न नमन्ति कुबुद्धयः । तत्कर्म्मपाशबद्धास्ते गृहीत्वा यमकिङ्करैः । पुरीं कष्टवतीं नीत्वा पित्राचकुलसेविताम् । ताडयन्ते विविधैर्यन्त्रैर्घोरैः पापिभयावहैः । अनेककालं तत्रापि स्थित्वा भल्लूकयोनिषु । जायन्ते तत्र तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया । श्वेतयोनिं ततोयान्ति तिरश्चां तत्र संस्थिताः । भुक्त्वा कर्म्मवशात् कष्टं मानुष्यं यान्ति ते पुनः । मानुषीं योनिमासाद्य शिरोरोगयुतास्तु ते ।

७३नेत्रहीनता "पुरा सकामतो येन कौटवी च पराङ्गना । दृष्टा नेत्राभिघातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा । स एव कर्म्मवशगः कुपितैर्यमकिङ्करैः । काकोलै रुरके क्षिप्तो बद्धस्तिष्ठति शृङ्खलैः । वज्रतुल्यनखैः काकैस्तस्य नेत्रञ्च भक्षयन् । क्रियतेऽवटगतं यावत् उत्पत्योत्पत्य नित्यशः । शोचते स्वानि कर्म्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः । उत्पत्य नरकात् पश्चात् उलूकोजायते हि सः । सदा कोटरशायी च दिवान्धः काकशङ्कितः । तिष्ठत्यवटाष्टकं यावन्मानुषत्वमवाप्य सः । नेत्रहीनोभवेद्दुःखी भवेत् कर्म्मवशीकृतः । यस्मिन् वयसि यत् कर्म्म सुकृतं यदि दुष्कृतम् । तस्मिन् सहायोभवति तद्वयस्येव जन्मतः । जीवन्तं तद्वृथा मर्त्यं नेत्रहीनस्य देहिनः । विद्यमाने शरीरेऽपि नेत्रहीनो निरर्थकः । प्राणागारमिदं देहं लोष्ठवत् प्राणवर्जितम् । तद्भक्षैत्वबहिर्देहो वृथा स्थाणुसदृशं वरम्" ।

७४रात्रान्धता "पुरा परस्त्री खलु कामभुङ्क्ता विलोकिता वस्त्रविवर्जितापि । गोविप्रहिंसासु नितान्तदृष्टिर्वीक्षीकृता नेत्रविहीनतायै । नक्ताध्यसन्दृत्वमथान्धरोगः दिवान्धता चार्बुदहृद्यजा ते । दैवादुपेता कुरु दूरमाशु तां ज्ञेऽद्य देवेश ! हरे ! प्रसीद" ।

७५नेत्ररोगः "सन्दृष्टिभंवेद्दु येन मनुष्यस्यलतः शृणु । उदयास्तमवेलायां भानुं सध्यन्दिने नरः । ईक्षते कामतो योऽपि सन्दृष्टिः स वै भवेत् । यश्चाशुचिशरीरः सन् वीक्षते दिवसेश्वरम् । नक्तं यश्चारश्च द्विजं वह्निं गां दिवसम् । सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रव्याधियुतो भवेत् । अनेन पटलच्छन्नतिमिरार्त्तियुतोभवेत् । दन्तिनां प्रहृतं यो नरः प्रयति मैथुनम् । सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रपूयसदार्त्तिमान् । दन्तयोः सुरतासक्तचित्तयोः सुर-

तेजणम् । यः करोति च वै नेत्रपूयरोगदुतो भवेत् । मृत्वा कष्टमवाप्नोति पिचटादिक्षतोद्भवैः । विहायात्मपतिं या स्त्री पुत्रमाप्नोति जारतः । सान्यजन्मनि भूपाल ! विरूपाक्षी भवेद् ध्रुवम् । वस्त्रोष्टया प्रपश्येद्यः पुरुषो वाथ योषितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या वा श्रेष्ठं पतिं द्विजम् । सान्यजन्म समासाद्य विषमाक्षीभवेद्ध्रुवम्" ।

७६गलगण्डः गण्डमाला च "पुरा येन हृतं मोहाद्गुरुस्त्रीकण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देशे निर्जले च यमाज्ञया । यात्यते किङ्करैर्घोरैर्दिव्यवर्षायुतत्रयम् । पुनर्जन्म समासाद्य स्वकर्म वदतश्च सः । गलगण्डयुतोनित्यं गण्डमालाकुलोऽपि सन् । पापी क्लेशति दुष्टेष्टः चिरं कर्मविपाकधि" ।

७७नासारोगः "ब्राह्मं कर्मपरिभ्रष्टो मन्मथाविष्टचेतनः । सुगन्धिकुसुमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । त्वया सततमाघ्रातं प्राप्तं दत्तं न कस्यचित् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो दत्तं तेनेदमीदृशम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म चास्मित्र तिष्ठति । किञ्च वेश्याङ्गनासङ्गे यौवनं विफलीकृतम् । वेश्याश्च रमिता यैश्च तेनास्यृष्ट्या द्विजातयः" ।

७८क्षीरहीनस्तनता "याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परार्भके । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मात् कच्छपिकायोनौ प्रविश्याब्दचतुष्टयम् । प्रत्यहं नरकं भुक्त्वा मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप ! प्रसूता स्त्री क्षीणक्षीरस्तनी भवेत् । क्षीरं न स्रवते यस्याः स्तनात् स्तन्यते हि सा । स्वात्मजप्राशनेऽशक्ता भूत्वा कष्टञ्च विन्दति" ।

७९स्तनविस्फोटरोगः "स्तनपाकोभवेद्येन कर्मणा तन्मतः शृणु । दृष्ट्वाऽन्यपुरुषं या स्त्री स्तनं दर्शयते स्वकम् । सकामाकामबुद्ध्या वा दुष्टयौवनगर्विता । दूतैर्यमाज्ञया वापि यात्यते च निरन्तरम् । भुक्त्वा स्वकर्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा च मानुषी । स्तनविस्फोटरोगाढ्या विधिता सुखवर्जिता"

८०वेश्यात्वम् "मृते भर्तरि या नारी परस्याभिलाषिणी । सा मृता किङ्करैर्याम्यैर्दण्डपाशाशिताडिता । नीत्वा यमान्तिकं सा च विशुद्ध्यर्थं ततः शृणु । व्याघ्रं पुरुषं तप्तं क्षुरहस्तभयङ्करोज्ज्वलम् । आलिङ्गनमतिक्रूराः कारयन्ति नरं भयम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो मर्त्ये च शौकरीम् । खरयोनीञ्च मार्जारीं योनिमाविश्य कर्मतः । मृत्वा च मानुषी पश्चाद्दारस्त्रीत्वमवाप्य सा । अन्येषपुरुषैः सा च रम्यमाणा यथेच्छया । सर्त्ये मोहयमात् सा च सुखं प्राप्य सुदुर्मिता । न भवेद्या काप्यनारोग्यत्वरहितजीविका । यस्याः सा च भवेद्वेश्या जन्मजन्मन्यथा न हि" ।

८१बाधिर्यम् "पुरा यस्तु महीपाल ! धर्मचिन्तापराङ्मुखः । निन्दकः पितृमातॄणां द्विजतीर्थसुखस्य च । श्रुतेर्बाधिर्यरोगेण स एव परिदृश्यते" ।

८२श्लेष्मरोगः "नित्यक्रियाबहिर्यस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्मतिः । मृतः सूनिपथं प्राप्य शुष्ककाष्ठोपजीवकः । वायसत्वमनुप्राप्य दग्धकुक्कुटभूकरः । भूत्वा च मानुषत्वे स श्लेष्मरोगी सदा भवेत्" ।

८३हृत्शूलम् "द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधमः स्मृतः । स मृतः शास्यते याम्यैर्वैवस्वतपुरोगमैः । काङ्क्षीं पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मानुषतां प्राप्य हृत्शूलार्दितो भवेत्" ।

८४योनिरोगः "रमणं पतिं या स्त्री तोषयेच्च यथेच्छया । उष्ट्री सा च मृता वै स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम् । गत्वा सन्तप्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च चौर्यप्रकारेण या हरत्यन्यभोजनम् । सा तद्रोगेण सततं पीड्यते नात्र संशयः" ।

८५असृग्दरम् प्रदरम् "अथासृग्दरमत्युग्रं प्रदरं योनिदोषजम् । कर्मणा येन राजेन्द्र ! तन्मे निगदतः शृणु । हृत्वा रत्नमणादौ या योषिद्भुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा दृप्ता प्रभुवधेन च । प्रयाति नरकं घोरं यत् प्रोक्तं मद्यभक्षणे । प्रसह्य नरकं भुक्त्वा ततो भवति वायसी । वायसी दश वर्षाणि शुकी भवति सा पुनः । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दरगदार्दिता । श्वेतप्रदरयुक्ता सा भवेद् या भक्तचोरिणी" ।

८६हस्तीशुतोत्पादनम् परकालाशुतोत्पादनञ्च । "महाधना महादाता तीर्थकृत् पुण्यकृच्छुचिः । नगरीं भ्रमता तेन काचिदेका मनोहरा । रण्डा व्यलोकि सौन्दर्यलीलारसविलासभूः । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सस्यक्संजातकौतुकः । तामादाय बलाच्छीघ्रं ययौ निजगृहं प्रति । विहाय बहिरन्या नारीः प्रियरमंवदाः । अतानुरागवान् राजा क्षणं ताञ्च न मुञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनयामास सुन्दरम् । दैवादपि महीपाल आयुःशेषे यमाज्ञया । नीतो यमान्तिकं दूतैर्घोरैश्च भयदारुणैः । धर्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन धीमता । एतत् श्रुत्वा यमः क्रुद्धोऽब्रवीद्दूतान् सुनिष्ठुरान् । एवं क्रूरं दुराचारं परयोषित्प्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा शाड्यतां निरन्तरम् । तस्याः पूरीषभूताभ्यामृत्पन्नस्य सुतस्य

च। एतस्य पिटलोकानामाहारार्थं प्रदास्यथ। रौरवेऽब्दशतं दुष्टं स्थापयित्वा च योनिगम्। ततः शूकरयोनौ च पातोऽस्य भविता पुनः। यावत्तिष्ठति भूलोके दृषलीगर्भजः सुतः। तावत्कालं पितॄणाञ्च नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत्"।

आदर्शग्रन्थे यथा पाठोऽधिगतस्तथैव लिखितः। पुस्तकान्तरसंवादेन न्यूनतात्र यादस्ति सा परिहरणीया अतोक्तरोगादीनामकाराद्यक्षरविन्यासातिक्रमेणोपन्यासस्तु तत्तत्क्रमानुरोधेन। तेन तत्तत्क्रमानुसारेण निर्दिष्टरोगादीनामुपशमार्थदानादिकपरिज्ञानं सुकरं भवति। तत्तद्दानादिकं विस्तरभयान्नोक्तम् तत एवावगम्यम्।

यातातपशङ्खभारतसंवादयोरेकत्र विषये विरोधप्रसङ्गे रोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्थोन्नेया। एवं दानादिभेदोऽपि। मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तकर्मविपाकभेदो विस्तरभयान्नोद्धृतः, तत्तद्ग्रन्थेभ्योऽवधेयः।

कर्म्मव्यतिहार पु० वि–अति हृ–घञ् कर्मणा व्यतिहारः ३त०। परस्परैकजातीयक्रियाकरणे, क्रियाविनिमये। यथा यः कश्चित् येन कर्मणा इतरं कर्मत्वादिना संबध्नाति, इतरोऽपि तज्जातीयेनैव कर्मणा तं कर्मत्वादिना संबध्नाति, तयोः कर्मविनिमयो भवति। यथा अन्योन्यं ताड़यत इत्यादौ। अत्र अन्योन्ययोरेकजातीयताडनक्रियायां कर्मत्वेन सम्बन्धात्तथात्वम्। 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' "न कर्मव्यतिहारे"पा०। क्रियाव्यतिहारोऽत्र

कर्म्मशाला स्त्री कर्मणः शिल्पादेः शाला। शिल्पादेः शालायाम्। "गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालाम्"। "जगाम भार्गवकर्म्मशालाम्" भा०आ० १८,१०।

कर्म्मशील त्रि० कर्म शीलयति शील–अण्। कर्मकरणार्थशीलयुक्ते अमरः। [आफलोदयं २कर्म्मकारिणि च।

कर्म्मशूर पु० कर्मणि शूरः। प्रयत्नेन १प्रारब्धकर्म्मसमापके,

कर्म्मश्रेष्ठ पु०। १पुलहपुत्रभेदे "पुलहस्य गतिर्भार्य्या त्रीनसूत सती सुतान्। कर्म्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुञ्च महामते!" भाग० ४,१,३१। कर्मणा श्रेष्ठः। २कर्मकार्य्यकरणेन वरिष्ठे त्रि०।

कर्म्मसंन्यास पु० कर्मणः स्वरूपतः फलतो वा संन्यासस्त्यागः। फलाभिसन्धिराहित्येन १तत्फलत्यागे २स्वरूपतः कर्मत्यागे च। वा परसवर्णे कर्म्मसंन्यासोऽप्यत्र। आश्रमशब्दे ४८० पृ० संन्यासविवरणम्।

कर्म्मसंन्यासिक पु० कर्मणां संन्यासोऽस्यास्य ठन्। प्रव्रज्यान्विते भिक्षुके हलायुधः। वा परसवर्णे कर्मसंन्यासिकोऽप्यत्र।

कर्म्मसंन्यासिन् पु० कर्मसंन्यासोऽस्यास्य इनि। विधानेन १कर्म्मत्यागिनि भिक्षुके २कर्मफलत्यागिनि च। "त्रिविधः कर्मणस्त्यागः फलसाधनभेदतः। फलाय त्यजनिस्त्यागो जिज्ञासोर्ज्ञानसिद्धये" इत्युक्तादिशा ज्ञानार्थं कर्मफलत्यागः, मोक्षार्थं स्वरूपतः कर्मत्यागश्च कर्मसंन्यासः। "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति गीतोक्तेः "अविशुद्धधियः कर्मण्यधिकारो विशुद्धधीः। सत्यां विविदिषोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संत्यजेत्" इत्युक्तेश्च विविदिषायामेव कर्मणोहेतुत्वावगमात् तदुत्पत्तौ तत्त्याज्यत्वावगमाच्च तथात्वम्। वा परसवर्णे कर्मसंन्यासीत्यप्यत्र।

कर्म्मसङ्ग पु० कर्मणि सङ्ग आसक्तिः सप्तम्या–षच् ७त०। इदमहं करोमि अनेनैतत्फलं भोक्ष्ये इत्याकारकेऽभिनिवेशे।

कर्म्मसचिव पु० कर्मसु सचिवः ७त०। राज्ञां मन्त्रव्यतिरिक्तकर्मसु सहाये अमरः।

कर्म्मसाक्षिन् पु० साक्षात् पश्यति णि० साक्षी इन्त०। "सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च। एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः" इत्युक्तेषु सूर्य्यादिषु नवसु। इन्त०। क्रियासाक्षात्कर्त्तृमात्रे त्रि०। "योयस्तत्कर्मसाक्षी स्वभुजबलयुतोयश्च यश्च प्रतीपः" वेणी०

कर्म्मसिद्धि स्त्री इन्त०। इष्टानिष्टफलप्राप्तौ "स्वकर्मसिद्धिं पुनराशंससे" इति कुमा०।

कर्म्मस्थान न० कर्मणः व्यापारचिन्तनस्य स्थानम्। ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमस्थाने। आजीवशब्दे विवृतिः। "लग्नेन्दुभ्यां वीर्य्यभाजः खं स्यात् कर्मस्थानं खेशदृष्टं युतं सत्। सत्खेटैर्वा युक्तदृष्टं सुदृष्ट्यै पापैर्दृष्टं वा युतं दुष्टदृष्ट्यै। कर्मास्थोऽगुः स्वर्क्षहे चेत् कुजज्ञकविभिर्युतः। दृष्टो वा दृङ्निहानिभ्यां युतोवित्तकरोमतः। कर्मभे शुभखगामिलिताः शूराज्यदा न रिपुनीचगृहे चेत्। धर्मधान्यं सुखदृङ्निकराश्च स्वायुषः स्थिरधनस्य च दृग्भैः। नीचारिसंस्था अपि पापदृशः पापाश्च कर्मण्यशुभप्रदाःस्युः। क्रूरा अपि स्वभवने शुभाः स्युर्विशेषतः सदृग्यहधीक्षिताश्चेत्। शुभदृशः शुभायोगाः कर्मभे सदृग्यहोदुभगाः। अशुभाः प्रायशः प्रोक्ताः खलखेटनिरीक्षणात्। चिकित्सकाः शास्त्रविवादकाश्च पुरोहिता वञ्चनतत्परा वा। नरा अधो द्यूतगणकाः खलेषु

कर्म्मस्थितैः सदुपचयैर्वीक्षितैश्च । तृतीयषष्ठगाः पापा लग्नेन्दुभ्यां शुभा मताः। निधनान्त्यगता नेष्टा विशेषाल्लग्नसंस्थिताः । एकोनविंशे वियुति रविः खे, चन्द्रोधनं२, चन्द्रसुतः४, क्रमेण । त्रिवेदनन्दैकमिते१९र्क ईज्योऽष्टगुः१ सुखं खे कुसुतो१२ऽस्वभीतिम्" जातके तच्चिन्ताप्रकारः ।

कर्म्माङ्ग न० ६त० । विहितस्य यागादिकर्मणोऽङ्गे यथा दर्शादेः प्रयाजादि । देशकालादयोऽपि कर्माङ्गानि । यथाह गर्गः—"तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुरुषापयोः। प्रधान गुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः"। "प्रधानस्य विधेयस्य कर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं "कर्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । यद्वात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणोभवेत्" भट्टिका०"प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म्म बुद्धौ प्रथमं न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये स्वविधेये कर्म्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचितत्कालजीविनः कर्माधिकारात् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्गुणः" ति० त० रघु० । "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति" न्यायेन फलवत्प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम् ।

कर्म्माजीव पु० कर्मणा आजीवः जीवनम् । १शिल्पादिकर्म्मद्वारा जीवनसाधने । स च ऋणां जन्मलग्नावधिदशमभावे मेषादीनां द्व्येकाष्टनवांशद्वादशत्रिंशांशैः शिल्पादिकर्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे ६४१,४२पृ० दर्शितम् । कर्म जीवति अण् । २शिल्पादिकर्मजीविकावति त्रि० ।

कर्म्मात्मन् पु० कर्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य । संसारिणि स्वाष्टोपनिबद्धशरीरयुक्ते १जीवे । "तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः" मनुः । कर्मणि आत्मा मनो यस्य । २क्रियासक्तचित्ते च ।

कर्म्माध्यक्ष पु० ७त० । क्रियासाक्षिणि कृताकृतावेक्षके ।

कर्म्मान्त पु० कर्मणः कृषिकर्मणोऽन्तो यत्र । सस्यक्षेत्रकृषिकर्मणि १क्षेत्रभूमौ हेमच० । "अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान् वाहनानि च" मनुः । कर्मणः तत्फलस्यान्तो यत्र । २इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थाने च । "शुचीनाकरकर्मान्ते भीरुबन्धनिवेशने" मनुः । "कश्चिच्च सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः" भा० सभा० १६५ श्लो० । ३कर्मसमाप्तौ च । "कर्मान्ते दक्षिणां दद्यात्" स्मृतिः" ।

कर्म्मार पु० कर्म करोति कृ-अण् । १कर्मकारके (कामार) जातिभेदे, "नमस्तक्षभ्योरथकारेभ्यश्च वो नमोनमः, नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमोनमः" यजु० ६,२७ । "तपसे कौलालं मायायै कर्मारम्" यजु० ३०,७, पुरुषमेधे "मायायै कर्मारं लौहकारम्" वेददी० । "कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च" मनुः । "ये धीवानोरथकाराः कर्मारा ये मनीषिणः" अथ० ६,५, २वंशभेदे (बेड़वाँश), ३कर्मरङ्गयुक्ते च राजनि० । ४कर्म्म प्राप्नुवि त्रि० स्वार्थे कन् । कर्मारक कर्मरङ्गे वृक्षे (कामराङ्गा) पु० राजनि० ।

कर्म्मार्ह पु० कर्मार्हति अर्ह-अण् । १पुरुषे राजनि० । तस्य कर्मकरणसमर्थत्वात्तथात्वम् । २कर्मकरणसमर्थे त्रि० ।

कर्म्माशय पु० आशेरते पुरुषा अस्मिन् आ+शी-आधारे अच् कर्मणामाशयः । कर्मजन्ये धर्माधर्मरूपे गुणभेदे "क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः" पात० सू० । कर्म विपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते ।

कर्म्मिन् त्रि० कर्मास्यस्य व्रीह्या० इनि । व्यापारयुक्ते स्त्रियां ङीप् "कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी—तस्माद्योगी भवार्जुन !" गीता ।२फलाभिसन्धानेन कर्म कर्त्तरि च । "यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्चवन्ते" मुण्ड० उ०।"इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलादिप्राप्तिः" भा० भा० "ऋत्विक्कर्म्मककर्मिणाम्" याज्ञ० ।

कर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्मी इष्ठन् इनेर्लुक् । क्रियादक्षे जने

कर्म्मेन्द्रिय न० कर्मणां वचनादीनां निमित्तमिन्द्रियम् अश्वघासादिवत् निमित्तार्थे ६त० । वचनादिकर्मकरेषु वागादिषु इन्द्रियेषु "पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः । क्षधिषाणिज्यसेवाद्यास्तेष्वेवान्तर्भवन्ति हि" । "वाक्पाणिपादपायूपस्थैरुक्तैस्तत्क्रियाजनिः । सुखादि गोलकेष्वास्ते तत्कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्" पञ्चदश्यां तेषां नाम कार्य्याण्युक्तानि । "वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्" सां०का० । "इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते" सां०कौ० व्याख्यातञ्चैतद्भाष्यैः तद्विवृतौ ।

"तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मनइति । "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते इत्यादि" श्रुतौ इन्द्रशब्दस्यात्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिनिना "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्" इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तल्लिङ्गाद्यर्थे घप्रत्ययेन निपा-

तितत्वाच्चस्य तथात्वम् । करणव्यापारः कर्तृव्यापाराधीनः करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्तुरनुमानात् इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम्" ।

अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । स्मृत्युक्तं या० ति० ।

"ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि । वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञान्याहुर्मनीषिणः । वचनादानगतयोविसर्गानन्दसंयुताः । कर्मेन्द्रियार्थाःसंप्रोक्ताः" "अस्यूर्लिङ्गम्" राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयार्थं द्वितीया कारिका या दर्शिता सा च कौ० व्याख्याता । "पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणाम्, कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्या वृत्तिर्वचनम्" व्याकृतञ्चैतदस्माभिः "एवं वागिन्द्रियस्य स्थानमुक्त्वा लक्षणकथनाय तद्वृत्तिमाह तस्यावृत्तिर्वचनमिति । तथा च वचनसाधनमिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिरित्यादि लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गतिभेदः । उत्सर्गः उदराद् मलस्यापसारणेन त्यागः । आनन्दः आनन्दविशेषजनको रमणीसंभोगात्मको व्यापारभेदः" । अत्र तालवादिस्थानमित्युक्त्वा आदिपदात् "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्तौष्ठं नासिका चैव तालु च" इत्युक्तानासुर आदीनां ग्रहणम् । अतएव शङ्खेन "हस्तौ पादावुपस्थञ्च जिह्वा पायुस्तथैव च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव" इति जिह्वायाः कर्मेन्द्रियत्वस्योक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिकाणीति सांख्या मन्यन्ते "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः । सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" इति सां० का० । "प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्विकः वैकृतादहङ्कारात् प्रवर्त्तते" इति कौ० व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः ।

एकादशकगणस्य सात्विकत्वमुपपादयितुमाह प्रकाशलाघवाभ्यामिति "सत्वं लघु प्रकाशकम्" इति कारिकया लाघवस्य प्रकाशस्य च सत्वधर्मत्वस्योक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रकाशकत्वात् लाघवाच्च सत्वकार्यत्वं निश्चितं, तथा च सात्विकादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैकृतात् विकृतमेव वैकृतन्तस्मादित्यर्थः" । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारिकत्वं तथा सां० सू० भाष्ययोः समर्थितम् ।

"अभिमानोऽहङ्कारः" "एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम्" सू० ।

"अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्तःकरणद्रव्यं, स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तिताख्यनाय, बुद्ध्या निश्चित एवार्थेऽहङ्कारममकारौ जायेते । अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव उच्चीयत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेणेदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः लोके भोगाभिकामेनैव रागद्वारा भोगोपकरणसर्जनदर्शनात् । "रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुरादेरुत्पत्तिस्मरणाच्चेति भावः । अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेषः, तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादिति तत्रापि विशेषमाह सा० का० । "सात्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्" । "एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोड़शात्मगणमध्ये सात्विकम् । अतस्तद्वैकृतात् सात्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च राजसाहङ्कारादिन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राण्यपि मन्तव्यम् । "वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा । अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् । वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः । तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च । तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः स्वं लिङ्गमात्मनः" इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामग्रे-तदुक्तम् । "सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम्" इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये ।

ननु देवतालयश्रुतिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवतालयं वक्ष्यति तत्कथं कारिकयापि देवानां सात्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्तमिति उच्यते समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते । अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यवस्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताश्रयेणात्र श्रौते देवाः करणेभ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयाल्पसत्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाऽधिकसत्वत्वेन सात्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोधः इति मन्तव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम् । "सात्विको राजसश्चैव

तामसश्च त्रिधा महान्" इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद्गभेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति" भा०।"कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्" स्मृ० "कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति"। "इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति"भा० । "आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि" सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः कालतुप्राप्याचार्यवाक्यान्नान्याद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु "अहं बहु स्याम्"इत्यादि । ननु—"अन्नमयं हि सौम्य मनः" इत्यादिभौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वाभ्यामान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचितत्वयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाऽस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? "अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्"इत्यादिश्रुतौ देवताखिन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याध्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह भा०।"देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य"सू० "देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । "स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इत्यादिश्रुताविति भावः" भा० ।

एतन्मूलतयैव पां०ति० "वैकारिकादहङ्कारादे वा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रक्रमयोगतः"। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः,पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः,उपस्थस्य कः ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः "रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारित्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ०दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव द्रष्टव्यम् । "तेषां रजोऽंशैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च"शब्दचि०भागवतवाक्यम् ।

कर्व दर्पे भ्वा०प०अक० सेट् । कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति । कर्वटः कर्वुरः कर्वूरः ।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ-व । काम उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जनाजीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा २नगरभाते च अमरटीका "कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोमनोहरः" हारा० उक्तेः न०च ।२प्रचुरकण्टकसन्नाने ग्रामे च । "धनुःशतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" याज्ञ० "कर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्नानस्य ग्रामस्य" मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि द्रष्टव्यं० उक्ते ३देशभेदे "अथ पूर्वग्रामज्ञनद्रुपमध्यजपद्मग्रामाख्यगिरयः । व्याघ्रसुखसुह्मकर्वटचन्द्रपुराः सूर्पकर्णाश्च" । "ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः" भा० स० २६ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु "चतुरश्शतग्रामान्तर्वर्तिसुखकर्कटौ" इत्युक्तेः ५ अश्शतग्रामसमध्यस्थग्रामे च पु०।

कर्वर न० कॄ-वरच् । १कर्मणि निरु०।"अन्यदद्य कर्वरमन्यदु" ऋ० ६,२४,५ । "कर्वरं कर्मनामैतत्"भा०। कॄ-विक्षेपे वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पुंस्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४निशायां स्त्री विश्वः चित्त्वात् ङीष् । कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्त्रयाम् जटाध० ६शिवायां मेदि०।

कर्वुदार पु०कर्व दर्पे उण् तं दारयति दॄ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे ।

कर्ष पु० कृष-यत् । कर्चूरे, (कचूर) राजनि० ।

कर्ष पुंन० कृष–अच् कर्मणि घञ् वा ।"दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाद्वयैः षोड्शभिश्च कर्षम्" लीला० उक्ते अशीतिरत्तिकापरिमाणे षोड्शमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च ।३विभीतकवृक्षे पु०शब्दरत्ना० । भ्वा०कृष–भावे घञ् ।४आकर्षणे । तुदा०कृष–भावे घञ् ।५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकस्मार्त्तकर्मोचित स्मृत्यादिपरिभाषितवैद्यक परिभाषितमानभेदउच्यते । तत्र पौराणिकादिसा

नमाह हेमा०दा०ख०मनुः"लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः। प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते । त्रसरेखष्टकं ज्ञेया लिक्षैका परमा यतः । ता राजसर्षपास्तिस्रस्ते त्रयोगौरसर्षपः । सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवश्चैव कृष्णलः । पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । ते षोड़श स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः । धरणानि दश ज्ञेयं शतमानस्तु राजतः। चतुःसौवर्णिको निष्कोविस्तं तु तत्प्रमाणकम्" याज्ञवल्क्यः"जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते । गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवोज्ञेयस्तु ते त्रयः। कृष्णलः, पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम् । द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शाणमानन्तु दशभिर्द्धरणैः पलमेव च । निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः"आह विष्णुः" "जालस्यार्कमरीचिगतं रजस्त्रसरेणुसंज्ञं, तदष्टकं लिक्षा, तत्त्रयं राजसर्षपः, तत्त्रयं गौरसर्षपः,ते षट्यवः, तत्त्रयं कृष्णलः, तत्पञ्चकं माषः, तद्द्वादशकमर्द्धं स चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिकोनिष्कः । द्वे कृष्णले रूप्यमाषकः ते षोडश धरणम्" "ताम्रिकः कार्षापणः पण" कात्यायनः "माषो विंशतिभागश्च ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता । पञ्चलद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी । कार्षापणप्रमाणं तु तत् निबद्धभिरेव यत् । ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु त्रिकः स्मृतः"नारदः"कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते । पणो निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् । अगस्तिरपि "यवः स्यात् सर्षपैः षड्भिर्गुञ्जा चैका तिभिर्यवैः। गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्त्तितः। भवेत् षोडशभिर्माषैः सुवर्णस्तैः पुनः स्मृतः। चतुर्भिः पलमेकन्तु दश ते धरणं विदुः" ।"अष्टभिर्भवति व्यक्तौ स्वरुडुलः गौरसर्षपैः । स वैष्णवयवः प्रोक्तो गोधूमं चापरे जगुः" । विष्णुगुप्तः "पञ्चगुञ्जोभवेन्माषः पणस्तैश्च चतुर्गुणैः । कलञ्जं धरणं प्राहुर्मणिमानविशारदाः । मञ्जाटिकाकलञ्जस्तु तौल्ये गुञ्जाद्वयं विदुः । सञ्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तद्विदां मतम् । स्थूलमध्यातिस्थूलानां सूक्ष्मसूक्ष्माणामपि स्मृतम्" ।"दीनारोरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः। सुवर्णसप्ततिस्तोभागोरोपक इष्यते" प्रकान्तरेणाह सुवर्णे यवाबन्मध्यपाककाले निष्पन्नधान्यवादश सुवर्णमाषः पञ्च वा गुञ्जाः सुवर्णमाषकः ते षोडश सुवर्णः एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति चतुष्कर्षं पलं पलानां शतेन तुला विंशतितौलिको भारः अस्यैव भारस्य उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा" दानखाण्डे हेमाद्रिः । एतेषां मानभेदः शक्तितारतम्यापेक्षया शास्त्रतावेदनार्थः ।

वैद्यकपरिभाषितमानं भावप्र० ।

"न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया । चरकस्य मतं वैद्यैरादृतैर्यस्मान्मतं ततः । विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते । त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः । त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशी निगद्यते । जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते । षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका । तिसृभीराजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् । षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेममानके । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते । चुटुको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते । कोलद्वयन्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः । उदुम्बरश्च पर्य्यायैः कर्षमेव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा । शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं सुष्टिरात्रञ्चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते । पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थः चतुःप्रस्थैस्तथाढकः । भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलञ्च सः । चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोऽर्घणः । उन्मानञ्च घटोराशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः । द्रोणाभ्यां सूर्य्यकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।

'भूपाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता। द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः। चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा। पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः। तुला पलशत ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः। माषटङ्काक्षविल्वानि कुडवप्रस्थमाढकम्। राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम्। मागधपरिभाषायां षड्रत्तिको माषश्चतुर्विंशतिरत्तिकष्टङ्कः षण्णवतिरत्तिकः कर्षः। अयञ्चरकसम्मतः। सुश्रुतमते पञ्चरत्तिकोमाषो विंशतिरत्तिकष्टङ्कोऽशीतिरत्तिकः कर्षः। अयमेव कालिङ्गपरिभाषायामपि यतस्तत्राष्टरत्तिकोमाषो द्वात्रिंशद्रत्तिकष्टङ्कः सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्षः। गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात्कुडवस्थितिः। द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम्। प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः। मानन्त्वथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम्। मृद्वृचवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम्। विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत्। इति मागधमानम्। कालिङ्गमानन्तु "यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्वा नराः कलौ। अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सूक्ष्मसम्मता। यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः। यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित्। चतुर्भिर्माषकैः प्राणः स निष्कष्टङ्क एव च। गद्याणो माषकैः षड्भिःकर्षः स्याद्दशमाषिकः। चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशप्राणमितं बुधैः। चतुःपलैश्च कुडवप्रस्थाद्याः पूर्वसम्मताः। स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयोबलम्। प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत्। नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम्। अतिमात्रं च दोषाय यस्मो यस्मे बहूदकम्"।

कर्षं नित्यमर्हति ठञ्। कार्षिक कर्षपरिमाणार्हे "कार्षिकस्तात्त्विकः पणः इत्यमरः"। नित्यकर्षणार्हे क्षेत्रभेदे च यञन्तकर्षस्य "कर्षात्नतो घञोऽन्न उदात्तः" पा० अन्तोदात्तता अत्र कर्षतिरूपा निर्देशात्तुदादेरादुदात्ततेति सि०कौ०।

कर्षक त्रि० कृष-ण्वुल्। १ क्षेत्रकर्षणकारके (कृषाण) "कच्चिच्च बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति" भा०स० ५ अ० "यस्येन कर्षकं चुक्रं दुर्बलं मम पुत्रकम्। अतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीड़िनम्" भा० ६ अ० सुरभेर्वाक्यम् "कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकम्" भा०व० २५८ अ०। "त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः "कर्षकेण बलजां प्रपूषता" माघः२लेखके २आकर्षके च।

कर्षण न०तुदा०कृष-भावे ल्युट्। लाङ्गलादिना भूमेर्विलेखने (चास देओया) क्षेम०। "क्षतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमितं कर्षणं स्मृतम्" मनुः। क्षविशब्दे विवृतिः। भा० कृष-ल्युट्। २आकर्षणे च (टाना) "भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्" रघुः "शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा" मनुः। ३क्षौरिणीवृक्षे स्त्री राजनि०गौरा०ङीष्।

कर्षणि स्त्री कृष-अनि। असत्यां स्त्रियाम् उणादिकोषः शब्दकल्पद्रुमे उक्तम्। तच्चिन्त्यम् "कृषेरादेश्च धः" उणा० २,१०५सू० धर्षणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्षणिरिति पाठो लिपिकरप्रमादकृतः। अतएव उज्ज्वलदत्तेन "धर्षणिर्वज्रकीयुक्ता" इत्युक्तम् "धृषेरनिप्रत्ययेन सिद्धे वैचित्र्यार्थम्" इत्युक्तम्

कर्षफल पु०कर्षः तन्मात्रं फलमस्य। १विभीतकवृक्षे, अमरः २आमलक्यां स्त्री रत्नमाला टाप्।

कर्षापण पु० कर्षेणापण्यते क्रीयते। षोड़शपणपरिमाण (काहन) कर्षस्य षोडशमाषकमितत्वेन षोडशभिः पणैस्तस्य क्रयणात् तत्संख्यासाम्यात् तथात्वम्। "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। ते षोडश पुराणं स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः" गौतमेन षोडशपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषितत्वात् "द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिकोमतः" कात्यायनेन द्वात्रिंशत्पणानां गोमूल्यतयाभिधानेन "धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका। कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" षट्त्रिंशन्मते पुराणकार्षापणयोः पर्य्यायतादर्शनाच्च तथार्थता। ततः प्रज्ञा०स्वार्थे अण्। कार्षापणोऽप्यत्र चर्च्चादि०तेन पुंन०।

कर्षिन् त्रि० कृष-आकर्षे णिनि। आकर्षके। "स्त्रवेरशब्दसूत्रकर्षिणस्ते" रघुः। स्त्रियां ङीप्। "प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः" रघुः। ङीबन्तः २क्षौरिणीवृक्षे ३अश्वमुखवन्मनुष्यस्थितलौहभेदे क्रविकायां च स्त्री जटा०

कर्षू पु०कृष-ऊ। १करीषानले (घुटेर आगुन)। २कुल्यायां स्त्री अमरः। ३दृषखाते भेदि०। दृषखातस्तु "चतुरङ्गुलपृथुश्चावदन्तरात्तथाधःखाता वितस्त्यायतात्त्रिवः कर्षूः कुर्य्यात्" प्रा० वि० विष्णूक्तप्रमाणकगर्त्तभेदः। "ततः कर्षूः कुर्य्यात् तन्मूले प्रागुदगग्र्यान् प्रसमाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम्" "कर्षूत्वयमूले पुरुषाणां, कर्षूत्वय-

मूले स्त्रीणाम्। पुरुषकर्षूत्रयं साज्येनोदकेन पूरयेत् स्त्रीकर्षूत्रयं साज्येन पयसा दध्ना मांसेन, पयसा च प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा जपेत्" विष्णु०। ४गर्त्तमात्रे च। "कर्षूवीरणवति" काात्या० २१,२,२६। "कर्षूः कुहर उच्यते" कर्कः अस्य ह्रस्वान्तमपि। "दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीरुदक्स्थाः" काात्या०२१,२,२६। "प्रेतशयानत उत्तरतः कुटिले कर्षू गर्त्तौ खात्वा" कर्कः।

कर्हि अव्य० कस्मिन् काले किम्+र्हिल् कादेशः। अनद्यतने कस्मिन् काले इत्यर्थे। कर्हि स्वित्तदिन्द्र यज्ञभिः" ऋ० ६,२५,२।

कर्हिचित् अव्य० कर्हि+चित् सुप० पा० मते भिन्नं पदद्वयम्। कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थे। "अश्विना यद्ध कर्हि चित्" ऋ०५,७४,१०। अतएव पदकाराः कर्हि,चित्। इति भिन्नपदतया श्रेष्ठः" यदद्य कर्हि कर्हिचित्" ऋ०८,७२,५।

कल संख्यायां सक० शब्दे अक०भ्वा०आत्म०सेट्। कलते अकलिष्ट चकले प्रनिकलते।

कल गतौ संख्यायाञ्च अद० चुरा० उभय० सक० सेट्। कलयति ते अचकलत् त। कलयाम्-बभूव आस-चकार चक्रे। गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वमपि। "कलयन्त्यनुन्नयमनेकलयम्" माघः "व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयजसारम्" जयदे० यङ्लुगे "कलय बलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरौ" जयदे०। संख्यानज्ञात्व गणनं ज्ञानभेदश्च। "स पश्चात् संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम्" नीतिः "कलयेदमानमनसं वसि! माम्" माघः। "वाचामाचकलत् रहस्यमखिलं यश्चापदस्फुराम्" मल्लि०। उच्चारणे च "माद्यन्तः कलयन्तु पूतशिखरे,केलिपिकाः पञ्चमम्"। पाशे "कालः कलयतामस्मि" गीता। "कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः" ति०त० विष्णुध०। कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः। कलयन् कलयमानः कलयितुम् कलयित्वा आकलय्य। "कलितललितवनमालम्" जयदे० "करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः" वटुकस्तवः।

अव-अवगमे अवकलयति वि+अव वियोजने "यदि व्यक्ते युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशला" लीला०।

आ+बन्धने "सुवर्णरत्नाकलिकधराम्बराम्, माघः ज्ञाने च" "वाचामाचकलत्" मल्लि०। "मकरध्वजहिरदमाकलयत्" "शक्तावलीराकलयाञ्चकार" इति च माघः।

प्रति आ+प्रतियोधे प्रत्याकलितखदुर्नयः" दशकु०।

उद्+उत्क्षिप्य ग्रहणे "स तस्य हस्तोत्कलितखदासुरो विक्रीड़तो यदुवद्दिगरुत्मतः" भाग०७,८,१६।

सम्+एकसंख्यापादनरूपे योगे। "अथ संकलनव्यकलननयोः करणसूत्रम्" "सैकपदघ्नपदार्धमसैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" लीला०।

कल नोदने प्रेरणे चुरा०उभय०सक०सेट्। कालयति ते अचीकलत् त। कालयां बभूव आस चकार चक्रे। कालयितव्यः कालनीयः। कालयिता कालितः कालयन् कालयमानः। कालयित्वा आकाल्य। कर्म्मणि काल्यते अकालि अकालयिषाताम् अकालिषाताम्। "गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते" भा०वि० १००,७। "गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजः" भाग०४,५,८। सा गौस्तत्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः" भा०आ० ६६६०।

कल पु० कल-शब्दे घञ् नि० अदृद्धिः। मधुराव्यक्ते ध्वनौ अमरः। "सारसैः कलनिर्ह्रादैः" "कलमन्यभृतानाञ्च भाषितं कलहंसीषु मदालस गतेषु" "निशासु भास्वत् कलनूपुराणाम्" रघुः। "कलपक्षिणोरवक्षुदाधि वधुः"। "कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत्तरुणः" माघः। कलप्रधाना काञ्चिर्मत एवं कलहंस इत्यादौ भा०त० समासस्तेन तस्य न तद्गुणार्थता। अतएवामरेण "कलो मन्द्रेषु गम्भीरसारोऽस्त्रुसैन्धवखिल्ये" मन्द्रादीनां त्रयाणामेव त्रिलिङ्गत्वमुक्तम्। "उदकण्ठि करहपरिवर्त्तिकलखरन्यूनगानपरया परया" माघः। कल-शब्दे अच् तस्य लः। २शुक्ले चरमधातौ न० मेदि०। ३कोकिलेऽपि पु० शब्दच०। ४मालवदेशे पु० राजनि०। ५अजीर्णे त्रि० मेदि०। कलाय्यस्य अच्। कुलाग्निहोत्रवयसे च। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कलक पुंस्त्री कल-चु० स्वुल्। शकुलमत्स्ये हेमच०।

कलकण्ठ पुंस्त्री कलः कलप्रधानः कण्ठोऽस्य। १कोकिले २हंसे, ३पारावते च। जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां न ङीष् किन्तु खाङ्गत्वात् ङीष्। कलध्वनियुक्तकण्ठके त्रि०स्त्रियां ङीष्।

कलकल पु० कलप्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम्। कोलाहले। "चलितया विदधे कलमेखला-कलकलोऽकलकोलदृशाऽन्यया" माघः। कलस्य मालवस्य कला यत्र। २मालनिर्यासे मेदि०।

कलकीट पु०कलप्रधानः कीटः मा०त०। कीटभेदे। तत्र भवः यञ्द्या० अण्। मालकीट तद्भवे त्रि०।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । ततः भवार्थे तद्राजार्थे च "शास्त्रावयवप्रत्ययप्रथमकलकूटाश्मकादिञ्"पा०ढञ् । कालकूटि तद्भवे त्रि०तन्नृपे च । ढजन्तास्त्रियां वङ्ङ्षु लुक् । कलकूटास्त्रदुद्देश्यवाक्षिषु तन्नृपेषु च स्त्रियां तु न लुक् । कालकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङीष्

कलघोष पुंस्त्री कलोघोषोऽस्य । कोकिले शब्दर० स्त्रियां

कलङ्क पु०कलयति क्विप् कल् चासौ अङ्कश्चेति, कं ब्रह्माणमपि लङ्घयति गच्छति लकि–गतौ अण् वा । १चिह्ने २अपवादे, ताच्छील्यादिघाटनां ३मलभेदे (कलूकान), ताच्छील्यादियोगात् ४अन्धादेर्विकारे च मेदि० । "यशःकलापाण्डवचेषु कलङ्काः" काद० । "धारानिबद्धेव कलङ्करेखा" "मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः" रघुः । "ताम्रवर्णश्च मरुणो मन्दरश्मिर्दिवाकरः । अदृश्यत कलङ्काङ्कः संसक्तो धूमकेतुना" रामा० । ततः अस्त्यर्थे इनि । कलङ्किन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कलङ्की जायते बिल्वे" ति० त० स्मृतिः । बलः तारका० जातार्थे इतच् । कलङ्कित जातकलङ्के त्रि० ।

कलङ्कष पुंस्त्री करेण कषति बा० खच् मुम् च रस्य लः । १शिंशे शब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २करतालयां स्त्री शब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं जलं लङ्घयति लकि–गतौ किच–उरच् । जलानाभावर्त्ते खतोजलभ्रमे त्रिका० ।

कलञ्ज पु० केतिशब्दं लञ्जति भाषते क इत्यव्ययानुकरणम् लञ्जि–अण् । विषाक्ताखेण हते १मृगे, २पक्षिणि च । ३तन्मांसे न० "न कलञ्जं भक्षयेदिति" स्मृतिः । ४ताम्रकूटे च (तामाक) "कलञ्जसंवेष्टनधूमपानात् स्याद्दन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिरिति" वैद्यके तत्सेवनात् मुखरोगहान्यादि उक्तम् । ५परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे भावप्र० तन्मानभेदोदृश्यः ।

कलञ्जाधिकरण न० "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधिकृत्य पञ्चावयवन्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा कदापि तद्भक्षणनिषेधः । उत सर्व्वदेति संशयः । यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्व्वपक्षः सर्व्वदा तन्निषेध इति सिद्धान्तः । तदेतद्भङ्ग्या एका० त० दर्शितं यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति स्मृतिः कलञ्जभक्षणाभावविषयकं काम्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानान्निमित्तमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकारादुद्भावत्कालमेव तस्यां तस्यां निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणादृयतः कुतश्चित् करणान्निवृत्तस्य निषेधानुपालनं सकृत्कृत्तमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् कालं तद्भक्षयति । अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धेति भवति विफलोविधिः । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्नुवन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यसानोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव निषेधविधावधिकारः । यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्জ্জनं तन्निवर्त्तनम्" इति । अत्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसङ्ग्रहान्न विरोधः । भूतचेष्टावत इति ।"भूतं प्रेत्यादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावतइत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव । तस्मात् सकृत्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलोविधिः । कादाचित्ककारणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्रानुष्ठानाधीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्मान्निषेधविधिषु काकवन्नोदेवदत्तस्य यज्ञदत्तादिवत्तटस्थत्वेनाधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवन्न सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः"।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा समर्थितं दर्शदारण्यकब्राह्मणभाष्ययोः यथा—

"प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धस्य वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्त्तव्यताज्ञाननिवर्त्तनमेव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्ये ऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिक्षणाद्वादविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानशून्या बाध्यते मृगतृष्णिकाज्ञानमिव

मेयज्ञानं, तद्विषयथार्थ्यविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति। विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्य्यस्तदभावे" शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यम्।

"यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च सम्बन्धो 'न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिवाक्यात्प्रतीयते, तथापि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह न चेति। सम्बन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः। अभक्षणादि कार्य्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किन्न स्यादित्याशङ्क्याह न चेति। तथापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गात् नञश्च स्वसम्बन्ध्यभाववोधने मुख्यस्यार्थान्तरे दृष्टौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधस्मृतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्य दन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः। भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह। अकर्त्तव्यतेति। अभावस्य भावत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हि शब्दार्थः। प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिज्ञानदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह। क्षुधार्त्तस्येति। विषडिम्भवाणहतस्य पशोर्मांसं कलञ्जम्। ब्रह्मवधाद्यभिधायुक्तस्यान्नपानादि। तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भक्षणं क्षुत्त्वासस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तद्बोधजन्यया बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह। मृगतृष्णिकायामिति। तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह। तस्मिन्निति। तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः" आनन्दगिरिः।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारः शब्दचि०दर्शितो यथा—"ननु 'न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः तद्भक्षणस्य श्रेयोरूपेष्टसाधनत्वात्, न चासुराऽविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेरिति चेत् न विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य "सविशेषणे हीति"न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति"न कलञ्जं भक्षयेत्"इत्यनेन बोधनात्, दृष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनविशेषे तात्पर्य्यं तथा चायकृविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथाश्रुतयोग्यतया छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयौ न तच्छिद्रेतरत्वेन, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् तयेहापि बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति"

विशेषबोधप्रकारस्तु आख्यातवादे गदाधरेण दर्शितो यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेशः निषेधोऽपि, कलञ्जभक्षणादौ तत्प्रयोजकेष्टसाधनतासत्त्वेन तदभावस्य नञाबोधने तत्प्रामाण्यानुपपत्तेः बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टरूपानुबन्धिनि तत्कर्म्मण्यबाधितो बोध्यत इति तत्प्रामाण्योपपत्तिः। बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया वाच्यत्वे विशिष्टाभावस्यैव शाब्दबोधे भानं स्यादपि विशेषणाभावांशस्तूबाधितः। कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावबोधानन्तरं तल्लिङ्गकानुमानगम्यो बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपतदननुबन्धित्वाभावः। प्रवर्त्तकमिव निवर्त्तकमपि ज्ञानं स्मृतिवाक्यात् परम्परयैव, न तु साक्षात्। भवन्मते च तादृशाभावस्य शाब्दबोधे न भानं प्रदार्थैकदेशेतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषणतया अनिष्टानुबन्धित्वान्वयासम्भवात्। वस्तुतो विशिष्टशक्तौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पृथगेव बलवदनिष्टानुबन्धितायां वाच्यत्वम्। न च बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेष्यत्वे विधिवाक्यतः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रियागोचरचिकीर्षार्द्ध्यर्थं विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारककृतिविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्पनीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमेव बलवदनिष्टानुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं क्रियायां बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानतद्गोचरेच्छयोर्हेतुतया बलवदनिष्टसाधनत्वस्येष्टसाधनताविशेषणत्वमते क्रियाविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया तन्नये कल्पनासाम्यात्। यदि च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानमेव तद्द्वेषसामग्रीत्वेन इच्छाप्रतिबन्धकं न तु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदोक्तविशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य सत्त्वेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वोपगमे तत्र बाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शक्तिभेदस्य ग्येनस्वे इष्टसाधनताबोधस्य बोधगम्य ज्ञाव-

ष्यकः । सम्प्रतापि तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविनिर्मोकेणेष्टसाधनत्वस्य भानं लिखितं तदभानञ्च विशिष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति विशिष्टशक्तेर्विशेषणविनिर्मोकेण विशेष्याभासकत्वात् । तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषयकशाब्दबोधे तत्तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिवाचकस्वर्गादिपदाद्विना लक्षणां केवलसुखत्वादिशाब्दबोधापत्तेः" । "इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं वह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्यावर्त्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकतथा तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा,तद्विरहस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात्" शब्द०प्र०

कलट न० कं जलं लटति आवृणोति लट-अच्-दृ३०। मृदाच्छादने (चाल) तृणादिमये पदार्थे शब्दर० ।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला-क कलं सुखविषयं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा तूल पूरणे-निष्कर्षे वा ण्वुल् । इच्छावत्याम् स्त्रियां टिका० । इच्छायाः सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्पूरकत्वात् तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् । कलकूजिका कलतूलिका वा अत्र पाठान्तरमस्ति उभयत्र पृषो०साधु ।

कलत्र न० गड-सेचने अत्रन् आदेश्च कः डस्य लः, कलं त्रायते त्रै-क-कड-शासने वा० अत्रन् डस्य लो वा । १भार्य्यायाम् "कलत्रवानहं वाले" । "कलत्रवन्मात्मानमवरोधे महत्यपि" "वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः" रघुः । "पत्युस्त्रियामिह महौषधयः कलत्र-स्थानं परैरभिभूतमभूवन्निहन्ति" माघः "नोत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः" मेघ० । २नितम्बे अमरः "कलत्रभारेण विलोलनीविना" किरा० । ३पाणां २दुर्गस्थाने हेमच० [रूपे राजनि० ।

कलधृत न० कलेनावयवेन धौतः शुद्धत्वात् पृषो० ।

कलधौत न० कलेनावयवेन धौतं शुद्धम् । १स्वर्णे । "यस्यां कपोलैः कलधौतधाभल्लम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः" माघः "व्योमस्रगः प्रथयता कलधौतभित्तीः" माघः । २रूप्ये च मेदि० "अनतिविरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुनुद्दस्य पयसोऽनुकृतिम् । विरलविकीर्णवज्रशकलान् सकलासिह विदधाति धौतकलधौतमहीम्" "अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोजिहां कलधौतधौतशिलवेश्मनां रुचौ" माघः "अमलकलधौतपट्टायितमष्टमीचन्द्रशकलाकारम्" काद० । कलो ध्वनिभेदौ धौतः शुद्धोऽत्र । २कलध्वनौ त्रिका० ।

कलध्वनि पु० कलोध्वनिरस्य । १भारावते २कोकिले ३मयूरे जातित्वात् स्त्रीत्वमपि । ४मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि० । कर्म्म० । ५मधुराव्यक्तध्वनौ पु० ।

कलन न०कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे ल्युट् । १चिह्ने २वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपानुमानात् तथात्वम् । ३यज्ञे ४प्राणे । "कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः" ति०त०विष्णुध०पु० । ५ज्ञाने च "लोकानामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" भू०सि० । "कलनात्मकः ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थः" रङ्ग० । "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः कालानुपमाद्रते" इत्युक्तेः ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम् । कं जलं लाति उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-बा०ड । दैवेतसदृक्षे पु०राजनि० । तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा नमनाच्च तथात्वम् । "स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः कलाश्रयः । कलनं(लं)त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्" भाग० ३,३०,३७अङ्के ७एकरात्रेण पञ्चमाने गर्भकारणे रेतोविकारभेदे इति शब्दकल्पद्रुमादयः । तन्त्रान्तरम् "आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कलं जायते तस्याः इति" सुश्रुते "दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः" सा०कारिकायाम् "कार्यं शरीरं तस्यावस्थाः कललबुद्बुदमांसपेश्यङ्कुरप्रत्यङ्गव्यूहाः" कौ० उक्तेश्च तदेकवाक्यतया लकारद्वययुक्तपाठस्यैव भागवतेऽवधृतत्वेन नकारयुक्तपाठोलिपिकरप्रमादकृतः इति विवेच्यम्

कलना स्त्री चु०कल-भावे युच् । १ज्ञाने २यज्ञे ३आदाने ४आमोचने ५व्यवमोचने च "पिच्छावचूडाकलनासिवोरः" माघः "कलनामामोचनमवमोचनं वा" मल्लि० ।

कलनाद पुंस्त्री कलोनादोऽस्य । १राजहंसे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कलध्वनियुक्ते त्रि० । कर्मधा० । ३ कलध्वनौ पु० । [जातिशब्दे विवृतिः ।

कलन्दर पुंस्त्री वर्णसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला-क कलं कामं ददाति दा-क पृषो० सुम् च टाप् अत इत्वम् ।

सर्वविद्यायाम् हेमच० । तस्याः सर्व्वसंशयनिराकरणेन कामदात्वात्तथात्वम् । [शाके राजनि० ।

कलम्बु पु० कलाया मातायाः अम्बुरिव शक० । घोली-

कलभ पु० करेण शुण्डेन भाति भा–क तस्य लः । "त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ" इति वैजयन्त्युक्ते १गजभेदे । "मुदा रसन्ते कलभा विकस्वरैः" । "इह मुहुर्मुदितैः कलभैः रवः" "सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्याम्" माघः । २ पञ्चवर्षं करियोते स्मृतिः "द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव" नैषधः "वृत्तिकलभस्य चेष्टितम्" । "दृष्टो हि दृश्यन् कलभप्रमाणम्" रघुः । "ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम्" मालवि० । "गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः" मेघ० । "पावक-मातपरत्वेनकरिकलभकरन्दितमालकिंगलया मेदिनी" काद० । वयोवाचित्वात् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । कं वातं लभते साधनत्वेन लभ–अच् । धुक्तूरे मेदि० तस्य माद्कद्रव्यत्वेन वाताधायकत्वात्तथात्वम्

कलभवल्लभ पु० ६त० । पीलुवृक्षे राजनि० । कलभ-प्रियादयोऽप्यत्र । [ङीप् । चञ्चुवृक्षे राजनि० ।

कलभी स्त्री कं जलं लभते आश्रयत्वेन लभ–अच् गौरा० ङीष् ।

कलम पु० कलते अक्षराणि कल–कमच् । १लेखन्याम् जटाधरः २धान्यभेदे च राजव० । स च "कलमः कलिविख्यातो जायते स दृढद्रुमे । कश्मीरदेश एवोक्तो महातण्डुलगर्भकः" इति भावप्र० उक्तदेशजः । ३उत्खातप्रतिरोपितधान्यभेदे च । "व्यादग्धप्रसृप्रसूताः कलमा इव ते रघुम् । फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" रघुः "कलममोपबर्हं मृगव्रजम्" माघः "तत्र लोहितकशालिकलमकर्दमकषायकलुषगन्धकगवाक्षकुमाक्षतपुण्ड्रकपुण्डरीकमहाशालिगीतभीरुकलोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः । मधुरा वीर्य्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः । तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्योवर्ण बलकृत् स्वर्यो वृष्यश्चमापहः । त्रयो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषापहः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयो ज्वराः" सुश्रुते तस्य गुणा उक्ताः । अस्य च रोपितधान्यत्वेन गुणविशेषःभावप्र० उक्तो यथा "रोपितास्तु नवा दृष्याः पुराणा लघवः स्थिराः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाकाः गुणाधिकाः" । अस्य शिखा पिङ्गलवर्णा "कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः" इति कुमारे पिङ्गलोपमानत्वेन वर्णनात् ।

कलयति परेषं कल–अमच् । ४चौरे पु० मेदि० ।

कलमोत्तम पु० ७त० । गन्धशालौ राजनि० ।

कलम्ब पु० कल–च्छे पे अम्बच् कड–मदे अम्बच् डस्य लो वा । शाकनाड़िकायां तस्या आहारकाले त्यज्यमानत्वात् तथात्वम् । २शरे अमरः तस्य अरिं प्रति क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम् ३कदम्बवृक्षे विश्वः कामिनां मादहेतुत्वात्तथात्वम् । संज्ञायां कन् । कलम्बक–धाराकदम्बे राजनि० ।

कलम्बिका स्त्री कलम्बोव कायति कै–क संज्ञायां ह्रस्वः । १शोवाप्रसाङ्गागस्यनाड्यां तस्याः कलम्बीतुल्यगुणिरमध्यत्वात् तथात्वम् । स्वार्थे कन् ह्रस्वः । (कलमी) २शाकभेदे च ।

कलम्बी स्त्री के जले लम्बते लबि–अविश्रंसने अच् गौरा० ङीष् । (कलमी) शाकभेदे तस्या जले लम्बमानत्वात्तथात्वम् । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा । "कलम्बी शतवर्षी च कथ्यते तद्गुणा अथ । कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी" । ति० त० स्मृतौ अस्यादग्धस्यामभक्षत्वमुक्तम् "तम्बो गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका" हरिवंशे चास्या अभक्षत्वमभक्षशब्दे उक्तम् । उलयोरैक्यात् कडम्बीत्यप्यत्र शब्दरत्ना० ।

कलम्बु (म्बू) स्त्री के जले लम्बते लबि–उण् ७त० । (कलमी) शाकभेदे शब्दर० । अप्राणिजातिवाचकत्वात् वा ङीष् ।

कलम्बुट न० के जले लम्बते लबि–वा० उट २त० । १हैयङ्गवीने राजनि० । २नवनीते हारा० । तयोर्जलोपरिप्लवमानत्वात्तथात्वम् ।

कलरव पुंस्त्री कलोरवोऽस्य । १पारावते (पायरा) अमरः २कोकिले राजनि० । स्त्रियां जातित्वादुभयतो ङीष् । ३कलध्वनियुक्ते त्रि० मेदि० कर्म० । ४मधुराव्यक्ते रवे पु० ।

कलल पुंन० कल–ड्वला० कलच् । १गर्भावेष्टचर्म्मणि अमरः कलनशब्दर्दर्शितभागवतोक्ते एकरात्रेण पञ्चमानगर्भावयवभूते २रेतोविकारभेदे । उदा० तत्रैव शब्दे द्रष्टव्यम् ।

कललज पु० कललमिव जायते जन–ड कर्म्म० । १राजे राजनि० । २गर्भे च ।

कललजोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद्–भू–अपादाने अप् ६त० । १बालवृक्षे राजनि० । ततो रालवृक्षस्य कललजस्योत्पत्तेः तस्य तथात्वम् ।

कलविङ्क(ङ्क) पुंस्त्री कलं वङ्क(ङ्क)ते वगि(वकि)–गतौ अच् पृषो० अत इत्वम् । १चटके खगे, अमरः जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप् । "धीमान्यः कलविङ्कानां वर्षाभ्यस्तिक्तिरान्" यजु० २४।२० । "कल-

विङ्कोलोहितादिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्राः" २४,२०। अश्वमेधपशुदेवकथने। अभक्ष्यप्रकरणे अक्षाभक्ष्यतोक्ता यथा "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्" तन्मांसगुणाः तस्य संज्ञाभेदश्च सुश्रुते उक्तो यथा—

चकोरकलविङ्कमयूरकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्तिरकुररबाल्लकशरलप्रभृतयस्त्वाहना विष्करालघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च"। सुखपादैर्हननात्त्वाहनाः। भावप्र० विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—

चटकः कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्गः कालकण्ठकः। कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः सन्निपातहरो वेपुश्चटकस्त्वतिशुक्रलः" २कलिङ्गवृत्ते मेदि०।

कलय पु० कलं मधुराव्यक्तं ध्वनिं यति गु-गतौ वा० ड। १घटे। कर्षशब्दे दर्शितभावप्रकाशोक्ते २मानभेदे च।

कलयष्टिर् स्त्री कलयस्य दीर्घतृणम् दृ-भावे क्तिन्। यज्ञियकलयविदारणे "अथ कलयष्टिराम् यदि कलयो दीर्येतानुलिम्पध्वमिति ब्रूयात्" "यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्येत तत्राप्येकामेव गां दद्यादथावस्थायादेवो देत्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञोऽयमेव तत्र प्रायश्चित्तिरिति कलयष्टिराम्" शत० ब्रा० ४,५,१०,७।

कलयपोतक पु० नागभेदे "आर्यकस्योपकश्चैव नागः कलयपोतकः" भा० आ० ३५ अ०।

कलशि स्त्री कं जलं लाति ला-क तथा सती शीर्य्यति शॄ-डि। (चाकुलिया) १मृन्मिपात्राम् अमरः २घटे हेमच० "कलशिसदधिसुरीं वल्लवा लोडयन्ति" माघः। अस्य ऋदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलशीत्यप्यभयत्र।

कलशीकण्ठ त्रि० कलश्याः कण्ठ इव कण्ठोऽस्य। १कलशीकण्ठतुल्यकण्ठान्विते २ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रापत्यस्य वञ्छ उपका० वा लुक्। कालशीकण्ठयः कलशीकण्ठाः

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्थाः अन्यलोपः समा० कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च। कुम्भाकारपादयुतायां स्त्रियाम्। [अगस्त्ये मुनौ कुम्भसम्भवशब्दे तत्कथा।

कलशी(सी)सुत पु० कलश्याः(स्याः)सुत इव तत्रोत्पन्नत्वात्।

कलशोदर पु० कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे "सुबाहुः शङ्खबाहुश्च वरुणः कलशोदरः" हरिवं० २४०। २कुम्भाकारोदरयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

कलस पु० केन जलेन लसति लस-अच् इत०। १घटे हेमच०। तच्छब्दनिरुक्तिः "कलां कलां गृहीत्वा तु देवानां विश्वकर्म्मणा। निर्म्मितोऽयं स वै यस्मात् कलसस्तेन कथ्यते" निर्वाणत० उक्ता। "सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः। पीयूषधारणार्थाय निर्म्मितो विश्वकर्म्मणा। कलाः कलासु देवानामपि तासां पृथक् पृथक्। यतः कृतासु कलसास्ततस्ते परिकीर्त्तिताः" कालि० पु० ८७ अ० पृषो० साधनम्। कर्मादौ स्थाप्यफलसमानसङ्ख्या० ति० यथा—"पञ्चाशदङ्गुलो व्यासं उत्सेधः षोडशाङ्गुलः। कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं मतम्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्। षोडशं हीनं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्"। पुष्याभिषेके कालिकापु० ८७। पुष्याभिषेके स्थाप्यघटनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्रैवाध्याये यथा "नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत। गोक्षोपगोक्षो मरुतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोहा क्षपिभद्रश्च विजयस्तनुबोधकः। इन्द्रियघ्नो ऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः। तेषामेव क्रमाद्भूप! नव भागानि यान्ति तु। शृणु तान्यपराण्येव यान्तिदानि सदैव हि। क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः। पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः। कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः। सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तस्तादित्यस्तु तथाष्टमः। विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते। स तु पञ्चसुखः प्रोक्तो माहादेवस्वरूपधृक्। घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा। यथाकाशं स्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः। मण्डलस्य च पञ्चानां पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत्। क्षितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम्। नैर्ऋत्ये यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम्। सोमसुस्वरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत्। न्यस्यैवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत्। कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां गरुडः स्थितः। मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः। दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश। कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्च संस्थिताः। नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च। कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्। रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्र मौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रकोटिकैः। सर्व्वधामसमं विल्वं नागरोडुम्बरं तथा। बीजपूरकजम्बीरकाम्रातकदाडिमान्। यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं

सितसर्षपम् । कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा । चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च । कर्पूरपत्रं वराङ्गञ्च जलं निर्यासकाम्बुदम् । शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च । कालशाकं तथा पृक्कां देवीं पर्णकमेव च । वचां धात्रीं समङ्गिष्ठां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् । दूर्व्वां मोचनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् । पर्णालीं सरलां क्षुद्रां सहदेवीं गजाङ्घ्रिकाम् । पूर्णकोषां सितां पाठां गुडूचीं सुरसिकालसौ । व्याघ्रकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्णवाम् । ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्धानिकां तथा । समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् । कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम् । यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् । प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् । प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः" ।

सर्व्वकर्म्मोपयोगिकलसस्थापनविधिः रुद्रकल्पे दर्शितो यथा ओं भूरसीतिमन्त्रेण भण्डलात्पूर्व्वस्यां दिशि भूमिस्पर्शः । ओं ओषधयः समवन्तेति तत्र धान्यपुञ्जीकरणम् । ओं चित्पतिर्मा पुनात्विति सप्तभिर्दर्भपवित्रैः कलसपवित्रीकरणम् । ओं आजिघ्रेति धान्यपुञ्जोपरि कलसस्थापनम् । ओं स्थिरोभवेति स्थिरीकरणम् । ओं मही द्यौरिति जलेन कलसपूरणम् । ओं या ओषधीरिति तत्र सर्व्वौषधिप्रक्षेपः । ओं व्रीहयश्च मे इति धान्यम् । ओं हिरण्यगर्भ इति हिरण्यम् । ओं अश्वत्थे व इति पञ्च पल्लवान् । ओं काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः । ओं स्योना पृथिवीति पञ्च सप्त वा स्रुचश्च दापयेत् । ओं धान्यमसीति पूर्णपात्रे धान्यनिधानम् । ओं पूर्णादर्वीति तस्यैव पूर्णपात्रस्य कलसोपरिनिधानम् । ओं याः फलिनीरिति पूर्णपात्रे नारिकेलादिफलस्थापनम् । ओं युजात इति वासोयुग्मेन वाससा वा पवित्रेणवा कलससंवेष्टनम् । ततः कलसे गङ्गाद्यावाहनम् "इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! सितासिते सरितौ ! पावका नः सरस्वती । ओं अश्वावतीर्गोमतीः । ओं पञ्चनद्यः । ओं "प्रपद्ये वरुणं देवं यादसांपतिमीश्वरम् । याचितं देहि मे तोयं सर्वपापापनुत्तये" । ओं "गङ्गे ! त्वं सर्वतीर्थानामाश्रयोऽसि यतस्ततः । यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं विनाशय" । "तापनि ! यमुने ! देवि ! त्रिषु लोकेषु विश्रुते ! यजमानाभिषेकार्थमेहि पापं विनाशय । सरस्वति ! नमस्तुभ्यं महेश्वरि ! हरिप्रिये ! । यजमानाभिषेकार्थमेहि हि पापं व्यपोह वै" इति मन्त्रैः ओं कलसस्य मुखे विष्णुरित्यादिकैः प्रसन्नोभव सर्वदेत्यन्तैर्मन्त्रैरावाहनम् । ओं मनोजूतिरितिमन्त्रान्ते "कलस ! सुप्रतिष्ठितोभवेति प्रतिष्ठा । ततोगन्धादिभिः कलसपूजनम्" ।

अत्र प्रतीकमात्रं प्रदर्शितम् समग्रमन्त्राश्च मत्कृतलघुदानादिपद्धतौ २२ पृष्ठादौ ज्ञेयाः । अत्र शाखिभेदात् मन्त्रभेदास्तु तत्तद्ग्रन्थेऽवधेयाः नवरात्रे कलसस्थापने विशेषः नि० सि० उक्तो यथा । भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे "त्वाष्ट्रवैष्टतियुक्ता चेत् प्रतिपच्चाम्बिकार्चने । तयोरन्ते विधातव्यं कलसारोपणं सुहेति" । चित्रावैष्टतियुतापि द्वितीयायुता चेत् सैव ग्राह्येत्युक्तं दुर्गोत्सवे । "भद्रान्विता चेत् प्रतिपत्तु लभ्यते विरुद्धयोगैरपि सङ्गता सती । सैवा-पराह्णे विबुधैर्विधेया स्त्रीपुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुरिति" । यदा तु वैष्टत्यादिपरिहारेण प्रतिपन्न लभ्यते । तदोक्तं तत्रैव कात्यायनेन । "प्रतिपद्याश्विने मासि भवेत् वैष्टतिचित्रयोः । आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकमिति" । भविष्येऽपि चित्रावैष्टतिसंपूर्णाप्रतिपच्चेद्भवेन्नृप ! । त्याज्या आद्यास्त्रयस्त्राद्यास्तुरीयेऽंशे तु पूजनमिति" । रुद्रयामलेऽपि "वैष्टतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् । तस्मात्र स्थापयेत्कुम्भं चित्रायां वैष्टतौ तथा । संपूर्णा प्रतिपद्देव ! चित्रायुक्ता यदा भवेत् । वैष्टत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवौ । अभिजित्तु मुहूर्त्तं यत्तत्र स्थापनमिष्यते" । "इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्य्यम् । "न रात्रौ स्थापनं कार्य्यं न च कुम्भाभिषेचनमिति" मात्स्योक्तेः "भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः । प्रातः कालइति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु" इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले "स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् । शुभाभिर्मृत्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् । यवान्वै वापयेत्तत्र गोधूमैस्सापि संयुतान् । तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् । सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृण्मयमेव वेति" । "कलसं जलसंभृतं पुरः" नैष० ।

कलसि स्त्री केन लसति लस-इन् । १ घटे २ पर्णिन्यां च (चाकुलिया) हेम० । कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष् कलसीत्युभयत्र "अलम्बितकरणशकुलीकलसीकं यच्चवोचत" नैष० ।

कलह पुं न० कलं कामं हन्त्यत्र हन-घञ्० आधारे ड । कर्ल-

चादि । विवादे वाग्विवादे (झकुडा)"त्वत्तः ! पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहेन भविष्यति" भा० आ० ४८ । "न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" मनुः । २युद्धे अमरः । "विधित्सतः कलहमवेक्ष्य विद्विषः" "भाविकलहफलयोगमसौ" माघः ।

कलहंस पुंस्त्री कलप्रधानो हंसः । १(बालहँास) हंसभेदे २राजहंसे ३हंसपक्षिभेदे च मेदि० । "कुन्दावदाताः कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टिः । "कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयाम्बभूव सः" नैष० "वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम्" कुमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कलहंसीषु मदालसं गतम्" रघुः । ४परमात्मनि ब्रह्मणि च शङ्कर० ।

कलहकार त्रि० कलहं करोति कृ-हेत्वादावपि न ट किन्तु अण् उप० स० । कलहकारके । "हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम्" भट्टिः ।

कलहनाशन न० कलहं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पूतिकरञ्जे शब्दरत्न० कलहनाशकता चास्य कार्मण विद्यायां विख्याता ।

कलहप्रिय पु० कलहः प्रियोऽस्य । १नारदे ऋषौ, तस्य कलहप्रियत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् । २सारिकायक्षिण्याम् स्त्री राजनि० ।

कलहान्तरिता स्त्री अवस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे । सा च "चाटुकारमपि प्राणनाथं दोषादपास्य या । पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा" सा० द० उक्तलक्षणा । यथा "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः । पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः

कलहाय कलहं करोति कलह+डा नामधातु आत्म० अक० सेट् । कलहायते अकलहायिष्ट । कलहायाम् बभूव आस चक्रे । कलहायमानः कलहायितः ।

कला स्त्री कलयति कलते वा कर्त्तरि अच् कल्यते ज्ञायते कर्मणि अच् वा । चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च चन्द्रस्य षोडशभागस्य कलाशब्दवाच्यत्वम् । तथा कालमा० उक्तं यथा स्कान्दे—

"अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव प्रथिताः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने !" इति "अयमर्थः या महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिस्मृतिभिस्तु पक्षनिर्णय एवोदाहृता । "तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कलेति" । एवञ्च सत्यत्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति तत्र येयममेत्युक्ता क्षयोदयविवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यं याश्चावशिष्टाः दृद्धिक्षयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र वह्निना या कला प्रथमं पीयते सा प्रथमेत्युच्यते, तया युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदश्यन्तानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि, ता एताः कृष्णपक्षे तिथयो भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कलाभिरेव क्रमेण तत्र तथा वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्यास्तिथयो भवन्ति । वह्न्यादिदेवतानां कलापानं सोमोत्पत्तौ पठितम्, तथा हि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयोदिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्षे ऽस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे सदं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् ! तत्क्षीरसंगतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनरायायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णतेति" ।

एवं षोडशानां कलानामेका नित्या अन्या क्षयोदयशालिनी, तदेतत् सूक्तसङ्गम् शत० ब्रा० १४,४,३,२२ ।

यथा "प्रजापतिः षोड़शकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश-कला ध्रुवैवास्य षोड़शी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्य्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोड़श्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्य" "योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां वित्तत्वं वक्तुं तत्साधर्म्यमाह स चन्द्रात्मा प्रजापतीरात्रिभिरेव प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्धते कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते अमावास्यायां ध्रुवैका कला व्यवस्थिता । एवं कलानां वित्तत्वे सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्मैत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजापतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या ध्रुवा कलात्रावस्थितोक्ता एतया षोड़श्या कलया सर्वमिदं प्राणिजातं स्थावर-जङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत् सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संयुक्तो भवति एवमसौ प्रजापतिः षाड्कात्मकः संवृत्तः एवं प्रजापतेः षाड्कात्मकर्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति प्राणिनं न प्रमापयेत् कृकलासस्यापि खरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात्"भा०। चन्द्रकलानां नामभेदादिकमनुपदं वक्ष्यते । "सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते" "ज्योत्स्नालक्षणवीव कलालक्षणानि" । "कला च सा कान्तिमती कलाऽतः" कुमा०। "कलासमग्रेण मुहा-नमुद्यता" "कलाद्धानः सकलाः स्वभाभिरुद्भासयन् सौधसिताभिराशाः" "निधिरम्भसामुपचयाय कलाः" इति च माघः कलाधरः कलाभृत् कलानिधिः कलावान् । २अवयवमात्रं च । "सोमसूर्याग्निभेदेन मातृकावर्ण सम्भवाः। अष्टत्रिंशत्कलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः" भा० ति०। "सोममण्डलस्य षोड़शकलता सूर्यमण्डलस्य द्वादशकलता वह्निमण्डलस्य दशकलतोक्ता" तासां नामानि ध्येयरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—

"अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टिरतिर्धृतिः । शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः १६। तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः। सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा। कान्ताद्या वसुदाः सौराः षष्ठाना द्वादशेरिताः १२ । "धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि । डादीनां दशवर्णानां कला धर्मप्रदा दृशाः"१० । अभयेष्टकराध्येया श्वेतपीतारुणाः क्रमात्" ।

तथा अकारोकारमकारनादबिन्वात्मकप्रणवस्य पञ्चाशत्-कलात्मकतामुक्त्वा तन्नामधेयरूपाण्यपि तत्रोक्तानि यथा— "तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः । सृष्टिर्द्धिः-स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा । स्थितिः सिद्धि-रिति प्रोक्ता कचवर्गकलाः १० क्रमात् । अकारादु-ब्रह्मणोत्पन्नास्तप्तचामीकरप्रभाः । एताः करधृताक्ष-स्रक्पङ्कजद्वयकुण्डिकाः । जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी रतिकामिके। वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा स्युष्टवर्गजाः१०। उकारादिष्णुनोत्पन्नास्तमालदलसन्निभाः । अभीतिशङ्ख चक्रेष्टबाहवः परिकीर्त्तिताः । तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधिनी क्रिया । उत्करी मृत्यु रेताः स्युः कथिताः पञ्चवर्गजाः १०। रुद्रेण मार्कण्डुत्पन्नाः शरच्चन्द्रसमप्रभाः । उद्यच्चन्द्रोऽभयं शूलं कपालं बाहु-भिर्वरम् । ईश्वरेणोदिता विन्दोःपीताश्वेताऽरुणाऽसिताः४। अनन्ताद्याः षवर्गस्था जपाकुसुमसन्निभाः । अभयं हरिणं टङ्कं दधाना बाहुभिर्वरम् । निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा च विद्या शान्तिरनन्तरम् । दूम्बिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका-परा। सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी यथा । व्यापिनी व्योमरूपा स्युरनन्ताः स्वरसंयुताः१६। यदाधिक्येन संजातानादादेताः सितत्विषः । अक्षस्रक्पुस्तकगुणकपा लाभ्यकराम्बुजाः; न्यासे तु योजयेदादौ षोड़श स्वरजाः कलाः । इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्वसमृद्धिदाः" कल्यते ज्ञायतेऽनेन । अंशमात्रे २उपाधिभेदे च । "तस्मै सहोवाच दहरेवान्तःशरीरे सौम्य ! स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोड़श कलाः प्रभवन्तीति" प्रश्नोपनिषत् । "तस्मै स होवाच । दहरेवान्तः शरीरे हृदयपुण्डरी-काकाशमध्ये हे सौम्य ! स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन् एता उच्यमानाः षोड़श कलाः प्राणाद्याः प्रभ-वन्त्युत्पद्यन्त इति षोड़शकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल एव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते ऽविद्ययेति"भाष्यम् । "पुरुषस्य षोड़शकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन, किन्तु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति वाक्यतात्पर्यमाह षोडशकलाभिरिति" आनन्द०

यथा च पुरुषस्य षोड़शकलत्वं तथोक्तं तत्रैव

प्रश्नोपनिषदि शङ्कराचार्यकृतभाष्ये च यथा—
"स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति" उप०। "तदुपाधिकलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्व्विशेषे हृदये शुद्धे तत्त्वे शक्यतेऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यर्थया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानाश्छिद्यन्तः प्रलीयमानाश्च सर्व्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगाद्धृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्व्वमिति। अपरे घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्म्म इति लौकायतिकाः। अनपायोपजननधर्म्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्म्मैः प्रत्यवभासते। "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "विज्ञानघन एवेत्यादि"श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिच्च ज्ञायत इति चानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति वत्। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरभावाज्ज्ञानस्य। न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयाज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न। ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यञ्ज्याभावे चालोकाभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः। न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुमवैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयतीति चेत्? येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यम् वैनाशिकेन। तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति चेत्? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यञ्च तदव्यतिरिक्तञ्च ज्ञेयं ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावोनाममात्राध्यारोपे किञ्चिच्छिद्यम्। अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन् ज्ञानवदतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः। ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वञ्चेदभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्यभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वं, तत्रापि ज्ञेयसत्त्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं शतमभिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्त्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदन्येन तदन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्व्वस्य यदा हि सर्व्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः। न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वे वाविज्ञेयत्वे सर्व्वज्ञत्वहानिरिति चेत्? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किन्तद्विवर्हणेनाक्षाकसनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेननवस्थाऽनिवार्य्या। समान एवायं दोष इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्व्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवितृादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकतयावभासत इति। नाऽसौ दोषः। तथा चेदिहेदमुच्यते। ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः कुरण्डवदरवत्पुरुष इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य श्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्। कलाकार्य्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्य्याणां कलानां कार्य्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुरण्डवदरमिवाभ्यन्तरं कुर्य्यात्, बीजवत्प्रादिति चेत्? यथा बीजकार्य्यो वृक्षस्तत्कार्य्यञ्च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्याच्छादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्य्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणबीजाद्वृक्षफलसंवृत्तान्यन्यान्येव

बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्याद्आधाराधेयत्वं निरवयवस्य पुरुषः सावयवाश्च कलाः शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किन्तु ताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः ! किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते किन्तर्हि यथाभूतार्थावद्योतने । तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्घनं चराड्स्यान्वर्थमेतिवच्च द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च । दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते चात उच्यते——अन्तःशरीरे शेऽस्य ! स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणं यत् कुण्डबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसाप्यीच्छति वक्तुं मूढोऽपि : किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिंश्चैताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः, स चान्योऽर्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चैतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः सृष्टो यो भारद्वाजेन, स ईक्षाञ्चक्रे ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफलकर्मादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्थास्यामित्यर्थः"।

"स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च" उपनि०।

"मन्वात्माऽकर्त्ता, प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुद्दीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण, तन्नेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणेच्छापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति ईश्वरेच्छानुवर्त्तिषु परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च। न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्य्यात्मनोऽनर्थं कुर्य्यात्, तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेच्छापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं—स ईक्षाञ्चक्रे इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति इति चेत् ? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः। यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वदेवादिनाभीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमप्युपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाद्गुणत्वानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनानारूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनोबन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसंव्यवहाराद्युपरमार्थं" परमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं, सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । साङ्ख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्यत्वात्पुनस्तत्स्वस्थान्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किकनिराकृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते । तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् व्यामिश्राधिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुध्यमाना अर्थदर्शित्वात् परमार्थसत्त्वाद्दृश्यमेवापह्नुवन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यते स्माभिः न तु तार्किकतात्पर्येण तथैतत् व्यत्रोक्तम् ।"विवदन् खेऽवनिश्चित्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित्"। किञ्च——भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्ज्ञात्मनरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्त्ता । प्रधानन्तु कर्त्तैव न भोक्तेति ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तरपरिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः । नाऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्प्रागभोगोत्पत्तेः । केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्ज्ञायते निवृत्ते च भोगे पुनिषस्वरूपादप्येतच्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेत् ? न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव, तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न प्रधान-

ष्यपि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यादिसाधारणधर्म्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोरुभयोर्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य परार्थत्वानुपपत्तेः । न हि भोक्तोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्म्मवति सत्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कैवल्यापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्रैव न भोक्तृ परमर्थसदृक्स्वलक्षणं पुरुषाच्छेतीयं कल्पना ऽगमबाधा व्यर्था निर्हेतुका च इति बाह्यैर्व्या क्षुब्धुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनादानर्थक्यमिति चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेतादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न चात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेतादयश्चतोऽभिन्नाः सन्ति तदभावे एवंविकल्पनैवानुपपन्नाः । अभ्युपगते चात्मैकत्वे प्रमाणार्थेनाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिराह शास्त्रम् । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ?" इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिश्चाह । अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये "यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि" । विस्तरतो वाजसनेयके । विभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रसातो न तार्किकवादभटप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणबाह्यगुप्ते दृष्टात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदप्रत्याहृत्यब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्त्तृत्वादिदोषश्च । वस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्त्तृत्वाद्युपचाराद्राजा कर्त्तेति सोऽत्रानुपपन्नः । "स ऐक्षत" इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः सत्या हि गौणी कल्पना । यद्दृष्टा, यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य सत्तावद्पुरुषविशेषापेक्षया कर्त्तृकर्म्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्थां नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्त्तृत्वपक्षे तूपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्, अतः प्राणात् सृष्ट्वा २सर्वप्राणिनां शुभकर्म्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्म्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं ३शब्दगुणं वायुं ४स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः५स्वेन रूपेण पूर्वाभ्याञ्च शब्दस्पर्शाभ्याम् विशिष्टं त्रिगुणं तथाऽऽपो६रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः । तथा गन्धेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी७ । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं ८ द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्म्मार्थञ्च दशकृत्वम् । तस्य चेश्वरमनःस्थं संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः९ । एवं प्राणिनां कार्यं करणञ्च सृष्ट्वा तत्प्रीत्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् १० । ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्यं११ सामर्थ्यं बलं सर्वकर्म्मप्रवृत्तिसाधनम् । तद्वीर्यवताञ्च प्राणिनां तपः १२विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्त्यमानानां, मन्त्राः१३स्तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्म्म१४ अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः१५कर्म्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम१६च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजोपेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् भा० । "स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदेष श्लोकः"

"कथं स दृष्टान्तः ? यथा लोके इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्यन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदुभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । तद्वत्पूर्वकलक्षणमेव, यथाऽयं दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्दृष्टुर्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्त्ता तद्वदस्याः षोडश कलाः प्राग्व्याद्याः उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावलक्षणं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपञ्च । यथाख्यभेदे च

नामरूपयोर्यदनद्दं तत्यं पुरुष इत्येव प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः। य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापितास्वविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलासकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि सत्युत्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति। तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः" भा०।

"अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः। तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा" उप०।

"अरा रथचक्रपरिकरा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः। कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात् पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात्। यथा हे शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथा मा परिव्यथयत्। व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ यतस्तस्मा भूद् युष्माकमित्यभिप्रायः" भा०।

तथा च प्राणः१ श्रद्धा२ व्योम३ वायुः४ तेजः५ जलं ६ पृथिवी ७ इन्द्रियं ८ मनः ९ अन्नम् १० वीर्यम् ११ तपः १२ मन्त्राः १३ कर्म १४ लोकः १५। नामः१ इत्येता प्राणादिनामान्ताः षोडश कलाः पुरुषस्य उपाधय इति स्थितम्। "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्" श्रुतिः ३अंशमात्रे च "प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कलोदीची-दिक्कलैष सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते" "पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैव वै सौम्य! चतुष्कलः पादोब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम। स य एतमेवंविद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते"। "अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैव वै सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम स य एतमेवंविद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते"। "प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैव वै सौम्य! चतुष्कलः पादोब्रह्मण आयतनवान्नाम स य एतमेवंविद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते आयतनवान्स्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते"। अवतारशब्दे भूरि उदाहरणम् द्रष्टव्यम्।

पञ्चदशात्मके कालांशभेदे स च सि०शि०दर्शितोयथा—"योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामश्०भागः स तत्परस्तत्कृतभाग एका। त्रुटिर्निमेषैर्दशभिश्चतस्र काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता। त्रिंशत्कलाऽऽर्धी घटिका तयः स्याद्घाडीद्वयं तैः खगुणै२०दिनं च। गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः१०रसुस्तैः षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः६०। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामै२०र्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभि १२श्च वर्षम्। क्षेत्रे समाद्येन समा विभागाः सूक्ष्मक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः" शि०। "योऽक्ष्णोर्निमेषोन्मेषयोः पक्ष्मपातः स निमेषः। स यावता कालेन निष्पद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात्। तस्य त्रिंशद्विभागस्तत्परश्च तत्परस्य शतांशस्त्रुटिरिति। अथ च निमेषैरष्टाभिः काष्ठा। क्वचिच्चाक्षान्तरे तिथिनिरिति पाठः। काष्ठानां त्रिंशता कलोक्ता। कलानां त्रिंशता घटिका। सार्धां भभ्रमस्य षष्टिभाग इत्यर्थः। षष्टिघाट्येन क्षयो लुप्तम्। क्षयाणां त्रिंशता दिनम्। अथ प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते। गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः१०रसुस्तैरिति। एकमात्रोलघुः द्विमात्रो गुरुः। तथा "सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घोयुक्तपरस्तु यः" इति छन्दोलक्षणे प्रतिपादितम् यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यच्चाक्षरस्य परतः संयोगस्तल्लघ्वपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम्। गुर्वक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तद्घटकैर्नकोऽसुः प्राणः। प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्ती कालस्तदर्थः। षड्भिः प्राणैरेकं पालीयपलम्। पलानां षष्ट्या घटी। घटीनां षष्ट्या दिनम्। त्रिंशद्भिरेकोमासः। मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः" भभि०। "अक्ष्णोऽस्तमयवेलायां कलामात्रोऽपि या तिथिः" कालमा०व्यासः। "प्रतिपल्लेशमात्रेण कलामात्रेण चाप्सौ" पठन्ति। "स च त्रीणि लक्षाणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धानायवतिष्ठते" इति सुश्रु०। "खषड्दश सहस्राणि संख्या चास्मिन् समुच्चये। कलानां नवतिः प्रोक्ता" सुश्रु०। "विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।

तच्चिंगता भवेद्राशिर्भगणोद्वादशैव ते" सू० सि०। उक्ते राशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च "क्षेत्रे समादेयेन समा विभागा इत्यादि" शि० क्षेत्रे कक्षायां समादेयेन वर्षादेन समास्तुल्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः। ते के। चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः। यथैकस्य वर्षस्य मासदिनादयो विभागा एवं भगणस्य राश्यंशादयः" ग्रभि०। सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते व्यासार्द्धभक्ते स्फुटात्मके ६ पदार्थे च यथा—

"उक्ता ग्रभाभिमतदिङ्नियमेन तावत् तामेव कालनियमेन च वक्ष्मि भूयः। स्याद्दृक्तं द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं च। अथोन्नताद्दून-युताच्चरेण क्रमादुदग्दक्षिणगोलयोर्ज्या। स्यात् स्फुटमेतद्गुणितं द्युभौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधानम्" शि०। "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीयतं दिनदलप्रमाणं तद्गतसंज्ञं भवति। अथोन्नताद्दुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोनितात्-दक्षिणे युताद्दुया ज्या तत् स्फुटम् सा स्फुटसंज्ञेत्यर्थः। तत् स्फुटं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कलासंज्ञं भवति। अत्रोपपत्तिः। यस्मिन् काले ज्ञाया साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावतीभिर्घटिकाभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तावानुन्नतसंज्ञा। येन कालेन मध्याह्नाद्गतस्तस्य नतसंज्ञा। अथ चरेण मध्याह्नाद्गतयुतस्योन्नतकालस्य किल ज्या साध्या सा च ज्यामध्यावधिर्भवति। स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति। यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्यार्धमधोऽर्धम्। अत उन्मण्डलावधिर्जीवा साध्या। क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम्। अतस्चरार्धेन वर्जितादुन्नतादुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात्। यत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलम्" दक्षिणेऽधः। तस्मात् कालाद्दु या ज्या साधिता सा त्रिज्याहृत्तपरिणता। सा च स्फुटसंज्ञा। अथ यदि त्रिज्याहृत्ते एतावती, तदा द्युज्याहृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्याहृत्तपरिणता। सा च कलासंज्ञा। इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याश्चेष्टयष्टिमाह" ग्रभि०। "स्फुटं कुजीवागुणितं विभक्तं चरज्यया स्यादथवा कला सा। कला पलक्षेत्रजकोटिनिघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीष्टयष्टिः" शि०। "अथवा तत् स्फुटं कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं सत् कला भवति। सा कलाष्टधा पलक्षेत्रकोटिभिर्गुण्या स्वकर्णेन भाज्या फलमष्टघेष्टयष्टिर्भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र चरज्याकुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते। अतस्ताभ्यां चानुपातः। यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा स्फुटेन किमिति। फलं कला। सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या। सा पलवर्गाद्दक्कर्णवत् तिरश्चीनां जाता। अथ तस्याः कोटिस्फुटमात्रमानेयम्। तत्रानुपातः। यदि पलक्षेत्रकर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति। फलमुन्मण्डलयष्टिप्रसनस्फुटादुपर्यर्कबिम्बाद्ध ऊर्ध्वं कोटिरूपं भवति। तस्येष्टयष्टिसंज्ञा" ग्रभि०।

"स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा। श्लेष्मणा वेष्टिताश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः। धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति। देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते" भावप्र० उक्ते देहस्थे धात्वाशयान्तरस्थे ७धातुक्लेदभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ताः। "आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी। मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी। पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्तधरा मता। रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः" ८एकमात्रात्मकलघुवर्णे "षड्विपलेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेऽस्युर्नो निरन्तराः। न समात्परान्विता कला" "सर्वगुर्वन्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः। त्रयाश्चत्वारोऽपरे पञ्चार्यादिषु संस्थिताः" इति च वृत्तर०। "कृष्णप्रयोगे मूलधनादधिके आयत्तेनाधमर्णेन उत्तमर्णाय दीयमाने ऽवशिष्टरूपे (शुद्ध) पदार्थे मेदि०। "मासे गतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्" लीला० १०स्त्रीरजसि ११नौकायां १२कपटे च विश्वः। १३गीतादिविद्याभेदे सा च चतुःषष्टि६४विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१गीतम् २वाद्यम् ३नृत्यम् ४नाट्यम्। ५आलेख्यम् ६विशेषकच्छेद्यम् ७तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ८पुष्पास्तरणम् ९दशनवसनाङ्गरागाः १०मणिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उदकवाद्यम् १३ उदकघातः १४ चित्रायोगाः १५ माल्यग्रथनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७ नेपथ्ययोगाः १८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २० भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचुमारयोगाः २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूचीवापकर्म २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा २८ प्रहेलिका २९ प्रतिमा ३० दुर्वचकयोगाः ३१ पुस्तकवाचनम् ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

३४ पट्टिकावेत्रबाणविकल्पाः ३५ तर्कुकर्माणि ३६ तक्षणम् ३७ वास्तुविद्या ३८ रूप्यरत्नपरीक्षा ३९ धातुवादः ४० मणिरागज्ञानम् ४१ आकरज्ञानम् ४२ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४४ शुकसारिकाप्रलापनम् ४५ उत्सादनम् ४६ केशमार्जनकौशलम् ४७ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४८ म्लेच्छितक विकल्पाः ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५१ (अत्र निमित्तज्ञानमिति पृथक् केचित् पठन्ति)। यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ सम्पाठ्यम् ५४ मानसी काव्यक्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम्। ५८ वस्त्रगोपनानि ५९ द्यूतविशेषः ६० आकर्षक्रीडा ६१ बालकक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति भाग०९४५अ०२८श्लो०टीकायां श्रीधरलिखिताः। क्वचित् पुस्तके स्त्रीवाचकर्म्मसूत्रकीडेत्येकं पदम् तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानीति। वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठो दृश्यते। "अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयतौ तावतीः कलाः" भाग०१०,४५,२८। "चतुःषष्ट्यङ्गमद्दद् कलाज्ञानं समाङ्गतम्" भा० अनु० १८ अ०। "अधिगत कलाकलापकम्" काद०। "चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रीतिवर्द्धनम्" गायत्रीकवचम्।

कलाकुल न० कलया मात्रयापि आकुलयति आकुलि-नामधा० अच्। फलाफलविषे राजनि०।

कलाकेलि पु० कलेव केलिरस्य। कामदेवे त्रिका०।

कलाङ्कुर पुंस्त्री कलस्याङ्कुरो यत्र। १क्षारसपक्षिणि त्रिका० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कलानामङ्कुरो यत्र। २स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तके मूलदेवे कर्णीसुते त्रिका०। मूलदेवस्य स्तेयरूपशिल्पप्रवर्त्तकत्वात् कलाङ्कुरत्वम्। कंसासुरे इति शब्दकल्पद्रुमोक्तिश्चिन्त्या कर्णीसुतशब्दे विवृतिः।

कलाङ्गला स्त्री "सतोसराङ्गुष्ठा राजन्! सप्तमीकलाङ्गलेति" भा०व०१५अ० १६ श्लोके तादृशशब्दं कल्पयन् बोपलिङ्वुधो भ्रान्तः। तत्र यत्नेन्या खचितं सप्तमीश्लोकं "नद्यृतः कप्" पा० कप्। तादृशं लाङ्गलं यत्र सप्तमीकलाङ्गला इत्यर्थकतया न तस्य कलाङ्गलशब्दघटितत्वमिति बोध्यम्।

कलाची स्त्री कलामञ्चति गच्छति अच-गतौ असुन् उप० समा० गौरा० ङीष् पा० सुग्वचो० असुन् णित्त्वात् ईप्।

इतिभेदः। प्रकोष्ठे कफोणेरधःस्थे मणिबन्धपर्य्यन्तहस्तावयवे। स्वार्थे कन्। कलाचिकाप्यत्र हेमच०।

कलाटीन पुंस्त्री कलेनाटनम् अटः कलाटस्तत्र साधुः ख। कर्कङ्के पक्षिभेदे हारा० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन-ड तथा सतो आजायते जन-ड गौरा० ङीष्। (कलौञ्जा) (मङ्गरैला) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वृक्षभेदे शब्दच०।

कलाद पु०कलामंशमादत्ते आ-दा-क। स्वर्णकारे अमरः अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम्।

कलादक पु० कलामत्ति अद-ण्वुल् ईत०। स्वर्णकारे शब्दच०गठनार्थं दत्तद्रव्यांशस्य भोजित्वात्तस्य तथात्वम्।

कलाधर पु० कलाः धरति धृ-अच् ईत०। १चन्द्रे। २चतुःषष्टिकलाधारकमात्रे त्रि०।

कलानिधि क० कलानिधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि उपप० स०। चन्द्रे अमरः। "अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः। यथाऽऽस्यमध्ये पतितोऽपि राहोः" "कलानिधिः पुण्यचयं ददाति" उद्भटः।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अनु+नद-णिनि ईत०। १भ्रमरे २चटके ३कपिञ्जले ४चातके च जातित्वात् स्त्रीत्वमपि तत्र नान्तत्वात् ङीप्।

कलान्तर पु० अन्या कला अंशः मयू०स०। वृद्धिभेदे "मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादिति" लीलावती, २अन्यस्यां चन्द्र कलायाञ्च, "ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि" कुमा०।

कलान्यास पु० कलानां न्यासः। तन्त्रोक्ते न्यासभेदे कलाशब्दे दर्शिताः शारदातिलकोक्तरीत्या तासां पूजाङ्गतया न्यासः। देहे कलाविशेषस्य न्यासश्च यथा—

तन्त्रसारे "शिष्यशरीरे कलान्यासंकुर्य्यात्। तद्यथा ईशतत्त्वेश पादतलाज्जानुपर्य्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः। जानुयनोर्नाभिपर्य्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः। नाभेराकण्ठम् ओं विद्यायै नमः कण्ठादाललाटम् ओं शान्त्यै नमः ललाटाद्ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तम् ओं शान्यतीतायै नमः। पुनर्ब्रह्मरन्ध्रादाललाटम् ओं शान्यतीतायै नमः ललाटादाकण्ठम् ओं शान्त्यै नमः। कण्ठाच्चाभिपर्य्यन्तम् ओं विद्यायै नमः नाभेर्ज्जानुपर्य्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः जानुनः पादपर्य्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः।

कलाप पु०कलां मात्रामाप्नोति आप्-अण्। १समूहे, २मयूरपिच्छे, ३भूषणे, ४काञ्च्याम्, ५चन्द्रे, मेदिनि० तत्र समूहे "सन्ताकलापोज्झितसिन्धुवारम्" कुमा०। "अधिगतकला-

कलापकम्" वर्हं व्यालम्बिभिश्चन्द्रकिणः कलापैः"। "दृष्ट्वैव निर्जितकलापधरामधस्तात् व्याकीर्णभाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" माघः। भूषणे "मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य" कुमा० "मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य"मल्लि०। काञ्च्याम् "रशनाकलापगुणेन बधूः" माघः। ६तूणे तूणस्य शरपूर्णः चर्ममयः भस्त्रारूपः यथाह "कलापिनः" कात्या० २२,३,१८, व्या० "कलापशब्देन शरभूर्णा चर्ममयी भस्त्रोच्यते" कर्कः। "कलापी चषालः" आश्व० श्रौ०६,७,१८, "सा मेधी अग्नप्रदेशे धान्यपूलैर्बद्धा तिष्ठति स एव चषालो भवति" नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूलानां शरतुल्यत्वारोपेण बहुशरवत्त्वगुणयोगात्तूणवत्त्वम् इति तथा च गौरव्या चषालस्य कलापित्वम्। ७शरे "कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदश" रामा० १,२२,७,अत्रार्धे क्लीवत्वमपि "परीक्ष्यमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च" भा० व० १५७अ०। ८धनुषि। "हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः (शराः)। नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः। "येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे" भा० वि० ६५ अ० नकुलास्त्रकथने। ९अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च "खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विषाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" भा० वि० ५ अ०। कलापः कार्त्तिकेयमयूरपिच्छः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यास्त्यच्। १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनित्वात्तस्य तथात्वम्। "अधुना खल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति। तद्दाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा" दुर्गसिंहकथासारः। ११श्यामभेदे। "देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग० ९,१२,१३, "तुर्वसोऽथाग्निवर्णोऽभूद्योघ्रस्तस्य सुतः। योऽसावाखे योगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः। कलेरन्ते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः" भाग० ९,१२,५, "सत्यप्रभा तथैवान्या देव्यः श्रुतस्य सम्मताः। वनं प्रविविशूराजंस्तपसे कृतनिश्चयाः। फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः। हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन्" भा० मौ० ७अ०। तेनास्य हिमवदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते।

चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप-क्त्रण् कलां पाति पा-क वा व्युत्पत्तिः। तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् १४विदग्धे त्रि० भेदि० विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम्।

कलापक पु० कलाप+स्वार्थे कन्। १कलापार्थे, २हस्तिस्कन्धबन्धे, हेमच० एकवाक्यतापन्ने २श्लोकचतुष्के न०। "छन्दोवद्वयं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्। द्वाभ्यां युग्मञ्च सन्दानितकं त्रिभिरिहेष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा० द० उक्तेः किराते उदा०। "लोकं विधाता विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य सृष्ट्वान् वसु जैत्रभोजः। तेजस्विताया विजयैकहेतुर्निधुन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् १। व्रीड़ानतैराव्रजनोपनीतः संभृत्य लक्ष्म्या सृजैः प्रपञ्चः। वितानभूतं वितनं पृथिव्यां यशः समूहश्चिव दिग्विकीर्णम् २। वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव यश्चतीतिम्। कुर्वन् प्रवाहक्षयमायतीनामकृत्रिमश्चूडावशेषः ३। प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्वर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुम्। नवीकरिष्यन्नुपशुष्यदार्द्रैः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः४"। कलापिनोमयूरायस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् "कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्धुन्" पा० धुन्। कलापक २तत्काले देये ऋणे न० सि० कौ०।

कलापद्वीप पु० कलापो श्यामो द्वीप इव दृश्यत्वात्। कलापश्यामे स च श्यामः हिमवन्मतिक्रम्य उत्तरत्र वर्त्तमानः कलापशब्दे दर्शितः। "अग्निवर्णसुतः शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुतः। मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमाश्रितः" हरिवं० १५ अ०। अस्यैव कलापश्यामत्वेन भाग० ९, १२, उक्तिः तत्र वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम्।

कलापिन् पु० कलापोवर्होऽस्यास्ति इनि। १मयूरे तद्वर्हतुल्यशाखावत्त्वेन२वटवृक्षे भेदि०। स्त्रियां-णिनि कलस्यापी ह्रस्वः। २कोकिले। "ध्वनिक्रुष्टकूजितकलाः कलापिनः" माघः। "कलापिनामुद्भवतन्त्रहेतौ" रघुः। ४कलापशब्दार्थवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम्। स्त्रियां ङीप्। ५वैशम्पायननान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च चालम्बः लङ्गः कमलः कृष्णाजिनः ताण्ड्यः श्यामायनः कठः कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपश्चेति चत्वारः" मनो०। "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः" पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु ब०व०।

कलापिनी स्त्री कलापशब्दोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारवत्त्वात् २नागरसुस्तायां राजनि०।

कलापूर्ण पु० कलाभिः पूर्णः। १चन्द्रे शब्दच०। २कलाभिः पूर्णे त्रि०। "सदा भवान् फाल्गुनवत्सु गुणैरस्मान्

विकत्थते । न चार्জ्जुनः कलापूर्णः मम दुर्योधनस्य च" भा० वि० ३६अ० ।

कलाभृत् कलां बिभर्त्ति भृ-क्विप् दैत० । कलाधारके चन्द्रे हेम० "कला च सा कान्तिमती कलाभृ(व)तः"कुमा० । २शिल्पादिधारके त्रि० । "दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्" मनुः ।

कलाय पु० कलायते अय-अण् । (मटर) १शमीधान्यभेदे । "कलायोमधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः । कषायो वातलोग्राही कफपित्तहरो लघुः" भावप्र० तद्गुणाः । "कलायपरिमण्डलसभयतोमुकुलाग्रम्" सुश्रु० । "विकसत्कलायकुसुमाभितप्यते!" माघः २गण्डदूर्व्वायां स्त्री ।

कलायन कलानामयनं यत्र । नर्त्तकभावे शब्दच० ।

कलालाप पुंस्त्री कलमालपति आ+लप-अण् उप०स०। १भ्रमरे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । दैत० २कलस्यालापे पु०

कलावत् पु० कला अष्टतादिकाः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः । १चन्द्रे "कला च कान्तिमती कलाव(भृ)तः" कुमा० २गीतादिकलायुक्तमात्रे ३अंशवति च त्रि० स्त्रियां ङीप्

कलावती स्त्री या०ति० ४पटलोक्ते दीक्षाभेदे । स च "अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्रिणां हितकाम्यया । विनाऽनया न लभ्येत सर्व्वमन्त्रफलं ततः । ज्ञानं दिव्यं यतोदद्यात् कुर्य्यात् पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः । चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादिभेदतः । क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधवत्यपि । ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायतः;" इत्युपक्रम्य दर्शिता । तत्र कलात्मा कलाशब्ददर्शितशारदातिलकोक्तपञ्चाशत्कलावतीत्यर्थः । कलात्माशब्दे ।

कलाविक पुंस्त्री कलेन सम्यक् विकायति विशेषेण शब्दायते आ+वि+कै-क ३त० । कुक्कुटे त्रिका० तस्य रात्रिशेषे विशेषेण शब्दायमानत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलाविकल पुंस्त्री कलेनाविकलः । पटके शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [काहलवाद्ये शब्दरत्ना० ।

कलाहक पु० कलमाहन्ति आ+हन् क्विप् संज्ञायां कन् ।

कलि पु० कल-शब्दादौ इन् । चतुर्थे युगे तन्मानमाह पुराणसर्व्वस्वे ब्रह्मपु० । "दिव्यवर्षसहस्रेषु कृततेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे । चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्यैर्वर्षसहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्व्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरोहि सः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तः कालो यः सदृशात्मकः । एकत्वं तत्र विज्ञेयं कृतत्रेतादिसंज्ञितम्" । सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा—

"सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्म्मपादव्यवस्थया" सू०सि० ।

"तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादश सहस्राणि चतुर्युगम् । चतुर्णां युगानां कृतत्रेताद्वापरकल्पाख्यानां समाहारो योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः । एतद्द्योतनार्थं चतुरित्युक्तिरन्यथा युगमित्युक्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । मानाभिज्ञैरुक्तम् । अथ सौरमानेन तत्संख्यां विशेषं चाह । सूर्य्याब्दसङ्ख्येति तद्देवासुरमानेनोक्तं चतुर्युगं द्वादशसहस्रवर्षात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितम् । युगचरणस्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां युक्तं सदेव सन्ध्यासन्ध्यांशावन्तर्गतौ न पृथक् यत्नैतादृशम् । सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिसागरैः । "अङ्कानां वामतो गतिः"इत्यनेन द्वात्रिंशदधिकैकशतसप्ततिभिः । अयुतेन दशसहस्रेण गुणितैः । खचतुष्कद्वात्रिंशच्चतुर्भिः ४३२०००परिमितं ज्ञेयमित्यर्थः । अथ चतुर्युगान्तर्गतयुगाल्पीयसां विशेषतो मानाश्रवणात् "समं स्यादस्तुतत्वादिति" न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थांशो मानमिति चतुर्युगमित्यनेन फलितं निषेधति । कृतादीनामिति । कृतत्रेताद्वापरकलियुगानाम् धर्म्मपादव्यवस्थया धर्म्मचरणानां स्थित्या । इयं वक्ष्यमाणा व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं स्थितिः । अयमर्थः—कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म्म इति तस्य मानमधिकम् । ततस्त्रेतायां धर्म्मस्य त्रिपादत्वात् तदनुरोधेन त्रेतामानं न्यूनम् । एवं द्वापरकल्योर्धर्म्मस्य क्रमेण द्व्येकचरणत्वात् कृतत्रेतामानाभ्यां क्रमेणोक्तानुरोधान्यूनमानम् । न तु समं मानमिति । अथ सर्वधर्म्मचरणयोगेन दशमितेन यदि महायुगं भवति तर्हि स्वस्वधर्म्मचरणैः किमत्यनुपातेन पूर्व्वोक्तफलितेन कृतादियुगानां मानज्ञानं सविशेषमाह"। रङ्ग० । तेन ४३२००० वर्षात्मकमानम् । "युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः" सू०सि० ।

"प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रसंमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः। चतुर्द्वा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकैर्गुणितः। गुणक्रमात् कृतयुगादीनां क्रमत्वेतादिकलियुगानां मानं स्यादिति शेषः। ननु मनुग्रन्थे कृतादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।३०००।२०००।१००० उक्तम्। अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००। ३६००। २४००। १२००। इति विरोध इत्यत आह। षष्ठ इति। स्वकः स्वसम्बन्धी षष्ठो विभागः सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्ययोरैक्यकाल इति शेषः, तथा च मदुक्तमानानि ४८००। ३६००। २४००। १२००। एषां षडंशाः ८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगानामाद्यन्तयोः सन्ध्ययोर्योग इत्येषामर्धं सन्धिकालः। प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकालः ४००।३००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं मदुक्तमानं न्यूनीकृतं यन्मानान्तरोक्तं केवलं मानं भवति न स्वसन्धिभ्यां सहितम्। यथा कृतादिसन्धिः ४००। कृतमानम् ४००० कृतान्तसन्धिः ४००। योगे ४८०० त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामानं ३००० त्रेतान्तसन्धिः ३००। ३६००द्वापरादिसन्धिः २००द्वापरमानं २००० द्वापरान्तसन्धिः २००२४००। कल्यादिसन्धिः१००कलिमानम् १००० कल्यन्तसन्धिः १००। १२०० एवं च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्वसम्बन्धात् सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः" रङ्ग०।

कलौ यथा प्राणिनां दुःशीलत्वम् धर्म्मादिहानिश्च तथा वर्णितम् भा०व०१९०अ०"कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः। दृषः प्रतिष्ठितो धर्म्मो मनुष्ये भरतर्षभ!। अधर्म्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः। त्रेतायां द्वापरे चैव व्याप्तिश्चो धर्म उच्यते। त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति। तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम!। चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति। आयुर्वीर्य्यमथो बुद्धिर्बलन्तेजश्च पाण्डव!। मनुष्याणामनुयुगं क्षयतीति नियोधमे। राजानो ब्राह्मणा वैश्या शूद्राश्चैव युधिष्ठिर!। व्याजैर्धर्मञ्चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः। सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः। सत्यक्षान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति। आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुम्। विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभो भोऽभिभविष्यति। लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः। वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्य्यन्ते परस्परम्। शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः। अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्त्याः न संशयः। ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते। वस्त्राणां प्रवरा शाणी, धान्यानां कोरदूषकाः। भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये। मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुष्टस्वाश्यजैड़कम्। गोषु नष्टासु पुरुषा वेऽपि नित्यं धृतव्रताः। तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये। अन्योऽन्यं परिसर्पन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः। अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये। सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः। ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये। आद्ये दैवेऽपि पुरुषा वेऽपि नित्यं धृतव्रताः। तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम्। पिता पुत्रस्य भोक्ता च, पितुः पुत्रस्तथैव च। अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये। न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः। न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः। निस्नेहीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः। निस्नेहं क्षिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः। एकहायनवत्साश्च योजयिष्यन्ति मानवाः। पुत्रः पितरं बधं कृत्वा पिता पुत्रबधं तथा। निरुद्वेगो दृढद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते। म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम्। भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमयो तथा। प्रायशः क्षपणानां हि तथा बन्धुमतामपि। विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः। स्वल्पवीर्य्यबलाः स्वल्पा लोभमोहपरायणाः। तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः। प्रतिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः। समाक्षयन्त; कौन्तेय! राजानः पापबुद्धयः। परस्परबधोद्युक्ता, मूर्खाः पण्डितमानिनः। भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोकरक्षकाः। अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः; केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये। आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च। भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत!। न कन्यां याचते कश्चिच्चापि कन्या प्रदीयते। स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते। राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः। सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते। म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः। हस्ताहस्ति परिसर्पेद्युगान्ते समुपस्थिते। सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः। स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः। भीरुस्तथा शूरमानी शूर

भीरुविवादिनः ; न विश्वसन्ति चान्योऽन्य युगान्ते पर्य्युपस्थिते । एकहार्य्यं युगं सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् । अधर्म्मो वर्द्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जनाधिप ! । एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न संस्थति पिता पुत्रं, पुत्रश्च पितरं तथा । भार्य्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये यवाना जनपदा गोधूमाश्चास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । स्वैराचाराश्च पुरुषा योषितश्च विशाम्पते ! । अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ! । न श्राद्धैस्तर्पयिष्यन्ति देवतानीह मानवाः । न कश्चित् कस्य चिच्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः । तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ! । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोड़श । ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्तवर्षाऽष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्यौ स्त्री तु तदा राजन् ! पुरुषो वा स्त्रियं प्रति । युगान्ते राजशार्दूल ! न तोषमुपयास्यति । अल्पद्रव्या इयालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये । म्लेच्छाचाराः सर्व्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्म्मसु । भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्व्वः सर्वस्य वञ्चनम् । युगान्ते भरतश्रेष्ठ ! वित्तलोभात् करिष्यति । ज्ञातीनपि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियान्तथा । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूरकर्म्माणश्चान्योऽन्यमभिघंसिनः । भवितारो जनाः सर्व्वे संग्राम्ने तु युगक्षये । आरात्कांश्चैव दृष्टांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः । भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ! । ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्त्ता दृषलार्दिताः । वातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् । जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । तदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्क्षेप्स्यते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्व्वतान् विषमाणि च । प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ! । दस्युभिः पीडिता राजन् ! काका इव द्विजोत्तमाः । कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः । धैर्य्यं त्यक्त्वा महीपाल ! दारुणे युगसंक्षये । विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्य्युपासकाः । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः । विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च । एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् । यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा । भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् । पुष्पं पुष्पे यदा राजन् ! फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज ! तदा सङ्क्षेप्स्यते युगम् । अकालवर्षी पर्ज्जन्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः । विरोधमथ यास्यन्ति दृषला ब्राह्मणैः सह । महो म्लेच्छजनाकीर्णा भवितिष्यति ततोऽचिरात् । करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश । निर्व्विशेषा जनपदास्तदा विष्टिकरार्दिताः । आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः । एवं पर्य्याकुले लोके मर्य्यादा न भविष्यति । न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्य्योऽपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् । अर्थयुक्त्या प्रवर्त्स्यन्ति मित्रसम्बन्धिबान्धवाः । अभावः सर्व्वभूतानां युगान्ते समुपस्थिते । दिशः प्रज्वलिताः सर्व्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्य्याकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः । षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति । तप्तताम्राश्चापि निर्द्दाहा दिग्दाहश्चापि सर्व्वशः । कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा । अकालवर्षी भगवान् भविष्यति महस्सृक् । ग्रहाश्चापि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः । भर्त्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः । पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये । स्वदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः । अपर्व्वणि महाराज ! सूर्य्यं राहुरु-

पैष्यति। युगान्ते ऽतभुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति। पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः। न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते। निर्घातवायसा नागाः शकुनाः सम्भ्रमद्विजाः। रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते। मित्रं सम्बन्धिनञ्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नरास्तदा। जनं परिजनञ्चापि युगान्ते पर्य्युपस्थिते। अथ देशान् दिगन्तांश्च पत्तनानि पुराणि च। क्रमशः संक्षयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते। हा तात! हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः। विक्रोशमानस्यान्योऽन्यं जनो गां (पृथ्वीं) पर्य्यटिष्यति। ततस्तुमुलसंघाते वर्त्तमाने युगक्षये। द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रक्षयिष्यति। ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये। भविष्यन्ति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया। यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति प्रवत्स्यति तदा कृतम्। कालवर्षी च पर्জ्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च। प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः। क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम्। कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रणोदितः। उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः। सम्भूतः शम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे। मनसा तस्य सर्व्वाणि वाहनान्यायुधानि च। उपस्थास्यन्ति बोधाश्च अस्त्राणि कवचानि च। स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति। स वेलं सङ्कुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति। उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः। संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः। स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः। उत्सादयिष्यति तदा म्लेच्छगणान् द्विजः"।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२, २अ०।

"सप्तर्षीणान्तु पूर्व्वौ यौ दृश्येते उदितौ दिवि। तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि। तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम्। ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः। विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः। तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः। यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः। तावत् कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत्। यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि। तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः। यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्व्वाषाढा महर्षयः। तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति। यस्मिन् दिने दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि। प्रतिपद्यं कलियुगमिति प्राह पुराविदः"।

कलिदोषमुक्त्वा तच्छमनोपायः भाग० १२, ३अ० उक्तो यथा "कोनोपायेन भगवन्! कलेर्दोषान् कलौ जनाः। विधमिष्यन्त्यघचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने!। युगानि युगधर्म्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः। कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्म्महात्मनः। श्रीशुक उवाच। कृते प्रवर्त्तते धर्म्मश्चतुष्पात्तु जनैर्धृतः। सत्यं दया तपोदानमिति पादा विभो! नृप!। सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः। आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः। त्रेतायां धर्म्मपादानां तुर्य्यांशो हीयते शनैः। अधर्म्मपादैरनृतहिंसासन्तोषविग्रहैः। तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंसा न लम्पटाः। त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप!। तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे। हिंसाऽसन्तोषमानैर्धर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः। यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः। आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः। कलौ तु धर्म्महेतूनां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः। एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति। तस्मिँल्लुब्धा दुराचारा निर्दया शुष्कवैरिणः। दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः। सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः। कालसंनोदितास्ते वै परिवर्त्तन्त आत्मनि। प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च। तदा कृतयुगं विद्याज्ञाने तपसि यद्रुचिः। यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम्। तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन्!। यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानोदम्भोऽथ मत्सरः। कर्म्मणां काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः। यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम्। शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः। यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः। कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्योहि स्त्रियोऽसतीः। दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः। राजानश्च प्रजाभक्ष्याः शिश्नोदरपरा द्विजाः। व्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः। तपस्विनोग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः। ह्रस्वकाया महाहारा भूर्य्यपत्या गतह्रियः। शश्वत्कटुकभाषिण्यः शौचमायोरुसाहसाः। पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः (वणिजः) कूटकारिणः। अनापद्यपि मङ्क्ष्यन्ति वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम्। पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम्। भृत्यं विपन्नं पतयः, कौलं गाश्चापयस्विनीः। पितृन्

ज्ञातून् सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः । ननन्दृश्यालसंवादा दीनास्त्रैणाः कलौ नराः । शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः । धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा-ऽधिरुह्योत्तमासनम् । नित्यमुद्विग्नमनसोदुर्भिक्षकर-कर्षिताः । निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः । वासो-ऽन्नपानशयनव्यायस्नानभूषणैः । हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः । कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः । त्यक्ष्यन्तीह प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि । न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि । पुत्रान् भार्यां च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः । कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपाद-पङ्कजम् । प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः । यद्यप्यसौ यं प्रियमाण आतुरः पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान् । विमुक्तकर्मार्गल-उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः । पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् । सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः । श्रुतः संकीर्त्तितोध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा । नृणां क्षिणोति भगवान् हृत्स्थोजन्मायुताशुभम् । यथा क्षेत्रे स्थितोबीजं विधिना कर्षकोर्जुनि । एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभाशयम् । विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः । नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते । तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् । क्रियमाणोऽवहितस्ततोयाति परां गतिम् । म्रियमाणैरपि ध्येयो भगवान् परमेश्वरः । आत्मभावं नयत्यङ्ग सर्वात्मा सर्वसम्भवः । कलेर्दोषनिधेराजन्नस्ति ह्येकोमहान् गुणः । कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परिव्रजेत् । कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतोमखैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्" ।

विश्वेश्वरसरस्वतीकृते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोषो मयमनस्कं यथा—विष्णुपुराणाग्निपुराणयोः । "धर्मोत्कर्षमतीवाशु प्राप्नोति पुरुषः कलौ । स्वल्पायासेन धर्म-लाभेन तुष्टोऽस्माद्यं कलेः । धन्ये कलौ भजेद्विप्रोह्यल्प-क्लेशैर्महाफलम् । अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान् गुणः" ब्रह्माण्डपुराणे । "त्रेतायामार्द्रिको धर्मोद्वापरे-ऽप्यासिकः स्मृतः । यथाशक्ति परं प्राप्तस्तद्धरिं प्राप्नु-यात् कलौ" । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोः "यत् कृते दश-भिर्वर्षैः त्रेतायां वत्सरेण तत्। द्वापरे तत्तु मासेन अहो-रात्रेण तत् कलौ । तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ! । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् । तद्यत्नेनैव यत्नेन पुरुषस्त्वमनुत्तमम् । करोति यः कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः । स्कान्दे काशीखण्डे । "कलौ विश्वेश्वरोदेवः कलौ वाराणसी पुरी । कलौ भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विशिष्यते" । अग्निपुराणे "नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनादृते ! । युगे-ऽस्मिंस्त्वासमे घोरे यज्ञवेदविवर्जिते । कुर्वीताराधनं राजन्! वासुदेवे कलौ युगे । यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतं नृप ! विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात् कलौ हि तत्" नारदीये । "अहोऽतीव सभाग्यास्ते सकृद्यै केशवार्चकाः । घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्व्वधर्मबहिष्कृते । शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । त एव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः" । स्कान्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः" । मत्स्यपुराण-स्कान्दपुराणयोः "ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेत-नम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । नान्य पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापोप-शमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे" । भविष्यपुराणे "कृते सर्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरु-क्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतु स्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्" । स्कान्दपुराणनारदीयपुराणयोः "भुक्ति-मुक्तिफलप्राप्तुरल्पोपायेन चेच्छरः । तीर्थान्येवाश्रये-द्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः" । मनुपाराशरौ "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुः दानमेकं कलौ युगे" । महाभारते "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः । गीता गङ्गा तथा भिक्षुः कपिला-स्वत्यसेवनम् । वासरं पद्मनाभस्य सप्तमं न कलौ युगे" ।

एवमुक्तानां विष्णुमहादेववाराणसीगङ्गादानानां कलौ विशेषतः सेवायां यानि फलानि तान्युत्तरत्र क्रमेण प्रदर्श्यन्ते । तत्रादौ विष्णोराराधनफलं कथ्यते । "कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं परम् । येऽर्चयन्ति हरिं नित्यन्तेऽपि वन्द्या यथा हरिः" नारदीये "तीर्थान्यश्वत्थतरवोगावो विप्रास्तथा भुवि मद्भक्तास्त्रेति विज्ञेयास्तनयोमम पञ्चधा । तेषां पुराणात्मनां श्रोतोभ्यं कलिरघात्मकः । मन्दीभवत्स्वविभवो निःशङ्क

न प्रवर्त्तते। पूजिताः प्रणताः स्मृष्टाः स्तुता दृष्टाः कृतास्त्रपि। नृणां सर्व्वाघहन्तारः सततं ते हि मन्नयाः"।

कलौविष्णोर्नामसंकीर्त्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च भागवते। "कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सव(यज्ञ)भागिनः। यत्र संकीर्त्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते। नास्यतः परमोलाभो देहिनां भ्राम्यतामिह, । यतोविन्देत परमां शान्तिं, नश्यति संसृतिः"। कलेर्दोषोपशमनोपाये भागवतवाक्यमनुपदं दर्शितम्।

स्कन्दपुराणे "गोविन्दनामा यः कश्चिन्नरो भवति भूतले। कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा" विष्णुधर्मोत्तरे "येऽहर्निशं जगद्धातुर्वासुदेवस्य कीर्त्तनम्। कुर्वन्ति ताक्षरव्याघ्र! न कलिर्बाधते नरान्। चक्रायुधस्य नामानि यदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत्। नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्र करोयतः। अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत्। संकीर्त्तितमघं पुंसोदहेद्धो यथानलः"। विष्णुरहस्ये "सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः। यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्"। मोहोऽविवेकः विभ्रमो विपरीतज्ञानम्। स्कान्दे "अभक्ष्यभक्षणात् पापमगम्यागमनादिजम्। नश्यते नात्र संदेहो गोविन्दस्य च कीर्त्तनात्। स्वर्णस्तेयं सुरापाणं गुरुदारामिमर्शनम्। गोविन्दकीर्त्तनात् सद्यः पापं याति सहस्रधा!। तावत्तिष्ठति देहेऽस्मिन् कलिकल्मषसंभवम्। गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते मानवो न हि"। "गोविन्देत्युक्तिमात्रेण हेलया कलिवर्जितम् पापौघो विलयं याति दानमग्नोत्रिये यथा। गोविन्देति तथा प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे। कीर्त्तनात् पुरुषमाप्नोति जन्मकोटियतोद्भवम्। गवामयुतकोटीनां कन्यानामयुतायुतैः। तीर्थकोटिसहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम्। तन्नास्ति कर्मजं लोके वाग्जं मानसमेव वा। यत्तुन क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात्। प्रमादादपि संस्पृष्टो यथाऽनलकणोदहेत्। अयोघटसंस्पृष्टं हरिनाम हरेदघम्"। वामनपुराणे। "अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सरसैर्धनदैश्च च। याजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम्। महाभारते "प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजम्। दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्"। विष्णुपुराणे "ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः त्रेतायां, द्वापरेऽर्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्। अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः। पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव"।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजादि विहितं यथा—लिङ्गपुराणे "कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः। प्रकाशते प्रतिद्वार्थं धर्मस्य विकटाकृतिः। ये तं विप्राश्च सेवन्ते येन केनापि शङ्करम्। कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्" दक्षस्मारदोये "शिव! शङ्कर! रुद्रेश! नीलकण्ठ! त्रिलोचन!। इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः। महादेव! विरूपाक्ष! गङ्गाधर! मृडाव्यय!। इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्थो न संशयः। हरिस्मरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम्। सत्यं समस्तकर्माणि यान्ति संपूर्णतां द्विजाः!। शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः। तएव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः" महाभारते "यस्त्वां नमः शिवायेति ब्रूयते स कलौ नरः। याम्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूलपाणये। संसाररोगसंघानामुन्मूलनकरः कलौ। यदा कदा तं यजते श्रद्धया मुनिपुङ्गव!। लिङ्गेऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्वकम्। पुरा दोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते!"। शिवपुराणे "ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं परम्। द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्" स्कन्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः। द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः"।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्वमाह स्म स्कन्दपुराणे व्यासः। "इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन!। ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम्। अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापानुवर्त्तिनः। भविष्यन्ति महाबाहो! वर्णाश्रमविवर्जिताः। नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम्। सर्वपापप्रशमनम् प्रायश्चित्तं कलौ युगे। ये विप्रास्तां पुरीं प्राप्य न मुञ्चन्ति कदाचन। विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति तत् परमं पदम्" लिङ्गपुराणे "कलौ युगे तु मर्त्यानां स्थानं मोक्षप्रदायकम्। भक्त्या चाराधनेनैव स्नानतर्पणपूजनैः। ज्ञात्वा कलियुगं घोरं अल्पायुषमधार्मिकम्। सिद्धक्षेत्रं न सेवन्ते जायन्ते च म्रियन्ति च" मत्स्यपुराणे "ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम्। अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि। जपध्यानविहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम्। तपस्तुत्याहहीनानां गतिर्वाराणसी नृणाम्" स्कान्दे काशीखण्डे "न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः। न्यायार्जितधनोत्सर्गैः सद्यः सिध्येत् कलौ नरः। न व्रतं न तपो ज्ञानं न

जपोन सुरार्चनम् । दानमेव कलौ सुकर्म, काशी दानेन चाप्यते । कलिस्तानेव बाधेत कालस्तांश्च जिघांसति । एनांसि तांश्च बाधन्ते ये न काशीं समाश्रिताः । कलिकलङ्कतं कर्म त्रिकण्टकमितीरितम् । एतत्त्रयं न प्रभवेदानन्दवनवासिनाम्"

अथ गङ्गायास्तथात्वमाह तुः काशीखण्डभविष्यपुराणे "कृते सर्वत्र तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं, कलौ गङ्गां समाश्रयेत्" । स्कन्दपुराणे "भक्तिमुक्तिफलप्रेप्सुरल्पापायेन चेच्छरः । तीर्थान्येवाश्रयेद्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः" । नारदीये कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्तये सत्वरं नृणाम् । गङ्गाभजनमेवाहुर्मनीषोपायं महर्षयः । लैङ्गे "कृते युगे पुष्कराणि त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत्" कामिकसंहितायाम् "न भवेद्देहसन्त्राणं संशुद्धिः, शुद्धिवर्जितैः । मन्त्रैर्विना न सिध्यन्ति यज्ञाः, शुद्धिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण शुद्धं वस्तु न दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्मे भयङ्करे । अनेकच्छिद्रसन्तानो धर्मतन्तुर्हि जाह्नवी । विना गङ्गां धर्ममयीं कथं स्याच्च गतिः कलौ । शिरसः कर्त्तनं तस्य प्राणत्यागोपि वा वरः । समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति" भविष्यपुराणे "अलौ कलुषचित्तानां पापदृष्यरतात्मनाम् । विधिक्रोधक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना नहि । अनाश्रित्य तु गङ्गां हि मुक्तिमिच्छति यः कलौ । स्वर्यं दृष्ट्वा हिरोद्युक्तो जात्यन्धस्तदधस्तु सः । दृथा कुलं, दृथा विद्या, दृथा यज्ञा, दृथा तपः । दृथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः" कूर्मपु० "गङ्गामेव निषेवेत, प्रयागे तु विशेषतः । नान्यत् कलियुगोद्भूतं मलं हन्ति सुदुस्तरम्" ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनुः "अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः" इति युगभेदेन धर्मभेदमाह स्म । मनुभाष्यटीकायां "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे" । महाभारते 'तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः" बृहस्पतिः "त्रयीधर्मः कृतयुगे, ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् । द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दया दमः" । लिङ्गपुराणे "ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । प्रवृत्तं द्वापरे युद्धं, दानमेकं कलौ युगे" । अग्निपुराणे "देवतावेश्मसूर्त्यादिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः"

इत्येवं कलौ विशेषधर्माः सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्मानाह स्म पराशरः । "अस्मिन्मन्वन्तरे धर्माः कृतत्रेतादिके युगे । सर्व्वे धर्माः कृते जाताः सर्व्वे नष्टाः कलौ युगे । चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवाक्यावसाने तु मुनिसङ्घः पराशरः । धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् । शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्येऽहं शृण्वन्तु ऋषयस्तथा । कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचारा निर्णेतव्याश्च सर्व्वदा । न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता चतुर्मुखः । तथैव धर्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः । तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवोधर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः । द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः । त्यजेद्धर्मं कृतयुगे, त्रेतायां ज्ञानमुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च कलौ युगे । कृते सम्भाषणात् पापं, त्रेतायाञ्चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय, कलौ पतति कर्म्मणा । कृते तु तत्क्षणाच्छापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः । द्वापरे मासमात्रेण, कलौ संवत्सरेण तु । अभिगम्य कृते दानं, त्रेतायामाहूय दीयते । द्वापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्यमम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानञ्च निष्फलम् । कृते चास्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंस्थिताः । द्वापरे रुधिरं यावत्, कलावत्वादिषु स्थिताः । धर्मोजितोऽधर्मेण, जितः सत्योऽनृतेन च । जिताश्चैवस्तु राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । सीदन्ति चाग्निहोत्राणि, गुरुपूजा प्रणश्यति । कुमार्य्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । युगे युगे च सामर्थ्यं येषु तेनिर्मितं पुरा । पराशरेण

प्रायश्चित्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तद्धर्म्म-मुद्धृत्य ब्रवीमि वः । चातुर्व्वर्ण्यं समाचारं शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः, । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम्" इत्यारभ्य कलियुगे कर्त्तव्यास्तद्वर्णाश्रमलोकाश्च तत एवावसेयाः । कलिस्वभाववर्णनेनागमोक्तौ वोपायना कलौ कार्य्येति महानिर्वाणतन्त्रे निरूपितं यथा

"आयाते पापिनि कलौ सर्व्वे धर्म्मविलोपिनि । दुराचारे दुष्टप्रपञ्चे दुष्टकर्म्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभवन्ति स्म स्मृतीनां स्मरणं कुतः । नानेतिहासयुक्तानां नानामार्गप्रदर्शिनाम् । बह्वज्ञानाम्बुराणानां विनाशो भविता विभो !। तदा लोका भविष्यन्ति धर्म्मकर्म्मबहिर्मुखाः । उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्म्मरताः सदा । कामुका लोलुपाः क्रूरा निष्ठुरा दुर्मुखाः शठाः । स्वल्पायुर्मन्दमतयो रोगशोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्बला नीचा नीचाचारपरायणाः । नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । परनिन्दापरद्रोहपरीवादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यावन्दनवर्जिताः । अयाज्ययाजकालुब्धा दुष्टचित्ताः पापकारिणः । असत्यभाषिणोमूर्खा दाम्भिकाः दुष्टप्रवञ्चकाः । कन्याविक्रयिणो व्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारणार्थाय जपपूजापरायणाः । पाषण्डाः पण्डितम्मन्याः श्रद्धाभक्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कदाचाराश्चेतकाः शूद्रसेवकाः । शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा दुग्धलोरतिकामुकाः । दास्यन्ति धनलोभेन स्वदारान्नीचजातिषु । ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् । नैव पानादिनियमोभक्त्या भक्त्याविवेचनम् । धर्म्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निरन्तरम् । सत्कथालापमात्रञ्च न तेषां मनसि क्वचित् । त्वया कृतानि तन्त्राणि लोकोद्धारणहेतवे । निगमागमजातानि मुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनां यत्र देवानां मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् । कथिता बहवोन्यासाः सृष्टिस्थित्यादिलक्षणाः । वृद्धपञ्चासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः । ग्रासनं चितारोहोसुखड्गसाधनमेव च । लतासाधनकर्म्माणि त्वयोक्तानि बहुशः । पशुभावदिव्यभावौ स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं स्वयमेवा हरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्यान्मनसा न स्त्रियं स्मरेत् । दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा । द्वन्द्वातीतोवीतरागः सर्व्वभूतसमः क्षमी । कलिकल्मषयुक्तानां सर्व्वदास्थिरचेतसाम् । निद्रालस्यप्रसक्तानामस्माकशुद्धिः कथम्भवेत् ? । घोरसाधनकर्म्माणि पञ्चतत्त्वानि यानि तु । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि त्वया प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिश्नोदरपरायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साधनम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बहुलं मधु । भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः । परस्त्रीधर्षकाः केचिद् दस्यवो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति ते मत्ताः पापयोनिविचारणम् । अतिपानादिदोषेण रोगिणो बहवः क्षितौ । भक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च विकलेन्द्रियाः। ह्रदे गर्त्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्व्वतादपि । पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मद्विह्वलाः । केचिद्विवादयिष्यन्ति गुरुभिः स्वजनैरपि । केचिन्मौना व्रतप्राया अपरे बहुजल्पकाः । अकार्य्यकारिणः क्रूरा धर्म्ममार्गविलोपकाः । हिताय यानि कर्म्माणि कथितानि त्वया प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे । के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा । स्तोत्रपाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्य्यां जगत्पते ! । युगधर्म्मप्रभावेन स्वभावेन कलौ नराः । भविष्यन्त्यतिदुष्टाश्च सर्व्वथा पापकारिणः । तेषामुपायं दीनेश ! कृपया कथय प्रभो ! । आयुरारोग्यवर्च्चस्यं बलवीर्य्यविवर्द्धनम् । विद्याबुद्धिप्रदं नृणामप्रयत्नशुभङ्करम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबलपराक्रमाः। शुद्धचित्ता परहिताः मातापित्रोः प्रियङ्कराः। स्वदारनिष्ठाः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवतागुरुभक्ताश्च पुत्रस्वजनपोषकाः । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मचिन्तनमानसाः । सिद्ध्यर्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय यत् । कर्त्तव्यं यत्कर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वां सर्व्वलोकानां कस्त्राता भुवनत्रये" ।उत्ता० देवीप्रश्नः

"इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथयामास तत्त्वेन महाकारुण्यवारिधिः । सदाशिव उवाच । साधु पृष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभः प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतज्ञासि हितासि कलिजन्मनाम् । अद्य यद्यत्त्वया भद्रे ! सत्यं सत्यं यथार्थतः । सर्व्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्म्मज्ञा परमेश्वरि ! । भूतभावभविष्यञ्च धर्म्मसूक्ष्मं त्वया प्रिये ! । यथातथं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कलिकलुषदोषाणां द्विजादीनां सुरेश्वरि ! । मेध्याऽमेध्यविचाराणां न शुद्धिः श्रौतकर्मणाम् । न संहितादौः स्मृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते । विनाऽऽगममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ! । श्रुतिस्मृतिपुराणादौ मयैवोक्तं पुरा शिवे ! । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । कलावागमसङ्कुल योऽन्यमार्गं प्रवर्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः । सर्वैर्वेदैः पुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्मि नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति सां विना । आसते च ते सर्वे मत्पदं लोकपावनम् । मन्मार्गविमुखा लोकाः पाषण्डा ब्रह्मघातिनः । अतो मन्मतमुत्सृज्य यो यत् कर्म समाचरेत् । निष्फलं तद्भवेद्देवि ! कर्त्तापि नारकी भवेत् । मूढो मन्मतमुत्सृज्य योऽन्यमतमुपाश्रयेत् । ब्रह्महा पितृहा स्तेयः स भवेन्नात्र संशयः । कलौ तन्त्रोदिता मन्त्राः सिद्धास्तूर्णफलप्रदाः । शस्ताः कर्मसु सर्वेषु जपयज्ञक्रियादिषु । निर्वीर्याः श्रौतजातीया विषहीनोरगादव । सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव । पञ्चालिका यथा भित्तौ सर्वेन्द्रियसमन्विताः । असूरयक्षाः कार्य्येषु, तथाऽन्ये मन्त्रराशयः । व्यभिचारैः कृतघ्नैर्वन्ध्यास्त्रीसङ्गमो यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्याच्छ्रम एव हि केवलम् । कलावन्योदितैर्मार्गैः सिद्धिमिच्छति योवरः । क्षपितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः । ब्रह्मक्षादुदितं धर्मं हित्वान्यधर्ममीहते । अमृतं खण्डहे लब्धा क्षीरमार्कं स याचति । नान्यः पन्थाः मुक्तिहेतुरिहामत्र सुखाप्तये । यथा तन्त्रोदितोमार्गो मोक्षाय च सुखाय च । तन्त्राणि बहुधोक्तानि नाख्यानान्वितानि च । सिद्धानां साधकानाञ्च विधानानि च भूरिशः । अधिकारिविभेदेन पशुवाऽल्पतः प्रिये ! कुलाचारोदितं धर्मं गुप्तार्थं कथितं क्वचित् । जीवप्रवृत्तिकारीणि कानिचित् कथितान्यपि । देवा नानाविधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधा प्रिये ! । भैरवाश्चैव वेतालाबटुका नायिका गणाः । शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपताद्यैः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्ध्युपायास्तनेकशः । भूरिप्रयाससाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा गताः प्रश्ना येन येन यदा यदा । तदा तस्योपकाराय तथैवोक्तं मया प्रिये । । सर्वलोकोपकाराय सर्वं प्राणिहिताय च । युगधर्मानुसारेण यथातथ्येन पार्वति ! । त्वया यादृक्कृतः प्रश्नो न कोऽपि पुरा कृतः । तव स्नेहेन वक्ष्यामि सारात् सारं परात् परम् । वेदानामागमानाञ्च तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य देवेशि ! तवाग्रे कथ्यते मया । यथा नरेषु तन्नाम्नां सरितां जाह्नवी यथा । यथाऽहं त्रिदिवेशानामागमानामिदं तथा । किं वेदैः किंपुराणैश्च किं शास्त्रैर्बहुभिः शिवे ! । विज्ञातेऽस्मिन्महातन्त्रे सर्वसिद्धीश्वरोभवेत् । यतो जगन्मङ्गलाय त्वयाहं विनियोजितः । अतस्ते कथयिष्यामि यदुविश्वहितङ्करं भवेत्" २उल्ला० ।

"कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्तारबीजमेतावदुब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् । साधनानि बहून्यत्र नानातन्त्रागमादिषु । कलौ दुर्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! । अल्पायुषः सल्पसत्ता अन्नाधीनासवः प्रिये । लुब्धा धनार्जने व्यग्राः सदा चञ्चलमानसाः । समाधावस्थिरधियो यो मक्लेशासहिष्णवः । तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्ममार्गोऽयमीरितः । कलौ नास्त्येव नास्त्येव सत्यं सत्यं मयोच्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि ! कैवल्याय सुखाय च । यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्थास्यति धरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु पुरुषपापानां परीक्षा वेदसम्भवा । न स्थास्यति शिवे ! शान्ते ! तदैव प्रबलः कलिः । क्वचिच्छिखा क्वचिद्भिक्षा यदा सुरतरङ्गिणी । भविष्यति कुलेशानि ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु म्लेच्छजातीया राजानोधनलोलुपाः । भविष्यन्ति महाप्राज्ञे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियोऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्हिष्यन्ति स्वभर्तारं तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ स्त्रीजिताः कामकिङ्कराः । द्रक्ष्यन्ति गुरुमित्रादीन् तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रीणां स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः । असस्यकलिनोष्टास्तदैव प्रबलः कलिः । भ्रातरः स्वजनामात्या यदा धनकृतेक्षया । मिथः सम्भूय हरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मद्यमांसादौ निन्दादण्डविवर्जिते । गूढपानं चरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः" इउल्ला० इत्युपक्रम्य ब्रह्मसाधनप्रकारश्च दर्शितः स च तत्रैवावसेयः। उपासनायां विशेषः । कुब्जिकातन्त्रे १पटले । "श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः" । पुरश्चरणसोक्षासनन्तु २पटलेऽपि । "तन्त्रोक्तं ध्यानमन्त्रञ्च प्रशस्तं भारते कलौ । वेदोक्तञ्चैव यच्छ्रुतं पुराणोक्तं वरानने ! ।

न ग्रस्तं चञ्चलापाङ्गि ! कदाचिद्भारते कलाविति" । "श्रौतोधर्म्मः कृतयुगे त्रेतायां स्मार्त्त एव तु । द्वापरे च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः" पठन्ति । अत्रेदमभिधीयते । वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासना ब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात् । तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्कृतया कर्त्तव्यादि विवेचितम् उपासनाकाण्डमधिकृत्य याज्ञवल्क्यनारदादिभिः, ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासादिभिः प्रपञ्चो दर्शितः । तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्रप्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृसिंहतापनीयमन्त्रेति । इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । अनुपलभ्यमानमूलकागमस्यापि स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम् । तत्र कर्म्मकाण्डे सर्व्वेऽप्यधिकारिणः स्वस्वोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मकरणविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा नाशकेनेति" श्रुत्या तथोक्तेः । उपासनाकाण्डेऽपि तथैव सर्व्वेषामधिकारः "तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतेः । तत्र यति कामे कर्म्मकाण्डविहितकर्म्माचरणे स्वर्गः फलम् । कामनाऽभावे मोक्ष एव फलम् । एवमुपासनायामपि । तत्रापि सत्यां कामनायां स्वर्गादिनानाफलम् असत्यान्तु तस्यां क्रममुक्तिः फलम् । ब्रह्मकाण्डे तु मुमुक्षोरेवाधिकारः । इत्येवं विषयविभागे स्थिते श्रौतीपौराणिकीस्मार्त्तीतान्त्रिकीषूपासनासु मध्ये कलौ आगमोक्तैवोपासनादर्त्तव्येति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो निर्णीयते । अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" "कलौ जागर्त्ति गोपालः कलौ जागर्त्ति कालिका" पठन्ति ।

अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेर्दुरन्ते कल्किरूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२।१,२ अ० उक्तो यथा- "बोऽन्यः पुरञ्जयोनाम भविष्योबार्हद्रथः । तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् । प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्त्ता यत् पालकः सुतः । विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः । नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतनाऽमे । अष्टत्रिंशोत्तरशतं १३८ भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ! शिशुनागस्ततो भव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः । क्षेमधर्म्मा तस्य पुत्रः क्षेत्रज्ञः क्षेत्रधर्म्मजः । विधिसारः सुतस्तस्य जातशत्रुर्भविष्यति । दर्भकस्तत्सुतो भव्यो दर्भकस्याजयः सुतः । नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिस्तु तत्सुतः ! शैशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तर शतत्रयम् ३६०। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ ! कलौ नृपाः । महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो बली । महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत् । ततोनृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायाऽधार्म्मिकाः । स एकच्छत्रां पृथिवीमनुलङ्घित शासनः । शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः । तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः । य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १०० । नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति । तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति । तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चायोकवर्द्धनः । सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुतः । शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति । शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः । मौर्य्याह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १३७। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह ! । अग्निमित्रस्ततश्चात् सुज्येष्ठो भविता ततः । वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः । ततो घोषस्ततश्चाद्यच्भित्रो भविष्यति । ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह ! । शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ११२ । ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप ! । शुङ्गं हत्वा देवभूतिं काण्वोऽमात्यस्तु स्वामिनम् । स्वयं करिष्यते राज्यं वासुदेवो महामतिः । तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्ततो नारायणः सुतः । काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च । शतानि त्रीणि २४५ भोक्ष्यन्ति वर्षाणाञ्च कलौ युगे । हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्भृत्योवृषलोबली । गां भोक्ष्यत्यन्त्यजातीयः कश्चित् काल्यवस्तमः । कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः । श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः । लम्बोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चिबिलकोऽनघः । मेघस्वातिः शिविस्वातात् दृढस्वामन्तु तत्सुतः । अनिष्टकर्म्मा हालेयस्तलकस्तस्य चात्मजः । पुरीषभेरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनन्दनः । चकोरो वटको यज्ञ शिवस्वातिरिरिन्दमः । तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः । मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः । विजयस्तत्सुतो भव्यश्चन्द्रबीजश्च सोमधिः । एते त्रिंशन्नृपतयस्त्रयार्य्यवृषतानि च । षट् पञ्चाशच्च ४५६ पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! । सप्तामीरा आवभृत्या दश गर्द्दभिनो नृपाः । कङ्का षोडश भूपाला भविष्यन्त्य-

तिलोलुपाः। ततोऽष्टौ यवना भव्याश्चतुर्दश तुरुष्ककाः। भूयो दश गुरुण्डाश्च मौला एकादशैव तु। एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दश वर्षशतानि च। नवाधिकाञ्च नवतिं १०९९ मौला एकादश क्षितिम्। भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग! त्रीणि ३००तैः संस्थिते ततः। किलकिलायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरः। शिशुनन्दिस्तु तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः। भोक्ष्यन्त्येते वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट् १०६। तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च वाह्लिकाः। पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च। एकाब्दा दूमे भूपा सप्तान्ध्राः सप्त कोशलाः। वैदूरपतयो भव्या नैषधास्तत एव हि। मागधानाञ्च भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयात्। करिष्यत्यपरान् वर्णान् पुलिन्द्यदुमद्रकान्। प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः। वीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि। अनुगङ्गाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम्। सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः। ब्रात्याद्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः। सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कान्तीं काश्मीरमण्डलम्। भोक्ष्यन्ति शूद्रा ब्रात्याद्या म्लेच्छा अब्रह्मवर्चसः। तुल्यकाला दूमे राजन्! म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः। एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदाक्षोन्नमन्यवः। स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृतः। उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः। असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसाऽऽवृताः। प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छराजन्यदस्यवः। तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः। अन्योऽन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः" इत्यं।

"ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया। कलिना बलिना राजन्! नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः। वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणादयः। धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि। दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके। स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि। लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्। अदृत्या न्यायदौर्बल्यं, पाण्डित्ये चापलं वचः। अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव च। स्त्रीकार एव चोद्वाहे, स्नानमेव प्रसाधनम्। दूरे वार्ध्ययनं तीर्थं लाघवाय केशधारणम्। उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि। दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं, यशोऽर्थे धर्मसेवनम्। एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले। ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः। प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मिभिः। आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्। शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टि (आँटि) भोजनाः। अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः। शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः। क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया। त्रिंशद्त्रिंशति वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्। क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः। वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्। पाषण्डप्रचुरेऽधर्मे दस्युप्रायेषु राजसु। चौर्यानृतदयाहिंसा नानावृत्तिषु वै नृषु। शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु। ह्रस्वप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु। अणुप्रायेष्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्वास्रुषु। विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु। दृष्ट्वं कलौ गते प्राये जनेषु स्वधर्मिषु। धर्मत्राणाय सत्वेन भगवानवतरिष्यति। चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः। धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये। शम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः। भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति। अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः। असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः। विचरन्हयेनाप्रतिमद्युतिः। नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशोनिहनिष्यति। अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै। वासुदेवाङ्गरागाभिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम्। पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु। तेषां प्रजा विसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति। वासुदेवे भगवति सत्वमूर्तौ हृदि स्थिते। यदावतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्मपतिर्हरिः। कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्विकी। यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति भविष्यति तदा कृतम्। येऽतीतावर्त्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः। ते ते उद्देशतः प्रोक्तावंशजाः सोमसूर्ययोः। आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम्। एतद्वर्षसहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम्। "यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्। तदा तदा कल्किरहमेया विचक्षणैः"। अनुपदमधिकञ्चक्रम्। अधिकं कलिस्वभावादिकं कल्किशब्दे वक्ष्यते।

कलियुगे च शककर्त्तारः षट् यथोक्तं ज्योतिर्विदाभरणे "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाथौ, विजयाभिनन्दनः। दूमेऽनु नागार्जुनभूमिपतिर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ"। तेषां शककालस्य शकशब्दे वक्ष्यते।

कलौ वर्ज्यधर्माः निर्णयसिन्धावुक्ता यथा—

"दृढहारदीये। "सम्पूज्यात्राखीकारः कमण्डलुविधारणम्। द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा। देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः। मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा। दत्ताऽजतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च। दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ। महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः। इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाऽऽहुर्मनीषिणः"। कमण्डलुः "सोदकञ्च कमण्डलुम्" इत्युक्तः सूत्रस्थो वा। दत्ता ऊढा। "ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा। कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति" हेमाद्रौ वचनात्। "ऊढा पुरुषसंयोगात् सृते देवेति लोचन" इत्यादिभिर्विवाह्यतोक्ता। हेमाद्रौ ब्राह्मे "गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा। नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः"। गोत्रात् गोत्रजायाः पितृष्वसुः, मातुः सपिण्डात् मातुलात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्य्यः। तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तरविषयाणि। तथा च व्यासः। "तृतीयां मातृतः कन्यां, तृतीयां पितृतस्तथा। शुक्लेन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः" इति कलौ निन्दामाह। मातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः। उक्तञ्चैतत् प्राक्। मद्यं "स्त्रीभ्यः सुरामाचामम्" इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्' हेमाद्रौ आदित्यपुराणे "विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम्। बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः। कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः। आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम्। द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः। महाप्रस्थानगमनम्, गोसंज्ञस्यापि गोसवे। सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः। अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहोलोढापरिग्रहः। वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा। प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम्। संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकिनिष्कृतिः। वरातिथिपित्रर्थ्यस्य पशुघातकरणक्रिया। दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः। सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शौण्डिकैरपि। अयोनौ संग्रहे दत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः। परोद्देशात्मसंत्याग उद्दिष्टस्यापि वर्ज्जनम्। प्रतिमाभ्यर्चनाऽर्थाय, संकल्पश्च सधर्मकः। अस्त्रिसङ्ग्रयनादुर्द्वेभङ्गस्तर्पणमेव च। ग्रामित्वं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा। षड्भक्षानशने चाथ हरणं हीनकर्म्मणः। पृथ्वीचन्द्रोदये "सूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्। भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः। शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तियोजना। आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा। प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां परजायापरिग्रहः। ब्राह्मणानां प्रवासित्वं सुखाग्निहमनक्रिया। बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिनोदितः। यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्य्या विधानतः। नवोदके दशाहस्य दक्षिणा गुरुणोदिता। ब्राह्मणादिषु सूद्रस्य पचनादिक्रियापि च। भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा। गोत्रप्रविष्टपयसि शिष्टैराचमनक्रिया। पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम्। यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः। निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः"। सुराग्रहणस्य तत्कर्तुः संग्रहो व्यवहारः। न च मद्यं चेति सामान्येन निषिद्धेनास्योपसंहार इति शङ्क्यम्। निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, मा हिंस्यादित्यस्य न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यापि दोषापत्तेश्च। निरूपितं चैतद्वैमादिरिणान्यत्रेत्युपरम्यते। "एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्द्व्योऽग्निवेदसमन्वितः" इत्युक्तेः अघस्य अशौचस्य सङ्कोचः "न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनाद्ऋते" इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः। "कलौ कर्त्तैव लिप्यते" इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे सत्यपि पातित्यं नेत्यर्थः इति केचिदाहुः। ते मूर्खाः मानाभावात्। तेनायमर्थः। तत्संसर्गी तु पञ्चमः क्लेयश्च इति तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापाणगुरुतल्पाभिगमनानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु कामतोमरणान्तस्यैवोक्तेः। तत्स्थाने द्वादशाब्दं, दुर्गुणद्वे आत्मनो ब्रह्मवधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यब्दमिति अष्टगुणद्वादशाब्दापत्तेस्तस्य च "चतुर्षु नास्ति निष्कृतिरिति निषेधात् संसर्गिणो व्रतस्यैवोक्तेः। "स्तेये च राज्ञो वधकर्त्तृत्वान्नात्मब्रह्मवधापत्तिः। अतो द्वैगुण्ये युक्तोऽधिकारः। न च विधित्वं, निषेधबाधात्। आत्मवधदोषापवादेऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषसाम्येऽपि कलौ दोषाधिक्यात्। एतद्विपरम्। असवर्णान्या सवर्णक्षत्रियादिस्त्रिया दुष्टैः। अयोनौ शिष्यादौ। "स्त्रियस्त्या परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगाश्च याः" इत्युक्तेस्त्यागः। परोद्देशेन ब्राह्मणार्थे आत्मत्यागः। यद्वा परो-

हेयात्मा त्यागोदानं मनसा पात्रबुद्धिश्चेत्युक्तम् । उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्ज्जनम् प्रतिग्रहसमर्थोऽपीत्युक्तम् । वेतनग्रहणेन प्रतिमापूजा । "स्नाशौचकालादिश्चेयं स्वर्गनन्तु त्रिभागतः" इत्युक्तः स्वर्गः । षडिति "उपोषितस्त्रयहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्" इत्युक्तमन्नचौर्य्यम् । आपदि चत्वादिवृत्तिः, सुखेनैव धर्मेदग्निमित्युक्तं धर्मनम् । "दशाहेनैव शुध्येत भूमिष्ठं च नवोदकम्" इत्युक्तो दशाहः । "गुरवे तु वरं दत्त्वा" इत्युक्ता दक्षिणा । शूद्रेषु दासगोपालेति । "कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं यच्च दुग्धेन पाचितम् । एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्" इत्यपरार्कं सुमन्तूक्ता शूद्रस्य पाकक्रिया । "पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणोदमः" इत्युक्तः । सायंग्रहत्वम् "विधूमे सन्नुषले" इत्युक्तम् । पृथ्वी चन्द्रेण तु । "वदन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च । अनिकेता निराहारा ये तु सायंग्रहास्तु ते" इति पुराणोक्तो निषिद्धः, तेनाज्ञातयोनिपान्नादेः आजादौ विनियोगो न कार्य्यः । कलौ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः । निगमः । "अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् । देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्" । अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । "अङ्गाधानं स्मृतं औतं स्मार्त्ताग्नौस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधानं त्रयोरैक्यमिति: पूर्वयुगाग्निरिति" लौगाक्षिवचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् एतेन "चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा वेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेति" व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः "यावद्दर्शविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते । संन्यासस्त्राग्निहोत्रञ्च तावत्कार्य्यं कलौ युगे" इति । संन्यासस्त्रिदण्डः केचित्" ।

दत्तौरसेतरेषान्त्वित्यत्र दत्तपदं क्रत्रिमस्याप्युपलक्षणम् औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः क्रत्रिम एव च"कलिधर्मो परास्तरस्मरणात् इति दत्तकमीमांसादिग्रन्थम् । दत्तकग्रन्थे चन्द्रिकामतं वक्ष्यते । सप्तद्र्यात्मास्वीकारोऽत्र तीर्थयात्मारूपधर्मपरः तथा हि ।

"शोधितस्यापीत्यनेन क्रतप्रायश्चित्तस्यैव संग्रहपदवाच्यव्यवहार्य्यतानिषेधेन यत्र विषये सप्तद्रुनौयानं निषिद्धं तत्रैव विषये क्रतप्रायश्चित्तस्यापि संग्रह इति प्रतिपादितम् । अत्र शोधितत्वेनैव प्रायश्चित्तनिमित्तीभूतपापनिक्षय आक्षिप्यते तच्चिक्षयश्च पापापनोदकशास्त्रादेव, सप्तद्रुगमनमात्रे च कृतापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनात् न तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्गमनकाले म्लेच्छादिस्पृष्टजलान्नसेवन एव, तत्पापापनोदनाय तु क्रतेऽपि प्रायश्चित्ते न तत्यागः संग्रह इत्येव कल्पयितुमुचितम् शोधितस्यापीति पदस्वारस्यात् । अन्यथा सप्तद्रुनौगमनमात्रे संग्रह इत्येवाभिदध्यात् । न च तथाभिहितम् । न च "सप्तद्र्यात्मास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । इत्युपक्रम्य "दूरान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" इति बृहन्नारदीयवचने सप्तद्र्यात्मास्वीकारस्य कलौ निषिद्धतयोक्तेः निषिद्धातिक्रमे च "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति"इतियाज्ञवल्क्यस्मृतौ क्रमशस्तथाचरणे पातित्यप्रतिपादनात् तद्विषय एव प्रायश्चित्ताचरणसम्बन्धेन तत्रैव शोधितस्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् बृहन्नारदीयवचने उपसंहारे "दूरान् धर्मान्" इत्युक्तेः धर्म्मरूपसप्तद्र्यात्मास्वीकारस्यैव कलौ निषेधात् वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वासम्भवात् । स्मर्य्यते च ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं सप्तद्रुगमनं पराशरेण,—प्रायश्चित्तप्रकरणे"शतयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । रामचन्द्रस-मादिष्ट-नल-सञ्चय-सञ्चितम् । सेतुं दृष्ट्वा सप्तद्रुस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति" इत्यत्रेन । न चायत्र सप्तद्रुसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं शक्यं, सप्तद्र्यात्मास्वीकारं विना शतयोजनाय तस्य सेतोर्दर्शनासम्भवेन आक्षेपेणैव तद्गमनलाभात् । अन्यथा सेतोर्यत्किञ्चिद्दर्शमात्रस्य तथात्वे "शतयोजनमायतम्" इति विशेषणमनर्थकं स्यात्, तथा च शतयोजनविस्तारायतसेतुबन्धदर्शनस्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापापनाशकत्वं न तु यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्य, पापप्राबल्येन परिश्रमप्राबल्यस्यापेक्षितत्वात् किन्तु एकादश्यादिव्रतस्येव यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्यातिदिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् युक्तम् । अतएव "यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः" इति जैमिनिना सम्यमायासे फलबाहुल्यं निर्णीतम्,निर्णीतञ्च ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्य्येण सम्यगायासादिना अनुष्ठिताश्वमेधाद्यपेक्षया तत्तद्यज्ञविद्याबोधकवेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्मवधादिनाशकत्वम् । एवञ्च प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं शतयोजनदीर्घविस्तारसेतुदर्शनं स्मृतौ विहितम् । तेनैव च सप्तद्रुनौगमनमर्थापत्तिलभ्यम् एवं द्वारवत्यादितीर्थ यात्राङ्गमपि सप्तद्र्यान-

गमनसमर्थापत्तिप्रमाणलभ्यम् । एवञ्च ईदृशसमुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः वृहन्नारदीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्य्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निगिद्धत्वौचित्यात् "प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति" इति न्यायात् । एतेन वृहन्नारदीये "समुद्रयात्वास्वीकार" इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्यादिवृत्तनिबन्धकारसम्मते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति क्वाचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयातुर्जनस्य स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन "इमान् धर्मान्" इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयात्रा-स्वीकारस्यैव निषिद्धतया वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य प्रत्यवायनिषेधात् तत्समये म्लेच्छादिगुरुतरसंसर्गे सन्ध्यावन्दनादितत्रागे च तत्पापापनोदनार्थं प्रोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संयह इत्यत्रैव आदित्यपुराणवचनतात्पर्य्यम् । यथा च "कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते, इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायादत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्यतेति युक्तमुत्पश्यामः । एवञ्च समुद्रयानौद्यमनकाले सन्ध्यादिकर्त्तुः । म्लेच्छादिभिर्गुरुतरं संसर्गमकुर्वतश्च प्रायश्चित्तज्ञापकशास्त्राभावात् न अव्यवहार्यता,नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च "उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्म्मं प्रतिपालयन् । षट् कर्माणि प्रकुर्वीरन्निति धर्म्मस्य निश्चयः" इति स्मृतौ यत्र क्वापि वासेऽपि स्वधर्म्मानुष्ठाने पापशून्यत्वमुक्तं सूपपन्नम् । अतएव कलौ वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुगनृपवल्लराजामात्ययोर्यौगन्धरायणबाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं वल्लराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भाषाचण्डीपुस्तके श्रीमन्ताभिधवणिजस्तत्पितुश्च इतो वङ्गदेशात् सिंहलगमनम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगीतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानीन्तनानां विगानन्तु म्लेच्छभूरिसंसर्गापङ्क्तयैवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि अन्यदेशिनाय्य शिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थं सिंहलादिगमनमनुष्ठीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः! ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्गमनकाले च यदा म्लेच्छादिभिर्गुरुतरसंसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि द्विजानामव्यवहार्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्यतैव द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा लोकस्याप्यौचित्यभिद्ध्यात् । इत्येव द्विजेभ्यः शूद्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम्" २कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा "प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ससर्ज घोरं सलिलं पृथ्वीशात् स पातकम् । सचाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात् । श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अधर्मस्य प्रिया पत्न्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना । तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम् । निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् । काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतसद्यस्त्रीसुवर्ण्णकृतालयम् । भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्रञ्च कन्यकाम् । मृत्युं संजनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रायुतायुतम् । इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्मनिन्दकाः" इति कल्किपुराणे १अ० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा०व० ५८,५९ अ० वर्णितः । यथा

"ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् । तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्व्वृतः स स्वयंवरः । कृतस्तया नलो राजा पतिरस्मात्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामब्रवीत् तान् सर्व्वानुवाचेदं कचस्थदा । देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तस्मात् तस्या भवेन्नाथं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः । का च सर्व्वगुणोपेतं नाभ्येत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं हुता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः । अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । कल्पं स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे । एवमुक्ता कलिं देवा

द्वापरञ्च दिवं ययुः । ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् । संहर्त्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ! । भ्रंशयिष्यामि तं राज्याच्च भैम्या सह रंस्यते । त्वमक्षज्ञान् समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि" ५८ ।

"एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह । आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः । स नित्यमन्तरं प्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् । कृत्वा मूत्रञ्चोपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः । अकृत्वा पादयोः शौचं, तत्रैनं कलिराविशत् । स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै । अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया । निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् । एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्यगात् । कलिश्चैव दृषोभूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात् । आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्रातृन् दृषेणेति मुहुर्मुहुः । न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः । वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालमनन्यत । हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् । आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा" ५९ । अधिकं कर्कोटकशब्दे उक्तम् "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतपर्णस्य राज्ञश्च कीर्त्तनं कलिनाशनम्" । भा० व० । ३विभीतकवृक्षे (बयडा) तस्य नलप्रधर्षणार्थं कलिनाश्रितत्वात्तथात्वम् । "विभीतकमधिष्ठाय यथाभूतेन तिष्ठता । तेन भीमभवो भीरुः स राजर्षिरधर्षि न । तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेश्वयोः । कलुषं कलिरन्विष्यद्वात्सोद्वसरान् बहून्" नैष० । ४कलहे । "मुञ्जरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् । वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ ! कलिरेष मत्सखेयाऽद्य दत्तः" माघः । ५मूरे ६युद्धे च हेमच० । द्यूतविषये ७एकाङ्कयुक्तपार्श्वे कपार्श्वके । यस्मिन् अक्षपार्श्वे एकाङ्कचिह्नमस्ति तस्मिन् अक्षभागे । कलिना दृष्टं साम कलेरपत्यादि वा ढक् । कालेय तद्दृष्टे सामनि तदपत्यादौ । ७कोरके स्त्री अमरटीका वा ङीप् ।

कलिका पुंस्त्री कल+मत्वर्थे ठन् । वकभेदे (कौँचवक) शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलिका स्त्री कलिरेव स्वार्थे कन् । १कोरके (कढि) अमरः । टितपुष्पे अमरः । "वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्" "अलकलकलिकाकुलीकृतानि स्खलनविकीर्णविकाशिकेसराणाम्" माघः । "सुरभामजातरजसं कलिकामकाले" सा० द० । "चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः" शकु० । "सकलिका कलिकामजितामपि" रघुः । कलोध्वनिभेदः साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । वीणामूले हेमच० तस्य कलसाधनत्वात् तथात्वम् । कलैव स्वार्थे कन् । २कलाशब्दार्थे । "तन्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः" सि० शि० । कलिकापूर्व्वम् । "प्रथममपरचरणसमुत्थं श्रयति स यदि लक्ष्म । इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्य्यम् । चरणयुगलकमविलम्बितमपरमिति कलिका सा" वृत्तर० उक्ते ४छन्दोभेदे च । ५पदसन्ततियुक्तरचनाभेदे सा च गोविन्दवीरुदावलीतङ्गाषप्रयोर्दर्शिता यथा "सुर्म्महाकलिकारम्भे श्लोकस्तु युगमः स्मृता । अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकयोहि ते । पूर्त्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु वीरुदस्तुल्यसंख्यकाः । कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्ततिः । कलाभिः कलिका प्रोक्ता तत्भेदाः षट् समीरिताः । कलिका चण्डवृत्त्याख्या द्विगादिगणवृत्तका । तथा त्रिभङ्गी वृत्त्याख्या मध्या मिश्रा च केवलेति" । चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः । अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते । मधुरश्लिष्टविश्लिष्टशिथिलद्रुतादिनस्त्रमौ । भिद्यन्ते ह्रस्वदीर्घाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुटं यथा । ह्रस्वानुस्वारसंयोगाः शङ्करांकुशकिङ्कराः । तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्तादर्पकंदरसर्पवत् । ततोविश्लिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणवल्लयः । तथा शिथिलसंयुक्ताः पश्यकश्यपवश्यवत् । प्रोक्ता द्रुतादियुता मर्त्रा मर्त्रागुर्त्रा प्रसर्पवत् । गर्हादीन् द्रुतादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे । दीर्घात्तुङ्गाङ्गकार्यासं बाल्यं वैश्यश्च बालकमिति" । कलापरिमाणमुक्तम् । "अधिकाश्चेद्गुरुः षष्टिर्न्यूना द्वादशतः कलाः । एताभ्यो नाधिकाः कार्य्यान्यूनाश्चापि न पण्डितैरिति" । तत्र तावच्चण्डवृत्तकलिका द्विविधा नखोविंशिखश्चेति भेदात् तत्र रणादिविंशतिभेदस्य नखस्येह वर्द्धितादयोनव भेदा वृत्तज्ञाः "वर्द्धितं वीरभद्रश्च समोऽच्युतउत्पलम् । तुरङ्गः श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्गखेलितम् । तिलकश्चेति कलिकानखस्येहोदिता नव वृत्तज्ञैः" अथ विंशिखः पद्मकुन्दचम्पकवञ्जुलबकुलभेदात् पञ्चविधः तेष्वादिमं पद्मं पङ्केरुहसितकञ्जप्राग्भूतपलेन्दीवरारुणाम्भोरुहकल्हारभेदात् षड्विधम् अन्तिमं बकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदैर्विंशिखः पङ्केरुहं सितकञ्जं तथा प्राग्भूतपलं परम्" इन्दौ-

चराङ्गाम्भोजे कल्हारश्चेति षड्विधम्। दैवज्ञेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः। चम्पकं वञ्जुलं कुन्दं बकुलं द्विविधं तथा। इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येषसंख्यकाः" इत्युक्तेः एवं चण्डवृत्तकलिकाविंशतिधा गृहीताः अथ पञ्चधा द्विगादिगणवृत्तका कलिका भङ्गीत्यभिहिता क्रमात् कोरक गुच्छकसंफुल्लकुसुमसंज्ञाया तस्याश्चात्र कोरकगुच्छकुसुमानि गृहीतानि" कोरकोगुच्छकुसुमे भङ्गी त्रिविधात्र तु" इत्युक्तेः। त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्वा षोढा तस्याश्चात्र दण्डकपूर्वा विदग्धपूर्वा च गृहीता "दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह द्विधा मता" इत्युक्तेः अथ त्रिभङ्गिका "कलिका गद्यसंज्ञा सप्तविभङ्गिका या अक्षरमयी सैवलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ तदेवं षड्योगहरा-कलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीताः। रणादय एकादश नखभेदाः संफुल्लगन्धौ भङ्गीभेदौ शिखरिण्यादयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च लक्षाश्चाकृताधिक्यविरहात्" ।

कलिकापूर्व य० कलिकया व्यंग्येन जन्यमपूर्वम्। परमापूर्वजनके अङ्गजन्यापूर्वभेदे। तत्साधने युक्तिः शब्दचिन्तामणिमाथुर्यैर्दर्शिता यथा—

"नन्वेषमाग्नेयादीनां षण्णां ज्योतिष्कत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनम् ? इति चेत् कार्य्येऽपूर्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वाराधनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्" शब्दवि०।

व्याकृतं चैतत् मथुरानाथेन यथा—

"ननु फलसाधनतान्वये फलसमवधानादिव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यत्वे आग्नेयाद्याकपालयागैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्य, आग्नेयाद्याकपालोपांशुयागाधिषोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिकापूर्वत्रयं विना षड्जन्यैकपरमापूर्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां सहानवस्थानादतः "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनतान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्यमाद्यं कलिकापूर्वषट्कं कल्प्यते इति तत्र सिद्धान्तोव्याहृतः योग्यतासम्भवाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्वसाधनत्वान्वयस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते नन्वेषमिति। एवं साधनत्वान्वये निरूढान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे। ज्योतिष्कत्वादिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः। परम्परायाटकानुपस्थितेश्चेति शेषः। कथमिति। कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनतान्यथानुपपत्तेः कलिकापूर्वकल्पनम्? इत्यर्थः। यदि च निरूढयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्वसाधनत्वाश्रयत्वं तदा परमापूर्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्यस्यापि वाच्यतया ? इति भावः। न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाण्यपि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिकापूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः प्रथमस्तु प्रधानविधिवाक्यं मूलमेवेति वाच्यम् अप्रसिद्धान्तात् "आग्नेयाष्टाकपालोभवत्यमावस्यायाम्" इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्णमासाबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति निगर्वः। आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहितकर्म्मणि यद्रूपेण फलस्य कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्वं बोध्यते, तथाच कार्य्यत्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां आशा, तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न कार्य्यत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं, कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यव्यवहितत्वेऽपि सम्भवात्:परमापूर्वसमवधायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण सामान्यतस्तत्साधनत्वग्रहः,उत्तरकालस्तु स्वर्गसमवधायिकार्य्यान्तराजनकस्य तादृशकार्य्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव पर्य्यवस्यति, तच्च साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वात्: परम्परया जनकत्वं,तच्चावान्तरव्यापारं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वाण्यपि कल्प्यन्ते,स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति मूलाभिसन्धिमाशयाधत्ते कार्य्य इति "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इति कार्य्यविधावित्यर्थः। अपूर्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणाग्नेये इति शेषः। योग्यतासम्भवात् योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथमनिति। न तु परमापूर्वाद्यत्वं विनेत्यर्थः। स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्-

न्तरभावित्वप्रतिसन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नस्य देहान्तरभावित्वप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः। एतच्चापाततः स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात्। केचित्तु "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वावगमः, न तु प्रथममेव परमापूर्वसाधनत्वावगमः। न च प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्वपर्यन्तस्थायित्वं न गृहीतमिति वाच्यं द्वितीयबोधे परमापूर्वस्वर्गपर्यन्तस्थायित्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्वस्य स्वर्गपर्यन्तस्थायिव्यापारसमयस्थायित्वभाने बाधकाभावादिति समाधत्ते काम्य इति। "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति काम्यविधावित्यर्थः अपूर्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्थेति कलिकापूर्वद्वारा परमापूर्वसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्वय इति शेषः। योग्यतासम्भवात् प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति परमापूर्वसाधनत्वावगम इति शेषः। न चैवं प्रतीतपरमापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणां कल्पितत्वमिति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वम् इत्येव तदर्थात् इति भावः" इत्याहुः। ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वे स्वर्गे च दर्शपौर्णमासयोः केन रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासोभयसाधारणेन दर्शपौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्वं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं, विजातीयापूर्वजनकतावच्छेदकतैव तद्वैजात्यसिद्धिः, न च दण्डचक्रन्यायेन दर्शपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात्। न च तथापि दर्शत्वादि प्रत्येकधर्मादाय विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यम्, केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्, यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य, दर्शं विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु दर्शपूर्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं, पौर्णमासोत्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्वपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं, न व्यापकजात्या, व्यतिरिक्तकल्पने गौरवात् व्यतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात्। अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्शे एव दर्शत्वं, तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया? न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति वाच्यं केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पादप्राक्काल एव परमापूर्वोत्पत्तिप्रसक्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासावृत्तित्वात्। एतेन पयोयागानन्तरदर्शचरुयागस्यैव पयोयागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तम्। दर्शपौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात्। अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापक्षे जातेरव्याप्यवृत्तितया आग्नेयादियागषट्कस्थस्य एव आग्नेयादियत्किञ्चिद्यागानन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कादाचित्कत्वात् एवं दर्शत्वपौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिद्याग एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्वव्यापारीभूतानां कलिकापूर्वषट्कानामपि समवधानेन दण्डचक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वषट्कानां कल्पितत्वतया वा तदभावादेव तत्र परमापूर्वानुत्पादात्। ननु तथापि दर्शपौर्णमासत्वे किमन्त्यपूर्वाणीति चेदुच्यते प्राञ्चः—प्रथमतः पौर्णमासत्वयेन प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं दर्शत्वेनापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते, ततस्ताभ्यां परमापूर्वाभ्यां चरमं परमापूर्वान्तरं जन्यते इति नवापूर्वाणीत्याहुः। नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्वद्वये मानाभावात्

षड्भिः कलिकापूर्व्वैरेव चरमं परमापूर्व्वं जन्यते इति सप्तापूर्व्वाणि । न च पूर्व्वपूर्व्वक्रियाभिर्जनितैः षड्भिः कलिकापूर्व्वैः सह चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्व्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्व्वेणेति वाच्यं तस्या अपि खोत्तराङ्गदक्षिणादानादिसाचिव्येनैव परमापूर्व्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थित्या चरमकलिकापूर्व्वस्वीकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्व्वहेतुत्वेतु तत्र द्वारापेक्षेति प्राञ्चः । उच्छृङ्खलास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्व्वेभ्य एव स्वर्गोपपत्तेः परमापूर्व्वे मानाभावः। न च स्वर्गं प्रति षण्णामपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं, तथापि परमापूर्व्वं प्रति षडपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्व्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव । यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्व्वत्वे नैव । दृश्या षट्कत्वेनेत्यन्यदेतदित्याहुः । (अपूर्व्वशब्दे परमापूर्व्वखण्डनमेतन्मतुसारेणैवोक्तमिति स्मर्त्तव्यम्)तदेवत्, परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशुविनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्व्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्व्वेण ? । परमापूर्व्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव । न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तत्र षड्पूर्व्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतोगौरवमिति वाच्यं, तथापि षड्पूर्व्वाणां दक्षिणादानादिजन्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्व्वषट्कं परमापूर्व्वजनने द्वारं नतु स्वर्गहेतुः, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् । ननु तथापि नवार्द्रेत्यादिस्थले दृषद्यार्द्रेत्यादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्व्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवार्द्रत्वादेर्ज्ञातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टाङ्गत्वादिनैव हेतुत्वम् । अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसङ्कल्पपूर्व्वकनवार्द्रत्वादिव्याप्तार्द्रत्वा याज्ञा इति वाच्यं प्रत्येकनवार्द्रत्वादिमात्रविषयेच्छानुरोधेन कारणतावच्छेदकत्वे ऽनुगमात् सकलनवार्द्रत्वादिविषयेच्छानुरोधेन कारणतावच्छेदकत्वे ऽसम्भवात् अथ षण्डीपाठाद्यत्तितत्तद्गतत्वेतरनवत्वत्वादिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्यं "कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वर्गं प्रति परमापूर्व्वत्वमेव परमापूर्व्वं प्रति तु परमापूर्व्वेतरापूर्व्वसामान्यमेव दर्शादिस्थानवदत्रापि प्रत्येकाद्यत्तिजन्यकलिकापूर्व्वनवत्वादिद्वारैव परमापूर्व्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्पपूर्व्वकप्रत्येकाद्यत्तिजन्यापूर्व्वतो नवार्द्रत्वादिस्थलीयप्रत्येकाद्यत्तिजन्यकलिकापूर्व्वस्य न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्व्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यतावच्छेदकस्य चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धौ नवार्द्रत्वादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जातिविशेष एव । धारावाहिकपरमापूर्व्वद्वयादिवारणाय परमापूर्व्वेतरेति । नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकस्मात्र परमापूर्व्वोत्पाद इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणानुगमासम्भवात् इति, मैवं नवार्द्रत्वादेरपि नवपाठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात् "नवकृत्वः पठेत्" "दश पार्थिवलिङ्गानि पूजयेत्" इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञानविशेषस्य परमापूर्व्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः" ।

कलिकार पुंस्त्री कलिं कलहं करोति कृ–अण् कलिमृच्छति ऋ–अण् वा उप० स० । पीतमस्तके १धूस्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) । तस्यामस्तके कलिकाकारपीतचिह्नयत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २पूतिकरञ्जे (काँटाकरमचा)पु०मेदि० । ३विषलाङ्गल्याम् राजनि० गौरा० ङीष् । ४कलहकारके ५कलिकाप्राप्तरि च त्रि० । ६नारदे पु० ।

कलिकारक पु० कलिकामृच्छति ऋ–कलिं करोति कृ–वा ण्वुल् । १पूतिकरञ्जे (काँटाकरमचा)२कलहकारके त्रि० । ३नारदे पु० हेमच० ।

कलिङ्ग पुंस्त्री के मूर्द्धनि लिङ्गमस्य । १धूस्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) अमरः तस्य मस्तके पीतचिह्नयत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । कलिं गच्छति गा० खच् डित् मुम् च । १पूतिकरञ्जे (काँटाकरमचा) हेमच० २कुटजे (कुड़ची) तस्य फलस्य अण् तस्य लुप् । ३इन्द्रयवे न० । ४शिरीषवृक्षे ५मूलवृक्षे च मेदि० । "जगन्नाथात् समारभ्य कलिङ्गान्तरालगं प्रिये ! कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वामभागेषरायणः" इति तन्त्रोक्ते देशभेदे न०व०मेदि० "उत्कलादर्थितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ"रघुः । स च देशः दक्षत्व०कूर्मविभागे

आग्नेय्यामुक्तः यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गौण्ड्रजठराङ्गाः"। तेषां राजा,ते अभिजनोऽस्य वा अण्। कालिङ्ग तद्देशतद्देशवासिजने च "कालिङ्गः प्रतिजग्राह तस्सैन्यैर्गजसाधनः" रघुः बह्वच् अणो लुक्। कलिङ्गाः। "स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृपः। नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम्। ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः। म्लेच्छैः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत! लोमश उवाच। एते कलिङ्गाः कौन्तेय! यत्र वैतरणी नदी। यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै। ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम्। उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम्। समानं देवयानेन यथा स्वर्गमुपेयुषः"। "त्रिंशतं वै सहस्राणां योजनानां युधिष्ठिर! यत्र ध्वनिं शृणोत्येव तूष्णीमास्ते विशाम्पते!। एतत् स्वयम्भुवो राजन्! वनं दिव्यं प्रकाशते" "यत्र प्रकाशते राजन्! वेदी संस्थानलक्षणा। आरुह्याल महाराज! वीर्यवान् वै भविष्यसि। ऐषा सागरमासाद्य राजन्! वेदी समास्थिता। एतामारुह्य भद्रं ते,त्वमेकस्तर सागरम्। अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य। स्पृष्ट्वाहि मर्त्यैन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ! भा०व०११४अ०। इति तद्देशस्थनद्यादिविशेषतिरुक्ता। "स प्रतापं महेन्द्रस्य भूमिं तीक्ष्णं न्यवेशयत्" रघौ कलिङ्गदेशस्थः पर्वतः महेन्द्र इति वर्णितम्। ७उशीनरश्चातितितिक्षुवंश्यबलिन्नपपुत्रभेदे। "महाशनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत!। उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम्" इत्युपक्रम्य। तितिक्षोस्तु प्रजाः शृणु" इति प्रतिज्ञाय। "तैतिक्षवोऽभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत!। उशद्रथो महाराज! फेनस्यासुतोऽभवत्। फेनात्तु सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः। जातो मनुष्ययोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः। महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा। पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि। अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च। पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं चत्वमुच्यते" इत्युक्त्वा "तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः ससुह्मकाः कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्वङ्गस्य वै शृणु" हरिवं० ३१ अ० उक्तम्। तेन कलिङ्गनृपाधिष्ठितत्वात् देशस्य तथात्वम्। काय सुखाय लिङ्गमस्याः। ङयोषिति स्त्री हेम०। त्रिदति ६(तेओडि) स्त्री शब्दच०।

कलिङ्गाश्वगुटिका स्त्री चक्रद०उक्ते औषधभेदे यथा "कलिङ्गविल्वजम्बूाम्रकपित्थं सरसाञ्जनम्। लाक्षाहरिद्रे ह्रीवेरं कट्फलं शुकनासिकाम्। लोध्रं मोचरसं शङ्खं धातकीवटशुङ्गकम्। पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानत्र सम्मितान्। छायायुष्कान् पिबेच्छीघ्रं ज्वरातीसारशान्तये। रक्तप्रसादनार्थं ते मूलातिसारनाशनाः"।

कलिञ्ज पु० कं वातं लञ्जति रोधनेन लजि–भर्त्सने अण् उप०स०। (दरमा) कटे हेमच०। तस्य मृदाद्यावरणेन वातरोधनात्तथात्वम्।

कलित त्रि०कल–कर्मणि क्त। १विदिते२प्राप्ते,३भेदि०४भेदिते ४संख्याते,शब्दरत्ना०। ५गृहीते, ६उक्ते ७विचारिते, ८बद्धे च। भावे क्त। ९ज्ञानलाभादौ न०।

कलिद्रुम पु०कलेराश्रयः द्रुमः। १विभीतकवृक्षे रत्नमाला। तत्र हि नलस्य राज्यच्छिद्रान्वेषणाय कलिना सुचिरं स्थितमिति कलिशब्दर्शितं नैषधवाक्ये द्रष्टव्यम्। कलिवृक्षाद्योऽप्यत्र

कलिन्द पु० कलिं ददाति दृति वा खच् मुम् च। अद्रिविशेषे, यतो यमुना नदी निःसृता, "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गा०। २विभीतकवृक्षे, राजनि०। ३सूर्य्ये भरतः तन्मूलं सूर्य्यम्।

कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्व्वतस्य कन्येव तत्र प्रभवत्वात्। यमुनायाम्। "कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति" रघुः। कलिन्दतनया-कलिन्दजाकालिन्दगिरिजादयोऽप्यत्र।

कलिप्रिय पु० कलिः प्रियोऽस्य। नारदे शब्दर०।

कलिमारक पु० कलीनां कलिकानां मालां यत्र लस्य रः वा कप् संज्ञायां कन्। १पूतिकरञ्जे ख्यातौ।
'वा न लस्य रः। कलिमालकोऽप्युक्तार्थे अमरटीकायां रमानाथः। [राजनि०।

कलिमाल्य पु०कलीनां कलिकानां माल्यं यत्र। १पूतिकरञ्जे

कलियुग न० कर्म०। राजशिरोवत् तत्पुरुषो वा। कलिरूपे युगे कालविशेषे तन्मानादिकं कलिशब्दे उक्तं तदारम्भतिथिर्युगाद्या सा च गौडीयमते माघपौर्णमासी यथाह ति०त०
"अथ युगाद्याः तासु च 'युगाद्या वर्षद्वित्रि सप्तमी पार्व्वती प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता"। इत्यनेन व्यवस्था। ब्रह्मपुराणे। "वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवमेऽहनि। अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु त्रेताऽथ नवमेऽहनि। अथ माघे

द्वापरम्। माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्। युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः"। अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ताएव ब्रह्मपुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात्। सूक्ष्मवाचित्वे कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदश्यौ अश्वयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम्। आसां प्रयंसामाह विष्णुपुराणम् "वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवस्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे। एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः। उपप्लवे चन्द्रसोरवेश्च तथाष्टकाख्याश्चयनद्वये च"। उपप्लवे ग्रहणे "पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतोमनुष्यः। आब्दं कृतं तेन समाप्तमेतत् रहस्यमेतत् पितरोवदन्ति" ४ स्नानमधिकृत्य भविष्ये "संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा। मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्"।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघामावस्यैव कलियुगादौति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि०सि०

"रत्नमालायाम् "माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी। तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः। यत्तु गौड़ाः "माघस्य पूर्णिमायां तु घोरं कलियुगं स्मृतमिति" ब्राह्मोक्तेः "वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे" इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेण पूर्वाहरोधात् पूर्णिमास्यैव ज्ञेया। "द्वे शुक्ले" इत्यादिकन्तु निर्मूलमित्याहुः। तच्च "दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्" इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् मूलमाहिः परास्तः। तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम्। एतेन "कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा" इति नारदीयं व्याख्यातम्। निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता"। तत्र श्राद्धादिकरणोभयदिने तत्प्राप्तौ निर्णय्य नि०सि०।

"अत्र श्राद्धोक्तं मात्स्ये "कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु। कायनानि द्विसाहस्रं पितृणाम् तृप्तिदं भवेदिति"। भारतेऽपि "या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः। स्नात्वार्चयित्वा दत्त्वा च जप्त्वानन्तफलं लभेदिति" श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या "पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः। दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकी" इति ब्राह्मोक्तेः। "द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः। शुक्ले पूर्वाह्णिके श्राद्धे कृष्णे चैवापराह्णिके" हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च। दीपिकापि "अथो युगादि, मन्वादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकाः स्युः सिते। सित्तेवा अपराह्णिकाश्च बल्लले" इति। स्मृत्यर्थसारेऽपि "युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। कृष्णपक्षे पराह्णव्यापिनीति"। दिवोदासीये गोभिलः "वैशाखस्य तृतीयां तु पूर्वेद्युर्वां करोति वै। हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति"। गोविन्दार्णवेऽप्येवम्। तेनेयं पूर्वाह्णव्यापिनी दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्र्यादयः। अनन्तभट्टस्तु "सवैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा। सम्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्यिमाः स्मृताः" इत्याह। दानादाविति श्राद्धसंग्रहः। उपवासस्त्वग्रे वक्ष्यते। यत्तु मार्कण्डेयः "शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्"। रौहिणो नवमोमुहूर्त्तः। अत्र च शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणिः। निर्णयामृतादयस्तु "कालादर्शे अमाश्राद्धमपराह्णिकमुक्त्वा एवमन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्त्वाद्वे शुक्ल इत्यादि वचनं विष्णुपूजाविषयम्। श्राद्धे त्वापराह्णिकमेवेति व्यवस्थां जगदुः। सैव पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाच्छन्द्यविलसितमित्युपेक्षणीया। "पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्" इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेर्वचनवैयर्थ्याच्च। किञ्च कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा नाद्या; युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविलक्षणत्वेन न्यायतो परार्द्धव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात्। नान्त्या; अतिदेशादेवापराह्णव्याप्त्याप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् "अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति" न्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथञ्चिच्छ्रद्धाजाड्येन समाधित्सा तर्हि न्यायप्राप्तलक्षणपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्"। युगादिकृत्यं मलमासेऽपि कार्यम् "दशहरासु नोत्कर्षस्तथर्क्षेषु युगादिषु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतद्विद्धं दृषादितः" हेमाद्रौ कृत्यरहस्यवचनात् एतत् दशहरादिकम्। "अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादि च। मलमासे च कर्त्तव्यम्" कालादर्शवाक्याच्च महालयोऽत्र मघात्रयोदशीति बोध्यम्

स्मृतिचन्द्रिकायां तु माघद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

"यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चाप्यब्दिकम्। मन्वादिकं तैथिकञ्च कुर्य्यान्मासद्वयेऽपि च" तद्धृतवचनात् अपरपक्षोऽत्र कृष्णपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र निषेधात् "प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम्। मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोद्भवयोरपीति" मदनरत्ने अरीच्यृक्षेः। प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्यादिश्राद्धमिति मदनरत्नम्" एतेन युगाद्यावर्षवृद्धिश्चेति वचनं श्राद्धातिरिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति अन्यचरणस्वरसात् तिथियुग्मादरस्य दैवविषयतया तद्विषयकत्वस्यैवोचितत्वात् एवं निर्णयः" "सर्वासु युगाद्यासु"।

अत्रोभयमासे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्तपुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्यतावत् पूर्वमासे दैवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यताभ्यनुज्ञानार्थम् नत्वुभयमासयोः सम्भवेन। एकेनैवानुष्ठानेन दुरदृष्टानुत्पत्तेः "श्वः कार्य्यमद्य कर्त्तव्यमिल्लुकेन प्रथममासएव मुख्यःकाल इति तत्त्वम्।

अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम्हारिधाने। "न यस्य द्यावामन्त्रं च शतवारं तदा जपेत्। युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः" यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमा करणं नैव कुरुते इत्यनेन सर्वासामकरणमिति सूचितम्। "युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ। गोसहस्रप्रदानस्य फलं हि यत्। तत्फलं लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवमिति" पृथ्वी च० सौ० वसुद्धानसूक्तम्।

युगादिवत् युगान्तकालोऽप्यत्रय पुण्यदः तल्लक्षणादिकं हेमा०दा० यथा—

"नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम्। त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत। दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्। कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः। युगाद्यः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः" ब्रह्मपुराणे "युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः। फलं दत्तञ्चतानाञ्च तासुतन्नं प्रकीर्त्तितम्" तथा—"कृताद्यास्तस्तिथयो युगाद्या दत्तं ऋतञ्चाक्षयमाशु विद्यात्। युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तल्लभेत्" तथा—"सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च। तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च। ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया। तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च"।

पद्मपुराणे "युगादिषु युगान्तेषु स्नाना-दान-जपादिषु। यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलदायिनः" आदित्यपुराणे "दिनञ्च रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु। युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम्। अहोपरागे विषुवे सौम्ये वा सिंहिकोपदिः। सप्तमी शुक्लाकृष्णा वा युगादिदिवसं विदुः"।

कलिल त्रि० कल-इलच्। १गहने, अमरः "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" गीता। २मिश्रे च उज्ज्व०। "लोकालोको कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः" भाघः।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति हृ-अण् गौरा० ङीष्। (विषलाङ्गलिया) लाङ्गल्याम् भावप्र० "कलिहारी सरा कुष्ठ शोकार्शोव्रणशूलजित्। सचारा क्षौद्रसिक्तिक्ता कटुकातुवराऽपि च। तीक्ष्णोष्णा कृमिहृल्लघ्वी दिव्या वर्षाप्तिनी" भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः।

कलुष पुंक्ली कल-उषच्, लुष-हिंसायां क। १कस्य जलस्य लुषो घातकः इति वा। १मक्षिके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पापे न०। "त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ" रघुः। ३तद्वति त्रि०। ४अनच्छे आविले त्रि० अमरः। "विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः" माघः। ५गर्हिते त्रि० शब्दच०। अकलुषः कलुषो भवति कलुषायते। कलुषायितः। कलुषं करोति णिच् कलुषयति कलुषितः। ६ऐक्यमर्थे। "भावाबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघुः। [तर तद्देशभवादौ त्रि०।

कलूतर पु० देशभेदे। ततः कच्छादि० भवादौ अण्। कालू-

कलेवर न० कले शुक्ले वरं श्रेष्ठम् तदुत्पन्नत्वेऽपि शुचि सम्पन्या अलुक्। देहे। "यं यं चापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्" गीता। "शरीरे जर्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे। औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा० पठन्ति।

कल्क पुंन० कल-क तस्य नेच्चम्। १धृततैलादिपाकसंस्कारविशेषे, २दम्भे, ३विभीतकवृक्षे, ४विष्ठायाम् ५किट्टे ६पापे च मेदि०। ७तुरुष्कनागसम्भवद्रव्ये राजनि० दृततैलादिपाके देये औषधिद्रव्यभेदे च। कल्कप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा। "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। त्रेया कषायाः पञ्चैते लघवःस्युर्यथोत्तरम्" इति विभज्य "दृत्यर्द्धं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्। प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्मानं कर्षसंमितम्। कल्के मधुघृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया। क्षितां शुष्कसमां

दद्यात् द्रवोदेयचतुर्गुणः"।"क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि-पादस्थं स्नाच्चतुर्गुणम् । स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहमात्रिकः । चतुर्गुणस्त्वष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत् । यच्च प्रच्यति यत्र सुर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमान्याऽऽदर्वाक् च स्नाच्चतुर्गुणम्" चक्रद० तत्र देयद्रव्यमानपरिभाषोक्ता । "अकल्ककोऽनिरारम्भः प्रा० त० तीर्थयात्राङ्गधर्म्मोक्तौ भाव० ।६ रूक्षतासाधने चूर्णभेदे च । "तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्" कुमा० । "लोकालकीकलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः" माघः । पापाशये त्रि० मेदि० ।

कल्कन न० कल्कं श्राव्यं करोति णिच्-भावे-ल्युट् । श्राव्याचरणे"चङ कल्कने कल्कनं दम्भः श्राव्यं च"त्रि० कौ० ।

कल्कफल पु० कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलमस्याकारसाम्यात् । दाडिमवृक्षे राजनि० ।

कल्कि पु० कल्कोऽस्यास्त्यर्थतया इनि । भगवतो दशमेऽवतारे तदाविर्भावप्रसङ्गादि कल्किपु० उक्तं यथा "व्याधिव्याधिजराग्न्यादिदुःखशोकभयाश्रयाः । कलिराजानुभावेन कर्य्यूषशोलोलनायकाः । बभूवुः कालविभ्रष्टाः क्षणिकाः कामुकानराः । दम्भाचारदुराचारास्तातमातृविहिंसकाः । वेदहीना द्विजा दीनाः शूद्रसेवापराः सदा । कुतर्कपादवञ्चला धर्म्मविक्रयिणोऽधमाः । वेदविक्रयिणो ब्रात्या रसविक्रयिणस्तथा । मांसविक्रयिणः क्रूराः शिश्नोदरपरायणाः । परदाररता मत्ता वर्णसङ्करकारकाः । कुक्षाकाराः पापचाराः शठा मठनिवासिनः । षोडशाब्दायुषः शूद्राश्चाण्डालाश्चापि नीचसङ्गजाः । विवाहकलहक्षुब्धाः केशवेशविभूषणाः । कलौ कुलीना धनिनः, पूज्या वार्द्धुषिका द्विजाः । सन्ध्याहिनो गृहासक्ता गृहस्थाख्यविवेकिनः । गुरुनिन्दापरा धर्म्मध्वजिनः साधुवञ्चकाः । प्रतिग्रहरताः शूद्राः परस्वहरणादराः । द्वयोः स्त्रीकारउद्वाहः शठे सैन्ये, वदान्यता । प्रतिदाने, क्षमाऽशक्तौ, विरक्तिःकरणाक्षमे । वाचालत्वञ्च पाण्डित्ये, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम् । धनाढ्यत्वञ्च साधुत्वे, दूरे नीरे च तीर्थता । स्नानमात्रेण विप्रत्वं, दण्डमात्रेण सत्करी । कल्पशस्या वसुमती नदीतीरेऽवरोपिता । स्त्रियो वेश्याचापसुखाः स्वपुंसा त्यक्तसानसाः । पराङ्गलोलुपा विप्राः षण्ढाश्चाध्वयाजकाः । स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्वच्छन्दाचरणप्रियाः । चित्तदृष्टिकरा मेघा, मन्दशस्या च मेदिनी । प्रजाभक्षा नृपा, लोकाः करपीडाप्रपीडिताः । स्वल्पे भारं, करे पुत्रं, कृत्वा स्तुक्षाः प्रजाजनाः । गिरिदुर्गं वनं घोरमाश्रयिष्यन्ति दुर्भगाः । मधुमांसैर्मूलफलैराहारैः प्राणधारिणः । एवं तु प्रथमे पादे कले; क्षणविनिन्दकाः । द्वितीये तन्नामहीनास्तृतीये वर्णसङ्कराः । एकवर्णास्तुर्ये च विस्मृताच्युतसत्क्रियाः । निः-स्वाध्याय-स्वधा-स्वाहा-वौषड्ॐकार-वर्জ্জিताः । देवाः सर्व्वे निराहाराः ब्रह्माणं शरणं ययुः"। इत्यन्तेन १अ० कल्किस्वभावसुपवर्ण्य भगवतः प्रादुर्भावप्रतिज्ञोक्ता "स्तुत्वा प्राह पुरोब्रह्मा देवानां हृदयेङ्गितम् । तत्स्तुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् । यन्मम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम् सुमत्यां मातरि विभोः कन्यायां त्वन्निदेशतः। चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव ! करिष्यामि कल्क्ययम् । भवन्तोबान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ । इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले संभविष्यति । बृहद्रथस्य भूपस्य कौसल्यां कमलेक्षणा । भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मानाम्ना जनिष्यते । यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः। राजानौ मरुदेवाषौ स्थापयिष्याम्यहं भुवि । पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत् । कलिव्याप्तं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो ! । इत्थं दीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः । जगाम ब्रह्मा सदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः । बृहीमाश्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः। विप्रर्षे ! शम्भलग्रामनिवेश परात्मकः । सुमत्यां विष्णुयशसो गर्भमाधत्त वैष्णवम् । अहनत्तन्नराख्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम् । सरित्सप्तद्वागिरयोलोकाःस्थावरजङ्गमाः । हृष्टा बभूवुर्ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ। बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दोविविधाश्रयः । नृत्यन्ति पितरोहृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः । चक्रुर्व्याद्यादि गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः। जातं दृष्ट्वाहृतः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ । धात्री माता महाषष्ठी नाड़ीच्छेदी तदम्बिका । गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्जनोदाता । तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम् । मातृकाषड्रसवचः क्षणजन्मदिनेऽभवत् । ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वागुगं प्राह सेवकम् । याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय । चतुर्भुजमिदंरूपं देवानामपि दुर्लभम् । त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथा ! विचारितम् । इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः क्षणम् । सुशीतः प्राह तरसा ब्रह्मणोवचनाहतः । तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत् । तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्न-

मानसौ । भस्मसंस्कारवत् तत्र मेनाते तस्य मायया । ततस्तु शम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः । मङ्गलाचारबद्धढाः पापतापविवर्जिताः । सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् । पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्गवां शतम् । हरेः कल्याणदविष्णुयशाः शुद्धेन चेतसा । सस्मर्ग यजुर्विद्धिरयं ग्रस्तग्रामकरणे रतः । तदा रामः कृपोव्यासो द्रौणिर्भिक्षुश्चरीरिणः । समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् । तानागतान् समालोक्य चतुरः कूर्यसन्निभान् । हृष्टरोमा द्विजवरः पूजाञ्चक्रे स ईश्वरान् । पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः सुखमाश्रयाः । हरिं क्रोडगतं तस्य ददृशुः सत्वमूर्त्तयः । तं बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा मुनीश्वराः । कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः । नामाकुर्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् । कृत्वा संस्कारकर्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः । ततः स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालितः । कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्लपक्षे यथा शशी । कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः । कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः । तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः । कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः । गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तद्व्रताः । विशाखयूपभूपाद्यपालितास्तापवर्जिताः । ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः । ततो विष्णुयशाः पुत्रं धीरं सर्वगुणाकरम् । कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनोद्यतम् । तात ! ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञसूत्रमनुत्तमम् । सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि" २अ० । तस्य चरितादिकं कल्किपुराणशब्दे द्रष्टव्यम्

कल्किन् पु० कल्को नाश्यतयाऽस्त्यस्य इनि । भगवतो दशमेऽवतारे कल्किशब्दे विवरणम् । "मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहश्च वामनः । रामोरामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० । "कल्की शतं च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन्" सुश्रु० ।

कल्किपुराण न० । वेदव्यासप्रणीते चतुर्भागवते उपपुराणभेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च यथा—

सूतसभीपे शौनकादीनां भविष्यप्रश्नः । शुकस्य कल्किपुराणप्राप्तिविवरणम् । कलेरुत्पत्तिः । कलिविवरणम् । कलौ आचारभ्रंशः । धरित्र्या सह देवानां ब्रह्मलोकगमनम् । ब्रह्मलोकवर्णनम् । ब्रह्मसभीपे कलेर्दोषकीर्त्तनम् । ब्रह्मणा सह देवानां गोलोके गमनम् । विष्णुसभीपे कलिदुष्टनिवेदनम् । विष्णोर्विष्णुयशसो गृहे अवतारतयाविर्भावाङ्गीकारः । विष्णुयशसः पत्न्याः सुमत्या गर्भः । विष्णौ जाते देवानां हर्षः । विष्णोश्चतुर्भुजमूर्त्तिपरिहारपूर्वकं मानुषरूपधारणम् । रामरूपव्यासद्रौणीनां कल्किदर्शनार्थमागमनम् । कल्केर्नामकरणम् । कल्केरुपनयनकाले पितृरुपदेशः । कल्केर्गुरुकुलवासार्थं यात्रा जामदग्न्यप्राप्तिश्च । कल्केर्वेदाध्ययनं धनुर्वेदशिक्षा च । गुरुदक्षिणादानाभिलाषः । कल्केर्विल्वोदकेश्वरशिवदर्शनं तत्स्तुतिश्च । शिवया शिवस्याविर्भावो वरदानञ्च । शङ्करात् कल्केः खड्गाशुगतूणरङ्गप्राप्तिः । कल्केर्गृहप्रत्यागमनम् । कल्केराश्रमधर्म्मोपदेशः । कल्केर्धर्म्मकथनम् । ब्राह्मणलक्षणम् । सिंहलद्वीपवर्णनम् । पद्मायाः राजकन्यायाः विवरणम् । शिवात् पद्मायाः वरलाभः । पद्मायाः स्वयंवरोद्योगः । समागतभूपानां स्त्रीत्वप्राप्तिः । पद्मायाः विलापः । कल्केरादेशेन शुकस्य पद्मासभीपे गमनम् । पद्माशुकसंवादः । विष्णुपूजाप्रकरणम् । पद्मासभीपे अच्युतावतारकथनम् । शुकस्य शम्भले प्रतिगमनम् । कल्किशुकसंवादः । कल्केः सिंहलगमनम् । पद्मायाः कल्किसभीपे गमनम् । पद्मायाः कल्किदर्शनम् । कल्किदर्शनेन भूपानां पुरुषत्वप्राप्तिः । राजगणकृतकल्किस्तवः । अनन्तस्यागमनम् । अनन्तोपाख्यानम् । अनन्तेन हंसस्य साक्षात्कारः । कल्केराज्ञया विश्वकर्म्मणः शम्भले पुरीनिर्म्माणम् । कल्केः लक्ष्मीकस्य शम्भले प्रत्यागमनम् । कल्केः सुतोत्पत्तिः । बौद्धयुद्धम् । जिनविनाशः । बौद्धजयः । म्लेच्छजयः । म्लेच्छकालिनीभिः कल्केर्युद्धम् । वालखिल्यानामागमनम् । निकुम्भदुहितराख्यानम् । कुयोदर्य्याः संस्कारार्थं कल्केर्यात्रा । कुयोदर्य्या बधः । नारदादीनां महर्षीणामागमनम् । मरोरात्मपरिचयार्थं सूर्य्यवंशवर्णनम् । श्रीरामचरितम् । सीतापरित्यागः । सीताया भूतलप्रवेशः । रामस्य स्वर्गारोहणम् । रामस्य वंशावली । मरोरुत्पत्तिविवरणञ्च । चन्द्रवंशे देवापेरुत्पत्तिविवरणम् । देवापेर्मरोश्चदिव्यरूपप्राप्तिः । कृतयुगस्यागमनम् । मन्वन्तरवर्णनम् । कलिना संध्यायोद्योगः । कल्केर्दिग्विजययात्रा । धर्म्मस्य कलिना समागमः । कल्किसभीपे धर्मस्यात्मनिवेदनम् । कलिना कल्केः संग्रामः । मरुदेवाधिप्रभृतीनां खशकाम्बोजबर्बरचौलादिभिः संग्रामः कलिसहचराणां पराभवः । लोकविकोकबधः । कल्केर्भल्लाटनगरगमनम् । ग्रावध्वजस्य समरोद्योगः । मूर्च्छितं कल्किमादाय ग्रावध्वजस्य गृहागमनम् ।

सुशान्तायां गीतम् । अग्निध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । अग्निध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । अग्निध्वजस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य संग्रामप्रवृत्तिकारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । कृष्णावतारवृत्तान्तः । कल्केः काञ्चनपुर्यां प्रवेशः । विषकन्यासंवादः । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूययज्ञारम्भः । नारदस्यागमनम् । मायाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः पत्नीभिर्विहारः । शम्भले देवानामागमनम् । कल्केः स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्" ।

कल्प पु० कल्पते समर्थो भवति स्वक्रियायै विरुद्धलक्षणया असमर्थो भवति वा अत्र, कृपू सामर्थ्ये विरुद्धलक्षणया असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विनाशं वात्र कृप—णिच्—आधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्यसम्भादके १प्रलये २तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्भादके च कालभेदे । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति" मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्मरात्रिदिवयोरुक्तेः कल्पत्वम् ।

कलिशब्दे दर्शितवाक्येन युगमानसङ्ख्या कल्पमानं प्रदर्श्य ब्रह्मणः आयुःपरिमाणं तस्य गतायुःकालस्य सू० सि० उक्तो यथा—

"युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृतवद्दसन्ध्यास्तत्र सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" स्मृ० । "युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्मन्वायुगमित्यर्थः । दृष्ट—मूर्त्तकाले । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । मूर्त्तकालमानभेदाभिज्ञैः कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विराजे जाते सति कृतवद्दसङ्ख्याः मदुक्तकृतयुगवर्षमितः सन्धिः कालविज्ञैः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्य्यन्तं भूतभाविमन्वोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्स्वरूपमाह "जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह" रत्न० । "सप्तसन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" स्मृ० । "ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः सप्तसन्धयः स्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । स्वसन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु मन्वन्तरे कल्पमानं युगसहस्रं त्वया तु युगमानमेकसप्ततियुगं मनुमानं २०६७२०००० कृतावद् १७२८००० युक्तं ससन्धिमनुमानं २०८४४८००० इदं चतुर्दशगुणं ४३१८७२००० कल्पप्रमाणं तच्च कृतेन युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्दशत्वेऽप्याद्याः पञ्चदशकः सन्धिः कालश्चोक्तः । तथा च कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्वर्षयोजनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्रोः प्रमाणमाह" रङ्ग० । "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती" स्मृ० । "इत्थं पूर्व्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको लयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्धिदिनं कालश्चोक्तम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्व्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः । अथ ब्रह्मणआयुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह" रङ्ग० । "परमायुः शतं ब्रह्म तयाहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः" स्मृ० । परमपरं श्रृणु पूर्व्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं श्रृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तथा पूर्व्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्व्वपरिभाषया (२०) मासमानं तस्मात् पूर्व्वोक्तपरिभाषया(१२)ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कोटादीनामपि दिनसङ्ख्यायायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् "निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्" इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमा—रित्यत्रैकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अयं वर्त्तमान आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽध्येतद्गतमित्याह" रङ्ग० । "कल्पाद्यात्र मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः" स्मृ० । "अस्माद्यतमानात् कल्पाद् ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनव एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः—सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

व्यतीता गताः। चकारश्चायुषोऽर्द्धमितमिति प्रागुक्तेन समुच्चयार्थकः। वर्त्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवस्वताख्यस्य युगानां त्रिघनस्त्रयाणां घनः स्थानत्रयस्थितत्रुल्यानां घातः सप्तविंशतिसङ्ख्यात्मको गतः। सप्तविंशतियुगानि गतानीत्यर्थः। चः समुच्चये। अथ वर्त्तमानयुगस्यापि गतमेतदिति वदन्नभिमतकालेऽयतो वर्षगणः कार्य्य इत्याह" रङ्ग०। "अष्टाविंशाद् युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम्। अतः कालं प्रसङ्ख्याय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत्" स्मृ०। "अष्टाविंशतितमादतीतानान्महायुगादेतदल्पकालेन पूर्व्वकाले सास्मृतं स्थितं कृतं युगं गतम्। अतः कृतयुगान्तानन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्ख्याय गणयित्वा सङ्ख्यां पञ्चस्थानस्थितां भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत् सङ्कलनविषयां कुर्य्यात्। सर्वेषां गतानां योगं कुर्य्यादित्यर्थः" रङ्ग०।

मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया ब्रह्ममासस्य त्रिंशत्कल्पघटितत्वात् तेषां कल्पानां नामानि हेमा० दा० मात्स्ये आह स

"कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम्। यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते। प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः। वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोऽपरः। रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः। सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते। सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः। व्यान एकादशः प्रोक्तः तथा सारस्वतोऽपरः। त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः। कौर्म्मः पञ्चदशोज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः। षोड़शो नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः। आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः। मानवो विंशतिः प्रोक्तस्तत् पुमानिति चापरः। वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथा परः। चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः। पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः। सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः। माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो त्रिपुरो यत्र घातितः। पितृकल्पस्तथान्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता। इत्येष ब्रह्मणोमासः सर्वपापप्रणाशनः। आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते। तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा"। तदारब्धकालस्य ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तः "चैत्रसितादेर्भानोर्वर्षैर्युगयुगकल्पाः। स्मृत्यादौ लङ्कावामिह प्रवृत्ताः दिनैर्वृत्त!" चैत्रसितादेः चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्येत्यर्थः। ब्रह्मपु० "चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि। शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति। प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि" इति कालसामान्यगणनस्य तत आरभ्योक्तेः "एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पप्रारम्भेऽपि "माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च। पञ्चमी चैत्रमासस्य यथैवाद्या तथा परा। शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी। नवमी भाद्रशीर्षस्य सप्तैताः संस्मरास्यहम्। कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः" वाराहवाक्यानि यदि समूलानि तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत्तिथिषु श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया वा समर्थनीयानि। अतएव स्मृ० सि० सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात्। यत् प्रोक्तं तच्चवेद्दिव्यं भानोर्भ्रमणपूरणात्। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र। द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकीर्त्तितः, इत्यादिना युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेनोक्तिः। सौरमासे च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात्। किन्तु प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वोक्तेः चान्द्रत्वमपि तेन तिथिभेदसम्भवः स्मृ० सि० वाक्यं तु अहस्सृष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः।

अत्र तिथिद्वैधे युगादिवत् व्यवस्था। क्लृप-णिच्-भावे अच्। १रचनेऽविकल्पे च इतिकर्त्तव्यतायुक्ते ४विधाने च। "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" मनुः। कल्पोविधानमस्यत्र औचित्येन। ५उचिते त्रि० भाव्यतः। कल्प्यतेऽनुधीयतेऽनेन करणे अच्। ६वैदिकविधानज्ञापके शास्त्रभेदे स च आश्वलायनापस्तम्बबौधायनकात्यायनादिसूत्रात्मकः। तस्य यथोपयोगिता तथोक्तं सायणाचार्य्येण ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते यथा—

"कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रं, कल्प्यन्ते समर्थ्यन्ते यागप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः। नन्वाश्वलायनः किमन्यकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः? किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य? नाद्यः "दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम" इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् न ह्यग्निमीड़े इत्यादयोमन्त्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः। न द्वितीयः "आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्" इत्येवं दीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात्। अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डोऽपि ब्राह्मादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण

ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्" इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञ जपोऽग्निहोत्रे इत्यान्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा "सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति" विधीयते तथा "आश्विने प्रस्थमाने स्तुर्यो नोदियादपि सर्वा दाक्षायणयोरनुब्रूयादिति" विधीयते तथा "रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीतेति" प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनोदर्शयति अतोमन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। दर्शे त्वेत्यादिमन्तास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्तादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि "प्र वो वाजा" इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनोब्रवीतु "नमः प्रवक्त्रे" इत्यादय स्तनाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरविहितस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्वशाखां प्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, तस्माच्छ्रुत्येव कल्पोऽप्यपेक्षितः"। कात्या०व्या०कर्केण कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्थं दर्शितं यथा— "इह पुरुषो वै पुरुषेण कर्मणा भवति" "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते। तानि चाग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि। वेदवाक्यानि चानेकशाखावस्थिततया स्वस्य प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहुभिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दोगुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा "स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति" इत्यादौ क्वचित् संवत्सरशब्दस्य मुख्यार्थत्वम् अहरुभसंवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम्। अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसंदेहोऽपि भवति किमयं विधिः ? उतार्थवादः ? इति यद्यपि जैमिनिप्रभवस्वामिकुमारिलप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि संदेहनिरासपूर्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति। अधीतशास्त्राणां च तदर्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुं ज्ञातुं वाऽशक्यत्वात्तदधीनं कर्मणां ज्ञानं दुःशक्यमिदानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्यायनाचार्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसंग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्"। तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनशब्दे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च "अथार्षेयकल्पो व्याख्यातव्यः" इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणोज्योतिष्टोमस्य सर्वाङ्गैरुपप्रकृतिभूतस्य ब्रूडस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणवाक्यैनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रत्वन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयितुमादौ ऋत्विग्वरणादिकमभिधाय १प्र० "क्रतूनां ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोडशिकः" इत्यादिना सौभरसुद्गंथीयमित्यन्तेन सामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः। ततः "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य। "प्रवस्व वाचः" इत्यादिना द्वितीयाहस्य। "दविद्युत्यारुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य। "प्रवमानोअजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य। "प्रवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य। "अस्रुत प्रवाजिनः" इत्यादिना षष्ठाहस्य। "पृष्ठ्यः षड्हः समूढो वा ब्यूढो वा" इत्यादिना पृष्ठ्यषड्हस्य त्र्यहाणां प्रयोगः। एवम् चतुर्थेस्वाङ्ग इत्यादिना उत्तरत्राहकल्पः। २प्र० "प्रवस्व वाजो अग्नियः" इत्यादिना अभिजितोऽङ्गः कल्पः। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य। "प्रवस्व वाचोऽग्नियः" इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य "दविद्युत्यारुचा" इत्यादिना तृतीयस्य। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना विश्वायनानामाष्टानां स्वरसाम्नाम् कल्पः। "उप त्वा जामयः" इत्यादिना विश्वजितः। "पौरमोढं मानवं जनित्रम्" इत्यादिना आङ्गिरसयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोः,। ज्योतिष्टोममाज्येत्यादिना आयुष्टोमस्य। "प्रवस्व वाचोऽग्नियः" इत्यादिना गोष्टोमस्य। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना महाव्रतस्य। ३प्र० "क्रतूनां ज्योतिष्टोमः" इत्यादिना गोः, आयुषः, अभिजितः विश्वजितश्च महाव्रतस्य। "प्रवस्व वाचोऽग्नियः" इत्यादिना प्रथमस्य

शाङ्खस्य । "एवैवोत्तरस्य ऋभ्निः" इत्यादिना द्वितीयतृतीययोः । "उपाप्सु गायता नरः" इति चतुर्थस्य । "उपाप्सु गायता नरः" इत्यादिना प्रथमसाद्यस्क्रस्य । "एवैवोत्तरस्य ऋभ्निः" इत्यादिना साद्यस्क्रत्रिकस्य । "पवमानस्य जिघ्नते" इत्यादिना श्येनरूपसाद्यस्क्रस्य । "उपाप्सु गायता नरः" इत्यादिना एकत्रिकसाद्यस्क्रस्य । ज्योतिष्टोमं बर्हिष्यवमानमित्यादिना प्रथमत्रात्रस्तोमस्य । "एते असृग्रमिन्दव" इत्यादिना द्वितीयतृतीयत्रात्रस्तोमयोः । "अभिबवती प्रतिपत्" इदित्यादिना चतुर्थत्रात्रस्तोमस्य । "अग्न ! आयूंषि पवस" इत्यादिना प्रथमस्याग्निष्टुतः । "एवैवोत्तरस्य ऋभ्निः" इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्थानामग्निष्टुताम् प्रजापतेरपूर्व्वस्य दृढव्रतित्वस्य, दृढु नामकत्वस्य च । "प्र सोमासो अधन्विषुः" इत्यादिना सर्व्वस्तोमस्य ।

४प्र० । "अग्न ! आयूंषि पवस" इत्यादिना वैश्वदेववाक्षणप्रघट्टिकैकाहस्य । "कया त्वं न ऊत्या पवस्व" इत्यादिना वाक्षणप्रघट्टिकद्वितीयाहस्य । "उप त्वा जामयोगिरः" इत्यादिना याकमेधप्रथमाहस्य । "इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । "विश्वकर्मन् हविषा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनासीर्यस्य च । "पवस्वेन्दो ! वृषासुतः" इत्यादिना उपहवस्य । "द्वितीयस्य स्वरसान्न" इत्यादिना कृतपेयदूणसवैश्यस्तोमतीव्रसुद्वाजपेयेषु प्रत्यवरोहणीयाभ्यारोहणीययोः कल्पः । "वायोः शुक्रो अयामि त" इत्यादिना अभिषेचनीयस्य । "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना दृषभेयस्य । "कैशवपनाय व्युष्टिर्द्विरात्रे" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । इत्थं चतस्रः इतेश्च । एवमृक्रूपेण सप्तसुत्यस्य वाजपेयस्य च ।

५प्र०"राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना राडुविराड्रोरूपसदाम् । "तौरवयौवाजत्रे" इत्यादिना धुवस्तोमस्य चतुष्टोमस्य च । "उपोषु जात" इत्यादिना उक्थिद्वलमिदोरपचितेश्च । "साकंसं वर्हिष्यमामम्"इत्यादिना सर्व्वस्तोमोपचितेरग्नेः स्तोमस्तोत्र । "पुनानः सोमधारया" इत्यादिना ऋषभगोपवमतस्तोमानामिन्द्राग्नोः कुलायाच । "इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वत" इत्यादिना इन्द्रस्तोमस्य । "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना इन्द्राग्नोःस्तोमस्याद्यविवर्तस्य च । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना द्वितीयविवर्तस्य । "श्येनसाद्यवर्हिष्यसामानम्" इत्यादिना एकाहसाध्यानां कल्पः । एते एकाहसाध्या इत्युक्तिश्च ।

६प्र० । "ऋभ्नो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽषोड़शिक" इत्यादिना ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य, आहीनिक्यातिरात्रे, सर्व्वस्तोमाप्तोर्यामस्य, नवसप्तदशस्य, विषुवतः गोःआयुषः विश्वजिदभिजितोः एकस्तोमानाञ्च प्रथमाहस्य कल्पः "गोराज्यपृष्ठिमपवमानम्" इत्यादिना, उक्तानां ज्योतिष्टोमातिरात्रादीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थाहानाम् एकस्तोमानामाङ्गिरसचैत्ररथकापिवनरूपाणां द्विरात्राणां च कल्पः । "अभिप्लवस्य प्रथमस्याङ्गः" इत्यादिना गर्गत्रिरात्रे प्रथमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "पवस्व वाचः"इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य कल्पः । "पवस्व वाज सातये" इत्यादिना अश्वमेधत्रिरात्रस्य । "प्रसोमासो विपश्चित" इत्यादिना वैदत्रिरात्रस्य । "सांवत्सरिकस्य विषुवतः" इत्यादिना, छन्दोमपवमानत्रिरात्रस्य । ये गर्गत्रिरात्रस्येत्यादिना अन्तर्वेसुपराकत्रिरात्रयोः कल्पः ।

७प्र० । "उपाप्सु गायता नरः" इत्यादिना चतुरहः प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्यार्चा" इत्यादिना तृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना जामदग्न्यचतुरहस्य । "या जामदग्न्यस्य" इत्यादिना वाशिष्ठचतुरहस्य । प्रसोमासोविपश्चितः" इत्यादिना जाङ्गवचतुरहस्य । "वैश्वामित्रोद्वाहः" इत्यादिना देवपञ्चरात्रस्य त्रयाणामङ्गाम् । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना तदीयचतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य कल्पः । "एष चतुरहोयोदेवानाम्" इत्यादिना यज्ञयारदीयव्रतमध्योः।"षड्भिः षड़हः समूढो व्यूढो वा" इत्यादिना ऋतुषड़हायुष्कामषष्ठ्यालम्बनानां षड़हानाम् । "एष एव षड़हो यः क्रतूनाम्" इत्यादिना सप्तर्षीणां प्रजापतेः छन्दोगानां जमदग्नेरिन्द्रस्य च पञ्चसप्तरात्राणाम् । "या देवानां पञ्चरात्रस्य" इत्यादिना जनकसप्तरात्रस्य । "एष एव षड़होयः क्रतूनाम्"इत्यादिना षष्ठ्यालम्बनस्य सप्तरात्रस्य अष्टरात्रनवरात्रयोश्च कल्पः ।

८प्र० । "अग्न आयूंषि पवस" इत्यादिना त्रिकुब्दशरात्रस्य द्वयोरङ्गोः । "दविद्युतत्यार्चा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादि

दिना चतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य । "असृक्षत प्रवाजिनम्" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमाहस्य । "पवमाना असृक्षत" इत्यादिना अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्पः । "या हरिस्यतिसवस्य सा कुसुरुबिन्दस्य" इत्यादिना कुसुरुबिन्दुदशरात्रस्य । "पृष्ठ्यालब्धस्य पञ्चाहः" इत्यादिना छन्दोमदशरात्रस्य । "त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमोयत्" इत्यादिना देवपूर्दशरात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इतीमे अहर्गणसाध्यत्वात् अहीना इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

६प्र० । "द्वादशरात्रस्य षोड़शिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयोदशरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोदशषड्विंशतिरात्रस्य, चतुर्दशरात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्णाम्, षोड़शरात्रस्यैकस्य च कल्पः । एते सत्रसंज्ञा इत्युक्तिश्च । "सप्तदशरात्रे चत्वार्याभिप्लवकाव्यहानि" इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य, अष्टादशरात्रस्य, एकोनविंशरात्रस्य च । "विंशतिरात्रे सांवत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ" इत्यादिना विंशतिरात्रस्य । एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रसम्बन्धिपृष्ठ्यातिरात्रयोश्च कल्पः । "पवस्वेन्दो ! इषा सुतः" इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य । "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना तदीयप्रथमविंशस्य । "एष उस्रयेषा रथम्" इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविंशस्य, चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । तत्रैकैकोत्तरवृद्ध्याश्वौ इत्युक्तिश्च । "नानाब्रह्मसाम्नामतिरात्रः" इत्यादिना नानाब्रह्मसामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्रात्राणाञ्च तत्र च एकोत्तरवृद्धानि सप्तेत्युक्तिश्च । "विष्टुतीनां ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽषोडशिकः" इत्यादिना विधृतीनाम् । "पृष्ठ्यः षडहः समूढोवा" इत्यादिना, च विधृतीनाम् । "यमातिरात्रास्तु गोष्टोमस्य" इत्यादिना यमातिरात्रप्रभृतीनां षण्णाम्, एकपञ्चाशद्रात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्पः ।

१०प्र० "मध्ये पृष्ठ्यस्य क्रतूनोऽतिरात्रः" इत्यादिना मध्ये पृष्ठ्यस्य, क्रतूनां व्यूहाग्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादङ्गः कल्पः । "द्वितीयस्याङ्ग" इत्यादिना तत्रैव द्वितीयादि पञ्चानामङ्गाम् । "सप्तमस्याङ्गः" इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणामङ्गाम् । "दशमस्याङ्गः पञ्चानाम्" इत्यादिना दशमाहप्रभृतिक्रतूनाञ्च छन्दोमदशाहस्य अहर्गणस्य । "अस्य प्रत्नामनुद्युतम्" इत्यादिना छन्दोमदशाहप्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्यारुचा" इत्यादिना छन्दोमतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना छन्दोमचतुर्थाहस्य । "उत शुष्मासः" इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरङ्गोः । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य । "हिन्वन्ति सूरमुस्रयः" इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमदशमयोरङ्गोः कल्पः । ११प्र० "पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य क्रतूनोऽतिरात्रः" इत्यादिना पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य, तिरात्राभिप्लवस्य, गोः, आयुषश्च कल्पः । "अस्य प्रत्नामनुद्युतम्" इत्यादिना द्वितीये छन्दोमे प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्यारुचा" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य । "वश्वजे नु सुतवसे" इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमादिदशमान्तानां, महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । "विधृतिभिः क्रतूनम्" इत्यादिना इतिकृण्डपाविनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य, षड्विंशतिसंवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अग्नेः सहस्रसाध्यायनस्य च । "प्रथमस्य सारस्वतस्य षोड़शिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, दार्ष्टतैरयोः, सप्तसंवात्तिरात्रयोः दशिप्रथमस्य च कल्पः । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना दशि द्वितीयस्य, तत्र उत्तरषण्मासे विपर्यासस्य च कल्पः । इतीवं यागविशेषे दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शितः । अन्येषु आश्वलायनसूत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः । कल्पयन्त्यश्च वेदाङ्गभेदः तन्मूलमङ्गशब्दे ७२ पृ० शिक्षादिषाक्यसूक्तम् तत्र "इष्टौ कल्पो ऽथ पठ्यते" इत्यत्र वैदिककर्म्मणां विधानज्ञानस्य कल्पयन्त्याधीनत्वात् कर्म्मसाधनत्वेन इष्टसादृश्याद्गतता । पितृकल्पः श्राद्धकल्पः पशुकल्पइत्यादि "कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" रघुः । अनुष्ठाने । "वैश्यवच्चौचकल्पश्च" मनुः । सपूर्वपदः कल्पप्रत्ययनिष्पन्नस्तु ईषदसमाप्तप्रकृतार्थे । "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणगुणविशेषाः" सां० का० । "कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्" कुमा० ।

"श्राद्धकल्पात्मकस्य यजुर्वेदपरिशिष्टभागः यजुर्वेदशब्दे विवृतिः । अथर्ववेदस्यांशभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः । "नक्षत्रकल्पोवेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः" विष्णुपु० । हेमा० दा० देवीपुराणे च "पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वैतानः संहिताविधिराङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च आथर्वणः" इति ।

कल्पक त्रि० कल्पयति रचयति आरोपयति वा कृप–णिच्–ण्वुल् । १रचके २आरोपके च ।३कर्पूरे(कचूर)भावप्र० ४नापिते पु० शब्दमाला तस्य केशवेशरचकत्वात् तच्छेदत्वात् वा तथात्वम् । कल्प+स्वार्थे कन् । ४कल्पशब्दार्थे च

कल्पकारः पु०कल्पं कल्पसूत्रं करोति कृ–ण्वुल् ।१कल्पसूत्रकारकेषु आश्वलायनादिषु कल्पं वेशं करोति अण् । २वेशादिकारके त्रि०३नापिते पु०ण्वुल् । कल्पक रकोऽप्यत्र

कल्पक्षय पु० कल्पस्य सृष्टेः रचनाविशेषस्य क्षयोयत्र । प्रलये । "पुरा कल्पक्षये प्राप्ते जातं जलमयं जगत्" वृहत्कथा । "कल्पक्षये पुनस्ते तु प्रविशन्ति परं पदम्" विष्णुपुरा० ।

कल्पतरु पु० कर्म्म० राजदिरोवत् त० वा । १देवतरुभेदे कल्पपादपशब्दे विवृतिः । "आसीत् कल्पतरुच्छायानाश्रिता सुरभिः पथि" "मेरौ कल्पतरोरिव" रघुः । "निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्" भाग० १,१,२ । २स्मृतिनिबन्धनभेदे शारीरकसूत्रभाष्यटीकाभामतीव्याख्यानरूपे ३ग्रन्थे च

कल्पद्रुम पु० कर्म्म० राजदिरोवत् त० वा । देवतरुभेदे । संकल्पविषयफलदातृत्वाच्च तस्य कल्पद्रुमत्वम् "अनुकूलयतोन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः" कुमा० । "नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम्" रघुः । "कल्पद्रुमैरिह विचित्रफलैर्विरेजुः" माघः । कल्पद्रु-कल्पवृक्षाद्योऽप्यत्र ।

कल्पन न० कृप–छेदने भावे ल्युट् । १छेदने त्रिका० । कृपू-सामर्थ्ये णिच्–भावे ल्युट् । २रचनायाम् ३विधाने ४आरोपे च ।

कल्पना स्त्री कृप–णिच्–भावे युच् । १रचनायाम् "उद्धारेऽनुद्धृते तेषामियं स्याद्दग्कल्पना" मनुः "प्रबन्धकल्पना कथा" अम० २विधाने ३आरोहणाय गजसज्जीकरणे हेम० "सकल्पन द्विरदगण वरूथिनः" माघः ।४व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाधीने अनुमानभेदे नैया० ५अर्थापत्तिरूपे प्रमाणान्तरे मीमांसकवेदान्तिनश्चाहुः । आरोपश्चाविद्यमानपदार्थस्य अन्यत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिभासरूपः मानसव्यापारः । "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्" सर्व्वद० स० । यथा रज्जौ सर्पकल्पना । वेदान्तिमते एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पनारूप आरोपः । "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना" । निराकारस्य साकारतया जगदाकारेणारोपोऽपि कल्पनैव स चाध्यासशब्दे उक्तः । तदेतत् शुक्लाफले तट्टीकायां च निर्णीतं यथा–

"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत् परम् । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्" शुक्लाफ० । "अहमेवेति कर्त्तृन्तरस्य व्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियान्तरस्य । अग्रे मायासम्बन्धादहमेव त्रिधा विभक्त इत्यर्थः, पश्चान्मायावियोगादनन्तरमप्यहमेव प्रपञ्चस्यादिमध्यावसानेष्वनुवर्त्तमित्यर्थः । यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं नान्यत् सिद्धं मय्यारोपितं यथाऽन्यत्र सिद्धः सर्पोरज्जौ एवं विवेचनात् भ्रमे निवृत्ते योऽवशिष्येत सोऽहमस्मि इदन्तया स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेवमुच्यते । एतेन यथा कटकादिष्ववस्थात्रयेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम् । तथा जगदादिमध्यान्तेष्वनुद्यूतं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति लक्षणार्थ इत्युक्तं, न तावदस्यासम्भवः "सदेव सोम्येदम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । न च कालाकाशादिष्वतिव्याप्तिः तदुत्पत्तेः श्रुतत्वात् विमतमनित्यं बाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानाच्च । नापि साकारेषु चतुर्व्वव्याप्तिः तेषामाकारतिरोहितत्वात् तस्मान्निर्दोषं लक्षणम् । एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषाल्लक्षयितुमाह "टी०"स द्वेधा निराकारः साकारश्च अनवच्छिन्नं चैतन्यं निराकारः, सत्वावच्छिन्नं चैतन्यं साकारः । स चतुर्धा रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्वे पुरुषः१ रजसा ब्रह्मा२ तमसा रुद्रः३ शुद्धे विष्णुरेव४"मुक्ता० । "स द्वेधेति द्वेधात्वमेवाह निरेति अनवच्छिन्ने वस्तुन्यवच्छेदक उपाधिराकारः तेन रहितो निराकारः तत्सहितोऽन्यः । तत्राद्यं लक्षयति अनवच्छिन्नमिति । द्वितीयं लक्षयति सत्वेति । अत्रैव भेदानाह स चेति सः साकारः । तदाद्यं भेदमाह रजस्तमोभ्यामिति । ताभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्वे प्रतिफलितं चैतन्यं पुरुषशब्दार्थ इति पूरणीयम् । एवमुत्तरत्र रजस्तमोभ्यामिति तृतीयया तयोरप्राधान्य "मुख्ये चाप्रधाने" (पा०) इति स्मरणात् तेन पुरुषे सत्वं बहुलं, रजस्तमश्च तदपेक्षया न्यूनमित्यर्थः । न तु त्रीणि समान्येव त्रिमात्रस्य प्रकृतिलक्षणत्वात्, स्तोकाधिकभावस्त्वेषां कार्य्यगम्यो न तु मात्रादिमूर्त्तद्रव्यवत् प्रत्यक्षः । युक्तश्चैषां द्वयोर्वर्त्तते, सत्वञ्चैषां त्रिषु । द्वितीयं भेदमाह रजसेति । रजसा यतो सत्वे

ब्रह्मा । अत्र च मात्रया विद्यमानमपि तमो रजसः प्राधान्यं वक्तुं नोक्तम् नतु तच्छास्त्रेऽव तत्कार्यस्योपलम्भात् तृतीया तु प्राग्वत् तेन ब्रह्मणि तमस्तोकं तदपेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः। रजसः प्रागुक्तिः सत्वापेक्षया हेयत्वात् तृतीयप्रकरणानुरोधाच्च तृतीयं भेदमाह तमसेति। अत्र रजोमात्रानुरोधादिकं प्राग्वत्। चतुर्थमाह शुद्धे विष्णुरेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्वे विष्णुरेव विष्णुसंज्ञैव क्रियते न तु तत्रावन्तरवस्तु ज्ञानान्तरमित्येवशब्दार्थः। तथाहि "तमेनं विशुद्धोर्जितसत्वाकारं सदाशिव" इत्याचक्षते "शैवाः। पशुपतिरिति पाशुपताः। पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः। आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः। ईश्वर इति पातञ्जलाः। दृढ तु तस्य विष्णुसंज्ञैव। यद्वा विष्णुं पञ्चात्मकमित्यत्र पञ्चानामपि विष्णुसंज्ञामुक्त्वा चतुर्णां संज्ञान्तरमप्युक्तम्। शुद्धसत्वोपाधिस्तु विष्णुसंज्ञ एवेत्येवशब्दार्थः। ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्रेधा विष्णुरेव" टी० "अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः सत्वम्, गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः, बहुरूपस्य तिरोहितत्वे तमः। तथा परस्परमुदासीनत्वे सत्वम्" मुक्ता०। "एवमुपाधिसंभेदात् पञ्चरूपतामुक्त्वा इदानीमनुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादुपाधीन् लक्षयति अगोचरस्येति। अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुनोगोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्यः प्रकृतिगुणः तत् सत्वमित्यर्थः। हेतुः प्रकृतिगुणइत्युत्तरत्र पञ्चस्वनुवर्त्तते। गोचरस्य सतोयत्सम्बन्धाद्बहुत्वं तद्रजः। तस्यैव तिरोहितत्वे कारणात्मनावस्थाने हेतुस्तमः इत्यर्थः। विनाशे इत्यनुक्त्वा सत्कार्यपक्षाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम्। एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह तथेति। अयमर्थः-परस्परमुदासीनमित्यत्र उदासीनत्वे हेतुः सत्वम् इति" टी० "गोचरत्वे सत्वम्, उपकारित्वे रजः, अपकारित्वे तमः। गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसंहाराः" मुक्ता०। "आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिलक्षणादाधिभूतोपाधिस्वरूपमपि लक्षितं येन हि एकस्मिन् वस्तुनि द्विरूपोविच्छेदः असावाधिभौतिकः तदुक्तम् "योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः। य स्वतोभयविच्छेदः स स्मृतोऽप्याधिभौतिकः"। उक्तान् गोचरत्वादीन् उपाधीनुन्मीलयितुमाह गोचरत्वादीनीति। गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिशब्दैरुच्यन्त इत्यर्थः। न चैवं सृष्ट्यनन्तरस्थितिरिति विरुद्धत्वं शङ्क्यं स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः। स्थिता हि सृष्टादयोघटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं "सत्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः। स्वर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये" इति टी०"उदासीनत्वादीनि च"मुक्ता०। "एवमाध्यात्मिकेष्वपीत्याह उदासीनेति। अयमर्थः यदिदं चैत्रादेरुपकारापकारवैधुर्येणावस्थानं सा स्थितिः। उपकारकत्वेन सृष्टिः। अपकारकत्वेन तु संहारः। ततश्च जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविकाः, अन्ये त्वाध्यात्मिकाः। सुरनरादयः अवतारास्तु सर्वे विना कृष्णम्, स तु पुरुषः त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् "तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः"(भाग०)इति। अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं पूर्वावतारदेशत्वात्सङ्गच्छते। दृश्यते चाद्यापि कुशस्थलीमूर्त्तौ त्रैविक्रमचिह्नं कृष्णव्यपदेशश्च। अतएव प्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये तृतीये अध्याये वैकुण्ठमलङ्करिष्यता भगवता सकलं निजं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निवेशितमिति दर्शितम्। तथा हि "यत्र त्रैविक्रमी मूर्त्तिर्बृहते यत्र गोमती। नरा मुक्तिं प्रयास्यन्ति भक्तीर्थेन संगताः। कलेवरं परित्यक्तं प्रभासे हरिणा सदा। कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निवेशितम्। तस्मात् कलियुगे विप्रा! नान्यत्र प्राप्यते हरिः। यदि कार्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्" इति। तथा "आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिरासीन्महीतले। कृष्णस्य तु कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयत" इति। यत्तु सत्वं विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्वतासंकीर्त्तनं तत् सत्वभूयस्त्वविषयं, न तु यथाश्रुतमेव गुणान्तरकार्यस्याप्युपलम्भात् तत्र तदसत्वमन्यत्र तु वाहुल्यमिति तु भक्तिमात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति सन्तोष्टव्यं निष्कृष्टव्यं चेदनुपरिष्टात्। यथा चैता ब्रह्मादिमूर्त्तयोगुणमूलाः तथा हरिहरादयोरसाश्च तन्मूला एवेत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यामः। किं बहुना तच्चिन्तयतारतम्यवैचित्र्यात्कालमिदं विश्वं तदुक्तं "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति" टी० "तेषु विष्णुब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे तु चैतन्यम्, एवं पञ्च भेदाः तत्र निराकारः" मुक्ता०। एवमुपाधिस्वरूपं निर्धार्योपहितेषु संख्याविशेषस्योपयोगमाह तेष्विति" तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णु-

दयः क्रमात् निमित्तम् कुलाल इव घटस्य, पुरुष उपादानं समवायिकारणं घटस्येव मृत्, दृष्टा च कारणद्वयपूर्विका कार्यप्रवृत्तिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तर्गतमेवेति पृथङ्नोक्तम्। अतएव "अन्वयादितरतश्चेति" भाग० प्रथमश्लोके द्वयमेवोपात्तम्। गोचरत्वे प्रतीतिविषयत्वे तु निर्विशेषचैतन्यं हेतुः "तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुतेः। तत्र स्थित्यादिनिमित्तार्थं त्रयः, उपादानार्थं चैकः गोचरत्वार्थमन्यश्चेति "विष्णुं पञ्चात्मकम् इत्यत्र पञ्चैवोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह एवमिति। नचैवमेकः सामान्यात्मा विशेषरूपाश्च पञ्चेति षट्कमायङ्क्ष्र विशेषपरिहारे सामान्यस्यावस्थानात् एवं तावत् पञ्च वस्तूनि स्वयं लक्षयित्वा तदेव यन्यान्तरानुरूपेण लक्षणेन दृढयितुमाह तत्रेति। निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथयत इत्यर्थः" टी०। "न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां यदीशिरे। न यत्र सत्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम्। परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत् यत्र नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः। विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे"(भाग०)श्लो०। "तत्रापि न यत्रेति तटस्थलक्षणं परं पदमिति स्वरूपलक्षणं। तत् परं पदं वैष्णवम् आमनन्ति विष्णुनाधिष्ठितं अखिलताधिष्ठितेन राज्ञाधिष्ठितवत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाऽधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थः। यत्र पदे कालोऽस्ति यः अनिमिषां ब्रह्मादीनां परः प्रभुः संहर्त्ता महाप्रलयेऽपि नाशोनास्त्येवेत्यर्थः। अतएव कालाभावे किंपुनर्न्यायेन देवा अपि तत्र न सन्तीत्याह कुतोन्विति। तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह जगतामिति। ये देवा जगतां उच्चावचां गतिं गच्छतां जीवानामीशाः तेषां का वार्त्ता ? तत्कृतविघ्नगन्धोऽपि नास्तीत्याह ईशिरे इत्यनित्यत्वद्योतनार्थं लिट्प्रयोगः। यत्र च पदे सत्वादिनोऽपि सत्वमिन्द्रियदेवतारूपं, रज इन्द्रियम्, तम इन्द्रियार्थरूपं, विकारोऽहङ्कारस्तेषां त्रयाणां कारणं महान् बुद्धितत्त्वं तदहङ्कारस्य प्रधानमव्यक्तं तत्प्रकृतः। सत्वाद्यभावादेतत् प्राप्तयतां पुनर्जन्मादिबीजक्लेशोऽपि नास्तीत्यर्थः। एवं दुःखं नास्तीत्युक्त्वा सुखमस्तीत्याह यत्रेतीति। यत् विष्णुपदं हृदा मनसा उपगुह्य श्लिष्य अनन्यसौहृदाभवन्ति अन्यत्र विषये प्रीतिं परित्यजन्ति तादृक्सुखाभावात् तद्धि पदे पदे क्षणे क्षणे अर्हपदं अर्हणस्य आदरस्य स्थानम् उत्तरोत्तरचमत्करणीयत्वात् दौरात्म्यं विसृज्य अनादिदुर्वासनावासितत्वं त्यक्त्वा विषयान्तरस्फूर्तिरपि नास्तीत्यर्थः नेति नेतीत्युपनिषदुपदेशविश्वासबलात् अतत् विष्णुपदादन्यत् उत्सिसृक्षवः स्वेच्छयैवोत्सृष्टवन्तः। नित्यनिरतिशयसुखानुभवरूपे विष्णुपदे अनुभविता अनुभवनं अनुभवनीय इति कर्त्तृकरणकर्माणि अतच्छब्देनोच्यन्ते तानि ह्यनुभवार्थमुपादीयन्ते सत्यनुभवे तु त्यज्यन्ते असत्यत्वादन्तरायत्वाच्च" टी०। "इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यसुरन्धिताशयः"। पुरुषः—"भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्। स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः"(भाग०)श्लो०। "एवमस्य द्विविधलक्षणमुक्त्वा अत्राधिकारिणमाह इत्थमिति। इत्थं व्यवस्थितः अनेन प्रकारेण विशिष्टामवस्थामापन्नो मुनिरूपरमेत् न किञ्चित् कुर्य्यात् यतोविज्ञानस्य विशुद्धज्ञानरूपस्य विष्णोर्दृक् दर्शनं साक्षात्कारः तस्य वीर्य्यं बलं तेन सुरन्धितो यथा पुनर्नोदेति तथा क्षिप्तः आशयोजीवत्वोपाधिर्येन स तथा। अयमर्थः वक्ष्यमाण भूमिकोपासनाक्रमबलात् सत्वपुरुषान्यताख्यातिमापन्नस्यापि सायुज्यार्थी निरोद्धुकाम इत्येतामवस्थामापन्नो मुनिरत्राधिक्रियते नान्यः। अवश्यञ्चाधिकारिनिर्धारार्थं इत्थमित्यादि ज्ञेयम् अन्यथाश्लोकरणं निःप्रयोजनं स्यात्। इति शुकः राजानं प्रति पुरुषलक्षणमाह। भूतैरित्यादि। आत्मसृष्टैः आत्मना प्रकृतिमधिष्ठाय सृष्टैः पुरं देहं विराजं ब्रह्माण्डं विरचय्य निष्पाद्य तस्मिन् स्वांशेन जीवकलया यदा प्रविष्टः तदा पुरुषसंज्ञामवाप पुरि शयनाद्वसनाद्वा पुरुषः अनंशेऽप्यंशोक्तिः कल्पनया। नारायणः जलशायी आदिदेवो निराकारः"टी०। श्लोकफलस्थाः श्लोकास्तु भागवतीयाः।

कल्पनाकाल त्रि० कल्पनायाः कालः कालो यस्य। संकल्पवदाशुविनाशिनि अस्थिरे पदार्थे त्रि०।

कल्पनी स्त्री कृप—छेदने करणे ल्युट् ङीप्। कर्त्र्यां। (कात्रि) हेमच०।

कल्पपादप पु० कर्म्म० राजदन्तादित्वात् स०स० वा। १सुरतरुभेदे "रूपा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" नैष०। महादानान्तर्गते स्वर्णनिर्म्मितपादपाकारे देये २द्रव्यभेदे तद्विधानं हेमा० दा० उक्तं यथा—
"मत्स्य उवाच। "कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम्। महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम्। पुरुषं दिन-

अथासाद्य तुलापुरुषदानवत्। पुण्याहवाचनं कुर्य्यात्। लोकेशावाहनं तथा। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्"। आदियब्देन कालदेयदक्षिणाङ्गधिवासादिपूजागुर्वृत्विग्चतुष्टयवरण—मधुपर्क-दान—होम—वेदिकोपरिचक्र—लेखनपञ्चवर्ण—वितानपताकातोरणादि, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्वेदितव्यम्। "काञ्चनान् कारयेद्दृढान् नानाफलसमन्वितान्। नानाविहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत्"। नानाफलेति, पुंस्त्रीगोगज—वाजि—मणि—वज्र—कनक—रजत—भक्ष्यफलादानि। "शर्करातस्त्रिपलादूर्द्धमासहस्रात् प्रकल्पयेत्। अर्द्धात् लृप्रसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम्। गुड़प्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगाष्टतम्। कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत्"। अर्द्धात् लृप्रसुवर्णस्येति, यथाशक्ति दानार्थलृप्रसुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्य्यात् द्वितीयमर्द्धं चतुर्धा विभज्य एकैकांशेन वक्ष्यमाणसखदेवतासहितान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुड़प्रस्थोऽत्र "द्वात्रिंशत्पलिकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्त्तितः" इति। ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् "कामदेवस्तु कर्त्तव्योरूपेणाप्रतिमो भुवि। अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः पङ्कजपद्मविभूषणः। चापबाणकरश्चैव समाकुञ्चितलोचनः। रतिः प्रीतिस्तथाशक्तिर्भार्य्याश्चैवास्यधोऽञ्चला। चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्योरूपमनोहराः। चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः। केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणसुशोभनः" इति। अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते। अत्र प्रकृतौ परिमाणाभावात् पुरुषेच्छया प्रतिमादिपरिमाणानियमः। "सन्तानं पूर्ब्ववत्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत्" तुरीयांशेन, द्वितीयार्द्धचतुर्थांशेनेत्यर्थः। तद्वत्कल्पद्रुवत्, पञ्चशाखं गुड़प्रस्थोपरिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्य्यादित्यर्थः। केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदितिसन्तानवृक्षे योजयन्ति, तन्मते तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या। "भन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं ततोपरि। पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके। सुरभीसंयुतं तद्वच्चिन्त्यं हरिचन्दनम्। तुरीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम्"। श्लोकत्रयमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, सावित्रीलक्षणमाह नारदः "ब्रह्मासना च सावित्री साक्षसूत्रकमण्डलुः"। सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे "सवत्सा सुरभी, धेनुरारक्ता प्रसृतस्तनीति, "सौम्येन, उत्तरेण। इत्यादीनामपि परिमाणापेक्षायां तद्वदिति वचनात् यक्षिधानाच्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम्। "कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान्। तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम्। दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्। फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानवत्। तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्"। अशनभाजनं, भोज्यान्वितभाजनं वितानं पञ्चवर्णम्। अथ पूर्ब्ववत् पूर्ब्वेद्युरधिवासनं विधाय श्वोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म्मशेषं समापयेत्। "होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदिपुङ्गवैः। त्रिःप्रदक्षिणमादृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्। नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने। विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये। यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः। मूर्त्तामूर्त्तपरं धीजमतः पाहि सनातनः। त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः। सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्"। अमृता, देवाः तेषां सर्व्वस्वं, अमृतसर्व्वस्वम्। "एवमामन्त्र्य तं दद्यात् गुरवे कल्पपादपम्। चतुर्भ्योऽपि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्"। दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तसूचनीयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकस्मै दद्यादित्यर्थः। चतुर्भ्यइतिवचनादत्र चतुर्णामेवर्त्विजां वरणमिति गम्यते ऋत्विगष्टकपक्षे तु ऋत्विग्भ्य इति ऋत्विग्युग्मेभ्य इत्यर्थः। एतस्मिंश्च पक्षे जापकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा दातव्या। वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःसंख्यत्वमिदमृत्विजामिति केचित्। इहापि "प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योपि दापयेदिति" बोद्धव्यम्। दक्षिणानिर्ण्ययश्च पूर्ब्ववत्। स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्य्याद्गुरवे वाभिपूजनम्। न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत्"। स्वल्पत्वविवरणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने। ततः पुण्याहवाचने कृते वेदिसमीपं गत्वा कृतदेवपूजोयजमानोगुरुश्च पूर्ब्ववदेव देवताविसर्जनं कुर्य्यात्। "अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत्। सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत्। अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणपन्नगैः। भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान्। क्रीड़यमानो दिवःपृष्ठे पितृपुत्रप्रपौत्रवान्। विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति। दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् ततः। नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः। नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत्। यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं, यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्पृहेद्वा। सोऽधीन्द्रलोकमधिगम्य महाप्सरोभिर्म्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः"।

इति मत्स्यपुराणोक्तकल्पतरुदानविधिः। तथैव लिङ्गपुराणे, "सनत्कुमार उवाच। अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि कल्पपादपमुत्तमम्। यतनिष्क्रेण कर्त्तव्यं सर्वशस्यसमन्वितम्"। सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखाः। "शाखायां विधिना कृत्वा मुक्तादाम प्रलम्बितम्। दिव्यैर्मणिरकर्तैश्चैव चाङ्कुराणि प्रविन्यसेत्"। दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः। "प्रवालङ्कारयेद्वीक्षान् प्रवालेन द्रुमस्य च"। प्रवालेन प्रवालङ्कारयेदिति, विद्रुमैर्बालपल्लवान् कारयेत्यर्थः। "फलानि पद्मरागैश्च पारिजातस्य शोभनम्। मूलदण्डञ्च नीलेन वज्रेण स्कन्धमुत्तमम्। वैदूर्येण द्रुमाग्रञ्च पुष्परागेण वल्कलम्"। स्कन्धादूर्द्ध्वभागो वल्कं, तदधः, द्रुमाग्रम्। "गोमेदकेन वै स्कन्धं सूर्यकान्तेन सुव्रतः। चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य स्फटिकेन वा। वितस्तिमात्र आयामो द्रुमस्य परिकीर्त्तितः। शाखाष्टकसमानञ्च विस्तारञ्चोर्द्ध्वतस्तथा"। शाखाव्यतिरिक्तस्य द्रुमस्य वितस्तिमात्र उच्छ्रायः कार्य्यः, उर्द्ध्वतस्तथेति, स्कन्धादूर्द्ध्वसुखो नवमी वा मध्यमशाखा तस्या अपि वितस्तिमात्र उच्छ्रायः, शाखाष्टकसमानं विस्तारमिति, ऋद्दिगभुखीनामष्टशाखानां विस्तारं तिर्य्यग्व्याप्तिं वितस्तिमात्रमेव कुर्य्यादित्यर्थः। "तन्मूले स्थापयेल्लिङ्गं लोकपालसमावृतम्। पूर्वोक्तवेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य पादपम्। पूजयेद्देवमीशानं लोकपालांश्च यत्नतः। पूर्ववल्लक्षहोमाद्यन्तुलाभारवदाचरेत्। निवेदयेद्द्रुमं यज्ञो-ब्राह्मणायाथ वा नृप!। ब्राह्मणेष्वेवमेवा राजा सार्वभौमो भविष्यति"। द्रुमाभारवदाचरेदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितविधिमाचरेदित्यर्थः। कालोत्तरे। "फलानान्तु सहस्रेण कल्पयेत् कल्पपादपम्। समूलदण्डपत्रञ्च फलपुष्पसमन्वितम्। पञ्चरत्नमयन्तु सकलं पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः। सद्योजातेन मन्त्रेण देयं ब्राह्मं शिवाग्रतः। दिव्यैर्विमानैर्दत्तस्य शिवलोके महीयते। पितरस्तस्य मोदन्ते सत्यलोके महीयते!"। इति लिङ्गपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः।

कल्पपाल पु० कल्पं सुराविधानकल्पं संकल्पं मद्याभिलाषं वा तत्पायिनां, पालयति पाल-अण्। औणादिके सुराजीवे हेमच०। कल्पपाद इत्येव पाठः साधुः।

कल्पलता स्त्री कल्प-णिच्-कर्म्मणि अच् कर्म०। अङ्गादानान्तर्गते स्वर्णकल्पितलताकारे दानीयद्रव्यभेदे तद्विधिः हेमा० दा० मत्स्य पु० उक्तो यथा—

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम्। पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। कृत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम्"। आदिशब्दव्याख्यानं पूर्ववत्(कल्पपादपोक्तवत्)। "चामीकरमयीः कुर्य्यात् दश कल्पलताः शुभाः। नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिता। विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः। हरीनादिभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः"। चामीकरं, सुवर्णं कल्पलतासुलाकारा विधेयाः,। नानाफलानि, पुंस्त्वं गोगजवाजिप्रभृतीनि, स्वरूपपुष्पफलानां तुलनार्थत्वेनोपपत्तेः। अंशुकानि, वस्त्राणि। सुपर्णाः पक्षिणः। एवं दश कल्पलता विधाय वेदिकायाम् लिखितचक्रस्योपरि मध्ये हयं, पूर्वादिदिक्षु चतस्रौ स्थापयेत्। "लोकपालानुसारिण्यः कर्त्तव्यास्तु देवताः। ब्राह्मीममन्तयक्षिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत्। अधस्ताच्च तयोर्मध्ये पद्मयङ्कुरे शुभे"। लोकपालानुसारिण्यो देवता, लोकपालयजनाय कृत्यर्थः। अधस्ताच्च तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पलतयोरधस्तात् पद्मकरां ब्राह्मीं, यङ्कुधरामनन्तयक्षिञ्च स्थापयेत्। लवणादिपरिमाणञ्च, परिमाणविशेषानिर्देशात् पुरुषेच्छया नियम्यते। लवणस्तूपयोर्न्यसेदिति क्वचित् पाठः। तत्र स्तूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयापेक्षयेति। "द्रुमाग्रनस्या तु शुद्धे पूर्वतः कुलिशायुधा। दक्षिणस्यां तथाऽग्नेयी स्रुवपाशिरधानले। याम्या महिषमारूढा गदिनी तरुणोपरि। क्षतेन नैर्ऋती खड्गा दक्षिणापरे। वारुणे वारुणी चोरे मकरस्था नागपाशिनी। पताकिनी च वायव्ये कृष्णस्था शर्करोपरि। सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता। माहेश्वरी वृषगता त्रीशपाणिः त्रिशूलिनी"। द्रुमोगजः स च चतुर्दन्तोविधयः, कुलिशं, वज्रं, रजन्यजस्थितेति, रजनी, हरिद्रा, अजः, छागः, हरिद्रीपरिस्थापिता छागवाहनेत्यर्थः, अनले, आग्नेये यदिस्थाने, दक्षिणापरे नैर्ऋतदिग्भागे नैर्ऋती प्रेतवाहनेत्यर्थः, मकरस्था मकरवाहनेत्यर्थः। निधिसंस्थितेति निधिरूपं कलशानुकारि। "मौक्तिकोवरदाश्चैव कर्त्तव्या वाससान्विताः। यद्वा पञ्चपलादूर्द्ध्वा सहस्रात् प्रकल्पयेत्। सर्व्वाभावपरिष्टाच्च पञ्चवर्णं वितानकम्। धेनवो दश कर्त्तव्याश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि"। मौक्तिकवो

सकटधराः, वरदा इति, यथोक्तायुधधारिणः करादितरेण करेण वरदमुद्रान्विताइत्यर्थः। "बालिका, कर्णभूषणं (बालि) बालकान्विता इति क्वचित्पाठः तदा वामोत्सङ्गस्थितबालकादृति व्याख्या। एतच्च पञ्चपलादिपरिमितकल्पजनताकरणोपक्रमप्रस्तावेनैव विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं, पृथगनुद्रव्येण कर्त्तव्यानुपदेशात्। "मध्यमे हे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः। त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रानेतानुदीरयेत्"। तत इति क्षौमाधिवासमपुष्पाक्षवाचनादि पूर्वोक्तकर्मकलापमन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुण्डसमीपवर्त्तिकलशस्थितसर्वौषधिजलेन ऋत्विग्भिः स्नापितः, गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयम्। अत्र मन्त्रः "नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माच्युतोकेश्वरपालिनीभ्यः। आयुःप्रतापाधिकयशलाभदाभ्यो दिगभ्यस्तथाकल्पलतावधूभ्यः"। अथ पूर्ववत् प्रयोगमुद्धार्य्य मध्यमे हे देवतादिसहिते कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विगभ्यः प्रतिपादयेत्। तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दानं दीनानाथपूरणं, खल्वेत्वेकाग्निविधानं चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्। ततः पुण्याहवाचनदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात्।"इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति। अभिमतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सरान्ति त्रिंशत्"। अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि। "पितृपतमघतारयेद्भवाब्धेः स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः। सुरपतिवनितासहस्रसंख्यैः परिवृतमम्बुजसंसदाभिवन्द्यः। इति विधानमिदं यदिगङ्गनाकनककल्पलतानिवेदने। पठति यः शृणुतेऽह तदोच्यते स पदमेति पुरन्दरसेवितम्"। कल्पस्य संकल्पविषयस्य साधनं लता। २सुरद्रुशाखारूपलतायाञ्च।

कल्पवर्ष पु० उपसेनभ्रातृदेवकस्यात्मजोपदेवस्यात्मजभेदे "आहुकात्मजौ"देवकस्योपसेनस्य चत्वारो देवकात्मजाः। देववानुपदेवश्च सुदेवोदेववर्द्धनः" इत्युक्ता राजन्यकल्पवर्षाद्या उपदेवसुता दश" भाग० ९,२४,२५ उक्तम्।

कल्पसूत्र न० कल्पस्य वैदिककर्म्मानुष्ठानस्य प्रतिपादकं सूत्रम्। आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगाभिधेयेषु सूत्राकारग्रन्थेषु "त्रिरहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेषु च ब्राह्मणैः। चतुर्होमसहस्रस्य प्रथमं परिकल्पितम्" रामा०। [प्रान्तेधितसिद्धयः"भाग०२,११,३।

कल्पान्त पु०। कल्पस्यान्तोयत्र। प्रलये अमरः। "कल्पान्तकालपवनोद्धतवह्निकल्पः" माघः। "कल्पान्तकालपवनोद्धतवह्निकल्पः" माघः। "कल्पान्तकालपवनोद्धतवह्निकल्पः" माघः।

कल्पित त्रि०कृप-णिच्-क्त। रचिते"प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागम्" कुमा०। "सदीयसोमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम्" २व्यञ्जिते। "शुम्भेदकरकल्पितस्वरम्" माघः। "करेण कल्पितोव्यञ्जितः स्वरोयत्र" मल्लि०। ३आरोपिते च।"अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" स्मृतिः०। "किं न पश्यसि संसारं तत्त्वाज्ञानकल्पितम्"वेदा०प्र०।४आरोहणार्थं सञ्जितगजे हेमच० ५क्लृप्तविभक्तिसंख्या परिभाषिते "तत्र श्रुतितन्त्रं कर्म चतुर्ब्भ्यस्तु कल्पितम्" वाक्यप०।

कल्पिन् त्रि०कल्पयति कृप-णिच्-णिनि। १रचके २आरोपके ३वेशकारके च ४नाशिते पु०। "त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनम्" यजु० ३०,१८।

कल्प्य त्रि० कृप-णिच्-यत्। १रचनीये २आरोप्ये ३अनुष्ठेये ४विधेये"कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्" रघुः।

कल्मन् न० कर्मन्+रस्य लः। कर्मणि।

कल्मल पु० कलयत्यपगमयति मलम् कृषो०। १तेजसि। "नक्षत्रं प्राच्यां दिशि मघा पुंल्लिङ्गो मन्त्रो भानवो विज्ञानं वासोऽहरणीयं रात्रौ जेया हरितो मयूर्यौ कल्मलिर्नाम्नि:" अथ०१९,२,१।

कल्मलीक न०कलयत्यपगमयति मलम् कृषो०। अशुभयुक्ते तेजसि निरु०। "नमस्या कल्मलीकिनम् नमोभिः" ऋ० २,३३,८। "कल्मलीकिनं अशुभतोनामधेयमेतत् निरु०। १,१७। अशुभं कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः"तद्धन्तं रूढम्"भा०ततः अस्मर्थे इनि।

कल्मष न० कर्म शुभकर्म स्यति सो-क पु० षत्वं रस्य लः। १पापे"व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते""व्यपेतकल्मषोऽभ्येति""यास्तीक्ष्णायातना: प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः"मनुः।२तद्युक्ते त्रि०अमरः३हस्तपुच्छे न०त्रिका० ४नरकभेदे पु०मेदि०। ५मलिने त्रि० जटाधरः "जन्मव्यृद्धे यदि ज्ञातौ वारौ भौमशनैश्चरौ। स आशुः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः" दीपिकोक्ते दैमाषभेदे पु०।

कल्माष पु० कलयति कल-क्विप् कलु माषयति क्षिपति अन्यवर्णम् क्षमाषा पु० अष-क्विंबायाम् अच् कर्म०। १चित्रवर्णे २तद्युक्ते त्रि० अमरः "अश्वांश्चित्रिकल्माषान्"भा०आ०६अ०। तित्तिरिर्वाश्चित्रपर्णात् यजुः०। "कल्माषा आग्निमारुताः" यजु० २४,७। "कल्माषा: कपिरात्रेय" प्रथमः आग्निमारुताः षष्ठे ग्रहे" वेदेषु। "कल्माष येन्द्राग्नयः" यजु० २८,४८।

"माहतः कल्माष आग्नेयः कृष्णः" यजु० २६,५६। २कृष्णवर्णे ४कृष्णपाण्डुरवर्णे ७०५तदुक्तेति त्रि०। ६राजसे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् भेदि०। वर्णवाचित्वे गौरा० पाठात् स्त्रियां ङीष्। ७गन्धयावौ पु० राजनि०। ८अग्निभेदे भारतम्। "अग्नीनां वासुदेवेन संस्कृतानां महाद्युते!। ते जातवेदसः सर्वे कल्माषाः कुसुमप्रभाः। दृढनः शोषणश्चैव तपनश्च महाद्युतिः" हरिवं० १८० अ०। ९नागभेदे "नीलानीलौ तथानागौ कल्माषबलौ तथा" भा० आ० ३५ नागनामोक्तौ। १०कृष्णबिन्दुचिते त्रि। "कल्माषमित्येके" आश्व० श्रौ० ४, ६,५। "कल्माषो नाम कृष्णबिन्दुचितः" नारा०।

कल्माषकण्ठ पु० कल्माषः कृष्णपाण्डुरः कृष्णोवा कण्ठोऽस्य। महादेवे त्रिका० तस्य खतः श्वेतवर्णत्वेऽपि विषपानकाले नीलकण्ठत्वात् तथात्वं कल्माषशब्दोदाहरणीयम्। "ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता" अथ० २,२७,५। "ध्रुवाय स्वा दिशे विष्णवेऽधिपतये कल्माषग्रीवाय रक्षित्रे" अथ० १२,३,५६।

कल्माषपाद पु० कल्माषौ पादौ यस्य। सूर्यवंश्ये सुदासपुत्रे नृपभेदे। "हे भार्ये सगरस्यास्य" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महाबलः। दिव्याक्षहृदयज्ञोऽसौ राजा नलसखो बली। ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्तपर्णिर्महीपतिः। सुदासस्तनयस्तस्य राजा इन्द्रसखोऽभवत्। सुदासस्य सुतस्त्वासीत् सौदासो नाम पार्थिव!। ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहोऽभवत्" हरिवं० १५ अ०। तस्य ब्रह्मशापात् राक्षसत्वप्राप्तेर्वसिष्ठेन शापविमोचनञ्च कथा भा० आ० १७७ ७८ अ० यथा—

"कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह। इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ! तेजसाऽसदृशो भुवि। स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात्। मृगान् विध्यन् वराहांश्च चचार रिपुसूदनः। तस्मिन् वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत्। हत्वा च सुचिरं कालं राजा निवृत्ते ततः। अकामयत्तं याज्यार्थं विश्वामित्रः प्रतापवान्। स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमृषिसत्तमम्। तृष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च एकायनगतः पथि। अपश्यदजितः सङ्ख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम्। शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलवर्द्धनम्। ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशतादृषिश्रेष्ठस्य महात्मनः। अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत्। तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। मम पन्था महाराज! धर्म्म एष सनातनः। राज्ञा सर्व्वेषु धर्म्मेषु देयः पन्था द्विजातये। एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः। अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्व्वताम्। क्षत्रबन्धुस्तु नापचक्राम तस्मिन् धर्म्मपथे स्थितः। नापि राजा मुनेर्ज्ञानात् क्रोधाच्चापजगाम ह। अनुज्ञन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः। जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम्। कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः। तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः। हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद! तापसम्। तस्मात्त्वमद्यप्रभृति पुरुषादो भविष्यसि। मनुष्यमिषिते सत्तश्चरिष्यसि महीमिमाम्। गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना। ततो याज्यनिमित्तन्तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः। वैरमासीत्तदा तन्तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत। तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे। ऋषिरुग्रतपाः पार्थ! विश्वामित्रः प्रतापवान्। ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः। ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा। अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत!। तावद्भावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम्। स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः। जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन्। तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुसत्तम। विश्वामित्रस्ततो रक्षं आदिदेश नृपं प्रति। शापात्तस्य तु विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया। राक्षसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा। रक्षसा तं गृहीतन्तु विदित्वा मुनिसत्तमः। विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्माद्देशादरिन्दम!। ततः स नृपतिस्तेन रक्षसाऽन्तर्गतेन च। बलवत्पीडितः पार्थ! नाऽन्वबुध्यत किञ्चन। दृष्ट्वा तथा द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम्। अयाचत क्षुधार्त्तः सशरीरभोजनमनदा। तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा। आस्यतां ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्त्तं प्रतिपालयन्। निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम्। इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ स द्विजसत्तमः। ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम्। निवृत्तोऽन्नःपुरं पार्थ! प्रविवेश महामनाः। ततोऽर्द्धरात्र उत्थाय क्षुधमानाय सत्वरम्। उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम्। गच्छाशुभिन् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते। अन्नार्थी तं त्वमन्नेन समांसेनोपपादय। गम्यतां उवाच। एवमुक्तस्ततः क्षुद्रः शोऽनासाद्यामिषं क्वचित्। निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे यथातथम्। राजा तु रक्षसा-

विष्टः क्षुदमाह गतव्यथः । अथेनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः । तथेत्युक्त्वा ततः क्षुदः स स्थानं बध्यघातिनाम् । गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः । स तत् संस्कृत्य विधिवदुपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने । स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः । अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः । ब्राह्मण उवाच । यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपाधमः । तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा । सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा । उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् । इत्युक्त्वाक्षतो राज्ञः स शापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञस्वाभवन्नृपः । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः । उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत ! । यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया । तस्मात्त्वत्तः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् । एवमुक्त्वा गतः सद्यस्तं प्राणैर्वियुज्य च । शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् । शक्तिं तन्तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह । स तान् भक्षान्वरान् पुत्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः। भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रान् मृगानिव । वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम्"।"ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्या सहानघः। कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने । स तु दृष्ट्वा तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ! । आविष्टो रक्षसोग्रेण दृश्येनात्तुं तदा मुनिम् । अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः । भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् । असौ मत्पुरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्निहतः । प्रगृह्यैतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः। तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । त्वदृतेऽद्य महाभाग ! सर्ववेदविदां वर ! । पाहि मां भगवन् ! पापाद्रक्षाहारुणदर्शनात् । राक्षसोऽयमिहाक्षुं वै नूनमावां समीहते । वशिष्ठ उवाच । मा भैः पुत्रि ! न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन । नैतद्रक्षो भयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् । राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व उवाच । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः । वारयामास तेजस्वी हूङ्कारेणैव भारत ! । अल्पपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा । मोचयामास वै शापात् तस्मादुग्राद्राक्षसाधिपम् । स हि द्वादश वर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा । यस्य आसीदभक्ष्येण पूर्णकाले दिवाकरः । रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् । तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः । उवाच नृपतिः काले वशिष्ठमृषिसत्तमम् । सौदासोऽहं महाभाग ! याज्यस्ते मुनिसत्तम ! । अस्मिन् काले यदिष्टन्ते ब्रूहि किं करवाणि ते । वशिष्ठ उवाच । दृष्टमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै । ब्राह्मणांस्तु मनुष्येन्द्र ! मावमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्ये महाभाग ! कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान्" ।

कल्माषाङ्घ्रिरभवत् । तस्य कल्माषपादताकथा स्त्रीसंसर्गे मृत्युरूपशापादिकथा च भाग०९,९अ० यथा—

"ऋतपर्णोऽनलसखोयोऽश्वविद्यामियाज्ञलात् । दत्त्वाऽक्षहृदयञ्चाक्षै, सर्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदासस्तत्पुत्रोमदयन्तीपतिर्नृपः । आङ्गिरसेऽहं यं वै कल्मषाङ्घ्रिरुत कचित् । वशिष्ठशापाद्राक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्म्मणा । श्रीराजोवाच । किंनिमित्तोगुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः । एतद्वेदितुमिच्छामि कथ्यतां न रहोयदि । श्रीशुक उवाच । सौदासोमृगयां किञ्चिच्चरन्राक्षोजघान ह । सुमोच भ्रातरं, सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया । संचिन्तयन्नयं राज्ञः क्षुदरूपधरोग्टहे । गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् । परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा । राजानमशपत् क्रुद्धोरक्षोह्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः । वारितोमदयन्त्याऽपोरुयतीः पादयोर्जहौ । दिशः खमवनीं सर्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः । राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः । व्यवायकाले ददृशे वनौकोदम्पती द्विजौ । क्षुधार्त्तोजग्टहे विप्रं तत्पत्न्याहाक्षतार्थवत् । न भवान्नात्तसः साक्षादिक्ष्वाकूनां महारथः । मदयत्या पतिर्वीर ! नाधर्म्यं कर्त्तुमर्हसि । देहि मेऽपत्यकामाया अक्षतार्थं द्विजं पतिम् । देहोऽयं मानुषोराजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः । तस्मादस्य वधो वीर ! सर्वार्थवध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः । आराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् । सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ! । कथमर्हति सर्वज्ञ ! वधं

पितुरिवात्मजः। कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सौहृदम्। विद्याविवेकसम्पन्नाः. शीलमेतद्दुर्व्वधाः। तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः। कथं वधं यथा ब्रह्मन्मन्यते सत्पतोभवान्। यद्ययं क्रियते भक्ष्यस्तर्हि मां खाद पूर्व्वतः। न जीविष्ये विना येन क्षणञ्च मृतकं तथा। एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत्। व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः। ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम्। शोचन्त्यात्मानमुर्व्वीमभ्यपद्यत कृपिता सती। यस्मान्मे भक्षितः पाप! कामतः स्वपतिस्त्वया। तवापि मृत्युराधानादक्षतप्रज्ञ! दर्शितः। एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा। तद्स्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्त्तुर्गतिङ्गता। विशापोद्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः। विज्ञाप्य ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः। ततऊर्द्धं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्म्मणाऽप्रजः। वशिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयन्त्यां प्रजामधात्"।

कल्माषी स्त्री कल्माष+"अन्यतो ङीष्" पा० ङीष्। १चित्रवर्णयुक्तायां स्त्रियां २कृष्णवर्णायां यमुनानद्याञ्च "प्रतिकर्त्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत!। अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन्" भा० आ० १६७। "कल्माषीं कृष्णवर्णां यमुनामभितः" नीलक० "कल्माषीतीरसंस्थस्य गतस्वं शिष्यतां भृगोः" भा० स० ७६अ०। गङ्गायमुनासङ्गमसमीपे एव भृगोराश्रम इति भारतादौ लोके च प्रसिद्धिरतः कल्माषीशब्देन यमुनोच्यते सितासितयोर्नद्योः मिश्रितत्वेन कृष्णपाण्डुरवर्णत्वात् प्रयागस्थयमुनायस्तथात्वम्

कल्य न० कलयति चेष्टामत्र अन्नार्थ० यक्, कल्यते कल-गतौ कर्म्मणि यत्, कलाच्च साधु यत् वा। १प्रत्यूषे अमरः २अधुनि हेमच०। ३निरामये "यावदेव भवेत् कल्यस्तावत् श्रेयः समाचरेत्" भा० स० ५५अ०। ४सज्जे समर्थे उद्युक्ते च त्रि० अमरः "अथयत्र कथाश्चेतां कल्याः स्थ श्रवणे तव" भा० आ० ५अ०। "लब्धारथं धनुश्चैव तथाऽस्त्रार्थे महेषुधीः। बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः सत्यकर्म्मणि" भा० आ० २२५अ०। "कल्यौ क्षोभगवन् योऽपि सर्व्वैः सुरासुरैः" भा० आ० २२५ अ०। ५वाक्स्तुतिवर्जिते(काला वोवा) ६उपायवचने कल्याणवचने च त्रि० मेदि०। ७सुरायां स्त्री मेदि० ७शुभालिकायां वाण्यां स्त्री अमरः ८हरीतक्यां स्त्री शब्दर०।

कल्यजग्धि स्त्री अद-क्तिन् कल्ये प्रातर्जग्धिः। १प्रातर्भोजने उपचारात् २तत्कालभक्षेच जटाधरः कल्याद्यादयोऽत्र

कल्यपाल पु० कल्यं मद्यं पालयति पाल-अण् उप० स०। शौण्डिके हेमच०। स्वल् कल्यपालकोऽपि तत्रार्थे शब्दमा०। [प्रातर्भोजने, त्रिका०

कल्यवर्त्त पु० कल्ये प्रातर्वर्त्त्यतेऽनेन वृत-णिच् कर्म्मणि अच्। कल्याण न० कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते अण-घञ्। १हेम्नि, मेदि० २मङ्गले। अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलम् "यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्" "पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः" मनुः। "तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणाम्" "अन्वमीयत कल्याणं तस्या विच्छिन्नसन्ततिः" रघुः। तन्नेतरपि यज्ञादिकं मङ्गलम्। "कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते!" मालतीमा०। ३शुभयुक्ते त्रि० अमरः। "कल्याणपञ्चमा रात्रयः कल्याणपञ्चमीकः पक्षः" मि० कौ० "उदगयने आपूर्व्वमाणे पक्षे कल्याये मङ्गले चौलोपनयनगोदानविवाहाः" आह्निक० १,४,१, "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजेः" मनुः। स्त्रियां ब्रह्मा० वा ङीष्। "उपस्थितेयं कल्याणी भाग्नि कीर्त्तित एव यत्" रघुः। "उपोपदिष्टः कल्याणीः कथास्वङ्के मनोरमाः" भा० व० १२४ "उवाच चैनं कल्याणया वाचा मधुरयोर्जितम्" भा० आ० १७२अ०। ङीबन्तः ३माषपर्णीद्राम्४गवि च राजनि०।

कल्याणकगुड पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषसंयुक्ततया पक्के गुडभेदे। यथा "प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य गुडस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य। चूर्णीकृतैर्न्यिकषव्यजीरव्योषेभकृष्णाहपुषाऽजमोदैः। विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पिप्पलीभागैः। दत्त्वा त्रिदत्त्वूर्णफलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेत् यथावत्। तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम्। अनेन सर्व्वे अरुणीविकाराः। श्वासकासस्वरभेदशोषाः। शाम्यन्ति, चायं चिरमन्तराग्नेर्हितस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः। स्त्रीणां च बन्ध्यामवनाशनः स्यात् कल्याणको नाम गुड़ः प्रतीतः"।

कल्याणकघृत न० सुश्रुतोक्ते घोषधिभेदयुक्तघृतभेदे यथा— "विडङ्गत्रिफलासुस्तामञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः। प्रियङ्गुलैलवालूकचन्दनामरदारुभिः। बर्हिष्कुष्ठरजनीपर्णिनीधात्रिवाह्यैः। हरेणुकात्रिवृद्दन्तीशटीशालीयकेसरैः। द्विजीरविषचेलाग्निमौलतीकुङ्कुमैः सह। विपक्वज्वरकल्याणगुडसर्पिर्मृदङ्गल्याद्गराग्यहम्। एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्मङ्गल्यमुत्तमम्। अलक्ष्मीग्रहरक्षोऽग्निमान्द्यापस्मारतापनुत्। प्रसूते नष्टशुक्राणां बन्ध्यानां गर्भदं परम्। मेध्यञ्चक्षुष्य

घृतमायुष्यं रेतोमार्गरुजापहम् । एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्व्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणिसंयुतम् । तत्क्षीरेण सहैकत्र्यं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः । सुमनश्चम्पकाशोककिरीषकुसुमैर्घृतम् । तथा नलदपद्मानां केशरैर्दाडिमस्य च । तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्यातुरस्य च । कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दत्तं सर्व्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतम् । दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्व्वरोगहरं शिवम् । अधृष्यः सर्व्वभूतानां वलीपलितवर्জ्जितः । अस्याभ्यासाद्घृतस्येह जीवेद्वर्षशतत्रयम्" ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा "गवाक्षीरपलाशक्षुटजविल्वार्कक्षुद्रपामार्गपाटलापारिभद्रकनादेयीक्षणगन्धानीपनिर्दहेन्यटरूषकनक्तमालकपूतिकाद्दहतीकण्टकारिकाभल्लातकेक्षुदीर्वैजयन्तीकदलीवर्षाभूहीवेरशुरकेन्द्रवारुणीश्वेतसोमवल्काश्वोका इत्येवंवर्गं समूलपलशाखसार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संसृष्टं पूर्ब्ववद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेदेतत्प्रतिवापशात्त्रिङ्गादिभिः पिप्पल्यादिभिर्व्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाभिषङ्गाजीर्णार्शोरोचकार्त्तानां कासादिभिरुपद्रुतानां चोपदिश्यन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । विषघ्नत्वादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् । संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते" ।

"कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु" सुश्रुतः ।

कल्याणयोग पु० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नावधिस्थानविशेषस्थितग्रहयोगभेदे यथा "गुरौ केन्द्रे १,४,७,१०,त्रिकोणे ५,९, वा रविलाभे ११ च कर्म्मणि १० । कल्याणयोगो भूपस्य यात्रः कल्याणदुद्भवेत्" । "त्रिकोणगे ५,९, शुभे खेटे सबले वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः" इति च

कल्याणकृत् त्रि० कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति क्त-क्विप् ह्रस्व० । १शास्त्रविहितकर्म्मकारके "नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात! गच्छति" गीता २कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।

कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । मङ्गलयुक्ते त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० ६त० । शास्त्रविहितकर्त्तव्यकर्म्मणः प्राक्कर्त्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारोयथा "ॐ स्वः कर्त्तव्येऽस्मिन् कर्मणि कल्याणं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु' इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः "ॐ कल्याणम्' इति त्रिरुक्ते "ॐ पृथिव्यासमुद्भूतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्व्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु नः" इति यथेमामित्यस्य लौगाक्षिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो ब्रह्मा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्वा "ॐ यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च प्रियोदेवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुपमादो नमतु" यजु० २९,२, इति च पठेत् ।

कल्याणवीज पु० कल्याणं वीजं यस्य । मसूरे राजनि० ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २बलानामोषधौ राजनि० ।

कल्याण्यादि पु० पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते शब्दगणे स च गणः "कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुवृद्धि अनुवृद्धि जगती वली बदी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री" कल्याणेनेय इत्यादिः ।

कल्यापाल पु० कल्यां सुरां पालयति पाल-अण् उप०स० । शौण्डिके त्रिका० । स्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कल्ल कूजने अव्यक्ते च भ्वा० आत्म० अक० सेट् । कल्लते अकल्लिष्ट चकल्ले प्रनिकल्लति कल्लः । [तथात्वम् ।

कल्ल त्रि० कल्ल-अच् । बधिरे त्रिका० । तस्य शब्दाश्रोत्रत्वात्-

कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । १स्वरस्य भेदने । हेमच० २बाधिर्य्ये च ।

कल्लोल पु० कल्ल-वा० ओलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्मादत्र नित्यं अनुस्वारस्य लत्वम् नि० तस्यानुनासिकत्वं च । १महातरङ्गे, अमरः "कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली" उद्भटः । "कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्यपारम्" माघः २हर्षे च ३वैरिणि त्रि० मेदि० । कल्लोलोऽस्यत्र पुष्करा० इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्यां स्त्री । "कल्लोलिनीवल्लभकल्लहंसे" महाना० स जातोऽस्य तारा० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि०

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । कवते अकविष्ट । चकवे णिच्-कावयति ते अदिदत् अचकावत् । प्रनिकवते

कवक पु० कु-अच् संज्ञायां कन् । १घासे, २भूच्छत्राके, न० हेमच० । "लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति" अभक्ष्ये मनुः । "देवतार्थं हविः शिष्टं लोहितान् वृक्षनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जं नि कवकानि

च"। अभक्ष्ये याज्ञ० "कवकानि छत्राकाराणि" मिता०।

कवच पु० कं वातं वञ्चति वनुच-मूल० कृतनीत्या० उणा० अच वा ।१गर्दभाण्डे हेम्ने २पटहवाद्ये च मेदि०। ३सन्नाहे मात्रत्राणे योद्धृभिर्युद्धकाले शस्त्राघातरक्षणार्थमङ्गे धार्य्ये लौहादिनिर्म्मिते वर्म्मणि पु०न०अमरः। कवचलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा—

"खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता। अस्यात्मनैव निर्दिष्टः कवचादिरपीष्यते। तल्लक्षणं संग्रहेण प्रवक्ष्यामि निबोधत। काष्ठं चर्म सवल्कं च त्रयमेतत्तु दुस्तरम्। यथोत्तरं गुणयुतं यथापूर्वन्तु निन्दितम्। शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं दृढ़ता तथा। दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः। सच्छिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता। कवचानां विनिर्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः। अत्र वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्व्विधः। सितोरक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात्। केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम्। कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्"। अधिकं वर्म्मशब्दे वक्ष्यते। "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रतिवारणम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मल० त० पु०। "वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनद्ध" "सच्छत्रकवचं रथम्" भट्टिः। कवचोजातोऽस्य तारं० इतच्। कवचित्तत तद्वारके त्रि०। रः अस्यस्य इनि। कवचिन् तद्वारके त्रि० "नमो विल्मिने च कवचिने च" यजु० १६,३५ "यश्च कवची यश्चाऽकवचोऽमित्रो यश्चाज्मनि व्या पार्थैः कवच पार्थैरज्मनाभिहृतः शयाम्" अथ०११,१०,२२ स्त्रियां ङीप्। तन्त्रोक्ते मन्त्रसाधनाङ्गे ४वाक्यसंघभेदे। "मन्त्रेण त्रियते योगी रक्ष्यते कवचैर्यतः" इति तन्त्रोक्तेस्तस्य रक्षासाधकत्वेन वर्मतुल्यत्वात्तथात्वम्। "श्रीजगन्मङ्गलस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः" "इदं कवचमज्ञात्वा योभजेत् कालिदक्षिणाम्" इति च भै०त०। कवचानि च देवताभेदे भिन्नानि तन्त्रोक्तानि तानि च मन्त्रसारे स्तोत्रकवचप्रकरणे अन्यत्र च दृश्यानि। तानि च "भूर्ज्जे विलिखितं चैतत् स्वर्णस्थं धारयेद्यदि। कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ" इत्यादिना तन्त्रे लिखित्वा कण्ठादौ धार्य्यतया विहितानि।

कवचपत्र पु० कवचं तल्लेखनसाधनं पत्रमिव वल्कलं यस्य। भूर्जपत्रवृक्षे शब्दच०। "भूर्जे विलिखितं चैतत्" तन्त्रोक्तेस्तद्वल्कलस्य कवचलेखनाधारत्वात्तथात्वम्।

कवचहर पु० कवचं हरति येन वयसा हृ-लक्षणे अच् उप० स०। कवचहरणोद्यमयोग्यवयस्के कुमारे "कवचहरः कुमारः" सि० कौ०। वर्म्महरादयोऽप्यत्र "वर्म्महरः कुमारः" रघुः।

कवटी स्त्री कौति शब्दायते कु-अटन् गौरा० ङीष्। कपाटे हिरूपकोषः। तस्याः रोधनकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्

कवती स्त्री कवयः अस्त्यस्या मतुप् स्त्रियां ङीप्। "कया नश्चित्र" इत्यादिकासु ऋचु। "कवतीषु रथन्तरम् गायतीति" ताण्ड्र० श्रुतिः। "कया नश्चित्र" इत्याद्यास्तिस्र ऋचः कवत्यः" सा० सं भा० माधवः। "अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम्" अधिकर० मा०। "ताश्च ऋचः" ऋ० ४,३१ सूक्ते आद्यास्तिस्रः। तत्रान्त्यायाः कवत्त्वाभावेऽपि आद्ययोर्द्वयोः कवत्त्वेन बाहुल्यात्तथात्वम्।

कवयि(यी) स्त्री काञ्जलात् वयते गच्छति स्थानान्तरं वयगतौ इन् ह्रस्वादिकारान्तत्वात् वा ङीप्।(कङ्) मत्स्यभेदे। त्रिका०। तस्या बलातिक्रमेण गमनात्तथात्वम्। "कवयी मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी। किञ्चित् पित्तकरी वातघ्नी बलवर्द्धिनी" भावप्र० उक्तगुणा।

कवर पु० कौति कु—शब्दे-अरन्। पाठके उज्ज्व० पाठकाले तस्य शब्दायमानत्वात् तथात्वम्। कं जलं वृणोति वृ—अच्। २लवणेऽव्यक्ते च पुं न० मेदि०। लवणस्य जलसंपर्कमात्रेण द्रवीभावेन जलरूपेण परिणामात् अव्यक्तस्य च दर्शनमात्रेण सुखात् जलस्रावणात् तथात्वम्। के मूर्द्धनि वरम् वरणीयम्। ४केशभूषायां त्रि०। केशविन्यास एव स्त्रियां ङीष्। अन्यत्र तु टाप्। सा च। ५खरपुष्पायां (वावुई) शब्दच०। कवरीस्तोमलयजार्द्रमिव व्याकीर्णमाल्यकवरं कवरीं तरुण्याः" माघः। "व्याकीर्णमाल्येन कर्बुरवर्णाम्" मल्लि० ईकर्बुरवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० हला०। कव-स्तुतौ अरन्। ८खचिते ९संपृक्ते त्रि० हलायुधः। गौरा० ङीष्। १०वर्वरायाम्(वावुई)मेदि०। तस्याः कवरीतुल्यत्वात्तत्त्वम्।

कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कृ—का० ड गौरा० ङीष्। वल्याम् तस्याः बन्धनागारे कवरबन्धनाभावेन तथात्वम्।

कवर्ग पु० कखटितोवर्गः एकस्थानोत्पत्तिकसमूहः। कखगघङरूपेषु वर्णेषु तेषां कण्ठस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम्। ततः वर्गान्तात् भवार्थे शब्दत्वात् छ। कवर्गीय तद्भवे त्रि०।

कवल पु० केन जलेन वलते वल-चलने अच्। १आसे "मुखाग्रारोहकवलावयवानुकीर्णम्" "आस्यादवद्भिः कवलैर्गृणानाम्" रघु० रोगनाशार्थं भावप्र० उक्ते द्रव्यभेदस्य २क्रियाभेदे

च । तत्करणविधिगुणौ भावप्र०उक्तौ यथा । "वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे । अर्द्धं निक्षिप्य संचर्व्य निष्ठीवेत् कवले विधिः । कवलः कुरुते काङ्क्षां भक्ष्येषु, हरते कफम् । तृष्णां शौचं च वैरस्यं दन्तवालञ्च नाशयेत्" । के जले वलते अच् । (वेल्यामाच्) २मत्स्यभेदे शब्दच० पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । लस्य डोवा । कवड़ोऽप्यत्र ।

कवलप्रस्थ पु० कवलस्य प्रस्थः । कवलयोग्यपरिमाण भेदे तस्य प्रस्थपरत्वेऽपि कर्क्यादि०न आद्युदात्तता ।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्थे कन् । (पुलट्टिश) इति ख्याते व्रणचिकित्साङ्गे औषधभेदे "ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयात्" "घनां कवलिकां दत्त्वा वद्धु चैवापि पट्टकम्" "ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः" सुश्रु०

कवलित त्रि० कवलं करोति कवल+णिच्—कर्म्मणि—क्त । १ग्रस्ते २भुक्ते ३व्याप्ते च जटा० ।

कवष त्रि० कौति कु—शब्दे बा० अषच् । १सच्छिद्रे कवाटादौ तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां गौरा० ङीष् । "इन्द्र ! दुरः कवष्योधावमानाः" यजु०२,४, "कवष्यः सशुषिरा, सच्छिद्र एव शब्दप्रसरात् कौतेरौणादिकोऽषच् प्रत्ययः" वेददी० । "कवष्योन व्यचस्वतीः" यजु०२०,६०, "होता यक्षद्भुरोदिशः कवष्यः" २१,२४,

कवष् त्रि० कु—शब्दे असुन् वेदे षत्वम् । सच्छिद्रे कवाटादौ सच्छिद्रस्य शब्दायमानात्तथात्वम् । "कवष्यः सतीः कवषः इन्द्र ! शुम्भमानाः" यजु० २९,५, "कवषः कु-शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरसुन्प्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाट्याः पिधानसमये शब्दं कुर्व्वाणाः सशुषिरा वा" वेददी०

कवस पु० कु—क्वतनीत्यादिना असच् । १कवचे सन्नाहे २करट-कजातिभेदे च उज्ज्व० ।

कवाट न० कु—भावे अप् कवं शब्दमटति, कं वातं वटति वट वेष्टने वा अण् उप० स० । द्वाररोधके (कपाट) ख्याते कालादिमये पदार्थे अमरः तस्य द्वारपिधानकाले शब्दायमानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् "उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कवाटदुर्घर्षतिरःप्रसारिता" नैष० । "मोचद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त० । कवाटपरिमाणादिकं वृ०स० उक्तं यथा । "विस्तारार्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणसच्छ्रितम् । उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वद्दुश्वरः । विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् । त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते" । तत्काष्ठनियमश्च ज्यो०त० भारतोक्तः "क्षीरवृक्षोद्भवं दारु वृक्षेषु न निवेशयेत् । लताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम् । गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युच्छिर्घातपीड़ितम् । चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् । देवाद्युधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान् । कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेत् वृक्षकर्म्मणि । वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारविभीतकौ । पलाशं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत् । विस्तारात् द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्य्यात्तथा वृक्षम्" । अधिकं वृक्षशब्दे वक्ष्यते । अल्पार्थे ङीष् । कवाटी खल्पकवाटे स्त्री ।

कवाटघ्न त्रि० कवा(पा)टं हन्ति यक्ष्मा "यक्ष्मौ हस्तिकवा-(पा)टयोः" पा० हन—टक् । कवाटहननयक्ष्मे चौरभेदे ।

कवाटवक्त्र न० कवाटं वक्त्रं यस्मात् । (कवाटवेटु) वृक्षभेदे ।

कवार न० कं जलं वृणोति आश्रयत्वेन श्नण् उप० स० । पद्मे त्रिका० ।

कवारि च०कुत्सितोऽरिः कुगति०स० वा० कोः कवादेशः । कुत्सिते शत्रौ "दैवी पूतिर्दक्षिणादेवयाज्या न कवारिभ्यो न ते पृणन्ति" ऋ० १०,१०७,२ ।

कवासख त्रि०कुत्सितस्य सखा टच् पृषो०नि० । कुत्सितसहाये । "अपाप शकस्ततनुष्टिमूहति तनुशुभ्रं सघवा यः कवासखः" ऋ० ५,३४,२ । "कुत्सितपुरुषसहायः" भा० निरुक्ते तु कवासखः यस्य कपूयाः सखायः इत्युक्तं तत्र बहुव्रीहौ टजपि निपात्यः इति भेदः ।

कवि पु० कव—वर्णने गतौ कु—शब्दे वा इन् । क्रान्तदर्शिनि—सर्वज्ञे—१ब्रह्मणि हेमच० । तस्य सर्वगतत्वात् सर्वज्ञत्वात् क्रान्तदर्शित्वाच्च तथात्वम् । "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः" ईशो० "कविः क्रान्तदर्शी सर्व्वज्ञः" "नान्यतोऽस्ति द्रष्टा" इति श्रुतेः "शाङ्क० भा० । "कविं पुराणमनुशासितारम्" गीता । २शुक्रे "होता वा देव्या कवी" यजु०२८,३० । "पृथग्वरजं भेषजं कविम्" यजु०२८,३४ । ३बालमिके मुनौ तस्य प्रथमं काव्यकर्त्तृत्वात् तथात्वम् । ४कविताकारके "मन्दः कवियशःप्रार्थी" रघुः "नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः" माघः । "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तर०च० (काव्यम्) "कविः कुर्व्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति" चन्द्रा० । "एकोऽभूद्भूलिलात् परश्च पुलिनात् वल्मीकसम्भवस्तस्मै सर्वे कवयस्त्रिलोकगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे"

उद्भटः। "रवेः कवेः किं समरस्य सारम्" विदग्धमु०। ५भृगुसुते ऋषिभेदे ऽतत्पुत्रे शुक्राचार्ये तस्य कविपुत्रत्वेऽपि जन्यजनकयोरभेदोपचारात्तत्त्वम् "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो यदुः" भा० आ० ६६ अ०। ७रूप्ये मेदि०। ८कल्किदेवस्य ज्यष्ठभ्रातरि "कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः" इति कल्किशब्दे उदाहृतम्। ९चौरयोधे "वैधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खड्गिः प्रजायते। कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ज्यो० त०। "कविश्चौरयोद्धा" रघु०। १०खलीने स्त्री मेदि०। वा ङीप्। ११क्रान्तदर्शिनि त्रि०। "अ स्यामृतेष कवयो वयन्ति" यजु० १९,८। "कवयः क्रान्तदर्शिनः" वेददी० १२मेधाविनि त्रि० "अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः" मनुः। "क ऊ ते शासिता कविः" यजु० ३३,३९। "कविर्मेधावी" वेददी०। १३चाक्षुषमनोः वैराजप्रजापतेः कन्याजातसुतभेदे पु०। "कन्यायां भरतश्रेष्ठ! वैराजस्य प्रजापतेः। ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः" हरिवं० २अ०। १४स्तोतरि त्रि० "इन्द्रमग्निं कविच्छदा" ऋ० ३,१२,३। "कविच्छदा कवीनां स्तोतॄणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ" भा०।

कविक पु० कवि+स्वार्थे कन् क्वचित् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्ग व्यतिक्रम इति। खलीने (लागाम) हलायुधः।

कविकल्पद्रुम पु० बोपदेवकृते धातुपाठग्रन्थभेदे "कविकल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निरुपादातेऽत्र च" इति तदुपोद्घाते।

कविकल्पलता स्त्री काव्यरचनाशिक्षोपयोगिग्रन्थभेदे।

कविका स्त्री कवि+स्वार्थे कन्। (लागाम) खलीने अमरः २कविकापुष्पे राजनि०। ३कवयीभवत्यौ (कङ्) भावप्र०। कवयीशब्दे तद्गुणाद्युक्तम् तत्र कवयीत्वत्र कविकेति पाठान्तरम्।

कविजेष्ठ पु० कविषु ज्येष्ठः। १वाल्मीकिसुनौ। त्रिका०।

कविता स्त्री कवेः वर्णयितुर्भावः तल्। कविकर्मणि काव्ये काव्यशब्दे विवृतिः। "केषां नैषा भवति कवितासङ्गमिनी कौशलाय" प्रसन्न० रा०। त्व। कवित्वमप्यत्र न०। "कवित्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा" सा० द०। अग्निपुरा०। "स भवति कवित्वाहतनदीनदीनः पर्य्यन्ते परमपदलीनः प्रभवति" कर्पूरस्तवः। "ता ऊ कवित्वना कवी" ऋ० ८,४३, "कवित्वना कवित्वेन" भा० पूर्वो० साधु।

कविपुत्र पु० कवेः भृगुसुतस्य पुत्रः ६त०। १भार्गवे २शुक्राचार्ये "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो यदुः" भारते आदिपर्व्वणि ६६अध्याये। कविसुतादयोऽप्यत्र।

कविय न० कं सुखमञ्चति अञ्च-क वीभावः। १खलीने त्रिका०। "कवियं कविकोच्यते" त्रिकाण्डे क्लीवतया पाठात् यद्वत्कल्पद्रुमे पुंक्लीवतोक्तिः चिन्त्यमूला।

कविरहस्य न० हलायुधकृते श्लोकात्मके व्यर्थभेदेन एकाकारधातुभेदप्रदर्शके ग्रन्थभेदे।

कविराज पु० कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् समा०। कविश्रेष्ठे। "श्रीहर्षः कविराजराजमुकुटालङ्कार हीरः सुतम्" नैषधम्। "श्रीविश्वनाथकविराजकृतिप्रणीतं साहित्यदर्पणमसुं स्फुरितप्रमेयम्" भा० द० ८। १राजशब्दस्य श्लोके कविराजशब्दस्य तदर्थतैव चिकित्सके प्रसिद्धेस्तु मूलं न दृश्यतेऽतो न तदर्थकता।

कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः अयनं यस्य णत्वम्। वाल्मीकिसुनौ। यद्वत्ला०।

कविल त्रि० कु-कव वर्णने वा वा० इलच्। १स्तोतरि २यद्वत्कारके च। ततः प्रगद्या० चतुरर्थ्यां अ। काविल्य तत्प्रतिपादकशास्त्रादौ त्रि०।

कविवेदिन् त्रि० कविं कवित्वं वेत्ति विद-णिनि। काव्यवेत्तरि ख्यौ जटा० स्त्रियां ङीप्।

कवीय न० कवि+स्वार्थे छ क्वचित् स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः। खलीने (लागाम) जटाधरः।

कवीयत् त्रि० कविरिवाचरति कविं स्तोतारम् कुरुते वा कवीय-नाम० शतृ। १कविसदृशे २आत्मनः स्तोतरि स्तौ च। "अपो दक्षान पवते कवीयन् व्रजम्" ऋ० ९, ५१,१। २कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोतारः सानिच्छन् वा" भा०। एतेन अस्याः श्रुतेः कवीयःशब्दोदाहरणतयोपन्यासः प्रामादिकः। स्त्रियां ङीप्।

कवीयस् त्रि० अतिशयेन कविः ईयसु। कवितरे स्त्रियां ङीप् कवीयसी। तरप्। कवितर तत्रार्थे। तमप्। कवितम बहूनां मध्ये अतिशयस्तोतरि काव्यकारकेच त्रि०

कवूल न० नीलकण्ठतालजकोले कंबुलयोगे कंबुलशब्दे ल्वादि। "इत्यादि कवूलं तदुत्तरोत्तमच्यते" नीलक०ता०

कवेल न० कं जलं विलति क्लृप्नोति विल-ल्वुन् अण् उप० स०। कुवलये शब्दच०।

कवोष्ण न० कुत्सितमुष्णं कुत्सितस्योष्णः कोः कादेशः। १ईषदुष्णे त्रि० २तद्वति त्रि० अमरः। "यत्र भूमेः सन्निवासैः कवोष्णमुपभुज्यते" रघुः।

काव्य न० कवयः क्रान्तदर्शिनः शिष्टत्वादेषां यत्। १कवयितरि २तत्कर्मणि

कु शब्दे कर्मणि यत् वा । पितृदेवेन दीयमानेऽन्नादौ अमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणाभाह्व मनुः "श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बह्वृनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने ब्रोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । त्रयोत्तमाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्टियोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । श्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्भूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स च स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सख्युर्जनी स्वामिहिता पैत्र्याची दक्षिणा द्विजैः । दत्तैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽप्यनित्यं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । त्रिणाचिकेतमथाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाग्निकम् । एषालन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्चाश्वती चाप्यनुत्तमा । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिक्यदूषिताः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च दासीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । श्रुतकाध्यापको यश्च श्रुताध्यापितस्तथा । भ्रूणघ्नो गुरुतल्पश्च वागदुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मण्यैनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशो सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पिता विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्रयुग्यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्व्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । सौतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गरहस्तेक्षकौ दूतौ हस्तारोपक एव च । स्वक्रीड़ी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो दृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । व्याचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा । क्षयिजीवी स्त्रीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्धं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अत्रैवेहद्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाहाग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि-

त्तिस्तु पूर्व्वजः। परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते। सर्व्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः। भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः। धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः। परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः। तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च। दत्तानि हव्यकव्यानि नाश्नुवेते प्रदायिनाम्। अपाङ्क्तो यावतः पाङ्क्तान् भुञ्जानाननुपश्यति। तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति वालिशः। वीक्षाम्बो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु। पापरोगी सहस्रस्य, दातुर्नाश्नाति फलम्। यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः। तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम्। वेदविन्नापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम्। विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि। सोमविक्रयिणे विप्रा, भिषजे पूयशोणितम्। नष्टं देवलके दत्तम्, अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ। यत्तु वाणिजके दत्तं, नेह नामुत्र तद्भवेत्। भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे। इतरेषु त्वपाङ्क्तेषु यथोद्दिष्टेषसाधुषु। वेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि यदन्यन्नामनीषिणः। अपाङ्क्तोपहता पङ्क्तिः पाप्यते यैर्द्विजोत्तमैः। तान्निबोधत तत्त्वेन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्। अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च। श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः। त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्। ब्राह्मणो ज्येष्ठसामग एव च। वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः। शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः" भाग० ४,१८,१८। "यत्तेन पितरोऽर्य्यम्णा कव्यं क्षीरमधुत्तेति" पृथिव्याः पितृभिः कव्यरूपक्षीरदोहनात् तस्य तदुत्तत्वम्। कु-शब्दे कर्म्मणि यत्। २सुत्ये "कव्योऽसि कव्यवाहनः"तारण्ड्य० ब्रा०। "कव्यः स्तुत्यः" भा०। कवर्ल कवः कु-भावे अप् कवे साधु यत्। ३स्तवसाधकेस्तोतरि। "वीतो जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि" ऋ०६, ६१,२। "कव्यैः कवनसाधुभिः स्तोतृभिः" भा०।

कव्यबाल पु० कव्यं बलते ददाति अत्र बल-दाने आधारे घञ्। १वृक्षौ तत्र दाने हि पितृणां दानिकत्तेत्यथात्वम्। कव्यं बल्यते दीयते बल-दाने सम्प्रदाने घञ्। २पितृदेवभेदे त्रिका० "कव्यबालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा। अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः" वायु० पु० तस्य वा डः कव्यवाडोऽप्यत्र।

कव्यवाह पु० कव्यं वहति प्रापयति पितॄन् वह-अण् उप० स०। अग्नौ। कव्यवाहनशब्दे विवृतिः।

कव्यवाहृ पु० कव्यं वहति वह-क्विप्। पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ।

कव्यवाहन पु० कव्यं वह-वहति "कव्यपुरीषपूरीष्येषु ण्युट्" पा० वह-ण्युट्। पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ "त्रयो वा अग्नयो, हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, सहरक्षा असुराणाम्" तैत्ति० २,५,८,६। "अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा" यजु० २,२६। "अग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति तत्क्षिप्रकृते हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणामिति" शत० ब्रा० ३,६,१,३०।

कश शब्दे अक० वेप० गतौ शासने च सक० पा० भ्वा० पर० सेट्। कशति अचकशीत्-अकाशीत् चकाश। प्रनिकशति। "अन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति" श्रुतिः। यङ्लुकि लटोरूपम्। उभयपदीलेके।

कश पु० कशति शब्दायते शास्ति ताडयति वा करणस्य कर्त्तरि विवक्षया कर्त्तरि कश-अच्। अश्वादेस्ताडनसाधने चर्म्मवस्त्रादिनिर्म्मिते पदार्थभेदे (चाबुक) "स राजा तं कशेनाताड़यत्" भा० व० १६६ अ०। अमरे अस्य स्त्रीत्वमाह। "अथान मया मोहात्तदा राजन्यत्कृतम्" भा० आ० १७७अ०। "सम्यक्कशाताडयविचारणया नियुक्तः" माघः ५,१०श्लो० व्या० मल्लि०।

"अत्र कशाः कशाघातास्त्रासा त्रयस्तुत्तमध्यमाधमेषु यथासङ्ख्यं मृदुसमनिष्ठुरद्विविरूपं त्रितयस्य विचारः 'एतेषु निमित्तेषु कशेष्वेवमाज्ञाः' इति विमर्षः लघुनाऽनुज्ञेन। यथाह भोजः 'मृदुनैकेन वाग्रेण दण्डेनाजानेय ताड़येत्। तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यामुभयत्रिभिर्दृढैस्त्रिभिः। उपवेशेऽथ निद्रायां स्खलिते दुष्टचेष्टिते। वडवाखोऽनौत्तुक्ये चतुर्भिस्तर्हयेत्। समाधौ च दुरुत्थाने विसर्गगमने भये। शिक्षात्यागस्य समये सप्ताहे चित्तविप्लवे। दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि। दीर्घायाम्नीतमाहत्म्यात् तत्रश्चैव च वाजिनम्। विश्रान्तचित्तसमधरे त्वग्नियुक्ते च ताड़येत्। ग्रहे स्थितं स्वस्ववाह्योर्वाड़वालोकिनं तथा। उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताड़येत्। दुश्चेष्टितं क्षुते हृष्यादुन्मार्गप्रस्थितं त्वरा। जवने स्खलितं हृष्यान्नेत्रमार्गे

दुरुत्थितम् । यः कुण्ठप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताड़येत्" इति । अधिकमश्वशब्दे उक्तम् । मांसरोहिण्यां स्त्री भावप्र०

कण्वकुत्स पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काण्वकुत्स-व्याकरणशास्त्रकारके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना-पिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" बोपदेवः । ततः उपका० गोत्रप्रत्ययस्य बह्वषु लुक् । काण्वकुत्सक तच्छिर्त्तादौ त्रि० ।

कण्वस् न० कण्वति नीचं कण्व- गतौ असुन् । जले निरु० ।

कण्वार्ह त्रि० कण्वमर्हति अर्ह-अण् उप० स० । कण्वताड़न-योग्ये दुष्टे अश्वादौ अमरः ।

कण्विक पु० कण्वति हिनस्ति सर्पम् कण्व शासने बा० ड्वुक । नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वकत्वेऽपि ह्रस्वा० पाठात् नान्यलोपः । कण्विकपादः ।

कण्विपु पु० कण्वति दुःखम् कण्व्यते वा कण्व-गतिशासनयोः इगयुवा० नि० । १अक्षे आच्छादने च २अमरः । एकत्वात् २भक्षाच्छादनयोश्च विश्वः । पुष्पवन्तादित्वात्वेव अयं द्विवचनान्तः इति भेदि० । ४अध्यायाम् । "कृष्णैः कण्विपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनायनैः" भाग० ३, २३,१६ । "चेदस्ति भूः किं कण्विपोः प्रयासैः" भा० २,२, ५ । "कण्विपोः अध्यायाः" श्रीधरः । ५आसनभेदे च "कचिच्छये वरोपस्थे तृणपर्णाश्मवेश्मसु । कचित् प्रासादपर्यङ्के कण्विपौ वा यथेच्छया" भाग० ७,१२,२७। वेदे अस्य क्लीवत्वमपि "प्रसुच्यास्यं दक्षिणेन वेदिम् हिरण्मयं कण्विपूपस्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति" "हिरण्मययोः कण्विपुनोः पुरस्तात् प्रत्यङ्ङध्वर्युः" शत० ब्रा० १३,४, ३,१ । "कण्विपु आसनभेदः । "होतध्वर्यू हिरण्मययोः कण्विपुनोरुपविष्टौ" कात्या० १५,६,१ । कण्विपुशब्देन मसूरक उच्यते । "फलकमिति पितृभूतिः" सं० व्या० । "अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः" "फलकयोर्वा, होतब्रह्मोद्गातारः कण्विपुषु" कात्या० २०,२,२,१६,२०,२१ । "सपादमासनं कूर्चः (करछीचौकी) "पादरहितं फलकं कण्विपुशब्देन मृदासवं मसूरक उच्यते" सं० व्या० । तेन मृदासनं पादरहितं फलकं च कण्विपुशब्दार्थः ।

कण्वीका स्त्री कण्व+बा० ईकन् । स्तृतवत्सायां नकुल्याम् । "आगर्धिता परिगर्धिता या कण्वीकेव जङ्घाहे" ऋ० १,१२६,६ । "कण्वीका स्तृतवत्सा नकुली सा यथा पत्या सह चिरं क्रीड़ति न कदाचिदपि विमुञ्चति" भा०

कण्व पु० वेदिपुत्रे राजभेदे । "यथा चिच्छैद्यः कण्वः शतसुष्टाणाम्" ऋ० ८,५,३७ ।

कण्वेरक पु० यक्षभेदे । "मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः । कण्वेरकोमरुत्करुण्डः" इत्युपक्रम्य "एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" इति भा० म०१०अ० कुबेरसभावर्णने उक्तम् ।

कण्वेरु(रू) स्त्री कं जलं वातं वा हन्ति हन्-"के अ एरक्" उणा०अ उ वा । तृणकन्दभेदे (केशुर) उज्ज्व० । दीर्घान्तःत्वेतुतरदीर्घ्यां२ कन्यायां सा च नरकासुरेण गजरूपेण हृता तत्कथा हरिवं०१२१अ०यथा "त्वष्टुर्दुहितरं भौमः (नरकासुरः) कण्वेरुमगमत्तदा । गजरूपेण जग्राह रुचिराङ्गीं चतुर्दशीम् प्रमथ्य तां वरारोहां नरकोवाक्यमब्रवीत्" उपत्ययान्तः पुंसि च । "किं कर्व्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कण्वेरवः" । उज्ज्व० चन्द्रः । हस्वान्तं क्लीवमाह अमरः । "पट्टङ्काटकं विसं द्राक्षा कण्वेरु मधुकं सिता" सुश्रु० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे न० । तद्वदगुणा भावप्र० उक्ता यथा । "कण्वेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकण्वेरुकम् । हस्तालति लघु स्याद्यत्तच्चिचोटमिति स्मृतम् । कण्वेरुकद्वयम् शीतं मधुरं लघु गुरु । पित्तशोणितदाहघ्नं नयनामयनाशनम् । याहि शुक्रानिलश्लेष्मरुचिस्तन्यकरम्परम् । भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते २खण्डभेदे पु० "ऐन्द्रं कण्वेरुकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागं च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये"सि०शि० । पुराणमर्म्मज्ञे विष्णुपुराणे च "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निबोधत । इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु (कुमारिकाख्यः)नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्वर्त्तयन्तोव्यवस्थिताः । वेदस्मृतिसुखाश्चान्याः पारिपात्रोद्भवा मुने ! । नर्म्मदासुरसाद्याश्च नद्योविन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्व्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेन्वादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवानद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृताम्बलाताम्रपर्ण्यीप्रमुखामलयोद्भवाः । त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः । ऋषिकुलाकुमाराद्याः शुक्तिमत्प्रादवंशजाः । शतद्रु-

चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः । पश्चिमे कुरुपञ्चालमध्यदेशादयो जनाः । पूर्व्वे देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । तथाऽपरान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्बुदाः । मारुकामालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । मद्राभार्गास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सहिताः सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्यन्ति मुनयोजुह्वते चात्र याज्ञिनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तमः । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि ब्रह्मण्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्म्महीमनन्ते तस्मिंस्तु ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् । प्राप्याथ धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते चेन्द्रियसङ्गहीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं मया" ४पृष्ठदण्डस्थि पुं० न० टला० स्वार्थे कन् । पृक्तास्थिभेदे स्त्री अमरः । दण्डकन्देऽपि स्त्री रत्नमाला "कशेरुकञ्चातियुक्तं श्लेष्मकोपकं यथाह सुश्रुतः। दिवास्वप्नेत्याद्युपक्रमे "कशेरुकशृङ्गाटकमधूकबल्लीफलसमधनाभ्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा कोपमापद्यते" । एतद्दृष्टस्य कूलचरमांसभोजनेऽनुपानम् यथाह अनुपानवर्गे सुश्रुतः "कूलचराणां शृङ्गाटककशेरुकालवः" । इदञ्च सुश्रुते मधुरवर्गे उक्तम् । तदाक्यं मधुरवर्गे द्रष्टव्यम् । एतस्य श्लेष्मपित्तप्रकोपकत्वेन क्रमिकारित्वमुक्तम् सुश्रु० "माषपिष्टान्नदधिदलविसशालूककशेरुकैरित्युपक्रमे "श्लेष्मा पित्तं च कुप्यति । क्रमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्" ।

कशेरुमत् पु० यवनराजभेदे । "इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद् यवनस्य कशेरुमान्" हरिवं० १६ अ० । भा० व० १२ अ० ।

कशोक त्रि० कश-ताडने बा० ओक । हिंसके राक्षसादौ "मा त्वा दभन् दूरे वाशः कशोकाः" ऋग्० ५,२,४ ।

कश्चन अव्य० कः+विभक्त्यन्तात् चन इति कुमु० पाणिन्यमरमते पृथक् पदमिति भेदः । (कोऽो) इत्यर्थे "दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानयं" माघः । चित् । कश्चिदप्यत्र अव्य० एकपदं द्विपदं वेति भेदः । "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारे प्रमत्तः" मेघ० ।

कश्मल न० कश-कल सुट् च । १मूर्च्छायां, २मोहे, "कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्" गीता । "मा राजन् ! कश्मलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम्" भा० स० ४४ अ० । वेदे पृषो० लस्य रः । कश्मरस्य तत्रार्थे "विद्वेषं कश्मरं भयमस्मिन्नेषु निदध्मसि" अथ० ३काण्डे च शब्दमा० ४मलिने त्रि० हेम० ।

काश्मीर पु० कश-ईरन् सुट् च । स्वनामख्याते देशभेदे । ततो भवादौ कच्छा० अण् । काश्मीर तद्देशभवे त्रि० । काश्मीरोऽभिजनोऽस्य तत्त्वशिला० अञ् । काश्मीर पित्तादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० स्त्रियामुभयत्र ङीप् । तस्य राजन्यपि तथा । बह्वृषु तु तस्य लुक् । काश्मीराः । स्त्रियां भगादि० न लुक् । काश्मीरी । "अत ऊर्द्धं जनपदान् निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "काश्मीराः सिन्धुसौवीराः गान्धारा दर्शकास्तथा" भा० भी० ६अ० जम्बुखण्डविभागे देशकीर्त्तने । तद्देशसीमादि भक्तिसङ्गमतन्त्रे ७पटले उक्तं यथा—"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः । तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" ।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरदेशे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे । काश्मीरजादयोऽप्यत्र । तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा—"कुङ्कुमं मसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् । शङ्कोचं पिशुनं वीरं वाह्लीकं गोत्थिताभिधम् । काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यन्नवेक्षितं तत् । सूक्ष्मकेशरसंकाशं पद्मगन्धि तदुत्तमम् । वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरप्रभम् । क्षौतकीगन्धयुक्तन्तत् मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कुमस्यारुणे केशे यत् मधुगन्धि तदीरितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं खलु केशरम् । कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् । तिक्तं वमिकरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्वयापहम्" ।

कश्य न० कश्यत्यनेन कश-शब्दे बा० करणे यत् । १मद्ये वैद्य० । मद्यपानेन यथेष्टशब्दकरणात् तथात्वम् । कशामर्हति दण्डा० यत् । २कशाघातयोग्ये अश्वसंस्कारभागे त्रि० अमरः ।

कश्यप पु० कश्यं पिबति पा—क उप० स० । ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य मरीचेः पुत्रे ऋषिभेदे तस्य तत्नामनिरुक्तिः

र्यथा—"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपात्तु स कश्यपः" मार्कण्डे० पु०। तस्य वंशादिकथा "ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः। तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरसस्तुताः। सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप!। ताम्रायाः श्येनभास्याद्याः सुतेरेयसरसां गणाः। दन्दशूकादयः सर्पा राजन्!। क्रोधवशात्मजाः। इलायाभूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः। अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः। सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु। द्विमूर्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः। अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः। पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः। धूम्रकेशोविरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः। स्वर्भानोः सप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल। वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली। वैश्वानरसुतायाश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः। उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा। उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप। पुलोमा कालका च ते वैश्वानरसुते तु कः। उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मनोदितः। पौलमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः। तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्जुनः)। जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः। विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतमेकमजोजनत्। राहुज्येष्ठं केतुशतं यत्रैते उपागताः। अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः। यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः। विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः। धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः। विवस्वतः आदित्यस्य संज्ञाऽसूयत वै मनुम्। मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा। सैव भूत्वाथ बडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि। छायासवर्णं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः। कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्। अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषो जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता। पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा। योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विकृतद्विजः। त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेश्यस्ततो योऽजं विश्वरूपश्च वीर्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि। विप्लवेन परिक्लान्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्" भाग० ६,६ अ०। कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः।

तस्य पृथिव्याः प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा०हरिवं० ५२। यथा "भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता। मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः। रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता। स मां ब्रह्मर्षिरित्याह किमुर्वि! त्वमवाङ्मुखी। वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विशोदधि। साहं विज्ञापयामास कश्यपं लोकभावनम्। पतयो मे हता ब्रह्मन्! भार्गवेण महात्मना। साहं विक्लीना

विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः। विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे। तन्मह्यं दीयतां भर्त्ता भगवं स्तत्समो नृपः। रक्षेत् सप्तार्णवगरां यो मां सागरमालिनीम्। स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं वाढमित्यब्रवीत् प्रभुः। ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान्। सा मनुप्रभवं पुण्यं प्राप्येक्ष्वाकुकुलं महत्। विपुले नाभि कालेन पार्थिवात् पार्थिवं गता। एवं दत्ताऽस्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते। भुक्ता राजसहस्रैस्तु महर्षिकुलसम्भवैः। बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः"। अयं च गोत्रप्रवर्त्तकः। आर्षयज्ञे गोत्रयज्ञे च विहितिः। "त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्" यजु० ३,६२। "कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः" वेददी०। तस्यापत्यानि विदा० अञ् बहुष लुक्। कश्यपास्तद्गोत्रापत्येषु "कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति"। "कश्यपासितदेवलेति वा" ८। "शाण्डिल्यानां कश्यपशाण्डिल्ययोः" आ० श्रौ० १२,१४,७। "एते कश्यपाः। एतेषां परस्परमविवाहः" नारा०।

काश्यपिर्गरुड़ाग्रजः इत्यत्र तु भवार्थे इञ्।

१नगभेदे २मत्स्यभेदे च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४कच्छपे "अपासुद्रो मासां कश्यपः" यजु० २४,२७। "कश्यपः कच्छपः" वेददी०। ४श्वावदन्ते त्रि०। "प्रसह्येभ्यश्चान्यत् कण्वकश्यपयाचमानवर्ज्जम्" कात्या० १०,२,२५। "कण्वशब्दं बधिरं मन्यन्ते कश्यशब्दं श्वावदन्तमिति केचित्" कर्कः।

कश्यपनन्दन पु० ६त०। गरुडे हलायु०। कश्यपसुतादयोऽप्यत्र

कष बधे भ्वा० पर० सक० सेट् बधोऽत्र निष्पीड़नं घर्षणञ्च। कषति अकषीत्-अकाषीत्। ककाष प्रनिकषति। "लदहेम कषच्छिवालसत् कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष०। अस्य परस्मैपदिषु पा०ग०पाठात् शब्दकल्पद्रुमे च तथा पाठात् आ० उक्तिर्भ्रान्तिमूला। 'पामानं कषमाणम्' इत्यादिप्रयोगस्तु ताच्छीलिकचानशैवोपपत्तेः। "निमूलसमूलयोः कषः" "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" पा० णमुल् अनुप्रयोगश्च। निमूलकाषं कषति समूलकाषं कषति समूलं निमूलं वा कषतीत्यर्थः सि० कौ० "समूलकाषं चकषू रुदन्तः" भट्टिः। "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" पा० कर्मरूपेष्वेषूपपदेषु खच्। सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभ्रङ्कषः करीषङ्कषः"

कष पु० कष-अच्। स्वर्णवर्णरूपज्ञानार्थे (कषटी) पाषाणभेदे इतरप्रस्तरस्य स्वर्णेन घर्षणात्तस्येव तथात्वम्। अस्यादेस्तीक्ष्णीकरणसाधने शाणाख्ये पदार्थे अमरः। "कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष० "सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता" मृच्छ०।

कषण त्रि० कष्यते कष-कर्मणि ल्युट्। १अपक्के शलाटौ शब्दच०। भावे ल्युट्। २घर्षणेऽचालने न०। "कषणकर्म्मनिरस्तमहाद्रिभिः" माघः। "कषणेन कर्म्मनेन" भल्लि०

कषा स्त्री कष्यते ताड्यतेऽनया कष-बा० करणे-अच्। अश्वादेस्ताड़नसाधने चर्मादिनिर्मिते पदार्थे (चाबुक) रत्नमालायाः। "क्लक्ष्ण्येन पृष्ठे कषया च ताडितः" भाग० ३,३०,२२।

कषाकु पु० कष-आकु। अग्नौ सूर्य्ये च उणादिको०।

कषाय पुंन० कषति कण्ठम्, कष-आय-अर्द्धर्चादि। (कषा) १रसभेदे २तद्वति त्रि०। तस्य कारणगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा—"तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्म्यागुणलक्षणोवायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्द्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, लाघवात् लाघवं, वैशद्यात् वैशद्यं, वैष्म्यात् वैष्म्यमिति" "योवक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कषति पीडयति च स कषायः"। "कषायः संग्राहकोरोपणः स्तम्भनः शोषणः लेखनः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति। स एवं गुणोऽत्येकएवात्यर्थमुपसेव्यमानः पीड़ास्यशोषोदराध्मानवाक्यग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुम्बुमायनाकुञ्चनक्षेपणप्रभृतीन् जनयति" इति च। कषायवर्गश्च। "न्यग्रोधादिरम्बष्ठादिः प्रियङ्ग्वादीरोध्रादिस्त्विफलाशल्लकीजम्ब्वाम्रबकुलतिन्दुकफलिनीकतकशाकपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि शालसारादिश्च प्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्यनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारकादयोऽब्दादयश्च समासेन कषायोवर्गः" सुश्रु०। अस्योत्पत्तिकारणमपि तत्रोक्तं यथा—"तस्मादाप्योरसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षेषु च गुणम्। स खल्वाप्योरसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते" इत्युपक्रम्य। पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः इति। तत्र तस्य च पित्तकफघ्नत्वमपि तत्रोक्तम् "मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः" इति। "केचिदाग्नेयसौम्यत्वाज्जगतो रसाः द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः, कटुम्ललवणा आग्नेयाः मधुराम्ललवणाः स्निग्धाः गुरु-

वस्त्र कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च। सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः" इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्त्वा तच्च दूषयित्वा पूर्वदर्शितमतमाहतम् भावप्र० तदेतद्विदुषतम् यथा— "कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधवस्तथा। लेखनः पीड़नः सौम्यः शोषणो वातकोपनः। कफपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः। त्वक्प्रसादनमांसस्य स्तम्भनो विषदो मतः। जिह्वाया जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसाञ्च विबन्धकृत्"। रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्सन्नमांसस्य, शोषणोव्रणमज्जादीनाम्। पीड़नो हृदयस्य वातकारित्वात्, सौम्यः सोमाद्युत्पन्नः"। व्यभिचारियुक्तस्य कषायस्य गुणास्तत्रोक्ताः "सोऽतिचयुक्तो गुदाध्मानहृत्पीडाच्छर्दनादिकृत्"। अभयायामल्ल विशेषः। "प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तं कषायमभयां विना"। २रागद्वेषादिदोषे। "आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" छा० उ०। "तस्मै मृदितकषायाय वार्त्तारादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः, सत्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपचारेण चालितोऽहृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" भा०। "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदा० प० कर्मणां रागद्वेषादिदोषरूपकषायनाशकत्वमुक्तम्। "लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तदार्ढ्यः रागादिवासनया स्वल्पीभावात् अखण्डस्वस्वरूपावलम्बनं कषायः" इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे ४निर्विकल्पकसमाधिविशेषभेदे "सकषायं विजानीयात् यत्नप्राप्तं न चालयेत्"। "सकषायं कलुषितं मे चित्तमिति, विज्ञाय यत्नेऽहितो यात्मनि निवेशयेत्" विद्वन्म०। ५रक्ते अनुरागान्विते ६सुरभौ ७अपटौ च कोषवः। "चूताङ्कुराच्छादकषाय कण्ठः" कुमा०। "कषायः रक्तः" मल्लि०। "निद्राकषायितविपाटललोचनेषु" माघः "कषायितान्यपटूकृतानि" मल्लि०। ८रागे ९क्वाथभेदे १० निर्यासे च "रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" वैजः। कषायः जातोऽस्य तारः इतच्, तत्करोतीति णिच्—कर्मणि क्त्वा। कषायित जातकषाये कषायीकृते च त्रि० "अमुनैव कषायितस्तनी" कुमा०। "कषायितः रञ्जितः मल्लि०। ११विलेपने १२व्यक्तरागे च त्रिषु। "कस्तूर्यादितोलोभकषायेण रूक्षे" कुमा० "कषायेण विलेपनेन" मल्लि०।

कषायश्च सरसादिकः पञ्चविधः भावप्र० दर्शितो यथा। "सरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। चैषां कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" तेषां पञ्चानां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि। १३श्योनाकवृक्षे पु० जटाधरः। १४कलियुगे अमरटीका रागदोषहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् १५लोहितवर्णयुक्ते त्रि० मेदि० १६रक्तपीतमिश्रितवर्णे अमरटीका। १७धववृक्षे पु० राजनि० १८चतुरङ्गुलभायां स्त्री राजनि०। देये गव्ये अम्लात् पानशब्दस्य स्वत्वम्। कषायपाणोदेयभेदः।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां क्वाथभेदे। तत्प्रकारो यथा "केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागमात्रं तुर्यांशजलमावाप्य, चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेदित्येषः कषायपाककल्पः" इति परमतमुक्त्वा "एतच्च न सम्यक्" इति तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च "तत्रान्यतमपरिमाणसम्मितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा, भेद्यानि चूर्णशोभेदयित्वाऽवक्षुण्णाष्टगुणेन षोडशगुणेन वा जलेनाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वाऽपहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति स्वमतेनोक्त्वा पश्चात्तदसम्मतम् "अथ वा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलाभावाप्यचतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति,। अत्रच कल्पो विशेषानुक्तविषये विशेषनिर्देशे तु तत्रैव याह्यः" यथाह तत्रैव "स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम्। तत्रायं विधिराख्येयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु। अनुक्तद्रव्यकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम्। कल्ककक्वाथनिर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्देशेत्"। [भेदे राजनि०।

कषाययावनाल पु० तिलकर्कन्ध०। तुवरयावनाले धान्ये

कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे। "सूचीमुखः कृष्णशोभो यस्य कषायवासिकः" इत्युपक्रमे "त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः इति विभज्य—तेषां सौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् "तस्य यत्कर्म्मभूविषत्वञ्च-तत्रैवोक्तं यथा "चिपिटपिच्छटककषायवासिकसर्षपवासिकतोटकवर्ष्मकीटकौण्डिल्यकाः यत्कर्म्मभूविषाः"।

कषायित त्रि० कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य तारः इतच्। जातकषाये तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त। कषायीकृते च "अमुनैव कषायितस्तनी" इति कुमा०।

कषायिन् पु० कषायोनिर्यासोऽस्यास्य इनि। १शालवृक्षे जटा० २खर्जूरवृक्षे ३खदिरवृक्षे च राजनि०। ४कषाययुक्ते त्रि०

कषि त्रि० कष–हिंसायां इन्। हिंसाकारके उणादिकोषः।

कषीका स्त्री कष–हिंसने "कषिदुषिव्यामीकन्" उषा० कर्मणि ईकन्। १पक्षिजातौ उज्ज्वल०। शब्दकल्पद्रुमे ह्रस्वमध्यपाठः प्रामादिकः उणादिसूत्रे ईकनो दीर्घतया निर्देशात्। इत उत्तरत्र फर्फरीकादयश्चेत्यादौ सर्वत्र दीर्घादेरेवानुवृत्तेः दीर्घादेरेवोचितत्वात्। कषत्यनया करणे ईकन्। २खनित्रे स्त्री शब्दरत्ना०।

कषेरुका स्त्री कशेरुकावत्। (केउर) तृणकन्दे रायमुकुटः।

कष्कष पु० कषित्यव्यक्तं शब्दमुच्चार्य कषति कष–हिंसने अच्। क्रिमिभेदे। "श्वेवाषासः कष्कषास एजत्काः शिपविष्टुकाः। दृष्टश्च हन्यतां क्रिमिरुताहृष्टश्च हन्यताम्" अथ० ५,२३,७।

कष्ट न० कष–क्त "क्तच्छ्रगहनयोः कषः" पा० नेट्। १पीड़ायाम् व्यायामे, 'कष्ट युद्धे दश धेषाः श्रुता मे" भा०आ० २अ०। "एकस्य कष्टस्य नयावदन्तम्" पञ्चत० २पीड़ायुक्ते ३गहने ४पीड़ाकारके च त्रि० "बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" मनुः। "मोहादभूत् कष्टतमः प्रबोधः" रघु०। "गीतातपादिकष्टानि सहतेऽन्यानि सेवकः" पञ्चत० "ततः कष्टतरं नु किम्" गीता। "एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे"। "क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं बुधाः" मनुः। ५कष्टसाध्ये बहूपायेन शाम्ये रिपुरोगादौ। "स हि कष्टतमो रिपुः" "क्षतत्रं क्षतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः" मनुः। रोगाणां कष्टता च बह्वायाससाध्यता यथोक्तं सुश्रुते "केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमोगदः। अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रोव्याभिश्चलक्षणः। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः। गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता। कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि"। तथा च रोगः त्रिविधः साध्यः असाध्यः याप्यश्च। तत्र साध्योऽपि द्विविधः अल्पायाससाध्योबह्वायाससाध्यश्च बह्वायाससाध्यस्यैव कष्टता। कष्टसाध्याश्च रोगाः सुश्रुते तत्तत्स्थाने उक्तास्तत एवावसेयाः। कष्टसाधने ऽपापे च। "कष्टाय क्रमणे" पा० क्यङ् "कष्टायते कष्टं पापं कर्त्तुमुत्सहते इत्यर्थः" सि० कौ०। अलङ्कारोक्ते ७दोषभेदे यत्र सन्ध्यादिना अर्थस्य दुर्बोधत्वं तत्र कष्टत्वम् 'कष्टं तदर्थावगमोदुरायत्तोभवेद् यदि" इत्युक्तलक्षणात् तत्र सन्धिकृतम् अतएव भा० दर्पणे "सन्धौ विश्लेषोऽश्लीलकष्टताः" इत्युक्तोदाहृतम् "उर्व्यशावत्र पार्वङ्गि ! मर्वन्ते पार्ववस्थितिः" इदन्तु वाक्यगतम्। क्लिष्टत्वमप्यस्यैव नामान्तरं "अवाचकत्वं क्लिष्टत्वमिति" सा० द० पदगतदोषे उक्त्वा "क्षीरोदजावसति जन्मभुवः प्रसन्नाः" इति अत्र अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वमिति तत् लक्षयित्वा क्षीरोदजालक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि" अर्थावबोधे व्यवधानं दर्शितम्। [त्रिका०। २पीडाकारके त्रि०।

कष्टकार पु० कष्टं करोति कृ–अण् उप०स०। १संसारे

कष्टरिपु पु० कर्म०। कष्टसाध्ये रिपौ रोगे च मनुनोक्तलक्षणो यथा "प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च। कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" इति।

कष्टस्थान न० कष्टस्य स्थानम्। दुःखदस्थाने हारा०।

कस गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कसति अकसीत्–अकासीत्। चकास–उज्वलादित्वात् कर्त्तरि वा ण। कासः। यङ् चनीकस्यते यङ् लुक् चनीकसीति–कस्ति। प्रनिकसति उद्+ऊर्द्ध गतौ "उत्कसन्तु हृदयान्यूर्द्धं प्राण उदीषतु" अथ० ११,९,२१"।

निस्+निर्+अपगतौ निष्कसति। णिचि निष्कासयति "निरकासयद्रविमेतवसुम्" माघः।

वि+प्रकाशे। विकसति पङ्कजकलिका "फुल्लश्चैते विकसिते" अमरः "स प्रीतियोगात् विकसन्मुखश्रीः" कुमा०। "क्षणदृष्टिपातविकसद्वदनाम्" माघः। "विकसद्भिरास्यकमलैः कमलैः प्रमदाः" माघः "सुखं विकसितस्मितं वशितवक्त्रमप्रेक्षितम्" मालतीमा०। णिचि विकासयति व्यचीकसत्। "वचनेन चोपकुसुमं व्यचीकसत्" माघः। "वौ कसस्त्रसेत्या०" पा० दूनि विकासौ। वरच्। विकस्वरः "सदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः" माघः।

अनु+वि+अनुरूपविकाशे "अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनाम्" भाग० ३,१५,१७।

प्रवि+प्रकर्षविकाशे प्रविकसति चिरायद्योतितायेषलोके" माघः

सम्+सम्यग्गतौ सङ्कुचः।

कस गातने गतौ च चदा० इदित् आत्म० सक० सेट् गातनमिह नाशनम्। कंस्ते अकंसिष्ट। चकंसे। प्रनिकंस्ते। कर्मणि कंस्यते। अकंसि।

कस गातने गतौ च सक० चदा० आत्म० सेट्। गातनमत्र नाशनम्। कस्ते अकसिष्ट। चकसे प्रनिकस्ते।

कस पु० कस–अच्। (कसटीपातर) कषपाषाणे भरतः।

कसन पु० कसति हिनस्ति कस-ल्यु । १कासरोगे २लूताभेदे स्त्री ।"आलमूत्रविषा कृष्णा कसना चाष्टमी स्मृता" सुश्रु० लूताभेदकथने । "पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं शीतलं स्रवेत्" सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन पु० कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्पाटि-ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच० । "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्योक्तेरस्य तथात्वम् ।

कसर्णीर पु० सर्पभेदे । "एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रभयश्यत्" तैत्ति० सं० १,५,८,१ । रस्य लत्वमपि "मैद्गो हन्ति कसर्णीलम् मेद्गः श्वित्रसुतासितम्" अथ० १७,२,५ । विषनाशकत्वे ।

कसाम्बु न० पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । "उपासते पितरः स्वधाभिः" इत्युपक्रमे "इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अपश्यतेवत" अथ० १८,४,३७ ।

कसिपु पु० कशिपुवत् । अन्ने जटाधरः ।

कसेरु पु० कस-उ एत्वागमः । १कशेरौ, (केशुर) शूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।३कशेरुशब्दार्थे च राजनि० ।

कसेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १पृष्ठास्थ्नि राजनि० ।

कस्कादि पु०पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कस्कः कौतस्कृतः भ्रालभ्रुत्वः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्कृः कांस्कान् सर्पिस्कुण्डिका धनुष्कपालं बर्हिष्पलं यजुष्पात्रं अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः काञ्जतिगणः"

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽवभागं स्तम्भाति स्तम्भ-अण् गौरा० ङीष् सुश्रु० षण् ईप् । शकटस्याधःपतनवारणार्थं मीषादण्डाग्रोत्तम्भनार्थायां मेथौ "अथ यज्जघने कस्तम्भीम्" शत० ब्रा० १,१, २,६ । "शकटस्याधःपतनवारयितुमीषादण्डाग्रोत्तम्भनार्था मेधिः कस्तम्भी" भा० ।

क(का)स्तीर न० ईषत्तीरमत्र कुगति० समा० कोः कादेशः "काश्मीराजस्तुन्दे नगरे" पा० खट् । १नगरविशेषे २तज्जाते रङ्गे हेम० । हेमचन्द्रे कस्तीरमिति ह्रस्वपाठः प्रामादिकः पा० खत्वे काश्मीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरतः कस-ऊर-बा० खट् च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् । कस्तूरिका तत्रैव "तद्गुणपर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा— "मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सुरूपभित् । कस्तूरी च कस्तूरी वेधमुखा तु सा स्मृता । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् । कासरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः। कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्" । "प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि"कुमा० श्लोकव्या० मल्लिनाथेन "मृगनाभिःकस्तूरी तद्गन्धि कस्तूरीमृगाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । "कस्तूरीतिलकं ललाटपटले" विष्णुमूर्त्तिवर्णने ।"कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" रघुग० । "कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति"माघः । कस्तूरिकाहेतुर्मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (सुसकदाना) लताभेदे राजनि०वमध्यपाठः भावप्र०सम्मतः। तद्गुणा भावप्र०उक्ता यथा । "लता कस्तूरिका तिक्ता स्वादी दृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मकृष्णा वस्त्यास्रदोषहृत्" अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका वल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्मल न० कश्मलवत् । पापार्थे रायमुकुटः ।

कस्वर त्रि० कस—गतौ शातने च वरच् ।१गन्तरि २हिंसके च

काहय पु० कस्य सूर्य्यस्य हयः । सूर्य्याश्वे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काहय तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे कह्वेति पाठः साधुः ।

काह्य पु०ह्वे—क्यप् हूयः कः सूर्यो हूयो यस्य । सूर्य्यह्वायके ऋषिभेदे । तस्यापत्यं शिवा०अण् । काहूय तदपत्येपुंस्त्री ।

काहोड पु० ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षिशिष्यः अष्टावक्रस्य पिता । "उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्" भा० व० १३२अ० । अधिकमष्टावक्रशब्दे दृश्यम् । वा ङस्य लः कहोलोऽपत्य । ततः अनुकम्पायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सन्ध्यक्षरस्य च लुक् । काहिक अनुकम्पितकहोडे । वा ह्रस्व । काहिल । घ । काहिय इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

काह्लार न० के जले ह्लादते ह्लाद-अच् पृषो० दस्य रः । श्वेतोत्पले । "आह्लादिकह्लारसमीरणाहिते" माघः । "नलवञ्जुलकह्लारचन्दनोत्पलपङ्कजैः" सुश्रु० । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

काह्व पु०कं जलं ह्वयति सर्जते शुक्लरूपत्वात् ह्वे—क । वके अमरः। अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् । काह्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

कांशि पु० कंस भवार्थे बा० इञ् वेदे पृषो० सस्य शः। कंस-निर्मिते पात्रे "त्रींस्त्रीन् कंशीस्त्रिरात्रं, द्वौ द्वौ त्रिरात्रं चैकैकं षडात्रम्" कौषी० सू०।

कांस त्रि० कंसोदेशभेदेऽभिजनोऽस्य तस्यादिला० अञ्। कंसाधिष्ठितभोजदेशाभिजने नरादौ।

कांस्य न० कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं तस्य विकारः यञ् लुगभावः। ताम्ररङ्गजधातुभेदे कंसशब्दे विवृतिः। "न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने" मनुः। अस्य शोधनविधिर्भावप्र० उक्तो यथा—"पत्तलीकृत्य पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते"। मारणविधिस्तत्रैव "अर्कक्षीरेण सम्मिश्रो गन्धकस्तेन लेपयेत्। समेन कांस्यपत्राणि शुष्कान्यक्षद्वयैर्मुहुः। ततो-मूषापुटे धृत्वा पचेद् गजपुटेन च। एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" तस्य गुणाः यथा—"कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम्। शुक्रं नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं सरम्" भावप्र०। "कांस्यमुपहितसरोज-सापतत्" माघः।

कांस्यकार पु० स्त्री कांस्यं तत्पात्रं करोति कृ-अण् उप०स०। (काँसारि)। जातिभेदे जातित्वाद् स्त्रियां ङीष्। कंस-कारशब्दे विवृतिः। [भेदे हेमच०।

कांस्यनील पु०। कांस्येन कृतः नीलः। (कोमकाजल) अञ्जन-

काक पुंस्त्री कै-शब्दे कन्। स्वनामख्याते विहगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् अराङ्गावकयोः परतः ह्रैत० पुंवत्। काकाराङ्गः काकयावकः। "काकाल्लौल्यं यमात् क्रौर्य्यम्" स्मृतिः "काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" उद्भटः "काकः काकः पिकः पिकः" नीतिमा०। "काकालो कामसधुरा काशीतलवाहिनी गङ्गा। कंसं जघान कृष्णः कन्यारत्नं न बाधते शीतम्" विदग्धमु०। तन्मांसगुणा मदनपालेनोक्ता यथा—"काकमासभवं मांसं चक्षुष्यं दीपनं लघु। आयुष्यं दृंहणं बल्यं व्रतदोषजयापहम्" काकजङ्घायां काकतिक्तत्वोक्तेः तन्मांसस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम्। राजनि० काकाह्वेति काक-जङ्घापर्य्यायोक्तेः २काकजङ्घायां पु० "काकजङ्घातुलया-कारत्वात्तथात्वम्। कुत्सितमकति अक-अच् कोः कादेशः। ३पीठमर्पिणि(खोड़े)४काकप्रधाने द्वीपभेदे। कक्ष शिरसः आक सेधनम् अक-घञ् ह्रैत०। ५शिरोऽवक्षालने ६काकपदतुल्याकारे ७तिलकभेदे काकवच्चञ्चुलत्वाद् दृश्यतिदृष्टे च शब्दरत्ना०। काकानाम् समूहः अण्। ८काकसमूहे काकपदरूपे १०सुरतबन्धभेदे च न० मेदि०। काकपदशब्दे तल्लक्षणं द्रष्टव्यम्। ईषत् कं कोः। कादेशः। ११ईषज्जले। बहु० १२ईषज्जलयुक्ते त्रि०। काकसुरा।

काककङ्कु पु० काकप्रियः कङ्कुः ईषज्जलयुक्तो वा कङ्कुः। (चीना) धान्यभेदे हेमच०। [काकजङ्घाटच्चे जटाध०।

काककला स्त्री काकस्य कला अवयवो जङ्घेवावयवो यस्याः।

काकघ्नी स्त्री काकं हन्ति ट टित्त्वात् ङीप्। १महाकरञ्जे राजनि०। तत्फलसेवने हि काकस्य नाशः।

काकचिञ्चा स्त्री कालवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः। पृषो०। गुञ्जायाम् अमरः। पृषो० काकचिञ्चिः, काक-चिञ्ची, काकचञ्चाप्यत्र शब्दरत्ना०।

काकच्छद पुंस्त्री काकस्य छदः पक्ष इव छदः क्षणत्वात् यस्य। खञ्जनविशेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। बा० ङच् तस्मा०। काकच्छदिरप्यत्र तिका०।

काकजङ्घा स्त्री काकस्य जङ्घेवावयवो यस्याः। (केओयाटेङ्गा) ख्याते वृक्षभेदे। "काकजङ्घा मदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा। पारावतपदी दासी काकाह्वापि प्रकीर्त्तिता। काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रमीन्" भावप्र० तत्पर्य्यायगुणा-दयुक्तम्। [(बडजाम) स्वार्थे कन् तत्रार्थे।

काकजम्बु स्त्री काकवर्णा जम्बूः। भूमिजम्बूम् शब्दमा०।

काकजम्बू स्त्री कं जलमकति उत्पत्तिस्थानत्वेन अक-अण् उप०स० काका काकवर्णा वा जम्बूः कर्म्म० जङ्घ। जलजातजम्बूभेदे राजनि०। तस्याः काकनीलेति जलजम्बुकेति पर्य्यायतोक्तेः तस्याः कृष्णवर्णफलक-त्वाज्जलजातत्वाच्च तथात्वम् "क्षुद्रजम्बूः क्षुद्रच्छदा नादेयी जलजम्बुका। जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित्"। भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाद्युक्तम्।

काकण न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठभेदे। "महाकुष्ठान्यौदुम्बर्य्य-जिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य। "काकणन्निकाफलसदृश्यान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकम्" इति लक्षितम्। अत्र स्वार्थे कन्। "सर्वैरेषोक्तगुणैर्दोषैः प्राङ्-काकणकं बुधाः" भावप्र० तल्लिदानमुक्त्वा "यत् काक-णन्निकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठ काकणं नैव सिध्यति" काकणन्निका गुञ्जा गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णम्, अन्ते रक्तम् अथवा मध्ये रक्तम् अन्ते

कृष्णम् । अपाकं स्वभावकृष्णम्, त्रिदोषलिङ्गम् सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्बणदोषत्रयलिङ्गम्" भावप्र० लक्षितम् । अतएव पूर्ववाक्ये उल्बणैर्दोषैरित्युक्तम् ।

काकणन्ती स्त्री ईषत् कणन्ती निमीलन्ती कण-निमीलने शतृ ङीप् कुगतिप्र० कोः कादेशः । गुञ्जायाम् सुश्रु० । तस्याः फलकोषस्येषन्निमीलनात्तथात्वम् । "कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् वस्य रक्तं, तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम्" सुश्रु० स्वार्थे कन् । काकणन्तिकाप्यत्र रत्नमा० । काकणशब्दे उदा० । "रक्तजानि न्यग्रोधपरोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि" सुश्रु० ।

काकतालीय न० अवितर्कितसम्भवतुल्ये यादृच्छिकन्यायेतद्बुत्पत्त्यादिर्यथा "समासाच्च तद्विषयादिति" पा० ङ । अस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे, सह सुपेति वा समासः, द्वाविवार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काकतालमिव काकतालीयम् वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम् तालपतनं दस्युपनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानम् इति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्पद्यते । काकतालसमागमसदृशयोरसमागम इति समासार्थः तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु देवदत्तवधादिः ऊप्रत्ययार्थः । "यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्गते । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्" चन्द्रालोकः । "फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति" वेणी० ।

काकतिक्ता स्त्री काकमांसवत् तिक्ता । काकजङ्घायां भावप्र० काकजङ्घाशब्दे विवृतिः । (कुँच) २गुञ्जायां रत्नमा० । तयोः काकमांसतुल्यतिक्तत्वात्तथात्वम् ।

काकतिन्दुक पु० काकईषज्जलकस्तिन्दुतिकेन्दुकं, काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियो वा तिन्दुकः । (कुँचिलिया) (भाकड़ातेंदु) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र० । तत्पर्यायगुणादि तत्रोक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो जलजो दीर्घपत्रकः । कुपीलुः कुलयः काकतिन्दुकः काकपीलुकः । कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदहृल्लघु । पादव्यथाहरं प्राहि क्रफपित्तास्रनाशनम्" अत्र फलपरत्वात् न० । [हेमच० ।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्यस्य अच् । कालागुरुणि

काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः । काकनासायाम्" भावप्र० । काकनासाशब्दे विवृतिः ।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्णः अर्शआद्यच् । गुञ्जायाम् हला० ।

काकतुण्डी स्त्री काकम् ईषदकं ईषदुःखं तुण्डते तुण्ड्-अच् ङीष् उप०स०पा० गौरा०ङीष्, मुग्ध० षण् ईप् इति भेदः । राजरीतौ नृपयोग्ये पित्तले (गिल्टीकारापितल) तस्य स्वर्णरूपतया दर्शनात् दुःखनाशकत्वात् तथात्वम् । काकतुण्ड इवाकारोऽस्याः अच् गौरा०ङीष् । (केओयाठोटा) २काकनासायाञ्च ।

काकदन्तगवेषण पु० काकस्य दन्ताः सन्ति न वेति संशये तत्र वर्णभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेषणमिव अनर्थकः प्रयत्नो यत्र । निष्प्रयोजनान्वेषणयुक्ते न्यायभेदे ।

काकध्वज पु० काकमोषज्जलं बाष्पं ध्वज इवास्य । बाड़वाग्नौ त्रिका० । तस्य समुद्रादुद्गच्छन्त्या ज्वालया जातशाश्वस्य तत्केतनतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकनामन् पु० काकेनापि नाम्यतेऽसौ नम-णिच्-कर्मणि ङुनिप् । वकवृक्षे रत्नमाला तस्य मृदुशाखत्वेन काकारोहणेनापि नामित्वात् तथात्वम् ।

काकनास पु० काकस्य नासा तद्वर्णः फलेऽस्य । विकङ्कतवृक्षे (वँरूचि) राजनि० । तस्य फलस्य काकनासातुल्यलक्षणत्वात्तथात्वम् ।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्याः । काकजङ्घायाम् (केओठेङ्गा) । भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तं यथा— "काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः । कफघ्नी वमनी तिक्ता शोथार्शःश्वित्रकण्डुनुत्" । स्वार्थे कन् । काकनासिका तत्रार्थे अमरः । सा च त्रिवृति राजनि० ।

काकनीला स्त्री काक इव नीला । जम्बुभेदे । राजनि० ।

काकन्दि(न्दी) स्त्री देशभेदे । वा ङीप् । तत्र भवार्थे दीर्घान्तात् वुञ् । कादन्दक तत्र भवे त्रि० । २तद्देशवासिषूपचारात् तेचायुधजीविनः । संघपरत्वे ततः दाम्न्यादि० स्वार्थे क । काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुधजीविसंघे ।

काकपक्ष पु० काकस्य पक्षः तदाकारोऽस्यास्य अच् । (काणपाटा) काणजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽधःकर्षपार्श्वस्थे केशभेदे । "सदृक्षचूलश्चलकाकपक्षकैः" "काकपक्षधरमेत्य याचितः" "तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ" "काकपक्षधरेऽपि राघवे" इति च रघुः "काकपक्षधरो युवा" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकपद पु० "पादौ द्वौ स्तम्बयुग्मस्थौ चिह्नं लिङ्गं भगे लघु । कामयेत कामुकां कामी बन्ध्यः काकपदो मतः"

रतिमञ्जर्य्युक्ते १रतिबन्धभेदे। काकस्य पदं पदमानम्। २काकपदतुल्यपरिमाणे न०। तत्परिमाणेन शिरसि शिखास्थापनं स्मृतौ विहितम्। काकस्य पदाकारोऽस्यास्य अच्। ३काकपदतुल्याकारे अन्यलेखनकाले अर्द्धमधोवाभिमुखपङ्क्तिलेखने प्रकृतयन्त्रलुटिरूचक्रे २रेखाविशेषे। लेखकसंप्रदायप्रसिद्धिः।

काकपर्णी स्त्री काक इव कृष्णं पर्णमस्याः काकमीषच्छ्यामं पर्णेऽस्या वा गौरा० ङीष्। क्षुद्रपर्ण्यां भावप्र० तस्याः काककृष्णपर्णत्वात् ईषच्छ्यामयुक्तपत्रत्वाच्च तथात्वम्।

काकपीलु पु० काकप्रियः पीलुः। (कुचिला) कुपीलौ। राजनि० संज्ञायां कन्। तत्रार्थे भावप्रकाशोक्तगुणादि काकतिन्दुकशब्दे उक्तम्।

काकपुच्छ पुंस्त्री० काकस्येव पुच्छो यस्य। कोकिले शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् ङीष्। किन्तु "पुच्छाच्चेति" वार्त्ति० वा ङीष्।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः। कोकिले त्रिका०। कोकिलाहि स्वाण्डस्फोटनायकतया काकाण्डं तत्रीडात् निष्काश्य स्वाण्डं तत्र स्थापयित्वा काकद्वारा स्वाण्डजपोषणात् कोकिलस्य तथात्वम्।

काकपुष्प न० काकवर्णं पुष्पमस्य। गन्धपर्णे राजनि०।

काकपेय त्रि० काकैरनतिक्षिप्रैः पीयते पा—यत् "तृन्यैरधिकार्थवचने" पा० इत्त०। पूर्णोदकत्वेन प्रशस्ते काकैः पेये नदादौ। "काकपेया नदी" वि० कौ०।

काकफल पु० काकप्रियं फलमस्य। निम्बवृक्षे राजनि०। तस्य तिक्तत्वेऽपि काकस्य तत्फलप्रियत्वात्तथात्वम्।

काकबन्ध्या स्त्री काकीव बन्ध्या पुंवत्। काकीवत् एकमात्रसुत जननेन बन्ध्यात्वप्राप्तायां स्त्रियाम् काकस्य सकृत्प्रजत्वञ्च काकस्तवशब्दोक्तप्रमाणादवसेयम्। "काकबन्ध्या च या नारी मृतापत्या च या भवेत्। बह्वपत्या जीववत्सा सा भवेद्वाऽथ संशयः" पद्मपु० रामकवचम्।

काकबलि पु० ४त०। काकेभ्योदेयेबलौ काकस्तवशब्दे विवृतिः

काकभाण्डी स्त्री काकस्य ईषच्छ्यामस्य सुखनिश्वासहेतुकस्य भाण्डी क्षुद्रभाण्डमिव। महाकरञ्जे राजनि०। तत्फलसेवनात् सुखात् ईषच्छ्यामत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

काकभीरु पु० ५त०। पेचके त्रिका०।

काकमदगु पु० काक इव कृष्णोमदुः दात्यूहे खगे त्रिका० "हतं हत्वा स दुर्बुद्धिः काकमदुः प्रजायते" भा० अनु० ५५२० श्लो०।

काकमर्द पु० काकं मृद्नाति मृद्-अण् उप० स०। (माखाल-घया) इति ख्याते महाकालवृक्षे राजनि०। ण्वुल्। काकमर्दकोऽप्यत्र रत्नमाला।

काकमाची स्त्री काकान् मञ्चते मचि—अण् पृषो० नलोपः पा० गौरा० ङीष्, मुग्ध० षण् ङीप्। कटफललतायाम्। (कठेया गुङ्काभाङ्) इति ख्याते वृक्षे भावप्र०। तत्पर्यायगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा—"काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी। काकमाचो त्रिदोषघ्नो स्निग्धोष्णा खरशुक्रदा। तिक्ता रसायनी मोथकुष्ठार्शो ज्वररोगजित्। कटुर्नेत्रहिता छिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी' "काकमाचिजनितं मृदुशाकं वेशवारमिलितं शुभवासम् तप्ततैलतलनेन सुपाकं कैरवाढ्य न कृतं सुखवासम्" इत्यत्र वैद्यके असंज्ञायामपि "ङ्याप्रातिपदिकात्" पा० सुखः इति बोध्यम्। स्वार्थे कन् काकमाचिकाऽप्यत्र।

काकमाता स्त्री काकस्य मातेव पोषिका तस्य तत्फलप्रियत्वात्। काकमाच्याम्। राजनि०।

काकमुद्गा स्त्री काकेन ईषच्छ्यामेन मुद्गं गच्छति गम-ड। क्षुद्रपर्ण्याम् अमरः।

काकयव पु० काकमीषच्छ्यामं तादृशो यव इव नीरसत्वात्। (स्यामुण्डा) इति ख्याते पदार्थे "यथाऽजाताः शणतिलाः यथा चर्मसया मृगाः। तथैव पाखण्डाः सर्वे यथा काकयवा इव" भा० १७५ अ०। काकयवा निष्फलतृणधान्यानि" नीलकण्ठः।

काकरुत न० काकस्य रुतम्। काकशब्दे। काकादिरवादेः भाविशुभाशुभसूचकतया प्रकृतत्वं यथाह वृह० सं० ९५ अ०। "प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काकः कराळको वामे। विपरीतमन्यदेशेष्वधिलोकप्रसिद्धैव। वैशाखे निरुपद्रवे वृत्ते नीडः सुभिक्षशिवदाता। निन्दितकण्ठक्षिप्तुकोष्णसुभिक्षभयानि तद्देशे। नीडः प्राक्शाखायां प्रवृद्धि भवेत्प्रथमदृष्टिरपरस्याम्। याम्योत्तरयोर्मध्या प्रधानवृष्टिस्तरोरुपरि। शिखिदिशि मण्डलदृष्टिर्नैर्ऋत्यां शारदस्य निष्पत्तिः। परिशेषयोः सुभिक्षं सूचकसम्पत्तु वायव्ये। शरदभ्रगुल्मवल्लीधान्यप्रासादगेहभिन्नेषु। शून्यो भवति स देशस्तौराऽनावृष्टिरोगार्त्तः। द्विस्त्रिचतुःपादत्वं सुभिक्षदं पञ्चभिर्दुर्भिक्षम्। अण्डावकिरणमेकाण्डताप्रकृतिश्च न शिवाय। चौरक्षयौरौरावित्रकर्तृणुः स्त्रियश्च वह्निभयम्। विकलैर्दुर्भिक्षभयं काकानां निर्देशेच्छुभिः। अनिमित्तसंकृतैर्यामसध्यर्गः सु-

ङ्गयं प्रवाग्यद्भिः । रोधश्चक्राकारैरभिघातो वर्गवर्गस्यैः । व्यभयाश्च तुण्डपक्षैश्चरणविघातैर्जनानभिभवन्तः । कुर्वन्ति धनवृद्धिं निधि विचरन्तो जनविनाशम् । सव्येन खे श्रमद्भिः स्वभयं, विपरीतमण्डलैश्च परात् । अत्याकुलं भ्रमद्भिर्वातोद्धूतो भवति काकैः । अर्धं सुखाश्चसपक्षाः पथि भयदाः क्षुद्भयाय धान्यसुखः । सेनाङ्कस्था युद्धं परिभाषं चान्यश्चतपक्षाः । भस्मास्थिकेशपत्राणि विन्यसन् पतिवधाय प्रयायाम् । अधिकुसुमाद्यवहनेन सुतस्य जन्माङ्कनायाश्च । पूर्णाननेऽर्थलाभः सिकताधान्यार्द्रसृतृणसुखपूर्वैः । भवदो जनसंवासाद्धु यदि भाण्डान्यपनयेत्काकः । वाहनयज्ञोपानच्छत्रच्छायाङ्कुट्टने मरणम् । तत्पूजायां पूजा विघाकरणेऽन्नसम्प्राप्तिः । यद्व्यसुपनयेत्तस्य सन्धिरपहरति चेत्पुनाशः स्यात् । पीतद्रव्ये कनकं, वस्त्रं कार्पासिके, क्षिते रूप्यम् । सन्धोरार्द्रनवशुक्लकूलद्वयपुलिनगा स्रवन्तश्च । प्राङ्मुखं दृष्टिं दृष्टिमन्तौ स्नातास्य पांशुजालैः। दाक्षिणात्यस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः । सलिलमवलोक्य विरुवन् दृष्टिकरो ऽव्हानुरावी वा । दीप्तोद्विग्नो विटपे विकृष्टयन् वह्निदग्धपक्षः । रक्तद्रव्यं दग्धं दृष्टकाष्ठं वा स्टष्टे विरुवत् । ऐन्द्रादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् स्टष्टे स्टष्टिगः । राजभयचोरसम्भ्रमकलहाः स्युः पशुभयं चेति। यान्तामैन्द्रीमवलोकयन् क्रयाद्राजपुरुषमित्राप्तिः । भवति च सुवर्णलब्धिः याम्यस्थगुडाग्रनाप्तिश्च । आग्नेयाभ्रमनाजोविकयुवतिप्रवरधातुलाभश्च । याम्ये मांसकुलत्था भोज्यं गान्धर्विकैर्योगः । नैर्ऋत्यां दूताश्वोपकरणदधितैलपलललभोज्याप्तिः । वारुण्यां मांसतरासवधान्यसस्यूरलाप्तिः । मारुत्यां यस्त्रायुधवरोजवल्लीफलाग्रनाप्तिश्च । सौम्यायां परमान्नायनत्वरक्ताम्बरप्राप्तिः । ऐशान्यां सस्याग्निर्दृतपूर्णानां भवेदनङ्कश्च । एवंफलं स्टहपतेर्दृष्टसमाश्रिते भवति । गमने कर्यसमवेतं ज्ञेयाय न कार्यसिद्धये भवति । अभिमुखसुपैति यात्रविरुवन्निवर्त्तयेद्यात्राम् । याने वामत्वादौ दक्षिणपार्श्वेऽनुयाति यातुः । अर्थापहारकारी सन्धिपरोतो ऽर्थसिद्धिकरः । यदि वाम एव विरुयान् सुदुर्दुर्यायिनो ऽनुलोमगतिः । अर्थस्य भवति सिद्धै प्राच्यां दक्षिणत्वैवम् । वामः प्रतिलोमगतिर्वायव्यं गमनस्य विघ्नकृद्भवति । दक्षिणत्वस्यैव फलं कथयति यद्याङ्कितं गमने । दक्षिणविरुतं श्रुत्वा वामे विरुयाद्यथेप्सितावाप्तिः । प्रतिवास्य पुरो यायादु द्रुतमर्थोऽसोऽतिमहान् । प्रतिवास्य पृष्ठतो दक्षिणेन यायादु द्रुतं क्षतजकर्त्ता । एकपरश्चो ऽर्कमीक्षन् विरुवंश्च पुरो रुधिरहेतुः । हन्यार्कमेकपादस्तुण्डेन लिखेद्यदा क्षपिच्छाति । परतो जनस्य सहतो बधमभिधत्ते तदा वलिमुक् । सस्योपेते क्षेत्रे विरुवति यान्ते सस्यभूलब्धिः । आकुलचेष्टो विरुवन् सीमान्ते क्षेत्रेऽलदात्तः । सस्निग्धपत्रपल्लवसुमनफलानञ्जसुरभिमधुरेषु । सच्चीरान्नसुस्थितमनोज्ञस्त्रेषु चार्थकरः । निष्पन्नसस्यगाहनमयनप्रासादहर्म्यहरितेषु । धान्योच्छ्रयभङ्गल्लेषु चैव विरुवन् धनागमदः । गोपञ्चस्थे वल्मीकगे ऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य । सप्तो ज्वरो व्यथिमने विरुवति गुल्मे फलं स्वल्पम् । कार्यस्य व्याघातस्तृणकूटे वासगे ऽस्थिसंस्थे वा । ऊर्ध्वाग्निमुखे ऽग्निदग्धे च काके बधो भवति । कण्टकिनिम्बे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कलहश्च । करीटकिनि भवति कलहो वल्मीपरिवेष्टिते वल्मः । क्लिन्नाधेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुसंस्थिते भाङ्गश्च । पुरस्तस्य पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनप्राप्तिः । स्रुतपुरुषाकारावस्थितो ऽभिवाक्यन् करोति अल्पभयम् । भङ्गस्थिश्च पक्ष्मा यदि वामास्थिभङ्गाय । रक्तास्थिकाश्वकरीटकिनिःसारधिरोदङ्मानने भवति । भुजगगदद्रिस्तस्करयस्त्राग्निभयान्यतुक्रमशः । सितकुसुमाशुचिमांसाभाजनेऽर्धसिद्धिर्ध्येप्सिता यातुः । धूमन् प्रधावूर्ध्वानने च विघ्नं सुप्तः कथति । यदि स्टङ्गलां वरलां वल्मीं दाहाय दाप्यते वल्मः । दाहाङ्गस्थे च भयं क्लिष्टापूर्वाधिकयुतिश्च । अन्योऽन्यभङ्गसङ्कासितानने सुदिङ्मुखा भवति । विघ्नेवः स्त्रीलाभो दध्यस्रोर्वाप्तयोर्युगपत् । प्रमदाशिरोऽपगतपूर्णकुम्भसंस्थे ऽङ्गनार्थसम्प्राप्तिः । घटकुट्टने सुतविपद् घटोपदहनेऽन्नसम्प्राप्तिः । स्कन्धावाराद्दीनां निवेशसमये दर्शनं सत्यम् । स्कन्धयते स्थस्थानं निश्चलपक्षस्तु भयमात्रम् । प्रविगद्भिः सैन्यादीन् सम्प्रकटैर्विनाशिभं भाङ्क्तेः । क्षोभिद्भिः प्रीतिर्हिंसां युद्धं विरुतैश्च बन्धः। शूकरसंस्थे मङ्गाप्तौ शूकरे द्विके ऽर्थाप्तिः । क्षेमं खरोष्ट्रसंस्थे केचिद्भाङ्क्तिर्धं तु खरे । वाहनलाभो ऽश्वगते,विरुवत्यनुयायिनि क्षतक्षपातः । अन्ये ऽप्यनुव्रजन्तो यातारं काकवद्विरुगाः । हालिं यत्नविभक्तेदिक्चक्रे यद्यथा सप्तदृष्टम् । तत्तत्तथाऽभिधेयं शुभदोषफलं शिवाख्यानाम् । का इति काकस्य रुतं स्वनिजवसंस्थस्य निष्फलं प्रोक्तम् । कवकृति चात्मप्रीत्यै

क इति रुते स्निग्धमित्राग्निः। कर इति कलहं कुरुकुरु, हर्षमथ कटकटेति दधिभक्तम्। केके विरुतं कुकु वा घनलाभं यायिनः प्राहु। खरे खरे पथिकागममाहु कखाखेति यायिनो मृत्युम्। गमनप्रतिषेधकमाखलखल सद्योऽभिवर्षाय। काकेति विघातं काकटीति चाहारदूषणं प्राह। प्रीत्यास्पदं कवकवेति बन्धमेवं कगाकुरिति। करकौ विरुते वर्षं गुडवस्त्रास्राय, वडिति वस्त्राग्निः। कलयेति च संयोगः स्त्रीद्रव्य ब्राह्मणैः साकम्। फडिति फलाग्निः फलवाप्तिदर्शनं टडिति प्रहाराः स्युः। स्त्रीलाभः स्त्रीति रुते गडिति गवां, पुडिति पुंप्राणाम्। युद्धाय टाकुटाकिति युद्धं वह्निभयं कटेकटे कलहः। टाकुलि चिरिटचि केकेकेति शुरश्चेति दोषाय। काकद्वयस्यापि समानमेतत् फलं यदुक्तं रुतचेष्टिताद्यम्। पतत्त्रिणोऽन्येऽपि यथैव काको वन्याः श्ववच्चोपरिदंष्ट्रिणो ये। स्थलसलिलचराणां व्यत्ययो मेघकाले प्रचुरसलिलदृष्टौ मेघकाले भयाय। मधु भवननिलीनं तत्करोत्याशु शून्यं मरणमपि निलीनाम चिक्का मूर्ध्नि नीला। विनिक्षिपन्त्यः सलिले शखुकानि पिपीलिका वृष्टिनिरोधमाशुः। तरुस्थलं वापि नयन्ति निम्नाद् यदा तदा ताः कथयन्ति वृष्टिम्। कार्यं तु मूलशकुने ऽन्तरजे तदङ्गविन्द्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः। प्रारम्भयानसमयेषु तथा प्रवेशे याह्यं च्युतं न शुभदं क्वचिदभ्युपैति। शुभं दशापाकमविघ्नसिद्धिं मूलाभिरक्षामथ वा सहायान्। दृष्ट्वा संसिद्धिमनामयत्वं वदन्ति ते मानयितुर्नरस्य। क्रोशादूर्ध्वं शकुनिविरुतं निष्फलं प्राहुरेके तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च षट् च। प्राणायामान्नृपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमतो यद्यनिष्टस्तृतीयः"।

काकस्य वर्णादिभेदेन विप्रादिभेदकथनपूर्वकं कालभेदेन तद्रुतादिफलमुक्तं वसन्तराजशाकुने यथा

"अथोच्यते काकरुतं रुतानां मूर्ध्नि स्थितं शाकुनभाषितानाम्। व्यक्तिस्थितावेदितकार्यसिद्धिः पूर्वादिकाष्ठाप्रहरक्रमेण। ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः काका भवन्त्यन्यजपञ्चमास्ते। वर्णाकृतिभ्यां ऋषिभाषिताभ्यां सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः। दृषत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो दृढस्वरः कृष्णवपुः स विप्रः। स्निग्धान्जनीलाक्षविमिश्रवर्णः स्यात् क्षत्रियस्तीक्ष्णरवोऽतिशूरः। यः पाण्डुनीलः सितलोलचञ्चुर्नात्यर्थरूक्षो रटितश्च वैश्यः। भस्माच्छविर्भूरिककारशब्दः शूद्रः क्षुधाक्रान्तपलो निरुक्तः। विरूक्षरूक्षास्यतनुर्विभक्तो यः कन्यरादीप्तरवं विभर्त्ति। स्थिरारवः स्थैर्यसमेतबुद्धिः काकोऽन्यजातिः खलु पञ्चमोऽत्र। द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्द्विजो यो याह्यः स काकः खलु सुखयत्त्या। तस्याहते श्यामगलो निरोष्ठ्यः श्वेतश्च निन्द्योऽङ्गुतदर्शने ऽसौ। विप्रः स्फुटं जल्पति पृच्छ्यमानो न्यूनं ततः क्षत्रियजातिराह। व्याख्याति वैश्यस्त्वधिवासनेन ब्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात्। प्रश्नं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः। सद्यश्चिसप्राहृदयाहपर्यैः पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण। यान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन्। न क्वापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः सर्वत्र शस्तो मधुरश्च रक्तः। दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण विरौति दीप्ताभिमुखः स काय्यम्। निष्पाद्य निर्णाशयते च सम्यग्दीप्तोन्मुखः यान्तरवो हि सिद्ध्यै। यान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्ताम्। यो रौति काको मधुरस्वरेण हृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम्। विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति। यो यायसोऽसौ विनिहन्यसम्यक् कार्याणि सर्वाणि पुनः करोति"। विप्रादिशकुनस्य सूर्योदये पूर्वदिशि प्रशस्तस्थाने स्थितो यो ऽभिमुखं विरौति। नाशं रिपोश्चिन्तितकार्यसिद्धिं स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः। ध्वाङ्क्षः प्रभाते यदि वह्निभागे विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे। शत्रून् प्रणश्यत्यचिराद्विशङ्कः प्रयाति योषित् समवाप्यते तत्। रुवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां काकः समावेदयतेऽतिदुःखम्। रोगार्त्तिमृत्युं परुषस्वरेण रम्येण चेष्टागमयोषिदाप्तिम्। नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते करोति काकः सहसा विरावम्। क्रूरं ततः कर्म समभ्युपैति दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः। प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः। स्त्रीवस्त्रभूष्टत्पुरुषागमश्च कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात्। ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनालयस्थे वस्त्राक्षयाभिमतागमाः स्युः। पान्थागमः प्राक्तनदक्षिणाशः स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात्। दिश्युत्तरस्यां सुरवः प्रभाते निरीक्षमाणो बलिभुग् नराणाम्। ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम्। दिशीशबलां यदि रौति काक आगच्छतस्तद्वनितान्यजाती। व्याधेर्निमित्तं

प्रियवस्त्रलाभो भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम् । ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण । अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः" । इति सूर्योदये काकशकुनम् । "पूर्वत्र यामे प्रथमे सशब्दः काको भवेच्चिन्तितकार्यसिद्ध्यै । अभीष्टलोकागमनं तथा स्याच्चेष्टार्थलाभो नियतं नराणाम् । आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभविद्वेषिबधौ भवेताम् । क्षतान्तभागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी । नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्तिर्मिष्टाशन सिद्धाति चिन्तितोऽर्थः । दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्थनीयागमनाम्बुदृष्टी । वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च । सौम्ये च भीस्तस्करशोकवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता । ईशानदेशे ऽभिमतेन सङ्गस्त्रासो क्षताशाद्वङ्गलोकसङ्गः । ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः सम्मानसम्पद्द्रविणेष्टसिद्धिः"। इति प्रथमप्रहरे शकु० । "प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति । चौराङ्गयं व्याकुलता च बह्वी जायेत काचिन्महती च शङ्का । क्षताशदेशे नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः । याम्ये तु दृष्टिर्महती च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् । रक्तोदिशि प्राणभयं तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशाः । भवेत् प्रतीच्यां प्रबला बलाप्तिर्योगागमो दृद्धि सुवर्षणं च । समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो दूतागमस्त्री पिशितान्नलाभः । सौम्ये गणेष्टागमन जयं च रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये । महेश्वराशाविरुतस्य काकस्यौराग्निस्त्रासविरुद्धवार्त्ताः । ब्रवीति रूक्षैरटनैररूक्षैः सदार्यगुर्वागमन जयं च । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् । मिष्टान्नभोज्यं च ददाति पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः"। इति द्वितीयप्रहरशकु० । "ऐन्द्र्यां विरूक्षः प्रहरे तृतीये दृष्टिं तथा चौरभयं ब्रवीति । क्षणस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां शुभकार्यसिद्धिम् । अग्नेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा । भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावैर्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धैः । ककुभ्यवाच्यां कृतेऽतितूर्णं रोगं तथाप्तागमनं विहङ्गः । क्षुद्राणि कार्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्वाणि तन्मुखतया नराणाम् । क्रव्यादेशे जलदागमः स्यान्मिष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति । शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता भवन्ति यात्रासु च कार्यनाशः । स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो दूराध्वयानं सुहृदागमश्च । योषागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः । वातालये दुर्दिनमेव वार्त्ता चौराभिनष्टार्थसमागमश्च । सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्तिर्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता । यामे तृतीये विरुवन्त्युदीच्यां कार्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् । भोज्यप्रदश्च शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च । दिग्धन्धकारेः कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानिकलीं कुशब्दः । ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति"। इति तृतीयप्रहरशकु० । "ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयदृद्विरोगाः । वह्नेर्विभागे भयरोगमृत्युः शिष्टागमो वायसबाधितेन । याम्ये रवे तस्करवैरिभीती स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्युः । स्यात् यातुधान्यां महती प्रदृद्विरभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् । दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः । आयाति योषिद्विजयाम्बुदृष्टिः सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्वरश्च । वायव्यभागे करटस्य शब्दैरायाति योषित् प्रियमानिनी या । ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च । कुबेरभागे पथिको ऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता । वैश्याद्वनाग्निस्तुरगादिरूढा यात्रा विरुद्धे म्रियते च रोगी । स्थाणौ स्थितः स्याद्बलिभुग्विरावैः सुवर्णवार्त्ता सरुजो विनाशः । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः"। इति चतुर्थप्रहरशकु० । "यद्वाचितं शाकुनिकैर्विमिश्रं शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण । तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः । रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन् शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति । तदैव तुच्छं वितरत्यसौ वै दीप्ता स्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् । यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् । ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो विरुवन् करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम् । काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति । श्यामाश्रितः शान्तदिगीक्षणेन रूक्षारवो ऽल्पं कथयत्यनिष्टम् । शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभञ्च पश्यन् । ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम् । आकारचेष्टारवभागवित्तान्यत्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण । सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः"। इति काकरुते दिक्चक्रभेद शकु० । "वर्षकालमधिकृत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभुजो

यथाक्रमम् । कालयाख्यकविचारसुन्दरं शाकुनं सकल-शाकुनोत्तमम् । वैशाखमासे निरुपद्रवेषु द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीड़म् । निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु द्रुमेषु दुर्भिक्षभलाभहेतुः । प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्वशाखामाश्रित्य काकेन कृतः कुलायः । तद्दृष्टिरिष्टा शकुनप्रमोदो नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः । आग्नेयशाखारचिते च नीडे स्याद्दृष्टि रिष्टार्त्तिभयं कलिश्च । दुर्भिक्षशत्रूद्भवदेशभङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् । याम्यासु शाखासु च वायसेन नीड़े कृतेऽल्पं जलपातमाहुः । व्याधिप्रकोपं मरणं समन्तादक्षक्षयं शत्रुविरोधितां च । नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीडे तस्माच्छनैर्वर्षति वर्षकाले । पीड़ा नृणां विप्लववौरभीतिदुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्रवश्यम् । नीडे कृते पश्चिमवृक्षशाखामाश्रित्य काकैः कथिता च दृष्टिः । नीरोगता क्षेमसुभिक्षवृद्धिः सम्मत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु कृते च नीड़े प्रभूतवातात्सजलाश्च मेघाः । स्थूमूषिकोपद्रवशस्यनाश पक्षद्वयोद्वेगमहारिरोगाः । कौबेरशाखामधिकृत्य नीड़े कृते भवेत् प्रावृषि दृष्टिरिष्टा । भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्यनीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् । ईशानशाखासु च दृष्टिरल्पा वैरं प्रजानासुपसर्गदोषः । स्याद्बान्धवानां कलहप्रवृत्तिर्मर्य्यादया होयत एष लोकः । वृक्षाग्रनीड़े त्वतिवर्षकाले मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः । तुच्छापि दृष्टिर्न भवत्यधस्तात् स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् । अदृष्टिरोगादिभयादिदृष्टिं विद्याच्च भूमौ बलिभुक् कुलाये । शुष्के च वृक्षे डमराक्षनाशौ प्राकाररन्ध्रे च भयं प्रभूतम् । निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा वल्मीकरन्ध्रे व्रततिष्वधोवृ । काकस्य नीडे कृतदृष्टिदोषैर्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः" । इति काकनीड़शकुनम् । अथ काकाण्डशकुनम् । "एकं भवेद्वारुणमग्निसंज्ञं द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव मण्डानि काक्याः परिकीर्त्तितानि । काक्या भवेद्वारुणमण्डकं चेत् पृथ्वी तदा नन्दति सर्वशस्यैः । मन्दप्रवर्षो ऽनलसंज्ञके ऽण्डे नोप्तस्य बीजस्य भवेत् प्ररोहः । जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे खादन्ति कीटाः शलभाः शुकाद्याः । क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री स्यादैन्द्रके ऽण्डे ऽभिमता च सिद्धिः" । इति काकाण्डशकुनम् । "यात्रानिमित्तानि च कीर्त्तयामः सकृत्प्रजानां शकुनानि यानि । सिद्ध्यन्ति तानि प्रजहात्यनर्थानर्थांश्च सर्वान् कुरुतेऽभ्युपेतान् ।

भुङ्क्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं त्वं प्राणिषु प्राणिनि वर्षलक्षम् । शुभेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु तुभ्यं खगेन्द्राय सकृत्प्रजाय । विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् । उदीर्य कार्यं निजमध्वगेन विलोकनीयं शकुनं तदर्थम् । वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन् व्रजं स्ववामेन करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्च शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपम् । प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गं वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ । यातुः करोतीहितकार्यसिद्धिं क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च । वामे कलं रौत्यनुलोमयायी यो वायसो ऽसौ सकलार्थसिद्ध्यै । स्यातां क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ सिद्ध्यै, विरुद्धौ विपरीतभूतौ । पृष्ठे विरावं मधुरं विमुञ्चन्नुव्रजं स्यापि मतो हिताय । प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः सर्वेऽपि काकैः कथिता विहङ्गाः । कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति उपस्थितो यो मुदमादधाति । कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिघ्राणौ पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति । स्तम्भे गजानां नियतं गजाग्निं गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् । तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभं करोति काको विजयं ध्वजे च । मनुष्यलाभं विजयं च कूपे, क्षिप्रं नदीरोधसि कार्यसिद्धिम् । पूर्णे घटेऽङ्गिश्च धनाग्निवृद्धिं ध्वाङ्क्षोऽधिरूढः कुरुते सशब्दः । प्रासादधान्योच्चयहर्म्यपृष्ठनिष्पन्नशस्यावविशाद्वलादौ । ध्वाङ्क्षो ऽधिरूढो धनसाधनाय रौति श्रियं यच्छति युग्मरावः । पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह । स्थितो रवन् भोजनपानसिद्धं विघ्नं च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । अन्नाद्यविद्याफलमूलपुष्पमस्यादिभिः पूर्णसुखः सदैव । संदृष्टभावो ऽभिमतार्थसिद्ध्यै मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः । नारीधिरःपूर्णघटस्थितस्य काकस्य शब्दैर्वनिताधनाग्निः । शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्दैः समागमः स्यात् स्वजनेन सार्द्धम् । गोपृष्ठदूर्वातरुगोमयेषु तुरङ्गानि घर्षन्नवलोकितास्यः । आहारमन्यस्य तथा ददानो ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् । धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं विरौति पश्यन्निधिलाभकारी । करोति लाभं पुरतः स दृष्टो यस्यास्ति वक्त्रे तृणमप्यशुष्कम् । वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्पच्छायाफलाढ्येषु सकृत्प्रजस्य । शब्देन सिध्यन्त्यसकृन्नराणां सदैव सर्वाणि समीहितानि । प्रशान्तनादः शिखरे तरूणां स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽधिधत्ते । धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो गोपृष्ठगो गोवनिताधनाग्निम् ।

क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं बधश्च । क्रोड़स्थ पृष्ठे बधसर्थलाभं तस्यैव पृष्ठे धनलग्नभङ्गे । सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति । कार्य्यच्युतिं रिक्तघटस्थ संस्थः काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यस्याभिमुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या क्षतास्रवः पातयते स रक्तम् । वामे रवौ दक्षिणतस्ततो यः सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्थ । वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं विघ्नाय लाभो वटह एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन क्षतास्रवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् । वल्मीकरत्नादि च यो वटहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छवल्मीकक्षतास्रदश्च रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय । स्नात्वेऽङ्गारचिताश्यिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करचर्वणं च । रुवन् पुरो हानिरुजौ करोति मृत्युं पुनर्निष्ठुरपृष्ठशब्दः । प्रसार्य रिक्तं वदनं य आस्ते सर्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं मृतिं वा सन्ताड़यन् वा रसचर्म्मखण्डम् । चञ्चाऽस्थिभङ्गं ध्रुवमस्थिभङ्गबन्धौ बधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि रोगं कुरुते विषुक्के तिक्तेऽपि दृष्टे कलिकार्य्यनाशौ । पक्षौ विधुन्वन् विरवंश रुक्षं सकण्टके मृत्युमुपादधाति । बधो भवेद्रूक्षभग्नशाखे बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् । रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे सदा भवेतां कलिकार्य्यसिद्धी । क्षुन्नाधिरूढो न रवेण यायात् प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अवस्करान्मृत्तृणकाष्ठकूपभस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् । वल्मीकरत्नाकच शुष्ककाष्ठचर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि । अङ्गाररक्तोत्पलकर्परांणि दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् । पुरक्षयः पापसमागमश्च महद्भयं रोगसमुद्भवश्च । बन्धो बधः सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च । जर्जुराननश्चञ्चलपक्षयुग्मः काकः कुनादी विदधाति मृत्युम् । छायायुधच्छत्रघटास्थियानवादित्रकाष्ठादिकृष्टानि । सङ्कोचितैकाङ्घ्रिरुपेतचिन्तो दीप्तखरो भास्करोच्यते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिकारी नर्धकरः खगोऽसौ । तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोपविष्टो ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य । विड्गोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्ध्नि तस्याऽनलत्रासरुजौ भवेताम् । यस्यास्थिखण्डं विरुजत्यसौ तु प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । क्षुन्नप्रदेशे विरुवन् वियासोः कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् । मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां शिरोधिरूढो निधनाय तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटच्चटव्यां खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः । नैवाहुरः क्वापि मतो हिताय न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो रथे साश्वनृमस्तकेषु । आयाति यस्याभिमुखो बलस्य युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । सद्भक्षकङ्कैः कटके नृपस्य काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि । संयुध्यमानैररिभिः समं स्यान्महाहवे सन्धिरयुध्यमानैः । चिह्नध्वजच्छत्रकृताधिरोहः समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् । आजौ जयं जल्पति भूमिपानां कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः । गतिस्वरौ वायसयं प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् । एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्त्वयथागमार्थम् । दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपादितानि । प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः" । इति यात्राङ्गकाकय० । "स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकास्त्वेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये तल्लक्षणाय क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संवलिता रुवन्तो ग्रामे श्मशानाग्र्य भवन्ति काकाः । रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाङ्गयश्च । विघातमाङ्गबन्धुवर्गसंस्था रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् । लोकश्च चञ्चुचरणप्रहारैरुद्वेजयन्तः परचक्रवृद्धिम् । यः स्नाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति दृष्टिं समार्यंसति वायसोऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण वर्षासु दृष्टिं भयमन्यदा वा । मध्यंदिने वेश्मनि यस्य काको विरौति रौद्रं विधुनोति वाङ्गम् । हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः । रुवद्वदक्तृणपूर्णवक्त्रो ऋताशभीतिं करटः करोति । स्यात् प्रस्थितस्याथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण । छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विघ्नं जले, प्रावणि कार्य्यनाशम् । करोति काको विरुवन्नरस्य प्रस्थायिनः स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो विरौति काकः त्रिगुणाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरवंश रुक्षं शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः । भूयस्तथोर्द्ध्वं प्रविधाय पक्षौ काकः कुनादं प्रलयं करोति । क्षुधोऽधिरूढः करटान्नरश्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । द्रव्ये हृते वाऽपहृते खगेन विनाशलाभावपि तादृशस्य ।

रुक्मस्य पीते, रजतस्य शुक्ले, चेलस्य कार्पासमये भवेताम्। प्रश्ने कृते रोगविनाशबुद्ध्या हन्त्याशु रोगं सुरवः प्रदीप्ते। शान्ते प्रदेशे करटश्चिरेण खल्वारवो रोगमपाकरोति। प्रश्ने शुभे शान्तदिगाश्रयस्थः शान्तस्वरो यं शुभमादधाति। यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति तद्व्रात्यये व्ययहेतुरुक्तः। विरौति कुम्भे मणिकोऽथ वा यः स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः। उड्डीयते कण्टकिनीञ्च शाखामादाय राजागमनाय काकः। अन्नादिविष्ठापिथितादिभिर्यः पूर्णाननो ऽभीष्टफलप्रदोऽसौ। मन्त्रादिसिद्धौ वणिजादिलाभे शस्तो विवाहादिविधौ च काकः। इष्टार्थदोऽस्वादिकवाहनस्थश्चक्रादिस्थस्तद्वाप्रकारी। वध्वागमं जल्पति तोरणस्थो हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च। वायसः कुलकुलध्वनिं यदा व्याहरेद्भवनसंमुखं तदा। अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं सर्व्वकार्य्यशुभदं वदत्यसौ। इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्यां महाभयं शाकुनिका वदन्ति। यद्वायसो मैथुनसन्निविष्टो दृश्येत यद्वा धवलः कदाचित्। उद्वेगविद्वेषभयप्रवासधनक्षयव्याधिभयप्रहाराः। बुद्धिप्रणाशाकुलताप्रवादा नृणां भवन्त्यङ्गुतदर्शनेन। शमाय तत् स्रुचितदुःखरायेः स्नानं बहिस्तत्क्षणमेव कुर्य्यात्। आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि। नयेदृहःशेषमपुण्यहान्या शयीत भूमावकृतान्नभक्षः। हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत्। अकाकघातव्रतमादधीत बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः। स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः। देशे तु यत्राङ्गुतमेतदुग्रमालोक्यते तत्र समापतन्ति। अदृष्टिदुर्भिक्षभयोपसर्गचौराग्नियतद्भवधर्म्मनाशाः। कर्म्माणि तस्योपशमाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि। अन्नाद्यगोभूमिवस्त्रानि दद्यात् शुभं विदध्याच्च यावदद्भुतम्"। इति स्थानविशेषस्थितकाकचेष्टा शकु०। अथ काकध्वनिभेदाः०। "ककामिति क्षेमविधौ विरावः केकामितीष्टाशनपानहेतुः। करोति कूंकूमिति चार्थलाभं, कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह। कें कें मिति स्त्रीवरयोषिदाप्त्यै भोगाय कांकामिति शब्दतः स्यात्। अपत्यलाभः कुव इत्यनेन गन्तुः फलं कोकव इत्यनेन। कौं कौमितीदं शुभलाभकारि कुंकुंनिनादः प्रियसङ्गमाय। क्रां क्रु मिति क्रामिति च त्रयोऽमी क्रां क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय। क्रां क्रामिति क्रौं मिति च द्विरुक्तं क्रूं क्रूमिति क्रौं कुकु कू इतीदम्। रुतं प्रदिष्टं मरणाय नृणां गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगाख्यः। क्रीं क्रीमितीष्टार्थविनाशनाय ज्वलज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः। कोकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्मुहुर्मुहुः स्यात् स मतो बधाय। स्यात् का इतीदं विफलं सदैव मित्राप्तये स्यात् क इतीदृशञ्च। काका इतीदं तु विघातकारि करोति काको वदति स्वतश्च। आहारदोषाय च काकटीति स्यादाकुलं कुक्कुनिभं रणाय। केकें ध्वनिः काकुटि किं टिकीति त्रयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय। यत् का इति त्रित्रदनुस्वरेण शब्द्वयं स्यान्मरुते रणाय। कामित्रयं वाहननाशनञ्च ददाति हर्षं कुकुकुर्व्वितीदम्। यत्का इतीदं विरुतं सुदीर्घक्रतस्वरेणोच्चरितम् प्रमादात्। उत्साहहीनः श्रमदैन्ययुक्तः स वायसः कार्य्यविनाशनाय। सामिषं वकवकेति भोजयेद्वारयेत् कलिकलीति वाशनम्। अभ्युपैति स्वरुच्चभाषिते प्रोषितः शवशवारवे शवः। स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां जायते कणकणाध्वनौ रणः। आव्रजेत् कुलुकुलुध्वनौ प्रियः सौदनं कटकटध्वनौ दधि। एवंप्रकारा बहवोऽपरेऽपि प्रधानदीप्ता बलिभोजनानाम्। भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचिदस्माभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः। इति काकध्वनिभेदशकुनम्। "हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणैर्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या। तदुच्यते संप्रति येन काका वदन्ति नित्यं बलिलाभतुष्टाः। अदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकैर्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतः। गत्वा निवृत्ते ऽहनि तत्र काका निमन्त्रणीया बलिपिण्डभोज्ये। प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ताद्विशोध्य लिप्येत च गोमयेन। भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य मध्ये ऽर्च्चयेत् ब्रह्ममुरारिभानून्। इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधानजलेशवायुद्रविणेशशम्भून्। अभ्यर्च्च्य येदृष्टसु दिक्षु भक्त्या क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान्। नमोयुतैः सप्रणवैश्च सर्व्वान्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः। अर्घासनाचमनपुष्पधूपनैवेद्यदीपाच्चतदक्षिणाभिः। आव्रज्य काकान् स्वरुसन्निविष्टानाध्याय तत्प्राक्तनमन्त्रयुक्त्या। ततस्तदर्थं बलिमाज्यसिक्तं मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्। "उदीर्य कार्यं स्वमथावसृत्य ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः।

स्तब्धोक्तताङ्गश्च शुभाशुभार्थं संलक्ष्येच्छिखलपाणिपादः। पूर्वेण खादन् सुखवित्तवृद्धिं करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम्। काकोऽधनार्थं दिशि दक्षिणस्यां नैर्ऋत्यदिग्गोचरतत्यदिष्टः। जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धिर्वायोर्दिशीतिप्रभवात्यदिष्टः। सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थमीशानदेशे वितरत्यभीष्टम्। बलौ विलुप्ते करटैः समन्तात् कार्य्यं विमिश्रं परिभावनीयम्। बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति। क्षीरद्रुमारामचतुष्पथेषु सरित्समीपे त्रिदशालयेषु। देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु कृत्वामषध्योदनतण्डुलाद्यैः"। इति काकबलिदानप्रकृ०। "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः। दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः। गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु। नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः। ततः प्रभाते ह्युपलिप्य भूमिं तस्माच्च पूर्व्वोदितमन्त्रयुक्त्या। ब्रह्माच्युतेशाप्पतिलोकपालाः काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्च्चनीयाः। दध्योदनाद्यैर्विहितं निवेद्य पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये। अभ्यर्च्चयेद्यत्नपुरःसरं धूपैर्मनोहरैर्बलपरो मनुष्यः। तेषु त्रिमेत् प्राग्दिगनुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये। रूप्यं, तथा लौहलवं तृतीये, शेषं च कुर्य्यादबलिपिण्डतुल्यम्। त्रिःषप्रकल्पो विनिवेश्यपिण्डे पिण्डा निवेद्या बलिभोजनेभ्यः। मन्त्रोक्तभावाहुनतोषितेभ्यः कार्य्यं विचार्य्योऽपसरेत्ततश्च। काकेन भुक्ते सकुवर्णपिण्डे ज्ञेयं नरेणोत्तमभात्मकार्य्यम्। भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यमं स्याद्भुक्ते स लोहे त्वधमं प्रदिष्टम्। विवादवाणिज्यविवाहदृष्टिश्चिन्ताऽऽधिभोगरोगाः। संग्रामसेवान्दपकार्य्यदेशाः इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः। चेष्टाः सुरामा विदधाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षसङ्गैः। ग्रीवां तथोच्चां कुरुते सशब्दः स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च। एवंविधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ। अभीष्टकार्य्यादधिकं करोति चेष्टाविपर्य्ययात्वम्। पिण्डं समादाय यदि प्रधानं सत्ययान्यथात्वम्। पिण्डं समादाय यदि प्रधानं याम्यां दिशं गच्छति काकपत्नी। पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र। काकी गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं प्रयाति दीप्रां ककुभं तदानीम्। अत्युत्तमं कार्य्यफलं प्रदर्श्य ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम्। द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डम् प्रडीयते शान्तदिगाश्रयेण। फलं तदानीं शुभदं नराणां याम्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम्। काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्रां ककुभं वदन्ति। कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे"। इति बलिदाने पिण्डत्रयशकुनम्। "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारादपि सारभूतम्। पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम्। शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते। यत्काकभोग्यानि समस्तवस्तून्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः। एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ क्षुद्रोमयाभ्यासुपलेपितायाम्। सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम्। विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देवम्। भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण। पञ्चीन्द्रवह्न्यन्तकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम्। पूर्व्वादिकाष्टाक्रमयोजितेषु न्यस्येत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु। नमोयुतैस्तान् प्रथवैश्च सर्व्वांस्ततोऽर्च्चेत्तन्निजनाममन्त्रैः। अर्घासनालेपनपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाच्चतदक्षिणाभिः। अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेभ्य पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः। मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्। काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् छतार्थः। उद्वेगशोकौ विफलं प्रयाणे, हानिः कलिर्व्वा भवति द्वितीये। याम्ये कृशापङ्गुयकृत्यवः स्युः पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु। स्याद्वैष्णवेऽभीष्टसकृत्साध्यं भवेत् प्रवासो विफलस्य षष्ठे। नास्तोह तत्सयमेव कार्य्यं भुक्ते न यत् सिद्धति सौम्यपिण्डे। सन्तापशोकौ विफलौ च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च। पिण्डं न गृह्णात्यथ वा न भुङ्क्ते चञ्चूनखैर्विचिनुते द्विजो यः। कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्"।

काकरुहा स्त्री काकस्य रोहति अन्तरीक्षे मूलशून्यतया जायते। (गरगाछा) वन्ध्याकर्कटक्षे त्रिका०।

काकरूक पु० कुत्सितं करोति क—ऊक को: कादेशः। १स्त्रीजिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतानुसारेण कुत्सितकरणात्तथात्वम्। २निर्द्धने ३दिगम्बरे ४भीरौ च त्रि०। तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम्। करे ऊक। ५दग्धे पु०। दग्धेन घर्मोचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम्।

काकेन लूयते लू-क्विप् कर्मणि क्विप् लस्य रः संज्ञायां कन्। ६पेचके पुंस्त्री हेमच०। तस्य काकच्छेद्यत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकल न० ईषत् कलो यस्मात् कोः कादेशः।१ग्रीवास्थे उन्नतप्रदेशे (टुँटि)त्रिका०। ततो वा कप्। तत्रार्थे पु०हेमच०।"एकः काकलके नासायाञ्च" इति धरीरस्थसन्धिकथने "एकैका काकलकगलयोः" इति मेदीसंख्यानोक्तौ च सुश्रु०। केति कलो यस्य। २द्रोणकाके पुंस्त्री शब्दर०स्त्रियां ङीष्। ईषत् कं जलं लाति ला-क संज्ञायां कन्। षष्टिकधान्यभेदे तस्येषज्जलनिघ्नत्वात्तथात्वम्। "षष्टिककङ्गुकसुकन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः" सुश्रु०। "गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः"। भावप्रका० षष्टिकलक्षणसङ्गा तद्गुणा दर्शिता यथा— "षष्टिकाः मधुराः शीताः लघवो बद्धवर्चसः। वातपित्तश्लेष्मघ्नाः शालिभिः सदृशा गुणैः" इति एवं सुश्रुतेऽपि।

काकलि(ली) स्त्री कल-इन् ईषत् कलिः कोः कादेशः। क्षुद्रिकारान्नत्वात् वा ङीष्। क्षुद्रधान्यमधुरास्फुटध्वनौ अमरः। "मदकारकिसलयमकरन्दास्वादनरक्तकण्ठानां मधुकरकाकण्ठानां काकलीकलकलेन" दशकु०। "उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः" मा० द०। काकलं गलस्योन्नतप्रदेशाकारः अस्यास्ति अच् गौरा०ङीष्। काकलाकारेऽस्त्रियामाधने पदार्थे "फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकामानस्थलकर्कटकरज्जुदीपभाजनक्षमरकरभकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तोगत्वा कस्यचिद्गृहेश्वरस्य गृहे सन्धिं छित्त्वा" दशकु०। काकं काकवर्णमर्धफले लाति ला-क गौरा० ङीष्। २गुञ्जायाम्। "काकलीमूलं गुञ्जामूलम्" ज्यो०त० रघु०।

काकलीद्राक्षा स्त्री काकलीव रूक्ष्मा द्राक्षा। अबीजायाम् क्षुद्रद्राक्षायाम्(किस्मिस)राजनि०।"अबीजाक्षा खल्पतरा गोस्तनीसदृशैर्गुणैः"भावप्र०। गोस्तनीशब्दे तद्गुणा दृश्याः

काकलीरव पुंस्त्री काकली मधुराव्यक्तो रवो यस्य। १कोकिले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कर्म०। २काकलीरूपे रवे पु०। काकलीकलादयोऽप्यत्र।

काकवल्लभा स्त्री ६त०। काकजम्बुके राजनि०। [राजनि०

काकवल्लरी स्त्री काकप्रिया वल्लरी शाक०त०। स्वर्णवल्ल्याम्

काकशिम्बी स्त्री काकप्रिया शिम्बी। काकतण्ड्याम् राजनि०

काकशीर्ष पु० काकः शीर्षेऽस्येऽस्याः। वकवृक्षे जटाधरः। काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात्तस्य तथात्वम्।

काकस्त्री च० काकस्य स्त्रीव नास्यत्वात्। वकवृक्षे शब्दचि०।

काकस्फूर्ज पु० काकः स्फूर्जत्यत्र स्फूर्ज-आधारे घञ्। काकतिन्दुके राजनि०।

काका स्त्री ईषत् कं जलमत्र, काकः काकाकारोऽस्यास्य अच् वा। १काकनासावृक्षे २काकोल्यां ३काकजङ्घायाम् ४गुञ्जायां ५भल्लपुष्पाम् (काकोदुम्बरिकायाम्) ६काकमाच्यां च मेदि०।

काकाक्षिगोलकन्याय पु० काकस्याक्षिगोलकमिव न्यायः। काकस्य एकं चक्षुर्यथा उभयगोलके पर्य्यायेण चक्षुः-कार्य्यकारकमेवमेकस्योभयसंबन्धज्ञापके न्याये।

काकाङ्घी स्त्री काकस्याङ्घं जङ्घेवाकारोऽस्याः वा ङीष्। काकजङ्घावृक्षे अमरः। पक्षे टाप् काकाङ्घा तत्रार्थे रमानाथः।

काकाची स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्चति गच्छति अनुचगतौ अण् गौरा०ङीष्, पा०, सुश्रु०षण् ईप्। काकजङ्घावृक्षे शब्दरत्ना०।

काकाण्ड पु० काक्या अण्ड इव फलं यस्याः पुंवत्। १महानिम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेनोक्तं यथा"आर्षैः समानं फलमात्मगुप्तसक्तञ्च काकाण्डफलं तथैव"। २कोलशिम्ब्याम् स्त्री गौरा०ङीष् तदन्तः ३महाज्योतिष्मत्यां राजनि०। ४तं०। ४काक्याश्चण्डे पुंन०।

काकाण्डोला स्त्री काकाण्डस्य तुला उपमा फले यत्र पृषो० तलोपः। कोलशिम्ब्याम् राजनि०।

काकादनी स्त्री काकैरद्यतेऽसौ अद-कर्म्मणि ल्युट् ६त० ङीप् १गुञ्जायाम् शब्दर०। २श्वेतगुञ्जायाम् राजनि० ३कुलिकवृक्षे (कुलियाखाड़ा) वृक्षे रत्नमा०।"मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कनं पाययेत्" सुश्रु० इयञ्च सुश्रुते"कालेयकागुरुतिलपर्णीत्याद्युपक्रमे""सुमनः काकादनीलाङ्गलीत्यादिना" "समाशेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः" इति श्लेष्मशमनतयोक्ता।

काकायु पु० काकस्यायुर्यस्मात्। खर्णवल्लीवृक्षे शब्दचि०।

काकार त्रि० कं जलमाकिरति आ+कॄ-अण्। जलसाविणि। स्त्रियां टाप् सुश्रु० षण् ईप् इति भेदः।

काकारि पु० काकोऽरिरस्य। पेचके। हेमच०।

काकाल पुंस्त्री केति शब्दं कलते रौति कल-अण्। द्रोणकाके शब्दरत्नमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकि पुंस्त्री काकस्यापत्यम् वा इञ्। काकापत्ये स्त्रियां ङीप्। पक्षे वाकिना० फिञ् कुक् च। काककायनि तदर्थे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

काकिणी स्त्री "काकिणी च चतुर्भागो माषकस्य पणस्य च" शु०त० नारदोक्ते १माषकचतुर्थभागे २पणचतुर्थभागे च। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी(णी) तास्च पणश्चतस्रः" इति लीला०। "तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा। प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे यया स सफलो भवेत्" शु०त० दक्ष०। स्वार्थे कन्। काकिणिका तत्रार्थे "क्वचिच्छिल्पिव्यवहारेण यत्किञ्चिद्धनमनेभ्यो वा काकिणिकामात्रम्" भाग०१,१४,२।

काकिनी स्त्री १पणपादे २मानपादे ३वराटके च मेदि०। मानपादः निवर्त्तनपाद इति केचित् (चारिकाठा) माषपाद इत्येवः पाठो न्यायः काकिणीशब्ददर्शितनारदवाक्यैकवाक्यत्वात्

काकिल पु० ईषत् किरति क्षु—क को: कादेशः रस्य लः। गलस्थोच्चतदेशे (टुंटि) शब्दमा०।

काकी स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। १काकयोषिति काकवर्षत्वात् २वायसीलतायाम् ३काकोल्याञ्च शब्दचि०

काकु स्त्री कक—उण्। १शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारे, अलङ्कारप्रसिद्धे २विरुद्धार्थकल्पके नञादौ शब्दे च। "कामेकान्ते सा रसिका काकुरुतेन" सा० द०। "प्रणिजगदुरकाकु श्रावकाः स्निग्धकण्ठाः" माघः। सा० द० "वक्तृबोद्धव्य वाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोः वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा" इति व्यञ्जनाहेतून् निर्दिश्य "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" काकुं लक्षयित्वा उदा० "गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिललालितनैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ" नैष्यति अपि तर्हि ऐष्यत्येवेति काकुर्व्यज्यते" इत्युक्तम्।

काकुत्स्थ पुंस्त्री ककुत्स्थस्यक्ष्वाकुपक्षापत्यं शिवा० अण्। ककुत्स्थवंश्ये स्त्रियां ङीप्। ककुत्स्थशब्दे विवृतिः "काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणाम्" "तं विनिष्क्रिय काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्थलीम्" "असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम्" रघुः। "काकुत्स्थ ईषत्क्षयमान आस्त" भट्टिः

काकुद न० काकुं ददाति दा—क उप०स०। तालुनि अमरः तालुना काकूच्चारणात् तस्य तथात्वम् "उद्विभ्यां काकुदस्य" वा० बहु० अक्षान्त्यलोपः "उत्काकुत्, विकाकुत्" सि० कौ० "पूर्वाह्णिभाषा" पा० बहुव्रीहौ वाऽन्त्यलोपः। पूर्वेकाकुत् पूर्वेकाकुदः।

काकुभ त्रि० ककुभ इदं उत्सा० अञ्। १ककुप्छन्दस्के प्रगाथादौ। २दिक्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ककुभोऽपत्यम् शिवा० अण्। तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

काकेक्षु पु० काकमीषज्जलमत्र कोः कादेशः कर्म्मधा०। (नलखागड़ा) १तृणभेदे त्रिका० २काशभेदे राजनि०।

काकेन्दु पु० काकस्य इन्दुरिवाह्लादकत्वात् काकस्य प्रियस्तिन्दुः पृषो०वा। (भाकड़ाकेन्दु) कुलिकवृक्षे अमरः।

काकेष्ट पु० ईत०। निम्बवृक्षे राजनि०।

काकोचिक पु० ईषत् कोची सङ्कोची कुच—णिनि स्वार्थे कन् (कुँचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि तत्र हारा० पु०। हारावल्यां "काकोचिकस्तु काकोचीत्यत्र पुंसाङ्चर्य्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम्। ईकारान्तत्व भ्रमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी।

काकोडु(दु)म्बर पु०काकमीषज्जलमत्र कर्म्म०काकस्य प्रियोडु(डु)म्बरो वा। (कोटाडुमर) ईड(द)डुम्बरभेदे शब्दरत्ना०। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः। काकोडु(दु)म्बरिकाप्यत्र स्त्री अमरः। "तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोडु(दु)म्बरिकारसम्" "काकोडु(दु)म्बरिकागोजीपत्रैर्वि स्रावयेदसृक्" सुश्रु०। काकोडु(डु)म्बरिका फलगुर्मलपूजघनेफला" मलमूत्रसम्भवत् तिक्ता शीतला त्वरा जयेत्। कफपित्त व्रणश्वित्रकुष्ठपाण्डुर्शःकामला:" इति भावप्र० तद्गुणपर्य्यायोक्तिः।

काकोदर पुंस्त्री कुत्सितं कुटिलमकति अक—बक्रगतौ अच् कोः कादेशः काकस्येव उदरं यस्य। १सर्पे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् तस्य उरसा कुटिलगामित्वात्तथात्वम् "काकोदरोरोयेन विनीतदर्पः" राघवपाण्डवीयम्।

काकोल पु० काकयति लोलयति कक—लौल्ये णिच्—बा० ओल काकेन उल्लाय व्यक्तेऽत्र उद्+लाघञर्थे आधारे क पृषो०वा। १नरकभेदे "महानरककाकोलम् संजीवनमहायसम्" नरकभेदकीर्त्तने मनुः, काकोलं यत्र काकैर्भक्ष्यते" प्रा० वि०। कं जलमाकोलति आ+कुल—संस्त्याने अण् उप० स०। २कुम्भकारे तस्य घटनिर्म्माणेन जलसंस्त्यानकरणात्तथात्वम्। कक—लौल्ये स्वार्थे णिच् बा० ओल। ३द्रोणकाके पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्

ङीष्। "बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ मनुः। "कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदानकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ याज्ञ०। कैषत् कोलति कुल-संस्त्याने करणे घञ् कोः कादेशः। "काकोलसुरतेजः स्यात् क्षणच्छवि महाविषम्" वैद्यकोक्तलक्षणे ४विषभेदे अमरः ५सर्पे हैन्दूकरभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। काकोलीनामोषधौ पु० धरणी।

काकोली स्त्री काकोल+गौरा० ङीष्। "जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितस्वरकादिभिः" इति भावप्रकाशोक्ताष्टवर्गान्तर्गते लताभेदे तद्भेदलक्षणगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले। यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते। क्षीरसदृशः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान्। सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत्। एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णा भेदोऽयुभयोरपि। काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा। सा शुक्ला क्षीरकाकोली दयस्था क्षीरवल्लिका। कथिता क्षीरिणी धारा क्षीरशुक्ला पयस्विनी। काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु दृंहणं वातदाहास्रपित्तयोषज्वरापहम्"। "सोमामृताश्वमन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा। क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयोरोपणाः स्मृताः"। "समङ्गा सोमवल्ली सोमवल्का सचन्दना। काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तोव्रणरोपणे"। "पृश्निपर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता। काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात् प्रशस्तोरोपणे हते" इति च सुश्रु०।

काकोलूक न० काकश्च उलूकश्च शाश्वतिकविरोधित्वात् समाहारद्वन्द्वः। काकोलूकसमाहारे ततः कैरे वुञ्। काकोलूकिका तयोर्जैरे स्त्री। काकोलूकमधिकृत्य कृतोऽन्यः "द्वन्द्वाच्छः" पा० काकोलूकीय तयोराख्याने तच्च भा० शौ० १अ० स्थितं यथा—

"सुप्तेषु तेषु काकेषु विश्वस्तेषु समन्ततः। सोऽपश्यत् महायान्तमूलूकं घोरदर्शनम्। महाकायं महाकायं हर्य्यक्षं वभ्रुपिङ्गलम्। सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितम्। सोऽथ शब्दं महद्कृत्वा लोयमान इवाण्डजः। न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत! सञ्चिन्त्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः। सुप्तान् जघान सुबहून् वायसान् वायसान्तकः। केषाञ्चिदच्छिनत् पक्षान् शिरांसि च चकर्त्त ह। चरणांश्चैव केषाञ्चिद्भक्त्वा चरणायुधः। चक्षुषाहत्य बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः। तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्पते!। न्यग्रोधमण्डलं सर्वं सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत्। तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिकोऽमुदितोऽभवत्। प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः"।

काकोल्यादि पु० सुश्रुतोक्ते काकोलीप्रभृतौ ओषधिगणे स च गणः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकसुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाक्षिरुहाकर्कटशृङ्गीहंसपादीक्षीरविदारिकन्दपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिजीवन्त्यो मधुकञ्चेति" "काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः जीवनो दृंहणो हृद्यः स्तन्यशुक्रकरस्तथा"।

काकोष्ठक पु० काकस्योष्ठ इव कायति कै-क। सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे "तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धाकृतयः" इत्युपक्रमे। नेमिसन्धानक इत्यादिना "षष्टिकर्णकाकोष्ठक" इत्यन्तेन विभज्य "निर्मांससंछिन्नाल्पशोणितपालिः काकोष्ठकपालिरिति" सुश्रु० लक्षितम्।

काच काङ्क्षणे भ्वादि० अक० सेट्। काङ्क्षति अकाङ्क्षीत् चकाङ्क्ष काङ्क्षा प्रनिकाङ्क्षति। "न शोचति न काङ्क्षति" गीता "काङ्क्षन्नु गतिमुत्तमाम्" मनुः। अस्मात्मनेपदित्वमिच्छन्ति। "न काङ्क्षे विजयं कृष्ण!" गीता "काङ्क्षावहे द्वारपतेस्त्वदात्ताम्" भा० व० १० ६२। "नाहं भूयो वरं काङ्क्षे" भा० अनु० ७६६ भा० स० २१२५।

अनु+आनुलोम्येन प्रार्थने। "अतः प्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वम्" अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने "अत्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने" रामा०।

आ+सम्यक्प्रार्थने रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः" रामा०। "धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष" रघुः। "आकाङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्था" पदाङ्कदूतम्।

प्रति+आ प्रत्याशायाम्। "दृष्टेव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षत सर्वगम्" भा० आ० ४८७।

प्रति+प्रतिरूपतयाभिलाषे। "त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः" रामा०।

काच पु० कुत्सितमक्षमत "का पथ्यक्षयोः" पा० कोः कादेशः। कटाक्षे त्रिका०। "आकालामोन्मुखोदूरात् काक्षेणानादरेक्षितः" भट्टिः।

का(च्छी)च्ची स्त्री कक्षे(च्छे) भवः अण् ङीप्। १तरवरिकायाम् (अरहर) २सौराष्ट्रवृत्तिकायाञ्च मेदि०। ३कक्ष(क्ष) भवमात्रे त्रि०।

काच्चोव पु० ईषत् च्यवयति च्यव–णिच्–अच् कोः कादेशः । १शोभाञ्जनवृक्षे अमरः २गौतमात् मूद्रायामौशीनर्य्यां जाते पुत्रभेदे । "मूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्य्यामजनयत् काच्चोवाद्यान् सुतान् मुनिः" भा० म० २ ० अ० सगधदेशवर्णने । ख्युल् । काच्चोवकोऽपि शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच० ।

काच्चोवत् पु० दीर्घतमस ऋषेः मूद्रायामुत्पन्ने पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा "गोतमादिभिः पुत्रैर्बद्धा उडुपेन गङ्गाम्भसि निःक्षिप्तं दीर्घमसमुपक्रम्य" भा० आ० १०४ अ० उक्ता यथा "तन्तु राजा बलिर्नाम सर्व्वधर्म्मविशारदः। अपश्यन्नज्जनगतः स्रोतसाभ्याससागतम् । जग्राह चैनं धर्म्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः । ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ ! । सन्तानार्थं महाभाग ! भार्य्यासु मम मानद ! । पुत्रान् धर्म्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि । एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्त्वान्तर्षिः । तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा । अन्धं दृष्ट्वा तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै दृढाय प्राहिणोत्तदा । तस्यां काच्चीवदादीन् स मूद्रयोनावृषिर्व्वरी । जनयामास धर्म्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु । काच्चीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्व्वानधीयतः। उवाच तन्महर्षिं राजा समेस इति भारत । नेलुवाच महर्षिस्तं समेस इति चाब्रवीत् । मूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काच्चीवदादयः । अन्धं दृष्ट्वञ्च मां दृष्ट्वा सुदेष्णा महिषी तव । अवमन्य ददौ मूढा मूद्रां धात्रेयिकां मम"। २चण्डकौशिकपितरि गौतमे मुनिभेदे । "अथ काच्चीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । सुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्" भा० स० १६ अ० । "काच्चीवानौद्दालकिञ्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः" ४ अ० । अत्र पृथग्निर्देशात् काच्चीवतोऽन्य एव गौतमः "ततो राजगृहं गच्छेर्घात् काच्चीवतोऽन्य एव गौतमः "ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ! । उपस्पृश्य ततस्तत्र काच्चीवानिवमोदते" भा० व० ८४ अ० । "काच्चीवान् गौतमोऽत्रिश्च" भाग० १,६,५ । ४राजभेदे च । "सुहोत्रं रन्तिदेवञ्च काच्चीवन्तं महाद्युतिम्" भा० आ० ९० अ० चतुर्विंशतिविख्यातनृपकथने ।

काच्चीवत पुंस्त्री कच्चीवतोमुनेरपत्यम् अण् तस्येदमित्यण् वा १काच्चीवदपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । सा च व्युषिताश्वस्य भद्राख्यायां भार्य्यायां तदितिहत्तं भा० आ० १२१ अ० यथा–

"आसीत् काच्चीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता । भद्रा नाम मनुष्येन्द्र ! रूपेणासदृशी भुवि । कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम् । स तस्यां कामसम्मत्तो यच्छ्रमणा समपद्यत । तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् । तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य दृष्टदुःखिता । अपुत्रा पुरुषव्याघ्र ! विललापेति नः श्रुतम् । भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप ! । भद्रोवाच । नारी परमधर्म्मज्ञ ! सर्व्वा भर्त्तृविनाकृता । पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता । पतिं विना हतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव ! । त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् । त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे । प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् । पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च । त्वामहं नरशार्दूल ! गच्छन्तमनिवर्त्तिनम् । छायेवानुगता राजन् ! सततं वशवर्त्तिनी । भविष्यामि नरव्याघ्र ! नित्यं प्रियहिते रता । अद्यप्रभृति मां राजन् ! कष्टा हृदयशोषणाः । आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वास्तते पुष्करेक्षण ! । अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः । तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपद्यस्वया सह । विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति । दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ! । संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्व्वदेहे कृता मया । तदिदं कर्म्मभिः पापैः पूर्व्वदेहेषु सञ्चितम् । दुःखं मामनुसम्प्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् । अद्यप्रभृत्यहं राजन् ! कृशसंस्तरशायिनी । भविष्यामि सुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा । दर्शयस्व नरव्याघ्र ! शाधि मामनुशास्त्रिताम् । कृपणां नाथ ! कृपणं विलपन्तीं नरेश्वर ! । कुन्त्युवाच । एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः । तं शवं संपरिष्वज्य वाक्यिलान्तर्हिताऽब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे ! गच्छ त्वं ददानीह वरं तव । जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ! । आत्मकीये वरारोहे ! शयनीये चतुर्ष्वीशम् । अष्टमीं वाप्यृतौ स्नाता संविशेथा मया सह । एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता । यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा । सा तेन सुषुवे देवी शुभेन भरतर्षभ ! । त्रीन् शालांश्चतुरो भद्रान् सुतान् भरतसत्तम !" [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काग पुंस्त्री केति शब्दं गायति गै–क । काके जटा० ।

कागद न० कागःकाकवर्णोमस्यादिर्दीयतेऽत्र दा–धञर्थे क कागेन कागवर्णेन मस्यादिना दायति शुध्यति वा दै–शोधे

क वा। लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य क्षणवर्णमस्यादिदानाधारत्वात् तेन शुद्धत्वाच्च तथात्वम्। "भूर्जे वा वसने रक्ते चौने वा तालपत्रके। कागदे वाऽष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः। त्रिगन्धेनैकगन्धेन विलिख्य धारयेन्नरः" मन्त्रकल्पद्रुमे हनुमत्कवचम्।

कारिन् पु० ईषदग्निः कोः कादेशः। ईषदग्नौ मुग्ध०।

काङ्क्षा स्त्री काङ्क्षि-भावे अ। अभिलाषे "उदारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा" सुश्रु०।

काङ्क्षिन् त्रि० काङ्क्षि-णिनि। अभिलाषिणि "देवा अपश्यन् रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः" गीता स्त्रियां ङीप्। तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी" रामा०।

काङ्गा स्त्री कुत्सितकमङ्गमस्याः। वराटिकायाम् यञ्च०।

काच दीप्तौ अक० बन्धने सक० इदित् भ्वा० आत्म० सेट्। काञ्चते अकाञ्चिष्ट चकाञ्चे प्रनिकाञ्चते।

काच न० कच्यतेऽनेन कच बन्धने करणे घञ् न कुत्वम्। (मोम) सिक्थे तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम्। काचः क्षारमृत्तिकाऽस्यस्याकरत्वेन अच्। क्षारमृत्तिकोद्भवे रसवर्णभेदे (कालालोन)। राजनि०। २तत्साधने मृत्तिकाभेदे पु०। (चारीमाटी) अमरः। ३शिक्ये (शिका) ४मणिभेदे (काँच) मेदि०। "आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" काचः काचः मणिर्मणिः" उद्भटः। काचस्य सुश्रुते अनुशस्त्रतयोक्तो यथा—

"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीवफालिकायाकपत्रकरीरबालाङ्कुरयः" इति। "शिम्बूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत्। त्वक्सारादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्" इति तदुपयोगविषयस्त्वेवोक्तः। "पानीयं पानकं मद्यं भक्षणेषु प्रदापयेत्। काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च" "काचास्त्रकोद्यान् पटलांश्च घोरान् पुष्पञ्च हन्यञ्जननस्रयोगैः" सुश्रु०। ६नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुते उक्तं यथा—

"तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थं पटलं गतः। रूणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित्। अक्ष्यन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ अन्तरिक्षे च विद्युतः। निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीवपश्यति। स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" व्याकृतमेतत् भावप्र०यथा "यो दोषोनेत्ररोगः चतुर्थं पटलं बाह्यं पटलं गतः स तिमिराख्यः तिमिरदर्शनेन तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्शआदित्वात् अच्। तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि सर्वतः सर्वत्र। लिङ्गनाश इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः। तस्य निरुक्तिश्च। लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः। अक्ष्यन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये अत्र भूतशब्दस्तुल्यार्थः "भूतं प्राग्वत्तीते समे" इत्यमरात् नातिरूढे अप्रौढे नवे, चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्थ प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभवात् तेजांसि अग्न्यादेः भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णादीनि। अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीन्यपि न पश्यतीत्याशयः। नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः"। तच्चिदानादि दृष्टिरोगशब्दे वक्ष्यते। स्वार्थे कन् काचकोऽप्युक्तार्थे।

काचन न० कच-बन्धने स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट्। १पुस्तकादिबन्धने त्रिका०। स्वार्थे कन्। काचनक तत्रार्थे हारा०। का+चन सुग्ध०। २अल्पाकल्याभिधायां किम्शब्दार्थस्त्रियाम् अव्य०। "व्यूढा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि तातादिकः" प्रबोधच०

काचनकिन् पु० काचनकमस्यास्य इनि। लेखपत्रे जटा० तस्य काचनकरूपबन्धनवत्त्वात् तथात्वम्। [पात्रे त्रिका०।

काचभाजन न० काचमयं भाजनम्। (काचेरबासन) काच-

काचमल न० काचस्य क्षारमृत्तिकायाः मल इव। काचभवे सौवर्चले लवणभेदे राजनि०।

काचलवण न० काचः काचहेतुकं लवणम्। (कालालोन) सौवर्चले लवणभेदे राजनि० तस्य क्षारमृत्तिकोद्भवत्वात्तथात्वम्। तद्गुणाद्युक्तं सुश्रु०। "लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु। गुल्मश्लविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम्"।

काचसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् काचः क्षारमृत्तिका सम्भवोऽस्य। काचलवणे सौवर्चले राजनि०। काचोद्भवमध्यत्र न०।

काचसौवर्चल न० काचस्यानिकं सौवर्चलम् या०त०। (कालालोन) लवणभेदे। राजनि०।

काचस्थाली स्त्री काचस्य क्षारस्य स्थालीव। (पाकलगाछ) १फलेरुवृक्षे अमरः। ईत०। २काचपात्रे च।

काचाक्ष पुंस्त्री काच इवाक्षि अस्य अच् समा०। वकभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् न ङीष् किन्तु षित्त्वात् ङीष् इति भेदः। अयञ्च प्लवः संचारी च

सुश्रुतेनोक्तः यथा हंसवारसेत्याद्युपक्रमे काचाच-
मल्लिकाचेत्यादोनुक्ता "सुवाः संचचारिणश्च"।

काचिघ पु० कच-दीप्तौ वा० इण् काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति हन-गतौ वा० ड पृषो०ह्रस्व घः। १काञ्चने। २क्षेमखण्डे (क्षेमडा)३स्फटिके च मेदि०। [रोपिते अमरः।

काचित त्रि० कच-बन्धने णिच् कर्मणि क्त। णिच्या-

काचित् अव्य० का+चित् सुप्० पाणिन्यादिमते द्विपदम्। असाकल्यान्विते कापीत्यर्थे। "गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी" पदाङ्कदूतम्। चयनं चित् चि-

संप०क्विप्-ईषत् चित् कोः कादेशः। ईषच्चयने। "प्रियं काचित्करं हविः" ऋ०१०८६,१२। "काचित् करम् ईषच्चयनकरम्"। [भङ्गकवृक्षे त्रिका०।

काचिम पु० कच-बन्धे णिच्-इमनि। देवकुलोद्भवे

काचूक पुंस्त्री कच-दीप्तौ बा०ऊकञ्। १लकवाकौ ताम्रचूडे पीतमस्तके खगे २कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काजल न०कुत्सितं जलम् कोः कादेशः। कुत्सितजले मुग्ध०

काञ्चन न०काचि-दीप्तौ भावे ल्युट्। १दीप्तौ। काचि-दीप्तौ ल्यु। २स्वर्णे अमरः। "अग्निवादपि सदृत्तसमेध्यादपि काञ्चनम्" "वार्य्यञ्जगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम्" "गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः" मनुः। ३पद्म-केशरे मेदि०। ४नागकेशरवृक्षे ५धने राजनि०। ६चम्पके ७नागकेशरवृक्षे ८उडुम्बरे ९धुस्तूरे १०स्वनाम-ख्याते वृक्षे च पु०मेदि०। स्वार्थे कन्। काञ्चनवृक्षे। काञ्चनवृक्षस्य सुश्रुते वातश्लेष्मनाशोक्तेः। भट्टारकृष्णत्वा-द्युपक्रमे "काञ्चनकभार्गीत्यादिना "समासेन वातसंशमनो-वर्ग" इति। "काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोण-पुष्पकः। कोविदारस्य मरिषः कुद्दालो युग्मपत्रकः। कुरण्डली ताम्रपुष्पश्चमस्तकः खल्लकोरकः। काञ्चनारो हिममाही ह्रस्वः श्लेष्मपित्तनुत्। कृमिकुष्ठगुदभ्रंश गण्डमालाव्रणापहः"। कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्। कृच्छ्रं संधाहि पित्तास्रप्रदर-क्षयकासनुत्" भावप्र०। तत्पर्य्यायभेदगुणाद्युक्तम्। काञ्चनमिव कायति कै-क। हरितालेन० राजनि० काञ्चनाभेदे सुश्रु० "लोहितकार्जुनकेत्यादि "महाद्रुमकप्रभृतयः श्वाव्यः" इत्य-मरः। काञ्चनस्य विकारः अण्। १काञ्चनविकारे त्रि०। "अ काञ्चने यत्र सुनेरनुज्ञया" माघः। "निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमग्निरेव विशुध्यति" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः" मेघ०। किमः द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन सुप्० । १२काञ्चिदि-त्यर्थे अव्य०। "न च काञ्चन काञ्चनसङ्गचितम्" भट्टिः। "न काञ्चन परिहरेत्" छा०उ०। द्विपदमिति बहवः।

काचि बन्धने भावे ल्युट्। १२बन्धने न०।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली। स्वर्णकदल्याम् (चाँपाकला) राजनि०।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति कृ-णिनि ङीप्। यंतमूल्यां शब्दच०। तस्या बद्धमूलत्वेन बन्धन-कारित्वात् तथात्वम्। [क्षीरिणीलतायाम् राजनि०।

काञ्चनक्षीरी स्त्री काञ्चनमिव क्षीरमस्याः गौरा० ङीष्।

काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक० त०।१सुमेरुपर्वते हेमच०।२दानार्थकल्पितस्वर्णाचले च। काञ्चनाचलस्वर्णाचलादयोऽप्यत्र।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीतं पुष्पमस्य कप्। आङ्ख्य-वृक्षे राजनि० आङ्ख्यशब्दे ६०५पृ० दृश्यम्।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप्। गण्डिकारी वृक्षे राजनि०।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंश्ये नृपभेदे। ऐलपुत्रवंशोपक्रमे "अभावसोस्तु दायादो भीमोराजाथ लम्भजित्। श्रीमान् भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभः" हरिवं०२७अ०

काञ्चनाक्ष पु० दानवभेदे। "काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः क्षितिकल्पनः" हरिवं० २४० अ०।

काञ्चनार पु०काञ्चनं तद्वर्णमस्ति पुष्पेण, कृ-अण् अप० म०। पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे भावप्र०।

काञ्चनाल पु० काञ्चनं तद्वर्णमलति अल-अण् उप० स०। पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे शब्दर०।

काञ्चनी स्त्री काञ्चते दीप्यतेऽनया काचि-दीप्तौ करणे ल्युट् ङीप्। १हरिद्रायाम् मेदि० २गोरोचनायाम्। काञ्चनं तद्वर्णः क्षीरेऽस्याः ङीष्। ३स्वर्णक्षीरिणीवृक्षे च राजनि०।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्तौ हिता छ। १गोरोचनायाम् राजनि० काञ्चनस्येदम् वृद्धत्वात् छ। २काञ्चनसम्बन्धिनि त्रि०। "काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हि-चित्" भा० अनु० १०४ अ०।

काञ्चि(ञ्ची) स्त्री काचि-बन्धने कर्मणि इन्। रशनायाम् (चन्द्रहार गोट) इत्यादौ कटिबन्धदामभेदे। "स्खलदाव-लम्बनविशृङ्खलत्कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत्सरुणः" माघः।

काञ्चि–दीप्तौ कर्त्तरि इन् । २मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीभेदे च "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" काञ्चिरभिजनोऽस्य अण् तस्य बह्वृषु लुक् । ३पित्तादिक्रमेण तत्र वासिषु जनेषु पु० ब० व० । "नूतनस्राष्टजत् काञ्चीं च्छरभांश्चैव पार्श्वतः" भा० आ० १७५ अ० । ङीदिकारान्तत्वात् वा ङीष् उक्तार्थे । "वारिचोभात्तरितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः" मेघ० । "पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" "काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः" कुमा० । "माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम्" रघुः । सुक्तिस्थानानान्यकेनीत्युपक्रमे "काञ्ची च त्र्यम्बकं चापि सप्तगोदावरीतटम्" काशी० ६ अ० "जगाम नगरीं काञ्चीं कान्तां त्रिभुवनादपि । लक्ष्मीकान्तः स्वयं साक्षाज्जन्तूस्तत्र निवासिनः । श्रीकान्तानेव कुरुते परत्रेह च निश्चितम् । दृष्ट्वा काञ्चीं कान्तिमतीं कान्तिमद्भिर्निषेवितां । कान्तिमानभवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कस्यचित्" काशीख० । इयञ्च द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु० प्रसिद्धा । काञ्चीपुरी च दक्षिणस्यां दि० स० कूर्म्मविभागे उक्ता । अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे काञ्ची "मरुचीपट्टन चेर्य्यार्य्यकसिंहला कद्रुभाः" इति । काञ्चीशब्दस्य प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता । मेखलाभेदश्च "एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका । रशना षोड़श ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" इत्युक्तलक्षणः । अभेदोपचारादन्ययष्टिकायामपि वृत्तिरिति बोध्यम् । [हेमच० ।

काञ्चिक न० काचि–बन्धने इन् संज्ञायां कन् । काञ्जिके

काञ्चि(ञ्ची)पद् न० ६ त० । जघने । हेमच० ।

काञ्जिक न० अनञ्–धात्वर्थनिर्देशे ख्वुल् कुत्वितौ अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य । आरनाले (काँजि) हेमच० । तस्य गुणादि भाव० प्र० उक्तं यथा "काञ्जिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम् । शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम्" अन्यत्र वैद्यके च "संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः । काञ्जिकन्त्वादि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु । दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् । माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम् । लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनस्मरम् । शूलाजीर्णविबन्धानां नाशनं वस्तिशोधनम् । धान्याम्लमच्छतरमामनिवारि हारि शुण्ठीरजोलवणजीरकसंस्कृतं यत् । आवासितं सुरभि हिङ्गुकणेन यत्नात् तेनाग्निगुच्चणिकणौषधिकतां प्रयाति । एलामहौषधविभावितमाणिमन्थं संसिद्धसामलकमेदककाञ्जिकं यत् । मन्दं विवर्द्धयति जाठरवीतिहोत्रं निर्वाणदीपमिव गन्धकचूर्णयोगः । काञ्जिकं रुचिदं हृद्यं स्वच्छमग्निकरं परम् । वातश्लेष्मलदं भेदि गुर्वाहारस्य पाचकम्" । अन्यत्र च "काञ्जिकं दधितैलन्तु बलीपलितनाशनम् । गात्रशैथिल्यदानाय मद्यान्न च भक्षणात्" । भावप्र० तद्भेदतद्विधानाद्युक्तं यथा–"कुल्माषधान्यमण्डेन संहितं काञ्जिकं भवेत् । यन्मस्त्यादि शुचौ भाण्डे सगुड़ं क्षौद्र" काञ्जिकम् । धान्यराशौ चिरात्स्थं शुक्लं चुक्लं तदुच्यते । तृषाम्बूसंहितम् क्षेयमासैर्विदलितैर्यवैः । यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं साधितं भवेत् । आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः । पक्वैर्वा संहितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः । कुल्माषधान्यमण्डादि संहितं काञ्जिकं विदुः । पिण्डिका संहिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः" ।

काञ्जिकवटक पु० (काँजिवडा) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटकभेदे तद्विधानगुणादि तत्रोक्तं यथा "मन्थनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता । निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् । राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतान् । निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् । ततोदिनत्रयादूर्द्धमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम् । काञ्जिको वटकोरुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः" । पीतोदाहं शूलमजीर्णं हरते दृगामयेष्वहितः" ।

काञ्जिका स्त्री ईषदञ्जिका अनञ्–ख्वुल् अत इत्त्वम् कोः कादेशः । १जीवन्तीलतायां २पलाशीलतायां राजनि० । वैद्यकोक्ते सार्षपकन्देन कृते व्यञ्जनभेदे तल्लक्षणं यथा "सार्षपीकन्दली स्वच्छा खण्डिता स्निग्धभाजने । स्थापिता मण्डसंहिता त्वथ वा तण्डुलोदके । सप्तरात्रात् परं चुक्रं ततः सम्यक् प्रजायते । तस्मादेव समाकृष्य तलयेद्वाप्रलेहयेत् । काञ्जिकेति समाख्याता क्षुद्रधर्म्मोपजीवकैः । सार्षपस्य गुणा ये हि ते चास्या अपि कीर्त्तिताः" ।

काञ्जी स्त्री कं जलमनक्ति अनञ्–अच् उप० स० गौरा० ङीष् पा०, सुघ० षण् ङीप् । महाद्रोणीवृक्षे राजनि०

काट पु० कं जलमश्नुते प्राप्नोतेऽत्र अट–आधारे घञ् । १कूपे निरु० । "इन्द्र कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाह्य" ऋ० १,१०६,६, "कूटयाख संशीर्य्यन्ते श्रोणया काटमर्हति" अथ० १२,४,३, २विषमभागे मेदि० ।

काटुक न० कटुकस्य भावः युवा० अण् । कटुकरसे ।

काण्य त्रि० काटे विषममार्गे कूपे वा भवः यत् । १विषममार्गभवे २कूपभवे च २रुद्रभेदे पु० । "नमः काण्याय च नीप्याय च" यजु० १६,२७, नमः काण्याय च गह्वरेष्ठाय च"। "काटे कूपे विषममार्गे वा भवः" वेददी० ।

काठ पु० कथ्यते तक्ष्यते कठ-तक्षने कर्म्मणि घञ् । १पाषाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २कठसंबन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

काठक न० कठानां धर्म्मआम्नायः समूहो वा वुञ् । १कठशाखाध्यायिधर्म्मे २तदाम्नाये ३तत्समूहे च "देवसुन्नयोर्यजुषि काठके" पा० कठशब्दे व्याकृतमेतत् । "यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम्" निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपित्थे राजनि० ।

काठेरणि पु० ऋषिभेदे । तस्येदं तत्रभवो वा गर्गा० ञ्य । काठेरणीय तत्सम्बन्धिनि तत्रभवे वा त्रि० ।

काण पुंस्त्री कण-निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १काके मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २एकचक्षुर्युक्ते त्रि० । "यौनकाणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियशून्यैकगोलकवत्त्वम् । "यौनभेदश्च काणश्च यस्योपपतिर्गृहे" "वीक्ष्यान्यो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री यतस्तु" अपाङ्गेक्षणे मनुः । "खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्" "काणं वाप्यथवा खञ्जमन्धं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणं वरम्" मनुः । अस्य निरुक्ते ६अ० "अदायिकाणे विकटे" धृत्यचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता यथा—"अदायिनि काणे विकटे विक्रान्तदर्शने इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकणतीति मात्राणुभावात् कणादर्शनाणूभावात् काणः" इति "परोपहासकृत् काणो गां दद्यात् स समौक्तिकाम्" शाता० "परोपहासकर्मविपाकः काणत्वमुक्तम् । मनुना तु दीपनिर्वापणकर्म्मविपाकत्वमुक्तम् । "दीपकर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्" ।

काणभूति पु० वररुचिनामकात्यायनेन बृहत्कथाश्रावणोद्दीप्ते पिशाचत्वप्राप्ते यक्षभेदे । "विन्ध्याटव्यां कुबेरस्य शापात् प्राप्तः पिशाचताम् । सुप्रतीकाभिधोयक्षः काणभूत्याख्यया स्थितः" "इत्याख्याय कथामध्ये विन्ध्यान्तः काणभूतये । पुनर्वररुचिस्तस्मै प्रकृतार्थमवर्णयत्" इति च बृहत्क० तदितिवृत्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

काणुक त्रि० कण-दीप्तौ बा० उकञ् । १काने २क्रान्ते ३पूरीकृते च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका" ऋ० ८,७७,४ । "काणुका क्रान्तानि क्रान्तानि सोमेन, कृतानि वा सोमपूर्णानि" भा० । निरुक्ते तु इमास्रुचमधिकृत्य ५,११, उक्तं यथा—"काणुका क्रान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः सोमस्य क्रान्त इति वा कर्णेघात इति वा कर्णेहतः क्रान्तिहत इति" । तत्र वृषो० सर्व्वत्र साधु ।

काणूक पुंस्त्री कणति कण-ऊकण् । वायसे उज्ज्व० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काणेय पुंस्त्री काणायाः अपत्यम् "स्त्रीभ्यो ढक्" पा० ढक् । काणाया अपत्ये पक्षे "क्षुद्राभ्यो वा" पा० ढक् । काणेरतदार्षे पुंस्त्री "क्षुद्राश्च अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च" सि० कौ० । काणेयानां विषयो देशः भैरिका० विषल् । काणेयविष तद्विषये देशे ।

काणेली स्त्री १अनूढायां कन्यायाम् २असत्यां स्त्रियाञ्च । "काणेलीमातः ! वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम्" मृच्छ० ।

काण्टकमर्दनिक त्रि० कण्टकमर्दनेन निर्वृत्तम् अच्चद्यू० ठक् । कण्टकमर्दनेन निर्वृत्ते स्वाद्यादौ ।

काण्ठेविद्धि पुंस्त्री कण्ठे विद्धः ७त० सप्तम्याः अलुक् कण्ठे विद्धऋषिभेदस्तस्यापत्यम् इञ् । कण्ठेविद्धिस्यापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् वा ष्यङ् पक्षे ङीप् । काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी वा ।

काण्ड पुंन० कनी-दीप्तौ ड तस्य नेत्त्वं किच्च दीर्घः । १दण्डे २बाणे ३पर्वणि कुत्सिते ४वर्गे ५अवसरे ६जले च अम० । ७नाले (डाटा) ८वृक्षस्कन्धे (गुँडि) ९स्तम्बे (गुल्मभेदे) १०निर्जने धरणिः ११नाडीवृन्दे १२वृक्षभेदे (गरटत्वे) मेदि० । १३श्लाघायां हेमच० । दण्डत्वात् षोड़शहस्तमितः वंशः वंशादिदण्डश्च "काण्डान्तात् क्षेत्रे" पा० क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । "प्रमाणे द्वयसज्दिति" पा० विहितस्य मात्रचः "प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यमिति" वार्त्ति० लुक् । क्षेत्रे किं द्विकाण्डी रज्जुः" सि० कौ० । "बृहता वरत्राकाण्डेनाहन्ति" कात्या० ८,७,२७ । वरत्राकाण्डेन वंशदण्डेन"कर्कः । बाणे "सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्"भा० अनु० २६५ श्लो० । वर्गे "क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः" माघः । "शृङ्गकाण्डमितो भाति" राजा० । "दूर्व्वाकाण्डमिव

श्यामा" भट्टिः । वर्गश्च एकजातीयसमुदायः "क्रियाकाण्डेषु निष्णातोयोगेषु च कुरूद्वह !" भाग०४,२४,६। "अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा" भाग०८,४,२७ । उपचारात् १४तत्प्रतिपादकग्रन्थे च ब्रह्मकाण्डं कर्म्मकाण्डम् अवसरत्वात् योग्यकालः प्रस्तावश्च तत्र योग्यकाले अकाण्डशब्दे५३६७पृ०। प्रस्तावे अयोध्याकाण्डं लङ्काकाण्डमित्यादि । नालमत्र लतादीनां पत्राधारदण्डः (डाँटा)नालरूपत्वात् । तत्र नाले "काण्डमूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिः" श्रा०त०पैठी० । "काण्डं नालम्" रघु०। "पुच्छकाण्डादृत्विगेऽस्यनि" कात्या० २५,६,५ । पुच्छं काण्डमिव नालरूपत्वात् । स्तम्बे "काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती" यजु० १३,१४ । "महतः पद्ममूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम्" सुश्रु० । स्कन्धे "इक्षुकाण्डानि वा क्षणसर्षेण दंशयित्वा भक्षयेत्" "दूर्व्वेन्दीवरनिस्तिंशार्ष्टरिष्टशरकाण्डानामन्यतमवर्षैः" सुश्रु० "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः" "बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्ल्य एव च" मनुः ।१५अन्यपरिच्छेदे । मधुकाण्डं आर्द्रकाण्डम् १६सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि न० । "भरतं समासात् द्विविधं ऊतागकाण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं छिन्नमधश्च षट् च" । रोगनिश्चयः । "सन्धिविच्छिन्नमेकखण्डमस्थि काण्डम्" तट्टीकाकाण्डस्यावयवो विकारो वा विल्वा० यण् । १७काण्डावयवे १८तद्विकारे च त्रि० १९अङ्कोठवृक्षे पु० शब्दच० ।

काण्डकटुक पु० काण्डे स्तम्बेऽपि कटुकस्विक्तः । कारवेल्ले, (करेला)राजनि० । [मस्य कप् । काण्डटण्डे राजनि० ।

काण्डकाण्डक पु० काण्डस्य शरदृक्षस्य काण्डमिव काण्डकाण्डकार पु० काण्डं किरति विस्तीर्णतया कृ-ण्वुल् । १शुवाकवृक्षे शब्दमा० । क-ण्वुल् । २बाणकारके त्रि० ।

काण्डकीलक पु० काण्डे कीलमिव यस्य कप् समा० । लोध्रवृक्षे राजनि० । तस्मिन् हि कोटसम्बन्धात् कीलमिव स्कन्धे जायते । [दीर्घकाण्डे गुण्डनामवृक्षे राजनि०।

काण्डगुण्ड पु० काण्डेन गुण्डयति गुडि-वेष्टने अण् ।

काण्डगोचर पु० काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरोऽस्य । लोहनाले नाराचाख्ये अस्त्रभेदे त्रिका० ।

काण्डतिक्त पु० काण्डे तिक्तः । भूनिम्बे (चिरायता) राजनि० । स्वार्थेकन् । काण्डतिक्तक तत्रैव ।

काण्डधार पु० काण्डं धारयत्यत्र धृ-णिच् आधारे अच् । १देशभेदे । स अभिजनोऽस्य तत्रत्यिला० अञ् । २काण्डधार पित्रादिक्रमेण तत्रवासिनि त्रि० । [राजनि० ।

काण्डनील न० काण्डे नीलः कीटाक्रान्तत्वात् । लोध्रवृक्षे

काण्डपट पु०काण्ड इव पटः । (कानात) पटभेदे, हेमच० । तस्य हि संकोचे काण्डरूपता भवति । "ततः स्वमेवागारमानीय काण्डपटपरिच्छिन्ने विविक्तोद्देशे" दशकु० स्वार्थे कन् । काण्डपटक तत्रैव । "उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानः" माघः । [शरपुङ्खाख्यवृक्षे राजनि० ।

काण्डपुङ्खा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुङ्खो यस्याः ५त० ।

काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् पुष्पमस्याः "काण्डप्रान्तर्यतैभ्यः पुष्पात्" या० टाप् । द्रोणवृक्षे शब्दच० पुष्पे न० ।

काण्डपृष्ठ न० काण्डं वृक्षस्तम्बइव स्थूलं पृष्ठमस्य । १स्थूलपृष्ठे धनुरादौ । काण्डः पृष्ठेऽस्य । २शस्त्राजीविनि पु० । "स्त्रीपूर्व्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ! । अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति कीर्त्तनम्" भा० अनु० २३अ० । "अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च" भा०अनु०१०अ० अपाङ्क्तेयकथने । "चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः" भा०अनु० १३५अ० अभोज्यान्नकथने । पापिनां तिर्य्यग्योनितः काण्डपृष्ठताप्राप्तिश्च क्रमशो यथा भवति तथा भा० अनु० २८अ० निरूपितं यथा "तिर्य्यग्योनिगतः सर्व्वोमानुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुक्कशो वा चण्डालो वाऽथ संशयः । पुक्कशः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते । स तस्यामेव सुचिरं मातङ्गः परिवर्त्तते । ततोदग्यते काले लभते शूद्रयोनिताम् । शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते । ततस्तिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततः षष्टित्रये काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु द्विगते काले लभते काण्डपृष्ठताम् । काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु त्रिगते काले लभते जड़तामपि । ताञ्च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते" । "स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा योवै परकुलं व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः" स्मृत्यन्तरोक्तकर्म्मविपाकः काण्डपृष्ठता । २वेश्यापतौ शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं द्रष्टव्यम् ।

काण्डरुहा स्त्री काण्डात् रोहति रुह-क । (कटकी)

१कटुक्याम् रत्नमाला । २स्तम्बरुहमात्रे त्रि० । "बीज-काण्डरुहाण्येव" मनुः ।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण विचारकः । वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ त्रिका० । तत्र कर्म्मकाण्ड मीमांसको जैमिनिः तेन हि 'अथातो धर्म्म-जिज्ञासा' इत्यादिसूत्रजातेन कर्म्मकाण्डस्य विचारः कृतः । ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः तेन हि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः कृतः । एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम्

काण्डवत् पु० काण्डोऽस्यास्य प्रहरणत्वेन मतुप् मस्य वः । शरधारिणि (तीरन्दाज) अमरः ।

काण्डवारिणी स्त्री काण्डान् रिपुबाणान् वारयति स्मरणेन इ-णिच्-णिनि । दुर्गायाम् "महागजघटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम् । स्मरणात् वारयेत् बाणान् तेन सा काण्डवारिणी" देवीपु० ४५ अ० देवीनामभेदनिरुक्तौ ।

काण्डलाव त्रि० काण्डं लुनाति लू-अण् उप० स० । १दृक्षस्कन्धच्छेदके काण्डं लवितुम् "अण् कर्मणि च" पा० । क्रियार्थायां क्रियायां कर्मण्युपपदेऽण् । २काण्ड छेत्तुमित्यर्थे । काण्डलावो व्रजति" सि० कौ० काण्ड छेत्तं व्रजतीत्यर्थः ।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्थूला वीणा । १स्थूलवीणायां चाण्डालवीणायाम् । काण्डस्य शरस्य विकारः विल्वा० अण् काण्डी वीणा कर्म० । २शरमय्यां वीणायाम् २"गोधावो-णाः काण्डवीणास्च पत्रयोवादयन्त्युपगायन्ति" काल्या० १३, ३,१७ । "शरकाण्डमय्योवीणाः काण्डवीणाः" कर्कः ।

काण्डसन्धि पु० ६त० । ग्रन्थौ पर्वणि (पाब्)(गाँट) राजनि० ।

काण्डस्पृट् पु० स्पृट् स्पृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनि० । शस्त्राजीवे अमरः ।

काण्डहीन त्र० काण्डेन हीनम् ३त० । भङ्गसूत्रके शब्दच० ।

काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्यस्याः प्राशस्त्येन ठन् । १लङ्गानामकधान्यभेदे २बालुकानामकर्कटीभेदे च राजनि० ।

काण्डिन् त्रि० काण्डः गुल्मोऽस्यस्य प्राशस्त्येन इनि । प्रशस्तगुल्मयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अश्रुमतीः काण्डिनीर्या विशाखा ह्वयन्ति ते वीरुधः" अथ० ८,७,४ ।

काण्डीर पु० काण्डोबाणोऽस्यस्य इत्यर्थे "काण्डाण्डादीरन्नी-रचौ पा०" इत्यत्वेन ईरन् ईरच्वा । १बाणास्त्रधारिणि (तीरन्दाज) अमरः "काण्डीरः खाण्डिकः शार्ङ्गी" भट्टिः बाणाकारशिखावत्त्वात् २अपामार्गे काण्डवेल इति ख्याते ३लतामेदे च राजनि० ४मञ्जिष्ठायां स्त्री रत्नमाला अत्रार्थे गौरादित्वात् ङीष् । [तृणभेदे राजनि० ।

काण्डेक्षु पु० काण्डे इक्षुरिव (तालमाखना) इति ख्याते काण्ड-

काण्डेरी स्त्री काण्डं बाणाकारं हस्तिदन्तमिव पुष्पम् ईर्त्ते ईरङ्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष् पा०, सुश्व० षण् ईप् । नागदन्तीवृक्षे रत्नमाला ।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अलुक्स० । (कटकी) कटुकीवृक्षे रत्नमा० । [अमरे पाठान्तरम् ।

काण्डोल पु० कण्डोल+प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । कण्डोलशब्दार्थे

काण्व पु० काण्वस्य कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रः कण्वादि० अण् यलोपः । १कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रे 'यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगद्गुरुर्जगन्त्यस्ता काण्वमाध्यन्दिना-दयः' भाग० १२,६,७७ । २तदधीतशाखायां स्त्री ङीप् । कण्वस्यापत्यं शिवा० अण् । ३कण्वापत्ये पुंस्त्री "यानिः काण्वस्योप बर्हिः" ऋ० ८,१,८ । "इन्द्रा धीमन्मन्द्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्" ८,२,४० । "काण्वं कण्वस्य पुत्रम्" भा० । गोत्रापत्ये तु गर्गा० यञ् । काण्व तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक् । स्त्रियां गोत्रान्तत्वात् ङीप् यलोपश्च । काण्वी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् । "काण्वीपुत्रात् काण्वीपुत्र" इ० ७० वेदवंशवर्णने । ततः स्त्रियां लोहिता० फक् । काण्वा-यनी । ततोऽप्यपत्ये तु "यञिञोश्च ४।१।१०१" पा० फक् । काण्वायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री । कण्वेन दृष्टं साम अण् । ४कण्वदृष्टे सामभेदे । "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुतिः । तच्च साम गेय(ये)गाने १६ प्रपाठके दृश्यम् ।

कात् अव्य० कुत्सितमत्यनेन अत-आधारे क्विप् कोः कादेशः । तिरस्कारे तिरस्कारस्य कुत्सितप्राप्तिहेतुत्वा-त्तथात्वम् । "यन्मर्त्यैश्चर्य्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः" भाग० ६,७,६ । "कात्कृतस्तिरस्कृतः" श्रीधरः ।

कातन्त्र न० ईषत्तन्त्रमस्य कोः कादेशः । कालापकव्याकरणे तच्च कार्त्तिकेयप्रसादेन सर्ववर्म्मणा कृतं यथोक्तं बृहत्-कथासारे सर्ववर्म्माख्यभाषतेत्युपक्रमे "ततोऽन्तःप्रभवात् तेन स्कन्देन सम दर्शनम् । दत्तं तत्र प्रविष्टा मे मुखे मूर्त्ता सरस्वती । अथासौ भगवान् साक्षात् षड्भि-रानमत्षड्जैः । "सिद्धोवर्णसमाम्नायः" इति सूत्रमुदैरयत् । तच्छ्रुत्वैव महाबलमहाभाग्यात्प्रलात् परम् । उत्तरं सूत्रमभ्युच्च स्वयमेव मयोदितम् । अथा-ब्रवीत् स देवो मां नावदिष्यः स्वयं यदि । अभविष्य-दिदं शास्त्रं पाणिनीयोपमर्दकम् । अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात्

कातन्त्राख्यं भविष्यति । मद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा । इत्युक्त्वा शब्दशास्त्रं तत्प्रकाश्याभिनवं लघु । साक्षादेव स मां देवः पुनरेवमभाषत"

कातर त्रि० ईषत्तरति स्वकार्य्यसमाप्तिं गच्छति तॄ–अच् को: कादेशः । १अधीरे, व्यसनाकुले अमरः २भीते, ३विवर्णे, ४चञ्चले च । "धैर्य्या तदध्यासितकातराक्ष्या" रघुः । "तयोः समापत्तिषु कातराणि" कुमा० । "कातरोऽपि यदि योद्धृतार्चिषा" रघुः । "मद्वैहिन्याः प्रिय इति सखे ! चेतसा कातरेण" मेघ० । "विद्धा मृगी व्याधशिलीमुखेन मृगोऽपि तत्कातरवीक्षणेन" उद्भटः । के जले आतरति स्रवते न तु विशेषतो मज्जति । ५ उडुपे । (कातला) ईमत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ७ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रे नड्रा० फक् । कातरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । भावे ष्यञ् । कातर्य्य व्याकुलतायां न० "कातर्य्यं केवलानीतिः शौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्" रघुः । तल् कातरता स्त्री, त्व कातरत्व न० तदर्थे ।

कातल पु० कस्य जलस्य न तलमस्ति स्तृण्यत्वेनास्य अच् । (कातला) १मत्स्यभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कातलो मधुरस्निग्धोगुरुपाकी त्रिदोषकृत्" वैद्य० । २ऋषिभेदे च ततः गोत्रापत्ये नडा० फक् । कातलायन तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां गोत्रत्वात् ङीष् ।

काति स्त्री कै–शब्दे क्तिन् । स्तवे क्षणकातिशब्दे उदा० ।

कातीय त्रि० कात्यायनस्य छात्रः तस्येदं वा "दृङ्वाच्छः" पा० छ तत्र फको वा लुक् । १कात्यायनच्छात्रे २तत्सम्बन्धिनि च त्रि० । कातीय औतसूत्रं गृह्यसूत्र मित्यादि पक्षे न लुक् । कात्यायनीय तदर्थे त्रि० । कातीय औतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च कात्यायनशब्दे दृश्याः ।

कातु पु० कं जलमतति सातत्येन गच्छति अत–उन् ईत० । कूपे निरु० तस्य ओघे निःशेषेण शोषणाभावात् तथात्वम्

कात्यक्य पु० कत्थ-श्लाघायाम् ण्वुल् कत्थकः स्वार्थे ष्यञ् अग्निभेदे निरु० । "यन्नैध्म इति कात्यक्योऽग्निरिति" शाकपूणिः । "नाराशंसो यत्र इति कात्यक्यः नरा अग्निन्नाशोनाः शंसन्ति अग्निरिति शाकपूणिः । इति च निरु० ८,५,६, [पत्ये ।

कात्य पुंस्त्री कतस्यर्षेः गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । कतर्षिगोत्रा-

कात्यायन पु० कतस्य गोत्रापत्यं युवा गर्गा० यञ् यञञोश्च यनि फक् । कतस्य युवगोत्रापत्ये ऋषिभेदे । स च त्रिविधः विश्वामित्रवंश्यः, गोभिलपुत्रः, कतवंश्यसोमदत्त द्विजपुत्रः वसुदत्तागर्भजः वररुचिनाम्ना ख्यातश्च । तत्र विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नः हरिवं २८३० उक्तोयथा । "विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः। विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां शीलानि मे शृणु । देवश्रवाः कतश्चैव यतः कात्यायनाः स्मृताः" इति ।

व्ययञ्च गोभिलपुत्रकात्यायनात् भिन्नः । गोभिलपुत्रकात्यायनेन च कर्म्मप्रदीपाख्यं छन्दोगपरिशिष्टरूपं शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं वचनम् । "अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्म्मणाम् । अस्पष्टानां तथा सम्यगुद्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्" । तत्र १प्रपाठके १०खण्डाः तत्र १ख० यज्ञोपवीतादिपरिभाषा । २ख० आज्यद्रव्यादि परिभाषा । ३ख० अक्रियादित्वैधिक्यादिकथनपूर्वकं श्राद्धविधिनिरूपणम् । ४ख० पिण्डदानविधानम् । ५ख० नान्दीमुखश्राद्धादिकर्त्तव्यताविधानानि । ६ख० अग्न्याधानादिकालाधिकारिधर्म्मविधानम् । ७ख० अरणीनिर्म्मणप्रकारादि । ८ख० अग्न्युद्धारप्रकारादि । ९ख० अग्निहोत्रकालादितद्विधानादि । १०ख० दन्तधावनस्नानादिविधानम् उपाकर्म्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।

२प्रपाठके नव खण्डाः । तत्र १ख० सन्ध्योपासनकालादितद्विधानानि । २ख० तर्पणप्रकारादि । ३ख० पञ्चयज्ञविधानप्रकारादि । ४ख० वैश्वदेवविधानप्रकारः । ५ख० दक्षिणादानादिप्रकारः । ६ख० अमावास्यादिश्राद्धकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ख० कर्म्मूनिर्म्माणप्रकारः श्राद्धविधानप्रकारश्च । ८ख० दर्शपौर्णमासविधानप्रकारः । ९ख० प्रवासगमनकाले साग्निकस्य कर्त्तव्यविशेषकथनम् ।

३प्रपाठके ।१खण्डाः । तत्र १ख० साग्निकस्य पत्नीमरणे कर्त्तव्यविशेषविधानम् । २ख० साग्नेर्दाहप्रकारः । ३ख० शवसर्पिःकर्त्तव्यभेदविधानम् साग्निकस्य विदेशमरणे दाहविधानञ्च । ४ख० सूतके सन्ध्यादित्यागेऽपि श्रौतकर्म्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ख० पुंसवनादिक्रियाङ्गहोमाहुतिसंख्याविशेषकथनं शुक्लापतिव्रताब्रह्मबन्धुशूलाटुम्बकपुष्णिकाकपुच्छलकपरादिशब्दपरिभाषा ब्रह्मचारिकर्त्तव्यविधानञ्च । ६ख० समग्नीयचरुकर्त्तव्यताविषयोपदर्शनम् नवयज्ञकालकथनञ्च । ७ख० विहितकर्म्मातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्वष्टक्यैकरुशंवरशब्दपरिभाषा । ८ख० वर्षभेदेन दण्डप्रमाणकथनम्, आद्यदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणायां गोः प्रवर-

लोक्तिः उपाकर्मप्रकारश्च । ६ख० यवधानादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः स्नातकादिना तत्करणे आग्रहायणिककर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानवर्जनञ्च । त्रैयम्बकमण्डकगोलकचीवरशब्द-परिभाषा । अनुमन्त्रणप्रकारः । १०ख० । पशुसंस्कारस्थानविशेषकथनम् । पश्वदाने एकादशस्थानकथनम् । पश्वभावे पायसपिण्डैः होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्त्वा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । द्वीपार्घ्यमधुपर्कादिशब्दपरिभाषा" ।

अनेनैव धर्म्मसंहिता कृता । "मन्वत्रिविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती" इत्युपक्रमे "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाष्टादशविवादनिर्णयः । कातीयश्रौत-गृह्यसूत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-नामकात्यायनस्य पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च बृहत्-कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि श्रावणरूपशापान्तमुपवर्ण्य स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । "ततः स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः । पारं संप्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्" इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-दिवृत्तान्ते उक्ते । "इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-वधिः । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्रीतित इवावदत् । सएव पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्त्वञ्च कथां शृणु । इत्युक्त्वा यत्र-सत्रेण सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिताः काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्" इत्युपक्रम्य "तदुन्मूहि निजवृत्तान्तं जन्मनः प्रभृति प्रभो !" इति काणभूतिप्रश्ने "ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्वमाजन्मवृत्तान्तं विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना निगिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभि-धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि-त्यापतः" इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-समीपे तन्मात्रा तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-क्तं तत्रैव "तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनादेवसुदभूद्दशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्त्रौ हि रोचते । यद्यद्वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्" इत्यं तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशाद्भ्यर्थ्य तं गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्यधुक्तं तत्रैव यथा "व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्य वयं गुरोः" इत्युपक्रमे "अध्यापयितुमस्मांश्च प्रवृत्तोऽभूदसौ ततः । सकृच्छ्रुतं मया तत्र, द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिःश्रुतञ्चेन्द्र-दत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत" इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं वर्णितम् । "अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महा-नभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितोवर्षभार्य्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततस्तत्रावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-मेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत् समनन्तरम् । नमःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदखर्वाकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खी-भूता वयं पुनः" । "अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-ग्रहादेव मया पूर्णीकृतं च तत्" ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्यप्रकाशकः परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठोनिरसायि स च "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शब्देन धर्मनियमः" इत्यादिकः अष्टाध्यायात्मकः । बृहत्कथायाम् "तदैवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता" इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । बृहत्कथाया इदा-नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्याधुनोपलब्धात् तत्र च यथावर्णितकालताऽवगम्यते बृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं तत्कथासारे "यथामूलं तथैवैतत्र मनाग-प्यतिक्रमः । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा च भिद्यते" इत्युक्त्या बृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं० "ततः कात्यायनाः स्मृताः" इति बहुत्वनिर्देशात् अन्य-

स्यापि तन्नोत्पन्नयुवापत्यस्य कात्यायनत्वमिति भूतस्य भविष्यतो वा स्यादिति सूचितम्" इति । ततः प्राचीनेन कात्यायनेन शुक्लयजुर्वेदविहितकर्म्मणामनुष्ठानज्ञापकं षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्यारण्यं सूत्रञ्च प्रणीतम् । तत्र श्रौतसूत्रे १अध्याये २कण्डिकायां २१सूत्राणि । तत्र अग्न्याधानादिषु अधीतसार्धवेदानां द्विजानां सपत्नीकानाम् रथकारस्य चाधिकारः । अङ्गहीनक्लीवपतितशूद्राणामनधिकारः । निषादस्थपतेर्गवेधुके चरावधिकारः । अवकीर्णिनश्च प्रायश्चित्तरूपगर्द्दभेज्यायाम् । तत्र गवेधुकचरुरवकीर्णिगर्द्दभेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्य्या । गर्द्दभेज्यायां पुरोडाश अपर्णं भूमावेव न कपाले कार्य्यम् । तत्र अवदानहोम उदके एव नाग्नौ, अन्यदाधारादि अग्नावेव । प्रायश्चित्तं गर्द्दभस्य शिश्नादवदेयम् । श्रौतं कर्म्म वैतानिकेषु विहाराग्नेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु कर्त्तव्यम् । स्मार्त्तन्तु आवसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यम् । गृह्यारण्ये मांसपाकनिषेधः ।

२क० २२सू० । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागोयाग इति यागलक्षणम् दर्शपौर्णमासादिशब्दवाच्यार्थस्यामविशेषः । तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठिताग्नप्रान्वाधानादिब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्म्मजातस्याङ्गत्वम् । एवं प्रयाजादयः पूर्व्वाधारादिहोमाश्च तदङ्गानि । तिष्ठता होमः वषट्कार प्रदानः यजतिशब्दार्थः तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च । उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होमः जुहोतिशब्दार्थः । सर्व्वकर्म्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न क्षत्रियवैश्याः तेषां हविःशेषभक्षणनिषेधात् । फलेच्छासत्त्वे काम्यकर्म्माणि कर्त्तव्यानि नावश्यम् । नित्यानि तु अग्निहोत्रादीन्यवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषश्रवणात् । दीक्षितेन सत्यवचनाधःशयनब्रह्मचर्य्यादिनियमाः अवश्यं कार्य्याः । गृहदीक्षादिनिमित्तं धनहानिनिमित्तं च प्रायश्चित्तमवश्यं कार्य्यं न तस्य इच्छयानुष्ठानम् । नित्यानि यथाशक्त्यङ्गयुक्तान्यपि कार्य्याणि । काम्यानि तु सर्व्वाङ्गोपेतान्येव । कामनासत्त्वेऽपि यदा यथाश्रुताङ्गानि कर्त्तुं शक्यन्ते तदैव काम्यं कार्य्यं नान्यदा ।

३क०४२सू० । तत्र ऋग्यजुःसामप्रभेदेन मन्त्राश्चतुर्विधाः । ऋगादिलक्षणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्) । यजुषां यावति पदसमूहे उच्चरिते पदसमूहोनिराकाङ्क्षोभवति । तावत्परिमितमेकं वाक्यं कर्म्मकाले प्रयोक्तव्यम् । यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न भवति तत्र पदान्तरं योग्यमध्याहृत्य पूर्व्वपठितं वानुषज्य निराकाङ्क्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । प्रयोगे मन्त्राः कर्म्मारम्भे प्रयोज्याः । यजुर्व्वेदमन्त्राश्च उपांशु प्रयोज्याः ऋग्वेदसामवेदयोस्तु मन्त्राउच्चैःप्रयोज्याः । याजुषा अपि प्रैषा उच्चैःप्रयोज्याः । कुशजातिमात्र बर्हिःशब्दार्थः । अग्न्यगारादौ वसोर्धाराहोमादौ च विशेषसंख्यानुक्तौ यावता कार्य्यसिद्धिस्तावत्संख्या ग्राह्या । इध्मबर्हिर्व्वेद्याधानि संनहनानि विषमसंख्यत्वेसद्विब्रह्मानीति । संनहने भेदस्तु प्रागग्रे संनहने उदग्रं बर्हिर्निधाय संनहनेन दृढं बद्ध्वा बर्हिर्मूलभागे मध्यमेपगूहेत्, उदग्रे संनहने तु प्रागग्रमिध्मभागं निधायेध्ममूले मध्यमेपगूहेत् इति । अष्टादशसंख्यारत्निमात्रकाष्ठकः तथाभूतैकविंशतिकाष्ठको वा पालाशस्तदभावे वैकङ्कतः इध्मः कार्य्यः । तदभावे श्रीपर्ण्यष्टत्वभवः वैल्वः औदुम्बरःखादिरो वा तत्तदभावे इध्मस्तथाभूतः कार्य्यः । इध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानं कुर्य्यात् । सामिधेनीष्टद्वौ चेध्मकाष्टद्वित्वादौ सामिधेनीह्रासेऽपि नेध्मसंख्याह्रासः । अग्निप्रणयनार्थं इध्मउक्तसंख्याधिककाष्ठकोऽपि भवति । इध्मापशौ अष्टाविंशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकाष्ठैः इध्मः कार्य्यः । सच त्रिभिः संनहनैर्मूलभागे बद्धः कल्प्यः । दर्शपौर्णमास एव वेदकरणम् । सूत्रे आङ्शब्दार्थोऽभिविधिरिति प्रतिज्ञा । सर्व्वकर्म्मस्वनुक्तमपि गार्हपत्यात् आहवनीयदक्षिणाग्नेरुद्धरणं कार्य्यम् । अन्यकर्म्मार्थमुद्धृतयोस्तयोरागन्तुकान्यकार्य्यापाते तत्करणं नोद्धरणान्तरम् । यथा दर्शार्थमुद्धृतयोस्तयोः प्राप्तकालाग्निहोत्रहोमः । यत्कर्म्मार्थमुद्धृतौ तौ तत्कर्म्मणौ लौकिकावेव भवतः । तत ऊर्द्धं तत्राहवनीयादिविहितं कर्म्म न कार्य्यं तयोः लौकिकत्वोपदेशात् । तेन यत्र पौर्णमासादौ पृथक्तन्त्रा बह्व्यः इष्टयः सन्ति तत्र प्रतीष्टि पृथगग्नुद्धरणेन ताः कार्याः । तथा च न सकृदुद्धृतयोः सर्व्वोपयोगः । खादिरस्रुवादीनां क्वचिदनुक्तौ प्रकृतिवत् विकृतावपि कार्य्यता । स्रुवस्फ्यस्रुग्जुहूप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम् । तानि च तद्ग्राह्ये विहितानि यथा (खादिरः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्व्वदृक्तपुष्करो नासिकावत्पर्व्वार्द्धखातो भवति । स्फ्यश्च खादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः स्रुचो बाहुमात्रो मूलदण्डाश्चस्रुग्विल्वा हंसमुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पा-

शिमात्रपुष्करास्तावत्खातवृत्ताश्च कार्याः। पालाशी जुहूः। उपभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषां वृक्षाणामेकस्य वा सर्वाः स्रुचः कारयेत्। अग्निहोत्रहवणो वैकङ्कतो, अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कतः। यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्ति तानि चोलूखलमूसलकूर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याष्टावदानाभ्रुप्रवेषान्तर्द्धानकटप्राशित्रहरणषड्वत्त ब्रह्मासनादीनि। तत्रोलूखलमूसलौ लोकप्रसिद्धौ। कूर्चो बाल्वमात्रः पीठाकारः। इडापात्री पिष्टपात्री अरत्निमात्र्यौ मध्यसंग्रहीते। पुरोडाशपात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षड्ङ्गुलवृत्तखातवती। शम्या प्रादेशद्वादशाङ्गुला। प्राशित्रहरणं वृत्तमादर्शाकारं चतुरस्रं चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम्। षड्वत्तं चोभयत्र खातवत्। आसनानि चारत्निमात्रदीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि। सर्वेषु पात्रेषु मूलाभिज्ञानार्थं वृत्तानि कार्याणि। अनादृशे सोमसाधनपात्राणि वैकङ्कतानि कार्याणि। षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम्। अश्वदाभ्यपात्रमौदुम्बरम्। वाजपेये सप्तदशग्रहपात्राणि वरणवृत्तभवानि। सुराग्रहपात्राण्यपि। मृण्मयानि वा"। दृष्टिस्तु प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्वेषां गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्करयोरन्तरालेन मार्गः।

४क० १६सू०। तत्र विहितद्रव्याभावे काम्यं कर्मनारभ्यम्। नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाप्यारभ्यम्। काम्येऽङ्गसद्भावं ज्ञात्वाऽऽरम्भोत्तरम् मुख्यद्रव्यापचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम्। न तु असमाप्तस्य त्यागः। नित्ये तु आरब्धे ऽनारब्धे वा प्रतिनिध्युपादानमिति भेदः। काम्यस्यावश्यकार्यत्वाभावात् प्रतिनिधिना नारम्भः। आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात् समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति। दोग्धितस्य पयआदिकेव्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति। प्रतिनिधिना करणपक्षे मुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे जहोति न कार्यः। यत्र जात्यन्तरं विहितं तत्र जहोतिः। विकल्पस्थले अन्यतर द्रव्यारब्धे कर्मणि दैवात्तस्य दोषे विनाशे वा तत्प्रतिनिधिद्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा व्रीह्यारब्धे कर्मणि व्रीहिनाशदोषयोः व्रीहिसदृशनीवारादिना समापनं न तु यवेन, एवमन्यत्र। व्रीह्यभावे नीवारैः प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद् व्रीहिप्राप्तौ व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ व्रीहिसदृशैरेव कर्मसमापनम् न नीवारसदृशैः नापि वैकल्पिकैर्यवैः। मुख्यद्रव्येण सर्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्मकार्यम्। यत्र कृष्णाः व्रीहयोविहितास्तत्र कृष्णव्रीह्यलाभे शुक्लव्रीहिभिः कर्म कार्यं न तु कृष्णनीवारैः गुणस्य द्रव्यापेक्षया दुर्बलत्वात्। पुंवत्सत्वलक्षणं गुणं हित्वा स्त्रीवत्सायाश्चापि गोः पयसा होमो न तु पुंवत्सायाः मेष्याः पयसा। एवमार्द्रत्वगुणालाभे शुष्कपलाशैरपि कर्म कार्यं न तु आर्द्रसमिदन्तरेण एवं सर्वत्र। एवं प्राशित्रादिसर्वकर्मसु पार्यायप्रीह्यलाभेऽपि अवदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था व्रीहय एव ग्राह्या न तु प्राशित्रादिसर्वकार्यपर्याप्ता नीवारा इति ५क० १७सू०। तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण पदार्थानुष्ठानम्। यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयोर्विरोधः तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धिक्रमोग्राह्यः। यथा "स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ति" इत्यत्र पाठक्रममनादृत्य पूर्वं छेदनं ततोऽपाकरणम्। यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः "संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति" श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्मतर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशित्रावदानात् पूर्वम्। तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव कार्यम् न पाठक्रमेण। यत्र च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य मन्त्रपाठक्रमेण कार्यम्। यथा सोऽसावाज्यमधिश्रयतीत्यधिश्रयणं विधाय, तदनन्तरमेवोद्वासनं विहितम् मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसंहननान्ते इति विरोधः तत्र मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्वासनम्। यत्र बहूनां प्रधानानां सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्वेषां प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थानुसमये कार्याः यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्वेषां प्रथममुपाकरणं ततः सर्वेषां नियोजनम् ततः सर्वेषां प्रोक्षणमित्यादि। आराद्उपकारकास्तु तन्त्रेण कार्या न तेषु क्रमचिन्ता। यथा दर्शादौ प्रयाजाद्य आराद्उपकारकास्तन्त्रेण कार्याः। चतुर्गृहीतनिर्वापः एकादशादिकपालोपधानञ्च एकैकस्य कार्यम्। सोमे चैकैकस्य ग्रहस्यासादनान्तं ग्रहणं कार्यम्। सर्वत्र हविरोऽवदानं प्रदानान्तं कार्यम्। देवताऽभेदे हविर्मात्रभेदे देवतागुणे वा उपांश्वादिकेऽभिन्ने प्रदानान्तमवदानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवींष्यवदाय पश्चा-

त्तेभ्यः प्रदानं कार्य्यम् । सम्प्रदाने प्राजापत्यपशुषु उपाकरणरूपे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम आदर्त्तव्यः न क्रमान्तरम् । अयं प्राकृतिकः क्रमः । प्रधानानामाग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वापादिक्रमः । यथा प्रथमपठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वापादि । पश्चात् पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चात् इत्ययं क्रमो मुख्यः । अनेकाहसाध्यदर्शादौ क्रियमाणे मध्ये नित्याग्निहोत्रादेः काले प्राप्ते काम्यमध्येऽपि तत् कार्यमेव न तु दर्शाद्यनुरोधेन नित्याग्निहोत्रादिकालातिक्रमः कार्यः । सौत्रामण्यादिविकृतिमध्यएवामावास्यायां दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । षोड़श्यतिरात्रादौ च षोडशिनोनियतकालत्वेऽपि दैवादुक्थ्योत्कर्षे तदनन्तरमेव षोडशियागः कार्यः न तु कालानुरोधात् ततः पूर्वम् । अग्निष्टोमादिसत्रपर्य्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमा भावः । यदा यत्र यज्ञेच्छा तदा तदनुष्ठेयम् । अध्ययनार्थ एवैषां पाठक्रमः नानुष्ठानार्थः ।

दैक० २६सूत्राणि । तत्र अवत्तहविर्नाम्न्यङ्गविः कार्य्यं न खिदक्षदादिप्रतिपत्तिसहितः यागः कार्यः । मया पुनः शेषादवदेयम् । अग्न्यादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयाजानुयाजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति । दृष्टार्थानां तु क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिषिद्धं वस्तु सुब्रह्मण्यसदृशमपि न प्रतिनिधेयम् । यथा मौञ्जे चरौ माषादि । त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्म्मणि च यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति । गुणकर्म्मसु पात्रासादनाज्यावेक्षणाग्नाधाषव्यूहनवेदबन्धनादिषु यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्ति । पत्न्यभावेऽध्वर्य्वाज्यावेक्षणाग्नाधारम्भोपाञ्जनादौ गुणकर्म्मणि प्रतिनिधिरस्ति । सत्रेषु यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति । यजमानकर्म्मणा सत्रत्वात् यजमानधर्म्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिहितस्य भवन्ति सत्रेषु यजमानानामृत्विक्पदार्थकर्तृत्वविधानात् । ब्राह्मणस्यैव सत्रेषु अधिकारो न क्षात्रवैश्यानाम् । ब्राह्मणानामप्येककल्पानां न भिन्नकल्पानाम् । वैश्यक्षत्रिययोर्ऋत्विगत्वेऽपि सत्रेषु नाधिकारः । सहस्र संवत्सरसत्रं मनुष्याणामपि भवति तत्र संवत्सरशब्दस्य अहःसु लक्षणा यतस्तत्र सहस्रसंवत्सरे सहस्रं सौत्यान्यहानि तानि च दिनसहस्रे सम्भवन्तीति ।

७क०२८सूत्राणि । यत्र एककलार्थं बहूनि प्रधानानि एकवाक्येन विधीयन्ते । तत्र तेषां सह प्रयोगः । देशकाल फलकर्म्मादिसाम्ये सति प्रधानानामारादुपकारीणि आधारप्रयाजाज्यभागादीनि सकृदेव कार्य्याणि । न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् कार्य्याणि । देशभेदे कालभेदे च तन्त्रभेदएव भवति न संस्कृत्या । यथा दर्शपौर्णमासयोः कालभेदे । वरुणप्रघासेषु च मारुत्या देशभेदे । अश्वमेधे सुब्रह्मण्यानिगदे द्वादशाहे सुत्यास्वपगच्छेदित्यत्र कालसंयुक्तं कर्म्म तन्त्रेणैव सकृत् प्रयोज्यम् । एकद्रव्ये कर्म्मादृत्तौ सत्यां मन्त्रवचनं सकृदेव कार्य्यम् न प्रतिक्रियम् । यथा स्फ्येन पर्यग्निः परिलिखेदक्षे रसखेत्यत्र एकवारं मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीमिति । हविर्ग्रहणे बर्हिर्होलवने तस्य स्मरणे आज्यग्रहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिः न सकृत् । आज्यग्रहणे तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण ग्रहणम् शेषं तूष्णीं हविर्ग्रहणे चतुर्थं तूष्णीम् । वचनादुत्तमे सुष्टौ मन्त्रनिवृत्तिः । दीक्षितस्यानेकदुःस्वप्नदर्शने सकृदेव मन्त्रपाठः । एकस्मिन्नहनि अनेकप्रवाहणरथेऽनुमन्त्रणं सकृदेव । अवर्षणे अनेकवृष्टिधारासंयोगेऽपि अनुमन्त्रणं सकृदेव । युगपदनेकामेध्यदर्शने सूर्य्योपस्थानं सकृदेव । वनीवाहने (विस्रस्य विस्रस्य पुनः पुनः प्रयाणे) अमेध्यदर्शने मन्त्रपाठः सकृदेव । एकरात्रिमध्ये पुनपुनःस्वापादौ अमेध्यदर्शनादिषु च कालभेदे भेदेनैवानुमन्त्रणं न सकृत् । अप्रधानकालीनमङ्गं सकृदेव, न प्रतिधानमावर्त्तते । यथाऽग्निषोमीयसवनीयानूबन्ध्यपशूनां साधारण एव स्वरुरपि यूपवत् सर्व्वपशुसाधारण एव । आधानादिकर्म्मसु पुरुषाएव कर्त्तारोन स्वयं केवलं यजमानः । तत्रायं भेदः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मककर्म्माणि यजमानः स्वयं कुर्य्यात् । पुरुषयोगिमन्त्रान् यजमानः स्वयं जपेत् वपनाभ्यञ्जनादयो यजमानस्यैव संस्काराः । सति विशेषवचने ऋत्विजामपि ते संस्काराः यथा "क्षिरण्यमालिनोवाजपेयेन चरन्ति" । सति वचने उक्तादन्यदपि यजमानस्य भवति । यथा यजमानोवसोर्धारां जुहोति । यजमानः पात्रासादयतीत्यादि । शेषं कर्म्म यथासमस्यन्त्विगादयः कुर्युः । यथा अध्वर्युराध्वर्यवं, होता हौत्रम्, उद्गाता औद्गात्रमित्यादि । सर्व्वाणि कर्म्माणि यज्ञोपवीतिनः कुर्य्युः तानि च प्राक्संस्थानि उदक्संस्थानि वा कुर्युः । परिस्तरणपर्य्युक्षणादौ प्रदक्षिणं कार्य्यम् । पित्र्येप्रसव्यम् । दैवे यत्रावृत्तिः पैत्रे तत्र सकृत् । दक्षिणा च दिक् पित्र्ये । यद्दैवे प्राक्संस्थादि पैत्रे तत्तद्दक्षिणसंस्थं कार्य्यम् । प्रधान-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसहितस्यैव तस्याद्दत्तिः पारादुपकारकसहितस्य ।

८क० ४७सू० । विकल्पस्थले एकेनैव कार्यकरणम् । अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चयः यथा होतृमन्त्राणामग्निमन्थनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च । होतृमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चयः । तथा च याज्या पुरोनुवाक्या च एकैकस्मिन् यागे एकैकैव । एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । यज्ञकाले मन्त्राणामेकश्रुत्या प्रयोगः, न संहिताक्षरेण, नापि ब्राह्मणाक्षरेण । सुब्रह्मण्यासमजपन्यूङ्खयाजमानानां मन्त्राणां संहितावदेव स्वरेण प्रयोगोन त्वेकश्रुतिस्वरेण । आधाने विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चयः । अनेकसाधनके कर्म्मणि जवध्यादीनां समुच्चयः । सर्व्वपशूनां तानि कार्य्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदयकस्य दृष्टार्थत्वात् न समुच्चयः । सर्व्वत्र गार्हपत्याहवनीययोः प्रदक्षिणीकृत्यापसव्याद्दत्तिः अपसव्यीकृत्य च प्रदक्षिणा दृत्तिः कार्या । विहारोत्तरतः सर्व्वकर्म्म कार्यम् । विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरासने कार्ये । तयोर्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाग्रं निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अनादेशेऽध्वर्युः यजुर्विहितं कर्म्म कुर्यात् आदेशे तु अन्योऽपि । विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा प्रेषणेऽध्वर्योर्व्यापृतत्वेन विरोधात् कपालोपधानमग्नीत् कुर्यात् । हविष्पात्रसाद्यत्विजामेकत्र समावेशे यदृयत् पूर्व्वं तत्तदन्तरं, यदुत्तरं तद्बहिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्व्वं पूर्व्वं हविरन्तरं कार्यं उत्तरस्तरं बहिः । प्रतापनाद्यग्निसाध्यसंस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्याः । सर्व्वकर्मसु हविःअपर्णं गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्यम् । संस्काररहितं घृतमात्रमाज्यशब्दार्थोग्राह्यः । घृतं च गव्यमेव ग्राह्यम् । द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्व्वत्र घृतेन होमः कार्यः; विशेषवचने तेनैव । चात्वालात् बहिस्थं पुरीषं निवपेत् । आहवनीये यजतयः, आज्यभागोपांशुयाजादयः आज्यहविष्का ध्रुवातः आज्यं गृहीत्वा चतुरवदाय कार्याः । स्रुवाध्रुवातः आज्यं गृहीत्वा चतुरवदाय कार्याः । स्रुवाग्निहोत्राहवनीये के ध्रुवातः कुर्व्वन्ति । आधारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ षड् वौ कार्यौ । अनादेशेसर्व्वे होमा आहवनीये एव कार्याः । आदेशे तु यथादेश मन्यत्राग्नौ । आदेशाभावे सर्व्वत्र सकृदुद्गृहीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

८क० २१सू० । सर्व्वत्र व्रीहयोयवा वा हवींषि भवन्ति । व्रीह्याश्रयणानन्तरं यवाश्रयणाद्वाक् व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्यौ यवाश्रयणानन्तरं च प्राग्व्रीह्याश्रयणात् यवैरेव तौ कार्यौ । आपस्तम्बमते सर्व्वदा व्रीहिभिरेवेति भेदः । दर्शपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विकृतौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्वादेर्मध्यदेशादेक मङ्गुष्ठपर्व्वमात्रं तिरश्चीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीयं तु हविःपूर्व्वभागात् तथावदानम् । तच्चावदानयोर्मर्यादाभङ्गाभावेनैव कार्यम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्त्रिरवदानम् । तत्राद्यं मध्यात्, द्वितीयं पूर्व्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् । यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमादौ चतुरवदानं विहितं तत्र जमदग्नीनां पञ्चधोऽवदानम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानमहणम् । तदप्यङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमेव कार्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सकृदवदाय ततोऽन्यद्धविरवदेयम् । पुनरन्ते आज्यं सकृदवदेयम् । स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादेकोनं हविषोऽवदानम् । तथा च येषां प्रधानयागेऽवदानत्रयं विहितं तेषां स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानं, येषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । एवं चतुःपञ्चधोऽवदाने त्रिः चतुर्धाऽवदानम् । उपस्तारः सकृत् । उपर्यभिघारणं तु द्विर्वारं भवति । हविषोऽवदेयावदानयोः प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो न प्रत्यभिघारणम् । एकैकपात्रः पुरोडाशः सर्व्वतः कार्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्या यथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्येवंरूपा । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणः प्रैष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीयान्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् । प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात् षष्ठी भवति यथा इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । वषायै धाना सोमेभ्यः इति प्रैषद्वये तु न षष्ठी । यत्रासौ यजेति विहितं यथा नामयाजं यजेति प्रयाजादीन् प्रति । तत्र देवतापदं न प्रयोज्यम् । प्रयाजर्तयज पोतर्यजेत्येवं प्रयोज्यम् । यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं श्रूयते तत्र तत्र असाविति पदसमभिव्याहृतस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मैत्रादेर्नामो-

ज्ञार्थं यथा इममसुष्य पुत्रमित्यादौ देवदत्तस्य पुत्रमित्यादि। सवषट्कारास्वाहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदक्प्राङ् इतीयानभिसुखश्चिछन् वषट्कारानंतरं वषट्कारेण सह वा जुहुयात्। यत्राज्यमिश्रं हविर्विहितं, तत्र पूर्व्वमाज्यं हुत्व ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुपर्य्याज्यं जुहुयात्। अथ वा सहैव सर्वमाज्यं हविश्च जुहुयादिति पक्षद्वयम्।

१०क० १४सू०। तत्र आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ लटः लिङ्परत्वकल्पनया विधिपरत्वम्। कर्मसु कर्त्तव्येषु तदुपकरणद्रव्यसमुदायानामादौ उपकल्पनं तानि चानीय कर्मदेशस्याने स्थापयेत्। चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि सर्व्वत्रास्तरणीयानि। हविषां मध्ये यत् पश्चात् पठितं तद्देशतः कालतश्चोत्तरं कार्य्यम्। यद्दध्यादिकं पूर्व्वपठितस्य पूर्वम् उत्तरपठितस्योत्तरम् कार्यम्। एवम् अधिश्रयणाद्यपि पूर्व्वपठितस्य दक्षिणतः पश्चात्पठितस्योत्तरत इति। एकद्रव्ये स्थालीस्थुवादौ साज्ये दक्षहस्तेन गृहीते सति वामेन वेदस्योपग्रहणं कार्य्यम्। एकद्रव्यश्रुतेः उपभृदादौ द्वितीयद्रव्ये सति वेदोपग्रहणाभावः। आज्यादन्यद्रव्येण द्रव्यवति यागे उपस्थानादौ च स्फ्येनोपग्रहणं कार्यम्। असत्सु वेदवज्जुहूतीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम्। यथा स्फ्येन अन्यकर्मव्याप्ते सोमे ग्रहहोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे च कुशोपग्रहणम्। स्रुचोरादानकाले आसादितां स्रुचं जुहूञ्च पाणिभ्यां परिगृह्य उपभृतउपरि निदध्यात्। तत्र च परस्परसंसर्गजशब्दो न कार्यः। विश्वजिन्न्यायेन सर्व्वत्र स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यते। एकस्मिन् कर्मणि वैकल्पिकानामङ्गानां यथाश्रुतञ्च विहितानां मध्ये अधिकाङ्गानुष्ठानपक्षे सर्व्वत्र फलाधिक्यम्। यथा पौर्णमासादौ वैकल्पिकवैश्वदेवाद्यधिकाङ्गानुष्ठाने। एवमन्वाहार्य्यादिदक्षिणादाने षड्दक्षिणापक्षतोद्दादशचतुर्विंशतिदक्षिणापक्षयोः फलतारतम्यम्। दानान्वारम्भणव्रतप्रमाणानि यजमानसम्बन्धीनि प्राह्याणि। तथाच यानि दानादीनि प्रमाणानि विहितानि च तानि यजमानान्येव व्रतञ्च सत्यवदनाधःशयनपयोव्रतादिकं यजमानस्यैव, प्रमाणं चाग्निसरवेदिशालासदोग्रहादिमानं यजमान इच्छमानेनैव कार्य्यम्। यूपावटोपरवादौ खाते, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु पिष्टेषु तण्डुलधानादिषु, दुग्धे पयसि, दग्धेषु सक्तावपेक्षादिषु तदवयवलक्षणया क्रियादिसम्भवः। रौद्रमन्त्रं रुद्रोदेवतम् असुरदैवतं शैव्यं मन्त्रसमाख्यं तत्तद्देवताकं कर्म्म च कृत्वा आत्मानमुपस्पृश्यापां स्पर्शनं दक्षिणेन कुर्य्यात्। इति सर्व्वकार्य्योपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि। एतेषां सर्व्वकर्म्मोपयोगित्वात् विस्तरेणोक्तिः। अन्यान्याध्यायार्थाः संक्षेपणोच्यन्ते।

२ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः। तत्र १क० पौर्णमासेष्टिकालः तत्राग्न्याधानेऽध्वर्युयजमानयोरधिकारः। तद्विधानप्रकारः। दीक्षायज्ञिये दीक्षितधर्माः। दिवामैथुनमांसवर्जनम् अधिश्वकेशादिवापनम्। अपराह्णे पत्नी यजमानयोरदभ्रा हविषा सह व्रतकालयोग्यं माषमांसलवणवर्ज्जं हविष्यं भोज्यम्। तत्र व्रतयोग्यं भोज्यं भाष्ये दर्शितं यथा शुलुब्धः "सकृत् पर्व्वणि सर्पिष्मत् हविष्यं लघु भोजनम्। न सायं नोपवासः स्यात् तैलामिषविवर्जितम्" बौधा० "सर्वमेवैतदहः, कौशीधान्यं विवर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः"। परिशिष्टे च "शाकं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकम्। माषान् मधु परान्नञ्च वर्जयेदौपवस्तके"। कर्म्मप्रदीपे "लवणं मधु मांसञ्च क्षारान् स्त्रीयेन दूयते। उपवासे न भुञ्जीत नोरात्रौ न किञ्चन"। "तिलसुद्गाढते शैत्यं यस्यं गोधूमकोद्रवौ। चणकं देवधान्यञ्च सर्व्वशाकं तथैत्वयम् (गुडम्)। सर्व्वक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च। व्रतस्थो वर्ज्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा"। सामुद्रविशेषणात् सैन्धवमानसयोर्न निषेधः। "सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानसमुद्भवम्। पवित्रं लवणं ह्येते प्रत्यक्षे चापि सर्वतः इति स्मृतेः"। सत्यवदनञ्चात्र कर्म्मार्थम् उपनयनोत्तरविहितं तु पुरुषार्थः अतः प्रायश्चित्तभेदः। रात्रौ तस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रहोमः। सायमग्नेरुच्छ्रायां होमानन्तरमारण्यौषधीनां नीवारादीनामन्नम् आरण्यशाकादीनां च फलमनतिरात्रौ भुञ्जीत। आहवनीयगार्हपत्ययोर्वाऽधः शयनं तत्राध्यास्तरणनिषेधः, ब्रह्मचर्य्यञ्च। एष नियमः सपत्नीकयजमानस्यैव। पौर्णमासि अन्वाधानादिकर्मोपवर्गान्ते द्व्हे एकाहे वा कार्यभेदोक्तिः तत्र प्रातरेव कार्यम्। २क०। अग्निहोत्रानन्तरं ब्रह्मवरणं तत्प्रकारः। ३क० ८क०पर्य्यन्ते ब्रह्मसदनादेः आत्मस्पर्शपर्य्यन्तस्य कर्मकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकीर्त्तनम्।

३अध्याये अष्टौ कण्डिकाः। तत्र होमसदनादिपौर्णमाससमाप्तिपर्य्यन्तकर्त्तव्यकार्यकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादि।

श्रौ०१५ क०। तत्र १।२।३क०दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्यं प्रिण्डपितृयज्ञानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकथनम्। तत्र द्रव्यदेवतायुक्तः ख्यातप्रत्ययान्तकर्म्मशब्दोवेदबोधितो यागशब्दार्थः इत्युक्तिः। सर्व्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपौर्णमास यागधर्म्मातिदेशः। वैश्वदेववरुणप्राघासाकमेधशुनासीरीयरूपचतुःपर्व्वात्मकचातुर्म्मास्यास्ये वैश्वदेवे पर्व्वणि दर्शपौर्णधर्म्माः। ततोऽतिरिक्तत्रयेषु औपदेशिकाः प्राचीनप्रवणे त्रिषाबर्हिःप्रस्तारादयोधर्म्मा भवन्ति। चातुर्म्मास्ये वरुणप्रघासादिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्व्वधर्म्माः किन्तु शाकल्यादिषु न भवन्ति। सौमिकादवभृथात् वारुणप्राघासिकावभृथे धर्म्माभवन्ति। क्व? कुर्यादिति सन्देहे लौकिकाग्निरेव प्राह्यः। दर्शपौर्णमासयोराग्नेयादयः षट् प्रधानयागाः। वैकृते कर्म्मण्येकदैवत्ये सर्व्वत्राग्नेयधर्म्माः। अनेकदैवत्ये तु अग्नीषोमीयैन्द्राग्नादेः। तत्रापि आग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमीयस्यैव धर्मा नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्य्यम्। आग्नेयेषु ऐन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्य्यम्। द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति यथा पुरोडाशवरुधानासक्तादौ पुरोडाशस्य, साज्ञाय्ये साज्ञाय्यस्य, आज्ये आज्यस्येति। देवतागुणस्योपांशुत्वादेः साम्ये धर्म्मप्रवृत्तिर्भवति। यथोपांशुयाजे उपांशुयागः। द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्माभवन्ति न देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवतासामान्यात् पुरोडाशस्यैव। पयस्यायां पयस एव धर्माभवन्ति न दध्नः। अतश्चातुर्म्मास्यादौ परिवासितया शाखया पवित्रबन्धनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासादनञ्च भवति। पश्वावपि पयस एव धर्माभवन्ति न दध्नः। अतःसाज्ञाय्योखास्थानापन्नानां वशाम्रपणीम्मूलोखानासादनप्रोक्षणे भवतः। द्रव्येण स्थानापन्नेर्धर्माभवन्ति यथा श्यामाकानां व्रीहियवस्थानापन्नत्वेर्द्धर्म्मा अवघातादनप्रोक्षणकण्डनादयो भवन्ति। प्राकृतस्थानापन्नस्यापि द्रव्यस्य ये स्थानिनो धर्माविरुध्यन्ते स्थानापन्ने द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिधौ पशुनियोजने यूपस्थानापन्नस्यापि परिधेः तच्चषाष्टाश्रीकरणादयोधर्म्मा न भवन्ति विरुद्धत्वात्। विकृतौ यत् प्राकृतद्रव्यदेवतास्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादिर्विहितस्तत्र प्राकृतमन्त्रस्य यथार्थमूहोभवति। यथा अग्नये त्वा जुष्टमित्यस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य इन्द्राग्निभ्यां वां जुष्टमित्यूहः। प्रकृतौ मन्त्राणामूहो न भवति प्रकृतेरपूर्वत्वात्। यथा पत्नीं संनह्येत्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्नीकयागेऽपि नोहः। किन्तु एकवचनान्त एव प्रयोज्यः। तथा पवित्रे स्थ इति मन्त्रस्य पवित्रद्वयपक्षेऽपि नोहः। अतोमवादः। विकृतौ वचनविशेषे प्राकृतधर्म्मा न भवन्ति। अर्थलोपात् (प्रयोजनलोपादपि) प्राकृतधर्म्मा न भवन्ति। यथा सौम्ये चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजनाभावात् नानुष्ठानम्। तथा विरोधादपि प्राकृतधर्म्माणां विकृतावप्रवृत्तिः। यथा चरौ मेषणस्य दध्युपसर्जनोनामधिश्रयणस्य च। यच्च प्रकृतौ परार्थतया विहितं विकृतौ परार्थाभावेन तस्याप्रवृत्तिः यथा प्रकृतौ प्रतिपत्तिकर्म्मणां परार्थौ (प्रतिपाद्यद्रव्यार्थौ) उलूखलमुसलौ अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्म्मणामप्यभावो भवति। यत्तु परार्थोत्पन्नं द्रव्यं क्वचित् कर्म्मान्तरसाधनत्वेन विहितं तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य भावो भवति (परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्य्यं तदन्येनापि येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन शुक्रं संमार्ष्टीत्यत्र यूपार्थं तच्छमाग्रे यूपे यत् शकलमुत्पन्नं यूपाभावेन तत्सम्बन्धिशकलाभावेऽपि अग्निसंमार्गसाधनत्वेन विहितत्वादुद्येन केनचिच्छकलेन शुक्रसंमार्जनं कार्यम्। सर्व्वासामिष्टीनां सदास्थालत्वम्। [प्रकारादि। ४क०। प्रजापत्यन्नमयस्थालकार्य्य दाक्षायणयज्ञमन्त्रदर्शपौर्णमासयोर्द्वैद्रव्यभेदकथनपूर्व्वकतद्विधानप्रकारः। ५क०। उपांशुयाजार्थकथनम्। (व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना। तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता" कर्कः। तत्रद्रव्यदेवतादिकथनम्।

६क०। व्रीहीणां यवानां वा पाके आग्रयणसंज्ञं कर्म्म कार्य्यम् तत्र ग्रहसन्तादिकालद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधानप्रकाराश्च। दर्शपौर्णमासेष्वनन्तरमेवाग्रयणाद्या प्रकृतिवत् कार्य्याः न पूर्व्वम्। दर्शपौर्णमासोत्सर्गे कृते कात्निहोत्रमेव जुह्वत आग्रयणविधानप्रकारः। दीक्षिते विशेषः। संवत्सरोपसत्कादौ यज्ञे आग्रयणविशेषः। संवत्सरसुत्यादौ द्रव्यविशेषाः। श्यामाकाग्रयणविधानप्रकारः।

७क०। अग्न्याधेयकर्मकाण्डदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि अग्नाधेयशब्दे ऋग्वेदविधिरत्नो आध्यन्दिनानां विशेषस्तु विस्तरभयान्नोक्तः पद्धतौ द्रष्टव्यः। [दिकथनम्। ८।९।१०क०। आधानस्याङ्गकर्म्मणां विधानम्। [सन्ता- ११क०। पुनराधाने निमित्तं वित्तहान्यादि। तद्विधान-

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य वात्सप्रस्तोपस्थानप्रकारः ।
१३।१४।१५क०। अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि । तत्र कामनाभेदेनावस्थाभेदयुक्तो वह्नौ होमः कार्यः यथा प्रजाभ्योवलेनाच्छादिकं जिहीर्षुणा समिद्धे धूमशून्येऽग्नौ होमः कार्यः । प्रजाउपरुध्य ताभ्योऽन्नं जिहीर्षुणा अतिवृद्धज्वालायुक्ते, श्रीकामैः यशस्कामैर्ब्राह्मणादिभिः प्रदीप्ते, मित्रभावेन प्रजाभ्योऽन्नं जिघृक्षुणा राज्ञा ज्वालापसरणे जाते, ब्रह्मवर्चसकामेन देदीप्यमानेष्वङ्गारेषु सत्सु वह्नौ होमः । कामनाभेदे होमद्रव्यभेदाः । यथा स्वर्गकामः पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं यावज्जीवकामो यवाग्वा, बलकामः श्रीहिश्यामाकनीवारयवगोधूमघाल्वानां तण्डुलैः, यावनालैः प्रियङ्गुभिश्च । इन्द्रियकामोदक्षा, तेजस्कामो घृतेन । एतच्च द्रव्याणां प्रत्यहं संवत्सरहोमे तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वास्विष्टिषु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण प्रवेशनम् । सर्वदा यजमानः स्वयं होमः कार्यः, कार्यवशात् तद्विधुक्तेन अध्वर्युणा वा । किन्तु दर्शे पौर्णमासाख्ये सदा स्वयं होमः कार्यः । प्रवासे मृतकादौ च विशेषः ।

५ अध्याये । १२कण्डिकाः तत्र । १।२क०। चातुर्मास्ययज्ञ वैश्वदेवपर्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।
३, ४, ५, क० वरुणप्राघासशाकमेधरूपतदीयपर्व कालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।
६क० । शाकमेधरूपतदीयपर्व कालविधानद्रव्यदेवता-
७क० तत्र द्विहविष्कक्रौडिनीयेष्टिकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
८,९,क० तत्र पित्र्येष्टिकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
१०क० तत्र वैश्वत्रकहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि
११ क० चातुर्मास्यपर्वभेदशुनासीरीयकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् । तत्रायं विशेषः । ऋतवैश्वदेवपर्वण एव वरुणप्राघासशाकमेधादिपर्वत्रयस्य नियतकालत्वात् वरुणप्राघासादि कर्त्तव्यमेव । कृते पौर्णमासे दर्शेष्टिवत् । चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भः मृतकादावपि कार्यएव । चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐष्टिकानि, पाशुकानि सौमिकानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।
१२,१३,क० सित्रविन्हेष्टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।
६अ० दशभिः कण्डिकाभिः निरूढपशुबन्धयागकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।
७अ० ६क० । तत्र ज्योतिष्टोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि विधानादि । तत्र सोमयागरूपस्याङ्गस्य द्रव्यदेवतादि विधानादि । [कथनम् ।
८अ०६क० । तत्र १,२,क०आतिथ्यकर्मद्रव्यदेवतामन्त्रादि
३क० औपवसथ्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
४,५,६,७,८,९,क० । आसु—
९अ०१४ कण्डिकात्मकासु १कण्डिकायाञ्च सौत्यकर्मकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समाप्तिपर्यन्ते प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।
१०अ० ६क० । तत्र किञ्चिदूनाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते मध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् । अन्ते ज्योतिष्टोमे सोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्याम इत्येवं रूपाणां सप्तसु सोमसहितानां सप्तानां यागानां ज्योतिष्टोमत्वमुक्तं तत्र च ज्योतिष्टोमस्याध्वर्यवविधानप्रकारः ।
११अ०१कण्डिका । तत्रज्योतिष्टोमाङ्गब्रह्मत्वविधानादि ।
१२अ० ६क० । तत्र द्वादशाहयागविधानम् । तत्र एकादशाहादियागे च ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः । तत्राग्निष्टुतो धर्मातिदेशः इत्येकस्य मतम् । द्वादशाहो द्विविधः सत्रूपः अहीनरूपश्च । तत्रोभयरूपयोर्लिङ्गप्रदर्शनम् । सत्रूपः यस्याद्यन्तयोः अतिरात्रयागस्तत्सत्रं, यत्र तु यथा यस्याद्यन्तयोः अतिरात्रयागस्तत्सत्रं, यत्र तु अन्तेएव अतिरात्रोयागः सः अहीन इति तयोर्लिङ्गतोक्तिः। सत्रेषु यजमानसहितानां षोडशर्त्विजां कर्त्तृत्वात् सर्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्वेषां स्वामित्वयोगात् फलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्तदशानामेव यजमानधर्मदीक्षणादि । अन्यारब्धस्तु ऋत्विगेव । क्रतुनिष्पत्त्यर्थं पात्रासादनादौ कर्मणि एकस्यैककर्तृत्वं तेनैव कृते सर्वकृतत्वम् । ऋत्विगत्वनोर्यीय एव अङ्गारप्रामनम् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रदीक्षाकालविधानादि ।
१३अ०४क० । तत्र १क०सवासयनसत्रप्रकारः तत्र द्वादशाहधर्मातिदेशः । २,३,४क०तत्रद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि
१४अ० २क० । तासु ज्योतिष्टोमसंस्थाभेदवाजपेयकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।
१५अ० १०क० । तासु राजसूययाग उक्तः तत्र क्षत्रियजातेरेवाधिकारः वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयः कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि
१६अ० ८क० । तत्र १क०पञ्चचितिकस्यलविग्नेषस्याग्निविधानप्रकारः चयनरूपाङ्गकाग्नेः सोमाङ्गत्वोक्तिः

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्रायं भेदः महाव्रतसंज्ञक-स्तोमसाध्यसोमयागे एव पञ्चचितिकस्थलस्य नियमः अन्यत्र इच्छया विकल्पः । ४क० पर्य्यन्ते उखानिर्माण-प्रकारादि । उखाशब्दे तद्विधिरुक्तः [मन्त्रादिकथनम् । ४कण्डिकान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्तत्यदेवता-६क० अग्निविशेषपञ्चकचयनप्रकारः

७क० तत्तत्प्रायश्चित्तिहोमविधानम् [तामन्त्रादि । ८क० अग्निचयनस्य पूर्व्वोक्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-१७अ०१२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तकर्म्मोत्तरकर्त्तव्यविधान-भेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१८अ० ६क० तासु श्रुतऋत्वियहोमः तदङ्गकर्मद्रव्य-देवतामन्त्रादिकथनम् । ६क० शेषे अग्निचितोनियमा उक्ता यथा अग्निचिद्वर्षति न पठेत् । पत्न्यसंसा-भोजनम् । प्रथमचयने द्विजातिभार्य्यामेव गच्छेत् न शूद्राम् । द्वितीयचयने सवर्णामेवोपगच्छेत् नान्यवर्णां क्षत्रियां वैश्यां वा । तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत् । ब्रह्मचार्येव भूयात् । यावज्जीवमित्यं व्रतं कुर्य्यात् । संवत्सरं वेति पक्षान्तरम् । चित्याग्नौ सोमेज्यायां स्वय मातृस्वाविश्वज्योतिर्व्रतव्यानामन्यतमानामिष्टकानामुपधा-नम् । पुनश्चयनमचयनं वेति पक्षान्तरोक्तिः ।

१९अ० । ७क० । तत्र सौत्रामणीयागोविहितः । तत्र ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोम-याजिना सोमयागान्ते कार्य्यः । सोमातिपूतस्य(यस्य सुखा-तिरिक्तनासाकर्णगुह्यादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स सोमातिपूतः) सोमवामिनश्च (सुखेन यः पीतसोमं वमति स सोमवामी) तस्याऽत्राधिकारः । स्वराज्यात् रिपुभिः प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि स्वराज्यप्राप्त्यर्थमधिकारः । पशु-प्राप्तियोग्यस्यापि अप्राप्तपशोः पशुकामनया वैश्यस्याऽ-प्यत्राधिकारः । अयं चतूरात्रसाध्यः । तदङ्गसुरासम्पान प्रकारादि । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रादि ।

२०अ० ८क० । तत्राश्वमेधयागोविहितः तत्र अभि-षेकवतः क्षत्रियजातेः राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः । स च त्रिरात्रसाध्यः सर्व्वकामाग्निफलकः । तत्र काल-द्रव्यदेवतामन्त्रादि । अश्वमेधयज्ञेऽस्य विहृतिः ।

२१अ० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयज्ञोविहितः सर्व-भूतेभ्योऽतिशयोत्कर्षकामस्यात्राधिकारः । स च पञ्चरात्र-साध्यः एकविंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तत्राधिकारः न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि । २क० सर्व्वकामस्य सर्व्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः । ३ । ४क० । तत्र पुरुषः अश्वः गौः मेषः अजः इति पञ्चपशवालम्भनं तद्विधानादि प्रोक्षितस्य मृतस्य वा संवत्सरासृतौ पित्र-मेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रष्टव्यदेवतामन्त्र-विधानादिकथनम् ।

२२अ०१।क०। तत्र १क०यजुर्वेदोक्ताधानादिपित्रमेधान्त-कर्म्माण्युक्त्वा सामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः । तत्र परिभाषा । संस्थान्तरानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थएव क्रतुर्भवति । भूर्नामैकाहः १ धेनुमात्रदक्षिणः । ज्योति-र्नामैकाहः २ । तौ च विशेषानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ । गो-संज्ञकः ३ आयुःसंज्ञकश्च ४ एतावेकाहौ उक्थ्यसंस्थौ अभिजिद्विश्वजितौ५ ६ एतौ अग्निष्टोमकल्पौ । तत्राभि-जिति गोसहस्रं शतास्वं वा सप्तदितं वा दक्षिणा । विश्वजिति सहस्रं सर्व्वस्वं वा सप्तदितं वा दक्षिणा । तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यमिन्नं भूमिदासवर्ज्जं सर्व्वस्वपदार्थः । यतो भूमेः धारणचङ्क्रमणद्वारेण उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्ज्जं हिर-ण्यादिकं सर्व्वस्वपदार्थः इत्येकमतम् । स्वमते पुरुषमेधे गर्भदासदानदर्शनात् भूम्येकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-वात् तद्व्यतिरिक्तं सर्व्वस्वं देयमिति । अवभृथस्नाने वत्सच्छविं परिदधातीतिश्रुतेः, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व्व-स्वम् । एवं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । सह-स्रादधिकं सर्व्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम् । विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः । अभिजिति कृते विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विश्वजितोर्युगपदनुष्ठानं वा । तयोर्युगपत्करणे देवयजनस्थानविशेषोक्तिः तत्र हतषोड-शर्त्विजां बाहुल्यात् अन्यतमेनान्यत्र कर्म समाधेयम् । तत्र बहिर्वेदिकानि कर्म्माणि समानानि । अन्तर्वेदिकान्येव विशिष्टानि । युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्व्वं पूर्व्वं अङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तरमुत्तरं कार्य्यम् । सर्व्वजिन्नामा ७ एकाहः स च महाव्रतसंज्ञकामस्तवसाध्यः तद्विधा-नादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहाभिषवः । तत्र तिस्रः षट् वा उपसदः । तथा च संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तदूर्द्धं सप्ताहे अभिषवं कृत्वा सप्ताहे अतीते सुत्या भवति तत्र च तिस्रः षड् वा उपसदः कार्य्याः । तत्र संवत्सरं दीक्षा-अग्निचयनवदुवा दीक्षा कार्य्या । स च अग्निष्टोमसंस्थ एव । २क० सर्व्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि । अयञ्च उक्थ्यकल्पः । उक्तानामभिजिदादीनां संज्ञान्तरम् ।

तत्र अभिजितो ज्योतिःसंज्ञा विश्वजितः विश्वज्योतिः-संज्ञा। सर्वजितः सर्वज्योतिःसंज्ञा। तद्दक्षिणाभेद-विधानादि। उक्थ्यसंस्थसप्तर्थस्त्रिरात्रसम्मितसंज्ञः। साद्यस्कसंज्ञाः ८,९,१०,११,१२,१३ षट् क्रतवोविहिताः। ते च क्रमेणोत्तरत्व दर्शिताः। तत्राद्ये ८ स्वर्ग-कामपशुकामभ्राट्व्यवतामेवाधिकारः। द्वितीये साद्यस्क्रे९ दीर्घव्याधिशमप्रतिष्ठाद्याद्यकामानामधिकारः। अनु-क्रीनाम साद्यस्कः तृतीयः१० तत्र कर्मादिना हीनस्य तन्निवृत्तिकामस्याधिकारः। विश्वजिच्छिल्पाख्यः ११ चतुर्थः। तस्मिन् दक्षिणाभेदः तत्र सर्वस्वप्रतिनिधि-र्वेति दक्षिणोक्ता सर्वस्वप्रतिनिधिद्रव्याण्येवसूक्तानि यथा धेन्वनड्वत्सीरधान्यपशवादिमानार्हस्वर्णरूप्यादिदासदासी-मिथुनसोपकरणमहानसहयाद्यारोहणगृहशय्या। तेन सर्वस्वपदेनैषामेव ग्रहणम्। वैरनिर्यातनकामस्य श्येनो-नाम १२ पञ्चमः साद्यस्कः। तत्र दक्षिणाऽनुष्ठान-मन्त्रदेवतादि। एकत्रिंशनामा षष्ठः १३ साद्यस्कः। सर्वे-षामेषां दीक्षायाः सद्यःक्रियमाणत्वात् साद्यस्कसंज्ञा। व्रात्यस्तोमाश्चत्वार एकाहाः १४।१५।१६।१७विहिताः। इह त्रिपुरुषं पतितसावित्रीका व्रात्यास्तद्दोषशान्त्यै एते कार्यास्तत्र लौकिकेऽग्नौ होमः। तेषां प्रथमे १४ व्रात्यस्तोमे गायनर्त्तनकारिणां व्रात्यानामधिकारः। दृष्यंसत्वेन निन्दितस्य द्वितीये उक्थ्यसंस्थे १५ अधि-कारः। कनिष्ठस्य तृतीये १६। तया च कनिष्ठं गृह-पतिं कृत्वा स कार्यः। ज्येष्ठस्य ऋत्वप्रजनस्य स्थविरस्य चतुर्थे १७ अधिकारः तादृशं गृहपतिं कृत्वा गार्हपत्ये स कार्यः। तद्दीक्षाविधानादि। कृतव्रात्यस्तोमस्य व्यव-हार्यता भवति। अन्ते ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामस्य आत्मनोऽपूतत्वनिवृत्तिकामस्य च कर्त्तव्यः अग्निष्टोम-संस्थः अग्निष्टुन्नामैकाहः १८।

५क०। तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानाद्युक्तम्। त्रिवृत्-स्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाः चत्वारः क्रतवोविहिताः। तत्र अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथमः १९। तस्य ईषुयज्ञ इति संज्ञा। हिरण्यादिकामस्य ग्रामकामस्य पात्राधिकारः। तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि। बृहत्सवः द्वितीयः २०। राज्ञा सहिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्मस्थापक-त्वेनाङ्गीकुर्वीरन् तस्यात्राधिकारः। इषुसंज्ञ२१ तृतीयः। स च श्येनवत्कार्यः किन्तु न सद्य इति भेदः। स च मरणकामकर्त्तव्यः। ६क०। सर्वस्वारश्चतुर्थः२२ एकाहः क्रतुः जीवितुकामस्य मर्त्तुकामस्य वात्राधिकारः। तत्र-सिद्धान्नदक्षिणा। तस्य द्रव्यदेवताविधानादि। ऋत्विग-योहनीयास्त्रयः २३,२४२५ क्रतवोविहिताः। तेषु आद्यः सर्वस्तोमः २३। द्वादशाहिकच्छन्दोमत्रयमध्ये उक्थ्यसंस्थे उत्तमे अहनी पृथक् कृत्वा द्वितीय-तृतीयौ २४,२५, ऋत्विगपोहनीयौ कार्यौ। वाचस्तो-मास्चत्वारः २६,२७,२८,२९। छान्दोग्ये चैषां विशेषः। अन्ते त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशतिनवत्रयस्त्रिंशाख्याः षट् ३०,३१,३२,३३,३४,३५, पृष्ठ्यस्तोमाः एकाह-विशेषाविहिताः।

७क०। तेषां विधानप्रकारमन्त्रदेवतादिकथनम्। अग्न्याधेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणायनय संज्ञाः ३६,३७,३८,३९,४०,४१, षट् प्रतिकर्म्मसोमाः क्रतवोविहिताः। तद्विधानादि।

८क०। सप्तदशस्तोमकाः ४२,४३,४४,४५,४६, पञ्च क्रतवोविहिताः तत्र ग्रामकामस्य उपहव्यनामा४२ अनि-रुक्तः। मिथ्याभिशस्तस्यापि तत्राधिकारः। तद्दक्षिणा-विधानादि। स्वर्गकामस्य क्रतुश्येनः४३। तद्विधानप्रकार-देवतामन्त्रकथनम्।

९क०। पशुवैश्यकामयोर्वैश्यस्तोमः ४४। तद्विधानादि। तीव्रसुत्तामकः ४५ उक्थ्यसंस्थः क्रतुः। तीव्रसुति सोमातिदेशेऽपि विशेषविधानम्। तत्र सोमातिपूतस्य स्वराज्यात् प्रच्यावितस्य राज्ञः, दीर्घव्याधिशान्तिकाम-प्रजापशुकामानाञ्चाधिकारः। तद्विधानादि।

१०क०। राज्यकामस्य राजन्यस्य राट्संज्ञकः क्रतुः ४६ तद्विधानादि। सचाग्निष्टोमसंस्थः। सऐन्द्रपरियज्ञः ऋषभवत्कार्य्यः। विराडाख्यः ४७ क्रतुः अन्नाद्य-कामस्य कर्त्तव्यः सऐन्द्रपरियज्ञवत् आद्यन्तयोः आग्नेय-पशुकः कार्य्यः। औपशदनामा ४८ एकाहः प्रजाति-कामस्य विहितः। तद्विधानादि। पुनस्तोमनामा ४९ एकाह उक्थ्यसंस्थः। तत्र प्रतिग्रहदोषशान्तिकामस्या-धिकारः तद्दक्षिणादि। पशुकामस्य चतुष्टोमनामकौ ५०, ५१ उद्भिद्बलभिदौ च एकाहौ ५२,५३ दर्शपौर्ण-मासवत् संहतावेव तौ फलसाधकौ। दूषरिष्टिः ५४ तद्विधानादि। उद्भिदा इष्ट्वा ततएव दिनादारभ्यार्द्धमासं मासं संवत्सरं वा प्रत्यहं दूषरिष्टिर्विधेया। तद्विधा-नादि। पूजाकामस्य अपचितिनामकौ ५५,५६, द्वौ यज्ञौ विहितौ। तत्र राज्ञस्त्रैवर्णिकस्य वाधिकारः। तद्वि-

धानादि। तत्र पूर्व्वस्य पञ्चौतिसंज्ञा ५५ उत्तरस्य ज्योतिः संज्ञा५६। तौ च साग्निचित्यौ सर्वजिद्वदुदीच्यायुक्तौ च ११क० तयोर्दक्षिणा। ऋषभगोसवौ ५७, ५८, द्वौ क्रतू विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राज्ञोऽधिकारः तद्दक्षिणाभेदश्च। गोसव उक्थ्यसंस्थः गवायुतदक्षिणः तत्र वैश्यस्यान्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम्। तद्विधानादि। सप्तत्स्तोमनामा५९यज्ञः तत्र भार्तृणां सखीनां वा गणभूतानामधिकारः। वैश्यस्तोमोक्तदक्षिणा। ऐन्द्राग्नकुलायोनाम ६० क्रतुः प्रजाकामपशुकामयोस्तत्राधिकारः। गोकुलदक्षिणा। तत्र च द्वयोर्भ्रातोः सख्योर्वाऽधिकारः न गणानाम्। राजकर्त्तव्यः उक्थ्यसंस्थ ऐन्द्रस्तोमो ६१ विहितः। पुरोधाकामस्य ऐन्द्राग्नोस्तोमः६२ क्रतुः विहितः। सायुज्यकामयोः राजपुरोहितयोरप्यत्राधिकारः। तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति विकल्पः। पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विधनौ ६३,६४ नाम यज्ञौ विहितौ। अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयोरधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्मना दृहती, अभिचारकामस्य त्रिंशद्वोदक्षिणेति भेदः। अभिचारकामस्य संदंशवज्रौ ६५,६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च द्वन्द्वसोमौ कर्त्तव्यौ, तत्र वज्रः षोडशिसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः। संदंशेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम्। वज्रेण जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम्। वैपरीत्येन वेति मतान्तरम्। अभिचारेण राजानं हत्वा मारयित्वा वा आत्मशुद्ध्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति। इति सामवेद विहिता एकाहाः दर्शिताः।

२३अ० ५क०। तत्र १क०। अहीनसंज्ञकयागानां द्वादश उपसदः, मासस्समाप्यत्वञ्च। तुल्योपसद्विशेषोपदेशः दीक्षाभेदश्च विहितः। तथा च सौम्यानि उपसदाञ्च दिनानि परिगण्य दीक्षा। द्विरात्रावधिद्वादशाहपर्य्यन्तसाध्या यागाः अहीना इत्युच्यते। तत्र पाठात् अतिरात्रसाध्यहीनसंज्ञत्वम् इत्येकीयमतम्। द्वयहादिषु दशरात्रादिकादिप्रवृत्तिर्गौरवा इत्युक्तिः। द्वादशाहकर्त्तव्यदशरात्रस्य द्वयहादिषु कर्त्तव्यतोक्तिः। द्विरात्रादिषु सप्तस्वदक्षिणा चतूरात्रादिष्वधिका दक्षिणा। तत्र दक्षिणादाने प्रत्यहं समभागेन देयतोक्तिः। अन्येऽवशिष्टदानम्। १३त्रयोदश अतिरात्राः विहिताः। यथा तत्र षोडशिग्रहरहितास्चत्वारः प्रथमा अतिरात्राः। तत्र प्रजातिकामस्य नवसप्तदशसंज्ञः १ ज्येष्ठभ्रातृमत्याः स्त्रियाः ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यः विषुवन्नामातिरात्रः २। भ्रातव्यवतः गौर्नामातिरात्रः३। स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयुर्नामातिरात्रः ४। इति प्रथमाः चत्वारः। ऋद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमनामा ५। पशुकामस्य विश्वजिन्नामा ६। ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृन्नामा ७। वीर्य्यकामस्य पञ्चदशनामा ८। अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९। प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः। प्राप्तस्याप्राप्तस्यपशोर्भंशे तल्लाभकामस्य आप्तोर्यामोऽतिरात्रः ११। भ्रातव्यवतोऽभिजिन्नामातिरात्रः१२। भूतिमिच्छोः सर्वस्तोमोतिरात्रः १३ । इति त्रयोदश अतिरात्राः। २क०। द्विसुत्याख्यः अहीनाः। तत्र द्वितीयतृतीययोः षोडशिग्रहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ। आङ्गिरसचैत्ररथकापिवना इति तेषां संज्ञाः। द्वितीयं द्विरात्रमुक्थ्यपूर्वकमेके इच्छन्ति। पार्थिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्व्वन्ति। संस्थान्यत्वमात्रं धर्म्मास्तु तदीयाएव। पुरुषार्थोऽपि यः पुरुषहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरात्रेऽधिकारः। १। प्रजाकामस्य चैत्ररथे २। स्वर्गकामस्य पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः २। त्रिसुत्या अहीनाः गर्गवैदच्छन्दोमान्तर्वसुपराकाख्याः यज्ञ क्रतवः। तत्र वैदे त्रिरात्रे १ त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः सर्व्वे अतिरात्राः तत्संस्थान्यत्वमात्रम्। तत्र राज्यकामस्याधिकारः। पशुकामस्य अन्तर्वसौ २। स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः। अत्रिचतुर्गौरजामदग्न्यवशिष्ठसंसर्गविश्वामित्राख्यास्चत्वारः चतुरहसाध्याःक्रतवो विहिताः। तत्र जामदग्न्ये, चतुरहे पुष्टिकामोऽधिकारी। तत्र विंशतिर्दीक्षाः। सर्वेषु उपसदः पुरोडाशवत्यः स्युः। ३क० तेषां विधानादि।

४क०। पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः। तत्र प्रथमः देवपञ्चाहसंज्ञकः पञ्चशारदीयः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत् संज्ञकस्तृतीयः पञ्चाहः। तत्र ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः इत्येतन्नामका पञ्चैकाहाः। सर्वजितद्वात्र दीक्षा भवति। तद्विधानादि। ५क०। षडहा अहीनास्त्रयः। क्रतुषडहः १ पृष्ठ्यावलम्बाख्यः २ त्रिकद्रुकः ३ इति तेषां नाम। तेषु स्तोमविधानादि। सप्त सप्ताहा अहीना विहिताः। तत्र चतुर्णां महाव्रतमुत्तमं भवति। चतुर्णां मध्येतृतीयः पशुकामस्य भवति। इन्द्रसप्ताहसंज्ञः पञ्चमः। तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः क्रत्याहानि भवन्ति। तत्र ज्योतिर्गौः आयुः अभिजिद्विश्वजित् सर्व्वजित् इत्येते षट् प्रत्येकं समहाव्रताः

कार्याः। एवञ्च महाव्रतं सर्वाहेषु भवति। सर्वस्तोमउत्तमः षेषाहे ज्योतिर्गौरायुरभिजित् विश्वजित् सर्वजित् महाव्रतं सर्वस्तोमोऽतिरात्रः। जनकसप्तरात्रः षडः सप्ताहः। तद्विधानादि। उत्तमे सप्तमे सप्ताहे षडहद्वयन्तरसामयुक्तपृष्ठ्यः ते च पृष्ठ्यस्तोमाख्याः इत्येवं सप्त सप्ताहा अहीना उक्ताः। तत्र विधानादि। अष्टसुत्ये अहीने पार्ष्टिकात् षड्हादवसितात् महाव्रतम् भवति। नवरात्रे त्रिकद्रुका ज्योतिः गौः आयुः इत्येतन्नामकाः। नवरात्रे षडहादूर्द्धं ज्योतिः गौः आयुरित्येते एकाहा भवन्ति। तत्रैव प्रकारान्तरम्। तद्विधानादि। दशरात्रास्चत्वारः। त्रिककुप् प्रथमः प्रतिष्ठाकामस्य। तद्विधानादि। कौसुरुबिन्दो नाम द्वितीयः अभिचर्यमाणस्य। पूर्दशरात्रनामा तृतीयो दशरात्रः। तद्विधानादि। पशुकामस्य छन्दोमनामा चतुर्थो दशरात्रः। पौण्डरीकनामा एकादशरात्रः तद्विधानादि। २४अ० ७कण्डिकाः। तत्र १क०। द्वादशरात्रादीनि एकैकाहवृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रान्तानि सत्राणि उक्तानि। तत्र च येन क्रमेण यान्यहानि उपदिष्टानि तानि तथैवावगम्यानि। तत्र आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानान्तु उपदेशक्रमएव आहृतः। तत्रोपदिष्टाहर्व्यतिरिक्तानामङ्गानामावापक्रमोक्तिः। यथा अपूर्य्यमाणे सत्रे दशरात्रावापोभवति स च भवन् पर एव भवति न पूर्वः। षट् पार्ष्टिकानि अहानि, चत्वारि छन्दोमानि अहानीति दशरात्रः। पृष्ठ्यः षडहः त्रयश्छन्दोमा अविवाक्योदयम इत्यय वा दशरात्रो भवति। अयञ्च सर्वेषामङ्गानामन्ते परोभवति। प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरस्मिन्काहार्थे भवति। एकाहं विना सत्रसंख्यापूरणे दशरात्रात् परं महाव्रतं भवतीत्यर्थः। महाव्रतादन्यत् आवापानन्तरं दशरात्रात् पूर्वं भवति। यत्र षड्भिरहोभिर्विना न पूर्यते सत्रसंख्या तत्राभिप्लवः षडहार्थं पूरणोभवति। अभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि। पञ्चाहार्थं, (पञ्चाहेन विना (संख्याऽपूरणे)। त्रयहार्थं (त्रयहेन विना सत्रसंख्याऽपूरणे) ज्योतिर्गौरायुः। ज्योतिरादीनां त्रिकद्रुका इति संज्ञा। चतुरहार्थं (चतुरहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे)। ज्योतिरादित्रिकम् महाव्रतञ्च। एतच्चतुष्कं पूरणं भवति। द्व्यहार्थं (द्व्यहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे) गौरायुश्च पूरणं भवति। सत्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रः कार्यः प्रायणीयोदयनीययोरन्तराले आवापस्थानम्। यस्यावापः क्रियते तस्य तयोरतिरात्रयोर्मध्ये करणं विहितम्। आवापानां समवायेन यत्र सत्रं पूर्य्यते तत्र यदुयदल्पं तत्तत्पूर्वं भवति। यथा एकोऽभिप्लवः षडहः अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चतुरहस्त्र्यहोद्व्यहो वा तत्र पञ्चाहादेः पूर्वमावापः। इति सत्रावापोपयोगिनी परिभाषा। द्वे त्रयोदशरात्रसत्रे। तत्र पृष्ठ्यादवसितात् सर्वस्तोमसंज्ञोऽतिरात्रो भवति। अयं भावः-सर्वेषु सत्रेषु द्वादशाहधर्मविहिता अतस्त्रयोदशरात्रे सत्रे सकलोऽपि द्वादशाहो भवति, एकमहरवशिष्यते। तत्र पृष्ठ्यात् परः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः कार्यः। तथाच १ प्रथमदिने प्रायणीयातिरात्रः, ततो द्वितीयादिषु षट्सु दिनेषु सप्तमाहान्तेषु पृष्ठ्यः षड्हः, अष्टमे सर्वस्तोमोऽतिरात्रः, नवमादिषु चतुर्षु छन्दोमाश्चत्वारः, त्रयोदशे उदयनीयातिरात्र इत्येवं क्रमः, एवमन्यत्रापि। द्वियोये त्रयोदशरात्रे तु दशरात्रादुत्तरं महाव्रतमिति भेदः। सम्भार्यतृतीयत्रयोदशरात्रस्य गवामयनवत् सम्भरणप्रकारः। चतुर्दशरात्रादिनवसत्राणि। तेषां विधानादि। तत्रान्तिमे विवाहोदकतत्सम्बन्धितानामधिकारः। पञ्चदशरात्रादिनि चत्वारि। तद्विधानादि सप्तदशरात्रे अष्टादशरात्रे एकोनविंशतिरात्रे विंशतिरात्रे च एवमेवावापपूर्त्तिः। २क० षोडशरात्रादिषु चतुर्षु आवापप्रकारः। तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात् त्रिकद्रुकाः दशरात्रोत्तरं व्रतञ्च। सप्तदशरात्रे प्रायणीयात् पञ्चाहः। अष्टादशरात्रे प्रायणीयात् षडहः, एकोनविंशरात्रे प्रायणीयात् षडहोदशरात्रोत्तरं व्रतञ्च। इत्येवमावापोक्त्या विधानप्रकारः। एकविंशतिरात्रौ अधोड्शिको द्वौ अतिरात्रौ। तत्रावापप्रकारः। तद्विधानादि। अन्नाद्यकामस्य द्वाविंशतिरात्रो विहितः। तद्विधानादि। प्रतिष्ठाकामस्य त्रयोविंशतिरात्रोविहितः। प्रजाकामस्य पशुकामस्य च चतुर्विंशतिरात्रोविहितः। तत्र द्विविधं तत्र प्रथमस्य विधानादि। द्वितीयस्य संवत्सरसंज्ञा। तद्विधानादि। अन्नाद्यकामस्य पञ्चविंशतिरात्रं, प्रतिष्ठाकामस्य षड्विंशतिरात्रम्, ब्रह्मवर्चसकामस्य सप्तविंशतिरात्रम्, प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टाविंशतिरात्रम्, द्वात्रिंशद्रात्रञ्च विहितम्। तेषां क्रमशो विधानानि। एकोनत्रिंशद्रात्रस्य त्रिंशद्रात्रस्य एकत्रिंशद्रात्रस्य द्वात्रिंशद्रात्रस्य च विधानादि। 'तत्र त्रिंशद्रात्रस्य त्रयो भेदास्तेषां विधानादि। चतुस्त्रिंशद्रात्रमारभ्य या चत्वारिंशद्रात्रात् सप्तानि सत्राणि आवापक्रमेण पूर्यन्ते। तत्र च विशेषः

ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुस्त्रिंशद्रात्रम् प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्रात्रम् सन्दृद्धिकामस्य सप्तत्रिंशद्रात्रं प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टात्रिंशद्रात्रं चत्वारिंशद्रात्रञ्च सत्रं विहितम्। एकाच्चपञ्चाशद्रात्राणि सप्त सत्राणि विहितानि। तत्र प्रथमस्य विश्वजित्संज्ञा। तद्विधानादि। द्वितीयस्य यमातिरात्रसंज्ञा तद्विधानादि। अञ्जनाभ्यञ्जनीयम् तृतीयं, विश्वजित्तु मध्ये आत्मानं विख्यापयितुकामस्यात्राधिकारः। तद्विधानादि। संवत्सरमितं नाम चतुर्थं तद्विधानादि। २क०। प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषष्टिरात्रस्य एतत् समानतया विधानादिप्रसङ्गादुक्तम्। सवितुः कक्षुभः पञ्चमः तद्विधानादि। तत्र प्रजातिकामस्याधिकारः। षडहसप्तमयोः सामान्यतोविधानादि। अतरात्रस्य विधानादि। तत्र विधाने विकल्पः।

३क०। तत्र सवनसन्तन्यादिहोमविधानादि। संवत्सरप्रभृतिसत्रे गवामयनधर्मातिदेशः। आदित्यानामयनसंज्ञकसत्रस्य विधानादि। आदित्यानामयनवत् अङ्गिरसामयनं कार्यं तत्र विशेषः। द्वादिवातवतोरयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि। कुरुडपायिनामयनसंज्ञसत्रस्य कालविधानादि। तत्र सुत्यास्थानेषु सोमोपनहनादिविशेषः। सर्वसत्रसंज्ञस्य सत्रस्य भेदविधानादि तत्र गवामयनधर्मातिदेशः।

५क०। तापश्चितनामसत्रस्य विधानादि। महतापश्चितनामसत्रस्य विधानादि। क्षुल्लकतापश्चितनामसत्रस्य, महस्साध्याग्निसत्रस्य च विधानादि। त्रिसंवत्सरसत्रस्य विधानादि। महासत्रसंज्ञसत्रस्य विधानादि। प्रजापतिसत्रसंज्ञस्य द्वादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि। षट्त्रिंशद्वत्सरसाध्यस्य शक्वानामयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि। शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि। सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वसृजामयननामसत्रस्य विधानादि। तस्य च गौरव्या इत्या सहस्रदिनसाध्यता तेन सहस्रसत्रमेतत् सत्रमित्युच्यम्। सारस्वतसत्राणां विधानादि। यात्सत्रनाम सत्रम्। ऋषभेनाधिकं गर्भिणीनां वत्सतरीणां प्रथमगर्भाणां शतं सहस्रपूरणायारण्ये उत्सृजेत् तासां सहस्रपूरणे इदं सत्रं समाप्यते स्त्रीवत्सानां दोहनाभावे क्षिप्रं वर्द्धमानानां तासां सहस्रपूरणं सम्पद्यते इत्युक्तिः। सारस्वतस्य दीक्षाकालदेशादि यथा चैत्रशुक्लसप्तम्याम् सरस्वतीविनशने स्थाने दीक्षा। सरस्वती नाम प्रत्यक्स्रोता नदी प्रवहति। तस्याः प्राक्प्रवाहभागो सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागः भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नासौ केनचिद्दृश्यते तत्स्थानं विनशनमुच्यते तच्च प्रभासस्थानमिति माधवाचार्यः। तत्र दीक्षाविधानादिप्रकारः।

६क०। तदीयाङ्गविधानादि। सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गमे तद्विधानादि। प्लक्षस्रवणे (सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने) अग्नये कामायेष्टिर्विहिता तत्कारपचदेशभेदे यजमानावभृथस्थानम्। उदवसनीया इष्टिश्चान्ते कार्या। पृष्ठ्यमनीयरहितानि सारस्वतानि त्रीणि सत्राणीत्युक्तिः। पूर्वोक्तसहस्रपूरणे गृहपतिमरणे सर्वासां गवां हानौ वा एतत् सत्रं समाप्यते इत्युक्तिः। तत्र पञ्चमार्णवरात्रेरिष्ट्वा सत्रं समाप्यमित्युक्तिः। तत्र सहस्रपूरणे तदेव दृष्ट्वा सत्रसमाप्तिः। गृहपतिमरणे आयुःसंज्ञातिरात्रं कृत्वा, सर्वहानौ तु विश्वजित्सत्रं कृत्वा समापयेत् इति भेदः। उभयथाऽपि ज्योतिष्टोमं कृत्वा वेति पक्षान्तरम्। इति प्रथमसारस्वतम्। द्वितीयं वृतिवातवतोरयनवत् कार्यं तद्विधानादि। तत्र तिथिक्षयवृद्धयोरन्यविशेषविधानम्। शुक्लकृष्णयोर्विशेषविधानादि। तृतीये सारस्वते विश्वजिदभिजितोर्विधानादि। ऋत्विजाऽऽचार्येण वा तत्र दार्षदृषं नाम सत्रं कार्यम्। तत्र अरण्ये उत्सृष्टागावः संवत्सरं, द्वितीयसंवत्सरं विगतोदके स्थाने रक्षणीयाः। सरस्वतीतीरे नेतव्यवासाम पुराणा यामाः सन्ति, तत्राग्न्याधानमारभ्याग्नीयं, कुरुक्षेत्रे परीणत्स्थले अन्वारभ्याग्नीयम। ततस्तृतीयवत्सरे परीणद्वासस्थले दर्शपौर्णमासान्तं कुर्यात्। अवशिष्टविधानादि। दृषद्वतीतीरेणागत्य यमुनायामवभृथस्नानम् तत्र स्थाने मन्त्रपाठे विशेषः।

७क०। चैत्रस्य वैशाखस्य वा शुक्लपञ्चम्यां तुरायणनाम सारस्वतं सत्रं कार्यम्। तस्य दीक्षाविधानादि। तच्चैकवर्षसाध्यं तत्र वर्षपर्यन्तकर्त्तव्योपदेशः। दार्षद्वतवदनियतोकेऽवभृथस्नानम्। भरतद्वादशाहादिः द्वादशाहभेदः तद्विधानादि। उत्सर्पिषु गवामयनविकल्पाभिधानम्।

२५ च०१४क०। तत्र अङ्गवैगुण्यदोषोपशमार्थं प्रायश्चित्तविधानम्। तत्र प्रायश्चित्तशब्दार्थस्तु प्रपूर्वकायतेर्भावे घञ् प्रायोविनाशः स च विध्यतिक्रमदोषः तस्य चित्तं सन्धानं चितधातोर्भावे क्तः चित्तं धातूनामनेकार्थत्वात् सन्धानमित्युच्यते। प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्तं सन्धानम् "प्रायस्य चितिचित्तयोः" इति "पारस्करप्रभृतीनीति" पा० वा० सुट्। तच्च विनाशकालएव कार्यमिति पूर्वपक्षे "आगन्तुकामाम्नो निवेशः" इति न्यायेन सर्वं कार्यान्ते कार्यमिति सिद्धान्तो

गौणः । निमित्तकाले एव कर्त्तव्यतेतिसुब्ब्यविज्ञानात् तत्कालाकरणेऽन्ते करणमितिं तस्य गौणकालताव्यवस्थापनम् । अनादेये सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिहोमः । आदेय विशेषे तु यथादिष्टं करणीयम् । यथा "प्रणीताः स्रुवा अभिघारयेदिति" यजु०५,२८, प्रणीताभिघारणमेव प्रायश्चित्तम् । महाव्याहृतिहोमेऽयं विशेषः । पौत्रिके (ऋग्वेदोदिते) कर्म्मणि उपघाते गार्हपत्येऽग्नौ भूःस्वाहेति प्रा० होमः अयमग्निदैवतः । स च अनादिष्टकर्तृकत्वात् ब्रह्मणा कार्य्यः । ब्रह्मवरणात् प्राक्निमित्ते जाते ब्रह्मवरणात् प्राक् व्याहृतिहोमाय ब्रह्माणं वृत्वा तेन कारयितव्यम् । अब्रह्मवरणकेऽग्निहोत्रादौ तु स्वयं कार्य्यः । सोमे तु कालाहुतिभिरस्य समुच्चयः । यजुर्व्वेदोक्तकर्म्मोपघाते दक्षिणाग्नौ भुवःस्वाहेति प्रा० होमः कार्य्यः स च प्राग्वत् ब्रह्मणैव कार्य्यः । सोमे तु तत्रापि आग्नीध्रीये भुवः स्वाहेति होम इति भेदः । तस्य वायुर्देवता । सामवेदविहितकर्मोपघाते आहवनीयेऽग्नौ स्वःस्वाहेति प्रा० होमः स च सूर्य्यदैवतः । चत्वार्यहोमानि सर्व्वत्र । सर्व्ववेदोक्तकर्म्मोपघाते व्यस्तैस्तिभिः समस्तेन भूर्भुवः स्वःस्वाहेत्येकेनेति चतुर्व्वारहोमः कार्य्यः । अयाश्चाग्ने इत्याद्याभिः पञ्चभिः प्रत्यृचमाहवनीये पञ्चाहुतिरूपः सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकोहोमः । अविज्ञाते ज्ञातादौ कर्म्मणि व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमाश्चत्वारः कार्य्याः । तथा हि यत्र ऋग्वेदोक्तत्वादिना विशेषश्रुतिर्नास्ति अथ च स्मृतिरूपलभ्यते । यथा यज्ञोपवीतिना वहिर्णिखेन दक्षिणपाणिना पवित्रपाणिना कर्म कर्त्तव्यमित्यादि स्मृतिविहितं यज्ञोपवीतधारणादि । तस्य कथञ्चिदुपघाते व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमचतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्य्यम् । तदन्ते च याज्ञुषैः प्रागुक्तं सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चर्चाहुतिरूपं सर्व्वत्र ज्ञातेऽविज्ञाते निमित्ते वा करणीयम् । अत्रायं सम्प्रदायभेदः । भूरिति गार्हपत्ये, भुव इति दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकपञ्चार्चाऽऽहुतिहोमश्च आहवनीये इति याज्ञिकवासुदेव भट्टाः । भूरित्याद्याहुतिनवकमाहवनीय एवेति सम्प्रदायकारिकाकारौ । महापितृयज्ञे, दक्षिणाग्नौ अवभृथेऽप्येवं, यतस्तत्रिये परिस्मितस्तु । तत्प्रत्यक्षास्तु च चतस्रश्चाग्नौ"इति कर्कः । अथ कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदाः ७क० ८खण्ड० पर्य्यन्तेषु उक्ताः । ७क० ६खण्डादौ कर्मसमाप्तितः पूर्व्वं यजमाने मृते तदैव कर्मसमाप्तिर्भवत्येकः पक्षः ऋत्विगादिभिः शेषं समाप्यमित्यपरः पक्षः । तत्र कर्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषोविहितः । ८क० उपक्रतपशुपलायनादौ प्रायश्चित्तभेदः । ततोऽन्त्येष्टिपद्धतिः । ९क० । अग्निचयनप्रकारादि । १०क० । सत्रविशेषकरणार्थं कृते उद्यमे दैवात्तदकरणे विश्वजिन्नामकेनातिरात्रेण यजेत् । सत्रार्थं कृतदीक्षायां यदि देवानुग्रहाद्वा निमित्तात् स्वामिकृते दीक्षामात्रकृते वा सत्रे स्वामिनः सत्रं न समापयामीति बुद्धिर्जायते तदा सोमेनोपलक्षितं साधारणं धान्यधनादिकं पुत्रादिभ्यः पृथगात्मीयं कृत्वा सर्व्वस्वदक्षिणेन विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत् । स च सोमे क्रीतएव भवति नाक्रीते इति ताण्ड्ये स्थितम् । क्रीतेऽक्रीते वा सोमे विश्वजिद्भवतीति स्वमतम् । अध्वर्युप्रभृतीनां दैवात् स्वस्वकार्य्याकरणे अदक्षिणं कर्म समाप्य पुनरन्यवरणपूर्व्वकं यागारम्भः । तत्र दिनभेदे विशेषः । दीक्षितस्य पत्नी चेत् रजस्वला तदा दीक्षाकृत्यपि यज्ञकादीनि निधाय सिकतासु वा रक्तस्रवणात् आसीत । सुत्यासु वर्त्तमानासु सिकतास्वपविशेत् । प्रातःसायञ्च वेदिसमीपे सिकतास्वेव तिष्ठेत् । चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्रोदकेन स्नानं विधाय वासो धृत्वा सान्निपातिकं कुर्यात् नाराडुपकारकम् । आराडुपकारकं च दीक्षणीयभूम्युल्लेखनादि । प्रकृताश्वासु दशरात्रादूर्द्धं स्नानादि । गर्भिणीं न दीक्षयेदिति तद्दीक्षानिषेधः इति मतान्तरम् । "अयज्ञियाः गर्भा" इति श्रुतेः अनुबन्ध्याप्रकरणीयत्वात् निषेधस्य तद्विषयत्वेन गर्भवत्या अपि दीक्षाधिकारः इति स्वमतम् । दीक्षितस्य दुःस्वप्नादिदर्शनादिप्रायश्चित्तविशेषः । सुत्यायां पीतापीतत्वविषये प्रायश्चित्तम् । सोमस्योपरि मेघवर्षणे भक्षाभक्षनिर्णयपूर्व्वकं तत्र प्रायश्चित्तम् । चमसदोषे द्रोणकलशदोषे च प्रायश्चित्तम् । अग्निभेदने होमभेदः प्रायश्चित्तम् ।

सोमापहरणे, अव्यक्तरागपुष्पाणि तृणानि सोमकार्य्ये निधाय अभिषवं कुर्यात् । बहुकालीनखादिरदण्डस्य वल्लीरूपा अङ्कुरा जायमाना श्येनकृतमित्युच्यते तत्, श्यामकान्, सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकान्, अरुणदूर्व्वा अव्यक्तरागा दूर्व्वा हरितकुशान् अशुष्कान् दर्भान् वा पूर्वपूर्व्वाभावे उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधायाभिषुणुयात् । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तं कृत्वा उक्तद्रव्येण यागसमापनम् । तत्र च अवभृथान्ते पुनः यज्ञः करणीयः, सोमकलशभेदे ब्रह्मणाम

पाठः प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः । अभिषवणचर्मणि प्रक्षाल्यादिसोमरसलाभे जलादिना तस्य वर्द्धनेन कलसमापूर्य द्रोणकलसपूरणं सम्पादयेत् । सोमेऽनुलभ्यमाने यत्किञ्चिद्विगतमानीय पुनः यजेत । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तम् । १२क० । सोमातिरेके आद्यादिसवनभेदे प्रायश्चित्तभेदः । दीक्षितस्य रोगे द्रोणकलसे उपानां शुण्ठीपिप्पल्यादीनां मध्ये येने च्छेत् तेन भिषक् चिकित्सेत् नान्येन । तस्य विधानादि । ज्वरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्विहितदेश एव वासोनान्यत्र । प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषेणाभिषेकप्रकारः । एवं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्नुयेयुः । तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्नानं । तत्र सरणे तस्य दारुविशेषं कृत्वा दीक्षितस्थानीनं कृष्णाजिने बद्ध्वा हुतस्यैव पत्न्यपि स्वकर्म प्रतिकर्म च कुर्यात् । पत्नीसरणेऽप्येवम् इति पक्षान्तरम् । तस्य भ्रात्रादिकं नेदिष्ठिनं दीक्षयित्वा सत्रस्य समापनम् इति मतान्तरम् । स्वसत्रे सरणे एव कर्मसमाप्तिः । उभयपक्षेऽपि । तत्र प्रायश्चित्तविधानादि ।

१३क० । उखाभरणदिने यजमानसरणे विशेषविधानप्रायश्चित्तानि । सत्रदीक्षामध्ये सरणेऽपि उक्तसोमादिकर्मान्तकरणाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षितस्य भ्रात्रादेरेव प्रकृतक्रतुफलप्राप्तिरिति मतान्तरम् । स्वाग्निना नेदिष्ठिना पुत्रादिना स्वकीयेष्वग्निषु स्वकीयेन द्रव्येणानुष्ठितस्य साग्निचित्यादिकक्रतोः नेदिष्ठिनस्य फलं प्रकृतक्रतुफलं तु हुतयजमानस्येति स्वमतम् । तत्र उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तनावधि द्वादशाहं साग्निपातिकं कुर्यात् । यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्ठो तदा सत्रिणामेवाग्निषु करणं तत्र च वैश्वानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम् । एकराजकयोरपर्वतान्तरेऽनद्यन्तरे समानदेशे यजमानयोः यत्सरणे सोमसंसवो भवति । तथाच द्वौ यजमानौ चेत् मिथो वैरिणौ समकाले एकस्मिन् देशे, गिरिनद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेककालं सुतः तदा समेत्य सवनात् संसव इत्युच्यते । तत्र सर्वं कर्म सत्वरं कार्यम् । परयज्ञापेक्षया स्वयज्ञे संस्थाधिक्यमिच्छन् सत्वरं सर्वं कार्यं कुर्यात् । तद्विधानादि । भिन्नदेशकालादौ पर्वतान्तरे प्रीतौ च न संसव इति भेदः । संसवविषयएव होत्रादिभिस्सदृशमरणकामैः कर्त्तव्यकर्मविशेषविधानम् । यथा होता होतुः अध्वर्युराध्वर्योः यजमानेन यजमानस्योत्विग्रूपेण सरणमिच्छता तत्कर्म कार्यम् । अयञ्च यत्रः एकदिनरथगम्यदेशे परस्परद्वेषे भवति अन्यतरस्य द्वेषाभावे उक्तदेशतोदूरत्वेन न सम्भवति । उक्तानामेकतरेण तथानुष्ठिते एकतरस्य सरणे । स्वसत्रान्तर्गता अध्वर्यादयः तदीयकर्मशेषं सरणपूर्वकं कुर्युः न वरणान्तरमपेक्ष्यते । सोमादिदाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः । पशुगोदानं दत्त्वा यत्नसमापनम् । द्वादश्या रात्रेः प्राक् तथाभूते दोषे पुनर्यत्नारम्भः उत्तरन्तु पशुगोदानमात्रदक्षिणा प्रायश्चित्तमिति मतान्तरम् । ब्रह्मण एव विहितकर्माधिकारात् अनाहिते सर्वत्र प्रायश्चित्तहोमे तस्यैवाधिकारः । अब्रह्मके तु अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक् ।

२६ च० ६क० कण्डिकाः प्रवर्ग्योपयोगिमहावीरसम्भरणकर्मप्रतिपादिकाः । यथा ऋत्विग्वरणसङ्ख्यं वल्मीकलोष्टं भूकरोत्खातां मृत्तिकां पूतिकालताविशेषं गवेषकाः (जलसन्निहितमहत्यजानि शुक्लानि फलानि) इत्येतान् सम्भारान् प्राक्संस्थान् उदक्संस्थान् वा कृत्वा कृष्णाजिनम् वक्ष्यमाणलक्षणम्, अग्निम् (कुट्टालम्) उत्तरतोनिदध्यात् । तेषामादाननिधानादिमन्त्राः । मृच्चात्र अतिचिक्कणा भाण्डादिनिर्माणयोग्या कुम्भकारसंस्कृतैव गृह्यते । तथाभूतमृदः कृष्णाजिने उत्तरतोनिधानम् । दक्षिणतस्य कृष्णाजिने वल्मीकलोष्टस्य । कृष्णाजिनं परिस्तृत्य पञ्चारत्निप्रमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्द्वारं कृत्वा सप्त भूसंस्कारान् कृत्वा सिकतोपकिरणे परिस्तृते उत्तरस्थाने कृष्णाजिनस्थान् सम्भारान् निदध्यात् । उत्तरस्थे जलैरभ्युक्षणे सम्भारैः संसर्गे च मन्त्राः । ततोऽध्वर्युः गवेषका आजापयश्च पृथक् निधाय वल्मीकलोष्टादिभिः सह ऋत्विग्वरणं मिश्रयेत् । ततो महावीरं कार्यम् । तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं (गर्त्तवन्तम्) मध्यदेशे सङ्कुचितमेखलम् (उलूखलवत् सुश्लिष्टकृष्णयोग्यम्) । मेखलायाः ऊर्ध्वं त्र्यङ्गुलम् (प्रादेशमात्रस्योपरिभागे त्र्यङ्गुलम्) परिहृत्य ततोऽधस्ताद् मेखला कार्या । "मखस्य शिरः" इति मन्त्रेण निष्पन्नमहावीरस्यार्चनम् । अनेनैव मन्त्रेण तदादानमपीत्येके । एवमितरौ महावीरौ कुर्यात् । अभिमर्शनानन्तरं सर्वेषां भूमौ निधानम् । स्रुङ्मुखाकृतौ पिचवे (दोहनपात्रे) रौहिणकपात्रे वक्ष्यमाणपुरोडाशकपाले वर्त्तुले सर्वसमे भूमौ निधाय । उपयाजाम् (तद्वशिष्टां स्रुचम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात् । "मखाय त्वेति मन्त्रेण"

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णीकुर्यात् । दक्षिणाग्निनादीप्तेन अस्य पुरीषेण "अश्वस्य त्वेति" तस्याः वृद्धोधूपनम् । उखावत्प्रदाहनादि । चतुरस्रमवटं खात्वा तत्र अपणम् (पाकसाधनमिध्मादि) आस्तीर्य तत्र त्रीन् महावीरान् न्युब्जोकृतान् निधाय पिन्वने (दोहनपात्रे) रौहिणकपाले च न्युब्जे निधाय पुनः स्रुवेणावच्छाद्य दक्षिणाग्निना दीपयेत् । "ऋजवे त्वेति" मन्त्रेण पक्षां वृद्धसुद्धरेत् दिवैव प्रदाहनोद्धारौ कार्यौ । ततस्तानि अजापयसावसिञ्चेत् । तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनश्लक्ष्णधूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनादि कुर्यात् ।

२क० महावीरसुद्धो प्रवर्ग्यचरणप्रकारः । यथा प्रत्यहं सायंप्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्यचरणं कार्यम् । अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् । पत्नीसन्निधावपि तया तस्य दर्शनं न कार्यम् । वैदिकयज्ञानुक्तित्वात् कार्या । प्रकृत्यन्तराभावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र वर्मसम्बन्धिपात्रमौदुम्बरम् सानस्कृतं मौञ्जं त्रिवृत् । तत्र विशेषः यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्या आसन्द्या बाल्वजं बल्वजत्रयं बन्धनरज्जुर्भवति ।

गार्हपत्यं पूर्वेण प्रागपकृष्यानास्तीर्य तेषु पात्रासादनं [कर्तव्यः कार्यम्] पात्राणि तु उपसंयमनीं महावीरं, परीशासौ, पिन्वने, रौहिणकपाले, रौहिणहवन्यौ । अनुत्कीर्णे स्रुचौ, स्रूणामयूखम्, धृष्टी, शतमाने, विंशतिं सुस्रुवान्, प्रादेशमात्रान् विकङ्कतशकलान्, स्रुवं सुस्रुवेदम्, धवित्राणि, परिधीन्, रज्जुसन्दानमासन्दीम् कृष्णाजिनमश्विम्, खरार्धाः सिकता अर्थवच्च, पाठक्रमेणैवासादयेत् । तत्र बाह्यप्रमाणा औदुम्बरी उपसंयमनी । महासुखा प्रचरणीया स्रुक् । परीशासौ संदंशाकारौ, स्रूणा गोर्वन्धनार्थः स्तम्भभेदः । अयूखः अजाबन्धनार्थः शङ्कुरूपः कीलकः । धृष्टी उपवेषौ औदुम्बरौ । एकं रजतरत्तिकाशतमानं, द्वितीयं स्वर्णरत्तिकाशतमानम् इति द्वे शतमाने । औदुम्बरएवारत्निमात्रः स्रुवः । वेदोसुस्रुवयः । धुनोत्येभिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मितानि दण्डवन्ति त्रीणि व्यजनानि । सन्दानं दोहनकाले गोपादबन्धनार्थो अजबन्धनार्थो च रज्जुः । अर्थवत् प्रयोजनोपयोगि अन्यदपि द्रव्यम् आसादयेत् । प्रयोजनवद्द्रव्यञ्च स्फ्यः पवित्रे, अग्निहोत्रहवनी आज्यस्थाली प्रभूताज्यं, शूर्पं, पात्रीपिष्टम्, उपसर्जनीपात्रम्, उपयमा, इतरौ महावीरौ, च । होदृपटनं मौञ्जं कार्यम् औदुम्बरी समिदित्यादि द्रव्यम् आसादयेत् । प्रोक्षणीः संस्कृत्य उत्थाय ब्रह्मणोऽनुज्ञाकरणम् । होत्रादिप्रेषणञ्च "यमाय त्वेति, मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उक्तद्रव्याणां प्रत्येकं प्रोक्षणं राधीकृत्य च तूष्णीं प्रोक्षणञ्च कार्यम् । शालायाः पूर्वद्वारेण स्रूणां मयूखं च निष्कास्य, शालायां दक्षिणस्यां होतुः सन्दर्शने निखननम्, (गार्हपत्यसमीपे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्रूणां मयूखं च पश्यति तादृशं स्थानं होतृसन्दर्शनम्) । गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरतः खरनिवापः । दक्षिणतश्च भित्तिलग्नसुच्छिष्टखरनिवापः कार्यः । आहवनीयं पूर्वेण सम्राड़ासन्दीं पर्यावृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयेत् । राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णाजिनमधास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपगमे निदध्यात् महावीरौ चाच्छादयेदुवेति । स्रूणादिनिर्हरणानि अध्वर्युरन्यो वा कुर्यात् । "देवस्य त्वेति मन्त्रेण एतेषामञ्जनं होता कुर्यात् । महावीरमाज्यं च संस्कृत्य "पृथिव्याः संसृप" इति मन्त्रेण रजतशतरत्तिकामानं सिकतामध्ये प्रवेशयेत् । २क० शुक्रं गायेति प्रस्तोतुः प्रेषणम् । पत्नीशिर आच्छादनम् । संसीदस्वेति यदाऽऽज्यं संस्कृत्य होता वक्ति तदा सुस्रुवान् शरेषीकापरितोभवानि शरत्तृणानि मध्यमोटनेन द्विगुणीकृतानादीप्य प्रतिदिशं सिकतासु निदध्यात् । तेषु सुस्रुवेषु संस्कृतं प्रचरणीयं महावीरं धृतपूर्णम् "अर्चिरसीति" मन्त्रेण निदध्यात् । महावीरस्योपरि प्रादेशधारकं यजमानम् "अनाधृष्टेति" मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा तथा वाचनमिति विकल्पः । दक्षिणत उत्तानं पाणिं यजमानोनिदध्यात् । "मनोरश्वेति" मन्त्रेण महावीरस्योत्तरतः प्रादेशनिधानम् । महावीरं परितः भस्मक्षेपं कृत्वा गार्हपत्याङ्गारैः उपवेषाभ्यां महावीरं "मरुद्भिरिति" परिकीर्य (महावीरस्य सर्वतो निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अङ्गारैः विकङ्कतशकलैश्च प्रागुदगग्रैः त्रयोदशभिः "स्वाहामरुद्भिरिति" मन्त्रेण परिस्तृणीयात् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन् त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्त्रकमेकं तूष्णीं तयोरुपरि इत्येवं प्रागादिषु चतुर्षु दिक्षु स्थापितानां द्वादशानामधिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव अपणञ्च । सुवर्णशतरत्तिकामानेन "दिवः संसृप" इति मन्त्रेण महावीरं पिदध्यात् ।

४क० तत्पिधानकाले "चन्द्रं गायेति" प्रस्तोतुः प्रेष-

णम् । कृष्णाजिनखण्डनिर्मितैर्व्यजनैर्दण्डवद्भिस्त्रिभिः महावीरं परितः प्रकीर्णानङ्गारान् दीपनाय उपवीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपर अग्नीधा, तृतीयमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयद्भिः सव्यापसव्यं त्रिः प्रदक्षिणं कार्यम् । तत्र सव्याहृत्तौ व्यजन धूननम् दक्षिणाहृत्तौ व्यजनान्यन्त; क्षेति भेदः । धूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्चिषि सुवर्णशतमानं निधायाज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशतमानं महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा कार्यम् । अध्वर्यो र्महावीरसेके व्याप्ततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपिष्टानां व्रीहीणां यवानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिण पुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्म्मत्वं तेन कपालयोः संस्कारादि कार्यम् । "ईड्ये द्यावापृथिवी" इति मन्त्रेण परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्रीस्थानीययोरुपस्तीर्णयोः रौहिणहवन्योः स्रुचोरुद्वास्य तत्स्थावेव आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽपरमुत्तरतश्च स्थापयेत् । "धर्मस्य तन्वौ गायेति" प्रस्तोत्रप्रेषणम् । यजमानसहितानाम्त्विजां परिक्रमणम् । प्रस्तोत्रव्यतिरिक्ताः पञ्चर्त्विजः उपतिष्ठेयुः । छन्दोगानां मते तत्सहिताः षट् परिक्रमेयुः । "गर्भो देवानामिति" सकृत्, द्विस्तूष्णीं परिक्रमेयुः । पत्नीशिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमोक्षमाणां पत्नीं "त्वष्टमन्त" इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः "अहः केतनेति" मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं "रात्रिरिति" मन्त्रेण उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । ५क० । धर्म्मधृग्बन्धनार्था पायवती रज्जुः तस्याएव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्तानं तदुभयमादाय "इडएहोति" मन्त्रेण उपांशु, नाम्ना च त्रिरुच्चैः गार्हपत्यं गच्छन् तामाह्वयेत् । "धेनुं गायेति" प्रस्तोत्रप्रेषणम् । "अदित्यै रास्नासीति" मन्त्रेण समागतां गां पाशेन प्रतिमुच्य (तस्याः रज्जुपाशं गृहीत्वा प्रोतं कृत्वा स्थूणायां बद्ध्वा) "पूषासीति" मन्त्रेण धेनुं पश्चात्पादयोः सन्तानेन (नियमनेन) बद्ध्वा "धर्म्माय दीष्वेति" वत्सं ततोऽपाकुर्य्यात् । (स्तनपानात् निवर्त्तयेत्) "अश्विभ्यां पिन्वस्वेति" मन्त्रेण पिन्वने (पात्रभेदे) दुहेत् । "स्वाहेन्द्रवदिति" मन्त्रेण पिन्वने पतितावि(प्रु)षोऽभिमन्त्रयेत् । "यस्ते स्तन" इति स्तनालम्भनम् । प्रतिप्रस्थाता अजामेवं मयूखे तूष्णीं बद्ध्वा दुहेत् । "पयोगायेति प्रतिप्रस्थाताप्रेषणम् । "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते" इति मन्त्रे होतोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । "उपद्रव पयसेति" मन्त्रे होतोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति अध्वर्युगतिः । "गायत्रं छन्दोऽनीति" प्रतिमन्त्रं परीशासावादद्यात् । "वसिष्ठयक्ष्वौ गायेति" प्रस्तोत्रप्रेषणम् । "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति" मन्त्रेण परीशासाभ्यां महावीरमग्रहणम् परीशासाभ्यां महावीरमुत्क्षिप्य सञ्जवेदेनोपस्पृश्य उपयमन्या अन्तरित्येणोपयच्छामीति गृह्णीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपधर्म्मस्य अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपयसासेकेन यान्ते महावीरे "प्रैतु ब्रह्मणस्पते इति" वाक्ये होतोच्यमाने "इन्द्राग्निनेति" गोः पयोऽपनयेत् ।

६क० आहवनीयं गच्छन् "सप्तदाय त्वेति" मन्त्रेण वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोदत्तं वा धर्म्मं (दुग्धे) "स्वाहा धर्म्मायेति" आसिञ्चेत् । "स्वाहा धर्म्मः पित्रे" इति जपित्वाऽतिक्रम्याह्वाव्य प्रस्तोतारं धर्म्मस्य यजेतिप्रेषयेत् । वषट्कारेण "विश्वाआशा इति" मन्त्रेण होमः । "दिवि धा इति" मन्त्रेण महावीरं विसृत्कारयेत् । "स्वाहाऽग्नये इति" मन्त्रेण वषट्कारयोजितेन होमः । हुतावशिष्टद्रव्यस्य "अश्विनौ धर्ममिति" ब्रह्मानुमन्त्रणम् । "अपातामिति" मन्त्रेण धर्मस्य यजमानानुमन्त्रणम् । अतिप्लुत्वात् पात्रमध्ये सर्वतः हुतस्रुत उच्छलन्तो ये धर्मलेशास्तेषाम् "दूषे पिन्वस्वेति" मन्त्रेणानुमन्त्रणम् । "धर्मादिति" मन्त्रेण ऐडाग्नामध्वर्युरुद्गच्छन् "अमेन्यक्षे" इति मन्त्रेण महावीरं सिकतासु निदध्यात् । तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचैर्धर्म्ममध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थेनाज्येन विकङ्कतशकलम् अक्षा अक्षा "स्वाहा पूष्णे शवस" इति मन्त्रेण तदेव जुहुयात् हुत्वा हुत्वा च प्रथमपरिधौ विकङ्कतशकलान् निदध्यात् । एवं त्रिधा हुत्वा चतुर्थमक्तं तच्छकलमोक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिषि उपगूहेत् (प्रवेशयेत्) । अक्तं सप्तमं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणेक्षमाणः सर्वलेपाक्तं (महावीरस्थतलेपेवाक्तम्) मूलाग्रपर्यन्तं प्रतिप्रस्थात्रे दद्यात् । प्रतिप्रस्थाता तं शकलमुदञ्चं नियच्छेत् । घर्मसम्बन्धि नवनीतादि "स्वाहा सं ज्योतिषा" इति मन्त्रेण परीशासाभ्यासुत्पाद्य उपयमन्यां स्रुच्यासिञ्चति (स्रुग्मुखस्योपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः) ततोद्वितीयरौहिणहोमः । मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्यां

स्थितं धर्माज्यमग्निहोत्रविधानेन हुत्वा "मधु हुतमिति" मन्त्रेण सर्वे ऋत्विगादयो वाजिनवत् भक्षयेयुः । उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्य उपयमनीं निदध्यात् । अत्र काले उपस्थितानां पञ्चशकलानामाहवनीये प्रहरणम् । अध्वर्युर्होत्रा संप्राप्यमानाय महावीरायानुब्रूहीति अनुवाचयेत् । ततो धेनवे तृणोदके दद्यात् । सर्वं पात्रजातमनाधाय आसन्द्यां कुर्यात् । "अभीमामिति" मन्त्रेण महावीरमासन्द्यां स्थापयेत् । इतराणि तु पात्राणि तूष्णीमिति भेदः । ततः शान्तिपाठः द्वारोद्घाटनञ्च । खरस्थूणामयूखक्रष्णाजिनाभ्युपयवासन्दीनां सकृदासादनप्रोक्षणे । आरादुपकारकत्वात् प्रथमे प्रवर्ग्यचरणे एव आसादनप्रोक्षणे इत्येकपक्षः । असकृत्, "प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति" न्यायात् इति प्रक्षान्तरम् । ७क० । उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनप्रकारः । यथा शालामध्यात् दक्षिणेन द्वारेण धर्मसम्बन्धि द्रव्यं निष्क्रास्य अन्तःपात्यसमीपे सादितपात्रेभ्यो दक्षिणतएव निदध्यात् । आहवनीये त्रीन् शालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य अग्नीध्रो धारयेत् यजमान सक्थेषु सुखमात्रनाभिमात्रजानुमात्र प्रमाणेषु तान् प्रदीप्तान् शालाकान् निदध्यात् । अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तेषां प्रदीप्तानां शालाकानामुपरि "या ते धर्म ! दिव्या शुगिति" प्रतिमन्त्रं जुहुयात् । एकमेव चतुर्गृहीतं गृहीत्वा त्रिष्वपि शालाकेषु जुहुयात् । तथाच शलाकानां समूहः शालाकः तेन त्रिभिः शलाकाभिः एकः शालाकः । तादृशान् त्रीन् शालाकान् हस्ते गृहीत्वा तेषामेकं शालाकं शालाद्वार्यं प्रदीप्याग्नीध्रीयजमानसुखमात्रे आहवनीयस्योपरि धारयेत् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीतं तृतीयांशं तस्मिञ्शालाके प्रदीप्ते जुहुयात् । ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्यएव क्षिपेत् । ततोद्वितीयं शालाकं प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदघ्ने आहवनीयस्योपरि धारयेत् अध्वर्युस्तथैव जुहुयात् । तृतीयन्तु अग्नीध्रः प्रदीप्य यजमानजानुमात्रे घृतमध्वर्युराहवनीये निक्षिप्य तत उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं शेषं जुहुयात् । अत्र उपविश्येत्युक्तेः पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्यौ । ततोऽध्वर्युः पुरस्तात् पत्नीभ्यां कृत्वा "तनूस्त्वेति" मन्त्रेण शालाया निष्क्रमेत् । अवभृथवत् अध्वर्युणा प्रस्तोतुः सामगानार्थं प्रेषणम् । अवभृथवत् देशगतिः निधनञ्च । सामगानात् परं सर्वे उत्सादनदेशं गच्छेयुः । (उत्सादनदेशश्च महावीरादि पात्रादीनां परित्यागदेशः "परिध्यन्तरेवा अन्योवा देशः" इति श्रुत०ब्रा० १४,३,१,१४, विहितदेशः) । तत्र अग्निचित्यारहिते यज्ञे उत्तरवेदिं प्रति सर्वे गच्छेयुः । अग्निचित्यायुक्ते यज्ञे तु परिध्यन्तं (जलपरिवृतं द्वीपम्) (निर्जनस्थलं वा) प्रत्येव गमनम् । तत्तत्सादनदेशम् उत्तरवेदिं वा "अविक्रन्दं ददति" त्रिः परिषिच्य उत्तरकार्यं कार्यम् । अध्वर्युरुत्तरवेदौ उत्सादनपक्षे प्रथमं महावीरं नाभिस्थृटं "चतुःस्रक्तिरिति" निदध्यात् । इतरौ महावीरौ प्राक्संस्थौ प्राच्यां मन्त्रावृत्त्या निदध्यात् । उपयवयाम् (महावीरघटनावसरे परिशेषितां स्रुचम्) तथैव तूष्णीं निदध्यात् । महावीरादिक्रमेण परीशासौ निदध्यात् । अवक्रष्टे (नीचे वाहे) रौहिणकहवन्यौ स्रुचौ निदध्यात् । रौहिणकहवन्योरुत्तरतः अभ्रिनिधानम् । तयोरेव दक्षिणतः आसन्दीम्, अस्याश्चोत्तरतः सर्व्वधवित्रादि च निदध्यात् । तथाच दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्चैकैकं धवित्रं निदध्यात् । परिधीनपि निहितद्रव्याण्यभितो निदध्यात् । निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं स्रुचं प्रागग्रां निधाय रज्जुसंदानं वेदञ्च तन्मध्ये निदध्यात् । पिन्वने (दोहनपात्रे) उपयमनीस्रुचस्य पश्चात् अभितोदण्डं निदध्यात् । पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थूणाम्, उत्तरतो मयूखं, निदध्यात् स्थूणामयूखयोः पश्चात् रौहिणकपाले निदध्यात् । तयोरेव पश्चात् द्वे (उपवेषौ) निदध्यात् । धर्मोपयुक्तं स्रुवस्रुचौ अङ्कूर्चादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात् । सर्वपात्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरौ निदध्यात् । आग्नीध्रीयस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरं निदध्यात् । सप्तर्त्तानि सप्त पात्राणि (महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनीं स्रुवञ्च) एतानि "धर्मैतत्ते"इति प्रतिमन्त्रं पयसा पूरयेत् । व्रतमिश्रं पयःशेषं पूर्व्वमदत्तं चेत् वाग्निके सोमे प्रागेव सकलं देयमिति विधानात् । वर्षाहारेष्टाहोतृपोत्रे सामगानार्थं प्रस्तोतरध्वर्युणा प्रेषणम् । सपत्नीकाः सर्वे "सुमित्रिया न इति" मन्त्रेण पात्रालं मार्जयेयुः । ऐडानीं प्रति "उद्वयमिति" मन्त्रेण यजमान उद्गच्छेत् । प्रादेशमात्रामेकां समिधं हस्तेन "अग्नेऽच्छैत्वेधोऽमीति" मन्त्रेणादाय "समिदसीति" मन्त्रेण आहवनीये दद्यात् । गार्हपत्ये तु तादृशीं समिधं तूष्णीं दद्यात् । यजमानः रजतसुवर्णशतमाने मक्षणे दद्यात् । यजमानव्रतदुघां रूपां धर्मदुघां यजमानः अध्वर्यवे दद्यात् । पत्नीव्रतदुघां गोसङ्घात्ते दद्यात् । अजामग्नीधे दद्यात् । धर्मस्य महा-

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कर्य्यात्। तत्प्रायश्चित्तं प्रकारादि। अग्रग्नेन द्वितीयत्रयोदश्योर्मध्ये द्वयेनान्यतरेण वा प्रवर्ग्यं चरेत्। तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः। संधिप्रकाशो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता। निष्ठितानिमर्थनादारभ्य अजापयोऽवसेचनान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेदः। तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता। द्वितीयेऽहनि भेदे अग्निर्देवता तृतीयदिवे भेदने वायुर्देवता।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिणः। अग्निहोमस्याग्रसंस्थातिरात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येकः पक्षः। विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शाखान्तरम्। सप्रवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धिनीतिकर्त्तव्यता। सप्रवित्तायामग्निहोत्रहवन्यां दधिघर्मग्रहणं कुर्यात्। तच्च यथाकथञ्चित् स्थालीसुखेनैव स्रुचि निनयेत्। प्रस्तरणाभिधारणे अग्रत्र न। स्रुतशेषस्य "मर्य त्व दति" मन्त्रेण भक्षणम्। तच्च महाद्वतीयेऽह्नि कर्त्तव्यम्। दधिभक्षानन्तरं चात्वाले मार्ज्जनम्। प्रवर्ग्यचरणादौ अन्ते च शान्तिकाध्यायपाठः। (शान्तिकाध्यायश्च ब्रह्मं वाचमित्याद्यध्यायः)। शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारप्रधानोत्तरकाले आदिमम्। पात्राणामासन्द्यां निधानानन्तरमन्तिमम् इति भेदः।

कातीयगृह्यसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयान्नात्रोक्तास्तत एवासेयाः। कात्यायनसर्व्वानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च सर्व्वानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यञ्। लोहितकतन्ता० पक्षः षित्त्वात् ङीष्। १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम्। पत्न्यां ङीष्। २ कात्यायनर्षेः पत्न्याम् ३ तत्तुल्य कषायादिवस्त्रधारिण्यामर्हद्भक्तायां विधवायां स्त्रियां ४कल्पभेदे कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गायां ५ याज्ञवल्क्यर्षिपत्नीभेदे च। "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी" बृ०उ०। [यके शिवप्रणीते तन्त्रभेदे।

कात्यायनीतन्त्र न० ई त०। कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधायके शिवप्रणीते तन्त्रभेदे।

कात्यायनीपुत्र पु० ई त०। कार्त्तिकेये।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। कथकर्षेर्गोत्रापत्ये यूनि तु यञन्तत्वात् फक्। काथक्यायन तदीय युवगोत्रापत्ये। स्त्रियां लोहितकतान्तादि० पक्षः षित्त्वात् ङीष्। काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम्।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनयादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य कः। कथञ्चिदित्यर्थे।

काथिक त्रि० कथायां साधु कथादि० ठक्। कथारचनासमर्थे

कादम्ब पु०स्त्री सौ०कदि-णिच्-अम्बच्। (बालिहाँस) १हंसभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् किन्तु टाप्। तस्य च नीलवर्णत्वम् "क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः" सितासितगङ्गायमुनासंगमवर्णने रघुः। तद्व्या० "कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा" मल्लि०। सुश्रुते हंससारसेत्युपक्रमे कादम्बस्य प्लवत्वं संघचारित्वञ्चोक्तम् "रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा दृष्टा मरुज्जिताः। स्रष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः" इति तेषां मांसगुणा उक्ताः। २इक्षौ पु० विश्वः। ३वाणे मेदि०। "कादम्बानामेकपातैरसीव्यत्" माघः। कदम्बे समूहे भवः अण्। ५ समूहभवे त्रि०। कदम्बस्येदम् अण्। ६कदम्बसम्बन्धिनि त्रि० "कादम्बमर्द्धोद्गतकेशरञ्च" रघुः। "कादम्बं नीपकुसुम"मिति मल्लि०। वस्तुतः कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कादम्बमित्येव ह्रस्वपाठः स्यात् दीर्घपाठे तु कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण्। इति तस्य कदम्बसमूहपरतेति बोध्यम्। कदम्ब एव स्वार्थेऽण्। ७ कदम्बवृक्षे पु० "वेतसकादम्बवल्वजकरम्भमहाकरम्भाः पञ्च पुष्पविधाणि" स्यावरविषकीर्त्तने सुश्रु०। स्वार्थे कन् वाणे हारा०।

कादम्बर न० कादम्बं जातिं प्रकृतित्वेन ला-क तस्य रः। १रैक्षवे गुडादौ, तस्य २विकारे मद्ये च। "निषेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरम्" माघः। तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेनोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता। कादम्बं कादम्बोद्भवं रसं राति रा-क। तत्तुल्यरसयुक्ते ३दधिसरे पु० मेदि०।

कादम्बरी स्त्री कुत्सितं मलिनमम्बरं यस्य कोः कादादेशः कदम्बरो लोलाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण्। हलिप्रियायाम्, मदिरायाम्। अस्यानिरुक्तिर्बलभद्रप्रियता च हरि० ६८ अ० दर्शिता यथा "अथ सङ्कर्षणः श्रीमान् विना कृष्णेन वीर्य्यवान्। चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः। प्रफुल्लस्य कदम्बस्य प्रच्छाये निषषाद ह। वायुना मदगन्धेन वीज्यमानः सुखेन वै। तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै। मदसंसर्गजो गन्धः संसृजन् घ्राणमागतः। तृष्णा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा। शुशोष च मुखं तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि। स्मारितः स पुराद्यत्तमकृतघ्नं

विभुः । हृषितोमदिरान्वेषी ततस्तं तत्रमैक्षत । तस्य प्रावृषि फुल्लस्य यदम्भो जलदोज्झितम् । तत्कोटरस्थं मदिरा व्यजायत मनोहरा । तान्तु तृष्णाभिभूतात्मा पिबन्नार्सदवासजत् । मदाच्च चलिताकारः समजायत स प्रभुः । तस्य मत्तस्य वदनं किञ्चिच्चलितलोचनम् । घूर्णिताकारमभवच्छरत्कालेन्दुसप्रभम् । कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा । वारुणी रूपिणी तत् देवानामकृतारणी । कादम्बरीमदकलं विदित्वा कृष्णपूर्व्वजम् । तिस्रस्त्रिदशनार्य्यस्तुपतस्थुः प्रियंवदाः । मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च यशिनः प्रिया । श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाब्जजध्वजा" । "कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्" उद्भ० । तेन कादम्बं कदम्बकोटरसुतत्पत्तिस्थानत्वेन ज्ञाति ला–क लस्य रः मत्वर्थे र वेति बोध्यम् । कादम्बं रवं राति रा–क गौरा०ङीष् । २ कोकिलायाम्, ३ सरस्वत्याम्, ४ शारिकायाञ्च मेदि० बाणभट्टरचिते ५ कथाभेदे । सा च बाणभट्टेन साखिलता तत्पुत्रेण समाप्तिं नीता ।

कादम्बरीबीज न० ६त० । मद्यसाधने किण्वादिद्रव्यभेदे रत्नमा० । [तस्य कादम्बरीमद्यहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कादम्बर्य्य पु० कादम्ब्यां हितं यत् । कदम्बवृक्षे जटाधरः

कादम्बा स्त्री कादम्बवृक्षाचरति कदम्ब+आचारे क्विप् अच् । कदम्बपुष्प्यां (सुरुण्डरी) लतायां शब्दच० ।

कादम्बिनी स्त्री कादम्बाः कलहंसा अनुधावकत्वेन सन्त्यस्याः इनि । मेघमालायाम् अमरः "मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी"रसग० । [ढञ् । कदलेन निर्वृत्तादौ ।

कादलेय त्रि० कदलेन निर्वृत्तादि कदल+सख्या० चतुरर्थ्यां

कादाचित्क त्रि० कदाचिद्भवः कालवाचित्वात् ठञ् । कदाचित्कालभवे । "तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" सा० द० । "अनित्यावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोपः" । "अनादिश्चेत् कार्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यः" इति च कुसु०हरिदासः । "क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावत्वेनानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम्" वौ० धि० । कादाचित्कत्वञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वध्वंसप्रतियोगित्वान्यतरत्वम् । अन्यतरत्वनिवेशेन च ध्वंसे प्रागभावप्रतियोगित्वस्य, प्रागभावे च ध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्त्वात्नाव्याप्तिः; नित्ये च तदुभयासत्त्वात्न प्रसङ्गः ।

कादृवेय पुंस्त्री कद्रूः अपत्यम् शुभ्रा० ढक् । फणालाङ्गूलवति सरीसृपभेदे नागे, सर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कादृवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः । सुपर्णवशगाः नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः" हरिवं० ३अ० काश्यपपत्नीभेदके द्रुपुत्रवर्णने

कानक त्रि० कनकस्येदमण् । १कनकसम्बन्धिनि । कनकं फलमिव उग्रं फलमस्य अण् । जयपालवृक्षे राजनि० ।

कानन न० कन–दीप्तौ णिच् ल्युट् ल्यु वा । १वने, २गृहे, कस्य ब्रह्मण आननम् । ३ब्रह्मणो मुखे च मेदि० । "ऋक्षोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैः" "प्रीतोवायुः परिणमयिता काननौदुम्बराणाम्" मेघ० । "सकानना निष्पततीव भूमिः" "पुण्यगन्धेन काननम्" रघुः ।

काननाग्नि पु० ६त० । वाडवानले

काननारि पु० काननस्यारिरिव । शमीवृक्षे शब्दच० । शमीगर्भस्थाग्निना निखिलवनदाहात्तस्य तदरित्वम्

कानलक त्रि० कनलेन निर्वृत्तादि० कनल+अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ् । कनलनामजननिर्वृत्तादौ ।

कानिष्ठिक न० कनिष्ठिकैव कनिष्ठिका+अर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्य क्वचिल्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता । कनिष्ठायाम् ।

कानिष्ठिनेय पुंस्त्री कनिष्ठाया अपत्यं कल्याण्यादि० ढक् ढूनङ् च । कनिष्ठाया अपत्ये । "क्षते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयोविवासितः" भट्टि० स्त्रियां ङीप् ।

कानीत पु० कनीतस्यापत्यम् शिवा० अण् । कनीतनामन्यपत्यापत्ये पृथुश्रवसि राज्ञि । "पृथुश्रवसि कानीते श्या व्युष्याददे" ऋ० ८,४६,२१ ।

कानीन पु० कन्याया अनूढाया अपत्यम् अण् कनीनादेशश्च । "कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" इति याज्ञ० उक्ते पुत्रभेदे । यथा व्यासः कर्णश्च । याज्ञ० मातामहसुतत्वसूक्तम् । मनुना तु "पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्" इत्यनेन वोढुः सुतत्वमुक्तम् । अनयोर्विरोधः अभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामन्यतरयोः सपुत्रापुत्रत्वाभ्यां वा समाधेयः । "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च गौरश्च षड्दायादबान्धवाः" इति मनुना तस्यादायाद धनहारित्वमुक्तम् ।

कर्णस्य यथा कानीनत्वं तथारुणात्मजशब्दे २५६८पृ० उक्तम् । "कानीनश्चापि जानामि सवितुः प्रथमं सुतम् । पितृष्वसरि

कर्णं वै प्रस्तुतं सुततां गतम्" हरि० ६ अ०। "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुद्वाहयत् यामाङ्गन्धकालीमिति। तस्यां पूर्व्वं कानीनो गर्भे पराशराद् द्वैपायनोऽभवदिति" भा० आ० ९५ अ०। व्यासस्य कानीनत्वमुक्तम्।

कान्त पु० कन-दीर्घौ कम-वा क्त। १, पत्यौ "कान्तवक्त्रस्थलास्थिता" उद्भटः। "शिवरात्रौ ददाम्यर्घमुमाकान्त! गृहाण मे" शिवार्घदानमन्त्रः। सूर्य्यपूर्व्वकः सूर्य्यकान्तशिलायाम्, चन्द्रपूर्व्वकः चन्द्रकान्तमणौ, क्षयःपूर्वः क्षयकान्तमणौ (चुम्बकपाथर) २चन्द्रे ३वसन्ते ४हिज्जलवृक्षे च। ५कुङ्कुमे, न० ६शोभने, "कान्तालकान्तालनाः सुराणाम्" माघः; "नात्र कान्तमुपगीतया तया" माघः। ७अभीष्टे च त्रि०। "भीमकान्तैर्नृपगुणैः" रघुः। ८नार्य्यां, ९प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री। मेदि० १०वृहदेलायां ११रेणुकौ षधौ १२ नागरमुस्तायां स्त्री राजनि०। १३सुखस्थाने १४लौहभेदे न० भावप्र० तस्य लक्षणगुणादि तत्रोक्तं यथा

"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते, स्निग्धं गन्धं रसयति च निजं तिक्ततां निम्बवल्कः। तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं, नैति भूमिं, क्षणं न स्यात् सजलकणतः कान्तलोहं तदुक्तम्"। मारितस्य चूर्णीकृतस्य तस्य सेवने गुणा उक्तास्तत्रैव "शुल्बोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्दरम्। कामलापीथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत्। प्लीहानमल्पपित्तञ्च यच्चापि शिरोरुजम्। सर्वान्रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः। बलं वीर्य्यं वपुः पुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्धयेत्"। तत्रैव सामान्यलौहमारणविधिगुणादि। "शुद्धं लोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्द्दयित्वा पुटेद्भूयो दद्यादेवं पुटत्रयम्। पुटत्रयं कुमार्याश्च कुठारक्षिक्षिकारसैः। पुटषट्कं ततोदद्यादेवं तीक्ष्णमतिर्भवेत्"। अन्यच्च। "क्षिपेद्दुग्धादयमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्द्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्। सत्यानुभूतो योगोन्द्रैः क्रमोऽन्योलोहमारणे। कथ्यते रसराजेन कौतूहलधिया मया। शुद्धकात् द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत्कन्यकाद्रवैः। यामत्रयं ततः पिण्डं कृत्वा तास्रस्य पात्रके। धर्म्मे धृत्वा कूचूकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाज्ज्वलेद्वह्निं धान्यराशौ न्यसेच्चतः। दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्ट्वा च गालयेदुष्णादेवं वारितरं भवेत्। दाड़िमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा। तद्रसेनायसचूर्णं सप्तधा भावयेदिति। शातमे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्"। एवं मारितस्य लौहस्य गुणाः। "लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तज्वरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुल्मामेकां समारभ्य यावत् क्षुर्नवरात्रिकाः। तावल्लौहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लौहसेवकः। शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः। म्रियन्ते दादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा"।

"कामे कान्ते रसिका काकुरुतेन" माघः। "कान्ताजनेन रहसि गृहीता।" "वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ताह्युरसीतरा तु"। माघः। कं ब्रह्माणमन्वयति द्विपरार्द्धकाले। १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० "कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस०। १६ पत्न्यां स्त्री "मा कान्ते मयस्थान्ते पर्य्यङ्काग्रे देशे स्वाम्नीः" ज्यो० त० "कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवोढया" विदग्धमु०। १७ कार्त्तिकेये पु०। "स्कान्देयस्यैव स्कान्दस्य" इत्युपक्रमे "कामजित् कामदः कान्तः" इत्युक्त्वा। "नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत्" भा० वन० २३१ अ०। "भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ" इत्यक्षरलक्षणे १८छन्दोभेदे स्त्री। १९कामदेवभेदे पु० कामशब्दे विवृतिः।

कान्तपक्षिन् पु० स्त्री कान्तोमनोहरः पक्षोऽस्यस्य प्राशस्त्येन इनि। मयूरे शब्दच० स्त्रियां ङीप्।

कान्तपुष्प पु० कान्तं पुष्पमस्य। कोविदारवृक्षे। राजनि०।

कान्तलक पु० कान्तं लक्ष्यते लक-आस्वादने कर्मणि घञर्थे क। (तुंद) तच्चवृक्षे अमरः।

कान्तलोह पु० कान्तं प्रियं लोहं यस्य। अयस्कान्ते। कर्म०। (कान्तिलौह) लौहसारे। कान्तशब्दे तद्गुणादुक्तम्।

कान्ताङ्घ्रिदोहद पु० कान्तायाङ्घ्रिस्ताड़नं दोहदमस्य पुष्पोद्गमे। अशोकवृक्षे त्रिका०। यथा च तस्य तथात्वं तथाऽशोकशब्दे ४८५ पृ० उक्तम् कान्तापादद्दोहदाद्योऽस्यत्व।

कान्तायस न० नित्यकर्म० जातित्वात् अच् समा०। कान्तलोहे राजनि०।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा अरादय अन्ययोऽस्य, कस्य जलस्य

स्यान्तं कान्तं मनोज्ञं वा रसम् अच्छति क्त-अण् उप० स०। (काजलिया) १इक्षुभेदे भावप्र०। तत्र तद्गुणाद्युक्तम् "कान्तरेक्षुर्गुरुर्ह्यः स्नेग्धश्लोष्णोऽरुणः सरः। २कोविदारवृक्षे ३तर्के च राजनि०। कस्य सुखस्यान्तमच्छत्यत्र क्त-आधारे घञ्। ४तं०। दुर्गमे पथि ४मदारण्ये च पु० न० अम० ५क्लिष्टे मेदि०। स्वार्थे कन् इक्षुभेदे अमरः।

कान्तारपथिक त्रि० कान्तारपथेनाहृतम् ठञ्। कान्तारपथेनाहृते।

कान्तारी स्त्री कान्तार+गौ० ङीष्। कान्तारेक्षौ राजव०।

कान्ति स्त्री कम-कामे कन-दीप्तौ वा भावे क्तिन्। १दीप्तौ २शोभायाम् ३इच्छायाम् ४स्त्रीणां शृङ्गारजे सौन्दर्य गुणभेदे च। कान्तौ कारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा "तेजोऽग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं रसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन सार्द्रत्वसौकुमार्य्यश्लक्ष्णरोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपक्ष्मकान्तिदीप्तयो भवन्ति"। एतस्य तैजसत्वेन कान्तिदत्वम् यथोक्तं तत्रैव "एतत्तु" इत्युपक्रम्यम् "स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरम्"। शोभाकान्ति दीप्तिद्युतीनां भेदस्तु सा०द० उक्तः "रूपयौवनलालित्यं भोगाढ्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता, तैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः। कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते"। इति भेदेन लक्षयित्वा मन्मथोन्मेषेणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम्। तेषां च नायिकागततैव नायकगतताऽपि। चन्द्रादौ तु शोभादीप्तिकान्तिद्युतीनामभेद एव। "कला च सा कान्तिमतो कलाभृतः" कुमा०। "बध्नाऽवाप्तांशितवर्णकान्तेः" माघः। चन्द्रकलासु मध्ये ७कलाभेदे। "शशिनो चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना" शा०ति०। कलाशब्दे विवृतिः। ८लक्ष्म्या अनुचरदेवीभेदे "एवमुक्ता तु सा देवी लक्ष्मीर्दैत्येश्वरं बलिम्। प्रविष्टा" इत्युपक्रमे "शिष्टाश्च देव्यः प्रवरा ह्रीः कीर्त्तिद्युतिरेव च" इत्याद्युक्ता "स्मृतिः प्रीतिरिड़ा कान्तिः" इत्यादिक्रममभिधाय "उपतस्थुर्महात्मानं बलिमिन्द्रं महारथम्" इत्युक्तम् हरि० २५६ अ०। ९ शशिनः प्रियाभेदे च "तिस्रस्तिद्यनार्थस्तम्" इत्युपक्रमे "मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिस्य शशिनः प्रिया" हरि० ६८ अ०। १०दुर्गायां "स्मृतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या। लक्ष्मीर्वा जनना वापि कान्तात् सा कान्तिरुच्यते" देवीपु० ४५ अ०। ११कामशक्तिभेदे। "तथा कान्तिः कलकण्ठी दृकोदरा" भा० ति० राघवभट्टः। कामशक्तिशब्दे विवृतिः।

कान्तिद न० कान्तिं ददाति दा-क। १घृते धातौ शब्द च० तस्य तैजसत्वात् तथात्वम्। तेजसश्च यथा कान्तिकरत्वं तथा कान्तिशब्दे उदाहृतसुश्रुतवाक्ये दर्शितम्। २घृते च। ३शोभादायकमात्रे त्रि० कान्तिकरादयोऽप्यत्र। ४सोमराज्यां स्त्री राजनि०।

कान्तिदायक न० कान्तिं ददाति दा-ण्वुल्। कालीयके गन्धद्रव्यभेदे जटाधरः। तस्य सेवनेन कान्तिपोषणात् तस्य तथात्वम्। २कान्तिदातरि त्रि०।

कान्तिनगरी स्त्री काञ्चिनगर्य्यां काशी० मोक्षपुरीभेदकाञ्ची नगरीवर्णने कान्तिपुरीति पाठान्तरम् काञ्चीशब्दे च तद्वाक्यमुक्तम्।

कान्तिभृत् त्रि० कान्तिं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। १कान्तिधारके २चन्द्रे पु० तस्य कान्तिनामककलाधारित्वात् विशिष्टकान्तिधारित्वात् कान्तिनामदेवीभेदपतित्वाच्च तथात्वम्। कान्तिशब्दे च कान्तिशब्दस्य कलाचन्द्रपत्नीवाचकत्वं दर्शितम्।

कान्तिमत् कान्तिरस्यास्य मतुप्। १कान्तियुक्ते। "उपमानमभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया" कुमा०। "शेषैः पुरस्तात्कृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्" मेघदू० स्त्रियां ङीप् "कला च सा कान्तिमतो कलाभृतः" कुमा०। २ अप्सरोभेदे स्त्री "वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती" काशी० अप्सरोनामकथने। ३चन्द्रे पु० कान्तिनामकलावत्त्वात् तस्य तथात्वम्। ४कामदेवभेदे राघवभ०।

काम्यक त्रि० "वर्षुसमीपस्या कन्या ततो जातादौ वर्षौ वुक्" पा० वुक्। वर्षुनदसमीपस्यकन्याजातादौ। "अथाहि जातं हिमवत्सु काम्यकम्" सि०कौ०

काम्यकायन पु० स्त्री कन्यकार्षिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। कन्यकार्षिगोत्रापत्ये। यून्यपत्ये यञन्तत्वात् फक्। काम्यकायनः बहुषु तस्य लुक्। काम्यकाः। स्त्रियान्तु लोहिता० षकः षित्त्वात् ङीष्। काम्यकायनी।

काम्यिक त्रि० कम्यायां जातादि ठक्। कम्याभवे।

काम्द त्रि० कन्दस्येदं तत्र भवो वा अण्। १तत्सम्बन्धिनि २कन्दभवे विषादौ च। ततः अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। काम्दर तत्सम्बन्धादौ त्रि०।

काम्दर्प पुंस्त्री कन्दर्पस्यापत्यं विदादौ विन्दर्भेत्यत्र कन्दर्पेति पाठान्तरे अञ्। कन्दर्पापत्ये तस्येदमण्। २ कन्दर्पसम्बन्धिनि त्रि०।

कान्दर्पिक न० कन्दर्पस्तद्विद्वद्भिः प्रयोजनमस्य ठक्। कन्दर्पविद्यासाधने ष०स० उक्ते विधानभेदे। तद्विधानं च तत्र कान्दर्पिकनामकषट्सप्ततितमेऽध्याये उक्तं यथा।

"रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये। यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि। कृष्णे पुष्यसुकुनाथरप्रसवः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया। वल्लकी स्मरकथा रहः स्रजो वर्ग एष मदनस्य वागुरा। माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्यागिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात्। सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि सो ऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव। क्षीरं घृतं यः कपिकच्छुमूलैः पिबेत् क्षयं स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति। माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान् षड्ग्यासमात्रांश्च पयोऽनुपानान्। विदारिकायाः स्वरसेन चूर्णं सुकुसुकुभावितशोषितं च। घृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत्स यस्य प्रमदाः प्रभूताः। धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम्। लीढ्वानुपायाथ पयो ऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषेवेत्। क्षीरेण वस्त्राण्डयुजा घृतेन समुद्भाव्य कामो बङ्गखिलान् यः। सुशोधितानक्षि पिबेत्पयश्च तस्यातः किं चटकः करोति। माषस्वरूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमद्नन्ति ये नराः। क्षीरमध्यनुपिबन्ति तान्तु ते शर्करीषु मदनेन प्रेरते। तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलैर्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः। आजेन पिष्टा पयसा घृतेन पक्वा भवेच्छस्त्रिकाऽतिहृद्या। क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं विदारिकाकन्दकभक्षणं वा। कुर्वन्न सीदेद्यदि जीर्यतेऽस्य मन्दाग्नितां चेद्दिदमत्र चूर्णम्। साजमोदलवणा हरीतकी शुण्ठ्वेरसहिता च पिप्पली। मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम्। अत्यम्लतिक्तलवणानि कटूनि वाक्षि सत्कारशाकबङ्गलानि च भोजनानि। शुक्रक्षुक्रवीर्यरहितः स करोत्यनेकान् व्याजान् जरक्षिव युवाप्यबलामवाप्य"। भावप्र० तदुपायविधानाद्युक्तं यथा।

"अथ वाजीकरणाधिकारः। तत्र वाजीकरणस्य लक्षणमाह। यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम्। तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः। अत्र प्रसङ्गात् क्लैव्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह। क्लीवः स्यात् क्लैव्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह। क्लीवः स्यात् सुरतायक्षमस्त्रीवः क्लैव्यमुच्यते। तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते। तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते। ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं सम्पद्यते। द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम्। तैस्तैर्भावैः—भयशोककोधादिभिः,—अहृद्यैः—हृदयाहितैः—दुःस्थत्वात् क्षते पीड़िते अस्वस्थीकृते इति यावत्। ध्वजः—शिश्नः। पतति नष्टोन्नमति संप्रयोगोमैथुनम्। "कटूकाम्लोष्णलवणैरतिसात्म्योपसेवितैः। पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तस्मात्प्रजायते। कटुकादिनातिमात्रेण प्रदुष्टेन पित्तेन शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैव्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम्। अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः। ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः। शुक्रक्षयेण तृतीयम्। "महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत्। वीर्यवाहिशिराच्छेदाच्छुक्रातिक्षरणादपि। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः। षष्ठं क्लैव्यं स्मृतं तस्तु शुक्रस्यानिमित्तकम्। बलिनः पुष्टस्य क्षुब्धमनसः कामात्तु चलतः मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैथुनं तस्माच्छिरोधात् शुक्रस्य, क्लैव्यं भवति। जन्मप्रभृति यत्क्लैव्यं सहजं तद्धि सप्तमम्। असाध्यं क्लैव्यमाह। असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत्। मन्मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदात् अथ क्लैव्यस्य चिकित्सा। क्लैव्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः। मुख्यं चिकित्सितं यस्माच्छिदानपरिवर्जनम्। अथ क्लैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणं विधिमाह। नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो निरामयः। सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षाद्ऊर्ध्वन्तु षोड़शात्। न च वै षोड़शाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति। क्षयदुष्टप्रदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्जयाः। अकालमरणञ्च स्याज्जायते स्त्रियमन्यथा। विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम्। नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः। स्थविराणां विरंस्नूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम्। योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसाम्। हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा। एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया। वाजीकरान्याह। भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च। गीतं श्रोत्राभिरामञ्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा। यामिनी चान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना। गीतं श्रोत्रमनोज्ञञ्च ताम्बूलं मदिराः स्रजः। गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्यु पवनानि च। मनसश्चाप्रतीघातं वाजीकुर्वन्ति मानवम्। माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम् पथ्यागिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात्। एकाग्रविंश-

तिदिनानि गदार्दितोऽपि साधीतिकोऽपि रमयेत्प्रसदां युवेव"। तत्रौषधभेदास्तु तत एवावसेयाः।

कान्दव न० कन्दौ संस्कृतं भक्ष्यम् अण्। कन्दुसंस्कृते भक्ष्ये

कान्दविक त्रि० कान्दवं पण्यमस्य ठक्। कन्दुसंस्कृतभक्ष्यद्रव्यविक्रेतरि भिष्टान्नपण्यके।

कान्दिग्भूत त्रि० कां दिशं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्तः भू—प्राप्तौ कर्त्तरि क्त २त० षृषो०। कां दिशं यामीत्याकुलतां प्राप्ते। "न कथञ्चिद्गयात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तदा। कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम्" भा०शा०प० १६६अ०। "कां दिशं यामीत्याकुलः कान्दिग्भूतः" नीलक०। "कान्दिग्भूतं क्षिप्तगात्रं विसंज्ञं दुर्योधनोद्रक्ष्यति सर्व्वसैन्यम्" भा० उद्यो० ४७अ०।

कान्दिशीक त्रि० कां दिशं यामीत्याह "तदाहेति साधुब्द्राद्दिभ्यः" उपसंख्यानात् ठक् षृषो० मयू० आकृतिगणत्वात् समासः। कदि-वैक्लव्ये भावे इन् कन्दिः वैक्लव्यम्। शोकसेचने चरणार्थत्वादश्रुपातार्थकता भावे घञ् कन्दिश-शोकः अश्रुपातश्च विद्यते अस्य वा० अण् रायसकुटः। भयद्रुते पलायिते अमरः। "बहूनां प्रलयोजातः कान्दिशीकमभूज्जगत्" काशी०।

कान्यकुब्ज पु० देशभेदे कन्यकुब्जशब्दे विवरणम्। "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवोभरतर्षभ!। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः" भा०व० १७४अ०।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मिन् जायते जन—ड। नलो नामगन्धद्रव्ये शब्दच०।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण्। १कापटुगोत्रापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वेऽपि न ङीष्। किन्तु गार्ङ्गवादि०ङीन् स्वरभेदः। कापटवी। गोत्रान्तत्वात् तत आगतेऽर्थे वुञ्। कापटवक तत्रागते। कुत्सितः पटुः कापटुस्तस्य भावः कर्म्म वा अण्। कापटव २ निन्दितपटुतायां न०।

कापटिक त्रि० कपटेन चरति ठक्। १कपटव्यवहारिणि "कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः" इति ७।५४ श्लोकव्या० कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत् तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकस्तं हत्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति" कुल्लू० उक्तो राज्ञः पञ्चवर्गान्तर्गते २छात्ररूपे चारभेदे पु०।

कापथ पु० कुत्सितः पन्थाः अच् समा० कादेशः। १ निन्द्यवर्त्मनि अमरः। "आस्थातुं कापथं दुष्टं विषमं बहुकण्टकम्" रामा०। दुष्टपथवर्त्तिनि २ दानवभेदे च पु०। "शरभः शलभश्चैव कुपथः कापथः क्रथः" इति हरि० २६३अ० दानवनामकथने। २ उशीरे न० मेदि०। कापथजातत्वात्तस्य तथात्वम्।

कापा स्त्री कम् सुखमाप्यतेऽनया आप—करणे घञ् ह्रस्व०। प्रातःप्रबोधकवन्दिवाण्याम्। "प्रातर्जरेयेजरणेव कापया" ऋ० १०।४०।३। प्रातःप्रबोधकस्य वन्दिनो वाणी कापा तया" भा०।

कापाटिक न० कपाटिकैव स्वर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि कचिल्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता। क्षुद्रकपाटे।

कापाल न० कपालमेव तस्येदं वा अण्। १ कपालरूपाकारे कुम्भभेदे कपालशब्दे उदा०। २ कपालसम्बन्धिनि तन्निर्म्मिते भूषणादौ च। "विस्रम्भसख्यं घोरञ्च कापालमथ कङ्कणम्" विक्रमो०। (कालियाखड़ा) ३ कर्कटाख्ये पु० रत्नमा०। गौरा० ङीष्। ४ विड्भङ्गायां स्त्री राजनि०।

कापालिक त्रि० कपालेन नटकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोति ठक्। १ धर्म्माचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामाचारश्च। "नरास्थिमालाकृतभूरिभूषणः श्मशानवासी नटकपालभोजनः"। "पश्यामि योगाङ्गनशुद्धदर्शनो जगन्मिथोभिन्नमभिन्नमीश्वरात्"। तस्य धर्म्मभेदः प्रबोधच० वर्णितो यथा। "नरास्थिकाकावसाभिधारितमहाभांसाक्तदीर्जुह्वतां वह्नौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा। सद्यःकृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैरर्च्चो नः पुरषोपहारबलिभिर्देवो महाभैरवः" इति। "अथ तीर्थकराग्रणीः प्रतस्थे बहुकापालिकजालकं विजेतुम्" शङ्करदिग्विजयः। २ अन्त्यजजातिभेदे (कपालि) पु० स्त्री० स्त्रियां ङीष्। अन्त्यजशब्दे कपालिनशब्दे च विवृतिः। कपालिकैव स्वर्करा० अण्। ३ क्षुद्रकपाले न०।

कापालिन् पु० कापालं कपालं ब्रह्मकपालं व्रते धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि। ब्रह्मशिरोहरणजपापापनुत्तये व्रतार्थं ब्रह्मकपालधारिणि १शिवे। "अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः" भा०अनु० १७अ० शिवसहस्रनामकथने। वासुदेवस्य २पुत्रभेदे। "कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्य्यां युधिष्ठिर!। कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चिलयोधिनौ" हरि० १६२अ०। (कपालि) ३जातिसङ्करे अन्त्यजभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीष्। "नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापि-

ताङ्गना" तन्त्रसारे सप्तकुलनायिकाकीर्त्तने ।

कापिक पु० कपिरेव अङ्गुल्यादि० ठक् । कपिशब्दार्थे

कापिञ्जल पुंस्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कपिञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्मांसान्यत्ति अद–अण् उप०स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् "अत इञ्" पा० इञ् । कपिञ्जलपक्षिमांसभक्षकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम् कुर्वादि० ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्थ न० कपित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् "अनुदात्तादेश्च" पा० अञ् । कपित्थविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदुक्तशास्त्रं वेत्त्यधीते वाऽण् । १कपिलशास्त्रज्ञे २ तदध्येतरि च हेम० । कपिलेन प्रोक्तम् अण् तस्येदं वा अण् । २कपिलप्रोक्ते ४तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे न० कपिलशब्दे तत्प्रोक्तविषया दर्शिताः । "मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः" भा० शा० ३०३ । "बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्" "पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको धर्म्मभृतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं कापिलञ्चैव भारत !" भा० शा० ३२७ अ० । स्वार्थेऽण् । ५पिङ्गलवर्णे पु० ऐतद्वति त्रि० भरतः कपिलमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । ६कपिलाधिकारेण कृते उपपुराणभेदे "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु" इत्युपक्रम्य "कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" । हेमा० दा० ख० कूर्म्मपु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कपिलिकायाः कपिलवर्णायाः अपत्यम् शिवा० अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु० कपिलायाः तन्नाम्न्या ब्राह्मण्या अपत्यम् ढक् । कपिलानाम्न्याः स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मण्याः कपिलशिष्येमुनिभेदे । तस्य सम्भवादिकं भा० शा० २१८अ० वर्ण्यते यथा "तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ । सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वोनष्टसंशयः । कटधीनामाङ्करेकं तु यं कामानाप्तं नृप । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् । यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । समन्ये तेन रूपेण शिष्यापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्तमास्ते वर्षसहस्रिकम् । यत्र चाशोनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चघ्नः पञ्चतत्पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं व्यवेदयत् । इष्टसत्रेण संपृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । क्षेत्रं क्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसाभृतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य संभवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम्" ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा "कापिलेयः कपिलायाः पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्यवसितार्थः सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनाप्तं कामादवसितमितिपाठे यदृच्छया स्थितं नृषु सुखम् अन्विच्छन्तं स्थापयितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात्तुल्यत्वम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिकाः यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्त्वमित्यर्थः । यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतानुसारि मण्डलं मुनिसमूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः अहापोहकौशलवान् । पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः "पुरुषोह वै नारायणो ऽकामयतात्मतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति सएतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति" शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोषान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चघ्नः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयान्पासनानि "भृगुर्वै वारुणिरित्यस्यानुपनिषदि "सतपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानदित्यादि" विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुताः शान्तादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः ततश्च "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात् मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं षष्ठघ्नः स्यादिति चेत् ? शृणु–यथान्नमयं विकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्नं विराड़ाख्यमेति एवं मायया विकृतमानन्दं तत्प्रकृतिमेतीति न षष्ठोपास्तिः शृणुवक्ष्या । षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चमोपास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अन्नमयादयः

पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्नीत्यस्मिन्निति पुरुषावस्थम् अतएव शिरआद्यवयवरहितत्वादव्ययम् अबाध्यत्वाच्च परमार्थम् अबोधयत्। तस्यापि गुरुमाह दृष्टेत्यादिना। दृष्टसत्येन आत्मयज्ञेन हेतौ तृतीया, अध्ययनेन वसतीतिवत्, सम्यक् दृष्टं प्रज्ञो यस्य स संदृष्टः, आत्मज्ञानार्थं कृतप्रज्ञ इत्यर्थः। व्यक्तिं बाध्यत्वाबाध्यत्वेन स्फुटताम् देवदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः। सांख्यसम्मतं गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति यस्मादिति, अक्षरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु क्षरं प्रधानम्, अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिभेदे ज्ञातवान्, न तु गुणपुरुषान्तरम्। भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा"।

कापिल्य त्रि० कपिलेन निर्वृत्तादि कपिल+चतुरर्थ्यां सङ्घाद्यण्। कपिलेन निर्वृत्तादौ।

कापिवन न० द्वाहसाध्ये अहीने यागभेदे "द्वाहास्त्रय"इत्युपक्रमे "आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः" कात्या० २२।२।२। "चैत्ररथसन्नाद्यकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति द्वाहाः" आश्व०श्रौ० १०।२।३।

कापिश न० कपिशा माधवी तत्पुष्पम् साधनत्वेनास्त्यस्य अण्। माधवीलताकुसुमजाते मद्यभेदे हेमच०।

कापिशायन त्रि०कपिशेव स्वार्थेऽण् तत्र जातं "कापिश्याःष्फक्" पा०ष्फक्। माधवीपुष्पलताजाते मद्ये जटा०। "कापिशायन सुगन्धि विधूर्णन्" माघः। देवतायां पु०धर०। द्राक्षायां स्त्री सि०कौ० षित्त्वात् ङीष्। [पिशाचे त्रिका०।

कापिशेय पु० स्त्री कपिशाया अपत्यम् ढक्। कपिशापत्ये

कापिष्ठल पु० कपिष्ठलस्येदम् अण्। मध्यदेशभेदे वृह० स०। कूर्मविभागे "औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यभिदम्" इत्युक्तेस्य मध्यदेशत्वम्।

कापिष्ठलि पु० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् इञ्। कपिष्ठलगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु क्रौड्या० ष्यञ्। कापिष्ठिल्या इति भेदः। यून्यपत्ये तु "यञिञोश्च" पा० फक्। कापिष्ठलायन तद्गोत्रयुवापत्ये पु०।

कापुरुष पु० कुत्सितः पुरुषः कोः का। १कुत्सिते पुरुषे "यतोर्विख्यातवीर्यस्य व्यञ्जनीयस्य विक्रमैः। पश्यतोयुद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया" रामा० कापुरुषस्येदमण्। २कुत्सितपुरुषसम्बन्धिनि त्रि०। "स्त्रीषु शौर्यमनघासु परदारप्रधर्षकं। कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽस्मिति मन्यसे" रामा०। स्त्रियां ङीप्। ब्राह्मणादि० भावे कर्मणि च ष्यञ्। कापुरुष्य तद्भावे तत्कर्मणि च न०।

कापेय न० कपेर्भावः कर्म्म वा "कपिज्ञात्योर्ढक्" पा० ढक्। १कपेर्भावे कर्म्मणि च। अपत्ये इदन्त्वात् ढक्। २कपिगोत्रापत्ये अनाङ्गिरसे पुंस्त्री ३यौनकर्षौ पु०शब्दर्चि०। स्त्रियां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीष्। तस्येदं ढक्। कपिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियान्तु ङीप्। "कच्चिच्चखलु कापेयी सैव ते चलचित्तता" रामा०।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण्। १कपोतसमूहे कपोतस्येदम्। "अनुदात्तादेः" पा०अञ्। २कपोतसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अतिघिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमाश्रितः" भा०व० २५८अ०। "कापोतीं वृत्तिं-खलसंयहरूपाम्" नीलकण्ठः। "स्तुवन् वृत्तिं स कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात्" भाग० ६,१८,१५, "कापोतीं सुरुवृत्तिम्" श्रीधरः। कपोतस्य यथा उञ्छवृत्तित्वमल्पसंग्रहत्वञ्च तथा कपोतलुब्धकीयशब्दे १६७०पृ०दर्शितम्। कापोतवर्णोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। ३सौवीराञ्जने ४रुचके (सर्जिकाक्षारे) न० मेदि०। ५कपोताभवर्णे पु० दैतदिति त्रि० हेम०। ७ओषधिभेदे स्त्री गौ०ङीष्। तल्लक्षणस्थानसूत्रं सुश्रुते "कौशिकीं वस्तिं तीक्ष्णां सञ्जयन्त्यास्तु पूर्वतः। क्षितिप्रदेशोवल्मीकैराचितोयोजनत्रयम्। विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु" सुश्रु०। ओषधिलक्षणादिकथने।

कापोतक त्रि० कपोताः सन्त्यस्याम् नडा०कः कुक् च कपोतकीयः तत्प्रभवः अण् विल्लका० लुक्ष लुक्। कपोतकीयभवे। [कपोतडिम्बसदृशे।

कापोतपाक्य पु०कपोतानां पाकः डिम्बः तेषां पूगः ष्यञ्।

कापोताञ्जन न० कापोतं च तदञ्जनं चेति कर्म०। सौवीराञ्जने अमरः।

काप्य पुंस्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आङ्गिरसः "कपिबोधादाङ्गिरसे" पा० यञ्। १कपिगोत्रापत्ये आङ्गिरसे। स्त्रियान्तु प्राङ्गिरवोदौ काप्येत्यत्र काप्य इति पाठान्तरे ङीनु यलोपः कापी। यञन्तत्वात् यून्यपत्ये फक्। काप्यायनः कपिगोत्रयुवापत्ये, स्त्रियान्तु लौहिता०ष्फः स्त्रित्वात् ङीष्। काप्यायनी। अनाङ्गिरसे तु "इतश्चानिञः" पा०ढक्। कापेय इति भेदः। कुत्सितमाप्यम् कोः का। २पापादौ त्रि०

काप्यकर त्रि० कुत्सितमाप्यं काप्यं पापं करोति धातूनामनेकार्थत्वात् कथयति वा-ताच्छील्यादौ-ट। पापं कृत्वा परस्य कथके स्वापापवक्तरि शब्दर०। कर्म्मणि अण्। काप्यकारोऽत्र त्रि०त्रिका०।

काफल पु० कुत्सितं फलमस्य। (कट्फल) दृक्षभेदे। शब्दरत्ना०

काबर पु० कुत्सितो बभ्रुः कोः का वेदे षत्वं०। कुत्सितबभ्रौ। "अवस्युं शुभ्रं काबरं बभ्रिं कृण्वन्तु बभ्रुवः"। "शुनां कपिरिव दूषणो बभ्रुरा काबरस्य च" दुष्टौ हित्वा भर्त्स्यामि दूषयिष्यामि काबरम्" अथ० ३।६।३।४।५।

काम अव्य०कम-घञ्। १अनुज्ञायां विश्वः। २निकामे ३अत्यर्थे ४काम्ये न०मेदि०कामाय हितम् अण्। ५रेतसि न०मेदि० ६वाढमित्यर्थे, ७अनुमतौ "काममामरणात् तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि" यज्ञमनूः। "मनागनभ्याहत्या वा कामं चक्षत यः क्षमी" माघः। ८इच्छायाम् "कामः सङ्कल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव" श्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः सांख्याश्च मन्यन्ते मनोहेतुकत्वोक्तावेव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्वमिति नैयायिका आहुः। अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे चास्य विवृतिः। "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः" इत्युपक्रम्य "अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित्। यद्यद्धि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" इति मनुना सर्वक्रियां प्रति कामस्य हेतुत्वमुक्तम्। "सङ्कल्पः अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यताम्" इति बुद्धिः। तथाच इष्टसाधनताज्ञानरूपात् सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रियानिष्पत्तिः। सचाप्राप्तविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः कामस्तु रजोगुणहेतुकः। यथोक्तं गीतायाम् "कामएष क्रोधएष रजोगुणसमुद्भवः" कामश्च दृष्टविषयाभिलाषः। "पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते"। पुमानादौ कामसय एव भूत्वार्थकर्मकृत्। यतोऽयं कर्मणोहेतुः कामोऽतोऽस्य प्रधानता" "सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीता। कर्मणि घञ्। ९कामनाविषये, कामनाविषयश्च त्रिविधः बाह्याभ्यन्तरभावनामयभेदात् तत्र दृष्टचेष्टादिकं शब्दादिविषयाश्च बाह्यविषयाः शारीरमानसिककर्म्मजातम् आभ्यन्तरः संघः स्वप्नहेतुकः वासनामयः "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्द्धते" मनुः। धर्मार्थकाममोक्षमध्ये कामशब्देन काम्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् पुरुषेण इष्यमाणत्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात्। "अर्थधर्मौ तस्यास्तां धर्मएव मनीषिणः" रघुः। "सन्तान कामौ तस्यास्तां धर्मएव मनीषिणः" रघुः। "सन्तान कामस्य तथेति कामम्" रघुः। काम्यमानत्वात् कामं प्रतीत्यर्थः। "तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः" रघुः।

"इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्" रघुः। कामनाविषयस्य सुखस्वरूपमात्रमेवेति वेदान्तिनः, तदेव सुखं प्रयोजनम् "नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति" बृ० उप० सुखस्वरूपात्मन एव परप्रेमास्पदत्वोक्तेः। तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम्। सुखमिव दुःखाभावोऽपि सुखं काम्यमिति नैयायिकादयः, "मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यमाने १०परमेश्वरे च। "कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस०। स्त्रीपुरुषयोः उपस्यसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्परालिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अनुरागभेदे तत्रैव लोके कामशब्दस्य रूढिर्दृश्यते। स च तिथिविशेषे स्त्रीपुरुषयोः स्थानविशेषएव चुम्बनादिना व्यज्यते, यथोक्तं रत्नदीपिकायाम् "पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि। कक्षे कण्ठे तथौष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि। ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात्। दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः। पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके। जङ्घादेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः। नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले। सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः। नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः। एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा। श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां ललाटके। पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात्। यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम्। "हृदि कामः भ्रुवोः क्रोधो लोभस्याधोरदच्छदात्" भाग०। तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदयजातत्वेन व्यष्टीनामप्यस्मदादीनामपि मनसिजन्यत्वम्। प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने एवास्य यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १९। २२ अ० वर्णितं यथा

"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्व्वमथात्मनः। कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा बुद्धिं सुतेति वै। तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविलोड़ितम्। ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम्। भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति। आत्मनश्चलचित्तत्वमसह्यादृषीन् प्रति। कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा। दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्वपासाद्यातिदुःखिता। ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते वदने तदनन्तरम्। अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

निजास्पदे। अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत्"।

ततस्तस्यास्तपसा तोषितेन विष्णुना तत्प्रार्थनया कामप्रवृत्तिकालनियमनरूपोवरोदत्तो यथा "सन्ध्योवाच। यदि देव! प्रसन्नोऽसितपसा मम संप्रति। ददस्वैतदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम्। उत्पन्नमात्रा देवेश! प्राणिनोऽस्मिन् भुवस्तले। न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै। श्रीभगवानुवाच। प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः। तृतीयो यौवनो भावस्तुर्यं वार्द्धकं तथा। तृतीये त्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः। सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित्। तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया। उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः"। तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुक्रवृद्धिः बाल्ये च शुक्रवृद्धेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः। बालानामपि अन्नरसपाकेन चरमधातोः शुक्रस्योद्भवसम्भवेऽपि तस्य सूक्ष्मत्वात् न प्रसरणम् यथाह भावप्र०। "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते। पुष्पाणां सुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाद्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्राडभवेद्यथा"। तत्र कारणञ्च अनुपदोक्तविष्णुवर एव इति न बाल्ये तस्य प्रादुर्भावः। १२तादृशानुरागाधिष्ठात्रदेवभेदे स च पञ्चायुधविधः। यथोक्तं भा० ति० टी० राघवभट्टेन यथा "काम १ कामद २ कान्ता ३ स कान्तिमान् ४ कामग ५स्तथा। कामचारश्च ६ कामी ७ च कामुकः ८ कामवर्द्धनः ९। रामो १० रमश्च ११ रमणो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४। रात्रि नाथो १५ रमाकान्तो १६ रममाणो १७ निशाचरः १८। नन्दको १९ नन्दन श्चैव २० नन्दी २१ नन्दयिता २२ पुनः। पञ्चबाणो २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महाधनुः २६। भ्रामणो २७ भ्रमण२८ श्चैव भ्रममाणो २९ भ्रमोत्तरः ३०। भ्रान्तश्च ३१ भ्रमुको ३२ भृङ्गो ३३भ्रान्तचारो ३४ भ्रमावहः ३५। मोहनो ३६मोहको ३७ मोहो३८ मोहवर्द्धन३९ एव च। मदनो ४० मन्मथ ४१ श्चैव मातङ्गो ४२ भृङ्गनायकः ४३। गायनो ४४ गीतिज ४५ श्चैव नर्त्तनः ४६ खेलक ४७ स्तथा। उन्मत्तोन्मत्तक ४८ श्चैव विलासी ४९ लोभवर्द्धनः ५०"।

तेन च कार्त्तिकेयोत्पत्तये शिवध्यान भङ्गार्थमिन्द्रनियुक्तेन शिवध्यानभङ्गार्थंसमुद्युक्तेन ध्यानभङ्गजनितहरकोपात् भस्मीभावमासाद्याङ्गहीनत्वमाप्तम् यथाह शिवपु० १४अ०।

"कामोधनुषि संयोज्य पुष्पबाणं तदा सुते!। पार्वती सन्मुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यवस्थितः। हरस्तु धैर्य्यमालम्ब्य किमेतदिति चिन्तयन्। ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पबाणधनुर्धरम्। विदङ्गमन्योत्तस्थाथ तृतीयनयनानुजे! स्फुरन्नुदर्च्चिरग्निस्तु पपात मदनोपरि। क्रोधं संहर हे देव! इति यावत् वदन्ति खे। इन्द्रादिसकलादेवास्तावङ्गस्मोचकार तम्" स च पश्चात् वासुदेवात् रुक्मिण्यां प्रादुर्भूय मायावतीरूपां रतिं शम्बरभार्य्यात्वेन प्रथितामुपयेमे। तदेतत् हरि० वर्णितम्। "रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लक्ष्म्यां कामोष्टतद्व्रतः। शम्बरान्तकरोजज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः। तं सूतिकागृहात्। जहार कृष्णस्य सुतं शिशुं वै शम्बरो नृप!। स तत्यजे परीतायुर्म्मायया प्रजहार तम्। दोर्भ्यांसुतंक्षिप्य नगरं स्वंनिनाय महासुरः। अनपत्या तु तस्यासीद्भार्य्या रूपगुणान्विता। नाम्ना मायावती नाम मायेव शुभदर्शना। ददौ तं वासुदेवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मजम्। तस्या महिष्या नाथिन्या दानवः कालचोदितः। मायावती तु तं दृष्ट्वा सम्मूढस्तनूरुहा। हर्षेण महता युक्ता पुनःपुनरुदैक्षत। अथ तस्या निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्रादुर्बभूव ह। अयं स मम कान्तोऽभूत् स्मृत्यैवं चान्वचिन्तयत्। अयं स नाथोभर्त्ता मे यस्यार्थे हि दिवानिशम्। चिन्ताशोकह्रदे मग्ना न विन्दामि रतिं क्वचित्। अयं भगवता पूर्व्वं देवदेवेन भूलिना। खेदितेन कृतोऽनङ्गो दृष्टोजात्यन्तरे मया। कथमस्य स्वनं दास्ये मातृभावेन जानतो। भर्त्तुर्भार्य्या त्वहं भूत्वा वक्ष्ये वा पुत्र इत्युत। एवं सञ्चिन्त्य मनसा धात्र्यास्तं सा समर्पयत्। रसायनप्रयोगैश्च शीघ्रमेवान्ववर्द्धयत्। धात्र्याः सकाशात् स च तां दृष्ट्वैनं रुक्मिणिनन्दनः। मायावतीमविज्ञानान्मेने स्वामेव मातरम्। सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम्। माया श्चास्मै ददौ सर्व्वा दानवोः काममोहिता। स यदा यौवनस्थस्तु प्रद्युम्नः कामदर्शनः। चिक्रीडयिषुर्नारीणां सर्व्वास्त्रविधिपारगः। तं सा मायावती कान्तं कामयामास कामिनी" हरि० १९३अ०। "कुमार! पश्य मां प्राप्तं देवगन्धर्वनारदम्। प्रेषितं देवराजेन तव सम्बोधनाय वै। स्मर त्वं पूर्व्वकं भावं कामदेवोऽसि मानद!। हरकोपानलाद्दग्धस्त्वनङ्गस्त्वंहोच्यसे। त्वं वृष्णिवंशे जातोऽसि रुक्मिण्यां गर्भसम्भवः। जातोऽसि कैशवेन त्वं प्रद्युम्न इति

कीर्त्यसे। आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद !। सप्तरात्रे त्वसम्भूणं सूतिकागारमध्यतः। बधार्थं शम्बरस्य त्वं म्रियमाणो ह्युपेक्षितः। केयवेन महाबाहो ! देवकार्यार्थसिद्धये। यैषा मायावती नाम भार्या वै शम्बरस्य तु। रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनीम्। तव सा रक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽवसत्। मायां शरीरजां न्यस्य मोहानार्थं दुरात्मनः। रतेरुत्पादनार्थाय प्रेषयत्यनिशं तदा। एवं प्रद्युम्न! बुद्ध्वा वै तव भार्यां प्रतिष्ठिताम्। हत्वा तं शम्बरं वीर! वैष्णवास्त्रेण संयुगे। गृह्य मायावतीं भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ०। "कामं प्रतिनारदवाक्यम्। "सोऽब्रवीत् सहसा देवीं रुक्मिणीं देवतामिव। अयं स देवि! संप्राप्तः पुत्रश्चापधरस्तव। अनेन शम्बरं हत्वा मायायाश्च विशारदम्। हृता मायाश्च ताः सर्व्वा याभिर्देवानबाधत। सती चेयं शुभा साध्वी भार्याऽपि तनयस्य ते। मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता। सा च ते शम्बरस्येयं पत्नीति भवतु व्यथा। मन्मथेऽथ गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा। कामपत्नी, न कान्तैषा शम्बरस्य रतिः प्रिया। मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्यसकृच्छुभा। न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना। आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत्। पत्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ०। रुक्मिणीं प्रति कृष्णवाक्यम्। तेन १२ रौक्मिणेये पु० १४ बलदेवे शब्दर० तस्य कामपालत्वात्तथात्वम्। १५ महाराज चूते राजनि०। कर्मपूर्व्वकात् कामयतेः कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत पशुकामः प्रजाकाम इत्यादि। घञन्तकामशब्दे परे तुसुन्नस्यान्तलोपः। यथा गन्तुकामः रन्तुकामः इत्यादि दृषादि०तस्याद्युदात्तता। कामनायुक्तवाचककामादिशब्दसमभिव्याहारे यागे तन्नियोज्यकर्त्तृत्वं तत्कर्तृसाध्यत्वञ्च मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामो नियोज्यकर्त्तृस्तत्कर्तृसाध्योवा याग इति बोधः। लिङादिना यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम्। यागजन्यफलं च कामनावतैव तत्तत्फलकामनोद्देश्येऽपि भवति अतः पितृस्वर्गकामनया कृतपूर्त्तादेः फलं पितरौति सङ्गच्छते। अर्थशब्देन द्वन्द्वेऽस्यवापूर्व्वं निपातः। अर्थकामौ कामार्थौ। तन्त्रोक्ते १६बीजभेदे। तदुद्धारो यथा तन्त्रसा० कुलार्णवे "देवीं दक्षिणबाहुशक्रनयनं कामं कलाब्जिकतम्" दक्षिणबाहुः ककारस्तस्य वर्णस्य मातृकान्यासे दक्षबाहुमूले न्यसत्वात् तथात्वम् शक्रोलकारः नयनं वामनेत्रं तेन ईकारः कलाब्जिकतं बिन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येवं रूपं कामम् इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण तदुद्धारः तन्त्रसा०श्रीक्रमे। "तां विद्यां शृणु देवेशि! कामभिन्द्रसमन्वितम्। नादबिन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम्। महाश्रीसुन्दरी विद्या महात्रिपुरसुन्दरी। ककारे सर्व्वमुत्पन्नं कामैकैवल्यदायकम्। लकारे सकलैश्वर्य्यमीकारे सर्व्वसौख्यदम्" कुब्जिकात०। "परा च कमला कामो वाग्भवं शक्तिरेव च"। १७ककाराक्षरे च। शिववीजं (हृ)। तथा कामं (क) इन्द्रम्(ल) देवीं (स) नियोजयेत्। षोडशीविद्यायां शक्तिकूटोद्धारे।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया। तत्कलाहेतुत्वात् कामपत्न्याम् १रतौ शब्दरत्ना०। २त० २कामहेतुकलायाञ्च।

कामकाति त्रि०कै–शब्दे क्तिन् कामपरा कातिर्यस्य। कामशब्दयुक्ते। "त्वे सुपुत्र! शवसोऽवृत्तन् कामकातयः"। ऋ० ८।८१।१४।

कामकाम त्रि० कामं काम्यं कामयते कम–णिङ्–अण् उप०स०। अभीष्टकामे "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता। णिनिः कामकामीत्यप्यत्र। "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्व्वे, स शान्तिमाप्नोति न कामकामी" गीता। स्त्रियां ङीप्।

कामकार त्रि० कामं काम्यं करोति कृ–अण् उप० स०। १काम्यनिष्पादके। कारः करणं ३त०। २कामेन इच्छया फलाभिसन्धिना करणे पु०। "युक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" गीता "अग्निहोत्रप्रविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः"। "कामकारकृतेऽप्याद्धरेके स्मृतिनिदर्शनात्" मनुः। "यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः, गीता। कामचारत इति पाठान्तरम्।

कामकूट पु० कामएव कूटं रूढं प्रधानमस्य। १वेश्याप्रिये (खिड्गे) (नाङ)। ईत०। २वेश्यायाविभेदे च मेदि० तन्त्रोक्ते ३कामराजाख्ये श्रीविद्यायाः मन्त्रभेदे। "वियच्चन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिवह्नि च। मायास्वरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम्। प्रथमं कामराजस्य कूटं परमदुर्लभम्" (हसकलह्रीम्) "वियद्विष्णुयुतं कामोहंसः शक्रसतः परम्। महामाया ततः पश्चात् खप्रवर्तीति कथ्यते" हकसलह्रीं) द्वितीयम् कामकूटम्। "मदनं शिववीजं च

वायुबीजं ततःपरम्। इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत्। (कहसलह्रीं) तृतीयं कामकूटम् इयं मधुमती।

कामकृत् त्रि० कामेन करोति कृ-क्विप् ३त०। १यथेच्छं कारिणि। कामं काम्यं करोति। २अभीष्टदायके त्रि०। ३परमेश्वरे पु० "कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस० । [कर्म०। २स्मरते हेमच०।

कामकेलि पु०कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य। १जारे त्रिका०।

कामक्रीड़ा स्त्री कामेन क्रीड़ा। १कामहेतुकक्रीड़ायाम्। "माः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया" इत्युक्तलक्षणे पञ्चदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च।

कामखड्गदला स्त्री कामोद्दीपकं खड्गइव दलमस्याः। स्वर्णकेतक्याम् राजनि०।

कामग त्रि०कामेन वाञ्छया इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति गम-ड। वाञ्छया इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यानादौ। "एवमादि महाराज! विलप्य दिवसास्थितः। कामगेन स सौभेन" भा०व० १४अ०। कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत्। व०१६अ०। कामगत्यादयोऽप्यत्र। कामेन स्वानुरागभेदेन गच्छति। यथेच्छं पुरुषगामिन्यां कुलटायाम् स्त्री "पाषण्डप्रनाश्रितास्तेना भर्तृघ्नाः कामगादिकाः। सुरापा व्रात्यत्यागिन्यो नार्यौचोदकभाजनाः" याज्ञ०। "कामगा कुलटा" मिता०। २यथेष्टं स्त्रीगामिनि पुंसि पु०। ३कन्दर्पभेदे पु० कामशब्दे उदा०।

कामगामिन् त्रि० कामं यथेष्टं योनिविचारमकृत्वा गच्छति गम-णिनि। स्वेच्छामोने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्ट पुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप्। कामभिलाष्यव्ययगर्भकः कामङ्गामोत्यत्र अमरः।

कामगिरि पु० कामप्रधानोगिरिः। भारतवर्षस्थे कामरूपस्थे पर्व्वतभेदे। "मलयो मङ्गलप्रस्थ इत्युपक्रमे" "इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः" इति भाग० ५,१९,१७। कामरूपशब्दे तत्स्थानं वक्ष्यते।

कामगुणः पु० ६त० कामकृतो वा गुणः। १ अनुरागे २ विषये ३आभोगे च मेदि०।

कामचर त्रि० कामेन चरति चर-ट ३त०। यथाकामं चारिणि "तां नारदः कामचरः कदाचित्" कुमा०। "इच्छामिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथाकामचरस्तथा विभो!" भा०वि०२२२श्लो०।

कामचार त्रि० पु० कामेन स्वेच्छया चारः चर+घञ्। यथेच्छाचरणे "न कामचारोऽयि शङ्कनीयः" रघुः। "तच्चेद्व्युदयात् स्वैरी शयानं कामचारतः" मनुः। चर णिच्-अच् ३त०। कामेन गवादेश्चारणे "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते। अकामतः, कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ०।

कामचारिन् त्रि०कामेन चरति चर-णिनि। १कामुके २यथेष्टाचारवति च "न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन्!" मेघ०। स्त्रियां ङीप्। ३चटके मेदि०। तस्यातिकामित्वात् तथात्वम्। स्त्रियां ङीप् ४गरुडे पु०शब्दरत्ना०।

कामज त्रि० कामाज्जायते जन-ड ५त०। कामजाते १व्यसनादौ कामजव्यसनानि च दशविधानि मनुनोक्तानि यथा "मृगयाक्षोदिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः। तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशकोगणः"। तन्मध्ये चतुर्णाम् अत्यन्तकष्टतोक्ता तेनैव यथा "पानमक्षास्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्। एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे"। "कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः। वियुज्यतेऽर्थ धर्म्माभ्यां ततोवेद्यौ सदैव ते" इति तद्दोषस्तत्रैवोक्तः। २कामजातभावे पुत्रादौ। ज्येष्ठपुत्रस्यैव पितृर्ऋणापाकरणसाधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वमुक्तं मनुना यथा "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः। पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हति"। यस्मिन्नृणं सन्नयति येनानन्त्यं समश्नुते। स एव धर्म्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः"। "अयुक्तायान्यतश्चैव पुत्रिण्यात्मन्य देवरात्। उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातकामजौ" मनुः "याऽनियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्याप्यवाप्नुयात्। तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते" मनुः।

कामजान पुंस्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति ध्वनिना आ+नी-ड। कोकिले शब्दर०। "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" भा० द० कोकिलशब्दादीनां कामोद्दीपकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कामजनिरिति वा पाठः। तत्र कामस्य उद्दीपकध्वनिहेतुत्वात्तदुत्पत्तिरस्मात् इति वाक्यम्।

कामजित पु० कामं जयति धर्षणेन जि-क्विप्। १महादेवे तस्य कामधर्षणात् तथात्वम्। कामं कामदेवं रूपेण जयति क्विप्। २कार्त्तिकेये। "कामजित् कामदः कान्तः" भा० व० २३१ अ० कार्त्तिकेयनामकथने। कामं कामव्यापारं जयति। ३जिनदेवे अर्हति तस्य स्त्रीशङ्गवर्জ্জনात् तथात्वम्।

कामठक पु० धृतराष्ट्रनागकुलजाते सर्पभेदे

"अमाठकः कामठकः सुधर्णोमलयोऽव्ययः" इति सर्पसत्रनष्टधृतराष्ट्रकुलजनागनामकथने भा० आ०५०अ०।

कामताल पुंस्त्री कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां णिच-अण् उप०स०। कोकिले त्रिका०। तस्य ध्वनिना कामोद्दीपकत्वात तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कामतिथि पु० स्त्री कामपूजार्थां तत्स्वामिका वा तिथिः तयोदश्यां तस्याः कामपूजाङ्गता कामशब्दे दर्शयिष्यते।

कामद त्रि०कामान् ददाति दा-क। १अभीष्टदायके, २कामधेनौ स्त्री मेदि० भक्तानां कामपूरके ३ परमेश्वरे पु०। कामं कामरूपं सौन्दर्य्येण द्यति दो-अवखण्डने-क। ४ कार्त्तिकेये। "कामजित् कामदः कान्तः" भा० व० २३१अ०। कार्त्तिकेयनामकथने।

कामदुघ त्रि०कामं दोग्धि दुह-क घादेशः। १अभीष्टस्यादके "इन्द्रस्य कामदुघाःस्य कामान् धुगध्वम्" आश्व० श्रौ०६,१२,४। "आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा" "अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" रघुः। २सुरभौ गवि स्त्री।

कामदुह् त्रि० कामं दोग्धि दुह-क्विप् ईत०। काम्यनिष्पादके। "एष (यज्ञः) वस्त्विष्टकामधुक्" गीता। "तस्या थ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः" भा० आ०१७५। "अर्घ्यार्चितसत्पात्रे न्यस्तं (शून्यघ्नम्) कामधुगत्रयम्"। भाग० ७,१५,५। "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः। क (कामदुहोऽस्यत्यर्थे) त्रि० तैस्तैर्गुणैः कामदुहाय भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः" भा०व०१८६अ०।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात्। १नागदन्तीवृक्षे रत्नमा०। २पाटलावृक्षे शब्दर०। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे।

कामदेव पु० कामएव देवः। कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा० दा० विष्णुधर्मो०उक्तं यथा। "कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः। चापबाणकरश्चैव महाकुक्षितलोचनः। रतिः प्रीतिश्चया शक्तिर्भार्य्या श्वेताश्वतोऽच्चला। चतस्रश्चास्य कर्त्तव्याः पद्मोत्पलसमप्रभाः। चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यासमोपमाः। केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणसुशोभनः। महाबलिति"। काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यस्तथाभूतः सन् दीव्यति द्योतते।२ परमेश्वरे। "कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस०। चक्रदत्तोक्ते ३ घृतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

"शतस्य कोविदारस्य वृषस्य कदुकस्य च। कल्काढ्यत्वक् पुष्पफलप्रस्थे पलचतुष्टयम्। अश्वगन्धा पलमिता तदर्द्धं गोक्षुरस्य च। शतावरी विदारी च बालपर्णी बला तथा। अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा। काश्मरीफलमेतत् तु माषबीजं तथैव च। पृथगष्टपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्। चतुर्भागावशेषन्तु कषाय मवतारयेत्। वृद्धीकां पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीं रक्तचन्दनम्। बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा। नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः। पृथक्प्रस्थसमञ्चैव शर्करायाः पलद्वयम्। रसस्य प्रोण्ड्रकेक्षूणामाढकं तत्र दापयेत्। चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत्। रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम्। हृल्लासकं तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम्। अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत्। एतद्घृतं प्रयोक्तव्यं बृंहणैः पुरचारिणाम्। स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम्। क्लीबानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम्। श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं दृष्यं प्रेयं रसायनम्। ओजस्तेज स्करञ्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम्। संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम्। सर्व्वरोगविनिर्मुक्तस्त्रोयशिक्षो यथा द्रुमः। कामदेव इति ख्यातः सर्व्वरोगेषु शस्यते"।

कामधर पु० कामरूपस्यमत्स्यध्वजपर्व्वतस्थिते सरोवरभेदे कालि० ८१ अ०। तत्स्थानस्नानमाहात्म्यादुक्तम्। "मणिकूटाचलात् पूर्व्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः। निर्द्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः। शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम्। तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु कामदेवेन संस्थितम्। अधित्यकायां तस्यौ स बीजनाथः समन्ततः। तदा तु शाश्वती नाम तत्रास्ते दक्षिणस्रवा। सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः। आश्विन्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि। विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते"।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः। १अभीष्टप्रतिपादिकायां स्वर्गधेन्वाम् सुरभिकन्यायाः रोहिण्याः २कन्यायां गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकथनं कालिकापु०९१अ०।

"दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः। गवां माता महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी। तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः। नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकाम दुघा नृणाम्। तस्या जज्ञे शूरसेनाद्वसोरतितमोज्ज्वलात्। (तस्यां जज्ञे शुनःशेफान् सुनेरतितमोज्ज्वलात् वा पाठः) कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसंयुता। सा सिताभ्र-

प्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा । स्तनैश्चतुर्भिर्धर्मार्थकाममप्रसव-कारिणी" ।

कामधेनुकुलजातायां २ नन्दिन्याम् शबलानाम्न्यां वशिष्ठ-धेनौ च तस्याश्च काम्यपदार्थसम्पादकत्वात्तथात्वम् यथा च तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामा॰आदि॰५१स॰ वर्णितं यथा "एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ! । विदधे कामधुक्कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा । इक्षून्मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च सरासवम् । पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि । उष्णाढ्यसौदनस्यात्र राशयः पर्व्वतोपमाः । सूपान्यन्नानि सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च। नानास्वादुरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव च । भोजनानि सुपूर्णानि गौड़ानि च सहस्रशः । सर्व्वमासीत् सु-सन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम्। विश्वामित्रबलं राम ! वशिष्ठेन सुतर्पितम् । विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभ-वत् । सान्तःपुरचरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः । सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परम-हर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्य-विशारद ! । शतं शतसहस्रेण दीयतां शबला मम । रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः । तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्म्मतो द्विज ! । एवमुक्तस्तु भगवान्वशिष्ठो मुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन् ! दास्यामि शबलां राशिभीरजतस्य वा । न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशाद्धरिन्दम ! । शाश्वती शबला ब्रह्म कीर्त्तिरात्मवतो यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च । आयत्तमग्निहोत्रञ्च बलिहोमस्तथैव च । स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आय-त्तमत्र राजर्षे ! सर्व्वमेतन्न संशयः । सर्व्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी तथा । कारणैर्बहुभीराजन्न दास्ये शबलां तव"। तेनोक्ता अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणो-द्योगे कृते धेन्वा उत्पादितैर्नानाविधैसैन्यैर्विश्वामित्रः पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५२स॰ यथा

"कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शबलां राम ! विश्वामित्रोऽन्वकर्षत । नीयमाना तु शबला राम ! राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्षिता । परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याहं राजभृतैर्दीना क्षिप्येय भृशदुः-खिता । किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्म्मिकः । इति सञ्चिन्तयित्वा तु निश्वस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन तदा वशिष्ठं परमौजसम् । निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन ! । जगामानिलवेगेन पादमूलं महा-त्मनः । शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वशिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदन्ती मेघनिःस्वना । भगवन् ! किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणःसुत ! । यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः । एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् । न त्वां त्यजामि शबले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः । न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च । हयमत्तौघिणी पूर्णा गज-वाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः । एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः । ब्रह्मन् ! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राच्च बलवत्त-रम् । अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः । विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् । नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसम्भृताम् । तस्य दर्पं बलं यत्तद्धनयामि दुरात्मनः । इत्युक्तस्तु तया राम ! वशिष्ठस्तु महायशाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं पर-बलार्दनम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृज-त्तदा । तस्या हम्भारवोत्सृष्टाः पल्लवाः शतशो नृप ! नाशयन्ति बलं सर्व्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पल्लवान्ना-शयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि । विश्वामित्रार्दितान् दृष्ट्वा पल्लवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजद्घोरांश्छकान् यवनमिश्रितान् । तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्य-वनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः । तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्म्माभिरावृतैः । निर्दग्धं तद्बलं सर्व्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वा-मित्रो ससोच ह । तैस्ते यवनकाम्बोजा वर्व्वराश्चा-कुलीकृताः ५४ स॰ ।

"ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वशिष्ठो-नोदयामास कामधुक् सृज योगतः । तस्या हुङ्कारतो जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः । ऊधसश्चाथ सम्भूता

वर्व्वरा शस्त्रपाणयः। योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः। रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः। तैस्तद्विषूदितं सर्व्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्। सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन!। दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना। विश्वामित्रसुतानान्तु शतं नानाविधायुधम्। अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम्। हूङ्कारेणैव तान् सर्व्वान् निर्ददाह महान्मुनिः"५५स०। दानार्थकल्पिते स्वर्णादिनिर्म्मिते षोडशमहादानान्तर्गते दानीये ४धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा०मत्स्य०पु०।

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम्। सर्व्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम्। लोकेशावाहनं तद्वोमः कार्य्योऽधिवासनम्। तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः। स्वल्पेष्वेकाग्निमत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः"। कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम्। इह हि देश-काल-दृद्धिश्राद्ध-शिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचनाचार्य्यर्त्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितानतोरण-पताकादि सर्व्वं मत्स्यपुराणोक्त-तुलापुरुषदानविहित वेदितव्यम्।

"काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्। उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा। कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता। शक्तितस्त्विपलाद्दूर्द्धमशक्तोऽपीह कारयेत्"। अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधान लक्ष्मकाञ्चनचतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः, समस्तधेनुषु परिमितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्म्माणलक्ष्मिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निश्चीयते। तथा च गुड़धेन्वादिषु "चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते।

"वेद्यां कृष्णाजिनं तस्य गुड़प्रस्थसमन्वितम्। न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम्। कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्"।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः। 'महारत्नानि, पद्मरागप्रभृतीनि, वत्सन्त्वे तु विन्यसेदिति क्वचित्पाठः, 'नाना फलानि, गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि।

"तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्। इक्षुमय्यष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम्। भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा"।

"कौशेयवस्त्रद्वयसम्युक्तां दीपातपत्राभरणाभिरामाम्। सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टागणत्रिकापाडुकरौप्यपादाम्। रसैश्च सर्व्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः। अजाजिकुस्तुम्बुरुधर्करामिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम्। स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः। आवाहयेत्ताङ्गुड़धेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः"।

घण्टागणत्रिकापाडुकाभिः सह वर्त्तत इति सघण्टागणत्रिकापाडुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रहः। गणनासाधनत्वाद्गणत्रिका, अक्षमाला गलत्रिकेति क्वचित्पाठः। तत्र गलत्रिका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा जलपूर्णा कर्करीति व्याचक्षते। रसाः परिभाषायामुक्ताः। अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरुः धान्यकम्। एवम्प्रकल्पितसम्भारः पूर्व्ववदधिवासनं विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु कृत्वित्युपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तकर्म्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वौषधिजलस्नातः शुक्लमाल्याम्बरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य गुड़धेनुमन्त्रैस्तामावाहयेत्। गुड़धेनुमन्त्राः। 'या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानाम्" इत्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः। आवाहनानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणमन्त्रयेत्। "त्वं सर्व्वदेवगणसन्दिरमङ्गभूता विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम्। त्वद्दानशक्त्या शकलीकृतपातकौघः प्राप्नोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि। लोके यथेप्सितफलर्द्धिविधायिनीं त्वामासाद्य कोहि भवदुःखमुपैति मर्त्यः। संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं, त्वां कामधेनुरिति विप्रगणा वदन्ति"। "आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात्, प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिवृतं पदमिन्दुमौलेः।" दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयम्। विप्रायेत्येकवचनमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्य्यादीनां विभागव्यवस्था तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविसर्জनानि कुर्य्यात्। दक्षिणाविचारश्च पूर्व्ववत्। मत्स्य पु०उक्तविधिः।

"व्यासउवाच। राजन्नेकामपि कामधेनुं दद्यात् समुद्दिश्य तु कैश्चवं वा। विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां कृत्वा व्रतं कृच्छ्रसनोयमैस्तु। सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हेम्ना। काले फलं यत्समुपैति मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः। शतैः सहस्रैश्च तथा हयानां सम्यक्प्रदत्तैश्च महाद्विपानाम्। कन्या रथैर्वा करिवाजियुक्तैः शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः। दत्तैः फलैर्यत्समुपैति मनुष्यः, समं तथा स्यात्तु कामधेनोः।

यो जाह्नवीतीरगतो हिमाद्रौ सन्यतेऽतीव तपः सदा वै। ब्राह्मं पदं गन्तुमना द्विजेन्द्रो नैतत् फलं तच्च हि कामधेनोः। चान्द्रायणैः कृच्छ्रमहापराकैः संशुद्धते पापयुतो मनुष्यः। कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयतमानसः। एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम्। घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा। नक्ताशी गोरसैर्हव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम्। गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः। शङ्खाब्जचक्रोद्यतबाहुविष्णोर्गदा जङ्घस्य तु पार्ङ्गपाणेः। अर्घं प्रयच्छामि जनार्दनस्य श्रिया युतस्यापि धराधरस्य। श्रियः पतिं श्रीधरमेककान्तं श्रियः सखायं हि श्रियोऽनुकूलम्। नमाम्यहं श्रीधरसन्निवासं समर्च्चितो मे प्रददातु कामान्। एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तैस्तु नामभिः। पृथग्जागरणं कुर्यात्, श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः। या देवी भार्गवं भेजे कुलं सर्व्वत्र पूजिता। आयातु सा गृहे नन्दा, सुप्रीता वरदा मम। याऽङ्गिरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता। आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती। सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा। सदा भेजे गृहं सात्र समायातु सुरार्च्चिता। सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा। सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा। शबलाया वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुखदे शुभा। सा मे गृहं सदायातु कामदा वरपूजिता। एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे। शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः। कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः। अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्कृते। तिलप्रस्थेन वाकीर्णे चतुर्वर्णविभूषिते। क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्याज्यपात्रसंयुते। शुभवस्त्रैः समाछाद्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् सुवर्णशृङ्गनखुराच्छुष्कर्णां मनोरमाम्। क्षीराब्धिपयी सोपेतां धेनुमन्वैस्तु पूजयेत्। या धेनुः सर्व्वदेवानां हृदीशां भावितात्मनाम्। क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा। घृतक्षीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः। समभ्यर्च्च्य यथायोगं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात्। गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम्। प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनीम्। इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव! जगत्पते!। सवत्सालङ्कृतां धेनुं गोविन्द! भजतामिति। एवं विप्राय तां दद्यात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप!। अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति। सर्वकामसमृद्ध्यर्थं स्वर्गलोके स गच्छति। यद्दत्त्वा सकलां पृथ्वीं राजन्यस्ते दिवाकरे। तत् फलं प्राप्यते राजन्! कामधेन्वा न संशयः। चिन्तामणिः कामधेनुस्तथा भद्रघटो नृप!। त्रीणि समफलान्याहुर्दानानि मुनिसत्तमाः। सप्तावरान् सप्त परान् आत्मानं चैव मानवः। शतजन्मकृतात्पापान्मोचयत्यवनीपते!। पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः दानानामेव सर्व्वेषामुत्तमं परिकीर्त्तितम्। सर्वकामप्रदं धन्यं, पापघ्नं सर्व्वदं शुभम्। सर्वेषामेव पापानां जातानां सप्ततामपि। प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं कथितं ब्रह्मणा नृप!। ब्रह्मविट्-क्षत्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप!। सर्वकामफलार्थाय कामधेनुरियं सताम्। मध्याज्यतिल-होमेन कामधेनुं प्रयत्नतः। सकृत्तं प्रतिपाद्येह सर्वपृथ्वीप्रदो भवेत्"। वह्निपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः। अवधिश्चेतिकर्त्तव्यता च सप्तधान्यतुलादानादिपक्षे त्युक्तदिशा ज्ञेया। अथ लिङ्गपुराणोक्तस्तद्विधिः। "सनत्कुमार उवाच। अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात्। सर्व्वपापप्रशमनं देवदुर्भिक्षनाशनम्। उपसर्गविनाशञ्च सर्व्वव्याधिनिवारणम्। निष्क्राणान्तु सप्तसेन सुवर्णेन तु कारयेत्। तदर्द्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः। यत्नेन वा प्रकर्त्तव्यं सर्वकार्य्येषु सुव्रत!"। सर्वकार्य्येष्वितिकर्त्तव्यतामाह अव्यङ्गेषु अनुत्तमानेषु शौवर्णेषु देयेषु सप्तस्वादिशतावरमानत्वमधेनुत्वमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वातुले मानान्तरमुक्तम्। "त्रिपलादिसप्तस्वान्तं हेम्ना धेनुं प्रकल्पयेदिति"। "शिवाग्रे कामधेनुन्तु पलानां पञ्चभिः शतैः। यो ददाति महासेन! राजसूये दिवाकरे। तेन दत्तं भवेत्सर्वमाब्रह्मभुवनान्तिकम्" इति कालोत्तरमतम्। "गोरूपं सखुरन्द्रिव्यं सर्व्वलक्षणसंयुतम्। खुराग्रे विन्यसेद्रत्नं पृष्ठे वै पद्मरागकम्। भ्रुवोर्मध्ये न्यसेद्दिव्यं मौक्तिकं मुनिसत्तम!। वैदूर्य्येण स्तनान् कुर्य्याल्लाङ्गूलं नीलनिर्म्मितम्। दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्। पशुवत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्य्यात् सुशोभनम्। दशांशकेन कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्"। कालिके तु, "तुरीयांशेन वत्सकः" इत्युक्तम्।

"पूर्व्वोक्तवेदिकामध्ये मण्डलञ्च प्रकल्पयेत्। तन्मध्ये सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम्। सवत्सां सुरभिं तत्र वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। संपूजयेत्तु गायत्र्या सवत्सां सुरभिं पुनः। अर्घंकान्निविधानेन होमं

कुर्य्यात् यथाविधि। समिधन्वाज्यभागेन पूर्ब्ववच्छेषमाचरेत्। शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाप्य घृतादिभिः। गायत्र्याश्च शतं जप्त्वा विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशन्निष्कं महामते!" । गायत्र्या गोसावित्र्याख्यस्तोत्रमन्त्रेणेत्यर्थः, "गोसावित्रीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षणः" इति वाह्नलोक्तेः, कामिके तु "घृताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः। गायत्र्याश्च शतं जप्त्वा तु विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। आचार्य्यं पूजयेत् पूर्ब्वं केयूरकटकादिभिः। वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विज्ञाप्य विधिपूर्ब्वकम्। दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातपः!। त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्षविषयम्, अनेकाग्निपक्षे तुलापुरुषवद्दक्षिणा। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते। "अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्यं हविष्यभुक्। त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरेकाग्निकल्पतः" इति। एकाग्निपक्षश्च खल्वित्तविषयः। पूर्ब्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषविहितमाचरेदित्यर्थः। कालोत्तरे "एतस्यास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं चराचरम्। त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्च्चसैः। शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश। तदन्ते चक्रवर्त्ती स्यात्, ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत्"। इति नानाशास्त्रीयकामधेनुदानम्। बोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ अन्यभेदे।

कामधेनुतन्त्र न० शिवनिर्म्मिते तन्त्रभेदे। [महादेवे श्लो०।

कामध्वंसिन् पु० कामं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-णिनि।

कामन त्रि० कम-णिङ्-ल्यु। १कामुके अम० भावे ल्युट्। २अभिलाषे न०। युच् अभिलाषे स्त्री श्लो०। "सम्भवित्फलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदात्वम्" इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम्।

कामन्दकि न० कमन्दकस्यापत्यम्। विदग्धादे तेनैव नीतिशास्त्रं प्रणीतम्। तस्येदम् "दृङ्गाच्छः" पा० छ०। कामन्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न०।

कामन्धमिन् पु० स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा-णिनि बा० धमादेशः। कांस्यकारे (कांसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा० स्त्रियां ङीष्।

कामनीयक न० कमनीयस्य भावः "ग्रोपधादृगुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा० वुञ्। रमणीयतायाम् "व्यलोकयत् काननकामनीयकम्" नैष० पाठान्तरम्।

कामप(ब्बी)ति स्त्री कामः पतिर्यस्याः सपूर्ब्वकत्वात् नान्तादेशः ङीष् च वा। कामदेवभार्य्यायां रत्यां शब्दरत्ना०।

कामपाल पु० कामान् पालयति पाल-अण् उप० स० १बलदेवे अमरः। भक्तानां कामस्याभीष्टस्य पालके स्वपुत्रस्य कामस्य वा पालके च २वासुदेवे। "कामहा कामपालश्च कामी कान्तः कृतागमः" विष्णु स०।

कामपूर त्रि० कामं पूरयति पूर-णिच्-अण् उप० स०। १अभीष्टपूरके २परमेश्वरे पु०। "कामपूरोस्म्यहं नृणाम्" भाग० ७।२।२५।

कामप्र त्रि० कामं पिपर्त्ति पॄ-मूलविभुजा० क उप०स०। १अभीष्टपूरके। "कामप्रेण मनसा चरन्ता" ऋ० १।१०८।२। बि० कि। कामप्रि तत्रार्थे "मरुतः परिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहे। आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासदः" ऐतरेयब्राह्मणम्।

कामप्रद त्रि० कामं प्रददाति प्र+दा+क उप०स० १अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि। २परमेश्वरे पु०। "कान्तःकामप्रदः प्रभुः" विष्णु स०। कामं कामजरतिभेदं प्रददाति। "द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ त्रिभ्रा लिङ्गं भगे तथा। कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" स्मरदीपिकोक्ते ३रतिबन्धभेदे पु०।

कामप्रवेदन न० कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्करणम्। स्वाभिप्रायप्रकाशने "कञ्चित् कामप्रवेदने" अमरः। "कामप्रवेदनेऽकञ्चिति" पा०

कामप्रश्न पु० कामं यथेष्टम् प्रश्नः। यथेष्टप्रश्ने "तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ सहोवाच कामप्रश्नएव"। शत० ब्रा० ११।६।२।१०। "कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः" भा० "याज्ञवल्क्यो वरं ददौ सह कामप्रश्नमेव" शत० ब्रा० १४,७,१,१,

कामप्रस्थ पु०न० कामस्य कामगिरेः प्रस्थः। कामगिरिसानौ तत्र "मालादीनाञ्च" पा० दृद्वपूर्वस्यापि पस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। गङ्गा० भवार्थे छ। कामप्रस्थीय तद्भवे त्रि०

कामफल पु० कामं यथेष्टं फलमस्य। महाराजाश्वत्थवृक्षे। राजनि०।

काममू अव्य० कम-णिङ्-बा० असु। १अनुमतौ, २प्रकामे, ३पर्य्याप्ते, ४अस्वयायाम्, ५अकामानुमतौ, ६स्वच्छन्दार्थे, ७अनिष्टस्यागत्या स्वीकारे च। अमरमेदिन्यादयः।

काममह पु० ६त०। चैत्रमासे कर्त्तव्ये कामस्य १महोत्सवे तदाधारत्वात् २चैत्रपौर्ण्णमास्यां त्रिका०। काममहस्य चैत्रपौर्ण्णमास्यांकर्त्तव्यतोक्तिः प्रायिकी अथवा देवताभिप्राया वा, तिथितत्त्वे भविष्यु० "चैत्रशुक्लतृतीयायां स्यादनं मदनात्मकम्। कृत्वा संपूजयेत् कामं वीजयेद्व्यजनेन

तु । तत्र सम्भुक्तितः कामः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः । कामदेव-स्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि" । इति चैत्रत्रयोदश्यां तत्पूजनविधानात्" नि० सि०रामार्चनच० "द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां मदनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्" तदीयद्वादश्यां विधानात् "तत्र स्यात् स्त्रीयतिथिषु वङ्ग्यादेर्मदनार्पणमिति" पाद्मोक्तेः वङ्ग्यादिभक्तानां स्वस्वतिथिष्वपि विधानात् । तत्र तिथि-देवताश्च "वह्नि १विरिञ्चि २गिरिजा ३गणेशः ४फणी ५विशाखो ६दिनकृत् ७महेशः । ८दुर्गा ९न्तको १०विश्व ११हरी १२स्मरश्च १३पर्वः १४शचो १५पूषेति तिथीषु पूज्याः" इत्युक्ता वेद्याः । एतदनुसारेण "शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यां कार्य्यमिति नि० सि० व्यवस्थापितम् । रघु-नन्दनेन त्रयोदश्यां कार्य्यतोक्तिः त्रयोदश्याः स्मरतिथि-त्वादन्यदेवतानुपासकाभिप्रायेणेति न विरोधः । तस्य नित्यतोक्ता नि०सि०पाद्मे "अर्जे व्रतं मधौ दोलाम् श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्व्वाणो व्रजत्यधः" प्रागुक्तरामार्चनच० वाक्ये च प्रतिसंवत्सर-मित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्रयोदशीकरणपक्षे द्वादशीयुक्ता ग्राह्या "त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संयुता विभो ! । ति० त० ब्रह्मवैवर्त्तात् । द्वादशीकरण-पक्षे विशेषः" नि० सि० रामार्चनच० उक्तो यथा । "पारणार्हे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् । तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे" । चतुर्दशीकरणपक्षे पूर्व्वविद्धैव ग्राह्या । "मधोः श्रावणमासस्य या च शुक्ला चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचनेति" हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः । अन्यदिवसकरणे तु तन्नुदामनपर्व्वण्युक्तवाक्यात् पूर्व्वविद्धैव तिथिर्ग्राह्या । दैवात् चैत्रे तत्करणे गौणः काल उक्तः" नि० सि० रामार्चनच० । "हरौ (द्वादश्यां) न दमनारोपः स्यान्मधौ विप्रतोयदि । वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम्" श्रावणे वापि शुक्लास्ते कर्त्तव्यमिति इति वा तत्र-पाठः । इदञ्च मलमासे न कार्य्यम्" "उपाकर्म्मोत्-सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति" कालादर्शे मलमासवर्জ্যेषु परिगणनात् । उपाकर्म्म च हव्यञ्च कार्य्यं पर्व्वोत्-सर्वं तथा । उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्व्वे तद्विघ्नफलं भवेत्" कालमा० प्रजापतिवचनाच्च । शुक्लादौ तु कार्य्यएव । रामार्चनच० पूर्व्वोक्तवचनात्" "उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणम् । ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परि-वर्त्तनम् । कुर्य्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौढ्येऽपीति विनिश्चयः" हेमाद्रिगर्गवचनाच्च । इति दमनारोपरूपकामसमहोत्सव-स्तिथिभेदेन दर्शितः । अनङ्गव्रतरूपस्तन्महोत्सवस्तु चैत्र शुक्लत्रयोदश्यामेव । हेमाद्रौ कालखण्डे भविष्ये "चैत्रो-त्सवे सकलजोकमनोविलासे कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या सहार्च्च्य पुरुषप्रवरोऽथ योषित् सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात्" सा च पूर्व्वयुता ग्राह्या "त्रयोदशतिथिः सिते" इति पूर्व्वविद्धा ग्रहणे दीपिकोक्तेः । एवं च कामसहशब्देन लक्षणया तदाधारपरत्वे चैत्रशुक्लत्रयोदश्येव ग्राह्येति तु न्याय्यम् ।

कामसुद्रा स्त्री तन्त्रसा० "हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृता-ङ्गुलिकौ तथा । तर्ज्जन्यौ मध्यमाश्लिष्टे अङ्गुष्टौ मध्यमा-न्वितौ । कामसुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी" ज्ञाना-र्णवोक्ते मुद्राभेदे ।

काममूत त्रि०कामेन मूतः मूर्च्छितः सव—क्त वेदे नि० दुड्-भावः ऊठ् काममूर्च्छिते । "काममूता वह्वे तद्रपामि" ऋ०१०,१०,११, "काममूता काममूर्च्छिता" भा० ।

कामयमान त्रि० काम—णिङ् शानच् । कामुके ।

कामयान त्रि० कम—णिङ् शानच् आगमशास्त्रमनित्य-मिति सुगभावः । कामुके । "कामयानसमवस्थया तुलाम्" रघुः । "कामयानशब्दः सिद्धोऽनादित्व" वामनः । "आने मुक्" पा० । आदौ मुक्शून्यतयाऽनादित्वेन सिद्धः ।

कामयित्र त्रि० कम—णिङ् ष्ट्रच् । कामुके अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

कामरूप पु० "कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् । (यावदतिशेषः) कामरूपाभिधोदेशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" इत्युक्तकालेश्वरादिगिरिचतुष्टयमध्यवर्त्तिनि गणेशगिरिमूर्द्धस्थे प्राग्ज्योतिषाख्ये देशभेदे । "योनिपीठे कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता" इत्युक्तत्वे "सर्व्वत्र विरजा चाहं कामरूपे गृहे गृहे" तन्त्रचूड़ा० । कामेन रूपमस्य । २यथेष्टरूपधारिणि त्रि० "जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः" मेघ० । "स्वेच्छाधीनविग्रहं दुर्गा-मच्चारत्नम्" भक्ति० । कामं काम्यं सुन्दरं रूपमस्य २अतिशोभने त्रि० ।

कामरूपिन् त्रि० कामं काम्यरूपमस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । १प्रशस्तरूपवति । कामेन स्वेच्छया रूपं धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि । स्वेच्छया २यथेष्टरूपधारिणि त्रि० । "सर्व्वमाशु निचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः" दाभा० । २ विद्याधरे

कामरेखा स्त्री कामानां कामव्यापाराणां लेखा पङ्क्तिर्यत्र लक्ष्यते सः । कामव्यापारराशियुक्तायां वेश्यायाम् शब्दमा०

कामल त्रि० कम-कलच् । १ कामुके । आधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु० कल्प जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पुंस्त्री मेदि० । तन्निदानादि । "पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" निदानम् । "हरिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रहरिनाननः । रक्तपित्तशकृन्मूत्रो भेदकर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता क्लेदात् स्यात् कुम्भकामला । तस्य सम्भ्रमः । तस्यारिष्टलक्षणं यथा । लक्षणपीतशकृन्मूत्रो भृशं क्षुनश्च मानवः । न रक्तान्तिसुखच्छर्दिर्विण्मूत्री यस्य ताम्यति । दाहारुचिविषादान्हतन्द्रामोहसमन्वितः । नश्यति श्वासकाशार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली । कर्यरोचकच्छर्दिप्लीहज्वरक्लोमनिपीडितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" माधवनिदानम् । [लिङ्गे ङीप् हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पुंचिह्ने

कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि०फक् । कमलापत्ये उपकोसलाख्ये मुनौ । "उपकोसलोह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास" छा०उ० ।

कामलाक्षी स्त्री कामं यथेष्टं लाति आकर्षति ला-क ताहश मक्षि यस्याः षच् समा० क्षित्वात् ङीष् । आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे" तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे । "अनामारक्तनिम्बेन कामलाक्षीमनुं जपेत्" तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।

कामलिका स्त्री कल्प जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्त्यस्य ठन् । कङ्गुधान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० ब०व० । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमहर्षिप्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" भा० आ० ३८६स्त्री० । ङीबन्तः २दारुहरिद्रायां राजनि० ।

कामवल्लभ पु०६त० । १आम्रवृक्षे तन्मुकुलं हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृक्ष पु० कामं वीजाङ्कुरनिरपेक्षतया यथेच्छं वृक्षः । वन्द्राके (परगाछा) । राजनिघण्टुः ।

कामवृत्त त्रि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टाचारिणि । "यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप !" "यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः!" भा०आ०१७०अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ६त० । १ कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्तिः । २स्वेच्छाचारे । "न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते" कुमा० कामतोवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।

कामवृद्धि पु०कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्षाटदेशप्रसिद्धे (कामज) वृतिख्याते क्षुपभेदे राजनि०।६त० । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा०।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदः । पदार्थादर्शे राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा "रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताक्षी१० विशालाक्षी ११, लोलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी१९ तथा । सुलोचना २० सुलावण्या २१, तथैव च विमर्दिनी २२ । कलहप्रिया २३ चेक्राक्षी २४, सुमुखी२५ नलिनी २६ तथा । जटिला२७ पालिनी २८ चैव, शिवा२९ सुधा३० रसा ३१ भामा ३२ । चारुलोला ३३ चञ्चला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ भृङ्गिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा । मालाक्षी ४१ च हंसिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ नन्दिनी४४ तथा । रङ्गिनी च तथा कान्तिः ४५ । कलकण्ठी४७ दुकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४० कुलोन्मत्ता ५०, एवं पञ्चाशदीरिताः । शक्तयः कुङ्कुमनिभाः सर्व्वाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षणक्षमाः" इति । तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्णात्मकमातृकाया एकैकवर्णयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशतः कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तत्र नाममात्रे क्वचिद्भेदोऽस्ति । "पञ्चाशद्वर्णगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् । स्मृते तद्वर्णतोभिन्नां तथा रुद्रादिकान् क्रमादिति" शा० ति० षष्ठ्या० राघवभट्टेन व्यादिपदेन पञ्चाशत्कामास्तच्छक्तयश्च आहृत्य इति कीर्त्तनात् पञ्चाशदेव कामशक्तयः । अतः शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिज्ञातं तत्-

प्रासादिकमेव । किञ्च एकपञ्चाशत्कामशक्तयो रतिशब्दे द्रष्टव्या इत्युक्तिरपि प्रतिज्ञामात्रं रतिशब्दे तत्र तन्नामानुल्लेखनात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्तयोऽनुपपन्ना एवेति बोध्यम् ।

कामशर पु० कामस्य शर इव । १आम्रवृक्षे राजनि० । तन्मुकुलस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कामशास्त्र न० कामस्य काम्यस्य स्वर्गादेः प्रतिपादकं शास्त्रम् । १काम्यप्रतिपादकशास्त्रे । "अर्थशास्त्रमिदम् प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना" भा० आ० १अ० भारतप्रशंसायाम् । कामस्य तच्चेष्टितस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । २रतिशास्त्रे च ।

कामसख पु० ईत० टच् समा० । वसन्तकाले राजनि० । अतएव कुमारे "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" इति "स माधवेनाभिमतेन सख्या" इति "सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा" इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम् ।

कामसुत पु० ईत० । अनिरुद्धे हेम० ।

कामसू त्रि० काममभीष्टं सूते सू–क्विप् ईत० । अभीष्टसम्पादके । "किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूः" रघुः । कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते । २रुक्मिण्यां स्त्री । गर्भाधानस्य सूतेरर्थत्वे । ३वासुदेवे पु० ।

कामसूत्र न० कामस्य तद्व्यापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम् । वात्स्यायनादिप्रणीते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे ।

कामस्तुति स्त्री ईत० । प्रतिग्रहदोषापनुत्तये प्रतिग्रहीत्रापाठे कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्रः "कोऽदात् ? कस्माऽदात् ? कामोऽदात् कामायादात् कामोदाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते" यजु० ७ । ४८ । यथाचास्य प्रतिग्रहदोषाभावज्ञापकत्वम् तथाऽस्य मन्त्रस्य व्याख्यानेन वेददीपे दर्शितम् । यथा "दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहदोषाभावाय च देहेन्द्रियसंघात् कामं विविनक्ति कोऽदादिति । कोनरोऽदात् ? दत्तवान् कस्मै नरायादात् ? । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात् कामायैवादात् न त्वं दाता नाहं प्रतिग्रहीता । त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवञ्च कामएव दाता कामएव प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम ! एतद्द्रव्यं ते तव दात्रप्रतिग्रहीत्रत्वात्" । अयं भावः तत्तत् फलकामनयैव दात्रा तत्तद्द्रव्याणां दानात् स्वाभीष्टसिद्धये च प्रतिग्रहीत्रा तेषां ग्रहणात् कामाभिमानिनो देवस्यैव दात्रप्रतिग्रहयोः प्रयोजकत्वात् द्रव्यस्वामित्वं कामदेवस्यैवेति न प्रतिग्रहीतुरिति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिग्रहदोषः इति । अतएव "प्रतिग्रहजदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्" स्मृतौ तत्पाठोविहितः ।

कामहन् त्रि० कामं हतवान् हन् क्विप्–ईत० । परमेश्वरे । "कामहा कामकृत् कान्तः" विष्णुस० । तस्य च स्वात्मज्ञानेन सर्वकामहन्तृत्वात् तथात्वम् "क्षिद्यते हृदयग्रन्थिर्भिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे" इति श्रुत्या तस्य दर्शनेनाविद्याग्रन्थिरूपकामादिविभेदकत्वश्रुतेः । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशे तत्कार्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशात् तस्य तथात्वम् तदेतदुक्तम् गौ० सू० तत्त्वज्ञानादित्यनुवृत्तौ "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायादपवर्गः" इति । २महादेवे च ।

कामाक्षी स्त्री कामं शोभनमक्षि यस्याः षच् समा० ङित्त्वात् ङीष् । १देवीमूर्त्तिभेदे तन्त्रोक्ते २बीजभेदे च ।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्या १योनिपीठरूपे स्थाने २तदधिष्ठात्र्यां देव्याञ्च । तन्नामनिरुक्तिप्राद्भावादि कालि० पु० ६ १अ० दर्शितं यथा

"श्रीभगवानुवाच । कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता । कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी । कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते । तत्पीठकारणमुक्तं तत्रैव । "अथ काले बहुतिथे व्यतीते प्राणिसर्ज्जने । अग्रजन्मा दक्षतनयां, भार्य्यार्थेऽहं बधूवराम् । सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या, प्रदाय समयं पितुः । अनिष्टकारी त्वञ्चेत् स्याः, प्राणांस्त्यक्ष्ये तदा त्वहं । ततो यज्ञे समस्तान्, स च वव्रे चराचरम् । न मां नापि सतीं वव्रे तदनिष्टानृता तु सा । ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम् । प्राप्तपीठवरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः । तस्यास्त्वङ्गानि पर्य्यायात् पतितानि यतो यतः । तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः । तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् । पतितं, तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत । लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि । स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले । स तु शैलो महाकुब्जः पातालतलमाविशत् । तस्या आक्रमणाद्राढं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात् । स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिमिलां धर्त्तुं चतुर्मुखः । शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् । ब्रह्मा पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि । रुंधतोऽधो"

ऽगमद्गाढमाक्रान्तो मायया विधिः। ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः। शैलरूपः शैलरूपं धर्त्तुं समुपचक्रमे। सोऽप्यधोऽगान्मया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा। आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः। शतं शतं योजनानां लङ्गमासीद्गिरित्रयम्। तदाक्रान्तं महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम्। क्रोधमात्रे स्थितं लङ्गं शेषं तच्चियस्य तु। एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः। ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः। तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः। मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा। स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोद्भवलाकृतिः। विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः। वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते। स सर्व्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्व्वेभ्य एव तु। ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः। मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः। योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः। मणिपर्व्वतसंज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रियः। महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः। स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा शङ्करप्रियः। वराहपृष्ठभवने यत्र क्षिप्तौ महासुरौ (मधुकैटभौ)। हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः। ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यतः। यस्तु पर्व्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वयः। पुरुषकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता। सत्यास्तु पतितं तत्र विधीर्णं योनिमण्डलम्। शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता। संस्पृश्य तां शिलां सर्व्वो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात्। तस्याः शिलाया माहात्म्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता। अङ्गुतं यस्य गुह्यं तु खोहं भस्म भवेदृतम्। सा चापि प्रत्यहं पुत्र! पञ्चमूर्त्तिधरा भवेत्। मोक्षार्थं सर्व्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा। अहं पञ्चसुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः। ईशानः पूर्व्वभागस्थः कामेश्वर्याः प्रधानतः। ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ। सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः। देव्याश्चापि सुरश्रेष्ठ! पञ्चरूपाणि भैरव!। शृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि। कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा। सारदाऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता। मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले। सर्व्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्ज्जराः। यथाहं निजरूपेण रमे वै सह मायया। शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्व्वासु देवताः। शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैवे व्यवस्थिता। रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः। ब्रह्मा विष्णुरहञ्चात्र दिक्पालाः सर्व्व एव ते। अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि। उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम्। नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः। तन्मध्ये मण्डलं चारु षष्टिशक्तिसमन्वितम्। गुह्या मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता। योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा। वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता। क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभस्मशैलानुगामिनी। सिन्दूरकुङ्कुमाकारा सर्व्वकामप्रदायिनी। तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी। महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी। तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः। पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्र्याद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः। तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव!। गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्ध्यवासिनी ३। कोटीश्वरी४ धनस्था ५ तु पादुर्गा६ तथापरा। दीर्घेश्वरी७ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी८। स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः। सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव!। स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा। विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत। कामुकाख्यस्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः। लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते। ललिताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती। गणाध्यक्षः पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः। सिद्धः स नाम्ना विख्यातो हरिदेव्याः प्रियः सुतः। कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिन्तिड़ी चापराजिता। भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये। वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः। जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ। तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा। ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम्। शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव!। तस्यासन्ने गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा"।

"योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम्। तत्रैवाहृतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम्। मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापितं सह निर्ज्जरैः। वामदेवाह्वयं शौर्षं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम्। कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम्। केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः। दीर्घं चतुर्हस्तमानं कायाक्षेत्राह्वयं तु तत्। तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा। गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामेशपार्श्वे सङ्गता । कामेश्वरशिलासङ्गा लामाख्या-संज्ञिता सदा । पूर्व्वभागेण संसक्ता योनेस्तु परभागतः । कामकामाख्ययोर्म्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता । पीठे टीर्चेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका । कामाख्या-प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डी नाम योगिनी । पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता । यच्चाधोरास्थयं शीर्षं तत् कामायास्तु दक्षिणे । पीठे भैरवनामा तु गीयते परमर्षिभिः । चाम्रखण्डाभैरवी० नाम्ना भैरवासङ्गसंस्थिता । नायिका कामदा भक्ते, चण्डमुण्डविनाशिनी । कामाभैरवयोर्म्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा । स्थितायै सर्व्व-जगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता । सद्योजातास्थयं शीर्षं पीठे त्वाम्रातकेश्वरम् । भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थितं देव-र्षिसेवितम् । विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपि-णीम् । सिद्धकामेश्वरीं नाम्ना ख्यातां देवेषु नित्यशः । अजीर्णपत्रः सुच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः । आम्रा-तकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः । पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता । आम्रातकस्य निकटे मम प्रीति-विवृद्धये । पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्रातका-ह्वयम् । ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम शीर्षं व्यवस्थितम् । भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरव ! । गह्वरं भुव-नेशस्य भवनानन्दसंज्ञकम् । तस्मादुत्तरे तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता । कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी । योऽसौ सरभमूर्त्तिस्तु मध्यखण्डप्रच-ण्डकः । चण्डभैरवनामाऽभूत् कोटिलिङ्गाह्वयस्तु सः । मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु समवस्थितः । अहं पञ्चा-दतिप्रीत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे । महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी । सा ब्रह्मपर्व्वते चास्ते शिलारूपेण चोर्ज्जितः । सतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा त्वपराजिता । कामधेनोरदूरस्था पूर्व्वभागे महेश्वरी । श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी । आग्नेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्व्वकामप्रदां शुभाम् । योगिनी चण्डचण्डाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी । योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्भुवनेश्वरी । कात्या-यनीपीठनाम्ना पाद्दुर्गेति गद्यते । नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा । योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाषाणरूपधृक् । संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठनामतः" ।

क्षेत्रपरत्वमुक्तं देवीगीतायाम् यथा "श्रीमत् त्रिपुरभै-रव्याः कामाख्या योनिमण्डलम् । भूमण्डले क्षेत्ररत्नं महा मायाधिवासितम् । नातःपरतरं स्थानं क्वचिदस्ति धरा-तले । प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्रजस्वला । तत्रत्याः देवताः सर्व्वाः पर्व्वतात्मकतां गताः । पर्व्वतेषु वसन्त्येव महत्यो देवता अपि । तत्रत्या पृथिवी सर्व्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः । नातःपरतरं स्थानं कामाख्यायोनि-मण्डलात्" ।

कामाग्निसन्दीपन न० भैषज्यरत्नावलीदर्शिते मोदकभेदे "कर्षैरसोगन्धकमभ्रकञ्च द्विचारचित्रे लवणानि पञ्च । शठीयमानीद्वयकोटहारितालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षम् । जीरं चतुर्जातलवङ्गजातिफलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् । स-ष्टुदारं कटुकत्रयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं निबोध । धन्या-कयष्टीमधुकं कणेक्षु, कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी । वीरेभकाणेभबलात्मगुप्ताबीजं तथा गोक्षुरबीजयुक्तम् । सबीजपत्रेन्द्ररजःसमानं समा सिता क्षौद्रयुतञ्च तुल्यम् । कर्षैकमिन्द्रोरथ मोदकं तत् कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्" । तन्नुणाञ्च कामस्याग्नेश्च दीपकतादयस्तत्रोक्ता द्रष्टव्याः ।

कामाङ्कुश पु० कामे कामोद्दीपने अङ्कुशवद्भव । १ नखे तिका० तस्याघातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम् । कामस्य च तिथिभेदे स्थानविशेषे नखाघातेन यथोद्दीपनं भवति तथा स्मरदीपिकायामुक्तं तच्च वाक्यं कामशब्दे दर्शितम् । २ पुंसोलिङ्गे जटाधरः । कामस्याङ्कुशवद्भव । ३ काम-प्रतिरोधके च । [इत्ते जटाधरः ।

कामाङ्ग पु० कामं कामोद्दीपनम् अङ्गं सुकुलमस्य । आम्र-

कामात्मज पु० ईत० । अनिरुद्धे ।

कामात्मन् पु० कामप्रधानः रागप्रधान आत्मा मनोयस्य । रागप्रधानचित्ते । "कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्य-कामता" मनुः । कामः तदायत्तः आत्मा स्वरूपं यस्य । २ कामायत्तस्वरूपे कामप्रसक्ते ३कामसये च । "काम-त्मानं तदात्मानं न यथाक नियच्छितुम्" भा० आ० १८४ श्लो० । कामात्मानं कामसयमात्मानमन्तःकरणम् नियच्छितुमित्यार्थः नियन्तुमित्यर्थे ।

कामाधिष्ठान न० ईत० । इन्द्रियमनोबुद्धिषु "इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते" गीतायामिन्द्रियादीनां अस्य—कामस्याधिष्ठानत्वोक्तेस्तेषां तथात्वम् ।

कामानशन न० कामस्यानशनम् । यथेष्टभोजनरहिते तपो-भेदे । रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि यथेष्टा-नशनं भवत्येवेति बोध्यम् ।

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध-णिच्-अच् । १कोकिले राजनि० । तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेनान्धः ६त० । २स्मरान्धे स्मरवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।

कामान्धा स्त्री कामं यथेष्टमन्धयति अन्ध-अच् । कस्तूर्य्यां राजनि० । तस्याः कृष्णरूपत्वेन यथेष्टान्धकारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव सुकुले आकारोऽस्यस्य अच् । आम्रवृक्षे राजनि० । ६त० । कामस्यास्त्रे न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुर्यस्य । गरुडे त्रिका० ।

कामारण्य न० कामं शोभनमरण्यम् । मनोहरवने शब्दर० ।

कामारि पु० ६त० । १महादेवे । २माक्षिकोपधातुभेदे च हेमच० ।

कामार्त्त त्रि० कामेन कृतः ३त० दृङ्दिः । कामेन पीडिते "कामार्त्ता हि प्रकृतिचपलास्चेतनाचेतनेषु" मेघ० ।

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल-भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्त्वम् । सुरायां हारा० ।

कामालु पु० कामं यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल-पर्य्याप्तौ उण् । रक्तकाञ्चने शब्दच० । तस्य पुष्पेण सर्व्वावयवव्याप्तेन तथात्वम् ।

कामावतार पु० ६त० । रौक्मिणेये वासुदेवात्मजे ।

कामवशायिता स्त्री कामेन इच्छया अवशाययति पदार्थान् स्वचित्ते अव+शी-णिच्-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वे योगिनामैश्वर्यभेदे शब्दचि० यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां निश्चेतव्यानुसारेण पदार्थनिश्चयात्तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छयाऽवस्यति पदार्थान् अव+सो-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगिनामैश्वर्यभेदे । "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च तथेशिता । व्यापित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" । "यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते" इति सां० कौ० ।

कामासन न० कामस्यति क्षिपत्यनेन अस-करणे ल्युट् ६त० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा "अथ कामासनं वक्ष्ये काममर्दनहेतुना । गरुडासननाकृत्य कनिष्ठाग्रं स्पृशेद्भ्रुवि" । गरुडासनञ्च गरुडासनशब्देवक्ष्यते

कामि त्रि० कम-णिङ्-इण् । कामुके । कामपत्न्यां रत्यां स्त्री मेदि० ।

कामिक पुंस्त्री कामोऽस्यस्य ठन् । १कारण्डवपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेन निर्वृत्तम् ठञ् । २कामेन निर्वृत्ते काम्ये । "देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" भा० अनु० ६ ० २५ श्लो० । स्त्रियां ङीप् । "ततदृष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्" भा० अनु० १६६८श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतोऽन्यः अण् । ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुशब्दे दिङ्मात्रं दृश्यम् ।

कामिन् त्रि० कम-णिङ्-णिनि । १कामनायुक्ते २अतिशयसरवेगयुक्ते च । "स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया" भा० आ० ४१८४श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः २स्त्रीसामान्ये । काम+भूम्नि प्राशस्त्ये वा इनि ङीप् । ४अतिसरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः । "केषां नैषा भवति कविता कामिनो कौतुकाय" प्रसन्नरा० । "मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्म्म व्यतिहारमीयुः" माघः । ङीभीरुस्त्रियां ७वन्दायां (परगाछा) मेदि० । दरिद्रायां सुन्दरवर्णवत्त्वात् तस्या तथात्वम् ६सुरायाञ्च स्त्री राजनि० । तस्याः कामाधिक्यसम्भादकत्वात्तथात्वम् । प्रशस्तः कामोऽस्यस्य इनि । १०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु० । "कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि० १३चटके पुंस्त्री शब्दर० एतेषां कामातिशयवत्त्वात्तथात्वम् । १४चन्द्रे पु० त्रिका० कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् । १५वृक्षभोषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम् । १६सारसपक्षिणि च पुंस्त्री राजनि० कामुकत्वात्तस्य तथात्वम् । सर्वत्र स्त्रियां ङीप् १७कामग्रन्थिभेदे स्त्री । कामिनीविरागानुरागचिह्नतत्सेवप्रकारादिः दृ० स० दर्शितो यथा "श्रस्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरयं (राजभेदम्) स्त्री महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशीराजम् । एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ताः पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमदाः प्रयत्नात् । स्नेहं मनोभवकृतं कथयन्ति भावा नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि । उच्चैःजीवनसुलटप्रहसितं प्रथमानोल्लपणं गात्रास्फोटनजृम्भणानि सुलभद्रव्यात्यसम्प्रार्थना । बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिसुखे रक्ष्याः समालोकनं दृक्पातस्य पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम् । दृष्टं च विन्द्यादनुरक्तचेष्टं प्रियाणि वक्ति

स्वधनं ददाति। विलोक्य संहृष्यति वीतरोषा प्रमार्ष्टि दोषान् गुणकीर्तनेन। तन्मित्रपूजा तद्रिपुद्विषत्वं कृतस्मृतिः प्रोषितदौर्मनस्यम्। स्तनौष्ठदानान्युपगूहनं च स्वेदोऽथ चुम्बाग्रयमाभियोगः। विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीमुखत्वं पराङ्मुखत्वं कृतविस्मृतिश्च। असंभ्रमोदुग्धरितोषता च तद्दिष्टमैत्री परुषं च वाक्यम्। स्पृष्ट्वाग्र्यबालोक्य धनोति गात्रं करोति गर्वं न रुणद्धि यान्तम्। चुम्बाविरामे वदनं प्रमार्ष्टि पश्चात्प्रसुप्तिर्वति पूर्वसुप्ता। भिक्षाणिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका रजिका। मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः। कुलजनविनाशहेतुर्दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन। ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या वंशयशोमानहृद्यम्। रात्रीविहारजागररोगव्यपदेशपरगृहेक्षणिकाः। व्यसनोत्सवाच्च संकेतहेतवस्तेषु रक्ष्याश्च। चादौ नेच्छति नोज्झति स्मरकथां व्रीडाविमिश्रालसा मध्ये स्त्रीपरिवर्जिताभ्युपरमे लज्जाविनम्राननना। भावैर्नैकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा बुद्ध्वा पुंप्रकृतिं च यानुचरति स्नानेरचेष्टितैः। स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेषदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः॥ स्त्रीरत्नसंज्ञा च गुणान्वितासु स्त्रीव्याधयो ऽन्यासु तरस्य पुंसः। न व्याध्यवर्णैर्मलदिग्धकाया निन्द्याङ्गसम्बन्धिकथां च कुर्यात्। न चान्यकार्यस्मरणं रहःस्था मनो हि मूलं हरदग्धमूर्त्तेः। श्वासं प्रकम्पेन समं त्यजन्ती बाहूपधानस्तनदानदक्षा। सुगन्धकेशा प्रसभोपरागा सुप्ते ऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा। दुष्टस्वभावाः परिवर्जनीया विमर्दकालेषु च न क्षमा याः। यासामसृग्वा सितनीलपीतमाताम्रवर्णं च न ताः प्रशस्ताः। या स्वप्नशीला बहुरक्तपित्ता प्रवाहिनी वातकफातिरिक्ता। महायना खेदरुताङ्गदुष्टा या क्षुत्कफेशी पलितान्विता च। मांसानि यस्याश्च चलन्ति नार्या महोदरा खिक्खिभिनी च या स्यात्। स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्ताभिर्न कुर्यात्सह कामधर्म्मम्। शुक्रशोणितसङ्घातं लाक्षारससन्निकाशमथवा यत्। प्रक्षालितं विरज्यति यच्चासृक् तद्भवेच्छुद्धम्। यच्छुद्ध्वेदनावर्जितं त्र्यहात्प्रविवर्तते रक्तम्। तत् पुरुषसम्प्रयोगादविचारं गर्भतां याति। न दिनत्रयं निषेवेत् स्नानं माल्यानुलेपनं च स्त्री। स्नायाच्चतुर्थदिवसे शास्त्रोक्तेनोपदेशेन। पुष्पस्नानौषधयो याः कथितास्ताभिरम्बु मिश्राभिः। स्नायाच्चथात्मन्तः स एव शस्तः निर्दिष्टः। युग्मासु किल मनुष्या निशासु नार्यो भवन्ति विषमासु। दीर्घायुषः सुरूपाः सुखिनश्च विशिष्टे (प्रशस्त) युग्मासु। दक्षिणपार्श्वे पुरुषो, वामे नारी, यमावुभयसंस्थौ। यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तन्निरोद्धव्यम्। केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते। पापैरदृष्टेलाभारिगतैश्च यायात् पुंजन्मयोगेषु च सम्प्रयोगम्। न नखदशनक्षतानि कुर्याद् ऋतुसमये पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित्। ऋतुरपि दश षट् च वासराणि प्रथमनिशाक्षितयं न तत्र गम्यम्"।

"आयुःक्षयभयाद्विद्वान्नाक्षि सेवेत कामिनीम्। अवशो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः" इति सामान्यत उक्त्वा बालाद्यवस्थापन्नकामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवन प्रकारश्च भावप्र० दर्शितो यथा

"बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। उक्ता तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता। अधिरूढा प्रौढ़ा। निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी (भोगाहा) मता। तरुणी शीतसमये प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः। नित्यश्वाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम्। तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम्। सद्यो मांसबलत्वाद्यं बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतसुषणोदकं स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट्। पूति मांसं स्त्रियो हत्वा बालार्कस्मरणं दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्। प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः। बालार्कः कन्यार्कः। वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात्। वयोऽधिकां स्त्रियङ्गत्वा तरुणः स्थविरायते। आयुस्नो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः। स्थिरोपचित मांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संमताः। सेवेत कामतः कामं बलाद्राजीकृतो हिमे। प्रकामन्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे। त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पश्चात् वृष्टिनिदाघयोः। सुश्रुतस्तु "त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रमदां नरः। सर्व्वेष्वृतुषु धर्म्मेषु पश्चात्पञ्चाद्व्रजेद्बुधः"। समेयात् सङ्गच्छेत धर्म्मेषु ग्रीष्मेषु। "गते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि। वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः खरः। उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्नच पर्व्वसु। गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च। विहारभार्य्या कुर्य्याद्देशेऽतिशयसंवृते। रथ्ये अव्याङ्गनागाने सुगन्धे सुखशायिते। देवे गुरुजनासन्ने विवृतेऽतिप्रकाशके। श्रूयमाणे व्यथाहेतुवचने न रमेत ना। स्नातश्चन्दनचि-

प्राङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः। भुक्तदृष्टः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः। ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः। पुत्रार्थी पुरुषो नारीसुपेयाच्छयने शुभे। अत्यायितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः। बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम्। रोगी मैथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः। भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्ययोनां कुलोद्भवाम्। अभिकामोऽभिकामान्तु हृद्यो हृद्यमलङ्कृताम्। सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणतत्परः। रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा। वर्षीयसीं वयोऽतीतां तथा व्याधिप्रपीडिताम्। हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम्। सगोत्राङ्गरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि। नाभिगच्छेत् पुमाञ्चारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया। रजस्वलाङ्गतवतो नरस्यासंयतात्मनः। दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत्। लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्व्वसु। दृष्ट्वा च सन्ध्ययोश्चापि मच्छतो जीवनक्षयः। लिङ्गिनीं प्रव्रजिताम्। गर्भिण्यां गर्भपीड़ा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः। हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां श्यामान्यामसंदृते। देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं स्नानं मनो भवेत्। गर्भिणीं गर्भवासदिवसात् द्वितीये मासि, गर्भस्थितेरनिश्चये यथोक्तनक्षत्रादिलाभाभावे वा तृतीये मासि पुंसवने कृते नाभिगच्छेत्। यतः पुंसवनानन्तरमाह व्यासः "ततस्त्यजेन्नदीतीरं देवखातोदकं तथा। भर्त्तुः शय्यां मृतापत्यां तथैवाभिषभोजनम्"। अन्यच्च "आभिषस्याशनं यत्नात्प्रमदा परिवर्জ্জयेत्। देवारामनदीध्यानं प्रयोगं पुरुषस्य चेति"। क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः। स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपञ्च विन्दति। व्याधितस्य रुजा हीना मूर्च्छा मृत्युश्च जायते। प्रत्यूषे चार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः। तिर्य्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च। उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखक्षयः। उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे। उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुक्रास्त्र्यास्तु सम्भवः। सर्व्वमेतत्त्यजेत्तस्माद्दृयतो लोकं हयाऽहितम्। शुक्रन्तूपस्थितम्मोहान्न सन्धार्य्यं कदाचन। स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंयुतम्। वातोमांसरसः स्वप्नो सुरतान्ते हिता अमी। मूलकासज्वरश्वास काश्यपाण्डुश्रमक्षयाः। अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेप्तकादयः"।

कामिनी२ पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ङीप्। स्वार्थे अण्। साधनत्वात्। शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०। तस्य कामिनीप्रियाङ्गनहेतुत्वात् तथात्वम्।

कामीन पु० काममनुगच्छति ख। १रामपूगे त्रिका०। कामानुमते त्रि०। कामीलवृति त्रिका० पाठान्तरं पृषो०। रामपूगे।

कामुक त्रि० कमः उकञ्। १अशोकवृक्षे २माधवीलतायाम् मेदि०। ३चटके पुंस्त्री राजनि०। मैथुनेच्छावति त्रि० अमः। स्त्रियां ङीप्। इच्छामात्रयुक्ते त्रि० अमः तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः "बोधयित्वा शुभैर्वाक्यैः कामिनीमिव कामुकः" रामा०।

कामुककान्ता स्त्री ६त०। माधवीलतायाम् राजनि०।

कामुकायन पु० स्त्री कामुकस्यापत्यं नड़ादि० फक्। कामुकापत्ये स्त्रियां ङीप्।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वरः। १परमेश्वरे २भैरवीभेदे स्त्री "कामेश्वरी च रुद्राणां पूर्व्वसिंहासने स्थिता" तन्त्रसा० कामाख्यापञ्चमूर्त्यन्तर्गते ३ मूर्त्तिभेदे च स्त्री "देव्यापि भरश्रेष्ठ! पञ्च रूपाणि भैरव!। श्रृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सुदैव हि। कामाख्या १त्रिपुरा २चैव तथा कामेश्वरी ३ मिश्रा ४। सारदा ५ ऽथ महोल्लाहा कामरूपगुणैर्युता" कालिका पु० ६१अ०।

कामोदक न० कामेन स्वेच्छता प्रेतोद्देशेन दीयमानम् उदकम्। मृतोद्देशेन स्वेच्छया दीयमाने उदके। स्वेच्छया तद्दानञ्च प्रेतविशेषार्थं यथाह मनुः "माद्विवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। जातदन्तस्य वा कुर्य्युर्नाम्नि वाऽपि कृते सति" अत्र वाशब्देन इच्छया तद्दानम्। व्यक्तमाह लौगाक्षिः "तूष्णीमेवोदकं कार्यं तूष्णीं संस्कारमेव च। सर्वेषां कृतचूड़ानामन्यत्रापीच्छया हयम्" चौलकर्मानन्तरकाले नियमेनाग्न्युदकं कार्य्यम् अन्यत्रापि नामकरणादूर्द्ध्वं कृतचूडेऽपि इच्छया प्रेताभ्युदयकामनया हयमग्न्युदकदानाख्यं तूष्णीं कार्यं न नियमेनेति विकल्पः" मिता०

कामोदा स्त्री कुत्सितो मोदो यस्याः। रागिणीभेदे हला०।

काम्पिल्य पु० १देशभेदे शब्दरत्ना० २पुरभेदे च। "माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्। सोऽध्यवात्सीत् दीनमनाः काम्पिल्याञ्च पुरोत्तमम्"। दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावत् चर्म्मण्वतीं नदीम्। द्रोणेन चैव द्रुपदः परिभूयाऽथ पालितः" भा० आ० १८०। "काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वन्पुरनिवासिनी" भा० शा० १३६ अ०। तत्र जातादि "धन्वयोपधाद्वुञ्" पा० वुञ्। काम्पिल्यक

तद्भवादौ । काम्पिल्यद्वेयः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यास्त्यस्य अच् । (गुड़ारोचना) ३नामगन्धद्रव्ये अस्यैव चूर्णम् (कमला गुडि) कापिल्ल काम्पिल्लक एतावप्यत्र पृषो०साधु ।

काम्पिल्लका स्त्री देशभेदे हारावली ।

काम्पील पु० पृषो० काम्पिल्यशब्दार्थे "देवीं काम्पील वासिनीम्" यजु० २३।१८। स्वार्थे कन् तथार्थे ।

काम्बल पु० कम्बलेन परिवृतो रथः अण । कम्बलपरिवृते रथे अमरः ।

काम्बविक पु० स्त्री कम्बुः शङ्खभूषणं शिल्पमस्य ठक् । "येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः" पा० निर्देशात् "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० इत्यस्यानित्यत्वेन न कादेशः किन्तु ठस्येकः । शङ्खकारे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [गन्धायाम् रत्नमाला ।

काम्बुका स्त्री० कुत्सितमम्बु यस्य कोः कादेशः कप् । अश्व-

काम्बोज त्रि० कम्बोजोऽभिजनो यस्य विद्वा० अण् । पितादिक्रमेण कम्बोजदेशवासिनि स्त्रियां ङीप् । कम्बोजदेशे भवः कच्छा०अण् । कम्बोजभवेऽमनुष्ये त्रि० "शतं चैकं तु काम्बोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति" भा०शा०३५अ०। २सोमवल्लके १शुक्लाशद्वे च पु० मेदि० । कम्बोजानां जनपदानां राजा अण् । ४कम्बोजदेशशब्दे "शकायवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्" भा० अनु० ३३अ०। न केवलं तेषां शूद्रत्वं किन्तु सगरेण वेदान्यत्वं धर्म्महीनत्वं च कृतं तच्च हरिवं १४अ०वर्णितं यथा । "ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चाथ निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते बध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वसिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा सभवेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा । सगरस्तु प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेदान्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शकाः यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिषाः दार्व्याश्चोलाः सकेरलाः । सर्वे ते क्षत्रिया स्तात ! धर्मस्तेषां निराकृतः । वसिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना" । तेन तेषां प्राक्क्षत्रियत्वेऽपि पश्चात् सगरेण स्वधर्मनिराकरणेन निःस्वाध्यायतादिकरणेन च म्लेच्छत्वं कृतम् । कम्बोजेषु भवा अमनुष्यतत्स्थत्वात् कम्बो० अण् ङीप् । ५माषपर्ण्याम् (माषाणी) अम० । ६श्वेतखदिरे (पापड़ीखएर) मेदि० । ७गुङ्जायां (कुँच) टाबन्तस्यास्य क्वाकुच्याम् (हाकुच) च स्त्री राजनि० ।

काम्बोजक न० कम्बोजे भवो मनुष्यस्तत्स्थो वा "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" पा०वुञ् । कम्बोजदेशभवे १मनुष्ये २तत्स्थे हयादौ च ।

काम्य त्रि० कम-णिङ् कर्म्मणि यत् । १कामनाविषये "काम्योहि वेदाधिगमः कर्म्मयोगश्च वैदिकः" मनुः । "काम्यानां स्वफलार्घञ्च दोषघातार्थमेव च । अतः-काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः" प्रा० त० जाबालः । काम्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारिकर्त्तव्यत्वम् । काम्यकर्म्मणामपि फलाभिसन्धानाभावेनानुष्ठाने मोक्षदत्वम् तदेतत् मल० त० निर्णीतम् । मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम् । निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै" । "कामनापूर्व्वकं कर्म्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म्म कामनारहितम् पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्व्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । सार्ष्टितां समानगतिताम् ऋषेर्गत्यर्थत्वात् । पञ्च भूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः" विष्णुपुराणम् । "विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विशुद्धिदाः" । भगवद्गीतापि "युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" । युक्तईश्वराय कर्म्माणि, न फलाय इत्येव समाहितः, फलं त्यक्त्वा कर्म्माणि कुर्व्वन्निति शेषः शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । अतएव शुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्म्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । अयुक्तस्त्वङ्गहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म्म करोमीत्येवं फले सक्तोनियतं बन्धं प्राप्नोति तथाचार्জ্জুनं प्रति भगवद्वाक्यम् । 'मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः" । सन्न्यस्य निःक्षिप्य समर्थ्य ईश्वरायेति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहं कर्त्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या । निराशीरित्यकामसङ्कल्पः । अतएव निर्म्ममोऽहमतारहितः विगत-

स्वैरः विगतसन्तापः । व्यक्तमाह सएव "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम्" । विष्णुपुराणे । 'कर्म्माख्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्मसहोमनन्ते तस्मिँल्लयं ते त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्मसहीं भारवर्षरूपाम् । भाग०एकादशस्कन्धे "वेदोक्तमेव कुर्व्वाणोनिःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" । वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत् फलञ्च स्यात् नतु नैष्कर्म्म्यारूपा फलसिद्धिः ? अतआह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान्, ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति । कर्मणि रुच्युत्पादनार्था । अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसोमर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमोविशतोबुधः । एवं व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि" । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम् । यथा 'पिब निम्ब प्रदास्यामि खलु ते खण्डगुडौदनान् । पित्तैरुक्तैः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः" । अत्र यथा तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डगुडौदनादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्यतआह उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावतएव कामेषु पश्वादिषु प्राणिषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोदुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतो अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधोवेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवम्भूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः । पुनस्तमोभूतदक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयुञ्ज्यात् । तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः । कथं तर्हि कर्मसीमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति अतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति । अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा "अयमेव क्रियायोगोज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते" । सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथाच 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति" तमात्मानम् । अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताज्ञावधार्य्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तते । पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः' । राति ददाति । फलकामनानिन्द्यत्वमुक्तं तत्रैव "अकामः सात्विकोलोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते । धर्मव्याणिजिकामूढाः फलकामा नराधमाः । अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । पङ्गवां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूङ्गां प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः" । इति ब्राह्मपुरा० काम्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्व्वकालिकम् यथा म०त० "पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम् हारीतः "सार्व्वकालिकं मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्" मल०त०रघु० । "सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ ! काम्यं कामान्वितेन च" प्रा०त०भविष्यपु० । काम्यञ्च "यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यच्चदानजपादिकम् । क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यमिति कीर्त्तितम्" इत्युक्तलक्षणम् । काम्याच्च सर्व्वोपेतात् फलनिष्पत्तिः इति कात्या० औ० प्रतिपादितम् तच्च कात्यायनश्रौते १८६५ पृ० प्रदर्शितम् । २अभिरूपे सुन्दरे च "नासौ न काम्यो नच वेद सम्यक्" रघुः । कामाय हितं यत् । ३कामोद्दीपके त्रि० ।

काम्यक न० १वनभेदे । तस्य स्थानादि भा०व०५अ० दर्शितं यथा "सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते । ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" इत्युपक्रमे " ततः सरस्वती कूले समेषु मरुधन्वसु । काम्यकं नाम ददृशुर्वनं सुनिजनम्

प्रियम्"। २सरोवरभेदे च। "शैलाभान्नित्यमत्तांश्चाध्यसितः काम्यकं सरः" भा० प्र० ५१अ०।

काम्यकर्म्मन् न० कर्मधा०। स्वर्गादीष्टकामनावदधिकारिकर्त्तृके ज्योतिष्टोमादौ "तथैव काम्यं यत्कर्म तत्सरात् प्रथमाहते" लघुवौधा०।

काम्यदान न० कर्मधा०। स्वर्गादिफलकामनया कर्त्तव्ये दाने "अपत्यविजयैश्वर्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते। दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः" गरुड़पु०। तस्य बन्धहेतुत्वे नामरे प्रावरषसंज्ञा कृता।

काम्यफल न० काम्यस्य फलम्। काम्यकर्म्मणः अभिसन्धीयमाने फले। "पितृघ्नस्य दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ। प्रदानयज्ञाः सकलेश्वितानां विसृक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" भा०त० रुचिस्तवः। काम्यानामपि फलाभिसन्धानाभावे मुक्तिफलकत्वमुक्तं काम्यशब्दे। ऋभिमदेवानां पितॄणां तथात्वोक्त्या स्वतःसिद्धानामाजानदेवानामभिसन्धादीनां तथात्वस्यौचित्यमेव।

काम्या स्त्री कम—णिङ् भावे या० क्यप् स्त्रीत्वम्। कामनायाम् "अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" भा०त०बौधा०। "प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया" मनुः। "पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या" इत्यादौ तु "काम्यच्च" पा० सुबन्तात् कर्म्मण इच्छायां काम्यच् ततोभावे अ। स्वपुत्रेच्छा इत्यर्थः। [त्रि०।

काम्ब न० कुगतिप्र० कोः कादेशः। वैबदन्ते १रसे २तद्वति

काय त्रि० कः प्रजापतिः, कं सुखं वा ततः देवताद्यर्थे तस्येदं वा अण् "अस्येदं" पा० इदन्तादेये वृद्धिः। प्रजापतिदेवताके हविरादौ "अथ काय एककपालः पुरोडाशोभवति कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः, कायेनैकादशकपाले न पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय एककपालः पुरोडाशोभवति" शत०ब्रा० २,५,२,१२। स्त्रियां ङीप् कायी वधा। "कायं कनिष्ठिकामूले तीर्थमृषिं करस्य तु" यज्ञोक्ते २कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न०। "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" मनुना पवित्रतासाधनतया तत्तत्स्थानस्य तीर्थत्वमुक्तम्। याज्ञ० कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्राह्मदेवतीर्थान्युक्तमात्"। तेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्य प्रजापतितीर्थत्वात् कायत्वं सुव्यक्तमुक्तम्। एतेन शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिस्थकदैवतशब्दस्य ब्राह्मतीर्थपरताव्याख्यानं निर्मूलं ब्राह्मप्राजापत्यतीर्थयोः उक्तस्मृतिषु भेदेन निर्देशात्। कायसम्बन्धिकार्य्योपयोगित्वात् २अनुष्ठतीर्थे न०मेदि०। ४प्रजापतिदेवताके विवाहभेदे पु०। "इत्युक्त्वाऽऽ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति प्राजापत्यं परिभाष्य प्राजापत्यकाययोः पर्य्यायत्वाभ्येन मनुना तारयन्नीत्यनुवृत्तौ "आर्षोढाजः सुतस्त्रीणां स्त्रीणां षट् षट् कायोढजः सुतः" इत्युक्तम्। "कायोढज इत्यत्र वह आवे क ऊढं विवाहः कायादूढात् विवाहाज्जायते इत्यर्थः। चीयतेऽदः चि-कर्म्मणि घञ् चेः कत्वम्। ५मूलधने पु०। मूलधनस्य वृद्ध्या उपचीयमानत्वात् तथात्वम् "कायाविरोधिनी यस्मात् पणवृद्ध्या तु कायिका" नारदस्मृतिः। करणे घञ्। स्वभावे द्रव्यसुखभावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तथात्वम्। चिधातोर्निश्चयपरत्वे कर्म्मणि घञ्। ७अर्च्चे मेदि० लक्षणेन लक्ष्यस्य निश्चीयमानत्वात्तथात्वम्। भावे घञ्। ८संघे पु० मेदि० चीयते भक्षितान्नादिरस्मैः कर्म्मणि, चीयतेऽस्यादिकमत्र आधारे वा घञ्। ९देहे तस्य विशेषस्वरूपं याज्ञ० सिताक्षरयोर्दर्शितं यथा "कायस्वरूपं विदुषश्चाह "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचौ धारयन्ति च। षडङ्गानि तथास्थ्नाञ्च सप्त षष्ट्या शतत्रयम्" याज्ञ०। तस्यात्मनोयानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषड्विधस्थानयोगित्वेन। तथाह्यन्नरसो जाठराग्निना पच्यमानो रक्तताम्रतिपद्यते रक्तञ्च स्वकोशस्थाग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशाग्निपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थिताम्, अस्थ्नापि स्वकोशवह्निपरिपक्वं मज्जात्वम्, मज्जापि स्वकोशपाचकपरिपच्यमानश्चरमधातुतया परिणमते। चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति सप्तत्वात्मनः प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात्षट्प्रकारत्वं शरीराणाम्। अक्षरस्वरूपस्य तु प्रथमधातोरनियतत्वान्न तेन प्रकारान्तरत्वम्। तानि च शरीराणि षट् त्वचोधारयन्ति रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव रक्ताद्यात्मत्वेन बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः। त्वगिवाच्छादकत्वाच्च षट् त्वचोधारयन्ति। तदिदमायुर्वेदे प्रसिद्धम्। तथाङ्गानि च षडेव। करयुग्मं चरण-

शुगलमुत्तमाङ्गात्तस्मिति । अस्थ्नान्तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनषट्श्लोक्या वक्ष्यमाणमवगम्यम् । किञ्च "स्थालैः सह चतुषष्टिर्हस्ता वै विंशतिर्नखाः । पाणिपादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम्" या० । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् तैः सह द्वात्रिंशद्धस्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः करस्था विंशतिर्हस्तपादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि अगुलिषन्नखोपरिवर्त्तीन्यङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शलाकास्थाञ्च स्थानचतुष्टयं, द्वौ करौ, द्वौ करौ चेत्येवमस्थ्नाञ्चतुरुत्तरं शतम् । किञ्च । "षष्ठाङ्गुलीनां हे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु" या० । विंशतिरङ्गुलयस्तासामेकैकस्य त्रीणि त्रीणीत्येव षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पार्ष्णी तयोरस्थिनी हे एकैकस्मिन् पादे गुल्फौ द्वावित्येवं चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि । बाह्वोररत्निप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि । जङ्घयोश्च तावदेव चत्वार्यस्थीनीत्येवं चतुःषष्टिः सम्पूर्तिः । किञ्च "हे हे जानुकपोलोरुफलकांसफलके । अक्षतालूपके श्रोणिफलके च विनिर्दिशेत्" या० । जङ्घोरुसन्धिर्जानुः । कपोलोगण्डः । जरुः सक्थि तत्फलकम् । अंसोभुजशिरः । अक्षतः कण्ठनेत्रयोर्मध्ये गण्डादधोभागः । तालूपकङ्कालुदम् । श्रोणी कटुम्भती तत्फलकम् । तेषामेकैकतास्थिनी हे हे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति । किञ्च "भगास्थ्येकन्तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्याज्जत्वेकैकन्तथा हनुः" या० । गुह्यास्थ्येकं, पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा कन्धरा सा पञ्चदशास्थिः स्यात् भवेत् । वक्षोंऽसयोः सन्धिर्जत्रु, प्रतिजत्र्वेकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तत्राप्येकमस्थि इत्येवञ्चतुःषष्टिः । किञ्च "तन्मूले हे ललाटास्थि गण्डे नासाधनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः" या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी हे । ललाटस्थालम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटास्थिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थियुगलम् । नासाधनसंज्ञकास्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंबन्धान्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्द्धमेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च "द्वौ" अंसौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशास्थि स्यात् पुरुषस्यास्थिसंग्रहः" या० । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशास्थिविशेषौ शङ्खौ । शिरसः सम्बन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरोवक्षः तत्सम्बन्धास्थिकं इत्येवं त्रयोविंशतिः । पूर्वोक्तैश्च सह षष्ट्यधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषास्थिसंग्रहः कथितः । सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह । "गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः । नासिकालोचने जिह्वात्वक्श्रोत्रञ्चेन्द्रियाणि च" या० । एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः । स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयाऽनुमेयानि घ्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह । "हस्तौ पायुरुपस्थञ्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै । कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम्" या० । हस्तौ प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थं रतिसम्पाद्यसुखसाधनम् । जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारानन्दाहारविहारादिकर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् । प्राणायतनानि दर्शयितुमाह "नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु" या० । नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिप्राचुर्याभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह । "वपावसावहननं नाभिः श्लोम यकृत् प्लिहा । क्लोम्नान्त्रं बुक्कको वस्तिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदएव च । उदरञ्च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः" या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं पुप्पुसः । श्लोम्ना आयुर्वेदप्रसिद्धः । तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ । यकृत्कालिका । क्लोम मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ । क्लोम्नान्त्रं हृत्स्थान्त्रम् । बुक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । वस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्वान्नस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । बाह्यात् गुदवलयादन्तर्गुदवलये हे । तौ च गुदौ कोष्ठौ कोष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्वश्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः । पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह । कनीनिके

चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे । वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसङ्घातजौ स्तनौ । उपजिह्वास्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका । तालूदरस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके । अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अक्षिकर्णचतुष्कञ्च यद्वत्तच्छिद्रयानि च । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" या० । कनीनिके अक्षितारके । अक्षिकूटे अक्षिनासयोःसन्धी, शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ । कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ । ककुन्दरे जघनकूपकौ । वङ्क्षणौ जघनोरुसन्धी । वृक्कौ पूर्वोक्तौ । स्तनौ च श्लेष्मसंघातजौ । उपजिह्वा घण्टिका । स्फिजौ कटिप्रोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुषु च तथा पिण्डिका । जङ्घयोरूर्ध्वे च पिण्डिका मांसलप्रदेशः । गलशुण्डिके हनुमूलगलयोः सन्धी । शीर्षं शिरः । अवटः शरीरे यः कश्चिच्छिद्रोदेशः कण्ठमूलकक्षादिः । अवटुरिति पाठे क्षुद्रकाटिका । तथाक्ष्णोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतपार्श्वद्वयमिति वर्णचतुष्टयम् । यद्वाच्छिद्रचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमास्यं पायुरुपस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव । किञ्च "सिराशतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च" या० । सिरा नाभिसम्बद्धाः चत्वारिंशत्संख्याः वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनाःस्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्चतुर्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसलाकारा ऊरुपिण्डकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसम्बन्धिन्यः पञ्च शतानि भवन्ति । पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण संख्यान्तरमाह । "एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनि संख्यिता:" या० । शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सोमभवःप्रश्नतयो सुनयः ! जानीत । किञ्च "त्रयोलक्षास्तु विज्ञेयाः स्नायुकेशाः शरीरिणाम् । सप्तोत्तरं शतं ह्येषु सन्धिशते तथा" या० । शरीरिणां स्नायूनि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः । मर्माणि मरणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं विज्ञेयम् । अस्थ्नान्तु द्वे सन्धिशते स्नायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः । सकलशरीरसुशिरादिसंख्यामाह । "रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्छतसः कोट्य एव च । सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह । वायुर्वायैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्यप्येकोऽनुवेदैषां भावानाञ्चैव संस्थितिम्" या० । पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाभागाः स्वेदस्रवणसुशिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक् कृताविगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रेच्छया अभिहितम् चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्मार्थस्य । दुर्मतिगहनमर्मं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे सुनयः ! भवतां मध्ये यदि कश्चिदनुवेद वेत्ति सोऽपि एकोमहान् अत्यद्भुतो बुद्धिमताम् । अतो यत्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः । शारीररसादिपरिमाणमाह "रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्त्तिताः । षट्श्लेष्मा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूत्रमेव च । वसात्रयी द्वौ तु मेदो मज्ज्ञैकोऽञ्जलिरुच्यते मस्तके । श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु । इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कल्पते" या० । सम्यक्परिणताहारस्य सारोरसस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव । रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यासृक्सारस्याष्टावञ्जलयः प्रकीर्त्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य षडञ्जलयः । पित्तस्य तेजसः पञ्च । मूत्रस्योच्चारस्य चत्वारः । वसायामांसस्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावञ्जली । मज्ज्ञा तु स्थिरगतसुशिरगतस्त्वेकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्द्धाञ्जलिः । श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्द्धाञ्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमधातोस्तु न नियमः । "वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात् तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते" इत्यायुर्वेदस्मरणात् । इतोऽशमस्थिस्नायुद्यारभ्यमेतदशुचिनिधानं धर्म्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती परिडतो मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात्" मिता० ।

शुश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तिपूर्व्वकं तत्स्वरूपविभागादिकं दर्शितं यथा ।

"अग्निःसोमो वायुः सत्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः तस्य खल्वेवम्भूतस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य

क्षीरस्येव सान्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च कायं प्रकाशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा अन्यग्रन्थ्यर्ब्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना, यदेतत्प्रमाणम् निर्दिष्टं तन्नासेष्ववकाशेषु न ललाटे स्फिक्पाङ्गुल्यादिषु। यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढम् विध्येदिति।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः। भवतश्चात्र। यथाहि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्तांश्च जरायुणा। श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः। तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति भवति चात्र। यथा विसस्रष्टणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः। भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः। द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति। भवति चात्र दृष्ट्वाद्यथाभिप्रहृतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत्। मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते। तृतीया मेदोधरा नाम, मेदोहि सर्व्वभूतानामुदरस्थमखस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति। भवति चात्र। स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा तथ्यन्तराश्रितः। अन्येतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेदउच्यते। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति। भवति चात्र। स्नेहाभ्यक्ते यथा त्वचे चक्रं साधु प्रवर्त्तते। सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा। पञ्चमी पुरीषधरा नाम, याऽन्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। भवति चात्र। यकृत्प्लमन्त्रात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता। उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला। षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्व्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपरिस्थितं धारयति। भवति चात्र। अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्। तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा। सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी। भवन्ति चात्र यथा पयसि सर्पिस्तु गूढस्नेहो रसो यथा। शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद् भिषग्वरः। द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाग्रधः। मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते। कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते।

अष्टस्रोतगर्भाणामार्त्तवस्रावां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्मादृष्टस्रोतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते। ततस्तदधः प्रतिहतः मूर्द्धभागतमसरक्षोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते। शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्मादृभिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति।

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभवउण्डुकः।

अस्रजः स्रेष्मणश्चापि यः प्रसादः परोमतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति। ततोऽस्थान्यणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः। उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्षसारवत्। कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते। यथार्द्धसूक्ष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा।

मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। शिराणां च स्थूलः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः। आशयाऽभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम्। रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ मांसास्रक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्माधोवामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च। तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र। पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति। निद्रान्तु वैष्णवीं याप्यामनुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिसृजति"। इतः परं निद्राविशेषकारणादिकमुक्तं तच्च निद्राशब्दे वक्ष्यते।

"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते। तच्च चेतनावस्थितं वायुर्व्विभजते तेज एव पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्द्धयति। एवंविवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति।"

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गशब्दे ७२ पृ० दर्शितम् । एवं समासत उक्त्वा विस्तारत उक्तं यथा

"विस्तारो ऽत ऊर्द्धम् । त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च । आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति । सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां, स्त्रीणां सार्द्धव्यामहीनानि । श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव, स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ।

षोडश कण्डराः । तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः । ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेढ्रश्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां बिम्बः मूर्द्धोऽवकोऽन्त्रपिण्डादीनाञ्च ।

मांसशिरास्नायुस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाञ्छितानि चेति यैर्गवाञ्छितमिदं शरीरम् ।

षट् कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ।

सप्तत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशसमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ।

सप्त सेवन्यः । शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेफसोरेकैका । ताः परिहर्त्तव्याः यत्नेन

चतुर्दशास्थ्नां संघाताः । तेषां त्रयोगुल्फजानुवङ्क्षणेषु एतेनेतरसक्थि २बाहू च ६व्याख्यातौ त्रिकशिरसोरेकैकः२ ।

चतुर्दशैव सीमन्ताः । तेचास्थिसंघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसङ्घाताः । ये ह्युक्ताः । सङ्घातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् । त्रीणि सप्तषष्ट्यस्थिशतानि वैद्यादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रेतु त्रीण्येव शतानि । तेषां सप्तविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु । ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्रिषष्टिः । एवमस्थां त्रीणि शतानि भवन्तीति" अस्थिशब्दे ५६८८पृ० विवृतिः । "एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्चेगुल्फसंश्रितानि दश । पार्ष्ण्यग्रिमेकम् । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकम् । एकमूरावितिं । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि२० बाहू ६०च व्याख्यातौ । श्रोणयां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकम् । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवम् ३६ । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकम् । कण्ठनाड्यां चत्वारि । हे हन्वोः । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् । षट् शिरसि ।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा कपालरुचकतरुणवलयनलककसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरसु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाच्छिकोशेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि । भवन्ति चात्र । अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् । तस्माच्छिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् । मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्त्वचा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा ।

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च । शाखासु हन्वोः कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः । सङ्घातस्तु दशोत्तरे द्वे शते तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टिः कोष्ठे ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्रयोगीतिः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः ३। एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १७ बाहू २४ च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ तावन्त एव ग्रीवायाम् ।त्रयः कण्ठे । नाड्यां हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश । दन्तपरिमाणा ३२ दन्तमूलेषु । एकः काकलके नासायाञ्च । द्वौ वर्त्मसण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः । द्वौ हनुसन्धी । द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपालेषु । एको मूर्द्धनि । त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः । श्रोत्रघ्राटकोषु शङ्खावर्त्ताः । तेषां नाम-

भिरेवाह्यतयः प्रायेण व्याख्याताः। चतस्रान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः। पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्निसङ्ख्या न विद्यते।

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि। द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं सप्ततिः। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्त्रिंशत्। तावत्य २० एव तलकूर्च्चगुल्फेषु। तावत्य २० एव जङ्घायाम्। दश जानुनि। चत्वारिंशदूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमध्वर्द्धमेवमेकस्मिन् १५० सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि १५० बाहू च २०० व्याख्यातौ। षष्टिः कक्षाम्। अशीतिः पृष्ठे। पार्श्वयोः षष्टिः। उरसि त्रिंशत्। षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम्। मूर्द्ध्नि चतस्त्रिंशत्। एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि।

भवन्ति चात्र। स्नायुस्तुर्विधा विद्यात्तासु सर्व्वा निबोध मे। प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च पुथिरास्तथा। प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाश्रयः। वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह। व्यामप्रकाशयान्तेषु वस्तौ च पृथिराः खलु। पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ। नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्ब्बहुभिर्युता। भारक्षमा भवेदाशु व्युक्ता सुसमाहिता। एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः। स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः। नह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा नच सन्धयः। व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम्। यः स्नायुः प्रविजानाति बाह्याभ्यन्तरास्तथा। स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम्।

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति। तासां चत्वारि शतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्रिसप्ततिः। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश। दश प्रपदे। पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव। दश गुल्फतलयोः। गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः। पञ्च जानुनि। विंशतिरूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेरसक्थि १००बाहू च २०० व्याख्यातौ। तिस्रः पार्श्वयोः। एका मेढ्रे। सेवन्यां चापरा। द्वे वृषणयोः। स्फिक्चोः पञ्च पञ्च। द्वे वस्तिशिरसि। पञ्चोदरे। नाभ्यामेका। पृष्ठोर्ध्वं निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः। षट् पार्श्वयोः। दश वक्षसि। अक्षकासौ प्रति सप्तान्ताः सप्त। द्वे हृदयामाशययोः। षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु। ग्रीवायाञ्चतस्रः। अष्टौ हन्वोः। एकैका काकलकगलयोः। द्वे तालुनि। एका जिह्वायाम्। ओष्ठयोर्द्वे। दन्तेषां द्वे। द्वे नेत्रयोः। गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे। चतस्रो ललाटे। एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि।

शिराक्षायुस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम्। पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्रतः। क्षीणान्तु विंशतिरधिका। दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृते अभ्यन्तरतो द्वे सुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे। गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति। तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति। भवन्ति चात्र। पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्वयाः प्रोक्ता लक्षणशुक्लजाः। स्त्रीणामाश्रित्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः। मर्म्मशिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः।

यच्छुनाभ्याकृतिर्योनिस्त्रावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः। आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः। स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति। त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः। अल्पज्ञानाद्दते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु कोषुचित्। तच्छास्त्रिभिः संशयं ज्ञानं कृत्वा अल्पस्य वाञ्छता। बोधयित्वा मृतं सम्यग्दृष्ट्वोऽङ्गविनिश्चयः। प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत्। समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम्।

तस्मात्समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमपवहन्यासापगायां निबद्धं पङ्कुरस्यं सुश्लक्ष्णवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकूचीनामन्यतमेन मृदुभिर्मृदुभिरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा। श्लोकौ चात्र भवतः। न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः। दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिरुपश्चक्षुर्भिरेव च। शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्यादिशारदः। दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमथापोह्याचरेत् क्रियाः"।

"अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि। तद्यथा मांसमर्म्माणि, शिरामर्म्माणि, स्नायुमर्म्माणि, अस्थिमर्म्माणि सन्धिमर्म्माणि चेति। न खलु मांसशिरा-

स्नायुास्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते। तत्रैकादश मांसमर्म्माणि। एकचत्वारिंशत् शिरामर्म्माणि। सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि। अष्टावस्थिमर्म्माणि। विंशतिः सन्धिमर्म्माणि। तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्।

तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि ११ बाहू २२ च व्याख्यातौ। उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश वा पृष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत्। तत्र सक्थ्यमर्म्माणि त्रिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रबस्तिजान्वाद्यायुर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति। एतेनेतरं सक्थि व्याख्यातम्।

उदरोरसोस्तु गुदबस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति। पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृहत्यंसफलकाख्यानि चेति। बाहुमर्म्माणि तु त्रिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिबन्धेन्द्रबस्तिकूर्परारत्नव्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरश्चेति। एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः।

जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि, चत्वारो धमन्यौ, अष्टौ मातृका, द्वे ककाटिके, द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्तास्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति।

तत्र तलहृदयेन्द्रबस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि। नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृहतीलोहिताक्षेत्येषां शिरामर्म्माणि। आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोबस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि। कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्थिमर्म्माणि। जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकाकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि। तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति तद्यथा, सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकराणीति। तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः। कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत्। त्रीणि विशल्यघ्नानि। चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि। अष्टौ रुजाकराणीति।

भवन्ति चात्र। शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठ शिरायुदस्। हृदयं बस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु। वक्षोमर्म्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रबस्तयः। कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ वृहती च या। नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु। उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत्। लोहिताक्षाणि जानूर्व्वीकूर्चाविटपकूर्परारः। कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्थकाटिके। अंसांसफलकापाङ्गनीले मन्ये फणौ तथा। वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च। गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च। रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान्। क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च।

मर्म्माणि नाम मांसशिरास्नायुस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्म्मस्वभिहतास्तान् भावानापद्यन्ते।

तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वायुश्चीणेषु क्षपयन्ति। कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वायुश्चीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति। विशल्यघ्नप्राणहराणि वायव्यानि शल्यसुखनिरुद्धो यावदग्निर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्यभृतशल्ये तु शल्ये मर्म्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात्शल्यो जीवत्यभृतशल्यो म्रियते। वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमोहि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति। रुजाकराणाग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ। प्राच्यभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके। केचिदाङ्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विद्धानाञ्च समवायात्सद्यःप्राणहराणि। एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि। त्रिहीनानां विशल्यप्राणहराणि। त्रिहीनानां वैकल्यकराणि। एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति। यतश्चैवमतोऽस्थिमर्म्म स्वभिहतेषु शोणितागमनं भवति।

चतुर्व्विधा यास्तु शिराः शरीरे प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः। स्नायुस्थिमांसानि तथैव सन्धीन् सन्धर्य देहं प्रतिपालयन्ति। ततः क्षते मर्म्मणि ताः प्रदुष्टः समन्ततो वायुरभिरूणद्धि। विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये। रुजाभिभूतन्तु पुनः शरीरं ग्लायते नश्यति चास्य संज्ञा। अतोहि शल्यं विनिहत्य मिश्रन्मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत्। एतेन शल्य व्याख्यातम्।

तत्र सद्यः प्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण मारयति। कालान्तरप्राणहरमन्तेविद्धं वैकल्यमापादयति। विशल्यप्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति। रुजाकरमतीव्रवेदनं भवति।

कालान्तरप्राणहराणि पञ्चान्यासाहा। तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति। विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति। अतऊर्द्धं प्रत्येकशो

मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम, तत्रापि रुजाभिर्मरणं । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चौ नाम, तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धरधउभयतः कूर्च्चशिरो नाम, तत्र रुजाशोफौ । पदङ्घ्र्योः सन्धाने गुल्फौ नाम, तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रबस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्वङ्मांसमाणिर्नाम, तत्र शोफाभिहतिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्या ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहितार्द्धं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम, तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश सक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थ्यर्११बाहू २२च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थिगुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्पराकक्षधराणि यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेव, वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्विद्धे तएवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्पराख्ये कुण्ठिः । कक्षाधरे पक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वमुदरोरसोर्मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्च्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म, तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कक्ष्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणाहते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतोभिन्ने मुक्तस्रावी व्रणी भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वाशयस्योर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्याशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्यएव मरणम् स्तनयोरधस्तात् द्वाङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्म्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वं द्वाङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम, तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयतोरसोनाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्हृदय मर्म्माणि व्याख्यातानि

अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठसर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कोटीकतरुणे नाम मर्म्मणी, तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्व्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्त्रिर्य्यगूर्द्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य दृहतो नाम, तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसन्धी अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वापः शोषोवा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येऽसंपीठस्कन्धनिवन्धनावंसौ नाम, तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले, द्वे च मन्ये, व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरणप्रार्थिता च । ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरामातृकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कण्डराटिके नाम, तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधः संश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गं प्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेववत् । यत्र सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां सिराणां मध्ये सिरासन्निपातः षट्कण्टकानि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्द्ध्वजत्रुगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । अर्द्धं शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

एकैकमङ्गुलमिताः स्तनपूर्व्वमूलम् । विद्ध्यङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फौ त्रीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् । हृद्बस्तिकूर्च्चगुदनाभि वदन्ति मूर्द्ध्नि चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे । तानि खपाणितलकुञ्चितसंमितानि शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् । एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः यस्येष कर्म करणं परिहृत्य मर्म । पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म तस्मादि मर्मसदनं परिवर्जनीयम् । छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां सङ्कोचमीयुरहगल्पमतो निरेति । प्राप्यापितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः संछिन्नशाखतरुवद्विधनं न यान्ति । छिन्नेषु तत्र सकलेषु हृतेषु रक्तं गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति । एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा दृष्टा दृवायुधविघात-निकृत्तमूलाः । तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे । मर्माणि शल्यविषया-ण्यसृगाहरन्ति यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः । जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकल-त्वमसंशयं हि । यस्मिन्नजर्जरितकोष्ठशिरःकपाला जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशैः । छिन्नैश्च सक्थिभुज-पादकरैरशेषैर्येषां न मर्म्मपतिता विविधाः प्रहाराः । सोममाहततेजांसि रजःसत्वतमांसि च मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते । मर्मस्वभिहतास्तस्माच्च जीवन्ति शरीरिणः । इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धि-विपर्य्ययः । रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हृते । हृते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् । ततो धातु क्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति । हृते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् । शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नु-यात् । विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्व्वोक्तं यच्च कारणम् । रुजा-कराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः । कुर्वन्त्यन्ते च कैकल्यं कुर्वद्व्रणगो यदि । छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दा-रणादपि । उपघातं विजानीयान्मर्मणान्तल्यलक्षणम् । मर्माभिघातश्च न कस्यिदस्ति योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा । प्रायेण मर्मस्वभिताडितास्तु वैकल्यमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते । मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् । प्रायेण ते क्षुद्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः" ।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः । सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमारामं इव जलप्रवाहिणीभिः केदार इव च कुल्याभि-रुपस्निह्यतेऽनुदह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विधैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभि-मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधश्चिर्य्यक् च । भवतश्चात्र याव-त्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणाच्चाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिराहता नाभि-श्चक्रनाभिरिवारकैः । तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वात-वाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य १७५ एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने । कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहि-न्यश्च १७५ यकृत्प्लोम्नोः, एवमेतानि सप्त सिराशतानि । तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थि २५ बाहू ५० च व्याख्यातौ । विंशेषतस्तु कोष्ठे चतस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत्य ६ एव चोदरे, दशवक्षसि एकचत्वारिंशज्जत्रूर्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षड् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि । विंशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्द्वे, एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि" ।

"अथातो धमनीव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः । चतस्त्रिंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः । तत्र कैवि-दाढ्यः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः, कस्मात् ? व्यङ्गनान्यत्वा-न्मूलसञ्चियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्नि-कर्षात् सदागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्य-विभाग इव कर्मसु भवति ।

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यः, चतस्रस्तिर्य्यग्गाः । ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितक्षुदितादीन् विशे-षानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तासु हृदयमभिप्रप-द्यान्त्रसिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशो-णितरसान् द्वे द्वे वहतस्तु दश, शब्दरूपरसगन्धानभि-मुर्च्छयते । ह्राभ्यां भाषते च, ह्राभ्यां घोषं करोति, ह्राभ्यां

स्पर्शति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते । द्वे चास्रवाहिन्यौ । द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्वेतास्त्रिंशत्सिराविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । ऊर्द्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्व्वशः । अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तासु पित्ताशयमभिप्रपन्नास्तत्स्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्यादिवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते, तोयवहे द्वे, द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे, द्वे शुक्रवहे, द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम् । द्वे वर्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । अणवन्या स्तिर्य्यग्गानां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थोनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्व्वशः । तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनबीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्वेतासतसो धमन्यः सर्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ।

भवतश्चात्र । यथा स्वभावतः खानि व्रणालेषु विशेषु च । धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते । पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चत्वं पञ्चेन्द्रियं पञ्चत्व भावयन्ति । पञ्चेन्द्रियं पञ्चत्व भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ।

अत ऊर्द्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः । तानि त प्राणाम्बोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि, येष्वधिकार एकेषां बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति । अम्बुवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयः क्लोमवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं मूलाद्वहेषौ हृर्दिः पिपासान्यं मरणं वा । उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च । तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च । रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं, रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च । रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावारुणता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगर्भमरक्तनेत्रता चेति । मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं, रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य त्वग्युर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणम् । मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं वस्तिमेढ्रञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः लब्धमेढ्रता च । पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्नता च । शुक्रवहे द्वे, तयोर्मूलं वृषणौ शेफश्च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च । आर्त्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां बन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च । सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति । स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत् । मूलात् स्रादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्ज्जितम् ।" शारीरस्थाने

एतच्च मनुष्यकायविषयं तुल्यप्रकरणे भा० ति० "पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं चराचरमिदं जगत् । अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः । चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्वेदाण्डजजरायुजाः । स्वेदजाः कृमिकीटाद्याः अण्डजाः पक्षिगादयः । जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु नृणां निगद्यते । उद्भवः पुंस्त्रियोर्योगे शुक्राच्छोणितसंयुतात् । बिन्दुरेको विशेद्गर्भसमयात्तु क्रमादसौ । रजोधिको भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिकः पुमान् । पूर्व्वकर्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः । कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते । अथ मात्राकृतैरन्नपानाद्यैःपोषितः क्रमात् । दिनात् पक्षात् ततो मासाद्वर्द्धते तत्त्वदेहवान् । दोषदूष्यैः सुखं प्राप्नोत्यक्षिं याति निजेन्द्रियैः । वातपित्तकफाः दोषाः दूष्याः स्युः सप्त धातवः । त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि तानु विदुः"

दृत्वेन मनुष्याणामेव विशेषोक्तेः। एतद्वा० पदा० "द्वाविंशती रजोभागाः शुक्रमात्रास्वतुर्दश। गर्भसंजनने काले पुंस्त्रियोः सम्भवन्ति हि। नारी रजोऽधिकांशे स्यान्नरः शुक्राधिकेऽंशके। उभयोस्तुल्यसंख्यायां स्यान्न पुंसकसम्भवः" इति। किन्तु पशुपक्ष्यादीनामपि यथा सम्भवमस्यादिसञ्चयोज्ञेयः। षट्त्वधारित्वन्तु अण्डजादीनामप्यस्ति "तस्य षोढा शरीराणि षट्त्वचोधारयन्ति च" या० व्या०। "तस्यात्मनोयानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेनेति" मिता०। उक्तेः। चीयते कर्मभिः कर्मणि घञ्। १०खखाद्यष्टसञ्चितभोगायतनमात्रे च। वक्ष्यमाणचतुर्विधकायानां कर्मजत्वेन तथात्वम्।

ततश्च कायोद्विविधः चरोऽचरश्च। तत्र चरास्त्रिविधाः स्वेदजाण्डजजरायुजभेदात् अचरा गिरिद्रुमभेदात् नानाविधाः प्रागुक्त या० ति० वाक्यात्। एषाञ्चोत्पत्तिभेदात् चतुर्विधत्वम् यथोक्तं पदार्थादर्शे "देहस्तुर्विधोज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः। उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्थस्तुर्थस्तु जरायुजः" इति। उद्भिज्जशब्दे ११८०पृ० उद्भिज्जोत्पत्तिप्रकारो दर्शितः। चरेषु स्वेदजाः "कृमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः" पदादर्शोक्ता बोध्याः। तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा "स्वेदजं स्विद्यमानेभ्यो भूमागेभ्यः प्रजायते" इति। एषां स्थिराणां चायोनित्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा "किन्त्वत्र स्वेदजा ये तु ज्ञेयास्ते चाप्ययोनिजाः। स्थिरा इव वायुभिन्नास्त्वारिंशत्सहस्रधा"। अण्डजास्तु "अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रमत्स्याश्च कच्छपा, इति तत्रोक्ताः बोध्याः। तेषादुत्पत्तिप्रकारो यथा। "अण्डजो वर्त्तुलीभूतात् शुक्रशोणितसंयुतात्। कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छेत् प्रक्रमिष्यति"। जरायुजास्तु मनुष्याद्याः गर्भाशयरूपचर्म्मवेष्टनजातत्वात् तेषां तथात्वम्। ते च योनिजाः "योनिजाः प्राणिनोभिन्नाचतुःषष्टिसहस्रधा" इति तत्रोक्तेः। तथाऽन्येऽपि अयोनिजाः देहाः सन्ति ते च अयोनिजशब्दे २४७पृ० उक्ताः। तत्र मनुष्याणां कायस्य पाञ्चभौतिकत्वं तदुत्पत्तिप्रकारस्यात्र० मिता० दर्शितोयथा "सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलम्महीम्। सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदत्ते भवत्रपि" या०। सृष्टिसमये स परमात्मा यथाऽऽकाशादीन्, शब्दैकगुणं गगनम्, शब्दस्पर्शगुणं पवनम्, शब्दस्पर्शरूपगुणन्तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणवदुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणां, जगतीमित्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति। तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्नुत्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति। कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनाम्? इत्यत आह। "आहृत्याऽऽयायते सूर्य्यः सूर्य्याद्वृष्टिरथौषधिः। तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति" या०। यजमानैः प्रक्षिप्याऽऽहुत्या पुरोडाशादिरग्निनाप्ययते सूर्य्यः, सूर्य्याच्च कालवशेन परिपक्वाज्यादिहवीरसाद्वृष्टिर्भवति। ततो व्रीह्याद्योषधिरूपमन्नम्। तच्चान्नं सेवितं सत् रसरुधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते। ततः किम्? इत्याह "स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते। पञ्च धातून् स्वयं षष्ठआदत्ते युगपत्प्रभुः" या०। ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोः संयोगे शुक्रञ्च शोणितञ्च शुक्रशोणितम् तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विशुद्धे "वातपित्तश्लेष्मदुष्टस्नायुपूयक्षीणमूत्रपुरीषगम्भिरेतांस्यबीजानीति" स्मृत्युक्तदोषरहिते स्थित्वा पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं षष्ठश्चेश्वरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणादृष्टकर्म्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते शरीरागायतनत्वेन स्वीकरोति। तथा च शारीरके "स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिसंसृष्टं शुक्रमन्तर्गतञ्चैव सह भूतात्मना गुणैश्च सत्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्य्यमाणं गर्भाशये तिष्ठतीति"। किञ्च "इन्द्रियाणि मनः प्राणोज्ञानमायुः सुखस्मृतिः। धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च। प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ। तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः" या०। इन्द्रियाणि ज्ञानकर्म्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि। मनश्चोभयसाधारणम्। प्राणोऽपानोव्यान उदानः समान इत्येव मप्तवृत्तिभेदभिन्नः शारीरोवायुः प्राणः, ज्ञानमयमः, आयुः कालविशेषावच्छिन्नजीवनम्, सुखं निर्वृतिः, धृतिश्चित्तस्य स्थैर्य्यम्, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियाणामभिघातत्वम्, दुःखमुद्वेगः, इच्छा स्पृहा, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः, प्रयत्नः कृतिः, आकृतिराकारः, वर्णोगौरादिः, स्वरः षड्जगान्धारादिः, द्वेषोवैरम्, भवः पुत्रपत्न्यादिविभवः, अभवस्तद्विपर्ययः, तस्यानादेरात्मनोनित्यस्यादिमिच्छतः शरीरञ्चेच्छमानस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः। संयुक्तशुक्रशोणितस्य कायरूपपरिणतौ क्रम-

भाह "प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः। मास-र्बुदं द्वितीये च तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः। असौ च चेतनः षष्ठो धातुधातुविमूर्च्छितः"या०। धातुषु पृथिव्यादिषु मूर्च्छितो लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकीभूतइति यावत्। प्रथमे गर्भ-मासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्नुवावतिष्ठते न कठिनतया परिणमते। द्वितीये तु मासर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्ड-रूपमवति। अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीषच्छोष्यमाणं शुक्रसम्यर्कसम्मादितद्रवीभावं भूतजातं त्रिंशद्भिर्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति। तथाच श्रुयते—"द्वितीये मासि घनीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनोजायत" इति। तृतीये तु मासेऽङ्गैरिन्द्रि-यैश्च संयुक्तो भवति। किञ्च "आकाशाल्लाघवं शौच्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम्। वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च। पित्तात्तु दर्शनम्क्तिमौष्ण्यं रूपं प्रका-शितम्। रसात्तु रसनं श्लेष्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम्। भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्त्तिमेव च। आत्मा गृह्णा-त्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः"या०। आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र सम्बध्यते। गगनाल्लाघवानं लङ्घनक्रियोपयोगि-ताम्, शौच्यं शून्यत्वेच्छित्वम्, शब्दं विषयम्, श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम्, बलं दार्ढ्यम्, आदियहणात् शुषिरत्व विविक्तता च। "आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्तता सर्वच्छिद्रसमूहांश्चेति" गर्भोपनिषद्दर्शनात्। "पवनात् स्पर्श-नेन्द्रियम्, चेष्टाङ्गतनागमनादिकाम्, व्यूहनम् अङ्गानां विविधं प्रसारणम्, रौक्ष्यं कर्कशत्वम्, चयद्वात् स्पर्शं च। पित्तात्तेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम्, पक्तिं भुक्तस्यान्नस्य पचनम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम्, अङ्गानां रूपं श्यामिकादि प्रकाशितां भ्राजिष्णुताम्। तथा सन्ता-यामर्षादि च, "शौर्यात्सर्षतैक्ष्ण्यं पक्त्यौष्ण्यं भ्राजि-ष्णुतां सन्तापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानीति" गर्भोप-निषद्दर्शनात्। एवं रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् शैत्यम-ङ्गानां, स्नेहं स्निग्धताम्, बृहत्वसहितं क्लेदमार्द्रताम्, तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणंमूर्त्तिं च। सर्वमेतत् परमार्थतो जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति। तथाच शारीरके "तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायङ्करोतीति"। किं च "दौहृदस्याप्रदानेन गर्भोदोषमवाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः"। गर्भस्थैकं हृदयं गर्भि-ण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदयायाः स्त्रिया यदभिलषितन्तद्दौ-हृदम्। तस्याप्रदानेन गर्भोविरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति तस्मात् तद्दोषपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं च गर्भिण्याः स्त्रिया यत्प्रियमभिलषितं तत्सम्पादनीयम्"।

किं च "स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्नाम्नश्चर्मणि शोणितोद्भवः। षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च सम्भवः"या०। तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भव-ति। पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः। तथा षष्ठे बल-वर्णकररुहरोम्णां सम्भवः। किं च "मनश्चैतन्ययुक्तो ऽसौ नाडीस्नायुसिरायुतः। सप्तमे चाष्टमे चैव त्वग्मांस-स्मृतिमानपि"या०। असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः, स्नायुभि-रस्थिबन्धनैः सिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः। तथाऽष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति। किं च "पुनर्द्वात्रिंशं पुनर्गर्भमौजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतोगर्भौजातः प्राणैर्वियुज्यते"या० तथाष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः कञ्चन गुणविशेषोधात्रीं गर्भं च प्रति पुनः पुन-रतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति। अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते। अनेनौजःस्थितिरेव जीव-नहेतुरिति दर्शयति। ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमोषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातन्त्रज्ञाश्चाश्रयन्ति"। किं च "नवमे दशमे वापि प्रबलैः स्रुतिमारुतैः। निःसार्यते बालइव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः"या० एवं प्रकारेण चक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासेऽप्रियद्वात् प्रागपि सप्तमे वाष्टमे वा अत्यायासादिदोषवशात्, प्रबलस्रुतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरितः स्नायुस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्यन्त्रस्य छिद्रेण सूक्ष्मशुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखैरभिभूयमानोनिःसार्यते धनुर्यन्त्रेण सुधन्वप्रेरितबाणइवातिवेगेन। निर्गमसमनन्तरञ्च बाह्य-पवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति "जातःस वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति" निरुक्त-स्यादर्शेऽभिधानात्"।

पदार्थादर्शे योगार्णवे त्वत्र विशेषउक्तो यथा "कललं चैक-रात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्। शोणितं दशरात्रेण मांसपेशी चतुर्दशे। घनमांसं च विंशाहे पिण्डीभावेपलक्षितम्। पञ्चविंशतिपूर्णाहे कललंमङ्कुरायते। एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्च भूतानि धारयेत्। मासद्वये तु संप्राप्ते शिरा मेदश्च जायते। मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके। कर्णाक्षिनासिकानां च रन्ध्रं मासे तु पञ्चमे। आस्य-

रम्बोदरं षष्ठे वायुरङ्गं तु सप्तमे। सर्वाङ्गं सन्धिसम्पूर्णं मासैरष्टभिरिष्यते"।

तत्रैव अध्यात्मविवेके विशेषः। "द्रवत्वात् प्रथमे मासे, कललाख्यं प्रजायते। द्वितीये तु घनः पिण्डः, पेश्या त्मा घनमर्बुदम्। पुंस्त्रीनपुंसकानान्तु प्रागवस्थाः क्रमादिमाः। तृतीये त्वङ्कुराः पञ्च कराङ्घ्रिशिरसां मताः। अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च स्फुट्याः स्युर्यथातदा। विहाय मूलशुद्धन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भवात्। एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः सम्मता सताम्। चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावानामपि जायते"।

सुश्रुते तु कायोत्पत्तिप्रकारश्चेत्थमुक्तं यथा "आयुर्वेदशास्त्रेषुसर्व्वगताः चत्वेत्ता नित्याश्च तिर्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्म्माधर्म्मनिमित्तं, तएतेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्मा चेतनावन्तः यावता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः पुरुष इति। स एव कर्म्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः"। इत्युपक्रम्य सात्विकराजसतामसगुणान् कर्म्मपुरुषस्योक्त्वा पञ्चभूतकार्य्याणि शरीरे दर्शितानि यथा "आन्तरीक्षात्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च। वायव्यात्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टासमूहः सर्वशरीरस्पन्दनं लघुता च। तैजसात्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तेक्ष्ण्यं शौर्यञ्च। आप्यात्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च। पार्थिवात्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति। तत्र सत्वतमोबहुला आपः। तमोबहुला पृथिवीति। श्लोकौ चात्र भवतः। अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्व्वाण्येतानि निर्दिशेत्। स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते"

ततः शुक्रशोणितयोर्दोषगुणप्रदर्शनेन शुद्धयोस्तयोर्गर्भहेतुत्वमुक्तं यथा-

"अथातः शुक्रशोणितशुद्धिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः। वातपित्तश्लेष्मकृष्णपगन्धिग्रन्थिभूतपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति। तेषु वातवर्णवेदनं वातेन। पित्तवर्णवेदनं पित्तेन। श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा। शोणितवर्णवेदनं कृष्णपगन्धनत्वं रक्तेन। ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्याम्। पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्याम्। क्षीणं प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्याम्। मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति। तेषु कृष्णपगन्धि-ग्रन्थिभूत-पूतिपूय-क्षीण-रेतसः शुक्रसाध्याः। मूत्रपुरीषगन्धिरेतस्सु साध्याः साध्यमन्यच्चेति"

तत आर्त्तवदोषगुणादिकमुक्तं तच्च आर्त्तवशब्दे पृ० ८०८ दर्शितम्। "लक्षगर्भायाश्चैतेषूच्चैःस्तु लक्षणावटशुङ्गासहदेवाविश्वानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च ताञ्जीवेत्"। "ध्रुवञ्चतुर्णां खाद्भिध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्व्वकः। ऋतुश्चेत्रान्त्रबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा। एवं जातरूपवन्तो महासत्वाश्चिरायुषः। भवन्त्यृषयस्य ओङ्कारः सुप्ताः पुत्रिणे हिताः। तत्र तेजोधातुः सर्वेवर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति, पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम्। यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी, तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते। तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति। तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं शुक्लाक्षं, वातानुगतं विकृताक्षमिति। भवन्ति चात्र। घृतपिण्डो यथैवाग्निसाश्रितः प्रविलीयते। विसर्पत्यार्त्तवं नार्य्यास्तथा पुंसां समागमे। बीजेऽल्पत्वाद्युना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ। यमावित्यभिधीयेते धर्म्मैरपुरःसरौ। पित्रोरत्यल्पबीजत्वादाशेक्यः पुरुषो भवेत्। सशुक्रं प्राप्य लभते ध्वजोच्छ्रायसंशयम्। यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिश्लेष्मसोगन्ध्यमाधाय लभते बलम्। स्त्रे शुद्धेऽब्रह्मचर्य्याद्याः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते। कुम्भीकः स च विज्ञेयईर्ष्यकं शृणु चापरम्। दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते। ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्ढकं शृणु पञ्चमम्। यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते। ततः स्त्रीचेष्टाकारो जायते षण्ढसंज्ञितः। ऋतौ पुरुषवद्यापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि। तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेच्चरचेष्टिता। आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतस्स्त्रमी ज्ञेया अशुक्राः षण्ढसंज्ञिताः।

अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः। हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत्। आहाराचारचेष्टाभिर्य्यादृशीभिः समन्वितौ। स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः। यदा नार्य्यावुपेयातां दृषस्त्र्यौ कथञ्चन। सुश्रुन्यौ शुक्रसम्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते। कलस्त्राक्षा तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत्। आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्या वर्द्धितं

वैद्यकैर्गुणैः । सर्षपद्विकुलाग्राणुविक्लाक्लतयश्च ये । गर्भास्थेते स्त्रियास्तैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् । गर्भो वातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिःपङ्गुर्मूको मिन्मिण एव च । मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमान्नुयात् । मलाल्पत्वाद्योगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च । वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि । जरायुणा सखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति । निश्वासोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति । मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नसम्भवात् । सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ । तलेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः । भाविताः पूर्व्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्वभूयिष्ठाः पूर्व्वजातिस्मरा नराः । कर्म्मणा नोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः पूर्व्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्" ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः । सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । चेतनो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादचयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वयं सत्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वा-युनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्याद्उभयोर्न पुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति द्वयोर्त्तु वः । अदृष्टार्त्तवायास्तीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । पीनप्रसन्नवदनां प्रस्विन्नात्मसुखद्विजाम् । नरकामां प्रियकथां स्वस्तकुक्ष्यर्च्चिमूर्द्धजाम् । स्फुरद्भ्रुजवदनरिफचम् । हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्योणिनाभ्यूरुजघनरिफचम् । हृष्टसतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्स्रुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । मासिनोपचितं काले धमनीभ्यान्तदार्त्तवम् । ईषत् कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति प्रज्ञायतः क्षयम् । युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला । पुष्पकाले शुचिस्नात्वापत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योगृहीतगर्भा वा लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोःकृष्णसुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धाद्उद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तस्या प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणम् दिवास्वप्नं रात्रिजागरणम् शोकं यानारोहणं भयमुत्कुटासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणं च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते । तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये घनीभूतानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्,स्त्री चेत्पेशी,नपुंसकं चेद्बुर्दमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागाश्च सूक्ष्मा भवन्ति । चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मासभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयां च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताङ्गमनघं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदोहदा हि वीर्य्यवन्तम् चिरायुषं च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र । इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेच्च गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भं लभेतानिलानि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्ति स्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्श्वदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाऽशने पुत्रं सुघुषुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्व्वकर्म्मसहन्तथा । साहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

संयुतम्। वराहमांसात् स्वप्नालुं सूरं सञ्जनयेत्सुतम्। मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्। सृमराद्विघ्नमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात्। अतोऽनुक्तेषु या भारी समाध्यायति दौहृदम्। शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति। कर्म्मणा नोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्। यथा तथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्वृदि।

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति। षष्ठे बुद्धिः। सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः। अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजस्तत्र जातश्चेत् जीवेन्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत्। नवमदशमैकादशानामन्यतमे जायते अतो, ऽन्यथा विकारी भवति।

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा सास्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति। तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति। असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात्प्रभृति सर्व्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्व्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्धेन्द्रियाणाम्। हृदयमिति, हृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्। नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिनः। पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य। मध्यशरीरमिति क्षुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्व्वगात्रसम्भवस्य। तत्तु न सम्यक् सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च। तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति। एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः। एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः। तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति।

तत्र गर्भस्य पित्तजमाहजरसजाम्बुजसत्वजसात्म्यजानि शरीरलक्षणानि व्याख्यास्यामः। गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पित्तजानि। मांसशोणितमेदोमज्जहृच्छिरायकृत्प्लीहान्त्रोदुप्रभृतीनि मृदूनि माहजानि। शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि। इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकान्यात्मजानि। सत्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः। वीर्य्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्म्यजानि।

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाङ्गिमकृत्त्वं च पूर्वं च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति वामोल्याच्च पुत्रामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुत्रामान्येव, प्रसन्नसुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति। तद्विपर्य्यये कन्याम्। यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतमुरस्तान्निर्गतसुदरं प्रागभिहितलक्षणं च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। यस्य मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतसुदरं सा युग्मं प्रसूते इति। भवन्ति चात्र देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः। महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान्। अङ्गप्रत्यङ्गनिर्देशैः स्वभावादेव जायते। अङ्गप्रत्यङ्गनिर्देशौ ये भवन्ति गुणागुणाः। ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः"।

एवं याज्ञवल्क्यसुश्रुतादिवाक्यैः कायस्य पाञ्चभौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पदार्थादर्शे उक्ता यथा। "अस्थि मांसं त्वचा स्नायूरोम चैव तु पञ्चमम्। एते पञ्चविधा प्रोक्ता पृथिवी कठिनात्मिका। लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्जपञ्चमम्। अपां पञ्च गुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः। क्षुधालस्यमयं निद्रा आलस्यं क्लान्तिरेव च। उष्णात्मका गुणाएते तेजसः परिकीर्त्तिताः। धावनं गमनं भुक्तिराकुञ्चनप्रसारणे। एते पञ्चगुणावायोः क्रियारूपा व्यवस्थिताः। रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव च। व्योम्नः पञ्च गुणा एते शून्याख्ये शुषिरात्मनि"। तत्रायं विशेषः मनुष्यकायस्य पार्थिवत्वं, चन्द्रलोकस्यकायस्याप्यत्वं, सूर्य्यादिलोकस्यकायस्य तैजसत्वं वायुलोककायस्य वायव्यत्वम्, बाहुल्येन तत्तत्कायेषु पृथिव्यादिगुणाधिक्योपलब्धेः। इतरभूतानान्तु उपष्टम्भकतामात्रं तदेतत् गौत०सू० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा।

"पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः" २अ०२८सू०

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम्। कस्मात्? गुणान्तरोपलब्धेः। गन्धवती पृथिवी, गन्धवच्छरीरम्, अबादीनामगन्धत्वात् तत्प्रकृतगन्धं स्यात् न त्विदमबादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगोहि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयं, नाबादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति। पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निष्पाको-

क्षीरोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धलेदनव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः । कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सच्छिद्रितानामिति यथा स्याल्लाक्षासुदकतेजोवायुाकाशानामिति, तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्थंभूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः भा० ।

"श्रुतिप्रामाण्याच्च" २अ०२६सू०

"स्थूयं ते चक्षुर्गच्छतात्" इत्यत्र मन्त्रे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति "स्थूयं ते चक्षुः स्तृणोमि" इत्यत्र मन्त्रान्तरे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते, सेयं कारणाद्विकारस्य स्तुतिरभिधीयत इति, स्याल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्यारम्भदर्शनाद्विजातीयानामेककार्यारम्भानुपपत्तिः" वात्स्या०भा० सां०सूत्रेषु च "पाञ्चभौतिकोदेहः" सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामोदेह इत्येकीयमतम् । "चातुर्भौतिकमित्येके" सू० । आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् । एतच्च चार्वाकादिमते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चार्वाकशब्देविवृतिः । "ऐकभौतिकमित्यपरे" सू० । "पार्थिवमेव शरीरमन्यानि भूतान्यप्तन्मात्रकमात्राणि । अथवा ऐकभौतिकमैकैकभौतिकमित्यर्थः ततश्च मनुष्यदेहे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता । चन्द्रादिलोकेषु अबाद्यंशाधिक्येन आप्यत्वादि । हिमकरकसुवर्णादीनामिव भूतान्तरसंसर्गमात्रम्" भा० । जरायुजादिदेहानुक्त्वा "सर्वेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्" सू० । सर्वेषु स्थावरास्थावरदेहेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् आधिक्यादिभिरुत्कर्षात् अत्रापि काये पञ्चरणात् चतुरादिभूतजत्वव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपस्तम्भमात्रेणेत्यर्थः" भा० ।

या०सू०भाष्ययोश्च छा०उ०मांसादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वस्योक्त्याकायस्य त्वभौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा

"मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च"सू० । "भूमेरिदृक्षितस्य पुरुषेणोपयुज्यमानायाः मांसादि कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथाहि (छा०)श्रुतिः "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति । दृक्षितता भूमिरेवैषा लोहितवाद्यवरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः । तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं मांसं वर्द्धयति अणिष्ठन्तु मनः । एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तेजस इति । अत्राह यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकम् अविशेषश्रुतेः "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति" किकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः इदं तेजः इमा आप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नाद्यमित्तस्य कार्यं मांसादि, इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्यं मज्जादि । अत्रोच्यते—

"वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" सू० । तुशब्देन नेदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत् । सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते । अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्याप्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चैवं त्रिवृत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्ज्वादेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरोलोकस्य प्रसिद्ध्येत् । तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते" भा० ।

उत्तरपादे च बाल्यात् देहस्य त्वभौतिकत्वमुक्तं यथा ।

"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" सू० । तदन्तर प्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजभूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः "वेत्थ यथा सौम्य! पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धामेधदृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" तस्मादङ्गैः परिवेष्टितो जीवोरहतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति "तद्यथा तृणजलायूकेति" । तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलूकोपमीयते इत्यविरोधः एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशादुत्क्रान्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैव वात्मनो उत्क्रान्तिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीवएव वा उत्क्रम्योत्क्रम्य देहाद्देहान्तरं

प्रतिपद्यते शुकद्व दृच्चादृदृच्चान्तरस्थित्येवमाद्याः ता: सर्वा-एवानादर्त्तव्याः श्रुतिविरोधात् । ननूदाहृताभ्यां प्रश्न-प्रतिवचनाभ्यां केवलाग्निरद्वि: संपरिष्वक्तोरंहति इति प्राप्नोति अप्शब्दस्मरणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते ? सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तोरंहतीत्यत उत्तरं पठति ।

"त्रयात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् तद्व्यपदेशः" सू० । तुशब्देन नोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्रयात्मिकाद्यापः त्रितत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वप्सम्भ्युपगतास्तितरदपि भूतद्वयसम्भ्युपग-न्तव्यं भवति त्रयात्मकत्व देहः त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्य-नु कार्योपलब्धेः पुनश्च त्रयात्मकः त्रिधात्मकत्वात् त्रिभिर्वात पित्तश्लेष्मा ः । न च भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभि रद्भिरारब्धुं शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुष-वचश्च इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः । सर्व-देहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलभ्यते ! नैष दोषः, इतरापेक्षया अपां बाहुल्यं भविष्यति, दृश्यते च शुक्रयोनितलक्षणेऽपि देह-बीजे द्रवद्रव्यबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तं कारणं देहान्तरा रम्भे, कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृति द्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि, कर्मसमवायित्वस्यापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ ह्रियन्त इति वक्ष्यति तस्माद-प्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्" । तथा च त्रैभौतिकत्वं बाहुल्याभिप्रायेण ऐतरेयोपनिषदि पाञ्चभौतिकत्वोक्तेः । यथा

"एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीं-षीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चो-द्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो-यत् किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम्, सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म" उप० ३अ० ।

"स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म । अपरं सर्वशरी-रस्थप्राणप्रज्ञात्मान:करणोपाधिषु प्रविष्टो जलभेदगतसूर्य-प्रतिबिम्बवद्विरण्यगर्भः प्राज्ञः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्र इन्द्रगुणवान् देवराजो वा । एषः प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी, यतो सुखादिनिर्भेदद्वारेणान्नाद्यो लोकपाला जाताः । समग्रो वा एषः प्रजापतिरेष एष येऽन्येते अग्न्याद्यः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वशरीरो-पादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यसाधारणैत्यादि लक्षणान्येतानि । किञ्चेमानि च क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि सर्पादीनि । इवशब्दोऽनर्थकः । बीजानि कारणानि चेतराणि चेतराणि च द्वैराश्येन चलाचलतया निर्दिश्यमानानि । कानि तानि ? इत्युच्यन्ते—अण्डजानि पक्ष्यादीनि । जारु-जानि जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजानि यूकादीनि उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि । अश्वाः, गावः, मनुष्याः, हस्तिनः । अन्यच्च यत्किञ्चिदिदं प्राणिजातम् । किं तत् ? जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति । यच्च पतत्रि आकाशेन पतनशीलम् । यच्च स्थावरमचलं सर्वं, तदृग्यतः प्रज्ञा-नेत्रम्-प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा, तच्च ब्रह्मैव, नीयते सत्ता प्रा-प्यते अनेनेति नेत्रं, प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने ब्रह्मणोत्पत्तिस्थितिलयकारणेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रय-मित्यर्थः । प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात् प्र-ज्ञानं ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं सच्चिद-ऽनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं, नेति सर्वविशेषा-पोहसंवेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधि सम्बन्धेन सर्वज्ञमीश्वरसंज्ञं भवति । सर्वसाधारणा-व्याकृतजगद्बीजप्रवर्त्तकं नियन्तृत्वादन्तर्यामिसंज्ञं भवति । तदेव जगद्बीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणहिरण्यगर्भसंज्ञं भवति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिसहिरा-प्रजापतिसंज्ञं भवति । तदुद्भूताण्डाद्युपाधिनदेवता-दिसंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि ब्रह्मा-दिस्तम्बपर्यन्तेषु तत्तज्ज्ञानरूपलाभो ब्रह्मणस्तदेवैकं सर्वोपा-धिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ध्याय-माने विकल्प्यते चानेकधा । एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमि-त्याद्या श्रुतिः" शाङ्करभाष्यम् ।

कणादसूत्रवृत्त्योस्तु कायस्य पाञ्चादिभौतिकत्व निराकरणेन एकैकभूतारब्धत्वं व्यवस्थापितं यथा "पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञ-कम्" क०सू० । तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगा-समवायिकारणवत्क्रियावदन्त्यावयवित्वम् उपाधिभेदः न तु शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावानुप-पत्तेः" उपस्कारवृत्तिः । तथा च शरीरत्वम् अन्त्यावयव-

विभागवृत्तित्वे सति चेष्टाबद्वृत्तिजातिमत्त्वं । कृतत्व-पृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्तादिवारणाय सत्यन्तम् । घटत्वादिवारणाय चेष्टावदुक्तेति । घटशरीरसंयोगादिवारणाय जातेति । मनुष्यत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय मानुषादि-शरीरे लक्षणसमन्वयः । वृक्षादावपि चेष्टा अस्त्येव आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भग्नक्षतसंरोहणादिकं न स्यात् । कल्पभेदेन वृक्षिंहशरीरस्य नानात्वात् वृक्षिंहत्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निश्चेष्ट-शरीरेऽव्याप्तेः ।

"इदानीं शरीरस्य त्वभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्तुमाह" उपस्करवृत्तिः ।

"प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते,, सू०

"यदि गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्प-तीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टा-न्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेदपाकादयस्तु उपलब्धकजलानलगता एव, चातुर्भौति-कमप्येवम् । नन्वस्तु त्वभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्य-क्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवी-जलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् ! एवं पृथिव्यनलाभ्यामगन्धमरूपमरसञ्च स्यात् ! पृथिव्यनिला-भ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च स्यादित्याद्यूह्यम्" उ० वृत्तिः "गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्" सू० ।

"पृथिव्यग्नेर्जलं प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेत-दस्ति एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न त्र्यात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूततयारब्धमपीत्यर्थः । कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलम्भः ? इत्यत आह" वृत्तिः । "अणुसंयोगस्यप्रतिषिद्धः" सू० "मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवयोर्द्रव्यं प्रत्यसमवायि-कारणं संयोगो नेष्यते । तथाच तदुपष्टम्भात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भ इति तर्हि किंप्रकृतिकमिदं मानुषश-रीरम् ? इत्यत्र गोतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं तदुवि-शेषगुणोपलब्धेः" (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्क-शरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वा-भाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः" उपस्करवृत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रति-पेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ६६४ पृ० दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्वं मन्यन्ते तन्मतं तत्रैव निराकृतं तच्च ६६४ पृ० दर्शितम् ।

अत्रेदमभिधीयते । प्राधान्येन यद्यपि कैकभूतारब्धत्वं तथापि कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । प्रागुक्त-श्रुतवाक्येन या० वाक्येन प्रत्यक्षेण अवरोहशब्दे ४४० पृ० दर्शितशा० भाष्येण वक्ष्यमाणैतरेयश्रुत्या च शुक्रयोषि-तयोरेव योनिनिषेकेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भश्रोक्त-त्वात् शुक्रयोषितयोरुपादानत्वं युक्तं ताभ्यामेव देहा रम्भणात् शुक्रयोषितोपादानत्वात् देहस्याप्यत्वं शुक्रस्य तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, श्रुतौ "वेत्थ यथा सौम्य ! पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रश्ने "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रतिवचने च छा० उ० पुरुषशब्दवाच्यदेहेन्द्रियसंघातस्य अम्मयत्वश्रवणम् शुक्रस्य च ब्रह्मचोपादनत्वेन पार्थि-वत्वमपि "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति मनुना प्रागुदर्शितेन याज्ञ० वचनेन च अन्नोपादान-कत्वश्रोक्त्या च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च भूयस्त्वेन त्र्यात्म-कत्वमेव मानवदेहानां युक्तम् अतएव "त्र्यात्मकत्वात्तु भूय-स्त्वात्तद्व्यपदेशः" शा० सू० त्र्यात्मकत्वमेवोक्तं तेन पाञ्च-भौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपष्टम्भकतामात्राभिप्राया। श्रुत्या बलवदागमेन विरोधात् कायस्य एकभूतारब्धत्वानुमानं नरशिरःकपालशुचित्वानुमानवत् न प्रसरति । ६६४ पृ० दर्शितविवरणोपन्यासोक्तदिशा पाञ्चभौतिकत्ववत् त्वभौ-तिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भत उत्पत्तिप्रकारः ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा-

"पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भृतमात्मन्येवात्मानं बिभर्त्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैतज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्रीगर्भं बिभर्त्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत् कुमारं

जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता ह्रीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म।"उप०

"वैराग्यहेतोरयमेवाविद्याकामकर्मवान् यज्ञादिकर्म कृत्वा अस्माल्लोकाद्धूमादिक्रमेण चन्द्रमसमाप्य क्षीणकर्मा दृष्ट्वा दिक्रमेणेमं लोकं प्राप्यान्नभूतः पुरुषेऽग्नौ हुतः । तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं संसारी रसादिक्रमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भो भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति । तच्चैतद्रेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्यः अङ्गेभ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तेजः सारूपं शरीरस्य, सम्भृतं परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्मा । तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भीभूतमात्मानमात्मन्येव स्वशरीरे एव बिभर्त्ति धारयति । तद्रेतो यदा यस्मिन् काले भार्या ऋतुमती तस्यां योषाऽग्नौ स्त्रियां सिञ्चति । उपगच्छत्यथ तदेतद्रेत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता । तस्य पुरुषस्य स्थानाद्गिर्गमनं रेतःसेककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्याभिव्यक्तिः ।

तदेतदुक्तं पुरस्तादसावात्माऽसुमात्मानमित्यादिना । तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत् तस्या आत्मभूयमात्मात्मव्यतिरेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्वदेव । तस्मात्तद्रेतोरेनां मातरं स गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत् । यस्मात् स्तनादि स्वाङ्गवदात्मभूयं गतं तस्मान्न हिनस्ति न बाधते इत्यर्थः । साऽन्तर्वत्नी एवमस्य भर्तुरात्मानमात्मन उदरे प्रविष्टं गतं बुध्या भावयति वर्द्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धाशनादिपरिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगञ्च कुर्वती । सा भावयित्री वर्द्धयित्री भर्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्त्रा भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित् केनचित् सम्बन्ध उपपद्यते । तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन बिभर्त्ति धारयति प्राग्जन्मनः । सा पिता अथ एव पूर्वमेव कुमारं जातमात्रं जन्मनोऽध्वर्ध्वं ऊर्ध्वं जन्मनो जातं कुमारं जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव पुत्ररूपेण जायते । तथा श्रुतिः "पतिर्जायां प्रविशत.त्यादि" तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयति ? उच्यते—एषां लोकानां सन्तत्यै अविच्छेदायेत्यर्थः । विच्छिद्येरन् ह्रीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्युः ते च पुत्रोत्पादनादिकर्माऽविच्छेदेनैव सन्तता हि प्रबन्धरूपेण वर्त्तन्ते यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्त्तव्यं च मोक्षायेत्यर्थः । तदस्य संसारिणः पुंसः कुमाररूपेण मातुरुदराद्विर्गमनं तद्रेतोरूपामेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्याभिव्यक्तिः अस्य पितुः" शाङ्करभाष्यम् ।

स्थावराणामपि भोगायतनदेहवत्त्वमस्ति । तदेतदुद्भिज्जशब्दे ८०८पृ० उक्तप्रायमपि सां० सू० प्र०भाष्ययोर्व्यक्तं दर्शितं यथा । "न ब्राह्मबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुदादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्" सू० । "न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु वृक्षादीनामन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनं शरीरं मन्तव्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्त्राधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "अथ यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यतीत्यादिरिति" । न बाह्यबुद्धिनियम इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकोक्त्येत्यमेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम्"भा० । "सूतेश्च सू०। "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वार्षिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्" इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः । ननु वृक्षादिष्वेवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्राह ।

"न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः" सू० "न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य, कुतः ? वैशिष्ट्यश्रुतेः, ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वे नैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः" भा० ।

तस्य कायस्य षाड्विध्यं सां०सू० भा० उक्तं यथा । "स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति"भा० । "अण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नियमः"सू०। "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः । यत अण्डजादिषड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः । तत्रोष्मजा दन्दशूकादयः । अण्डजाः पक्षिसर्पादयः । जरायुजा मनुष्यादयः । उद्भिज्जा वृक्षादयः । सङ्कल्पजाः सनकादयः । सांसिद्धिका मन्त्रतपआदिसिद्धिजाः । यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादयः इति" भा० ।

कणादेन संक्षेपेण कायस्य योनिजायोनिजत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्तम् तच्च अयोनिजशब्दे २४७पृ० दर्शितम् । प्रकारान्तरेण कायस्य चातुर्विध्यमुक्तं सां०सू०भा० यथा । "त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहाः"

सू० तत्राणासुतमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः। तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति। अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः। अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः। चतुर्थमपि शरीरमाहुः' भा०।

"न किञ्चिदप्यनुशयिनः" सू०। "विद्यादनुशयं हेयं पश्चात्तापानुतापयोः" इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विरक्तानां शरीरमेतत्त्रयविलक्षणमित्यर्थः। यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति" भा०।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं तदेतत् सां०सू०भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सू०।

'भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति। अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः। तथा च रसरक्तसञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः। ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह" भा०।

"भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्" सू०। "देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः। तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। कुलालादीनां घटादिनिर्माणेऽप्येवम्। विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेश्चाप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टित्वादिति। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थश्चैव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्" भा०।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः। तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः। समष्टिकायस्तु विराट्शब्दवाच्यः। तस्योत्पत्तिप्रकारः संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तदुभाष्ये च दर्शितो यथा।

"स ऐक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति। सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्" उपनि०।

"सर्वं प्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरैक्षत—इमे त्वम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् सृजेऽहमिति। एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाम्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः। पुरुषं पुरुषप्रकारं शिरःपाणिपादादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्छयत् संमूर्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः" शाङ्क०भा०।

"तमभ्यतपत्तस्याऽभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः अक्षिणी निरभिद्येताम्, अक्ष्णश्चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो, हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः" उप०।

"तं पिण्डं पुरुषविधमधिदृश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः। "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः तस्यानिशमभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत। यथा पक्षिण्याण्डं निर्भिद्यते एवम्। तस्मान्निर्भिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्त्तत ततोवाच्यस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः। तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिद्यत इति। अक्षिणी कर्णौ त्वक्। हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम्। मनोऽन्तःकरणम्। नाभिः सर्वप्राणनिबन्धनस्थानम्। तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पायविन्द्रियमुच्यते। तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्वैयाप्यत्व तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजनेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविसर्गार्थत्वात्तद्ध रेतसा उच्यते रेतस आपः इति" भा०।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिसृष्टिमुक्त्वा सृष्टदेवतानां यथायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

"ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति" उप०।

"ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्- इष्टमासामिदमधिष्ठानमिति मत्वा, सर्वं हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं यस्य यदहनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्रविशेति" भा०।

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणोभूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं

भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नौषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशत्" उपनि० ।

"तथास्त्वित्यनुज्ञां प्रतिलभ्य ईश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृताः । अग्निर्वागभिमानी वागेव भूत्वा स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तथोक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके । आदित्योऽक्षिणी । दिशः कर्णौ । औषधिवनस्पतयस्त्वचम् । चन्द्रमा हृदयम् । मृत्युर्नाभिम् । आपः शिश्नं प्राविशन्" भा० ।

विस्तरस्तु भाग० २स्क० १०अ० उक्तोदया

"पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः । आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचोः" ११ ।

"उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् "यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ये" इति प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो वैराजः अण्डं विनिर्भिद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थितइत्यर्थः अयनं स्थानमन्विच्छन् यतः शुचिः स्वयं अतः शुचोः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः असृक्षीत् ससर्ज" ११ श्रीधरः ।

"तास्वात्मीयं स्वसृष्टासु सहस्रं परिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः" १२ ।

"अप्सु निवासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति तेन अप्सुवासेन, यत् यस्मात् पुरुषो नरः तस्मादुद्भवो यासां तानारा आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः इति" १२ श्रीधरः

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीवएव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" १३ ।

"तस्य प्रभावमाह द्रव्यमुपादानं, कर्मादीनि निमित्तानि, जीवो भोक्ता यस्यानुग्रहात् सन्ति कार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः" १३ श्रीधरः ।

"एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात् समुत्थितः । वीर्यं हिरण्मयं रेतो मायया व्यसृजत् त्रिधा" १४ ।

"योगएव तल्पं शय्या तस्मात् । वीर्यं गर्भरूपं देहं हिरण्मयमिव प्रकाशबहुलम्" १४ श्रीधरः ।

"अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः । अथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु" १५ ।

"तस्यैव प्रपञ्चः अधीत्यादिना" १५ श्रीधरः ।

"अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओजः सहोबलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः" १६ ।

"अन्तःशरीर यआकाशः तस्मात्, क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सतः, ओजः-इन्द्रियशक्तिः, सहो-मनःशक्तिः, बलं-देहशक्तिः, ततः शक्त्यात्मकात् सूक्ष्माद्भूयात् प्राणः सूत्राख्यः महान् मुख्यः असुः प्राणः सर्वेषाम्" १६ श्रीधरः ।

"अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः" १७ ।

"महत्त्वं दर्शयति अन्विति यं प्राणन्तं चेष्टां कुर्वन्तं प्राणा इन्द्रियाणि अनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति, राजानमनु भृत्या इव" १७ श्रीधरः ।

"प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तराजायते विभोः । पिपासतोजक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत" १८ ।

"क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकन्तु विराड् जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते स्म ततः जक्षतो भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत्" १८ श्रीधरः ।

"मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते" १९ ।

"तालु अधिष्ठानं, जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम्" १९ श्रीधरः ।

"विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः । जज्ञे वै तस्य सुचिरनिरोधः समजायत" २० ।

"विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखतएव वह्निर्देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणं तयोरिति इन्द्रियदैवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति" २० श्री० ।

"नासिके निरभिद्येतां दीधूयति नभस्वति । तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणोनसि जिघृक्षतः" २१ ।

"नभस्वति प्राणवायौ दीधूयति दीधूयमाने अत्यन्तं प्रचलति सति । तत्र नसि नासिकायां वायुर्देवता गन्धं वहतीति तथा, अनेन गन्धो विषयो दर्शितः घ्राण इन्द्रियं जिघृक्षतः गन्धं ग्रहीतुमिच्छतः" २१ श्रीधरः ।

"यदात्मनि निरालोकमात्मानञ्च दिदृक्षतः । निर्भिद्येअक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः" २२ ।

"निरालोकं प्रकाशशून्यम् आसीदिति शेषः निर्मक्षिकमितिवदव्ययीभावः। तदा आत्मानं देहं चकारादन्यच्च वस्तु दिदृक्षतः अक्षिणी स्थानं ज्योतिरादिको देवता, चक्षुरिन्द्रियं, ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहोपग्रहणम् अनेन रूपं विषयो दर्शितः" २२ श्रीधरः।

"बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः। कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः" २३।

"ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम्" २३। श्रीधरः

"वस्तुनो वृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम्। जिघृक्षतस्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहाः" २४।

"मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च आउष्णत्वञ्च शैत्यमुष्णत्वं शीतताञ्चेत्यर्थः। यद्यप्युष्णत्वमपत्वगीन्द्रियविषयमेव तथापि तस्य जिघृक्षाभावात् ओष्णत्वमित्युक्तं गुर्वुष्णेति पाठे वङादेशश्छान्दसः। वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः। तस्यां रोमाणि, इन्द्रियं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि हस्तेनोल्लिखिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः २४। श्रीधरः

"तत्र चान्तर्बहिर्वातस्त्वचालब्धगुणोहतः" २५। तत्र त्वचि अन्तर्बहिश्च वातो वायुर्गतः आहत्यस्थितः कर्त्तरि निष्ठा। कथम्भूतः? त्वचा लब्धो गुणस्पर्शो येन। अयमर्थः त्वगिन्द्रियमेव बहिःकण्डूतिसहितं स्पर्शं गृह्णत् रोमशब्देनोच्यते। तत्र महीरुहाणां देवतात्वम्। अन्तर्बहिश्च स्पर्शं गृह्णत् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते तत्र वातो देवता। तथाच तृतीये वक्ष्यति "त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः। अंघ्रिणा लोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते। निर्भिन्नान्यस्य मर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत्। प्राणिनांघ्रिणा संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते" इति। तत्र मर्माणीति मर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः प्राणेनांघ्रिणेति प्राणवायुना व्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः। बहूक्तिश्रुतौ त्वेक एवांशोनिर्दिष्टः "त्वङ्निरभिद्यत त्वचोलोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति" २५। श्रीधरः

"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया। तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम्" २६।

"रुरुहतुः निर्भिन्नौ बलमिन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभयाश्रयम् आदानं कर्म" २६। श्रीधरः

"गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम्। पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः"। २७

"अभिकामिकाम् अभीष्टां विहिंसामित्यर्थः। पद्भ्यां सहयज्ञो विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः। कर्मभिरिति गत्याख्यकर्मयत्किरिन्द्रियसक्तं हव्यं क्रियते इति गतिप्राप्यं यज्ञार्थं द्रव्यं विषय इत्युक्तं नृभिरिति व्यष्टिजीवेष्वपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्वं यज्ञादीनां दर्शयति" २७ श्रीधरः।

"निरभिद्यत शिश्नोवै प्रजानन्दामृताधिनः। उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम्" २८।

"प्रजा अपत्यम् आनन्दोरतिः अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थ इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति शेषम्। तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताश्रयम्। कामानां स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि प्रियं सुखम्" २८ श्रीधरः

"उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम्। ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः" २९।

"धातुमलं भुक्ताद्यादीनाम् असारांशं त्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः" २९श्री०

"आसिसृप्सोः पुरःपुर्या नाभिद्वारमपानतः। तत्रापानस्ततो मृत्युः, पृथक्त्वमुभयाश्रयम्" ३०।

"पुर्या देहात् पुरा देहान्तराणि आसिसृप्सोः सर्वतो गन्तुमिच्छोः, निरभिद्यत द्वारमनुषङ्गः। अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वं मरणं। नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यां हि प्राणापानयोर्बन्धविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम्" ३०। श्री०

"आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः। नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये" ३१।

"अन्नपानमादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अन्त्राणि च नाड्यश्चासन्। तत्र कुक्षिरधिष्ठानम्। अन्त्राणि अन्नसंग्रहेकरणम् इन्द्रियस्थानीयं, नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणं पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यं, तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यन्त्रसमुद्भवस्य इति चतुर्थ्यं, पेयसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेकः" ३१ श्री०

"निदिध्यासोरात्मभायां हृदयं निरभिद्यत। ततो मनश्चन्द्रमा इति सङ्कल्पः कामएव च" ३२।

"निदिध्यासोर्निश्चितरां चिन्तयितुमिच्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चन्द्रसङ्कल्पा अधिष्ठानादयः" ३२ श्रीधरः।

"त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः। भूम्यप्तेजोमयाः सप्त, प्राणोव्योमाम्बुवायुभिः" ३३।

"तदेवम् अधिदैवादिभेदं विभज्य उक्त्वा तदंगभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्यां, त्वक् स्थूलं चर्म, तदुपरिस्थितं रूक्ष्मं, त्वगाद्योऽस्थ्यन्ताद्यैकैकवृद्धया निर्दिष्टाः सप्त ये धातवस्ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषां याज्ञ-भौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहारूपत्वेन संवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम्" ३३ श्रीधरः ।

"गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः । मनः सर्व्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी" ३४ ।

"गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषां विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः । गुणाः शब्दादयः भूतादिरहङ्कारः ततः प्रकर्षेण भवतीति तथा, अहङ्कारकल्पितशोभनस्वभावा न वस्तुतस्तथेत्यर्थः । अत्र हेतुः यतो मनएव सर्व्वविकाराणाम् आत्मा स्वरूपं, बुद्धिस्तु तथा भूतार्थविज्ञानरूपिणी । न तु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपमुक्तम्" ।

"एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया । महादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम्" ३५ ।

"उपसंहरति एतदिति प्रक्रम्य सह अष्टभिः" ३५ श्री० । विस्तरस्तु विराट्शब्दे द्रष्टव्यः ।

सूक्ष्मोऽपि द्विविधः आधाराधेयभेदात् । तत्राधारभूतस्य आतिवाहिकत्वं तत्स्वरूपादिकं च ६६३ पृ० दर्शितम् । "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकमिति" विष्णुध० । "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! । केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" विष्णुध० । "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्व्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम्" सां० प्र० भा० धृतवाक्यम् । आधेयकायस्तु तदाश्रितं सप्तदशावयवं सूक्ष्मशरीरम् तच्च आतिवाहिकशब्दे ६६३ पृ० दर्शितम् । तच्च वेदान्तिमते "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तलक्षणम् । साङ्ख्यमते पञ्चप्राणस्थले पञ्चभूतानीति भेदः आतिवाहिकशब्दे ६६३ पृ० विवृतिः । स च प्रथमतः हिरण्यगर्भस्यैवोत्पादे तत एव कर्म्मविशेषात् उच्चावचकायोत्पत्तिर्यथोक्तं सां० सू० भा० "ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्युः ? तत्राह । "व्यक्तिभेदः कर्म्मविशेषात्" सू० । "यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पश्चाद्व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति यथेदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वसंभवतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्म्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्म्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्म्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिभिरप्युक्तः । यथा मनौ पुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्

"तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व्वभूतानि निर्ममे" इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्

"तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः" ।

तस्य च सर्व्वकायव्यापित्वेऽपि शास्त्रेऽङ्गुष्ठमात्रतया कल्पनं यथा साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये —

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः" । "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः" इति श्रुतिस्मृती न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिद्ध्यति । यथा दीपस्य सर्व्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्त्यादिसूक्ष्मांशस्य दग्धोपरि सम्भिण्डितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारता तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति" ।

तथा च भोगसाधनत्वेन भोगायतनत्वं लिङ्गशरीरस्यैव तदाश्रयत्वात् स्थूलशरीरस्य तथा व्यवहार उपचारात्, तदेतत् सां० प्र० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः" सू० । "तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौषिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वम्, अधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्" भा० ।

वेदान्तिमते कारणशरीरमप्येकमस्ति तच्चाविद्यारूपं वेदान्तसारे तदुक्तम् । चीयते सञ्चीयते संघातरूपेण चि-कर्म्मणि घञ् । आर्हतमतसिद्धे जीवधर्म्माधर्म्मोकायपुद्गलोपाधिके विद्यमाने १२ संघातभेदे जीवास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः

पुद्गलास्तिकायः इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः। अर्हच्छब्दे ३८१पृ० विवृतिः।

"कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति" गीता। "पक्षाभ्यां प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम्" ऋक्०। "पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकायम्" कुमा०।

कायचिकित्सा स्त्री ऐत०अष्टविधेषु आयुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गभेदे। "ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" विभज्य सुश्रुते लक्षितं यथा "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्तशोथोन्मादापस्मारकुष्ठादीनामुपशमनार्थम्"।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध—ल्यु। चेतनाधिष्ठिते शुक्रशोणितयोः संयोगभेदे। "भोक्तृरधिष्ठानात् भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सा०सू०। चेतनाधिष्ठानेनैव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य। २पर्ण्णकुटीरे तात्रिका०। तस्य विशालत्वाभावेन कामभात्रपरिच्छेदकत्वात्तन्मानत्वम्। ऐत०। २देहपरिमाणे न०।

कायरूपसंयम पु० पात०सूत्रोक्ते ध्यानविशेषरूपे संयमभेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा।

"कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू०।

"कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽस्मदादीनामुत्पद्यते योगिनः। एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम्" व्यासभाष्य०।

"पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि कायस्य तद्रूपञ्च चक्षुर्ग्रहणकर्म्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यक्षतायाहेतुः स्तभ्यते तस्मात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्द्धानयोगिनस्ततः परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोगः चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्यैवेति यावत् तस्मिन् कर्त्तव्येऽन्तर्द्धानं कारणमित्यर्थः। एतेनेति कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वचनघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानमिति" विव०।

कायवलन न० कायोवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल—कृतौ करणे ल्युट्। कवचे वर्म्मणि हारा०।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा० १३५अ० यथा।

"निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः। कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान्। अरण्ये सायं पूर्व्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता। विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः। सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा। धर्म्मज्ञः सर्व्वभूतानामभोघेषुर्दृढायुधः। अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः। स दृष्ट्वावन्ध्यबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत्। मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुञ्छचरैरपि। सत्कृत्य भोजयामास मान्यान् परिचचार च। आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन्। अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सततं वने। येऽस्माच्च प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया। तेषामासज्य गेहेषु कल्य एव स गच्छति। बहूनि च सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिषिञ्चिरे। निर्म्मर्य्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम्। दस्यवः ऊचुः। मुहूर्त्तदेशकालज्ञः प्राज्ञः शूरो दृढव्रतः। ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्व्वेषामेव सङ्गतः। यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा। पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता। कायव्य उवाच। मा बधास्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम्। नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः। सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित्। नित्यन्तु ब्राह्मणे स्थेयं योद्धव्यञ्च तदर्थतः। सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं सारम्भञ्च मा कृथाः। पूज्यते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा। सर्व्वभूतेषुपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति। कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत्। यस्य ह्येते समृद्धा मन्त्रयन्ति पराभवम्। न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन। यो ब्राह्मणान् परिवदेद्विनाशञ्चापि रोचयेत्। सूर्य्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः। इहैव फलमासीनः प्रत्यक्षं लभते सदा। ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तांस्तेनाभियास्यति। शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न दृष्ट्यर्थं विनिश्चयः। ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां वधः स्मृतः। ये च राष्ट्रापरोधेन दृप्तं कुर्वन्ति केचन। तेष्वेव तेऽनुनीयन्ते कृष्णपे क्रमयो यथा। ये पुनर्ब्रह्मशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यवः। अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः"।

कायव्यूह काये वातादीनां धातूनां सप्तानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम् । कायस्य वातादीनां विन्यासे "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" पात० सू० "नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् । वातपित्तश्लेष्माणश्चयो दोषाः सप्त सन्ति धातवः-त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्व्वं पूर्व्वमेषां बाह्यमित्येवंविन्यासज्ञानम्" भा० । इत्त० । योगिभिः कर्म्मभोगार्थं कल्पिते २कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा चिन्तामणौ मुक्तिवादे उक्तं यथा "यत्तु भाऽभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन जीयन्तदित्यादिश्रुतेरन्यथार्थवर्णनं, तन्न स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थकवेदानुमापकत्वात् । वासदेवजैगीषव्यप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहश्रुतेरुपादाय भोगद्वारा कर्म्मक्षय इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादे वा कायव्यूहसम्भवात् । भोगजननार्थञ्च कर्म्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः । यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनकधर्म्मस्वभावात् तपःप्रभावाद् वा" ।

एकस्यैव जीवस्य चित्तान्तराणि कायेन्द्रियाणि च निर्म्माय तत्तत्कर्म्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् भा० भा० समर्थितं यथा । "सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः" भा० सू० । "छान्दोग्यविद्यायां श्रूयते—"स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि" । तत्र संशयः—किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थानहेतुः उत निमित्तान्तरसहितः ? इति । तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता यथा लोकेऽन्नादीनां सङ्कल्पाद् गत्यादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसम्पत्तिर्भवत्येवं शुक्रस्यापि स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्कल्पादेवेति तु रात्रिवद्व सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामग्रीं सुलभामपेक्ष्योच्यते । न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयोऽनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्य्याप्नुवन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्रादिसमुत्थानमिति । कुतः ? तच्छ्रुतेः "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिका" हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत । निमित्तान्तरमपि यदि सङ्कल्पानुविधायेव स्याद्भवतु न तु प्रयत्नान्तरसाध्यं निमित्तान्तरमिष्यते प्राक् तत्समुत्थत्तेर्बन्ध्यसङ्कल्पत्वप्रसङ्गात् । न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । सङ्कल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्य्योपपत्तेः, प्राक्तनसङ्कल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसङ्कल्पस्य" भा० । "अतएव चानन्याधिपतिः" सू० "अतएव चावश्यसङ्कल्पत्वाद नन्याधिपतिर्विद्वान् भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राक्ततोऽपि सङ्कल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति । श्रुतिश्चैतद्दर्शयति "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति" भा० । "अभावं बादरिराह ह्येवम्" सू० "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यतः श्रुतेः मनस्तावत्सङ्कल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्नैश्वर्य्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते तत्र बादरिस्तावदाचार्य्यः शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महीयसानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ? एवं ह्याहाम्नायः "मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते यत्र ते ब्रह्मलोकः" इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे" भा० "भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्" सू० "जैमिनिराचार्य्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते, यतः "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिनाऽनेकधाभावकल्पमामनन्ति नह्यनेकविधा तां विना शरीरभेदेनाऽसौ स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभावे विकल्पः पठ्यते, तथापि विद्यामानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्य्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते" भा० "द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः" सू० "बादरायणः पुनराचार्य्योऽतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते, यदा सशरीरतां सङ्कल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्यसङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पवैचित्र्याच्च, द्वादशाहवत्-यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति" भा० "तदभावे सन्ध्यवदुपपद्यते" सू० "यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्राएव पित्रादिकामाभवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः एवं तदुपपद्यते" भा० "भावे जाग्रद्वत्" सू० "भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमानाएव पित्रादिकामाभवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यन्ते" भा० "प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति" सू० "भावं जैमिनिर्विकल्पामननादित्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधा भावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीरादीनि दारुयन्त्रवत् सृज्यन्ते ? किं वा सात्मकानि ? अक्षदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्रात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन

शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीपएकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्यानैश्वर्य्ययोगादनेकभावमापद्य सर्व्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः ! तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकत्वानेकभावम् "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि" । नैतद्दार्ष्टान्तिकोपसाम्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यत्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैष दोषः एकमनोऽनुवृत्तीनि सप्तनवान्येवापराणि शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् स्रक्ष्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एवंच च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया" भा० ।

यथा च परशरीरे चित्तस्यावेशस्तथा पात० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा

"बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" पात० सू०

"लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्मणोबन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तञ्चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति, निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्ते" इति व्यासभा० ।

कायसम्पद् स्त्री ६त० । "रूपलावण्यबलवज्र संहननत्वानि कायसम्पदः" पात० सूत्रोक्ते रूपलावण्यादौ । "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" पात०सू० । व्याख्यातमिदमैश्वर्य्यशब्दे तच्च १५५१ पृ०दृश्यम् ।

कायस्थ पु० कायेषु सर्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्यामितया स्था—क ७त० । १परमात्मनि भेदि० । यथा च सर्व्वशरीरेषु अधिष्ठातृतयास्थितस्तथा अन्तर्यामिब्राह्मणे दर्शितं तच्च वाक्यं १२०पृ० दर्शितम् । २जातिभेदे करणरूपे ब्राह्म्यत्रियवैश्ये करणशब्दे तस्य विवृतिः ।

अथ कायस्थानां शूद्रत्वाशूद्रत्वविषये बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति अतस्तन्निरूपणाय प्रमाणान्युद्धृत्य मीमांस्यते ।

"एवं कृत्वाऽर्জ্জुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान् । एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवासुरान् नृपान् । केचित् गह्वनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वं मनोरथम् । याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुनिः । ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा । भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति । यत्त्वया प्रार्थितं देव ! तत् त्वं शंसितुमर्हसि । राम उवाच । तवाश्रमे महाभाग ! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः । तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ! । ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच, ददामि तव वाञ्छितम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भसुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः । क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितञ्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः । तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः । कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रायां क्षत्रियात्ततः । रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्म्मात् बहिष्कृतः । कायस्थधर्म्मोदितोऽसौ चित्रगुप्तस्य यः सुतः । तन्नोत्पन्नाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । सदाचारपरानित्यं रता हरिहरार्च्चने । देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् । अत्र क्षत्रधर्म्माद्बहिष्कृतः इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिव तस्य तद्वंशस्य च क्षत्रियधर्म्मयुद्धोपनयनादिराहित्यप्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानकथनेनोपनयनादिसत्त्वं वेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलयुद्धादिराहित्यमात्रं चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानेन लेखनाधिकारः सूचितः । चित्रगुप्तधर्म्मश्च तदुत्पत्तिसहितः पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे उक्तोयथा—

"ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः । दिव्यरूपः पुमान् विभ्रत् मसीपात्रञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसभीपतः । प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेखाय स नियोजितः । ब्रह्मणा, इतीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभुक् स वै । भोजनाच्च सदा तस्मादाकृतिर्दीयते द्विजः । ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते । नाना-

गोत्राश्च तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै"। भविष्य पुराणे च। दत्तात्रेय उवाच। त्रिकालज्ञं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्। उपसंगम्य पप्रच्छ भीष्मः शास्त्रभृतां वरः। चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च। सम्भवः सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया। कायस्थोत्पत्तयो लोके ख्याताश्चैव महामुने!। भूय एव महाप्राज्ञ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः। सुधियः सर्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः। पोष्टारो निजवर्गाणां ब्राह्मणानां विशेषतः। तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने एतन्मे संशयं विप्र! वक्तुमर्हस्यशेषतः। इति पृष्टो मुनिप्राज्ञः गाङ्गेयं! प्राह तत्त्वतः। पुलस्त्य उवाच। शृणु गाङ्गेय! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम्। न श्रुतं यत् त्वया पूर्वं तन्मे कथयतः शृणु। येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा। उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्प्यते। अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः। यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो!। मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा। ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः। द्विपदः षट्पदादींश्च सृजङ्गमसरीसृपान्। एककालेऽसृजत् सर्वं चन्द्रसूर्यग्रहांस्तथा। एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत!। उवाच तं सुतं ज्येष्ठं कश्यपं चाततेजसम्। प्रतियत्नेन भो: पुत्र! जगत्पालय सुव्रत!। इत्याकर्ण्य सुतं ज्येष्ठं ऋषिसम्भवहेतुकम्। ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे" "दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च। समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य शान्तमानसः। ततः समाहितमतेर्यद्भूतं तद्वदामि ते। तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः। कम्बुग्रीवो गूढशिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः। लेखनोच्छेदनीहस्तो मसीभाजनसंयुतः। निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः। उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः। त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय! तं ददर्श पितामहः। अधऊर्ध्वं निरीक्ष्याथ पुरुषश्चाग्रतः स्थितः। नामधेयं हि मे तात! वक्तुमर्हस्यतःपरम्। यद्युचितञ्च यत् कार्यं तत् त्वं सामनुशासय। पुलस्त्य उवाच। इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम्। प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः। स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरः। मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः। चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि। धर्माधर्मविवेकार्थं धर्मराजपुरे सदा। स्थितिर्भवतु ते वत्स! समाज्ञां प्राप्य निश्चलाम्। क्षत्रवर्णोचितो धर्मः पालनीयो यथाविधि। प्रजाः सृजस्व भो पुत्र! भुवि भावसमन्विताः। तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत"। "पुलस्त्य उवाच। चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते। श्रीमद्वा नागरा गौराः श्रीवास्तव्याश्चैव माथुराः। अम्बष्ठाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च। वर्णा वर्णद्वयञ्चैव अम्बष्ठाद्याश्च सत्तम!। शृणु तेषाञ्च कर्माणि कुरुवंशविवर्द्धन!। पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो महीतले। धर्माधर्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः। भूस्थानं बोधयामास सर्वसाधनसत्तमम्। पूजनं देवतानाञ्च पितॄणां यज्ञसाधनम्। वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्वदातिथिसेवनम्। प्रजाभ्यः करमादाय धर्माधर्मविलोकनम्। कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया। या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डो चण्डप्रमर्द्दिनी। तस्यास्तु पूजनं कार्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः। स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा। भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलार्थिभिः। भवन्तं सिद्धिदा नित्यं पुत्रदा सा तु चण्डिका। तन्नोक्ता न सुरा पेया या न पेया द्विजातिभिः। वैष्णवं धर्ममाश्रित्य मद्वाक्यं प्रतिपालय। कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन लोलकद्वयहिताय वै। अनुशास्य सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ। धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव ह। स्वयं भीष्म! समुत्पन्नाः कायस्था ये प्रकीर्त्तिताः। ये दृष्टास्ते मयाख्याताः संवादं शृणु चापरम्"।

पद्मपु० पातालखण्डे सूतं प्रति शौनकादयुक्तिः। "श्रोतुमिच्छामहे त्वत्तः श्रेयसि प्रेमसञ्चयः। पुराणसंहितामेतां कायस्थस्थितिलक्षणाम्। को हेतुस्तस्य चोत्पत्तौ, किंविधः, कर्म्म कीदृशम्। कि वर्णः क्वास्ति कर्म्मचित् कार्य्यादाय को हि सः। किंकुलोनः किमाचारः किंगोत्रः कस्य चान्वयः। एतद्विस्तरतो ब्रूहि कायस्थक्षतशासनम्। सूत उवाच। इदमद्भुतमाख्यानं कायस्थस्थितिलक्षणम्। कथयामि महाभागा भगवद्गुणकीर्त्तये। विचित्रो जगतां हेतुर्भगवच्छक्तिसंश्रयः। तस्योद्भवोऽपि वैचित्रो जगतः कृतवान् विधिः। चित्रोविचित्र इति तत् विज्ञप्तौ तावुभावपि। धर्मराजस्य सचिवौ दत्तावस्य तु वेधसा। असतां दण्डनेतारौ नृपनीतिविचक्षणौ। यथार्थवादिनौ ख्यातौ शान्तिकर्म्मणि तावुभौ। कायस्थसंज्ञया ख्यातौ सर्व-

कायस्थपूर्वजौ । लेखनज्ञानविधिना मुख्यकार्यपरायणौ । अस्मिन् संसारपाथोधौ षड्विधाः कायवर्त्तिनः । तत्रस्थ कायविज्ञानात् कायस्थत्वमिहेतयोः । धर्मराजस्य साचिव्यं कुर्वतोः शान्तिकर्मणि । हरेरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्र चित्रयोः । एकविंशतिभेदेन याभ्यां कायस्थजातयः । द्वयुदीर्य्य विधिस्तत्र वचश्चित्रविचित्रयोः । तूष्णीमास ततस्ताभ्यां पृष्टं स्वात्मविचेष्टितम् । अस्माकं केच संस्कारा किंवर्णजा ? वयं विभो ! । तत्पूर्वं कथयस्वां भवत्तो वा- पराययौ । सूत उवाच । इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यमनुमोद्य पितामहः । भक्तस्योत्तरसूतकृष्णवाच ग्रहसन्निव । ब्रह्मो- वाच । भवन्तावादिकल्पस्य प्रथमे युगनायके । परमायाञ्च शुद्धायामभूतां द्विजवेश्मनि । दासतां दिष्टतः प्राप्तौ परिदाक्षिण्यवर्त्तिनौ । स्वामिसेवापरायत्तौ मिथः स्नेहा- नुवर्त्तिनौ । द्विजन्मकिङ्करौ तेषां गृहकर्मणि सन्ततम् । चक्रतुः प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । त्वैदिवं सुखमासाद्य यावद्युगचतुष्टयम् । मर्त्यतामाप्य देवत्वं ततएवं क्रमेण तु । तन्महाप्रलये जाते सर्वप्राणिक्षिते- रतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, वां भगवद्वपुषि स्थितिः । अधु- ना सृष्टिसमये मत्तोजन्मापि वामिदम् । धर्माधिकार वपुषौ स्वामिबान्धवजीवनात् । यत्र वर्णेभ्य उत्कृष्टो ब्राह्मणः सर्वसम्मतः । तस्मानन्तरजो यस्मात् क्षत्रियः परिरक्षकः । विज्ञानजीवनोपायी व्यवहारनयान्वितः । वैश्यो वर्णस्तृतीयः स्याद् वर्णद्वितयसेवकः । मन्त्रवर्ज्जित- संस्कारो नमस्कारक्रियापरः । चतुर्थः शूद्रवर्णः स्याद् वर्णत्रितयसेवकः । अनेकव्यवहारज्ञः क्षत्रियन्च यजञ्च यः । तेषामुत्तमतां यायात् कायस्थोऽन्तरजीवकः । भवन्तौ क्षत्रवर्णस्थौ द्विजन्मानौ महाशयौ । क्रतोपवी- तिनौ स्यातां वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्व्वपुण्यबलोत्- कर्षसाध्यसाधनभाविनौ । सर्वक्षत्रकलौ भूयातां भगवद्गत- मानसौ । एवमाख्याय भगवान् सर्व्वामरगणान्वितः । अन्तर्दधे तयोरन्तः स्थितः प्रत्यक्षदृक्षितः" ।

"सूत उवाच । अस्मिन् जगति दुःखानि दुर्दान्तएव भुञ्जते । तस्माद्दुर्नयकर्त्तारो निरयेषूषिवासिनः । दुर्नयं सुनयं वापि सर्वेषां नयवर्त्तिनाम् । अन्यायिनामपि तथा लिखतः कर्मसूत्रिणाम् । एतल्लिखनमध्यस्थं कर्म- स्तत्वं यथातथम् । न न्यूनमधिकं वापि देहारम्भस्य कर्म यत् । जन्मानन्त्यभवं कर्म जीवानां भावितावुभौ । उप- योगं विनाध्यैतौ लेखयामासतुः स्वतः । विलोक्य प्राणि- नामायुः संपूर्णं कर्म वा यथा । समानपतितानेव नाप- रानिति निर्णयः । धर्मराजानुवचनमेकवाक्यमिव प्रियम् । सम्मानयित्वा सुतरां क्षेत्रभूताविव स्थितौ । षट्कायमतविज्ञानं जानीतः कर्मयोगि यत् । कायस्थ संज्ञया चित्रविचित्रौ विष्णुवल्लभौ" । "सूत उवाच । एवमाभाष्य मनसा प्रमाणपदसिद्धये । वचसा क्रन्दयामास मैत्रस्तौ प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कीर्त्तिसम्भवाय स्थितिं स्वकाम् । निरूपयन्ति नितरां सुनयो देवमानवाः । परिवारविभूत्यैव स्वसन्तानप्रसिद्धये । भवन्तावपि तस्मात्तु कुरुतां सुतसंस्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्पयामास कन्ये द्वे परमोत्तमे । मरुत्प्रभोः समाधेश्च तनये क्षत्रजन्मनः । सम्पन्नकुलशीले ते कर्त्तव्ये गृहमेधसे । कलत्रे वंशवि- स्तारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टधर्माणौ प्रणम्य स्वामिनं प्रति । देवादेशप्रमाणं स्यात् इत्युक्त्वास्थिति चक्रतुः । विधिना परिनेतारौ समये भवनोचिते । ततएव समाम्नायहेतवे कृतनिश्चयौ । समाधिमानसौ धर्म- राजस्य वचनेरितौ । कालिकामादिजननीं प्रार्थयामासतुः सुतः । चित्रोऽथ विचित्रोपि मिथो निश्चित्य साम्प्रतम् । विचित्र ! जगतः कार्य्यं त्वया तत्तदविधीयताम् । कार्य- द्वयन्तु कर्त्तव्यमस्माभिः स्वामिवाक्यजम् । व्यापारोऽपि प्रकर्त्तव्यः कालिकापि हि सेव्यते" इत्युपक्रमे पद्म वै०पु० पातालखण्डे "सुभामा चित्रगुप्तस्य गृहस्वामित्वयोगिनी । भामिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी सुन्दरस्थितिः । उभे अपि समाम्नाते पतिव्रतशिरोमणी । देवदत्तां पुरं प्राप्य सुखेनैवानुतिष्ठताम् । परैरिता प्रदत्तैषा पुरी साऽऽयतनी कृता । चित्रगुप्तेन भामायां त्रयऽत्पादिताः सुताः । उदारशीलाचरिता धर्मराजस्य वल्लभाः । शरीरवेगाः सुदृढाः पितृवत्कार्य्यहेतवः । विचित्रस्य सुताः पञ्च सम- भवन् महाशयाः । कलीरः सुसमः सूक्ष्मः सङ्गवान् कर्मकस्त्वमी । भामिनी कुक्षिजास्तावच्चारुलगुणशालिनः । तेषान्तु कल्पयामास कश्यपो जातकर्म वै । तदाचरति तत्पूर्वं नाम गर्भादि वैदिकम् । तयोः कुलपतिस्तस्मात् तावत् कश्यपसम्मतः । व्यातेने सकलाभीष्टमाप्तीः शत सङ्ख्यैः । एतावेते च सर्वे सुगौत्रिणः कश्यपाभिधाः" ।

एवं चित्रगुप्तवंश्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रिय- वदुपनयनवेदाधिकारे स्थिते कालवशात् तदन्वयजातानां- मुपनयनादिलोपात् व्रात्यक्षत्रियत्वम् । व्रात्यानाञ्चाजात- प्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्मत्वम्

दृदानीन्तनानाम् यद्यपि व्रात्यक्षत्रियाणां क्षत्रियतुल्या-शौचभागित्वमुचितं तथापि मनुना "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षुः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च" इति शूद्रत्वप्राप्तिं प्रति क्रियालोपस्य वेदानध्ययनस्य च हेतुतया उक्तेः दृदानीन्तनानामुभया-सङ्भावेन वृषलधर्म्मत्वप्राप्त्या अकृतप्रायश्चित्तक्षत्रियाणा-मुपनयादिराहित्येन शूद्रधर्म्मप्राप्त्या मासाशौचव्यवहारो नानुपपन्नः । रघुनन्दनेन महानन्दिप्रभृतिक्षत्रियाणा-मपि कलौ शूद्रत्वस्योक्तेः शूद्रतुल्यतया मासाशौचव्यव-हारस्य युक्तत्वात् गतानुगतिकन्यायादेव तथा चार इत्यनु-भीयते । व्रात्यप्रायश्चित्तञ्च मिता० व्यासस्मृत्येनोक्तं यथा "यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपयनं तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्"। एतेषाञ्च बहुकालावधि-व्रात्यत्वं, यतो मनुना "झल्लोमल्लश्च राजन्यात् व्रात्यात् निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च" इति व्रात्यक्षत्रादेव तेषामुत्पत्तेरुक्तेः बहुकालपति-तसावित्रीकस्यापि प्रागुक्तापस्तम्बवचनेन प्रायश्चित्तस्य विधानात् तथा प्रायश्चित्ताचरणे च उपनयनाद्यधिकारिता भवितुमर्हत्येव किन्तु वर्णसङ्करजातिभेदरूपकरणस्य न तथात्वं तन्निर्णयस्य वंशपरम्पराकृत्यभावे दुर्घटएव "शूद्रवद्वर्णसङ्कराः" इति स्मृतेः तेषां शूद्रधर्मातिदेशात्, तेषां मासाशौचाद्याचारदर्शनात् तदन्येषामपि व्रात्य-क्षत्रियरूपकरणानां तथैवाचार इति गम्यते ।

करणशब्दे उदा० । तज्जातिस्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् पुंयोगे तु ङीष् । कायस्त्विष्टन्यया स्था—करणे घञर्थे क दैत० टाप् । २हरीतक्यां मेदि० ४धात्रीवृक्षे जटा० ५काकोल्यां भरतः ६एलाद्वये ७तुलस्याञ्च राजनि० ।

कायस्थैर्य्य न० ६त० । रसायनादिना देहपिण्डस्य स्थिर-तायाम् कायस्य बहुकालस्थायितायाम् साधनञ्च सर्व्व० सं० । "अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्यैर्य्ये सर्व्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्याशय पिण्डस्थैर्य्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते" इत्युपक्रम्य दर्शितं रसेश्वरशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

कायाकाशसम्बन्धसंयम पु० पात० स्त्रोक्ते संयम-भेदे । स च पात० स्त्रादौ फलसहितोदर्शितो यथा "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेराकाश-गमनम्" पात० स्त्र० ऐश्वर्य्यशब्दे १५४६पृ० विवृतमिदम् ।

कायिक त्रि० कायेन निर्व्वृत्तं ठक् । देहनिर्व्वृत्ते मुख्य-मापादौ कर्म्मणि । "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽ-विधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ति० त० दशविधपापकीर्त्तने याज्ञ्यो० । "मनसा तु कृतं कर्म मनसैवोपभुञ्जते । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम्" मा० भा० धृता स्मृतिः ।

कायिका स्त्री कायेन तद्व्यापारेण निर्व्वृत्ता ठक् । १ बली-वर्द्दादिकायपरिश्रमसाध्ये वृत्तिभेदे । "दोहवाह्यकर्मयुता कायिका सप्तदा हृता" व्यासः । मूलधनाविरोधेन प्रत्यहमधमर्णदेयधनपादादिरूपायां २वृद्धौ च । "काया-विरोधिनी भृत्यैः प्रणपादाद्या तु कायिका" नारदः । ऋणादानशब्दे विवृतिः ।

कार पु० कृ-कृतौ घञ् । १क्रियायाम् २यत्ने "सकारनानार कासा" इत्यादि माघः । "सकाराः सयत्नाः सोत्साहाः" मल्लि० करणे घञ् । ३बले । कस्य सुखस्यारः प्राप्तिर्यत्र । ४रतौ विश्वः कृ-हिंसायां भावे घञ् । ५बधे धातूनामनेकार्थत्वात् दैनिश्चये । कर्म्मणि घञ् । ७पूजोपहारे बलौ । कं सुख-मृच्छत्यनेन कृ-करणे घञ् दैत० । ८पत्यौ कं सुखं निर्व्वर्त्तयिष्यतीति कृञ् कर्त्तरि अण् । १०यतिरूपे प्रव्रज्यान्विते चतुर्थाश्रमे च शब्दरत्ना० कं जलं निष्यन्दम-मृच्छति अण् । ११हिमाचले मेदि० । करकायां भवम् अण् पृषो० कलोपः । १२करकाजे जले न० सुश्रुतः । "तत्र त्वन्तरीक्षं चतुर्विधं तद्यथा धारं कारं तौषारं हैमञ्चेति" सुश्रुते कारमित्यत्र कारकमित्येव पाठः समुचितः ककारलोपः लिपिकरप्रमादात् इति बोध्यम् । कर्म्मण्युपपदे कृ-अण् । स्वर्णकार कुम्भकार इत्यादौ तत्तत्कर्म्मकारके त्रि० । स्त्रियां टाप्, धोपदेशवत्ते कर्म्मणि षण् षित्त्वात् ङीप् इति भेदः ।

कारक न० करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशान् कृ-ण्वुल् । १कर्त्तृ-त्वादिसंज्ञाप्रयोजके कर्म्मणि—क्रियायाम् । "कारके" या० । कर्त्तृत्वादिव्यपदेशकारिण्यां क्रियायामित्यर्थः । करोति क्रियां निष्पादयति कृ-ण्वुल् । २क्रियानिष्पा-दकेषु कर्त्तृकर्म्मादिषु कारकसंज्ञान्वितेषु न० तेषाञ्च क्रियायामेवान्वयः "सम्बोधनानां क्रत्वोर्थाः कारकं प्रथमो-क्तिः । धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययसमानञ्च । यथा यस्य च भावेन, षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् । सम्बन्धमात्रकस्यात्र क्रियया वावधार्य्यताम्" इति हर्य्युक्तेः । वैयाकरणभूषणकार-मते कारकलक्षणादिकं शब्दार्थरत्ने ऽस्माभिर्दर्शितं यथा "तत्र कारकत्वं नाम क्रियाजनकत्वशक्तिमत्त्वं करोति क्रिया

निवर्त्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादकं कारकसंज्ञं भवतीति वार्त्तिकोक्तेश्च। द्रव्यस्य स्वतस्तथात्वाभावेऽपि भक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम्। ततश्चान्वयव्यतिरेकसत्त्वात् शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा "स्वाश्रये समवेतानां तद्धेवाश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुरिति"। शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च द्रव्यं कारकमिति व्यवहारदृश्यवधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्व्वेषां कर्त्तृत्वेऽपि स्वस्वावान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा" "निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः"इति। तद्भेदश्च मञ्जूषायां दर्शितोयथा-"कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलेनोद्देश्यत्वरूपव्यापारश्च कर्म्मणः, कर्त्तृकर्म्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति" तत्र करणाधारकर्म्मकर्त्तृणां क्रियाजनकत्वंस्पष्टं तैर्व्विना क्रियानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्म्मणस्तथात्वं घटं स्मरति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्व्वकालत्वेन स्मरणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दाढ्यबुद्धिस्थतया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्व्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेति"।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्म्मकर्त्तृभेदात्। एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायामुभयप्राप्तौ "विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्" इत्युक्तेरुत्तरोत्तरप्राबल्यं तदुक्तं हरिणा--" अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति। गुणप्रधानक्रिययोरेकस्मिन् द्रव्ये उभयशक्तिप्रसङ्गे तु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् कार्य्यस्य प्रधानानुरोधित्वात् प्रधानशक्तिरेवोधिकैव विभक्तिर्ज्जायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्य्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा "प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यति। प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यथा गुणे तथा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते" इति अतः स्थित्वाऽन्न गच्छतीत्येव प्रयोगः।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने ३सुबर्थे तन्त्रतया हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं मुख्यम्। तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वंगौणम्। तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात्। यथा च तस्यान्वयः तथा शब्द०प्रका० तथा दर्शितं यथा

"कारकार्थेतरार्थे च सुप् द्विधा च विभज्यते। धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्। इत्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्धात्वपस्थाप्यतादृशार्थेऽन्वये प्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धात्वपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम्। इत्यात् पतति, व्याघ्राद्बिभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति, शुक्तौ भासत इत्यादौ, ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतनप्रस्थतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तद्धात्वपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्तत्पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते। यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृश धात्वर्थेकारकतया व्यपदिश्यते, तेन इत्यात् पततीत्यादौ इत्यादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं सुपानुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र क्लीवलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव स्तोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव। षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतोद्यप्रयोगात् इत्यतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव "क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्त्रकर्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यत" इति शाब्दिकाः स्मरन्ति"। "कारकव्यपदिष्टे च भूयमाणक्रिये पुनः""कारकं प्रथमोक्तिः" इति च भर्त्तृहरिः। ४कर्त्तृमात्रे त्रि० भेदि०। "दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः" गीता। जगतां कारकः कृष्णः" बोपदेवः तृमर्थे ण्वुल्। ५कर्त्तुमित्यर्थे। तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी अतोघटं कारको व्रजत्येव प्रयोगः। "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेनतदर्थस्य क्रियायामेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात्।

करकायाइदं तत्र भवं वा अण्। ईकरकासम्बन्धिनि त्रि०। ७तन्निष्यन्दिजले न० राजनि० ८अप्सु स्त्री ङीप्। तल्लक्षणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "दिव्यवायुग्नि-संयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः। पाषाणखण्ड-वच्चापस्ताः कारक्योऽहतोपमाः। करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम्। दारुणं शीतलम् सान्द्रं पित्तहृत् कफवातलम्"। [२९९८ विवृतिः

कारकदीपक न० दीपकभेदरूपार्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे

कारकविभक्तिः स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः। व्याकरणोक्ते कर्म्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विवृतिः। "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति" व्या० प०।

कारकर त्रि० कारं करोति क-ट। क्रियाकारके दासादौ।

कारकुत्तीय पु० बाल्लदेशे हेम० तत्र भवः अण् बहुषु तस्य लुक्। तद्देशवासिजनेषु बहुव०।

कारज त्रि०। कारात् क्रियातो जायते जन-ड। १क्रियाजन्ये करजे नखे भवं तस्येदं वा अण्। २नखभवे ३नखसम्बन्धिनि च त्रि०।

कारञ्ज त्रि० करञ्जस्य तत्फलस्येदम् अण्। करञ्जवृक्षफलतैलादौ तत्तैलगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा। निम्बातसीत्युपक्रमे "करञ्जकुटजेङ्गुदीविल्वसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति"।

कारण न० कारयति क्रियानिवर्त्तनाय प्रवर्त्तयति क-णिच्-ल्यु। १क्रियानिष्पादके हेतौ २उद्देश्ये ३देहे ४इन्द्रिये। क-बधे स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट्। ५बधे मेदि०। ६करबादभेदे। करणएव कारणः। ७कायस्थे पु०। करणमेव स्वार्थे अण्। ८साधने ९कर्म्मणि। १०गीतभेदे रत्नकोषः। न्यायमते कारणत्वलक्षणभेदादिकं भाषा० मुक्तावल्योर्दर्शितं यथा।

"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्" भाषा०।

पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणं, कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः। अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् एवं परममहत्परिमाणम् अतीन्द्रियसामान्यं विशेषश्चेति बोध्यम्। इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं, ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण। मानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं कालादेर्वाच्यं तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये तन्न ज्ञानातिरिक्तं प्रति कारणताया एव आचार्यैरुक्तत्वात्" मुक्ता०।

"अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ब्ववर्त्तिता। कारणत्वं भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम्। समवायिकारणत्वं ज्ञेयमाद्यसमवायिहेतुत्वम्। एवं न्यायनवत्त्वैसृतीयसत्तां निमित्तहेतुत्वम्"। यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत्। तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्" भाषा०।

नन्वत्र कारणत्वं किम्? अत आह अन्यथेति। तस्य-कारणत्वस्य। तत्र-समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः। अत्र यद्यपि तन्तुसंयोगानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तन्तुसंयोगस्तु तन्तुपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्य्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम् आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। तत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्य्यं कार्य्यप्रत्यासत्त्या, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च। आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणं तत्र घटरूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः। इत्थञ्च कार्य्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानाद्विभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम् आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः" मुक्ता०।

कारणताग्राहकं प्रमाणं च सर्व्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा

"अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति नन्वेवं साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भविष्यति, वर्त्तमाने—ऽनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात्। नन्वेवंविधस्थले तावदेऽपि मतं

व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः, विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्येवं विधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात्। तदेव ह्याशङ्क्येत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन व्यभिचाराभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः१ कारणोपलम्भे२ सति उपलम्भः३ उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात्४ अनुपलम्भः५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते"।

कारणत्वञ्च नियतपूर्वसत्त्वं तच्च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते। तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षखण्डने निराकृतं यथा

"ननु तदसत्ताविशेषात्कार्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, नकार्यस्याद्यसत्ताक्षणइवान्यदापि सामग्रीसत्ताऽविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म? । अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्शनात्। तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनोनियामकं, तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनियामकमिति चेत् न असमसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः। तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्यवसानमेव पर्यवस्येत्, तत्काल इत्याकलय। तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि रूपम्? इति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्यनुयोगस्यानुपरतेः। किञ्च "अन्तर्भावितसत्त्वहेतुकारणं तदसत्ततः"। नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः"। तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्वदृत्तितयाह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्वदृत्तिव्यतिरेकं स्वस्मिन् स्वदृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्वदृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न खलु सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यासत्त्वाविशिष्टदृत्त्यभ्युपगमे तामसत्त्वेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव कारणमसत्पर्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवेशने चापर्यवसानमेव। न च सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि वादप्रसारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सङ्ख्याव्यवहारानुगमननिबन्धनलाञ्छनः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्वदृङ्मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम्। न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति, भिन्नामप्यनुगतबुद्ध्याद्याधानपदेऽभिधिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्यते। मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वेति च वदन् तद्गर्भिणीं कारणतां कथमनुगमयितासि?। किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नित्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणतामन्ये इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतैव? अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं, पूर्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् असत्ताऽविशेषात्। असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात्। सत्त्वेऽन्यत्वादनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा स्वत्वे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं, सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्याभावावश्यम्भावाभ्युपगमात् नित्यावतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात्। अन्वयोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात्। अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन "आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः। रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते। सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजननात्। तदसत्कथं कार्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्यकार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्ववदापत्तेः तस्मात् "पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा"। आस्तां प्रतिवन्दिपक्षपक्षः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयम्? प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगादिति चेन्न दृष्टमनुगतनियतं प्राक् सदिति बलाद्वा विशेषात्। भ्रान्त्यैवं-

बुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न याद्दच्छया हि धिया वि-चतुरादिकज्ञानुधावनविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य मनापि कारणतानिश्चयः, केवलं ततः परात्रापि कल्पान्ते बाधात् पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तत एव सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः"।

तत्र हेतौ "पञ्चैतानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे" गीता। "न लिङ्गं धर्म्मकारणम्" मनुः। उद्देश्ये "तस्यागमनकारणम्" रघुः। फलस्य कारणत्वञ्च इच्छाद्वारा, उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात् सर्वोहि लोकः फलमिच्छन्नेव तदुपाये प्रवर्त्तमानो दृश्यते इति तस्य तथात्वम्। कारणमस्यास्ति अर्श० अच्। १०उत्तरभेदे उत्तरशब्दे विवृतिः। "मिथ्योत्तरे पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि" मिता० स्मृतिः। भावे तल् कारणता स्त्री। त्व कारणत्व न०कारणभावे "एकः कारणतां गतः" कुमा०। "कारणत्वं भवेत्तस्य" भाषा०।

कारणकारण न० ६त०। अन्यथासिद्धपदार्थभेदे यथा कुलालः घटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकः घटं प्रत्यन्यथासिद्धः। व्यापारद्वारा तु न कारणकारणस्यान्यथासिद्धिः। यथा कुठारादीनां, ते हि छेदनक्रियाकारणच्छेद्यसंयोगजनका अपि नान्यथासिद्धाः एवं व्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिजनकपरामर्शरूपस्य, चक्षुरादीनां प्रत्यक्षजनकविषयसंयोगरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः। "नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः" कुसुमे: २परमेश्वरे च सहि सर्वेषां निमित्तोपादानकारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, २प्रयोजकेकारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमस्त्येवेति नैयायिकादयः।

कारणगुण पु० ६त०। उपादानकारणस्य गुणे "कारणगुणाः कार्य्यगुणानारभन्ते" इति न्यायप्र०। यथा तन्त्वादिरूपोपादानगुणाः शुक्लादयः, कार्यस्य पटस्य शुक्लगुणारम्भका भवन्ति न वैपरीत्येनेति आकरे स्थितम्।

कारणगुणोद्भव पु०कारणगुण उद्भवोऽस्य। उपादान कारणगुणेनोपपन्ने गुणभेदे। ते च गुणा भाषायां दर्शिता यथा। "अपाकजास्तु स्पर्शान्ताद्गन्धत्वञ्च तथाविधम्। स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्। स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः"। स्पर्शान्ताः। रूपरसगन्धस्पर्शाः-घटादौ पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् अपाकजा इत्युक्तम्। तथाविधं अपाकजमिति। "स्पर्शोत्वानुष्णाशीतो आद्यः। एकपृथक्त्वेत्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च आहत्य पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वं आहृत्य" कुका०। [विवृतिः।

कारणमाला स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे २९८पृ०

कारणशरीर न० कारणरूपं शरीरम्। वेदान्तिमते अज्ञानरूपे शरीरे। वेदान्तसारे तद्विवृतिः द्रष्टव्या।

कारणा स्त्री कृ-हिंसायां स्वार्थे णिच्-भावे युच्। १तीव्रवेदनायाम् अमरः। कृ-णिच्-युच्। २प्रेरणायाम्

कारणिक त्रि०कारणैश्चरति ठक्। कारणेन विचारके १परीक्षके अमरः। करणस्येदम् काश्या० ठञ् ञिठ् वा। २करणसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ठञि पित्त्वात् ङीष् ञिठ इदुच्चारणार्थः स्त्रियां टाप् इति भेदः।

कारणोत्तर न० कारणेन उत्तरम्। व्यवहारेषु वाद्युपन्यस्तं वस्तु सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलतासाधनकारणकथनरूपे उत्तरभेदे, यथा अयं शतं मे धारयतीत्यभियोगे सत्यं दृष्टीतं किन्तु शोधितम्, इयं भूमिर्मदीयानेन भुज्यते इत्यभियोगे सत्यमेतस्य भूमिः किन्तु दानेन क्रयादिना वा इदानीं मनेत्युत्तरम्। उत्तरशब्दे १०९०पृ० विवृतिः।

कारण्डव पुंस्त्री रम-ड तस्य नेत्त्वम् रण्डः ईषत् रण्डः कारण्डः तं वाति वा-क कारण्डस्येदं कारण्डं तदारण्डं वाति वा-क वा। हंसभेदे "हंसकारण्डवोद्गीतासारसाभिरुताश्रया" भा० व०२८अ०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। अस्य अजिरादि० पाठात् मतौ संज्ञायामपि न दीर्घः कारण्डववती नदीविशेषः। "हंससारसकौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवेत्युपक्रमे" भवाः संघचारिणश्च" इति हुम्बते तस्य भूवत्वं संघचारित्वञ्चोक्तम्।

कारण्डव्यूह पु० बौद्धभेदे त्रिका० २ बौद्धशास्त्रविशेषे च।

कार्त्तम पु० करम्भस्यापत्यं शिवा० अण्। १करम्भमहर्षेरपत्ये अविक्षिच्चान्नि नृपे तदुत्पत्त्यादि "एतस्मात् कारणाद्राजन् ! विश्रुतः स करम्भजः। तस्य कारम्भः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्। इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः। तस्य सर्वे महीपालाः वर्त्तन्ते स्म वशे तदा। स हि सम्राड्भूतेषां दृष्टेन च बलेन च। अविक्षिन्नाम धर्म्मात्मा वीर्य्येणेन्द्रसमोऽभवत्" इत्युपक्रमे "तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया। मरुत्तोनाम धर्म्मज्ञश्चक्रवर्त्ती महायशाः" भा० आश्व० ४अ० उक्तम्। २गोत्रापत्ये अणु। करम्भमपौत्रे अविक्षिज्जपुत्रे २मरुत्ते नृपे च। "करम्भ यत्ते मरुत्तश्च" इत्युपक्रमे "यदि तुभ्यं रुचे पार्थ ! इदं

कारन्धमं नृपम्" तत्रैव ३अ० मरुत्तस्य कारन्धमभिति विशेषणात्। तस्येदमण्। ३नारीतीर्थभेदे न० तत्तीर्थप्रादुर्भावादि भा० आ० २१७,१८अ०। यथा

"ततः शतद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः। अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभिः। वर्ज्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः। अवकीर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः। अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम्। कारन्धमं प्रसन्नञ्च ह्रयनेधफलञ्च तत्। भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत्। एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः। विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः। दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः। तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः। तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः। तापसा ऊचुः। पाण्डवाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान्। तत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन!। वैशम्पायन उवाच। तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्व्याख्यमानस्तपोधनैः। जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः। ततः सौभद्रमासाद्य महर्षे-स्तीर्थमुत्तमम्। विगाह्य सहसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तपः। अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान्। जघ्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्। स तमादाय कौन्तेयो विक्षु-रन्तं जलेचरम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः। उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्জ্জুनेन यशस्विना। बभूव नारी कल्याणी सर्व्वाभरणभूषिता। दीप्यमाना श्रिया रा-जन्! दिव्यरूपा मनोरमा। तदद्भुतं महदृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत्। का वै त्वमसि कल्याणि! कुतो वासि जलेचरी। किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा?। वर्गोवाच। अप्सरास्मि महा-बाहो! देवारण्यविहारिणी। दृष्ट्वा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल!। मम सख्यस्तथैवान्याः सर्व्वाः कामगमाः शुभाः। ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम्। ततः पश्यामहे सर्व्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम्। रूपवन्तमधी-यानमेकमेकान्तचारिणम्। तस्य वै तपसा राजंस्तेजसा द्युतिम्। आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यका-शयत्। तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुततमम्। अव-तीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया। अहञ्च सौरभेयो च समीची बुद्बुदा तथा। यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत!। गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम्। स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर! कथञ्चन। नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले। सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः संशितव्रतः। याहृशा जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः!। वर्गोवाच। ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भारतस-त्तम!। अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम्। रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः। अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तु मर्हसि नो द्विज!। एषएव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन!। यद्वयं संशितात्मानं प्रलोभ्य त्वामिहागताः। अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्म्मचारिणः। तस्माद्धर्म्मेण वर्त्तस्व नास्मान् हिंसितुमर्हसि। सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ! मतो ब्राह्मण उच्यते। सत्यो भवतु कल्याण एवं वादो मनीषिणाम्। शरण्यश्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम्। शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मस्तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत्। प्रसादं कृतवान् वीर! रविसोमसमप्रभः। ब्राह्मण उवाच। शतं शतसहस्रन्तु सर्व्वसङ्ख्यावाचकम्। परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमत्यन्तवाचकम्। यदा च वो ग्राहभूता ग्रहीतोः पुरुषान् जले। उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्वं पुरुषसत्त-मः। तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ। क्षन्तं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन। तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव हि। नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः। पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्। वर्गोवाच। ततोऽभिवाद्य तं विप्रं लब्ध्वा चापि प्रदक्षिणम्। अचिन्तयाम्यपश्चात्तं तस्माद्ग्राहात् सुदुः खिताः। क्व नु नाम? वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम्। समागच्छेम यो नस्तद्रूपमासादयेत् पुनः। ता वयं चिन्तयित्वैव सुदूर्म्मोहिव भारत!। दृष्टवत्यो महाभागं देव-र्षिमुत नारदम्। संप्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिमभितद्यु-तिम्। अभिवाद्य च तं पार्थ! स्थिताः स्मो व्रीडिताननाः। स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत्। श्रुत्वा तत्र यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत्। दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै। पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम्। तत्राद्य पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः। मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान् संशयः। तस्य सर्व्वा वयं वीर! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः। तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिता स्मा त्वयाऽनघ। एतास्तु भगवतः सख्यस्तस्योऽन्या जले स्थिताः। कुरु कर्म्म शुभं वीर! एताः शापाद्विमोक्षय! वैशम्पायन उवाच। ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्व्वा एव विशा-म्पते!। तस्माच्छापाद्दयावान् मोक्षयामास वीर्य्यवान्।

उत्थाय च जलात्तस्मात् प्रतिलभ्य वपुःस्वकम् । तासादा-
मरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा । तीर्थानि शोषयित्वा
तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुम् । चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं तदा
मणिपुरं ययौ" ।

कारन्धमिन् पु० स्त्री करएव कारन्धं धमति धमा-इनि पृषो० । १कांस्यकारे स्त्रियां ङीप् । २धातुवादरते च मेदि०

कारपचव पु० देशभेदे । "अवभ्यमलभ्यवयन्ति यमुनां कारप-
चवं प्रति" कात्या० श्रौ० २४।६।१०कारपचवो देशभेदस्त-
न्मध्ये यमुना वर्त्तते तां कारपचवदेशस्थां यमुनां प्राप्य
तत्रावभृथमभ्यवयन्ति" सं० व्या० ।

कारभ त्रि० करभस्येदम् अण् । करभसम्बन्धिनि मूत्रादौ
"अर्णोम्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्" सुश्रुतः ।

कारभू स्त्री करएवकारः तस्य भूः । राजयाह्यकरग्रहणभूमौ ।

कारमिहिका स्त्री कारं जलमस्त्रं मेहति मिह-सेके क
ततः स्वार्थे क अत इत्वम् । कर्पूरे राजनि० ।

कारम्भा स्त्री० ईषत् रम्भा कोः कादेशः । प्रियङ्गुवृक्षे अम०

कारयिष्णु त्रि० कृ-णिच्-इष्णुच् । कारयितरि ।

कारव पु० स्त्री केति रवोऽस्य । काके त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

कारवल्ली स्त्री कुत्सितश्चारो गतिर्यस्याः कर्म० । कारवेल्ले
(करेला) । कारवान् कर्म्मयुक्तः सन् लीयते ली-किप् ।
२काण्डीरे काण्डधरे राजनि० ।

कारवी स्त्री कारं वाति वा कके जलोपलक्षितवर्षाकाले
रवोऽस्य कारवोमयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्यस्य अच्,
क हिंसायां स्वार्थे णिच्-किप् काः तमवति अण् वा गौरा०
ङीष् । १शतपुष्पायाम्, (मौरी) २रुद्रजटायाम्, ३मयूर-
शिखालतायाम् । ४कारवेल्ले, (करेला) ५त्वक्पत्रायाम्
(तेजपात) ६क्षणजीरके च । ७क्षुद्रकारवेल्ले अमरः
राजनि० टकाकयोरिति च ।

कारवीरेय त्रि० करवीरेण निर्वृत्तादि करवीर+चतुरर्थ्यां
सख्या० ढञ् । करवीरनिर्वृत्तादौ ।

कारवेल्ल पु० कारेण वातगत्या वेल्लति वेल्ल-घञ्लने अच् ।
१लतामेदे (करेला) २तत्फले न० । "कारवेल्लं हिमं
मेदि लघु तिक्तमवातलम् । ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेह
कृमीन् हरेत्" भावप्र० । स्वार्थे क कारवेल्लकोऽपि तत्रैव
अल्पार्थे ङीष् । २क्षुद्रकारवेल्ले (उच्छा) । अमरः । कार
वेल्लस्तुक्षा "तद्गुणा कारवेल्ली स्वादिशेषाद्दीपनी लघुः ।
कारवेल्लीफलं तक्रे स्वेदितं हिङ्गुमर्हितम् । भर्ज्जितं नव-
नीतेन सैन्धवेन समन्वितम्" भावप्र० । "विदलितसुखमीषत्
कारवेल्लीकठोरं पुलकितमिव तैलैः साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णं सुललितरसनायां लोल-
तामातनोति" पाकशा० । कारवेल्लीफलं भेदि लघु तिक्तं
सुशीतलम् । पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेदःकृमीन् हरेत्"
वैद्यकम् । स्वार्थे क कारवेल्लिकाप्यत्र स्त्री ।

कारस्कर कारं वर्षं करोति क-छेत्वादौ ट वृक्षे नि० सुट् ।
विवतिन्दौ किम्पाके वृक्षे राजनि० दासादौ न सुट् ।

कारस्कराटिका स्त्री कारस्कर इवाटति अट-खुल् । कर्ण-
जलौकायाम् । टिका० ।

कारा स्त्री कृ-हिंसायां भिदा०भावे अङ् "कृदभोऽङिः"पा०
गुणः "काराबन्धने" पा०ग० दीर्घनिर्देशात् दीर्घः ।
१बन्धने मेदि० २पीडायां टिका० पा०ग० बन्धनयष्ट्यस्य
बन्धनाधारपरत्वे ३बन्धनागारे अमरः । कुत्सितमृच्छति
कृ-अच् कोः का । ४दूत्याम् ५प्रसेवके । ईश्वर्षकारि-
कायाञ्च मेदि० । ७यष्ट्यां च । काराधुनी ।

कारागार न० कारायाबन्धनस्यागारं गृहम् बन्धनागारे
(जेलखाना) "रिपुः कारागारं कलयति च तं केलि-
कलया" कर्पूरस्तवः । कारागृहादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त त्रि० कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कएदी)
बन्धनाकाररुद्धे हेमच० ।

कारापथ पु० देशभेदे । तत्र च लक्ष्मणात्मजाङ्गदचन्द्रकेतू
राज्यमासीत् "अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवम् ।
शासनात् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ" रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमारातिं प्रचरणस्थानत्वेन का+
रा-खुल् । बलाकायां जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा शब्दः तस्याधुनी उत्पादयित्री ।
शब्दनिष्पादके शङ्खादौ । "अगस्त्योनरां वृषु प्रशस्तः
काराधुनीव" ऋ० १,१८०,४ । "कारा शब्दः" भा०

कारि स्त्री कृ- भावे प्रश्नाख्यानविषये इञ् । प्रश्नाख्यान-
विषये १क्रियायाम् । "कां कारिमकार्षीः ? सर्वां कारि-
मकार्षम्" इत्यादि । कृ-कर्त्तरि शिल्पिनि इञ् ।
२शिल्पिनि त्रि० ।

कारिका स्त्री कृ-भावे खुल् । १क्रियायाम् । "कारिकाशब्द
स्योपसंख्यानम्" वार्त्ति० क्रियायोगेऽस्य गतित्वम् तत्र का-
रिका क्रिया, कारिकाकृत्य" सि०कौ० । तत्र दासीश्लोकवा
चकस्य क्रियाशब्दस्य न ग्रहणं तथाव्याख्यानात् । कारः
रोगवधः साध्यतयास्त्यस्य ठन्, कृ-हिंसायां खुल् वा ।
रोगनाशिकायां २कण्टकार्य्यां राजनि० । इनट्योरिति

४ विवरणश्लोके अल्पाक्षरेण बह्वर्थज्ञापकश्लोकभेदे। ५ शिल्परचनायाम् मेदि०। ६ इष्टद्विभेदे (शुद) रत्नमाला०।

कारित क्ली कृ-णिच्-कर्म्मणि क्तः। १करणाय प्रेरिते। "विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च। कारितास्ते यतोऽतस्त्वाम्" देवीमा०। २अधमर्णेन स्वकार्य्यसिद्धये नियतदेशेरङ्गीकृताधिकवृद्धौ क्ली "वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता" मिता० ना० स्मृतिः। "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता। आपत्काले कृता नित्यं सा तु स्यात् कारिता मता" कात्या०।

कारी स्त्री कृ-हिंसायाम् इञ् स्त्रियां ङीष्। करञ्जकारिञ्जे राजनि०। तस्याः अरुष्करत्वेन हिंसासाधनत्वात् रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम्।

कारीर न० करीरस्यावयवः कारञ् भक्षो वा पलाशा० अञ्। १वंशस्य काण्डे २वंशभक्षणे च।

कारीरी स्त्री कं जलमृच्छति गच्छति कृ-विच् कारं सजलमेघमीरयति ईर-क्यप् उप० स० गौ० ङीष्। वर्षहेतौ वृष्टिभेदे। "वर्षकामेष्टिः कारीरी" "तस्यां प्रति त्वं चारुनक्षत्रमीडे अग्निं स्वसं नक्षोभिरिति धाय्ये" आश्व० श्रौ० २।१३।१।२। "वर्षकामस्य कारीरी नाम इष्टिः कार्य्या। तस्यां-कारीर्य्याम्। अत्र बह्वृदैवत्याया आग्नावैष्णवात् अन्यदा इयमेव कारीरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि प्रापणार्थं तस्यां ग्रहणमिति" नारा०। आरब्धायां कारीर्य्यां कृतार्द्धायां वर्षणे सति सा समापनीया न वेति सन्देहे कात्या० श्रौ० १।२।२२ सू० निर्णीतं यथा "दृष्टे तत्परिमाणम्" कृतार्द्धायामिष्टौ वर्षणे दृष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म्म कर्त्तव्यं यत्परिमाणमदृष्टे वर्षणे क्रियते। न तु दृष्टौ दृष्टायां किमप्यन्यूनं कृतार्द्धं परित्याज्यमिति। न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टेः फलं, किन्तु कालस्वभावात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वयं प्रवृत्तम् इत्याशयः" मं०व्या०। अतएव जैमिनिना ६,२,१२,कर्मणि आरब्धे फलेच्छाराहित्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य काम्यकर्म्मणः समाप्यत्वमुक्तं यथा "प्रकृमात्तु नियुज्येतारम्भस्य निमित्तत्वादिति" व्याख्यातं चेदं गुरुस्वामिना यथा "प्रजाकामो यजेत, ग्रामकामो यजेत"-इत्येवमादि कर्म समाम्नायते। तत्र सन्देहः-किं प्रक्रान्तं नियोगतः समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं हेयं वा?-इति कुतः? एवं प्राप्तं?-नियोगतः परिसमापयितव्यम्-इति। एवं कुतः? एवं हि श्रूयते,-इदंकामो यजेत-इति, तस्य आख्यातस्य अर्थम् उपदिशन्ति, 'उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् आह-इति, उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्तिः-इत्येतावान् व्यापारविशेषः तस्य अर्थः, न यथा पाकः त्यागः-इति। तत्र हि पाकसत्तामात्रं निर्दिश्यते न आरभ्य परिसमापयितव्यम्। एवं च आख्यातार्थे लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्नः नोद्यते-इति गम्यते। यतो नोदितं न नियोगत आरभन्ते, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः किन्तर्हि?-परिसमाप्तिः शब्दार्थः परिसमाप्त्यार्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य। तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः-इति गम्यते। सा चेत् शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया नोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्तव्यतावचनं' तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु परिसमाप्तिः। तेन उपक्रान्ते कर्म्मणि यदि वीयात् फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्तव्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम्। ननु अर्थिनो योऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते'। नैतदेवं, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते। तस्मात् ग्रामकामेन याग आरब्धः परिसमापनीयः ग्रामादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते, च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्-इत्युच्यते, तदिनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम्, न हि तदिनष्टम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पन्निश्च निमित्तं न भवः तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उपक्रान्तं परिसमापयितव्यम्। क्रियायाहि निमित्तम् आरम्भः सोऽपि परिसमाप्तेः" इति।

कारीरीष्टिं प्रकृत्य श्रूयते च। "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयात्" "कारीरीमनुवृष्टिः" सि०कौ०।

कारीष न० करीषाणां समूहः अण्। शुष्कगोमयसमूहे।

कारीषगन्धि त्रि० कारीषस्येव गन्धोऽस्य इत्समा०। शुष्कगोमयसंघगन्धयुक्ते स्त्रियां ङीप् चाप्। कारीषगन्ध्या तस्याः तत्पुरुषे पुत्रपत्योः परयोः संप्रसा० दीर्घश्च। कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः। एवं परमकारीषगन्धीपुत्रः। उपसर्ज्जने तु न, अतिकारीषगन्ध्यापतिः। बन्धुशब्दे परे तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारीषगन्ध्याबन्धुः कारीषगन्धीबन्धुः। एवं कौसुदगन्ध्यादयोऽप्यत्र संप्रसारणादीर्घौ।

कारु त्रि० कृ-उण्। १शिल्पिनि। "इति स्म सा कारुतरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीयते" नैष०। "कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुं पश्चाच्च बन्धयेत्" कूर्म्मपु०

"उपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः" ऋ० १, १४८, २, । "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्" मनुः । "कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा" याज्ञ० "गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्" मनुः । २रूपकारादौ "धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् । कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा" मनुना कारुशिल्पिनोर्भेदेन निर्देशात् "कारवः रूपकारादयः" कुल्लू० । एतेषां च कर्म्मकरणरूप एव करो न धनरूपादिर्मनुना कर्म्मोपकरणत्वेन तेषां निर्देशात् । तत्र करप्रतिरूपकर्म्मकरणप्रकारो मनुनादर्शितो यथा "कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासिमासि महीपतिः" मासि मासि कर्म्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः । "सम्भूय कुर्व्वतामर्घं सवार्धं कारुशिल्पिनाम् । अर्घस्य हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः" याज्ञ० । ३कारके तत्तत्क्रियानिष्पादके त्रि०मेदि० । "राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्वानरपुङ्गवः" भट्टिः । भावे उण् । ४कर्म्मणि मेदि० ५शिल्पे हेमच० ६स्रोतविनिरु० । अत्रेदं बोध्यम् उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे समुदायशक्त्या शिल्पिप्रभृतितत्तद्दर्थवाचकता, व्युत्पत्तिपक्षे अवयवशक्त्या अवयवार्थस्यापुरस्कारेण योगेन विशिष्टार्थपरतया यौगिकत्वं तेन कार्य्यं कारुरित्यादौ कर्म्मादेरन्वयः उदन्तत्वयोगाच्च तत्र कर्म्मणि न षष्ठी अस्त्यर्थवार्थे कर्म्मणोऽन्वयासम्भवात् न द्वितीयादिप्रसक्तिः । स्वार्थिक । कारुकोऽपि रूपकारादौ । "न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ" मनुः । "अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्म्मभिः । यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्म्माणि शिल्पानि विविधानि च" मनुः । स्त्रियामूङ् । कारू शिल्पिन्यां रजकादिस्त्रियाम् । [चौरे शब्दचि० ।

कारुचौर पु० कारुणा शिल्पेन चोरयति चुर-अच् । सन्धि-

कारुज पु०कं जलमारुजति, ईषत् रुजति वा आ+रुज-क । १करभे, २वल्मीके, ३नागकेशरे, ४गैरिके, ५स्वयंजाते देहस्थे तिलादिचिह्ने च हेमच० । कारुतोजायते जन-ड ५त० । तत्तत्क्षचित्तलेखनादौ न० ।

कारुणिक त्रि० करुणा शीलमस्य ठक् । दयालौ दयाशीले अमरः । "सम्यक् कारुणिकस्येदं वत्स ! ते विचिकित्सितम्" भाग०२,५,१० । "आचार्य्या वै कारुणिकास्ते" भा० वि०४७अ० । [स्वार्थे क । कारुणिका तत्रार्थे ।

कारुण्डो स्त्री ईषत् रुण्डो मूर्द्धहीना । जलौकायां शब्दच० ।

कारुण्य न० करुणः करुणायुक्तः करुणाविषयो वा तस्य भावः, करुणैव वा ष्यञ् । करुणायां परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः । २करुणाविषयत्वे च "दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगागिरः" नैष० "कारुण्यवारांनिधे !" नीलतन्त्रम् ।

कारू(रू)ष पु० करू(रू)षस्य राजा अण् । करू(रू)षदेशाधिपे दन्तवक्त्रे "कारू(रू)षान्मानवादासन् कारू(रू)षाः क्षत्रजातयः भाग० ९.२१" करू(रू)षोऽभिजनोऽस्यास्य अण् भर्गा० बहुषु न तस्य लुक् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिषु ब० व० ।

कारेणव त्रि० करेणोरिदमण् । करेणुसम्बन्धिदुग्धादौ । "कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं परम् । सर्पिः कारेणवं हन्ति कफकुष्ठविषक्रिमीन्" सुश्रु० ।

कारेणुपालि पुंस्त्री करेणुपालस्यापत्यम् इञ् । करेणुपालकापत्ये । युवापत्ये तु इञन्तत्वात् फक् तस्य तौल्वला० न लुक् । कारेणुपालायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री ।

कारोत्तर पु० कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति उद्+तृ-अच् । १सुराभाण्डे अमरः स्वामी तु कारोत्तम इति पठित्वा तत्रार्थे इत्याह सुरागालनक्रियायां भाण्डस्योत्तमत्वात्तथात्वम् । कारेण ईषन्नत्या उत्तीर्यतेऽसौ उद्+तृ-कर्म्मणि अप् । २कूपे हला० तन्त्रेतत्वात् चालनीरूपे बंधादिजे ३पात्रभेदे । "अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोत्तरोभिषक्" यजु० १९, १९ । कारोत्तरः सुरापावनचालनी" वेददी० "अस्थि मज्जानं मांसैः कारोत्तरेण" यजु० १९,८२ । सुरागालनी चालनी च बंधमयी तया यज्ञियसुरागालनप्रकारः कात्या० श्रौ० १९,२,७, कर्क० दर्शितोयथा । "श्वभ्रं खात्वा खरमपरेण चर्मावधाय परिस्रुतमासिच्य कारोत्तरमवदधाति, कारोत्तराद्वा चर्म्मणि मन्त्रलिङ्गात् पूतामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीति" । "ततो दक्षिणवेदिखरमपरेण बर्हिर्वेदि श्वभ्रं गर्त्तं खात्वा तत्र गर्त्ते गोचर्म्मावधाय परिस्रुतं सुरां चर्म्मणि आसिच्य सुराया उपरि कारोत्तरं बंधमयं पात्रं (कारोत्तरश्चालनिका) सुरागालनसमर्थं निदधाति एवं कृते मलस्तले तिष्ठति गलिता सुरा कारोत्तरस्योपर्य्यायाति एकोऽयं गालनोपायः । अथवा पूर्व्वं चर्म्मणि कारोत्तरमवधाय तत्र

सुरामासिञ्चति तथा च सति कारोत्तरात् चर्म्मणि सुरा पतति" सं० व्या० । "तस्य लोमान्येव पुष्पाणि, त्वक् तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोत्तरो मज्जा मासरं रसः परिस्रुन्नरक्तर्लोहितं, रेतः पयः, मूत्रं सुरोदध्यम् वल्कसम्" शत० ब्रा० १२,९,१,२ । एवं कारोत्तरशब्दस्य चालनोपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम् ।

कार्कश्य न० कर्कशस्य भावः ष्यञ् । कठोरस्पर्शे "आक्षेप लोलुपबधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणी" माघः ।

कार्कषि पुंस्त्री कर्कं स्यति सो क—षत्वम् कर्कषः काठिन्यनाशकः तस्यापत्यम् पक्षे इञ् तदपत्ये पक्षे वाकिन्या । वा फिञ् ककच् च । कार्कषकायनि तत्रार्थे पुंस्त्री ।

कार्कीक त्रि० कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव ईकक् । श्वेताश्वतुल्ये ।

कार्ष पुंस्त्री कर्षस्यापत्यं शिवा० अण् । १कर्षापत्ये तत्कृतौ कर्षस्येदम् अण् । २श्रवणसम्बन्धिमलादौ त्रि० ।

कार्षायनि त्रि० कर्षेण निर्वृत्तादि कर्ष+कर्षा० चतुरर्थ्यां फिञ् । कर्षेण निर्वृत्तादौ । सुतङ्गमादिपाठात् पक्षे इञ् । कार्ष्टिरप्यत्र त्रि० ।

कार्त्त त्रि० कृतः कृतप्रत्ययस्य व्याख्यानोपन्यः अण् । १ कृत् प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे । कृतस्येदम् अण् । २कृतसम्बन्धिनि अस्य कौजपेन सहद्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः । कृतमेव स्वार्थे अण् । ३कृतयुगे "किङ्कारणं कार्त्तयुगप्रधानः" भा० आ० ९० अ० ।

कार्त्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कार्त्तकौजपौ सावर्णिभाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलस्यापर्णेयाः कपिस्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटूकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकवाभ्रवाः आङ्गीमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्नः सौश्रुतपार्थिवाः जराशत्रू याज्ञानुवाक्ये" ।

कार्त्तवीर्य्य पु० कृतवीर्यस्यापत्यम् अण् । कृतवीर्यनृपापत्ये सहस्रबाहौ अर्जुने । "अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् । दत्तात्रेयाद्वरैरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः । न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञदान तपोयोगैः श्रुतवीर्यार्जुनादिभिः" भाग० ९,२३,२७ । तत्कथादि अर्जुनशब्दे ३९९४ पृ० उक्तप्रायमधिकं भा० आनु० १५२ अ० उक्तं यथा ।

"सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः । अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः । स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् । शशास पृथिवीं सर्व्वां हैहयः सत्यविक्रमः । स्ववित्तं येन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे । क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च । आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम् । न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः । स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् । सहस्राद्भूयासं चमूमध्ये ग्रहेऽन्यथा । मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं धर्मसंततत ! । ताञ्च धर्म्मेण सम्प्राप्य पालयेयमतन्द्रितः । चतुर्थं चवरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ! तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित ! । अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं त्वदाश्रयम् । इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् । एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः । ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम् । अब्रवीद्वीर्य्यसम्मोहात् कोऽन्वस्ति सदृशो मम । धैर्य्ये वीर्य्ये यशःशौर्य्ये विक्रमेणौजसाऽपि वा । तदाकाशान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी । न त्वं मूढ ! विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियादरम् । सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः । अर्জ্জুন उवाच । कुर्य्या भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशन्तथा नये । कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः । पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः । त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ कथं नु ब्राह्मणो वरः । सर्व्वभूतप्रधानांस्तान् भैक्षवृत्तीनहं सदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे । कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि । विजेष्याम्यबलान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः । न च मां च्यावयेद्राष्ट्राच्चिरेषु लोकेषु कश्चन । देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् । अथ ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् । अर्জ্জুनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभूच्चिराचरी । अथैवमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत । त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु । एतेषां कुर्व्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति । अथ वा त्वां महीपाल ! शमयिष्यन्ति ये द्विजाः । निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धृतोत्साहं महाबलाः । तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः । वायुर्व्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् । अर्জ্জুन उवाच । अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः । यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् । वायोर्व्वा सदृशं किञ्चित् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

मम् । अपां वै सदृशो वह्निः सूर्य्यस्य नभसोऽपि वा" । ततः पवनार्জ्जुनयोः संवादे वह्निकथा तत्र द्रष्टव्या । "भवन्तं कार्त्तवीर्य्योऽहीनसन्निधीकरत्" भट्टिः । "अनन्यसाधारणराजशब्दोबभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः" रघुः ।

कार्त्तवीर्य्यदीप पु० ६त० । कार्त्तवीर्य्यार्জ्जुनोद्देशेन दीयमाने दीपे । तद्दानविधानादि विधानपारिजाते उड्डामेश्वरतन्त्रे उक्तं यथा

"गोमयेनोपलिप्तायां शुद्धभूमौ समाहितः । तन्मध्ये चक्रमेकं कार्य्यं त्रिकोणं विन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्बहिः कार्य्यं मध्ये मूलं समालिखेत् । सरक्तैः कुङ्कुमाक्तैर्वा रक्तचन्दनमिश्रितैः । तस्योपरि न्यसेद्दीपं घृतपूरितवर्त्तिकम् । तं दीपं विधिनायुज्य पश्चात्सङ्कल्पयेत्ततः । कार्त्तवीर्य्य ! महाबाहो ! भक्तानामभयप्रद ! । गृहाण दीपं मद्दत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभकर्म्मणि । अभिचारे तु तितयं दक्षिणोत्तरपश्चिमे । मदप्राप्तौ च कुर्वीत पञ्चादिविषमान् पुनः । वश्याभिकाङ्क्षी कुर्वीत गुर्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफलावाप्त्यै शतदीपावलिं ततः । मारणे तु सहस्रं स्याद्दशसाहस्रमेव च । दीपावलिं प्रकुर्वीत गुर्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफलावाप्त्यै कुर्वीत प्रतिवासरम् । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यः प्रसीदति । एतं दीपं सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् ! । महाभये समुत्पन्ने चिन्ताव्याकुलितेऽजने । लवणं स्वर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः । पूर्णमासीदिने कुर्याच्चगरैका प्रदक्षिणा । ग्रामे पुरे गोव्रजे वा साधकः सर्वकालतः । एतत् सारतरं देवि ! न देयं यस्य कस्यचित् । गुरुभक्ताय शान्ताय साधकाय प्रकाशयेत् । नास्तिकाय न दातव्यं परशिष्याय नो वदेदिति" । तद्दीपपात्रादिविधृतिः तत्रैव

"राजचोरादिपीड़ासु महारोगभयेषु च । नानादुःखेषु देवेशि ! सुखप्राप्त्यै तथैव च । दीपं कुर्वीत विधिवद्गुरुदर्शितमार्गतः । दीपपात्रं नवं कार्य्यं महाकार्य्ये विशेषतः । सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं लौहं च मृण्मयम् । गोधूमचूर्णसङ्घानां चूर्णेन घटितेऽथवा । सौवर्णे कार्य्यसिद्धिः स्यात् रौप्ये वश्यं जगत् भवेत् । ताम्रे रिपोर्भयाभावः कांस्ये विद्वेषणं भवेत् । मारणे लोहपात्रं च उच्चाटे मृण्मयं तथा । गोधूमचूर्णघटिते विवादे विजयो ध्रुवम् । माषे शत्रुक्षयस्तम्भो मुद्गे स्याच्छान्तिरुत्तमा । सन्धिकार्य्ये नदीकूलद्वयोर्म्मृत्तिकां तु कारयेत् । अलाभे सर्वपात्राणां ताम्रे कुर्याद्विचक्षणः । सप्त पञ्च तथा तिस्र एका वा वर्त्तिका भवेत् । अयुग्मा वर्त्तिका ग्राह्या एकोत्तरशतावधिः । गुरुकार्य्येऽधिका कार्या स्वल्पे स्वल्पतमा प्रिये ! । रक्तं श्वेतं तथा पीतं नाङ्गिष्ठञ्च कुसुम्भजम् । कृष्णञ्च कर्बुरञ्चैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्वाभावे सितेनैव कुर्याद्वर्त्तीः पृथक् भवेत् । दशपञ्चाधिकाश्चैव विंशतिंशा स्तथैव च । चत्वारिंशत्तथा कार्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् । षष्टोत्तरसहस्रं वा शतं पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्य्यवशाद्देवि ! कुर्यात्तन्तून् समाहितः । षट्कर्म्माणि तथा कुर्यात् साधकश्च सुबुद्धिमान् । चत्वारिंशदधिकांश्च नित्यदीपे तु कारयेत् । तदङ्गमपि च प्रोक्तं देवि ! विस्मार्तिहारिणि ! । गोघृतेन प्रकर्त्तव्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये । गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् । कपिलागोमयेनैव षट्कोणञ्च लिखेत्ततः । मारबीजं (क्लीँ) कर्णिकायां षट्पार्श्वे बीजषट्ककम् । दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेत्ततः । तत्र प्रत्यङ्मुखो दीपः स्थाप्यः सर्वाङ्गसुन्दरि ! । प्राणानायम्य विधिवन्मूलेनाङ्गं समाचरेत् । मन्त्रराजं लिखित्वा तु ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः । स्थापयेत्पूर्वतस्तस्य कुर्यात्सङ्कल्पमादरात्" । "अनेन विधिना देवि ! कार्त्तवीर्य्यस्य भूपतेः । दीपो देयः प्रयत्नेन सर्वकार्य्यमभीप्सुना । गुरोराज्ञां पुरस्कृत्य कुर्यादेवि ! प्रयत्नतः । अन्यथा तु कृतं लोके विपरीतफलं भवेत् । विधानं दीपदानस्य कृतघ्नपिशुनाय च । ब्रह्मकर्म्मविहीनाय न वक्तव्यं कदाचन । शुभक्षाय सुशिष्याय साधकाय विशेषतः । वक्तव्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं शिवम् । किं बहूक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः । यथाभिधीयते मानमाज्यस्य वरवर्णिनि ! । साधकानां हितार्थाय सर्वार्थस्य च सिद्धये । पलानां पञ्चविंशस्तु दीपो देयोऽर्थसिद्धये । पञ्चाशता घोरशान्त्यै शत्रुवश्याय षष्टितः । पञ्चसप्ततिर्देवेशि ! शत्रूणां स्यात् पराजये । एतेन रोगनाशः स्यात् सहस्रेणाखिलाः क्रियाः । सिध्यन्ति साधकानां हि प्रयोगा येऽतिदुष्करा । नित्यदीपे मानं हि कार्यः षोडश खण्डितः । यथाकथञ्चिद्देवेशि ! नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् । कार्त्तवीर्य्याय देवेशि ! सर्वकल्याणसिद्धये । गुरुकार्य्येऽधिकं मानं कर्त्तव्यं देवि ! सर्वदा । लघुद्रव्यैः प्रकर्त्तव्यः लघुकार्य्ये वरानने ! । विना मानं न कुर्वीत कार्त्तवीर्यस्य भूपतेः" ।

अधिकं तत्र द्रष्टव्यम्। मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे। कार्त्तवीर्य्यमन्त्रादिकमुक्त्वा विशेषो दर्शितो यथा "अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्त्तवीर्य्यप्रियङ्करम्। वैशाखे श्रावणे मार्गे कार्त्तिकाश्विनपौषतः। माघफाल्गुनयोर्मासोर्दीपारम्भं समाचरेत्। तिथौ रिक्ताविहीनायां वारे शनिकुजौ विना। हस्तोत्तराश्विरौद्रेषु पुष्यवैष्णव२२ वायुभे१५। द्विदैवते १६च रोहिण्यां दीपारम्भो हितार्थिनाम्। चरमे २७च, व्यतीपाते धृतौ हर्षे च सौभाग्ये शोभनायुष्मतोरपि। करणे विष्टिरहिते सकृणेऽर्द्धोदयादिषु। योगेषु रात्रौ पूर्व्वाह्णे दीपारम्भः कृतः शुभः। कार्त्तिके शुक्लपक्षस्यां निशीथेऽतीव शोभनः। यदि तत्र रवेर्व्वारः श्रवणं तत्र दुर्लभम्। अत्यावश्यककार्य्येषु मासादीनां न शोधनम्। आद्येऽङ्गुष्ठोष्ठ नियतो ब्रह्मचारी यतेन्द्रियः। प्रातः स्नात्वा शुद्धभूमौ स्निग्धायां गोमयोदकैः। प्राणायाम्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्व्वोदितान् स्मरेत्। षट्कोणं रचयेद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः। अन्तःअरं (क्लीं) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत्। मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामबीजविवर्जितान्। सृणिं पद्मं वर्म्म चास्त्रं पूर्व्वाद्याशासु संलिखेत्। नवार्णं वेष्टयेत्तच्च त्रिकोणं तद्बहिः पुनः। एवं विलिखिते यन्त्रे निदध्याद्दीपभाजनम्। स्वर्णजं रजतोत्थं वा ताम्रजं तदभावतः। कांस्यपात्रं क्षणमयञ्च कनिष्ठं लौहजं मृतौ। शान्तये सुक्तचूर्णोत्थं सन्धौ गोधूमचूर्णजम्। बुभूषर्द्धं समानं तु पात्रं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। अर्कटिम्बसुषट्पञ्चचतुरामाङ्गुलैर्मितम्। आद्ये पलसहस्रे तु पात्रं शतपलैः कृतम्। आद्येऽयुतपले पात्रं पलपञ्चशतीकृतम्। पञ्चसप्ततिसंख्ये तु पात्रं षष्टिपलं मतम्। त्रिंशत्सहस्रीकृतपले घटार्क १२५ पलभाजनम्। द्विसहस्रां घटविंशं ११५ शतार्द्धे त्रिंशता मितम्। शतेऽञ्जिघर ५५ संख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत्। नित्यदीपे षड्विपलं पात्रमाद्ये स्फुटं पलम्। एवं पात्रं प्रतिकार्य्य वर्त्तीः सूत्रोत्थिताः त्रिपेत्। एका निस्रोऽथ वा पञ्च सप्ताद्या विषमाश्चापि। तिथि१५मात्रा ऽऽसहस्रन्तु तन्तुसंख्या विनिर्म्मिता। गोघृतं प्रक्षिपेत्तत्र शुद्धवस्त्रविशोधितम्। सहस्रपलसंख्यादि दद्यात् कार्य्यगौरवात्। सुवर्णादिकृतां रम्यां शलाकां षोडशाङ्गुलाम्। तदर्द्धां वा तदर्द्धां वा सूक्ष्माग्रां स्थूलमूलिकाम्। त्रिसूत्रे दक्षिणे भागे पात्रमध्य कृताश्रयाम्। पात्राद्दक्षिणदिग्भागे षड्वाङ्गुलचतुष्टयम्। अधोऽग्रां दक्षिणाधारां निक्षिपेच्छुरिकां शुभाम्। दीपं प्रज्वालयेत्तत्र गन्धपुष्पस्तुतिपूर्व्वकम्। दीपात् पूर्व्वत दिग्भागे सर्व्वतो भद्रमण्डले। तण्डुलाष्टदले वापि विधिवत् स्थापयेद्घटम्। तत्रावाह्य नृपाधीशं पूर्व्ववत् पूजयेत् सुधीः। लाजाक्षतान् समादाय दीपं सङ्कल्पयेत्ततः। दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽथ कथ्यते हीषु५२ भूमितः"। ततस्तन्मन्त्रादिकमुक्त्वा शेषविधिर्दर्शितो यथा "एवं दीपप्रदानस्य कर्त्तारोत्थिखिलेप्सितम्। दीपप्रबोधकाले तु वर्ज्जयेदशुभाङ्गिरम्। विप्रस्य दर्शनं तत्र शुभदं परिकीर्त्तितम्। शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं स्त्रीक्षस्य बधबन्धनम्। आखोत्वोर्दर्शनं दुष्टं गवाश्वस्य सुखावहम्। दीपस्थाने सभा सिद्धा, वक्रा नाशविधायिनी। क्षते दीपे यदा पात्रं भग्नं दृश्येत दैवतः। पश्चाद्वाक् तदा गच्छे दृश्यमानोयमालयम्। वर्त्त्यन्तरं यदा कुर्य्यात् कार्य्यं सिध्येद्विलम्बतः। नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तस्मिन् दीपान्तरे क्षते। अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरभीः। श्वमार्जाराखुसंस्पर्शे भवेद्भूपतितोभयम्। यात्रारम्भे वसुपलैः कृतोदीपोऽखिलेष्टदः। तस्माद्दीपः प्रयत्नेन रक्षणीयोऽन्तरायतः। आ समाप्तेः प्रकुर्व्वीत ब्रह्मचर्य्यञ्च भूशयः। स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषामपि वर्जयेत्। जपेत् सहस्रं प्रत्यङ्गि मन्त्रराजं नवाक्षरम्। स्तोत्रपाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः। एकपादेन दीपाग्रे स्थित्वा यो मन्त्रनायकम्। सहस्रं प्रजपेद्रात्रौ सोऽभीष्टं त्रिप्रमाप्नुयात्। समाप्य शोभने धिष्ण्ये संभोज्य द्विजनायकात्। कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेन्मनुं स्मरन्। कर्त्ता तु दक्षिणां दद्यात् पुष्कलां तोषहेतवे। गुरौ तुष्टे ददातीष्टं कृतवार्य्यसतोन्यथः। गुर्व्वाज्ञया स्वयं कुर्य्यादादि वा कारयेद्बुधम्। कृत्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरापतेः। गुर्व्वाज्ञामन्तरा कुर्य्याद्यो दीपं खेऽखिलप्रदे। प्रत्यूतानुभवत्येष हानिमेव पदे पदे। दीपदानविधिं ब्रूयात् कृतघ्नादिषु नो गुरुः। दुष्टेभ्यः कथितोमन्त्रो दुःखावहो भवेत्। उत्तमं गोघृतं, प्रोक्तं मध्यमं महिषीभवम्। तिलतैलन्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिजं घृतम्। आसुरोगे सुगन्धेन दद्यात्तैलेन दीपकम्। सिद्धार्थसम्भवेनाथ हिंसतां नाशसिद्धये। सहस्रेण पलैर्दीपे विधिते चेच्च दृश्यते। कार्य्यसिद्धिस्तदा कुर्य्यादुद्विग्नं दीपजं विधिम्। तदा सुदुर्लभं कार्य्यं सिध्यत्येव न

संशयः । यथा कर्षञ्छुद्धः कुर्य्याद्दीपदानं खवेश्मनि । विघ्नाः सर्व्वेऽरिभिः साकं तस्य नश्यन्ति दूरतः । सर्व्वदा जयमाप्नोति पुत्रान् पौत्रान् धनं यशः । यथा कथञ्चिद्यो गेहे नित्यं दीपं समाचरेत् । कार्त्तवीर्य्यार्जुनप्रीत्यै सोऽभीष्टं लभते नरः । दीपप्रियः कार्त्तवीर्य्योमार्त्तण्डो नतिवल्लभः । स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रियः । दुर्गार्च्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रियः शिवः" ।

कार्त्तवीर्य्यस्य च दत्तात्रेयलब्धयोगप्रभावात् हरेश्चकावतारात्व उपास्यत्वम् । यथाचास्य हरेश्चकावतारत्वं तथा तस्य ध्याने वर्णितं यथा "उद्यत्सूर्य्यसहस्रकान्तिरखिलक्ष्मौणीधवैर्वन्दितो हस्तानां शतपञ्चकेन च दधच्चापानिषूंस्तावता । कण्ठे हाटकमालया परिवृतश्चक्रावतारो हरेः पायात् सन्दनगोऽरुणाभवसनः श्रीकार्त्तवीर्य्यो नृपः" ।

२ सुभूमाख्ये जैनराजचक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

कार्त्तवीर्य्यारि पु० ६त० । परशुरामे यथा च तस्य तद्रित्वं तथा वर्णितम् भा०व० ११६अ० यथा

"अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्य्योऽभ्यवर्त्तत । तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्य्या समार्चयत् । स युद्धमदसम्मत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्च्चनम् । प्रमथ्य चाश्रमात्तस्मात्होमधेनोस्ततो बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् । आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् । गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् । स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्य्यमुपाद्रवत् । तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा । चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिघसन्निभान् । सहस्रसम्मितान् राजन् ! प्रगृह्य रुचिरं धनुः । अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्म्मणा" ।

कार्त्तवीर्य्यविजेतादयोऽत्र ।

कार्त्तस्वर न० कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् कृताः पठिताः स्वरा येन कृतस्वरः सामगानकर्त्तृभेदस्तस्मै दक्षिणात्वेन देयम् यौषिकोऽण् वा । स्वर्णे तन्नामनामके २ धूस्तुरे च अमरः "स तत्रकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" माघः । पृषोदरादित्वात्सः" भा० द० । ज्योतिर्विद्यावेत्तरि अमरः ।

कार्त्तान्तिक त्रि० कृतान्तं वेत्ति ठक्यादेराकृतिगणत्वात् ठक् ।

कार्त्तिक पु० कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कृत्तिका+ अण ङीप् कार्त्तिकी तामधिकृत्य मासे अण् पक्षे ठक् । वैशाखावधिके सप्तमे चान्द्रमासे यन्मासीयपौर्णमास्यां कृत्तिकानक्षत्रसम्बन्धः सम्भवति तादृशे मासे तस्य च यथा तथात्वं तथा हरिवंशरङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा

"नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः" सू० सि० । "मासस्तज्ज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति । पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य योगात्तत्सम्बन्धात् । नक्षत्रसंज्ञया मासाः । तकाराच्चान्द्रामासा ज्ञेया इति तात्पर्य्यार्थः । तथा हि यदृर्क्षान्तावधिकश्चान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसज्ञः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः । विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः । आषाढासम्बन्धादाषाढः । श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः । अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्तिकः । मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः मघासम्बन्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति । ननु पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्सज्ञा मासानामुचितेत्यत आह" रङ्ग० ।

"कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू० सि० ।

"नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी । कार्तिक्यादिषु कार्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः । मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । अश्लेषामघाभ्यां माघः । चित्रास्वातीभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम् । अवशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्तिकस्यादित्वेन महात्म्यं आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः समुच्चयः इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रय उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । अततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" रङ्गनाथ ।

चान्द्रकार्त्तिकत्वञ्च तुलाराशिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तत्वम् "मीनादिस्थो रविर्यैर्मासारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः" व्यास वचनात् । २तुलास्थरविके ताद्दशे सौरमासे । तत्रैवोक्तं तुलास्थरविकालिंग्रहित्वं सौरकार्त्तिकत्वम् । "चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्य्येण सह युज्यते । सन्निकर्षदिनारम्भ सन्निकर्षमथापरम् । चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासश्चान्द्रस्तत्प्रमितिः धीयते । आदित्यराशिभोगेन सौरोमासः प्रकीर्त्तितः" इति विष्णुध० वचनात् । "चतुर्दशो भवेत्तत्र राजन् !

कार्त्तिके मांसभक्षणात्" पद्म पु० "शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने" मत्स्यपु०। तत्र नानार्थशब्दानामेकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे मुख्यत्वम्, सौरे गौणत्वमिति रघु०। उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये स्थितम्। मासशब्दे विवृतिः। एवं मार्गादीनां चान्द्रसौरलक्षणमूह्यम्। ऋक्षत्तिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटिते चैत्रमासात्मके तत्पर्व्वे च। "नक्षत्रेण युक्तः कालः" "सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" पा० व्या० जयादित्येन अस्मिन्निति दशरात्रादिव्यावर्त्त्यर्थं मासार्द्धमाससंवत्सराणामियं संज्ञेति व्याख्याय उदाहृतं पौषोमासः पोषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति"। गुरोः कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रेण पर्व्वान्तयोगे गुरोरस्तोदयोपलक्षिते ४वर्षे च यथोक्तं स्मृ० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिबृहस्पतिवर्षाण्याह" रङ्ग०। "वैशाखादिषु कृष्णे च यौगः पञ्चदशे तिथौ। कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" स्मृ० सि०।

"यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो भवति। तत्रेति सप्तम्यर्थकम्। बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यबहुरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः। चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसप्तम्यर्थकः। योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति। वैशाखकृष्णपञ्चदश्यामायां बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसञ्ज्ञम्। एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रसंज्ञादिषु मृगपुष्यमघापूर्फाचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाश्रवणपूर्वाश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति। अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्वयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः। अत्रेत्याद्युपलक्षणम्। तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्सञ्ज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम्। संहिताग्रन्थेऽस्तोदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते "येनोदितेज्य" इत्युक्तेरिति" रङ्ग०।

तस्य च विवृतिः मत्स्यसप्ततत्त्वे यथा

"यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वम् तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नस्तं गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरेति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिक्रमाद्गतिः"

वार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं स्मृ० सि० "वार्हस्पत्येन षष्टाब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः"। षष्टाब्दं प्रभवादिवर्षाणि।

यथा च कार्त्तिकशब्दस्य कार्त्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेदपरत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा आषाढायणाश्विनाषाढ शब्दानामपि तादृशपौर्णमासीघटितपञ्चवत्सरपरत्वं पूर्व्वमनुक्तमपि ज्ञेयम्।

कृत्तिकाणामयं पोष्यत्वेन अण्। अग्नौ निष्क्रमरुद्रतेजोजाते स्कन्दे देवे। तस्य कृत्तिकापोष्यत्वकथा च भा० आनु० ८४ अ० यथा।

"शूलपाणेर्भवतो रुद्रस्य च महात्मनः। गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह!। देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राणां भृगुनन्दन!। समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः। ततः सर्व्वे समुद्विग्ना देवं रुद्रमुपागमन्। ते महादेवमासीनं देवीञ्च वरदां सुमाम्। प्रसाद्य शिरसा सर्व्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह!। अयं समागमो देव! देव्या सह तवानघ!। तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः। अमोघतेजास्त्वं देव! देवी चेयमुमा तथा। अपत्यं युवयोर्द्देव! बलवद्भविता विभो!। तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न कश्चिच्छेषयिष्यति। तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन!। वरं प्रयच्छ लोकेश! त्रैलोक्यहितकाम्यया। अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो!। त्रैलोक्यसारो हि युवां, लोकं सन्तापयिष्यथः। तदपत्यं हि युवयोर्द्देवानभिभवेदुधुवम्। न हि ते पृथिवी देवी नच द्यौस्तिष्ठेत् विभो!। नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः। तेजःप्रभावनिर्द्दग्धं तस्मात् सर्व्वमिदं जगत्। तस्मात् प्रसादं भगवन्! कर्त्तुमर्हसि नः प्रभो!। न देव्या सम्भवेत्तुल्यो भवतः सुरसत्तम!। धैर्य्यादेव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितसत्तमम्। इति तेषां कथयतां भगवान् गोवृषध्वजः। एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रर्षे! प्रत्यभाषत। इत्युक्त्वा चोर्द्धमनयद्रेतो वृषभवाहनः। ऊर्द्धरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः। रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते। देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः। यस्मादपत्यकामो वै भर्त्ता मे विनिवर्त्तितः। तस्मात् सर्व्वे सुरा यूथशतमृत्या भविष्यथ। प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्मात्तु

ग्नाभरद्य वै । तस्मात् प्रजा वः खगमाः सर्व्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ! । ते देवाश्चास्तथा शापादनपत्यास्तथाऽभवन्। रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा । प्रस्कन्नन्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्रापतद्भुवि । उत्पपात तदा वह्नौ वह्नधे चाङ्गुलोपमम् । तेजस्तेजसि संपृक्तमात्मयोनित्वमागतम्" । इत्युपक्रम्य तारकासुरेण बाधितानां देवानां ब्रह्मसभीपे वरप्रार्थनादिकमुक्तं यथा

"देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तोवरः प्रभो ! । सुरान्सर्षींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् । तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ! । परित्रायस्व नो देव ! न त्वन्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्व्वभूतानामधर्म्मं नेह रोचये । हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधिता । वेदा धर्म्माश्च नोच्छेदं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ! । विहितं पूर्व्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः । देवा ऊचुः । वरदानाद्भवतो दैतेयोबलगर्व्वितः । देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रयमं व्रजेत् । स हि नैव स्म देवानां न सुराणां न रक्षसाम्। वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ! । देवाश्च यज्ञा रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते । न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्व्वे जगत्पते ! । ब्रह्मोवाच। हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ! । स उत्पादयितापत्यं बधाय त्रिदशद्विषाम् । तद्वै सर्व्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् । मनुष्यानथ गन्धर्व्वान्नागानथ च पन्नगान् । अस्त्रेणामोघपातेन सङ्गरे तं घातयिष्यति । यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः । सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् । तत्तेजोऽग्निर्म्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । बधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति । स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक् तदा । तस्माद्वो भयमुत्पन्नं सुतमुत्पत्स्यति पावकिः । अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् । तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः ! । न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्ब्बलानि भवन्ति वै । हन्यादवध्यान् वरदानपि चैव तपस्विनः । सङ्कल्पाभिरुचिः कामः सनातनतनोऽभवत् । जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्व्वगः सर्व्वभावनः । हृच्छयः सर्व्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः । अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः । स वो मनोगतं कामं देवः सम्पादयिष्यति । एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः । जग्मुः संसिद्धसङ्कल्पाः पर्य्येषन्तो विभावसुम् । ततस्त्रैलोक्यस्थपयो विचिन्वन्तः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्व्वे तद्गतमानसाः । परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः । लोकान्न्यचरन् सिद्धाः सर्व्वएव भृगूत्तम ! । नष्टमात्मनि संज्ञानं नाधिजग्मुर्हुताशनम् । ततः सञ्जातसन्त्रासानग्नेर्ध्यानलालसान् । जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः । उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः" इत्युपक्रम्य ८५ अ० देवैरग्निसमागमे ततो देवैः प्रार्थितवरादिकमुक्तं यथा ।

"अग्निरुवाच । ब्रूत यद्भवतां कार्य्यं कर्त्ताऽस्मि तदहं सुराः ! । भवतान्तु वियोज्योऽस्मि मा वोऽत्रास्ति विचारणा । देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः । अस्मान् प्रबाधते वीर्य्याद्वधस्तस्य विधीयताम् । इमान् देवगणांस्तात ! प्रजापतिगणांस्तथा । ऋषींश्चापि महाभाग ! परित्रायस्व पावक ! । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ! । यज्ञयं नोऽसुरात्तस्माच्चायुधेभ्यश्च हव्यवाहन ! । यज्ञानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् । अन्यत्र भवतो वीर्य्यात्तस्माच्चायस्व नः प्रभो ! । हुत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान् हव्यवाहनः । जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति । तया चाप्यभवन्न्यस्तो गर्भ इत्यस्या दधे तदा । ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना । सन्तापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह । आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमानदत् । अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा । विस्रस्ता नाशकद्रुद्धुं लज्जान्वितनयना गङ्गा विह्वललोचना । विसंज्ञा नाशकद्गर्भं वोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पयन्तीव जाह्नवी । उवाच ज्वलनं विप्र! तदा गर्भबलोद्धता । न ते शक्ताऽस्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे । विमूढाऽस्मि लताऽनेन न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा । विह्वला चास्मि भगवंस्ततो नष्टञ्च मेऽनघ ! । धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ! । उत्सृजेयेऽहमिमं दुःखान्न तु कामात् कथञ्चन । न तेजसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव ! विभावसो ! । आपदर्थं हि सम्बन्धः सुहृच्छ्रोऽपि महाद्युते ! । तदत्र गुणसम्पन्नमितरद्वा हुताशन ! । त्वय्येव तदहं मन्ये धर्म्मा धर्म्मौ च केवलौ । तामुवाच ततो वह्निर्धार्य्यतां धार्य्यतामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ।

शक्ता चासि मर्त्यो क्षत्स्यां वोढुं धारयितुं तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारणेऽस्ति । सा वह्निना वार्य्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा । ससृपुस्सर्ज्जं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता । नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा । सा ससृपुस्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ! । पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः । कोऽग्निवर्णोऽपि वा देवी कीदृग्रूपश्च दृश्यते । तेजसा केन वा युक्तः सर्व्वमेतद्वदेति मे" ।

"गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसां त्वमिवानघ ! । सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्व्वतञ्चावभासयत् । पद्मोत्पलविभिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य सकर्दमानां तुल्यो वै तपतांवर ! । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः । यद्द्रव्यं परिसंस्पृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्व्वतांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्याप्तीपयँस्तेजसा धावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्याप्तीपयँस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवन् ! पुत्रस्ते हव्यवाहन !। सूर्य्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः । एवमुक्ता तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्य्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ! । एतैः कर्म्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिस्तथा । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य बहुधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तत्तु बालार्कसदृशद्युतिम् । पुत्रचैताश्च तं बालं पुपुषुस्तन्यविस्रवैः । ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः । स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते । कार्त्तिकस्येयम् अण् ङीप् । कार्त्तिकी ई देवीशक्तिभेदे कौमार्य्याम् नवपत्रिकान्तर्गते जयन्तीख्ये देवीभेदे च कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङाप् । चान्द्रकार्त्तिकमासस्य ८ पौर्णमास्याम् स्त्री । "कार्त्तिक्याः व्याघ्रहायणो मासे" महाभा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे कर्त्तव्ये नियमभेदे । तन्माहात्म्यव्रतादि पाद्मस्कान्दयो र्दर्शितं तत्रादौ तस्य नित्यत्वमुक्तम् स्कान्दे

"दुष्प्रापं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि । अन्धं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स मातृपितृघातकः । अन्नेन क्षिपेद् वस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदाऽनृती । न करोति सुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके । करोति सुनिशार्दूल ! नरकं याति सा ध्रुवम् । व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते मूढो । दृष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाभूतसंप्लवम् । संप्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः । दृष्ट्वा च बहुभिर्यत्नैः कृत्वा श्राद्धशतानि च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ? पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्ज्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यद्दत्तञ्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तपः । सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् । पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्या महामुने ! । वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्" । किञ्च "अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !" । किञ्च "नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! । चातुर्म्मासं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः" । किञ्च "पिण्डदानं पितॄणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् । व्रतं ना कार्त्तिके मासि श्रावण्यास्तर्पितर्पणम् । चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्भाद्रस्नानं न सज्जले । न कृतं मज्जनं पुण्ये, श्रावणे रोहिणीक्षमो । सङ्गमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता । कृत्वा यास्यन्ति ते मूढा नाहं वेद्मि कलिप्रिय !" । पाद्मे च "सौनकादिमुनिगणसंवादे "मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते वृथा । चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्दमाम्बुनि । नियमेन विना विप्राः ! कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । क्षणः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्जोऽस्य वल्लभः । यैर्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! द्विजास्ते वै नराधमाः" । किञ्च "यैर्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम् । तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्" । अन्यत्र च "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न

जनार्दने । तेषां वैरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद !"। किञ्च "कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः । नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः । जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्ल्लभम् । कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हरितं ६५ जन्म वै । विष्णोः पूजा कथा विष्णो र्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाङ्गिकम्" । कार्त्तिकमाहात्म्ये स्कान्दे "कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते । ततो विशेषतस्तत्र कर्म देशादिभेदतः" इत्युपक्रम्य "कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति । सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम् । एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः । एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः । एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वदः केशवप्रियः । यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके । तदक्षयं भवेत् सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद !। कार्त्तिकः खलु वै मासः सर्व्वमासेषु चोत्तमः । पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनः । यथा नदीनां विप्रेन्द्र ! शैलानाञ्चैव नारद !। उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते । पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते मुने !। न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् ! पापस्याप्येवमेव च । न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् । न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् । कार्त्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्त्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितृभिर्हरते सार्द्धं नरकस्थान् महामुने !" । पाद्मे "द्वादशस्वपि मासेषु कार्त्तिकः केशवप्रियः ।। तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनैः । ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया । यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः । तस्यायन्तादृशो मासः स्वल्पमप्युपकारकः । दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः । तत्रापि दुर्लभः कालः कार्त्तिको हरिवल्लभः । दीपेनापि हि तत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः । सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात् ।"

"अथ तद्व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे" "व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् । कार्त्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम् । अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्त्तिक्यां सङ्गमोत्थ च । स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तत् शृणु वैष्णवं व्रतम् । वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके । अनिद्रा च सदा यत्नैः कृत्वा पितॄंश्च स्वधाम् । व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् । प्रदत्तानाञ्च भक्ष्याणां कार्त्तिके नियमे कृते । अवश्यं क्षणरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्" । किञ्च "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम ! वियोनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके" । किञ्च "कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! स्वयमेव वैष्णवं व्रतम् । यः करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । शुभदाये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम् " । तत्र कर्मविशेषमाहात्म्ये स्कान्दे "दानं दत्तं हुतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् । तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्त्तिके च द्विजसत्तम !"। किञ्च "यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः । तदक्षयं लभ्यते वै ब्रह्मदानं विशेषतः" । किञ्च "ये तु संवत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते । कार्त्तिके स्वस्तिकं कृत्वा समामेतन्न संशयः । कार्त्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डनम् । स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा । यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम् । न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । जन्मप्रभृति यत् पापं मानवैश्च कृतं भवेत् । तत् सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्म(पलाश)पत्रेषु भोजनात् । सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं भवेत् । न चापि नरकं पश्येद्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् । ब्रह्म चैष स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्व्वकामदः । अध्यर्द्धं पर्व्वितं पत्रं मुद्दिश्य मुनिसत्तम !। भुञ्जन्नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् । भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्त्तिके मुक्तिदायकम् । जागरं कार्त्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये । दामोदराग्रे विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् । जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने !। कार्त्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरर्च्चनम् । जागरः पश्चिमे यामे दुर्ल्लभः कार्त्तिके कलौ" । किञ्च "जलधेनुसहस्रञ्च वृषसंस्थे दिवाकरे । तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्त्तिके । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राङ्यस्थे दिवाकरे । सूर्य्यवारेण यत् स्नानं तदेकाहेन कार्त्तिके । पितॄनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्त्तिके क्षणवल्लभे ! अक्षोदकं मुनिश्रेष्ठ । अक्षयं जायते नृणाम्" किञ्च "गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यो नयेन्नरः । न तस्य पुनरावृत्तिर्भया दृष्टा कलिप्रिय !"। किञ्च "प्रदक्षिणञ्च यः कुर्य्यात् कार्त्तिके विष्णुसन्निधौ । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः । गीतं वाद्यञ्च

च्छत्यञ्च कार्त्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् । हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोचणम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते । कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः । वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! । नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके यत्संख्यया । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! अगुरुन्तु सकर्पूरं यो देहत् केशवाग्रतः । कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः" किञ्च "नियमेन कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः । श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोव्रतं फलम् । सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः । शास्त्रश्लोच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! । श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् । कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्नागजादिकैः । यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः । कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् । स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिगतानि च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुनेः । अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्" किञ्च "सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य श्रद्धापूर्त्तादिकाक्षरः । कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैःसह संवसेत्" । पाद्मे "कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् । स सर्व्वपातकं छित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः" किञ्च "कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरोः मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् । सूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते" । किञ्च "पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः । निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुङ्क्ते विमुच्यते । मध्यस्थमैश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः" । किञ्च "अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः । नैवेद्यं पायसो विष्णोः प्रियं खण्डं हतान्वितम् । विभज्य तच्च भुञ्जानो यत्र-साय्यं दिने दिने" । तत्रैव श्रीकृष्णसत्यासंवादे "स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः । इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते । देवानामपि ते वन्द्याः किं पुनर्राजन्न तत् कृतम्" । स्कान्देकार्त्तिकव्रताङ्गानि "हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके" । किञ्च "पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रती । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् । कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च । व्याधितो यदाशक्तो न लभेत् सवनाय सः । व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्वाग्रे जलार्जनम् । उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्दानादिभ्यः प्रयत्नतः । अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् । सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा वोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे" । तत्र दीपदानमाहात्म्यम्" स्कान्दे

"कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि । निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके" किञ्च "शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भवि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वाल्यते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ?। मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने । सर्व्वं संपूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः । तावन्नर्व्वन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले । यावच्च ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः । श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! । भविष्यति कुले ऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् । मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः । स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्त्तिके यस्मै दीपो वै मधुहा यतः । निमेषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके । न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि । सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि वा । पूयते नात्र सन्देहो दीपं

दत्त्वा तु कार्त्तिके। तन्नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिलोकेषु नारद! यत्न शोधयते दीपः कार्त्तिके केशवालयतः। पुरतोवासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके। प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्वबाधाविवर्जितम्। यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम्। द्वादश्यान्तु विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते। कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद!। समतीताश्च ये केचिदुयेषां सङ्ख्या न विद्यते। क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया। ते सर्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र! कार्त्तिके केशवालयम्। द्योतयेद्या महाभागाः! पुनात्यासप्तमं कुलम्। कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद्यो वैष्णवालये। धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा। यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते। तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" किञ्च "निर्धनेनापि विप्रेन्द्र! क्रीत्वा चैवात्मविक्रयम्। कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा। वैष्णवो न स मन्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके मुने!। यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसन्निधौ"। नारदीये श्रीशुक्राङ्गदमोहिनीसंवादे "एकतः सर्वदानानि दीपदानानि चैकतः। कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः"। कार्त्तिके "कार्त्तिके खण्डदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ। दिव्यकान्तिविमानाग्ये रमते स हरेः पुरे"। तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यं स्कान्दे "पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्यैष्ठाषाढे च वारिणा। कार्त्तिके तत्फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात्। बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात्। कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः। दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे। परेण न्यूषणार्द्धेन! निर्क्षीणा यमयातना। न तद्वसति विप्रेन्द्र! दुष्टैरपि महाभयैः। कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात्। एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य भूमिका। मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा"। तत्र शिखरदीपमाहात्म्यं स्कान्दे। "यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि। तदा तदा मुनिश्रेष्ठ! क्षरते पापसञ्चयः। यो ददाति द्विजातिभ्यो मेरुमुद्दधिमेखलाम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। यो ददाति नवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने! शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्" किञ्च "यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महामुने!। शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम्। विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके। केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी। दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम्। कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा। कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम्। यो ददाति सुनिश्रेष्ठ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्लभम्"। तत्र दीपमालामाहात्म्यं स्कान्दे "दीपपङ्क्तेश्च रचना सबाह्याभ्यन्तरे हरेः। विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृक्। दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये। तस्यालये प्रसूतानां लक्षाणां नरकं न हि। विष्णोर्विमानं दीपाढ्यं सबाह्याभ्यन्तरे मुने!। दीपोद्द्योतकरो मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्"। भविष्ये च "यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम्। प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः। सूर्य्यायतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः। तेजोराशिविमानस्थो जगदुद्द्योतयन् स्विषा। यावत् प्रदीपसंख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता। तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते"।

तत्र आकाशादिदीपमाहात्म्यं प्राग्वे "उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः। सर्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात्। विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात् तु कार्तिके। आकाशस्य जलस्यापि मृत्यु तस्यापि यत् फलम्। धनं धान्यं सदृद्धिश्च पुत्रवानीश्वरो गृहे! लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" किंच "विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम्। अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च। दीपदानाद्धि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात्"।

देशविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः पाद्मे। "यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्तिकः स्नानदानतः। अग्निहोत्र समफलः पूजायाश्च विशेषतः। कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायां चापि तत्समः। ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्दु दारकायाञ्च भार्गव!। कृष्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्तिकः। अन्याः पुर्य्यस्तत्समाना मुनयो मथुरां विना। दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीदुयतः किल। ततश्चोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः। कार्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते। यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी यथा। कार्तिके मथुरा श्रेष्ठा तथोत्कर्षः परो नहि। मथु-

दायां नरैर्भूर्जे स्थापितो दामोदरोऽर्चितः। कृष्णरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्या विचारणा। दुर्लभः कार्तिको विप्र! मथुरायां नृणामिह। यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति। भुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्चितोऽन्यत्र सेविनाम्। भक्तिञ्च न ददात्येष यतो वश्यकरो हरेः। सा त्वङ्गसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्तिके नरैः। मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात्। मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम्। मन्यते कार्तिके देवो मथुरायां सदर्चनम्। यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः। तच्छुद्ध्यर्थं मिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम्। कार्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम्। कार्तिके मथुरायां वै पूजनादर्शनं ध्रुवः। शीघ्रं संप्राप्नुयात् बालो दुर्लभं योगतत्परैः। सुलभा मथुरा भूमौ प्रसिद्धं कार्तिकस्तथा। तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ। किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः। कार्तिके मथुरायाञ्चेदर्चनं ते राधिकाप्रियः। यानि सर्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च। कार्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्वमण्डले। कार्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः। सङ्गतप्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम्। परोपहासमुद्दिश्य कार्तिके हरिपूजया। मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" इति।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ। पाद्मे "आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत्। कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्यादतन्द्रितः। नित्यं जागरणावान्ये यामे रात्रेः समुत्थितः। शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम्। निशम्य वैष्णवान् धर्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः। कृत्वा गीतादिकं प्रातर्दत्वं नीराजयेत् पुनः। नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् "प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि। तत्र सङ्कल्पमन्त्रः। कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन!। प्रीत्यर्थं तव देवेश! दामोदर! मया (लक्ष्म्या) सह" इति। "प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश! जलेऽस्मिन् स्नातसद्यतः। त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर! विनश्यतु"। अर्घ्यमन्त्रः—"व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम। अर्घ्यं गृहाण देवेश! त्वं नमामि सुरेश्वर!"। काशीखण्डे "व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन् मम। दामोदर! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन!। नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्तिके पापशोषणे। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे!"। इति। पाद्मे तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्वकम्। स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत्। उपलिप्याथ देवाग्रे निर्माय स्वस्तिकं प्रभुम्। तुलसीमालती पद्मागस्त्यपुष्पादिनार्चयेत्। नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम्। सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्चयेत्। विशेषतश्च नैवेद्यान्नर्पयेदाचरेत्तथा। प्रणामांश्च यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्"। पाद्मेऽन्यत्र "प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम्। कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्चनम्"। किञ्च "मौनेन भोजनं कार्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा। घृतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा पुनः। दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमैः। नीयतां कार्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम्। आश्विने शुक्लनवम्या प्रारम्भो हरिवासरे। अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे। दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्वै विष्णुसन्निधौ। देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्"। किञ्च "रजतं कनकं दीपान् मणिशुक्ताफलादिकम्। दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः"। स्कान्दे च "न गृहे कार्तिके कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम्। तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वयत्नेन भाविनि!"। कार्तिके वर्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे "कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन्। निष्फलान् सुनिशार्दूल! यावदाहूतनारकी। कलिङ्गानि पटोलानि हृन्नाकं सन्धितानि च। न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहूतनारकी। कार्तिके मासि धर्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत्। तत्रैव यत्नतस्त्राज्यं शाकं शौकरं तथा"। किञ्च—"परान्नं परशय्याञ्च परीवादं पराङ्गनाम्। सर्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्तिके। तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम्। कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत्। संप्राप्य कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत्। दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः"। तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु। कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम्। न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि। चाण्डालः स भवेत् क्षुभ्र! कार्तिके मांसभक्षणात्।"

कार्त्तिकिक पु० कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक। १चान्द्रकार्त्तिकमासे एवं २कार्त्तिकीयुक्ते पक्षे ३कार्त्तिकाख्ये जीववर्षे च।

कार्त्तिकेय पु० कृत्तिकानामपत्यं पाल्यत्वेन ढक्। अग्निनिष्कृष्टतेजस उत्पन्ने कृत्तिकाभिः पालिते स्कन्दे देवे कार्त्तिकशब्दे तत्कथादि उक्तम्। रामायणेतु संक्षेपेणोक्तं यथा "कुमारश्चाभवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः। वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः। तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः। तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन्। ताः क्षीरं तस्य देवस्य समवेन दुदुस्तदा। स्वादस्नाकमयं पुत्रः ख्यातो नाम्नेति राघव!! अन्योन्यं पिबतस्तासां तनयस्य मुखानि षट्। समभूवन् महाबाहो! षण्मुखस्तेन विश्रुतः। ततस्तादेवता ऊचुः कार्त्तिकेय इति प्रभुः। पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः"।

कार्त्तिकेयप्रसू स्त्री कार्त्तिकेयं प्रसूते प्र+सू-क्विप्। पार्वत्यां शब्दरत्ना०। पार्व्वत्यां शिववीर्य्यनिषेककाले देवैर्विक्षिप्ते तद्रेतसो भूमिवह्न्यादिनिषेकेण तस्योत्पत्तेस्तस्यास्तदीयमूलकारणत्वात् तत्प्रसूत्वं यथा ब्रह्मवै०पु०गणेशख०"सम्भूयरुद्रः क्रीड़ा पार्वतीशिवयोः पुरा। दृष्ट्वा च सुरैः शम्भो वीर्य्यं भूमौ पपात ह। भूमिस्तदक्षिपत् वह्नौ वह्निश्च शरकानने। तत्त्यं पुष्टः कृत्तिकाभिः"। षट्सु ऋषिपत्नीषु वह्नेः रेतसो निषेके ताभिश्च शरवणे क्षेपात्तज्जन्मे तस्यमूलमग्निकुमारशब्दे ५४पृ० भारतवाक्यं दर्शितम् तेन गङ्गायां निषेकाज्जन्मकथनन्तु कल्पभेदादित्यविरोधः।

कार्त्तायणि पु०स्त्री कर्तुरपत्यम् कुर्वा०एयः कार्त्यः तस्यापत्यम् "अणोद्व्यचः" पा०फिञ् यलोपः। कर्तुरपत्यस्यापत्ये।

कार्त्तिकोत्सव पु०७त०। १कार्त्तिककर्त्तव्ये उत्सवे उपचारात् तदाधारे कार्त्तिकपौर्णमासीरूपे २काले त्रिका०।

कार्त्स्न्य न०कृत्स्नस्य भावः ष्ट्यञ्। साकल्ये "विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये" पा०"तन्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् षड्क्रियावतान्" मनुः। [वा। कर्दमेन रक्तं वस्त्रादौ।

कार्दम(मिक) त्रि० कर्दमेन रक्तं अण् वृत्तिकारमते ठक्

कार्पट पु०कर्पटएव स्वार्थेऽण्, कार्पटः, स इवाकारोऽस्यस्य, अच् वा। १जीर्णवस्त्रखण्डे (लाता कानि)। तादृशवस्त्रयुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) त्रि० हेमच०। तदाकारयुक्ते जन्तुनि (जौ) हेमच०।

कार्पटगुग्गिका स्त्री कार्पटेन खण्डवस्त्रेण गुग्गेव स्वार्थे क। (झुलो) (वटुया) इति ख्याते पदार्थे शब्दचि०।

कार्पटिक त्रि० कर्पटेन चरति ठक् कार्पटोऽस्यस्य वा ठन्। कषायखण्डवस्त्रेण चारिणि १तीर्थयात्राप्रसक्ते। "विस्मारन्लकार्पटिकप्रस्फुटितचरणधूलिधूसरकिसलयलाञ्छितोपक्रष्टैः" काद०। "नित्यं कार्पटिकान् सर्व्वान् समं पुत्रेण पश्यति" कारी०ख०१२अ०। २कर्मठे त्रिका०।

कार्पण्य न० कृपणस्य भावः ष्यञ्। १कृपणत्वे २दीनत्वे च "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता। "कार्पण्यं केवलानीतिः क्रौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्" हितो०।

कार्पास त्रि० कर्पासस्य अवयवः वित्रा० अण्। कर्पासीविकारे स्त्रवादौ। तस्य फले लुक्। कर्पासी स्वार्थेऽण् ङीप् कार्पासी (कापास) २ वृक्षे स्त्री। स्वार्थे क। कार्पासिकाऽप्यत्र। स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य क्वचित्कत्वात् कार्पासकोऽप्यत्र पु०। "कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशकः। तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूलवर्द्धनम्। तत्फलं पित्तिश्लेष्मकफघ्नं गुरु" भावप्र०। तद्बीजं स्नेह्यदं दृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु" भावप्र०। अधिकं कर्पासशब्दे १७२३पृ०दृश्यम्।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासरचिता धेनुः। दानार्थं कल्पितायां कार्पासवस्त्रादिनिर्म्मितायां धेनौ। तद्विधानं हेमा० दा०ख० वराहपुराणे यथा

"अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं शुभाम्। विश्वस्य गुह्यगुप्त्यर्थं ब्रह्मणा चांशुकङ्कृतम्। कार्पासमूलन्त्वाप्येतेनासावुत्तमा स्मृता। सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता। मध्यमा च तदर्द्धेन कन्यसी (कनिष्ठा) च तदर्द्धतः। पूर्ववद्वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च। वत्सकन्तु चतुर्थांशेदानमन्त्रोऽभिधीयते"। पूर्ववदिति वराहपुराणोक्तिर्धेनुवदित्यर्थः। "हेमकुन्देन्दुदेवेशि! क्षीरार्णवसमुद्भवे! सोमप्रिये! सुधेन्वाख्ये! सौरभेयि! नमोऽस्तु ते। दत्तेयमिन्दुनाथाय शशाङ्कायार्कतायच। अत्रिनेत्रप्रजाताय सोमराजाय वै नमः"। "यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति। स याति सोमलोकन्तु सोमेन सह मोदते। न रोगी न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते। पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदां शतम्"। वस्त्रधेन्वादयोऽप्यत्र

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरणार्थी नासिकेव। (टेकी) तकौ शब्दरत्ना०। कर्पासनासिकाऽप्यत्र।

कार्पासपर्व्वत पु० दानार्थं कल्पिते धान्यशैलादिषु दृश्यमाने अचलेषु कर्पासवस्त्रनिर्म्मिते पर्व्वतभेदे तद्विधानादि हेमा०दानख० ब्रह्माण्डपुराणे यथा

"भगवानुवाच। अतःपरं प्रवक्ष्यामि कार्पासं शैलमुत्तमम्।

परमं सर्व्वदानानां प्रियं सर्व्वदिवौकसाम् । देशकालौ समासाद्य धनं श्रद्धाञ्च यत्नतः । देयमेतन्महादानं तारणार्थं कुलस्य च । पर्व्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः । पूर्व्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्व्वं विधानतः । विंशद्धारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्व्वतो बुधैः । सप्तभी दशभिः कुर्य्याज्जघन्यः पञ्चभिस्तथा । सर्व्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योषधिभिर्वृतः । रसैरत्नैश्च संयुक्तो लोकपालाद्यस्तथा । ब्रह्मादयस्तथा षट्कं काञ्चनेन विनिर्मिताः । कुलाचलांश्च चतुरश्चतुर्भागेन कल्पयेत् । सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोपशोभितान् । नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान् । कण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । ऋत्विजश्च तथा चाष्टौ कारयेद्वेदवित्तमान् । होमोव्याहृतिभिश्चैव अग्नौ तद्वैवतैरपि । गव्येन सर्पिषा तत्र तथा कृष्णतिलैरपि । अयुतं होमसंख्या च प्राङ्मुखस्तथा । शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च तथा मङ्गलपाठकैः । उत्सवं कारयेच्चत्र दिनसैकमतन्द्रितः । पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । "नमः सर्व्वसुरावासा भूतसङ्घैरभिष्टुताः । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा" । इत्युच्चार्य्य गुरो दद्याद्गारी वा विधिपूर्व्वकम् । पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा । अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेत्त्रिदशावासं विमानोपरि संस्थितः । अप्सरोगणसंवीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुतः । तत्र मन्वन्तरं यावदुषित्वा विबुधालये । पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महीमुङ्क्ते ससागराम् । रूपवान् सुभगोवाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः । पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशयः । भूयश्च शृणु राजेन्द्र ! दिव्यं कार्पासपर्व्वतम् । तच्च भारशतेनैव कुर्य्यादर्द्धेन वा पुनः । शेषं पूर्व्वविधानेन सर्व्वं कुर्य्याद्यथाक्रमम् । फलं पूर्व्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तम !" ।

कार्पासाचलकार्पासशैलाद्योऽत्र ।

कार्पाससौत्रिक त्रि० कार्पाससूत्रेण निर्वृत्तः ठक् अनुपतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धिः । कार्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ । "शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पास सौत्रिके" याज्ञ० ।

कार्पासिक त्रि कार्पासेन निर्वृत्तः ठक् । कार्पाससूत्रनिष्पन्ने पटादौ "शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्" भा०स०पू०अ० । कार्पासवस्त्राच्छादिनाम् ।

कार्म्म त्रि० कर्म्म शीलमस्य कृत्रा० णः । "कार्म्मस्ताच्छील्ये" पा०नि० टिलोपः । फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्मशीले स्त्रियां टाप् ।

कार्म्मण न० कर्म्मैव कर्म्मन्+"तदुक्तात् कर्म्मणोऽण्" पा०अण् । १वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणे कर्म्मणि सि०कौ० । कर्म्मणे हितम् अण् । २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभि र्वश्यादिकरणे अमरः (यादुकरा) । "कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" माघः । ततः स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गाति क्रम विधानात् कार्म्मणी तत्रार्थे स्त्री० । "धौतं नद्या किमिदमथवा कार्मणं भाथुरीणम्" उद्भटः कार्मणमिति तु ज्यायः । ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न० कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण् । ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि० । प्रपञ्चसारोक्तमलत्रयान्तर्गते ५मलभेदे च । "मायिकं नाम योगोत्थं पौरुषं कार्म्मणं मलम् । आलव्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम्" "ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्देन्मलत्रयं यती" तन्त्रसा० ।

कार्म्मार पुं० कार्म्मारएव स्वार्थेऽण् । १कर्म्मकारे (कामार) "कार्म्मारो अश्मभिर्द्युतिभिः" ऋ०९,११२,२ । "कार्म्मारः क्षयस्कारः" भा० । कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा० अण् । २कर्म्मकारापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्म्मारक त्रि०कर्म्मारेण कृतं कुलाला०वुञ् । कर्म्मकारकृते ।

कार्म्मार्य्यायणि पुंस्त्री कर्म्मारस्यापत्यं फिञ् नि० । कर्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् ।

कार्म्मिक त्रि० कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः ठक् । निष्पन्नपत्युत्तरं चित्रसूत्रैः चक्रखस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ । "कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागःक्षयोमतः" याज्ञ० । "कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिक मित्युच्यते" मिता० । तस्य भावः गुरोश्छ० यञ् । कर्म्मिक्य तद्भावे न० ।

कार्म्मुक न० कर्म्मणे प्रभवति उकञ् । १धनुषि अमरः । "कार्म्मुकेणेव गुणिना वाणः सन्धानमेष्यति" माघः । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्" किरा० । २कर्म्मक्षमे त्रि० मेदि० । कार्म्मुकं साध्यत्वेनास्त्यस्य अच् । । ३वंशे मेदि० । ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६मेघहानिम्बे च पु० राजनि० । मेषादिषु नवमे ७राशौ "कार्म्मुकं तु परित्यज्य कृष्णं (मकरम्") संक्रमते रविः । प्रभाते चार्द्धरात्रे च स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" कालमा० भविष्यपु० । अस्त्रकर्म्मेदम् अण् । दक्षस्त्रकर्म्मबन्धनि

त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्राः समिध आदधाति" "इतोऽन्यां कार्मुकीं द्रक्ष्यः" इति कात्या० श्रौ०१६,४,३३,३५,। अत्र कृतुकः धमनदृच्च" कर्कः। स च श्वेतखदिरः। अतएव स्वार्थे अणन्ततया श्वेतखदिरार्थतेत्युक्तं राजनि०। तूलस्फोटने तदाकारे (आचड़ा) (धुनारा) इतिख्याते ह्यन्त्रभेदे। अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विनां वैशाखादिस्थानपञ्चकमुक्त्वा धनुः शिक्षाप्रकारलक्षणादिकमुक्तं यथा

"कार्मुकं गृह्य वामेन वाणं दक्षिणकेन तु। वैशाखे यदि वा स्थाने संस्थितोऽभ्यस वाऽऽयते। गुणाढ्यं तु ततः कृत्वा कार्मुकं प्रियकार्मुकः। अधः कोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्रिणः। धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च। भुजाभ्यां मन्दकुजाभ्यां प्रकोष्ठाभ्यां दृढव्रतः। न्यसेत्वाणं धनुःश्रेष्ठे पुङ्खदेशञ्च पत्रिणः। विन्यासो धनुषश्चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम्। ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो नचाधिकः। निवेश्य कार्मुकं नाभ्यां (धनुर्मध्ये) नितान्तं सशरं करम्। उत्क्षिपेदुद्धतं हस्तमन्तरेणाक्षिकर्णयोः। पूर्व्वेण मुष्टिना ग्राह्यं तलाग्रे दक्षिणे शरम्। हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्व्वं प्रसारयेत्। नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्धका नावरा तथा। न च कुब्जा न चोत्ताना न चल्ला नातिवेष्टिता। समास्थैर्य्यं गुणोपेता मौर्वी दण्डइव स्थिता। कृत्वा ततोलक्ष्यं पूर्व्वेणानेन मुष्टिना (वाममुष्टिना)। उरसा तूत्थितो यत्ना त्रिकोणावनतस्थितः। स्तब्धाङ्गो निश्चलग्रीवो मयूराञ्चितमस्तकः। ललाटनासावक्त्रांसाः कुर्परोऽस्य समोभवेत्। अन्तरे द्व्यङ्गुलं ज्ञेयं चिबुकस्यास्यकस्य च। प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये द्व्यङ्गुलं तथा। तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतं चिबुकास्ययोः। गृहीत्वा सायकं तूर्ण्णा मयूराञ्चितमस्तकः। तर्ज्जन्याङ्गुष्ठकेनाथ पूरयेत् सायकं पुनः। अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयाऽपि च। तावदाकर्षयेद्गात्रं यावद्बाणः प्रपूरितः। एवंविधमुपक्रम्य मोक्तव्योविधिवत् खगः। दृष्टिमुष्टिगतं लक्ष्यं भिन्द्याद्बाणेन सुव्रतः। त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्वेगेन पृष्ठतः। एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज!। कुर्परं तदधः कुर्य्यादाकृष्य तु धनुष्मता। ऊर्द्धं वै लम्बके (धनुर्मध्ये) कुर्य्यादङ्गुश्लिष्टन्तु मध्यमम्। ज्येष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुः शास्त्रविशारदैः। ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयोभवेद्द्वादशमुष्टिकः। एकादशस्तथा मध्यः कनीयान् दशमुष्टिकः। चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रयं सार्द्धन्तु मध्यमम्। कनीयस्तु त्रयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः। अश्वे रथे गजे ज्येष्ठः सदैव परिकीर्त्तितः"

"पर्णायतं द्विजः कृत्वा ततो मांसैर्गतायुषाम्। सुनिर्धौतं ततः कृत्वा यज्ञभूमौ विधानवत्। ततो बाणं समागृह्य दंशितः सुसमाहितः। तूणमासाद्य बध्नीयात् दृढां कक्ष्यान्तु दक्षिणाम्। विलक्ष्यमपि लक्ष्या यस्तव चैव सुसंस्थितः। ततः ससुद्धरेद्बाणं तूणादूर्द्धक्षिणपाणिना। तेनैव सहितं मध्ये शरं संगृह्य धारयेत्। आकृष्य ताड़येत्तत्र चन्द्रकं (चन्द्राकारलक्ष्यम्) षोड़शाङ्गुलम्। युक्त्वा बाणं ततः पश्चाद्धनुः शिक्षा ततःस्मृता। निगृह्णीयान्मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः। अक्षिलक्ष्यात् क्षिपेत्तूणाच्चतुरस्रं तु दक्षिणम्। चतुरस्रगतं वेध्यमभ्यस्येच्छादितः स्थितम्। तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं पराहत्तगतं च यत्। निःसमुद्धतवेध्यञ्च अभ्यस्येत् क्षिप्रकं ततः। वेध्यस्थानेष्वघैतेषु सप्तास्य पुटकं धनुः। हस्तावापगतैश्चित्रैः सृजयेद्दुर्जरैरपि। तस्मिन् मध्यगते विप्र! हे वेध्ये दृढ़सङ्करे। हे वेध्ये हे तथा चित्रदुष्करे दृढ़दुष्करे। न तु निम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढ़वेध्ये प्रकीर्त्तिते। भिन्नं दुष्करमुद्दिष्टं वेध्यं सुर्द्धि यतञ्चरेत्। लक्षकायनमध्ये तु चित्रदुष्करसंज्ञके। एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च। आरोहेत् प्रथमं वीरोजितलक्ष्यस्ततो नरः। एष एव विधिः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः। अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्विध्यक् प्रकीर्त्तितम्। लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्रिपत्रगतं दृढम्। भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं यच्च भवेदिति। समन्तात्ताड़येद्भिन्द्याच्छेदयेद्वु व्यथयेदपि। कर्म्मणां संविधानज्ञो ज्ञात्वैव विधिमाचरेत्। मनसा चक्षुषा दृष्ट्वा योगसिद्धिं ध्रुवं व्रजेत्"।

१०हस्तस्तत्रस्य परिधर्द्वात्मके रेखाभेदे ११तदीयांशभेदे च तयोर्धनुराकारत्वात्तथात्वम्। तदानयनप्रकारः जीवानयनप्रकारशब्दे लीला० दर्शितोयथा।

"अथ चापानयनाय करणसूत्रं दृत्तम्। व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो जीवाब्धिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः। लब्धोचितात्परिधिवर्गचतुर्थभागादाप्ते पदे धृतिदलात्पतिते धनुः स्यात्"।

"उदाहरणम्। विहिताद्रिह ये गुणाब्धयोवद तेषां मधुना धनुर्मितिम्। यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गणितिकातिनैपुणम्"

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] सएवापवर्त्तितः परिधिः १८ । ४२ जीवाघ्नेषु २१/२ पञ्चभि ५ स्व परिधेः १८ वर्गो ३२४ गुणितः । १७०१० । व्यासाब्धि २४० । ४ घात ६६० युत १२ मौर्व्वकथानया १००२ विभक्तोलब्धो १७ ऽत्राङ्कलाघवाय चतुर्विंशतेर्द्व्यधिकसहस्रांशयुतोऽष्टहतोऽनेनोनितात्परिधि १८ । ३२४ वर्ग चतुर्थभागात् ८१ (१७ उनितात्) ६४पदे प्राग्वे ८ वृति १८ दलात् ६ । पतिते १ जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । । ७ । ८ । ६ । एतानि परिधिघटादशांशेन गुणितानि स्युः"। एवं ८२ संख्यादौ कल्प्यम् ।

"दलीकृतं चक्रसुशन्ति चापम्" इति सि०शि०उक्ते १२ राशिचक्रस्यार्द्धरूपे खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा स्थितिः यथोक्तं तत्रैव "ज्यां प्रोज्झ्य तत्त्वाश्वि२२५हतावशेषं यातैष्यजीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तज्ज्ञैस्तत्त्वाश्विभिस्तत् सहितं धनुःस्यात्" "यस्य धनुः साध्यं तस्माद्या जीवा विशुध्यति सा शोध्या शेषात्तत्त्वाश्वि २२५ गुणाद्गतागामिज्यान्तरहताद्भक्ष्यते तत्स्याध्यं ततोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैस्तत्त्वाश्विभिः २२५ सहितं धनुःस्यात्" प्रमि०

सू०सि० रङ्गनाथाभ्याञ्च तथैवोक्तं यथा ।

"ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्विहृतं तद्विवरोद्धृतम् । सङ्गुणतत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते" सू०सि० ।

"यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तस्मिन्शुद्धपूर्वं ज्यापिण्डं न्यूनीकृत्य शेषं पञ्चाकृति २२५गुणं तद्विवरोद्धृतं तयोः शुद्धाऽशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्गुणा तत्त्वाश्विनोः संवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अतोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्धेति ततमा यास्यापकलास्ततमसङ्गुणितत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा"। अधिकं जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्म्मुकासन न० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणं यथा "कार्मुकासनमाकृत्यादुदरे पूरयेन्मुखम् । तदा वायुरधोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना क्षिप्त्वा पद्मासनं मन्त्री वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वामपादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यद्विगुणं कार्मुकासनमेव च । कार्मुकद्वययोगेन ध्रुववद्वायुमानयेत्" रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि० कृ-कर्म्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये ।

"तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ" गीता । "नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदकक्रिया" मनुः । "शब्दानां कार्य्ये कार्य्यान्विते वा शक्तिरिति" मीमांसकाः । ३उत्पाद्ये जन्ये "व्यापारोभावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । क्रियोऽकर्मतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" हर्य्युक्तेः क्रियाभावनारूपव्यापाराधेकत्वात् तत्साध्ये "यदि रस कार्य्यः स्यात् विभावादिकारणकः स्यादु" सा० द० । गुरुमते यागादिकृतिसाध्ये ४अपूर्व्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्वं तथाऽपूर्व्व शब्दे २४८पृ० दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदिच्छयैव कर्मसु प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् "उपसर्पति कार्य्यार्थी कृतार्थी नोपसर्पति" हितो० । व्याख्यानां विवादपदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । "यस्मात्कार्य्य समारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः" व्य० त० कात्या० स्मृतिः । उपचारात् ७ हेतौ च मेदि० । व्याकरणमते ८आदिश्यमाने वर्णादौ । "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्नोयते" महाभा० "भिषक् कर्त्तव्यं करणं रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेवैकम्" सुश्रुतोक्ते ६आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्वकार्य्यत्वार्थेषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मलग्नावधि दशमस्थाने । "कार्य्याधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वा" जातकम् कार्य्यस्य व्यापाररूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्द्धा "तत्र असतः सज्जायते इति सौगताः तैरभावादेव कार्य्याणासत्पत्तेः स्वीकारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः तैः प्रागुत्पत्तेः घटादीनामसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च तदासत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्तेः स्वीकारात् । सतोविवर्त्तः कार्य्यं जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिनः । सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विवृतञ्चैतदुत्पत्तिशब्दे ११०८पृ० ।

यथा च लिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दच० उक्तं यथा

"अथ खर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं वा यद्विधिः सम्भिव्याहृतक्रियानूयी तदन्यान्वयी वा । तत्र गुरवः नाहत्य क्रिया कार्य्यतया लिङा बोधयितु

शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहात् कामनाविशिष्टस्यहि भवेदं कार्य्यमितिबोद्धृत्वं नियोज्यत्वं तत्कामनायास्तद्बोधोपयोगे सति भवति। स च कामनानन्तरं कार्य्यसाधनताबोधात् कार्य्यताबोधे सति स्यात् एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यता। न च कालान्तरभाविस्वर्गे क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दोबोधयितुमर्हति आशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानुपस्थितेस्तृतीयप्रकाराभावात् अन्यथा तसादाय साधनत्वसम्भवात् कल्पप्रसङ्गपूर्व्वं न स्यात् दृष्टसाधनता विधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः कार्य्यताविधिपक्षेऽपि अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विशेषः। अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनतार्हं क्रियाकार्य्यतानिर्वाहकं लिङादयर्थः"।

व्याकृतञ्चैतत् मथुरानाथेन—

"प्रसङ्गात्पूर्व्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्रभाकराभिमतां निराकर्त्तुं विचाराङ्गसंशयप्रयोजिकां विप्रतिपत्तिमादर्शयति अथेत्यादिना यद्विधिः यद्विधिपदोपस्थापितार्थः। समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः तदन्वयित्वञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधप्रकारतानियतत्वम्। अत्र विधिकोटिः, विधेः कार्य्यत्वे शक्तिवादिनां नैयायिकानां, तन्नये स्वर्गकामकृतिसाध्यो यागइत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्यत्वरूपेणापूर्व्वे शक्तिवादिनां प्राभाकराणां, तन्नये स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमिति यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्येव वान्वयबोधात् अत्र विषयकत्वं जन्यत्वं तच्च यागकार्य्ययोः संसर्गः। कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वम् अपूर्व्वस्यापि क्वचिल्लक्षणादिना धातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेधकोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधिसमभिव्याहृतेति धातुविशेषणम्। तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्वयिभिन्नत्वं यथाश्रुतस्य विरोधिकोटित्वाभावात्। दृष्टसाधनत्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षत्वे द्वयोरसंग्रहः। दृष्टसाधनताविधिपक्षे दृष्टसाधनत्वस्यापि विध्यर्थकार्य्यन्वयादतः पक्षे यद्विधिरिति। इत्थञ्च यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनुगमान्नोक्तदोषः दृष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण पक्षे प्रवेशः दृष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमते। कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वम्। न च गुरुनये कार्य्यस्य धर्म्मिणो विध्यर्थतया कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्य्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं कार्य्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविषया कार्य्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात्। वस्तुतस्तु तन्नये कृतिसाध्यत्वरूपं कार्य्यत्वं न शक्यतावच्छेदकम् अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्म्मत्वरूपं वा लाघवात्। कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव शक्यं लिङ्सामान्यशक्यं वा पचेतेत्यादिलौकिकस्थलानुरोधात्। अन्वयबोधोऽपि यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः, कृतिसाध्ययागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारकोवेति यथाश्रुतएव साधुः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रकृत्यर्थान्वयादाय नांशतः सिद्धसाधनं न वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्यतरत्वांशतः साध्यसिद्धिमादायार्थान्तरत्वम्। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन विध्यर्थो विशेषणीयः, तेन वर्त्तमानत्वादेः कालस्य संख्यायाश्च तादृशविधिप्रतिपाद्यत्वेऽपि न तत्र विधिकोटावंशतो बाधः। न चेष्टसाधनत्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेऽंशतो बाधः, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्य प्रवृत्तिविशेष्यांशे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात्। यद्वा संख्याकालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः। विधिशक्यत्वरूपस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिष्टसाधनत्वत्वादौ नांशतोबाधः। कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया नैतदसंग्रहः निषेधसिद्धिस्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन उद्देश्या नातोबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽंशतो बाधः। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पक्षतायान्तु ओदनकामः पचेदित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्वपाकमात्रविषयककृतिसाध्यत्वादौ विधिकोटावंशतो बाध इति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिस्थलीय तत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षतालाभाय स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति विधिविशेषणमिति भावः। नव्यास्तु विज्ञातविधितत्त्वार्थस्तु तदन्वयिनं पृच्छति अथेति न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः गुरुणा समं विवादे तु कार्य्यत्वं विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं नवेति विप्रतिपत्तिरूहनीया विधिकोटिः परेषाम्। नच कार्य्यस्य विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थयागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्ग इति वाच्यं धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया तादृशबोधासम्भवात्। अन्यथा विप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थे कृतावन्वयादपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति प्राञ्चरिति दिक्। अत्र गुरव इति अत्र विप्रतिपत्तौ ग्रन्थे वा। नाहुरिति आहुरित्यसाक्षात्—साक्षात् अपूर्व्वकार्य्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा पश्चात्

बोध्यतएवेति भावः। क्रिया-यागादिः, कार्यतया-स्वर्गकाम कृतिसाध्यतया। नचैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोध सादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात्। औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्व व्याप्योधर्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्ति ज्ञानसचिवः शब्दएव पुनरनुसन्धीयमानोहेतुः। अतएवा नुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्दएव पञ्चमं प्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः। स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयोविधिवाक्य नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञा नस्य विरहादित्यर्थः। वक्ष्यमाणदुत्या यागे स्वर्गकामकृति साध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः। प्रयोजकज्ञानविरहमेवो पपादयति कामनाविशिष्टस्येति ममेदं कार्यमिति याग विशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः बोद्धृत्वं शाब्द बोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोप योगित्वं सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया नियोज्यत्वं सकलप्रामाणिकसिद्धनि योज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः।—तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयो गित्वे सतीत्यर्थः। विशेष्यान्वयिनाऽन्वयिन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वा सम्भवात्। न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपल क्षणमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्य त्वादिति भावः। स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगश्चे त्यर्थः। कामनानन्तरं कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं यः कार्यसाधनताबोधः। कामनाघटितकार्यसाधनताबोध इति यावत् तस्मात् कार्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्यता बोधस्तदैव स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात् न हि कामनैव साक्षात् कार्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थः। अतः कार्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो जकम् इति बोधः। स्वर्गकामेति स्वर्गकामोयो नियोज्यस्तदी यकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः। नन्वेवं प्रथमं वेदाद्दर्शे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं तत्र स्वर्ग कामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेर पूर्वं शक्त्येत्यत आह नचेति क्रिया—यागादिः। साक्षादिति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठा त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्मा व त्वं साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्मा व त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः। साक्षात्साधनत्वसा बोधने हेतुमाहाश्चिति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया तृतीय यत्क्षणवृत्तित्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः। परम्परासाधनत्व स्यबोधने हेतुमाह परम्परेति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानव च्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म वत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थः। नचा पूर्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटक फलपर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् प्रथमन्तज्ज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवा दिति भावः। नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोध यिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा—तृतीयप्रकारसत्त्वे। साधनत्वसम्भवादिति अपूर्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्व सम्भवादिति भावः। कल्प्यमिति तव नयेऽप्यपूर्वकल्पना न स्यादित्यर्थः व्याशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्ग साधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयाप्यपूर्वकल्पनादिति भावः। ननूक्तं प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधन त्वानुयासम्भवेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यतआह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति। सामा न्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः। अनुपपत्तेः साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलप र्य्यन्तस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्य तात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वया सम्भवात् इति भावः। अत्रैवानुपदं ननु सजातीय इति न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाध नत्वमनुगतमेव दुर्वचमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नवि जातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपक धर्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात्। नचैवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वनो व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणसत्तोऽपि नियत पूर्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्धनिरूपकत्व विशेषणेनैव तद्धारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तिता

वच्छेदकत्वन्तु यावत्योविजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्पूर्व्वत्वेनवृत्तिनियतत्वं विजातीयस्वर्गोत्पत्त्यधिकरणनिष्ठस्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमिति यावत् एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र बोध्यम्। कार्य्यत्वं कारणत्वञ्चातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वावगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथा च तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तरकालं परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्यापूर्व्वनिष्ठसाधनतायाघटितत्वात्। न च कार्य्यवत् साक्षात् साधनत्वस्यापि विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य्य एवान्वयादपूर्व्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं तथापि कार्य्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह कार्य्यतावाविधिपक्ष इति। कार्य्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः मात्रपदादिष्टसाधनत्वमात्रस्य व्यवच्छेदः तेन संख्यादेर्विध्यर्थत्वेऽपि नाव्याप्तिः। कृतिसाध्यत्वस्य पृथक्शक्यत्वपक्षे कार्य्यमात्रस्य विधिशक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। मात्रपदादिष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः। अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपतयेत्यर्थः। साधनत्वं पदानुपस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं घटेन जलमाहरेत्यादौ अपदार्थस्यापि च्छिद्रेतरत्वस्य भानवदिति भावः। यद्यपि अपूर्व्वे कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वे शाब्दबोधात् पूर्व्वमपूर्व्वे तज्ज्ञानमस्मन्मते अपूर्व्वस्य शाब्दबोधात् पूर्व्वमज्ञानात्, तथापि परमते बोधनीयपदार्थे बोध्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्व्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने क्वचित्तस्य ज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि सम्भवति कार्य्यत्वरूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकार्य्यसाधनताज्ञानसत्त्वादिति निगर्वः। स्वयमुपसंहरति अत इति स्वर्गसाधनतार्हमिति साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थः। क्रियाकार्य्यतानिर्व्वाहकमिति कार्य्योपस्थितिरिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति प्रणाल्या क्रियायाः कृतिसाध्यतानिर्व्वाहकत्वमित्यर्थः लिङाद्यर्थ इति आदिपदात्तव्यादिपरिग्रहः"।

शब्दचिन्तामणौ स्थानान्तरे गुरुमते वैदिकलिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता सङ्गापूर्व्वकं दर्शिता यथा।

"नन्वपूर्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थे स्वर्गपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्योपस्थिते शक्तिर्ग्रहीतव्या न च शाब्दानुभवात् पूर्व्वमपूर्व्वमुपस्थितं मानाभावात् अपूर्व्वत्वव्याघातादवाच्यत्वापाताच्च। न च लिङादिना तदुपस्थितिः व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात्। न च कार्य्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः उपलक्षणं हि स्मारणमनुभापनं वा आदृहीते सम्बन्धाग्रहात् अशक्यमिति? मैवम् कार्य्ये धर्म्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्टोपस्थितमेव ततोन्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवः स्वर्गकामायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्वे पर्य्यवस्यति, नत्वपूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहो न वाऽपूर्व्वं कार्य्यमित्यनुभवः भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः सहकारित्वधात्विशेषबुद्ध्युपायः यथातत्रैव कर्त्तृमात्रसम्बन्धग्रहात् कर्त्तृविशेषसिद्धिः। ननु कार्य्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्वे उभयत्र वा? नाद्यः, अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात्। नान्त्यौ, प्रागनुपस्थितेरिति चेत्? न येनहि रूपेण शब्देनानुभवो जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शब्दानुभवहेतुः। नहि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवञ्च घटादावेव कार्य्ये शक्तो लिङिति शक्तिग्रहः ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो योग्यतादिवशात् प्रचरद्द्रव्यगुणकर्म्मणि कार्य्याणि विहाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्व्वमालम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्मारित्वलाभः। अतएव वाक्यार्थानुभवमात्रविषयत्वात्तदपूर्व्वम्। न च स्मृतानाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, नचापूर्व्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं? शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च। न च क्वचित् सहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा, गौरवात् गोपदादपूर्वगवानुभवप्रसङ्गाच्च, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्व्वतीयवह्निव्याप्यकतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्व्वाएव व्यक्तयो व्याप्यग्रहे शक्तिग्रहे च विषयी भवन्ति कथमन्यथा पर्व्वतीयधूमव्याप्यग्रहे तस्य दनुमितः? इति चेत् न, येन रूपेण व्याप्यग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किन्तया। अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि। किञ्च तव दर्शने नास्तीति सुतरामपूर्व्ववाच्यता कार्य्यत्वेन हि रूपेणापूर्व्वस्यापि शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च। नचैवमपूर्व्वत्वच्युतिः यागविषयकत्वादेर्विशेषस्य कार्य्ये लिङं विनानु-

धस्थिते: यथा पर्व्वतीयत्वभानं वह्नौ, नानुमितिं विना। ननु यदि कार्ये क्रियासाधारणे लिङ्शक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्व्वलाभः तदा नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभः न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् नचैकत्व निर्णीतः शाब्दार्थः परत्रापि तथैवेति न्यायात्तत्राप्यपूर्व्वमेव लिङाद्यर्थ इति युक्तं नञ्पूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहः किन्तु कार्यत्वविशिष्टे धर्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्येण समं क्रियान्वयानुपपत्त्याऽपूर्वं पर्यवसानमभेदस्याप्यन्वयत्वादिति मैवम् न हि लोके पचेत्यादौ कार्ये धर्मिणि शक्तिः कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यकृतिरूपे कार्यत्वमात्रे, धर्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यतान्वयसान्विताभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्मिणि शक्तिर्वेदे कल्पनीया सा च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्यत्वेन धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि क्रियातिरिक्तकार्यात् कार्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्र युक्तानुपपत्त्या यत् कल्पनं तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पना। नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं लिङाऽभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रे धर्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च। घटादिस्तु लिङ्शक्तिग्रहेण तिरस्क्रियते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधानदशायां त्वयोग्यतया तत्राप्रवेशः। विधिप्रत्ययस्य च तत्रा-प्रयोगः केवलस्य तत्रासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थेनान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अतएवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्व्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति। अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिवृत्तितया न कार्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलबलकल्पनात्वाच्चक्तेः ननु प्रतिपाद्यमात्रवृत्तिः साक्षात्वादौ व्यभिचारात् न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ्प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ् आज्ञप्तिको, क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे शक्तिकल्पनात्। न च लौकिकानामपूर्व्वे तात्पर्य्यं सम्भवति पूर्व्वं प्रमाणान्तरेण प्रतीतेः। क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षणैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्यतावगम्यते तत्र कार्यत्वे लिङस्तात्पर्यं लाघवात् न धर्मिणि, क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहुः "तात्पर्याद्धि वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्यमिति"। वृतीयायाः करणत्वैकत्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशेष्याञ्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा न च कार्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यंशमपहाय क्रियया कार्य्यतान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं नह्येतरधर्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षास्ति यतः स्वतन्त्रकार्योपस्थितये लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरोडाशार्थतया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिश्रयणे लक्षणा। न च व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरवधारिता येन विरोधी भवेत् किन्तु कार्यत्वमात्रे, क्रियाया धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे शक्त्यापि तद्बुद्धेः। तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानां गृहीतप्रत्ययार्थं वाऽपूर्व्वमपीति न विरोधः। अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि तद्बुद्धं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामानुयाजसम्भवात्।"

व्याकृतञ्चेदं मथुरानाथेन यथा—

"व्युत्पत्तिविरुद्ध इति विधेः शक्तिग्रहासम्भव इत्यर्थः समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागे कृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। गृहीतव्येत्यनेनान्वयः। नन्वन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यतश्चाह अपूर्व्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात् पूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्वरूपत्वादिति भावः। ननु सत्यपि योगार्थोऽत्र त्यज्यते मण्डूपपदवदित्यस्वरसादाह अवाच्यत्वेति। प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः। तत्प्रवृत्तौ—लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ। अपूर्व्वत्वेनोपस्थितिः प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न चेति।—उपलक्षिते उपस्थिते। स्मारणं लिङादिना स्मारणम्। गूढाभिसन्धिः समाधत्ते मैवमिति। कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यतात्पर्ये धर्म्मिणीत्यर्थः। कार्य्यत्वविशिष्टञ्चेति घटादौ विशेषः यागविषयकं कार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः। स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः। विशेषबुभुत्सायाम् इति सामान्यरूपेण विशेषबुभुत्सायाम् इत्यर्थः। सम्बन्धग्रहात् इत्यन्वयः पदात् कर्तृविशेषेति पचेत्यादौ पाककर्तृत्वादिना

विशेषसिद्धिरित्यर्थः। अभिसन्धिसङ्गादयितुं शङ्कते नन्विति। अनुपस्थितेरिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः। येन हीति शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्यकारणभावः न तु समानविषयकत्वेनापि गौरवादित्यर्थः। ननु समानविषयकत्वेनैव कार्यकारणभावो न तु समानप्रकारकत्वेनेत्यतआह नहीति। पदार्थस्मरणञ्च-प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च तथाच समानप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः। स्मरणं-घटादेः स्मरणम्। ननु कार्यमात्रतया कथं स्वर्गपर्यन्तस्थायिकार्यलाभः? इत्यत आह योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्यन्तस्थायित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः। अतएवेति यतएव प्रथमं न तज्ज्ञानमित्यर्थः अपूर्वम् अपूर्वत्वव्यवहारः। पदेन क्रियत इति नियम इति शेषः। शक्तिग्रहेति तथा च नाद्यर्थनियमोऽसिद्ध इति भावः। नन्वाकाशादिपदस्थले शाब्दपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वादत्रापि तथेत्यतआह नचेति। क्वचित्-आकाशादिपदे। तथा-शाब्दधीहेतुः। अपूर्वेति शक्तिग्रहविषयीभूतेत्यर्थः। ननु विधिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इति विधिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधादपूर्वज्ञानमावश्यकमित्यतआह विधिष्टेति विधिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्नतु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्यर्थः। अन्यथा-विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे। व्यापकतयेति। ज्ञानेन न भात इत्यर्थः। तदन्वयः तद्विषयत्वम्। तस्मात्-तदीयपक्षधर्मताज्ञानात्। तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमिति हेतुत्वात्। व्याप्यत्वेन वेति मदीयधूमे वह्नीतेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः। एतच्च न्यायनये परनये वह्निव्याप्योधूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेः वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेश्चेति ध्येयम्। सा-सामान्यप्रत्यासत्तिः। सुतरामिति विशेषतो कार्यत्वेन हीति। क्रियासाधारणेन-क्रियासाधारणधर्मप्रकारेण। अयोग्या-साक्षात्फलजननायोग्या। योग्येति साक्षात्फलजननयोग्येत्यर्थः। नित्यनिषेधेति सन्ध्यामुपासीतेत्यत्र सन्ध्यायवन्नापूर्वस्य, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावजन्यापूर्वस्य वेत्यर्थः। तथा च तत्रार्थसिद्धान्त इति भावः। अयोग्यतया-साक्षात्फलजननायोग्यतया। फलाश्रवणात् इति नित्यनिषेधस्थले च फलाश्रवणादित्यर्थः। कल्पनायाञ्चेति फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः। बीजाभावात् प्रमाणाभावात्। कार्येण समं-क्रियारूपकार्येण सहम्। अभेदस्येति यद्यपि निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावस्य कार्यत्वाभावेन कार्यत्वरूपेण लिङा न तद्बोधसम्भवस्तथापि अभावस्योत्पादविनाशशालित्वनये ऽभावस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्मत्वरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा। केचित्तु कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योगजेमसाधारणनित्यभावस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्याहुः। कृतिरूप इति साध्यत्वसंसर्ग इति भावः। अन्वितेति अभिधानेतिशब्दबोधेत्यर्थः। धर्मिणि-कार्ये। कार्यत्वान्वयेति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः अयोग्यतया स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वययोग्यतया। एवमग्रेऽपि। तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः। यत्प्रयुक्तेति यच्छब्दस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। शक्तिकल्पनादिति वैदिकलिङ्मात्रशक्तिकल्पनादित्यर्थः। उपासनादीति सन्ध्योपासनादीत्यर्थः आदिपदाच्चिषेधविधिस्थले कलञ्जभक्षणाभावपरिग्रहः। लक्षणेति वैदिकलिङः कार्ये धर्मिण्येव शक्तिकल्पनादिति भावः। एतच्च लोकस्थले लौकिकलिङ्त्वं कार्यत्वप्रकारतावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्यथा तत्र लिङ्त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्गतेरिति ध्येयम्। एतच्चापाततः तन्नयेऽपूर्वस्य शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्यत्वरूपेण वैदिकलिङः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वसम्भवात् न हि न्यायनयइव तन्मते शाब्दपदार्थशक्तिधीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्र कुत्रचिद्धर्मिणि शक्तिग्रहादेव शाब्दबोधे योग्यव्यक्तीर्भानम्। किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्वलाभः तत्र कलञ्जभक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्यत्वरूपेण लिङा तस्यैव बोधसम्भवात्। वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थबोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भवकूलेव तत्त्वम्। ननु घटादिलक्षणकार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्वलाभः घटादिभिन्नकार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्ये शक्तिग्रह इत्यतआह घटादिष्विति। उभयथापीति घटादिभिन्नकार्यत्वस्य घटादिकार्यत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः। किन्तु कार्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः। नन्व

सामान्यतः कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह्नन्विते इति अवोग्यतया—धात्वर्थान्वयायोग्यतया। नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यतआह विधीति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्ययस्य, अप्रयोगादिति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगः विधिप्रत्ययाद्यटादेरप्रयोगः। प्रयोगोपपत्तिरिति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः। तादृशबोधेऽपर्य्याप्तत्वं कारणमिति पर्य्याप्तसंसर्गोऽर्थः। प्रतिपत्तिः शक्यप्रतिपत्तिः। तद्देव तत्वेति तद्वृत्ति तद्देवेति योजना शक्यवृत्ति तद्देवेत्यर्थः तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वाल्लक्षणातिव्याप्तिवारणाय सत्पदम्। आकृतिस्तु अन्वयबोधविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामक सम्बन्धेन तु न कोपि धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः गवादिपदादेरपि लोमशत्वाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमशत्वाङ्गूलादिकम्। तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न चाकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शाक्यगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामक सम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् मुख्येत्युपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः, घटादिपदे आकृतिव्यक्त्यान्तरजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्युदासः। ज्ञानविषयशक्यत्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यमुख्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्त सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। नचाकाशादेरपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादेः घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेरप्याकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्तेर्विशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्व्याप्तिविरहात्, अवयवावयविभावाच्चिद्ध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्तिभ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके गतिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यत्प्रकारत्वाघटितधर्म्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति निगर्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संस्थानञ्च गुरुमते, नव्यनैयायिकमते च समभिति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु ज्यायः। साक्षादौ साक्षात्समवेतत्वादौ तथा—यथोक्तलक्षणाश्रय। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तकत्वात् शक्त्याऽजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः। नन्वलौकिकलिङः कार्यत्वे शक्तेः वैदिकलिङः कार्ये धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङत्ववैदिकलिङत्वयोः शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकगौरवमित्यतआह अतएवेति शक्यतावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाक्षणिको-कार्यत्वे लाक्षणिको वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः। न च लिङमात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः वेदे च कार्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्यत्वतात्पर्य्येच्छया कार्यत्वविशिष्टस्य कार्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वत्वरूपकार्यत्वतात्पर्य्येच्छया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य लक्षणैव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभावत्वादिरूपकार्य्यत्वाश्रये धर्मिणि लक्षणास्त्वेत्याशयः। ननु लोकस्थले कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वमेवार्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह नचेति पूर्व्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रयोगादेवाध्यापकानामपूर्व्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यग्रह इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं भानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्। ननु लिङः शक्तिग्रहे क्रियाभिन्नधर्मिणोविषयत्वेऽपि कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तया च लोकेऽपि पाकः कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यतआह क्रियासाधारणेति। लक्षणैव कार्यत्वे लक्षणैव। पाकक्रियेतावगम्यते इत्याधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यकलृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधोजायते इत्यर्थः। अन्यथा प्रवर्त्त्यत्वानुपपत्तेस्तथा च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधात्तत्रेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतोधात्वर्थप्रत्ययाधेयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारण्यशक्तावपि शक्त्यानोपपत्तिरन्यथा नित्यनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्व्वलोपापत्तेरिति ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङोलक्षणावां लिङ्

पदात् कार्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यककार्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तुस्तात्पर्यमनुपपन्नं लिङोलक्षणया कार्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यतआह तत्रेति कार्यत्वे कार्यत्वोपस्थितौ। तात्पर्यादिति लोके लाघवात् केवलकार्यत्वोपस्थितौ लिङस्तात्पर्यात् केवलकार्यत्वएव शक्तिरित्यर्थः नतु शक्तेरिति अन्यत्रेति शेषः इदमापातिकः लौकिकतात्पर्यस्य पुमिच्छानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्या किञ्चित्करत्वात्। वस्तुतस्तु तात्पर्यस्याप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वम्। ननु तथापि यत्नते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वाश्रये लिङः शक्तिस्वीकृते कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्त्यैव कार्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणया इत्यत आह तृतीयाया इति। न स्वतन्त्रं शक्यमिति धर्म्यंशे निर्विकल्पकशक्त्यापत्तेरिति भावः। कार्यत्वे लक्षणेति कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वविशिष्टशक्तादीनामपि तादृशकार्यत्वे लक्षणैव इत्यर्थः। गतत्वेन-विशेषणत्वेन। स्वतन्त्रेति इतरा विशेषणतेत्यर्थः। तुषानुपपत्तीति पुरोडाशाय कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः पुरोडाशार्थतयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन, शाब्दानुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः, नोपधापाकाङ्क्षा इति एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षेति मते एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवाच्च कपालस्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः। स्वतन्त्रकपालोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकानन्वितत्वेन कपालशब्दबुद्धये इत्यर्थः अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने मृण्मयपात्रे लक्षणेत्यर्थः। एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तुषानुपपत्तीत्यन्वयबोधः पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः, पुरोडाशश्च तत्कपालञ्चेति कर्मधारयो वेति भावः। उपधापाः स्फोटनं यद्यपि इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भेदेऽपि तस्यैव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणामात्रे दृष्टान्तः। एतच्चापातितः जिज्ञासायोग्यतायाः आकाङ्क्षात्वाभावात् घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यत्राप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽस्त्वेवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खलेकपोतन्यायेन युगपत्तथानुभवबोधे न काप्यनुपपत्तिः। वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयोजनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरे नान्वयः आनुपूर्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वम्। व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्ये धर्मिणि लिङ्शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः। लोके इति लिङ्त्वावच्छेदेनेति शेषः। क्रियाकार्यत्वे शक्तिः क्रियाविशेष्यककार्यत्वानुभवजनकता। कार्यत्वमात्रे इति शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते शक्तिरनुभवजनकता। न चेति वेदस्थले इति शेषः। धर्म्यन्तरे कार्ये धर्मिणि तद्भङ्ग इति क्रियानिष्ठकार्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति भावः। ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्यतायाबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्त्वावच्छेदेन सिद्धं कार्ये धर्मिणि शक्तौ च तद्भङ्गः कार्ये धर्मिण्येव लिङर्थकार्येत्वान्वयादित्यतआह तस्मादिति लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वात् इत्यर्थः। प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्प्रत्यत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः। न तु प्रकृत्यर्थान्विततया यावत्स्वार्थबोधकत्वमिति भावः। प्रत्ययार्थस्य-लिङ्प्रत्ययार्थस्य। न विरोध इति अपूर्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भावः। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह अस्तु वेति। क्रियाकार्यत्व इति क्रियाकृतिस्तस्याः कार्यत्वे कृतिसाध्यत्वे इत्यर्थः शक्तावच्छेदकञ्च लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्वलिङ्कृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः। नानार्थन्यायेनेति हरयादिपदन्यायेनेत्यर्थः। यथाश्रुतेऽप्यनानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः। वेदे-वेदस्थले धर्म्यन्तरे कार्ये धर्मिणि शक्तावच्छेदकन्तु अत्रापि लिङ्त्वमेवेति भावः। तथाच यथा हरयादिपदस्थले एकमेव हरित्वादिकं शक्तावच्छेदकं विष्णुत्वचन्द्रत्वादिभेदेन शक्यतावच्छेदकञ्च नानातथैवैकमेव लिङ्त्वं शक्तावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकञ्च नाना कार्यत्वं कार्यत्वञ्च द्वयमिति फलितोऽर्थः। न च लिङ्त्वावच्छेदेन कार्ये शक्तौ, लोकेऽपूर्वलाभापत्तिरिति वाच्यं प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः।"

मणिकृता तु एतन्मतं पूर्वपक्षीकृत्य दूषितम्। तच्च ततएवावसेयम्। विस्तरभयान्नोक्तम्।

कार्यकारणभाव पु० कार्यञ्च कारणञ्च तयोर्भावः। एकस्य स्वकारणापेक्षया कार्यत्वे तदपेक्षया अन्यस्य कारणत्वे

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्यकारणभावः। "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्नरदर्शनात्" सर्व्वद० बौद्धदर्शने। तत्र कार्यभेदेन कारणभेदे कारणशब्दे १६२८पृ०उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदाधिक्यमुच्यते। कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि। तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम्। मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि। तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे। असाधारणकारणमपि कार्य्यभेदाज्जानाविधम्। निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात्। असाधारणनिमित्तकारणानि चानेकविधानि। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते। स च निमित्तकारणमेव। वेदान्तिनस्तु अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः नासतोविद्यते भावः" इति गीतोक्तेश्च। तदेतन्निर्णीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानाज्ञाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। यतः पूर्व्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्व्वन् विहितं कर्मेति" हि श्रुतेर्नानुपपत्तिः। अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्व्वप्रमाणव्याकोपः" भा०।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यच्चोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानाञ्चेति। आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पापः पापेनेति" श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद्दुःखस्येत्यर्थः। "अकुर्व्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति", श्रुतप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अतः पूर्व्वेति। यदि यथावच्छ्रुत्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत्। न चायं विहितमकार्षीदित्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते। यथा "विचित्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते। यथा "विचिकित्सन् श्रोत्रिय" इति। ततः श्रुतप्रत्ययस्यान्यथाव्युत्पन्नत्वाच्च तद्बलादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) श्रुतप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते? तत्राह अन्यथेति। अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं श्रुतप्रत्ययाद्भावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्व्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः।

ननु त्वयाप्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम्। भाट्टैस्त्वनुपलम्भसाभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम्। "भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्" इति उच्यते। "कस्मिंश्चिद्भावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायप्रमकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलम्भसाभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः। तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् प्रामाणिकत्वम्। प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यज्ञापकत्वमेव। यस्मादिदं प्राङ्नासीत्तस्मादिदानीं जातमिति। न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे प्राक्कालस्य स्वदृत्तितापातः। प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके"।

कार्य्यविहतिश्च कार्यशब्दे उक्ता। तत्र समवायिकारणोत्पाद्यं समवेताख्यसम्बन्धेयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्य्यं कार्य्योत्पादादिशब्देन व्यवच्छिद्यते इति भेदः।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त०। कार्य्यज्ञे क्रियादक्षे।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्ये चिन्तयति चिन्ति-ण्वुल् उप० स०। कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके। "धर्म्मज्ञाः शुचयो ऽलुब्धाभवेयुः कार्य्यचिन्तकाः" याज्ञ०।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल्। १कर्त्तव्यतायां २कृतिसाध्यतायाम्। त्व कार्य्यत्व तत्रार्थे न० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा। "कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बहेत्वन्तरभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा यागं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

साध्ये पाके प्रवर्त्तते न विष्टसाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्यसाध्ये चिकीर्षापत्तेः। स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अयाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत् न यत्र यद्धादनुमानाद्वा दैवात् सा, तत्र लाघवावतारात् इच्छायाः स्वप्रकाशकज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विघटयदेव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च व्याप्तिधीविघटनद्वारानुमितिप्रतिबन्धकानैकान्तज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्वनिष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्पेत। ननु मनोधात्वर्थगोचरेच्छात्वाविशेषाल्लाघवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च दृष्टाविशेषसाधनताज्ञानादिति चेत् न वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधयामीतीच्छायाः कृतिपूर्वमनुभूयमानायाः मनन्त्वाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातमशक्यत्वात्। किञ्च पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च मनुप्रत्ययाभिधेयेच्छाप्रकारत्वाविशेषात् ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविषयनयोदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् दृष्टसाधनत्वेन दृष्टादिव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रवर्त्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव। घटं जनाति चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामेकविषयत्वानुभवात्। अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत् नन्वुपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्यते प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिपक्षेण तृष्णाया अनिवृत्तेरिति चेत् न स्वविषयसिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छा विरोधित्वात् अस्ति च तत्र पाकोदनयोः सिद्धता। अन्यौदनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव प्रत्युत असिद्धत्वात् कृता वेच्छा न विच्छिद्यते यदि कृतिविषयसिद्धत्वफलेच्छाविच्छेदौ न विरोधिनौ प्रीत्या धनलाभेऽपि तदधिकधनेच्छा न विच्छिद्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छायाश्च सत्त्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या तल्लाभे प्रतिपक्षेण तृष्णा नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् किञ्चिद्विशेषस्य सिद्धैव हि सामान्येच्छाविच्छेदः। अन्यथा सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव। वस्तुतस्तु क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्यत्वम् इष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरिष्टसाधनत्वादिति तद्बोधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्रकारनैयत्यम्। अतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात् तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्रेच्छा यथा स्वकेदारदृष्टित्वेनेष्टसाधनत्वात्तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्यत्वेन तत्रेच्छा भवतीति कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न दृष्टेच्छाविलक्षणसामग्यन्तरकल्पनमिति चेत् भवेदेवं यदि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनता स्यात् न चैवं, गौरवात् किन्तु पाकत्वेन, सा तु कृतिं विना नेत्यन्यदेतत्। वह्निना साधयामीति वत् कृत्या साधयामीतीच्छा दृष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्र वह्निसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमावश्यकं कृतौ चानुभवसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः। अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनताया उपेक्षेऽपि तत्र प्रवर्त्तेत नन्वेवं चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणत्वे उपलक्ष्यमात्रस्यातिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिसामान्यस्य चातिप्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः तथा च तदननुगमात् प्रवृत्तेरननुगमः विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च। किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्यसाधनस्य विरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न ज्ञायेतेति चेत् न, अस्ति हि कृतिविशेषो मानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनियत्नव्यावृत्तः स्वचिकीर्षाफलरूपः यत्र चिकीर्षाकारणत्वव्यवहारः स च तत्र ज्ञाति रूपो मम त्वनुगतकारणोपाधिरूपः। एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषाणामुपलक्ष्यमाणानामनुगतत्वमपि यथा गोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता महिष्यादिव्यावृत्ता धेनुर्व्यक्तिविशेषा धेनुपदेनोच्यन्ते तद्वत् गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि, एवं जीवनयोनिव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानं कारणमिति नानुगमः। ननु कृतिसाध्ये न कृतिर्विशेषणम् असत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं, ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गादिति चेत् न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये च परिचायकतयोपलक्षणम् अन्यथेष्टसाधनेऽपीष्टं न विशेषणम् असत्त्वान्नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानादौ वा ज्ञातिः। नन्वेवं भोजनेऽपि चिकीर्षा स्यात् तत्रापि चिकीर्षाभोजनकृतिसाध्यत्वात्। अस्तु भोजनादिक्रियामात्रे तु

तत्कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंसप्रागभावात्कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयभावे जनकत्वात् नहि भोजनादिचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यत इति केचित् तन्न गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये भ्रमात् पृष्टस्य निगडनिश्चलवद्देहस्य वा कृतौ सत्यामुद्वेजनचलनक्रियानुत्पादेऽपि भ्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न तु तज्जन्यक्रियायाः, सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषयः उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न भ्रमे, द्वेषयोनियत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे तन्न यत्नप्रयोज्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात् द्वेषसिद्धिस्तु यत्नं द्वेषोत्यबाधितानुभवबलात्। यत्तु भ्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि भ्रमे चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कृत्वा साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात् भ्रमप्रयत्ननेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादिश्च चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात् यहि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवयोनिकृतेरदनुत्पादात्। यद्वा भ्रमो न भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तन्निरूपितोत्पन्नाज्जीवनयोनियत्नादेवेति तन्न नहि कृतित्वेन भ्रमजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव भ्रमोत्पत्तिः जीवनयोनियत्नेन चापि भारोद्वहनादि कर्म कुर्वतस्तादृशभ्रमानुभवेन तस्य भ्रमाजनकत्वात्। तस्माद्भोजनादिवत् भ्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य खेदादनुमितः भ्रमस्तज्जन्य इति चेत् न खेदादेः भ्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ भ्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति मैवं स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्। भ्रमस्य नियमतोऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः भ्रमे दुःखत्वेन दुःखाविरहात्। अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन भ्रमोनान्तरीयक इत्युच्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं, गौरवात्। अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्वं तद्विशिष्टकृतिसाध्यश्च न भ्रमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्रसाध्यः अतएव कष्टं कर्मेत्यनुभवोलोकानाम्। एवं चिकीर्षायां सत्यैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तत्र तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति चतुष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति द्वयं दृष्टिसाध्ये सुखे हीच्छा दृष्टिमपि विषयीकरोति। अनिष्टसाधनत्वेन ततश्चेच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तत्र तु तयम् विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित् तच्छ्रुच्छ विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वमेव न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशेषणम्। स्यादेतत् दृष्टसाधनताभ्रमादिषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानमयुक्तत्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सङ्कातबाधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा हृष्टोऽपि भोजने नहु कृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनतास्मरणे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत। अनिष्टसाधनताज्ञानं वेदोवानुभावकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्रवाक्येन वा तदनुभवासम्भवात् लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदाग्रहवादिनस्तत्र तत्र तदनुभवाभावात्। मैवं स्वविशेषणवत्तासंप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्यसाधनाज्ञानेन यागपाकादौ कार्यताज्ञानं नित्ये च कालयौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये यौचादिमत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति, कार्यताज्ञानं यौचादिस्वविशेषणवत्ताजन्यम्। उदुक्तं "स कार्यविशेषः पुरुषविशेषभावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति"। संजातबाधस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत। तत्रस्य च तत्रौ कामनाविरहेणेष्टसाधनताज्ञानाभावान्न तथा बोधः। अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसन्धानजन्यं भ्रमे कृतिसाध्यताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनयोनिरिक्तत्वं स्वविशेषणे विशेषणमिति, तन्न भ्रमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेन साध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनतालिङ्गं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यपरे तन्न नित्ये तदभावात्। ननु विषभक्षणत्वादृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। किञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छावत् इष्टीच्छावत्। भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षायां तत्प्रयोजकं न भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षातएव कृतिसम्भवादिति चेत् तुल्यमिति मैवं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्रासम्भवकत्वात् यस्मिन्नावरूपस्य हि साध्यत्वं, सिद्धतादशायां तदभावात् सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वम्

असिद्धावस्थातः कार्य्यानुत्पत्तेः । तथा च पाकादेरसिद्धत्वसिद्धत्वज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वग्रहः नचैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धञ्चेति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता साध्यत्वसाधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं यदि हि स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च स्यात् । सिद्धनिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वेऽनवगम्याज्ञानात् । तस्मात् समयभेदोपाधिकएव तदुभयसम्बन्धः । पाके इदानीं साध्यत्वम् अग्रे च साधनत्वं ज्ञायत इति चेत् ? न, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादनुगमेन व्याप्त्यग्रहात्, शब्देन तथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । स्वकृतितः सिद्धमिष्टसाधनमिति ज्ञानाच्चिकीर्षा, न हि सिद्धं कश्चिच्चिकीर्षति, कृतेः पूर्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं न हि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनतेत्युक्तम् । तस्मात् कृतिक्रियमाणविलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्त्वरूपं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षाप्रयोजकं, तादृशञ्च साधनत्वविरोध्येव किन्तु साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि । न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तम् । एतेन इच्छादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन कृप्तमिति निरस्तम् कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे इच्छादाविच्छा ? तत्साध्येष्टज्ञानादिति ब्रूहि । अन्येतु सुखदुःखाभावतत्साधनेच्छाप्रयोजकमनुगतमिष्टत्वं पुरुषार्थपदवेद्यं धर्मान्तरमस्ति अनुगतकार्य्यानुगतकारणभियम्यत्वात् तदेव दुःखसाधनव्याहतसुखतत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोजकमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथाऽस्त्विति वाच्यं सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात् । वध्यघातकभावस्यैकसमये सामानाधिकरण्याभावस्य च बलादिसाधारण्यादिति तन्न तद्ज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः न हि सुखं ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विनेच्छा । तथात्वे स्वतः प्रयोजनत्वहान्यापत्तेः तदेव हि स्वतः प्रयोजनं-यदवगतं सत् स्वरुचितयेष्यते । किन्त्वनुगतधर्मकल्पनापि कारणे, न च सुखादाविच्छाकारणत्वं ह्यनागतत्वात् किन्तु तदवगमः । तर्हि सुखादिज्ञाने तत्स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्तिति चेत् ? न, यथाह्यदृष्टस्य सुखज्ञानादिभूतपद्यते अन्यतरत्वात् तृणारणिमणिन्यायाद्वा तथेच्छैव जायताम् । कृतिसाध्यत्वञ्च कृतौ सत्यामग्रिमक्षणे स्वरूपं न कृतिं विना । चेतसाधारणञ्चैतत् कृतिसाध्यत्वं न तु कृतेः पूर्वम् । ननु कृतौ नष्टायां सत्यपि धर्मिणि न कार्य्यं, तथा च कथं कार्य्योऽपूर्वे कामिनोऽन्वयः क्षणिकत्वेन क्रियातुल्यत्वादिति चेत् ? न, यद्वृत्ति कार्य्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यतावच्छेदः प्रयोजकत्वात् न तु कार्य्यतावच्छिन्नस्य कार्य्यसाधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण, कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् । कृतिसाध्यतोत्तीर्णे चिकीर्षाकृत्योरसम्भवाच्चेति चेत् न पाकोत्तरकृतिसाध्योत्तरकृतिं विनाऽसत्वे सति अदृष्टसाधनत्वात् दैवाद्यनधीनत्वे सति अदृष्टसाधनत्वाद्वा अदृष्टभोजनवत् इत्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानं यस्य यदिष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत्तदा तत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात् । बलवदनिष्टाजनकत्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन मधुविषसम्पृक्तान्न भोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कृतिसाध्योत्तीर्णे च न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । अतीतादृशयागाज्ज्ञातोदने इच्छाविरहे स्वेष्टसाधनत्वाभावात् अतएव निदाघदूनदेहोवर्षति वारिदे तोयदात्तोयलाभसम्भावनायां वा सरोवगाहने न प्रवर्तते इष्टसन्तापग्लानिसाधनस्य तोयसम्बन्धस्य स्वकृतिं विनापि सिद्धिप्रतिसन्धाने लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च मत्कृतिं विना स न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते, तदा प्रवर्त्तते । यस्य सन्तापग्लानिमात्रमिष्टं स सरोवगाहनस्येष्टसाधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते । उपस्थितदृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति कश्चित् । तन्न तोयसम्बन्धेन न सन्तापग्लानिसाधनत्वं तस्य सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा वृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि तत्सिद्धेः किन्तु कार्य्यभेदसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वेन लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि प्रवृत्तेः पूर्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् । नन्वेवं लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च । न च लाघवात् कृतिसाध्यताज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धाच्चेति चेत् न लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यताप्रकारं तत्प्रकारकचिकीर्षायां तज्ज्ञानहेतुत्वात् । अतएव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम् । ननु पाकादिः कृतः क्रियमाणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्, नाप्यनागतः भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः । पाकत्वमविच्छिन्नमिति सामान्यत्वात् गोत्ववदिति मानमिति चेत् ?

न सामानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्तृकृतिरिति चेन्न मात्रार्थौ यदि पाकत्वं तदा बाधो लङ्घसिद्धिश्च । सच्चे पाकपरत्वे च तस्य सिद्धपाकभागे बाधः, अनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः पाकः पक्तृः पक्तृजन्ये च कृतिमाश्रयत्वं बाधितमित्यनेन सिद्धस्य पक्तृत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेश्च सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे चासिद्धविषयेच्छाप्रवृत्त्युत्पादकत्वात् । कृतं क्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतश्चोत्पद्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारणस्वभावकल्पनादिति चेत् तर्हि यादृगं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृगं ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारकज्ञानादेव विकीर्षा स्यात् । तथा च लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् । यत्तु स्रुतपाके कृतसाध्यत्वावसंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिः, सच्चासंसर्गाग्रहे इष्टसाधनताज्ञानादिति, तच्च स्रुतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंसर्गाग्रहानुमानबाधात् । स्रुतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते इति चेत् तर्हि स्रुतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके, इष्टोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत । ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात् तदसंसर्गाग्रह इति चेत् तुल्यम् । अपि च स्रुतपाके कार्यत्वासंसर्गाग्रहादिद्यमानासंसर्गाग्रहादिसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैवं सिद्धपाकज्ञानादज्ञातेऽसिद्धे पाके इच्छाप्रवृत्ती स्यातामिति । अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धात् सिद्धे बाधादनागतं पाकमादाय सिद्धाति । पक्तृतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धे न सिद्धतीत्यनुमाने लघुत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितमित्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धावविशेषात् तस्मात् "अप्रसिद्धस्य क्वचित् सिद्धेः सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे सिद्धिस्तेनानुमा त्रिधा" । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते ?। किञ्च तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं दृष्टादिच्छा ? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वादनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धविषयनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न दृष्टादाविष्टसाधनतापि । न च वृष्ट्यादिसाध्येष्टज्ञानाद्वृष्ट्यादाविच्छा इच्छायाः सिद्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलाविषयकत्वविकल्यव्यासात् । अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या वृष्ट्यादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलविषयकज्ञानमुत्पन्नं तेन सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वाऽसिद्धविषयेच्छोत्पद्यते । यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण दृष्टसाधनताग्रहस्तेन रूपेण ज्ञातेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृगेच्छाजनकत्वावधारणात् । सुखेच्छायामप्येवमिति चेत् तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादेव गते चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सच्चिद्रूपपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बालस्य व्याप्त्यग्रहेण्या प्रवृत्तिर्जीवनादृष्टोद्बोधितजन्मान्तरीयसंस्कारजन्याद् स्तनपानं कार्यमित स्मरणात् तत्र पीष्टसाधनतास्मरणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्यनुयोगः, जन्मधारायां अनादित्वात् । प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च नान्धपरम्परा । वस्तुतस्तु शुष्ककण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति ततः सुखवृत्ति कार्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् मातुःस्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं सुखावृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् । सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् । एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानं प्रयोजकं कृप्रमित्यपेऽपि तदेव प्रवर्त्तकं लृत्वात् " ।

अत्र दिङ्मात्रं मथुरानाथव्याख्या प्रदर्श्यते ।

"कार्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्तृस्तदुपायकपालहरितखण्डुलादिसिद्धविशेषकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रवृत्तेर्हि विषयता त्वयी एका साध्यत्वाख्यविषयता सा च यद्विषकृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घटयागपाकादेव न तु तज्जनकीभूतकपालहरितखण्डुलादिसिद्धनिष्ठा अतएव घटं करोमि याग करोमीत्यादावनुव्यवसायो । न तु कपालं हरितादेः सिद्धतादशायां कपालं करोमि हरिः करोमीत्यादावनुव्यवसायः व्यवहारो वा कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयायाः साध्यताख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च साध्यताख्याया एव विषयतायाः कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयार्थत्वनियमे कपालतत्त्वादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यवहाराभाववत कपालं घटवत् करोति तन्तुं पटवत्त्वं करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं साध्यत्वविशिष्टबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिवाचिधात्वर्थो गद्वितीयाया एव तथानियमात् तत्र कपालादि-

पदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः घटादिपदञ्च घटत्वादिपरं धात्वाख्यातयोर्व्यापारप्रधानौ यथायोग्यमर्थौ। तथा च कपालवृत्तिघटाद्याश्रयानुकूलव्यापारजनकयत्नवानिच्छावान्वयबोधः। कपाले घटवत् करोमीत्यादिवत् कपाले घटं करोमीत्यादिप्रयोगोऽपि व्युत्पन्नैरेवेष्यते वदन्ति।

अपरा च उपादानतापेरनाम्नी सिद्धत्वाख्यविषयता सा च सिद्धकपालद्वित्वखण्डत्वाद्युपायजन्या। कपालेन घटं करोमि द्वयेषा यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायात् तत्र उपादानत्वाख्यविषयतायाः एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थक्रियान्वयात्। न च तज्जन्यत्वं विषयत्वं वा तृतीयार्थस्तस्य च घटयागादावेवान्वय इति वाच्यम् सर्व्वत्र तृतीयार्थस्य धात्वर्थ एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि व्यवहारापत्तेः।

अन्या च उद्देश्यत्वाख्यविषयता सा च यत्साधनताज्ञानाधीना चिकीर्षा तद्विषया तच्च जलाहरणस्वर्गादिनादिरूपं जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करोमीत्यनुव्यवसायात्। जलाहरणमुद्दिश्य घटं कारोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं करोमीत्यनुव्यवसायाच्च एवञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदकतत्तत्साध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदककृतत्तत्साध्यविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं तेन तस्या अपि कपालद्वित्वखण्डत्वादौ न व्यभिचारः। अन्यथा नैयायिकमतेऽपि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वोपगमादिति भावः। यत्तु प्रवृत्तेर्विषयतात्वैविध्यानाभावः किन्तु कपालद्वित्वखण्डत्वाद्युपाय एव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वम्। नचैवं घटं करोति यागं कारोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः कृतिवाचिधात्वयोगद्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वादन्यथा कपालं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् तत्र घटयागपाकादिपदस्य कपालद्वित्वखण्डत्वादौ लाक्षणिकत्वात् कृतिवाचिधात्वयोगद्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थकत्वनियमेनानुकूलत्वं विशेष्यता वा तत्र द्वितीयार्थः इति प्राञ्चो नैयायिका वदन्ति। तदसत् लक्षणया शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूयमानाया घटं करोमीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुपपादनात् लक्षणायां मानाभावाच्च। किञ्च जलाहरणस्वर्गादिरूपफलस्य उद्देश्यताख्यविषयतायाः घटयागपाकादेश्च साध्यताख्यविषयतायाः अनभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताचिकीर्षाणां कार्यकारणभावोऽपि दुर्व्वचइत्युक्तप्रायश्च वक्ष्यमाणश्चोपरिष्टात् इति दिक्। अत्र च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकतत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छेदकतत्साध्यकतदर्थिप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकं न वा, ज्ञायतदर्थिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति नवेत्यादि विप्रतिपत्तयः तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। तदर्थित्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं न तु इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्थिप्रवृत्तिकारणं नवेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि कृतिराद्युपादाननिष्ठयागादिरूपचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वस्याभ्युपगमात् इष्टसाधनताकृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालम्बनस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्युपगमाच्चेति ध्येयम्। चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्तीति कर्त्तव्यं द्वारं चिकीर्षा अवश्यं द्वारमिति सङ्क्षेपितार्थः तथैव प्रकृतोपयोगात्। नचैवं प्रवर्त्तकज्ञानत्वव्यापकं चिकीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थः तच्चायुक्तं उपादानप्रत्यक्षे व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात् उपादानेच्छयोस्तस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति वाच्यं ज्ञानस्येत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतस्य ज्ञानस्येत्यर्थात् उपादानप्रत्यक्षञ्च न साक्षात् साधनं उपादानप्रत्यक्षविरहे प्रवृत्त्यनुदयात् उपादानेच्छायास्तु द्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्यकत्वात्। न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फलचिकीर्षायाः प्रवृत्तावहेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छामात्रसम्पादकत्वेनान्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तत्रासिद्धेः। यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेन चिकीर्षाव्यापारकत्वरूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च न हि साध्यमानविशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्य्यन्तं साध्यमनुपयोगादिति ध्येयम्। ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कृतौ न क्वचित् क्षत्युत्पादइत्यत आह तत्सत्त्वे इति। हेत्वन्तरेति हेत्वन्तरं दण्डकपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं, प्रतिबन्धकाभावश्चेति भावः। ननु तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारकतदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारकतत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वे नोपादानप्रत्यक्षस्य हेतुहेतुमद्भावात् दण्डकपालाद्युपादानप्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिसत्त्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्याः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया विशेषसामग्र्यत्वविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विनापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्तौ घटसाध्यकप्रवृत्तिसत्त्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्याः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्र्यत्वविरहाच्चेति चेन्न सामग्र्याः सामान्यविशेषभावानापन्नत्वेऽपि दण्डचक्रकपालाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्तायाः घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरलाकतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुत्पत्तेस्तद्धर्मावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिसामग्रीसहितायाः एव तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्यास्तद्धर्मावच्छिन्नकार्योपधायकत्वात् इदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते। एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नस्य सत्त्वादित्यपि निरस्तं संयोगभेद्यादान्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्तायाः दण्डोपादानकप्रवृत्तेरलोकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात्। नव्यास्तु उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुता, किन्तु घटादिनिष्ठचिकीर्षायाः दण्डाद्युपादानकलौकिकसाक्षात्कारस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति न्यायनये परनये च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मक हेतुरूपेयति कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्। न च घटसाध्यककपालोपादानकघटध्वंसाध्यकदण्डोपादानकसमूहालम्बनप्रवृत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्तित्वेव कार्यतावच्छेदकमुपेयं तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहात्तथापि गुरुतरकार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसम्मतत्वात्। इदयत्र विशेषसामग्र्योविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। एतेन घटादिनिष्ठचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरत्वात्तत्त्वात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसत्त्वात्तत दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति द्वितीयातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादिनिष्ठचिकीर्षालक्षणघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवासम्भवादिति प्राञ्चः। अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यसंसर्गाग्रहसत्त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनमिति कपालत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककतत्कपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः। न च कपालत्वप्रकारेण तद्बुद्धौ वृष्टाविशेषापत्तिरिति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्म्मे तावच्छेदककतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेदं घटसाधनमित्याकारस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदककतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदककत्वज्ञानस्याहेतुत्वात्। नचैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणैतद्बुद्धेरुपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्थले निर्धर्मितावच्छेदककत्वज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्गाग्रहसम्भवेन तत्रापि प्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः। चिकीर्षा चेति व्यापारीभूत चिकीर्षा चेत्यर्थः। अन्यथा—चिकीर्षासामान्यस्य लक्ष्यत्वे। लक्षणे फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वं विशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति। अत्र फलचिकीर्षायाव्यापारत्वाभावेन लक्ष्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्यक्रियेति क्रियापदं धर्म्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलीभूतविषयताशालिनिष्ठत्व तथा च साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिधर्म्मिविषयिकेत्यर्थः फलञ्च न तादृशविषयताशालीति भावः। केचित्तु क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरम् न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च संवादिनी चिकीर्षैव, विस्तं-

वादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथाख्यातिप्रसक्तेः। तथा च इच्छादिविसंवादिचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः। प्राकमिति प्राकं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनुभवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वव्यवसायानुरोधसङ्कल्पादित्यर्थः। कृतिसाध्यत्वेन प्राकमज्ञासीति तदनुव्यवसायस्तत्त्वेदिति भावः। इच्छाया इत्यादि। इच्छायाः स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः तत्प्रकारकसंवादेच्छायास्तत्प्रकारकधीसाध्यत्वनियमादिति फलितार्थः। गुरुत्वे रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यायां व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं कूटलिङ्गस्थलेऽप्यनायत्त्या तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादः कल्प्यते। न चैवं संवादिचिकीर्षायां तज्जन्यप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये च कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य न हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं संवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यतात्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति (यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति) न्यायात् चिकीर्षादिमात्रं प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धेरिति भावः एवमग्रेऽपि। केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्याप्तेन प्रवेशः मूलेऽपि स्वप्रकारकेत्यस्य स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च रजतादिविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः तत्र तत्रये इच्छाविशेष्यविशेष्यकरजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात्। न च तत्रये विसंवादीच्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रजतज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्वारएवेति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोज्यत्वरूपस्य साध्यत्वस्य नियमघटकत्वात्। नचैवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्यैककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्वमेवायातु कुतः कारणत्वम्? इति वाच्यं यत्प्रमाणकमेव तत्रये इष्टसाधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण जन्यतारूपस्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः। नचेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेवायातिति वाच्यं बलवद्द्वेषस्यैवेच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वासिद्धेः। वस्तुतस्तु विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावादुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहदशाटहातासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोपस्थितेरपि विसंवादेच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव नियमघटकमिति न कोऽपि दोष इति प्राहुः। अतएवेति चिकीर्षायाः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः। स्वकृतिसाध्ये-स्वकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते। इदञ्चापाततः वस्तुतो लाघवात्मको मत्कृतिमान् भवितुमर्हतीत्याकारिका साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारिका इच्छैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवादतएव च नमपि साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वम्। यद्यप्यत्र नयमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि दुर्ज्ञानव्युदासाय पुनरनुवदति न द्विष्टेति इष्टसाधनताज्ञानस्य ध्यान

साध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तराभावादिष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इत्यपि बोध्यम् । उक्तनियमस्यत्वेव तटस्थः शङ्कते अथेति । अभावः-कृत्यस ध्यतानिश्चयाभावः । उभयसिद्धः-चिकीर्षापूर्व्वसुभयासिद्धः, व्यसिद्धा-चिकीर्षापूर्व्वसुभयासिद्धा । न लाघवावसरः इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य सदपि लाघवं न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकम् इत्यर्थः लघु गुरुधर्म्मद्वयावच्छिन्नं यदि फलपूर्व्वसुभयत्वादिसिद्धं तदेव लाघवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वादिति भावः । दैवात्प्रतिबन्धकसन्निधानात् । सा-चिकीर्षापूर्व्वकृतिसाध्यताधीः । लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्व्वसुभयमते सत्त्वादित्यर्थः । इच्छाया इति तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः । आवश्यकत्वात्-चिकीर्षाहेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुतासिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति । तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः । तथा च यत् यत्प्रतिबन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामान्यतोव्याप्त्या कृतिसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्म्मताबलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः । न च जनकज्ञानविघटकत्वेनान्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यावृत्तान्यथासिद्धिचतुष्टयाराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वम्-कारणतत्कारणसाधारणम् । हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचारः । साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम् । विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव नत्वेककालावच्छेदेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधित्वं गुरुनयेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । नचासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञानाजन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम् निराकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् असाधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे सानाभावात् । न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुनये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकतायां वा हेतौ निवेशात् । अतएवासिद्धत्वज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धकसिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकतायामेव हेतौ निवेशात् असिद्धत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा । अथ तथापि बाधसत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः । न च तद्व्यावृत्तापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यम् कृत्यसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावतयैव चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि दृष्टान्तासिद्ध्योरापत्तेः । न च साक्षादविरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यम् साक्षादविरोधित्वं हि न व्याप्याभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्वं, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्यत्वाभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृत्यसाध्यताधियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाविवक्षितं बाधसत्प्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वपदाद्यविरोधावगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् । स्वपदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव संग्रहः स्वपदाद्यविरोधावगाहित्वन्तु स्वं यत्र यदभावतद्व्याप्यं तदवच्छेदकाद्यन्यतममवगाहते तत्र तदवगाहित्वं, संवादित्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेन दृष्टभेदग्रहे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तन्नये न व्यभिचारः । संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साध्यसत्त्वादेव न तमादाय व्यभिचारः । न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शलिङ्गस्थले लिङ्गासंसर्गाग्रहेण लैङ्गिकासंसर्गाग्रहाधीनरूपादीच्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेदृष्टभेदग्रहे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य संवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वेनानायत्या तत्रापीच्छाप्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारादिति दिक् । अन्यथा-एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे । इष्टेक्षणीयत्वम्-

इष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वम् । निष्फलत्वम् इष्टफलोपधानशून्यत्वम्, प्रतिबन्धकं—चिकीर्षाप्रतिबन्धकम् । क्रियाज्ञानसेवेयेत्यकारेण इष्टसाधनत्वादिज्ञानव्यवच्छेदः। सोन्दुः मङ्क्ते नन्विति । सन इति । वाचित्वात् बोधकत्वात् श्रुतञ्च चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे चिकीर्षापदस्याखण्डरूढत्वपक्षे चाह लाघवादिति । क्रतिस इत्यत्रप्रकारकेच्छात्वापेक्षया क्रतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः । चिकीर्षाचिकीर्षापदप्रतिपाद्या । वृष्टाविवेति वृष्टिर्भवत्वितीच्छैवेत्यर्थः । इष्टसाधनताज्ञानात्—इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् क्रतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानादिति यावत् । तत्र क्रतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया क्रत्वसाध्यतानिश्चयस्याप्रतिबन्धकतया च क्रतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति भावः । अत्र वृष्टिर्भवत्वितीच्छेवेति प्रकृतसाध्याङ्गको दृष्टान्तः गुरुनये दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखत्वमिव वृष्टिमपि विषयीकरोति न तु वृष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येणेच्छा क्रतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन क्रतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छाया अलीकत्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायान्तु सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यम् । वह्निना साध्यामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः । अनुभूयमानायाः—नियमतोऽनुभूयमानायाः । सनन्तावाच्यवेन-सनन्ताप्रतिपाद्यत्वेन । गौरवेण-प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण । प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् इति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः तथाच चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः । अप्राधान्येन विषयतया तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकीर्षतीत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः । न तु क्रतेरिति अतो न क्रतीच्छा चिकीर्षापदप्रतिपाद्येति भावः । ननु चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विशेष्यतया इच्छाविषयत्वमनुभूयते इत्युक्तं सनुप्रत्ययजन्याभिधाच्छक्तावतोऽनिच्छाविशेषवाचितया धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वात् इत्यतआह धातोश्चेति । इच्छाप्रकारवाचित्वमिति न तु विशेष्यवाचित्वमिति शेषः । प्रकारस्य क्रतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण क्रतिर्वा । आद्ये तु लक्षणादिकं शरणमित्यन्यदेतत् । भोजनविशेष्यतयेत भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यतयेत्यर्थः । ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधादिति भावः । ननु क्रतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायानियमतः क्रतिपूर्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तेर्हेतुरवच्छेदकगौरवात्, किन्तु क्रतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन, तस्या अपि पूर्वं सम्भवात् । नचैवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेऽपि क्रतेरिष्टोपायत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् । अन्यथा तवापि क्रतेरिष्टाजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टजनकत्वादिज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादतआह इष्टसाधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः । वृष्टाविवेति प्रवृत्तिपूर्वमिति शेषः । करोतीति तादृशानुव्यवसायेनेत्यर्थः । ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामिति प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणज्ञानचिकीर्षायाः समानविशेष्यकत्वस्य विषयीकरणात् इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् क्रतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यकक्रतौ तदनुकूलक्रतीच्छायाएव हेतुतायावक्तव्यत्वात् पाकानुकूलक्रतीच्छात्वस्यक्रतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समशरीरत्वेन लाघवगौरवमपि नास्तीत्यवधेयम् । क्रत्वा साधयितुमिति क्रतिसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः । सा—चिकीर्षा, चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अन्यतः सिद्धौ-अन्यतः सिद्धत्वग्रहे, सा-पाकत्वप्रकारिका नापगच्छेत् न नश्येत जायेतेति यावत् । उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एतदुपायसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः । उपायान्तराधीनेति उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः । प्रीत्येति प्रीत्या धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः । प्रतिबन्धकेनेति प्रतिबन्धकसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः । अनिष्टत्वेति अनुत्पत्त्यनिष्टत्वेत्युत्पत्तेरिति यावत् । तथा च तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि क्रतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः। स्वविषयसिद्धत्वस्येति स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः यथा श्रुते पाकं क्रत्वा साधयासीतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाका विषयतया तत्सिद्धौ तच्चिदृक्षेरनुपपादनात् । न च तथा अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया अस्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपाकमात्रे तदापत्तेस्तादवस्थ्यात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापाताच्च । सिद्धत्वञ्च क्वचिदुत्पन्नत्वं, क्वचिद्विद्यमानत्वं, क्वचिच्च क्वेसाध्यताविरोधित्वरूपं, यथा दुःखप्रागभावादौ प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नानुपपत्तिः । नचैवं सिद्धे यागादौ कथमिच्छेति वाच्यं तत्र यागादिलाभस्यासिद्धस्यैव इच्छाविषयत्वात् न तु यागादेरिति भावः । उपायेच्छाविरोधित्वात् उपायेच्छा दृष्टा

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा श्रुतासङ्गतेः। तत्-चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञानस्थले। सिद्धत्वत्-सिद्धत्वयत्नः पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वविषयसिद्धत्वज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भावः। नन्वेवंविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्व स्वीकारान्मैवं। अननुगमः, न च तद्धर्म्माश्रयविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं विसंवादीच्छाया असंग्रहात्। अथ तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचैवं भूयादिपाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव" ब्राह्मणस्य चिकीर्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादात् इति चेन्न श्यामे स्वं मे भवित्र्यादिसिद्धश्यामादिगोचरेच्छायां श्यामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपालहविरादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालहविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वादतएव तद्धर्म्मप्रकारकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो श्यामे स्वं मे भवित्रिति सिद्धश्यामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् प्रलपितमपास्तं, कपालहविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यपाकोभवत्विति चिकीर्षाया अनुत्पादवत् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नीलोघटोभवत्वितीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च इति चेत्? मैवं तद्धर्मोद्देश्यतावच्छेदकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। उद्देश्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपदाभिलप्यमानो विषयताविशेषः श्यामे स्वं मे भवित्र्यादौ श्यामादिर्नोद्देश्यः किन्तु स्वमेव एवं कपालाद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्यः। उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां नीलोघटोभवत्वितीच्छोत्पत्तिः। अतएव यस्यां पाकादिविशेष्यकचिकीर्षायां, पाकत्वादिमात्रेणोद्देश्यता पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति, यस्यान्तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैति इति विभागः। तादृशविशेष्यतानवच्छेदकतानङ्गीकारे तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबध्यता, प्रतिबन्धकता तु सामान्यतस्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वेत्यन्यदेतत्। केचित्तु यद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्म्मप्रकारकसिद्धत्वनिश्चयो विरोधी। इष्टसाधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण गृहीतं, तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव सापगच्छति यत्र मत्कृतिसाध्यपाकत्वादिना तदवगतं, तत्र तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति विभागः। तेन प्रतियत्नसाध्यधनलाभत्वस्येष्टसाधनत्वावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तज्ज्ञाभेऽपि न तदपगमः। न च सिद्धत्वज्ञानदशायां घटयागादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपालहविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुनये उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां मानाभावात्। तन्नये स्फुटोभविष्यति एवं न्यायनयेऽपि। न च तथापि यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया श्यामत्वादिरूपेण सिद्धश्यामादिरिष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयस्वत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् श्यामो मे स्वत्ववान् भवतु इति सिद्धश्यामविशेष्यकेच्छायाश्चोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः श्यामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यम् स्वकृतिसाध्यातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलार्थीच्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन हेतुतया श्यामत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरित्याहुः, तदसत् गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असंग्रहात्। घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत्कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानेच्छाया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च, अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः। न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति संक्षेपः"। अधिकं तदन्यत्र द्रष्टव्यम्। न्यायनये तु कार्य्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रवर्त्तकमिति भेदः विस्तरस्तु आकरे द्रष्टव्यः।

कार्य्यघुट पु० कार्य्यां कर्त्तव्ये कर्म्मणि घुटति घुट-श्लेषे क ७त०। १च्छपणके २उन्मत्ते ३अनर्थकरे त्रि० मेदि०।

कार्य्यप्रद्वेष पु० कार्य्यं प्रद्विषत्यनेन प्र+द्विष-करणे घञ् ७त०। आलस्ये राजनि० आलस्येन हि कार्य्यद्वेषात्तस्य तथात्वम्।

कार्य्यशब्दिक त्रि० कार्य्यः शब्द इत्याह ठक्। कार्य्यः शब्द इति कथके नैयायिके तेन शब्दस्यानित्यत्वस्य स्वीकारात्तस्य तथात्वम्।

कार्य्यसिद्धि स्त्री कार्य्यस्याभीष्टस्य सिद्धिः। १अभीष्टसिद्धौ "विस्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे स्तुताये भवत्" ति० त० खण्डनशकुने। २कर्त्तव्यकर्म्मनिरूपणे नील० ताजकोक्ते २सप्तमभेदे च तत्र हि "पुरुषं गुरुज्ञानियोऽधमित्रम्" इत्युपक्रमे "स्यादन्यकर्मसम्बन्धिक त्वथ कार्य्यसिद्धिः" इत्यादिना पञ्चाशत् सप्तमानि विभज्य "स्यात् कर्म्मसिद्धिः सततं (दिवानिशोः) विशोध्य मन्दं सितात् स्यात्, विवाहसङ्ग" इत्यनेन तदानयनप्रकारोदर्शितः तथा च वर्षलग्नकालिकस्फुट शनिं शुक्रस्फुटात् त्यक्त्वा लग्नयोगे तत्सप्तमस्फुटं भवति इयांस्तु भेदः शोध्यमन्दशुद्ध्यास्य शुक्रयोर्मध्ये यदि लग्नस्फुटं न भवेत्तदा राशौ एकाङ्क योगः कार्य्य इति। तत्फलं च तत्रैवोक्तं यथा "कार्य्यसिद्धिसप्तमं युतं शुभैर्दृष्टमूर्यशिलगम् जयप्रदम्। सङ्करेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्लेशतोजय उदीरितो बुधैः"

कार्य्या स्त्री कृ-ण्यत्। कारोट्टे राजनि०।

कार्य्याधिप पु० ६त०। ज्योतिषोक्ते १व्यापाररूपकार्य्यस्यानाधिपे लग्नावधिकदशमस्थानाधीश्वरे। २कार्य्याध्यक्षे च। कार्य्याधीशादयोऽत्र।

कार्य्यान्वित त्रि० कार्य्येण कर्त्तव्येनान्वितः। १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यताबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्विते च। मीमांसकमते कार्य्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्व्वपक्षविधया शब्दवि० निरूपितं यथा

"नन्वर्थवादानां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं कार्य्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्वेषां शक्त्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथाहि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यस्य वृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति नचाकिञ्चित्कुर्वतस्तादर्थ्यं सम्भवतीति च तज्जन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् नान्यतः प्रवृत्तेः कार्य्यताज्ञानावरुद्धत्वात्, नचैवं शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम्। स्वप्रवृत्तौ बालेन शब्दाहितविशेषस्य कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनानवधारणात्। ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्शनात् शब्दोऽपि कार्य्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति उपस्थितत्वात्। पश्चादावापोद्वारेण क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्वितेतरार्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। अथ यद्यपि वृद्धव्यवहारादौ कार्य्यान्वितेतरधीरनुमिता तथाप्यन्वितमात्रशक्त्यैव कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादाकाङ्क्षादिमहिम्ना कार्य्यत्वधीसम्भवात्र कार्य्यांशेऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्य्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्तावन्यथोपपत्तिरपि। अवश्यञ्चाकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्य्यांशशक्तावपि। तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकानियमात् सति चाकाङ्क्षादौ कार्य्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न कार्य्यस्य। अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्। संस्काराद्देव व्यक्तिलाभदर्शनान्न तद्धेतु यदि, तदा कार्य्यवाचकपदादेव कार्य्यान्वितलाभ इति किं शक्त्या वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्य्यान्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनाच्छब्दसन्निधेरप्यन्वयहेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्दैवाध्याहृतेश्च। क्वचिदसंपूर्णवाक्ये वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तेः शब्दसन्निधिं व्यभिचरतीति चेत् तर्हि सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्य्यत्वमपि व्यभिचारि। न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात्। शक्तिकल्पनमियाञ्जन्यत्व लक्षणालघुता। इह तु लघोरुया उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या मुख्यस्यैवोचितत्वात्। किञ्च कार्य्यवाचिलिङादीनामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यम् अतोऽविशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति? मैवं, व्यवहारहेतुतयानुमिते हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधार्यते न परम्परया, साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेन ततसम्भवे परम्परायाः अन्याय्यत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवर्त्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेन तयोरनुपस्थापनात्। न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया कार्य्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यतां, लाघवात्, न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरत्यलभ्यत्वादिति वाच्यम् अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयकत्वेन न्यूनाधिकाग्राह्यत्वात्। साक्षादुपपादकक्रियान्वितज्ञाने शक्तिः कल्प्यते लिङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलभ्यत्वस्याप्यभावात् आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्य्यत्वात्। किञ्च प्रवृत्तिक रणतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायानुपस्थितान्वितज्ञानमात्रं

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् । अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावाख्यान्वितज्ञानमप्युपस्थितमिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नार्थे । अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञानभेदात् । तदुक्तमभाववादे, "अन्यद्भूतलज्ञानं अन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्तिग्रह इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्यं गुरु न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात् । न च तस्याप्यनुपस्थितिः पुरुषविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित स्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वम् । ततश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन विध्यस्तावपि कार्य्याध्याहारः । क्वचिल्लक्षणा क्वचिदसंसर्गाग्रह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं बाध्यतामित्यप्यतएव निरस्तं पूर्व्वकल्पनातः कल्पनान्तरमसङ्गाच्च । उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरनन्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्त्ताहारेण चैत्रसमीपं गतः-चैत्र ! पुत्रस्ते जात, इति वार्त्ताहारवाक्यं श्रुखत् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् श्रोतुर्हर्षमनुमिनोति । हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अथोपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयितुमशक्यत्वात् । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्धिश्राद्धादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्त्तृव्यतापरमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो गच्छते तदुत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः कार्य्यं जहाति । यत्रापीह सङ्कारतरौ प्रिकोरोतीति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्तौ

सत्यापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव युक्ता प्रिकपदशक्तिः । पूर्व्वं नावष्टतेति चेत् तत्रापि प्रिकमानयेत्यादौ कथञ्चित् कार्य्यान्वित एव व्युत्पत्तेः उपजीव्यजातीयतया च तस्याबलवत्त्वम् । किञ्चेदमपि पदं कार्य्यान्वितज्ञानशक्यम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः विशेषः स्वार्थः परं नाधिगतः स इदानीं कुहचिदुपदेशादिभिरवगम्यते । अतः सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराणभारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधिशेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गाग्रहेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गग्रह इति" ।

तदेतन्मतं पूर्व्वपक्षत्वेनोक्त्वा मणिकृता निराकृतं यथा-"अत्रोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञानमनुमितं बालेन, नतु कार्य्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषयादिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घटमानयेति वाक्यविशेषस्थानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वसम्भवार्थं घटपदद्वितीयाधातुविधिप्रत्ययानां प्रत्येकावापोद्वारेण घटकर्मत्वानयनकार्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमवगम्य शक्तिं कल्पयति । पश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमित कार्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्थानन्यलभ्यत्वेन कार्यांशमपहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति नतु प्रथमं वाक्यमात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमात्रानुमानं न तु कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुक्तं विशेषयोः कार्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य क्रमशो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात्, न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति वाच्यम् तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात् सामान्ययोः कार्यकारणभावग्रहो विशेषयोरुत्थानग्रहे हेतुरिति चेत् न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तदुग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयोः कार्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावो भासते अन्यथा न सिद्धदृश्यनगस्या व्याप्तिः

स्यात् तथात्वापि । विशेषयोः कार्यकारणभावतुल्यविवक्षावेद्य एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् न प्रत्यक्षेण विशेषग्रहे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमितो न सामान्यमिति न युगपदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्यकारणभावात् सामान्ययोरपि तथात्वमवधार्यतीति चेत् तर्हि विशेषयोः कार्यकारणभावावगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथमं कार्यान्वितपदविशेषयशक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्रयोजनकत्वेनानन्तरानुमितौ मानाभावात् । यच्चोक्तं प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् उभयथा गौरवादिति तन्न कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्बाधकत्वाच्च तस्य । अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्यत्वांशेऽपि । अतएव घटवद्भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति तद्भिन्नं तज्ज्ञानमभाव व्यवहारकारणं त्वया स्वीकृतम् । अस्त्वेवं किन्तु तदुपस्थितावप्यन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यन्तरं कल्प्यमिति चेत् न कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्रीतो विशेष्यभानावश्यम्भावात् । अन्यथान्यज्जातिज्ञानमन्यच्च जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् । जातेः केवलोपस्थितौ च न व्यक्तिभानसंवित्तेद्यत्वम् । अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौरवात्, व्यक्तेरनन्यलभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्यतावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं लाघवादिति चेत् तर्हि तुल्यम् । न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारः । नचात्र युगपदुपस्थितिरिति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयकत्वनियमात् । किञ्च अमेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या स्वकारणत्वं नानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् । साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः, अमेदं कार्यमिति ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति ज्ञानस्यैव परम्परयानुसन्धानद्वारा अमेदं कार्यमिति ज्ञानलभ्यादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तर्हीतरान्वितज्ञानस्यैव कार्यवाचकपदसमभिव्याहारेण कार्यान्वितज्ञानलभ्यादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यम् । ननु इदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्तकं कर्तव्यतायाप्रयोजकपदशक्तिविषयत्वस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानं सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः । न च सहकारिविलम्बेन कार्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तत इति चेत्, न लाघवेन अमेदं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः । यथा च भविष्यद्विषया कर्तव्यतानुमितिस्तथोक्तमधस्तात् । अपि च यादृशस्य पुरुषस्याधिगीतक्रतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः क्रियमाणविषयकृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छानुत्पादकत्वात् इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या साध्यामेतोच्छायाः स्व कृत्यनन्तरभविष्यत्साध्यकृतिसाध्यताधीजन्यत्वाच्च । अपि चास्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारणत्वबोधात् तत्र शक्तिग्रहः तथापि पश्चादावापोद्वापेण पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात्, न तु कार्यत्वांशेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । नचैवं प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधकस्य तन्मूलककार्यान्वितशक्तिग्रहस्य च बाधः स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् अन्यथा सिद्धिमपहरतो हि बालस्य स (बाधः) भूत इति तस्यावश्यत्वात् गौरवान्यलभ्यत्वतर्कसहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बलवत्त्वात् नचोपजीव्यबाधाच्च तथा प्रत्येतीति वाच्यम् उपजीव्यत्वे मानाभावात् दैवाद्धि प्रथमं तद्गृहीतं न तु पदविशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तल्लाभात् । न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वं, व्यभिचारात् । नापि सर्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम् । सर्वेषां शरीराहंप्रत्यये, चक्षुस्तारकादिपरिमाणस्य सर्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभिचारात् । अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः स्यादिति निरस्तम् । यत्तावन्न्यायसिद्धतयोपजीव्यतया बलवत्त्वं पूर्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात् । किन्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परयोदासीनं कारणत्वमात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वयव्यतिरेकादेकरूपविशेषसाधारण्येन तत्सांशयिकत्वात् । उत्तरो गौरपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतोनिश्चायकः । नचाऽन्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावसंपादनं ततः स्वतो दुर्ग्रहमतो बालो निष्हेतुमर्हति अतएव प्रामाण्यस्योत्पत्तिकत्वेऽपि बाधकाभावनिश्चयादेव निश्चयः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनं केति संशयः क्वापि न स्यात् । यत्तु हर्षहेतूनां बहूनां सत्त्वादित्यादि तन्न स्वतो गृहीतहर्षहेतुस्नानपानादेर्बाधायतारादन्यस्य हर्षहेतोरयग्रहात् । उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वकल्पनात् । अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति शङ्कायां कथमेवमिति चेत् एवन्तर्हि कार्यान्वितज्ञानेऽपि

शक्तिर्न रुद्धेत प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वात् । अन-न्यथासिद्धयबहानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यथिवज्ञान-स्याज्ञानाच्च ज्ञानेऽपि वा तदुपस्थितिनियमे मानाभावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकाकतालीयसम्भ्रमसं-वादानुभितिवद्वर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानानुमानसम्भवाच्च । नचाभासत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्धेतुशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथार्थत्वात् । यथा कश्चित् स्फटसञ्चाराधिष्ठितं दारुपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च तमानयति तदा चेतनव्यवहारादित्वं तद्धीं-बालो व्युत्पद्यते—इयं क्रिया, कृतिजन्या, सा ज्ञानजन्या, ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्परायाः भ्रमत्वेऽपि तद्धेतु शक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धः सिद्धार्थे शक्तिग्रह इति । अतएव "यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिला-षोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः" ।

कार्य्यिन् त्रि० कार्य्यमस्यास्य इनि १कार्य्ययुक्ते २कार्य्या-र्थिनि (उमेदार) व्याकरणोक्ते ३आदेशस्यानिनि च "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निरुत्सुकतया नाश्नीयते" परिभा० । अत्र कार्य्यीति निर्देशात् "एकाचरात् क्तोप-जातेः क्षुद्रस्याच्च न तौ (इनिठनौ) स्फटौ" इत्युक्तिरप्य-नित्या । ततः मतुप् मस्य वः । कार्य्यवत् । ठन् कार्य्यिक-स्तत्रार्थे त्रि० । तत्र इनौ मतुपि च स्त्रियां ङीप् ।

कार्ष्णकेय पुंस्त्री कृष्णकस्यापत्यं बा० ढञ् । कृष्णकर्षपत्ये ऋषिभेदे स्त्रियां ङीप् "कार्ष्णकेयीसुतात् कार्ष्णकेयीसुतः" शत० ब्रा० १४,६,४,२२, वेद वंशवर्णने ।

कार्ष्णाश्वीय त्रि० कृष्णाश्वेन निर्वृत्तादि कृष्णाश्वा० चतुरर्थ्यां छण् । कृष्णाश्वनिर्वृत्तादौ ।

कार्ष्मरी स्त्री कृश-स्वार्थे णिच्-भावे मनिन् कार्ष्म तत् राति रा-क गौरा० ङीष् । श्रीपर्ण्यां वृक्षे कर्क० २गाम्भारीवृक्षे भरतः ।

कार्ष्ण्य न० कृशस्य भावः ष्यञ् । १कृशत्वे "निर्बन्धसञ्जातरुषार्थ कार्ष्ण्यम्" रघुः । स्वार्थे ष्यञ् । २कृशे ३शालवृक्षे, ४लकुचे (डेंगो) वृक्षे पुंक्लीवे च पु० राजनि० ।

कार्षि त्रि० कृषि: शीलमस्य कृवा० ण: । कृषिशीले कृषीवले भरतः ।

कार्षापण पुंन० कर्षस्येदम् स्वार्थे वा अण् । तेन आपण्यते आ+पण—कर्मणि घं । १अशीतिरत्तिके तात्त्विके कर्षे "कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" मनुः । २षोडशपणात्मके पुराणे (काहन) इति ख्याते मानभेदे । "माषः षोड़शभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी (बुड़ि) तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता । पञ्चनद्याः प्रदेशे तु सञ्ज्ञेयं व्यवहारिकी । कार्षापणप्रमाणन्तु तद्वि-बद्धम् (परिभाषितम्) इहैव तत्" कात्या० श्रौ० षोडशत्वेन हेमा-द्रौ विंशतीति पाठः । अतएव "द्वात्रिंशत्पणिकागावो वत्सः पौराणिको भवेत्" कात्या० स्मृतौ पुराणद्वयवाच्यद्वात्रिं-शत्पणानां गोमूल्यत्वेनाभिधानम् । "अशीतिभिर्वाटकैः पण इत्यभिधीयते । ते षोडशः पुराणं स्यात् रजतं सघ-भिस्तु तैः" भविष्यपु० । "कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" भा० श० । "कार्षापणं भवेद्दण्डो यत्रान्यः प्राकृतोजनः । तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा" "शूद्रस्तूत्क्रोशजेद्राजमार्गे यस्त्रमेध्यमनार्पदि । स द्वौ कार्षा-पणौ दद्यात्" मनुः । "कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते । पणोऽभिहितः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् । इति नारदोक्ते २दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्व्वदेशप्रसिद्धपण परिमाणे च । कार्षापणेन क्रीतः ठिठन् वा प्रतिरादेशश्च इदुच्चारणार्थः कार्षापणिक पक्षे प्रतिक तत्क्रीते त्रि० स्त्रियांङीप् । कार्षापणिकी प्रतिकी अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्च तस्य वा लुक् । अध्यर्द्धकार्षापण अध्यर्द्धकार्षापणिकं सार्द्धकार्षापणक्रीते एवं द्विकार्षापण द्विकार्षापणिकं कार्षापणद्वयक्रीते त्रि० । पर्वादिपाठात् स्वार्थेऽण् । कार्षापण कार्षापणसंघजीविषु त्रि० ब०व० ।

कार्षि त्रि० कर्षतीति कर्षः ततः स्वार्थे बा० इञ् । १कर्षण-शीले २अन्तर्गतमलापनेतरि । "कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि" यजु०६,२८ । कर्षतीत्येवंशीलः कार्षिः अन्तर्गतमलापनेतासि" वेददे० "कार्षिरसीत्याह शमलमेवास्यापमृजायति" तैत्ति० ।

कार्षिक त्रि० कर्षं नित्यमर्हति छेदा० ठञ् । १नित्यकर्षण्ये कर्षेण क्रीतः ठञ् । १कर्षेण क्रीते । ततुपरिमाणमस्य ठक् । २कर्षपरिमाणयुक्ते । कर्षः कर्षणं शेलमस्य ठक् । ४लकुचे हेमच० । स्वार्थे ठक् । ५कर्षपरिमाणे । "ताम्रिकः कार्षिकः पणः" मनुः ।

कार्ष्ण्य न० कृष्णस्य भावः दृढा० ष्यञ् । कृष्णत्वे पक्षे इमनिच् कृष्टिमन् तत्रार्थे पु० । षित्त्वात् स्त्रियां ङीष्यत्वोपौ ।

कार्ष्ण त्रि० कृष्णस्येदम् अण् । १कृष्णसम्बन्धिनि । "कार्ष्णरौरव-वास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः" मनुः । २कृष्णद्वैपायन-सम्बन्धिनि च । "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा० आ० प० १अ० कृष्णोदेवतास्य अण् । २कृष्णाख्य-

विष्णु देवताके हविरादौ त्रि०। "कार्ष्णेण पत्त्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतत्" रघुः। ४गतावर्थ्यां स्त्री राजनि०

कार्ष्णाजिनि पु० कृष्णाजिनस्यर्षेरपत्यम् इञ्। कृष्णाजिनर्षेरपत्ये "कुलकृत्तिमिति कार्ष्णाजिनिः" कात्या०श्रौ०१,६ २३

कार्ष्णायन पु० कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नड्। १ब्राह्मणे वासिष्ठे च त्रिषेध्ये फक्। कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये १ब्राह्मणे २वासिष्ठे च।

कार्ष्णायस न० कृष्णस्यायसोविकारः अण्। कृष्णायसस्य विकारे "कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "अभिं कार्ष्णायसीं दद्यात्" मनुः।

कार्ष्णि पुंस्त्री कृष्णस्यापत्यं वाह्वा०इञ्। कृष्णस्य व्यासस्यापत्ये शुकदेवे। "युगपत्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा" भा० आ० १२२अ० ऋषिकीर्त्तने। २रौक्मिणेये कामदेवे च। "सा च तं वव्रे यामास कार्ष्णिं कमललोचनम्" हरि० १६३ अ०। अस्योत्पत्तिकथा कामशब्दे उक्ता।

कार्ष्ण्य न० कृष्णस्य भावः दृढादि० ष्यञ् वा। १कृष्णत्वे कृष्णस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। ब्राह्मणवासिष्ठे कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् तस्य छात्रः कखा०अण्। कार्ष्ण कृष्णगोत्रापत्यच्छात्रे स्त्रियां ङीप्।

कार्ष्मन् न० कर्षत्यत्र कृष-स्वार्थे णिच्—आधारे मनिन्। १युद्धे तत्र हीतरेतरं योधाः कर्षन्तीति तस्य तथात्वम्। "कार्ष्मन् वाजी न्यक्रमीत्" कात्या०९।३६।१ "कार्ष्मन् कार्ष्म युद्धम्" भा०। ततः भावे मनिन्। २कर्षणे च।

कार्ष्मरी स्त्री कृष-णिच्—मनिन् कार्ष्म कर्षणं राति ददाति रा-क गौरा० ङीष्। श्रीपर्णीवृक्षे तस्याः विकारः यत्। कार्ष्म्य श्रीपर्णीवृक्षावयवे। "पालाशवैकङ्कतकार्ष्म्यवैल्वान्" कात्या० श्रौ० २,८,१। ककभाष्ये कार्ष्मर्य्येति पाठस्यापि इष्टत्वात् तालव्यमध्योऽपि तत्रार्थे।

कार्ष्य पु०कृष्यतेऽसौ कृष-घञ् स्वार्थे ष्यञ्। धातुवृक्षे अमरः।

काल कालोपदेशे (दयत्तया कालनिश्चयार्थोपदेशे) अद० चु० उभ० सक० सेट्। कालयति ते अचकालत्-त, कलयाम्—बभूव-आस-चकार-चक्रे। कालयिष्यति-ते

काल पु० दीर्घदलति अल—अच् कोः का। १क्षणवत्सौ तस्य वर्षेषु दीर्घभूषकत्वात् तथात्वम्। अस्यैवं अर्थे आद्यच्। २तद्वर्षयुक्ते त्रि०। ३लौहे न० वाचस्पतिः। धातुषु तस्य क्षणत्वात् तथात्वम्। ४यमलोके न० राजनि० ५कालोपके गन्धद्रव्यभेदे न०शब्दच०। तयोर्यमद्रव्येषु क्षणत्वात्तथात्वम्। ६कोकिले पुंस्त्री० राजनि० तस्य पक्षिषु क्षणत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप्। ७राहे ८रुद्रभेदे ९कृष्णवर्णे १०कृष्णतुलसीभेदे (कालक मेन्दा) वृक्षे च पु०राजनि०। ११शनिग्रहे मेदि०क्षणत्वात्तस्य तथात्वम्। कलयति सर्वं सु०कल—अच् "कालसमयवेलासु" पा० निर्देशात् नि० उपधादीर्घः। १२यमराजे १३महाकालशिवे मेदि०। १४परमेश्वरे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः" "कालः कलयतामहम्" इति च गीता "कृतः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः विष्णुस०। "त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः" स्कं०सि०। खनामख्याते परत्वापरत्वधीहेतौ न्यायादिमतसिद्धे १४द्रव्यभेदे। तल्लिङ्गपणं कणादसूत्रे उपस्कारग्रन्थौ च यथा

"अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि" क०सू०।

"इतिशब्दो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथाचापरमिति प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काललिङ्गानीत्यर्थः। अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं, तेनायमर्थः-बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा ऽपरत्वमुत्पद्यते तच्चापरत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् त्रयाणां गन्धादीनां वायौ परत्वाद्यनुत्पादकत्वात् स्पर्शस्योष्णादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्पन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं परिभाष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्त्तगडोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेर्य्यभिघातात् सर्व्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः। तथाच कालस्यैव मार्त्तगडसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगोऽपरत्वासमवायिकारणं काल एव मार्त्तगडक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्म्मेण द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसन्निकर्षापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन मल्लारजनाहरिणा पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेराकृष्यप्रसङ्गात्। कालस्य तत्स्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः। कालेनापि रागक्रमः कथं न इति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तल्लिङ्गैः स्थविरत्वधिं कृत्वा यूनि परतोत्पत्तिर्निरूपणीया। युगपदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् क्षुद्यन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्य्यगतौ एकस्मिन् सूर्य्यगत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव

सूर्य्यगतयो विशेषणतामनुभवन्ति । न च स्वरूपप्रत्ययास्ता एव ताः, तस्मादेतादृग्विशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषण प्रापकं यद् द्रव्यं स कालः" उपस्कारवृत्तिः ।

"ननु सिध्यत कालः, स तु नित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाणमत आह" ।

"द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते" क०सू० ।

"यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अदृश्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः" उप० ।

"तथापि सन्तु बहवः कालाः इत्यत आह" ।

"तत्त्वभावेन" क०सू० ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्ययानां कालनिङ्गानां सर्व्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेष लिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्व कालस्येत्यर्थः । नन्वेवं क्षणलव-मुहूर्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेकः इति चेन्न भेदभानस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवाता-पिड्डाद्युपाध्यपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः सूर्य्यस्पन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्य्यावच्छेदकभेदेन च भिन्न इव भासते इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः, स्वाधेयकादाचित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेतद्व्यवसेयम् । क्षणत्रयञ्च खल्वित्याद्यागमप्रसिद्धम् । नन्वतीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयस्तु, श्रूयते हि तथाप्यनीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयस्तु, श्रूयते हि "त्रैकाल्यमुपावर्त्तते" "त्रैकाल्यसिद्धिः" इत्यादीति चेन्न त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्वव्यवहारः" उपस्कारवृत्तिः ।

"इदानीं सर्व्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह" ।

"नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्ये-ति" क०सू० ।

इतिशब्दो हेतौ इतिहेतोः कारणे—सर्व्वोत्पत्तिमत्कारणे कालः इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरजातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं कालः इत्यर्थः । न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवार्षिकप्रावृषेण्यादिशक्त्यबलादेव तदध्यवसेयम् उप० । भाषासूक्तावल्योश्च सङ्क्षेपेण तत्सिद्धयो यथा

"जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः ।"

"परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः" भाषा ।

"कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घटइत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धोवाच्यः स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्यङ्ग तस्याश्रयत्वमपि सम्यक् । प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं कालएव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयोलाघवादतिरिक्तः कल्प्यतइति भावः । नन्वेवमस्य कालस्य सिद्धौ क्षणादिनमासवर्षादिसमयभेदेन स्यादतआह क्षणादिरिति क खल्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः । उपाधिस्तु खलन्यविभागाप्राप्तभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागोवा पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नउत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा । नन्वुत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्म्मान्तरसत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारोयद्यपि, तदानायत्त्व ध्वंसेनोपपादनीयः । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति" मुक्तावली ।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थनिरूपणप्रकरणे "तत्र दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते" इति वदता विभुरूपस्यैकस्य कालस्य खण्डन कृतम् । रघुदेवरामभट्टाभ्यां तद्विदूतं ततः सांख्य पदार्थतत्त्वसारे च जयनारायणतर्कपञ्चाननेन दर्शितं यथा

"दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घटः इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वे नैवोपपत्तेः, नच तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घट तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालादियेरपि बहुत्वाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्तिस्तथाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्व्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

सूर्यक्रियादौ स्वसंयुक्तेश्वरसंयोगितपनाग्नित्वादिसम्बन्धेन घटादेः सत्त्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धघटकतयाऽप्यतिरिक्तकालाद्यसिद्धेः। अथवा चक्षा एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादिव्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्म्मत्वः क्षणत्वसम्भवात् भाविकर्म्मोत्तरजन्यविभागोत्तरप्रागभावावच्छिन्नस्य कर्म्मत्वः क्षणचक्षुष्यादिस्थायित्वेन तादृशस्योपाधित्वासम्भवात् नच विभागे स्वजन्यत्वं विशेषणीयम्, स्वजानुगमप्रत्ययानुगमापत्तेः, विभागजननादिदशायामुपाध्यन्तरस्य वाच्यतया तावताप्यननुगमाच्च, एवञ्चोपाधीनामतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां क्षणानामवश्याभ्युपेयतया तेरेव तादृशाः सर्व्वे व्यवहारा उपपादनीया: किमतिरिक्तेन कालेनेति"।

सांख्यमते तस्याकाशात्मभावः न पृथक्तत्त्वान्तरत्वं तदेतत्सांख्यसूत्रभाष्ययोर्दर्शितम्

"खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह" भा०।

"दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सां०सू०।

"नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिसूत्रोक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधियोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमवादेन वैशेषिकनये श्रोत्रस्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमुक्तम्" प्र०भा०।

"अनुपदं दर्शयिष्यमाणमाधवग्रन्थे च वाचस्पतिमतेन कालखण्डनं तु नित्यविभुकालखण्डनपरं तथाहि "उपाधिभिद्यते न तु तद्वानिति"सा०सू० उपाधिभेदेन धर्म्मिभेदासम्भवस्य व्यवस्थापनात् धर्म्मिणः कालस्य एकत्वेन उपाधिना भेदासम्भवात् उपाधिना नाऽनागतादिभेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्यानागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कालत्वम्। अतएव क्रियैव काल इत्यभियुक्तोक्तिः।

कालमाधवीये च माधवेन यद्वाक्यपूर्वकं कालस्यैवं न्यरूपि "ननु नायमुद्यमः सफलः कालस्य गमनकुसुमायमानत्वात् तदेतत्परमरहस्यमधिजानानः कपिलमहासुनिस्वप्नेऽपि निर्विवेक्तुकामः कालमुपेक्ष्याभ्यधत्त यद्यविंशतितत्त्वानि विवेच "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति। न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो मुनिनाविवक्षित इति शङ्कनीयम्, त्वदभिमतस्य कालस्य पञ्चविंशतितत्त्वानां वाच्यादशानि लक्षणानि। सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राख्यानां स्वप्नानां प्रकृतिविकृतीनां अध्यवसायहेतुमत्त्वेन अभिमानहेतुरहङ्कारः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानामेकादशेन्द्रियाणाञ्च षोडशविकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि। अप्रकृतिरविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः। न चैवंलक्षणकेषु तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावः सम्भवति नापि षड्विंशं तत्त्वान्तरं मुनिरनुमन्यते। कथं तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वानि आर्य्याभिः संगच्छन्ते ईश्वरकृष्णो बहिष्करणान्तःकरणे विचिन्वन् कालं व्याजहार? "सांप्रतकालं वाद्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति"। परमसिद्धान्तापरो बोधनीय इति न्यायेनायं व्यवहारो न तु स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेति वदामः। अत एवैतद्वचो व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वकौमुद्यामेवाहुः "कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नानागतातीतादिभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति। तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरतीतानागतादिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्तु तएवोपाधयो व्यवहारहेतवः कृतमन्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्याः"। तस्मान्न वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इति एवं त्रिष्वपि भूतादिष्वनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालत्वमन्तरेणानुपपन्न इति तच्च पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवन्ति द्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेषु षष्ठस्य भावेष्वनुगतः पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थशब्दवाच्यं तत्त्वान्तरमन्तरेणाप्युपपन्नः। तथा कालप्रत्ययोऽपि कुतो नोपपद्येत!। तस्माच्चिरत्वं कालं निर्वक्तुं महामुनयः प्रेक्षावच्चिरोमणेर्भगवतो वार्षगण्यस्य न कथञ्चिदप्युपपद्यमः इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आयुष्मतस्तस्यैव निरूढकालतत्त्वे यः प्रद्वेषः स कस्य हेतोः? इतिवक्तव्यम्। किं कपिलमहामुनिरनिराकृतत्वात्?१ किंवा सांख्यशास्त्रप्रणेतेषु तत्त्वेषु अयं गृहीतत्वात्?२ उत लक्षणाभावात्?३ आहोस्विन्नमाणाभावात्?४ अथवा प्रयोजनाभावात्?५, अथवा तत्त्वगतपञ्चविंशतिसंख्याव्याघाटनेनाभ्यधिकतात् श्रद्धाजाड्यात्?६, न प्रथमः कालनिराकरणशास्त्रस्य मुनिना प्रणीतस्याभावात्। न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् ऋग्वेदप्रोक्तानां ज्योतिरोषादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदप्रोक्तानामौषध-

यस्यस्वरादीनां चासंगृहीतत्वेन तेष्वपि भवतः द्वेषः केन वार्येत ? । अत तेषां विधिय संग्रहेऽपि सुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयान्तर्गतत्वादत्रैवाघात् संग्रहेऽयुच्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्डवारित इति बुद्धिं समाधत्स्व । कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे साध्यत्वमनित्यता च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ? नित्यनिरवयवकालतत्त्वाभिनिवेशतो वैशेषिकादेः पतत्वयं वज्रप्रहारः शिरसि । वेदादिनां तु न कापि क्षतिः । कालस्योत्पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षश्रुताद्युपलभ्यमानत्वात् । तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते "सर्वे निमेषाजज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कलाः मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्तामिति" तत्रैव शाखायामारुणकेतुकचयनप्रशंसायां सावयवत्वं श्रूयते "उतोवेषो वासांसि च कालावयवानामितः प्रतीच्येष्यति" । इतोऽप्यनुवाकात्प्रतीच्येषु अधस्तनेषु अनुवाकेषु कालावयवानाहुतीनां ध्यातव्यो वेष उक्तः वस्त्राणि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिरवयवत्वाभिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्रस्य "अस्मता देवता" इति यदाग्नेयिकनित्यतायामनर्थक्यमुपेत्यत्तरात्रसादिवत् संस्कारयोग्यावयवमूल्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

"अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसादलब्धसर्वज्ञत्वपदः कणादमुनिर्वेदतात्पर्यं सम्यगवेत्तीति वेदस्यैव मन्दमतिप्रतीतादर्थादर्थान्तरं नेतव्यमिति । एवमपि यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्यथानयनमसङ्गतमनुचितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु षट्त्रिंशत्तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । निखिलशैवागमसारभाग्याभिः संगृहीतो भोजराजः शुद्धानि पञ्च तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दिशन्नाद्याक्षरैरेवोत्पत्तिपूर्वकमेव कालं निरदिक्षत् "पुंसो जगतः क्षत्रयेऽध्यायतत्त्वान्युक्तं भवति । कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च" इति मायासहितान्येकादश तत्त्वानि सांख्यप्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विस्पष्टमाह "नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमादौ। आवि भवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । तट्टीकाकार एवं व्याचख्यौ । "नन्वेष कालो नैयायिकादिभिर्नित्योऽभ्युपगतः अत आह आविर्भवद्भूतमयमिति । भूतादिरूपेण त्रिविधत्वात् अचेतनत्वेनाऽनित्यत्वं सिद्धमिति भावः । केन कर्त्रेत्याह "कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । चिरन्तनादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयत्याच्छिनत्त्यर्थे' इति । एवं प्रत्यक्षश्रुतिसहकृतयुक्तिभिः कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसागतिनोयाध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुसृत्यते तस्य च न्यायस्य संग्राहको श्लोकौ "सांख्यस्मृत्यादि सद्भावो न वा वेदसम्मते । धर्मे वेदः सावकाशः सद्भावेऽनवकाशया । प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः । अमूलाकापिलो बाध्या न सद्भावेऽनया ततः" इति । अयमर्थः । ऋग्वेदादिभिरग्निहोत्रादिधर्मो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं च प्रतिपाद्यते । सांख्यस्मृत्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति तत्र नया स्मृत्या वेदस्य सद्भावोऽस्ति न वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणवचनन्तरेणानवकाशत्वात् प्रावल्यं वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थत्वाद्दौर्बल्यम् । ततः स्मृत्यनुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः पन्थाः । प्रत्यक्षश्रुतिभिर्ब्रह्मभिरनुसृतत्वाद्ब्रह्मो मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकारणतामाचक्षते सांख्यस्मृतिस्त्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त इति । अथ तार्किकत्वाभिमानग्रहगृहीतः सन् परस्य एवं ब्रूते भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाणामेवोत्पत्तिमत्त्वेन निरुपाधिकस्य मुख्यस्य कालस्येति तर्हि कपर्दिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिमलभमानस्त्वं वैशेषिकशास्त्रायण प्रोक्षणभाष्यकारस्य त्वमेव विषयोऽभूः । यतः साधर्म्यं वैधर्म्यज्ञानं च द्रव्यं दीन्यन्विष्यन् परब्रह्मतत्त्वमवागमः। व्यवहारहेतूनां भूतादिकालविशेषाणामाधारः स्वयं व्यवहारातीतो नित्यो निरवयवो मुख्योयः कालः स परमात्मैव । तथाच श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "यः कालकालो गुणी सर्वविद्यः" इति । आस्तां नित्यत्वानित्यत्वसावयवत्वचिन्ता । सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेषु आधिकः कालसंग्रहः साक्षात्तु ब्रह्मावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृतिपुरुषविवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । तृतीयचतुर्थपक्षौ तु भवतो वैशेषिकपरिचयगन्धोऽपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिकग्रन्थेषु सर्वेष्वपि कालप्रकरणेषु तल्लक्षणस्य तत्साधकानुमानस्य च पर्यालुप्तत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि दूरेणोपन्यस्तानि तथा च तैत्तिरीया आरुणकेतुके मन्त्रमामनन्ति "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम् । एतैरादित्यमण्डलं सर्व्वैरेव विधास्यते" इति । तत्र स्मृति

अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं, प्रत्यक्षं श्रोत्रियाद्यो ऽलौकिको वेदाख्योऽक्षरराशिः, योगिप्रत्यक्षं वैशेषिकादाभिमतं सान्निध्यप्रत्यक्षं वा। ऐतिह्यमितिह समुदायादिके ज्योतिःशास्त्रस्याप्यत्रान्तर्भावो द्रष्टव्यः। अनुमीयते स्वमूलभूतं श्रुतिवाक्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारस्तस्य च स्मृत्यनुमापकत्वं भट्टाचार्यैर्विस्पष्टमभिहितम्। "आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा श्रुतेश्च श्रुतिकल्पनमिति, तदेवं स्मृत्यादीनां चतुष्टयं सफलम्, एवञ्चतुर्भि सर्वैरप्यादित्यमण्डलं प्रमीयत इति मन्त्रस्यार्थः। ननु स्मृत्यादीनि मण्डलसाधकत्वेनात्रोपन्यस्तानि न तु कालसाधकत्वेनेति चेत् मैवं, मण्डलस्य सार्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र स्मृत्याद्युपयोगात्, कालविवक्षयैवात्र कालनिर्वाहकमण्डले तान्युपन्यस्तानि, तथा च मण्डलद्वारा कालः प्रमीयते। कालविवक्षा चोत्तरमन्त्रेणुतिस्फुटा तत्रानन्तरो मन्त्रएवमाम्नायते, "सूर्यो मरीचिमादत्ते संवत्सराङ्ग्रुवन दधि, तस्याः पार्कविशेषेण स्मृतं कालविशेषणमिति" तस्यायमर्थः। भुवनगतं सर्वभूतजातमधिकृत्य रसहरीर्यपाकादिभिक्तत्तदृव्यहसमर्थं मरीचिं सूर्यः स्वकरोति तत्कृतेन भूतपाकभेदेन निमेषादिः परार्द्धपर्य्यन्तः कालविभेदो स्माभिरवगतो भवतीति। कालप्रतिपादका न च स्मृत्यादीन्युदाहरामः। तत्र मनुः "कालं कालविभक्तिञ्चेति" सृष्टिप्रकरणे कालं व्यवजहार। याज्ञवल्क्योऽपि "आढ्यकालः प्रकीर्त्तितः" इति। एवमन्यास्वपि स्मृतिषूदाहार्य्यम्। श्रुतिरपि "क्षतं स्वप्ने विचिनोति काल." इति बह्वृचाः। "अहमेव कालोनाहं कालस्येति" तैत्तिरीयाः। "का च सन्ध्या कस्य सन्ध्यायाः काल" इति सामगाः। योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद्धारणाध्यानसमाधित्रयरूपाद्योगिनोऽतीतादिकालं प्रत्यक्षतः पश्यन्तीति अभिहितम् तथा च पातञ्जलसूत्रम् "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतादिज्ञानमिति"। सान्निध्यप्रत्यक्षमपि, अहमस्मिन्काले जिवसामि इत्यनुभवस्तावत्सार्व्वजनीनः। न चासौ बाह्येन्द्रियजन्यः कालस्य रूपादिहीनत्वात्। नापि मानसस्तार्किकैस्तदनङ्गीकारात्। नाप्यनुमानादिजन्यः अपरोक्षप्रत्ययत्वात्। अतः सामग्र्याभावेऽप्यपरोक्षदर्शनात्सान्निध्यप्रत्यक्षमेतदिति वैशेषिकादयो मन्यन्ते। ऐतिह्यमेऽपि महाभारते "प्रहरौ घटिकान्यूनौ प्रहरो घटिकाधिकौ। स कालः कृतपोत्तेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति"। पुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान्कालोऽनन्तोऽजरः परः" इति विष्णुधर्मोत्तरेऽपि। "अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः। कलनात्सर्वभूतानां स रुद्रः परिकीर्त्तितः। कर्षणात् सर्वभूतानां स च रुद्रः परिकीर्त्तितः। सर्वभूतपतित्वाच्च स रुद्रः परिकीर्त्तितः। अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वर" इति ज्योतिःशास्त्रेऽपि "भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" इति। तत्रैवं सति द्वयोर्मध्ये कालकालौ अ निर्णेतव्यः

विद्याश्च पौर्णमास्याख्यकाले स्वस्वतन्त्रोचितान् देवर्षिपेभ्यः क्षीरदध्यादिभक्ष्यपेयादिकान्युक्तधर्म्मविशेषानभानुवारादिकालविशेषे च समाचरन्ति। तदेवमनेकप्रमाणप्रमिते काले प्रमाणाभावरूपश्चतुर्थः पक्षः कथमाश्रद्धेयत ?। नापि प्रयोजनाभावादिति पञ्चमः पक्षो दुष्यति। तार्किकैरुक्तावत् सर्गोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमसङ्गोषितम्। लोके ज्योत्स्नाद्युपयोगः कालविशेषस्य क्षणोवला दभ्यर्हणीयते। यज्ञप्रवेशप्रयाणाद्युपयोगो ज्योतःशास्त्रसिद्धः। औतक्षार्त्तकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते। तस्मान्न सांख्यश्रद्धाजाड्यतस्तत्र पक्षेष इत्ययं षष्ठः पक्षः परिशिष्यते। तथाच पापात्मनः स्वस्य बुद्ध्यपराधं पुण्यात्मनि माधवाचार्ये समारोपयन् क्षमा वा चित्तस्या न दण्डोऽसि। तदेवं कालस्य प्रत्यक्षत्वात्सिद्धत्वाच्च निर्णयोद्यमः सफल इति स्थितम्। अद्य कतरकालोऽत्र निर्णीयते। किं केवलः कालः किं सकालकालः। ननु किमित्यप्रसिद्धभाषया भीषयसि, न भीषयाम्यहं किन्त्वास्येव कलयितव्यभेदात्कालद्वैविध्यम्। येन प्राणिदेहादयोऽतीतवर्त्तमानादिरूपेण कलयितव्याः स केवलः कालः। स च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्व्वमुदाहृतः "कलयति जगदेष कालोऽतः" इति। तादृशोऽपि कार्य्योत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा येन कलयितव्याः स कालकाल इति। स च वासिष्ठरामायणे दर्शितः "कालोऽपि कल्पते येनेति, श्रुतिश्च भवति "स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञः इति। "गुणी संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति" च कूर्मपुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः। सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः। ब्रह्माणो बहवो रुद्रा अन्ये नारायणादयः। एकोऽहं भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः। ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतो लयः। प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः। ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि अक्षरः। कालेनैव च सृज्यन्ते ग्रस्यन्ते एव ग्रसते प्रभुः। तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः" इति। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि। "अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः। कलनात्सर्वभूतानां स रुद्रः परिकीर्त्तितः। कर्षणात् सर्वभूतानां स च रुद्रः परिकीर्त्तितः। सर्वभूतपतित्वाच्च स रुद्रः परिकीर्त्तितः। अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वर" इति ज्योतिःशास्त्रेऽपि "भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" इति। तत्रैवं सति द्वयोर्मध्ये कालकालौ अ निर्णेतव्यः

तस्य धर्मानुष्ठानेषूपेक्षणीयत्वेन हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च। यस्मिन्नरो मासप्रवृत्तिव्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रवृत्त्येति प्राप्ते ब्रूमः उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्वेषु कर्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति। "सर्वेषु कालेषु समस्त देशेषूपेक्षार्येषु तमेश्वरेश्वरः। सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्नमास्तु साङ्कल्यविदुषये हरिः। यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं संपूर्णतां याति सद्योवन्दे तमच्युतमिति"। मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि औत्सर्गिकधर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः। यद्यप्यसौ हेमादिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र संग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते। तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीति अयं ग्रन्थ आरभ्यते"। "नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः। सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम्। परमेश्वरस्य चावाङ्मनसगोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम्। भक्तानुग्रहमूर्त्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कस्यां चिदाख्यायिकायामाम्नायते तस्यां ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवायविन्द्रादयो देवा ईश्वरानुग्रहीताः सर्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म। तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां चक्षुर्गम्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं धरयित्वा प्रादुर्बभूव। तया सह वादं कृत्वापि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्विकचित्तोबुबुधे इति। वासिष्ठरामायणेऽपि शुकोपाख्याने शुकं मृतमवलोक्य तत्पिता भगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं यमुद्युतः तदानीं काशोऽनुग्रहेतुमौद्दालेन रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते "अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः। आधिभौतिकमास्थाय वपुर्निसृपायथौ। बद्धपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः। कृतषट्कमयोदारवक्त्रः षट्कसमन्वितः। मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोद्भटः। स्वाकारसमया ब्रह्मा हृतः किङ्करसैनयः। स उपेत्य प्रथम्यादौ कुपितं तं महामुनिम्। कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्वमुवाच ह। त्वमत्यन्ततपा विप्र! वयं नियतिपालकाः। तेन संपूज्यसे पूज्य! साधो! नेतरवीक्षया। मा तपः क्षपय ब्रह्मन्! कल्पकालमहानलैः। यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि?। संसाराब्धयो यस्या निगीर्णारुद्रकोटयः। भक्षयन्ति विष्णुचन्द्रादि केन यस्मा वयं सृजे:। भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः। स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदोचितमिति"। न च भक्तानुजिघृक्षया स्वेच्छया मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तीच्छाप्रियायाः सर्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति"। विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः। तदेतदुभयं वेदे समाम्नायते। "एतं खेव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव, एतं महाव्रतेच्छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीषूतं वनस्पतिष्वेतं छन्दस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्विति" वाजसनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे "तमेतमग्निमध्वर्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविदः, उर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा, गन्धइत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति"। तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि, योगक्षेमम् इति प्राणापानयोरित्यादि"। परब्रह्मण्यारोपितं यद्यावज्जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्वेणोपासनया परमेश्वरो रूपवान्भवतीतिरश्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम्। एवं च सति यो यदा यत्कर्म्मारभते स तदा तत्कर्म्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत्। अत एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि। लोकेऽप्याबिन्दुगोपालाङ्गनं सर्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह "यजन्ते सात्विकादेवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्य दार्श्यमाणकर्म्मफलप्रदोनिजेष्टदेवतारूपोनित्यः कालः कर्म्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्य इति सिद्धम्।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः। ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः। प्रलयत्वस्य जन्याधिकरणत्वरूपत्वात्। प्रलयोऽतीतः प्रलयोभावीति कालनित्यत्वादिनस्तवापि समोदोषः। नित्यस्य कालस्य

तपनपरिस्पन्दाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काल इति कालेयत्ता वर्णयितव्या। न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति। अतस्तव कथं प्रलयकाले इयत्तानिर्णयः। अथ सत्कार्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि वासना रूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्प्रमानं, न चैतावता नित्यताप्राप्तिः उपाधिषु तदनङ्गीकरात्। अथ मन्यसे इयत्तारहितेऽपि प्रलयकाले सृष्टिकालेवत्तावासनायोगादियत्ता व्यवह्रियते। तत्रोपाध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः। यथा कश्चिन्माणवकः त्रिंशद्वर्षवयस्कादधीत्यसुपक्रम्य संवत्सरमधीत्यासदुपाध्याय एकत्रिंशद्वर्षवयस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यतीते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति। तद्वदियत्ताव्यवहारः। एवं तर्ह्यनेन न्यायेन कालरहितप्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात्?। कालरहितं च प्रलयादिकं वस्त्वस्तीति माण्डूक्यादिश्रुतयोऽभ्युपगच्छन्ति। तथा च श्रूयते, "यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एवेति"। प्राभाकरास्त्वपूर्वस्य कालत्रयासंसृष्टाङ्गाश्चिदवस्थाभाङ्गः। तस्मात्कालः सुखेन जन्यतां स च सामान्यविशेषाभ्यान्निविधः। तस्य चोभयविधस्यैश्वराख्यान्नित्यात्कालादुत्पत्तिं मनुराह "कालं. कालविभक्तिंश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा। सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः" इति। तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानुगतत्वात्तदपेक्षया नित्यो ग्रहगत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्तिनिमित्तकारणमिति तार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे। तत्र ज्यौतिषिका एवमाहुः "प्रभवविरतिभव्यज्ञानबन्ध्या नितान्तं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि। तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे भव्यहेः कालमीशम्। युगवर्षमासदिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः। कालोऽयमनाद्यन्तो ग्रहभैरनुमीयते स्वेन" इति कालविशेषेषु च संवत्सरः प्राधानभूतः। अन्ये सर्वे गुणभूताः। तथाचौरुणकेतुके समाम्नायते "नद्य इव प्रभवा काचिदज्ञया स्रन्दते यथा। तां नद्योभिसमायन्ति सह, सा न निवर्त्तते। एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सरं श्रिताः। अणुश्च महान्सर्वे समवयन्ति तम्। स तैः सर्वैः समाविष्ट ऊहः सह निवर्त्तते' इति। अयमर्थः। भागीरथीगोदावर्यादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्तिस्थानादुत्पद्यते। तच्चोत्पत्तिस्थानं सांख्योक्तं प्रकृतिः शिवागमोक्तमाया वा श्रुतिस्मृत्युदिता नित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति। यथा तां गङ्गादिकां महानदी सन्यां स्वल्पनद्योऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्नद्यन्तरैः सह विस्तीर्णा प्रवहत्प्रवाहा सती न कदाचित् शुष्यति। एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः। तत्र निमेषाद्या अयनपर्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरादणवो, युगाद्याः परार्द्धपर्यन्ताः संवत्सरान्महान्तस्ते सर्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति। अणूनामवयवत्वेन प्रवेशः। महतान्तु संवत्सरादुत्तिनिमाद्यानामध्यक्षः संवत्सरइति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते। तथाच वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पठ्यते "पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्। दिनर्क्षयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा स्थित इति। स च संवत्सरस्तेरणुभिर्महद्भिश्च सर्वैः समाविष्टोऽतिदीर्घः सन्नस्मिन् जगति न च्छिद्यत इति। नन्वणुत्वं निमेषे पर्यवसितं महत्त्वं तु परार्द्धे तथा च तयोरन्तरस्य प्राधान्यसूचितम्। तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम्? इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति ब्रूमः। तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति "सोऽकामयत द्वितीयोम आत्माजायेतेति स मनसा वाचा मिथुनं समभवद्यत्संवत्सरः प्रधासीत् स संवत्सरोऽभवदिति"। तस्मात्संवत्सरः प्रधानम्, अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निरूपयामः। तत्र संवत्सरोऽयनमृतुर्मासः पक्षः तिथिर्नक्षत्रं योग इत्येवं विधाः कर्मकालाः। यद्यपि पुराणेषु सृष्टयुपसंहारकल्पादीनां युगादिकल्पादिपरिमितं तपः श्रूयते तथापि यतसंवत्सरायुषो मनुष्यानधिकृत्य धर्मशास्त्रप्रवृत्तेः युगादिनिरूपणं योनोपयुक्तः। शास्त्राणां मनुष्याधिकारत्वं चाक्षाभिः पाराशरस्मृतिव्याख्याने "मनुष्याणां हितं धर्मम्" इत्यस्मिन्वचने प्रपञ्चितम्। येतु "कलौ पञ्च विवर्जयेत्" इत्यादयोमनुष्यधर्मशास्त्रेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं संदेहाभावात्। न च यतायुषामधिकारे कथं महत्संवत्सरश्रुतिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरशब्दोदिवसपर इति षष्ठाध्याये सप्तमपादेनिर्णीतत्वात्। येऽपि चतुर्दशसंवत्सरादृत्तिसाध्या अनन्तव्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योऽस्ति। अतः संवत्सरमारभ्यार्थाच्च एव निर्णेतव्याः कर्माङ्गकालाः। न च कालस्य कर्माङ्गत्वे विवदितव्यम् "सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः तत्तत्कर्मणस्तावदपूर्वविधयत्वात् (अपूर्वजनकत्वात्) प्राधान्यमभ्युगम्य तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते अतएव गर्गः "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं गुणयोगयोः। प्रधानगुणभावेन ज्ञातस्येन न ते क्षमाः" इति। तस्मादङ्गभूतेषु निर्णीतेषु

कालेष्ववयवित्वेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वादल्पवक्तव्यतया सूचीकटाहन्यायानुसारेण च सएव आदौ निर्णीयत-इतिस्थितम्" ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागश्चेत्थं प्रदर्शितः

"लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त उच्यते" सू० सि० ।

"कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदण्डायमानः शास्त्रान्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवानामुपलक्षणादचेतनानामपि । अन्तकृद्विनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्तिस्थितिकारकस्तथापि विनाशस्यानन्तत्वात् कालत्वप्रतिपादनाय चान्तकृदित्युक्तम् । अन्तकृदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थितिकृदित्यर्थमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव "कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः इत्याद्युक्तं मन्वन्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । स द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः । तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्त्तः—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्त्तस्तद्विपरीतः कालतत्त्वविद्भिः कथ्यते । चकारो हेत्वर्थमेण मूर्त्तामूर्त्तकमार्थकः । तेन महान् मूर्त्तकालोऽणुरमूर्त्तः काल इत्यर्थः । अथोक्तं भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तदवान्तरभेदेषु भेदद्वयमाह" रङ्गनाथः ।

"प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसञ्ज्ञकः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता" सू० सि० ।

"प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्ती कालो दशगुर्वक्षरोच्चार्यमाण आदिर्यस्तादृशः प्राणनान्तर्गतो मूर्त्तः काल उक्तः । त्रुटिराद्या यस्तादृशः काल एव प्राणान्तर्गतस्त्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसञ्ज्ञः । अथामूर्त्तस्य मूर्तादिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेदप्रतिपादनमुपेक्ष्य मूर्त्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधानतया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलघट्याह । षड्भिःप्राणैरमुभिः पानीयपलं भवति षड्भिरिति । षड्भिःप्राणैरमुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः । अथ दिनमासादिकमाह" रङ्ग० ।

"नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा" ।

"ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते" ।

"सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्षष्टिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च" ।

"तद्द्वादश सहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् । सूर्याब्दसङ्ख्या द्विचत्वारिंशद्भिस्त्रिसागरैर्युताहतैः ४३२०००० " ।

"सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपाद्व्यवस्थया" ।

"युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां, षष्ठांशाः सन्ध्ययः स्वकाः" ।

"युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्या १७२८००० स्मृत्यन्ते सन्धिः प्रोक्तोजलप्लवः" ।

"ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" ।

"इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती" ।

"परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोयमादिमः" सू० सि० । अहरादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० शि० तु निमेषतत्परत्वादिरूपाः सूक्ष्माः कालावयवाः दर्शिताः तस्य वाक्यं १७८८ पृ० दर्शितम् । स च कालस्त्रिविधः वर्त्तमानभूतभविष्यद्भेदात् तत्र भूतभविष्यत् कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्बोधनेन लकारविशेषं पाणिनिरनुशशास ।

सोऽयं कालः षडिन्द्रियवेद्यः इति मीमांसका मन्यन्ते "न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते" इति तेषामुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र प्रमाणं कालमा० अनुपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देशवृत्तेरव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तत्तानिर्वाहकश्च कालोदेशश्च । क्वचिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य कालभेदेन तत्रैवाधिकरणेऽभावस्तिष्ठति यथा ज्ञानाभावे आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले गुणाभावः श्यामले अपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य पाकोत्तरं जायमानत्वात् । कालसत्त्वे च देशोऽपि तथा । यथा आत्मनि ज्ञानकाले शरीरावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यवच्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालेऽपि मूले तदभावः । कालेन कृतसम्बन्धस्य कालिकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वेषु जन्यभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

नित्येषु तु कालिकसम्बन्धेन न कस्यापि सत्त्वम् नित्यानुयोगिकत्वाद्यनुपगमात् इति नैयायिकाः । तस्य च "पौरुषं दैवसम्पद्या काले फलति पार्थिव ! । तयमेतन्मतुव्यञ्च पिण्डितं स्यात् फलावहम्" इत्युक्तेः कार्य्यमात्रे निमित्तकारणता । यद्यपि "क्षणेदृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति" शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालानामेव यत्तत्कार्य्योत्पत्तौ हेतुतावधिगता तथापि "यद्वैषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति" न्यायात् सामान्यतः कार्य्यमात्रं प्रति कालसामान्यस्य हेतुत्वम् । "कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्याशावायुः" मोहमु० । काले भवः ठञ् । कालिक कालभवे त्रि० "समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः" वा० उक्तेः तदन्तविधिपरिभाषायाः व्यप्रवृत्तेः कालान्तशब्दाच्चास्य प्रवृत्तिः तेन तदन्तशब्दात् खण्ड साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि भूरिप्रयोगात् । सि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीनशब्दयोरप्राणिकतोक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्त्तिकस्य जागरूकत्वात् इति गौडाचाङ्डः । प्रतीच्यास्तु कौमुदीकारस्यादरात् ठञ्विधायकस्यैव कालसामान्यतद्विशेषपर्य्यायाणां यत्रणात् समानकालप्राक्कालयोरपि कालविशेषत्वेन ततः ठञएव प्रवृत्तिर्न खञेति भाष्यादिप्रयोगस्तु आर्षत्वात् समाधेयः इति मन्यन्ते । कालेन निर्वृत्तः ठञ् कालिक कालसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्त्तुस्तात्कालिकी बुद्धिरिति" स्मृतिः तत्र तत्कालशब्दस्यैव ठञः प्रकृतित्वात् तेन न पूर्व्वोक्तवार्त्तिकसङ्कोचः अतएव तत्र तच्छब्दस्यैवाद्यचोऽवृद्धिः तेन निवृत्तमित्यधिकारात् प्रकृतिमात्रस्यैव यत्रणात् न कालत्वेन तत्र प्रकृतिता । काले साधुः पुष्यन् पच्यमानो वा यण् । काल-काले साधौ काले विकृयमाने काले पच्यमाने च त्रि० । अत्र सूत्रे कालविशेषस्यैव यत्रणं न स्वरूपस्य तेन न ततोऽण् इत्यन्ये । कालः प्राप्तोऽस्य यत् । काल्य प्राप्तकाले गीतादौ त्रि० कालोदेवताऽस्य "कालेभ्योभवत्" पा०ठञ् । कालिक कालदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । १५ तत्तत्कर्म्मोचितकाले "वपमेकाङ्गुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः" ति० त० । "अकालेऽप्यथ वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्" प्रा० त० । "काले कृतस्तो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या० स्मृ० । अर्द्धयामशब्दे ३७६ पृ० दर्शिते रव्यादिवारेषु कालवेलाख्ये १६ द्विघटिकोरर्द्धयामभेदे "यात्रायां मरणं काले वैधव्यं पाणिपीड़ने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्व्वं कर्म्म तदुच्यते" ज्यो० त० तस्य सर्व्वकर्म्मसु वर्ज्जनात् १७ सांख्यीक्ते भेदाख्ये विवेकसाक्षात्कारान्तरावे तुष्टिभेदे "यथा आध्यात्मिकस्यतस्रः प्रकृत्युपादानकाल-भाग्याख्याः । बाह्याविषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयो-भवन्ति" सा० का० ।

"या तु प्रव्रज्यापि न सद्योनिर्व्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति अलब्धोत्पनतया तवेत्यपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या भेद (१) उच्यते" कौ० । विवृतञ्चैतदस्माभिः । "प्रव्रज्यामात्रस्य विवेकख्यातिहेतुत्वे प्रव्रज्याग्रहणमात्रेण विवेकख्यात्यापत्तिरूपम् उपदेशे असत्त्वप्रयोजकं दूषणम् सहकार्य्यन्तरापेक्षाकल्पनात् परिहरन्नुपदेशान्तरं दर्शयति न सद्यो निर्वाणदेति । सद्यः, ग्रहणमात्रात् न तु कालरूपसहकार्य्यन्तरापेक्षणात न निर्व्वाणदा विवेकख्यातिजननद्वारा न मुक्तिदेत्यर्थः । तथा च "क्षणेदृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन" इति शास्त्रेण कार्य्यमात्रं प्रति कालस्य सहकारिताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात् कालस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यासादिनेति सम्प्रदायार्थः । कालस्यसाधनतासाधकशास्त्रेण क्षुधादेः प्रधानफलहेतुत्वं तत्र कालस्य सहकारितामात्रं प्रतिपादितं न तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम् असाधारणकारणत्वन्तु क्षुधादेरेव एवञ्च प्रकृतेरपि विवेकख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुपकारकत्वात् असाधारणहेतुत्व, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्याशङ्कादेरप्यसिति बोध्यम् इति ।

वर्त्तमानवाचिकालशब्दस्य स्त्रियां जनपदा० त्रि० ङीष् । काली "काकाली कामधुरा काशीतलवाहिनी गङ्गा ।" विदग्धमु० समानप्रश्नोत्तरम् ।

१८हिंसके त्रि० ततः स्त्रियां न ङीष् । कालात् वर्षर्तुवार्त्तिकोक्तेः । "कालान्या" सि० कौ० । कालस्येयम् अण् ङीप् कालस्य पत्नी ङीष् वा । काली कालशक्तौ शिवकान्तायाञ्च स्त्री । अधिकं कालोशब्दे वक्ष्यते । १९ श्यामले मेदि० सर्व्वस्यापग्रहणात्तस्य तथात्वम् । "अंशुमांश्च तपस्वी गङ्गानयनकाम्यया । कालं महान्तं नाशक्नोत् ततः कालेन संस्थितः । दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान्" भाग० ९ ९ २ ३ १ "कालं मृत्युम्" श्रीधरः ।

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु० तल् कालता स्त्री, त्व कालत्व न० । कृष्णवर्णे ।

तत्र "यमे उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम्" रघुः । यमपरत्वे २० द्वित्वसंख्यायां २१तत्संख्यान्विते च भरण्यायमदैवतत्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिनक्षत्रचक्रे द्वितीयत्वात् लक्षितलक्षणया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२षट्संख्यायां २३तद्वन्विते च शिवदैवताद्रीया अश्विन्यादिषु षष्ठत्वादुक्तरीत्या तथात्वम् । ऋणिधनिचक्रशब्दे १४२८पृ० दर्शितं षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० "कालस्य वेला रविताः परालिकालानलागाम्बुधयो गजेन्दू" ज्यो०त० ।

चन्द्रादिग्रहाणां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४ अंशभेदे च । स च सि० शि० दर्शितो यथा

"दृक्चन्द्रवः १२ शौलभुवश्च १७ भक्ता १४ रुद्राः ११ खचन्द्रा १० स्त्रियः १५ क्रमेण । चन्द्रादितः काललवा निरुक्ताः शुक्रयोर्वक्रगयोर्हिहीनाः" सि० शि० ।

चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ १० । १५ । कालांशा ज्ञेयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्हिहीना १२।८ हिवर्जिता ज्ञेयाः ।

अत्रोपपत्तिः । कालांशा इति कालात्मका अंशाः षड्भिरंशैरेका घटिका । एकस्यांशस्य दश प्राणीयपलानि । अत्रैतदुक्तं भवति । चन्द्रस्य किल द्वादश १२ कालांशाः । अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा घटिकाद्वयाधिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति । तदूने तत्प्रभाच्छादितत्वाददृश्यः । अतस्तस्य द्वादश कालांशाः । एवं भौमस्य सप्तदश १७ षडंशोनास्तिस्रो घटिकाः २ । ५० इत्यर्थः । एवमन्येषां यथापठितानेषां विम्बस्य स्थूलसूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रगतयोर्विम्बस्य स्थूलत्वाद्धिहीनाः । अतोपपन्नमिदमेव वासना" प्रभि०

"यत्रोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्खचरो रविश्च । अस्तोदयासन्नदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात् तरणिः षषड्भः" सि०शि० ।

"दृङ्मे केन्द्रभागैर्यं दृश्योदयोऽस्तमयो वा यस्मिन् दिन आयातस्तस्यासन्ने कस्मिंश्चिद्दिने तं यहं रविं च स्फुटं कृत्वा यस्यां दिशि यहोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्गृहः कार्यः । यदि प्राच्यां तदौदयिकं यहं कृत्वोदयलग्नं साध्यम् । यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिकं यहं कृत्वास्तलग्नं साध्यमित्यर्थः । यदा प्रतीच्यां, तदारविः षषड्भश्च कार्यः । इदानीमिष्टकालांशानयनमाह" प्रभि० ।

"दृक्खेचरार्कान्तरजातनाड्यो रसाहताः कललवाः स्फुरिताः" सि०शि० ।

"दृग्गृहार्कयोरन्तरघटिकाः साध्यास्ता रस ६ हृता दृष्टाः कालांशा भवन्ति । अथ तैरुदयास्तयोर्गतैष्याः नाड्यः" प्रभि० ।

"उक्तेभ्य जनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् । अतोऽन्यथा वास्तमयोऽवगम्यः प्रोक्तेष्टकालांशवियोगलिप्ताः । खाब्धाष्टभू १८०० भाद्युचरोदयाप्ताः खेटार्कभुक्त्यन्तरभाजिताश्च । वक्रे तु भुक्त्यैक्यहृता खवाप्तास्तदन्तराले दिवसा गतैष्याः । तात्कालिकाभ्यां रविदृग्गृहाभ्यां स्फुटः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति" सि०शि० ।

"एवं य इष्टकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि स्वल्पा भवन्ति तदा यहस्योदयो गम्यः । यद्यधिकास्तदा गत इति वेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्तोक्तेभ्योयदीष्टाः स्वल्पास्तदा यहस्यास्तमयोगतोयद्यधिकस्तदा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिष्टकालांशानां च या अन्तरे कलास्ता अष्टादशशतै १८००र्गुण्या दृग्गृहार्कान्तरस्य राशेः खेटोदयासुभिर्भाज्याः । फलकलानां यहार्कभुक्त्यन्तरेण वक्रगे यहे भुक्तियोगेन भागे गृहीते यल्लब्धं ते गता इष्या वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ दृग्गृहार्कौ कृत्वैवमसकृत्कर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति ।

अत्रोपपत्तिः । दृष्टकालांशसाधने लग्नवासनैव । प्रोक्तानां कालांशानामनन्तर्वर्ती यहो दृश्यो भवति । अतो यावद्दृष्टा न्यूनास्तावद्दृश्यः । उदये विलोक्यमाने उदेष्यति । अस्ते विलोक्यमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते । दृष्टा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विलोक्यमानेऽस्तंगते बहिर्भूतादृश्यहोऽदृश्य उदये विलोक्यमान उदितः अस्तं यास्यतीत्यर्थाज्ज्ञायते । अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां च या अन्तरे कलास्तासां चेष्टलिप्तीनां करणायानुपातः । यावत्यः कालकलास्तावन्त एवासवो भवन्ति । अथ यदि दृग्यहोदयासुभिरष्टादशशतानि १८०० चेष्टलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति । फलं चेष्टलिप्ताः । ता यहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्याः । भुक्त्यन्तरं हि चेष्टलिप्तान्तरात्मकमतः सजातीयकरणाय चेष्टलिप्तीकरणम् । भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । वक्रे तु भुक्तियोग एव भुक्त्यन्तरम् । दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसकृत्कर्म सूक्ष्मार्थम् । अत्र विशेषमाह" । प्रभि०

"प्राग्दृग्ग्रहक्येदधिको रवेः स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्ग्रहश्च। प्रोक्तेष्टकालांशयुतेः कलाभिः साध्यस्तदानीं दिवसागतेष्याः। तथा यदीष्टकालांशाः प्रोक्तेभ्योऽभ्यधिकास्तदा। व्यत्ययश्चगतैष्यत्वे ज्ञेयोऽज्ञां सुधिया खलु" सि० शि०

"यदि प्राग्दृग्ग्रहो रवेरधिको भवति। अथ वा पश्चिमदृग्ग्रहो न्यूनो भवति तदा ये इष्टकालांशा आनीतास्तेषां प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः। नाल्पकलाभिः तथा प्राग्दृग्ग्रहेऽर्कादधिके सति पश्चादृग्ग्रहे वा न्यूने य इष्टकालांशा आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकाल्पराः तदा प्रोक्तेष्टकालांशयुतेः कलाभिर्ये दिवसाः साधितास्तेषां दिवसानां गतैष्यत्वे विपर्ययो ज्ञेयः।

अत्रोपपत्तिः। यो ग्रहः प्राच्यामुदेति प्रतितिष्ठति वा असौ रवेरूनः सन् पश्चिमायाम्, अधिकः सन् प्राच्यां दिशि प्रोक्तकालांशैरूनः सन् दृश्यतामेति। तावद्भिरेव पश्चिमायामधिकः सन्। अतो रवेः पृष्ठतः प्राच्यां प्रोक्तकालांशाः प्रतीच्यामग्रतः। प्राच्यामूने ग्रहे य इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठतः। अतः पृष्ठगतैरेव प्रोक्तकालांशैस्तेषामन्तरं कर्तुं युज्यते। अथ प्राच्यां रवेरधिके दृग्ग्रहे य इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेरग्रतो भवन्ति। अतोऽग्रगतानां पृष्ठगतानाञ्च कालांशानां योगे कृतेसत्यन्तरं कृतं भवति तथा उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टा इति यद्गतगम्यलक्षणमुक्तं तत् सजातीयानामेव। यदा पुनरेके पृष्ठगता एकेऽग्रगतास्तदा तद्गतगम्यलक्षणं व्यत्ययेन भवति। अत उक्तं व्यत्ययश्च गतैष्यत्व इत्यादि। अत्र सुधियेति विशेषणाद्बुद्धिमतैतदनुक्तमपि ज्ञायते" ग्रहि०।

व्यवहारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राज्ञादेये २५ अवसररूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो यथा "प्रत्यर्थी लभते कालं त्रयहं सप्ताहमेव च। अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते"। प्रत्यर्थिनोऽपि क्वचिद्विषयेण कालो देयः क्वचिदर्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालोदेयः यथाह याज्ञ० "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापान्त्ययेष्वियाम्। विवादयेत् सदाप्येव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः"।

समयरूपकालस्य वैशेषिकमते संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणरूपा पञ्च गुणाः। भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपः। कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्डशब्दे उदा०। वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे। स च योगः मु० चि० उक्तः। "कौबेरोत्तो वैपरीत्येन कालोऽर्कांद्धे वारे सम्मुखे तस्य पाशः। रात्रावेतौ वैपरीत्येन गम्यौ यात्रा युद्धे संमुखौ वर्जनीयौ"। अयमर्थः। रवावुत्तरस्यां कालः, सोमे वायव्यां, भौमे पश्चिमायाम्, बुधे नैर्ऋत्याम्, गुरौ दक्षिणस्याम्, शुक्रे आग्नेय्यां, शनौ पूर्व्वस्याम्। "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतभागके। जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। स्वरोदये "यत्रस्थस्तत्र कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखः। दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे चैवस्तोऽन्यत्र न शोभनः। रात्रौ च वैपरीत्येन यथा रवौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश इत्यादिक्रमेणेत्यूह्यम्। २८ कलाये (मटर) शिम्बीभेदे, वैद्य०। "विकसत्कलायकुसुमम्" भाषया० कालकुसुमिति मल्लि० ध्रुवनामकस्य २६ पुत्रभेदे पु०। "ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः" हरिवं० ३अ०।

कालक न० काल-स्वार्थे क कलयति रक्ततां काल-नोदने खुल् वा। १कालशाके भावप्र० तस्य कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। २यकृति हेमच०। निखिलदेहरक्तप्रेरकत्वात् तस्य तथात्वम्। यथोक्तं भावप्र०। "यदा रसो यकृत् याति तत्र रञ्जकपित्ततः। रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः"। "यकृत् प्लीहा च रक्तस्य सुस्थानं तयोः स्थितम्। अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्" इति च। देहस्थे कृष्णवर्णे (जडुल) ३चिह्नभेदे जतुके पु० अमरः ४अलर्दे जलव्याले (कालढोड़ा) सर्पे पु० स्त्री० भरतः। अनित्ये वर्णे तेन रक्ते चार्थे "कालाच्च" प० कन्। कालकालवर्णेन रक्ते ५पटादौ त्रि० तस्य वर्णस्यानित्यत्वात् रागेण रक्ततयाऽनित्यत्वाच्च तथात्वम्। स्त्रियां टाप्। "कालिका शाटी" सि० कौ०। बीजगणितोक्ते ६ अव्यक्तराशिसंज्ञाभेदे पु० अव्यक्तशब्दे ४६७५ पृ० विवृतिः।

कालकचु स्त्री नि० वर्ण०। कृष्णवर्णे कचुभेदे शब्दच०।

कालकञ्ज न० नि० कर्म०। १नीलपद्मे। २दानवभेदे पु०। "पौलोमैः कालकञ्जैश्च कूटयुद्धैरधिष्ठितम्" भा० व० १७३ अ०

कालकटङ्कट पु० कालरूपः कटङ्कटः। शिवे। "वैष्णवी पटवी तालो खट्वी कालकटङ्कटः" भा० आनु० १७अ० शिवस्तवे।

कालकण्टक पु० स्त्री कालः कृष्णः कण्टकोऽस्य। २कृष्णकण्टकयुक्ते त्रि० दाल्भ्ये (डाक) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ३पीतसारे वृक्षे मेदि०।

कालकण्ठ पु० कालः कण्ठोऽस्य विषपानात्। १शिवे च त्रि

अमृतमन्थनकाले उत्थितविषपानात् कालकण्ठो जातः तत्कथा भाग०८।७अ० यथा। "ततः स कवलीकृत्य व्याप्ति हालाहलं विषम्। अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः। तस्यापि दर्शयामास स्वाभाव्यं जलकल्मषः। यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम्।" २मयूरे ३दात्यूहे ४खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तेषां कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। वा कप्। दात्यूहे पु०स्त्री

कालकन्दक पुं स्त्री कालः कन्द इव आयति कै-क। कालढोड़ा) जलसर्पे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीप्। अलक्ष्मीभेदे "अलक्ष्मीः कालकर्णी च" पुरा०। स्वार्थे क हस्वः। कालकर्णिका तत्रार्थे हेम०। अलक्ष्मीशब्देऽस्मत्पत्न्यादिरत्राभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम्।

"मां प्रणम्य पुनर्देवी जगन्मातुः क्षीरसागरम्। तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि!। ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससावृता। उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं? मयेति वै। तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा स्तदा। येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्त्तते। तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने!। यत्र भेदं कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम्। परुषं भाषते नित्यं वसन्त्यनृतवादिनः। सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः। तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी। कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र च। तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः। अक्षत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः। तं भजस्व सदा देवि! कलहेनाहृता भृशम्। तृणाङ्गारकपालाश्मवालुकायसधर्म्मभिः। दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः। रमस्व कलिना देवि! तेषां वेश्मसु नित्यशः। तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिग्रुटङ्कनम्। कृष्णाकं विड्वराहञ्च बिल्वकोशातकीफलम्। अलाबूं (वर्त्तुलाम्) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः। तेषां गृहे तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा। इत्यादिश्य सुराः सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्"। तस्या उद्दालकमुनिना सह विवाहादिकथा च पाद्मे १६।३अ०।

"समुद्रमथनादुच्चैः रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः। श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः। यावदङ्गीचकाराऽसौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः। तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम्। लक्ष्मीरुवाच। असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते। तस्मान्मामग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन!। विवाह्योद्वह मां पश्चाद्धर्म्मः सनातनः। तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रामं न कुर्य्या मधुसूदन!। इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः। उद्दालकाय मुनये सुदीर्घं तपसे तदा। आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल। स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम्। खरदारुनयनां रूक्षपक्षशिरोरुहाम्। स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम्। वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित्। होमधूपसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम्। आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम्। ज्येष्ठोवाच। न हि वासोनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम। नात्वागमिष्ये भो ब्रह्मन्! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम्। उद्दालक उवाच। कथं नायासि किञ्चात्र? वर्त्तते क्षमतं तव। तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वद माम्। ज्येष्ठोवाच। वेदध्वनिर्भवेद्यत्र यज्ञेऽतिथीनाञ्च पूजनम्। यत्रदानादिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम्। परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते। पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम्। दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः। परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम। वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननम्। निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम्। सूत उवाच। इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत्। उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह। उद्दालक उवाच। अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि! भ्रम्यतां क्षणम्। आश्रमस्थानमालोक्य यावदायामि वै पुनः। सूत उवाच। इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः। प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा। तदा रुरोद करुणं भर्त्तुस्त्यागेन दुःखिता। तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत्। तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा। लक्ष्मीरुवाच। स्वामिन्! भङ्गिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता। तामाश्वासयितुं याहि कृपालो! यदहं प्रिया। सूत उवाच। लक्ष्म्या सहततो विष्णुस्तत्यागात् कृपयान्वितः। आश्वासयञ्च लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्। विष्णुरुवाच। अश्वत्थवृक्षमाश्रित्य सदाऽलक्ष्मि! स्थिरा भव। ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः। मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मी रत्नागमिष्यति। असृष्टोऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल"।

दीप्तान्विताभावस्थायां तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात् यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनि!।

सुखरात्रौ मया दत्तां गृह्ण पूजाञ्च शाश्वतीम्। दारिद्र्य कलहप्रिये देवि! त्वं धननाशिनी। याहि यत्रोर्ग्दहं नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि। यदि त्वं मे महाभागे! प्रीता भवसि सर्व्वदा। पुत्रबन्धुकलत्रेषु कदाचित्ना गमिष्यसि। गच्छ त्वं मन्दिरं यत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम। मदाश्रयं परित्यज्य स्थिता तत्र भविष्यसि"। किञ्च। "एवं गते निशीथे तु नारीभिः खट्टहाङ्गनात्। अलक्ष्मीञ्च बहिष्कार्य्या अमन्त्रञ्च यथाविधि" इति लक्ष्मीतन्त्रार्थवृहत ब्रह्मपुराणम्। "एवंगते निशीथे तु जने निद्रार्द्रलोचने। तावच्चगरनारीभिः सूपडिण्डिमवादनैः। निष्कासते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः खट्टहाङ्गनात्" इति सदरत्नवृहतन्त्र। "यहकुम्माण्डखेटाद्याः कालकर्णीशिशुग्रहाः" काशी०

कालकवृक्षीय पु० कालकोवृक्षो यत्र देशे तत्र भवः "वृक्षाच्छः" पा० छ। वायसविद्याभिज्ञे ऋषिभेदे। तत्कथा च भा० आ० ८२ अ०"कोशलानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम्। मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्। स काकं पञ्जरे बद्ध्वा विषयं क्षेमदर्शिनः। सर्व्वं पर्य्यचरद्युक्तः प्रहृत्यर्थी पुनपुनः। अधीष्व वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः। अनागतमतीतञ्च यच्च सम्प्रति वर्त्तते" इत्युपक्रम्य दर्शिता। "क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा। मुनिं कालकवृक्षीयमाजगामेति नः श्रुतम्" तत्रैव १०४अ०। "मुनिः कालकवृक्षीय आस्राव्योऽथ हिरण्मय" भा० स० ७अ०

कालकस्तूरी स्त्री नि० स०। कस्तूरीभेदे शब्दच०।

कालका स्त्री कालेव कं वा० नेत्त्वम्। दक्षकन्याभेदे जटा०। तस्या अपत्यं ढक्। कालकेय असुरभेदे कालकेयशब्दे उदा०।

कालकाल पु० कालमपि कालयति प्रेरयति स्वकर्म्मणि कल—णोदने अण्। परमेश्वरे कालशब्दे दर्शितकालाधर्वीयस्त्वे उदा०।

कालकोट पु० कालः कोटोऽत्र। १देशभेदे तत्र भवः पलद्या० अण्। कालकोट २तद्देशभवे त्रि०।

कालकीर्त्ति पु० चन्द्रहन्त्रसुरांशसम्भूते भारतप्रसिद्धे नृप भेदे। "कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः। चन्द्रहन्तेति यत्प्रोक्त्वा कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः" भा० आ० १७अ०

कालकील पु० कालं तज्ज्ञानं कीलयति कील—अण् उप० स०। कीलाहले शब्दरत्ना०। कीलाहलस्य कालरूपपरमेश्वरज्ञानविरोधित्वात्तथात्वम्।

कालकृष्ठ पु० कालेन कृष्ठहते कृष्ठ—कर्म्मणि घञ्। यमराजे शब्दमा०। "भीषास्माद्वातः पवते-भ्यस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति श्रुतेः ईश्वराभियैव यमादिभिः स्वस्वकार्य्याणां करणात्तस्य तत्कृष्ठितत्वात् तस्य तथात्वम्।

कालकुष्ठ न० नि० कर्म्म०। कङ्कुष्ठे पर्व्वतीयवृक्षिकाभेदे राजनि०

कालकूट न०। कालं शिवमपि कूटयति कूट—उपतापे अण् उप० स०, कालस्य मृत्योः कूटइव वा कालवर्ष्मस्य कूटइव वा। १विषभेदे पु० न०। विषभेदकालकूटलक्षणगुणाद्युक्तं भावप्रकाशे यथा "विषं तु गरलः क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे। वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः। सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च। हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव" इति विभज्य "देवासुररणे देवैर्हृतस्य पृथुमालिनः। दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरत्यन्तसन्निभः। निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः। सहि क्ष्वेले शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" इति लक्षितम्।

विषशोधनस्य विधानादिकं तत्रैवोक्तं यथा—"गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्ध्यति। रत्नसर्पदंतलाक्षे तथा धार्य्यञ्च वासवि। ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीनविशोधनात्। तस्माद्विषप्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्"। शोधितविषगुणाः तत्रैव।

"विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम्। व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्वकपाकस्थानगमनशीलम्। विकाशि ओजःशोषणपूर्व्वकसन्धिबन्धविश्लिष्टीकरणशीलम्। आग्नेयम् अधिकाग्न्यंशम्। योगवाहि सङ्गिगुणग्राहकम्। तमोवहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम्। "तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि परं धातन्त्रे-श्लिष्टसन्निपातहृत्"। २काके पु० स्त्री राज०। व्यतिक्रान्तत्वात्मृत्योर्दूतरूपत्वाद्वा तस्य तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

३विषभाते च। "कालिमा कालकूटस्य नापैति हरसङ्गात्"। "ततोदुर्य्योधनः पापः तद्भक्ष्ये कालकूटकम्। क्षिप्रं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" भा० आ० ५००८ श्लोकः।

कालकूटि त्रि० कालकूटे भवः इञ्। कालकूटभवे।

कालकृत् पु० कालं कालमानं करोति स्वगत्या क—क्विप् ह्रस्वश्च तत्क्रया हि क्षणदण्डादिव्यवहारस्य कृतत्वात्तस्य तथात्वम् २परमेश्वरे च "कालात्मा कालकृद्विभुः" भा० त्रि०

कालकृत पु० कालः कृतोऽनेन । १ सूर्ये शब्दरत्ना० कालोऽवधिरूपः कृतो यस्य । कृतावधिके २ आधिभेदे । "काले कालकृतेनश्येत् फलभोग्यान नश्यति" याज्ञ०।३त०। २कालेन कृते "सर्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः" पुरा० ।

कालकेय पु० कालकायाः अपत्यम् ढक् । दानवभेदे तत्कथा यथा "पुरा कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः" इति भा०व०१९१अ० इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्तस्य बधे तेषां सङ्घदुर्गाश्रयणं रात्रौ च नानासुप्तात्रमर्हिंसा दिवा पुनः सङ्घप्रवेशो वर्णितः पश्चात् विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां सङ्घरूपस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशितास्तदवशिष्टाश्च "कालेकेयाये केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते अर्জ্জुनेन निहताः इत्युक्तम् हरिवं०१०३अ० यथा "चतुर्दश शतान्यन्यान् हिरण्यपुरवासिनः" इत्युपक्रम्य १०५अ० तत्रैव "मरीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः । पौलोमान् कालकेयांश्च दानवास्ते महाबलाः । अवध्यादेवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः । कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना" । कालाया अपत्यम् ढक् । कालेयोऽप्यत्र उदा० तत्रैव ।

कालकेशी स्त्री कालः केश इव पत्रादिर्यस्याः; गौरा० ङीष् । नील्यामोषधौ शब्दचि० २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु० कालस्य क्षेपः क्षेपणम् । १कर्त्तव्यकर्म्मकाललङ्घने २कालयापने च ।

कालखञ्ज पु० दानवभेदे "संह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः" भा०स०९अ०वरुणसभ्यकीर्त्तने ।

कालखञ्जन न०कालेन खञ्जति खजि-ल्यु । यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न०कालं कृत्स्नं खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांसखण्डे अमरः । हेमाद्रिधृते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री कालो गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि० तस्या नदीषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालगन्ध पु० कालः कृष्णोगन्धो गन्धवद्द्रव्यम् । १कालागुरुणि शब्दचि० । कालस्य गन्धोलेशः । २काललेशे कालकलायां च । ३कालचन्दने शब्दचि० ।

कालग्रन्थि पु० कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालघट पु० जनमेजयसर्पसत्रे ऋत्विज्यकारके ब्राह्मणविशेषे "आत्रेयः कुण्डजठरोद्विजः कालघटस्तथा" भा० आ० ५२अ० । [भेदे रत्नमा० ।

कालङ्कृत पु० ईषदलङ्कृतः कोः का । (कालकासँदा) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

कालचक्र न०कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच० उक्ते द्वादशारे १कालचक्रभेदे । (उत्सर्पिणी) शब्दे ११२पृ० विवृतिः । कालस्य चक्रमिवानिशं परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणादुक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २ काले । "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेषूपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च दक्षिणतः परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात्" । भाग० ५ २२ श्लो० । भा०व० १६३अ०कलाकाष्ठादिविभागमुक्त्वा "एवमेष चरन् पार्थ ! कालचक्रमतन्द्रितः । वर्द्धयन् सुमहातेजाः सविता परिवर्त्तते" प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ! । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽब्धो विवस्वतः । दैर्घ्यादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याब्धेस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति सञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽब्धो विवस्वतः । पञ्चाश्यन्यानि सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ! । अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तदयुगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तत्र युगार्द्धञ्च ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मानसाचले । ऋचश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्येताश्छन्दांसि हरयो रवेः । मानसोत्तरशैले तु पूर्व्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु । वस्वौकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी स्मृता । पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठाङ्गतो दक्षिणतः क्षिप्रेषुरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः । देवयानपरः पन्थायोगिनां क्षयसंक्षये । दिवसस्य रविर्मध्ये सर्व्वकालं व्यवस्थितः । सर्व्वं ह्येमेषु मैत्रेय ! निशार्द्धस्य च सम्मुखः । उदयास्तमनञ्चैव सर्व्वकालञ्च सम्मुखे । दिशासु शेषासु तथा मैत्रेय ! विदिशासु च । यैर्यैस्तु दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावञ्च यत्नतः यत्र चास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा मतः । उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्थूलेषु पुरत्रयम् । विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन्लोकान् वै पुरे तथा । उदितोवर्त्तमानाभिरामध्याह्नात्तपन्रविः । ततःपरं हृसन्नीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति । उदयास्तमनाभ्याञ्च स्पृशते पूर्व्वापरे दिशौ । यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वतः । कृतेऽमराहुरैर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभा । ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् । ते ते निरस्ताक्षद्भासा प्रतोषमुपयान्ति वै । तस्यां दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि । सर्व्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः । प्रभा विस्रस्तो रात्रावस्तङ्गच्छति भास्करे । विशत्यग्निमतोरात्रौ वह्निरेकः प्रकाशते । वह्निपादस्तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज ! । अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्य्यः प्रकाशते । तेजसी भास्करान्येये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी । परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् । दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे सस्तिष्ठति भास्करे । आताम्राहि भवन्त्यापोनक्तमङ्गः प्रवेशनात् । दिनं विशति चैवाम्भो भास्करेऽस्तमुपागते । तस्माच्छुक्लीभवन्त्यापो नक्तमङ्गः प्रवेशनात् । एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः । तिर्यङ्नागास्तु मेदिन्यास्तदा भौहूर्त्तिकी गतिः । कुलाल चक्रपर्य्यन्तो भ्रमच्चैव दिवाकरः । करोत्यतस्तदा रात्रिं विस्रस्तन्मेदिनीं द्विज ! । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । ततः कुम्भञ्च मीनञ्च राशे राश्यन्तरं द्विज ! । तेषु तेषूच्च भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् । प्रयाति सविता कुर्व्वन्नहोरात्रं ततः समम् । ततोरात्रिक्षयं याति वर्द्धते च दिनं दिनम् । ततश्च मिथुनस्यान्ते परं काष्ठामुपागतः । राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् । कुलालचक्रपर्य्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्य्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । अतिवेगित या कालं वायुमार्गवशाच्चलन् । तस्मात् प्रकृष्टां भूमिञ्च कालेनाल्पेन गच्छति । सूर्य्योद्वादशभिःशैघ्र्यान्मुहूर्त्तैर्दक्षिणायने । त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामङ्गाचरति वै द्विज ! । मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् । कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति । तथोदगयने सूर्य्यः सर्पते मन्दविक्रमः । तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिरल्पान्तु गच्छति । अष्टादशमुहूर्त्तं यदुत्तरायणपश्चिमम् । अहर्भवति तच्चाभिचरते मन्दविक्रमः । त्रयोदशार्द्धमृक्षाणां चरते रविः । मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् । अधोमन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा, मृत्पिण्डवच्चक्रमध्ये ध्रुवो भवति वै तथा । कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते । ध्रुवस्तथाहि मैत्रेय ! तथैव परिवर्त्तते । उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतोर्मण्डलानि ह । दिवा नक्तञ्च सूर्य्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः । मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः । शीघ्रा निशि यदा सा च तदा मन्दा दिवा गतिः । एवं प्रमाणैर्नैवैष मार्गं याति दिवाकरः । अहोरात्रेण योभुङ्क्ते समस्ता राशयो द्विज ! । षड्वै राशीन्यो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च षड्दिवा । राशिप्रमाणजनिता ह्रस्वदीर्घान्विता द्विज ! । तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता । दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते । उत्तमे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा । दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विपश्चितः ।" नरपतिजयचर्य्योक्ते चतुरशीतिचक्रमध्ये २चक्रभेदे तत्स्वरूपं चक्रशब्दे वक्ष्यते । दानार्थकल्पिते हेमा० दा० उक्ते रजतमये ४चक्रभेदे यथा

"चक्रं रौप्यमयं कृत्वा सुकारश्मिसमायुतम् । कृत्वा मूर्द्धि शरच्चन्द्ररश्मिमध्यान्तरस्थितम् । त्वङ्मांसानि च रौप्याणि गात्रेषु च समन्ततः । एवं ध्यानवतस्तस्य चन्द्रः क्षणतां व्रजेत् । ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रप्रदक्षिणम् । तं गृहीत्वा व्रजेद्दूरमदृष्टत्वमपि व्रजेत् । स्वयञ्चामृतसंघातपूर्णकायस्थितिस्थितः । कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्युविनाशनम् । कूदन्ते राजतं चक्रं रश्मिजालसमाकुलम् । अपमृत्युविनाशाय ददामीति मुमुक्षुरन् । सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं कृते विनश्येत अपमृत्युर्न संशयः । ततस्तस्मात्ततो देयमपमृत्युभयान्वितैः । ज्वरादिरोगयुक्तैर्वा महापातकितैरपि । ततो गृह्णीकविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् । भुञ्जयात् कालनाम्ना च शतमष्टोत्तरन्तिलैः । ततश्च भोजयेद्भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यया । स्वयमप्याचरेत्पश्चात् भुञ्जीत सकृदेव हि । एवं कृते नरोनूनं चिरं जीवेन्न संशयः ।" रव्यादिवारे नक्षत्रयोगभेदात् ५दण्डभेदे कालदण्डशब्दे विवृतिः । [ज्योतिर्विदि दैवज्ञे ।

कालचिन्तक पु० कालं चिन्तयति विचारयति चिन्ति-ण्वुल् ।

कालचिह्न न० कालस्य मृत्योर्ज्ञापकं चिह्नम् । मृत्युज्ञापके लक्षणभेदे । तल्लक्षणमुक्तं काशीख० ४१अ० यथा

"वदामि कालचिह्नानि जायन्ते यानि देहिनाम् । स्वप्नौ निकटमापन्ने शृणु ! तानि निशामय ! दर्शनाद्या

पुटे यस्य वायुर्याति दिवानिशम्। अखण्डमेकं तस्यायुः क्षयत्यब्दत्रयेण हि। अहोरात्रं त्वहोरात्रं रविर्वहति सन्ततम्। सार्द्धैकार्षपलस्येह जीवितावधिरुच्यते। वहेन्नासापुटद्वन्द्वे दशाहानि निरन्तरम्। वातश्चेत् सहसा क्रान्तिस्तया जीवेद्दिनत्रयम्। नासार्द्धमुदयं हित्वा मातरिश्वा सुखाद्वहेत्। संक्षेद्दिनत्रयादर्वाक् प्रयाणं तस्य चाध्रुवम्। सूर्य्यं सप्तमराशिस्थे जन्मर्क्षस्थे निशाचरे। प्राणः स कालो द्रष्टव्यो यदा याम्ये रविर्वहेत्। चक्षुषादेव तत्काले मृत्युः सन्निहितो भवेत्। वञ्चनोपायः प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीरुणा। चक्षुषाद्वीक्षते यस्तु पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। तस्मिन्नेव क्षणे शुभ्रं सजीवेद्वत्सरद्वयम्। यस्य बीजं मलं मूत्रं, क्षुतं मूत्रं मलत्रया। दृष्टैकदा पतेद्यस्य अब्दत्रयादुरिष्यते। इन्द्रनीलनिभं व्योम्नि नागवृन्दं यदेक्षते। इतस्ततः प्रसृमरं षण्मासं न स जीवति। व्यभ्रेऽभ्रि वारिपूर्णास्यः पृष्ठीकृत्य दिवाकरम्। फूत्कृत्यापूरितेन्द्रचापञ्च पश्येत् षण्मासजीवनः। अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च। आसन्नमृत्युर्नैवैतांस्तृतीयं मासमश्नुते। अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते। विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रान्तौ हि। अकस्मादन्यथाभावं षण्मासेन स मृत्युभाक्। षण्मासमृत्योर्लक्ष्यस्य कण्ठोष्ठरसनारदा। शुष्यन्ति सततं तद्वद्दिक्षायास्तालुपञ्चमाः। दन्तःकरजनेत्रान्ता नोलिमानं भजन्ति चेत्। स हि कीनाशनगरीं षष्ठे मासि व्रजेद्ध्रुवम्। संप्रवृत्ते निधुवने मध्याह्ने द्यौति चेद्धरः। निश्चितं पञ्चमे मासि धर्म्मराजातिथिर्भवेत्। दूतमारूढ़ खरटल्लिवर्णो यस्य मस्तकम्। प्रयाति, याति तस्यायुः षण्मासे सम्मरिष्यति। सस्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति। चरणौ च करौ वापि त्रिमासस्यास्य जीवितम्। प्रतिबिम्बे ऽवेद्ययस्य पदङ्गुष्ठपदाकृति। पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्चमासोन् स जीवति। छाया प्रकम्पते यस्य देहबन्धेऽपि निश्चले। अतान्तदूता बध्नन्ति चतुर्थे मासि तद्वरम्। निजस्य प्रतिबिम्बस्य नीराजमुकुटादिषु। उत्तमाङ्गञ्च यः पश्येत् स मासेन न विनश्यति। मतिभ्रंशेत्खलेद्वाणी धनुरैन्द्रं निरीक्षते। रात्रौ, चन्द्रहृदयं वापि दिवा द्वौ वा दिवाकरौ। दिवा च तारकाचक्रं रात्रौ व्योम वितारकम्। युगपच्च चतुर्दिक्षु चक्रं कोद्दण्डमण्डलम्। भूरुहे भूधराग्रे वा गन्धर्व्वनगरोदयम्। दिवा पिशाचसन्ध्यञ्च एते पञ्चत्वहेतवः। सर्व्वेष्वेतेषु चिह्नेषु यद्येकमपि वीक्षते। तदा मासावधिर्मृत्युः प्रतीक्षेत नचाधिकम्। करावरुद्धश्रवणः शृणोति न यदा ध्वनिम्। स्थूलः क्षयः क्षयः स्थूलस्तदा मासाद्विवर्त्तते। यः पश्येदात्मनश्छायां दक्षिणाशासमाश्रिताम्। दिनानि पञ्च जीवित्वा पञ्चत्वमुपयाति सः। प्रोक्षते भक्ष्यते वापि पिशाचासुरवायसैः। भूतैः प्रेतैः स्वभिर्भैरवीभिर्मातृखरशूकरैः। करभैः करभैः कीशैः श्वेतैरश्वतरैर्द्विकैः। स्वप्ने स जीवितं त्यक्त्वा वर्षान्तं यमवीक्षते। गन्धपुष्पांशुकैः शौण्डैः स्नान्तुं भूषिताकरः। यः पश्येत् स्वप्नसमये सौऽहोमासाननिलयहो। पांशुराशिञ्च वल्मीकं यपं दण्डमथापि वा। योऽधिरोहति वै स्वप्ने षष्ठे मासि स नश्यति। खरमारूढ़मात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च मुण्डितम्। नीयमानं यमाशां वः स्वप्ने पश्येत् स्वपूर्व्वजान्। स्वमौलौ स्वतनौ वापि यः पश्येत् स्वप्नतोनरः। कृष्णानि शुष्ककाष्ठानि षष्ठे मासि न तिष्ठति। लोहदण्डधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससम्। स्वयं योऽभ्ये स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासान्न लङ्घयेत्। काली कुमारी यं स्वप्ने वल्गीयाद्वाहुपाशकैः। स मासेन समीक्षेत नगरीं यमनोपिताम्। नरो यो वानरारूढ़ः प्रयान् प्राचीं दिशं स्वपन्। दिनैः स पञ्चभिरेव पश्येत् संयमनीं पुरीम्। कृपणोऽपि वदान्यः स्यात् वदान्यः कृपणोयदि। प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्थं यदा पञ्चत्वमृच्छति। एतानि कालचिह्नानि सन्त्यन्यानि बहून्यपि। ज्ञात्वाभ्यस्येच्छरीरोयोगमथवा काम्यिकां श्रयेत्। न कालवञ्चनोपायः सनेऽन्यमवयाम्यहम्"।

कालजोषक त्रि० काले यथायोग्यकाले जुषते भोजनादि जुष-ण्वुल्। यथायोग्यकालेऽल्पाहारादिना तुष्टे गोपभेदे "वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः" भा०भी०९अ०।

कालज्ञ त्रि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालावयवं वा "जानाति-ज्ञा-क। उचितसमयाभिज्ञे "अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः" रघुः। "तेजः क्षमा या नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" माघः। २कालकलाज्ञानयुक्ते ज्योतिषिके च।

कालज्ञान न०। कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा-करणे ल्युट् ६त०। ज्योतिषागमादि ज्योतिःशास्त्रे "विदितस्ते मया भावस्तोषितस्तपसा चिरम्। दद्यां कालाश्रयं ज्ञानं ग्रहाणां चरितं तथा" इत्युपक्रम्य सू०सि०मयनामासुराय स्वांशपुरुषद्वारा कालज्ञानमुक्तम्। भावे ल्युट् २योग्यसमयज्ञाने च।

कालो मृत्युर्ज्ञायतेऽनेन करणे ल्युट् । ३मृत्युज्ञापके चिह्न-भेदे कालचिह्नशब्दे तच्चोक्तम् । "कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनम्" काशीख० अनुक्रमणिकाध्याये ।

कालञ्जर पुं०कालं जरयति जॄ-णिच्-अच् वा०मुम् । पर्वत-भेदे "सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ" भार० पितृकल्पगाथा । तन्माहात्म्यं भा०व०८५अ० "तत्र कालञ्जरो नाम पर्व्वतो लोकविश्रुतः । तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । यः स्नातस्तापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृपः । स्वर्गलोके महीयेत नरोनास्त्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विराजते !" । तेनास्य चित्रकूटपर्व्वतसान्निध्यं गम्यते । तत्र मासं कृतस्नाने दशाश्वमेधफलं यथोक्तम् भा०अनु० २५अ० "गङ्गा-यमुनयोर्मध्यं तथा कालञ्जरे गिरौ । दशाश्वमेधानाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः" ।

अयञ्च भूमिमध्यस्थरेखातः प्राच्यां दिशि वर्त्तते यथा भा०भ०८७अ० । "पूर्व्वं प्राचीं दिशं राजन् ! राजर्षिगण-सेविताम्" इत्युपक्रम्य पूर्व्वदिक्स्थतीर्थकथने "प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ! । अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र ! तस्माच्चमवरो नृप । तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपयोभितम् । हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान्" । इत्युक्तेः । तीर्थपरत्वे अस्य क्लीवत्वमपि । "कालञ्जरं प्रभासञ्च तथा बदरिकाश्रमः" इति कार्षी० भौमतीर्थकथने ६अ०तथात्वप्रयोगात् । २योगिचक्रभेलके । ३भैरवभेदे मेदि० । ४ देशभेदे धर० । स च कालञ्जरगिरिरूपजनपदा-वधिभूतः । ततो भवादौ रोपधत्वात् प्राग्वर्त्तित्वाच्च बुञ् । कालरञ्जक तद्भवे त्रि० । कालं मृत्युं जरयति जॄ-वा० ण्वुच् । ५कालस्य मृत्योर्जारके त्रि० । "इन्द्रि-याणां हि सर्व्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः । आत्मनः सम्प्रदानेन मर्त्योमृत्युमपाकृते । आहृत्य सर्वसङ्कल्पान् सत्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्वे चित्तं समावेश्य ततः कालञ्जरो भवेत्" भा०शा०२४अ० । कालं मृत्युं जरयति । मृत्युञ्जये ६शिवे तस्य पत्नी ङीप् कालञ्जरी ७चण्डिकायां स्त्री धर० । स्वयं तज्जारकत्वे तु टाबेवेति भेदः ।

कालतम(र) त्रि०अतिशयेन कालः कृष्णः तमप् (तरप्) वा । अतिशयकृष्णे । स्त्रीत्वे तु अतिशयेन कालो इतिविग्रहे पुंवत् कालतमा(रा) इति भेदः । [तमालवृक्षे राजनि० ।

कालताल पुं०कालतायै अलति पर्य्याप्नोति अल्-अच् ६त० ।

कालतिन्दुक पुं० नि०कर्म्म० । कृपीलौ राजनि० ।

कालतीर्थ न०कोशलास्थे तीर्थभेदे । "कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् । दशमेधादयफलं लभते नात्र संशयः" भा०व०८५अ० ।

कालदण्ड पुं०कालप्रापकोदण्डः । ज्योतिषोक्ते वारादियोगभेदे स च वारविशेषनक्षत्रभेदयोगरूपः यथोक्तं नारदेन "आनन्दः कालदण्डोऽथ धूम्रो धाता शुभावहः । ध्वङ्क्षो ध्वजाख्यं श्रीवत्सवज्रमुद्गरछत्रकाः । चित्र-मानसपद्माख्यलम्बकोत्पातमृत्यवः । कालः सिद्धिः शुभा-मृतमुसलातङ्ककुङ्कराः राक्षसाख्यश्वरस्थैर्य्यवर्द्धमानाः क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदास्त्वष्टाविंशतिसंख्य-काः । रविवारे क्रमादेते दास्रभादिन्दुभाद्विधौ । सार्पा-ङ्कौमे, बुधे हस्तान्मैत्रभाद्वेवमन्त्यिंण । वैश्वदेवाङ्गु-सुते वारुणाङ्गाक्षरात्मजे" । अयमर्थः आनन्दाद्यः अष्टाविंशतियोगा अतः साजित्कानामश्विन्यादीनाम-ष्टाविंशतेरिह ग्रहणम् । तथा च रविवारे अश्विनी-नक्षत्रात् यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं सोमवारे मृगात्पञ्चयावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः । तथा भौमे अश्लेषातः६ इत्यादि । बुधे हस्तात्१२, गुरौ अनु-राधातः१७, शुक्रे उत्तराषाढ़ातः२१, शनौ शतभिषातः२४। एषु वर्ज्यदण्डादिकमुक्तं सङ्ग्रहे च । "ध्वाङ्क्षे वज्रे मुद्गरे चेषु-नाडयो वर्ज्यावेद्याः ४पद्मलम्बे गदेऽश्वाः७। १धूम्रे २काणे मौसले ३भद्रयं द्वे रक्षोमृत्यू त्रातकालाश्च सर्वे" । तथा-पवादोवसिष्ठेनोक्तः "सूर्य्याच्चतुर्थे दशमे च षष्ठे विश्वर्क्षगे विंशतिगे च चन्द्रे । भवन्ति षड्भानुगतर्क्षयोगाः क्रुयोग-विध्वंसकराः शुभेषु" ।

कालदन्तक पुं० कालोदन्तोऽस्य कप् । वासुकिकुलजे सर्प-सत्वनष्टे १नागभेदे । "हिरण्यबाहुः शरणः तक्षकः कालदन्तकः । एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा इत्यधाद्-नम्" भा०आ४५.७अ० । २कृष्णदन्तयुक्ते त्रि० ।

कालधर्म्म पुं० ६त० । १मृत्यौ अमरः । अप्राप्नवति तस्मिंश्च यौवनं पुरुषर्षभे । स राजा शान्तनुर्धीमान् कालधर्मंमुपेयि-वान्" भा०आ०१०२अ० । कालस्य कृत्तद्धितविशेषस्य धर्म्मः ६त० । २समयस्य स्वभावे कृत्यादिकालस्य च धर्म्मे च ।

कालधर्म्मन् पुं० कालस्येव हिंसाशालितया धर्म्मोऽस्य अनिच् समा० । मृत्यौ । "स पाण्डुः कालधर्म्मणा" भा०आ० १२४अ० । एताश्चैताः प्रजाः सर्व्वाः दक्षकन्यास्तु भारत । कश्यपेनाव्ययेनेह, संयुक्ताः कालधर्म्मणा" हरि०२१अ० ।

कालनर पु० अनुवंश्ये नृपभेदे। १ अनोः सभानरश्चक्षुः परेष्वश्च त्रयः सुताः" सभानरात् कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतः शुभः" भाग० ६,२३,२श्लो०। कालः कालचक्रं राशिचक्रं नरइव। मेषादिद्वादशराशिरूपमस्तकादङ्गयुक्तो २ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः। "इति कालनरस्याङ्गे सदसद्रूपहयोगतः" बृहज्जातकम्।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथः। महादेवे "कालनाथाय कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च" भा०शा० २८६अ० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्त्तने।

कालनाभ पु० कालःकृष्णः नाभिरस्य संज्ञायाम् अणसमा०। हिरण्याक्षासुरपुत्रभेदे "हिरण्याक्षसुताःपञ्च विद्वांसः समहाबलाः। झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा। महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च" हरि०३अ०। २ दानवभेदे "महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च" हरि० ३अ०। अयञ्च सैंहिकेयः यथोक्तं तत्रैव "सैंहिकेया इति ख्यातास्त्वयोदश महाबलाः। व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः। यातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा। आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च। राज्ञ्यैष्वस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रप्रमर्दनः।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः आज्ञा नि+युज–घञ्। १ दैवाज्ञायां २ कालकृतनियमे च

कालनिर्यास पु० नि०क०। गुग्गुलौ रत्नमा० तस्य निर्यासेषु कृष्णत्वात्तथात्वम्।

कालनेमि पु० कालस्य मृत्योर्नेमिः रूपम इव। दानवभेदे तदुत्पत्त्यादिकथा हरि० ३७अ० यथा—

"पूर्व्वदेवभयं श्रुत्वा मारुताऽग्निकृतं महत्। कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत। भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताङ्गदभूषणः। मन्दराचलसङ्काशो महाराजतसंवृतः। शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शतानतः। शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतश्रृङ्ग इवाचलः। कक्षे महति संवृद्धो निदाघ इव पावकः। धूम्रकेशो हरिच्छ्मश्रुर्दंष्ट्रालोष्ठपुटाननः। त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नामयन् वसुधां क्षितिम्। बाहुभिस्तुलयन् व्योम क्षिपन् पद्भ्यां महीधरान्। रेरयन् सुखनिःश्वासैर्वृष्टिभाजोबलाहकान्। तिर्य्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम्। दिधक्षन्तं बलमिवायान्तं सर्व्वान् देवगणान्मृधे। तर्जयन्तं सुरगणान् क्षादयन्तं दिशोदश। संवर्त्तकाले सृष्टिं सुरगणान् क्षादयन्तं दिशोदश। संवर्त्तकाले सृष्टिं दग्धुं मृत्युमिवोत्थितम्। शूलेनोच्छ्रायवता विपुलाकुक्षिणा दीप्तेन दंष्ट्रिणा। माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्ष्मणा। उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन यशुभ्रता। दानवान् देवनिकृतानुत्तिष्ठध्वमिति ब्रुवन्। समरे कालनेमिं तं द्विषतां कालनेमिनम्। वीक्षन्ते स्म सुराः सर्व्वे भयविह्वलवीक्षणाः। तं वीक्षन्ति स्म भूतानि क्रमन्तं कालनेमिनम्। त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम्। सोच्छ्रयन् प्रथमं पादं मारुताधूर्णिताम्बरः। प्राक्रामदसुरोयुद्धे त्रासयन् सर्व्वदेवताः। स भयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे। कालनेमिर्बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः। अथ विव्यथिरे देवाः सर्व्वे सेन्द्रपुरोगमाः। दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालनेमिं भयावहम्।"

ततस्तत्पराक्रमसङ्गा ४६ अ० "तमप्रतिमकर्म्माणं समानं सूर्य्यवर्चसा। चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः। स सृष्ण्यन् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा। विच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः। तस्य बक्त्रं घोरं साग्निचूर्णोष्टदंष्ट्रासि वै। तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः" इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता। "कालनेमिवधात्प्रीतसुराणामिव शार्ङ्गिणम्" रघुः कालनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने" दुर्गाऽपि पद्धतिः।

कालनेमिन् पु० कालस्येव नेमिरस्यास्य व्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनि। कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा०।

कालनेमिहन् पु० कालनेमिं हतवान् हन–भूते क्विप् ६त०। विष्णौ त्रिका० तेन तस्य वधकथा कालनेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र।

कालपथ पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे। "मधुच्छन्दश्च भगवान् देवरातस्य वीर्य्यवान्। ऋजीकस्य शकुन्तस्य बभ्रुः कालपथस्तथा" भा० आनु० ४अ० विश्वामित्रपुत्रकीर्त्तने।

कालपर्ण पु० कालं कृष्णं पर्णमस्य। तगरवृक्षे शब्दरत्ना०।

कालपर्य्यय पु० कालस्य पर्य्ययः वैपरीत्येन गमनम् ६त०। १ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभदायकस्य २ शुभदायकत्वे च। "स(कर्ण्णः) हि तेषां महाधीर्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः। भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्गताः। भवन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविकाः कालपर्य्यये। तथा कर्ण्णं समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्" भा० वि० ७७अ०। ३ कालक्रमे च।

कालपर्व्वत पु० नि० क०। त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्व्वतभेदे "स(रावणः) निर्जित्य ततः काल्य कालसारम् (गूपनक्षाम्) उपसाम्यञ्च च। जर्ह्मार्यवक्रमे राजन! विधाय नगरे

(लङ्कायाम्) विधिम्। त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वत मेव च। ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम्" भा०व० २७६ अ०।

कालपालक न० कालं क्षणवर्षं समयं वा पालयति पालण्वुल्। १कट्वुष्मृत्तिकायाम् राजनि०तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। २समयप्रतीक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम्।

कालपीलु पु० नि० कर्म्म०। पीलुभेदे कुपीलौ भावप्र०।

कालपुच्छ पुंस्त्री० कालः पुच्छोऽस्य। "गुणैरेणसमयः कालपुच्छोमुनिभिरीरितः" कात्या० स्मृत्युक्ते मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च कूलचरत्वेन सुश्रुते उक्तः कूलचरशब्दे विवृतिः।

कालपुरुष पु० कालः कालचक्रं पुरुष इव। मेषादिद्वादश राशिस्वरूपे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्थे १वायुचक्रभेदे। तस्य च जन्मादौ शुभाशुभज्ञानाय यथाङ्गादिविभागः, तथा दृष्टज्ञातके उक्तं यथा "शीर्षं सुखबाहू हृदयोदराणि कटिर्वस्तिर्गुह्यसंज्ञकानि। जानुजङ्घे च ऊरू चरणाविति राशयोऽजादयाः" तस्यार्थः। "मेषः शिरोवृषोवक्त्रं मिथुनं बाहुयुग्मकम्। कर्कटो हृदयञ्चैव सिंहस्तूदरमेव च। कन्या कटिस्तुला वस्तिर्वृश्चिको गुह्यमेव च। धनुरूरू मृगो जानु कुम्भोजङ्घे प्रकीर्त्तिते। मीनः पादद्वयञ्चैवाङ्गानि कालनरस्य तु"। ततश्च यदङ्गराशिराशीशौ दीर्घौ तदङ्गं दीर्घं, तयोर्लघुत्वे लघु, राशिराशीशयोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्पद्रुमः। लग्नद्रेक्काणभेदेनाङ्गविशेषः तद्द्रेक्काणे सदसद्ग्रहयोगेन फलविशेषश्च दृष्टज्ञा० उक्तः यथा। "कं दृक्श्रोत्रनासाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः। वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी—जङ्घाङ्घ्री ह्युभयत्र वामसुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा" वचनस्यायमर्थः त्रिभिर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः। तत्र प्रथमेन द्रेक्काणेन मूर्द्धाद्यङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन वस्त्यादि। तत्राप्युदितैर्दृश्यभागस्थैर्वामसङ्ग्रहैरनुदितैरदृश्यभागस्थैर्दक्षिणाङ्गमित्यर्थः। तथाच लग्नात् द्वादशैकादशदशमनवमाष्टमसप्तमाः उदितभागस्था दृग्याः। अनुदितभागस्थोऽदृग्यः सच लग्नात् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमांशभेदभागस्थः। तथाचार्थः प्रथमे द्रेक्काणे लग्नं शिरः, द्वितीये द्वादशे च क्रमेण दक्षवामे दृग्यौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामश्रोत्रे, चतुर्थपञ्चमयोः, दक्षवामे नासे, षष्ठनवमयोः, दक्षवामकपोलौ, षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे हनू, सप्तमं मुखम्। लग्नगे द्वितीये द्रेक्काणे लग्नं कण्ठः, द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामस्कन्धौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ बाहू, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे पार्श्वे पञ्चमनवमयोः दक्षवामौ हृद्भागौ, षष्ठाष्टमयोः दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः। लग्नस्थे तृतीये द्रेक्काणे लग्नं वस्तिः (नाभिलिङ्गमध्यभागः) द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामौ शिश्नगुह्यभागौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ ऊरू। पञ्चमनवमयोः दक्षवामे जानुनी। षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे जङ्घे, सप्तमं पादाविति। इति महीधरकृतव्याख्यानुसारि। तत्फलमाह तत्रैव "तस्मिन् पापयुते व्रणं, शुभयुते सौख्यं, हि सच्चन्द्रादिषेत्। स्वर्क्षांशे स्थिर २,५,८,११, संयुते च सहजः, स्यादन्यथाऽऽगन्तुकः। मन्दे खानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे, बुधे (पापयुते) भूभवः, सूर्य्ये काष्ठचतुष्पदाच्च, शशिगौ (क्षीणचन्द्रे) सङ्ग्रहजोऽन्ये शुभाः"। कालपुरुषः प्रतिपाद्यतयास्त्यस्य अच्। २ज्योतिःशास्त्रे "क्रियस्य कालपुरुषस्य महार्णवस्य गच्छेत् कदाचिदन्तमथापि पारम्" भट्टोत्पलः। कर्म्म०। ३कृष्णवर्णे पुरुषे। कालः पुरुष इव। दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे १कार्षापणमूर्त्तिभेदे पु० तत्प्रकारो हेमा० दा० खं० उक्तो भविष्यो० पु० यथा

"काम्योदानविधिः पार्थ! क्रियमाणो यथातथम्। फलाय स्वनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च। श्रेयं निश्चयतः पार्थ! दानेषु विधिरुत्तमः। मध्यस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धेन नाधमः स्मृतः। मेष्याश्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सु च। एवं वृत्ते रथेऽश्वे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च। अयुक्तस्यापि क्लिष्टोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः। अतोऽल्पेन योदद्यात् महादानं नराधिप!। प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत्। पुण्यन्दिनमधासाद्य भूमिमागे समे शुभे। चतुर्हस्यां चतुर्थ्यां वा विष्ट्यां वा यामुनन्दन!। पुमान् कृष्णतिलैः कार्य्यौरौषदन्तः सुवर्णैकं"। सुवर्णादिपरीमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम्। खड्गोद्यतकरोदीर्घोजवाकुसुमकुण्डलः। रक्ताम्बरधरः स्रग्वी शङ्खमालाविभूषितः। तीक्ष्णासिपुत्रीवन्धेन विराद्गदारिकटीतटः। उद्यानद्युगयुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बलपार्श्वगः। गृहीतमांसपिण्डस्य वामे करतले तथा। एवंविधं नरं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः। यजमानः

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत्। सम्भूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च। सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन चोच्यसे। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत!। पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवस्य तथासुखम्। यदुद्बुध्यते तव विभो! तत्कुरुष्व नमोनमः। एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। ब्राह्मणं प्रथमं पूजय वासोभिर्भूषणैस्तथा। दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्জ্জयेत्"। दक्षिणां पूर्व्वोक्तां निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति। न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत्। भयत्यक्तोहतैश्वर्य्यः सर्व्वबाधाविवर्জ্জितः। देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम्। पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः। सत्रयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः। संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम्। रोगातुरे सकलदोषभयेऽत्र देहे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात्"।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य। १कर्णधनुषि २ धनुर्भाते हेमच०। [गौरा० ङीष्। श्यामालतायां रत्नमा०।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष-कर्म्मणि घञ् कर्म्म०

कालप्रभात न०कालं क्षणं प्रभातं यत्र। शरदृतौ त्रिका०।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त०। खण्डकालस्य व्यवहारारम्भे। तत्प्रवृत्तिकालस्य सि०शि० उक्तौयथा

"लङ्कानगर्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव। मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः" "कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकहेलया प्रवृत्तिर्बभूव। एतदुक्तं भवति। चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोश्चैत्रस्य शुक्लपक्षादिः प्रतिपत्। अतो मधोः सितादेर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः। अथोदयाच्च भानोः। स चोदयः कस्मिन् देशे। लङ्कानगर्याम्। तथा तस्यैव वारेचादित्यवार इत्यर्थः।

कालभाण्डिका स्त्री कालभावै क्षणप्रभावै खण्डति अण्डिउदरमे णकुल्। मल्लिकायां राजनि० तस्या रक्तनियासक्तेऽपि क्रोधनात् पूर्व्वं क्षणकाण्डत्वात्तथात्वम्।

कालभैरव पु० भीरोर्भावः अण् भैरवं भीरुत्वं कालस्य भैरवं भयं यस्मात्। काश्यैस्थे शिवांशजे भैरवभेदे सच शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मणःपञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावितः। तत्कथादि काशीख० ३२अ०। तद्वाक्यञ्च कपालमोचनशब्दे १६५५ पृ०दर्शितम्। तन्नामनिरुक्तिस्तत्रैव दर्शिता यथा "त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्तु कालभैरवः"। कालराजोऽयत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान्। तस्य च काश्यालाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज! सदैव हि। तव ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेवहि। शुभाशुभं न तत्कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति॥ एतान् वरान् प्रदत्त्वाथ तत्क्षणात् कालभैरवः। वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरोविधेः"

कालमयूख पु०कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूखइव। कालस्वरूपकर्म्माङ्गभावादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमसी स्त्री काली मसीव पुंवत्। नदीभेदे। "मही कालमसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि० २३६अ०।

कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्य्यस्यायं क कालप्रतिपादकोमाधवीयः माधवकृतः ग्रन्थः। माधवाचार्य्यप्रणीते कालभेदकर्म्माङ्गभावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्म्मणि घञ् सुप्०स०। कृष्णार्জ্জके (कालतुलसी) रत्नमाला। ६त०। २कालपरिमाणे न०। मल-भावे घञ् कालेन कृष्णसर्षपेन मानः सम्बन्धोऽस्य। कालमानोऽपि कृष्णार्জ्जके पु० राजनि०।

कालमुख पुंस्त्री० कालं मुखं यस्य। १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीष्। "यस्य शाखामृगा भित्त्वा शय्यृक्षाः कालमुखास्तथा" भा०व०२६१अ०। "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः" भा०स०३०अ०।

कालमुष्कक पु० कालोमुष्क इव कायति कै-क। घण्टापारुलिवृक्षे रत्नमा०।

कालमूल पु० कालं मूलमस्य। रक्तचित्रकवृक्षे राजनि०।

कालमेषी स्त्री कालं वर्णं मिषति स्पर्द्धते काण्डेन मिष-अच् ङीष्। १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमाराजग्राम्, त्रिवृति (तेऽड़ि) च अमरः। स्वार्थे क। कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु बालव्यमध्यं पठित्वा तदर्थतामाह।

कालयवन पु० कर्म्म०। यवनाधिपे न्यपभेदे।

"मिथ्याभिशस्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः। गोपकन्यासुपादाय मैथुनायोपचक्रमे। गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी। धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत!। मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः। स कालयवनोनाम जज्ञे राजा-

महाबलः। वृष्णयूर्ध्वं कायास्तमवक्षन् वाजिनो रथे। अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः। यवनस्य महाराज! स कालयवनोऽभवत्। स योद्धुकामो नृपतिः पर्य्यपृच्छद्द्विजोत्तमम्। वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः। अथौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा। दूतं सम्प्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम्। ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम्। समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा। कृत्वा च निश्चयं सर्व्वे पलायनमरोचयन्। विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम्। कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः" हरि० ३६अ०। "अस्ति तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृपः। स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह। तप्त्वा सुदारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम्। रुद्रमाराधयामास द्वादशाब्दान्यशोधनः। पुत्रकामेन मुनिनातोष्य रुद्रं सुतो वृतः। माथुराणामवध्योऽसौ भवेदिति च शङ्करात्। एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ मुनये सुतम्। एवं गार्ग्यस्य तनयः श्रीमान् रुद्रवरोद्भवः। माथुराणामवध्योऽसौ मथुरायां विशेषतः। कृष्णोऽपि बलवानेष माथुरो जातवानयम्" हरिव १११अ०। "वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा निहतं योगमात्मनः। उत्सृज्य मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान्! वैरस्यान्तं विधित्संस्तु वासुदेवो महायशाः। निवेश्य द्वारकां राजन्! वृष्णीनाञ्चास्य चैव ह। पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाह्यप्रहरणस्तदा। आजगाम महायोगी मथुरां मधुसूदनः। तं दृष्ट्वा निर्य्ययौ हृष्टः स कालयवनोरुषा। प्रेक्ष्य पूर्व्वञ्च कृष्णोऽपि निश्चक्राम महाबलः। अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिघृक्षुर्यवनेश्वरः। न चैनमशकद्राजा ग्रहीतुं योगधर्मिणम्। मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायशाः। पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबलः। वरेण च्छन्दितो देवैर्निद्राञ्चैव प्रतीतवान्। श्रान्तस्य तस्य वागेवं तदा प्रादुरभूत् किल। प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः!। चक्षुषा क्रोधदीप्तेन त्येवमाह पुनः पुनः। एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह। स सुरैरभ्यनुज्ञातस्तद्गिराजसुपागमत्। स पर्व्वतगुहां काञ्चित् प्रविश्य श्रमकर्शितः। सुष्वाप कालमेतं वै यावत् कृष्णस्य दर्शनम्। तत् सर्व्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम्। वरदानञ्च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च भूपतेः। कृष्णोऽनुगम्यमानश्च तेन स्तेजसा बलवता। तां गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत्। शिरःस्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य तेजसः। सन्दर्शनपथं त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वरः। अनुप्रविश्य यवनो ददर्श पृथिवीपतिम्। स तं सुप्तं क्षतान्नाभमाससाद सुदुर्म्मतिः। वासुदेवन्तु तं मत्वा घट्टयामास पार्थिवम्। पादेन पादमाक्रम्य पादस्पर्शप्रबोधितः। चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन तेन च। स संक्षत्य वरं शक्रादवैक्षत तमग्रतः। स दृष्ट्वातः क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्व्वतः। ददाह पावकस्तन्तु शुष्कं वृक्षमिवाग्निः। क्षणेन कालयवनं नेत्रतेजोविनिर्गतः" हरि० ११५ अ०। तद्वधकथा

कालयापन न० कालस्य यापनमतिवाहनम्। कालक्षेपणे

कालयुक्त पु० प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गते १द्वापञ्चाशत्तमे वत्सरभेदे प्रभवादिवर्षाणामयनं ज्यो० त० उक्तं यथा "शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ घ्नः शशाङ्कनन्दाब्धियुगैः ४२९१ समेतः। शराद्रिवस्विन्दु १८७५ हृतः स लब्धः षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः। वर्षर्त्तवन्तु यच्छेषं सूर्य्यैः १२ संपूर्य्य खोर्म्मिभिः ६०। हृते व्युत्क्रमतः खाग्निशैलैर्हृतेऽंशे मासकादयः" तस्यार्थः। शकेन्द्रकालः शकराजाब्दकालः पृथक् स्वाकृतिघ्नः स्वाभिरूपेण गुणितः शशाङ्कनन्दाब्धियुगैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतुःसहस्रैः समेतोऽङ्कः शराद्रिवस्विन्दुहृतः षड्भिरभ्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हर्त्तुं शक्यते तावता हृतः कर्त्तव्यः स लब्धः पूर्व्वशकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्यया युतः कार्य्यः षष्ट्याप्तायशेषे पूर्व्ववत् षष्ट्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः एकावशेषे प्रभवः द्व्याद्यवशिष्टे विभवादिः। वर्षर्त्तवन्तु यच्छेषं वर्षर्त्तिरिक्तं शराद्रिवस्विन्दुहृतावशिष्टं तत् सूर्य्यैः द्वादशभिः संपूर्य्य खोर्म्मिभिः षष्ट्या हृते व्युत्क्रमतः इत्यनेन षष्टिहृतावशिष्टैः खाङ्गादयोऽङ्काः षष्टिहृतलब्धांशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतावशिष्टा अंशकालब्धा मासाः स्युरिति। प्रभवादिवर्षाण्यनुक्रम्य "आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता। तृतीया रुद्रदैवत्या दृष्टा मध्यामभा भवेत्' इत्युक्त्वा तत्फलमुक्तं भविष्ये पु० यथा "गोमहिष्यो विनश्यन्ति वै चान्ये नटनर्त्तकाः। वासवो वर्षते देवि! यस्यञ्च न हि कायते। तिलसर्षपमाषाद्यैकार्पासानां महार्घता। गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राण्यतः। तत् सर्व्वं देवि! विक्रीय कर्त्तव्योधान्यसञ्चयः। तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम्। पार्थिवा लोभ-

का दीनाः कालयुक्ते प्रपीड़िताः ५२ वर्षफलकथने। २ त०। २कालेन कालधर्म्मेण मृत्युना युक्तेच त्रि०

कालयोग पु० ६५०; कालसम्बन्धे। "महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः" भा० व० १०अ०। कर्म्म० जयो०उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः।

कालयोगिन् पु० त्रि० कालएव योगोऽस्यास्य इनि ११ शिवे। "कालयोगी महानादः सर्व्वकामश्चतुष्पथः" भा०आनु० १७अ०। शिवसहस्रनामोक्तौ। २ कालसम्बन्धे त्रि०।

कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात्। १ प्रलयरात्रौ २प्रलयकाले तत्र सर्व्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम्। "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं प्रलीयते" इति मनुना प्रलयकाले सर्व्वचेष्टाराहित्योक्तेस्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम्। २दुर्गामूर्त्तिभेदे सा च "कालरात्रिमथोवक्ष्ये सपत्नगणसूदनीम्" इत्युपक्रम्य मन्त्रमहोदधौ१८तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं दृश्यम्। "शक्तिभिःसहिता दुर्गा कार्य्या रक्षति सर्व्वतः। ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" कामीख० "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा" देवीभा० व्याख्यातञ्चैतद् गुप्तवत्यां यथा "कालरात्रिः सर्व्वजन्तुमरणोपलक्षिता कल्परात्रिः। महारात्रिः ब्रह्मलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त्तपातिनी महामायाख्या संसृतिकर्त्री, यद्वा दैनन्दिनप्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पदत्रयस्यार्थः। ४तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात् स च मन्त्रः बह्वृचमन्त्रे रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः। साम्भेदे च "रात्रिं प्रपद्ये" इत्यादिः।

५ भीमरथ्याम् (अतिदुष्टवयस्के) हारा०। सर्व्वप्राणिमारिकायां ६ यमभगिन्यां भावप्र०। ७ दीपान्वितामावास्यायाम् "दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" इत्यागमोक्तेः।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्रः। कालरूपप्रलयाग्निरूपे रुद्रभेदे "याः पुरः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्कुलाः। विचित्रवक्त्रविन्यासाः कुतस्ता मेरुपृष्ठतः। ताएव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिताः। या परा शिवरूपेण परमा पददायिका। तस्या बहुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां क्षयङ्करम्। तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम्। कालाग्निर्यमनं (व्यासः) लक्षं योजनानां प्रमाणतः। अर्द्धोच्छ्रयतस्तस्य पादः पादेन भासते। सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहाबलाः। कालाग्निरुद्ररूपो योऽसौ रूपसमावृतः। अनन्तपद्मरूपस्य धातुश्च कारणेश्वरः। दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमश्चान्तो क्षयान्तकः देवीपु०। कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदः अस्त्यस्य सिध्मा० लच्। कालकचिह्नयुक्ते त्रिका०।

काललवण न० नि० कर्म्म०। विड्लवणे रत्नमा०। "रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विड़ं वातानुलोमनम्" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः। "विड़ं पाकञ्च कतकं तथा द्राविड़ भाङ्गरम्। विड़ं सञ्चारसञ्ज्ञञ्च कफवातानुलोमनम्"। ऊर्द्धं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः। "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च। विबन्धानाहविट्छिल्लिहृद्रुग्गौरवशूलनुत्" भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाः

काललोचन पु० १ दानवभेदे। "प्रलम्बो नरको बाली खरः कालोचनः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ। कर्म्म०। २ कृष्णे लोचने न० ब० व०। ३ तद्युक्ते त्रि०

काललोह न० नि० कर्म्म०। कृष्णायसे रत्नमा० लोहस्योत्पत्तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा "पुरा लोभिनदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि। उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च। लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी। गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता। अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य वै। लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहौ क्रिमीन् कुष्ठं, तत्किट्टं तद्वदेव हि। पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूलौ जरुतेऽश्मरीञ्च। नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्। जीवहारि मदकारि चायसं देहशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम्। पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति। कुम्भाण्डं तिलतैलञ्च माषाम्लं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः"।

कालवृन्त पु० कालं कृष्णं वृन्तमस्य। कुलत्थवृक्षे रत्नमा० गौरा० ङीष्। कालवृन्ती पाटलावृक्षे स्त्री राजनि०।

कालवेला स्त्री कालस्य क्षणेः वेला कालभेदः। रव्यादिवारेषु दिवानिशोरर्द्धयामभेदे च अर्द्धयामशब्दे ३७६ पृ० उक्तः तत्फलमाह वसिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धं तु

निःखत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्व्वमाघः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः"। ततश्चार्द्धयामरूपकालवेलायाः रात्रावपि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावोक्तिः वारविशेषविषया तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे "न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येन्द्रदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्व्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः"। तस्याः सर्व्वदेशे वर्जनीयतामाह गर्गः "विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदातुहिनाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशे तु विद्यते। तस्माद्गङ्गाप्रयागान्ध्रेषु यमघण्टस्तु दोषकृत्। काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्द्धयामस्तु सर्व्वतः"। विन्ध्योत्तरकूलाद्यन्तर्गतत्वात् मत्स्यादीनां दुष्टयुक्तिः।

कालशाक न० नि० कर्म०। खनामख्याते(नरिचा)हिन्दी भाषाप्रसिद्धे आङ्गशाके भावप्र०। "नाडिकं कालशाकञ्च आङ्गशाकञ्च कालकमिति" तत्पर्य्यायसञ्ज्ञा "कालशाकं सरं रूक्षं वातलत्वात् कफशोषकृत्। बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं स्मृतम्" तत्गुणाद्युक्तम्। रुच्यं रुचये दीप्तये हितमित्यर्थः। मेध्यं आङ्गदेयत्वेन पवित्रम् यथाह हारीतः "कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं लवणानालिकाम्। वेत्राङ्कुरं कलायञ्च (मटर) पटोलं सर्षपं तथा। सूर्य्यावर्त्तं सुनिषण्णं शाकान्याङ्गमनीषिणः"।

कालशालि पु० नि० कर्म०। कृष्णव्रीहौ धान्यभेदे राजनि० कृष्णव्रीहि-शालासुख-जतुसुख-नन्दीमुख-लायशूक-त्वरिक-कुक्कुटाण्डक-पारावतकपाटप्रभृतयो व्रीहयः। कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः षष्टिकैर्द्वत्वर्चसः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः। तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे। दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः। कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः" सुश्रुतः। तच्चरणमुक्तं भावप्र० कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः"।

कालशेय(से)य न० कलशस्याम्(स्याम्) भवः ढक्। तत्रैवमः

कालशैल पु० नि० कर्म०। पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा० व०१२९अ०"उक्तं यथा "उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत!। समतीतोऽसि कौन्तेय। कालशैलञ्च पार्थिव!। एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ!। स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते। एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमङ्गतम्। समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ। एतद्धूयति देवानामाक्रीड़ञ्चरणाङ्कितम्। अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय! कालशैलञ्च पर्वतम्"।

कालसंरोधः पु० ६ त०। १चिरकालावस्थाने। "नचाघेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" मनुः। "कालसंरोधः चिरावस्थानम्" कुल्लू०। २त०। २ कालेन रोधे च

कालसङ्कर्षा न० कालेन सङ्कृष्यतेऽसौ सम्-कृष-कर्म्मणि-घञ्। नववर्षीयां कुमार्याम्। "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा तु त्रिमूर्त्तिश्च चतुर्वर्षा तु कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका। चेतला पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत् पुष्पं न जायते। पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" अम्बिकाकल्पः।

कालसर्प पुं स्त्री नि० क०। कृष्णसर्पे टाका० स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्। पुंयोगे तु ङीष्।

कालसार पुंस्त्री० कालः कृष्णवर्णः सारः प्रधानमस्य। कृष्णसारे मृगे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्यापत्यं कृष्णसारशब्दे दृश्यम् २गीतचन्द्रे कालानुसार्य्यां न० भावप्र०। तस्य गुणादि कालानुसार्य्यशब्दे दृश्यम्। "कालसाराजकर्ष्यौ खदिरकदरकालस्कन्धेत्यादि" सुश्रु०।

कालसाह्वय न० कालेन समानः आह्वयोयस्य। कालसूत्राख्ये नरकभेदे "यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति। कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति। सम्प्रापरे महाघोरे निरये कालसाह्वये। स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च तस्मिन् मूढः समश्नुते" भा० आदु० ४५अ०।

कालसूत्र न० कालस्य यमस्य सूत्रमिव बन्धनहेतुत्वात्। १ नरकभेदे भाग० ५, २६अ० "तामिस्रोऽन्धतामिस्रः" इत्यादिनरकभेदोक्तौ "रौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रम्" इत्यादिना तद्भेदानुक्त्वा "यस्त्विह ब्रह्मघ्नः स कालसूत्र संज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्ते खले उपर्यधस्तादग्न्यर्कीभ्यामनिलयमानोऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते चेष्टते अधतिष्ठते परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि" इति लक्षितम्। "कालसाह्वयशब्ददर्शितभारतवाक्ये ऽन्योऽपि तद्भेदुक्तो यथा "आद्यं भुक्त्वा य उच्छिष्टं दुष्टभावाय प्रयच्छति। स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः" इत्यन्योऽपि तद्भेदुक्तिर्विशिष्योक्तः सामान्यतस्तु एकविंशतिनरकहेतु-

न्यायवर्त्तिराजप्रतिग्रह एव मनुना "यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः। स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रम्" इत्युपक्रम्य "नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च" इत्यादिना एकविंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः। कालस्य मृत्योः सूत्रमिव। २मृत्युहेतुसूत्रे "षड्विंशोऽयं त्वया व्यस्तः कालसूत्रेण लक्षितः" भा० व०११४६०श्लो०।

कालस्कन्ध पु० कालः क्षयः स्कन्धोऽस्य। १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तेँद) ३जीवकवृक्षे (जिऔल) मेदि०। ४खदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि०। ६तं०। ७कालावयवभेदे

कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ-ट च। १शिवे २कालरूपान्तर्गते तल्लिङ्गभेदे च। "तस्मात् पूर्वं भद्रकामः पर्व्वतस्तु त्रिकोणकः। यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्" कालि०पु०७८अ०।३समयहरे त्रि०क्षिप्रकारिणि

कालहानि स्त्री ६ त०। विलम्बे शब्दच्चि०

कालहीन पु०कालेन क्षणवर्षेण हीनः। लोभे शब्दच्चि०।

कालहोरा स्त्री काले कालभेदे होरा। १अहोरात्रोदितद्वादशलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्तद्दीपितरानयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

"वारादेर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः। सैकाक्षा नगैः कालहोरेशा दिनयातक्रमात्" मु० चि०।

"वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्ज्ञाता तत इष्टघटिकाद्विगुणाः कार्य्यास्ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्याज्यं यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम्। एवं विधावश्यः सैका एकयुक्ताः कार्य्यास्ततोनगैः सप्तभिस्तष्टाभक्ता अवशिष्टाः कालहोराः स्युस्तादिनपाद्वारात् क्रमाद्गणनीयाः। यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथगग्र्याप्रक्षेप २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टाः शेषं ३ सैकं ४ रविवार क्रमगणनया चतुर्थो बुधस्तस्य होरा यथाह वसिष्ठः "वारप्रवृत्तेर्गतादिनेशात्कालाख्यहोरापतयः क्रमेण। सार्धेन नाडीद्वितयेन षष्टः षष्टश्च षष्टश्च पुनःपुनः स्यात्" तथा ज्ञतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति अतानुपातः यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिहोरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः षष्टिर्जातः उभयोर्द्वादशापवर्त्ते० इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्युरिति। तथाचोक्तं रत्नमालायाम् "वारप्रवृत्तेर्घटिकाद्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शराघ्नाः। दिनाधिपाच्चारविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेजगुजाः क्रमेण" अथ यन्त्र ज्ञतोक्तौ वासना सार्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिताः सार्धद्विघ्नाः पञ्च भवन्ति। अतएवोक्तं "वारादेर्घटिका द्विघ्ना" इति एकयोगे षट् जाता एवं रविवारक्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता। अतउक्तं सैका इति। भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा इत्यञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्यन्तं स्थिते इष्टघटिकाः ४द्विगुणाः दशत्र पञ्चभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्रयेणोनाः पञ्च जाताः अत उक्तं स्वाक्षहृच्छेषवर्ज्जिता इति। एकयोगे षट् एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽनयनं सुगमम्। वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम्। क्रमगणनायाश्चित्यं युक्तिः ह्योर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति। एकयोगस्तु वर्त्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया भवद्विवक्षिता सैव होरा भवति। विवाहवृन्दावने तु कालहोरा उदयसारभ्योक्ताः यथा "तत्काले कन्यूनलग्नांशपिण्डोभक्ताः पञ्चघौणिभिर्भुक्तहोराः। भास्वच्छुक्रेन्दुसौरेजभौमा संख्यायैरन्वारतास्ते सदीशाः" अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम् "वारप्रवृत्तेर्विज्ञानं क्षणवारार्थमेव हि। अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्भवेत्"। क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः, अन्यकार्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्याः" मी०धा०। "वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य विष्णोः प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य" सु०।

"अथ कालहोराप्रयोजनमन्यच्च शालिन्याह। वारे प्रोक्तमिति। यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोषत्वेऽत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्यं यदाह नारदः "यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते। अहस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा"। अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यचन्द्रौ वा चेत्तिष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च "यस्य यद्दिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते। तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधीयत" इति। कैश्चित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तानि "भानुहोरा मृतिं कुर्यात्चन्द्रहोरा स्थिरासनम्। कारावन्धं भौमहोरा बुधहोरा च पुत्रदा। वक्त्रालङ्कारदा जीवहोरा

यौक्ती विवाहदा। जडत्वं शनिहोरायां सप्तहोराफलन्विदम्" उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्यहोरानयनप्रयोजनन्तु "पादः स्ववर्षे चदलं समासे दिने स्वकीये चरणोनरूपम्। रूपं स्वहोरास्विति कालवीर्यमुक्तं हि होरानिपुणैः पुराणैरिति"। युक्तं चैतत् वर्षेशादीनां स्वोदयादितः प्रवृत्तानां साहचर्याद्वारेण अभ्युदयादेव गणनीयाः" मी०धा०।

काला स्त्री कालोवर्णोऽस्त्यस्य-अर्श०अच्। "कालात् वर्णे-स्वेतृ" वार्त्ति० कालशब्दस्यैव वर्णवाचित्वे ङीष् दृढ़तु अर्श आद्यजन्तत्वात् न ङीष्। १नीलिन्याम् २ कृष्णतिष्टतायां (कालतेओड़ी) ३कृष्णजीरके च अमरः फर परत्वेऽपि ङरी० स्त्री। कल-विच्छेपेणिच्-यत्-टाप्। ४मक्षिकायां मेदि० कुलिकवृक्षे (कुलियाखाड़ा) रत्नमा०। ६अश्वगन्धावृक्षे राजनि०७पाटलावृक्षे भावप्र०। ८ दक्षप्रजापतिकन्यारूपे कश्यपपत्नीभेदे। "प्रजज्ञिरे महाभाग! दक्षकन्यास्त्रयोदश॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा" इत्यादिना भा० आ० ६५अ० ताः उक्ताः "कालायाः प्रथिताः सुताः कालकल्पाः प्रहारिणः। प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः। विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च। क्रोधशत्रुस्तथैवान्ये कालकेया इति स्मृताः" कालाया अपत्यम् ढक्। कालेय तदपत्ये [लवभेदे कालशब्दे विवृतिः

कालांश पु० कालरूपोऽंशः। यज्ञानां दृश्यतायोग्ये काल-

कालाञ्चरिक स्त्री काले यथायोग्यकाले अञ्चरं वेत्ति ठक्। यथितात्रे त्रिका०।

कालागुरु न० कर्म०। कृष्णागुरुणि अमरः तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा "अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा। वंशिकं क्रमिजं चापि क्रमिजगन्धमनार्थकम्। अगुरुष्णं कटु स्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम्। लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत्। कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्वारि मज्जति। अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः"। तद्गुत्पत्तिदेशश्च प्राग्ज्योतिषदेशः यथाह रघौ "चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः। तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः"।

कालाग्नि पु० कालः सर्वहिंसकोऽग्निः। १ प्रलयाग्नौ। कालानलप्रभृतयोऽप्यत्र २तदधिष्ठातरि रुद्रे ३ तत्प्रिये पञ्च मुखे रुद्राक्षे। "पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निनाम नामतः। अगस्त्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्। मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्" सि०त० स्कन्दपु० रुद्रपरत्वे कालरुद्रशब्दे उदा० द्रष्टव्यम्।

कालाग्निरुद्र पु० कालाग्निरिव रुद्रः। सर्वसंहारके प्रलयाग्नितुल्ये रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत् प्रवृत्ता। अभेदोपचारात् तदुपासके २ ऋषिभेदे वैदिक मन्त्राणां बहूनां तद्दृष्टत्वात् तदार्षत्वम् कात्या० सर्वानुक्रमिकायामुक्तम्।

कालाङ्ग न० ६त०। १कालपुरुषस्याङ्गे। कालपुरुषशब्दे प्रमाणादि। कर्म०। २कृष्णवर्णदेहे न० कालमङ्गं यस्य। ३कृष्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० "अस्मिन्न कालाङ्गमकोपमव्रणम्" भा० वि०७अ०।

कालाजिन न० कालस्य कृष्णमृगस्याजिनम्। १ कृष्णसारमृगचर्मणि "कालमजिनं यत्र। २कालाजिनप्रधाने देशभेदे स च देशो बृह०स०कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः यथा "अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णतास्किटाः"।

कालाञ्जन न० कालमञ्जनम्। कृष्णवर्णाधिक्ययुक्ते अञ्जनभेदे (काजल) "न चक्षुषोः कान्तिविशेषवृद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम्" कुमा०।

कालाञ्जनी स्त्री अज्यते अनया अञ्ज-करणे-ल्युट् ङीप् काली अञ्जनी पुंवद्भावः। रेचन्यां चुपभेदे राजनि०

कालाण्डज पुं स्त्री० नि० कर्म०। कोकिले तस्याण्डजेषु (पक्षिषु) अतिकृष्णत्वात् तथात्वम्। "कालाण्डजकण्ठरागरक्तरक्ताधरारतिरणाग्रमस्राक्षशालिनि" दशक०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कालातिरेक पु० ६त०। उचितसमयातिक्रमे संवत्सरातिरेके च। "कालातिरेके द्विगुणम् प्रायश्चित्तं समाचरेत्" प्रा०त० देवलः। कालातिरेके संवत्सरातिक्रमे "संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः" इति मनुवचनैक वाक्यत्वात् दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति न्यायाच्च कालातिक्रमकालात्ययादिकमथत्र "कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते" उद्वा० त० भुजबलः।

कालातीत न० कालस्यातीतमत्ययः अति+इण-भावे क्त ६त०। १ कालातिक्रमे। "कालातीते तथा सन्ध्या बन्ध्यस्त्रीमैथुनं यथा" म०त० काशी०। अतीतः कालोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः २अतिक्रान्तकाले त्रि०। गौतमोक्ते कालात्ययापदिष्टाख्ये बाधरूपे ३हेत्वाभासभेदे कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः।

कालात्मन् पु० कालआत्मास्य । कालस्वरूपे परमेश्वरे । "कालात्मा कालकृद्भ्यः" ॥ कृ० सि० ॥ वा कप् । कालात्मकोऽप्यत्र । कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप् । २ कालकृतस्वभावके स्थावरजङ्गमादौ त्रि० "सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन । भावा कालात्मकाः सर्व्वे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि । सर्व्वे कालात्मकाः सर्प ! कालात्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः । तासां विकृततायाश्च सर्व्वं कालात्मकं स्मृतम् । भा० आनु० १ अ०

कालात्ययापदिष्ट पु० कालात्ययेनापदिष्टः ३ त० गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिकं गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा

"कालात्ययापदिष्टः कालातीतः" सू०

"कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानः स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्यःशब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, प्रागूर्द्ध्वं च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा । तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्यःशब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यङ्ग्यस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तेरित्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दःश्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिर्मिता भवति । कस्मात् ? कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति" । भा० । उक्तमूलं वृत्तौ त्वेवं व्याख्यातं यथा ।

"क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्यये ऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमालक्षणार्थ इति सूचितं साध्याभावनिर्णये साधनासम्भवादेवमेव बाधितसाध्यक इति गीयते । तथा यद्गिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे आवश्यकस्य व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यन्यतरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तदप्रतिभस्थानेन बाधस्य दोषत्वावश्यकत्वात् उपाधेरसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्गरात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्, शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादावसङ्गराच्च साध्याभाववत्प्रत्यक्षतावच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । परे तु घटः सकर्तृकः कार्य्यत्वादित्यादौ यत्र लाघवोपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णोदाहरणमिति यदन्ति" ।

मणिकृता तु बाधत्वेनायं व्यवहृतः तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा

"बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षैकत्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च । किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च" ।

"कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासश्च पञ्चधा" भाषा० ।

कालादर्श पु० कालः कालस्वरूपकर्म्माङ्गत्वादि आदर्शयतेऽत्र आ+दृश्—घञ्—आधारे अच् । स्मृतिनिबन्धभेदे

कालाध्यक्ष पु० कालानां खण्डकालानामध्यक्षः सर्गादौ प्रवर्त्तनात् । १ सूर्य्ये "कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमोनुदः" भा० व० ३० । सूर्य्यस्याष्टाधिकशतनामकथने । सर्व्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल पु० कालःसर्व्वसंहारकः अनलः । १ प्रलयाग्नौ "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि" गीता । २ नृपभेदे "सभानरश्चानुषश्च परश्च पुरुश्चैव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः । कालानलस्य धर्म्मज्ञः सृञ्जयोनाम विश्रुतः । सृञ्जयस्य भवत् पुत्रो वीरोराजा पुरञ्जयः" । हरिवं० ३१ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् । नरपतिजयचर्य्योक्ते ऽनिष्टनिवारणे चक्रभेदे तद्भेदादिकञ्च चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् न० कलएव कालः तं, काले वर्षाकाले वा अनुनदति अनु+नद—णिनि । १ भ्रमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४ चातके पक्षिणि च मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कालानुशारिवा स्त्री कालेन वर्षेण अनुक्रमता शारिवा अनुशारिवा । १ तगरमूले २ शीतलीजटायाञ्च (शिउलीलोप) रत्नमा० तयोः कालवर्षेतया शारिवातुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कालानुसारक न० कालं कृष्णवर्णं मृगमदमनुरसति गन्धेन अनु+सृ—ण्वुल्। २ पीतचन्दने कालानुसार्य्यके कालीयके(कालम्बक) भावप्र० २ समयानुसारिणि त्रि०

कालानुसारिन् न० कालः मृगमदद्रव्यानुसरति गन्धेन दूरतो गच्छति अनु+सृ—णिनि। १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे शब्दरत्ना० २ समयानुसारके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालानुसार्य्य न० कालोमृगमदोगन्धेनानुसार्यो यस्य। तगरभेदे भावप्र० (कालम्बक)"कालानुसार्यं तगरं कुटिलं लघुपर्णं तथा। अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च वार्हिणम्। तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम्। विषापस्मारशूलाधिरोगदोषत्रयापहम्" तत्रैव तद्गुणादिकमुक्तम्। बहु० वा कप्। कालानुसार्य्यक २ कालीयके शैलजे राजनि० ३ शिंशपावृक्षे (शिशु) मेदि०।

कालान्तर न० अन्यः कालः मयू० नि०स०। १अन्यस्मिन् काले २उत्पत्त्युत्तरकाले "कालान्तरक्षमा" शकु०। ३समयान्तरस्थायिनि च।

कालान्तरविष पुंस्त्री० कालान्तरे दंशनकालात् दीर्घकाले विषं विकारकारि यस्य। मूषिके हेम० तस्य दंशनाद्दीर्घकाले विषस्य विकारकारित्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष्।

कालाप पु०कालो मृत्युराप्यते यस्मात् आप—अपादाने घञ् ऋत०। १ सर्पभोगे २ राजर्षे पुंस्त्री० धरणिः स्त्रियां ङीष्। कलापं व्याकरणभेदं वेत्त्यधीते वा अण्। ३ कलापव्याकरणाभिज्ञे ४तदध्येतरि च त्रि०। कलापिना वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते "कलापिनोऽण्" पा० अण् इनोलोपः। ५ कलापिना प्रोक्ताध्येतृषु भूम्नि "उदगुः कठकालापा" सि०कौ०।६तत्प्रोक्तवेदशाखाभेदे च

कालापक न० कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शाखाभेदस्य धर्म्म आम्नायो वा "चरणाद्धर्म्मनिन्नाययोः" पा० वुञ्। १कलापिप्रोक्तशाखाभेदस्य २ धर्म्मे आम्नाये च

कालाभ्र पु० कर्म्म०। सजले कृष्णवर्णे मेघे सजलस्यैव मेघस्य कालत्वात् तथात्वम् "कालाभ्राभैः कटाक्षैररिकुलभयदाम्" नलसा०। कालमेघादयोऽप्यत्र। ते नर्दमाना द्रुवकालमेघाः" भा०आ०१८३अ०।

कालाम्र पु०काल आम्रोयत्र। द्वीपभेदे "मरून् याम्युत्तरान् वीर! कालाम्रद्वीपमेव च" हरिः १५१अ०।

कालायन त्रि० कालेन निर्वृत्तादि पक्षा०चतुरर्थ्यां फक्। कालनिर्वृत्तादौ।

कालायस न० कर्म्म० अचु संज्ञा०। कृष्णवर्णे लोहभेदे। कालायसशब्दे दृश्यम्। २लौहमात्रे हेम०। "वह्निना द्राव्यमाणं कालायसं निषिञ्चन्ति" भाग० ५,२६,३७,

कालाशुद्धि स्त्री कालस्य कर्म्मयोग्यसमयस्याशुद्धिः। समयाशुद्धौ कालस्य कर्म्मविशेषानर्हत्वप्रयोजके धर्म्मभेदे सा च गुरुशुक्रास्तत्वादिकृता भवति। "यक्रातिचारवृद्धास्तबालत्वे गुरुशुक्रयोः। गुरौ मकरसिंहस्थे क्षय मासद्विमासयोः। त्रयोदशदिने पक्षे गुर्व्वादित्ये तथैव च। लुप्ताब्दे त्रिविधोत्पाते कालाशुद्धिरुदाहृता"। ज्यो०प्र०। एतदुपलक्षणम् अन्यान्यपि तन्निमित्तानि तत्तद्ग्रन्थे उक्तानि तत्र कालस्य शास्त्रादेव तत्तत्कर्म्मसाधनत्वेऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्य्युदस्तत्वाद्गुणत्वम्। "द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न तादृष्येण धर्म्मता। श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते" भट्टवार्त्तिकोक्तेः तस्य पुरुषत्वं तच्चरित्रादिदोषराहित्ये अष्टमचन्द्रादिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां पर्य्युदासात् कर्म्मविशेषे कालाशुद्धिः। तन्निमित्तज्ञापकञ्च रत्नाकरादिधृतं न्यायरत्नवाक्यम् स०तत्त्वे यथा "तत्र मलिम्लुच—गुरुशुक्रबाल्यवृद्धास्तमय—सिंहसकरान्यतरगुरुस्थिति—पूर्वराश्यनागतातिचारिगुरुकवत्सर—पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रय—वक्रिगुरुकाष्टविंशतिवासर—कर्म्माद्यङ्गतोत्तरसप्ताह—सिंहादित्य—गुर्वादित्य—पौषादिमासचतुष्टयान्यतमैकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनवृत्तप्राकालिकवृष्युत्तरैकत्रिंसप्ताहान्यतमदिन—निषिद्धरूपसमयान्यत्वमिति"। स०त०"एषु प्रमाणं वक्ष्यामः। अत्र नव्यवर्द्धमानः "एकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनवृत्तप्राकालिकवृष्युत्तरैकत्रिंसप्ताहेत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य पूर्वदिननिरूपत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात्। अतोऽग्रिमदिनादित्वप्राप्तिरिति" जीवत्रिश्रेणाभिहितम्। नचैकमेकदिनं वृष्यवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं विशेष्यीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्रभेदात् अन्यथा अश्वावच्छिन्नवृक्षान्मूलावच्छिन्नवृक्षस्याभेदेवान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गादित्याहुः" तत्र वृष्टिदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टिदिनस्य कर्म्मार्हता स्यात्। तस्मात् विशेष्याया वृष्टेरेवोत्तरत्वम्, न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति। तेनैकस्मिन् दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु अन्तिम दिनमारभ्य सप्ताहत्यागः। तथा च व्यासः

'नो सन्ध्यागर्जिते प्राङ्मध्यं तोयनयनं बुधाः। न च वृष्टावघाकाले वृष्टावाऽऽसप्तवासरान्"। आसप्तवासरानित्यत्र उपस्थितत्वाद्वृष्टकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम्। एतेन विध्यनुवादभिया अधिकसंख्या निरस्ता। अत्र वृष्टयुत्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीयाकालवृष्त्यभिप्रायेण। "अतोदिनेनैकदिनं त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम्। तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकालवर्षणे' न्यायरत्नपरिगृहीतवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्तिवर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम्। अतएव न्यायरत्नेऽपि वृष्ट्यूत्तरत्वमुक्तं तत्र वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति। एकादिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनाल्पत्वबहुत्वज्ञापनार्थमिति। श्रीपतिव्यवहारनिर्णये 'आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता पदं न गच्छेच्छुभमात्मनीच्छन्। चौरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्य्यात्"। अत्र नो-सन्ध्या गर्जित इति आकालिकीवृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि अन्वयात्। "व्रतेऽज्रि पूर्वसन्ध्यायां वारिदोयदि गर्जति। व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः" इति वचने पूर्वपदमपि कारणतायाग्राहकत्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम्। अन्यथा संक्रान्तिव्रताविनिमित्तत्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात्। एतेन पूर्वदिने सायं सन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं चिन्त्यमिति। सप्तम्यर्थानुपपत्तेः गीतायां "मयैवैते निहताःपूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्!" इतिवत् स्वरूपाख्यानपरं वा पूर्वपदम्। कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम्। योगीश्वरः "चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ सकुत्थिते। अकालवृष्टिं जानीयात् यावन्न सुप्यते हरिः"। अत्र यावद्विष्णुमहोत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति व्याख्याति च। कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चयश्रीधरसमुच्चयेषु "पौषादि चतुरो मासान् ज्ञेया वृष्टिरकालजा। व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्जयेत् सप्त वासरान्। मार्गान्मासात् प्रभृति सुनयोव्यासवाल्मीकिगर्गादयैतं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं वदन्ति। नाड़ीजङ्घः सुरगुरुसुनिर्वक्ति वृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न ज्ञेयाः। मार्गादिवर्षौ पञ्चमी नाभिविधौ। व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र व्यासवाल्मीकिशिष्या इति जीमूतवाहनः पठति। प्रवर्षणेऽत्र छन्दोभङ्ग आर्षत्वात् सोढव्यः। एवं पञ्चत्वये व्यवस्थिते येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पक्षद्वयसापदत्यन्तापद्विषयमेवमन्यत्रापि। अतएव राजमार्त्तण्डे "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च। सामेच्छनिरमेच्छानि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः"। इति शेषचरणे मीमांस्यानीह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ पाठः। यद्वा "सृष्टस्य तु विधेर्नैवं रूपसंहार इष्यते" इति न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः। तत्रापि विशेषउक्तो वृहस्पतिना "वृष्टिः करोति दोषं तावत्कालसम्भवा राज्ञः। यावन्न भवति याने नरपशुचरणाङ्किता वसुधा"। काश्यपः "ऋक्षैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे। नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा चौरादिकर्म्म गमनाममनञ्च धीरैः"। ऋक्षैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् तथा च "एकराशिगतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि। गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः'। चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते 'चातुर्मास्यव्रतारम्भस्तुलेऽपि गुरौ भृगौ। खण्डेऽवापि तिथौ कुर्य्यात् एवमेव समापनम्"।

गार्गः "जीवादित्ये बाले शुक्रे ऊर्द्ध दशाहान्मार्ङ्गल्यं प्रतिष्ठां खातञ्च कुर्य्यात्'। माङ्गल्यं विवाहादि। खातं पुष्करिण्यादि। राजमार्त्तण्डे हारीतः 'यात्रां चूड़ां विवाहं श्रुतिविहरविधिं यागसङ्गप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्याद्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम्। मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिरजतकनकाधारणं कुर्वते ये मृत्युक्षेषाञ्च सिंहे गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च"। सिंहे गुरुदिनकरयोः—सिंहस्थे गुरौ रवौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरेव "तेषाञ्च सिंह" इत्यत्र "तेषां हरीज्ये" इति पाठान्तरम्। हरीज्ये—सिंहे वृहस्पतौ। शोभनेश्वराखनिबन्धे "वापीकूपतड़ागयागगमनञ्चौरप्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं वनं सेवनम्। तीर्थज्ञानविवाहदेवभवनज्ञानादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे"। दीपिकायाम् 'गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे। यात्रायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्'। सर्वकर्माणीति वचनान्नरोत्पातिस्त्रिकनिषिद्धकर्मपरं लाघवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः। वृहद्राजमार्त्तण्डः 'यात्राविवाहव्रतबन्धवेश्मप्रासादचूड़ाकरणं हितैषी। नष्टे भृगौ

नोपदिशेन्नराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्त्तृवेधम्। हित्वाद्यं शुभकर्माणि कुर्यादन्यानि सिंहे। विवाहं मेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्"। अत्र यात्राञ्चेति चकारः पूर्ववचनोपात्तसङ्ग्यान्तरोक्तप्रतिषिद्धकर्माणि स सङ्गिनोति। "बाले शुक्रे, वृद्धे शुक्रे, नष्टे शुक्रे, जीवे नष्टे। बाले जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादित्ये जीवादित्ये। तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्य्येऽतिचारगे। वापीकूपतड़ागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत्'। एवञ्च कालाशुद्धौ विवाहादिकं न कुर्य्यात् तद्विधानञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे। 'संग्रामे पञ्चमे वर्षे अष्टमे जनार्द्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्জयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनन्तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्वारम्भः प्रशस्यते" देवलः "बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि। उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्"। अन्तक इति शेषः। राजमार्त्तण्डे "सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति। क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः"। पित्रादिषु—सिंहघटकर्मधा पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनीप्रथमपादेषु। प्रतिप्रसवमाह शातातपः "माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्"। तत्रैव हेमाद्रिधृतमार्कण्डेयवचनम् "श्रुतिवेधजातकाद्यानचूड़ादिकः सर्वः। रविभवनस्थे जीवे कार्य्यो यज्ञोविवाहेषु'। माघ्यां मघायोगे तु कृष्णैकमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्मनिषेधात्। अथैवं विवाहोऽपि श्रूयते तथाच राजमार्त्तण्डे दत्तः "गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्गार्गीतगर्गप्रमुखास्तु नीन्द्राः। यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति"। इत्यत्र माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवेधादि, मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहेषु गुरोर्मघापरित्यागादेव तथाच मार्कण्डेयः "मघाकृत्तं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत्। तदाऽऽढ्ये कन्यका चोढ़ा सुभगा सुप्रिया भवेत्"। बादरायणः "यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादिष्टचूड़ाव्रतादिकम्। यत्नतो वर्জयेच्चैव जीवे वक्रातिचारगे। कीर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठायां, भयं चौरात्तथाऽध्वनि। चूड़ोद्वाहे भवेन्मृत्युर्व्रते हानि, र्भयं गृहे। अतिचारे त्रिपक्षः स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम्। न कुर्य्यात्तत्र यात्रादि गुरोर्वक्रातिचारयोः" गर्गः "गुरोर्वक्रातिचारे च वर्জयेदुदनन्तरम्। यज्ञव्रतविवाहादाष्टाविंशतिवासरान्"। मार्कण्डेयः "यदा वक्रातिचारात्स्थां राशिं गच्छति वाक्पतिः। दिनानि सप्तविंशानि त्यक्त्वा कर्म्म समाचरेत्"। अत्रापि पूर्वः पूर्वः पक्षः श्रेयान्। राशिं—राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात्। अतएव न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारिगुरुकेत्युक्तम्। बृहद्राजमार्त्तण्डे "वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यद्यन्यराशौ, परिवर्জनीयाः। यथाक्रमस्थाः खगटस्थिता वा न वर्জनीया यवना वदन्ति"। व्यवहारसमुच्चये ज्योतिश्चिन्तामणौ च हारीतः "कृत्वाऽतिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्री विबुधाधिपानाम्। यानं विवाहं व्रतबन्धगेहं सर्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम्। अतिचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः। यज्ञोद्वाहादिकं कुर्य्यात्तत्र कालो न लुप्यते"। ज्योतिष्कल्पलतायां वाचस्पतिमिश्रैः "पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्णं वत्सरे गुरुः। लुप्तःकालः स विज्ञेयः परगेहं गतो यदा। मीने मेषे वृषे चैव तथा मिथुनकन्ययोः। अतिचाराद्न दोषः स्यान्नियतं काललोपजः"। द्वैतनिर्णये 'कन्यावृश्चिकमेषेषु मन्यथे च ऋषे वृषे। अतिचारेषु कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा" इति अमूलकमित्युक्तम्। वराहसंहितायाम् "अतिचारं गतोजीवस्तत्रैव कुरुते स्थितिम्। तदा महातिचारः स्यात् लुप्तसंवत्सरक्रियः। अतिचारेण योराशिं संक्रान्तोदेवमन्त्रिणा। तदाद्यो वत्सरोलुप्तोयोऽन्यैः सर्वकर्मसु"। तत्र वर्षे कर्म्मणोलुप्तत्वात् वत्सरोलुप्त इति तदाह योऽन्यैः इति। भुजबलभीमादिनिबन्धेषु 'शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः। अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्त्तुः प्रमोदते" दीपिकायाम् "त्रिकोणजायाधनलाभराशौ यत्रातिचारेण गुरुः प्रयाति। यदा,तदा प्राह शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः"। त्रिकोणं नवपञ्चमम्। जाया-सप्तमं, धनं-द्वितीयं, लाभ-एकादशगटहम्। रत्नकोषे "पञ्चोदशाहानि तथा त्रिपक्षो मासत्रिभागः खलु षट् च मासाः। एषोऽतिचारः कथितोग्रहाणां भौमादिकानां परतस्तु चारः"। प्रतिष्ठाकाण्डे कल्पतरौ देवीपुराणम् "यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते। देवारामतड़ागादिपुरोद्यानगटहाणि च। विवाहादि महाभागा भयदानि विनिर्द्दिशेत्। यदा द्वादशगे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे। प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता"। ज्योतिश्चिन्तामणौ देवीपुराणम् "सिंहसंस्थं गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्জयेत्। आरब्धञ्च न सिद्धेत्तत्र महा-

भयकरं भवेत् । कूपारामतड़ागेषु पुरोद्यानगृहेषु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारको-ऽजते नार्यं स्नानः क्षीयतेऽचिरात्" । गुणिसर्वस्वे मकरस्थगुरौ प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् "विवाहोनैव कर्त्तव्यः सिंहस्थेऽस्ते गुरौ सदा । मकरस्थे च तत्कार्यं कल्याणं सर्व्वतोबुधैः । यथा देवीपुराणम् "मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चसांगकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः" । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिगृहीत-मिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतदनाकरं न भवति किन्तु वैधिलानामनाचारः इति स्मरणोऽवगम्यते । अतएव रत्ना-वल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नी च-स्थत्वमपि सिंहांशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् 'नीचस्थः सिंह-गोगा यदि भवति गुरुः सूर्य्यरन्ध्रौ च हीनः संयुक्तो वा यदि स्यात् दृग्बलदृग्भिना क्षीणरूपोऽथ बालः । बालागेहं विवाहोव्रतमखमरणं यच्चूड़ादि सर्वं वापी चोद्यानकूपम् न भवति शुभदं यद्यदिष्टञ्च लोके" । श्रीपतिरत्नमालायां कृत्यचिन्तामणौ च बालाः "शा-खाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वाऽस्मिन् वारेऽस्य चोपन-यनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ परा-जिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ सूनिकर्म्महीनः" । अस्य-शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् "सामवेदाधिपो भौमः" इत्युक्तत्वात् । कामरूपीयनिबन्धे सूनिसागरे देवीपुराणम् 'मकरस्थो यदा जीवस्तदा सिंहस्थितं त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कर्माणि मानवः" । रायमुकुटज्योतिःकालकौमुदयाम् यत्तु 'मकरस्थं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारा-मतड़ागेषु पुरोद्यानगृहेषु च" इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्थ गुरोर्मघायुक्तमाघ्यां सत्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्थ-स्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव देवीपुराणम् 'यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकर-स्थिते" इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि "गरुड़ाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्" । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे 'वापीकूप-तड़ागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्-कार्य्यं न दोषः काललोपजः । कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहादखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्य्या-द्विप्रः कथञ्चन" । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूत व्यवहारमात्रं विवक्षितं श्रीपतिनात्मबुद्धेरिति प्रतिज्ञाय-समयाशुद्धौ मकरस्थबृहस्पतिदोषमनभिधाय केवलसुप-मयने नीचस्थबृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपबृंहितमेव वचनं नच व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्थगुर्वादौ विवाहा-दिविधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं ज्ञेयम् मकरस्थगुरौ प्रति-षाद्व्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकमुनिवचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेया-नीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसवयचनान्यपि तथा । एवञ्चाति-चारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि नतु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि ज्ञेयम् प्रकृते पूर्वोक्तयुक्तेस्तौल्यात् भुजबलभीमे 'जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं बालां-शुकोभागुरिः नक्षत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पादस्थितो देवलः । प्रायोगर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तंगते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्" श्रीपति-रत्नमालायाम् 'प्रागुक्तः शिशुरक्षस्थितयम् सितः स्यात् पश्चाद्याक्षमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पञ्चमेव कथितो-ऽतिविशिष्टगर्गैर्जीवस्तु पञ्चमपि वृद्धशिशुर्विवर्जयः" । वृद्धशिशुत्वगन्तेति क्वचित्पाठः । सितः शुक्रः । इह—पञ्चा-द्दिनि । राजमार्त्तण्डे 'भवेत् सन्ध्यागतः पश्चात् अस्तमैष्यन् दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण, तत्कृते कर्म वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यांशे चतुःपञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चासती वन्ध्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेव गुरावपि" । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमप्यापद्विषयं ज्योतिः-पराशरेण भृगोः पादास्तेऽपि दशाहविधानात् । एवं गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयोर्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् "गुर्व्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने क्षरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

तत्रैव "नो शुक्रास्ते ऽष्टमेऽर्के गुरुरहितरवौ जन्मभासेऽष्टमेन्दौ, विष्टौ, भार्गवस्यलाख्ये, कुजधिष्ण्यदिवसे, जन्मतारास्थ चाथ। नाड़ीनक्षत्रहीने, गुरुरविरजनीनाथतारादिशुद्धौ, प्रातः कार्य्या परीक्षा हितमुचरन्दृष्टांशोदये शस्तलग्ने'। ज्योतिषे 'सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा। सिंहस्थे तु रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः'। गर्गः 'दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे वा। धूमे, तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम्। उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे। छिद्रे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्य्यान्माङ्गलक्रियाम्। धूमकेतौ सशस्त्रे, ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। ग्रहणां सङ्करे चैव न कुर्य्यान्माङ्गलक्रियाम्। छिन्नसूर्ये वा छिन्नसूर्ये वा दृष्ट्वा गगनमण्डलम्। रात्रौ शक्रधनुश्चैव सङ्गलानि विवर्जयेत्। दिग्दाहे दिनमेकञ्च ग्रहे सप्त दिनानि च। भूमिकम्पे च सम्भूते ग्रहणे परिवर्जयेत्। उल्कापाते च त्रितयं, धूमे पञ्च दिनानि च। वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्म्मसु"। भोजराजः "ग्रहे रवीन्दोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे। व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्"। ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुद्धम् किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाहम्। ग्रहणाद्येकैकदोषे त्र्यहमिति वाचस्पतिमिश्राः। अत्र स्मृतिसागरधृतसारसंग्रहे "राज्यादिकमहाक्रियौ यज्ञदानतपःसु च। होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्ग्रहणत्रयम्। त्रयहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे। तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश" इति व्यवस्था अन्यत्र "उल्कापाते भुवः कम्पे चक्रकालवर्षगर्जिते। वज्रनेष्टमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। प्रधानन्तु त्यजेत् क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम्। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म्म त्रिरात्रकम्। शूद्रस्त्वहा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्'। पराशरः 'प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने। एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रहं क्वचे"। भृगुः 'कर्म्मे राजनि सप्ताहं ब्राह्मणानां त्रयहन्तथा। शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्य्येषु वै भृगुः'। शूद्रस्यापक्षियम्। कर्म्मदृत्युपलक्षणम्। ग्रहणादावष्टवर्षेत्यादन्तैकत्र पठितत्वात्। भोजदेवव्यवहारसमुच्चये "सर्वं कार्य्यं न कुर्वीत गुरौ सिंहे ऽस्तगेऽपि च। व्रतदीक्षे न कुर्म्मीत तयोर्युद्धे बृहस्पतौ"। तयोर्युद्धे राड्युद्धे। व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्म्मोपलक्षणम्। तथाच स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् 'एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राड्वृहस्पती। विवाहव्रतयज्ञादि सर्वमत्र विवर्जयेत्'। नलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये 'ग्रहभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वाऽनयोः। गुरोरास्तोदयेऽपि तथा त्यजेद्विद्वान्न संशयः'। अत्र गुरोर्लौङ्गिकत्वं हेतुः। तदुक्तया "यत्र तत्र स्थितो जीवस्तयोर्योगेन दुष्यति। उपद्रवाय किं न स्यादसत्सङ्गो ननीषिणाम्" इति। "अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने। सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्"। इति दीपिकायामनिष्टदृत्यभिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्वकर्म्मानधिकारः। पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि "केतूल्कापतनादिदोषे, इति दोषजनक एव तयोपरागे सदुष्टतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंहिकासूनु इति बृधगुपादनम्। अत्र विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध आपद्विषयः। तेनानिष्टजनके भूमिकम्पादौ न दोषः। अतएव बृहत्संहितायां वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायःपदमभिहितम् तथा च" यः प्रकृतिविपर्य्यासः प्रायः संक्षेपतः स उत्पातः। क्षितिव्योमद्विव्यजातीययोरुत्तरं गुरुतरो भवति" प्रायग्रहि स्वल्पादिप्रयुक्तविपर्य्यासव्यावृत्त्यर्थं यदाह तत्रैव "ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातास्तान् स्वल्पस्वभावत्वतान्। स्वल्पिभुश्चैः कृतैः स्तोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः" मनुनापि "निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे। एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्नतावपि"। अत्रानध्ययनार्थमृतावधीत्युक्तम्। उल्कापाते दोषभङ्गमाह औशनसव्यवहारनिबन्धे "अब्दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात्। तदोत्पातदोषं शमयेदित्याङ्गिरसाचार्याः" वार्हस्पत्ये "शमयत्यब्दभागात् कर्म्मादिकृतं निखिलमाशवेव। स्मृतिवर्षणोभवाव्रतदीक्षाजयस्वनानि"। विष्णुधर्मोत्तरे "क्षेत्रेऽत्र चतुरोमासान् यावद्भवति कार्त्तिकः। विग्रहा न प्रवर्त्तन्ते तदा यज्ञादिकाः क्रियाः। नाभिषेच्यो नृपश्चैव नाधिमासे कदाचन। न क्षुभे च तथा कार्य्ये विग्रहात् प्रावृषि द्विज!"। भविष्योत्तरे "क्षुभे ऋषि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे। निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत!। विवाहव्रतबन्धादिचूड़ासंस्कारदीक्षणम्। यज्ञदृष्टप्रवेशादिदानार्च्चनप्रतिष्ठनम्। पुण्यानि यानि कर्म्माणि वर्जयेद्विग्रहायने"। सर्वोत्तत्रहाक्यमधिकृताः

पूर्वप्रातिस्विकोक्ताः एवं पुरुषानीति अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यादिति यदन्ति। भोजराजः 'वापी तड़ागमट्टगोपुरदेवसद्मप्रासादवारिमठकूपविवाहचैत्यान्। कर्त्तुं यथागमविधानविधिर्विधाता प्रोक्तस्तथैव कथयामि समासतोऽहम्। सुप्ते हरौ प्रकटशेषफणोपधाने लक्ष्मीकराब्जपरिमार्जितपादपद्मे। मीने रवौ धनुषि चास्तमिते तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ मुनिभिर्निषिद्धः"। कूर्म्मोगुरुः। नारदः 'वापीकूपतड़ागादिप्रतिष्ठायज्ञकर्म च। न कुर्य्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च"। दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति। तथाच स्मृतिः 'अस्ते सन्ध्यागते बाले भृगौ सार्कि मलिम्लुचे। देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्'। लघुहारीतः "भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलिम्लुचे। त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम्"। एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि। अत्र दानमहादानयोरुपादानात्" ष० त०। सङ्कल्पचिन्तामणिपीयूषधारादौ विशेष उक्तो विस्तरभयान्नोक्त स्तत एवावसेयः।

कालिक पुंस्त्री काले वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अलति अल—वा० इकन् ७त० वा। १ क्रौञ्चे वर्षे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्। कालोवर्षोऽस्यास्य ठन् कालात् वर्षे वाचित्वे जानपदा० नि० ङीष् ततः स्वार्थे क ह्रस्वः इति वा। कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे "तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्व्वती" देवीमा० तस्याः कृष्णवर्णत्वाविर्भावात्तथात्वम् विवृतिः कालिकापुराणे ६०अ०यथा "सर्व्वे" सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्। गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः। अनेक संस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः। मातङ्गवनितामूर्त्तिं भूत्वा देवानपृच्छत। युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी। किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति। एवं ब्रुवत्या मातङ्गग्रासस्यास्तु कायकोषतः। समुद्भूताऽम्बीदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति। शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्। तस्मात्तयोर्वधार्थं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः। विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा। भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत् गौरी चणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया"। २ वृश्चिकायतवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूल्ये ५ भूतव्याम् ६ जटामांस्यां ७ काक्यां ८ पटोलशाखायां ९ दोलायाम् १० शिवायाम् ११ मेघाबल्यां स्त्री मेदि०। १२ चौरकोटे हारा० १३ मद्यां शब्दरत्ना० १४ काकोल्यां १५ श्यामापर्त्तिणि स्त्री राजनि०। १६ हिमाचलभवायां लिपिरायां हरीतक्यास् स्त्री मेदि०। १७ चतुर्वर्षकुमारीभेदे अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षणशब्दे विवृतिः। कालस्य भावः वा० वा वुञ्। १८ कृष्णवर्णे स्त्री। १९ स्वर्णदोषे जटाधरः वह्निना दाहे यद्दोषात् स्वर्णस्य कृष्णता भवति सा च ताम्रादिधातुयोगैः। "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा" रघौ अग्नावेव कालिकाख्यानस्योक्तत्वात्तथैव तथात्वम्। काय जलाय अलति पर्य्याप्नोति अल—पर्य्याप्तौ ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। २०कुज्झटिकायां भरतः २१ नवमेघे स्त्री मेदि०। काले दीयते ठक्। २२ प्रतिमासदेयवृद्धौ (सूद) "प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता" नारदः। कं जलमलति भूषयति अल—भूषणे ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। २३ सुरायां स्त्री हेमच०। कालोवर्णोऽस्यास्य ठन्। २४कालीयके कृष्णचन्दने न०शब्दच०। प्रलष्टः दीर्घः कालोऽस्य प्रलष्टे ठञ्। २५ वैरे न० तस्य दीर्घकालस्थायित्वात्तथात्वम्। "वर्षे चानित्ये" इत्यधिकारे "कालाच्च" या० कन्। कालक स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। २६ कालिका अनित्यकृष्णवर्णयुक्त द्याद्यादौ स्त्री "कालिका शाटी" त्रि० कौ०। कालेन निर्वृत्तः ठञ्। कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालक्लृप्ते त्रि०। "विशेषः कालिकोऽवस्था" अमरः। काले भवः ठञ्। २८ कालभवे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीष् इति भेदः।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादकं पुराणम्। उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे पृ० तस्य तथात्वमुक्तं तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च

१अ० ब्रह्मणोनारदादिक्रमेण तत्पुराणावतारवर्णनम्। ऋषिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्तिः। प्रजासृष्टिः—ब्रह्मनखसन्ध्यासृष्टिः कन्दर्पसृष्टिः। तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरुषयोर्बलनाय निदेशः। २अ०तस्य सन्ध्यानामादिनिरुक्तिः। तस्य कन्दर्पस्य रोचनद्रावणशोषणमारणाख्यशरत्रयोक्तिः। सन्ध्यां दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकारः सन्ध्यादर्शनेन जातसात्विकधर्म्मात् अग्निष्वात्तादीनामुत्पत्तिः। तां दृष्ट्वा विकारान्वितदक्षधर्म्मतः रतिनामककन्योत्पत्तिः।

३अ० ब्रह्मणः कामदेवशापः। रत्याः कामेन विवाहः।

४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कालस्य नियोगः। शिवमोहनाय ब्रह्मणा विष्णुमायायाः स्तुतिः। दक्षकन्यासतीत्वेन तस्याः प्रादुर्भावप्रार्थनः दक्षेण महामायायाः स्तुतिः। ५अ०

विष्णुमायायाः दक्षाय वरदानम्। ६त० यज्ञोद्योगप्रस्तावाय ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम्। तेन सह मारादिगणस्य प्रेरणम्। ७अ० कामेन हरमोहनप्रकारोक्तिः। ८अ० दक्षकृतमहामायास्तवः। सतीजन्मतत्पालनप्रकारः तन्नामनिरुक्तिः। नारदेन सत्या हररूपवरप्राप्त्युक्तिः। ९अ०सतीकृतशिवव्रतम्। ब्रह्मणः शिवसमीपे दारपरिग्रहणप्रार्थनम्। तदङ्गीकारे तत्परिणययोग्यतया दक्षकन्यायाः स्तवनम्। १०अ० सत्या नन्दीव्रतसमाप्तौ शिवेन तस्यै स्वस्य भार्याभवनरूपवरदानम्। दक्षसमीपे स्वेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मणः प्रेरणम्। ब्रह्मणो दक्षं प्रति तत्प्रार्थने तेन तदङ्गीकारः। सतीविवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षपुरगतिः। ११अ० विवाहकाले सतीरूपं दृष्ट्वा ब्रह्मणोमनोविकारः। ततः संवर्त्तादिमेघादीनामुत्पत्तिः। ततोदक्षवाक्येन ब्रह्माणं प्रति शिवस्य कोपः। विष्णुना सान्त्वनम्। १२अ० ऋषिप्रश्ने ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदोक्तिः। १३अ० शिवाय विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम्। तथा रूपदर्शनेन तेषामेकत्वोक्त्या ब्रह्माणं प्रति तस्य क्रोपनिवृत्तिः। १४अ०शिवसतीविहारवर्णनम्। १६अ०दक्षयज्ञप्रारम्भः। तत्र शिवसतीनिमन्त्रणाभावे सत्याः पितरं प्रति कोपः। तत्र दक्षकोपेन सत्या देहत्यागः। १७तेन क्रुद्धशिवेन वीरभद्रं सृष्ट्वा तं प्रति दक्षयज्ञनाशनायादेशः। तेन तद्यज्ञनाशनम्। सतीविरहे शिवविलापः। १८अ०शिवस्य सतीविरहवर्णनम्। शिवरोदनाम्बुनो भूमौ पतने तन्नाशाशङ्कया देवानां शनिं प्रति तत्क्षेपणप्रार्थने तेन तथाङ्गीकारः। तद्बाष्पेण वैतरणीनदीप्रादुर्भावः। सतीमृतदेहत्यागपूर्वकं शिवस्य भ्रमणम्। शनिना सतीशवदेहावयवानां क्रमशःखण्डने अङ्गभेदेन तत्तत्स्थानानां पीठत्वप्राप्तिः। क्रमशः सर्व्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गत्वप्राप्तिः। ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम्। १९ चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः शिप्रानदीसमुत्पत्तिः। चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः। चन्द्रभागानामनिरुक्तिः। सप्तविंशतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहिण्यामिन्दोरत्यनुरागे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण विवादः। तत्र २ ३ ६ १० १२ १६ २१ २६ भरण्यादिभिर्नवभिश्चन्द्रस्य भर्त्तने कृते चन्द्रस्य ताः प्रति यात्रायां वर्ज्जनीयतारूपशापदानम्। सर्व्वासां दक्षसमीपे गतिः ताभिः चन्द्रदौरात्म्यस्य कथने दक्षेण चन्द्रं प्रति सर्व्वासु तुल्यवर्त्तनोपदेशेऽपि चन्द्रेण तथाचरणे दक्षेण राजयक्ष्मायं गदरुत्पादश्चन्द्राभिभवाय तस्य नियोगः। तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य क्षयः। चन्द्रक्षये ओषधीनामपुष्टौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन प्रजाक्षयोक्तिः। २१ तदालोक्य दक्षसमीपे देवानां गमने तदुपदेशेन राजयक्ष्मणा जीर्णकलानां अग्नीत्स्वादीनाञ्च निष्कासनम्। बृहल्लोहितानदीस्नानात् चन्द्रयक्ष्मनाशः। राजयक्ष्मस्थितिस्थानकथनम्। तत्पत्नीकथनम्। दक्षवाक्यानुसारेण चन्द्रमसो मासार्द्धह्रासवृद्धिप्रकारकथनम्। सूर्य्यविम्बेन चन्द्रवृद्धिकथनम्। शिवेन चन्द्रस्यैककलाधारणं ततएव अग्नीत्स्नायाः क्षीणचन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृद्धिकथनम्। सीतानदीप्रादुर्भावः। चन्द्रभागानामप्राप्तिसमर्थनम् निर्विण्णां सन्ध्यां प्रति विष्णूपासनार्थं वसिष्ठोपदेशः। सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रसादे तया तस्य स्तुतिः। तस्यै तेन वरस्य दानम्। विष्णोरुपदेशान्मेधातिथियज्ञाग्नौ तया देहत्यागः तच्छरीरस्य विष्णोराज्ञया सूर्य्यमण्डले नयनम्। सूर्य्येण तस्य तिथाकरत्वेन सन्ध्यात्वयकल्पनम्। मेधातिथियज्ञाग्नेः अरुन्धतीसमुत्थानं तन्नामनिरुक्तिः। २२अ०चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम् अरुन्धत्या वसिष्ठेन सह विवाहः। २४अ०ब्रह्मादिभिः शिवदैकल्यवारणार्थं योगनिद्रायाः स्तुतिः। विष्णुना शिवस्य सान्त्वनम्। निमेषादिपरार्द्धपर्य्यन्तकालमानोक्तिः। मन्वन्तरोक्तिः। प्रलयप्रकारः। सृष्टिप्रकारः। २५अ०सृष्टेर्विवृतिः। ब्रह्माण्डादिसंस्थानम्। २६अ०वराहकल्पे प्रतिसर्गः। २७अ० यज्ञवराहेण पृथ्वीधारणप्रकारः। २८अ० जगतोमिथ्यात्वोक्त्या तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः। २९ शिवमहिमानां सत्पत्त्रादि। ३० यज्ञवराहस्य धरारूपया वाराह्या सह क्रीड़नेन तदनुरागात् तद्देहत्यागेऽनिच्छा। तद्देहत्यागार्थं देवैर्विष्णोः स्तवः। वराहदेहनाशार्थं शिवस्य शरभमूर्त्तिधारणम् तेन तस्य युद्धे पृथिव्या नष्टप्रायतायशङ्कया रोहितमत्स्यरूपेण विष्णोराविर्भावः। तेन पृथिवीवेदसप्तद्वीपादीनां धारणम्। शिवेन नानाविधगणानां सृष्टिः। वराहसूनैः शरभेण सह युद्धे तस्यांशतोनरनारायणयोरुत्पत्तिः। शिवेन वराहस्य वधः। शिवगणानां स्वरूपगुणादि। ३१अ० मृतवराहदेहावयवेभ्यो ज्योतिष्टोमादियज्ञकल्पनम्। वराहपुत्रवधस्य तेनाग्निरूपेणोत्पत्तिः। ३२अ० स्वायम्भुवमनुं प्रति कपिलशापः। मनोर्विष्णुपाचनम्। तत्समीपे विष्णोर्मत्स्यरूपेणागत्य वासस्थानप्रार्थनं, क्षुद्रपात्रादिवृहत्सरोवरपर्य्यन्ते क्रमशो वर्द्धनात्मत्स्यदेहस्याधारत्वाभावोक्तिः। ३३अ०मत्स्यनाम्नु तद्धनेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय ब्रह्मणे तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम्। कपिलवाक्यानुसारेणाचिरेण भाविखण्डप्रलया पहारणार्थं मत्स्येन दृढ़ह्नौकानिर्म्माणस्य तत्रबीजसञ्च-यस्थापनस्योपदेशः। स्वदृङ्मेण च तन्नौकायाः समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः। प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः। २४अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायाभूमेः समीकरणम्। नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थिति-करणम्। पूर्व्वसञ्चितबीजैः मनुना पुनः शस्यप्रवर्त्तनम्। ३५अ० शिवस्य पूर्व्वदृष्टहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सूर्य्याद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता। शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः। तद्यजनप्रकारः। ३६अ० रजस्वलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः। ३७अ० जनकन्दपात् सीता-द्युत्पत्तिः। धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपाल-नादि। २८ अ० तस्य प्राग्जयोतिषदेशे राजत्वकरणम् तद्देशश्रीमादि। ३९ अ० द्वापरयुगे उत्पन्नबाणासुरसं-सर्गात् नरकस्यात्याचारः। नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थं मागतवसिष्ठदर्शननिवृत्तये नरकेण सह देवीद्वाराच्छादने कृते तं प्रति "येन जनितस्त्वं मासुषरूपेण तेनैव तव वधो भविष्य-तीति, वसिष्ठस्य शापदानम्। ४०अ० तस्य भगदत्तादिपुत्रो-त्पत्तिः। वसिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य वधः। ४१अ० मेनकायाः मैनाकादिपुत्रशतस्य कालीनामक कन्यायाश्चोत्पत्तिः। नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्हेतोर्दुरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम्। ४२अ० शिवस्य रत्नागेण हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः। शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम्। देवानां तारकासुर-पीडनकथा। तद्वधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्व-तीसङ्गभाजुत तेजोजात् कुमारात् तस्य वधो भविष्यती-त्युक्तौ तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाहः तद्भस्म-धारणञ्च। हरनेत्रोत्थिताग्नेः वाड़वाग्निरूपेण सिन्धुप्रवे-शः।४३त०नारदोपदेशेन काल्याः शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे कनकगमनप्रार्थना। तस्याउमानामप्राप्तिकारणोक्तिः। तदाराधने-न तस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्सखीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः। तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणीयतोपदेशः। तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम्। शिवस्य निन्दाश्रवणापराधमार्ज्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगश्च स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्याः निवारणम् वरदानञ्च।४४अ०काल्या शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः। काल्यास्तपःफललाभे स्व दृष्टगतिः। शिवेन सप्तर्षिपत्नीनां तत्काले नियो-जनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थ-प्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः। भिन्ना-ञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा।४५अ०अर्द्ध-नारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम्। अ०४६काली-शिवयोर्मैथुनानिवृत्तौ देवप्रार्थितेन हरेण अनले तेज-सस्त्यागः। तदुत्सर्गकाले ऽणुद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततोभृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः। देवैर्मैथुन-विघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्यासु अप-त्याभावरूपशापदानम्। हरोपदेशेन कालीजेष्ठाभगिन्यां गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः। गङ्गया स्कन्द-विशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोःप्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः। जात-मात्रस्य तस्य शरवणे तया त्यागः। कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम्। ततः काल्यै तत्पुत्रदानम्। मैथुनात् निवृ-त्तया मलितवस्त्रया पूर्वं द्वारिनिरुक्त योर्भृङ्गिमहाकालयोः स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मानुष्यप्राप्ति शापस्य दानम्। पौष्यपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म। ४८अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्यायां जन्म तस्यास्तारावती नीति नाम। पौष्यतारावत्योर्विवाहः। ४९अ० तारा-वत्यां कामुकस्य कापोतसुनेर्भ्रूनाथं चित्राङ्गदानाम स्वभगिन्याः स्वदेशेन प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पाद-नम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा।

५०अ० पश्चात् तस्याः स्वयञ्चनं ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतसु-तेन कपालिना तेपुत्रौ जनयिष्येते इति तारावतीं प्रतिशापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेताल-भैरवयोरुत्पादनकथा। नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशे-खरेण तयोः ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम्। तयोःपूर्व्वतः उपरिचरः दमनः अलर्क इति त्रयः पुत्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य बभूवुः। ५१अ० चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रेष्विव शिवपुत्रयोर्वेताजभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेदः। कापोतसुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय प्रदत्तशोस्तदाराधनस्थानप्राप्तौ कापोतेन

तदुपासनास्थानकथनम्। तत्रादौ वाराणस्याः मुख्यत्वमुक्त्वा अन्यानि कामरूपादीनि तीर्थानि तत्स्थानत्वेन कथितानि शिवोपासनाप्रकारः तदुपदेशानुसारेण ताभ्यां स्वजनकस्य शिवस्याराधनम्। ताभ्यां तथाचरणे शिवेन तद्देहेन मानुषत्यपदलाभवरदानम्। ५२अ० कालीपूजनायै शिवेन तयोर्नियोगः। ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,अ० कालीपूजा तत्पूजास्थानविशेषोक्तिः।५८अ०कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः। ५९अ०तस्याअङ्गमन्त्रादि। महिषमर्द्दनीध्यानपूजादि। तस्याः पूजाविधिः। महिषासुरवृत्तान्तकथनम्।६०अ०देव्याः सभीपे हननकाले महिषासुरवरप्रार्थना। महिषस्य पूर्व्वसृष्टौ उग्रचण्डामूर्त्या, पश्चात् कालीमूर्त्त्या, एतत्कल्पे दुर्गामूर्त्या च विनाशनोक्तिः। शिववरात् रम्भासुरात् महिष्यां महिषासुरोत्पत्तिः। पित्राराधितशिववरेण तस्यैश्वर्य्यप्राप्तिः। ६१अ० अष्टादशभुजोग्रचण्डायाः प्रादुर्भावः। तस्या एव उग्रतारारूपत्वम्। तस्याध्यानपूजापीठशक्त्यादि। कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि। शिवदूतीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रपूजादि। ६२अ०कामाख्यानामनिरुक्तिः। मधुकैटभोत्पत्तितन्नामनिरुक्ती। विष्णुना नयोर्वधप्रकारः। तन्मेदसोलेपनेन पृथिव्याद्दृढ़ताकरणात्मेदिनीति नाम प्राप्तिः। कामाख्यातीर्थोत्पत्तिः। नीलादिपर्वतोत्पत्तिः। शिलारूपेण ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः। तत्रत्यकालकुण्डादिनानातीर्थकथनम्। ६३अ० कामाख्यामन्त्रपूजाविधिः। मत्स्यजयन्त्याद्येकादशमूर्त्तिपूजा-उग्रचण्डादिनवशक्तिपूजाविधा। त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः। ६४अ० कामेश्वरीमूर्त्तिध्यानपूजाविधा। ६५अ०शारदीयापूजाविशेषविधिः।६६अ०कामाख्याङ्गन्यासादिविधा।६७अ०बलिच्छेदनप्रकारनिरूपणम्। देव्यै दत्तबलेरुद्गणत्वप्राप्तिः। काणव्यङ्गादीनां बलिदाने निषेधः। ६८अ० षोडशोपचाराः। तत्रासनादिषु वस्त्रप्रौक्षणेन गन्धपुष्पादौविशेषः। ७०अ०नैवेद्यद्रव्यादि। ७१अ०प्रदक्षिणप्रणामप्रकारः। ७२अ०कामाख्याकवचम्। ७३अ०मातृकान्यासविधा।७४अ०अष्टधा योनिमुद्रास्वरूपाणि तद्दर्शनफलञ्च। मन्त्ररहस्यम्। तद्धारणविधा। बालात्रिपुरामन्त्ररूपपूजाविधा। त्रिपुरभैरव्याः पूजादि। ७५अ० त्रिपुरभैरव्याः पुरश्चरणहोमादिविधा। ७६अ० मन्त्रशोधनप्रकारः। तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रवर्ण्णचक्रादिकथनम्। एवं शिवोपदेशं प्राप्योर्द्वेतालभैरवयोर्वसिष्ठोपदेशेन कामाख्यातीर्थमनिस्तत्र पुरश्चरणादिसमाप्तौ देव्याः प्रसादे तयोर्मानुषत्वत्यागेन देवत्वप्राप्तिः। शिवा शिवयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च।७७अ०कामरूपस्थनन्दिकुण्डादिनानातीर्थमाहात्म्यम्। तत्रत्यजटोदकानदीनामनिरुक्तिः। नवतोयानदीनामनिरुक्तिः"अगदनदमाहात्म्यादि। जल्पीशनामनिरुक्तिमाहात्म्यादि। ७८अ० तत्रत्यवड्डरीकानदीमाहात्म्यादि। क्षत्तियाख्यगिरिचन्द्रिकानदीफेनिलाखमदनानदीमाहात्म्यादि। भद्रानदीसुभद्रानदीमानसवैरटगिरिभैरवीनदी वर्ण्णलानदीमाहात्म्यादि। त्रिस्रोतः कपोतकुण्डवारुणकुण्डतत्सङ्गमाचलमाहात्म्यादि। क्षुरनदीक्षीरोदानीलानदीचण्डिकार्चन्द्रिकानदीमाहात्म्यादि। अम्बरालकुण्डइडङ्गेश्वरकुजामीढमणिकूटगिरिलौहित्यब्रह्मपुत्रादिमाहात्म्यादि। भद्रकामाचलकालहरलिङ्गपुनर्भवकुण्डहयग्रीवगिलागोकर्ण्णशिवलिङ्गकेदारलिङ्गकमललिङ्गमाहात्म्यादि। हयग्रीवमन्त्रादि। ७९अ० तत्रत्यदर्पणरोहणदर्पटनदाग्निमानगिरिवरुणकुण्डकंसकरवायुकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलभस्मकूटाचलोर्वशीकुण्डसदामृतकुण्डश्रमिकूटमणिकर्ण्णलिङ्गसुभङ्गलानदीमत्स्यध्वजकुलाचलस्थश्वेतानदीकामधरसरःसुकान्ताचलरत्नकूटाचलपाण्डुनाथभैरवपाण्डुनाथाचलब्रह्मकुण्डनीलकूटाचलोग्रतारास्थानमाहात्म्यपूजादि। कर्पटाचलचित्राचलकज्जलाचलशक्राचलकपिलभङ्गिकानदीदमनानदीदृङ्गाचलाकाशगङ्गास्थावरसरोदुर्ज्जयाचलसोमकाचलकान्तानदीदिव्यकुण्डपुष्करिणीहेरुकलिङ्गसन्ध्याचललक्षितानदीमाहात्म्यादि ८० अ० दीपवतीनदीभृङ्गाटगिरिसिद्धस्रोतोनदीगन्धर्वेदिकाभट्टारिकानदीनाटकाचलस्थसरःसरित्त्रयदिक्करिकानदीदृङ्गगङ्गास्वर्ण्णनदीश्रीनदीविश्वनाथलिङ्गविश्वदेवीमूर्त्तिमाहात्म्यादि। सोमाश्वनानदी सितगङ्गालक्षितकान्तलिङ्गतीक्ष्णकान्ताख्योग्रतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यादि। लक्षितकान्तलिङ्गभङ्गलचण्डिकापूजाविधा तत्र स्थविष्णुमूर्त्तिभेदतत्पूजाप्रकारादि। ८१अ० कामरूपस्थतत्तीर्थसेवनेन सर्वेषां निर्वाणादिप्राप्तौ यज्ञेन स्वकार्य्याभावाकलने ब्रह्मादिसभीपगमनेन तन्निवारणोपायचिन्तनम्। ब्रह्मप्रार्थितेन शिवेन कामरूपस्थतीर्थेभ्यः सर्व्वलोकोत्सारणार्थं गणैः सह उग्रतारायानियोजनम्। उग्रतारया च तत्स्थवसिष्ठस्रोत्सारणे कृते वसिष्ठेन तां प्रति स्वेच्छाद्युपास्तेस्तावामसार्गोपास्यतादिरूपशापदानम्। कामरूपस्य स्वेच्छादृष्टतत्त्वशापदानम् कामाख्यातारागमयोश्च विरलत्वादिशापदानम्। तेन शापेन उग्रतारा सङ्कितागतागमाश्च

म्लेच्छतां प्राप्ता उग्रतारादपि तद्वधि यानमार्गरता शिवस्य म्लेच्छरतिस्तद्वधि जाता वसिष्ठशापाच्च तत्त्यक्त्वेतीर्थगुप्तिः लौहित्यमात्मस्य तत्माहात्म्यस्थितिः। ८२अ० लौहित्योत्पत्तितन्माहात्म्यादि। जामदग्न्योपाख्यानम्। ८३अ० तत्कृतमातृवधपापनिर्मोचनेन लौहित्यप्रशंसा। पूर्वकल्पेऽनुजकवाणासुरयोर्भृङ्गिमहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा। ८४अ० राजनीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकारः८५अ०। प्रजासु राजावृत्तिप्रकारः। नृपकर्त्तव्यदुर्गापूजाविशेषकालाः। तत्पूजाप्रकारः नीराजनप्रकारः।८६ अ०पुष्याभिषेकप्रकारः ८७अ०शक्रध्वजोत्थानविधिः। ८८ दशहरायां विष्णोरिष्टिप्रकारः। श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधिः बृहत्पर्यंकाचारविशेषाः। द्वादशविधपुत्रविधिः। दत्तकादीनां परीक्षा संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः। पितृगोत्रेण संस्कारे परीक्षोः पुत्रत्वाभावः। परीक्षगोत्रेण चूडादिसंस्काराभावे दासत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्द्ध परीक्षणे न पुत्रत्वसिद्धिः। पञ्चमवर्षीयपरीक्षणे तत्र पुत्रेष्टिविधानम्। दासीपुत्रे विशेषः। शूद्राणां पुराणादिवाचनेऽनधिकारः। वर्ज्यपुरोहितलक्षणम्। विप्रिय नृपकर्त्तव्याचारभेदः। आयुष्कामस्य कर्त्तव्याचारः ८९अ०। अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति नन्दिनउपदेशात् वेतालभैरवयोः पुत्रोत्पादनाभिलाषे जातेभैरवस्य उर्वश्याः सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः। तपसा तस्यविद्याधराधिपत्यप्राप्तिः। तस्य धृतराष्ट्रकन्यायां देवसेननामपुत्रोत्पत्तिः। ततः देवसेनादिवंशवर्णनम्। तद्वंश्यविजयेन स्वायम्भुवनस्य निर्म्माणम्। अर्ज्जुनेन यज्ञप्रीत्यर्थं तस्य दाहनम्। ९०अ० वेतालस्य कामधेनौ वृषभरूपपुत्रोत्पादनम्। तस्य भङ्गनाम्ना भङ्गित्वेन शिववाहनताप्राप्तिः। तस्य वंशवर्णनम्। वेतालवंशोद्भवा एव सर्वे गावइत्युक्तिः ततउपसंहारः"। इत्येते प्रधानभूताः पदार्थास्तत्रत्याः प्रसङ्गागतास्त्वन्येऽपि पदार्था अभिधेयाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः

अत्रेदंचिन्त्यते ८९,९०अ०वेतालभैरवयोर्विभिन्नवंशकथने स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ह्यासुध्यायणपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युदृतानि तानि निर्म्मूलानीत्यवगम्यते। पितृगोत्रेणेत्यादिवचनानां तत्र या निर्म्मूलत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणादर्शनमूलिकैव ८९अ० तद्वचनानां प्रत्यक्षत् उपलभ्यमानत्वात् इति। कालीपुराणसमाप्तम् न०।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम्। पुराणोक्ते व्रतभेदे

"शच्युवाच। "विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च। नमोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम्। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाथ सा तदा। शुक्लकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। संकल्प्य विधिना पूर्व्वं समावास्यां व्रतं चरेत्। समारभ्य गुणैकेन द्विगुणं परियोधयेत्। न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजिक्रिया। सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा। वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्लकम्। द्विषट्कां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः। एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम्। ततः शुक्लदिने प्राप्ते भौमाह्वे मन्दवासरे। यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः। तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा। रात्रौ तु कदलीकाण्डे मठं निर्माय प्राङ्मुखे। तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा। पाद्यार्घाचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा। धूपैर्दिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। पिष्टकं चैव सिन्वाद्यं व्यञ्जनं दग्धमीनकम्। निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च। तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादि बलिं तथा। भक्षयेत्तु प्रदातव्यं कृत्वैतत् व्रतमुत्तमम्। वैष्णवे कदलीमूले वा कुर्य्यात् कालिकाव्रतम्। कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा"!

कालिकाश्रम न० ६त०। भारतप्रसिद्धे विपाशानदीतीरस्थे तीर्थभेदे "कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदयः। ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात्" भा०आनु० २५अ०।

कालिङ्ग न० कलेन जलेनालिङ्ग्यते आ+लिगि--कर्म्मणि वञ्। (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे। "कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्त्तुलम्। कालिङ्गं याहि दृक्पित्तशुक्रकृच्छ्रीतलं गुरु। पक्वं तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" भावप्र० तत्पर्य्यायस्वरूपगुणादिकमुक्तम्। "कलिङ्गे भवः अण्। २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तद्देशानां राजा अण्। ३कलिङ्गदेशनृपे। "प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमरूपैर्गजसाधनः" रघुः। "वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः। पाकलोमागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति" बृहत्सं०। "निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा" हरि०

१११७अ०। बहुषु तु अणोलुक्। कलिङ्गा इत्येव तद्राजेषु तद्वासिषु च भूम्नि। क्वचिन्न लुक्। "कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा" भा० क० ४४अ०। "कोशलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मगधास्तथा" ४५अ०। "कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाष्टयोजनं शिवे!। दक्षिणस्यां महेशानि!। कालिङ्गः परिकीर्त्तितः" इतिशब्दकल्पद्रुमधृते एतत्परतयैव प्रागुक्तभारतवाक्ये लुगभावो न कल्पनीयः। कं जलमालिङ्गति आ+लिगि-अण् उप०स०। ४हस्तिनि ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६भूमिकदम्बे पु०मेदि०। "कालिङ्गोलिङ्गवान् यः स्याद्-घनः स्थूलस्तुङ्गोन्नतः" इति सुश्रुतोक्ते ७लौहभेदे पु०। ८ राजकर्कट्यां स्त्री गौरा०ङीष् भेदि०। स्वार्थे क-अत इत्त्वम्। कालिङ्गिका विवृतिः(नेओडी) राजनि०।

कालिदास पु० इत० संज्ञायां ह्रस्वः। रघुवंशादिकाव्यकारके महाकविभेदे तद्वृत्तान्तकालादिकमुच्यते "इतः पूर्वं संवत्सरनामकयाकाब्दप्रवर्त्तको भारतवर्षे मालवदेशे उज्जयिनीनामराजधान्यामखीलगुणधाम विक्रमादित्यनामा व्यपतिरासीत्। तस्य धन्वन्तरिप्रभृतयो नव कविवराः सभासदो बभूवुः। तेषु कालिदास एव ग्रथितयशा महाकविरासीत्। तेन च रघुवंश-कुमार-सम्भव-मेघदूताभिधं काव्यत्रयं, ऋतुसंहार-सुश्रुतसंहिता-ज्योतिर्विदाभरणाभिधं शास्त्रत्रयं च क्रमेण निरमायि। अनन्तरञ्च मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-शाकुन्तलाभिधानि दृश्यकाव्यानि प्रणीतानि। एतच्च तत्कृतज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे शेषाध्याये स्पष्टमुपलभ्यते यथा—

"अद्यो ऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे बभासीत्" इति। "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुर्वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य"। "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेश्वरयोगिनी"।

"षड्भ्यादिपण्डितवरः क्षपणस्तनेके ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः। श्रीविक्रमस्य बुधसंसदि प्राज्यबुद्धेस्तै-रप्यहं नवसखः किल कालिदासः"। "काव्यत्रयं सुमतिकृद् रघुवंशपूर्वं जातं यतो ननु कियच्छ्रुतिकर्म्मवादः। ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकविता हि ततो बभूव" इति "वर्षे खिन्ध्रदर्शनाब्धिगुणैर्याते कलेः संमिते मासे माधवसंज्ञिते ऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः।" इति च अनेन ३०६८ अष्टषष्ट्युत्तरत्रिसहस्रसंख्यके कलेर-ब्दवृन्दे याते तद्ग्रन्थकरणं व्यक्तम्। इदानीञ्च कलेर्गताब्दाः ४९७५ तेषु निर्दिष्ट ३०६८ संख्ययोनितेषुः९०७ वर्षाः समायान्ति। तेन इतः १९०७ वर्षगणात् पूर्वं कालिदासकविता ज्योतिर्विदाभरणं जातं ततः पूर्वं रघु वंशादिकमभूदिति प्रतिभाति। एतत् सन्दर्भैर्यद्यपि दृश्यकाव्यत्रयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां प्रागुक्तानां ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थात् पश्चात् काले कालिदासकृतत्वेन न तेषां तत्र सङ्केतः किन्तु तत्तद्ग्रन्थेष्वेव तत्कृतत्वं व्यक्तमेव। ऋतुसंहारनलोदयग्रन्थयोर्यदि तत्-कालिदासकृतत्वं तदा ततः पराचीनतया न तल्लक्षितः। कालिदासश्च कतमन्वयं कतमञ्च जनपदमलञ्चकार तन्नाकलयामः। किन्तु तस्य चरितविषयेऽस्माद्देशे भूयिष्ठप्रचारमेवमैतिह्यमस्ति। तदत्र सर्वत्र विज्ञापनाय प्रदर्श्यते। काचित् विदुषी तमा कन्या विवाहार्थं पितानीतान् बहून् पातभूतान् द्विजान् वादविचारेण पराजिग्ये। एवम् आगत्यागत्य तस्याः सकाशात् विचारे पराजयमाप्ता प्रतिनिवृत्तेषु वरेषु तदुत्तरं पराजयभयेनेतरे वरा यदा नैवागन्तुमैच्छन् तदा तत्पिता विचाराभावेनैव आगतमात्राय पात्राय कन्या देयेति प्रतिज्ञाते पूर्वपूर्ववरानयने निष्फलप्रयत्नतया बहुधा खिन्ना जातेर्ष्या टूताः पुनर्वरानयनार्थं नृपिता नोदिताः स्वावलम्बितशाखाच्छेदितया कालिदासमल्पबुद्धिमवेत्य तत्कन्यायाः वरत्वेनाधार्य्य निन्युः। आनीताय च तस्मै अविचार्य्य तद्दोषगुणौ नृपिता तां कन्यां प्रायच्छत्। एवं तस्य विवाहे संवृत्ते दम्पत्योः परस्परालापकाले कालिदासेनाभ्रंशब्दमात्राभिप्रेतेनाभ्रंशब्दः प्रायोजि। तत् श्रुत्वा च तद्भार्य्या नभत्यन्तं तिरस्कृत्य गृहात् निष्कासयामास। एवं पत्न्या निष्कासितः कालिदासोऽतीव निर्वेदमापद्यारण्यं गत्वा सरस्वतीमाराध्य तत्प्रसादात् लब्धविद्यः गृहं प्रति निवर्त्तते। आगत्य च रात्रौ गृहद्वारं रुद्धं विलोक्य तेन स्वपत्नीं प्रति (अनावृतकपाटं द्वारं देहि) इत्यभिहितम् तत् श्रुत्वा च स्वरविशेषेण तं स्वपतिमवगत्य कालिदासपत्न्याऽनुयुक्तम् (अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः) इति इत्थं पत्न्या कृते वाग्विशेषाख्यात्मप्रश्ने तद्वाक्यं यदत्र यघटितमिति कृत्वा तत्स्थमेकैकं पदमधिकृत्य तेन एकैकं काव्यं विरचितम्। तत्र तद्वाक्यस्थम् अस्तीति प्रथमं

पदमधिकृत्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वाग्विसर्गः" इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यादिकमेकोनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्वचन्या च कालिदासः सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदताम् आससादेति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः। कालिदासाह्वयाख्यः कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथसभ्यः अभिनवकालिदासाख्यश्च। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य नैषा कृतिः शाकुन्तलस्येव तत्र वाग्वैदर्भीविरहादित्यन्यस्येवैषा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतित्वाभावे नदीयसन्दर्भस्य भोजदेवपण्डितव्यसभासदधृनिकेन दशरूपके कथन्तरां मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते। भोजदेवात्तस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादत्त्वैव मालविकाग्निमित्रनाटकपद्यस्य समुद्धाराच्च तद्ग्रन्थस्य ततः प्राचीनकालिदासकृतित्वम् नान्यकृतितेति निश्चेतव्यम्। किञ्च श्रीहर्षदेवस्पतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्यैव ततः प्राचीनत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तस्य नामोल्लेखात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वं युक्तम्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वे ततः प्राचीनाभिज्ञानशाकुन्तलादिकर्त्तृनामकीर्त्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदुपेक्ष्यातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निमित्रग्रन्थकर्तृत्वेऽपेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्कत्वेन च तन्नामोल्लेखस्यैवोचितत्वात्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य भोजदेवकालिकः तदेतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा "भवन्नाम्ना कानन्यराणि सौभाग्यावलम्बितानि कस्य वा देवस्य भवद्विरहः सृजनान् बाधत इति। ततः कविर्लिखति राज्ञीहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयोः पतति ततस्तत्रासीनयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सन्ध्या"। "यस्याश्चौरश्चिकुरनिकरः कालिदासोविलासः" प्रसन्नरा०।

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणाः"। "कालिदासकविता नवं वयः" इति च उद्भटः। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पुं० कालः कालरूपः खड्गोऽस्यास्य इनि। १परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्! कलिमलध्वंसिन्! ध्वंसयाशु मदापदः" इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल-णोदने णिनि। २ प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री कालः शिवः अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्याः कालः पुरुषाकारः गगनस्थः लुब्धकः अस्त्यस्याः सन्निकृष्टत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्याः तद्दैवतत्वं च अश्लेषाशब्दे ४६८पृ० दर्शितम् इत्यलकूपस्य मृगशिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्यासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति दा-क पृषो० मुम्। (तरसुज)ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र०कालिङ्गशब्दे विवृतिः। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न०राजनि०। कलिन्दे भवः अण्। कलिन्दपर्व्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्व्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भवः अण् ङीप्। यमुनानद्याम् अमरः। "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसरङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्व्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघः। २रक्तलिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि०।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष-ल्यु ६त०। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि०११२अ० यथा

"स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः। शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालयः शशी। रामस्तु यमुनामाह स्नातमिच्छे महानदि!। एहि मामभिगच्छ त्वं कुरुष्व सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्प्रोक्तां भारतीं परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततश्चुकोप हलभृद्रामो मदसमीरितः। चकार स हलं हस्ते कर्षणायोरुखं बली; तस्याऊर्ध्वे मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः। मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणरुणं जलम्। स हलेनानतायेण कूले गत्वा महानदीम्। चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता हृदग्रन्थितरङ्गया। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलताङ्गता। पुलिनश्रोणिविस्रोष्ठी भृदितैस्तोयताडितैः। फेनलेखनसूत्रैश्च च्छिन्नैस्तीरान्तगामिनी। तरङ्गविषमावीजा चक्रवाकोन्मुखस्तनी।

वेगगम्भीरयक्राङ्गी वस्त्रमीनविभूषणा । सितहंसेक्षणा-पाङ्गी क्षौमचौमोज्झिताम्बरा । तीरजोद्भूतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी । लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागराङ्गना । भर्त्तेव कुटिलापाङ्गी राजमार्गेण गच्छति । कृष्णते सा स्म वेगेन स्रोतस्खलितगामिनी । उन्मार्गनीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् । वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी । रोरूयमाणैव खरैरुन्निता तोयवाहिभिः । सा यदा यमुनाक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् । तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना रामसमवीत् । प्रसीद नाथ ! भीताऽस्मि प्रतिलोमेन कर्षणात् । विपरीतमिदं कृष्ण तोयञ्च मम जायते । अवतीर्णोऽहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता । कर्षणेन महाबाहो ! स्वमार्गव्यभिचारिणी । प्राप्ता त्वां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्व्विताः । फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्याहतगामिनीम् । प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपूर्वज ! । सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्वं सुरोत्तम ! । कर्षणायुधकृष्टाऽस्मि रोषोऽयं विनिवर्त्त्यताम् । गच्छामि चरणौ मूर्द्ध्ना तवाहं लाङ्गलायुध ! । मार्गमादिश मच्छामि क गच्छामि महाभुज !" । "प्रणामावनतां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुधः । प्रत्युवाचार्णवबधूं मदुक्तान्तमिदं वचः । लाङ्गलादिष्टमार्गा त्वमिभं मे प्रियदर्शने ! । देशमम्बु प्रदानेन प्लावयस्वाखिलं शुभे ! । एष ते सम्भु ! सन्देशः कथितः सागराङ्गने ! । शान्तिं व्रज महाभागे ! गम्यतान्तु यथासुखम् । लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् तिष्ठतु मे यशः । यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा स्वर्गे ते व्रजवासिनः" । कालिन्दीं भिनत्ति भिद्–क्विप् ६त० । कालिन्दीभेदनोऽप्यत्र अमरः । [सूर्य्यपत्न्यां संज्ञायाम् ।

कालिन्दीसू स्त्री कालिन्दीं यमुनां सूते सू–क्विप् ६त० ।

कालिन्दीसोदर ६त० । यमे हेमच० तत्कथा अरुणात्मजशब्दे २५६पृ० दृश्या

कालिमन् पु० कालस्य भावः इमनिच् । कृष्णवर्णे "स्नानमानसतिकालिमालया" माघः ।

कालिम्मन्या स्त्री आत्मानं कालीं मन्यते मन्–खश्–मुम् स्त्रियाम् । आत्मानं कृष्णतया मन्यमानायाम् स्त्रियाम् ।

कालिय पु० के जले आलीयते आ+ली–मूलविभुजा० क । नागभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः । "तस्येन नाक्रान्तं किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः" रघुः । "क्रीडालि कालियबृजा यमस्येव ससा स्वयम्" माघः

"कालियं तक्षकञ्चैव पिङ्गलं मणिभद्रकम्" ति० त०गरु० पु० । गरुडभिया यमुनाह्रदजले निलीनत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कालियदमन पु० कालियं दमयति दम–णिच्–ल्यु । वासुदेवे कृष्णे तत्कथा भाग० १०,१६अ० यथा

"कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ह्रदः कश्चिद्विषाग्निना । श्वसतोऽपयः, यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगाः । विप्रुषस्तद्विषोदर्त्ति मारुतेनाभिमर्शिताः । म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः । तं चण्डवेगविषवीर्य्यमवेक्ष्य तेन कृष्णो नदीञ्च खलसंयमनावतारः । कृष्णः कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गादास्फोट्य गाढवसनोऽम्भसतद्विषोदे । सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरग विषोच्छ्वसिताम्बुराशिः । पर्य्यक् प्लुतोविषकषायित भीषणोर्म्मिर्द्वीपान्त ! धनुःशतमनन्तबलस्य किन्तत् । तस्मिन् ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्ण्ण वार्घोषमङ्ग ! वरवारणविक्रमस्य । आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवा क्षमसरत्तदनुध्यमाणः । तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरास्यम् । क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं संदश्य मर्म्मसु रुषा भुजगस्वसाद । तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्त्ताः । कृष्णे ऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियोनिपेतुः । गावोवृषा वत्सतर्य्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः । कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीतारुदन्त इव तस्थिरे" इत्यं गोपादीनामाकुलतासुपवर्ण्य तत्र

"इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः । आज्ञाय सर्व्वमदवीसमुपेत्य मानः स्थित्वा मुहूर्त्तमुदतिष्ठदरुन्धन्मात् । तं प्रत्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्तोऽमथ कुपितः स्वफणान् भुजङ्गः । तस्थौ समन् समनरन्ध्रविषाम्बरीष स्राग्वेल्लनोन्मुखसखोहरिमीक्षमाणः । तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्कणी अतिविषालकरालदृष्टिम् । क्रीड़न्तमं परिससार यथा खगेन्द्रोबभ्राम सोऽप्यवसरमसमीक्षमाणः । एवं परिभ्रमकृतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः । तन्मूर्द्धरत्ननिकरस्परुणाततास्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ज्जनानां । तस्यन्तुमदभुतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्व्वसिद्धमुनिचारणसदेववध्वः । प्रीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः । यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्नमद्दण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः । मद्दण्डपाणिरमयन्निपतात्मदेहं

वीणायुगोद्भमत उल्बणमास्यतोऽसृङ्मेदोवसान् परमक-श्मलमाप नागः। तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यदद्रात् ससुभ्रमति निश्वसतो रुषोच्चैः। नृत्यन् पदानु नमयन् दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः" कालिमथनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् ६त०। कालियस्य २मर्दने न०

कालियह्रद पु० ६त०। कालियनागाधिष्ठिते वृन्दावनस्थ यमुनान्तर्गते ह्रदभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः। तस्य कालियस्य तत्प्रदाभ्रमणकथाभाग० १०, १७ अ० यथा "नागालयं रमणकं कथं तत्याज कालियः। कृतं वा किं सुपर्णस्य तेनैके नासमञ्जसम्। बादरायणिरुवाच। उपश्रुत्यार्यः सर्वजनैर्भासिसासीह योबलिः। यानस्मत्यो मह्यावाहो! नागानां प्राङ्निरूपितः। स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि। गोपीथायात्मनः सर्व्वे सुपर्णाय महात्मने। विषवीर्य्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः। कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम्। तत् श्रुत्वा कुपितोराजन्! भगवान् भगवत्प्रियः। विजिघांसुर्गरुत्मान् कालियं समुपाद्रवत्। तमापतन्तं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययाद्दष्टदंशनैकमस्तकः। दृष्ट्वा सुपर्णं पवनायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोल्बणेक्षणः। तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगोरुभुजोरुसत्वनः। पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रूसुतमप्रविक्रमः। सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः। ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम्। तत्रैकदा जलचरं गरुडोभक्ष्यमीप्सितम्। नियारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत्। मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते। कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन्। अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति। सद्यः प्राणैर्वियुज्येत तत्क्षमेतदुपेक्षितुम्। तत् कालियः परं वेद नान्यः कश्चन खेलिहः। अवात्सीद्गरुडाक्रीतः कृष्णेन च वियासितः"।

कालो स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी ङीष्। १ शिवपत्न्याम्। "जर्हरेता भवःकालः इति" भाग० २,६,२ शिवस्य कालनामसोल्लेखस्यास्यार्थस्य। कालवर्णा स्त्री "कालात्सुवर्णश्वेतं" वार्त्ति० ङीष्। २कृष्णवर्णायां स्त्रियाम् "का कालीकामधुरा" विद्०सु०३हिमाचलदुहितरि उमायां तस्याश्च जन्मतः नीलाञ्जननिभवर्णतया तथात्वम्। "श्रुतामनुजगाम्याशु गतां कालीं कराञ्जसम्"। "तां तत्र कालीं ललनाङ्गं भयमोकाकुलासुराम्" कालि० पु० ४० अ०। "कालि! भिन्नाञ्जनश्यामे! उर्वश्यादप्सरोगणैः"। "गौरत्वादनयैव कालिकायास्तथा स्मृतम्" इति च तत्र तस्यागौरत्वप्राप्तिकथनम्। ४दुर्गामूर्त्तिभेदे "काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी। विचित्र खट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा। द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा" इत्यादि देवीमा०तदाविर्भावउक्तः। सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली गुह्यकाली दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकाली तिभेदात् तथा चान्येऽपि तद्भेदा भैरवत० दर्शिता यथा "काली कपालिनी कृत्वा कुरुकुल्ला विरोधिनी। विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा नीलघनत्विषः। नीला घना बलाका च माता मुद्रा मिता तथा। एताः सर्व्वाः खड्गधरा मुण्डमालाविभूषिताः"। "कालि! कालि महाकालि! धीधुमांसपशुप्रिये" भा० वि० ४,अ०। ५ मातृभेदे "काली कपालाभरणा चकार्ये" दुर्गा० ६ भीमसेनस्य पत्नीभेदे। "युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः। भीमसेनाद्विडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्ततः भाग० ६,२२,२४। भा०आ०९५अ० तु "भीमसेनोऽपि काल्यां बलन्धरां नामोपयेमे वीर्यशुल्कां, तस्यां पुत्रं सर्व्वगतमुत्पादयामास" इत्यृक्तं तदेकवाक्यात् काल्यामित्येव पाठः समुचितः गन्धकालीत्यस्य पूर्व्वपदलोपः। काली७ दाशकन्यायां गन्धकाल्यां शन्तनुपत्न्याम्। "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुद्वाहयत् गन्धकालीमितियामाहुः" भा०आ० ९५अ०। चुकल-नोदने अच् गौरा०ङीष्। ८सप्तवर्ष्यासु ९लिपिवृत्ति १०रात्रौ ११कालाङ्गन्याम् राजनि०१२नयोः लक्षणात्मजयोः त्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधरः। अग्निजिह्वशब्दे दर्शितशारदातिलकवाक्ये एतस्याः तच्छिखासु नामभेद इति चिन्त्यम्। १३दक्षिणकाली (विचाति) रत्नमाला। १४कालरात्रौ यमभगिन्याम् तन्त्रोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां १५ महाविद्यायाम् ताश्च "काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी, भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" तन्त्रसा० "कालीपूजा श्रुता नाथ! भावाश्च विविधाः प्रभो!" भैरवत० "तारायास्तैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेषतः। जनने मरणे चैव न त्यजेद्युर्जपार्चने" तन्त्र०

कालोका पुंस्त्री० के लजेऽजीकत्व मत्वसुधातोर्घ निपेऽइ-

त्वात् । क्रौञ्चे वके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष् । कालीचौ स्त्री काल्या यमभगिन्या चीयते उत्—ची—वा० आधारे ड गौरा० ङीष् । यमविचारभूमौ त्रिका० ।

कालीतनय पुंस्त्री० कालीमितः प्राप्तोनयः प्रापणं यस्य । मक्षिप्रे हेमच० स्त्रियां ङीष् । मक्षिकस्य काल्ये बलिदानार्थं नीयमानत्वात्तथात्वम् । [चन्द्रने शब्दच० ।

कालीय न० कालस्थाने भवम् "वृद्धाच्छः" पा० छ । क्षण-

कालीयक न० कालीयमिव कायति—कै—क । कालानुसार्य्ये सुगन्धिकाष्ठे (कलम्बक) अमरः ।

कालेय पु०कालयाअपत्यम् ढक् । १दैत्यभेदे, कालकेये, कालायै १७८६पृ०दर्शितरक्षाधारिण्यै हितं ढक् । २यकृति कं सुखमालेयमादेयं यस्मात् । ३कालचन्दने न०"आख्यामकालेयकृताङ्गरागाम्" कुमा० । कलिना दृष्टं मांस ढक् । ४कलिदृष्टे सामभेदे तच्च माध्यन्दिनसवने सप्तमं सूक्तमधिकृत्य गेयम् । तत्प्रकार ऊहगाने दृश्यः

कालेयक पुंस्त्री० कलये विरोधाय साधु कलि+ढक् संज्ञायां क । १कुक्कुरे तस्यान्योन्यविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष् । कालेय+स्वार्थे संज्ञायां वा क । २कालीयचन्दने "मसुकरकलकलङ्गकालीकृतकालेयककुसुमकट्टमलेषु" वाद० । ३हरिद्रायां पु० ४दारुहरिद्रायां न०राजनि० । तत्रार्थे पु० शब्दर० ।

कालेश पु० ६त० । १सूर्ये तस्य खगत्वा कालप्रयन्तृत्वात् तथात्वम् । २शिवे च । ३मकारवर्णे । "विष्णुरीशस्ततोहान्तः कालेशः पृथिवी ततः" श्रीविद्यामन्त्रोद्धारे "कालेशोमकारः" तन्त्रसा० । कालेश्वराद्यर्थोऽण्यत्र ।

कालोदक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे । "कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम्" भा० आनु०२८अ० ।

काल्प पु० कल्पे विधौ भवः अण् । (काँचाङ्गलुट्) कर्चुरे शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

काल्पनिक त्रि०कल्पनायाः आगतः ठञ् । कल्पनाभवे १कल्पिते, २ आरोपिते, च । स्त्रियां ङीष् । "इति व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी" त्रि०त० ।

काल्पसूत्र त्रि० कल्पसूत्रं वेत्त्यधीते वा सूत्रान्तत्वात् ठक्रि प्राप्ते "अकल्पादेः" इत्युक्तेः अण् । १कल्पसूत्राभिज्ञे २तदध्येतरि च स्त्रियां ङीष् । [विधानादौ ।

काल्पिक त्रि० कल्पग्रन्थे उक्तः ठञ् । वेदाङ्गकल्पग्रन्थोक्ते

काल्य न० कल्यमेव स्वार्थे अण् । १प्रत्यूषे हेमच० । कालःप्राप्तोऽस्य यत् । २प्राप्तकाले शीतादौ त्रि० । काले भवः दिगा० यत् । ३कालभवे त्रि० तदन्तसमासे अकर्म्मधारये उत्तरपदस्य आद्युदात्तता । बतोनडा० पाठान्तरे गोत्रे फक् । काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री । [शब्दर० ।

काल्यक न० काले साधु यत् स्वार्थे क । कर्चुरे (काँचाङ्गलुट्)

काल्या स्त्री कालः गर्भग्रहणकालः प्राप्तोऽस्याः यत् । प्राप्तगर्भग्रहणयोग्यकालायाम् ऋतुमत्यां अमरः "उपसर्य्या काल्याप्रजने" पा० । [भावे ।

काल्याणक न० कल्याणस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् । कल्याण-

काव न० कविर्देवताऽस्य अण् । कविदेवताके सामभेदे । तच्च तृतीयसवने गेयार्भवपवमानान्तर्गतम् । "आभीग्रियाणीति" सूक्ते गेयम् । तत्प्रकारश्च ऊहगाने दर्शितः ।

कावचिक न० कवचिनां समूहः "ठञ् कवचिनश्च" पा० ठञ् 'दूनोलोपः । वर्म्मधारिणां समूहे ।

कावट पु० कर्वट+पृषो० । कर्वटे हला० ।

कावषेय पु० यजुर्वेदवंशान्तर्गते तुराख्ये ऋषिभेदे । "कावषेयात्तु कावषेयः" शत० १०,६,५,६, तुरोह कावषेयः कारोत्यां देवेभ्योऽग्निं चिकीर्षन्" तत्रैव ६,५,२,१५,

कावाद पु० कुत्सितदैषद्वा वादः कोः का । वाक्कलहे शब्दचि० । [शैवाले हरणादिच्छत्रे त्रिका० ।

कावार न० कं जलमावृणोति आ+वृ—अण् उप०स० ।

कावी स्त्री कवेरियं षाज् ततः शार्ङ्गर० स्त्रियां ङीन् यलोपः । कविसम्बन्धिन्याम् स्त्रियाम् ।

कावुक पुंस्त्री कुत्सितः दैषद्वा वृक इव । १ कुक्कुटे २चक्रवाके ३पीतवर्णमस्तकपक्षिभेदे च मेदि०तेषां वृकतुल्यैर्पाच्छ्युक्तत्वात् तथात्वम् ; स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कावेर न० कस्य सूर्य्यस्येव दैषत्वेरमङ्गमस्य । १ कुङ्कुमे जटा० । तस्य शिखाभिः सूर्य्यतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम् ।

कावेरी स्त्री कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येदमित्यण् ङीष् । १सरिद्भेदे । कुत्सितमपवित्रं वेरं यस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीष् । २वेश्यायाम् ५त्र० । ३ हरिद्रायाम् । "दृषद्वती च कावेरी वङ्कुमन्दाकिनी तथा" भा०आनु०१६५अ० ; "भारतीयुप्रतोया च कावेरी सुर्म्मुरा तथा" भा०भ०२२१ । "चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमालावेहा मसी कावेरी वेन्नेत्यादि भाग० ५,१६,१८, भारतवर्षनदीकथने । सा च सह्याद्रेः मलयाद्रेश्च सानुसन्निकृष्टस्था तदेतत् रघौ वर्णितम् यथा

"इष्टीतप्रतिसृष्टस्य स धर्म्मविजयी नृपः ; श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार नतु मेदिनीम् ; ततो वेलातटेनैव फल-

वत्पूगमालिना । अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्य-जयो ययौ । स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना । कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् । बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः । मारीचोद्भ्रान्तहारीताः मलयाद्रेरुपत्यकाः" । "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगबधूभुक्तसत्कावशिष्टः" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं हतानप्सरसां गणैः । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! गोसहस्रफलं लभेत्' भा० व० ८५ । गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! नर्मदे ! सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थयाहन मन्त्र

काव्य पु० कवेः भृग्वुपत्यस्यापत्यम् यञ् । शुक्रे अमरः "भृगोः सुतः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतग्रहः" भा०आ०६० । "जिगीषया ततोदेवाववव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन यजनार्थं काव्यं तूशनसं परे" भा०आ०७५ अ० । कवेरिदम् यञ् । २कविसम्बन्धिनि । कव-वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ष्यञ् । ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप् "दुर्योधनस्य रूपेण पृष्टेषु काव्यां गिरं मम" भा०स० ६०अ० । "भाव्याणि तर्कयुक्तानि हेतुवन्ति विधांपते ! । नाटका विविधाः काव्याः कथाखण्डायिकाकारिकाः" भा०स०११अ० । शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञन्तस्यैव ग्रहणात् ततः स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म्म ष्यञ् । कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न । काव्यप्र०तत् करणप्रयोजनसूक्तं यथा—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" मू०

"कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतोपादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशश्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम् । अस्य कारणमाह" वृत्तिः

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू०

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतवः" वृत्तिः

भा०द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं सूक्तं यथा

"चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" सू० ।

"चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिलक्षणप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव । उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति" । किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवच्चारायणचरणारविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् कटुकौषधौपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽभ्युक्तम् । "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्ल्लभा । कवित्वं दुर्ल्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्ल्लभेति" "त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च । विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्तिः । तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः। उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्कार रीतयः" सू० ।

अत्येतु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

वाच्यमिति यदुक्तं। आनन्दविशेषजनकत्वात्काव्यं काव्यमिति रसगङ्गाधरः।

तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात्। यथाह काव्यप्र०

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः। अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्यं तु मध्यमम्। शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यत्ववरं स्मृतम्"।

रसगङ्गाधरे तु अर्थचित्रापेक्षया शब्दचित्रस्यात्यन्तचमत्कारकारित्वात्तस्याधमाधमत्वोक्त्या काव्यभेदचातुर्विध्यमुक्तम्। भा० द० मते अव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाभावात् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेन द्वैविध्यमिति भेदः।

तद्भेदाः सोदाहरणं दर्शिता तत्र यथा।

"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यश्चेति द्विधा मतम्"। मू० तत्र।"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्"मू० "वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्" वृत्तिः

"भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ।

"अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च"। मू०

"तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम्। विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः। अत एवात्र वाच्यं विवक्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् अत हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा प्रदीपो घटस्य। अभिधामूलस्य वस्तुविषयतया पश्चाच्चिर्देशः। अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह" वृत्तिः

"अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमश्नुते" मू०।

"अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्तिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः। यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् यथा। "कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः। भुवनत्रितयेऽपि विभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः"। अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादि मुख्यविशिष्टस्वार्थपरा" जाड्यातिशयश्च व्यङ्ग्यः। यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यज्यार्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्तिरस्कृतत्वादत्यन्तिरस्कृतवाच्यत्वम्। यथा "निःश्वासान्धा इवादर्शाश्चन्द्रा न प्रकाशन्ते"। अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः। अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्। यथा "भम धम्मिअ! वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण; गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिना दरीसीहेण"। अत्र भम धार्म्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिप्रतेरनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्य्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्य्या। यत्र खलु विधिनिषेधावनुपपद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्य्यवसानं तत्रैव तदवसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्य्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधौ अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव। तदुक्तम् "क्वचिद्बाध्यतया स्फुरितिः क्वचित्स्फुरितस्य बाधनम्। पूर्वत्र लक्ष्यमेव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु"। अत्रार्थे मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं (प्रवेशः) न तु तिरोभावः अत एवाजहत्स्वार्थलक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था" वृत्तिः॥

"विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं ततः। असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा" मू०

"विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः" वृत्तिः।

"तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते। एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्य नैव तत्" मू०

"उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदन्यायान्न संलक्ष्यते। एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्न कावयभेकमेव भेदमेवोन्नाम्। तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् शतशोऽनन्तशश्च का गणनात्र सर्वेषाम्" वृत्तिः॥

"शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येऽनुरणनक्षमे। ध्वनिर्द्विधासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिधः कथितो बुधैः" मू०

"क्रमलक्ष्यत्वादेयानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम्" वृत्तिः। अत्र

"वस्त्वलङ्कारकृपसाध्यव्यङ्ग्यभेदात्त्रिधा" सू०। "अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारो वस्तुमात्रं व्यज्यते। तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा। "पन्थिअ! ण एत्थ सत्थरमत्थि णअं पत्थरत्थले गामे। उच्चुअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वसहि ता वसहु"। अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यदुपभोगक्षमोऽधि तदास्तेति वस्तु व्यज्यते। अलङ्काररूपो तथा "दुर्गालङ्घितविष्टपहीमनखिजं संमीलयंल्लोजया प्रोद्यद्राजकलो ल्लहीतगरिमा विश्वम्भृतोभोगिभिः। नच्चते शक्रतेजसो गिरि गुरौ गाढां रुचिं धारयन् गाढाक्रस्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः"अत्र प्राकरणिकस्य उमावल्लभादीवीवल्लभभानुदेवस्यतेर्वर्णने द्वितीयार्थस्यचित्तमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं सा प्रसाङ्गीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते। तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। यथा वा "क्षचितः क्षचितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्भूरिभिः प्रभो!। अक्षितः क्षचितः साधुर्यशोभिरक्षतामसि"। अत्राक्षित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्याक्षार्थत्वेऽपि आक्षेपसक्षणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते" इति।

"वस्तु वालङ्कृतिर्व्यापि त्रिधार्थः सम्भवी स्वतः। कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तत्सिद्धस्य चेति षट्॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः। अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्"सू०॥

"स्वतः सम्भवी औचित्याद्व्यक्तिरपि सम्भाव्यमानः। प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन। तत्र क्रमेण यथा। "दृष्टिं हे मतिवेत्रिणि! क्षणमिहाध्यक्षङ्कृ हे दास्यसि प्रावेणाक्ष शिवोः पिता न विरसाः कौपीरयः पास्यति। एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्यमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नखन्यक्षयः"। अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोपभोगजनकक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते। "दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि। तस्यामेव रघोः याख्याः प्रतापं न विषेहिरे"। अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते। "आयतनमसुटूराटूरीक्षणपराक्रमः। बलोऽयलोकयामास भातङ्गमिव केसरी"। अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना व्यङ्ग्यकार्येण बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः स्वयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते। "गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्गटाङ्गरिबधूजनस्य यः,। ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयद्विर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्"। अत्र स्वतः सम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः क्षतवो व्यापादितार्थेति वस्तुन्ययालङ्कारो व्यङ्ग्यः। "सज्जेइ हुरहिआसो ण आवणेइ जुवइजणलक्खसहे। अहिणअसरहआरुच्छे णअणङ्गस्स सरे"। अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्नदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति।

"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं धीर!। धवलयति भुवनमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः "दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः। मणिव्याजेन पर्य्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते। ",धम्मिल्ले नवमल्लिकास्रजुदयो, हस्ते स्फिताम्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः। एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक! त्वत्कीर्त्तिराशिर्यदौ नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विन्यसे"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानानुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते "शिखरिणि क्व नाम कियच्चिरं किमभिधानमसाव करोत्तयः। सखि! येन तवाधरपाटलं दधति विम्बफलं शुकशावकः"। अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयजन्य इति वस्तु प्रतीयते। "सुभगे कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः। वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्"। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते "अल्लिकासकुले क्षणि भाति गुञ्जन्मधुव्रतः। प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव"। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामशरावसन्नादकः कालः प्राप्तस्तत्क्षणं 'मानिनि! मानं न मुञ्चसीतिवस्तु व्यज्यते। "अक्षिणाक्षक्षमभरिह तव क्षिप्त्वर

सुहृच्च! सा अमाअन्ती। अणुदिणमणण्णमा अङ्गं तणुअं पि तणु एहू"। (अंतर्वासायन्तीति) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते। न खलु कृतेः कविनिबद्धस्यैव रागाद्याविष्टता। अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणीति तृतीयाङ्गप्रतिपादिता। एषु च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थलेषु रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यं न तु रूपादीनामित्यलङ्कृतेरेव सुस्थत्वम्"। वृत्तिः "एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे"भू० उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एकोध्वनेर्भेदः। यथा "हिमरुक्चन्द्ररुचिरः सपद्मको मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः'। अभवत् प्रसादितकुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः"॥ अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। एवञ्च वाङ्मयभेदादेव वाङ्मयानां काव्यानां भेदः"। वृत्तिः "तदष्टादशधा ध्वनिः"भू०। अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्तिरस्कृतवाच्येति त्रिविधः। विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः" वृत्तिः एषु च।

"वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः" भू०।

"तत्र अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा। धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च। सुजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी"। अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टनयनपरः। वाक्यगतो यथा। "त्वामग्नि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति। आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे 'त्वामिति' पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति। एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे 'अग्नीति' पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति। तथा 'विदुषां समुदाय' इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः 'वच्मीति' वचनं 'उपदिशामि' इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति। एतानि च लक्षितानि स्वातिशय्यं व्यञ्जयन्ति। एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः। अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा 'निश्वासान्ध इवेत्यादि'। वाक्यगतो यथा। "उपहृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्। विदधदीदृशमेव सदा सखे! सुखितसाधुरसं ततः शरदां शतम्" अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम्। पदगतत्वे यथा। "लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः। नदा सुधास्यदमभूद्दृशा तु ज्वरो महान्" अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम्। अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः। तदुक्तं ध्वनिकृता "एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी। पदद्योतेन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती"। एवं भावादिष्वप्यूह्यम्। "भुक्तिमुक्तिसिद्धैकालम्बनादेयनतत्परः। कस्य नानन्दनिष्यन्दं विदधाति सदागमः"। अत्र सदागमशब्दः सच्चिदानन्दस्वप्रकाशकं प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय 'सतः पुरुषस्यागमः' इति वस्तु व्यनक्ति। ननु 'सदागमः सदागम इवेति' न कथमुपमाध्वनिः, सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविषयत्वादूरस्थसंगोपनार्थमेव हि द्वयर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्यासम्बन्धत्वात्। "अनन्यसाधारणधीर्दाक्षिण्यसुन्दरः। राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः"। अत्र पुरुषश्चेतः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः। अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ। "स्वायं स्नानसुपाहितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रम्यतामागतिः। आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तोऽधि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनार्पितम्"। अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना क्लान्तपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु व्यज्यते। तच्चाधुना क्लान्तोऽधि न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुनापदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यम्। "तदाप्लावितहृदुःखविलीनाशेषशोकाः। तच्चित्ताविपुलाह्लादचीत्कारपुलकचया तथा। चिन्वन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम्। निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका"। अत्राशेषक्षयपदप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशिनादात्मप्राध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषक्षयपदद्वयद्योत्या। अत्र च व्यङ्गस्य प्रौढौक्तिमन्तरेणापि सम्भवात् स्वतःसम्भविता। "पश्यन्त्यसंख्यपथगां स्वहानजलवाहिनीम्। देव! ति-

पथगात्मानं गोपयत्यसूर्यम्पश्यानीति"। अत्र 'पश्यनीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न कोऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदद्योत्यः। एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्य्यम्। तदेवं ध्वनेः पूर्व्वोक्तेषोडशस्य भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवत्येकः। अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः" वृत्तिः।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः" मू०।

"प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवः। यथा महाभारते श्वभ्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् श्वभ्रगोमायुसङ्कुले। कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे। न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी"। इति दिवसे शक्तस्य श्वभ्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिदम्। "आदित्योऽयं स्थितो मूढाः! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्। बहुविघ्नो मनुष्योऽयं जीवेदपि कदाचन। अयं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्। श्वभ्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः"। इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यङ्ग्यः। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्। एवं वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यत्वे उदाहृतम्। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे! वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उच्चैश्चित्रल चिपपन्दोभिसिणीपत्तस्मि रेअर बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखरेअर बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिच्च"। अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यङ्ग्यौ। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्" वृत्तिः।

"पदांशवस्तुरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशगः" मू०।

"प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः। यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः। करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! कृतास्त्वं खलु कृती"। अत्र 'कृताः' इति न पुनर्दुःखं प्राप्नुवन्नित्यनुषङ्गतः। 'बहुरङ्गलिसंहताधरौष्ठं प्रतिषेधाक्षरविलक्षणाभिरामम्। सुखसंसर्विवर्त्तिपक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु"। अत्र 'तु' इति निपातस्यानुनापयत्राङ्गकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावणः। धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा? स्वर्गग्रामटिकाविलुण्टनपटोच्छ्वासैः किमेभिर्भुजैः" 'अरयः' इति बहुवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्व्वनाम्नः, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङः 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिकेति करूपप्रत्ययस्य, 'विलुण्टनेति' विपूर्वस्य 'भुजैरिति' बहुवचनस्य व्यङ्ग्यकत्वम्। "आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा, नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि! योगिनी किमसि भोः! किं वा वियोगिन्यसि"। अत्र तु 'आहार इति' विषयसमूहस्य, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदमिति' प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व्वनाम्नः, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'सखीति' प्रणयसम्भ्रमस्य, 'असि भो' इति सोपहासोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपक्षद्योतकस्य वाशब्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यङ्ग्यकत्वं सहृदयसंवेद्यम्। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते। प्रबन्धे महाभारते शान्तः। रामायणे करुणः मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः। एवमन्यत्र"। वृत्तिः।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्म्मताः। सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाग्निशराः ५३०४ गुणैरिषुवाणाग्निसायकाः" ५३५५ मू०

"गुणैः गुणभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः। दिङ्मात्रं तूदाह्रियते। "अस्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय। सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयत्वकृतं विधत्ते"। अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृश्य एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः। "धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्व्वसमीरणानि"। अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः। अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्"। वृत्तिः "अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" मू०।

"अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति" इत्तिः ।

"तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् । व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्त्रयोदिता अष्टौ" मू० ।

"इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा "अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः" । अत्र ष्टङ्कारः करुणस्याङ्गम् । "मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोन्नतकर्णतापः । हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी–प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः" । अत्रौत्सुक्यतासञ्चारिसंसृष्टस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः । "जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णाभिहतधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमदश्चं प्रलपितम् । कृता लङ्काभर्त्तुर्व्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कृपणलवसुता न त्वधिगता" । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्व्वता तद्गोपनमपाकृतम् तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काकाक्षिप्तं यथा "मय्यासि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः । संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन" । अत्र 'मय्यास्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सङ्गभावेनैव स्थितम् । "दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः" । अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्गः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । "हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्यश्चन्द्रोदयारम्भइवाम्बुराशिः। उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि" ।

अत्र विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः । "ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यस्य यो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते" । अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । "सन्धौ वर्म्मखरुरणं विग्रहे प्राणनियहः । अन्यापदीनरूपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः" । अत्र अन्यापदीनात्रेत्र नृपतौ दानसामादि मन्त्ररेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं वुत्पत्तानापि झटित्यस्फुटम् । "अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मैर्न्यिना । अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परम्" अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्त्वोपेति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् । "वाणीरकुडुक्कुडुडीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए । घरकम्मवावडाए बहूए सीअन्ति अङ्गाइम्" । अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिन्नतास्टङ्कं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् "सीदन्त्यङ्गानि" इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम् । किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिसुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता "अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः" । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः यथा "दृष्ट्वा केशव! गोपरागकृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ! पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वबलानां गतिर्गोप्यैवंगदितः सलेशमवताद्वोष्टे हरिर्वश्चिरम्" । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोमे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयाबभासः । सलेशमितिपदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः तदुक्तं तेनैव "प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनरिति" । यत्र च "यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं वधत्ते" इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रे ऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्तृणगोत्रकविपण्डितसख्यश्रीचण्डिदासपादैः "काव्यार्थस्याखण्डवृत्तिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावच्चानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवच्चयसौ न काव्यव्यपदेशं व्यावहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति" । केचित् चित्रात्रं त्रयीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः "शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" इति तत्र यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । रेफस्यव्यङ्ग्यत्वमिति चेत् किं नाम रेफस्यव्यङ्ग्यत्वम् आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् अना-

स्वादव्यङ्ग्यत्वं वा। आदेश्च प्राचीनभेदयोरन्तःपातः। द्वितीये त्वकाव्यत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्वं तदा च्युतत्वमेव। च्युततायामनास्वादत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता "प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थितेः। उभे काव्ये ततोऽन्यदात्तच्चित्वमभिधीयते इति" वृत्तिः।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं महाकाव्यखण्डकाव्यभेदात्। तल्लक्षणादिकं सा० द० ६परि० उक्तं यथा "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्ण्यनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु। अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याश्वासनामकाः। प्राकृतैर्निर्म्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वासकाभिधाः। छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिल्लिलितकैरपि। अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः। तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि। भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम्। एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्জ্জितम्। खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च"।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं "दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तत रूपारोपात्तु रूपकम्" इति सा०द० उक्तेः

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रिकेव। अलङ्कारचन्द्रभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत्र। काव्यस्वरूपादिप्रकाशके मम्मटभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीपइव। गोविन्दठक्कुरनिर्म्मिते भङ्ग्या काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अलङ्कारग्रन्थभेदे [प्रखण्डापके चन्द्ररेणौ चौरभेदे त्रिका०

काव्यचौर पु० काव्यस्य चौरइव। परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन

काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक्। काव्यप्रतिपादारसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८पृ०विवृतिः

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात्। काव्यरूपे शास्त्रे "कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति काव्यप्रकाशे तस्य उपदेश्योगित्वोक्तेः क्षितशासकशास्त्रतुल्यत्वम्। "काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्"

काव्या स्त्री कव-वर्णने करणे वा० ण्यत्। वृद्धौ तया हि नानाविधवर्णनात् तथात्वम्। २पूतनायां च मेदि०।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८पृ० विवृतिः।

काश दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट्। काशते अकाशिष्ट, काशाञ्चभूव काशामास काशाञ्चक्रे चकाशे। णिच् अचकाशत्-त। ऋदित्त्वात् चङि नोपधाह्रस्वः। "काली कपालाभरणा चकाशे" "तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे" कुमा० "नंनम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः" भट्टिः। काशी काशकः काशितः काशमानः काशः काशनं काशितुम् काशित्वा प्रकाश्य। यङ् लुक् चाकाशीति। वेदे ह्रस्वः चाकशीति

अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+ सर्व्वतः प्रकाशे अभिकाशते "अन्योऽनमभिचाकशीति" शत०ब्रा० १४,७,१,१२, आभिमुख्येन दर्शने सक०। "घृतस्य धारा अभिचाकशीमि" ऋ०४,५८,५,६, "व्यङ्ग्यमानाभिचाकशीमि"६,"अभिचाकशीमि अभि पश्यामि" भा०

अव+अवकाशे स्वावासयोग्यतापाप्तौ "उभयतो मांसैः संछन्नं नावकाशते" शत०८,७,४,२०, यदसुत्वाग्रे ऽधिश्रयति पत्नीं ह्यवकाशयिष्यन् भवति" "अथ यत्पुत्नीं नावकाशयेत्" शत०१,३,१,२०, अवकाशः "क्षत्त्रावकाशे रुचिसंप्रकृप्तम्" भट्टिः अवेक्षणे सक०। "क्षत्रियानूचानानवकाशयेत्" का० श्रौ० ६,७,१६, "अवकाशयेत् अवेक्षयेत्" कर्कः।

आ+समन्तात्स्थितौ आकाशः। अभिव्याप्तौ सक०। "संप्लुतः पुरुषमाकाश्य" शत०ब्रा० ७,४,१,४३, "आकाश्य अभिव्याप्य" भा०।

उद्+ऊर्द्ध गतौ ऊर्द्ध प्रकाशे च। उत्काशते उत्काशः। नि+तुल्यत्वे नीकाशः घञि पूर्वस्वरदीर्घः। [४६अ०। सम्+नि+निष्काशने। "न सन्निकाशयेद्धर्म्मम्" भा०आश्व० निर्+निःसारणे। "मात्रा निष्काशयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया" सा०द०। अत्र निःक्रमोत्पत्तेन निष्कासयेदित्येव पाठोयुक्तः

प्र०+ प्रकृष्टदीप्तौ "एषु सर्व्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" कठो०। "उभावपि प्रकाशेते प्रद्युम्नो वृषभाविव" भा०वि० ७५५श्लो०।

प्रति+प्रतिरूपप्रकाशे सारूप्ये च प्रतीकाशः। "यमस्य त्वा गृहेऽरसं प्रतिचाकशान" अथ० ६,२६,३,

वि+ सकलीभावापनोदनेन प्रकाशे। पुष्पं विकाशते। प्रकाशे च। "आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत्" भा० आ० ७४५६श्लो० वीकाशः।

सम्+ सम्यक्प्रकाशे सादृश्येन प्रकाशे च सङ्काशः "प्रतिस्रोतस्तृणाद्यानां सहस्रं सञ्चकाशिरे" रामा०

काश–दीप्तौ दिवा०आ०अक०सेट्। काश्यते अकाशिष्ट काशाम्बभूव आस चक्रे चकाशे क्वचित् णिच् अचकाशत् त

काश पु०केन जलेन कफात्मकेन अश्यते व्याप्यतेऽत्र अश–व्याप्तौ आधारे घञ्। १काशरोगे, भरतः। कासशब्दे विवृतिः "काशास्रुलालाविलः" शान्तिश०२च्युते (हाँचि) शब्दर०। तयोः जलेनाकीर्णत्वात्तथात्वम्। काश दीप्तौ अच्। (केशिया) २तृणभेदे "केशः काशस्तवकविकाशः" सा०द० "आकर्णसुल्लसितमम्बु विकाशिकाशनीकाशमाप समतां सितचामरस्य" माघः "कैलासकाशनीकाशमूर्त्या" दशकु० "काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाकोहिमः सरः। मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तज्वरापहृत्" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम् तत्पुष्पे न०। ईषदश्नाति अश–अच् कोः का। ४मूषिकभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष्। "भूम्या आखूनालभेत" इत्युपक्रमे "काशान् दिग्भ्रः" यजु०२४,२५, "काशान् मूषिकभेदान्" वेददी०। ५ऋषिभेदे पु० काश्यस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। काशायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

काशक पु० काश–स्वुल्। १काशतृणे शब्दरत्ना०२सुहोत्रस्य पुत्रभेदे "सुहोत्रस्य सुतत्रयम्। काशकस्य महासत्वस्तथा गृत्समतिर्नृपः" हरिव०३२अ०। अस्यैव काशिरित्यपि नाम तत्रैव "काश्येषु काशयोराजन्!" इति तदनन्तरोक्तेः काशेन निर्वृत्तादि काशा० चतुरर्थ्यां इल। काशिल काशनिर्वृत्तादौ त्रि० काशे भवः उत्करा० छ। काशीय काशभवादौ त्रि०। २प्रकाशान्विते त्रि०

काशकृत्स्न पु० आदिशाब्दिके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशलिशाकटायनाः पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" वोपदेवः। "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" शा०सू०। काशकृत्स्नेन निर्वृत्तादि अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०

काशज त्रि० काशे जायते जन०ड ७त०। काशजाते "दीर्घं काशतृणभ्राष्ट्रवटं जे" पा०तस्य आद्युदात्तता

काशपरी स्त्री काशः परोयस्याःगौरा०ङीष्। काशाहतनद्याम् तत्र भवः नद्या० ढक्। काशपरेय तद्भवे त्रि० पृषो० पस्य फः। काशफरीत्यपि तत्रैव नद्यादिगणे तस्य पाठात् भवार्थे ढक्। काशफरेय नद्भवे त्रि०

काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः। देशभेदे "कोशलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" भा० क० ४५अ०

काशमय त्रि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्य्ये तद्विकारे वा मयट्। १काशप्रचुरे २तद्विनिर्मिते च "कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य्य भगवान्मनुः" भाग०३,२,२, श्लो०। स्त्रियां ङीप्।

काशमर्द पु० काशं मृद्नाति मृद–अण् उप०स०। (कालकासेन्दा) वृक्षे रायमुकुटः [३२अ०।

काशय पु० काशिनृपपुत्रे "काशेस्तु काशयोराजन्" हरिवं०

काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यामलप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "काश पाश, अश्वत्थ पलाश, पीयूक्षा चरण वास नड़, वन, कर्द्दम, कच्छूल, कड्कटगुहा, विस, तृण, कर्पूर, वर्व्वर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल" [न्मलिवृक्षे जटाधरः

काशान्मलि स्त्री कुत्सिता शान्मलिः कोः का। कूटशाल्मलिवृक्षे जटाधरः

काशि स्त्री काश–इन्। १काशग्रामे वा ङीप् काशीशब्दार्थे तत्र काशीशब्दे विवृतिः "आःकाशिवाशिजनता ननु वञ्चिताऽभूत्" काशीख०। २काशीनगरोपलक्षिते देशभेदे पु० भूम्नि। "अतः काश्योऽग्नीनादत्त" "यज्ञं काशीनां भरतः साम्रताभिव" शत०ब्रा० ३,५,४,१८, २१। "काशिष्वपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः" हर्य्यश्व इति विख्यातः" भा० आनु० ३०अ० "सौधामहद्भुजङ्गास्य काश्योऽपरकाश्यः" भा०स० ६अ०। ३सूर्य्ये पु० उच्छल०। ४सुष्टौ निरु०६। "१आपइव काशिना संगृभीताः" ऋ० ७,१०४,८, "काशिना सुष्टिना" भा०। भावे इन् ५प्रकाशे च "अपारे यत् संगृभ्य मघवन्! काशिरित्ते" ऋ० ३,३०,५, "काशिरित् लोके प्रसिद्धएव यद्वा काशिर्सृष्टिः" भा०

६प्रकाशान्विते त्रि०" काशेरिदम् तस्यां भवं वा काश्या० अञ् ञिठ् वा। काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्रभये च त्रि० ञिऽइत् उच्चारणार्थेः स्त्रियां ४ञि ङीष् ञिठि ठाप्। साच वा मनक्षतायां पाणिनिवृत्तौ स्वार्थेक। काशिका काशीपुर्य्यां स्त्री।

काशिन् त्रि०काशते काश+णिनि। १प्रकाशशीले। जयकाशी स्त्रियां ङीष् भक्तकाशिनी काश+इनि।२काशरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्थपुरीं वा पाति पा—क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र। "सुवर्णवर्म्माणसमेत्य काशिपं वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रिरे"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म्म० वा। काश्याम् स्वनामख्यातपुरीभेदे। "समेतं पार्थिवं चत्रं काशिपुर्य्यां स्वयंवरे" भा०आनु० १६८अ०। काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा०। काशिदेशाधिपे। तद्देशाधिपाश्च कालभेदेन यद्यपि बहवस्तथापि काशिनामकत्वेन तदन्वयेन तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्वं प्रथितं तदेतत् हरिवं ३२अ० वर्णितं यथा

"काशेषु काश्योराजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा। बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः। धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः। अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीमरथः स्मृतः। दिवोदास इति ख्यातः सर्वरत्नः प्रणाशनः। एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृपः। शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः। शप्तास्मि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना। शून्या वर्षशतस्यं वै भवतीति नराधिप!। तस्मात्तु शप्तमालायां दिवोदासः प्रजेश्वरः। विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम्। हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः। दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः। प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च। अलर्कौ राजपुत्रस्तु राजा सत्यप्रतिज्ञमान् भुवि। क्षत्रियस्य तु दायाद्यं कृतवान् वै महीपतिः। आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासकृतं बलात्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्द्धर्षेण महात्मना। दिवोदासेन बालेति हत्वया स विसर्ज्जितः। अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै। तेन पुत्रेषु बालेषु प्रसूतं तस्य भारत! वैरस्यान्तं महाराज! क्षत्रियेण विधित्सता। अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मवित्तमः सत्यसङ्गरः। षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च। तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः। युवा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वहः। लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः। वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम्। रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृपः"।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं सद्भि देवान् पृथिव्या निष्काश्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति काशीख०४३अ० वर्णितं यथा "गतेषु देवसंघेषु पृथिव्याः पृथिवीपतिः। चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रतापवान्। विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्"। इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम्"दिवोदासस्य तस्यैवं काश्यां राज्यं प्रशासतः। यातानेकदिनप्रायं शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराजं दिवोदासम्" सुश्रु०। "द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांशन्नृपभेदस्तन्नाम्ना प्रसिद्धः "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य! य उक्तो दानवर्षभः। काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः" भा०आ०६७अ०। तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णुं प्रति द्वेषो यथा हरिवं०६१अ०। "कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य "तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तोजनार्द्दनम्" इत्युक्तम्। स च अम्बिकादीनां पिता। "विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते क्रमात्। स्वयंवराद्युपानीते ह्यम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ६,२२, १८। स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत्। "अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः। शुश्राव सहिता राजन् दृषद्वाना वै स्वयंवरम्" भा० आ० १०२अ०। "एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजञ्च वीर्य्यवान्" तत्रैवोक्तेः "धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान्" गीता। काशिपत्यादयोऽप्यत्र।

काशिष्णु त्रि० काश—बा० ष्णुच्। प्रकाशशीले। "काशिष्णुना कनकवर्ष्मविभूषणेन" भाग० ४,३०,६,

काशी स्त्री काशते काश—इन् स्त्रियां ङीप्। काश—णिच्—अच् गौरा० ङीष्। असिवरुणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां शिवपुर्य्याम्। तन्निरुक्त्यादि काशीख०। "निर्व्वाणकाशनाद्यत्र काशीति प्रथिता पुरी। अविमुक्ते महाक्षेत्रे न मुक्तो यस्मुना क्वचित्। प्रागेव हि सुनेऽनर्घ्यं जातं जाम्बुनदं स्वयम्। पुनः स्वर्धुनितोयेन क्षीरेण यदि सङ्गतम्। चक्रपुष्करिणीतीर्थं प्रागेव श्रेयसांपदम्। ततः श्रेष्ठतरं शम्भोर्मणिभूषणभूषणात्। आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते शिवा-

लवे। प्रागेव मुक्तिः संसिद्धा गङ्गा-सङ्गात्ततोऽधिका। यदाप्रभृति सा गङ्गा मणिकर्णी समागता। तदाप्रभृति तत् क्षेत्रं दुष्प्रापं त्रिदशैरपि। कृत्वा कर्माण्यनेकानि कल्याणानीतराणि च। तानि क्षणात् समुत्क्षिप्य काशीसंस्थोऽमृतो भवेत्। तस्य वेदान्तवेद्यस्य निदिध्यासनतो विना। विना साङ्खेन योगेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत्। कर्म्मनिर्मूलनक्षता विना ज्ञानेन कुम्भज!। शशिमौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽमृतोभवेत्। यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्यक्त्वा कलेवरम्। तारकस्योपदेशेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत्। अनेकजन्मसंसिद्धैर्बद्धोऽपि प्राक्तनैर्गुणैः। असिसंभेदयोगेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत्। देहत्यागोऽत्र वै दानं देहत्यागोऽत्र वै तपः। देहत्यागोऽत्र वै योगः काश्यां निर्वाणसौख्यकृत्। प्राप्योत्तरवहां काश्यामपि, दुष्कृतवानपि। यायात् स्वं हेलया त्यक्त्वा तद्विष्णोः परमं पदम्। मरुद्देन्द्राग्निसुखा देवा दृष्ट्वा मुक्तिपथोन्मुखान्। सर्व्वान् सर्वेशमालोक्य रक्षाङ्क्रुः पुरा पुरः। असिन्नरासिरूपाञ्च पापिसङ्कृतिखण्डिनीम्। दुष्टप्रवेशं धुन्वानां धुनीं देवा विनिर्म्मसुः। वरणाञ्च व्यधुस्तत्र क्षेत्रविघ्ननिवारिणीम्। दुर्वृत्तस्य प्रवृत्तेश्च निवृत्तिकरणीं सुराः। दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वासिं वरणां सुराः। क्षेत्रस्य मोक्षनिःक्षेपरक्षां निर्वृतिमाययुः। क्षेत्रस्य पश्चाद्दिग्भागे तं देहलिविनायकम्। स्वयं व्यापारयामास रक्षार्थं शशिशेखरः। अनुज्ञातप्रवेशानां विश्वेशेन कृपावताम्। ते प्रवेशं प्रयच्छन्ति नान्येषां हि कदाचन"। अत्रार्थे प्राचीनेतिहासमुक्ता माहात्म्यादिकसूक्तं यथा—"एवं काश्यां प्रविश्यापि पापी धर्म्मानुषङ्गतः। न क्षेत्रफलमाप्नोति बहिर्भवति तत्क्षणात्। तस्माद्विश्वेश्वराज्ञैव काशीवासेऽत्र कारणम्। असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते। वाराणसीति विख्याता तदारभ्य मङ्कासने!। असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका। वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्तिरुत्सृज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन। विश्वेशदण्डमहसि यत् सहसा प्रविश्य रूपेण तां वितनुतापदवीन्दधाति। जातो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु रे त्वं जन्तो! न जातु तव शान्तिरभूच्चिरञ्च। वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं प्राप्याधुना मम बलात् खरशासनः स्याः। अन्यत्र तीर्थसलिले मृतितो द्विजन्मा देवादिभावमयते न तथा तु काश्याम्। चित्तं यदत्र पतितःपुनरुत्थितं न प्राप्नोति मुक्तमृजनोऽपि किमग्रजन्मा। सैषा पुरी संसृतिरूपपारावारस्य पारं पुरुषः पुरारिः। यस्यां परं पौरुषमर्थमिच्छन् सिद्धिं नयेत् पौरपरम्परासः। तीर्थान्तराणि मनुजः परितोऽपगाह्य क्षित्वा तनुं कलुषितां, दिवि दैवतं स्यात्। वाराणसीपरिसरे तु विसृज्य देहं सन्देहभाग्भवति देहलवाप्तयेऽपि। वाराणसी शमवशीकरणादतेऽपि योगादयोगिजनताञ्जनतापहन्त्री। तत्तारकं श्रवणगोचरतां नयन्ती तद्ब्रह्म दर्शयति येन पुनर्भवो न। वाराणसीपरिसरे तनुमिष्टदात्रीं धर्म्मार्थसौख्यनिलयामहह्ह विसृजन्। दृष्टं पदं किमपि हृष्टतरोऽभिलाष्यलाभोऽस्तु मूलमपि नो यदवाप शून्यम्। आः काशिराशिजनता ननु वञ्चिताभूद्भालेविलोचनवता वनितार्द्धभाजा। आदाय यत् सुकृतभाजनमिष्टदेहं निर्वाणमात्रमपवर्जयताऽपुनर्भु। वाराणसी स्फुरदसीमसुखैकभूमिर्यत्र स्थितास्तनुभृतः शशिभृत्प्रभावात् सर्वे गलेगरलिणोऽच्युतजो ललाटे, वामार्द्ध,वामतनवोऽतनवस्ततोऽन्ते। आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाऽत्र। स्वःसिन्धुसङ्गतिरथोपरमासदङ्ग विश्वेशितुः किमिह तन्न विमुक्तये यत्। वाराणसीह वरणासिसरिद्वरिष्ठासंभेदखेददमनी द्यु नदीलसच्छ्रीः। विश्रामभूमिरचलामलमोक्षलक्ष्म्या हैनां विहाय किमु सीदति मूढजन्तुः। किं विस्मृतं त्वहह गर्भजमामनस्यं कार्त्तान्तदूतकृतबन्धनताड़नं वा। शम्भोरनुग्रहपरिप्लवलभ्यकाशीं मूढो विहाय किमु याति करस्थमुक्तिम्। तीर्थान्तराणि कलुषाणि वहन्ति सद्यः श्रेयोद्रवन्त्यपि बहु त्रिदिवं नयन्ति। यानावगाहनविधानतनुप्रहाणैर्वाराणसी तु कुरुते वत मूलनाशम्। काशीपुरीपरिसरे मणिकर्णिकायां त्यक्त्वा तनुं तनुभृत स्तनुमाप्नुवन्ति। भालेविलोचनवतीं गलनीललक्ष्मीं वामार्द्धबन्धुरवपूं विबुधैकराध्याम्। ज्ञात्वा प्रभावमतुलं मणिकर्णिकाया यत् पुद्गलन्त्यजति चाशुचि पूयगन्धि। स्वात्मावबोधमहसा सहसा मिलित्वा कल्पान्तरेष्वपि स नैव पृथक्त्वमेति। रागादिदोषपरिभूतमनोहणीकाः काशीपुरीमतुलदिव्यमहाप्रभावाम्। ये कल्पयन्ति परतीर्थसमां समन्तात्ते पापिनो न सहजैः परिभाषणीयम्। वाराणसीं स्मरहरप्रियराजधानीं त्यक्त्वा कुतो व्रजसि मूढ! दिगन्तरेषु। प्राप्याप्यजाद्यसु-

सभां स्थिरमोक्षलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किमु कामयेथाः?। विद्याधनानि सदनानि गजाश्वभूत्या स्वक्-चन्दनानि वनितास्च नितान्तरम्याः। स्वर्गोऽप्यगम्यस्तृह नो-दामभाजि पुंसि वाराणसी त्वमुलभाऽसुलभा विमु-क्तिः। धात्रा धृतानि तुलया तुलनामवैतुं वैकुण्ठ-सुखप्रभुवनानि च काशिका च। तान्युदययुर्लघु-तया न्यगि यं गुरुत्वात् तस्थौ पुरीह पुरुषार्थचतुष्ट-यस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽनरोऽपि ह्यारोप्यमाण इह मानवदेहैकरुद्रः। नानोपसर्गज निसर्गजदुःखभारै कर्म्मोपनुत्य स विशेत् परमेशधाम्नि! स्थिरायायं कायं जननमरणक्लेशनिलयं विहायास्यां काश्यामहह परिगृह्णीत न कृतः। वपुस्ते जोरूपं स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तुः स्फुटितमिव काश्यां विनिमयन्। अहो लोकः शोकं किमिह सहते हन्त हतधीर्विपद्भारैः सारैर्नियतनिधनैर्ध्वंसितधनैः। क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शिवो यत्र निधने श्रुतौ किञ्चिज्जन्तुः प्रविशति न येनोदरदरीम्। काशिवा-सिनि जने वनेचरे द्विजिह्वभुज्यपि समीरभोजने। स्वैरचा-रिणि जितेन्द्रियेऽथहो काशिवासिपुरुषे विशिष्टता नास्तीह दुष्कृतज्ञतां सुकृतात्मनां वा काचिद्विशेषगतिरन्यकृता। हि काश्याम्। बीजानि कर्म्मजनितानि यदूषरायां नाङ्कूरयन्ति हरदग्ज्वलितानि तेषाम्। मशका वकाः शुकाः कलविङ्काश्च वृकाः सजम्बुकाः। तुरगोरगयानरा नरा गिरिजे! काशिमृताः गताश्च-ताः। अरुद्ररुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुण्ड्र चन्द्रार्द्धधरा धराङ्कृताः। निरन्तरं काशिनिवासिनो जना गिरी-न्द्रजे! पारिषदा मता मम। यावन्त एव निवसन्ति च जन्तवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराभ्रजम्बुकाद्याः। तावन्त एव मदनुग्रहरुद्रदेहादेहावसानमधिगम्य मयि प्रविष्टाः। ये तु वर्षेषवो रुद्रा दिवि! देवि! प्रकीर्त्तिताः। वातेषवोऽन्तरीक्षे ये ये भुव्यन्तेषवः प्रिये!। रुद्रा दश दश प्राच्यवाचीप्रत्यगुदक्स्थिताः। ऊर्द्ध्वदिक्स्थाश्च ये रुद्राः पश्यन्ते वेदवादिभिः। असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूतले। तत्सर्वेभ्योऽधिकाः काश्यां जन्तवो रुद्ररूपिणः। रुद्रावासस्ततः प्रोक्तमविमुक्तं घटोद्भव!। तस्मादभ्यर्च्य काशीस्थान् वस्वादीन् वर्षतं-राश्रमान्। अङ्गवेश्वरब्रह्मा च रुद्राद्यांफलभाक् नरः। श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते। निर्वचनि श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते। निर्वचनि

श्मशानार्थं सुने! शब्दार्थकोविदाः। महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशा-नन्तु ततो महत्। अप्सु भूरिह लये लयं व्रजेदापश्चौ-र्ववदनोग्रकन्दरे। मातरिश्वनि महातनूनपाद्व्योम्नि सं-क्षयति वै सदागतिः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि मोड्ढविकारसंयुता। लीयते महति बुद्धिसंज्ञके हा महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा गुणत्रयमयी च निर्गुणं तं पुमांसमवगुह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितमः परः पुमान् देहगेहपतिरेष जीवकः। प्राकृतः प्रलय एष उच्यते हंसयानहरिरुद्रवर्जितः। कालमूर्त्तिरथ तञ्च पुरुषं हेलया कलयतीश्वरः परः। स वै महाविष्णुरिती-ज्यते बुधैस्तं वै महादेवसदाहरन्ति। सोऽन्तादि मध्यैः परिवर्जितः शिवः स श्रीपतिः सोऽपि हि पार्वतो-पतिः। दैनन्दिनेऽथ प्रलये त्रिशूलकोटौ समुत्क्षिप्य पुरीं हरः स्वाम्। विभर्त्ति संवर्त्तमहास्थिभूषणस्ततो हि काशी कलिकालवर्जिता। स्कन्द उवाच। वारा-णसीति काशीति रुद्रावास इति द्विज!। महाश्मशान मित्येवं प्रोक्तमानन्दकाननम्। इति देवीपुरः प्रोक्तं देवदेवेन शम्भुना। यथा विष्णौ पुराख्यातं तथैवच मया श्रुतम्"।

सा च सप्तमोक्षपुर्य्यन्तर्गता। "अयोध्या मथुरामाया का-शी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायि-काः काशी०। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्ति-कराणि च। काशीं प्राप्यैव मोक्षन्ते नान्यथा कल्पकोटि-भिः" भा०टी०नीलकण्ठधृतम्"तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रम माणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय-मोक्षीभवति" श्रुतिः। तेन काशीमृतानां जन्तूनां शिवसकाशात्तत्त्वज्ञानलाभेन तत्क्षणात् मुक्तिः तत्त्व-ज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्व्वकर्म्मनाशकत्वात् तेनैव सर्व-कर्म्मनाशः। सञ्चितकर्म्मणां कायव्यूहेन भोगात् परिक्षपणमित्यन्ये। इतरतीर्थमृतानां तु ब्रह्मादि-लोकप्राप्तौ तत्र श्रवणमननाद्यपेक्षेति भेदः।

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्"। काशी० "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्। २ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च "विश्वेशं माधवं दुण्ढिं दण्ड पार्णिञ्च भैरवम्। वन्दे काशीं गुहां गङ्गां भवानीं मणि-कर्णिकाम्। स्वल्पार्थे ङीप्। ३ स्वल्पकाशतृणे भरतः

काशीखण्ड न० काशीमाहात्म्यप्रतिपादकं खण्डम् । स्कन्दपुराणान्तर्गते काशीमाहात्म्यादिप्रतिपादके व्यासप्रणीते खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्रानुक्रमणिकाध्याये दर्शिता यथा

"विन्ध्यनारदसंवादः प्रथमं परिकीर्त्तितः । सत्यलोक प्रभावश्च द्वितीयः समुदाहृतः । अगस्तेराश्रम पदे देवानामागमस्ततः । पतिव्रताचरित्रं च प्रस्थानं कुम्भसम्भवः । तीर्थप्रशंसा च ततः सप्तपूर्य्यस्ततः स्मृताः । संयमिन्याः स्वरूपञ्च ब्रह्मलोकस्ततः परम् । इन्द्राग्न्योर्लोकसंप्राप्तिस्ततश्च शिवशर्म्मणः । अग्नेः समुद्भवस्तस्मात् क्रव्याद्रूपसम्भवः । गन्धवत्यलकापुर्य्योरीशयोस्तु समुद्भवः । चन्द्रलोकपरिप्राप्तिः शिवशर्म्मद्विजन्मनः । उडुलोककथा तस्मात्ततः शुक्रसमुद्भवः । महेशगुरुशौरीणां लोकानां वर्णनं ततः । सप्तर्षीणां ततोलोका ध्रुवस्य च ततस्तपः । ततोध्रुवपदप्राप्ति र्ध्रुवलोकस्थितिस्ततः । दर्शनं सत्यलोकस्य तस्य वै शिवशर्म्मणः । चतुर्भुजाभिषेकश्च निर्व्वाणं शिवशर्म्मणः । स्कन्दागस्त्योश्च संवादो मणिकर्णप्रभावः समुद्भवः । ततस्तु गङ्गामाहात्म्यं ततोदशहरास्तवः । प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् । वाराणस्याः प्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः । दण्डपाणेः समुद्भूतिर्ज्ञानवाप्युद्भवस्ततः । आखुप्रानञ्च कलावत्याः सदाचारस्ततः परम् । ब्रह्मचारिप्रकरणं ततः स्त्रीलक्षणानि च । कृत्याकृत्यप्रकरणमविमुक्तेश्वर्णनम् । ततोऽष्टहस्यधर्म्माश्च ततोयोगनिरूपणम् । कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनम् । काशीत्याग वर्णनं तस्माद्योगिनीवर्णनं ततः । लोलार्कस्य समाखुप्रानसुत्तरार्ककथा ततः । शाम्बादित्यस्य महिमा द्रुपदादित्यसंज्ञनम् । ततस्तु गरुडाखुप्रानमरुत्तार्कोदयस्ततः । दशाश्वमेधिकं तीर्थं मन्दराच्च गणागमः । पिशाचमोचनाखुप्रानं गणेशप्रेषणं ततः । माया गणपतेश्चाथ दुण्ढिप्रादुर्भवस्ततः । विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविसर्ज्जनम् । ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दुमाधवसम्भवः । ततोवैष्णवतीर्थानां माहात्म्यपरिवर्णनम् । प्रयागं मन्दरात्काशीं दृष्ट्वाभ्यञ्जगूलिनः । जैगीषव्येण संवादो ज्येष्ठस्थाने महेशितुः । ततः क्षेत्ररहस्यस्य कथनं पापनाशनम् । अथातः कन्दुकेशस्य व्याघ्रेशस्य समुद्भवः । ततः शैलेश्वरकथा रत्नेशस्य च दर्शनम् । कृत्तिवासःसमुत्पत्तिस्ततश्चायतनागमः । देवतानामधिष्ठानं दुर्गाहरपराक्रमः । दुर्गाया विजयश्चाथ तत ओङ्कारवर्णनम् । पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः । त्रिलोचनप्रभावोऽथ केदाराखुप्रानमेव च । ततो धर्म्मेशमहिमा ततः पञ्चिकथा शुभाः । ततो विश्वभुजाखुप्रानं दुर्ग्गस्य कथा ततः । ततोवीरेश्वराखुप्रानं वीरेशमहिमा पुनः । गङ्गा तीर्थैश्च संयुक्ता कामेशमहिमा ततः । विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञसमुद्भवः । सत्या देहविसर्गश्च ततोदक्षेश्वरोद्भवः । ततो वै पार्व्वतीशस्य महिम्नः परिकीर्त्तनम् । गङ्गेशस्याथ महिमा मर्मदेशसमुद्भवः । सतीश्वरसमुत्पत्तिरमृतेशादिवर्णनम् । व्यासस्य हि भुजस्तम्भो व्यासशापविमोक्षणम् । क्षेत्रतीर्थकदम्बं च मुक्तिमण्डपसङ्कथा । विश्वेशाविर्भवश्चाथ ततोयात्रा परिक्रमः । एतदाखुप्रानशतकं क्रमेण परिकीर्त्तितम्" ।

काशीनाथ पु० ६ त० । महादेवे काशीपत्यादयोऽप्यत्र" काशं निकटतो ज्ञात्वा काशीनाथं समाश्रयेत्" । काशीनाथं समाश्रित्य कृतःकालभयं नृणाम्" काशीख० ।

काशीयात्रा स्त्री ७त० काशीस्थतीर्थेषु यात्रायाम् तत्प्रकारः काशीख० दर्शितोयथा ।

"श्रीवेदव्यास उवाच । निशामय महाप्राज्ञ ! लोमहर्षण ! वच्मि ते । यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा । सचेलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले । संतर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तथार्थिनः । आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् । नमस्कृत्य ततोगच्छेद्दुण्ढिविनायकम् । ज्ञानवापीमुपस्पृश्य तत्र नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् । तारकेशं ततोऽभ्यर्च्च्य तत्र महाकालेश्वरं ततः । ततः पुनर्दण्डपाणिरित्येषा पञ्चतीर्थिका । दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः । ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धिदा । द्विसप्तायतनानाञ्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः । क्षणं प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि । अथ वा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः । तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः । मौनेन यात्रां कुर्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः । ओङ्कारं प्रथमं पश्चान्नत्वोदर्य्यां कृतोदकः । त्रिपिष्टपं महादेवं ततोवै कृत्तिवाससम् । रत्नेशं चाथ चन्द्रेशं केदारं च ततोव्रजेत् । धर्म्मेश्वरं च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः । विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः । अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततोविश्वेशमर्च्चयेत् । एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिना । यस्तु क्षेत्रमुपित्वा तु नैतां यात्रां समाचरेत् । विघ्नास्तस्योपतिष्ठन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः । अष्टायतनयात्रा

त्राऽन्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये । दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः । गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः । अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः । दशान्यानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये । अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा । सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः । शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् । स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः । स्वर्लीन तीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् । स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः । पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थे कृतोदकः । मणिकर्ण्यां ततः स्नात्वा पश्येद्दीशानमीश्वरम् । उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । पञ्चमूड़ाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् । चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं समर्च्चयेत् । देवस्याग्रे तु या यात्री तत्रोपस्पर्शने कृते । शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । दण्डखाते ततः स्नात्वा व्याघ्रेशमभ्यर्चयेत्ततः । शैलकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् । जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः । क्वचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे । समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णचतुर्दशीम् । एतत् क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै । इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽभिजायते । अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्या दैकादशायतनोद्भवा । अग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीश्वरम् । उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् । आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः । लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् । ततो मनःप्रकाशेशं प्रतीकेशमथो व्रजेत् । मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्णेश्वरं ततः । तत्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः । इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् । शुक्लपक्षे तृतीयायां सा यात्रा विघ्नघट्टिदा । गोप्रेक्ष्यतीर्थे सुस्नाय सुखनिर्भेलिकां व्रजेत् । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् । सौभाग्यगौरीं संपूज्य ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः । ततः षडङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः । स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् । सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेत्ततः । स्नात्वा भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत् । मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्चा विन्दुतीर्थकृतोदकैः । ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये । इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् सुक्तिजन्मनि । न दुःखैरभिभूयेत दृढ़ासुतापि कुत्रचित् । कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह यात्रां विघ्नेशितुः सदा । ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे । भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी । रविवारे रवेर्यात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि । तत्रैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये । नवम्यामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा । अन्तर्गृहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् । प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् । नमस्कृत्याथ विघ्नेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे । अन्तर्गृहस्य यात्रां वै करिष्येऽघौघशान्तये । गृहीत्वा नियमं चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् । स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्चयेत् । कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशमथापि च । पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमथ्य च । ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः । ततोवै सोमनाथञ्च वाराहञ्च ततो व्रजेत् । ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः । कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं ततः । वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा भृगुवेशमथ वीक्ष्य च । गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् । अस्थिक्षेपतड़ागेऽथ दृष्ट्वा वै कीलमेश्वरम् । भारभूतं ततोनत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः । चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् । चन्द्रेशञ्चाथ वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीश एव च । दिवाभट्टेश्वरं नत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् । नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः । सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् । वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ । द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्न विनाशकौ । सीमाविनायकं चाथ करुणेशं ततो व्रजेत् । त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका । आशाविनायकश्चाथ दृष्ट्वादित्यस्ततः पुनः । चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्राह्मीशञ्च ततः परम् । ततो मनःप्रकाशेशं श्मशानेशस्ततः परम् । चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वौ भवानीशङ्करौ ततः । ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्चयेत् । लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्च्य स्ततस्तु नकुलीश्वरः । पराशेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः । प्रतिग्रहेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च । मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्च्य तत आप्सरसेश्वरम् । गङ्गेशोऽर्च्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् । नन्दिकेशं नारकेशं महाकालेश्वरं ततः । दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत् ततः । वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः । विना-

यकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततोव्रजेत्। ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेतमुदीरयेत्। अन्तर्दृश्य यात्रेयं यथाशक्ति कृता मया। न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः। इमं मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमाप्नुयात्। विश्वस्य यात्राङ्गमिदं निष्पापः पुण्यवान्नरः। संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः। कार्य्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये। नवम्यां पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत्। दुःखरुद्रपिशाचत्वे न लभेद् यस्य पूजनात्। श्रद्धापूर्वमियं यात्रा कर्त्तव्या तीर्थवासिभिः। सर्वस्यापि विशेषेण कार्य्या यात्रास्य सर्व्वतः। न बन्ध्यं दिवसं कुर्याद्विना यात्रां क्वचित् क्षितौ। यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम्। आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुःस्तवम्। यस्य बन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः। निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन्। स दृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युनाऽस्फुटम्। स सुप्तस्तव दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः। सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्वयात्रां व्यधात् स च। मणिकर्णीं तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत। सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः। इदमोविश्वेश्वरो नित्यं श्रोतव्या मणिकर्णिका"।

काशीरहस्य न० काश्याःरहस्यम्। १काशीस्थैः कर्त्तव्याचारभेदे २तन्माहात्म्यप्रकाशने तच्च काशीखण्डदर्शितं यथा "येषां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाशीविषाकृतिः (शिवः) संसाराशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् क्वचित्। गर्भरक्षामणिर्मन्त्रः काशीवर्णद्वयात्मकः। यस्य कण्ठे सदा तिष्ठेत्तस्याकुशलभीः कुतः। सुधां पिबति योनित्यं काशीवर्णद्वयात्मिकाम्। स नैर्ऋतीं दशां हित्वा सुधैव परिजायते। श्रुतं कर्णान्नतं येन काशीत्यक्षरयुग्मकम्। न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्भजां कथाम्। काशीरजोऽपि यन्मूर्द्ध्नि पतेदथनिलाहृतम्। चन्द्रशेखरतन्मूर्द्धा भवेच्चन्द्रकलाङ्कितः। प्रसङ्गतोऽपि यच्चेतयथमानन्दकाननम्। यातं, तेऽत्र न जायन्ते नेक्षेरन् पितृकाननम्। गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता जाग्रतापि वा। काशीत्येष महामन्त्रो येन जप्तः स निर्भवः। येन वीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितम्। अवीजानि भवन्त्येव कर्म्मवीजानि तस्य वै। काशी काशीति काशीति जपतोयस्य संस्थितिः। अन्यत्रापि मृतस्तस्य पुरो मुक्तिः प्रकाशते। क्षेममूर्त्तिरियं काशी क्षेममूर्त्तिमयो भवः। क्षेममूर्त्तिस्त्रिपथगा नान्यत् क्षेमतरं क्वचित्। आह्मणानामिति वचः क्षेत्रभक्तिविदूहितम्। निशम्य गिरिजाकान्तस्तुतोष नितरां हरः। प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या यूयं द्विजर्षभाः!। येषामिहेदृशी भक्तिर्मम क्षेत्रेऽतिपावने। जाने सत्वमया जाताः क्षेत्रस्यास्य निषेवणात्। नीरजस्का वितमसः संसारार्णवपारगाः। वाराणस्यास्तु ये भक्तास्ते भक्ता मम निश्चितम्। जीवन्मुक्ता हि ते नूनं मोक्षलक्ष्म्या कटाक्षिताः। यैश्च काशीस्थितो जन्तुरल्पकोऽपि विरोधितः। तैश्च विश्वम्भरा सर्वा मया सह विरोधिता। वाराणस्यास्तु नामापि यो निशम्यानुमोदते। अपि ब्रह्माण्डमखिलं भुवन्तेनानुमोदितम्। निवसन्ति हि ये मर्त्या अस्मिन्नानन्दकानने। ममान्तःकरणे ते वै निवसेयुरकल्मषाः। निवसन्ति मम क्षेत्रे मम भक्तिं कुर्वते। मम लिङ्गधरा ये नो,न तानुपदिशाम्यहम्। काशी निर्वाणनगरी येषां चित्ते प्रकाशते। ते मत्पुरः प्रकाशन्ते नैःश्रेयस्या श्रिया वृताः। मोक्षलक्ष्मीरियं काशी न येभ्यः परिरोचते। स्वर्लक्ष्मीं काङ्क्षमाणेभ्यः पतिताग्रे न संशयः। काशीं संकाङ्क्षमाणानां पुरुषार्थचतुष्टयम्। पुरः किङ्करवत्तिष्ठेन्नमानुष्यकृतो द्विजाः!। आनन्दकानने क्षत्र ज्वलन्दावानलोऽस्मदकृतम्। कर्म्मबीजानि जन्तूनां ज्वालज्वलन्दावानलोऽस्मदकृतम्। कर्म्मबीजानि जन्तूनां ज्वालयामि, न प्ररोहये। वस्तव्यं सततं काश्यां यष्टव्योऽहं प्रयत्नतः। ज्ञेयव्यौ कलिकालौ च लब्धव्या मुक्तिरङ्गना। प्राप्यापि काशीं दुर्बुद्धियों न मां परिषेवते। तस्य हस्तगतामाशु कैव ल्यश्रीः प्रणश्यति। धन्या मद्भक्तिलक्ष्माणो ब्राह्मणाः काशिवासिनः। यूयं,यच्चेतसो वृत्तौ न दूरेऽहं न काशिका। दातव्यो वो वरः कोऽत्र ब्रियतां स यथारुचि। प्रेयांसो मे यतो यूयं क्षेत्रसन्न्यासकारिणः। इति पीत्वा महेशानसुखक्षीराब्धिजां सुधाम्। परितृप्ता द्विजाः सर्व्वे वव्रुर्वरमनुत्तमम्। ब्राह्मणा ऊचुः। उमापते महेशान! सर्वज्ञ! वर एष नः। काशी कदापि न त्याज्या भवता भवतापहृत्!। वचनाद्ब्राह्मणानान्तु शापो मा प्रभवत्विह। कदाचिदपि केषांचित् काश्यां मोक्षेऽन्तरायकः। नव पादाम्बुजद्वन्द्वे निर्द्वन्द्वा भक्तिरस्तु नः। आकल्पवरपात्रञ्च काशीवासोऽस्तु नोऽनिशम्। किमन्येन वरेणेश यदेय एष वरो हि नः। अवधेह्यन्धकध्वंसिन्! वरमन्यं वृणीमहे। तव प्रतिनिधीकृत्यास्माभिस्त्वद्भक्तिभावितैः। प्रतिष्ठितेषु लिङ्गेषु सान्निध्यं भवतोऽस्त्विह। शुश्रुवेति तेषां वाक्यानि तथास्त्विति पिनाकिना। प्रोचेऽन्योऽपि-

वरो दत्तो ज्ञानं च भविष्यति। पुनः प्रोवाच देवेशो निशामयत भो द्विजाः।। हितं वः कथयाम्यत्र तदनुष्ठीयतां ध्रुवम्। सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमर्च्यं प्रयत्नतः। दमोदानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः। इदमेव रहस्यञ्च कथितं क्षेत्रवासिना। मतिः परहिते कार्य्या वाचं नोद्वेगकृद्वचः। मनसाऽपि न कर्त्तव्यमनोऽत्र विजीगीषुणा। अत्यर्थमक्षयं यस्मात् सुकृतं सुकृतेतरत्। अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परिनश्यति। वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति। अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाचनरकावहम्। पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि। न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं कर्म प्रभुञ्जते। किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्रायुतत्रयम्। वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्वारतः सदा। योनिं प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम्। पुनरत्रैव निवसन् ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम्। तेन ज्ञानेन संप्राप्ते मोक्षमाप्स्यत्यनुत्तमम्। दुष्कृतानि विधायेह बहिः पञ्चत्वमागताः। तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः!। याम्यास्ता मे गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्त्तयः। मूषायां ते धमन्त्यादौ क्षेत्रदुष्कृतकारिणः। नयन्त्यनूपमायाम्य ततः प्राचीं दुरासदाम्। वर्षाकाले दुराचारान् पातयन्ति महाजले। जलौकाभिः सपक्षाभिर्दन्दशूकैर्जलोद्भवैः। दुर्निवारैश्च मशकैर्भक्ष्यन्ते ते दिवानिशम्। ततो याम्यैर्हिमर्त्तौ तेनीयन्तेऽद्रौ हिमालये। अशनावरणैर्हीनाः क्लेश्यन्ते ते दिवानिशम्। मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिहत्तविवर्जिते। दिवाकरकरैस्तीव्रैः स्थाप्यन्ते ते पिपासिताः। क्लेशितास्ते गणैरुग्रैर्यातनाभिः समन्ततः। इत्थं कालमसङ्ख्यात मानीयन्ते ततस्त्विह। निवेदयन्ति ते याम्याः कालराजाज्ञिकं ततः। कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म्मसंख्यार्य्य दुष्कृतम्। विवस्त्रान् क्षुत्तृषार्त्तांश्च लग्नपृष्ठोदरत्वचः। अन्यैरुद्रपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि। ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा। सहन्ते क्लेशमत्यर्थं क्षुत्तृष्णलग्नत्वसम्भवम्। आहारं रुधिरोन्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन। एवं तत्रायुतसंख्यातं कालं तत्रापि दुःखिताः। प्रेक्षणास्तन्मनभितो नीयन्ते कष्टपाशिताः। पिपासिता अपि न तेऽम्बु स्पर्शमपि चाप्नुयुः। अथ संक्षीणपापास्ते कालभैरवदर्शनात्। इहैव देहिनो भूत्वा मुच्यन्ते ते ममाज्ञया। तस्मान्न कामयेदत्र वाङ्मनःकर्म्मणाध्वयम्। शुचौ पथि सदा स्थेयं महालाभमपीप्सुभिः। नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी। समानुपहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम्। अनशनं यः कुरुते मद्भक्त इह सुव्रतः। न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि। अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम्। अविमुक्तं सदा सेव्यं संसार भयमोचकम्। नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम्। सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे। जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम्। अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम्। जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगं यदाप्नुयात्। तदिहैव परो मोक्षो मरणादधिगम्यते। तिर्यग्योनिगताः सत्वा येऽविमुक्ते कृतालयाः। कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम्। अविमुक्तं न सेवन्ते ये मूढास्तमसा हताः। विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः। अविमुक्तं समासाद्य यो नित्यं स्थापयेत् सुधीः। कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भवः। यद्गनक्षत्रतारायां कालेन पतनं ध्रुवम्। अविमुक्तमृतानान्तु पतनं नैव विद्यते। ब्रह्महत्यां नरः कृत्वा पश्चात् संयतमानसः। प्राणांस्त्यजति यः काश्यां स मुक्तो नात्र संशयः। स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम भक्ति समाहिताः। अविमुक्ते मृता विप्रा! यान्ति ताः परमां गतिम्। अलोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोत्तमाः!। दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्याद्येन तन्मयः। मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्व्वार्पितक्रियः। यथा मोक्षमिहाप्नोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित्। मरणं निश्चितं ज्ञात्वा गतिञ्चासुखदायिनीम्। चलमागन्तुकं सर्वं, ततः काशीं समाश्रयेत्। काशी समाश्रिता यैस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः। तानत्र निर्म्मलधियो निर्वाणश्रीः। स्वयं श्रयेत् काशीस्थितैकमपि यः प्रीणयेन्न्यायजैर्धनैः। तेन त्रैलोक्यमखिलं प्रीणितं तु मया सह। यः प्रीणयति पुरुषात्मा निर्वाणनगरीश्वरम्। प्रणयेन स्थितो नित्यं ब्राह्मणाः! प्रीणयामि तम्। दिवोदासोऽपि राजर्षिः काशीं धर्मेण पालयन्। सदेहो मत्पदं प्राप्तो यतो न पुनरागतिः। अत्र योगस्तथा ज्ञानं सञ्जिरेके जन्मनाम्। अतो विमुक्तमासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम्। मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारञ्चातिभीषणम्। अशनां चरणौ कृत्वा कालमत्र प्रतीक्षयेत्। अविमुक्तं परित्यज्य यदा यास्यन्ति दुर्धियः। हसिष्यन्ति तदा भूतान्यत्रोन्मुक्तकरता-

ड़नैः। प्राप्य वाराणसीं पुण्यां सिद्धिक्षेत्रमनुत्तमम्। परिनिष्क्रान्तुमन्यत्र कस्य जन्तोर्मतिर्भवेत्। महादानेन चान्यत्र यत् फलं लभ्यते नरैः। अविमुक्ते तु काकिन्यां दत्तायां तदवाप्यते। एकः समर्च्चयेल्लिङ्गं तपस्तप्येत चापरः। तयोर्मध्ये तु स श्रेष्ठो यो लिङ्गं पूजयेदिह। तीर्थानरे गवां कोटिं विधिवद्यः प्रयच्छति। एकाहं यो वसेत् काश्यां काशीवासी तयोर्वरः। अन्यत्र ब्राह्मणानां तु कोटिं सभोज्य यत् फलम्। वाराणस्यां नरैकेन भोजितेन तदाप्यते। सच्चिन्त्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे। तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षा क्षमा भवेत्। अमेरुः परमं ज्योतिरापातालाद्व्यवस्थितम्। अतीत्य सत्यलोकादीनन्तलिङ्गरूपधृक्। पृथिव्यन्तःस्थितं लिङ्गमविमुक्तं स्मरन्ति ये। कलुषैस्ते विमुच्यन्ते महद्भिरिति निश्चितम्। अस्मिन् क्षेत्रे तु येनाहं दृष्टः स्पृष्टः समर्च्चितः। सम्प्राप्य तारकं ज्ञानं न स भूयोऽभिजायते। यो मामिह समभ्यर्च्च स्त्रियतेऽन्यत्र कुत्रचित्। जन्मान्तरेऽपि मां प्राप्य स विमुक्तो भविष्यति। इत्युक्त्वा क्षेत्रमाहात्म्यं द्विजानामग्रतो हरः। पश्यतामेव तेषान्तु तत्रैवान्तर्हितोऽभवत्"।

काशीसेतु पु० त्रिस्थलीसेत्वन्तर्गते काशीमाहात्म्यप्रयात्रादिविधायके ग्रन्थभेदे।

काशेय पु० काश्यां भवः ढक् काशेर्नृपत्यापत्यं वा ढक्। काश्यां भवे स्त्रियां ङीप्। "भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्व्वसेनीं सुनन्दां नाम तस्यां जज्ञे भुमन्युर्नाम"। भा० आ० ९५।

काशीश(स) न० काशिं प्रकाशमीष्टे देश-क। (हीराकस) ख्याते उपधातुभेदे "काशीशं(सं)धातुकाशीशं (सं)पांशुकाशीश(स)मित्यपि। तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीश(स)मुच्यते। काशीश(स)मम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च लवणं तथा। वातश्लेष्महरं केशं रेतःकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीच्छेदनाशनं परिकीर्तितम्" भावप्र० काशीं दीप्तिं स्यति सो-क। दन्त्यान्तोऽत्र भावप्र०।

काशू(सू) स्त्री० कश(स) ऊ णिच्च उज्ज्वलदत्तीये तालव्यमध्यपाठः पा० सूत्रे दन्त्यमध्यपाठः १शक्तिरूपास्त्रे २विकलवाचि च मेदि० २वुद्धौ रोगे शब्दचि०।

काशू(सू)कार पु० काशूं(सूं)विकलवाचं करोति कृ-अण्-उप-क०। गुवाकेश बूचि० तत्फलसेवने हि जिह्वाजाड्यात् वाचो वैकल्यं जायते इति तस्य तथात्वम्।

काशू(सू)तरी स्त्री० तुच्छा काशूः (सूः) तुच्छार्थे ईरच् ङीप्। तुच्छे कासूनामास्वभेदे।

काश्म(श्व)री स्त्री काश-वनिप् वनोरच नञ्वान्तादेशः पृषो० वा वस्य मः। गाम्भार्य्याम् अमरः, फलेऽपि हरीत० अणोलुपि स्त्री। "विल्वान् कपित्थान् जम्बूंश्च काश्मरीबदरीस्तथा" भा०व० १५८अ०।

काश्मर्य्य पु० काश्मरी+स्वार्थे ष्यञ्। गाम्भार्य्याम् अमरः "बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च" भा०आनु० ५३०। अयञ्च मधुरवर्गे पियालबीजकाश्मर्य्येत्यादुपक्रमे "श्लेष्मलेन मधुरोवर्गः" सुश्रुते उक्तः।

काश्मीर न० काश्मीरे भवः कच्छा० अण्। १पुष्करमूले अम०। २टङ्के ३कुङ्कुमभेदे मेदि० "काश्मीरदेशगे क्षेत्रे कुङ्कुमं यत् भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरभारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्" भावप्र० नखरूपादुक्तम्। काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः" भर्त्तृ०। "काश्मीरागुरुकस्तूरीतिलहरीकाशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त०। ४काश्मीरदेशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। "तेन तेनैवमाषण्ढा काश्मीरीव तुरङ्गभी" भा०वि०६अ०। सा च ५गाम्भीर्य्यां भावप्र०। काश्मीरदेशानां राजा अण्। ६तद्देशराजे। "काश्मीराश्च कुमाराश्च बोरका हंसकादनाः। शिबित्रिगर्त्तयौधेयाः राजन्या मद्रकैकयाः" भा० स० ५२। काश्मीरोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा०अण्। पित्तादिक्रमेण७तद्देशवासिनि त्रि० "काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारादर्शकास्तथा" भा० भी०९अ०। "मूढाभीराश्च दरदाः काश्मीराः पक्षिभिः सह" तत्रैव। "शारदामठमारभ्य कृष्णगङ्गाद्रितटान्तकम्। तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" इत्युक्ते देशभेदे च। "काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना चुदकमानसम्" सुश्रु०। काश्मीरमण्डलतीर्थादिकथा भा०व०१३०अ०। यथा "एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी। अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवान्ऋषिः। बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः। काश्मीरमण्डलञ्चैतत् सर्व्वपुण्यमरिन्दम!। महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह। यत्रोत्तराणां सर्व्वेषामृषीणां नाडुषस्य च। अत्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत!। एतद्वारं महाराज! मानसस्य प्रकाशते। वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम्। एष वातिकखण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रम!। नात्यवर्त्तत यद्वारं विदेहाद्उत्तरञ्च यः। इदमाश्चर्य्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ!। त्रीणे युगे तु कौन्तेय! पूर्व्वस्मि

सह पार्षदैः। सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः। अस्मिन् सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम्। यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः। अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः"।

"काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम्। ताः नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा० आनु०२५ अ०। काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् टाप्। ८कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि०। ९ अतिविकायां स्त्री मेदि०।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थोवा वुञ्। काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च। "ततः काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः" भा०स० २६ अ०।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन–ड ७त०। १कुङ्कुमे (कुङ्कुम)२कुङ्कुमभेदे च मेदि०। ३पुष्करमूले विश्वः।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म अस्य। कुङ्कुमभेदे अमरः।

काश्मीर्य्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशा०चतुरर्थ्यां यत्। १काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० कं जलमाश्यं यत्र कुत्सितं वा आश्यं अश–यत् कश+स्वार्थेऽण् वा। १मद्ये हेमच०। काश्यां भवःयत्। २काशिराजे पु०। स्वार्थेक। तत्रैव। "शूलात्प्रजश्चार्ष्टिषेण सनयस्तस्य काश्यकः। काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा" हरिवं० २९ अ०।

काश्यप न०काश्य मद्यं पिबत्यत्र पा–घञर्थे क।१मांसे हेमच०। मांसस्य मद्यपानाद्यभिचारात्तथात्वम्। काश्यं राजभेदं पाति नरकात् पा–क। काश्यस्य नृपस्य २पुत्रभेदे काश्यशब्दे उदा०। कश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। ३कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री। ४कणादे मुनौ पु० त्रिका०। ५स्तम्बभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कश्यपस्येदम् अण्। ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि० "एष एव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम्" भाग०३,१५, ११श्लो०। स्त्रियां ङीप्। सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्याः तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु०१५४अ०उक्ता यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा। अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्ना मही ययौ। धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राथ वरो नृपः। कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम्। साऽहं त्यक्ता गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम्। अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मां भूदिति ततोऽगमत्। ततस्तां काश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तथा। प्रविवेश महीं सद्यो सङ्कात्मानं समाहितः। क्षुब्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता। धर्म्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप!। एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप!। त्रिंशतः काश्यपो राजन्! भूमिरासीदतन्द्रिता। अथागम्य महाराज! नमस्कृत्य च काश्यपम्। पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः"। एतद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप्"काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रात् काश्यपी बालाक्यमाठरीपुत्रः" शत०ब्रा०१४,९,४,२१० ९कश्यपपत्यां स्त्री काश्यपेयः। कश्यपगोत्रोत्पन्ने विषचिकित्साभिज्ञे १०ऋषिभेदे पु० तत्कथा भा०आ० ४२अ० यथा

"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितम्। श्रुतं हि तेन तद्भूदृयथा तं राजसत्तमम्; तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम्; तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम्। तत्र मेऽर्थश्च धर्म्मश्च भवितेति विचिन्तयन्। तं ददर्श च नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि। गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः। तमब्रवीत् पन्नगेन्द्रः काश्यपं सुनिपुङ्गवम्। क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति। काश्यप उवाच! नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम्! तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा। पाण्डवानां कुलकरं राजानमभितौजसम्; गच्छामि त्वरितं सौम्य! सद्यः कर्त्तुमपज्वरम्। तक्षक उवाच। अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम्। निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम्। काश्यप उवाच। अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम्। करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्वितः।

तक्षक उवाच। यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम्। ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप!। परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतश्च ते। न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम!। काश्यप उवाच। दश नागेन्द्र! वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे। अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम!। सौतिरुवाच। एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना। अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः। स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना। आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः। तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत्। कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ!

जीवयैनं वनस्पतिम्। सौतिरुवाच। भस्मीभूतं ततो दृष्ट्वा पन्नगेन्द्रस्य तेजसा। सर्वं भस्म समाकृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत्। विद्यावलं पन्नगेन्द्र! पश्य मेऽद्य वनस्पतौ। अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम!। ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः। भस्मराशीकृतं दृष्ट्वा विद्यया समजीवयत्। अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम्। पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः। तं दृष्ट्वा जीवितं दृष्ट्वा काश्यपेन महात्मना। उवाच तक्षको ब्रह्मंश्चैतदत्यद्भुतं त्वयि। द्विजेन्द्र! यद्विषं हन्या मम वा सद्विषस्य वा। कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन!। यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्माद्वृणोत्तमात्। अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम्। विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे। घटमानस्य ते विप्र! सिद्धिः संशयिता भवेत्। ततो यशः प्रदीप्तन्ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। निरंशुरिव वर्म्मांशुरन्तर्द्धानमितो व्रजेत्। काश्यप उवाच। धनार्थी यास्यहं तत्र तन्मे देहि भुजङ्गम!। ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रगृह्य वै। तक्षक उवाच। यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्दास्यतोऽधिकम्। अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम!। सौतिरुवाच। तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः। प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान्। दिव्यज्ञानात् स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा। क्षीणायुषं पारङ्गवेयमपावर्त्तत काश्यपः"।

काश्यपनन्दन पु० कश्यपस्यायम् अण् कर्म्म०। १गरुडे २अरुणे ३देवमात्रे च। "ददानि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः!। यस्मिन् देशे करिष्यध्वं यत्नान् काश्यपनन्दनाः" भा०आनु०६६अ०। "मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश" इत्युपक्रम्य "अदित्या द्वादशादित्याः समभूता भुवनेश्वराः" इत्युक्त्वा सर्व्वेषां सुरासुरादीनां ततउत्पत्त्युक्तेः ४असुरादिषु च। कश्यपशब्दे १८३७पृ० विवृतिः [कश्यपगोत्रापत्ये

काश्यपायन पुंस्त्री० कश्यपस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्।

काश्यपि पु०कश्यपे भवः इञ्। १अरुणे २गरुडे च। तयोः कश्यपेन विनतायासुत्पत्तिकथा च भा० आ० २१अ०यथा "एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी। तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं, तामुवाचाथ कश्यपः। आरम्भः सफलो देवि! भविता यस्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ। तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ। उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव तु। धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः। एतौ सर्व्वपतत्रिणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः। लोकसम्भावितौ वीरौ कामरूपविहङ्गमौ। शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः। त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः। नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दरः। वेत्तु ते शक्र! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि। न चायेवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः। एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम्। विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा। जनयामास पुत्रौ द्वावदर्णं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्रिणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत"।

काश्यपिन् पु० भूम्नि। काश्यपेन प्रोक्तमधीयते त्रिषु। काश्यपप्रोक्तशाखाध्येतृषु।

काश्यपेय पु० कश्यपस्येयम् अण् काश्यपी कश्यपभार्य्या तत्र भवः ढक्। १कश्यपपत्नीजाते सुरासुरादौ। "इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः" भा०आदु० १५०अ०गरुडे च "नागभयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः" भा०द्या०२३अ०। "काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता" ध्रुवपूजामन्त्रः।

काश्यादि पु० उञ्छिठोः प्रत्ययययोः प्रकृतिभूते पाणिन्युक्ते शब्दगणे स च गणः काशि वेदि (चेदि इति वा) संयाति संयाह्य च्युत मोदमान शकुलाद कृष्टिकर्षू क्षत्रामन् क्षिरण्य करण गोवासन भारद्वी अरिन्दम अरित्र देवदत्त दशग्राम गौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र युधामित्र सोमामित्र क्षत्रमित्र सर्वमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्नात्) आपद् अर्हं तत्"। तात्कालिकः।

काश्यायन पुंस्त्री काश्यस्य काशिराजस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। काशिराजगोत्रापत्ये

काष पु० कष्यतेऽनेन कष–करणे घञ्। १कषखपाषाणे (कष्टीपातर) ख्याते प्रस्तरभेदे शब्दरत्नाव०। २ऋषिभेदे च

काषाय त्रि० कषायेण रक्तः अण्। कषायेण रक्ते १वस्त्रादौ "यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्म-

स्त्री, माञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिद्रं वैश्यः" आश्व०श्रौ० १,१६,६। "कात्यायन्यर्जदत्ता या काषायवसनाऽभवा" अमरः। स्त्रियां ङीप्। तदन्तस्य रक्तार्थाभिधानत्वात् एकार्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुंवत्। काषा यौ कन्या यस्य काषायकन्यः

काषायण पु० अश्वा० गणे काशेत्यत्र काशेति पाठे गोत्रापत्ये फञ्। १काशगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे। "काषायणात् काषायणः" शत ब्रा०१२,७,३,२७।

काषायवासिक पुंस्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्यस्य ठन्। कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। "सूचीमुखः क्षणगोधा यच्च काषायवासिकः" सुश्रु०। कीटशब्दे विवृतिः।

काषायिन् पु० भूम्नि। कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि। कषायर्षिप्रोक्तशाखाध्यायिषु।

काष्ठ न० काशत्यनेन काश—क्थन् नेट् शस्य षः १अनलादेरिन्धनार्थे दारुणि "संसारमतिशुष्कं यत् सुष्टिमध्ये समेष्यति। तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसदृक्षवम् इत्युक्तलक्षणयुक्ते २दारुभेदे च। "काष्ठेन वा नखेन वा कण्डुयेत" शत०,ब्रा०,३,२,१, "यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ। समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः" भा०,श्रा०,८६४ श्लो०"तथाज्ञानस्तृणकाष्ठञ्च सर्वं दिष्ट्यपे स्वां प्रकृतिं भजन्ति" भा०,आ०,८८अ०।

काष्ठक त्रि० काष्ठं विद्यतेऽस्य नड़ादि० क कुक् च विल्वादि० कस्यात्र लुक्। काष्ठयुक्ते। २अगुरुचन्दने न शब्दभा० तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम्।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली। (काठकला [ङीष्। कदलीभेदे राजनि०।

काष्ठकीट पुं स्त्री० काष्ठे कीटः। घुणाख्ये कीटे हेम०स्त्रियां

काष्ठकुट्ट पुं स्त्री० काष्ठं कुट्टति कुट्ट—अण् उप० स०। (काठठोकरा)पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। [काष्ठमये कुद्दाले अवभृथौ अमरः।

काष्ठकुद्दाल पु० काष्ठमयः कुद्दालः। नौकास्थमलघर्षणार्थे

काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बूः। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

काष्ठतक्षु पु० काष्ठं तक्षति तक्ष—क्विप्। (छुतार)इतिप्रसिद्धे जातिभेदे। खुञ्। काष्ठतक्षकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। काष्ठतक्षणकर्त्तरि मात्रे त्रि०। स्त्रियां टाप् इति भेदः। [क्रमिभेदे हारा०।

काष्ठतन्तु पु० काष्ठे तन्तुरिव दीर्घत्वेनावस्थितत्वात्। काष्ठस्थे

काष्ठदारु पु० काष्ठप्रधानो दारुः। देवदारुवृक्षे राजनि०। तस्य शाखाबाहुल्ययोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्।

काष्ठद्रु पु० काष्ठप्रधानोद्रुर्वृक्षः। पलाशवृक्षे राजनि० तस्य काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तत्प्राधान्यात्तथात्वम्।

काष्ठधात्रीफल न० काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्। आमलके राजनि०तत्फलाभ्यन्तरे अष्टेः काष्ठस्येव शुष्कत्वात्तस्य तथात्वम्। [लायाम् राजनि०।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला। सितपाट-

काष्ठमठी स्त्री क्षुद्रोमठः मठी काष्ठेन निर्म्मिता मठीव। चितायाम् त्रिका०। तस्याः काष्ठनिर्म्मितक्षुद्रमठाकारत्वात् तथात्वम्।

काष्ठमय त्रि०काष्ठात्मकं मयट्। १काष्ठात्मके २काष्ठतुल्यकठिनहृदये निर्दये च। "दुर्दृशाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव"। भा०,रा०,३४४,। [हारा०

काष्ठमल्ल पुं काष्ठं मल्ल इव यत्र। शवनिर्हरणे यानभेदे

काष्ठमौन न० काष्ठमिव मौनम्। इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनरूपे मौने शब्दचि०

काष्ठलेखक पु० काष्ठं लिखति खुञ्। घुणाख्ये कीटे।

काष्ठलौहिन् पु० काष्ठञ्च लौहञ्च स्तोऽस्य। लौहयुक्ते काष्ठमये क्षुद्रे त्रिका०

काष्ठवल्लिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्लिका। कटुकायां (कटकी) ख्याते वल्लीभेदे वैद्यकम् [शरिवाभेदे राजनि०

काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा। (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काश—क्थन् नेट् शस्य षः। १दिशि। "स राजपत्नीवदध आशु शुक्ल इवोडुपः। आपूर्य्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्"। २अष्टादशनिमेषात्मके २काले "त्वं मुहूर्त्तस्थितित्वं च लवस्त्वं पुनः क्षणः"शुक्लत्वं वडुलत्वं च कला काष्ठा लूटिस्तथा"भा० आ०२५अ०।"कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि!" देवीभा०। ३सीमायाम् "परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः" कुमा०। ४स्थितौ "काष्ठां भगवतोध्यायेत् स्वमायायावलोकनः" भाग० १,१,२१, श्लो०। ५उत्कर्षे च अमरः "काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धम्" कुमारः। काष्ठं प्राधान्येनास्त्यस्याम् अच्। ६दारुहरिद्रायां भेदि०। ७कश्यपपत्नीभेदे। "अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। सुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः" इत्युपक्रम्य "अरिष्टायास्तु गन्धर्व्वाः काष्ठाया हयजातयः" भाग० ६,६,२३, उक्तम्

काष्ठागार न० काष्ठनिर्म्मितमागारम्। (काठेरघर) काष्ठनिर्म्मिते गृहे त्रिका०।

काष्ठाम्बुवाहिनी स्त्री काष्ठनिर्म्मिताऽम्बुवाहिनी। (सेऊोति) ख्याते द्रोणीरूपे नौकाजलसेचनपात्रभेदे अमरः

काष्ठालुक न० काष्ठमिव कठिनमालुकम्। कन्दभेदे। "कन्दातन ऊर्द्ध वक्ष्यामः विदारिकन्द-शता-वरी-विस-क्ष खाल-शृङ्गाटक-कशेरुक-पिण्डालुक-मध्वालुक-हस्त्यालुक काष्ठालुक-शङ्खालुक-रक्तालुकेन्दीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि। रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च। गुरूणि वृष्यशुक्राणि स्तन्यश्लेष्मकराणि च" सुश्रुतः।

काष्ठिक त्रि० काष्ठमस्त्यस्य ठन्। वृक्षकाष्ठयुक्ते अनले देशादौ 'क्षुद्रं काष्ठं ङीप् काष्ठी स्वार्थे क स्त्रियः टाप्। काष्ठिका क्षुद्रकाष्ठखण्डे स्त्री। "विंशति काष्ठिकाः" भवदेवः

काष्ठिन् त्रि० काष्ठमस्त्यस्य इनि। वृक्षकाष्ठयुक्ते स्त्रियां ङीप्

काष्ठील पु० काष्ठिना इल्यते इल—क्षेपणे कर्म्मणि घञ्। १राजार्के राजनि० २ऐषदष्ठीलेव। २कदलीभेदे (काठकला) शब्दचि०

काष्ठेक्षु पु० काष्ठमिव कठिनकाण्ड इक्षुः। इक्षुभेदे सुश्रु० इक्षुशब्दे ६०६पृ०विवृतिः। भावप्र० काण्डेक्षुरिति पाठः।

काष्ठौडुम्बरिका स्त्री काष्ठप्रधाना उदुम्बरिका। काकोडुम्बरिकायाम् शब्दचि०।

कास कुत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भ्वा० आत्म० अक० सेट्। कासते अकासिष्ट कासाम्-बभूव-आस-चक्रे चकासे "असीतोरावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः" भट्टिः। "कासाञ्चक्रे कुत्सितशब्दमभिहितवान्" जयम०। "अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम्। श्वसिति क्ष्वेति चात्यर्थमत्याधमति कासते" "स पूर्व्वं कासते शुष्कम्" सुश्रु०। "कासमानश्च तृष्णाभिभूतः" सुश्रु०। अस्य क्वचित् परस्मैपदित्वमिच्छन्ति। "प्रसक्तवेगश्च समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः" सुश्रु० कासशब्दे उदा०। क्विप् काः। "यत्तं शीतोष्णरूक्षैः सह कासा वेगयः" अथ० ५,२२,१०, भावे घञ्। कासः कुत्सितशब्दः "सुश्च शीर्षक्ष्वा उत कासएनम्" अथ० १,१२,३।

कास त्रि० कस हिंसने कर्त्तरि घञ्। १हिंसके। कासतेऽनेन कास—करणे घञ्। २रोगभेदे पु० "कुरुथा वलासं कासञ्च युगम्" अथ० ५,२२,११। तल्लक्षणनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

"अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासक्षिक्कयोः। कासस्यापि च ते ज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः। धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च। विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षयतोस्तथैव। प्राणोह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः। निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषः कासः स विद्वद्भिरुदाहृतस्तु। स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च। पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यत्तविकारकृत् स्यात्। भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः। स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि। हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली श्यामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगश्च समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः। उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तसुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्ति पाण्डुः परिदह्यमानः। विलिप्यमानेन सुखेन सीदन् शिरोरुगार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग् गौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन। वक्षोऽतिमात्रं विहतञ्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः। विश्लिष्टवक्षाः स नरः सरक्तं क्षीवत्यभीक्ष्णं क्षतजः स उक्तः। अतिव्यवायभाराध्वयुक्ताश्वगजविग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। स पूर्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः। मारावतद्वत्कूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। क्षीणानां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्दुश्चिकित्स्यप्रदम्। स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। दुर्ब्बलत्वमासाद्य भवत्यथो वै याप्यन्नमाऽऽर्भवजस्तु कासम्"।

भावप्र० एतद्विवृतं यथा

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः। क्षययोर्मेचिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्। क्षयाय राजयक्ष्मणे। अथ पूर्व्वरूपमाह। पूर्व्वरूपं भवेतेषां शूकपूर्णगलास्यता। कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते। अथ भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा।

वातिकस्य रूपमाह क्षुच्छ्वासपार्श्वोदरमूर्द्धशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव। शङ्खौ ललाटैकदेशः, शुष्कं श्लेष्मादिरहितम्। पैत्तिकस्य रूपमाह तनोर्विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तसुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः। सपाण्डुः, पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन सुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुङ्नीरवकण्ठयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन। प्रलिप्यमानेन सुखेन श्लेष्मलिप्तेन सुखेनोपलक्षितः। अभक्तरुक् न भक्ते रुक् रुचिर्यस्य सः कण्डूः कण्ठ एव। क्षतकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिपातैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्दुष्टो हीत्वा कासमादहेत्। अश्वगजयोर्नियहो दमनम्। लक्षणमाह स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन कूजत्यत्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना। पर्वभेदज्वरश्वासच्छर्य्यरुचिस्वरार्त्तपीड़ितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुत्तरत्रापि। क्षयकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह विषमाऽशात्मभोज्यातिव्यायामाद्वेगनियहात्। क्षीणानां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युः क्षयप्रदम्। क्षीणानां विचिकित्सायुक्तानाम्। लक्षणमाह सगात्रशूलज्वरमोहदाहप्रलापक्षयशोपलभेत्स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति निर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुःखितत्वं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। असाध्यसाध्ययोर्व्याख्यानाह इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वाऽप्याद्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात्। न वा कदाचित् सिध्येतामपि पादशेषान्वितौ सिध्येतां क्षतजक्षयजौ सङ्क्षेपजः मत्परिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ। स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः। स्थविराणां जराकासः क्षयाणां यः कासो भवति स जराकाससंज्ञः स सर्वएव वातजादिरपि याप्यः। त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पञ्चषांस्तु यापयेत्। क्षतोऽपि काश उमेत्रणीतो न भयति। किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह ज्वरारोचकक्षुद्दाससस्वरभेदक्षयादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत्"।

कासरोगभेदस्य हेतुपूर्वरूपादि कर्म्मविपाकशब्दे १७६४, पृ०उक्तम्। कं जलमस्यतेऽनेन अस-क्षेपणे करणे घञ्। १शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०। तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिस्सारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु० कासहेतुः कन्दः। कासालौ राजनि०

कासघ्न त्रि० कासं हन्ति हन-हेत्वादौ टक। कासहरे सुश्रुतोक्ते १विधानभेदे। "प्रायोगिकः क्षेहनोपैरेचनः कासघ्नः वामनीयश्च" इत्युपक्रमे "इक्षुतीक्ष्णकारिकात्रिकटुककासमर्द्दनेक्षुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासघ्नैश्च कासघ्ने" (घृते)। स्त्रियां ङीप्। सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच०। "हरीतकी कषायघ्नी मरिचं क्षौद्रसंयुतम्। कासघ्नोमोदकः प्रोक्तः क्षूणारोचकनाशनः" भावप्र०उक्ते ३मोदकभेदे पु०। कासनाशकत्रिकटुकादयोऽपि। कासरोगनिवारके त्रि० "क्षेन त्रिन प्रकारेण बालकः कासनाशकः" वैद्यकम्। कासहरैरिति सुश्रुतः

कासजित् स्त्री कासं जयति जि-क्विप्। १भार्य्याम् (वासनकोटी) राजनि०। २कासनाशके त्रि०।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश-णिच्-णिनि ङीप्। कर्कटशृङ्गीवृक्षे रत्नमा०।

कासन्दीवटिका स्त्री पेशवारभेदे राजवल्लभः।

कासमर्द्द पु० कासं मृद्नाति मृद-अण् उप०स०। कालकासेन्दा) वृक्षे तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "कासमर्द्दोऽरिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशस्त्वचा। कासमर्द्ददलं रुच्यं दृष्टं कासविषासनुत्। मधुरं कफवातघ्नं पाटनं कण्ठशोधनम्। विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं वातकं लघु"। सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे विवृतिः। कस्य जलस्यासेन क्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद-कर्म्मणि घञ्। वेशवारभेदे स च पिष्टजलमिश्रितबस्त्रगालितवेसवारः इति पाकराजेश्वरः।

कासमर्द्दन पु०कासं मृद्नाति मृद-ल्यु ६त०। पटोले हारा०

कासर पुंस्त्री० के जले आसरति आ+सृ-अच् ७त०। महिषे अमरः तस्य कले सर्वदासरणात्तथात्वं स्त्रियां ङीष्।

कासहन् पु०कासं हन्ति हन-क्विप्। "कण्टकारीकृतः क्वाथः सकणः सर्वकासहा" इत्युक्ते कासनाशके १क्वाथभेदे

तस्य कासनाशकत्वात् तथात्वम् २कासनाशकमात्रे त्रि० **कासार** पु०कस्य जलस्यासारोऽत्र । १सरोवरे विंशत्या रगणै-रचिते २दण्डकच्छन्दोभेदे च वृत्त० टी० । ३पकान्नभेदे न० भावप्र०

"दृते तप्ते विनिःक्षिप्य कटाहे पाचयेन्नाक् । ततस्तत्र विनिःक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततश्चाक्ष्य तत् पात्रे क्षिप्त्वा सम्यक् सुचिक्कणे । चतुरस्रीकृतं ह्येतत् भवेत् कासारसंज्ञकम् । कासारं रुचिदं श्रेष्ठं नातिरूक्षं नपिच्छिलम् । हृल्लासकफपित्तघ्नं विरुचौ रुचिकारकम् । प्रक्षिप्य माषाष्टङ्गाटकशेरूणां पृथक् पृथक् । शालूकस्य च कर्त्तव्यं कासारं खण्डसर्पिषा" । [विवृतिः ।

कासारि पु० ६त० । कासमर्दवृक्षे भावप्र० कासमर्दशब्दे

कासालु पु० कासकारी आलुः । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुक-भेदे राजनि०

कासीस न० कासीं क्षुद्रकासं स्यति सो-क । (फिरकस्) उपधातुभेदे दन्त्यद्वयवानयमित्येके काशीसशब्दे विवृतिः । "कासीसं त्रिवृता दन्ती हरितालं सुराह्वजा" सुश्रु० ।

कास्कृति स्त्री० कुत्सिता कृतिः शरणम् । कुत्सितगतौ "न कास्कृत्या ग्रामं प्रविशेत्" गोभि०

कास्तीर न० ईषत्तीरमस्यास्ति कोःका नि० सुट् । ईषत्तीर-युक्ते नगरभेदे त्रि०कौ० ।

कास्मर्य पु० कास्मर्य+पृषो० यस्य यः । गम्भार्याम्

काहका स्त्री काहला+पृषो० लस्य कः । काहलावादो द्वि-रूपकोषः ।

काहल पुंस्त्री कुत्सितं हलति लिखति हल-अच्, कोः का । १विड़ाले २कुक्कुटे, स्त्रियां ङीष् ३शब्दमात्रे पु०४मत्स्याड-क्षायाम्, स्त्री टाप्भेदि० ५धुस्तूराकारे वाद्यशब्दभेदे ६अप्सरोभेदे स्त्री शब्दच० ७अव्यक्तवाक्ये न० हेमच० । दक्षुब्धे दृप्ते, १०खले च त्रि० मेदि० ।

काहलापुष्प पु० काहलेव पुष्पमस्य । धुस्तूरे शब्दमा०

काहलि पु० कं सुखमाहलति ददाति आ+हल+इन् ६त० । १शिवे "सुरेऽसुरस्य देवस्य काहलिः सर्वकामदः" भा० आनु०१७अ० २तरुण्यां युवत्यां स्त्री ङीष् भेदि० ।

काही स्त्री ईषदाहन्ति आ+हन-ड गौरा० ङीष् । कुटज-वृक्षे राजनि०

कि ज्ञाने जुहो० पर० सक० अनिट् । चिकेति अकैषीत् । चिकाय । वैदिकोऽयं धातुः

किंयु त्रि० किमिच्छति मान्तत्वेऽपि निषेधेऽपि भेदे क्यच् ततः छन्दसि उ । किमिच्छौ "किंयुर्विप्रोनद्योजोहवीति" ऋ० ३,३१,४, "किंयुः किमिच्छुः" भा०

किंराजन् पु० कः कुत्सितो राजा क्षेपार्थत्वात् न ट्चसमा० कुत्सिते राजनि । किमः प्रश्नार्थकत्वे तु टच् । किं राज-दृत्येव ब०व० । किंराजन् निन्दितनृपयुक्ते देशादौ त्रि०

किंवत् त्रि० किं विद्यतेऽस्य मतुप् मान्तत्वात् मस्य वः । किं-विशिष्टे स्त्रियां ङीप् । कस्येव कस्मिंश्चिव वा वति । किंतुल्यार्थे षष्ठ्यन्तार्थे सप्तम्यन्तार्थे च अव्य० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद-झिच् वा ङीप् । जनश्रुतौ सत्ये असत्ये वा लोकप्रवादे अमरः । "इति व्याधानां सकाशात् किंवदन्ती श्रूयते" हितो० । "अस्ति किलैषा किंवदन्ती-अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी सप्तपदीयते" प्रबोधच०

किंवा अव्य० किञ्च वा च द्वन्द्वः । १वितर्के २सम्भावनायां ३पक्षान्तरद्योतने च मेदि० पदद्वयमित्यन्ये

किंशारु पु० कुत्सितं शृणाति किम्+शॄ-उण् । १धान्या-दग्रभागे, अमः "शूर्पशोधितकणकिंशारुकांस्तण्डुलान-सकदङ्गैः प्रचाल्य" दशकु०२वाशे, २कङ्कपक्षिणि च मेदि० "किञ्जरयोः श्रिणः" उणा० सू० "शॄ हिंसायाम् इत्यु-ज्ज्वलदत्तोक्तेः शान्तमध्योऽयं शब्दक० दन्त्यमध्यपाठः प्रामादिकएव । गतिकारकोपपदत्वेन तत्पु० प्रकृतिस्वरः ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकतुण्डवत् शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् । १पलाशे अमरः "फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विश-च्छुकास्यसंकिंशुकाशुगाम्" नैष० "किंशुकाम्भोजबकु-लचूताशोकादिपुष्पितैः" सुश्रुतः "ते (दैत्या) हेमनिष्का-भरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता बहवो भग्न पुष्पिता इव किंशुकाः" भा०व०१५५अ०" । अस्यच निर्ग-न्धत्वम् "विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धाइव किंशुकाः" चाणक्यः । फलहीनत्वञ्च "अविज्ञाय फलं योहि कर्म्म-त्येवानुधावति । स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसे-चकः" रामा० २नन्दिवृक्षे राजनि०

किंशुलकं पु० किंशुक+किंशुलुकादीनाम्" पा०नि०लुमध्यता । पलाशवृक्षे शब्दर० । अस्य गिरिशब्दे परे दीर्घः । किं-शुलुकागिरिः (पलाशप्रधानपर्व्वतः)

किंशुलुकादि पु० गिरौ परे दीर्घनिमित्ते पा०उक्तो शब्दगणे स च गणः किंशुलुक शाव नड़ कञ्जन भञ्जन लोकित कुक्कुट ।

किंस त्रि० किं स्यति सो-क सवनादि० पूर्व्वपदस्थनिमित्तात्

न षत्वम् । कुत्सितश्छेदके तद्वति किंसेति पाठान्तरम् पृषो० अनुस्वारलोपः । तदर्थे

किंसखि पुंक्तः कुत्सितः सखा किमःक्षेपार्थत्वात् न टच्समा० । कुत्सिते सख्यौ "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा०प्रश्नार्थे किमः टच्समा० । किंसखडित्येव ।

किंस्वित् अव्य० इन्धः । वितर्के गणर० स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः । स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते ।

किकि पु० कक इन् पृषो० इत्त्वम् । १नारिकेले राजनि० । किकीतिशब्दकारके २चाषपक्षिणि (खर्ष चातक) शब्दमा० ।

किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव–क । चाषपक्षिणि । इन् । किकिदिविरित्यत्र शब्दमा० ।

किकिन् पु०किकीतिशब्दोऽस्यास्य वीप्सा० इनि । काषपक्षिणि किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने क्षीरस्वामी ।

किकिर स्त्रि० कॄ–घञर्थे कर्म्मणि क वेदे पृषो० आदौ कयागमः । कीर्त्ते "आविश्य किकिरा हणु पत्नीनाम्" ऋ०६'५३'७' "किकिरा कीर्त्तनि" भा०सुपां सुलुगित्यादिना आच् । एतेन किकिराशब्दकल्पनं चिन्त्यम् ।

किकीदि(दी)वि पु० किकीतिशब्देन दीव्यति दिव–इन् उणा०ङ्०किकीदिवीति निर्देशात् नि०दीर्घः । चाषे स्त्रि० कौ० अत पूर्वोत्तरपदयोर्ह्रस्वदीर्घविनिमये किकिदीविरित्यपि तत्रैव स्त्रि० कौ० । "साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना" ऋ०१०,९७,१३ ।

किक्किट त्रि० कुत्सिते । "किक्किटाकारेण व्याख्याः पशवो भवन्ति "तैत्ति० स० ।

किक्किश पु०सुश्रुतोक्ते दैहिके कृमिभेदे । "केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा" कृमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पु० "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमकः किक्किसाद इति सुश्रुतोक्तो सर्पभेदे । सर्पशब्दे विवृतिः

किखि पु०स्त्री० (खँयाक शेयालि) शृगालभेदे त्रिका० ।

किङ्किणी स्त्री किञ्चित्कणति कण–शब्दे इन् ङीप् । क्षुद्रघण्टिकायां हेमच०

किङ्कर त्रि० किञ्चित् करोति अच् । १दासे सेवके स्त्रियान्तु टाप् । किङ्करस्य पत्नी ङीप् । २किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघुः । "विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप ! । सर्वेषां किङ्करः शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" पुरा० । किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

किङ्किल पु०शात्वतवंश्ये नृपभेदे । "भजमानस्य निम्लोचिः किङ्किलो-

क्षुष्टिरेव च" भाग०९,२४,५, नडादौ किङ्कलेति वा पाठः ततो गोत्रापत्ये फक् । कङ्किलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

किङ्किणी स्त्री किङ्किण+पृषो०इत्त्वम् । १क्षुद्रघण्टिकायाम् अमर० । तदाकारफले २विकङ्कतवृक्षे राजनि० "रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि । वैय्याघ्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना:" भा०आ०२२०अ० "सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्वरेः" विष्णुध०पु० "भग्नं भीमेन मरुता भयतोरथकेतनम् । पातितं किङ्किणीजालम्" वेणी० । ३अन्तरसायां द्राक्षायां "रुद्रधरः जलजम्बूवृक्षे हलायुधः "कट्फलं किङ्किणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च" हारी० । कंशब्दः किण्व इव यस्यां स्तुतौ गौरा०ङीष् । तन्त्रसारोक्ते ५देवीस्तुतिभेदे सा च "किं किं दुःखं सकलजननि ! क्षीयते न स्तुतायाम्" इत्यादिस्तुतिः ।

किङ्किणीका स्त्री कण–शब्दे ईकन् प्रकृतेः किङ्किणादेशः । क्षुद्रघण्टिकायाम् । "तस्यवाह्य वाह्यः सशब्दचामीर किङ्किणीकः" कुमा० । अभूमिपालान् भोजान् खानातिष्ठत् किङ्किणीकिनः हरिव० ३८ । अस्य पुंस्त्वमपि "किङ्किणीकविभूषितान्"

किङ्किणीकाश्रम पुंन० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । "वैमानिक उस्मृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते" भा०अनु०२५अ० ।

किङ्किर पुंस्त्री किञ्चित् किरति वियोगिनं रागाय वा कॄ–क । १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च सारस्वतः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३कामे पु०४गजकुम्भे न०५रक्तवर्णे पु०६तद्वति त्रि०

किङ्किरात पुं० किङ्किरं रक्तवर्णमतति अत–अण् । अशोकवृक्षे जटा०भरतमिलशिरः "शेखरैः किङ्किरातैः" रत्ना० ।

किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्तताये अलति कार्य्यायेति अल–अच् इत० । वर्वूरे वैद्य० तस्य निर्य्यासयोगेन रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।

किङ्किरिन् पु० किङ्कर+इनि । (वइचि)विकङ्कतवृक्षे जटा०

किङ्किल अव्य० किम्+किल+इन्धः । "किङ्किलेति कोपाश्रद्धयोः" गणरत्नोक्ते १कोपे २अश्रद्धायाञ्च । "न मर्षये न श्रद्दधे किङ्किल भवान् दृषलं याजयेत्" भवत्कर्त्तृकं शूद्रयाजनं कोपविषयः अश्रद्धाविषयश्च । तदर्थक किङ्किलशब्दयोगे लिङ् ।

किञ्च अव्य० किञ्च च चइ० । १आरम्भे, २समुच्चये, ३साकल्ये, ४सम्भावनायाञ्च मेदि० ५अवान्तरे जटा०

किञ्चन अव्य० किम्+चन सुप्० पदद्वयमित्यनेन । १असाकल्ये,

२अल्पे च किम्+चन-अच्। २हस्तिकर्णपलाशे पु० शब्दरत्ना० "असाकल्ये तु चिच्चन" इत्यमरोक्तेः चनेति भिन्नं पदम् अतएव मयू० अकिञ्चनशब्दो निपातितः।

किञ्चित् अव्य० किम्+चित् किञ्च चिच्च समा० वा। १असाकल्ये, २अल्पे च राजनि०। अस्य पदद्वयत्वमते १अकिञ्चित्कर इत्यादौ सह सुपेति समास इति बोध्यम्। इदत्तया निर्देष्टुमशक्यत्वमेव किञ्चित्त्वम्। "कस्येन किञ्चित् प्रतिघट्टस्य मूर्द्धः" रघुः "किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोपतारैः"। "आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्" कुमा०।

किञ्चुलुक पु० किञ्चित् चुलुम्पति सौत्रः चुलुम्प-डु संज्ञायां कन्। (केंचो) महीलताख्ये कीटभेदे अम० पृषो० किञ्चिलिकोऽप्यत्र अमरटी०। [किन्दानशब्दे दृश्यम्।

किञ्जप्य न० किञ्चिज्जप्यं यत्र। भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे

किञ्जल्क न० किञ्चित् जलमत्र। पद्मादेः केशरे शब्दर० पृषो० ललोपे" किञ्जलमत्र राजनि०।

किञ्जल्क पु० किञ्चित् जलति जल-अपवारणे क तस्य नेत्त्वम्। पुष्पादेः १केशरे, २पुष्परेणौ, ३नागकेशरे च मेदि० पद्ममध्यस्थे केशाकारे पदार्थे। "केचित् किञ्जल्कसङ्काशाः केचित् पीताः पयोधराः" भा० व० १८८अ०। "पद्मोदरच्युतरजः किञ्जल्कारुणतां गतैः" भा० व० १५८अ० "किञ्जल्किनीं ददौ चार्ब्बिमालामम्लानपङ्कजाम्" देवीभा० अमरे पुंस्त्वं जटाधरे क्लीबतेत्युभयलिङ्गता। तद्गुणादिकं भावप्र० उक्तं "किञ्जल्कः शीतलोरूक्षः कषायो व्याहकोऽपि सः। कफपित्तदृषानाहरक्तार्शोविषशोथजित्" तत्र पुष्पकेशरे "स्थिरण्यस्रजोयाजयेयुः वज्रकिञ्जल्काः शतपुष्करा होतुः" आ० श्रौ० ६,४,५ "वज्रैः कृतकिञ्जल्काः कृतकेशराः" होतुः स्रजःकार्य्याः नारा०

किट गतौ सक० भये अक० भ्वा० पर० सेट्। केटति अकेटीत् किकेट प्रनिकटति।

किटकिटाय किटकिटेत्यव्यक्तशब्दकरणे डाच्-क्यच्-नामधातुः किटकिटायते अकिटकिटायीत् "दन्तान् किटकिटायते उद्वृत्याच्योजिह्वां खादति" सुश्रुतः

किटि पु० किट-गतौ इन् किच्च। शूकरे अमरः स्त्रियां सिद्धत्वात् वा ङीष्

किटिभ पु० किटिरिव भाति कृष्णत्वात् भा-क। १केशकीटे (उकुण) हेम०। २सर्पदंशनोपद्रवभेदे न० सुश्रु०। "दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवत्यहि दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः"। "पिडकोपचयस्रोत्याः विसर्पाः किटिभानि च। पर्व्वभेदोरुजस्तीव्रोज्वरोमूर्च्छा च दारुणाः। दौर्ब्बल्यमरुचिश्वासोवमथुर्लोमहर्षणम्। "दृष्टरूपं समासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु" सुश्रु०। तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा। "यत् स्रावि वृत्तं घनसुप्तकण्डु तत् स्निग्धकृष्णं किटिभं वदन्ति"

किट्ट न० किट-क्त नि० इडभावः। १धातूनां मले, २तैलादाधोभागस्थे मले च "पृथक् किट्टं पृथङ्मलम्" योगार्ण्यवः। "आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः। शिराभिस्तत्तलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं किञ्चित्, च यत्त्वस्य तत्पुरीषं निगद्यते" भावप्र०।

किट्टवर्ज्जित न० ३त०। शुक्रे चरमधातौ यथा च तस्य पाके किञ्चित् मलशून्यत्वं तथोक्तं भावप्र० तत्र व्यङ्कशब्दे ५६०पृ०उक्तम्।

किट्टाल पु० किट्टमालाति आ+ला-क। १ताम्रकलसे किट्टरूपेण अलति पर्य्याप्नोति अल-अच्। २लौहमले मेदि०

किण पु० कण गतौ अच् पृषो० अत इत्त्वम्। (घैंटा)। (कड़ा) १शुष्कव्रणे, २मांसग्रन्थौ, ३घर्षणजे चिह्ने च। "ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन" रघुः "कराभ्यां किणजाताभ्यां धनकैः संवाहितः" भा० व० १४४अ०। [शब्दर०

किणि स्त्री किणाय तच्चिह्नाय प्रभवति वा० इन्। अपामार्गे

किणिही स्त्री किण-अस्त्यर्थे इनि किणिनो व्रणान् हन्ति हन-ड गौ० ङीष्। अपामार्गे अमरः। "इक्ष्वादी-किणिही-दन्ती-सरला-देवदारुभिः" सुश्रु०

किण्व न० उल्वादि० नि०। १सुरावीजे २पापे च मेदि० सुरावीजद्रव्यभेदश्च नानाविधः सौत्रामणीशब्दे वक्ष्यते, भावप्र० "सुरावीजन्तु किण्वकम्" इति परिभाष्य "सुरावीजं यवगोधूमतण्डुलादि" इति व्याख्यातं सुश्रुते तु कल्कस्य तण्डुलादितो भिन्नत्वेन निर्देशः कृतः यथा "वैरेचनिकमूलानां क्वाथे मांसान् सुभावितान्। सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान्। अवचुर्य्य कृतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान्। शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोष्मसाधितम्। तस्य पिण्डस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान्। मण्डोदकार्थे काथञ्च दत्त्वात्तत्र्व्वमेकतः। निदध्यात्कलसे तान्तु सुरां ज्ञातरसां पिबेत्" "किण्वादिभ्योऽदशक्तिवत्" शां० सू०। अयं शब्द पु० न० इति भरतः। तस्मै हितम् अपूपा० यत् ञ वा किण्व्य किण्वीय तत्साधने द्रव्ये त्रि०

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर० सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थेसन् । चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितम् चिकित्सितः । वासे अक० न सन् दृच्छायां सक० न सन् । केतति अकेतीत् । केतनं केतः

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम् । चिकित्ति अकेतीत् । "यं नोअचिकेत् चित्तभानो" ऋ०१०,५१,२,

कित पु० कित—क । ? ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री०

कितव पु० कि—भावे—क्त कितेन वाति वा—क । १द्यूतकारके २धुस्तूरवृक्षे अमरः ३वञ्चके, ४खले, च त्रि० मेदि० ५चौरनामकगन्धद्रव्ये, पु० शब्दरत्ना० । "यन्मा पितेव कितवं यशस" ऋ० २,२९,५ । द्यूतकारके "कितवानन्धैर्दिध्यासमप्रति" अथ० ७,५,१, "स्तेनाः साहसिकाधूर्त्ताः कितवा योधकाश्च ये । असाक्षिणश्च ते द्रष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते" नारदः । "कितवाद्यूतकराः" रघु० । द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितोयथा "द्रष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एवहि" या० "द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः न पुनःश्रुताध्यनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्याः न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति । क्वचित् द्यूतविषेद्युन्दण्डमाह" मि० "राज्ञा सचिह्नश्चिर्वासाः कूटाक्षोपधिदेविनः" या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्राच्चिर्वासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य सञ्चरेयुर्विनयः स्मृत" इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि० किञ्च "द्यूतमेकसुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० । "यत्तु वौक्तं द्यूतस्यैकं सुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपमस्यार्थस्यालोचने प्रायशः चौर्यार्जितधना एव कितवाभवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकसुखं कार्य्यम्" मिता० । "ग्लहे शतिकदृङ्नेतु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं शतम्" या० । "यदाऽस्यौषं वाससां तत्र राशिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" भा० आ०१अ० । कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् । कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । कितवीय तच्चिर्दृत्तादौ अनन्तरापत्ये तिका० फिञ् । कैतवायनि तदपत्ये पुंस्त्री० तैकायनि शब्देन द्वन्द्वे फिञो लुक्, बहुत्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः, । अस्य व्याघ्रादि०उपमितसमासः । कितवधूर्त्तः । शौण्डा०७त०। अक्षकितवः । वञ्चके "तव कितव ! किमाहितैर्दधा नः" माघः रोचननामगन्धद्रव्ये राजनि० । [कीटभेदे त्रिका०

किन्तनु पु० का कुत्सिता तनुरस्य । (माकडसा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्मात्यिशये तमप् आमु । बहुष मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्मात्यिशये तरप् आमु । द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते ।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व० । १पूर्व्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने, २प्रागुक्तविरुद्धार्थे, ३किंपुनरित्यर्थे च मेदि० ।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यवयवरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दतं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च । गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह !" भा०व०८३०अ० ।

किन्दम पु० ऋषिभेदे सहि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगवृद्धा हतः । तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्मृगारण्ये मृगव्यालनिषेविते । चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयुग्मकम् । ततस्तञ्च मृगीं तत्र रुक्मपुङ्खैः स पत्रिभिः । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिरायुधैः । स च राजन् ! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः" इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तच्छरविद्धस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा "मृग उवाच । नाहं ब्रह्मं मृगान् राजन् ! विगर्हे चाऽकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यान्दशंशतः । सर्व्वभूतहिते काले सर्व्वभूतेप्सिते तथा । को हि विद्वान् मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने । अस्यां मृग्याञ्च राजेन्द्र ! कृच्छ्रान्मैथुनमाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् । पौरवाणां महाराज ! तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम् । वंशे जातस्य कौरव्य ! नानुरूपमिदन्तव । ऋषंसं कर्म्म सुमहत् सर्व्वलोकविगर्हितम् । अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्म्मिष्ठञ्च

भारत ! । स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् । नार्हस्त्वं सुरसङ्काशःकर्त्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् । त्वया ह्यशंसकर्त्तारः पापाचाराश्च मानवाः । निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ ! त्रिवर्गपरिवर्জ्जिताः। किं कृतं ते नरश्रेष्ठ ! मामिहानागसं हता । मुनिं मूलफलाहारं मृगवेशधरं नृप ! । वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् । त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे । द्वयोर्ह्यशंसकर्त्तारमवशं काममोहितम् । जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति । अहं किमिन्दमो नाम तपसा भावितो मुनिः । व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् । मृगो भूत्वा मृगैः सार्द्धं चरामि गहने वने। न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः । मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् । अस्य तु त्वं फलं मूढ ! प्राप्स्यसीदृशमेव हि । प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि । अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि कान्तया । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्व्वभूतदुरत्ययम् । भक्ष्या मतिमतां श्रेष्ठ ! सैव त्वानुगमिष्यति । वर्त्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वाञ्च सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति" । [तदपत्ये पुंस्त्री०

किन्दर्भ पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् विदा० अञ् । कैन्दर्भ

किन्दान न० किञ्चिदपि दानमावश्यकं यत्र । भारतप्रसिद्धे सरकतीर्थस्थे तीर्थभेदे सरकमुपक्रम्य "किन्दाने च नरः स्नात्वा किञ्चिच्चे च महीपते ! । अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यञ्च भारत !" भा०,व०,८२अ० ।

किन्दास पु कः कुत्सितोदासः । निन्दिते दासे ततः अनार्षत्वात् अपत्ये विदा० अञ् । कैन्दास तदपत्ये पुंस्त्री० ।

किन्धिन् पु कुत्सिता धीरस्यस्य व्रीह्या०इनि । अश्वे त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

किन्नर पुंस्त्री कः कुत्सितो नरः तुरङ्गवदनत्वात् । देवयोनिभेदे स च पुलस्त्यर्षिपुत्रभेदः । "राजसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजव्याघ्र ! पुलास्तस्य च धीमतः" भा० आ० ६६अ० । "किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्" मनुः स्त्रियां ङीप् । "ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च" रामा० । किञ्चित्कृणत्किन्नरमध्युवास" "उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम्" कुमा० । "किमिदं किन्नरकण्ठि ! गीयते" रघुः । २वर्षभेदे च किम्पुरुषशब्दे विवृतिः ३अर्हदुपासकभेदे हेम० ।

किन्नरेश पुं ६त० । कुबेरे तस्य तदधिपत्वकथा काशी० ख० १२अ०यथा "वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः। निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानामपीश्वरः । यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत !। पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्व्वेषां धनदोभव" किन्नरेश्वरादयोऽप्यत्र

किन्नु अव्य० किञ्च नु च द्व० । १प्रश्ने, २वितर्के ३साद्दश्ये ४स्थाने च जटाधरः पदद्वयमित्येके ।

किण्व पु० सुश्रुतोक्ते पुरीषजे कृमिभेदे । "अथवा पिचवाः किण्वाश्चिपिटा गण्डूपदास्तथा। चुरवोद्विसुखाश्चैव सप्तैते पुरीषजाः" सुश्रु० ।

किम् त्रि०कु-शब्दे बा०डिमु । १कुत्सिते २जिज्ञासिते ३वितर्कविषये। ४कुत्सायां ५गर्हणे ६वितर्के ७प्रश्ने८ साद्दश्ये, (प्रकारे) ९करणे च अव्य०जटा० १०ईषदर्थे ११अतिशये गणरत्नम् । तत्र लिङ्गस्य सर्व्वनामता के कस्मै इत्यादि "के यूयं स्थल एव संप्रति वयं प्रश्नोविधेयाश्रयः"सा०द० । "कस्मै नाथ ! समर्थ्य कैरवकुलं व्योमान्तमालम्बसे"उद्भटः । "केषां नैषा भवति कविता कामिनी कौतुकाय"प्रसन्नरा० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे भासुरकोनाम सिंहः प्रतिवसति"पञ्चतन्त्रम् ।"कस्मिन्नु खलु विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति" सुखड्कस्मृतिः । निन्दितार्थे किंराजा किङ्करैः इत्यादि । "किंराजा यो न रक्षति" "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा० इत्यादि तत्र ईषदर्थे न किमप्यस्यास्ति । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः अतिशये किमप्येष प्रगल्भसे अतिशयितं प्रगल्भसे इत्यर्थः अव्ययस्य प्रश्ने "किमिदं किन्नरकण्ठि गीयते" रघुः तत्र किंशब्दशक्तिबोधादिप्रकारो गदाधरेण शक्तिवादे दर्शितो यथा ।

"किंपदस्य जिज्ञासिते शक्तिः एतदेव स्त्रीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितप्रश्नवाक्यं प्रयुज्यते । तत्रेदृश्यवाचकिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वान्तरूपलक्षणतयाऽनुगमकं शाब्दबोधे तदभानात् । एवञ्च कः पचतीत्यतः पाकक्रतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्म्मस्तद्वानुपचतीत्याकारोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितपाकक्रतित्वावच्छिन्नविधेयताश्रयज्ञानं भवत्याकारिकाया जिज्ञासायास्तादृशबोधविषयकतया

तादृशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यात्तद्विवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते। न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं तादृशप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविधेयन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नएव तादृशकिंपदस्य शक्तग्रभ्युपगमात्। अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्म्मांशे विशेषणं देयमतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरञ्चैतः पचतीत्यादिकमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते नतु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यतत्वेन ज्ञानविषयेच्छायास्तत्वाप्रतीतेः एवं यत्तोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नतदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतज्ञानगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यतेऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ डतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्म्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात् संख्यात्वन्यूनवृत्तिदशत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकबोधजनकं दशसंख्यका घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते। यत्तोद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्त्यार्थे भेदेन किंपदार्थान्वयः कस्य पुत्रः सुन्दर इत्यादौ तत्र यादृशसम्बन्धेन यदवच्छिन्ने यदन्वयस्तत्र तादृशसम्बन्धेन विशेषधर्म्मावच्छिन्नविशेषिततदवच्छिन्ननिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते एवं विधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्म्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं क इत्यादौ इदन्त्वावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्म्मवानित्याकारकोऽन्वयबोधः। तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते। एवं यत्र वेधेये विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेन वान्वयः इदं किम् इदं किंधनं भवतः कति पुत्राः भवान् कस्य पुत्र इत्यादौ रीतिः पूर्ववदूहनीया "किमिन्दुः किं पद्मं किमु सुकुरविम्बं किमु सुखं किमक्षे किं मीनौ किमु मदनवाणौ किमु दृशौ। कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला" इत्यादावव्ययकिमो वाशब्दस्येव वितर्कोऽर्थः। वितर्कश्च प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासम्बन्धेन तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात्। यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमान्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यन्तं, यत्र किंपदासत्त्वे तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका धीरिदं किं चैत्रस्येत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिका सम्भावना नियमतः प्रतीयते किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाक्षुदकत्वादिप्रतीतिस्वार्थी। कृत्यार्थकमपि क्वचित्किंपदं यथा किङ्गौरित्यादौ।"

किमिच्छक त्रि० किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृष्टो०। किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनाद्यर्थमाह्वानाय नियुक्ते भृत्यादौ। "सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा। गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र! विविधैश्च किमिच्छकैः" भा० शा० ३८ "किमिच्छसि किमिच्छसीतिप्रश्नकारकैर्भृत्यैः विविधैर्गोवस्त्रादिभिर्निमन्त्रयङ्गिः" नीलक०। किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कायति शब्दायतेऽत्र पृषो०। २मार्कण्डेयपुराणोक्ते व्रतभेदे पु० तद्व्रते हि "पुरोहितस्य वीरायाः (तद्भामराजमहिष्याः) वदतोऽर्घिजनं प्रति। कः किमिच्छति इःसाध्यम् कार्य्यं किंसाध्यतामिति। करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता। राजपुत्रोऽप्यविज्ञाय श्रुत्वा पौरोहितं वचः। प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान्। मया साध्यं शरीरेण कार्यं किञ्चित् ब्रवीतु मे। मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता। प्रदत्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र वै। किमिच्छथ ददास्येवं क्रियमाणे किमिच्छके" अर्थिनोऽभिलाषानुरूपदानार्थं कोच्छाप्रश्नपूर्व्वकं तद्दानं विहितमिति तस्य तथात्वम्। २इच्छाविषयप्रश्नपूर्व्वकेष्टेच्छानुरूपदेयमात्रेऽपि "प्रनियायानु सभाः कूपानु प्रपाः पुष्करिणीस्तथा। नैत्यकानि च सर्व्वाणि किमिच्छकमतीव च" भा०शा०६६८५श्लो०

किमीदिन् त्रि० किमिदानीमिति चरति किम्+इदानी-

म्+इनि प्रषो०। किमिदानीमित्येवं चरणशीले पिशुनेखले "द्वेषे घत्तमनवायं किमीदिने" ऋ०७,१०४,२, "किमीदिने किमिदानीमितिचरते पिशुनाय" भा० "विलुपन्तु यातुधाना अत्रिणो ये किमीदिनः" अथ०१,७,३,

किमु अव्य० कै–डिमु। १प्रश्ने, २निषेधे, ३वितर्के, ४निन्दायाञ्च लेटि० "किमु भीरुरराय्यसे" भट्टिः

किमुत अव्य० किञ्च उत च द्व०। १प्रश्ने, २वितर्के ३विकल्पे, ४अतिशये च। कैमुतिकन्यायः तस्य शब्दद्वयात्मकत्वे तन्न स्यादिति बोध्यम् "आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमून च" हेम० किमु–उत इति छेदः तेन किमूतेत्येकशब्दकल्पनं चिन्त्यम्

किम्पच त्रि० किं पचति पच–अच्। क्षपणे रायमु०। सहि आत्मोदरपूर्त्तिसमर्थमात्रं पचति नागन्तुकातिथिभ्योदानपर्य्याप्तम्। इति तस्य तथात्वम्।

किम्पचान त्रि० किम्+पच–आनच्। आत्मोदरपूर्त्तिमात्रपर्य्याप्तपाककर्त्तरि क्षपणे अमरः। [लतायां रत्नमा०

किम्पाक पु० कुत्सितः पाकोयस्य। (माखाल) महाकाल

किम्पुना स्त्री भा०प्रसिद्धे नदीभेदे "किम्पुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी" भा०स०९ वरुणसभावर्ण्ने। "वितस्ताञ्च महाभाग! कावेरीञ्च महानदीम्। शोणञ्च पुरुषव्याघ्र! विशल्यां किम्पुनामपि" भा०व०१८८अ०

किम्पु(म्पू)रुष पु० कुत्सितः पु(पू)रुषः। देवयोनिभेदे देवगायके अमरः। स च अश्वाकारजघनः नराकारमुखः। किन्नरस्तु अश्वाकारवदनः नराकारजघन इति तयोर्भेदः। अतएव "राक्षसाञ्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा" इति पुलस्त्यस्य वंशसङ्गा "पुलहस्य सुताः राजन्! शलभाश्च प्रकीर्त्तिताः। सिंहाः किम्पुरुषा व्याघ्रा यत्रायं हरिहास्तगास्तथा" भा० आ०६६अ० पुलहवंशे किम्पुरुषस्य कीर्त्तनम्। अतएव भाग० ८,२०,१३, "नेदुर्दुन्दुभयः सहस्रयोगन्धर्व्वकिम्पूरुषकिन्नराजगुः"। तयोर्भेदेन निर्द्देशः। "स यं पुरुषमालभत स किम्पुरुषोऽभवत्" शत०ब्रा० १,२,३,९, किंपुरुषावासे २वर्षभेदे। कुत्सितपुरुषत्वसाम्यात् परस्परमभेदाभिप्रायेण उभयोरप्युभयपरता तेन क्वचित् किन्नरवर्षमित्युच्यते क्वचिच्च किम्पुरुषवर्षम् इति। तदधिष्ठानदेशभेदश्च वर्षभेदः स च "किंनरवर्षमतो हरिवर्षमिति विभज्य" "माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्राश्वरगं (सुखेन तुरगतुल्यम्) जगुर्बुधाः" "सि०शि०उक्ताः भाग०५,१९, "किम्पुरुषे वर्षे इत्युक्तम्। "देशं किम्पुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम्" भा०स०२७अ०। "द्रुमः किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्" भा० स०१०अ०। "काश्मीरराजो गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा। द्रुमः किम्पुरुषश्चैव पर्व्वतीयोह्यनामयः" हरिवं०९२अ०।

"प्रियासुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे" "यदृच्छया" किम्पुरुषाङ्गनानाम्" कुमा०। [राजनि च।

किम्पुरुषेश्वर पुं ६त० १कुबेरे किम्पुरुषवर्षेश्वरे २द्रुमाभिधे-

किम्भरा स्त्री किञ्चित् बिभर्त्ति भृ–अच्। नलीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

कियत् त्रि० किम्+परिमाणे,वतुप् किमः क्यादेशः वस्य यः। किंपरिमाणे "गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा" सा०, द०, "भदर्थसन्देशस्मरणालमन्यरः प्रियःकियद्दूरमिति त्वयोदिते" "भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्" नैष०, स्त्रिया० ङीप् "निविशते यदि सूक्तशिखा पदे स्खजति सा कियतीमिव न व्यथाम्" नैष०।

कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् आरभ्यमाणं करोति णिचि डिद्वत्त्वे टिलोपे ण्वुल्। उद्योगे उत्साहे हेम०। त्रिका० कियेतदकेति पाठः प्रामादिकः।

कियाम्बु त्रि० कियदम्बु यत्र वेदे प्रषो०तोलोपः। किंप्रमाणाम्बुयुक्ते "कियाम्बुवत्र रोहन्तु पाकदूर्व्वा व्यलुकशा," ऋ० १०,१६,१३,।

कियाह पुं रक्तवर्णे अश्वे हेमच०।

कियेधास् अव्य०कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरु६ २०"इत्थाय वज्रभीशानः कियेधाः,,व०,१,६१,१२,"कियेधाः कियद्वा–इति" भा०।

किर पुंस्त्री कृ–क। १शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २विक्षेपकमात्रे त्रि०। कीर्य्यतेऽत्र आधारे कृ–घञर्थे क। ३अवस्करविक्षेपदेशे पर्य्यन्तभूमौ। किरातः

किरक पुं स्वल्पः किरः अल्पे कन्। १बालशूकरे २लेखके च त्रिका०

किरण पुं कीर्य्यते परितः कृ–कर्म्मणि क्यु। सूर्य्यादेः रश्मौ "स्वकिरणपरिवेषोन्मेषशून्यः प्रदीपः" रघुः "एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" कुमा०। ततः अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। कैरणक तच्चिर्वृत्तादौ त्रि० [हारा०।

किरणमालिन् पुं किरणानां मालाऽस्त्यस्य इनि। सूर्य्ये

किराटिका स्त्री० किरे पर्य्यन्तभूमौ अटति अट–ण्वुल्। पर्य्यन्तभूमिचारिण्यां शारिकायां पक्षिख्याम् शब्दचि०

किरात पुंस्त्री किरमवस्कराटे र्मौलेरिवानं पर्यन्तभूमिसन्तति अर्श॰+अण् उप॰स॰। ईषच्चञ्चा तोदे स च अवस्करनिः-क्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रयः वराहादः। जा॰तिशब्दे विवृतिः। "तमङ्कराङ्कं समारभ्य रामक्षेत्रात्वाचकं शिवे!। किरात-देशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते" इति शक्तिसं-गमोक्ते २देशभेदेषु० भूम्नि। बृहत् सं॰कूर्म्मविभागे ३ऐ-शान्यस्थके २देशभेदे च "ऐशान्यां लोहजनटरा-ज्येषूपक्रमे "वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दाः इत्युक्तम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशजन्ये बहुषु अर्थेषूक्त। किराताः ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना वृषलत्वमाप्ता यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीना किराताःदरदाः खसाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मत्स्यभेदे पुंस्त्री० "किरातस्तथा स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः" केशवोक्तेः ५चामरवाहिन्यां स्त्री। "नौसंश्रयां पार्श्वगतां किरा-तीम्" रघुः "किरातीं-चामरग्राहिणीं दासीम्" म-ल्लि०। तपस्तदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ईश्वरे तस्य पत्न्यां तथारूपायांदुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती वीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्। आर्य्यां सोमपां सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं०१७अ०दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः""यद्वायुरन्विष्टमृगैःकि-रातैः कुमा०। ८भूमिनिम्बे पुं० राजनि० ६वोटकर-क्षके शारस्वतः। १०अल्पतनौ त्रि० मेदि०। "पर्य्य-न्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना०। अत्र खनामसदृशत्वञ्च वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वे-नाल्पतनुत्वात् खनामसमानपूर्व्वीकपदवोध्यात्यतनुत्वक-रणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनि-म्बगुणाद्युक्तं भावा॰ यथा "किरातः शारको रूक्षः-शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्र-दाहनुत्। कासशोथक्षयकुष्ठ ज्वरव्रणकृमिप्रणुत्। स्वार्थे क। किरातक भूमिनिम्बे राजनि०। किरातं शिवमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तर पर्व्वभेदे तत्रत्यकथा भा॰व॰३६अ॰ यथा

"गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणि-र्भगवान् सर्वपापहरो हरः। कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरु-रिवापरः। श्रीमद्भुजोपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहो-मया श्रीमान् समानव्रतचेष्टया। नानावेषधरैर्हृष्टै-र्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेषसंछन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽनीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणा-नाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत। स सन्निकर्षमागम्य पार्थ-स्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुत-दर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुपाचाष फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुम-नागस्त्वन्निहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताद्य यमसादनम्। इत्या तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढ़-न्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजाहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मि-न्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रसुस्रोचाशनिप्रख्यं शरमग्नि-शिखोपमम्। तौ तुल्यौ शरयौ ताभ्यां सृष्टं तत्र निमे-तुतः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्बाणै र्हरिप्रवीरैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेषसंछन्नं स्त्रीसहायमवस्थितम्। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे विभेषि कन-कप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिप्रेतः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष स्व-गताधर्म्मो वस्तव्याऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भञ्जयि-ष्यामि जीवितात् पर्व्वतात्ययम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या धन-मलिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्वे ऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु क्षत्रधर्म्माभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिष्यति। अर्जुन उवाच! गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांस्त्वाग्निसन्निभान्। निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः। एष चापि महाजन्तुर्म्लेच्छरूपं समाश्रितः। राक्षसो निकृतो घोरो हन्तुं मामिह आगतः। किरात उवाच। मयैष धनुर्निर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि। बाणैरभिकृतः शेते नीतश्च यमसादनम्। ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः। ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपितः। दोषान् स्वाञ्जर्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः। अबलिप्तोऽसि मन्दात्मन्! न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव। घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा। रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः। ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान्। भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह। प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः। इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसाऽर्जुनः। ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ सुदुर्मुखौ। शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम्। ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत्। तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः। मुहूर्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक्। अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः। स दृष्ट्वा बाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः। परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत्। अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः। गाण्डीवमुक्ताञ्शराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः। कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः। विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे विदुषानां समागमः। नहि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः। शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम्। देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः। अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम्। ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः। व्यसृजच्छतधा राजन्! मयूखानिव भास्करः। तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः। शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छूलावर्षमिवाचलः। क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा। भीमेनाविष्टचित्तात्मा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम्। चिन्तयामास जिष्णुश्च भगवन्तं हुताशनम्। पुरस्ताद्व्यायतौ दृष्टौ तूणौ येनास्य खाण्डवे। किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः। अयञ्च पुरुषः कोऽपि बाणान् ग्रसति सर्वशः। हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम्। नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति। अगृह्णाच धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावलम्ब्य च। मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः। संप्रयुक्तो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा। तदास्य धनुर्द्वित्र्यं जघाह गिरिगोचरः। ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत। युद्धस्थानमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम्। तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि। मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः। तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः। ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः। तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णाद्दथो शिलाः। किरातरूपो भगवांस्ततः पार्थो महाबलः। मुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूमसुत्पादयन् मुखे। प्रजहार दुराधर्षं किरातसमरूपिणि। ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः। किरातरूपी भगवानर्दयामास पाण्डवम्। ततस्तटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत। पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः। मुमुहूर्त्तन्तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम्। भुजप्रहारसंयुक्तं दृष्ट्वासवयोरिव। जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली। पाण्डवञ्च विचेष्टन्तं किरातोऽभ्यहनद्बली। तयोर्भुजविनिष्पेषात् सङ्घर्षणोरसोस्तथा। समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान्। तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीड़िनम्। तेजसा व्यक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन्। ततोऽभिपीड़ितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ। फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत!। निरुच्छ्वासो ऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना। पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्व इवाभवत्। स मुहूर्त्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः। रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः। शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम्। मृण्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम्। तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम्। अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः। पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः। उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः। जातविस्मयमालोक्य तपःक्षीणाङ्गसंहतिम्। भव उवाच। भो भो फाल्गुन! तुष्टोऽस्मि कर्म्मणा ऽप्रतिमेन ते। शौर्येणानेन धृत्या च नास्ति ते समः। मम तेजसि वीर्य्यञ्च समाद्य तव चानघ। प्रीतस्तेऽहं महाबाहो! पश्य मां भरतर्षभ!। ददामि ते विशालाक्ष!

चक्षुः पूर्व्वऋषिर्भवान्। विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्व्वान् दिवौकसः। प्रीया च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम्। त्वं हि शक्तो मदोयं तदस्त्रं धारयितुं चयात्। वैशम्पायन उवाच। ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम्। ददर्श फाल्गुनस्तत्र सर्व्व देव्या महाद्युतम्। स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणम्य च। प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः"।

किरातत्तिक्त पु० किरातो मुनिभेदइव तिक्तः ('चिरायता) वृक्षे अमरः "किरातत्तिक्तस्तु हिमस्तिक्तः पित्तकफापहः" भावप्र०

किरातार्ज्जुनीय न० किरातञ्चार्ज्जुनञ्चाधिकृत्य कृतोयन्थः "तेन च्छः" पा०छ। भारविकविप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके महाकाव्यभेदे

किरातान्नि पु किरातानन्नाति अद्य-णिनि६त०। गरुडे शब्दर० तस्य किरातान्नकथा भा०आ०२८अ० यथा

"इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत्। गच्छाम्यहमतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम्। विनतोवाच। समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम्। निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय। न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन। अवध्यः सर्व्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः। अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः। गुरुर्हि सर्व्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्त्तितः। एवमादिभिरुपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः। स ते तात! न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वथा। ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्त्तव्यः कथञ्चन। न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्य्यात्तथानघ!। यथा कुर्य्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः। तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम्। भूतानामग्रभूर्ब्भिप्रो वर्ण्यश्रेष्ठः पिता गुरुः। गरुड उवाच। किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः। किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित् सौम्यप्रदर्शनः। यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः। तन्मे कारयतो मातः! पृच्छतो वक्तुमर्हसि। विनतोवाच। यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं वडिशं यथा। दहेदङ्गारवत् पुत्र! तं विद्याब्राह्मणर्षभम्। विप्रस्तु धा न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वदा। प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्द्दार्दितं वचः। जठरे न च जीर्य्येदुयस्तं जानीहि द्विजोत्तमम्। पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्द्दार्दितं वचः। जानात्यथतत्त्वं वीर्य्यमाशीर्व्वादपरायणा। प्रीता परमदुःखार्त्ता नागैर्व्विप्रकृता सती"। "सौतिरुवाच। ततः स मातुर्व्वचनं निशम्य वितथं पक्षी नभ उत्पपात। ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवान्तकोऽपरः। स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रजः समुद्धूय नभः स्पृशन्महत्। सगद्गदौ च विशोष्यदन् पयः समीपजान् भूधरजान् विचालयन्। ततः स चक्रे महदाननं तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट्। ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः। तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत् सभाभ्युर्गगनमिवार्द्दिताः खगाः। सहस्रशः पवनरजोविमोहिता यथानिलः प्रचलितपादपे वने। ततः खगो वदनसमित्तमापमः सभाकरत् परिचयलो सहाबलः। निरूदयन् बहुविधमन्तस्थजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा"।

किराति स्त्री किरेण गमनात् अदन्तत्वेऽपि ऋति गच्छति अत इन् ङीप्। १गङ्गायां जटा० तस्या योजनपर्य्यन्तजलक्लेदेन हिमाचलात् समुद्रपर्य्यन्तगमनात्तथात्वम्। या ङीप्। तत्रैवा २किरातवेशधारिण्यां दुर्गायाञ्च तस्याः किरातवेशधारणं यथा तथा, किरातशब्दे दर्शितम्।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इनि ङीप्। जटामांस्यां शब्दर०।

किरि पुंस्त्री किरति भूमिम् क-कृषादि० इक्। भूविदारे १शूकरे अमरटी० भरतः स्त्रियां ङीप्। २मेघे च तस्य जलक्लेदकत्वात् तथात्वं किरिकः

किरिक पु० किरिर्मेघ इव कायति कै-क। सजलमेघतुल्ये रुद्रभेदे। "नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः" यजु०१६,४६। [डि। हिन्ताले अमरः २फले त्रिका०।

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विलुप्यते टल विलुप्ते

किरीट पुंन०क-रीटन् किच्च। १मुकुटे शिरोवेष्टने (पागडि) च शब्दचि० दशाननकिरीटभ्यः सा०द०। किरीटवज्राञ्च [शब्दचि०। योनिमेतः" रघुः

किरीटमालिन् पु० मत्व-सम्पन्ने इनि ६त०। अर्ज्जुने

किरीटिन् पु० किरीटोऽस्यास्य इनि। अर्ज्जुने भा०वि० ४४अ०। "पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः। किरीटं मूर्द्धि सूर्य्याभं तेनाहमपि किरीटिनम्" उत्तरसमीपेऽर्ज्जुनेन स्वनामभेदविवक्षितकथनात्तस्य तथात्वम्। शक्रेण तस्य मूर्द्धनि किरीटयोजनकथा च मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः। हयैरुपेतं रथं दिव्यं महाप्रभम्। ददत्स चैव मे मूर्द्धि किरीटमिदमुत्तमम्। सरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम्।

अभेद्यं कवचं चेदं स्वर्णरूपवदुत्तमम्। नागराजमिमं सिं च गाण्डीवे समयोजयत्" इति भा० व० १६१ अ०। २किरीटयुक्तमात्रे त्रि०। "किरीटिनं गादनं चक्रहस्तम्" गीता स्त्रियां ङीप्

किरीडाट पौरो० आकृतिगणत्वात् करण्डा० यक् प० सेट् अक०। किरीडायति अकिरीडाटीत्।

किर्म्मि स्त्री कॄ–कि नि०ङट्। १पलाले (पोयाल) २रटहे ३स्वर्ण पुत्तलिकायाञ्च मेदि०। वा ङीप् किर्म्मीत्यपि तत्रार्थे

किर्म्मिर त्रि० किर्म्मीर+पृषो० वेदे ह्रस्वः। चित्रवर्णयुक्ते। "नक्षत्रेभ्यः किर्म्मिरं चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०, २१। पुरुषभेदे

किर्म्मीर पु० कॄ–गम्भीरां ईरन् नि०। नागरङ्गे (नारेङ्गी) १जम्बीरभेदे। २राक्षसभेदे। ३चित्रवर्णे च मेदि० ४तद्वति त्रि०।

किर्म्मीरजित् पु० किर्म्मीरं राक्षसभेदं जितवान् जि–भूते क्विप्। भीमसेने तद्वधकथा भा० व० ११ अ० यथा "प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्। अहं बकस्य भ्राता वै किर्म्मीर इति विश्रुतः" इत्युपक्रम्य "ततो भीमो महाबाहुरासद्य तरसा द्रुमम्। दशव्याममथोद्धृत्य निष्पत्रमकरोत्तदा। चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम्। निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्জ্জুनः। निवार्य्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनम्। अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत!। इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्षासुत्पीड्य पाण्डवः। निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदश्यौष्ठपुटौ बली। तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा। यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्द्धनि। पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव। असंभ्रान्तन्तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत। चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव। तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः। यदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत्। किर्म्मीरस्यापि सहसा वृक्षसुत्पाट्य पाण्डवम्। दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत"। इत्युपक्रम्य तयोर्युद्धमुपवर्ण्य "अथैनमाक्षिप्य बलाद्बृहद्वृक्षं मध्ये वृकोदरः। धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम्। स भीमेन पराक्षिप्तो दुर्वलो बलिना रणे। व्यसुश्चस्रत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम्। तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः। योक्त्र्यामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा। विनदन्तं महानादं भिन्नभैरवस्वनं बली। भ्रामयामास सुचिरं विष्फुरन्तमचेतनम्। तं विधीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारमभारयत्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम्। पीड़यामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः। अथ जर्জ্জरसर्व्वाङ्गं व्यावृत्तनयनाम्बरम्। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह। हिड़िम्बबकयोः पाप! न त्वमद्यप्रमार्জ্জनम्। करिष्यसि गतस्यापि यमस्य सदनं प्रति। इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः। विस्रस्तस्रस्ताभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्सर्জ্জ"। किर्म्मीरहृदयोऽप्यत्र। [ङ्गे जम्बीरभेदे त्रिका०

किर्म्मीरत्वच् पु० किर्म्मीरा छित्वा त्वगस्य। नागरङ्गे

किल पौरा० क्रीडायाञ्च तुदा० पर० अक० सेट्। किलति अकैलीत् चिकेल प्रनिकिलति [याम् बभूवाञ्च चकारचक्रे केलिः

किल प्रेरणे चुरा० सक सेट्। केलयति ते अचीकिलत्" केल-

किल अव्य० किल–क। १वार्त्तायाम् २अनुशयार्थे, ३निश्चये, ४संभाव्ये ५प्रसिद्धार्थद्योतने ६हेतौ ७अरुचौ ८अलीके ९तिरस्कारे च। "दमयन्ती किलकिञ्चितं किल" नैष०। "अमूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः" माघः। "तद्दग्धं तद्वयती" "किलात्मनोऽपि" "तदपि न किल बाल पल्लवाग्रेति" माघः, "ध्रुवं किलाव्याजमनोहरं वपुः" शकु०। १किलेत्यागमरुचिन्यक्करणसंभाव्यहेत्वलीकेषु" गणरत्ने उक्ता तत्तद्विषये उदाहृतं यथा आगमे, "कंसं जघान किल वासुदेवः" कृष्णकर्त्तृकं कंसहननमागमसिद्धमित्यर्थः। अरुचौ "एवं किल केचिदाहुः" केषाञ्चिदेवं कथनं वक्तुरुचिविषय इत्यर्थः न्यक्कारे "स किल योत्स्यते" तस्य योधनशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारोगम्यते सम्भावनायाम् "पार्थः किल विजेष्यते कुरून्" पार्थकर्त्तृककुरुविजयः सम्भवनाविषयइत्यर्थः। हेतौ "स किलैवमुक्तवान्" तत्कथनस्यान्यत्र हेतुता द्योत्यते। अलीके "प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष" रघुः। सिंहकर्त्तृकं नन्दिनीकर्षणं वस्तुतोऽलीकं काल्पनिकत्वात्। अव्ययविशेषस्य अस्य शब्दान्तरसहकारेण प्रयोगविशेषो निरूपणीयः। ककारेण निरवधि यथा "किलेतिविद्याप्रकर्षे एवं किलेत्यथापि न नतु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुदृष्टे न किलैवम्। नतु किलैवम्"। इति प्रज्ञानन्तरं तस्यानभ्युपगमे न किलैवमिति, अभ्युपगमे तु नतु किलैवमिति प्रयोक्तव्यमित्यर्थः तथाच तस्य एवंशब्दोत्तरता न–नतु इत्येतच्छब्दपूर्व्वकता च।

किलकिञ्चित न० किल अलीकेन ईषत् चितं रक्षितम्। "स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्। साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाङ्गर्षात्" सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा "पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः। कामिनश्च रुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" माघः "त्वयि वीर! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष०।

किलकिला स्त्री किल-क प्रकारे द्वित्वम् टाप्। १हर्षध्वनौ त्रिका०। "ततः किलकिलाशब्दस्तस्मिन् वदति पार्थिवे" भा०आ०६१अ। "जितशात्रवदर्पस्य प्रतिज्ञापूरणोद्यतः। वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा" इत्युक्तौ वीरस्य २सिंहनादे च विश्वः

किलाट पु० "नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डं प्रोक्तः किलाटकः" इति भावप्र० परिभाषिते विस्रंथितदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे। तद्गुणाद्युक्तं तत्रैव यथा "पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च। तक्रपिण्ड इमे हृष्टा दृंहणा बलवर्द्धनाः। गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः। दीप्ताग्नौ च विनिद्राणां विदाही चातिपूजितम्। गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः"। ततः स्वार्थे क। किलाटक तत्रार्थे। कूर्चिकायां क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीप्। [हृच्चेहारा०।

किलाटिन् पुं किलति किल-क, अट-णिनि कर्म्म०। वंश

किलात पुं किल-शौक्ल्ये क किलमतति अत-अण्। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। कैलात तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०"किलातावलीं इति हाटुरब्रह्मावासतः"। यत० ब्रा० १,१,४,१४,

किलास न० किल वर्णेकं किलमश्नुते अस+अण्। १सिध्मरोगे (कुली)तदस्यास्ति अच्। २तद्विशिष्टे त्रि० "चन्द्रसंज्ञे किलासम्" यजु० ३०,२१,। "किलासं सिध्मरोगवन्तम्" वेददी०। सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेदः यथाह सुश्रुतः"क्षुद्रकुष्ठमतऊर्द्ध वक्ष्याम इत्युपक्रमे "कण्डूमित्तं श्वेतमपाकि सिध्म विद्याच्चतु प्रायश ऊर्द्धकाये" इति तस्य लक्षणादिकसंज्ञा "किलासमपि कुष्ठविकल्पएव। तच्चिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति। कुष्ठकिलासयोरन्तरन्वगतमेव किलासमपरिस्रावि च। तद्धातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च; पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च। श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहलं कण्डूमच्च। तेषु सर्व्वत्रमण्डलमन्तेजातं रक्तरोम चाऽसाध्यमग्निदग्धञ्च। कुष्ठेषु रूक्षत्वक्सङ्कोचस्वापस्पर्शोष्मभेदकौरुस्वरोपघाता वातेन। पाकावदरणाङ्गुलिपतनकर्णनासाभङ्गाक्षिरोगसत्वोत्पत्तयः पित्तेन। कण्डूवर्णभेदशोफास्रावगौरवाणि श्लेष्मणा"।

किलासघ्न पु० किलासं हन्ति हन्-टक्। (काँकरोल) ख्याते वृक्षे हेमच०।

किलासनाशन त्रि० किलासं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। सिध्मरोगनाशके औषधादौ "आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्" अथ० १,२४,२।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यर्थे इनि।(कुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

किलिञ्ज न० किल्यतेऽनेन किलि-इन् ततोजायते जन-ड पृषो०सुम्। १वीरणादिजाते कटे२क्षुद्रशरारुणि च जटा० त्रिका०पु०। तेन उभयलिङ्गता। स्वार्थे क। कटे काशादिरज्जौ च अमरः। "क्षुद्रान् यवान् निष्मूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्य्युषितान्" "भक्षति किलिञ्जे शेषयेत्। आस्तीर्य्य किलिञ्जेऽन्यस्मिन् वा तत्प्रतिरूपके शयानं प्राङ्मुख्य स्वेदयेत्" सुश्रुतः

किलिम न० किल-इमन्। देवदारुवृक्षे राजनि०।

किल्बिन् पु० स्त्री किल-शौक्ल्ये भावे किप् ततोऽस्त्यर्थे बा० विनि। घोटके त्रिका० स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप्।

किल्बिष न० किल-टिषच्-वुक् च। १पापे २अपराधे च अमरः ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम्। "न किल्बिषादीषत्ते बस्य आकरः" ऋ०५,३५,४, "क्षीरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्बिषम्, अथ०५,१९५। "अपराधे। "कोमे लुब्धक! दोषोऽत्र विद्यते यदि वालिश!। अक्षतन्तं च मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत्। तस्यैव वचनाद्दृष्टो न कोपेन न काश्यया। तस्य तत् किल्बिषं लुब्ध! विद्यते यदि किल्बिषम्" इति लुब्धकं प्रति सर्पोक्तिः। पापे "यद्यन्यवशगेनेदं कृतं तु पन्नगाशुभम्। कारणं वै त्वमप्यत्र तस्माच्चमपि किल्बिषी" सर्पं प्रति लुब्धकोक्तिः भा० आनु०१अ०। तत्र पूर्व्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम्। उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम्। "एवं सति न दोषो मे नास्ति बध्यो न किल्बिषी। किल्बिषं समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्बिषम् "तत्रैव। कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च। "अपापमप किल्बिषम्" यजु० ३५,११, "किल्बिषं कीर्त्तिभेदकं कायिकं पापम्" वेददी०। ततः अस्त्यर्थे इनि। किल्बिषिन्।तद्युक्ते त्रि०।

किश(स)र पुं न०किम्+शॄ-(शॄ)-अच् पृषो०। सुगन्धद्रव्यभेदे।

तत् पण्यमस्य किश(स)रा० ष्ठन्। किश(स)रिक किश(स)रविक्रयकर्त्तरि स्त्रियां पित्त्वात् ङीष्। शब्देन्दुशेखरे तालव्यमध्यतया पठितः अन्यत्र दन्त्यमध्यतयेत्युभयरूपता

किशरा स्त्री० किञ्चित् शृणाति शृ–अच्। शर्करायाम्। ततो मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः। किशरावत् तद्वति देशे

किश(स)रादि पुं पाणिन्युक्ते छन्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे सच गणः "किश(स)र नरद नलद स्थासक तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रुपर्णी"।

किशल पुं न० किञ्चित् शलति शल–गतौ अच् पृषो० मलोपः। नवपल्लवे शब्दरत्ना०।

किशलय पुं न० किञ्चित् शलति शल–चलने वा कयन् पृषो०। नवपल्लवे शब्दरत्ना०।

किशोर पुं कश–शब्दे किशोरा० निपा०। १अश्वशिशौ २तैलपक्वौषधौ ३सूर्य्ये च मेदि०"किञ्चिच्छूरः किशोरः स्यात् यतो हि दशमात् परम्। शूरत्वं दृश्यते किञ्चिदनुदृष्टं दिने दिने" ३इत्युक्तावस्थापन्ने त्रि०। स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीष् किशोरी। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि। कैशोरमाप्तञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" भाग०टीकायां श्रीधरधृतवचनात् दशवर्षोत्तरं पञ्चदशाब्दपर्य्यन्तवयस्कः किशोर इति बोध्यम्।

किष्क बधे चुरा० आत्म० सक० सेट्। किष्कयते अचिकिष्कत

किष्किन्ध पुं किं किं दधाति धा–क पारस्करा० सुट् षत्वं मलोपः। वृह०सं० कूर्मविभागे आग्नेय्यामुक्ते १देशभेदे "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजटराङ्गाः" इत्युपक्रमे "किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादवास्त्राणि पुरिकदाशार्षाः" इति। ततस्ते २पर्व्वतभेदे च। ३ततत्पर्ववासिराज भान्यां ४ततत्पर्वगुहायाञ्च स्त्री शब्दर०। "त्वया सह महाबाहो! किष्किन्धोपवने तदा"। "गच्छ लक्ष्मण! जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम्"। "किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः" भा०व०२८१अ०। "गुहामासादयामास किष्किन्धां लोकविश्रुताम्। तत्र वानरराजाभ्यामैन्देन द्विपदेन च। युयुधे दिवसान् सप्त" भा०स०३०अ०। दक्षिणदिग्विजये। किष्किन्धा अभिजनोऽस्य सिन्धा० अण्। कैष्किन्ध पित्रादिक्रमेण किष्किन्धागुहातत्पुरीवासिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

किष्किन्धा(न्ध्या)काण्ड न० वाल्मीकिरामायणान्तर्गते किष्किन्धाधिकारेण वालिसुग्रीवादीनामितिवृत्तप्रतिपादके काण्डभेदे।

किष्किन्धी स्त्री किष्किन्ध+गौरा० ङीष्। किष्किन्धपर्व्वतगुहायाम्"अभ्येत्य सर्व्वे किष्किन्ध्याम्" भा०व०२७६अ०।

किष्किन्ध्य पु० किष्किन्ध+स्वार्थे यत्। १किष्किन्धशब्दार्थे २तत्पर्यपर्वतगुहायां ३वालिराजधान्यां च स्त्री।

किष्किन्धा(न्ध्या)धिप पु० ६त०। वालिनामके वानरराजे जटा० शब्दर०

किष्कु पु०स्त्री० किष्क–उन्,किम्+कै–भु पृषो० मलोपः पारस्क० सुट्षत्वम् वा।१पितस्तौ द्वादाङ्गुलपरिमाणे चतुर्विंशत्यङ्गुल परिमाणे२हस्तमाने मेदि०२प्रकोष्ठे ३कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्ते च४कृतसिते त्रि० विश्वः"दशविष्कुसहस्राणां तां मापयामास सर्व्वतः" भा०स०१२०अ० "दशकिष्कुसहस्राणि समन्तादायताऽभवत्" भा० स० ३अ०। "अवर्द्धत महातेजाः किष्कूनराजंस्त्रयोदश" भा०व० १२६अ०।

किष्कुपर्व्वन् न० किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्वास्य। १वंशे (वाँश) २वृक्षौ ३पोटगले(नड़ा)च मेदि०

किसल पुंन० किमीषत् सलति सल–गतौ अच् पृषो० मलोपः। नवपल्लवे त्रिक०।

किसलय पुंन० किम् ईषत् सलति–सल गतौ वा० कयन् पृषो०। नवपल्लवे अमरः।"किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः" रघुः। तारका०जातार्थे इतच्। किसलयित नवपल्लविते। किसलयश्च नवपत्रादियुक्तशाखाग्रस्थितः पल्लवः।

की अव्य० कुत्सायाम्।

कीकट पु० की+कट–अच्। "चरणाद्रिं समारभ्य गटप्रकूटान्तकं शिवे!। तावत् कीकटदेशःस्यात् तदन्तर्मगधोभवेत् शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते १देशभेदे। तद्देशवासिजनवाचित्वेऽस्य भूम्नि "साधवः सदुदाचारास्ते पूयन्तेऽपि कीकटाः" भाग० ७,१०,२०। उपचारात् देशेऽपि भूम्नि "ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम्। बुद्धोनाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति" भाग० १,३,२५। ४निर्द्धने पुंक्लीबयोश्च त्रि० मेदि०। ६वोटके पुं स्त्री विश्वः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [शब्दरत्ना०।

कीकश पु० कीति कशति कश–शब्दे अच्। चण्डाले।

कीकस पु० कीति कसति कस–गतौ अच्। १क्रमिजन्तुभेदे २अस्थि न० अमरः ३कठिने त्रि० मेदि०। "यदन्तर्न्यस्तकीकसम्" अमरः। शब्दरत्ना०स्त्रीत्वमपि "तस्मादिमा उभयत्र पर्शवोवद्धाः कीकसास्तु च जतुषु च" शत०ब्रा० ८,६,२,१०। कीकसेश्वरः काशीखण्डशब्दे उदा०

कीकसास्य पुंस्त्री० कीकसमास्ये ऽस्य। पक्षिणि हारा०

स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। तस्य च सुखस्यास्पो दृष्टिगोचरत्वात् तथात्वम्। कीचकसुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप्।

कौकि पुंस्त्री० कीर्तिशब्दं कायति कै वा०डि। चाषपक्षिणि

कीचक पु०कीत्यव्यक्तं चकति चक–टप्रत्यादौ अच्। १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते वंशा ये स्वनन्त्यनिलाहताः" इत्युक्ते २वेणुभेदे (नलतावंश)अमरः। "यः पूरयन् कीचकरन्ध्रनागान् दरीसुखोत्थेन समीरणेन" कुमा०"सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकवालेत्यादि" भाषः विराटराजश्याले २केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्यामनुरागादिकथा भा०वि०अ० यथा—

"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः। सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीड़ितः"। इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्ण्यितं यथा—

"सैरिन्ध्युवाच। मा सूतपुत्र! सुहृत्स्व भाऽद्यात्याचीः स्वजीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्देवैर्ब्रित्यं मामभिरक्षिताम्। न चाहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वसून् मा व्यनीनशः। अश्वरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो नाशः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं तर्तुमिच्छसि। अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथाऽपि तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः। त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक!। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम्"१३अ०। तथैव निरस्तेन तेन स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तस्यावश्यतासम्पादनप्रार्थने तया तत्रोपायविधानं वर्णितं यथा—

"प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अमर्यादेन कामेन वीरेणाभिपरिप्लुतः। कीचकउवाच। यथा कैकेयि! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तं सुदेष्णे! परीप्सस्व नो चेत् प्राणान् प्रहासिषम्। वैशम्पायनउवाच। तस्य सा वचनशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटमहिषी देवी कृपाच्चक्रे मनस्विनी। ख्यातन्त्यमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत्। सुदेष्णोवाच। पर्व्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामद्यञ्च कारय। ततैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्। तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि। वैशम्पायनउवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम्। मद्यांश्च विविधाकारान् बह्वंशोद्भावचांस्तदा। कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्। तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कीचकालयम्"। तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि "द्रौपद्युवाच। संप्रेषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत्। कीचकउवाच। अन्या भद्रे! नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच! यथैवाहं नाभिचरे कदाचिद् पतीन्मदाद्देवनसाऽपि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिक्ष्यमाणम्। वैशम्पायन उवाच। स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तासुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्तीम्। प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन सुदुर्विनिश्वस्य च राजपुत्री। चिक्षेप तं गाढमनृत्यमाना प्रवेपमानाऽतिरुषा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः। सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छत्यत्र राजा युधिष्ठिरः। तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽबधीत्। तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्नियोजितः। स कीचकमयोवाच वातवेगेन भारत!। स पपात तदा भूमौ रुग्णोवल्लसमाहतः। विवूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः"। भा० वि० १५अ०

कीचकजित् पु० कीचकं जितवान् जि–भूते क्विप्। भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य बधकथा च भा० वि०२२अ०। तत्रायं संक्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्बधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ आ गतेन सह समागमनं भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाऽत्र प्रवेशे तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

कस्य वध हेहेदि करपाद-प्रवेशनञ्चेति वर्णितं यथा "भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ च्छन्न उपाविशत्। सृगं हरिरिवाटव्यः समाकाङ्क्षत कीचकम्। कीचकश्चाथलङ्कृत्य यथाकामसुपागमत्। तां वेलां नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाशया। मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशत्ततः। प्रविश्य च स तद्देश्म तमसा संवृतं महत्। पूर्वागतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम्। एकान्तावस्थितं चैनमाससाद सुदुर्म्मतिः। शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत्। पतङ्गः पावकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा। जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह। उपसंगम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः। हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत। प्राप्तिं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम्। त्वत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम्। रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम्। गृहं सान्तःपुरं सुभ्रु! क्रीडारतिविराजितम्। तत् सर्व्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः। आबालाद्धां प्रशंसन्ति सर्व्वा गृहगताः स्त्रियः। सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान्। भीम उवाच। दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि। ईदृशस्तु त्वया स्वर्गः स्पृष्टपूर्व्वो न कर्हिचित्। स्वर्गं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्म्मविचक्षणः। स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह। वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्ता तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह। अद्य त्वां भगिनी पापि! क्षयमाणं मया भुवि। द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम्। निराबाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरिष्यति। सुखमेवं चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयस्तथा। ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः। स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः। आक्षिप्य केशान् वेगेन बाहोर्जग्राह पाण्डवम्। बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः। वसन्ते वासिताहेतोर्म्मत्तवन्नजयोरिव। कीचकानान्तु सर्व्वस्य नराणामुत्तमस्य च। बालिसुग्रीवयोर्भ्रातोः पुरैव कपिसिंहयोः"।

ततस्तयोर्युद्धमुपवर्णितम् "सङ्कर्षन्तु स तं वेगं मत्वा भूरिदुःसहम्। बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः। तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः। बलमास्थाय वेगेन समहैनं विचेतसम्। क्रोधाविष्टो विनिश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः। जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम्। गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः। शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम्। तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः। योक्तुकामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा। नदन्तञ्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम्। भ्रामयामास सुचिरं विष्फुरन्तमचेतसम्। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः। अपीडयत कृष्णायाश्चुदा कोपोपशान्तये। अथ तं भग्नसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनान्तरम्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम्। अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारमिवारयत्। तं विपीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह। अदृश्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्य्यापहारिणम्। शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरिन्ध्रिकण्टकम्। इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः। आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्सर्ज्ज। निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टोष्ठपुटो बली। समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः। तस्य पाणी च पादौ च शिरो ग्रीवाञ्च सर्व्वशः। काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक्। तं सम्मथितसर्व्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम्। कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः"।

कीज त्रि॰ किमस्य कथंजात इति वा षष्ठी॰। अङ्गुते "यः शुक्रो स्तन्यो अन्यो यो वा कीजो हिरण्मयः" ऋ॰८। ६६। ३०। कीज इत्यङ्गुतमाह" भा॰

कीट बन्धे वर्णे च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। कीटयति ते अचीकिटत्-त। कीटयाम् बभूव आस चकार चक्रे कीटः।

कीट पु॰ कीट-अच्। कृमिभ्यः स्थूले क्षुद्रजन्तुभेदे। स्वार्थे क। तत्तार्थे २मागधजातौ च धरणिः। ३कठिने त्रि॰ मेदिनिः। कीटभेदलक्षणादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथातः कीटकल्पं व्याख्यास्यामः। सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः। वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटासु विविधाः स्मृताः। सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्वापरिणामतः। कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः। कृमिर्गोमस्तुण्डिकेरी गृहकृती शतकुलीरकः। उच्चिटिङ्गोऽग्निनासा च विच्चिटिङ्गो मयूरिका। आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिकाखुखवैदलौ। शरावकुद्दोऽभीराजी परुषस्त्रिलशीर्षकः। शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः। अष्टादशैते वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः। कौण्डल्यकः कणभकी वरटी

पत्रवृश्चिकः। विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमररूपा। वाह्लकी पिच्छिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः। पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतरुण्डोऽथ गर्द्दभी। क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः। एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशाः प्रकीर्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः। विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ क्रोकिलः। सैरेयकः प्रचलको बलभः किटिभस्तथा। सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः। कीटगर्द्दभकश्चैव तथा लोटक एव च। त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तुङ्गनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा। कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः। तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवलगुली शम्बूकस्तथा। त्र्यग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्षवत्। तास्राश्च वेदनास्तीव्रारोगा वै सान्निपातिकाः। क्षाराग्निदग्धवद्यो रक्तपीतसितारुणः। ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः। कर्द्दमतीसारतृष्णा च दाहो मोहोविजृम्भिका। वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दारुणम्। पिडकोपचयः शोफो व्यथयो मण्डलानि च। दद्रुयः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः। येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तेषां तेषां समादिशेत्। दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात्। लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः। प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिःशिरोगौरवशीतता। पिडकाकोटकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत्। दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात्। एकजातीयतस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः। सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्टकः कृष्णो चापि हस्तिकच्छोऽपराजितः। चत्वार एते कृष्णाभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः। तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशःकृष्णश्च भवति। प्रतिसूर्य्यं पिङ्गभासो वज्रवर्णो महाशिराः। तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्षवत्। रजश्च विविधाकारा व्यथयश्च सुदारुणाः। गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिका इत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफरुजो भवन्ति। सर्षपिकया हृद्ग्रपीडातिसारश्च। शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च। मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्। भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहस्फर्द्दिर्मूर्च्छा चातितिमात्रम्। विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति। अहिगण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गस्फर्द्दातीसारज्वरादिभिरभिहन्यते। भूकदन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते भूकदृष्टत्व लक्ष्यते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाकुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहश्चोफौ भवतः। मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका काषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। मशकाः सासुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः। नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाकाभवन्ति। जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च। भवन्ति चात्र। गोक्षेरकःस्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे। भृकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु। शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात्। स्युः कण्डूदाहकोठारुः पिडकातोदवेदनाः। प्रक्लेदवांस्तथास्रावो भृशं समाचयेच्चयम्। दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत्। नावसन्नं नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम्। दंशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुसाधकम्। कीटैर्दष्टानुपद्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्। त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया हिता। स्वेदमालेपनं सेकं चोषणमत्रावचारयेत्। व्यत्यत्र मूर्च्छितादंशात् पाककोथप्रपीडितात्। विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि च"। २कीटाख्येषु राशिषु

कीटगर्द्दभक पु० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः।

कीटघ्न पु० कीटं हन्ति हन-टक्। गन्धके राजनि०।

कीटजा स्त्री० कीटेभ्यो जायते जन-ड। १जतुनि लाक्षायाम् रत्नमाला०२कीटजातसात्रे त्रि०। [हंसपदीवृक्षे राजनि०।

कीटपादिका स्त्री कीटाःपादे भूलेऽस्याः कप् अतइत्त्वम्।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दच० ।

कीटमातृ स्त्री कीटस्य मातेव मूले वङ्कलकीटप्रसवात् । हंसपदीवृक्षे भावप्र० ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेवनेन मृ–णिच्–अण् उप०स०गौरा०ङीष् सुश्रु०मते षण् ईप् । हंसपदीवृक्षे राजनि० । [(उच्चिंडिङ्गा) इतिख्याते कीटभेदे शब्दच० ।

कीटमेघ पु० कीटोमेघ इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि

कीटसंज्ञ पु० कीटः संज्ञा यस्य । "कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाः स्मृ;" ज्यो० उक्तेषु कर्कटादिषु राशिषु कीटाख्यादण्योऽत्यल । यद्यप्येषां सर्वेषां कीटसंज्ञा तथापि क्वचित् कीटशब्दस्य वृश्चिकराशिमात्रपरता यथा "हरिः कीटघटेन च" पताकीवेषे वृश्चिकस्यैव सिंहकुम्भाभ्यां वेधात्तस्यैव ग्रहणम् ।

कीडेर पु० कील–एरच् लस्य डः । तरङ्गुलीयशाके–भावप्र० ।

कीदृक् त्रि०कस्येव दर्शनमस्य किम्+दृश–क्विप् क्यादेशे दीर्घः । किम्प्रकारे । क्विन् । कीदृश् । कङ् । कीदृश तत्प्रार्थे त्रि० तत्र कङि स्त्रियां ङीप्, क्से टाप् इति भेदः । "प्रिये ! स कीदृक् भविता तव क्षणः" नैष० । "यद्येतानि जयन्ति हन्त परितः शस्त्राण्यमोघानि मे तद्वोः कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक् प्रबोधोदयः" प्रबोधच० ।

कीनाश पु० कुत्सितं नाशयति, कीचनाशि अच् क्लिशाति नि०वा । १यमे "विशेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्" माघः । २वानरे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३पशुघ्ने ४क्षुद्रे ५कर्षके च त्रि० मेदि० । "कीनाशो गोघ्नो यानमलङ्कारश्च वेश्मन च । विप्रस्त्रौद्वारिकं देयमेकांशस्य प्रधानतः" मनुः "कीनाशः कर्षकः" कुल्लू० । "शुनं न फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः" ऋ०४,५७,८, "कीनाशाः बलीवर्द्दरज्जकाः" भा० । "नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशाश्चव गोजरम्" भाग०३, ३०,११ । क्षुद्रे "य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते । क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः" भाग०३२२,१२

कीर पुंस्त्री कीर्यति प्रेरयति प्रेर–णिच्–अच् । १शुके मक्षिभेदे अमरः । "खगवागियमित्यतोऽपि किं न सुदं धास्यति ? कीरगीरिव" नैष० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २काश्मीरदेशे पु० भूम्नि मेदि० अल्पार्थे कन् । कीरक शुकशावे संज्ञायां कन् । वृक्षभेदे चषके च धरणिः

कीरवर्णक न० कीरस्येव वर्णोऽस्य कप् । (स्वौषेयक) नाम तृणविशेषे राजनि० ।

कीरि पु० कीर्य्यते विक्षिप्यते कृ–बा०किं । १स्तोत्रे "कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन्" ऋ०५,४०,८, "कीरिणा स्तोत्रेण" भा० २स्तुत्यादिषु विक्षिप्ते त्रि० । "यस्या हृदा कीरिणा मन्यमानः" ऋ०५,४,१०, "कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन हृदा" भा० ३स्तोतरि त्रि० निरु० "वसु स्तुवते कीरये" ऋ० ६,२३,३, "कीरिरितिस्तोतृनाम" भा० "सखायं कीरिचोदनम्" ऋ० ६,४५,१६, "कीरीणां स्तोतॄणां चोदनं प्रेरयितारम्" भा० ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्टः । १आम्रवृक्षे २आखोटवृक्षे (आखरोट) ३जलमग्नकवृक्षे च राजनि० ।

कीर्ण त्रि० कृ–क्त । १आच्छन्ने २निक्षिप्ते ३विक्षिप्ते ४हिंसिते च मेदि० । "अमविदंतसुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा" शकु० । "कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानाम्" माघः ।

कीर्णि स्त्री० कृ–भावे क्तिन् नि० निभावः । १विक्षेपे २हिंसने ३आच्छादने च । [कथने ।

कीर्त्तन न० चु०क्त–कीर्त्तादेशः सौत्र–कीर्त्त–वा भावे ल्युट् ।

कीर्त्तना स्त्री चु० क्त कीर्त्तादेशे भावे युच् । १कथने । कर्म्मणि युच् । २यशसि शब्दरत्ना० ।

कीर्त्ति स्त्री सौ०कीर्त्त–क्तिन् । १प्रसादे मेदि०२शब्दे ३दीप्तौ ४मातृकाविशेषे च शब्दरत्ना०५विस्तरे ६कर्दमे च विश्वः । ७ख्यातिभेदे अमरः । ख्यातिभेदश्च धार्म्मिकत्वादि प्रशस्तधर्म्मवत्त्वेन नानादेशीय कथन ज्ञानविषयता । कीर्त्तिश्च जीवतोमृतस्य वेत्यत्र विशेषोनास्ति । "यस्य कीर्त्तिः सुता लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्" नीतिसारे "सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते" गीतायाञ्च जीवतोऽपि कीर्त्तिसत्त्वस्योक्तेः । तत्र दानादिप्रभावा ख्यातिः कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवा ख्यातिर्यश इति केचिद्यशःकीर्त्त्योर्भेदमाहुः "कीर्त्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं नृणां किल" इत्यनेन कीर्त्तेः स्वर्गफलतोक्तेः । जीवतःख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति विभागस्तु न सम्यक् "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्" इति मनुना इहलोकेऽपि कीर्त्तिप्राप्तेरुक्तेः । एतेन "प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च" मनुवाक्यस्थ "जीवन् यशः मृतश्च कीर्त्तिमिति" कुल्लू०व्याख्या चिन्त्या प्रागुदर्शितमनुवाक्यान्तरविरोधात् किन्तु स्वर्गादिफलकदानादिधर्म्मेणैव कीर्त्तेः, शौर्य्यादिना यश इत्युभयोर्भेदसम्भवेन मनुवाक्यस्य तदर्थपरत्वमेवोचितम् । तस्य "सकान्तिकीर्त्तिव्रजशौक्तिकस्रजम्" नैष० ।

कीर्त्तित त्रि० चु० क्त–कीर्त्तादेशे क्त। १कथिते–२ख्याते च।
कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज–क्विप् १द्रोणाचार्य्ये शब्दरत्ना०। २कीर्त्तियुक्ते त्रि०
कीर्त्तिमत् त्रि० कीर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कीर्त्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। विश्वेदेवान्तर्गते श्राद्धदेवभेदे पु० २विश्वेदेवाश्च भा० आनु० १५२ अ० दर्शिता यथा

"विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्घाताः पूर्व्वमेव ते। तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम्। बलं धृतिर्विधाता च पुरुषक्रतु र्यावनस्तथा। पार्ष्णिश्चेमी समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च। विवस्वान् वीर्य्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान् क्रत एव च। जितात्मा मुनिवर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः। अनुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽध्यांशुमांस्तथा। अलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा। अजो वजो वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः। विद्याद्दर्शाः सोमवर्च्चाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः। सोमपः सूर्य्यसावित्रो दक्षात्मा पुरुषरीयकः। उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च। चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करो भवः। ईशः कर्त्ता क्रतिर्हर्त्ता भुवनो दिव्यकर्म्मकृत्। गणितः पञ्चवीर्य्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा। सप्तकृत् सोमवर्च्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च। अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च। कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्यागतिगोचराः"।

२वसुदेवजन्येऽष्टमपुत्रे "वसुदेवसुत देवक्यामष्टौ पुत्रानजीजनत्। कीर्त्तिमन्तमित्यादि" भाग० ६,२१,२५।

कीर्त्तिशेष त्रि० कीर्त्तिःशेषोयस्य। नामशेषे मृते शब्दचि०

कील बन्धे भ्वादि०पर० सक० सेट्। कीलति अकीलीत्। चिकीलकीलः। कीलितः कीलनम्। प्रनिकीलति

कील पु० कील–बन्धे यथायथं भावकरणादौ घञ्। १वङ्क्षिशिखायां २शङ्कौ (गोँज) अमरः। ३स्तम्भे (खोँटा) श्लेषे ४कफोणौ मेदि० ५कफोणिनिम्नदेशे विश्वः। "परिखाश्चापि कौरव्य! कीलैः सुनिचिताः कृताः" भा० ३, ६५०श्लो० ६रतिप्रहारभेदे स्त्री "कीला उरसि, कर्त्तरी शिरसि, विद्धा कपोलयोः" वात्स्या० भावे अ, ७बन्धे स्त्री

कीलक पु० कीलति बध्नात्यनेन करणे वुञ् स्वार्थे क। १स्तम्भभेदे (खोँटा) गवादेर्दोहनकाले रोधनार्थे २काष्ठमयस्तम्भे सुभूतिः। तन्त्रोक्ते देवताभेदे३मन्त्रविशेषे न०। प्रभवादिषष्टिवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च "जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम्। सौम्यदृष्टि र्भवेद्राजन्! कीलके च शुभं भवेत्" ज्यो० त० सप्तशतीजपाङ्गतया पाठे ५स्तवभेदे न० स च "सर्वमेतद्विना यस्तु मन्त्रानामपि कीलकम्" इत्यादि। तस्य च कीलकत्वम् तज्ज्ञानं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव "कृष्णायां च चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति" इत्यं रूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम्। यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति सम्पुटाम्"। तत्रैव तज्ज्ञानस्य भावे निष्कीलत्वोक्तेश्च तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविधं शुम्भवत्यां विदुः"। तेन कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योः नूतनार्जितधनस्य देवातिथ्यादिभ्यो यथोचितांशदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणमावश्यकं तद्विना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचम् पठेत्" तत्रैव

कीलसम्मर्श पु० कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पृश–क्विप् उप०स०। (गाव) दुग्धभेदे शब्दच०

कीलाल पु० कीलाय बन्धाय अलति पर्य्याप्नोति अल–अच् ४त०। १पशौ२बन्धनयोग्ये त्रि० मेदि०। "कीलां वह्निशिखां कीलं मृत्यबन्धं वाऽलति वारयति अल–अण् उप०स०। २जले कीलां तद्हर्षमलति याति। ४रुधिरे न० अमरः ५अमृते ६मधुनि च शब्दर०। मधुनः शीघ्रसंग्राहकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम्। "जर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्" यजु० २,४,७। ७रसे पु०। "अथोअन्नाय कीलालः उपहूतो भरेषु" यजु० ३,१२, तत्र रुधिरे "सद्यःकृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैः"। जले "कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम्"। भा०व०अ० "कीलालजं जलजम्"।

कीलालधि पु० कीलालं धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे कि ६त०। समुद्रे शब्दच०

कीलालप पुंस्त्री कीलालं रुधिरं पिबति पा–क। रुधिरपे राक्षसे रत्नमा० स्त्रियां ङीष् "स च कीलालोपयस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति" भा०व०१२२४१। [२बन्धे न०।

कीलित त्रि० कील–क्त। १बद्धे २जातकीले च भावे–क्त।

कीयत् त्रि० किय्+इयसुन् वेदे नि० दीर्घः। किर्यादित्यर्थे "आः कीयतः ललूकं चकर्थ" ऋ० १,३०,१७,

कीश पुंस्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत–इञ् किः कुत्सितः शेते शी–ड वा। वानरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २सूर्य्ये कपिकपोलतुल्यवर्णत्वात् तत्त्वं ३पक्षिणिच शब्दर० कुत्सितशयनात्तस्य तथात्वम्। ४नम्रे मेदि०। कीशयदुवस्त्ररात्कित्यात्तस्य तथात्वम्।

कोशपर्णी पु० कोशः तल्लोमेव पर्णमस्य । अपामार्गे शब्दर० । जातित्वेन ङीष् । कोशपर्णीत्यपत्र अमरः

कु शब्दे वर्णे च भ्वा० आत्म० अक० अनिट् कवते अकोष्ट चुकुवे प्रनिकवते [अकोष्ट चुकाव

कु आर्त्तस्वरे तुदा० आत्म० अ० क० अनिट् । कुटादि । कुवते

कु शब्दे अदा०पर०अक०अनिट् । कौति अकौषीत् चुकाव

कु अव्य० कु+डु । १पापे, २निन्दायाम्, ३ईषदर्थे, ४निवारणे च । ५भूमिभागे ६धरायाञ्च स्त्री । कुत्सितार्थत्वे ईषदर्थत्वे चास्य "कुगतिप्रादयः" "पा० समर्थेन नित्यसमासः कुरूपम् कुदेशः नत्रायं भेदः तत्पुरुषे अजादौ शब्दे परे कोः कत् । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः कदन्नम्कदध्वः कदग्निः ।"रथवदयोश्च" पा०कद्रुः कद्दः"दृषे च जातौ" पा० कत्तृणम् पथिशब्दे क्षतसमासान्ताच्छब्दे परे च कादेशः कापथः काच्चः । ईषदर्थस्य कोः का, ईषज्जलं काजलम् पुरुषे परे का वा ईषत् पुरुषः कापुरुषः । उष्णे उष्णालयादेशः कोष्णं कवोष्णं कदुष्णम्" गतिप्रादिसाहचर्य्यात् अव्ययस्यैवेह ग्रहणात् न भूमिवाचस्य नित्यसमासः नवा कदादेशः अव्ययपूर्व्वकत्वात् प्रकृतिस्वरः, "राङ्कः कुभामण्डलगः शशाङ्कं ग्रस्ते""ज्यो०ब्राह्मण इव कुशासनसहितः" काद० । कुदिनम् कुजः अव्ययस्य वेदे दीर्घः "कूष्ठोदेवावश्विनाद्यादिषोमनावसू" ऋ०५,७४,१ ।

कुंसा स्त्री कुसि–भावे अ । १भाषणे २ज्ञापने च

कुक आदाने भ्वा० आत्म०सक० सेट् । कोकते । अकोकिष्ट । चुकुके कोकः' प्रनिकोकते

कुक त्रि० कुक–क । १समर्थे २आदायिनि च ।

कुकभ न० कुकस्य भा यत्र । मद्ये शब्दच० । तत्पानस्य सामर्थ्याधायकत्वात् तथात्वम्

कुकर पु० कुत्सितःआदानादिभाव्ययुक्तः करोयस्मात् । करस्य क्रियामान्द्यसम्पादके कुष्ठिरोगे अमरः । ब०व० २तद्रोगयुक्ते त्रि० । कु+कृ–ट । ३कुकर्म्मकारके त्रि० ।

कुकर्म्मन् न० कुत्सितं कर्म्म नित्यस० । १लोकशास्त्रनिन्दिते कर्म्मणि ब०व० । २तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा टाप्

कुकील पु० कोः पृथिव्या । कीलइव । पर्व्वते त्रिका० तस्य भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुकुट पु०को० कुटति कुट–क, कोः कुटइव वा । (मुर्गा) इतिख्याते शाकभेदे राजनि० तस्य पृथिव्याः कुटतुल्यत्वात् तथात्वम्

कुकु(कू)द पु० कोः पृथिव्याः कुद ईषद्दः । सत्कृतालङ्कृतायाः कन्याया दातरि पृषो० दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यादस्य ईषद्भूमिदानसमत्वात्तस्य तथात्वम् । सत्कृतालङ्कृतां कन्यां ददानः ककुदः स्मृतः" अमरे पाठान्तरम् अत्र प्रसिद्धपदसान्निध्यात् कुकुदपदस्य उक्तार्थे शक्तिग्रह इति शब्द० प्र० । प्रसिद्धपदसान्निध्यञ्च प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च अभेदेनान्वयबोधकत्वम् । न्यायमते तिङर्थस्याभेदेन प्रथमान्तार्थे अन्वयासम्भवेन "यो ददाति स ककुद्(कू)दः इत्यमरपाठे स्थिते ददातीतिस्थाने ददान इति पाठः कल्पितः । व्याकरणमते तु तिङन्तार्थस्य प्रथमान्तार्थेऽभेदेनान्वयस्वीकारात्र यथाश्रुतपाठेऽपि क्षतिः । विवेचितं चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने तत एव तदवसेयम् ।

कुकुन्दर पु० कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे ट–अच् नि० कुत्सितं कुन्दरमत्र, स्कुद्यते कामिनाऽत्र स्कुद् नि० वा । स्त्रीणां १नितम्बस्थे आवर्त्ताकारे पृष्ठवंशादधोवर्त्तिगर्त्तद्वये । अमरः । (कुकरसोङ्गा) २वृक्षे भावप्र० ।

कुकुभा स्त्री रागिणीभेदे कृष्णायुधः ।

कुकुर पु ०कुं पृथिवीं० कुरति त्यजति स्वामित्वेन कुर–क । यदुवंशीयनृपभेदे तेषां ययातिशापात् राज्यं नास्तीति पुराणकथा यदुशब्दे दृश्या । "विधुरि ता धुरिताः"कुकुरस्यिय" माघः । २दशार्हे देशभेदे पु० ब०व० । कुकउरच् किच्च । ३कुक्कुरे हड्डचन्द्रः । ४अग्न्यिपयर्य्यायौ त्रिका० । कुकुरन्टपश्चान्यकुलभेदः । "कुकुरः भजमानशुचिकम्बलबर्हिषास्तथान्धकस्य पुत्राः" इति विष्णुपु० "कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः । "अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोलभतात्मजान् कुकुरं भजमानं च शमं कम्बलबर्हिषम्" हरिवं० २८अ० तदधिष्ठानदेशभेदश्च दशार्हः ।

कुकूटी स्त्री कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् । शालमलीवृक्षे राजनि० तस्या दीर्घतया भूमिकूटतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कुकूल पु० कोः भूमेः कूलं, कुत्सितं वा कूलम् कु–अलच् धातोः कुगागमश्च वा । १तुषानले २शङ्कुभिः सङ्कीर्णे ३वर्म्मणि च अमरः । "शिरीषादपि सुकुमारी केयमाय–तलोचना । अयं कच कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः" । कोलिवृक्षे ।

कुकोल न० कुत्सितं कोलति कुल–अच् । शब्दच० ।

कुक्कुट पुं स्त्री०कुक–सम्प०क्विप् कुका आदानेन कुटति कुट–

क । पक्षिभेदे चरणायुधे । ताम्रचूडे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य शुभाशुभलक्षणलक्षम् बृह०सं० यथा—
"कुक्कुटस्तृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः । रौति सुस्वरसुषाव्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम् । यवग्रीवो यो वा वदरसदृशो वापि विहगो बृहन्मूर्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः । स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृन्न शस्तो योऽतोऽन्यः क्षतनुरवः खञ्जचरणः । कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी स्निग्धमूर्तिरुचिराननेक्षणा । सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः" ।
तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा "कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः । चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो दृष्यः कषायकः । वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः" । अभक्ष्यप्रकरणे ग्राम्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनुः "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम्" २लशोल्लकायां (उक्तो) ३कुक्कुभखगे च ४वह्निकणे स्कुलिङ्गे हेम० । स्वार्थे क तत्रार्थे तु मेदि० । "शूद्रजातोनिषादो वा स वै कुक्कुटकः स्मृतः" मनूक्ते निषादीजाते शूद्रसुते च

कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रशुक्लकृष्णयोः कर्त्तव्यव्रतभेदे "भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या । स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् । पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते" ति०त० भवि०पु० । इदं कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे मुक्तिमण्डपे स्थाने । तस्य तन्नाम कारणकथा च काशी० ९८ अ० दर्शिता यथा—
"कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्वावरे हरे ! । लोके ख्यातिर्भविष्यत्येष कुक्कुटमण्डपः" इति शिवोक्ते तद्विषये हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनाममाप्तिस्तथेतिहासो वर्णितः । तत्र चण्डालतः प्रतिग्राहकविप्रस्य मृतद्यपत्नीभ्यां सहितस्य कीकटे कुक्कुट्योनित्वप्राप्तिस्मरणे तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुट्योनिगतावपि काशीप्राप्त्या मुक्तिरित्युक्तम् यथा "न काश्यां मरणं प्राप्तं तस्माद्दुष्टप्रतिग्रहात् । प्राप्ते कुटुम्बस्मरणात् तथा काशीकृतेरपि । चौरैर्हतोऽपि स तदा कीकटे कुक्कुटोऽभवत् । सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु ताम्रचूडत्वमापतुः । प्राप्ते काशीस्मरणतोजाता जातिस्मृतिः पुरा । इत्थं बहुतिथे काले गते कार्पटिकोत्तमाः । तस्मिन्नेवाध्वनि प्राप्तास्त्वरो यत्र कुक्कुटाः । वाराणस्याः कथां प्रोचैः कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि । काशीकथां समाकर्ण्य तदा ते चरणायुधाः । जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्गेन तु निर्गताः । तैश्च कार्पटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः कृपालुभिः । तण्डुलादिपरिक्षेपैः प्रापिताः क्षेत्रमुत्तमम् । ते तु क्षेत्रं समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः । चरिष्यन्तोऽत्र परितो मुक्तिमण्डपमुत्तमम् । जिताहारान् सनियमान् कामक्रोधपराङ्मुखान् । भृत्यवतः सत्कथालापान् लोभमोहविवर्जितान् । स्वर्धुनीस्नानसंक्लिन्नसुनिर्मलशिरोरुहान् । ब्रह्मामोङ्कारणपरान् मत्कथार्पितसुस्थितीन् । मद्वत्तचित्तवृत्तीन् दृष्ट्वा क्षेत्रनिवासिनः । सानयामासुरथ तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः । प्राक्तनाद्वासनायोगात् संप्रधार्य्य परस्परम् । क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति चात्र ते । पश्यतां सर्व्वलोकानां विष्णो ! ते मदनुग्रहात् । विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य मत्पदम् ! निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान् । ततोऽत्र ज्ञानिनोभूत्वा मुक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम् । ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः । मुक्तिमण्डपनामैतदेष कुक्कुटमण्डपः" । [(चद्र) । राजनि०

कुक्कुटमस्तक पु० कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य । चर्ब्बे

कुक्कुटशिख पु० कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य । कुसुम्भवृक्षे शब्दच० तस्यहि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातुल्यानीति तस्य कुक्कुटतुल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्

कुक्कुटागिरि पु० कुक्कुटप्रधानोगिरिः किंशुलुका० दीर्घः । कुक्कुटप्रधाने पर्वते ।

कुक्कुटाण्ड पु० कुक्कुट्या अण्डः पुंवद्भावः । कुक्कुट्याण्डे

कुक्कुटाम पुंस्त्री कुक्कुट इवाभाति या+भा—क । कक्कुटचरणतुल्ये सर्षपभेदे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुक्कुटासन न० "कुक्कुटासनमावक्ष्ये नाड़ीनिर्म्मलहेतवे । सत्कुलागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिरोधनम् । निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । मद्भ्यां बद्धं यत् करोति कर्परद्वयमध्यगम् । सव्यापसव्ययुगलं ततः कुक्कुटासनमुच्यते" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे [हेमच० ।

कुक्कुटाहि पु० कुक्कुट इव तत्करणेऽवाहिः । सर्षपभेदे

कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचाराऽर्थे क्विप् ततः इन् । दम्भचर्य्यायाम् हेमच० । वा ङीष् । तत्रैव । वा च ३कुक्कुटजातिस्त्रियाम् २ख्यें ख्याम (टिक्टिकी) कीटभेदे शब्दरत्ना० । ४शाल्मलीवृक्षे जटा०

कुक्कुभ पु० कुक् इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु—भक् । वन-

कुक्कुटे। कुक्कुशब्दं भाषते भाष–बा० ड। २कुक्कुटे पक्षिणि। (पात्कुका) इति ख्याते ३पक्षिभेदे अमरः।

कुक्कुर पुंस्त्री कोकते किप् कुरति शब्दायते कुर–शब्दे क कर्म्म०। १खनामख्याते पशौ। तच्छुभाशुभलक्षणमुक्तं वृ०स० यथा "पादाः पञ्चनखास्तथाग्यचरणाः षड्भिर्नखैर्दक्षिण-स्याच्चोष्ठायनसो मृगेश्वरगतिर्जिह्मन् भुवं याति च। लाङ्गूलं सघटं वृत्तसदृशौ कर्णौ च लम्बौ मृदू यस्य स्यात् स करोति पोष्टुरचिरात् पुत्रां श्रियं वा गृहे। पादेपादे पञ्च पञ्चाग्रपादे वामे यस्याः प्रणनखा मल्लिकाक्षाः। वक्त्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पोष्टुः"। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुक्कुरगुणाश्चाश्वाध्याये नोक्ताः यथा "बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः। प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो-गुणाः"। २अन्यिपर्णेवृक्षे न० शब्दच०।

कुक्कुरवृ पु० कुक्कुरस्तद्वद्गन्धयुक्तोद्भिच्चः। (कुकुरसोङ्गा) लताभेदे "कुक्कुरवृः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः। तन्मूलमार्द्रं निश्चिप्तं वदने सुखशोषहृत्" भावप्र०।

कुक्कुरवाच् पु०कुक्कुरस्येव वाग्यस्य। सारङ्गमृगे राजनि०

कुक्ष पु० कुष–क्स। जठरे उज्ज्वलदत्तः।

कुक्षि पु० कुष–क्सि। १उदरे "विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा" माघः "कुक्षीनस्याश्च कुक्षिजः" रघुः। "तव कुक्षौ म-हाभागे!। अचिरात् संजनिष्यते" रामा० २उदरस्य वामदक्षिणपार्श्वयोश्च(कोँक) अमरः। ३मध्यभागे "ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः" भा०व०७६अ०। कुक्षौ भवः अण्। कौक्ष उदरभवे मध्यभवे च त्रि०स्त्रियां ङीप्। कुक्षौ वह्नोऽसिः ढकञ्। कौक्षेयकोऽसिः। कुक्षिदेशे भवः घूमा० वुञ्। कौक्षक मध्यदेशभवे त्रि०।

कुक्षिम्भरि त्रि० कुक्षिं बिभर्त्ति भृ–खि–सुम् च। देवातिथि-वह्नेनेनात्मोदरमात्रपूरके लुपणे।

कुक्षिरन्ध्र पु० कुक्षौ मध्यभागे रन्ध्रं छिद्रं यस्य नले रायमु०।

कुक्षिशूल न० कुक्षौ शूलः। सुश्रुतोक्ते शूलरोगभेदे "प्रकु-पति यदा कुक्षौ वह्निमारुतस्य मारुतः। तदास्य भोजनं भुक्तं सोपलम्भं न पच्यते। उच्छ्वसित्यामशक्नता शूले-नाक्रान्यते मुहुः। नैवासने न शयने तिष्ठन् लभते सुखम्। कुक्षिशूल इति ख्यातोवातादामसमुद्भवः" सुश्रु०। तस्य क्लीबत्वमपि "हृत्कुक्षिशूलं सुखकण्ठशोषः" सुश्रुतः

कुङ्कुम न० कुक्यते आदीयते कुक–आदाने–उमक् नि० सुम्। काश्मीराख्यदेशजे खनामख्याते १गन्धद्रव्यभेदे। देवभेद-विशेषजातस्य तस्य लक्षणादि भावप्रकाशे दर्शितं यथा– "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्। वाह्लीकदे-शसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरम्मतम्। केतकीगन्धयुक्त-मन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्। कुङ्कुमं पारसीके यन्मधुगन्धि तदीरितम्। ईषत्पाण्डुरवर्णं यदधमं स्थूलकेशरम्। कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित्। तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं वातश्लेष्मप्रमापहम्" [तभेदे

कुङ्कुमाद्रि पु० कुङ्कुमस्याकरोऽद्रिः। काश्मीरदेशस्थे पर्व्व-

कुङ्कुमी स्त्री कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः अच्गौरा०ङीष्। महाज्योति-ष्मतीलतायाम् राजनि०। पृषो०कुङ्कुनीति पाठान्तरम् तत्रैवार्थे

कुच रोधे, सम्पर्के लेखने च सक० कौटिल्ये अक० तु०पर०सेट् कुटादि। कुचति अकुचीत् चुकोच कुचः। प्रनिकुचति

कुच पु० कुच–कर्त्तरि क। स्तने। स्त्रीणां कुचवृद्धिर्यौवने यथाह सुश्रुतः "स्त्रीणां तु त्रिंशतिरधिका दश तासां स्त-नयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः" इति विवृतञ्चैतत् भावप्र० यथा–

"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाद्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च। व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनार्त्तवप्रभृतयः"।

"यावच्चोत्तिष्ठते स्तनौ तावद्देया" इति स्मृतौ कुचोद्भे-दकालात् पूर्व्वं दानं विहितम्। स च कालः द्वादशव-र्षादिः, "स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रमिमातनो-ति यत्" नैष० "सकठिनकुचचूचुकप्रणोदम्" "नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन" "कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भ-सङ्गिवासः" माघः "तन्वि! तव कुचावेतौ नियतं चक्र-वर्त्तिनौ" उद्भटः "पितुर्गेहे चेत् कुचपुष्पसम्भवः" ज्यो० २सङ्कुचिते त्रि०

कुचण्डी स्त्री कुत्सिता चण्डी विकारकारित्वात् कोपनेय। मू-र्वालतायाम् शब्दच०। स्वार्थे क। कुचण्डिका तत्रैव।

कुचतट त्रि० कुचस्तटमिव विशालत्वात्। विशाले १कुचे इत०। २कुचैकदेशे च।

कुचन्दन न० कुत्सितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम्। (वकमकाठ) १काष्ठभेदे मेदि० २रक्तचन्दने अमरः। इदं सुश्रुते पटो-लादिगणे सालसारादिगणे चोक्तम् तत्तच्छब्दे विवृतिः

२कुङ्कुमे शब्दचि०। रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तथात्वम्
कुचफल पु० कुचइव फलमस्य। दाड़िम्बवृक्षे राजनि०।
कुचर त्रि० कुत्सितं चरति चर–अच्। १परदोषकथनशीले।
हेमच० कुत्सिते स्थाने चरति चर–अच्। २दुर्गमदेशगन्तरि "न भीमः कुचरोगरिष्ठाः" ऋ १, १५४,२, "कुचरः कुत्सितहिंसाकर्त्ता दुर्गमदेशगन्ता वा" भा० कौ चरति चर–ट। ३भूमिचरे त्रि०। स्त्रियां ङीष्
कुचाग्र पु० ६त०। चूचुके कुचयोरग्रभागे अमरः।
कुचाङ्गेरी स्त्री–कुत्सिता चाङ्गेरी। (चुकपालङ्ग) चुक्रे शाकभेदे रत्नमा० चुक्रशब्दे गुणादि
कुचिक पुंस्त्री० कुच–वा० इकन्। (कुँचिया)मत्स्यभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। वृद्ध०सं०कूर्म्मविभावे ऐशान्यासक्ते देशभेदे "भल्लापलोलजटासुरकुनठखसघोषकुचिकाख्याः"।
कुचित त्रि० कुच–क्तिच्। परिमिते उज्ज्वलदत्तः।
कुचैल त्रि० कुत्सितं चेलं वस्त्रमस्य। कुत्सितवस्त्रधरे। कुचा सङ्कुचा डला यस्याः५त०। २विवृद्धकण्टाम् ३पाठायाम् स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्। (आकनादी) ४वृक्षे स्त्री रत्नमा०।
कुच्छ न कु+छो–क। कुसृदे शब्दच०।
कुज स्तेये भ्वा० पर० सक० सेट्। कोजति अकोजीत् सुकोज उदित् कुजित्वा कुकुज्वा। प्रनिकुजति
कुज पु० कोः पृथिव्या जायते जन–ड। मङ्गलग्रहे यथा च तस्य तज्जातत्वं तथा आयनेयशब्दे काश्मीखण्डवाक्येन दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्याउत्पन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६अ० यथा "यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुरः। रजस्वलाया गोत्रायागर्गे वीर्य्येण योत्रिणः (वराहस्य)। यतोजातस्तनोभूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः" इत्युपक्रम्य "गर्भसंस्थं महावीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः। गर्भएव तदा देवशक्त्या दध्मुश्चिरं दृढम्। यथाकालेऽपि संप्राप्ते नो गर्भोज्जायते स च। ततस्तत्प्रकृशरीरस्तु वराहस्तनयैः सह। अतीव शोकसन्तप्ता जगद्धात्र्यभवत् क्षितिः। शोकाकुला सा व्यलपच्चिरकालं मुहुर्मुहुः। प्रकृतिस्था क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता। ततः कालेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा धृतः। न गर्भः प्रसवं याति तदाऽभूत् पीड़िता मही। कठोरगर्भा सा देवी गर्भभारं न चाशकत्। यदा वोढुं, तदा देवं माधवं शरणं गता। शरण्यं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम्। प्रणम्य शिरसा देवी वाक्यमेतदुवाच ह"। स्तवप्रसङ्गमाधवोक्तिधरोक्त्युक्तिभ्यां त्रेतायुगादौ तदुत्पत्तिकथा–
"इति स्तुतो हृषीकेशोजगद्धात्रा तदा हरिः। प्रादुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम्। श्रीभगवानुवाच। कथं दीनमना देवि! धरित्रि! परिदेवसे। तव वा किङ्कृता पीडा वेत्तुमिच्छामि तद्वहम्। सुखन्ते परिशुष्कन्तु शरीरं कान्तिवर्जितम्। आकुलं नयनद्वन्द्वं भ्रूविभ्रमविवर्जितम्। ईदृशन्तव रूपन्तु दृष्टपूर्व्वं कदा च न। रूपस्य तु विपर्य्यासे दुःखे बीजञ्च भाषय। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य माधवस्य जगत्पतेः। विनयावनता देवी पृथ्वी प्राहसगद्गदम्। पृथिव्युवाच। गर्भभारं न संवोढुं माधवाहं क्षमाऽधुना। अशं नित्यं विषीदामि तस्मात्त्वं त्रातुमर्हसि। त्वया वराहरूपेण मलिनी (ऋतुमती)कामिता पुरा। तेन कामेन कुक्षौ मे अयं गर्भोऽयमास्थितः। काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव!। कठोरगर्भा तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने। यदि न त्रासि मां देव! गर्भदुःखाज्जगतपते!। न चिरादेव यास्यामि मृत्योर्वशमसंशयम्। कदापि नेदृशोगर्भो धृतोमाधव! वै पुरा। योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जरः। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः। आह्लादयन् प्रत्युवाच हरिस्तन्वीं लतामिव। श्रीभगवानुवाच। न धरे ते महद्दुःखं चिरस्थायि भविष्यति। शृणु येन प्रकारेण चानुभूतमिदं त्वया। मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भः संवृतस्त्वया। सोऽभूदसुरसत्वस्तु दृष्टेः (वराहस्य) धृतस्तु दारुणः। ज्ञात्वा तस्य च वृत्तान्तं गर्भस्य दुःखितादयः। देवीभिः शक्तिभिः सुभ्रूस्तव कुक्षौ सुतं स्वरम्। सर्गादौ यदि जायेत भवत्यास्ताद्दृशः सुतः। भ्रंशयेत् सकलाल्लोकांस्त्रीनिमान् ससुरासुरान्। अतस्तस्य बलं वीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः। प्राक्सृष्टिकाले ते गर्भं तदाऽधुर्जगतांपते। अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गाच्चतुर्युगे। त्रेतायुगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि। यावत् सत्ययुगं याति त्रेतार्द्धञ्च वरानने!। तावद्वह महागर्भं दत्तः कालोमया तव। न यावज्जायते धात्रि! गर्भस्ते क्षतिदारुणः। तावद्गर्भवती दुःखं न त्वं प्राप्स्यसि भाविनि!"
"ये च प्रलम्बखरदर्दुररिष्टनुम्भशङ्खभकंसयवनाः कुजपौराणकाद्याः" भाग० २,७,२६। "तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" भाग०३,३,८श्लो०। "कुजशुक्रबुधेज्यार्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्" "ज्यो०" सङ्गलग्नस्य चारादिकमङ्गारकशब्दे ७६पृ० उक्तम्। कल्पे

तदीयभगणादिकमुच्यते "युग्मयुग्मशरनागलोचनव्याब्धिखवयमाश्विनोऽस्फुजः" ६६८२८५२२ सि०शि० । कल्पे एतावन्तः कुजस्य भगणाः अस्योपपत्त्यादिकं ग्रहभगणशब्दे दर्शयिष्यते । तस्य चलोच्चभगणमानञ्च तत्रैवोक्तम् "अर्कशुक्रबुधपर्य्यया विवेरब्धि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२०००००००। एतएव ग्रनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च गणकैश्चलोच्चकाः" तत्पातस्य भगणास्तत्रैवोक्ताः "कुष्टद्रसाश्विनः" २६७, तस्य मन्दकेन्द्रभगणमानं निबन्धे "खराभाश्वत्रिद्व्यष्टषड्गोद्विदस्राः" २२६६८२८२३० । "शीघ्रकेन्द्रभगणाः "गजाद्रिमनुसप्तेन्दुत्र्यश्विखाश्विमिताः" २०२३१७-१४७८, । तस्य कक्षामानम् श्रीपतिनोक्तं यथा "अष्टाङ्कषण्मनुगजाः क्षितिनन्दनस्य" ८१४६६१५ योजनानि-मध्यमकुजस्फुटीकरणम् सि०शि०ग्रभि०दर्शितं यथा "दिनगणार्धमथो गुणसंगुणं द्युगणसप्तदशांशविवर्जितम् । लवकलादिफलद्वयसंयुतः क्षितिसुतध्रुवकः क्षितिजो भवेत्" सि०शि० । "अत्रोपपत्तिः । दिनगणार्द्धे भागा इति प्रत्यहं त्रिंशत् कला अपहीनाः। तत् पृथक् त्रिगुणं जातम् एताः कलाः पूर्वकलाभिश्चीकृता जाताः । एतत् कुजगतेरधिकमतोऽतः कुजगतिं विशोध्य शेषम् । अनेन सप्तदशगुणेनैका कला भवति । अत उक्तं द्युगणसप्तदशांशविवर्जितमिति । पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना भौमध्रुवक२३७०युक्तः कुजो भवति । यतोऽयमहर्गणोऽर्कावृदान्नादूर्ध्वमतस्तदुत्थं फलं रविभगणलान्तिके योज्यमित्युपपन्नम्" ग्रभि०

कुजस्य ध्रुवकमानं "तत्रैवखाद्रिरामाग्नय":३२७०। तथाच कलेरारम्भे राशिचक्रस्यविकलाभ्यो ध्रुवकेण हीनतायां तत्काले ११ । २६ । ३ । ५० । राश्यादि कुजध्रुवकः तस्य मन्दशीघ्रपरिधी तत्रैव उक्तौ यथा "मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलवोनभक्र १४भागा रवेर्जिन २४कलोन३२रदा हिमांशोः । खाश्वा७० भुजङ्गदहना ३८अमरा३३भवाश्च११ पूर्णेषवो५० निगदिताः क्षितिजा-दिकानाम् सि०शि०" इह ग्रहफलोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनीचवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि तेषां प्रमाणान्येतावन्तो भागाः । अत्रोपपत्तिः ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमा फलज्या परमफलज्याऽन्यफलज्या चोच्यते । अन्यफलज्यातुल्यव्यासार्द्धेन यद् वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिस्त्रैराशिकेन । यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे भांशाः परिधिस्तदान्त्यफलव्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः । एवमर्कादीनां त्रिलवोनभक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते । अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह" ग्रभि० । "एषां चलाः कृतजिना२४४स्त्रिलवेन हीना दस्रेषवो ५३२वसुरसाष्टवसुबाणदस्राः २५८ । पूर्णाश्चयो ४०ऽथ भृगुजसत्र तु मन्दकेन्द्र--दोःशिञ्जिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन भक्ता । लब्धेन मन्दपरिधीरहितः स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्यथ बाणनिघ्नी । त्रिज्योद्धृताशुपरिधिः फलयुक् स्फुटः स्याद्भौमाशुकेन्द्रपदगस्यगताल्पजीवा । त्र्यंशोनशैल ७गुणितार्व ७युतस्य राशेर्भौर्व्योद्धृताप्तलवहीनयुतं स्फुटञ्चस् । भौमस्य कर्किमकरादिगते खकेन्द्रे लब्धांशकैर्विरहितः परिधिस्तु शैष्ण्यः" ।

भौमस्य भूमध्यादुच्छ्रितियोजनानि सि०शि०"गोकुरसञ्च षसवस्तूर्य्यसंख्याः"१२६६१६ । तस्य कालांशाः शैलभुवः १७ । अस्य चेलं मेषवृश्चिकौ, उच्चं मकरः परमोच्चं मकरस्याष्टाविंशोऽंशः । नीचः कर्कटः तदीयाष्टाविंशोऽंशः सुनीचः । मूलत्रिकोणं मेषस्य दृग्भोंऽशः । रविचन्द्रजीवासितानि बुधोरिष्टः, शुक्रशनी समौ । चतुर्थे अष्टमे चास्य पूर्णदृष्टिः । विषमराशिषु मेषमिथुनादिषु प्रथमपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः समराशिषु वृषकर्कटादिषु शेषपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः । अष्टोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तस्य अष्टौ वर्षा दशाभोगकालः । विंशोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तु सप्त वर्षाः । नक्षत्रकक्षायाम् अयं ग्रहेरधस्तृतीयकक्षायां वर्त्तते, अयं रवितस्तृतीयवारेशः । अयं दक्षिणाशाधिपतिः अतस्तद्वारे दक्षिणद्विगतिः प्रशस्ता । अयं यामघहः क्षत्रियवर्णः भारद्वाजगोत्रः अवन्तिदेशभवः मेषवाहनः चतुर्भुजः रक्तवर्णः । तस्य स्कन्दोऽधिदेवता पृथिवी प्रत्यधिदेवता । पूकने रक्तचन्दनं रक्तवस्त्रम् जवादिरक्तपुष्पं सर्व्वरसयुक्तसिद्धान्नं धूपः, यावकं नैवेद्यं पूगं फलम् प्रवालं रत्नं रक्तवृषभो दक्षिणा । तस्य दौस्थ्योपशमनाय विप्राय रक्तवृषभं रक्तवस्त्रं प्रवालं दद्यात् स्वयं वा प्रवालं धारयेत् । अनन्तमूलं वा धारयेत् । होमे धूमकेतुरग्निः खादिरी समित् । कुजवारे दिवाद्यामार्द्धे वारवेला ६घष्ठे कालवेला रात्रौ २तृतीये कालवेला । अयं पुंग्रहः दक्षिणदिग्बली । अयं रजोगुणप्रकृतिः, तिक्तरसाप्रधानः सामवेदाधिपः तरुणमूर्त्तिः पैत्तिकः क्रूरमध्यः। अस्य राशिभोगकालः ४५दिनानिऽजन्मराशितः षष्ठे तृतीये

एकादशे चायं शुभः, "विक्रमार्थरिपुगः कुजःशुभः स्यात्तदा-न्यसुतधर्म्मगैः खगैः। चेन्न विद्रूनस्तनुरन्ध्रसौ" ज्यो०त० उक्तस्थानेषु अन्ययहासत्त्वे शुभदः अन्त्यसुतधर्म्मस्थितोऽयं क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्ययहैः स्थितैर्भवेत्तेन शुद्धः "रक्तस्रावविषास्त्रकर्म्मछतत्वक्कार्य्यं विवादं रणं कु-र्य्याद्वन्द्वविधिं सुदृष्टदमनम् सेतुप्रभेदं तथा। दृच्छेदनभेदनानि मृगयां चौर्य्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्म्म धातुकरणं भौमस्य लग्ने ऽङ्गि वा" ज्यो०त०। उक्तकर्म्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् षष्ठस्थानमस्य हर्षपदम् मूलं नी०ता० द्रष्टव्यम्। अन्यद्दृग्रहशब्दे वक्ष्यते

कुजप पुंत्रि० कुत्सितं जपति-जप-अच्। कुत्सितजपकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि त्रि० कार्त्तेन सह द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वरः पा०

कुजन्म त्रि० कुत्सितो जन्मोदयोऽस्य। १कुत्सितदलयुक्ते २असुरभेदे पु०"प्रह्लादस्य त्रयःपुत्रा विक्रान्तास्त्र महाबलाः। विरोचनस्त्र जन्मस्त्र कुजन्मस्त्रेति विश्रुताः" हरिव० २२६अ० "विरोचनानुजस्त्रैव कुजन्मोनाम वीर्य्यवान्" हरिव० २४२अ०।

कुजभवन पु० कोः पृथिव्या जन्मनमिवात्र। सन्धिचौरे हारा० तस्य पृथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजन्मोऽस्यस्य इलच्। कुजन्मिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना०।

कुजा स्त्री कोः पृथिव्याः जायते जन-ड। सीतादेव्यां तस्याः पृथिवीतोजन्मकथा काखि० २७अ०

"तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम्। भा-र्य्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा सह्रिषीप्रमुखैः स्वयम्। चतसृभिस्तु भार्य्या-भिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। ततः पुरोधसं राजा गौ-तमं सुनिसत्तमम्। तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाक-रोन्मखम्। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ सुतौ। एका च दुहिता साध्वी मूर्य्यलक्षगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः। हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्। तद्भूमौ जातसीतायां शुभां कन्यां सकुत्थिताम्। लेभे राजा सदा युक्तः सर्वलक्षण-संयुताम्। तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम्। पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनो-हरा। एनां गृहाण सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया। त्वयं यास्यति भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम्। रावणादा महा वीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाशं यास्यन्ति दुर्द्धर्षाः कृतेऽस्या राक्षसाः परे। त्वञ्च मोदं दुराधर्षं यद्गृहिष्ट सुतं नृप!। अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितॄणामक्षयोधनम्"। कुजाः दत्ता आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। २कात्या-यनीदेव्यां भेदि० "कदली दाड़िनी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव-पत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तव स्थानमिदं मत्वं" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलयहोऽष्टमोयत्र। ज्यो० उक्ते जन्मलग्नावध्यष्टमस्थानस्थितमङ्गलयहरूपयोगभेदे "सर्व-गुणाद्विहन्त्यशु विलग्नादष्टमः कुजः। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगते ऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते, ज्यो०।

कुज्जिश पुंस्त्री० मतस्यभेदे "कुज्जिशोमधुरोहृद्यः कषायो-दीपनस्तथा। "वल्यः स्निग्धोगुरुर्ग्राही वातकृत् रोचनो-मतः" राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कुज्या स्त्री सि०शि०उक्ते वृत्ताकाराच्चक्षेत्रार्द्धव्यवधनुः सा-धनाङ्गज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापञ्चकं च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह।"युक्तायनां-शादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशभौर्व्या१२९७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्यो३४३८ हृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ प्रोह्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अन्त्य-भासंगुणितापमज्या तद्वादशांशो भवति त्रिनिघ्ना। सा त्रिघ्नकाप्ती विहृता द्युभौर्व्या चरज्यकास्त्राद्य धनुश्चरं स्यात्" सि०शि०। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम्। तस्मात् खेटाल्लग्नाद्वापमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा-यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्। अस्योपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्या-म्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोर्हि संपाते क्रान्त्यभावः। ततस्तस्मिन्नरे परमा जिनतुल्यभागाः। अनन्तत-

संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या। उदयाच्च तत एव। स तु संपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे। अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम्। यदि त्रिज्याग्रतुल्यया भुजज्यया जिनांशज्याग्रतुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया किमिति। फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्रूपा भवति। क्रान्तिज्या भुजस्त्रिज्या कर्णस्तद्गतान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्धम्। सैव द्युज्या। अथ कुजोच्यते। यदि द्वादशकोटेः पलभा भुजस्तदा क्रान्तिज्याकोटेः किमिति। फलं क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते ज्यारूपं स्यात्। सैव कुज्या। सा धनुःकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि द्युज्याव्यासार्धे एतावती तदा त्रिज्याव्यासार्धे किमिति। फलं चरज्या। तद्धनुश्चरमित्युपपन्नम्।" प्रसि० अक्षचेत्यत्र शब्दे ४२ पृ० दर्शिते सि० शि० वाक्ये द्रष्टव्यम्

कुज्झटि स्त्री कु-क्षिप् झट-इन् कर्म्म०। नीहारे(कोयासा) तिका० वा ङीप् कुज्झटीत्यत्र। स्वार्थेक। कुज्झटिकापि तत्रार्थे शब्दरत्ना०। "ज्ञेया कुज्झटिका रूक्षा तमःप्राया च सा तथा। कफपित्तकरी, लोके भिषग्भिः परिकीर्तिता" वैद्यके तद्गुणा उक्ताः।

कुञ्चन न० कुच्-करणे ल्युट्। "वातादया यत्र सङ्कोच्य जनयन्ति यदा मलम्। तदा दृष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" इति निदानोक्ते १ नेत्ररोगभेदे। भावे ल्युट्। २सङ्कोचे। "कुर्यात् सिरागतं मूलसिराकुञ्चनपूरणम्" सुश्रुतः। [फलान्तत्वात् टाप्। कुञ्चाग्रुज्राम् राजनि०।

कुञ्चफला स्त्री कुञ्चं सङ्कुचितं फलमस्याः जातित्वेऽपि ङीष्।

कुञ्चि पु० कुच्-इन्। "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" इत्युक्ते अष्टमुष्टिमाने स्मृतिः

कुञ्चिका स्त्री० कुच्-ण्वुल्-टाप्। १गुञ्जायाम्(कुँच)शब्दर० (कनची)२वंशशाखायाम् जटा० ३कूर्चिकायां(चाबिकाटि) हेमच०। "उद्घाटिनी कुञ्चिका" प्रसन्नरा०४मञ्जीलतायाम् (केँचो) "कुञ्चिकयैनं भाययति विभाययति वा" सुश्रु०

कुञ्चित त्रि० कुच्-क्त। १वक्रे २तगरपुष्पे न० राजनि०

कुञ्ज पु० न० अर्च्चा दि० कौ-जायते जन-ड पृषो० सुम्। पर्वतादौ लतादिभिराच्छादिते मध्यशून्ये १स्थाने निकुञ्जे अमरः। "लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्" भा० द० "वल सखि! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जम्" "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे० "त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम" पदा० २हस्तिदन्ते ३हस्तिहनौ ४मेदि० ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये कुञ्जा० चफञ्। कौञ्जायन तद्गोत्रापत्यौ पुंस्त्री०

कुञ्जर पुंस्त्री०कुञ्जः दन्तो हनुर्वा प्राशस्त्येनास्त्यस्य। १हस्तिनि स्त्रियां जातित्वात् ङीष् "कुञ्जरस्येव संग्रामे परिघट्टाङ्गुशग्रहम्" भा०व०२६अ० "अद्रीन्द्रकुञ्जरकुञ्जरगण्डकाभ-संक्रान्तदानपयसोवनपादपस्य" माघः। अस्य समर्थेन व्याघ्रा० उपमितसमासः राजा कुञ्जर इव राजकुञ्जरः। "एवमुक्त्वा परिष्वज्य देत्यास्तं राजकुञ्जरम्" भा० व० २५१अ०। अत्र कुञ्जरसादृश्येन राज्ञः श्रेष्ठत्वम् गम्यते। तदभिप्रायेणैव "शुरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरोक्तिः। ५देशभेदे च मेदि०। मात्राप्रस्तारे पञ्चमात्रस्य ग्रथने ६प्रस्तारे ऽऽ। छन्दोग्रन्थः। "क्षितेर्दक्षिणदिग्स्थिते गजाकृतौ ७पर्व्वतभेदे। "कृत्वा प्राचीविभागन्तु दक्षिणायामयोदिशि" इत्युपक्रमे "चकार कुञ्जरञ्चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतिम्। पर्व्वतं काञ्चनगुहं बहुयोजनविस्तृतम्" हरिवं० २२५अ०। "ऋषभः पर्वतश्चैव श्रीमदृषभसंस्थितः। कुञ्जरः पर्वतश्चैव यत्रागस्त्यगृहं शुभम्" हरिवं० २२६ अ०। ८हस्तिनक्षत्रे च तस्य हस्तिकराकारत्वात्तथात्वम्। कुञ्जरपिप्पली शब्दरत्नान्यलोपे ऽपिप्पल्याञ्च शब्दचि०। [मूलमस्य। मूलके राजनि०।

कुञ्जरचारमूल पु० कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव चारमुग्रं

कुञ्जरच्छाय न० कुञ्जरस्यच्छायायत्र। "योगोमघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः। भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करस्थिते" इत्युक्ते योगभेदे। विवृतमेतत् ति०त०यथा "करे हस्तायां तत्स्थे सूर्य्ये। मघासंस्थे चन्द्रे चेति मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितो योगो भवति। हस्तावस्थानञ्च सूर्य्यस्य कन्यादशमांशोत्तरकिञ्चिदधिकसपादत्रयोदशांशं १३,२० यावत्। नचानेन कुञ्जरच्छायायोगः सङ्केतितो नतु गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका संज्ञा जाता अस्येतीतच्प्रत्ययेन गजच्छायायाश्चापि सङ्केतितत्वात् (धुस्तूरः कनकाह्वयः) इतिवत्। व्यक्तं कृत्यचिन्तामणौ। "ऋणपक्षे त्रयोदश्यां मघास्थेन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते।" "एवञ्च श्राद्धे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गीकाराद्गौड़ीयमैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम्। ततश्च मघात्रयोदशीश्राद्धं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे श्राद्धं कर्त्तव्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं ज्ञेयम्।" मनुष्या० कुल्लूकभट्टेन एतस्य तिथ्यन्तरे ऽपि सम्भव उक्तः

यथा "अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च" मदुक्याख्यायाम् "प्रकृतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। तत्र त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः यथाह विष्णुः "अपि जायेत नोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मधुघृतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च"। इत्युक्तम् तेनास्य पृथङ्निमित्तता। क्वयेत्त "राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णातीति" श्रुतेः कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायत्र इति व्युत्पत्त्याभक्षणपरतामाहुः। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री० कूर्म्मविभागे इक्षुत्सं० दक्षिणस्थासुरे देशभेदे "अथ दक्षिणे नलङ्क्येत्युपक्रमे "कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः"।

कुञ्जरपिप्ली स्त्री कुञ्जरोपपदा पिप्पली श० त०। गजपिप्पल्याम् राजनि०। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पमस्यस्या अच्। १धातकीवृक्षे (धाँइफुल) तस्या हस्तिदन्तशुभ्रपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि०। अजादि० टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दच०। जातित्वात् ङीष्। कुञ्जरीत्येव त्रिका०

कुञ्जरारति पु० ६त०। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच०। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न० हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच०। [अमरः

कुञ्जराशन पु०कुञ्जरैरश्यते अश-भक्षे कर्म्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न० कुञ्जरस्येवासनमत्र। "अथ वक्ष्ये महाकाल! कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् शिरःकरः" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न० कुञ्जितं जलं यत्र पृषो०। काञ्जिके। (आमानि) अमरः [राजनि०।

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निकुञ्जिकाख्यातवृक्षे

कुञ्जादि पु०गोत्रे चक्रञ्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः कुञ्ज क्षेत्र शङ्कु भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ्रविपाश स्कन्द स्कन्ध"।

कुट कौटिल्ये तुदा० पर० सक० सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटितुं कुटितव्यम्। कुटिलः प्रनिकुटनि उद्+उत्थितौ अक० वि+कुत्सने सक०। विकुटितः कुत्सितः।

कुट प्रतापने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुट वैकल्ये भ्वा० इदित् प०अक० सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा० अक० सेट्। कुट्यति अकोटीत् "जोवनं कुट्यतीव"। "भक्ष्यन्ति क्षमांसानि प्रकुट्य विधिवत्तथा" भा०आ०२६४२ श्लो०

कुट पु० कुट-क। १कोटे (गड) मेदि० २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गाहातुडी) ३वृक्षे च हेम० ४पर्व्वते हारा० ५कलशे पुंन० अम० ६ऋषिभेदे पु०ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ्। कौटायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अनन्तरापत्ये तु कुर्वा० यञ्। कौट्य तदपत्ये पुंस्त्री० "हविषा जारो अपांसि मर्त्ति यपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः" ऋ० १,४६,४

कुटक पु० दक्षिणस्थदेशभेदे, "चङ्क्रमाणः कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवने" भाग० ५,६,८, "यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्म्मपथ भक्तोभयमपहाय कुपथपाषण्डसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः संप्रवर्त्तयिष्यति" तत्रैव १०श्लो०। तट्टीकाधिपतिर्जिनाचार्य्यः। कुटकदेशस्योऽचलः कुटकाचलः तत्पर्य्यन्त भेदः। २फाले न० शब्दचि०

कुटङ्ग पु० कुर्गृहभूमिः टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन टकि-आच्छादने करणे घञ् ६त०। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा०

कुटङ्गक पु० कुटस्याङ्गमिव शक० इवार्थे क। १क्षुद्रपिप्पले (चाल) हेमच०पत्रादिच्छादिते २गृहभेदे (कुँडे) राय०

कुटच पु०कुटइव ठीयते चि-ड। कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्रि०

कुटज पु० कुटे पर्व्वते जायते जन-ड! (कुरची) १वृक्षभेदे अमरः। "कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरोहिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफवृष्णामकुष्ठनुत्" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम्। "कुटजः कुटजः कौटो वत्सकोगिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः" इति भावप्र० तत्पर्य्याये इन्द्रयवफलत्वोक्तेः तत्फलस्य इन्द्रयवनामता "कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटम्" माघः "अलिरसौ नलिनीवनवाल्लभः कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः। विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते" कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च मेदि० तयोरुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

कुटजगति स्त्री "कुटजगतिर्नजौस्तस्ततस्तौ गुरुः" वृ०र०टी० उक्ते वृन्दोभेदे

कुटजपुटपाक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषध भेदे यथा "स्निग्धं वनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय तत्क्षण-मतीव च पाचयित्वा। जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम्। शुष्कन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात्। कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणेष्व-यमेव राजा"।

कुटजरस पु० चक्र० उक्ते अर्शोनाशके रसभेदे यथा— "कुटजत्वचो विषाच्च शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन। यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं खरसस्ततो ग्राह्यः। मोचरसः समङ्गा फलिनी पलाशिभिस्त्रिभिस्तैश्च। वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम्। पूतोत्क्वाथितः सान्द्रः सरसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः। मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम्। छागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथ-वा यथाग्निबलम्। जीर्णौषधञ्च शालीन् पयसा छागेन-भुञ्जीत। रक्तं युद्जातीसारं शूलं सास्रमुजो नि-हन्त्याशु। बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्युभयभागम्"।

कुटजलेह पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा "शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्पणैः पचेत्। क्वाथे पादा-वशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत्। सौवर्चलयवक्षारवि-ड़सैन्धवपिप्पलीम्। धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पल-द्वयम्। लिह्यादरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम्। पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम्। दुर्व्वारं ग्रहणी-रोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्"।

अर्शोरोगनाशके तल्लोक्ते २लेहभेदे च यथा— "कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत्। वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेह-त्वमागतम्। भल्लातकविड़ङ्गानि त्रिकटुत्रिफलान्तथा। रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च। वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम्। त्रिंशत्पलानि गुड़स्य चूर्णी-कृत्य निधापयेत्। मधुनः कुड़वं दद्यात् घृतस्य कुड़वन्त-था। एष लेहः शमयति चार्शोरक्तसङ्घवम्। वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्। ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्व्वान् नाशयत्यपि। अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम्। ग्रहणीमार्द्दवं काश्र्यं श्वयथुं कासतामपि। अनुपानं घृतं दद्यात् मद्यं तक्रं जलं पयः। रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते"।

कुटजबीज न० क्लीं०। इन्द्रयवे भावप्र०।

कुटजा स्त्री "सजसा भवेदिह सगौ कुटजाख्यम् वृ०र०उक्त-लक्षणे वृन्दोभेदे

कुटजाद्यघृत न० चक्रोदत्तोक्ते शूलादिरोगनाशके घृतभेदे यथा "कुटजफलवल्कलकेशरनीलोत्पललोध्रधातकीक-ल्कैः। सिद्धं घृतं विषेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा"।

कुटजाष्टक पुं० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषध-भेदे यथा "तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः संचुद्य पत्रा रस-मादद्यात। तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन। पाठां समङ्गातिविषां सवृक्षां बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनाम्। प्रक्षिप्य भूयो विपचेत् तु तावत् दर्वीप्रलेपः खरसस्तु यावत्। पीतस्त्रयो काल-विदा जलेन मण्डेन वा ज्ञापयसाऽथवाऽपि। निहन्ति सर्वं त्वतिसारसङ्घम् कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा। दोषं ग्रहण्या विविधं च रक्तं शूलं तथार्शांसि सशो-णितानि। असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुट-जाष्टकोऽयम्।

कुटन्नट पु० कुटन् सन् नटति नट—अच्। १श्योनाकवृक्षे (शोना) अमरः २कैवर्त्तीमुस्तके (केशुर) न०अमरः अत्र-कुटन्नक इति पाठान्तरम्

कुटप पु० कुट—कपन्। १मुनौ २वटवृक्षसमीपस्थोपवने, ३कुड-वरूपमानभेदे च। ४पद्मे न०हेम० [अमरटीका

कुटर पु० कुट—करन्। मन्थानदण्डस्थरज्जुबन्धनस्तम्भे

कुटरु पु० कुट—अरु। वस्त्रगृहे (कानात) उज्ज्वलः तस्य कौटिल्यकरणयोग्यत्वात्तथात्वम्। [(तिओडि) रत्नमा०

कुटरुणा स्त्री कुटेषु वृक्षेषु रुणा शक०। त्रिवितायाम्

कुटल न० कुट—कलच्। (चाल) छदिषि पटले हारा०।

कुटहारिका स्त्री कुटं घटं हरति हृ—ण्वुल् अत इत्त्वम्। दास्यां हेम०। १घटस्य हारकमात्रे त्रि०। कुटहारकः

कुटि स्त्री कुट—इन्। गृहे "ब्रह्महा द्वादश समाः कुटिं कृत्वा वने वसेत्" मनुः वा ङीप्। "वटकुटीं प्रभात-वृत्तान्तमनुहरति" खण्ड० कुटीचकः कुटीचरः। भावे इन्। २कौटिल्ये स्त्री वा ङीप् "भ्रुकुटीकुटिलास्याः" देवीमा०। ३वृक्षे पुंशब्दरत्ना०४देहे पु०सि०कौ०। अल्पार्थे क कुटिका क्षुद्रगृहे(कुँड़े) स्त्री "शिरसोमुण्डनाद्वापि न स्थानकुटिकासनात्। भा०, व०,१३४५४, ५कुत्सितार्थे इन्। ५कौटिल्यान्विते त्रि०।

कुटिचर पुं स्त्री० कुटि कुटिलं जले चरति चर–अच्। जलशूकरे (शुशुक) शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुटित त्रि० कुट–इतच्। कुटिले उज्ज्वलदत्तः।

कुटिर न० कुट–इरन् किच्च। (कुँड़े) खल्पगर्त्ते भरतः

कुटिल त्रि० कुट–इलच्। १वक्रे अमरः "भ्रूकुटीकुटिलात्तस्याः" देवीमा०। २तगरपुष्पे न० राजनि० "युगदिग्भिः कुटिलमिति मतं स्त्रौ न्यौ गौ" वृ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६सृक्कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि०।

कुटी स्त्री कुट–इन् ङीप्। १गर्त्ते २कुटिनाम्नां ३सुरानामगन्धद्रव्ये च मेदि०।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवा० नि० समा० द्व०। कुटी कुटयोः समाहारे।

कुटीकृत न० कुटि+चि–क्त–क्त। गर्त्तीकृते वस्त्रे "क्रौर्यञ्च राङ्गवञ्चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः" भा०स० १८४७श्लो०।

कुटीचक पुं० कुटयां चकते तृप्नोति चक–ण्वुल् अच्। संन्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः" भा० आनु० १४अ०। कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ०दर्शितम् "न्यासे कुटीचकः पूर्व्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा मयट्। १कुटयवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप्।

कुटीमुख पुं० कुटीव मुखमस्य। शिवपारिषदभेदे। "शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे गैकाः पारिषदास्तथा। काणः कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०स०१०अ०।

कुटीय कुटयामिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट् कुटीयति प्रासादे सि० कौ०।

कुटीर पुं० क्षुद्रा कुटी क्षुद्रार्थे रः स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्लोकोः पुंस्त्वम्। १क्षुद्रायां कुटयाम् "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे० तस्यावयवः विल्वा० अण्। कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि०। स्त्रियां ङीप् २केवले २रते च हेम०। [स्वार्थे क। तत्रैव।

कुटीचर पुं० कुटयां चरति चर–ट। कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पुं० कुटङ्ग–पृषो०। १पटले छदिषि भरतः २गृहभेदे ३पिटे (डोल) वंशादिनिर्म्मिते धान्याद्याधारे पात्रे

कुटुनी स्त्री कुट–उन गौरा०ङीष्। कुट्टिन्याम् अमरटीका।

कुटुम्ब धृतौ चुरा० आत्म० अक० सेट्। कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत। कुटुम्बः प्रनिकुटुम्बयते।

कुटुम्ब पु० न० कुटु म्ब–अच्। १पोष्यवर्गे अमरः २बान्धवे ३सन्ततौ ४मानमि शब्दरत्ना०। "कुटुम्बं बिभृयात् स्वात् यैर्विद्यामधिगच्छतः। भागोयवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० स्मृतिः "तस्य मृत्यजनं ज्ञात्वा कुटुम्बांश्च महीपतिः। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्यस्यूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बे ऽतिथिधर्म्मिणौ" मनुः स्वार्थे क। तत्रैव पुं० न० "अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो०। [णासक्ते।

कुटुम्बव्याप्रत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्याप्रतः। कुटुम्बभरकुटुम्बिक त्रि० कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन्। कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "सुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत्। कुटुम्बिकोधर्म्मकामः सदाऽस्वप्नश्च मानवः" भा० आनु० ६३अ०। इनि। कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे। "आश्रमते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजनता" "प्रायेण गृहिणोनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा०। २कर्षके त्रि० शब्दच०।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यस्या इनि ङीप्। १भार्य्यायां पतिपुत्रवत्यां २स्त्रियां "शौचं तु च यावत् कुरुते भाजने तु कुटम्बिनी" भा० व० २०५अ०। कुटुम्बानां समूहः खला० इनि। ३कुटुम्बसमूहे स्त्री। ४क्षीरिण्यां क्षुपभेदे राजनि०।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। कुट्टयति ते अचुकुट्टत त। प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्टः शिलाकुट्टः

कुट्ट प्रतापने अद० चुरा० आत्म० सक० सेट्। कुट्टयते अचुकुट्टत।

कुट्टक त्रि० कुट्ट–एवुल्। छेदके "दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाप्रमकुट्टकः। १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां संक्षेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विस्तरेणोक्तो यथा "भाज्यो हारः क्षेपकश्चाग्रवर्त्यः केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम्। येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद् दृष्टमेव। परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः स्यादग्रवर्त्तनं सः। तेनाग्रवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः। मिथोभजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्भिभाज्ये भवतीह रूपम्। फलान्य धोऽस्तद्धोनिवेश्यः क्षेपस्तथान्ते खसुपान्तिमेन। खो-

र्द्धे हृतेऽन्येन युते तदन्यं त्यजेन्मुहुः स्यादिति राशियुगम्। ऊर्द्धविभाज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादपरो हरेण। एवं तदैवात्र यदा समस्ताः स्युर्लब्धयश्चेद्विषमास्तदानीम्। यदागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ स्वतक्षणाच्छेषमितौ तु तौ स्तः। भवति कुट्टविधेर्युतिभाज्ययोश्चापवर्त्तितयोरथ वा गुणः। भवति यो युतिभाजकयोः पुनः सच भवेदपवर्त्तनसङ्गुणः। गुणलब्ध्योः स्वमं याह्यं धीमता तक्षणे फलम्। हरतष्टे धनक्षेपे गुणलब्धी तु पूर्ववत्। योगजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाग्नी स्तोवियोगजे। धनभाज्योर्द्वये तद्वद्वेतास्त्रणभाजके। क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्जिता। अथ वा भागहारेण तष्टयोः क्षेपभाजकयोः। गुणः प्राग्वत्ततोलब्धिर्भाज्याद्धृतयुतोद्धृतात्। क्षेपाभावोऽथ वा यत्र क्षेपः शुध्येद्धरोद्धृतः। क्षेयः शून्यं गुणस्तत्र क्षेपोहारहृतः फलम्। दृष्टाहृतस्वस्वहरेण युक्ते ते वा भवेतां बहुधा गुणाग्नी। उदाहरणम्। एकविंशतियुतं शतद्वयं यद्गुणं गणक। पञ्चषष्टियुक्। पञ्चयर्जितं शतद्वयोद्धृतं शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्। न्यासः भा२२१ हा १६। क्षेपः ६५ अत्र परस्परं भाजितयोर्भाजकयोः शेषम् १२ अनेन भाजकहारक्षेपाऽपवर्त्तिता जाता दृढः भा१७हा१५ क्षेपः ५ अनयोर्दृढभाजकहारयोः परस्परं भक्तयोर्लब्धमधोधस्तदधः क्षेपस्तदधः शून्यं निवेशयेदिति न्यासे जाता वल्ली १। ७। ५। ० उपान्तिमेन स्वोर्द्धे हृतइत्यादिकरणेन जातं राशिद्वयम्। ४०। ३५ एतौ दृढभाजकहाराभ्यामाभ्यां १७। १५ तष्टौ शेषमितौ लब्धिगुणौ अनयोःस्वतक्षणमिष्टगुणं क्षेपइति। अथ वा लब्धिगुणौ २३। २० वा ४०। ३५ इत्यादीनि उदाहरणम्। शतं हृतं येन युतं नवत्या विवर्जितं तं वा विहृतं त्रिषष्ट्या। निरग्रकं स्याद्वद मे गुणं तं स्पष्टं पटीयान्यदि कुट्टकेऽसि। न्यासः भा १००हा ६३क्षेपः ६० अत्र वल्ली १। १। १। २। २। १। ६। ० उपान्तिमेनेत्यादिना जातं राशिद्वयं २४३०। १५३० पूर्ववल्लब्धिगुणौ ३०। १८ अथ वा भाजकक्षेपौ दशभिरपवर्त्तितौ भा१० हा६३ क्षेपः ९ एभ्योऽपि पूर्ववल्लब्धी ०। ६। ३। ६। ० उपान्तिमेनेत्यादिना राशिद्वयम् २७। १७१ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ ७। ४५। अत्र सञ्चयोविषमा इति स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १०। ६३ शोधितौ जातौ लब्धिगुणौ ३। १८ अत्र लब्धिर्न याह्या गुणस्त्रभाजके क्षेपयुते हरभक्ते लब्धिश्च ३०। अथ वा भाजकक्षेपापवर्त्तनेन १० पूर्व्वानीता लब्धि ३गुणिता जाता सैव लब्धिः३०। अथ वा हारक्षेपौ नवभिरपवर्तितौ भा१०० हा७ क्षे३० पूर्ववल्लब्धी १४। ३। १०। ० जातं राशिद्वयम् ४३०। ३० तक्षणे जातं ३०। २ हारक्षेपापवर्त्तनेन ९ गुणं सङ्गुण्य जातौ लब्धि गुणौ तावेव ३०। १८। अथ वा भाजकक्षेपौ हारक्षेपौ चापवर्त्त्य न्यासः भा१० हा७ क्षे १ अत्र जाता वल्ली १। २। १। ० पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ३, २ तक्षणाज्जातं तदेव ३। २ भाजकक्षेपहारक्षेपापवर्त्तनेन लब्धेन लब्धिगुणौ गुणितौ जातौ तावेव३०। १८ गुणलब्ध्योः स्वहारौ क्षेपाविति अथ वा लब्धिगुणौ १३० १८ वा २३०।४४ इत्यादि। योगजे गुणाग्नी १८। ३० स्वतक्षणाभ्रामाभ्रां ६३। १०० शुद्धे जाते नवतिशुद्धौ गुणाग्नी ४५। ७० वा १०८। १७० वा। १७१। २७०। इत्यादि। उदाहरणम्। यद्गुणा क्षयगयदृष्टिरन्विता वर्जिता च यदि वा त्रिभिस्ततः। स्याक्षयोदशहृता निरग्रकां तं गुणं गणक! मे प्रचक्षवद। न्यासः भा ६० हा१३ जे ३। प्राग्वज्जाते धनभाज्ये धनक्षेपे गुणाग्नी ११। ५ एते स्वस्वतक्षणाभ्रामाभ्रां १३। ६० शुद्धे जाते ऋणभाज्ये धनक्षेपे २। ६। अत्र भाजकभाजकयोर्विजातीययो र्भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमित्युक्तत्वाल्लब्धेः ऋणत्वं क्षेयम् २ ६ एनरेते स्वतक्षणाभ्रामाभ्रां १३। ६० शुद्धे जाते ऋणभाजके ऋणक्षेपे गुणाग्नी ११। ५। ऋणभाजके ऋणक्षेपे धनभाजकविधिर्भवेत्। तदृक्षेपे ऋणगते व्यस्तं स्याद्गुणभाजके। धनभाज्योर्द्वये तद्वद्वेतास्त्रणभाजके। मन्दावबोधार्थं मयोक्तम्। अन्यथा योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिनैव सिद्धं यतः ऋणधनयोगो वियोगएव। अतएव भाजकभाजकक्षेपाणां धनत्वमेव प्रकल्प्य गुणाग्नी साध्ये। ये योगजे भवतः ते स्वतक्षणाभ्रां शुद्धे वियोगजे कार्य्ये। भाजके भाजके वा ऋणगते परस्परभजनाल्लब्धयः ऋणगताः स्याद्यदीति किं तेन प्रयासेन तथाऽस्ते सति भाजकभाजकयोरेकस्मिन् ऋणगते गुणाग्नी द्वौ राशी क्षिपेत्तत्तेत्यादिना पुरोक्तस्त्रेण लब्धौ व्यभिचारः स्यात्। उदाहरणम्। अष्टादश हृताः केन दशाढ्या वा दशोनिताः। शुद्धं भागं प्रयच्छन्ति क्षयगैका दशोद्धृताः। न्यासः भा१८हा११ क्षे १० अत्र भाजकस्य धनत्वं प्रकल्प्य साधितौ लब्धिगुणौ १४। ८ एतावेव ऋणभाजके। किं तु लब्धेः पूर्व्वं

धनर्णत्वं ज्ञेयं तथाऽऽप्ते जातौ लब्धिगुणौ १।४।८ ऋणक्षेपे तु योगजे तच्चणाच्छुद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ ४।२ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव। परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धेः ऋणत्वं सर्वत्र ज्ञेयम्। उदाहरणम्। येन सङ्गुणिताः पञ्च त्रयोविंशतिसंयुताः। वर्जिता वा त्रिभिर्भक्तानिरग्राःस्युः स को-गुणः। न्यासः भा ५ हा ३ चे २३ अत्र वल्ली १।१।२३।०। पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६।२३ अत्र तच्चणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्द्धराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नव ग्राह्याः 'गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तच्चणे फलमित्यतः सप्तैव ग्राह्याऽऽप्ति जातौ लब्धिगुणौ ११ २ वियोगजे एतौ स्वस्वतच्चणाभ्यां शोधितौ जातौ ऋणक्षेपेऽहं। १इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ताविति द्विगुणितौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४।७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। अथ वा हरतष्टे धनक्षेपऽऽप्ति न्यासः भा ५ हा ३ चे २ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४।२ एतौ स्वतच्चणाभ्यां गुणौ १।१ जातौ वियोगजौ। चेपतच्चणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेप-तच्चणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धिः गुणौ तु वर्जितेति तच्चणलाभेन ७ लब्धिरियं१ वर्जिता ऽहं धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव लब्धिगुणौ ४।७। अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यासः भा२ हा ३ चे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २।२ तच्च-णाज्जातं २।२। अत्रापि जातः पूर्व्वएव गुणः२ लब्धि-स्तु भाज्याद्धतयुतोद्धृतादिति गुण २ गुणितोभाज्यः १० क्षेप २३ युतो ३५ हरभक्तोलब्धिःसैव ११। उदाहरणम् येन पञ्च गुणिताः स्वसंयुताः पञ्चषष्टिसहिता ग्रतेऽथ वा। स्युस्त्रयोदशहृतानिरग्रकास्तं गुणं गणक! कीर्त्तयाशु मे। न्यासः भा ५ हा १३ चे ० क्षेपाभावे गुणाग्री ०।० एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ०।५ वा१३।१०इत्यादि। अथ स्थिर-कुट्टके सूत्रं वृत्तम्। क्षेपं विशुद्धिं परिकल्प्य रूपं पृथक् तयोर्यं गुणकारलब्धी। अभीप्सितक्षेपविशुद्धि-निघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोक्ते। प्रथमोदाहरणे दृढभाजप्रहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा १५ चे १ अत्रोक्तवद्गुणाग्री ७। ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५।६ ते एव। अथ रूपशुद्धौ गुणा-ग्री ८।२ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १०।११ ते एव एवं सर्वत्र। अस्य गणितस्य अहर्गणिते भङ्गानुप योगः। तदर्थं किञ्चिदुच्यते। कल्प्याविशुद्धिर्विकला-वशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः। तज्जं फलं स्फुर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्यभक्ताच्च कला लवाग्रम्। एवं तदूर्द्धं च तथाऽधिमासावमाग्यकाभ्यां दिवसा रवीन्दोः। अहस्य विकलावशेषाद्ग्रहाहर्गणयोरा-नयनम्। तद्यथा। षष्टिर्भाज्यः। कुदिनानि हारः। विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाग्री। तत्र लब्धिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम्। एवं कलावशेषं शुद्धिः। षष्टिर्भाज्यः। कुदिनानि हारः फलं कलाः गुणोऽंशशेषम्। एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः। कुदिनानि हारः। फलं भागाः गुणोराशिशेषम्। एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः। कुदिनानि हारः। फलं गतराश्योगुणोभगणशेषम्। एवं कल्पभगणा-भाज्यः। कुदिनानि हारः। भगणशेषं शुद्धिः फलं गतभगणाः गुणोऽहर्गणः स्यादिति। अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये। एवं कल्पाधिमासाभाज्यो, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेषं शुद्धिः। फलं गताधिमासाः, गुणो गतरविदिवसाः। एवं युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसा-हारोऽवमशेषं शुद्धिः। फलं गतावमानि। गुणोगत-चन्द्रदिवसाऽऽप्ति।

अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम्। एकोहरश्चेद्गुण-कौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम्। अग्रै-क्यमग्रं क्षतउक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ। उदाहरणम्। कः पञ्चनिघ्नोविहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ सएव राशिः। दशाहतः स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्द्धा-योवद् राशिमेनम्। अत्र गुणैक्यं भाज्यः अग्रमेव राशिः अग्रैक्यं शुद्धिरिति न्यासः भा१५ हा६२ चे पः २१ पूर्ववज्जातोगुणः १ लब्धिः२"।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट-ल्युट् ङीप्। (कुट्टनी) परपुरुषेण सह परस्त्रियाः समागमकारयित्र्यां स्त्रियाम्। "तदालिङ्ग-नमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादिय-मेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परि-ज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता" हितो०। ष्यिनि कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० "क्रोधस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्। प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा०द० उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे। उदा० यथा

"पञ्चबोपमितिसाक्षसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे।

पर्य्यकूजि सरूजेव तरुणाल्लारलोलवलवेन करेण" ।

कुट्टाक त्रि० कुट्ट–आकन् ; छेदके स्त्रियां ङीष् ।

कुट्टापरान्त पु० भूम्नि । जनपदभेदे "अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "कुट्टापरान्ता-माहेया कच्चाः सासुद्रनिष्कुटाः" भा०भी० ६अ० ।

कुट्टार पु० कुट्ट–कर्म्मभावादौ वा० आरन् । १पर्व्वते २केवले ३रसणे न० मेदि० ४कम्बले न० विश्वः ।

कुट्टित त्रि० कुट्ट–क्त । १छेदिते खण्डीकृते । ताटङ्के २पक्व मांसभेदे न० । "मांसमस्थायु संगृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सुकुट्टितम् । वेशवारसुगन्धाढ्यम् स्वेदितं पाचितं भवेत् । कुट्टितं पाचितं मांसं सुस्वादु लघु दीपनम् । तत्रापि जाङ्गलं श्रेष्ठं जाङ्गलेष्वपि पक्षिणाम्" भावप्र० ।

कुट्टिम पुंन० अर्द्धर्चादि कुट्ट–भावे घञ् तेन निर्वृत्तः इमप् । १रत्नमयभूमौ भरतः २सुधालिप्तभूतले सुभूतिः ३कुटीरे स्वल्पगृहे मयूरानाथः । ४दाडिम्बवृक्षे राजनि० (ऋात) इति ख्याते वङ्गभूमिभागे ५सौधप्रदेशभेदे हला० । "कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रनिक्षणं हर्म्यतलेषु यत्र" माघः "शाद्वलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम्" भा०आनु०५४अ० । "प्रासादजातसम्बाधं मणिप्रवर-कुट्टिमम्" भा०आश्व० ८५अ० ।

कुट्टिमित न०कुट्ट–भावे घञ् तेन निर्वृत्तः इमप् ततः तार० इतच् । कुट्टमितशब्दार्थे शब्दचि० तन्नते सा०द० कुट्टि-मितमिति पाठः "केशाधरादिग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कुर्य्यादयत्न कुट्टिमितं मतम् । तत्र स्त्रीणामेष स्वभावः यदिष्टमप्यनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुरतदुःखसुपभुञ्जते इति तेन गाढपरिपीडने केश-ग्रहणादिग्रहणे च हर्षात् सुखेऽपि दुःखाविष्करणं दुःखेऽपि सुखाविष्करणम्" इति

कुट्टिहारिका स्त्री० कुट्ट–इन् कुट्टिं कुट्टितद्रव्यं मांसादि हरति हृ–ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम् । दासां हलायुधः ।

कुट्टीर पु० कुट्ट–ईरन् । १क्षुद्रपर्व्वते हारा० । २छेदके त्रि० ।

कुट्टीरक त्रि० कुट्टीरःक्षुद्रपर्व्वत इव कायति के–क । क्षुद्र-पर्व्वतवत्स्थूलीकृते "द्वितीयेन तस्यास्थीनि तद्वस्य च श्मशाने कुट्टीरकं कृत्वा रक्षितानि" वेतालः ।

कुट्मल पुंन० कुट–कमलच् । १मुकुले विकाशोन्मुखपुष्पकलि-कायाम् । "द्योतितान्तःसभैः कुन्द–कुड्मलाग्रदतः स्मितैः" माघः । अर्त्तिलत्वात् दलस्य वा दत्त्वादेशः । २नरकभेदे न० यत्र रज्जुभिर्यन्त्रणा नारकिभ्यो दीयते तत्र । "तामिस्रमन्धतामिस्रमित्येकविंशतिनरककथने "संघातश्च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम्" मनुः "कुट्मलं यत्र वह्निभिः पीडनम्" प्रा०वि० । सुद्रितपु०कुड्मलमिति पाठः । कुड्मलमपि नरकभेदे । ३कुड्मलाकारे बाणाग्रभागे फलके च "विष्णुं सोमं च्युताशं च नक्षत्रेषुं समकल्पयन् । श्रद्ध-नाग्निर्बभूवास्य भल्लः सोमोविशाम्यते ! । कुड्मलश्चाभव द्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा" भा० क० २६अ०,

कुठ छेदने सौत्रः पर० सक० सेट् । कोठति अकोटीत् । प्रनिकोठति ।

कुठ वैकल्ये (गतिप्रतिघाते) आलस्ये अक० मोचने सक० इदित् रुधा० प० सेट् । कुण्ठति अकुण्ठीत् । प्रनिकुण्ठति कुण्ठनम् कुण्ठा ।

कुठ पु० कुठ–छेदने वज्रार्थे कर्म्मणि क । वज्रे अमरः ।

कुठर पु० कुठ–वा० करन् । मन्थानदण्डाकर्षणरज्जु युक्त-स्तम्भे अमरः । [उज्वलदत्तः

कुठाक पु० कुठ–आकन् किच्च । (काठ ठोकरा) पक्षिभेदे

कुठाटङ्क पुंस्त्री कठारूपःटङ्कः पृषो० । कुठारे अस्त्रे जटा०

कुठार पुंस्त्री०कुठ–करणे आरन् । खनामख्याते काष्ठच्छेद-नसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । "राजन्यो-ऽसकूटक्रथनपटुरटद्वोरधारः कुठारः" प्रबोध० । "मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारावयम्" भर्त्तृ० । "तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं सम्भ्रयसंसारतरोः कुठारम्" भाग० ३,२५,१२, तल्लक्षणं हेमा० परि० ख० लक्षण-समुच्चये यथा—

"जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच यथोपदेशं शृणु षो ! निबोध परशोरुत्पत्तिं द्रव्यक्रमयोगं प्रमाणं चोत्तममध्य-माधमानां नराणां सपाणिः पाणिमुक्तइति द्विकर्म्मा परशुर्भवति । तत्र पञ्चाशत्पलिकः श्रेष्ठश्चत्वारिंशत्पलि-कोमध्यमस्त्रिंशत्पलिकः कनिष्ठ इति । जातमात्रस्य पुरुषस्य सर्वावयवसमन्वितविधः परशुर्भवति सार्द्धपञ्चाङ्गुलं श्रेष्ठस्य, सार्द्धचतुरङ्गुलं मध्यमस्य, सार्द्धत्र्यङ्गुलं निकृष्टस्य, मूलं विस्तृतं भवति । तथा मध्ये सार्द्धपञ्चा-ङ्गुलं विस्तृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथाङ्गु-लानि पञ्चदशाङ्गुलसुत्तमस्य, सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलं मध्यमस्य, द्वादशाङ्गुलं निकृष्टस्येति परशोःफलम् । तथोत्तमं द्वाद-शाङ्गुलायामं, मध्यमं दशाङ्गुलायाममधमम् अष्टाङ्गुलाया-मभित्येवमपि त्रिविधं भवति । कुशपेक्षिव दण्डप्रमाणा-सुत्तममध्यमकनिष्ठभेदात्त्रिविध शालकाष्ठवन्धनयोग्या-

र्जुनशिरोधिंशपासनराजवृक्षेन्द्रवृक्षनिन्द्रकसोमवल्कश्वेतकार्जुनप्रभृतीनां क्षुखग्रमाणो दण्डश्चन्धिर्भवेत्। यस्तु रूपाणिः परशुः स यथाकामं प्रयोजयः।

कुणपलक्षणं तु कुणपशब्दे दृश्यं। २वृक्षे पु० शब्दरत्ना०। तस्येदम् शिवा० अण्। कौठार तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। अल्पार्थे क। कुठारक क्षुद्रकुठारे पुंस्त्री० स्त्रियां कुठारिका। [कारे पु० शब्दरत्ना०।

कुठारु पु० कुठ-आरु। १वृक्षे २वानरे पुंस्त्री०भेदि०। ३शस्त्र-

कुठि पु०कुठि-इन् किच्च। १पर्व्वते २वृक्षे च उणा० को०।

कुठिक पु० कुठ-इकन् किच्च। (कुड़) कुष्ठे हारा०।

कुठेर पु०कुठि-एरन् वा०नुमभावः। १पर्व्वासे उज्ज्व०। २वृक्षे शब्दमा०। ३श्वेततुलस्याम् (वावुइतुलसी) राजनि०।

कुठेरक पु०कुठेर इव कायति कै-क। नान्दीवृक्षे राजनि०। स्वार्थे क। २श्वेततुलस्यां (वावुइतुलसी) शब्दच०।

कुठेरज पु० कुठेरइव जायते जन-ड "सह सुपा" पा०स०। श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना०।

कुठेरु पु० कुठ-एरुक्। चामरवाते त्रिका०।

कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। कुण्डति अकुण्डीत् प्रनिकुण्डति कुण्डः। [प्रनिकुण्डते। कुण्डम्।

कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट्। कुण्डते अकुण्डिष्ट

कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट्। कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त। प्रनिकुण्डयति ते।

कुड अदने सक० वाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि। कुडति अकुडीत् चुकोड़। प्रनिकुडति कुडपः कुडवः

कुडप (व) पु० कुड-कपन् (कक्न्)वा। प्रस्थचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे अमरः अर्द्धचादि। कर्षशब्दे विवृतिः चौरस्वामिमते पात्रः। "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोड़शोऽंशः खादाढकोद्रोणचतुर्थभागः। प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाद्विरादैः कुडवः प्रदिष्टः" "लीला० तेन षोड़शकर्षमितः कुडवः आर्द्रद्रवाणां तु द्वात्रिंशत्कर्षमित इत्याह सुश्रुतः

"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः। तत्र द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः। ते षोडश सुवर्णम्। अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्द्धरणम्। तान्यर्द्धतृतीयानि कर्षः। ततश्चोर्द्धं चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्नः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पत्तौ तुला पलशतं तानि विंशतिभारः शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रवाणान्तु द्विगुणमिति"।

"अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थसुपार्জ्जयन्। यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्व्वन तपस्विनः। कृतजप्याह्निकास्तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि। कुडवं कुडवं सर्व्वे (चत्वारः) व्यभजन्त तपस्विनः" "इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः" भा० आश्व० ६०।

कुडि पु० कुण्डयते दह्यते कुडि-दाहे इन् नलोपश्च। देहे सि० कौ० "कुठिकम्योर्नलोपश्चेति" उणा० उज्ज्वलदत्तेन कुठि गतिप्रतिघाते इति व्याख्यातम् कौस्तुभीकृता तु कुडि-दाहे इति व्याख्यातम्। अतः मतभेदेन उणादिसूत्रे पाठद्वयम्।

कुडिश पुंस्त्री० कुड्यते कुड-अदने वा० श इट्। (कुड़ची) ख्याते मत्स्यभेदे राजनि०। "कुडिशो मधुरोबल्यः कषायो वह्निदीपनः। लघुः स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा। बलकारी कोष्ठबन्धकारी च भिषजां मतः" राजनि०।

कुडिड्डी स्त्री० क्षुद्रकाल्पावेल्लवृक्षे(छोट उच्छिया) राजनि०।

कुड्मल कुड-बाल्ये वा० कलच्। १मुकुले विकाशोन्मुखे कुसुमे त्रि०कौ०। २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृत मनुवचने कुड्मलमिति वा पाठः "दलितकोमलपाटल कुड्मले" माघः तारका०इतच्। कुड्मलित जातमुकुकुले त्रि०।

कुड्य न० कुड्यड कार्श्ये यत् कौतेरण्वा० यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तः। १भित्तौ(भित) अमरः २विलेपने मेदि० ३कौटहले शब्दरत्ना०। "वैद्यं सन्नाहमाणोऽङ्गं कुड्यमास्तरणानि वा। "चन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये" सुश्रु०। "वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिभ्यः" माघः। स्वार्थे क। भित्तौ शब्दर०।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद-णिनि हृत०। चौरभेदे येन गृहभित्तिं विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्ना०।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्यं च्छेद्यं यस्य। १खनके। कुड्यस्य तन्निर्म्माणाय तदर्थं च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे हृत०। भित्तिनिर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका०।

कुड्यमत्स्य पुंस्त्री०कुड्ये मत्स्य इव। गृहगोधिकायां हेम० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् यलोपः। कुड्यमत्स्यी तत्रैव शब्दर०। [कुण्यति ते अचुकुण्यत् त। प्रनिकुण्यति

कुण आभाषणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट्।

कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट्। कुणति अकोणीत्। प्रनिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम्।

कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण-कर्म्मणि घञर्थे क ततः

अनुकम्पायां कन्। बालके शिशौ। "तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानुवाह्यमानमभीक्ष्य" "तस्य ह्वा एष कुणके उच्चैस्तरामेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरह स्तत्पोषणपालनप्रीणनलालनानुध्यानेन" "अहो बतायं हरिणकुणकः कृपणः" इति च भाग० ५,८, ७,८,६, "एणकुणकं हरिणबालकम्" श्रीधरः।

कुणञ्ज पुंस्त्री० कुणं शब्दकारकं स्वरभेदं जरयति अन्तर्भूतण्यर्थे जॄ बा०ड पृषो०मुम्। वनवास्तूके शाकभेदे (वनवेथुया) "कुणञ्जो मधुरोरुच्यो दीपनः पाचनोहितः। तच्छाकं तु त्रिदोषघ्नं मधुरं रुचिकारकम्। ईषत्कषायं संग्राहि पित्तश्लेष्महरं लघु" राजनि०। स्त्रीत्वमथत्व।

कुणञ्जर पु०कुणं जरयति हृ–बा०खच्। वनवास्तूके राजनि०

कुणप पु० कण–कपन् सं प्र०। शवप्राये स्तब्धदेहे शवे अमरः "वाराणस्यां महाराज। दर्शनेषुर्मुहेश्वरम्। तस्य द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित्। तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स संवर्त्तो महीपते!"। नारदोक्तौ "कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन्। यौगपद्येन विप्रस्य पुरीद्वारमथाविशत्" "ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत" भा० आश्व० ६अ०। "शोणितवर्षं वेदनं कुणपगन्धमल्पं रक्तेन" सुश्रु० अर्द्धर्चा०या०। २पूतिगन्धे पु० ३तदति त्रि०मेदि०। "कुणपं मस्तुलाङ्गाभं सुगन्धं कथितं बुधैः" माधवनि० "तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुस्तं पशुष्वदधुः स एव पशुषु कुणपगन्धस्तस्मात् कुणपगन्धाच्चपिण्टक्लीत" शत० ब्रा० ४, १, ३, ८,। (वकुशा) ४अस्त्रभेदे। "शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कुणपैः रङ्कुपरपि" भा० भी० ५७अ०। कुणपलक्षणन्तु हेमा० प० ख० लक्षणसमुच्चये दर्शितं यथा

"जमदग्निं प्रति उशनाः प्रोवाच साधु पृष्टं कुणपानां विधानं यथापृष्टं कथयामि शृणु विंशत्यङ्गुलोऽष्टादशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति श्रेष्ठमध्याधमत्वेन कुणपोऽङ्गुलमाने त्रिविधोभवेदेतं पलप्रमाणे विंशतिपलः प्रोक्तोऽपलोद्दादशपलश्चेति। बालवोध्यानामेतत् प्रमाणमुक्तमन्यालानां तु कुणपस्त्रिंशत्पलः श्रेष्ठः पञ्चविंशतिपलोमध्यमः विंशतिपलस्तु निकृष्टः, श्रेष्ठस्तुविंशत्यङ्गुलो द्वाविंशत्यङ्गुलोमध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्यंङ्गुलो भवेत्" कश्चपेति पाठान्तरम्। ५अवतुल्ये निश्चैतन्ये जड़े देहादौ "आश्चर्य्यमेतत् यदसत्तु सर्व्वदा महद्विनिन्दा कुणपात्मवादिषु" भाग० ४, ४, १४, "कुणपं जडं शरीरं तदेवात्मेति वदन्ति ये तेषु" श्रीधरः। गौरा० ङीष्। ६विट्शारिकायां (गुदयाशालिक) स्त्री०मेदि०

कुणारु त्रि० कण–शब्दे वा० आरु संप्र०। कणनशीले "बहुदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र! संपिनक्कुणारुम्" ऋ० ३,३०, ८, "कुणारुं कणनशीलम्" भा०।

कुणाल पु० कण–कालन् सं प्र०। देशभेदे त्रि० कौ०।

कुणि पु० कुण–इन्। १तुन्दवृद्धे मेदि०। २आदानादिक्रियासन्दकरान्विते त्रि० अम०। "दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताङ्गमनर्त्तं वा नारी सुतं जनयति, सुश्रु०" गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे चावमानिते। भवेत्कुब्जः कुणिः पङ्गुः मूको मिन्मिण एव च" सुश्रु० कुणेर्भावः ष्यञ्। कौण्य हस्तस्यादानादिविघातरूपे दोषे "एकादशेन्द्रियवधाः" सा०का० व्याख्यायां कौमुद्यां "बाधिर्य्यं कुण्ठितान्धत्वम् जडताऽजिह्मता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः" इन्द्रियभेदेन क्रियाविघातभेदो दर्शितः।

कुणिन्द पु० कण–भावे किन्दच् सं प्र०। शब्दे उज्ज्वलद०

कुणिपदी स्त्री कुणिरिव कुण्ठितशक्तिः पादोऽस्याः कुब्जपदा० ङीष् पङ्गावस्य। क्रियामन्दपादयुक्तस्त्रियाम्।

कुण्टक त्रि० कुटि–खुल्। स्थूले शब्दरत्ना०।

कुण्ठ त्रि० कुठि–वैकल्ये अच्। १क्रियासु मन्दे अकर्म्मण्ये अमरः "पूर्वं तपोवीर्य्यमहस्तु कुण्ठम्" कुमा० "विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलम्" (सुदर्शनम्) भा०आ०१६अ०। २मूर्खे मेदि०। कर्त्तरि क्त कुण्ठित तत्रार्थे। "छेत्तुः कुलिशं कुण्ठतामिव लक्ष्यते" कुमा०।

कुण्ठक त्रि० कुठि–खुल्। १मन्दचिते क्रियामन्दे। २मूर्खे पु० शब्दमा० ३तत्प्रधानदेशभेदे पु० भूम्नि। "मालवा वल्लवा श्चैव तथैवापरवल्लवाः। कुलिन्दाः कालकाश्चैव कुण्ठकाः करटास्तथा" भा०भी० ६ जनपदकथने।

कुण्ड न०कुण्डयते रक्ष्यते जलं वह्निर्वाऽत्र कुडि–रक्षणे आधारे–अच् णिलोपः। जलाधारे इत्ताकारे १पात्रभेदे(कुण्डा) "भूयं कोष्णेन कुण्डोभौ" रघुः "अतृणरुका कुण्डप्रति रूपाश्मसमाः" कात्या० श्रौ०२४,४,४, "अतृणरुकाः अदलन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकाराः" कर्कः। २देवादिखातजलाधारे अगस्त्यकुण्डं ऋषिकुण्डं सोमकुण्डम् इकक्षुवल्ली स्त्री गौरा० ङीष् मेदि०। होमार्थमग्न्याधारे ४स्थानभेदे। तल्लक्षणादिकं हेमा० दा० ख० दर्शितं तथा। "भविष्यत्पुराणे "वेदिमादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च

वा। वेदास्राण्येव तानि स्युर्वर्त्तुलान्यथ वा क्वचित्। वेदास्राणि, चतुरस्राणि। आम्नायरहस्ये "कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तानालाकृतीनि वा। नव पञ्चाथ वा चैकं कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम्। नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते। नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वेशानदिगन्तरे। विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्"। ज्ञानरत्नावल्याम् "दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे"। नारदीयेऽपि "अत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कान्तत्व कर्म्मणि। वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा। कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः। कुण्डयेद्यान्तरञ्चैव सपादकरसम्मितम्। पीठवद्वन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्त्तकम्"। बह्वृचपरिशिष्टे "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे विशेषतः। सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम्"। कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा "ऐन्द्र्यां—स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे भगाकृति। चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, नैर्ऋते हि त्रिकोणकम्। वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षड्रस्रं वाटनेऽनिले। उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमुक्तिदम्"। सर्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमानं क्षेत्रफलमुपकल्पनीयम्। तदुक्तं भविष्यपुराणे "सृष्टिमानं शतार्द्धं तु शते चारत्निमात्रिकम्। सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम्। द्विहस्तमयुते नद्ध लक्षहोमे चतुःकरम्। अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्"। सृष्टिमानमिति, बह्वृसृष्टिहस्तमात्रमित्यर्थः। इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामुद्धारक्रमोऽभिधीयते। चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्म्मा "कृत्वा प्राक् सूत्रमर्द्धाङ्कं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः। न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम्"। पूर्व्वार्द्धेनाप्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायातां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे बाऽङ्कयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं कुर्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते। मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैवं कार्य्या। पूर्वोक्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्याएव रेखाया मूले निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एवरेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य द्वितीयान्तं कुर्यात् एवं वृत्तद्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्वोक्तरेखाक्षेत्रे चैकं सूत्रं निधाय दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत्। एवं दिक्साधितासु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत्। तत्रायं प्रकारः—पूर्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्यात् ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिग्युदङ्मुखयोनिकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्यात्। योन्याकारादीनामुद्धारश्चतुरस्रप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् "पञ्चमांशं पुरोन्यस्य मध्ये वेदांशमानतः। भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेयमुच्यते"। क्षेत्रस्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य मध्ये कोणसूत्रमस्येति शेषः। वेदांशः, तुरीयांशः। भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्नेय्यदिशि कुर्यादिति। तत्रायं निर्म्माणप्रकारः पूर्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात् पूर्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमांशाधिकां गर्भरेखामालिख्य नैर्ऋत्यदेशे कोणसूत्रन्तुरीयांशे लाञ्छयित्वा तल्लाञ्छनोपरि विन्यस्ताद्देः सूत्रस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामूलविन्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य वर्त्तिर्वृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यकोणेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत्। ततो गर्भरेखाप्रान्तात् वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकारमाग्नेयदिग्युदङ्मुखयोनिकं योनिकुण्डं विदध्यात्। "चतुरस्रे यदैर्भक्ते त्यक्त्वाद्यन्तौ तदंशकौ। मध्यसप्तांशमाने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्"। चतुरस्रे क्षेत्रे यदैर्नवभिर्विभक्ते आद्यन्तौ त्यक्त्वा अवशिष्टसप्तमांशमानेन सूत्रभ्रमणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्यात्। अत्रैवं, कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्तिमश्चेति भागद्वयं परित्यज्य अवशिष्टसप्तभागादिमरेखागर्भदेशे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखागर्भदेशे सूत्रान्तं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रमणेन प्रथमरेखान्तस्थं विश्रान्तप्रान्तवृत्तार्द्धं विरचयेत्। अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वयमपि वृत्तार्द्धे संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तराशाभिमुखस्थयोनिकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात्। "त्रिभागवृद्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्"। स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं वृद्ध्वा मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैर्ऋत्यादिकसम्बन्धि कुण्डं कुर्यात्। इदायं सम्प्रदायः। पूर्ववत्समचतुरस्रं क्षेत्रं निर्म्माय तत्तिरश्चीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्य्यगवस्थितपूर्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्यात्।

ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयसूर्धिसूत्रद्वयं निपात्य नैर्ऋत्यदिशि पूर्वाभिमुखयोनिकं त्रिकोणं कुण्डमुत्पादयेत्। एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीयांशत्रयसङ्ख्यितत्वेन मत्स्यत्रयमपि निष्पद्यत इति। "कर्म्मार्द्धांशसंन्यासाद्वृत्तं कुण्डमिहोदितम्। कर्म्मसूत्रार्द्धस्य योऽष्टभागस्तस्य संन्यासात् सम्यक् न्यासात् वृत्तं कुण्डं स्यादिति। अत्रैवं रचनाप्रकारः चतुरस्रे क्षेत्रे कोणात् कोणान्तरमभिमुखं सूत्रमर्द्धं कोणार्द्धशब्दवाच्यमष्टधा विभज्य यावानष्टमो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु बहिर्विन्यसेत्। ततः क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रादिं निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्तं तथैव सूत्रस्य प्रान्तं सर्वतः परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्वाभिमुखयोनिकं वृत्तकुण्डं कुर्य्यात्।"षड्भागसङ्गितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडस्रकम्" क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षष्ठभागसङ्गं कृत्वा अवशिष्टदिशोर्मत्स्यचतुष्टयमुत्पाद्य सूत्रषट्कपातात् षडस्रकुण्डनिष्पत्तिरिति। अत्रैवं सम्प्रदायः—समचतुरस्रं क्षेत्रं षोढा विभज्य यावान् षष्ठोभागस्तावता यानेन क्षेत्रस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वे समन्ताद्भ्रामयित्वा तदेव क्षेत्रमायतचतुरस्रं सम्पादयेत्। अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्पर्शिनीं दक्षिणोत्तरायतां गर्भरेखां रचयेत्। ततः क्षेत्रमध्यादुत्तरपार्श्वरेखामध्याच्च पूर्वोक्तगर्भरेखार्द्धपरिमितमेकैकं सूत्रं विपात्य पूर्वापरदिशोरन्तराले मत्स्यसम्पाद्य तेनैव प्रकारेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले मत्स्यं कुर्य्यात्। अथ भूयोऽपि क्षेत्रमध्याद्दक्षिणपार्श्वरेखामध्याच्च प्रागुक्तगर्भरेखाप्रान्तद्वयात् साङ्कनधतुष्टयस्पर्शिसूत्रचतुष्टयं निपातयेत्। एवं साङ्कनानन्तरालस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्रषट्कयोगाद्वायव्यदिशि प्राङ्मुखयोनिकं षट्कोणकुण्डं कुर्य्यात्।"चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्विभागयः। तद्बहिस्त्वेकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत्। तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः। भ्रामयात् पद्मदलं स्याद्दलाग्रं दर्शयेद्बुधिः"। चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभागेन कर्णिका स्यात् कर्णिकाया बहिः परिधिस्थे द्वितीये अष्टमभागे विन्यासे केसराणि स्युः। केसराद्बहिः परिधिस्थिते तृतीये अष्टमभागे विन्यासे दलमध्यानि कल्पयित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय चतुरस्राद्बहिर्दलाग्राणि दर्शयेत्। अत्राष्टमभागेनेति सम्बध्यते। विभाजहः विभाजे विभागे सर्वदिग्भागेष्वित्यर्थः। भ्रामयात्,-सूत्रस्येति शेषः एतच्च पद्मदलं सर्वत्र योजनीयम्। अयमर्थः—चतुरस्रं क्षेत्रं प्रागग्राभिरुदगग्राभिश्च रेखाभिरष्टधा विभज्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा क्षेत्राद्बहिश्चतुर्द्दिक्षु समन्ताद्यवमष्टभागं विन्यसेत् सत्येवं लाञ्छनात् परितः प्रतिदिशं पञ्चपञ्चाष्टभागावधिरेखा भवन्ति। ततः पूर्वोक्तलाञ्छनोपरि विन्यस्तादेकसूत्रे खाविन्यस्तप्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रामणात् पञ्च वृत्तानि सम्पाद्य वृत्तातिरिक्तरेखाः परिमार्ज्जयेत्। ततः प्रथमे वृत्ते कर्णिका द्वितीये केसराणि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलकोटयः पञ्चमे दलाग्रानीति कृत्वा अष्टदल' पूर्वाभिमुखयोनिकं पद्मकुण्डमुत्तरदिशि कुर्य्यात्। इदानीमेतदेव कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते "वृत्तकुण्डं समं चान्यदष्टधान्यप्रकारतः। वृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्द्धा ऽऽमेखलं भजेत्। उत्सेधञ्च तथा कृत्वा कर्णिका सार्द्धका भवेत्। अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलन्तु वा" यथा प्रतीच्यां दिशि वृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा तन्मध्ये यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्य्यादिति। अथवेत्यादिना तृतीयः प्रकार उच्यते पूर्वं वृत्तकुण्डमेव आमेखलं मेखलमवधीकृत्य अनन्तरतुर्द्धा भजेत्। वृत्तकुण्डमध्ये अन्यथापि समभागस्य वृत्तत्वस्य करण्यात्तुर्यक्षेत्रविभागः कार्य्य इत्यर्थः। ततः क्षेत्रमध्ये सार्द्धभागेन विस्तृता कर्णिका विधेया। उत्सेधञ्च तथा कृत्वेति, कर्णिकाया उच्छ्रयमपि सार्द्धभागेन कृत्वेत्यर्थः। अवशिष्टेन सार्द्धभागद्वयेन केसरव्यतिरिक्तानि दलान्येव कुर्य्यात्। एवञ्चतुर्द्दलमष्टदलं वा पद्मकुण्डं कुर्य्यात्। "क्षेत्रात् द्वादशमं भागं चतुर्द्दिक्षु तदन्तरे। विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्य्यांशमधरं नयेत्। तस्य कर्णप्रमाणेन तद्बुजास्रमि लाञ्छयेत्। ततोऽष्टसूत्रसंयोगादष्टास्रं कुण्डमुच्यते"। द्वादशधा विभक्तस्य क्षेत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु विन्यस्य, तदन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अन्तरे बहिःप्रदेशे "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति" सूत्रकादन्तरशब्दोऽत्र बहिर्वचनः। तत् प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्यस्तद्वादशभागस्य परिमाणेन अधरं द्वितीयं तुर्य्यास्रं चतुरस्रं नयेत् प्रणयेत् कुर्य्यात् इति यावत्। तुर्य्यास्रमिति, स्वार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः। तस्य कर्णप्रमाणेनेति। कोणात् कोणान्तरस्पर्शिसूत्रे द्विरुक्तिरास्रेषु कर्णेति प्रसिद्धम्। इह तु क्षेत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोणगामिनः पृथगेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णग्रहणमपि कर्णशब्देनोक्तम्। तेनायमर्थः। बाह्यस्थितचतुर-

स्यैव गर्भदेशावधिर्यावान् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजाग्रं तस्य कर्णस्य भुजाग्रं लाञ्छ्येत् । अत्र बाह्यचतुरस्रसूत्राण्येव कर्णाभिधपार्श्ववर्त्तीनि निजभुजाकारतया भुजाशब्देनोच्यन्ते । अयमाशयः—बाह्यचतुरस्रसम्बन्धिन्येकस्मिन् कोणे कर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्यादिं विधाय तत्सूत्रं चतुरस्रेरेखोपरि प्रसार्य्य सूत्राग्रान्ते लाञ्छ्येत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं निधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्र प्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रतिदिशं लाञ्छनद्वयकरणाद्दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातनादष्टास्रकुण्डं कुर्य्यादिति । अयमिह निर्म्माणप्रकारः—पूर्ववच्चतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य बहिश्चतुर्द्दिक्षु द्वादशं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्य्यात् । अथ तदीयकर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं विधाय चतुरस्रेरेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनाष्टकं कृत्वा तल्लाञ्छनोपरि सूत्राष्टकनिपातनादैशानादिषु पूर्वाभिमुखयोनिक्रमेणाष्टास्रकुण्डं कुर्य्यात् । इदानीं दिग्नियमभङ्गरेणैव तत्तत्कर्म्मोपयोगितया विज्ञानलक्षितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । "सप्तमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । चतुर्थभागसूत्रेण पूर्वक्षेत्रेण संमितैः । धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चास्रकुण्डकम् । होमे प्रशस्यते भूतयाकिनीयहनिग्रहे" । चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिःप्रदेशे चतुर्द्दिक्षु क्षेत्रसप्तमांशं विन्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भविन्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रमणात् वृत्तं निष्पादयेत् । पूर्वक्षेत्रेणेति, बहिःस्थितवृत्तापेक्षया, पूर्वक्षेत्रशब्देन आन्तरचतुरस्रक्षेत्रमेवोच्यते । ततश्चायमर्थः आन्तरचतुरस्रस्य यद्वैर्घ्यं ततः स्वकीयचतुर्थभागसूत्रं कृत्वा यावान् भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय तादृशानि पञ्च सूत्राणि बाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य सूत्रसन्धौ कोणं कुर्य्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं मानान्तरसंस्पृष्टत्वात् धनुर्ज्याकृतीनि धनुराकृष्टभौर्वीसदृशानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिहृत्य पञ्चास्रकुण्डं रचयेत् । तच्च यज्ञनियमादिहोमे प्रयोज्यम् । "दशमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । भक्त्वा क्षेत्रं चतुःषष्ट्या तद्भागैः त्रिंशता त्रिभिः । समानसूत्रं तादृक्षात् सप्तास्रं सूत्रसप्तकात् । अभिचारोपशान्त्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम्" । इहापि चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्द्दिक्षु बहिर्विन्यस्य पूर्ववत् वृत्तं कुर्य्यात् । अथ पूर्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतुःषष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परिमितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्यान्तर्विन्यस्य सप्तास्रं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनुर्ज्याकारत्वं सूत्रसन्धौ कोणनिर्म्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तपरिमार्জ্জनं चेति पूर्ववदेव वेदितव्यम् । एतच्च कुण्डमभिचारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्म्मा "यावन्मात्रः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृग्रूपं मेखलाया विदध्यात् । स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः" । सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्वृद्धाङ्गुलयवादि न्यूनमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजायः साधनीयः । विस्तारे दैर्घ्यगुणिते अष्टभिर्विभक्ते यद्येकः परिशिष्यते तदा ध्वजाय इति । "खातेऽधिके भवेद्रोगो हीने धेनुधनक्षयः । वक्त्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं भिन्नमेखले । मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्य्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्জ্জितम्" । खातहीने भवेद्रोगः इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादिदानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते । तद्यथा मौञ्जीतन्त्रशास्त्रे "चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्पयेत् । तु । चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् । हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्धं मेखलया सह" । सप्तभागं शतार्द्धं त्यित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम् । इदन्तु खातादिमानकथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्वकुण्डानां तिर्य्यक्खातमानं विधाय मेखलासहितस्य खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्द्धमानं विदिध्यात् । प्रथमे उक्तम् "कुण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्य्यगूर्द्धं मेखलया सह" जिनाङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि "पञ्च-त्रि-मेखलोच्छ्रायां ज्ञात्वा क्षेत्रमधः खनेत्" । विश्वकर्म्मण्यपि उक्तम् "व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निष्कास्यश्चाङ्गुलेन तु" । तिथ्यङ्गुलानि—पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निष्कासनम् । "उद्धता सा नवाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणत्वान्मेखलात्रयस्य नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोरेव इत्युभयोश्चतुर्विं-

यत्वङ्गुलत्वम्। कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे "खाताद्बाह्ये-ऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः"। खातमेखलयो रन्तराले अङ्गुलमानेन कण्ठमोष्ठपरपर्य्यंतं कुर्य्यात्। सारसमुच्चये "खाताद्बाह्याङ्गुलः कण्ठस्तद्बाह्येऽ मेखला क्रमात्। मेखलालक्षणमुक्तं कामिके" "लेवार्कांशेन तस्यौष्ठः खात्तद्देर्दुभागतः। मेखलाष्टयुतोच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखला। सर्व्वेषान्तु प्रकर्त्तव्या मेख-लैकात्र लाघवात्"। लेवस्य अर्कांशेन—द्वादशांशेन कुण्ड-स्यौष्ठः कण्ठशब्दवाच्यः स्यात् तद्देदभागतः कुण्डचतुर्थां-यतो मेखलायाः पृथुना विस्तारः। तथा क्षतुभागतः षष्ठभागेन मेखलोच्छ्रायः कार्य्यः। पिङ्गलामतेऽपि "खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत्। मेख-लैकाथवा त्रिको भूतसंख्याथवा त्रिभे"। भूतसंख्याः—पञ्च-संख्याः। उक्तञ्च प्रथमे "कण्ठाङ्गुलाद्बहिः कार्य्या मेखलैका षडङ्गुला। चतस्रस्त्रिद्व्यङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्व्वत्र शोभनाः"। यदा एका मेखला तदा सा विस्तारो-त्सेधाभ्यां षडङ्गुला विधेया "एका षडङ्गुलोत्-सेधविस्तारा मेखला मतेति "पिङ्गलोक्तेः। यदा तु मे-खलात्रयमपेक्षस्तदा क्रमेण चतस्रिद्व्यङ्गुलमानाः कर्त्त-व्याः। सोढचूडोत्तरे "मेखलात्रितयं कार्य्यं कोष्ठ-रामयमाङ्गुलैः। कोष्ठाः—चत्वारः। रामाः—त्रयः। यमौ—द्वौ। तत्र सर्व्वान्तिमा, द्व्यङ्गुला। मध्यस्था त्र्य-ङ्गुलाः। कुण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति। सत्येवं प्रथममेखलायाः कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सेधः स्या-त्। लक्षणसंग्रहेऽपि "प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासाद्विस्तृता सा नवाङ्गुलैः। मध्या तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमा-ङ्गुला। मेखलाः पञ्च वा कार्य्याः षट्पञ्चाष्टिथिपक्ष-कैः" "प्रथमा कुण्डसन्निहिता आन्तरोत्सेधनवाङ्गुला बाह्ये तु चतुरङ्गुलैव। अन्त्याङ्गुला—चतुरङ्गुला। अब्धयः—चत्वारः। पक्षौ—द्वौ। योनिलक्षणमुक्तं स्वायम्भुवे "मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धा तत्र विस्तृता। अङ्-ष्ठमानोदकण्ठा [illegible] तदलक्षितिः। प्रागग्नियाम्य-कुण्डानां प्रोक्ता योनिरदङ्मुखा। पूर्वमुखाः स्मृताः-षेणा यमाशोर्ध्वमन्विताः। मेखलाया गर्भदेशे कुण्डा-र्द्धदीर्घा कुण्डतृतीयांशविस्तृता योनिः कार्य्या। अतौष्ठ-शब्देन योन्यभिधीयते। कण्ठशब्देन च योनिमेखला अङ्गुष्ठशब्दः, अङ्गुलपर्य्यायः। एकाङ्गुलपरिमाणेन योनेरग्रं मेखलाश्च कार्य्यादित्यर्थः "विस्तारोऽष्टाङ्गुलो योनेरग्रमङ्गुलसंमितमिति" पिङ्गलोक्तेः। नारदीये कुण्डलं त्र्यग्रविस्तारा योनिरुच्छ्रयनाङ्गुलम्। कुण्डा-र्द्धेन तु दीर्घा स्यात् कुण्डोष्ठी बोधिपत्रवत्"। कुण्डो-ष्ठीति यथा कुण्डे द्वादशांशेन ओष्ठो विहित एवं योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य्य इत्यर्थः। तथा कुण्डे प्रविष्टओष्ठो यस्या इति। बोधिपत्रम्, अश्वत्थप-त्रम्। लैलोक्यसारे "दीर्घात् सूर्य्यांङ्गुला नाभिरूर्द्ध्वं गो ना विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्मता। अङ्गुष्ठ-मेखलायुक्ता मध्ये त्वाकृष्टसंज्ञका। दक्षस्या पूर्वभागे त्र वामस्या पश्चिमोत्तरे। नवमस्थापि कुण्डस्य योनिर्द्व-यदलस्थिता"। सूर्य्यांङ्गुला—द्वादशाङ्गुला। त्र्यग्रयोनेरि-त्यैर्घ्यतृतीयांशेनोनविस्तारा। एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलेन कुण्डमध्ये प्रविष्टा। कुम्भद्वयसमायुक्तेति-पूर्व्वोक्ताग्नेयकुण्डस्य तुल्याकृतेर्योनेर्नैर्ऋतदेशस्थितं वृत्तद्वय-मेव गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भशब्देनोक्तम्। तेनात्र कुण्ड-स्यालाकृतिर्घटद्वयं वृत्तपिण्डद्वयं वा स्याच्चेति तदुच्या-हृतम्। अङ्गुष्टमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलया परिवे-ष्टितेत्यर्थः। मध्ये त्विति, यथा सुचि घृतधारणाया बिलं क्रियते तथा योनिमध्येऽपि बिलं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। दक्षस्येति, पूर्व्वाग्नेयादिकुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभि मुखा योनिः कार्य्या नैर्ऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्-मुखा विधेया। नवम इति, अष्टदिक्षु कुण्डाष्टकं विधाय पूर्वेशानदिशोरन्तराले यन्नवमं कुण्डं चतुर्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं कृत्वा ईशानदिशि यत् पञ्चमं कुण्डं तयोरपि दक्षिणभागेऽपि योनिः कार्य्येत्यर्थः"।

तत्र विशेषलक्षणफलादिकं कुण्डोद्देशे उक्तं यथा "शारदातिलके "अष्टास्वाशासु रम्याणि कुण्डान्येतानि न्यस्तक्रमात्। चतुरस्रं योनिरर्द्धचन्द्रं त्रिकोणं वर्त्तुलम्। षडस्रं पङ्कजाकारमष्टास्रकानि नामतः। आचार्य्यकुण्ड-मध्ये स्यादुगैरोपतिमर्क्षेन्द्रयोरिति" सिद्धान्तशेखरे "पुर-न्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम्। तदाचार्य्यं विनि-र्दिष्टमिति" व्यासोक्तमः पञ्चः। अथ पञ्चकुण्डैकत्रकुण्ड-निवेशनं यथा "आग्नेयकुण्डैरिह पञ्चकुण्डी चैत्रं यदा पश्चिमसोमगैवे। वेद्याः सपादेन करेण यद्वा पादा-नरेणाखिलकुण्डसंस्था" आशा—दिक् तत्र कुण्डानि चतुरस्रवृत्तार्द्धवृत्तपद्मानि ईशदिशि कुण्डं चतुरस्रं वृत्तं वा तैः पञ्चकुण्डीनिवेशनं स्यात् यदा चैत्रमेव कुण्डं

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्यात् परन्तु चतुरस्रं, वेद्याः सकाशात्तानि सर्व्वाणि कुण्डानि समादेन करेण त्रिंशदङ्गुलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेदाश्चतुर्थांशेन वा मण्डपे नवकोष्ठे कृतेऽष्टसु भागेषु मध्ये भवनीति व्याख्या" नारदीये "यत्रोपदिश्यते कुण्डं चतुष्कं तत्र कर्म्मणि। वेदास्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा"। चतुःकुण्डपक्षे खातोनास्तीत्युक्तं नारदीये "पीठयद्वत्तवेत्कुण्डं सुप्रमाणमगर्त्तकम् कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः। पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विजेति" अयं मध्यमः पक्षः। कैश्चित्पूर्व्वोक्तयोरिति लिखितत्वदसत् सोमशम्भौ "एवं वा शिवकाष्ठायां प्रतीच्याङ्कारयेद्बुधः "आचार्य्यो अपि "अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेव" इदं कनिष्ठपक्षः। नवम्यहाधिकारे यमसंहितायाम् "कुण्डन्तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम्। वितस्तिद्वयखातं तत् कुण्डं तु चतुरङ्गुलमिति। वेदीपादान्तरन्यूना कुण्डानि नवपञ्च वेति"। नारदीये "कुण्डेष्वन्तरङ्गैव समादकरसंमितमिति" कैश्चित्तत्वयोदशाङ्गुलमध्यन्तरमुक्तं तत्र मण्डपानुसारेण व्यवस्था। अथ वर्णविशेषस्य स्त्रीणाञ्च कुण्डविशेषमाह "विप्राच्छ्रुयस्रं च वृत्तं च वृत्तार्द्धं त्र्यस्रं स्याद्वैकोणानि वापि। सर्वस्माद्वर्त्तरूपाणि चान्ये योन्याकाराण्यङ्गनानां मतानि "विप्रादारभ्य विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां चतुःकोणवृत्तवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति। अथवा विप्रादिवर्णेषु चतुःकोणानि वर्त्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या। शारदायाम् "विप्राणां चतुरस्रं स्याद्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते। वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्रमीरितम् चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः"। पद्मरात्रे "सर्व्याणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा" सनत्कुमारः "स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र! योन्याकाराणि कारयेदिति"। अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह "सिद्धिः पुत्राः शुभं शत्रुनाशः शान्तिर्दृष्टिमारोग्यमुक्तं हि फलं प्राच्यादिकुण्डके" प्राच्यादिकुण्डेऽष्टस्वष्टौ फलानि स्युः। शारदायाम् "सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम्। पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धेन्वाभं शुभप्रदम्। शत्रुक्षयकरन्त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणिच्छेदमारणयोः षडस्रं पद्मसन्निभम्। दृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम्"। कामिके तु फलान्तरम् "ऐन्द्र्यां स्तम्भे चतुःकोणमगौ भोगे भगाकृति। चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, द्वेषे त्र्यस्रन्तु नैर्ऋते। वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रन्तु समृद्धिनेऽनिले। उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमुक्तिदमिति" अथ होमसंख्यया कुण्डमानम्। "शतार्द्धैरत्निः स्याच्छतपरिमितेऽरत्निविततः सहस्रे हस्तःस्याद्युतहवने हस्तयुगलम्। चतुर्हस्तं लक्षे प्रयुतहवने षट्करमितैः ८ ककुब्भिर्वा १०कोणैर्नृपकरमपि प्राङ्नरपरे" शतार्द्धमिते पञ्चाशन्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्षहोमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षड्ढस्तमितं, कोटिहोमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा। केचित् षोडशकरमपि प्राङ्नरितिव्याख्या भविष्यपुराणे "सुष्टिमानं शतार्द्धं तु शते चारत्निमात्रकम्। सहस्रे त्वध होतव्यं कुण्डङ्कुर्य्यात्करात्मकम्। द्विहस्तमयुते तच्च लक्षमाने चतुःकरम्। दशलक्षमिते होमे षट्करं सम्प्रचक्षते। अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" शारदायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते" स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समन्ततः। योनिवक्त्रद्वयोपेतन्तदध्याङ्खिमेखलमिति" इदं प्रायःस्थूललक्ष्यविषयम् "अथ केषांचिन्मते कुण्डमानम् "लक्षैकषट्त्रादशलक्षकान्तङ्करैकवृद्ध्यादशहस्तकञ्च। कोट्यर्द्धदिग्विंशतिलक्षलक्षदले सुनीश्वर्तृक्षयानुहस्तम्"। लक्षस्यैकवृद्ध्या दशलक्षकाणामन्तं समाप्नोतीत्यादशलक्षकान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृद्ध्या दशलक्षपर्य्यन्तमित्यर्थः करस्य एकषट्त्रादशहस्तकस्मर्य्यादीक्रान्येत्यादशहस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्तं यावत्कुण्डं प्राङ्नरिति पूर्वेणान्वयः कोटेरर्द्धे पञ्चाशल्लक्षे दशविंशतिलक्षे लक्षदले पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्तपञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्याः शारदायाम् "एकहस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते। लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्" सिद्धान्तशेखरे "लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुःकरम्। कुण्डं पञ्चकरम्प्रोक्तं दशलक्षाऽतौ क्रमात्। षड्ढस्तं लक्षविंशत्यां, कोट्यर्द्धे सप्तहस्तकमिति"। इदमेव कुण्डमानङ्कामिकादिमतं सिद्धान्तशेखरशारदाहेमाद्रिप्रमुखैः प्राचीनैः राघवभट्टरामवाजपेयिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं क्वचिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तत्प्रकरण-

यथोत्तरकर्मविशेषे द्रष्टव्यानि । अथैकहस्तादिदशहस्तान्तं यावत्कुण्डेषु भुजकोटिमानम् "वेदाब्धयोऽग्नि युगाग्नयःशशि-युगान्यष्टाब्धयस्त्रीषवोऽष्टाद्यावह्निरसारसाङ्कमिता नेत्रर्षयोऽन्तसरा:। अङ्गुल्यो, ऽथ यवाः खसप्तभूमिषवः खं पञ्चषट्सागराः सप्ताश्वं हुतभुक्खमी निगदिता वेदाखके बाहवः" । एकहस्ते कुण्डे चतुर्विंशत्यङ्गुलान्यायामविस्तारौ, द्विहस्ते चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि । इमानि मादोन त्रिंशाच्चतुष्टयन्यूनानि अल्पान्तरत्वात् पूर्वाण्येव धृतानि । त्रिहस्ते एकचत्वारिंशदङ्गुलानि । चतुर्हस्ते अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्ते पञ्चयवाधिकानि त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि । षड्हस्ते त्रिषदोनैकोनषष्टिः, सप्तहस्ते सार्द्धत्रिषष्टिः। अष्टहस्ते यवोना सप्तषष्टिः । नवहस्ते द्विसप्ततिः दशहस्ते यवोना १षट्सप्ततिरिति षोडशहस्ते पञ्चयवति: चतुर्भुजे कुण्डे भुजाउक्ता इति व्याख्या । अत्रोपपत्तिः एकहस्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकस्य भुजकोटिघातः क्षेत्रफलं तच्च षट्सप्तत्यधिकषड्शतीपू ५७६ । एतत्पदमेकहस्तक्षेत्राङ्गुलानि चतुर्विंशतिः। एवं क्षेत्रफलस्य द्व्यादिगुणस्य मूलं चतुस्त्रिंशदाद्यङ्गुलानि भवन्ति । अथ योनिनिवेशनम् "कुण्डत्रयी दक्षिणयोनिरैन्द्र्याः सौम्याग्नका स्वादितराणि पञ्च । पश्चाङ्गानीन्द्रदिगग्नकाणि योनिर्न कोणे न च योनिकुण्डे" ऐन्द्र्याः प्राच्या आरभ्य कुण्डत्रयी चतुरस्रयोनिरर्द्धरूपा दक्षिणयोनिः स्यात् उत्तराग्न्या अर्धाद्रोता उदङ्मुखः। इतराणि पञ्च कुण्डानि तत्रस्थितत्तदङ्गिप्रधानाद्याग्नि प्रत्यग्योनीनि प्रागग्नीनि अर्धाद्रोता प्राङ्मुखः । नवमस्थापि कुण्डं दक्षिणयोन्युदगग्रम् । योनिः कोणे योनिकुण्डे च न कार्येति व्याख्या । स्वायम्भुवे "प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी । पूर्वमुखा स्थिताः शेषाः यथाशोभं व्यवस्थिताः" इति । त्रैलोक्यसागरे "नवमस्थापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदले स्थितेति" अन्यत्र "नार्पयेत् कुण्डकोणेषु योनिं तान्तन्त्रवित्तमः" इति "योनिकुण्डे तथा योनिं, पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति"। अथ सर्वेषां कुण्डानां प्रकृतिभूतं चतुरस्रमाह "छिन्नव्यासन्यूर्यचिह्नं सपार्श्वं सूत्रं शङ्कौ पश्चिमे पूर्व्वतोऽपि। दत्त्वाकर्षेत् कोणयोः पार्श्वतुर्य्यं स्यादेवं वा वेदकोणे समानम्" । दृष्टव्यासाद् द्विगुणितं व्यासं चतुर्थांशकृतचिह्नं सपार्श्वं सूत्रं पूर्व्वपश्चिमस्थयोः शङ्कोर्दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रमध्ये यथामध्यचिह्नं भवति तथा कोणयोः पार्श्वाच्चतुर्थांशे आकर्षेत् एवमन्यतोऽपि। एवं सति समचतुरस्रं स्यात् तदेव सर्वेषां कुण्डानां मूलमिति व्याख्या । उक्तं च "चतुरस्रमिदं प्रोक्तं सर्वकुण्डेषु कारणमिति" अत्र "समश्रुतौ तुल्य चतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिजातः" क्षेत्रफलं षट्सप्तत्यधिकषड्शती ५७६ एतावदेव योन्यादिकुण्डेषु एकहस्तेषु यथा क्षेत्रफलं सम्पद्यते तथा यतितव्यमिति। अथ योनिकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे तु पुरःशरांशान् संवर्ध्य च खीयरदांश३२ युक्तान्। कर्णाङ्किते न निखेन्दुखण्डे प्रत्यक्पुरोऽङ्गाङ्गुलतोभगाभम्" । चतुरस्रक्षेत्रे चतुर्विंशतिधा भक्ते सति पञ्चांशान् स्वीयद्वात्रिंशदंशयुक्तान् अग्रे संवर्द्ध्य ततश्चतुर्धा विभक्तस्य क्षेत्रस्य पश्चिमचतुरस्रद्वयमध्याङ्कात् कर्णसूत्रस्य चतुर्थांशेन प्रत्यक्परिभागे इन्दुखण्डे दत्त्वार्द्धद्वयं विद्वन् ! लिख । ततः पूर्वाङ्काद्दक्षिणोत्तरसंलग्नं दत्तार्द्धं यावल्लीयमानगुणद्वयतो भगाकारं योनिकुण्डं स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्र क्षेत्रत्रयं पूर्वाङ्काद्दक्षिणोत्तरसूत्राय यावल्लीयमानसूत्रद्वयं त्रिकोणमेकं, तथा दक्षिणोत्तरसूत्रात्पूर्वापरसूत्रान्तं यावल्लीयमानसूत्रद्वयादपरं त्रिकोणम् उभयदत्तार्द्धे मिलित्वा एकं दत्तमिति तृतीयं, क्षेत्रत्रयफलयोगे पूर्णफलम् तत्र प्रथमस्य क्षेत्रफलं यथा अत्र लम्बः अङ्गुलानि १७ यवः१यूका२ । भूः२४ "लम्बेनभूम्नं कृतिसैक्यखण्डमिति" । अत्र सुखाभावाद्भूमध्यमेव लम्बेन गुणितं सज्जातं प्रथमं क्षेत्रफलम् अङ्गुलानि२०५ यवाः ७ । अथापरस्य लम्बः १२ भूः खैव अत्रापि तथैव रीत्या क्षेत्रफलं १४४। अथ दत्तार्द्धयोरेकं दत्तं तत्फलं यथा तत्र दत्तव्यासः१६,७,४,१"व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते" इति व्यासवर्गः २८८ ०।०।२ । अयमष्टनवाग्नि २९२७ निघ्नः पञ्चसहस्र ५०००भक्तोजातं क्षेत्रफलं वृत्तस्य ११६।१ । ४ । ५। तयाणां योगे क्षेत्रफलं पूर्णं ५७६।० । ४ । ५ । अत्र लिखा पञ्चकं यूकाचतुष्टयञ्चाधिकम् अल्पान्तरत्वाददोषः। ध्वजासिद्ध्यान्यत्रोक्ता। "स्थापने सर्व्वकुण्डानां ध्वजाः सर्वसिद्धिदाः शतांशोनाधिकं हीनं ह्रासवृद्धी न दूषयेत्। आयदोषविशुद्ध्यर्थं क्रियते शास्त्रकोविदैरिति" । एतत्क्षेत्रयोत्तराग्र्यत्वात् उदीचीप्राचीवद्व्यङ्कसंख्या एवमन्ययोरपि । पदार्थादर्शे "चतुर्विंशतिधा सम्भक्तं सूत्रं भक्त्वा पुरोन्यसेत्। पञ्चांशान् वैककक्ष्यं त्रीन्विंशांशान् कोणपादतः। दत्तार्द्धे स्तो मध्यतिर्यक्सूत्रान्तश्च ततोऽर्धयेत्। पुरोवर्त्ति तत्सूत्रान्तं, सूत्रे द्वे स्याद्गजातिरिति"

"एतानि कुण्डानि कादिप्रथमत्रिरूपाणीत्यनादरणीयानि। तानि वचनानि तु तदाकारत्वमात्रसम्पादकानि न क्षेत्रफलमूर्तिकरणि तत्र शिष्यक्षेपो मा भूदिति स्थूलमार्गेण योन्याद्याकारमात्रं प्रतिपाद्यते। योगस्थितानभिज्ञस्तेन चतुरस्रकुण्डं तण्डुलादिना पूरयित्वा तानेव तण्डुलान् योन्यादिकुण्डे धृत्वा तत्पूर्त्तौ तोष्टव्यमिति। अङ्गुलत्रयत्रयूकालिक्षाः कृत्वा गोमूर्तिकारीत्या गणयित्वा अष्टभिर्भागे गृहीते फले उपर्य्युपरि च योज्यमाने फलाद्युत्पद्यते अंशसवर्णनादि कुण्डमात्रेष्विति ज्ञेयम्। वृत्तार्द्धकुण्डमाह "स्वशतांशयुतेषुभागहीन स्वपरिलीमितकर्कटेन मध्यात्। कृतवृत्तदलेऽन्यतश्च जीवां विदधातीन्दुदलस्य साधु सिद्ध्यै"। स्वीयशतांशेन युतोयषुभागः पञ्चनांशः अर्थात् क्षेत्रस्यैव, तेन हीना चासौ स्वभूमिः क्षेत्रतन्मितेन कर्कटेन सूत्रेण वा मध्याङ्कात् कृतं यद्वृत्तार्द्धतन्मितपूर्वापरा रेखाक्षीवारूपां वृत्तार्द्धस्य सिद्ध्यै साधु स्याद्यथा, तथा करोत विद्वानिति व्याख्या। अत्र क्षेत्रफलम् क्षेत्रस्य पञ्चांशोऽङ्कलाद्याः ४।६।२।१।५। तस्य शतांशोऽङ्कलाद्याः ०।०।३।०।४। अनेनान्वितः पञ्चांशः ४।६।६।२।१ अनेनोना क्षेत्रभूमिः १९।१।१।५। ७ एतद्व्यासार्द्धत्रिगुणं व्यासः २८।२।३।२।६। अत्रापि व्यासस्य वर्गः १४४४।५।२।५।४। भनवाग्निनिघ्ने १९८२७। पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादि रीत्या क्षेत्रफलम् ११५२। २।२।६।२। एतद्वृत्तस्य फलम् अस्यार्द्धं वृत्तार्द्धक्षेत्रफलम् ५७६।१।२। १ अत्रापि ध्वजायसिद्धिः। अथ तत्रस्थितवृत्तकुण्डमाह "पञ्चघ्नं पुरतो निधाय च पुनः श्रोणीश्रोत्रतुर्यांशकस्त्रिष्वेषु त्रिषु सूत्रदानतइदं स्यात्तत्रस्थि कर्णोज्झितम्। विश्वांशैः स्वजितांशकेन सहितैः क्षेत्रे जिनांशे कृते व्यासार्द्धेन मितेन मण्डलमिदं स्याद्वृत्तसंज्ञं शुभम्" अत्र पूर्वार्द्धोक्तं कुण्डं व्याख्यायते क्षेत्रस्य तृतीयांशम्पूर्वतोनिधाय तत्तदभयश्रोणीश्रोत्रतुर्यांशं निधाय दक्षिणत उत्तरतश्च दत्त्वा त्रिषु त्रिषु सूत्रदानात् कष्टरहितं तत्रस्थि जायते इति तृतीयांशोऽष्टाङ्गुलानि मध्यसूत्रे योजितानि जातोलम्बः पश्चिमभुज उभयत्रतुर्यांशः षड्ङ्गुलानि योजितानि जातानि भू २६ अत्र सुखाभावात् भूमेरर्द्धं कृतम् १८ इदं लम्बेनानेन निघ्नञ्जातं अत्र क्षेत्रफलम् ५७६ समभुजे क्षेत्रफलवत् सिद्धयतीति कर्णोज्झितमित्युक्तम् किञ्चिन्न्यूनवैषम्यं न दोषाय कृतापि ध्वजाय एवेति। अथोत्तरार्द्धेन वृत्तमाह क्षेत्रे चतुर्विंशतिभक्ते सति त्रयोदशांशैः सह चतुर्विंशत्यंशयुतैः मितेन व्यासार्द्धेन मण्डलं यद्वृत्तं तत् वृत्तसंज्ञं कुण्डं सुन्दरं स्यात्। अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्र त्रयोदशानाञ्चतुर्विंशांशोऽङ्गुलाद्यः०४।२।५।३। अनेन युतास्त्रयोदश १३। ४।२।५।२। इदं व्यासार्द्धमेतद्द्विगुणं व्यासः २७। ०।५।२।४ अत्र०व्यासस्य वर्गेऽस्मिन् ७२९।०।२। १।२ भनवाग्निनिघ्ने० पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादिना क्षेत्रफलम् ५७६।०।६।०। अत्रापि ध्वजाय एवेति। अथ षड्भुमाह "भक्ते क्षेत्रे जिनांशैर्दशमितलवकैः स्वाक्षिशैलांशयुक्तैर्व्यासार्द्धं मण्डले तन्मितधृतगुणके कर्कटे सेन्दुदिक्तः। षट्चिह्नेषु प्रदद्याद्रसमितगुणकानेकमेकन्तु हित्वा नाशे सन्ध्यंशदोषामपि च धृतिकृते नेत्रमं षड्भुमं"। क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा विभक्ते सति अष्टादशांशैः सहासप्तनवांशयुक्तैस्त्रयता व्यासार्द्धेन वृत्ते कृते सति तेनैव व्यासार्द्धेन मिते गुणके सूत्रे सति कर्कटे वा उत्तरदिग्धृते सति परावर्त्तनेन षट्चिह्नानि भवन्ति तेषु षट्सु चिह्नेषु षट् सूत्राणि एकान्तरेण परस्परलग्नानि दद्यात् ततः सन्धौ ये अङ्गदोषाः षड्भुजास्तेषां नाशे धृतिकृते मण्डलस्य विनाशे षडस्रे रमणीयत्वमायत इति व्याख्या अस्मिन् षडस्रे व्यासः २६।४।० अतोत्तरार्द्धं त्रिकोणमेकं मनसा तङ्गुजमानं त्रिहस्ताङ्कागृनभसन्द्रैर्दत्तव्यासे समाहृते। खखखाभ्राङ्कै१२०००संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः" इति त्रयाणां भुजानां मानं २१। ४।२।० उत्तरार्द्धात् पूर्व्वापरभुजमध्यं यावन्नीयमानं सूत्रं, लब्धस्वतुर्थांशोव्यासएव २७।६।० भुजाः, एवं भूः सुखाभावङ्गूस्यर्द्धं १५।६।२।४ लम्बेन निघ्नमित्यादिना जातं क्षेत्रफलं ४२२।५।२ अथास्य महतस्त्रिभुजस्य त्रिष्वपि भुजेषु त्रीणि त्रयाणि समान्येव लग्नानि भवन्ति तत्रैकस्य फलमानीय त्रिगुणं कृत्वा पूर्व्वफले योजितं सत् पूर्णं क्षेत्रफलं स्यात्। तत्र दक्षिणकोणात्पूर्वापरभुजमध्यंनीयमानं सूत्रं लब्धः ६।१।० अयं व्यासचतुर्थांशः भुजत्र्यंशोभूमिः १०।४।२।३ सर्वत्र त्रयत्र एव भुजसम्भवात् अत्र सुखाभावाद्भूमेरर्द्धं ५।२।१।१। इदं लम्बेन गुणितं क्षेत्रफलं ४८।०।४।२।१। जातं इदं त्रिगुणं त्रयाणामपि फलं १४४।१।४।६।३। इदं पूर्वक्षेत्रफलेऽस्मिन् ४२२।५।२ योजितं ५७६।७।१।४।६। इदमकिञ्चिदधिकैकसूत्राधिकं

समभवाधिकं अल्पान्तरत्वाददोषः । अथ वा व्यासोयूनया न्यूनः कार्य्यः । ध्वजायसिद्धिश्च । अथ वा किमेतावता प्रयासेन लघुत्रिकोणं कुण्डं क्षेत्रं द्वादशांशः तत्क्षेत्रफलं स्यात् द्वादशगुणितं पूर्णं क्षेत्रफलम् । अथैदङ्मुखं स्वबुद्धि विलासमात्ररचितमिति नोपेक्षणीयं यतः षट्कोणता समभुजताफलं च सम्पद्यते एव "मानाधिक्ये भवेद्रोगो मान हीने दरिद्रता" इत्यादिदोषापत्तिरपि नास्ति । अथ वक्तव्यं प्राचीनकृतकुण्डविरुद्धत्वं दृश्यते च प्राचीनकृतकुण्डेषु परस्परविरुद्धता इदमेव कुण्डं रामराजमेथिभि र्विषमभुजं स्वदङ्गाकारं कृतं राघवभट्टादिभिः समभुजमेव कारितं लक्ष्मणाचार्यादयोऽप्यन्यथैवोचुः तस्मादस्मदुक्ते नेत्तरमणीये समभुजे क्षेत्रफलसंवादिनि षट्—कोणे विद्वद्भिर्नादरो भाव्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतायेवाग्रहिणस्तेषामौषायापि समभुजमाह "अथ वा जिनभक्तकुण्डमानात्त्रिभागैः खखभूपभागहीनैः । मितकर्कटकोद्भवे तु वृत्ते विधुदिक्कः समषड्भुजैः षडस्रम्" अथवा चतुर्विंशतिभक्ते कुण्डमाने सति स्वीयषष्ठ्यधिकशतभागेन हीनैः पञ्चदशभागैर्मितोयः कर्कटस्तदुद्भवे वृत्ते उत्तरदिक्कः स्वकाष्ठात् सकैः षड्भिर्भुजैर्वृत्तैः परस्परलग्नैः षडस्रं वृत्तसमाजेन भवतीति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनं तत्र 'वृत्तव्यासे द्विसंभागे षडस्रे स्युर्भुजाः स्फुटा' इति भुजमानम् १४। ७ । २ । २ क्षेत्रमध्ये दक्षिणोत्तरां रेखामङ्कित्वा ऊर्ध्वं भुजसंपाततः पूर्व्वापरं रेखाद्वयम् अधोभुजसंपातावधि दद्यात् एवं कृते चतुरस्रद्वयं परस्परलग्नं भवति पूर्व्वापररेखयोर्दक्षिणोत्तररेखया सङ्गसम्पातचतुर्थांशे एव भवति सैवाबाधा तन्मानं ७।२।५ भुजः १४।७।२ "स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः" इति साधितोलम्बः १२।७।१। अयमेव मध्यलम्बः "लम्बेन निघ्नं कु २८।६।४ सुखै १४।७।५।२क्य ४४।५।६ खण्डम्" २२।२।७। इति जातं क्षेत्रफलं २८८।१।१।६ एवमपरखण्डस्यापि खण्डस्य। उभययोगे ध्वजायसिद्धिश्चेति । अथ पद्मकुण्डमाह "अष्टांशाद्य युतस्य वृत्तवरके तत्रादिमे कर्णिकायुग्मे षोडश केसरालि चरमे खाष्टत्रिभागोनिते । भक्ते षोडश केसरालि च वृते स्युः कर्कटेऽष्टौ छदाः सर्वांस्तान् खन कर्णिकां त्यज निजायाश्चाकं स्यात् कजम्" । क्षेत्रस्याष्टमांशादष्टांशहृद्वा च वृत्तपञ्चके कृते सति तत्र पञ्चकमध्ये प्रथमं तत्कर्णिका, द्वितीये षोडश केसरालि, द्वितीयं केसरस्थानमित्यर्थः । अन्तिमे पञ्चमे वृत्ते स्वस्य चक्रकुलत्रयात्मकस्याष्टत्रिंशद्रं शोनितस्य षोडशसु स्थानेषु दिक्षु विदिक्षु तदन्तराले च समतया भाजिते तस्मिन्वृत्ते पञ्चचक्रान्तरे दिशि विदिशि च कर्कटके वृते सति परावर्त्तनेनाष्टौ पत्राणि जायन्ते सर्वांस्तान् केसरादीन् केसरवृत्ततृतीयचतुर्थवृत्तानि पत्राणि च हे विद्वन्! खन कर्णिकां त्यज सा खन। कीदृशीं निजः स्वकीयश्चायामो विस्तारस्तत्कुलसौख्यं यस्याः कां, कजं पद्मकुण्डम् बहिर्वृत्तसमाजेन स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्रोपपत्तिमस्य चतुर्विंशत्यस्रस्य पूर्ववत् क्षेत्रं ४५।२।३।१ अन्तिमवृत्तस्यास्य २८।३।४। क्षेत्रफलं ६९९।४।५।०। अनयोरन्तरार्द्धम् १२३।४।६।० इदं पूर्वक्षेत्रफले योजितं या अन्तिमवृत्तक्षेत्रफलम्। प्रवर्त्तितं सज्जातं पूर्णं फलं ५७६।०।१ यूकोनं फलमभ्यासतोऽदोषः । अन्तिमवृत्ते लिप्तामात्रवर्द्धनेन ध्वजायसिद्धिरिति । अत्रान्तिमवृत्ते पत्रान्तरार्द्धभूसंयुक्तेर्द्धभूत्यागस्य बुद्धिमता प्रत्यक्षतएवोपलब्धव्यः । अथाष्टास्रकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे गजचन्द्रभागैः खाष्टाश्वि–२८ भागेन युतैस्तु वृत्ते । विदिग्दिशोरन्तरतोऽष्टसूत्रैस्तृतीयछन्नैरिदमष्टकोणम्" । क्षेत्रचतुर्विंशतिभागे कृते सत्यष्टादशभागैः स्वीयाष्टाविंशेन युतैः कर्कटकेन वृत्ते कृते सति विदिग्दिशोर्मध्ये कृताष्टचिह्नेभ्यः अष्टभुजेष्वसूत्रीयांशमिलितैः चिह्नद्वयं विधाय तृतीयचिह्नेन योजितैरष्टकोणं वृत्तसमाजेनान्मध्यस्याष्टदोःखण्डसमाजेन भवतीति व्याख्या । अथ "क्षेत्रफलानयनं व्यासार्द्धं १८।५।१।० । व्यासः २७।२।२। अथ "द्विद्विनन्देषुसागरैर्वृत्तव्यासे समा" इति वृते । खखखाभ्रार्कसंभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः" इति १४।२ एतद्वृत्तभुजमानं दक्षिणोत्तररेखा कोटिः आयते क्षेत्रे भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् । भुजकोटिज्ञानं तु वृत्तभुजतुल्यं मध्येऽन्तरम् १४।२।२ याम्योत्तररेखोभयवृत्तमध्यवर्त्तिरेखा खण्डमाने योजितं सत्कोटिः स्यात् यथा दक्षिणोत्तरपूर्व्वापररेखा खण्डयोगादूर्ध्वरेखातिर्यग्रेखे भुजकोटिरूपे तदग्रान्वीयमानो महाभुजश्च कर्णः १४।२।२।५।० अस्य वर्गार्द्धमूलं तिर्यग्रूपभुजकोटिमानं लघुः १०।०।६।२। यतोऽत्र भुजकोटिवर्गयोगः कर्णवर्गो भवति इदं कोटिमानं द्विघ्नं वृत्तपूर्व्वभुजे योजितं जातं कोटिः दक्षिणोत्तररेखारूपा २४।१।५।४। एतद्वृत्तभुजघातफले ४९२ ।।।२। अथ कोणक्षेत्रयोः फलं समुभुज–वर्गेषु तुल्यमेतत् १०१।७।६। पूर्वफलादस्मा ४९२।

१।१।२। क्षेत्रोधितं मज्जातं फलम् १८०।१।३।२। अस्मिन् पूर्वापरकोष्ठानां चतुर्थं फलं योजितं सत्पूर्वं फलं स्यात्। तत्र पूर्वकोष्ठयोः फलं यथा षड्भुजोभुजः १४।२२। पूर्वापररेखाभ्यस्तं कोटिः१०।०।६।२। अनयोर्घातः १४४।१।५।६२ अस्मात्कोष्ठक्षेत्रफलमेतत्५०।७।७ क्षेत्रोधितं मज्जातं पूर्वकोष्ठयोः फलम्८२।१।६।एतदेवापरकोष्ठयोः, अतोद्विन्नमेतत् १८६।२।४। पूर्वक्षेत्रफलेऽस्मिन्१८०।१।३।२। योजितं मज्जातं क्षेत्रफलं ५७६।५।०।० अस्यान्तरत्वादेवोक्तः प्रजायविद्विश्च। इदं सर्वथा नेतरभक्षीयमित्यङ्गीकर्त्तव्यम्। अथ प्रकारान्तरेण सनाष्टभुजाद्यान्त कुण्डमाह "माध्ये गुणे वेदयमैर्विभक्ते यत्तैर्निजाप्रश्रेणिखवेन युक्तैः। हृत्तेऽन्तते दिग्विदिशोऽन्तराले गजैर्भुजैः स्यादयताष्टकोणम्"। माध्ये गुणे—सूत्रे चतुर्विंशतिभक्ते सप्तषट्पञ्चचत्वारिंशदंशसहितैश्चतुर्दशभिर्यावद्भिर्न लब्धेऽन्तते नते दिग्विदिशोर्मध्ये आताष्टसूत्रैः परस्परसंलग्नैरष्टकोणम् प्रकारान्तरेण प्राचीनप्रतिरश्चिकामिदं कुण्डं हृत्तसार्द्धनाङ्गुलमिति व्याख्या। अथ क्षेत्रफलानयनम् "चन्द्रसूर्यनन्दाब्धिभि २२८६। व्यासार्द्धं च यमाहते। व्यक्षकाभ्यामिषुभक्ते ३०००० लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः" इति भुजभाग्यं १०। ७।४।२।४। "यतःव्यास्यावयोगान्तरमातसूत्रं व्यासकृतो हृतिः शरः स्यादिति"। ज्ञातः शरः १।०।७।२।६। अथ याम्यभुजक्षोभयान्नाग सप्तषट्पञ्चचत्वारिंशदंशसहितैश्चतुर्दशभिर्यावद्भुजमानत्रयं यावत् सूत्रत्रयं कृत्यात्। एवकृते तिर्यग्दीर्घचतुरस्रं पार्श्वयोर्विषमभुजान्तरसूत्रद्वयञ्च स्यात् तत्र व्यासदलात्२८।४।६। शकाभाद्दक्षिणगुणं शरं विशोध्य शेषोदीर्घचतुरस्रभुजः। अथ वा व्यास्यावयवयोरन्तरसूत्रं भुजः किं शरवृत्तं भुजः। अथ वा व्यास्यावयवयोरन्तरसूत्रं भुजः किं शरकरणमयाशेन२६।२।०। व्यक्षार्द्धभुजवर्ग कोटिः स्यात्ते भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् २८८।४।४। अथ विषमभुजचतुर्भुजक्षे चफलम् जीवार्द्धशरोनव्यासार्द्धं विषमचतुर्भुजे लम्बः ७।५।५।०। ज्यैव सखं दोर्घचतुरस्रभुज एव भूः लम्बेन निघ्नं कृत२६।२।०सखै १०।७।४।२। व्यस्त्रखण्डम् १८।५।२।१ क्षेत्रफलम् १४४।२।६।४ एवमपरस्यापि त्रयाणां योगः ५७६।१।४ प्रजायविद्विश्च। अथाष्टभुजमानीय तत्फलात् संशोध्यादि क्षेत्रफलं स्यादिति मक्षमानीय तत्फलात् संशोध्यादि क्षेत्रफलं स्यादिति अस्मिन्समाष्टभुजे राघवभट्टादिभिरुक्ते शारदातिलका दिवाक्यैः सह सङ्गतिरोधलक्षादक्षुण्णमस्मादि नेतत् सूत्रं क्षेत्रफलसंबादितसमभुजमेवादरणीयमिति"। अथ-व्यासखण्डं कथकत्वणस्याह। "खातं क्षेत्रसमं प्राङ्-मध्ये तु मेखलां विना। कण्ठोन्नितांशमानः खार्कांऽश इति चापरे"। कुण्डखननं क्षेत्रसमं कुण्डस्य वा यान्यिस्तार आयामश्च तावत्खननमादौ मेखलया रहितं कुण्डे कार्यम् योन्यादिकुण्डेषु विस्तारायामयो र्नानात्वात्तत्रतत्रस्यैवायामविस्तारौ ग्राह्यौ। अन्ये तु मेखलां वर्जयित्वा भूमावेव तावत् खननं कार्यमित्याहुः। षष्ठोऽपि क्षेत्रचतुर्विंशत्यंशमानः खातार्द्धिः कार्य्यः भजनादेकाकुलमितः। अन्ये क्षेत्रद्वादशांशपरिमित इति प्राहुरिति व्याख्या। विद्वान्मनोहरे "खातं कुण्डप्रमाणं खादूर्द्धं मेखलया सहेत" प्रतिष्ठासारसंग्रहे "षड्भिर्मेखलोच्छ्रायं खात्वाऽर्धेषंभघः खनेत्" लोकभूलोत्तरे "कृत्तखातं खनेत्तिर्यगूर्द्धं मेखलया सहेति"। अथ पञ्चान्तरे शारदातिलके "यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितमिति"। प्रयोगसारे "चतुरस्रचतुःकोष्ठे सूत्रैः खात्वा यथा पुरा। कृत्तखातेन तत्रान्ये तावद्विस्तावतं खनेत्"। गणेशधर्मविन्यासे "चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत्खातसमन्वितमिति" षष्ठदैवे वयन्तु "सूत्रदैर्घ्ये तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथगिति" वचनात् कोणात्मत्वबहुत्वयोरन्यतर पक्षाश्रयणीयाविति कुलसूत्रव्याख्यानः। "औचित्यादर्थात् परिणाम्यमिति" कात्यायनोक्तिः। लोकान्तरे "खाताद्धाद्रेः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः। चतुर्विंशतभोभागः कुण्डानामङ्गुलं मृतमिति"। एतत्पारिभाषिकमङ्गुलं सर्वत्र बोद्धव्यम्। सोमशम्भौ "बहिरेकाङ्गुलः कण्ठोदाङ्गुलः कथिदागमः" इति तेनाद्यः पक्षएव श्रेयान् बहुसंमतत्वात्। अथ मेखलानामधमतादिपक्षमाह "अधमा मेखलैका स्यान्मध्यमं मेखलाद्वयम्। श्रेष्ठास्तिस्रोऽथवा द्विस्त्रिपञ्चसप्तमेखलादिकम्"। एकमेखलाधमोऽधमो द्विमेखलो मध्यः, त्रिमेखलः श्रेष्ठः। अथ पञ्चान्तरे द्विमेखलोऽधमः त्रिमेखलोमध्यः पञ्चमेखलः श्रेयान् एकमेखलोऽधमाधम इति व्याख्या। क्रियासारे "नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम्। कुण्डं द्विमेखलं मध्यमीषं स्यादेकमेखलमिति" लक्षणसंग्रहे "सूत्रास्तु षड्वेताः प्रोक्तामध्यमास्त्रिका एव च। हे खातामधमे पक्षे एका सा खमनाधमेति" सोमशम्भुना तु विशेष उक्तः "त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलम्। मेखलैका तु वैश्यस्येति" अथ खातं समेखलं क्षेत्रसममिति खण्डमेखलालक्षणमाह "अष्टधा विहितकुण्डपरांशैस्त्रिखनेदुभवसुपर्वनखांशैः। मेखलाविरचयेदपि तिस्रःषड्-

मजार्कलवविस्तृतिपिण्डाः "अष्टधा भक्तस्य क्षेत्रस्य यः त्रयङ्गलात्मकोभागस्तादृशैः पञ्चभिर्भागैर्भुवं खनेत् उपरिस्थितैस्तादृशैर्भागैस्त्रिस्रोमेखला रचयेत् कीदृशीः षडष्टद्वादशांशाः चतस्रश्चतुरङ्गुलमिताः तैस्तुल्यविस्तारौच्चं यासान्ता इति व्याख्या। विश्वकर्मा "व्यासात् खातः करः प्रोक्तोनिम्ननिष्यङ्गुलेन तु। करणात् परं मेखला तु उच्छ्रिता सा नवाङ्गुलैरिति"। क्रियासारे "प्रधानमेखलोत्सेधउक्तमत्र नवाङ्गुलम्। तद्बाह्यमेखलोत्सेधमङ्गुलद्वितयंक्रमात्। चतस्रश्चतुरङ्गुलव्यासोमेखलात्रितयस्य तु" योगिनीहृदयेऽपि "मेखलाः शृणु मे देवि! कुण्डादिषु विशेषतः। यस्यागार्कांशसम्भागैर्मिताः स्युर्गोपिताः शुभाः" इति। अथ प्रकारान्तरेण मेखलालक्षणं नाभिलक्षणं चाह "रसांशकादुन्नतविस्तृतास्त्रिस्रोऽथवैका युग्मभागतुल्या। पञ्चाथवा षट्शरवेदरामद्र्यंशैस्तताः स्युर्नवभागपिण्डाः। आद्यापरास्तच्छरभागहीना जिनांशकण्ठाद्बहिरेव सर्वाः। कुण्डानुसारा अपि मेखलाः स्युरर्कांशभागौच्चतस्तु नाभिः। कुण्डाकारोनाभिरम्भोजसाम्योवाब्जेऽयं नेनांशकानिर्दलाब्जे। शेषक्षेत्रे वह्निवृत्तैः समे ते स्युर्वै कर्णैः केशराः पत्रकाणि" अथवा क्षेत्रषडंशादुन्नताः षडंशेनैव विस्तृतास्तिस्रो मेखला भवन्ति अथैकमेखलापक्षमाह एकैवमेखला क्षेत्रचतुर्थांशोच्चा तत्तृतीयांशविस्तृता च स्यात्। पञ्चमेखलापक्षमाह। अथ पञ्च मेखलाः कार्याः षट्पञ्चचतस्रिचतुरङ्गुलैः पारिभाषिकैर्विस्तृताः। अथषट्समेखलानामुन्नता माह तत्रादिमा नवभागः पिण्डःत्रौच्चं यस्याः सा पारिभाषिकनवाङ्गुलोच्चा स्यात् अपरा मेखलास्तस्या व्याद्याया यः शरांशः पञ्चांशस्तेन हीना भवन्ति यथा एकहस्ते कुण्डे प्रथममेखला नवाङ्गुलोच्चा अस्याः पञ्चांशः १।६।२।१।५ एष एकद्वित्रिचतुर्गुणः प्रथममेखलामाने न्यूनः क्रमः स्यात् तदधःस्थानां मेखलानामौच्चं स्यात् यथेदं द्वितीयमेखलौच्चम् ७।१।४ ६।२ एवमपरासामपि दृष्टव्यम्। ताः मेखलाः सर्वाःक्षेत्र चतुर्विंशतिभागमितात् कण्ठाद्बहिरेव भवन्ति कीदृश्यः कुण्डानुकाराः योन्यादिकुण्डेषु योन्याद्याकाराएव स्युः क्षपिरेवाह। अथ नाभिलक्षणमाह नाभिर्द्वादशांशेनोच्चः षडंशेन विस्तृतः कुण्डानुकारः याद्दशस्तदुरस्याद्याकारं कुण्डं तादृशोनाभिः। अथवा नाभिरम्भोजसमः कमलाकारः कार्यः अयं नाभिरब्जे पद्मकुण्डे भवति तत्र नाभिरूपायाः कर्णिकायाः समत्वात्। अथ पद्माकारकरणं नाभेरुच्यते दलाग्रे दलाग्रनिमित्तं द्व्यङ्गुलोच्चे चतुरङ्गुलविस्तारायामे नाभौ दलांशहानिर्द्वादशांशत्यागः कार्यः शेषमवशिष्टं क्षेत्रं तस्मिन् वृत्तत्रयं समभागेन कार्यम्। तत्र मध्यचिह्नात् प्रथमं वृत्तं कर्णिका द्वितीयं वृत्तङ्केशरस्थानं तृतीयं पत्राणि तद्बहिरवशिष्टं द्वादशांशेन दलाग्राणि रचयेदिति व्याख्या। वाशिष्ठ्याम् "प्रथमं मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृतिः। चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याश्चोन्नतिश्च समन्ततः। ततश्चोपरिवप्रः स्याच्चतुरङ्गुलसम्मतः। अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णश्चोन्नतस्तथा"। पिङ्गलामते "एका षड्ङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखलेति" लक्षणसंग्रहे तु विशेष उक्तः। "चतुरङ्गुलविस्तारोत्सेधा चैकैव मेखलेति" तन्त्रान्तरे "षडंशेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं विदुरिति" अयं पक्षोऽबहुसंमतत्वादुपेक्षित एव। सिद्धान्तशेखरे "षड्वाणाब्धिवह्निनेत्रमिताः स्युः पञ्च मेखलाः" इति लक्षणसंग्रहे "पञ्च वा मेखलाः कार्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः। प्रथमा कुण्डसंस्थितोत्तरोत्सेधनवाङ्गुलेति" पिङ्गलामते "खातादेकाङ्गुलन्यस्ता मेखलानां स्थितिर्भवेदिति" शारदायाम् "कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम्" इति तत्रैव "कुण्डानां कल्पयेदन्तर्नाभिमब्जं यथोचितम्। तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते" सदृशमित्यस्यैवार्थः। नाभेरुत्सेधता मता। नेत्रयेदाङ्गुलोमेतेति" पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति प्रागेव लिखितम्। अम्बुजाकारकरणं तत्रैव "पद्मकुण्डे तु क्षेत्रस्य द्वादशांशं बहिः सुधीः। तन्मध्ये विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः। आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम्। तृतीयन्तत्पत्राणां सूक्ष्मांशेन दलाग्रकमिति" अथ योनिलक्षणमाह "योनिर्व्यासार्द्धदीर्घा विततगुणलवादायताब्धिद्विभागोत्तुङ्गातायत् समन्तात् परिधिरुपरिगस्तावदर्धेन रम्यम्। मिश्रं कुण्डं विशन्ती बलयदलयुगेनान्विताधोविशाला, मूलात् सच्छ्रोणिनालान्तरवटरुचिरायाम पत्राकृतिः स्यात्" योनिर्व्यासार्द्धेन दीर्घा विस्तारतृतीयांशेन विस्तीर्णा चतुर्विंशांशेनोच्चा चतुर्विंशांशेन मेखला यस्याः सा तावतैवायतेन चतुर्विंशांशेन मिश्रं यथा तथा कुण्डं प्रति विशन्ती बलयदलयुगेन युक्तार्द्धयेन युता अधो विशाला अर्धेन्दुपरिरक्षणवतीमूलात्श्रोणितस्तृतीयकात् मध्ये सच्छ्रोणीनाल

यस्याः सा पद्मनालाकारत्वान्नालोक्तिः। अन्तर्मध्ये अवटोगर्त्तः स्रुचि हुतधारणार्थं यद्वत्तेन रुचिरा सुन्दरा सा अश्वत्थपत्राकृतिः स्यादिति व्याख्या। वायवीये "मेखलां मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा। शोभनां मध्यतः किञ्चिन्निम्नामुन्मीलितां शनैरिति" योनिमिति शेषः। त्रैलोक्यसारे "दीर्घा सूर्याङ्गुला योनिस्त्र्यंशेना विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाऽभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता साश्वत्थदलवन्मता। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये वाज्यधृतिस्तथेति" पद्मरात्रे "अर्काङ्गुलोच्छ्रितां योनिं विदध्यात्तावदायताम्" तावद्दीर्घाम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठमेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्रायः कुत्रचिदुक्तः अङ्गुलं परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायः अयं न प्रायोबहुसंमतपक्षः अतोऽस्मदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षोबहुसंमतः कार्यः। शारदायाम्" "मूलादारभ्य नाभं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकमिति" द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिलक्षणमाह "अथार्काङ्गुलपक्षे तु मेखलानान्द्वयङ्गुलैः। विस्तृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्योनिरिष्यते" मेखलानां द्वयङ्गुलैर्विस्तृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घा योनिः स्यादिति व्याख्या। प्रयोगसारे "स्थितां प्रतीच्यामायामे सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम्। द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट् चतुर्व्यङ्गुलाः क्रमात्। त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्"। केचित् योनिञ्चतुरस्रस्वरूपस्य यत्फलं तस्य मूलमानीय तावत्समचतुरस्रं संशोध्य योनिकुण्डवद्योनिं साधयेदित्याहुः"। अधिकं कुण्डार्कादौ द्रष्टव्यम्।

"रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वत्प्रसादात् महाबलः। बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम्। यावत् पिबति बालोऽयं तावद्धे प्रदीयताम्"। "एकोच्छ्वासात्तत्र कण्डे पिबति स्म महाबलः। एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः" भा०आ० १२८अ०। "साधुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते। तस्मात् गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निधिच्यति" भा० आनु० १०१अ०। कण्डयते कुत्सनेन कुडि-दाहे करणे घञ्। अस्यते भर्तरि ५जारजाते स्त्रियां टाप्। "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डःस्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः। द्वौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ मेत्य चेह च। दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम्" मनुः। "ब्राह्मणा एव संपूज्या पुरुष स्वर्गमभीप्सता। श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्याह्यजुगुप्सता। दुर्वचाः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ। वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन कण्डदृष्टांश्च देहिनः" भा० व० १९९अ०। "द्विजात् द्विजातिभार्य्यायां सवर्णायामुत्पाद्यकुण्डगोलकयोः संस्कारार्हता यथाह "प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति स्मृतिः। तस्माच्च षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु। जडगद्गदरोगार्त्तमूकान्धविकलाङ्गिषु। मत्तोन्मत्तेषु मूर्खेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये। ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः सुर्यथोचितम्। मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्यौविति केचित् प्रचक्षते। कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः। तदपत्यञ्च संस्कार्य्यमपरे प्राहुरन्यथा। संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु। उपनेयास्य विधिवदार्य्यस्य समीपतः। आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्मृत्य वाचयेत्। कन्याक्षीकरणादनन्तं सर्वं विप्रेण कारयेत्। एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ" अतस्तस्य ब्राह्मणत्वेऽपि श्राद्धेऽन्नदाननिषेध इति विशेषः। अत्रेदं बोध्यम्। "अशुल्कोपकृतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते" स्मृत्युक्तेः शुल्कदानं विना उपगतपरस्त्रियां जातस्य वोढुरेव पुत्रत्वं शुल्कदाने तु उत्पादयितुरेवेति। अतएव "यन्मे माता प्रलुलोभ रेतः" इत्यादि श्रुत्या ऋग्विणएव पिण्डदत्वं भङ्गयोक्तम्। अस्य प्रस्थेन सह समासे आद्युदात्तता। तेन निर्वृत्ताद्यर्थे चतुरर्थ्यां अण्प्रत्ययः। कुण्डेन तन्निर्वृत्तादौ त्रि० कुण्डि-दाहे भावे अ। ६दाहे स्त्री।

कुण्डक पु०धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। "कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुयज्ञाः कनकध्वजः" भा०आ०१८६अ०, कुण्ड+स्वार्थे क। २कुण्डार्थे,

कुण्डकीट पु०कुण्डे योनिकुण्डे कीटइव विचारशून्यत्वात्। १पतितब्राह्मणपुत्रे २जारजातब्राह्मणपुत्रे ३दासीकामुके ४चार्ब्बाकवचनाभिज्ञे पुरुषे च मेदि०।

कुण्डगोलक न० कुण्डे गोलं गोलाकारं कं जलमत्र। १काञ्जिके हेमच०। स०द्वन्द्वः। २कुण्डगोलकयोः समाहारे च।

कुण्डङ्ग पु० कुण्डं तदाकारं गच्छति गम-बा०ख डिच्च। निकुञ्जिकायन्त्रे हेम० तस्य लतादिनाऽपिधानेन कुण्डाकारत्वात्तथात्वम् [च शतावधिका" भा० आ० ६७अ०।

कुण्डज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कुण्डजश्चित्रकश्चैव दुःशला

कुण्डजठर पु०कुण्डइव जठरमस्य। १कुण्डाकारोदरे २कु-

भिभेदे पु० "आत्रेयः कुण्डजठरोद्विजः कालचटस्तथा" भा०आ० ५३अ०,

कुण्डधार त्रि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि-अण् उ प० स० । नागभेदे, "मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ" भा० स० ६अ०,

कुण्डपायिन् पु० भूम्नि कुण्डेन कुण्डाकारचमसेन पिबन्ति सोमम् पा-णिनि । कुण्डेन सोमपायिषु सयजमान षोडशर्त्विक्साध्यसत्रभेदकारिषु

कुण्डपायिनामयन न० ६त०अनुक् स० । सत्रभेदे तद्विति-कर्त्तव्यतादिकम् आश्व०श्रौ०१२।२।३-सूत्रादौ उक्तं यथा "कुण्डपायिनामयनम्" सू० । "एतद्ब्राह्मकमिदं सत्रमधि-कृतं वेदितव्यम्" इ० । "मासन्दीचिता भवन्ति" सू० । "अयं मासगङ्ग एकाङ्गविंशतिरात्रे उपचरितः, एकाङ्गविंशति-रात्रादिकं सावनवङ्गवनीयार्थः" इ० । "ते मासि सोमं क्रीणन्ति" सू० । "अयमयुपचार एव दीक्षाकाले । मास्यतीते दीक्षिताः सोमं क्रीणन्तीत्यर्थः" इ० । "तेषां द्वादशोपसदो भवन्ति" सू० । "सात्रिकाणान्दीक्षाणामपवादो दीक्षाविधिः, तथा सात्रिकाणामुपसदामपवादोऽयमुपसद्विधिः" इ० । "सोमस्योपनह्य प्रवर्ग्यपात्राण्युत्सादयोपनह्य वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति" सू० । "उपसत्सत्रतीतासु प्रव-र्ग्यपात्राण्युत्सादयोपनह्य वा तानि तानि, ते एकं मासम् अग्निहोत्रं जुह्वति सायं प्रातः" इ० । "प्रातरुपक्रमः साय-मयर्गः" सू० "प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्तत्वात् उपसत्काले द्वारमाहेतीतेऽग्निहोत्रस्य प्रातरारम्भाच्चैत्रिकादग्नि-होत्रात् कर्म्मान्तरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धम्" इ० । "मास दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" सू० । "अग्निहोत्र-मासेऽतीते ततः अनन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां य-जेत" इ० । "कृष्णपक्षेऽहरहः पौर्णमासी, शुक्लपक्षेऽह-रहरमावास्या, मित्रावरुणयोरयने तथा दृष्टत्वात्" सू० । "एवमत्र सम्पादनीयम्—यथा कृष्णपक्षादौ पौर्णमासीऽहः सम्भवति, तत्र दीक्षारम्भः कर्त्तव्य इति" इ० । "मासं वैश्वदेवेन" सू० । "अहरहरनेन यष्टव्यम् । वैश्वानरपार्जन्या तु न भवति आरम्भा-र्थत्वात्तस्याः, स चारम्भः सत्रे न प्रसक्त इति" इ० । "मासं वरुणप्रघासैः मासं शाकमेधैः एतैरहरहर्यजेरन्" सू० "ए-काहेनापवृज्य प्रकृतेर्द्वादशरात्रसमापनीयत्वाद्द्वादशेन वा कुर्यात् । अध्वर्युप्रत्ययात्समापनमिति स्थितिः" इ० "मासं शु-नासीरीयेण" सू० । "अनेनाष्टाहरहरेव" इ० । "यदहर्मासः पूर्यते तदहरिष्टिं समाप्याग्निप्रणयनादिधर्मोत्सादनादि यौपवसथिकं कर्म कृत्वा श्वोभूते प्रचुचुयुः" सू० । "यस्मिन्नहनि मासः पूर्यते तस्मिन्नहनि शुनासीरीयेष्टिं समाप्य तदन-न्तरं यदि पूर्वमेव प्रवर्ग्यपात्राण्युत्सादितानि तदाग्नि-प्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म कृत्वा सुत्यारम्भः" इ० । "तद्वैक उपसद्भ्य एवानन्तरं कुर्वन्ति तथादृष्टत्वात् सौत्यान्मासा-ग्निहोत्रादीन् वदन्तः" सू० । "तदिदमग्निप्रणयनाद्यौप-वसथिकं कर्म कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रादिमासेभ्यः कर्त्तव्यमित्युक्तम् तत्रैक आहुः तत्कर्माग्निहोत्रादि-मासेभ्यः प्राग्उपसद्भ्योऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति । तत्र हेत-माहुः प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति । न त्वग्निहोत्रादिमा-सेभ्य उपरिष्टात्, क्रियमाणे वा औपवसथिके सुत्यानन्तर-स्य विद्यमानत्वादिति । तथादृष्टत्वात्साधारणमिति, तत्-परिहारार्थमग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति । कथम् ? यस्य सत्रस्य गवामयनप्रकृतिकत्वात्तस्य सांवत्सरिकत्वात् कुण्डपायिनामयने त्रिष्टदादयः षण्मासा एकः पञ्चा-ग्निहोत्रादयः षण्मासा अपरः पञ्च इति मन्यमानाः ; एवं च उपसदाञ्च सुत्याञ्च सत्वे औपवसथिकस्य कृतत्वाच्च कश्चिद्दोष इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्राग्उप-सद्भ्यः ऊर्ध्वं औपवसथिकं कुर्वन्ति । एतदुक्तम् भवति । अग्निहोत्रादिमासान् सुत्यानिति मन्यमानाः तेभ्यः पुरस्तादुपसद्भ्य ऊर्ध्वं औपवसथिकं कर्म केचित् कुर्वन्ति प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति । यदेतदग्निहोत्रादिमासान् सौ-त्यानिति वदन्ति तदनुपपन्नम् । कुतः ? सोमयागस्वरू-पत्वात् सुत्यानाम् अग्निहोत्रादीनां तु हविर्यज्ञस्वरूप-त्वादसुत्यत्वमिति । यत्पुनरिदमुक्तं गवामयनप्रकृतिकत्वा-दग्निहोत्रादिमासैः पूर्वपक्षमिति । तदयुक्तम् सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतिकत्वं पूर्वपक्षत्वमनुपपन्नं खल्वेति । अग्निहोत्रादयोऽखिलु सत्रे अप्राकृता आ-गन्तवः कर्मविशेषाः अतस्तेषामन्तस्थानापन्नत्वमपि न सम्भवति । अतस्तेषां सुत्यत्वञ्च सम्भवति । सुत्यत्वासम्भवे तथादृष्टत्वादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्यभि-प्रायेणोक्तं भगवताचार्येण 'तदनुपपन्नम् इति" इ० "पञ्चमं ह्यग्निप्रणयनन्तस्य च श्वःसुत्यानिमित्तम्" सू० । "परी-क्षस्य हेतोरसाधकत्वशङ्का स्वपक्षं समर्थयति । औपवसथ्येषु कर्मसु यः पशुभागः सः श्वःसुत्यानिमित्तमिति पक्षं सू-त्रयते 'अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो दशमहःस्तावेनमन्नादम्' इ-त्यादिना । अतो वचनात् पशोः सुत्यानन्तर्यमेव यु-

स्यादनीयम् । तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पशोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पश्वर्थमित्युक्तम् । अतोऽग्निप्रणयनस्य पशोः स्वःसुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्"इ० । "अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथाग्निहोत्रस्य"सू०"एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिभ्यः ऊर्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुतः? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्यागादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनन्तावत् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्"इ० । "सदो हविर्धानाग्नीध्रीयाग्निसोमप्रणयनवसतीवरीयहवींषि पश्वर्थानि भवन्ति इत्यार्थीत्येके"सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु यः, सः स्वःसुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम् । अग्निप्रणयनञ्च सुत्यार्थत्वात् पशोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाञ्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तदिदित्युक्तम् । इदानीं येषां स्वःसुत्यावचनं नास्ति सुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽस्त्येव अङ्गभावश्च यज्ञिपत्न्युपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणोद्देशादिसाधन इत्यकल्पकृपाणां सदआदीनामग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् करणे किञ्चिददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुतः?"इ०। "तत्कालाश्चैव तद्गुणाः" सू० । "यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थः। तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः 'तत्कालाश्चैव तद्गुणाः, इति । एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः तस्मात् सदआदीनामग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तादक्रियैव । तत्कालाश्चैव तद्गुणा इति चशब्दोऽत्र पठितः प्रधानकाले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदआदीनाम्प्यर्थवत्त्वचनम् अभ्युपगम्य सदआदीनि पश्वर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्यवमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं"तत्कालाश्चैव तद्गुणाः, इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा'अग्निमारुताद्ध्वं मनुयाजैश्चरन्ति" इति तेषां पश्वर्थता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽनुयाजसदृशानि कर्माणि तरन्ति सोमाकृत्वैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते" वृ०।"सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोः"सू० । "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतासूपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्राधानानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृष्टकालाऽपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्वनपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसञ्जयत । यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः । यथा पृष्ठ्यस्य वाभिप्लवस्य वान्यस्य या सङ्क्रान्ते रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमक्रत्वन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्क्रान्तविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति । यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रियाया अङ्गानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थः"वृ०।"सगुणानां ह्येव कर्मणामुद्धार उपजनो वा"सू० "अयमर्थोऽग्निहोत्रादिभ्यः उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वत्रोद्धारादिर्दृष्टः यथा स्नानभोजनविहाराणामङ्गरङ्गः कार्याणाङ्कस्यचिदुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः,उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनङ्गैर्नैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते,एवमत्रापि वैश्वेषिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौम्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सङ्गोत्कृष्यते । हिशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौम्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः" वृ० । "सुब्रह्मण्या त्वत्यन्तम्" सू० । "प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचारः प्रकृतावुपसत्सुत्याकालत्वात् । सुब्रह्मण्यायाः अग्निहोत्रादिभिश्च सुत्योपसदभावात् सुब्रह्मण्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते । सुब्रह्मण्याया अयं विशेषः । अत्यन्तं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिभिरपि अप्राकृतोऽयङ्काल इति नोत्सृष्टव्या । अनवधृतैकाकालसंशयत्वाद् । प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती सुब्रह्मण्या

तत्कालविशेषविशिष्टाऽऽहूयते। इह पुनरप्राकृतत्वात्कालस्य तेनोपलक्षणं प्रकृत्या सूत्रच्छन्दसोर्या व्युत्क्रमिति मन्त्रमानेनानवष्टता कालसङ्ख्याविशेषणाऽऽह्वातव्या। सूत्यामागच्छेति कालसंशयत्वादित्यस्यायमर्थः। प्रकृतौ द्वादशाहे सूयानीत्यादयःसङ्ख्याविशेषाः किन्तूपसदहःसङ्ख्याविशेषप्रयुक्ताः आहोस्वित्प्राकृतसूत्यावत्यहानि। तत्र तदहःसङ्ख्याप्रयुक्ता इत्येवङ्कालसंशयत्वादित्यर्थः" वृ०। "उत्सर्गमेके सूत्योपसद्गुणत्वात्" सू०। "सूत्रच्छन्दसोर्या उत्सर्गमेके इच्छन्ति सूत्योपसद्गुणत्वात्। किमिदं सूत्योपसद्गुणत्वमिति? सूत्यानामेवायङ्गुणो नोपसदां क्रमालिङ्गं बलीय इति। अतोऽयमुपसदाङ्गुण उपसत्कालवर्त्तित्वात् उपसद्गुणत्वोपचारः अग्निहोत्रादिसामानामसूत्यत्वात् उपसत्कालत्वात् सूत्रच्छन्दसोर्त्सर्गमेक आहुरित्यर्थः" वृ०। "क्रिया त्वेव प्रकृते ह्यन्यमगत्वाऽवस्थाने दोषः" सू०। "अस्याः क्रियैव निश्चीयते सोमयागसाधनसंस्कारत्वात् मन्त्रस्य, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सूत्याकालस्तावदाहूयते। तद्वदत्राप्याह्वातव्या। तावतःकालस्योपसत्सम्बन्धेनैतत्सम्बन्धाद्वा उपसत्सम्बन्धः तदभावाच्चाख्यास्यामो युक्तः। अत्रायमपि विशेषोऽस्ति। औचित्यादपि न त्याज्या। आदितआरभ्य सर्वैरेवाहूयन्ति कथमिदानीं आहूयन्ति। नूनमयं सोमोऽस्मभ्यं दास्यत इति देवतायाः श्रद्धा स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमाह्वातव्या। प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभावात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः। परवदर्थविचारोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव। अग्निप्रैषः आःसूत्यामहोक्षत इति" वृ०। "त्रिष्टुता मासं पञ्चदशेन मासम् सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिणवेन मासम् अष्टादशतयस्त्रिंशानि द्वादशाहस्य दशाहानि। महाव्रतमतिरात्रश्च" सू०। "अत्र पृष्ठ्यस्य पञ्चभिरहोभिः पञ्च स्तोत्राः कर्त्तव्याः। षष्ठेनाष्टादशाहानि दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयः। जघन्योक्तत्वान्नात्र प्रायणीयः" वृ०। "सर्वेण यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति" सू०। "स्तुतिवादोऽयं बहूनामत्र सम्भवादत्यिक्तमासोऽनेन सूत्रकारेण न सूचितः। स कर्त्तव्यस्तु परप्रत्ययादेव कर्त्तव्यः" नारायणवृत्तिः काया०श्रौ० २४,४,२, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा "कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम्" सू०। कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा भवति" कर्कः। "चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य" सू०। इति विकल्पः फाल्गुनापरपक्षस्य वा चैत्र्यां पौर्णमास्यामिति" कर्कः "मासं दीक्षाः" सू०। "तस्य भवन्ति" कर्कः। "सोमसुपनह्य सूत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहुति" सू०। सोमोपनहनं कृत्वा यानि सूत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः। अग्निहोत्रं च सायारभ्य प्रातरपवर्गम् तत्र द्वावपि होमौ कालैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ। प्रधानस्य तु भेदः चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं सायमाहुतिं हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति तन्त्रेणोत्तरां जुहोति। गार्हपत्यकार्य्यं तत्र प्रागभिहुतेएव न शालाहार्य्यं, ज्योतिष्टोमे हि तच्छ्रुतम् न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमः न च तदङ्गत्वमिति आहवनीयस्त्वतिप्रणीत एव" कर्कः "सोमबन्धनपूर्वकम् अत्राग्निहोत्रशब्दोनित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः ततश्च तद्धर्मकं कर्मान्तरं मासपूर्तिपर्य्यन्तं प्रत्यहं भवति"सं०व्या०। "दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्" सू०। "नवेयुः"कर्कः। "पक्षादौ यद्यङ्गविस्तस्तत्सर्वस्मिन् पक्षे भवति" "पक्षस्यादौ प्रतिपदि सङ्गविस्तदेव सर्वस्मिन् पक्षे भवति सकले शुक्ले दर्शेष्टिः, सकले कृष्णे पौर्णमासेष्टिः"सं०व्या०। "सारस्वते च प्रयमे" सू०। "नृपक्षेव"कर्कः "तन्त्रेण वा मासस्तन्त्रोदितत्वात्" सू०। "यागश्चः यज्ञस्याष्टौ तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ मासस्तन्त्रोदितत्वात् दर्शपौर्णमासाभ्यां मासमिति" नन्वत्र कालभेदकः तस्मादग्निहोत्रवदत्रापि तन्त्रेण" कर्कः "न दर्शपौर्णमासस्य यज्ञभेदेनानुष्ठानस्य किं नहि तन्त्रेण कर्त्तव्यौ"कुतः? मासस्तन्त्रोदितत्वात् मासस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्यहं मासपर्य्यन्तं विहितत्वात् सारस्वते तु पक्षभेदेनैव, तत्र तथैव विधानात्"सं०व्या०।"अग्निहोत्रं च"सू०। "अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः" कर्कः तन्त्रेण न तु नित्याग्निहोत्रवत्सायमग्नामः पृथक्पृथगिति अतो दिवसे एव सायंप्रातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव होतव्यम् एककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण प्रधानाङ्गतयस्तु भिन्नाः" सं०व्या०। "पृथक्मासाच्चातुर्मास्यपर्वभिः" सू० "नीयन्ते वैश्वदेवेन मासम्" "वरुणप्रघासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनासीरीयेण मासमिति ताण्ड्र० श्रुतेः" कर्कः। "पृथक् पृथक्चत्वारो भासा नेयाः" सं०व्या०। "साकमेधा दर्शपूर्णमासवत्" सू०। "तन्त्रेणोक्तो न्यायः" कर्कः। "सोमो वा सामान्यात्" सू०। "एते अग्निहोत्रादयः सोमा वा भवन्ति कुतः सामान्यात् सर्वं हि सोमयागैः पूरणीयम्" सं०व्या०। "न जुहोतिशब्दात्" सू०। "नैतदेवम् सोमा इति कुतः?

अत्सरुकाः अदन्तका कुण्डप्रतिरूपाः वृत्ताकाराः कर्कः। "अत्र अत्सरुका अदन्ता मूलन्यायकचिह्नदण्डरहिताः कुण्डप्रतिरूपाः कुण्डाकारा वृत्ताश्च भवन्ति" संव्या०। "पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः" सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणाः पञ्चर्त्विजस्त्रीणित्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणांत्रयाणामृत्विजां कर्माणि एकैकः करोति" संव्या० "होताध्वर्यवपोतीये च" सू०। "चशब्दाद्धौत्रं च" कर्कः। "उद्गाता नैष्ट्राच्छावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहृत्ये"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिप्रावस्तोतोदे" सू०। "सर्वत्र प्रयमान्तः कर्ता" संव्या० "प्रतिप्रस्थातागीध्रौद्गात्रेते" सू०। "चकारःस वैत्रानुवर्त्तते" कर्कः। "सुब्लोपश्छन्दसि" सू०। "आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनु स्तृणा-स्तृणा परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्कः।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्रे ऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितोदाहृतः "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" जै०सू०; "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—सायम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र सन्दिह्यते,—किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम् ?—इति। किं नावत् प्राप्तं ?—नियतेषु कालविधिः इति कुतः ? कालविधिरूप एष शब्दोमासमिति। कथं कालविधिसरूपता ?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदितं, मासमित्यविदितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्तौ भविष्यतः तस्मात् कालविधिः। नन्वेवं कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्'। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति। ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः। न,—इत्युच्यते। कथम् ?। उपसद्भिश्चरित्वेति श्रुत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् अशक्यः तत्र मासविधिः "अथ उच्येत,—उपसदोऽपि विधीयन्ते'—इति! तच्च गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यम् भिद्येत! अस्मिन् पक्षे पुनरतन्त्रम् अग्निहोत्रशब्दो ज्ञा

एतत् ? जुहोतिशब्दात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्मान्न सोमा इति" संव्या०। "काममितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा एव दर्शपौर्णमासादीन् सोमान् प्रत्याययन्ति सोमोपपदाः निरूपपदाश्चैते मासं दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्मादर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" संव्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं षण्मासाः परिपूर्णाः मासश्चात्र सर्वत्र सावनस्त्रिंशद्दिनात्मकः अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वह्नान्याह" कर्कः। "इतिवातवतोरयनस्य पूर्वपक्षेण षण्मासान्" सू०। "इतिवातवतोरयनस्य पूर्वपूर्वपक्षेण षण्मासान् नयेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्कः "उत्तमे त्वयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति" संव्या०। "उपरिष्टादतिरात्रं भवति" सू०। "अनुग्रहश्रुतेः यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति" देव० "अन्ते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः" कर्कः; "उभयतो वा" सू० "अतिरात्रो भवति सत्त्वात् अनुग्रहश्रुतिस्तु अहीनत्वेन संस्तौति तत्कथम् ? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्" देव० "अथवोभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयस्योदयनीयस्यात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः" संव्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्" सू० हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्यः एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवति ए के तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः" कर्कः उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः "हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्निमं एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् एके एतन्न वाञ्छन्ति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्वदेवानुज्ञानं युक्तम् तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति; अन्येभ्यः सर्वेभ्योऽत्र विशेषमाह" संव्या०। "अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः" सू०।

कर्म विशेक्ष्यति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात् कर्मान्तरम् इति सिद्धम्" भाष्यम् ।

तत्त्वबोधिन्यां विवृतमेतत् यथा

"उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शपौर्णमासाभ्यां मासं यजेतेति"श्रूयते । उपसदश्च ज्योतिष्टोमयागे दीक्षादिवसादूर्द्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्व्वं कर्त्तव्या होमविशेषा इति माधवाचार्य्यप्रभृतियाज्ञिकमीमांसकाः तत्परिपाटी च(डावका) इत्यस्मद्देशप्रसिद्धजलपात्रसदृशाकारकाष्ठस्रुचीवादियदनेकरेखाविशिष्टाग्रभागमहावीराख्यपात्रविशेषः तत्संस्थानं यथा तस्मिन् पात्रे यवागूस्थितं दधि कृत्वा संदंशाकारकाष्ठद्वयेन तस्य स्रुचीवां धृत्वा दक्षिणावर्त्तेन पराङ्मुख एकवारं तत्र स्थितं प्रसन्नं यवागूदधि जुहोति वामावर्त्तेनापरवारमिति वारद्वयहोमेनैकोपसद्भवतीति याज्ञिकप्रसिद्धिः । उपसद्भिरित्यभेदे तृतीयाश्रमेधेनेत्यादिवत् तथाच उपसद्यागाश्चरणं कृत्वेत्यर्थः एतेन "उपसत्कथ्यते त्वत्र सप्तभिर्होतृभिश्चरिति मीमांसानभिज्ञस्य कल्पनं निरस्तं मीमांसासंबन्धी केनापि तथानभिधानात् । अत्र "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" स्मृतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूद्य उपसदानर्थक्यं मासंसाध्यत्वञ्चेति गुणद्वयं विधीयते किं वा विशिष्टकर्मान्तरमिति संशये नायं कर्मान्तरविधिर्गौरवात् किन्तु कृताग्निहोत्रे गुणद्वयविधिर्लाघवात् नच प्रकरणान्तरपठितत्वेनाग्निहोत्रपदानुक्तप्रसोपस्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव शक्तेर्नानार्थत्वाभावाच्च प्रकरणान्तरेऽप्युपस्थितिसम्भवात् न च कथं तत्रैवाग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डपायिनामयनेऽपि तच्छक्तिसम्भवादिति वाच्यं "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" स्मृत्युक्ताग्निहोत्रस्य "यदग्नये च प्रजापतये च सायं प्रातर्जुहोतीति"श्रुत्या देवताकाङ्क्षानिरासेनाग्निहोत्रपदस्य यागनामपरत्वेन तत्र रूढत्वात् इह तु देवताकाङ्क्षानिरासार्थम् अग्नये होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनाग्निदेवताकत्वरूपोयाग्निहोत्रगुणयोगाद्गौणत्वस्यापि ज्ञापितत्वात् नानाशक्तिकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते कर्म्मणि गुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः तथाहि किं मासस्य एव विधीयते उतोपसद्भिश्चरित्वेति उपसदपि, नाद्यः नित्याग्निहोत्रे उपसदोऽसत्त्वेन तस्यापि विधातव्यत्वादित्युभयगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानानुवादेन गुणद्वयविधानें प्रधानापूर्व्वस्य प्राप्तत्वेन गुणानां फलोपकारकाङ्क्षतया एकगुणविधानेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ विधेयान्तरं प्रति आकाङ्क्षासत्त्वाय वाक्यान्तरकल्पनेनाग्निहोत्रं मासं कुर्य्यान् अग्निहोत्रमुपसदनन्तरं कुर्य्यादिति विधिद्वये पर्य्यवसानात् अपूर्व्वद्वयं विधेयं स्यात् तत्र प्रत्येकगुणानुष्ठाने प्रत्येकमपूर्व्वमित्यपूर्व्वद्वयं मिलितानुष्ठाने च प्रत्येकजन्यापूर्व्वद्वयम् उभाभ्यां विलक्षणमपूर्व्वं वा जन्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्म्मविधाने गुणानां प्रधानस्वरूपनिर्व्वाहकाङ्क्षतया साङ्गप्रधानजन्यमेकमेवापूर्व्वं विधेयं स्यादित्यपूर्व्वैक्यादेकविधिः । अतएवोक्तं "प्राप्ते कर्म्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः" । विध्यन्तरप्राप्ते प्रधाने अनेकगुणोविधातुं न शक्यते वाक्यभेदापत्तेरिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहवोऽपि गुणा एकयत्नत एकवाक्यात् विधीयन्ते नानागुणविशिष्टैकप्रधानविधिसम्भवेनापूर्व्वैक्यादित्यर्थः । नचैकगुणविविक्तपरगुणोविधेयः यथाग्निहोत्रमुपसदनन्तरं मासं कुर्य्यादिति न वाक्यभेद इति वाच्यम् गुणानां परस्परं विशेषणविशिष्यभावेनान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनिसूत्रं "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्" । गुणानां विशेषणानां अङ्गानाञ्च परस्परमसम्बन्धः विशेषणविशेष्यभावेन नान्वयः परार्थत्वात् द्वयोरपि विशेषणत्वात् तथासत्येव कथं नान्वयस्तत्राह समत्वात् द्वयोरेव परसाकाङ्क्षतया तुल्यरूपत्वात् न परस्परं गुणप्रधानभावः । यत्तु परस्परवैशिष्ट्येन गुणद्वयैकविधित्वे विनिगमकाभावादुभयोरपि विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तन्न विनिगमकाभावेन वाक्यभेदस्य दैविध्येऽपि नापूर्व्वभेदकल्पना किन्तु कारणतावच्छेदकभेदेन कारणभेदमात्रम् अन्यथा दैविध्यवाक्यभेदस्य विशिष्टैकप्रधानविधिपक्षेऽपि सम्भवात् । किञ्चोपसदानन्तर्य्यविशिष्टे मासंसाध्यत्ववैशिष्ट्यं मासंसाध्यत्वविशिष्टे वा उपसदानन्तर्य्यवैशिष्ट्यमिति विनिगमकाभावात् । नचैकत्र द्वयमिति न्यायेन विशेष्ये युगपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं द्वेधे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यौत्सर्गिकत्वात् । किञ्च विशेष्यविशेषणभावस्य द्वैविध्येऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कार्य्यैक्यात् कार्य्यैक्याच्च न कार्य्यकारणभावभेदोऽपि एकाङ्गापूर्व्वं प्रत्येव परस्परसापेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थैक्यानोक्तिभेदरूपवाक्यभेदोदोषाय कारणतावच्छेदकगौरवञ्च । विशिष्टविधिपक्षेऽपि तुल्यमित्यास्तां विस्तरः" ।

तथाचैतदशलाघवदूषितकौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ एव कर्म्मान्तरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् "प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वमिति" अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् शक्त्या नित्याग्निहोत्रस्योपस्थित्या गुणविधिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराहतत्वात्। एवञ्च गौणाग्निहोत्रपदप्रयोगस्तद्धर्म्मातिदेशार्थः अतएव "दैवभ्राद्रादौ श्राद्धशब्दोगौणस्तद्धर्म्मप्राप्त्यर्थः कौण्डपायिनामयन इक्काग्निहोत्रशब्द इति" श्राद्धविवेकः।

कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सोमोऽत्र आधारे यत्—पा० युगागमश्च। कुण्डपायिनामयनयागनामके सत्रभेदे "यस्ते शुष्मः कुण्डपाय्यो नपात् प्रणपात् कुण्डमध्यः" ऋ० ८,१७,१२

कुण्डभेदिन् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, "अनाधृष्यः कुण्डभेदी विराबी दीर्घलोचनः" भा०आ० ६७अ०

कुण्डल पुंन० अर्द्धर्चा०। कुण्डते कुण्डयते कुडि—दाहे कुडिरक्षायां वा कर्त्तरि कर्म्मणि वा दृषा०कलच्, कुण्डं कुण्डाकारं लाति ला—क कुण्डस्तदाकारोऽस्यास्य सिध्मादित्वाल्लच् वा। १कर्णभूषणभेदे "क्रमकुण्डलवान् किरिटी" विष्णुध्या० २बलये २वेष्टने मेदि० "मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च" सुश्रु० "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगमित्यादि" आश्व० श्रौ० कुण्डले आबध्नीत" तत्रैव" ते च सौवर्ण्ये एव यथाह मनुः "यज्ञोपवीतं वेदश्च उभे रौक्मे च कुण्डले" "ताडकाचलकपालकुण्डला" रघुः

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेष्टनं करोति कुण्डल+णिच्—भावे युच्। वेष्टनकरणे (वेडा देओया) "फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमां कुण्डलनामवापिता" नैष०।

कुण्डलिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र। षोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति विमलं तत्र। प्रभवति विमल तत्र षट्मतिसुललितयमकम्। अष्टपदी सा भवति विमलकविकौशलगमकम्। अष्टपदी सा भवति सुखितप्रलितमण्डलिका कुण्डलिनायकभणिता विबुधकर्णे कुण्डलिकेति"

कुण्डलिन् पुंस्त्री कुण्डलं पाशाकारं वेष्टनं वा स्त्यस्य इनि। १सर्पे स्त्रियां ङीप् २वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथात्वम्। ३मयूरे पुंस्त्री मेदि० ४चित्रवृक्षे ५वेष्टनयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च (जिलेपी) इतिख्याते पक्वान्नभेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा "नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलोजनः। प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्नाऽम्लेन प्रलेपयेत्। द्विप्रस्थां सम्मितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्। धृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्। आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्। ततस्तत्पूपिमेत्मात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत्। परिभाव्य परिभ्राम्य तत् सन्तप्ते घृते क्षिपेत्। पुनः पुनस्तदाहृत्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम्। तां सुपक्वां धृताद्धृत्वा सितापाके तनुद्रवे। कर्पूरादिसुगन्धेन स्नपयित्वोद्धरेत्ततः। एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा। धातुवृद्धिकरी हृद्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी"।

तन्त्रसारग्रन्थे मूलाधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तिस्थे देवीभेदे यथा "ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्। तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्। कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्। तासंस्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः। उद्यद्दिनकरोद्द्योतां यावच्छ्वासं दृढासनः। अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्। तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" इति

कुण्डशायिन् पु० धृतराष्ट्रनृपपुत्रभेदे "अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दृढाधरः" भा० आ०१७अ०

कुण्डाशिन् पु० धृतराष्ट्रनृपपुत्रभेदे। "कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" भा० आ० ११७अ०। "अन्नदे जारजः कुण्डोमृते भर्त्तरि गोलकः। यस्तयो रन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते" देवलोक्ते २कुण्डगोलकयोरन्नभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् "अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" मनुः "अव्रती दुष्पतीभर्त्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी" भा० आनु०१४३अ०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे। "धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः। हस्ती वितर्कः कुण्डाद्याः कुण्डिनस्यापि पञ्चमः" भा० आ० ६४" अयञ्च धृतराष्ट्रः दुर्योधनपितृभिन्नः कुरुवंश्यः तत्रैव विस्तरः।

कुण्डिका स्त्री कुडि—ण्वुल्। १ कमण्डलौ हेमच०। २ पिठरे (कुँडि) शब्दच०।

कुण्डिन् त्रि० कुडि—णिनि—कुण्ड+अस्त्यर्थे इनिर्वा। १कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् "रावणस्तु यतिर्भूत्वा सुवृत्तः-कुण्डी त्रिदण्डधृक्" भा० व० २७७अ० "दण्डी क्रतौ च कुण्डी च द्विजानां धारणस्तथा" भा०व०१४अ० कृत्युक्ते २शिवे पु० "रत्नभाण्डभेदे स्त्री "सन्ति निष्कसहस्र

स्राणि कुण्डिन्यो भरिताः शुभाः" भा०स०५८अ०"कुण्डिन्यः पात्रभेदाः "भाण्डिन्य इति वा पाठः" नीलक०। कुण्डिन इति पाठस्तु ग्रामादिकः

कुण्डिन पु० कुरुवंशे नृपभेदे। १कुण्डिकशब्दे उदा० २भोजदेशस्थे पुरभेदे न०"कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष! भोजपुत्रस्य शासनात्" हरिवं० १०४ अ० तच्च दक्षिणदेशस्थम्। "राजर्षेर्यादवस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुतः। विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भा यो न्यवेशयत्। क्रथकौशिकसुख्याश्च पुत्रास्तस्य महात्मनः। बभूवुर्वीर्य्यसम्पन्नाः पृथ्वंशकरा नृपाः। तस्यान्वयाये भीमस्य जज्ञिरे नृपणयो नृप!। क्रथस्य त्वंशुमान् वंशे कैशिकस्य तु भीमकः। हिरण्यरोमेत्याहुर्यं दाक्षिणात्येश्वरं जनाः। अगस्त्यशुश्रूषायां यः कुण्डिनस्योऽन्वशाद्भृपः"। "विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम्" नैष०। "तस्माद् पावर्तत कुण्डिनेश्वरः" रघुः ३ऋषिभेदे पु०। तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। कौण्डिन्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री "ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम्। बह्वृषु तस्य लुक्। कुण्डिनास्तद्गोत्रापत्येषु भूम्नि। "कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति" आश्व० श्रौ०१२, १५,२,

कुण्डीर पुं कुडि-ईरन्। १मनुष्ये २वल्लवति त्रि० धरणी।

कुण्डृणाची स्त्री कुटिलगतौ। "पतति कुण्डृणाच्या" ऋ०१।२९।६० "कुण्डृणाच्या—वक्रया गत्या" भा०।

कुण्डोद् पु० भारतप्रसिद्धे पर्व्वतभेदे "कुण्डोदःपर्व्वतोरम्यो बह्वन्नफलोदकः नैषधस्तृषितोयत्र जवं धर्म्मं च लब्धवान्" भा०व० ८७अ०।

कुण्डोदर पु० कुण्ड इव उदरमस्य। १नागभेदे। कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ" भा०आ० ३५अ०। २अप्रशस्तोदरयुक्ते त्रि०। ततःस्वार्थे "उदराश्वेषु" पा० परेषु पूर्व्वमनोदात्तम्।

कुत आत्मरणे सौ०प०सक०सेट्। कोतति अकोतीत्। चुकोत।

कुतनु पुं कुत्सिता तनुरस्य। १कुबेरे त्रिका० कुबेरशब्दे विवृतिः २कुत्सितदेहान्विते त्रि०। कुगतिस०। ३कुत्सितदेहे स्त्री।

कुतन्ती स्त्री कुगतिस०। कुत्सितायां वीणायाम्। सेव। २क्षुद्रदण्डे स्त्री। "स ददर्श शमांसस्य कुतन्त्रीं विततां भुवि" (विश्वामित्रः) भा०शा०१४अ०"कुतन्त्रीं दण्डिकाम्" नीलकण्ठः।

कुतप पु०कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति-तप-अच् कुतः कपन् वा। १सूर्य्ये २वह्नौ ३अतिथौ ४गवि ५भागिनेये ६द्विजातौ च ७दौहित्रे ८वाद्यभेदे ९नेपालकम्बले १०कुशतृणे च न०मेदि०। पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११भागे अमरः अर्द्धर्चादि "मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलम्। रौप्यं दर्भास्तिलाः गावः दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः" इति स्मृत्युक्तेषु अष्टसु पदार्थेषु। "कुत्सितं पापमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः। अष्टावेतेयस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः" इति स्मृत्युक्तेस्तेषां तथात्वम्। अह्नोमुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्त्तोयः स कालः कुतपःस्मृतः" स्मृतिः। स च एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः "कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत्। आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्" कालमा० व्यासोक्तेः। "आवर्त्तनं पश्चिमदिगभ्रमस्थितच्छायायाः पूर्व्वपदिग्गतिकालः कुतपशब्देपदद्वयस्यार्थः" रघुः। "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारोहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत्" गौतमः। "दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः। स कालः कुतपोज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्" मत्स्यपु०"त्रीणि श्राद्धे प्रशस्यन्ते दौहित्रः कुतपस्तिलाः" मनूक्तौ दौहित्रतिलानां पृथङ्निर्देशात्उक्तकालपरता। तथाच तत्रैव मुख्यत्वम् दौहित्रादौ परिभाषिकत्वमिति विवेकः। ज्योत्स्नादि० चतुरर्थ्याम् अण्। कौतप तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

कुतस् अव्य० कस्मात् किम्+तसिल् किमः कुः। १कस्मादितिहेतुविषये १प्रश्ने २निश्चये च विश्वः। ३आक्षेपविषये हेतौ "नदमूढ़ड्डिषु विवेकिता कुतः?" माघः "कुतस्त्वा कश्यपमिदं विश्वमे समुपस्थितम्" गीता। "कुतस्तु खलु सोऽयंवं स्यात् कथमसतः सञ्जायेत" श्रुतिः। ततः आक्षेपतिशयार्थे तरप् तमप् वा आसु०च० कुतस्तराम् कुतस्तमाम् आक्षेपविषयहेत्वतिशये अव्य० ततोभवार्थे त्यप्। कुतस्त्य कुतोभवे त्रि०। "कुतस्त्यं भीरु! यत्तेभ्यो दुःखाद्भोऽपि क्षमामहे" भट्टिः।

कुतुक न० कुत वा० उकङ्। १कौतूहले फलनिरपेक्षतया कर्त्तुमौत्सुक्ये अमरः। "क्रमविगलितपुच्छैरभ्रमन्मास्तां बधेन किं शिखिनः। कुतुकिनि! पुनर्न लाभो विधरविषमं वनं भविता" भट्टटः। ततो युवा० स्वार्थे अण्। कौतुक कौतूहले न०।

कुतुप पुं न० कुतप+पृषो०। १पश्वादयवा विभक्तदिवसस्याष्टमांशे शब्दरत्ना०। २स्वा कुत्सः डुपच्। (छोटकुपा) चर्म्ममये द्रवे २स्नेहपात्रे पु० अमरः।

कुतुम्बुरु न० कुगतिस०। कुत्सितंतिन्दुकीफले शब्दचि०

कुतू स्त्री कुत+वा० कू। चर्म्ममये स्नेहपात्रे (कुपी) अमरः

कुतू(कू)णक पु० "कुतू(कू)णकः क्षीरदोषाक्षिभ्रूनामेव वर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्वेन्मुहुः। शिशुः कुर्याल्ललाच्चिकूटनासावघर्षणम्। यत्नो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" इति माधवनिदानोक्ते बालानां नेत्रवर्त्मरोगभेदे (कुतुया)

कुतूहल न० कुतूं चर्म्ममयं स्नेहपात्रमिव हृदयं हलति हल—अच्। अपूर्ब्ववस्तुदिदृक्षातिशयजन्ये चेष्टाभेदे फलनिरपेक्षतया चित्तौर्धिते १कौतुके अमरः "प्रियाप्रियोयोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" नैष०। "कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशम्" भट्टिः। "अयस्ति मे शकुन्तलादर्शनं प्रति कुतूहलम्" शकु० २अङ्के ३अङ्कुते च त्रि० हेमच०। "रम्यवस्तुसमालोके लोलतास्त्रे स्यात् कुतूहलम्" सा० द० उक्ते ४नायकयोर्भावभेदे न०। सारका० इतच्। कुतूहलित जातकौतुके त्रि०। स्वार्थे युवा० अण्। कौतूहल कौतुके न० अमरः।

कुतृण न०। कुगतिस०। (घासा) कुत्सितान् शब्दर०।

कुतोनिमित्त त्रि० कुतः किं निमित्तं यस्य किम्+प्रथमार्थे तसिल् ब०व०। किंनिमित्ते किंहेतुके। "कुतोनिमित्तः शोकस्ते" रामा०।

कुत्र अव्य० किम्+सप्तम्याः त्रल् किमः कुः। कस्मिन्नित्यर्थे प्रश्नविषये आक्षेपविषये च अधिकरणे "हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" भट्टनाट०। "कुत्राग्निः स्तुतिसुखा मृगतृष्णिकाः" भाग०७।६।२५। ततो भवार्थे त्यप्। कुत्रत्य कस्मिन्भवे त्रि० "कस्यापि कुत्रत्य इहापि कस्मात्" भाग० ५।१०।२०।

कुत्रचित् अव्य० कुत्र+चित् मुग्ध०। क्वचिदित्यर्थे असाकल्येन कस्मिन् देशे काले वेत्यर्थे। "असुरेभ्योभयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्" भा० व०।४२अ०। कुत्रचित् देशे क्वचित् काले इत्यर्थः। पा० अमरमते पदद्वयमिति भेदः। "विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव तु कुत्रचित्" मनुः। चन। कुत्रचन तत्रार्थे अव्य०।

कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कुत्सयते अचुकुत्सत कुत्सयाम् बभूव आस चक्रे। कुत्सयमानः कुत्सयित्वा सं कुत्स्य। कुत्सः कुत्सितः कुत्सनं कुत्सा कुत्सः। कुत्सना। कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम् अकुत्सयिषाताम् "वकृत्कुत्सभार्ज्जनेन शतक्रतुः" ऋ० १।६३।२। कुत्सायगुप्तमसूयम्" ऋ० ४।१६।४२ "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। कुत्सकः। "परिवित्तिः परीवेत्ता यश्चान्नोयश्च कुत्सकः" भा०शा०३४०अ०। "यदाऽऽत्मौषं कर्म्म मासाद्य शक्तं नावधीत्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः" भा० आ० अ० "नास्तिक्यम् वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः। "नैतच्छतच्छक्यं त्वया वेदुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन्" भा०आ० ५२८६श्लो०। अत्र परस्मैपदमार्षम्

कुत्स्य पं० कुत्सयते संसारं कुत्स—अच्। १ऋषिभेदे तस्यापत्यम् कत्यण्। कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री "कौत्सः प्रमेदे वरतन्तुशिष्यः" रघुः। वहुषु तस्य "अत्रिभृगु कुत्सेति" पा० लुक्। कुत्साः तदपत्येषु। ल—बा० स पृषो०। २कुर्वति त्रि०। "कुत्साएते हर्य्यश्वाय" ऋ० ७।२५।५। "कुत्साः कुर्व्वाणाः। करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः" भा०। ततः पक्षा०चतुरर्थ्यां फक्। कौत्सायन तद्गोत्रापत्यादौ त्रि०।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम् "द्वन्द्वाद्वुनुवैरमैथुनयोः" पा० मैथुने वुन्। कुत्सगोत्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसां मैथुने।

कुत्सन न० कुत्स—भावे ल्युट्। १निन्दने "देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः। कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट्। २निन्दासाधनधर्म्मे उपचारात् श्तद्युक्ते त्रि०। "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। वैयाकरणखसूचिः। प्रश्नविस्मरणार्थं खसूचित्वेन धर्म्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् तादृशधर्म्मस्य कुत्सनत्वम् तद्वत्त्वाच्च खसूचकस्य तथात्वम्।

कुत्सला स्त्री कुत्स—कर्म्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्द्यं लाति ला—क वा। नीलीशब्दे शब्दच०। तस्य क्रयविक्रययोः निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीशब्दे विवृतिः।

कुत्सा स्त्री कुत्स—भावे अ। निन्दायाम् अमरः। "गुरुकुत्सामतिञ्च या" भा०अनु०६५८६ श्लोकः।

कुत्सित न० कुत्स—कर्म्मणि क्त। १कुष्ठनामौषधौ (कुड़) राजनि० २निन्दिते त्रि० "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। भावे क्त ३निन्दायाम् न० [अकुत्सीत् चुकुत्स कुत्सात्

कुथ क्लेशे (कोँथपाड़ा) इदित् भ्वादि०अक०सेट्। कुन्थति

कुथ पूतिगन्धे दिवा० पर० अक०ष०सेट्। कुथ्यति अकोथीत्। प्रनिकुथ्यति णिचि कोथयति (पोँया) निखनने। तस्य

पूतिभावसाधनत्वात्तथात्वम्। "अप्रकाशे देशे कोथयेत्" सुश्रुतः।

कुथ पुंस्त्री० कुथ–पूतीभावे क कुत्व–निष्कर्षे–क नलोपेवा। "कुथा १कन्था समाख्याता कुथः स्यात् २करिकम्बलम्। कुथः ३कुगः कुथः ४कीटः ५प्रातःस्नायी द्विजः कुथः, इत्युक्तो पर्यायभेदेषु लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुन्नेयः। "कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्"।"आच्छिन्नकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन" माघः। "शतशश्च कुथास्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्" भा० स० ५१अ०। हस्तिकम्बले पुंस्त्री अमरः। "सहत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया" रामा०। "तत्र कुथे "शाद्वलेषु यदाधिश्ये वनान्ते वनगोचरा। कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः" रामा०।

कुथुम पुं०सामवेदशाखाभेदे। तं वेत्ति धृनि। कुथुमिन् अण् वा। कौथुम तच्छाखाध्यायिनि। सामवेदशब्दे विस्तृतिः। कुथुमिना प्रोक्तमधीयते अण् नोलुप्तस्य टिलोपे सञ्चारिपीठसर्पिसमाधिकुथुमीत्यादि" वा०टिलोपः। कौथुम तत्प्रोक्ताध्यायिषु भूम्नि त्रि०।

कुथोदरी स्त्री कुम्भकर्णस्य पौत्र्यां निकुम्भदुहितरि। सा च कल्किना हता यथाह कल्किपु० १६अ०

"सुनय ऊचुः। शृणु विष्णुयशःपुत्र! कुम्भकर्णात्मजान्नजा। कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता॥ कौलकञ्जस्य महिषी निकञ्जजननी च सा। हिमालये शिरः क्षिप्त्वा पादौ च निषधाचले॥ शेते स्तनं पाययन्ती निकुम्भं प्रसृतस्तनी। तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः॥ दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम्। सुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः। सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्"।

इत्युपक्रम्य तया सह युद्धे ससैन्यकल्केस्तदुदरवेशमुपवर्ण्य "कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः। वाससागिचेलचर्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः। प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समादधे॥ तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः। बलिभिर्भीमभिर्व्याघ्रैर्वृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः। बहिर्बभूव सर्व्वेभ्यः कल्किकः कल्किरिनाशनः। सुरक्षाणो यथा दृप्तकुक्षिं दग्ध्वोलिनेमिना॥ योनिरन्ध्रादजरयासुरगात्राभवन् बहिः। नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः। ते निर्गता ज्ञातसस्त्राः सैनिका रुधिरोक्षिताः। तां विश्वधुर्निःक्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ॥ समारु सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा"। [कुदत्। धातुपाठः।

कुद मिश्रोक्तौ चु० सक० उभ० सेट्। कोदयति ते। अचू-

कुदाल पु० कुं भूमिं दलति दल–भेदने अण् उप०स०। कुद्दाले (कोदाल) रत्नमालायाः।

कुदिन न० कोः पृथिव्याः भस्मयेन दिनम्। १सावनदिने। तदुक्तं सू० सि०। "ओदयादोदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" 'सूर्य्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवच्छितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं मानञ्चैवमुक्तम्। एतेनोदयद्वयान्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि षष्टिशतत्रयाहोरात्रादिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति। तद्व्यवहारमाह। यज्ञकालविधिरिति यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः। त्रुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः" रङ्गना०। निरूपपदसावनदिनस्य सूर्य्यसंबन्धिसावनदिनपरत्वं युगे तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा

"ओदयादोदयं भानोर्भूमिसावनवासराः" ॥

"ननु ओदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत्र कस्य ग्राह्या इत्यतः सूर्य्यसावनस्य रूपकथनच्छलेनोत्तरमाह। ओदयादिति। सूर्य्योदयकालमारभ्याव्यवच्छिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स एको दिवसः। इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः। भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनावगमात् सावनदिवसा इत्यर्थः। तथा च निरूपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्य्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः" रङ्गना०। ते कियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणमाह "षड्व्यष्टद्रिरूपाङ्क सप्तद्रितिथयोयुगे" सू०सि०। "अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७९७८२८ युगे सूर्य्यसावनदिवसाः" रङ्गना०। सि०शि०अन्यथोक्तं यथा "भूदिनानि शरवेदभूपगोसप्तसप्तितिथयोऽयुताहताः १५७७९८४५०००० । भस्मभासु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनाब्धि तानि वा" सि०शि०।

"एषामुपपत्तिः प्रागेवोक्ता। एकस्मिन् रविवर्षे यावन्तो भस्मभाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति। यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्य्यायं गतः। अतो भगणस्थयोना भस्मभाः कृता भवन्ति। एवमन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" ग्रहि०।

"इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम्। तदेव मेदिनी-

दिनं भवासरस्तु भञ्चमः" इति सिद्धान्तशिरोमणिः। "इनोदयहयान्तरमिति। अर्कोदययोरन्तरं यत् तदर्कसावनं दिनम्। तदेव कुटिनसंज्ञं ज्ञेयम्। अतोऽपि पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना। अत्रार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयहयान्तरं तत्सावनमिति" ग्रमि०।

तद्दिवसस्य कार्य्यविशेषे आदर्त्तव्यतामाह सू०सि०— "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते"।

"सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि। आदिपदग्राह्यं चिकित्सितन्त्रायश्चादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः। दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वराः। तथा—सप्तऋषे। ग्रहाणां गतिर्मध्यमा। तुकारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात्। एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन। एवकारादन्यमाननिरासः" ग्रमि०।

"प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्येवं कर्म वारादिकं च। ग्राह्यं सत्त्विन् खेचराणां च चारा विज्ञातव्याः सावनात् भास्करीयात्" श्रीपतिः॥

कुवासरभूमिदिनादयोऽत्र। २ज्योतिषनिषिद्धे दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टिः ज्ञानम्। वेदबाह्यतार्किक कल्पनायाम्। "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः" मनुः।

कुदेह पु० कुत्सितोदेहोऽस्य। १कवेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि०। कुगतिस० ३कुत्सिते देहे पु०। कुदेहमानाहियि॰ दृष्टदृष्टेः" भाग०५।१२।३।

कुदार पु० कुं पृथ्वीं दारयति दृ—विदारे अण् पृषो०। १कुदाले भूमिविदारणाज्ञाते २कोविदारवृक्षे अमरटीका।

कुदाल पु० कुं भूमिं दलति दल—अण् उप०स०पृषो०। चोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूभिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि०। "समासाद्य बिलं तस्याश्चखनुः सागरात्मजाः। कुदालैर्हेतिभिश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" भा०व० १०७अ०। "कुदालं दात्रपिटकं प्रकोशं कांस्यभाजनम्" भा०शा० २२८अ०। दृस्नादि० बहुव्रीहौ एतत्पूर्वस्य पादस्य नान्त्यलोपः कुदालपादः। स्वार्थे क। कुदालक तत्रार्थे।

कुमल न०कुत्सितं मलं यत्र ब० स०। विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी०

कुदय न कुद—क्यप्। भित्तौ अमरटीका।

कुद्र मिथोक्तौ इदित् चु०उभ०सक०सेट्। कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत्। अनिकुन्द्रयति नोपधकरणेनैव इत्सिद्धौ इदित्करणं स्वरार्थम्।

कुद्रङ्क पु०कुत्सितः रङ्कशब्दस्य पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे त्रिका०।

कुद्रङ्ग पु०कुत्सितोरङ्गोयत्र पृषो०। मञ्चकोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु०कुं भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु—अलर्भू तत्सदृशे—अच्। कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरतः। [ङीस्त्री०।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गा० दञ्। कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य न० कुत्सितं धान्यं कुगतिस०। कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितोदर्शितोयथा

"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुसक्षूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकावरकतीनपर्णीसकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः' ॥ उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः। स्नेहघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः। कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः। कोद्रवस्य सनीवारःश्यामाकश्च सशान्तनुः। कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः। यथोत्तरं प्रधानाः स्मृरूक्षाः कफहराः स्मृताः। मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा। विशेषी तत्र भूयिष्ठं वरकः सकुन्दकः। रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्य्योणाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः"

कुध्र पु० कुं पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क ह्रस्व। महीध्रे पर्वते हला०।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽत्र। सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा। "अभिघातात् प्रदुष्टो योनखो रूक्षोऽसितः खरः। भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्"। कुनखे विधिरप्येष" सुश्रु०। ह्रस्व० कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्यास्य इनि। कुनखरोगयुक्ते स च रोगो भुक्तावशिष्टसुवर्णं स्तेयरूपजन्मान्तरीय महापातकचिह्नं यथाह विष्णुः

"अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वसुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगोदुश्चर्म्मा"। "कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं चरित्वा तद्दन्तनखावुद्धरेयाताम्" विष्णुः। स्त्रियां ङीष्। स च रोगः गर्भावस्थायां मातुर्दोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुश्रुते "दिवास्वप्न्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्यो रोदनात् विकृतदृष्टिः ज्ञानासुखेपनात् दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

वकर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च श्राद्धकाले वर्ज्जनीयः यथाह मनुः "वर्ज्याःस्युर्हव्यकव्ययोः। प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः"। "दुर्वर्षुः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ, वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन" भा०व० १६६। श्राद्धे वर्जनीयोक्तौ।

कुनट पु० कुत्सितं नटति–नट–अच्। १म्लेच्छभेदे राजनि० गौरा०ङीष्। कुनटी २मनःशिलायाम् अमरः ३वन्याके राजनि०। कुत्सितोनटः कुग०स०। ४कुत्सिते नटे पु०।

कुनलिन् पु० ईषत् नलोऽस्यस्य इनि। वकवृक्षे त्रिका०। तस्य फलेषु ईषन्नलाकारत्वात्तथात्वम्।

कुनह(ट) पु० कूर्म्मविभागे दृढ०सं० ऐशान्यासक्तो १देशभेदे "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्येत्युपक्रमे "भल्लोपनीलजटासुरकुनह(ट)खसकुचिकाख्याः" इति तत्रोक्तत्वात्। कु+नह–अच्। २कुत्सितबन्धके त्रि०।

कुनाथ पु० कुत्सितोनाथः। १कुत्सितपालके। "कुनाथस्याजिनात्मनो यथा सार्थस्य" भाग० ५। १४। ४। "हताक्षयं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना" भाग० ६। १४। ४। कुपालककुपत्यादयोऽप्यत्र। कोनाथः। २महीनाथे राजनि पु०।

कुनाभि पु० ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात्। १वातमण्डल्याम् (घुर्घोवातास) त्रिका०। २निधिभेदे हेमच०।

कुनामन् त्रि० कुत्सितं प्रातरस्यारणीयं नामास्य। अतिशपथे स्त्रियां वा डाप् ङीप्। तस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। कौनामि तदपत्ये पुंस्त्री०। तस्येदम् काश्या० अञ्जिठौ। कौनामिक तत्सम्बन्धिनि त्रि० अञ्जि स्त्रियां ङीष् जिठि टाप् दृढ्यारण्यार्थः इति भेदः।

कुनाशक पु० ईषत् नाशयति स्वर्शनात् नश–णिच्–ण्वुल्। दुरालभायाम् यवासे (आलकुशी) अमरः।

कुनिषङ्ग पु० दशममनोः पुत्रभेदे। "दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः" इत्युपक्रमे "मनोः सुतौत्तमाजाश्च कुनिषङ्गश्च वीर्य्यवान्" हरिवं० ७अ०।

कुन्च वक्रणे अनादरे च भा० पर० सक०सेट्। कुञ्चति अकुञ्चीत् चुकुञ्च चुकुञ्च(ञ्च)तुः। कुञ्चनम् आ+सङ्कोचने आकुञ्चति संकोचयति। वि प्रसारणे। विकुञ्चति प्रसारयति सङ्कुचितः क्विप् आकुञ्चितः "आकुञ्चितपक्षव्यादम्" भट्टिः।

कुन्त पु० कुं भूमिं त्रिभुवनं तनोति उन्द–वा० त्र ककारस्य वा०। गवेधकाशां (गड़गड़े) १धान्यभेदे। २प्रासास्त्रे च मेदि०। ३क्षुद्रकीटभेदे (उकुन्) कुन्तलः। ४वरण्डभावे विश्वः। कुन्तास्त्रलक्षणं हेमा० परिख० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा

"उक्ता कुन्तोत्पत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते वेणुर्वेत्रं विल्वश्चन्दनो वर्द्धनं शिरीषा खदिरोदेवदारुर्धवटारोहश्चेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि तत्र सप्तहस्तप्रमाणः श्रेष्ठः। षड्भिर्हस्तैर्मध्यमः। पञ्चहस्तस्य निकृष्टो भवति लोहस्याकारौ द्वौ भवतः एकं पुष्कलावर्त्तकं द्वितीयं चीनोत्थितं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्कलावर्तकं तल्लोहं मृदु। तयोस्त्वियं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णं यन्निःशब्दं तन्मृदु, निपाते यद्विद्यते तत्तीक्ष्णं, यन्नमति तत्पुष्कलावर्त्तं मृदु। तत्र चीनोद्भवं भवत्यप्रशस्तं पुष्कलावर्त्तकमेव प्रशस्यते। कुन्तस्य फलं च मृदुना लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या तयोर्लाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः कारयेत्। तत्र सप्तपर्ण्यर्शाकखर्जूरीवेतसकरवीरवेणूनां तालफलकयोः केतक्याः स्तुह्या वा पत्राकारः कुशाग्रस्य सन्निभश्च। तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यं तच्च निर्व्रणं मनोदृष्टिहरन्नीक्ष्णं शुभञ्च श्रेष्ठं षोड़शाङ्गुलायामं, मध्यमं चतुर्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति। अङ्गुलविस्तारं सार्द्धाङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलविस्तारञ्च क्रमाद्भवति। द्वियवद्वैपुल्यं सार्द्धैकयवद्वैपुल्यमेकयवद्वैपुल्यञ्च। तत्र श्लोकाः। वेरवादिदृढजातीनां कार्यो दण्डः स च त्रिधा। सप्तषट्पञ्चहस्तश्च उत्तमो मध्यमोऽधमः। तस्याकारौ च द्वौ स्यातां सचीनं पुष्कलं तथा। तत्रैकं तीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं मृदुनस्तथा। तत् फलं मृदुलोहेन धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्तपर्ण्यादिपत्राणां समाकारं फलं भवेत्। षोड़शाङ्गुलमायामोद्व्यङ्गुलञ्चापि विस्तृतम्। यवद्वितयवैपुल्यं श्रेष्ठं कुन्तफलं भवेत्। मध्यमाधमयोर्हानिर्द्व्यङ्गुलार्द्धाङ्गुलं क्रमात्। आयामे विस्तृते यत्स्यात्। वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुशब्दत्वं मृदुगन्धत्वं सुपीतत्वं वर्त्मपूजितत्वञ्चेति फलगुणाः। चम्पकोत्पलचन्दनागुरुपद्मोशीरपत्ररसानां सुगन्धिदानाम् भवति फलस्य गन्धसंपत्। तया युक्तं फलमतिक्रम्यापि रूपं पूजितं भवति वसागन्धि मत्स्यगन्धि गोमूत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं भवति। मधुरं यद्यथायुक्तं यत्कषायं भवति तल्लक्ष्मीप्रवर्द्धनं, यल्लवणं कटुकं तिक्तं वापि रूक्षं क्षयावहं तच्चिह्नयेत्। शब्दस्तु स्थिरशब्दस्थालीशब्दवत् घण्टाशब्दवच्च प्रशस्तो, झर्झरीभिन्नपात्रशब्दश्चैवं

शब्दश्च शब्दो निन्दितो भवति। वैदूर्यनिभं चन्द्रसमानवर्णं कुसुमितोत्फलसदृशवर्णं निर्मलाकाशसवर्णं मतसीपुष्पनिभं वा कुन्तफलं स्त्रियं भर्तुर्ददाति, मधुकोशसमानवर्णं श्यामलोहवर्णं मक्षिकासवर्णं निन्दितं भवति। हंसशुकमयूरताम्रचूडघटनन्द्यावर्त्तकूर्मवत्स्य सरित्प्रभा अन्ये च मङ्गलशंसिनः पदार्थाः कुन्तव्रणेषु यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधकादिनिर्दिष्टाः। पाटुकोलूकपाटपवायससृगटभजम्बूकनिगलकलासाखेत्येवं निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टाः स्त्रियमपहरन्ति पतेति व्रणलक्षणम्। छाया वक्ष्यते ध्वजपताकाचामरच्छत्रतोरणशिविकावेश्माङ्गुश्ववर्द्धमानभृङ्गारगजतुरङ्गायस्मिन् कुन्तफले दृश्यन्ते धौतच्छायान्तरगतास्तं कुन्तमपुण्यकृतोन लभन्ते नकुलचेटकसूकरमक्षिप्रवायसोलूकवल्मीकाद्यो ये निन्दितायदि कुन्ते स्युर्धौतव्यक्ते तदा स कुन्तः स्त्रियं भुज्यमानामपि विनाशयेद्यस्मादङ्गुनं विभ्रयात्। स बधं बन्धं सद्योलभेत तस्य मक्षिप्रौ वा। चूलिकयोर्व्याघ्रनखस्य शुक्लानि चूर्णानि समभागानि कारयेत्। तत् चूर्णितं कृत्वा तेन चूर्णेन फले वर्णोपधर्षितं कुन्तफलं निर्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते। तच्च वर्मकोषसमन्वितं समाहितं कारयेन्नालिकाबद्धिव्रणं सुदृढायामेन अनुवन्धेन सुश्लिष्टैश्चार्दवलक्षकैः सुवर्णमये रजतमये वा वर्मणि रत्नालङ्कृतैर्नलिका क्षिप्ता कर्त्तव्या। स्कन्धे दृढपरिग्रहश्च तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्यं नलिकासहजं वा। नलिका चात्र प्रमाणतः श्रिष्टा कार्या हरीतकीसदृशन्नालफलसमानं विल्वफलाकारं ककुभकपित्थफलसदृशं वा वृत्तसदृशं वा कलशामलकाकारं वा भवति सर्वोपस्करान्वितं कुन्तायुधं षष्टिपलं श्रेष्ठं पञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निकृष्टमिति प्रवलरिपुविनाशकं क्रियान्वितञ्च कुन्तं कारयेन्नृप स्वप्रमाणादधिगौरवं, यो हि कायमारस्य बलमविदित्वा कुन्तमायुधमावहेत् सादिकस्तस्याजीर्णमजानतः पुरुषस्येवाति भुक्तभग्नं कुन्तायुधं विषीभवति। इत्यौशनसे कुन्तलक्षणम्"

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिणि लक्षणेत्यालङ्कारिकाः। "शक्तिकुन्तध्वजरथवालिवारणगोदयाः" भरतः। "शक्तिकुन्ताद्यायुधानीति" भरतः।

कुन्तल पु० कुन्तं क्षुद्रकीटं (उकुण) लाति ला-क। १केशे "कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः। बाडमूलं

स्तनौ नाभिपर्य्यन्तं दृश्यते स्फुटम्" वा० ट०। तदाधारत्वात् २छत्रीवे च अमरः। कुन्तलाकारं केशव्याकारं लाति ला- । ३यवे ४चणके पानपात्रे ५लाङ्गले च विश्वः। ६ध्रुवकभेदे "षर्णैः षोड़शभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरः। शृङ्गारे च रसे प्रोक्त आनन्दफलदायकः" इति संगीतदामो०। "कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि!। श्रीकुन्तलाभिधोदेशः कथितः पूर्व्वसूरिभिः" शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते ७देशभेदे पु० भूम्नि- "स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता सरोऽङ्गराजस्वसुः" सा०द०। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" इत्युपक्रमे "जल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः" भा०भी०९अ०। दक्षिणात्यजनपदोक्तौ। तेषां राजा अण्। कौन्तल तद्देशस्थमे। बहुषु तस्य लुक्। क्वचित् एकत्वेऽपि लुक्। "आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा। द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" भा०स०१अ०। तेषु अभिजनोऽस्य अण्। कौन्तल पित्तादिकफेन तद्देशवासिनि। बहुषु तस्य लुक्।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु। भङ्गराजे (भीमराज) राजनि०। त ससैवनेन हि केशवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धिः।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलाया आकारो विदार्तेऽस्याः ठन् अत इत्त्वम्। दध्यादिक्षेदन्यां १छुरिकाभेदे पालिकायाम् हारा०। २बालानामौषधौ (बाला) स्त्री सुश्रुतः। यथा "कुन्तलिकाकुरण्टिकाप्रभृतानीत्युपक्रमे "स्वादुपाकरसाःशीताः कफघ्नाश्चातिपित्तलाः। लवणार्द्रसाद्रूचाः सचाराः बातलाः वराः। स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" [राजनि०।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम्। (बाला) नाम्नोषधौ

कुन्ताप पु० ऐदिके ऋचां पाठप्रकारभेदे ततूप्रकारः आश्व० श्रौ० ८।३।७।८। सू० दर्शितोयथा "तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्" सू०

"तस्माद्दृषाकपेरूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत्। तस्मादूर्ध्वमिति वचनात् माध्यन्दिने दृषाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्तापः स्यादसति प्रवेशे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति गम्यते" नारा०भ०। "तस्यादितश्चतुर्दशविध्याद्यं निनर्द्य शंसेत" सू०। "तस्य कुन्तापस्यादितश्चतुर्दश ऋचो विगृह्य निनर्दोऽयमपूर्व इति तस्याः स्वरूपनिदर्शनमाह" भ०। "तृतीयेषु पादेष्वुदात्तमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निनर्दत्" सू०

"तृतीयेषु पादेष्वादितो यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्य ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति तृतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो ये द्वे अक्षरे तयोः पूर्वमनुदात्तं, तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निनर्दयेत्, नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं निनर्दशब्देनोच्यत इत्यर्थः" नारायणवृत्तिः ।

उदराभ्यन्तरस्थिते २अन्त्यभेदे न० । "उदरमेकविंशं विंशतिर्वा अन्नमुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः" शत०ब्रा० १२।२।४।१२। "अथ यत्कुन्तापनासीत् यो मज्जा स सार्द्धं समभवत्" तत्रैव १३।४।४।८।

कुन्ति पु० भूम्नि कस—भिच् पृषो० । १देशभेदे "कुन्तयोऽवन्त यश्चैव तथैवापरकुन्तयः" भा० भी० ६अ० जनपदोक्तौ तेषां राजा अण् । कौन्त तद्देशत्वे पु० बहुषु तस्य लुक् । कुन्तयः तद्भूमेषु भूम्नि । "सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह । साल्वायनाश्च राजानः" भा०स०१२अ० । विदर्भवंशजे क्रथस्य पुत्रे २नृपभेदे "तस्माद् विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ" इत्युपक्रमे "क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद्धृष्टस्तस्याथ निर्वृतिः" भाग०९।२।२ । "कुन्तेः सख्युः पिता शूरोह्यपुत्रस्य पृथामदात्" तत्रैव २४अ० १९श्लो० । कार्त्तकौ० क्षुराष्ट्रेण सहद्व० प्रकृतिस्वरः

कुन्तिभोज पु० कुन्तिसंज्ञको भोजः भोजदेशाधिपः । पृथापितरि कुन्तिसंज्ञके भोजराजे नृपभेदे "पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ! । शूरःपूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ" हरिवं०३५अ० ।

कुन्तिसुता स्त्री ६त० । वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजाय पित्रा शूरेण दत्तकत्वेन दत्तायां पृथायाम् । कुन्तीशब्दे विवृतिः कुन्तितनयादयोऽप्यत्र स्त्री ।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां पृथायाम् युधिष्ठिरादिमातरि तत्कथा यथा "महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश" इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्तिमुक्त्वा "पञ्च चास्य वराङ्गनाः । पृथुकीर्त्तिः पृथा चैव श्रुतदेवी श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः । पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ! । शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" हरिवं०३५ । इत्युक्त्वा "पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत्" हरिवं० ३५अ० उक्तम् ।

कुन्तीतनय पु० ६त० । कुन्त्यां धर्मादितो जातेषु ३युधिष्ठिरादिषु त्रिषु सूर्य्ये जाते ४कर्णे च । तत्कथा यथा "यस्यां (कुन्त्याम्) स धर्म्मविद्राजा धर्म्माज्जज्ञे युधिष्ठिरः । भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चापि धनञ्जयः" हरिवं० ३५अ० । कर्णोत्पत्तिकथा भा०आ० १११अ० यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि । पितृस्वसीयाय सुतामनपत्याय भारत ! । अग्र्यप्रभवे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् । अग्र्यजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षिणे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने । नियुक्ता सा पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरत्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मं यं तं दुर्व्वाससं विदुः । तस्मै संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयत् । तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्म्मान्वेच्चया । अभिचारादिभिर्युक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादेन तव पुत्रो भविष्यति । तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी । सा ददर्श तमोघ्नन्तं भास्करं लोकभावनम् । विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् । तां समाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् । अयमस्त्रविदांपाङ्क्ते ब्रूहि किं करवाणि ते । कुन्युवाच । कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्याञ्च शत्रुहन् ! । तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ! । एतस्मिन्नपराधे त्वं शिरसाहं प्रसादये । योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराधेऽपि नित्यशः । सूर्य्य उवाच । वेदाहं सर्वमेवैतत् यद्दुर्व्वासा वरं ददौ । संत्यज्य भयमेवेह क्रियतां सङ्गमो मम । अमोघं दर्शनं मह्यमाहुरेतत् सुमध्यमे । नास्ति ते शुभे ! । दृष्टाह्वानेऽपि ते भीरु ! दोषः स्यान्नात्र संशयः । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता वरं विप्रं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ! । बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । अनृतप्रादान्न ते रात्रि ! भविता दोष इत्युत । एवमुक्ता स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा । प्रकाशकर्त्ता तमसः समभूद्भूय तया सह । तत्र वीरः समभवत् सर्व्वशस्त्रभृतांवरः । आसुक्तकवचः श्रीमान् देवगर्भः श्रियान्वितः । सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः । आदाच्च तस्य कन्यात्वं

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् । गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम्" ।

युधिष्ठिरादुत्पत्तिस्तत्रैव १२२।१२२ अ० यथा

"एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता । पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्ताऽतिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरन्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः । तमहं संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयम् । स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रन्त्विमञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि ! पुत्रो भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ! । ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा स्यान्नौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवतांवर ! । त्वत्तोऽनुज्ञामपीच्छां मां बिभ्यत्किन्नु कर्म्मणि स्थिताम् । पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरारोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्म्ममावाहय शुभे ! स हि देवेषु पुण्यभाक् । अधर्म्मेण न नो धर्म्मः संयुज्येत कथञ्चन । लोकश्चायं वरारोहे ! धर्म्मोऽयमिति मन्यते । धार्म्मिकञ्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः । धर्म्मेण चापि दत्तस्य नाधर्म्मे रंस्यते मनः । तस्माद्धर्म्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ! । उपचाराभिचाराभ्यां धर्म्ममावाहयस्व वै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत" । "संवत्सरश्चते गर्भे गान्धार्य्यां जनमेजय । आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्ममच्युतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहाव ह । जजाप विधिवज्जाप्यं दत्तं दुर्व्वाससा पुरा । आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात्ततः । विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता । विस्मयन्तं ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददाम्यहम् । सा तं विहसमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठाभे) चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते । सत्यव्रतयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् । जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी । एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः । धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् । प्राज्ञः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्म्मृगारूढो महाबलः । किन्ते कुन्ति ! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् । सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ! । बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम् । तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी । सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत । इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे । यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल । नान्वबुध्यत संसुप्तसुतस्नेहे वृकोदरम् । ततः स वज्रसङ्घातः कुमारो न्यपतद्गिरौ । पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ! । दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! । जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः । सन्तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् । यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति । असानुषान्मानुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति । कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः । ततः पाण्डुर्महाराजोऽन्वचिन्तयित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं संवत्सरं शुभम् । आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् । उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना । आराधयिषुर्हैवं त्रिदशानां तमीश्वरम् । भार्य्यया सह धर्म्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत ! । तन्तु कालेन

महता वासवः प्रत्यपद्यत। शक्र उवाच। पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदाञ्चार्थसाधकम्। दुर्हृदां शोकजननं सर्व्वबान्धवनन्दनम्। सुतं तेऽयं प्रदास्यामि सर्व्वामित्रविनाशनम्। इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना। उवाच कुन्तीं धर्म्मात्मा देवराजवचः स्मरन्। उदर्कस्तव कल्याणि! तुष्टो देवगणेश्वरः। दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया। अतिमानुषकर्म्माणं यशस्विनमरिन्दमम्। नीतिमन्तं महात्मानमादित्यबलतेजसम्। दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाङ्गुतदर्शनम्। पुत्रं जनय सुश्रोणि! धाम क्षत्रियतेजसाम्। लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् समाह्वय शुचिस्मिते!। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी। अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्জ্জुनम्" । कुन्त्या अपत्यं ढक्। कौन्तेय तदपत्ये "कौन्तेय प्रतिजानीहि" गीता।

कुन्थ क्लेशे श्लेषे च क्र्यादि० प०अक०सेट्। कुन्थ्नाति अकुन्थीत् चुकुन्थ प्रनिकुन्थ्यात्। [न्तरम्।

कुन्थु पु० कुन्थ–उन्। बौद्धभेदे हेमच० कुन्थुरवेति पाठा-

कुन्द पु० कुन्द इव श्वेतत्वात्, कुं पृथिवीं कश्यपाय ददाति दा–क वा। १विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्वच्छतया स्फटिकवच्चिर्मलत्वात् "श्वेतोरक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" इत्युक्तेः युगावतारे सत्ययुगे श्वेतत्वाद्वा, परशुरामावतारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम्। यथाह हरिवंशे "सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्। तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः। भारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्"। कुं भूमिमुनत्ति उन्द–क्विप् शक०, कौतेः अवदा० दन् सुडच् वा। २कुन्दरुनामगन्धद्रव्ये ३अभ्रियन्त्रभेदे (कुँदे) ४कुबेरस्य निधिभेदे च पु० मेदि० ५करवीरवृक्षे पु० राजनि० स्वनामख्याते ६पुष्पप्रधानवृक्षे पुं०न० पुष्पे न०अमरः। "कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्वातपित्तहृत्" भावप्र०। "कुन्दकुड्मलाग्रदन्तः स्मितैः" माघः। "कुन्देस्म सुन्दररुचिः" सा० द०। "शङ्कराय न दातव्याः कुन्दशेफालिकाजवाः" पुरा०। ७पद्मे च कुन्दिनी त्रिका०। शाल्मलद्वीपस्थे दक्षिणे पर्व्वतभेदे। शाल्मलद्वीपवर्ष्मणे भाग० ५,२०अ०। "तेषु वर्षेष्वद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति"। विष्णु० तु एषां नामान्तराणि दृश्यन्ते "कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः। द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः। कुन्दस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा। कुमुद्वान् पर्व्वतवरः" अनयोः कल्पभेदादविरोधः।

कुन्दक पु० कुन्द+संज्ञायां कन्। १कुन्दवृक्षे राजनि० स्वार्थे क। २कुन्दशब्दार्थे

कुन्दम पुंस्त्री० कुन्देन मीयते शुभ्रवर्णत्वात् मा–घञर्थे क। विड्लाले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्य च प्राणिभिन्नपञ्चान्तात् परस्य चूर्णा०तत्पुरुषे आदुदात्तता-तत्र गणे सुकुन्द इति पाठान्तरम्। तेन सह श्रेण्यादित्वात् तत्पुरुषः।

कुन्दमाला स्त्री ग्रन्थभेदे सा०द०।

कुन्दर पु० कुन्दवत् शुद्धानि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति रा–क, कुं धरां दारयति स्फिरत्वाच्छिघांसया वराहरूपावतारे इ–अच् गुणो० सुम्। १विष्णौ। "कुमुदः कुन्दरः कुन्दः" विष्णुस०। कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे इ–अच् गुणो०। कलिङ्गेषु (कुन्दरा) विख्याते २नगभेदे पु०राजनि०। तस्य पर्य्यायोक्तिद्वारा लक्षणं राजनि० दर्शितम्। "कण्डुरो दीर्घपत्रः खरच्छदः रसालक्षेत्रसंभूतः स्तम्बगुल्मभः"। "क्लेयं कुन्दरसलन्तु स्यौल्यग्लैत्योपकारकम्। पित्तातिसारनाशि स्यात् गोधनानां प्रशस्यते। बलपुष्टिकरञ्चैव" राजनि० तद्गुणा उक्ताः। [समूहे त्रिका०।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्मानां समूहः खला० इनि। पद्मसमूहे त्रिका०।

कुन्दु पु० कुं भूमिं दृणाति इ बा०डु। १भूमिके शब्दरत्ना०। २कुन्दुरुनाम गन्धद्रव्ये स्त्री।

कुन्दुर पु० कुं भूमिं दारयति इ–विदारे उरन् गुणो०। कुन्दुरुनामगन्धद्रव्ये भरतः।

कुन्दुरु पुंस्त्री कुं भूमिमुनत्ति उन्द–जत्वा० नि०। स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे अमरः। "कुन्दुरुर्मधुरस्तीक्ष्णस्तिक्तस्वच्यः कटुर्हरेत्। ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीकुष्ठरोगकफान्निलान्" भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रैव पुंस्त्री राजनि०। स च सुश्रुते एलादिगणे पठितः। स च गणो यथा

"एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनखशुक्तिचरुडास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकबालकगुग्गुलुसर्জरसतुरष्ककुन्दरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति। एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च। वर्ष्मप्रसादनः कण्डूपिटकाकोठनाशनः"।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा०उभ०पक्षे भादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार-चक्रे। चुकुम्प। अनि कुम्पयात्

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपितः कोपः कोपनम् कुपित्वा प्रकृत्य। "प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः कुपितत्वचः" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट्। कुप्यति इदित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्" सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु। चुकोप बलिनां श्रेष्ठः" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि। उद्भटः "दृष्ट्वा कुप्यसि याचके" भा०आ०७८अ०" अस्य आर्षे पदव्यत्ययोऽपि दृश्यते। "नन्दते कुपते चापि तथा हङ्कारयत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महासर्प! न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७६अ०। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोपः संकोपः अतिकोपः इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा०कर्म्मणः सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सितः पन्थाः कुगतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्म्मं पथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं संप्रवर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो। स सेव्यत्वेनास्त्यस्य अर्श०अच्। २असुरभेदे "प्रह्लादो मयश्च कुपथोऽयग्रीवश्च वीर्य्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भः कुपथश्च दानवः" हरि०२४१अ०। सुपार्श्व इत्यपरूपेण द्वापरे आविर्भूतः "कुपथस्तु महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप-क्यु। क्षिरण्याच्चसैन्यस्ये असुरभेदे "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रयः" हरिवं०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप-क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ साच्यं कुपयं वर्द्धनं पितुः" ऋ०१०,१४०,३, "कुपयं गोपनीयम्" भा० (कोपा)। जटा०

कुपाणि त्रि० कुत्सितः पाणिरस्य। वक्रहस्ते बाडकुराडे

कुपिञ्जल पुंस्त्री कुत्सितः पिञ्जल इव पृषोदरा० साधुः। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष् ततः शिवा०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य व्रीह्या० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप-वा० इनि किच्च ङीप् पृषो०। (माछेरखालुइ) मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पुंस्त्री कुप-किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः कुगतिस०। (माकड़ातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः कालस्तिन्दुकः कालपीलुकः। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदजन्तुषु। पादव्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे? "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरँस्तमः" मनुः। ब०व्री०। २कुत्सितपुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० ङीष्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। कोः पृथिव्याः पुत्रः। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च। [द्विनिन्दिते अमरः

कुपूय त्रि०कुत्सितं पूयते पूय-विसरणे अच्। जात्याचारा-

कुप्य न० गुप-क्यप् नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तेजसादौ धातौ, अमरः (दस्तो) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (काँसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री-क। जवन्ये हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृशं फतमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम्" मनुः

कुब स्तुतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुब्बयति ते कुब्बति अचुकुब्बत् त अकुब्बीत्। कुब्बयाम्-बभूव आस चकार चक्रे चुकुब्ब। कुब्बा

कुबल त्रि० कुत्सितं बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुबलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्यधुन्धुमारसंज्ञाप्राप्तिः भा० व० २०३अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्! यशादः पृथिवीमिमाम्। प्राप्तः परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्। यशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्। अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः। विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोत्तेयः श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः। बृहदश्वस्य दायादः कुवलाश्व इति

सुतः। कुवलःश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः। सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः। कुवलाश्वश्च पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत्। समये तं पिता राज्ये वृहदश्वोऽभ्यषेचयत्। कुवलाश्वं महाराज। सूरुत्तमधार्मिकम्। पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वृहदश्वो महीपतिः। जगाम तपसे धीमांस्तपोवनमलिन्दहा"। इत्युपक्रम्य मधुकैटभयोःसमुत्पत्तिवधकथान्ते २०३अ०

"मार्कण्डेयउवाच। धुन्धुर्नाम महाराज! तयोः पुत्रोमहाद्युतिः। स तपोऽतप्यत महत् महावीर्यपराक्रमः। अतिष्ठदेकपादेन क्षयो धमनिसन्ततः। तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुम्। देवदानवयक्षाणां सर्वगन्धर्वरक्षसाम्। अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया। एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः। स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्नाऽऽस्पृश्य जगाम ह। स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः। अनुस्मरन् पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत्। स तु देवान् सगन्धर्वान् जित्वा धुन्धुरमर्षणः। बबाधे सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम्। समुद्रे बालुकापूर्णे उज्जालक इति स्मृते। आश्रम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ!। बाधते स्म परं शक्त्या तमुतङ्काश्रमं विभो!। अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तदा। मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः। शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः। उतङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन् पावकार्चिषः। एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः। उतङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः। पुत्रैः सह महीपालः। प्रययौ भरतर्षभ!। सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिसूदनः। कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम्। तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः। उतङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया। तस्मिन् प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत्। एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति। दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पर्यवाकिरन्। देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः। शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य भीमतः। विपांसुलां महीं कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः। अन्तरीक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर!। तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः। कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः। देवगन्धर्वसहिताः सलवैक्षन्महर्षयः। नारायणेन कौरव्य! तेजसाप्यायितस्तदा। स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम्। अर्णवं खनयामास कुवलाश्वोमहीपतिः। कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै बालुकार्णवे। सप्तभिर्हि दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः। आसीद्वोरः वपुस्तस्य बालुकान्तर्हितं महत्। दीप्यमानो यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ!। ततो धुन्धुर्महाराज! दिशमाहत्य पश्चिमाम्। सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल! कालानलसमद्युतिः। कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः। अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि। पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः। स बध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः। क्रुद्धस्याथास्यतस्तेषां मुखात्तोयानि विविधानि च। आस्याद्वमन् पावकं स संवर्तकसमं तदा। तान् सर्वाञ्छृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा। मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव। क्षयेण राजशार्दूल! पुरैव कपिलः प्रभुः। सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत्। तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम!। तं प्रबुद्धं महात्मानं कुवलाश्वं नृपोत्तमम्। आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः। तस्य वारि महाराज! मुक्तवान् वक्त्र देहतः। तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप!। योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा। ब्रह्मास्त्रेणाथ च राजेन्द्र! दैत्यं क्रूरपराक्रमम्। ददाह भरतश्रेष्ठ! सर्वलोकाभयाय वै। सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम्। शत्रुसैन्यवधं कृत्वा त्रैलोक्येशत्वापरः। धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः। धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत्"।

कुवे(वे)र पु० कुत्सितं वेरमस्य कुत्सितं वेरमस्य इति वा। १धनदे यक्षराजे अमरः "कुत्सायां क्षितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते। कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" वायुपु०। "कुवेरोभव नाम्ना त्वंमम रूपेण्यया सुत!" कालीख० देवीशापोक्तेस्तस्य तथात्वम्। "कुवेरस्य जनःशल्यं शतीव पराभवम्" कुमा०। तस्येदमण्। सत्यवर्म्मन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "कौवेरदिग्भगमपास्य मार्गम्" माघः। कुबेरभृत्या० पाठात् कुवेरवनमित्यादौ न णत्वम् वाक्यु। कुबेरकोऽप्यत्रार्थे कुगतिसं० २निन्दितदेहे न०।

कुबेराक्षी स्त्री कुबेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः अच् समा० ङीष्। १पाटलावृक्षे २लताकरञ्जे च राजनि०।

कुबे(वे)राचल पु० द्वि०। कैलासपर्व्वते शटा० तत्र कुबे-

रावासत्वात्तथात्वम्। कुवे(वे) राद्भिप्रभृतयोऽत्र। **कुञ्च** पु० ईषत् उञ्चमाञ्चं यत्र शक०। १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा०। (कुञ्च) ३हृदयपृष्ठरोगे पु० "हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्। क्रुञ्चो वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्तं नक्षणम्। ४तद्युक्ते (कुञ्चो) त्रि०। "कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरालोचनाशङ्किनः" रत्ना०। सच राज्ञामन्तः पुरस्थहायभेदो यथाह साण्ड० तद्दवरोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्ढकिरातस्त्रीच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः" अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं दृह०स० ६६ अ० "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मस्तुलकोऽथ शाखी। पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान्"। "कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्रस्वस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्व्वकाये नतश्च। हंसासेवी नास्तिको ज्यैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः। कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च। सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुब्जो ऽयमुक्तः सततोद्यतश्च"। **कुञ्जक** पु० कौ उञ्जति उञ्ज—ण्वुल् शक०। अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे "चम्पकात् पुष्पशतकाद्योकं पुष्पमुत्तमम्। अशोकपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्। सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्" शब्दच०। मरसि० पुरा० "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः। त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतकर्त्ता च स स्मृतः" इति भावप्र०। **कुञ्जकराटक** पु० कुब्जः कराटकोऽस्य। श्वेतसहिरे राजनि० **कुब्जा** स्त्री कंसभवनस्थे स्त्रैरिन्ध्रीभेदे यां पङ्गुप्राप्ताक्रूरस्य कृष्णः सुरूपां चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४१अ० यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम्। विलोक्य कुब्जां युवतीं वरानना मपृच्छ यान्तीं मृदुसुन्दरस्मितः। का त्वं वरोरु! तदुहानुलेपनं कस्याङ्गने! वा कथयस्व साधु नः। देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति। स्त्रैरिन्ध्र्युवाच। दास्यस्म्यहं सुन्दर! कंसमम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्म्मणि। भट्टावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोन्यतमस्तदर्हति। रूपप्रेशलमाधुर्य्यैर्हसितालापवीक्षिता। धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्। ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना। संग्रामपरभागेण शुशुभाते सुरक्षितैः। प्रसन्नोभगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम्। ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम्। पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुलोत्तानपाणिना। प्रगृह्य चिबुकेऽध्यात्मसुदृनीनमदच्युतः। सा तदर्जुसमानाङ्गी दृष्टस्पृष्टपथोधरा। सुकुन्दस्पर्शनात् सद्योबभूव प्रमदोत्तमा"। **कुब्जाम्रक** न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "ततः कुब्जाम्रके गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप!। गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा० व० ८४ अ०। तच्च तीर्थं ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः।

कुञ्जिका स्त्री १अष्टवर्षीयां कन्यायाम्। "अष्टवर्षा च कुञ्जिका" अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षणशब्दे २००४पृ०विवृतिः। २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुञ्जिका तन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं द्रष्टव्यम्।

कुट्र न० कुटि—ष्टक्छादने रन् ह्रस्वेन्द्रेत्यादिना नि०। अरण्ये उज्झलदत्तः। २कुण्डे ३कुण्डले ४ तन्त्रो ५शरणे ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः।

कुट्र(त्र)ह्न पु० कुत्सितो ट्र(त्र)ह्नो वा टच्। कुत्सिते ट्र(त्र)ह्नि टजभावपक्षे कुट्र(त्र)ह्नशब्दोऽप्यत्र। **कुभ** उन्दने भ्वा०पर०सक०सेट्। कोभति अकोभीत् चुकोभ। ह्रस्वभा०माधवसंमतोऽयम्। [विवृतिः।

कुभ न० कुभ—क। उदके ह्रस्वभा० माधवः। कुभन्यु शब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ—कर्म्मणि घञर्थे क कुभमुदकमिच्छति क्यच् बा० अनङ् छन्दसि उ। आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "छन्दस्युभः कुभन्यवः ह्रस्व ५, ५२,१२, कुभन्यवः कुभिरुन्दनकर्म्मा" भा०।

कुभा स्त्री कोः पृथिव्याः भा। पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्" ज्योति०। उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः। कुगतिस०। २कुत्सितदीप्तौ। "भा वीरजानितभा कुभा" ऋ० ५,५२,८, "कुभा कुत्सित दीप्तिः" भा०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुभृत् पु० कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ—क्विप्। १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम्। एकादिशब्दे १५०८पृ० विवृतिः कुम्भरेखिकं सप्तशालाकचक्रम् ज्योति०।

कुमार क्रीडौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कुमारयति ते अचुकुमारत् त। कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति दुष्टान् मृ—णिच्—अच् वा। १कार्त्तिकेये, नाट्यौक्तौ २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणवृक्षे ६पञ्चवर्षीये, बालके च मेदि०। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं शैशवञ्च दशाब्दधि" भाग० १०श्रीधर-

ष्टतयचनम्। स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीष्। "त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती" मनुः। ७सिन्धुनदे शब्दर०। ८अर्हदुपासकभेदे हेमच०। ९शाकद्वीपेश्वरपुत्रभेदे १०तदीयवर्षभेदे च विष्णुपु० "शाकद्वीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः। सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च। जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीवकः। कुसुमोदः, सुमोदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः। तत्संज्ञान्यपि तान्येव सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्"। ११शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भवे ऋक्षिकुल्याभेदे "ऋक्षिकुल्याः कुमारादाः शुक्तिमत्पादसम्भवाः" विष्णुपु०। १२सुन्दरे त्रि०। १३अविवाहितावस्थायामुपचारात्। "कौमारापूर्ब्बवचने,, पा०। "अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्। दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" मनुः। अतएव अत्रदाकल्पे "एकवर्षां भवेत्सन्ध्या इत्यादिना षोड़शवर्षान्तायाऽपि कुमारीत्वमुक्तम्। तत्र बालके "कुमारं माता बिभर्त्ति" ऋ० ५,२,१, कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति" "शत०ब्रा० १,४,५,७, "कन्यानां संप्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्" मनुः नाट्योक्तिं विनापि काव्ये राजदारके कुमारशब्दः प्रयुज्यते। "आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः"। "कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत्" रघुः "तदानुजज्ञतुः स्थाणुं कुमाराविव पावकौ" रामा०। विश्वसारोक्ते १५मन्त्रभेदे पु० १६विद्यायां स्त्री ङीप्। मन्त्रविशेषाणां संज्ञाभेदाश्च तन्त्रसारे दर्शिता यथा

विश्वसारे निबन्धे च। "शिखोरुद्वः शक्तिहीनः पराङ्मुख उदीरितः। वधिरोनेत्रहीनश्च कीलितः स्तम्भितस्तथा। दग्धस्त्रस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः। भेदिताश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः। हृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तोबालकः पुनः। कुमारश्च युवा प्रौढोवृद्धो निर्बीजकस्तथा। निर्बीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कूटस्तथा पुनः। निरंशकः सत्वहीनः केकरोजीवहीनकः। धूमितालिङ्गितौ स्यातां भोक्षितश्च क्षुधार्त्तकः। अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्यादतिक्रुद्धः समीरितः। अतिक्रूरश्च सुप्तोद्भः शान्तमानस एव च। स्थानभ्रष्टश्च विकलोनिःस्नेहः परिकीर्त्तितः। अतिवृद्धः पीड़ितश्च वक्ष्याम्येषान्तु लक्षणम्। अनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते। संयुक्तं वा वियुक्तं वा पुराक्रान्तस्त्रिधा पुनः। चतुर्द्धा बहुधा वापि स मन्त्रश्चिन्नसंज्ञकः। आदिमध्यावसानेषु भूबीजद्वयसंयुक्तः। शुद्धमन्त्रः स विज्ञेयोभक्तिमुक्तिविवर्जितः। मायात्रितयश्रीबीजरमाकाहीनसंयोगमनुः। शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते। कामबीजं सुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव च। असौ पराङ्मुखः प्रोक्तोहकारो विन्दुलाञ्छितः। आद्यन्तमध्ये विद्वर्व्वा न भवेद्वधिरः स्मृतः। पञ्चवर्णोमनुर्यःस्याद्रेफाकेन्दुविवर्ज्जितः। नेत्रहीनः स विज्ञेयो दुःखशोकामयप्रदः। आदिमध्यावसानेषु हंसप्रासादवाग्भवौ। हकारोविन्दुमान् जीवो वावस्यापि चतुःकलः। माया नमामि च पदं नास्ति यस्मिन् स कीलितः। एकं मध्ये द्वयं भूद्वि यस्मिन्त्रस्तपुरन्दरौ। न विद्यते स मन्त्रस्तस्मिन्नः सिद्धिवर्ज्जितः। षड्भिर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि। सप्तधा दह्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते। यस्त्रिद्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिर्द्धातुरेश्वरैः। त्रस्तः शोऽभिहितो यस्य मुखे न प्रणव स्मृतः। शिखोया शक्तिरथ वा भीतास्त्रः स प्रकीर्त्तितः। आदौ मध्ये तथा चान्ते यस्य मायां चतुष्टयम्। सएव भेदितोमन्त्रो नो मन्त्रः सर्वविघ्नसमन्वितः। यस्य मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा। अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदाहृतः। द्वोद्वयं हृदये शीर्षे वषट्वौषट् तु मध्यमे। सएव भेदितोमन्त्रः सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। तिसृभिर्वर्णो हंसश्चीनोयः स सुषुप्तउदाहृतः। मन्त्रोवाप्यथ वा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरा। फट्कारपञ्चकादिर्योभदोन्मत्तः उदाहृतः। तद्धृदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः स मूर्च्छितः। विरामेऽङ्गस्य यो मन्त्रो हृतवीर्य्यः स उच्यते। आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्त्रयुतोमनुः। ज्ञातव्योभीम इत्येष यःस्यादष्टाक्षराक्षरः। एकोनविंशतिवर्णो वा योमन्त्रस्तारसंयुतः। हृत्रेखाङ्कुशवीजाढ्यः प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते। सप्तवर्णो भवेद्बालः कुमारोऽष्टाक्षरःस्मृतः। षोडशार्णो युवा प्रौढ़श्चत्वारिंशद्भिर्म्मनुः। त्रिंशदर्णश्चतुःषष्टिवर्णोमन्त्रः शताक्षरः। चतुःशताक्षरोऽपि वृद्धः स परिकीर्त्तितः। नवाक्षरो ध्रुवयुतो मनुर्निर्बिन्दुरीरितः। यस्यावसाने हृदयं शिरोमन्त्रौ च मध्यतः। शिखा वर्म्म च न स्यातां वौषट् फट्कार एव वा। शिवशक्त्यृर्क्षहीनो वा स निर्बीजः उदाहृतः। एषु स्थानेषु फट्कारः प्रौढो यस्मिन् प्रदृश्यते। मन्त्रः सिद्धिहीनःस्या न्मन्दःषड्वक्त्राक्षरोमनुः। कूट एकाक्षरो मन्त्रः स एवोक्तोनिरंशकः। द्विवर्णः सत्वहीनः स्याच्चतुर्वर्णस्तु केकरः। षडक्षरोजीवहीनः सप्तार्णश्चाप्य-

चरोमनुः। सार्द्धद्वादशवर्णो वा भूमितः सत्तु निन्दितः। साद्धैकोजत्रयस्तद्वदेकविंशतिवर्णकः। विंशदर्णस्त्रिशद्वर्णोवःस्यादालङ्कितः स्मृतः। द्वाविंशच्चरो मन्त्रो मोक्षितः परिकीर्त्तितः। द्वात्रिंशदर्णो मन्त्रोयः सप्तविंशतिवर्णकः। क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशतिवर्णकः। एकादशाक्षरोवाऽपि पञ्चविंशतिसंख्यकः। त्रयो वंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतदीप्तैरितः। षड्विंशत्यक्षरोमन्त्रः षट्त्रिंशदर्णकस्तथा। त्रिंशदेकोनवर्णो वा त्यक्षहीनः स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदथापि वा। अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्म्मसु। त्रिंशदक्षरकोमन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा। अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्म्मसु। चत्वारिंशत्तथा विद्या त्रिषष्टिर्यावता भवेत्। तावत्संख्या निगदिता मन्त्राः सार्द्धडसंज्ञकाः। पञ्चसप्तक्षरा ये सुमन्त्रास्ते शान्तमानसाः। एकोनशतपर्य्यन्तं पञ्चषट्क्षरादिति। ते सर्वे कथितामन्त्राः स्थानभ्रष्टा न शोभनाः। त्रयोदशाक्षरा ये सुमन्त्राः पञ्चदशाक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतसार्द्धशतंतथा। शतद्वयंद्विनवतिरेकहीना तथापि वा। यावच्छतत्रयं संख्या निःस्नेहास्ते प्रकीर्त्तिताः। चतुःशतमथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम्। अतिवृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रविवर्जितः। सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीड़िताह्वयाः। द्विसहस्राक्षरामन्त्राः खण्डशः सम्प्रदा कृताः। ज्ञातव्यास्तोत्ररूपास्ते मन्त्राएते यथास्थिताः। तथा विद्याश्च बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्म्मसु। दोषानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बुधः। सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि" अथ मन्त्राणां दोषशान्तिः तदुक्तं तत्रैव "लिङ्गादिदुष्टाये मन्त्रास्तन्त्रे तन्त्रे निरूपिताः। ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभावतः। मातृकार्णैः पुटीकृत्य मन्त्रं विद्वां विशेषतः। शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये। तदा मन्त्रोमहाविद्या यथोक्तफलदा भवेत्। मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्निधायच। मन्त्रवर्णास्ततः कुर्य्याच्छोधनन्तत्र सम्मतम्। ब्रह्मा तु योनिसद्भावं संङ्कोचयति सारपङ्कजम्। तदुत्पन्नान् मन्त्रवर्णान् कुर्यात्तत्र गतागतान्। ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत्। सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये"। तथा। "एषु दोषेषु प्राप्तेषु मायां काममथापि वा। त्रिपुरा चादौ श्रियं त्रैव सहस्रेषु विसृजये"। तथा। "तारसंपुटितोवापि दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति। यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति" तथा। "प्रणवोमाहका देवी कृष्णखेत्यमृततत्रयम्। अमृततत्रयसंयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति" तत्र विद्यापां "कुमारी या च विद्येयं त्वया गृहा पतिव्रते!। केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्" मुण्डमा०। १७स्वरोदयेक्ते बालादिचक्रस्थे स्वरभेदे पुंचक्रशब्दस्यबालादिचक्रे विवृतिः। तत्र स्कन्दे "अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः" भा० आ० ६६अ०। "कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम्। अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्यत्र न संशयः" भा० अ० ८४अ०। तस्य कन्दर्पापेक्षयाधिकसौकुमार्य्योक्तित्वम्। १८बालोपद्रावकग्रहभेदे "स्कन्दः स्मृतो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमारः इति सग्रहः" सुश्रुतः। १९शुद्धसुवर्णे न०मेदि०। संज्ञायां कन्। वरुणवृक्षे तिक्तशाके। स्वार्थे क। बालके हेमच०। तस्येदं तस्य भावो वा अण्। कौमार शिशुत्वे बाल्यावस्थायां "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता।

कुमारकल्याण न०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षणं यथा "शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह। द्राक्षा मधूर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला। यष्ठी दुरालभा बिल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा। कुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली। एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। कषाये कल्कार्य्याञ्च क्षीरे तत्संहृतेऽग्नौ। एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्। बलवर्णकरं धन्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम्। ज्वायासर्व्वग्रहालक्ष्मीक्रिमिदन्तगदापहम्। सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः"।

कुमारघातिन् त्रि०कुमारं हन्ति हन—णिनि। शिशुमारके।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव—णिच् अण् उप० स०। (जयापोता) जीवन्तवृक्षे रत्नमा०।

कुमारदेष्ण पु० कुमाराणां दाता दा—बा० इष्णच्। कुमारदातरि "कुमारदेष्णः जयतः पुनर्हणः" "ऋ० १०,३४, ७,कुमारदेष्णः कुमाराणां दातारः, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे। "पितामहसरोगत्वा शैलराजसमीपतः। तत्राभिषेकं कुर्वाणोज्ञानिटोममवाप्नुयात्। पितामहस्य सरसः प्रसृता लोकपावनी। कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। षष्ठकालो-

प्रवासेन मुच्यते भ्रूणहत्यया" भा०व०८१अध्याये स्थितम्

कुमारपालन पु० कुमारेण पाल्यते कर्म्मणि पाजि—ल्युट्। शालिवाहने १नृपे हेमच०। कुमारं पालयति पालि+ल्यु उप०स०। २बालकपालके त्रि०।

कुमारभृत्या स्त्री भृ—क्यप् भृया भरणम् ६त०। कुमार-रक्षणोपायभूते सुश्रुतोक्ते कौमारभृत्याख्ये कौमारतन्त्रे। कुमारभृत्या अधिकृत्यम् प्रवृत्तं तन्त्रम् अण्। कौमारभृत्य कुमाररक्षणोपायप्रापके तच्छास्त्रांशे। "शल्यं शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्येत्यादिना अष्टधा-शास्त्रं विभज्य तल्लक्षणमुक्तं तत्रैव यथा

"कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोध-नार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम्।

विदृतमुत्तरत्र तत्रैव यथा

"नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम्। अपस्मार-शकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनःपृथक्। पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना। नैगमेयचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः ग्रयोनिजा। कौमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्त्ति-तम्"।

तत्प्रकारस्तत्रैव उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा

"अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाधनत्तरम्। उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु। १स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः २स्कन्दापस्मार एवच। ३शकुनी ४रेवती चैव ५पूतना चान्धपूतना ६। पूतना ७शीतनामा च तथैव ८मुखमण्डि-का। नवमो ९नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः। धात्रीमा-तोःप्राक् प्रदिष्टाचाराच्छौचभ्रष्टाञ्जलाचारहीनान्। लक्षान् हृष्टांस्तर्ज्जितान् क्रान्दतान्वा पूजाहेतोर्हिंस्रुरेते कुमारान्। ऐश्वर्य्यस्यास्ते न शक्या विघ्नो देहं दुष्ट-मानुषैर्विरूपाः। आम्रं वाक्यं तत्प्रणीत्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति। भूनाभ्रः क्षतजसदृशिकः स्तब्धद्विजाक्षो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः। उद्विग्नः कुलु-लितचञ्चरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढसृष्टवर्च्चाः १। निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेद्विसंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च क्षत्य-तीव। विण्मुत्रे क्षरजति विनद्य जृम्भमाणः फेनञ्च प्रक्षु-भ्यति ततसखाभिपन्नः २। स्तब्धाङ्गो भयचकितो विक्षुब्ध-गन्धिः संस्रावितरुप रुपीडितः क्षमत्वात्। स्फोटैश्च प्रत-ततनुः सदाहपाकैर्विक्लेदो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या २। रक्ताक्षो हरितसनोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरसख-पाकस्वेदनात्तेः। रेवत्या४ व्यथिततनुश्च कर्णनासं कण्डूयति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः। रूक्षाङ्गः स्वपिति रुदं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः। क्षुधा-र्त्तो रुषिततनूरुहः कुमारस्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृ-हीतः ५। यो हेष्टि स्तनमतिसारकासक्षिक्काच्छर्दीभि-र्व्वैरसक्षितामिरर्दीमानः। दुर्वर्णः सततमधःशयोऽङ्गम-न्थिस्तं ब्रूयुर्वरभिषजोऽन्धपूतनार्त्तम्६। उद्विग्नो भय-मतिवेपते प्रकृत्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः। विस्राङ्गो भृशमतिसार्य्यते च यस्तं जानीयाद्विगतगृ-हीतपूतनार्त्तम्७। स्नानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो ब-ह्वाशी कलुषसिराततोदरो यः। सोद्वेगो भवति च मू-त्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः ८। यः फेनं वमति विनश्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध-मीक्षमाणः। जीर्य्यन्ते प्रततमधो यस्यासृगन्ध चिः संज्ञो भवति हि नैगमेयजुष्टः ९। प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मु-ह्यते चाविभृन्मुहुः। तं बालं न चिराद्धन्ति यक्षः स स्मूर्णलक्षणः। विपरीतमतःसाध्यं चिकित्सेद्दक्चिरार्दितम्। गृहे पुराणक्षविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः। सर्षपान् प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपञ्च कारयेत्। सदा सन्निहितञ्चापि जुहुयाद्घृतव्याहृतम्। सर्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमाल्यैर-लङ्कृतम्। अग्नये क्षत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्म-रन्। नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः। शिव-रसा त्वाभिवर्द्धेऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम्। नीरु-जो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां ध्रुवम्।

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्कन्दग्रहो-पसृष्टानां कुमाराणाञ्च शस्यते। वातभ्रुमयत्नाणां निःकाथः परिषेचने। तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम्। सर्वगन्धसुरामण्डकैटर्य्यावापमिश्यते। देवदारुणि रा-स्नायां मधुरेषु द्रुमेषु च। सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पान-मन्नं प्रयोजयेत्। सर्षपाः रुपनिम्बोको वचा काकादनी हृतम्। उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्युद्धूपनं शिशोः। सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विल्वस्य कण्टकान्। क्षुगाद-न्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत्। रक्षांसि माल्यानि तथा पताका रक्षाश्च गन्धा विविधाश्च मन्त्राः। घण्टा च देवाय बलिर्द्विजेभ्यः सुकृकुटः स्कन्दगृहे हिताय। स्नानं विरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्य्यात्पुनः शालियवैर्द्ध-वैस्तु। आह्वेच गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्रज्वालनं चाङ्ग-तिभिश्च वह्नेः। रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां ग्रह-

धाधिनीम्। अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः। तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा। निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु। अहं सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः। देवसेनापरिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः। देव देवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः। गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते धर्म्मं प्रयच्छतु। रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः। रक्तादिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" १।

"अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः। परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये। सर्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम्। क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा। विपक्तव्यं घृते वापि पानीयं पयसान्वितम्। उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम्। गृध्रोलूककपरीषाणि केशाङ्गुलिनखा घृतम्। वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च। अजस्रां कुक्कुटीं बिल्वीं मर्कटीञ्चापि धारयेत्। पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः। घृतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे। चतुःपथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना। स्कन्दापस्मारसंज्ञोयः स्कन्दस्य दयितः सखा। विशाखवंशस्य शिशोः शिवोऽस्तु विकताननः" २।

"अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता। वेतसाम्बकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने। कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः। मधुकोशीरछीवेरशारिवोत्पलपद्मकैः। रोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम्। व्रणेपूक्तानि चूर्णानि प्रथमानि च। स्कन्दग्रहे भूषनानि यानी हापि नि विविधानि च। प्रयोजयेत्। शतावरीमृगैर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः। स्वच्छाषां सहदेवीञ्च वृहतीञ्चापि धारयेत्। तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला। बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना। निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि। स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तत्रेह पूजितम्। कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः। अन्तरिक्षचरा देवी सर्वाभरणभूषिता। अयोमुखी तोक्षणतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु। दुर्द्धर्षणा महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वना। लम्बोदरी गृध्रमुखी शकुनी ते प्रसीदतु"३।

"अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवा सपुनर्नवा। वृद्धे विदारी च तथा कषायाः सेचने हिताः। तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि वा। धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च। काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते। कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहाः सर्वगन्धिकाः। गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यवफलो घृतम्। अभ्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः। वरुणारिष्टकमयं रूचकं सेन्दुकं तथा। सततं धारयेच्छापि छत्रं वा पौत्रजीविकम्। शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा। बलिर्द्विजेभ्यो गोतीर्थं रेवत्यै प्रयतात्मना। सङ्गमे च भिषक्स्नानं कुर्य्याद्वालीकुमारयोः। नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना। चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु। लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका। रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु" ४।

"अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। कपोतवङ्गारलुको मद्गुः पारिभद्रकः। आस्फोता चैव योज्याः शुष्कौलानां परिषेचने। वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला। कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते। घृतं तुगाक्षीर्य्यां सिद्धं मधुरकेषु च। कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा। देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकः। एलाहरेणवस्यापि योज्या उद्धूपने सदा। गन्धनाकुलिकुम्भीकामज्जानो वदरस्य। कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह। काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत्। मत्स्यौदनञ्च कुर्वीत क्षरं पललं तथा। शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्। उच्छिष्टनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते। पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः। मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा। शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना। दुर्द्धर्षणा सुदुर्गन्धा करालाभैरवस्वना। भिक्षागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना" ५।

"अथातोऽम्बपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। तिक्तकटुकषायाणां कार्य्यः काथोऽम्बसेचने। सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला। तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते। पिप्पलः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु। शालपर्णी वृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते। सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च शालेयश्चन्दनैः शीतलैः। पूरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्म सर्पस्यचन्तथा। जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत्। कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत्। मांसमार्द्रं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुःपथे। निवेद्यमन्नञ्च वृद्धे

शिशोरक्षानिमित्ततः । शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्व्वमन्वादिकैः शुभैः । करालां पिङ्गलां मुण्डां कषायाम्बरवासिनीं । देवीं बालमिमं प्रीतां संरक्षत्वम्बपूतनां" ६ । "अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सुवहां विम्बीलतां विल्वं प्रचीबलम् । नन्दीं भल्लातकोञ्जापि परिषेके प्रयोजयेत् । वस्तमूत्रं गवां मूत्रं हस्तञ्च सुरदारु च । कुष्ठञ्च सर्व्वगन्धञ्च तैलार्थमवचारयेत् । रोहिणीसर्ज्जखदिरपलाशककुभत्वचः । निःक्काथ्य तन्निःक्काथे सर्पीरं विपचेत्ततः । गटप्रोलूकपूरीषाणि वस्तगन्धामहेस्त्वचः । निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् । धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीं तथा । नद्यां सुरक्षतैश्चान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् । देव्यै देयश्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते । सुन्नौदनाशना देवी सुरासोणितपायिनी । जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना" ७ ।

"अथातोमुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थविल्वतर्कारीमांसीगन्धर्वहस्तकाः । कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने । सरसैर्भृङ्गपत्राणां तथाजहरिगन्धयोः । तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः । मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्याङ्कणे तथा । मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि हृतं पचेत् । वचासर्ज्जरसः कुष्ठं सर्षपोड्डूपने हितम् । धारयेदपि जिह्वाञ्च चाषचीरक्षिसर्ज्जाः । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा । मनःशिलाञ्चोपहरेन्नोष्ठमध्ये बलिं तथा । पायसं सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् । मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी । गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका" ८ ।

"अथातो नैगमेयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वाग्निमन्थपूतीकाः कार्याः स्युः परिषेचने । सुरासौवीरधान्याम्लैः परिषेकश्च शस्यते । प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटैः । पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्तुत्वकाञ्जिकैः । पञ्चमूलद्वयक्काथे क्षीरे मधुरकेषु च । पचेद्घृतञ्च मेधावी खर्ज्जूरीमस्तकेऽपि च । वचां वयस्थां गोलोमीं जटिलां चापि धारयेत् । उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् । सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकुष्ठञ्चैवात्रतैः सह । भल्लातकाजमोदाश्च हितसुधूपनं शिशोः । गर्दभोलूकगटध्वाङ्क्षपूरीषाणि नवग्रहे । धूपः सुखे जने कार्यो बालस्यहितमिच्छता । तिलनखण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि । कुमारपितृमेधाय वृक्षमूले निवेदयेत् । अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते । बलिं न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत् । अजाननस्वलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः । बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु" ९ ।

"अथातोग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः । सृष्टाः शरवणस्थस्य रुद्रतस्मात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मयेरिताः । गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च ते भागा राजसा मताः । नैगमेयस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्ननाग्निसमद्युतिः । स च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः । बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते । कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः । गटक्रूलीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्थुर्ग्रहाः सर्व्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् । उचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् । ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् । तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् । परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्य्यग्योनींस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतवर्षोष्णमारुतैः । पूज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः । नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिच्च विद्यते । तदुष्माकं शुभा वृत्तिर्बलिष्वेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा । निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु । उच्छिन्नबलिभिन्नेषु भिन्नवांसोपभोजिषु । गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति । एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चायतः । ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः । वैकल्यं मरणं चापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतम् । स्कन्द-

यहोत्युत्तमः सर्वेष्वेव यतःस्मृतः। अन्योवा सर्वरूपस्तु न साध्यो यह उच्यते"। "कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्वराग्रैरथ गर्भमर्मणि" रघुः।

कुमारयु पु० कुमारं कौमारं याति या–कु मित्र्यादि० नि०। युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता जसुगाः" वृत्त०र० उक्ते १सप्ताक्षारपादके छन्दोभेदे। कुमारं कुन्दरं ललितं चेष्टितं, तादृशं ललितं, वा यस्य। २सुकुमारचेष्टायां न०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुमारवाहिन् पु० कुमारं स्कन्दं वहति वह–णिनि। मयूरे शब्दरत्ना०। कुमारवाहनत्वात्तस्य तथात्वम्। वह–स्वार्थे णिच् ल्युट् वृत०। कुमारवाहनमथत्र न०।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदास प्रणीते महाकाव्यभेदे।

कुमारसू स्त्री कुमारं स्कन्दं सूते सू–क्विप् वृत०। १गङ्गायाम् २हैमवत्याञ्च हेमच०। तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् कुमारजननन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु० यजुर्वेदसम्प्रायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमारहारितात् कुमारहारितः" शत०ब्रा० १४,५,५,२२,

कुमारिका स्त्री कुमारी–स्वार्थे क संज्ञायां कन्, कुमारखुल् वा। १अनूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३स्थूलैलायां रत्नमा०। ४हृतकुमार्य्यां ५कुमारीशब्दार्थे। भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु वृखण्डभेदे यथाह सि०शि०। "ऐन्द्रं कशेरुशकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदनस्य कुमारिकाख्यम्। नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये। वर्षव्यवस्थितिरियं कथिता मयैव कुमारिकाख्ये शैलेषु चान्यजनाः निवसन्ति सर्वे" कशेरुशब्दे १८३५ पृ० विवृतिः

कुमारिन् त्रि० कुमारोविद्यतेऽस्य इनि। कुमारयुक्ते "पुत्रिणा ता कुमारिणाः ऋ०८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थः सुपां सुबित्यादिना पा० औस्थाने आच्।

कुमारिल पु० मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन्! साधु" प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष्। १अनूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदाः कालसङ्कर्षणशब्दे उक्ताः तन्त्रसारे तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना। परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्त्वमेवेदं ध्रुवम्। कुमारीपूजया देवि! फलं कोटिगुणं भवेत्। पुष्पं कुमार्य्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत्। कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्"। तत्र कुमारीनिर्णयः जामले "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्तिश्चतुर्वर्षा च कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा तु। षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीः द्विसप्ता पीठनायिकाः। चतुर्दशभिः पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका स्मृता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत्पुष्पं न दृश्यते। प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं तद्भिदेन पूजयेत्। महापर्व्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके। महानवम्यां देवेशि! कुमारीञ्च प्रपूजयेत्। "कुमारिका त्वहं नाथ! सदा त्वं हि कुमारिका। अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि प्रपूजयेत्। पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवमानिताः। कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता। असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि। भूतवेतालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसाः। याश्चान्याः देवताः सर्वा भूर्भुवःखःस्थभैरवाः। पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। ते तुष्टा सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत्। विधियुक्तं कुमारीञ्च भोजयेच्चैव भैरवीम्। पाद्यमर्घ्यन्तथा धूपं कुङ्कुमञ्चन्दनं शुभम्। भक्तिभावेन संपूज्य कुमारीभ्योनिवेदयेत्। प्रदक्षिणत्रयं कुर्य्यादादौ मध्ये तथान्ततः। पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतं स्वर्णमौक्तिकैः। दक्षिणाञ्च कुमारीभ्योदद्यात् प्रक्रमतस्ततः। वियाहयेद्यस्तु कन्यां ब्रह्महत्यां विनश्यति। गोहत्या च स्त्रीहत्या च सर्वपापं प्रणश्यति। यो यज्ञ पुरुषकाले च कन्यादानं प्रकल्पयेत्। वालुकासागरं ज्ञेयं तावत्तद्द सङ्कल्पकम्। एकैकं कुलमुद्दिश्य रुद्रलोके महीयते" कन्यादानन्तु तत्तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः। वस्तुतस्तु तत्तद्वर्षायाः कन्यायास्तत्तद्देवतावुद्धा शिवरूपत्वं सम्पदानीत्वे विभाव्य दद्यादिति रघुनाथार्थः" कृष्णानन्दः। "सं प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां १२द्वादशवर्षीयकन्यायाम् २पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां ५नदीभेदे ६हृतकुमार्य्यांम् तत्पर्य्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्तं यथा "कुमारी रोहिणी कन्या च कन्या हृतकुमारिका

कुमारी मेदिनी शीता सिक्ता नेत्रा रसायनी। मधुरा हंहणी वल्या हृष्या वातविषप्रणुत्। गुल्मप्लीहयकृद्-दृद्विकफज्वरहरी, हरेत्। अन्यद्ग्निदग्धविस्फोट-मलितत्वत्समायान्" ।

७अपराजितायां षड्ग्रहीयांग्रभेदे कुमारिकाखण्डे ६सखायां मेदि०। १०सीतायां हेमच०११वन्ध्याकर्कट्याम् १२स्थूलैलायां १३मेदिनीपुष्पे। १४तरुणीपुष्पे १५श्यामा-यच्चिणि राजनि०।

कुमाराक्रीडनक न० कुमारीभिः क्रीड्यतेऽनेन क्रीड-करणे ल्युट् ततः यावादि०स्वार्थे क। कुमारीक्रीडासाधने द्रव्ये

कुमारीपुत्र पु०। १कानीने कन्याकालोत्पन्ने पुत्रे स च मातामहस्वत्वः कानीनशब्दे विवृतिः। ततः प्रकारवचने स्थूलादि० कन्। कुमारीपुत्रक तत्सदृशे त्रि०

कुमारीश्वशुर पु० ६त०। विवाहात् पूर्वं धर्षितकन्यायाः भर्तुः पितरि। ततः प्रकारे स्थूला० कन्। तत्-सदृशे त्रि०

कुमाल केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कुमालयति ते अचुकुमालत् त। कुमालयां चभूव आस चकार चक्रे

कुमालक पु० कुमाल-स्वार्थे कन्। सौवीरदेशे हेमच०।

कुमुद न० कौ मोदते मद-क्विप् ७त०। १कैरवे मेदि०२रक्तो-त्पले त्रिका०। कुत्सितो मुदश्च। २कुपथ्ये त्रि० मेदि०। ४अप्रीते च त्रि०शब्दर०। कुगतिस०। ५कुत्सितभोदे स्त्री

कुमुद न०कौ मोदते मुद-क ७त०। (सुँदि) कैरवे अमरः। "कुमुदान्येव सभाङ्गः सविता बोधयति पङ्कजान्येव" पञ्चत०। "कुसुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं स्वादि शीत-लम्" भाव० प्र० तद्गुणा उक्ताः। २रक्तपद्मे मेदि० २कुपथ्ये हेमच०। ४कर्पूरे पु० राजनि० अयमर्शआदि ५गालुमलिहीवस्थे वर्षधर्वतभेदे। कुन्दशब्दे उदा०। ६दक्षिणदिग्गजे अमरः तस्य श्वेतोत्पलनिभत्वा-त्तथात्वम्। कुं भूमिं मोदयति मुद-अन्तर्भूतण्यर्थे-क। ७विष्णौ "कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः" विष्णुस०। ८पद्मे न० त्रिका०। "यस्य बाला वक्षुव्यासा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः। ताभ्याः पीता शीताश्चैव प्रकीर्णा घोरकर्मणः" रामा० उक्त लक्षणे हनूमत्वानरभेदे। "सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च" भा०व०२८८अ०। १०विष्णुपारिषदभेदे। "मरुत्सखा-नुचरा विष्णोः प्रत्यपेधन्नुदायुधाः" इत्युपक्रमे कुमुदः कु-मुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्त्रिराट्" भाग० ८,२१,१०।

११मेरोरुपरिस्थगिरिभेदे पु०। "मन्दरोमेरुमन्दरः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोच्छ्रिताभेरोश्चतुर्दिशमवस्थ-गिरय उपकल्पाः" भा० ५,१६,१ "एवं कुमुदनिरूढोयः शतवल्शोनाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्योनीचानाः पयोदधिमधु-गुडान्नाद्याम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाद्यात् पतन्तस्तदुत्तरेणाहतसुपयोजयन्ति" तत्रैव १२रुद्रभेदे कुमुद्वतीशब्दे रघुवाक्यम्। "कुमुदः कुमुदा-क्षश्च तिग्मिरः द्वलिकस्तथा०भा०आ३५अ०१३दैत्यभेदे च। ततः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठक्। कौमुदिक तत्सन्नि-कृष्टादौ त्रि०। तत्रार्थे ष्ठच्। कुमुदिक तत्रार्थे त्रि०

कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः कमला० खण्डच्। १कैरवसमूहे। ६त०। २कुमुदस्य भागे

कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदस्येव गन्धमर्हति ष्यञ्। कुमुदगन्ध-युक्तायां स्त्रियां ततः करीषगन्ध्याशब्ददर्शितं कार्य्यम्।

कुमुदन्वती स्त्री कुमुदोक्ते क्षीरविषवृक्षभेदे। यथा "कुमु-दन्वी स्वर्क्षीजालक्षीर्य्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि"।

कुमुदनाथ पु० ६त०। चन्द्रे तस्य प्रकाशेन कुमुदस्य प्रकाशात्तस्य तथात्वम्। कुमुदबन्धवादयोऽप्यत्र

कुमुदबन्धु पु० ६त०। चन्द्रे तत्प्रकाशकत्वात्तस्य तथात्वम् कुमुदसुहृत्कुमुदबान्धवादयोऽप्यत्र। [न्यास् भरतः।

कुमुद्वती स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्यां मतुप् मस्य वः। कुमुदि-

कुमुदा स्त्री कुत्सितं मोदते मुद-क टाप्। १कुम्भिकायां (पाना) २गम्भारीवृक्षे मेदि०। ३बालपर्ण्यां वृक्षे ४कट-फले राजनि०। संज्ञायां कन्। कटफले अमरः। गौरा० ङीप्। कुमुदी कटफले स्त्री शब्दरत्ना०।

कुमुदाकर पु० ६त०। कुमुदस्थाने ह्रदादौ "कुमुद्वतीनां कुमुदाकरैरिव" माघः

कुमुदाक्ष पु १नागभेदे २विष्णुपारिषदभेदे च कुमुदशब्दे उदा०

कुमुदादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां ष्ठच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट सङ्कट कङ्कट गर्त्त वीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ वल्वज यवास कूप पिकङ्कट दशग्राम"। कुमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां पित्त्वात् ङीप्। तत्रैवोक्ते तदर्थे ष्ठकुप्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणभेदे स च गणः। "कुमुद गोमय रथकार दशग्राम अश्वत्थ शालमलि शिरीष सुनिष्पल कुवलय कुट सघुकर्क्षु घास कुन्द मुचिकर्ण"। कौमुदिक तत्सन्नि-कृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां पित्त्वात् ङीप्।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते धातौ शब्दच्चि० [२कुमुदाधारस्थाने च

कुमुदावास पु० कुमुदानामावासः। १कुमुदप्राये देशे हेमच० **कुमुदिका** स्त्री कौ मोदते मुद-हर्षे क ७त०। कट्फले अमरः

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इनि। १कुमुदयुक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरतः। "कुमुदिनीकुलकौलिकलालसः" भ्रमराष्टकम्। "पद्मिन्यां ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्यान्च ते स्मृताः। सा तु मूलादिसर्व्वाङ्गैः रक्ता समुदिता बुधैः" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः। कुमुदानां समूहः खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमुदसमूहे च। "वीक्ष्यन्ते ऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः" पञ्चत०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तद्दृश्ये कुमुदस्य घप्रकाशात्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् मय इति मस्य वः। १कुमुदयुक्तदेशादौ "हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु" रघुः स्त्रियां ङीप्। सा च २कुमुदलतायाम्। "म्लपयति यथा शशाङ्कं कुमुद्वतीं न तथाहि दिवसः" शकु० "कुमुद्वती भानुमतीव भावम्" रघुः "बाप्यो वैदूर्य्यसोपानपद्मोत्पलकुमुद्वतीः" भा० ४। ६। ६४

कुमुदिन् त्रि० कुमुदस्यास्ति मतुप्। २कुमुदयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रभातवाताहृतिकम्पिताङ्गतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम्" भट्टिः मानिनीपक्षे कुमुदवत्त्वं स्त्रीपरत्वम्। ३कुमुदनागस्य भगिन्यां "इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्। इत्युपक्रमे "संयोजयां विधिवदास सम्भृतबन्धुःकन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"। "अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती" रघुः

कुमुद्वतीश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनाथतदीशादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वतीबीज न० ६त०। (बेरा) इतिख्याते कुमुदिनीबीजे "भवेत् कुमुद्वतीबीजं स्वादु रूक्षहिमं गुरु" भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमाद्रौ० यद्हि त्राणेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुबि-अच्। बाङ्कुरुण्डे (कोपा) जटा० "कुरीरमस्य शीर्षणि कुम्बं चाधिनिदध्मसि" अथ० ६,१२८,३

कुम्बा स्त्री कुबि-भावे अङ्। १सुगन्धनायामाहृतौ दृढ़वेष्टने अमेध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शय्यां निदधानि" लौत्ति०। कुम्बयति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री टिका०

कुम्ब्या स्त्री कुबि-यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादात्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे माधवः। "तस्माद्यं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्ब्यां वाऽभिव्याहरेद् व्रतस्वाध्यायाव्यवच्छेदाय" शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु० कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति उन्भ-पूरणे अच् शक०। १घटे, २हृदरोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, "तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः करः" प्रसन्नराघवम्। ४कुम्भकर्णस्य सुते, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, 'दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽर्थधिकं बधः" मनुः। ज्योतिषप्रसिद्धे मेषादधिके ८एकादशराशौ च। ९गुग्गुलौ, १०त्रिदति च न०।

तत्पर्यायकुम्भलक्षणमुक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र०" "विष्णुधर्म्मोत्तरे "हैमराजतताम्रा वा मृण्मया लक्षणान्विताः। यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने। पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उत्सेधन्योढ़शाङ्गुलाः। द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्"। "पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताश्च, दशसंख्यावाचकत्वेन ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः। मध्यप्रदेशे तिर्य्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः। अथवा बाह्यप्रदेशे बलयाकृतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशदङ्गुला इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति छान्दसः प्रयोगः" हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये "हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिक्यं वा स्वशक्तितः। वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृते निष्फलमाप्नुयात्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्। षोड़शं द्वादशं वापि ततोन्यूनं न कारयेत्"।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विधा० पा० उक्तो यथा "कुम्भकः पूरकोरेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः।

पूरकं पूरणं वायोः, कुम्भकः स्थापनं क्वचित्। वह्निनिःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः। दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरः। कुम्भेन धारयेच्चित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः। अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः। कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं ग्राह्यस्य संग्रहे। अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु क्वचिदेवं सामगायनः। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु ग्राह्यं सर्व्वैरथर्वभिः" याज्ञ० "दक्षिणे रेचकं कुर्य्यात् वामेनापूर्य्य चोदरम्। कुम्भकेन जपं कुर्य्यात् प्राणायामस्य लक्षणम्" शङ्खः। विवृतमेतत् पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू० "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कोष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भाष्यम्

"आसनानन्तरं तत्पूर्व्वकतां प्राणायामस्य दर्शयन् तल्लक्षणमाह रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति तथाहि यत्र बाह्यवायुराचम्यान्तर्धार्य्यते पूरके। तत्रापि श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः यत्रापि कोष्ठोवायुर्विरेच्य बहिर्धार्य्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्येणोच्यते। सत्यासनेति" वाचस्पतिविवरणम्।

"बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" सू०

"यत्र प्रश्वासपूर्व्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत् प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तसुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते। तथा ह्योर्युगपद्गत्यभावइति त्वयोऽपेक्षते देशेन परिदृष्टाः, इयानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः। सङ्ख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घात स्तद्विगुणीकृतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः" एवं तृतीय एवं मृदुरेवं मध्य इवं तीव्र इति सङ्ख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भाष्यम्

"प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपर" सूत्रमवतारयति यत्रेति। वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति। पूरकमाह यत्र श्वासेति। कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नाद्भावो भवति न पुनः पूर्व्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निक्षिप्तं जलं परिशुष्यत् सर्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो बहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीरएव सूक्ष्मोभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक इति। इयानस्य देशो विषयः प्रदेशः। वितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे ईशीकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एव नान्तरीऽप्यापादतलसमस्तकं भिपीलिकास्पर्शसङ्घेनानुमितः स्पर्शननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य क्षोटिकावच्छिन्नः कालोमात्रा। ताभिः षट् त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः। स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयोमध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीय स्तीव्रः तमभिमं सङ्ख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह सङ्ख्याभिरिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यच्चोक्तं क्षोटिकाकालसमानः प्रथमोद्घातकर्म्मतां नीतः उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वास प्रश्वासेयत्ता स्वेति कथञ्चिद्भेदः। स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं समधिगमनीयः तया च सूक्ष्मो नतु मन्दतया" विव० "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सूत्रम्

"देशकालसङ्ख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः। तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः। उभयथा दीर्घसूक्ष्म तत्पूर्व्वको भूमिजयात्। क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्धएव देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्व्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्यय विशेषइति" भाष्यम्

"एवं त्रयोविशेषा लक्षिताः चतुर्थं लक्षयति बाह्येति व्याचष्टे देशकालसङ्ख्याभिरिति आक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृताद्भूपादवरोपितः सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एव तत्पूर्व्वको बाह्याभ्यन्तरविषयः प्राणायामो देशकालसंख्यादर्शनपूर्व्वकः, न चासौ चतुर्थः तृतीयइव सकृत्प्रयत्नादारब्धः जायते किन्त्वभ्यस्यमानस्तां तामवस्थामापन्नः तत्तदवस्थ

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति"।
"ननूभयोर्गत्यभावस्तमाहुत्तावत्यस्तीति कोऽस्यादस्य विशेष इत्यत आह। तृतीय इति ज्ञानालोचनपूर्व्वं सकृत्प्रयत्ननिर्व्वर्त्ति तत्तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचनपूर्व्वोऽभ्यासनिर्व्वर्त्तनीय इति विशेषः। तयोः पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽय तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः" विवरणम्
"ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०
"प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म्म यत्तदुच्यते। महामोहभयेन दुःखजालेन प्रकाशबीजं सत्त्वमाहत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तस्य प्रकाशावरणं कर्म्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भाष्यम्
"प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह ततइति। व्याख्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाशहत्यावरणं क्लेशः पापमा च। व्याचष्टे प्राणायामेति। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमाकृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यीयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि क्त्यप्रत्ययः। कर्म्मशब्देन तज्जन्यमुच्यते तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अत्रैवागमिनामनुमतिमाह यत्तदाच्छन्न इति। महामोहो रागः तदविनिर्भागवर्त्तित्वविद्यादिरपि तदुपलक्षणेन गृह्यते। अकार्य्यमत्र कर्म्म। ननु प्राणायामश्चेत् पापानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह दुर्बलं भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते अतस्तत्प्रक्षयाय तपोऽपेक्ष्यते इति व्यत्ययाभिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति। मनुरप्याह "प्राणायामैर्दहेद्दोषानिति" प्राणायामश्च योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते सदा यः। प्रणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीजएव च। परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ। कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमात्तयोः" इति किञ्च व्यासः "प्राणायामोऽथ मनः स्थिरीकुर्व्वन् धारणासु योग्यं करोति" विवरणम्" प्राणायामशब्दे विस्तरः
कुम्भकान्वितं रेचा० दा० ख०' परिभाषाप्रकरणे

भविष्यपुराणे "पलद्वयं तु प्रस्तं द्विगुणं कुड़वो मतः। चतुर्भिः कुड़वैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोबुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोड़श"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "पलञ्च कुड़वः प्रस्थ आढको द्रोण एव च। ज्ञात्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोड़शभिः खारी विंशत्या कुम्भउच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो भारुद्रकख्याः प्रकीर्तिताः"।
वैद्यकपरिभाषायां कर्षशब्दे दर्शितं "चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसोनुलणोऽर्म्मणः। उन्मानञ्च घटोराशिर्द्रोणषर्य्याय संज्ञितः। द्रोणाख्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः" भाव० प्र० वाक्यम्। कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्धशतभिषापूर्व्वभाद्रपदात्रिपादात्मकः स च३६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य १००त्रिंशतोत्तरत्रिंशदंशात्मकः। तस्य स्वरूपादिकन्तु नीलकण्ठता० "कुम्भोऽपरो नातिमध्यस्तुङ्गमूलः स्थिरः कर्बूरवर्ष्मवायुः। सिंघोष्णजङ्घः खरतुल्यवाहः शूद्रः प्रतीची विबलोदयश्च"। तस्य स्वामी शनिः। स च स्थिरराशिः "चरस्थिरद्विस्वभावनवांशैर्मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा" इत्युक्तेः। स च पुष्करारव्यः "पुष्यश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च। सुधाढ्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः" ज्यो०त०। स च द्विपदराशिः। "मिथुनतुला घटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च" तत्रोक्तेः "द्विपदवर्गाः सर्व्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः, खलिजनिजया वंश्या भक्ष्याः सरोरुहजातयः" तत्रैवोक्तेः तद्राशेः सिंहं विना सर्व्वे राशयोवश्या जलजन्तवो भक्ष्याः। स च राहोर्मूलत्रिकोणम्। "उच्चं वृषभं घटभं त्रिकोणम्" इत्युक्तेः। तत्र तुलादितो नवांशा याह्याः "चराणां सत्रिकोणानां तद्गराद्या नवांशका" इत्युक्तेः कुम्भमेषलङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११२०पृ० दर्शितम्। देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विस्तरः।
११प्रह्लादपुत्रभेदे "प्रह्लादश्च त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत!। विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भइति नामतः" भा० आ० ६५अ० "प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्लादोगजप्रियः" हरिवं० ४२अ०
कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क, कुम्भ इव कायति प्रकायते निश्चलत्वात् कै-क वा। प्राणयामाङ्गे वायुरोधन व्यापारभेदे कुम्भशब्दे विस्तरः। "कुम्भकोनिश्चल श्वासः" या० पु०।

कुम्भकर्ण पु० कुम्भ इव कर्णावस्य । रावणानुजे राक्षसभेदे स च विश्रवसः केकस्यां जातः तदुत्पत्तिकथा रामा० उत्त०का० सुमालिकन्यया केकस्या अग्निहोत्रकाले सन्ध्यासमये पुत्रमभिलष्यन्त्या प्रार्थितेन विश्रवसा राक्षस योनिपुत्रप्राप्तिरूपो वरोदत्तः। यथा "दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता। दृष्ट्वा तस्मात् सुतान् भद्रे ! याहशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि ! राक्षसान् क्रूरकर्मणः" इत्युपक्रमे "एवमुक्ता तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रम् नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्" इति रावणोत्पत्तिमुक्त्वा "तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः शूर्पनखा नाम संजज्ञे विकटानना । विभीषणस्तु धर्मात्मा केकस्याः पश्चिमः सुतः" इति । भा०व०१७४ अ० तु पुष्पोत्कटातस्तदुत्पत्तिरुक्ता" यथा

"पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधाद्देहोऽभवन्मुनेः। विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमब्रवीत् । बबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप !। स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः। राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः। ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः। ऋषिं भरतशार्दूल! नृत्यगीतविशारदाः । पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते ! । अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् ! ये तस्यामाः कुमध्यमाः । तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रानेककन्या यथेप्सितान् । पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्। राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा। विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः। दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुङ्गवः । 'महोत्साहो महावीर्यो महासत्वपराक्रमः । कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च कौद्रश्च रजनीचरः" । तस्य ब्रह्मतोवरप्राप्तिरुक्ता रामा०उ० का०१० सर्गे यथा "इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम्। जापप्रतिं सुराःसर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्योवरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मनाः । नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दृप्त । अनेन भक्षिता ब्रह्मन्नृषयो मानुषास्तथा । अलब्धवरपूर्णेन यत् कृतं राक्षसेन तु । यद्येष वरलब्धःस्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् । वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ !। लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च संमतिः। एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्सङ्गसम्भवः। चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती । प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्मत्प्रागता देव ! किं कार्यं करवाण्यहम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव वाग् देवतेप्सिता । तथेत्युक्ता प्रस्थिता सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण! महाबाहो! वरं वरय योमतः। कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ! ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तञ्चोक्त्वा प्रायात् ब्रह्मा सुरैः सममं । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः । ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च सभस्थलम् । विसन्नोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततोगतः । कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः"

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु लक्ष्मणेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८६ अ० "कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् । तस्यापि पततस्तूर्णं चुराभ्यासच्छिनत्ती करौ । चिच्छेद निशिताभ्यां स बभूव चतुर्भुजः । तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिनायुधान्। चुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रहितदर्शयन् । स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् । स पपात महावीर्यो हिव्यासृक्प्रोक्षितो रणे । महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव । तं दृष्ट्वा पतत्सङ्घाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयात्" ।

उत्पत्तौ भेदे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेयः । स च विष्णुपारिषदविजयावतारः सनत्कुमारादिमुनिशापात् आसुरभावमापेदे तत्कथा भाग० अनुसन्धेया ।

कुम्भकामला स्त्री कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते कामलारोगभेदे । "कामला बहुविधैषा कोष्ठाश्रया

मया मता" तत्र कोष्ठाम्बयां कामलामाह "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" अधिकं कामलाशब्दे १८६६पृ०उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा "सकामलापालक्यिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लावरकोऽलसाख्यः" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदांस्तु तस्याः शृणु कुम्भसाह्वं श्लोको महांस्तत्र च पर्वभेदैः" तेन कुम्भइत्येव तस्या नामान्तरम्।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति कृ-अण् उप० स०। (कुमार)१जातिभेदे अमरः। सा च जातिः "'वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु "मालाकारात् चर्म्मकार्यां कुम्भकारोव्यजायत" इति "पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूवह" इति पुराणान्तरं तेन उत्तमाधमवर्णसङ्करत्वात् जाति भेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते ततोऽपि ईप् तन्मते षण्प्रत्ययविधानात्। "यत् कुम्भकारपयनोपरिपङ्क्तिलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भटः २कुक्कुभविहगे पुंस्त्री०हेम० स्त्रियां ङीष्।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोयस्याः कप् अस इत्त्वम्। १कुलत्थायाम् (कुरथि कलाइ) राजनि० तस्याश्चणदाकारत्वात् तथात्वम्। कुम्भंकरोति कृ-ल्युल्। कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम्।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीष्। १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य। शम्बरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतुः सुदंष्ट्रश्च केशिरित्येवमादयः" हरि० १६३अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे। चक्रशब्दे विवृतिः।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन-ड ५त०। १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः। २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽत्र।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी। अलाबूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्ताःयथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता। रक्ता ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासकफास्रजित्"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भइव नाभिरस्य बहुव्री०। बलिदैत्यपुत्रभेदे "बलेः पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप!। धृतराष्ट्र स्त्वसूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः" हरिव० २अ०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीष्निपातन निमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः

"कुम्भपदी एकपदी जलपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी स्रुत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी व्रणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुनिपदी क्षणपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणपदी अपदी सूचीपदी"।

कुम्भपाद त्रि०कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्त्यलोपः। वटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपः ङीष् च। कुम्भपदी इतिभेदः।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव। कुम्भसदृशगम्यदेशतया निन्द्ये। पात्रेसमितादित्वात् चेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता। युक्तारोहादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्

कुम्भमुद्रा स्त्री "दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु। सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात्" कुम्भमुद्रिका सा तन्त्र सारोक्ते मुद्राभेदे कलशमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १अगस्त्ये मुनौ "प्रसस्तादोदयादग्नेः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघुः। २वशिष्ठे मुनौ। तयोः यथा च ततउत्पत्तिस्तथाह रामा०उ०का० ६३अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते न्यस्य महामुनिः। वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम्। सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्म्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूतइदं वचः। भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेव! महादेव! वायुभूतोऽहमण्डज!। सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति। लुप्यन्ते सर्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो!। देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि। तमुवाच ततोब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः। मित्रावरुणजन्मेजे आविशत्वं महायशः!। अयोनिजस्त्वं भविता-तत्रापि द्विजसत्तम!। धर्म्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम्। एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम्। कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम्। तस्मिन् काले मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत्। क्षीरोदेन सहोमेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः। एतस्मिन्नेव काले तु उर्व्वशी वरकाप्सराः। यद्दं-

च्छया तमुद्देशमागता सखीभिर्वृता । तां दृष्ट्वा रूपसपन्नां क्रीड़न्तीं वरुणालये । तदाऽविशत्मरो हर्षैर्वरुणं चोर्वशीकृते । स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । वरुणोवरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् । प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । मित्रेणाहं हृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर!। वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीड़ितः । इदं तेजः समुत्सृज्य कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते । एवमुत्सृज्य सुश्रोणि! त्वयेहं वरवर्णिनि!। कृतकामोभविष्यामि यदि नेच्छसि सङ्गमम् । तस्य तल्लोकनाथस्य वरुणस्य सुभाषितम्। उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह । कामयेनद्भवत्येवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् । भवत्वाप्यधिकं तुभ्यन्दे हो मित्रस्य तु प्रभो ! । उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन् कुम्भे न्यवासृजत् । उर्वशी त्वगमत् तत्र मित्रोवै यत्र देवता । तान्तु मित्रः सुसंक्रुद्धउर्वशीमिदमब्रवीत् । मयाऽभिमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता । पतिमन्यं हृतयती किमर्थं दुष्टचारिणि !। अनेन दुष्कृतेन त्वं स्वत्क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कञ्चित्कालञ्चिरवत्स्यसि" इति तस्य तस्यां शापसङ्गा

"यः स कुम्भो रघुश्रेष्ठ ! तेजःपूर्णोमहात्मनोः । तस्मिंस्तेजोभयौ विप्रौ समूताविषसत्तमौ । पूर्वं समभवत्तत्र अगस्त्योभगवान्ऋषिः । नाहं सुतस्त्वेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् । तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् । तस्मिन् समभवत्कुम्भे तत्तेजोयत्र वारुणम् । कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः । वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदैवतम्" ।

अतैवाख्यायिका प्रथमसुर्वशीं मित्रो दृष्ट्वा तामासक्तिवतवान् तयाच त्वच्चिवासमागमिष्यामीत्युक्तस्तदा वरुणलोकस्य एव मित्रस्तद्दर्शनादुत्सृष्टितं निजतेजः कुम्भे उत्सृज्य स्वचिवासं जगाम पश्चाद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा स्खलितं तेजः कुम्भे व्यसृजत् ततोमित्रनिवासंगता मित्रेण शप्ता चेति। रामा० श्लोकस्यायमर्थः नाहं सुतस्त्वेति यद्यपि मित्रेणापि कुम्भे रेतः उत्सृष्टं तथापि तवैकस्य सुतो न भवामीत्युक्त्वाऽपाक्रामत्। एवमुक्तौ बीजमाह तद्धि तेजइति अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं मित्रस्य तेजः पूर्वमुर्वशीनिमित्तवरुणवीर्यविसर्गात्पूर्वमाहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव कुम्भे वारुणं तेजः समभवत् संगतमभवत् यत्र कुम्भे मित्रस्य तेजः आसीत् अतस्तेजोभ्यांसंगमादुत्पन्नेनैकस्य तव सुत इत्युक्तमगस्त्येन मित्रं प्रति ।

"अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी । रेतः कुम्भे चतोः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ तथा" भाग० ६।१८।५। २अप्सरोभेदेस्त्री "गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा" भा०व०४३अ० । ४द्रोणाचार्ये पु० तदुत्पत्तिकथा द्रोणशब्दे वक्ष्यते ५द्रोणपुष्पीवृक्षे पु०राजनि०

कुम्भरेतस् पु० अग्निभेदे । "हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वा च कुम्भरेताः स उच्यते" भा० व० २१८अ० अग्निसंभरणे । कुम्भस्थितं रेतः कारणमस्य । २अगस्त्ये ३वसिष्ठे मुनौ तयोर्यथा तथात्वं तथा कुम्भयोनिशब्दे उक्तम्

कुम्भला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं लाति ला—क । (मुण्डिरी) मुण्डीरिकालतायाम् रत्नमा०

कुम्भवि(द)त न० ६त० । कुम्भस्थे गर्त्ते आलोदान्तोऽयम्

कुम्भवीज पु०कुम्भ इव बीजमस्य (रोठा) करञ्जभेदे राजनि०

कुम्भशाला स्त्री कुम्भपाकार्थं शाला । (पोयान) (कुम्भरशाला) कलसपाकार्थे गृहे हेमच०

कुम्भसधि पु० कुम्भयोर्हस्तिशीर्षस्थयोःसंपिण्डयोः सन्धिः । आरन्ध्राख्ये हस्तिकुम्भसध्यस्थाने त्रिका०

कुम्भसम्भव पु० संभवत्यस्मात् सम्+भू—अपादाने ड कुम्भः सम्भवोऽस्य । १अगस्त्ये २वसिष्ठे ३द्रोणाचार्य्येच तत्रागस्त्यवशिष्ठयोस्तत्तदुत्पत्तिकथा कुम्भयोनिशब्दे उक्ता

कुम्भसर्पिस् न० सुश्रुतोक्ते कलसे एकादशशतपलपरिमिते घृतभेदे "पुराणं तिमिरश्वासपीनसोच्चरकासनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् । एकादशशतञ्चैव वदन्ति सरानुधितं घृतम् । रक्तोत्तं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम्" । [शब्दमा०

कुम्भा स्त्री कुत्सित उष्णा उष्मा पूर्त्तिरस्याः शक० । वेश्यायां

कुम्भाण्ड पु० कुम्भइवाण्डोऽस्य । बाणासुरस्य मन्त्रिभेदे "इत्येवमुक्तः प्रहसन् कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्" हरिव० १७५अ० "एतस्मिन्नन्तरे तत्र कुम्भाण्डाय महात्मने कुम्भाण्ड! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत! । एतद्दत्त्वाऽभयं तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने । विवाहमकरोत्तत्र सोऽनिरुद्धस्य वीर्यवान्" हरिव० १८८अ० । स्वार्थे क । तत्रैव । सच कुम्भाण्डे न० गौरकुष्माण्डफले स्त्री राजनि०

कुम्भाधिप पु० ६त० । शनिग्रहे तस्य तदधिपत्वात् कुम्भाधीशादयोऽप्यत्र पु०

कुम्भिका स्त्री कुम्भस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । (धानाजवीर

रिजाते तृणभेदे अमरः। तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा "वारिपर्णी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलञ्च तत्। वारिपर्णी स्निग्धा तिक्ता लघ्वी स्वादी सरा कटुः। दोषत्रयहरी रूक्षा शोणितं ज्वरशोषहृत्"।

२पाटलावृक्षे २द्रोणपुष्पप्राञ्च राजनि०। "वर्त्मान्ते पिडका घ्राता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च। कुम्भिकाबीजसदृशा कुम्भिकाः सन्निपातजाः" माधवोक्ते ४नेत्रवर्त्मस्थरोगभेदे सुश्रुते दीर्घमध्यत्वेनायं पठितः यथा "पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्म व्यपाश्रयाः। सिरा व्याधावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्धं मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा" इत्युपक्रम्य कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः। आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकासु ताः"। तेन माधवग्रन्थे दीर्घमध्यपाठः समुचितः। कुम्भीक पिडकेत्यत्र पुंवद्भावश्चार्षः। कुम्भा-स्वार्थे क। ५वेश्यायाम् शब्दमालाह्कट्फले भावप्र० कट्फलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पुंस्त्री० कुम्भोऽस्यास्य इनि। १हस्तिनि २कुम्भीरे हेमच० स्त्रियां ङीप्। ३गुग्गुलौ जटा०। ४कलसरधारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् "उदकं कुम्भिनीरिव" ऋ० १। १६१। १४। डीवन्तः। ५जयपालवृक्षे राजनि० कुम्भिबीजं जयपालबीजमित्युक्तेः ६पृथिव्यां "गौरिलाकुम्भिनी चमेति" भा० २०,५४ श्लो० व्या० मल्लिनाथधृतकोषात्।

कुम्भिपाकी स्त्री कुम्भिना पाकोऽस्याः गौरा०ङीष्। कट्फले भावप्र० शब्दकल्पद्रुमः भावप्र० कट्फलपर्य्याये कट्फलशब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपिचेत्येव पाठः क्वचित् कुम्भिपाक्यपीति पाठः तन्मूलं चिन्त्यम्। [राजनि०

कुम्भिमद कुम्भिनः गजस्य मदः। हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे

कुम्भिल पु० कु-उम्भ-इलच् शक०। १चौरे २श्लोकार्थचौरे ३शालमत्स्ये ५श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अल्पार्थे ङीप्। १क्षुद्रे कुम्भे तदाकृतित्वात् २उखायां ३पाटलावृक्षे ४कुम्भिकायां वरिपर्ण्याम् (पाना) ५कट्फले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुत्रे ६पर्पटवृक्षे। अस्य गुणाः "कुम्भी वातकफहरी" राजनि० ७दन्तीवृक्षे राजनि०। तत्र जातादि कन्त्रा०ढकञ्। कौम्भेयक तत्र जातादौ त्रि०। कर्षादि० चतुरर्थ्यां फिञ्। ९कौम्भायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कै-क। १पुन्नागवृक्षे। रत्नमा० २कुम्भिकायां (पाना) कुम्भीकबीजप्रतिमाः" सुश्रुतः सुश्रुते अयं प्रियङ्ग्वादिगणे उक्तः यथा "प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनयष्ट्यो दीर्घमूला चेति"। तत्र पुन्नागस्य पृथक्कीर्त्तनात् कुम्भिकापरत्वम्। सुश्रुते नेत्रवर्त्मस्थे ३रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्यमुदाहृतम् तत्रोक्ते ४शूकरोगोपद्रवभेदे च यथा "अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः। लिङ्गच्छद्मिभिश्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते। तद्यथा सर्षपिका, अष्ठीलिका, अधितम्, कुम्भीका, अलजी, स्पृदितम्, सम्मूढपिडका, अवमन्थः, पुष्करीका, सर्ज्जक्षानिः, उत्तमा, शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्बुदम्, मांसार्बुदम्, मांसपाकः, विद्रधिः, तिलकालकञ्चेति,, इति विभज्य तल्लक्षणमुक्तं यथा "कुम्भीका तत्रापित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा"

"कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० ह्रस्वमध्यपाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। ततः समूहे खलादि० इनि। तद्रोगसमूहे स्त्री "कुम्भीकिनीं शर्करान्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि" "कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या" सुश्रुतः सुश्रुतोक्ते क्लीवभेदे पु० "स्वे गुदे ब्रह्मचर्य्याद्याः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते कुम्भीकः स च विज्ञेयः। इत्युक्ता" "आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकः सेर्ष्यकस्तथा। अरेतस्कप्रपेक्षेया अशुक्रः षण्ढसंज्ञितः" तल्लक्षणं तत्रोक्तम्।

कुम्भीधान्य(क) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कप्। वर्षभोग्यसञ्चितधान्ये मट्टस्थभेदे "कुम्भीधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।" मनुः "वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः" "प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति" याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा ज्ञानप्रस्थस्यैव "समानिचयएव वा" इत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य मट्टस्थः समुचितः संवत्सरसञ्चयः" कुल्लू०। मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतः त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुम्भूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उद्धिका धान्यमासिकधानादिनिचयः कुम्भीधानयक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुम्भूलधानयक

ऋचे तदुक्तेश्चतुरः भानुप्रकोष्ठसङ्ख्यो वा स्यात् द्वादशाङ्गुलपर्य्यन्तघनः इति कुक्षीधानुष्क इत्यत्रतद्व्याचष्टे। उष्ट्रिकाप्रस्तरणधानुष्कादिसङ्ख्योवा षड्ङ्गुलपर्य्यन्तघनः इति"। तेन २तदर्थेऽपि

कुम्भीनस पु०कुम्भीव नसा नासायस्य। क्रूरसर्पे मेदि०२रावण माल्यवत्सेन्यां लवणासुरजनन्यां स्त्री ङीप्। तदुत्पत्तेः तस्या मधुदैत्येन हरणस्य च कथा रामा०उत्तर०का०७५अ० "विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत्। भूयतामस्य पापस्य कर्म्मणः फलमागतम्। यातायातस्य योऽस्माकं ज्येष्ठोभ्राता सुमालिनः। माल्यवानिति विख्यातोवृद्धः प्राज्ञोनिशाचरः। पितृज्येष्ठो जनन्या नोऽस्माकं चार्य्य कोऽभवत्। तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत्। मातृष्वसुरयात्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा। भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातृणां धर्म्मतःस्वसा। सा हृता मधुना राजन्नसुरेण बलीयसा। यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते। कुम्भकर्णे महाराज! निद्रामनुभवत्यथ। निहत्य राक्षसेन्द्राणामस्मत्सैन्यानि संयुगात्। धर्षयित्वा च्युता राजन्! गुप्ताश्चन्तःपुरे तव। श्रुत्वापि तन्महाराज! जानतैव कृतोनसः। यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः। तदेतत्कर्म्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मतेः। अकिञ्चिदेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते। विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः। दीप्तास्यनेत्रसंक्रुद्धस्तप्तताम्र इव सागरः। ततोऽब्रवीद्भृशंक्रुद्धः क्रुद्धः संरक्तलोचनः। कल्पतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तुनः। भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः। वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः। अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम्। सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृतः। अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणि रक्षसाम्। नानाप्रहरणान्यायु र्निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम्। इन्द्रजित्त्वग्रतः सैन्यात्सैनिकान् परिरक्ष्य च। जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः। विभीषणश्च धर्म्मात्मा लङ्कायां धर्म्ममाचरत्। शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति। खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दंष्ट्रैः शिशुमारैर्महोरगैः। राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम्। दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः। रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः। स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः। न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान्। सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता। तस्य राक्षसराजस्य तस्मै कुम्भीनसी तदा। तां सदृत्यापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन्। रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते। साऽब्रवीद्यदि मे राजन्! प्रसन्नस्त्वं महाभुज!। भर्त्तारं न मम हाद्य हन्तुमर्हसि सानद!। नहीदृशं भयं किंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते। भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत्। सत्यवाग्भव राजेन्द्र! मामवेक्षस्व याचतीम्। त्वयाभ्युक्तं महाराज! न भेतव्यमिति स्वयम्। रावणस्तूवाचदृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम्। क्व चासौ तव भर्त्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम्। अहं तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय हि। तव कारुण्यसौहार्दान्निहतोऽस्मि मधोर्वधात्"

तस्याः पतिपुत्रयोश्चरितवर्णनं रामा० उत्त० ६१अ० यथा "पूर्वं कृतयुगे राजन्दैत्यःकुम्भकृतिः। लोलाक्षोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः। ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च वृद्धा च परिनिष्ठितः। सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्याऽतुलाऽभवत्। स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मे च सुकृसाहितः। बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतोवरः। शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम्। ददौ मह्यात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह। त्वयाऽयमतुलो धर्मोसत्प्रसादकरः शुभः। प्रीत्या परमया युक्तोददाम्यायुधमुत्तमम्। यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येमहासुर!। तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति। यश्च त्वामभिभुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः। तं शूलोभस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम्। एवं रुद्रावरं लब्ध्वा भूयएव महासुरः। प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह। भगवन्! मम वंशस्य मूलमेतदनुत्तमम्। भवेत्तु सततं देव। सुरासुरेश्वरोह्यसि। तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः। प्रत्युवाच महादेवोनैतदेवं भविष्यति। मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा। भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद् गमिष्यति। यावत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते। अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति। एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम्। भवनंश्रेष्ठ सुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम्। तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या। विश्वावसोरप्सरस्यं काश्यन लायां महाप्रभा। तस्यां पुत्रो महावीर्योलवणोनाम दारुणः। बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत्। तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा कोपसमन्वितः। मधुःस्वं लोकमा मेधे न चैनं किञ्चिदब्रवीत्। स त्विहाय इमं लोकं प्रवि-

ष्टोवरुणालयम्। शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत्। स प्रभावेण शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा। सन्तापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान्"। सचासुरः शत्रुघ्नेन हतः तत्कथा रामा०उत्त०। ६३अ०। स (शत्रुघ्नः) सुमेरौ च महावाणं लवणस्य महोरसि। उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम्"।

कुम्भीनसि पु० बलिदानवे "शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि। बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्व्वास्ता-योषितोविदुः" भा० आ० २२३८अ०

कुम्भीपाक पु० नरकभेदे कारणसहितं तत्स्वरूपमुक्तं भाग० ५, २६, १६ "महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्र सेत्यादिना नरकान् विभज्य "यस्त्विह वा उभयः पशून् पक्षिणो वा प्राणे उपरुन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि गर्हितमनुव यमानुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरुन्धयन्ति" "करम्भवालुकातामान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" स्मृतिः। "स्तुतिवादमिमं सत्या कुम्भीपाके महीयते" भा०त०।

कुम्भीर पुंस्त्री० कुत्सितं कुत्सितानि हस्तिनक्रमीरयति ईर-अण्। जलजन्तुभेदे नक्रे अमरः स्त्रियां ङीष्। "संवत्सरन्तु कुम्भीरस्तोजायेत मानवः" भा०आनु० १११अ०। कर्म्मविपाकशब्दे विवृतिः। [(कुम्भीरे पोका) कीटभेदे हारा०।

कुम्भीरमक्षिका स्त्री कुम्भीरोपपदा मक्षिका शाक० त०।

कुम्भीरासन न० "अथ वक्ष्ये महादेव! कुम्भीरासनमुत्तमम्। पादोपरि पदं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम्। विष्टेष्टण्डाकृतिर्भूत्वा कुम्भीरासनमुच्यते" हठक्रिया० उक्ते आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री० कुम्भीर+रस्य लः। कुम्भीरे अमरमाला स्त्रियां ङीष्। संज्ञायां क। चौरभेदे कुम्भिलशब्दार्थे

कुम्भीवीज न० ६त०। जयपालवृक्षबीजे राजनि०।

कुम्भोदर पु० शिवपारिषदभेदे। "कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" रघुः। कुम्भवत्सुदरमस्य। तथोदरे त्रि०स्त्रियां ङीष्

कुयव पु० कुत्सितेन यौति यु-अच्।" यवसुरभेदे "कुत्सायां गुणं नि बर्हीः प्रपित्वे अन्नः कुयवं सहस्रा" ऋ०४।१६।१२। "कुयवं कुयवनामासुरम्" भा०"शुष्णं पिप्रुं कुयवं दृत्तमिन्द्र। यदावधीः" ऋ० १,१०२,८। कुगतिसं०। २ कुत्सिते धान्ये "क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे" ऋ० १।१०४।३। "पूर्त्तरत्र मे कुयवञ्च मे" "यजु० १८। ११ "कुसवं कुधान्यम्" वेददी प०

कुयवाच् पु० असुरभेदे "नि दुर्योणे कुयवाचस्रधि श्रेत्" ऋ० १। १७४।७। "कुयवागित्येतन्नामानमसुरम्" भा०

कुर शब्दे तुदा०पर०अक०सेट्। कुरति अकोरीत्। चुकोर कुरटः। [राजनि०।

कुरका स्त्री कुर-क सदृव कायति कै-क। सल्लकीवृक्षे

कुरङ्कुर पुंस्त्री कुरं शब्दं करोति क-अच् ष०तत्। सारसपक्षिणि हेमच० स्त्रियां ङीष्

कुरङ्कुर पुंस्त्री० कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर-क। सारसखगे हारा० स्त्रियां ङीष्।

कुरङ्ग पुंस्त्री० कौ रङ्गति-अच्। "कुरङ्गः ईषत्ताम्रः स्याद्रिष्णाकृतिको महान्" इत्युक्तविशेषे १मृगभेदे २मृगमात्रे अमरः स्त्रियां ङीष्। "कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च। एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च" भाग० व्या० श्रीधरः तन्मांसगुणा भावप्र० यथा "कुरङ्गो दृंहणोबल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः। मधुरोवातहृत् स्निग्धो किञ्चित् कफकरोमतः। हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितोबुधैः" २तारलोहे ३तीर्थभेदे न० "करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रो षोषितोनरः। अश्वमेधमवाप्नोति विगाहन्न प्रयतः शुचिः" भा० आनु० २५अ०। स्वार्थे क। कुरङ्गक तत्रार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः। सुन्दरनेत्रायां स्त्रियां "किन्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" उद्भटः। कुरङ्गाक्ष्यादयोप्यत्र "कुरङ्गाक्षीवृन्दं तमनुसरति प्रेम तरलम्" कर्पूरस्तवः।

कुरङ्गनाभि पु०६त०। मृगभेदे सन्धद्रव्ये राजनि०तस्य तन्नाभेर्जातित्वादभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणाद्युक्तम्।

कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मिमीते मा-ड। हरिणभेदे कुरङ्गे मृगे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। [राजनि०

कुरङ्गिका स्त्री कौ-रङ्गोऽस्त्यस्य ठन्। सुद्गपर्ण्याम्

कुरचिल्ल पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिल्लति चिल्ल-थैथिल्ये अच्। कर्कटे हेमच० स्त्रियां टाप्। [जातित्वात् ङीष्

कुरट पुंस्त्री०कुर-अटन् किच्च। चर्म्मकारे त्रिका० स्त्रियां

कुरण्ट(क) पु० कुर्य्यते शब्दयते कुर-कर्म्मणि अण्टक्। पीतझिण्टाम् स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

कुरण्ड पु० कुर-अण्डक्। १शाकरुण्डवृक्षे राजनि०। २अण्डवृद्धिरोगे हेमच० तच्चिकित्सादि माधवनिदानोक्तं यथा—

"क्रुद्धोऽनूर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन्। शुष्कौ

वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः। प्रपीड्य धमनी र्दद्धिं करोति फलकोषयोः। दोषास्रमेदोमूत्राम्भोभिर्दुष्टः सम्प्रधा मदः। मूत्राद्रुजातावनिलाद्धेतुभेदश्च केवलम्। वातपूर्णाङ्त्रसर्शे रूक्षोवातादहेतुरुक्। पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्। कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्। क्षणस्फोटावृतः पित्तवृत्तिलिङ्गश्च रक्तजः। कफवन्मेदसा वृत्तिर्मृदुस्तालफलोपमः। मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः। अम्भोभिः पूर्णवृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः। मूत्रकृच्छ्रमधः स्राव्य चालयन् फलकोषयोः। वातकोपिभिराहारै, र्गीततोयावगाहनैः। धारणे रण भाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः। क्षोभणैः क्षुभितस्थान्यैः क्षुद्रान्त्रावयवं यदा। पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधोनयेत्। कुर्याद्विड्वातसन्निरोधं अन्त्राभं व्रणयुं तथा। उपेक्षणाच्च सुष्कवृद्धिमाध्मानरुक् स्तम्भवर्ती स वायुः। प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च सुक्तः। अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः"

कुरण्डक पु० कुरण्टक+पृषो०। कुरण्टकवृक्षे रायमुकुटः

कुरर पुंस्त्री० कुड् शब्दे करन्। (कुरल) विहगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "तत्र मामनयद्रुद्धः क्रोशन्तीं कुररीमिव" भा०व० अ०६१०८ "देवीं रोरूयमाणां कुररीमिवार्त्ताम्" भा० स०२३५।१ ङीघन्तः २मेघ्यां हेमच०।

कुरराद्रि, पु० कुररस्याद्रिरिव। देवसर्षभे राजनि०

कुररीरुता स्त्री० "कुररीरुता नजभजैर्लगयुक्" इत्युक्तलक्षणे चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे। "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर स्थितबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्" माघः।

कुरल पुंस्त्री० कुर+रस्य लः। खनामख्याते पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २चूर्णकुन्तले पु० भरतः।

कुरव पु० अल्पसकरन्दत्वात्सलीनामीषद् रवो यत्र। १रक्तभिण्टाम्, २ कुरवके, शब्दर० ३सितमन्दारे च। कुगतिस०। ४कुत्सितशब्दे। बहु०। ५वृथाशब्दयुक्ते त्रि०। ततः स्वार्थे क। तेऽवार्थेषु(कुडचि) इति ख्याते ६पुष्पवृक्षे। "कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणीति" माघः।

कुरव्य पु०कुत्सितोरुरोऽत्र। १मद्यभेदे बहु०। २कुत्सितोरुयुक्ते त्रि०। ३गोजिह्वालतायां स्त्री टाप्। कुगतिस०। ४कुत्सिते रुचे पु०।

कुराह पुंस्त्री० कुत्साह+लस्य रः। ईषत्पाण्डुवर्णे क्षणजन्मे अश्वभेदे हेमच०। [भेदे राजनि०।

कुरी स्त्री कुं भूमिं राति रा-क गौरा० ङीष्। तृणधान्य-

कुरीर न० "कुज उच्च" उणा० कीरन् उच्च। १मैथुने उज्ज्वलदत्तः। २शीर्षावयवभेदे च। "कुरीरस्थ शीर्षणि" अथ० ६,१२८,३, "स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओ पशः" ऋ० १०,८५,८,

कुरु पुं०कृ-क उच्च। १चन्द्रवंशेऽजमीढस्यप्रपौत्रे राजभेदे "योऽजमीढसुतस्वन्य ऋक्षः संवरणस्ततः। तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः। परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधश्च कुरोः सुताः" भाग० ९,२२,२; यथा च तस्य तपत्यासम्भवः तयोक्तं भा० आ० १३४अ० "एवमासीन् महाभागा तपती नाम पौर्व्विकी। तव वैवस्वतो पार्थ! तापत्यस्त्वं यया मतः। तस्यां सञ्जनयामास कुरुं संवरणो नृपः। तपत्यां तपतां श्रेष्ठ! तापत्यस्त्वं ततोऽर्জ্জुन!"। कुरोर्निवासः जनपदे अणोलुप् लुपि व्यक्तिवद्वचनता। २तदीयनिवासदेशभेदे पु० भूम्नि। "कुरून् स्वपिति" ञि० कौ०। स च देशः वृह०अ० १४ अ० कूर्म्मविभागे "साकेतकुरुकालकोटिकुरुराज पारिपात्रनगः। औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" मध्यस्थतयोक्तं तत्सीमादि च "कृष्णिलापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणे। पञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः, इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे उक्तम्। "आसतलेभ्यः कुरुपाञ्चालदेशग्राः" भा०क०२०८श्लोकः। तेषां राजनि अब बहुषु तस्य लुक्। ३तद्देशराजे पु० भूम्नि "कुरूणां कृष्णयानाच्च पुरोहित आस" शत०ब्रा० २,५, "उवाच पार्थ। पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" गीता। "श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीम्" किरा० तस्येदम् अण्। कौरव तदपत्ये पुंस्त्री "कच्चात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा। यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रञ्चकार ह। पुण्यञ्च रमणीयः यञ्च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम्। तस्यान्ववायः सुमहान् यस्य नाम्ना स्म कौरवाः" हरिवं०३३अ०कुर्वा०अपत्येऽण्। कौरव्य तदपत्ये पुंस्त्री बहुषु तस्य लुक्। क्वचिन्न "कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्" वेणीसं०। कौरव्ये माधवः अण्। कौरव्या इति तु माधवः। "स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यः" इति स्त्रियां लुकि व्रजतिस्वाङ्गकुरूः। ४ओदने मेदि०। ५करण्टकारिकायां शब्दच० नियमतराजपौत्रे ६आग्नीध्रराजपुत्रभेदे "तस्याग्नेर्वा वातः

जान् स राजवर आग्नीध्रोनाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत-रम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञाञ्जव पुत्रानजनयत्" भाग० ५स्क० २८अ० १९ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्यत्वेन ७उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च। तत्प्रमाणञ्च उत्तरकुरुशब्दे १०६४पृ०दर्शितम्। पुराणसर्व्वस्वे विष्णुपु०"नाभिञ्च प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्थितम्। हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम्। रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानुहिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णोमेरुरुत्तमः" इति। अतस्तत्पुत्रनवकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति। तत्सन्निवेशादिकं तत्रैवोक्तं यथा

"भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समस्येति महामुने!। वडवामुखं पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमध्येति सार्णवम्। तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम्। प्रयाति सागरं भित्वा सप्तभेदा महामुने। आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पद्मानि लोकपद्मस्य मर्य्यादाश्चैव बाह्यतः। जठरोदेवकूटश्च मर्य्यादापर्व्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्व्वौ तथा स्थितौ। त्रिशृङ्गोजारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्व्वतौ। पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ। इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्व्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम्। मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः। श्वेतान्याद्या मुने! तेषामतीवेह मनोरमाः। शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः। सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च। लक्ष्मीविष्णुसूर्य्यादि देवानां मुनिसत्तम!। तान्यायतनरम्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः। गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः। क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम्। भौमान्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने!। नैतेषु पापकर्म्माणो यान्ति जन्मशतैरपि। भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज!। वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक्। मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः। विश्वरूपेण सर्व्वत्र सर्व्वः सर्व्वेश्वरोहरिः। सर्व्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः। यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने!। न तेषु क्लेशबीजानि नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम्। सुस्थाःप्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्जिताः। दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः। न तेषु वर्षवर्य्येषु भौमान्यम्भांसि तेषु वै। क्षतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना। सर्व्वत्रेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः। नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता द्विजोत्तम!"। विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुण्यं वसु वासवोपमः" किरा० व्यञ्जादिकर्त्तरि त्रि० कुरुश्रवणशब्दे उदा०। [मूलके (मूलो) शब्दमाला।

कुरुकन्दक पुं० कुरव इव विस्तीर्णाः कन्दोऽस्य कप्।

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी" श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरुणा चन्द्रवंश्यनृपभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, कुरुदेशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोपः। तीर्थभेदे तद्विवृतिः भा० शल्य० ५३अ०

"ऋषय ऊचुः। प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम! समन्तपञ्चकम्। समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महावरप्रदाः। पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बह्वनि वर्षाण्यमितेन तेजसा। प्रकाशमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे। राम उवाच। किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः!। ऋषय ऊचुः। पुरा किल कुरुं नाम कर्दमं सततोत्थितम्। अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्य्यपृच्छत कारणम्। इन्द्र उवाच। किमिदं वर्त्तसे राजन्! प्रयत्नेन परेण च। राजर्षे। किमभिप्रेतं येनेयं क्रियते क्षितिः। कुरुरुवाच। इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो!। ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्जितान्। अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः। राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम्। आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च। शतक्रतुरनिर्विण्णः पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह। यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः। ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान्राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्। एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः। वरेण च्छाद्यतां शक्र! राजर्षिर्यदि शक्यते। यदि ह्येत्य प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः। अस्माननिष्टा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति। आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत्। अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम। मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः। युधि वा निहताः सन्त्यगपि तिर्य्यग्गता नृप!। ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र ! भविष्यन्ति महात्मते ! । तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह । ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना । जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिसूदनः । एवमेतद्यदुश्रेष्ठ ! कृतं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तदा । नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति । इह तप्स्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः । देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः । तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यक्षिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः । यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः । तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः । कुरुक्षेत्रनिवासं वै तां शृणुष्व हलायुध ! । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रवायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् । सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः । इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह ! संत्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः । तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानान्तु मचक्रकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते । शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितम् । अतश्च सर्वे निहता रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा । इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा ! तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।

"कुरुक्षेत्रे परीणद्धि स्थलेऽस्मन्नाधेयमन्वारब्धणीयान्तं भवति" कात्या० २४।६।२४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेशः।"कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" मनूक्तेः । इदं संवरसुतकुरुक्षेत्रराज्यान्तर्गतमतः स्तन्नाम्ना प्रथितम् अतएव कुरुग्रहणदर्शिते भाग०वाक्ये "कुरुक्षेत्रपतिं कुरुमित्युक्तम् । भा० आ०९४अ० । "ततः संवरणाद्देवी तपती सुषुवे कुरुम् । राजानं तं प्रजाः सर्वा धर्म्मज्ञ इति सेनिरे । तस्य नाम्नाऽभि विख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" इति ।

कुरुक्षेत्रस्थतीर्थमहात्म्यं भा०व०८३अ० उक्तं यथा "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् । दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे । तत्र वासं वसेद्वीर ! सरस्वत्यां युधिष्ठिर ! । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः । गन्धर्व्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ! । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ! । मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ! । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ! । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः । ततो मङ्कणकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यत्नं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र ! यत्र सन्निहितो हरिः । तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततः परिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ! । पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ! । दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो द्वारपालं तरन्तुकम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः । कोटितीर्थमुपस्पृश्य क्रतुमेधफलं लभेत् । अग्निष्टोतीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो वाराहं तीर्थमुत्तमम् । विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च यः । ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् । तत्रैव च महाराज ! यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र ! सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ! । प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः । अस्मिंस्तु पुष्करारण्ये स्नात्वाऽर्च्य पितृदेवताः । जामदग्न्येन रा-

मेव क्रतमवाप्नोति सुमङ्गलमना । क्रतक्रत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति । ततो रामह्रदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः । तत्र रामेण राजेन्द्र ! तपसा दीप्ततेजसा । क्षात्रमुत्सादितं वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः । पूरयित्वा नरश्रेष्ठ ! रुधिरेणेति विश्रुतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः । ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ! । पितर ऊचुः । राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव भार्गव ! । अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो ! । वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते । एवमुक्तः स राजेन्द्र ! रामः प्रहरतां वरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगनेस्थितान् । भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षात्रमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम् । ह्रदाश्च तीर्थीभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा । प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षात्रमुत्सादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं निहतास्ते स्वकर्मभिः । ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः । ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति । पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् । ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम् । एवं दत्त्वा वरान्राजन् ! रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या ततैवान्तर्हितास्ततः । एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः । स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । राजमन्यर्च्य राजेन्द्र ! लभेद्धेनुं सुवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ! । स्ववंशमुद्धरेद्राजन् ! स्नात्वा वै वंशमूलके । कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ! । शरीरशुद्धिः स्नातस्य तत्रैव तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोँकाननुत्तमान् । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना । लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन् ! लोकानुद्धरते स्वकान् । त्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम् । कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्नान् देवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुषयाषपरायणः । अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति । भवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् । शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ! । देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते वैरूप्यमुत्तमम् । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं करन्तुकम् । तत्र तीर्थं सरस्वत्यां यज्ञेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥" "धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" हारा० २देवयजनस्थाने "कुरुक्षेत्रेऽजो देवा यज्ञं तन्वते" शत०ब्रा० ४।१।५।१२ । "तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनं यस्मादाह्वः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं तस्मादात्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यते इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्" शत० ब्रा० १४।१।१।२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं क्षेत्रम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कुप्रत्यय इति मन्तव्यम् । ३अविमुक्ते क्षेत्रे च । देवयजनपरतोऽविमुक्तपरता चास्य "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इति गीताव्या० नीलकण्ठेन समर्थिता यथा "तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति" कर्म्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् "अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म सदनम्" इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य "अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति" वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् एतद्व्याख्यार्थं धर्म्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्म्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्यकाण्डे तस्य धर्म्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात्"

कुरुक्षेत्रीयोग पु० एकस्मिन् श्रावणे सिंहनक्षत्रयोगानां जायरूपे ज्यो० उक्ते १योगभेदे । २कुरुक्षेत्रे मृत्युसूचके यहयोगभेदे च । "पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे दृहस्पतौ । सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" जातकाभरणे योगाध्यायः ।

कुरुजाङ्गल न० जङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुषु जाङ्गलम् । १कुरुक्षेत्रे "तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स(कुरुः) तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" भा०व्या०६४ अ० "यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गले वसन्" भाग०१,१६,११, कुरवश्च जाङ्गलाश्च द्वं० । "कुरुदेशे जाङ्गलदेशे च पुं भूम्नि "कथमालक्षितः पौरैः

संग्राम्नः कुरुजाङ्गलान्" भाग० १,४,७, कुरवो जाङ्गलाश्च देशभेदाः" श्रीधरः" । कुरवश्च जाङ्गलश्च "विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽयामतः" पा०समा० एकवद्भावे कुरुजाङ्गलम् । ३तत्समाहारे न० [वरकशाके राजनि० ।

कुरुट पु० कुत्सितं रोटति रुट–दीप्तिप्रतिघाते क । सिता-

कुरुण्ट पु० कुत्सितं रुण्टति रुटि–स्तेये अच् । पीतभि-ण्टयाम् पीताम्लाने मेदि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः

कुरुण्टी स्त्री कु+रुटि–स्तेये अच् गौरा० ङीष् । १दारु पुत्तलिकायां मेदि० । २ब्राह्मण्यां जटा०

कुरुत पु० कुर–बा०उतक् । वंशनिर्मिते दृढदाकारे पात्रभेदे सदृव पादोऽस्य ह्रस्या० नान्त्यलोपः । कुरुतपादश्चत्येव ।

कुरुतीर्थ न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तच्च तीर्थं "यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः । सैनापत्येन देवाना-मभिषिक्तो गुहस्तदा । तैजसस्य च पूर्व्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ! कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" भा० व०६८अ० उक्तम् । [क्षायामल्पायां नद्याम् ।

कुरुनदिका स्त्री यथाख्यिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते इत्यु-

कुरुपिशङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरणशब्दकरणेन मूलावयवभक्षिकायां गोधायाम् "कर्दमरे पिशङ्गिला कर्दं कुरु-पिशङ्गिला" इति मन्त्रे "अजारे पिशङ्गिला श्वावित् कुरुपिशङ्गिला" यजु० २३।५५।५६। उत्तरम् "श्वावित् गोधा कुरुपिशङ्गिला । कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश–अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्व्वाणा पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति । पिशङ्गिला मूला-नि शतं कुक्षौ स्थापयति शतञ्च भक्षयतीति गोधायाः स्वभावः" वेददीपः ।

कुरुम्ब न० कुर–बा० उम्बच् । (कमलालेषु) १कुलपालके जम्बीरभेदे शब्दच० । २द्रोणपुष्पां स्त्री० ठाप् राजनि० गौरा० ङीष् । सैंहलीवृक्षे राजनि० । स्वार्थे क तत्रार्थे

कुरुराज पु० कुरुषु राजते राज–क्विप् । दुर्य्योधने त्रिका० कुरूणां राजा टच्समा० । कुरुराजोऽप्यत्र

कुरुल पु०कुर+उलच् । ललाटस्थे चूर्णकुन्तले हेमच०

कुरुवक पु० कु+रु–क–कुत्सितं रुवोऽभ्रमरो यत्र कप् । १रक्तझिण्टयाम् अमरः २पीतझिण्टयां हेम०

कुरुवर्ष न० कुरुसंज्ञकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्थे उत्तरकुरु-संज्ञके वर्षभेदे उत्तरकुरुशब्दे १०६४पृ० विवृतिः

कुरुविन्द पु० कुरून् मूलकारणत्वेन विन्दति विद–श सुचा० सुम् । १संस्तायाम् अमरः २माणे राजनि० ३ काचलवणे ४माणिक्यरत्ने न० राजनि० । ५कुरुविल्वरत्ने ६कुम्भाषे व्रीहिभेदे मेदि० ७दर्पणे ८छिङ्गुले च न० शब्दचि०

कुरुविल्व पु०कुरुषु विल्ववृक्ष । १पद्मरागमणौ त्रिका० संज्ञायां क । कुरुविल्वक कुलत्थाख्ये (वनकुरथि) रत्नमा०

कुरुविस्त पु० कुरुषु विख्यातः विस्तः । स्वर्षपले अमरः

कुरुवृद्ध पु० कुरूणां जनपदानां राजानः तद्राजस्य तद्धितस्य बहुषु लुक् तेषु कुरुषु वृद्धः । भीष्मे । "तस्य संजनयन हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः" गीता ।

कुरुश्रवण त्रि० कुरवः यज्ञकर्त्तारः तेषां श्रवणः स्तोतृणां श्रोता शु–नन्द्या ल्युट् । ऋत्विजां स्तुतिश्रोतरि "कुरुश्रवणं माहृणि राजानं त्वासदस्यवम् ऋ०१०,३३अ० "कुरुश्रवण ! ददतोमघानि" ऋ० १०।३२।९ । हे कुरुश्रवण ! कुरवः ऋत्विजः तेषां स्तुतीनां श्रोतः !" भा०

कुरूटिनी स्त्री किरीटिनी+वेदे पृषो० । किरीटयुक्तायां सेनायाम् "वाहिनी विश्वरूपा कुरूटिनी अथ० १०,१,१५

कुरूप्य न० ईषत् रूप्यं शुभत्वेन सादृश्यात् । १रङ्गनाम्नि धातौ राजनि० कोः पृथिव्याः कुस्थानात् वा आगतं रूप्यप् । पृथिव्याः कुस्थानाद्वा २आगते त्रि०

कुकुट पुंस्त्री०कुरित्यव्यक्तं शब्दं कुटति कुट–क । कुक्कुटे हारा० "श्वानः कुर्कुटचण्डालाः समसप्तौ प्रकीर्त्तिताः । रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात्तान्नैव संस्पृशेत्" पञ्चतं० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [भे खगे स्त्रियां ङीष्

कुकुटाहि पु० कुर्कुटतुल्यमर्हति अर्ह–इन् । कुर्कुटा-

कुकुर पुंस्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कोरति कुर–क । कुक्कुरे रायमुकुटः "कुर्कुराविव कूजन्तौ" अथ०७,८५,२, "उपकर्त्तुमपि प्राप्तं निःस्व मन्वन्ति कुर्कुरम्" पञ्चतं ।

कुर्चिका स्त्री कूर्चिका पृषो० । कूर्चिकाशब्दार्थे अमरटीका

कुर्सज पु० कुलञ्जनवृक्षे गन्धमूले राजनि० ।

कु(कू)र्द क्रीडायां भा० आत्म० अक० सेट् । कु(कू)र्दते चुकु(कू)र्दे । अर्थवत्परिभाषया न-चुकु(कू)र्दिष्ट कुरकुरामिति निषेधाप्रवृत्तावपि दीर्घमध्यान्तरपाठसाम-र्थ्यात् रेफे परे न दीर्घः इति सूचितम् । तेन कुर्दं-नमित्यादौ न दीर्घः । [अमरः ।

कु(कू)र्दन न० कु(कू)र्द–भावे ल्युट् । क्रीडायां (कोदा)

कु(कू)र्पर पु०कुर–क्विप् कुः पिपर्त्ति अच् परः कर्म्म० । १जानुनि, २कफोणौ च । मेदि० दीर्घमध्यपाठान्तरे निर्दीर्घः

कु(कू)र्पास पुंन० कुर्परे अश्नते आस्ते वा वज् पृ० । स्त्रीयां

कञ्चुलिकायां (कांचुली) स्वार्थे क । तत्रैवार्थे । "प्रस्वेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गे कु(कू)र्पासकं चतनखचतसुत्त्विपन्ती" माघः । "मनोज्ञकु(कू)र्पासकपीडितस्तना" रत्ना० [२कर्त्तरि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्व्वत् पुंस्त्री कु–शतृ । १चर्म्मकारे २भृत्ये त्रि० विश्वः

कुर्व्वद्रूप पु० कुर्वत् फलोन्मुखं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते अतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा "अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति" सर्व्वदर्शनसं० । क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।

कुर्व्वाण त्रि० कृ–शानच् । १भृत्ये २कारके च शब्दचि० ।

कुर्व्वादि पु०अपत्ये स्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे "सच गणः कुरु गर्ग र मङ्कुष अजमार रथकार वावदूक (सम्राज्ञः क्षत्रियेऽ) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पिङ्गमत् इन्द्रलाजी एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कृट शलाका सुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) स्यूर्णाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वड़भीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्त्र कण्वादिवत् खरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे संहतौ च भा०पर०अक० सेट् । कोलति अकोलीत् चुकोल । कुलम् । वंशेऽप्यस्य प्रयोग इति वदन् दुर्गादासः आकुलः सङ्कुलइत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्तः । आ+व्यप्तायाम् चञ्चलतायाम् । आकोलति "किमेतदियाकुलमोचितं जनैः" माघः "उदपतद्विमाकुल लोचनैः" भट्टिः ।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुल युङ्म् भा०द्रो०प० । "अलिकुलसंकुलकुसुमनिराकुलेत्यादि" जयदेवः । "शङ्कुकुलाकुलेन" माघः ।

कुल न० कुल–क, कुङ् शब्दे कर्म्मणि बा० लक्, कुं भूमिं लाति ला–क, कौ भूमौ लीयते "अन्येभ्योऽपि" पा०ड० यथायथम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिः क्षप्यते तावत्यां २भूमौ "दशी कुलन्तु भुञ्जीत" मनुः । "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीविनाम्" तार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" हारीतस्मरणात् "षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिः क्षप्यते तावद्भूमिः कुलमित्युच्यते कुल्लू० । ३गोत्रे ४वंशे । ५सजातिगणे विप्रकुलम् पक्षिकुलम् । खगकुलाय कुलायनिलायिताम् माघः तत्र सत्कुलधर्म्माश्च "आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठातीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्तिस्तपोदानं नवधा कुललक्षणम्" । अभियुक्तोक्ताः तस्य नाशकधर्म्माश्च कूर्म्मपु०१५अ०उक्ता यथा "गोभिश्च घोटकैर्विप्र ! क्षया राजोपसेवया । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै । अन्नतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् । अश्रोत्रियेषु वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्" ।

मनुना तु कुलनाशहेतोः कारणमुक्तं यथा "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च क्षया राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद् यशः" ।

कुलरक्षार्थविवाहविषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा "महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम् । क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रि कुष्ठिकुलानि च" । दृष्टहे ७देहे च त्रि० मेदि० । "जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यप्तेजो वायवश्च कुलमित्यभिधीयते" तन्त्रोक्तेषु ६जीवादिषु १०कु-

लिके शिल्पिकुलप्रधाने पु० भरतः। कुले भवः यत् कुल्य ख। कुलीन, इकञ्। कौलेयक कुलोद्भवे त्रि० अश्वादि० चतुरर्थ्यां यः। कुल्य कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० बलादि० देये मतुप् मस्य वः। कुलवत् कुलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् कुलवती तत्र सजातीयसंघे "यस्यास्वलद्वारिविवारिवीचिच्छटोच्छृङ्खलकुलाकुलेन" भावः अलिकुलसङ्कुलेत्यादि जयदेवः पृथिव्याधारे मूलाधारे लीयते-ली+ड। ११कुलकुण्डल्यां स्त्री उपचारात् तदुपासके तन्त्रोक्ते १२आचारविशेषयुक्ते कुलाचाराधिकारेणैव कुलचन्द्रिका कुलक्रमदीपिका कुलचूडामणिकुलार्णवादयस्तन्त्रग्रन्थाः १३भूमिलग्ने च त्रि०। १४तन्त्रोक्ते तिथिनक्षत्रवारभेदे त्रि० कुलतिथिकुलनक्षत्रकुलवारशब्दे कुलाचारशब्दे च विवृतिः।

कुलक न० कुल-क कौ लीयते ली-ड वा ततः संज्ञायां कन्। १पटोललतायां २परस्परसंबद्धश्लोकपञ्चके च मेदि० "कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा० द०। ३काकोन्दौ पु० अमरः ४वल्मीके पु० ५कुलश्रेष्ठे त्रि० मेदि० ६मरुवकवृक्षे पु० रत्नमा० ७हरितवर्णे पुंस्त्री० राजनि० ८कुपीलौ पु० भावप्र०। ९शिल्पिकुलप्रधाने त्रि० भरतः।

कुलकर्कटी स्त्री नित्यकर्म्म०। चीनकर्कट्यां राजनि०।

कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे लीयते ली-ड कर्म्म०। तन्त्रोक्ते मूलाधारे सर्पीवदवस्थिते शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डलीत्यप्यत्र स्त्री। तत्स्वरूपादिकं शारदायामुक्तम् यथा "तत्त्वैतन्यरूपा सा सर्व्वगा विश्वरूपिणी। शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणोदया। दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्व्ववेदार्थगा शुभा। परापरविभागेन परशक्तिरियं स्मृता। योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती नित्यमञ्जसा। आधारे सर्व्वभूतानां स्फुरन्ती विद्युदाकृतिः। शङ्खावर्त्तक्रमाद्देवी सर्व्वमाद्यत्य तिष्ठति। कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गस्थियसुपेयुषी। गुणिता सर्व्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता। विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत्। सर्व्वदेवमयी देवी सर्व्वमन्त्रमयी शिवा। सर्व्वतत्त्वमयी साक्षात् सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुः। त्रिधामजननी देवी सोमसूर्य्याग्निरूपिणी। त्रिभेदतेजसां कर्त्री शब्दब्रह्मस्वरूपिणी। द्विचत्वारिंशदक्षरैर्मा पञ्चाशदक्षररूपिणी"। विवृतमेतत् पदार्थादर्शे राघवभट्टेन यथा "कुण्डलिनीतउत्पत्तिमाह तत्त्वैतन्येति। तदुक्तं "मूलाधारात् प्रथमसुदितोयस्तु शब्दः पराख्यः पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगोबुद्धियुग् मध्यमाख्यः। वक्त्रे वैखर्य्यथ मुरुदिशोरस्य जन्तोः सुषुम्णावर्त्मस्वाद्रवति पवनप्रेरितोवर्णसंघः"। ततः शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वगात्रेषु गुणिता अतएव विश्वात्मना सर्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा मन्त्रमयं जगत् सूते इति दूरेण सम्बन्धः। तत्र मूलाधारे कुण्डलीभूतसर्पवन्नाडीवर्त्तते तत्राध्ये वायुवशादस्याः सङ्कुरणमेव गुणनम्। चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानं सा प्रसिद्धा सर्वमातृत्व तिष्ठतीत्यनेन कर्त्तृव्याप्तिर्दर्शिता विश्वरूपिणीत्यनेन विषयव्याप्तिः। शिवसन्निधिमासाद्य स्थितेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमित्युक्तं सन्निधिशब्दोऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्त्योरभेदात् तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्यैः "शक्तेश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकेण वाच्छति। तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदहनयोरिव"। यद्वा सम्मस्यङ्निधिस्वरूपं शिवस्वरूपं प्राप्येत्यर्थः वक्ष्यति च "शिरोऽब्जमेत्य कुण्डलिनी शिवात्मेति" गुणानां सत्त्वरजस्तमसामुदयोयस्याः सा नित्यानन्दा चासौ गुणोदया च सा नित्यानन्दगुणोदया तेन कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तं गुणोदयेत्यनेन साङ्ख्यमते प्रकृतिपाच्येयमित्युक्तं यदाङ्ः "प्रधानमिति यामाङ्र्या शक्तिरिति कथ्यते" इति इदानीमध्यात्माधिभूताधिदैवादि विषयादिज्योतिषक्रमेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति सर्व्वदेहाद्युगेति देहव्याप्तिः परापरविभागेन काचन परा शक्तिः काचनापरा तद्विभागेनापीयं परशक्तिरेव यदाङ्ः "भूमिरापोऽनलोवायुः खं मनोबुद्धिरेव च। अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा। अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो। ययेदं धार्य्यते जगत्" (गीता)। यद्वा परः स्थूलः अपरः महास्थूलः महदादिः तद्विभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः स्थूलात्स्थूलैत्युक्तेः। अनेन महदादिव्याप्तिः यद्वा सर्व्वदेहाद्युगेत्यनेन प्राकृतशब्दतोर्थतश्च पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्दर्शिता शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनी युच्यते प्रधानमिति एवंभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिश्यत इत्याह परापरेति परा पुंप्रकृतिः अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन इयं परशक्तिःस्फुरता अयमर्थः यद्यपि लिङ्गत्रयवाच्या तथापि तूर्णमेवाचलभक्तिभारपरिश्रान्तभक्तजनसमस्ताकाङ्क्षाक्षयकरी परशक्तिपदवाच्येति। अत एव शुभा दक्षणीया यदाङ्राचार्याः" पुंनपुंसकयोस्तुल्याध्यङ्गनायां वि-

शिष्यत" इति नित्यक्लिन्नाम्नायेऽपि "सर्व्वत्रावच्छिताध्येषा कामिनीषु विशेषतः। प्रकाशते ततस्तासामतिगुप्तिं न कारयेदिति" अङ्गसा तत्त्वेन योगिनां हृदयाम्भोजे न्यस्तीत्यस्य तैरेव गुरूपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः। "इत्था तैरेव सा देवी सदा देशकदेशितैरित्युक्तेः सर्व्वभूतानाम् आधारे मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः विद्युदाकृतिरित्यनेन ध्यानमुक्तं यदाहुः "तडित्कोटिप्रख्यां स्वरुचिजितकालानलरुचिमिति" अथ वानेन अनेकजन्मोत्पत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं यङ्गनाध्ये य आवर्त्तः स यथा यङ्गमध्यमाहत्य तिष्ठति तद्वदियमपि देवीत्यर्थः। इदमवान्तरवाक्यं भिन्नमेव यङ्गेति कुण्डलीत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावेन योजना। कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता। केचन कुण्डलीति भिन्नं पदं वर्णयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदियमपीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः। सर्व्वं देवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः अनेन तेजोव्याप्तिः। सर्व्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः। शिवा शिवरूपेत्यर्थः यद्वा शिवा कल्याणरूपा। साक्षात् सर्व्वतत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः। सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुरिति विरोधः परिहारस्तु सूक्ष्मा स्वरूपतः सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञेया यद्वा सूक्ष्मात् त्वसरेणोरपि सूक्ष्मतरा अणुतरा अनेनाणुत्वादिव्याप्तिर्दर्शिता तदुक्तं "बालाग्रस्य सहस्रधा विदलितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मात्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजनीति" विभुः इयत्तया ज्ञातुमशक्या। त्रिधामेति सूर्य्यसोमाग्निरूपा। यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रयं पातालभूस्वर्गरूपा अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा भूतलिपिमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी"।

तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा

"मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा संपूजयेद्गुरुः। ध्यानं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते। प्रसुप्तभुजगाकारां स्वयम्भूलिङ्गसंस्थिताम्। विद्युत्कोटिप्रभां देवीं विचित्रवसनान्विताम्। षट्चक्रादिरसोल्लासां सर्व्वदा कारणप्रियाम्। एवं ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततोयजेत् समाहितः। मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्य वाग्भवं जपेत्। ततोवै तोषयेत्तान्तु स्तवेनानेन साधकः। "कुण्डलाभले" अथ प्रातः समुत्थाय पश्युक्तमपण्डितः। गुरूणां चरणाम्भोजं मङ्गलं शीर्षपङ्कजे। विभाव्य पुनरेवं हि श्रीपदं भावयेद्धृदि। पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् स्तवैः। त्रैलोक्यं तेजसा व्याप्तं मण्डलस्थां महोत्सवाम्। तडित्कोटिप्रभादीप्तिचन्द्रकोटिसुशीतलाम्। सार्द्धत्रिवलयाकारां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम्। उत्थापयेन्महादेवीं मन्त्रवर्णां मनोन्मनीम्। श्वासोच्छ्वासाद्दृगच्छन्तीं द्वादशाङ्गुलरूपिणीम्। योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाम्बुजस्थिताम्। चतुर्व्वर्णस्वरूपां तां वकारादिकसान्तकाम्। कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणोज्वलमोहिनीम्। महासूक्ष्मपथप्रान्तरन्तरागमिनीम्। त्रैलोक्यरञ्जितां वाक्यदेवतां शब्दरूपिणीम्। महाबुद्धिप्रदां देवीं सहस्रदलगामिनीम्। महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं मृत्युस्वरूपिणीम्। कालरूपां ब्रह्मरूपां सर्व्वत्र सर्व्वचिन्मयीम्। ध्यात्वा पुनःपुनः शीर्षे सुधाब्धौ विनिवेशिताम्। सुधापानं कारयित्वा पुनःस्थाने समानयेत्। समानयनकाले तु सुषुम्णामध्यमध्यके। अमृताभिप्लुतां कृत्वा पुनःस्थानेषु पूजयेत्। ऊर्द्धोर्द्दृगमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत्। प्रतिप्रयाणकाले तु सुधाधाराभिराप्लुताम्। कुलकुण्डलिनीं देवीं मस्तानन्दविग्रहाम्। ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्व्वसिद्धीश्वरोभवेत्। तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य किरणोज्ज्वलाम्। अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा शुभां सदा। मानसोद्धारबीजेन सायां वा कामबीजकम्। पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्जप्त्वानुलोमतस्तथा। विलोमेन पुनर्जप्त्वेति"

कुलक पु० कु+लक—आप्तौ भावे घञ्। करताल्याम् हारा०।

कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयोयस्याः। १भूकदम्बवृक्षे शब्दच० ई० त०। २कुलनाशे पु०। "कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्"। "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः" गीता।

कुलघ्न त्रि० कुलं हन्ति हन—टक्। वंशघातके। "सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च। पतन्ति पितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदक क्रियाः। दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः। उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः। उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन!। नरके नियतं वासोभवतीत्यनुशुश्रुमः" गीता। तत्र यथोत्तरं कार्य्यमुक्तं तत्रैव "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः। धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्म्मोऽभिभवत्युत। अधर्म्माभिभवात् कृष्ण! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः। स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय! जायते वर्णसङ्करः। सङ्करोनरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च" इतदुत्तरं कुलघ्नशब्दे दर्शितम्

कुलज त्रि० कुले सत्कुले जायते जन–ड। १सत्कुलोद्भवे। २कुलपालिकायां स्त्री टाप् शब्दरत्ना०

कुलञ्ज पु० कुं पृथिवीं रञ्जयति रञ्ज–णिच् अण् रस्य लः। कुलञ्जनदत्ते राजनि०नन्द्राऽल्लु। कुलञ्जनोऽप्यत्र "कुलञ्जनः कटुस्तिक्तः उष्णश्च दीपनस्तथा। मूलदोषविनाशी च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कुलात् कुलान्तरं व्यभिचारार्थमटति अट–अच् शक०। व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम्। या तु भिक्षार्थं कुलमटति सा कुलाटा इति तत्र न शक०। इति भेदः

कुलटी स्त्री कुत्सितं रक्षते रट–भाषणे घञर्थे क गौरा० ङीष् रस्य लः। मनःशिलायां रत्नमा०

कुलतन्तु पु० कुलस्य तन्तुरिव। कुलावलम्बने "मया च सत्यवत्या च क्षणेन च महात्मना। समवस्थापितं भूयो युष्माञ्छ कुलतन्तुषु" भा०आ० ११०अ०

कुलतिथि स्त्री द्वितीयाषष्टीदशमीभिन्नासु समतिथिषु चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दशीषु यथोक्तं तन्त्रसा० "द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलसदाहृतम्। विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कलाः"

कुलत्थ पु०कुलं भूलग्नं सत् तिष्ठति स्था–क षत्वं०। १कलायभेदे (कुलत्थकलाइ) २वनकुलत्थे स्त्री टाप् रत्नमा०। तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं

"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। कुलत्थः कटुकः पाके कषायः रक्तपित्तकृत्। लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान्। हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान्। खेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः।" भावप्र० कुलत्थिकेति निर्देशात् स्त्रीत्वमपि सा च उपचारात् ३तदुत्पाद्यक्षेत्रे ४वनकुलत्थायां च स्त्री राजनि० "कुलाली लोचनहिता चक्षुष्या कुलकारिका कुलत्थिकेति" राजनि० वनकुलत्थापर्य्याये उक्तेः। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे राजनि० कुलत्थे भावप्र० संज्ञायां कन्। कुलत्थाञ्जनाकारप्रस्तरभेदे अमरः।

कुलत्थाञ्जन न० कुलत्थया कृतमञ्जनम्। अञ्जनभेदे "प्लीहापहारि चक्षुष्यं कषायं कटुकं हिमम्। विषविष्फोटकण्डूनां नाशकं व्रणदोषहृत्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलदीप पु० कुले कुलाचारे विहितोदीपः तन्त्रसारोक्ते कुलाचाराङ्गे १दीपभेदे "अर्केन्दुसितवाटग्रालतूल निर्म्मितवर्त्तिकम्। प्रदीपं तत्र संस्थाप्य अस्त्रैस्तत्र प्रपूजयेत्। हृते तस्मिन् कुलदीपे विघ्नैश्च परिभूयते। तदधस्तास्त्रमन्त्रेण निखनेत् कुलदीपकम्" कुलं दीपयति अण् उप०स०। २कुलप्रकाशके कुलश्रेष्ठे त्रि०

कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता। १कुलक्रमेणोपास्यदेवतायाम् गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृषु मध्ये २मातृभेदे च। तासां स्वरूपपरिशिष्टे उक्तायथा "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह। आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता"

कुलदेवी स्त्री कुलैः कुलाचारैरुपास्या देवी। १तन्त्रोक्ते देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्त्रसा० उक्तायथा

"त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरसुन्दरी। श्रीमालिनी च सिद्धात्मा महात्रिपुरसुन्दरी। प्रकटाख्या तथा गुप्ता तथा गुप्ततरा परा। सम्प्रदायाकुला कोला रहस्यातिरहस्यगा। परस्परारहस्या च तथा कामेश्वरी शुभा। भगमाली नित्यक्लिन्ना भैरवी वह्निसुन्दरी। महाविद्येश्वरी दूती त्वरिता कुलसुन्दरी। नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला। ज्वालांशुमालिनी चित्रा वह्निनी शुभगाकुला। पूर्णाख्या च तथा वत्सा कामेशी मोहिनी तथा। विमला वरुणा देवी जयिनी कूलभैरवी। सर्वेश्वरी तथा कौली वागीशी सर्वकामिनी। सिद्धेश्वरी तथा चोग्रा दुर्गा महिषमर्द्दिनी। खड्गावती मूलिनी च मातङ्गी सुरसुन्दरी। महाकाली महोग्राच चित्ररूपा महोदरी। प्राणविद्या तथैकाक्षी चैकपादा महाभुजा। वामा शिवा तथा ज्येष्ठा सुरूपा चारुहासिनी। त्रिखण्डा त्रिशिरा गौरी विन्ध्याचलनिवासिनी। क्षोभिणी मोदिनी भद्रा ललिता बहुरूपिका। सर्व्वसम्पत्करी तारा भवानी विश्वकारिणी। कुलेश्वरी महाविद्या कथिता तव भैरव!"। कुलैः कुलजैरुपास्या देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम पु० "प्लक्षोदुम्बरकः करञ्जश्च बिल्वाश्वत्थकदम्बकाः। निम्बो वटोडुम्बरौ च धात्री चिञ्चा दश स्मृताः" इत्युक्तेषु प्लक्षोदुम्बरादिषु दशसु [वंशरक्षके पुत्रे त्रिका०

कुलधारक पु०कुलं धारयति स्थिरीकरोति धृ–णिच्–ण्वुल्।

कुलधुर्य्य त्रि० कुलेषु धुर्य्यः अग्रयः। कुलश्रेष्ठे

कुलनक्षत्र न० "वारुणाद्रीभजिन्मूलं कुलाकुलकृदाहृतम्। कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि वै" तन्त्रसा० उक्तेषु साभिजित्काष्टाविंशतिनक्षत्रमध्ये आर्द्राभिश्लेषासंख्यकेषु नक्षत्रेषु तत्फलमुक्तं तत्रैव "तिथिवारे च

नक्षत्रे अकुले स्थायिनोभयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यम् साध्यश्चैव कुलाकुले"

कुलनायिका स्त्री०तन्त्रोक्ते कुलैः सेव्ये नायिकाभेदे। शक्तिसाधनतन्त्रे १पटले तद्भेदादिकमुक्तं यथा

"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना। ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका। मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः। विशेषवैदग्धयुताः सर्वाएव कुलाङ्गनाः। रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी। पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद्ध्रुवा"। अत्र विशेषयति निरुक्ततन्त्रे १४पटले। "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना। योगिनी श्वपची शुण्डी भूमीन्द्रतनया तथा। गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्यविभेदतः। चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्त्तिता। पूजाद्रव्यं समालोक्य वेशाचरणमिच्छति। चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा वेश्या परिकीर्त्तिता। पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां प्रकाशयेत्। सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्त्तिता। पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत्। संत्यज्य पशुभर्त्तारं कर्म्मचाण्डालिनी स्मृता। विपरीतरता पत्यौ पात्रं या परिपृच्छति। सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी परिकीर्त्तिता। सर्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याश्च परिजायते। भूमीन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये!। आत्मानं गोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्कटे। सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता। पूजाद्रव्यं समालोक्य या मालां परिकीर्त्तयेत्। सर्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्त्तिता"। वेश्यायाविशेषस्तु तत्रैवोक्तः। "गुप्तवेश्या महावेश्या कुलवेश्या महोदया। राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्तधा। कुलजा गुप्तवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातुरा। पशुभर्त्रोचिता लोके गुप्तवेश्या प्रकीर्त्तिता। कुलजा कुलवेश्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्त्तिता। भगलिङ्गकलाभिश्च चुम्बयेच्च पुनः पुनः। एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्मवेश्या प्रकीर्त्तिता। दिव्यशक्तिर्वीरशक्तिस्तासां सङ्गे प्रकीर्त्तिता। चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्गिताः परिभाषिताः। वेश्यायद्भ्रमते यस्मात् तस्माद्वेश्या प्रकीर्त्तिता। वर्णसङ्करतो जाता सर्ववेश्या प्रकीर्त्तिता"। कुलकामिन्यादयोऽप्यत्र

कुलनाश पु० ६त०। १कुलध्वंसे तत्कारणं कुलशब्दे उक्तम् तद्भावकारणञ्च "यावच्च वेदधर्म्माः सुर्यावत् स्याच्छङ्करार्च्चनम्। यावत् स्याच्छुचि कृत्यञ्च तावन्न कुलनाशनम्।

कुलं भूलग्नं नाश्नाति न+अश+अच् सुप् कुमेति समासः। २उद्वे पुंस्त्री० हेमच० तस्योन्नतकन्धरतया उन्नत प्रदेशस्यकण्ठकार्द्दे भूक्षणाङ्कूलग्नादेरभक्षणेन तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुलनाशन न० कुलं नाशयत्यनेन नश-णिच्-करणे ल्युट्। वंशध्वंससाधने। "मुसलं कुलनाशनम्। यथा च मुसलेन वृष्णिप्रभृतिकुलनाशनं तथा भा०सौ०१अ०उक्तं यथा "विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपोधनम्। सारणप्रमुखा वीरा दृष्टद्युम्नैरकां गतान्। ते तान् शाम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा। अब्रुवन्नुपसङ्गम्य दैवदग्धनिपीडिताः। इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः। ऋषयः साधु जानीत किमयं जनयिष्यति। इत्युक्तास्ते तदा राजन् विमलम्मप्रधर्षिताः। प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप!। वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम्। वासुदेवस्य दायादः शाम्बोऽयं जनयिष्यति। येन यूयं सुदुर्बुद्धा नृशंसा जातमन्यवः। उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमते रामजनार्द्दनौ। सरुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः। जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति। इत्यब्रुवंस्ततो राजन्! प्रत्यास्तैर्ऋषिभिः। सुनयः क्रोधरक्ताक्षाः सर्वोत्थाय परस्परम्। तयोक्त्वा सुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः। अथाब्रवीत्तदा कृष्णान् श्रुत्वैवं मधुसूदनः। अन्तको मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान्। एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरन्दरः। कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः। श्वोभूतेऽथ ततः शाम्बो मुसलं तदसूत वै। येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भग्नभाग्यकृताः। वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत्। असूत शाम्बजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन्। विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत्। तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप!"

चूर्णीकृतस्य तस्य मुसलस्य एरकाभावमुक्त्वा एरकाभूतेन मुसलेन ३अ० परस्परनाशोवर्णितः यथा

"ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्मणा। युयुधानमथाभ्यघ्नन् क्षिप्तैर्भाजनैस्तदा। हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः। तदनन्तरमागच्छन्मोक्षयिष्यन् शिनेः सुतम्। स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह। व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाह्वद्विषणशालिनौ। बह्वत्वाच्छिन्नतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः। हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः। एरकाणान्तदा मुष्टिं

कोपाज्जग्राह केशवः । तद्भून्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् । जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् । ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा । जघ्नुरन्योन्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोदिताः । यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप ! । वज्रभूतैव सा राजञ्छुशुभे तदा विभो । हतञ्च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत । ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव !। अविध्यन् विध्यते राजन्! प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत तदा दृढम् । अवधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत ! । मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् । पतङ्गा इव चाग्नौ ते निपेतुः कुकुरान्धकाः । नासीत् पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् । तत्रापश्यन्महाबाहुर्ज्ञानेन कालस्य पर्य्ययम् । मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः । शाम्बञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णञ्च सात्यकिः । प्रद्युम्नञ्चानिरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः । गदं वीक्ष्य शयानञ्च भृशं कोपसमन्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः । तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जयः । दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यच्चिकीर्षितम् । भगवन्निहताः सर्वे त्वया भूयिष्ठशो नराः । रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ।" भावे क्युट् । २वंशनाशने च ।

कुलन्धर पु० कुलं वंशं धारयति धृ–वा० खच् मुम् च । वंशधरे "युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम्" भा० १,१२,१४,

कुलपति पु० "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः" पुराणोक्तलक्षणे १मुनिभेदे । "लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये । शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे" भा०आ०१अ०१श्लो० । "ततोऽब्रवीत् कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत !"भा०आनु०६अ०३३०। २वंशश्रेष्ठे च कुलनायकादयोऽप्यत्र । अपत्याद्यर्थेषु प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु अण् । कौलपत तदपत्याद्यर्थेषु ।

कुलपत्र(क) पु० कुलं भूमिलग्नं पत्रमस्य । दमनकवृक्षे राजनि० । या कप् । तत्रार्थे । भावप्र० कुलपुत्रक इति क्वचित्पाठे पृषो० ।

कुलपर्व्वत "पु० माहेन्द्रोमलयः सह्यः शक्तिमान्ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात कुलपर्व्वताः"विष्णुपु० उक्तेषु१जम्बुद्वीपस्थवर्षसीमाकारकेषु माहेन्द्रादिषु सप्तसु वर्षाचलेषु पर्वतेषु । एतेषां यथा वर्षसमर्य्यादाकारित्वं तथा कुलादृतशब्दे ६८४पृ०शि० सि० वाक्येनोक्तम् । प्लक्षादिद्वीपेषु कुलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र २प्लक्षद्वीपे "मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ! गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः" शाल्मले । ३"वर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेष्वेतेषु चानघ ! । तत्रापि पर्वताःसप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रसाभिव्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कश्च पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । कुमुद्वान् पर्वतवरः"। ४कुशद्वीपे"विद्रुमाहृयशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने" ! ५क्रौञ्चद्वीपे "तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः । वर्षाचला महाबुद्धे ! तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः । चतुर्थो हरिशैलश्च स्वभाभिर्भासवप्रभः । देवावृत्त पञ्चमश्चैव तथाश्वः पुण्डरीकभाज् । ६शाकद्वीपे । "तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारकाः । पूर्व्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तस्तथाऽपरः । तथा रैवतकः शत्रामस्तथैवास्तगिरिर्द्विजः ! । आम्बिकेयस्तथा रम्यः केशरी पर्वतोत्तमः" । तत्तद्द्वीपस्थेषु उक्तेष्वपि सप्तसु वर्षाचलेषु७पुष्करद्वीपे तु एकएव मानसोत्तरशैलस्तादृक् यथोक्तं भा० ५०,२०,२१, तद्द्वीपमध्ये एक एवार्वाचीनवर्षयोर्मर्य्यादाकारकोऽयुतयोजनोच्छ्रायवान्" । विष्णुपु० भागवतयोस्तेषां नामभेदः कल्पभेदादविरुद्धः । कुलगिरिकुलाचलवर्षाचलादयोऽप्यत्र । "माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः । सह्याः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः शि०सि० इह जम्बुद्वीपे ।

कुलपालक त्रि० कुलं पालयति पालि–ण्वुल् (कमला नेवु) १कुरुम्बे पु०शब्दच० २वंशपालके त्रि०स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम् । सा च कुलस्त्रियाञ्च [स्त्रियां वा ङीप् ।

कुलपालि स्त्री कुलं पालयति पालि–इन् । कुलवत्यां

कुलपुत्र पु० कुलरक्षकः पुत्रः । वंशधरे पुत्रे ततः भावे कर्म्मणि च मनोज्ञा० वुञ् । कौलपुत्रक तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०

कुलप्रसूत त्रि० कुले सत्कुले प्रसूतः । सत्कुलजाते

कुलबधू स्त्री कुले गेहे एव स्थिता वधूः । गृहमात्रस्थितायां योषिति । "ब्रूते ब्रूतां व्रजकुलबधूः कापि शाश्वी

समाप्ते" उद्भटः कुलयोषिदादयोऽप्यत्र" असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्" मनुः

कुलभृत्या स्त्री कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् भृ–भावे क्यप् ६त०। गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्य्यायाम् जटा०। कुलस्य भृत्या। २वंशभरणे च।

कुलम्पुन न०कुलं पुनाति पू–बा०खण् सुम् च। भारतोक्ते तीर्थभेदे "कुलल्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि च भा०व० ८३ अ०

कुलम्भर(ल) पु० कौ भूमौ रम्भे सन्धिकरणादिव्यापारे लीयते आसक्तः ली–बा० ड लस्य रः अन्तस्थस्य ल वा रः। चौरे हारा०। [देशादौ।

कुलर त्रि० कुल+अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कुलसम्बन्धिनि

कुलवत् त्रि० कुलं प्रशस्तकुलमस्यास्य बला० वा मतुप् मस्य वः। प्रशस्तकुलजे स्त्रियां ङीप्। सा च कुलस्त्रियां शास्त्रमात्रावस्थितायां स्त्रियाम्।

कुलवर्ष्मा स्त्री० कुलैः वैद्यकुलैः वर्ष्मा गुणोत्कीर्त्तनं यस्याः वर्ष्म–भावे घञ् ३त०। रक्तत्रिदति (लालतेओडि) राजनि०।

कुलवार पु० "रविश्चन्द्रो गुरुः शौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे। "भौमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवारः कुलाकुलः" तन्त्रसा० उक्तयोः कुजशुक्रवारयोः।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमागता विद्या। १वंशक्रमागतविद्यायाम्। कुलैः स्वकुलैः शिक्षणीया विद्या। "२आन्वीक्षिकीत्रयीप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः" रघुः [क्षीरस्वामी कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमागतः विप्रः। वंशक्रमागते पुरोहिते

कुलव्रत न० कुले चर्य्यं व्रतम्। कुलक्रमेण कर्त्तव्ये व्रते "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः।

कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठी। शिल्पकुलप्रधाने अमरः

कुलसंख्या स्त्री कुले संख्या कीर्त्तिः। वंशमध्ये गणनायाम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनानि च। कुलसंख्याश्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" मनुः

कुलसत्त्व न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेयं सत्त्वम्। पित्रादिक्रमेणानुष्ठेये सहस्रवर्षसाध्ये काष्णाजिनिमतसिद्धे सत्त्वभेदे तच्च कात्या०श्रौ० १,६,२३, दर्शितं यथा "कुलसत्त्वमिति काष्णाजिनिः"सूत्रे। "काष्णाजिनि र्मुनिरित्याह एवं कथयति यत् कुलसत्त्वमेतत् सहस्रसंवत्सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य वंशस्येतत्सत्त्वं भवति न त्वेकस्य कस्यचित् असम्भवात्। मनुष्याधिकारं चैतत् प्रारब्धं चावश्यं समापनीयं नचैकः शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीयमिति गम्यमाने ये बहवस्ते शक्नुवन्ति तेन तत्कुलीनाः क्रमेण कैश्चिदारब्धं कैश्चिन्मध्येऽनुष्ठितं केचित् समापयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्त्वं काष्णाजिनिमन्यते" कर्कः वर्ष शब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम्।

कुलसम्भवः कुलं सम्भवोऽस्य। बीज्ये कुलजाते अमरः।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः। तन्त्रोक्ते कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिताः यथा "उपासकान्महादेव! शृणु चैकमनाः क्षयम्। मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम्। लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः स्कन्दः शिवस्तथा। क्रोधभट्टो रुरुश्चैव पञ्चमश्च प्रकीर्त्तितः। दुर्व्वासा व्याससूर्य्यौ च वशिष्ठश्च पराशरः। और्व्वोवह्निर्यमश्चैव निर्ऋतिर्वरुणस्तथा। वायुर्विष्णुः स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा। अनिरुद्धो भरद्वाजो दक्षिणामूर्त्तिरेव च। गणपाः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा सरस्वती। रालोदेवः प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः। क्षेत्रपालो हनूमांश्च दक्षो गरुड एव च। काश्यपः कौशकुत्सौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा। बृहस्पतिर्यदुश्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः। अर्जुनो भीमसेनश्च द्रोणाचार्य्यो वृषाकपिः। दुर्य्योधनस्तथा कुन्ती सीता च रुक्मिणी तथा। सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलोत्तमा। पुष्पदन्तो महाबुद्धो वाणः कालश्च मन्दरः। कैलासः क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा। नारदश्च महावीराः कामतो वीरसाधकाः। महाविद्याप्रसादेन स्वस्वकर्म्मसमन्विताः। एतेषां वत्स! नामानि विद्या विद्योपसेविनाम्। प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रयतात्मवान्। पूजायां वा शुचिर्भूत्वा प्रसीदामि कुलान्वये। अशुचिर्वानिरालम्बश्चमालम्बश्च कुलान्तिके। नित्य पूजाफलं तस्य ददामि वरमीप्सितम्।"

कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न०कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य। मरुवकवृक्षे शब्दमा०

कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री। कुलपालिकायाम् अमरः

कुलहुण्डक पु० कुलाय संघाय हुण्डते हुडि–संघे ण्वुल्। आवर्त्ते हारा० कुलहुण्डकोऽप्यत्र त्रि० पृषो०।

कुलाकुल त्रि० तन्त्रोक्तेषु तत्तत्सङ्ख्यकतिथिवारनक्षत्रेषु।

कुलाचारशब्दे विवृतिः

कुलाकुलचक्र न० कुलञ्च अकुलं कुलाकुलम् तयोर्विचारार्थं चक्रम्। तन्त्रोक्ते ब्राह्मणस्य शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे तद्विवृतिः तन्त्रसारे

"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामहं"। इत्युपक्रम्य निबन्धे "वाय्वग्निभूजलाकाशपञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा विन्दवः सन्धिसम्भवाः (यादयः)। कादयः पञ्चवर्गाः पञ्चलसङ्ज्ञाः समीरिताः"। अ आ एकचटतपयशा मारुताः। इ ई ऐ ख छ ठ थ फ रक्षा आग्नेयाः। उ ऊ ओ ग ज ड द वललाः पार्थिवाः। ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ वसा वारुणाः। ऌ ॡ अं ङ ञ ण नमशह्रा नाभसाः। "साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्। यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् स्वकुलं हि तत्। भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्। मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयसम्भवम्"। चकारादाग्नेयं पार्थिवानां शत्रुः। तथाच रुद्रयामले "पार्थिवे वारुणं मित्रं तैजसं शत्रुरीरितः। ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्मारुतं स प्रकीर्त्तितः। नाभसं सर्वमित्रं स्यात् विरुद्धे नैव शीलयेत्। मित्रे सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन। शत्रुर्व्याधिरमित्रे च स्वकुले सिद्धिरुत्तमा"।

कुलाङ्गार न० कुलस्याङ्गारमिव उपमितस०। कुलाधमे वंशदूषके "धङ्क्ष्यति स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे ततद्रुहम्" भाग० १। १४। ३७।

कुलाचार पु० ६त०। कुलोचिते धर्म्मे 'जीवः प्रकृतिनस्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च। क्षित्यप्तेजोवायवश्च कुलमित्यभिधीयते। ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेष्वाचरणञ्च यत्। कुलाचारः स एवोक्तो धर्म्मकामार्थमोक्षद" इत्युपक्रमे सर्व्वत्र ब्रह्मदृष्टिसाधके २ज्ञानभेदे तन्त्रोक्ते २आचार भेदे च तन्त्रसारे तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा "कालीतन्त्रे "अथाचारं प्रवक्ष्यामि यत्कृतेऽस्तमश्नुते। सर्व्वभूतहिते युक्तः समयाचारपालकः। अनित्यकर्म्मसंत्यागी नित्यानुष्ठानतत्परः। अन्नाराधनमात्रेण शिवभावेन तत्परः। परस्मान्देवतायान्तु सर्व्वकर्म्मनिवेदकः। अन्यमन्त्रार्च्चनञ्चैव अन्यमन्त्रप्रपूजनम्। कुलस्त्रीवीरनिन्दाञ्च तद्द्रव्यस्यापहारणम्। स्त्रीषु रोषं प्रहारञ्च वर्জ্জयेन्नतिमान् सदा। स्त्रीमयञ्च जगत् सर्व्वं स्वयंभूवत् तथा भवेत्। पेयञ्चर्व्यं तथा चोष्यं भक्ष्यं लेह्यं मद्यं सुखम्। सर्व्वञ्च युवतीरूपं भावयेन्नतिमात् सदा। कुलजां युवतीं वीक्ष्य नमस्कुर्य्यात् समाहितः। यदि भाग्यवशाद्देवि! कुलदृष्टिः प्रजायते। तदैव मानसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्"। तासां भगादिदेवीनाम्। तासु "भगिनीं भगचिन्ताञ्च भगाख्यां भगमालिनीम्। भगदात्तां भगाङ्गाञ्च भगकर्षां भगत्वचाम्। भगनासां भगस्तनीं भगस्थां भगसर्पिणीम्। संपूज्य ताभ्योगन्धाद्यैर्मानसैर्युरुमेव च। नमस्कृत्य पुमानेवं क्षमस्वेति ततः सुधीः। बालां वा यौवनोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा। कुत्सितां वा महादुष्टां नमस्कृत्य विभावयेत्। तासां प्रहारं निन्दाञ्च कौटिल्यमप्रियन्तथा। सर्व्वथा न च कुर्य्यात्तु चान्यथासिद्धिरोधकृत्। स्त्रियोदेवाः स्त्रियः प्राणास्स्त्रियश्चैव विभूषणम्। स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्यमन्यथा स्वस्त्रिया अपि। विपरीतरता सा च भविता हृदयोपरि। तद्भस्मारचितं पुष्पं तद्भस्मारचितं जलम्। तद्भस्मारचितं द्रव्यं देवताभ्यो निवेदयेत्। स्त्रीद्वेषो नैव कर्त्तव्यो विशेषात् पूजनं महत्। जपस्थाने महाशङ्खं निवेश्योर्द्धं जपञ्चरेत्। स्त्रियं गच्छन् स्पृशन् पश्यन् विशेषात् कुलजां शुभाम्। भक्ष्यं ताम्बूलमन्यच्च भक्षद्रव्यं यथारुचि। भक्तप्राप्यशेषभक्ष्याणि भुक्त्वा शेषं जपञ्चरेत्"। कालीतन्त्रे "दिक्कालनियमोनात्र स्थित्यादिनियमोन च। जपे न कालनियमोनाचौदिषु बलिष्वपि। स्वेच्छानियम उक्तश्च महासन्त्रस्य साधने। वस्त्रास्तरस्थान देहागारपुष्पादिवारिणः। शुद्धिं मत्वाचरेत्तत्र नित्यकर्म्म मनश्चरेत्"। कुलार्च्चने "कुलाचारस्तदङ्गत्वा भक्त्या पापविशुद्धये। याचयेदमृतं कौलं तद्भावे जलं पिबेत्। कुलाचारेण यद्दत्तं कृत्वा पात्रेण भक्तितः। नमस्कृत्य च गृह्णीयादन्यथा नरकं व्रजेत्"। अन्यत्रापि "न वृथा गमयेत् कालं द्यूतक्रीड़ादिना सुधीः। नमस्येद्देवतापूजाजपयागस्तवादिना। वीराणां यत्तु सर्व्वकाले प्रशस्यते। सर्व्वदेशे सर्व्वपीठे कर्त्तव्यो नात्र संशयः"। शिवागमे "शक्तिः शिवः शिवः शक्तिः शक्तिर्ब्रह्मा जनार्द्दनः। शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्तिश्चन्द्रो ग्रहा ध्रुवम्। शक्तिरूपं जगत् सर्व्वं योन जानाति नारकी"। वीरतन्त्रे "स्नानादि मानसं शौचं मानसं प्रवरोजपः। मानसं पूजनं दिव्यं मानसन्तर्पणादिकम्। सर्व्वएव शुभः कालो नाशुभोविद्यते क्वचित्। न विशेषोदिवा रात्रौ न सन्ध्यायान्नचा निशि। सर्व्वदा पूजा-

येद्वीरस्नातः कृतभोजनः । महानिश्यशुचौ देशे वलिं मन्त्रेण दापयेत्" । यत्तु "रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या-वीरन्द्विषते!। न दिने सर्व्वथा कार्य्या शासनान्मम सुव्रते" । तत् पुनः कुलदेवताविषये । महानिशा तु तत्रैव "अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च । सा महारात्रि-रुद्दिष्टा सर्व्वसमृद्धयन्तु वै" गान्धर्व्वे, "पृथ्वीमुत्तमतीं वीक्ष्य सहस्रं यदि नित्यशः । तदा वादी खसिद्धान्तहतः क्षितितलं विशेत्" । "पर्व्वते हस्तमारोप्य निर्भयोयत-मानसः । कवितां लभते सोऽपि अमृतत्वञ्च गच्छति" । अत्रापि सहस्रमिति सम्बन्धः । पृथ्वीं स्त्रियं, नित्यश इति शोड़शदिनं यावत् । पर्वतं स्तनम् । अन्यत्र नी-लतन्त्रे "पद्मं दृष्ट्वा तथा विल्वं खञ्जनं शिखरन्तथा । चामरं रविविम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिमूलं वीक्ष्य जप्त्वा च शनैः शुद्धभावनः । सुरुखं प्रसादं सुखं सुलोचनं सुहास्यकम् । सुवेषं सुगतिं गन्धं सुगन्धं सुखमेव च । लभते च यथासंख्यं शृणु पार्वति ! सादरम्" । पद्मं मुखं,विल्वमधरं, खञ्जनञ्चक्षुः,शिखरं मस्तकं,चामरं केशं, रविविम्बं सिन्दूरं,तिलपुष्पं नासिकां,सरोरुहं नाभिं, त्रिमूलं त्रिवेणीम्,सादृश्यत्वात् । भावचूड़ामणौ "एकाकी निर्जने देशे श्मशाने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे निःशङ्कोविचरेत् सदा । महाचीनद्रुमे देवीं ध्यात्वा तत्र मपूजयेत् । तद्द्रुशोड्यपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावतः । सभवेत् कुलदेवस्य कुलद्रुमगतः शुचिः । ब्रह्मतरोर्म्महा-पीठे देवीं ध्यात्वा यथाविधि । तत्सुधारसधारेण तर्प-येन्मातृकाननम् । महाचीनद्रुमलतावेष्टितः साधको-त्तमः । रात्रौ यदि जपेन्मन्त्रं सर्व्वं कल्पद्रुमोभवेत् । ति-थिक्रमेण संख्याभिर्लतयाभिर्वेष्टितो यदि । तदा मासेन सिद्धिः स्यात् सहस्रजपमानतः । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां द्विगुणं यदि दृश्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्देवतानां सुदुर्लभा"। कुलचूडामणौ "शृणु पुत्र ! रहस्यं मे सम-याचारसम्भवम् । येन हीना न सिध्यन्ति जन्मकोटि-सहस्रतः । मानवः कुलशास्त्राणां कुलचर्य्यानुचारिणाम् । उदारचित्तः सर्व्वत्र वैष्णवाचारतत्परः । परनिन्दासहिष्णुः स्यादुपकाररतः सदा । पर्व्वते विपिने वापि निर्ज्जने शू-न्यमण्डपे । चतुष्पथे कला(स्त्री)मध्ये यदि दैवाद्गतिर्भ-वेत् । तत्र स्थित्वा नमस्कृत्वा नत्वा गच्छेद्यथासुखम् । पद्मं वीक्ष्य महाकालीं नमस्कृत्यादलक्षितम् । त्रिमङ्गरीं तथा वीक्ष्य जप्त्वा कीं यमदूतिकाम् । कुरुरूपेनभूकाली तथा वीक्ष्य जप्त्वा क्रीं यमदूतिकाम् । कुरुरूपेनभूकाली कृष्णमाज्जारमेव च", दृष्ट्वा नमस्कृत्यादिति शेषः । मन्त्रस्तु "क्षयोदरि ! महाचण्डे ! सुकेशि ! वलिप्रिये ! । कुलाचारप्रसन्नास्ये ! नमस्ते शङ्करप्रिये ! । श्मशानञ्च शवं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्री सुखमवाप्नुयात् । घोरदंष्ट्रे ! करालास्ये ! किटिकिटिशब्दनि-नादिनि ! । घोरघोरतरावासे ! नमस्ते ! चितिवासिनि ! । रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा । प्रणमेद् दण्डवद्भूमौ इमं मन्त्रं पठेन्नरः । बन्धू-कपुष्पसङ्काशे त्रिपुरे ! भयनाशिनि ! । भाग्योदयसमुत्-पन्ने ! नमस्ते वरवर्णिनि ! । कृष्णवस्त्रं तथा पुष्पं दक्षिणं राजपूरुषम् । हस्त्यश्वरथशस्त्राणि फलकान् वी-रपूरुषान् । महिषं कुलदेवञ्च दृष्ट्वा महिषमर्द्दिनीम् । प्रणम्य जयदुर्गां वा स च विघ्नैर्न लिप्यते । जय ! देवि ! जगद्धात्रि ! त्रिपुराद्ये ! त्रिदैवते ! भक्तेभ्योवरदे ! देवि ! महिषघ्नि ! नमोऽस्तु ते । मद्यभाण्डं समालोक्य मत्स्यं मांसं वरस्त्रियम् । दृष्ट्वा च भैरवीं देवीं प्रणम्य विघ्नविनाशनम् । घोरविघ्नविनाशाय कुलाचारसमुद्यते ! । नमामि ! वरदे ! देवि ! कुण्डलाभ्यां विभूषिते ! । रक्तधारासमाकीर्णवदने ! त्वां नमाम्यहम् । सर्व्वविघ्नहरे ! देवि ! नमस्ते हरवल्लभे ! । एतेषां दर्शने चैव यदि नैवं प्रकुर्व्वते । शक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य सिद्धिर्न जायते" तथा कुलचूड़ामणौ "कुलवारे कुला-ष्टम्यां चतुर्दश्यां विशेषतः । योगिनीपूजनन्तत्र प्रधानं कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णुः पूजितो वा-ञ्छितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी । कुलवारादिनियमोजामले "वरिश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्च-न्द्रारस्याकुलाद्भमे । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी षष्ठी कुलाकुलसुदाहृतम् । विषमा स्याकुलाः सर्व्वाः शेषास्तु तिथयः कुलाः" विषमाः प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एका-दशी त्रयोदशी पञ्चदशी चकुलाख्या तद्विज्ञाः सर्व्वाः शेषास्तु तिथयः कुलाः । "वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुला-कुलसुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि च कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव "तिथिवारे च नक्षत्रे चाकुले स्यायिनो भयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यं साध्यस्यैव कुलाकुले" । एवं कुलवारादिकं ज्ञात्वा साधकः कर्म्म कुर्य्यात्" । विष्टत्तिस्तु आगमे द्रष्टव्या ।

कुलाचार्य्य पु० कुलक्रमागतः आचार्य्यः । (कुलगुरौ कुलस्थ

वंशस्य व्याख्यायामाचार्यः। आधुनिककुलख्यापके विप्रभेदे। (घटक) [भेदे शब्दमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कुलाट पुंस्त्री कुलेन संघेनाटति अट–अच् ३त०। क्षुद्रमत्स्ये

कुलाय पु० कुलं पक्षिसंघातोऽयतेऽत्र अय–घञ्। १पक्षिनिलये नीडे, अमरः "खगकुलाय कुलायनिलायिताम्" माघः वेदे त्वस्य क्लीवत्वमपि कुलायिनीशब्दे ता–ब्रा० वाक्ये उदा० दृश्यम्। २स्थानमात्रे मेदि० को लायोगतिरक्षात्। ३ देहे न०।

कुलायस्थ पुंस्त्री कुलाये नीड़े तिष्ठति स्था–क ७त०। नीड़स्थे पक्षिमात्रे शब्दच०स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कुलायवासीत्यादयोऽप्यत्र दृश्या ङीप्

कुलायिका स्त्री कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यतेऽस्यां ठन्। पक्षिशालायां (चिड़ियाखाना)। त्रिका०।

कुलायिनी स्त्री व्युत्पत्तिः मा०भाष्योक्ता। त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ताण्ड्य०ब्रा०२अ० दर्शितं यथा।

"अथ कुलायिनीं विष्टुतिन्दर्शयति" माधवभाष्यम्

"तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिङ्करोति या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिङ्करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः" ब्रा०

"परिवर्त्तिन्याऽव प्रथमः पर्य्यायः पराचीभिः। द्वितीये पर्य्याये तृचस्य या मध्यमा ऋक् सा प्रथमा कार्य्या। योत्तमा सा मध्यमा कार्य्या। या प्रथमा सोत्तमा कार्य्या। तृतीयः पर्य्यायः निगदसिद्धः। कुलायिनी कुलायो नीडं पक्षिणां निवासस्थानं तदाधा व्यस्ततृचादिनिर्म्मितम् एवं व्यत्यासयुक्ता ऋचः कुलायास्तैस्तद्वती कुलायिनी एतत्संज्ञा त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिरियम्"

"अस्यां विष्टुतौ कोऽधिकारीत्यत आह" भा०

"प्रजाकामो वा पशुकामो वा स्तुवीत प्रजा वै कुलायम्प्रशवः कुलायङ्कुलायमेव भवति" ब्रा०

"प्रजानाम्प्रभूताञ्च कुलायवदवस्थितिहेतुत्वात् कुलायत्वेन स्तुतिः। कुलायिन्या स्तुवानोऽपि प्रजानां प्रभूताञ्च कुलायमेव आश्रयभूतो भवत्येव"।

"पुनरप्यधिकारिविशेषं दर्शयति" भा०

"एतामेवानुजावराय कुर्य्यादेव तामेवाग्रं परिवतीनां प्रजानामग्रयम्भवतीति" ब्रा०

"अनु पश्चाज्जायत इत्यनुजः कनीयान् स्वल्पो निकृष्टः तस्मादग्रवरो निकृष्टः अनुजावरस्तादृशाय यजमानायेति। अग्रं परियतीनां लोके याः प्रजाः अग्रं वयोगुणादिभिः श्रेष्ठपदं परियन्ति परितो गच्छन्ति एतासामेव श्रैष्ठ्यं परिगच्छन्तीनां प्रजानामध्ये स यजमानः अग्रं श्रेष्ठं पदं पर्य्येति परिगच्छति सर्व्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः"

"अल्पेच्छहीनेषु च बहूनां यजमानानां फलसाम्यात् कुलायिनीं विधत्ते" भा०

"एतामेव बहुभ्यो यजमानेभ्यः कुर्य्यात् यत्सर्वा अग्रिया भवन्ति सर्वा मध्या सर्वा उत्तमाः। सर्वानेवैनान् समावद्भाजः करोति नान्योन्यमपघ्नते सर्वे समावदिन्द्रिया भवन्ति" ब्रा०

"एतामेव कुलायिनीन्त्रिवृतो विष्टुतिं बहुभ्यो यजमानेभ्यः उद्गाता कुर्य्यात् यत् यस्माद्वेनोः तृचगताः सर्वा ऋचः अग्रिया मुख्याः प्रथमा भवन्ति सर्वाश्च मध्ये वर्त्तमाना भवन्ति सर्वाश्चोत्तमा भवन्ति तद्यथा प्रथमे पर्य्याये प्रथमैव प्रथमा भवति। मध्यमे तु मध्यमा प्रथमा भवति। उत्तरे उत्तमा प्रथमा भवति। एवं सर्वासां प्राधान्यं जातम्। तथा प्रथमपर्य्याये मध्यमैव मध्यमा द्वितीये पर्य्याये उत्तमैव मध्यमा तृतीये पर्य्याये प्रथमैव मध्यमा। एवं सति तिस्रोऽपि मध्यमाः समग्राः। तथा प्रथमे पर्य्याये उत्तमोत्तमा भवति। द्वितीये पर्य्याये प्रथमैवोत्तमा भवति। तृतीये पर्य्याये मध्यमैवोत्तमा भवति। एवं सर्वा अप्युत्तमाः सम्पन्नाः। यस्मादेताः सर्वा ऋचः समानरूपाः ततो हेतोरनया विष्टुत्या सर्वानेवैनान् यजमानानुद्गाता समावद्भाजः समपर्य्यायः समं फलं भजन्त इति समावद्भाजः साम्येन फलभाजः करोति। अतएव नान्योन्यमपघ्नते परस्परञ्च हिंसन्ति। तथा सर्वे यजमानाः समावदिन्द्रियाः समावद्वीर्य्याः समानसामर्थ्या भवन्ति"।

"फलान्तरमाह" भा०

"वर्षुकः पर्জ্জन्यो भवतीमे हि लोकास्तस्मात् हिङ्कारेण व्यतिषजति" ब्रा०

"लोकस्थानीयानां तिसृणान्तस्मादौ प्रथमैवैकैव हिङ्कारेण व्यतिषङ्गात् संयोजनात् तथाहां लोकानां परस्परोपकार्य्योपकारकभावो न बाधित इति पर्জ্জन्यो वर्षणशीलो भवतीत्यर्थः"।

"अस्मामपि विष्टुतौ बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याह" भा० "पापवसीयसन्तु भवति" ब्रा०

"तुशब्दः फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः। पापं प्रसिद्धं वसीयः पुण्यं तदुभयमेकाश्रयं भवति। इतरत् उद्यतीवाक्यशेषवत् व्याख्येयम्। नञः भावोत्र विशेषः। इत्थं विष्टुतयस्तिस्रो विहिताः, तिसृष्वपि तासु फलविशेषश्रवणाच्चिन्द्रादर्शनाच्च समानफलत्वात्सर्वानित्याः, यत्र विशेषादेशः क्रियते निमित्तं वा कामो वा श्रूयते ततोऽन्यः नित्यः। प्रयोगे आद्याभिरेताभिरेव स्तुतिभिः स्तोमसम्पादनं कार्यं, तदाह सूत्रकृत्। "प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः स्तोमविधानसमादेशे ताः पञ्चाः सर्वाभिप्रायाश्चेति"। पुनरपि यथाशिषं वा विदध्यादित्यादिना स्वयञ्शेषेण बह्वयः पञ्चाः सूत्रकृतोपन्यस्ताः ते तत्रैव बोद्धव्याः। नन्वेतासामपि प्रत्येकं निन्दादर्शनात् कथमासां नित्यत्वम्। नैष दोषः, उद्यत्यान्यायवत् यो दोष उक्तः अवर्षुकः पर्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिच्छेदे परिक्षिप्यते। यत्र हि वर्षुकः पर्जन्यो भवतीत्यान्नातम्। यत्तु कुलायिन्यां दोषदर्शनं पापवसीयसन्तु भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतीप्रयोगेण विहृतं तत्र हि पापवसीयसो विष्टुतिरिति सा श्रूयते श्रेष्ठ्येव तु पापवसीयसन्तु भवति"।

"अधरोत्तरमपावगतो रुध्यतेवगच्छत्यपरुद्धः पापीया श्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य प्रजा आदत्ते न यथा क्षेत्रं कल्पन्ते" ब्रा०

"प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदेतदधरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ईश्वरा पम्यूम्निर्मृज इति परिवर्त्तिन्यां यदपशुलक्षणं दोषदर्शनं तदुद्यत्यां परिहृतं भवति। एषा वै प्रतिष्ठिता विष्टुतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशुब्रह्मवर्चसान्नाद्या हि प्रतिष्ठितो भवतीति"।

एतत्साममोनिः सूक्तविशेषः। तत्पाठप्रकारः साम संहिताभाष्ये उक्तोयथा "साममगानामुत्तरार्चग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्यान्नातानि यथा "उपास्मै गायता नर" इत्याद्यं सूक्तं "दविद्युतत्या ऋचा" इति द्वितीयं "पवस्वानस्य ते कवे" इति तृतीयम्" तत्र उद्यतीशब्दे ११८२पृ० दर्शितम्। एवमुद्यती विष्टुतिसंज्ञा "एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती भवतः "इति इत्युक्ता परिवर्त्तिन्या विष्टुतेः प्रकारसंज्ञा कुलायिन्याः प्रकारकथनाय प्रागुक्तं ता० ब्रा० वाक्यमुदाहृत्य आख्यातम्। अत्र प्रथमसूक्ते "पराचीभिः अनुक्रमेणाम्नाताभिः। तेन पाठक्रमएव। द्वितीये पर्य्याये मध्यमोत्तमप्रथमाः। तृतीयेतूत्तमाप्रथमामध्यमा इत्येवं व्यत्यासेन" मन्त्राः (पूर्वोक्ताः) बोध्याः

२कुलाययुक्ते त्रि० "ऊर्ध्वान्तं प्रथमः सीद योनिम्। कुलायिनं घृतवन्तम् सवित्रे" ऋ० ६।१५।१६। "कुलायिनं गुग्गुल्वादिसंभरणोपेतम् तथा च श्रूयते "कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत् पैतदारयाः परिधयो गुग्गुलूर्ध्वास्तुकासुगन्धितेजसानि" ऐत०ब्रा०" भा०।

कुलाल पुंस्त्री कुल-कालन्, कुलमलति अल-अण्,कुलमालाति आ+ला-क-वा। १कुम्भकारे, (कुमार) अमरः "कुलालजनकोऽमरः भाषा० "नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च" यजु० १६।२७। २कुक्कुभपक्षिणि मेदि० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। ततः तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां कुलाला० वुञ्। कौलालक तत्कृते शरावादौ त्रि०

कुलालादि पु० संज्ञायां तेन कृतमित्यर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्म्मार सेना सिरिन्ध्र सैरिन्ध्र देवराज परिषद् बधू भधु रूरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक" कौलालकं वारुडकम् इत्यादि

कुलाली स्त्री कुलमलति अल-अण् ङीप्। १नीलोपलभेदे, क्षपित्याञ्जनप्रस्तरभेदे, अमरः २आरण्यकुलत्थिकायाम्, राजनि० ३कुम्भकारभार्य्यायाञ्च। स्वार्थे क ह्रस्वः। कुलालिकाप्यत्र हेमच०

कुलाह पुंस्त्री० कुलमाहन्ति आ+हन-ड। ईषत्पीतवर्णे अश्वभेदे अश्वे हेमच० ततः संज्ञायां कन्। २कक्षासे, (राङ्गाकुलेखाड़ा) इति ख्याते शशकभेदे शब्दमाला। "श्लेष्मवातरक्तवातरोगनाशी कुलालकः" राजवल्लभः [वृत्तभेदे रत्नमाला

कुलाचल पु० कुलमाचलति चल्-अच्। (कुकुरसोङ्गा)

कुलि पु० कुल-इन् किच्च। १हस्ते त्रिका०। २करटकारिकायां स्त्री शब्दरत्ना० ऋदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।

कुलिक त्रि०कुलमधीतवेदेन प्राग्वत्स्येन वार्त्तिकेन ठन्। १कुलश्रेष्ठे मेदि०२श्रेष्ठिसकुल,प्रधाने अमरः। (कुलेखाड़ा)इति प्रसिद्धे शशकभेदे पु० मेदि० महानागान्तर्गते ४नागभेदे पु०"शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः। वासुकिस्तक्षकश्चैव वार्क्षियोमणिभद्रकः। ऐरावतो धृतराष्ट्रः

कर्कोटकधनञ्जयौ" तिथित० पु० "ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" भाग० ५।२४।२ । "कुलिकोऽङ्गारचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः" हेमा० तद्रूपमुक्तम् । तन्त्रे तु तस्य पाटलतोक्ता । उग्रतारायां १०५६पृ० तद्वाक्यमुक्तम्

"भुजेषु नागः कुलिकोऽङ्गदोमतः" । तस्य उग्रतारायामङ्गदभूषणत्वमुक्तम् । रव्यादिवारेषु दिवारात्रयोः ५दण्डमु० ह्रस्वभेदे यथाह मुहू० चि०

"यमार्कदिग्वसुरसाब्ध्यग्निभ्यः कुलिका रवेः । रात्रौ निरेकास्तिथ्यंशाः शनौ चान्योऽपि निन्दितः" । रविवारस्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंख्यास्तिथ्यंशासुहूर्त्ताः कुलिकाः स्युः । यथा रवौ दिने १४,मुहूर्त्तः चन्द्रे १२, मङ्गले १०, बुधे ८, गुरौ ६, शुक्रे ४, शनौ २कुलिकः रात्रावेते निरेकाः कार्य्याः । यथा रवौ १३, चन्द्रे ११, भौमे ९,बुधे ७,गुरौ ५,शुक्रे ३,शनौ १,शनौ तु अन्यः पञ्चदशदशसुहूर्त्तोऽपि कुलिकः। एते निन्दिताः। अस्यापवादमाह गुरुः "वारेशे सबले चापि बलाढ्ये लग्नगे शुभे । कुलिकोद्भवदोषस्तु विनश्यति न संशयः। शुभे केन्द्रगते चन्द्रे शुभांशे वा शुभेक्षिते । लग्नगे सबले वापि कलिकस्तु विलीयते" अन्यत्र दोषमाह वशिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धं तु निःस्वत्वं त्रयवर्गके। कुलिके सर्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः" रात्रावेते न दोषदा इत्यपवादो रत्नकोषे "तत्रस्त्रिनोगम्यसुप्तेत्य वारदोषास्तथा यक्षिमनामुचन्तः । अस्वं समासाद्य विलासिनीनां कटाक्षवाणाद्व निष्फलाः स्युः"अवारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम् । दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्व्वत्र सिन्धो बुध० वारदोषः" । शुभग्रत्यानामावश्यकत्वे देशभेदेनापवादमाह गर्गः । "विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदास्तृङ्गिनाचलम् । यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते । मत्स्याङ्गमगधाङ्गेषु यमघण्टस्तु दोषकृत् । काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्द्धयामस्तु सर्व्वतः" । कुलिकस्य विशेषप्रयोजनन्तु "जप्त्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये" शारदायाम् नवदुर्गाभिचारकर्म्मण्युक्तयोक्तम् । तट्टीकायां राघवभट्टेन च "सन्ध्यर्कदिग्वसृतुवेदपक्षैरकोन्मुहूर्त्तैः कुलिका भवन्ति । दिवा निरेकैरथ यामिनीषु ते गर्हिताः कर्म्मसु शोभनेषु" इत्युक्तम् निरेकैः पूर्व्वोक्तमन्दादिभुक्तैरूनैरेकोनैरित्यर्थः" "न्यूनाधिकासकुलिकप्रहरार्द्धपातविष्कुम्भवज्रघटिकात्रयमेव वर्ज्यम्" मुहू०चि० तस्य सर्वकर्म्मसु वर्ज्यनीयतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ पृथिव्यां लिङ्गति चरणार्थं गच्छति अच् । १चटके, शब्दचि० २धूम्याटे, (फिङ्गा) अमरः भूमिप्रत्यासन्नतया धान्यादिस्थलचारिणि २खगमात्रे च । ४कुत्सितलिङ्गे न० । ब० । ५तद्वति त्रि० । ६कर्कटशृङ्गग्राम् स्त्री गौरा० ङीष् । स्वार्थे क । कुलिङ्गक चटके हेमच० ।

कुलिङ्गाक्षी स्त्री० कुलिङ्गं कुत्सितलिङ्गसदृशी वक्त्रफलमस्याः अच् समा० ङीष् । (पेटारी) पटिकाद्रव्ये रत्नमाला

कुलिज त्रि० कुलौ हस्ते कण्टकारिकायां वा जायते जन–ड ७त० । १हस्तजाते नखादौ "कुलिजलग्ने दक्षिणतोऽग्नेः समाहरति" श्रौतसू० २कण्टकारीजाते च ततः "कुलजात् लुक्खौ च" पा० तद्भवात् द्विगोः समवति अवहरति पचति वेत्यर्थेषु ठञ् तस्य लुक् वा ४ञ ख वा । द्विकुलज द्वैकुलजिक द्विकुलजिक द्विकुलजीन । तत्र समवति, (कुलिजं स्वस्मिन् समाभेद्यति) तदपहारके तत्पाचके च त्रि० । ४ञि स्त्रियां ङीष् अन्यतः टाप् ।

कुलिन् पु० कुल+अस्त्यर्थे बला० पक्षे इनि । १पर्व्वते शब्दचि० । २सत्कुलयति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कुलिन्द पु० भूम्नि १देशभेदे "कुलिन्दाः कालवास्यैव कुशदकाः करटास्तथा" भा०भी० ६अ० जनपदकथने । २तद्राजेषु च "शूरसेनाः भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः । सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह" भा०स० १३अ० । "पूर्व्वं कुलिन्दविषये वशेचक्रे महीपतीन् । धनञ्जयो महाबाहुर्नीतितीव्रेण कर्म्मणा" । "आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः" भा०स० १३।२५अ० "वनराजकिरातचौलकौलिन्दाः" कुलिन्द+स्वार्थे अण् कौलिन्दाः । [मेघादिषु २चतुर्थे राधौ च

कुलिर पु० कुल–रा० दूरत्+किच । १कर्कटे शब्दरत्ना० ।

कुलिश पुंन० कुलौ हस्ते शेते शी–ड, कुलिनः पर्वतान् स्यति शो–ड वा ईषत् लिश्यति कु+लिश–क–की लि– यलि लिश–क वा यथायथं व्युत्पत्तिः । १इन्द्रायुधे वज्रे अमरसिंहश्च ५७४पृ० तदुत्पत्त्यादिकमुक्तं तत्रैव दृश्यम् हिक हेमा० धरि० रत्न० लक्षणसमुच्चये सुधन्वर्वेदोक्तमुक्तं तस्य तत्रैव दृश्यम् विस्तरभयान्नोक्तम् "अस्थयः शक्तिकुलिशयाश्चर्ष्टिकथाधाराः शराः" भा०व० २०अ०।

"अवेदनाज्ञं कुलिशव्रतानाम्" कुमा० २मत्स्यभेदे पु० त्रिका०। ३अस्थिसंहारवृक्षे रत्नमा०।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुमः। स्नुहीवृक्षे शब्दच०

कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ-अच्। वज्रधरे इन्द्रे कुलिशभृदादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० "स्त्रीपादद्वयमालोक्य विसृष्टचित्तलिङ्गकः। योनिञ्च पीड़येत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" रतिमञ्जर्युक्ते शृङ्गारबन्धभेदे। कुलिशनामक इति पाठः साधुः

कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाणावस्य। इन्द्रे देवराजे

कुलिशाङ्कुशा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०

कुलिशासन पु० कुलिशमिव दृढ़मासनमस्य। शाक्यमुनौ त्रिका०

कुली स्त्री कुल-क गौरा० ङीष्। १करटकारिकायाम् अमरः २वृक्षवृत्यां राजनि०। ३पत्नीज्येष्ठभगिन्याम् (बड़शाली) हेमच०

कुलीक पुंस्त्री० कुल-वा०ईकन् किच्च। पक्षिमात्रे स्त्रियां जातित्वेऽपि टाप्। "सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोपादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्यः" यजु०२४ २४ कुलीक+स्वार्थेऽण् कौलीकान् पक्षिणः" तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीर्देवाजामिभ्य देवबन्धूभ्यः" वेद दी०।

कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः ख। १सत्कुलजे त्रये स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्ते २कुलाचारयुक्ते ३उत्तमकुलजाते त्रि०। कौ पृथिव्यां लीनः। ४भूमिलग्ने त्रि०। संज्ञायां कन्। कुलीनक वनसङ्गे पु० हेमच० [क। जले हेम०।

कुलीनस न० कुलिलीनं भूलग्नं स्यति सो-अन्तकर्म्मणि

कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे "मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नक्रान्" यजु० २४,२१। "कुलीपयान् जलजान् मित्राय" वेददी०। नाक्रोमकरः कुलीपयस्ते ऽकूपारस्य" यजु० २४।३५ "नाक्रः मकरः कुलीपयस्ते त्रयः जलचर विशेषाः" वेददी०

कुलीर पुंस्त्री० कुल-संख्याने ईरन् किच्च। १कर्कटे(केकड़ा) जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २कर्कटराशौ च। कर्कटशब्दे विवृतिः।

कुलीरशृङ्गी स्त्री कुलीरः कुलीरावयव इव शृङ्गमस्याः गौरा० ङीष्। (काँकड़ा शिङ्गी) वृक्षे रत्नमा० कुलीरविषाणीत्यप्यत्र स्त्री

कुलीरादः पु० कुलीरमत्ति अद्-क्विप्। कर्कटशिशौ तस्योत्पत्त्यैव स्वमातृगर्भविनाशनेन तद्भक्षकत्वात्तथात्वम्

कुलीश पुंन० कुलिश+पृषो०। वज्रे-सारसुन्दरी

कुलुक न० कुल-वा० उलच् किच्च। जिह्वामले हेमच०

कुलुकगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुका गुप्ता गुञ्जेव। उल्कान्नौ हारा०।

कुलुङ्ग पुंस्त्री कुरङ्ग+पृषो०। हरिणभेदे स्त्रियां टाप्। "सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शकाः" यजु० २४ ३२। "कुलुङ्गः कुरङ्गः हरिणः" वेददी०। "साध्येभ्यः कुलुङ्गान्" यजु० २४।२७

कुलुञ्च त्रि० कुं भूमिं लुञ्चति हरति, कुत्सितं लुञ्चति वा लुत्च-अण्। चौरभेदे "उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः" यजु० १६।२२।

कुलूत पु० भूम्नि देशभेदे सच देशः दं०सं० कूर्म्मविभागे वायव्यामैशनप्राच्च उक्तः यथा "दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्" इत्युपक्रमे "अश्मककुलूतलङ्कड़स्त्रीराज्यन्धसिंहवनस्थाश्च" "ऐशान्यां मेरुकनटराज्यमित्युपक्रमे "अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः"; तेन कुलूतदेशोद्विधा। तत्र भवः अण्। कौलूत तत्र भवे त्रि० बहुषु तस्य लुक् कुलूताः। तेषां राजा अण्। कौलूत तद्राजे बहुषु तस्य लुक्। कुलूता तद्राजाः।

कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर-अच् अलुक्स०। उद्भिदे शाकभेदे "चुचुकुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि वृष्यमूत्रपूरीषाणि" सुश्रुतः।

कुलेश्वर पु० ६त०। १शिवे २वंशपतौ च शब्दमा०

कुलेय त्रि० कुले भवः वा० ढ। कुलजाते "बभूव तत् कुलेयानां द्रव्यकार्य्यसुपस्थितम्" भा० आ० १७८अ०

कुलोत्कट पुंस्त्री० कुलेन उत्कटः। १कुलीनाग्रे शब्दच० २उत्कृष्टकुलजाते त्रि०

कुलोद्वह त्रि० कुलं वंशभारं रक्षणादिकमुद्वहति उद्+वह-अच्। कुलपालके कुलश्रेष्ठे "पुत्रोमामनुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः" भा०वि०३५अ०

कुल्फ पुंन०। कल-संख्याने फक् अस्य उच्च। १रोगभेदे २गुल्फे च उज्ज्वलद०। "अष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत्" ऋ०७,५०,२, "अयमेव दक्षिण ऊरुर्वरुणप्रावास" इत्युपक्रमे "कुल्फावेवैन्द्राग्न" श्रुतिः" शत०ब्रा० ११।५।२।३। "अथमेवोत्तरऊरित्युपक्रमे "कुल्फावेवैन्द्राग्नं श्रुतिः तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविति च" ११।५।२।५। "जानुदघ्नोद्वितीयः कुल्फदघ्नस्तृतीयः" शत०ब्रा० १२।२।१।३०।

कुल्मल न० कुश-कमलच् लस्यान्तादेशः। १पापे उज्ज्वलद०। "तत्र मे गच्छताद्भवं शल्य इव कुल्मलं यथा" अथर्व० २०

२०,२०।२तद्वति त्रि०"अपाङाच्छृङ्गात् कुल्मलाश्चिरबोचमहं विषम्" ऋ०४,६,५,जिह्वा जल्गा भवति कुल्मलम्५,१८,८,

कुल्माष पु० कोलति कुल-क्विप् कुल् माषोऽस्मिन् ७त०। "अर्द्धस्विन्नाश्च गोधूमा अन्ये च चणकादयः। कुल्माषा इति कथ्यन्ते इत्युक्तेषु १अर्द्धस्विन्नगोधूमादिषु वैद्यकम् "कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्च्चसः" भावप्र० "सकृत् विलेपी कुल्माषं जलक्लाप्यु शुभं पिबेत्" सुश्रु०। "यवाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम्" (नाम्नीयात्)। सुश्रु०। "कणपिण्याकफलीकरञ्जकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यन्नतवद्व्यवहरति" भाग० ५,६,१०,। कुत्सिता माषाः प्रा०। २निन्दितमाषे च "स हेयं कुल्माषान् खादन्तं बिभित्से" छान्दो०उ० "कुल्माषान् कुत्सितान् माषान्" या० भाष्यम्। ३सूर्य्यस्य पारिपार्श्विकभेदे ४शूकधान्ये यवादौ च शब्दचि०। ५वाङ्मिके ६मसीपरिणामे च न० शब्दचि०।

"कुल्माषाः कुलेषु सीदन्तीति" निरुक्तोक्ते ७कुत्सितार्थे त्रि० "कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते" निरुक्तकारः। कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्याः अञ् स्त्रियां ङीप्। कौल्माषी पूर्णिमा। ८माषादिभिश्चार्द्धभृष्टभक्ते (खेचडी) भरतः। ९रोगभेदे शब्दरत्ना० १०यवकुलत्थे रत्नमा०।

कुल्माषाभिपुत न० ३त०। वाङ्मिके वीरस्वामी।

कुल्मास न० कुल्माष+पृषो०। कुल्माषशब्दार्थे भरतः।

कुल्य न० कुल-क्यप्। १अस्थ्नि अमरः। २अष्टद्रोणपरिमाणे स्मृतौ ३आढकेऽपि च मेदि०। कुले भवः यत्। ४कुलजाते ५अन्येऽपि च त्रि० मेदि०। कुल+चतुरर्थ्यां वला०य। ६कुलसम्बन्धिसङ्घादौ त्रि०। कुलाय हितं यत्। ७कुलहिते त्रि० "इक्षीश्च कुल्याः पशुभूतयर्गान्" भाग० ७।६।१२। कुल्यायां भवः यत् यलोपः। ८कुल्याभवे त्रि० "नमः कुल्याय च सरस्याय च" यजु०१६,२७ क्षत्रियभेदे १०सरिद्भेदे स्त्री अमरः ११पयःप्रणाल्याम् १२जीवन्त्यामौषधौ १३नदीकाले च स्त्री०नेदि०"सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" भा०व०१०४०८श्लो०। "हतकुल्याश्च दग्धस्य नद्यो वस्तुगतासधा" भा०व०८५,२०श्लो०। ऋषिकुल्या हतकुल्या दधिकुल्या मधुकुल्या इत्यादि।

कुल्यासन न०कुलाय कुलाचारायहितं यत् कुल्यमासनम्। "अथकुल्यासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा कुलिको भुवि। एकस्तम्भो भास्वत्कस्थोऽधःशीर्षो नाभिने करे" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुल्लूक पु०मन्वर्थटीकावलीनामटीकाकारकविद्वद्भेदे "श्रीमद्भृदियाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्" तट्टीकोपक्रमः।

कुल्व कुल-उल्वा० नि० १लोमराहित्यरूपे। (टाक) रोगभेदे २तद्युक्ते त्रि०"अथैतानष्टौ विरूपानालक्षयते अतिदीर्घं चातिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च अन्यत्रा ब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः" यजु० ३०।२२। "अतिकुल्वं रोमरहितम्" वेददी०

कुव न० कुं भूमिं वाति गच्छति या-क, कुङ् शब्दे कूउवञ् वा। १जलजे, पुष्पमाले, २उत्पले च हेमच०।

कुवकालुका स्त्री कुवमिव कायति कै-क आलुका। घोलीशाके। राजनि०

कुवङ्ग न० ईषद् यङ्गं गुणेन। सीसके राजनि०।

कुवचस् त्रि० कुत्सितं वचोऽस्य। १कुत्सितवादकथके अमरः कुगतिस०। २परीवादकथने न०। कुवाक्यादयोऽप्यत्र न०।

कुवज्र न० कुत्सितं वज्रं हीरकमिव कायति कै-क। वैक्रान्तमण्यौ राजनि०।

कुवम पु०कौ पृथिव्यां वमति वर्षति जलं वम-अच्। १सूर्य्ये "कुलं कुलञ्च कुवमः कुवमः कश्यपोद्विजः" भा०आनु० ६३अ० "कुः पृथिवी तस्यां यमति वर्षतीति कुयमआदित्यः "आदित्याद् जायते वृष्टिरिति" श्रुतेः सर्वोऽप्यादित्योऽस्मेव मत्तएव सर्वेषामादित्यानामुत्पत्तेः" नीलकण्ठः। कुपपोः इति पाठान्तरे' सूर्य्यएवार्थः। कुत्सितं यमति। २निन्दितयमनकारके त्रि० [रायमुकुटः

कुवर पु०कुत्सितं व्रियते वृ-अप्। १खदिरे २कषाये २तद्वति त्रि०

कुवल न० कौ वलति वल-अच्। १उत्पले २शुक्राफले च मेदि०३यद्यर्थां स्त्री० गौरा० ङीप्। तस्याः फलम् कण्वा० ४यदरीफले न०। कौ वलनात्। ५जले। ६सर्पोदरे च न०कुवलेशयः। प्रस्थे परे समासे कर्क्यादि०अस्य मादुपधास्तता। तस्य पाकः शौल्वादि० कृणच्। कुवलकृष्ण तत्पाके पु०।

कुवलय न० कौ वलयमिव शोभाहेतुत्वात्। १उत्पले, अमरः २श्वेतोत्पलेनीलोत्पले राजनि० "कस्त्वं सखे! कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे! इत्युद्भवदूतम्। ततः तारकादितच्। कुवलयित जातकुवलये त्रि०। "कुवलयितमवाक्षालोचनैरङ्गनाभ्यः" रघुः। कौ वलयम् ६त०। ७भूमण्डले न० "यतो भुवलयं सर्व्वं भ्रान्तोऽयं विचरिष्यति। अतः कुवलयो नाम्ना ख्यातिं लोके प्रयास्यति" इत्युक्ते निरुक्तियुते ५असुरभेदे पु०।

कुवलयानन्द पु०कुवलयं भूमण्डलमानन्दयति आ+नन्द-अच्

ष०स०। चन्द्रालोकस्यालङ्कारनयूषव्याख्याने अप्पदीक्षितकृते ग्रन्थभेदे ६त०। २कुसुदस्यानन्दे च। "अयं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः। निर्योगाद्देङ्कटपतेर्निरूपाधिकृपानिधेः। चन्द्रालोकोदितजयतां शरदागमसम्भवः। हृद्यः कुवलयानन्दोयत्प्रसादादभूदयम्"। तद्ग्रन्थसमाप्तौ "तस्माच्च कुवलयानन्दः स्वयमेवोऽभूत् कुवलयस्यकुसुदस्यानन्दइति च श्लेषइति" चन्द्रिका

कुवलयापीड त्रि०कुवलयमापीडः भूषणं यस्य। नीलोत्पलभूषणवति १जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २दैत्यभेदे पु०। "नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा। कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं समरं देवकीसुतः। व्यहनत् गोपवेशेन क्रीड़ासक्तोहि केशवः" हरिवं० १०६अ०"राजा कुवलयापीडः समाजद्वारि कुञ्जरः। तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारमुपाययौ" हरि० ८६अ०

कुवलयाश्व पु० कुव(व)लाश्वनामके धुन्धुमारे नृपभेदे। स्वार्थे क तत्रार्थे "इक्ष्वदस्यसु श्रावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः। यः प्रियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली। सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः। धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः। धुन्धोर्मुखाग्निना सर्व्वे तयैवावशेषिता;" भाग० ६।६।१८।१९। कुवलाश्वशब्दे तन्नामादि। [पत्नियाम् राजनि०।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां संघः खलादि० इनि। ङीप्। कुवलयसमूहे।

कुवलाश्व पु० कौ पृथिव्यां वलते वल अच् तादृशोऽश्वोऽस्य। कुवलयाश्वे धुन्धुमारे नृपभेदे।

कुवलेशय पु० कुवले जले शेते शी-अच् ७त० अलुक्स०। विष्णौ "कुसुदः कुवलेशयः" विष्णुस०। "क्षितौ वलनात् सञ्चलनात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशयः, कुवलं वदरीफलं तन्मध्ये शेते कुवलेशयः तत्सकः सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः। कौ भूमौ वलति संश्रीयते सर्पाणामुदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशय इति" भाष्यम्।

कुवाद त्रि० कुत्सितं वदति अण्। अपरदोषकथनशीले। अमरः। भावे घञ् कुगतिस०। २कुत्सितवादे।

कुवाहुल पुंस्त्री वहति कु+वह-वा० उलच्। उष्ट्रे वल्हवन्द्र० स्त्रियां ङीष्।

कुवि(चि)क पु० भूम्नि देशभेदे अयञ्च देशः इक्ष्व०सं० कर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्तः। "ऐशान्यामिति पुष्करसे कुनटकुचकोशकुचि(चि) काख्याः" इति

कुविद् अव्य० कुः भूमिरिव विद्यते घायते वाऽस्यात् विद्-भावे क्विप् ६त०। १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च। चादिगण व्याख्याने मनोरमा। उञ्चैवं १तद्वहि च "कुविन्नस्य मह्हि व्रजम्" ऋ० ६।४५।२४। "कुविद्वङ्गयः स्यति क्रिनस्ति" भा० "कुविन्नो अस्य वसवः" ऋ०२।६।७ कुविद्वङ्ग" भा०। "स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे पुत्र मवधीत्" शत० ब्रा० १।६ ३।६।"कुविदङ्ग नमसा हविष्मान्" ऋ० ७।६१।१। कुविदिति बहुनाम। अङ्गेति क्षिप्रनाम कुविद्वङ्गयोऽङ्ग क्षिप्रं क्षतेन नमसा" भा०; "कुविद् अङ्ग" इति पदद्वयन्येपदद्वयतया विभागः। यतेन कुविदङ्गेति एकशब्दकल्पनं चिन्त्यम्। कुत्सितं वेत्ति विद्-ज्ञाने कर्त्तरि क्विप्। ४कुज्ञानवति त्रि०।

कुविद्या स्त्री कुगतिस०। १निन्द्यविद्यायाम्। ब०। २तद्वति त्रि०

कुविद्यास त्रि० कुविद्यां स्यति क्षिनस्ति सो-क। कुविद्या निरासके। ततः क्षुधादिषु विकुत्सासेत्यत्र पाठान्तरे ऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां ञ्य। कौविद्यास्तीय तत्सम्बन्धिदेशादौ त्रि०।

कुविन्द पुंस्त्री कुं भूमिं कुत्सितं वा विन्दति विद्-क। तन्तुवाये सूत्रागमे विश्वकर्म्मजो जाते जातिसङ्करभेदे अमरः [२लिन्दितमण्डले च त्रिका०

कुविम्ब पु०न०। कौर्विम्बं कुत्सितं विम्बं वा। १भूमण्डले

कुविवाह पु०। कुगतिस० वर्णभेदेन निन्द्यीयविवाहे मनुना वर्णभेदेन ब्राह्मादिष्टविवाहेषु निन्द्यानिन्द्यत्वमुक्तं यथा

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्। अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मनुः

"चतुर्णामिति। चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इह लोके च कांश्चित् हितान् कांश्चिदहितान् इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भार्यामाप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत" कुल्लूकभट्टीका

"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" मनुः

"त एते नामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्म इति। ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ संव्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च। ब्रह्मण इदायं ब्राह्मः रक्षस इदायं राक्षसः मनु ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति। पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम्" टी०

"यो यस्य धर्म्म्यो वर्णस्य शुश्रूषादौ च दक्षो यो।

तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान्" मनुः
"य इति। धर्म्मादनपेतो धर्म्म्यः यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्म्योयस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ दृष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत् सर्व्वं युष्माकं प्रकर्षेणाभिधास्यामि। वक्ष्यमाणानुकीर्त्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम्" टी०
"षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य चत्रस्य चतुरोऽवरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यान्न राक्षसान्" मनुः
"षडिति। ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट्। चत्रियस्य, अवरानुपरितनानासुरादींश्चतुरः, विट्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्व्वपैशाचान् धर्म्मादनपेतान् जानीयात्" टी०
"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः। राक्षसं चत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः" मनुः
"चतुर इति। ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मादींश्चतुरः, चत्रियस्य राक्षसमेकमेव, वैश्यशूद्रयोरासुरमेतान् श्रेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति। अतएव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्व्वविहितानामप्रशस्यत्वानुपादानं जघन्यत्वज्ञापनार्थं तेन प्रशस्तविवाहासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम्। एवमुत्तरत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः" टी०
"पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह। पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन" मनुः
"पञ्चानामिति। इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम्। तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्व्वराक्षसास्त्रयो धर्म्म्यादनपेताः। तत्र प्राजापत्यः चत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते। गान्धर्व्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्व्विधीयते ब्राह्मणस्य चत्रियस्यत्यवस्थितस्यापि, आसुरपैशाचौ न कर्त्तव्यौ। कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते। अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः सच विहितासम्भवे बोद्धव्यः" टी०
"पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ। गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ चत्रस्य तौ स्मृतौ" मनुः
"पृथगिति। पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूद्यते। मिश्राविति विधीयते। पृथक्पृथक् मिश्रौ वा पूर्व्वविहितौ गान्धर्व्वराक्षसौ चत्रस्य धर्म्म्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ। यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्व्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तावद्वहेत्तदा गन्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः" टी०
"कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्य कुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च" मनुः दुर्विवाहादयोऽत्र "जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्रा भवति प्रजा" मनुः।

कुवृत्ति स्त्री० कुगतिस्मा०। १निन्दिताचरणे २ईप्सच्चरणे च ब०व०। ३तद्युक्ते त्रि०

कुवृत्तिकृत् पु०कुवृत्तिमीप्सदावरणरूपं चरणं करोति क्त-क्विप् (काँटाकरम्चा) १ करञ्जभेदे शब्दच्वि०। २निन्दितचेष्टाकारके त्रि० शब्दच्वि०

कुवेणि(णी) स्त्री ईषत् वेणन्ते मत्स्या अस्याम् वेण-इन्, वा ङीप्) मत्स्यधान्याम् (खालुइ) अमरः

कुवेर न० कुत्सितं वेरमस्य। धनदे उत्तरदिक्पाले देवभेदे कुवेरशब्दे विवृतिः कुवेरोत्पत्त्यादिकं रामा० उ० का० ३ स० वर्त्तितं यथा
"ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामनिः। ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम्। प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतान्ददा। प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयोऽस्य विचिन्तयन्। सदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः। स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम्। जनयामास धर्मज्ञः सर्व्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम्। तद्धिज्ञ जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः। दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति। नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्द्धं देवर्षिभिस्तदा। यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव। तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः। स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा। अवर्धताऽऽशु तेजसा यथाऽनलः। तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः। चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः। स तु वर्षसहस्राणि तपस्तत्वा महावने। यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः। पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत्। जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च। एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत्। अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह। गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत्। परितुष्टोऽस्मि ते वत्स! कर्मणाऽनेन सुव्रत!। वरं वृणीष्व भद्रन्ते वरार्हस्त्वं महामते!। अथाब्रवीद्वैश्रवणः पि-

तामहत्तपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तातः दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! क्वचिच्चिवासं साधु मे प्रभो !। न च पीड़ा भवेद्यत्र प्राणिनोऽयस्य कस्य चित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तम !। दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं यस्य भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः । हेमप्राकारपरिखायन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रूप्यवैदूर्यतोरणा । राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः । शून्या रक्षोगणैः सर्वैः रसातलतलङ्गतैः । शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र ! यथासुखम् । निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्य चित् । एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि । नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा । अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात् । स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः । समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विश्रवात्मजः । काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः । अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरञ्च ह ।"

कुवेरक पु० कुवेर इव कायति कै—क । १नन्दीवृक्षे अमरः स्वार्थे क । २धनदे३नन्दीवृक्षे मेदि०४अर्हदुपासकभेदे हेम० ।

कुवेराक्षी स्त्री० कुवेरस्याक्षीव पिङ्गत्वात् ष० स० ङीष् । १पाटलावृक्षे अमरः २लताकरञ्जे राजनि०

कुवेराचल पु० ६त० । कैलासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वतादयोऽस्यत्र पु० [ला—क । उत्पले हेमच०

कुवेल न० कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इं शोभां लाति—

कुवैद्य पु० कुगतिस० । सुश्रुताद्युक्तक्रियोल्लङ्घनेन स्वेच्छया विपरीताचारिणि वैद्ये तल्लक्षणदोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा "यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मास्वयमनिश्चितः । स मुह्यत्यातुरस्यार्थे प्राप्य भीरुरिवाहवम् । यस्तु कर्मसु निष्णातो धाष्ट्यांच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः । उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि । अर्द्धवैद्यधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ । ओषध्योऽस्तकल्पास्ते शस्त्राशनिविषोपमाः । भवन्त्यत्रैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् । छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः । यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने । आहवे कर्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा" "कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलम्" स्मृतिः

कुश द्युतौ इदित् या चुरा० पक्षे भ्वादि०पर०सक०सेट् । कुंशयति ते कुंशति अचुकुंशत्—त अकुंशीत् । कुंशयां बभूव आस चकार चक्रे चुकुंश । प्रनिकुंशति

कुश श्लेषे दि० पर०सक० सेट् । कुश्यति । अकुशत्—अकोशीत् । चुकोश । कुक्षिः कोशः

कुश पु०न० कौ शेते शी—क, कुं पापं स्यति शो—ड वा । १स्वनामख्याते तृणे अमरः । "कुशोत्पाटनमर्थके देयति २रामसुते "रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति" रघुः । ३योद्धरि च पु० मेदि० ४तप्तसमुद्रेणावृते ४द्वीपभेदे पु० । पूजले न० मेदि० । कुशेशयः । ६समीदरे शङ्कराचार्यः "कौशं बर्हिः" कात्या० १।२।१२ तस्यासंस्कृतकुशार्थतामाह "बर्हिःकौशं कुशा दर्भाः तस्येदं कौशं कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनोच्यते न संस्काराः, कुतः ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्र यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्रतत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेषु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्विशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः प्रयुज्यते बर्हिरादाय गावो गता इति तस्माज्जातिवाची बर्हिःशब्दः । असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यत इत्यर्थः । प्रयोजनं बर्हिषि प्राच्यग्रत्वञ्च प्रास्यतो

त्यादौ संस्कारा न कर्त्तव्याः । स्मृतौ कुशाभावे तु काश्याः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः । काशाभावे ग्रहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः । दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कर्म्मक्रियाः स्मृताः । कुशकाशशरा दूर्वायवगोधूमबल्वजाः । सुवर्णं रजतं ताम्रं दश दर्भाः प्रकीर्तिताः । स्नाने होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । सपवित्रौ सदर्भौ वा करौ कुर्वीत नान्यथा । सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न वा । सपवित्रः सदर्भो वा कर्म्माङ्गाचमनं चरेत् । नोच्छिष्टं तत् सदर्भं च दर्भोच्छिष्टं तु वर्जयेदिति" कर्कः कर्म्माङ्गकुशलक्षणादिकं आ० त० आह यथा

"ब्रह्मपुराणे 'सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सक्रच्छिन्नाः समूलकाः । मिश्रतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाश्च शमाका एव च । काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः" । तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणं तेन तेषामलाभे 'मूलकलक्षणशरशीर्षयुतबल्वजोलपगुणठवर्जं सर्व्वतृणानीति' गोभिलेन सह्यतिरिक्तबल्वजानां निषेधोबोद्धव्यः । सपिञ्जलाः श्यामाः स्निग्धा अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता निर्दोषाः शाद्वला इति मौञ्जस्य विशेषणम् । मूलानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तायेषां तृणानां सन्ति तानि मूलकतृणानीति भट्टनारायणचरणाः । गोकर्णमात्रा विस्तृताङ्गुष्ठानामिकापरिमिताः । विष्णुः 'कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति" क्षतमुष्टिहस्तपरिमिताः कुशाः प्रस्तरणार्थाः तथाच वायुपुराणम् 'रत्निप्रमाणाः प्रस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपमूले त्रयो लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तराः" । वर्ज्यकुशानाह हारीतः 'चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् । पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । मूलोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तेषां विधीयते" । छन्दोगपरिशिष्टम् 'धृतैः कृते च विष्णुमूले त्यागस्तेषां विधीयते । नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः । पवित्रांस्तान् विजानीयाद्वृथा कार्यस्तथा कुशाः । आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्जयेत्' ।

अत्र विशेषः निर्णयसिन्धौ

पृथ्वीचन्द्रोदये तदुग्रहणकालमाह देवः "समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्त्तितः । अदृष्टा विभक्तादित्यस्य द्वितीयोभाग इत्यर्थः । तत्रैव यमः "समूलस्तु भवेद्दर्भः पितॄणां श्राद्धकर्म्मणि । मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः" व्यासः "तर्पणादीनि कार्याणि पितॄणां यानि कानि चित् । तानि सुदर्भिगुणैर्दर्भैः सप्तपवैर्विशेषतः" शालङ्कायनः "सपिण्डीकरणं यावद्बहुदर्भैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्" शङ्खः "अनन्तर्गर्भिणं साग्रङ्गौरं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" हारीतः "पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैः । एकैकं न्यूनसुद्दिष्टं वर्णेवर्णे यथाक्रमम्" । स्मृत्यर्थसारे "सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवम्" रत्नावल्याम् "द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः" हेमाद्रौ स्कान्दे "अनामिकाकृता दर्भा ह्येकानामिकयापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्यो दर्भपवित्रके" पवित्राभावे तु तत्रैव सुमन्तुः "समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये चैव तथा तीव्रौ विभृयात् सर्वकर्मसु" । बौधायनः "हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनेऽपि तथैव च" दर्भग्रहणे मन्त्रमाह यज्ञः "विरिञ्चिना सहोत्पन्न ! परमेष्ठिनिसर्गज ! । नुद सर्वाणि पापानि दर्भ ! स्वस्तिकरोभव" । स्मृत्यर्थसारे "छुम्फट्कारेण मन्त्रेण सक्रच्छित्त्वा समुद्धरेत्" भरद्वाजः "प्रेतक्रियार्थं पितृर्थमभिचारार्थमेव च । दक्षिणाभिमुखश्छिन्द्यात् प्राचीनावीतिकोद्विजः" । कुशाभावे अपरार्के सुमन्तुः "कुशाः काशाःशरो गुन्द्रोयवा दूर्वाश्च बल्वजाः । गोकेशसुञ्जकुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः" । काशादौ विशेषमाह शङ्खः "काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिशङ्कया । प्रायश्चित्तेन युज्यते दूर्वाहस्तस्तथैव च" पृथ्वीचन्द्रोदये यमः "मासि भाद्रपदे तृतीया दर्भा माघि माघस्येव चोदिताः" । षड्विंशमते "माघेमासेत्वमावास्यां दर्भा ग्राह्योनवः स्मृतः" स्मृत्यर्थसारे "ये च पिण्डाश्चिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । अमेध्याऽशुचिभिर्या ये तेषां त्यागो विधीयते" लघुहारीतः "पथि दर्भाश्चितौ दर्भाये दर्भायज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् । ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे । कृतामूलपरीताभ्यान्तेषां त्यागो विधीयते" । हेमाद्रौ "अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वामयानि च । हेमादि पवित्रस्य लोकां नार्हन्ति वै कलाम्" आद्राभावाच्चाष्टगीतदर्भस्यायायतामाह हेमा० आ० ख० हारीतः "माघे नभस्यभावाच्च तथा

दर्भैस्त्रयो मताः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः"

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० "बर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञघ्नाङ्गं विधुन्वतः । कुशकाशास्तत्र जाता यश्चद्भरितवर्च्चसः । ऋषयोयैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे" ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा धारणमावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प०"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः। तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया । कुशकार्य्यकरं यस्माच्छत वन्याः कुशाः कुशाः । कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया" मधवायास्तद्धारणनिषेधमाह ब्राह्मणसर्व्वस्वे स्मृतिः । "न स्मृशेत् तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन" ।

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा "कुशोदर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रोयज्ञभूषणम् । ततोऽन्योदीर्घपत्रःस्यात् छुरपत्रस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं स्निग्धम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरान्जित्" । "एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः । कुशकाशाविराजन्ते ऋटवः सामगाइव" । रामपुत्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा०उत्त०का० ६६स० यथा

"यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः मर्षणशालां समाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्धरात्रसमये बालका सुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततोरक्षां महातेजः ! कुरु भूतविनाशिनीम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ । जगाम तत्र हृष्टात्मा दर्शं च कुमारकौ । भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् । कुशमुष्टिमुपादाय जलञ्चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । यस्योः पूर्व्वं जोजातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्मार्जनीयोऽद्भाभिर्ब्बेति च स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मनुष्यताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः । ताराज्ञश्चक्षुस्तां च सुनिहस्तात् समाहिता । अकुर्वंश्च ततोरक्षान्सर्वोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणां च कुशाभिर्गीतमात्र च । सङ्कीर्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ" । "मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता नत्वविगता" सा०द० । कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

"सुरोदकः परिक्षिप्तः कुशद्वीपेन सर्व्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः श्रृणुष्व तान् । उद्भिदोरेणुमांश्चैव सुरथोलम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षविस्तृतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महासने ! । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र यत्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् । यजन्तः क्षपयन्त्यघमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महासने ! । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युद्वत्ता मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सह सप्तस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो धृतोदेन समावृतः" ।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवायं वर्णितः यथा

"एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः सुरसरोचिषस्तावद्दिशोविराजयति । तद्द्वीपपतिः प्रियव्रतो राजन्! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत् ! वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तयव्रतविप्रनाम देवनामभ्रः तेषां वर्षेषु सीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव । बभ्रुश्रुतःशङ्खकपिलश्चित्रकूटोदेवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते" । कल्पभेदाच्चामभेदः समाधेयः । कुशद्वीपोऽप्यत्र पु०"कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूस्थितिमर्हति" । कुत्सिते आचरणे श्येते शी–ड । ७यापिष्ठेऽप्यत्तं च त्रि० मेदि० ।

ऽन्वयभेदे पु० "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः। बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्मात्मजोऽभवत्" हरि० २७अ०

कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेव। वैदिकाग्निसंस्कारभेदे स च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारश्च ऋग्विदिनाम् कालेशीकृते, यजुर्वेदिनाम् पशुपतिकृते, सामवेदिनां भवदेवभट्टकृते ग्रन्थे उक्तः संक्षेपेण तुलादानादिपद्धतौ तदनुसारिप्रकारोऽस्माभिर्दर्शितः। ष्टषो० कस्य लोपे कुशण्डिकाऽप्यत्र स्त्री "सर्वेषामाहुतियुक्तकर्म्मणाम् कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथमसभिधीयते" भवदेवः

कुशकाश न० नित्यः समाहारद्व०। कुशकाशानां समाहारे क्वचित् इतरेतरसमास आर्षप्रयोगे दृश्यते यथा "इमे लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः। कुशकाशा विराजन्ते बटवः सामगाइव" विष्णुपु० इति केचित्। कुशसहिताः काशा इत्येव तत्र वाक्यमित्यन्ये

कुशधारा स्त्री० नदीभेदे

कुशध्वज पु० जनकस्य नृपस्यानुजे भ्रातरि। "तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्म्मज्ञस्य महात्मनः। ज्येष्ठोऽहमनुजोवीरोमम भ्राता कुशध्वजः" रामा० आ० का० ७१स० "जनकोक्तिः। तस्य राज्यञ्च साङ्काश्यनगरआसीत् यथोक्तं तत्रैव "साङ्काश्ये भ्रातरं शूरमभ्यषिञ्चं कुशध्वजम्"। "भ्राता यवीयान् धर्म्मज्ञ एषराजा कुशध्वजः" सच भरतशत्रुघ्नयोः श्वशुरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृश्या "निमिवंशज जनकस्यात्मजे नृपभेदे "खर्स्तरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत। ततः सीरध्वजोजज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम्। सीता सीराग्रतोजाता यस्मात् सीरध्वजः स्मृतः। कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजो नृपः" इति भाग० ९।१३।१२। अनयोर्विरोधः कल्पभेदात् समाधेयः "पार्थिवीसुद्वहद्वधूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामधोक्षिलाम्। यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे" रघुः

कुशनाभ पु० कुशस्य नाभिरस्य अच् समा०। बलाकाश्व पौत्रे कुशपुत्रे नृपभेदे "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः। बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्मात्मजोऽभवत्। कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारोदेववर्चसः। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाश्वो मूर्तिमांस्तथा" हरिवं २७अ०। कन्याकुब्जशब्दे तच्चरितानि दर्शितानि तस्य राजधानी महोदयनामपुरं यथा रामा० आदि०३२स० "कुशनाभस्तु धर्म्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम्"।

कुशनेत्र पु० मारीचिपुत्रभेदे यज्ञुरे "शुभ्रपुञ्जश्च कुशनेत्रः शशिध्वजः। ययातिर्मया प्रोक्ताः मारीचेः कीर्तिवर्द्धनाः" हरिवं० २४०अ०

कुशप न० कुश-वा० कपन्। पानपात्रे उणादिकोषः

कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य। १यन्निर्यासे वृक्षे रत्नमा०। कुशाश्च पुष्पाणि च समा० द्व०। २कुशपुष्पाणां समाहारे "कुशपुष्पं समिद्हारि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्" स्मृतिः

कुशप्लवन न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्" भा० व० ८५अ०

कुशर पु० कुत्सितः शरः। शरसदृशे अन्तःशून्ये तृणभेदे ऋ० भा० माधवः "शरासः कुशरासः" अ० ६।१६।३१।

कुशल न० कुश-कलन्। १कल्याणे। २तद्वति त्रि०। कुशान् लाति ला-क। ३कुशग्राहके त्रि०। कौ पृथिव्यां शलति चलयति कर्म्माणि शल-अच्। ४कार्य्यचतुरे त्रि०। अस्य च कुशग्राहकत्वे यौगिकत्वम् चतुरे लाक्षणिकत्वमिति काव्यप्रकाशकारआह तदेतन्मतं सा० द० निराकृत्य दक्षतायां रूढत्वमस्य व्यवस्थापितं यथा

"केचित् तु "कर्म्मणि कुशलः" इति रूढानुदाहरन्ति। तेषामयमभिप्रायः। "कुशं लाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति"। तदन्ये न मन्यन्ते। कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात्। अत्रहि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमनुरुध्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे "गौः शेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्। "गमेर्डोः" इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात्"।

अत्रेदमभिधीयते। "गमेर्डोरिति औणादिकडोप्रत्ययान्तस्य गोशब्दस्य "उणादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकानि" पा० उक्तत्वात् न यौगिकतासम्भवः अवयवशक्त्यर्थाभावात् अतस्तस्य गत्यादौ रूढतैव। "आतोऽनुपसर्गे कः" पा० उक्तेकप्रत्ययस्य कित्त्वेन व्युत्पन्नत्वात् अवयवशक्त्यर्थस्य सत्त्वाच्च गोशब्दतुल्यता "किञ्च उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि गोशब्दस्यावयवार्थयोगात् पङ्कजादिपदवत् अर्थविशेषे योगरूढत्वं गोशब्दे वक्ष्यते। अतएव गोशब्दस्य रूढत्वकल्पनमप्यव्युत्पन्नत्वपक्षमाश्रित्यैवेति विवेच्यमिति। मण्डूकप्लुतिन्यायेन मण्डूकप्लवनकर्त्तृत्वात्

पार्थ्यकत्वे यौगिकता जनाश्रयपरत्वे रूढत्वमिव कुशल शब्दस्य रूढ्यौगिकत्वमेव युक्तम् "पप्रच्छ कुशलं राज्ये" रघुः। "मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता" सा०द०। "प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव" माघः। "तदनुप्रवेशमथ वा कुशलः" माघः। कुश+अस्त्यर्थे सिध्मा० लच्। १कुशयुक्ते त्रि०। ततः अस्त्यर्थे इनि। कुशलिन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "कुशलिनी यत्सख्य वार्त्तापि न" सा० द०। "मान्च कुशलिनीं ब्रूयाः" भा० उ०१३६अ०। शौण्डा० एतस्य ७त०। कर्म्म कुशलः। श्येनादि०अभूततद्भावार्थे समा०। कुशलकृतः कुशलभूतः। अनेन सह कुमारशब्दस्य समासे कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि श्रमणादि० परनिपातः। कुमार कुशलः। ततः ब्राह्मणादि० कर्म्मणि भावे च ष्यञ्। कौशल्य दक्षतायाम् न०। युवा० तदर्थे अण्। कौशल तदर्थे "योगः कर्म्मसु कौशलम्" गीता।

कुशलव पु०द्वि०। पुष्यवतोरिव एकशक्त्या रामसुतयोः हेमच०

कुशलिन् त्रि० कुशल+अस्त्यर्थे इनि। कल्याणवति। "कुशलिनी यत्सख्य वार्त्तापि न" सा०द०। [न्तकदृष्टे वैद्य०।

कुशली स्त्री कुशइव लीयते ली–ड गौरा० ङीप्। अश्मकुशविन्दु पु० भूम्नि देशभेदे। "वातायना दशार्णाश्च रोमकाः कुशविन्दवः" भा० भी० ९अ० जनपदकथने।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम्। १कान्यकुब्जदेशे हेमच०। "कुशस्थलं हकस्थलं माकन्दं वारणावतम्। देहिमे चत्वामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" वेणीसं० २पुरीभेदे स्त्री ङीप् जटाधरः सा च प्राङ् रेवतन्द्रमेण निर्म्मिता पश्चात यदुभिः संस्कृता यथा हरिवं० १३३ अ०

"इति सञ्चिन्त्य सर्वे च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः। कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रेवतेनोपशोभिताम् "विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम्। कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः" हरिवं० ३६अ०।

"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी तत्र कुशस्थली" हरिवं० १०अ०।

कुशा स्त्री कुश–क। १रज्जवां वेदि० २मधुकर्कटग्राम शब्दच० ३वल्लगायां हेमच०। कुशाशब्दे परे अयसः सत्वम् अयस्कुशिता कुशा अयस्कुशा शि० कौ०। सामगानां स्तोत्रीयगणनार्थे औदुम्बरे ४शङ्कौ च शब्दचि०।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्य्यते समन्तादग्नेश्च छन्नाच्छादनेन वेष्टतेऽत्र आ+कृ–आधारे अप्। यज्ञाग्नौ। स हि कुशकण्डिकायां कुशैराक्रियते। [वानरे शब्दमाला

कुशाक्ष पुंस्त्री कुशइव स्थूलाक्ष्यस्मिन् अस्य षच समा०।

कुशाग्र न० ६त०। कुशस्याग्रे। "कुशाग्रेणापि कौन्तेय! न स्पृष्टो महोदधिः" भा० व० ११०२३श्लो०। कुशस्येवाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्। २कुशाग्रतुल्यसूक्ष्मे ३अतिदुर्बोधग्राह्यके "कुशाग्रबुद्धे। कुशली गुरुस्ते" रघुः। कुशाग्रमिव इवार्थे क। कुशाग्रीय कुशाग्रतुल्ये त्रि० "कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज" भट्टिः।

कुशादिक भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाग्निमन्थशैरीयनलदर्भेक्षुगोक्षुराः। कपोतवङ्क्रावल्गुकवसिरेन्दीवरीशराः। धातक्यरलुवन्दाकाः कर्णपूराश्मभेदकाः। एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत्। पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना। शर्करास्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे। प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च। वन्ध्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम्"।

कुशाम्ब पु० निमिवंश्ये नृपभेदे कुशनृपसुते। "कुशनाभश्च शब्दे हरिवं० वाक्यम्" रामा० उ०३२स० "ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशोनाम महातपाः" इत्युपक्रमे "स महात्मा कुलीनाया युक्तायां क्षुमहारथान्। वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान्। कुशाम्बं कुशनाभञ्च असूर्त्तरजसं वसुम्" नामभेदः कलाभेदात् अविरुद्धः। "प्रत्यग्रथः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम्" भा०ह०९३अ० कुशाम्बेन निर्वृत्ता अण् ङीप्। तत्कृततपुरीभेदे "कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" राजा० उ०३२स० निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः शि०कौ०। कुशाम्बस्यापत्यं युवा०ढक्। कौशाम्बेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुशारणि पु० कुत्सं जलं शापार्थमुदकमरणिरिवास्य। दुर्वाससि मुनौ त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात् तथात्वम्। [राजनि०

कुशालमलि पु० कुत्सितः शालमलिः। रोहितकवृक्षे।

कुशावती स्त्री कुश–अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। रामाताजकुशस्य राजधान्याम् पुर्य्याम्। "सं निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाद्भुतं कुशम्"। "कुशावतीं ओतियसात् स लात्वा" रघुः। रामा०उ०का० तु कोशलेषु वैतदभिषेकोवर्णितः। "कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम्। अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ"। अतोरघुवाक्यं पुराणान्तरानुसारीति विवेच्यम्।

कुशावर्त पु०कुशस्य जलस्यावर्त्तोयत्र। गङ्गावतारतीर्थे "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते" विल्वके नीलपर्वते। तथा कणखले स्नात्वा

पूतपाप्मा दिवं व्रजेत्" भा० आनु० १७००श्लो०। "उपगम्य कुशावर्त्तं आसीनं तत्त्ववित्तमम्" भाग० ३।२०।५। "कुशावर्त्ते गङ्गाद्वारे" श्रीधरः। २भरतवंश्यपुत्रभेदे। "तस्तु कुशावर्त इलावर्त्तो ब्रह्मावर्त्तो मलयः केतुभद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः" भाग० ५।४।१०। तद्राज्यत्वात् कुशावर्त्तस्य तत्संज्ञत्वम्।

कुशाश्व पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "वृजञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान्। कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्म्मिकः" रामा० आ०

कुशासन न० कुशैर्निर्म्मितमासनम्। कुशनिर्म्मिते आसने "कुशासनमनन्तरम्" आह्निकमः। तत्स्वरूपादि आ०त० "अथ कुशासनम् तत्र गोभिलः 'पित्र्ये द्विगुणांस्तु दर्भान् पवित्रपाणिर्दक्षादासीनः सर्वत्र प्रत्रेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान् वा सर्वत्रासनेषु दर्भानास्तीर्य्येति" पित्र्ये पित्रर्थदाने तत्रादौ जलप्रक्षेपः। ततोद्दिगुणभुग्नकुशपत्रत्रयं पितृणामासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वदेवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः 'पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपस्तरणमेव च पितृन्"। प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपकलिका। कुशान् ऋजून दद्यात्। व्यक्तमाहाश्वलायनः "अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय" इति आसनमित्यनेनोपवेशनीयत्वप्रतीतेः ऋजुत्वे तददानं प्रतीयते। तस्माच्च काण्वीजिनिः 'दर्भांश्चैवासने दद्याच्च तु पाणौ कदा चन। पितृदेवमनुष्याणामेवं हविर्हि शाश्वती"। अत्र पितृदेवमनुष्येभ्योऽपि कुशासनदानं प्रतीयते। अत्र दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेषः। देवपितृविप्रयोर्दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह आश्वलायनभाष्यधृतवचनम्। "पितृणामासनं ददाद्वामपार्श्वे कुशान् सुधीः। दक्षिणे चैव देवानां सर्वत्र श्राद्धकर्म्मसु"। कोः पृथिव्याश्चासने च। ब्रह्मणोऽपि कुशासनसञ्चितः"

कुशिंशपा स्त्री कुत्सिता शिंशपा। कपिलशिंशपायां राजनि०

कुशिक पुं० कुशनाम्ना नृपः जनकत्वेनास्त्यस्य ठन्। गाधिनृपजनके विश्वामित्रपितामहे नृपभेदे तत् कथा यथा "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ!!। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः। तस्य धर्म्मात्मनः पुत्रः सत्यव्रतबलवाहनः। विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्द्दनः। भा०आ०१७४अ०

"कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन!" रामा० आ० "कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः। भा०आ०४अ० "कुशस्तया बभूवर्क्षे चत्वारोदेववर्च्चसः। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाश्वो मूर्त्तिमांस्तथा" कुशिकस्तु तपस्तेपे" इत्युपक्रम्य "स गाधिरभवद्राजा भगवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० २७।अ० कुशिकचरितं च भा०आनु०५२अध्यायादधि ५६अ० पर्य्यन्ते

"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत!। एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा। आगामिनं महाबुद्धिः स्वयंभे सुनिस्तत्तमः। निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलाबलम्। दग्धुकामः कुलं सर्व्वं कुशिकानां तपोधनः। च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत्। यस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह समानघ!।

कुशिक उवाच। भगवन् सह धर्म्मोऽयं पण्डितैरिह धार्य्यते। प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः। यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्म्मद्वारं तपोधनम्। तत् कार्य्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि। भीष्म उवाच। अथासनमुपादाय च्यवनश्च महामुनिः!। कुशिको भार्य्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः। प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमर्घ्यं न्यवेदयत्। कारयामास सर्व्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः। ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि। आहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः। सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत्। भगवन्! परवान्स्मो ब्रूहि किं करवावहै। यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संयतव्रत!। यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्व्वं ददामि ते। इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्म्मासनञ्च ते। राजा त्वमपि भाध्युर्वीं योऽहं स पर्य्यायस्त्वयि। एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा। कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया पुनः। न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः। न च गा न च वै देशान्न यज्ञं भूयतामिदम्। नियमं कञ्चिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते। परिचर्य्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया। एवमुक्तो तदा तेन दग्धुकामो तौ जहर्षतुः। प्रत्यब्रूतान्च तमृषिमेवमस्त्विति भारत!।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम्। सहोदर्य्यं

ततस्तस्य दर्शनोपगमदर्शयत् । इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् । प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ! । अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा । अथर्षिर्नोदयामास पानमन्नं तथैव च । तमृच्छन्तो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा । किमन्नजातमिष्टन्ते किमुपस्था पयाम्यहम् । ततः स परया प्रीत्या प्राह्वाच नराधिपम् । औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ! । तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ! । ततः स भुक्ता भगवान् दम्पती प्राह धर्मवित् । सम्मृज्ञिक्षाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ! । ततः शय्यामृहं प्राप्य भगवान्मृषिसत्तमः । संविवेश नरेश्वस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् । न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः । संवाहितव्यौ मे पादौ जाग्रतव्यञ्च तेऽनिशम् । अधिशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित् । न प्रबोधयतान्तौ च तं तथा रजनीत्रये । यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा । बभूवतुर्महाराज ! प्रयतावथ दम्पती । ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम् । सुप्तापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । स तु राजा निराहारः सभार्यः कुरुनन्दन ! । पर्युपासत तं हृष्टश्चयनाराधने रतः । भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः । अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः । तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ । भार्यापती मुनिश्रेष्ठौ स्नायेतौ मावलोकयन् । तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवस्यां कुलोद्वहः । अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ! ततो राजाऽपतद्भुवि । स मुहूर्तं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः । पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा" ५२ अ० युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा । भार्या चास्य महाभागा, तन्मे ब्रूहि पितामह ! । भीष्म उवाच । अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्यया । परिश्रान्तो निवृत्तो व्रीडितो नष्टचेतनः । स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन । तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् । अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः । ददर्श शयने तस्मिञ्छयानं भृगुनन्दनम् । विस्मितौ तावृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्यं विचिन्त्य च । दर्शनात्तस्य तु तदा विस्मितौ सञ्जभूवतुः । यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संवव्राहतुः । अथाभरेण पार्श्वेन सुप्ताय स महामुनिः । तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत स वीर्यवान् । न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ । पुनर्बुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशांपते ! । तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ! । तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ । शृतपाकेन तैलेन महार्हैणोपतस्थतुः । ततः सुखासीनमृषिं दम्पती संववाहतुः । न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः । यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः । तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह । क्षुप्तमेव तु तत्रासीत् स्नानीयं पार्थिवोचितम् । असत्कृत्य च तत् सर्वं ततैवान्तरधीयत । स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । नास्रवाञ्चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ ! । अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्यं कुरुनन्दन ! । स हृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् । सिद्धमन्नमिति प्राप्तो निर्विकारो न्यवेदयत् । आनीयतामिति मुनिस्तूवाच नराधिपम् । स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्यया । मांसप्रकारान् विविधांश्छाकानि विविधानि च । रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ खाण्डवात् । रसान् नानाप्रकारांश्च वन्यञ्च मुनिभोजनम् । फलानि च विचित्राणि राजभोग्यानि भूरिशः । बदरेङ्गुदकाश्मर्यभल्लातकफलानि च । गृहस्थानाञ्च यद्भोग्यं यच्चापि वनवासिनाम् । सर्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः । अथ सर्वमुपन्यस्तमश्नतश्चवनस्य तत् । ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः । वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह । सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः । न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती । तयोः सस्मोक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् । तथैव च स राजर्षिस्तस्यौ तां रजनीं तदा । सभार्यो वाग्यतः श्रीमान्न कोपं स समाविशत् । नित्यं संस्कृतसम्भारं विविधं राजवेश्मनि । शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः । यस्यच्च विविधाकारमभवत् समुपार्जितम् । न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् । सभार्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् । तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् । क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः । इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः । च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जय ! । सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते

सांग्रामिको रथः । सायुधः सपताकश्च शक्तीक्षनकयष्टिमान् । किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः । जाम्बूनदनिबद्धैश्च परमेषुशतान्वितः । ततः स तत्तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् । भार्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा । त्रिदण्डं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् । सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् भगवन् ! क्व रथोयात्तु ब्रवीतु भृगुनन्दन !। यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे ! तत्र याक्षति ते रथः । एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाचाथ तं नृपम् । इतः प्रस्थति यातव्यं पदकं पदकं शनैः । श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे क्षन्तुमर्हसि । सुसुखञ्चैव वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु । नोत्सार्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये वसु ह्यहम् । ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि । सर्वेन्द्रास्मान्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि । क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव !। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् । यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत् सर्वं देयमशङ्कितैः । ततोरत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाधिकम् । कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्राश्वाचलोपमाः । अन्वगच्छन्न तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ।' हाहाकृतञ्च तत् सर्वमासीन्नगरमार्तवत् । तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ । पृष्ठे विप्रौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः । वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रिकर्षितौ । कथञ्चिदूहतुर्वीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम् । वहतो भृशविद्धौ च वहन्तौ च ततोद्भवम् । दृश्यते महाराज ! पुष्पिताविव किंशुकौ । तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः । अभिशापभयत्रस्तो न च किञ्चिदुवाच ह । ऊचुश्चाब्रुवन् सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम् । क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं नोचितं नेह शक्नुमः । अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः । राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् । आत्मावपि हि शक्रेण रथमेतं समूहतुः । न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ।

"भीष्म उवाच । ततः स निर्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः । वहतु विप्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा । तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् । ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः । अवतीर्य रथश्रेष्ठात् दम्पती तौ मुमोच ह । विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह । स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया । दृष्टानि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भारत !। सुकुमारौ च तौ विप्रौ कराभ्यां मुनिसत्तमः । पस्पर्शाहतकल्माषौ स्नेहाद्भरतसत्तम !। अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं भृगो नास्त्यावयोरिह । विस्मयो च प्रभावात्ते ऊचतुस्तौ च भार्गवम् । अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्टश्चयवनस्तदा । न वृथा व्याहृतं पूर्वं मयेदा तद्विपद्यति । रमणीयः ससुहृद्गो गङ्गातीरमिदं शुभम् । किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव !। गम्यतां स्वपुरं पुत्र ! विश्रान्तः पुनरेष्यसि । द्रक्ष्यं मा सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्रो नराधिप !। न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् । यत् काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत् सर्वं हि भविष्यति । इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् । न मे मन्युर्महाभाग ! पूतौ स्वो भगवंस्त्वया । संदृष्टौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ । प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्यस्य त्वया कृताः । तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यया । इमां च देवीं पश्याभि वपुषाऽप्सरसोपमाम् । श्रिया परमया युक्तां यथा दृष्टा पुरा मया । तव प्रसादात्सं वृत्तमिदं सर्वं महामुने !। नैतद्विचन्त्य भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम !। इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा । आगच्छेयाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ! इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् । प्रययौ वपुषा युक्तो नगरीं देवराजवत् । तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः । बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा । तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् । प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ वन्दिभिः । ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पूर्वाह्णिकीः क्रियाः । भुक्त्वा सभार्यो राजनीमुवास स महाद्युतिः । ततस्तु तौ नयमभिपीड्य यौवनं परस्परं विगतरुजाविवानरौ । ननन्दतुः श्रयनगतौ वपुर्धरौ श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा । अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धनस्तपोधनो वनमभिरमद्विशत् । मनीषया बहुविधरत्नभूषितं ससर्ज यज्ञो नगरे शतक्रतोः" इति ५३अ०

"भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः । कृतपूर्वाह्णिकः प्रायात् सभार्यस्तद्वनं प्रति । ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् । मणिस्तम्भसमाकीर्णं गन्धर्वनगरोपमम् । तत्र दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुशिकस्तदा । पर्वतान् रूप्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः । तत्र शालाश्च विविधास्तोरणानि च भास-

त ।। शाद्वलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम् । सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान् । अशोकान् सहकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् । चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि । पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । यत्रामान् शारणपुष्पांश्च तथाऽऽटपादिका लताः । तत्र तत्र परिक्रम्य ददर्श स महीपतिः । पद्मोत्पलधरान् सर्वान् कुमुदांस्तथा । विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान् । शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ! । आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च । पर्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परास्तीर्णान् सुरक्षितान् । भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम् । पीनानाढ्यकुलांश्चैव सारिकान् भृङ्गराजकान् । कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान् । मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसाह्वयान् । समन्ततः प्रसदितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदप्सरसां संघान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव !। कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृपः । गीतध्वनिं सुमधुरं सर्वत्राध्यापनध्वनिम् । हंसानां सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः । तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव हि । अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमाद्भुतम् । उत्तराम् वा कुरून् पुण्यानथ वाऽप्यमरावतीम् । किञ्चेदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् । समभ्ययात् महर्षिं नरेन्द्रः सह भार्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां दृष्ट्वा समासीनं जपमानं महाव्रतम् । एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वनञ्चैव ते वै चाप्सरसां गणाः । गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवच्चापि शून्यं कूजं पुनर्नृप ! । कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा । विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् । ततः प्रोवाच कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे ! यथा भावा दृष्टा दृष्टाः सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्तपोबलात् । तपसा सदृशं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः । लैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः । इच्छयैष तपोवीर्यादन्यान् लोकान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः । उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनाद्भवेत् । ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मणस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत् । इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै । समेत्योवाच नृपतिं क्षिप्रभागस्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महाद्युतिम् । शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिवः । तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् । निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ !। ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप ! । उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत !। राजन् ! सम्यग् जितानीह पञ्च पञ्च स्वयं त्वया । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि क्षुच्छ्रान्तोऽसि तेन वै । सत्यगाराधितः पुत्र ! त्वया प्रवदतां वर !। न हि ते दक्षिणं किञ्चित् सुकृच्छ्रमपि विद्यते । अनुजानीहि मां राजन् ! गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र ! वरश्च प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ मया । वर्त्तितं भृगुशार्दूल ! यन्न दग्धोऽसि तद्विभो । एष एव वरो मह्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन !। यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् ! कुलं त्रातञ्च मेऽनघ !। एष मेऽनुग्रहो विप्र ! जीविते च प्रयोजनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र ! मयि वै भृगुनन्दन !। अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । ५४ अ०

च्यवन उवाच । वरश्च गृह्यतां मत्तो यस्य ते संशयो हृदि । तं ब्रूहि नरश्रेष्ठ । सर्वं सम्पादयामि ते ।

कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव !। कारणं श्रोतुमिच्छामि सद्गृहे वासकारितम् । शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिद्ब्रह्मा गमनं बर्हिश्च मुनिपुङ्गव !। अन्तर्धानमकक्ष्याञ्च पुनरेव च दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र ! दिवसानेकविंशतिम् । शैलाभ्रस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । क्षुधानीय विविधं यद्दृश्यं जातवेदसा । निर्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम् । प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महाद्युते !। मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्य

श्रोतुमिच्छामि कारणम्। अतीव ह्यत्र सन्ह्यामि चिन्तयानो भृगूद्वह !। नचैवात्राधिगच्छामि सर्व्वास्यास्य विनिश्चयम्। एतदिच्छामि कात्स्न्न्र्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ! व्यसन उवाच। शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना। न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव !। पित्तामहस्य वदतः पुरा देवसभामने। श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु। ब्रह्मक्षत्त्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः। पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्य्यसमन्वितः। ततस्ते कुलनाशार्थमहं त्वां समुपागतः। चिकीर्षन् कुशिकोच्छेदं सन्दिधक्षुः कुलस्य च। ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते !। नियमं कञ्चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति। न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे। तेन जीवसि राजर्षे। न भवेन्नास्त्वमनघा। एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम्। सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव !। यदा त्वया सभार्य्येण संसुप्तो न प्रबोधितः। अहन्तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम !। उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते !। पृच्छेः क यास्यसीत्येवं शमेयं त्वामिति प्रभो !। अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे। योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिम्। क्षुधितो मामसूयेथाः शप्स्याद्येति नराधिप !। एवं बुद्धिं समास्थाय कर्षितौ वां क्षुधा मया। न च तेऽभूत् सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्ज्ञनसि पार्थिव !। सभार्य्यस्त्र नरश्रेष्ठ ! तेन ते प्रीतिमानहम्। भोजनञ्च समानायत्र यत्तदा दीयितं मया। क्रुध्येथा यदि मात्यर्थमिति तन्मर्षितञ्च मे। ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप !। सभार्य्यो मां बहस्रेति तत्र त्वं कृतवांस्तथा। अविशङ्को नरपते। प्रीतोऽहञ्चापि तेन वै। धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयेत्। ततः प्रीतेन ते राजन् ! पुत्रेत्यत् कृतं तव। सभार्य्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप !। प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसन्दर्शनं कृतम्। यत्ते वनेऽस्मिन्नृपते ! दृष्टं दिव्यं निदर्शनम्। स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन् ! स्वशरीरेण पार्थिव !। मुहूर्त्तमनुभूतोऽसौ सभार्य्येण त्वयोत्तम !। निदर्शनार्थं तपसो धर्म्मस्य च नराधिप !। तत्तवासीत् स्मृहा राजंस्तच्चापि विदितं मया। ब्रह्मत्वं काङ्क्षसे हि त्वं तपसा पृथिवीपते !। अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप !। एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मणं त्वं जात ! दुर्ल्लभम्। ब्राह्मणे सति चर्षित्वं ऋषित्वे च तपस्थिता। भविष्यत्येव ते कामः कौशिकात् कौशिको द्विजः। तृतीयं पुरुषं लभ्य ब्राह्मण्यं गमिष्यति। वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ ! भृगूणामेव तेजसा। पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः। यः सदेवमनुष्याणां भवस्तृप्तादयिष्यति। त्रयाणामेव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। वरं वृणीष्व राजर्षे ! यत्ते मनसि वर्त्तते। तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽभिवर्त्तते।

कुशिक उवाच। एष एव वरो मेऽद्य यस्त्वं प्रीतो महामुने !। भवत्वेतत् यथात्थ त्वं भवेत् पौत्रो ममानघ !। ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः। पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन् ! विस्तरेण वै। कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन। कस्यासौ भविता वन्धुर्मम कस्यापि सम्मतः। ५५ च्च०

व्यसन उवाच। अवश्यं कथनीयं मे तवैतच्चरपुङ्गव !। यदर्थं त्वादृशञ्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप !। भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेतज्जनाधिप !। ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना। क्षत्रियास्त्र भृगून् सर्व्वान् बधिष्यन्ति नराधिप !। आगर्भादनुसन्तानो दैवदण्डनिपीडिताः। तत उत्पत्स्यते ऽस्माकं कुलगोत्रविवर्द्धनः। ऋचीको नाम भद्रातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः। स त्वैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति। भर्त्तारं सपर्व्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात्। कञ्चित् कालन्तु वह्निञ्च स एव शमयिष्यति। ततस्ते बडवावक्त्रो प्रक्षिप्य सुमिसत्तमः। पुत्रं तस्य महाराज ! ऋचीकं भृगुनन्दनम्। साक्षात् कृत्स्नो धनुर्वेदः ससुपस्थास्यतेऽनघ !। क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना। स तु तं प्रतिष्ठैव पुत्रे संक्रामयिष्यति। जमदग्निं महाभागे तपसा भावितात्मनि। स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति। कुलात्तु तव धर्म्मात्मन् कन्यां सोऽधिगमिष्यति। सद्भावनार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ !। भार्यार्थे दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः। ब्राह्मणं क्षत्रधर्म्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति। क्षत्रियं विप्रकर्म्माणं ह्यहस्पतिमिवौजसा। विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम्। तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते !। स्त्रियौ ह कारणं तत्र परिवर्त्ते भविष्यतः। पितामहस्त्रियोगार्हे नान्यथैतद्भविष्यति। ततोऽये पुरुषे लभ्य ब्राह्मण्यमुपैष्यति"।

"भीष्म उवाच॥ कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं व्यसनस्य महात्मनः। श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यञ्चेदमुवाच ह।

एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ! । च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् । वरार्थं नोदयामास तस्तवाच स पार्थिवः । बाढमेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ! । ब्रह्मभूतं कुलं सेऽस्तु धर्म्मो चास्य मनो भवेत् । एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्ता च्यवनो मुनिः । अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा । एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ! । भृगूणां कुशिकानाञ्च अभिसम्बन्धकारणम् । यथोक्तस्त्वयिना चापि तदा तदभवन्नृप !" ५६ अ० । कुशिकस्यापत्यम् अण् । कौशिक तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० सुनिभेदार्थकतामालोक्य जमदग्निपितृर्थकतोक्तिः कल्पद्रुमे तनूसूलान्यत्वोक्तिश्च चिन्त्या । २सर्व्वदृक्षे हेमच० ३विभीतकवृक्षे पु० विश्वः ४केकरे त्रि० ५व्यश्वकर्ण्यवृक्षे राजनि० ६तैलबीजे पु० शब्दमा० कुशी+स्वार्थे क । कुशिका ७झाले स्त्री

कुशित त्रि० कुश–इतच् । जलसिक्ते उणा०

कुशिन् त्रि० कुशोऽस्यस्य इनि । कुशयुक्ते "दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि । दण्डी कुण्डी कुशी चीरी हताक्षोमेखलीकृतः" भा०आनु०१४अ० २याज्ञवल्क्यमुनौ हेमच० ।

कुशिम्बि(म्बी) स्त्री कुत्सिता शिम्बी पृषो० वा ह्रस्वः । शिम्बीभेदे सुश्रु० । "सक्षाद्रयं मूलकजाश्च शिम्बा कुशिम्बिवल्लीप्रभवाश्च शिम्बाः । श्लेष्मा विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिबर्हणाश्च सुश्रु० । [फाले भेदि० ।

कुशी स्त्री कुश–अयोविकारेऽर्थे ङीप् नि० । लौहविकारे

कुशी(सी)द न० कु+सद–घ पृषो० वा सस्य शः । द्रव्यार्थं धनप्रयोगे अमरः "कुशी(सी)दञ्च द्रविणं द्वैगुण्यं नात्यये सकृदाहृता" या० स्मृतिः । २रक्तचन्दने तन्त्रसा० । "लाक्षा कुशी(सी)दसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् । विल्वोऽत्र गुटिकां कृत्वा जपसंख्याञ्च कारयेत्"

कुशी(सी)रक पु० कुत्सितः शी(सीरोयत्र कर्षणे वा कप् । कर्षणेन कुत्सितफलके क्षेत्रादौ । ततः चतुरर्थ्यां सख्या० दञ् । कौशी(सी)रकेय तत्सम्बन्धिकृष्टक्षेत्रादौ त्रि० ।

कुशीलव पु० कुत्सितं शीलं कुगतिं० अच्यर्थे व, कुशीलं याति या–क–वा । १कीर्त्तिसञ्चारके नटे,२चारणे,३गायके च । कुशीलवस्तत्यर्थं नाट्यप्रचारकत्वात् ४वाल्मीकौ मुनौ । यद्वृत्तिं० ५नटभावे अमरः । "यद्वाक्यवस्तुनःपूर्व्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये" कुशीलवाः प्रकुर्व्वन्ति सा०द० । कुशस्य लवस्य पृषो० । ६कुशलवयोः द्वि० हेमच० । "अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ" रामा० उ० १०७स० । त्रिकाण्डशेषे कुशीलवः इति वाल्मीक्यर्थे पाठः लिपिकरप्रमादकृतः ।

कुशुम्भ पु० कु+शुम्भ अच् । कुसुम्भशब्दार्थे शब्दार० ।

कुशूल पु० कुश–कूलच् । १तुषाग्नौ, जटाघरः २अन्नकोष्ठके, इष्टकादिनिर्म्मिते धान्यादिस्थापनार्हे ३स्थाने च । हेमच० "कुम्भूलपूरणाढकैः" स्मृतिः

कुशूलधान्यक पु० कुशूलपरिमितं धान्यं यस्य । यावतान्येन वर्षत्रयं स्वस्य स्वकुटुम्बस्य स्वजनस्य निर्वाहो भवति तावन्मात्रसञ्चितधान्ये १विप्रे । कुम्भीधान्यशब्दे विवृतिः ।

कुशेशय न० कुशे जले शेते शी–अच् अलुक् स० । १पद्मे, "कुशेशयैरव जलाशयोषिताम्" माघः । २सारसपक्षिणि, अमरः । ३कर्णिकारवृक्षे शब्दचिन्ता० । कुशद्वीपस्थे ४पर्व्वतभेदे पु० कुशशब्दे विवृतिः [जले

कुशोदक न० कुशसंसृष्टमुदकम् शाकत० । दानार्थं कुशसंस्कृते

कुष निष्कर्षे क्र्यादि० पर० सक० सेट् । कुष्णाति अकोषीत् । निरस्तु वेट् निरकोषीत् निरकुक्षत् । चुकोष । निष्कर्षश्चेह दृयत्तापरिच्छेदः, मध्यस्थितस्य, वस्तुनो बहिर्निःसारणञ्च । "शिवाः कुष्णन्ति मांसानि" "ततोऽकुष्णात् दशशीर्षः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्" भट्टिः । ह्रा सेट् क्षित् । "कुक्षिम्भरा जगतां सारम्" भट्टिः कर्म्मकर्त्तरि सार्व्वधातुके श्यन् वा प० । कुष्णाति ते वा पादः । आर्द्धधातुके तु न परस्मैपदम् श्यन्सन्क्रियोर्बाधिष्टत्वात् कोषिषीष्ट पादः ।

अनु+सारश्यने वर्निःसारणे तूलेनानुकुष्णाति

अभि+आभिमुख्येन निःसारणे "न बालकर्म्मनासाक्षोतो दशनविवराण्यभिकुष्णीयात्" सुश्रुतः

अव+अधोनिःसारणे तूलैरवकुष्णाति सि०कौ० ।

निर्+निष्कासने । निरकुक्षत् निरकोषीत् 'निष्कोष्टा निष्कोषिता । "निष्कोषितव्याश्चिष्कोष्टुं प्राणान् दशनक्षतात्मजात् । आदाय परिघं तस्थौ बलाच्चिष्कुषितद्रुमः" भट्टिः "कीटनिष्कुषितं मधुः" भट्टिः "उपान्तयो र्निष्कुषितं विचक्षणैः" रघुः । आर्षे तु गणव्यत्ययोऽपि क्वचित् दृश्यते "यमपुरुषा अयस्मयैरग्नितप्तैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति" भाग० ५।२६।१९।

कुशल त्रि० कुश–बा० कलच् । दक्षे पटौ भरतः [कोश

कुशाकु पु० कुश–आकु । १कपौ २वञ्चौ ३सूर्य्ये च उणा०

कुषित् अव्य०कुषिदु+पृषो०। १वाङ्मात्रे २प्रशंसायाञ्च मनोरमा
कुषित त्रि० कुष-क्त। जलमिश्रिते उणादि०।
कुषीद न० कु+सद-घ पृषो० षत्वम्। वृद्ध्यर्थधनप्रयोगे भरतः
कुषीतक पु० ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् काश्यप: ठञ्। कौषी-
तकेय तदपत्ये काश्यपे। अन्यत्रार्थे अत इञ्। कौषी-
तकि तदपत्येऽकाशप्रपे। ततः उपकादि० इञ्येऽद्यञ्चे च
गोत्रप्रत्ययस्य लुक्।
कुषुभ क्षेपे करण्डा०प०सक०सेट्। कुषुभ्यति अकुषुभीत्।
"भिनद्मि ते कुषुभ्यं यक्ते विषधानः" अथ० २।३२।६।
कुषुम्भक पुं स्त्री कुषुभ-ण्वुल् भेदे पृषो० सुम् यलोपश्च।
मकुले "कुकुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्त्तभावकः" भट्ट०
१८१।१६। "कुषुम्भकोनकुलः" भा०
कुष्ठ पुं न०कुष्णाति रोगम् कुष-कथन्। (कुड) प्रसिद्धे वृक्षभेदे
"कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्लं तिक्तकं लघु। हन्ति वाता
खवीसर्पकासकृमरुत्कफान्"भावप्र०। सङ्क्षेपात्तत्रैवोक्ता-
यथा "उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च सत्। पद्म-
पत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः"। अयञ्च सुश्रुते ए-
लादिगणे एलातगरकुष्ठेत्यादिना, मुस्तादिगणे च
मुस्ताहरिद्रेत्युपक्रमे विभीतककुष्ठेत्यादिना उक्तः। 'रोग-
भेदे तत्स्वरूपनिदानभेदादि भावप्र० दर्शितं यथा
"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च। भजतामा-
गतान्छर्द्दिर्वेगांस्यान्यान् प्रतिघ्नताम्। व्यायामभक्षिता-
म्लाध्यशितभुक्तानिषेविणाम्। शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं
भुक्त्वा निषेविणाम्। चर्म्मामयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बु-
सेविनाम्। अजीर्णाध्यशिनां चापि पञ्च कर्म्मापचारि-
णाम्। नवान्नदधिमत्स्यादिलवणास्लनिषेविणाम्। माष-
मूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम्। व्यवायं चाध्य-
जीर्णेऽन्ने दिवा निद्रानिषेविणाम्। विप्रान् गुरून् धर्ष-
यतां पापं कर्म्म च कुर्वताम्। पातादयस्त्रयो दोषास्त्व-
गसृक्कं मांसमम्बु च। दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्य-
संग्रहः। अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तधैकादशैव
च"। विरोधीन्यन्नपानानि क्षीरमत्स्यादीनि व्याया-
मभक्षित्यादि। अतिभुक्त्वा व्यायामम्, अग्निसन्तापम्
अग्निरुपलक्षणं सूर्य्यादिसन्तापञ्च निषेविणामिति।
छदलस्य योगे षष्ठी प्राप्ता द्वितीया तु सुनिवचनात्।
एवमन्येऽपि "शीतोष्णं लङ्घनाहारानित्यादिष्वपि द्वि-
तीया। क्रमं-विधिं, चर्म्मेत्यादि। चर्म्मार्त्तत्वे
सति द्रुतमविलम्बस्य पाने स्नाने शीताम्बुसेविनाम्।
अजीर्णाध्यशिनां भुक्तेऽजीर्णे भुञ्जतामिति। पञ्च-
कर्म्मापचारिणां पञ्चकर्म्माणि यथा वमनविरेकशल्यनिरू-
हानुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिणाम्। नवान्नदधि-
मत्स्यादि आहारादि सेविनाम्। व्यवायमित्यादि। अन्ने
अजीर्णे विदग्धादिरूपे सति। व्यवायं मैथुनं निषेविणाम्।
दिवानिद्रानिषेविणामिति भिन्नो हेतुः। धर्षयतामि अ-
भिभवताम्। दोषदुष्यसंघट्टार्थमाह। वातादय इत्यादि-
शब्देन त्रिष्वपि प्रतीतेषु त्रय इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु
त्रयाणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम्। त्वक्, रस,
अम्बु, लसीका। अथ संख्यामाह। अतः कुष्ठानामित्या-
दि। अतः पूर्व्वोक्तदोषदूष्यसङ्घट्टायात्। सप्तधैकादश-
धेति संख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां
क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति। तत्र महाकुष्ठान्याह "पूर्वं त्रिकं
तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा। पुण्डरीकर्ष्यजिह्वाख्ये
महाकुष्ठानि सप्त च"। पूर्वत्रिकं कपालोदुम्बरमण्डला-
ख्यम्। सिध्मशब्दोऽकारान्तो नपुंसकः। अत्र कथं
सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषु उक्तत्वात्
धातुप्रविष्टं सिध्मं तु स्यान्महाकुष्ठमेव च। एवंविधस्य
सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। एषां महाकु-
ष्ठत्वञ्च शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनात् उल्बणदोषजन्यत्वात्
चिकित्साबाहुल्याच्च। अथ क्षुद्रकुष्ठान्याह "एककुष्ठं
स्यृसं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम्। ततश्चर्मदलं प्रोक्तं तत-
स्त्वपि विचर्चिका। विपादिकाभिधा सैव पामाकच्छूस्ततः
परम्। दद्रूविस्फोटकिटिभालसकानि च वेष्टितम्। क्षुद्र-
कुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः"। अत्र दद्रूः कथं
क्षुद्रकुष्ठेषु गणिता? सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते
असितावगाढमूला दद्रूः सुश्रुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता। असि-
तेतराऽनवगाढमूला दद्रूः क्षुद्रकुष्ठमेव। एवं विधाया
दद्रुवाश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। कुष्ठानां त्रिदो-
षजत्वेनैकत्वेऽपि दोषस्योल्बणतया सप्तधात्वाश्रयत्वात्।
"कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथगद्वन्द्वैः समागतैः।
सर्वैश्च त्रिदोषैः व्यपदेशोऽधिकस्ततः"। सर्वैस्त्रिभि-
स्त्रिदोषैः व्यपदेशः कपालादिसंज्ञाख्येषामष्टादश-
रूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः कथं-
भूतैः पृथगद्वन्द्वैः समागतैः समेतैः सङ्गतैः संमिलितैरिति या-
वत्। अस्यायमर्थः। किमपि कुष्ठं वातोल्बणं, किमपि
पित्तोल्बणं, किमपि कफोल्बणं, किमपि वातश्लेष्मोल्बणं,
किमपि पित्तश्लेष्मोल्बणम्, किमपि वातपित्तोल्बणं, किमपि

त्रिदोषोल्वणमिति । पूर्वरूपमाह "अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदाखेदविवर्णता । दाहः कण्डूस्त्वचिस्फोटस्तोदः कोठोन्नतिः क्लमः । व्रणानामधिकं मूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः । रूढ़ानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् । रोमहर्षोऽस्रजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" । अतिश्लक्ष्णः अतिरूक्षः । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः । त्वचिस्फोटः स्पर्शज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः व्रणानाम् । "दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चलत्वादितस्ततः । त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तम्" । येनोल्लेखेन यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । "वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्ची च कक्षाख्यं वातपित्ततः । चर्मैककुष्ठकिटिभं सिध्मालसविपादिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रूशतारुषी । सपुण्डरीकविस्फोटयामाचर्मदलं तथा । सर्वैरेवोल्वणैर्दोषैराढ्यः काकणकं बुधाः" । विचर्ची च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं सविस्फोटं यामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः । अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु । कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्" । किञ्चित्कृष्णाः किञ्चिदरुणाः ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्रखण्डाः 'खपरा' इति यावत् तद्वर्णं, परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक् कपालम् कपालसंज्ञं, विषमं दुश्चिकित्स्यम् । औदुम्बरमाह "उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् । रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्" । औदुम्बरफलाकारम् । मण्डलमाह "श्वेतरक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् । कच्छूनन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते । श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि, स्थानम् आर्द्रं, स्निग्धं सस्नेहम् । उत्सन्नमण्डलम् उन्नतमण्डलम् । कच्छूं कण्डूसाध्यम् । अन्योन्यसंसक्तं परस्परमिलितम् । अथ सिध्मलाह "श्वेतताम्रं तनु यत् रजोवद्धं विमुञ्चति । प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलाबुकुसुमोपमम्" । श्वेतताम्रं श्वेतं ताम्रम् । तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यत्रापि बोद्धव्यम् काकणमाह "यत्काकण्यन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकण्यन्तिका गुञ्जा । गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णान्ते रक्तम् । अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते कृष्णम् । अपाकं स्वभावात् त्रिदोषलिङ्गम्—सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्वणदोषत्रयलिङ्गम् । पुण्डरीकमाह "तत् श्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सरागञ्चैव सोत्लेशं पुण्डरीकं कफोल्वणम्" पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं तत्पत्रोपमम् सरागञ्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्य्यन्तं अन्तेरक्तम् । सरागमिति अन्ते लोहित्याधिक्य बोधनार्थम् । सोत्लेशम् उन्नतम् । कक्षजिह्वकमाह "कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् । यत्कक्षजिह्वासंस्थानम्तत्कक्षजिह्वं तदुच्यते" । रक्तपर्य्यन्तं अन्तेरक्तम् अन्तःश्यावं मध्येकृष्णवर्णम् । कक्षजिह्वासंस्थानम् कक्षो भल्लूकस्तस्य जिह्वाऽऽकृति । अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्म्मणोर्लक्षणमाह "अखेदनं महावासं यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलङ्गजचर्म्मवत्" । महावासं महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमम् अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते । तेन चक्राकारमभ्रकपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्म्माख्यं गजचर्म्माख्यम् बहुलं स्थूलम् गजचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं च । अथ चर्म्मदलमाह "रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । तच्चर्म्मदलमाख्यातं स्पर्शस्यासहनञ्च यत्" । दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्मेति शेषः । विचर्चिकामाह "सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका" । पिडका क्षुद्रपिडका । ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकायाद्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विपादिका तेन संख्यानतिरेकः । अतएव भोजः "दाल्यते त्वक् वरा रूक्षपाण्योर्ज्ञेया विचर्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका" । दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । विपादिकामाह "वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" । पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् । पामामाह "सूक्ष्मा बाह्याः स्रावयन्त्यः प्रदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः" । पिडकाः पीडयन्तीति पिडका इति क्विपकादित्वात् निपात्यते । कच्छुमाह "सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्यास्फिचोश्च" । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्फिचौ-ग्रोथौ । दद्रूमाह "सकण्डुरागपिडकं दद्रूमण्डलसङ्गतम्" । दद्रूमण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उन्नतम् उच्छ्रूनम् । विस्फोटमाह "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः क्षुत्सहुत्वचः" । किटिभमाह "श्यामं किणखरस्पर्शपरुषं किटिभं स्मृतम् ।

किणखरस्पर्शम् किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम् । परुषं रूक्षम् । अलसकमाह "कण्डू-मद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्" गण्डैः सङ्घापिडकाभिः चितं वेष्टितम् । शतारुराह "रक्तश्रावं मदाहार्त्तिं शतारुः स्यात् बहुव्रणम्" । अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणान्याह तत्र रसगतस्य लक्षणमाह "त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते । त्वक्स्रावो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्" । त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते धातुप्रस्तावात् । त्वक्स्थत्वाच्च त्वक्स्रावः स्पर्शज्ञत्वम् । त्वक्स्राव इत्यादिकं केचिद्रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते । रुधिरगतमाह "कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे" । विपूयकः विशेषेण पूयः । अथ मांसगतमाह "बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यञ्च पिडकोद्गमः । तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते" । बाहुल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः । पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः स्फोटः बृहत्पिडका । स्थिरत्वम् असञ्चारित्वम् । मेदोगतमाह "कौरूप्यङ्गक्षतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् । क्षतप्रसारो लिङ्गानि पूर्वमुक्तानि यानि च । मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च" । कौरूप्यं कुत्सितरूपः । अङ्गानां सन्धेदः अङ्गभङ्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणं, पूर्वोक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि । अस्थिमज्जागतमाह "नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः । स्वरोपघातः पीड़ा च भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे" । शुक्रगतमाह "दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः । यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" । ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवः दुष्टशोणितशुक्रयोः कथम् अपत्योत्पत्तिः ? यत आह सुश्रुतः "कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते नार्याः स जातो बाल उच्यते" । अथान्यच्च "वातादिदुष्टरेतसोऽपत्योत्पादेऽसमर्थाः" इति । उच्यते । गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः । अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति गतकर्णान्ध्यबधिरादीनां सम्भवात् । शोणितमार्त्तवम् । कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् । शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्य्यम् । कुष्ठेषु उल्बणवातादिदोषलिङ्गमाह "खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात् कुष्ठं सवेदनम् । पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् । कफात् श्लक्ष्णं घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम् । द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्" । खरं कर्कशम् । श्यावारुणं श्यावं वा अरुणं वा । प्रकुपितं पूतिक्लेदवद्रुजम् । क्लेदस्त्रावायुक्तम् घनं पुष्टम् । साध्यत्वादिकमाह "साध्यं त्वयक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् । मेदोगं द्वन्द्वजं जाड्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् । क्रिमिक्लिष्टाहमन्द्राग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम्" । वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभारुषकानि साध्यानि । मज्जागतं शुक्रगतमप्यसाध्यम् । क्रिमिबीभत्सोऽपि वर्ज्य इत्यन्वयः । अथारिष्टमाह "प्रभिन्नं प्रक्षुताक्षञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् । पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्" । प्रभिन्नं विदीर्णम् । हतस्वरं घर्घरस्वरम् । पञ्चकर्म्मगुणातीतम् असञ्जातवमनादिपञ्चकर्म्मगुणम् । अथ त्वग्दुष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रमाह "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत् । निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्" । कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सहैकः समानः सम्भवो निदानं यस्य तत् । अथ श्वित्रस्य भेदमाह किलासञ्चारुणं भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात्किलासमरुचञ्च भवेदित्यर्थः । ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति । त्रयोधातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथगुद्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत् श्वित्रम् । अथ वा त्रयोधातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठन्तु सान्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः । दोषभेदेन लक्षणभेदमाह "वाताद्रूक्षारुणं, पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि, कफात् श्वेतं घनं गुरु । सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्" । अरुणमीषल्लोहितम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्तर्लोहितं बोधयति । घनं पुष्टम् । क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । तथा च चरकः "अरुणं रक्तसेवान्ते ताम्रं पित्ते पलङ्कते । श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परापरमिति" उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव । अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात् । द्विविधं दोषजं व्रणजं च । तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथेति" । श्वित्रं साध्यत्वासाध्यत्वाच्च "अशुक्लरोमबक्तुलसङ्गयुक्तमथो नवम् । अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" । अबक्तुलं तनु । अन्यच्च "शुक्लमाणितलौहेषु जातमप्यचिरन्त-

मम् । वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता" । गुह्यं मेढ्रनखं भगञ्च तलमत्वपदतलं, तत्र जातं सुश्रुतेनान्तर्जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात् । अथचिरन्तनम् नवमपि । कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सह भोजनात्" । प्रसङ्गोमैथुनम् । "एकशय्याशनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कण्डूकुष्ठोपदंशश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् । म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्" । एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतीकरणीयं न तु उपेक्षणीयम्" ।

एतेषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चिदतिपातकचिह्नत्वं केषांचिच्चोपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ प्रसिद्धम् । अष्टादशानां मध्ये अष्टानामेव पापरोगतया स्मृतौ तदुक्तस्वादाद्यत्वादिकमुक्तं तच्च शु०तं०निर्णीतं यथा भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये "शृणु कुष्ठगणं विप्र ! उत्तरोत्तरतोगुरुम् । विचर्च्चिका तु दुश्चर्म्मा चर्च्चरीयस्तृतीयकः । विकर्त्तुर्व्रणताम्रौ च कृष्णश्वेते तथाष्टकम् । एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्वकर्म्मसु । व्रणवत् सर्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि" । तथा 'स्पृते च प्रोथयेत्तीर्थे अथवा तरुमूलके । न पिण्डं नोदकं कुर्य्यान्न च दाहक्रियाञ्चरेत् । कृष्णसारीयस्त्वसारीयोऽतः कुष्ठी कदा चन । यदि स्त्रेहाच्चरेद्दाहं यतिचान्द्रायणं चरेत्" । यतिचान्द्रायणञ्चैतौ पादोनधेनुचतुष्टयं देयम् । अतिपातकशेषफलत्वादप्येवं युक्तं यथाह विष्णुः "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुक्तीर्णानां मानुषेषु लक्षणानि भवन्ति कृच्छ्रातिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी, गुरुतल्पगोदुश्चर्म्मा, इत्यादि । श्यावदन्तकः स्वभावकृष्णदन्तकः प्रधानदन्तद्वयमध्यवर्त्तिक्षुद्रदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित् । कुनखी सङ्कुचितनखः, दुश्चर्म्मा स्वभावतः अनाहतभेदः, । अत एव महारोगिणोयावज्जीवमशौचमाह कूर्म्मपुराणम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च । यथेष्टाचरणस्याशुद्धिर्मरणान्तमशौचकम्" । क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिककियानुष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्थगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः । महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च एतन्मादस्वगदोक्तो राजयक्ष्मा श्वासोमधुमेहोभगन्दरः षड्रोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगानारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य दूरतवेशाद्याशक्तस्य । एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तमकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठादीनां दाहे बोद्धव्यम् अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशोविफलःस्याद् । यथाह विष्णुः 'कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयातां तदूनखौ' इति अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं तत्र पञ्च धेनवः नतु प्राजापत्यं तद्दाहकर्त्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् अत्र बहूनामेकधर्म्माणामिति वचनादाकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेतं दुश्चर्मादिष्वपूद्यमिति । महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । कर्म्मविपाके शातातपः "महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहोऽश्महरी तथा" । अत्र कुष्ठपदमल्पकुष्ठपरमिति पूर्वेणाविरोधः" ।

कुष्ठकेतु पु० कुष्ठं तद्व्रणोऽस्ति केतुश्चिह्नं यस्य । मार्कण्डिकायां (भूँदखजसा) दृष्टे राजनि० ।

कुष्ठगण पु० ६त० । शु०त०उक्ते कुष्ठशब्दे दर्शिते अदाह्यत्वादि प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र० अष्टादशविधो वर्णितः स च कुष्ठशब्दे दर्शितः [राजनि०

कुष्ठगन्धि न० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इच् समा० । एलयालुके

कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः ङनि ङीप् । अश्वगन्धायां शब्दच०

कुष्ठघ्न त्रि० कुष्ठं हन्ति हन–टक् । कुष्ठनाशके औषधे "मस्तूरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता" सुश्रु० । २हितावल्यां पु० राजनि०३काकोदुम्बरिकायां ४वाकुच्यां च स्त्री ङीप् राजनि०

कुष्ठनाशन पु० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–ल्यु । १वाराहीकन्दे २श्वेतसर्षपे च राजनि० ३क्षीरीवृक्षे रत्नमा० ४कुष्ठनाशके औषधादौ त्रि०

कुष्ठनाशिन् त्रि० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–णिनि । कुष्ठनाशके स्त्रियां ङीप् । सा च २सोमराजयां रत्नमा०

कुष्ठल न०कुत्सितं स्थलम् अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् । कुत्सितस्थले

कुष्ठविद् स्त्री कुष्ठस्य तत्स्वरूपादेः विद् विद्या विद–सम्भावे क्विप् । कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधुः कथादि० ठक् । कौष्ठविदिक तत्र साधौ त्रि०कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्विप् । २कुष्ठस्वरूपवेत्तरि त्रि० । [राजनि० २कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठसूदन पु०कुष्ठं सूदयति सूदि–ल्यु । १आरग्वधे(शोन्दाल)

कुष्ठहन्तृ पु० कुष्ठं हन्ति हन–तृच् । १हस्तिकन्दे (हाति-कान्दा) राजनि० २कुष्ठनाशके त्रि० ३वाकुच्यां स्त्री०ङीप् राजनि० [तिका० २कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठहृत् पु० कुष्ठं हरति हृ–क्विप् तुक् च । १विट्खदिरे

कुष्ठारि पु० ६त० । १विटखदिरे शब्दच० । २पटोले ३आदित्यपत्रे ४खदिरसारे ५गन्धके च राजनि० ६कुष्ठनाशके

कुष्ठिका स्त्री कुष्ठीव कायति कै–क । पादावयवभेदे "यास्ते जङ्घाः याः कुष्ठिका रूक्षरा ये च ते शफाः" अथ०१०८२१

कुष्ठिन् त्रि० कुष्ठ+अस्त्यर्थे इनि । कुष्ठरोगयुक्ते । कुष्ठशब्दे-उदा० स्त्रियां ङीप्

कुष्ठित त्रि० कुष्ठं जातमस्य तारं० इतच् । जातकुष्ठे "स्त्री-पुंसयोः कुष्ठदोषाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः । यदपत्यं तयो र्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" सुश्रुतः [उणा०

कुष्मल न० कुष्म–कमलन् । १क्लेदने २क्लादने ३विकसिते च

कुष्माण्ड पु० ईषत् उष्मा पित्तहेतुत्वात् अण्डेषु बीजेषु यस्य शक०। (कुमड़ा) ख्याते १वृक्षे, २शिवस्य पारिषदभेदे च तस्य कुष्माण्डाकृतित्वात्तथात्वम् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् कुष्माण्डीत्यपत्ये ३लताभेदे स्त्री भावप्र० ऋग्वेदादि प्रसिद्धेषु ४ऋग्विशेषेषु स्त्री ५यद्देवा देवहेडनमित्यादि-मन्त्रपञ्चकात्मकेऽनुवाके पु० "हृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्। साधितां रेवतीमिष्टिं कुष्माण्डमघमर्षणम्" भा० आनु० १३६अ० व्याख्याने नीलकण्ठः । यद्देवा इत्याद्यनुवाकश्च यजु० २०।१४।१७॥ यथा "यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः" यजु० २०।१४।

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयम् । वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः"१५ । यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चकृमा वयम् । सूर्योमा तस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वंहसः" १६ । यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयम् । यदेकस्याधिधर्म्मणि तस्यावयजनमसि" १७ । यदापो अघ्न्या इति वरुणोनोमुञ्चत्वंहसः" १७॥ "इति सार्द्धचतुष्टयमन्त्रात्मकोऽनुवाकः तत्राद्यास्त्रिस्तः कुष्माण्डी-संज्ञा यथाह वेददी० "हृत उत्तरमवभृथः मासरकुष्मं भावयति यद्देवा इति" का० १।५।१३। अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना वरुणो नो मुञ्चत्वित्यन्तेन सार्द्ध-कण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मासरकुष्मं जले तारयति । अग्निवायुसूर्य्यदेवत्यास्त्रिष्टुभः कुष्माण्डी-संज्ञाः" इति । तेनावशिष्टसार्द्धमन्त्रसहितोऽनुवाकः कुष्माण्डसंज्ञक इति विवेच्यम् प्रागुक्तभारतव्याख्याने नीलकण्ठेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तथात्वोक्तिः व्यर्द्धमन्त्रस्य मन्त्रत्वकल्पनयेति बोध्यम् । स्वार्थे क कुष्माण्डकोऽपि (कुमड़ा) वृक्षे ओषधिभेदे, उमायां, (मसिना) ककारौ च । कुष्माण्डस्य गुणपाकप्रकारादि भावप्र० उक्तं "कुष्माण्डं वृंहणं वृष्यं गुरु पित्तास्रवातनुत् । बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । वृद्धं नातिहितं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु । वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोग हृत् सर्वदोषजित् । अस्य पाकप्रकाराः यथा "वृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् । वार्त्ताकुविधिना कुर्यात् प्रलेहृतलनादिकम् । वेसवाराम्बुतक्रेण वृते तलनपूर्वकम् । कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुश्रुतादु सुन्दरम्" । "वृतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डकान् । रम्भितान् क्षीरसरिचैरिमान् सुगुलिकां विदुः" "चतुरस्रायतान् स्थूलान् स्निग्धान् क्षीरेण चोदितान् । सुपाच्यान् खण्डसर्पिर्भ्यां मरिचैलादिवासितान्" । "कुष्माण्डखण्डानि ससैन्धवानि तनूनि सम्यर्द्धितपिण्डितानि । जम्बीरनीराश्रितवृद्धवेरैर्भवन्ति वह्नेरपि पोषणाय" । "कुष्माण्डसम्भवाः खण्डाः सुस्निग्धाश्चणकान्विताः । वेसवारयुते तैले तप्तेवृद्धा प्रलेहृयेत् । खण्डं कनिष्ठिकाकारं कौष्माण्डं खेद्यपिण्डितम् । राजिकादधिसिन्धूत्थै र्मिश्रितं कास्तूरीयकम् । एवं बहुविधाः कार्याः कौष्माण्डा हि विचक्षणैः । प्रलेहृतलनस्वादुक्षारसज्जाजराजिकाः" । "वसृतं पक्वकुष्माण्डं कुष्माण्डं तरुणम् विषम्" वैद्य० "कुष्माण्डे चार्धहानिः स्यात्" तिथित० । अलाबूं चैव कुष्माण्डं कार्त्तिके परिवर्जयेत्, कार्त्तिकव्रते पुरा० ६ यागक्रियाविशेषे शब्दरत्ना० तन्मूलं वृष्यम्

कुष्माण्डकरसायन न० चक्रदत्तोक्ते कुष्माण्डस्य द्रव्यान्तर मिश्रितस्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा "कुष्माण्डकात् पलशतं सुस्निग्धं निष्कुलीकृतम् । पचेत् तप्ते वृतप्रस्थे मृदौ दृढे । यदा मधुनिभः पाकः स्यात् तदा खण्डशतं न्यसेत् । पिप्पलीवृद्धवेराभ्यां द्वे पले क्षीरकस्य च । त्वगेलापत्रसरिचधान्यकानां पलार्द्धकम् । न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सञ्चूर्णयेन्मुहुः । तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं वृतार्द्धकम् । तद्यथाग्निबलं खादेदक्षमात्रं क्षतक्षयी । कासश्वासहृदम्पार्श्वशूलार्शोऽरुचिनाशनम् । निर्गोदितः । वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसादनम् ।

उरःसन्धानकरणं दंष्ट्रणं स्वरबोधनम्। अस्थिस्थां निर्म्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम्। खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात्। पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत्। अत्रापि सुद्रया पाको निम्बत्वं निष्कुलीकृतम्"।

कुष्माण्डखण्ड पुं० चक्रदत्तोक्तो औषधभेदे

"पञ्चाशत्कं पलं खिन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः। पाक्यं पलशतं खण्डवासाकाथाढके पचेत्। सुस्ताधात्री शुभाभागीत्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्वधन्याकसरिचैश्च पलांशकैः। पिप्पलीकुड़वञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्। कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीसकम्। हृद्रोगमग्निपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"।

कुस श्लेषे दि० प० सक० सेट्। कुस्यति इरित् अकुसत्—अकोसीत् चुकोस। कुसलः

कुसल न० कुस—कलच्। १मङ्गले २तद्वति त्रि० अमरटीका

कुसित पु० कुस—इत नि० गुणाभावः। १जनपदे उणादिकोषः। २दृद्विजीविनि त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेशः। कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री शि०कौ०। कु+सि बन्धने क्त। २ ईषद्बद्धे त्रि०।

कुसिद त्रि० कुस—दृद नि० न गुणः। १दृद्ध्यर्थः धनप्रयोगे २दृद्विजीविनि त्रि०। तस्य पत्नी ङीप् ऐदन्तादेशः। कुसिदायी तत्पत्न्यां स्त्री शि० कौ०

कुसिन्ध न० कबन्धे। "या वैताः श्रियः एतानि तानि पञ्चोर्ध्वलक्ष्म यानि तानि कुसिन्ध्यान्येतास्ताः पञ्च चितयः" शत० ब्रा० ७,५,२,२, "कुसिन्धानि कबन्धानि" भाष्ये। "याभ्यां कुसिन्धं सुदृढं बबन्ध"। "तद्वैः कुसिन्धे अध्यादधौ" अथ० १०,२,२,५, [राजनि०।

कुसिन्धी स्त्री कुसिन्धी+पृषो०। शिम्बयाम् (सिम)

कुसीद त्रि० कुस—ईद नि० न गुणः "कुसेरुन्नोमेदेता" उणा० स्वत्वे कृतीयप्रत्ययः ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्चेति वृत्तिकारहरदत्तादयः। १दृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे (सुदखाओया) २पुनर्याचनेन प्रयुक्ते धनविशेषे। तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा "स्वल्पलाभनिमित्तं यद्दानमग्रहणमिष्यते। तत् कुसीदमिति प्रोक्तं तेन वृद्धिः कुसीदिनाम्" अस्यार्थः स्वल्पं लाभनिमित्तं मूलधनाऽवस्थानम् लाभोद्वृद्धिः दानग्रहणस्थानं मूलधनाऽवस्थानम् पदे कर्म्मणि ल्युटा साध्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्येव योलाभस्तु यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनम् अवधर्षेण ग्रहणं तथास्वीकृत्य गृह्यमाणं यत् तदग्रहणं

मिति अवस्थापाकारणीयत्वरूपगुणयोगाद् गौणप्रयोगः। अतएव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न कृष्णत्वम् इति मिश्राः। तस्यावयवार्थमाह वृद्धपरातिः "कृत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते। चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यस्तृणन्तः" इति अस्यार्थः कृत्सितात् सीदतश्चाधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कैरुत्तमर्णैः चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायाम् तेन द्वैगुण्यादिलाभः इति। कुसीदे विशेषो गारुडे २१५ अध्याये उक्तः यथा "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीताऽस्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। बहवोवर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः। सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदुः। अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः। कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते। शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्त्तनं न निवर्त्तते। देशगतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्। कुसीदं सर्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते। लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणाँश्चैव पूजयेत्। ते ह्यस्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्। क्षीरौदनोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पशुभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। पादेनायस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च वर्द्धमानस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्। विद्याशिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः। वृत्तिर्नैच्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः"। तस्य विप्रादिभिः स्वयंकर्त्तव्यता निर्णीता आह्निकतत्त्वे गौतमः

"कृषिगोरक्षवाणिज्यं अस्वयंकृते कुसीदञ्चेति" कुसीदस्य पृथगग्रहणं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुसीदं वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः। वृद्धपरातिः "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्। ते ह्यस्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी ददात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। क्षीरौदनोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पशुभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। वणिक् कुसीदाद्दोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंश-

कम् । त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां क्षपिं कृत्वा न दोषभाक्" । वृद्धिभेदः कृषादानशब्दे १४१६ पृ० उक्तः । २तद्वति त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐङ्च् सुग्धबोधः । कुसीदायी वृद्ध्याजीविपत्न्याम् । पाणिन्यादिमते कुसितकुत्सितशब्दाभ्यां कृत्स्नमध्यास्यामेव ङीप् ऐच्च इति भेदः । कुसीदवृद्ध्यर्थद्रव्यं प्रयच्छति ठन्ष्ठचौ । कुसीदिक वृद्ध्यर्थधनदायिनि त्रि० स्त्रियामुभयत्र पित्त्वात् ङीप् । स्वार्थे क । कुसीदक, तत्रार्थे अस्यर्थे इनि । कुसीदिन् वृद्ध्यर्थं धनप्रयोक्तरि उत्तमर्णे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कुसीदवृद्धि स्त्री कुसीदरूपा वृद्धिः । कुसीदरूपायां वृद्धौ (सुद) "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता" या० स्मृतिः । ष०त्री० । कुसीदरूपवृद्धियुक्ते त्रि०

कुसुम न० कुस–उम नि० गुणाभावः । १पुष्पे, "कुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः" माघः । "कुसुमायोजितकार्मुकोमधुः" कुमा० । "विपिनविहारे कुसुमविचित्रा" छन्दोम० । २फले, ३स्त्रीरजसि, "यदा नार्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ज्यो० ४नेत्ररोगभेदे च मेदिनिः । पञ्चमात्रप्रस्तारे । ऽ ॥ षष्ठे ५प्रभेदे । फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्वं वृ० स० २६अ० दर्शितं यथा

"फलकुसुमसमृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम् । शालेन कलमशाली रक्ताशोकेन रक्तशालिश्च । पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन मसूरकः । न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति । अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्वशस्यानाम् । जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः । गोधूमाश्च मधुकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन । अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः । बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरबिल्वेनादिशेन्मुद्गान् । अतसी वेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः । तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेक्षुदेन शणः । करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनो ऽश्वकर्णेन । गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति । चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्भवश्च बन्धुजीवेन । कुरुवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्यं नन्दिकावर्तैः । विद्याच्च बिम्बुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन । रक्तोत्पलेन राजा मल्ली नीलोत्पलेनोक्तः । श्वेती सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुरुटैः । सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः । व्याघ्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् । खदिरधवाभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनैः शोभना दृष्टिः । पिचुमर्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन । निचुलेनातिवृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन । दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वृक्षश्च कोविदारेण । श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ।

कुसुमविशेषप्रकाशने दोहदभेदः । "सद्यःपुरस्त्रैणस्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमोभवेत् । बकुलो सुखसीधुसिक्तः । व्यालोकितः कुरुवकः कुरुते विकाशमालोडितस्तिलक उत्कलिको विभाति" कुमा० टी० मल्लि० । तदस्य संजातं तारं० इतच् । कुसुमित संजातकुसुमे त्रि० ।

कुसुमकार्मुक पु० कुसुमं कार्मुकमस्य । कन्दर्पे "कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितेत्यादि माघः । कुसुमचापादयोऽण्यत्र" पु० । "कुसुमचापमतेजयदंशभिः" माघः ।

कुसुमपञ्चक न० कुसुमानां पञ्चकम् । कामदेववाणरूपे अरविन्दादिपञ्चके "मनसिशयमहास्त्र मन्यथाऽभी न कुसुमपञ्चकयत्नं विसोढुम्" माघः । कुसुमबाणशब्दे विवृतिः ।

कुसुमपुर न०(पाटना) इति ख्याते पाटलिपुत्रे नगरे "ततः पितृवधपरित्रासादपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मलयकेतौ" "चाणक्यहृतकेन आहूयाभिहिता: कुसुम पुरवासिनः" इति च मुद्रारा० । कुसुमनगर पुष्पपुरादयोऽप्यत्र न० । अन्तलोमे कुसुमसमप्यत्र ।

कुसुममध्य पु० कुसुमं मध्ये फलमध्ये यस्य । (चालदा) वृक्षभेदे । शब्दच०

कुसुममय त्रि० कुसुमात्मकं कुसुमप्रचुरं वा कुसुम+मयट् । १पुष्पमये २पुष्पप्रचुरे च स्त्रियां ङीप् ।

कुसुमबाण पु० कुसुमानि अरविन्दादीनि पञ्च पुष्पाणि बाणाः यस्य । कन्दर्पे । "अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः" माधव्या० मल्लि० धृतवाक्यम् कुसुमशरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमविचित्रा स्त्री "नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा" वृ०र० उक्तो १द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । कुसुमेन विचित्रः । २पुष्पैर्विचित्रे त्रि० । "विपिनविहारे कुसुमविचित्रा" (सुरारिपुमूर्त्तिः) छन्दोमञ्जरी

कुसुमाकर पु०ष६त० वसन्ते ऋतौ । "मासानां मार्गशीर्षोऽहं ऋतूनां कुसुमाकरः" गीता । पुष्पाकरार्थोऽण्यत्र पु० ।

कुसुमागम पु० कुसुमानामागमोयत्र । वसन्ते ऋतौ

कुसुमाञ्जन न० कुसुमाकारमञ्जनं शाक० । पैत्तलमलजाते पुष्पाकारे अञ्जनभेदे अमरः ।

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्णोऽञ्जलिः। १पुष्पपूर्णेऽञ्जलौ कुसुमानामञ्जलिरिव। उदयनाचार्यप्रणीते पञ्चस्तवकात्मके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे "इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्रीः" इति तदन्योपसंहारे न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्त्तनात् तस्य न्यायकुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्वपदलोपे दत्त पदवाच्यतावत् पूर्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति। पुष्पाञ्जल्यादयोऽत्र पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप्। १कुङ्कुमे हारा० तस्य सर्वात्मनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम्।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु वृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः सुगन्धित्वात्। चम्पकवृक्षे शब्दर०।

कुसुमाधिराज पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात् राज-क्विप्। चम्पके त्रिका०।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य। कामदेवे "कुसुमायुधपत्नि! दुर्लभः" "तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि" कुमा० पुष्पास्त्रकुसुमास्त्रादयोऽत्र पु०

कुसुमाल पु० कोः पृथिव्याः सुमालः सम्बन्धनभेदोऽस्य। चौरे हारा०। तस्य भूमिसन्धिकारित्वेन तत्सम्बन्धित्वात् तथात्वम्।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम्। १ पौष्पे मधुनि, तज्जाते, २ मद्ये च राजनि०। आसवशब्दे विवृतिः।

कुसुमेषु पु० कुसुमानि इषवोऽस्य। कामदेवे अमरः कुसुमबाणशब्दे विवृतिः। [इत०। २ पुष्पसमूहे।

कुसुमोच्चय पु० कुसुमानामुच्चयः समूहो यत्र। १ स्तवके।

कुसुम्भ पु० कुस-उम्भ नि० गुणाभावः। (कुसुम) पुष्पप्रधाने वृक्षे अमरः। पुष्पादिप्रसवपरत्वे न०। "कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा। भक्षयन् पतितस्तुस्यादपि वेदान्तगोद्विजः" तिथित०उशनाः। "कुसुम्भं वातलं रूक्षं रक्तपित्तकफापहम्" भावप्र०। "कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नोविदाहिभावादहितः कुसुम्भः" सुश्रु०। तस्य तैलगुणाः "कुसुम्भतैलमल्पोष्णं गुरु स्वादु विदाहि च। चक्षुष्यमहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्" भावप्र०। सुश्रुते तु तत्तैलगुणाः सामान्यत उक्ता यथा 'निम्बानसोकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षकलतवेधनार्ककम्पिल्लकर्णिकर्णपृथ्वीकाशीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपक्षुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरागरुनिलकफकृमिकुष्ठमेहशिरोरोगहराणि चेति"। "कुसुम्भशाकस्य सएव" (त्रिफलासवः) सुश्रुते तस्यानुपानमुक्तम्। २कमण्डलौ अमरः। "क्षुप्रकेसक्षसुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" मनुः। ३ स्वर्णे न० मेदि०।

कुसुम्भराग पु० ६त०। कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भस्तद्वस्य इव रागः इति वा। कुसुम्भ पुष्पस्य १क्वाथजरागे २दम्भत्योरागभेदे च। स च सा०द ३य० दर्शितः यथा "नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा। न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम्। तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः। कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते। मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते"।

कुसुम्भबीज न० ६त०। (वरडा) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वरटाख्ये बीजे। यस्य तैलं कुसुम्भतैलम्।

कुसुरुविन्दु पु० ऋषिभेदे येन "आजिघ्र कण्व" इत्यादि मन्त्रो दृष्टः। यजु० ८।४२ वेददी० दृश्यः।

कुसू पु० कुस-क्विप्। गरुडपदे (केँचो) हेमच०।

कुसूल पु० कुस बा० कूलच्। कुम्भूलशब्दार्थे भरतः।

कुसृति स्त्री कुत्सिता सृतिः सृ-गतौ भावे क्तिन्। १शठे अमरः २ इन्द्रजाले हेमच०। कुत्सिता सृतिराचारोऽस्य। ३दुर्वृत्ते त्रि० "कामादमी कुसृतयःखलयोनयस्ते" भाग० ८।२१।६

कुसुभ पु० कुं पृथिवीं सुभ्नोति सुन्भ मूल० क। १विष्णौ भरतः। २सस्यक्षुद्रे च शब्दचि०। तस्येदम् अण्। कौस्तुभ मणिभेदे तस्य विष्णुसम्बन्धित्वात् समुद्रोत्पन्नत्वात्तथात्वम्। कौस्तुभशब्दे विवृतिः।

कुसुम्बरी स्त्री० कुत्सिता तुम्बरी पृषो०। धन्याके भरतः

कुसुम्भुरु न० कुत्सितं तुम्बरु तुवि-मर्दने बा० उरच्। जातित्वे ङीष्। धन्याके त्रि० कौ०।

कुस्त्री स्त्री कुगतिस०। कुत्सितायां स्त्रियां। तस्या भावः-कर्म्म वा युवा० अण्। कौस्त्र तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०

कुस्म बुद्धिपूर्वकदर्शने चुरा० आत्म० सक० ईषद्धासे अक० सेट्। कुस्मयते अचुकुस्मतमूर्न्यसभ्य इत्येके।

कुह विस्मापने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। कुहयते अचुकुहत, कुहयां बभूव आस चक्रे कुहकम् कुहनम्।

कुह अव्य० किम्+छन्दसि ह किमः कुः। कस्मिंश्चित्यर्थे "यक्षा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम्" ऋ० २।१२।५। "स्वं वत्रिं कुह धित्सथः" ऋ० १।५६।८।छन्दस्ये-

वास्य प्रयोगः न लोके । कुहयति विस्मापयति ऐश्वर्य्येण कुह— अच् । २कुबेरे पु० हेमच० । ३विस्मापके त्रि० ।

कुहक न० कुह—वा० कुन् । १इन्द्रजाले असद्वस्तुनः सत्त्वेन बोधके व्यापारभेदे । "द्वेष्यैरपचैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्यतैश्च" भा० व० २३३अ० । "धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि" भाग० १,१,१, २वञ्चनायां स्त्री त्रिपका० नेत्त्वम् । इन्द्रजालं च, माया व कुहका वापि भीषणा" भा०उ० ५४६१ श्लो० । ३नागभेदे पु० । "ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणः कुहकतक्षक-कालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः" भाग० ५।२४। ३६। "द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा (नां) दशत्वलं मसत विष्णुगाथाः" भाग० १।१६।१४१ परीक्षिदुक्तिः

कुहकस्वन पुंस्त्री० कुहकः विस्मापकः स्वनोऽस्य । कुक्कुट-विहगे हेमच० स्त्रियां ङीष् । [ङीष् ।

कुहकस्वर पुंस्त्री कुहकस्वनवत् । कुक्कुटे हारा० स्त्रियां

कुहक्क पु०"द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले कुहक्कसंज्ञके" इति सङ्गी तदामोदरोक्ते तालभेदे ।

कुहन न० ईषत् प्रयत्नेन हन्यते हन—कर्म्मणि वा अप् । १शुङ्गाण्डे २काचपात्रे च मेदि० तयोरीषत्प्रयत्नेन हन्यमानत्वात्तथात्वम् कुत्सिताचारेण हन्ति हन—अच् । ३ईर्षालौ त्रि० मेदि० । कुं पृथ्वीं हन्ति हन—अच् । ४ऋषिके ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ।

कुहना स्त्री कुह—युच् । १दम्भचर्य्यायां मेदि० २लोभात् मिथ्येज्यापधकल्पनायाम् अमरः (दम्भेन कृतध्यान मौनादौ भानुदीक्षितः) भावे ल्युट् विस्मापने न० स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कुहनिका तत्रार्थे शब्दरत्ना० ।

कुहर पु० कुंहरति हृ—अच् कुह—विस्मापने क तं राति रा—क वा । १नागभेदे मेदि० । २गह्वरे ३छिद्रे न० मेदि० "तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः करः" प्रबन्धरा० । ४कर्णे ५करटशब्दे ६गले ७समीपे च न० अजयपालः ।

कुहरित न० कुहरयति करटशब्दं करोति कुहर+कर्त्तरि णिच्—भावे क्त । १पिकालापे मेदि० २रतध्वनौ च मेदि० ३शब्दमात्रे विश्वः

कुहलि पु० कु+हलि—इन् । १पूगपुष्पिकायां (पानु) त्रिका०

कुहा स्त्री कुह—क । १कुज्झटिकायाम् २कटुक्यां च (कट्-की) शब्दच० ।

कुहु स्त्री कुह—डुगु० कु । कुहूशब्दार्थे हेमच० । "कोकिलानां कुहूरवैः सुखैः स्तुतिमनोहरैः" भा० आश्व० ७२४ श्लो० । कुहूकुहायते कुहूशब्दे वक्ष्यमाण भारतवाक्यम् कुहू+डाच् द्वित्वञ्च कुहूकुहायते ।

कुहू स्त्री कुह—कू । नष्टेन्दुकलायामावास्यायाम् । "द्वे ह वा अमावास्या या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति" श्रुतिः । व्यक्तमाह कालमा० व्यासः "दृष्ट-चन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता" स्मृत्यन्तरे "तिथिद्वये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता । वाङ्मल्येऽपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः" । तत्र श्राद्धाधिकारिभेदमाह तत्रैव जाबालिः "अपराह्णव्याप्यापि यदि दर्शस्तिथिद्वये । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता" । आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणम् यथाह तत्रैव लोगाक्षिः "सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पिण्डकर्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः" । अत्र विशेषादिःकालसाधवीयादौ द्रष्टव्यः । २तदधिष्ठात्र्यां देवपत्न्याम् "सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति" नैरुक्ताः । सा च अङ्गिरसः सुता यथाह भाग० ४,१,२६। "श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः । सिनीवाली कुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा" भा०य०११७अ० तु अन्या अपि तत्कन्या आह यथा "देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता । भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिसुतामाहुर्दृष्टादृष्टेति देहिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता । पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् । महामखेष्वाङ्गिरसीदीप्तिमत्सु महामती । महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता । यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहूकुहायते । एकानंशेति तामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ।" विवृतमेतत् नीलकण्ठेन "भानुमती सूर्य्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः । रात्रिमाह भूतानामिति सुषुप्तिकालत्वेन श्रमनाशकत्वात्तस्यां रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् सन्ध्याद्वये रागोपेतत्वाद्वा । कपर्दिनो रुद्रस्य सुतामिव सुतां चन्द्रकलां ललाटे धृतत्वात् दृष्टादृष्टरूपां तत्र हेतुः तनुत्वादिति तेन सूच्यचन्द्रयुक्तत्वं लक्ष्यते चतुर्दशीयुक्तामावास्यां सिनीवाली "या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा

सा कुह्वरिति" श्रुतेः । अर्चिष्मती पूर्णचन्द्रेपेता शुद्धपौर्णमासी यस्यां भाभिर्जनोरात्रावपि पश्यति रूपादिकमिति शेषः । सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता हूयन्ते सा हविष्मती । प्रतिपदयुक्ता पौर्णमासी राका नाम पञ्चमी । पुण्यां व्रतार्हां महिष्मतीं नाम चतुर्दशीयुक्तां पौर्णमासीम् अनुमतीं नाम "या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति" श्रुतेः । शुद्धाममावास्यामाह महामखेष्विति सोमयागादिषु दीप्तिमती अमावास्यायां हि दीक्षाकर्तुर्वर्धमानश्चन्द्रोऽभ्येद्दश्यते पौर्णमास्यान्तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्सु दिनेषु एषा महामतीत्युच्यते । यतोऽत्र महान् महस्वान् वा अन्तर्हितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोन्तादेश आर्षः । कुह्वकुह्वायते विस्मितो भवति एका कला अनंशा अल्पांशवती अलवणा यवागूरिति वदल्पार्थे नञ् । "यौत्तरा सा कुह्वरिति" श्रुतेः प्रतिपद्युक्ता अमावास्या कुह्वरिति प्रसिद्धम् ।"

"कुह्वं देवीं सुकृतं विद्मना" अथ०७४७।१। "कुह्वं देवानामसुतस्य पत्नी" अथ०७४७।२। "तं सिनी च कुह्वश्चैव दृष्टिः पुष्टिः प्रतावसुः । कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे" हरि०वं० २५ अ० । "अशमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं, करगतैव गता यदियं कुह्वः" "कुहू रुताऽऽह्वयत चन्द्रवैरिणी" नैषधम्

२कोकिलशब्दे तस्य शब्देन विस्मायकत्वात्तथात्वम् । "उह्वरिति कुह्वरवध्वनिभियाऽपतन्मूर्च्छिता" "त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः" उद्भटः ।

कुह्वकण्ठ पुंस्त्री कुह्वरिति शब्दः कण्ठे यस्य । कोकिले । शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष् ।

कुह्वमुख पुंस्त्री कुह्वरिति शब्दोमुखे यस्य । कोकिले त्रिका० स्त्रियां ङीष् । ६त० । प्रतिपद्युक्तामावास्यायां मुखे न० ।

कुह्वरव पुंस्त्री कुह्वरिति रवो यस्य, १कोकिले । कुह्वशब्दादयोऽप्यत्र राजनि०स्त्रियां ङीष् । कर्म्म०।२कुह्वरूपे शब्दे पु० ।

कुहूल न० कुह—जलक् । सशल्यभूमिच्छिद्रे जटाध०

कुहेडी(लो) स्त्री ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रमस्यारोऽत्र हेड—वेष्ट इन् ङीष् । कुज्झटिकायां शब्दमाला डस्य रः । कुहेलीत्यप्यत्र त्रिका० स्वार्थे क । कुहेडि(लि)काऽपि तत्रार्थे ।

कुह्वान न० ह्वे—भावे ल्युट् कुगतिस० । कुत्सितशब्दे "प्रत्यूनकुह्वनैर्वैश्यं वै शूद्र्यमिच्छतः" भाग०१,११,१४,

कू आर्त्तस्वरे तुदा०अक०सेट् कुटादि । कुवते अकुविष्ट चुकुवे ।

कू शब्दे क्र्यादि० उभ० अक० सेट् पादि० । कुनाति कुनीते अकवीत् अकविष्ट । कुकाव चुकुवे । प्रनिकुनाति

कू स्त्री कू—क्विप् । पिशाच्याम् शब्दमा० ।

कूकुद पुं० कू शब्दे भावे क्विप् तस्याः कीर्त्तेः कुं भूमिं ददाति दा—क । "सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकुदः" इत्युक्ते कन्यादातरि अमरः । कुकुदशब्दे विस्तृतिः

कूच पुं० कु—चट् दीर्घश्च । १स्तने टित्त्वात् ङीष् । कूची २तूलिकायां चित्रलेखनसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि० । स्वार्थे क । कूचिकाप्यत्र स्त्री ।

कूचवार पुं० कूचं द्रव्योत्पत्र देशे इ—आधारे घञ् । १व्याजभेदे ततः सोऽभिजनोऽस्य यक् । कौचवार्य्य पित्रादि क्रमेण तत्र वासिनि । २क्षत्रियभेदे पु० तस्यापत्यं विदा० अञ् । कौचवार तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कूज अव्यक्तशब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । कूजति अकूजीत् । "कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्" रामा० "पुंस्कोकिलोयन्मधुरं चुकूज" कुमा० "चुकूज कूजे कलहंसमण्डली" नैष० । "कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरशिञ्जितम्" विक्र० । "समोऽकूजने" पा० ।

कूजित न० कूज—क्त । १पक्षिशब्दे २अव्यक्तशब्दे च "मधुकरनिकरकरम्बितकूजितकुञ्जकुटीरे" इति जयदेवः ।

कूट अपवादे दानाभावे च चुरा०आत्म०सक०सेट् । कूटयते अचुकूटत्—त । कूटयां—बभूव आस चकार चक्रे ।

कूट दाहे मन्त्रणे प्रच्छादने च अद० चुरा० उभय० सक०सेट् । कूटयति ते अचुकूटत्—त । कूटयां बभूव आस चकार चक्रे

कूट पु० कूट—अच् यथायथं कर्म्मादौ घञ् वा । १अगस्तिवृक्षे शब्दरत्ना० । २गृहे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ३निश्चले राशौ (ढेरी) "अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः" रामा० । ४लौहमुद्गरे ५दम्भे ६मायायाम् "नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन नचौजसा । अन्नकूटमधिष्ठाय कृतं दुर्योधनेन वै" भा० व०१२६६ । ७पर्व्वतशृङ्गे चित्रकूटः त्रिकूटः । "अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते" भा०आ०१६अ० । ८तुच्छे ६हलावयवभेदे फालाधारे १०यन्त्रभेदे (फाँद) "वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा" रामा० । ११असत्ये कृत्रिमे च पुं० न० मेदि० । "तुलाशासनमानानां कूटकृच्चाणकस्य च" मनुः । १२कैतवे "वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमृशबुद्धिया" भाग०६,५,१०, १३तद्वति त्रि० "मन्त्रोदुर्योधनस्य च कूटस्थधार्त्तराष्ट्रेण प्रेषणं

प्राणड्वान् प्रति" भा०आ०१अ०। "न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्" मनुः। १४भग्नघट्टके पु०हेम०यथार्थस्य वस्तुनः स्वरूपप्रच्छादनेन १५अयथार्थवस्तुप्रकाशने "ब्रह्मालुशप्तमवधीन्महद्वै कूटे युक्तं सुसलं लुब्धकस्य" भा० मौ० ११अ०। १६पुरद्वारि शब्दच०। "इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गङ्गना महती शमी" भा०वि०१५४श्लो०। १७अपमाने "किरीटकूटैर्ज्वलितम् शङ्कारं दीप्तकुण्डलम्" रामा०। "वज्रकूटाङ्गनिपातनेग विशीर्णकुक्षिः" भाग० ३,१२२६, १८मिथ्याभूते त्रि० द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः" या०स्मृ०। १९निश्चले त्रि० कूटस्थः।

कूटक पु० कूट-स्वार्थे कन्। १खरानामगन्धद्रव्ये शब्दमा०२कवर्य्यां त्रिका० १फाले न० अमरः। कूट-संज्ञायां कन् ४पर्व्वतभेदे पु०। "त्रिकूटकद्वयभः कूटकः क्रौञ्चः सक्षः" इत्यादि भा०५,१६,१७,

कूटकृत् त्रि० कूटं करोति कृ-क्विप्। १कृत्रिममानादिकारके २कितवे च हलायुधमानानां कूटकृद्ब्राह्मणस्य च" मनुः २कायस्थे पु० ४शिवे पु० त्रिका०। [राजनि०

कूटज पु० कूटाज्जायते जन-ड। कूटज वृक्षे (कुडची)

कूटकार्षापण पु० कर्म्म०। मिथ्याभूतरौप्यादिमुद्रायाम्

कूटपूर्व्व पु० हस्तिनां त्रिदोषजे ज्वरे त्रिका०।

कूटपालक पु० कूटं मृत्स्नोमं पालयति पालि-स्वुल्। १कुलाले अभेदोपचारात् तन्माधने २कलशादिपाकस्थाने (पोयान)

कूटयन्त्र न० कर्म्म०। (फान्द) आमिषादिद्रव्यम् दत्त्वा मृगादि बन्धनार्थे यन्त्रभेदे अमरः।

कूटशाल्मलि नि० कर्म्म०। १शाल्मलिभेदे अम०। २कृष्णशाल्मलौ। "कूटशाल्मलिकस्तिक्तः कफवातज्वरप्रणुत्। भेदघ्नः श्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापहः। भूतानाहविबन्धास्रमेदःशूलकफापहः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

कूटसंक्रान्ति स्त्री कूटा मिथ्याभूता तद्दिवसज्ञानाद्यनङ्गत्वात् संक्रान्तिः। "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा संक्रमते रविः। सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता" ज्यो० उक्ते रवेरर्द्धरात्रोपरिराश्यन्तरसञ्चारे तस्याः कूटत्वञ्च तद्दिने स्नानदानाद्यनङ्गत्वात्। यथा "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्। पूर्व्वे व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः" भुजबलभीमः। "परदिवसीयस्नानाद्यर्थं पूर्व्वदिने उपवासः कार्य्य इत्यर्थः एका०त०रघु०।

कूटसाक्षिन् त्रि० कर्म्म०। मिथ्याभिधायिनि साक्षिणि "न दद्याति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" या०स्मृ०। तस्य भावः ष्यञ्। कौटसाक्ष्य मिथ्यासाक्ष्यदाने। तस्योपपातकं "कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः" इति मनुनोपातकमध्ये तस्य गणितत्वात्

कूटस्थ त्रि० कूटोऽयोघनवत् निश्चलं यथा तथा वातिष्ठति स्था-क। १एकरूपतया सर्व्वकालस्थायिनि परिणामादिशून्ये "अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः। कूटवन्निर्विकारत्वात् स्थितः कूटस्थउच्यते" इत्युक्तलक्षणे २परमात्मनि पु०। ३व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये न० राजनि०।

कूटागार न० कर्म्म०। १मृषागारे, २चन्द्रशालिकायाम्, च(लिघर) ३क्रीडागृहे च त्रिका०

कूटायुस् कूटमायुरस्य। गुग्गुलुवृक्षे त्रिका०।

कूटायुध न० कर्म्म०। अन्तर्गूढनिहितशस्त्रे वहिःकाष्ठादिमये शस्त्रभेदे शब्दच०

कूटार्थभाषा स्त्री कूटार्थस्य कल्पितार्थस्य भाषा कथा। प्रबन्धकल्पनारूपायां कथायाम् शब्दरत्ना०। भाषिणि। कूटार्थभाषिन् कल्पितार्थकथके स्त्रियां ङीप्

कूड घनीभावे अक० भक्षणे सक० पर० तुदादि०सेट्। कूडति अकूडीत्। चुकूड। प्रनिकूडति

कूड्य न० कूड-ण्यत्। कुड्यशब्दार्थे शब्दरत्ना०।

कूण आभाषे मन्त्रणे च अद०चुरा०उभ० सक० सेट्। कूणयति-ते अचुकूणत् त। कूणयाम्-बभूव आस चकार चक्रे। [कूणितम् कूणिः प्रनिकूणयति

कूण सङ्कोचे चुरा० आत्म०अक० सेट्। कूणयते अचूकूणत।

कूणि त्रि० कूण-इन्। रोगादिना सङ्कुचितनखरादौ जने

कूणिका स्त्री कूण-स्वुल्। वीणामध्यस्थसंयमलाकायां हेमच०

कूदर पुंस्त्री "ब्राह्मण्यास्तपिवीर्य्येण क्षत्रतोः प्रथमभाषरे। कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः" ब्रह्मवै० उक्ते १जातिभेदे स्त्रियां ङीप् "तदयौचं विप्रतुल्यं पतितोद्धृतु दोषतः। सद्यःकोटकसंसर्गादधमो-जगतीतले"

कूदाल पु० कुद्दाल+पृषो०। उद्दालवृक्षे रमानाथः।

कू(कु)प दौर्बल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कू(कु)पयति-ते अचुकू(कु)पत् त। कू(कु)पयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

कूप पु० ईषत् आपो यत्र अच् समा०, कुवन्ति मण्डूकाः अस्मिन् कू-पक् दीर्घश्च वा। १खनामख्याते

जलाधारे, अमरः तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा। "भूमौ खानोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः। वज्रोऽयश्चः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते। कौपं पयोयदि स्वादु त्रिदोषघ्नं स्थितं लघु। तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्"। कूपस्येदम् अण्। कौप तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रायेणास्य गिरोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति" सा०द०। कूपादिकरणफलादिकम् जलाश०त० "सेतुबन्धरता ये च तीर्थयौचरताश्च ये। तडागकूपकर्त्तारोऽच्यन्ते ते त्रयाभयात्" आदित्य पु०। "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" विष्णुः। तत्प्रवृत्ते जलकूपादुत्थिते। "तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः। क्षत्रोपानत्प्रदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" विष्णुध०। "यो वापीमथ वा कूपं देशे तोयविवर्जिते। खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ यतं समाः" नन्दि पु०"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च। पुनः संस्कार कर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" विष्णुः "संस्कारविधौ "अजले जलमुद्धार्य्य इति वचनात् जलशून्यदेशखनन एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "प्रासादेष्वेवमेवं स्यात् कूपवापीषु गम्यते" जलाश० त० धृत वचनाच्च तत्र वास्तुयागः कार्य्यः। तज्जलञ्च "शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले तु शीतलम्। वसन्ते तु प्रशस्तं स्यात् कालभेदात् गुणत्रयम्" राजवल्लभः "प्रेक्षादि० चतुरर्थ्यां इनि। कूपिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। २गर्त्ते उणादिको घः।

कूपक पु० कूपे गर्त्ते कायति कै-क। १नौकायाम् गुणाकर्षणयन्त्ररूपे वृक्षे (मास्तुल) २नदीमध्यस्थवृक्षे ३तथाभूतपर्वते च उणा०। कूप+स्वार्थे क। ४कङ्कणाण्डे मेदि०। ५तैलादिक्षेपाधारपात्रभेदे (कूपा) ६शुकुन्दरे ७उदपाने दर्शितायाञ्च मेदि०। ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्यां इनि। कूपकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कूपकच्छप पु० कूपे एवान्यत्र संस्कारशून्यः कच्छप इव पात्रेसमि० स०। अल्पविषयाभिज्ञतया निन्दनीये कूपमण्डूकशब्दे दर्शयिष्यते। युक्तारोहा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "यद्यसौ कूपमण्डूकि! तवैतावति कः क्षयः" भट्टिः।

कूपखा त्रि० कूपं खनति खन-ड विट् डा च। कूपखनके।

कूपज पु० कूपइव जायते जन-ड। रोमकूपे शब्दचि०

कूपदु अव्य० कूप-दा० अदि। प्रश्ने प्रशंसायाञ्च मनो०

कूपाङ्ग(ङ्ग) पु० कूपाकारोऽङ्गश्चिह्नं कूपाकारमङ्गं वाऽस्मिन्। रोमाङ्गे शब्दरत्ना०।

कूपार पु० कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति अण् पूर्व्वदीर्घः। सप्तद्वे अमरटीका पृथ्वी० कूवारोऽप्यत्र।

कूपी स्त्री कूप-इन् ङीप्। (कुपो) स्त्रेहपात्रभेदे शब्दचि०

कूप्य त्रि० कूपे भवादि यत्। कूपभवादौ। "शन्नः सन्तूद्रिया आपः शमनः सन्तु कूप्याः" स्नानमन्त्रः। "कूप्याः" कात्या० १५,४,३०,

कूम न० कोः पृथ्व्याउमा कान्तिः यतः। सरोवरे जटाधरः।

कूमनस् त्रि० कुत्सितं मनोऽस्य "ऋचि तुनुघेत्यादिना" पा० ऋचि पूर्व्वदीर्घः। कुत्सितमनस्के। लोके तु कुत्सादिः कुमना इत्येव

कूर पुंन० वेञ-भावे किए् कः कौ भूमौ उवं वयनं लाति ला-क लस्य रः। अन्ने हलायुधः

कूर्च पुंन०कूर्य्यते कुर-चट् नि०दीर्घः। १भ्रुवोर्मध्ये स्थिते लोमोच्चये, अमरः २श्मश्रुणि, ३कैतवे, मेदि०४दम्भे५मयूरपुच्छे ६कुशमुष्टौ ७अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थोपरिभागे ८शीर्षे, शब्दचि०९आसनभेदे, तन्त्रोक्ते १०बीजभेदे (हूम्) च। कूर्चबीजन्तु हूमित्येव। "ईशानः सेन्दुवामश्रवणपरिगतो बीजमन्यन्महेशि! हूम्तं ते मन्त्रेता यदि जपति जनो यारमेकं कदाचित्" इति कर्पूरस्तवे तदुद्धारः। "वर्माद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्" तन्त्रे। भैरवतन्त्रे "कालीबीजद्वयं देवि! दीर्घहङ्कारमेव च। त्र्यक्षरी सा महाविद्या चासृग्धरा कालिका स्मृता"। ११कठिने त्रि०। १२विकल्पने हेमच०। १३मलापकर्षनार्थे(कूँचि)ख्याते पदार्थे "ततः सर्षपैर्वेत् कूर्चं सुशीरादिविनिर्म्मितम्। मलापकर्षणार्थं श्रीमन्मूर्त्यङ्गसन्धितः" "उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्षपापैः प्रमुच्यते। दत्त्वा गोबालजं कूर्चं सर्व्वान् तापान् व्यपोहति। दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" नरसिं० पु०। तत्रासनभेदे "त्रिं स्रुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्जीत्" शत०ब्रा० "तद्यत् स्रुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्जिषम्" शत०ब्रा०११,३,५,३,मन्त्राश्च कूर्चमध्वर्यवे संस्कुर्वन्ति" सांख्या०औ०सू० "स्फ्यस्य कूर्चस्य औदुम्बर्यः" भा० आश्व० २०६२श्लो० स्वार्थेक। तत्रार्थे "स्रुचा वा दलधारेण कूर्चकेनापनयेत्" सत्रु० अस्त्यर्थे इनि। कूर्चकिन्

सूच्याकारयुक्ते त्रि०। "कूर्चकिनोऽभ्यन्तरसुपरिष्टाद्वा" सुश्रु०चूडा० लच् कूर्चलः। श्मश्रुयुक्ते त्रि०। १४पञ्चगव्ये ह्रस्वशब्दे विवृतिः

कूर्चशिरस् न० ६त०। पादस्कन्धे (गुडसुडा) "बाह्वर्मर्माणि तु चिबुकतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिबस्तेन्द्रबस्तिकूपेराणि" सुश्रु०।

कूर्चशीर्ष न० कूर्चं श्मश्रु तद्वच्छीर्षमस्य वा कप्। १नारिकेले शब्दचि०। २जीवके अष्टवर्गान्तर्गते ओषधिभेदे राजनि०।

कूर्चशेखर पु०कूर्चं श्मश्रु इव शेखरमस्य। नारिकेले राजनि०

कूर्चामुख पु०विश्वामित्रवंशजे ऋषिभेदे। "लीलाख्यो नारदश्चैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः" भा०आनु०४अ०। तद्वंशोक्तौ

कूर्चिका स्त्री कूर्चस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। क्षीरविकृतिभेदे सा च द्विविधा दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च। "दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका। तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत् तक्रकूर्चिका" भरतः। "दधितक्रकूर्चिकामस्तुसौविरकेत्यादि"। "ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका। तक्राल्लघुतरोमण्डः कूर्चिका दधितक्रजः" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः। "कूर्चिका विशदा भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः। विदाहोत्क्लेशजनना रूक्षा दृष्टि प्रदूषणा" सुश्रु०।

कूर्द क्रीडायां कुर्दवत्।

कूर्दन न० कूर्द्–भावे ल्युट् खेलायाम् (कौँदा) अमरः

कूर्दनी स्त्री कूर्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट् ङीप्। चैत्रपूर्णिमायां तिथौ०। तत्रहि जनाः कूर्दनोत्सवं कुर्वन्ति

कूर्प पु० कुरं पाति पा–क दीर्घः। भ्रुवोर्मध्ये हेमा०

कूर्पर पु० कुर्परवत्। तदर्थे।

कूर्पास पु० कुर्पासवत्। तदर्थे। स्वार्थे क। तत्रार्थे

कूर्म्म पुंस्त्री०कुत्सितः कौ वा ऊर्म्मिर्वेगो यस्य पृषो०। १कच्छपे, अमरः स्त्रियां टाप्। तल्लक्षणं वृह०सं०६४अ०यथा "स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीविचित्रः कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशस्य कूर्मः। अरुणसमवपुर्वा सर्षपाकारचित्रः सकलन्टपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति। अञ्जनभङ्गश्यामवपुर्वा विन्दुविचित्रो ऽव्यङ्गशरीरः। सर्षपशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्धौ। वैदूर्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः। क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः"।

"उन्मीलने स्मृतः कूर्मो भिक्षाञ्जनसमप्रभः" शा०ति०टी०

उक्ते २देहस्थे वायुभेदे। ३भगवदवतारभेदे कमठशब्दे १६८०पृ० विवृतिः। ४मुद्राभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे यथा "वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया। तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत्। उन्नतः दक्षिणाङ्गुष्ठः वामस्य मध्यमादिगः। अङ्गुलीं योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च। वामस्य पिहतीर्घेन मध्यमानामिके तथा। अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च। कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः। कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि"।

कूर्म्मचक्र न० कूर्म्माकारं चक्रम्। १तन्त्रोक्ते याज्ञमन्त्रशुभादिसूचके कूर्म्माकारे चक्रभेदे। तत्स्वरूपादि रुद्रयामले उक्तं यथा

"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम्। यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति परिडतोत्तमः। अभेद्यं भेदकं चक्रं वृत्तषोडशदलपूर्व्वकम्। कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम्। तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके। चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम्। तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम्। यथान्तं हृदये प्रोक्तं ग्रहान्तं पृष्ठमध्यके। लाङ्गूले शक्रबीजञ्च(लं) क्षकारं लिङ्गमध्यके। लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मलापहम्। स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः। टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत्। उदरे सर्वनाशः स्यात् हृदये बन्धुदुःखभाक्। पृष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम्। वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके। विरुद्धैके धर्म्मविरुद्धद्वयलाभे तु न कूर्य्याच्चक्रचिन्तनम्। विरुद्धैके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम्। यत्र देवाक्षरञ्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम्। विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत्। पृथक् होमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर!! यदि तत्र सौख्यभावः स्यात् तत् सौख्यं नापि वर्ज्जयेत्। विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत्। श्रुति ते कथितं देव! दृष्टादृष्टफलप्रदम्। ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्"।

२जपाङ्गदेशभेदसूचके चक्रभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे उक्तं यथा "दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म फलप्रदम्। दीयते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते। चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत्। पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात्। लक्ष्मीशे मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत्। दिक्षु पूर्व्वादितो यत्र चतस्रो

यश्चरसंस्थितिः। सुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ। कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम्। क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः। सुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः खल्पजीवनः। उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात्। पुच्छस्थः पीड्यते सन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः। कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं सन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" पिङ्गलायाम् "कूर्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्याज्जपयज्ञकम्। तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते"।

ज्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभज्ञापके कूर्म्माकारे चक्रे च तद्विरूपम् ज्यो० त०यथा

"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः। आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्"। तत्र नखत्यासक्रमः "मध्यप्राग्गग्नियाम्यादि क्षत्तिकादित्रयत्रयैः। क्रूरवेदयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तद्विवासिनः"। तत्र वेधो यथा "पूर्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे। ईशानराज्ञ से वेधो वेध आग्नेयमारुते। तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्"। तत्र वेधादिजन्यदोषाः "अतिदृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। स्वचक्रं परचक्रञ्च सम्भवन्ति च। एवं देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत्। तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः। दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत्। सौरिर्वैलाधिको दुष्टः, खल्पवीर्य्यः शुभावहः। एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्मचक्रके। तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः। दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्। दूष्यदेशभेदाश्च कूर्मविभागशब्दे दृश्याः

कूर्मपुराण न० कूर्मेण भाषितं पुराणम्। व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्य विषयाश्च वृहन्ना० दर्शिता यथा

"श्रीब्रह्मोवाच। शृणु वत्स! मरीचे! त्वं पुराणं कूर्मसंज्ञितम्। लक्ष्मीकल्पानुचरितं यत्र कूर्मवपुर्हरिः। धर्म्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक्। इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राहर्विभ्यो दयाधिकम्। तत् सप्तदशसाहस्रं सचतुःसंहितं शुभम्। यत्र ब्राह्म्या (संहितया) पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा सुने!! नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायकाः"। तत्पूर्वभागे "तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा। लक्ष्मीप्रद्युम्नसंवादः कूर्मर्षिगणसङ्कथा। वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम्। कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः। ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा। सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम्। भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च। देवादीनां ससुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहृतिस्ततः। दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम्। आत्मैवं वंशकथनं कृष्णस्य चरितं शुभम्। मार्कण्डकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसंकथा। युगधर्म्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा। वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम्। त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम्" तदुत्तरभागे "उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः। व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधनी। नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ततः। नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता स्मृता। अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे। कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता"। तदुत्तरभागे भगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चसु पादेषु "पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः। सदाचारात्मिका वत्स! भोगसौख्यविवर्द्धनी। द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता। यया त्वाश्रितया पापं विधूयेह व्रजेद्दिवम्। तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा। यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम्। चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता। यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धनः। पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजन्मनाम्। यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमां जनिम्। इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने!। तृतीयात्रोदिताश्चौरी नृणां कामविधायिनी। षोढा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम्। चतुर्थी ४वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता। चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी। ताः क्रमात् षट्चतुर्द्वीषुसङ्ख्याः परिकीर्त्तिताः"। तत्फलश्रुतिः "एतत् कूर्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम्। पठतां शृण्वतां नृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम्। लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम्। ब्राह्मणायार्पये दद्यात् स याति परमां गतिम्"। तच्च पुराणम् तामसं "मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। अग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत" पाद्मोत्तरख० ४३अ०।

कूर्मविभाग पु०कूर्मस्य तदुप भगवद्वयवस्य विभागोऽत्र।

वराह मिहिरोक्ते नक्षत्रभेदेन देशविशेषाणां शुभाशुभबोधके ग्रन्थभेदे स च द्वा० सं० १४ अध्यायः। यथा "नक्षत्रत्रयवर्गैराग्नेयाद्यैर्व्यवस्थितैर्नवधा। भारतवर्षं मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः। १भद्रारिमेदमाण्डव्य साल्वनीपोज्जिहानसङ्घाताः। मरुवत्सवोषद्यासुनसारस्वतसत्सप्रमाध्यमिकाः। माथुरकोपज्योतिष धर्मारण्यानि शूरसेनाश्च। गौरग्रीवोद्देहिक पाण्डुगुडाश्वत्थपाञ्चालाः। साकेतकङ्कुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगः। औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम् ३।४।५। अथ २पूर्वसप्रामज्जनदृषभध्वजपद्ममाल्यवह्निरयः। व्याघ्रसुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च। खसमगधशिविरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः। प्राग्ज्योतिषललौहित्यचीरोदसुद्रपुरुषादाः। उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रौत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः। एकपदताम्रलिप्तिककोशलका वर्धमानश्च ६।७।८। आग्नेय्यां ३दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः। शौलिकविदर्भवत्साम्बुचेदिकाश्चोर्ध्वकण्ठाश्च। दृषनालिकेरचर्मद्वीपा विन्ध्यान्तवासिनश्चिपुरा। श्मश्रुधरहेमकूटव्यालग्रीवा महाग्रीवाः। किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः। सहनग्नपर्णशवरैरलेषाद्ये ६।१०।११। त्रिके देशाः। अथ दक्षिणेन ४लङ्का कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः। गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः। कङ्कटटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः। आकरवेणावन्तकदशपुरगोनर्दकेरलकाः। कर्णाटमहाटविचित्रकूटनासिक्यत्रैकूलगिरिचोलाः। क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यौरिध्रमूलकश्च। वैदूर्यशङ्खसुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टनद्वीपाः। गणराज्यक्षणवेल्लुरपिशिकस्त्रीपाद्रिकुसुमनगाः। तुम्बवरकार्मणेयकयाम्योदधितापसाश्रमा महिषिकाः। काञ्चीमरुचोपट्टनचेर्यार्यकसिंहला ऋषभाः। बलदेवपट्टनं दण्डकावन्तिमिञ्जिलाशना भद्राः। कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः १२।१३।१४। नैर्ऋत्यां दिशि५ देशाः पञ्चवकाम्बोजसिन्धुसौवीराः। बडवामुखारवाम्बष्ठकपिलनारीसुखानर्ताः। फेनगिरियवनमाकरकर्णप्रामेयपारसवस्त्रीद्राः। व वैरकिरातखण्डक्रव्यादाभीरचञ्चूकाः। हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराष्ट्रबादरद्रविडाः। खात्याद्ये भवितये १५।१६।१७। ज्येष्ठस्य महार्णवोऽस्त्येव। अपरस्यां ६मणिमान् मेघवान् वनौघः चुडार्मण्यो ऽस्तगिरिः। अपरोत्तरस्यान्निकहैहयप्रस्थाद्रियोकाणाः। पङ्कनदरमठपारततारच्चितिजङ्घवैश्यकनकश्रकाः। निर्मर्यादा म्लेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च १८।१९।२०। दिशि ७पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारतालहलमद्राः। व्यश्मककुलूतलहडखशेराज्यन्टसिंहपनखस्थाः। वेणुमती फल्गुलुका गुरुहा मरुकूर्चचर्मरङ्गाख्याः। एकविलोचनमूलिकदीर्घग्रीवासत्रकूणाश्च २१। २२।२३। उत्तरतः ८कैलासो हिमवान्सुमान् गिरिर्मेरुप्रभांश्च। क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रभीनाश्च। कैकयवसातियासुनभोगस्थार्जुनायनाग्नीध्राः। आदर्शान्नद्वीपित्रिगर्ततुरगाननाम्बष्ठखाः। केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानधरधानाः। तक्षशिलापुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च। अम्बरसद्रुकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः। माणहलहूणकोहलगीतकमाण्डव्यभूतपुराः। गान्धारयशोवतिहेमताल्वराजन्यखचरगव्याश्च। यौधेयदासमेयाः श्यामाकाः क्षेमधूर्ताश्च २४,२५,२६,। ऐशान्यां ९ मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः। अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः। ब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौलिन्द्राः। भल्लापलोमजटाहुरकुनठखशघोषकुचि(वि)काख्याः। एकचरणास्विश्वाः सुवर्णभूर्वसुवनं दिविष्ठाश्च। पौरवचीरनिवसनतिनेत्रसुह्माद्रिगन्धर्वाः २७।१।२। वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः। पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्चक्षयं यान्ति। आवन्त्योऽथानर्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः। राजा च हारहौरो मद्रशोऽन्यश्च कौलिन्द्रः।

कूर्म्मपृष्ठ न० कूर्म्मस्य पृष्ठमिव। १शरावे २अस्त्रानद्वत्ते च पु० षष्ठ्यन्तत्वात्। ६त०। कूर्म्मस्य पृष्ठे न०

कूर्म्मराज पु० कूर्म्माणां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् समा०, कूर्म्मरूपेण राजते राज-अच् वा। कूर्म्मरूपे भगवदवतारे जटा०। "पृथ्वि! स्थिरा भव भुजङ्गम। धारयैनां त्वं कूर्म्मराज! तदिदं द्वितयं दधीथाः" महना०। २कूर्म्माणां श्रेष्ठे च

कूल आवृतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कूलति अकूलीत् चुकूल प्रनिकूलति कूलम्। "तासां व्राजमानो योनिमकूलयत्" भट० वा० ४६।

कूल न० कूलति आवृणोति जलप्रवाहम् कूल-अच्। नद्यादेस्तीरे। "नदीकूलं यथा वृक्षः" मनुः "नदीवोभयकूलभाक्" रघुः। "चुकूज कूले कलहंसरुतली" नैषः। कर्म्मणि घञर्थे क। २रूपे ३तडागे ४सैन्यपृष्ठे च विश्वः

ई अन्तिके "कुलायकूलेषु विलुप्य ते सुताः" नैष०। "कूलाय कूलेषु नीडान्तिकेषु" मल्लि०। बलादि० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य वः। कुलवत् पक्षे इनिः कूलिन्। तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ततः भूमा० सौवीरे सम्बन्धिन्यर्थे वुञ्। कौलक कूलसम्बन्धिनि सौवीरे त्रि०। [२रूपे मेदि०।

कूलक न० कूल+स्वार्थे कन्। १तीरे त्रिका०। कूल+स्वार्थे क। कूलङ्कष त्रि० कूलं कषति व्याप्नोति कष-खश् मुम् च। कूलव्यापके। "कूलङ्कषौघाः सरितस्तथाऽपराः" माघः। "कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नसम्भृतटरुचा" शकुन्तला।

कूलवती स्त्री कूल+अस्त्यर्थे बलादि० मतुप् मस्य वः। ङीप्। नद्यां राजनि०।

कूलचर त्रि० कूले नदीकूले चरति चर-ट। गजादिजन्तुषु। कूलचराश्च जन्तवः समांसगुणाः स्मर्यन्ते दर्शिता यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमरशरभखड्गगोकर्णकालपुच्छकोन्द्र्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः। वातपित्तहरा हृद्या मधुरा रसपाकयोः। शीतला बलिनः स्निग्धा गुरवो बहुवर्चसः"।

कूलन्धय त्रि० कूलं धयति धे-खश् मुम् च सुम्बधो०। कूलस्थार्थिनि वनादौ स्त्रियां ङीप्।

कूलभू स्त्री ६त०। तीरभूमौ हेमच०। कूलभूमितीरभूम्यादयोऽपि "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तसक्तावशिष्टः। (वायुः) उद्भटः।

कूलमुद्रुज त्रि० कूलमुद्रुजति उद्+रुज खश् मुम् च। कूलभेदके। "आसादितौ कथं नूतं न गजैः कूलमुद्रुजैः" भट्टिः। "मदोद्धताः करेणूनां सरितां कूलमुद्रुजाः" रघुः

कूलमुद्वह त्रि० कूलमापूर्य्य वहति उद्+वह-खश् मुम् च। कूलमापूर्य्य वाहिनद्यादौ "उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्वहाः" भट्टिः।

कूलहु(ह)ण्डक पु० कूले हुण्डते संघीभवति हुडि-संघे खुल् पृषो० वा उलोपः। जलावर्त्ते त्रिका०

कूलास त्रि० कूलमस्यति क्षिपति अस-अण्। कूलक्षेपके ततः सङ्कला० चतुरर्थ्याम् अण्। कौलास तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कूलेचर त्रि० कूले चरति चर अलुक्स०। नद्यादेस्तीरचरेषु महिषादिपशुषु। ते च "चमरीवारणादयः। एते कूलेचराः प्रोक्ताः यतः कूले चरन्त्यपाम्" भावप्र० उक्ताः आदिपदात् कूलचरशब्दे सुश्रुतेनोक्ता याह्याः। "कूलेचरा मरुत्पित्तहरा हृद्या बलावहाः। मधुराः शीतलाः स्निग्धा गुरवो बहुवर्चसः" तद्गुणा रसतोक्ताः।

कूल्य त्रि० कूले भवः यत्। १तीरभवे २रुद्रभेदे पु० "नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च" यजु० १६,४२, रुद्राध्यायः।

कूवर पु० कू-शब्दे कुटादि-वरच्। १कुब्जके वृक्षभेदे (कुँजा) २कुब्जे त्रि० ३मनोहरे त्रि० शब्दचि०४युगन्धरे यत्र युगकाष्ठमासज्यते तत्र रथावयवभेदे पुंन० अमरः "वैदूर्यमसिकूवरम्" रामा०। "रथं चामितकूवरम्" भा० आनु० ४२६९श्लो०। "पादैः पुरः कूवरिणां विदारिताः" माघः। ५रथिकस्थाने गोयुक्तं रथसुपक्रम्य "पक्षसी कूवरवाकूरावभिसृष्टेत्" गोभि०सू०। कूवरं रथिकस्थानम्" सं० त० रघुनन्दनः।

ई कम्बलाच्चादितरथे स्त्री टाप्। गौरा० ङीष्।

कूवार पु० कुं तीरभूमिं वृणोति वृ-अण् उप०स० पृषो० दीर्घः। कूपारशब्दार्थे अमरटीका

कूष्म पु० हवनीयदेवभेदे। "प्रदरान् पायुना कूष्मांश्चकपित्तैः" यजु० २५७ "कूष्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी०।

कूष्माण्ड पु० ईषद्ऊष्माण्डेषु बीजेष्वस्य। १कुष्माण्डशब्दार्थे २शिवपारिषदभेदे हेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डवादोत्सगपञ्चधीशाः" भाग०२,६,४५। ३ऋषिभेदे पु० "कूष्माण्डोराजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्विताः" याज्ञ०। तद्वृत्त्यात् "यद्वेवा देवहेडनमित्याद्यासु ४ऋक्षु स्त्री ङीप् "त्रिरात्रोपोषितोभूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः। सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थितः" याज्ञ०। "त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्वेवादेवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ब्रह्मगभिश्चत्वारिंशद्घृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत्। तथा बौधायनेनाप्युक्तम् "अथ कूष्माण्डीभिर्जुह्वयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अधोनौ वा रेतः सिक्त्वा अन्यत्र स्नानादिति"। मिता० "सर्ब्बवेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम्। येषाञ्जप्यैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः। अघमर्षणसूक्तेन कृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः। कूष्माण्डैः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च" मिताक्षरायां वशिष्ठस्मृतेः। स्वार्थे क। तत्रार्थे

कूष्माण्डवटिका स्त्री कुष्माण्डखण्डमिश्रिता माषादि वटिका या०त०। (कुम्डावडी)ख्याते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका ज्ञेया पूर्व्वोक्तवटिकागुणा। विशेषात् रक्तपित्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः" भावप्र०। पूर्व्वोक्तवटिका माषवटिका।

कूष्माण्डी स्त्री ईषद्ऊष्माण्डेषु स्वाः गौरा० ङीष्। १ओष-

धिभेदे २कर्कारौ२दुर्गायाञ्च हेमच० । दुर्गायाश्च कूष्माण्ड बलिप्रियत्वात्तथात्वम् । "कुष्माण्डो हृ भवं लब्धो कर्कारुः परिकीर्त्तिता" भावप्र० । चक्रश्विशेषे च

कूहा स्त्री ईषत् जहातेऽत्र जह-वितर्के आधारे घञर्थे क । कुजझटिकायाम् शब्दरत्ना० ।

कृ क्रतौ भा० उभ० सक० अनिट् कविकल्प० । करति ते अकार्षीत् अक्रत । चकार । भौवादिकस्यास्यापाणिनीयता

कृ क्रतौ तना० उभ० सक० अनिट् । करोति कुरुते कुर्यात् । करोतु कुरु व्यकरोत् अकार्षीत् अक्रत । चकार कर्त्ता करिष्यतिते क्रियात् क्रषीष्ट । कर्म्मणि क्रियते अकारिअकारिषाताम्कारयिषाताम् । कारकः कर्त्ता कारी कुर्वन् कुर्व्वाणः चक्रियान् चक्राणः । डु-कृत्रिमः कृतः कृतवान् करणं कृतिः क्रिया कृत्वा प्रकृत्य । कृत्यं कार्य्यः कर्त्तव्यः करणीयः । णिचि कारयति ते अचीकरत्तसनि चिकीर्षति ते यङि चेक्रियते यङ् लुकि चरि(री)करीति चरि(री) कर्त्ति चर्करीति चर्कर्त्ति

"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" पा०

"एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । कृतः कूकमीति सः । यशस्करी विद्या । आज्ञाकरः वचनकरः" सि० कौ०

"द्विवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्नान्नादिबहुनान्दीकिमुलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रच्छेदसंख्याजङ्घाबाह्वहर्थ्यत्तद्धनुरस्यषु" पा० ।

"एषु कृञष्टः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः विभाकरः निशाकरः कस्कादित्वात्सः । भास्करः बहुकरः बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् लिपिलिबिशब्दौ पर्य्यायौ । संख्या-एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वात्सः । अहस्करः । नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अस्कारः । "किंयत्तद्बहुषु कृञोऽविधानमिति" वार्त्तिकम् किङ्करा । तत्करा । हेत्वादौ टम्बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् । किङ्करी । "कर्म्मणि भृतौ" पा०

"कर्म्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ । कर्म्मकरो भृतकः । कर्म्मकारोऽन्यः" सि० कौ०

"न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु" पा० ।

"एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि" । "स्तम्बशकृतोरिन्" पा०

"व्रीहिषत्वयोरिति वक्तव्यम्" वार्त्ति० । स्तम्बकरिव्रीहिः । शकृत्करिर्व्वल्लः । व्रीहिषत्वयोः किम् स्तम्बकारः । शकृत्कारः" । सि० कौ०

"सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" पा० "सौ कर्म्मादिषु च क्रञः क्विप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् कर्म्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत् पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म्म कृतवानि तिनिष्ठा न । क्रञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रङ्करोति करिष्यति वेति विवक्षायाञ्च क्विप् । खादिष्वेवेति नियमाभावादनग्निचिन्नृपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत्" । सि० कौ०

अधि+अधिकारे आरम्भे सक० अधिकरोति अधिकृत्य

अनु+सदृशीकरणे अनुकरोति । "शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम्"

अप+अपकारे अनिष्टाचरणे अपकरोति "रिपौ सान्त्वमपक्रिया" माघः [प्राधान्येनापाक्रियते" हृ०उ० भा०

अप+आ निवारणे सक० । अपाकरोति । "अयं प्रश्नः

आ+आकारे अवयवसंस्थाने आकृतिः आकारः

उद्+आ+उत्कालने सक० "उदाकरोति उत्कालयति

"यान्नकलङ्कः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुपाचैताः सौम्योदज सोमस्यवाः ! इति ताहोदाचकार" छ०उ० । "तागाः ह उदाचकार उत्कालितवानाचार्य्यः" भा० ।

उप+उपकारे सक० उपकरोति "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते"

सा० द० । संस्कारे सक० सुट् च । उपस्करोति

उप+आ+आरम्भे उपाकरोति उपाकृत्य "श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि" मनुः पश्वादिसंस्कारे च

उपाकर्म्मशब्दे उदा० ।

दुर्-दुष्टाचरणे दुष्कृतं दुष्कृतिः ।

नि+पराभवे सक० निकरोति (पराभवति) नीकरः

निस्+निर+शुद्धौ अक० निष्करोति निष्कृतिः (शुद्धिः)

निर् आ+निवारणे सक० निराकरोति "निराकरिष्णु वर्त्तिष्णु परितोरणम्" भट्टिः ! "निराकरिष्णोर्हृजिनादृतेऽपि" रघुः

परा+निराकरणे सक० । पराकरोति [परिष्करोति

परि+परिष्कारे सतोगुणान्तराधाने भूषणे च सक० सुट् च

प्र+प्रस्तावे सक० प्रकरोति प्रकृत्य । आरम्भे च "प्रकृत जपविधीनामास्यसुदृग्भिरदन्तम्" माघः ।

प्रति+प्रतिकारे अनिष्टनिवारणे प्रतिकूलाचरणे च सक० प्रतिकरोति प्रतीकारः प्रतिक्रिया ।

वि+विभागे विकरोति "स तेषामात्मानं व्यकुरुत" छा० उ० । "व्यकुरुत व्यभजद्" भा० । विकारे (अन्यथास्थितस्य वस्त्वन्तरेणान्यथाभावे) अक०आ० वायुर्विकुरुते" सि० कौ० ।

वि+आ+प्रकाशने व्याकरोति "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यकरवाणि" श्रुतिः। व्याख्याने व्याकृतम् पाणिन्याद्युक्तशब्दसाधुत्वाद्यायकसंस्कारभेदे च "शिक्षा कल्पोव्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः" वेदाङ्गोक्तौ "व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह सा श्रुता" भर्तृहरिः।

वि+प्र+उपसर्गे सक० विप्रकरोति "तस्मिन् विप्रकृता: काले" कुमा०; "कमपरमवशं न विप्रकुर्युः" कुमा०।

सम्+संस्कारे सतोगुणान्तराधाने सक०सुट् च। संस्करोति पात्रम्।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे सुट्। संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः। तत्पूर्वकाः समवायेऽर्थे च अक० सुट् संस्करोति उपस्करोति परिस्करोति संघीभवतीत्यर्थः उप+सतोगुणान्तराधाने विकारे आकाङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च सुट्। उपस्कृतं भुङ्क्ते विकृतं भुङ्क्ते। उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते" सि०कौ०।

अथ मतभेदेन कृञोऽर्थोनिरूप्यते तत्र वैयाकरणाः तस्य यत्नार्थकतानिराकरणेन व्यापारार्थकताभाजः यथा वै० भू० सारे

"व्यापारोभावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" भू०।

"पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेत्यादिविवरणादिविधीयमाणस्यापि तदाचकतेति भावः। व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम्। अतएव पचतीत्यत्राव:सज्जापनत्वफूत्कारत्वचूल्लूपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः। नचैवमेधां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधोल्लक्षणेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववदनुगमे सम्भवात् तयोर्वैफल्ये बीजाभावात्। नच पचति पाकं करोतीति यत्नार्थकरोतिना विवरणाद्यत्नएवाख्यातार्थ इति वाच्यम्। रथोगमनं करोति वीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृञोयत्नार्थकताया अस्विद्धेः। किञ्च भावनाया अवाचकत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटोभवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् नचात्र घटस्य कर्मत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञायाअभावान्न द्वितीति वाच्यम् अनुगतकर्मत्वस्य

त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्मत्वात्। कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्। अपि च भावनाया अवाचकत्वे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिद्येत स्यात्। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनायावाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि। अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धायाह कृञ इति। अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थइति फलितम्। तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम्। तथा च यती प्रयत्नइतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिः उक्तरीत्या दुर्वारेति। तथा च नहि यत्नः इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृञः इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामयकर्मकता सकर्मकता वा न स्यादिति भावः। अथ वा व्यापारोभावना इत्यर्द्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तन्मात्रवत् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकृजादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति कृञः इति। अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापारएव धात्वर्थः स्यात्। तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः। नच कृजादौ सकर्मकत्वव्यवहारोभाक्तइति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लक्षारासम्भवात्। न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्तुं शक्यम्। एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः,,। अतएवाह।

"क्रिन्नूत्पादनमेवातः कर्मवत्स्यात् यगाद्यपि।
कर्मकर्तृव्यवस्थया तु न भवेत् तद्भेरिव" भू०।

"उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थइत्यर्थः। फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह अतइत्यादि। यतः कृञोयत्नमात्रार्थोनेष्यते अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति(पा०)तुल्यं लक्ष्यते। अयमर्थः यतएवाख्योत्पादनार्थकता अतः पचत्रते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽभ्युपगन्तव्ये। अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृश्यवत्। यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटाद्यनिष्ठत्वात्तथा यत्नस्याप्यनिष्ठत्वात्, तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति"।

नैयायिकास्तु व्यापारार्थकतानिराकरणेन यत्नार्थकतामाहुः यथा शब्दचिन्तामणौ

"आख्यातस्य यत्नवाचकत्वादचेतने रथोगच्छतीत्यादौ चाख्याते व्यापारलक्षणा तथाह्याख्यातस्य पचतीत्यादौ यत्नोवाच्यः पचति पाकं करोतीत्यादियत्नार्थककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणाद् द्रव्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः। इन्द्रादिसमासस्य विग्रहेण विवरणादपि विग्रहार्थे न शक्तिग्रहः अन्यलभ्यत्वात् किंकरीतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थत्वं विनानुपपत्तेरित्याचार्याः। अत्र वदन्ति—आख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थकत्वं रथोगच्छति जानाति यतते निद्रातीत्यत्र धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्यातपदप्रयोगात् गमनं करोतीति करोतिना तत्राख्यातविवरणाच्च अत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेतनेऽपि तथा। न च तत्राख्यातकरोत्योर्गौणत्वं मुख्ये बाधकाभावात्। अतएव प्रश्नोत्तरयोर्न यत्नार्थत्वं किन्तु क्रियावाचकत्वमेव क्रञः, न किं करोतीति क्रियामात्रप्रश्ने पचति गच्छतीति तद्विशेषेणोत्तरमपि समञ्जसम्भवति"। ततः परोऽन्यः कर्तृशब्दे १७१७ दर्शितोऽध्यः। तत्परस्तु-

"ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य न तदर्थत्वं दोषः एकोद्दौवहवःएषिषतीत्यत्रेव तत्सम्भवात्। यत्तु तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पनावदिहापि द्वितीययत्नकल्पनमिति तन्न द्वितीययत्नेच्छादाविच्छायत्नाऽभावात्। वस्तुतस्तु प्रत्येकसामर्थ्यावधृतौ सम्भेदे उभयोपस्थितेरावश्यकत्वेन कस्याप्यनन्वयेऽप्यदोषात् पाकाय यतेत पाकं कुर्यादित्यत्र कृत्यर्थकाख्यातेऽपि तथैवान्वयादिति चेत् न एको द्वौ बहव इत्यत्र नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसंख्यान्वयावगमायोग्यत्वात् लडादेर्यत्नसामर्थ्यानवधारणात् लिङः पचेतेत्यत्र कृतौ सामर्थ्यावधारणाच्च। अथायत्नार्थकधातूपराख्यातस्य यत्नार्थत्वं तेन यतत इति नानन्वयः अचेतने चाख्यातप्रयोगो गौणएव। न च इत्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता। यद्वाऽनुकूलयत्ने प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽनुकूलमात्रे प्रवर्त्तते विष्णुर्द्विमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत्। अचेतने तु मध्यमोत्तमपुरुषौ न भवतएव उपपदयोर्युष्मदस्मदोर्व्यतनार्थत्वात्। भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वादिति चेत् न अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौणत्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्यः"

इति साङ्काः। तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य सत्त्वादाख्यातप्रयोगोमुख्यएव। पथि श्रमशयानेऽपि पचतीति स्यात् श्रमशान्तिद्वारा शयनस्य पाकानुकूलव्यापारत्वात् तत्र यत्नविशेषस्यैवानुकूलव्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात् अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि तण्डुलानुकूलयत्नवति पचतीति स्यात् एवमचेतनेऽपि करोतिनाख्यातविवरणात् करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेषः। कथन्तर्हि चैत्रःपचतीत्यत्र पाकानुकूलताप्रतीतिः आक्षेपादिति चेन्न आख्यातार्थेन व्यापारेण संख्यया वा यत्नानपेक्षणात् तयोः प्रयत्नं विनापि सत्त्वात् नापि कर्त्रा, द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वात् यत्नवतश्च कर्तृत्वे आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्यभिधानात्। नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य यत्नं विनापि सत्त्वात् नापि यत्नोधात्वर्थः क्रियायास्तत्फलस्य वा धातुवाच्यत्वात् अन्यथा पाकं इत्यत्रापि यत्नानुभवप्रसङ्गादिति चेत् न धात्वर्थविशेषेण पाकादिना यत्नाक्षेपात् तस्य यत्नं विनानुपपत्तेः। अथ पचतीत्यत्र पाकयत्नवानिति विवरणात् यत्नार्थतेति चेत् तर्हि कर्त्रर्थतापि स्यात् न हि पाकयत्नइत्येव विवरणं पचतीत्यस्य, तत्पार्श्वविवरणन्तु तत्त्वाक्षेपेणापि निर्व्वहतीति चेत् तुल्यं यत्नेऽपि कथन्तर्हि रथोगच्छति, विद्यते व्योमेति भावनानुभवइति चेत् न कथञ्चित्, भावनायाधात्वर्थान्वययोग्यत्वेन त्वयापि तत्र गौणत्वाभ्युपगमादिति। उच्यते। चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नानुभवाद्यत्र एवाख्यातार्थोलाघवात् नत्वनुकूलो व्यापारः यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् नचाचेतन आख्यातार्थे मुख्यत्वार्थमनुगुणोव्यापार एवाख्यातवाच्यः मुख्यत्वसम्भवे त्यागायोगादिति वाच्यं शक्तिग्राहकेण लघुनि शक्तिपरिच्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य इत्यन्तरेणापि सम्भवात्। मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च इत्यन्तरोच्छेदः। एतेन व्यापारवाचकस्याख्यातस्य यत्नसाध्यार्थरूपपचत्यादिधात्वपसन्धानेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापनमिति निरस्तं लाघवेन यत्नस्यैव शक्यत्वात्। ननु यत्नोनाख्यातार्थः पाकत्वेन पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादित्युक्तमिति चेन्न चैत्रो यत्नं करोतीत्यतः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते। नच पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति अतीतानागतयोर्व्यभिचारात्। न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानतान्वयः सम्भवति यत्नस्यापदार्थत्वात् स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधने आख्यातस्य पर्य्यवसि-

त्वाच्च । अथ चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चेतनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैत्रवत् । अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानताभानमाख्यातस्य यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किञ्च । व्यापारस्य वाच्यत्वं तल्लिङ्गकञ्च वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कल्पनाद्वयमपेक्ष्य यत्नवाच्यत्वे लाघवात् । नचाचेतने आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेव कल्पनेति युक्तं गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्याताद्व्यापारावगमोपपत्तेः । यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया । यथा रथोगच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः । अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न स्यात् तस्मान्न लडाख्यातं यत्नवाचकं आख्यातत्वात् लिङाख्यातवत् तर्कश्चोक्त एव । एतेन फलानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः आख्यातवाच्या संख्यैव तेन चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यत्र चैत्ररथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्व प्रतीते र्मुख्य एव प्रयोगः । पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वर्थेना क्षेपात् विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्ते रिति गुरुक्तमपास्तं पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमान त्वस्याक्षेपादलाभेनाख्यातार्थत्वात्" । रत्नकोषकृतस्तु धात्वर्थो व्यापारः आख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवरणात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व्वत्राख्यातप्रयोगो मुख्यएव । यतते जानातीत्यादावपि यत्नं ज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थात् नतु व्यापारो यत्नोवाख्यातार्थः यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् आख्यातार्थविवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाकं करोतीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घटं करोतीत्यादौ कृजर्थ उत्पत्तिरेव गम्यते । अतएव किं करोतीति सामान्योत्पादनाप्रश्ने पचतीति पाकोत्पादनाविशेषेणोत्तरमात्रमपि समञ्जसम् । चैत्र उत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैत्रेणान्वेति आख्यातार्थोत्पादना त्वनन्वितैव उत्पत्तेरुत्पत्त्यभावात् । वस्तुतस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पादनार्थ धात्वुत्तरवर्त्ति च आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना वाच्या" तन्मतञ्च शब्दचि० दूषितं विस्तरभयान्नोद्धृतम् । एवं दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम् । ततः स्वार्थे—णिच् कारयति करोतीत्यर्थः । "दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि" रामा०

कृ बधे स्वादि उभ० सक० सेट् । कृणोति कृणुते अकार्षीत् अकृत । चकार । अस्य न सुट् सुङ्विधौ तानादिकस्यैव ग्रहणात् ।

कृक पु० कृ—कक् । गले कण्ठे हेमच०

कृकण पु०कृ इति कणति कण—शब्दे अच् । (कयार)१क्रकर पक्षिणि, अमरः स्त्रियां ङीष् । द्युतकारके २देहस्थे वायुभेदे पाठान्तरम् ३क्रमौ क्षारा०।

कृकर पु०कृ इति शब्दं करोति । द्युतकारके देहस्थे १वायौ । "कृकर(ण)स्तु द्युते चैव जवाकुसुमसन्निभः" पदार्थादर्शे योगार्णवः । २शिबे त्रिका० ३क्रकणविहगे शब्दरत्ना० ४चव्ये (चइ) ५करवीरेवृक्षे च राजनि० । [राजनि०

कृकला स्त्री कृकं कृकाकारं लाति ला—क । पिप्पल्याम्

कृकलास पुंस्त्री कृकं कण्ठं लासयति लस—णिच् अच् । सरटे (काँकलास) पक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कृकलासस्यानिष्टसूचकत्वं तच्छान्तिश्च शान्तिशब्दे दृश्या त्रिका० तालव्यान्तः पाठः पृषो० । "दृष्टगुह्ये महाकायं कृकलासमवस्थितम्" । "खमाष्ट्योदपानस्य कृकलासः स्थितोमहान्" भा०आनु० ७०अ० । स्वार्थे क तत्रार्थे । स्त्रियां ङीष् । पृषो० कृकलासोऽप्यत्र अमरटीका ।

कृकवाकु पुंस्त्री कृकेण वक्ति वच—परिभाषणे उण् कुश्च । १कुक्कुटे अमरः । २मयूरे, ३सरटे च मेदिनी । "कृकवाकोर्ध्वनिमाकर्ण्य कल्ये" माघः । [त्रिका० ।

कृकवाकुध्वज पु० कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य । कार्त्तिकेये

कृकाट न० कृकं कण्ठमटति अण् उप० स० । घाटायाम् "इन्द्रः शिरो,ऽग्निर्ललाटं,यमः कृकाटम्" अथ० ९,७,१,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्ठमटति अट—एवुल् टाप् कापि-अत इत्त्वम् । ग्रीवायामुन्नतदेशे अमरः "जत्रूर्द्ध मर्म्माणि चतस्रोधमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके" । "जानु कूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकृकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि । "कृकुन्दरे कण्धरे विधुरे सकृकाटिके" इति च सुश्रु० । "शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता" सुश्रुते तत्स्थानमुक्तम् । "कृकाटिकान्ने छिन्ने तु गच्छत्यपि हसीरणे" सुश्रु० ।

कृच्छ्र पु०न०कृत—रक् क्रोऽन्तादेशः उणा० । १सान्तापनादिव्रते कृच्छ्रञ्च नानाविधं; मिताऽर्दर्शितः यथा

"गोमूत्रं गोमयं चीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । जग्ध्वा-परेऽह्नुपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरन्" या० । "पूर्वेद्युराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्च द्रव्याणि कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेद्युरुपवसेदिति द्वैरात्रिकः सान्तपनः कृच्छ्रः सान्तपनञ्चोत्तरश्लोके पृथग्विधानादवगम्यते । कृच्छ्र इति चावर्थसंज्ञेयम् तपोरूपत्वेन क्लेशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनाम्परिमाणं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्वेद्युरुपोष्यापरेद्युः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यम्पीयते तदा ब्रह्मकूर्च इत्याख्यायते यथाह पराशरः "गोमूत्रङ्गोमयं चीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टम्पञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम् । गोमूत्रन्ता-म्रवर्णायाः, श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया, नीलायाश्च तथा दधि । घृतञ्च कृष्णवर्णायाः, सर्वं कापिलमेव वा । अलाभे सर्ववर्णानाम्पञ्चगव्येष्वयं विधिः । गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश । चीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः । गोमूत्रवद्घृतस्येष्टास्तदर्द्धन्तु कुशोदकम् । गायत्र्यादाय गोमूत्रं, गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च चीरन्दधिक्राव्णेति वै दधि । तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यन्देवस्य त्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यस्तचा पूतं होमयेदग्निसन्निधौ । सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः । एतैरुद्धृत्य होतव्यम्पञ्चगव्यं यथाविधि । इरावती इदंविष्णुर्मानस्तोके च शंवतीः । एताभिश्चैव होतव्यं हुत्वा शेषं पिबेद्द्विजः । प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च । प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत् प्रणवेन तु । मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः । यच्चगस्थिगतम्पापं देहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनमिति" । यदात्वेतदेव विमिश्रितम्पञ्चगव्यं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते "एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतमिति" शङ्खस्मरणात् । जाबालेन तु सम्प्राहसाध्यं सान्तपनमुक्तम् "गोमूत्रङ्गोमयं चीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहम्पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् । कृच्छ्रः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः" इति । एषाञ्च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या । महासान्तपनाख्यं कृच्छ्रमाह "पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः" या० सप्ताहेनापवर्त्तितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः कथमित्यपेक्षायामुक्तम् पृथग्भूतैः षड्भिर्गोमूत्रादिभिरेकैकैनैकैकमहरतिवाह्येत्यग्रकृच्छ्रोपवासेनेति । यमेन तु पञ्चरात्रसम्माद्यो महासान्तपनोऽभिहितः "त्र्यहम्पिबेत्तु गोमूत्रन्त्र्यहं वै गोमयम्पिबेत् । त्र्यहन्दधि त्र्यहं चीरन्त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः । महासान्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनमिति" । जाबालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महासान्तपन उक्तः । "पञ्चगव्यैकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । त्र्यहञ्चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुरिति" । यदा तु पञ्चानां सान्तपनद्रव्याणामेकैकस्य द्व्यहमुपयोगस्तदातिसान्तपनम् यथाह मनुः "एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु द्व्यहं द्व्यहम् । अतिसान्तपनञ्चाम श्वपाकमपि शोधयेदिति" । श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः । इति महासान्तपनातिसान्तपने । पर्णकृच्छ्राख्यं व्रतमाह "पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकम्पञ्चरात्रम्पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः" या० । "पलाशोदुम्बराम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन क्वाथितमुदकम्पञ्चरात्रम्पिबेत् कुशोदकञ्चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां क्वाथस्त्रिरात्रान्ते पीयते तदा पर्णकूर्चः यथाह यमः "एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । क्वाथयित्वा पिबेद्विद्वान् पर्णकूर्चोऽभिधीयते" इति । यदा तु बिल्वादिफलानि प्रत्येकं क्वाथितानि त्रिरात्रम्पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभते यथाह मार्कण्डेयः "फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माद्यैरपरस्तथा । मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्पुष्पकृच्छ्र उच्यते । मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु" इति पर्णकृच्छ्रमेकादशविधम् । अथ नप्तकृच्छ्रं व्रतमाह "तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहम्पिबेत् । एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः" या० । दुग्धसर्पिरुदकानान्तप्तानामेकैकस्मात्तिदिवसमाश्यापरेद्युरुपवसेदेवं दिवसचतुष्टयसम्माद्यो महासप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसम्माद्यः सान्तपनवत्तप्तकृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः "तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहम्पिबेदुष्णान् सकृत् स्नायी समाहितः" इति । क्षीरादेः परिमाणन्तु पराशरेणोक्तन्द्रष्टव्यम् "अपां पिबेत्तु त्रि-

पलं द्विपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकम्पिबेत्सर्पि स्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति" । त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति त्रिरात्रमाश्वपूरणसुष्णोदकवाप्यं पिबेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः "त्र्यहं शीतं पिबेच्चोष्णन्त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं हुतम्भीत्वा वायुभक्षः परन्त्र्यहमिति" यमस्मरणात् । इति तप्तकृच्छ्रश्चतुर्विधः । पादकृच्छ्रमाह "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः" या० । एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव, नक्तेनेति पृथगुपादानात् । अतश्च दिवैव एकवारमेव भोजनेनैवैकमहोरात्रमनिवाहयेदिति । तत्र दिवेति रात्रिव्युदासः एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः । भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्य्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतभोजनं विधीयते । तथा चापस्तम्बः "त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी च ततस्त्र्यहम् । त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किञ्चिदिति" । अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितनिषि प्रत्ययेन नक्तपर्य्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम् "हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादिति" । एवं नक्तभोजनविधावपि । न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम् तेन कालविशेषानुपादानाद्दिवारात्रौ वा सकृदित्येव तयोरूपत्वात् कृच्छ्राणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः । अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वीयमपि परिचारकभार्य्यादिभ्यो न याचितव्यम् प्रेषणाध्येषणयोः साधारणत्वाद्याच्ञायाः । अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्य्यादयोऽनाज्ञाप्ता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तङ्गौतमेन "अथापरत्र्यहं न कञ्चन याचेतेति" । अत्र च ग्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः "सायन्तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परन्निरशनं स्मृतमिति" । आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम् "सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनायत्ताः । कुक्कुटाण्डप्रमाणास्तु यथा वा संविशेन्मुखमिति" । अनयोश्च कल्पयोः शक्तप्रेक्षो विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्यं चतुर्द्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् उक्तप्रमाणानुरूपेण व्यवस्था कृता "त्र्यहं निरशनं पादः पादच्छायाचितं त्र्यहम् । सायं त्र्यहन्तथा पादः प्रातः पादस्तथात्र्यहम् । प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत् । अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति" । यदा तु याचितोपवासात्मकत्र्यहद्वयानुष्ठानं तदार्द्धकृच्छ्रः सायव्यतिरिक्तापरत्र्यहत्वयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विज्ञेयम् "सायंप्रातर्विनार्द्धः स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति" तेनैवोक्तत्वात् । अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम् "सायंप्रातस्तथैकैकन्दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयञ्च नाश्नीयात्कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते" प्राजापत्यकृच्छ्रमाह "यथा कथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयं मुच्यते" या० । अयमेव पादकृच्छ्रः । यथाकथञ्चिद्दण्डकलितवदाहत्या स्वस्थानविधया वा । तत्प्रायानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा । तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितवदाहत्तिपक्षोवशिष्ठेन दर्शितः "अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः परान्नत्रैकमेवञ्चतुरहोऽयरः । अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्ब्रूमहतां वरः । बालवद्बालतरेणेव शिशुकृच्छ्रमुवाच हेति" । आनुलोम्येन स्वस्थानविधद्विपक्षस्तु मनुना दर्शितः "त्र्यहं प्रातः त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहम्भरञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" इति । प्रातिलोम्याद्वृत्तिस्तु वशिष्ठेन दर्शिता । "प्रतिलोमञ्चरेत्पुष्टः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरमिति" । जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशूद्रादिविषयोऽङ्गिरसा दर्शितः "तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति" । जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः स च गौतमेन दर्शितः । "अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामोहविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रोरात्रीर्नाश्नीयादथापरन्त्र्यहं नक्तमश्नीतायाचितं त्र्यहं न कञ्चन याचेतायाचितमुपनमेत्तिष्ठेद्वनि रात्रावासीत त्रिप्रकामः सत्यवदेदनायैनं समाषेत रौरवयौधाजपेत्रित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरघोदकतर्पणं नमोहनाय नमोमोहनाय नमोधन्वने तापसाय पुनर्वसवे नमः । मौञ्जायोर्म्याय वसुविन्दाय सार्ववित्ताय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारपाराय पारयिष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये म-

हते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्व्वायाधनाशायोग्राय वज्रिणे हरिणे कपर्दिने नमः । सूर्य्यायादित्याय नमः । नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णायापिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय हृद्भायेन्द्राय हरिकेशायोर्द्धरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः । चन्द्रललाटाय क्षत्तिवाससे नमः इति एतदेवादित्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति" । तत्र "तिष्ठेद्दूर्द्धनिरात्रावासीत क्षिप्रकामः" इत्यस्यायमर्थः यस्तु महतोऽघेनसःक्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण शुध्येयमित्येवं कामयते अयमावर्द्धनि कर्म्माविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रावासीत । एवं रौरवयौधाजपसामजपौ नमोऽघनायेत्यादिभिस्तर्पणादित्योपस्थानादिकञ्चरुश्रपणादिकञ्च योगीश्वराद्युक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकोक्तिकर्त्तव्यतासहितन्द्रष्टव्यम् । एवमनयापि च स्मृत्यन्तरतो विशेषान्तराण्यन्वेषणीयानि । अतिकृच्छ्रमाह "अयमेवाति कृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः" या० । एतद्वर्षक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु विशेषः आद्ये त्र्यहत्रये पाणिपूरणमात्रमन्नं भुञ्जीत न पुनर्हविंशतिग्रासान् । अत्र च ग्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नभोजनविधानादन्यत्रत्र्यहेऽनियमप्राप्त उपवासोऽप्रतिपत्तएव । अत्रापि पादशो व्यवस्थापूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम् "एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्रीण्यहानि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः" इति तत्पाणिपूरणपरिमितादल्पत्वाच्छक्तविषयम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह "कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्" या० एकविंशतिरात्रं पयसा वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेन तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रउक्तः "अभ्यक्तस्नातीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्र" इति । अतश्च शक्त्यपेक्षयाऽनयोर्व्यवस्था । पराकमाह "द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्त्तितः" या० कृच्छ्रार्धोऽयमर्द्धश्लोकः । सौम्यकृच्छ्रमाह "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" । पिण्याकोनिःसृततैलस्तिलस्तस्यौदननिस्रावोदश्विदुदकसक्तूनाञ्च यज्ञानामेकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य अष्टेऽह्नि उपवसेदेवं सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरिमाणन्तु प्राणयात्रामात्रनिर्व्वहणमधिगन्तव्यम् । जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्रउक्तः "पिण्याकं सक्तवस्तक्रञ्चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । वासोवैदक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते" इति । तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह "एषान्तिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि । तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पाञ्चदशाहिकः" या० "एषां पिण्याकादीनाम्यज्ञानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रोवेदितव्यः । अत्र पाञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुषउक्तः "आचामन्नथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान् । त्र्यहन्त्र्यहमभ्युञ्जानोवायुभक्षस्त्र्यहयम् । एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते" इति । अत्र हारीताद्युक्तोतिकर्त्तव्यता ग्रन्थगौरवभयाच्च विस्तरेण नोच्यते" मिता० । चान्द्रायणकृच्छ्रस्तु चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते । २कष्टे दुःखे "अमन्वयत कृच्छ्रञ्च तस्याः सर्व्वसभाजनः" रामा० । "महत् खलु कृच्छ्रमनुभूतं तत्रभवत्या" मालवा० । ३कष्टसाधने ४कष्टयुक्ते च त्रि० अमरः "इत्यञ्च देशाननुसञ्चराम; वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः" भा० व० ३४ अ० । "कृच्छ्रां प्राप स आपदम्" रामा० । ५कष्टसाध्ये त्रि० "अमन्वयित्वा सचिवैः योऽर्थं कृच्छ्रं व्यपस्यरेत्" रामा० । "अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रोऽयं भिन्नलक्षणः" सुश्रु० । ६प्रजापत्यव्रते "द्विमदे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनुः । "तांस्त्रयस्त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपयनायायेत्" मनुः । "एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादोविधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादस्तु प्राजापत्यमतः परम्" प्रा० त० हृद्भप्रचेताः । "चतुर्हायणादौ प्राजापत्यविधानात् कृच्छ्रपदं प्राजापत्यपरम्" प्रा० त० रघु० । ७पापे न० मेदि० दूषणत्वात्कृच्छ्ररोगे पु० राजनि० कृच्छ्रं वेदयते सुखा० क्यङ् पापचिकीर्षायाम् । कृच्छ्रायते पापं चिकीर्षति । सुखा० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य वः । कृच्छ्रवत् पथ्ये इनि । किञ्चिन्न तद्युक्ते त्रि० "अकृच्छ्री बभूव" रघु० उ० । स्त्रियां ङीप् । असत्यपरले-

ततोऽहेतौ पञ्चमी कृच्छ्रान्मुक्तः सत्वपरत्वे तृतीया कृच्छ्रेण विधेन मुक्तः। एतत्पञ्चम्या अलुक्स०।

कृच्छ्रसान्तपन पु०न० सम्यक् तपनमत्र प्रज्ञाद्यण् कर्म्म०। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः।

कृच्छ्रातिकृच्छ्र पु० कृच्छ्रादपि अतिकृच्छ्रः अतिकष्टसाध्यत्वात्। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः। [तथात्वम्।

कृच्छ्रारि पु०ई०त०। बिल्वभेदे राजनि०। कष्टनिवारकत्वात्तस्य

कृच्छ्रार्द्र पु० व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः।

कृताञ्ज पु० कृताञ्ज+पृषो०। कृताञ्जयशब्दार्थे राजनि०।

कृणु पु० कृ-बा०नु णत्वम्। चित्रकरजातौ त्रिका०

कृत संशब्दे चुरा०उभ०सक० सेट्। कीर्तयति ते अचिकीर्त्तत् त कीर्त्तयां बभूव आस चकार चक्रे। कीर्तिः कीर्त्तनम् कीर्त्तितः कीर्त्त्यत्। कीर्त्यते कीर्त्यमानः

कृत छेदे तुदा० पर० सक० सेट् सुचादि। कृन्तति अकर्त्तीत् कर्त्तिष्यति-कर्त्स्यति ईदित् कृत्तः कृत्तिः। "न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्। विश्वासाद् भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" हितो०। प्रनिकृन्तति णिचि कर्त्तयति ते अचीकृतत्-त अचकर्त्तत्-त सनि। चिकर्त्तिषति "शिरोऽतिरागाद्दृशं चिकीर्त्तिषुः" माघः। [चकर्त

कर्त्तनं कर्त्तनी कृन्तनम्।

कृत वेष्टे रुधा० पर० सक० सेट्। कृणत्ति कृन्तः अकर्त्तीत्।

कृत् पु०करोति प्रातिपदिकसंज्ञां कृ-क्विप्। १प्रत्ययभेदे कृत्त्वं च धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम्। धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् "कृत्तद्धितसमासाश्चेति" पा० तस्य प्रातिपादकसंज्ञावत्त्वम्। अतएवोक्तमभियुक्तैः "उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्वाद्युत्पत्तिस्ततः परम्" तद्धितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम् तिङ् व्युदासाय प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तत्वमिति "कर्त्तरि कृत्" पा०। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति०। "कृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते" महाभाष्यम् "सप्तम्याः कृति बहुलम्" पा०। २कर्त्तरि त्रि०

कृत त्रि० कृ+कर्म्मणि क्त। १सम्पादिते २जनितेऽभ्यस्ते च। "कृतमोदनसक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम्। व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति द्रव्यं त्रिधा बुधैः" कात्या० उक्तो ४ओदानादौ क्विपि न०। "कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकम्" वेणीसं० ५विहिते त्रि०। ६फले न०। ७संयमयुगे न० तन्मानाद्युक्तं मनुना "चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः"। तेन ४८०० दिव्यवर्षात्मकम् व्यक्तमुक्तं सू० सि० यथा "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्। कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः। क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः"। ततश्च मानुषमानेन ७२८००० वर्षात्मकम्। तदेतदुक्तं सि०शि० "खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्ममुगुणैः। क्रमेण सूर्य्यवह्नेरैः कृतादयो युगाङ्घ्रयः। स्वसन्ध्यकातदंशकैर्निजार्क १२भागसंमितैः। युताश्च तद्युतौ युगं रदाब्धयोऽयुताहताः" सू० "खखाऽभ्रदन्तसागरैरिति। रविवर्षाणां लक्षचतुष्टयेन द्वात्रिंल्लक्षाधिकेन चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युगचरणः १७२८०००। त्रिगुणेन त्रेतासंज्ञो द्वितीयो युगचरणः १२९६०००। द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृतीयः ८६४००। एकगुणेन कलिश्चतुर्थः ४३२०००। किंविशिष्टा एते युगचरणाः। स्वसन्ध्यकातदंशकैर्निजार्कभागसंमितैर्युताश्च। युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा तस्य चरणस्य सन्ध्या। सा चरणादौ भवति। तावांश्च सन्ध्यांशः। स चरणस्यान्ते। एवं स्वसन्ध्यासन्ध्यांशैः सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः। ततश्च कृतादौ सन्ध्यावर्षाणि १४४०००। कृतान्ते सन्ध्यांशः १४४०००। त्रेतादौ सन्ध्या १०८०००। त्रेतान्ते सन्ध्यांशः १०८०००। द्वापरादौ सन्ध्या ७२०००। द्वापरान्ते सन्ध्यांशः ७२०००, कलेरादौ ३६००सन्ध्या तदन्ते ३६०० सन्ध्यांशः" भस्मि० "षट्त्रैश्चतुर्भिः सुकृतैः स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे" नैष०। ३२४ पृ० अयशब्दार्थिते ऽचतुरङ्कयुक्ते पाशकभेदे १०सोमभेदे च तत्रैवोदा० ११पर्य्याप्ते त्रि० मेदि०। भावे क्त! १२क्रियायां न० कृतपूर्व्वी कटम् कृतपूर्व्विशब्दे विवृतिः। १३दासभेदे पु० कृतदासशब्दे विवृतिः १४चतुःसंख्यायां "युष्माग्नी कृतभूतानि" त्रि०त० निगमः। १५साधिते पक्के त्रि० कृतान्नम्।

कृतक त्रि० कृतं करणं भावे क्त तत आगतः कन् कृतमेव स्वार्थे क वा कृन्तति स्वरूपं कृत-कृ-कु वा। १कृत्रिमे करणाज्जाते। कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम्। "यद्यत् कृतकं तदनित्यमिति न्यायः। "शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्" सुक्ता० "एतेन विधिना कृत्वः कृतकेन

यथाऽनलः" भा० वि० २अ०। "आर्य्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि" भा०आनु० २६०७ श्लो० "कच्चिन्न कृतकैर्दूतैरित्यादि' कच्चिदध्यायशब्दे दर्शितम्। "कृतकं कामिनि चुच्चुवे मृगाक्ष्या" माघः। २विडलवणे न० अमरः।

कृतकर्म्मन् त्रि० कृतं कर्म्म येन। १दक्षे चतुरे कार्य्यज्ञे हेम०। २कृतस्वकार्य्ये च "यावदस्तं न यात्येष कृतकर्म्मा दिवाकरः" रामा०। कर्त्तव्यताशून्ये ३परमेश्वरे पु०। "इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः" विष्णु स० "कृतमेव न कर्त्तव्यं किञ्चित् कर्म्मास्ति विद्यते धर्म्मात्मकं कर्म्म कृतं वा कृतकर्म्मा" भा०। कृतकार्य्यकृतकृत्यादयोऽत्र त्रि० "समूहकार्य्यमायतान् कृतकार्य्यान् विसर्ज्जयेत्" या०स्मृ०। "यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्य्योऽयं त्वया" भा०आनु०२८६२श्लो०। "कृतकृत्योविधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्" माघः। ५ऋणत्रयादिमुक्ते संन्यासिनि। "ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः। नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" इत्युक्त्वा तस्य समाप्तकृत्यत्वात्तथात्वम् "कृतकृत्यस्तु संन्यस्य स्वात्मन्यारतिर्भवेत्"। अकृतकृत्योहि मृत्योर्बिभेति यथाह "प्रायेणाकृत्यकृतत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः" इति।

कृतकाल त्रि० कृतः कालः समयोयेन। १कृतावधौ शिष्यादौ। कर्म्म०। २कृते समये पु० "कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे" या०। कृतसमयादयोऽत्र [च त्रिका०।

कृतकोटि पु० कृता कोटिर्येन। १काश्यपसुनौ २उपवर्षसुनौ

कृतक्रिय त्रि० कृता क्रिया येन। कृतनित्यादिकार्य्ये "विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम्। वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः" मनुः।

कृतक्षण त्रि० कृतः क्षणः समयो येन। लब्धावकाशे। "तमुतङ्कः प्रत्युवाच कृतक्षण एवास्मि शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमक्षमुपस्कृतम्" भा० आ० ३अ०। कृतसमयादयोऽत्र

कृतघ्न त्रि० कृतं हन्ति हन-टक्। कृतोपकारस्यापकारके "शरणागतदीनस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु। चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्" या० स्मृ० "बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः। शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्" मनुः "कृतघ्नानाञ्च स्कान्दपुराणम् "भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः। तस्मादुद्धृत्य विप्राय दक्षिणां न प्रयच्छति। पुत्रान् स्त्रियश्च योद्वेष्टि यश्चैतान् घातयेन्नरः। कृतस्य दोषं वदति सकामान्न करोति यः। न स्मरेच्च कृतं यस्य आत्मवान् यस्तु दूषयेत्। सर्वास्तान्दर्षिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः" "ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे। निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः"। "तस्मात् पित्रादिगुरोः कृतस्य यत् कर्म्मणदृति शेषः। सकामान्न करोति उपकर्त्तेति शेषः" प्रा० त० रघुनन्दनः।

कृतघ्नोपाख्यान न०कृतघ्नविशेषस्योपाख्यानम्। भारतशान्तिपर्व्वान्तर्गते १६८ अध्यायमारभ्य १७३ अध्यायपर्य्यन्ते ग्रन्थे नाडीजङ्घशब्दे विवृतिः। "कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम्। अश्रद्धेयः कृतघ्नोहि तस्य नास्ति निष्कृतिः। मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण विशेषतः। मित्रध्रुक् नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते। कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकार्य्येण चैवहि। मित्राच्च लभते सर्व्वं मित्रात् पूजां लभेत च। मित्रान्नोगांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते। सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः। परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः। मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्म्मा नराधमः। एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठ! प्रोक्तः पापो मया तव। मित्रद्रोही कृतघ्नोवै किंभूयः श्रोतुमिच्छसि"। भा०आ०१७३अ०

कृतच्छिद्रा स्त्री कृतं छिद्रं यस्याम्। कोषातकीलतायाम्। राजनि०।

कृतज्ञ त्रि० कृतं कृतोपकारं जानाति ज्ञा—क। १कृतोपकारज्ञातरि २तत्प्रत्युपकारके। "कृतज्ञेन सदा भाव्यम्" भा० शा० १७२ अ०। ३कुक्कुरे पु० मेदि० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कृतं कार्य्यं जगत् जानाति ज्ञा—क, कृतं कार्य्यं ज्ञस्यात्मा यस्य वा। ४परमेश्वरे पु० "महर्षिः कपिलाचार्य्यः कृतज्ञोमेदिनीपतिः" विष्णु स० "कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः" किरा०।

कृतत्रा स्त्री कृतं त्रायते त्रै—क। त्रायमाणालतायां राजनि०

कृतदास पु० कर्म्म०। एतावत्कालं त्वदास इत्यभ्युपगमिते पञ्चदासदासान्तर्गते दासभेदे दासाश्च पञ्चदशविधाः मिता० दर्शिता यथा

"गृहजातस्तथा क्रीतोलब्धोदायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः। ओच्चितोमहद्भयार्त्तो दुर्भिक्षे तस्यणार्थेयुद्धप्राप्तः पणेजितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः। भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः" या०।

'गृहे दास्यां जातो गृहजातः३ क्रीतो मूल्येन२। लब्धः३ प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः पित्रादिदासः४। अनाकालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय मरणाद्रक्षितः५। आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः६। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः७। युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः८। पणेजितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहन्दा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जितः९। तवाहमित्युपगतः तवाहन्दास इनि स्वयम्प्रतिपन्नः१०। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः११। कृतः एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमितः१२। भक्तदासः सर्वकालमन्नार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः१३। बडवाहृतः बडवा गृहदासी तया हृतस्तल्लोभेन तासुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः१४। य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता"१५। इत्येवम्पञ्चदश प्रकाराः"।

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन। शास्त्राभ्याससंस्कृतान्तःकरणे, स्थिरचित्ते, "कृतधीः किं प्रभाषेतेति" "कृतधीर्मुनिरुच्यते" गीता।

कृतध्वज पु० नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजो-नृपः धर्म्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमृतध्वजौ" भाग० [व्यासनिपुणे अमरः। ९,१०,१२,

कृतपुङ्ख पु० कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः तद्युक्तोबाणो येन। शरा-

कृतपूर्व्वी त्रि० कृतं पूर्व्वमनेन "सपूर्व्वाच्च" पा०इनि। कृतपूर्व्वकर्म्मके तद्बोधप्रकारः सरलायामस्माभिर्निरूपितो यथा

"कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे "सह सुपा" इति पा०समासे पूर्व्वादिनिरितोनेरनुवृत्तिमता "सपूर्वाच्चेति" पा० सूत्रेण इनिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्म्मरूपविशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न वृत्तिसम्भवः। भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यामेषा रीतिराकलनीया तथाहि प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्वस्य "सह सुपेति" पा०समासे कृते तत्पूर्वकात् पूर्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति। पश्चाच्च कर्त्तृक्रियायाः कर्माकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा "अकर्मकत्वे सत्येव क्ताद्ये भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा। अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति"। गमनकर्तृवाचकगतादिसभ्यपातिनी गमनक्रिया कर्त्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविग्रहा अप्रबोधा तथा कृतपूर्वकर्त्तृबोधककृतपूर्विमभ्यपातिन्यपीति तदर्थः"।

कृतप्रणाश पु० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो नाशः। कृतहानौ दोषभेदे। स च दोषविशेषः कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्यानित्यत्वे प्रसक्तौ" शा० सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल न० कृतं फलमस्य। १कक्कोले २कोलशिम्ब्यां टाप्

कृतब्रह्मन् त्रि० कृतं ब्रह्म स्तोत्रं येन। कृतस्तोत्रे "वनवद्वनुग्नतः कृतब्रह्मा" ऋ० २,२५,१,

कृतम् अव्य० कृत–बा० कसु। अलमर्थे, निषेधे च।

कृतमाल पु०कृता मालास्य। १आरग्वधे, (सोन्दाल)२कर्णिकारे च अमरः। ३कर्णिकारवृक्षे४नदीभेदे स्त्री राजनि०। ५कृतमाल्ये मालाकरे त्रि०।

कृतमुख त्रि० कृतं संस्कृतं मुखं यस्य। पण्डिते अमरः

कृतरथ पु० १निमिवंश्ये नृपभेदे "मेरोः प्रतीपस्तस्माच्च जातः कृतरथो यतः" भाग० ९,१३,१, श्लो०। २सम्मादितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षण त्रि० कृतानि लक्षणान्यस्य। १गुणैर्विख्याते अमरः। २कृतचिह्ने च "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्यक्ता व्याः कृतलक्षणाः" मनुः।

कृतवर्म्मन् पु० कृतवीर्य्यभ्रातरि कनकनन्दपात्मजे। "कनकस्य तु दायादास्त्वरो लोकविश्रुताः। कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैवच। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्यादथार्जुनः" हरिवं ३१अ०। यदुवंश्ये २क्षत्रियभेदे "समीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः। स्वयंभोजः, स्वयंभोजाद् हृदिकः संबभूव ह। तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्व्वे भीमपराक्रमाः। कृतवर्म्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः" हरि०वं०३९अ०"रामे भारं समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान्। अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि" हरिवं०११३अ० [त्रिका०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन। अभ्यस्तविद्ये

कृतवीर्य्य पु० कृतं वीर्य्यमनेन। १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्यार्জ্জুনजनके नृपभेदे। "कनकस्य तु दायादास्त्वरो लोकविश्रुताः। कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्यादथार्জ্জুनः" हरिवं०

२१अ० तस्यापत्यम् अण् । कार्त्तवीर्य तदपत्ये कार्त्तवीर्यशब्दे विवृतिः "गर्भस्य सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्धेन्द्रियाणां, हृदयमिति क्षतवीर्यः बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्" सुश्रुतः। २वीर्यान्विते त्रि० ।

कृतवेतन त्रि० कृतं वेतनं यस्य । "योयावत् कुरुते कार्य्यं तावत्तस्येह वेतनम्" या० उक्तरीत्या कृतभृतिके दासे । "प्रमाददुष्टनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" या०स्मृ०

कृतवेदिन् त्रि० कृतं वेत्ति विद्–णिनि । कृतोपकारस्योपकारके स्त्रियां ङीप् [रत्नमा०

कृतवेध(क) पु० कृतो वेधोऽस्य वा कप् । श्वेतकोषातक्यां

कृतवेधना स्त्री० कृतं वेधनं यस्याः । कोषातकीलतायाम् राजनि० [शिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे" या०

कृतशिल्प पु० कृतमभ्यस्तं शिल्पं येन । अभ्यस्तशिल्पे "कृत-

कृतश्रम त्रि० कृतः श्रमो येन । महोत्साहान्विते । "पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः" भा० आ० ८५श्लो० । २धर्म्मराजसभ्ये ऋषिभेदे 'वलीवाकः शिलीवाकः सत्यपालः कृतश्रमः', भा० स० ४अ० यमसभ्योक्तौ

कृतसंज्ञ त्रि० कृता संज्ञा संकेतो यस्मै । कृतसङ्केते दासादौ "गुल्मांश्च स्थापयेद्राज्ञः कृतसंज्ञान् समन्ततः" मनुः २कृतचैतन्ये नरेणाकृतसंज्ञेन विशुद्धेनान्तरात्मना" भा० आश्व० ५अ० । कृतसङ्केतादयोऽप्यत्र "नामग्रहगीतं कृतसङ्केतम्" जयदेवः

कृतसापत्निका स्त्री० कृतं सापत्न्यं यस्याः कप् टापि अत इत्त्वे यलोपः । अध्यूढायां स्त्रियां यस्या विवाहात् पश्चात् तत्पतिना विवाहान्तरं कृतं तस्याम् अमरः

कृतस्वर पु० कृतः स्वरः शब्दः उपतापो वा येन यत्र वा । स्वर्णोत्पत्तिस्थाने स्वर्णाकरे कार्त्तस्वरः २कृतशब्दे त्रि०

कृतहस्त त्रि० कृतः अभ्यस्तः हस्तो बाणादित्यागमोच्चणलाघवरूपा हस्तशिक्षा येन । सुशिक्षितशरविद्ये जने अमरः "अप्राप्तांश्चैव तान् (शरान्) पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्" भा०वि०१६७६श्लो०"अप्राप्तांश्चैव तान् बाणान् चिच्छेद कृतहस्तवद्" हरिवं०१६३०५श्लो०

कृताकृत न० कृतं कार्य्यञ्च अकृतं कारणं च समा० द्व० । १कार्य्यकारणयोः । "क्लेन नञ्विशिष्टेनानञ्" या० कर्म्म०। कृते अकृते च २होमादौ । ऋत्विग्भिश्चैषस्य ब्रह्मणः कृताकृतावेक्षणाय होमादौ वरणम् क्रियते इति याज्ञिकसम्प्रदायः । ३कृतशब्दोक्ते कात्यायनपरिभाषिते तण्डुलादौ कार्य्यकारणरूपे ४परमेश्वरे पु० "लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षः सृष्टधर्म्मा कृताकृतः" विष्णुसं० "कृतञ्च कार्य्यरूपेण, अकृतञ्च कारणरूपेणेति कृताकृतः" भा० । भावे क्त कृतं करणम् अकृतमकरणं द्वन्द्व०। ५करणाकरणयोः न० द्विव०। "नैनं कृताकृते तपतः" श्रुत० ब्रा०१४।७।२।२७। कृतञ्चाकृतञ्च । ६किञ्चित्कृते किञ्चिदकृते च "कृताकृतञ्च कनकं हस्तिनश्चाचलोपमाः" भा०आनु० ५३अ० "कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च" या० स्मृ०

कृतागम पु० कृत आगमोऽनेन । १परमेश्वरे वेदशास्त्रकर्तृत्वात्तस्य तथात्वम् । "कृतकर्म्मा कृतागमः" विष्णुसं० कृतोवेदात्मकआगमोऽनेनेति कृतागमः "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदश्च" इति श्रुतेः" भा० "कामः कान्तः कृतागमः" विष्णुसं०

कृताग्नि पु० कृतवीर्य्यानुजभ्रातरि । कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः

कृताङ्क पु० कृतसंख्यकश्चतुःसंख्यकोऽङ्कोयत्र । चतुःसंख्यान्विते पाशकभेदे [लुडुक्षे २संपुटीकृतहस्ते त्रि० धरणिः

कृताञ्जलि पु० कृतोऽञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन । १लज्जा-

कृतात्मन् पु० कृतः शिक्षितः संस्कृतो वा आत्माऽन्तःकरणं यस्य । १शिक्षितचित्ते, २शुद्धान्तःकरणे च । "गृहे गृहवतां नित्यमागच्छन्ति कृतात्मनाम्" "उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः" मनुः "पर्य्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु दृष्टैव सर्व्वे प्रविलीयन्ति कामाः"

कृतान्त पु० कृतः अन्तो विपर्य्ययनाशो–निश्चयो विषयपरिच्छेदो वा येन । १सिद्धान्ते । "कृतो नाशो येन । २दैवमाले ३पापे ४यमे च । ५पूर्व्वदेहजन्ये फलोन्मुखे ६दैवे अमरः ७यमौ ८तद्द्वारे च शब्दचि० "कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ति०त० ज्यो० ९यमदैवत्ये भरणीनक्षत्रे लक्षितलक्षणया १०द्वित्वसंख्यायाञ्च

कृतान्तजनक पु०ष६त० । सूर्य्ये हेमच० कृतान्तो जनको यस्याः कालागुरुणि रेणुकागन्धद्रव्ये स्त्री शब्दच०

कृतान्न न० कृतं पक्वं तदन्नञ्च । खड्डुकादौ पक्वान्ने, 'कृतान्नसुदकं स्त्रियः" इति स्मृतिभाज्ये स्मृतेः । माश्वाद्य

भाषानामका: कृतान्नभेदास्तत्साधनप्रकाराश्च भावप्र० दर्शिता यथा

"अथ क्षतान्नवर्ग: तत्रान्नानां साधनप्रकार: सिद्धानां गुणाश्च तत्र परिभाषा। समवायिनि हेतौ ये मुनिभिर्भणिता गुणाः। कार्य्येऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिता। क्वचित्संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः। भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्छिमिटो गुरुः। क्वचिद्दोषगणभावेन गुणान्तरमपेक्षते। कदन्नं गुरु सर्पिश्च लघूक्तं सुस्थितं भवेत्।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च। भक्तमन्नं तथान्नञ्च क्वचित्कूरञ्च कीर्त्तितम्। ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भित्सारोदियः पुंसि भाषितः। सुधौतास्तण्डुलाः स्फीतास्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम्। भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमशुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम्।

अथ (दालि)। दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे। दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता स्वपनान्नी स्यात् कथयन्ते तद्गुणा अथ। स्वपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः। निस्तुषो भृष्टसंसिद्धः लाघवं सुतरां व्रजेत्।

अथ (खिचिड़ी)। तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता सलिले सिद्धा खचरा कथिता बुधैः। खचरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा। दुर्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता।

अथ तापहरी (ताताहरीति) लोके। हते हरिद्रासंयुक्ते माषजाज्यज्यवेष्टीम्। तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सर्वैव परिभर्जयेत्। सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्। लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्। एषा सिद्धिः समाख्याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः। एषा तापहरी बल्या हृद्या श्लेष्मामहरेत्। दृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता।

अथ क्षीरिका। पायसः परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते। गुडेर्ज्जपक्वे दुग्धे तु एतान्तांस्तण्डुलान् पचेत्। ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सर्पिताज्ययुतोत्तमा। क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता दृंहणी बलवर्द्धनी। नालिकेलनलूनक्षच्छिन्नं पयसि क्षीरः क्षिपेत्। सितागव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेत् मृदुनाऽग्निना। नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिदुष्टिदा। गुर्वी सुमधुरा हृद्या रक्तपित्तानिलापहा।

अथ (सेवइ)। सर्पिषा वर्त्तिकां कृत्वा सूक्ष्मां तु यत्नसन्निभाम्। शुष्का क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसितान्विता। सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा। आहिणी सन्धिकृद्भ्यां तां खादेन्नातिमात्रया।

अथ (मण्डा)। गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोधितास्ततः। प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः (सयदा) स्मृताः। वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत्। हस्तलालनया तस्या लोष्टवीं सम्यक् प्रसारयेत्। अधोमुखघटस्यैतत् विस्तृतं प्रक्षिपेद्वह्निः। मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते। लोष्टवी (लाइ)। दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः। अथ वा सिद्धमांसेन सतक्रघटकेन वा। मण्डको दृंहणो हृद्यो बल्यो रुचिकरो गुरुः। पाकेऽपि मधुरो ह्याही लघुर्दोषत्रयापहः।

अथ (पोरी) कृत्वापि (दुनौरी) इति च। "कुर्यात्समितयाऽतीव तन्वी पर्पटिका ततः। खेदयेत्तप्तके (ताओया) तान्तु पोलिकां जगदुर्बुधाः। तां खादेन्नृपसिकायुक्तां तस्या मण्डकवद्गुणाः।

अथ प्रसक्तान्नपूपौ। समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत्। तच्चिरं घनीभूते न्यस्येल्लवङ्गं मरिचादिकम्। लघुसिका दृंहणी हृद्या बल्या पित्तानिलापहा। स्निग्धश्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम्।

(रोटि)। शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पृष्टाञ्च पोलिकाम्। तप्तके (ताओया)। खेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत्। सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणं तस्याः प्रचक्ष्महे। रोटिका बलकृद्भ्यां दृंहणी धातुवर्द्धनी। वातघ्नी कफकृद्गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णन्तु खाम्बु गाढं विमर्द्दयेत्। विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत्। अङ्गारकर्कटी ह्येषा दृंहणी शुक्रला लघुः। दीपनी कफकृद्बल्या पीनसश्वासकासजित्।

अथ (यवरोटी)। यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः। बलशुक्रानिलकरी बल्या कृन्नि कफामयान्।

अथ माषरोटिका। माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्तप्तकाशुकाः। आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता। धूमसी रचिता चैव प्रोक्ता भर्ज्जरिका बुधैः। भर्ज्जरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता।

अथ चनकरोटिका। चनकयारोटिका रुच्या श्लेष्मपित्तास्रदु-

हरुः । विटम्बिनी न चक्षुष्या तद्गुणा चातिशुष्कुली" ।

अथ पिष्टिका । दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका । शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः

अथ (वेठइ)। माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेटमिका बुधैः । भवेद्वेटमिका बल्या दृष्या रूक्ष्याऽनिलापहा । जग्धसन्नर्पणी गुर्वी दृंहणी शुक्रला परम् । भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा । गुदकीलार्हितश्वासपङ्क्तिशूलानि नाशयेत् ।

अथ (पापर) धूमसी रचिता छिद्रुहरिद्रालवणैर्युता । जीरकस्वर्जिकाभ्याञ्च तनूकृत्य च वेल्लिता । पर्पटास्ते सटाङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना रूक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः । मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः । चनकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चनकोद्भवाः । स्नेहभृष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।

अथ (पूरी) । माषाणां पिष्टिका पूर्या लवणार्द्रकछिद्रुभिः । तया पिष्टिकया पूर्णा लम्बिताकृतपोलिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरीका कथिता बुधैः । रूक्ष्या स्वादी गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ।

अथ (वरा) । माषाणां पिष्टिका युक्ता लवणार्द्रकछिद्रुभिः । कृत्वा विटध्याहटकास्तास्तैलेषु पचेच्छनैः । विशुष्का वटका बल्या दृंहणी वीर्यवर्द्धनी । वातामयहरा रूक्ष्या विशेषादर्हितापहा । विबन्धभेदिनी श्लेष्मकारिणोऽत्यग्निपूजिता। संचूर्ण्य निक्षिपेत्तत्र भृष्टं जीरकछिद्रुभिः । लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् । शुक्रलस्तत्र वटको बलकृद्रोचनो गुरुः । विबन्धहृद्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः । राज्यक्तपातिनो वान्यान् पाचनांस्तांस्तु भक्षयेत् राज्यक्ता (राइता) इति लोके ।

अथ (काञ्जीवरा) । मन्थनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता । निम्बलेनाम्बुनापूर्वं तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् । राजिकाजीरलवणछिद्रुशुण्ठीनिशाकृतम् । निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्थास्यञ्च सुद्रयेत् । ततो दिनत्रयादूर्द्धमक्ताः स्युर्वटका ध्रुवम् । काञ्जिको वटको रूक्ष्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः । शीतो दाहं शूलमजीर्णं हरते दृगामयेष्वहितः ।

(उरीदवडा) । अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान्मज्जयेज्जनः । अम्लिका वटकास्ते तु रूक्ष्या वह्निप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वैरेषोऽपि च समन्वितः ।

अथ (कुवडा) सुद्गानां वटकास्तप्ते (ताओया) भर्जिता लघवो हिमाः । संस्कारजप्रभावेन त्रिदोषशमना हिताः ।

अथ (माषवडा) माषाणां पिष्टिका छिद्रुलवणार्द्रकसंस्कृता । तया विरचिता वल्ले वटिकाः साधुशोषिताः । भर्जितास्तप्ततैलैस्ता अथवान्युप्रयोगतः । वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ।

अथ (कोँहडावडी)। कूष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणाः । विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ।

अथ (मुद्गवटी) मुद्गानां वटिका तद्वद्रचिता साधिता तथा । पथ्या रूक्ष्या तथा लघ्वी मुद्गरूपगुणा स्मृता ।

(चरिकवच्छ)। माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् । तन्तु संस्वेदयेत् युक्त्या स्याल्यामास्तारकोपरि । ततो निष्कास्य तं खण्डान्ततस्तैलेन भर्जयेत् । खण्डांश्च खण्डेन योग्यमिति यावत् । अलीकमत्रोक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं घृताक्तभटित्वेन वास्तूकेन च भक्षयेत् ।

अथ (कडी)। स्याल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राछिद्रु भर्जयेत् । अवलेहनसंयुक्तं तक्रन्तत्रैव निःक्षिपेत् । एषा सिद्धा समरीचा कथिता कथिता बुधैः । अवलेहनम् । (अरिहन) इति लोके । कथिता पाचनी रूक्ष्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी । कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी । अलीकमत्रयाः शुष्का वा किं वा कथितया पुनः । दृंहणा रोचना दृष्या बल्या वातगदापहाः । कोष्ठशुद्धिकराः शुक्रयाः किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः । अर्हिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ।

अथ (आदवरा)। मुद्गपिष्टाविरचितान् वटांस्तैलेन पाचितान् । हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिंश्चूर्णं विनिःक्षिपेत् । भृष्टं छिद्रुवार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरसं यवानीं च युक्त्वा सर्वं विमिश्रयेत् । मुद्गपिष्टं पचेत्सम्यक् स्याल्यामास्तारकोपरि । तस्यान्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोलकान् पक्वा कथितायां निमज्जयेत् । गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकयटा अपि । मुद्गार्द्रकयटा रूक्ष्याः लघवो बलकारकाः । दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ।

(पकौरी) दालयस्वनकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः । तच्चूर्णं वेषनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः । वटिका वेषनस्यापि कथितायां निमज्जिताः । रूक्ष्या विष्मज्जननी बल्या

पुष्टिकरी क्षुता। एवमन्येऽपि वेशवभवाः प्रकाराः खण्डनखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः।

अथ मांसस्य प्रकाराः। तत्र शुद्धमांसम्। (सुधमांस) इति लोके। पाकपात्रे घृतं दत्त्वात् तैलञ्च तदभावतः। तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम्। छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं ध्रुवम्। धौतं निर्गालितं सक्षिप्तं घृते तद्भर्जयेच्छनैः। सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणन्तु पचेत्ततः। सिद्धे जलेन संमिश्र्य वेशवारं परिक्षिपेत्। वेशवारः (वेशम) इति लोके। द्रव्याणि वेशवारस्य नागबल्लीदलानि च। सण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समासतः। अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति क्षुतम्। शुद्धमांसं परं घृष्यं बल्यं रुच्यञ्च हृंहणम्। त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनात्।

अथ सक्षार्द्रकम् (सहरमांस) इति लोके। छागादेर्मांसमूर्वादेः कुट्टितं खण्डितं पुनः। शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्सक्षार्द्रकम्। सक्षार्द्रकं गुणैस्तुल्ये शुद्धमांसगुणं क्षुतम्।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रा हिङ्गु भर्जयेत्। छागादेः सकलस्यापि खण्डाप्यपि च भर्जयेत्। सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा। क्षीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि तारयेत्। तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम्। कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् स्वरौहारस्य पाचनम्।

अथ हरीसा (हरीस)। पाकपात्रे तु घृतेनति मांसखण्डानि निःक्षेपेत्। पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम्। हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च। सण्डुलांश्चापि गोधूमान् अब्धीराणां रसान् बहून्। यथा सर्व्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि। तथा पचेत् सुनिपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा। एषा हरीसा बलकृत् वातपित्तापहा गुरुः। शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सदीपनकारिणी।

अथ तलितमांसम्। शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्सुसाधितम्। पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः। तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धिकृत्। तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम्।

अथ शूल्यम् (सीख) कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया। तैलं सलवणं दत्त्वा गर्भ्मे दहने पचेत्। तत्तु शूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः। शूल्यं बलं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु। कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत्। (इदमेव शूलाकृतं भट्टित्यञ्चेत्युच्यते) मांसघट्टकाटिकम्। सिद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं खेदितं जले। लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम्। एलाजिरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम्। घृते हृगन्धं तद्भृष्टं मांसघट्टकाटिकोच्यते। मांसघट्टकटं रुच्यं हृद्यं हृष्यं बलकृद्गुरु। वातपित्तहरं श्रेष्ठं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम्।

अथ मांसरसा। सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः। प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम्। क्लिष्टभग्नसन्धीनां कृशानां शुक्रिकाङ्क्षिणाम्। क्षतौजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम्। शस्यते स्वरहीनानां हृष्टायुःश्रवणार्थिनाम्। प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः। ग्रन्थविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्त्तिताः। (ते च सुश्रुतेक्तगुणकथानऽनुपदं वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः। हिङ्गु जीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम्। लवणं चास्तचूर्णादि सिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत्। इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः।

अथ मठकः (माठ) इति लोके। संमितामर्द्धयेदन्यजलेनापि च सञ्चयेत्। तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम्। एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते। मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत्। अयं प्रकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते। सञ्चयेत् मर्द्धयेत्। मठस्तु हृंहणो हृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः। पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः। संमिताः शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये। प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चेत्तद्गुणाः स्मृताः।

अथ सम्भावः(मेराकी)पर्यायः साज्यसंमितां निर्मिता घृतभर्जिताः। कुट्टिताश्चालिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्द्दिताः। तत्चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च। नालिकेलं रुकर्पूरञ्चारबीजान्यनेकधा। घृतात्तसंमिता पुष्परोटिका रचिता ततः। तदन्तः पूरणं तस्याः कुर्य्यान्मुद्रां दृढां सुधीः। सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेच्चिपुणो जनः। प्रकारैः प्रकारोऽयं सम्भाव इति कीर्त्तितः।

अथ कर्पूरनालिका। घृताढ्यया संमितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः। लवङ्गोल्लेखकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम्। पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका। सम्भावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका।

फेनिका (फेनी) संमितायां घृताढ्यायां वर्त्तिं दीर्घां समाचरेत्। तान्तु सञ्चिक्षिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत्।

वेल्लयेद्वेल्लनेनैता यथैका पर्पटी भवेत्। ततश्चुरिकया तान्तु सलग्नानेव कर्त्तयेत्। ततस्तु वेल्लयेद्भूयः शङ्कुकेन च लेपयेत्। शालिचूर्णं हृतं तोयं मिश्रितं शङ्कुकं वदेत्। ततः संहृत्य तल्लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक्। पुनस्तां वेल्लयेल्लोप्त्रीं यथा स्याच्चक्रमण्डलाकृतिः। ततस्तां सुपचेटाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः। सुगन्धया शर्क्करया तदुद्वूलनमाचरेत्। सिद्धैषा फेनिका नाम्ना मण्डकेन समा गुणैः। ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः। वेल्लयेत् प्रसारयेत् वेल्लनम् (वेलन) इति लोके। पर्पटी रोटी। लोप्त्री (लादू) इति लोके।

अथ शष्कुली(सोहाली) इति लोके। समितायाः हृताक्षायाः लोप्त्रीं कृत्वा च वेल्लयेत्। आज्ये तां भर्जयेत्सिद्धां शष्कुली फेनिकागुणा

अथ मोदकः (लाडू)। हृद्याद्यया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु। निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत्। युक्तेन मोदकान् कुर्य्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा।

अथ सुक्षमोदकः (मोतिचुरलाडू)। सुक्षाणां धूमसी सम्यक् घोलयेच्चिर्मलाम्बुना। कटाहस्थं हृतेरुद्धं झर्झरं स्थापयेत्ततः। धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि। पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत्। सितापाकेन संयोज्य कुर्याद्धस्तेन मोदकान्। झर्झरं (झाझरा) इति लोके। लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः। चक्षुष्यो ज्वरहृद्धल्यस्तर्पणो सुक्षमोदकः।

अथ सेवनमोदकः(सेओकालडु आ)। एवमेव प्रकारेण कार्य्याः सेवनमोदकाः। ते बल्या लघवः शीता किञ्चिद्वातकरास्तथा। विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः

दुग्धकूपिका। तण्डुलचूर्णं विमिश्रितनवक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन। दृढकूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत्सर्पिषा सम्यक्। अथ तां पूरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च। शङ्कुकसुदितवदनां सर्पिषि सुपक्वबदनाञ्च। अथ पाण्डुखण्डपाके स्नापयेत् कर्पूरवासिते कुशलः। अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा कथिता। हृद्या शीता गुर्वी शुक्रकरी हृंहणी रुच्या। विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम्।

क्षुण्डलिनी (जिलेबी) नूतनं घटमानीय तस्मान्तः कुशलो जनः। प्रस्थाच्चूर्णदलेन क्षाराम्लेन प्रवेपयेत्। द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यच्च प्रस्थसम्मितम्। हृतमर्द्धं शरावञ्च घोलयित्वा हृते क्षिपेत्। आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदुच्छ्रितम्। ततस्तत्प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत्। परिभाव्य परिभाव्य तत्पात्रे हृते क्षिपेत्। पुनः पुनस्तदाहृत्य विदध्यान्मण्डलाकृतिम्। तां सुपक्वां हृताद्धीत्वा सितापाके तनुद्रवे। कर्पूरादि सुगन्धञ्च स्नापयित्वोद्धरेत्ततः। एषा कुण्डलिनी नाम्ना दृष्टिकान्ति बलप्रदा। धातुवर्द्धिकरी हृद्या रुच्या च चित्तप्रतर्पणी।

अथ पश्चात्परिवेश्या रसाला। (शिखरिणी) आदौ साहिप्रमस्तमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिघटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत्। दुग्धेनार्द्ध घटेन हृण्मयनवस्थालयां दृढं साधयेत् एलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तं द्योजयेत्। भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयम् श्रीकृष्णेन पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समास्वादिता। एषा येन यसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यशः तस्य स्यादतिवीर्य्यदृढ्रिनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम्। ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गाः ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः। ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रास्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्य्यात्। रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित्। दीपनी हृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा गुरा। रक्तपित्तं हृषादाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत्।

अथ शर्करोदकम् (सरबत्) जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा। एला लवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता। शर्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां सुखे। शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम्। बलं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम्। मूर्च्छाच्छर्दिहृषादाहज्वरशान्तिकरं परम्।

अथ प्रपानकम् (प्रङ्गा)। तत्र आम्रफलप्रपानकम्। आम्रमामं जले स्विन्नं मर्दितं दृढपाणिना। सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम्। प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम्। सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्।

अथाम्लिकाफलपानकम्। अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्दयेद्वारिणा दृढम्। शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गैर्नुन्नवासितम्। अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधनम्।

निम्बूकफलपानकम्। भागैकं निम्बुजे तोयं षड्भागं शर्करोदकम्। लवङ्गमरिचैर्मिश्रं पानं पानकसुत्तमम्। निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम्। वह्निदीप्तिर्मुरुच्यं समस्ताहारपाचकम्।

धान्याकपानकम् । शिलायां साधु संभिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् । नूतने स्पृष्टमध्ये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।

अथ काञ्जी । काञ्जीविधिर्वटकावसरे लिखितः । काञ्जीकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम् । मूलजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम् । न भवेत् काञ्जिकं यत्र तत्र जालिः प्रदीयते ।

अथ जालिः । आमसास्फलं पिष्टं राजीकालवणान्वितम् । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं जालिरुच्यते । जालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी । मन्दमन्दन्तु पीता सा रोचनी वह्निवर्धिनी ।

अथ तक्रम् । तूर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदस्लं दधि प्रायो माक्षिकमस्त्रुकेन विमले सृष्टाजने घोलयेत् । भृष्टं हिङ्गु च जीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिन्मिताम् पिष्टान्तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् । तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ।

अथ दुग्धम् । विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् । दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे ।

अथ सक्तवः । धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यत्तत्पिष्टानि सक्तवः । तत्र यवसक्तवः । यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः । कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः । ते पीता बहुदा दृष्या दृंहणा भेदनास्तथा । तर्पणा मधुरा रूक्षाः परिणामे बलावहाः । कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्दृद्विलेखामयापहाः । प्रशस्ता घर्मदाहाध्वव्यायामार्त्तशरीरिणाम् ।

तत्र कलायसक्तवः । निस्तुषैश्चनकैर्भृष्टैस्तुर्यांशेन यवैः कृताः । सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता श्लेष्मे प्रतिपूजिताः ।

शालिसक्तवः । सक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः । मधुरा आहिणो रूक्षाः पथ्याश्च बलशुक्रदाः । न भुक्ता न दैम्ब्रिक्त्वा न निशायां न वा बहून् ।

न अजाक्षरितान् तद्वि सक्तून्वाञ्छेत् केवलान् । पृथक् पानं पुनार्द्रांश्च आमिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनसक्तञ्च स्वप्नं सक्तुषु वर्जयेत् ।

अथ धाना(बङ्करी) यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति क्षितौ । धानाः स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः । तथा मेहकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

अथ लाजाः । येषां स्युस्तण्डुलास्तादि धान्यानि सतुषाणि च । भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः । लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते । स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः । ऊर्द्ध्वातीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ।

अथ पृथुकाः(चिड़वा) । शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ते । कुट्टितास्त्रिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि । पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि । सक्षीरा दृंहणा दृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।

अथ होलकः (होरहा) । अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलोमेदःकफदोषबलापहः । भवेद्यो होलकोयस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

अथ जवी । मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन संभृष्टा बुधैरुक्तीति सा स्मृता । (उमिया) इति लोके । जवी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।

अथ कुलत्थाः(युवनी) कुलत्थास्तु गोधूमा अन्येऽपि चनकादयः । कुलत्था इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः । कुलत्था गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

अथ पललम् (तिलकुट) पललन्तु समाख्यातं सैन्धवन्तिलपिष्टकम् । पललं मललघ्न्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् । दृंहणञ्च गुरु स्निग्धं मूत्राधिक्यनिवर्त्तकम् ।

अथ पिण्याकः (पीना) । तिलकुट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलखलः स्मृतः । पिण्याको लेखनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।

अथ (चाउर) तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नवस्तन्दिदुर्जरः" ।

अन्येऽपि कृतान्नप्रकराः पाकशास्त्रे दृश्याः

कृतान्नविशेषगुणाश्च श्रुतेर्दर्शिता यथा

"अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् । लाजमण्डो पिशुद्वानां पथ्यः पाचनदीपनः । वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः । खेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी । तृट्क्षुद्भ्रमग्लानिहरी मेया वातानुलोमनी । विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी । पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी तृष्णापहा । हृद्या सन्तर्पणी दृष्या दृंहणी बलवर्द्धनी । शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वस्तास्त्र दुर्जराः । सिक्थैर्विरहितो मण्डः, मेया सिक्थसमन्विता । विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा । विष्टम्भी पायसो बल्यो भेदःकफकरो गुरुः । कफपित्तहरी बल्या क्षपराऽनिलनाशनी । धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोघ्नः सुरभिः समः । स्निग्धः क्षुत्तृड्भ्रम-

स्तूर्णौ विशदस्तोदनौ लघुः । अवौतोऽप्रसुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः । लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भक्षतण्डुलः । स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्वैदलान्नैश्च संयुताः । गुरवो दृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः । कुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्स्फुटो लघुर्हितः । स्विन्नं निःपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् । अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा । मांसं स्वभावतो हृद्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् । स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लकटुकैः सह । सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं दृंहणं गुरु । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् । विद्यात्पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनम् । परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु । रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोल्लुप्तपिष्टत्वादुल्लुप्तमिति पाचकाः । परिशुष्कगुणैर्युक्तं वह्नेः पक्वमतो लघु । तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् । ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उल्लुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितम् । परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम् । मांसं यत्तैलसिद्धन्तु वीर्य्योनं पित्तकृद्गुरु । लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् । अनुष्णवीर्य्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् । प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः । वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः । स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । भग्नविश्लिष्टसन्धीनां क्षयाणामल्परेतसाम् । आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्द्धनः । सदाडिमयुतो हृद्यः संस्कृतो दोषनाशनः । यन्मांसमुद्धृतरसं न तत्पुष्टिबलाहरम् । विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम् । दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खालिकस्तु परं गुरुः । मांसं निरस्थि कुस्विन्नं पुनर्घृष्टं चूर्णितम् । पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् । एकध्यं पाचयेत्सम्यक् वेशवार इति स्मृतः । वेशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् । क्षुत्तृट्तापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः । कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि । ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि कृच्छ्रयूषः कृताकृतः । स तु दाडिमसद्दीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः । रुचिप्रदो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् । मस्तुरुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः । कफपित्तविरोधी स्याद्वातव्याधौ च शस्यते । सद्दीकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलार्दिते । रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते । पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ । पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ । श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् । हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् । कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः । तूर्णीप्रतूर्णीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः । दाडिमाम्लकैर्यूषो हृद्यः संग्रहणो लघुः । प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् । सुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः । सर्व्वधान्यकृतस्तद्वद्दृंहणः प्राणवर्द्धनः । खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा यातकफे हितौ । वल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमाम्लोऽग्निदीपनः । दध्यम्लः कफकृद्वल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः । तक्राम्लपित्तकृत् प्रोक्तो विपरीतगुणोऽधिकः । खडाः खण्डयवाग्वश्च षाडवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः । अस्नेहलवणं सर्व्वमकृतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैर्हि युतं कृतम् । अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितञ्च यत् । यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे । दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः । तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकविरूढकम् । सिण्डाकी च गुरूण्यि स्युः कफपित्तकराणि च । तद्वच्च वटकान्याद्यर्विदाहीनि गुरूणि च । लघवो दृंहणा हृद्या रोचनदीपनाः । हृष्यामूच्छर्भ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रामषाडवाः । रसाला दृंहणी बल्या स्निग्धा हृद्या च रोचनी । स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् । सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते । मन्थः रुट्तोयबलकरः पिपासाश्रमनाशनः । सक्तुस्नेहगुडो मूलक्षुद्रोदावर्त्तनाशनः । शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारहृत् । द्राक्षामधूकरसयुक्तः कफरोगनियर्हणः । वर्मत्वयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः । गौडसक्तुमनस्तं वा पानकं गुरु सूत्वलम् । तदेव खण्डसद्दीकाशर्करासहितं पुनः । सक्तुं सुतीक्ष्णं सुस्निग्धं पानकं स्याच्चिरत्ययम् । माद्वीकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाहतृषापहम् । परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् । द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्रञ्च सर्व्वतः । पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत्” ।

२कृतं साधितसञ्चं येन । साधिताक्षे पाचके त्रि०

क्षतय पु० क्षतसंज्ञकोऽयः । द्यूतक्रीड़ाप्रसिद्धे चतुरङ्कादि

पाशकभेदे "कृतावे त्वेतादृयस्तेऽन्तर्भवन्ति" अयशब्दे ३३५ पृ० दर्शिते आनन्दगिरिः

कृतार्थ त्रि० कृतः अर्थः प्रयोजनं येन। कृतकार्य्ये। "शरदः कृतार्थताम्" किरा० "कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा" माघः

कृतालय त्रि० कृत आलयोयेन। १कृतवासे "यत्र ते दयिता भार्या तनयाश्च कृतालयाः" रामा०। २भेके पुंस्त्री० टिका०। स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। [कर्म्मयुक्ते शब्दचि०]

कृतावदान त्रि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन। विख्यात

कृतावसक्थिक त्रि० कृताऽवसक्थिका येन। वस्त्रादिना जानुजङ्घापृष्ठबन्धयुक्ते "प्रौढपादोन कुर्व्वीत स्वाध्यायपितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" आ० त० काल्या० "कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः" आ० त० रघु०

कृतास्त्र त्रि० कृतं शिक्षितमस्त्रं येन। शिक्षितास्त्रे। "येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रः" भा० व० ४अ०

कृति स्त्री कृ-क्तिन्। १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तृव्यापारे, "दृष्टा जातिस्तदायुष्मन्! कृतिर्यावच्च विद्यते" भा० व० १२४८२श्लो० ३त्रिंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे "कृतिः प्रकृतिराकृतिः" वृ० र०। ४क्रियायाम् मेदि० "श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिसुदे तस्याभ्युदियादियम्" नैष० ४नृपभेदे पु० "सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः। कृतिर्नामाऽच्यवत् स्वर्गादसत्यवचनात् सकृत्" मार्क० पु०। स च जनकवंश्यः "बहुलाश्वोऽतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः" भाग० ९।१३।१६ मैथिलवंश्यरूपोक्तौ। कृ बधे-क्तिन्। ५हिंसायां मेदि० ६त्रिंशतिसंख्यायाम् कृतिकरः। कृत-बा० करणे इक्। ७कर्त्तर्य्यां स्त्री "कृत्तैः खादिश्च कृतिश्च संदंशे" ऋ० १।१६४।२ "कृतिः कर्त्तनी" भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातुल्या विंशतिसंख्याः करा यस्य। रावणे शब्दमा०। तस्य विंशतिहस्तत्वात् तथात्वं कृतिहस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत-इष्टा० इनि १कृतक्रिये कर्त्तरि अमरः, २पुण्यवति शब्दमा० "कृती स्तुती वृद्धमतेषु धीमान्" भट्टिः "न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्" रघुः। "तवैव नाभाऽस्त्रगतिः कृती त्वम्" "यस्य चेतसि वर्त्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः" कुमा० "कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती" भावः "कृतिः कृतिसुदे" कृतिशब्दे नैष०

कृतिरात पु० नृपभेदे "बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरातो महाबलः" भाग० ९।१३।१७ पाठान्तरम् [ऋचनकृते" या०

कृते अव्य० कृ-क्विप् नि० एदन्तत्वम्। निमित्तार्थे "देवातिकृतेयुक पु० पौरवे नृपभेदे। "ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः" भाग० ९।२०३। रौद्राश्वस्य घृताचीगर्भसर स्युत्पन्नदशपुत्रोक्तौ

कृतोदक त्रि० कृतमुदकमुदककार्य्यं स्नानतर्पणादि येन। कृतस्नानादौ। "एवं कृतोदका भार्याः प्रवेक्ष्यन्ति मजाह्नयम्" भा० स्व० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्य्यभ्रातरि। कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः। कृतमोजोयेन। २कृततेजस्के कृतपराक्रमे त्रि०।

कृत्त त्रि० कृत+क्त। १छिन्ने, २कृष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत-कर्म्मणि-क्तिन्। १चर्मादिचर्म्मणि कृत्तिवासाः। २त्वचि भूर्ज्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि० ५गृहे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उप्यत्वात् कृत-तिकन् किच्च। अश्विन्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्याः क्षुरतुल्याकारत्वं षट्तारात्मकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९७ पृ० दर्शितम् अन्येतु शकटाकारत्वमाहुः। सा च २६° अंशात्मके राशिचक्रे २६।४० अंशकलोत्तरङ्गे १३।२० अंशकलात्मिका मेष वृषोभयराशिघटिका। तथा च तस्या आद्यचरणः मेषराशिघटकः अन्त्यचरणत्रयं वृषराशिघटकम्। अश्विन्याद्यश्च सप्तविंशतिः दक्षसुता चन्द्रपत्न्यः। तत्र भरणी कृत्तिकाद्याः २।३।६।८।१०।१२।१६।२१।२६ संख्यकाः सपत्नीरोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्रस्य भर्त्सनां कृतवत्यः। ततः चन्द्रेण ताः प्रति गमनाप्रत्यक्षतादिशापदानं कालिकापु० २० अध्याये उक्तं तच्च कालिकापुराणशब्दे २०१४ पृ० द्रष्टव्यम्। दक्षसुतानां च चेतनत्वात् कृत्तिकाभिः षड्भिः कार्त्तिकेयस्य पोषणं कृतं कार्त्तिकेयशब्दे विवृतिः। तस्या अग्निरधिष्ठातृ देवः सा च भिन्नगणान्तर्गता "भिन्नोऽग्निः सविशाखभः, शुभकराः सर्व्वे स्वकृत्ये गणाः" ज्यो० त०। कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्त्तिकी सास्मिन् मासे पुनरण्। कार्त्तिक कार्त्तिक्या युक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाङ्गि पु० कृत्तिका शकटाकारा अङ्गिश्चिह्नमस्य। अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्वभेदे "त्रिरूप एकोऽश्वः" इत्युपक्रमे "कृत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्" शत० ब्रा० १३।४ "२कृत्तिका शकटाकारा अङ्गिर्यस्य" भा०

कृत्तिकातनय पु० ६त० । कार्त्तिकेये तस्य यथा तथात्वं तथा कार्त्तिकेयशब्दे १८५६ पृ० उक्तम् । कृत्तिकासुतादयोऽप्यत्र पु०

कृत्तिकाभव पु० कृत्तिकायां नक्षत्रे भवः । चन्द्रे शब्दच०

कृत्तिवास पु० कृत्तिं गजासुरचर्म्म वस्ते वस-आच्छादने अण् उप०स० । महादेवे कृत्तिवासेश्वरः

कृत्तिवासस् पु० कृत्तिर्गजासुरचर्म्म वासोयस्य । महादेवे यथाच तस्य तद्वसनत्वं तथा काशी० ६८अ० वर्णितं यथा "कोलाहलो महानासीत्त्रात त्रातेति सर्वतः । महिषासुरसुतोऽसौ समायाति गजासुरः । प्रमथान् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः । यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रमिणोति हि । अचलान् दोलयाञ्चक्रे तत्र तत्रास्य भारतः । उरुवेगेन तरवः पतन्ति शिखरैः सह । तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः । यस्य मौलिसंघर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम् । नीलिमानं न चाद्यापि जहतुत्वेषसङ्गजम् । यस्य निःश्वाससंहारैरुत्तरङ्गा महार्णवाः । नाद्यापि मुञ्चन्त्यूर्ध्वकल्लोला भयन्ति तिमिभिः सह । योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः । तावानेव हि विस्तारस्तनोर्नाथाविनोऽस्य हि । यच्चेतयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुनः । विद्युता नोह्यते ह्यद्यापि सोऽयमाद्यति सत्वरः । यां यां दिशं समध्येति सोऽयं दुःसहविक्रमः । नार्द्यते यमीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् । अक्षतब्रह्मवरस्यायं तृणीकृतजगत्त्रयः । अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः । ततस्त्रिशूलहेति सामायान्तं दैत्यपुङ्गवम् । विज्ञायावध्यसंकल्पं शूलेनाभिजवान तम् । प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यः गजासुरः । छत्रीकृतत्रिशूलात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् । गजासुरउवाच । त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां सर्वकारिणम् । तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव सुरान्तक ! । किंचिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि मयेरितम् । सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय । त्वमेको जगतीनाथो ! विश्वस्योपरि संस्थितः । अहं तदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति जितं मया । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वच्छिशूलाग्रसंस्थितः । कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं मेयसे मृत्युरीदृशः । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः । प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्घण्टोद्धव ! गजासुरम् । ईश्वर उवाच । गजासुर । प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषशालिना । स्वानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमतेऽसुर !। इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् । गजासुर उवाच । यदि प्रसन्नोदित्यःमत्सदा नित्यं वसान मे । इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्पिनाकिनसंवृताम् । सुप्रमाणां कृत्तस्वर्णां रणाङ्गणपवित्रिताम् । इष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवास्वतिकोमला । सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्वतिमङ्गलम् । महातपानलज्वालां प्राप्यापि चिरं विभो ! । न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः । यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! । तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गणे । अन्यच्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! । नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्यायतनं दिनम्" इतऊर्द्धं कृत्तिवासेश्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

कृत्तिवासेश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे कृत्तिवाससशब्दे दर्शितात् काशीख० वाक्यादुत्तरत्रान्यत्तत्कथा यथा "इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः । पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम् । ईश्वर उवाच । शृणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् । अविमुक्ते महाक्षेत्रे रणत्यक्तकलेवर ! । इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने । मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्वेषां मुक्तिदायकम् । कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् । सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् । यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि । उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम् । मानवानां हितायात्र स्थास्येऽहं सपरिग्रहः । दृष्टेनानेन लिङ्गेन पूजितेन स्तुतेन च । कृतकृत्योभवेन्मर्त्यः संसारं न विशेत् पुनः । रुद्राः पाशुपताः सिद्धा ब्रह्मयत्नव्रतचिन्तकाः । शान्ता दान्ता जितक्रोधा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः । अविमुक्ते स्थिता ये तु मम भक्ता सुशुचयः । मानापमानयोस्तुल्याः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः । कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं स्थास्येऽहं तदनुग्रहात् । दशकोटिसहस्राणि तीर्थानि प्रतिवासरम् । त्रिकालमागमिष्यन्ति कृत्तिवासे न संशयः । कलिद्वापरसम्भूता नराः कल्मषबुद्धयः । सदाचार विनिर्मुक्ताः सत्यशौचपराङ्मुखाः । मायया दम्भलोभाभ्यां मोहाहङ्कृतिसंयुताः । शूद्रान्नसेविनो विप्रा जिह्वाला रतिलालसाः । सन्ध्याज्ञानजपेज्याश्च दूरीकृतमनोधियः । कृत्तिवासेश्वरं प्राप्य सर्व्वपाप विवर्जिताः । सुखेन मोक्षमेष्यन्ति यथा सुकृतिनस्तथा । कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं सेव्यं काश्यां ततोनरैः । जन्मान्तर सहस्रेषु मोक्षोऽन्यत्र सुदुर्लभः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे

लभ्यस्त्वेकेन जन्मना। पूर्व्वजन्म कृतं पापं तपोदानादिभिः शतैः। नश्येत्, सद्यो विनश्येत्तु कृत्तिवासेश्वरेक्षणात्। कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं येऽर्च्चयिष्यन्ति मानवाः। प्रविष्टास्ते शरीरे मे तेषां नास्ति पुनर्भवः। अविमुक्ते निवस्तव्यं जप्तव्यं शतरुद्रियम्। कृत्तिवासेश्वरोदेवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः। सप्तकोटिमहारुद्रैः सुजप्यैर्यत् फलं लभेत्। तत् फलं लभ्यते काश्यां पूजनात् कृत्तिवाससः। माघकृष्णचतुर्द्दश्यामुपोष्य निशि जागरात्। कृत्तिवासेशमभ्यर्च्च्यः स यायात् परां गतम्। शुक्लायां पञ्चदश्यां यश्चैतत्रां कर्त्ता महोत्सवम्। कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे न स गर्भं प्रवेक्ष्यति। कथयित्वा तु देवेशस्तत्कृत्तिं परिधृत्य च। गजाहुरस्य महतीं प्राहणोत्तां हिगम्बरः। यत्र क्वत्वीकृतो दैत्यः शूलमारोप्य भूतले! तच्छूलपाटनाज्जातं तत्र कुण्डं महत्तरम्। तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम्। कृत्तिवासेश्वरं दृष्ट्वा कृतकृत्यतरोभवेत्"!।

कृत्नु त्रि० कृ-क्त्नु। कारौ शिल्पिनि उणा० "वहुकर्म्मकरे च। "कृत्वा कृत्नो! अकृतम्" ऋ० ६।१८।१५। "कृत्नो! वहुलकर्म्मणां कर्त्तः" भा०

कृत्य न० कृ-क्यप् तुक् च। १कार्य्ये, व्याकरणप्रसिद्धे पाणिन्यादिपरिभाषिते २तव्यादौ गतत्क्यप्रत्ययनीयर्यत्केलिमाख्ये प्रत्यये। ३कर्त्तव्ये त्रि० हेमच० "कृतकृत्यो विधिर्मन्ये" माघः। ४विहिते त्रि०। मेदि० ५धनादिभेदे त्रि० जटा० "कृत्याः" पा० "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" "कृत्यैरधिकार्थवचने" पा०। "कृत्याः षट् ते समाख्याताः कृत्यैरधिकार्थवचने" पा०। "कृत्याः षट् ते समाख्याताः क्यवृगन्ततौ भावकर्म्मणोः। तव्यानीयावलन्तात् यत् केलिमः कर्म्मकर्त्तरि" सुपद्म०। कृत्याः इत्यधिकारे तेषां विहितत्वात् तेषां तत्संज्ञत्वम्। कृत्यप्रत्ययस्तु धातुविशेषात् कर्म्मभावादौ विहितः। कृत्यश्च वेदादिविहितावश्यकर्त्तव्याचारविशेषः। तदधिकारेणैव कृत्यचिन्तामणि कृत्यतत्त्वकृत्यरत्नाकरादयोग्रन्थ विशेषाः प्रदत्ताः

कृत्यविद् त्रि० कृत्यं कर्त्तव्यं वेत्ति विद-क्विप्। कार्य्यज्ञे विधिज्ञे, "कृत्यविदिधुवाचेति" रघुः।

कृत्या स्त्री० कृ-क्यप् टाप्। १क्रियायां २कृत्याभिचारक्रियाजन्ये अभिचारोद्देश्यनाशके २देवादिमूर्त्तिभेदे च सा च वैदिकाद्याभिचारक्रियाजन्या अदृष्टविशेषनिर्व्वर्त्त्या देवादिमूर्त्तिरूपतयोत्पद्य अभिचारोद्देश्यं पुरुषं निहत्य नश्यतीति अथर्ववेदे प्रसिद्धम्। "पञ्चकल्पमथर्वणं कृत्याभिः परिदंशितम्" भा०शा०३४४अ०। कृत्याविश्वेषोत्पादनकथा भा० आनु० ९०अ० यथा

"इत्युक्तः स तु भृग्वस्तैर्द्दृषादर्भिश्चुकोप ह। तेषां वै प्रतिकर्त्तुञ्च सर्व्वेषामगमद्गृहम्। स गत्वा हवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः। जुहाव संस्कृतैर्म्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः। तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्या लोकभयङ्करी। तया नाम दृषादर्भिर्य्यातुधानीत्यथाकरोत्। सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता। दृषादर्भिं नरपतिं किङ्करोमीति साऽब्रवीत्। दृषादर्भिरुवाच। ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च। दासीभर्त्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय। ज्ञात्वा नामानि चैवैषां सर्व्वानेतान् विनाशय। विनष्टेषु तथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव। सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानीस्वरूपिणी। जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः"। "इन्द्रेण च सा नाशितेति तत्रैवान्ते उक्तम् यथा "रक्षणार्थञ्च सर्व्वेषां भवतामहमागतः। यातुधानी ह्यतिक्रूरा कृत्येषा वो वधैषिणी। दृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः!। दुष्टा हिंस्रादियं पापा युष्मान् प्रत्यभिसम्भवा"।

कृत्यानिवारणोपायमन्त्राश्च अथ० ५,१२,१४, उक्ता यथा "सुपर्णस्त्वान्वविन्दत्सूकरस्त्वाखनन्न सा। दिप्सौषधे! त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि। अव जहि यातुधानानव कृत्याकृतं जहि। अथो योऽस्मान्दिप्सति तमु त्वं जम्भयाधे!। रिश्यस्येव परीशंसं परिकृत्य परि त्वचः। कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्क्रमिय प्रति सुस्रुत। पुनः कृत्यां कृत्याकृते हस्ते गृह्य परायय। समक्षमस्मा आधेहि यथा कृत्याकृतं हनत्। कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः शपथीयते। सुखो रथ इव वर्त्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः। यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पापये। तासु त्वमसि नयामस्यस्मिन्नाश्वाभिधान्या। यदि वासि देवकृता यदि वा पुरुषैः कृता। तं त्वा पुनर्णयामसोन्द्रेण सयुजा वयम्। अग्ने पृतनाषाट् पृतनाः सहस्व। पुनः कृत्यां कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि। कृतवधनि! विध्य तं यस्चकार तमिज्जहि। न त्वामचक्रुषे वयं वधाय सं शिशीमहि। पुत्र इव पितरं गच्छ स्वज इवाभितो दश। वन्वभियावक्राक्षी गच्छ कृत्ये! कृत्याकृतं पुनः। उदेणीव वारण्यभिस्कन्दं मृगीव। कृत्या कर्तारमृच्छतु। दृष्वा ऋजीयः पतत द्यावापृथिवी तं प्रति। सा तं मृग-

मिव गृह्णातु कृत्या कृत्याकृतं पुनः । अग्निरिवैतु प्रतिकूलमनुकूलमिवोदकम् । सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः" ।

सुश्रुते चान्यप्रकारोऽत्र सामान्यतो दर्शितः यथा "कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च । रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् । नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः । अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्मद्या घ्नन्तु तान् सदा । पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः । दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः । पान्तु त्वां सनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा । पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः । अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च । सोमो व्यानं, मपानंते पर्जन्यः परिरक्षतु । उदानं विद्युतः पान्तु, समानं स्तनयित्नवः । बलमिन्द्रो बलपति, मनुर्मन्युं मतिं तथा । कामांस्ते पान्तु मन्यवः, सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु । प्रज्ञां ते वरुणो राजा, समुद्रो नाभिमण्डलम् । चक्षुः सूर्यो, दिशः श्रोत्रे, चन्द्रमाः पातु ते मनः । नक्षत्राणि सदा रूपं, छायां पान्तु निशास्तव । रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो, रोमाण्योषधयस्तथा । आकाशं खानि ते पातु, देहं तव वसुन्धरा । वैश्वानरः शिरः पातु, विष्णुस्तव पराक्रमम् । पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो, ब्रह्मात्मानं, भ्रुवो भ्रुवौ । एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः । एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि । स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् । स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ । स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः । पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव । एतत्तयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव मतव्यथः । इति स्वाहा । एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः । मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि" ।

"ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां बलमाचिक्षत एवं चिद्देवानभिभवेमेति, "तद्वै देव्या अस्रुक्षत । तएतैः कृत्यां बलगानुदखनन्, यदा वै कृत्यामुत्खनन्ति" "अत्र कस्मिंश्चिद्बन् भ्रातृव्यः कृत्यां बलगामिखनति" इति च शत० ब्रा० ३,५,४,२,३, "यामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति न संशयः" मनुः

कृत्याकृत्य न० द्वि० । द्वन्द्व० १कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः । सुश्रुतोक्ते २व्रणचिकित्साङ्गे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविशेषे च ते च कृत्याकृत्ये सुश्रुतेन दर्शिते यथा

"अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र वयस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्ववतां च सुचिकित्स्या व्रणा एकस्मिन् वा पुरुषे यत्रैतदुगुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनीयतमाः । तत्र क्वयस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणारोहन्ति । दृढानां स्थिरबद्धमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्य्यमाणं सिरास्नाय्वादिविशेषाञ्च प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । तस्मादेतेषां सुखसाधनीयतमाः । तएव विपरीतगुणा दृढबलशाल्पप्राणभीरुषु द्रष्टव्याः । स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोपोदरजत्रुसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः । अक्षिदन्तनासापाङ्गभ्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकुक्षियत्तःकक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोऽन्तःशल्याश्च दुश्चिकित्स्याः । अधोभागाश्चोर्द्ध्वभागनिर्वाहिनो रोमान्त्रोपनखमर्म्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च । भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेवनीकुटकास्थिसंश्रितम् ।

भवति चात्र । कुष्ठिनां विषजुष्टानां औषधां मधुसेचिनाम् । व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः । ऋवपाटिकानिरुद्धप्रकाशसञ्चिरुद्गुदजठरयन्त्रिणः । क्षतक्रिमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिनां वा ये परिक्लेदेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहपातकुरण्डलिकाष्ठीलादन्तशर्करोपकुशकण्ठशालूकनिष्कोथगण्डपिताश्च दन्तवेष्टाविसर्पास्थिच्यवतोरःक्षतव्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः । साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा । घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् । यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् । क्रियायान्ति निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति । प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरम् । प्रपतिष्यदिवागारं विक्रमः साधुयोजितः । अतऊर्द्धमसाध्यान् वक्ष्यामः । मांसपिण्डवदुद्गताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्मापनवदुन्नतौष्ठाः । केचित्कठिना गोश्रृङ्गवदुन्नतश्चदुर्मासप्ररोहाः । अपरे दुष्टरुधिरास्राविणस्तनुपिच्छिलास्राविणो वा मध्योन्नताः । केचिदवसन्नपुटिरपर्य्यन्ताः । शणतूलवत्स्रायुजालवन्तो दुर्दर्शा यस्मादेतेऽन्तर्मुखसुदुर्भेदास्राविणश्च दोषसंस्थाः । पीताऽसितमूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसानाञ्च सर्वतोगतयश्चाणुमुखाः मांसबुद्बुदवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्थाः । क्षीणमांसानाञ्च पूयरक्तनिर्वाहिणोऽरोचकाविपाकक्षा-

सन्धासोपद्रवयुक्ताः । भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ यत्रेति । भवन्ति चात्र। यस्यां सेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत् । आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येच्च सिध्येद्दोषसम्भवः । स मर्म्मोपचिते देशे सिरास्नायुस्थिवर्जिते । विकारो योऽनुपद्रवेति तदसाध्यस्य लक्षणम् । क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः । न शक्यउन्मूलयितुं द्रुमो दत्त इवामयः । स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धातवनुक्रमणेन च । निहन्त्यौषधवीर्य्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा । अतो यो विपरीतः स्यात्सुखसाध्यः स उच्यते । अबद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः । त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिडकीसमः । अवेदनो निरास्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते । कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः । स्थिरास्त्रिपिटिकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत् । रूढवर्त्मानमग्रन्थिमसूनमरुजं व्रणम् । त्वक्सवर्णं समतलं स्यात्पूर्वं विनिर्दिशेत् । दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः । हर्षात्क्रोधाद्भयादापि व्रणो रूढोऽपि दीर्य्यति" ।

क्षत्यादूषणी स्त्री क्षत्या दूषतेऽनया दूषि–ल्युट् ङीप् । १ओषधिभेदे । "अथो बलासनाशनाः क्षत्यादूषणीश्च यास्त्वा इहायान्त्वोषधीः" अथ०८,७,१०, "अनयाऽहमोषध्या सर्वाः क्षत्या अदूदुषम्" १०,१,४, । आङ्गिरसे २जङ्गिड़े ऋषिभेदे पु० । "अङ्गिरा असि जङ्गिड़ ! रक्षितासि जङ्गिड़ !" इत्युपक्रमे "अक्षक्षत्यास्त्विषञ्जातीः शतं क्षत्याक्षतश्च ये । सर्वान् विनष्टतेजसोऽरसां जङ्गिडस्करत्" इत्याद्युक्त्वा "क्षत्यादूषण एवायमतो अरातिदूषणः" इत्युक्तम् । अथ० १९,३४,१,

क्षत्यादूषि पु० क्षत्यां परक्षताभिचारजां दूषयति दूषि–इन् । क्षयानाशके जङ्गिडे मणिभेदे । अरण्यादन्य आहृतः क्षत्या अक्षोरसेभ्यः । क्षत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषिः" अथ० २,४,५,६,

क्षत्रिम न० क्षद–त्रि लत्वंमेय् च । १विड्लवणे, मेदि० २कांचलवणे, ३तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये, ४रसाञ्जने च राजनि० । ५सिद्धके पु० मेदि० ७क्रियया निष्पन्नमात्रे त्रि० । "सखा गरीयान् भवतु क्षत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः" "चिक्षेप या क्षत्रिमपक्षिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतानाम् । मार्ज्जारभक्ष्यायतनिश्चलाङ्गं बबन्ध जनः क्षत्रिमसेव मेने" माघः । "क्षत्रिमाक्षत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्ययः" व्या०प० । द्वादशपुत्रमध्ये स्वयंकृते "सदृशं तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणोपेतं स विज्ञेयश्च क्षत्रिमः" इति मनूक्ते ८पुत्रभेदे पु० । सदृशं स्वजातीयं "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" उपसंहारात् । "क्षत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" या० । "क्षत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनलोभप्रदर्शनादिलोभनेनैव पुत्रीकृतः मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्" मिता० । कलौ तु "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नानां पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः क्षत्रिम एव च" कलिधर्म्मप्रतिपादक पराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं क्षत्रिमपदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका गौडदेशीयानां तथाचारश्च । पराशरवचनस्थक्षत्रिमपदं न यौगिकं किन्तु परिभाषिकस्वयंकृतविषयमेव अन्यथा दत्तकस्य क्षत्रिमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अतः आदित्यपुराणवचनस्थदत्तपदस्य क्षत्रिमोपलक्षणपरता युक्तेति कलौ क्षत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तकमीमांसादयः । पाश्चात्यादिवङ्गदेशेष्वस्य प्रचारः । अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वसद्भावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वाद्व्यवस्था । अयञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः क्षत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धःसु दायादाबान्धवाश्च षट्" मनुना बन्धुदायहरत्वेनोक्तः । स्वार्थे क । तत्रार्थे । सिद्धके पु० जटाधरः, । तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

क्षत्रिमधूप पु० कर्म्म० । नानासुगन्धिद्रव्यसंयोगजाते दशाङ्गधूपोऽशाङ्गादौ धूपे अमरः ।

क्षत्रिमपुत्र पु० कर्म्म० । १क्षत्रिमे पुत्रभेदे । क्षत्रिमसुतादयोऽत्र । स्वार्थे क । तत्रार्थे वरदादिरचितपुत्तलिकायाञ्च । "सा कन्दुकैः क्षत्रिमपुत्रकैश्च" कुमा०

क्षत्वन् त्रि० क्षद–ङ्वनिप् तुक् च । कर्त्तरि । "तदिन्द्राव या भर येना दंसिष्ठ क्षत्वने" ऋ०८,२५,२४, स्त्रियां ङीप् रस्यान्तादेशः । "महासिवेभ्यः सुकृतवरी वङ्गम्–यशःपटं तङ्कटचातुरीतुरी" नैष० ।

क्षत्वा अव्य०क्षद–क्तौ हिंसायां वा ड्वा । १विधायेत्यर्थे "क्षत्वाधकाये रुचिसंवहत्नुभम्" भट्टिः । २हिंसित्वेत्यर्थे च ।

क्षत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम् । "पराशरकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे तस्मिन् (द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां सम्भूतो

विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्। स तस्यां पितृकन्यायां (पुलस्त्यकन्यायाम्) पीवर्य्यां जनयिष्यति। कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगधर्म्मान् महाबलान्। कृष्णं गौरं प्रभुं श्यामं कृत्वीं कन्यां तथैव च। ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वणुहस्य च" हरिवं० १८अ०। "अणुहोनाम तस्यासीत् पुत्रः परमधार्म्मिकः। प्रादात् कन्यां शुक स्तस्मै कृत्वीं पूजितलक्षणाम्। सत्यशीलगुणोपेतां योगधर्म्मरतां सदा" हरिवं० २३अ०

वेदे स्वार्थप्रादि० आतईत्त्वम्। २कृत्ये त्यर्थे च। "अपागूरुचस्तां मर्त्येभ्यः कृत्वी" ऋ० १०।१७।२। "कृत्वी कृत्वा" भा० "जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी" १०।१५।१२। ३कर्म्मणि स्त्री० "निरु० "भ्रातरस्तु वः कृत्व्रेमसि" ऋ० १।१६१।३। "कृत्व्रा कर्म्मणा एमसि एम" भा०

कृत्व्र त्रि० कृत्वीं कर्म्म अर्हति यत्। कर्म्मार्हे कर्म्मकारके "अज्यसेऽग्ने राजी न कृत्व्रः" ऋ० ६।२।८ "कृत्व्रः हविर्वहनादीनां कर्म्मणां कर्त्ता" भा०

कृत्स्म न० कृन्तति कृणत्ति वा कृत—छेदने वेष्टने वा सः किच्च। जले२सङ्घदाये २यापे पु० सि० कौ०

कृत्स्न न० कृत—कृस्न। १सकले २जले ३कृत्स्नौ पु०। २अशेषे त्रि० मेदि० "तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नवित्त विचालयेत्" गीता। कृत्स्नस्य भावः ष्यञ्। कार्त्स्न्य न० तल्। कृत्स्नता स्त्री त्व कृत्स्नत्व। न० साकल्ये। "कार्त्स्न्यायक्त्योः सम्पद्यमाने सातिः। जलसात् सम्पद्यते

कृदर पु० कृ—अरन् "कृदरादयश्च" उषा० नि०। कुत्सिते अल्पकोष्ठे उज्ज्वल०। २दिग्भेदे उत्तरे च न० निरु०। ३रन्ध्रे पु० निरु०।

कृधु त्रि० कृत—उन् वा० किच्च धृग्रो०। ह्रस्वे निरु०। "यदस्या अंसुभेद्याः कृधु स्थूलसुपातसत्" यजु०२३,२८, "प्रनीत्येव कृधुना हृषास:" ऋ०४,५,१४, कृधुना ह्रस्वेन" भा० "मम स्वनात् कृधुकर्णो भयात्ते" ऋ०१०,२७,३स्वार्थे क। तत्वार्थे। ततः अतिशायने इष्ठन् ज्यतोरः। क्रधिष्ठ। ईयसुन्। कृधीयस् अतिशयेनह्रस्वे त्रि० ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। भावे इमनिच् क्रधिमन पु० अण् कार्द्धिय न० ह्रस्वत्वे

कृन्तत्र नप कृत—कत्रन् सुम् च। लाङ्गले सि०कौ०।

कृन्तन न० कृत—ल्युट् वा सुम् च। १छेदने कर्त्तने "कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः। यावाशौचे न कर्त्तव्यं पठनं पाठनं तथा" नारदः। कर्त्तरि ल्यु सुम् च।

२छेदके त्रि० करणे ल्युट्। वा० सुम् च। ३छेदनसाधने "नातः परं कर्म्मनिबन्धकृन्तनम्" भाग० ६,१,४, स्त्रियां ङीप्। नखनिकृन्तनी

कृन्तविचक्षणा स्त्री कृन्त (छिन्धि) विचक्षण! इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयू० स०। विचक्षणसम्बोधनककर्त्तृनार्थनिदेशक्रियायाम्।

कृप कल्पने (सम्पत्तौ) भ्वा०आत्म०लुङि लुटि लृटि लृङि च उभ० इतादि अक० वेट्। अस्य कृतः रकारस्थाने लः। कल्पते। अकल्पत्—अकल्पिष्ट—अक्लृप्त। कल्प्तासि कल्पितासे कल्प्स्यति कल्प्स्यते-कल्पिष्यते। कल्पितव्यः-कल्प्तव्यः कल्पनम् कल्पः। क्लृप्तः क्लृप्तिः। णिचि। कल्पयति ते अचकल्पत् त-अचीक्लृपत् त। कल्पितः कल्पना कल्पयिता। "क्लृपि सम्पद्यमाने" वार्त्ति०। एतद्योगे सम्पद्यमाने कर्त्तरि चतुर्थी। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। "कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" "क्लृप्तेन सोपानपथेन" रघुः। "रुचिरं प्रक्लृप्तम्" भट्टिः "प्रजापतिकल्पितयज्ञभागम्" कुमा०। छेदने च सक० "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः" मनुः "कल्पनं छेदनम्" कुल्लू०।

अनु+प्रथमविधानप्रतिनिधीकरणे सक० "भक्तः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" स्मृतिः।

अव+अवधारणे "अवक्लृप्तावेवः" सि० कौ०।

आ+भूषणे सक० आकल्पः भूषा

वि+ कल्पि—संशये विकल्पयति संशेते इत्यर्थः।

सम्—कल्पि दृढं करिष्यामीत्येवंरूपे मानसव्यापारभेदे। "कामः संकल्पोविचिकित्सेत्यादि" स्मृतिः "मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलपति" स्मृतिः। मानसकर्म्माभिलाषणे "संकल्पेन विना राजन्! यत्किञ्चित् कुरुते नरः" ति०त०।

कृप दौर्ब्बल्ये चुरा० उभ० अक० सेट्। कृपयति ते अचिकल्पत्[लयति ते कल्पति अचकल्पअचीक्लृपत्—त अकल्पीत्।

कृप युतौ चित्रीकरणे वा चुरा० पक्षे भ्वा० पर० सेट्। क-

कृप पु० चु०कृप—अच्। राजर्षिभेदे "यथा कृशमं श्यावकं कृपं कृपमिन्द्र! प्रावः" ऋ० ८,२,१२, "कृशमं श्यावकं कृपं चैतद्राभकांस्त्रीन् राजर्षीन्" यथा प्रावः" भा०। कृपा अस्यस्य पालनसाधनत्वेन व्यर्थ० अच्। अरुन्धती गौतमस्य २पुत्रे शतसुतायां स्त्री ङीप्। यथा च तद्योनृपत्तिसङ्गमता च तथा भा०आ०१२०अ०उक्तं यथा "कृपस्यापि मम ब्रह्मन्! सम्भवं वक्तुमर्हसि। शरस्तम्बात् कथं जज्ञे कथं वाऽस्त्राण्यवाप्तवान्। वैशम्पायन

ऽथाच । महर्षेर्गौतमस्यासेच्छरद्वान्नाम गौतमः । पुत्रः किल महाराज ! जातः सह शरैर्विभो ! । न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप ! । अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा स तपसोपेतः सर्व्वाण्यस्त्राण्यवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च । भृशं सन्तापयामास देवराजः स गौतमः । ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः । प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ! । सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः । धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् । तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् । सधनुश्च शरस्तम्ब कराभ्यामपतद्भुवि । वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात् । अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह । यत्तस्य सहसा राजन् ! विकारः समदृश्यत । तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तच्चावबुध्यत । धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च । स विहायाश्रमन्तञ्च ताञ्चैवाप्सरसं शुभिः । जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च । शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ! । तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः । मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया । कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत । धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च । ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः । स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः । आजगाम गृहानेव मम पुत्रावितीति ब्रुवन् । ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् । प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् । गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति । तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत । आगम्य तस्मै गोत्रादि सर्व्वमाख्यातवांस्तदा । चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः । ततोऽविजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः । धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः । कृष्णस्य नृपास्यान्ये नानादेशसमागताः" ।

"अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् । तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः । शरद्वांस्तत्सुतो यस्य स्वैरस्यादर्शनात् किल । शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूत् श्रुतम् । तद्दृष्ट्वा कृपयाऽऽविष्टश्चान्वगृह्णं गयां चरन् । कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१, । स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन् । कृपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्वि संभूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ० । स च चिरजीवी । "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा० । "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्" तिथ्या० गर्गः । ४कर्म्मणि च "यमासा कृपनीडं भासा केतुम् वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,३, "कृपनीडं कर्म्मस्थानम्" भा० ।

कृपण त्रि० कृप-क्युन् न लत्वम् । अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समोदाता न कश्चिद्भुवि विद्यते । अनवद्येव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः । "दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः । २मन्दे त्रि० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता । ३महाव्यसनप्राप्ते दीने । "महता व्यसनं प्राप्तोदीनः कृपण उच्यते" । रामा० । ४ईषदभूततद्भावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स० । कृपणकृतः । कृपणस्य भावः ष्यञ् । कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता । तल् । कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे । ५दैन्ये न० । "वक्तुं न स्वहृदुत्सहे स्वकृपणं हेहीति दीनं वचः" भानि० । सुखा० वेदनायाम् क्यङ् । कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः । सुखा० अस्त्यर्थे इनि । कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । ६क्रिमौ ह० मेदि० । कृतः पणोऽस्य बन्दे नि० तलोपः । ७कृतपण पणक्रीते दासादौ "एतदन्नं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" बृ० उ० । "कृपणः पणक्रीत इव दासादिः" । भा० कृपा स्त्री कृप-भिदा० अङ् "कृपेः संप्रसारणञ्च" गणसू० संप्र० । अनुग्रहेच्छायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपावती" कुमा० ।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद-ड संज्ञायां णत्वम् । १खड्गे अमरः । गौरा० ङीप् । २कर्त्तर्य्याम् स्त्री अमरः । ३क्षुरिकायाम् स्त्री मेदि० । स्वार्थे क । कृपाणक । खड्गे पु० टाप् अत इत्त्वम् । कृपाणिका क्षुरिकायां स्त्री हेमच० **कृपाईत** पु० बौद्धभेदे हेम० । [कृपायुक्ते अमरः ।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला-आदाने कित० डु । दयालौ

कृपीट न० कृप–कीटन्। १उदरे २जले च मेदि०। ३वने ४इन्धने च शब्दरत्ना०। कृपीटयोनिः।

कृपीटपाल पु० कृपीटं पालयति पालि–अण् उप०स०। १समुद्रे। २कैनिपाते नौकाङ्गे काष्ठभेदे च मेदि० ३वायौ शब्दरत्ना० तस्य उदरवनयोःपालकत्वात् तथात्वम्।

कृपीटयोनि पु०कृपीटस्य जलस्य योनिः कृपीटं काष्ठं योनिरस्य वा। वह्नौ अमरः "अग्नेरापः इति श्रुतेस्तस्य जलहेतुत्वात् काष्ठोद्भूतत्वाच्च तथात्वम्। ततपुरुषे स्त्री इति भेदः

कृपीपति पु० ६त०। द्रोणाचार्य्ये शब्दमाला। तस्यास्तत्पतित्वकथा कृपशब्दे दृश्या। [कृपीतनयादयोऽप्यत्र

कृपीसुत पु० ६त०। भारतप्रसिद्धे अश्वत्थाम्नि त्रिका०

कृ(क्रि)मि पु० क्रम–इन् अतद्रूत्वम् "भ्रमेः सम्मसारणञ्च" उ० इत्यतः सम्मसारणानुवृत्तौ सम्प्रसा। १क्षुद्रजन्तुभेदे उज्ज्वल०। "लुम्पन्ति कीटकृमयः परितस्तथैते" नागार्জ্জুनीये क्रकारयुक्तपाठः। २लज्जायां ३कृमियुक्ते ४खरे गर्द्दभे च मेदि०। ५रोगभेदे पु०। तच्चिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा "अथातः कृमिरोगभध्यायं व्याख्यास्यामः। अजीर्णाध्यशनाशात्मै र्व्विरुद्धमलिनाशनैः। अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः। माषपिष्टान्नविदलविसशालूकपेरुकैः। पर्ण्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः। पललानूपपिशितपिन्याकपृथुकादिभिः। स्वादुस्निग्धद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति। कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्। आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः। विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः। पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। अथवा विथवाः किप्पा शिप्पाशगण्डूपदास्तथा। चूरवो दिभुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः। श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च। तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि। शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसङ्क्षयाः। प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः। रक्ता गण्डूपदा ह्रस्वा गुदकण्डूनिपातिनः। शूलाटोपगुदभ्रंशकृच्छ्रोदर्दक्लिनाशकराश्च ते। दर्भपुष्पाः१ सहापुष्पाः२ प्रलूना३ शिपिटा४स्तथा। पिपीलिकाः५ दारुणाश्च६ कफकोपसमुद्भवाः। रोमशा रोमसूक्ष्मास्ते पृथुपुच्छाः श्यावमण्डलाः। मूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा। भक्षादा१ नेत्रलेढार२स्त्वालुम्पोत्रभुज३स्तथा। शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते। केशरोमनखादाश्च४ दन्तादाः५ क्षिक्षिणाह्वस्तथा। कुष्ठजाश्च परीसर्पा७ श्चेयाः शोणितसम्भवाः। ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा। रक्ताधिष्ठानजात् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते। माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः। मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः। विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि। ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदसंभ्रमः। भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सज्ञानकृमिलक्षणम्। दृश्यास्त्वयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः। केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्जयेत्। एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः मिश्रमातुरम्"। "तुदन्त्यामत्वचं दृष्ट्वा मर्मकामत्कृणादयः। रूक्षं विगतज्ञानं क्रिमयः क्रिमिसंयया" भाग०,३,३१,२८,

स्वार्थे क तत्रार्थे "ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः। सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिभीं दशतामयम्"। "एवमुक्ता स राजेन्द्रो पीवायां सन्निवेशय तम्। कृमिकं प्राहसत्तूर्णं हसन्पुनष्टचेतनः" ।।० आ० ४३अ०।

कृमिकण्टक न० कृमौ कृमिरोगे कण्टकमिव तन्नाशकत्वात्। १विडङ्गे २चित्राङ्गे (चिता) ३उदुम्बरे च मेदि० तेषां तन्नाशकत्वात् तथात्वम्।

कृमिकर पु० कृमिं करोति कृ–ताच्छील्यादौ टच। कीटभेदे "कोष्ठागारी कृ(क्रि)मिकरोयस्य मण्डलपुच्छकः" सुश्रु० प्राणनाशनकीटोक्तौ

कृमिकर्म्म(क) पु० कृमियुक्तः कर्म्मोयत्र वा कप्। सुश्रुतोक्ते कर्म्मरोगभेदे। "यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः। तदञ्जनत्वात् अवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्म्मकस्तु सः"। "कृमिकर्म्मप्रतीकाशौ विद्यधिर्द्विविधस्तथा"। "कृमिकर्म्मकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम्" इति च सुश्रु।

कृमिकोषोत्थ न० कृमेः कोषादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क ६त०। कौषेये (रेशमी कापड) वस्त्रे अमरः।

कृमिग्रन्थि पु० सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे। तल्लक्षणं यथा "अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः पृथालसः सोपनाहः स्रावः पर्व्वणिकालजी। क्रि(कृ)मि ग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नवेति" विभज्य क्रि(कृ)मिग्रन्थिर्व्वर्णनः पच्यमानश्च करण्डूं कुर्य्युः कृमयः कन्धिजाताः"। सुश्रु०

कृमिघ्न पु० कृमिं हन्ति हन–ताच्छील्यादौ टक् "हन्तेरत्पूर्वस्य" पा०नियमात् न णत्वम्। १विडङ्गे अमरः २पलाण्डौ (पेयाज) ३कोलकन्दे ५पारिभद्रे (पालिदामो दार) ६भल्लातके (भेला) च राजनि० तेषां कृमिघातित्वात् तथात्वम्।

तया तथात्वम् ७ हरिद्रायां स्त्री० भावप्र० अजा० टाप्। दर्विडङ्गे स्त्री० ङीप् राजनि०

कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेर्जायते वा जन–ड। १अगुरुणि अमरः। २कृमिजातमात्रे त्रि० श्लाघायां स्त्री० राजनि०

कृमिजग्ध न० कृमिभिर्जग्धम्। उपवासात् तज्जाते अगुरुचन्दने राजनि०

कृमिजलज पु० कृमिरिव जलजः। कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिण त्रि० कृमिरस्यास्य पामा० न णत्वम्। कृमियुक्ते

कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तोदन्तोऽत्र। दन्तरोगभेदे "कृष्णच्छिद्रस्रवः स्रावी ससंरम्भो महारुजः। व्यनिमित्तरुजोपातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः" तल्लक्षणम् "शौषिरो गजयालूकं काटमा कृमिदन्तकः" क्षुद्ररोगगणनायाम् सुश्रु०

कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य। उदुम्बरे शब्दचिन्ता०

कृमिभोजन पु० कृमिभिर्भुज्यतेऽत्र भुज–आधारे ल्युट् ६त०। नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्रादुपक्रमे "अन्धकूपकृमिभोजन इत्यादिना विभज्य भाग०५।२६।२४ तत्स्वरूपादुक्तं यथा

"यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनमति निर्मितपञ्चयज्ञोवायमसंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति। तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनोयातस्तत्तावद्भूतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते"।

कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णुपु० तन्नामतयैव कीर्त्तनात्

कृमिमत् त्रि० कृमि+अस्त्यर्थे मतुप् मोपधत्वेऽपि यवादि० न मस्यवः। कृमियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

कृमिरिपु ६त०। विड्ङ्गे शब्दरत्ना०। कृमिशत्रु प्रभृतयोऽप्यत्र

कृमिल त्रि० कृमिं लाति ला–क। कृमियुक्ते बहुप्रजायां स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाख्य पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे "आजमीढात्तु नीलिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत। पुरुजातिः सुशान्तेश्च बाह्याश्वः पुरुजातितः। बाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः। मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा। यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्च पञ्चमः" हरिवं० ३२अ०

कृमिलोदर त्रि० कृमिं लाति ला–क तादृशोदरमस्य। कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते। "भुक्त्वाऽम्लसंयुक्तसंसृष्टोजायते कृमिलोदरः" भाता०।

कृमिवारिरुह पु० कृमिरिव वारिरुहः। कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिशत्रु पु० कृमिप्रधानो दक्षः। कोषाख्ये भावप्रकाशः।

कृमिशङ्ख पु० कृमिरिव शङ्खः। शङ्खभेदे राजनि०

कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः। जलशुक्तौ राजनि०

कृमिशैल पु० कृमीणां शैल इव। वल्मीके। कृमिपर्व्वतादृशोऽन्यत्र पु० [वल्मुटङ्गे राजनि०।

कृमीलक पु० कृमीन् ईरयति जनयति ईर–ण्वुल् रस्य लः।

कृमुक पु० कृमुक+पृषो०। युवाकट्वे तस्योत्पत्तिकथा श्रुत० ब्रा०६।६।२।१।

"सा कार्ष्की स्यात्। देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा सुरानभ्यायं तस्माच्चिपः प्रगटहीतस्यासुरा अयं प्राहृश्चंतदस्यां. प्रत्यतिष्ठत् कृमुकोऽभवत्तस्मात् सस्वादु रसोक्ति तस्माद् लोहितो चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् कृमुकोऽग्निमेवाभिद्य तत् समूर्तिं दधाति"। कृमुकस्येयम् अण् ङीप्। कार्ष्की कृमुकसम्बन्धिन्यां समिधि स्त्री

कृव कृतौ हिंसे च इदित् स्वा० प० सक० सेट् औ क इत्यादेशः। कृणोति–अकृणोत् अकृणीत्। इदित्त्वात् कृण्वते इत्यत्र न नलोपः। [(तँत) सि०कौ०।

कृवि पु० करोत्यनेन कृ–णि किच्च। तन्तुवयनसाधनद्रव्ये तन्त्रे

कृश तनूकरणे दिवा० पर०सक० सेट्। कृश्यति इरित् अकृशत् अकर्शीत्। णिचि कर्शयति ते अचीकृशत्–त अचकर्शत्। कर्शयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कृशः।

कृश त्रि० कृश–क्त नि०। १अल्पे, २सूक्ष्मे च। "आकाशेशास्तु चित्तेया बालवृद्धकृशातुराः" उपवासकृशं तन्तु" "क्षत्रियश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। नावमन्येत वै भूयः कृशानपि कदाचन" मनुः "ब्राह्मणस्य हरत्येव! कृशदृत्तेः कदाचन" भा० आनु० ६२अ०। सूक्ष्मे कृशोदरी। कृशस्य भावः इमनिच् क्रशिमन् तद्भावे पु०। ष्यञ्। कार्श्य न०। तल्। कृशता स्त्री, त्व 'कृशत्व न० तद्भावे "त्वय्येवं कृशता कुतः" मा० द०। अतिशयेन कृशः इष्ठन् क्रशिष्ठ ईयसुन् क्रशीयस्। अतिशयकृशे त्रि० ईयसौ स्त्रियां ङीप्।

कृशर पु० कृशमल्पमात्रां राति रा–क। "तिलतण्डुलसंमिश्रः कृशरः परिकीर्त्तितः" स्मृत्युक्ते १पक्वान्नभेदे हेमच०। (खिचड़ी) ख्याते २पक्वान्नभेदे स्त्री टाप् भावप्र० कृतान्नशब्दे लक्षणादि दृश्यम्। कृशरस्य अनैश्चराय मटरयत्ने बलित्वेन देयः यथाह मत्स्यपुरा० "गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम्। संयावकं कुजे दद्याद्

क्षीरान्नं सोमसूनवे। दध्योदनञ्च जीवस्य शुक्राय तु घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे। चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्चयेत्"।

कृशला स्त्री कृशं कार्श्यं लाति ला–क टाप्। केशे यद्दच०

कृशशाख पु० कृशा शाखा यस्य। १पर्पटे (पापडी) राजनि० २क्षुद्रशाखान्विते त्रि०।

कृशाङ्गी स्त्री कृशमङ्गं यस्याः ङीष्। १प्रियङ्गुवृक्षे शब्दचन्द्रिका २क्षुद्राङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

कृशानु पु० कृश–आनुक्। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः। तस्य तद्वामकत्वात् "तस्मिन् कृशानुसङ्काशे" भट्टिः। ३सोमपालके। "इतृकृशानोरसुमनसाह विश्युषा" ऋ० ६,७७,२, "कृशानोः सोमपालस्य" "कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदः" ऐत०ब्रा०३,२६,भा०। "कृशानुरस्ता मनसा भरध्यत्" ऋ०४,२७,३, "कृशानुरेतद्वामकः सोमपालः" भा०। ४सव्यपार्श्वस्थरश्मिधारके च। "कृशानो! सव्यानायच्छ" ता०ब्रा० "कृशानुर्नाम सव्यपार्श्वस्थानां रश्मीनां धारयितेति" भा०। ततः मत्वर्थे गोपदा० टन्। कृशानुक वह्नियुक्ते त्रि० "तद्गणे कृशानुस्थाने कृशाश्व इति वा पाठः कृशाश्वेन वह्निरेवार्थः"।

कृशानुरेतस् पु० कृशानौ पतितं रेतोऽस्य। १महादेवे अमरः। तस्य यथा वह्नौ तेजोनिक्षेपः तथा कालिकापु० ४७अ० उक्तं कालिकापु० शब्दे २०५५पृ० तत्कथामात्रं दृश्यं विस्तरस्तु कालिकापुराणे द्रष्टव्यः। ६त०। २वह्नौ तेजसि न०।

कृशाश्व त्रि० कृशोऽश्वोऽस्य। १क्षुद्राश्वस्वामिनि। तृणबिन्दुवंशे २राजर्षिभेदे पु०। "तत् पुत्रात् संयमादासीत् कृशाश्वः सहदेवजः। कृशाश्वात् सोमदत्तोऽभूत्" भाग०९,२, २२,श्लो०। ३दक्षजामातृभेदे पु० "कृशाश्वोऽर्चिषि भार्य्यायां धूमकेशमजीजनत्। धिषणायां वेदशिरं देवलं वयुनं मनुम्" भाग० ६,६,१८,श्लो०। रामा० तु अन्यथा मिथिलोद्दालकाख्ययोः तद्वार्त्तात्वेनोक्तं यथा

"सर्व्वज्ञानि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्म्मिकाः। कौशिकाय पुरा दत्त्वा यदा राज्यं प्रशासति। तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः। नैकरूपा महावीर्य्या दीप्तिमन्तो जयावहाः; जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे। अजुषातां च शस्त्राणि शतं परमभास्वरम्। पञ्चाशतं सुतान् लेभे जया लब्धवरा वरान्। वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानुरूपिणः। सुप्रभाऽजनयच्चापि पुत्रान् पञ्चाशतं पुनः। संहारनाम दुर्धर्षान्दुराक्रामानुबलीयसः। तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत्कुशिकात्मजः। अपूर्वाणां च जनने शक्तो भयश्च धर्म्मवित्" "देवि एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि यानि भगवतः कृशाश्वात् कौशिकस्तपिसुपसंक्रान्तानि तेन च ताडकावधे प्रसादीकृतार्द्धीयस्व" उत्तररामा०। "व्यश्वः साश्वः कृशाश्वश्च प्रशस्तिन्दुश्च पार्थिवः" भा०स०द्रव्य० यमसभ्योक्तौ "धौम्रमारिर्दृढाश्वश्च" इत्युपक्रमे "संकृताद्योनिकुक्षस्य पुत्रोरणविशारदः। अकृशाश्वकृशाश्वौ च संकृताश्च्य तौ नृप" हरिव० १२अ० उक्तौ धुन्धुमारवंशेऽत्र २नृपभेदे च। ततः तेन प्रोक्तमधीयते नटसूत्रत्वम् इनि। कृशाश्विन् तत्प्रोक्तनटसूत्राध्यायिनि ब०व०। [रकारणी) राजनि०।

कृशिका स्त्री कृशैव स्वार्थे क। आखुकर्णीलतायां (उन्दुरकानी)

कृष विलेखने आकर्षणे च तुदा० आ० सक० अनिट्। कृषते। अकृक्षत–अकृष्ट। चकृक्षे चकृढ्वे। क्रष्टा क्रष्टाशीष्ट क्रक्ष्यते। कर्षणम्। प्रनिकृषते।

कृष विलेखने आकर्षणे च भा० पर० सक० अनिट्। कर्षति अक्राक्षीत्–अकार्क्षीत्–अकृक्षत्। चकर्ष चकर्षिथ चकृषिव। क्रष्टा क्रष्यात् क्रक्ष्यति। कर्ष्यणि क्रष्यते अकर्षि अकृक्षाताम् अकृक्षाताम्। कृष्यः कर्षणीयः क्रष्टव्यः। कर्षकः कर्षी कर्षन् कृष्यमाणः। क्रक्ष्यन् क्रक्ष्यमाणः। कृष्टः कृष्टिः कृत्वा अनुकृष्य। कर्षः कर्षणम्।

अनु+पूर्वस्थितस्य पदादेः उत्तरवाक्ये योजनार्थे अनुसन्धाने

अनुकृष्टे सक० अनुकर्षति। अनुकर्षशब्दे विवृतिः

अप+हीनताकरणे स्वकालात् पूर्व्वत्र काले करणे च सक०

अपकर्षति अपकर्षसंपिण्डनम्। अपकृष्टः। अपकर्षशब्दे विवृतिः

अप+आ+निवर्त्तने सक०। "तमश्यक्यमपाकृष्य" निदेशात् स्वर्गिणः पितुः" रघुः।

अभि+आभिमुख्येन कर्षणे सक० अभिकर्षति।

अव+अधःस्थतया कर्षणे सक०। अवकर्षति

आ+विषयान्तरतोनयने सक०। आकर्षति

उद्+अतिशयने प्राधान्यप्रापणे स्वकालात् उत्तरकालकरणे आकर्षणे च सक०। उद्कर्षबन्धां च रज्जूनां क्रमुकायां मयि पक्षिणे" रामा०लं० ३८,१४। उत्कर्षशब्दे विवृतिः

निस्+निर्+निस्सारणे निश्चये च सक०। निष्कर्षति "निष्कृष्टुमर्द्धं चक्रमे कुबेरात्" रघुः। तदयं निष्कर्षः

प्र+अतिशयेन कर्षणे उत्कर्षताधाने सक० प्रकर्षति प्रकृष्टः

प्रकर्षः पाश्चात्यभवने अक०"इदं तु मन दीनस्य मनोभूयः प्रकर्षति" रामा० सु० १,१,

सम्+सम्यक्कर्षणे सक० सङ्कर्षणम्। [समाकर्षी।

सम्+आ+सम्यक्तया दूरपर्य्यन्तनयने सक०। समाकर्षति क्षयधातुर्न्यादेपाठात् द्विकर्म्मकः। कर्षणञ्च भूमिसंयोजनेन बलेन देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्म्मकत्वम्। ग्राममजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा० अजादेः कर्म्मत्वम्। अत्र प्रधाने कर्म्मण्येव वाच्ये लकारादयः। "प्रधाने नीक्ष्यवक्ष्याम्" भर्तृहर्य्युक्तेः। अजा ग्रामं क्षयते। विलेखनञ्च विदारणं तत्रार्थे न द्विकर्म्मकतेति भेदः

क्षपक पुं० क्षप—कन्! १कर्षके क्षपिशब्दे उदा०। २फाले न० मेदि०। २दर्षे पु० हेम०।

क्षपर न०क्षप—करन्। क्षणरशब्दार्थे पृषो०क्षसरोऽप्यत्र केचित्

कृषाण त्रि० क्षप—बा० आनक्। कर्षके क्षपिशब्दे उदा०

क्षपि स्त्री क्षप—इक्। शस्योत्पादनार्थं भूमिकर्षणरूपे वैद्यप्रसिद्धिभेदे अमरः क्षपिकर्म्मप्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा तत्रादौ क्षपिप्रशंसा "चतुर्व्वेदालयो ब्रह्मा ब्रवीति क्षपणं वचः। अलक्ष्म्या युज्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वितः। एकयैव पुनः क्षप्त्या प्रार्थको नैव जायते। क्षपान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः। सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिताः। तथापि प्रार्थयन्त्येव क्षपकान् भक्तातृष्णया। कण्ठे हस्ते च कर्णे च सुवर्णं यदि विद्यते। उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम्। अन्नं प्राणा बलञ्चान्नमन्नं सर्व्वार्थसाधकम्। देवासुरमनुष्याश्च सर्व्वे चान्नोपजीविनः। अन्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं क्षप्त्या विना न च। तस्मात् सर्व्वं परित्यज्य क्षपिं यत्नेन कारयेत्। कृषिर्धन्या कृषिर्म्मेधा जन्तूनां जीवनं कृषिः। हिंसादिदोषयुक्तोऽपि सत्यतेऽतिथिपूजनात्। तेनार्च्चितं जगत् सर्व्वमतिथि र्येन पूजितः। अर्च्चितास्तेन देवाश्च सएव पुरुषोत्तमः"। अथ कृषेः स्वयमवेक्ष्यतोक्तिः"फलत्यवेक्षिता स्वर्णं, दैन्यं सैवानवेक्षिता। कृषिः कृषिपुराणज्ञ इत्युवाच पराशरः"। अथ चान्ये सुनयआहुः"पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम्। गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत्। कृषिर्गावो वाणिज्याः स्त्रियो राजकुलानि च। क्षणेनैवावसीदन्ति सुहूर्त्तमनवेक्षणात्। समर्थैश्च कृषिः कार्य्या लोकानां हितकाम्यया असमर्थो हि क्षपको भिक्षामटति नीचयत्। गोहितः क्षेत्रगामी च कालज्ञो बीजतत्परः। वितन्द्रः सर्व्वशस्याढ्यः क्षपको नावसीदति"।

अथ वाहपोषणादिप्रकारः। "कृषिञ्च तादृशीं कुर्य्यात् यथा वाहान्न पीड़येत्। वाहपीडार्जितं शस्यं गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु। वाहपीडार्जितं शस्यं फलितञ्च चतुर्गुणम्। वाहनिश्वासविफलः क्षपको निःस्वतां व्रजेत्। गुरुडकैर्यवसैर्भूसैः सधान्यैरपि पोषणैः। वाहाः क्वचिन्न सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात्"।

अथ गोशालाविधानम्। "गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता। तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिताः। शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा वाहा यत्र दिने दिने। निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः। पञ्चपञ्चायता शाला गवां वृद्धिकरी मता। सिंहस्थाने क्षता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम्। सिंहगेहेऽर्पितां चैव गोशालां कुरुते यदि। प्रमादान्मन्दबुद्धित्वात् गवां नाशोभवेत्तदा। तण्डुलानां जलञ्चैव तप्तमण्डं झषोदकम्। कार्पासास्थितुषञ्चैव गोस्थाने गोविनाशकृत्। सम्मार्জ্জनीञ्च सुसलञ्चिक्षिप्तं गोनिकेतने। क्षत्वा गोमांसमाप्नोति तथा तत्राजबन्धने। गोमूत्रजालकेनैव तत्रावस्करमोचनम्। कुर्व्वन्ति गृहमेधिभ्यस्तत्र का वाहयासना। विलिप्तं गोमयेनापि रविभौमदिनेर्हिने। न क्षारयेत् भवनेषापि गोदृष्टिं यदि वाञ्छति। वारत्रयं परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम्। विलम्ब्य शनिभौमेषु गवां क्षतिकरः स्मृतः। श्लेष्मशूकपूरीषाणि षड्गवं च रजांसि च। न पतन्ति गवां यत्र तत्र लक्ष्मीः स्थिरा भवेत्। सन्ध्याकाले च गोस्थाने दीपो यत्र न दीयते। स्थानं तत् कमलाहीनं वीक्ष्य क्रन्दन्ति गोगणाः। हलमष्टगवं धर्म्म्यं षड्गवं व्यवसायिनाम्। चतुर्गवं क्षयंसानां द्विगवञ्च गवाशिनाम्। नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम्। नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले क्षयम्। आत्मपोषणमात्रन्तु द्विहलेन च सर्व्वदा। पितृदेवातिथीनाञ्च पुष्ट्यर्थं सोऽधमो भवेत्।

अथ गोपर्व्वकथनम् "गोपूजां कार्त्तिके कुर्य्यात् लगुड़प्रतिपत्तिथौ। बद्ध्वा श्यामलतां स्कन्धे लिखा तैलहरिद्रया। कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चापि कृत्वा चाङ्के विलेपनम्। उद्धत्य लगुडं हस्ते गोपालाः कृतभूषणाः। ततो वाद्यैश्च

ग्रहैश्च मण्डयित्वाऽन्वरादिभिः। भानवेपुर्दक्षसख्यं यामे गोविन्नशान्तये। गवामङ्गे तदा दद्यात् कार्त्तिकप्रथमे दिने। तैलं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कुङ्कुमैः सह। तन्नलोहादिकं तत्र गवामङ्गे प्रदापयेत्। छेदनञ्च प्रकुर्वीत लाङ्गूले कचकर्णयोः। सर्वा गोजातयः सुस्था भवन्त्येतेन तद्दुष्टहे। नानाव्याधिविनिर्मुक्ता वर्षमेकं न संशयः"।

अथ गवां यात्राप्रवेशकालादि। पूर्वात्रयं धनिष्ठा च इन्द्राग्निसौम्यवारुणाः। एते शुभप्रदा नित्यं गवां यात्राप्रवेशयोः। उत्तरात्रयरोहिण्यां श्रिनीवाली चतुर्दशी। पुष्यश्रवणहस्तेषु चित्रायामष्टमीषु च। गवां यात्रां न कुर्वीत प्रस्थानं वा प्रवेशनम्। पशवस्तत्र नश्यन्ति ये चान्ये तृणचारिणः। अर्कार्किकुजवारेषु गवां यात्राप्रवेशयोः। गमने गोविनाशः स्यात् प्रवेशे गृहिणो वधः"।

अथ गोमयकूटोद्धारः "आषे गोमयकूटन्तु संपूज्य श्रद्धयान्वितः। सारं शुभदिनं प्राप्य कुद्दालैस्तोलयेत्ततः। रौद्रे संशोष्य तत् सर्वं कृत्वा गुणडकरूपिणम्। फाल्गुने प्रतिकेदारे गर्त्तं कृत्वा निधापयेत्। ततो वपनकाले तु कुर्यात् सारविमोचनम्। विना सारेण यद्धान्यं वर्द्धते न फलत्यपि"।

अथ हलसामग्रीकथनम् "ईषा युगो हलस्थाणुर्निर्योलस्य पाशिका। अड्डचक्रञ्च पौलश्च पञ्चनी च हलाष्टकम्। पञ्चहस्ता भवेदीषा स्याणुः पञ्चवितस्तिकः। सार्द्धहस्तस्तु निर्योलो युगः कर्णसमानकः। निर्योलपाशिका चैव अड्डचक्रलयैव च। द्वादशाङ्गुलमानो हि पौलोऽरत्निप्रमाणकः। सार्द्धद्वादशसुष्टिर्वा कार्य्या वा नवमुष्टिका। दृढा पञ्चनिका ज्ञेया लौहाग्रा यंसमन्विता। आवन्धो मण्डलाकारः स्रुतः पञ्चदशाङ्गुलः। योक्त्रं हस्तचतुष्कञ्च रज्जुः पञ्चकरात्मिका। पञ्चाङ्गुलात्मको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः। अर्कस्य पत्रसदृशी पाशिका च नवाङ्गुला। एकविंशतिशल्यस्तु विद्धकः परिकीर्त्तितः। नवहस्ता तु मर्दिका(मइ)प्रशस्ता कृषिकर्म्मसु। इयं हि हलसामग्री पराशरमुनेर्मता। सुदृढा कर्षकैः कार्या शुभदा कृषिकर्म्मणि। अदृढा युज्यमाना सा सामग्री वाहनस्य च। विघ्नं पदे पदे कुर्यात् कर्षकाले न संशयः"।

अथ हलप्रसारणकालादि "अनिलोत्तररोहिण्यां मृगमूलपुनर्वसौ। पुष्यश्रवणहस्तेषु कुर्याद्धलिप्रसारणम्। हलप्रसारणं कार्य्यं कर्षकैः शस्यवृद्धये। शुक्रेन्दुजीववारेषु शशिजस्य विशेषतः। भौमार्कदिवसे चैव तथैव शनिवासरे। कृषिकर्म्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादिशेत्। दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा। त्रयोदशी तृतीया च सप्तमी च शुभावहा। शस्यक्षयः प्रतिपदि द्वादश्यां वधबन्धनम्। बहुविघ्नकरी षष्ठी कुरुः कृषकनाशिनी। हन्त्यष्टमी बलीवर्द्दान् नवमी शस्त्रघातिनी। चतुर्थी कीटजननी सर्वं हन्ति चतुर्दशी। वृषे मीने च कन्यायां युग्मे धनुषि वृश्चिके। एतेषु शुभलग्नेषु कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। मेषलग्ने पशुं हन्यात् कर्कटे जलजात् भयम्। सिंहे चौरभयञ्चैव कुम्भे सर्पभयं तथा। मकरे शस्यनाशः स्यात् तुलायां प्राणसंशयः। तस्माल्लग्नं प्रयत्नेन कृषारम्भे विचारयेत्। शुभेऽर्कचन्द्रसंयुक्ते शुक्लयुग्मेन वाससा। शुक्लपुष्पैश्च गन्धैश्च पूजयित्वा यथाविधि। पृथिवीं हलसंयुक्तां पृथुञ्चैव प्रजापतिम्। अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च दक्षिणाम्। फालाग्रं स्वर्णसंयुक्तं कृत्वा च मधुलेपनम्। अहेः क्रोडे वामपार्श्वे कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। वासवो व्यासः पृथूरामः पराशरः। सम्भूज्यानि द्विजदेवं कुर्य्याद्धलिप्रसारणम्। कृष्णौ वृषौ हले श्रेष्ठौ रक्तौ वा कृष्णलोहितौ। सुखपार्श्वौ तयोः श्रेष्ठौ नवल्या च युतेन च। उत्तराभिमुखो भूत्वा इन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्। शुक्लपुष्पसमायुक्तं दधिक्षीरसमन्वितम्। गृहाण कुरु देवेश! गृहाणार्घ्यं शचीपते!। निर्विघ्नो विघ्नरहितः भक्तः संस्थाप्य जानुनी क्षितौ। प्रणम्येदासवं देवं मन्त्रेणानेन कर्षकः। वृषो मेऽङ्गं कटिर्वर्ज्यं स्फिक्पुच्छलाङ्गूलकर्णकः। सर्वशुक्लस्तथा वर्ज्यः कृषकैर्हलकर्म्मणि। हलप्रसारणं कार्य्यं नीरुग्भिर्हर्षकर्षकैः। छिद्ररेखा न कर्त्तव्या यथा प्राह पराशरः। एका तिस्रस्तथा पञ्च हलरेखाः प्रकीर्त्तिताः। एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थसिद्धिदा। पञ्चमाख्या तु या रेखा बहुशस्यप्रदायिनी। हलप्रवाहकाले तु कूर्म्मवत्पाटयेद्भुवि। गृहिणी म्रियते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत्। फालोत्पाटे च भङ्गे च देशत्यागो भवेद्ध्रुवम्। जाङ्गलो भिद्यते यावत् प्रभुस्तस्य विनश्यति। ईषाभङ्गोभवेद्यत्र कृषको जीवनाशनः। योक्त्रच्छेदे च रोगः स्यात् शस्यहानिश्च जायते। निर्यातकर्षकस्यापि कष्टं स्यात् राजमन्दिरे। हलप्रवाहकाले तु गौरेकः प्रपतेद्यदि। ज्वरातिसाररोगेण

क्षियते तदा। हले प्रवहमाने तु दृष्टौ धावन् यदि व्रजेत्। कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीड़ा चापि शरीरजा। हलप्रवाहमात्रन्तु गौरेको नर्दते यदि। नासालीढं प्रकर्षेति तदा शस्यं चतुर्गुणम्। प्रवाहान्मुक्तमात्रन्तु गौरेकः खनते यदि। अन्यस्य लेहनं कुर्य्यात् तदा शस्यं चतुर्गुणम्। हले प्रवहमाने तु शकन्मूत्रं यदा स्रवेत्। शस्यवृद्धिः शकृत्पाते मूत्रे वन्या प्रजायते। हलप्रसारणं येन न कृतं स्रगकुन्मयोः। कृतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि। हलप्रसारणं नैवं कृत्वा यः कर्षणं चरेत्। केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा। मृत् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा। चैत्रे ताम्रसमा ख्याता धान्यतुल्या च माधवे। ज्यैष्ठे मृदेव विज्ञेया आषाढे कर्दमाह्वया। निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या"। तथाच पराशरः। "हेमन्ते कृष्यते हेम। वसन्ते ताम्ररौप्यकम्। धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे"।

अथ बीजस्थापनविधिः "माघे वा फाल्गुने वापि सर्ववीजसङ्ग्रहः। शोधयेदातपे सम्यक् नीहारे विनिधापयेत्। बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधानं तत्र शोधयेत्। बीजं निधानसंमिश्रं फलहानिकरं परम्। एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम्। एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत्। सुदृढं पुटकं बद्ध्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्मितम्। अच्छिन्नतृणके ह्यस्मिन् कृषिः स्यात्तृणपूरिता। न वल्मीके न गोस्थाने न प्रस्तरनिकेतने। न च बन्ध्यागृहे गेहे बीजस्थापनमाचरेत्। नोच्छिष्टः संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला। न बन्ध्या गुर्विणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका। घृतं तैलञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा। बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत्"। तथाच गार्ग्यः "दीपाग्निधूपसंस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहतञ्च यत्। वर्जनीयं सदा बीजं यद्गर्त्तेषु पिपीलिकम्। शोषितं बीजसंमिश्रं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित्। निधानं गुरुसंमिश्रं तद्बीजं बन्ध्यतां व्रजेत्॥ कृषाणसार केदारदृषलाङ्गलकादयः। सर्वे ते बन्ध्यतां यान्ति बीजे बन्ध्यत्वमागते। तिलधान्यवधादीनां विधिरेष प्रकीर्त्तितः। बीजे यत्नमतः कुर्य्यात् बीजमूलाः फलादयः"।

अथ बीजवपनविधिः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम्। आषाढे चाधमं प्राहुः श्रावणे चाधमाधमम्। रोपणार्थन्तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम्। श्रावणे चावमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम्। उत्तरात्रयमूलेन्द्रसैत्रपैत्रेन्दुधातृषु। कृत्तिकायामथ रेवत्यां बीजवापनमुत्तमम्। विष्णुपूर्वविशाखासु यमरौद्रानिलाहिषु। बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः। वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत्। मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः। न वापयेत्तिथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः। एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात्। ज्यैष्ठान्ते विदिनं सार्द्धमाषाढादौ तथैव च। वपनं सर्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत्"। तथाच वराहः "वृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला। बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्विनश्यति। स्रगग्निरसि निर्वृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति ऋतुमती क्षमा भास्करे त्रीण्यहानि। यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणश्चात्र कालः। स्निग्धेन वारिणा सिक्तं बीजं शान्तमनाः शुचिः। इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं सुस्थितयं वपेत्। कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषका हृष्टमानसाः। प्राङ्मुखाः कलसं कृत्वा पठेयुर्मन्त्रमुत्तमम्। ओं वसुधे! हेमगर्भासि बहुशस्यफलप्रदे!। वसुपूज्ये! नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे कृषिः। रोपयिष्यामि धान्यानां वृद्धबीजानि प्रार्थये। सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः। वासवो नित्यवर्षी स्यान्नित्यवर्षासु तोयदाः। शस्यसम्पत्तयः सर्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः। इति प्रणम्य वसुधां कृषकान् वृतपायसैः। भोजयित्वा गृही भूरि निर्विघ्नां कुरुते कृषिम्"।

अथ मृदिकादानम्। "बीजस्य वपनं कृत्वा मृदिकां तत्र दापयेत्। विना मृद्(मद)प्रदानेन सस्यजन्म न जायते"।

अथ धान्यरोपणविधिः "वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्यादुभयात्मकम्। वपनं गदनिर्मुक्तं रोपणं सगदं विदुः। न वृक्षरूपधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत्। न फलन्ति दृढ़बीजा वृक्षाः केदारसंस्थिताः। हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च। रोपणं सर्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्"।

अथ धान्यकर्त्तनम् "आषाढे श्रावणे चैव धान्यमाकर्त्तयेद्बुधः। अनाकृष्टन्तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि। भाद्रे च कर्त्तयेद्धान्यमकृष्टौ कृषितत्परः। भाद्रे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने। न बिलभूमौ धा

न्यानां कुर्यात् कट्टनरोपणे । न च सारप्रदानन्तु तृण-मात्रन्तु शोधयेत्" ।

अथ धान्यनिस्तृणीकरणम् "निष्पन्नमपि यद्धान्यमक्षत्वा तृणवर्जितम् । न सम्यक् फलमाप्नोति तृणक्षीण क्षतिर्भवेत् । कुलीरभाद्रयोर्म्मध्ये यद्धान्यं निस्तृणं भवेत् । तृणैरपि तु सम्पूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् । द्विवारमाश्विने मासि कृत्वा धान्यन्तु निस्तृणम् । अथ पाकविहीनं हि धान्यं फलति माषवत् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निस्तृणां कारयेत् कृषिम् । निस्तृणा हि कृषाणानां कृषिः कामदुघा भवेत्" ।

अथ भाद्रे जलमोचनम् "नैरुज्यार्थं हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत् । मूलमात्रन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलमोचणम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधबाधकैः । प्रपीड़ितं कृषाणानां न धत्ते फलमुत्तमम्" ।

अथ धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः "ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिमगिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवल-शिखरतटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारक महाराजाधिराजश्रीमद्रामभद्रपादा विजयिनं समुद्रत-टावस्थितनानादेशागतवानरकोटिलक्षाग्रगण्यं खरतर-नखरातितीक्ष्णहस्तमूर्द्धलाङ्गूलं लीलागमनसमुद्भूतवा-तवेगावधूतपर्व्वतशतं परचक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीहनूम-न्तमाज्ञापयति असुकग्रामे असुकगोत्रस्य श्रीमतोऽसुकस्य अखण्डक्षेत्रे राता भोम्मा उदा गान्धिया भोम्मी गान्धी द्रोड़ी पाण्डरसुखी मक्षिकाषण्डी धूलिहङ्गा मण्डूका इत्यादयः तालजङ्घाः चटकशुकशूकरसृगमक्षिकमूषिकव-राहपतङ्गादयः सर्व्वे शस्योपघातिनो यदि त्वदीयवचनेन न त्यजन्ति तदा तान् वज्रलाङ्गूलेन ताड़यिष्यसीति । ओं आं श्रीं ह्रीं नमः" ।

मतान्तरे धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः "ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो नमः । श्रीरामचन्द्रचरणेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिम-गिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवलशिलातटात् नन्दनवन-सङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्री-मद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्रतटावस्थितनानादेशाग-तवानरकोटिलक्षाग्रगण्यं खरतरनखरातितीक्ष्णहस्तमू-र्द्धलाङ्गूलं लीलागमनसमुद्भूतवातवेगावधूतपर्व्वतशतं पर-चक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीमत' हनूमन्तमाज्ञापयन्त्यदः, असुकग्रामे असुकगोत्रस्य श्री असुकस्य अखण्डक्षेत्रे भोम्मा--भोम्मी--पाण्डरसुखी-गान्धी-धूलिहङ्गादिरोग-क्षेत्रेण विपुटी नाम राक्षसी सप्त पुत्रानादाय विविधविघ्नं समाचरन्त्यवतिष्ठते, इदं मदीयशासनलिखनमवगम्य तां पापराक्षसीं सपुत्रबान्धवां वज्रदण्डाधिकलाङ्गूलदण्डैः खरतरनखरैश्च विदार्य्य दक्षिणसमुद्रे लवणाम्बुधौ खण्डशः प्रक्षिपेहि, यद्यत्र त्वया क्षणमपि विलम्ब्यते तर्हि त्वं केशरिणा पित्रा पवनेन मात्रा चाञ्जनया शप्तव्योऽसीत्यन्यथा नाहं प्रभुर्न त्वं भक्ष्य इति ओं ह्रां ह्रीं ह्रः" ।

इमं मन्त्रं बिल्वकण्टकेन केतकीदले लिखित्वा शुक्लकेशेना-दित्यवारे क्षेत्रस्यैशान्यां शस्यमध्ये मञ्जरीषु बध्नीयेत् । पाटान्तरञ्च लिखित्वाऽलक्तकेनैतन्मन्त्रं शस्येषु बध्नीयेत् । न व्याधिकीटहिंस्राणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्" ।

अथ जलरक्षणम् । आश्विने कार्त्तिके चैव धान्यस्य जलर-क्षणम् । न कृतं येन मूर्खेण तस्य का शस्यवासना । यथा कुलार्थी कुरुते कुलस्त्रीपरिरक्षणम् । तथा संर-क्षयेत् वारि शरत्काले समागते ।

अथ कार्त्तिकसंक्रान्त्यां नलरोपणम् "घटप्रवेशसंक्रान्त्यां रोप-येत्तु नलं तथा । केदारैशानकोणे च सपत्नं कृषकः शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विशेषतः । पूजयित्वा नलं तत्र पूजयेद्धान्यवृद्धिकान् । दधिभक्तञ्च नै-वेद्यं पायसञ्च विशेषतः । ततो दद्यात् प्रयत्नेन ताला-ष्टिशस्यमेव च" । तत्र मन्त्रः । "बालकास्तरुणा वृद्धाः सन्ति ये धान्यवृद्धिकाः । ज्येष्ठाश्चापि कनिष्ठा वा सगदा निर्गदाश्च ये । आज्ञया भीमसेनस्य रामस्य च पृथोपरि । ताड़िता नलदण्डेन सर्व्वे स्युः समपुष्पिताः । समपुष्पत्वमासाद्य फलत्वाशु च निर्भरम् । सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमन्विताः । रोपयित्वा नलं क्षेत्रे म-न्त्रेणानेन च क्रमात् । धान्यवृद्धिं परां प्राप्य नन्दन्ति कृषका जनाः । नलन्तु घटसंक्रान्त्यां क्षेत्रे नारोपयन्ति ये । विघ्ना बन्ध्यापुष्पाश्च तेषां स्युर्धान्यजातयः" ।

अथ मार्गे सुस्थिरहरणम् । "ततो मार्गे तु सम्प्राप्ते केदारे शुभवासरे । धान्यस्य लवनं कुर्यात् सार्द्धसुस्थिरयं शुचिः। गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्धान्यवृद्धिकान् । पूजयित्वा यथा-न्यायमीशाने लवनं चरेत् । ततस्तन्मूलके कृत्वा सम्मुखं शीर्षकान्वितम् । न स्पृष्ट्वा कर्मणि क्वापि वज्रेणौनेन मन्दिरम् । सम्प्रपद्यां ततः पादं दत्त्वा मुख्यनिकेतने । प्रविशन्न स्थापयेत्तत्तु पुष्पगन्धादिपूजितम् । न सुस्थि-रहरणं कुर्यात् कदाचिद्वृद्धपौरुषयोः । श्रेष्ठो सुस्थिरहो

मार्गे धनधान्यफलप्रदः। सार्द्धं कुर्य्याद्ग्रहं मार्गे योऽ-
क्षित्वा लवनञ्चरेत्। पदे पदे विफलता तस्य धान्य
कृतो गृहे। रौद्रे मघे तथा सौम्ये पुष्ये हस्तानि-
लोत्तरे। धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूलत्रयणयोरपि।
व्यतीपाते च भद्रायां रिक्तायां वैधृतौ तथा। भौमार्कि-
वासरेषु सृष्टिसंयुक्तं त्यजेत्"।

अथ मार्गे मेधिरोपणम् "कृत्वा तु खलकं मार्गे सर्वं गोम-
यलेपितम्। रोपणीया प्रयत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि।
स्त्रीनाम्ना लघुकैः कार्या मेधिर्दात्रिकभास्करे। मेधेर्मु-
खेन लघुकः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात्। न्यग्रोधः सप्तपर्णो
या गाम्भारी शालमलिस्तथा। औदुम्बरो विशेषेण
अन्योवा क्षीरवान्तरुः। वटादीनामभावे तु कार्या स्त्री
नामधारिका। वैजयन्तीयुता मेधिर्निम्बसर्षपरञ्जिता।
धान्यकेशरसंयुक्ता लवणमर्कटकान्विता। अर्च्चिता गन्ध
पुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदा। पौषे मेधिर्न चारोप्या
क्रूराहे व्यवहे तथा। शस्यवृद्धिकरी मार्गे पौषे शस्य-
क्षयङ्करी। कपित्थबिल्वशंखानां लवणाज्ञां तथैव च।
मेधिः कार्या नरैर्नैव यदीच्छेदात्मनः शुभम्"।

अथ पौषे पुष्ययात्राकथनम् "अखण्डिते ततो धान्ये
पौषे मासि शुभे दिने। पुष्ययात्रां जनाः कुर्युरन्योन्यं
क्षेत्रसन्धिषु। परमान्नञ्च तत्रैव व्यञ्जनैर्मृत्स्यमांसजैः।
निरामिषैस्तथा दिव्यैर्घृतमारीचसंयुतैः। दधिभिश्च
तथा दुग्धैराज्यपायसमिश्रितैः। नानाफलैश्च मू-
लैश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः। एभिः सुधौकितं कृत्वा तदन्नं
कदलीदले। भोजयेयुर्जनाः सर्वे यथाहृष्टपुरःसराः।
आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च चतुःसमैः। अन्योन्यं लेपनं
कुर्युः कुसुमैः पक्वैः सुगन्धिभिः। कर्पूरवासितं दिव्यं
ताम्बूलं गन्धधूपितम्। भक्षयेयुः प्रपूर्य्यास्यं परिधाय
नवाम्बरम्। पुष्पैराभरणं कृत्वा ननस्कृत्य शचीपतिम्।
गोमैर्वादैश्च वृत्यैश्च कुर्युस्तत्र महोत्सवम्। ततस्तु
हर्षिताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम्। हस्तसंपुटकं कृत्वा
पठेयुर्वीक्ष्य भास्करम्। क्षेत्रे चास्य हृते धान्ये तव
देव! प्रसादतः। पुष्यन्तु मिलिताः सर्वे शस्यानि शुभकाः
रक्षाः। मनसा कर्म्मणा वाचा ये चास्माकं विरोधिनः।
ते सर्वे यान्तु पुष्ययात्राप्रभावतः। धान्यवृद्धिर्य-
थोद्वृद्धिः पुत्रदारयोः। राजसम्मानवृद्धिश्च यथा
वृद्धिस्तथैव च। मन्त्रश्चासनवृद्धिश्च लक्ष्मीवृद्धिर्हरेर्द्धि-
यश्च। अस्माकमस्तु सततं यावत् पूर्णा न वत्सरः।
ततः प्रमुदिताः सर्वे व्रजेयुः स्वनिकेतनम्। न भोजनं
पुनः कुर्य्युस्तस्मिन्नहनि मानवाः। हिताय सर्वलोकानां
पुष्ययात्रा मनोहरा। पुरा पराशरेणेयं कृता स्वार्थसा
धिनी। तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्ययात्रा विधानतः। सर्व-
विघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्या शस्यस्य वृद्धये। पुष्ययात्रां न
कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः। न विघ्नोपशमस्तां कृत-
स्तद्वत्सरे सुखम्। पौषे मासि ततः कुर्याद्धान्यच्छेदं
विचक्षणः। मर्द्दयित्वा यथायोगमाढकेन समापयेत्।
सुप्रमाप्य च तद्धान्यं यथालाभं प्रबन्धयेत्। प्रसादेनापि
पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत्। मापनं सर्वशस्यानां वा-
मावर्त्तेन कीर्त्तितम्। धान्यानां दक्षिणावर्त्तं मापनं
क्षयकारकम्। वामावर्त्तेन सुखदं धान्यवृद्धिकरं परम्"।

आढकलक्षणम् "द्वादशाङ्गुलकैर्मानैराढकः परिकीर्त्तितः।
श्लेष्मातकाम्बपुन्नागकृतमाढकमुत्तमम्। कपित्थपर्कटीनि-
म्बजनितं दैन्यवर्द्धनम्"।

अथ धान्यस्थापनम्। हस्ते स्वातौ च पुष्यायां रेवत्याञ्च
प्रजापतौ। यममूलोत्तरे सौम्ये मघायाञ्च पुनर्वसौ। जीवे
सोमे भृगोर्वारे निधने क्रूरवर्जिते। मीनलग्ने शुभे कृत्वे
धान्यस्थापनमुत्तमम्"।

कृषिकर्त्तव्यतायां विशेषो बृहत्पराशरेण दर्शितोयथा
"अतःपरं प्रवक्ष्यामि कर्माचारं बलौ युगे। धर्मं साधारणं
साक्षाच्छ्रुतिवर्त्मक्रमागतम्। युगाद्यं सम्प्रवक्ष्यामि पाराश-
रप्रचोदितम्। षट्कर्मनिरतोविप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत्।
हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राक्तनैश्च दुर्बलम्। क्षुद्युक्तं
तृषितं श्रान्तमनड्वाहं न वाहयेत्। स्थिराङ्गं नीरुजं
तृप्तं श्रान्तं षण्ढविवर्जितम्। बलिष्ठं सबलप्राणमन-
ड्वाहं तु वाहयेत्। वाहयेद्दिवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं स-
माचरेत्। कृषवैनं कृषिं कार्या सर्वथा धेनुसंयुतम्। ब-
न्धनं याजनं रक्षा द्विजः कुर्यात्तृतीयगम्। बलाच्च
यत्नतो रक्ष्या बध्नन्ते ते यथाक्रमम्। न दूरे तास्तु मो-
क्षयाश्चरणाय कदाचन। दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति
शुभायनाः। प्रातरेव हि दोग्ध्व्या दुह्याः सायं तथा
पुनः। दोग्धुर्विपर्य्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन। अ-
नादेयरसं भुक्त्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः। तुष्टिकृद्देवतादीनां
पूज्या गावः कथन्न ताः। यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्क-
न्धदेशे शिवः स्मृतः। पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्यौ श्रुतयश्च-
रणेषु तु। या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः
स्थिताः। सर्वदेवमयी गौस्तु तुष्टेत्तस्मिन्नितो हरिः।

हरन्ति स्वर्गनात्पापं पयसा पोषयन्ति याः। प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या मावः कथञ्च ताः। यच्छकृतभूमेस्तु उद्धृतः पांशुसंचयः। प्रोक्षयेत् पुरुषस्तेनो वन्द्या गावः कथञ्च ताः। शकृत्कृत्वं हि यस्मात्तु पितुः पुनाति पातकम्। किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत्। गौरवत्सा न दोग्धव्या नचैव गर्भसंस्थिनी। प्रसूता च दशाहार्वाग्दोग्धा चेन्नरकं व्रजेत्। दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्टिता या हिवल्लभूः। सा साधुभिर्न दोग्धव्या वर्णिभिः सुखमीप्सुभिः। कुलान्ते पुष्टिता गावः कुलान्ते बहुवत्सलाः। कुलान्ते चलचित्तास्त्री कुलान्ते बन्धुविग्रहः। एकतः पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना। तथा गौर्ज्यायसी साक्षादेकतोभयतोमुखी। यथोक्तविधिना यस्तां वर्णैः पाल्यास्तु पूजिताः। पालयेत् पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च मोदते। दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि। बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमामुखाः। गोष्ठयवाजिशालायां सुतीक्ष्णं लोहदात्रकम्। स्थाप्यन्तु सर्वदा तस्यां गवि लुप्तविमोक्षणात्। गावो देयाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्यास्तु सर्वदा। ताड़यन्ति च ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः। नरके पच्यन्तेऽङ्गानि त्वासेन च प्रपीड़िताः। विसर्पन्तीं न दण्डेन पालकस्तां नियर्त्तयेत्। गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान्मा मा भैरिति वारयेत्। संस्पृश्य गां नमस्कृत्य कुर्य्यात्तान्तु प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा। तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवां फलम्। स्रोऽश्वमेधफलं पुण्यं लभते नात्र संशयः। पृथिव्यां यानि तीर्थानि समुद्राश्च सरांसि च। सर्वाण्यङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोड़शीम्। कृतस्तेषां हि पापानि येषां गवहमलङ्कृतम्। सततं बालवत्साभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्वयम्। ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम्। तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरेकत्र तिष्ठति। गोभिर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभिर्वेदाः प्रतिष्ठिताः। गोभिर्वेदाः समुद्दीर्णाः षड़ङ्गपदक्रमाः। सौरभेयास्तु तस्याग्रे पृष्ठतोऽप्यस्य ताः स्थिताः। वसन्ति हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये। ते पुण्यपुरुषाः स्त्रीणां नाकेऽपि दुर्लभास्त ते। पृष्ठमूले स्थितो ब्रह्मा पृष्ठमध्ये तु केशवः। पृष्ठाग्रे शङ्करं विद्यात्त्रयोदेवाः प्रतिष्ठिताः। पृष्ठाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च। सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः। ललाटाग्रे स्थितो देवो नासामध्ये तु षण्मुखः। कम्बलाश्वतरौ नागौ तत्पार्श्वे तु व्यवस्थितौ। स्थितौ तस्याश्च सौरभ्यास्तुण्डयोः शशिभास्करौ। दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः। सरस्वती च छुद्धारे यमयक्षौ च गण्डयोः। कर्णयो रोमकूपेषु प्रस्रावे जाह्नवीजलम्। कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा। अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो लोमसु ताः स्थिताः। उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा। मुखे चाहवनीयस्तु नाभिमध्यस्तु च क्रव्यिषु। एवं यो वर्त्तते गोषु ताड़ने क्रोधवर्जितः। मरुतां श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते। कुल्यं तस्या न लङ्घेत पूतिगन्धं न वर्जयेत्। यावज्जिघ्रति तद्गन्धं तावत्पुरुषं प्रवर्द्धते। यो गां पयस्विनीं दद्यात्तरुणीं वत्ससंयुताम्। शिवस्यायतनं दत्तं दत्तेनेन च विष्टपम्। उक्ता गौर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च। तैरुत्पादितशस्येन सर्वमेतद्धि धार्य्यते। यश्चैतान् पालयेत् यत्नात् वर्द्धयेच्चैव यत्नतः। जगत्तेन तेन सर्वाणि स्वाप्तात् स्युः पालितानि च। यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं पूर्वमहर्षिभिः। तावत्तृणोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत्। जगदेतद्धृतं सर्वमनड्वद्भिश्चराचरम्। सृष्ट्यर्थमेव सृष्टोरक्षः पालनीयस्तु सर्वदा। धर्मोऽयं भूतले साक्षाद्दृष्टकृष्णा चित्तकारिणा। त्रैलोक्यधारणायालमचानाञ्च प्रस्तये। अदेयानि घासानि विध्वंसन्ति सकामतः। भूतं दूरकृताग्रङ्गो न पूजयेत्। उत्पादयन्ति शस्यानि सर्दयन्ति वहन्ति च। आनयन्ति दवीयःस्थकृष्णोवाकोऽधिको भुवि। स्वल्पेनैव दूरात्ते वहन्ति भारमन्नादिकानां न च भक्षयन्ति। स्वीयेन जीवेन परस्य जीवं रक्षन्ति पुष्णन्ति विवर्धयन्ति। पुण्यास्तु गावो वसुधातले मां विभ्रत्यलं पृष्ठगर्भभारम्। भारः पृथिव्या दशताड़िताया एकस्य चाप्नोऽपि साधुवाचः। एकेन दत्तेन हरेश्च येन दत्ता भवेयुर्हि सौरभेयाः। दाने हि यस्मिं धरणी समा नो तस्माद्वृषात् पूजितमस्ति नान्यत्। उत्पाद्य शस्यानि तृणञ्जरन्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति। न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहोऽपाद्वार्यति जीवलोकः। तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यदेवोक्ता हठोभवेत्। तटा नद्या न भेत्तव्या नैव प्राग्दुर्बलस्य च। नासावेधनकीलन्तु स्वादिरं वाथ शैंशपम्। द्वादशाङ्गुलकक्षार्य्यं नलजं शैलजं शमे च वा। गोलां द्विपानां दृषगोदयानां तां याम्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात्। सौम्यां कुबेरद्वारवतीं कुबेरभार्यां

र्णां शमिच्छन् हितमात्मनश्च । गावो हयो वा हयहस्तिनो वा अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः । यास्यासुखा नैव तु उत्तरादिङ्मुखांसकास्ते खलु बन्धनीयाः । शालाप्रवेशे हृषभोपमूनां राजापि यत्नाद्वयकुञ्जराणाम् । होमञ्च सम्पार्च्चिधिशास्त्रयुक्तं कुर्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनञ्च । लाङ्गलं तत् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं दृढप्रमाणतः । हलीशायास्तथा मानं प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टावङ्गुलानि कृहः (हलः) स्मृतः । अथाग्रानोऽङ्गुलैर्भाज्यो हलीशावेधतश्च यः । षोड़शैव तु तस्याधः षड्विंशति रधोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षड़ङ्गुलः । अष्टाङ्गुलसुरस्तस्य वेधाद्धूर्द्धं प्रकल्पयेत् । ग्रीवा दशाङ्गुला चोर्द्धं हस्तग्राहो ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तत् स्याद्वेधः स्यात् प्रतिहारकः । तस्यावस्ताच्चत्वारि स वेधश्चतुरङ्गुलः । प्रतिहारी शुभा कार्य्या तद्वेधस्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलसुरस्तस्याः सीरस्येति विभाजनम् । पृथुत्वं शिरसोधार्य्यं हस्ततलप्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता स्मृता । बन्धश्छिद्रः प्रतीहारी षड्विंशदङ्गुला भवेत् । सतीक्ष्णा लोहपाल्यस्य उक्ता दामादिदारकृत् । न सीरं चीरवृक्षस्य न बिल्वपिचुमर्दयोः । इत्यादीनां हि कुर्वाणो न नन्दति चिरं गृही । प्राञ्जला सप्तहस्ता तु हलीशा विदुषां मता । तस्याः(ईशायाः)वेधः सवर्णायाः कार्य्यो नवतितन्तिभिः । सूचाच्चयोर्न तत्कुर्य्यात् कीर्तिघ्नौ तौ प्रकीर्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सशस्यो नश्यते गृही । नीचोच्चदृषभानेन तज्ज्ञास्तां प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्तं युगं कार्य्यं स्वस्वस्थानेऽर्धचन्द्रवत् । मेषशृङ्गाः कदस्यस्य सालधवद्रुमस्य च । तस्या (सँपि)वेधाद्बन्धिः कार्य्या दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रवाली च तदन्तरदशाङ्गुलम् । प्रतोदविषमग्रन्थि वैणवश्च चतुःकरः । तदग्रे तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा तु लोहवत् । हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्य्यादनड्वहां दैन्यादैन्याच्चरकं व्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं बाहुकस्य प्रमाणतः । भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा । श्वेतवत्सयुक्ते पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । यत्र दिने तु बुध्येत तत्र कार्यं विजानता । यत्र कृत्यं हितं चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् । तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । मातृश्राद्धं द्विजः कृत्वा यथोक्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वतो धर्म्मतः कृषिम् । प्रोल्लिखन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् । इन्द्राय च तथा स्वभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विजः । कृष्यर्द्धलिहृतिं विद्वान् उदकसञ्चयाय च । तथा कृष्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रेण संवाच्छन्नात्मनः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा । दद्याद्धलं हृषाणाञ्च तथाज्यप्राशनं ततः । संवृणुग्र सीरफालाय्ये हेम्ना वा राजतेन वा । प्रलिप्य मधुसर्पिभ्यां कुर्याद्वै च प्रदक्षिणम् । अग्न्युच्चणोर्मण्डलं कुर्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं कलग्राणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्यात् पाराशरर्षिं स्मरन् । सीतां युञ्जत इत्यादैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः । सीतां पूज्य वधी भक्तैरक्षवस्त्रैर्विषाणके । सुप्त धान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वासुखो हली । तानि दक्षोक्षणः क्षेत्रे किरन् भूमौ कृषेद्विजः । न यवैर्न तिलैर्हीनं द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनन्तु कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलसालक्ष्युतं तोयं दक्षिणस्याम्यतेर्दिशि । तेन हृष्यन्ति पितरो यावद्व तिलविक्रयः । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पयेद्वर्षिदेवताः । विसृज्य पितरस्तन्तु प्रयान्तीव तिलैः सह । अधाजलं यवस्तत्पत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयोदधिघृताद्यैस्तु तर्पयेत् सर्व्वदेवताः । देवपर्ज्जन्यभूसीरयोगात् कृषिः प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तल्लोकवृत्तो भवेत् । शालीन् सशणकार्पासं वार्त्ताकुप्रभृतीनि च । वापयेत्सर्व्वबीजानि सर्ववापी न सीदति । चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो युनक्ति हृषान् क्वचित् । तत्सद्यदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम् । भोक्तुर्मासार्जितं पुण्यं भवेद्दशनमस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । सरेतोभोजिनस्तस्य षण्मासं पितरोऽहिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्यात्क्षरस्तरुनिकृन्तनम् । तत्पर्णसङ्ख्या तस्य भवन्ति भ्रूणहत्यकाः । वनस्पतिगते सोमे योऽध्वानं व्रजेन्नरः । प्रभ्रष्टद्विजकर्म्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः । वासांसीन्दुप्रणाशे यो रजकस्यामतिः क्षिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य मासं वस्त्रजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु हुताशनम् । तदेव पितृशापाग्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

अष्टमी कामभोगेन, षष्ठी तैलोपभोगतः। कुङ्कस्तु दन्तकाष्ठेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम्। चन्द्रार्कतीर्थे पुरुषस्तु दैवाद्यादगत्या यदि दन्तकाष्ठम्। नराधिराजैः सहितस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पितृदेवतानाम्। तत्राभ्यज्य विषाणानि गावश्चैव दृषास्तथा। चरणाय विसृज्यन्ते आगताञ्छिशि भोजयेत्। य उत्पाद्येह शस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः। जगत्सर्व्वं हृतं यैस्तु पूज्यन्ते किन्न ते वृषाः। येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं गोदशकमश्नुवेत्। यद्वृषेण स्थितो धर्म्मः पूज्यन्ते किन्न ते वृषाः। पाल्याद्धि यत्नतस्तस्मै वाहनीया यथाविधि। स याति नरकं घोरं यो वाहयत्यपालयन्। नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्टिताङ्गो न दूषितः। वाहनीयो हि शूद्रेण वाहयन् क्षयमाप्नुयात्। वर्जयेद्दुष्टदोषांश्च गावो वै दोहने नरः। पाल्या वै यत्नतः सर्व्वे पालयन् शुभमाप्नुयात्। अन्नार्थमेनानुत्पन्नाः ससर्ज परमेश्वरः। अन्नेनाप्यायते सर्व्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्। अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं वाति चान्नाय मारुतः। वर्द्धयति चाम्भसां स्वर्यो रसानन्नाय रश्मिभिः। अन्नं प्राणो बलं चान्न मन्नाज्जीवितमुच्यते। अन्नं सर्व्वस्य चाधारः सर्व्व मन्ने प्रतिष्ठितम्। द्रुरादीनां हि सर्व्वेषामन्नं बीजं परं स्थितम्। तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति। द्यौः पुमान्, धरणी नारी, अम्भोबीजन्दिवश्युतम्। द्युधात्वीतोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः। आपोमूलं हि सर्व्वस्य सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम्। अतोऽमृततरा ह्याप आपः शुक्रं बलं महः। सर्व्वस्य बीजमापो वै सर्व मद्भिः समाहृतम्। सद्य आप्यायना ह्यापः आपो ज्येष्ठतरा ह्यृतः। किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः। न जीवन्ति विना तास्तु तस्मादापोऽमृतं स्मृतम्। दत्तानि चाङ्गिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत्। तथान्नेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह। अतोऽन्नार्थभावेन कर्त्तव्यं कर्षणं द्विजः। यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादिप्रयोजनम्। सीते! सौम्ये! कुसारि! त्वं देवि! देवार्चिते! शिवे। सत्कृता हि यथा सिद्धा यथा मे सिद्धिदा भव। मरुत्स्तनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना। विनाभ्युच्चारणाच्चार्यं सर्वं हरति राक्षसः। वापने लवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे। एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने। देवतायतनोद्यानसन्निपातस्थानगोव्रजान्। सीमाश्मशानभूमिञ्च वृक्षच्छायाविहितं तथा। भूमिं निखातयूपाञ्च अयनस्थानमेव च। अन्यामपि हि चावाट्यां न कर्षेत् कृष्टिजां धराम्। नोपरां वाहयेद्भूमिं वर्चोमूत्रकरीषिताम्। वाहयन्नप्रमत्तश्च न नदीपुलिनं तथा। यद्यसौ वाहयेन्मोहात् हेषाद्यापि हि मानवः। क्षीयते सोऽचिरात्पापात् सपुत्रपशुबान्धवः। नरकं घोरतामिस्रं पापीयान् याति चैनसा। परकीयां योऽपहृत्य कृष्टिं वाहयेद्वराम्। स भूमिस्थेन पापेन हृन्नन्तनरकं वसेत्। न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं नचैवात्यन्तिके तथा। वाहयेन्न पथि क्षेत्रं वाहयन्दुःखभाग् भवेत्। क्षेत्रे क्षेत्रे धृतिं कुर्य्यात् वासुद्रो नावलोकयेत्। न लङ्घयेत्सेतुं वा नाभीवाद्याच्च शूकरः। बन्धश्च यत्नतः कार्य्यो वृषयुक्तासनाय च। अल्पाप्युपद्रवं राजतस्करादिसमुद्भवम्। संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्वृक्षात्पत्रसवो करात्। कृष्टिकर्म्मानवस्त्वेवं कृत्वा धर्म्मं कृषेर्ध्रुवम्। अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम्। निस्तां हि वाहयेद्भूमिं यत्र विश्रमते जलम्। वाहयेत्तु जलाध्यर्णे पुटे सप्तैकसम्भवे। शारदस्तुक्कैःस्थाने कलत्रं वापयेद्बली। अर्वाक्तकाशु कार्पासं तदन्यत्र तु हैमनम्। वसन्तग्रीष्मकालीयमप्सु स्निग्धेषु तद्विदः। केदारेषु तथा शालीन् जलोपान्तेषु चेक्षवः। दृन्ताकशाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके। दृष्टिविश्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान्। गोधूमांश्च मसूरांश्च खल्वान् खलु कुलत्थकाः। समस्निग्धेषु चोप्यानि भूमीजीवान् निजानता। तिला बहुविधाश्चोप्या अतसीशणमेव च। स्रुदब्रुजं जगत्सर्वं वापयेत्कृष्टिजन्नरः। संपश्येच्चरतः सर्वान् गोदृषादीन् स्वयङ्कृषौ। चिन्तयेत्स्वमात्मानं स्वयमेव कृषिं व्रजेत्। प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोषणम्। तृतीयं विक्रयः प्रोक्तश्चतुर्थं राजसेवनम्। नखैर्विलिखने यस्याः ब्रूयुर्दीनं मनीषिणः। तस्याः सीरविदारेण किन्न पापं चितेर्भवेत्। तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षयमाप्नुयुः। कन्दनिर्यासदलजप्रातस्मवेदवत्। यत्लेचनात् कीटवधस्तथा सङ्घर्षणादपि। अंहः कुक्कुटिकानाञ्च तदंहः कृषिजीविनाम्। बधकानाञ्च यत्पापं यत्पापं शूगयोरपि। कदर्य्याणाञ्च तत्पापं तत्पापं कृषिजीविनाम्। वर्णानाञ्च वृहस्थानां कृषिरेक्युपजीविनाम्। विष्णुरूचे प्राह सत्यवतीपतिः। द्वादशी नवमी वापि

सप्तमः पञ्चमोऽपि वा। धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणा ध्रुवम्। अस्मदर्थद्यूतभर्मौ च विट्पतिः क्षेत्रभुग्भवेत्। एकैकांशापकर्म स्याद्यावद्दशमसप्तमौ। ग्रामेशस्य नृपस्यापि वर्ष्मभिः कृषिजीविभिः। स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ। व्यूढौ त्व स्वार्थमात्राया देयोंऽशः स्याच्चतुर्दशः। एकैकांशापकर्म स्यात् यावद्दशमसप्तमौ। ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाहयेदिच्छया धराम्। न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात् सर्वस्य प्रभुर्यतः। ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः। तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि। पशुपाल्यानोत्पत्त्यै ऊरुभ्याञ्च तथा विशः। द्विजदास्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत्। यत्किञ्चिज्जगतोसंस्थं भूगेहाश्च गजादिकम्। स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत्। ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ इतस्ततौ। न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्षयेत्। तस्माद्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम्। ग्रामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मात्रमसौ बलिम्। अधान्यत्वमवाप्नोति कृषिकर्तुर्द्विजोत्तमः। संशुद्धः कर्षकोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात्। सर्वसत्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकृच्छरः। कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्वोपजीव्यकृत्। सर्वस्य स्थितिकारणात्स देवपितृभिः पुनः। मनुष्याणान्तु पोषाय कृषिं कुर्यात् कृषीबलः। वयांसि चान्यसत्वानि क्षुत्तृष्णातो विमोचयन्। विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्लोकस्थमवाप्नुयात्। चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्राच्यामतिधनाढ्यताम्। सैकद्वारविधानञ्च विदध्याच्चैव सर्वतः। खरोष्ट्राजोतिम्। रणादींस्तु विशतस्तु निवारयेत्। शूकरान् श्वपृगालादिकाकोलूककपोतकान्। त्रिसन्ध्यं प्रोक्षणं कुर्यात् दानीयाभ्युक्षणाम्बुभिः। रक्षा च भक्षणा कुर्याज्जलधारा-भिरक्षणम्। त्रिसन्ध्यमर्चयेत्सीतां पराशरकृषिं स्वरन्। प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः। शूतिकाग्रहवत्तत्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम्। हरन्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव हि। प्रशस्तोदिनपूर्वाह्णो नापराह्णे न सन्ध्ययोः। धान्योत्थानं सदा कुर्यात्सीतानाम्नः पूजनपूर्वकम्। यजेत खलभिच्चाभिः खलेरोहित्यएव हि। भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्सर्वमभिहाच्चयम्। खलयज्ञाः पक्षिणां वै ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा। भागक्षेयमथो कृत्वा तां गृह्णीयाद्द मात्रिकाम्। अतकृत्वा-दयो देवाः पितरः सोमपादयः। सनकाद्यमनुष्याश्च ये-चान्ये दक्षिणाशनाः। तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं फलं। विवाहे खलयज्ञे च संक्रान्तौ यज्ञ-शेषु च। पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम्। अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां पुनः पुनः। दीनानाथमनाथानां कुष्ठिनां कुशरीरिणाम्। क्लीवान्धबधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते। वर्णानां पतितानाञ्च द्युद्गभूतानि तर्पयेत्। चाण्डालानां श्वपाकानां प्रीत्यात्युच्चावचा ददत्। ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः। श्लोकशः सीरिभिः सर्वे वर्णिभिर्गृहमेधिभिः। दत्त्वा तत्तदया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत्। तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत्। शरद्धेमन्तवसन्तनवान्नैः श्राद्धमाचरेत्। नाकृत्वा तत्तदन्नीयादन्नं तदधमश्नुते। कृत्वा तूत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च। सर्वसत्वहितोद्युक्त इहामुत्र सुखी भवेत्। कृषेरन्योत्र धर्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः। न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति। अवस्त्वं निरन्नत्वं कृषितो नैव जायते। अनार्तिय्यञ्च दुःखित्वं दुर्मनो न कदाचन। निर्धनत्वमसत्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित्। अस्थानित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित्। वदन्ति कवयः केचित् कृषणादीनां विशुद्धये। लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत्। प्रतिग्रहचतुर्थांशं बणिग्लाभं तृतीयकम्। कृषितो विंशनिञ्चैव ददतो नास्ति पातकम्। राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम्। त्रयस्त्रिंशञ्च विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते। कृषित्वा सस्यमाद्य यज्ञादिकानि चान्यानि भूयांसि, मखं विधाय। शुक्लो गृहस्थोऽपि पराशरेण तस्मादयः कश्चिदवादि दोषः। देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे साध्याश्वयज्ञाश्च सकिन्नराश्च। गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्वैः कृषाणां न तृणानि मनाग् दुरेति। यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न कदाभवैश्च। सीरेण तस्यापि विदारितापि स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री। षट् कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः। ते सुरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः। षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्तो द्विजानां गृहमेधिनाम्"।

कृषिकार्म्मारम्भसङ्क्रान्त्यादि सु० चि० पी०धा० दर्शितं यथा "मूलद्वीशमघाचरध्रुवस्वदुच्चिप्रैर्विनार्कं शनिं पापैर्हीने बलैर्विधौ जलगृहे शुक्रे विधौ मांसले। लग्ने देवगुरौ-हलप्रवहणं प्रस्तं न सिंहे घटे कर्काजैणघटे तनौ क्षय-

करं रिक्तासु षष्ठ्यान्तया । एतेषु श्रुतिवारुणादितिविशा खोडुनि भौमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा त्वशुभतोऽष्टा-म्नीन्दुरामेन्दवः । रामेन्द्वग्निभुगन्यसच्छुभकरागण्य-प्तौ फलेऽर्कौर्जभिताङ्गाद्रामाष्टनवाष्टभानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसत्यन्ति च" मू०

"मूलविशाखामघाभिः चरध्रुवमृदुक्षिप्रैश्च एकोनविं-शतिनक्षत्रैर्हलप्रवहणं फलप्रवृत्तिं कुर्यात् यदाह नारदः "मृदुध्रुवक्षिप्रचरविशाखापितृभेषु च । फलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे दृषैः" । विशेषमाह श्रीपतिः "मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले मघाविशाखासहितेषु भेषु । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्नीरोगशुष्कान्वित सौरभेयैः" । नीरोगाः पीडारहिता शुष्का तृणाग्रा-स्तैरन्विता ये सौरभेया वृषास्तैर्विदध्यादित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् वृषाणां वृषणास्तु फलरूपा यतस्ताद्-दृष्टैर्वृषैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् चूर्णितवृषणै-र्वृषैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथार्कं सूर्य-वारं शनिवारं विना त्यक्त्वान्यवारेषु चन्द्रमङ्गलबुध बृहस्पतिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे "पूर्वाद्वीशयमाग्निभेऽर्कयमयोरिक्तासु नेष्टा क्षतिरिति" । अथ सामान्यतोलग्नशुद्धिः तत्र पापग्रहैर्दीनबलैर्निर्बलैरुपलक्षिते लग्ने विधौ चन्द्रे शुक्रे मांसले बलिनि पुष्टे उदित इत्यर्थः । तत्र विधौ चन्द्रे जलस्थे जलराशिस्थे सति देवगुरौ लग्न-स्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च रत्नमाला-यास् "शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसि-तभौमभास्करैः । आश्रिते शशिनि वारिभोदये लग्न-वर्त्तिनि गुरौ क्षतिक्रिया" । कश्यपोऽपि "गुरौ लग्नगते शुक्रे बलिन्यापोदये विधौ । ग्रस्ता क्षतिक्रिया तत्र दुर्बलैः क्रूरखेचरैः" । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहे घटे कुम्भे कर्के अजे मेषे वृषे मकरे घटे तुलायाम् एषु लग्नेषु कृषिकर्म्म न शस्तं यतस्तत्क्षयकरं पीडाकरं तथा रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु षष्ठ्याञ्च क्षयकर तथाशुद्धोऽनुक्तसमुच्चार्यस्तेनाष्टस्थमपि न शस्तं कृषिकर्म्म । उक्तञ्च ज्योतिःसारसागरे "मेषलग्ने प-शून् हन्ति कर्कटे जलजन्भयम् । सिंहे सस्यभयं ज्ञेयं तुलायां फलसंक्षयः । मकरे सस्यनाशः स्यात्कुम्भे चौर-भयं तथा । हन्त्यष्टमी बलीवर्दान् नवमी सस्यघातिनी । षष्ठी च कीटजननी पशून् हन्ति चतुर्दशी" । चतुर्थ्यांम-पीदं फलं ध्येयम् । अथ बीजोप्तिमुहूर्त्तं फणिचक्र-फलचक्राणि शार्दूलविक्रीडितेनाह एतेष्विति । श्रुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैरुडुभिर्नक्षत्रैर्विनैतेषु पूर्वोक्तान-क्षत्रेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वातीषु पञ्चदश-नक्षत्रेषु बीजोप्तिर्बीजवपनं शुभम् । उक्तं च रत्न-मालायाम् "हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानु राधास्वगरेवतीषु । स्वातीधनिष्ठासु मघासु मूले बीजो-प्तिरुत्कृष्टफला प्रदिष्टा" । वसिष्ठेनाप्येतावन्त्येव नक्ष-त्राण्युक्तानि "धातृद्वये कौणपपैतृपुष्ये हस्तत्रये त्रु-त्तरमैत्रभेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाश्विनीषु बीजोप्ति-रुत्कृष्टफलप्रदा स्यादिति" । कौणपो मूलम् नारदेनाप्यु-क्तानि "मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवरूढुषु । समूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा" । कश्यपेनार्थ वसुवायुभने-र्धात्यक्षिप्रध्रुवमृदूडुषु । सीतां स्मृत्वाथ बीजोप्तिरत्युत्-कृष्टफलप्रदा" । अत्र मघा नोक्ता अत्र भौमोरुक्षल-वारोनिषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्तिः शुभा । नेष्टा क्षतिरित्यतो नकारोऽत्रानुवर्त्तते तेन बीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधोराज मार्त्तण्डे "रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः । तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेदिति । अथ बी-जोप्तौ फणिचक्रमुच्यते । अशुभतो न विद्यन्ते गावः कि-रणायस्थासावुः यस्य स्वरूपाभावः । तस्य कृत्तस्तरां किरणाः तादृशोऽशूराद्धस्तस्थं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः रा-द्धाधिष्ठितनक्षत्रादष्टौ भानि असन्दसमीचीनानि, ततस्त्री-णि शुभानि, तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततो-कमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽष्टैकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततश्चत्वार्यशुभानि । एवं बीजोप्तौ सप्तविंशति नक्षत्राणां शुभाशुभत्वभुक्तं उक्तञ्च नारदेन भवेद्गतिं तयं कूर्म्मो धान्यनाशाय राजभात् । गले तयं कज्ज-लाय हृदये द्वादशोदरे । स्फिक्तरुडुत्वं लाङ्गूले भ-चतुष्टयमीरितम् । नाशोवह्निःपङ्कजे स्याद्बीजोप्तावविति चिन्तये"दिति" । राजुर्यस्मिन्नृक्षेऽस्ति तस्मान्नक्षत्रतत्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्याद्यं धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रयं गले स्याद्यं कज्जलाय श्यामिकासम्पादकं स्यात् । ततो द्वादश भानि बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्थानि तानि धान्यहृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तन्तुत्वकरं स्यात् ततोऽ-वशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्न-

मालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयञ्च जठरे विष्णुर्नि च द्वादश स्युरुच्छे च चतुष्टयं बहिरतोभानां स्थितं पञ्चकम् । च्छेदं कज्जलसङ्घदृद्धिरधिका निस्तण्डुलत्वं क्रमात् स्यादीतिप्रभवं भयञ्च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्"। अत्रकेचित् । फणिभात् सूर्यनक्षत्रादितिव्याचख्युस्तत्र युक्तिः "सूर्यभादुरगः स्याध्यः" इति स्वरोदयवाक्यैक वाक्यत्वात्, तच्च नारदवाक्ये साक्षाद्राड्भादित्युक्तत्वात् "राहोर्विष्णुप्रात्समारभ्य विष्णे प्रष्टस्तु निष्फलमिति" कश्यपोक्तेश्च । "सूर्यभादुरगः स्याध्यः" इति तु स्वरोदयवचनं बीजरोपणविषयम् । तत्र लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः "भवरिपुसहजे पापैस्त्रिकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः । कथितेषु च विष्णे प्रष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्यमिति" अथ हलप्रग्रहणे चक्रमुच्यते हलेइति हले हलचक्रे ऽर्कोज्झितात्सूर्यभुक्तानक्षत्रात्क्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि अशुभफलानि । ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्यसन्ति ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्य आर्द्रायां भुक्तभं मृगः तत आरभ्य त्रीणि मृगार्द्रापुनर्वसुभान्यशुभानि । ततः पुष्याश्लेषामघापूर्वफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीनक्षत्राणि शुभानि । ततो विशाखानुराधाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अशुभानि । ततः शततारकापूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि । एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वसिष्ठः "अर्कभागतसंस्थभवितयं नेष्टमुभयतस्त्विष्टम् । षोडश विष्णे प्र नवकं शिष्टमनिष्टं च लाङ्गले चक्रे" इति । अर्केण गतं भुक्तम् आगतं भोग्यं संस्थमाक्रान्तम् एतद्भवितयं नेष्टं ततः उभयतःषोडशविष्णे प्र इष्टं यथा सूर्यभुक्तभात् प्राक्तनान्यष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादग्रेतनानि शुभानि स्युरित्यर्थः । शिष्टस्तु वर्तितं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एवमष्टाविंशतिर्भानि । नारदोऽपि "हलादौ वृषनाशाय भवयं सूर्यभुक्तभात् । अग्रे क्षत्रयं लक्ष्म्यै सौख्यं पार्श्वस्थपञ्चकम् । शूलत्रयेऽपि नवकं मरणायान्यपञ्चकम् । श्रियै पुच्छे त्रयं श्रेष्ठं स्याच्चक्रे लाङ्गले शुभम्" इति । अस्यार्थः हलप्रवहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्राद्भवितयं वृषनाशाय स्यात् । तदग्रे नक्षत्रयं लक्ष्म्यै स्यात् तदग्रे पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदग्रे शूलत्रयगतं नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् तदग्रेऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं श्रियै स्यात् तदग्रे पुच्छगतं नक्षत्रत्रयं श्रेष्ठं शुभफलमिति । अनेनापि प्रकारेण मृगादीनि तान्येवाशुभाशुभानि सम्भवन्ति । तत्र हलचक्राकृतिर्लिख्यते तत्र कश्यपः "त्रिषष्टस्तु नवर्क्षेषु सप्तसूर्कविसृक्षभात् । हानिर्वृद्धिः कर्तृमृत्युर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रममिति, हलनक्षत्रोक्तानन्तरसूक्तवात् अस्यायमर्थः अर्कविसृक्षभात्त्रिषु भेषु हानिः ततोऽष्टसु भेषु वृद्धिः ततोनवसु भेषु कर्तुर्नाशः, ततः सप्तसु भेषु लक्ष्म्याप्तिरिति यथाक्रमं फलं ज्ञेयम् । अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तेरभिजिद्ग्रहणनास्ति । नन्वत्र पञ्चनक्षत्रत्यागे कोहेतुरित्यत आह तदन्तरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डशूलोर्द्वदण्डावुच्येते तयोरन्तरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चकपञ्चके श्रियै स्याधे नक्षत्रदशकमिति यावत् तन्नान्यद्भवितयं हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम्" पी०धा०

अत्र विशेषः ज्यो० त० तत्र कूर्मचक्रशब्दे दर्शितात् ज्यो०त० वाक्यात् परमन्यो यथा "कूर्माङ्गस्थदेशानाह । "मध्ये सारस्वतामत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः । पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः। मरुनैमिषबिम्बाद्रिपाण्डुधोषाः सयासुनाः। काश्ययोध्या प्रयागश्च गयावैदेहकादयः । प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रोगौड़राढ़काः । वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्र्यः । आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः । कलिङ्गोड्रान्ध्रकिष्किन्धाविदर्भश्वरादयः । दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः । चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः । कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः । नैर्ऋते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः । जवनः पह्लवः सिन्धुः पारसिकादयो मताः । पश्चिमे हैहयास्तादृश्चेच्छवासशकादयः । वायव्ये गुर्जराटश्च नाटजालन्धरादयः । उत्तरे चीननेपालहूनकैकेयमन्दराः । गान्धारहिमवत्कौञ्जगन्धमादनमालवाः । कैलासमद्रकाभीरश्चेच्छदेशाः खसादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारश्च टङ्कनः । काश्मीरब्रह्मपुरकिरातादरदादयः"। देवलः । "सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गौड्रान् गत्वा संस्कारमर्हति" तीर्थयात्राव्यतिकेणेति दृष्टव्यमिति मिताक्षरा । व्यासः "ऊषरा बहुला भूमिः पन्यानस्तस्करा-हताः । सर्वे वाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे । शस्यानिष्पत्तिरफला तरुणा दृङ्गिशालिनः । भविष्यत्यफलोहर्षः क्रोधश्च सफलोद्यमाम् । पुरुषाद्यं वहुस्त्रीकं

नक्षत्रयुगान्तस्य लक्षणम्"। तत्र यामादिषु स्वनामफलम्। ज्योतिषे "अवर्गेऽष्टाविषुः के च,षट् चे, त्रेदाः टवर्गके। एवं ते सप्त, मे वर्गे, ये द्वयं, शे च वक्रयः। इत्थमष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात्। नाम्नि वर्गात् स्वराच्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत्। एकीकृत्याष्टभिर्भक्ते शेष-संख्योध्वजादयः। ध्वजोधूम्रश्च सिंहः श्वा वृषभोरासभोगजः। ध्वाङ्क्षश्च क्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात्। ध्वाङ्क्षधूम्रवृषभगजः सिंहोध्वजः खरः। यथोत्तरबला एते ज्ञातव्याः खरपारगैः। प्रभौ योधे पुरे देशे मित्रनारीगृहेषु च। बलात् प्रायोभवेल्लाभो न लाभोबलवर्জ्जितात्। अ गरुडः क मार्জारश्च सिंहः ट शुनीसुतः। त भुजङ्गः प आखुः स्यात् य वर्गेभः, श मेषकः। नामाद्यक्षरतोज्ञेया अष्टौ वर्गाः क्रमादमी। यद्वर्गभक्ष्यो यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् क्षयः। यामवर्गस्य ये भक्ष्यास्त्यज्यास्तद्ग्रामवासिनः। एवं दुर्गे रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गड़ाधिपाः। अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्टदिशां क्रमात्। स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डभङ्गश्च जायते"। व्यासः "धनिनः श्रोत्रियोराजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्"। मत्स्यपुराणे "फालकृष्टे तथा देशे सर्ववीजानि रोपयेत्। त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि। ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्वर्ज्जनीयेतरा मता"। अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये "लाङ्गलं दण्डिकायूपं योक्त्रद्वयसमन्वितम्। दण्डिकादिलिखेद्वानि दिनेशाक्रान्तभादितः। दण्डिकाहलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम्। योक्त्रयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये पञ्चात्रके द्वयम्। दण्डस्थे च गवां हानिर्यूपस्थे स्वामिनोभयम्। लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्त्रादौ क्षेत्रारम्भदिनर्क्षके"।

अथ बीजोप्तिचक्रम्। "सूर्य्यभादुरगः स्याष्टस्त्रिनाड्येकान्तरक्रमात्। मुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादशहृदरे। पुच्छे चतुर्बहिः पञ्च दिनभाञ्च फलं वदेत्। वदने चोचकं विद्यात् गलकेऽङ्कारकस्तथा। उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यक्षयो भवेत्। ईतिरोगभयं राज्ये चक्रे बीजोप्तसम्भवे"। सूर्य्यभात् सूर्य्यभुज्यमाननक्षत्रात् त्रिनाड्येकान्तरक्रमादिति यद्यश्विन्यां रविस्तदा नामारभ्य गणयेत्। त्रिनाडीषु अश्विनीभरण्योक्तिका दत्त्वा रोहिणी बहिः कार्य्या मृगार्द्रापुनर्व्वसूनि त्रिनाडीषु दत्त्वा पुष्योबहिः कार्य्यः एवं क्रमेणान्या लेख्याः। चोचकं शस्यशून्यताम्। ईतयः। "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः" बीजोप्तिः सम्भवः कारणमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्य बीजरोपविषयमिति पी०धा० स्थितम्।

"वृषचक्रं वृषाकारं सर्व्वावयवसंयुतम्। लिखित्वा विन्यसेद्वानि वृषनामर्क्षपूर्व्वकम्। मुखाच्चिकर्णशीर्षेषु पृष्ठे स्कन्धे द्विकं द्विकम्। त्रीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम्। फलप्रवाहबीजोप्तिप्रारम्भादिदिनर्क्षकम्। यद्भेषु स्थितं तस्माद्वक्त्रे सर्व्वं शुभाशुभम्। आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा। शीर्षे धृतिस्तथा पृष्ठे सौख्यं स्कन्धे च मङ्गलम्। पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि। चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रफलं बुधैः"।

दीपिकायाम् "पूर्व्वाभिनयाश्वयुक्शिवपित्र्यग्निवान्यभेषु विकृताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। बाह्वङ्गुलिगोसमुद्दये विकृताकिवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः। हलप्रबाहबीजवपनस्य विधिः स्मृतः। चित्रायाञ्च शुभे केन्द्रे स्थिरस्वमनुजोदये'। भीमपराक्रमे 'याम्ये कृष्णे बलीवर्दं दक्षिणे लोहितं न्यसेत्। उत्तराभिमुखोभूत्वा कर्षकः क्षितिमारभेत्। हले तु योजिते यत्र क्षेत्रे चार्मं करोति गौः। तत्र स्याद्द्विगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम्"। कृत्यचिन्तामणौ बलभद्रः "सुखदा प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्य्यसाधिनी। आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीटक्षत्रदा। पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया। सप्तमी स्थानदा भोग्या हृषं हन्ति तथाष्टमी। नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा। एकादशी तथा कुर्य्याद्वनं धान्यं मनोरथम्। द्वादशी प्राणसन्देहा सर्व्वसिद्धा त्रयोदशी। चतुर्द्दशी पतिं हन्ति पञ्च दग्धा त्रयेव निष्फला। अमावास्याष्टमीं षष्ठीं रिक्तां च परिवर्জयेत्। सौरिभौमदिने चैव कृषारम्भे भनक्षयः। प्राजेशविष्णुतिष्येषु पित्र्यकरोत्तरेषु च। अश्विनीवातपौष्णेषु मूलादितीन्दुभे तथा। वारे भार्गवजुष्टके च जीवे शीतकरे तथा। लग्ने स्त्रीगोमीनयुग्मे च कृष्यारम्भं शुभं विदुः। इत्थान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालञ्च पूजयेत्। सालङ्कारोहलधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम्। दध्याज्यमधुभिः श्रेष्ठं प्राशनञ्च प्रकल्पितम्। कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राज्ञोऽनेन मन्त्रेण

लेन च। हस्ताश्वितिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे। वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यासूत्तरासु च। वारे जीवसितशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा। युग्मे युवतिगोभीते शस्तं स्याद्बीजवापनम्। राजमार्त्तण्डे "प्राजेशभ्यवणोत्तरादितिमघानार्त्तण्डतिग्मांशुपौष्णाश्विनीसौम्यहस्तमृगरोचयः शतभिषास्वातिविशाखा तथा। जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरक्षोदये शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे'। देवलः 'गुरुसोमसूर्य्यशुक्राःक्षेम्याः सम्यत्करः शुभाः। बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः। हन्ति मेषः पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाय वृश्चिकः। कर्कटे न भवेत् सौख्यं लताया न प्ररोहति। केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः। मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत्। गोस्त्रीजन्मझषमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत्। प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा। स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः। पृथ्वीञ्च यहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम्। अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा। कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्घृतेन वा। सुखपार्श्वं तयोर्लिखात् फालाग्रं कनकैः सृशेत्। उत्तराभिमुखोभूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत्। ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत्। वर्जयेद्वग्नभृङ्गञ्च क्षुरभग्नञ्च वर्जयेत्। विकलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा। फलप्रवाहणं कार्य्यं नीरुग्भिः कृषिकर्म्मकैः। हलादिभिर्दृढैः क्षेमं कुदृष्टैर्न शुभं वहेत्। वृषभार्यदि सुप्तानि तस्य विघ्नप्रदा भवेत्"। कृषिरिति शेषः। "तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा। एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका। पञ्चमी या भवेद्रेखा वज्रशस्यफला हि सा। अतस्तां न कर्त्तव्यं महादोषस्ततोभवेत्। संपूजयाग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्वलप्रवर्त्तनम्। हेमनिर्दृष्टं फालाग्रं छिन्नरेखां न कारयेत्। कर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथूरामः सचन्द्रमाः। पराशरो बलभद्रः सर्वविघ्नप्रशान्तये। हले प्राग्वाहत्रभागे तु कूर्म्म उत्पद्यते यदि। शटहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च भयं भवेत्। लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति। ईशभङ्गोयदा कर्त्तुः संशयोजीवितस्य च। शतनाशोयुगाभङ्गे समीने म्रियते सुतः"। समीने योजीवन्धनकाष्ठहये। "योक्त्रच्छेदे तु व्यासङ्गः शस्यहानिश्च जायते। हले प्राग्वाहत्रभागे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि। प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु वत्सनं स प्रपद्यते। ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्दिशेत्। प्राग्वाहमुक्तमात्रस्तु ततोगौः प्रपतेद् यदि। वत्सालीढेन नर्देत्तु तदा शस्यं चतुर्गुणम्। हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्योद्धरतः शुचिः। इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं सुष्टित्वयं वपेत्। कृत्वा चान्योन्यप्रोत्साहं कर्षकोहृष्टमानसः। प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत्। त्वं वै वसुन्धरे सीते! बहुपुष्पफलप्रदे!। नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे! कुरु। रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु। कर्षकासु भवन्त्यग्र्या धान्येन च धनेन च स्वाहा"। कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् "चैत्रे च कृष्णपक्षस्यां काश्मीरा च रजस्वला। नित्यं भवति तस्यान्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम्। अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम्। पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च"। काश्मीरा पृथ्वी। "अष्टम्याञ्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहेगृहे। हृष्टाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च। अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य सर्वौषधियुतैर्जलैः। गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा। स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत्। तच्चिवेदितशिष्टन्तु प्राशितव्यं गृहे गृहे। अतःपरं स्नाता गर्भं गृह्णाति ऋतुमेदिनी"। तथा "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी गृहे। इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कपञ्चयः। बलदेवो हलं भूमिर्हृषभो रामलक्ष्मणौ। रत्नौहौ जानकी सीता युगं गगनमेव च" सीता लाङ्गलपद्धतिः। युगं युगकाष्ठम्। "एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः। गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे। अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यैः रत्नैः पृथक्पृथक्। हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः सलङ्कृतः"। तथा। "उप्त्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह"। बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह हारीतः "कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात्" इति। होमतर्पणे राजहोमसनकादितर्पणे। राजमार्त्तण्डे पराशरः "नित्यं दृशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम्। नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले क्षयम्"। "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ। अतःपरमिच्छधमं न जातु स्यावपे शुभम्"। ज्योतिषे "पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिणी चोत्तरफल्गुनी। विशाखा शतभिषा वा धान्यवापे प्रशस्यते"।

न्यानां रोपणे वरा। सदोत्था रजनी नीली पुत्रवित्तैर्वियुज्यते। स्वयं जाते पुनस्ते द्वे पालयत्येव दुष्यति। आरामे गृहमध्ये वा मोक्षात् सर्षपमावपेत्। पराभवं रिपोर्याति ससाधनधनक्षयम्। निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता। कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम्"। निशा हरिद्रा। कोविदारकोरक्तकाञ्चनः। "हेमाम्भसा दृढबीजं स्नातोमन्त्रेण रोपयेत्। वसुधेति सुसोतेति पुण्यप्रदेति धरेति च। नमस्ते शुभगे! नित्यं दुष्टोऽयं वर्द्धतामिति। अरिष्टाशोकपुन्नागवकुलाम्रप्रियङ्गवः। माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च। अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं द्वौ चम्पकौ त्रीण्यथ केशराणि। तालाष्टकं श्रीफलसप्तकञ्च पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येत्"। दानरत्नाकरे देवीपुराणम् "ये च पापा दुराचाराः स्त्रीतरुच्छेदकारिणः। तेऽश्वत्थीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणोदिनम्। सुतास्ते जीव्यमानास्तु ब्रह्मघ्नाः कीर्त्तिता भुवि। तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानोन चिरायुषः। नच नन्दत्ययं लोको यत्र श्रीफलभेदिनः। स्त्रीतरुर्विल्वः। "लिखित्वा लक्षकेनापि मन्त्रं शस्त्रेषु बन्धयेत्। न व्याधिकीटहिंसाणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्। "सिद्धिः प्रचलतरङ्गतरलितस्फुटतरसमीरणवनोद्देशे श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः सरयूतटे नानाशतसहस्रवानराणां मध्ये खरनखरपञ्जर्जलाङ्गूलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्रप्रमथनं श्रीमद्धनूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकसम्राखण्डचेत्रे वाताभोग्भोगान्धीरुतीपाखण्डरसुण्डीशूलीशूलङ्कारतल्पाकृशराङ्गताफाड़िङ्गैलावानरागरुड़ामड़कमक्षिप्रादिरोगम् खण्डयत क्षणमपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत तदा युष्मान्शतखण्डं कारयामीति। ह्रां ह्रीं ह्रौं श्रीरामाय नमः"। इति शस्त्रेषु बन्धयेत्" "कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः" शु०त०पु०। वा ङीप् कृषीत्यथत्व। स्वार्थे क कृषिकाप्यत्र स्त्री। आधारे कि। भुवि २। "कृषिर्भूवाचकः शब्द" भा०। कृष्णशब्दे दृश्यम्

कृषिक पु० कृष—किकन्। फाले अम० कर्षके त्रि०।

कृषिजीविन् त्रि० कृषा जीवति जीव—णिनि। स्वयमस्वयं वा कृतया कृषिवृत्त्या जीविनि स्त्रियां ङीप्।

कृषिपराशर पु० कृषिकर्त्तव्यताविधायकपराशरमतानुसारिनिबन्धभेदे।

कृषीवल त्रि० कृषिरस्यास्य वृत्तित्वेन वलच् दीर्घः। कर्षके कृषिजीविनि। "कच्चित्सुष्टाः कृषीवलाः" भा० स०पू०अ०

कृष्कर पु० अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। शिवे त्रिकाण्डशेषः

कृष्ट त्रि० कृष—कर्म्मणि क्त। १कृतकर्षणे क्षेत्रादौ "कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने" मनुः कृष्टपच्यः भावे क्त। २कर्षणे न० "न प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्" या०। ततः दृढा० भावे इमनिच् ह्रतोरः। कृष्टिमन् कृष्टत्वे कर्षणे पु०

कृष्टपच्य त्रि० कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते पच—कर्म्मकर्त्तरि क्यप्। कृष्टक्षेत्रे—स्वयमेव पच्यमाने धान्यादौ "न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टाप्यकालतः" भाग० ७।१२।१७। वानप्रस्थधर्म्मोक्तौ। शुद्धकर्म्मणि तु स्वयदेव "कृष्टपाक्य इति" सि० कौ०

कृष्टि पु० कृष—कर्त्तरि क्तिच् भावे क्तिन् वा। १परिखाते अमरः २जनमात्रे निरु० "मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहा- या" ऋ० ६।१८।२ "विश्वानमत्र कृष्टयः" ऋ० ८।६।४। "कृष्टयः प्रजाः" भा०"कृष्टीनां विचर्षणिः"ऋ०६।४५।१६ ३कर्षणे स्त्री० त्रिका० ४आकर्षणे च

कृष्टोप्त त्रि० कृष्टे क्षेत्रे उप्तः। कृतकर्षणक्षेत्रे—कृतवपने ओषध्यादौ "वन्या व्यास्याश्च तथा कृष्टोप्ताः पर्वतास्याः। चकरुष्टकाः करुष्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः" भा० आ० ६८अ०।

कृष्ण पु० कृष—नक्। भगवतोऽवतारभेदे वासुदेवे १देवकीनन्दने। "कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्णइत्यभिधीयते" इत्युक्ते २परब्रह्मणि, ३वेदव्यासे, ४अर्জ্জুने मध्यमपाण्डवे च। कृष्णवर्णत्वात् ५कोकिले, विश्वः ६काके, मेदि० करभेदे (करमचा) ७वृक्षे, शब्दर० ८नीले, वर्णे ९तद्वति त्रि० अमरः १०कालागुरुणि राजनि०। ११अशुभकर्म्मणि च न०। कृष्णकर्षा अमरः १२द्रौपद्यां, १३नीलीवृक्षे, १४पिप्पल्यां, १५द्राक्षायां, स्त्री मेदि० १६नीलपुनर्नवायाम्, १७कृष्णजीरके, १८गाम्भार्य्यां १९कटुकायाम्, २०वाविराभेदे २१राजसर्षपे, राजनि० २२पर्षद्भां, भाग० २३काकोल्यां, २४सोमराज्याञ्च स्त्री टाप् जटा०कृष्णवर्त्मत्वाच्च तासां तथात्वम् २५घनभेदे न०कृष्णधनशब्दे विवृतिः। २६नीलाञ्जने, २७लौहे, २८मरिचे च पु० जटाधरः। तत्र भगवदवतारविशेषः "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देव-

कीर्तितः" ब्रह्मपु० । वसुदेवदेवक्यौ च कश्यपादिनौ । तौ च वरुणस्य गोहरणात् ब्रह्मणः शापेन गोपालत्वमापतुः । यथाह हरिवं० ५६ अ०

"इत्यब्धुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! । गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् । येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना । स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति । या च सा सुरभिर्न म अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! । जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः । आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले । देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय । तत्रत्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः । वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ छादयित्वात्मनात्मानं मायया गोपरूपया । गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् । गाश्च ते रक्षिता विष्णो ! वनानि परिधावतः । वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः । विष्णो ! पद्मपलाशाक्ष ! गोपालवसतिङ्गते । बाले त्वयि महाबाहो ! लोको बालत्वमेष्यति । त्वद्भक्ताः पुष्करीकाक्ष ! तव चित्तयशानुगाः । गोषु गोपा भविष्यन्ति सहायाः सततन्तव । वने चारयतो गास्तु गोष्ठेषु परिधावतः । लज्जतो यमुनायान्तु रतिमाप्स्यन्ति ते भृशम् । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् । यस्त्वयां तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्यति । अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादृते । को वा धारयितुं शक्तो विष्णो ! त्वामदितिं विना । योगेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै" इति विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः । ताभ्यां तस्योत्पत्तिकथा च तत्र ६०अ० यथा "यदर्थं सुप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः । तन्तु गर्भं प्रयत्नेन रक्षस्व रक्षिणः । स तत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरिः । समधत्त यशोदाऽपि गर्भं तदहरेव तु । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णोर्निर्द्देशकारिणीम् । गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ । देवकी च यशोदा च सुषुवाते सुतं तदा । जनीं विष्णुर्जघे दक्षिणकुक्षे प्रभुः । तामेव रजनीं कन्या यशोदातो व्यजायत । नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते । सागराः सकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्द्दने । शिवाः संप्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्रजः । ज्योतींषि व्यरुचन्नभ जायमाने जनार्द्दने । अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी । मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दनः । अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते भगवांस्तत्र नयन्नैर्भोहयन् जगत्" । ततोऽनतिदूरे

"वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् । श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो ! । भीतोऽहं देव ! कंसस्य तस्मादेवं वदाम्यहम् । मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाश्चतुर्भुजेक्षण ! । वैशम्पायन उवाच । वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहरदच्युतः । अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नयन् । वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च । यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः । यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां तान्तु देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः । वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्" ।

यथा रूपेण तत्राविर्भावस्तथा रूपं भाग० १० स्क० वर्णितम्

"देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः । तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् । श्रीवत्सलक्ष्मांगचशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् । महार्हवैदूर्य्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् । उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत । सविस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा । कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशद्गवां द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतोगवाम्" । इत्याविर्भावं वर्णयित्वा

"जन्म ते मय्यसौ पापोमा विद्यान्मधुसूदन ! । समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः । उपसंहर विश्वात्म इदं रूपमलौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् । विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् । बिभर्त्ति, सोऽयं मम गर्भजोऽभू

दहो नलोकस्य विडम्बनं तत्" । इत्थं देवक्याः प्रार्थने तां सान्त्वयित्वा तस्य प्राकृतरूपधारणं तत्रैवोक्तं यथा "इत्युक्त्वा तां हरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया । पित्रोः संपश्यतोरेव बभूव प्राकृतः शिशुः । "एवञ्च चतुर्भुजरूपेणोत्पत्तावपि प्राकृतरूपत्वोक्त्या तस्मादनन्तरं द्विभुजत्वमिति वैष्णवा मन्यन्ते । गीतायान्तु "तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्त्ते !" इति भारतयुद्धकाले तस्य चतुर्भुजत्वकीर्त्तनात् चतुर्भुजत्वमेवासीत् शङ्खचक्राद्यायुधस्यूत्यत्वेन प्राकृतत्वमिति तु युक्तमुत्पश्यामः । तस्येदानीं जन्मसमयोनिरूप्यते प्रागुक्तब्रह्मपु० कलौ जातत्वाभिधानात् कलियुगएवास्य प्रादुर्भावः । यदि च एकैकमन्वन्तरे बहवः कलयः सम्भवन्ति तथापि वर्त्तमानवैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतिमे महायुगे यः कलिस्तत्रैवाभिभूतः। तत्रापि ज्योतिर्निबन्धे "उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं दृषोलाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषोशनोराहवः । नैशेयः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्राह्मर्क्षमत्र क्षणे श्रीकृष्णाभिधमस्युजेन्नरणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्" यदूनां विशेषराज्यावस्थानकाले तस्याविर्भावोक्तेः तादृशसमयस्य च कलेः ६४७वर्षेषु गतेषु सम्भवः कलौ ततः पूर्वं तादृशसमयासम्भवात् । राजतरङ्गिण्यां च "शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः" इत्यनेन कलेः ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिरुक्ता अतस्तस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वम् ।

तदवतारचरितं च हरिवं० ४२अ० वर्णितं यथा

"अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः । विख्यातो माथुरे कल्पे सर्व्वलोकहिताय वै । यत्र शाल्वञ्च मैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च । अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलयापीडं चानूरं मुष्टिकं तथा । दैत्यान्मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान् । छिन्नं बाहुसहस्रञ्च बाणस्याद्भुतकर्म्मणः । नरकस्य हतः सङ्ख्ये यवनश्च महाबलः । हृतानि च महीयानां सर्वरत्नानि तेजसा । दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा ये महीतले" ।

तस्य च कृष्णनामता गर्गेण तथा नामकरणात् यथाह भाग०१०।८।६ "आसन् वर्णास्त्रयोह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः । शुक्लोरक्तस्तथाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः" इति व्यपीतः श्यामः इत्यर्थः भाग० ११अ० युगावतारे द्वापरे श्याममूर्त्तित्वोक्तेः यथा "कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलू । त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः । हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः । द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः । नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदः । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्तीह सुमेधसः" । अस्य तन्नामनिर्व्वचनं च भा० उ० ६९अ०

"कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्वृतिवाचकः । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णोभवति सात्वतः"

कल्पभेदेऽपि वैवस्वतमनोरष्टाविंशतिमे युगे युगे तस्याभिधानं; अतएव क्रा०उ०कल्पभेदादिप्रायेणैव "तद्वै तत् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच" इत्युक्तम् । वस्तुतस्तस्य भगवदवतारात् भिन्नत्वमेव तस्य घोराङ्गिरसशिष्यत्वोक्तेः परमेश्वरस्य तथात्वासम्भवात् । अतस्तन्नाम्नि २९अपरा.स्तन्नेव कृष्णशब्दस्य वृत्तिः । "कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः" पुरा० । अर्জ্জुनस्य तन्नामनिर्व्वचनं भा० वि०४४अ० । "कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वात् बालकस्य" च । व्यासस्य कार्ष्णिप्राप्तिहेतुत्वम् "योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवान्ऋषिः । लोके व्यासत्वमापदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" भा० आ०१०५अ० । कृष्णस्येदम् अण् कार्ष्ण तत्सम्बन्धिनि त्रि० "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा०आ०१अ०उक्तौ । अपत्ये तु इञ् । कार्ष्णि तदपत्ये पुंस्त्री । चन्द्रह्रासकरप्रथमादिषञ्चदशकलाक्रियारूपे प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मके २०कालभेदे अहर्मासे "चन्द्रष्टद्विकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ति०त०पट्त्रि० । इन्दुकलाक्षयप्रकारः इन्दुशब्दे ६११पृ० उक्तः । तदुपलक्षिते २१पितृयाने "शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतां शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः" गीता । पितृयाने च यथा कृष्णपक्षसंबन्धस्तथा आतिवाहिकशब्दे ६५१पृ० दर्शितम् । "धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" गीता । कृष्णपक्षाभिमानिनि पितृयानस्थे कर्म्मणामतिवाहके ईश्वरनियोजिते ३२देवभेदे आतिवाहिकशब्दे

विवृतिः। ३३द्यूताद्युपार्जिते धने न० कृष्णधनशब्दे अर्थशब्दे च विवृतिः। कृष्णस्य भावः ष्यञ्। कार्ष्ण्य तद्भावे न०"काष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" भा०आ० १०५अ०। इमनिच्। कृष्णिमन् तद्भावे पु० "कृष्णिमानं दधानेन"। तल्, कृष्णता स्त्री,त्व कृष्णत्व, न०, कृष्णवर्त्मे।"कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधात्रभिः" भावः। "अभिष्टुत्य मरुच्छ्यान् कृष्णनेत्रस्तिरोदधे" रघुः। ३४नेत्रगतेऽंशभेदे अक्षिशब्दे विवृतिः। ३५कृष्णसारमृगे पुंस्त्री० "एणः कृष्णः स कीर्त्तितः" छन्दो०प०। कृष्णाजिनम्

कृष्णक पु० कृष्णप्रकारः स्यूला० कन्। १कृष्णसर्षपे अनुकम्पितं कृष्णाजिनम् कन् अजिनान्तत्वादुत्तरपदलोपः। अनुकम्पिते २कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य। रक्तोत्पले त्रिका०

कृष्णकर्कटक पुंस्त्री नित्यकर्म्म०। कर्कटभेदे सुश्रुतः। "कूर्म्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः" सुश्रुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्म्मन् न० कर्म्म०। १हिंसादिनिषिद्धकर्म्मणि। ब०व०। २तद्युक्ते पापाचारिणि त्रि० अमरः ३व्रणस्य कृष्णतास्यादके क्रियाभेदे स च सुश्रुतेन दर्शितो यथा "अथ व्रणस्योपक्रमाभवन्तीत्युपक्रमे "दारुणकर्म्मचारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म" इत्याद्युक्ता। "दुष्टत्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्म्म क्षितं पुनः इति" तस्योपयोगोदर्शितः। कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म्म०। ३परमेश्वरार्पिते कर्म्मणि न०।ब०व०। ४तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङाप्।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इव चूडाला कलिः कलिकाऽस्य। खनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कृष्णकाक पुंस्त्री नित्यकर्म्म०। (दाडकाक) काकभेदे हारा०

कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुश्रु०। "अथोषधीर्व्याख्यास्यामः"इत्युपक्रमे"श्वेतकापोती कृष्णकापोती"इत्यादिना विभज्य तदुपयोगप्रकारोदर्शितो यथा। "गोनस्यजगरीकृष्णकापोतीनां मनखसृष्टि खण्डयित्वा क्षीरेण विपाच्याभिसृाव्य" इत्याद्युक्तं सुश्रु० तस्या लक्षणमोषधिशब्दे १५६२ पृ० उक्तम्।

कृष्णकाय पुंस्त्री कृष्णःकायोऽस्य सक्थ्यादित्वे अच्। जातित्वेऽपि योषित्त्वात् स्त्रियां न ङीष् किन्तु टाप्।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य। कालागुरुणि राजनि०

कृष्णकीर्त्तल पु० कृष्णकस्य कृष्णकर्म्मणः, कृष्णं वितर्कं वाति वा—क। द्यूतकारिणि त्रिका०।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य०। कृष्णवेणायां नदीभेदे राजनि०।

कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे। तद्विज्ञानादि सुश्रुते उक्तं यथा।

"अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। यत्पक्ष्मणं शुक्लमथाक्ष्णं वा पाकात्ययसाध्यजका तथैव। चत्वार एतेऽभिहिताः विकाराः कृष्णाश्रयाः संयतः पुरस्तात्। निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे स्रुच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै। स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्पक्ष्मणं शुक्लसदाहरन्ति। दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि। अवेदनावच्च च युग्मशुक्लं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव। सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तम्। विज्ञायसीवाभ्रदलानुकारि तदक्ष्णं साध्यतमं वदन्ति। गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्लं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम्। विच्छिन्नमध्यं पिशिताटतं वा चलं सिरासक्तमदृष्टिकृच्च। द्वित्वगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि वियर्ज्जनीयम्। उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेन्मुञ्जनिभञ्च शुक्लम्। तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम्। संछाद्यते श्वेतनिभेन सर्वदोषेण यस्यासितमण्डलन्तु। अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः। विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तज्ज्ञाजकाजातमिति व्यवस्येत्"।

कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्थानमस्य। कृष्णवर्त्मनि वह्नौ तस्य गमनस्थानस्य तद्गत्वा कृष्णताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम्। "वहते स तदा गर्भः कव्ये कृष्णगतिर्यथा" भा० आनु० ८५अ०।

कृष्णगन्ध पु०कृष्णः उग्रो गन्धोऽस्य। शोभाञ्जनवृक्षे राजनि०

कृष्णगर्भ पु० कृष्णवर्णोगर्भोऽस्य। कटफले राजनि०।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म्म०। नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णः गोधेव। कीटभेदे। "स्रूचीमुखः कृष्णगोधा यस्य काषायवासिकः" सुश्रु० कीटशब्दे विवृतिः।

कृष्णग्रीव त्रि० कृष्णा ग्रीवा यस्य। कृष्णवर्णगलेऽजादौ "कृष्णग्रीवआग्नेयः"यजु० २४,२, "कृष्णग्रीवः शितिकण्ठोऽजिमकृष्णस्ते ऐन्द्राग्नाः" इत्यादि अश्वमेधीयपशुविशेषोक्तौ "श्वेतलोहितपर्य्यन्तः कृष्णग्रीवस्तडिद्द्युतः। स्निग्धवर्णपरिघोभानुः सन्ध्यारागमधात्रयोत्" हरि० १७५अ०। २नीलकण्ठे भरतादेवे पु०।

कृष्णचक्षुक पु० कृष्णा चक्षूरस्य कप्। भल्लातके राजनि०।

कृष्णचन्दन न० कृष्णप्रियं चन्दनम् ष० त० । हरिचन्दने श्वेतचन्दने भट्टि० [माह्लादकत्वात्तथात्वम् ।

कृष्णचन्द्र पु० कृष्णचन्द्र इव । वासुदेवे तस्य चन्द्रवत् भक्तानां

कृष्णचर पु० कृष्णस्य भूतपूर्वः चरट् । भूतपूर्वकृष्णरूपत्वे मत्स्यादौ

कृष्णचूड़ा स्त्री० कृष्णश्चूड़ा इव चूड़ाऽस्य । खनामख्याते पुष्पवृक्षे । स्वार्थे क अत इत्वम् । तत्रार्थे राजनि० ।

कृष्णचूडिका स्त्री कृष्णा चूडाऽस्यां यस्याः कप् अत इत्वम् । शुम्लावां राजनि० । [राजनि० ।

कृष्णचूर्ण न० कृष्णं तद्वर्णं चूर्णम् । लौहमले (लोहार गु)

कृष्णजटा स्त्री कृष्णा जटा यस्याः । जटामांस्याम् रत्नमा०

कृष्णजीरक पु० नित्यकर्म्म० । कालवर्णे जीरके (कालजीरे) अमरः "कटूष्णः कफपित्तघ्नो जीर्णज्वरविनाशनः । चक्षुष्यो रुचिलघ्वग्निदीपनो कृष्णजीरक ईरितः" राजनि०

कृष्णतण्डुला स्त्री कृष्णस्तण्डुलोयस्याः । कर्ष्वस्फोटलतायां राजनि० । [यद्भा० ।

कृष्णतामस न० "वर्णोवर्णेन" पा० कर्म्म० । गोधूमचन्दने

कृष्णतार पुंस्त्री० कृष्णतारयति क—अण् उप०स० । १कृष्णसारङ्गे २हरिणभाते च राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृष्णतिक्तता स्त्री नित्यकर्म्म० । (कालतेओडी) तिक्तताभेदे भटा० । [शरीरदृश्ये स्त्री राजनि० टाप् ।

कृष्णदत्त त्रि० कृष्णा दत्तायस्य । १कालवर्णदत्तयुक्ते २कालवर्णदेहान्विते त्रि० । कर्म्म० । कालवर्णे २देहे पु०

कृष्णद्वैपायन पु० द्वीपे यमुनाद्वीपे भवः फक् द्वीपोऽयं जन्मभूमिर्यस्य प्रशस्यत्वात् कर्म्म० । वेदव्यासे तस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा भा०आ० १०५अ० ।

"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरादीत्तरी मम । सा कदाचिदृतं तत्र गता प्रथमयौवना । अथ धर्मविदां श्रेष्ठः वरजर्षिः पराशरः । आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन्नु यमुनां नदीम् । स तार्य्यमाणो यमुना मामुवेत्याब्रवीन्नदा । कामपूर्वं स्तुतिश्रेष्ठः कामात्मा मधुरं वचः । तमहं भयभीता च पितृभीता च भारत ! । वरैरसुलभैरुक्ता च मृत्वात्मानमुत्सृजे । अभिभूय च मां बाला तेजसा मथ्नानवत् । तनया (कन्यका) लोकनाथस्य नौगतामेव भारत ! । यतस्तनश्चो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः । तमसाश्च शुभं गन्धमिमं प्राहात्म च मे सुतः । ततो जाताहं च सुतिर्गर्भमुत्सृज्य मानसम् । द्वीपेऽस्मा एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि । पाराशर्य्यो महायोगी स मयूव महान्मुनिः । कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः । योऽयस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवान्मुनिः । लोके व्यासत्वमापेदे काण्यात्तु कृष्णत्वमेव च । सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः । ऊर्द्ध्वोत्पतः स तु महान् सह पित्रा ततो गतः" । "श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् । अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा । जनयामास यं काली यक्ष्णः पुत्रात्पराशरात् । कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् । जातमात्रश्च यः सद्य इष्टं देहमवीदृधत् । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् क्षत्रियाणां हितायगाः । यश्चैति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च । न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना । विव्यासैकं चतुर्द्धा यो वेदं वेदविदांवरः । परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः । यः पाण्डुं धृतराष्ट्रञ्च विदुरं चाप्यजीजनत् । यान्नोः सन्ततिं तन्वन् पुण्यकीर्त्तिर्महायशाः" ।

"मातुर्नियोगाद्यमीत्या गाङ्गेयस्य च धीमतः । क्षेत्रे विचित्रवीर्य्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा । त्रीनग्नीनिव कौरव्यान् जनयामास वीर्य्यवान् । उत्पाद्य धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुं विदुरमेव च । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति" । "कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे च पाण्डुश्चैव महाबलः । धर्म्मार्थकुशलो धीमान् मेधावी धूतकल्मषः । विदुरः शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि" । भारते नानास्थाने

"कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् । कोऽन्यः पुराणऋषीणात् महाभारतकृत् भवेत्" विष्णुपु० । तस्य विष्णोरवतारत्वकथा भाग० "ततः समभवद्धर्म्मः सत्यव्रतपरायणात् । चक्रे वेदतरोः शाखा द्वापरे सोऽल्पमेधसः" । अवतारशब्दे ४२२पृ० विवृतिः । कृष्णेति द्वैपायनेति च तस्य नामद्वयम् कर्म्म० क्वचिदेकनामताऽपि । "द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते" भा०स०७६अ० । "कार्ष्णात् कृष्णत्वमेव च" "कार्ष्णं वेदमिमं मह्यं" इति च व्यस्तप्रयोगः । "तमहं रागमत्सर्यं कृष्णद्वैपायनं वन्दे" वेणीस० । प्रागुक्तभारते च समस्तप्रयोगः

कृष्णधत्तूर(धूस्तूर) पु० कर्म्म० (कनकधुतरा) द्वयभेदे । "सितनीलकृष्णलोहितपीतधूसराश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्मृतः" राजनि० । धत्तूरशब्दे तत्सामान्यगुणा भावप्र० उक्तास्तथा

"वत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृच्छ्वरकुष्ठनुत्। कषायो मधुरस्तिक्तो यूकालिक्षाविनाशकः। उष्णो गुरुर्वर्णशुक्लौ भृङ्गकण्डूकृमि विषापहः"।

कृष्णधन न० कर्म्म०। द्यूतादिभिरर्ज्जिते धने। अर्थशब्दे २६७पृ०विवृतिः। "पार्श्विकद्यूतचौर्य्याद्यं प्रतिरूपकसाहसैः। छलेनोपार्ज्जितं यच्च तत्कृष्णं स्वसदाहृतम्" विष्णुसं०। "पार्श्विकः अपात्रस्य पात्रताख्यापनम्" भा० वि०

कृष्णपक्ष पु० कर्म्म०। चन्द्रस्य कलाह्रासकरे प्रतिपदादिदर्शान्ते पञ्चदशतिथ्यात्मके काले। तत्र (चान्द्रे) पक्षा द्वौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रदृष्टिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः। पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः। दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्तास्तु शुक्लके" ति०त० षट्त्रिंशन्मतम्। "रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षे सिताष्टमी" महाना०

कृष्णपदी स्त्री कृष्णौ पादौ यस्याः कुब्भा० ङीष् अन्त्यलोपः पद्भावश्च। कालपादयुक्तायां स्त्रियाम्। [रत्नमा०

कृष्णपर्णी स्त्री कृष्णं पर्णमस्याः। कालतुलस्याम्।

कृष्णपवि पु० पूयते पू-घोषे इन् पविः पन्थाः "पन्था वातेन शुध्यति" इत्युक्तेः पथोवातभिन्नशुद्धिहेत्वनभेद्यत्वात् कृष्णः पन्था यस्य। यङ्लुकौ "पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववृत्ते" ऋ० ७,८,२। "कृष्णपविः कृष्णवर्त्माऽग्निः भा०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः फलं कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलमस्य। करभदे अमरः

कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकरूपं फलमस्य। करभदे रत्नाः

कृष्णपिङ्गल त्रि०"वर्णोवर्णेन"पा० कर्म्म०। कालपिङ्गलवर्णयुक्ते "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कालपिङ्गलम्" रुद्रोपस्थानमन्त्रः। तस्यापत्यम् इञ्। काण्वर्षिपिङ्गलि तदपत्ये बह्वत्वे उपका०अन्यशब्देन द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च वा तस्य लुक्। कृष्णपिङ्गलास्तदपत्येषु। २दुर्गायां स्त्री० त्रिका०

कृष्णपिण्डीर पु० नित्यकर्म्म०। कृष्णपिण्डीरभेदे रत्नमाला कृष्णपिण्डीरोऽप्यत्र।

कृष्णपिप्पिली स्त्री नित्यकर्म्म०। पिप्पोलिकाभेदे वृक्षारोहिपिपीलिकायां (काठपिपिड़ा) राजनि०

कृष्णपुष्प पु० कृष्णं पुष्पमस्य। १कृष्णधत्तूरे राजनि० २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ङीप् शब्दच०

कृष्णफल पु०कृष्णं फलमस्य।१करभदे°(करमचा)वृक्षे २सोमराज्यां स्त्री टाप् अमरटीकायांभरतः [द्विरूपको०

कृष्णफलपाक पु० कृष्णः फलरूपः पाकोयस्य। करभदे

कृष्ण(व)वल्क पु० "वर्णोवर्णेन" पा०स०। १कालस्वेतवर्णे २तद्वृक्षे त्रि० "अजिने पार्श्वसहिते कृष्णव(व)ल्के आविके" काट्या० २२,४,१७, कृष्णधवलादयोऽप्यत्र।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र अच् समा०। कालवर्णमृत्तिकायुक्ते देशे हेम०

कृष्णभूमिज त्रि० कृष्णाया भूमेर्जायते जन-ड १कालवर्णमृत्तिकात उत्पन्ने २गोमूत्रिकाद्रुमे स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दी) स्त्री कृष्णोवर्णेन भेद। खण्डोऽस्याः ङीप् कटुकायां (कट्की) वृक्षे राजनि० वा गौरा० ङीष्। तत्रार्थे अमरः

कृष्णमण्डल न० कर्म्म०। "नेत्रावयवभेदे। नेत्रायामत्रिभागात्तु कृष्णमण्डलसञ्चयते। कृष्णात् सप्तमभागंतु दृष्टिं दृष्टिविशारदाः" सुश्रु०। भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे कृष्णमप्यत्र तदभिप्रायेणैव कृष्णादिति सुश्रुतोक्तिः

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णप्रिया मल्लिकेव। कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) वृक्षे राजनि०।

कृष्णमत्स्य पुंस्त्री नित्यकर्म्म०। (कालबस) इति ख्याते मत्स्यभेदे "पाठीनपाटलाराजीववर्म्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्य वायुङ्गारसरल सहस्र दंष्ट्रि प्रभृतयो नादेयाः" सुश्रुतः स्त्रियां ङीप्

कृष्णमुख त्रि० कृष्णं मुखमास्यमस्य वा यस्य स्त्रियां वा ङीप् १कृष्णवर्णमुखयुक्ते २कालाख्ये च "स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्यदृगस्तथा" गर्भलक्षणे सुश्रुतः ३वानरभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४दानवभेदे "सहस्रपात् कृष्णमुखः कृष्णस्त्वैव सहोदरः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ। कृष्णवदनादयोऽपि पूर्व्वोक्तार्थे त्रि०

कृष्णमुद्ग पु० नित्यकर्म्म०। मुद्गभेदे तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"मुद्गमसूरयोराध्मानकारित्वमन्यवैदलापेक्षेया नतु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वात् तत्र मुद्गस्य गुणाः मुद्गोरूक्षो लघुर्यांही कफपित्तरसो हिमः। खादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा। मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा। श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वो लघुः स्मृतः। सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः। चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः"।

माधववासन्तसुराष्ट्रजेति राजनि०तस्य पर्य्यायदर्शनात् वसन्तकाले चैत्रमासे सुराष्ट्रदेशेऽस्योत्पत्तिरवसेया ततोदेशादानीयान्यत्र देशेऽपि तस्योत्पादना एवमन्यत्र कालेऽपि।

कृष्णमूली स्त्री०कृष्णं मूलमस्याः ङीप्। शारिवाभेदे। राजनि०

कृष्णमृग पुंस्त्री नित्यकर्म्म० । (कालसार) कृष्णसारमृगे "हत्वा कृष्णमृगांश्चैव मेध्यादन्यान् वनेचरान्" भा० व० ५१अ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कृष्णहरिणादयोऽत्र पुंस्त्री०

कृष्णमृद् स्त्री० कर्म्म० । १लक्षयन्त्रे सृत्तिकाभेदे २कृष्णभूमौ हेमच० । "कृष्णमृत् खतदाकृष्णप्रदरश्लेष्मपित्तनुत्" राजनि० कृष्णचासौ मृत्तिकाऽत्र । ब० व० । ३तद्युक्ते त्रि० हेमच०

कृष्णयजुर्वेद पु० तैत्तिरीयरूपयजुर्वेदभेदे । तस्य कृष्णत्वञ्च तस्य पाठे प्रतिपदायुक्तपूर्त्तिमायाप्राह्यत्वात् । यजुर्वेदस्य द्वौ भेदौ शुक्लकृष्णभेदात् तदवान्तरभेदाश्च चरणव्यूहभाष्यादौ दर्शिताः यथा

"यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति "चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वार्त्तान्तरीयाः श्वेताश्वतरा वाराहा औपमन्यवश्चागलेया मैत्रायणीयाश्चेति । मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति मानवा मैत्रायणीया दुन्दुभाश्चैकेया हारिद्रवेयाः श्यामाःश्यामायनीयाश्चेति । तेषामध्ययनमष्टशतं यजुःसङ्ख्यागण्यधीत्य शाखापारो भवति तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि भवन्ति तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निर्ऋत्यस्तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति काण्वा माध्यन्दिनाः शापेयाः श्यामायनीयाः कापोलाः पौण्ड्रवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्याः वैधेया वैनेया औधेया गालवा वैजपाः कात्यायनीयाश्चेति प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्म्मोमीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि उपज्योतिषं साङ्गलक्षणं प्रतिशाखानुयाज्यः परिसंख्या चरणव्यूहः श्राद्धकल्पः प्रवराध्यायश्च शास्त्रकृतसंख्यानुगमयज्ञपार्श्वानि कौत्सिकन्याशयोक्तानि कूर्म्मलक्षणम् इत्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । इत्युक्तमेतत्सकलं स शुक्लियश्च कीर्त्तितम् । अन्यास्तं परिसंख्याता ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् । तत्र तैत्तिरीयकानाम द्विभेदा भवन्ति । औखेयाः काण्डिकेयाश्चेति । काण्डिकेयानाम सप्तभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तत्र कठानां तु प्रमाणग्रन्थः चत्वारिंशदुपग्रन्थाः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्तुल्यगुणं यत्र पठ्यते । यद्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः । तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति" सू० । विस्तरमेतद्ग्रन्थे यथा "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति" अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः । षडुत्तराशीतिर्भेदा इत्यर्थः । "तत्र चरकानाम द्वादशभेदा भवन्ति" इतिसङ्ख्यार्थः । ते के भेदा इत्याह चरका इत्यादि मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति । मैत्रायणीया मानवा इत्यादि । मैत्रायणीयशाखागण इत्यर्थः । मैत्रायणीयस्तु वाजसनीयवेदाध्यायी । मानवं कल्पसूत्रम् । तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुःसङ्ख्यागण्यधीत्य शाखापारो भवति तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः अष्टशताधिकसङ्ख्यमन्त्रा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारोभवति द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवति इत्यर्थः । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । षडङ्गाध्ययनफलं भवतीत्यर्थः । तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निर्ऋत्यस्तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति प्राच्य उदीच्यनैर्ऋत्य इति तिसृषु दिक्षु । वाजसनेयवेदोत्पत्तिमध्ये वक्ष्यामः इतरदेशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते तत्र साङ्गार्णवे उक्तम् "पृथिव्यामध्यरेखायां नर्म्मदा परिकीर्त्तिता । दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदश्च उच्यते । नर्म्मदादक्षिणे भागे आपस्तम्बा बौधायनी । राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्याविभागिनः । सत्यायनिनी शाङ्खायनी कौथुमी शौनकी तथा नर्म्मदोत्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः । तुङ्गभद्रा तथा गोदा सह्याद्रिगिरिखरावधि । आह्याम्ब्रदेशपर्यन्तम् बह्वृचशाखलायनी । उत्तरे गुर्जरे देशे वेदी बह्वृच ईरितः । कौथीनिकाश्वलायनं च शाखा शाङ्खायनी स्थिता । आम्ब्रादिदक्षिणाग्नेय्यां गोदासागरकावधि । यजुर्भेदस्य तैत्तिरीयस्य आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता । सह्याद्रिपर्वतादारभ्य नर्म्मदासागरात् । हिरण्यकेशी शाखा च परशुरामस्य सन्निधौ । मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जरदेशतः । व्याप्ता वाजसनेयास्तु देशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च कानीनी गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता । ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्वसंज्ञकाः" इति व्यासशिष्योवैशम्पायनोनिगदाख्ययजुर्वेदम्पठित्वा शिष्यान् चकार । तच्छाह भागवते१२।६अ० "वैशम्पायनशिष्यर्वै चरकाध्वर्य्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः शमनं स्वगुरोर्व्रतम् । याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहांहोऽल्पभावनः ! किंवयं क्षत्रियवधेनालमाराधनं प-

रिष्येऽहं सुदुश्चरम्। इत्युक्तो गुरुरस्याह कुपितोयाह्यलं त्वया। विप्रावमन्ता शिष्येण मदधीतं त्यजत्विति। देरातः सुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषांगणम्। ततोऽगतोऽथ सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजूंषि तित्तिरीभूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुमेधसः"। याज्ञवल्क्यः "ओं नमो भगवते" इत्यादिना सूर्यं तुष्टाव। "एवस्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरोहरिः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः" (अजीर्णभुक्तो उच्छिष्टवान्ते यातयामशब्द इति निघण्टुः तदन्यत् अयातयामम्)"यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शनैर्विभुः। जगदुश्च वाजसन्यस्ताः काण्वा माध्यन्दिनादयः" इत्यादि ग्रन्थपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानन्तरं देवरातः सुतेनाब्राह्मणत्वभिया प्रसादितः सूर्यो वाजिरूपेण तस्मै दत्ता वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सन्दस्ताः शाखा वाजसनेय संज्ञा। तस्य शाखारङ्गत्वपरिहारार्थं चातुर्वैद्यत्वसंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यानि यजूंषि सुनये दत्तानि तैर्यजुर्भिरकल्पितैः स मुनिस्ताः वाजसन्यः पञ्चदश शाखा अकरोत्। तस्माच्च मुनेः काण्वमाध्यन्दिनादयः अध्ययनं चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह "यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामुने!। वैशम्पायन नामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै। शिष्येभ्यः प्रददौ तस्य जगद्गुरुस्त्वध्वयुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्ब्रह्महत्यानिमित्ततः। रातः सुतोद्विजः। शिष्यैः परमधर्मज्ञो गुरुर्हत्तिरतः सदा। ऋषिर्वै च महातेजोः सलाजेभ्यागनिष्यति। तस्य वै सप्त रात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽयं कृतोद्विज!। वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्त वांस्तदा। स्वशिष्यं तं च हंसोऽथ पदद्दष्टमवातयत्। शिष्यानाह च भो शिष्या ब्रह्महत्यापरं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदन्तथा। अथाह याज्ञवल्क्यस्तद्भिमतैर्बटुभिर्द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्। ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। सुव्यतां यत् त्वयाऽधीतं यतो विप्रावमानकृत्। निस्तेजसोवदश्चैतान् यस्त्वं ब्राह्मणमुद्वहान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा। याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। समाप्यतन्त्वया त्वत्तोयदधीतं द्विज! त्विदम्। श्रीपराशर उवाच इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सकृष्णानि यजूंष्यथ। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः। यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज!। जगृहुस्तित्तिरीभूतास्तत्तैर्वांसुच ते ततः। ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा नोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणानुनिसत्तम!। याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय! प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रणतः सूर्यं यजूंष्यभिलषं स्ततः। याज्ञवल्क्य उवाच। नमः सवित्रे हारायसत्तेरमितेजसे। कृष्णयजुःसालरूपायत्रयीधानात्मने नमः"इत्यादि। पराशर उवाच। इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः सवै रविः। वाजिरूपधरः प्राह प्रीयमाणोऽभिवाञ्छितम्। याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ। पराशरउवाच। एवस्तुतो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि नो वेत्ति तद्गुरुः। यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम!। वाजिनस्ते समाख्याता सूर्यांश्चोद्भव योगतः। शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् काण्वाद्यास्तु महाभाग! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः" काण्वा माध्यन्दिनाः शावेया श्यामायनीयाः कापोलवः पौण्ड्रवत्साःआवटिकाःपरमावटिकाः पाराशर्या वैधेया वैनेया ओधेया गालवा वैजपाः कात्यायनीयाश्चेति पञ्चदश शाखा इत्यर्थः। अनिपद मनुपदम् प्रतिपदे अनुपदम् अल्पपदं कर्त्तव्यमित्यर्थः। छन्दः छन्दोरत्नाकारादि। भाषा शब्दपरिभाषा, धर्म्मः धर्मशास्त्रं मन्वादि, मीमांसा प्रसिद्धा न्यायः तर्कः इति षडुपाङ्गानि। उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम् साङ्गलक्षणं सामुद्रिकादि प्रतिज्ञानुवाक्यः अनेन वाक्येन अयं सिद्धान्तः। परिसंख्या मूगोलादि। अयं रणब्यूहः। आङ्गकल्पः प्रवराध्यायश्च शास्त्रं क्रतुसंस्थाकल्पादिषु ज्ञातव्यम्। अनुगमयज्ञा यज्ञक्रियापार्श्वानि कौत्सिकभेदाः। कौत्सं यज्ञक्रियाः। पाशयोक्थानि पशुयज्ञाः कूर्मलक्षणं यज्ञे प्रसिद्धम्। इति अष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। द्वे सहस्रे शतव्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्तेः सकलं सशुक्लियं अन्यत्र परिसंख्यात मित्यर्थः। वाजसनेयवेदे च नवशतानिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः। एतत्सकलं सशुक्लियं मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तं सशुक्लिय संज्ञं परिसंख्यातमित्यर्थः। वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपूर्णिमायग्रहणात् शुक्लयजुः प्रथितमित्यर्थः। प्रतिपदायुक्तपूर्णिमायग्रहणात् कृष्णयजुरिति च। ब्राह्मणञ्च चतु-

र्णं ब्राह्मणमित्यर्थः, यजुर्वेदतरोरासन् शाखा ह्येकोत्तरं शतम्। तत्रापि च शिवाकारा दश पञ्च च वाजिनाम्। "तत्रापि प्रथमा सुख्या शाखेयं काण्वसंज्ञिका" इति मन्त्रान्तरे। तैत्तिरीयानाम द्विभेदा भवन्ति औख्याः काण्डिकेयाश्चेति। काण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तेषामध्ययनं परिमाणम्। "काण्डास्तु सप्त विज्ञेया प्रश्नाश्च चतुरुत्तराः। चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट्। एकपञ्चाशदधिका संख्या पञ्चाशदुच्यते। द्विसहस्रञ्चैकशतमष्टानवतिकाधिकम्। लक्षैकन्तु द्विनवतिः सहस्राणि प्रकीर्त्तितम्। पदानि नवतिश्चैव तथाक्षरमनुच्यते। लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत् सहस्राणि शताष्टकम्। अष्टषष्ट्यधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्"। काण्डाः ७। प्रश्नाः १४४। अनुवाकाः ६५१। पञ्चाशी २१८८। पदानि १८२०८०। अक्षरसंख्या २५३८६८। इति शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च। चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यन्ते तत्र इति ब्राह्मणे वाक्यसंख्या १८४८०। तैत्तिरीयनिगदवेदाख्यसंख्या उक्ता इत्यर्थः। तत्र कठानां तु प्रगाथचतुश्चत्वारिंशदुपगन्थ्याः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखान्तराः स्मृताः" चतुश्चत्वारिंशदुपगन्थ्याः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्य अध्याय समीपे उक्ताः चतुश्चत्वारिंशत्। मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः तयोश्च वेदः इति संज्ञा तदुक्तं "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद" इति नामधेयमित्यृक्शाखीयप्रातिशाख्याभाष्यप्रकारेण, आपस्तम्बसामान्यसूत्रभाष्यप्रकारकपर्दिना धूर्त्तस्वामिना च। तथाच सति मन्त्राणाम संहितामन्त्रस्तादृङ्मन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदर्थे ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयघापि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति समन्त्रब्राह्मणयो र्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते इत्यर्थः एतादृशं पठनं शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति" भाष्यम्। अयमत्र शाखाभेदसंख्यानिर्णयः। चरकादिकानां द्वादशानां प्रत्येकं मानवादि सप्त भेदैर्गुणितानां ८४संख्या सम्पद्यते तैत्तिरीयस्य द्वौ भेदौ एवं षड़शीतिसंख्या वाजसनेयसंख्या पञ्चदशेति एकोत्तरशतसंख्या। अतएवसुक्तिकोपनिषदि "एकोत्तर शतं चैव यजुःशाखाः प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तम् दर्शितविष्णुपु० सप्तविंशतिभेदोक्तिः चरकादिद्वादशभेदाः काण्वादि पञ्चदशभेदाश्चेति सुखग्रभेदाभिप्रायेणेति न विरोधः। कृष्णयजुर्वेदगतोपनिषदश्च उपनिषच्छब्दे दर्शिताः

कृष्णयाम पु० कृष्णोयामोवर्त्म यस्य। वह्नौ। "दृशद्वतं कृष्णयामम्" ऋ० ६,६,१, "कृष्णयामं कृष्णवर्त्मानम्" भा०

कृष्णरक्त पु० वर्णोवर्णेनेति" पा० सं०। १काललोहितवर्णे (वेगुनीरङ्) २तद्वति त्रि०। [राजनि०

कृष्णरुहा स्त्री कृष्णा सती रोहति रुह—क। जतुकायां

कृष्णरूप्य त्रि०कृष्णस्य भूतपूर्वःरूप्य। तदीयभूतपूर्वसम्बन्धिनि। कृष्णाया इत्यर्थे न पुंवत्। कृष्णारूप्य इति भेदः

कृष्णल पु०कृष्णोवर्णोऽस्त्यस्यार्द्धफले सिद्धा० लच्। गुञ्जाहत्वे शब्दचि०तत्रार्द्धे स्त्री अमरः२तत्फले न०। "द्वे कृष्णले पलष्टते विज्ञेयोमध्यमोयवः" मनुः। "त्रियवं त्वे ककृष्णलम्"। "स दण्डः कृष्णलान्यष्टौ" मनुः। "जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणु रजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिक्षा, ता तास्तिस्रोराजसर्षपः उच्यते। गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवोमध्यस्तु, ते त्रयः। कृष्णलः, पञ्च ते माषः" इति याज्ञ०परिभाषिते ३परिमाणभेदे पु०स्वार्थे क। तत्रार्थे "पञ्चकृष्णलकोमाषः" मनुः अत्र पञ्च कृष्णलाःपरिमाणमजग्रहणेति कन्। इति तु न्याय्यम्

कृष्णलवण न० नित्यकर्म्म०। सौवर्चललवणे (कालालोन) राजनि० काचलवणशब्दे १८५६पृ० विवृतिः।

कृष्णलोह नित्यक०। अयस्कान्ते लौहभेदे राजनि०।

कृष्णलोहित पु०कृष्णः सन् लोहितः "वर्णोवर्णेनेति" पा०सं० १रक्तकालमिश्रितवर्णे धूमले (वेगुनीरङ्)। २तद्वति त्रि० अमरः।

कृष्णवक्त्र पुंस्त्री०कृष्णं वक्त्रमस्य। वानरे हलायुधः संयोगोपधत्वात् जातित्वेऽपि स्त्रियां टाप्। कृष्णवदनादयोऽप्यत्र

कृष्णवर्त्म पु० कृष्णो वर्णोऽस्य। १राहौ अहे। राहोः छायारूपत्वेन तमोरूपत्वात् तथात्वम्। कृष्णः अशुद्धो वर्त्मः। २धूमे पु०। कर्म्म०। काले वर्त्मनि पु० कृष्णवर्णवति त्रि०। "कृष्णवर्त्म त्विषाऽकृष्णम्" भागव० ११स्क०।

कृष्णवर्त्मन् पु० कृष्णं वर्त्म धूमप्रसाररूपगतिस्थानमस्य। १वह्नौ, "हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते" मनुः पातयामास चिक्षुगान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि" भा० आ० २२६अ०। २चित्रकवृक्षे अमरः ३राहौ अहे, मेदि०। कृष्णमपवित्रं वर्त्मा चरणं यस्य। ४दुष्टकर्म्मकारके त्रि० अमरः कृष्णएव वर्त्म। ५वासुदेवरूपगतौ। "कृष्णवर्त्मनि गुणान् गणयन्ती जीवनेषु लघयन्त्यनुरागम्। आगमन्

वत जरेव हिमानी मेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः। कृष्णवर्त्तन्यादयोऽपि वह्नौ। "पावकं कृष्णवर्त्तनिम्" ऋ० ८,२२,१९, चित्रकट्टच्चे च

कृष्णवर्त्तर पु० नि०कर्म्म०। वर्वरभेदे (कालतुलसी) राजनि०।

कृष्णवल्लिका स्त्री कर्म्म०। जतुकालतायाम् राजनि०

कृष्णवल्ली स्त्री कर्म्म०। १कृष्णतुलस्याम्, २कर्कश्याञ्च शब्दच०

कृष्णवानर पुंस्त्री नित्यकर्म्म०। वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-

कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य मृगस्य विषाणा विषाणयुक्ता। यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे। तत्स्वरूपादि कात्या० ७,२,उक्तं यथा "कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीत"२९सू० "कृष्णस्य मृगस्य विषाणयुक्तां बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशीं त्रिवलिं यन्थित्रययुक्तां पञ्चवलिं पञ्चग्रन्थियुक्तां वा। सा च प्रादेशमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्मादक्षिणावर्त्तेन बन्धनमात्मसम्बन्धापरत्वेन "त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणाद्बध्नति स्नातस्यापरत्वेन "त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणाद्बध्नति सव्याद्दित्येके इति"कर्कः। "तया कण्डूयनम्" सू०२० "दीक्षितेन कर्त्तव्यम्" कर्कः। कृष्णोमृगः विषाण योनिर्यस्य। दीक्षितधार्य्ये मृगचर्म्मभेदे स्त्री। यज्ञो हि कृष्णः (कृष्णमृगः) स यत्तत्कृष्णाजिनं या सा योनिः सा कृष्णविषाणा" शत० ब्रा० ३,२,१,२८,

कृष्णवीज पु० कृष्णं वीजमस्य। १रक्तशिग्रौ, जटाधरः २कालिङ्गे वृक्षे न० राजनि०।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्णं वृन्तमस्याः १पाटलावृक्षे मेदि० २माषपर्य्यायेऽमरः। संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम्। कृष्णवृन्तिका गाङ्गायाम्। रत्नमा०

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे। "ततो देवह्रदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे। जातिस्मरह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरोनरः" भा० व० ८५ अ०। "सुनेणां कृष्णवेणाञ्च ईरामाञ्च महारसाम्" भा० व० १८८ अ०। कृष्णवेणयाश्चत्व "गोदावरी कृष्णवेणा कावेरी च सरिद्वरा" भा० स० ९अ०

कृष्णव्रीहि पु० नित्यकर्म्म०। (कैलेधान) व्रीहिभेदे। कृष्णव्रीहिशालासुखेत्यादिना व्रीहीन् विभज्य सुश्रुते तद्गुणा उक्ता यथा "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायातुरसो लघुः"। "नैर्ऋतः परिवृत्यै कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानाम्" कात्या० १५,३,१४,

कृष्णाग न० कृष्णश्चासौ अगश्चेति। स्वयमकृष्णे कृष्णदशायुक्ते वाससि। "वासः कृष्णाग्रं कट्टु" "अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम्" कात्या०२२, ४,१२,१३,। "स्वयमकृष्णं सत् कृष्णदशं वासः तदाख्यं कृष्णाग्रमित्यर्थः" सं० व्या०

कृष्णशकुनि पुंस्त्री नित्यकर्म्म०। काके। "स्त्रीशूद्रश्ववृक्षकृष्णशकुनिशुनकादर्शनम्" पार० गृ०।

कृष्णशा(सा)र पुंस्त्री कृष्णश्चासौ शारः (सारः) शबलश्च "वर्णो वर्णेनेति पा०स०। (कालसार)मृगभेदे रमानाथः "कृष्ण(शा)सारस्तु चरति मृगोयत्र स्वभावतः" मनुः। "कृष्ण(शा)सारे ददच्चक्षुरुस्थि चाधिज्यकार्मुके" शकु०। स्त्रियां ङीष्

कृष्णशालि पु० कर्म्म०। (कैलेधान) धान्यभेदे। राजनि०। "कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नोमधुरो दृष्टिकृद्धितः। पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनश्च वर्ष्यकान्तिबलप्रदः" राजनि०

कृष्णशिग्रु पु०कर्म्म०। कृष्णशोभाञ्जने(कालसजना)। राजनि०

कृष्णशिग्विका स्त्री० कर्म्म०। काकारुड्याम्। (कालशिग्) रत्नमा० | स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष्।

कृष्णशृङ्ग पुंस्त्री० कृष्णं शृङ्गमस्य। १महिषे हेमच०। २कृष्णशृङ्गवृक्षे च शब्दच०।

कृष्णसख पु० कृष्णस्य सखा टच् समा०। १अर्জ্জুने तन्नामके २अर्জ্জुनवृक्षे च शब्दच०। वासुदेवतुल्यवर्णत्वात् ३कालजीरके स्त्री शब्दच०

कृष्णसम्भवा स्त्री. कृष्णा सती सम्भवति सम्+भू-अच्। कृष्णगङ्गायाम्। कृष्णःसम्भवोयस्य कृष्णपुत्रे २कामदेवादौ

कृष्णसर्प पुंस्त्री० नित्यक०। सुश्रुतोक्ते क्षुद्रकरे कालरूपे (केउटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विवृतिः"आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्" भा० आ० ६१अ० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। २ओषधिभेदे स्त्री "वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी प्राप्यते क्वचित्" सुश्रु०

कृष्णसर्षप पुंस्त्री० नित्यकर्म्म०। कालसर्षपे (राइसरिषा) राजनि०।

कृष्णसार पु०कृष्णश्चासौ सारवद् विशेषादि। १मृगभेदे "एणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः इति" भावप्र० मृगभेदानभिधाय "जाङ्गलाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्मकराः स्मृताः। किञ्चिद्वातकरा अपि लघवोबलवर्द्धनाः" इति तन्मांसगुणाउक्ता "एणः कृष्णमृगः स्मृतः" छन्दो०प०। स्त्रियां ङीष्। कृष्णःसारोऽस्य। २क्षुद्रशीवृक्षे शिंशपावृक्षे च मेदि०। ४खदिरवृक्षे शब्दरत्ना०। शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दचि०

कृष्णसारङ्ग पु० कर्म्म०। मृगभेदे "कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्" कात्या० श्रौ० ७।९।२१। "कृष्णःश्यामः

सारङ्गः सारङ्गवर्णानुविद्धः" कर्कः "कृष्णसारङ्गः स्यादितराङ्गर्वदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत अथो अपि लोहितसारङ्गम्" शत० ब्रा० ३।३।४।१३ "कृष्णसारङ्गः ग्रामगवलः" भा०

कृष्णसारथि पु० कृष्णः सारथिरस्य । १अर्जुने मध्यमपाण्डवे यथा च तस्य तत्सारथित्वं तथा भा०उ०६अ०वर्णितं यथा "अर्जुन उवाच । भवान् समर्थस्तान् सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः । निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! । भवांस्तु कीर्तिमाल्लोके तदयशस्त्वां गमिष्यति । यशसा चाहमयर्थी तस्मादसि मया हृतः । सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यमिति मे मानसं सदा । चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति । वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं पार्थ ! यत् स्वद्वसि मया सह । सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव"। तन्नामके२र्जुनवृक्षे च राजनि०

कृष्णसुन्दर त्रि०कृष्णवर्णोऽपि सुन्दरः । स्त्रीकृष्णे । तस्यापत्यम् इञ् । कार्ष्णसुन्दरि तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् वृद्धत्वे तु तिककितयादित्वात् द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च इञो लुक्।

कृष्णस्कन्ध पु० कृष्णः स्कन्धोऽस्य । तमालवृक्षे भरतः

कृष्णागुरु न० कर्म्म० । कालागुरुणि, "कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवत् वारि मज्जति" इत्युक्तलक्षणे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० "विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" आ०त० भवि० पु० "चन्दनाच्चागुरौ ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं नृप ! । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्" तत्रैव शिवपूजाधिकारे भविष्यपुराणम्

कृष्णाचल पु० कृष्णप्रियः अचलः शा० त० । १रैवतकपर्वते जटाधरः । तस्य द्वारकासन्निकृष्टत्वेन तदीयाक्रीडपर्व्वतत्वात् तत्प्रियतत्वं तच्च माघे ४सर्गे वर्णितम् । कर्म्म० । २नीलपर्व्वते ।

कृष्णाजिन न० ६त० । कृष्णसारस्थगस्य चर्म्मणि एणेये "कृष्णाजिनं चोलूखलमूषले" शत० ब्रा० १,१,१,२२, "कृष्णाजिनोत्तरीयाश्च" भा० आनु० १४अ०

कृष्णाञ्जनी स्त्री अज्यतेऽनया अन्ज–करणे ल्युट् ङीप् कर्म० । कालाञ्जनीवृक्षे राजनि० ।

कृष्णाद्यतैल न० चक्रदत्तोक्ते तेलभेदे

"कृष्णाविड़ङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं कृतल्याः । तैलं हरेत् कृमिरुजाशिरोऽक्षिशूलपाकातृतयान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम्" । [जनि०

कृष्णानदी स्त्री कर्म्म०वा० न०पुंवद्भावः । कृष्णगङ्गायां रा-

कृष्णाध्वन् पु० कृष्णः कृष्णा वा अध्वा यस्य । कृष्णवर्त्मनि वह्नौ । "कृष्णाध्वा तपूरण्यश्चिकेत" ऋ० २,४,६, [विद्वद्भेदे ।

कृष्णानन्द पु० तन्त्रसारनामकतन्त्रनिबन्धकारके तान्त्रिके

कृष्णाभा स्त्री कृष्णा सती आभाति आ+भा–क । कालाञ्जनीवृक्षे राजनि० । [नञा+भिन्न–क । कालायसे हेम० ।

कृष्णाभिध न० कृष्णं वासुदेवमाभियति स्पर्द्धते वर्षो–

कृष्णायस न० कर्म्म० जातौ अच् समा० । लौहभेदे रत्नमा०

कृष्णार्चिस् पु० कृष्णः कालवर्णोऽर्चिर्यस्य । कृष्णवर्त्मकारकशिखे वह्नौ ।

कृष्णार्जक पु० कर्म्म० । विषघ्ने (कालतुलसी) वनवर्बरे । "कृष्णार्जकः कटूष्णश्च कफवातामयापहः । नेत्ररोगविनाशी च रुच्यः क्षुप्रसवे हितः" राजनि०

कृष्णालु पु० कर्म्म० । कालालौ आलुभेदे राजनि०

कृष्णावास पु० आवसत्यस्मिन् आ+वस–आधारे घञ् ६त० । अश्वत्थवृक्षे । तस्य तदावासत्वमश्वत्थशब्दे ५०६पृ० उक्तम्

कृष्णाष्टमी स्त्री कृष्णा अष्टमी । १कृष्णपक्षाष्टम्याम् कृष्णस्य वासुदेवस्य जन्मदिनमष्टमी । गौणभाद्रपदमासीयकृष्णपक्षस्याष्टम्यां जन्माष्टम्याम् तस्याश्च "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अर्द्धरात्रगतिमे जाते कृष्णोऽसौ देवकीसुतः"ब्रह्मपु० तज्जन्मदिनत्वोक्तेस्तथात्वम् तत्र कर्त्तव्यव्रतकालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा "अथ जन्माष्टमी विचार्य्यते । सा किं पक्षभेदेन नियन्तव्या उत व्रतविशेषेणाहोस्विद्योगविशेषेणेति । आद्ये वेदमपरं चिन्त्यते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयन्तीव्रतमुत तयोर्भेद इति । तथान्यदपि चिन्तनीयं किं तिथ्यन्तरवदत्रार्द्धवेध उत मध्यरात्रवेध इति । प्रथमं व्रतस्वरूपे निश्चिते पश्चाद्धि व्रते कीदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षोदेति । तिथौ च पूर्वविद्धत्वेन परविद्धत्वेन वा निश्चितायां पश्चात्कृशोवेध इत्याकाङ्क्षा । तस्मादादौ व्रतं निर्णीयते । तत्र जन्माष्टमीजयन्तीशब्दाभ्यां व्यवह्रियमाणं व्रतमेकमेवेति तावत् प्राप्तम् । कुतः ? रूपभेदाभावात् । यथा यागस्य द्रव्यदेवते रूपं यथा वोपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देवता यथा च तत्त्वविद्यायां वेद्यत्वत्वं रूपम् । तथा व्रते नियमविशेषोरूपम् नियमश्चात्रोपवासो जागरणं कृष्णपूजा चन्द्रार्घदानमित्यादिलक्षणः । सचोभयत्र न भिद्यते । अथोचेत्रत रूपाभेदेऽपि नित्यकाम्यत्वाभ्यां भेदो भविष्यति नित्या जन्माष्टमी ककरणे प्रत्यवायस्मरणात् । तथा च स्मर्यते "गोमांसं खगं काकं गृध्रेण च कुनिसस्य !

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्त्वा जन्माष्टमी दिने । जन्माष्टमी-दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ! । त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति"। भविष्यत्पुराणे "श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः। कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते। नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा। वर्षेवर्षे तु यानारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञ ! व्याली भवति कानने"इति । स्कन्दपुराणेऽपि "ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ ! व्याला व्याघ्राश्च कानने ! रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने ! । अतीतानागतैर्नेन कुलमेकोत्तरं शतम् । पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे" इति । जयन्ती च काम्या फलविशेषस्मरणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते"यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा। बद्धजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति" । बह्नि पुराणेऽपि"सप्तजन्मकृतं पापं राजन्! यत्त्रिविधं नृणाम् । तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः । उपवासश्च ततोक्तो महापापप्रणाशनः । जयन्यां जगतीपाल ! विधिना नात्र संशयः" इति । पद्मपुराणेऽपि "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः"इति । स्कन्दपुराणेऽपि "महाजयार्थं कुरुतां जयन्ती सुकृतेऽनघ! । धर्मार्थं च कामश्च मोक्षश्च सुनिश्चलं ध्रुव ! । ददाति वाञ्छितानर्थानत्यर्थानतिदुर्लभानिति"। भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे "प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तोधर्मनन्दन ! नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् । पुत्रं सौभाग्यमारोग्यं सन्तोषमतुलं लभेत् । इहधर्मरतिर्भूत्वा स्ततोवैकुण्ठमाप्नुयादिति" । एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्याः फलविशेषाच्चोभयोःक्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति मैवं गुण फलाधिक्यत्वाभ्युपमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा "चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति" नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितम् । "दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र च पूर्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । अत्रादिपदात् "खादिरं वीर्यकामस्य"इत्युदाहार्यम् । एवं नित्यां जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामकोरोहिणीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम् । कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं शास्त्रेणावगतस्यानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्त्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिः सर्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत । रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रदिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयम् । तानि च वाक्यान्युदाहरामः"विष्णुधर्मे"रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" सनत्कुमारसंहितायाम् "शृणुष्वावहितो राजन्! कथ्यमानं मयानघ ! । श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप !। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति" स्कान्दे "प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् । श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी । जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति" । विष्णुरहस्ये "अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता । भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता" पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रोष्ठपद इत्युक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । सोपवासोहरेः कृत्वा तत्र पूजां न सोदतीति"। वशिष्ठसंहितायाम् "श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताऽष्टमी । यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता । "श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन्वर्षे न सम्भवः"इति । अत्र श्रावण इति मुख्यः कल्पः । नभस्यइत्यनुकल्पः । यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्यत्र तदविवादम् । पुराणान्तरे "रोहिणी च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" । तदेवमेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहनदध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते । काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः । अतः काम्य ज्योतिष्टोमवैषम्यान्नोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पूर्वोदाहृत फलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या

मन्यः कश्चित्सगुफलको गोदोहनसंज्ञको यागोनास्ति किन्तु गुणएव केवलं गोदोहनम्। तथा न जन्माष्टमीव्रतादन्यज्जयन्तीव्रतं किन्तु प्रकृतएव व्रतेऽयं फलाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। व्रतद्वयमिदं भवितुमर्हति कुतः ? नामभेदात्१ निमित्तभेदात्२ रूपभेदात्३ गुणविधित्वभेदात्४ निर्देशभेदाच्च५ तथाहि पूर्वोदाहृतेष्वकरणे प्रत्यवायप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु जन्माष्टमीव्रतमित्येव नाम व्यवहृतम्। तथा पूर्वोदाहृतेषु जयन्तीव्रतमिति नाम व्यवहारः। नामभेदाच्च कर्म्मभेदोज्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः। तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः। "अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म्म वा पृथक्। गुणः सहस्र दानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते। अथेति प्रकृते च्छिन्न एतच्छब्दोऽग्रगं वदेत्। संख्ययेवान्यकर्म्मत्वमुत्पत्तिगतसंज्ञयेति"। अयमर्थः "अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योति र्हैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति" श्रुतम्। तत्र संशयः। किं प्रकृतएव ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणागुणविधिः उत यागान्तरविधिरिति। एष ज्योतिरेतेनेत्येताभ्यां एतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गुणविधिरिति पूर्व्वः पक्षः। अथोनन्तरद्योतकेनाथशब्देन प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते। एतच्छब्दश्च प्रत्यासन्नं ब्रूते प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा व्यतीता आगामिनी चेति। तत्रातीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनैतच्छब्दावुपपन्नौ। तथाप्येककर्म्मत्वं मा भूत् कर्म्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत्। अपूर्वसंज्ञेति वदामः। एष ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये पूर्व्वं प्रकृतकर्म्मविषयाया ज्योतिष्टोमसंज्ञाया अन्या ज्योतिरित्येषा संज्ञा श्रूयते। तत्र यथा पूर्व्वाधिकरणे "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत" इत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया संख्यया कर्म्मभेदो निरूपितः तथात्रापूर्व्वोत्पत्तिगतया नूतनसंज्ञया कर्म्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति एवं च सति प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव्रत जयन्तीव्रतसंज्ञाभ्यां व्रतभेदोऽभ्युपगन्तव्यः ॥१॥

तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः। जन्माष्टमीव्रते तिथिरेव निमित्तं जयन्तीव्रते तु रोहिणीयोगः। ननु जन्माष्टमीत्यस्मिन्नपि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः नचात्र युक्तायामेव तिथौ देवकीनन्दनस्योत्पत्तेः, नैवम् तज्जन्मन्यष्टम्यामेव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणी तद्योगयोर्विधीयमानयोरपि बुधवारादिवदुपलक्षणत्वात्। अतएव शास्त्रेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते। अन्यथा जन्मरोहिणीति जन्मयोग इति वा समाख्यायेत कचित्सद्भावमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः स्यात्। अस्तिति चेत् अतिप्रसङ्गात्। तज्जन्मकाले द्वापरावसानस्य संवत्सरविशेषस्य च सद्भावेन तयोरपि प्रयोजकत्वं केन वार्य्येत। तस्माज्जन्मन्यष्टम्यामेव प्राधान्यम्। तत्प्राधान्ये च श्रुतिलिङ्गादिषु षट्सु समाख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यम्। तथा प्रत्यक्षादिषु सम्भवैतिह्यान्तेष्वष्टसु प्रमाणेष्वैतिह्यरूपमागमरूपं वा प्रमाणमुक्तं भवति। ननु निरर्थकोऽयं पञ्चवादलक्षणः कोलाहलः। यद्येकं व्रतं यदि नाम व्रतद्वयं तत्राप्यनुष्ठाने कोविशेषः स्यात्। अस्त्येव महानतिशयः। यस्मिन् संवत्सरे श्रावणबहुलाष्टमीं परित्यज्यान्यस्मिन्वर्षादौ रोहिणी भवति तस्मिन् संवत्सरे जयन्तीस्वरूपमेव नास्ति अतो जयन्तीव्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्माष्टमीव्रतत्वे तदपि न प्राप्नुयात्। भेदपक्षे त्वसत्यामपि जयन्त्यां जन्माष्टमीव्रतं तत्र प्रवर्त्तते इत्ययमनुष्ठानेऽतिशयः। भवत्वेवन्तथापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो व्रतभेदमावहति। कर्म्मभेदहेतुषु शब्दान्तराख्यासंज्ञागुणप्रक्रियानामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु निमित्तस्यान्तर्भावादिति चेत्, नैवम् तथाहि पूर्व्वोक्तसंज्ञाभेदसम्पादितं व्रतभेदं निमित्तभेद उपोद्बलयति। तस्मादत्र निमित्तभेदाद्व्रतभेदः२

"तथा रूपभेदादपि व्रतभेदोऽवगन्तव्यः। रूपभेदस्य कर्म्मभेदहेतुत्वमाम्नाधिकरणे निरूपितम् तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः "गुणः कर्म्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनन्त्विति। गुणोदेवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पने। आमित्तोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला, तत्र वाजिनम्। गुणोऽप्रविश्य कर्म्मान्यत् कल्पयद्वाजिदेवकमिति"। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति" श्रुतम्। अस्मदधिसम्बन्धात् क्षीरनीरयोर्विभेदे सति योघनीभूतः क्षीरभागः साऽऽमिक्षा तस्याश्च विश्वे देवा देवताः तत्र यत्पृथग्भूतं नीरं तद्वाजिनम् तस्य च वाजिनो देवताः। तच्चामिक्षाद्रव्यकं विश्वदेवदेवताकमेकं कर्म्म, तथा सति किमुपरितनेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन वाक्येन, पूर्वस्मिन्नेव कर्म्मणि वाजिनगुणोविधीयते उत कर्म्मान्तरमिति संशयः। तत्र वाजी-

ज्ञमाभिच्छा सा येषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनङ्गुणो विधीयते स चाभिजया सह विकल्प्यते समुच्चीयते वेति पूर्वपक्षः। उत्पत्तिशिष्टाभिच्छागुणावरुद्धस्य कर्म्मणो गुणान्तराकाङ्क्षाभावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशानुपपत्तेः सत्यन्यथानुपपन्नो वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्त देवताकत्वं कल्पयित्वा कर्म्मभेदे पर्यवस्यतीति सिद्धान्तः। अत्र यथा द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्य भिन्नत्वात् कर्म्मभेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम्। उपवासमात्रं जन्माष्टमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात्। ननु जयन्तीव्रतेऽप्युपवासं कुर्यादित्युत्पत्तिवाक्यं स्मर्य्यते न तु जन्माष्टमीव्रते, यादृम्। तथा चात्र विधिरूहितव्यः अन्नभोजने प्रत्यवायस्मरणानुपपत्तेः। स चोद्दीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते न तु मण्डपनिर्म्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधेरूहनये हेतुत्वकरणे प्रत्यवायबोधकवाक्येषु भोजननिषेधमात्रस्मरणात्। न हि तत्र निद्रायां दानाभावे वा प्रत्यवायः स्मर्य्यते। अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपं न तु दानादिकम्। अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्यशेषे जयन्तीव्रयुक्तदानादिशङ्काव्यावृत्तये केवलशब्दउपवासविशेषणत्वेन पठ्यते "केवलेनोपवासेन तस्मिन्नुजन्मदिने मम। गतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" इति। तस्माज्जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं, यदि शिष्टास्तत्र जागरणदानादिकमनुतिष्ठन्त्वनुतिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुरुषविशेषैर्व्रतस्योपोद्बलनसम्भवात्। श्राद्धेषु तु प्राप्तिनक्तोपवासमात्रम्। जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात्। तथा च वह्निपुराणे "तृष्ण्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम्। कर्त्तव्यं विधिनानेन भक्त्या भक्तजनैरपीति"। भविष्योत्तरेऽपि "भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षे। योगेऽस्मिन् रोहिणीसंज्ञके। योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्वि देवकी सासजोनत्। तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सुसमाहितः। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततोदद्यात् च दक्षिणाम्। हिरण्यं मेदिनीं गाञ्च वासांसि कुसुमानि च। यद्यदिष्टतमन्नित्यं कृष्णो मे प्रीयतामिति"। अविष्णुधर्म्मोत्तरयोः "जयन्त्याञ्चोपवासश्च महापातकनाशनः। सर्वैः कार्य्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः" इति। वह्निपुराणे "कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि। जयन्ती नाम सा प्रोक्ताऽत्युपोष्या सा प्रयत्नतः" इति। स्मृत्यन्तरेऽपि "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी। वर्षेवर्षे तु कर्त्तव्या तृष्ण्यर्थं चक्रपाणिनः" इति। नारदीयसंहितायाम् जयन्तीं प्रकृत्य स्मर्य्यते "उपोष्य जन्मर्क्षदिनानि कुर्य्याज्जागरणं पुनः। अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति"। एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त उपवासोजयन्तीव्रतरूपत्वेन प्रतीयते। अतोरूपभेदाद्व्रतभेदः ३।

तथा शुद्धमिश्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्छुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम्। करणे फलविशेषश्रवणात्करणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम्। तत्र फलवाक्यानि पूर्व्वपक्षएव प्रसङ्गादुदाहृतानि। अकरणे प्रत्यवायस्य जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्य्यते "अकुर्वन् याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्दशेति"। स्कन्दपुराणेऽपि "सूदान्नेन तु यत्पापं श्रवक्षस्तस्य भोजने। तत्पापं लभते कुक्षिर्जयन्तीविमुखो नरः"। "ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा। न लोकोऽद्यशार्दूल! जयन्तीविमुखस्य च। क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतोऽपि वा। न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च। न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम्। यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम्। जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम्। संपीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः। काकोला व्यायसैस्तुण्डैः कृष्णत्रस्य कलेवरम्। योभुङ्क्ते विमूढात्मा जयन्तीवासरे त्विति"। तैरेतैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैर्नित्यत्वं जयन्त्याः। नन्वेवमुक्तैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैः केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यकाम्यं स्यात् नैवम् पापक्षयफलत्वमात्रेण काम्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि काम्यत्वप्रसङ्गात्। अतः सत्यपि पापक्षये फलान्तरास्मरणेन केवलनित्यत्वं जन्माष्टमीव्रतस्य युक्तम्। ततः शुद्धमिश्रभेदाद्व्रतयोर्भेदः ४।

तथा निर्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्देशभेदश्च भविष्यवाक्ये दृश्यते "जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणमिति" यत्र जन्माष्टमी रोहिणी चेति पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता न तु केवलरोहिणी, तस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टयोः पूर्वोत्तरयोर्जन्माष्टमीशिवरात्रयोरुल्लिखितत्वात्। एवंसत्येव व्रतं स्यात्तर्हि निर्देशभेदोनोपपद्यते। ननु व्रतभेदेऽभ्युपगम्

दोषः यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्त्तते रोहिणी तूत्तरएव तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयन्त्युपवास इति नैरन्तर्य्येणोपवासद्वयं प्रसज्यते प्रसजतां नाम प्रमाणवत्त्वादिति चेत् न परदिने भोजनोपवासलक्षणविरुद्धधर्म्मद्वयप्रसङ्गात्। उपवासस्याङ्गं पारणमिति हि वक्ष्यते। तथा च जन्माष्टम्युपवासाङ्गस्य पारणस्य जयन्त्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेकोदोषः। व्यतिरेकानुपलम्भश्चापरो दोषः। तथाहि यथा जयन्तीव्यतिरिक्ता जन्माष्टम्युपलभ्यते तथा जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापि जयन्ती क्वापि जातुरुपलभ्येत न त्वेवमुपलभ्यते अतोव्रत भेदोऽपि दुष्टएव। अत्रोच्यते न तावत्पारणोपवाससाङ्गर्य्यलक्षणोदोषोऽस्ति आम्राणोदकप्राशनादिना पारणे रुग्णादितेऽप्युपवासस्मरणात् अन्यथा द्वादशीपारणतयोदशीव्रततयोः क्वचित्साङ्कर्य्यं केन वार्य्येत। नाप्युपवासद्वयनैरन्तर्य्यम् रोहिणीसंयोगसम्भवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोगस्य केवलतिथेरुत्कृष्टत्वेन केवलायास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात्। अतएव व्यतिरेकानुपलम्भोऽप्यलङ्काराय नतु दोषाय जन्माष्टम्या रोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्यतां नाम। जयन्त्यास्तु योगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपि सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकाशङ्कावकाशः। तस्माद्व्रतद्वयपक्षे न कोऽप्यस्ति दोषः। किं च यदा रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमीजयन्त्योः सहयोगस्यावश्यम्भावित्वेन जयन्तीव्रतएव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवति। तस्मादपि नोपवासद्वयप्रसङ्गः ५।

तदेवं व्रतभेदे दोषाभावात्तत्साधकाच्च नामभेदादीनां पञ्चानां सद्भावाद्व्रतभेदएवावश्यमभ्युपेयः। व्रतैक्यभ्रमस्तु तयोरुक्तयुक्तप्रसञ्जानाभावादभ्युपवाससादृश्याच्च केषांचिदुदेति। सादृश्यं च गुणविक्रान्तित्वादाश्रयाश्रयिभावाच्च सम्भाव्यते। यथा दर्शयागस्य गुणविक्रातिः साकंप्रस्थापीयोयागः। तत्र दर्शयागे यावन्तोऽङ्गाङ्गिविषयाः प्रयोगाः, ते सर्वेऽपि साकंप्रस्थापीये विद्यन्ते भेदस्तु स्वल्पएव भवति। दर्शयागे साक्षाच्यहविषोर्द्धिपयसोः पृथगवदानम्। साकंप्रस्थापीये सक्रेव तु प्रस्थापनम् एतावता भेदेन गुणविक्रातिरित्यभिधीयते। तथाग्निष्टोमस्य गुणविक्रातिरुक्थ्यः। अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि उक्थ्ये च द्वादशभ्योऽधिकानि तीणि, ततो गुणाविक्याद्गुणविक्रातित्वम्। एवमत्रापि जन्माष्टम्यामुपवासोऽनुष्ठेयः जयन्त्यां तु दानादिरविक्रोगुणः। अतः सा गुणविक्रातिः। आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गावरुद्धोपासने दृष्टः। तत्र ज्योतिष्टोम आश्रयः तस्याङ्गान्युक्थ्यादीनि आश्रितानि। तत्रोक्थं नाम बह्वृचाध्यायिना होत्रा शस्यमानं मरुत्वतीयनिष्केवल्यादिनामकं शस्त्रम्। तच्चोक्थमाश्रित्य बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्सूपासनानि विहितानि। तथाच श्रुतिः "उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदेवमेवोक्थमियमेव पृथिवीति अहमुक्थमस्मीति विद्यादिति च" उद्गीथो नाम सामवेदिनोद्गातृगीयमानः साम्नो भागविशेषः। तच्चोद्गीथमाश्रित्य छान्दोग्योपनिषत्सूपासनानि विहितानि "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति"। एवं प्रकृतेऽपि जन्माष्टमीव्रते येयं श्रावणकृष्णाष्टमी तामाश्रित्य रोहिणीयोगनिमित्तं दानादिकं जयन्तीव्रते विधीयते। अतोगुणविक्रातित्वेनाश्रयाश्रयिभावेन च सादृश्यसम्भावनयोर्भ्रमैक्य स्वभो मन्द्बुद्धीनां जायतां नाम प्रमाणन्यायदर्शिभिस्तु सर्वथैव व्रतभेदोऽङ्गीकार्य इति सिद्धम्।

यदेतद्विचारत्रयं पूर्वमुपन्यस्तं व्रतभेदे तिथिनिर्णयेऽपेक्षेति तत्र व्रतभेदो निरूपितः। अथ तिथिर्निर्णेतव्या। तन्निर्णयश्च वेधाधीनः अतोवेधः पूर्वमभिधीयते। तिथ्यन्तरेष्वङ्गएव प्रायेण कर्मकालत्वाद्दयास्तमयवेलायां त्रिमुहूर्त्तवेधः सामान्येन निरूपितः। पञ्चम्यां तु विशेषतः षण्मुहूर्त्तवेधोदर्शितः जन्माष्टम्या जयन्त्याश्च रात्रिप्रधानत्वात्तिथियोगोऽत्र प्रशस्तः। एतच्च जाबालिद्वगौतमाभ्यां दर्शितम् "अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतोदिवा। नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यत" इति। यद्यप्युपवासस्य व्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्तितः सामर्थ्यसिद्धं तथाप्यर्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तं वशिष्ठसंहितायाम् "अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशार्द्धे दृश्यते यदि। सुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातोहरिः स्वयमिति"। एवं सत्यर्द्धरात्रव्याप्तिरेवात्र कर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते। एतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पठ्यते "रोहिणीसंयुतैर्हन्ति ते तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हरति पापं त्रिजन्मजमिति"। तस्मिन्नर्द्धरात्रे कियत्परिमाणमपेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणे दर्शितम् "अर्द्धरात्रादधस्ताच्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनीति"। वराहसंहितायामपि "मुहूर्त्तार्द्धेऽर्द्धरात्रे रोहिणीयुक्ता नभःकृष्णाष्टमी यदि। रात्रेरर्द्धं पूर्वा-

परगा जयन्ती कलयापि चेति"। पूर्वे चापरस्मिन् पूर्वापरे रात्र्यर्द्धे च ते पूर्वापरे च रात्र्यर्द्धपूर्वापरे तयोर्गच्छति वर्त्तत इति रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा। घटिकाया अशीत्यधिकशततमोभागः१८० कला तावता परिमाणेन पूर्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना ग्रहीतव्या। खण्डतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा पूर्वेद्युः सप्तमीयुक्ता परेद्युर्नवमीयुक्ता चेति। तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्वार्धावसाने कलासद्भावो विधीयते। उत्तरार्द्धादौ स्वतः सिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तद्विपर्ययेण नवमीयुक्तायामुत्तरार्द्धादौ कलासद्भावो विधीयते तदा पूर्वार्द्धावसाने स्वतः सिद्धत्वादनुवादः पूर्वार्द्धावसानकलायाः सप्तमीयुत विषयत्वं, विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् "रोहिणी सहिता कृष्णा भाद्रपदेऽष्टमी। सप्तम्यामर्धरात्रात्पाधः कलयापि यदा भवेत्। तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः। तस्मिन्नुपवसेत् कालं कुर्यात्तत्रैव जागरमिति"। इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति। अतएव योगीश्वरः "रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनीति"। कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् स एव पक्षान्तरमाह। "अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं मेकार्धघटिकाचिता। रोहिणी चाष्टमी साद्या उपवासव्रतादिभिरिति"। एका चार्द्धघटिका चैकार्धघटिके ताभ्यामाचिता। कलामपेक्ष्यार्धघटिका स्थूला। नामपेक्ष्य घटिका स्थूला। तत्रायमर्थः संपद्यते पूर्वभागावसाने एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तन्निशीथव्याप्त्यर्हं मुहूर्त्तं तावत्परिमाणं सर्वैरपि सुलक्ष्यत्वाच्छक्यः कल्पः। तदसम्भवेऽर्धघटिकान्वेष्या। तस्याप्यसम्भवे कलेति तत्र मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे "निशीथे कृष्णपक्षगे" इत्युक्तं तच्च वचनं साकल्येन पूर्वमुदाहृतम्। अत्र जयन्त्यां चन्द्रार्घ्यदानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वान्निशीथे योगः प्रशस्तः। एतदेव विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् "अर्द्धरात्रे तु योगोऽयन्नारायत्युदये तथा। नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेदिति"। सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः। यस्तु कृत्स्नाहोरात्रयोगः सोऽयं मुख्यतरः। यच्च यदा कदाचिदीषद्योगः सोऽनुकल्पः। स च त्रिमुहूर्त्ताहोरात्रयां दर्शितः "अहोरात्रं तयोर्योगोऽस्रसंपूर्णोभवेद्यदि मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्सोपोष्येदिति"। सोऽयं जयन्तीव्रते योगनिर्णयः। स एव जन्माष्टमीव्रतेऽपि द्रष्टव्यः। यस्मिन्वर्षे योगोनास्ति तस्मिन्वर्षे जन्माष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतराष्टमीवद्विवसवेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः। तथा च पुराणान्तरे "दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम्"। अन्यत्रापि "अष्टमी शिवरात्रिश्च ह्यर्द्धरात्रादधोयदि। दृश्यते घटिकायासा पूर्वविद्धा प्रकीर्त्तितेति"। इति वेधोनिरूपितः। अथ भ्रातृतिथिर्निरूप्यते सा च संवत्सरभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणीयुक्ता चेति। तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि द्विविधा शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति। सूर्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथात्पूर्वाक् सप्तम्या कियत्यापि युक्ता विद्धा। शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विधा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते ग्राह्या। "विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनात्। निशीथव्याप्तिरहितापि "रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति" वचनेन ग्रहीतव्या भवति। नन्वेवं पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादर्वाक् समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसंबन्धात् कुतोऽप्रवास इति चेत् परेद्युरिति ब्रूमः उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तुल्यत्वेऽपि परेद्युः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्त्तमानतया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यम्। सप्तमीविद्धापि त्रिविधा। पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव निशीथव्यापिनी उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोः निशीथव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्यापिनी सा "विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनेन ग्रहीतव्या भवति। या तु द्वितीये निशीथव्यापिनी तस्याम् उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तुल्यत्वान्नानेन वचनेन निर्णयः सम्भवति नापि "कृष्णपक्षेऽष्टमी" इत्यादिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तैः निर्णेतुं शक्यते तेषामुर्वेधविषयत्वात्। अन्यथा व्रतान्तरेष्वपि निशीथवेधः प्रसज्येत तस्माच्चतुर्थः परिशिष्यते। न्यायश्च परेद्युरुपवासं प्रापयति, संकल्पकालमारभ्य तिथिसद्भावात्। न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्वेद्युरपि संकल्पकाले तिथिरस्तीति शङ्कनीयम्। तस्यासुख्यतिथित्वाभावात्।

किञ्च "सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविरिति" वचन निशीथव्यापिनीमष्टमीं न विषयीरोति तस्मात्परेद्युरेवोपवासः। तदेवं चतुर्विधा रोहिणीरहिताष्टमी निर्णीता। अथ रोहिणीसहिताष्टमी निर्णीयते सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति। तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगोयत् किञ्चिन्मुहूर्त्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति। एवं विद्धायामपि द्रष्टव्यम्। एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावादुपवासे सन्देहो नास्ति किंतु केवलं योगगततारतम्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति। यत्किञ्चिन्मुहूर्त्तं योगः प्रशस्तः अर्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः सम्पूर्णयोगः प्रशस्ततमः। सर्वत्रापि योगेषु योगमुपजीव्य उपवासो विहितः विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सुमहाफला। मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् व्याप्तं हि लभ्यते। अष्टम्यां रोहिणीयुक्तं तां पुण्यां समुपावसेदिति"। शुद्धाधिका तु पूर्व्वेद्युः सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्योदियमतिक्रम्य वर्त्तते सा च त्रिविधा पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्राद्ययोर्द्वयोः पक्षयोर्नास्त्युपवास सन्देहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयायाः कोटेरभावात्। तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्योभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधिक्यात् पूर्व्वैवोपोष्या गुणाधिक्यं च दर्शयिष्यते। केयमत्रोपोष्यत्वेनोक्ता पूर्वा तिथिः सापि रोहिणीयोगभेदात्त्रिधा भिद्यते अष्टमीवत्सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि कियती वर्त्तते, कदाचित्पूर्व्वेद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते। कदाचिन्निशीथादूर्द्धमारभ्य प्रवर्त्तते। तत्र प्रथमपक्षे संपूर्णत्वसैकोगुणः। संकल्पकालमारभ्य कृत्यकर्म्मकालव्याप्तिरपरोगुणः। निशीथव्याप्तिस्तृतीयोगुणः। नचैते त्रयोगुणाः परेद्युः सम्भवन्ति। द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसद्भावोगुणः। न च परेद्युः सोऽस्ति। तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्व्वेद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी। तत्राष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमास्थेयम्। सर्वत्र हि जयन्तीवाक्येषु रोहिणीसहिताष्टमीति व्यवहाराद्रष्टमीसहिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्ज्जनभावोऽवगन्तव्यः। अतो गुणाधिक्याच्छुद्धाधिका पूर्व्वैवोपोष्या। निशीथादर्वाक् सम्प्रत्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका। नन्वत्र निशीथवेधो याह्य इत्युक्तम्। बाढं वेध्याया अष्टम्या निशीथसद्भावोऽत्र निशीथवेधः न तु वेधिकाया सप्तम्याः निशीथसमये सद्भावः। विद्धाधिकायामपि पक्षत्रयम्। द्वयोः पक्षयोश्च सन्देहाभावः पूर्व्ववद्योजनीयः। तत्र या पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तस्याश्चोपवास आदित्यपुराणे स्मर्य्यते "विनाकृत्तं न कर्त्तव्या नवमी संयुताष्टमी। कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमीति"। विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्य्यान्नु पारणमिति"। गारुडपुराणेऽपि "जयन्त्यां पूर्व्वविद्धायामुपवासं समाचरेत्। तिथ्यन्ते वोत्तरान्ते वा व्रती कुर्य्यात पारणमिति"। या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तत्रोपवासः पूर्वतिथौ न युक्तः, रोहिणीयोगाभावात् परेद्युः तत्सद्भावात्पूर्वेदाहृतेन प्राजापत्येत्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासोविधीयते। या त्वभयत्र रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्धा भिद्यते। पूर्व्वेद्युरेव निशीथयोगवती। परेद्युरेव तादृशी, उभयत्रापि निशीथयोगसहिता तद्रहिता चेति। तत्र या पूर्व्वेद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्व्वैवोपोष्या तदुक्तं पद्मपुराणे "कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमी। तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते व्य पारणचिति" अत्राविशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिन एवोपवासः। तत्र दिनद्वये निशीथयोगसमुपलक्ष्य ब्रह्मवैवर्त्ते पठ्यते "वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी। सा सर्व्वापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी। "अविद्धायान्तु सप्तम्यां जातो देवकीनन्दनः" इति। यदा दिनद्वयेऽपि निशीथयोगे परतोपवासस्तदा किञ्चि वक्तव्यं परेद्युरेव निशीथयोगे। दिनद्वयेऽपि निशीथयोगराहित्ये बहुधा जायते। तद्यथा पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्धं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तच्च परेद्यु र्निशीथादर्वागेव समाप्तमित्येकः प्रकारः। पूर्व्वेद्युर्निशीथादर्वागेव नक्षत्रं प्रवृत्तम् अष्टमी तु निशीथादूर्द्धं प्रवृत्ता परेद्युर्निशीथादर्वाक् प्रवृत्ता नक्षत्रं निवृत्तमित्यपरः। अष्टमी निशीथादर्वाक् प्रवृत्ता कृत्स्नं च निशीथादूर्द्धं प्रवृत्तम् अष्टम्याःपरेद्युर्निशीथादर्वागेव समाप्तिरिति तृतीयः। त्रिष्वप्येतेषु प्रकारेषु परैवोपोष्या दिनद्वयेऽप्यर्धरात्रयोगविषये पूर्वोदाहृतस्य "वर्जनीया

प्रयत्नेन" इत्यादिवचनस्यात्राऽपि चारयितुं शक्यत्वात्। किञ्च प्रथमप्रकारे न्यायेऽप्युद्बलको भवति। सङ्कल्पकालमारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम्। द्वितीयप्रकारे परेद्युरष्टमीवाहुल्येऽपि नक्षत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का न कर्त्तव्या। अतएव स्कन्दपुराणे पठ्यते "सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा कृत्वं द्विजोत्तम!। प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्धं भवेद्यदि। तदाष्टम्यामिकं ज्ञेयं मोक्षं व्यासादिभिः पुरेति"। तृतीयप्रकारे परेद्युर्नक्षत्रबाहुल्येऽपि अष्टमीयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का भवति सा च पद्मपुराणेन निवर्त्त्यते "पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने। मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत्। कला काष्ठा मुहूर्त्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः। नवम्यां सैव याह्या स्यात् सप्तमीसंयुता न हीति"। तदेवं जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरूपिताः। तत्र जयन्तीभेदेषूपवासदिने यदि बुधवारः सोमवासरोषा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं पद्मपुराणे "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः। किं पुनर्नक्षत्रयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति"। स्कन्दपुराणेऽपि "उदये चाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि। भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता। अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा। भवेत्तु कुनिशार्द्धं! किं कृतैर्व्रतकोटिरिति"। यद्योक्तरीत्या विहिततिथावुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणेनोपवासं समापयेत् पार तीर-कर्मसमाप्तावित्यस्यायनोः निष्पन्नः पारणशब्दः। यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढोद्रष्टव्यः। तथा च योगरूढ्योपवासस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते। अङ्गत्वञ्चोपवासविधिवाक्येषु "तिथिभान्ते च पारणमिति" विधानादवगन्तव्यम्। न च रागप्राप्तस्य भोजनस्यानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथिनक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं क्रियाङ्गं विधीयत इति शङ्कनीयम् तथासति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्ते ह्यध्यवहरणे भोजनशब्दः। तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविवक्षायां मुख्यार्थो बाधितः स्यात्। किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत। तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे देवलेन स्मर्यते "संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्?। अद्भिस्तु पारणां कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति"। अतः पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिविधिबलाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम्। अतएवादित्यपुराणे "पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते न द्विभोजनम्। असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरमिति" तच्च पारणमुपवासदिनात् परदिनपूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् "उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदिति" देवलस्मरणात्। एवं सामान्यतः पूर्वाह्णे पारणप्राप्तौ क्वचिदपवादाय "तिथिभान्ते च पारणम्" इत्यभिधीयते। शुद्धाधिकायां पूर्व्वेद्युरेव जयन्तीयोगः उभयत्रापि वा जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्व्वेद्युरेवोपवासविधानात् परेद्युः केवलतिथेस्तिथिनक्षत्रयोर्वा शुद्धावात्तदन्ते पारणविधिः। तथा शुद्धाधिकयोर्विद्धाधिकयोरुभयोरपि यदा परेद्युरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथावुपवासविधानात्पारणदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रावशेषसम्भवात्तदन्ते पारणं विधीयते तिथेर्वा नक्षत्रस्य वावशेषकाले पारणं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रतिषिध्यते। "अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित्। हन्यात्पुरा कृतं कर्म उपवासार्जितं फलम्। तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम्। तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति"। स्कन्दपुराणेऽपि "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम्। अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति"। तिथिभान्तश्च द्विविध उभयान्न एकतरान्तश्चेति। दिनद्वये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी सूर्य्योदयं नातिक्रामति रोहिणी तु पूर्वेद्युर्निशीथादर्वाग् यदा कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेद्युः समाप्येत। तत्र यदि द्विवैव समाप्येत तदा तामतिक्रम्यैव पारणं कुर्यात् उभयान्तस्य मुख्यत्वात्। यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तिं प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात्। तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते "सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते। अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते धारणपारणमिति। अन्यतिथ्यागमोरात्रौ तामसस्तैजसो दिवा। तामसे पारणं कुर्वंस्तामसीं गतिमश्नुते" इति। दिवापारणं कुर्वन्नपि नाष्टमीवेलायां कुर्य्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीसमतिक्रान्तरोहिण्यां वर्त्तनायामपि पारणं कार्यम्। अतएव नारदीये "तिथिनक्षत्रसंयोग उपवासोदया भवेत्। पारणं तु न कर्त्तव्यं यावच्चैकस्य संक्षयः"। सांयोगिके मृते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते। तत्रैव पारणं कुर्यादेवं

वेदविदोविदुरिति"। पूर्वेद्युरेव निशीथे जयन्तीयोगवत्यां विद्धाधिकायां पारणदिने तिथिभान्तो बहुधा संभाव्यते। अहन्युभयान्नएकतरान्नोवा, रात्रावेकतरान्न उभयान्नोवेति। तेषु चतुर्षु भेदेषु निर्णयः स्मर्यते "तिथिनक्षत्रयोर्यदा पक्षेदोनक्षत्रान्नमथापि वा। अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणञ्च परेऽहनीति"। दिवसे यदुभयान्नस्तदा पारणमिति सुखप्रः कल्पः। नक्षत्रान्नमित्यनेनैकतरान्नत्वं विवक्षितम्। सोऽयमनुकल्पः। यदि रात्रौ निशीथादर्वागुभयान्न एकतरान्नो वा भवति तदा दिवसे मुख्यानुकल्पयोरुभयोरप्यसंभावाद्रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वाच्चार्धरात्रेतत्राप्युपवासप्राप्तौ पारणस्य प्रतिप्रसवः क्रियते "अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यादिति"। ननु पारणेऽष्टम्यन्तस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तो न प्रतीक्षणीयः "याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः। पक्षान्ते पारणं कुर्यादिना श्रवणरोहिणीम्" इति स्मरणात्। मैवम्। "नक्षत्रञ्च चतुर्थ्यामिति" प्रत्यवायस्योद्धृतत्वात्। तस्मात् "विना श्रवणरोहिणीमिति वचनं केवलनक्षत्रोपवासविषयं पूर्वोक्तानुकल्पविषयं वेत्यवगन्तव्यम्। अशक्तस्य तु तिथिनक्षत्रयोरुभयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्दैवं संपूज्य क्रियमाणं पारणं न दुष्यति। "तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणमिति" स्मरणात्।

तत्र निष्कृष्टार्थस्तु तेनैव कारिकाभिर्निबद्धोयथा "जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात्। शुद्धा च सप्तमीविद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा। सप्तमी चेन्निशीथात् प्राग्विद्धा शुद्धान्यथा भवेत्। शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धा च त्रिविधेष्यते। निशीथयोगः पूर्वेद्युरुत्तरेद्युर्योरुत। पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः। अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा। शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्धा विद्धाधिकेति च। शुद्धायामपि विद्धायां न संभाव्योत्तरा तिथिः। शुद्धाधिकायां योगः स्यादेकस्मिन्वा दिनद्वये। नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमन्दिनम्। यदा निशीथे पश्चाद्व्युत्तमो मध्यमोऽधमः। योगस्त्रिष्वपि पूर्वेद्युः संपूर्णत्वादुपोषणम्। विद्धाधिकायां प्रत्येकदिनयोगे न तद्ग्राह्यम्। द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निशीथस्पृत्तिभेदतः। तद्युक्तिर्दिन एकस्मिन्नु भयोर्नोभयोरिति। एकस्मिंश्चेत्तद्दिनं स्यात् पञ्चयोरन्यथोः परा। बुधे सोमे जयन्ती चेद्वारे सा तिफलप्रदा। तिथ्यृक्षयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत्। एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्सवान्तेऽधमं स्मृतम्। यस्मिन्पर्वे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा। अन्तर्भूता जयन्त्यां स्याद्व्रतयोगप्रशस्तितः। नोपवासद्वयं कार्यमुपोष्यान्तु परं दिनम्"।

रघुनन्दनमते तु तद्व्यवस्था यथा

"यत्रैकदिने जयन्तीलाभस्तत्रैवोपवासः। उभयदिने चेत्तदा परदिने। जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ताष्टम्याम्। उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने। रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम्। उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति। उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम्। यदा तु महानिशायाः पूर्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पारणम्। यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदोत्सवान्ते प्रातःपारणमिति"।

तत्प्रमाणवाक्यानि निः तः जन्माष्टमीतत्त्वेऽनुसन्धेयानि माधवरघुनन्दनमतयोर्युक्तत्वायुक्तत्वे सत्यपि देशविशेषवासिभिस्तत्तद्व्यवस्थे आदर्त्तव्ये एते च व्यवस्थे स्मार्त्तैरेवादर्त्तव्ये। वैष्णवैस्तु हरिभक्तिविलासाद्यनुसारिणी व्यवस्थादर्त्तव्या सा च जन्माष्टमीशब्दे दृश्या। कृष्णजन्माष्टमीशब्दोऽत्र दर्शितकालमाधवीयग्रन्थे उदा० द्रष्टव्यम्।

कृष्णिका स्त्री कृष्णोवर्णो भूम्नाऽस्यास्य ठन् कृष्णैव संज्ञायां कन्। (राइसरिषा) राजसर्षपे हेमच०

कृष्णेक्षु पु० कर्म्म०। (काजला)इक्षुभेदे कान्तारेक्षौ राजनि०। तद्गुणाः इक्षुशब्दे ६०६६पृ०उक्ताः

कृष्णोदर पुंस्त्री० कृष्णमुदरमस्य। दर्वीकरसर्पभेदे "कृष्णसर्पो महासर्पः कृष्णोदरः" इत्यादि दर्वीकरसर्पभेदौक्तौ ङीष्। अक्षिशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कृष्णोदुम्बरिका स्त्री कृष्णस्त्रकाकस्य प्रिया उदुम्बरिका। काकोदुम्बरिकायाम् राजनि०

कृष्य त्रि० कृष-कर्म्मणि अर्हार्थे क्यप्। कर्षणार्हे क्षेत्रादौ "कृष्यां दृष्ट्वापि ननु चितिमिमां नेक्षते" रघुः

कृसर पु० कृ-सर किच्च वा० न षत्वम्। "तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" छ० प० उक्ते तिलखण्डुलमिश्रिते पक्वे तण्डुले (खेचड़ी) कृतान्नभेदे स्त्री भावप्र० कृतान्नशब्दे दृश्यम्

कृ विक्षेपे तुदा० पर० सक० सेट्। किरति अकारीत्।

अकारिष्टाम् चकार चक्रतुः चक्रिव। करीता। क(रि)रीष्यति करी(रि)तव्यः कार्य्यः। कर्माणि कीर्य्यते अकारि अकारिषाताम् अकारि(क(रि)री) सात्ताम् किरन् कीर्य्यमाणः। कीर्ष्णः कीर्षिः करी(रि)तम्

अनु+पश्चात् क्षेपे अनुकिरति अनुकीर्षः

अप+हर्षवासभक्षणार्थतया खनने तत्र चतुष्पाजन्तु-पक्षि कर्त्तृके आ० छुट् च। अपस्किरते छूटो दृषः भक्षार्थी कुक्कुटः वासार्थी श्वा वा। हर्षाभावे तु न छुट् न वा तङ्। अपकिरति कुसुमम्।

अव+अधःक्षेपणे दूरतःप्रक्षेपे च सक० अवकिरति मलार्थे छुट् अवस्करः। व्रतात् पतने अक०। अवकीर्णी

आ+समन्तात् क्षेपणे विस्तारे च सक० "आकीर्णसूचिमत्तीना छुटजद्वारशेधिभिः" रघुः

उद्+उत्खनने (गाड़ा) उत्कीर्णशब्दे उदा० [तुकीर्णे" रघुः

उस्+उद्+छेदने विदारणे हिंसायां च सक०"अथो वज्रसम्+उद्+छेदने छुट् च। उपस्किरति

परा+सम्यक् क्षेपे व्याप्तौ च सक० पराकीर्णः;

प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजातीयैर्मेलने। प्रकीर्णम्

प्रति+हिंसायाम् छुट् च।"उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः"माघः

वि+विक्षेपे सक० "व्यकीर्यत तत्रम्बकपादधूलेः कुमा०

सम्+मिश्रणे। सङ्करः सङ्कीर्णः

कॄ हिंसने क्र्यादि० उभ० सक० सेट्। कृणाति अकारीत्। चकार चक्रे करीता करी(रि)ष्यति ते। कीर्णः कीर्णिः

कॄ विक्षेपे चुरा० आत्म० सक० सेट्। कारयते अचीकरत।

कॄत संशब्दे संशब्दे चु० उभ० सक० सेट्। कीर्तयति-ते अचकीर्तत्-त कविकल्पद्रुमः।

कॄप्त त्रि० क्लप-क्त। १रचिते, २नियते, 'कॄप्तेन सोपानपथेनेति" रघुः। ३छिन्ने च। "कॄप्तकेशनखश्मश्रुः" मनुः

कॄपीलिका स्त्री कॄप्तं कीलयति कील-अण्। व्यवस्थालि पौ त्रिका०

कॄपधूप पु० कॄप्तोधूपोयेन। सिल्हके जटा०

कॄप्ति स्त्री क्लप-भावे क्तिन्। १कल्पने २अवधारणे ३नैयत्ये च।

"तेषां कॄप्तिमन्वितरे कल्पने" भ्रत० ब्रा० १२।१।१७

"संज्ञामूर्त्तिकॄप्तिस्तुत्यर्च्चतः" भा० स्त्री०

कॄप्तिक त्रि० कॄप्तं शुल्यदानेन स्वत्वं देशत्वे नास्यस्य ठन् ततः आगतः कन् वा। २क्रीते हला० तस्य शुल्यदानेन स्वत्वनैयत्यापादकतया तथात्वम्।

कैकय पु० ब० व० देशभेदे। "अनडुद्दौ जनपदाच्चबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "उपावृत्तानुपावृत्ताः सुराष्ट्राः केकयास्तथा" भा० उ० ६अ०। "उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ" रा०अ० ६७अ० "केकयांस्ते गमिष्यन्तोह्ययानारुह्य सन्मतान्" रामा० अ० ६०अ० "तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम्। श्वशुरं राजसिंहञ्च सपुत्रं तमिहानय" रामा० आ०१३।१४ "अयं केकयराजस्य पुत्रोवसति पुत्रक! त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजित् मातुलस्तव" रामा०११।१६।

स च देशः ह०स० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। "उत्तरतः कैलासः इत्युपक्रमे "केकयवसातियाज्ञनभोग प्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः" इति। केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः। कैकेय तद्देशशब्दभे। बह्वृषु तस्य लुक्। केकयाः तद्देशशब्देषु ब०व०। सोऽभिजनोऽस्य अण्। कैकेय तद्देशवासिनि बह्वृषु तस्य लुक्। उपचारात् २केकयशब्दभे पु० "सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयोधनमादिशत्" "सत्कृत्य केकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्"रा० अ० ७।२१।१९। तस्यापत्यम् अण्। तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु भगा० न लुक्। कैकेयी"गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया" रामा०अ०७०।१७।केकयात् जन्यजनकभावरूपसंयोगे ङीष् कैकयी। ३केकयक्षत्रियायाम् स्त्री द्वापरयुगीये ४क्षत्रभेदे पु० "यदा तु पञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चैदिपतिर्वयञ्च" भा०भी० १२०अ० युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः

केकर त्रि०के मूर्द्धनि करोतु नेत्रतारां शीलमस्य कृ-अच् अलुक्स०। निम्नोन्नतात्तियुक्ते १पुरुषे (टेढ़रा) अमरः "पित्राविवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा" मनुः पाठान्तरे। उपचारात्२तथाचक्षुषि न० "तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः" भ्राता०। तद्देहतया तरक्षुवधकृतः "चतुर्वर्ण्यस्तु केकरः" विश्वसारतन्त्रोक्ते चतुवर्णात्मके ३मन्त्रे पु० कुमारशब्दे २१०६पृ० विवृतिः

केका स्त्री के मूर्द्धनि कायते कर्म्मणि ड अलुक्स०। मयूररवे अमरः "षड्जसंवादिनीः केकाः" रघुः। ततः अस्त्यर्थे इनिठनौ। केकिन् केकिक तद्युक्ते मयूरे पुंस्त्री इनौ स्त्रियां ङीष् ठनि टाप्

केकावल पुंस्त्री० केकां रवभेदं वलते स्तृणाति वल-अच् केका+वा० अस्त्यर्थे वलच् वा। मयूरे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

केचन अव्य० किमः+पुंसिजसिरूपं ततश्चन सुबा०। केचिदित्यर्थे एवं चित्-केचिदित्यर्थतः। "ये नाम केचिदिह

नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्" मालतीमा० । पाणिनिमते द्विपदम् अतएव चिह्ननशब्दघटितमन्त्रान् पदकाराः द्विपदतया पेठुः

केक न० कचु+स्वार्थे क पृषो० । कचुपदार्थे त्रिका० ।

केका स्त्री के मूर्द्धनि कुत्सितः अयकः स्वरो यस्याः । मयूरे अमरः ।

केकाण पटकूलाम् (ताबु) पटमण्डपे हेमच० ।

केकि मन्त्रणे निःस्रावणे (यथोचितभाषणे) च अद० चु० उ० सक० सेट् । केतयति ते अचिकेतत् त केतयाम् बभूव आस चकार चक्रे । केतितः सङ्केतः "छलधर्म्मांग-मथाजौ केतयेत् कुलजं द्विजम्" भा० आनु० १५८५ "केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः" मनुः । सम्+इच्छाभेदे शब्दस्यार्थबोधकव्यापारे । "सङ्केतो गृहीते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" काव्यप्र० "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थम्" सा० द० अभिप्रायसूचके चेष्टाभेदे (इसारा) सक० "नामगृहीतं कृतसङ्केतम्" जय० "कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका" अमरः

केत पु० कित-आधारे घञ् । १निवासे "व्रजकृलिशाङ्कुश केतुकेतैः" भाग० १,१६,२६, भावे घञ् । २वासे च "अवाङ्-मुखाः पक्षिगणाः विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम्" भा० क० ४३२८ । ३प्रज्ञायां निरु० ४संकल्पे "देवासो अनु केतमायन्" ऋ० ४,२६,२, । "केतं संकल्पम्" भा० । ५मन्त्रणे च । "आविष्टना पैजवनस्य केतम्" ऋ० ७,१८,२५, "केतं मन्त्रणम्" भा० ६ज्ञातरि त्रि० । "प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यः" ताण्ड्य० ब्रा० १,१६,१०, प्रकेतः प्रकृष्टं ज्ञातासि" भा० । ७ध्वजे पु०

केतक पु०कित-निवासे एवुल् । "केतकः सूचिकापुष्पोऽम्बु-कः क्रकचच्छदः" इत्यमरोक्तवर्णे १वृक्षे । २तत्पुष्पे न० । "स्फुरितभृङ्गसगर्भविकेतकम्" माघः । गौरादि० ङीष् । ३केतकीत्वपि तद्वृक्षे स्त्री । "सुवर्णकेत-की तुल्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी" भावप्र० । "केतकः कटुकः स्वादुर्बृंहणस्तिक्तः कफापहः" भावप्र० । केतक्याः पुष्पम् अण् तस्य बहुत्वं लुक् सुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । केतक ४तत्पुष्पे न० । बहुत्वस्यैकत्वात् पाटलादिवत् स्त्रीप्रत्ययस्य क्वचित् न लुक् । "केतकीपत्रयभी" अर्वे वेदित्यनुवृत्तौ "न केतक्या सदाशिवम्" नैष० टी० मल्लिनाथधृतवाक्यम् । आ०त० शिवपूजनाधिकारे भविष्यपु० "केतकी चाति शुक्लञ्च कुन्दो यूथी सदक्षिका । शिरीषसर्ज्जबन्धूककुसु-माति विवर्ज्जयेत्" । एवं शिवपूजने तत्पुष्पस्य निषेधात् राजनि० शिवद्विष्मिति तत्पर्य्यायेषु उक्तम् । अतएव नैषधे "विनिद्रपत्रालिगसालिकेतवान्मृगाङ्कचूडामणि-वर्जनार्जितम् । दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम्" नैष० वर्णितम् वर्णितञ्च तस्याः क्रकचाकारपत्राद्यतत्वादि यथा "वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् । ततोद-राकर्षतया तदन्तकद्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना । त्वदप-सूचीसचिवः स कामिनो मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटौ । स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभिर्वियोगिहृद्दारुणि दारु-णायसे । धनुर्म्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तव धूलिहस्तयन् । प्रसूनधन्वा शरसात्करोति सामिति क्रु-धाऽक्रुशत्तेन कैतकम्" । कैतकमित्यत्र क्वणो न लुक् । पुष्पफलभिन्ने तु नाणो लुक् । "अगमत् कैतकं रजः" रघुः । केत+स्वार्थे क । ५ध्वजे पु० । "शारोहायुधकेत-कान्" भा० क० २४ अ० अत्र बहुव्रीहौ-कप् इति तु व्याख्यः

केतन न० कित-भावाधिकरणकर्म्मकरणेषु ल्युट् । १निमन्त्रणे, २ध्वजे, ३अम० ।४चिह्ने, ५गृहे हेमच० ।६स्थाने शब्दरत्ना० । ७क्लीबे मेदि० । तत्र निमन्त्रणे "प्रतिगृह्य द्विजोविद्वानेकोदिष्टस्य केतनम्" मनुः । "यावन्तः पति-तास्विप्रा जाःड्रोन्मत्तास्तथैव च । दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये तावद्रा र्हन्ति केतनम्" । मनुः वासे "न तत्र दुष्यच्छाया वा पानीयं केतनानि च" भा० व० १३३६८ । ध्वजे । "भग्नं भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम्" वेणी० "ग्र-सालम्बे दृषराजकेतनः" कुमा० "व्यद्रवन्त रथे भीता विकीर्णायुधकेतनाः" भा० व० १४२०० ।

केतु पु० चाय-तु क्यादेशः । १प्रज्ञायां निरु० २राहोरङ्ग-देहात्मके यहभेदे ज्यो० ३दीप्तौ हेमच० ४पताकायां चिह्ने ५ज्योतिषे प्रसिद्धे ६उत्पातभेदे च या ब० व० मेदि० तद्भेदश्च बृ० सं० ११अ० उक्तो यथा "गार्गेयं शिखिचारं पाराशरमसितदेवलजं च । ज्यां बहून्दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलचारः । दर्शनमस्तमयो या न गणितविधिर्नास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्ष-भौमास्त्रिविधाः स्युः क्रतवो यस्मात् । ऋक्षतारोऽनव-रूपं यस्मिंस्तत् केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिण्डाचलय-मणिरत्नादीन् परित्यज्य । ध्वजशस्त्रमनन्तरमनुमु-राद्येष्वधान्तरिक्षास्त्रं । दिव्या नक्षत्रोल्का धूमाः स्युर-तोऽन्यथा शिखिनः । शतमेकाधिकमेषां सङ्ख्यामपरे वद-न्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् । यद्येको यदि बहवः किमनेन फलं तु सर्व्वथा वाच्यम् ।

उदयास्तमयैः स्थानैः सर्वैराधूमलैर्वर्णैः । यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकाः । मासैरुदांश्च वदेत् प्रथमात्पञ्चत्वयात् परतः । स्निग्धस्तनुः प्रसन्नः स्निग्धस्तृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो याऽभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः । उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्विस्त्रिचूलो वा । हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः शशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः । शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा ऊर्ध्वशिखाः । आस्ते यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः । वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षा कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः । दृश्यन्ते यायां जनमरकावेदिनस्ते च । दर्पणपट्टाकारा स्त्रिशिखाः किरणान्विता धरातनयाः । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः । शशिकिरणरजतहिमकुसुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः । ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः । अनियतदिक्सम्भवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः । शतमभिहतमेकसप्तमेतदेकेन विरहितान्यक्षात् । कथयिष्ये केतूनां शतानि नव सप्तरश्मीनाख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः । स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गभवाः । अतिकष्टफला दृश्याः सर्वत्रैते कनकसंज्ञाः । विकचा नाम गुरुसुताः सितेकतारा: शिखापरित्यक्ताः । षष्टिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः । नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यर्थष्टदिक्प्रभवाः । बुधजास्तत्करसज्ञाः पापफलास्त्रैकपञ्चशात् । क्षतजानलानुरूपाश्चिचूलतारा: कुजात्मजाः षष्टिः । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः । त्रिंशत्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलवर्णचारोक्तम् । त्रिंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसज्ञानाम् । तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम् । ग्रामारण्या विताराग्रासरूपा विकीर्णदीधितयः । अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः । तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः । कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशद्ग्रथुलसंस्थानाः । शशिवत् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः । पञ्चवतिः कालसुताः कबन्धसज्ञाः कबन्धसंस्थानाः । चण्डा भयप्रदाः स्युर्विरूपतारास्च ते शिखिनः । शुक्ल विपुलैकतारा नव दिदिशां केतवः समुत्पन्नाः । एवं केतुसहस्रं विशेषभेषामतो वक्ष्ये । उद्गायतो महान् स्निग्धमूर्तिरपरोदयी वसाकेतुः । सदाः करोति मरकं सुभिक्षमथोत्तमं कुरुते । तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः । स्निग्धस्ताद्रक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय । दृश्येऽमावास्यायां कपालकेतुः समूर्ध्वरश्मिशिखः । प्राग्नभसोर्ध्वविचारी क्षुन्मरकाद्दृष्टिरोगकरः । प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः शूलावरूक्षताभार्चिः । नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः । अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्यायया क्षुल्लोक्षितया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति । सप्त शुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव च प्रतिनिवृत्तः । नभसोऽर्धमालम्बित्वा याम्येनास्तं समुपयाति । हन्यात् प्रयागकूलाद् यावद्वर्त्मी च पुष्करारण्यम् । उद्गपि च दैविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् । अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिन्नि रोगदुर्भिक्षैः । दश मासान् फलपाको ऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः । प्रागर्धरात्रदृश्यो याम्यायः श्वेतकेतुरन्यश्च । क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ समुदितदृश्यौ । स्निग्धौ सुभिक्षशिवदावबाधिकौ दृश्यते कनामा यः । दश वर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम् । श्वेत इति जटाकारो रूक्षः शूलाग्रो वियत्त्रिभागगतः । विनिवर्तते ऽपि खड्गं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते । आधूम्यया तु शिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः । ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते । ध्रुवकेतुरनियतगति प्रमाणवर्णाकृतिर्भवति विष्वक् । दिव्यान्तरिक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां वटहतरुशैलेषु चापि देशानाम् । वटहिणासुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति । कुसुद इति कुसुदकान्तिर्वीरुणां प्राक्शिखो निशामेकाम् । दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल वर्षाणि स करोति । सकृदेकयामदृश्यः सुसूक्ष्मतारोऽपरेण मणिकेतुः कृज्वी शिखास्य शुक्ला स्नेहोन्नता क्षीरधारेव । उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरोमासान् करोत्यसौ साधीत् । प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्भजन्तूनाम् । जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान् स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य । भस्मकेतुरेकरात्रं

दृश्यः प्राक् सूक्ष्मताकरः स्निग्धः। हरिताङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्तया शिखया। यावत एव मुहूर्तान् दर्शनमायाति निर्देशेन्मासान्। तावदतुलं सुभिक्षं क्षेमे प्राणान्तिकान् रोगान्। अपरेण पद्मकेतुर्मृणालगौरो भवेच्छिशमेकाम्। सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि। आवर्त इति निशार्धे सव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः। यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः। पश्चात् सन्ध्याकाले संवर्तो नाम धूम्रताम्रशिखः। आक्रम्य वियत्त्र्यंशं मूलाद्यावस्थितो रौद्रः। यावत एव मुहूर्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति। भूपांश्चक्रनिपातैरुदयं चापि पीड़यति। ये शस्त्रास्तान् हित्वा केतुभिराधूमिते ऽथवा सृष्टे। नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्। अश्विन्यामग्निकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात्। बब्रुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनपतिम्। औशीनरमपि सौम्ये ५ जलजाजीवाधिपं तथार्द्रासु। आदित्ये ७ अश्मकनाथं पुष्ये मगधाधिपं हन्ति। अश्लिकेशं औजङ्गे ९ पित्र्ये १० अङ्गं माहेन्द्रनाथमपि भाग्ये ११। औज्जयनिकमार्यमृक्षे १२ सावित्रे १३ दण्डकाधिपतिम्। चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्तज्ज्ञः। काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने १५ न क्षः। इक्ष्वाकुरलकनाथो हन्येते यदि भवेद्विशाखासु। मैत्रे १७ पुरुषाधिपतिर्ज्येष्ठास्थ सार्वभौमवधः। मूलेऽश्वमद्रकपती जलदेवे २० काशियो मरणमेति। यौधेयकार्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे २१ च। नैमिषपदं २२ हन्यात् केकयनाथं २३ पाञ्चनदम् २४। सिंहलाधिपं २५ वाङ्गम् २६ किरातं २७ श्रवणादिषु षट्क्षितान् क्रमशः। उलूकाभिताडितशिखः शिवः शिवतरो ऽभिहतो यः। अशुभः स एव चोलावगाणसितह्रणचीनानाम्। नक्षा यतः शिखिशिखाभिहता यतो वा क्षुद्भं च यत् सृजति तत्कथितांश्च देशान्। दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान् भुजङ्गे गतो नरपतिः परभोगिभोगान्"।

केतुविशेषाणां कालविशेषादनन्तरोदयः परायरयाक्यादिषु ज्ञेयस्तानि यथा

कपालकेतुः "अथादित्यजानां, कपालकेतुरुदयते व्यासवाक्षायां पूर्व्यस्यां दिशि सधूम्रार्चिःशिखो नभसो विषयार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य त्रींश्च पश्चान् सृतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृश्यव। दुर्भिक्षानावृष्ट्यादिव्याधिभयं प्रत्यु भद्रवान् क्षुद्भति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षाधान्यस्यार्घं कृत्वा प्रजानामेकसपयुङ्क्ते" परा०।

कालकेतुः "अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्येण वैश्वानरमार्गे इत्यस्तमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते शुक्रावरूढ ताम्रारुणां मूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैः यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा धारदधान्यस्याढकमर्द्धं कृत्वा चास्तं व्रजति" परा०। तथा च दृढगर्गः "जन्मर्क्षा मूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता। ताञ्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीड़ते भृशम्। दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्। मूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां शुक्रावताम्राऽरुणप्रभाम्। पूर्व्येण उदित एव नक्षत्राणुत्रपधूपयेत्। घोरं प्रजासूत्सृजति क्षयं मासे त्रयोदशे। त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्। यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्। शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः। धूर्यमाणाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"।

चलकेतुः "अथ पैताभ्रश्चलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा कालकेतोश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा मूलाद्याकारां शिखां दर्शयन् आर्द्रां नक्षत्रमुपस्कृत्य मनाक् ध्रुवं व्रजन् रात्रिं समर्पीन् संसृजन्न नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनु परिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तिवादेव वक्राख्यमभिनिहन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते। तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्षिप्त्वात्यष्टादशमासानिति" परा० तथा गर्गः। "क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः। मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः"।

उद्दालकश्वेतकेतुः रूक्षकेतुश्च "अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्द्वौ उत्तरं वर्षशतं प्रोष्य भद्रकेतोश्चारान्ते पूर्व्यस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यस्तेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः पश्चिमकेन रूक्षकेतुर्युगपद्दृश्येते। तत्रस्थावुभौ समरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीड़येते। कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोप

कुर्य्यात्। तथैव स्निग्धवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः" परा०।

काश्यपश्वेतकेतुः "अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशतं मोक्षयोक्षः सोमसहजस्य यमकेतोश्चारान्ते यद्यावरुद्धो नभसस्त्रिभागसाक्रम्यापसव्यं निष्टव्योर्द्ध प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणानामदोनामोदीच्यं भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति" परा०।

रश्मिकेतुः "अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः मोक्ष वर्षशतमावर्त्तकेतोश्चारान्ते उदितः कृत्तिकासु धूमकेतुः। व्यथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः पराभविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च दृश्य पुरपर्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधावरणरथनागोष्ट्रपुरुषयानासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो निर्म्मलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षं क्षेमारोग्यं चावहति। दृश्यैकविंशतिद्विषष्टिशतधा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रादुर्भावान्निमित्तान्यर्वाचीनचलनमग्नेः प्रभा मत्स्यप्रधूपनं दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इति व्यक्तिराड्डमम्बस्व" परा०।

जलकेतुः "अथ जलकेतुः पैतामहः यश्च चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति" परा०

भवकेतुः "अथ जलकेतोः कर्म्म समाप्तौ धूमाद्यः शीतान्ताःअष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्दशाष्टादश वर्षान्तात् दृश्यन्ते सुभिक्षाक्षेम्याविपर्य्यया विपरीताः क्षुद्रजलूनाञ्च वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते। पूर्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया स्निग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मूहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय। रूक्षः प्राणहरांश्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" परा०

आवर्त्तकेतुः "अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीते उपरे ऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यमुद्योतं सर्वं जगत्" परा०

संवर्त्तकेतुः "अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं मोक्षयश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्रायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां धूलाभां धूमं विसृजन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मूहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः। यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति"। परा०। तथा गर्गः "येषां नक्षत्रविषये रूक्षः सज्वाललोहितः। दृश्यते बहुमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम्। अवर्षशस्त्रपारुष्यप्रकोपं दुर्भिक्षमेव च। कुर्य्यान्नृपतिपीडाञ्च सचक्रपरचक्रतः। यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति। भूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्वेशांस्तदाश्रयान्। यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा। देशञ्च पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत्। स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा। दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" परा०

सर्व्वशेषः। "यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत्। यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायाद्वराधिपः। प्रतिलोमोयतः केतुर्यथा ध्यायति पार्थिवः। सामान्यमाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति" परा०

अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलन्याह समयाध्यते "चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौबेरांस्तु विनिर्द्दिशेत्। उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः। हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा। ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत्। वान्ति चैव तथा वाता महाभयम्। श्रावणप्रौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत्। आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्वसुन्धराम्। धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च। आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। ततो दहति तीव्रांशुः सर्वाङ्गानि दिवाकरः। म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः। मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम्। माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। कर्द्दिर्च्चरासिसारश्च ग्लानिश्चैवाधिवेदना"।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्रैवोक्तं यथा "कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते। केतवो दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च। आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत्। नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्वा भवन्ति हि न संशयः। पुनर्व्वसुस्था पुष्यः

पृथिव्याः पूर्व्वमुच्यते। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽभ्येकविंशतिः। यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा। घूर्णन्ते च प्रजाः सर्वा मृत्युक्षुद्रोगपीडिताः। अश्लेषाषित्र्य१०भाग्यानि ११विद्याद्दक्षिणपूर्व्वतः। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते औद्दालकिसुता दृग। सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः। आर्य्यमृणादीनि १२। १३।१४च त्रीणि विद्याद्दक्षिणभागतः। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्दृश। अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम्। स्वाती विशाखा मित्रञ्च १७भागो दक्षिण पश्चिमः। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः। दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च। उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः। ज्येष्ठा मूलमघापाढा भाग उत्तरपश्चिमः। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रय स्ते सोमसम्भवाः। सुभिक्षञ्च सुवृष्टिञ्च महीं यच्छोत्सवाकुला। उत्तरा २१श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम्२३। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः। माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम्। तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम्। वारुणञ्चैव २४ नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम्। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रयएव ते। ऊर्ध्वकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुश्च तृतीयकः। ऊर्ध्वकेतुर्यदा दृश्येत्तदाऽभ्युदकजं भयम्। श्वेतकेतु र्यदा दृश्येत् श्वेतास्थिं कुरुते महीम्। तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः। क्षुद्भयार्त्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा। धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम्। स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान्। रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम्२। केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुच्छास्त्रयोदश। यमपुच्छेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम्। चतुर्व्विधानां भूतानां संक्षयो जायते महान्"।

तेषां शान्तिस्तत्रैवोक्ता यथा

"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते। महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम्। धनं वा सर्व्व सुतस्तत्र मृत्योर्मुच्येत बन्धनात्। ददाद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति। अकस्माद्दृश्यते केतु रुदयेऽस्तमयेऽपि वा। निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत्। दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः। जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये। भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्"।

"यहे रवीन्द्वोरवनीप्रकम्पे केतूद्गमे" इत्यादिना ज्योत्स्नतदुद्गमेऽकाल उक्तः। "व्योम्नीव भ्रूकुटीच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम्" भावः

नवग्रहमध्ये तस्य ग्रहत्वञ्च यो० भा० व्यवस्थापितं यथा "किं राहुकेत्वोर्ग्रहत्वाभावात् क्रूरग्रहत्वाभावाद्वा दृश्यग्रहत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति नाद्यः। राहोर्ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम्। तथा हि। "स्वर्भानुर्वा आसुरिः सूर्य्यन्तमसा विध्यादिति" माध्यन्दिनी श्रुतिः। कश्यपश्च "छिन्नोऽपि विष्णुचक्रेण सुधामयशिरास्तमः। केशवस्य वरेणासौ तथापि ग्रहतामगात्" इति। नारदोऽपि "ग्रहतां स्वादनाद्राहुः शिरश्छिन्नोऽपि सोऽग्रहतः। विष्णुना तेन चक्रेण तथापि ग्रहतामगात्" इति। यद्यपि "ग्रहशब्दरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः। शीघ्रमन्दोच्च पाताख्या ग्रहाणामुक्तिहेतवः" इति सूर्य्यसिद्धान्ते पातानामग्रहणोक्ता तथापि चन्द्रपातस्य ग्रहत्वं वाचनिकमेव। "स्वर्भुवे कुमुदिनीपतिपातं राहुमाहुरिह केऽपि तमेवेति, भास्कराचार्योक्तेश्च। अतएव राहोर्नैर्ऋतदिक्स्वामित्वं दानञ्च संहिताकर्त्तृभिरुक्तम्। राहोरर्द्धशरीरभागः केतुसंज्ञ इति पुराणप्रसिद्धम्। न द्वितीयः। नन्वु केन वचनेन राहुकेत्वोः क्रूरत्वमुच्यते। न च "क्षीणेन्दुर्क्षयमारात् तदुपापास्तैः संवृतः सौम्यः" इति वराहोक्तम् तदुपादानाभावात्। किञ्च पापग्रहत्वानभिधानाच्छुभग्रहत्वमेवावसीयते। न च "गुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरिकुजार्का निसर्गतः पापाः। शशिजोऽशुभसंयुक्तः क्षीणोऽपि निशाकरः पापः" इति कल्याणवर्म्मवाक्ये शुभग्रहमध्येऽपि गणना नास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि सुवचत्वात्। उभयग्रहत्वेन वा नरसिंहवज्जात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत्। सत्यम् "सूर्य्यभौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञखचराः क्षयिचन्द्रः। पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्व्वकर्मसु हि सौम्यखेचराः" इति वसिष्ठेन कथनतः क्रूरत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम्। स्वरोदयेऽपि "बुधशुक्रौ चन्दुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहामताः। अन्यकर्राहुज्ञाः क्षेयाः केतुः क्रूरग्रहा मताः" इति। न तृतीयः नन्वु स्वयमशक्तः कथं परान् साधयिष्यतीति न्यायात् सदा चाक्षुषदर्शनाभावशितस्य राहोः केतोर्वा फलदातृत्वा

सामर्थ्यादितिचेन्न अमावास्यायां प्रतिपदि वोत्पन्नस्य लग्नादिदृष्टस्थानस्थितचन्द्रसूर्यारिष्टमशुभफलजनकं भवन्मते निरर्थकमापद्येत। ननु "षडेऽष्टमे चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंदृष्टः। व्यष्टाभिः शुभदृष्टोभिश्चवर्षैस्तदः र्द्धनेति" वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् इहापि "स्वच्छन्दत्वं कदशनरतिर्वल्लभत्वं विशील्यं व्याधिः सुश्रीमतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः। द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवे वक्त्ररोगः स्वर्भानौ वाथय शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" इति वसिष्ठपद्ये शनिराहुकेत्वोः शुभाशुभफलदाष्टत्ववचनं किं यायजूर्भवित्तम्। सारावल्याञ्च "राहुस्वतुष्टयस्थो निधनाय निरीक्षितो भवति पापैः। वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः। अजवृषकर्कटलग्ने रवति राहुः समस्तपीडाभ्यः। पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषमिति" राहोः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति। ननु वराहेण राहोः फलं कृत्वापि मोक्षमिति चेन्न "सोमसूर्ये यशाङ्के वक्रूरे लग्नगे कुजेऽष्टमगे। मातरं सार्द्धं चियते चन्द्रयदर्केण शस्त्रेणेति" वराहपद्येऽपि राहुकेत्वोरन्यतराभिधानमस्ति! तथा हि किमिदं चन्द्रग्रहणं राहुसाहित्यकृतमुत केतुसाहित्यकृतमिति तत्र ग्रहणीयं, चन्द्रे लग्नगे वक्रूरे क्रूरसाहित्यमभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्तमराशिस्थत्वात्। भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमग इत्युक्तेर्नास्ति। पारिशेष्याच्छनेरेव योगोवाच्यः। तत्र स्पष्टत्वार्थं शनिग्रहणमेव कृतमाचार्यैः। ततः सामान्यवाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्राहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्तमराशिस्थत्वे इति। एवं एकराशिस्थत्वे स्यान्न तु भिन्नराशिस्थत्वे इति। एवं ग्रहणसम्बन्धिलग्नस्थसूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतर योगो व्याख्येयः। अतएव "राहुस्वमोऽगुरसुरश्च शिखीति केतुरिति पर्यायाभिधानं कृतम्। विषाहृपटलेऽपि "मरणं लत्ता राहोः कार्यविनाशं भृगोर्वदन्तीति" कथनतो राहुलत्ताऽप्युक्ता। तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेत्वोर्योगो विवक्षित एव। एवं सति जातके यथा राहोः शुभाशुभफलदाष्टत्वं वचनाद्बोध्यते। तथा विषाहेऽपि प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तुल्यन्यायत्वात् कर्त्तरीदोषे सत्यप्यदृश्यत्वे फलदाष्टता त्वयापि वक्तव्यैव।

ननु "पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः। यदा त्यक्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति" कश्यपादुक्तो रक्तङ्गतत्वेन राहुकेत्वोः कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत् भ्रान्तोऽसि शृणु। "सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति" न्यायादस्तङ्गतत्वविशेषेण भौमस्य क्रूरयुक्तत्वस्य शनेर्वेति त्वयाप्यावश्यं सम्भवति न सम्भवति च। सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेतू नित्यास्तनिताविति व्यभिचाराभावात्त्वयाप्येव विशेषणम्। किञ्च किमस्तगत्वं क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्यसान्निध्यकृतं वेति। तत्र क्षितिजसन्निधिकृतं यत्तत् सूर्यादिसकलग्रहसाधारण्यम्। तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रागुक्तन्यायात्। राहुस्तु नारदादिवाक्याच्छिरोरूपमण्डलावगतेः "दन्वत्कैमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने" इति वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपलब्धेरगोचरत्वपरम्। स्थानमध्यस्य चन्द्रबिलमण्डक्रान्तिमण्डलस्थितिके, यदाह केशवार्कः "वेश्म चास्य ग्रभद्विमण्डलक्रान्तिमण्डलमिलत्तुःपथः" इति। अतएव न विद्यन्ते गावः किरणायस्येत्यगुरन्वर्थताप्यवसीयते। अथ यदि सूर्यसन्निधिकृतमित्युच्येतेति चेत् न इतरग्रहवद्राहोरदृश्यत्वप्रसिद्धभावात्। किञ्च कालांशानभिधानात् कदोदितः कदास्तमित इति निर्णेतुमशक्यत्वात्। एवं केतोरप्येतत् द्रष्टव्यम्। ननु केतूदयोल्कातादौ प्रत्यक्षतोदृश्यत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनियतनक्षत्रप्रभवत्वाच्च। किञ्च केतूत्पातो हि लोके दुरदृष्टसूचकः अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भवेत्। सूर्यसान्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयोः क्लेशोभेदः स्वीकर्त्तव्यः"

केतुशब्दादिकं ज्यो० त० उक्तम् "सिंहस्त्रिकोणं धनुरन्त्यसंज्ञं मीनोऽष्टमं शुक्रशनी विपत्तौ। सूर्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः"। तन्नामवर्षगोलदेशादि तद्दृश्यशब्दे वक्ष्यते। विंशोत्तरीय दशावा तद्दशामानं ७वर्षाः, तच्च दशाशब्दे वक्ष्यते। तस्य राशिभोगशालच्च ऋक्षशब्दे। "केतूपपुवभौमेन्द्रगतयः षड् तृतीये शुभाः" ज्यो० त०। ७दानवभेदे पु० केतुवीर्य्यं शब्दे उदा० दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री पञ्चस्वरोक्ते जन्मनक्षत्रभेदवशेन जन्मावध्येकैकवर्षे एकैकग्रहविशेषस्वामित्वज्ञापके चक्रभेदे सा च तत्रैव दर्शिता यथा

"अर्कौ बुधः कुजोजीवः सोमः शुक्रस्तथैव च। राहुः शनैश्चरश्चैव ज्ञातव्या केतुकुण्डली। अर्कसौम्यान्तरे केतुः कुजजीवान्तरेऽपि च। सोमशुक्रान्तरे केतूराहुसौरान्तरे तथा। दद्यादुत्तरभाद्रादि अष्टाविंशतिनक्षत्रकम्। तीणि तीणि च रव्यादौ एकैकम् केतुषु स्मृतम्। जन्मर्क्षात् प्रतिनक्षत्रं जन्माद्यब्दे प्रकीर्त्तिताः"। अयमर्थः यदि २६।२७।१ नक्षत्रेषु जन्म तदा सूर्यः प्रथमं वर्षेशः। तदुत्तरं केतुप्रभृतयः गण्यन्ताः२। भरण्यां जन्मनि केतुः प्रथमं वर्षेशस्ततः बुधादयः सूर्यान्ताः।३।४।५ कृत्तिकेषु बुधः प्रथमवर्षेशः ततः कुजादयः केत्वन्ताः।६।७।८। कुजः प्रथमं ततः केत्वादयः बुधान्ताः। ९कृत्तिके केतुः ततोजीवादयः कुजान्ताः १०।११।१२कृत्तिकेषु जीवः ततः सोमादयः केत्वन्ताः। १३।१४।१५। सोमः ततः केत्वादयः जीवान्ताः। १६कृत्तिके केतुः ततः शुक्रादयः सोमान्ताः। १७।१८।१९कृत्तिकेषु शुक्रः ततः राहुप्रभृतयः केत्वन्ताः। २०।२१।२२ कृत्तिकेषु राहुः ततः केत्वादयः शुक्रान्ताः २३केतुः ततः शन्यादयःराहुन्ताः।२४।२५।२६कृत्तिकेषु शनिः ततः सूर्यादयः केत्वन्ताः। सर्व्वत्र आरोहक्रमानन्तरमवरोहक्रमो ग्राह्यः। एवं द्वादशसु वर्षेषु तेषु पुनः सूर्यादीनां वर्षाः। ग्रहाणां फलविशेषस्तु केतुपताकाचक्रोक्तादिशोन्नेयः। यत्र च बहुषु स्थानेषु केतोरवस्थानेन केतुप्राधान्यात् केतुकुण्डलीत्वम्।

केतुधर्म्मन् पु० त्रिगर्त्तेश्वरसूर्य्यवर्म्मानुजे नृपभेदे "केतुधर्म्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजोयुवा। युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना" भा० आश्व० ७४अ०

केतुपताका केतोः पताकेव। जन्मनक्षत्रभेदेन जन्माद्यब्देकैकेवर्षेशग्रहविशेषज्ञापके चक्रभेदे सा च पञ्चस्वरायां दर्शिता यथा

"अर्केन्दू कुजसौम्यार्किगुरवः सूर्य्यचक्रनम्। राहुः सर्पो भगुर्येति पताकप्रभवा ग्रहाः। वामं केतुपताकायां क्रमात्तिकादिपरिभ्रमात्। जन्मर्क्षं खेचरे यत्र जन्माद्यब्दात्ततः क्रमात्। आदित्यभौमयोर्मेषो वेधश्चन्द्रगुरेज्ययोः। कुजराहोर्भृगोश्च केतुः किञ्चिच्चविध्यति" फलमाह। "रवेरब्दे मनुष्याणां भवेत् सर्वत्र निष्फलम्। शिरःशूलं ज्वरोगेहदाहो विघ्नः पदेपदे"। र०। "चन्द्रब्दे लभेद्दौख्यं सुवर्णाम्बरयानानि च०। ऋद्धिः फलवती सिद्धिः सर्वत्रान्यैश्च पूज्यते" च०। "संवत्सरे महीजस्य कालादिव बिभेति च। महदाहोऽर्थहानिश्च चौरतो राजतोऽपि वा" म०। "बुधब्दे सुखयः स्यान्नानादेशाधिपो भवेत्। बु० स्वर्णरौप्यधनं दानं पुण्यकर्म्मणि मानसम्" बु०। "मन्दब्दे भवेद्दाहो बन्धनादि प्रपीडनम्। धनहानिः प्रहारश्च कलिः स्वजनबन्धुभिः" श०। "नाकनाथगुरोरब्दे बहुलोत्पत्तिसम्पदः। क्षणलोहितलेखेव स्तुतो भवति भूतले"। बृ०। राहुकेत्वोः सदा बब्धो नौका विप्लवते जले। व्रणं हस्ते पदे देहे स्थानं कर्त्तुं क्षेमोन च"। रा०के०। "दानवेन्द्रगुरोरब्दे महद्भिर्विग्रहैर्हतः। गजाश्ववाहनैर्युक्त उत्साहश्च दिने दिने" शु०। अन्येतु पठन्ति "रविर्भ्रामयते देशं नरं दुःखसमन्वितम्। मनापरोगं शोकञ्च करोति क्षयतां तनोः" र०"बहुवित्तसुखं नित्यं बन्धुमित्रसमागमम्। समस्तास्वदर्शं पूर्णं चन्द्रः कुर्य्यात् दिनेदिने" च०। "मङ्गलोहनि महद्भावं क्रूरकर्म्मणि योजयेत्। व्रणं रोगञ्च दुःखञ्च मनापञ्च सदुर्मुखः" म०। "अर्थलाभं जयं सौख्यं राजपूजाञ्च सम्पदम्। ददाति विपुलां लक्ष्मीं बुधो विद्यां वरस्त्रियम्"। बु०। "रोगञ्चार्थविनाशञ्च कलहं भुजगाद्भयम्। स्थानत्यागं धनिः कुर्य्या ज्जीवनं प्रति संशयम्" श०। "सुवर्णमणिमाणिक्यरत्नादिविपुलं धनम्। कन्यारत्नसमायोगं गुरुः कुर्य्याद् दिने दिने" शु०। "राहुः शोणितसंस्रावं रोगशोकादिसंकुलम्। विदेशगमनं कुर्य्यात् वह्निशस्त्रारिभयान्वितम्" रा०। "विपक्षं बन्धुभिः सार्द्धं रोगशोकादिसङ्कुलम्। व्याधिपीड़ां करोत्युच्चैः केतुर्विघ्नविनाशनः" के०। "गजाश्ववाहनैर्युक्तं महद्भिर्विभवैर्हतम्। वराङ्गनासमायुक्तं भृगुः कुर्य्याद्दिने दिने" शु०। "खयुग्मं२० शून्यबाणौ ५०च वसुयुग्मञ्च २८ षट्शरौ ५६। रामाग्नी २१रामषट्के ६३। च विंशञ्च सप्तनिस्तथा। यिंशभेते ऽन्तर्दिवसाः केतावर्कादिषु क्रमात्। शुभानां शोभना ज्ञेया अशुभानामशोभना। शुभानामशुभानाञ्च यत् फलं वत्सरे कृतम्। तत्फलं निर्दिशेत् सर्वं तेषामन्तर्दिनेष्वपि। वर्षे वर्षे रवेः स्वीयं प्रथमं दिनविंशकम्। ततश्चन्द्रस्य पञ्चाशदेवं शुक्रान्तमादिशेत्। विधोर्वर्षे विधोः स्वीयं प्रथमं वत्सरे दिनम्। ततो भौमस्य वक्ष्यन्ति एवं रव्यन्तमादिशेत्। कुजस्यावृदे कुजस्यान्तरषष्ट्यंशं निजं दिनम्। ततो बुधस्य षट्पञ्चाशदेवं चन्द्रान्तमादिशेत्। बुधादीनाञ्च सर्वेषामेवमेव क्रमेण तु। कुर्य्यादन्तर्दशाभागं प्रोक्तया दिनसंख्यया"। ज्यो०त० तल्लेखनप्रकारो दर्शितो यथा

"रविश्चन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवस्तमोऽपरः । इन्द्रेराद्यदरेखासु मध्ये केतुरिमेऽवटपाः । छत्त्याकृति तिरा छत्तिर्यथा केतौ सघा भवेत्" वृषा ३र०।४च०।५म०।६नु०। ७श०।८ष्ट०।९रा०।१०केतुः । ११शु०। १२र०। १३च०।१४म० १५नु० १६श० १७ष्ट० १८रा० १९केतुः २०शु०। २१र० २२च० २३म० २४नु० २५श०२६ष्ट० २७रा० १केतुः २शु०। एवं जन्मनक्षत्रानुसारेण प्रथमादिवर्षेषा रव्यादयः शुक्रान्ता दशमादिषु पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः। एवं चन्द्रस्य प्रथमाब्दाधीशत्वे रव्यन्ताः एवं क्रमेण सर्व्वत्र योज्यम्

"पताका कुण्डली केतोः कुण्डली च ध्वजस्तते । सर्व्वत्र पापसंयोगे संशयो जायते महान्" पञ्चस्वरा

केतुमत् त्रि०केतुरस्यस्य मतुप् । १चिह्नाद्ययुक्ते २प्रज्ञानयुक्ते "केतुमद्दुन्दुभिर्वादीति" ऋ०६,४७,२०, "केतुमत् प्रज्ञानवत्" भा० स्त्रियां ङीप् । ३काशीराजदिवोदासवंशेऽत्र नृपभेदे पु० । "क्षेमस्य केतुमान् पुत्रः सुकेतुरस्य वंशेऽत्र नृपभेदे पु० । "क्षेमस्य केतुमान् पुत्रः सुकेतुरस्य चात्मजः" हरिवं० २अ० दिवोदासवंशोक्तौ । वायुदेवभक्तिभ्राः सुनन्दाया निवासरूपे ४प्रासादभेदे पु० "सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रशस्तः सर्व्वदेवतैः । भक्तिभ्रा आसुदेवस्य केतुस्थानिति विश्रुतः" हरिवं० १५७अ०

५धन्वन्तरिपुत्रभेदे "धन्वन्तरिर्दीर्घतपस आयुर्वेद प्रवर्त्तकः। यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतिमात्रार्त्तिनाशकः । तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्तथा" भाग० ९।१७।५ ६दानवभेदे । "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांस्त्र्यंबः" भा०आ०७दानवोक्तौ । सुमालिनो राक्षसस्य भार्य्यायांस्त्री "सुमालिनोऽपि भार्य्यासीत् पूर्णचन्द्रनिभानना । लोला केतुमती राम !" रामा० उ० ४स० ।

"अस्मे सृजौ मरुत्युक्ता केतुमती समे भरतर्षभाः" ऋ० १० उक्तलक्षणे दशमण्डले छन्दोभेदे स्त्री ।

केतुमाल पु० । १आग्नीध्रेन्द्रपुत्रभेदे २तन्नामके जम्बुद्वीपस्थे वर्षभेदे । तद्विवृतिः उत्तरकुरुशब्दे १०६४पृ० । कुरुशब्दे च २१२२पृ०दृश्यम् । "मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ! जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजन पदोन्दप!" भा० भी० ६अ० । ३अवन्तिदेशस्थे नदीभेदे स्त्री "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशः" इत्युपक्रमे "केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !" भा० व० ८६ अ० ।

केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदैत्यस्य सेनाधिपभेदे । "दुर्द्धरः केतुमाली च शतकृत्वा प्रमर्द्दनः" इत्युपक्रमे "एतैः परिवृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा" । "तेनैव तस्य चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा" हरिवं० १६४अ० ।

केतुरत्न न० केतोः रत्नम् । वैदूर्य्यमणौ (लशुनिया) राजनि० तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् ।

केतुवीर्य्य पु० दानवभेदे । "त्रिशोभणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः" हरिवं० ३अ० दानवोक्तौ ।

केतुवृक्ष पु० केतुभूतोवृक्षः । मेरोश्चतुर्द्दिक्षु वर्त्तमानविष्कम्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । "विष्कम्भशैलाः किल मन्दरोऽस्य (मेरोः) सुपार्श्वशैलः (गन्धमादनः) विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्ब जम्ब्वश्वत्थपिप्पलाख्याः" सि० शि० । "विष्कम्भारचिता मेरोर्योजनायतसुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरोनाम वृक्षिस्ते गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलोवट एव च । एकादशशतायामाः पादपाः गिरिकेतवः" विष्णुपु०

केतुशृङ्ग पु० पौरवे नृपभेदे । "बलबन्धुर्निरामर्द्दः केतुशृङ्गो दृढव्रतः" भा०आ० १अ०

केदार पु०के दृणाति दृ—आस् कैर्विदीर्य्यते दृ—अप् वा । १वृक्षभेदे अमरटीकायां भानुदीक्षितः । २टेरके केकरे शब्दचि० केदार पु०के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि० एत्वम् । हिमालयस्थे पर्व्वतभेदे तत्स्थे २शिवलिङ्गभेदे न० तन्माहात्म्यादि स्कन्दपु० केदारखण्डे दृश्यं तत्रैव काशीक्षेत्रे आविर्भावात् काशीस्थे ३लिङ्गभेदे च न० तत्कथा काशीख० ७७अ० यथा

"श्रीपार्व्वत्युवाच। "ननस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्कृपया निधे ! । वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया । तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामतुत्तमा । तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः । श्रीदेवदेव उवाच । शृण्वपर्णे ! अभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् । समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापोजायते क्षणात् । केदारं यातुकामस्य पुंसोनिश्चितचेतसः । व्याजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते । जन्मत्रयार्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् । मध्यमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् । गेहाद्विनिःसृतस्यापि निरार्यं याति निश्वसत् । सार्यं केदारकेदार केदारेति त्रिरुच्चन् । गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् । दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्पयसञ्च । जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः । हरस्याग

ह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च । कोटिजन्मार्जितैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः । सकृत् प्रणम्य केदारं हरस्यापक्षतोदकः । स्याप्य लिङ्गं ह्रदस्थोजे प्राप्ते मोक्षं गमिष्यति । हरस्यापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति । उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स्वर्गलोकं गमिष्यति । पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूत्तत्र तत् शृणु । अपर्णे ! दत्तकर्णा त्वं वर्ष्मयामि तवाग्रतः । एकोमाह्मणदायाद उज्जयिन्याद्दहागतः । कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः । स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः । द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटासुकुटमण्डितैः । कृतलिङ्गस्मार्त्तैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः । भिक्षाकृतान्नसंतुष्टैः स्नुतैर्गङ्गोदकाप्लुतैः । बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् । हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्मुहुः पाशुपताभिधम् । स च शिष्योवशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः । स्नात्वा ह्रदे हरस्यापे नित्यं प्राप्तः सकृत्स्थितः । विभूत्याङ्गरुहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् । नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा । स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह । ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित् । प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः । असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः । गुरुर्हिरण्यगर्भोऽत्र पञ्चत्वमगमत्तदा । पश्यतां तापसानां च विमाने सार्व्वकामिके । आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा । यस्तु केदारसुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो । व्रजातरस्तत्रजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् । तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः । केदारमेव लिङ्गेषु ब्रह्ममंस्त सुनिश्चितम् । अथ त्यक्त्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् । अथहीक्षितवंशं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः । प्रतिचैत्रं सदा चैत्रीं यावज्जीवमहं ध्रुवम् । विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् । तेन यात्राः कृताः सप्तसप्तषष्टिरेकाधिका मुदा । आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा । पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि । परमोत्साहसंतुष्टः पलिताकलितोऽप्यजम् । तपोधनैस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः । कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सङ्गिभिः । ततोऽपि न बहुसाहभङ्गोभूद्दृढचेतसः । मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम । इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ । अभूदाशापरिपुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिके ! शृणु । स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः । दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह । अभीष्टं च वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् । इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत् । ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नोमिथ्या शुचिस्मिते ! । भवादृशामभिप्रायैव स्वाध्याययज्ञवर्त्तिनाम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! । तव सत्यव्रतः किञ्चिन्नमादेयं न किञ्चन । इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति । शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः । यदि प्रसन्नो देवेश! तदा मे योऽनुग्रहे । सर्व्वे शूलिन्नमुष्यात्मा एष एव वरोमम । देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः । वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह । पुनः परोपकरणं तत्तपोद्विगुणीकृतम् । तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तोवरं शृणु । वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतस्थितः । देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिह स्थितिम् । ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि । हिमशैले स्थितश्चात्र सर्व्वभावेन संस्थितः । ततः प्रभाते संजाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् । हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः । वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमाप्तुतम् । हरस्यापे ह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् । मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरस्यापे कृतोदकाः । आराध्य मामनेनैव पुरुषाः सिद्धिमागताः । तदा प्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः सान्निध्यकृत्तया । अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः । तुषाराद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् । तत् फलं समगुणितं काम्यां केदारदर्शने । गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् । तथा मधुस्रवा गङ्गा काम्यां तदखिलं तथा । इदं तीर्थं हरस्यापं सप्तजन्माघनाशनम् । गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिशतार्जितम् । अत्र पूर्व्वं हि काकोलौ युध्यन्तौ खाद्धिमेतटात् । तां तत्र संस्थानां हंसौ भूत्वा विनिर्गतौ । गौरि ! त्वया श्रुतं पूर्व्वं स्नानमत्र महाह्रदे । गौरीतीर्थं ततः ख्यातं सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । अत्रास्तुतस्रवा गङ्गा महामोहान्धकारहृत् । अनेकजन्मजनितं जाड्यध्वंसविधायिनी । सरसा मानसेनात्र पूर्व्वन्नाम महत्तपः । तन्मानसं तीर्थं जने ख्यातिमिदं गतम् । अत्र पूर्व्वं जनः स्नानमात्रेणैव प्रमुच्यते । पश्चात् प्रसादितस्त्वाहं लिङ्गेऽहं सर्व्वसिद्धिदैः । सर्व्वे मुक्तिं गमिष्यन्ति यदि देवेह मानवाः । केदारकुण्डे सुस्नाताःतच्चिन्मूर्त्तिर्भविष्यति ।

मेव वर्णानामाश्रमाणां च धर्म्मिणाम्। तस्मात्तनुविसर्गेण मोक्षं दास्यसि नान्यथा। ततस्तदुपरोधेन तथेति च मयोदितम्। तदारभ्य महादेवि! स्नानात्, केदारकुण्डतः। समर्च्चनाच्च भक्त्या वै मम नामजपादपि। मैः श्रेयसीं श्रियं दद्यामन्यत्रापि तनुत्यजाम्। केदारतीर्थे यः स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चात्वरः। एकोत्तरशतं वंशान्तस्य तीर्णा भयाम्बुधेः। भौमवारे यदा दर्शस्तदायः स्याद्विशेषतः। केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं? ततः। केदारं गन्तुकामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम्। काशग्रां स्पृश त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि। चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपवासं विधाय च। त्रिगण्डूषीं पिबन् प्रातर्मज्जिङ्गनधितिष्ठति। केदारोदकपाने तु यथा तत्र फलं भवेत्। तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशयः। केदारभक्तं संपूज्य वासोऽन्नद्रविणादिभिः। व्याजन्मकृतं पापं त्यक्त्वा याति समालयम्। आषण्मासं त्रिकालं यः केदारेशं नमस्यति। तं नमस्यन्ति सततं लोकपाला यमादयः। कलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि कोऽपि न वेत्स्यति। योवेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्वं वेत्स्यति स ध्रुवम्। केदारेशं सकृत् दृष्ट्वा देवि! मेऽनुचरो भवेत्। तस्मात् काशग्रां प्रयत्नेन केदारेशं विलोकयेत्। चित्राङ्गदेश्वरं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम्। तस्यार्च्चनान्नरोनित्यं स्वर्गभोगानुपाश्नुते। केदाराद्दक्षिणे भागे नीलकण्ठविलोकनात्। संसारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति विषाङ्गयम्। तद्दायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तद्वलोकनात्। गर्भवासं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले। इन्द्रद्युम्नेश्वरं लिङ्गं तत्समीपे समर्च्च च। तेजोमयेन यानेन सस्वर्गभुवि मोदते। तद्दक्षिणे नरोदृष्ट्वा लिङ्गं कालञ्जरेश्वरम्। जराकालं विनिर्जित्य मम लोके वसेच्चिरम्। दृष्ट्वा कामेश्वरं लिङ्गमुदक्चित्राङ्गदेश्वरात्। सर्व्वत्र क्षेममाप्नोति लोकेऽत्र च परं दिवि। श्रीस्कन्द उवाच। देवदेवेन! विन्ध्यारे! केदारजह्निमा महान्। इत्याख्यायि पुराज्ञायै मया ते ऽपि निरूपितः। केदारेश्वरलिङ्गस्य सुत्वोत्पत्तिं कृती नरः। शिवलोकमवाप्नोति निष्पापोजायते क्षणात्"। लिङ्गपरत्वे न० केदारेशकेदारेश्वरादयोऽत्र पु०। वदर्थाश्रमाख्याऽत्रिकस्थे इक्षेत्रभेदे "केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मागदायिनी" देवीगीता ४भूमिप्रदेशभेदे अमरः "मतङ्गस्य च केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन!" भा०व० ८४अ०। "केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मनः" भा०८३अ०। जलनिवारणार्थे चतुःपार्श्वे सेतुबन्धयुक्ते ५क्षेत्रे ६आलवाले च मेदि० "यथा "तड़ागोदकं क्षिप्तान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविशत्तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति" वेदा० प०। "भूमावर्ष्यकेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः। नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः" मनुः "स्यानक्षेदस्य केदारभाङ्गः शल्यवतोऽन्यगः" मनुः। केदारेण समूहः "केदाराद्यञ् च" "ठञ् कवचिनश्च" पा०यञ् वुञ् ठञ् च। केदार्य्यं कैदारक कैदारिक तत् समूहे न० "कैदारिकाणामभितः समाकुलाः" माघः। अत्र केदारादिति निर्द्देशात् नि०एत्त्वम्। तस्येदमर्थे। कैदार तत्सम्बन्धिजलतरङ्गादौ त्रि० तद्गुणाः "कैदारं क्षेत्रसद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्। कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत्" भावप्र०। "कैदारा वातवितपित्तघ्नाः गुरवः कफशुक्रलाः। कषाया अल्पवर्च्चस्काः मेध्याश्चैव बलावहाः" भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

केदारक पु० केदारे भवः कन्। क्षुद्रक्षेत्रजाते व्रीहिभेदे षष्टिककङ्गुकेत्युपक्रमे "कुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः" सुश्रुतः। केदारशब्दे गुणाउक्ताः

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव। कटुकाभेदे राजनि०

केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कन्दपुराणान्तर्गते अवन्तिखण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे।

केदारज त्रि० केदारात् जायते जन–ड। १क्षुद्रभूमिजाते व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ताः। २पद्मकाष्ठे न० राजनि० केदारजातादयोऽत्र

केन न० केनेत्युपक्रम्य प्रवृत्तम्। तलवकारोपनिषद्रूपे वेनेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे "ईशा केन कठ प्रश्न मुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः" मुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृतिः

केनती स्त्री के सुखार्थं नतिः वा० ङीप् अलुक्स०। स्त्रीलीलायां त्रिका०।

केनार पु० के मूर्द्धि नारः न्द–वञ् अलुक्स०। १कुत्सितनामनरके हेम०। २शिरसि ३कपोले ४सन्धौ च मेदि०।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत–ड अलुक्स०। मेधाविनि निघण्टुः "अथा केनिपानामिनो दधे" ऋ०१०,४४,४, "केनिपानां मेधाविनाम्" भा०। निघण्टौ अकेनिप इति वा पाठः। तत्रार्थे।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत–णिच्–कर्म्मणि अच्। (हाल)नौकाचालने काष्ठनिर्म्मिते पदार्थे अरित्रे

शब्दमा० तं हि जले पातयित्वा चालनेन नौकां चालतीति तस्य तथात्वम्। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

केन्दु पु० ईषत् इन्दुरिव कोः कादेशः। १तिन्दुकवृक्षे शब्दरत्ना०। संज्ञायां कन्। (गाव) गालवदृक्षे। "लघुद्वयं विरामान्तं ताले केन्दुकसंज्ञके" इति संगी०दा० उक्ते २तालभेदे पु०

केन्दुवाल पु० के जले इन्दोरिव अर्द्धेन्दोरिव वालश्चलनमस्य। अरित्रे (हाल) इति ख्याते नौकाचालने काष्ठभेदे। "अरित्रशब्दः केन्दु वालवाचकः" यजुर्वेददीपः

केन्दुविल्व पु० गीतगोविन्दग्रन्थकारकजयदेवनिवासे ग्रामभेदे (केन्दुली) "केन्दुविल्वसमुद्भवरोहिणीरमणेन" (जयदेवेन) गीतगो०।

केन्द्र न० "वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्। केन्द्रं यदोच्चान्तरमुच्यतेऽतः। यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशान्नीचोच्च वृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" शि०शि०गोलाध्यायोक्ते १वृत्तक्षेत्रस्य मध्यस्थाने २ग्रहाणामुच्चस्थानान्तरे च। तदानयनप्रकारः तस्य सप्तविधसादिसंज्ञाभेदौ च सू०सि० रङ्गनाथाख्यां दर्शितौ यथा

"ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रादिशोध्य च। शेषं केन्द्रपदं तस्माद्भुजज्या कोटिरेव च" सू०। "ग्रहं राश्यादिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्वकीयराश्यादिकं मन्दोच्चभागात् संशोध्योनीकृत्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादि शीघ्रोच्चात्, चः ससुच्चये ऊनीकृत्य शेषं राशिप्रात्मकं तथोच्चसम्बन्धेन केन्द्रं मन्दोच्चाद्दीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम्। शीघ्रोच्चाद्दीनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः। तस्मात् केन्द्रात् पदं राशित्रयात्मकं विषमं समं पदं ज्ञेयम्। त्रिराशप्रान्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम्। ततःषड्राशप्रान्तर्गतं चेत् तूनं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम्। ततो नवराशप्रान्तर्गतं चेत् षड्ऊनं तृतीयं विषमं पदम्। ततो नवोनं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः। तस्मात् यदाङ्गुजस्य ज्या कोटिः कोटेर्ज्या। चः ससुच्चये। एवकारात्तदाकारद्वयं ग्राह्यमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। उच्चस्थानाभिमुखसमुच्चदैवतैर्यद्राशेरुत्क्रमाकर्षणोक्तेरुच्चाद्ग्रहः कियदन्तरेणेति ज्ञानार्थमुच्चहीनो ग्रहः केन्द्रमुच्चग्रहणवशात् तदाख्यम्। तत्र भगवता स्वेच्छया ग्रहादुच्चं यदन्तरेण तत् केन्द्रं फलम्। उभयथा भुजकोट्योस्तुल्यत्वात्। द्वादशराशिप्रक्रान्ते वृत्ते उच्चस्थानाच्चतुर्विभागात्मक एकैको भागो राशित्रयात्मकः पदसंज्ञः। अथोच्चस्थानाद्ग्रहः कस्मिन् पदेऽस्तीति शून्यत्रिषड्योगेन केन्द्रं कृतं, ज्यानां पदान्तर्गतत्वात्। यद्वाधिष्ठितपदाङ्गुजज्याकोटिज्ययोर्ज्ञानम्। नच ग्रहाणां राशंशकलाविकलादिस्थितिज्ञानार्थं सृष्टताकरणसाधनं तत्रैव प्रसिद्धम्" रङ्ग०।

एतत्साध्यात् लग्नावधिकद्वादशराशिषु त्रिराशप्रान्तरस्थानरूपे लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपेऽस्थानचतुष्के। "लग्नास्त्यूनकर्म्मणि केन्द्रसंज्ञञ्च कण्टकम्। चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः" ज्यो० त०। केन्द्रगतग्रहबलञ्च बलशब्दे वक्ष्यते। केन्द्रगतग्रहवशादायुषः केन्द्रायुरित्यभिधीयते तच्चाकरे दृश्यम्। "लग्नोल्लिखगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते। योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ज्योतिषोक्ते ३यात्रायुभयोगभेदे पु०। केन्द्रं स्थानत्वेनास्यास्य इनि। केन्द्रिन् तत्स्थे ग्रहे

केप चालने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। केपते अकेपिष्ट। क्वादित्वात् केपयति ते अचकेपत्-न। प्रनिकेपते

केपि त्रि० कु+पू-इन् पृषो०। "पुनाति कर्म्म कुत्सितं दुष्पूयं भवतीति" निरुक्तोक्ते निन्दितकर्म्मणि। "न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्म्मैव ते भ्यविशन्त केपयः" ऋ० १०,४४,६, "केपयः कुत्सितपूयकर्म्माणः" भा०।

केमद्रुम पु० ज्योतिषोक्ते योगभेदे। स च योगः जातकपद्धतौ फलभङ्गयां सङ्क्षितोदर्शितोयथा। "शीतांशोर्धनगैर्भवेद्विधुनफा रिष्फस्थितैः साऽनफा। युग्मस्थैरविवर्जितैर्दुरधरा केमद्रुमोऽतोऽन्यथा"। तत्फलम् "न्यपतेः शुजातोऽपि केमद्रुमभवोनरः। मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वोदासः खलोभवेत्" तद्भङ्गस्तु तत्रैव "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वैश्च दृष्टे द्विषौ सर्व्वैः कण्टकसंज्ञितैर्म्महयुतैः केमद्रुमोनेष्यते। लग्नाद्विधोर्वा दृङ्निस्थैः शुभैः सर्व्वैः शुभं फलम्। द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता"

केमुक पु० के मूर्द्धनि अमयति अम-रोगे उक अलुक् स०। (केँउ) १वृक्षभेदे। २कन्दशाकभेदे न० भावप्र०। "केमुकं कुटकं पाके तिक्तं शीतं हिमं लघु। दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहम्। कुष्ठकासप्रमेहाश्मनाशनं वातलं कटु"। तत्र तद्गुणाउक्ताः तत्फलन्तु हविर्व्यं वर्জ্জ্যम् "फलं केसुकवर्জ্জितम्" स्मृतेः।

केयूर पु० के बाहुशिरसि यति या-ऊर किच्च कलुक् स०। (बाजु) (ताड़) १बाहुभूषणे अमरः। "विदूरे केयूरं कुरु करयुगे रत्नवलयम्" भा० द०"केयूरबन्धोच्छ्वसितैरुनोद" रघुः। २रतिबन्धभेदे पु० स च द्विधा। "स्त्रीजङ्घे केय

कंपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञितः" स्मरदीपिका । "स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कामवेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञितः" । रतिमञ्जरी ।

केरक पु० ब० व० । देशभेदे । "एकपादांश्च पुरुषान् केरकान् वनयाचिनः" भा० सभा० २०अ० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अतः तद्देशस्य दक्षिणविभागस्थत्वम् ।

केरल पु० सगरेण म्लेच्छतां प्रापिते क्षत्रियभेदे । तत्कथा हरिवं० १४अ०

"ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते बधार्त्ता वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयन्तदा । सगरः स्वामतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्জ্জयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्कारास्तथा तेषां महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । क्षोलिसर्पाः समर्हिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः । सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना" ।

केरल त्रि० केरलदेशभवे ब० व० । स च दक्षिणस्थः ह्रस्वसंज्ञकः । २नदधिष्ठानदेशभेदे ब० व० । स च दक्षिणस्थः ह्रस्वसंज्ञकः । "दक्षपुरगोनर्द्दकेरलकाः" दक्षिण कूर्म्मविभागे १४अ० । "दक्षपुरगोनर्द्दकेरलकाः" दक्षिण खण्डोक्तेषु तत्रत्य पर्व्वतनद्यादि रघौ वर्णितं यथा "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः । भयोत्सृष्टविभूषाणां केरलस्त्रीमितां । अलकेषु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः । सुरलासारतोद्भूतमगमत् कृतकं रजः" । ३होरायां ४ज्योतिर्म्मन्थविशेषे च स्त्री गौरा० ङीष् । केरलज्योतिर्विद्यायाञ्च सङ्केतविशेषोदिग्रत्नं दर्श्यते । "वर्गवर्ण्यप्रमाणञ्च सक्षरं ताडितं मिथः । पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना" भगसंज्ञिता । अयमर्थः । अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गास्तेषामेकादिसंख्या यथा अवर्गे १ । कवर्गे २ । चवर्गे ३ । टवर्गे ४ । तवर्गे ५ । पवर्गे ६ । यवर्गे ७ । शवर्गे ८ । वर्णसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अवर्गे १६ वर्णा यथा ऋ ॠ ऽ २ ३ ४ ऽ ५ ऽ ६ इत्यादि । कादौ पान्ते वर्गे च पञ्च पञ्च संख्या । यवर्गे ४ शवर्गे च ४ । एवं च दाडिमफलनामग्रन्थे टकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ८ । डस्य वर्गसंख्या ४ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ७ । मस्य वर्गसंख्या ६ वर्णसंख्या ५ मिलित्वा ११ एवं वर्गवर्णसंख्या २६ । दाडिमपदे आ ई ऊ इति स्वरत्रययुक्ते अवर्गसंख्या १ आरूपसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं ई ४ ऊ २ । मिलित्वा नवसंख्या तथा समष्टौ ३५ । पश्चात् यथोक्तक्रिया कार्य्या । प्रश्नशब्दे तद्गणनादि फलं च वक्ष्यते । क्वचित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो दर्शितो यथा । "कादयष्टादयोऽङ्काः स्युः पाद्याः पञ्च तथा मताः । यादयोऽष्टौ ङ्वां शून्यं गणकैः परिकीर्त्तितम्" इत्युक्तिमनुरुध्य कालसा० "सौरवार्क्षसत्यसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण । मातुलपातालातुलविमलवरदाश्च संवत्सराः पञ्च" आयुर्वेदवाक्ये "मणकप्रसिद्धयाक्षरसंख्यया मातुलशब्दः पञ्चषष्ट्यधिकशततयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः कालः सौरः । पातालशब्द एकषष्ट्यधिकशततयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः नार्क्षसत्यः । अतुलशब्दः षष्ट्यधिकशततयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः सावनः । विमलशब्दः शतैःपञ्चशदधिकशततयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितश्चान्द्रः, वरदशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशततयमाह तावद्दिवसपरिमितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः" इत्युक्तम् । अस्यायमर्थः । मातुलशब्दस्य स्वरत्यागे सस्य पकारात् पञ्चमत्वं तेन ५ संख्या गृह्यते । तकारस्य टादितः षष्ठत्वेन ६ संख्या लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३ संख्या अङ्कस्य वामागत्या तेषां यथाक्रमयोजने मातुलशब्दे ३६५ संख्या निष्पद्यते । एवं पातालशब्दे पस्य आद्यत्वात् १ संख्या तकारस्य टादितः षष्ठत्वात् ६ संख्या लस्य प्राग्वत् ३ संख्या । तेन पातालशब्दे ३६१ संख्या । अतुलशब्दस्य नञादेशाकारस्य शून्यवाचित्वात् ० । तकारस्य ६ संख्या लस्य ३ संख्या । तेन ६०३ संख्या । विमलशब्दे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४ संख्या मस्य प्राग्वत् ५ संख्या लस्य ३ संख्या यथास्थानयोजने ३५४ संख्या । वरदशब्दे व ४ र २ द ३ यथाक्रमयोजने ३२४ संख्या । ईदृशकेरलसङ्केतमभिप्रेत्यैव मन्त्रविशेषपुटितसप्तशतीजपस्य एकस्मिन्दिने करणासामर्थ्ये १३माहात्म्यात्मकसप्तशत्या दिनविशेषेषु माहात्म्यसंख्याविशेषपाठार्थं लघूकायां नागोजीं-

भट्टेन "पाठोऽयं विप्लकारः" इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः यस्य पादावेकत्वात् १संख्या तेन प्रथमदिने १माहात्म्यं पाठ्यम् । ठस्य टादितः द्वितीयत्वात् २संख्या तेन द्वितीयदिने द्वे माहात्म्ये । यस्य यादावाद्यत्वात् १संख्या तेन तृतीयदिने १माहात्म्यं पाठ्यम् । वकारस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४संख्या तेन चतुर्थदिने ४माहात्म्यानि । फस्य यादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन पञ्चमदिने २द्वे माहात्म्ये । कस्य कादावाद्यसंख्यात्वात् १संख्या तेन षष्ठे दिने एकमाहात्म्यम् रस्य यादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन सप्तमदिने २माहात्म्ये पाठ्ये । एवं सप्तभिर्दिनैः त्रयोदश माहात्म्यानि जप्यानीति । केरलोक्तदशा तु दशाशब्दे वक्ष्यते

कैरव पुंक्ली० कुं कैरवशब्दे व्युत्पत्तिर्दृश्या ।

केल चालने भा० पर० सक० सेट् । केलति अकेलीत् । चिकेल । केलिः । क्वचित् णिचि अचिकेलत्-त ।

केलक पु० केल-एवुल् । खड्गधारादिनर्त्तके त्रिका० ।

केला विलासे कण्डा० आ० अ० सेट् । केलायते अकेलायिष्ट केलायां बभूव आस चक्रे । केलायमानः

केलास पु० केला विलासः सीदत्यस्मिन् सद-आधारे बा० ड । स्फटिके शब्दचि० तत्तुल्यवर्णत्वात् । कैलासः

केलि पुंस्त्री० केल-इन् । १परीहासे, अमरः २क्रीडायां २पृथिव्यां शब्दमाला । "विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते" सा० द० उज्ज्वलवर्णे स्त्रीणां कान्तेन सह ४विहारक्रीड़नरूपे यौवनजालङ्कारे । एवं पुरुषस्य कान्तया सह ५विहारक्रीड़ने च । "उपचारः क्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । सङ्घट्टनञ्चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम्" मनुः स्त्रीत्वे वा ङीप् । तत्र पुंस्त्वे "गोपालानन्वशात् केलीन्" रघुवंशे० स्त्रीत्वे "बालत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता हेलया" भ्रमरा० "माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमम्" सा० द० । उभयत्र "कुसुदिनीकुलकेलिकलालसः" भ्रमरा०

केलिक पु० केलिः प्रयोजनमस्य ठन् । अशोकवृक्षे राजनि०

केलिकदम्ब पु० केलेः केल्यर्थः कदम्बः । स्वनामख्याते कदम्बवृक्षभेदे ।

केलिकला स्त्री० केलिरूपा कला । १केलिरूपायां कलायां केलिना कला यत्र । २सरस्वतीवीणायां शब्दरत्ना०

केलिकिल पु० केलिना किलति किल-क्रीड़ायां क । २विदूषकरूपे नाट्ये शृङ्गारवयस्ये । २शिवस्यानुचरभेदे कुष्माण्डके च हेमच० । ३कामदेवपत्न्यां रतौ स्त्रीत्रिका० ४परिहासकारके त्रि० "सतु केलिकलो विप्रोभेदशीलश्च नारदः" हरिवं० ३२०६श्लो०

केलिकिलावती स्त्री स्मरभार्य्यायां त्रिका० [स्त्रियां टाप्

केलिकीर्ण पुंस्त्री० केलिना कीर्णैर्धूलिभिः । १उद्भे हेम०

केलिकुञ्जिका स्त्री० केलीनां कुञ्जिकेव । शय्यालिकायां भार्य्यां भागिन्यां त्रिका० तया सह केलिप्रादुर्भावात् तथात्वम्

केलिकोष पु० केलीनां कोषइव । नटे शब्दरत्ना०

केलिगृह न०ष० त० । १केलिमन्दिरे २रत्यादिस्थले च केलिमन्दिराद्योऽप्यत्र । [प्रधाने नागरे नायकभेदे जटाधरः

केलिनागर पु० केलिप्रधानो नागरः शा० त० । भोग

केलिसुख पु० केलिः सुखमत्र । परीहासे त्रिका०

केलिरैवतक न० हल्लीशलक्षणयुक्ते नाटकभेदे । हल्लीशलक्षणसङ्ख्या "केलिरैवतकम्" सा० द० उदाहृतम्

केलिवृक्ष न० केलेः क्रीडार्थं वृक्षः । १केलिजदम्बवृक्षे शब्दरत्ना० । केलेर्वृक्षवाच्यत्वात् । २विदूषके शब्दमा०

केलिशुष्कि स्त्री० केलिना शुष्यति शुष बा०कि । धरित्र्यां शब्दमा०

केलिसचिव पु० केलौ सचिवः सहायः । नर्मसचिवे क्रीडाविषये मन्त्रिणि विदूषकादौ शब्दमा० ।

कैव सेवने भा० आत्म० सक० सेट् । केवते अकेविष्ट, चिकेवे क्वचित् णिचि अचिकेवत् त ।

केवट पु० के जलार्थमवटः अलुक्स० । जलाधारार्थे गर्त्तरूपे कूपे निघ० "मा कीं सं शारि केवटे" ऋ० ६।५४।७ "केवटे कूपे" भा०

कैवर्त्त पुंस्त्री० के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स० । कैवर्त्तजातिभेदे स्त्रियां टाप् द्विरूपकोषः "अवराय केवर्त्तम्" यजु० ३०। १६ पुरुषमेधे बध्यकथने

केवल त्रि० कैव-सेवने क्वा०कल, शिरसि वलयति चुरा० वल-प्रापणे अच् वा । १अद्वितीये असहाये एकमात्रे स्त्रियां "संज्ञाछन्दसोरेव नित्यम्" ङीप् । "अथोत इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत्" ऋ० १०।१७३।६ "अथैव ताः पुरः केवलीरोषधीरत्ति केवलीरपः पिबन्ति" "केवलमेव पयो दुहे" भा० आ० १।६।१७।१५ "अथा पुरा अमावास्यातः पूर्व्वदिवसे ता गावः केवलीश्चन्द्रानुप्रवेशरहिता ओषधीरपश्चाहारं कृत्वा केवलं चन्द्ररहितमेव पयो दुहते दुहते" भा० । लोके असंज्ञायां च टाप् । "मा स्वबान्धवं न केवलम्" रघुः "किं तया क्रियते कन्यया

धा वधूरिव केवला" पञ्चत० "नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने" कुमा० "निषेदुषी स्फटिक एव केवले" कुमा० "अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्" सा० का०, क्रियाविशेषणत्वे न० "अनन्यगुर्वास्त्र केन केवलम्" माघः ३निर्सृये ज्ञानभेदे ४अवधारणे न० मेदि० "न केवलं सङ्गनि मागधीपतेः" रघुः सङ्गन्येवेत्यर्थः एवं सर्वत्र केवलार्थान्वितावधारणं बोध्यम् । ज्ञानभेदस्य प्रागुक्त सा०का० वाक्योक्तः । ५कुत्सने पु० मेदि० [अर्हदिशये हेम०

केवलज्ञानिन् पु० केवलं शुद्धं ज्ञानमरूस्य भूम्नि इनि । [विशुद्धि-

केवलदृश्य न० नि० क० । सरिचे शब्दचि०

केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिशब्दे

केवलान्वयिन् त्रि० केवलमन्वयोऽस्यस्य इनि १कृत्वापि अभावरहिते वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमेयत्वादि तस्य न कृत्याप्यभावोऽस्ति । तथाच "साध्यवदन्याहृत्तित्वं वा केवलान्वयित्वभावात्" अनुमा० चि० "तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः" भाषा० "केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नकपक्षक इत्यर्थः । सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्व्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यव्यहस्यलाभरभावाच्चानुमितिः" "केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमिति तु युक्तमिति" मुक्ता० । केवलोऽन्वयव्याप्तिरस्यस्य इनि । २अनुमानभेदे । तद्विवृतिः अनु०चि० यथा "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधानेन विपक्षव्याघातात् । अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयत्वविपक्षज्ञानमभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्म्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वि, व्यावृत्तत्वे सत्य एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्वयीति धर्म्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभायाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यच्चिदात्यन्ताभावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि । नचायत्नाभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति वाच्यम् अप्रयुक्तवतीतिवत्तेन गोत्वघटयोः सिद्धेः । तत्र न तावदव्यावृत्तत्वस्य तादात्म्यं केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यव्यधिकरणे

ऽप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात् नाधाश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावः, तस्य नाशस्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो वर्त्तता तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयस्यैवाभावात् । नाद्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात् । अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपत्वधासत्यन्योन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशेऽन्योन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म्मइति । उच्यते वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभावएव केवलान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमायाविषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् वटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमजातीयविषयत्वं वा । तथापि केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयस्य न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके चास्तित्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो सृज्यते स च नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदप्यस्य स्थितिति मतुपोविधानादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभावर्भेदेनार्थभेदात्, सैवं य एक हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघवाच्च न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव वह्नौ संशययोग्यतैवानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात् न च साधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव

योग्यत्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भाष्यतः संशयः दूरत्वे । नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्पक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः । ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् यत्र व्यतिरेकसहचारः तत्र व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता न च व्याप्यपक्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमुभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं अननुगमात् नचान्यतरत्वं तथा एकप्रमाणपरिशेषापत्तेः न च हेत्वाकाङ्क्षमग्निन्यायेनानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्धक्लृप्ततत्कारणत्वाभावात् । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौरवात् केवलान्वयित्वभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेकव्याप्त्यन्वयव्याप्तिमनुभाय यत्रानुमितिः सएव व्यतिरेकीत्युच्यते तत्र अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति । उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यतिरेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिग्रहएव पृथिवीतरभिन्नमपि भासितं नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति सत्यं साध्यतावच्छेदकेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् । अतएवाचार्यैः पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वपृथिवीतरभिन्नोऽपि पृथिवीविशेषप्रकत्वुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च" ।

अत्र दिग्मात्रं दीधितिरुपन्यस्यते ।

"केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्रेदं बोध्यं, असद्विपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं केवलान्वयि, एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्यतिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकि, व्याप्याग्राहकसहचारभेदाद्भेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं तच्च प्रकृतव्याप्त्याग्राहकज्ञानविषयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारस्य व्यापकप्रकृतव्याप्त्यघटकसहचारत्वकत्वं वा गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतसाध्यव्याप्तित्वकत्वं तत्त्वम् । जलं नित्यं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यभिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्योपयिकी तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्त्यन्तरबोधं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्याप्तिः । वह्न्यभाववान् पक्षिव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सेवेति नाप्रसङ्गः । अतएवेतरव्याप्यकाभावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा यल्लिङ्गज्ञानं नप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुस्तत्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम्" ।

वेदान्तिभिस्तु अनुमानत्रैविध्यं नाङ्गीक्रियते यथोक्तं वेदान्तपरिभाषायाम् "तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव न तु केवलान्वयि, सर्वस्यापि धर्मस्यात्मन्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः साध्यानुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे साधनाभाववनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयोगात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः यतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्व व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्" ।

केवलिन् पु० केवलं शुद्धज्ञानमस्त्यस्य इनि । जैनभेदे हलायु० । २केवलीशब्दार्थे हेम० तत्र रसध्यपाठः साधुः ।

केवली स्त्री केवल—गौरा० ङीष् । १ज्ञानभेदे मेदि० । २केवलशब्दार्थे हेम० । ३हिंसायां गणरत्नम् । केवाली-त्यन्य हिंसित्वेत्यर्थः २हिंसके त्रि० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

केवाली [पुष्पभेदे सद्गन्धायां राजनि०

केविका स्त्री केव— एवुल् टाप् । (केवेर) कोङ्कणप्रसिद्धे

केश पु० क्लिश्यते क्लिश्नाति वा क्लिश—अच् लोपश्च कुत्वं जलस्य ब्रह्मणो वा ईशोवा । १वरुणे, विश्वः । २हरौ, वेरे (वाला) ३दैत्यभेदे, केशिनि ४विष्णौ, हेम० कायति काश अच् पृषो० । ५रश्म्यग्निप्रभृतिरश्मौ (कँपिल) शब्दे विवृतिः "ब्रह्मविष्णुरुद्रसंज्ञाःप्रकृतयः केशवशब्दे ज्ञिताः" इत्युक्ते ब्रह्मादौ ईश्वरब्रह्मशक्तिभेदे केशवशब्दे विवृतिः । के शिरसि शेते शी—ड अलुक्स० । ७चिकुरे

च। अस्थिधातुजातोपधातुविशेषोऽयं केशः। अस्मात् परवर्त्तिनः पाशादिशब्दाः केशभूयस्त्ववाचिनः। "बालास्तु तत्पराः पाशो रचना भारउच्चयः। हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" हेमचन्द्रोक्तेः। केशस्तु पित्ततोजायते यथाह सुश्रुतः "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पित्तजानि" "केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा। धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पित्तजानि हि" भावप्र०। तस्य सर्व्वदा वृद्धित्वमाह तत्रैव "शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धते द्वाविमौ सदा। खभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः" "चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहश्च मेन्द्रियः केशलोमनखास्यान्तर्मलद्रव्यमुखैर्विना" तस्योत्पत्तिप्रकारः भावप्र० दर्शितो यथा "ततोऽस्याग्निना पुनः पच्यमानं पक्वाहोरात्रात् हार्द्धं दण्डञ्च यावद्स्थित्वेव तिष्ठति। ततः पच्यमानात् तस्मात् सूक्ष्मो निर्गच्छति। स च व्यानवायुना प्रेरितः शिराभिः सार्द्धमागत्याङ्गुलिषु नखाः, तनौ लोमानि च भवन्ति" अत्र लोमसाम्यात् केशस्यापि तनौ प्ररोहादस्थिधातुजत्वमुक्तं बोध्यम्। एवं गर्भे षष्ठे मासि तस्य लोमसाम्यात् प्रादुर्भावः "षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नां च सम्भवः" या० उक्तेः। जनानां केशवत्त्वे कारणम् अत० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते। केशनाशकारणञ्च इन्द्रलुप्तशब्दे दर्शितम् केशकौलत्वहेतुस्तु "क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते" सुश्रुतेनोक्तः "लताप्रतानोद्वथितैः स केशैः"। रघु० "अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः" "विकीर्णकेशासु परेत भूमिषु" कुमा० "केशः काशस्तवकविकाशः" सा० द० "केशेषु चमरीं हन्ति" सि० कौ०। "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः" शु० मनुः "केशश्मश्रु धारयतासमवायां भवति सन्ततिः" शु० त०दानधर्म्मे। केशश्मश्रु इत्यत्र श्मश्रुशब्दस्य घ्यन्तत्वेऽपि राजद० परनिपातः। तस्य मूलं कर्णा० जाहच्। केशजाह तन्मूले न०। अस्य खाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे व्यतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीष्। केशेषु प्रसितः(तत्परः) कन्। केशक तद्रचनातत्परे त्रि०। केशकर्म्मन् न० केशानां कर्म्म रचनादि। केशानां रचनादिकरणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे। "साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्म्मणि" भा० वि० २अ०। २केशानां कर्म्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विवृतिः।

केशकलाप पु० ६त०। केशसमूहे हेमच०।

केशकार पु० केशं केशाकारं करोति क—अण् उप०स०। इक्षुभेदे भावप्र० इक्षुशब्दे यत् कोशलत इति तदगुडम् केशलत इत्येव गुडम्

केशकारिन् त्रि० केशं तद्रचनां करोति कृ—णिनि। केशरचनाकारके स्त्रियां ङीप्। "निहीनवर्णां सैरिन्ध्रीं वीक्ष्यासां केशकारिणीम्" भा० वि० १४अ०।

केशकीट पु० ६त०। यूकाख्ये १केशकीटे। (उकुण) शब्दचि०। तद्दंशस्य "अरूंषि षड्वक्त्राणि षड्बलेदानि मूर्द्धनि। कफाश्रकलसिकोपेन नृणां विद्यादरूंषिकाम्" सुश्रुतोक्तेः। केशश्च कीटश्च द०। २केशे कीटे च। "केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्ट्वा कामतः" मनुः [त्रिका०

केशगर्भ(क) पु०,केशः गर्भोऽस्य वा कप्। कवरीरूपे पदार्थे

केशग्रह पु० ६त०। १बलात्कारेण कचग्रहणे सुरतक्रीडाङ्गे २तद्ग्रहणे च। "केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत्" मनुः "कोपेन केशग्रहणप्रहारौ शिरसि वर्ज्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रतिषेधः। अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः" कुल्लू०। "रतेषु केशग्रहाः" कादम्बरी "सुरतेषु नतु युद्धेषु इत्यर्थः। कचग्रहादयोऽत्यल्पं। ल्युट् केशग्रहणमप्यत्र न०। "शम्भोः केशग्रहणमकरोत्" मेघदूतम्

केशग्राहम् अव्य०। केशान् गृहीत्वा "खाङ्गेऽप्रुवे" पा० ग्रह—णमुल् उप० स०। केशान् गृहीत्वेत्यर्थे येन विना न जीवनं तद्ध्रुवं तद्भिन्ने इत्यर्थः। केशं विनापि जीवनस्य सम्भवात् तस्याध्रुवत्वात् खाङ्गत्वाच्च तत्र णमुल्।

केशघ्न न० केशान् हन्ति हन—हेत्वादौ टक्। इन्द्रलुप्तकरोगे (टाक) हेमच० इन्द्रलुप्तशब्दे ६५०पृ० विवृतिः

केशच्छिद् त्रि० केशान् छिनत्ति छिद—क्विप् ६त०। १केशच्छेदके इनाधिते पु० शब्दमा० क। केशच्छिदोऽत्यल्पं

केशट पु० केशेषु केशान् वा अटति अट—अच् शक०।(उकुण) १मत्कुणे। २विष्णौ ३कागे च मेदि०। ४भ्रातरि शब्दर०। ५ कामदेवस्य शोषणाख्ये बाणे विश्वः। ६शोनकवृक्षे (शोना) त्रिका०।

केशधर त्रि० केशान् धरति धृ—अच्। १केशवपनाकर्त्तरि वत्प्राये २देशभेदे पु० ब० ब०। स च देशः वृ०सं० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। "केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटशरधानाः"

केशभृत् पु० केशमिव धरति भृ–क्विप् । भूतकेशाख्ये तृणभेदे शब्दच० [ब्यद्रव्यभेदे स्त्रीवेरे अमरः

केशनामन् न० केशस्य नामेव नाम यस्य । (वाला) इति ग-

केशपक्ष पु० केशानां समूहः वा० पक्षादेशः केशः पक्ष इव वा । केशसमूहे अमरः "केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना" भा० आ० १७अ० "अभिद्रुत्य सुरश्रेष्ठं केशपक्षे परामृशत्" भा०वि०३१अ० केशभारोऽप्यत्र पु०

केशपर्णी स्त्री केश इव पर्ण यस्याः जातित्वात् ङीप् । अपामार्गे शब्दरत्ना०

केशपाश पु० केशानां समूहः वा० पाशादेशः केशः पाशइव वा । केशसमूहे अमरः "करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः" कुमा० रघुश्च । "तां काचन प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्" भा० व० ४६१ एवं

केशप्रसाधनी स्त्री केशः प्रसाध्यते संस्क्रियतेऽनया प्र+साध–करणे ल्युट् ङीप् । (काँकुइ) (चिरुणि) ख्याते पदार्थे "केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा" सुश्रुते तत्सेवनगुणा उक्ताः ।

केशभू स्त्री केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् । शिरसि राजनि० केशभूम्यादयोऽप्यत्र स्त्री "दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते । कफवातप्रकोपेन" सुश्रु०

केशमथनी स्त्री केशोऽमथ्यतेऽनया मथ–करणे ल्युट् ङीप् । शमीवृक्षे राजनि० तस्याः कण्टकेन तन्निष्कयात्तुः केशधर्षणात्तथात्वम्

केशमार्ज्जक न० केशान् मार्ष्टि मृज–ण्वुल् । (काँकुइ) (चिरुणि) ख्यातायां केशप्रसाधन्यां कङ्कतिकायां जटा०

केशमार्ज्जन न० केशो मृज्यतेऽनेन मृज–करणे ल्युट् वृद्धिः ह्रस्वः । १कङ्कतिकायां (चिरुणि) हेमच० । भावे ल्युट् । २केशसंस्कारभेदे (चुल आचड़ान)

केशमुष्टि पु० केशानां मुष्टिरिव । महानिम्बवृक्षे राजनि०

केश(स)र पुंन० के जले शिरसि वा शीर्य्यति शॄ अच् अरति सृ–अच् अलुक्स० केशःकेशाकारोऽस्त्यस्य र वा । १किञ्जके पद्मादिपुष्पमध्यस्थे केशाकारपदार्थभेदे (चुमरि) अमरः । सकेश(स)रपुष्पवत्त्वात् २नागकेशरे ३बकुलवृक्षे ४पुन्नागवृक्षे ५सिंहादिस्कन्धस्थजटायां पु० मेदि० ६हिङ्गुवृक्षे न० भरतः "मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरसालः" काद० "व्याकीर्णकेशरकरालमुखाः मृगेन्द्राः" पञ्चत० "पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" कुमा० "नीपं दृष्ट्वा हरितपिशुनं कन्दलैरर्द्धरूढैः" मेघ० "दशनांशुकेशरभरैः" प-रितः" माघः "दुमुचुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेशरान्" रघुः बकुले "सुरभिगन्धपराजितकेशरम्" रघुः "रक्ताशोकश्चलकिसलयः केशरश्चात्र कान्तः" मेघ० ७कुङ्कुमे च तस्य किञ्जल्कावयवत्वेन जायमानत्वात् तथात्वं एतेषु उदाहरणेषु दन्त्यसंध्योऽपि वा पाठः । दन्त्यमध्यस्तु तुरगस्कन्धस्थलोमपुञ्जरूपजटायां हेमच० कासीसे वीजपूरके पु० स्वर्णे न० राजनि० "अर्थाश्वाश्वैः ४,७,७, मैभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम्" वृ०र० उक्ते छन्दोभेदे न० ।

केशरचना स्त्री ६त० । १केशानां कवर्य्यादिविन्यासभेदे "कुर्वन्ति केशरचनासपरास्तरुण्यः" रत्नाव० । २केशसमूहे हेमच० [जटवृक्षे (भीमराज) राजनि० ।

केशरञ्जन पु०केशान् रञ्जयति रन्ज–णिच्–ल्यु । भृङ्गरा-

केशराज पु० केशा राजन्तेऽनेन राज–करणे घञ् । भृङ्गराजे (भीमराज) "भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः । भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णो कफवातनुत् । केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् । दन्त्योरसायनोबल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिनुत्" भावप्र० ।

केश(स)राह्वः पु० केश(स)रे तदवच्छेदेऽह्वः । धूस्तुरे जटा०

केश(स)रिन् पुंस्त्री केश(स)राः सन्त्यस्य इनि । १सिंहे, २अश्वे च अमरः स्त्रियां ङीप् । ३पुन्नागवृक्षे ४नागकेशरवृक्षे, पु०मेदि० ५बीजपूरकवृक्षे पु० जटाधरः । ६हनुमत्पितरि वानरभेदे पु० । "पिता हनुमतः श्रीमान् केश(स)री प्रत्यदृश्यत" रामा०

केश(स)रिसुत पु० ६त० । हनुमति केशरिजेतरि अञ्जनायां पवनात् तस्योत्पत्तेस्तथात्वम् यथा "अहं केश(स)रिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान्नाम वानरः" भा० व० १४७अ० ।

"स्वर्य्यदृक्षवरः स्वर्णः सुमेरूर्नाम पर्वतः । तत्र राज्यं प्रशास्यस्य केश(स)रीनाम वै पिता । तस्य भार्य्या बभूवेष्टा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् । शालिशूकनिभाभासं प्रासूतेमन्दाञ्जना" रामा० उ० ६स० [वृक्षे राजनि०

केशरुहा स्त्री केश इव रोहति रुह–क । भद्रदन्तिका-

केशरूपा स्त्री केशस्येव रूपमस्याः । वन्ध्याकर्कोटके (परगाछा) राजनि० ।

केशलुञ्च पु०केशान् लुञ्चति लुञ्च–अपनयने अण् उप० स० । केशानामपनेतरि सुरिण्डतरुखण्डे जैनर्षिभेदे केशोल्लुञ्चको-

ऽप्यत्र "आः पापः पापण्डापसद ! चण्डालवेश ! केशोल्लुञ्चक" प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

केशव त्रि० । केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य "केशाद्योऽन्यतरस्याम्" पा०व० । प्रशस्तकेशयुक्ते । केशं-केशिनं वाति हन्ति वा-क । २विष्णौ "यस्मात् त्वया हृतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु । केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि" हरिवं०८१अ० । कश्च अश्च ईशश्च केशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रत्वेन स्तोऽस्य वा व, तान् तौ वा वाति गच्छति तथात्वेन वा-क वा । ३परमेश्वरे । "शम्भोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः" इति पाद्मे तस्य तथात्वोक्तेः । तदभेदादपि वासुदेवेऽस्य वृत्तिः । अतएव विष्णुस० "नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" इत्युक्तं तद्भाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य नामद्वयं समर्थितम् तत्राद्यवाक्ये "अभिरूपाः केशायस्य स केशवः कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य स केशवः । केशिवधाद्वा केशवः "यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन ! तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसीति" विष्णु पु०" भा० । द्वितीयवाक्ये "केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ताः अंशवस्तद्वत्तया केशवः "अंशवोवे प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः सर्व्वज्ञाः । केशवं तस्मात् प्राहुर्मां द्विजसत्तमाः" भारतम् । "त्रयः केशिनः" इतिश्रुतेः ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः-मत्केशा वसुधातले" इति स्मृतेश्च । आदौ केशशब्दः शक्तिपर्य्यायत्वेन प्रयुक्तः । कोब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात् केशवनामवान्" हरिवंशोक्तेः"भा० । तेनास्य बहुधा निरुक्तिः । ज्योतिर्विद्भेदे यस्य जातकादिना नानयन्थाः सन्ति । चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये ५विष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अलुक्स० । ६जलस्थे शवे च "केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षसमागतः । रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हाहा केशव केशव" विद्धशसु०(भेदे यथा तन्त्रसारे

केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यासे "ॐ केशवाय कीर्त्त्यै नमो ललाटे । ॐ नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । ॐ माधवाय तुष्ट्यै नमो दक्षनेत्रे । ॐ गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे । नमः सर्वत्र । ॐ विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे । ॐ मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । ॐ त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे । ॐ वामनाय दयायै वामनासापुटे । ॐ श्रीधराय मेधायै दक्षगण्डे । ॐ हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे । ॐ पद्मनाभाय श्रद्धायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै अधरे । ॐ वासुदेवाय लक्ष्म्यै ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ । ॐ सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । ॐ प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । ॐ अनिरुद्धाय रत्यै मुखे । ॐ पुरुषोत्तमाय जयायै । खं खड्गिने दुर्गायै । गं शार्ङ्गिणे प्रभायै । घं खड्गिने सत्यायै । ङं शङ्खिने चण्डायै दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । चं हलिने वाण्यै । छं मुसलिने विलासिन्यै । जं मूसलिने विजयायै । झं पाशिने विरजायै । ञं अङ्कुशिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । टं सकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै । डं नन्दिने सत्यै । ढं नराय कृष्णै । णं नरकजिते सत्यभामादक्षपादमूलसन्ध्यग्रेषु । तं सूरये शुद्धै थं क्षणाय वृद्ध्यै । दं सत्याय धृत्यै । धं सत्वाय सत्यै । नं सौरये क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यग्रेषु । पं शूराय रमायै दक्षपार्श्वे । फं जनार्द्दनाय उमायै वामपार्श्वे । बं भूधराय क्लेदिन्यै पृष्ठे । भं विश्वमूर्त्तये क्लिन्नायै नाभौ । मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे । यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि । रं असृगात्मने बलिने परायै दक्षांसे । लं मांसात्मने बलानुजाय परायणायै ककुदि । वं मेदआत्मने बलाय सूक्ष्मायै वामांसे । शं अस्थ्यात्मने दमनाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । षं मज्जात्मने दमाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । सं शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं जीवात्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । क्षं क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै हृदादिमुखे । तथा च गौतमीये "केशवादिरयं न्यासोन्यासमात्रेण देहिनाम् । अच्युतत्वम् ददात्येव सत्यं सत्यं न संशयः" । माहकाख्ये समुच्चार्य्य केशवाय इति स्मरेत् । कीर्त्त्यै च नमसा युक्त मित्यादिन्यासमाचरेत् । केशवाय ततः कीर्त्त्यै कान्त्यै नारायणाय च" इत्यग्रूयसंहितावचनाच्चायं क्रमः । न तु केशवकीर्त्तिस्यां नम इति । तथा भक्तिमुक्ति सिच्छताऽयं न्यासः श्रीबीजादिः कर्त्तव्यः । यथा श्रीं ॐ केशवाय कीर्त्त्यै नमइत्यादि । तथा च "एवं प्रविन्य सेच्छ्रासं लक्ष्मीबीजपुरः-

सरम् । स्मृतिष्टतिमहालच्छीं प्राप्नुयान्ने हरितां व्रजेत्" ।

केशपवनीय पु० अतिरात्रयागभेदे तत्करणप्रकारादि कात्या० श्रौ०१५।६।२०दर्शितः यथा "तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः" सूत्र० । "तयोः पशुबन्धयोरन्ते केशवपनीयसंज्ञः अतिरात्रसंस्थः सोमयागो भवति स च पौर्णमासीसुत्यः । ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां तस्य सुत्या भवतीत्यर्थः" सं०व्या० । शत०ब्रा० ५,५,३,१, विशेषोदर्शितः "एतौ पशुबन्धौ इत्युपक्रमे

"अभिप्रेचनीयेनेष्ट्वा । केशाञ्च वपते तद्यत् केशाञ्च वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्मां विनाशयेदुद्युदुह्यादथ तस्मात् केशाञ्च वपते संवत्सरम् । संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्या तस्मात् संवत्सरं न वपते स एष व्रतविसर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः । तस्यैकविंशं प्रातःसवनम् । सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं, पञ्चदशं तृतीयसवनं सङ्घोक्थैः सह षोडशिना सह रात्र्या त्रिवृद्रथन्तरः सन्धिर्भवति एष एवैकविंशो य एष तपति स एतस्मादेकविंशादपयुङ्क्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवैति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्मामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति द्यौर्वै रथन्तरमस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति । स वै न्येव वर्तयते । केशाञ्च वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्मां विनाशयेदुद्युदुह्यादथ यन्निवर्तयते नद्रात्मन्यवैतां श्रियं नियुनक्ति तस्मान्न्येव वर्तयते केशाञ्च वपते तस्मैषैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति । आसन्द्या उपानहाऽउपसञ्चते । उपानद्भ्यामधि यदस्य यानं भवति रथो वा किञ्चिद्वा सर्वं वा एष इदमुपर्युपरि भवत्यर्वाग्वेवाख्यादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्येव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति" सू० । "तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । पशुबन्धद्वयादनन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्त्तव्यः । अभिप्रेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं व्रतमाचर्य्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः पौर्णमासीसुत्यः कार्यः स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते रात्रिसतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः अतिरात्रसंस्थया कार्य्य इत्यर्थः । विदुह्यात् गतसारोऽपि भवेत् । केशवपनार्थमुपयुज्यमानः क्रियमाणः स्तोमः एकविंशादिस्तोमवान् यागः केशवपनीयः । तत्र सामगैर्गीयमानेषु स्तोत्रेषु षोडशेन प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ तानपवदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति । प्रातःसवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थानि तृतीयसवनेऽग्निष्टोमवद् द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं तीव्रमुक्थस्तोत्राणि एकं षोडशिस्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्त्तव्यानि । स्तोमत्रिवृत्प्राचस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शितः । किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्तोमःकाले यज्ञसंस्थापकमेकं चरनं स्तोत्रं तृतीयपर्यायस्थाने रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत् सन्धिस्तोत्रमित्युच्यते तत् स्तोत्रं त्रिवृत्स्तोत्रयुक्तं कार्य्यम् । एकविंशादवरोहणं त्रिवृत्पर्य्यन्तं यत् स्तोमकरणमुक्तं तत् सूर्य्यलोकाधिक्रमादु भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति य एष तपति स एकविंशः सूर्य्य इत्यर्थः तस्मादपयुङ्क्ते अवरोहतीत्यर्थः सोऽवरुह्यावरुह्य त्रिवृद्रूपायामस्यां भूम्यिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति माध्यन्दिनसवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तोमं प्रकृतौ विकल्पितं अत्रैकं नियमयति तस्य रथन्तरमिति । अस्य स्तोमकालस्यातिरात्रसंस्थात्वं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अतिरात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना कृतएष क्रतुः प्रतिष्ठारूपः । अस्य क्रतोः केशावापव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाणत्वात्तत्रत्ये केशवापः कार्य्यः तत्र कञ्चिद्विशेषं विधत्ते स द्वै त्येवेति स यजमानो निवर्तयते केशान्निकर्त्तनदेव न वपेत् वपनं नाम क्षुरेण मुण्डनं तच्च कुर्यात् निवर्तनं कर्त्तनं तत्कुर्यात् एषा केशकर्तनलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं कर्त्तव्या न केशक्षुरेण मुण्डनं कार्य्यम् कदाचिदप्युपानत्कोऽपादुकः कस्यां चिदपि भूमौ उपानद्भ्यौ पादुके न प्रतिष्ठति व्यवस्थापनं न कुर्यात् । आसन्द्या अवरोहणसमयेऽपि उपानद्भ्यौ पादुके उपसञ्चते इतस्ततः संचरणसमये रथं वा यानं वारोहेत्" । भा०

केशवर्द्धनी स्त्री केशावर्द्धन्तेऽनया वृध–करणे ल्युट् ङीप् । सहदेवीलतायाम् 'उत स्य केशदृंहणीरथो ह केशवर्द्धनीः" ऋ० ६।२।१।३

केशवर्द्धिनी स्त्री केशान् वर्द्धयति दृध-णिच्-णिनि। सहदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख० ५१अ० यथा "अतः परं शृणु मुने! केशवादित्यमुत्तमम्। यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्तवान्। व्योम्नि सञ्चरमाणेन सप्ताश्वेनादिकेशवः। एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन् स्निग्धमीश्वरम्। कौतुकाद्दिव उत्तीर्य्य हरेरविरुपाविशत्। निःशब्दोनिश्चलः सुस्थोमहाश्चर्य्यसमन्वितः। प्रतीक्ष्य माणोऽवसरं किञ्चित् प्रष्टुमना रविः। हरिं विसर्जितार्घञ्च प्रणनाम कृताञ्जलिः। स्वागतन्ते हरिः प्राह वक्ष्यमानपुरःसरम्। स्वाभ्यासमासयामास भास्वन्नत्वा विज्ञापयामास कृतानुज्ञो सुरारिणा। रविरुवाच। अन्तरात्मासि जगतां विश्वम्भर! जगत्पते!। तवापि पूज्यः कोऽस्यस्ति जगत्पूजात्र माधव!! त्वत्तश्चाविर्भवेदेतत्त्वयि सर्व्वं प्रलीयते। त्वमेव पाता सर्व्वस्य जगतोजगतां निधे!। इत्याश्चर्य्यं समालोक्य प्राप्तोह्यत्र तवान्तिकम्। किमिदं पूजयते नाथ! भवता भवतापहृत्!। इति श्रुत्वा हृषीकेशः सहस्रांशोरुदीरितम्। उच्चैर्भाष्य च सप्ताश्वं वारयन् करसंज्ञया। विष्णुरुवाच। देवदेवोमहादेवो नीलकण्ठउमापतिः। एक एव हि पूज्योऽत्र सर्वेषां सर्वकारणम्। अत्र विलोचनादन्यं समर्च्चयति मोहधीः। सलोचनोऽपि स ज्ञेयो लोचनाभ्यां विवर्जितः। एकोमृत्युञ्जयः पूज्योजन्ममृत्युजराहरः। मृत्युञ्जयं त्रिलोक्यञ्च लोको मृत्युञ्जयोभवेत्। कालकालं समाराध्य भङ्क्त्वा कालं जिगाय वै। त्रिलोकादिपि तत्याज मृत्युर्मृत्युञ्जयार्च्चकम्। विजिग्ये त्रिपुरं यस्तु हेलयैकेषुमोक्षणात्। तं समभ्यर्च्च्य भूतेशं को न पूज्यतमोभवेत्। त्रिजगज्जयिनस्तातस्त्रज्यस्याराधनं परम्। को नाराधयति हृष्ट! हरस्य सरविद्विषः। यस्यात्रिपञ्चसङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचमेत्यदः। विकस्वरं विकाशाच्च कथं पूज्यतमोन सः। यन्मौलिङ्गं समभ्यर्च्च्य पुरुषार्थचतुष्टयम्। प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्योनात्र कार्य्या विचारणा। समर्च्च्य शाम्भवं लिङ्गमधिजन्मशतार्ज्जितम्। पापपुञ्जं जहात्येव पुमानत्र क्षणाद्ध्रुवम्। किं किं न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्च्चनात्। पुत्राः कलत्रं क्षेत्राणि स्वर्गोमोक्षोऽप्यसंशयम्। त्रैलोक्यैश्वर्य्यसम्पत्तिर्मया प्राप्ता सहस्रगो!! शिवलिङ्गार्च्चनादेकात् सत्यं सत्यं पुनः पुनः। अयमेव परोयोगस्त्विदमेव परं तपः। इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्च्यते। यैर्लिङ्गं सकृदप्यत्र पूजितं पार्वतीपतेः। कुतोजन्मभयं तेषां संसारे दुःखभाजने। सर्वं परित्यज्य रवे! तल्लिङ्गं शरणं गतः। न तं पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दिवाकर!। लिङ्गार्च्चने भवेच्छ्रद्धिस्तेषामेवात्र भास्कर!। येषां पुनर्भवच्छेदं चिकीर्षति महेश्वरः। न लिङ्गाराधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम्। सर्वतीर्थाभिषेकैः स्यात्तल्लिङ्गस्नानाम्बुसेवनात्। तस्मात्तल्लिङ्गं त्वमर्घ्यर्क! समर्च्चय महेश्वितः। संप्राप्तुं परमां लक्ष्मीं महातेजोविजृम्भिणीम्। इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं तदारभ्य सहस्रयुः। विधाय स्फाटिकं लिङ्गं सनेद्यापि समर्च्चयत्। गुरुत्वेन तदाकल्पं विश्वस्यानादि केशवम्। तत्तोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात्। अतः स केशवादित्यः काश्यां भक्तार्तिमोचनः। समर्च्चितः सदा देयान्मनसोवाञ्छितं फलम्। केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः। परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणभाग्भवेत्। तत्र पादोदके तीर्थे कृतसर्वोदकक्रियः। विलोक्य केशवादित्यं सुव्रते सर्वपातकैः। अगस्ते! रथसप्तम्यां रविवारो यदाप्यते। तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ। स्नात्वोषसि नरोभौनी केशवादित्यपूजनात्। सप्तजन्मार्ज्जितात् पापात् सद्यो भवति तत्क्षणात्। यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु। तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी। एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्ज्जितम्। मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत् पुनः। इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके। सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि! सप्तमि!। एतन्मन्त्रं त्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः। केशवादित्यमालोक्य क्षणाद्विष्कल्मषो भवेत्। केशवादित्यमहात्म्यं पठन् श्रद्धासमन्वितः। नरोन लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च विन्दति"।

केशवायुध न० ६त०। १विष्णोरस्त्रे। केशवस्यायुधं तदाकारोऽस्त्रस्य अच्। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला

केशवार्क पु० ज्योतिषनिबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु०६त०। १अश्वत्थवृक्षे त्रिका०अश्वत्थशब्दे विवृतिः। २तस्यमन्दिरे च। केशवावासादयोऽप्यत्र पु०जटा०

केशवेश पु०केशस्य वेशः। १कबरीबन्धने अमरः। २केशानां

रचनाविशेषे च "यथाकुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्" आश्व० गृ० १,१७,१७, "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः पूर्व्वशिखः परशिखः इति कुलधर्म्माः तेषु योयस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" नारा० पु०।

केशहन्तृफला स्त्री केशहन्तृ फलमस्याः। शमीवृक्षे शब्दच०

केशहन्त्री स्त्री केशान् हन्ति हन-तृच् ङीप्। शमीवृक्षे राजनि०

केशहस्त पु० केशेषु हस्त इव। केशसमूहे अमरः "लक्ष्मीवान् सरसि रराज केशहस्तः" माघः। "केशहस्तेन ललना जागामाशु विराजती" भा० व० ४६ अ०

केशाकेशि अव्य० केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं "तत्र तेनेदमिति सरूपे" पा० स० कर्म्मव्यतिहारे द्वे समा० पूर्व्वदीर्घः तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम्। अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धे। एवं कचाकचादयोऽप्यत्र अव्य०। असरूपे तु नेदं प्रवर्त्तते। "आर्द्रतां वल्कसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि" भा०वि०३अ०"केशाकेशभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह" भा० व० २८३अ०

केशान्त पु० केशानन्तयति छेदनात् हन्ति अन्ति (नाशयति) अण्। द्विजातीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्ये केशच्छेदनाख्ये गोदानकर्म्मणि। केशान्ताख्य गोदानकर्म्मप्रकारादि आश्व० गृ० १।१८।१। व्रतादौ दर्शितं यथा "एतेन गोदानम्" सू० व्याख्यातमिति शेषः एतेनेति व्रतस्तोपदेशः तत्रविशेषमाह। ना०पु०। "षोड़शे वर्षे" सू०। तृतीयस्यापवादः अत्र मातृरूपस्योपवेशनं न भवति अयुक्तत्वात्" ना० पु०। "केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान् कारयेत्" सू०। केशशब्दे त्विति जातावेकवचनं श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरोनिर्देशः तेन यत्र श्मश्रुशब्दाः तत्र "अदितिः केशान् वपतु"। "वप्रा केशान्" "दक्षिणे केशपक्ष इति" त्रिषु ते कार्य्याः। तन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणं तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति साधितं भवति" पु०। "श्मश्रुणीहोनृदति" सू०। "शिरस्युन्दनस्यापवादः"। पु०। "मुण्डि शिरोऽयं माक्षायुः प्रमोषीरिति" सू०। "क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः" पु०। "केशश्मश्रुलोमनखान्युदक् संस्थानि संप्रयति" सू०। "शीतोष्णाभिरद्भिरवयं कुर्वाणोऽच्युक्षन् कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदक् संस्थानि कुर्विति नामितशासनम्" ना०पु०। "आलुप्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे-वाचं विसृजेत् वरं ददामीति" सू०। "तत आलुप्य स्नात्वेत्यर्थः। वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः। स्थित्वेत्युपवेशन प्रतिषेधः। एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसकाशे वरं ददामीति वाचं विसृजेत्। वरद्रव्यमाह" ना० पु०। "गोमिथुनं दक्षिणा" सू०। ननु भिक्षुरयं कथमस्य गोमिथुनसम्भवः उच्यते यथास्य प्रावरणादि सम्भवस्तथास्यापि" पु०। संवत्सरमादिशेत्" सू०। एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन विधिना चरेत्। रात्रौ व्रतादेशाऽनुपपत्तेः अपरेद्युः कार्य्यम्" ना० पु०।

एतेनेत्यनेन चूडाविहितनक्षत्रादिग्रहणातिदेशः यथाह मू० चि० "केशान्तं षोडशे वर्षे चौलोक्तादिवसे शुभम्" "षोडशे वर्षे" चौलोक्तादिवसे चूडावर्षतृतीयात् प्रभवतीत्यादिना कथितशुभदिवसे गोदानपर्य्यायं केशान्तं संज्ञं कर्म्म शुभं स्यात्" गाव: केशा दीयन्ते खण्डश्रान्ते यस्मिंस्तितिव्युत्पत्तिः यदाह "केशान्तं षोडशे वर्षे कुर्याच्चौलोक्तभादिके" इति। भट्टेश्वरोऽपि "कर्म केशान्तसंज्ञं हि स्मृतं वर्षे तु षोडशे। चौलकर्मोक्तधिष्ण्यादौ" षोडश इत्येतद्ब्राह्मणविषयं द्रष्टव्यं क्षत्रियविशोस्तु द्वाविंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशान्तमित्यर्थः तदुक्तं मनुना "केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः" मी०धा०। चूडोक्तनक्षत्रादि च चूडाशब्दे वक्ष्यते। अत्र कर्म्मपरतया लौकिता। मनुवचने तु संस्कारपरतया पुंस्त्वमिति बोध्यम्। यतस्तात् पूर्वं ब्रह्मनाभ्रादिव्रतत्रयं वर्षत्रये कर्त्तव्यं तच्च उपनिषच्छब्दे सप्रमाणं दर्शितम्। केशस्यान्तः। २केशस्वरूपे ३केशाग्रे च। "केशान्तश्मश्रुः कुशुम्भं तदीयम्" कुमा०।

केशान्तिक त्रि० केशान्तः केशपर्य्यन्तः परिमाणमस्य ठन्। केशान्तप्रमाणके "केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः। ललाटसंमितोराज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः" मनुः। (करणे क। ब्रह्मदेवीलतायां राजनि०।

केशाकृष्टा स्त्री केशा आकृष्यन्ति अनया आ+कृष करणे क्त। ब्रह्मनीलीवृक्षे राजनि०।

केशार्हा स्त्री केश केशवर्णमर्हति अर्ह-अण् उप० स०।

केशि पु० १दानवभेदे। खलूक्षः कालवदनः करालः केशिरेव च" हरि० वं २६३ अ०। २केशिनि दानवे च "अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्" हरिव० ४२ अ०।

केशिक त्रि० प्रशस्तः केशोऽस्यास्य ठन्। प्रशस्तकेशयुक्ते जने

केशिका स्त्री केशीव कायति कै-क। शतावरीवृक्षे राजनि०

केशिध्वज पु० निमिवंश्ये नृपभेदे "कृशध्वजस्य पुत्रस्तु धर्मध्वजोऽभवत्। धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ। कृतध्वजात् केशिध्वजः" भाग० ६।१३।१२।

केशिन् त्रि० केश+प्राशास्त्ये भूम्नि वा इति। १प्रशस्तबहुकेशयुक्ते "बहुतामिन्द्र केशिना" ऋ०२।३१।६ स्त्रियां ङीप्। केशिनदृंख.र्थे वा अण्। "गाधिविदधिकाशीत्यादिना" पर० प्रकृतिभावः। कैशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते च स्त्रियां ङीप्। "कैशिनीरेवेमा अग्रेतर्हि प्रजाः प्रजायन्ते" शत०ब्रा० ११।८।४।६। २केशतुल्यकार्ष्ण्ययुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप्। "तमग्रुवः कैशिनीः संहिरेभिरे" ऋ० १,१४०,८, "कैशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकार्ष्ण्योपेताः ज्वालाः" भा०। कैशिविद्याप्रकाशके २रुद्रभूपतिस्वामिभेदे पु०। केशीष्टहयसीनासुरु सुस्राड् दुधा शार्दूलोजघान" इत्यादि शत० ब्रा० ११,८,४, उक्तम्। तत्सम्बन्धात्च प्रजानां केशयुक्तत्वम् उपसंहारे "ततो हैव स उत्समाद् कैशिनीरेवेमा अग्रे तर्हि प्रजाःजायन्ते" इत्युक्तत्वात्। "एवमुपदिष्टः स केशी ततोदेशात् उत्सादविनष्टोऽभूत्तस्मादेतर्हि इदानीमपि वर्त्तमानाः प्रजा कैशिनीरेव केशयत्यएव अथ वा केशिसम्बन्धित्वो जायन्ते केशिना दृष्टिकरविद्यया लक्षत्वात्" भा०४ द्वापरयुगीये कृष्णनिहतेऽसुरभेदे केशिनिसूदनशब्दे विवृतिः

केशिनिसूदन न० केशिनं निसूदयति नि+सूद-ल्यु। वासुदेवे कृष्णे तन्निसूदनकथा च हरिव० ८२अ० यथा "प्रागेव तु नरेन्द्रेण माथुरेणोग्रसेनिना। केशिनः प्रेषितो दूतो वधायोमेन्द्रकारणात्। स तं दूतवचः श्रुत्वा केशी क्लेशकरो नृणाम्। वृन्दावनगतो गोपान् बाधते स दुरासदः। मानुषं मांसमश्नानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः। दर्शनो वाजिदैत्योऽभ्यवकीर्य्य ददन् महत्। निघ्नन् गा वै सगोपालान् गवां पिशितभोजनः। उद्दाम कायचारी च स केशी निरधिग्रहः। तदग्र्यं प्रमथ्याशु नाम कृष्णास्थिभिराहतम्। यत्रास्ते स हि दुरात्मा केशी तुरगदानवः। खुरैर्हरयते भूमिं वेगेनाभ्यजते नभः। दुष्टात्। क्षेपितैः स्पर्द्धते वायुं मुखैर्व्याप्नोति वै दिशः। अतिपृष्ठो मत्तश्च दुष्टाश्वो वनगोचरः। प्रकम्पितजटो रौद्रः कंसस्य चरितानुगः। हरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत् पापकारिणा। हतं तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता। तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत्। न ह्यभिगौर्वनेऽप्यत्र सेव्यते वनहस्तिभिः। निःसम्पातः हतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रितः। मदाच्चलितहस्तेन नृसंस्त्यन्यश्रता भयम्। नृशब्दानुसरः क्रुद्धः स कदाचिद्दिनागमे। जगाम घोषसंवासं चोदितः कालधर्मणा। तं दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपाः स्त्रियश्च शिशुभिः सह। क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः। तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च। दत्त्वाऽभयन्तु कृष्णो वै केशिनं क्षोऽभिदुद्रुवे। केशी चाप्युद्धतग्रीवः प्रकाशदशनेक्षणः। क्ष्वेलमाणो जवोद्यो गोविन्दाभिमुखो ययौ। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम्। प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयदः शिखिनं यथा। केशिनस्तु तमस्थाय दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम्। मनुष्यवद्भयो गोपाः कृष्णमूचुर्हितैषिणः। कृष्ण! तात! न खल्वेष सहसा ते हयाधमः। उपस्थ्यौ भवान् बालः पापस्यैष दुरासदः। एष कंसस्य महजः प्राणस्तात! बहिश्चरः। उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोऽप्रतिमो युधि। त्रासनः परसैन्यानां तुरगाणां सहाबलः। अवध्यः सर्वभूतानां प्रथमः पापकर्मणाम्। गोपानां तद्वचः श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः। केशिना सह युद्धाय मतिञ्चक्रेऽरिसूदनः। ततः सव्यं दक्षिणञ्च मण्डलानि परिभ्रमन्। पद्भ्रामाभ्यां स हयः क्रोधेनारुजते द्रुमान्। मुखे लब्धपदे चास्य स्कन्धे केशघनाहते। बलयो भ्रूतरङ्गाभाः सुस्रुवुः क्रोधजं जलम्। सफेनं वक्त्रजञ्चैव ववर्ष रजसावृतम्। क्षिप्तकाले यथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः। गोविन्दमरविन्दाक्षं क्षोभितोद्वारधीकरैः। सफेनैर्वक्त्रनिर्गीर्णैः प्रोच्चयामास भारत! खुरोद्धूतासृजेन मधुकच्छोदपारुषा। रजसा स हयः कृष्णं चकारारुणमूर्द्धजम्। श्रुतवल्गितपादस्तु तत्प्रमाणो धरां खुरैः। दन्तान् निर्दशमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत्। स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तमः। पूर्वाभ्यामुरणाभ्यां वै कृष्णं वेत्रसताडयत्। पुनः पुनश्च स बली प्राक्षिपोत्सार्थतः खुरान्। कृष्णस्य दानवो वीरः प्रहारमभितोजसः। वक्षश्च चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै। व्यदयद्वाऽशिखरं कृष्णस्य रुषितो हयः। स लब्धकेशग्रहः कृष्णेन सह सङ्गतः। रराज केशी भवेन संयुक्तः खे इवांशुमान्। उरश्चाप्योरसा कृष्णमियेष बलवान् हयः। वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्द्विगुणविक्रमः। तस्योत्क्रिरस्य बलवान् कृष्णोऽप्यमितविक्रमः। बाहुमाबोगिनं कृत्वा मुखे क्रुद्धः समादधत्।

स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेत्तुमेव वा। दशनैर्मूल-निर्भुक्तैः सफेनं रुधिरं वमन्। विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः। अक्षिणी विकृते चक्रे विस्फुरते मुक्तबन्धने। निरस्तहनुराविष्टः शोणिताक्तविलोचनः। उत्सर्गो नष्टचेतास्तु स केशी बह्वचेष्टत। उत्पतन्नसकृत् पादैः शकृत्मूत्रं मुहुस्सृजन्। स्विन्नार्द्ररोमा श्वासस्तु निर्यत्नचरणोऽभवत्। केशिशक्थिविलग्नस्तु कृष्णबाहुरशोभत। व्याभुग्न इव घर्मान्ते चन्द्रार्कैरंशुभिर्घनः। केशी च कृष्णसंसक्तः श्वासगात्रो व्यरोचत। प्रभातायनतश्चन्द्रः श्वासो मेरुमिवाश्रितः। तस्य कृष्णभुजोद्भूताः केशिनो दशना मुखात्। पेतुः शरदि निस्तोयाः सिताभ्रावयवा इव। स तु केशी भृशं श्वासैः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा। स्वभुजं खायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा। स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताननः। केशी नदन्महानादं दानवो व्यथितस्तदा। विधूर्णमानः स्रस्ताङ्गो मुखाद्रुधिरमुद्वमन्। भृशं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृत्ताङ्गं इवाचलः। व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः कृष्णबाहुना। निपपात यथा कृत्तो नागो द्विविदलीकृतः। बाहुना कृत्तदेहस्य केशिनो रूपमाबभौ। पक्षोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना। द्विधादपुच्छकटाङ्गं श्रवणैकाक्षिनासिके। केशिनस्ते द्विधा भूते द्वे त्वङ्गे रेजतुः क्षितौ। केशिदन्तक्षतस्यापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः। कृत्तस्ताल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः। तं हत्वा केशिनं युद्धे कंसयित्वा च भागशः। कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हंसस्तत्रैव तस्थिवान्। तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा। बभूवुर्मुदिताः सर्वे हतविघ्ना हतक्लमाः। दामोदरन्तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः। अभ्यनन्दन् प्रियैर्वाक्यैःपूजयन्तः पुनः पुनः" "वैशम्पायन उवाच अथाह्यान्तर्हितो विप्रो नारदः खगमो मुनिः। प्रीतोऽस्मि विष्णो! देवेति कृष्ण! कृष्णेति चाब्रवीत्। यदिदं दुष्करं कर्म्म कृतं केशिजिघांसया। स्वर्थेव केवलं युक्तं त्रिदिवे त्राम्बकेऽपि वा। अहं त्वनेन गोविन्द! कर्मणा परितोषितः। हयादस्मान्नहेन्द्रोऽपि विभेति बलसूदनः। कुर्वाणस्य वपुर्घोरं केशिनो दुष्टचेतसः। यत्त्वया पाटितं देहं भुजेनायतपर्वणा। एषोऽस्य कालुरन्ताय विहितो विश्वयोनिना। यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु। केशवो नाम तस्मात् त्वं ख्यातिं लोके गमिष्यसि"।

केशिहन् इत्यादयोऽत्र। "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" विष्णुस०। "प्रकाशनात् केशवः रश्मयस्तत अस्त्यर्थे इनि। ५परमेश्वरे ६सूर्य्यादित्रये च। "केशी केशा रश्मयस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वेति" १२।२६। निरु० निरुक्तत्र "केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्त्ति रोदसी। केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते" ऋ० १०।१३६। १ऋक्षच्छदाहृत्य व्याख्यातं यथा "केशी अग्निश्च विषञ्च विषमित्युदकनाम विष्णातेः विपूर्व्वस्य स्नातेः शुद्धार्थस्य विपूर्व्वस्य वा सचतेः। द्यावा पृथिव्यौ धारयति केशीदं सर्वमिदमभिरोहति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमाह अधाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनौ उच्येते धूमेनाग्निः रजसा च मध्यमः" इत्युक्त्वा च तेषामेषा सारधाणाभवतीत्युक्त्वा च। "त्रयः केशिन ऋतुधा विचक्षते संवत्सरे वपत एकएषाम्। विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्" ऋ० १।१६४।४४। ऋग्यदाहृता। व्याख्याताचैषा भाष्ये

"केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः ते च ऋतुधा काले काले विचक्षते विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति तेषां पृथक् पृथक् कार्य्यमाह एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं यपते दाहेन केशस्थानीयोषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेन नापितकार्य्यं करोति एकः अन्यः आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशदृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टे अवतः पश्यति एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्ददृशे दृश्यते सर्वैः न रूपं अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैर्गम्यत इति हि न्यायविदोवदन्ति" भा०

केशिनी स्त्री केशाः तदाकारा जटाः सन्त्यस्य इनि ङीप्। १जटामास्यां राजनि० २चोरपुष्पीवृक्षे (चोरकाँचकी) अमरः। ३प्रशस्तकेशयुक्तायां स्त्रियां, कुक्षकूपनलप्रति दमयन्तीप्रेरिते ४तद्दूतीभेदे "गच्छ केशिनि। जानीहि" "एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन!"। "ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत्" इति च भा० व० ७४अ०। कश्यपपत्नीप्रधायाः ५कन्याकल्पे ऋषभरोभेदे। "प्रधाऽस्रुत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा" इत्युपक्रमे "केशिनी च सुवाहुश्च सुरता सुरजा तथा" भा० आ० ६५अ०। ६पार्व्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्या-ऽथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया। सावित्र्या सह सर्व्वास्ताः पार्श्वतो यान्ति पृष्ठतः" भा० व० २१०अ०

७अजमीढनृपपत्नीभेदे। "अजमीढोवरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः। षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु। भारत!। ऋक्षं धूमिन्यथो नीलो दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ। केशिन्यजनयज्जह्नुं सुतौ द्वाजनरूपिणौ" भा०आ०९४अ०। "अजमीढस्य केशिन्यां जह्नुः प्रतापवान्" हरिवं २२अ०। ८सुहोत्रनृपभार्यायाम् "सौहोत्रिरभवज्जह्नुः केशन्या गर्भसम्भवः" हरिवं २७अ०। ९सगरभार्यायाभेदे "द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे। ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता। केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्" हरिवं०१६०। १०रावणमातरि कैकस्याम् "ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ। रावणः कुम्भकर्णश्च सर्व्वलोकोपतापनौ" भाग० ७।१।४।२। कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-गौरा० ङीष्। १नीलीवृक्षे राजनि० २भूतकेशीवृक्षे ३अजलोमाढ्ये रत्नमा०

केशोच्चय पु० ६त०। केशसंघे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हितः यत्। १केशहितकारके तत्काष्ठादिपादके २पदार्थे। "तिलोद्भिं पाके मधुरोबलिष्ठः" इत्युपक्रमे "स्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च" "केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते" "केशप्रसादनी (काँकइ) केश्या रजोजन्तुमलापहा" सुश्रु०। मधुररससेवनस्य केश्यत्वं तत्रोक्तं तदुपक्रमे "चक्षुष्यः केश्योवर्ष्यः" इति सुश्रु० २कृष्णागुरुणि न० ३श्वङ्गराजे पु० राजनि० तयोः केशहितत्वात् तथात्वम्। [विदतिः

केसर न० के जले सरति सृ-अच्। केशरशब्दार्थे तत्र कुङ्कुमे। राजनि०।

केसरवर न० केसरेण किञ्जकेन वृणाति वृ-अच्।

केसरा(ग)चल पु०भूपद्मस्य केसरे स्थितः केशराकारतया वा स्थितः। सुमेरुपर्वते। तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिकारूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्वं यथोक्तं विष्णु पु० "जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः। तस्यापि मेरुर्मैत्रेय! मध्ये कनकपर्वतः" इत्युपक्रमे "भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पद्मानि लोकपद्मस्य मर्य्यादाश्चैव बाह्यतः" इति च विष्णु पु०। "सीता (नदी) तु ब्रह्मसदनात् केसराचलाद्विनिस्सृतेस्योऽधोऽधः स्रवन्ती" भाग० ५।७।८।

केसरास्थ पु० के जलनिमित्तं सरति अस्थो रथोऽस्य। वीजपूरके जम्बीरभेदे जटा०। दर्शनेनापि जिह्वायां रसनिःस्रावकत्वात्तस्य तथात्वम्।

केसरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया सृ-बुन् अ-लुक् स० टाप् अतइत्त्वम्। सकृद्देवीलतायां राजनि०।

केसरिन् पुंस्त्री केसरोऽस्त्यस्य इनि। १सिंहे २वोटके च अमरः "धनुर्द्धरं केसरिणं ददर्श" रघुः। स्त्रियां ङीप्। ३पुन्नागे ४नागकेसरे पु० मेदि०। ५रक्तगोभाञ्जने राजनि०। ६हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्)शब्दे दृश्यम्

केसरिसुत पु० ६त०। हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे उक्ता केसरितनयादयोऽपि तत्रार्थे पु०। [चकौ।

कै शब्दे भ्वा० परः अक० अनिट्। कायति अकासीत्।

कैंशुक न० किंशुकस्येदम् "पुष्पफले वञ्चलम्" पा० वञ्चल यञ्प्रत्ययात् तस्य न लुक्। किंशुकपुष्पे "योषित् स्तन्यं शातकुम्भं विषघ्नं क्षौद्रोपेतं कैंशुकञ्चापि पुष्पम्" सुश्रु० लुपि तु किंशुकमित्येव तत्रार्थे न० [र्थे तच्छब्दे उदा०दृश्यम्

कैकय पु०त०स्वार्थेऽण् बा०न यादेरियादेशः। केकयशब्दापत्ये स्त्रियां गार्ङ्गर्यवा० ङीन् कैकयी। सा च २सुमालिकन्याभेदे "राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता कुम्भीनसी च इत्येताः सुमालेः प्रसवाः सुताः" रामा० उ०६सर्ग०। सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा०उ० ९स० "किं तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे! शासनात् पितुरागताम्। कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि। स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह। विज्ञातं ते मया भद्रे! कारणं यन्मनोगतम्। सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि!। दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्वं मामुपस्थिता। शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे! यादृशान् जनयिष्यसि। दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान्। प्रसविष्यसि सुश्रोणि! राक्षसान् क्रूरकर्मणः। सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः। भगवन् नेदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः। नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्तुमर्हसि। कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः। उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम्। पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने!। मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः। एवमुक्ता तु सा कन्या राक्षसी तेनचित्। जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम्। दृष्ट्वैव मक्षादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम्।

ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम्। तस्मिन् जाते ततस्तस्मिन् सज्वालाकवलाः शिवाः। क्रव्यादा-श्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः। ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिःस्वनाः। प्रवभौ न च सूर्योऽपि महोल्का-श्चापतन् भुवि। चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः। अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः। अथ ना-माकरोत् तस्य पितामहसमः पिता। दशग्रीवः प्रस्रुतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति। तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो-महाबलः। प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते। ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृताननाः। विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः"।

कैकेय पु० केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः। १केकय-देशभेदे केकयशब्दे उदाहरणादि। तस्यापत्यम् अण् ङीप्। २भरतमातरि स्त्री "कैकेयीशङ्कयेवाङ्ग पलि-तच्छद्मना जरा" "दूषयामास कैकेयी शोकेक्ष्वाकुभिः पार्थिवाम्बुभिः "श्रुत्वा तथाविधं वृत्तं कैकेयीतनयः पितुः" रघुः

कैटज पु० कुटज+पृषो०। कुटजवृक्षे भावप्रकाश इति शब्द-कल्पद्रुमः भावप्रकाशे तु कुटजः कूटज इत्येव पाठः कूटजशब्दे दृश्यः

कैटभ पु० असुरभेदे तत्कथा हरिवं० ५३अ०

"अहमादौ पुराणेन संक्षिप्ता पद्मयोनिना। माञ्च ज्ञात्वा ततो पूर्वं वृणुष्वयौ द्वौ महासुरौ। कर्णस्रोतोभवौ द्वौ हि विष्णोरस्य महाबलौः। महार्णवे प्रसुप्तः काष्ठकुड्य-समौ स्थितौ। तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधुचोदितः। तौ दिवं क्षादयन्तौ तु वर्धते महासुरौ। वायुप्राणौ तु तौ दृष्ट्वा ब्रह्मा परिभयशङ्कितैः। एकं वृद्धतरं मेने. कठिनं वेद चापरम्। नामनी तु तयोश्चक्रे सविता कमलोद्भवः। वृद्धस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत्। तौ दैत्यौ ज्ञातनामानौ चेरतुर्बलदर्पितौ। सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ क्षुनिर्भयौ। तावागतौ समालोक्य ब्र-ह्मा लोकपितामहः। एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधी-यत। सुप्ते पद्मनाभस्य नाभिमध्यात् समुत्थिते। रोचया-मास वसतिं गुह्यं ब्रह्मा चतुर्मुखः। तावुभौ जलग-र्भस्थौ नारायणपितामहौ। बहून् वर्षगणानप्सु शयानौ न चकम्पतुः। अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ। आजग्मतुस्तद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः। दृष्ट्वा. तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ। ब्रह्मणा ताडितो विष्णुः पद्मनालेन वै पुरा। उत्पपातापु शब्दात् पद्मनाभो महाद्युतिः। तदा युद्धमभवद्घोरं तयोस्तस्य च वै तदा। एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते। त-दाभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसङ्ख्याशतक्षयः। न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः। अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ। ऊचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम्। प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः। आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता। हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तम!। यो श्रावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुनौ। स तु वृद्धस्य वृद्धौ दोर्भ्यां दैत्यौ समपीडयत्। जग्मतुर्निधनञ्चापि तावुभौ मधु-कैटभौ। तौ हतौ चाप्नुतौ तोये वपुर्भ्यामेकताङ्गतौ। मेदो सुस्रुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्मिभिः। मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामर्णवे ततः। नारायणस्य भग-वानसृजत् स पुनः प्रजाः। दैत्ययोर्मेदसा व्याप्ता मेदि-नीति ततः स्मृता। प्रभावात् पद्मनाभस्य शाश्वती जगतो कृता"।

कैटभजित् पु० कैटभं जितवान् जि-भूते क्विप्। विष्णौ अमरः तद्वधकथा च कैटभशब्दे उक्ता "उदस्जि कैटभजितः शयनात्" कैटभद्विष् इत्यादयोऽप्यत्र "तनौ मसुरत्व न कैटभद्विषः" माघः ६त०। कैटभारि तत्रार्थे अमरः। कैटभशब्दात् प्रभृतयोऽप्यत्र पु०

कैटभी स्त्री कैटभे कैटभनाशकाले स्तुत्या अण् ङीप्। महाकाल्याम् योगनिद्रायाम्। "यामस्तौच्चयिते हरौ कमलजोद्भवं मधुकैटभौ" महाकालीध्याने तदर्थं तस्याः स्तुतिरुक्ता। तत्स्तुतिश्च "योगनिद्रां यदा विष्णु-र्जगत्येकार्णवीकृते आस्तीर्य शेषशयनं कल्पान्ते भग-वान्प्रभुरित्युपक्रम्य देवीमाहात्म्ये दर्शिता।

कैटभेश्वरी स्त्री "कैटभं निहतं हत्वा वृहीता तत्पुरी यतः। तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरीतिदेवीपु० ४५अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम्

कैटर्य्य पु० किट-त्रासे घञ् केटं राति अतिनिन्द्यत्वात् रा+क स्वार्थे ष्यञ्। १भूनिम्बे, अमरः २कटफले, रत्नमा० ३पूतिकरञ्जे ४मदनवृक्षे च राजनि०

कैडर्य्य पु० कैटर्य्य+पृषो०। कैटर्य्यशब्दार्थे राजनि०

कैतव न० कितवस्य भावः कर्म्म वा युवा० अण्। १आलौ २द्यूते ३वैदूर्य्यमणौ राजनि०। स्वार्थे अण्। ४कितवे ५धूर्ते ६द्यूतकारके ७धूस्तूरे च पु० "कैतवेनाच्चवत्यां वा युद्धे

वा नास्यतां धनुः" भा० व० ७८अ० । "दीव्य यत् कैतवं पाण्डव ! तेऽवशिष्टम्" भा० स० ६३अ० । "यदवोचत्तदवैमि कैतवम्" कुमा०

कैतवेय पु० कितवायाः अपत्यं ढक् । चंगुमत्पक्षिणि उलूके जातिभेदे "उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः" हरिवं० ६६अ० । वा० अण् । कैतवोऽप्यत्र "उलूकः गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान् सहसोमकान्" भा० उ० ५६अ० ।

कैन्दासायन पुंस्त्री० किन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् । निन्दितदासस्य यून्यपत्ये

कैन्नर त्रि० किन्नरः तन्नामवर्षमभिजनोऽस्य तत्र गिरौ० अञ् । पित्रादिक्रमेण १किन्नरवर्षवासिनि । किन्नरखेदम् अण् । २किंपुरुषसम्बन्धिनि त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

कैमुतिक पु० किमुत इत्यर्थात् आगतः ठक् । किमुतेत्यर्थतः प्राप्ते न्यायभेदे । यथा वह्वायाससाध्यकर्मसमर्थस्य अल्पायाससाध्यकर्मसामर्थ्यं तस्यायंसुखमेवान्यदयूचाम् ।

कैरलेय त्रि० केरलानां राजा ढक् । केरलदेशशब्दे "उत्तमोजास्तथा शाल्वः कैरलेयश्च कौशिकः" हरिवं० ६६अ०

कैरव न० के जले रौति रु-अच् अलुक् स० केरवो हंसस्तस्य प्रियम् अण् । १कुमुदे, शुक्लोत्पले, अमरः २शतौ पु० कैतवे न० मेदि० । "जायत्कलं क्वैरवध्वंसं हृदयते च या सुमनसामुल्लासिनी मानसे" चन्द्रालो० । "कस्मै नाथ ! समर्प्य कैरवकुलं व्योमात्तमालम्बसे" उद्भटः । ततः पुष्करा० इनि ङीप् । कैरविणी कुमुदयुतायां लतायां तत्समूहे च स्त्री ।

कैरविणीखण्ड पु० समूहे कमला० खण्ड । कुमुदलतासमूहे

कैरविणीफल्ल न० ६त० । (वेरा) इति ख्याते कुमुदबीजे

कैरवेतर पु० कैरवं प्रकाशयति ण्यन्तात् अच् । चन्द्रे शब्दमा०

कैरवी स्त्री कैरवस्य प्रिया अण् ङीप् । १चन्द्रिकायां मेदि० २मेथिकायां राजनि० [स्वार्थे अण् । स्थावरविषभेदे हेम०]

कैराटक पु० किरं पर्य्यन्तभूमिमटति अट-ण्वुल् ६त० ततः

कैरात पु० किरात इव शूरः इवार्थे अण् । १बलवत्पुरुषे, किरातदेशे (पर्य्यन्तदेशे) भवः अण् । २भूनिम्बे शब्दच० ३शम्बरचन्द्रने न० राजनि० ४भूतिम्बे पु० राजनि० । किरातस्येदम् अण् । ५किरातसम्बन्धिनि त्रि० "कैरातं वेषमास्थाय" भा० व० ३०२अ० ।

कैराल न० किरं पर्य्यन्तभूमिमलति अल-अण् उप० स० ततः स्वार्थे अण् । १विडङ्गे वैद्यकम् । गौरा० ङीप् । २कैरालीलतार्थे स्त्री राजनि० ।

कैलास पु० के जले लासो लक्षणं दीप्तिरस्य अलुक् स० केलासः स्फटिकस्तस्येव शुभ्रः अण्, केलीनां समूहः अण्-कैलं तेनासनेऽत्र आस-आधारे घञ् वा । शिवकुबेरयोः स्थाने पर्व्वतभेदे । स च वृह० सं० भूर्म्मविभागे उत्तरस्थासन्नः "उत्तरतः कैलासोहिमवान् गिरिर्हेमशृङ्गांश्च" । स च अलकासन्नीपस्थितः "अलकां समया चैव कैलासः शङ्करालयः" काशी० १३अ० । ततस्तद्रूपञ्च हरिव० २१७अ० वर्णितं यथा

"मन्दरस्योपशिखरः, स्फाटिकैर्मणिभिश्चितः । वज्रगर्भैर्निरालम्बैः स्वर्गोपम इवाबभौ । सच शृङ्गैश्च कैलासः शिलाधातुविभूषितः । तीरजैश्चैव विविधैः प्रांशुभिश्चैव पादपैः । प्रवादयद्भिर्गन्धर्व्वैः किन्नरैश्च प्रगायिभिः । देवकन्याङ्गनाभिश्च प्रकीर्णित इवाबभौ । मधुरैर्व्वाद्यगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोद्भवैः । शृङ्गारैः सुप्रभावैश्च कैलासो मदनायते" ।

तस्य विष्णुनाभिपद्मस्य गर्भाङ्कुरत्वं हरिवं० २०२ अ० वर्णितं यथा

"तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । सर्व्वतेजोगुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते । तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथिवीरुहसत्तमम् । नारायणात् समुत्पन्नं प्रवदन्ति मनीषिणः । या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु गर्भाङ्कुराः सारास्तान् दिव्यान् पर्व्वतान् विदुः । हिमवन्तञ्च मेरुञ्च नीलं निषधमेव च । कैलासं क्रौञ्चवन्तञ्च तथाऽद्रिं गन्धमादनम् । पुण्यं त्रिशिखरं चैव कान्तमन्दरमेव च । उदयञ्च गिरिश्रेष्ठं विन्ध्यमस्तञ्च पर्व्वतम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽद्रयः । एतेषामन्तरो देशो जम्बुद्वीप इति स्मृतः" ।

कैलासप्रमाणञ्च भाग० ५,१६,२३, उक्तं यथा "जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेण द्वादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ" दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । "शुभ्रं पाण्डरमेघाभं कैलासञ्च नगोत्तमम्" हरि० २२६अ० । "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ० कैलासनाथ पु० ६त० । १शिवे २कुबेरे च "कैलासनाथं तरसा जिगीषुः" रघुः । कैलासपत्यादयोऽप्यत्र ।

कैलासयात्रा स्त्री कैलासयात्रामधिकृत्य कृतोऽन्थो अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । हरिवंशानुगते "किमर्थं

भगवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्द्दनः । गतः कैलासशिखरसालयं शङ्करस्य च" २६४स० अध्यायावधिके २८१अध्यायपर्य्यन्ते अन्ये । उपसंहारे अनुक्रमणिकाध्याये "कैलासयात्रा कृष्णस्य पाण्डुकस्य वधस्तथा" इत्युक्तं तेन गौड़पुस्तके कैलासयात्राप्रसङ्गाभावः प्रामादिक एव

कैलासिन्याम् पु० कैलास श्रोकोऽस्य । १शिवे २कुबेरे च हेमच०

कैवर्स पुंस्त्री केवर्त्ते भवे वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स० तत: स्वार्थे अण् । "निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्म्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" मनुक्तावां(जेले)धीवरजातौ । "ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रायुक्तः प्रकृतायामायोगवस्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । आर्य्यावर्त्तदेशवासिनः तं कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति" कुल्लू०

कैवर्त्तमुस्त न० के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स० स्वार्थे अण् कर्म्म० । सुस्तकभेदे (केउरिया) शब्दर० स्वार्थे क । तत्रार्थे भरतः [प्रसिद्धे लतामेदे वल्लरङ्गायास् राजनि०

कैवर्त्तिका स्त्री कैवर्त्तीव इवार्थे कन् हस्वः । नालवदेश

कैवर्त्तिमुस्तक न० । कैवर्त्याः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकं संज्ञायां "उद्भावोः" पा० वा ह्रस्वः । कैवर्त्तमुस्तके ह्रस्वाभावे कैवर्त्तीमुस्तकमप्यत्र (केउरिया) ख्याते मुस्तकभेदे भरतः

कैवर्त्ती स्त्री के जले वर्त्तते वृत-अच् वलुक्स० कैवर्त्ताजलस्यापि स्वार्थे अण् ङीप् । (केउरिया) १मुस्तकभेदे वैद्यकम् पुंयोगेऽप्ङीप् । २कैवर्त्तपत्न्याञ्च [विशेषे रत्नमा०

कैवल न० के वलते वल-अच् अलुक्स० स्वार्थे अण् ।

कैवल्य न० केवलस्य भावः ष्यञ् । १आत्यन्तिकदुःखविनिवृत्तौ मुक्तिभेदे तत्स्वरूपसत्त्वादिकारणानि च सां०का०तत्त्वकौमुद्योर्द्दर्शितानि यथा "पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च "वृतस्यास्ति पुरुष इत्याच्च कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च शास्त्रकाराणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कैवल्यात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमसाध्यं न बुद्ध्यादीनां रूपमवति ते हि दुःखात्मानः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्यन्ते तदतिरिक्तस्तत्र स्वतन्त्रात्मन आत्मनस्तो वियोगः शक्यसम्पादः तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महर्षीणाञ्चास्ति बुद्ध्यादितिरिक्त आत्मेति सिद्धम्" तत्त्वकौमुदी "कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्त्तृभावश्च" सां०का०

"आत्यन्तिकदुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च स्वभावादेव प्राप्ते शुद्धत्वात् सुखदुःखभोक्तृरहितत्वात् सिद्धम्" कौ०

"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य" का० "पुरुषप्रापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधानेन सञ्चिन्तः पुरुषस्तप्तं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च अविवेकपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वात्च संयोगपरम्परायाः भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्" त० कौ० विवृतञ्च तद्भाभिः "अवस्थितमपि पुरुषस्येति पदं कैवल्यार्थमित्यत्रान्वेतीत्याख्यातुं पुरुषस्यापेक्षाकृतत्वमाह पुरुषस्यापेक्षामिति प्रकृतिरिति शेषः । कैवल्यं केवलीभावः स च व्युत्थूयमानस्य बुद्धिधर्म्मस्य दुःखत्रयस्य विनाशएव, तदर्थं तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रवृत्तयेत्यः । तथा हि दृष्टविषयेच्छया दृष्टसाधनाय प्रवर्त्तमानो दृष्टः । पुरुषश्च आत्मन्यनुभूयमानं दुःखत्रयं जिहासुस्तदभिघातसाधनमन्वेषयते दुःखत्रयाभिघातात्य प्रकृतिपुरुषयविवेकाधीन इति प्रकृतिं विना कथङ्कारं पुरुषस्तद्दुःखात्मनि प्रतीयादिति दुःखत्रयाभिघातार्थमपेक्षणीयज्ञानसाधनत्वेन पुरुषस्य प्रवृत्त्यपेक्षा" ।

"सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्म्मादीनामकारणप्राप्तौ । तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः" सा० का०

"तत्त्वसाक्षात्कारोद्ग्राह्यादिरप्यनियतविषयकालोऽपि कर्म्माशयप्रचयोदग्रबीजभावतया न आत्यन्तिकदुःखत्रयात्यन्तोच्छेदाय कल्पते । क्लेशमूलिलावच्छिन्नायां हि बुद्धिभूमौ कर्म्मबीजान्यङ्कुरं प्रसूते तत्त्वज्ञाननिर्दग्धक्लेशमूलायां तु तस्यां कुतः कर्म्मबीजानामङ्कुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्म्मादीनामकारणप्राप्तावित्यत्र । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति कालपरियाकवशात्कूर्परे संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च पारम्पर्यपरिपाकौ धर्म्माधर्म्मौ संस्कारौ । तथाचानुभूयते "लोष्टेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते" इति "तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति । प्रक्षीयमाणाविद्याविशेषस्य संस्कारस्तद्वशात्तत्तत्कर्म्मानुरूपं तत्तच्छरीरं लिखति" त० विवृतञ्चैतत्साङ्गि—

"इतरे उत्पन्नविवेकख्यातयः भोगेन प्रारब्धकर्म्मणीति शेषः क्षपयित्वा नाशयित्वा समाप्यैति यावत् अथ—प्रारब्धक-

र्मक्षयानन्तरं सम्पद्यते बन्धस्योन्मूलतया कैवल्यभाजनता-रूपेण सम्पद्यते । अस्य—उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्षे प्रारब्धकर्म-भिरिति शेषः विमोक्षे तु ततोऽग्रिमं प्राप्नुवतीत्यर्थः । अथ प्रारब्धकर्ममोक्षानन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः" ।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तेः । ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" सां० का० ।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावोदग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तायैकान्तिकमवयवप्रभावि आत्यन्तिकनिपातीशुभयं कैवल्यं दुःखत्ययविगमं प्राप्नोति पुरुषः" त० कौ० विवृतश्चैतदस्माभिः

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!" इति "मा भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" शास्त्रयोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्मविषयकत्वेन क्षयाक्षयौ व्यवस्थापिता-वित्याशयेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि" ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणमुक्त्वा तत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिनआत्मभावभावनानिवृत्तिः" सू०। "यथा प्राह-षि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्ग श्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति वि-शेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्मभिर्निर्वर्त्तितमित्यनु-मीयते तस्यात्मसाक्षात्कारभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्ततते यस्या भावादिदमुक्तं स्वप्नार्थं सदृशा दोषाद्यैर्घा पूर्व्वपूर्व्व रुचि-र्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽहं भवामि, कथमहमासं, किं स्विदिदं मे, कथं स्विदहं, के भवि-ष्यामः, इति' सा तु विशेषदर्शिनो नियर्त्तते कुतः चित्त-स्यैव विक्षिप्तैः परिणामः पुरुषस्वरूपाग्रहविद्यायां गुणश्चित्तधर्म्मैरपराभूत इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम् ।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारञ्चित्तम्" सू० । "तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्रागभारमज्ञाननिम्न-मासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञान-निम्नमिति" भाष्यम् । "असंख्यानेऽप्यकुशीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेघः समाधिः" सू० । "यदाऽयं ब्राह्मणः असंख्यानेऽप्यकुशीदवत्तोऽपि न किंचित् प्रार्थ्यते तदापि निरुद्धस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संज्ञा-रबीजक्षयाद्यस्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्म-मेघोनाम समाधिर्भवति" भा० । "ततः क्लेशकर्म-निवृत्तिः" सू० । "तस्माद्विद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हताभवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित्क्वचित् कश्चिज्ज्ञातो दृश्यते" भा० । "तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यं ज्ञेयमल्पम्" सू० "सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भव-ति तमसाभिभूतमावृतज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रव-र्त्तितमुद्घाटितं यत्किञ्चनसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरा-वरणमलैरपगतमलमुभवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्या नन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अम्भोमणिमध्यविध्यत्तमनङ्गुलिराबध्यत् । अधीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्मोभ्यूजयदिति" भा० ।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू० । "तस्य धर्म्ममेवस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणाम-क्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्र-क्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा०

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तन्तत्स्वरूपमवधार्यते" भा० "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूप प्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू० । कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्मना गुणा-नान्तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धित्वानभिसम्बन्धात्पु-रुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा० ।

"कैवल्यरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावतारसङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कै-वल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । कुतः कर-णीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधा-ने लयः तेषां कार्य्यकारणात्मनां गुणानां पुरुषानस-न्धाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽक्षिताया-मक्षिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे" इति योऽयं गुणानां का-र्य्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत् कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूप प्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह पुन-रिति सोऽयं इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ" वा० विवरणम् ।

वेदान्तिमते अविद्याकल्पितदेहादिप्रपञ्चनिवृत्तौ २अद्वितीयब्रह्मभावापत्तिरूपे कैवल्ये च। तच्च कैवल्यं द्विविधं जीवन्मुक्तिर्विदेहकैवल्यञ्च। तत्र जीवन्मुक्तिलक्षणम् विस्तरेण जीवन्मुक्तशब्दे वक्ष्यते दिङ्मात्रमत्राभिधीयते तत्र विवेकचूड़ामणौ जीवन्मुक्तलक्षणमुक्तं यथा

"विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः। अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः। प्राचीनवासनावेगादसौ संसरतीति चेत्; न बहुत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना। अत्यन्तकामुकस्यापि वृत्तिः कुण्ठति मातरि। तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिणः। निदिध्यासनहीनस्य बाह्यप्रत्ययदृश्यते। ब्रवीति श्रुतिरेतस्य प्रारब्धफलदर्शनात्। सुखाद्यनुभवो यावत्तावत् प्रारब्धमिष्यते। फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्रचित्?। अहंब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम्। सञ्चितं विलयं याति प्रबोधात् स्वप्नकर्मवत्। यत् कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापमुल्बणम्। सुप्तोत्थितस्य किं तत् स्यात्? स्वर्गाय नरकाय वा। स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा। न लिप्यति च यत्किञ्चित् कदाचिद्भाविकर्मभिः। न नभो घटयोगेन सुरागस्त्वेन लिप्यते। तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते। ज्ञानोदयात् पुराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानान्न नश्यति। अदत्त्वा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत्। व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गोमतौ। न निवर्तति छिनत्त्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम्। प्रारब्धं बलवत्तरं खलु विदां भोगेन तस्य क्षयः सम्यग्ज्ञानहुताशनेन विलयः प्राक्सञ्चितागामिनाम्। ब्रह्मात्मैक्यमवेत्य तन्मयतया ये सर्वदा संस्थितास्तेषां तच्चितयं नहि क्वचिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम्। उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतोऽनघे:। प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता स्वप्नार्थसम्बन्धकथेव जाग्रतः। न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे। करोत्यहन्तां ममतामिदन्तां किन्तु स्वयं तिष्ठति साक्षिरूपेण। तदाऽस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा न संस्पृहत्वज्ञगतोऽपि दृष्टः॥ तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृषार्थे न निद्रया मुक्त इतीष्यते भ्रुवम्। तद्वत् परे ब्रह्मणि वर्त्तमानः सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते। स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे तथा विदः प्राग्वनमोचनादौ। कर्म्मणा निर्म्मितोदेहः प्रारब्धं तस्य कल्पताम्। नानादेरात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः। अजोनित्यः शाश्वतश्च ब्रूते श्रुतिरमोघवाक्। यदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना। प्रारब्धं सिध्यति तदा सदा देहात्मना स्थितिः। देहात्मभावो हैवेद्यः प्रारब्धं त्वत्यजतामतः। शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पनाभ्रान्तिरेव हि। अध्यस्तस्य कुतः सत्यम्? असत्यस्य कुतो जनिः?। अजातस्य कुतोनाशः? प्रारब्धमसतः कुतः?। ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि। तिष्ठत्ययं कथं देह! इति शङ्कावतो जड़ान्। समाधातुं वाञ्छया प्रारब्धं वदति श्रुतिः। न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम्। परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम्। एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन। सदुघनं चिदेकं नित्यमानन्दघनमक्रियम्। एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन। प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्वतोसुखम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। अहेयमनुपादेयमनाद्येयमनाश्रयम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। सत्यमुक्तं श्रुतः सिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। निरस्तरागाश्च निरस्तभोगाः शान्ताः क्षुदान्ता यतयो महान्तः। विज्ञाय तत्त्वं परमं तदन्ते प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात्। भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः स्वरूपमानन्दघनं विचार्य्य। विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं शान्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्धः। समाधिना साधुविनिश्चलात्मना पश्यात्मतत्त्वं स्फुटबोधचक्षुषा। निःसंशयं सम्यगवेक्षितव्ये च्छ्रुतः पदार्थो न पुनर्विकल्पते। स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात् सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ। शास्त्रं युक्तिर्दैशिकोक्तिः प्रमाणं चान्तःसिद्धाः स्वानुभूतिः प्रमाणम्। बन्धोमोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्नारोगसुखादयः। स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञानं परेषामनुमानिकम्। तटस्थिता बोधयन्ति गुरवः श्रुतयो यथा। प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुग्रहीतया। स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम्। संसिद्धः सन्सुखं तिष्ठेत् निर्विकल्पात्मनात्मनि। वेदान्तसिद्धान्तनिरूपितेषा ब्रह्मैव जीवः सकलं जगच्च। अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्षो ब्रह्माद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम्"।

तदीयज्ञानाकारोऽपि तत्र दर्शितो यथा

"अकर्त्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः। शुद्धबोध-

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः। द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम्। नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निःसीमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा। नाहमिदं नाहमदोऽणुभयोरवभासकं परं शुद्धम्। बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम्। निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमदइति कल्पनादूरम्। नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम्। नारायणोऽहं नरकान्तोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः। अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहञ्च निर्ममः। सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन्। भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं यदत्र पृथक् दृष्टमिदन्तया पुरा। मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः। उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात्। स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोके। काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्वादयो निष्कलनिर्विकल्पे। आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत् कदापि मूढैरितिदोषदूषितैः। नाद्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः। आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्वरलक्षणोऽहम्। आहार्यचित्यविनिःसृतोऽहममोघवित् पारविवर्जितोऽहम्। न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः। अतः कुतो मे तद्धर्मा जात्यन्धस्यप्रभुप्रयः। उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते। स एव जीर्यन् म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः। न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य। एकात्मको यो निबिडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते?। पराणि यानानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्विकृतेर्निराकृतेः। कुतोममाखण्डसुखानुभूतेः? ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः। छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा शुष्कं वार्द्रं वा। न स्पृशत्येव यत् किञ्चिन् पुरुषं तद्विलक्षणम्। न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम्। अविकारमुदासीनं भ्रूहृदयधर्माः प्रदीपवत्। रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम्। रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनोमे। कर्ताऽपि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम्। दृष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं, स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा। चक्षुस्यथोपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नभस्ति। स्वस्मिन्नभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हन्ता। जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः। नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा। कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्ववज्रत्वविमुक्ततादयः। बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये। सन्तु विकाराः प्रलयेदशधा शतधा सहस्रधा वापि। किं मे सङ्गिभिरेभिर्नाम्बुदा वरमम्बरं स्पृशन्ति। अव्यक्तादिस्थूलपर्यन्तमेतद्विश्वं यत्प्रकाश्यमात्रं प्रतीतम्। व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि। सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम्। नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि। यच्चिच्चस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम्। सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि। निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः। निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः। सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः। केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम्। स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात्। प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु"।

पुनस्तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा

"क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि। तथैव विद्वान् रमते निर्ममो निरहं सुखी। चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्ष्यमशनं, पानं सरित्सारिषु, स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरसौ निद्रा श्मशाने वने। वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या महो सद्वारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीड़ा परे ब्रह्मणि। विमानमालम्ब्य शरीरमेतद् भुनक्त्यशेषान् विषयानुपस्थितान्। परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योव्यक्तलिङ्गोननु सत्तबाह्यः। दिग्वाम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः। उन्मत्तवद् वापि च बालवद् वा पिशाचवद् वापि चरत्यवन्याम्। कामाद्विमुक्तोऽरुपी संस्वरत्येकचरो मुनिः। स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः। क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचिद्भ्रान्तः शौर्यः क्वचिदजगराचारकलितः। क्वचित् पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदितश्चरत्येवं प्राज्ञः सततमपरमानन्दसुखितः। निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः। निष्परिग्रहोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसक्तः समदर्शनः। अपि कुर्वन्नकुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि। शरीर्यप्य-

शरीर्येव परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्तमिमं ब्रह्मविदं क्वचित् । प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तयैव च शुभाशुभे । स्थूलादिसम्बन्धवतोऽभिमानिनः सुखञ्च दुःखञ्च शुभाशुभे च विधस्तावन्मम सदात्मनो सुनेः कुतः शुभं वाप्यशुभं फलं वा । तमसा यत्तज्ज्ञानादस्तोऽपि रक्ष्यिजनैः । अस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् । तद्वदेहादिवन्धेयो विमुक्तब्रह्मवित्तमम् । पश्यन्ति देहवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् । अक्षिनिर्गतवनीवायं सुकदेहस्तु तिष्ठति । इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित् प्राणवायुना । क्षोभमा नीयते दारु यथा विस्रोश्चतस्यतम् । दैवेन नीयते देहो यत्राकालोपभुक्तिषु । प्रारब्धकर्म्मपरिकल्पितपासनाभिः संस रिवच्चरति भुक्तिषु सुकदेहः । सिद्धः स्वयं वसति साक्षिवदत्र तूष्णीं चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पमून्यः । नैवेन्द्रियाणि विषयेषु निषुङ्क्त एष नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्थः । नैव क्रियाफलमपीषदवैक्षते स सानन्दसान्द्ररसधानतृप्तचित्तः । लब्धालब्धगतिं त्यक्त्वा यश्चिष्ठेत् केवलात्मना । शिवएव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः । जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः" ।

पिण्डेकैवल्यमपि तत्र दर्शितं यथा "उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति निदर्शनम् । गैलूपवंशसङ्घाभावयोश्च यथा सुखम् । तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः । यत्र क्वापि विशीर्णं सत् पर्णमिव तरोर्वपुषः पतनात् । ब्रह्मीभूतस्य यतेः प्रागेव तच्छिरश्चिता दग्धम् । सदानन्दि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुतेः पूर्णाद्वयानन्दपरात्मना सदा । न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा त्वङ्मां सविट्पिण्डविसर्जनाय । देहस्य मोक्षो मोक्षोन न दण्डस्य कमण्डलोः । अविद्याहृदयग्रन्थिनाशो मोक्षो यतस्ततः । क्वत्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे । पर्णं पतति चेत्तेन तरोः किं नु शुभाशुभम् ? । पक्वस्य शुष्कस्य फलस्य नाशवद् देहेन्द्रियप्राणक्रियाणां विनाशः । नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्यानन्दाकृतेर्नित्यवदन्ति चैवः । प्रज्ञाघनदृश्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् । अविद्योपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् । अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिरप्यनाः । पञ्चीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु । घटाम्बरवच्चलक्षणवान्तःकरणाम्बराद्या दृश्या भवन्ति किं सदैव यथा तथैव । देहेन्द्रियक्षुभनाद्यनेकसङ्घस्य सानाग्निदग्धसुपयाति परात्मभावम् । विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् । तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम् । क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः" ।

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं प्रपद्यैव यतिर्नावर्त्तते पुनः । सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः । असुप्त ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ? । मायाकृतौ बन्धमोक्षौ चो न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः । यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ । व्याहतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे । नाद्वैतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनाद्वैतम् । यदद्वयद्वैतहानिः स्यात् द्वैतं न सहते श्रुतिः । बन्धश्च मोक्षश्च मृषैव मूढा वदन्त्यर्थवस्तुनि कल्पयन्ति । दृगादृतिं नेक्षतां यथा रवौ यतोऽहयाकल्पयन्ति । सङ्कुचिदेकमक्षरम् । अस्तीति प्रत्ययो यश्च यस्य नास्तीतिवस्तुनि । कुड्येरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः । व्यतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि । शिष्यते निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने । व्यद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत् कल्पना कुतः ? । न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता । सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्यं परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य । अपगतकलिदोषं कालमिर्मुक्तबुद्धिं स्मरनुवद सततं भावयित्वा समक्षम्" । कैवल्यं रूपपलोनाख्यश्च चर्श० व्यच् । २कैवल्यस्वरूपे त्रि० "ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरूपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिर्भवान्" भा० अनु० १६अ० । "कैवल्या मोक्षाख्या गतिः" नीलक० । केवल एव स्वार्थे अण् । ४अद्वितीये वस्तुनि न० "धारारूपजमव्यक्तं यदाहुः परमव्ययम् । कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिजमजरम्" भा० व० ६२अ०

कौशिक न० कोशानां समूहः ठक् । १कोशसमूहे । २नाटकप्रसिद्धे वृत्तिभेदे स्त्री ङीप् हेमच० मा० द० सरस्वतीकण्ठाभरणे च कौशिकीत्येव पाठः । अलङ्कारशब्दे २८८पृ० तल्लक्षणमुक्तम् । ३दृष्टक्षारे पु० जटा० तस्य कैवल्यपूर्ब्बकत्वेन तदधीनत्वात् तथात्वम् । ५नृपभेदे पु० "ब्रह्मक्षत्रस्य वृद्धस्य कौशिकश्च नराधिपः" हरिवं० ६ह्रीअ० स्मृतिः कौशिकश्चैव भीष्मश्च नराधिपः" ।

कौशोर न० किशोरस्य भावः कर्म्म वा प्राणभृद्वयस्यादित्वात् अञ् । "कौमार पञ्चमाब्दान्तं कौशोरञ्च दशावधि" ।

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति" श्रीधरदर्शिते एकादशावत्तिषड्दशपर्य्यन्तपर्य्यायसि "सन्ध्यसि कैशोरे भवानुग्रहकारकम्" भाग०३।२८।१८ स्वार्थे क। तत्रार्थे "कैशोरकं मानयन्ति सह ताभिर्मुमोद ह" हरिवं० ७७ [टक्। किशोर्य्या अपत्ये कैशोरिकेय पुंस्त्री०किशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा० कथञ्चे

कोक पुंस्त्री कुक-आदाने अच्। १चक्रवाके "हंसारवैः कोकरवैश्च" भा० आनु० २६अ० "विरहविधुरकोकहृच्छोकं विभिन्दन्" उद्भटः। २दके "वने यूथपरिभ्रष्टा स्त्री कोकै (दुकैः) रिवार्दिता" रामा०। ३भेके च स्त्रियां ङीप्। ४ज्येष्ठ्यामू (टिकटिकी) ५खर्ज्जूरी दृक्षे च पु० मेदि० ६विष्णौ पु० त्रिका०

कोकड पुंस्त्री० कोकं तद्रूपं लाति ला-क लस्य डः। विलेशयमृगभेदे चमरस्थो राजनि० स्त्रियां ङीष्।

कोकदेव पुंस्त्री० कोकइव दीव्यति दिव-अच्। कपोते राजनि०

कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूतण्यर्थे नद-अच्। १रक्तकमुदे, २रक्तपद्मे च। "व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः" माघः। "सरसः कोकनदभ्रमादिव" नैष०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य। १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः। [स्वार्थे शब्दच०।

कोकबन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मेलनकारित्वात् बन्धुरिव।

कोकमारक पु० ब०व० देशभेदे। "वकाः कोकरकाः मोहाः समवेशवशास्तथा" भा० भी० ६ देशकथने।

कोकवाच पुंस्त्री० कोकस्य वाचेव वाचा वाक् यस्य। विलेशयमृगभेदे राजनि०

कोकाग्र पु० कोकस्येवाग्रमस्य। गमस्तिनक्षुपभेदे राजनि०

कोकामुख न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकामुखप्रभृत्येषु ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्ट्वेमन्तु पुरातनैः" भा० व०८५अ० "कोकामुखे विगाह्याथ" भा० आनु०। २५अ०

कोकाह्व पु० कोकइवाह्वयति आ+ह्वे-ड। श्वेतार्के हेमच०

कोकिल पुंस्त्री० कुक-ऊलच्। स्वनामख्याते पक्षिणि अमरः। "पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूजन" कुमा० स्त्रियाम् जातित्वेऽपि-अजा० टाप्। "कोकिलाकलरवो वनेवने भूनलं निगडो भविष्यति" उद्भटः। "व्यक्तुदः कोकिलान्" कुमा० ति" त्रि० को० "रतिर्दूतिपदेषु कोकिलाम्" कुमा० 'कोकिलालापवाचालाम्" रघुः। अङ्गारे पु० त्रिका० संज्ञायां कन्। "हयदशभिर्नजौ भजजला गुरू नहृटकम्। मुनिगुहकार्णवैः क्षतयति यद् कोकिलकम्" वृ० र० उक्ते २छन्दोभेदे न०।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य। अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कलेखाड़ा) वृक्षभेदे रमानाथः [(तालमाखना) वृक्षभेदे अमरः

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य षच्समा०।

कोकिलावास पु० वृत०। आम्रवृक्षे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा "अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः। निरुन्ध्याद्वायुसञ्चारं कोकिलाख्यासनेन च। जङ्घे कृत्वदयं कृत्वा तदग्रे पादयोः सुधीः। बद्धाङ्गुष्ठद्वयं नाथ। मनैः मनैः प्रकारयेत्। पद्मासनं समाकृत्य कुर्परोपरि संस्थितः"

कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कृष्णः इक्षुः। (कालला)इक्षुभेदे। राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री०वृत०। मकाजम्बूवृक्षे राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽत्र। आम्रवृक्षे राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब०व०। देशभेदे। "चक्रमाणं कोङ्कवेङ्कटकान्"

कोङ्कण पु० ब०व०। देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः "शिबिकर्णिकारकोङ्कणाभीराः"। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!। कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलयानरा" भा० भी० ६अ०। क्वचिदेकत्वम् "नायं वर्ज्यः कोङ्कणे मागधे च" सु० चि० "मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे। व्रतं चूडां विवाहञ्च वर्ज्ययेन्नकरे पुरौ" पी० ध०। तेषां राजा अण्। कौङ्कण तद्देशवृन्देषु बहुषु तस्य लुक्। तत्रार्थे स्वार्थे क "कुन्तलांश्च तथा वङ्गान् शाल्वान् कोङ्कणकांस्तथा (विजित्य) हरिवं० १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा अण् तस्य लुक् कोङ्कणा रेणुका वृत०। परशुरामे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच-ऊलच्। १सङ्कोचके, २सङ्कोचके "एकैकस्य त्वकोचभेदख्यपनाङ्कसादाः कुछे महत्पूर्वयुते भवन्ति" सुश्रु० अङ्गवै०पु० उक्ते ३जातिभेदे (कोँच)"तीवरस्यैव शूद्रायां कोचजातिरिति स्मृतिः। स्त्रियां ङीष्। ४तत्प्रधाने देशे पु०। सोऽभिजनोऽस्य अण्। कौच तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक्।

कोजागर पु॰कोजागर्त्ति इति लक्ष्म्याउक्तिरत्र काले घञ्। आश्विनपौर्णमास्याम्। तत्कृत्यव्यवस्थादि तिं॰ त॰ कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् "आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भोवालुकार्णवात्। आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम्। तत्रात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः। शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च सर्व्वतः। पुष्पार्घ्यफलमूलान्नसर्व्वपक्वैस्तथा। वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः। स्नानैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सवास्त्रवैः। दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः। स्त्रीबालमूर्खवृद्धैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः"। पूजितैः सुरैः पूजितसुरैरित्यर्थः। "पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथाद्वारोर्द्ध्वभित्तयः। द्वारोपान्ते सुदीप्तास्तु संपूज्योहव्यवाहनः। यवान्नतर्पणैस्तद्वत्तिलैश्च हुतर्पितः। संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च। स्कन्दः सभार्य्यरुद्रश्च तथा नन्दीश्वरोमुनिः। गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः। उरभ्रवद्भिर्व्वरुणोगजवद्भिर्विनायकः। पूज्यः सास्त्रैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः। ततः पूज्योनिकुम्भोऽपि समांसैर्लिलतण्डुलैः। सुगन्धिभिर्हुतोपेतैः कृसराद्यैश्च भूरिभिः। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम्। वह्निपार्श्वगतैर्नेया हृद्या क्रीड़ाः पृथग्विधाः"। ततश्च द्वारोर्द्ध्वभित्तिहव्यवाहपूर्णेन्दुसभार्य्यरुद्रस्कन्दनन्दीश्वरसुनयः सर्व्वे पूज्याः। द्वारोर्द्ध्वभित्तिशब्दोऽत्र बहुवचनान्तः। नन्दीश्वरोमुनिरेकः। गोमता सुरभिः, छागवता हुताशनः मेषवता वरुणः, हस्तिमता विनायकः, अश्ववता रेवन्तः सर्व्वैश्च निकुम्भः पूज्यः, महार्णवे सिद्धपुराणम्। "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि। कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये। कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावते स्थितम्। सुगन्धिर्निशि सद्वेशो अक्षैर्जागरणं चरेत्"। तथा "निशीथे वरदा लक्ष्मीः कोजागर्त्तीति भाषिणी। तस्यै वित्तं प्रयच्छामि यश्चैः क्रीड़ां करोति यः। कारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्च्चयेत्। बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदन्नभोभवेत्"। अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानात् रात्रिलक्ष्यमिदम्। ततश्च "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा। प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते" इति वत्सवचनात् यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम् उभयव्याप्यनुरोधात्। यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम्। प्रधानपूजाकालव्याप्यनुरोधात्। यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा तूत्तरा पूर्व्वेद्युस्तत्कृत्यम् "अकृत्सु तिथयः पुण्या कर्म्मानुष्ठानतोदिवा। नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगोविशिष्यते" इति वचनात्"।

"नारिकेलोदकं पीत्वा यश्चेज्जागरणं निशि। तस्यै वित्तं प्रयच्छामि कोजागर्त्ति मरीतले" इत्यपौराणी। तत्रापि क्रीड़ा कार्य्या। अत्रक्रीडाविशेषश्च चतुरङ्गशब्दे वक्ष्यते। "या तु कोजागरे यामे" तिं॰ त॰ राजमार्त्तण्डः।

कोट पु॰ कुट–घञ्। १कौटिल्ये। २धारे घञ्। दुर्गे(गड) मेदिं॰। ततः चतुरर्थ्यां अण्। कोटर कोटस्थ कोटदेशादौ त्रिं॰ [विहतिः स्त्रियां ङीप्।

कोटक पुंक्ली कुट–ण्वुल् जातिभेदे ब्रह्मवै॰ जातिशब्दे

कोटचक्र न॰ कोटस्य दुर्गस्य शुभाशुभज्ञापनार्थे अष्टविध चक्रभेदे चक्रशब्दे विहतिः। "कोटचक्रमष्टविधं चतुरस्रादिभेदतः "इति नरपतिजयचर्य्या

कोटर पु॰न॰ कोटं कौटिल्यं राति रा–क। वृक्षस्कन्धादिस्थगह्वरे। "चलत्फणाधरमिव कोटरं तरुः" माघः। "महाहङ्कारविटपदन्द्रियाङ्कुरकोटरः" भा॰ आश्व॰ ४७अ॰ र दुर्गसन्निकृष्टदेशादौ त्रिं॰ व्युत्पत्तिः कोटशब्दे दर्शिता। कोटरं दुर्गसन्निकृष्टं वनम् तथाभूतसंज्ञायां वा ङीप्। कोटरा॰ पूर्व्वपददीर्घः णत्वञ्च। कोटरावणम् वनभेदे न॰।

कोटरादि पु॰ वनशब्दे परे पूर्व्वस्वरदीर्घनिमित्ते प्राग्भाषितोक्ते शब्दगणे स च गणः। "कोटर भिक्षक क्षिप्रक पुरग शारिक"।

कोटरी स्त्री कोटं कौटिल्यं रीक्षति री–क्षे गतौ च किप् १नद्यां स्त्रियां २दुर्गायाञ्च अमरटीका।

कोटवी स्त्री कोटं कौटिल्यं दुर्गं वा वाति या–गतौ क्विं ङीप् च गौरादित्वात् ङीष्। १दुर्गायाम् धरणिः। २नद्यां स्त्रियां अमरटीका।

कोटि स्त्री कुट–इञ्। १धनुषोऽग्यभागे अमरः २वस्त्रप्रान्तभागे, ३अङ्गुलीनां कोणे ४उत्कर्षे ५शतलक्षमितसंख्यायां, ६तत्संख्येये च मेदिं॰। ७पृष्ठकायाम् (पिड़िङ्गशाक) अमरः दर्शनयस्यालक्ष्मने, वादे निर्णयार्थं कृते ८पूर्व्वपक्षे, वा ङीप् कोटीत्यपि। "धनुर्व्योद्यम्य कर्णेन वीरम्" भा॰ आ॰ १६०। "ततः

भूमिनिहितैककोटि तत्" (कार्मुकम्) रघुः। "आवर्जितजटाभौलिपिलम्बिशशिकोटयः" कुमा० "शर्द्धिस्तनत्तुङ्गिनदोधितकोटिमेनम्" माघः "विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः" संशयहेतुकौ नटाश्वरः। "इष्टाहाहोर्वः स्यात्तत्सर्द्धिन्यां दिशीतरोबाहुः। त्रास्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैः" ज्यालीलावत्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदे स्त्री "तथायते नङ्गुजकोटिघातः" लीला० "त्रिकिर्मैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्मयुग्मसंज्ञा च तेषाम्। अयुग्मे पदे यातम् एयन्तु युग्मे भुजोबाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" सि०शि० उक्ते राशिचक्रस्य ११तमेऽंशे १२तमोक्ते क्रान्तिरूपणार्थे कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाभेदे यथा "दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्कोश्छायायाश्च पूर्व्वापरसूत्रमध्यम्। दोर्ज्ञाःप्रभापर्यन्तवियोगमूलं कोटिर्गतात् प्राग्यदि सा ततः स्यात्" सि० शि०" "दिक्संपातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिरिति" ग्रहि० १३चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं तत्रैव दर्शिते क्षेत्रावयवभेदे च यथा "योऽग्रो नरो दिनकृतः स विधोरुदग्रशृङ्गान्वितो मम मता खलु सैव कोटिः" सि० शि०

"ओ रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्ध्वशङ्कुना युतः सैव कोटिर्मम मता अत्रोपपत्तिः। इष्टार्कज्ञोर्यामप्रोत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः। ऊर्ध्वाधरभावेन यदन्तरं सा कोटिः। सा चैवं भवति। उदग्रेऽस्ते वा यदि शङ्कोन्नतिस्तदा रविशङ्कोरभावाच्छशिवङ्कुरेव कोटिः। यदा निशि रवेरधःशङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदग्रशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोर्यत्तस्ययोरूर्द्ध्वान्तरमन्तरं सैव कोटिरुक्तिता। यतो द्रष्टा पुरुषेणात्मनोऽवस्थानवशेन शशिनः शङ्कुमूलमवलोक्यम्। अतः खास्थानसमसूत्राद्ऊर्द्ध्वरूपया कोट्या भवितव्यम्। भुजकोटिकर्णक्षेत्रं त्रास्रं दृष्टेरत्र आदर्शवत् संमुखं यथा भवति तथा कल्प्यम्" ग्रहि० तत्रैवोक्ते १४उदग्यास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवभेदे यथा "सूत्राद्विवस्वद्गुतलं यमांशं यामग्रां गतं हि द्युनिशं कुजोर्द्ध्वं। अधस्य सौम्यां निशि सौम्यमग्रात् सद्युन्निशुक्रं न्यतलं निरुक्तम्। सौम्याग्रकाद्याम्यतलं हि याम्यं याम्याग्रकात् पुनरेव याम्यम्। तद्वत्तरेवां समसूत्रखेटसंस्थांशजीवां भुवि बाहुबाहुः। दृग्ज्यां श्रुतिं चाग्र तयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियोगमूलम्" सि०शि०

"क्षितिजस्याहोरात्रवृत्तसंपातयोर्ऊर्द्ध्वं सूत्रमुदग्वास्तसूत्रम्। अग्रस्थानाल्लम्बः शङ्कुः। तस्य तलसूत्रयोस्तत्सूत्राद्दक्षिणतो भवति। यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम्। अधस्तूत्तरतो गतम्। अतो निरक्षुत्तरं न्यतलम्। अथ भुज उच्यते। उत्तरगोलेऽग्रोत्तरा न्यतलं याम्यमतस्तनोगाया बाहुर्भवति। बाहुर्नाम शङ्कुप्राच्यपरसूत्रयोरन्तरम्। यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात्। एवं सूत्रप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले त्वग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे क्षते बाहुः स्यात्। रविसमसूत्रखलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः। तत्र या दृग्ज्या स कर्णः। तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" ग्रहि०

"शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः" रामा०। तत्र संख्यायाम् "योनिकोटिसहस्रेषु सृतिं चाप्नोऽराजनः" मनुः। "कोटिकोटिगुणितं दिवि दायि" नैष०। संख्यान्विते "कोटीशतसहस्रोद्य चाहरेति" रघुः। ततो वारे मत्वर्थीयच्। कोटिलक्षस्य कोटिवारार्थे अव्य०। कारकार्थहेतौ तृतः; वीप्सायां शस्। कोटिशस् वीप्सान्वितकारकरूपे तदर्थे अव्य० कोटिशोदर्शति। [गोपकोटे जटाधरः।

कोटिक पु० कोट्या वहुधा कायति प्रकाशते कै—क। इन्द्र-

कोटिकास्य पु० कोटिकस्येवास्यमस्य। शिविवंश्ये सुरथपुत्रे नृपभेदे "अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रः यं कोटिकास्येति विदुर्जनुष्याः" भा० व० २६४अ०। द्रौपदीं प्रति तदुक्तिः

कोटिजित् पु० कोटिं कविकोटिं, पणे कोटिमितं द्रव्यं वा जितवान् जि-भूते क्विप्। रघुवंशादिकाव्यकारे कालिदासे तिका०।

कोटिज्या स्त्री शु० सि० उक्ते यष्टिसूत्रसाधनाङ्गे चापावयवभेदे तदागमनं यथा

"गताङ्गुज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत्। युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताङ्गवेत्" सू०सि०। "विषमे पदे गताद्यङ्गुलपदादितो यद्गतं राशित्रिभागात्मकं प्राग् ज्ञातं तस्मादिष्टार्धः भुजज्या स्यात्। गम्याङ्गुलोनं त्रिभं यद्गतात् पदान्तावधिकक्षेत्रम्। तस्मात् कोटिः कोटिज्या स्यात्। युग्मे सजे तु गतात् पदे एष्याङ्गुलज्या, गतात् कोटिज्या स्यात् तु कारो विशेषद्योतकः। एकस्यार्द्धेऽकरीत्या द्वयं साधितमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः विषमपदे यष्टेरूर्ध्वाधरेखान्तरासुसारेण फलसम्पद्यते ततो दृक्षासूत्रान्तरमेवज्या भुजरूपा तदर्द्धचापं तदन्तरांश-

वृत्तभागस्था गताः। ऊर्ध्वाधररेखामत्स्यसम्पृक्ततिर्यग्रेखाग्रहयोरन्तरस्फुटमर्धज्यापदान्तः कोटिज्या भुजोत्क्रमज्योनव्यासार्धरेखारूपकोटितुल्यत्वात्। तदर्द्धचापं भुजांशोनं त्रिभमिति गम्यात् कोटिज्या। समपदे यद्भोर्ध्वाधररेखान्तर तिर्यगर्धज्या भुजज्येति तदर्धं चापं यद्यैष्यं तिर्यग्रेखाग्रहान्तरं तिर्यगर्धज्याकोटितुल्यत्वात् कोटिस्तच्चापं षड्गतमित्युपपन्नं गतादित्यादि" रङ्गनाथः

कोटितीर्थ न० कोटिः तीर्थान्यत्व। १अवन्तिकेशमहाकालसन्निधिस्थे तीर्थभेदे। "महाकालं ततोगच्छेत् नियतो नितयाशनः। कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्" भा०व० ८२अ०। २पद्मनदान्तर्गते तीर्थभेदे च। "ततः पद्मनदं गत्वा नियतोनियताशनः। कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्" भा०८३अ०

कोटिपात्र न० कोटिरग्रं पात्रे जलाशयेऽस्य। केनिपातके हेमच० तदग्रस्य जले पातनेन नौचालनात्तस्य तथात्वम्। शब्दकल्पद्रुमे पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी "केनिपातः कोटिपात्रमरित्रञ्चोडुपः प्लव" इति हेमचन्द्रे क्लीवत्वनिर्देशात्।

कोटिफल न०ष६त०। त्रिकोणादिक्षेत्रावयवस्य कोटेः फले। सि०शि०तदायनप्रकारोदर्शितोयथा।"खेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे भांशै ३६० र्हृते च भुजकोटिफलाच्चयेस्तः" भू०। "अतोपपत्तिः। यावत् केन्द्रप्रतिमण्डले तावदेव नीचोच्चवृत्ते स्यात्। अतः प्रतिमण्डलदोःकोटिज्ये अनुपातेन नीचोच्चवृत्ते परिणाम्येते यदिभांशवृत्ते ३६०एते दोःकोटिज्ये तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति। अथवा त्रिज्याव्यासार्धं एते दोःकोटिज्ये तदान्त्रफलज्याव्यासार्धं किमिति। फलं तुल्यमेव" ग्रन्थि०।

उक्तञ्च सू०सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा

"तद्भुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते। तद्भुजज्याफलधनुर्मान्दं त्रिज्यादिकं फलम्" सू० "भुजकोटिजेऽत्र मन्दशीघ्रान्यतरस्वल्पेन केन्द्रभुजकोटिज्ये तद्भुणे स्वीयस्फुटपरिधिना गुणिते भगणांशैः षष्ट्यधिकशतत्रयेण भक्ते भुजफलकोटिफले भवतः। मन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य धनुःफलादिकं मान्दं फलं भवति। अतोपपत्तिः। कक्षास्थोच्चनीचस्थितदेवतया स्वहृत्स्थितस्वतत्पोतं यद्विम्बं स्वाभिमुखाकर्षणेन कक्षास्थमध्यग्रहस्थानात् परमफलज्यान्तरितस्थाने आकर्षणबलवशात्तिर्यङ्नीतं भगणांशात्मकं भवति। तेन मध्यग्रहस्थानीयकक्षाप्रदेशादन्यत्र स्फुटग्रहस्थानं भवति। तस्मात् स्फुटग्रहस्थानीयकक्षाप्रदेशात् मध्यग्रहस्थानीयकक्षाप्रदेशस्य यदन्तरं तत्तुल्यव्यासार्धेनोत्पन्नवृत्ते भगणांशाङ्किते भूमध्यग्रहस्पष्टरेखासक्तवृत्तप्रदेशरूपोच्चस्थानात् केन्द्रान्तरेण कक्षाविपरीतमार्गे तद्वृत्तपरिधौ यत्रो भवति। तस्मिन्नीचोच्चवृत्ते ऊर्ध्वाधररेखाग्रहयोस्तिर्यगन्तरस्फुटमर्धज्याकारं परमफलज्यानुरूपं भुजफलम्। तस्मिन्नेव वृत्ते व्यासमिततिर्यग्रेखाग्रहयोरन्तरमूर्ध्वाधरमर्धज्याकारं परमफलज्यानुरूपं कोटिफलम्। एते तत्र कक्षास्थभुजज्याकोटिज्यावद्भुजकोटिरूपे इति। कक्षास्थभगणांशप्रमाणेनैते भुजज्याकोटिज्यारूपे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमाणानुरूपभागोक्तनीचोच्चपरिधिभागैः केन्द्रत्यनुपातेन फलवृत्तस्थत्वाद्भुजफलकोटिफले" रङ्गनाथः

कीटिर पु० कोटिं राति रा-क। १इन्द्रे, २नकुले, ३इन्द्रगोपकीटे च रेदि०

कीटि(टी)वर्षा स्त्री० कोटिभिरग्रैर्वर्षति मघु वृष-अण्। (पिड़िङ्ग) १शाकभेदे। अमरः दीर्घमध्यस्तदर्थे शब्दच० २वाणासुरपुरे न० शब्दर०

कोटि(टी)श पु० कोट्या अग्रेण शृणति शो-क। १लोष्टभेदनेऽस्त्रे (गड़) (सगर) इति वा ख्याते पदार्थे रत्नको०हस्वमध्यः वासुकिवंशोक्त २नागभेदे पु०"कोटिशोमानसः पूर्णः शलः पालोहलीमकः" भा० आ०५७अ० वासुकिवंश्योक्तौ

कोटी स्त्री० कृट-इन् ङीष्। (पिड़िङ्ग) १शाकभेदे शब्दरत्ना० २कोटिशब्दार्थे च "प्रतोदैश्चापि कोटीभिर्भृङ्गारैः साधुयाचितः" भा० द्रो० ८६अ०

कोटीर पु० कोटिभीरयति ईर-अण्। १किरीटे, हेमच० २जटायां त्रिका० "कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्टैति" नैष०

कोट्ट पु० कुट्ट-घञ् नि० गुणः। दुर्गे (गड़) अमरः २पुरभेदे (कोटकाङ्गड़ा) ३राजधानीभेदे च न० हेमच०

कोट्टवी स्त्री० कोट्टं वाति वा-क गौरा० ङीष्। १नम्नायां शुक्लकेशायां स्त्रियाम् २दुर्गायाञ्च जटा० ३वाणासुरमातरि च तत्र दुर्गायास् हरिवं० १८५अ०

"कुमाररक्षणार्थाय विचरती श्रुतन्तु तदा। दिव्यात् देववचनात् प्रातिष्ठदथ कोट्टवी। लब्धा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः। चित्वा कनकशृङ्गिस्थ क्षो च लग्ना स्थितालारे। अथान्तरा कुमारस्य देवीं दृष्ट्वा महाभुजः। पराङ्मुखस्ततो वाक्यमुवाच मधुसूदनः। भगवानुवाच अपगच्छावगच्छ त्वं धिक् तामिति च क्रोऽब्रवीत्। किमेवं कुरुषे विघ्नं निश्चितस्य वधस्यति। दैवव्यायन उवाच। श्रुत्वैव वचनं तस्य कोट्टवी तदा वि-

भोः। नैव वासः समाधत्ते कुमारपरिरक्षणात्''। १८५अ० बाणमातरि भाग० १०।६३।३६ "तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा। पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणविरक्षया'' उभयत्र नग्नत्वमुक्तकेशत्वविशेषणं तत्काले तथाभूतत्वज्ञापनाय अतस्तयोस्तदा नग्नत्वमुक्तकेशयुक्तत्वात्तथात्वम्

कोट्टवीपुर न० ६त० बाणासुरपुरे तन्मातुस्तत्र प्रधानत्वात् तथैव बाणासुरस्य रक्षणात् तत्पुरस्य तद्नामत्वम्।

कोट्टार पु० कुट्ट–आरक् पृषो०। १क्रौञ्चेऽनागरे २पुष्करिण्याः पाटके च। (पाड) मेदि०

कोठ पु० कुठि–अच् नि० नलोपः। मण्डलाकारे कुष्ठरोगे। तल्लक्षणमुक्तं निदाने "असम्यग्वमनो दीर्णपित्तमुद्रिक्तनिम्बैः मण्डलानि'' सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च। उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठइत्यभिधीयते''इति माधवकरः। एतेन चान्ययोक्तम् ''वरटीदष्टनिकाशः कण्डूमान् सोत्थितोऽस्रकफापितात्। चर्मिकोत्थादविज्ञेयः कोठइति निगद्यते तज्ज्ञैः'' "उद्घर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठनिलापहम्'' "कण्डूकोठनिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः'' "उद्घर्षणेन निष्टिकया कण्डूकोठविनाशनम्''इतिच सुश्रुतः

कोठर पु० कुठि–अर पृषो०। अक्षकोठकवृक्षे राजनि०

कोठरपुष्पी स्त्री कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या ङीप्। वृक्षकारके राजनि०

कोण पु० कुण–करणे घञ् कर्त्तरि अच् वा। येन धनुराकर्षति काष्ठेन वीणादयोवाद्यन्ते तस्मिन् वादनसाधने १काष्ठभेदे २अस्त्रौ, अमरः। ३छत्रादीनामेकदेशे, ४अस्त्राघातमयभागे, ५लगुडे, मेदि० ६मङ्गलघटे हेम० ७यन्त्रिणि विश्वः। द्वयोर्दिशोर्मध्यभागे ८विदिशि राजनि० "कनककोणैरभिहन्यमानः'' काद० "भेरीस्तदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः'' रामा० "स्वष्टहस्ताङ्गुष्ठेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः। कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि'' कथास०। "सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्दुन्दुभिः'' रामा० "विन्दुस्तिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्'' तन्त्रसा०। समकोणं विषमकोणम् त्रैलम्

कोणकुण पु० कोणे अस्त्रैकदेशे कुणति अणति कुण–क। मत्कुणे (उकुण) हेमच०

कोणाघात पु० "ढक्काशतसहस्राणि भेरीशतशयानि च। एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते'' इति भरतोक्ते वाद्यसंघाते रत०। काष्ठेन वीणादेस्ताडने च। "कोणाघातेषु गर्ज्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंवर्द्दचण्डः'' वेणी० [अमरः

कोणि त्रि० कुण–इन्। आदानशक्तिहीनहस्तयुक्ते (कोपा)

कोथ पु० कुथ–घातित्वे घञ्। १नेत्ररोगभेदे (केँ घो)। कर्त्तरि अच्। २गलिते त्रि०मेदि०"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढ़पुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्लिनोति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते'' इति सुश्रुतोक्ते गुह्यक्षयकारके ३भगन्दरोगोपद्रवभेदे। भावे घञ्। ४गलने"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णे मांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां क्लमयो जायन्ते'' सुश्रुतः "तत्र सविषैमत्स्यकीटदर्द्दुरमूत्रपुरीषकोथ जाताः'' सुश्रु० ''कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम्'' (जलम्) सुश्रु० "गोशकृत्कोथजा मन्दा; मध्याः काष्टिकोद्भवाः'' सुश्रु०

कोदण्ड न० कु–शब्दे विच् कौःशब्दितोदण्डोऽस्य। १धनुषि, "विस्फुर्जज्ज्याकोदण्डः'' भाग० ३।२१।५१। तत्तुल्यत्वात् २भ्रूलतायां, ३देशभेदे च। अमरः ४धनूराशौ च।

कोदार पु० ईषदुदारः कोःकादेशः। धान्यभेदे "न ह्यात्यं सर्व्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्'' काश्या० १,६,८, स्थल भाष्ये कर्कशतवाक्यम्

कोद्रव पु० कु–विच् कौः सन् द्रवति द्रु–अच् कर्म्म०। (कोदो) धान्यभेदे अमरः "कोद्रवोवातलो ग्राही हिमः पित्तकफामहः'' भावप्र० तद्गुणाश्चोक्ताः। "अयञ्जिया वै कोद्रवाः'' श्रुतिः। "अतोऽन्यदपि संग्राह्यं सदशं धान्यमात्रकम्। न ह्यात्यं सर्वथा माषवरकोद्रवम्'' काश्या०औ०१,६,८,स्थ०भा० कर्कशतवाक्यम्। तस्य वैश्वदेवे व्यवहृतता "पचनाग्निं समुज्ज्वाल्य वैश्वदेवं समाचरेत्। निष्पावान् कोद्रवान् माषान् कलायांश्चणकांस्त्यजेत्'' काशी० २५अ०। तस्मान्नाश्नीयात भा० अनु० ४२६१ श्लोके उक्ता यथा "अश्राद्धीयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा''

कोनालक पुंस्त्री कोने जलेऽलति अपर्याप्नोति अल–ण्वुल्। कोनचारिणि त्रसे क्षणपुष्प श्वेतेदरे जलचरपक्षिभेदे कृष्णपरीषपुष्पके कोनालकं पठित्वा ''प्लवाः कोनचारिणः'' सुश्रु०। इन् कोनालि अप्यत्र। "कुलायकोनालिप्रभृतीन् सेवेत'' सुश्रु० स्त्रियां ङीप्।

कोन्मशिर पु० ब्राह्मण्यामेन शूद्रत्वप्राप्तक्षत्रियभेदे भा० अनु० ३५अ०

"सन्ति चाशीविषसमाः सन्ति मन्दास्तथाऽपरे। विधानीह हतानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर!। मेकला द्रविडा लाटाः पौण्ड्राः कोन्वशिरास्तथा। शौण्डीका दरदा दार्व्वाश्चोलाः शबरबर्ब्बराः। किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामसर्ज्जनात्"।

कोप पु० कुप–भावे घञ्। १क्रोधे कामानाप्रिजे चित्तवृत्तिभेदे अमरः। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० सधाद्यनुकूलचित्तवृत्तिभेदः कोपः। असहनशब्दे विवृतिः। "पादिन प्रहरन् कोपात्" मनुः। "मानः कोपः सतु द्वेषा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः। द्वयोः प्रणयमनः स्यात् प्रणोदे सुमहत्यपि। प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना" सा० द० उक्तो शृङ्गाररसाङ्गे २प्रणयकोपे च

"अपकारिणि चेत् कोपः कोपे कोपः कथं नहि। धर्म्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि" नीतिसा०। "रिपौ बन्धौ स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः। विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव" २धातुवैषम्यकारिदोषाणां विकारभेदे सुश्रु० "तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः" शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः। चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सने" सुश्रु० "स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः" सुश्रु०

कोपक्रम न० उपक्रम्यते कर्म्मणि घञ् ६त० उपक्रमान्तत्वात् क्लीवता। कस्य ब्रह्मण उपक्रमे–उपक्रम्यमाणे १ब्रह्मणा आदौ ज्ञात्वा उपक्रम्यमाणायां जगतः सृष्टौ अमरः। कोपक्रमस्थत्व न०। ६त०। २कोपस्य क्रमे पु०

कोपन त्रि० कुप–ताच्छील्ये युच्। कोपशीले जटाध०"चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" अमरः। "आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्" भा०आ०२६अ०। "तपस्वी कोपनो भृशम्" भा०व०११०अ० "पादाहतः कोपनयाऽवधूतः" कुमा० २अक्षुरभेदे घु०"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रयः" हरि० ४२अ० कुप–णिच्–भावे ल्युट्। १कोपनिष्पादने ४दोषविकारकारकव्यापारभेदे न० "स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते शरणान्वितम्" भा० आश्व० १७अ०। "यथौषधैर्दोषाः कुपिताः कोपमागताः" सुश्रु० कुप–णिच् कर्त्तरि ल्यु। ५कोपकारके त्रि० "कोपनं कफवातानां दुर्बलानां घनिकां दधि" सुश्रुतः

कोपनक पु० कोपनः कोपशील इव कायति कै–क। १घोरनामकगन्धद्रव्ये राजनि० स्वार्थेक। २कोपने त्रि०

कोपनीय त्रि० कुप–कर्म्मणि अनीयर्। द्वेषविषये "ते च शब्दादयउपस्थिताः परस्परेणाभिहन्यमानास्तदु पायात्राणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति" सा०त० कौ०

कोपयिष्णु त्रि० कुप–णिच् वा० इष्णुच्। परस्य कोपकारके "वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः भा० आ० १७६अ०

कोपलता स्त्री कोपहेतुर्लता। कर्ण्यस्फोटलतायां राजनि०

कोपिन् पुंस्त्री० अवशत्रं कुप्यति णिनि। १जलपारावते २अवशत्रकोपशालिनि त्रि० राजनि० स्त्रियां ङीष्। कोपयति णिजन्तात् णिनि। ३कोपसम्पादके त्रि० "सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी" सुश्रुतः स्त्रियां ङीप्।

कोमल न० कु–कलच् सुट् च नि० गुणः। १जले। २मृदौ, अकठिने, च त्रि० मेदि० ३क्षीरिकायां स्त्री० टाप् शब्दच०। ४मनोहरे त्रि० शब्दर०। "निशा च शशा च शशाङ्ककोमला" नैष०। शशस्याङ्कवन्मृदुला शय्या। शशाङ्केन मनोहरा निशा च इत्यर्थः। "अलभ्रुतः कोमलरत्नरायीन्" माघः।

कोमलक त्रि० स्वार्थे क। १कोमलशब्दार्थे। संज्ञायां क। २शणशाले शब्दच०।

कोमलवल्कली स्त्री कोमलं वल्कलं यस्याः। लघुलीनायां (नेवाड़) शब्दचिन्ता०।

कोमलासन न० आसनशब्ददर्शितमृगादिचर्म्मनिर्म्मिते आसनभेदे "इदानीं शृणु देवेश! रहस्यं कोमलासनम्। योगसिद्धिप्राचारार्थं सिद्धै चर्म्मासनं तु तत्" तन्त्रसा०।

कोमासिका स्त्री ईषदुमेय अतसीशब्दक आस्ते आसस्वुल् टाप् अतदुत्त्वम्। जालिकायाम् (फूलेर जालि) हारावली।

कोय्य त्रि० कम–कर्म्मणि ण्यत् पृषो०। काम्ये। "ऊर्जो नः सन्तु कोय्या" ऋ० १।१७१।२। "कोय्या दान्यानि" भा० ६।१९।२।

कोयष्टि पु० कं जलं यष्टिरिवास्य पृषो० अत ओत्त्वम्। जलकुक्कुटे पक्षिणि। "प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"। मनुः संज्ञायां कन् कोयष्टिक (टिटिर) टिट्टिभपक्षिणि "कपोतपारावतशृङ्गराजपरभृतेत्यादि प्रतुदपक्षिगणे कोयष्टिकशुक्ला "कर्कोया मधुराम्लाः फलाहाराः बलकराः। पित्तश्लेष्महराः शीता बलमांसवर्चसः" सुश्रुते तत्फलगुणा उक्ताः।

कोर पु० कुल–संस्त्याने अच् लस्य रः । १संस्त्यानवति कोरका कारे सुश्रुतोक्ते देहस्थसन्धिभेदे यथा "त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डसण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुलफजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः" । "नाभिरेवाक्षतयः व्याख्याताः" । कुल–घञ् । २संस्त्याने पु०

कोरक पुंन० कुल-संस्त्याने एवुल् लस्य रः । कलिकायाम् । "कलिका कोरकः पुमानित्यमरोक्तिः प्रायिकाभिप्रायात्"कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोः" विश्वोक्तेः तेन "सप्तपर्णस्तु विचकार कोरकाणि" माघे क्लीव प्रयोगः "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्" मेदि० । २कक्कोले ३मृणाले च विश्वः । ४चोरनामपण्यद्रव्ये जटाध० । ततः तारका० संजातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातमुकुलेत्रि०

कोरङ्गी स्त्री० कुर–अङ्गच् गौरा० ङीष् । १सूच्यां लतायाम् (छोटएलाइच्) अमरः २पिप्पल्यां राजनि०

कोरदूष पु० कोरं संस्त्यानं दूषयति दूषेर्ण्यन्तात् अण् उप० स० । (कोँदो) ख्याते व्रीहिभेदे अमरः । "निशाषष्टिकयवगोधूमकोरदूषेत्यादि" सुश्रु० "श्यामाककोरदूषाद्यं तक्रं पित्याकसक्तुभिः" सुश्रु० । एवुल् । कोरदूषकोऽप्यत्रार्थे । "ईदृशोभविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते । ब्राह्मणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः" भा०व०१९०अ०

कोल पु० कुल–संस्त्याने अच् । १शूकरे २प्लवे(भेला) अमरः २क्रोडे ४शनिग्रहे ५चित्रके (चिता) ६अङ्गपालौ ७आलिङ्गने मेदि० । ८देशभेदे पु०ब०व० शब्दरत्ना०९।अस्त्रभेदे पु० धर० "नेटात् धीवरकन्याजाते १०जातिभेदे ब्रह्मवै० पु० ११नृपभेदे "करूषान्मादधाक्रीडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः । पाण्ड्रश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिवः । तेषां जनपदाःस्फीताः पाण्ड्राः कोलाः सकेरलाः" हरिवं०३३अ० १२मरिचे न० राजनि० १३चव्ये(चइ)वैद्य० । १४तोलकपरिमाणे वैद्यकम् । १५कर्कन्धूवृक्षे स्त्री० गौरा० ङीष् । तस्याः फलम् अण् तस्य लुक् ।१६बदरीफले न० । कर्कन्धूवृक्षे विदुः "बदरीसदृशाकारोदृश्यः स्वल्पफलोभवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा कोलघोण्टेति योच्यते" रूपभूतिः "हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च बदरीच्छदा । मृगालकोलिः कर्कन्धूः" रत्नकोषः "आद्यिकोलतुलितमकाशनैः" । "यः कोलतां बल्लवतां च विभ्रत्" भावः । कोलदृश्यं च सुश्रुते अन्नवर्गे उक्तः । तच्च वाक्यं ३२२पृ० दृश्यम्

कोलक पु० कुल–एवुल् । १अङ्कोटवृक्षे, राजनि० २बड्डिशे

यारट्टके जटाधरः (कांकला)च ३गन्धद्रव्यभेदे, ४मरिचे, ५कक्कोले च न० अमरः ।

कोलकन्द पु० कोलइव कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राजनि० "कोलकन्दः कटूष्णश्च कृमिशोथविनाशनः । वस्तिरुक्पीहप्रशमनः विषदोषानिलापहः" राजनि०

कोलकर्कटिका स्त्री० कोलइव कर्कटिका । मधुरखर्ज्जूरिकायां राजनि०

कोलघोण्टा स्त्री । बदरीभेदे सुभूतिः । [द्रव्ये अमरः ।

कोलदल न० कोलं बदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्धद्रव्ये अमरः ।

कोलगिरि पु० दक्षिणदिक्स्थे पर्वतभेदे "क्षत्रं कोलगिरिञ्चैव सुरभीपट्टनं तथा" भा० स० ३०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलमल्लिनाथेति तस्य विशेषणं ततूपर्वतस्थितत्वात् [दृश्ये हारा०

कोलनासिका स्त्री० कोलस्य शूकरस्य नासिकेव । रङ्गिणी-

कोलपुच्छ पु० कोलस्य शूकरस्येव पुच्छोऽस्य । कङ्कपक्षिणि हारा० । [राजनि०

कोलमूल न० कोलं बदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले

कोलम्बक पु० कुल–अम्बच् ओष्ठसमध्यः संज्ञायां कन् । नन्त्रोभिदे अलाबूप्रभृतिसमुदाये वीणायाः अवयवे भरतः

कोलवल्ली स्त्री० कोलोवराह इव वल्ली तल्लोमतुल्यशुङ्गावत्त्वात् । गजपिप्पल्याम् राजनि० । २शूकरपादिकायां राजनि०

कोलशिम्बि स्त्री कोलपादाकारा शिम्बिरस्याः । (आलुकशीति) ख्यातायां शूकरपादिकायां लतायाम् । वा ङीप् । "कोलशिम्बी समीरघ्नी गुरुष्णा कफवातहृत् । शुक्राग्निसादकृल्लघ्वी रुचिकृत् बृंहणी गुरुः" इति भावप्र०

कोला स्त्री कुल–ज्वला० ण टाप् ।१पिप्पल्याम्,२चव्ये (चइ) मेदि०३कोलिवृक्षे शब्दरत्ना० । ४कोलापुरे च

कोलाङ्ग पु० ब० व० । देशभेदे शब्दरत्ना०

कोलापुर न० दक्षिणदेशप्रसिद्धे लक्ष्मीदेव्याः स्थाने पुरभेदे

कोलाविध्वंसिन् त्रि०कोलां पुरभेदे विध्वंसितुं वस्तुं शीलमस्य विशब्देन धातोरन्यार्थपरत्वम् । पर्वतवासिनि म्लेच्छभेदे, "एव पालयतस्तस्य म्लेच्छाः पर्वतवासिनः । कोलाविध्वंसिनः प्राप्ताः" इति देवीभागवतम् । "कोलाविध्वंसिनस्तथेति" देवीभाहा० । कोलाशब्दः कोलाहलयाचकस्तथा च कोलाहलेनैव राज्यविध्वंसं ये कुर्वन्ति । ते षु च ।

कोलाहल पु० कुल–घञ् तमाहलति अच् । बड्डविषे दूरगामिन्यव्यक्ते शब्दे अमरः "शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोलाहलेन वै" रामा०

कोलि स्त्री कुल–इन्। वदर्थाम् पचे या ङीप् अमरः
कोलिसर्पः पु० सगरेण म्लेच्छतां प्रापिते क्षत्रियभेदे। उदा० केरलशब्दे हरिवं० वाक्यसङ्गम् "कोलिसर्पास्माहिषका-स्तास्ताः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्" भा०आनु०६६अ० [राजा अण् कौलूत तद्राजे
कौ(कौ)लूत पु० कुलूतशब्दार्थे ह० स० पाठान्तरम्। तस्य
कौल्या स्त्री कोलमर्हति यत्। पिण्मल्यां रत्नमा०
कौल्ल पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे "भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः" इत्युपक्रमे "ऋष्यमूकः कूटकः कौल्लः सह्यगिरिः" इत्यादि भाग० ५।१९।१०। उक्तम्। स च गिरिः वृ०सं०कूर्मविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे "कर्णाटकमहाटविचित्रकूटनासिककौल्लगिरिचोलाः" इति दक्षिणस्थोक्तः। कौल्लगिरेयं तत्रभवः तस्य राजा वा वा० ढक्। कौल्लगिरेय तत्रभवे तद्राजे च। "अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं स्खलिलार्णवम्। तत्रापि द्राविडैराम्ध्रैरौद्रैर्माहिषकैरपि। तथा कौल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत् किरीटिनः" आ० आश्व० ८३अ०।
कोविद पु० कुङ् शब्दे–विच् कौ वेदम् वेत्ति विद–क। १पण्डिते २विदुषि अमरः "सभीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम्" मनुः। "आत्मनैव गुणदोषकोविदः"। "औत्सर्गसुखगानकोविदेति च" माघः।
कोविदार पु० कुं भूमिं विदारयति–वि+दृ–अण् पृषो०। १रक्तकाञ्चनारे (रक्तकाञ्चन)। अमरः। "कोविदार कर्णिकाऽतिकोमला तत्क्षिप्तितिलतैलप्लाविता। छिन्नवालकसुवासवासिता वेसवारकुलितोऽतिलोभदा" पाकशास्त्रम्। काञ्चनारशब्दे गुणाद्युक्तम्। "कशेरु कोविदारस्य तालकन्दस्तथा विसम्"। श्राद्धे देयकथने वायुपु०। "श्वेतकाञ्चनसदृशः कोविदारः" इति श्राद्धविवेकः। २पारिजाते च। हरिवं० १२६अ० तद्वृत्तिर्दर्शिता यथा "कोऽप्ययं दारुरित्याङ्गरजानल्लोयतोजनाः। कोविदार इति ख्यातस्त्वचतः स महातरुः। सन्दारः कोविदारश्च पारिजातस्य नामभिः। स दृश्यो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्" पारिजातहरणे। "पारिजातान् कोविदारान् देवदारुमास्तथा" भा०व० १५५अ०। अत्र पारिजाताद्भिन्नत्वेन निर्देशात् रक्तकाञ्चनपरता स्वार्थे क। रक्तकाञ्चनवृक्षे "अमन्दैः पिचुमन्दैश्च मन्दारैः कोविदारकैः" काशी०।
कोश(ष) पुंन० अङ्गादि कुश(ष)–आधारादौ घञ् कर्त्तरि अच् वा। १अण्डे शब्दर०। कृताकृतवीः २हेमरूप्ययोः अमरः। ३कटमले सुकुले ४खड्गविधाने। (खाप) ५समूहे हृदिव्यभेदे अमरः। मूर्द्धन्यमध्यस्थ अभिधानरूपे ७शब्दपर्य्यायबोधकग्रन्थे मेदि० धनाध्यागारे ६पानपात्रे चषके १०शिम्बायां हेमच०। धनधान्यादिमध्यस्थे (कोया) ख्याते ११पदार्थे धर०। शब्दान्तरपूर्व्वकं गोलकाकारे १२पटार्थे यथा "नेत्रकोशः" क्षीरस्वामी। तत्र खड्गविधाने "वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रसरूर्म्मकान्" "पृथुलश्चित्रकोशश्च" तस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे" भा०वि० ४२अ०। बहुशः प्रयोगः। धनागारे "निःशेषविश्राणितकोषजातम्" सुकुले "श्रमश्लिष्टोऽत्र विभिन्नकोशैः" "भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दत्तकोशाः" रघुः १३त्यगाद्यावरणे कोशवदावरकत्वात् "शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्यानिःसृताम्बिका। कौशिकीति समाख्याता ततोलोकेषु गीयते" देवीमा०। १४विधानमात्रे "भुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्" रघुः। "कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्" सुश्रु०। "द्वीपः कृपलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशः" भाग० ५।१६।१। कोश(ष)पानदिव्यञ्च वीरमि० दर्शितोयथा "अथ कोश(ष)विधिः। तत्र "अतः ष प्रवक्ष्यामि कोश(ष)स्य विधिमुत्तमम्। शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम्। पूर्व्वेद्युः सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च। सशङ्कस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते। इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधाविति"। सशङ्कस्य असत्येन दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य कोशपानम्। उग्रदेवतास्नानोदकपानं देवतास्नानोदकञ्च प्रस्तुतित्वयं व्याहृत्याह विष्णुः "उद्यान् देवान् समभ्यर्च्च्य ततस्नानोदकात्प्रहरितित्वयं पित्रेदित्यस्या न ज्ञातमिति व्याहरन् देवताभिमुखः" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "देवात्तुभ्यान् समभ्यर्च्च्य ततस्नानोदकमाहरेत्। संप्राव्य पाययेत्तस्याज्ज्वालान्तु प्रस्तुतित्वयमिति"। उद्यान्देवान्सूर्य्यादित्यादीन्। तेषामन्यतमं देवं प्राङ्विवाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्च्य स्नापयित्वा तत्स्नानोदकं दिव्यदेशत्वयेदित्यर्थः। नीत्वा च तत्र निधाय धर्म्मायाहनादि शोध्यशिरसि पत्रारोपणान्तं सर्वं दिव्यसाधारणविधिं विधाय देवतायतनसमीपे मण्डलञ्च विधाय तत्र शोध्यं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तनसत्यं नैतद्धि व्यकरणे ऽनिष्टं संप्राव्य जलविधानोक्तेन "तोय! त्वं भूमिनः प्राणः" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पूर्वनिक्षितोदकात्पू-

प्रकृतित्रयं पाययेत् । शोध्यस्य जलविधानोक्तेन "सत्यान्नतविभागस्य" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च नारदः "तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रकृतित्रयमिति" । पितामहोऽपि "प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रकृतित्रयम् । पूर्व्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्रोचितं शुचिमिति" । कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्व्वोक्तेन शुक्लदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि "अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु । एनश्च स्रावयित्वा तु पाययेत् प्रकृतित्रयमिति" । एनः पापम् । तच्च तत्प्रलापाभिधानमुखेन तेनैव दर्शितम् । "स्वेच्छया यः पिबेत्कोशं क्वचिद्दूषितो नरः । न संदेहेश्वरो लोभात् क्षत्री भवति दुर्मतिः । जानानः कामकारेण कोशमीत्वा विसंशयेत् । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायते" इति । सशिरस्कोऽभियोगे व्यभियोक्तुः श्राव्यप्रतिष्ठमथाह सः व "बलात्कोशं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः । स विनाशो भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्ध्यतीति" । एवं यस्य कस्यचिद्दिव्यदेवस्य स्नानोदकमाहृत्य कोशानुष्ठाने प्राप्ते निर्णयमाह पितामहः "भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् । दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च तस्योपजीविनः । भास्करस्य तु यस्योयं ब्राह्मणं तत्र पाययेदिति" । उद्यतायुधानि स्थापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाययेत् । तथा च कात्यायनः "स्वल्पेऽपराधे देवानां पाययित्वाऽऽयुधोदकम् । पाप्योविकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथेति । पाप्यः पाययितव्यः । नियम्यो दण्ड्यः । आयुधग्रहणं ताम्रादिनिर्मितादित्यभण्डलस्याप्युपलक्षणम् । एवं दृष्टस्मृतिः "यद्यक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तदेवायुधमण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रकृतित्रयमिति" । अत्र विशेषमाह पितामहः "दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्थापयेदायुधानि त्विति" । कृतकोशपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धिर्नेत्याह कात्यायनः "अथ दैवविसंवादस्त्रिसप्ताहात्तु दापयेत् । अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेवचेति" । दैवविसंवादः दैविकव्याध्युद्भवः । दैविकव्याध्यादीनपि स एव दर्शयति "ज्वरातिसारविस्फोटाः शूलास्थिपरिपीडनम् । नेत्ररुग्भालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते । सिध्मकोष्ठभुजभङ्गश्च दैविका व्याधयोऽष्टाविति" । मृद्धिकालाघवं विष्णुरप्याह "यस्य पक्षेऽहिसम्प्राहात् त्रिसप्ताहादथापि वा । रोगोऽग्निर्व्वातिमरणं राजदण्डमथापि वा । तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विवर्जयेत् । दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्मिको नृपः" इति । पितामहोऽपि "त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकस्य तु मानवः । तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगोऽग्निर्व्वातिमरणं सैव तस्य विभावनेति" । तद्रोगवैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स पापकृदिति न, किन्तु तदीयसर्व्वस्य जनस्यमध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव दृष्टस्मृतिः "सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते । पुत्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "अर्वाक्चतुर्दशाद्रात्रो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनञ्जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनां पञ्चानाम् अभियोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या । अवधेरूर्द्धन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः तथा च नारदः "ऊर्द्धं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् । नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति" । अत्र द्विसप्ताह इयत्त्रिकालमात्रोपलक्षणम् कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाश्रयणे चतुर्दशरात्रादूर्द्धमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः एवं त्रिरात्रसप्तरात्रात् प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ पराजय इति सिद्धम्

पूर्व्वकोषवदारभ्य वेदान्तप्रसिद्धेषु अन्नमयादिषु पञ्चसु पदार्थेषु अन्नमय प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयः इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मकाः तेषामात्मतोविवेकार्थं वेदान्तिभिः कल्पिताः । तत्र पञ्चकोषविवृतिः विवेकचूड़ामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषस्वाद्येन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्व्वं जनेरपि मृतेरधुनापि दृश्ये जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैकोजड़स्य घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गोऽपि जीवनात् । तत्तच्चेष्टनाभावाच्च न नियम्योनियामकः । देहस्तद्धर्म्म तत्कर्म्म तदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः सिद्धं तद्विलक्षणमात्मनः । अन्नमयधर्म्मसंलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति ।

विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवाऽविदुषस्तद्दृढधीः । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि । अतोत्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे ! त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशौ । सर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व । देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां विद्वानहन्तां न जहाति यावत् । तावच्च तस्यास्ति विमुक्तिवार्तांयस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शः । छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत् स्वप्नदेहे हृदि कल्पितात्मे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधीरेव दृढाभवद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्नात् त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा । कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरन्वितोऽयं प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः । येनात्मवानन्नमयोऽन्न पूर्णात् प्रवर्त्तते ऽसौ सकलक्रियासु । नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो गन्ता गन्ता वायुवदन्तर्बहिरेषः । यस्मात् किञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वान्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः । ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयः स्यात् कोषोमहमिति वस्तुविकल्पहेतुः । संज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्व्वकोषमभिपूर्य्य विजृम्भते यः । पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानोविषयाज्यधारया । जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनैर्मनोमयाग्निर्दहति प्रपञ्चम् । नह्यस्त्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता मनोह्यविद्या भवबन्धहेतुः । तस्मिन् विनष्टे सकलं विनष्टं विजृम्भितेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते । स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजति स्वशक्त्या भोक्त्रादि विश्वं मनएव सर्व्वम् । तथैव जाग्रत्यपि नो विशेषस्तत्सर्व्वमेतन्मनसो विजृम्भणम् । सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित् सकलप्रसिद्धेः । अतो मनःकल्पितएव पुंसः संसार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति । वायुना चीयते मेघः पुनस्तेनैव लीयते । मनसा कल्प्यते बन्धोमोक्षस्तेनैव कल्पते । देहादिसर्व्वविषये परिकल्प्य रागं बध्नाति तेन पुरुषं पशुवद्गुणेन । वैरस्यमत्र विषवत् सुविधाय पश्चादेनं विमोचयति तन्मन एव बन्धात् । तस्मान्मन. कारणमस्य जन्तोर्बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने । बन्धस्य हेतुर्मलिनं रजोगुणैर्मोक्षस्य शुद्धं विरजस्तमस्कम् । विवेकवैराग्यगुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनोविमुक्त्यै । भवत्यतोबुद्धिमतो मुमुक्षोस्ताभ्यां दृढाभ्यां भवितव्यमग्रे । मनो नाम महाव्याघ्रो विषयारण्यभूमिषु । चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षवः । मनः प्रसक्ते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः । शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम् । असङ्गचिद्रूपमसङ्गं विमोह्य देहेन्द्रियप्राणगुणैर्निबध्य । अहंममेति भ्रमयत्यजस्रं मनः स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु । अध्यासदोषात् पुरुषस्य संसृतिरध्यासबन्धस्तमसैव कल्पितः । रज्जुस्वभावोदयतोऽविवेकिनो जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत् । अतः प्राङ्मनोऽविद्यां परिगृह्यतास्तत्त्वदर्शिनः । येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाब्भ्रमण्डलम् । तन्मनः शोधनं कार्य्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा । विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्तिः करफलायते । मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं निर्मूल्य संन्यस्य च सर्वकर्म्म । सच्छ्रद्धया यः श्रवणादिनिष्ठो रजःस्वभावं स धुनोति बुद्धेः । मनोमयो नापि भवेत् परात्मा ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात् । दुःखात्मकत्वाद्विषयत्वहेतोर्दृष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः । बुद्धिबुद्धीन्द्रियैः सार्द्धं सदृत्तिः कर्त्तृलक्षणः । विज्ञानमयकोषः स्यात् पुंसः संसारकारणम् । अनुव्रजेच्चित्स्मृतिविभ्वशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः । ज्ञानक्रियावानहमित्यजस्रं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम् । अनादिकालोऽयमहंस्वभावो जीवः ससस्तव्यवहारवोढा । करोति कर्म्माण्यथ पूर्ववासनः पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि । भुङ्क्ते विचित्वास्वपि योनिषु व्रजन्नायाति निर्याति याधः ऊर्द्ध्वमेषः । अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थासुखदुःखभोगाः । देहादिनिष्ठाश्रमधर्म्मकर्म्म गुणाभिमानः सततं ममेति । विज्ञानकोषोऽयमतिप्रकाशः प्रकृष्टसान्निध्यवशात् परात्मनः । अतोभवत्येव उपाधिरस्य यदात्मधीः संसरति भ्रमाच्च । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्ययं ज्योतिः । कूटस्थः सच्चात्मा कर्त्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः । स्वयं परिच्छेदमेत्य बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं स्वात्मनः । सर्व्वात्मकः सन्नपि वीक्षते स्वयं स्वतः पृथक्त्वेन स्वदोषदानिव । उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा ह्युपाधिधर्म्मानुयातिं तद्गुणः । अयोविकारानविकारिवच्चित् घटैकरूपोऽपि परः स्वभावात् । शिष्य उवाच । भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभावः परात्मनः । तदुपाधेरनादित्वाज्ज्ञानादेर्नाशदर्शनात् । अतोऽस्य जीवभावेऽपि नित्या भवति संसृतिः । न निवर्त्तेत, तन्मोक्षः कथं ? मे श्रीगुरो ! वद ।

श्रीगुरुरुवाच । सम्यक् दृष्टं त्वया विद्वन् ! सावधानेन तन् शृणु । प्रासङ्गिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना । भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः । न वदेतार्थसम्बन्धो नभसो नीलतादिवत् । स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुधेः । भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्यवस्तु स्वभावः । यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वां सर्पोभ्रान्तिकालीनएव भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽपि तद्वत् । अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्यते । उत्पत्तायात्तु विद्यायामाविद्यिकमनाद्यपि । प्रबोधे स्वप्नवत् सर्वं सहमूलं विनश्यति । अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः । यद्बुद्ध्युपाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि । जीवत्वं न ततोऽन्यस्तत्स्वरूपेण विलक्षणः । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः । विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा । ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यक् ज्ञानं श्रुतेर्मतम् । तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति । ततोविवेकः कर्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः । जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् । यथा भाति, तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभः । असङ्गत्वौ तु सदात्मना स्फुटं प्रतीतिरेतस्य भवेत् प्रतीचः । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः साध्यहमादिवस्तुनः । अतोनायं परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक् । विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः। दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात् नानित्योनित्य इष्यते"। आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६पृ० उक्तः धननिचयात्मककोषस्य राज्याङ्गतामाह "स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयोह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत्" मनुः "स्वामी राजा अमात्योमन्त्रादिः । पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोषोविचितनिचयः, दण्डो हस्त्यश्वपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येते सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते । ततः किमतआह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याविनाशरूपं व्यसनं गरीयोजानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात् स्वबलव्यसनं गरीयः सम्पन्नबलस्यैव मित्रानुग्रहे सामर्थ्यात् । एवं बलात् कोषोगरीयान् कोषनाशे बलस्यापि नाशात् । कोषाद्राष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे कृतः कोषोत्पत्तिः । एवं राष्ट्राद्दुर्गं गरीयो दुर्गादेव यवसेन्धनादिसम्पन्नाद्राज्यरक्षासिद्धेः । दुर्गादमात्यो गरीयान् प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अमात्यादपि चात्मा सर्वस्यात्मार्थत्वात्" कुल्लू०

कोषसञ्चयस्यावश्यकता युक्तिकल्पतरौ दर्शिता यथा "कोषो महीपतेर्भोगो न तु प्राणाःकथञ्चन । द्रव्यं हि देहो भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः । धर्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा । धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते । नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन । अधर्मान्निधनं कुर्याद्धनं रक्षति यत्नतः । स्वयं पापस्य पातं स्यात्सिंहो हस्तिवधादिव । तादात्मिको मूलहरः कदर्यस्त्रिविधो ऽर्जकः । उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया । स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य नाशतिः । यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् । स मूलहर आख्यातस्तुदर्को ऽपि चाशुभः । स कदर्यस्तु भृत्यात्मपीड़नैरर्थसञ्चयी । तद्धनं राजदायादतस्करारीणां निधिर्भवेत् । निःस्वञ्च राजकोषश्च श्लोकस्तोदेन वर्द्धते । अक्षतञ्च धनञ्चैव श्लोकस्तोकेन क्षीयते । कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् । भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृत्तता । राज्ञोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे क्षपीबलाः । तेभ्यः कृष्यस्तदर्थाश्च अर्थेभ्यः सर्वसम्पदः । शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूगुणक्षयः । एकस्यां गुणहीनायां क्षत्रियन्यत कारयेत्" ।

तत्सञ्चयोपायाश्च भा० शा० ८८अ० दर्शिताः यथा "यदा राजातसमर्थोऽपि कोषार्थे स्यान्महामते!।" इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः "यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलम् । अनुगृह्णीयात् प्रजा राजा धर्मार्थौ तद्धिते रतः। यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च । तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत्" इत्युपक्रमे "मधुदोहमित्याद्युक्तं" तच्च करशब्दे १६८७पृ० दर्शितम् । तत्र ९०अ० दूतोक्तिः ग्रामादिको ८८अ० इत्येव साधु । ततः परं कियदन्तरे "प्रयोगं कारयेयुस्तान् यथा बलिकरांस्तथा । कृषिगोरक्षवाणिज्यं यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् । पुरुषैः कारयेत्तु

कर्म्म बहुभिः कर्म्मभेदतः । नरश्चेत् कृषिगोरक्षावाणिज्यञ्चाप्यनुष्ठितौ । संशयं लभते किञ्चित्तेन राजा विगर्हयते । धनिनः पूजयेच्चित्यं पानाच्छादनभोजनैः । वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं प्रजाः सह मयेति वै । अङ्गमेतन्महद्राजन् धनिनो नाम भारत ! । कृत्स्नं सर्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः । प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्म्मिक एव च । तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चापि रक्षति । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव ! । सत्यमार्ज्जवमक्रोधमानृशंस्यञ्च पालय ! एवं दण्डञ्च कोषञ्च मित्रं भूमिञ्च लप्स्यसे । सत्यार्ज्जवपरो राजन्मित्रैकैश्वर्यान्वितः" । १६तदाधारे गृहे जटा० (खाजनावर) "तस्मात्त्रिभेस्थेदृत्यार्द्धं कोशे निवेशयेत्" मनुः । १७मेये निघ० ।

कोश(ष)कार पु० कोशं(षं)करोति कृ-ण्वुल् उप०स० । १खड्गादावरणकारके स्त्रियां टाप् ङिच्च० ङीष् । सुबोधमते ईप् । "नेर्कर्त्रीं कोषकारीम्" यजु० ३०।१४। "खड्गावरणकोश(ष)कारिणीम् स्त्रियम्" वेददी० । २कृमिभेदे शब्दरत्ना० । कोशं स्ववेष्टनं तन्तुभिः करोति कृ-अण् । ३कीटभेदे (गुटिपोका) । "भवेष्टमानं बहुभिः मोहात्तन्तुभिराकृष्टैः । कोषकारमिवात्मानं वेष्टयन्नावबध्यते" भा०शा० २३१अ० ।

कोश(ष)कृत् त्रि० कोशं खड्गादावरणं वेष्टनं वा करोति कृ-क्विप् ६त० । १क्षेपकारार्थे । २कृमिभेदे सुश्रुतः "नेपालो दीर्घलम्बश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत्" सुश्रु० कृमिभेदोक्तौ

कोश(ष)चक्षुस् पु० कोशः चक्षुर्यस्य । सारसपक्षिणि शब्दच०

कोश(ष)पाल पु० कोशं राज्याङ्गधनसंचयं पालयति पालि-अण् उप०स० । कोषरक्षके तल्लक्षणमुक्तं हेमा० परि०ख० लक्षणसमुच्चये । "वस्त्रवल्काजिनादीनां रत्नानां प्रविभागवित् । विज्ञाता फलमूलसाराणामसंहार्य्यः शुचिः सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः । आयव्ययेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमानराः । व्ययव्ययेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता । आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः । कृताकृतज्ञो ज्ञानानां ज्ञेयः स्यादर्थरक्षकः" । "निर्यान्तु कोश(ष)पालाय कुरुक्षेत्राध्वसं प्रति" भा० आश्व० २२अ० । एवुल् कोश(ष)पालकोऽप्यत्र ।

कोश(ष)फल न० कोशे(षे)फलमस्य । कक्कोले अमरः २अक्षाकोषातक्ष्यां स्त्री अजा० टाप् । ३तत्पुष्पां च स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

कोशयी पु०कुश-या० अयी । स्वरादिपूर्णे । "कोशयीर्दश वाजिनोऽदात्" ऋ० ६।४७।२२ । तारसः प्रयोगः

कोश(स)ला स्त्री कुश(स) दृषा० कन निं० गुणः । १सरयूतटस्थायामयोध्यां पुर्य्यां २तद्युक्ते देशे पु०ब०व० "क्षत्रियाः कोशिकोश(स)लाः" भा० भी०६अ० जनपदक्षत्रिये पूर्व्वदिक्स्थदेशभेदेषु प्राच्यकोशलेषु पु०ब०व० ते च कोशलकावर्द्धमानश्च" वृ०व० कर्म्मविभागे पूर्व्वसामुक्ताः क्वचिद्देशत्वमपि । "कोश(स)लोनाम मुदितः स्फीतोजनपदो महान् । निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्" रामा० १।५।५ । कोशलदेशोद्भविषयः प्राच्योत्तरभेदात् तत्र अयोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोशलत्वम् "पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्" "तस्मै विसृज्योत्तरकोश(स)लानाम्" "प्रशासदुर्व्वीमुत्तरकोशलेश्वरः" रघुः प्राच्यकोशलास्तु कोसलशब्दे वक्ष्यते । तद्देशस्य राजा अण् । कौश(स)ल्य कोशलदेशभवे, "कौ(श)ल्यायुत्तरकौ(श)सलानाम्" रघुः स्त्रियां टाप् कौसल्या । "कौसलद्वानिन्दवर्द्धनोरामः" रामा० ।

कोश(स)लाजा स्त्री कोश(स)लाः पूर्व्वकोश(स)लदेशः लक्षणया तद्विषयः तत्पालजा । प्राच्यकोसलाधिपत्यपुनायाम् रामसातरि शब्दर० ।

कोशलिक न० कुशलाय अर्थ्यते दीयते ठक् पृषो० ओत्वम् । निजकार्य्यसाधनार्थं राजादिकार्य्यकरेभ्योदीयमाने उत्कोचे (घुस) हेमा० कौशलिकमिति पाठान्तरं साधु

कोश(ष)वत् त्रि० कोष(श)मस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १कोश(ष)युक्ते । "धर्म्मात्मा कोषवांश्चापि देवराज इवापरः" भा० आनु० २अ० । स्त्रियां ङीप् कोश(ष)वती सा च २कोषातकीवृक्षे "दन्तीद्रुतं वा मगधोद्भवानां कलकं पिबेत् कोषवतीरसेन" "शुकास्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च" "जीमूतकैः कोषवतीफलैश्च दन्तीद्रवन्तीत्रिवृतासु चैव" इति च सुश्रु० ।

कोश(ष)वासिन् पु० कोशे(षे)वसति वस-णिनि ७त० । कोषाभ्यन्तरस्थे जन्तुभेदे "कोशवासिनां यादिनां च तदेव" (अनुपानम्) सुश्रु० कोशस्थशब्दे विवृतिः

कोश(ष)वृद्धि पु० कोशस्य सुकुलस्य वृद्धिर्यत्र । १कारण्डवकवृक्षे । ६त० । २अण्डकोषवृद्धौ रोगभेदे २५धनसञ्चयवृद्धौ च स्त्री

कोश(ष)शायिका स्त्री कोशे(षे) पिधानमध्ये शेते शी एवुल् ७त० अतइत्त्वम् । कुरण्टायां जटाधरः

कोश(ष)स्कृत् पु० कोश(षं)करोति कृ-क्विप् नि० सट् । कोषकारके जन्तुभेदे (गुटिपोका) "त्यजेत् कोश(ष)स्कृदिवेक्षु

मानः" भाग० ७।४।११ "कोश(ष)स्तत् कोशकारः" श्रीधरः

कोश(ष)स्थ पु० कोशे(षे)तिष्ठति स्था-क ७त० । सुश्रुतोक्ते शङ्खादिके जन्तुभेदे । "शानूपवर्गस्तु पञ्चविधः" इत्युपक्रम्य कोशस्था इत्यादिश्य "शङ्ख शङ्खनख शुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः पादिनश्च" इत्युक्ता कूर्मादींश्चोक्ता तन्मांसगुणानुक्ता यथा "शङ्ककूर्मादयः स्वादुरसगन्धा मरुच्छुदः । शीताःस्निग्धा हिताः पित्ते वर्चसाः श्लेष्मवर्द्धनाः"

कोशा(षा)गार न०ऽत० । धनागारे (खाजनाघर) "कोशागारमायुधागारसश्वशालां हस्तिशालाञ्च कुर्वीतः" भा०व० १६७ कोश(ष)स्टच्छादयेऽण्यत्र न० [कड़)कुपभेदे हारा०

कोशा(षा)ङ्ग न०कोशः(षः)इवाङ्गमस्य । बड्डमूले इत्यटौ(ओ-

कोशा(षा)तक पु० कोश(ष)वतति अत-कुन् । १ऋठे वैद्यशास्त्रभेदे २पटोल्याम् घोषके (तरुइ) (झोडा) ख्याते शाकभेदे स्त्री भेदि० गौरा० ङीष् । भाव० इयं राजसेव्यत्वात् महत्त्वाद्वा राजोपपदा निर्दिष्टा "वामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी क्षतवेधना । राजकोशातकी चेति तद्वेल्ला राजिसत्फला । राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला । पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासक्लमिप्रणुत्" "कोशातकीवल्लिभवाऽम्लपक्वातक्रेण युक्ताः क्षुद्रतेन संस्कृताः । सम्भर्जिताः सैन्धवहिङ्गुसाधिते तैलेऽतिरुच्या बड्डपुटिदायकाः" तस्याःफलम् अण् हरीतक्या० लुप् । तत्फले स्त्री "कोशातकीपुष्पमृदुलुच्छकान्तिभिः" भ व०

कोशा(षा)स्त्र पु० को(शे)श्रे आस्त्र इव । १फलप्रधानवृक्षभेदे (कोशाम) "कोशाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः । तत्फलं ग्राहि वातघ्नमल्पोष्णं गुरु पित्तलम् । पक्वं तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्" भावप्र० । (केओड़ा) २फलवृक्षे राजवल्लभः

कोशि(षि)न् त्रि० कोश(ष)+अस्त्यर्थे इनि । १कोश(ष)युक्ते आमोपपदकोशी तु सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धनजे रोगभेदे "बद्धमात्रस्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोशी समाख्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते" । २आर्द्रवृक्षे पु० शब्दरत्ना० ।

कोशि(षि)ला स्त्री कोश+अस्त्यर्थे इलच् । सङ्गपर्णाम् राजनि०

कोशी(षी) स्त्री कुश-(कष) अच् गौरा० ङीष् । १चर्मपादुकायाम् २धान्याद्यग्रभागे च (सुड़ा) हेम०

कोश्य(ष्य) त्रि० कोशे हृदयकोशे(षे)भवः यत् । हृदयकोशमांसपिण्डे "शिङ्घानि कोश्याभ्याम्" यजु० ३८२८ "कोश्याभ्यां हृदयस्य मांसपिण्डाभ्याम्" वेददी०

कोष पु०न० । कुष-घञादि० अच् । १कोशशब्दार्थे कोशशब्दे विवृतिः । २ऋषिभेदे । "अयोह कोषा धावन्तः शत० ब्रा० १०।५।५।८ "कोषानाम ऋषयः" भा० ।

कोषक पु० कोष-स्वार्थे क । अण्डकोषे शब्दर०

कोषला स्त्री० कोष-अलच् । अयोध्यायां पुर्याम् शब्दरत्ना०

कोष्ठ पु० कुष-घञ् । १गृहमध्ये, २उदरमध्ये, ३धान्यादिस्थापने ४कुम्भूले च (कठी) ५आत्मीये त्रि० मेदि० "स्थानान्यामाशयपक्वानां भूतस्य रुधिरस्य च । हृदण्डुकः पुप्फुसश्च कोष्ठइत्यभिधीयते" सुश्रुतोक्ते आमाशयपक्वभूतरुधिरस्थाने "प्रवाहिका शिरः शूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम्" "चले दोषे स्थिरौ कोष्ठे नेच्छेत्तावद्बलं हरेत्" सुश्रु० "भुक्तं भुक्तमिवः कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते" भा० आश्व० ५७ श्लो० "पतिं भार्य्यापतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा" भा० स्त्री० ६।१८। ५२ । अक्षकर्कादिचक्रचतुःपार्श्वस्थरेखाचतुष्कान्विते ७स्थानभेदे अक्षयकुण्डस्थे २८पृ० उदा० । ८पदे स्थानमात्रे "पञ्चारामं नवद्वारमेकमालं त्रिकोष्ठकम् । यत् पञ्चविषयम् क्षेत्रं पञ्चप्रकृतिस्त्रीश्वरम् । पञ्चेन्द्रियार्थाश्चारामा द्वारः प्राणा नव प्रभो! । तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसंग्रहः । विषयस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया" भाग० ४।२८।५१।५२,५३। कुम्भूले "जरत्कोष्ठाद्व्रीहीञ्छूर्करामिश्रानाहरति" कौशीतकिब्रा०

कोष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव । धान्यधनादेःस्थापने गृहे (कठी) "कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनुः "कोष्ठागारं च ते नित्यं स्फीतं धान्यैः कुरुष्टतम् । सदासु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरोभव" भा० आ० ११६अ०

कोष्ठागारिक त्रि० कोष्ठागारे भवः तत्र नियुक्तोवा वा० ठन् । १कोष्ठागारभवे । "अत्यर्थं स्रवति रक्ते कोष्ठागारिकाङ्गार सदृपिण्डेत्यादि" सुश्रु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च ।

कोष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमगारमिवास्यस्य इनि । कीटभेदे "कोष्ठागारी कृमिकरश्च मण्डलवृत्तुकः" सुश्रुते प्राणनाशककीटोक्तौ

कोष्ण न० ईषदुष्णम् कोः कादेशः । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः । "भुवं कोष्णेन पीनोष्णी नेच्छेनावश्यया दपि" रघुः "हृतेन सा शान्तिमुपैति जिह्वा कोष्णेन यष्टी मधुकान्वितेन" "शोषं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्" सुश्रु०

कोसल पु० ब०व०। कुस–अलच्। देशभेदे। तेऽभिजनोऽस्य तेषां राजा वा ण्यञ्। कौसल्य पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक् कोसलाः। कोशलशब्दे विवृतिः। कोसलदेशश्च द्विविधः पूर्व्वोत्तरभेदात् "कोसलाधिपतिं चैव तथा वेत्रवतीतटाधिपम्। कान्तारकांश्च समरे तथा माकोसलान्नृपान्" भा० स० ३०अ० "दक्षिणाये च पाञ्चालाः पूर्व्वाः कुन्तिषु कोसलाः" १३अ० उत्तरकोसलास्तु कोशलशब्दे दर्शिताः

कोहल पु० कौ हलति स्पर्द्धते अच् पृषो०। १वाद्यभेदे मेदि० २मद्यभेदे च हेम० ३नाटकशास्त्रकर्त्तृमुनिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण्। कौहल तदपत्ये पुंस्त्री० ङलयोरैक्यात् कौहड़ोऽप्यत्र

कौहनीय पु० ऋषिभेदे "उपयातायार्घ्यमिति कोहनीयाः" गोभि० गृ०सू०। उपयातायार्घ्यं समीपं गतायार्घ्यं देयमिति कोहनीया आचार्य्या आहुः" रं०त०रघुनन्दनः

कौहित पु०। ऋषिभेदे। ततोऽपत्ये शिवा० अण्। कौहित तदपत्ये पुंस्त्री०

कौकिलो स्त्री कोकिलेन दृष्टा अण्। कोकिलर्षिदृष्टायां सौत्रामण्याम्। "द्वे सौत्रामण्यौ कोकिलो चरकसौत्रामणी च" लाट्या० श्रौ०सू०।

कौकुट्टक पु० ब०व०। देशभेदे स च दक्षिणस्थः। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!" इत्युपक्रमे "कौकुट्टकास्तथा कोलाः कौङ्कणाः मालवानवाः" भा० भी० ९अ०।

कौकुन्तक पु० ब० व०। जनपदभेदे।

कौकुर पु० ब० व०। कुकुराणां देशः अण्। १देशभेदे। "अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह" भा० सभा० ५१अ०। कुकुराः यादवभेदाएव स्वार्थे अण्। कुकुरवंश्ये २नृपभेदे। "श्रुत्वा विनष्टान् वार्ष्णेयान् स-भोजान्धककौकुरान्" भा० मौ० ५अ०।

कौकृत्य न० कुत्सितं कृत्यं स्वार्थे अण्। १अयुक्तकरणे २अनुतापविषये च मेदि०।

कौक्कुटिक पु० कुक्कुटीं मायां, पादपतनदेशञ्च पश्यति ठक्। १दाम्भिके कीटादिवधभीत्या पादक्षेपस्थानमात्रदृष्टरि संन्यासिनि च मेदि०। सन्यासी हि हिंसाभयात् पादन्यास प्रदेशपर्य्यन्तमेव पश्यन् दूरात् चक्षुः संयम्य यातीति तथात्वम्। कौक्कुटिकान्दल पुंस्त्री कुक्कटस्यायम् दृज कौक्कुटिः स इव कन्दलः। (बेड़ासाप) सर्पभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

कौच्च त्रि० कुच्चौ वहः अणिञ्च। कुच्चितले अलङ्कारादौ

कौच्चक त्रि० कुच्चौ देशभेदे भवः ध्मा० वुञ्। कुच्चिदेशभवे

कौच्चेय त्रि० कुच्चौ भवः "दृतिकुच्चीत्यादिना" पा०ढञ्। कुच्चौ भवे। "असिं कौच्चेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम्" भट्टिः

कौच्चेयक पु० कुच्चौ वहः असिः ठकञ्। कुच्चिवहे खड्गे "कौच्चेयकेन सन्निहितविषधरेणेव चन्दनलता" कादं०। "यद्यतीक्ष्णकौच्चेयक." दशकुमा०।

कौङ्क पु० कोङ्कएव स्वार्थे अण्। कोङ्कणदेशे शब्दरत्ना०

कौङ्कण पु० ब० व०। कोङ्कण+स्वार्थे अण्। १कोङ्कणदेशे "कौङ्कणाः मालवानवाः" भा०भी० ९अ०। तस्य राजा अण् २तद्देशवृत्तौ च।

कौङ्किण न० ब०व०। कोङ्कण+पृषो०। कोङ्कणदेशे शब्दर०।

कौञ्च पु० क्रुञ्चएव स्वार्थे अण् पृषो०। क्रौञ्चपर्व्वते त्रिका०।

कौञ्जायन्य पु० कुञ्जा० गोत्रापत्ये फक्ञ् ततः स्वार्थे ञ्य। १कुञ्जर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु न ञ्य किन्तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीप् कौञ्जायिनी सा च २ब्राह्मणयाम् जटाधरः।

कौञ्जि पुंस्त्री० कुञ्जस्यैरनन्नराणायम् अतइञ्। कुञ्जैरनन्नरापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कौट त्रि० कूटे अदृष्टङ्गे भवः उत्सा० अञ्। १कूटजहर्षे (कुरचो) भावप्र० कुटजां प्रायभवः अण्। २स्वतन्त्रे त्रि०। कूटस्य भावः अण्। ३मिथ्याकथने ४मिथ्यासाक्ष्ये च

कौटकिक त्रि० कूटसेव कूटकं मांसकूटं तत्सदृशमस्य ठञ्। मांसविक्रेतरि शब्दरत्ना०

कौटज पु० कूटमेव कौटं तत्र जातः। कुटजवृक्षे रायमुकुटः

कौटजभारिक त्रि० कूटजस्य भारं हरति वहत्यावहति वा ठंश०ठञ्। १कूटजभारहारिणि २तद्वाहके ३तदावहके च

कौटजिक त्रि० कूटजं भारभूतं हरति वहति आवहति वा ठञ्। भारभूतकूटजस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च

कौटतन्त्र पु० कोटः स्वतन्त्रः तन्त्रा टच् सभा०। स्वतन्त्रे तन्त्रभि-

कौटलंत्र न० कूट-कलच् स्वार्थे ष्यञ्। कौटिल्यशब्दार्थे हेमच०

कौटसाक्ष्य न० कूटसाक्षिणोभावः कर्म्म वा ष्यञ्। मिथ्यासाक्ष्ये "कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः" मनुना सुरापाणसमानतोक्त्या तस्यानुपातकता। कौटसाक्ष्यदण्डश्च मनुना दर्शितो यथा

"यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। तत्तत् कार्य्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतं भवेत्। लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषांश्च प्रवक्ष्याम-

तपूर्व्वशः। लोभात् सहस्रं दण्डस्तस्य मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम्। भयाद्वै मध्यमं दण्डो मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम्। कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्। अज्ञानाद्वै शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु। एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः। धर्म्मस्यार्थस्य चारार्थमधर्म्मनियमाय च। कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"।

कौटि पुंस्त्री कूटस्यापत्यम् इञ्। कूटस्य मिथ्यार्थसिनोऽपत्ये स्त्रियां तु क्रौड्यादि० ष्यङ्। कौट्या

कौटिक त्रि० कूटेन मृगबन्धनयन्त्रेण चरति ठक्। तंसविक्रयोपजीविनि अमरः। कूट+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक्। कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कौटिलिक त्रि० कुटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्म्मारोपकरणभूतं लौहञ्च तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा। "अण् कुटिलिकायाः" पा० अण्। १व्याधे २कर्म्मकारे च सि० कौ०।

कौटिल्य न०कुटिलस्य भावः ष्यञ्। १वक्रीभावे "नित्यं कौटिल्ये गतौ" पा०। "कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरनेत्रेषु रागस्ते" का०प्र० तच्चोपपातकम् "कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्" या० स्मृतेः। उपपातकशब्दे विवृतिः। स्वार्थे ष्यञ्। २चाणक्यसुनौ पु० राजनि० "आकार्य्य व्याश्चातम्। कौटिल्यः—कुटिलमतिः स एव येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदहि नन्दवंशः" मुद्राराक्षसम्

कौटीगव्य पुंस्त्री कुटीगोर्व्वृषिभेदस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। कुटीगोर्व्वृषे गोत्रापत्ये। तस्य छात्रः कस्वादि० अण् यलोपः। कौटीगव, तच्छात्रे। [देशादौ

कौटीय त्रि० कूट+चतुरर्थ्यां क्षत्रियाद्या० छण्। कूटसन्निकृष्टदेशादौ

कौटीर्य्य त्रि० कुटीरः केवल एव स्वार्थे ष्यञ्। केवले असहाये। कौटिरीर्य्यौ यस्याः। २दुर्गायाम् स्त्री "कौटीर्य्यां मदिरां चण्डामिलां मलयवासिनीम्" हरिवं० १७८अ०

कौटुम्ब त्रि० कुटुम्बं तद्भरणं प्रयोजनमस्य अण्। कुटुम्बभरणोपयोगिद्रव्ये। आहरेदित्यनुवृत्तौ "अन्यथा कौटुम्बम्" आश्व० श्रौ० सू० २,६,१०,

कौटुम्बिक त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे प्रभुतः ठक्। कुटुम्बभरणे व्याप्टते "कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" भाग० ५,५,१३,९,। कुटुम्बे भवः ठक्। २कुटुम्बमध्यपातिनि। "यत्र कौटुम्बिका दारापत्याद्योनाम्ना, कर्म्मणा हृकश्मला एव" भाग० ५,१४,५,

कौटा स्त्री कूटस्यापत्यम् इञ् स्त्रो कौटिः सैव क्रौड्या ष्यङ्। १कूटापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्याम्। संज्ञायां० ण्य। २कौट्य कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौठारिकेय त्रि० स्वल्पा कुठारी कुठारिका तस्याः इदम् शुभ्रा० ढक्। स्वल्पकुठारसम्बन्धिनि

कौडविक त्रि०कुडवस्य वापः ठञ्। कुडववापयोग्ये क्षेत्रादौ कुडवं तत्परिमितमन्नं सम्भवति पचति अवहरति वा ठक्। २स्वल्पे कुडवमितान्नसमावेशके कटाहादौ ३तत्पाचके सूदादौ ४तदवहारके च स्त्रियां ङीप्। कुडवः परिमाणमस्य ठञ्। ५कुडवपरिमिते। संख्यापूर्व्वकत्वे पूर्व्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडविकः। कडुपूर्व्वकस्य तु वा वृद्धिः आ(अ)र्द्धकौडविकः। असंज्ञायान्तु ठञोलुक्। द्विकुडवम् अर्द्धकुडवम् इत्यादि।

कौडियक त्रि० कुदृड-काकर्य्ये ण्यत् संयोगादिलोपः कुड्या तत्र जातादि कच्चा० ठक्ञ् "कुड्याया यलीपश्च" पा० म०यलोपः। कार्कर्य्यकरणार्हायां भूमौ जातादौ

कौणकुत्स्य पु० ऋषिभेदे। "भरद्वाजः कौणकुत्स्य आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः" भा० आ० ८अ०।

कौणप पु० कुणपः शवः भक्ष्यत्वेन विद्यतेऽस्य,अण् कुणपस्तद्भक्षणं शीलमस्य वा। राक्षसे अमरः"न कौणपाः प्रहृक्षणो वा न देवा नच भा०आ०१७०अ०मानुषाः"स्त्रियां ङीष्

कौणपदन्त पु० कौणपस्य दन्तादव दन्ता अस्य। भीष्मे त्रिका०

कौणपाशन पु० कौणपानामशनमिवाशनमस्य। सर्पभेदे "हस्तिगिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः" भा० आ० ३१अ० नागनामसु

कौण्डपायिन् पु० ब०व० कुण्डमेव कौण्डं तेन पिबन्ति सोमं पा-णिनि। सोमयागकारियजमानभेदेषु।

कौण्डपायिन न० कुण्डपायिनामिदम् अण् नि० प्रकृतिभावः। कुण्डपायिनां (कुण्डेन सोमपायिनाम्)सम्बन्धिनि अयनरूपे सत्रभेदे कुण्डपायिनामयनशब्दे विवृतिः।

कौण्डल त्रि० कुण्डलमस्यस्य ज्योत्स्ना० अण्। कुण्डलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। [सन्निकृष्टदेशादौ

कौण्डलिक त्रि० कुण्डल+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक्। कुण्डल

कौण्डाग्नक त्रि० कुण्डस्येदमण् कौण्डे अग्नौ भवः हुतादा० ण्युत्तरपदत्वात् वुञ्। कुण्डसम्बन्धिसन्निकृष्टभवे

कौण्डायन त्रि० कुण्डस्यादूरदेशादि पत्या० चतुरर्थ्यां फक्। कुण्डसन्निकृष्टदेशादौ [कुण्डिननगरजातादौ

कौण्डिनेयक त्रि० कुण्डिने जातादि कच्चा० ढकञ्।

कौण्डिन्य पुंस्त्री कुण्डिनस्यार्षं गोत्रापत्यं गर्गा०यञ्। कुण्डिन गोत्रापत्ये। "कौण्डिन्यात् कौण्डिन्य" शत०ब्रा०१४।५। ५।२०। स्त्रियां तु ङीपि यलोपः "पाराशरकौण्डिनीपुत्रात् पाराशरकौण्डिनीपुत्रः" शत० ब्रा० १४।६।४।२०. वंशब्राह्मणे। कुण्डिनस्य युवापत्यम् गर्गा० यञि यञ्नात् फक्। कौण्डिन्यायन कुण्डिनस्य युवापत्ये पुंस्त्री "कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः" शत० ब्रा० १४।५।५। २०। कौण्डिन्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यलोपश्च। कौण्डिन कौण्डिन्यस्यछात्रे। बहुषु अणोलुक् कुण्डिनादेश्च कुण्डिनः। स्त्रियां तु न लुक् किन्तु गोत्रत्वात् ङीष्यलोपो कौण्डिनी।

कौण्डिन्यक पु० १सुश्रुतोक्ते शङ्खनाभिविषे जन्तुभेदे विषशब्दे विवृतिः। २तन्नोक्ते कीटभेदे च कीटशब्दे विवृतिः

कौण्डोपरथ पु०। आयुधजातिसंघे ततः स्वार्थे छ। कौण्डोपरथीय तदर्थे। "आङ्खिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डिकाः क्रोष्टुकिर्जालसाङ्किश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः" त्रि० कौ०। [तस्कुतोभवे।

कौतस्कुत त्रि० कुतः कुतोभवः अण् टिलोपः कस्का०। कु-

कौतस्त त्रि० कुतस्त्येभवः अण् नि० वेदे यलोपः। कुतस्त्यभवे। "कौतस्तावध्वर्यू अरिमेजयश्च जनमेजयश्च" पारा० ब्राह्म०।

कौतुक न० कुतुकस्य भावः युवादि० अण् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् वा। १कुठहले अमरः। तच्च अद्भुतनिज्ञासातिशयः। "कौतुकागारमागात्" कुमा०। २मङ्गलार्थहस्तसूत्रे शाश्वतः "वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः" कुमा०। ३उत्सवे ४अभिलाषे ५नर्म्मणि ६हर्षे ७परम्परायातमङ्गले ८गीतादिभोगे ९भोगकाले च हेम०।

कौतूहल न० कुतूहलस्य तदन्वितस्य भावः कर्म्म वा युवा० अण् प्रज्ञादि०स्वार्थे अण् वा। कुतूहले "विस्तरभवणे जातं कौतूहलमतीव मे" भा० आ० ६२अ०। "महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति" मार्क० ८।१।

कौतूहल्य न० कुतूहल+ब्राह्मणा० स्वार्थे यञ्। कुतूहले

कौतोमत पु० कुतोमतस्यापत्यम् ऋष्यण्। ऋषिभेदे। "ऋक्षरूक्षवाङ्गौपत्य इति कौतोमतेन" गोपथब्राह्मणम्।

कौत्स पुंस्त्री कुत्सस्य ऋषेरपत्यम् ऋष्यण्। कुत्सापत्ये "भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा कौत्सोच्चिङ्कारोति" आश्व०औ० सू० १।२।५। "कौत्साय दत्त्वा कन्यान्तु हंसीं नाम युयुत्सिनीम्" भा० आदि० १३७अ०। "कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः" रघुः। बहुषु तस्य लुक्। कुत्साः तदपत्येषु। कुत्सेन दृष्टं साम अण्। कुत्सर्षिदृष्टे विकृतियागे गेये सामभेदे। तच्च साम दैवगाने १६म० २अर्द्धे १०गानम्। "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुतिः।

कौथुम त्रि० कुथुमं वेदशाखाभेदमधीते वेद वा अण्। १कुथुमशाखाध्यायिनि तद्वेत्तरि च। तस्य कार्त्तकौजपादित्वात् द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। कठकौथुमाः इत्यादि। "अनुवादे चरणानाम्" पा० द्वन्द्वे एकवत् प्रत्यये कठकौथुमम्। "स्थेशभासपिसकसो वरणात्" वार्त्ति० स्थाधातोरिण्धातोश्च लुङ्प्रयोग एव तस्य तथात्वं नियमितम् [ब्रह्मवै०जातिशब्दे विवृतिः।

कौदालीक पुंस्त्री० रजकां तीरराज्ञाते संकीर्णवर्णभेदे

कौद्रविक न० कोद्रवो निमित्तमस्य ठञ्। सौवर्चलवर्णे राजनि० [धान्यभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः।

कौद्रवीण न० कोद्रवस्य भवनं क्षेत्रं कोद्रव+खञ्। कोद्रव

कौद्रा(न्द्रा)यण पुंस्त्री० कुद्र(न्द्र)स्य ऋषेर्युवापत्यम् इञः कौद्रिः(न्द्रिः) इञन्तत्वात् यून्यपत्ये फक्। कुद्रि(न्द्रि)नामर्षेर्युवापत्ये ततः अरीहः० चतुरर्थ्यां वुञ्। कौन्द्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौनख्य न० कुनखिनोभावः ष्यञ् टिलोपः। कुत्सितनखरूपे रोगभेदे तच्च सुवर्च्चस्नेयभक्षापातकलक्षचिह्नम् "दुर्वर्च्चौरः कौनख्यम्" मनूक्तेः। [गिर्हादौ

कौन्तायनि त्रि० कुन्ती+चतुरर्थ्यां कर्षा० फिञ्। कुन्ती-

कौन्तिक कुन्तः प्रहरणमस्य ठञ्। कुन्तास्त्रेण युद्धकारके [धौ अमरः। अमरः।

कौन्ती स्त्री कुन्तिषु देशेषु भवा अण् ङीप्। भक्षगन्धिन्यौषधौ

कौन्तेय पु० कुन्त्या अपत्यम् ढक्। १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु। "कौन्तेयं! प्रतिजानीहि न मे कर्म्मफले स्पृहा" गीता २अर्ज्जुनवृक्षे राजनि० तस्य तत्तुल्यनामत्वात्तथात्वम्।

कौप त्रि० कूपस्येदमण्। कूपसम्बन्धिनि जलादौ "मञ्जार पित्तं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः। "वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा पीत्वेत्येवम्" सुश्रुतोक्तकाले तस्य सेव्यता। स्त्रियां ङीप्।

कौपीन न० कूपे पतनमर्हति खञ् अकार्य्ये नि०। १अकार्य्ये २पापे ३गुह्यप्रदेशे अमरः ४चीरे त्रिका० ५मेखलावद्धे वस्त्रखण्डे (कपनी) मेदि० तद्धारणेन कूपे पतनात् तस्य तथात्वम्। अकार्य्यवदाच्छाद्यत्वात् ६पुरुषलिङ्गे अमरः। तदावरकतया वस्त्रखण्डस्य कौपीनत्वम्। "कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः" पुरा० "कौपीनाच्छादनं यावत्तावद्धि

चीवरम्" भा० आ० ६१अ०। "अबलासत्यकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः" भा०अनु०४६अ०। [रूपकोषः।

कौपोदकी स्त्री कौमोदकी पृषो०। विष्णुगदायां हि-

कौमार पु० अपूर्व्वपतिका कुमारीसमुपपन्नः पतिः "कौमारा रापूर्व्ववचने" पा० नि०। अपूर्व्वपतिकायाः कुमार्य्या ३योढरि। कुमारस्य भावः "प्राणभृज्ञ्यो वचनत्वात् अञ्। "जातः कुं पृथिवीं पञ्चरात्रं मारयेत् स कुमारकः। इति प्रधानतो विद्धि कौमारं प्राग्भवावदतः"" इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमावधि" इत्यन्ते २वयोवस्थाभेदे न०। "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता। "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने" मनुः। कुमार एव स्वार्थे अण्। ३कुमारे शब्दचिन्ता०। कुमारस्य सनत्कुमारस्येदम् अण्। ४सर्गभेदे पु० स च सर्गः सनत् कुमारादिसर्व्वानपूर्व्वकत्वात् तन्नामकः। "कौमार आर्षः प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गनामानि" श्रीधरः। "सएव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः। चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" भाग० १,३,७, "वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः "कौमारस्तूभयात्मकः" भाग० ३,१०,२०,५, ५कुमारसम्बन्धिनि त्रि० "तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः" भा० व० ६५अ०

कौमारायण पुंस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नड्वा० फक्। [कानीने कुमारनामकर्षि गोत्रापत्ये।

कौमारिकेय पुंस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक्।

कौमारी स्त्री अपत्नीकं कुमारं पतिसमुपपन्ना स्त्री "कौमारापूर्व्ववचने" पा०नि०ङीप्। १अष्टहीतदारान्तरस्य पत्युः १भार्य्यायाम्। कुमारस्येयमण् ङीप्। २कुमार सम्बन्धिचेष्टादौ "कौमारीं दर्शयेच्चेष्टाम्" भाग०३,२,२८, कुमारस्य कार्त्तिकेयस्येयम् अण् ङीप्। ३कार्त्तिकेयशक्तौ। "कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना। योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धं रक्तबीजं महासुरम्" कौमारीशक्तिनिर्भिन्नाः केचिच्चे शुर्महासुराः" देवीमाहात्म्यम्

कौमुद पु०"कौ मोदन्ते जनायस्मिन् कौमुदस्तेन कीर्त्तितः" इत्युक्तलक्षणे १कार्त्तिकमासे। "एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम्। शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः। कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप!। वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मोह्यत्र विधीयते" भ०त०भार० ङीप्।

कौमुदी स्त्री कुमुदस्येयं प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् ङीप्। १ज्योत्स्नायाम् अमरः। "अग्निना सह याति कौमुदी" "कुमा०१तद्वत्प्रकाशिकायाम् "त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" कुमा० कौमुदस्येवम् अण् ङीप्। "कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे०ततोद्वयम्। धातुत्रैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" इत्युक्तायां २कार्त्तिकपौर्ण्णमास्यां "कौमोदन्ते जनायस्यान्नानाभावैः परस्परम्। हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता" इत्युक्तायाम् ३आश्विनपौर्ण्णमास्याम् "आश्विने पौर्ण्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ति० त० लिङ्गोक्तेः। ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथिं प्रकृत्य भविष्योत्तरे "कौमोदन्ते जनायस्यां तेन सा कौमुदी मता" "सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीसुखम्" रघुः कौमुदी दीपोत्सवातिथिः" इति मल्लि०"५उत्सवे धरणिः" ६कार्त्तिकोत्सवे त्रिका०। स्वार्थे क। हस्वे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम्। संज्ञायां कन्। उभासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद्+चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक्। कौमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौमुदीचार पुंन० कौमुद्या ज्योत्स्नाया चारः प्राशस्त्यमत्र काले। आश्विनपौर्ण्णमास्याम् त्रिका०

कौमुदीपति पु० ६त०। चन्द्रे हारा०कौमुदीनाथादयोऽप्यत्र

कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्याः प्रकाशिकायाः दीपशिखायाः वृक्ष इवाधारः। दीपवृक्षे (पितुतलसुज्) हारा०

कौमोदकी स्त्री कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः कुमोदको विष्णुः तस्येयम् अण्। विष्णुगदायाम् अमरः "कौमोदकी मोदयति स्म चेतः" माघः। "दैवैरनादिवीर्य्यस्य गदा तस्यापरे करे। निक्षिप्ता कुसुदाक्षस्य नाम्ना कौमुदकीति सा" हरि० ६२अ०

कौमोदी स्त्री कुं मोदयति अण् कुमोदः विष्णुस्तस्येयमण् ङीप्। विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौम्भकारि पुंस्त्री० कुम्भकारस्यापत्यं गर्गादित्वात् पक्षे इञ्। कुम्भकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप्। पक्षे अत्र। कौम्भकार्य्य तत्रार्थे।

कौम्भायन त्रि० कुम्भस्य सन्निकृष्टदेशादि पक्षा० फक्। कुम्भसन्निकृष्टदेशादौ [दूरदेशादौ

कौम्भायनि त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां कर्णा०फिञ्। तत्सन्निकृष्टदेशादौ

कौम्भेयक त्रि० कुम्भ्यां जातादि कच्छ्रा० ढकञ्। कुम्भीजातादौ [कृष्टदेशादौ

कौम्भ्य त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां यञ्। कुम्भसन्निकृष्टदेशादौ

कौरयाण पु० कुरयाणस्य (शत्रु प्रति कृतयानस्य)अयम् अण् वेदे पृषो०। शत्रुं प्रति कृतयानस्य सम्बन्धिनि तत्पुरुषादौ

"पाकस्य मा कौरयाणःक्व०८।३।२१तद्ग्राप्रे तथार्धौक्तेः

कौरव पुंस्त्री० कुरोरपत्यादि उत्सा० अञ् तद्देशस्य राजा अण् तेषु भवो वा अण् । १कुरुवंश्ये "तस्यान्ववायः क्षुनकान् यस्य नाम्ना स्म कौरवाः । कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः" हरिवं ६२अ० । २तद्देशजन्ये पु० ३कुरुसम्बन्धिनि ४तद्देशभवे च त्रि० । स्त्रियां ङीप् । "द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राद्रावत समन्ततः । शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" भा० आ० १३८अ० "चेतः चलप्रकृतिपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" मेघदूतम् ।

कौरवक त्रि० कुरौ तद्वंशे जातादि "विभाषा कुरुयुगेभ्यो वा० वुञ् । १कुरुवंशोद्भवे । कुरवकस्येदमण् । २कुरवकसम्बन्धिनि

कौरवायणि पुंस्त्री कुरोरपत्यम् तिका० फिञ् । कुरुवंश्ये

कौरवेय पुंस्त्री कुरोरपत्यं वा० ढक् । कुरुवंशेत्र । "सभा हि कौरवेयानां यत्रं ते चैव पुत्रक !" भा० आ० १४२अ० । "विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत !" भा० व० ८अ० ।

कौरव्य पुंस्त्री० कुरोरपत्यम् कुर्व्यादि० यञ् । १कुरुवंशेत्र । "कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्" वेणीस० । तस्यापत्यं तिका० फिञ् । कौरव्यायणि कुरुकुलोत्पन्ने ब्राह्मणादावपत्ये पुंस्त्री कुरूणां राजा यञ् । २कौरव्य कुरुदेशराजे । स्त्रियां ङीप् कौरवी स्त्री । यञन्तत्वात् यून्यपत्ये फिञो लुक् । कौरव्यः पिता पुत्रस्य स्त्रि० कौ० ।

कौरुकत्य पुंस्त्री कुरुकतस्यैरपत्यस्य गर्गा० यञ् । कुरुकतस्यैरपत्ये युवापत्ये फिञ् । कौरुकत्यायनि तदीय युवापत्ये पुंस्त्री

कौरुज(ञ्जा)ङ्गल त्रि० कुरुजङ्गले जातादि अण् उत्तरपदस्य वा वृद्धिः । कुरुजङ्गलभवे

कौरुपाञ्चाल त्रि० कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धः अण् उभयपदवृद्धिः । कुरुषु पञ्चालेषु च प्रसिद्धे । "प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यज्ञतुरक्षम्" शत०ब्रा० १,७,२,८, कौरुपाञ्चालो वा अयं ब्रह्मा ११।४।१।२।

कौर्य पु० "क्रियतावुरिजित्समकुलीरलेयपाक्षेयपुष्कौर्यास्याः । तौक्षिकथाकोक्षेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्रम्" रीपिकोक्तो दन्तिकरोगौ ।

कौर्म्म न०कूर्म्ममधिकृत्य कृतो ग्रन्थोः अण्, क्रमादिभ्यो वुन् वा । १कूर्म्मपुराणे २कूर्म्मसम्बन्धिनि त्रि० ।

कौल त्रि० कुले भवः शैषिकः अण् । सत्कुलभवे १कुलीने पुनि तु कौलेयक इत्येव । कुले कुलाचारे रतः तं वेत्ति वा अण् । २तन्त्रोक्तकुलाचाररते ३तदाचारवेदिनि च । "दिव्यभावरतः कौलः सर्वत्र समदर्शनः" कुलार्णवः । 'पशोर्वक्त्राल्लब्धमन्त्राः पशुरेव न संशयः । वीराक्त्राल्लब्धमन्त्रवीरः कौलाच्च ब्रह्मविद्भवेत्" महानीलतन्त्रम् । कुल कुलाचारमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ४कुलाचारप्रवर्त्तके ग्रन्थे कौलोपनिषदादौ ।

कौलक त्रि० कूले भवः सौवीरः धूमा०वुञ् । कूलभवे सौवीरे

कौलकेय त्रि० कुले सत्कुले भवः वा० ठक् कुक् च । १सत्कुलोद्भवे । कौलटेय+पृषो० । २असतीपुत्रे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ।

कौलटिनेय पुंस्त्री भिक्षुक्याः सत्या अपत्यम् ढक् इनादेशश्च । सत्या भिक्षुक्याः अपत्ये अमरः स्त्रियां ङीप्

कौलटेय पुंस्त्री कुलटायाः सत्याः असत्या वा अपत्यम् ढक् । सत्याः असत्यायाश्च भिक्षुक्याः अपत्ये अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

कौलटेर पुंस्त्री कुलटायाः असत्या अपत्यम् आचारेण क्षुद्रत्वात् ("क्षुद्राभ्यः") ग्रा०ढक् । बन्धक्याः अपत्ये अमरः ।

कौलत्य त्रि० कुलत्थेन संस्कृतम् अण् । कुलत्थसंस्कृते "यवेक्षास्तुकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः" सुश्रु० ।

कौलत्थेन न० कुलत्थस्य भवनं चेलम् खञ् । कुलत्थोत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे

कौलपुत्रक न० कुलपुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् । कुलपुत्रभावे

कौलव पु० ववादिषु हतीये तिथ्यङ्गरूपे चरकरणभेदे । करणशब्दे १६६० पृ० मिताक्षरा

कौलालक त्रि० कुलालेन कृतं संज्ञायां वुञ् । कुलालकृते शरावादौ असंज्ञायान्तु व्यण् कौलाल तत्कृते । तस्येदमण् कौलाल तद्वृत्तिसम्बन्धिनि त्रि० "रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा" शत० ब्रा० ११।८।४।१

कौलिक त्रि०कुलादागतः ठक् । १कुलपरम्परागते आचारादौ । कुले कुलागमे सिद्धः ठक् । तन्त्रोक्ते २कुलाचारे । कौलं कुलधर्मं प्रवर्त्तयति ठक् । ३कुलधर्मप्रवर्त्तके शिवे । शब्दमा० । ४षाड्गुण्ये त्रिका० । कुलं तदाचारः प्रयोजनमस्यठक् ।५कौले ब्रह्मविदि "शुद्धः कौलिकः" श्रुतिः

कौलितर पु० कुलितरस्यापत्यम् अण्प्रण् । अश्वराशुरे "उत दासं कौलितरं बृहतः पर्व्वतादधि । अवाहन्निन्द्र" अश्वरथम्" ऋ०४।३।०।१४ कुलितरनाम्नोऽपत्यं अश्वरथम्" भा०

कौलिशायनि त्रि०कुलिश+चतुरर्थ्यां कण्फिञ् कुलिशसन्निवेशदेशादौ

कौलिशिक त्रि० कुलिश+अङ्गुल्या० इवार्थे ठक्। कुलिशसदृशे
कौलीन त्रि० कौ पृथिव्यां लीनः ७त०अलुक्स०। १भूमिलग्ने। कुलादागतः खञ्। २कुलक्रमागते "सदृश इवमर्य्यादां कौलीनां नाधवर्त्तत" रामा०आ०८७अ०। ली-भावे क्त कौ लीनं लग्नो यस्मात्, कुलीन भूमिलग्नवदिति अण् वा। भूमिलग्नतासाधने ३अपवादे "कौलीनमात्मात्रय-माचचक्षे" "कौलीनभीतेन गदाग्रिरस्ता" रघुः "मा कौलीनादसितनयने! मय्यविश्वासिनी भूः" मेघः अपवादे हि भूमिलग्नइव लोकोभवतीति तस्य तथात्वम्। ४गुह्ये ५जन्ये (युद्धे) ६कुकार्य्ये ७पशुसर्पाणां युद्धे च न०मेदि० तेषां भूमिलग्नतासाधनत्वात्तथात्वम्।
कौलीरा स्त्री कुलीरः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्याः अच्। कर्कटशृङ्गाम् (काँकडाशिङ्गा) राजनि०
कौलेय त्रि० कुले+भवः वा० ढक्। सत्कुलोत्पन्ने भरतः
कौलेयक पु० कुले भवः श्वा ढकञ्। १कुक्कुरे। अमरः २सत्कुलीने मेदि०।
कौलेयभैरवी स्त्री त्रिपुराभैरवीभेदे। "सम्मन्त्रदाभैरवीवत् विद्धि कौलेयभैरवीम्। हंसाद्याः सैव देवेशि! त्रिषु बीजेषु पार्वति!" ज्ञानार्णवः। "त्रिकूटे हंसाद्याद्येत् तदा कौलेयभैरवी भवति" तन्त्रसारः
कौल्माषिक त्रि० कुल्माषे साधु ठञ्। कुल्माषसाधने
कौल्माषीण न० कुल्माषाणां भवनं क्षेत्रम् खञ्। कुल्माष धान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे
कौल्य त्रि० कुले भवः ष्यञ्। सत्कुलीने द्विरूपकोषः।
कौवल न० कुवलमेव प्रज्ञा०स्वार्थे ण। कोलिफले द्विरूपको०।
कौविदार्य्य त्रि० कोविदार+चतुरर्थ्यां प्रागद्या० ज्य। कोविदारसन्निकृष्टदेशादौ।
कौवेर त्रि० कुबेरस्येदम्, कुबेरोदेवताऽस्य वा अण्। १कुबेरसंबन्धिनि २तद्देवताके च "कौवेरमथ याम्यञ्च चक्राते वरुणस्य च" देवीभा०। "यानं सस्मार कौवेरम्" रघुः। "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघः। स्त्रियां ङीप्। "दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् श्रियाप्रीतिदायिनी" तिथ्य० "दिक्षु भागे तु कौवेरी दिक् श्रियाप्रीतिदायिनी" तिथ्य० पु०। "ततः प्रतस्थे कौवेरीम्" रघुः। २कुबेरे (कुड़) [रिकाया अपत्ये। न० शब्दरत्ना०।
कौवेरिकेय पुंस्त्री० कुबेरिकाया अपत्यम् गुभ्रा०ढक्। कुबेरिकायाः अपत्ये स्त्रियां वा ङीष्। यून्यपत्ये फक्। कौवेरिशायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री
कौवेरिका स्त्री कुवेरस्य पृच्छा ठक्। १कुबेरप्रश्ने। कुबेराय मङ्गलाय दीयते ठक्। २उदयने उपढौकने। त्रिका०। [ढौकने २कुबेरप्रश्ने च त्रिका०।
कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य पृच्छा वा अण्। १उपढौकने २कुशलप्रश्ने च त्रिका०।
कौश(स)लेय स्त्री कौश(स)ल्याया अपत्यं ढक् यलोपः। श्रीरामे दशरथपुत्रे
कौशल्य न० कुशलमेव ब्राह्म०ष्यञ्। १कुशले। भावे ब्राह्म० ष्यञ्। २दक्षतायाम्। "इहा कौशल्यमन्योन्यं रक्षेत्स्वावतस्थिरे" भा० व० २४४अ०
कौश(स)ल्या स्त्री कोश(स)लदेशे भवा ऋ। कोश(स)लदेशभवायां श्रीराममातरि दशरथपत्नीभेदे। [दयोऽयत्व।
कौश(स)ल्यातनय पु० ६त०। सीतापतौ श्रीरामे तत्सुता-
कौश(स)ल्यायनि पु० कौश(स)ल्यायाअपत्यम् फिञ्। श्रीरामे त्रिका०"स्त्रियामहे न गच्छामः कौश(स)ल्यायनिवल्लभाम्" भट्टिः। कौश(स)ल्य पत्यर्थकता जयमङ्गलयासङ्का।
कौशाम्ब त्रि० कुशाम्बेन निर्वृत्तः अण्। १कौशाम्बराजकृते २तत्कृते पुरीभेदे स्त्री ङीप्। "कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा०। साच पुरी गौडदेशान्तर्गतवत्सभूमिगता। "अस्ति वत्स इति ख्यातोदेश इत्युपक्रमे" कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" कथासरित्सागरः। "अस्ति गौडविषये कौशाम्बी नाम नगरी" हितो०। "निष्कौशाम्बिः" सि० कौ०
कौशाम्बेय पुंस्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् गुभ्रा०ढक्। कुशाम्बवन्धुपर्वण्ये
कौशिक न० कुशिकस्यापत्यं वृद्धाण् कुशेन कृतः अध्या० ठञ्। कुशिके तद्वंशे भवः अण् वा। १इन्द्रे २पेचके पुंस्त्री० उभयत्र "अणृषिवृन् षोढुषधीरलोचनः सहस्रदृक्षेदिव

अस्य दर्शनम् । प्रविशत्र हेमाद्रिगुहाद्वारान्तरं निनाय विभ्यद्दिवसानि कौशिकः" भावः । इन्द्रस्य कुशिकपुत्रत्व-प्राप्तिकथा "कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् । जनयेयमिति तं शक्रस्त्रासाद्भ्येत्य जग्मिवान् । स गाधि-रभवद्राजा सघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० १अ० । "कुशिकस्तु तपस्तेपे" इत्यपक्रम्य "अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षःपुरन्दरः । समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् । पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः । स गाधिर-भवद्राजा सघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० २७अ० । कुशैर्वृतत्वाद्वा कौशिकत्वमस्य यथाह तत्रैव "जात मात्रस्तु भगवानादित्यं स(शक्रः)कुशैर्वृतः । तदा प्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" हरि० २२७अ० । शुशुरांशुलौ ४व्यालग्राहिणि (सापुड़े) अमरः । हनकुले ७कोषाध्यक्षे मेदि० । ८कोषकारे शब्दरत्ना० ९अलङ्कार-रसे त्रिका० १०मञ्जनि हेम० ११अश्वकर्णवृक्षे राज-नि० । कुशिकस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । १२विश्वा-मित्रवंशजौ स हि कुशिकपुत्रस्य गाधेरपत्यम् । कुशि-कशब्दे तन्मूलं द्रष्टव्यम् । "अपिबच्च ततः सोममिन्द्रेण सह कौशिकः" भा० आ० १७५अ० ।

१३पौरववंश्ये नृपभेदे । "पारीक्षितस्य द्वौ पुत्रौ" इत्युप-क्रमे "प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैप्पलादश्च कौशिकः" हरिव० १९१अ० । जरासन्धस्य हंसनामके १४सेनापतिभेदे "स त्वं (जरासन्धः)सेनापतौ ! राजा सञ्जार भरतर्षभ !। कौ-शिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्धे उपस्थिते । ययोक्तो नामनी राजन् हंसेति डिम्भके त च" भा० स० २१अ० । तस्य च कौशिकवंश्यत्वात् तथात्वम् । १५असुरभेदे "खड्गः शा-लवदनः करालः कौशिकः शरः" हरिव० ४२अ० । कुशिकवंशोद्भवत्वात् १६नदीभेदे स्त्री तस्या उत्पत्तिकथा रामा० आ० ३४अ०

"कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ! । पूर्व्वजा भ-गिनी चापि मम राघव ! सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नाम पतिमादिदृक्षया । सशरीरा गता स्वर्गं भर्त्तार-मनुवर्त्तिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवत्प्रसवाचिता । लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम । ततोऽहं हिम-वत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् । भगिन्यां स्नेहसं-युक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन । सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा"

"तत्र वासं वरारोहे ! कौशिक्यां भरतर्षभ ! । अश्वमे-धस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति" भा० व० ८१अ० । "कुशि-कस्याश्रमं गच्छेत् सर्व्वपापप्रमोचनम् । कौशिकीं तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः" तत्रैवाध्याये । "इयञ्च नदी हिमवतः निःसृता चम्पानगरसन्निकृष्टे उत्तरपारे गङ्गायां सङ्गता । "ततोगच्छेत राजेन्द्र ! चम्पकारण्यमुत्तमम्" ततश्चम्पकी-स्वाख्यास्तत्सन्निकृष्टत्वम् । १८दक्षयोदाकन्यात्वे नोत्पन्नायां योगमायायाम् । कौशिकेन्द्रेण अग्निनीत्वेन कल्प-येन विष्णुना तस्यास्तथाप्रकरणात्तथात्वं यथोक्तम् "तत्र त्वां शतदक्रतुप्रकोसत्प्रदिष्टेन कर्म्मणा । अभिषेकेण दिव्येन देवतैः सह योक्ष्यते । तत्रैव त्वां भगिनत्वे अर्हीषति स वासवः । कौशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि" हरिवं० ५८अ० योगमायां प्रति विष्णूक्तिः। "आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी" भा० हरि० ५८अ० । पार्व्वत्याः शरीरकोष(षा)त्निःसृते १९दे-वीमूर्त्तिभेदे तस्य च मूर्द्धन्यमध्यतापीति भेदः तन्मूलं देवीमाहात्म्यवाक्यं तत्र कोशशब्दे दर्शितं नाठ्रे २०वृत्ति-भेदे अलङ्कारशब्दे लक्षणादिकं द्रष्टव्यम् [तथात्वम्

कौशिकप्रिय पु० ६त० । श्रीरामे विश्वामित्रप्रियाचरणात्तस्य

कौशिकफल कौशिक कोशस्थं फलमस्य । नारिकेले शब्दरा०

कौशिका स्त्री कोशएव स्वार्थे क अतइत्वम् । पानपात्रे

स्वनामके हेम० [शब्दमाला २विश्वामित्रसुते च

कौशिकाचार्य्य पु० ६त० । १इन्द्रपुत्रे जयन्ते २अर्जुने च

कौशिकायनि पु० कुशिकस्यापत्यस्य बा० फिञ् । यजुर्वेद-वंशब्राह्मणस्थे ऋषिभेदे "कौशिकायनेः कौशिकायनिः"

शत० ब्रा० १४।५।५।२१

कौशिकायुध न० ६त० । इन्द्रचापे शब्दरा०

कौशिकारात्ति पु०६त० । १काके राजनि०तस्य खेचकारातित्वं च तेन सह नित्यविरोधित्वात् । तत्कथा काकोलू-कशब्दे द्रष्टव्या कौशिकारिप्रभृतयोऽप्यत्र पु०

कौशिकिज् पु० ब० व० कौशिकेन प्रोक्तमधीयते णिनि ।

विश्वामित्रप्रोक्ताध्यायिषु

कौशिकीज पु० कौशिक्या इव ओजोयस्य पृषो० साधुः । शालेटवृक्षे (सेओड़ा) राजनि०

कौशिज पु० व० व० देशभेदे "पञ्चालाः कौशिजाश्चैव नैकपृष्ठाः धुरन्धराः" भा० भी० ६अ० जनपदकथने

कौशी(षी)धान्य न० कोशे(षे)भवा कौशी(षी) कर्म्मधा० कोश(ष)जाते धान्ये तिलादौ। "सर्व्वमेवैतदहः कोशी(षी)धान्यं विवर्ज्जयेत्" काया०श्रौ० २।१।१०

कौशे(षे)य न० कोशा(षा)दुत्पन्नम् ढक्। कृमिकोषादिजाते वस्त्रे अमरः "निर्नाभि कौशे(षे)यमुत्तरागम्" कुमा० "कौशेयं बहुदपि गाढमाजलम्" माघः "लाक्षालोहितकौशे(षे)यपरिधानम्" काद० "कौशेयाविकयोरधो" मनुना तच्छोधनद्रव्यमुक्तम्

कौश्य त्रि० कुशस्येदम् यञ्। १कुशसम्बन्धिनि शयनादौ "प्राक्कान्दक्षयने कौश्ये दृष्ट्वा शस्त्रमिव स्रुवम्" भा० अनु० ७१अ० २कुशस्य गोत्रापत्यं बा० यञ्। कुशगोत्रजे ऋषिभेदे पु० "तं होवाच सुश्रवाः कौश्यः" श्रुत०ब्रा० १०।५।५।४ "कौश्यः कुशगोत्रजः" भा०। तेन ब्राह्मणे कोश्र इति सूर्द्धन्ययुक्तपाठस्तु प्रामादिकः।

कौशा(सा)रव पु० कुशा(सा)रोरपत्यम् वृद्धयण्। कुशा(सा)रोर्मुनेरपत्ये मैत्रेये "यावतः ऋतवान् प्रश्नान् चक्रे कौशारवायनः" भाग०१।१३।३ "कौशारवस्य मैत्रेयस्यायनः" श्रीधरः "ननु ते तत्त्वमाराध्य ऋषिः कौशारवोऽब्रिमे" भाग० २।४।३ वाह्वा० इञ्। कौशारविरयत्र "यत्र कौशारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः" भाग०२।१०।५२

कौशिक त्रि० कौशिक+पृषो०। १कौशिकशब्दार्थे भेदि०२दुर्गा मूर्त्तिभेदे स्त्री "शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्याः निःसृतास्विका। कौशिकीति समाख्याता ततो लोकेषु गीयते" देवीमा० "कायकोषाद्विःसृता या कालिकायास्तु भैरव!। सा कौशिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा" कालिका० पु० ६०अ०

कौषीतक पु० कुषीतकस्यापत्यम् वृद्धयण्। कुषीतकर्षिपुत्रे बह्वृचां प्रवरे तर्पणीये ऋषिभेदे कहोडे "कहोडं कौषीतकञ्चापि" आश्व० श्रौ० २।४।३।२२ ऋषितर्पणे। कुषीतकस्यापत्यम् इञ्। कौषीतकिरपि कहोडे ऋषौ "तदुहोवाच कहोडः कौषीतकिः" श्रुत०ब्रा० २।४।२।१। तत्सम्बन्धित्वात् कौषीतकिब्राह्मणं कौषीतकी उपनिषच्च ऋग्वेदान्तर्गता।

कौषीतकिन् पु० ब० व०। कौषीतकेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कौषीतकेन प्रोक्ताध्यायिषु। "सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति" आश्व०गृ०१।२१।१।

कौ(षी)तकी कुषीतकस्यापत्यम् ऋष्यण् ङीप्। ऋगस्य पत्न्यां स्त्रिका०

कौषीतकेय पुंस्त्री कुषीतक+बा० अपत्ये ढक्। कुषीतकस्यापत्ये कहोडे "अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ" श्रुत० ब्रा० १४।६।४।१।

कौष्ठविदिक त्रि० कुष्ठविदि तद्विद्यायां साधु कल्या० ठक् दक्ष चरत्वेन तात्पतया ठस्य कादेशे। कुष्ठविद्यासाधौ। दक्ष चर्चाभावभाजित्व तात्पत्वाभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये तन्मतेनैव तथारूपं २१५४पृ० उक्तम्

कौसीद्य न०कुत्सितं सीदत्यस्मिन् सीद+बा० आधारे ण स्वार्थे यञ्। १आलस्ये २तन्त्रायाञ्च हेम०। कुसीदस्य भावः यञ्। ३वृद्धिरूपकुसीदवृत्तौ यञ्रिच०

कौसुम न०कुसुमेन निर्वृत्तमण्। १पुष्पाञ्जने अमरः। तस्येदमण्। २पुष्पसम्बन्धिनि त्रि० "विनयति दृढशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन" माघः

कौसुम्भ पु० कुसुम्भ+स्वार्थे अण्। १अरणवृक्षे २शाकभेदे राजनि०। कुसुम्भेन रक्तम् अण्। ३कुसुम्भरागरञ्जिते वस्त्रादौ त्रि० "कौसुम्भं पृथु कुचकुम्भसङ्गि वासः" भ घः। तस्येदमण्। कुसुम्भसम्बन्धिनि त्रि० "दिनकरकरसङ्व्यक्त कौसुम्भरागम्" भावः। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

कौसुरुविन्द पु० दशरात्रसाध्ययागभेदे "कौसुरुविन्दः" कात्या०श्रौ०१८।२३।५।१८। "द्वितीयो दशरात्र एतत्संज्ञः" सं०व्या०।प्रायणीययागानन्तरं कौसुरुविन्ददशरात्रस्य प्रथमे त्राहे च "कौसुरुविन्दः प्रथमन्त्राहः" कात्या० २४।३।१

कौसुरुविन्दि पु० कुसुरुविन्दस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये उद्दालके मुनौ "कौसुरुविन्दिरुद्दालक आरुणौ ब्रह्मचर्य्यमुवास" श्रुत० ब्रा० १२।२।२।१३। [क्ते जटाध०

कौसृतिक त्रि० कुसृत्या चरति ठक्। मायाकारके शाक्तयुक्ते

कौसुभ पु० कुं भूमिं सुनाति कुसुभोजलधिः तत्र भवः अण्। विष्णोर्वक्षःस्थे 'कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः" इत्युक्तलक्षणे मणिभेदे। तस्य समुद्रादुत्पत्तिकथा हरिवं० २२अ०

"सुरासुरगणाः सर्वे सहिता लवणाम्भसः। मन्दरं पुष्करं कृत्वा नेत्रं वासुकिमेव च। समाः सहस्रं मथितं जलमोषधिभिः सह। घोरभूतं समायोगादमृतं समपद्यत। तज्जहुरसुराः पूर्वमाक्रान्ता लोभमन्युना। तदा ऋषाज्जहुर्देवाः कामतेजोबलान्विताः। धन्वन्तरिस्तथा मद्यं श्रीर्देवी कौस्तुभोमणिः। शशाङ्को विमलश्चापि सप्तैतस्युः

मन्मतः"। "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात्। प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः। क्षीरवन्नर समुत्पन्ना द्युतात् पाण्डुर वासिनी। सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा। कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्यउत्पन्नो द्युतसम्भवः। मरीचिर्विकचः श्रीमान् नारायण उरोगतः" भा०आ०१८अ० "उच्चैः श्रवाहयश्रेष्ठो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम्" रामा० उक्तेः क्लीवत्वमपि "कौस्तुभाख्यमपांसारं बिभ्राणं हृदतोरसा" "सकौस्तुभं क्षेपयतीव वक्त्रः" रघुः। २तैलभेदे न० "द्युतार्धे गोद्युतं ग्राह्यं तदभावे तु साद्यितैलं ग्रहीष्यते। तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्त्तिलसम्भवम्। तदभावेऽतसोद्भूतं कौस्तुभं सर्षपोद्भवम्। द्युतस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्व्वाभावे परःपरः" कर्कद्युतं मण्डनवाक्यम्। कौस्तुभमित्यत्र कौस्तुभामिति पाठस्तु समीचीनः। ३तन्त्रोक्ते रुद्राभेदे "अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका। कनिष्ठयाग्र्यया वद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा। वामानामाञ्च वध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके। अङ्गुष्ठमध्यके भूयः संयोज्य सरलाः पराः। चतस्रोऽप्यत्र संलग्ना रुद्रा कौस्तुभबन्धिका" तन्त्रसारः।

कौस्तुभवक्षस् पु० कौस्तुभोवक्षसि यस्य। विष्णौ हारा० कौस्तुभहृदयादयोऽप्यत्र पु०। एवं कौस्तुभलक्षणादयोऽप्यत्र।

क्षप क्षये वा० चु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् घटादि। क्षपयति-ते क्षपति अचिक्षपत्-त अक्षपीत्-अक्षपीत्। क्षपयां-बभूव आस चकार-चक्रे-चक्षाप।

क्षस दीप्तौ कौटिल्ये च दिवा० पर० अक० सेट्। क्षस्यति अक्षसीत्-अक्षासीत् चक्षास। घटा० क्षसयति-ते। अचिक्षसत्त उदित् क्षसित्वा-क्षस्वा।

क्षस दीप्तौ वा० चु० उभ० पक्षे भा० अक० सेट् घटादि क्षसयति-ते। क्षसति। अचिक्षसत्-त अक्षसीत्-अक्षासीत् क्षसयां बभूव आसचकार चक्रे चक्षास। उदित् क्षसित्वा-क्षस्वा। "क्ष्य् क्षौ क्षस् कुसि कि च भासने कुस्य इच्छिषि" बोपदेवव्याख्याने "परोऽनुबन्धः पूर्वेषामेकवाक्यस्थधातुषु" इति तदुक्तिमाश्रित्य भ्वान्त्या दुर्गादासेन क्षस इदित्त्वमुक्तम् तच्चिन्त्यम्। पा० धातुपाठे चुरादिषु "त्वसिपिसि कुसि दशि कुसीत्यादिना कुसेरेवेत्त्वमुक्तेः दिवादिषु च क्षुभ्नु क्षुण्वदीप्त्योरित्युक्तेः घटादौ च जनीजृष क्षसु रञ्जेति पाठाच्च इदित् क्षसधातोरदर्शनात्। अतः परानुबन्धस्य वीप्सार्थस्यैवात्र ग्रहणात् तेनास्य वा घरादित्वम् अन्यथा कुसिवत् क्षसीयेव मूलकृत् पठेत्। न च तथाऽपाठि अतस्तस्य नेदित्त्वम्।

क्षूय दुर्गन्धे आर्द्रीभावे शब्दे च भा० आत्म० अक० सेट्। क्षूयते अक्षूयिष्ट चुक्षूये। णिचि क्षोपयति ते। अस्य चेलार्थककर्म्मगणुपपदे णमुल् चेलक्षोपम् वस्त्रक्षोपम्। "यूनि गाढपरिरम्भणे वस्त्रक्षोपमस्तु वस्त्रे मर्दनेन" भावः। 'वस्त्रं क्षोपयित्वा परिधित्स्येत्यर्थः" भल्लि०। अभि+अति+आ+प्रा आर्द्रीभावकरणे प्रतीभावकरणे च सक० "आपो वै सर्वमन्नं ताभिरेवैनमभिक्षूयमिवादन्ति" शत० ब्रा० १४।१।१।१४। यान्तत्वात् ताच्छील्ये नातोयुच् किन्तु ल्युच्। क्षूयिता इत्येव। [रीत् चक्षार।

क्षर कौटिल्ये भा० पर० अक० सेट्। क्षरति अक्षार(क्ष)-

क्ष्य त्रि० क्षः प्रजापतिस्तस्मै हितः यत्। प्रजापतिहिते। "क्ष्यं चत्वारि क्ष्यानां क्ष्यानीति" प्रश्ने "एतान्येव चत्वारि क्ष्यानां क्ष्यानि" शत० ब्रा० १०।२।४।२।४। भा०तथार्थतोक्ता

क्ष्याम्बू स्त्री क्ष्यं प्रजापतिहितमम्बु यत्र ऊङ्। दूर्व्वाभेदे "क्ष्याम्बूरत्वरोहतु शाखदूर्वा व्यलकशा" अथ०१८।३।६।

क्ष्वंश प्रकाशने भ्वा० सक० सेट् क्ष्वंशति अक्ष्वंशीत् चक्ष्वंश। "क्ष्वंशतेर्वा प्रकाशयतिकर्म्मणः। निरुक्तकारः २।२५।

क्षकच पु० क्ष इति कचति शब्दायते कच-शब्दे अच्। १यन्त्रलाङ्गले वृक्षे मेदि०। २दारुदारणास्त्रे क्रकचपत्रे (करात) पु० न० अमरः। ज्योतिषोक्ते १योगभेदे च। तल्लक्षणञ्च "षष्ठ्यादितिथयो मन्दात् विलोमं क्रकचः स्मृतः" इति "यदा शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचस्था ज्ञेयाः पीयू०धा०। यदाह नारदः "त्रयोदश स्युर्मिलने संख्ययोर्तिथिवारयोः" क्रकचो नाम योगोऽयं भङ्गलेखतिगर्हितः" [क्रकचदलादयोऽप्यत्र

क्रकचच्छद पु० क्रकच इव छदो यस्य। केतकीवृक्षे त्रिका०

क्रकचपत्र पु० क्रकच इव पत्रमस्य। १शाकवृक्षभेदे राजनि० २केतकीवृक्षे च।

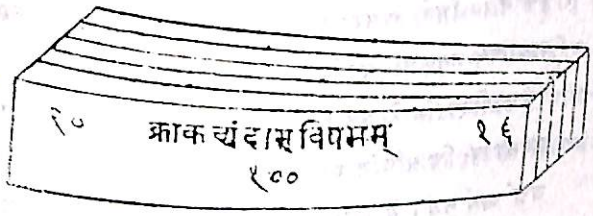
क्रकचपाद(त्) पु० क्रकचमिव पादो यस्य वा अन्त्यलोपः। ककलासे हारा० [सर्पभेदे। त्रिका०।

क्रकचपृष्ठी स्त्री क्रकच इव पृष्ठं यस्याः ङीप्। (कड) सर्पभेदे।

क्रकचव्यवहार पु० लीलावत्युक्ते क्रकचच्छेद्यवस्तुनोवेतन ज्ञानार्थे तत्फलज्ञापके गणितभेदे यथा "क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्। पिण्डक्रयोगदलं क्रयमूलयोर्दैर्घ्यसंक्षुण्णितमङ्गुलात्मकम्। दारुदारणपर्यैः

समाहृतं षट्स्वरेषुविहृतं करात्मकम् । उदाहरणम्। मूले नखा(२०)ङ्गुलमितोऽयनृपा(१६)ङ्गुलोऽग्रे पिण्डः शताङ्गुलनिबं किल यस्य दैर्घ्यम् । तदारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्यादस्तात्मकं वद सुखे ! गणितं द्रुतं मे।

(तदाकारदर्शनार्थचित्रम्)

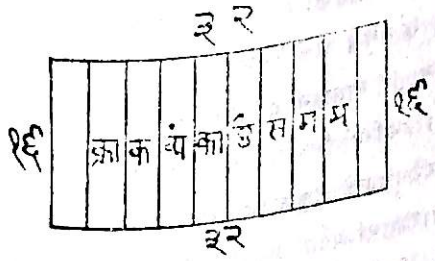

न्यासः

पिण्डयोग३६दलं । १८ । दैर्घ्येण १०० सङ्गुणितं १८०० । दारुदारणपथैश्चतुर्भिर्गुणितं ७२०० । षट्स्वरेषु ५७६ विहृतं जातं करात्मकं गणितं २५/२ । क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धहस्तम् । छिद्यते तु यदि तिर्यगुक्तवत्पिण्डविस्तृतिर्हृतेः फलं तदा । इष्टिकाचितिदर्घट्टितिखातक्रकचव्यवहृतौ खलु मूलम् । कर्म्मकारजनसम्मतिपत्रा तन्मृदुलकठिनत्ववर्णेन । उदाहरणम् । यद्विस्तृतिर्हृतं २२ मिताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे । छेदेषु तिर्यङ्नृप मह्यं किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे ॥

न्यासः विस्तारः २२ पिण्डः १६। पिण्डविस्तृतिर्हृतिः

(तदाकारचित्रम्।)

५१२ । दारुदारणमार्गैर्नवभिर्हृता ४६०८ । षट्स्वरेषु ५७६ विहृता जातं फलं हस्ताः । ८।"

क्रकचा स्त्री क्रकचस्यादाकारोऽस्यस्याः अर्श० अच् टाप् । केतकीवृक्षे रत्नमा० ।

क्रकण पुं० क्र इति कणति शब्दायते कण-अच् । (कयार) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्रकर पुं० क्र इति शब्दं करोति शीलमस्य ताच्छील्ये ट । (कयार) पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष् । २करीरवृक्षे २करपत्रास्ते च पु० ४दीने त्रि० केदि० "चोरयित्वा तु पत्नीर्यं क्रकरत्वं नियच्छति" भा० अनु० ११३अ० । "चक्रोरकलविङ्कमयूरक्रकरेष्वायुष्क्रमे "विष्क्रालघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च" इति सामान्यत उक्त्वा "वातपित्तहरा दृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः । लघवः क्रकराः कृष्णास्तथा चैषोपचक्रकाः" सुश्रु० तन्मांसगुणा उक्ताः ।

क्रतु पुं० क्र-कतु । १यूपसहिते, सोमसाध्ये यज्ञे, २संकल्पे, ब्रह्मणोमानसे पुत्रे ३ऋषिभेदे, ४वैश्वदेवभेदे, ५इन्द्रियेषु च । ६विष्णौ तस्य सर्व्वयज्ञमयत्वेन सयूपयज्ञरूपत्वमभीष्टं यथाह "यज्ञैरिज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः" विष्णुस० । "सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितोयज्ञः क्रतुरिति" भाष्यम् । तेन क्रतुशब्दस्य यूपसहितयज्ञबोधकता । अतएव तत्तद्यागे यूपविशेषाः यत्तत्पशुवाक्यादौ उक्ताः । तत्र सोमसाध्ययागास्त्रय क्रतवः "त्रीन् क्रतून्वाक्ष्वाग्नेयमुषसस्वाश्विनम्" श्रुतौ "इत्याग्नेयः क्रतुः अग्नीषोमीयः" "अथाश्विनः" आश्व०श्रौ० ४।११।८।१४।१।१५।१। सूत्रेषु दर्शितः । अन्येऽपि क्रतवो वेदेषु दर्शिनास्तत एव वगन्याः । संकल्पस्य कामनाधीनः चित्तवृत्तिभेदः यथोक्तम् "कामः क्रतुः कर्म्म जन्मेत्येवमेधां क्रमोभवेत् । पुंसोया विषयापेक्षा स काम इति भण्यते । सएव वर्द्धमानस्तेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते" । "रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते" इत्युक्ते ७रुचेराधिक्ये च । ८प्रज्ञायां निघ० । हस्तवनादिकर्म्मणि च । "पुरुहूत ! क्रत्वा नः सुस्ति" ऋ० ४।२१।१०। "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना" भा० । क्रतुनामा मुनिश्च "ब्रह्मणोमानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" भा० आ०६५अ० उक्तः । "क्रतोरपि क्रियाभार्य्या वालिखिल्यानसूयत । षष्टीनृषिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा" भाग० ४।१।२१। तद्भाष्यादुक्तम् "ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां सृष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठञ्च महातेजाः सोऽसृजत् सप्त मानसान्" हरिवं० १अ० । विश्वेदेवास्तु सबोदश यथा

"आत्मार्थं चासृजत् पुत्रान् लोककर्तॄन् पितामहः । विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः । विश्वेशं प्रथमं नाम महातपसमात्मजम् । सर्व्वात्मकमपद्मं पुरुषं अव्यक्त

धर्म्मं स सृष्टवान् । दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृग्वङ्गिरसं मनुम् । अयं तेभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः । त्रयोदश सुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः" । हरिवं० ३०४अ०

जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दश स्मृता" इत्युक्तम् । गणदेवता शब्दे तन्मूलं वक्ष्यते । कल्पभेदादविरुद्धम्

तत्र प्रज्ञा निश्चयः अध्यवसायः यथाह

"अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतु कुर्वीत" छा०उ० । "कथङ्गपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीतेत्यर्थः तेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः ? क्रतुकरणं वाभिप्रेतार्थसाधनं कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रन्थः । अथ खल्वितिरहेत्यर्थः । यस्मात् क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति । क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि" यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टाऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्रमाश्रयत्वेनोपयुज्यते क्रत्वनुरूपफलतः स कर्त्तव्यः क्रतुः" भा० । १०आग्रहायणी चातुर्मास्यादियागारम्भकत्वात् तस्य तथात्वम् "वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाऽहे मुद्राय स्वाहा सुधाय वैनंगिनाय स्वाहा, विनंगिन आत्मायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा" यजु०१८।२८। "वाजादीनि चैत्यादिमासानां नामानि तत्तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः अन्नप्राचुर्यार्थं वैशाखरूपः, प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो वैशाखः । अपिजाय अप्सु जायतेऽत्यपिजः समस्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठः । क्रतवे यागरूपाया चातुर्मास्यादि यागप्राचुर्यात् क्रतुरषाढः" वेददी० ।

क्रतुदीधनुट् पु० क्रतूनामिन्द्रियाणां दीपं नुदति क्विप् । प्राणायामे शब्दचि० "दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनाञ्च यथा मलाः । प्राणायामैस्तथा दोषाः शाम्यन्तीन्द्रियजाश्चराः" मनूक्तेरस्येन्द्रियदोषनाशकत्वम् [नास्तिके च

क्रतुद्रुह् पु० क्रतवे द्रुह्यति द्रुह्-क्विप् । १असुरे जटाधरः

क्रतुद्विष् पु० क्रतवे द्वेष्टि द्विष्-क्विप् । १असुरे त्रिका० २नास्तिके च ।

क्रतुध्वंसिन् पु० क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयति ध्वंस्-णिच्-णिनि । शिवे अमरः । वीरभद्रद्वारा तद्यज्ञध्वंसनात्तस्य तथात्वम् तत्कथा कालीo ८६अ० यथा

"महावीरोऽसि रे भद्र ! मम सर्व्वगणेश्वरः । वीरभद्राख्यया त्वं हि प्रथितं परमां व्रज । कुरु मे सत्वरं कार्य्यं दक्षयज्ञं क्षयं नय । ये त्वां तत्रावमन्यन्ते तत्साहाय्यविधायिनः । ते त्वयाप्यवमन्तव्या व्रज पुत्र ! शुभोदयः । इत्याज्ञां मूर्द्ध्नि चाधाय स ततः पारमेश्वरीम् । क्रूरं प्रदक्षिणीकृत्य जगामानतिरंहसा । तमस्तदनुगान् शम्भुः स्वनिश्वासमसृजद्बहून् । शतकोटिमितानुग्रान् गणानन्यानवासृजत् । ते गणा वीरभद्रं तं यान्तं केचित् पुरोगताः । केचित्तदनुगा याताः केचिच्चात्यन्ततोययुः । अम्बरं तैः समाक्रान्तं तेजोविजितभास्करैः । हुङ्काराणि गिरीणां च कैश्चिदुत्पाटितानि वै । आचूडमूलाः कैश्चिच्च विधृता वै शिलोच्चयाः । उत्पाट्य महतो वृक्षान् केचित् प्राप्रान् मख्रक्षणम् । कैश्चिदुत्पाटिताभूपाः केचित्कुण्डान्यपूरयन् । मखरूपं ध्वंसयामासुः केचित् क्रोधपरा गणाः । अचीखनन् यज्ञवेदीः केचिद्वै मूलपार्श्वयोः । अभक्षयन् हवींष्यन्ये पृषदाज्यं पपुः परे । दध्नः सुरान्नराशींश्च केचित् पर्व्वतसन्निभान् । केचिद्वै पायसाहाराः केचिद्वै क्षीरपायिणः । केचित् पक्वान्नपुष्टाङ्गा यज्ञमालान्यधूधुवन् । अमोचयन् स्रुचां दण्डान् केचिद्दीर्घतुण्डिनः । व्यभञ्जन् शकटान् केचित् पशून् केचिदकीलयन् । अग्निं निर्वापयामासुः केचिदग्नितेजसः । स्वयं परिदधुश्चान्ये दुकूलानि मुदा युताः । जगृहुः केचन पुनरास्तानं पर्वतं क्रतम् । एकेन च भगो देवः पश्यंश्चक्रे विलोचनः । पूषणोदन्तावलीमन्यः प्रतयामास कोपनः । यज्ञः पलायितो दृष्ट्वा केनचिन्मृगरूपधृक् । शिरोविरहितश्चक्रे तेन चक्रेण दूरतः" ।

क्रतुपुरुष पु० क्रतुः पुरुष इव । पुरुषाकारे क्रतुभेदे यज्ञवराहे । तद्वर्णनञ्च हरिवं० २२४अ०

"वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्त्यग्निलोहितः । आज्यनिह्रो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः । अहरात्रेक्षणधरो वेदाङ्ग-

द्युतिभूषणः । आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् । सत्यधर्म्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः । क्रियासत्तमहावीर्यः पशुजानुर्म्महाकृतिः । उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः । वायुप्राणात्मा सत्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः । वेदिकट्यो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो दीक्षातनादीक्षाभिरन्वितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्म्मौष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः । नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वै मणिस्रङ् दक्षोऽखिलाकरः । भूम्न यज्ञवराहोऽसौ द्वागधः पातु विश्वम्भरः" ।

"रूपं तवैतन्मख दुष्कृताशयां दुर्दर्शनं देवयजध्वरात्मकम् । छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् । स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते चर्वणे भगवन्नभ्रदशनोलूखलम् । दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्र ! । जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः । सप्तामला यज्ञतनूस्त्वदाकृतेः सप्तैव सर्वाणि शरीरबन्धनम् सर्वमयत्वं सवयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः" । भाग० ३।१३अ० ।

"यज्ञाङ्गतां प्रपद्यन्तः स्तुवन्ति ऋगित्यादि चतुर्भिः छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवा विधीयते बर्हिःशब्दे दीर्घभाव आर्षः दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म । स्रुक् जुहूः । तुण्डे मुखार्थे । स्रुवोनासिकयोः । इडा भक्षण पात्रं चमसा यज्ञाय सोमपात्राणि । प्राशित्रं ब्रह्मभाग पात्रं ग्रसतेऽनेनेति ग्रसनं मुखात्तर्वन्ति छिद्रं चर्वणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः । अनुजन्म वारं वारम् अभिव्याप्तिः । उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते । सभ्योऽग्निः रहितोऽग्निः आसवस्थ्यः औपासनाग्निः ततो हन्नैक्यं तव क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः । चितयः इष्टकाचयनानि पञ्च असवः प्राणाः । प्राणः सवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अग्निष्टोमोऽस्य क्रियष्टोमः उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्त संस्थाविभेदाः सप्त त्वङ्मांसादिधातवः । सवनानि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि, असोमा-यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तदूपत्वं दृष्टियजनं ऋद्धानञ्च तदेव बन्धनं यस्य सः" श्रीधरः । [प्राशस्त्यात् तथात्वम् ।

क्रतुपशु पुं० क्रतोरङ्गं पशुः । अश्वे हारा० तस्य अश्वमेधे

क्रतुप्रा पुं० क्रतून् कर्म्माणि प्राति प्रा-पूर्त्तौ क्विप् । कर्म्मपूरके "सहस्रर्क्मर्यतः क्रतुप्राः" ऋ०४।३८।२। "क्रतुप्राः कर्मणां पूरकः" भा० ।

क्रतुभुज् पुं० क्रतुं क्रतुदेयं हविर्भुङ्क्ते भुज-क्विप् । देवे क्रतुदेयद्रव्यस्यामोद्देश्यत्वात्तेषामचेतनत्वेऽपि तद्भोगित्वं बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगोनास्ति किन्तु दृष्टिमात्रेण यथाह "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ० ।

क्रतुराज् पुं० क्रतुषु राजते राज-क्विप् । १अश्वमेधे यज्ञे तस्य सर्वयज्ञानां श्रेष्ठत्वात् तथात्वम् । "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः" मनुः २राजसूये च शब्दचि०

क्रतुविक्रयिन् त्रि० क्रतुं तत्फलं विक्रीणाति वि+क्री-णिनि । स्वकीयक्रतुफलस्य अन्यदीयत्वख्यापनेन ततोधनग्राहके । "पशुनान्तर्तिनोषापि क्रतुविक्रयिणस्तथा" मनुः । [चाप्सरसौ" यजु० १५।१५ ।

क्रतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे

क्रतुस्रृच् त्रि० क्रतुमिन्द्रियं स्रृणति किन् । इन्द्रियसर्शिनि "अपघ्नन् हरिस्रृक् क्रतुस्रृक्" आश्व०श्रौ० ५।१०।५

क्रतूत्तम पुं० क्रतूत्तमः । राजसूययज्ञे त्रिका० ।

क्रत्वर्थ पुं० क्रतवेऽयम् अर्थेन सह नित्यस० विशेषणनिङ्गता च, क्रतुरर्थोयस्य वा । क्रतूपकारके । तल्लक्षणादिकञ्च जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" १सू०। "तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानैः शेषविनियोगलक्षणसूत्रम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते, —कः क्रत्वर्थः ? कः पुरुषार्थः ? इति, यापि प्रयोजकाप्रयोजकफलविध्यर्थवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् ? । अङ्गं क्रत्वर्थः, प्रधानं पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः, प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थो, ऽप्रयोजकः क्रत्वर्थः । तस्मात् "क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"—इति सूत्रितम् । तत्र अथातःशब्दो प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ । अथेति प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमेवोच्यते । अतः—इति क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकुरुते । क्रतवे यः, स

क्रत्वर्थः, पुरुषाय यः, स पुरुषार्थः। जिज्ञासाशब्दोऽपि तत एव समधिगतः,—ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—इति। तदेतत् प्रतिज्ञासूत्रम्,—'क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा''—इति''।(४।१।१) शबरभाष्यम्

"यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्'' सू०२।

"अथ किंलक्षणः क्रत्वर्थः, किंलक्षणः पुरुषार्थः इति लक्षणं वाच्यं, तथा हि लघीयसी प्रतिपत्तिः, उपदेशे गरीयसी तदुच्यते,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, (यस्मिन्कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति) स पुरुषार्थः पदार्थः। कुतः?। तस्य लिप्सा अर्थेन च भवति, न शास्त्रेण, क्रत्वर्थो हि शास्त्रात् अवगम्यते, न अन्यथा,अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्रीतिसाधनः स पुरुषार्थः। पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतः क्रत्वर्थः—इति क्रत्वर्थस्य लक्षणं सिद्धम् (१वर्णकम्)। एवं वा सूत्रं वर्णयति,—दर्शपूर्णमासयोरान्नायते,—'अनन्तिदृश्यं स्तृणाति अनन्तिदृश्यमेवैनं प्रजया पशुभिः करोति, इति तथा आहार्यपुरोडां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, षट्त्रजानुम् पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्,गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्'—इत्येवमादीति। तत्र संशयः,—किम् एवञ्जातीयकाः क्रत्वर्थाः उत पुरुषार्थाः—इति। किं प्राप्तम्—क्रत्वर्थाः इति। कुतः? प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिस्तरणं च, तदुक्तं, (३।१।२सू०) द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः'—इति। तस्मात् क्रत्वर्थाः—एवं प्राप्ते ब्रूमः,-यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एव इति, प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्त्यते,तस्मात् एते पुरुषार्थाः-इति। 'ननु प्रत्यक्षः उपकारः क्रतोर्दृश्यते—इत्युक्तम्'। उच्यते-सत्यं दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय एभ्यः सङ्कीर्त्तितेभ्यः, फलेभ्य एते श्रूयन्ते, न च य उपकरोति स शेषः, यस्तु यदर्थः श्रूयते, स तस्य शेषः—इत्युक्तं(३।१।२ सू०)'शेषः परार्थत्वात्'—इति। (२वर्णकम्)

एवं वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जनं तैस्तैर्नियमैः श्रूयते, ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना, राजन्यस्य जयादिना, वैश्यस्य क्रयादिना। तत्र सन्देहः,-किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रहः उत पुरुषार्थ इति। किं प्राप्तम् क्रत्वर्थो नियमात्, यद्येष पुरुषार्थः स्यात्, नियमोऽनर्थको भवेत्, प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते,—नियमादनियमाच्चार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयति—इति, तस्मात् क्रत्वर्थः कामश्रुतिभिश्चास्य सङ्कैकवाक्यता दृष्टा, इतरथा, अनुमेयेन फलवाक्येन सङ्कैकवाक्यतां यायात्। लिङ्गं चापि भवति,—'अग्नये क्रामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याहिताग्नेः सतोऽग्निर्गृहान् दहेत्, यस्य हिरण्यं नश्येत् अग्नये दाग्ने यादीनि निर्वपेत्—इत्येवमादि तद्धि द्रव्योपघाते योज्यते यदि द्रव्यपरिग्रहः कर्मार्थः, तत एतदपि सति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्युच्यते इतरथा असति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्यनुमीयते फलं च अस्य कल्प्येत। तस्मात् यजतिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्वर्त्तते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः—इति गम्यते। तस्मात् क्रत्वर्थः—इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,-पुरुषार्थः—इति। यस्मिन् कृते यदर्थे प्रीतिः पुरुषस्य भवति तस्मात् अस्य लिप्सा अर्थलक्षणा शरीरधारणार्था यस्य शरीरं म्रियते यक्ष्यते तस्यास्ति द्रव्यं शरीरिणो यागः श्रूयते तस्मात् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते। न द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन शब्दस्य यागो निर्वर्त्तयत एव, तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः।

अपि च, यदि शास्त्रात् कर्मार्थं द्रव्यार्जनं, तन्नानृतं विनियुञ्जीत तयार्जितम्, तत्र सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात्। अपि च उपक्रान्तानि सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः, तत्र एतच्चोपपद्यते,—अपि वा एष स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहोति, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नग्न्याधेयं वा पौर्णमासीं वा नातिपातयेत्'—इति एवञ्च सति प्रयोगकालाद्धि हेरतदङ्गं श्रुतमुपकारकं स्यात्। न च आधानवत् भवितुमर्हति,तत्र हि वचनं—वसन्ते ऽग्निमादधीत—इति न चैतत् अङ्गम्। अथ यदुक्तं—'नियमवचनम् अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे सति-इति। उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता व्याहन्यते प्रत्यक्षा हि सा,त्वया च परोक्षया युक्तिबुद्ध्या व्यवह्रियते, न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति, तस्मात् नियमवचनात् कामश्रुतिभिश्च दृष्टं कल्प्येत न तु दृष्टहानम्। तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः तदर्थं धनस्य अर्जनम्-इत्येवं च सति व्रीहिणा यागः कर्त्तव्यः प्रीत्यर्थं अर्जितेन वा क्रत्वर्थमर्जितेन वा न अत्र कश्चित् विशेषः प्रीत्यर्थं तु उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव. कर्मार्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव। तस्मात् न प्रयोगचोदनागृहीतं द्रव्यार्जनम्। अथ यदुक्तम्-अनुमेयेनाङ्गतेन वा शब्देन युक्तत्वे नियमस्य एकवाक्यता, अङ्गत्वं

तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैष दोषः अक्रत्वर्थेऽपि दृष्टेन भुजिना न फलवचनेन। 'कथं तर्हि-नियमाद्दृष्टं भवति-इति गम्यते'। यथैव भवदीये पक्षे। ध्याङ् अक्रत्वर्थे फलवत एकवाक्यभावात् फलवत उपकरोति इति गम्यते'। उच्यते अक्रत्वर्थेऽपि फलवत एवैकवाक्यभावः, एतावांस्तु विशेषः-तव श्रुतं फलं मम तु दृष्टम्। अथ यत् लिङ्गम् उक्तं-गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते-इति। तत्रोच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय या कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव। तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तदविभक्तम्" भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थास्तत्र दर्शिताः ततएवावगम्याः

क्राक्वादि पु० पाणिन्युक्ते सोः परतः स्थितस्य आद्युदात्तनिमित्ते शब्दगणे। स च गणः "क्रत इष्टीक प्रतीक प्रहृर्ति हव्य भग"।

क्राक्वेश्वर न० क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम्। काश्याम् क्रतुना सुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रम्ये क्राक्वेश्वरमनुत्तमम्। वाशिष्ठमीश्वरञ्चैव लभते वसतिंत्विह" काशी० १८अ०

क्राथ बधे भा० पर०सक० सेट् घटा०। क्राथति अक्राथीत्-अक्राथीत्। चक्राथ, णिच्-क्राथयति-ते। अचिक्राथत् त

क्राथ प्रतिहर्षे चु० उभय० सक० सेट् घटा०। क्राथयति-ते अचिक्राथयत्-त। क्राथयां-बभूव आस चकार चक्रे

क्राथन न० क्राथ-बधे ल्युट्। १मारणेऽर्दने च "राजन्योच्चांसकूट क्राथनपटुरिति" प्रबोधचन्द्रोदयः। २दानवभेदे पु०। "क्राथनश्च महावीर्यः" भा० आ० ६७अ०।

क्राथनक पुंस्त्री क्राथने दन्तकरणकक्राथकच्छेदने प्रहृतः कन्। उष्ट्रे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्राथकैषि(शी)क पु०त०य० वेशभेदे "सपाखण्डान् क्राथकैशीकान्" भा० स० १३०अ०। "अथेश्वरेण क्राथकैशिकानाम्" "प्रत्युज्जगाम क्राथकैशिकस्त्रम्" रघुः। छस्वमध्यात् संज्ञायां कन्। सितायुरुणि न० शब्दच०।

क्राद रोदने वैकल्ये अक० आह्वाने सक० भा० पर० इदित् सेट्। क्रान्दति अक्रान्दीत् चक्रन्द। भावे क्रान्द्यते क्रन्दितम्। अव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः" यजु० १२।६। अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी०। "यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः" यजु० २६।१२। [याति

अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक० अनुक्रन्दति पुत्रम् क्रन्दनेनानु-

अभि+आभिमुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक०। "अभिक्रन्दन् वृषायसे" ऋ० १०।२१।८। "अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वन्" भा०। "आभिमुख्येन शब्दकरणे अक०। 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्" ऋ० ५।८३।७। "अभिक्रन्द भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दाय" भा०।

आ+आह्वानपूर्वकरोदने सक०। "आक्रन्दत् भीमसेनं वै" भा० व० १५७अ०। सम्यक्क्रन्दने च "आक्रन्दिषुः सखीनाह्वन्"भट्टिः। "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः"रघुः। सम्+आ+सम्यगाह्वानपूर्वकक्रन्दने "हा तात! धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये" भा० आश्र० १०७श्लो०

नि+यथानामशब्दोच्चारणे। "न्यक्रन्दीच्छन्न प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम्" निरु० ६।४।

प्र+स्तवने "प्र वः स्वडक्रनुत् सुविता यः" ऋ० ५।५६।१। "अक्रनुत् स्तौति" भा० वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक्।

वि+विशेषेण क्रन्दने। सम् सम्यक् क्रन्दने।

क्राद वैकल्ये भा० आत्म० अक०सेट् घटादि०। क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति। यङ् वेदे कनिक्रद्यते यङ्लुकि कनिक्रत्ति कनिक्रदीति "उपस्थे वृषभः कनिक्रदत्" ऋ०६।७७।५। "कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्" भा०।

अनु+अनुगमने सक०। "संनशेयं त्वौशीरनुचक्रदे" ऋ० ८।३।१०। "अनुचक्रदे अनुगच्छति" भा०।

क्रान्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा० अक० उभ०सेट्। प्रायेणाङ्पूर्वः आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त। आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे

क्रान्दन न० क्रदि-भावे ल्युट्। १शोकादिनाऽस्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना० योधवीरादेः २आह्वाने च अमरः ३विड्वाले पुंस्त्री शब्दमा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रान्दित न० क्रदि-भावे क्त। रोदने अमरः। आह्वाने मेदि० योधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना०।

क्राप कृपायाम् भ्वा० अक० आत्म० सेट् घटादि। कृपते अक्रपिष्ट चक्रपे णिचि कृपयति ते। "उतस्तासुर्मघवन्क्रपिष्ट" ऋ०७।२०।६। वेदेऽस्य क्वचित् संप्रसारणम्। "उतो क्रपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः"ऋ० ६।६६।४। "विन्दन्त ज्योतिश्च क्रपन्त धीभिः" ऋ० ४।१।१४। "मर्तानां चिदुर्वशीरक्रपन्" ऋ० ४।२।१८। "विश्वे देवा अक्रपन्त मयीच्यो-र्नित्यतन्त्र्योः" ऋ० १०।२४।५। "कविं क्रपसाणमक्रणुतं विचक्षे" ऋ० १।११६।१४।

क्राम पादविक्षेपणेन गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। अस्य सार्व-

धातुके वा श्यन् सेऽसन्लत्वात् अतिङि ङिति ञिति चिणि परे न वृद्धिः। कर्त्तरि क्रम्यति क्रामति। क्रम्येत्-क्रामेत्। क्रम्यतु क्रामतु। अक्रम्यत् अक्रामत्। अक्रमीत्। चक्राम। क्रमिता क्रमयात् क्रमिष्यति। अक्रमिष्यत्। कर्म्मणि क्रम्यते। अक्रमि। णिचि ह्रस्व सुलोर्वा वृद्धिः। क्रमयति-ते। अचिक्रमत्-त। कर्म्मणि क्रम्यते। अक्र(क्रा)मि। क्र(क्रा)मितासे क्रमयितासे। क्रत्सु क्रमणीयम्। क्रमितव्यम् क्रम्यम् क्रमणम्। क्रमकः। क्रमी। क्रमिता। क्रान्तिः। क्रमितुम्। उदित् क्रमित्वा क्रान्त्वा। संक्रम्य। क्रमं क्रमम्। णिचोणसुलि वा वृद्धिः क्र(क्रा)मं क्र(क्रा)मम्। क्रम्यत् क्रामत्। क्रमिष्यत् क्रमिष्यमाणः। णयन्तस्य क्रमयिता क्रमितः। क्रमयितुम्। क्रमयितव्यम्। क्त्रिन्नास्ति युच् क्रमणा। क्रम—यत् माणः क्रमयिष्यत्। कर्म्मणि क्रम्यमाणः। क्र(क्रा)मिष्यमाणः। क्रमयिष्यमाणः। सनि चिक्रमिषति आत्म०चिक्रंसते। "समुद्रात् पश्चिमे पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरा। क्रामत्यनुदिते सूर्य्ये वाली व्यपगतक्लमः" रामा०कि०८० अ०। "देवा इमाल्लोकानक्रमन्त" शत० ब्रा०६।७।२।१० "विष्णुस्त्वा क्रमताम्" यजु० १।९। "पादेनाक्रम्यारोहतु" वेददी०। "हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्नारुतिः पुनः" भट्टिः "हतोद्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु" भा० आ० १९३ अ०। "क्रमं ववन्ध क्रमितुं सकोपः" "क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित्" भट्टिः। परोपक्रमवत् अप्रतिबन्धादौ आत्म०। "न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः" भा० आनु० ८३अ०। "हरेर्यदक्रामि पदैकदेशेन खम्" नैषधे अक्रामीत्यसाधु। स्वार्थेणिचि कथञ्चित् साधु इत्यन्ये। निष्ठायां नेट् क्रान्त इत्यादि कौटिल्ये यङ् चंक्रम्यते नामः। "सोऽपि चंक्रम्यमाणः कूपे पपात" भा० आ० ७०० श्लो०।

अति+अतिक्रमणे उल्लङ्घने सक०। "स नदीः पर्वतांश्चापि सलिलानि सरांसि च। अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव" भा०आ० ४६५२श्लो०। "अत्यक्रामन्निमान् मासां स्तद्बुधं परिचिन्तयन्" रामा० युद्ध० ८८अ०।

अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमणे सक०। "न दिष्टमतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन च" भा० स० १०।१श्लो०।

वि+अति+वैपरीत्येन क्रमणे। "तदन्तः पुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम्" रामा० बाल० ७०अ०। विशेषेण अतिक्रमे च। "स लोकानाहिताग्नीनाम्नृणां पुण्यकर्म्मणाम्। देवानाञ्च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकमवाप ह" रामा० आर०८अ०। "एवं हि समहान् कालोव्यत्यक्रामत नस्य वै" भा०अनु०४५५श्लो०। "विवाहे च व्यतिक्रमः" उद्वा०त०

सम्+अति+सम्यगतिक्रमणे। "अवतीर्य्य च वन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतम्" भा० व० २३१श्लो०

अधि+आधिक्येन क्रमणे

अनु+परिपाट्या क्रमणे। "श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति" भा०३।२५।२५५। "महर्षिभिरनुक्रान्तं धर्म्मपन्थानमास्थितः" रामा०उ०४७अ०। "परिपाटी ह्यनुक्रमः" अमरः।

अप+ अपसरणे अक० "हित्वा सेनामपचक्राम चापि" भा० आ० १।१७७श्लो०।

अभि+आभिमुख्येन गमने सक० "तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं वाऽर्थमिहे वसु" भा० व० ८३१अ०। "प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः" भा०अनु०६०४७०। "आरम्भे च "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" गीता अभिक्रमः आरभ्यमाणः।

अव+अपसरणे हिंसने च सक०। "अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्" भट० ६।७५।७। "अपक्रामन्तः हिंसन्तः" भा०।

अनु+अव+अनुगमने प्रवेशे च सक०। "एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति" शत० ब्रा० १४।७।२।१। "मृतिकाले हृदयस्थां बुद्धिमेवान्वागच्छति" भा०।

आ+बलपूर्वकाक्रन्दने। "आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान्" भा०आ० ५०१८श्लो०। "आरोहणे च आक्रान्तिसम्मानितपादपीठम्" कुमा०। उद्गमे अक०तत्र दीप्ताग्न्वितस्योद्गमे आत्म०। "भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम्। तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्द्धं तीरमुच्यते" प्रा०त० दानधर्म्मः। एवं सूर्य्य आक्रमते इत्यादि। अन्यत्र आक्रामति। अत्यादिपूर्वकस्त्वाङस्तु तत्तदर्थविशिष्टारोहणादिद्योतकता। "समभेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः

उत्+उदये अक०। "यज्ञस्य शीर्षाच्छिन्नस्य उदक्रामत्" शत० ब्रा० १४।१।२।१२। ऊर्द्ध्वक्रमणे च "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" श्रुतिः। "कस्मिन्नुत्क्रान्ते सर्व्वमिदमुत्क्रान्तम्" श्रुतिः। "तान् कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्व्वानुत्क्रान्तजीवितान्" भा०आ० ३२अ०। "विषवद्भक्षिता उत्क्रमणे भवन्ति" छा० उप०। उल्लङ्घने सक०। उत्क्रमः।—वैपरीत्येन क्रमणे अक० "क्रमोत्क्रमानुसंधतलादिमानम्" ज्यो० त०

अनु+उद्+उत्क्रमणानुसरणे सक०। "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" शत० ब्रा० ७।२।३।

वि+उद्+वैपरीत्येन विशेषेण च लङ्घने सक०ऊर्द्ध्वं गतौ अक०

"इन्द्रियाणि वीर्य्याणि व्युदक्रामन्" शत०ब्रा०१२।७।१।६। "व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः" भा० अनु० १३१।६श्लो०। "व्युत्क्रमात् प्रेतसञ्ज्ञानि योनीर्हात् धर्म्मोहितः" ति० त० देवलः।

उप+आरम्भे सक० आत्म०। उपक्रमते आरभते इत्यर्थः। "उपक्रमस्व पुरुरूपमाभर वाजम्" ऋ० ८।१।१४। "उपक्रमोपसंहारौ" वेदान्तसा०। "योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे। तिथिर्योऽभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झिता" कौधा०। गत्यर्थमात्रद्योतकत्वे नात्मनेपदम् "भागधेयमुपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः" भा० स० १८अ०। अप्रतिबन्धे उत्साहे वृद्धौ च आत्म०। क्वचित् उपक्रमते बुद्धिः न प्रतिहन्यते इत्यर्थः। अध्ययनाय उपक्रमते उत्सहते। उपक्रमन्ते शास्त्राणि स्फीतानि भवन्ति इत्यर्थः। एवंपरापूर्वकस्य केवलस्य च एधर्थेषु अकर्म्मकता आत्मनेपदञ्च। अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तत्तदर्थेषु, परोपपूर्व्वस्यार्द्धनरे च न तङ्। उपसर्गराहित्ये ज्योतिरुद्गमने आत्मनेपदमिति भेदः। विपूर्वकस्य विशेषो वक्ष्यते समादिपूर्व्वकोपशब्दस्य तत्तदर्थविशिष्टारम्भादौ तत्कता। वक्तुं ससुपचक्रमे।

नि+नितरां क्रमणे अवश्यक्रमणे। "कर्म्मन् वाजी न्यक्रमीत्" ऋ० ९।३६।१। "न्यक्रमीत् नितरामक्रमीत्" भा०

अनु+नि+अनुक्रमणे। "सप्तपदान्यनुनिक्रामति" शत० ब्रा० ३।२।१।१।

निर्(स्)+निस्सरणे "जिगीषया मह्यीं पाण्डुर्निरक्रामत् पुरात् प्रभो!" भा०आ०११३अ०। अस्य क्वचिदात्मनेपदित्वम् "वाताये! निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह" भा०व० ६६अ०।

अभि+निर्(स्)+आभिमुख्येन निःसरणे। "अभिनिष्क्रामति द्वारम्" पा०। "स्तुभमभिनिष्क्रामति स्तौभं कान्यकुब्जद्वारम्" सि० कौ०"प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभाः" रामा० किष्कि० २५अ०

वि+निर्(स्)+विशेषेण निःसरणे "यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य को वै मनुष्योहि विनिष्क्रमेत" भा०व०१०२७३अ०।

परा+बलेनाक्रमणे आत्म० सक०। "यत्र तपः पराक्रम्य व्रतं धारयत्युत्तरम्" अथ० १०।७।११। अप्रतिबन्धादौ उपसर्गवत्। तत्रोत्साहे "यानीयार्थे" पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरोहताः" भा० सभा० ६१श्लो०। परि+भ्रमणे अक०। "परिक्रामति संसारे चक्रवत् बहुवेदनः" भा० व० २०८अ०। परितोगमने सक०। "परिक्रामति यः सर्वाल्लोकान् संवासयन् बलात्" भा० ८६।१२।३०।

सम्+परि+सम्यक् वेष्टनाकारेण परितोगमने सक० "बह्वनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च" भा० आ० १२श्लो० पर्य्यटने अक०

प्र+आरम्भे आत्म०। "प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः" रघुः। अनारम्भे तु न आत्म० "विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति" भाग०५।२२। १७श्लो०।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० "यं स्तुवेण प्रतिक्रामति" शत० ब्रा० ३।४।४।६। प्रतिकूलक्रमणे निवृत्तौ अक०। "भद्रे! प्रतिक्राम नियच्छ वाचम्" भा० व० २६८अ०।

वि+पादविहरणे अक०आत्म०। "साधु विक्रमते वाजी" सि०कौ० "त्रेधा विष्णुरुरुगायोविचक्रमे" तैत्ति०। पादाकरणके तु न तङ्। वाजिना विक्रामति। "ते विक्रमन्तः स्मुरता दृढेन विच्छिद्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः" भा० आ० १८अ०। इत्यत्र न तङ् "ततएनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम्। तेजसा व्यक्रमद्रोषात् चेतस्तस्य विमोहयन्" भा० व० ३६अ०। दीर्घाभाव आर्षः। वीर्य्यातिशयेन पराक्रमे अक०। "ते यूयं त्वरिताः सर्वे विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः" रामा० किष्कि० ५८अ०। तङ् आर्षः। एवं "ताञ्च विक्रमसे जेतुम्" भा०स० १६६श्लो० तङ् आर्षः। "वेः पादविहरणे" पा० योगविभागाद्वा क्वचिदन्यत्रापि तङ् इत्यन्ये।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे "यजमानायाविविक्रमस्व" कात्या० २२।३।१।

निर्+वि+विशेषेण निःसरणे। "भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः" भा० आ० ७६अ०

सम्+एकत्रस्थितस्यान्यत्र संचरणे सक० "कार्मुकं तु परित्यज्य भयं (सृगम्) संक्रमते रविः" ति०त०भवि० पु०। "रश्मिसंक्रान्तिरेव च" तत्रैव। "जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्म्मबन्धनिबन्धनः" भा०व०२०८अ०। तङार्षः। "औपसर्गिकरोगाः सक्रामन्ति नराद्वरम्" सुश्रु०। "संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि" पराशरः "कालोह्ययं संक्रमितुं द्वितीयम्" रघुः। सम्यक् क्रमणे सक०"संक्रामन्तौ बहून् देशान् शैलाच्छैलं वनाद्वनम्" रामा० आर० ७६अ०।

अनु+सम्+आनुरूप्येण आनुपूर्व्येण च संक्रमणे। "दृष्टपूर्वं मनुसंक्राम विद्वन्!" अथ० १८।२।५।

उप+सम्+सामीप्येन संक्रमणे सक० "सविशेषणे हि विधि-

निषेधौ विशेषणसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" दीक्षितौ न्यायवाक्यम् "एतमद्भ्यात्मानमुपसंक्रामति" तैत्ति० प्रति+सम्+प्रतिकूलसङ्गमणे निवृत्तौ "तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत" भाग० ३।६।१०श्लो०। "प्रतिसंक्रामयद्विश्वम्" ४।२४।४६श्लो० प्रतिसंक्रामवत् निवर्त्तयत्।

क्रम पु० क्रम–भावकरणादौ यथायथं घञ् मालत्वाद्वृद्धिः। १पादविक्षेपे २पादे हेमच० अर्थानां नैयत्येन २पर्वापरावस्थाने। ३कर्त्तव्ये अनुष्ठाने अवरः ५मानयोः (सामर्थ्यहेतुकव्यापारे) ६आक्रमणे च मेदि०। ७वेदसंहितानुसारिपाठतद्विकोभरूपे पाठभेदे। ऋग्वेदशब्दे तत्स्वरूपभेदादिकं १४११पृ०चरणव्यूहाच्चतुर्भाष्याभ्यां दर्शितम्। ८विष्णौ "ईश्वरोविक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुस०। 'क्रमणात् प्राणरूपेण गगनात्। क्रमणहेतुतया। (प्राणिगमनसाधनपादविन्यासहेतुभूतरथ्यादिप्रकाशनाधिष्ठातृसूर्य्यादिदेवरूपतया) वा क्रमः" भा० ६पर्वणि यथोचितसन्निवेशे मेदि०। श्रेयश्रेयोभावे अधिकताविचारे वा सत्येव वैदिककर्म्मणोरनुष्ठाने पौर्वापर्यरूपक्रम यज्ञक्रमिति शा०भा०स्थितम् तद्विधायकश्च श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्डश्रुत्यभेदात् षड्विधः तस्य च कर्म्मविशेषे विशेषेण ग्राह्यता तद्विधृतिः मीमांसा ५अ०१पा०भाष्यदोर्दर्शिता यथा "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्" जै० १सू० "चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं दृष्टं, तच्च विस्मर्त्तव्यम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्डश्रुत्यैवेच्छते, श्रुतप्रादीनाम् च बलावलम्। आदितस्तु श्रुतिक्रमश्चिन्त्यते,–किं यथाश्रुति पदार्थानाम् क्रमस्थास्येयः, उत अनियमेन ?–इति। किं प्राप्तम् ?–एकत्वात् कर्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्, अवश्य भाविनि क्रमे लाघवात् प्रयोग आशुभावाच्च अनियमः–इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः

"श्रुतिलक्षणम् आनुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्–इति श्रुतिर्यत्क्रमम् अक्षराणां, तन्निमित्तं यस्य क्रमस्य, स साधु क्रमः। श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्थाः नैषानत्यन्त प्रमाणमस्ति (१।१।२सू०)–इत्युक्तम्। किमु इह उदाहरणम् ?। सर्वे दीक्षाक्रमं विधत्ते, 'अध्वर्युर्दीक्षयति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, ततः उद्गातारं, ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अग्नीध्रो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, पस्तोतारम् उद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा दक्षिणो दीक्षयति, अग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारम् उद्गातुः, अच्छावाकं होतुः, ततस्तद्धोता दीक्षयित्वा पात्निवतो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यप्रसक्तातुः, यावरुतं होतुः, ततस्तमन्यो ब्राह्मणो सुब्रह्मण्यादीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्य प्रेषितः–इति। अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो, यथा पूर्वः पक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, एष एव क्रमः कर्त्तव्यः–इति।

तत्र आह, अन्याय्यं श्रुतिवचनम्–इति। उच्यते,–किमर्थं न साधुः ? न न साधुः–इति ब्रूमः। न्याय्यं तर्हि न ब्रूमः,–न साधुः क्रमः–इति, किं तर्हि ?–उक्तस्य पुनर्वचनमन्याय्यम्–इति। उच्यते,–साधोर्वचनं ब्रह्मणोऽप्युच्यमानं न्याय्यमेव, असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम्। आह सकृद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनम् इति, उच्यते भवति अविस्मरणमपि प्रयोजनम् इत्युक्तम्। वृत्तिकारेण तत् कार्यम्,–इति चेत्। सूत्रकारस्याध्याहारो विशेषो वृत्तिकारेण। (१म वर्णकम्)

अथवा अर्थान्तरमेव इदम्, तत्र हि अन्य एव संशयो विचारो निर्णयश्च,–श्रुतिप्रमाणकोधर्मः अस्मत्प्रमाणकोवा? इति संशयः। प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्यनिमित्तत्वात् न तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वाच्चोदनालक्षणः–इति विचारः। चोदनालक्षण एव-इति निर्णयः। इह तु सिद्धे तत्प्रमाणत्वे व्यवहारक्रमस्य साधुत्वावधारणम्(२य वर्णकम्)

अथ वा श्रुतिविचारोऽयं-किं पदार्थाः कर्त्तव्याः? इति विधानम् ? किं वा क्रमो विधीयते ?–इति। अनेकार्थविधानानुपपत्तेः क्रमे अनुवादः, पदार्थानां विधिः, अवदानवाक्येष्विव पदार्थविधानं श्रुत्या, क्रमविधानं वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते–इति पर्वः पक्षः। ननु अवदानवाक्येषु क्रमो विधीयते सत्यं विधीयते, पाठेन, न श्रुत्या, ये ऋत्विजस्ते यजमानाः "इतरेतरदीक्षायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्था श्रुतिः-इति सिद्धान्तः। तस्मात् अणुरुक्तम्-इति" (३य वर्णकम्)। भाष्यम्

"अर्थाच्च" २सू०

"किम् एष एव उत्सर्गः ? उत न, सर्वत्र श्रुतिवशेनैव भवितुमर्हति-इति उक्तं हि,–"चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः"

एवं प्राप्ते ब्रूमः-अर्थाच्च (सामर्थ्याच्च) क्रमो विधीयते-इति, गुणभूतेषु हि पदार्थानां क्रमोभवति, यत्र यस्य निर्वर्त्यमानस्य उपकरोति, स तस्य गुणभूतः, यस्मिंश्चार्थे यत्राङ्गे पदार्थः एव न सम्भवति,न च गुणभूतः, विनापि

तेन, न वैगुण्यम्। एवं प्रयुक्तक्रमस्य गुणभावो यत्र, तत्र अर्थेन स एवान्वितव्यः। यथा "जाते वरं ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णाति जातमभिप्राणिति"-इत्यत्र अर्थात् पूर्वमभिप्राणितव्यं, ततः अञ्जलिना गृहीतव्यः, ततो वरोदेयः,-इति, तथा विमोकः पूर्वमाम्नातः, पश्चात्तद्योगः, अर्थात् विपरीतः कार्यः। याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेण आम्नाते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठक्रमोमीयते, यतो देवतोपलक्षणार्थानुवाक्या, प्रदानार्था याज्या, "अग्निहोत्रम् जुहोति"-इति पूर्वमाम्नातम्, "ओदनं पचति"-इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमोदनःपक्तव्यः। प्रैषप्रयाजौ तु विपर्ययेण आम्नातौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ" भाष्यम्

"अनियमोऽन्यत्र" २ सू०

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथादर्शपूर्णमासयोर्याजमानानां प्रयाजानुमन्त्रणादीनाम् नानाशाखान्तरसमाम्नातानाम् "वसन्तस्यर्तूनाम् प्रीणामि"-इत्येवमादीनाम् 'एको धर्म,-इत्येवमादीनाञ्च" भा०

"क्रमेण वा नियामकता कर्त्तृक्रत्वे तद्गुणत्वात्" ४ सू०

"दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्"-'समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति दृढो यजति"-इति। तत्र संशयः-किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम् ? उत यः पाठक्रमः स एव नियम्येत ?-इति। किंप्राप्तम्?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः-क्रमेण, एव नियम्येत एकस्मिन् कर्तरि-इति। कुतः ?। तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, स्वाद्वात् अनुलिम्पेत, भुञ्जीत-इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, वाक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाङ्गार्थेषु उपदिश्यमानेषु, कश्चित् ब्रूयात्,-'देवाय धूपो देयः पुष्पाण्यवकरितव्यानि चन्दनेनानुलेप्तव्यः उपहारोऽस्मै उपहर्त्तव्यः" एवं कृते देवस्तृप्यति,-इति, तमनृतः प्रतिब्रूते, नैतदेवं, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुष्पाणि अवकरितव्यानि-इति, एवं मन्यते-धूपदानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्-इति। तस्मात् वाचनिक एषाम् एष क्रमः-इति" भा०

"अशब्द इति चेत्, स्याद्वाक्यशब्दत्वात्। ५ सू०

इति चेत्, पश्यसि, "अर्थेवं गम्यमाने अशब्दः एव क्रमः। कथं ? पदार्थपूर्वको वाक्यार्थः पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यन्ते न क्रमः। स्यात् एतदेवं, यदि पदार्थानाम् समूहस्य श्रवणं प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु समुदायः प्रत्यायकः,-इत्युक्तं "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" (१।१।२५. अ०)-इत्यत्र। तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एष क्रमोऽवगम्यते। एवं चापूर्वशक्तिरनुग्रहीष्यते, इतरथा सापि विप्रकृष्येत घटीयन्त्र इव। दर्शयिष्यति च,-"हृदयस्याग्रे अवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः,-इति। यदि नियामकः पाठक्रमः ततो न विधातव्यमेतत्, नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्" भा०

"अर्थैक्ये वानुमानं स्यात्, कर्त्रैक्ये परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धः, तस्मात्स्वशब्दमुच्चरेत्" ६ सू०

"एकस्मिन् कर्तरि एकत्वात् कर्तुः, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रमस्य, तत्र एष एव क्रमो नियम्येतानुमानेन। कुतः ? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्यत् अनेन शक्यते कर्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एष समाम्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम्। तस्मात् वेदः पदार्थांश्च विधातुम् उपादेयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेषः-विधातुमयं समाम्नायते, न प्रतिपत्तुम्-इति, अवश्यमाने विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते। प्रतिपत्तुं च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठक्रमापचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्त्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अदृष्टं कल्प्येत, तच्च अनाम्नाय्यं दृष्टे सति। तस्मात् स्वशब्दः क्रमः-य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि" भा०

"तथा चान्यार्थदर्शनम्" ७ सू०

"एवं च अन्यार्थं दर्शयति,-'व्यत्यस्तमुत्तया उपदधाति"। "व्यत्यस्तं षोडशिनं शंसति", "आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति"-इति, यदि अनियतेन उपधानं शंसनं च, व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कथञ्चित् अव्यत्यासः-इति। तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादो न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियमः-इति। तथा-'अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यम्" प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतियौति"-इति क्वचित् प्रतिलोमं विदधदनुलोमं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोगः, इतरथा, सर्वमनुलोमं स्यात् प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत ! तथा 'चतुर्होतमयोः प्रतिसमानयति"-इति, उक्ते सति,

'अतिरात्रेडोऽहिः प्रतिसमानयति,—इति उच्यते तेन बर्हिषः चतुर्थतां दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकेऽव कल्पते" भा०

"प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" ८सू०

"याजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् आलभते"—इति श्रूयते। तेषु पशुषु चोदकप्राप्ताःप्रोक्षणादयो धर्माः, तत्र प्रत्यक्षः पदार्थो यतः कर्त्तव्यादारव्यः द्वितीयादिषु भवति संशयः,— किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आरब्धव्यः ? उत द्वितीयादिषु अनियमः?—इति। किं तावत् प्राप्तम्? नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—यतः पूर्व आरब्धः, ततएव द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरब्धव्याः—इति। कुतः एतत्? 'तदुपक्रमात्' सर्वे हि पदार्था प्रधानकालात् न विप्रकृष्टव्याः, प्रधानं हि चिकीर्षितं, कृतं वा तेषां निमित्तं, सहवचनं हि भवति"-'पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यम्'—इति। वस्तुपदार्थसमाम्नानात्तु अवश्यम्भावी विप्रकर्षः, तथापि तु यावद्विनाव्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्तुम्, तावद्विधेयविधानम् अवश्यं कर्त्तव्यम्। ततोऽन्यविकेन न व्यवधातव्यम्—इति, यदि द्वितीयं पदार्थमन्यत आरभेत, ततोऽधिकैरपि व्यवदध्यात्, तथा प्रयोगवचनं बाधेत!। 'ननु तथा सति कश्चिदल्पैर्व्यवहितो भविष्यति'। उच्यते,—अनुष्ठातानां व्यवधायकानां त्यागेन कश्चित् व्यभिचारो गुणो भवति—इति तस्मात् यतः पूर्वपदार्थ आरब्धः तत एव उत्तर आरम्भणीयः—इति" भा०

"सर्वमिति चेत्" ९सू०

"इति चेत् मन्यसे, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचनानुग्रहः—इति, सर्वं तर्हि—गुणकालक्रमं एकस्मिन् अपवर्जयितव्यं, यथा सौर्यादिषु" भा०।

"नाकृतत्वात्" १०सू०।

"नैतदेवम्, सहप्रयोगे एवं हि न अनुष्ठितः स्यात्" भा०।

"कृत्वन्तरवदिति चेत्"। ११सू०

"अथ यदुक्तं,—यथा कृत्वन्तरेषु सौर्यादिषु—इति, तत् परिहर्त्तव्यम्" भा०

"नासमवायात्" १२सू०

"न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गाश्रयो हि नियमो भवितुमर्हति, अनङ्गसमाश्रयस्य स्वयमङ्गता कल्प्येत" भा०

"स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्" १३ सू०

"एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनाजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्" इत्येवमादि श्रूयते। तत्र आगमेन सङ्ख्यापूरणम्—इति वक्ष्यते। तत्र आगमे क्रियमाणे, किम् अनियमजक्रमाः सर्वा क्वचं आगमयितव्याः? उत कारङ्क्रमेभ्यः? इति। किं प्राप्तम्?—अनियमेन—इति। कुतः? अतिरात्रे त्रिणवादि शब्दार्थैर्नेताः प्राप्नुवन्ति, तत्र एतासां प्राप्नुवतीनाम् पाठक्रमो नास्ति—इति। एवं प्राप्ते उच्यते,—यदासां समाम्नाये स्थानं, तेनैता अत्र नियम्यन्ते, याः पूर्वं समाम्नाताः, ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आनुपूर्व्यस्य हि इष्टमेतत् प्रयोजनम्, यदुत्तरस्कुरणं, तदपि चिकीर्षितमेव—इति। त्रिणवादिशब्दैः अतिरात्रे यौगपद्येन यासां प्राप्तेः पाठक्रमस्य अविषयः—इति अधिकरणान्तरम्—इति भवति स्मृतिः। समाम्नायपाठक्रमादेव अत्र नियमः—इति पुनरुक्तमागम्यते—इति अन्यथा वर्ण्यते" १४सू०

"सादयन्ते श्रूयते,—सह प्रजनयन्ति,—इति अत्र एषोऽर्थः समधिगतः"—सवनीयकाले त्रयाणाम् आलम्भः—इति। अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्नीषोमीयः पूर्वम् आलब्धव्यः? उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीयः इति। कुतः? । पाठक्रमात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सवनीयः पूर्वं, "स्थानात्, यदि पूर्वम् अग्नीषोमीयः स्यात्, सवनीय स्थानं व्याहन्येत! "आश्विनं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परियीय" इति। "ननु इतरथापि पाठक्रमोबाध्येत, बाध्यतां, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्दः समाम्नातः, अप्रतिषिद्धं च आश्विनग्रहस्थानम्, तत्र बाधितव्यम्" (२वर्णकम्) भा०

"मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात्" १४सू०

"सारस्वतौ भवतः एतत् वै द्विदैवत्यं मिथुनम्—इति श्रूयते। तत्र सन्देहः,—किं स्त्रीदैवत्यस्य प्रथमं धर्मः? उत पुंदैवत्यस्य?—इति। नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात् अनियमः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—मुख्यक्रमेण वा नियमः स्यात्—इति स्त्रीदैवत्यस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः समाम्नानं, "प्रणो देवी सरस्वती"-इति। तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य पूर्वं प्रदानेन भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, तथा हि प्रधानकालता भवति अङ्गानाम्, इतरथा, यैः पदार्थैर्व्यवधानं सामर्थ्यात् अनुज्ञातं तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात्"। भा०

"प्रकृतौ तु शब्दत्वात् यथाक्रमं प्रतीयेत" १५सू०

"दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमौषधधर्माः समाम्नाताः, ततः आज्यस्य। तत्र सन्देहः,—किम् अग्नीषोमीयधर्माणाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः ! उत यथापठम् ?-इति। मुख्यक्रमानुग्रहेण आज्यस्य पूर्वम्,-इति प्राप्ते ब्रूमः,-प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत, स्वशब्दो हि तेषां पाठक्रमः, सः अन्यथा क्रियमाणो बाधितः स्यात्, सकृत्वस्य पुनरुपसङ्ग्राहकः प्रयोगवचनः स्वक्रमेण पदार्थे सन्निकृष्यकाले न बाधितो भविष्यति। अपि च पाठकृते स्वशब्दः,—"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता मूत्वा" भा०

"मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात् स्वत्पत्तिदेशः सः" १६ सू०

"दर्शपूर्णमासयोः, आग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो ब्राह्मणस्य। तत्र सन्देहः-कतमः पाठो बलीयान्?-इति। उच्यते,-अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्-इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,-मन्त्रपाठो बलीयान्। कुतः ? प्रयोगरूपसामर्थ्यात्'-प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं, तदस्य सामर्थ्यं येन मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति। 'ननु च ब्राह्मणपाठस्य अपि तदेव प्रयोजनम्'। उच्यते-उत्पत्तिदेशः सः'-अपरमपि तस्य प्रयोजनं क्रमोत्पत्त्यर्थं भविष्यति" भा० "तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात्" १७ सू०

"अस्ति अध्वरकल्पा नामेष्टिः,—'आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागा स्यात् बार्हस्पत्यश्चरुः'—इति। तत्र सन्देहः—किम् आग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, चोदको बलवत्तरः, प्रयोगवचनात्, उत उपांशुयागविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरः, चोदकात् ?—इति। किम् प्राप्तम् ?—'विकृतौ' अस्यां 'यथाप्रधानं स्यात्'-'तद्वचनात्'—तेषां साक्षाद्वचनक्रमो विकृतौ, तेन सन्निहितानाम् उपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्धर्माणां च आनुमानिकः चोदकेन हि स प्राप्तः। तस्मात् प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरः, तेन चोदक आनुमानिको बाध्यते भा०

"विप्रतिपत्तौ वा प्रकृतिवद्यथाप्रकृति" १८ सू०

मुख्याङ्गक्रम—विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव विकृतौ भवितुमर्हति—इति। कुतः ?। 'प्रकृतिवत्' याद्दशाः प्रकृतौ धर्माः, ताद्दशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्ति—इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कृतः स्युः ?। चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि उत्पादयति प्रापयति च। प्रापितान् अभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्नः प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकालं पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्यक्षोऽपि सन्, बहिरङ्गत्वात्, यथाप्राधानेवोपसंहरिष्यति। तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत आज्यस्य" भा०।

एतच्च स्पष्टतया तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

"अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ अनुष्ठेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति नवेति। तत्र न क्रमनियमः तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रमनियमप्रापकाण्याह श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावर्तिकाः क्रमाः। १श्रुतिरानन्तर्यबोधकमथशब्दक्त्वाप्रत्ययादिकम्। २अर्थः प्रयोजनं,३पठनं पाठक्रमः ४स्थानं स्वस्थानस्थितिः, यथा आग्नेयकृत्वहशमीयं सवनीयपशोः,। स्थानं स्वोत्पत्तिवाक्यमिति केचित्। ५मुख्यं प्रधानं कर्म्म। ६प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनक्रमः। प्रावर्त्तिकेति तद्वितेन प्रवृत्तिगम्यत्वाभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्व सूचितं तथा च श्रुत्यादीनि क्रमप्रापकाणीति। अत्र श्रुत्यादीनां क्रमप्रापकताबोधकसूत्राणि बहूनि उक्तानितानि च ग्रन्थगौरवभयात् निखिध्यमाणसूत्रार्थविवेचनेन व्यक्तीभविष्यत्त्वाच्च न लिखितानि। तत्र श्रुतितोयथा "द्वादशाहसत्रयागे "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततऽद्गातारं ततो होतारमिति" आनन्तर्यार्थकक्त्वाप्रत्ययेन क्रमोबोध्यते। यथा वा "हृदये स्थाप्येऽवद्यति, अथ जिह्वायः अथ वक्षसः" इति क्रमशब्देन। अयं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दत्वभयात्। एवमेषां पूर्वत उत्तरोत्तरं दुर्ब्बलं बोध्यम्। नन्वधादि शब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपक्रियात्वाऽभावेन कथं विधेयत्वं तदिदमुक्तं प्रापकप्रमाणाभावादिति चेदुच्यते यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ अक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सद्विधीयते दधिसाधनकं होमं कुर्य्यादिति तथा इदमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमोविधीयते। तथा च सूत्रम् "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्वं 'तत्प्रधानत्वात्''आनुपूर्व्यं श्रुतिगम्यं विधिगम्यं तस्य क्रमस्य प्रधानत्वात् द्रव्यादिवत् क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वात्। तच्च क्वचित् श्रुतशब्दादर्थादितः क्वचिच्चार्थादितोऽनुमानादिति विशेषः। इत्यत्र श्रुतिगम्यं श्रुति

शब्दलभ्यमित्यर्थः स्तत्वबोध्य इति भावः। श्रुतिगम्यं श्रुतिलभ्यमानुपूर्व्यं याज्यमिति शेषः। "अथ अध्वर्युर्दीक्षयितं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति" इत्यादौ दीक्षैव विधीयते श्रुतितस्तद्विध्यवगमात् क्रमस्तु वाक्यार्थो न विधेय इति। तद्विध्यवगमाभावात् तदुक्तं "वाक्यार्थो विग्रिरन्यायः श्रुत्यर्थविधिसम्भवे। तस्माद्दीक्षाविधिः पाठाद्दीक्षाणां प्राप्यते क्रमः"। उच्यते। द्वादशाहसत्रे य एव यजमानास्तएव ऋत्विजः" इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वेन यजमानदीक्षां विधिप्राप्तामनूद्य अनेनाप्राप्तक्रमएव विधीयते। तदुक्तं "सर्वेषां यजमानत्वात् दीक्षाप्राप्तेरचोदनात्। क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोऽत्र विधीयते"।

"अथाङ्गेति" सूत्रम्। १अर्थात् यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होमः प्रयोजनं तच्च होमानन्तरपाके सति न सम्भवति होमोऽपिच यवागूं विना न निष्पद्यत इति पाकानन्तरं होमः। अतएव गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तक्रमस्यैवाद्दतत्वात् इहापि होमपाकयोः पाठप्राप्तक्रमोयाज्य इति निरस्तं पाठक्रमस्य ग्रहणे विहितार्थानिष्पत्तेः। न च जुहोतीत्यस्य सामान्यप्राप्ताज्यादिद्रव्यकत्वमिति द्रव्यान्तरेण होमः, यवागूपाकस्य च ऋत्विग्भक्षादिरूपप्रयोजनान्तरं कल्पनीयम् अथवा यवागूमित्यस्य जुहोतीत्यनेनान्वयात् पचतीत्यस्य कर्म्मान्तरमध्याहार्य्यमिति वाच्यं तत्कल्पकाभावात् गौरवात् विलम्बोपस्थितेः। द्वितीये यवाग्वाहोमद्रव्यत्वाङ्गीकारेणार्थक्रमस्याभ्युपगमाच्च यवागूं जुहोतीत्यन्वये पाकं विना यवाग्वाश्रसम्भवेन पाकस्यावश्यकत्वाच्च। अत एवार्थक्रमः पाठक्रमाद्बलवान् जुहोतीत्यनेनाकाङ्क्षितद्रव्यान्तरसाध्यहविरादिना होमनिश्चयात् तत्र प्रवृत्तिः यवागूपाकस्य च प्रयोजनान्तरमवगम्य तदर्थं पाके प्रवृत्तिरिति तादृशावगमस्य कल्पनाशापेक्षत्वेन विलम्बितत्वात् आशुत्तिवशात् यवागूमित्यनेन जुहोतीत्यस्यान्वयात् यवागूपाकस्य होमप्रयोजनकत्वात्तस्य झटित्यवगमात्। अर्थात् युक्तेरिति कश्चित् तन्न। पठनस्थानादीनामपि युक्तिलभ्यत्वेन विभागानुपपत्तेः। अतएव प्रयोजनवशात्तु नियम इति शास्त्रदीपिका। माधवाचार्य्यस्तु "यवागूं पचति यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतिसमभिधाय तृतीयया यवाग्वाहोमसाधनत्वमवगम्यत इत्याह।

२पठनाद्यथा "समिधोयजति तनूनपातं यजतीत्यादिषु दर्शपौर्णमासाङ्गप्रयाजादिषु क्रमपठितानां क्रमेणानुष्ठानम्। नन्वत्र गृहपत्यादिदीक्षायामिव क्रमबोधकशब्दाभावात् यवागूपाकस्येव साध्याभावाच्च कथं क्रमनियम इति चेत् न, तथैव लोकप्रतिपत्तेः। तथा च सूत्रं "क्रमेण वानियम्येत कृत्वेत्वे तद्गुणत्वात्"। तदुक्तं "यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः। स्तुतिप्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्म्मणाम्"। आसनं स्वागतमित्यादिषु क्रमपाठस्थेषु आसनादिषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते। अयं स्थानादिक्रमतोबलवान् तदपेक्षया शीघ्रोपस्थितेः।

३स्थानाद्यथा। साद्यस्क्रनामकः कश्चिद्यागविशेषः ज्योतिष्टोमविकृतिः। तत्र श्रूयते "सह पशूनालभते" इति तत्र च प्रकृतियागज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुरावसथ्यपूर्व्वदिने आलभ्यते, सवनीयः पशुः स्तूयादिने प्रातःसवने आश्विनग्रहग्रहणादूर्द्ध्वमालभ्यते तथा च श्रुतिः "आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिष्टता यूपं परिवीय सवनीयस्याग्नेयं पशुमुपाकरोतीति" अनुवभ्यपशुरावसथ्यादूर्द्ध्वमालभ्यते विकृतौ सायस्क्रे त्रयोऽपि पशवः सहालभ्यन्ते सहालभनमेकस्मिन् सवनीयस्थाने स्तूयादिने आलभनं तत्र च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयस्य प्रथमसुपाकरणं ततोविकृतावपि अग्नीषोमीयस्य प्रथमसुपाकरणमिति प्राप्ते "स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्" उत्पत्तिसंयोगात्। उत्पत्तिवाक्यात् प्राप्तात् स्थानात् उपाकरणस्थाने प्रथमं सवनीयपशोरालभनीयत्वेन सवनीयपशोः स्थानप्राप्तत्वात्। तथाचोक्तं सह पशुना आहुतपरिपाट्या पशुना सह कार्य्यः" अयमाशयः सवनीयपशोः स्थानमपि सहसमीपम् अन्ययोस्तु अन्यत्, तत्र प्रकृतौ "आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिष्टता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयपशुमुपाकरोतीति" श्रूयते त्रिष्टता कृष्णेच्छलया त्रिराहृत्या परिवीय संवेष्ट्य इत्यर्थः। अत्र प्रकृतौ तथा श्रुतेस्तदतिदेशात् विकृतावपि सवनीयपशूपाकरणात् पूर्व्वमाश्विनग्रहो ग्राह्यः। ततश्च गृहीते तस्मिन् समीपे स्वस्थानस्थितस्य सवनीयपशोरेव प्रथमसुपस्थितिरस्त्येव प्रथमसुपाकरणं न तु प्रकृतौ प्रथमसुपाकरणमग्नीषोमीयपशोः, तस्य प्रथममनुपस्थितेः इतरयोः सहोपाकरणानुरोधात् स्वस्थानात् सवनीयपशोः स्थानादितरयोरपि स्वस्थानभ्रष्टयोः सतोः

प्रथममुपस्थापकाभावात् प्रकृतिदृष्टक्रमेणालभनम् । तदुक्तम् "आग्नेयग्रहणेनासौ पर्युपास्याप्यते यतः । इतरश्चलितः स्थानान्नोपस्थाप्येत केनचित् । तयोस्तु प्रकृतौ दृष्टः क्रमोप्याज्ञोमनीषिभिः" । यत्तु स्थानक्रमो यथा एकोद्दिष्टे पार्व्वणधर्म्मातिदेशात् क्रमात्तदानाद्यनुष्ठानं तत्र पार्व्वणे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथेत्युदीच्येनोक्तं तत्र शास्त्रदीपिकादिमीमांसानिबन्धाननादृत्य स्वकपोलरचितत्वात् स्थानपदार्थसङ्ख्यार्थित्यागात् सङ्ख्यार्थत्वे स्थानस्यैव लाभेन क्रमालाभात् "प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेनैव तल्लाभात् स्थानक्रमानुपयोगाच्चेत्यलमाग्रहेण । सङ्ख्यक्रमादयं बलवान् ।

५सङ्ख्याद्यथा । चित्रयागे सप्तदशिषां मध्ये चतुर्थपञ्चमावित्यमाम्नायेते "सारस्वतौ भवतः" इति एतद्विदैवत्यं मिथुनमिति" वाक्यशेषात् रुद्रोपदैवत्यं यागद्वयं विहितं तत्र सरस्वती च सरस्वांश्चेति समासे "पुमान् स्त्रिया" इति सूत्रेणैकशेषात् देवतार्थेन प्रत्ययाल्लभ्यते तयोश्च यागयोर्निर्व्वापादयो धर्म्मा विधिप्राप्ताः तत्र स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्य्य इति संशयः । अत्रभ्रुत्यर्थषट्कस्थानप्रकृतीनां अन्यतमस्यापि प्रकृमाभावादनियमात् स्वेच्छया कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह "सङ्ख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वात्" सू० । सङ्ख्यस्य प्रधानस्य क्रमेणाङ्गानां क्रमोप्याह्यः तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यकप्रवृत्तिसाध्यत्वादिति यावत् हौत्रकाण्डे याज्यानुवाक्ये "प्रणोदेवी सरस्वतीति" पूर्वमाम्नातं "पार्थिवांशः सरस्वतः" इति पश्चादाम्नातमिति याज्यानुवाक्यापाठक्रमात् स्त्रीदेवताकस्य होमस्य प्रथममनुष्ठानं पश्चाच्च पुंदेवताकस्यानुष्ठानं प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्व्वापर्य्यं युक्तमिति भावः । नन्वत्र येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्तिस्तेनैव निर्वापादीनामपीति प्रावर्त्तिकनियमसत्त्वे किमिति सङ्ख्यक्रमादपि नियमः सम्भवतीति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासयोः साकाय्यस्य दधिरूपद्रव्यविशेषधर्म्माः याज्याप्रहरणादयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते तत्राग्नेयस्य धर्म्मानिर्वापादयः याज्यानुवाक्ययोस्तु पाठक्रमात् प्रथममाग्नेयहोमः पश्चात् साकाय्यस्येति विपरीता प्रवृत्तिः तत्र किं सङ्ख्यक्रमात् प्रथममाग्नेयस्याधिहरणादित्रयाणां मध्ये आग्नेयस्य प्रथमं प्रवृत्तिः? किंवा भूतभाविप्रवृत्तिहृदयवशादनियम इति प्राप्ते सङ्ख्यक्रमाभिधानम् । तस्मात्तत्र सङ्ख्यक्रमादाग्नेयस्य प्रथममभिधारणम् एवञ्च सति अङ्गप्रधानयोर्यावदनुष्ठातमेव व्यवधानं खादितरथा तु पश्चाद् भाविप्रधानस्य प्रथमं क्रियमाणमङ्गं प्रधानेनात्यन्तव्यवहितं स्यान्मुख्यक्रमेण नियमे । इयांश्च विशेषः सङ्ख्यक्रमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्तिक्रमे त्वङ्गानां मिथः प्रत्यासत्तिरिति ।

६प्रवृत्तेर्यथा वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति" श्रूयते तेषाञ्चोपाकरणनियोजनादयः संस्कारा विहिता उपाकरणं प्रोक्षणं नियोजनं यूपेबन्धनं तत्र चेदृशे पशावुपक्रमः ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन क्रमेणोपाकरणसंस्कारः उत उपक्रमतानाद्य यूपे नियोजनसंस्कारः पश्चात् कर्त्तव्यः ? इति तत्रापि नियमकारिणां तुल्यर्षपठनादीनामभावान्नास्ति क्रमनियमः ऐच्छिक एव क्रम इति प्राप्ते आह "प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" सू० तुल्यकालानामेककालप्रवृत्तानां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपाकरणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छातः प्रवृत्तेः तत्क्रमेण तदुपक्रमात् प्रथमोपाक्रतपशुक्रमात् प्रवृत्तिक्रमोप्याह्यः । अत्रब्रूमः स्वेच्छातोयस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्यैव प्रथमनियोजनादि कार्य्यं, तदनन्तरं तदुत्तरोपाक्रतस्य नियोजनमेवेत्यपरापरस्यापीत्यर्थः । प्रथमगुणारम्भत्यागे कारणाभावात् । अयमभिप्रायः प्रावर्त्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये षड्भिरेवानुष्ठितैरुपाकरणैः षोडशभिरेव व्यवधानं भवति तच्चाभ्यनुज्ञातं सप्तदशे विधानात् प्रावर्त्तिकं क्रमं परित्यज्य षड्भिरागां पूर्व्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा द्वात्रिंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् तच्च नाभ्यनुज्ञातमतः तदुक्तम्, "प्रवृत्त्या वा नियमेत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकैरपीति" ।

कात्यायनश्रौतसूत्र १।५।१ सूत्रादौ तद्भाष्ये च क्रमविशेषाणां बलाबलञ्चोक्तं यथा

"कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात्" १सू० । आनुपूर्व्यं पौर्वापर्य्यं क्रम इत्यनर्थान्तरम् कर्मणामिति अन्यत्यधानादीनामङ्गकर्मणामनुष्ठाने आनुपूर्व्यं न भवति क्रमनियमो न भवति । कुतः ? युगपद्भावात् अतस्तान्यङ्गानि

यदा प्रधानेनापेक्ष्यन्ते तदा युगपद्भावेनैव यौगपद्येनैव सहैव सम्बन्धं प्रतिपद्यन्ति न क्रमेण। ततश्चैषां नियमेन क्रमेणानुष्ठाने कारणाभावात् कर्तुरेकत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे येन केनचिदनियतेन क्रमेणानुष्ठानम्" भा०

"अर्थनिर्वृत्तेश्च" २सू०। "येन केनचित्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने क्रियमाणे अर्थनिर्वृत्तिरङ्गकलापनिष्पत्तिः सुखेनैव भवति नियतक्रमेण क्रियमाणे तु नियतक्रमस्यानागतस्य वस्तुतः प्रतीक्षणेन विलम्बाद्बहुना कालेन स्यात् तथा सति प्रयोगे प्राशुभावो न स्यात् प्रधानप्रत्यासत्त्या कालो ह्यङ्गानां विहितः अङ्गानां नियतक्रमेणानुष्ठाने च सोऽपि अतिक्रान्तः स्यादिति तस्मादङ्गानुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तमाह" भा० "स्याद्वानुपूर्व्यं नियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः" २सू०। वाशब्दः "पूर्वपक्षनिरासार्थः। अग्न्याधानादीनामङ्गक्रमेणानुपूर्व्यं नियमः स्यात् अनुष्ठाने क्रमनियमोभवेत् नानियमः। केभ्यः प्रमाणेभ्यः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः श्रुतेः अर्थात्क्रमाच्च। १श्रुतेस्तावत् यथा द्वादशाहे सत्रे "तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते" (शत० ब्रा०१२।१।१।१) "अथ ब्रह्माणं दीक्षयति अध्वर्युद्गातारम् अथ होतारमित्यादि" नात्र ब्रह्मादीनां दीक्षा विधीयते यजमानत्वादेव तस्याः प्राप्तेः क्रमस्य त्वन्यतः प्राप्त्यभावात् स एवात्र विधीयते। तथा "तस्मादेष दशमो यज्ञो गृह्यते तृतीय एव वषट्-क्रियते" इति शत० ब्रा० (४।१।५।१६) अयमपि श्रुति-क्रम एव। २अर्थादपि क्रमोऽवगम्यते तद्यथा मेषणसं-यवनयोरवघातमेषणयोश्च "अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति" क्रमेण श्रुतेऽपि अर्थात् पूर्वं पाकस्ततोहोम इति होमद्रव्यं हि यवागूः तदुत्पत्त्यर्थः श्रुत्या विलम्बेन च पाकः। स च पश्चात् क्रियमाणोऽनर्थकः स्यात् होमोऽयमिति द्रव्ये न निर्वर्तेतातः पक्वा होमः कार्यः। ३क्रमः पाठक्रमः। स च द्विविधः श्रुतिपाठक्रमो मन्त्रपा-ठक्रमश्च,उभयविधोऽपि क्रमनियमे कारणं भवति,नियतेन हि क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च वर्तेते। ततै-वमवगम्यते येन क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति क्रमान्तरेणानुष्ठाने त्ववगतस्य क्रमस्य त्यागः अनवगतस्य क्रमस्योपादानमित्यसंगतं स्यात् तस्मात् श्रौतक्रमादपि क्रमनियमोऽङ्गकर्म्मणां भव-तीति" वार्त्तिकभाष्यम्

"प्राकृतं च विकृतौ" ४सू०। "अतोऽपि कारणात् पाठक्रमेणाङ्गकर्मणामनुष्ठानं भवति यतो विकृतौ प्राकृतमेवक्रमं श्रुतिरनुवदति यथा महापितृयज्ञे "स तत एव प्राक्शष्टल्लाति स्रुग्वयजुर्हरति" इत्यादिना "स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीत्येवमन्तेन" (शत०ब्रा०२।६।१।१२) आज्यग्रहणे यज्ञोपवीतित्वविधिपरे वाक्ये प्राकृतं क्रमं दर्शयति यदि पाठक्रमेणानुष्ठानं न स्यात् तदानेनैव क्रमेणानुवादो न स्यात्। अपरे त्वन्यथा व्याचक्षते प्राकृतं च विकृतौ, विकृतौ प्राकृतवैकृतयोः कर्मणोः संनिपाते प्राकृतं पूर्वं कर्त्तव्यम् पश्चात् वैकृतमिति। तद्यथा "प्रकृतौ प्रास्यतृणं चक्षुष्या" इत्यात्मानमालभेत" इति (कात्या० ३।६।१५) प्रस्तरतृणानुपहरणानन्तरमात्मालम्भ उक्तः विकृतौ च "प्रहृत्य तृणं तेन चरतीति" कात्या० (४।४।११) तृणानुप्रहरणानन्तरं वाजिनयाग उक्तः तत्र पूर्वं प्राकृतमात्मालम्भोदकस्पर्शरूपं कृत्वा पश्चा-द्वाजिनयागः कर्तव्यः। तथा प्रकृतौ हविरासादनोत्तर कालं हविरालम्भात्मालम्भोदकालम्भाः विहिताः विकृतौ च "आसाद्य हवींषि प्रोक्षति मन्यति" इत्यभिमन्थनम्,(शत० ब्रा० ३।४।१। १९) हविरासादनोत्तरकालं विहितम् तत्र पूर्वं प्राकृता हविरालम्भात्मालम्भोदकालम्भाः, पश्चाद्वैकृतमभिमन्थनम्। एवम् "अथासाद्य स्रुचोऽप उपस्तृण्य राजानं प्रपादयति" (शत० ब्रा० २।६।३।१७) इत्येतदपूर्वदार्श्यम्, अत्रापि पूर्वं प्राकृताद्धविरा-लम्भात्मालम्भोदकालम्भाः पश्चाद्वैकृतं सोमप्रपादना-दि। तथा पित्र्यस्रुचे परिषेकात् प्रागिडाभक्षणमाज्यनय-विलप्रतिपत्तिर्दक्षिणादानान्यत एव सिद्धानि। श्रुत्यायां च सवनीयपुरोडाशानां निर्वपणाद्दुर्ब्भावित्रः प्रागलङ्कर-णाद् ये पदार्थाः तेषां प्राक्प्रचरणीयहोमादनएवानुष्ठानं सिद्धम्। अतएव पशौ प्राकृतं पूर्वमित्यस्य बाधनाय यत्नं करोति "उत्तराधारमाधार्य पशुं पूर्वं समनक्तीति" (कात्या० ६।४।२सू०) अत्र पूर्वमित्यनेव प्राकृतमनुवा-समञ्जनात् पूर्वं पशुसमञ्जनं विदधाति। तस्मात्समी-चीनमेतद्व्याख्यानम्। अथ क्रमप्रमाणानां विरोधे बला-बलं निर्णीयते। यत्र पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधो भवति तद्यथा। स वै "पर्वशाखया वत्सापाकरोति तामा-च्छिनत्तीति" (शत० ब्रा० १।७।१।१।२) पाठक्रमः अर्थ-स्वर्नेन क्रमेण न सिध्यति न ह्यच्छिन्नया छिन्नस्यया शाखया वत्सापाकरणं कर्तुं शक्यते वत्साकांपरणार्थेन च छेदनमिति तत्र किं पाठक्रमाध्यवसानम्? उतार्थक्रमादिति ? संशये ब्रूमः" वार्त्तिकभाष्यम्

"विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात्" ५ सू० "पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधे अर्थक्रमएव बलीयान् न पाठक्रमः। कुतः ? तत्परत्वात् पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थार्थित्वात् कार्यसिद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः। तेन पूर्वं छेदनम् पश्चात्तया छिन्नया शाखया वत्सापाकरणमिति। अथ यत्र श्रुतेः श्रुतिपाठक्रमस्य च विरोधो भवति तद्यथा "संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितव्यं ब्रूयादिति"(शत०ब्रा०१।७।३।२८)श्रुतिः कर्मणि समाप्ते प्रैषं विदधाति पाठक्रमात्तु स्विष्टकृतः पश्चात् प्राशित्रावदानाच्च पूर्वमिति तत्र केन क्रमेणानुष्ठानमिति?संशये सत्याह"भा० "श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्" ६ सू० "क्रमादिति श्रुतिपाठक्रमाच्छ्रुतिर्बलीयसी तेन श्रुतिप्रतीतक्रमेणैव संस्थिते कर्मणि प्रैषोच्चारणम् न पाठक्रमेण। कुतः ? आनुमानिकत्वात् पाठक्रमस्य अर्थाच्छ्रुतेः प्रत्यक्षत्वादिति ज्ञेयम्, प्रत्यक्षा हि श्रुतिः संस्थिते यज्ञे इति। पाठक्रमे त्वनुमानम्, अतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेयाः यतोऽनेनैव क्रमेण पाठ इति। दुर्बलं च प्रत्यक्षादनुमानम्। अतः श्रुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम्। एवम् "तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते तृतीय एव वषट्क्रियते" (शु०ब्रा०४।१।५।१६) इत्येतदप्यालोदाहरणम् किं श्रुतिमन्त्रपाठानुतीयस्थाने गृह्यते? उत श्रुतिबलाद्दशमे? इति तत्र श्रुतिबलात्तु दशमे इति सिध्यति। अथ यत्र चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठक्रमस्य च परस्परं विरोधो भवति। यथाज्याधिश्रयणे "सोऽसावाज्यमधिश्रयतीषे त्वेति" अधिश्रयणं विधाय तदनन्तरमेव "तत्पुनरुद्वासयत्यूर्जे त्वेति" (शत०ब्रा०१।२।२।६) चोदनापाठक्रमः। मन्त्रपाठे आज्याधिश्रयणमन्त्रानन्तरं "धर्मोऽसि विश्वायुरित्यादिम् (यजु० १।२२) पठित्वा आज्योद्वासनमन्त्रं पठीसंज्ञकमन्त्रान्तं मन्त्रवर्गं पठित्वा आज्योद्वासनमन्त्र "ऊर्जे त्वेति" पठितः। पूर्वाधिकरणे हि क्रमाश्रुतेः प्रत्यक्षत्वाद्बलीयस्त्वमुक्तम् श्रुतीभयोः प्रत्यक्षत्वात्किं चोदनापाठक्रमेणाज्योद्वासनं कर्तव्यमुतमन्त्रपाठक्रमेणेति संशये सत्याह" भा० "मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात्" ७ सू०। "मन्त्रचोदनयोरिति मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रबलम् मन्त्रपाठएव बलवानित्यर्थः। कुतः ? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्, मन्त्रा हि कर्मकाले प्रयुज्यन्ते पठ्यन्ते न चोदनावाक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां सन्निकृष्टः चोदनापाठस्तुविप्रकृष्टः। तथा हि समिधो यजति"(शत०ब्रा०१।३।१।६) इत्यनेन पदार्थो विहितः सोऽनुष्ठानवेलायां येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं स्मारयति तेन वाक्येन स्मृतेनानुष्ठानवेलायां स्वपदार्थः स्मारितः सन्ननुष्ठीयते, इतीतरेतराश्रयं स्यात् अर्थेन वाक्यं स्मार्यते वाक्येन चार्थ इति नैष दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि दार्शिकमङ्गं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते विशेषस्मरणार्थं विधायकं वाक्यमालोचयति तेन चालोचितेन पश्चात्तदर्थविशेषः स्मारितोऽनुष्ठीयते अनुष्ठितश्चासौ झटित्येव द्वितीयं पदार्थं न स्मारयति अर्थानां अन्यानपेक्षेण रूपेण पौर्वापर्यस्थानवत्त्वात् किं तर्ह्यनुष्ठानोत्तरकालं योऽसौ कृतस्मालोचयति समिद्योगोऽयं कृत इति स चालोच्यमानो येन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ)१।५।३।६। ब्राह्मणवाक्येन विहितस्तत्स्मारयति तच्च स्मृतं स्वाङ्गत्वरम् "तनूनपातं यजतीत्येतत् स्मारयति कुतः? पाठात् ततः परं हि तत्पठितमिति तद्ब्राह्मणं पुनः पदार्थं विदधाति विधिरेव तस्य कार्यम् न स्मृतिः अनुष्ठानवेलायां तदेव ब्राह्मणं विधिव्यापारं कृत्वा चिरनिष्टत्तव्यापारं प्रयोगकालाद्बहिर्भूतं स्मारकमपेक्षितम्। अयं मन्त्रपाठाद्ब्राह्मणपाठे विप्रकर्षः। मन्त्रः पुनरन्तःकृतु प्रयुज्यमानः परिसमाप्यमान उत्तरं मन्त्रं पर्युपस्थापयति। स चोत्तरो मन्त्रः पर्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्युपस्थापयन्नेव पर्य्युपतिष्ठते। तस्मात्तत्रालोचनान्तरापेक्षाभावान्नास्ति विप्रकर्षः। एतदुक्तं भवति स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः न च मन्त्रे श्रवणार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम् अप्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात्। न हि निर्वपामीतिवच्चिर्वपेदिति पदमुच्चारितमनुष्ठानोपयिकमनुष्ठेयप्रकाशनं करोति किं तु सम्बन्धिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत् श्रवणेन वाक्येनेदं विहितमत एतत्करोमीत्येवमालोचनेन स्मारकं भवति। मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति सन्निकृष्टः। विप्रकृष्टाच्च सन्निकृष्टं बलवदित्येवं प्राप्ते आह" भाष्यम् "न समत्वात्" ८ सू०। "मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्तं तन्न कुतः ? समत्वात् मन्त्रपाठचोदनापाठयोः। कथमुभयोः समता उच्यते मन्त्रः कर्मणि करिष्यमाणस्य कर्मणः स्मारणार्थं प्रयुज्यते, चोदना तु कर्मणो विधायिका अत एव चोदनायाः प्रवृत्तिः पूर्वम् यतः पदार्थे विहिते सति पश्चात्तत्स्मारणार्थं मन्त्रः प्रयुज्यते अतः समामेवैतदिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह" भा० "गुणानां तु भूयस्त्वात्" ९ सू०। "तयम्नः पूर्वपक्षनिराकार्थः। नैतदुभयं समम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान्। कुतः ?

मन्त्रेषु गुणानां भूयस्त्वात् गुणानां बाहुल्यात् यतः चोदनापाठापेक्षया मन्त्रेषु बहवो गुणाविद्यन्ते । तद्यथा कर्मकाले उच्चारणे पदार्थस्मारके यतो मन्त्रा अर्थवादादिव्यवधानरहिताः क्रमेण पठ्यन्ते तेनोत्तरमुत्तरं पदार्थं झटिति स्मारयितुं शक्नुवन्ति नैवं चोदनापाठः विधेयार्थस्मारकवाक्यसंदर्भव्यवहितत्वेन मन्त्रवत्स्मारयितुमशक्तत्वात् । न च कर्मकाले तस्योच्चारणं विहितं मन्त्रवत् । श्रुतिरपि मन्त्राणां गुणभूयस्त्वमाह "तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तमित्यादिना(शत०ब्रा०१।७।४।४।)यो हि स्वप्रतिपादितस्यार्थस्य प्रामाण्यार्थमन्यस्योक्तिं प्रदर्शयति स आत्मापेक्षया उत्कृष्टस्यैव दर्शयति न निकृष्टस्य तेन गुणभूयस्त्वं मन्त्रेषु अतो मन्त्रपाठ एव बलवानिति सिद्धम् । पदार्थानां क्रमनियमे श्रुत्यादीनि त्रीणि प्रमाणान्युक्तानि तेषां विरोधे बलाबलं चोक्तम् अथेदं चिन्त्यते । यत्र बहूनि प्रधानानि सह क्रियन्ते यथा दर्शपूर्णमासयोराग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयैन्द्राग्नादीनि यथा चातुर्मास्येषु वाजपेयेऽतिरात्रपशुवशापृश्निसप्तदशप्राजापत्येषु च तत्रारादुपकारकाण्यङ्गानि सर्वेषां तन्त्रेण क्रियन्ते इति । वक्ष्यति कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रमित्यत्र(काल्या०१।७।१।)तेन न तेषु कृत्विक्ता संनिपत्योपकारकाणि तु द्रव्यसंस्काररूपाणि प्रतिप्रधानभेदेन कर्त्तव्यानि तत्र चिन्त्यते तानि किं कैकस्य सर्वाणि कृत्वापरस्य कर्त्तव्यानि ? किं वा समान एकैकः पदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः? इति । तत्रैकैकं प्रधानमन्यव्यवहितानि स्वाङ्गान्यपेक्षते तत्राङ्गानां प्रधानकालत्वस्य न्याय्यत्वादेकैकस्मिन् गुणकाण्डसमवृङ्क्षात् इतरथा हि पदार्थानुसमये सति स्वप्रधानाद्विप्रकृष्येरन् यद्येकस्यासादनं कृत्वापरस्य तदेव क्रियते तदा पूर्वस्यासादनयोर्व्यवायः स्यात् सहवचनं त्वारादुपकारकसाहित्यमात्रेणाप्युपपद्यते तस्मात्काण्डानुसमयएवेति प्राप्ते आह"भा० तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगात्'१०सू०। "तुल्यसमवाये तुल्यानां प्रधानानां सह प्रयोगे द्रव्यसंस्काररूपाणि संनिपत्योपकारकाण्यङ्गानि सामान्यपूर्वं कर्त्तव्यानि पूर्वः पूर्वः पदार्थः सर्वेषां समानः सदृशः कर्त्तव्यः । तद्यथा बहुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां विभक्षीकरणम् ततः सर्वेषां पात्रीस्थापनम् ततः सर्वेषां तत्र प्रोक्षणम् ततः सर्वेषां पात्रीप्रस्तारः ततः सर्वेषामुद्वासनम् ततः सर्वेषां वेद्यासादनम् ततः सर्वेषामालब्धः इत्येवं पदार्थानुसमयः कर्त्तव्यः । यद्येकैकस्मिन् गुणकाण्डसमवृज्यते तथा सति क्रमेण प्रयोगात् प्रयोगवाक्यावगतस्य साहित्यस्य बाधः स्यात् न हि वचनेनाविशेषतः साहित्यमवगम्यमानं काल्पनिकेन प्रधानासत्तिमात्रेणारादुपकारकविषयमात्रं कल्पयितुं शक्यते । तस्मात्पदार्थानुसमयः । कुतः ? आनुपूर्व्ययोगात् पदार्थानां तन्मन्त्राणां च एवं क्रियमाणे पदार्था आनुपूर्व्येण अनुक्रमेण युज्यन्ते तन्मन्त्राश्च अन्यथोत्तरपदार्थकरणानन्तरं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आनुपूर्व्ययोगो न स्यात् । "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इत्यनेन वाक्येन पौर्णमासीशब्दबोध्यानां तत्सम्बद्धानां त्वयाग्नां यागानां साङ्गानामेककालप्रयोगोऽवगम्यते अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्याधिश्रयणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्याधिश्रयणं कर्तव्यं सदृशक्रियतया केवलं न क्रियते द्वितीये तु क्षणे न कश्चिद्धेतुर्येन पूरोडाशान्तरं नाधिश्रियेत अतः प्रथमं पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततोद्वितीयादिः पदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः । एवं बहुषु प्रधानेषु सर्वत्र पदार्थानुसमय एव न्याय्योन काण्डानुसमयो इति स्थितम् । यत्र तु प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये क्रियमाणे । तत्र काण्डानुसमय एवेति वाचनिकेन साहित्येन पदार्थानुसमयः प्राप्तोऽपि प्रधानविरोधात्त्यक्तव्यः । पुरोडाशाङ्गं ह्यधिश्रयणादयः तदङ्गं च क्रमः पदार्थानुसमयरूपः तदाश्रयणे च सुतप्तकपालसंयोगात् पुरोडाशशेषप्रसङ्गः । न चाङ्गानुरोधेन प्रधानबाधोयुक्तः । तेनातिबहुषु हविःष्वेकैकस्य पुरोडाशस्याधिश्रयणं प्रथनमद्भिरभिमर्शनं चेत्यन्तं काण्डानुसमयः कार्यः । यत्र तु नास्ति प्रधानबाधः द्वित्रिचतुरादिहविःषु, तत्र भवतु पदार्थानुसमयः । दार्ह सम्भवशङ्कायां तु उद्वासनमपि व्युत्क्रमेण कार्यम् यदुक्रमः पूर्वस्य पदार्थेकृते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे पूर्वस्य व्यवधानमिति तत् सहत्वविधिबलात् परिहियते । एवं च सति वाजपेये आग्नेयैन्द्राग्नसारस्वतीवशापृश्निसप्तदशप्राजापत्येषु द्वाविंशतिसंख्येषु प्रयुज्यमानेषु विंशत्या पदार्थैः समानासमानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते न न्यूनाधिकैः । अन्ये त्वसमानजातीयैरेव । अनेनैव मुख्यक्रमप्रवृत्तिक्रमावुक्तौ भवतः । तथाहि यत्र बहूनि प्रधानानि भवन्ति तत्र यो मुख्यानां प्रधानानां क्रमस्तेनैव क्रमेण तदङ्गानां क्रमोभवति यथा पौर्णमासेष्यां प्रथममाग्नेययागः ततोऽग्नीषोमीययागः अत आग्नेयस्य प्रथमं ग्रहणम् ततोऽग्नीषोमीयस्य,

प्रोक्षणादावपि । अयं मुख्यक्रमः अनेन क्रमेण यद्यङ्गा
नुष्ठीतन्ते तदाङ्गाना नियता प्रधानप्रत्यासत्ति
रनुग्रहीता भवति एवं ह्याङ्गप्रधानयोर्यावदनुग्रात-
मेव व्यवधानं भवति इतरथा तु पश्चाङ्गादिनः प्रधानस्य
प्रथमाङ्गं क्रियमाणं प्रधानेनात्यन्तं व्यवहितं स्यात् ।

अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत्र बह्वनि हवींषि भवन्ति
समानदेवतानि यथा वाजपेये पशवः तत्र चोपा
करणादयः संनिपातिनः प्रतिपश्चावर्तनीयाः । तेषां
चाऽवृत्तिर्नैकस्य पशोः कार्त्स्न्येन कृत्वा परस्यापि तथैव
क्रियन्त इत्येवम् । किं तर्हि ? सर्वेषामुपकरणं यतः
कुतश्चित् पशोरारभ्य कृत्वा ततः सर्वेषां नियोजन
मित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव
यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यः । द्वितीयश्च पदार्थो
नियोजनरूपः किं प्रथमो यत आरभ्यः तत एवारभ-
णीयः ? उत तत्रायनियम एवेति ? तत्र क्रमनियमका-
रणानां श्रुत्यर्थपाठानामभावदनियमे प्राप्ते उच्यते प्रकृत्यैव
नियमः । प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण कृतः स एव क्रम उ-
त्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियम्यते । कुतः ? पदार्थैः सह
प्रधानं कर्त्तव्यमिति वचनात् सर्वे पदार्थाः प्रधानकालाश्च
विप्रकृष्टव्याः कथं ? पदार्थैः सह प्रधानस्य वचनम् यावता
"दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राजापत्यैश्चरुभिः" इत्यादिषु प्रधा-
नमात्रं श्रूयते उच्यते,समीहितं भावयेद्यागेनेत्यभिहितं हि
यजेतेत्यस्यार्थः । तत्र यस्यामेव वेलायां स्वर्गो भावने
कर्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणेतिकर्त्तव्यते व्याप्रियेते । अयमर्थः नात्र प्रधानं कर्तव्यं श्रूयते किंतु प्र-
धानेन स्वर्गः कार्य इति करणविभक्तिनिर्दिष्टाद्यागेनेष्ट
कार्यमस्मिन्काले कुर्यादिति तेन स्वकार्यं प्रतिकर्तव्य-
ताकेन कर्तुं शक्यते नान्यथा । तस्मात्तितयस्य फलकर-
णेतिकर्तव्यत्वस्य युगपद्यजेतेत्यनेन कर्तव्यतयोच्यते । ततोऽ
न्यथा करणेतिकर्तव्यताकत्वमेव न स्यात् न हि पश्वाङ्गा-
दि करणं भवति । तथा भविष्यति भाव्ये भूते च करणे
ऽसावेव दोषः न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा
करणेतिकर्तव्यतयोरपि मिथो विप्रकर्षे अयमेव दोषः । न
हि विनष्टमनागतं वानुष्ठानाङ्गं भवति । तेन शब्दवस्तु
व्यासैककालतैषां स्यात्। ततः प्रधाने प्रतिकर्तव्यताके
एकस्मिन् क्षणे सह कर्तव्ये प्राप्ते सति एकः कर्ता बह्वनि
प्रधानानि प्रतिकर्तव्यतां वा असमर्थः कर्तुं, यौगपद्येने-
त्यवश्यम्भावी कियानपि विप्रकर्षः । ईदृशेनापि विप्रक-

र्षेण सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि
यावतः पदार्थानुष्ठापयति तावद्भिरवर्जनीयतया यावान्
कालो व्याप्यते तावानेकः कालः तावति च काले स-
र्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अशक्यार्थवि-
धिप्रसङ्गात् । तेन प्रत्यासत्तिरेतेषां साकल्यम् नैकक्षण-
वर्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् श्रु
त्यादिभिः किं क्रियते ? अनियतक्रमेष्वनुष्ठानं प्राप्नोतीति
क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात्प्रयोगविधिर्नैकक्षण-
वर्त्तित्वं विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकी-
र्षितमनागतं कृतं वा तेषां प्रधानार्थानामनुष्ठापकम् !
करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमङ्गा-
नां तत्साकल्यम् नैकक्षणवर्तित्वम् । तत्राग्नेयाधा-
नादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तम् स्विष्टकृदादीनां तु
कृतम् । तेनैवमवश्यम्भाविनि विप्रकर्षे केचित्पदार्थाः क्ष-
ण्यव्यवहिताः प्रधानेनापेक्ष्यन्ते केचिद्दृहाभ्यां क्षणाभ्यां
व्यवहिताः केचिद्बहुभिरिति । एवं वाजपेयपशुष्वपि व्य-
ग्नेयाधानादि प्रागुपाकरणात् साधारण्यं सर्वपशूनां सह
अनुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि संनिपत्योपकारका-
स्तन्त्रेणाविभेदावर्तयितव्या अपि साकल्येनैव पशुभि-
रनुभवितव्याः। यदेकस्योपाकरणम् तदेवेतरेषामपि कृतः ?
सहोदितत्वात्तेषां साङ्गानाम् । तत्रैवं सहानुभवि-
तव्ये सति यस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्य प्रा-
कृतेन पाठेन यद्यपि द्वितीयः पदार्थो नियोजनरूपः
स्यात्तथापि सहवचनादेव एकविंशतिक्षणव्यवहितं
द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुर्विंशत्युपा-
करणक्षणैर्व्यवहितेनैकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्षणेन च
व्यवहितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं ततो
ऽन्यानपि पशवः स्वजातीयविजातीयव्यवहितानालोच्या-
न् पदार्थानपेक्षते । अन्त्यस्तु विजातीयैः पशुभिराक्षेपा-
र्विंशतेः पशूनां नियोजनक्षणैर्व्यवहितमेव द्वितीयं पदा-
र्थमपेक्षते । तदेवं संनिपत्योपकारकानालोच्य ईदृशी एक-
विंशतिक्षणव्यवधानापेक्षा प्रधानानां भवति । ततश्च याव
द्भिर्व्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्तुं तावद्भिर्व्यवधानस्त
त्रावश्यं कर्त्तव्यम् अतोऽव्यधिकैस्तु न व्यवधातव्यम्
यद्येकं पदार्थमेकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्यै
क्रियते ततः सहवचनं नोपपद्येत । एवं सर्वेषु ततो
ऽन्यादिष्वपि पदार्थेषु योज्यम् । प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितो-
यादिष्वपि सेवाश्रयितव्यः इतरथा केषां चन व-

ङ्गत्वविकैरपि. त्वगैर्व्यवहितानि स्युः। न च तदुक्तम्। न चैवं केषांचिदङ्गत्वैर्व्यवधानं गुणो भविष्यतीति वाच्यम् यथाधिकैर्व्यवधानेऽप्युपकरणम् एवं न्यूनैरपि व्यवधाने अपकरणमेव। तस्मादेकविंशतेः पञ्चूनां साकाङ्क्षत्वसम्भवे प्रयोगविघिनाय क्रमः पदार्थानां मिथ एकविंशतित्वव्यवधानात्मकोऽपेक्षितः। स न्यूनैरधिकैश्च व्यवधाने बाध्येत। अतः सर्वेषां तुल्यप्रवृत्तिसिद्धौ प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितीयादिष्वाश्रयणीय इति सिद्धम्। अङ्गानां मिथः प्रत्यासत्तिर्नियमकारणम्, मुख्यक्रमे तु अङ्गानां प्रधानप्रत्यासत्तिरिति विशेषः। मुख्यक्रमप्रवृत्तिक्रमयोर्विरोधे च मुख्यक्रमो बलीयान्। तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः सांनाय्यधर्माः प्राशित्राच्छेदनादयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः, प्रदानं त्वाग्नेयस्य प्रथमस्य पश्चात्सांनाय्यस्य ततः स्विष्टकृदवदानं प्रयाजशेषाभिघारणं प्राणदानं वेद्यासादनादिकं च किं प्रकृतिक्रमात् सांनाय्यस्य पूर्वं भवति ? उत मुख्यक्रमादाग्नेयस्येति ? संदेहादनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्युच्यते। अस्मिन्हि आम्नीयमाणे अल्पीयांसः प्रथमपदार्थाः प्रधानाद्विप्रकृष्यन्ते अन्ये सर्वे संनिकृष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे तु बह्वनां विप्रकर्षः। पूर्वं तु मुख्यप्रवृत्तिश्चां बलीयसा पाठक्रमेण मुख्यक्रमो बाध्यते प्राणदानादिषु पाठक्रमाभावात् प्रवृत्तिक्रमो मुख्यक्रमेण बाध्यते। अथ स्थानप्रमाणमुच्यते। साकाङ्क्षे "सह पशूनालभेते"ति(मै०२२,३, २८,)श्रूयते साकाङ्क्षत्वं च सवनीयस्य स्थाने। तत्र किमुपाकरणादौ अनियमः ? उताग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम् ? अथवा सवनीयस्येति ? तत्र नियमकारणाभावादनियमे प्राप्ते प्रकृतिवदाग्नीषोमीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते उच्यते सवनीयस्यैव प्रथममुपाकरणम्। आग्नीषोमप्रणयनानन्तरमग्नीषोमीयस्योपस्थानम्। स तेनोपस्थितोऽपि सकालस्यवचनेन तत्स्थानाच्चलितत्वादनुचितो अत्र तु न तस्य किंचिदुपस्थापकमस्ति। सवनीयस्तु स्वस्थानाद्प्रचलितः सङ्गाग्निनयनकरणादुपस्थितत्वात्तदनन्तरमुपाक्रियते। ततः साकाङ्क्षत्ववचनादितरोपाकरणम्। अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यम्। इतरयोस्तु कथं क्रमः ? अनियम एव, तयोरुपस्थाने विशेषाभावात्। अथवा प्रकृतिवद् दर्शपौर्णमासवदिति बाधेऽनुपकृतव्यमित्याग्नीषोमीयमुपाकृत्यानूबन्ध्योपाकरणमिति। तदेवं श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिसंज्ञानि षट् प्रमाणानि क्रमनियमकारीण्युक्तानि तेषां परस्परविरोधे च पूर्वं-पूर्वं बलवत् उत्तरमुत्तरं च दुर्बलमिति। तदुक्तम् "श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यासत्तिप्रवृत्तिभिः। एकाख्यातसटहीतानां नियतः कर्मणां क्रमः। विरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदिति" भा० (पूर्ववत् श्रुतिलिङ्गादिवत्)

क्रमस्य विनियोगसाधनता जै० सू० भाष्ययोर्दर्शिता यथा "क्रमस्य देशसामान्यात्" ३।३।१२ सू०

"अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि ? । न,—इत्युच्यते। किं च क्रमस्य देशसामान्यात्, क्रमवतामानुपूर्व्येणोपदिश्यमानानां यस्य पदार्थस्य यं धर्ममामनति तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुमीयते, सत्यामाकाङ्क्षायामेकवाक्यभावः, तस्मात् ततो विनियोगः—इति। किमिदोदाहरणम् ? किं च प्रयोजनम् ? । आनुपूर्व्यवतां यागानामनुमन्त्रणेष्वाम्नातेषु इषेत्वोपयाजस्य क्रमे "दर्भिरवीसीति" समाम्नातः, तस्य आकाङ्क्षासत्वाच्च तेन एकवाक्यतां यात्वा तत एव विनियोगमर्हति—इति, तथा च ऐन्द्राग्नं कर्म वियातसजातस्य अस्ति भाष्यतः, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमभ्याम्नायते ऐन्द्राग्नम्, "इन्द्राग्नी रोचनादिवः प्रवर्धयिष्यः"—इत्येकम्, अपरं "इन्द्राग्नी नवतिं पुरः श्रथद्वृत्रम्"—इति। तत्र किङ्गादिनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति, पूर्वं युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राग्नस्य, उत्तरमुत्तरस्य—इति; एतदुदाहरणम् प्रयोजनञ्च" भा०

क्रमप्रकरणयोरेकत्र समवाये प्रकरणं बलीयः। क्रमसमाख्ययोस्तु क्रमो बलीयसा "श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" सू०। "श्रुतिर्द्वितीया श्रुतता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि। सा प्रक्रियायाः कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रैर्विनियोगसाधकानां श्रुत्यादीनां लक्षणोक्त्या स्थानशब्दस्य क्रमवाचकतावगतेः। विहृतमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा "योगबलं प्रसिद्धावयवशक्ति—समाख्या योगार्थेन प्रवृत्तं पदम्। यथा हौत्रभाध्वर्यवमौद्गात्रमिति। दर्शपौर्णमासादिषु याज्यायाजकपाठादयोधर्माः क्रमेणोक्ताहौत्र संज्ञकाः, दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदोक्ता, आध्वर्यव संज्ञकाः, स्तोत्रपाठादयः सामवेदोक्ता औद्गात्रसंज्ञकाः पदार्थाः उक्ताः। तत्राप्येते धर्माः कृति नियामकाभावात् स्वेच्छया सर्वेषां सर्वकरणप्रसङ्गो [illegible]

रिदं हौत्रमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवशक्तिलभ्यार्थ योगबलरूपसमाख्यया हौत्रादिकर्त्तव्यत्वं प्रतीयते। एवं, हौत्रं जुहोति औद्गात्रं जुहोतीत्यादौ" हौत्रादेर्होमकर्तृत्वं प्रतीयते। होता कावंदो अध्वर्युर्यजुर्वेदो उद्गाता सामवेदो "अध्वर्यूद्गातृहोतारोयज्ञः सामन्विदः क्रमादिति" कोषात्। न च समुदाये शक्तिः प्रमाणाभावात् अतएवोक्तं भट्टपादैः "पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः। पाकशिष्टः पुनः कर्त्ता वाच्योनान्यस्य कस्यचित्"। पाकशिष्टः पाकविशिष्टः"।

शबरभाष्ये उदा० यथा "अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम्॥ राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेफाख्यानादि आम्नातं, यदि प्रकरणं बलवत् स्यात्, तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव। किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे—इति। कुतः?। नं तावत् विशेषमुपलभामहे, नावगच्छाम इदं बलीयः—इति। तस्मात् तुल्यबले एते कारणे—इति। अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति"। "एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणं क्रमात् बलीयः। कुतः!। अर्थविप्रकर्षात्। कोऽत्रार्थविप्रकर्षः!। प्रकरणवतः साकाङ्क्षत्वात् तदन्निधानाम्नातेन परिपूर्णेनाप्यवयवेन एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवतः, क्रमेण आम्नातेन, अनेकस्तम्नायमानस्य यच्चिधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रमः तत्र रुचिधिविशेषाम्नानमात्रात् क्रमवतः सन्निधावाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावत्त्वमस्ति इत्यवगन्तव्यम्। प्रकरणे तु प्रकरणवतः सत्त्वम्, न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येन एकवाक्यता समवयवाम्नातस्य—इति विरोधः। तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वं, क्रमव्यानुमानिको बाधितुमर्हति। साकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यं, सामर्थ्यात् युक्तयः—इति सन्निकृष्टः प्रकरणस्य तुल्यार्थो, विप्रकृष्टः क्रमस्य। तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरम्—इति"।

"अथ यदुक्तं,—वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतोऽन्येनापि तत् बाधितव्यम्—इति, नैतत्, बाधितस्यानुपदो न्याय्यो, न बाधितं बाधितव्यम्—इति"।

अत्र क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं! किं बलवत्तरम्!—इति। शौनोऽश्विकम्—इति समाख्याते ब्राह्मणे सौत्रायणके "शुन्ध्यं दैवाज्याय कर्मणे"—इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः। तत्र सन्दिह्यते,—किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्यः,(मन्त्रः) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् सौत्रायणपात्राणाम्?—इति। किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे स्यानाम्। कुतः? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति"। "एवं प्राप्ते ब्रूमः,—क्रमो बलीयान्। कुतः?। अर्थविप्रकर्षात्। कः पुनरत्रार्थविप्रकर्षः?। निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि शुन्धैकवाक्यत्वे यत् सन्निधावाम्नायते, तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकश्च शब्दः समाख्या, न च, लोक एवंविधेषु अर्थेषु प्रमाणम्। तस्मात् क्रमो बलीयान्"

विवृतमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा

"स्थानप्रकरणयोर्यथा। पञ्चविंशोसयागावच्छवः परस्परनिरपेक्षेणापि प्रत्येकं फलवन्तः समप्राधान्याः। ते च मिलिता राजसूयः। तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्यः कश्चित् कोमयागविशेषः तत्सन्निधौ अच्छदेवनादिकं श्रूयते। यथा "अच्छैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेफमाख्यापयतीति" जिनाति जयति। शौनःशेफं बह्वृचब्राह्मणे आम्नातं शुनःशेफसुनिविषयकुपाख्यानमिति माधवाचार्यः। एतेन शुनः शेफमुनेश्चरितं पुराणप्रसिद्धमित्युदीच्यव्याख्यानं निरस्तं, वैदिके कर्म्मणि वैदिकोपाख्यानस्यैवोचितत्वात् "शौनःशेफं शृणोतीति" पाठकल्पनमपि कल्पनमेव माधवाचार्यादिभिर्वेदस्यैराख्यापयतीत्यस्य लिखितत्वात्। तत्र च सन्निधिरूपस्थानबलात् अच्छदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्वं लभ्यते प्रकरणात्तु सर्व्वयागात्मकराजसूयस्य इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षया अच्छदेवनादयो विहिता इति। प्रकरणबलात् राजसूयाङ्गत्वमच्छदेवनादेः राजसूयस्य बहुयागात्मकत्वे तत्र सर्व्वेषामङ्गत्वं, सर्व्वाङ्गत्वञ्च राजसूयघटकीभूतसर्व्वयागजन्यफलशिरस्कापूर्व्वोपकारद्वारा सर्व्वोपकारकत्वम्। अत्र चाकाङ्क्षायाः क्लृप्त्यादाक्यलिङ्गश्रुतिरूपत्रितयश्रुत्यं व्यवधानम् अभिषेचनीयस्याच्छदेयनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेन प्रकृतिवद्विकृतिन्यायात् अतिदिष्टैः प्रकृतीभूत ज्योतिष्टोमाङ्गैरेवैतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरिति सन्निधिपाठबलात् आकाङ्क्षामुत्थाप्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीनां कल्पनीयतया चतुर्थ्यर्थवक्षितसङ्कल्पस्थानमिति प्रकरणादिबलेन ज्ञापकं स्थानं दुर्ब्बलमिति। तस्मात्

प्रकरणात् सर्व्वयागात्कराजसूयाङ्गमन्नदेवनादिकमिति। ननु सर्व्वाङ्गमभिषेचनीयाङ्गमेव वा उभयथापि राजसूये तेषां कर्त्तव्यत्वाद्विचारोऽयमनुपयुक्त इति। न च प्रत्येकराजसूये प्रत्येकयागकाले तेषामनुष्ठानार्थं विचार इति वाच्यं तथा सति प्रत्येकाङ्गत्वेन प्रत्येकजन्यकलिकापूर्व्वोपकारकतया फलशिरस्कापूर्व्वानुपकारकत्वात् राजसूयाङ्गत्वानुपपत्तेः। न च कलिकापूर्व्वद्वारैव फलशिरस्कापूर्व्वोपकारकत्वमिति वाच्यं तत्तदङ्गापूर्व्वाणां प्रत्येकं षट्त्वस्य तेषाञ्च षट्कलिकापूर्व्वं प्रतिकारणत्वस्य कल्पनायां महागौरवात्। तस्माद्राजसूयाङ्गत्वेनाग्नदेवनादीनां सकृदेनुष्ठानं तत्तदङ्गापूर्व्वद्वारा फलशिरस्कापूर्व्वोपकारकत्वं लाघवादिति चेत् सत्यं यज्ञदेवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वे यत्र प्रधानतया स्वतन्त्रेणाभिषेचनीयानुष्ठानं तत्रापयज्ञदेवनादिकरणापत्तेर्वारणार्थं विचारारम्भात्। अतएवाकाङ्क्षायाः कल्पत्वं स्थानप्राप्तौ दोष इति सङ्गच्छते अन्यथा राजसूयाङ्गत्वेनाभिषेचनीयेऽपि तस्याः लुप्तत्वात्। एवञ्चाभिषेचनीयसन्निधौ पाठस्तत्काले कर्त्तव्यताज्ञापनार्थमिति ध्येयम्। स्थानसमाख्ययोर्यथा। यज्ञमन्त्रानुक्त। "एतत् पौरोडाशिकं काण्डम्" इत्युक्तं पुरोडाशमन्त्रकाण्डे च "शुम्भध्वं दैव्याय कर्म्मणे देवयज्यायै" इति मन्त्रः पठितः तत्र च शुम्भध्वमिति मन्त्रलिङ्गात् पात्रशोधने मन्त्रस्य विनियोग प्रतीयते स च पुरोडाशस्येदं पौरोडाशिकमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थरूपसमाख्याबलात् पुरोडाशकाण्डोक्तानाशुच्छ्रुलयज्ञादीनामपि लुप्तस्य पुरोडाशपात्रशोधने प्रतीयते अथ च साज्ञाय्यहोमसन्निधाने मन्त्रः श्रूयते यथा "साज्ञाय्यान् यज्ञान् गृह्णाति" शुम्भध्वं दैव्याय कर्म्मणे देवयज्यायै साज्ञाय्येन जुहोति" इत्यादिदध्योदनरूपसन्निधानपाठात् स्थानबलात् साज्ञाय्यपात्रशोधनाङ्गत्वम्। तथाहि पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या पुरोडाश उच्यते तद्धितेन च मन्त्रादिकलापरूपं काण्डमुच्यते तद्धितवाच्यकाण्डपदार्थमन्त्रादेः पुरोडाशसम्बन्धित्वं तु न कस्यापि पदस्यार्थः, किन्तु समभिव्याहारलभ्यम्। तदुक्तम् "नैतदेवं समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी। पाकं हि पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः। पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्योनैकस्य कस्यचित्"। तथा च पौरोडाशिकपदस्य तन्नमन्त्रसान्निध्यं विना तद्धितवाच्यकाण्डपदार्थे मन्त्रे पुरोडाशसम्बन्धित्वं न लभ्यते समाख्यान्यथानुपपत्त्या पौरोडाशिकपदस्य मन्त्रसान्निध्यं कल्पनीयमन्यथा समाख्याया व्यकिञ्चित्करत्वम्। सांनाय्यहोमस्यापि पुरोडाशकाण्डपातितया तत्सम्बन्धेऽपि समाख्यासम्बन्धाच्चेति साज्ञाय्येन मन्त्रस्य सान्निध्यं कल्प्यमिति प्रकरणादिकल्पनाचतुष्टयमात्रव्यवहितमिति सिद्धं समाख्यातः स्थानं बलवदिति। तदुक्तम्। "एकद्वित्रिचतुःपञ्चसप्तनवमकाशनम्। लिङ्गादीनाञ्च वैषम्यं श्रुत्यपेक्षं विधीयते। बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा। बध्यमानान्तु बाध्यत्वं बाधकत्वन्त्वपेक्षया"। स्थानसमाख्ययोर्विरोधे पार्थसारथिमिश्रमाधवाचार्य्यदेवनाथप्रभृतिभिरेवं व्याख्यातम्"।

पौर्व्वापर्य्यरूपक्रमोद्विविधः कालिकोदैशिकश्च तत्र वैदिककर्म्मानुष्ठाने श्रुत्यादिभिः यः क्रमोनियमितः स सर्व्वोऽपि कालिकः। दैशिकस्तु "क्रमान्नेष्यादयः, स्मृताः" एवमित्यादौ राशिचक्रपूर्व्वापरदेशस्थतत्त्वानामेषां दैशिकक्रमवत्त्वम्। "उक्तानुपपत्तौ च नचातिदीर्घे" कुमा० इत्यत्रापि दैशिकक्रमः। क्वचित् उपदेशक्रमेण पदार्थानां क्रमवत्त्वम् यथा "वर्षाक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा" या० स्मृ०। अत्र ब्राह्मणादीनां वर्णानां चतुर्णां क्रमेणोपदेशात् तत्क्रमेण ब्राह्मणादीनाम् क्रमिकत्वम्। एवं "तासां वर्षाक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वैपुल्यं च" मनुवाक्ये "अध्वर्यूद्गात्रहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्" इत्यमरवाक्ये च उपदेशक्रमात् क्रमवत्त्वम्। गर्भाधानादीनां संस्काराणामुपदेशक्रमेणैव क्रमिकत्वम् क्वचित् पदार्थगतोत्पत्त्यादिक्रमेणापि पदार्थक्रमोऽभिधीयते इत्यादूह्यम्। सं एवम् लक्षकमव्यङ्क्ष्य व्यलंलक्ष्य क्रमव्यङ्क्ष्य इत्यादावपि तथात्वम्।

अत्र क्रमणे "सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः" भा० व० ११८७श्लो०। "न्यवर्त्तिं तैरहं नभःक्षतक्रमैः" नैष०। पादे "पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र! सन्ति मे न पूर्य्यते" भाग० ८।१९।१६। बलिं प्रतिवामनोक्तिः। "अपि क्रमैरिमाल्लोकान् विश्वकायः क्रमिष्यति" तत्रैव २६श्लो० बलिं प्रति शुक्रोक्तिः। सामर्थ्यं "क्रमं बबन्ध क्रमितुं समीपः" भट्टिः क्रमं सामर्थ्यं बबन्ध चकार क्रमितुं क्रमं यत्सामर्थ्यं तत्कारणयोः" जयम०। सामर्थ्यहेतुव्यापारविशेष एव क्रमशब्दार्थ इति तु न्याय्यम्। अतएव "न क्रमः सज्जीकृत आसीत्" "तथा ह-

ज्जीकृतक्रमेण स्थातव्यम्" "तदुग्रहणार्थं मया क्रमः सञ्जीकृतः" "सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निःसृतः" इति च पञ्चत० तत्परतैव। परिपाट्याम् "पूर्वक्रमेण वक्तुमनुज्झितक्रमः" रघुः "नेत्रक्रमेणोपरुरोध रूपम्" रघुः। नेत्रक्रमेणांशुपरिपाट्या" मल्लि०। आनुपूर्व्ये "क्रमाच्छतत्रयतुरोर्णवोपमाः" "रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः" रघुः। आनुपूर्व्यौ च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र शब्दस्यानुपूर्वी व्यवहितोत्तरोच्चार्य्यमाणत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितोत्तरकालवर्त्तित्वम् यथा प्रथमं शैशवं ततोयौवनं ततो जरेति वयोविशेषाणां, विद्यानान्तु वेदपूर्व्वकत्वमितरविद्यानां तथात्वात्। एवं पदार्थगतानुपूर्व्वविशेषः यथायथमूह्यः। सच व्यूगपद्भावः। "अर्थक्रियाकारित्वं च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति" सर्व्व० स० बौ० द०। "क्रमज्ञानं क्रमाभिधानमस्ति" दायभागः। अनुष्ठाने। "इत्थमस्य विततनव्याप्तम्" "विततक्रमे विततानुष्ठाने" मल्लि०। क्रमे क्रतौ" माघः "विततक्रमे वितताध्वरे" रघुः। १०विन्यासे "उत्क्रान्तवर्ष्मक्रमभूसराणाम्" रघुः। "उत्क्रान्तवर्ष्मक्रमाः शीर्ष्णवर्ष्णित्यासाः" मल्लि०। ११पङ्क्तौ च न० "क्रमः शक्तौ परीपाट्यां क्रमं चरणपङ्क्त्योरितिविश्वोक्तेः पादे क्लीवतापि।

क्रमक त्रि० क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद या क्रमा० वुन्। १वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च।

क्रमजित् पु० नटभेदे "अमूपराजोदुर्ब्बुद्धेः क्रमजिच्च सुदर्शनः" भा० स० ४अ०।

क्रमज्या स्त्री अक्षाणां खण्डाधिकारे सि० शि० उक्ते चतुर्विंशत्यर्द्धजीवाभेदे तज्ज्ञानं तत्रोक्तं यथा

"तत्त्वाग्निनो नन्दसमुद्रवेदाश्चन्द्राद्रिदृष्टका गगनाङ्कनागाः। पञ्चाम्बरद्व्यक्षिखचित्रतुल्या आद्यैर्निरुक्ता नखबाणचन्द्राः। नन्दाग्नयः शैलभुवो दिगङ्कचन्द्रा द्युताग्न्यक्षपूर्णदृशाः। तुरङ्गषट्काक्षतयः कुरामसिद्धाः शराष्टद्युमाः क्रमेण। गजाग्निभान्यक्षशराष्टदस्रास्तुरङ्गशैलेन्द्व रामा रसभूनानि। अम्भोधिकुस्राम्बुगुणास्तुरङ्गशैलेन्द्व रामा रसभूतदलाः। कुदलनलोका द्वितुरङ्गदेवा गोऽभ्राब्धिलोकाः क्रमेण। भुजङ्गलोकाब्धिगुणाः क्रमज्या" सू० क्रगुणाब्धिरामाः। "इह हि खण्डीकरणप्रवृत्ते सर्वकर्मार्धज्याभिः प्रतिपाद्यते। यतो धनुर्बलये कोऽप्यवधिभूतः प्रदेशोऽधश्शब्देनोच्यते। तस्मान्मध्यसूत्रात् तिर्यक्स्थोयष्टो बलयेऽर्धज्याग्रे भवति। अतोऽर्धज्याभिः सर्वं कर्म। तत्र भगणकलाङ्कितवृत्तचतुर्थांशे ईदृशान्येव चतुर्विंशतिज्यार्द्धानि भवन्ति" प्रभिता०। २४क्रमज्याङ्काश्च यथा २२५। ४४६। ६७१। ८६०। ११०५। १३१५। १५२०। १७१६। १६१०। २०६३। २२६७। २४३१। २५८५। २७२८। २८५६। २६७७। ३०८४। ३१७७। ३२५६। ३३२१। ३३७२। ३४०६। ३४३१। ३४३८।

तासां तथात्वानं समर्थितं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा "राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते। तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद् द्वितीयकम्। आद्योनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः। खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी" सू०सि०।

"एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमोंऽशस्तत्त्वाग्निमितः २२५ प्रथममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णजीवार्धपिण्डकः कथ्यते तदभिज्ञैः। ततः प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्तालब्धेन हीनमन्यस्याग्रसङ्गात् प्रथमज्यार्धसनेन युक्तं तत् प्रथमज्यार्धं द्वितीयकं ज्यार्धं भवति द्विगुणप्रथमसंज्ञोनम्। तृतीयादीनामानयनार्थसूक्ष्मप्रकारमतिदिशति आद्योनेति। प्रथमज्यार्द्धपिण्डेन। एवमुक्तरीत्या क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्त्वा लब्धैरूनमाद्यं खण्डमनेन युताः खण्डका असिद्धाव्यवहितसिद्धज्यार्धपिण्डा असिद्धपिण्डा भवन्ति। यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन हीनं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४६। तच्च प्रथमभक्तं फलम् २ अर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन यच्छेषस्य सामादाधिक्यात्। फलैक्येन ३रीनं प्रथमम् २२२ अनेन द्वितीयखण्डो ४४६ युतस्तृतीयम् ६७१। एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलम् ३अनेन पूर्वफलैक्येन ३युतं जातं सर्वफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१६ अनेन तृतीय ६७१युतं चतुर्थम् ८६०। एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलं ४ पूर्वलब्धैक्येन ५रीनं प्रथमखण्डरूपं २१६ ज्यान्तररूपखण्डक्रमेण ४ हीनं २१५ चतुर्थं८६० युतं पञ्चमं ११०५ एवमन्येऽपि। अधोऽधरोत्याऽसङ्ग्रहखण्डानां सम्भवात् खण्डनियममाह स्फुरिति। एवं चतुर्विंशत्सङ्ख्याका ज्यार्धपिण्डाः कार्या न तदधिकाः। "एकविंशाच्च विंशाच्च षष्ठात् पञ्चदशादपि। सप्तमाद्द्वादशात् सप्तदशाद्धार्धोत्तरं मतम्" इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तस्थलेऽर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन न ग्रहणम् इतिध्येयम्। गणितस्याविकलत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं नोक्ताः? इत्यत आह क्रमादिति। अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

समनन्तरमेवोच्यते । अत्रोपपत्तिः । समायां भूमौ वृत्तं भगणकलाङ्कितं तिर्यगूर्ध्वाधरव्यासमितरेखाभ्यां चतुर्भागं कार्यं तत्रोर्द्ध्वरेखासक्तपरिधिप्रदेशादुभयत्र समविभागं विगणय्य तदग्रयोर्वृत्तं स्पृशं वृत्ते द्विगुणविभागमितसम्पूर्णचापस्य सम्पूर्णज्या । अत्र गणिते ऊर्द्ध्वरेखातो ऽर्द्धज्यायाः एव प्रयोजनात् तदर्धचापस्यज्यार्धमर्धज्या । एवं वृत्तचतुर्थांशे ऊर्द्ध्वरेखातोऽभीष्टांशानां चापार्धकोटीनामर्धज्या अभीष्टा गण्याः । तत्र भगवता स्वेच्छया वृत्तचतुर्थांशे त्रिराशिमिते चतुर्विंशज्याः कल्पितास्तज्ज्ञानं तु वृत्ते चक्रकलानामङ्कितत्वात् तत्परिधिव्यासार्धं त्रिराशिज्यानिघ्ना ३४३८ । यदा भनन्दाग्निमितपरिधौ ३९२७खबाणसूर्य १२५०मितो व्यासस्तदा चक्रकलापरिधौ क इत्यनुपातेन व्यासानयनम् । यथा चक्रकलाः २१६०० खबाणसूर्य १२५०गुणाः २७००००० भनन्दाग्नि ३९२७ भक्ता व्यासः ६८७६ एतदर्धमनिघ्ना ज्या ३४३८ । अथ वृत्ते चापज्ययोर्विवेके तयोरतुल्यत्वमपि भगवता कोऽपि वृत्तभागः समोऽस्त्यन्यथामलकादौ सर्पपाद्यवस्थानं न स्यादिति मत्वा तद्भागस्य ज्या तत्तुल्यैवेत्युक्तम् । "वृत्तस्य प्रथमत्र्यंशो दण्डवद्दृश्यते तु सः" इति शाकल्योक्तेः प्रथमज्या चक्रकलाद्वादशांशरूपैकराशिकलानामष्टमोऽंशस्तत्त्वाश्विमितः २२५ एतन्निघ्नमेव प्रथमचापकृत एतदन्तरेणाभीष्टा ज्यास्यात्तुर्विंशत् । अथ चतुर्विंशतिजीवानां यथोत्तरमपचयात् तदन्तररूपखण्डानां यथोत्तरमपचयस्य वृत्ते ज्याङ्कनेन प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञायान्तररूपखण्डानामन्तरं यथोत्तरमुपचितमिति द्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिज्यानामन्तरयोरन्तरमिदं परमं खण्डान्तरं सूक्ष्मज्योत्पत्तिप्रकारेणावगतं १५।१६ ।४८ । अथ यदि त्रिज्ययेदं खण्डकान्तरं तदा प्रथमज्यया किमित्यनुपातेन फलप्रमाणयोः फलेनापवर्त्त्य प्रमाणस्थाने तत्त्वाश्विनोऽनेन भक्तः प्रथमज्या फलं पूर्वद्वितीयखण्डयोरन्तरम् । अनेन पूर्वखण्डं हीनं द्वितीयं खण्डं भवति । तत्र पूर्वखण्डं प्रथमज्यातुल्यमेव । द्वितीयखण्डं प्रथमज्यायां युतं द्वितीयज्या । एवमस्यास्तत्त्वाश्विभागलब्धं द्वितीयतृतीयखण्डकयोरन्तरमनेन द्वितीयखण्डोनं तृतीयखण्डमित्यनेन द्वितीयज्या युता तृतीयज्या । एवं चतुर्थाद्याः । तत्र पूर्वसर्वाभ्यधिकखण्डेनोत्तरत्राधिकान्तरपातसम्भावनया क्वचित् क्वचिदर्धाभ्यधिकायव्ययस्यैकादिकत्वेन यत्नसाध्यं इत्युपपन्नं श्लोकद्वयम्" रङ्ग० । उत्क्रमज्याङ्कानयने वक्ष्यते

क्रमण पु० क्रामत्यनेन करणे ल्युट् । १चरणे हेम० । २यदुवंश्ये नृपभेदे "क्रमिस्य क्रमणस्यैव कृष्णः सूरः पुरञ्जयः" हरिवं० ३८अ० । भावे ल्युट् । ३याटन्यामे न० । "पृष्टे त्वधर्म्मं क्रमणेषु यत्नम्" भाग० ८,१०,२१, "पदैश्चतुर्भिः क्रमणैरपि तस्य नः" नैष० । [भेदे ।

क्रमजटा स्त्री ऋग्वेदशब्दे १११६ पृ० दर्शिते वेदपाठप्रकार-

क्रमदण्डक पु० ऋग्वेदशब्दे १४११पृ०दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे

क्रमदीश्वर पु० संक्षिप्तसारव्याकरणकारके विद्वद्भेदे "संक्षिप्तसारमाचष्टे पण्डितः क्रमदीश्वरः" संक्षिप्तसारव्या० ।

क्रमपद पु० ऋग्वेदशब्दे १४११पृ० दर्शिते "क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटा क्रमदण्डकश्चेति चतुष्पारायणमित्युक्ते वेदपाठप्रकारभेदे ।

क्रमपार पु० ऋग्वेदशब्दे १४११पृ० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे

क्रमपूरक पु० क्रमेण पूरयति बीजम् पूरि-ण्वुल् । वकृक्षे राजनि० तस्य पुष्पवृन्ते क्रमेण बीजपूरकत्वात्तथात्वम् ।

क्रमशस् अव्य० कारकार्थवृत्तेः क्रमात्+वीप्सायां शस् । क्रमं क्रमम्, क्रमेण क्रमेणेत्यादिकेऽर्थे "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाःस्युः क्रमशोवराः" मनुः ।

क्रमसंग्रह पु० श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृते दायाधिकारिक्रमज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमसन्दर्भ पु० अनुष्ठानज्ञानज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमागत त्रि० क्रमेणागतः । १कुलादिपरम्परया आगते "तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः" मनुः "अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुरुषैः परिरक्षिताः । अस्वतन्त्रा हि यत्तु तस्य क्रमागतमिति" व्यव०त० नारदः । २पित्रादिक्रमेण प्राप्ते च "व्यागमोऽभ्यधिको भोगादिना पूर्वक्रमागतात्" स्मृतिः । क्रमायातादयोऽत्र

क्रमादि पु० वेत्त्यधीते वेत्त्यर्थे वुन् प्रत्ययप्रकृतिभूते षा० शब्दगणभेदे स च गणः "क्रम पद शिक्षा मीमांसा"

क्रमि पु० क्रम-इन् । कृमिपदार्थे । द्विरूपकोष० "आमाटीपाचीलेघ्मशूलक्रमिविकारिणाम्" सुश्रु० ।

क्रमिक त्रि० क्रमादागतः ठन् । कुलक्रमागते । "आमैरक्रमिकैश्चैव (कर्म्मभिः) कश्चिदुच्छ्रितः" भा० स०५अ० । क्रमोविद्यतेऽस्य ठन् । २क्रमवर्त्तिनि । "क्रमिकं यच्चामयुग्मेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्" शब्दश्च० प्र० ।

क्रमिकण्टक न० कृमौ कण्टकमिव तद्ग्राह्यकत्वात् । २चित्राङ्के (चिता) ३उदुम्बरे च मेदि०

क्रमिघ्न न० कृमिं हन्ति हन–ट १विड्ङ्गे रत्नमा० । २कृमिनाशकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रमिज न० कृमिभ्योजायते जन–ड १अगुरुचन्दने अमरः २लाक्षायां स्त्री रत्नमाला०

क्रमिशत्रु पु० कृमेः शत्रुरिव । विड्ङ्गे रत्नमाला

क्रमु पु० क्रम उन् । गुवाके द्विरूपकोषः

क्रमुक पु० क्रम–उन् संज्ञायां कन् । १पट्टिकालोध्रे २गुवाकवृक्षे ३नक्तान्हादारुवृक्षे च अमरः ४भद्रमुस्तके ५कार्पासिकाफले न० मेदि० व्यं सालसादिगणे सुश्रुते उक्तः "सालसाराजकर्ण्यखदिरकदरकालस्कन्दकसुकेत्याद्युक्तमे "सालसारादिरित्येषः गुल्मकुष्ठविनाशनः । मेहपाण्डामयहरः कफमेदोविशोषणः" सुश्रु० तद्गुणा उक्ता "व्याखादितार्द्रकसुकाः सगुडाद्यात्" माधः गौरा० ङीष् । ६गुवाके स्त्री शब्दरत्नमाला

क्रमेतर त्रि० ५त० । क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने । ततः उक्थादि० तद्वेत्त्यधीते वा ठक् । क्रमेतरक तद्वेत्तरि तदध्येतरि च त्रि०

क्रमेल पुंस्त्री० क्रामति क्रम–विच् एलति अधः कर्मणि उष्ट्रे स्वार्थे क । तत्रार्थे । उभयत्र जातित्वात् ङीष् ।

क्रय पु० क्री–भावे अच् । पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (क्रेना)। प्रतिरूपद्रव्यदानेन तथाचरणे तु न क्रयव्यवहारः इत्यतः द्रव्यपदमनूक्ता पणपूरणेत्युक्तम् । क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वञ्च पूर्व्वस्वामिस्वत्वनाशादेव भवति सति तत्स्वत्वे सजातीयस्वत्व प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रेतुः स्वतोत्पत्त्र भावात् अतोमूल्यदानेन तत्स्वत्वापाकरणम् । तस्य च स्वस्वहेतुत्वम् "सप्त वित्तागमा धर्म्याः दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव च" स्मृतेः "स्वामी स्वकृथक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौतम स्मरणाच्च । क्रयादिरूपागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा "सप्त स्थावरागमोपायान् प्रदर्श्यं स्वत्र भुक्तेः प्रामाण्यमाह बृहस्पतिः । विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य्यभार्य्यान्वयागतम् । सपिण्डस्वाप्रजस्वांशं स्थावरं सप्तधा मतम् । पित्रर्जितक्रयाधाने रिक्थशौर्य्यप्रवेदनात् । प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्" ।

विद्यया प्रतिग्रहादिकप्रयोजकया, स्वत्वोपायःक्रयःप्रसिद्धः । बन्धो बन्धकं सोपाधिकस्वत्वहेतुर्नदावधौ चात्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदयुत्तरत्र विवेचनीयम् । क्रयबन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्य्यागतं युद्धार्जितम् । भार्य्यागतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पित्रादिक्रमोपात्तम् । अग्रजस्य सपिण्डस्यांशं रिक्थहरान्तराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्तम् । पित्रेत्यादिना प्रागुक्तानेव सप्तस्थावरागमोपायाननूद्य तत्र भोगस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विवाहः । स एव "क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमान्वितः । एवं विधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमवाप्नुयात् । संविभागक्रयप्राप्तं पित्रर्जितञ्च राजतः । स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिसमेक्षया । प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिक्षीनम् । तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिसमेक्षया तथा । अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविघातिनी । त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत्" ।

मूल्यं दास्यामीति मियमं कृत्वाऽपि बहुनादपि क्रयसिद्धिः यथाह विवादचि० कात्या० "पण्यं गृहीत्वा योमूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । कृतत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं दृष्टिवाप्नुयात्" अत्र विषये लेख्यपत्रकरणमाह बृहस्पतिः "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" । तस्यानुशयकालश्च अनुशय शब्देदर्शितः" । वैदिककर्म्माङ्गपरिक्रयादौ प्रायेण यजमानस्यैवाधिकारः यथाह क्रयाधिकरणे जै०सू०भा०

"स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मण्यस्तदर्थत्वात्"३।८।१ सू० ।

"अस्ति परिक्रयः ज्योतिष्टोमे "द्वादशगृहीतं दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्यम्" । तत्र सन्देहः-किम् अध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना ?-इति । किं प्राप्तम्?-समाख्यानात् अध्वर्युणा,-इति प्राप्ते ब्रूमः,-'स्वामिकर्म परिक्रयः' कस्मात् ? कर्मणः तदर्थत्वात्,फलकामो हि यजमानः यश्च फलकामः, तेन स्वयं कर्त्तव्यम्, स यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोति इति गम्यते, अथ न परिक्रीणीते, न सर्व्वं कुर्यात् । तस्मात् स्वामी परिक्रीणीते इति" शबरभाष्यम्

"वचनादितरेषां स्यात्" २सू०

"किम् एष एवोत्सर्गः ? न-इत्युच्यते,-'वचनात् इतरेषां स्यात्' । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रामाण्यात् भवति परिक्रयः,-'य एतामिष्टकाम् उपदधात् स त्रीन् वरान् दद्यात्'-इति" भा० ।

स्त्रीआदिक्रयस्य द्रव्यसाध्यतया स्त्रीणां पित्रा विक्रीतत्वात्

स्वामिना च क्रीतत्वात् द्रव्यस्वामित्वाभावे यज्ञाधिकारित्वं नास्तीत्याशङ्कायां सहपत्न्याऽधिकार इत्येतत् जै० ६। १।१० स्तवादौ भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा

"द्रव्यवत्त्वात् पुंसां स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रयाभ्याम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात्" १०सू०(पू०)

"पुंसां तु स्यात् अधिकारः, द्रव्यवत्त्वात्, द्रव्यवन्तो हि पुमांसो न स्त्रियः, द्रव्यसंयुक्त, च एतत् कर्म 'ब्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत'-इत्येवमादि। कथम्? अद्रव्यत्वं स्त्रीणां' 'क्रयविक्रयाभ्यां क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः, पिता विक्रीयन्ते, भर्त्रा च क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च पितृधनानामनीशिन्यः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम्। विक्रयो हि श्रूयते, 'शतमधिरथं दुहितृमते दद्यात्, "आर्षे गोमिथुनम्"-इति च। न च, एतत् दृष्टार्थे-स्मृति आनमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति। एवं द्रव्यैः समान योगित्वं स्त्रीणाम्" भा० "तथाच अन्यार्थदर्शनम्" ११सू०

'या पत्या क्रीता सती "अथान्यैश्चरति'-इति क्रीततां दर्शयति" भा०

"तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम्" १२सू० (आ० नि०) 'आहुः, यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्त्तनेन वा धनम् उपार्जितं, तेन यज्यते,—इति। उच्यते,—तदर्थस्त्री न स्वं, यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि तस्यैव। अपिच, स्वामिनस्तया कर्म कर्त्तव्यं न तं परित्यज्य स्वकर्माहेति कर्तुम्। यत् तया अन्येन प्रकारेण उपार्ज्यते, तत् पत्युरेव स्वं भवितुमर्हति—इति। एवं च स्मरन्ति, "भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्द्धनाः सर्व एव ते। यत्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्धनम्" इति" भा०

"[illegible]तु" १३सू० (सि०) तुशब्दः पक्षं [illegible] न च एतदस्ति,—निर्द्धना स्त्री—इति, द्रव्यवता हिंसा, फलोत्साहाविशेषात्, स्मृतिप्रमाण्यात् अवश्या तया भवितव्यं फलार्थिन्यापि, स्मृतिविशेषात् फलार्थिन्या यष्टव्यम्, यदि स्मृतिमनुरुध्यमाना परवशा निर्द्धना च स्यात्, 'यजेत'—इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र स्मृत्या श्रुतिर्बाध्येत। न च एतत्—न्याय्यम्। तस्मात् फलार्थिनी सती स्मृतिप्रमाणीकृत्य द्रव्यं परिरक्षीत् यजेत च—इति" भा०

"अर्थेन च समवेतत्वात्" १४सू०

अर्थेन च अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दानकाले संवादः क्रियते.—"धर्म्मे च अर्थे च कामे च न अतिचरितव्यः'—इति। यत्तु उच्यते,-'भार्यादयो निर्द्धनाः'—इति स्मार्त्तमागमपि निर्द्धनत्वम् अन्याय्यमेव, श्रुतिविरोधात्। तस्मात् अस्वातन्त्र्यम् अनेन प्रकारेण उच्यते, संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थम्" भा०

"क्रयस्य धर्म्ममात्रत्वम्" १५सू०। (आ०नि०)

यत्तु क्रयः श्रूयते,—धर्म्ममात्रं तु तत्, नासौ क्रयः—इति, क्रयो हि उच्चनीचपणप्रपणो भवति। नियतं त्विदं दानं शतमधिरथं, शोभनाम् अशोभनाञ्च कन्यां प्रति। स्मार्त्तं च स्मृतिविरुद्धं विक्रयं नानुमन्यन्ते। तस्मात् अविक्रयोऽयम्—इति भा०

"स्ववतामपि दर्शयति" १६सू०

'पत्नी वै पारिणाय्यस्य ईष्टे—पत्येव गतमनुमतं क्रियते। तथा "भसदा पत्नीः संयाजयन्ति, भसद्वा हि पत्नयः भसदावा एताः परमदक्षिणाम् ऐश्वर्यमवरुन्धते" भा०।

"स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्" १७सू०

स्वत्वाभावेऽपि दृश्यते—इत्येवं तावत् स्थितम्। तत्र सन्देहः,—किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथक् यजमानः उतसम्भूय यजेयाताम्!—इति। किं प्राप्तम्?—पृथक्त्वेन। कुतः?। एकवचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन कर्त्ता 'यजेत'—इति श्रूयते तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते,—दया न द्वौ पुरुषौ सम्भूय यजेयाताम्, तथा अत्रापि द्रष्टव्यम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—"स्ववतोस्तु वचनात्तयोः सहक्रिया एवं स्मरन्ति,—'धर्म्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्यः'—इति, तथा 'सह धर्मश्चरितव्यः, सहापत्यम् उत्पादयितव्यम्'-इत्युच्यते,—स्मृतिवचनेन श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुम्। न—इति ब्रूमः,—इह किञ्चित् कर्म, स्त्रीपुंसवत्तृक्सेव, यथा दर्शपूर्णमासौ—ज्योतिष्टोमः—इति, यत्र पत्न्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च आज्येन होम उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम्।

"ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितमाज्यं, स्त्रिया यजमानायाः पत्न्यवेक्षितं भविष्यति'—इति। न—इति आह,—नायम् ईक्षितृसंस्कारः, ईक्षितुः संस्कारो यदि, तदैवं स्यात्, आज्यसंस्कारस्य अयं, गुणभूतौ ईक्षितारौ, तत्र अन्यतरापाये नियतं वैगुण्यं, सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनः। तत्र एतत् स्यात्,—स्त्रीयजमाना पुमांसं परक्रीष्यति आज्यस्य ईक्षितारं, पुमांश्च स्त्रियन्यवेक्षितीम्—इति। तच्च न, पत्नीति हि यज्ञस्य

स्वामिनी इत्युच्यते, न क्रीता पत्नी—इति सम्बन्धि शब्दोऽयं यजमानः—इति च स्वामी क्रीतः। तस्मात् स्त्रीपुंसयोरेकम् एवज्ञातीयकं कर्म्म—इति।

"तत्र श्रुतिसामर्थ्यात् 'यः-कश्चित्, यया कयाचित् सह सम्भूय यजेत'—इति प्राप्ते इदम् उच्यते,—'यस्तया कश्चित् धर्म्मः कयाचित् सह कर्त्तव्यः, सोऽनया सह—इति, तेन न श्रुतिविरोधः स्मृतेः—इति गम्यते। अथ यदुक्तं,—केवलस्य पुंसोऽधिकारः केवलायाश्च स्त्रियाः, 'यजेत'—इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्—इति, तत् परिहर्त्तव्यम्। इदं तावदयं प्रष्टव्यः—'यजेत'—इत्येकवचने विवक्षिते, षोड़शभिर्ऋत्विग्भिः सहयागो भवति इत्येवम् उच्यते, प्रतिकारकं क्रियाभेदः, याजमानानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् 'यजते' इत्युच्यते यजमानः, आध्वर्यवानेव कुर्वन् अध्वर्युर्यजति—इत्येवम् उच्यते, यथा सम्भरणमेव कुर्वती स्थाली पक्तिं करोति—इत्युच्यते, यस्य च कारकस्य य आत्मीयोव्यापारः, स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति—इति। एवं चेत् यावान् व्यापारो यजमानस्य, स तावान् न सम्भूय कर्त्तव्यः, एकैकेनो याजमानेऽपरेणापरः। द्वादशे वा शते एकेन षट्पञ्चाशत्, अपरेणापि षट्पञ्चाशत्—इति। इह तु पत्नीव्यापारः अन्य एव, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्य एकत्वं विहन्ति, यथा अध्वर्युराध्वर्यवेषु प्रवर्त्तमानः। अवश्यं च सह पत्न्या यष्टव्यं, मध्यगं हि इदं दम्पत्योर्धनं तत्र यागोऽवश्यं सह पत्न्या कर्त्तव्यः, इतरथा अन्यतरानिच्छयां त्याग एव न संवर्त्तेत, तथाहि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागोनैवोपकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र क्रत्वर्थान् एका करिष्यति। कर्म्मसंस्कारार्थेषु नैव दोषः, सम्भवन्ति हि तानि स्त्रीपुंसाभ्यां इति" भा०

"लिङ्गदर्शनाच्च" १८सू०।

"लिङ्गं खल्वपि दृश्यते, 'योक्त्रेण पत्नीं सञ्जयति मेखलया यजमानं मिथुनत्वाय'—इति। यदि स्त्रीपुंसावेकत्व, योक्त्रस्य पेलजायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते, मिथुनसम्भवश्च, तदेतत् स्त्रीपुंससाधनके कर्म्मण्युपपद्यते, न अन्यथा" भा०

'क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते' १९सू०

"स्यादुत्तरमुच्यते। तृतीयः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, यदुक्तं स्वयती स्त्री—इति, क्रीता हि सा, इष्टार्थत्वात् अधिरथवत्तदानस्य, अतो यदस्याः स्वामित्वम् उच्यते, तत् भक्त्या यथा पूर्व्वकोऽस्माकं बलीवर्द्दानाम् ईष्टे—इति, एवं पत्न्यपि पारिणय्यस्य ईष्टे—इति" भा०

"फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसम्बन्धः" २०सू०

"नैतदस्ति, क्वयो मुख्याः, गौणं स्वामित्वम्-इति, फलार्थिनी हि सा, स्मृतेर्नादरिष्यते, स्मृत्यनुरोधात् अस्वा सात्, स्वयती स्मृत्यनुरोधात्" भा०

"फलवत्तां च दर्शयति" २१सू०

"सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यत्रसद्म धुर्य्युक्षायमृतम्, सञ्जानानौ त्रिजहतां अरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्"—इति दम्पत्योः फलं दर्शयति। तस्मात् अस्त्युभयाधिकृतौ—इति सिद्धम्" शबरभाष्यम्।

"क्रीहानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः" स्मृतिः।

क्रयनक्षत्राणि सु० चि० यो० धा० तानि यथा।

"क्रयस्तै विक्रयो नेष्टो विक्रयस्य क्रयोऽपि न। पौष्णा स्वपाश्विनीवातस्रवस्थिताः क्रये शुभाः" सु०चि०।

"अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेधं वदन्क्रयविक्रयनक्षत्राण्युद्दिशति क्रयस्तै—इति। क्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्यः, तथा विक्रयस्तै क्रयोऽपि न कार्यः, नन्विदमयुक्तं विक्रयोनाम मौल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं क्रयोनाम मौल्यं दत्त्वा स्वग्रहणं यदा येन क्रयः कर्त्तव्यः तदान्येन विक्रयोऽपि कर्त्तव्यस्तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणां महाभेदादुभयविधमुहूर्त्तानुपपत्तिः उच्यते विक्रीत्वा यदा मुहूर्त्तोविक्रयार्थं गृह्यते तदा क्रयिणोऽनुज्ञां लब्ध्वा दातव्यदिष्टं वस्तु स्वगृहात्पृथक् क्रियते, तत्कर्म विक्रयशब्दवाच्यं यदा तु क्रयिणा क्रयमुहूर्त्तं प्राप्यते तदा विक्रेतृमूल्यद्रव्यं दत्त्वा पृथक् कृतविक्रेयवस्तु गृह्यते तत्कर्मक्रयशब्दवाच्यमिति मत्वात्र समाधिः। अथवा क्रयिविक्रेतोरन्यतरस्य कदाचित्मुहूर्त्तसम्भवेदुयोवनावश्यकत्वे। आवश्यकत्वे तु मुहूर्त्तगवेषणायां कालयिलम्बनिष्पतावन्येन तृतीयेन मुहूर्त्तविचारमनङ्गीकृत्य समवस्तुप्राप्त्या वस्तुग्रहणसिद्धिसम्भवात् तदा विक्रेतुरेव मुहूर्त्तविचारः। एवं च क्रेतुरत्यवश्यक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा गृहीता सम्भवेत्तदैव मुहूर्त्तमनालोच्य वस्तुदानमावश्यकम् मुहूर्त्तविचारतः कालविलम्बे तावद्व्यवसायप्रतिपत्तेः। तदा तु क्रयण एव मुहूर्त्तविचारः। नन्वेवमपि क्रयविक्रयनक्षत्राणां पार्थक्ये नाभिधानात्तयोः परस्परगतनिषेधो न युज्यते यथा राजदर्शने विहितनक्षत्रेष्वन्यनक्षत्रेषु राजदर्शने निषिद्धेषु

स्यर्थाद्भ्यते, सर्वं "याक्यं सावधारणं भवतीति"न्यायात् उच्यते। क्रयनक्षत्रे क्रयः कार्य इत्युक्तेः विक्रयस्य स्वतन्त्रं कर्मत्वात् तत्र क्रयस्यैनिषेधाभावः एवं विक्रयस्यैवापि क्रयनिषेधाभावः तत्र निषेधे सत्यन्यनक्षत्राणां मध्यमत्वावगतेः कदाचित् क्रयनक्षत्राणां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य विक्रयस्य विहितमुहूर्तानुपलब्धौ तत्र मुहूर्तोमध्यमोऽपि-याच्यस्तदर्थमपि याचनिकस्तन्निषेधः श्रुतः। क्रयविक्रयन क्षत्रेभ्योभिन्ननक्षत्रेषु क्रयविक्रयौ मध्यमावित्यनुमितः निषेधस्य याचनिकत्वमुक्तं दीधितिकायाम् "यमार्द्रमघा-दिच्छताग्नेयपूर्वाश्चेष्टाः क्रये विक्रयणेऽतिशस्ताः। पौष्णाऽश्वि-चित्रास्वातीपुष्यहस्ताः शस्ताः क्रये विक्रयणे निषिद्धाः" इति अथ क्रयमुहूर्त उच्यते। तत्र पौष्णरेवतो अश्वयुः शत-तारका अश्विनी वातः स्वाती श्रवणः चित्रा एतानि भानि-क्रये शुभानि विक्रये निषिद्धानि च सम्मतिरत्नोक्तैव"।

क्रयण न० क्री-भावे ल्युट्। क्रये "वैश्यराजन्ययोः सोमे न्ययोधक्षिभीनुपनह्येच्छन् भक्षाय क्रयणप्रभृत्यनुसोमम्" कात्या०श्रौ०१०,६,३०, क्रयणप्रभृति (सोम) क्रयणादा-रभ्य" ककेः। क्रयणस्येदम् छ। क्रयणीय क्रयणसम्बन्धि-दिने। "अपसूक्ष्यभस्मावापनं क्रयणीयादौ" कात्या० श्रौ० १६,६,२३, आदौ क्रयणीयस्याङ्गः" सं० व्या०।

क्रयनियम पु० क्रये नियमः। क्रेतृविक्रेतोर्नियमभेदे। स च नियमः "भूयसा वस्नमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अक्रानिषं पुनर्यन्। स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्हीना दद्या वि दुहन्ति प्रवाच्यम्" ऋ०४,२४,६, भाष्ये दर्शितो यथा—

अत्र ऋग्वेदे संप्रदायविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते तएव लिख्यन्ते। "अत्रं यः पतिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा। स क्रेतारं पुनर्गच्छन्नविक्रीतस्त्वयं मया। इति ब्रुवन् कामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम्। स वि-क्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत्। हीनं न लभते वस्नंयदा विक्रीतवान् पुरा। यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा। अयं विक्रय एवेति समयस्येत् कृतोभवेत्। अथ सूत्रार्थमेतत् स्याद्विज्ञायैव तु निर्णयः। इत्येवं समयो ऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते। तस्मादादौ मया कार्यः स-मयोऽनेति चिन्तयत्। वासुदेवो वशीकृत्य शक्रं स्तोत्रेण भूयसा। विक्रीणन् समयं चक्रदुन्द्रं क इमामृचा। ऋतस्य ह्यृच एकार्थो भूयसा वस्नमित्ययमिति"। अय-मर्थः प्रतिपाद्यते कश्चित् भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण कनीयोऽल्पतरं वस्नं वस्तु मूल्यं धनमचरत् प्राप्नोति पु-नर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेतायमर्थो मया न विक्रीत इति ब्रुवन् न कामयते व्यवहारोत्तम पुरुषः। स विक्रेता भूयसा धनेन कनीयोऽल्पतरं मूल्यं नारिरेचीत् क्रेतुः सकाशान्न रिक्तीकरोति न लभत इत्यर्थः। दीना असमर्था दद्याः समर्थाश्च याणं यचनं विप्रदुहन्ति ययोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते"

"कदमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः यदा वृत्राणि जंघनदधैनं मे पुनर्ददत्" ऋ० ४,२४,१०,

"मम सदीयमिदं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः प्रीणयितीभिर्दश-भिर्दशसंख्याकाभिः स्तुतिभिः कः क्रीणाति क्रयं करोति हे तदानीं क्रेतारोयुष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते यदा-ऽयमिन्द्रो वृत्राणि स्वदीयान् शत्रून् जंघनत् हन्यात् अथा-नन्तरमेवैनमिन्द्रं मे मह्यं पुनर्ददत् पुनर्दद्यात्" भा०।

"निश्चित्य वस्तु तन्मूल्यमुभयोः सम्मतौ शिवे!। पर-स्परात्राकरणं क्रयसिद्धिस्ततो भवेदिति"। "क्रयसिद्धिर-दृष्टानां गुणश्रवणतो भवेत्। विपर्यये तद्गुणानामनन्यथा भवति क्रयः" मद्दा० नि० त०

क्रयलेख्य न० ६त०। "घटं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याज्जरा-न्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" ह्रद्-स्यनुक्तलक्षणे क्रयसूचकपत्रे (कबाला)।

क्रयविक्रय पु०द्वि०व०। हन्द्वः १क्रये विक्रये च। "आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ। विचार्य सर्वपत्रेषु कारयेत् क्रयविक्रयौ। पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते। कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" मनुः। "आगमनियमोपयोगादेः पण्यानामनियतत्वात् अस्थिरा-र्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरतरार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषेण व्यवस्थां (मूल्यस्य) कुर्यात्" कुल्लू०। "क्रयविक्रयानुशयश्च विवादः स्वामिपालयोः" मनुः। क्रयसहितोविक्रयः भा० त०। २क्रयसहितविक्रये। "देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः। नासन् कृतयुगे तात! तदा न क्रयविक्रयः" भा० व० १४६अ०। इतद्युक्ते वाणिज्ये "क्षणदानं तथाऽऽदानं यस्नानां क्रयविक्रयम्। न कार्य्यं दुरुणा सार्द्धं विप्रो-भूत्वा कथञ्चन" तन्त्रसा०।

क्रयविक्रयानुशय पु० क्रये विक्रये चानुशयः पश्चात्तापः। मनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे। स च द्विविधः क्रीतानुशयो विक्रीतानुशयश्च। अनुशयशब्दे १८६पृष्ठे तद्-विवृतिः द्रष्टव्या। अधिकं क्रीतानुशयशब्दे वक्ष्यते।

क्रयविक्रयिक पु० क्रयविक्रयाभ्यां जीवति ठन्। वणिग्जने "वस्नक्रयविक्रयाट् ठन्" पा० क्रयविक्रययहणं व्यस्तसमस्त विषयम् तेन व्यस्तादपि ठन्। क्रयिक विक्रयिक तेन जीविनि त्रि०।

क्रयशोर्य न० क्रपिशोर्ये+पृषो०। क्रपिशोर्ये त्रिका०।

क्रयाक्रयिका क्रयसहितः अक्रयः शाक० स्वार्थे क अत इत्वम्। क्रये अक्रये च।

क्रयारोह पु० क्रयस्य क्रयार्थमारोहत्यत्र आ+रुह आधारे घञ् चतुर्थ्यर्थे ६त०। हट्टे (हाट) हारा०।

क्रयिक त्रि० क्रयेण जीवति क्रयात् व्यस्तादपि ठन्। वणिग्जने "पर्याप्तत् क्रयिकलोकमगणप्रगण्येतित्यादि" माघः क्रय+प्रयोजनमस्यस्य ठन्। २क्रीतरि "धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः। घातको वधबन्धाभ्यामित्येष विविधो बधः" भा० आनु० ११५ अ०

क्रय त्रि० क्रयाय क्रेतारः क्रणीयुरितिवुद्ध्या प्रसारितम् को—यत् "क्रयस्तदर्थे" पा० नि०। क्रयनिमित्तं हट्टे प्रसारिते द्रव्ये "क्रव्यस्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी" शत० ब्रा० ३,३,३,१०

क्रवण त्रि० क्रु-शब्दे ल्यु। १स्तुतिकर्त्तरि "अवा न क्रार्हि क्रवणस्य रेजते" ऋ० ५,४४,९, "क्रवणस्य स्तुतिकर्तुः" भा० भावे ल्युट्। २शब्दकरणे न०

क्रविष्णु त्रि० क्रु—वा०ष्णुच्। क्रव्यादे राजसादौ "क्रव्यात् क्रविष्णुर्विनेतु दुष्कृतम्" ऋ० १,८७,४,

क्रविस् न० क्रव-इसुन्लस्वरः। मांसे क्रव्ये। "यदस्य क्रविषो गन्धोऽस्ति" ऋ० १०,१६२,९,१२० "क्रविषः मांसस्य" भा०

क्रव्य न० क्रव-यत् लस्य रः। आममांसे अमरः। "स्यादगतमपि क्रव्यमव्यपमति" मालतीः। "क्रव्यादः प्राणिनां क्रव्यं दुदुक्षुः स्वकलेवरात्" भाग० ४,१८,२२। मांसभेदास्तद्गुणाश्च सुश्रुते उक्ता यथा "अत ऊर्द्धं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः तद्यथा—जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति षण्णां मांसवर्गाणामेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः। ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति। तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः तद्यथा—जाङ्गला विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः वर्णमृगा विलेशया ग्राम्याश्चेति। तेषां जाङ्गलविष्किरो प्रधानतमौ तावेणहरिण्यौ कुरङ्गकुरङ्गमातृकाप्रभृतयो ललतमालशरभश्वदंष्ट्राघृतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जाङ्गाला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरा स्त्रीक्ष्णा रूक्षा वस्तिशोधनाश्च। कषायो मधुरो रूक्षः पित्तासृक्कफरोगहा। संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः। मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः। शीतलो बृंहणमूलः हृद्गन्धिर्हरिणो लघुः। एणः कृष्णस्तयोर्न्यूनो हरिणस्ताम्र उच्यते। न कृष्णो मद्य ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते। शीतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका। सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्काऽरुचिप्रणुत्। लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनप्तृकाशार्तीकचकोरकलविङ्गमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकक्रुतित्तिरिकुररराजक्रव्यवलक्रभृतयस्त्रग्राहिणः विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च। संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः। लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः। ईषद्रूक्षणमधुरो हृद्यो मेधाग्निवर्द्धनः। तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः। हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्वर्तित्तिरिः। रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः। कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दघ्ने च यश्यते। वातपित्तहरा हृद्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः। लघवः क्रकरा रूक्षास्तथा चैवोपचक्रकाः। कषायः स्वादुलवणस्तूच्यः कोष्ठो रुचिप्रदः। मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्शोकेन्द्रियकार्श्यकृत्। स्निग्धोष्णोऽनिलहृद्धृष्यः स्वेदस्वरबलावहः। वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु सः। वातरोगज्वरश्लेष्मविषमज्वरनाशनः। कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गष्टिककुलिङ्गगोलोडकडिंडिमाणकशतपत्रकमातृनिन्द्रकभेदाग्निशुकसारिकाबलगुलीगिरिषालहारलटूपकसुघट्टकीखञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः। कषायमधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः। पित्तश्लेष्महराः शीता बृंहणाल्पवर्चसः। सर्वदोषकरेषां भेदाग्नी मलदूषकः। कषायस्वादुलवणो गुरुः कालकपोतकः। रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च। विपाके मधुरस्यापि गुरुः पारावतः स्मृतः। कुलिङ्गो मधुरःस्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः। रक्तपित्तहरो वेशकुलिङ्गस्तित्तिरुकलः। सिंहव्याघ्रद्वीपितरक्षुतरक्षुच्छर्दीषिकाजरिष्टगालशृगेर्वारुकप्रभृतयो गुहाशयाः। मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः। उष्णवीर्या हिमा नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्। काककङ्कुकुररश्वाशशाशगृध्रशार्दूलकर्कविच्छिम्बेनष्टध्रप्रभृतयः प्रसहाः। एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वीर्यतोऽपि

केषु विशेषाच्छोथिषे हिताः मधुमूषिकदष्टशाखि-कावक्रशपूतिघासयानरप्रभृतयः पर्ण्यमृगाः। मधुरा गुरवो दृष्याश्चक्षुष्याः शोथिषे हिताः। स्वादुमूत्रपुरीषाश्च कासार्शःश्वासनाशनाः। श्वाविच्छल्यकगोधाशशदृष्टंशलो-पाकलोमशकर्कुकदलीस्वर्गप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकुल-मर्कावभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः। वर्चोमूत्रं संहतं कु-र्युरेते वीर्य्ये चोष्णाः पूर्ववत् स्वादुपाकाः। वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते च कुर्युः स्निग्धाः कासश्वासकार्शःपहाश्च। कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः। नातिशीतल-वीर्य्यत्वाद्धाते साधारणो मतः। गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका स्मृता। वातपित्तप्रशमनी दृंहणी बल-वर्द्धिनी। शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः। प्रियको मारुते पथ्योऽजगरस्वर्गमां हितः। दुर्नामा-निलदोषघ्नाः क्रमिदूषीविषापहाः। चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः। दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूष्णाः कटुपाकिनः। मधुरास्त्वतिचक्षुष्याः स्रष्टविण्मूत्रमा-रुताः। अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रहस्तिरक्षमेदःपुच्छकप्रभृतयो व्याख्याः। व्याघ्रा वातहराः सर्वे दृंहणाः कफपित्त-घ्नाः। मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः। ना-तिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः। छगलस्य नभिस्यन्दी तेषां पीनसनाशनः। दृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु। मेदःपुच्छोद्भवं दृष्यमौरभ्रसदृशं गुणैः। श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम्। श्यामा त्वग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम्। औरभ्रवच्छलवणं मांसमेकशफोद्भवम्। अल्पाभिष्यन्दित्वं वर्गो जाङ्गलः सदृशीकृतः। दूरे जगालनिलया दूरे पानीयगोचराः। ये क्रव्यादाश्च विष्किराश्च ते ऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः। अ-लीनासन्ननिलयाः सलीलेदकगोचराः। ये क्रव्यादाश्च वि-ष्किराश्च अल्पाभिष्यन्दिनस्तु ते। व्यानूपवर्गस्तु पञ्चविधः तद्यथा जलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति। तत्र गजमहिषवराहचमरशरभरोहित वराहखड्गोलूकर्क्षकालपुच्छकोन्द्रध्रुवारण्यगवयप्रभृतयः जलचराः प्रसवः। वातपित्तहरा दृष्यास्मधुरा रस-पाकयोः। शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्ध-नाः। विष्किरो लेखनश्च वीर्य्येण शीतदूषणः। स्वा-दुस्तलक्ष्यस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः। गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकामजित्। विपाके मधुरं ज्ञेयं गवयस्य तु वर्द्धनम्। स्निग्धोष्णमधुरो हार्यो मक्षिकस्तर्पणो गुरुः। निद्राप्रंस्त्वक्कस्तन्यवर्द्धनो मांस-दार्ढ्यकृत्। रुरुमांसं सस्वादुं कषायानुरसं स्मृतम्। वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम्। तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकामजित्। विपाके मधुरं चापि वातपित्त-प्रणाशनम्। शरभस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम्। वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम्। खेदनं दृंहणं दृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु। स्निग्धं श्वासानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम्। कफघ्नं खड्गपिशितं कषायमनिलापहम्। पित्तघ्नं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्। गोकर्ण-मांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम्। विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम्। हंससारसकौञ्चचक्रवाककुररका-दम्बकारण्डवजीवञ्जीवकबकबलाकाएडरीकलवशरारी-लुखनन्दीमुखमद्गुकोशकाच्चाम्बुकाचशुक्लाच्चएष्कर-शाविकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकासेघरावस्येतचरणाःप्रभृतयः प्लवाः संघातचारिणः। रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा दृष्या मरुञ्जितः। स्रष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रस-पाकयोः। गुरुष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्ष्यबलप्रदः। दृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः। प्रञ्जप्रञ्ज-नखगुप्तिशम्बूकभद्गूकप्रभृतयः कोशस्थाः। कूर्मकुम्भीर-कर्कटकक्षणकर्कटकशिशुमाराश्चप्रभृतयः पादिनः। शङ्ख-मत्स्याः स्वादुरसपाका मरुच्छुदः। शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः। क्षणकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः। शुक्लः शुक्रान्नकृत् स्रष्टविण्मूत्रोऽनि-लपित्तहा। मत्स्यास्तु द्विविधा ज्ञेयाः सामुद्राश्च। तत्र नादेयाः। रोहितपाठीनपाटलाराजीवर्षभगोमत्स्य-क्षणमत्स्यवाशुझारसुरलसकुक्कुटदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः। ना-देया मधुरा मत्स्या गुरवोमारुतापहाः। रक्तपित्तकरा उष्णा दृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः। कषायानुरस्तेषां शष्य-शैवालभोजनः। रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः। पाठीनः श्लेष्मलो दृष्यो निद्रालुः पित्तनाशनः। दूषयेदस्रपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ। सुरलो दृंहणो दृष्यः स्वल्पश्लेष्मकरस्तथा। सुरसङ्गाग्रसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः। सङ्घाहदेषु मलिनः रूक्षेऽल्पस्रवकाः स्मृताः। तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकमन्दि-यारलकमकरगर्गरकचन्द्रकलङ्घालीनराजीवप्रभृतयः सा-मुद्राः। सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः। उष्णा वातहरा दृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः। बला-यङ्घा विशेषेण मांसाग्नित्वात्सशुक्रजाः। तेषामम-

निलम्नत्वाद्गौरुष्ट्रकौपत्रौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात् स्वाद्वपाकत्वात् तयोर्वाग्रा गुणोत्तराः । नादेया गुरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्यचारिणः । सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरोलघु । अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्प्लोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः । उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् । इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः । तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्धजीर्णक्षयबालानामसात्म्यचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहतपरिणतात्मांसपूर्णवीर्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति । अरोचकं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्त्तितम् । विषव्याधिहतं मृत्युं. बालं कर्दिञ्च कोपयेत् । कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितम् । स्निग्धमुत्क्लेशजननं क्षयं वातप्रकोपणम् । एभ्योऽन्येषामुपादेयं मांसमिति । स्त्रियस्तृष्णादेषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाशरीराः प्रधानतमा एवमेकजातीयानां महाशरीराः प्रधानतमाः । स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः तद्यथा—रक्तादिषु शुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्तरेषु गुरुतरास्तथा सक्थिस्कन्धकोडशिरःपादकरकटीपृष्ठचर्म्मकालेयकयकृदन्त्राणि । शिरःस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चाग्रमध्ययोः । गुरुपूर्वं विजानीयाद्वातनस्तु यथोत्तरम् । सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदाहृतः । पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम् । उरोपीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । पक्षोत्क्षेपात्मको दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् । अतीव रूक्षं मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनाम् । हरिणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम् । मत्स्याशिनां पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणाम् । जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादेवशफास्तथा । प्रसहाविलवासाश्च ये च जाङ्गलसंज्ञिताः । प्रायदा पिष्कराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम् । अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा । प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ बालसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्वशरीरेभ्योऽपे प्रधानतमा भवन्ति यक्षत्पृदेशवर्त्तिनस्तानादद्यात् प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कं साद्यस्कमक्लिष्टमुपादेयं मांसमिति । भवति चात्र । वयः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् शरीरिणि" ।

क्रव्यघातन पु० क्रव्यस्य क्रव्यार्थं घात्यतेऽसौ हन—स्वार्थे णिच्—कर्म्मणि ल्युट् चतुर्थ्यर्थे ६त० । १मृगमात्रे शब्दच० । क्रव्यार्थं घातयन्ति घाति—ल्यु । मांसार्थघातके रुरुरूपे मृगभेदे "यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति" भाग० ५।२६।१५ तस्य तद्घात्योक्तेः "क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थम्" श्रीधरः

क्रव्यभुज् पु० क्रव्यं भुङ्क्ते भुज—क्विन् । १क्रव्यादे राक्षसे २क्रव्यादे रुरुरूपे मृगभेदे च "ससैन्धवः क्रव्यभुगेयमांस योर्हितः सर्पिः समधुः पुटाङ्क्षयः" सुश्रु० । ३मांसभोक्तृमात्रे त्रि० ।

क्रव्याद् पु० क्रव्यं मांसमत्ति अद—क्विप् । १राक्षसे २मांसाशिनि त्रि० मेदि० "क्रव्यादगणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः । रघुः "क्रव्यादः रुद्रादयः" मल्लि० "क्रव्याद्भिश्च हृतस्यान्यैः" मनुः "क्रव्याद्भिः व्याघ्रादिभिः" कुल्लू० "अष्टगालखरैर्दृष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव" मनु० च ३यदाहके अग्निभेदे "अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधदेवयजं वह आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्वाऽन्नमत्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति" शत० ब्रा० १।२।३।४। "हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं निःसेध निःशेषं दूरे गमय" वेददी० "योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश यो गृहम्" ऋ० १०।१६।१० क्रव्यादोनिप्राग्निश्च गुरुतल्पगमनमहापातकावशेषवतां मनूक्ता यथा "तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणां तथा । क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः"

क्रव्याद पु० क्रव्यमत्ति अद-अण् उप० स० । १राक्षसे २मांसभोजिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् सि०कौ० । "क्रव्यादः शवभक्षणे" विधानपा० ५०पृ० उक्तो २वह्निभेदे ।

वह्नेश्च क्रव्यादत्वं भा० आ०७अ० भृगुणा सर्वभक्षत्वे शापे अग्नये दत्ते तत्परिहारार्थं शवरूपक्रव्यादनादुक्तम् "कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्र्यभुक् तथा । हुतभुक् सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति" इत्युपक्रमे "लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च । त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः । स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् यथा क्रियाः । कस्मादेवं विसूष्टस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! । त्वं पवित्रं सदा लोके सर्व्वभूतगतिश्च ह । स त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि । अपाने ह्यर्च्चिषोयास्ते सर्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ! । क्रव्यादा

च तनुर्या ते स सर्वं भक्षयिष्यति । यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते । तथा त्वदर्चिर्भिर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति । त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् । स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यस्तपोधिभो ! । देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं सुखे हुतम्" । क्रव्याच्छब्दश्रुते शत० ब्रा० वाक्येन ऋग्वेदवाक्येन च तस्य कर्म्मादावपसारणमुक्तम् । "क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्योहव्यं वहतु प्रजानन्" ऋ०१०,१६,९,भा०

"आहिताग्निमरणे एतदादिके द्वे ऋचौ औपासनोद्वासने विनियुक्ते तत्र प्रथमायाः पूर्व्वार्द्धेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति उत्तरे शान्तिकर्म्मार्थमादत्ते । "क्रव्यादं क्रव्यमामिषं तदस्तीति तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञो यमो राजा देवांस्तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु अथ शान्तिकर्म्मार्थमुपासने इतरः क्रव्यादादन्यो जातवेदा अग्निरिहैव देशे देवेभ्यो देवार्थं हव्यं वहतु" भाष्ये दक्षिणपश्चिमदेशे तस्याग्नेः प्रक्षेपणोक्तेः । ४मांसभक्षके मृगभेदे "यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति" भाग० ५,२६,१५, ।

क्रव्यादाश्च व्याघ्रदयस्तद्योनिप्राप्तिश्च अभक्ष्यभक्षणपापात् भवतीति मनुनोक्तं "हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमयोऽभक्ष्यभक्षणात्" क्रव्यादा व्याघ्रादयः कुल्लू० क्रव्यादिनुप्रभृतयोऽत्र स्त्रियां ङीप् ।

क्रशि नामधातुः क्रशं करोति णिच् ऋतोरः । कृशयति ते अचक्रशत् त । क्त कृशितः । "कृशितं शरीरमशरीरशरैः" माघः । क्रशितं क्रशीकृतम् ।

क्रशिमन् पु० क्रशस्य भावः दृढा०इमनिच् ऋतोरः । काश्ये "सुभ्रुवां कृशिमशालिभि मध्ये" माघः ।

क्रशिष्ठ त्रि० अतिशयेन क्रशः इष्ठन् ऋतोरः । अतिशय क्रशे । ईयसुन् । क्रशीयस् तत्रार्थे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

क्रा त्रि० क्रम्-विट् मस्यात् । क्रान्तरि उदधिक्राः ।

क्राकचिक त्रि० क्रकचः करपत्रं तत्क्रियया जीवति ठक् । करपत्रक्रियोपजीविनि (करानि) । "मायूरकाः क्राकचिकाः वेश्वकारुचकास्तथा" रामा०अयोध्याकाण्डे ८२अ०

क्राथ पु० क्रथदेशानां राजा अण् । १राक्षसमहावतारे दक्षिणापथेश्वरे नृपभेदे "प्रहस्तु सुभुजे यन्तु सिंहिकार्केन्दु मर्द्दनम् । स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः" भा० आ० ६७अ० । "तमन्वयुर्नृपास्तस्य दक्षिणापथयामिनः । क्राथोऽशुमान् श्रुतर्वा च वेगवान्दारुश्च वीर्य्यवान्" हरिवं० ११८अ० । २रामसेनापतिवानरभेदे च "नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता । ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये" भा० व० २८३अ० । ३नागभेदे "क्राथः शितिकण्ठोग्रतेजास्तथा नागो चक्रमन्दातिचण्डौ" भा० औ० ४अ० । क्रथ-भावे घञ् । ४मारणे पु० हेम०

क्रान्त पुंस्त्री क्रम-कर्त्तरि क्त । १वोटके स्त्रियां जातित्वेऽपि ङ्योगोपधत्वात् टाप् । कर्म्मणि-क्त । २आक्रान्ते ३आरूढे च त्रि० "क्रान्तं ऋचा काञ्चनपद्मभाजा" माघः "अश्वक्रान्ते ! "रथक्रान्ते ! विष्णुक्रान्ते ! वसुन्धरे !" स्नानमन्त्रः । ४पादेन्द्रिये न० । "मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्" मनुः "क्रान्ते पादेन्द्रिये" कुल्लू० । भावे-क्त । ५क्रमणे न० । "क्रान्तो भावोद्रवत्प्रकाशते" इत्युक्तेः ६क्रमणकर्म्मणि न० "विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" शत० ब्रा० ५।४।२।६। कर्त्तरि क्त । ७दृढत्वां स्त्री राजनि० टाप्नतीति त्रि०क्रान्तदर्शिन् त्रि०क्रान्तमस्मद्वाह्येन्द्रियविषयमतिक्रान्तं यस्य भूतादि सर्व्ववस्तु दृष्टं शीलमस्य दृश-णिनि । १अतीतादिवस्तुद्रष्टरि २सर्व्वज्ञे ब्रह्मणि न०क्रियाशब्दे १८११पृ०दृश्यम् ।

क्रान्ति स्त्री० क्रम-भावे क्तिन् ।१पादविक्षेपे २गतौ च हेम० अयनशब्दे २२६पृ०दर्शिते ज्योतिषप्रसिद्धे अयनशब्दार्थे तत्रानुक्रमणिकं सू० त्रि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा "ननु गोले कृते द्वादशराशीनां सत्त्वादन्यथा चक्रकलानुपपत्तेरित्यत्र कृतत्वाभावात् कथं राश्यङ्कनं ? राशियिभागानुपपत्तिश्च अन्तरालभागस्याकाशात्मकत्वादियतो हृतस्य कथनच्छलेन पूर्व्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्य्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं करोतीत्याह" रङ्गः । "अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथाऽपरा । क्रान्तिसञ्ज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भास्वान्" सू०सि० । "अयनस्थानमारभ्यायनं परिवर्त्तनं तदयनस्थानपर्य्यन्तम् । चकार आरम्भसमाप्त्योर्भिन्नायनस्थाननिरासार्थकः । अपरा गोले आधारवृत्तप्रमाणा हृतच्छाया कक्षा तथा राश्यङ्कमार्गेण । एवकारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थकः । तिर्यक् उक्तवृत्तानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसञ्ज्ञा कृ-मर्थं क्रान्तिः यद्भगभोगज्ञानार्थं हृतं तत्क्रान्तिसञ्ज्ञकं लिप्तम् । अयनविषुवद्दृग्वृत्तं क्रान्तिवृत्तं द्वादशराश्या-

ङ्कित गोले निबन्धमेदिति तात्पर्यार्थः। भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् सः सूर्य्यः। एतेन चन्द्रादीनां निरासः। सदा निरन्तरं तया क्रान्तिसञ्ज्ञया कक्षया पर्य्येति स्वशक्त्या गच्छतु भगणपरिपूर्तिभोगं करोति। सूर्य्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः। ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतोन गच्छन्तीत्यत आह "रङ्गः

चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः। ततोऽपक्रान्ता दृश्यन्ते विक्षेपान्तेऽपक्रमात्" सू० "चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्वकीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वगोलस्थानेऽधिष्ठितैस्ततः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वग्रहभोगस्थानादित्यर्थः। चक्रार्द्धे पातरेखाऽपक्रान्ता दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति। अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः। दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलाग्रस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते। तथा च क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च लग्नसक्तपरमविक्षेपकलाभिस्तत्त्रिभान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च दृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन स्वं स्वं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छतीति भावः" रङ्गः क्रान्तिस्पष्टताप्रकारस्य सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा "अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्पष्टक्रान्तिमाह" रङ्गनाथः "विक्षेपापक्रमैक्यं क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता। दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथा गता" सू० सि०

"यस्य ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिक्षा ज्ञेया। तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोनगोलदिक्षो ज्ञेयः। गोलस्तु मेषादिषट्कमुत्तरस्तुलादिषट्कं दक्षिणः। अथ ग्रहक्रान्त्योरेकदिक्त्वेन क्रान्तिः कलादया कलात्मकविक्षेपेण युता तयोर्दिग्भन्नत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुताऽन्तरिता षेषदिक्का स्पष्टा क्रान्तिः स्यात्। ननु सूर्य्यस्य विक्षेपाभावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यत आह भास्करश्चेति। सूर्य्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः। अत्रोपपत्तिः। विषुवद्वृत्तादृग्वृत्तविक्षेपकेन्द्रपर्य्यन्तं याम्योत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्त्वे तद्योगतुल्यमन्तरं, भिन्नदिक्त्वे तदन्तरमितमन्तरमिति। अत्र ग्रहस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकक्रमभयात् स्वल्पान्तरत्वाद्गोपेक्षिता भगवता कृपावता। अन्यथा ग्रहस्य ध्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तायनवृत्तकर्म्म कथमव्याहतं स्यादित्यलम्" रङ्गनाथः।

रवेर्दृग्क्रान्तिवशेन दिनरात्रिभेदः सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "हानिवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः" इति दिनरात्योर्हानिवृद्धी सुरासुरविभागयोर्भवत इत्युपक्रम्य विशदीकृत्य दर्शितो यथा

"मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका। देवांशे च क्षपाहानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे। तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयवृद्धी तयोरुभे। देशक्रान्तिवशात्सत्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम्" सू० "मेषादौ षड्भे उदगुत्तरगोले सूर्य्ये सति उत्तरतो यथोत्तरं सदा यावदुत्तरगोले देवांशे जम्बूद्वीपेऽधिका यथोत्तरमधिका वृद्धिर्निरक्षदेशीयदिने। तुलाद्यधोत्तरं सूर्य्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं दिने वृद्धिः परमोत्तरगमनात् परावर्त्तते। यथोत्तरं न्यूना वृद्धिरित्यर्थः। क्षपाहानी रात्रेरपचयः। चः समुच्चये। आसुरे समुद्रादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्रोः क्षयवृद्धी विपरीतं व्यत्यस्तम्। दिने हानीरात्रौ वृद्धिरित्यर्थः। तुलादौ षड्भे दक्षिणगोले सूर्य्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपसमुद्रादिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योरुभे हे क्षयवृद्धी उभयथापि वामं व्यत्यस्तम्। अयमर्थः जम्बूद्वीपे दिनरात्र्योरुत्तरगोलस्थवृद्धिक्षयकृतेन क्षयवृद्धी स्तः। समुद्रादिदक्षिणभागे दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ स्त इति। ननु क्षयवृद्धेः कियन्मितत्वमित्यतः पूर्व्वोक्तं स्मारयति देशक्रान्तिवशादिति। तद्विज्ञानं तयोः क्षयवृद्ध्योर्ज्ञानं सद्ज्ञानं नित्यं प्रत्यहं देशक्रान्तिवशात्। देशप्रभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधात् पुरा पूर्वखण्डस्पष्टाधिकारे "क्रान्तिज्या विषुवद्भक्ता क्षितिज्या द्वादशोद्धृता। त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः"। तत्कार्मुकमित्यनेन दिनरात्र्योरर्धं उक्तम् तद्द्विगुणं दिनरात्र्योरित्यर्थसिद्धम्। अत्रोपपत्तिः। निरक्षदेशे ध्रुवद्वयलग्नक्षितिजवृत्तं तत्र उत्तरभागे स्वस्थानक्षितिजं स्वभूगोलमध्यस्थसूत्तरध्रुवादधो दक्षिणध्रुवाद्योन्मित्यत उत्तरगोले निरक्षक्षितिजादधो दक्षिणगोल ऊर्ध्वमिति पञ्चदशघटिका निरक्षदेशदिनार्धं क्षितिजान्तररूपचरेण गोलक्रमेण युतहीनं दिनार्धं रात्र्यर्धं च विपरीतम्। एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे क्षितिजसूत्तरध्रुवादुन्नतं दक्षिण-

ध्रुवान्नतमिति निरक्षक्षितिजान्निरक्षक्षितिजं गोलकृतेर्गोर्ध्वाध इत्युत्तरभागाद्व्यस्तम् । अथोक्तस्यावधिदेशं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह"रङ्गः "भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम् । व्यासाग्रयोजनैरर्को व्यक्षाद्व्याप्युपरिस्थितः" सू०सि० । "भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं प्रागुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षट्त्रिंशदधिकशतत्रयसितैर्भक्तं लब्धयोजनैः कृत्वा सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तु निरक्षदेशोपर्येव परिभ्रमति । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशान्नेरोरुत्तरदक्षिणाभिमुखं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति । तद्योजनज्ञानं तु भगणांशैर्भक्तैर्व्यस्तद्युनिरक्षदेशस्थभूपरिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनेत्युपपन्नम् । अथ दिनमानानयनगणितस्यावधिदेशज्ञानं श्लोकाभ्यामाह"रङ्गः । "परमक्रान्त्यादेवं योजनानि विशोधयेत् भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः । अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः । नाड्यःषष्ट्या सकृदहर्निशाध्वन्यि सकृत् तथा"सू०सि० "परमक्रान्तिभागाच्चतुर्विंशन्मितात् एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि । भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य चतुर्थांशात् परिवर्जयेत् । अवशिष्टानि यानि यल्लङ्कायामितानि योजनानि भवन्ति तैर्योजनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ देशौ तयोरित्यर्थः । अनयान्न उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसन्धौ मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन व्यत्यासेन सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटीषष्ट्याहर्दिनमानं भवति । अक्षिन्ने तादृग्देशे तक्षिन्नेवायनसन्ध्यासन्ने सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलोमेन रात्रिर्भवति । अक्षिण्णो दिनेन समुच्चयार्थः । एतदुक्तं भवति—कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितदिनं तदैव निरक्षदेशाद्दक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः । मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे तादृशे षष्टिमितं दिनमिति । अत्रोपपत्तिः—परमक्रान्तियोजनानि भूवृत्तचतुर्थांशयोर्जनेभ्यो हीनानि । निरक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मान्नेरोर्दक्षिणोत्तराग्रं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्तरितम् । अतस्तत्र लङ्कांशाच्चतुर्विंशतिः कलांशाश्च षट् लहरिति । तद्देशे क्रान्तिवृत्तानुकारं क्षितिजमित्यत्र नाले षष्ट्युद्गतघटीमितमहोरात्रवृत्तचतुर्भागचक्रं निरक्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चरमत उक्तरीत्या दिनार्धं रात्र्यर्धं पोक्तरीत्या यथायोग्यं त्रिंशत् तद्विगुणं षष्टिघटीमितमानं गणितरीत्योपपन्नम् । युक्तं चैतत् अयनान्ताहोरात्रवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेश एकत्रैव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवहभ्रमितसूर्यपरिवर्त्तपूर्त्तिः षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथायोग्यं तद्गोलस्थित्या प्रत्यक्षमिदमेवेति । अथोक्तदिनरात्रिज्ञानगणितं तदवधिदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्न्यूनमित्याह"रङ्गः"तदन्तरेऽपि षष्ट्यग्रे क्षयवृद्धी अहर्निशोः । परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्त्तते"सू० "तदन्तरे निरक्षदेशोक्तावधिदेशयोरन्तरालदक्षिणोत्तरविभागदेशे षष्ट्यग्रे षष्टिघटीमध्ये क्षयवृद्धी अपचयोपचयाख्यक्रीत्या दिनरात्र्योर्न्यूनाधिक्यं भवतः । परतोऽवधिदेशाद्दक्षिणदेशे दक्षिणोत्तरे दैत्यदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्रवाद्यधिष्ठितो भूर्तो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गतदेशसम्बन्धी गणितसिद्धा परिवर्त्तते भ्रमति । तत्रोक्तरीत्या दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ न भवत इत्यर्थः । क्षितिज्याधिकाराच्चरानयनानुपपत्तेः चरस्वरूपासम्भवाच्च तथा विपरीतगोलस्थितिं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति"रङ्गः "क्षणे भूवृत्तपादे तु द्विज्याप्तक्रमयोजनैः । धनुर्भगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते । तथा च सुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः । नष्टच्छायामहीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत्"सू० "द्विराशिजा ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः पूर्वागतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे हीने सति । तुकाराच्चरक्षदेशात् तद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्भकरराशिस्थोऽर्कस्तद्दृग्वासिभिर्न दृश्यते । धनुर्भकरस्थोऽर्कः तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । असुरभागे निरक्षदेशाद्दक्षिणप्रदेशे । चः समुच्चयार्थः । तुकारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तथा तद्देवयासिभिर्न दृश्यते । नष्टच्छायामहीवृत्तपादे अभावः प्राप्ता महोच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे सूर्यस्य दर्शनं सदा कथयेत् । यत्र भूच्छायातिथिका रात्रिर्नास्ति तत्र दिनमित्यर्थः । तथा च निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितोत्तरप्रदेशे कर्कमिथुनस्थोऽर्को दृश्यते तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थोऽर्को दृश्यते इति फलितार्थः । अतएव "त्रैराश्ययुङ्नवरक्षाः कलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन । दृश्यते न मकरो न कार्श्मुकं

किञ्च कर्कि मियुनो मदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्तं नङ्गच्छते" रङ्गनाथः ।

क्रान्तिचेत्र न० क्रान्तिज्ञानार्थं चेत्रम् । सि० शि० उक्ते अपमचेत्राकारे पदार्थे यथा

"चेत्राणि वज्रे ऽपमसंभवानि संचेपतोऽत्रापमवाच्चि चातः। भुजोऽपभः कोटिगुणो द्युजीवा कर्णस्त्रिभज्या त्रिभुजेऽपमोत्थे । नेषादिजीवाः स्वृतितोऽपवृत्ते तद्भूमिजे क्रान्तिगुणा भुजाः स्युः । तत्कोटयः स्वद्युनिशाख्यवृत्ते व्यासार्द्धवृत्ते परिखा.मनानाम् । चापेषु तासामसवस्ततो वे तेऽन्यो विगुद्धा उदया निरक्षे" सि०शि०

क्रान्तिज्या स्त्री क्रान्तिवृत्तचेत्रस्थे सि० शि० उक्ते ऋजुचेत्रावयवभेदे । ऋजुचेत्रशब्दे ४२४० ऋजुचेत्रादयि उक्तानि । तन्मानानयनम् ।

"युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ । जिनांशमौर्व्या १३६७ गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्यो २४२८ द्धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । त्रिज्या ऋतेः ११८१६८४४ प्रोज्झ्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम् । अत्रापभासंगुणितापभज्या तद्द्वादशांशो भवति त्रिंतज्या सि० शि० ।

"अत्र खेटादित्युपलक्षणम् । यस्मात् खेटाल्लग्नाद्वापमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव । तथा यस्माद्दृग्यमन्त्रिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव । सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम् ।

ऋजोपपत्तिः । विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्योग्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः । तयोः संपाते क्रान्त्यभावः । ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिन २४तुल्यभागाः । अतस्तत्संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या । उदयाश्च तत एव । स तु संपातो मेषादेः प्रागपनांशतुल्येऽन्तरे । अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेयुक्तम् । यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टभुजज्यया किमिति । फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्गा क्रान्तिज्या भुजत्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमभवति । क्रान्तिज्या होरावृत्तव्यासार्धम् । शेषं द्युज्या" इति० ।

देशभेदे कालभेदेन रवेः क्रान्तिज्यानयनार्थं ब्रह्मपूर्वकं सि० शि० निर्णीतं यथा

"मार्तण्डः समसंज्ञकं किल यदा दृष्टः प्रविष्टः सखे! काले पञ्चघटीमिते दिनगते यत्रा मते तावति । क्वेनाप्य-

ज्जयिनीगतेन तरणेः क्रान्तिं तदा वेत्सि चेत्तन्त्रे त्वां निश्चितं सुरवेगखण्डकोन्नत्ते भक्तुम्माङ्गुश्म्" ।

"हे गणक ! केनचित् किलोज्जयिनीगतेन यदा दिनगते पञ्चघटीमिते काले मार्तण्डः समसंज्ञकं प्रविष्टो दृष्टस्तदा कियती क्रान्तिर्ज्ञेयेकः प्रश्नः । अथानयोः तावति पञ्चघटीमिते गते वा काले समसंज्ञकं प्रविष्टो दृष्टस्तदा चया क्रान्तिज्या तां त्वं चेद्वेत्सि तदा सुरवेगखण्डकोन्नत्ते भक्तुम्माङ्गुशं निगद्योद्धृतं त्वामहं मन्ये" इति० ।

"या स्याद्वेरुन्नतकालजीवाभीष्टा कृतिः सा प्रथमं प्रकल्प्या । अर्का१२त्तभावात्तु नतोन्नतकर्णलब्धोद्धृता स्वादृग्मज्रकाऽस्याः । चरादिकेनेष्टकृतिः प्रसाध्या तुल्यस्तया क्रान्तिगुणोऽसकृच्च । तदाद्यकृत्या विकृतः स्फुटः स्यात् सकृत्तरश्मौ समसंज्ञलग्ने" सि०शि० ।

"रवेः समसंज्ञलग्नप्रवेशे य उन्नतकाल उदिष्टस्तस्य जीवा सा तावत् प्रथममिष्टकृतिः फलघ्या । ततो द्वादशगुणया सया गुणया पलकर्णघ्नेन भाज्या । सा किल स्थूला क्रान्तिज्या भवति । तस्याः क्रान्तिज्याया द्युज्यां कुज्यां चरज्यां चरं च हत्वा "अधोन्नतादूनयुताच्चरेण" इत्यादिनेष्टकृतिः साध्या । तया पूर्वभागता क्रान्तिज्या गुणया । आद्यकृत्या कल्पितया भाज्या । फलं स्फुटासद्वा क्रान्तिज्या भवति । अतोपपत्तिः । अधोन्नतकालजीवातुल्या प्रथमं तद्धृतिः कल्पिता । तया अनुपातेन यद्भुः । यदि पलकर्णेन द्वादशकोटिस्तदा तद्धृतिकर्णेन किमिति । अत्र तद्धृतेर्द्वादशगुणः पलकर्णो हरः । फलं समसंज्ञलग्नभुः । पुनरन्योऽनुपातः । यदि पलकर्णेनाभा भुजो लभ्यते तदा समसंज्ञलग्नभुतुल्येन कर्णेन किमिति । फलं क्रान्तिज्या स्थूला । अस्याः क्रान्तिज्यायाश्चरादिकेन "अधोन्नतादूनयुताच्चरेण" इत्यादिनेष्टकृतिः साध्या । तां तद्धृतिं प्रकल्प्य पुनः क्रान्तिज्या साध्या । एवमसकृद्यावदविशेषः । तत्रासकृत्कर्मणि त्रैराशिकेन क्रियोपसंहारः कृतः । यदि कल्पितया कृत्यैयं क्रान्तिज्या लभ्यते तदेदानीमानीतया किमिति । एवं क्रान्तिज्या स्फुटा स्यादृग्मण्डलम् । इदानीं द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह" इति० ।

"तदा नतज्यान्तिभजीवयोर्यद्वर्गान्तरं तत् पलभाक्षतिघ्नम् । तेनोद्धृतो व्यासदलस्य वर्गो वेदेन्द्र १४४निघ्नोऽथ सकृत्पलघ्या । व्यासार्धवर्गाद्विकृतात् पदं स्यात् क्रान्तिज्यका सा त्रिभमिश्रितोनी । जिनांशकौर्व्या विकृताऽन्यचापादृग्मण्डले प्रवृत्ते च यथा रविः स्यात्" सि०शि० ।

"यदा समसप्तकं प्रविशेत् दृष्टस्तदा या नतघटिकास्तासां जीवा तस्या वर्गेण त्रिज्यावर्गो रहितः। ततः पलभावर्गेण गुणयेत्। तेन भाजयेत्त्रिज्यावर्गः। किंविशिष्टः वेदेन्द्र १४४ गुणितः। तत्र यत् फलं लभ्यते तेन सैकेन त्रिज्यावर्गाद्विक्रान्तिज्यामूलं लभ्यते सा क्रान्तिज्या स्यात्। सा क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा जिनांशज्यया भक्ता यत् फलं तस्य चापादृष्या रविर्भवति तत्यर्थे वक्ष्य प्रमि०।

क्रान्तिज्याविशेषेण रव्यादिक्रान्त्यानादिकमपि तत्रोक्तं विस्तरभयात् नोक्तम्। कुमज्ज्याशब्दे २२०३ पृ० दर्शिते २क्रमज्यारूपे पदार्थे च।

क्रान्तिपात पु० क्रान्त्यर्थं पातः विषुवत्क्रान्तिवलययोः अश्वघातादिवत् चतुर्थ्यर्थे ६त०। सि० शि० उक्ते क्रान्तिनिमित्ते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः संपाते। सि०शि०तद्विवृतिर्यथा विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात्। तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे। अयनचलनं यदुक्तं सुद्धालाद्यैः स एवायम्। तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः। तत्संजातं पातं त्रिघ्ना खेटेऽपमः साध्यः। क्रान्तिवशाद्धरसुदयाश्वरज्जुलग्नागमे तत्तः क्षेयः" सि०शि०। "क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः। पातो नाम संपातः। कयोः विषुवत्क्रान्तिवलययोः। नहि तयोर्मेषादावेव संपातः। किंतु तस्यापि चलनमस्ति येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः। मेषादेः दृष्टतत्स्थावद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं लक्ष्यमित्यर्थः। नहि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं शक्यते प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात्। उपलब्धिप्रकारस्तत्र वक्ष्यति। तत् कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्नपुणैरपि नोक्तः? इति चेत्। तदा स्वल्पत्वात्। तेनैवोपलब्धेः। इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धेः। अत एव तस्य गतिरस्तीत्यवगतम्। यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः? सत्यम् अत्र गणितस्कन्ध उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम्। तर्हि सन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ताः? इति नच वक्तव्यम्। यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते। तान्येव मन्दोच्चस्थानानि। यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि। किंतु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम्। तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा। सा च कियती तदुच्यते। यैर्भगणैरुपलक्षितस्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणसंभवा वार्षिकी दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया। नन्वेवं यद्यन्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः प्रामाण्यम्। सत्यम् तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारेणैवागतरङ्गीकर्तव्या। यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमतो ब्रह्मगुप्तादीनां प्रभानभर्मणि एवात्पत्नस्थले। ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमङ्गीकृत्य शास्त्राणि करिष्यन्ति। अत एवायं गणितस्कन्धो महामतिभिर्धृतः सज्जनाद्यन्तेऽपि काले खिलत्वेन यति। अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पे अयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः। तथा सुद्धालाद्यैर्दृग्गतिचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः। ते गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्रा १९९६९९ उत्पद्यन्ते। अथ च ये या तै वा भगणा भवन्तु। यदा येऽश्वा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः। तं विलोमगं क्रान्तिपातं गृहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या" प्रमिता०।

क्रान्तिवृत्त न० सि० शि० उक्तो क्रान्तिवलयाकारे वृत्तक्षेत्रे। तन्निवेशनप्रकारादि च गोलबन्धे तत्रोक्तं यथा "याम्योत्तरक्षितिजवत् क्षुद्रं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिवद्वृत्तम्। यद्वद्भमत्र समसप्तकवत् तृतीयं नाडीवृत्तं च विषुवद्वलयं तदेव" सि०शि० यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारस्वपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपर्यन्यत् ततोऽयं समसप्तकाकारं घटीषष्ट्या चाङ्कितं कार्यम्। तन्नाडीवृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं च "इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह" प्रमि०। "क्रान्तिवृत्तं विक्षेपं यद्वाङ्मेषभमध्यत्व भानुश्च भार्धे क्षुभा भानुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्" सि०शि० "अथान्यत् तत्प्रसाधनमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादिं प्रकल्प्य द्वादशराश्योऽङ्कयाः। तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम्। तद्भिन्नं वृत्तं रविर्भ्रमति। तथा रवेर्भोर्वान्तरे भूभा च। तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति। तथा विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विलोमं भ्रमन्ति। अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्कानि। इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह" प्रमि०

"क्रान्तिपाते च पातार्द्धदृष्टक्रान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं विदध्यादिदम्। पाततः प्राक् त्रिभे त्रिभागैरदग्दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे" सि० शि०

"क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भेऽन्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्यम्। ते चिह्ने नाडीवृत्तेन संसक्ते कृत्वा पातचिह्नादयनबिन्दुभेऽन्तरे नाडीवृत्ताद्भागचतुर्विंशत्यौत्तरतो यथा भवत्यपरबिन्दुभागे विषुवद्भेऽन्तरे दक्षिणतश्च, तैर्भागैर्यथा भवति तथा चक्रीयात्" । प्रभि० अधिकक्रान्तिशब्दे दृश्यम्। क्रान्तिवलयक्रान्तिसंग्रहणादयोऽप्यत्र।

क्रान्तिसाम्य न० ६त० । यहाणां तुल्यक्रान्तौ। यद्यपि सर्वे यहाणां क्रान्तिसाम्यमस्ति तथापि चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्यस्य मङ्गलकार्य्ये वर्ज्जनीयता १८६५पृ०उपयमशब्दे विस्तरेण दर्शिता। क्रान्तिसाम्ये च यहाणामयनत्वभावः सू० मि० दर्शितोयथा "यच्चोदगग्मध्यभक्रान्तेः साम्ये स्यादयनेतरपि" सू० शि०

"अक्षांशा उत्तरा ये मध्यभस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्यंशाः। अत्र मध्यलग्नशब्देन दशमभावस्त्रिभोनलग्नं वा याह्यमुभयपक्षेऽप्यदोषः। अनयोस्तुल्यत्वेऽयनैक्येनैतेः अपिशब्दात् सम्भवो न अभाव इत्यर्थः" रङ्गनाथः।

क्रान्तिसूत्र न० स०मि० उक्ते ध्रुवस्थिनि क्रान्तीनां सूत्रकारे योगभेदे। "सर्व्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः। विषुवन्नाडवलग्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा" सि० शि०।

क्रान्तु पुंस्त्री क्रम–तन् दृद्धिश्च। पक्षिणि उज्ज्वलद०।

क्रायक त्रि०की एवुल्। १क्रेतरि अमरः २क्रयजीविनि भरतः तच्छिल्पं तत्र क्रयिक इत्येव साधु जीवतीत्यर्थे वुञ्सत्वेऽपि क्रयशब्दात् तदविधानात्।

क्रावन् त्रि० क्रम–वनिप् "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" आ० मस्यात् क्रान्तरि "दधिक्रावणोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः" यजु०२१।३४। स्त्रियां ङीप् रस्यालादेशः क्रावरी।

क्रिमि पु० कृ–इन् अतइत्त्वं। १लभौ जुहुत्तनौ उज्ज्वल० २रोगभेदे क्रिमिशब्दे २१८४पृ० विवृतिः। "क्रमयस्तु द्विधा प्रोक्ताः बाह्याभ्यन्तरभेदतः। बहिर्मलकफाङ्गविड्जन्यभेदाश्चतुर्विधाः। नामतो विंशतिर्विद्या बाह्याश्चत्वार एव ते। जूवाः" "तिलप्रमाणसंस्थानवर्णा लौहाम्बराश्रयाः। चक्षुषादाय सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः" भावप्रः। "क्रिमयः कफिलं यथा" भाग० ३,३१,०८। [सेदि

क्रिमिकण्टक न० क्रिमौ कण्टकमिव। क्रिमिकण्टकशब्दार्थे

क्रिमिघ्न पु० क्रिमिं हन्ति हन–टक्। १विडङ्गे रसालायाः २कृमिनाशके त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च शमीवल्लां [२लाक्षायां स्त्री रत्नमाला। स्त्री शब्दच०।

क्रिमिज न० क्रिमेर्जायते जन ड ५त०। [अगुरुचन्दने

क्रिमिशत्रु पु० क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात्। रक्तपुष्पके (पालदाकाँदार) शब्दच०। [खदिरे शब्दच०।

क्रिमिशातन पु० क्रिमेः शातनइव नाशकत्वात्। विट्

क्रिमिशैल पु० क्रिमिनिर्म्मितः शैलः। वल्मीके (कर्दडिपि) त्रिकाण्ड०

क्रिय पु० क्रिया यज्ञानामाद्यतिक्रिया विद्यतेऽत्र अच्। मेषराशौ दीपिका कौर्पशब्दे २२७८पृ० प्रमाणं दृश्यम्। "क्रियेशतौलीन्दुभतोनवांशाः" नील० ता०।

क्रिया स्त्री कृ–भावे करणादौ वा यथायथं श। १आरम्भे २निष्क्रान्तौ (प्रायश्चित्ते) ३शिल्पायां ४पूजायां ५संप्रधारणे (विवादविचाराङ्गे साधने) ६सामाद्युपाये। ७न्यायादिमतसिद्धे उत्क्षेपणादौ कर्म्मणि व्याकरणमतसिद्धे धात्वर्थे ८चेष्टायां (परिस्पन्दे) ९चिकित्सायां च अमरः। १०करणे(अनुष्ठाने)हेम०। ११आद्धे क्षीरस्वामी। १२शौचे शब्दरत्ना०। १३मयोगे च तत्र न्यायमतसिद्धा क्रिया कर्म्मशब्दे १७५५पृ० दर्शिता। कर्म्मत्वलक्षणन्तु औलूक्यशब्दे दर्शं०द० वाक्ये १५८६पृ० उक्तम् तत्र अनित्यमात्रसमवेतत्वे सतीतिगुडम् नित्यमात्रसमवेतत्व विशिष्यगुडम् अनित्यमात्रसमवेतत्वाभावादिति गुडम्। वैयाकरणमते तु धात्वर्थः क्रिया तत्स्वरूपशब्दबोधप्रकारादि शब्दार्थत्वेऽप्याभिनिरूपितं यथा

"क्रिया च भावना उत्पादयितव्यापाररूपा साध्यत्वेनाभिधीयमानेति बोध्यम्। "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रियेति" हर्य्युक्तेः "यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वाभिधीयते। व्याप्तिक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते" इति "साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्कृद्भिरभिधीयते" इति च वाक्यपदीयात्। "यावदिति सर्व्वमित्यर्थः तदेव विवृणोति 'सिद्धमसिद्धं' वेति। सिद्धं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगि तद्विद्धमसिद्धं तच्च वर्त्तमानं भविष्यच्चेति द्विविधं तेनापचते पचति पक्ष्यतीत्यादौ सर्व्वत्र साध्यत्वेन क्रियात्वरूपं नाभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य रूढिरनेव दर्शितेति भावः। यौगिकत्वमप्यस्याः व्याप्तिक्रमरूपत्वादिति। व्याप्तिक्रमो रूपं यस्यास्तत्त्वात् पर्य्यायपरीभूतत्वकत्वादित्यर्थः। तदीयावयवानामभिधेयत्वादाद्यः अवयवी क्रियानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियाशब्देन तत्समुदायोऽभिधीयते यत्र च न क्रमिको व्यापारोऽपि तत्र रूढिरादरणीयैव पौर्व्वापर्य्याद्रोपेण वा सर्व्वत्र रूपस्य सत्त्वन-

कव्यापारगतपौर्वापर्यारोपवत् यौगिकत्वम्। अतएव फलमात्रबोधकस्यापि क्वचित् धातुत्वसिद्धिरिति फलितार्थः। इयांस्तु विशेषः पाकादित्यादौ धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्यायः क्रियायाःसिद्धक्रियारूपे वाच्यर्थे विशेषणत्वं पचतीत्यादौ तु नैवमिति। अतएव "साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते" इति वाक्यपदीयकारिकाव्याख्यायां भूषणसारदर्पणे तिङ्पदैरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तिङन्तपदैर्धातुभिरित्यभिहितम्। तेन सर्वत्र धातोः साध्यरूपक्रियाबोधकत्वम्। किञ्च कृतिकावयवानामेकदाऽसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिदवयवसत्त्वकाले वर्त्तमानत्वव्यवहारः अवयवावयविनोरभेदारोपात्। भूतभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयवानां भूतभविष्यत्त्वयोरेव, नतु यत्किञ्चित् क्रियाव्यक्तिभूतत्वादौ। उक्तञ्च वाक्यपदीये "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते" इति। अस्यार्थः क्रमिकतत्तद्व्यापारं प्रति गुणभूतैर्गुणभावेन भासमानैरवयवैरुपलक्षितः बुद्ध्या एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन् तद्रूपः क्रमजन्मनां व्यापाराणां समूहः क्रियेति। अत्र क्षणनश्वराणां व्यापाराणां मेलनासिद्ध्या बुद्ध्येत्युक्तम् तथा च बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां मेलनसम्भवइति भावः। अतएव भाष्ये "क्रिया हि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निर्दर्शयितुमिति" व्यापारकलुप्तायाक्रियायाः क्रियात्वादर्शनायोग्यत्वोक्त्या तदवयवानां तद्विषयत्वं व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्। तदाश्रयाभिन्नैकबुद्धिविषयतया एकत्वव्यवहारइत्यपि बोध्यम्। अथवाऽनेकव्यापारव्यापृत्तिर्जातिरेव क्रियेति सिद्धान्तबिन्दावादरणीयः। तस्याश्च व्यक्तिद्वारैव साध्यत्वम् अस्ति च पचित्वादिकं जातिः पचतीत्यादानुगतव्यवहारात् तज्जातेश्चैक्यादेकत्वव्यवहार इति मन्तव्यम्। तदुक्तं वाक्यपदीये "जातिमन्ये क्रियामाङ्रनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम्। व्यक्त्याश्रयां, व्यक्तिरूपेण सा साध्येत्यभिधीयते" इति। युक्तञ्चैतत् सर्वत्रैव लाघवाज्जातिशक्तिस्वीकारेण पच्यादिधातूनामपि तत्रैव शक्तिरुचितेति दिक्। सा च क्रिया धातुवाच्या फलव्यापारोभयरूपा, तद्विशिष्टरूपा वा "फलव्यापारयोर्धातुः" इत्यधिमवचनात्। व्यवस्थापयिष्यते च भेदेन फलव्यापारयोः पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धातुवाच्यता। अत्र फलांशस्य कर्त्तुरुद्देश्यत्वेऽपि प्राधान्याभावात् व्यापारस्यैव प्राधान्यं समुचितं तस्य च साध्यतया कर्मातिरिक्तसर्वकारकाणां तत्रैव स्वस्वव्यापारद्वारा साधकत्वेनान्वयः कर्मणस्तु फल एव, क्रियाजन्यफलाश्रयतयैव तस्योद्देश्यत्वादिनि विवेकः। उक्तञ्च वाक्यपदीये "प्राधान्यात्तु क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रविभज्यते। साध्यप्रयुक्तान्यङ्गानि फलं तस्याः प्रयोजकमिति"। अर्थस्य फलस्य तदपेक्षयेत्यर्थः। प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् साध्यं प्रयुक्तं यैः तानि साध्यसाधकानि अङ्गानि कारकाणीत्यर्थः। अत्र फलस्य क्रियाप्रयोजकत्वाभिधानं तदुद्देशेनैव क्रियायां प्रवृत्तिरित्येव विशन्याय। तथा च सर्वो लोकः स्वाभीष्टफलमभिप्रेयुस्तत्साधनाय यतते लभते च ततस्तत्तत्फलसुपायसंसाधनेन। एवं च क्रियाफलं विक्लित्त्यादिकमभीप्सुः पाकाय यतमानो जनः पाकसंसाधनेन फलं लभते। ततश्च फलसाधनतया पाकादेरपीष्टत्वात् साध्यत्वम्। फलविशिष्टक्रियायाधात्वर्थत्वमते तु विशिष्टत्वेनेष्टत्वात् विशिष्टस्यैव साध्यत्वमिति विशेषः। कारकान्वयस्त्वेतन्मते पूर्वोक्तदिशावसेयः एकदेशान्वयस्वीकाराच्च न कर्म्मणोऽनन्वय इति बोध्यम्। तथाचैवं रीत्या साध्यत्वेन क्रियां जानता जनेन तस्याः प्राधान्यबुबोधयिषयैवाख्यातान्तय धातुः प्रयुज्यते अन्यथा लडन्ततेति। एवञ्च भावलडन्तस्थले धातुना साध्यरूपक्रियाबोधनेऽपि तस्याः प्रत्ययार्थसिद्धरूपक्रियाविशेषणत्वेन न प्राधान्यम् "भावप्रधानमाख्यातमित्यादि" निरुक्तवचनस्य, "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति" न्यायस्य च परस्परं विरोधपरिहाराय न्यायस्य आख्यात तिरिक्तविषयत्वव्यवस्थापनम्। हरिणापि धातुभावलडन्ततोः क्रियायाश्चित्वविशेषेऽपि धातुना साध्यत्वेन, लडन्तात तु सिद्धत्वेन क्रियायाबोधनमिति व्यवस्थापितं यथा "साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स लडादिनिबन्धनः" इति "आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिना। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स लडादिष्वपि क्रमः" इत्येतास्याम्। भागाभ्यां पश्य ऋगोधावतीत्यादौ तिङन्ताभ्यां साध्यसाधनवर्त्तितेति ऋगोधावतीत्येतस्य साधनत्वमपरस्य साध्यत्वं क्रियाकारकभावेन तयोरन्वयात् धात्वर्थक्रियायास्तु इतरक्रियायामेव साधनत्वमिति विवेकः। साध्यत्वञ्च लिङ्संख्यानन्वयित्वं तद्विपरीतं सिद्धत्वं तत्र धात्वादुपस्थाप्यक्रियायाः लिङ्संख्यान्वयित्वेनापरक्रियायां साधनत्वम्। युक्तञ्चैतत् यत् पचतादौ द्विवि-

धक्रियायाभानं कारकाणां साध्यक्रियायामेवान्वयोपग-
मात् क्तदन्तस्थले कारकविभक्तिप्रयोगश्च सर्व्वजनीनया
साध्यत्वेन तदप्रस्थितावेव कारकान्वयोपपत्तिः। "साध्यस्य
साधनाकाङ्क्षेति" "नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसा-
धनेति" "साध्यत्वेन निमित्तानि क्रिया परमपेक्षते" इति
चाभियुक्तोक्तेः। अतएव स्तोकं पाक इत्यादौ द्वितीयान्त-
तोपपद्यते साध्यक्रियाफलस्य विशेषणेऽपि द्वितीयानुशास-
नात्। यज्ञात्तूपस्थाप्यक्रियाविशेषणस्य तु विशिष्यविशेषतया
प्रथमान्वन्नता "क्तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत" इति-
भाष्योक्तेः। क्तदभिहितः क्तता बोधितः। भावो भावना
धात्वर्थस्वरूपमिति यावत् द्रव्येण तुल्यं प्रकाशते द्रव्यध-
र्म्मात् लिङ्गसंख्याकारकत्वानि भजते इति यावत्। अत्र
द्रव्यत्वं लिङ्गसंख्यान्वयित्वमेव योग्यत्वात् न तु पृथिव्या-
द्यात्मकत्वं ज्ञानपाकादौ तदभावात्। नापि "वस्तूपलक्ष-
णं यत्र सर्व्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमिधुच्यते सोऽर्थो
मेद्यत्वेन विवक्षितः" इति पारिभाषिकसर्व्वनामपरामर्शयो
ग्यत्वादिरूपं, साध्यक्रियाया अपि तथात्वेनाविशेषापत्तेः।
किन्तु सत्वधिनामि नामानीत्येकशास्त्रया सत्वद्रव्ययोः
पर्य्यायत्वस्य बहुषु स्थलेषु दर्शनात् सत्वभूतत्वमेव द्रव्यत्वमिति
फलितार्थः "क्रिया न युज्यते" इत्यादिना लिङ्गाद्ययोग-
स्यासत्वलक्षणत्वाभिधानात् तद्योगस्यैव सत्वलक्षणत्वौचि-
त्यादिति तु तत्त्वम्। वैयाकरणादिमते चल इत्यादौ
क्रियायां शक्तिः "सङ्कल्पतो रटहाते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु
च" काव्या० उक्तेः। "असम्भाव्यतः कञ्चिज्जातिद्रव्य-
क्रियागुणैः" माघः। प्रयोगे "तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः
क्रूरे प्रतिप्रहृतक्रियाः" कुमा० "प्रतिहृतक्रियाः विफल-
प्रयोगाः" मल्लि० करणे (अनुष्ठाने) "वचसस्तस्य सपदि
क्रिया केवलमुत्तरम्" भावः। "यथाकर्म पुंसतनादिकाः
क्रियाः" रघुः। "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतद
र्थानाम्" "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" जै० सू०।
शिल्पायाम् "क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" रघुः
"चिकित्सायां "क्रियाः(मोघाः) सर्व्वा गतायुषः" सुश्रु०।
कर्म्मणि(स्पन्दे)"क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनीमन एव च।
पराश्रत्वपूर्त्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा०। "यदा-
श्रया क्रियो तमविकुर्व्वती नैश्चल्यात् जभते" शा०भा०।
"क्रियैव कालः इति मते सुतरां नाधिकरणता" ति० त०
रघु०। संयोग विभागयोरसमवायिकारणतावच्छेद-
कतया क्रियात्वजातिसिद्धिः। "क्रियां जातिं योग्यवृत्ति

समवायं च तादृशम्। स्पृहाति चक्षुःसम्बन्धादालोको-
द्भूतरूपयोः" भाषा० तेन योग्यवृत्तेस्तस्याः प्रत्यक्षता "धात्वर्थे
व्यापारे "तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः" क्रियासमभिहारे
यङ्" "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०।
"क्रियया यमभिप्रैति" वार्त्ति० "क्रियायाः परिनिष्पत्ति-
र्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा
स्मृतम्" "कर्त्तृकर्म्मव्यवहितानसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" "क्रिया-
कृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा
तत् प्राथमिह कथ्यते"। "निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्त-
विषयं तथा। अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽऽदानमिष्यते"
"धातूपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते" इति च भर्त्तृ-
हरिः। "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः"
माघः। धात्वर्थे फले। "कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः"
पा० कर्म्मणा कर्म्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः समानाधि-
करणक्रियः कर्म्मस्थमात्मस्थक्रियारूपफलकर्त्रर्थः। क्रिया-
विशेषणम्। अत्र च यथा फलस्य विशेषणत्वेऽपि द्वि-
तीया तथा क्रियाविशेषणशब्दे वक्ष्यते। क्रियान्वयिनस्त्व
हारेण दर्शिता यथा
"संबोधनान्तं क्तवोऽर्थः कारकं प्रथमोदितः। धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तनञ्। तथा यस्य च भावेन
षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धसाष्टकस्यास्य क्रिय
यैवावधार्य्यताम्"। व्यवहाराङ्गक्रियायाम् उदा० क्रिया-
पादशब्दे वक्ष्यते। श्राद्धे "चतुर्दश्यां क्रियाः कार्य्या
अन्येषान्तु विगर्हिताः" म० त० मरीचिः। "मृते पितरि
पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः" गु० त० मरीचिः।
"सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप! जायते" तत्रैव
विष्णुपु०। "ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च पृथक्-
क्रिया" ति० त० शा०।
क्रियाकल्प पु० क्रियायां चिकित्सायां कल्पोविधिः। सुश्रुतोक्ते
उत्तरतन्त्रे अष्टादशाध्यायप्रतिपाद्ये क्रियाभेदे। "अथातः
क्रियाकल्पं व्याख्यामः" इत्युपक्रमात् तस्योक्तेस्तथात्वम्
क्रियाकार पु० क्रियां चिकारम् करोति कृ-अण् उप०स०।
शनयच्छात्रे त्रिका० २कार्य्यकारकमात्रे त्रि० स्त्रियां
टाप्। स्त्रि० कौ०। सुग्ध० मते ईप् दृत भेदः।
क्रियाहीन त्रि० क्रिया व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्या-
दिकं हीनं हिर्व—क्विनि हृत०। विवादे षड्विधहीनार्गत-
हीनप्रतिवादिनि "अन्यवादी क्रियाहीनो नोपस्थाता

निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः षड्विधः स्मृतः" मिता० नारदः तल्लक्षणं यथा "लेख्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां हेष्टि योमोहात् क्रियाहेषी स उच्यते" वीरमि० कात्या० ।

क्रियापाद पु० क्रिया विवादसाधनं पादइव । चतुष्पाद्व्यवहारे साध्यार्थसाधनरूपे वस्तुनि पादे । १पूर्वपक्षः स्मृतः पादोद्वितीयोत्तरः स्मृतः । ३क्रियापादस्तथान्यश्च तृतीयो ४निर्णयस्मृतः" हेम० । तस्य व्यवहारपादत्वं तद्विशेषादि वीरमित्रोदये निरूपितं यथा

"अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् क्रियापादप्रागभावस्तदभयसम्मतः । प्रत्याकलितनाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लिखितयोः क्रियोपन्यसनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का चास्मिन् वादे क्रिया स्यादीनवादी वानयोर्मध्येक इत्यादिः सभ्यपाडविवाकस्य सभापतेः सभ्यस्य प्राड्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते । तथा च बृहस्पतिः "ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना । कलयित्वोत्तरं सभ्यैर्ज्ञातव्येकस्य वादिनः" । करणे धर्माधिकरणे ये तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च तेषामुत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेदं कलयित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास उचित इति निर्धार्य विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादिनोऽर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरस्य सभ्यैर्ज्ञातव्या उपन्यसनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि "लिखिते शोधिते सम्यक् सभिनिर्दोष उत्तरे । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते" । क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्बृहस्पतिः "श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना । विभावयेत् प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना" । विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव । पूर्वोत्तरं पूर्वपक्षश्चोत्तरञ्चेत्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावः । निर्दिष्टा ब्रूहीत्युपदिष्टा । कस्मिंश्चुत्तरे कस्य क्रिया क्रियारहितञ्च किमुत्तरमित्यपेक्ष्यामाह व्यासः "प्राङ्न्यायकारणौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपक्षौ न सा भवेत्" । प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्राङ्न्याये कारणे च साधितेऽर्थिसाध्यस्य वचनस्य धारणासाधकत्वाद्यर्थं साधनं प्रत्यर्थिनाऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविभावात्तदुपन्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यसनात्साधनायोचितः । अर्थिसम्बन्धविरहप्रत्यर्थिसम्बन्धयोर्द्वयोरपि तेनैव निर्णयात् । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणमपेक्ष्यं दृष्टं प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभाव एव प्रत्यर्थिमिश्रणेऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यदृष्टत्वाभावः मिथ्येति तत्परिहाराय भावाभावयोर्भाव्यस्यैव साध्यत्वौचित्याच्चार्थिन एव क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात् क्रियैव नास्तीत्यर्थः । बृहस्पतिः "प्रतिज्ञाभावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणन्तथा । प्रागुक्तं वादविजयं जयपत्रेण भावयेत्" प्रतिज्ञास्मृतिज्ञातार्थम् । इदञ्च परिशेषान्मिथ्योत्तरविषयम् । प्रागुक्तं प्राङ्न्यायं जयपत्रेणेति प्राङ्न्यायदर्शिभूत्य पलक्षणम् । मनुः "अपङ्क्तेयमवर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वान्यदुद्दिशेत्" । दिशति कथयति यथाहमवर्णमिति देश साक्षी । मेधातिथिस्तु कारणादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः साक्षिणो देशशब्देन लक्ष्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणं प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि । मेधातिथिना तु "करणं वा समुद्दिशेदिति" पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोवलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकरणमाचष्टे पृथग्गुणादानात् । कारणं वा समुद्दिशेदिति पाठेऽप्ययमेवार्थः" इत्युक्तम् । । यत्र मिथ्याप्रत्ययस्कन्दनयोः क्रुद्धपक्षव्यापिता । यथा कश्चिच्छुल्काधिकया कञ्चिदभियुक्तं मदीयेयङ्गौरमुकस्मिन् काले नष्टास्य गृहे दृष्टा यतः । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्यैतत् । एतत्प्रदर्शितनाशकालात् प्रागेवास्या मद्गृहेऽवस्थितत्वादिति । इदन्तावत्पक्षपतितक्षेपत्रमनमभित्युत्तरत्वानर्हम् । कारणोपन्यासाच्च शुद्धं मिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्चार्थिना लिखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्ययस्कन्दनलक्षणं नास्कन्दति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न पक्षैकदेशम् यत्किञ्चित्यमित्युत्तरं युगपद्व्यवहारासम्भवकृतं युगपदनुत्तरम् । तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् अन्यतरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र "मिथ्याक्रियापूर्ववादे" इति वचनात् "कारणे प्रतिवादिनीति" वचनाच्चान्यतरस्य यथारुचि क्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्याक्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात् "कारणे प्रतिवादिनीति" वचनात् प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । नचाप्यपि शुद्धप्रत्ययस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाऽभावप्रसङ्गेन न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निर्णय-

प्रतिपन्न एवेति वाच्यम्। यतः प्रभङ्गप्रसक्तदनेऽपि व्यङ्गयाद्यभ्युपगमेन प्रतिदानादिकारणान्तरतैवास्यासम्भाविनीति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात्। कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तल्लक्षणत्वावश्यम्भावात्। एवं च कृतोत्तरपक्षव्यापि मयाङ्गीकारं मिथ्योत्तरमपि द्रष्टव्यम्। यथा प्राक्तनाभियोग एव। यद्येवं प्रतिदत्तमिति मिथ्येत्। यतः प्रागयमस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति। अस्यापि प्राङ्न्यायकारणोक्तौ" इत्यादिपाक्प्रदर्शितवचनात् प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः। प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य गुरुप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवादेतादृशप्राङ्न्यायविषयतायाश्च व्यवर्जनीयत्वात्। पक्षप्रतिक्षेपत्वलक्षणस्यास्य प्राग्वदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात्। यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः लक्षणपक्षव्यपितयैकोत्तरत्वन्तत्र प्रत्यर्थिना प्राङ्न्याय एव साधनीयः। कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात्। यथा रूपकशतमनेन मामकं गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदानीमस्य न धारयामि। अस्मिन्नेवार्थे प्रागसुनाहमभियुक्तवतुप्राङ्न्यवहाररीत्यासुम्पराजितवानिति। इदानीं हीनपरिज्ञानोपायः तत्र मनुः। "बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च"। स्वरो विकृतो गद्गदत्वादिः। वर्णोऽस्यस्वाभाविकः श्लक्ष्णत्वादिः। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृतो भ्रुवः क्रियादिः। चक्षुः कातरम्। चेष्टितं कृत्यास्थानात् स्थानान्तरगमनादि। याज्ञवल्क्यः "देशाद्देशान्तरं याति मुक्तकेशी परिलेढि च। ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च। परिशुष्यत्खलद्वाक्यो विरुद्धञ्चाऽपि भाषते। वाक्चक्षुः पूजयति नो न शोष्ठौ निर्भुजत्यपि। स्वभावाद्विकृतं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः। अभियोगेऽस्य साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्त्तितः।" मनोवाक्कायकर्मभिर्यैः स्वभावाद्विकृतिङ्गच्छत् न भयादिनिमित्तमसावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्त्तितः। मन आदि विकृतीरेव विविच्य दर्शयति। देशान्तरं याति तच्चैकत्रावतिष्ठते। मुक्तकेशी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुनः पुनः परिघटयतीति। कर्मणो विकृतिः। अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदबिन्दुव्याप्तिमद्भवति। मुखं वैवर्ण्यं वर्णान्यत्वं पाण्डुत्वलक्षणत्वादि एति प्राप्नोतीति कायस्य। परिशुष्यत्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्वगद्गदं स्खलद्वाक्यस्तद्वर्णं वाक्यं यस्य सः। बद्ध अनुपयुक्तं विरुद्धं पूर्वापरविरोधवद्भाषते। परोक्तां वाचमप्रतिवचनदानेन, इति वाचः। चक्षुषा परस्य प्रतिवीक्षणेन न पूजयति नाभिनन्दतीति चक्षुषः। मनोविक्लवतेर्लिङ्गस्मरकीयमनोविक्लवेरन्यत्वत्वात्। तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधोभावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः। मनुरेव "आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः" कात्यायनः "आकारेङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत्। प्रतिवादी भवेद्दीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते। कस्मः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशोषाभिमर्षणम्। भूलेखनं स्थानहानिस्तिर्यगूर्द्ध्वनिरीक्षणम्। स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नप्राङ्मनीषिणः"। प्रतिवादिशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादित्वादुभयोर्ग्रहणम्। अभिमर्षणञ्जिह्वयोष्ठप्रान्तावलेहनं द्वन्द्वैकवद्भावः। श्रीरामायणे "आकारं लक्ष्यमाणोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येष भावमन्तर्गतं नृणाम्"। अनेन च पराजयसम्भावनामात्रमप्रतिपाद्यते तस्य च फलं क्रियादिपरामर्शे सभ्यादीनामत्यवधानेन व्यवहारशैथिल्यविचारः। नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा, नैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात्। यद्यपि कोऽपि निपुणतमप्रतिर्विवेक्तुं शक्नुयात् तथापि न पराजयनिमित्तमसाध्यित्वनिबन्धनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति। न हि निपुणभिषगभियोगमूलकमरणनिश्चयेऽपि मृतकार्य्यमार्याः समाचरन्ति। योगीश्वरः "सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत्। नचाहूतो वदेत्किञ्चिद्दीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः"। सन्दिग्धमधमर्णादिभिरनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्यो ऽनिवेद्यैव तस्माच्छिद्यति तदुपरि दण्डाद्यापादयति वा स हीनो दण्ड्यो भवति। न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वातन्त्र्यमिबस्वं राजदण्डमपि दातुमर्हति। यश्च स्वयमभ्युपेतं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निह्नुते पलायेत। सोऽपि तथा दण्ड्यः साधितं धनञ्च दाप्यः। यस्माद्धतोऽभियुक्तोराज्ञा चाहूतः सदसि न किञ्चिद्वदति स प्रकृतार्थहानिं दण्डञ्च प्राप्नोति। प्रकरणात् दुष्टपरिज्ञानमेव मा भूदिति दण्ड्यश्चेयं दण्डोऽपि शास्त्रोऽर्थाच्च हीयत इति स्वार्थाच्च हीयत इत्यर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीन पदञ्चक्रम् नारदोऽपि। "अन्यवादी

क्रियावादेषी नोपस्याता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः षड्विधः स्मृतः। अन्यवादी तथा हीनः स एव छिन्ततानतः। पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः"। कात्या यनेनापि "आर्थयित्वा यदा कार्यं त्यजेदन्यद्वदेत्तथा। अत्यपक्षाश्रयत्वेन कृतो वादी स हीयते" ।यश्च कश्चिदभियुज्य नाहसेनमभियुङ्क्ते इत्येवंविरुद्धमभिदधीत सोऽपि अन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव "न मयाभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत्। विब्रुवंश्च भवेदेव हीनत्वमपि निर्दिशेत्"। तथा पत्रे लिखितं पूर्वपक्षमपन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव "लेखयित्वा तु यो वाक्यमूलं वाऽभ्यधिकं पुनः। वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगस्तु सोऽर्हति"। अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हत वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः। क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् "लेख्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः। तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते। आह्वानादनुपस्थानात् सभ्य एव स हीयते"। निरुत्तरतया हीनमन्याह स एव "ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सभ्यस्तूत्तमर्हति। द्वितीयेऽर्हति दुर्बुद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम्"। पराजयं तच्चक्रं हीनताम्। अतएव हारीतः "सापदेशं हरेत्कालमन्यब्रुवंश्चापि संसदि। उक्त्वा वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम्"। सापदेशं सव्याजम्। यथाह कात्यायनः "व्याजेनैव तु यत्सोऽपि दीर्घकालमतिक्रमेत्। सापदेशं तु तद्विद्याद्वादहानिकरं स्मृतमिति"। आहूतप्रपलायी अभियोगपरिहारार्थमाह्वानमुद्रया प्रच्छन्नचारी। एतेषामुत्तरोत्तरस्य हीनता युक्तैव ज्ञापयितुं "हीनः षड्विध" इत्युक्तं न परिसंख्यार्थमन्येषामपि हीनत्वस्मरणात्। हीनतायुरुत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम्। यथोक्तन्यायेन "अन्यवादी परान् पञ्च क्रियाद्वेषी परान्दश। नोपस्याता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च परान्द्वात्रिंशतम्"। अत्रापि विशेष उक्तस्तेनैव "त्रिराहूतमनायातमाहूतप्रपलायिनम्। एवंरात्रमतिक्रान्तं विन्द्येत्तं महीपतिः" कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीनः उक्तः। "व्यावहारिकाणामेकं यस्तु प्रभेदयेत्। वादिनं लोभयेत्सैव हीनत्वमपि निर्दिशेत्"। व्यावहारिकाणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभेदयेत् अत्यहारादुरोधाद्वा तादृतेनेत्यर्थः। दृढस्मृतिरपि "भयं करोति भेदं वा भीषणं वा निरीक्षणम्। एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते"। भयादीनि व्यक्तमस्तानि तेन कृतानि स हीयत इत्यर्थः। भयं करोति भीषणमन्यरूपेण भयोत्पादनमिति शेषः। मनुरपि "अदेश्यं यस्तु दिशति निर्दिश्याप्रयच्छति च यः। यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगताम्नावबुध्यते। अपदिश्याप्रदेयं च पुनर्यस्त्वपधावति। सभ्यैः प्रणिहितज्ञार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति। असम्भाष्यो भवेत्तस्मिन् देये सम्भाषते मिथः। निरूप्यमाणं प्रश्नं च नेच्छेद्दाप्यापि निह्नुते। ब्रूहीत्युक्त्वा न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत्। न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात् स हीयते। ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेच्च यः। धर्मस्यकारणैरेतैर्हीनमपि निर्दिशेत्"। अदेश्यमनुपयोगात्सत्यत्वादिना निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः। यश्च कथितमपि न सवेदनुक्तमित्यपलपति। यश्चाधरोत्तरानर्थान् पूर्वापराभिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्तत्त्वेन नावबुध्यते। यश्चापदेशं व्याजं पोडादिक्रमपदेशं प्रश्नव्यापदावति अपसरति सभातः। यश्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेनाकलितमपि परोक्तमर्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना न दृयते। मेधातिथिरत्रदेशमिति पठित्वा भाषादिलिखितदेशभिन्नमसम्भाव्यं वा देशम्। यद्वा अभियोक्ता दिशेद्देशमित्यत्रैव देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशः। अकाले सम्भावितसाक्षिणो निर्दिशतीति व्याचख्यौ। यश्च ज्ञातारः साक्षिणो मेसाक्षेर्थे सन्तीति सभायामुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान्। अत्र मा मां ज्ञातारः। यथार्थवादप्रकृतिमिति जानानाः साक्षिण इति यावत्। द्वितीयैकवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन मास् इत्यस्य मा इत्यादेशः। नन्वेमे इति षष्ठ्यन्तमेतत्। "स्वलर्थेष्वनादिति"तन्निषेधात्। तेन मेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः। आचार्यास्तु व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमत्रापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः षष्ठ्यन्तताप्येवास्य मन्यन्ते मे सन्तीति सम्बन्धान्न हतीयासम्बन्धप्रयुक्तषष्ठीप्रतिषेधावकाश इति तेषामभिरुचिः। सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कल्पतरुलिखितपाठस्वीकार एवाचार्यमेधातिथिभ्यामदृतत्वादिति ध्येयम्। सिद्धान्ते त्वाचार्याणां छान्दसत्वमत्र समाधिरभिमतः। एतैः कारणैर्व्यक्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीनत्वनिर्देशे दित्यर्थः। हीनवादितया दण्डार्हतामात्रञ्च प्रक-

तार्थहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः "छलश्चिरस्येत्यादि" वचनात्। अतएव नारदोऽपि "सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति। परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्त्रोऽप्यर्थान्न हीयते"। अस्यार्थः अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्व्वप्रपञ्चितेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्न हीयते। अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि। एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्त्रोदण्ड्योऽपि यथा न प्रकृतार्थाद्धीयते इति एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्वित्यर्थः। अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत्। अर्थविवादे पादनान्न्यूनतेषु प्रकृतार्थादपि हीयतइत्यर्थाक्षिप्तं भवति। यथाऽकृतमनेन शिरसि ताड़ित इत्यावेद्य भाषादिसमये कृतेन पादे ताड़ित इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति। मन्युकृतावेशादवदेव ताड़नादिकमयमतिसंहारोप्यावेदितवान् धर्म्माधिकरण इति प्रतीतेः। अतएव "दोषानुरूपं संख्याहः पुनर्वादो न विद्यते" इति वार्हस्पत्यः पुनर्वादनिषेधोऽपि मन्युकृतव्यवहारविषय एव। संख्याहोदण्डमित्यर्थात्। असम्भाष्ये सम्भाषणानर्हे विजन इति यावत्। नेक्षेत् श्रुतमप्यश्रुतवत्कुर्य्यात्। राजकार्य्यादिव्याजमुत्साद्य यामान्तरङ्गच्छेत्। ब्रूहीयादिगतार्थम्। अन्यादेशमित्यादौ ब्रूहीयादौ च बहुलत्वोऽपि तथ्यं वदितव्यमिति शाबरभाष्योक्तरीत्याऽस्मिन् प्रकरणे पुनरुक्तिर्नदोष इति भगवान्मेधातिथिराह। क्वचिदर्थविवादेऽप्यर्थहानिः सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता। नारदोऽप्याह "अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्त्तते। प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चार्थं न सिध्यति"। प्रवर्त्तते साधयति बलादिनेत्यर्थः। बृहस्पतिरपि "आकृतप्रपलायी च भौनी साक्षिपराजितः। स्वाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः"। साक्षिपराजितः साक्षिवचनाद्यः पराजितः, स्वाक्यप्रतिपन्नः संप्रतिपत्त्युत्तरदाता, अनयोर्दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथाऽनयोरविप्रतिपन्नार्थहानिस्तथान्ययोरपीत्यर्थः। अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्यख्यापनार्थं चतुर्विधग्रहणन्न परिसङ्ख्यार्थमन्यथान्येषामप्यत्रकथनं विरुध्येत। कस्मिन् कदा हीनकार्य्यमित्यत्र कालावधिरुक्तस्तेनैव "प्रपलायी विपक्षेण भौनकृत् सप्तभिर्दिनैः। साक्षिभिश्चस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीयते" इति साक्षिभिश्चस्तत्पराजितः यत्र सामान्यात् साक्षिणो विदित्वा पश्चाद्विशिष्य निर्दिशेत् मनुना ज्ञातारः इत्यनेन हीनतयोक्तेः तत्रापि कालावधिं बृहस्पतिरेवाह "साक्षिणस्तु समक्षंहि यस्तु तत्र विषादयेत्। त्रिंशद्रात्रात्तु पक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायते" इति। दैविकराजिकान्तराये त्वबध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्याह स एव "आचारकरणे दिव्ये क्षत्वोपस्थाननिर्णयम्। नोपस्थितो यदा कश्चिच्छलन्नत्र न कारयेत्। दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत्। अवधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः"। इति आचारकरणे व्यवहारकरणे। छलन्नत्र कारयेदिति यदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रतिपादिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितम्। यत आह कात्यायनः "पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा। हीनस्य गृह्यते वादो न स्वाक्यजितस्य च"। स्वाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणत्वेनैव पठितमिदम् "यो हीनपक्षेण जितस्तस्योद्धारं विदुर्बुधाः। स्वाक्यहीनोयस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यते" इति। उद्धारः पुनर्व्यवहारः। अत्रापि स्वाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम्। विवादसमये राजानं वञ्चयित्वाऽन्योन्यं यौ वादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादाद्विरतौ ते तयोरुभयोरपि दण्डत्वमाह बृहस्पतिः "पूर्व्वोत्तरे सन्धिविष्टे विचारे सम्प्रवर्त्तिते। प्रथमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणन्दमम्"। मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्वैवाऽन्योन्यगमनोक्तेः राज्ञेऽनिवेदनमवगम्यते। कात्यायनस्तु स्पष्टमाह "आवेद्याप्रस्थितात्तं प्रथमं यान्ति ये मिथः। सर्वे द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य ते" इति। द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया न तु विवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्यविवादेष्वव्याप्तेः। राज्ञे निवेद्यान्यो यदृच्छया राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड इत्यर्थसिद्धं स्पष्टीकृतं बृहस्पतिना "पूर्व्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्य्यनिर्णये। द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्याद्दण्डद्वयोरिव। साक्षिसभ्यपिकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि। दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातान्तौ विचक्षणौ। प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः। तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि दृश्यते। धर्म्मार्थोपगमाद्वापि कीर्त्तिर्भवेत्तात्त्र्येण भूभृतः। न क्लिश्यन्ते साक्षिसभ्या वैरञ्च विनिवर्त्तते। नियहादुभयञ्च दण्डं धर्म्मं प्राप्य यथोदयः। विग्रहाज्जायते हानां पुनर्दोषस्तथैव च। तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः। कुर्युरलोभादवस्थितं

स्तत्कर्तव्यं विजानतेति"। साक्षिसभ्यविकल्प इति उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति साक्षिसभ्यविषयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्यनिर्णये दोलायमानौ सन्देहदोलारूढौ यावर्थिप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्यातान्तौ विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रतिष्ठादितिरोधानार्थ इति कल्पतरुः। रत्नाकरस्तु "साक्षिणां सभ्यानाञ्च विकल्पः परस्परविरोधः इत्याह। प्रमाणसमेति। यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साम्यं प्रतिभाति। यत्र च शास्त्रचरित्रयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरित्रे व्यवहारे चरित्रान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्न तु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परभेदः धर्मशास्त्राविरोधे व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात्" इति व्याचख्यौ। तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्यत्वेन प्रशस्यते धर्मार्थोपयुक्तादिहेतुत्वात् नियतानुग्रहाद्व्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च। तस्मादित्यादिना राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाद्यनुचादिवचोऽपि राजवचनसमर्पितमिति प्रतिपाद्यते। एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यैरवश्यमादर्त्तव्यमित्याह नारदः "प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः। सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः"। अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः "अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यन्ते। ते सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति। अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति"। वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानुग्राहकैस्तत्कैः प्रमाणानि साक्ष्यादीनि सीदन्ति निर्णयासमर्थानि भवन्ति, हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि यत्नतः परिपाल्यानि सत्तर्कपरिशुद्धानुग्रहेण तत्त्वनिर्णयफलानि कार्याणीति व्याचक्ष्महे। अनयोश्च व्याख्यानयोस्तारतम्यन्तत्त्वविद्भिर्विवेचनीयम्। इदञ्च प्रत्याकलितं व्यवहर्तृसम्बन्धाभावात् व्यवहारदर्शिमात्रकर्तृकत्वाच्च व्यवहारपादचतुष्टयान्तर्भूतमिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम् नत्वनुपादेयम्, एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात्। तथाहि उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया का सा क्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्व्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति। अपरार्कस्तु "साध्यसिद्धिभेदेन जयपराजयावधारणलक्षणं प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभ्यैः क्रियमाणस्य प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति"। "सम्प्रतिपत्त्युत्तरेण क्रियापादेनापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति हिपाक्षेपेति" ब्रुवाणो वाचस्पतिरपि तदेवानुबभाति। कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारयदेवोत्तरलेखनानन्तरभावितानां क्षीनपरज्ञानसन्धिकरणक्रियादानानां क्रियापादप्राग्भाविनां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ। व्यवहारोपयोगित्वाद् दृढस्थित्यादिवचनानां प्रागस्मल्लिखितानामनुरोधाच्च व्यवहारपादत्वं परन्तदनभ्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्भावित्वमेव तु तस्य युक्तम्। ये तु तिष्ठन्ति करण इत्यादिवचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नवेत्यन्यदेतत्। यत्तु साध्यसिद्ध्यैव व्यवहारफलत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तमिति तन्न व्यवहारभावनया फलापवर्गिण्याः फलनिरूप्यत्वेन फलस्य तदंशत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात्। अतएव लिंगेत्या भावनेति मीमांसकानामुद्घोषः। तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यते यथाह "यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः। पृच्छोपक्रमसमाप्तेरेव द्वितयोपयोगात्। सम्भवेऽपि तयोर्विषयोपस्थापनमात्रपर्यवसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम्। तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्यवहारप्रवर्त्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः। एककर्तृकत्वेऽपि तावत एव व्यापारकलापस्य विचारे विद्यमानत्वात् तस्मादव्यनिपुणो देशकस्तथापि देश्य सावगममेवेति"। वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तस्य प्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः। किन्तु सभिकक्षतः प्रमाणोपन्यासकक्षकक्षत्कर्कादिपरामर्श एव। यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमतसहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ। किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणप्रख्यापनं प्रथमं क्रियते। ततः स्थेयैस्तदुभयविवेकाख्यप्रत्याकलितेन निष्कर्षं एकतरपक्षनिर्धारणरूपः क्रियते। तावता कथासमाप्तिर्वादे, जल्पवितण्डयोस्तु सभिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि लक्षणमाकरे। अत्र तु साक्ष्यादिविलक्षणं मानमुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासार्हमिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतिरस्य। अतएव प्रत्याकलितस्यात्रोत्तरे कस्य क्रियेत्यादिविमर्शस्य स्थेयकृतस्य प्रत्याकलितस्य प्राग्भाव

प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्यत्वनेव स्थेयक्षतप्रमाणसाध्यसाधुतां विनैकरूपता चेत्यस्तु विस्तरः। एवं प्रत्याकलितमाकलितम्। अधुना क्रियापादो विविच्यते। तत्र कात्यायनः। वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम्। तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम्। सारभूतं पदं मुक्त्वा निःसाराणि बहून्यपि। संसाधयेत् क्रियायान्तु ताञ्जह्यात् सारवर्जिताम्। पक्षद्वयं साधयेद्या साङ्गज्याद्दूरतः क्रियाम्। क्रियां बलवतोसक्तां दुर्बलां योऽवलम्बते। स जयेऽवष्टते सभ्यैः पुनस्तान्नाप्नुयात् क्रियामिति"। ताम्बलवतीम्। तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाणं सङ्गाव्यं दुर्बलप्रमाणालम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलप्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः। अतएवाह नारदः "निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमायेदितं नचेति"। निर्णिक्ते शोधिते व्यन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत्। पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणानुसारेण फलं निरूप्येत्यभिधानात् निर्णयः। पश्चादुद्भावितन्तु फलमित्यादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः। यतएव पूर्ववाक्येऽपि शुद्धेति पुनरिति चोक्तम्। सएव "यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा"। उत्तरे पक्षनिवेदिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशङ्कः कुर्य्यादिन्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्"। तत उत्तरलिखनानन्तरमर्थी अर्थ्यते कृत्यर्थैः साध्यं योऽस्याऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्य एवाविलम्बेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम्। साधनादि लौकिकमलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा। स्वयं वा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् दृष्टार्थत्वात् अत्र सद्य इति यदनुत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यनुमन्यते। तच्च विशेषपरिभाषायां विवक्षते। अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कश्चाप्रत्यवस्कन्दः तथाचोक्तम् "द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिष्ठति मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् सएव साधनं लेखयेत्। ककारणोत्तरप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्तं भवति। तेन "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्। मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्। मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि। प्राङ्न्यायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति" व्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थिपदेन सङ्क्षेपतः सर्व एवोक्तो भवति। अत्र चण्डेश्वरः "साक्षसत्त्वेयमारुप्यगोऽभिधापात्यये स्त्रियाम्। विवादेयेत्सद्य एव कालोऽन्यस्येच्छया स्मृतः"। इत्यत्र सद्यो विवादेयेदुत्तरन्दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साक्षसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राङ्भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्तप्रार्थप्राप्तः प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतद्व्याख्याने यदर्थिपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोः प्रत्यर्थ्यवाऽर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति। प्रत्यर्थिनोऽपि यदुक्तमिति मिताक्षराकारव्याख्यानं तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह"। तदतिसाहसम् भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्व्याख्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासानुपपत्तेः सन्दर्भविरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वात् साक्षसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वर्थाच्चोत्तरलेखनविलम्बापवादोपपत्तेः। नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिर्विमत्योक्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपालवचनस्यार्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणाग्रहे नियामकाभावात्। प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि ग्रहणमर्थिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात्। एवं सति मिताक्षरायां पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत्। बृहस्पतिः "द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा। एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः। साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया"। साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। "साक्षी ह्यादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम्। अनुमानन्तु द्विविधञ्चतुर्धा दैविकी क्रिया"। इदं संख्याभिधानञ्च नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। कात्यायनः "लिखितं साक्षिणोभुक्तिः प्रमाणन्त्रिविधं विदुः। लेख्योद्दृष्टस्तु युक्तिः स्यादुदिव्यानीह विंशतिः"। लेख्योऽन्यथानुपपन्नो धर्मस्तस्योद्दृष्टोविषयो युक्तिरित्यर्थः। "पूर्वयादेऽपि लिखिते यथोत्तरमयेयतः। अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्"। पूर्ववादो भाषालिखितं पूर्व-

पक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत्। तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः। भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः। कार्यक्रियाशब्दौ व्याचष्टे व्यासः "कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते। द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी तथेति"। साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम्। मिताक्षराकारमते तु तृतीयपादक्रिययेति स एवार्थः। साक्षीद्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः। याज्ञवल्क्यः "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्। एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते" इति। दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः। कात्यायनः "यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम्। मानुषीं तत्र गृह्णीयाच्चतु दैवीं क्रियां नृपः। यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी। सा ग्राह्या नतु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्"। एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया। अत्र यद्येको वादी मानुषीं साक्ष्याद्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यत्यन्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीमदर्थादितरवादि-पक्षसिध्यसिध्योः सुलभत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः। एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः। दिव्यस्वरूपप्रमाणयोरागमैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणसम्भव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमिति सुनिश्चयपर्य्यालोचनयावगम्यते। अन्यान्यपि क्वचित् क्वचित्केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्यूह्यानि यथा "क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु। लेख्ये च सति यादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिषः" इति कात्यायनः। पितामहः "स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्जयेत्। साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान् प्रसाधयेत्"। इदमपि साक्ष्यादिसमक्षं स्थावरविषयविवादेषु सुलभमतस्तत्सम्भवान्वेषणमेव कार्यमित्येवम्परञ्च सर्वथा दिव्यपरिहारपरम्। सर्वथा साक्ष्याद्यसम्भवेऽपि दिव्यग्रहणे निर्णयाभावप्रसङ्गात्। कात्यायनः "दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति। विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिष्कृति। दाते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते। साक्षिणः साधनं प्रोक्तञ्च दिव्यं नच लेख्यकम्। पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता। तस्यास्तु साधनं लेख्यञ्च दिव्यञ्च साक्षिणः। द्वारमार्गक्रियाभोग जलवाहादिषु क्रिया। भुक्तिरेव तु गृह्णीयान्न दिव्यं नच साक्षिणः"। दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्याप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्याहृत्य ग्रहणे वा दत्ताप्रदानिके विवादपद इति यावत्। भृत्यानामित्यादिना वेतनादाने। विक्रीयादानेत्यादिना क्रयविक्रयानुशये इतरद्व्यक्तम्। दत्तादत्तादिषु दृष्टानां लिखितकरणाप्रसिद्धेर्भुक्तेश्चासम्भवात् साक्षिणश्च तादृग्विधेषु दुर्लभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवाच्च दिव्यं नच लेख्यकमित्युक्तम्। पूगादीनां संविदि तु बहुकर्त्तृकायां लिखितं विना न निर्वाहः सर्वेषां व्यवहर्त्तृत्वान्नोदासीनसाक्षिसम्भवो मानुषस्त्वे च दिव्यानवकाश इत्यभिसन्धायाभिहितञ्च दिव्यं च साक्षिण इति। द्वारनार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भायालेख्यस्य चाप्रसिद्धेर्मानुषाभाव एव च दिव्यावकाशाच्च दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु गृह्णीत चोक्तम्। एवं सर्ववचनानि विवेचनीयानि। अतएव "अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे। न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति" नारदेन सम्भवतीत्युक्तम्। स एव "यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम्। तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च दुरत्ययैः। स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि। एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु चेति"। कात्यायनः "गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्। युक्तिलेशेङ्गिताकारवाक्कुचक्षुःसेष्टितैर्नृणाम्। अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्। दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत्"। बृहस्पतिः "मणिमुक्तप्रवालानां कूटलक्ष्यासहारकः। अहिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा। महापापाभिशापेषु निःक्षेपहरणे तथा। दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु। चिरन्तनोपांशुलत-चिरनष्टेषु साक्षिषु। प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्"। अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनैतादृग्विधेषु साक्षिण एव तावच्च सम्भवन्ति। सम्भवन्तोऽपि वा ये साक्षिण एव तावच्च सम्भवन्ति। सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं न तु यथाश्रुतम्। चिरन्तनकृते उपांशुकृते रहसि कृते इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति। अतएवाग्ने चिरनष्टेषु

प्रदुष्टेषु समानेष्वियनेनासाक्षिविभित्तान्युपलक्षितवान्। व्यासः "प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे। परेषां च तथाचान्ये तं वादं शपथैर्नयेत्"। भिद्यन्ते प्रभेदं प्रतिपद्यन्ते। कात्यायनः "समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत्। प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु। दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः"। साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषावष्टम्भेन दिव्यमालम्बत इत्यर्थः। समत्वं साक्षिणां यत्रेति। यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमित्यर्थः। व्यासः "न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम्। अधरीकृत्य तत्प्रकर्षं दिव्येन निर्णयः"। लेख्यदोषोद्भावने लेख्ये निर्णयाच्चने तदारूढसाक्षिषु सुतरां दण्डापूपकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषसम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः। प्रजापतिः "यच्चामगोत्रैर्यल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं क्वचिद्भवेत्। अष्टहीनतमे तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः"। मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीतार्थं यदा तदा तद्प्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः। कात्यायनः "यत्र साक्षोपधं लेख्यं तद्राज्ञे आर्पितं यदि। शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः"। सोपधं यत्र छलकृतं यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नोत्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुषप्रमाणसम्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यानवतारादिति न्यायमूलमिति। यदि तत्रापि भाषावादिनो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा "न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्। अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यैरविशारदैरिति" कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम्। पूर्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थित्वौ पुनः परार्द्धेन सन्निधाने सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति न्यायेन निषेधदार्ढ्यार्थत्वम्। प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः क्रियापदसमभियाहारमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरोधात्। नचैवमनुषङ्गानुपपत्तिः तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुषङ्गहेतुत्वेन यावदर्थकत्वस्य विरुद्धार्थकत्वे षष्ठ्यायत्वसन्निधिबाधेनानुषङ्गस्य तुल्ययोगिनिबन्धनस्य भङ्गः किञ्चिदर्थान्वयेऽपि तुल्ययोगक्षेमतायाः सत्त्वात्तदभङ्गात्। यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम्। अत्र "न कश्चिदिति" कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्प्रवृत्त्यसम्भवात्। 'धनं धनी साधयतीति' लोकप्रवादोऽपीदृग्विषयाभिप्रायक एव। यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतयेति व्यवहारतत्त्वलिखनन्यतत्त्वमेव अज्ञानरूपमित्योत्तरार्हत्वात्। अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च। यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पितामहः "लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः। न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः। निश्चेतुं येन शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः। तेषां रूपः प्रमाणं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यते" इति। तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभयापीड्या स्वेच्छया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देया सोभयथापीड्या स्वेच्छया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देया सोभाभ्यामतिक्रमणीयेत्यर्थः। दिव्यावान्तरभेदादि सर्वदिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः।

क्रियाफल न० ६त०। "उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृतिश्च चतुर्विधम्। क्रियाफलं प्राङ्नराद्यां" कैवल्ये तच्च विद्यते" वेदा० प० उक्ते १कर्मफले उत्पत्त्यादौ, २यागादिजन्ये पुण्यापुण्यादौ च। क्रियाजन्ये तत्प्रिस्वर्गादिरूपे प्रयोजनापरपर्यायरूपे ३फले "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०। विवृतञ्चैतद्भाभिः शब्दार्थरत्ने यथा "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं स्यात्। तत्र कर्त्रभिप्राये एव सति क्रियाफले कर्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलञ्च न धात्वर्थः, जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्तृनिष्ठतया सर्वदैव जानीतेरित्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरयोगापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः। नापि क्रियाजन्यत्वेनतदर्थिनाऽफलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति छेदादेस्तादृशफलवत्त्वेन छेदः पचते ऋत्विजोयजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः। किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनाम क्रियाजन्यं तत्प्रिस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं यास्तं यथोक्तं हरिणा "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः। तत् तासां पचादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः। फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिवत्त्वेऽपि क्वचित्साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति दृष्टव्यम्। तेन अपाददृत्यादिसूत्रविहितलङः सुखादि-

रूपमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम् । क्रियेद्देश्ये संयोगविभागादिरूपे फलविशिष्टव्यापारस्य धात्वर्थतावादिमते धात्वर्थतावच्छेदकरूपे ४फले पृथक्शक्तिवादिमते कर्त्राख्यातस्थले तद्धातूपस्थाप्ये धात्वर्थांशे विशेषणतया भासमाने तद्धातुजन्ये ५संयोगादिके फले च । इत्यमेव शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा

"तत्र फलतीतिव्युत्पत्त्या फलं नाम तद्धात्वर्थजन्यं संयोग विभागादि, गम्यादौ विभागस्य फलत्ववारणाय तद्धातूपस्थाप्यत्वेन विशेषणेऽपि विभागाजन्यसंयोगस्य पतनफलत्वमते विभागस्य तद्धात्वर्थजन्यत्वात् तद्धातूपस्थाप्यत्वादतिव्याप्तिरतस्तद्धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वेनैव विशेषणीयं गम्यादौ च विभाग्य तद्धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वाभावात् न फलत्वप्रसङ्गः । मञ्जूषाकारमते तु कर्तृप्रत्ययस्थले तथाभासमानत्वमिति विवेकः । क्रियाविशेषणादेर्धात्वर्थे विशेषणत्वेऽपि तज्जन्यत्वाभावाच्च फलत्वप्रसङ्गः । विशेषणत्वञ्च साक्षादेव विवक्षितं तेन घटं करोतीत्यादौ घटादेः धात्वर्थक्रियाजन्यस्य विभक्त्यर्थद्वारा तद्विशेषणत्वेऽपि न फलत्वापत्तिः" इति ।

क्रियाभ्युपगम पु० क्रियायाः कर्मणादिक्रियार्थमभ्युपगमः चतुर्थ्यर्थे ई० त० । अत्र चेत्वे उत्पन्नस्य शस्यस्य उभयोः फलभागितेतिनियमेन कर्मणाद्यर्थमन्यक्षेत्रस्वीकारे । "क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते । तस्येह भाविनो दृष्टौ बीजौ क्षेत्रिक एव च" मनुः ।

क्रियाभ्यावृत्ति स्त्री क्रियाया अभ्यावृत्तिः । क्रियायाः पौनपुन्ये । "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" पा० । विवृतमेतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा

"क्रियायाएव पौनःपुन्यप्रसञ्जनेनाभ्यावृत्तिपदेनैव क्रियाप्राप्तौ पुनः क्रियाग्रहणेन इतरांशे विशेषणतानापन्नसाध्यक्रियाया एवाभ्यावृत्तौ तेषां साधुत्वज्ञापनात् पञ्चकृत्वःपचतीत्येव प्रयोगः नतु पञ्चकृत्वःपाकइत्यपि । केचित्तु "द्विर्वचनेऽचीति" पा० निर्देशात् साध्यरूपक्रियान्वये एव तेषां साधुत्वं तेन भावषञ्जन्तादावपि धातुना साध्यक्रियाया अभिधानात् पञ्चकृत्वः पाक इत्यपि भवत्येव । सिद्धरूपक्रियायां तदन्वयविवक्षायां तु नैवं तेन तत्र पञ्च कृत्वेव स्यादिति प्राहुः"

क्रियायोग पु० क्रियैव योगः योगोपायः । "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इति पातञ्जलसूत्रभाष्यप्रादुक्ते योगोपायभूते क्रियाभेदे । तस्य योगोपायत्वादिदं तद्वाक्यं कर्म्मयोगशब्दे ४७१८पृ०दर्शितम् । "ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना । यस्तु वाक्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते । प्रधानं कारणं योगोमुक्तेर्मुनिवरोत्तम ! । क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तच्च साधनम्" अग्निप० । मत्स्यपु०५२अ०विस्तरेणोक्तं यथा

"कर्म्मयोगञ्च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्म्मयोगः प्रशस्यते । कर्म्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तत्परमम्मतम् । कर्म्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्म्मणः । तस्मात् कर्म्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम् । वेदोऽखिलो धर्म्ममूलमाचारश्चैव तद्विदाम् । अष्टावात्मगुणास्तत्रिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः । दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्तीरक्षाऽऽरुतस्य तु । अनसूया तथा लोके शौचमनायासेषु कार्येषु माङ्गल्याचारसेवनम् । न च द्रव्येषु कार्पण्यमार्तेष्वर्जितेषु च । तथाऽस्पृहा परद्रव्ये परस्त्रीषु च सर्व्वदा । अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणस्य तु कोविदैः । अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठेत् प्रयत्नतः । देवतानां पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च सर्व्वदा । कुर्यादहरहर्यज्ञैर्भूतर्षिगणतर्पणम् । स्वाध्यायैरर्चयेच्चर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धैरन्नदानैर्भूतानि बलिकर्म्मभिः । पञ्चैते विहिता यज्ञाः पञ्चसूनापनुत्तये । कण्डनी पेषणी चूल्ली जलकुम्भी प्रमार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य तेन स्वर्गं न गच्छति । तत्पापनाशनायामी पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः । द्वाविंशति श्चाष्टौ च ये संस्काराः प्रकीर्त्तिताः । अदुष्टोऽपि न मोक्षाय यस्त्वात्मगुणवर्जितः । तस्मादात्मगुणोपेतः श्रुतिकर्म्म समाचरेत् । गोब्राह्मणानां वित्तेन सर्वदा भद्रमाचरेत् । गोभूहिरण्यवासोभिर्गन्धमाल्योदकेन च । पूजयेद् ब्रह्मविष्ण्वर्कारुद्रवस्वात्मकं शिवम् । व्रतोपवासैर्विधिवत् श्रद्धया च विभुत्तमः । योऽसावतीन्द्रियः शान्तः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । वासुदेवो जगन्मूर्त्तिस्तस्य सम्भूतयो ह्यमी । ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् मार्त्तण्डो वृषवाहनः । अष्टौ च वसवस्तद्वदेकादशगणाधिपाः । लोकपालाधिपाश्चैव पितरो मातरस्तथा । एता विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः । ब्रह्माद्याश्चतुरो मुखमव्यक्ताधिपतिः स्मृतः । ब्रह्मणा चाथ सूर्येण विष्णुनाथ शिवेन वा । अभेदात् पूजितेन स्यात् पूजितं सचराचरम् ।

ब्रह्मादीनां परत्वाम त्रयाणामपि संस्थितिः। वेदमूर्ता-वतः पूजा पूजनीयः प्रयत्नतः। तस्मादग्निद्विजसुखात् लब्धा संपूजयेदिमान्। दानैर्व्रतोपवासैश्च जपहोमादिना नरः। इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्थितिवत्-मलम्। विकर्म्मभीतस्य सदा न किञ्चित् प्राप्तव्यमस्तीह परे च लोके"। २क्रियासम्बन्धे "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा० पद्मपुराणे क्रियायोगसारे विवृतिः।

क्रियार्थ त्रि० क्रिया अनुष्ठानमर्थोऽभिधेयोयस्य। कर्त्तव्यविधिबोधके वेदादिवाक्यभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम् मीमांसायां स्थापितं यथा

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानाम्" जै०सू०। "क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समासतन्ति यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासम्बद्धं वा किञ्चित् तान्येव भूतमर्थमन्वाचष्टे" "अतस्तेषामानर्थक्यम् (अप्रामाण्यम्)" इति च शवरभा०। "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" जै०सू०। "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहुः। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमिति" भा०। तेन क्रियाप्रवर्त्तकवेदभागानामेव प्रामाण्यम् अर्थवादानां भूतार्थानां तु क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वाद् प्रामाण्यं यथाह तत्रैव "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" जै०सू०। "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागेनोपधावतीति सएनं भूतिं गमयतीति" वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यत्र यद्यपि क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं किञ्चित्, तथापि विध्युद्देशैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकामइत्येवमन्तोविध्युद्देशः तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादिः"। "पदानां साकाङ्क्षत्वात् विधेः स्तुतेश्चैकवाक्यत्वं भवति भूतिकाम श्वालभेत, कस्मात्? यतो वायुःक्षेपिष्ठेति"। "स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां, प्ररोचयमानाः अनुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्ति क्रियायाः" इति च भा०। "तद्भूतार्थानां तु क्रियार्थेन समाम्नायः" जै०सू०तेन सहैकवाक्यात् प्रामाण्यमिति स्थितम्। तदेतन्मतं विशदीकृत्य पूर्वपक्षीकृत्य शा०सू०भाष्याभ्यां निराकृतं यथा "कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते? यावता 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति क्रियार्थत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्, अतोवेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात्। कर्त्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा। नाहि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः। तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात्। अत एव "सोऽरोदीत्" इत्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणाञ्च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम्। न कचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा उपपन्ना वा। न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात् कर्म्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्। अथ प्रकरणान्तरभयाद्वैतदप्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते" भाष्यम्। "तत्तु समन्वयात्" शारीरकसूत्रम्।

"तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते। कथम्? समन्वयात्। सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्य्येणैव तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" "अयमात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभूः" "ब्रह्मवेदमृतं पुरस्तात्" इत्यादीनि। न च तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। न च तेषां कर्त्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते। 'तत् केन कं पश्येद्' इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः। न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम्। "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्। यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैष दोषः हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः"। तत्रैव सूत्रे व्याख्यानशेषे "यद्यपि शास्त्रतात्पर्य्यविदामनुक्रमणम्। "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः" तद्धर्म्मजिज्ञासाविषयत्वादिविधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

विधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतस्वेदस्तूपदिश्यति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीत्यत्र को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिमदस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थन्तु प्रयोजनं तस्य। न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति? उच्यते, अनवगतात्मवस्तूपदेशस्य तथैव भवितुमर्हति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्नं, तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यप्रतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रियाया निवृत्तौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवाक्यानामानर्थक्याभिधानं दुष्टमत्र। यदप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् (सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति) तत् परिहृतं रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्" भा०। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य। २क्रियाभिमिते त्रि०। "तत्तुल्यश्वतौ क्रियार्थायां क्रियायाम्" पा०।

क्रियावत् त्रि० क्रियाऽस्यास्य मतुप् मस्य वः। १क्रियाविशिष्टे २क्रियानिरते अमरः "यः क्रियावान् सपण्डितः" चाण०। "त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम्" भा० व० १अ०। ३क्रियाश्रये कर्त्तरि च "पश्यात् क्रियावता कर्त्रा योगोभवति कर्म्मणा" हरिः। ऋतपूर्व्वियङ्ङ्ष्टे दृश्यम्।

क्रियावसन्न त्रि० क्रियया ऽवसन्नः। साध्यादिप्रमाणेनावसन्ने पराजिते वादिनि प्रतिवादिनि च। "यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयो भवेत्" इत्युपक्रम्य "स्वयमभ्युपगतोऽपि स्वपक्षोऽवसितोऽपि सन्। क्रियावसन्नोऽर्थहेतुपरं सभ्यावधारणम्" व्य० त० नारदः। क्रियावसन्नः साध्यादिना प्राप्तपराजयः" रघुनन्दनः।

क्रियावादिन् त्रि० क्रियां क्रियासाध्यं वदति वद-णिनि। व्यवहारे साक्ष्यादिप्रमाणरूपक्रियासाध्ययुक्ते वादिनि (फैरादी) मिता०।

क्रियाविशेषण न० ६त०। धात्वर्थसाध्यरूपक्रियायाः साधकबोधे विशेषणत्वेन भासमाने पदार्थे। यद्यर्थरत्ने विवृतिः "आख्यातं सकारकविशेषणमिति" भाष्योक्तवाक्यस्थयोः विशेषणपदस्य कारकविशेषणक्रियाविशेषणोभयपरतया कारकविशेषणानां क्रियाविशेषणानां कारकाभिसम्बोधनादीनां च वाक्यघटकत्वम्। तानि च वाक्यपदीये कतिचित् संगृह्य प्रदर्शितानि यथा "संबोधनान्तं तत्वोऽर्थः कारकं प्रथमोक्तितः। धातुसम्बन्धाधिकारनिष्प्रत्ययसमानकर्त्तृक। तथा यस्य च भावेन भावलक्षणं चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धस्याष्टकस्यास्य क्रियया वावधार्य्यताम्"। अत्र यद्यपि सम्बोधनस्य सर्व्वत्र प्रकृतक्रियान्वयित्वं न सम्भवति तथापि आनीहीत्यध्याहृतक्रियान्वयितया तस्यास्य प्रकृतक्रियायामन्वयात् परम्परया भवत्येव प्रकृतक्रियान्वयित्वम्। तथाहि "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्यः सम्बोध्यः क्रियासु विनियुज्यते" इति वाक्यपदीये क्रियासु नियोक्तृत्वेन संबोध्यतोक्ता विनियोगविषयक्रियायामेव तस्य साधुत्वात् व्रजानि देवदत्तेत्यादौ तु देवदत्तस्य गमनक्रियायां विनियोगाभावेनाध्याहर्त्तव्यायां आनीहीत्यादिक्रियायामेवान्वयौचित्यात् तत्क्रियायास्तु व्रजानीत्यादिक्रियाया विषयत्वादिसम्बन्धेन विशेषणत्वादेकवाक्यत्वम्। अन्यथा व्रजानि देवदत्तेत्यनयोरुभयवाक्यघटकत्वे तयोश्च परस्परान्वयेनैकवाक्यत्वाभावेन समानवाक्यमात्रविषयनिघातानुपपत्तेः। तथाहि यदादित्यधिजत्य सर्व्वमनुदात्तमपदादाविति" चोपकुर्य्यस्य आमन्त्रितस्य चेति" सूत्रेण अष्टमाध्याये पदादुत्तरवर्त्तिनो ऽपीदादिस्थितस्यामन्त्रितस्य अष्टमाध्यायविहितानुदात्तत्वं निहत्य सर्व्वानुदात्तत्वं विहितं वार्त्तिककारेण च "समानवाक्ये निघातयुगुदक्षदादेशाः" इत्यनेन आद्युदात्तत्वनिघातः एकवाक्यस्थ एव व्यवस्थापितोऽतः व्रजानि देवदत्तेत्यनयोरुक्तरीत्यैकवाक्यत्वेन निघातो नान्यथेति। उक्तञ्च वाक्यपदीये "संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायाविशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र

तथासतीति" । अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्यतरसम्बन्धेनान्वयिविशेषणपरं तत्र कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयात् भेदविशेषणत्वम् स्तोकं पचतीत्यादौ तु विक्लित्तिरूपधात्वर्थफले, दृतं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापारे सत्यादौ च अभेदेनान्वयात्स्तोकादेरभेदविशेषणत्वम् । अत्रार्थं भेदः साध्यरूपक्रियाया विशेषणत्वे तस्याश्च लिङ्गसंख्यान्वयित्वाभावेन तद्विशेषणस्य सामान्यत्वात् क्लीवता उत्सर्गतोभावाख्यातवदेकवचनान्तता च तेन स्तोकं पच्यते इत्यादि साधु । यजयाचे तु साध्यसिद्धोभयक्रिययोर्धातुप्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रियाशब्दे दर्शितत्वेन धातुबोध्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविवक्षायामेकवचनक्लीवता यजधातोश्च सिद्धक्रियान्वयविवक्षायां तु विशेष्यस्य लिङ्गसंख्यान्वयित्वेन तद्विशेषणस्य द्विवचनपुंस्त्वत्वादि । अतएव "सञ्जारो रतिमन्दिरावधि सखी कर्णावधि व्याहृतमिति" "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति च प्रयोगः संगच्छते । फलविशिष्टस्य कर्मणः कर्मसंज्ञाविधानेन व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया साध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् तेन स्तोकभोजनस्य कारकपर्यन्तत्वात् यण् । तत्र पदसाधुतामात्रार्थं द्वितीयामात्रविधाने तत्र स्यात् इति बोध्यम् । अस्य च एकवचनान्तेत्युक्तिरप्यौत्सर्गिकी क्वचित् द्विवचनादिप्रयोगोभवत्येव उक्तञ्च हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया । भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति" । उत्सर्गतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसंख्ययाख्याते क्रिया भिद्यते इत्यर्थः । अत्राख्यात इत्युपादानात् आख्यातार्थाश्रयसंख्ययैव क्रियाभेदो नतु तृतीयादुपस्थाप्याश्रयसंख्ययापि तेन चैताभ्यां सुप्यते इत्यादौ न द्विवचनादि, नवा नामार्थलिङ्गेन क्रियाभेदो लिङ्गस्यैतरपदोपात्तत्वात् । एवञ्च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वरूपासत्वलक्षणे संख्याविशेषस्य साक्षादनन्वयित्वविवक्षणाल्लिङ्गमात्रस्य वा तथात्वविवक्षणाच्च दोषदृत्यनुसन्धेयम् । उष्ट्रासिका आस्यन्ते हस्तशायिकाः शय्यन्ते इत्यादि भाज्योदाहरणे च उपमानोष्ट्रासनादिवाच्यत्वेनोपमेयासनादेर्वाच्यस्य विवक्षणाद्भावेऽपि बहुवचनादीत्याकरे स्थितम् । उष्ट्रासिकापदञ्च द्वितीयाबहुवचनान्तं क्रियाविशेषणतया द्वितीयोत्पत्तेर्वाच्यत्वेनैवोपमानविवक्षणात् बहुवचनम्" अत्र मतभेदेन शब्दशक्ति प्र० विशेषोदर्शितो यथा

भावविहितानामपि यजादीनामुक्तैव गतिः तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादाश्रयाप्रसिद्धेः द्वितीयै धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्यमेव च स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः । अतएव "सञ्जारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतमर्थ इत्यादिकं काव्यम् "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इत्यादिः प्रतिञ्च सङ्गच्छतइति नव्याः । स्वोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने तदर्थकनाम्नोद्वितीयाद्यापत्तेः नतु धातुमात्रस्य तथाच स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं नतु स्तोकं पाकइत्यादिः । पृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मेत्याद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्यात् । अतएव स्तोकं स्थीयते शुभं गतं चकितं द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वाच्च तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः" ।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे तु यौगपद्येन गच्छति अतिशयेन पचति समेनैति विषमेनैतीत्यादिषु प्रकृत्यादि० तृतीया । क्वचित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये तद्विशेषणीभूतात् तृतीयादि यथा "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत" इत्यादौ यागेनेदं भावयेदिति भाट्टमते यागस्य करणतया भावनायामन्वयात् अश्वमेधस्य तत्तादृविशेषणत्वेन तद्द्वारभक्तिकत्वम् । अन्यमते तु नाम्ना शिव इत्यादिवत् स्वभेदे तृतीयेति भेदः । सुबबोधे "कर्मक्रियाविशेषणेत्यादि" कर्मसंज्ञाद्वितीयाविधानञ्च अभेदान्वयिविशेषणपरम् । भेदविशेषणे तु तृतीयैव । तत्रायं विशेषः क्रियायाम् अभेदसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां द्वितीया । अभेदप्रकारकान्वयविवक्षायां तु तृतीया ।

क्रियाशक्ति स्त्री क्रियैव शक्तिः । जगदुत्पत्तिसाधने परमेश्वरस्य शक्तिभेदे । सा च ब्राह्मीरूपा यथोक्तं शा० ति० पदार्थादर्शे च "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततोनादोनादाद्विन्दुसमुद्भवः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः । विन्दुर्नादोबीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः । विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः, समाख्यातः सर्वागमविशारदैः । रौद्री विन्दोरतोनादाज्ज्येष्ठा बीजादजायत । यामा, ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मस्वरमाश्रियाः । ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्दु-

र्कन्वरूपिणः" या०ति०। व्याख्यातमेतत् पदार्थादर्शे "अविद्याग्रथितत्वेन जड़त्वे कथं तस्य सृष्टिकर्तृत्वमिति ? यद्वां वारयति सच्चिदानन्दविभवादिति अनेनाविद्योपहितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपहानिरित्यर्थः। सकलाञ्चक्रासीदिति योजना। शक्तिसहितोदेयः पुनः शक्तिस्तस्मात् सा कथमासीदिति ? चेत् सत्यं या चनादिरूपा चैतन्याध्यासेन महाप्रलये सूक्ष्मा स्थिता तस्या गुणवैषम्यानुगुणतया सात्विकराजसतामसस्वव्यपदेश्यकार्य्यसाधने उच्छूनरूपत्वमेवोपचाराद्दुत्पत्तिः। इदं सांख्यमतेनोक्तम्। प्रयोगसारे "तस्माद्विनिर्गता शक्तिः सर्वगा विश्वसम्भवा"। वायुसंहि० "शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता। ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिवेति"। पञ्चरात्रेऽपि "एवमालोच्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम्। समस्ततत्त्वसंबन्धत्वात् स्फूर्त्तेश्चाधिष्ठात्रूपिणीम्। व्यक्तां करोति तां नित्यां प्रकृतिं परमः पुमान्" तस्या एव नादविन्दू सृष्ट्युपयोग्यवस्थारूपौ तदुक्तं प्रयोगसारे "नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामय पदोन्मुखी। शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा मता। सैव सर्गक्षमा" अन्यत्रापि "अभिव्यक्ता परा शक्ति रविनाभावलक्षणा। अक्षयरूपा परचिच्छक्तिर्मता चिद्रुपिणी विभुः। समस्ततत्त्वभावेन वियत्तेजोमयत्विता। प्रयाति विन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्"। इच्छाशक्त्यादिरूपतया विन्दोस्त्रैविध्यमाह परेति सात्मात् परशक्तिमयः अतः पश्चात्तदवस्थात्मकत्वमेवोक्तम् असौ त्रिधा भिद्यते। एतौ नादविन्दू प्रथमोक्तनादविन्दुभ्यामन्यौ तदुक्तं "स विन्दुर्भवति त्रिधा"। विन्वादेर्भेदत्रयस्वरूपमाह विन्दुरिति। ततस्तस्मात् विन्दोः रौद्री यतस्तस्याः शिवमयत्वम् अतोऽन्वर्थताऽपि। नादात्त्रेति। सर्वत्रेत्वे नायस्थितत्वेनार्वाग्वर्तिता ज्ञेया। बीजाद्रामा अजायन्तेति सम्बन्धः तस्याः सुन्दरत्वादन्वर्थत्वम्। तदुक्तं प्रयोगसारे "विन्दुः शिवात्मकत्वेन बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्। तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रियः क्रमात्। रौद्री विन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठा नादादजायत। वामा बीजाद्भूच्छक्तिलाभ्यो देवास्त्रयो ऽभवन्"। ते इति ज्ञानमिच्छा क्रिया च तदात्मानस्ते सृष्टिसंहारसाधिकाः क्रमेणेच्छाज्ञानक्रियाशक्तिज्ञानशक्तिस्वरूपाः। अतएव सृष्ट्याद्यः निरोधकाले वक्ष्यमाणरूपिणः शक्तेरेवावस्थाविशेषा ज्ञेयाः एवमिच्छाक्रियाज्ञानलक्षणशक्तित उत्पन्न स्यात्। वक्ष्यते च "इच्छाज्ञानक्रियात्मानः" इति। ईश्वरप्रत्यभिज्ञायाम् "यतश्चेति तज्ज्ञातुं कर्त्तुं वा स्वेच्छया क्रियाम्। अनन्तरं हि तत्- कार्य्यज्ञानं दर्शनमाश्रितः। ज्ञानशक्तिस्तया ज्ञेयोयोऽसौ स्थूलसमुद्यमः। सा क्रियाशक्तिरुदिता यतः सर्व्वं जगत् सृजेत्" गोरक्षसंहितायाम् "इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं रौद्री ब्राह्मी च वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति"

क्रियासमभिहार पु० सम्+अभि+हृ-घञ् ६त०। क्रियायाः पौनःपुन्ये। "क्रियासमभिहारे वच्" या० "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं चमेत कः ?" इति माधः।

क्रियाज्ञान न० क्रियाङ्गं ज्ञानम्। यद्भेदे ज्ञानविधिभेदे तत्प्रकारो यथा

"क्रियाज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्व्वकम्। मन्त्रिरक्षिय कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि। जले निमज्य उन्मज्य उपस्पृश्य यथाविधि। तीर्थस्यावाहनं कुर्य्यात्तत प्रवक्ष्याम्यशेषतः। प्रपद्ये वरुणं देवमप्सां पतिमचिन्तम्। याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये। तीर्थस्यावाहयिष्यामि सर्व्वाघनिसूदनम्। सान्निध्यमात्मनि तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्। रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सु सदस्तथा। सर्वानप्सुसदश्चैव प्रपद्ये प्रयतः स्थितः। देवसंगुसदं वह्निं प्रपद्येऽघनिसूदनम्। आपः पुनन्तु वः विलास्च प्रपद्ये शरणं तथा। रुद्राश्चाग्निश्च सर्वश्च वरुणश्चाप एव च। शमयन्त्वाशु मे पापं मास्च रक्षन्तु सर्व्वशः। हिरण्यवर्णातिरुद्रभिर्ज्जगतीति चतसृभिः। यन्नोदेवीति च तथा यन्मन्यापस्तथैव च। इदमापः प्रवहते हृदयञ्च समुदीरयेत्। एवं सम्मार्जनं कृत्वा कुम्भमार्घ्यं च देवताः। अघमर्षणसूक्तञ्च प्रपठेत् प्रयतः यदा। कुम्भोदकेनात्मानमभ्युक्ष्य च नखैर्वा ऋषिश्चैवाघमर्षणः। देवता भावहन्तस्य पापक्षये प्रकीर्त्तितः। ततोऽग्नि निमन्नः शान्तिः पठेदघमर्षणम्। मृद्दद्यान्मूर्द्धनि तथा ललाटादिषु भिर्जलम्। यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापमोदनः। तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्। अनेन विधिना स्नात्वा स्नातवान् धौतवाससा। परिवर्तितवासास्तु तीर्थनामानि संजपेत्। उदकस्थापदामान्तु ज्ञानयष्टीं न पीड़येत्। अनेन विधिना स्नातस्तीर्थस्य फलमश्नुते"।

क्रियेन्द्रिय न० क्रियायाः साधनमिन्द्रियम्। कर्म्मेन्द्रिये देखो।

क्रिवि पु० कृवि-कृन् नि०। १कूपे निघण्टुः २कर्म्मणि

त्रि० "रुद्र ! यत्ते क्रिविपरं नाम" यजु० १०।२०। ४असुरभेदे "अभ्योजसा क्रिविं युधाः" ऋ० २,२२,२, "क्रिविं नामासुरम्" भा०। ५पञ्चालदेशे पु० ब० व०। "आप्रोर्यामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्यः पञ्चालो राजा" "क्रिव्य इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते" शत० ब्रा० १३, ५,४,७, [क्रिविर्दतो" ऋ० १,११६६,६,

क्रिविस् त्रि० कृवि-इसु नि०। हिंसके "यत्रा वोदिद्युद्दति

क्री क्रये (मूल्यादानेन द्रव्यग्रहणे) क्र्या० उभ०सक०अनिट्। क्रीणाति क्रीणीते अक्रैषीत् अक्रेष्ट। चिक्राय चिक्रिये क्रेतव्यः क्रयणीयः क्रेयः क्रयार्थे प्रसारिते क्रव्यः कायके क्रेता क्रीणन् क्रीणानः। क्रीतः क्रीत्वा विक्रीय। क्रेतम्। कर्म्मणि क्रीयते अक्रायि आक्रयिषाताम्-अक्रेषाताम्। चिक्रिये। "कदृङ दशभिर्ममेन्द्र, क्रीणाति धेनुभिः" ऋ०४, २४,१०, "शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि" यजु० ४,२६। "क्रीणीयात्स्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्" मनुः "कश्चित् सहस्रैर्मूल्यानामेकं क्रीणासि परिछदम्" भा०भ० कश्चिद्ध्यायः। "सोमं राजानमक्रीणंस्तस्मात् प्राच्यां दिशि क्रीयते" ऐत० १,१२, "शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः (जलैः) कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः" स्मृतिः। अन्नक्रयशब्दे उदा०। स्वप+मूल्यादिदानेन वशनयने। "या चेदस्मै न दद्यात् कामं मेनामपक्रीणीयात्" शत० ब्रा० १४,६,४,७, "तदा एनां स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवमपक्रीणीयात् वशं नयेत्" भा०। अभि+अभिलक्ष्यीकृत्य विक्रये संस्कारविशेषे च। "एकं वा एष क्रीययाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय" शत० ब्रा० २,३,२,१, "एषः क्रीयमाणः क्रयेण सम्पादभागः सोमः एकं वै एकं खलु प्रयोजनमभिलक्ष्य विक्रीयते, अभिषवादिना स्वात्मना संस्क्रियते वा" भा०। अव+धनादिना वशनयने। "ब्राह्मणं क्षत्रियं वा सहस्रेण शतास्त्रेणावक्रीय" सांङ्ग० औ०सू० १५,१०,१०, आ+ईषत्क्रये। "भार्य्यां शुल्कादाक्रीताम्" दशकुमा० उप+सामीप्येन क्रये। "घटादीनुपक्रीय" स्मृतिः। नि+(र्) विक्रये क्रयानुरूपमूल्यदाने च। "न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते" मनुः। "निष्क्रयो-विक्रयः" उ०त०रघु०। "भोः केशव! मदीयस्वमङ्गिर्दत्तोऽसि सत्यया। स त्वं मामनुगच्छस्व कुरुष्व यदुवल्लभ्यराज प्रथमः कल्प इत्येवमब्रवीत् मधुसूदनः। व्रजन्तमनुवव्राज नारदश्च जनार्द्दनः। परिहासान् बहुविधान् कृत्वाऽनिवरस्तातः। तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्ता परिहासविचक्षणः। अपनीय ततः कण्ठात् पुष्पदामैनमब्रवीत्। कपिलां गां सवत्सां मे निष्क्रयार्थं प्रयच्छ मे। तिलं कृष्णाजिनं शूर्पं प्रयच्छ तप्तकाञ्चनम्। एषोऽत्र निष्क्रयः कृष्ण! विहितो वृषकेतुना" हरि० १२५अ० ३निष्कृतौ। "तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च। दुष्कृताध्यायनधर्म्मेषु योनाऽऽसक्तः स निष्क्रयः" वसिष्ठः परि+नियतकालं कृत्वा स्वीकारे अनियतकालस्वत्वोत्पादकात् क्रयात् तस्य नियतकालत्वेन न्यूनता। तद्योगे क्रयस्य वा सम्प्रदानसंज्ञा। "शतेन शताय वा परिक्रीतः" स्त्रि०कौ०। "सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्ताऽस्मि तव नाप्रियम्" भट्टिः "भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विष्णोरुपाऽरिभिः" सुश्रु०। "क्षतेनोपक्षतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितम्" भट्टिः। क्रयशब्दे २३०५ पृ० दर्शितम् जै० स्वत्ववाक्यादि उदा०। वि+मूल्यग्रहणेन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादकव्यापारे-"वस्त्रं य विक्रीणावहा इषमूर्ज्जं शतक्रतो!" यजु०३,४९, विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः" मनुः अनुशयशब्दे भूरि उदा०। सम्+सम्यक् क्रये "न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित्" भा० आ० १६०अ०। "परिव्ययेभ्यः क्रियः" पा० अकर्त्तृपाभिन्यपि क्रियाफले तङ्।

क्री त्रि० की-क्विप्। क्रेतरि कारकोपदत्वेऽपि संयोगोपधत्वात् न यण्, किन्तु इयङ्। यवक्रियौ यवक्रिय इत्यादि।

क्रीड़ खेलने भ्वा० पर० अक० सेट्। क्रीडति अक्रीडीत्। चिक्रीड क्रीडिता। क्रीडितव्यः क्रीड्यः क्रीडकः क्रीडिता। क्रीडः। क्रीडा। क्रीडितः। क्रीडनं क्रीडितम्। क्रीडित्वा विक्रीड्य। "एष सोमो अधित्वाचि गवां क्रोडत्यद्रिभिः" ऋ० ९,६६,२६, "माता च पिता च तेऽप्ये वत्सस्य क्रीडतः" यजु० २३,२५, चिक्रीड चैव प्रजहास चैव" भा० व० १०४२श्लो० "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा०। अकादर्थे प्रयोगे तङपि दृश्यते। ब्रह्मशक्रशकादैर्देववृन्दैः पुनः पुनः। क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र! बालः क्रीडनकैरिव" भा० व० ५०४श्लो० अत्वादुपसर्गे तत्तद्द्योत्यार्थविशिष्टे क्रीडने तत्र "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" पा० एभ्यः चकारात् आङ्च तङ् "आच्छत्क्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणाम्" भट्टिः। "आक्रीडमानोऽदृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतोययौ" भा० व०

१४६अ०। "फलान्यादत्स्व चित्राणि परिक्रीडस्व मातृषु" भट्टिः। "मरुतस्तमभितः परिचिक्रीडुः" शत० ब्रा० २,५,२,२०, आर्षस्तङभावः। समस्तु अकूजने अव्यक्तशब्दामावे एव तङ्। "समोऽकूजने" वार्त्तिकेऽतो नियमात् "हरः संक्रीडमानस्य उमया सह पर्व्वते" रामा० आ० ४७,१०, तेनास्य कूजनार्थतापि किन्तु तत्र न तङ् "संक्रीडति चक्रम्" सि०कौ०। "तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम्। समाः संक्रीडतां तेषाम्" भा० आ० २०६अ०। अत्र आर्षः तङभावः।

क्रोड पु० क्रीड-घञ्। परीहासे शब्दरत्ना०। [त्रिका०।

क्रोडक न० क्रीड-ण्वुल्। १क्रीडाकारके। २हास्ये सेवके

क्रोडचक्र न० "इदं क्रीडचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम्" छ० र० उक्ते छन्दोभेदे।

क्रोडन न० क्रीड-भावे-ल्युट्। १खेलायाम् "उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत!" भा० आ० १२८अ०। "बालक्रीडनमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि" महाना०। करणे ल्युट्। २क्रीडासाधने। "यथा हिरण्यान्न उदारविक्रमोमहाक्रीडे क्रीडनवच्चिराकृतः" भाग० ३.१६,१४, स्वार्थे क। तत्रार्थे "क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र! बालः क्रीडनकैरिव" भा० व० १२अ०।

क्रोडनीय त्रि० क्रीड-करणे वा० अनीयर् क्रीडनाय साधु छ वा। क्रीडासाधने। "क्रीडतः कोडनीयानि ददुः पक्षिगणाश्च ह" भा०अनु०८६अ०।

क्रीडा स्त्री क्रीड-भावे अ। १परीहासे २खेलने च "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा०। "आत्मरतिरात्मक्रीडआत्ममिथुन आत्मानन्दः" छा० उप०। "तोयक्रीडानिरत युवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः" मेघ०। "क्रीडायासश्रमशमपटवः" माघः। क्रीडाशैल, क्रीडोद्यानादयः क्रीडार्थे शैलादौ। क्रीडासचिव नर्म्मसचिवे

क्रीडाताल पु० "एकएव भुतोयत्र क्रीडातालः स कथ्यते" इति संगीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

क्रीडानारी स्त्री क्रीडायाः क्रीडार्थं नारी अश्ववासादिवत् चतुर्थ्यर्थे ई०। क्रीडार्थायां वेश्यारूपायां नार्याम्। "वेश्या निवेशिता वीर! द्वारवत्यां सहस्रशः। सामान्यास्ताः कृष्णपाणां क्रीडानार्यो महात्मनाम्" हरि०१४७अ०। [शब्दचि०

क्रीडायान न० क्रीडार्थं यानम् च०र्थ्यर्थे ई०। पुष्परथे

क्रीडारत्न न० क्रीडाया रत्नमिव। रतौ त्रिका०

क्रीडारथ पु० क्रीडायाः क्रीडार्थो रथः चतुर्थ्यर्थे ई०। पुष्परथे "क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः" भा० आ० ५३अ०

क्रीडारसातल न० श्रीगदितलक्षणयुते उपरूपकभेदे यथा "प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम्। प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्জ্জितम्। भारती वृत्तिवक्त्रं श्रीतिशब्देन संयुतम्। मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् यथा क्रीडारसातलम्" सा०द०

क्रीडि त्रि० क्रीड-इन्। क्रीडके। "आ क्रीडयो न मातरं तुदन्तः" ऋ० १०।६४।१४।

क्रीडिन् त्रि० क्रीड-वा०ताच्छील्ये इनि। १क्रीडाशीले २वायुभेदे पु "क्रीडिभ्यः संभृतान् मरुद्गणः" यजु० २४। २६ "क्रीडी च शाकी चाञ्जेषी" यजु० १७।८५ "क्रीडी सदाक्रीडाशीलोमरुत्" वेददी०।

क्रीडु त्रि० क्रीड उन्। क्रीडाकारके। "क्रीडुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम! गच्छसि" ऋ० ६।२०।७

क्रीत त्रि० क्री-कर्म्मणि क्त। १मूल्यदानेन स्वत्वासदीभूते कृते। "मूढानीतैः क्रयक्रीतैः (जलैः)कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः" स्मृतिः। २गौणपुत्रभेदे पु०। "क्रीतश्च नवमः स्वयं क्रीतः" विष्णुसं०। भावे क्त। ३क्रये न० क्रीतानुशयः। पुत्रभेदास्तल्लक्षणानि च योगीश्वरेण दर्शितानि यथा "औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गूढे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतोमतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तको भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः, कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे चिन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोभवेत् सुतः"। "अदूरे बान्धवमिति देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः एवं क्रीतस्वयन्दत्तकृत्रिमेष्वपि योज्यं समानन्यायत्वात्। क्रीतस्तु विक्रीतः मातापितृभ्यां पूर्ब्बवत् तथैकं पुत्रं ज्यैष्ठ्यञ्च वर्জ্জयित्वा आपदि। सवर्णं इत्येव यत्तु मनुनोक्तम् "क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपिवेति" तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयं न आद्या "सजातीयेष्वयमौत्सर्गिकनयेषु मया विधिः" इत्युप संहारात्" मिता०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।

स्वयं दत्तस्य चौदस्य षडदायादबान्धवाः" इति मनूक्तेः तस्य पित्रादिभिरदायानधिकारित्वम्। दत्तकमीमांसामते "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम च" पराशरेण कलिधर्म्मप्रस्तावे चतुर्स्वामेव ग्राह्यतया उक्तेः दत्तकचन्द्रिकामते "दत्तौरसेतरेषाञ्च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्यादि पुराणे दत्तौरसभिन्नानां कलौ वर्ज्यत्वोक्तेश्च क्रीतपुत्रस्य न कलौ कर्त्तव्यता।

क्रीतानुशय पु० क्रीते क्रये अनुशयः। "क्रयविक्रयानुशयश्च" इति मनुक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे अनुशयशब्द १८६ पृ० तद्विवृतिर्दृश्या। अधिकं वीरमित्रोदये दर्शितं यथा

"अथ क्रीतानुशयोव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रेता न बहु मन्यते। क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते" इति। न बहु मन्यते—समग्रगसमग्रमिति पूर्व्वं न विचार्य्य गृहीत मित्यर्थः। क्रीतं परीक्षणीयमित्याह बृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं क्रीतमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत्। परीक्षितं बहुमतं गृहीतं न पुनर्व्यजेदिति"। अन्येषां पण्यगुणदोषविदामिति शेषः। नारदोऽपि "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति"। चर्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या तथा च व्यासः "चर्म्मकाष्ठेष्टकास्तम्बधान्यसारस्य च। वस्त्रकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणमिति"। अत्र वस्त्रशब्देन कुप्यं गृह्यते। कुप्यं रूप्यहेमव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकम्। तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्याहामरसिंहः "ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमिति"। क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह नारदः "तत्राहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु। सुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम्। द्विपदामर्द्धमासन्तु पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः। दशाहं सर्व्वबीजानामेकाहं लोहभाजसाम्। अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित्। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयादिति"। तत्राहात् क्रयदिनादारभ्येति शेषः। पञ्चाहादित्यादावर्थवशेनैव शेषोऽवगन्तव्यः। तत्राहं विक्रेत्रप्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात् तत्राहाद्दोह्यमित्यादि परीक्षणं प्रीतिदोह्यादिद्रव्यविषयमिति गम्यत इति स्मृतिचन्द्रिका। दोह्यं महिष्यादिकम् वाह्यं बलीवर्दादिकम्। सुक्तावज्रञ्च रत्नोपलक्षणम्। द्विपदाम्बुसान्द्रासानामित्यर्थः। तद्द्विगुणं मासादित्यर्थः स्त्रियादाद्याहतार्थः। पूर्व्वोदाहृतधर्म्मकाष्ठेत्यादिव्यासवचनेन भक्षणाद्यर्थं गृहीतानां धान्यादीनां सद्यःपरीक्षणाभिधानात् सर्व्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दोऽन्नार्थं गृहीतधान्यपरः। अन्यथा सद्यःपरीक्ष्यत्वप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात्। अतोऽर्वाक् तत्राहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः। कात्यायनोऽपि "भूमेर्दशाहोऽनुशयः क्षेत्रर्षिकेतरेषु चेति"। भूमेर्गृहक्षेत्रादिरूपाया अनुशयः परावर्त्तनयोग्यः कालः परीक्षाकाल इति यावत्। यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शने न प्रतिदानमित्याह स एव "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम्। क्रीतमेतत् स्वामिने देयमन्यं काले न चेति"। अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम्। दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः। काले परीक्षाकाले। अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्वामिने न देयम्। अविज्ञातन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीतन्तत् परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम्। यत्तु परीक्ष्य गृहीतं तच्च परावर्त्तनीयमिति। दर्शितमर्थं नारदआह "क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः। स्वयं दृष्ट्वा जानीयात् पण्यानामागमन्तथा। क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति"। अनुशयं पश्चात्तापम्। पण्यानां अश्वादीनां अस्मिन्देशे मूल्यहानिरस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति स्वयंदृष्ट्वा एतद्देशसम्भवमित्यागमञ्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः। दोषदर्शनमन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः "क्रीत्वा चानुशयं पश्चात् त्यजेद्दोषादृते नरः। अजुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत्। क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हरतमुपागते। षड्भागन्तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेन्नरः" इति। अजुष्टमनभिभुक्तम्। काले परीक्षाकाले अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यादिकं तद्विषयम् उपभोगविनश्वरबीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया। ननु विजानताऽप्यनुशयो न कार्यः "क्रीत्वा नानुशयम् कुर्यादिति" निषेधसङ्गावादिति चेत्सत्यं अपवादस्य सत्त्वात् स चापवादोदर्शितो नारदेन "क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाग्रविचक्षणमिति"। मन्यत इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः। द्वितीयादिदिवसे प्रत्यर्पणे विशेषमाह स एव "द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मू-

ल्याच्चिंशांशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तदिति" । परतः तृतीयाहात् परतः क्रेतुरेव तत् क्रीत्वा अनुशयादिकं न कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम् "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्य ह्यनुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवादददेति वेति" तदुपभोगे नष्टरक्षणवर्द्धनाद्यनुशयनादिविषयम् । यत्तूपभोगेन विकारप्राप्तितं सदोषमपि तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमित्याह नारदः "परिभुक्तन्तु तद्दासः क्षणरूपं मलीमसम् । सदोषमपि तत् क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति" । दासोऽत्रक्षणमुपलक्षणमिति मदनरत्ने । दासोविषयतैवास्येति माधवीये । पणप्रानां देशकाले उपचयापचयौ ज्ञातव्यावित्याह नारदः "व्ययं दृद्धिञ्च जानीयात्पणप्रानामागमनञ्चेति" । अस्यादिपणप्रानामस्मिन् कालेऽस्मिन्देशे च व्ययं दृद्धिं वा जानीयात्तत्त्यागमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थम् उत्पादकजन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । क्रयकाले मूल्यव्ययदृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्पणे पुनर्यत्नेन दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "दृद्धिं व्ययं वा वणिजा पणप्रानामविजानता । क्रीत्वा नानुशयः कार्य्यः कुर्वन् षट्भागदण्डभागिति" । दृद्धिं मूल्यदृद्धिम् व्यविजानता क्रेत्रा एवं मूल्यव्ययमविजानता विक्रेत्रेत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः "अहत्वे तु दशाहस्य न दद्याच्चापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षडिति" । दशाहमत्रक्षणं परीक्षाकालस्य पूर्व्वोक्तस्योपलक्षणम् । सर्वमेतत्परिभाषणमृते परिभाषण तु तदनुसारेणैव प्रतिदानं तद्भावादिकं मन्तव्यम्" । क्रयानुशयोऽप्यत्र ।

क्रुञ्च पुंस्त्री० क्रुन्च–किन् "दृक्षिगत्यादि०" पा०नि० नलोपाभावः(क्रौञ्चवक)१वकभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । २हंसे च "अङ्ग्रः क्षीरं व्यापिवत् क्रुञ्चदाङ्गिरसोधिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" यजु०१९।७२ "आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणोयथा क्रुञ्च हंसोभूत्वा धिया प्रज्ञया अङ्ग्रः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिवत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जानिस्वभावः" वेददी० ।

क्रुञ्च पुंस्त्री० क्रुन्च–अच् । (क्रौञ्चवक) वकभेदे अमरः "वायवे बलाका दृन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" यजु० २४।२२ "अन्तर्विलो लोहितार्हिः पुष्करसादस्ते स्वाङ्गा, वाचे क्रुञ्चः" यजु० २४।२१ स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् । पुंयोगे तु अजा०टाप् । टापन्तः। २वीणाभेदे स्त्री शब्दरत्ना० । ततः चतुरर्थ्यां नडादि० ञ क्रुञ्चस्य । क्रुञ्चकीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ । क्रुञ्चा वीणास्त्यस्य क्रुञ्चावकी अस्त्यर्थे वा मतुप् यवादि० न मस्य वः । क्रुञ्चामत् तद्युक्ते त्रि० २क्रौञ्चपर्व्वते पु० हेमच० । स्वार्थे अण् । क्रौञ्च स्वनामख्याते पर्व्वते क्रौञ्चदारणः। वकभेदे च "ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोराकृदर्शनम्" "यत् क्रौञ्चमिथुनादेवमवधीः काममोहितम्" रामा० आ० २स० । स्त्रियां तु अघनत्वात् ङीप् । "निशम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" रामा० आ० २स०

क्रुड निमज्जने घसीभावे च तु० कुटा० प० अक० सेट् । क्रुडति अक्रुडीत चुक्रोड–कोडः ।

क्रुध् क्रिंसने दिवा० प० सक० सेट् चान्द्राः । क्रुध्नाति अक्रौधीत् चुक्रोध । क्रोधः ।

क्रुध कोपे दिवा० पर० अक० सोपसर्गः सक० अनिट् । क्रुध्यति मूल्यमभिक्रुध्यति मूल्यात् अक्रुधत् । चुक्रोध-क्रोद्धा क्रोत्स्यति । क्रोद्धव्यम् क्रोध्यम् क्रोधनीयम् क्रोद्धा क्रोधी क्रुद्धः । क्रुध्यन् क्रोधः। क्रुद्ध्वा संक्रुध्य "चुक्रोध पुरुजाटक्रः" भा० आ०१५३अ० "द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः" भाग०६,४,५, यत्र तङ आर्षः शक्नादौ चानश् वा । "क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः" भट्टिः "कोधं विभो ! संहर संहरेति" कुमा० । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० कोपविषयस्य संपदानता । अरये क्रुध्यति । "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म्म" पा० सोपसर्गस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्म्मता "क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः । "भृत्यमभिक्रुध्यति" सि० कौ० अन्यादुपसर्गात् परस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तक्रोधे सक० प्रति+वैपरीत्येन क्रोधने सक० "क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः

क्रुध् स्त्री क्रुध–सम्प० भावे क्विप् । कोपे कामव्याघात हेतुके चित्तवृत्तिभेदे अमरः "इतिक्रुधाऽऽक्रुष्यत तेन केतकम्" नैष० । हलन्तत्वात् वा टाप् क्रुधा

क्रुधिन् त्रि०क्रुध–बा० णिनि किच्च । क्रोधयुक्ते "शुष्को यः शुष्मः क्रुधमी मनांसि" ऋ० ७।५६।८

क्रुन्च(ञ्च) कौटिल्ये, अल्पीभावे च अक०पर०सेट् । क्रुञ्चति अक्रुञ्चीत् चुक्रोञ्च । क्रुञ्चः किन् क्रुञ्च अत्र "चोः कुः" पा० चवर्गान्तत्वेन कुत्वप्राप्तौ दृक्षिगत्यादिना किनं विधाय "किन् प्रत्ययस्य कुः" पा० किनन्तस्य पृथक् कुत्वविधानात् संयोगान्तलोपात् प्राक् कुः । भावे कृत्यते अक्रुञ्चि । केचित्तु दृक्षिगादिस्थते क्रुञ्चामिति निर्देशात् क्रुञ्चेति जो-

पत्र सात्वं धातुमाङ्डः तन्मते भावे क्रुञ्चते इत्येव। एतन्मते क्रुङ् इत्यत्र किनि नञोपाभावे न निपातकल्पना

क्रुञ्च क्लेशे क्षेपे च क्या० पर० अक० सेट् इत्वायुवः। क्रुञ्चति अक्रुञ्चीत् चुक्रुञ्च अयमपाणिनीयः

क्रुञ्चु त्रि० क्रुञ्च—उन् वेदे धृषो०। सर्व्वत्र क्रमणशीले "क्रुञ्चुर्मा वः सिञ्चुर्निरीरमत्" ऋ० ५।५३।८। "क्रुञ्चुः सर्व्वत्र क्रमणशीलः" भा०

क्रुञ्चुक पु० क्रुञ्च—उक वेदे धृषो०। गुणाके "क्रुञ्चुकमपि कुर्य्यात् यथा वा अग्नेः प्रिया तनुः यत्क्रुञ्चुकः" तैत्ति०५।१०।८।५

क्रुश रोदने अक० आह्वाने आक्रोशे च सक० भ्वा० प० अनिट्। क्रोशति अक्रुक्षत्। चुक्रोश क्रोक्ष्यति। क्रोष्टा क्रुष्टः क्रोशन् क्रोशः क्रोशनः क्रोष्टुः। "रसन्नरण्याण्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते" ऋ० १०।१४६।४ "हरहृदन्नि अदिरेष मन्हिनेन्द्रं क्रोशन्नोऽविदन्नना मधु" ऋ०१०।८४।४ "एष क्रोशति दात्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति" रामा० अयो०५६ अ०। कर्म्मणि क्रुश्यते अक्रोशि "इतिक्रुधाक्रुष्टस्तेन वेतकम्" नैष०

आत्याद्युपदर्गात् परस्तु तत्सदृशोत्साधर्ययुक्ते रोदनादौ

अनु+दयायास् अनुरोदने च सक०। अनुक्रोशा (दया) "न तायुभनुक्रोशन्ति जितयोभरेषु" ऋ० ४।३८।५ "किमनुक्रुश्य वैकल्यमुत्पादयसि मेऽनघ!" भा०अनु०५अ०

आ+अभियकथने सक०। "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियोदण्डमर्हति" मनुः। "प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्टः" भा० अनु० ४५।६२श्लो०। "आक्रुष्टः पुरुषः सर्व्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम्" भा० व० १९१श्लो०। "हा प्रिये! क्वासि नष्टासि व्याक्रोशच्छ्रमतप्तं क्षितौ" रामा० आ० ८६अ०

उद्+उच्चैराह्वाने सक० "उदक्रोशन् स पाण्डवान्" भा० आ० ७४८श्लो०। उच्चैरोदने च अक०

क्रुष्वन् पुंस्त्री क्रुश—क्वनिप्। शृगाले उज्ज्वल० स्त्रियां ङीप् रस्यान्तादेशः क्रुश्वरी। [तामिये २आह्वते च त्रि०।

क्रुष्ट न० क्रुश—भावे क्त। १रोदनरवे। कर्म्मणि क्त। २कथिते त्रि०।

क्रुस्त क्रुस्तवत्। क्रुस्तति अक्रुस्तीत् चुक्रोस्त "तस्य रेतः परापतत् तदग्नियोनिनोपास्टृह्णात्यथा तदक्रुस्तयत्तत् क्रुस्तमानं गर्भ व्यदधत तद्विदथयः" श्रुतिः।

क्रूर त्रि० क्रूर—रक् धातोः क्रूः। १निर्दये २कठिने अमरः ३हिंसके ४उग्रे च मेदि०। "तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया" रघुः। "तस्मिन्नुपायाः सर्व्वेनः क्रूरे प्रतिकृतक्रियाः" कुमा०। "हठकारी महादोषः क्रूराचारैरसंसृतः" मनुः। तस्य भावः ष्यञ् क्रौर्य्यं न०, तल् क्रूरता स्त्री, त्व क्रूरत्व न०, निर्दयत्वे हिंसने काठिन्ये उग्रत्वे च। "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च क्रूरोऽस्त्रसौम्यः गुरुभोऽङ्गना च। चरस्थिरक्षात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" दीपिकोक्ते मेषादिषु मध्ये ५विषमराशौ पु० "अर्कोनेन्दुर्कसौरारा पापाः सौम्यास्तथा परे। पापयुक्तोबुधः पापोराहुकेतू च पापदौ" ज्योति० उक्ते ६पापग्रहभेदे च "यथा हरफला क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः। क्रूरयुक्तः पुनः सौम्योग्रेयः क्रूरफलप्रदः" "हरश्च सौम्यक्रूराणां फलं स्थानवशात् समम्। एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्य्ययात्" "यथाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः" इति "तिथिराश्यंशनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत्। सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नतः। न नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते। रोगाद्विमुच्यते रोगी बेधवेलाऽतीतोद्यमः। रोगकाले भवेद्बेधः क्रूरखेचरसम्भवः" "क्रूरायक्रा महाक्रूरा इति च ज्यो० त० पापग्रहार्थपरतया क्रूरशब्दप्रयोगात्। क्रूरबेधप्रकारस्तु चक्रशब्दे सर्व्वतोभद्रचक्रे वक्ष्यते। ७रक्तकरवीरे पु० टाप्। ८मक्षिकायां स्त्री राजनि० ङीष्। १०रक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि०

क्रूरकर्म्मन् त्रि० क्रूरं हिंसकं कर्म्म यस्य। १हिंसाकर्म्मकारिणि "क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव यतयोगुरुतल्पगः" मनुः। २कटुतुम्बिनीवृक्षे पु० राजनि०।

क्रूरकोष्ठ त्रि० क्रूरं कठिनं कोष्ठं यस्य। धातुवैषम्यकृते बद्धकोष्ठाशये। "क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेरल्पमौषधमल्पगुणं वा भक्षयत् शाकमुपैति तत्र तस्यदोषा यथाकालमनिर्हियमाणा व्याधिं बलविभ्रंशमापादयन्ति" सुश्रु०।

क्रूरगन्ध पु० क्रूर उग्रोगन्धोऽस्य। १गन्धके राजनि० २तीक्ष्णगन्धमात्रे त्रि० क्रूरः गन्धएकदेशोऽस्याः टाप्। क्रव्यादीवृक्षे तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि०।

क्रूरदृश् त्रि० क्रूरा दृग् यस्य, क्रूरं पश्यति दृश—क्विन् २त० स० वा। १शिशुने खले २शनैश्चरग्रहे पु० मेदि०। ३मङ्गलग्रहे "आरोवक्रः क्रूरदृक् शावनेयः" ज्यो०त०। कर्म्म०। नील० ना० उक्ते स्थानविशेषस्थितानां ग्रहाणां स्थानविशेषे ४शुभाशुभदृष्टौ रिपुदृष्टौ स्त्री। ३५५पृ०अरिशब्दे विवृतिः। क्रूरस्य ग्रहविशेषस्य दृक्। ५पापग्रहदृष्टौ स्त्री।

क्रूरधूर्त्त पु० क्रूरः क्रूरत्वात् तत्सदृशः धूर्त्तः। कर्म्मधा० धूर्त्तरके राजनि०

क्रूरप्रसादन त्रि० क्रूरमपि प्रसादयति प्र+सद्+णिच्—ल्यु। भक्ते सेवके शब्दच०। [राजनि० स्त्रियां ङीप्।

क्रूरराविन् पुंस्त्री० क्रूरमुच्चं रौति रु-णिनि। द्रोणकाके

क्रूरलोचन पु० क्रूरं लोचनमस्य। शनिग्रहे हारा० तद्दृष्ट्याहिंसकत्वात् तस्य तथात्वम्। यथा च तद्दृष्ट्या घातकत्वं तथा दहाननशब्दे ६८१पृ० उक्तम्

क्रूराकृति त्रि० क्रूरा आकृतिर्यस्य। १कठिनमूर्त्तिके २राक्षसे पु० शब्दमा०। कर्म्म०। ३कठिनायां मूर्त्तौ स्त्री

क्रेङ्कित न० क्रेङ्केत्यव्यक्तं शब्दं करोति णिच्—भावे क्त। क्रेङ्केत्यव्यक्तशब्दभाषणे "निरुध्यमाना चक्रेण चक्री क्रेङ्कितभाषणैः" काशीख०

क्रेणि त्रि० क्री—नि। क्रेतरि—शस्यक्रेणिः उज्ज्वलद०

क्रेय त्रि० क्री—कर्म्मणि यत्। क्रेतव्ये अमरः

क्रौडिन त्रि० क्रोडी मरुत् देवताऽस्य अण् वेदे नि० नलोपाभावः। क्रौडिदैवत्ये साकमेधीये तृतीयाहे प्रातःसवनिके अष्टकद्वयशिश्नरूपे हविषि। "शिश्नान्येवास्य क्रौडिनं हविः शिश्नैर्हि क्रीडतीवायसेवावाङ् प्राणः" शत० ११,५,२,४ "अष्टौ लिङ्गं चेति त्रीणि शिश्नानि" भा० "तृतीयेऽह्न्युपांशुनर्यामौ हुत्वा पौर्णमासीर्वं प्रातः सवनिकेषु क्रौडिनम्" आश्व० श्रौ० ६।२।१५ तद्द्रव्यमधिकृत्य दृष्टः क्व। क्रौडिनीया दृष्टिभेदे सा च दृष्टिः कात्या० श्रौ० ५,७,१ सूत्रादौ दर्शिता। तस्याः पद्धतिश्च संक्षेपेण कर्कभाष्ये दर्शिता यथा

"अथ क्रौडिनीया द्विहविष्केष्टिरुच्यते तत्र मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः, अदित्यै चरुः, इमे हविषी समानतन्त्रे भवतः प्रतीष्ट्युद्वरणपक्षे क्रौडिन्यादित्येष्ट्यर्थमिष्ट्युद्वरणे क्रौडिन्यादित्येष्टिभ्यामहं यक्ष्ये इति। वरणे पात्रासादने सप्तकपालानि एका चरुस्थाली, दक्षिणा अन्वाहार्यः शितावदानानन्तरम्, मेक्षणम् विंशतिरिध्मकाष्ठानि पुरोडाशपात्रेका अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत्। प्रयाजे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम्। प्रोक्षणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यस्त्वा जुष्टम् अदित्यै त्वा जुष्टम्। कानावीजपक्षे तन्त्रमा उक्ताः एकवीजपक्षे करणान्ते विभज्यालभ्यः इदं मरुतां क्रीडिनाम्, इदमदित्याः। प्राणदाने मरुतः क्रीडिनो गच्छ, अदितिं गच्छ, सप्तदशेन वज्रेणेत्यवबाधने। उत्तमप्रयाजे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि। प्रधानयागे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽनुब्रूहि मरुतः क्रीडिनो यज इदं मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः, अदित्याश्चनुब्रूहि अदितिं यज इदमदित्यै, मेक्षणेन चरोरवदानम्। स्विष्टकृदादि पुरोडाशस्य प्रक्रियाव्यतिरिक्तं न भवति चरोस्तु सर्वं भवत्येव। व्यूहने मरुतां क्रीडिनामदित्या उज्झितम् मरुतः क्रीडिनोऽदितिस्तमपनुदन्तु। प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति। अन्यत्कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत् इति"

क्रौञ्च पु० क्रुञ्च्यच् वा० गुणः। "कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः क्रौञ्चोऽभिधीयते" इति वृहद्धारावल्युक्ते क्रौञ्चपर्व्वते क्रौञ्चदारणः कार्त्तिकेयः इति रायमुकुटः

क्रोड पुंस्त्री० क्रुड—घनीभावे संज्ञायां वञ्। १शूकरे "क्रोडकुलदग्यमानभद्रमुस्तारसामोदः" काद० "नदी सैवालदिग्धाङ्गं हरिद्वसुजटाधरम्। लग्नौ शङ्खनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम्" भा० अनु० ५० अ०। २भुजयोरन्तरे (कोल) न०स्त्री०अमरः "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्रमांसि" उद्भटः ३वृक्षकोटरे "हा हा हन्त तथापि जन्मविटपिक्रोडे मनोधावति" उद्भटः। घनीभूते ४वक्षोमध्यभागे पु० "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्" यजु० २५,८ "क्रोडस्य घनीभूतवक्षोमध्यभागयरता वेददीपे उक्ता। क्रोडं तु वक्षोभुजान्तरे देहावयवभेदः। "हृदय जिह्मं क्रोडं सव्यसक्थि पूर्वनडकं पार्श्वे यकृत् दक्षोः गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि" कात्या० श्रौतसू० ६,७,६ "क्रोडं यक्षोभुजान्तरम्" कर्कः "ग्रहसिडाघात्रामासिच्य क्रोडसन्थीनि च प्रास्यति श्रोणिवर्ज्जम्" कात्या० श्रौतसू० ६,८,१२, । ५अश्वानासुरसि ६उत्तरस्थग्रामभेदे शब्दच०७वाराहीकन्दे पु० राजनि० ८अनियम्ये पु०मेदिनिः

क्रोडकन्या क्रोडस्य शूकरस्य कन्येव प्रियत्वात्। वाराहीकन्दे राजनि०। [(वड थुलकुडि) राजनि०

क्रोडचूडा स्त्री क्रोडे चूडा यस्याः। महाश्रावणिकावृक्षे

क्रोडपत्र न० क्रोडे उपचारात् मध्ये स्थितं पत्रम् ७त०। ग्रन्थलेखने भ्रमात् त्रुटितग्रन्थस्य परिपूरणाय ग्रन्थपत्रयोर्मध्ये चिह्नविशेषेण लिखित्वा स्थापिते पत्रे।

क्रोडपर्णी क्रोडे कण्टकमध्ये पर्ण यस्याः गौरा० ङीष्। कण्टकारिकायाम् शब्दच०

क्रोडपाद् पुंस्त्री क्रोडे पादोऽस्य। कच्छपे हेम० क्रोडादित्वात् ङीष्प्रतिषेधोऽप्यत्र।

क्रोडादि पु० पाणिन्युक्ते उपसर्जनस्वाङ्गे ङीष्निषेधनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "क्रोड नख खुर शाखा उखा शिखा बाल यव मूल" क्रोडादिरालतिगणः तेन भग गल वोण इत्यादयोऽपि ज्ञाप्याः

क्रोडी स्त्री क्रोड+जातौ, गौरा०षा ङीष्। १वराहजातिस्त्रियां २वाराहीकन्दे च राजनि०।

क्रोडीकरण न०क्रोड+च्वि+कृ-भावे ल्युट्। आलिङ्गने हला०

क्रोडीमुख पुंस्त्री क्रोड्याः सूकर्याः मुखमिव मुखमस्य। गण्डके (गण्डार) राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रोडेष्टा स्त्री क्रोडस्य इष्टा प्रिया। गुल्फके (गुथा) राजनि०

क्रोथ पु० क्रुध-क्विंरुने भावे घञ्। क्रुधने हेमच०

क्रोध पु० क्रुध-भावे घञ्। १परापकाराय चित्तवृत्तिभेदे, परानिष्टाभिलाषेण अनिष्टविषयद्वेषहेतुके चित्तवृत्तिभेदे। क्रोधश्च रौद्ररसस्य स्थायिभावः "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः" सा० द०"कर्मण्य एव कुतश्चित् पराहतः क्रोधरूपेण परिणमते स च रजोगुणकार्य्यः "कामएष क्रोधएष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" गीतोक्तेः "यस्त्वया दृष्टोहेतुरेष काम एव। मनु क्रोधोऽपि पूर्वं स्वयोक्तः "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे" इत्यत्र, सत्यं नासौ ततः पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्येषएव, कामएव हि केनचित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते। पूर्वं पृथक्त्वोक्तिः क्रोधोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेण द्वौ द्वावुच्यते जोगुरोधात् ससृज्यतीति तथा" श्रीधरः। तस्य कामजत्वमपि "सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीतायामुक्तम्। तत्कार्य्याणि उक्तानि "न कर्म्म क्रोधात्मः प्रभवति विधातुं रणशते" "अस्वीकरोति भुवनं बधिरीकरोति धीरं सचेतनमचेतनतां नयेत् क्षणात्। क्षयं न पश्यति नरो न चात्महितं गृह्णाति धीमानधीतमपि न प्रतिसन्धत्ते" नीतिशा० "क्षमैव क्रोधविजये समर्थेति विवेकिनः। क्रोधः कार्य्यविभङ्गाय तस्मात्तं क्षमया जयेत्" अनुशा०स्य च रूपम् आधिभौतिकभेदेन विवेचितं या० साधन पादे ३४सू० भा० स्थितम् "क्रोधं विभो! संहर संहरेति" कुमा०। "क्रोधे चलगणः शरे दृशमुखः पाणौ प्रलम्बाहुरः" सा० द०। "क्रोधान्धस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" वेणी०। "विषमस्थं जगत्सर्वं" व्याकुलं षड्विधाहृतम्। जनानां जायते भद्रे! क्रोधे क्रोधः परस्परम्" इत्युक्तलक्षणे षष्टिसंवत्सरान्तर्गते अष्टत्रिंशत्तमे २वर्षभेदे पु०।

क्रोधकृत् त्रि०क्रोधं करोति कृ-क्विप्। क्रोधकारिणि २परमेश्वरे पु० "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" विष्णुसं० असाधून् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम् "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते। आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी नरके प्रतिवर्त्तते" इति श्रुतिस्मृत्युदितकर्म्मानाचरणे ईश्वरद्विष्टत्वोक्तेः तस्य ताडनान् प्रति क्रोधकर्तृत्वम्। तच्च प्राणिनां स्वादृष्टविशेषात् भवति

क्रोधज त्रि० क्रोधात् जायते जन-ड। १क्रोधजाते २मोहे पु० मोहस्य क्रोधजत्वं गीतायामुक्तं यथा "क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः" क्रोधजाते द्विविधव्यसनान्तर्गते व्यसनाष्टके च यथाह मनुः "पैशुन्यं साहसं द्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"

क्रोधन क्रुध-युच्। १क्रोधशीले अमरः "यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते क्रौणायनिः क्रोधनः" वेणी० "वागदुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च। स्वसृमः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा। कौशिकस्य सुता आसन् शिष्या गर्गस्य भारत!" हरि० २१३ अ० उक्ते गर्गशिष्ये २कौशिकपुत्रभेदे। "रोगोमरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्कुलम्। क्रोधने विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये!" इत्युक्तलक्षणे षष्टिसंवत्सरान्तर्गते जनपदहितसे २वर्षभेदे। "कपिताङ्गोरुरुरुण्डउलूकःक्रोधनस्तथा।" इति तन्त्रोक्ते ४भैरवभेदे च पु०।

क्रोधमूर्च्छित त्रि० क्रोधोमूर्च्छितो बद्धलीभूतोऽस्य इत० वा। १अतिकोपने "एवमुक्ता तु पार्थेन उर्व्वशी क्रोधमूर्च्छिता" भा० व० ४६ अ० ५ त०। २चोरनामगन्धद्रव्ये पु० शब्दर०

क्रोधवर्द्धन त्रि० क्रोधं वर्द्धयति वृध-णिच् ल्यु इत०। १क्रोधस्य वर्द्धके अनिष्टसूचकवाक्यादौ २असुरभेदे पु० "चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च" हरि० २६३अ० असुरकथने। स एव भारतयुद्धकाले दण्डधारव्यपदेशेनाविर्भूतः यथा "क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्यन्यः परिकीर्त्तितः। दण्डधारइति ख्यातः सोऽभवन्मलजर्षभः" भा० आ० ६७ अ० अंशावतारे

क्रोधहन् पु० क्रोधं हन्ति हन्-क्विप्। १विष्णौ "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" विष्णुसं० "साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा" भा०। २क्रोधघातके त्रि०

क्रोधहन्त त्रि० क्रोधं हन्ति हन-तृच् इत०। १क्रोधघातके

२असुरभेदे पु० सच वृत्तासुरस्यावरजः। "क्रोधहन्ते ति यत्तस्य (वृत्तस्य) बभूवावरजोऽसुरः। दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ" भा० आ० ६७०। ३असुरभेदे पु० क्रोधवर्द्धनशब्दे दृश्यम्

क्रोधसम्भव त्रि० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् क्रोधः सम्भवोऽस्य। कोपजाते "क्रोधात् भवति संमोहः" गीता०भावे अप् ६त०। २कोपोत्पत्तौ "माञ्जारिभूषिकास्पर्शे आकुटे क्रोधसम्भवे" क्रोधसम्भवे कोपोत्पत्तौ" श्रा० त० रघुनन्दनः। [वलो निशाधिहारी" सुश्रुतः

क्रोधालु त्रि० क्रुध-वा० आलुच्। कोपशीले "क्रोधालुर्विपुल-

क्रोधिन् त्रि० क्रुध-णिनि। कोपयुक्ते मारुतप्रकृतेरेव तथात्वं भवति यथाह सुश्रुतः

"सप्त प्रकृतयो भवन्ति। दोषैः पृथक्द्विशः समस्तैश्च? । शुक्रयोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः। प्रकृतिर्जायते हेन तस्या मे लक्षणं शृणु। तत्र जागरूकः गौरहरी दुर्भगः स्नेनो मत्सर्य्यनार्यो गान्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षरसनखकेशः क्रोधी दत्तनखखादी च भवति। यष्टतिरदृढसौहृदः क्षतघ्नः क्षणपरुषो घमनीततः प्रलापी। द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः। अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्रः। किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः"।

क्रोश पु० क्रुश-भावे घञ्। १रोदने २आह्वाने च। क्रोशति यतः अपादाने घञ्। कस्त्रेवृत्तिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम्" नीला०व०उक्तेऽ००सहस्रकरमिते अध्वपरिमाणे "चतुर्हस्तोवपुर्दण्डो नालिका तद्युगेन च। क्रोशोवपुः सहस्रेण गव्यूतिस्त्वे चतुर्गुणा" हेमा०दा०मार्क० पु० उक्तेः, "गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्" अमरोक्तेश्च तस्य गव्यूतेरर्द्धमानता प्रतीयते हेमाद्रिः दा० आदित्य पुराणे च "धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते" इत्युक्त्या तु गव्यूतेर्द्विसहस्रधनुर्मितत्वात् तदर्द्धत्वेन चतुःसहस्रहस्तमितत्वमपि क्रोशस्य कार्य्यविशेषे गृह्यते इति भेदः। २सहस्रे "दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वं मन्त्रतोपमम्। षष्ठे क्रोशे सहेशानि! तत्सर्व्वं मन्त्रतोपमम्। सप्तमे क्रोशके देवि! द्रव्यलक्षं न संशयः। अतःपरं सहेशानि। विप्रलक्षं न संशयः" इति शक्तिसं० त० १पटले। "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा" रघुः

क्रोशताल पु० क्रोशं व्याप्य तालः शब्दोऽस्य। ढक्कायां हारा०

क्रोशध्वनि पु० क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य। ढक्कायां हारा०

क्रोशयुग न० द्वि०। क्रोशद्वयमिते गव्यूतौ अमरः

क्रोशिन् त्रि० क्रुश-णिनि। शब्दकारके उपमानपूर्व्वकतया समासे क्रोशिनि परे पूर्व्वपदस्यादुदात्तता। उष्ट्रक्रोशी

क्रोष्टु पुंस्त्री क्रुश-तुन्। १शृगाले अमरः अस्य असंबुद्धौ सर्व्वनामस्थाने परे नित्यं तृतीयादावपि वा, स्त्रियां तु नित्यं ङीच्च। क्रोष्टा क्रोष्टारौ हे क्रोष्टो!। क्रोष्टून्। क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यामित्यादि स्त्रियां ङीप् क्रोष्ट्री। "क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरसृगः" यजु०२४,३२ "ग्राहूँलस गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाऽभिमर्दति" भा०आ० २१३अ० २यदुवंश्ये नृपभेदे पु०। "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तममव्ययम्। यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः। क्रोष्टोर्वंशं हि श्रुत्वेमं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। यस्यान्ववायजो विष्णुरवतीर्णोऽखिलोदयः" "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्य्ये बभूवतुः" हरि०३५अ० स्वार्थे क। ३गृहगोले "क्रोष्टुकद्वीपिवदनैर्व्वर्षभसुखसत्त्वया" भा० श्रा०१४०अ०। क्रोष्टुकपुच्छिका। क्रोष्टुगोत्रापत्यम् कुञ्जा० फक्। क्रोष्टुः क्रोष्टश्च। क्रौष्टायन तत्रः स्वार्थे अञ्। क्रौष्टायन्य तद्गोत्रापत्ये पुंसि स्त्रियान्तु अत्रः। जातित्वात् ङीष क्रौष्टायनी।

क्रोष्टुकपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव पुच्छमस्त्यस्य ठन्। १पृश्निपर्णीम (चाकुलिया) (रामबाबक) रत्नमा० २गोलोमिकायाम् राजनि०

क्रोष्टुकमेखला स्त्री क्रोष्टुकस्य मेखलेवाकृत्यस्याः अच्। पृश्निपर्णीं (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टुकर्म्म पु०। ग्रामभेदे सोऽभिजनोऽस्य तस्मिन्निति० अञ्। क्रौष्टुकर्म्म पित्रादिक्रमेण तद्ग्रामवासिनि स्त्रियां ङीप्।

क्रोष्टुकशिरस् न० "वातयोणितजःशोफः जानुमध्ये महारुजः। शिरःक्रोष्टुकपूर्व्वन्तु स्थूलं क्रोष्टुकमूर्द्धवत्" सुश्रुतोक्ते वातजे रोगभेदे। क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुत्ववातवेदनाहृत्यादि" "गटभसी विखाची क्रोष्टुकशिरःखञ्जत्वादि सुश्रुतः

क्रोष्टुपाद पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। क्रौष्टुपादि तद्गोत्रापत्ये अस्त्रियां बहुत्वे यस्काद्यस्य लुक्। क्रोष्टुपादाः स्त्रियान्तु क्रौष्टुपाद्यः। एवं क्रोष्टुमान, क्रोष्टुमा यशब्दौ ऋषिभेदयोः तदपत्ये इञ् बहुषु अस्त्रियाम् यस्कादि० तस्य लुक्।

क्रोष्टुपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुःपुच्छमिवाकृत्यस्य ठन्। पृश्निपर्णीम् (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टुपुच्छी स्त्री क्रोष्टोः पुच्छमिव पुच्छमस्याः ङीष्। शृगालपर्य्याम् (चाकुलिया) शब्दरत्ना०

क्रोष्टुफल पु० क्रोष्टोः प्रियं फलमस्य। इक्षुदीक्षे राजनि०

क्रोष्टुविन्ना स्त्री क्रोष्टुना विन्ना प्राप्ता पुष्पाकारेण स्थ०। शृगालपर्य्याम् (चाकुलिया) अमरः। (विरालकाजि) २क्षुद्रे भरतः।

क्रोष्टृ पु० क्रोष्टुः प्रिय इक्षुः शृगो०। श्वेतेक्षौ राजनि०

क्रोष्ट्री स्त्री क्रोष्टुजातिस्त्री क्रोष्टुवत्वं अदन्तत्वात् ङीप्। २शृगालजातिस्त्रियाम् तत्प्रियत्वात् २श्वेतभूमिकुष्माण्डे अमरः। ३कृष्णविदार्य्यां ४लाङ्गल्याम् च मेदि०

क्रौञ्च पुंस्त्री० क्रुञ्च+स्वार्थे प्रज्ञा० अण्। (कौचवक) वकभेदे स्त्रियाम् अणन्तत्वात् ङीप्। "निशम्य रुदतीं क्रौञ्चीम्" रामा०बा०२अ०। स्त्रियां टाप् इति वदन् भरतश्चिन्त्यः। अजादिषु क्रुञ्चशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः। २हिमवदादिषु क्रुञ्चशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः। २हिमवति पर्व्वतभेदे "धनुर्विलग्य व्यसृजद्बाणान् क्रौञ्चे गिरौ" धनः पौत्रे पर्व्वतभेदे "धनुर्विलग्य व्यसृजद्बाणान् क्रौञ्चे महागिरौ। विभेद च (कार्त्तिकेयः) शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम्" भा० व० २२४अ०। तस्य हिमवत्पौत्रत्वेऽपि सन्तानाभिप्रायेण सुतत्वोक्तिः। तस्य हिमवत्पुत्रत्वमेनाकपुत्रत्वं हरिवं० १८अ० उक्तं यथा "एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्यां मैनाक उच्यते। मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः। पर्व्वतप्रवरः पुत्रो नानारत्नसमन्वितः"। २द्वीपभेदे ४असुरभेदे। "क्रौञ्चे (द्वीपे) क्रौञ्चो हतोदैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे। स्कन्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना। स शैलरूपस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा। केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" मत्स्यपु० १३अ०। क्रौञ्चदैत्यस्य भयदानवपुत्रः यथाह मत्स्येन्द्रसंहिता। क्रौञ्चदैत्यस्य भयदानवपुत्रः यथाह हरि० ४७अ० "मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि दानवः। स शिलाजालविततां गगनशैलाट्टहासिनीम्। पादोत्क्षेपोत्कटाघ्यां कन्दराकीर्णकाननाम् सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीं दैत्ययूथपैः। ईक्षामृगगणाकीर्णां पवनः घूर्णितद्रुमाम्। निर्म्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेनदिवि कामगाम्। ग्रथितां पार्व्वतीं मायां ससृजे स समन्ततः"। "ससृजे स समन्ततः"। "ससृजे स समन्ततः"। "शरण्यसुखचरितमिव श्रूयमाणक्रौञ्चवनितालापम्, कादम्बकुररीखगे राजनि०। ६अर्हतां ध्वजभेदे ७राजभेदे च पु०हेम०। क्रौञ्चद्वीपस्थानञ्च "भूमेरर्द्धं चारभिन्नोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपमेदृक्कृश्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" इत्युपक्रमे जम्बुद्वीपशब्दे। "शाकं ततः शाल्मलमथ कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च। द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपसदाहरन्ति" सिं०पि० उक्तम्। तद्विवृतिः विष्णुपु० "घृतोदश्च समुद्रोवै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपो महाभाग। श्रूयतामपरो महान्। कुशद्वीपस्य विस्तारात् द्विगुणो यस्य विस्तरः। क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः। तेषामानि च वर्षाणि तेषाञ्चैव महीपतिः। कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः। मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने!। तत्रापि देवगन्धर्व्वसेविताः सुमनोरमाः। वर्षाचला महाभुङ्गे! तेषां नामानि मे शृणु। क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः। चतुर्थोऽहरशैलश्च स्वभाभिर्भासयञ्चभः। देवाश्रुत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान्। दुन्दुभिश्च महाक्रौञ्चो द्विगुणश्चैव परस्परम्। द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा। वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च। निवसन्ति निरातङ्काः सदृ देवगणैः प्रजाः। पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। तैस्तत्र नद्यो मैत्रेय! याः पीयन्ते शृणुष्व ताः। सप्त प्रधाना यतस्तथान्याः क्षुद्र निम्नगाः। गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा। ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः। तत्रापि वर्षैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्द्दनः। योगी रूपस्वरूपस्थ दृश्यते यत्सन्निधौ। क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च। आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः। दधिमण्डोदकस्यापि शाकद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तारात्द्विगुणेन महामते!"। "तथा सर्पिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तः। घृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन। यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजोद्वीपनामनिर्वर्त्तक आक्ते। योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथित शक्तिक्षोऽपि क्षीरोदेनाभिषिच्यमानो भगवता वरुणेना भिगुप्तोविभयो बभूव। तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठेना धिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामस सप्त रिक्थादान् वर्षपाञ्चिवेश्य स्वयं भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम। आम्रोमधुरुहो मेधपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः। तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः। शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपबर्हणो नन्दोनन्दनः सर्वतोभद्र इति। आभया

ऋतवो वा आर्त्वका तीर्थयतो यवित्वयतो गुल्कोति। याज्ञासम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविण-देवकसंज्ञावर्षपुरुषा आपोमयं देवमपांपूर्णेनाञ्जलिना यजन्ते" भाग० ५,२०,१२, अन्ययोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम्। ८स्कन्धभेदे न० "क्रौञ्चानि भयन्ति" श्रुतिः तत्र सामगेयगाने १५प्र० २याज्ये ८,६गानम्। क्रौञ्चपर्वतस्य द्विविधः विष्णु-पुराणोक्तक्रौञ्चद्वीपान्तर्गतः श्वेतगिरेः सन्निकटस्थः हिमवत्पर्वतविरूपस्य तनेव प्रकल्प्य "प्रालेयाद्रेरुपतटमति-क्रम्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" मेघदूते वर्णितम्"। क्रौञ्चादिव हंस-निषेवो निर्जगाम गुणगुरुः" काद०

क्रौञ्चदारण पु० क्रौञ्चं पर्व्वतं दारयति दृ-णिच् ल्यु। १कार्त्तिकेये अमरः तद्दारणकथा क्रौञ्चशब्दे भा०व०२२४अ० वाक्यव्या। २परशुरामे च तत्कथा क्रौञ्चरन्ध्र शब्दे दृश्या

क्रौञ्चपदा "क्रौञ्चपदा भौ सौ ननना नृगाविषुशरयमुनि विरतिरिह भवेत्" वृ० र० उक्ते पञ्चविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे

क्रौञ्चपदी स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे "अश्मपृष्ठे पयस्यायां निरविन्दे च पर्व्वते। तृतीयां क्रौञ्चपद्यां च ब्रह्महत्यां विमुच्यति" भा० आनु० २५अ०

क्रौञ्चपुर न० यदुवंशप्रसारमन्त्रपनिर्म्मिते पुरभेदे "मारमेनापि विहितं रम्यं क्रौञ्चपुरं महत्। चम्पकाशोकबकुलं वि पुलं नाम्रसप्तिकम्। वनवासीति विख्यातः स्फीतोजन पदो महान्। पुरस्य तस्य तु श्रीमान् दुर्गैः सर्व्वैर्नुकैर्वृतः। हरिं० ६५अ०"ततः सङ्गाचलयुतं सङ्गार्थेणाहमत्रवम्। आत्मद्वितीयः श्रीमन्तं प्रवेक्ष्ये दक्षिणापथम्। करवीर पुरञ्चैव रम्यं क्रौञ्चपुरं तथा" ६६अ० "तां (खड्गाङ्गीम्) तीर्त्वा निम्नगां तत्र तांश्च दृष्ट्वा तपोधनान्। रम्यं क्रौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम्" ६६अ०

क्रौञ्चवत्स्यम् अव्य० क्रौञ्चमिव वहा "वहः संज्ञायाम्" पा० ष्यञ् कर्म्मादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। क्रौञ्चमिव वहा वह्य इत्यर्थे

क्रौञ्चरन्ध्र न० क्रौञ्चस्य रन्ध्रम्। मानसस्थहंसनिर्गममार्गे क्रौञ्चपर्व्वतस्थे रन्ध्रे "हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" मेघ०। "मानसस्थाविनोऽमुष्माः क्रौञ्चरन्ध्रेण यद्भवन्तो व्रजन्त्यागमः" सांख्य० क्रौञ्चादिव हंसनिषेवो निर्जगाम गुणगुरुः" काद०। तच्च रन्ध्रं परशुरामेण कृतं यथा मेघदूतव्याख्याने मल्लिनाथेनोक्तं

"पुरा किल भगवतो देवात् भूर्ज्जटेः धनुरुपनिषदम् अधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्चं शिख-रिणम् अतिनिशितविशिखमुखेन हेलया भृत्पिण्ड भेदं भित्त्वा ततः क्रौञ्चभेदादेव सद्यःसमुज्जृम्भिते कस्मिन्नपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालम् आप्लावितमिति" कथा श्रूयते"।

क्रौञ्चसूदन पु० क्रौञ्चं मयदैत्यसुतं सूदयति सूद-णिच्-ल्यु। कार्त्तिकेये तस्य तथात्वं क्रौञ्चशब्दे वक्ष्यमाणं क्यात् ज्ञेयम् "स ते स्कन्दः प्रसीदतु" इत्युपक्रमे "रम्यं दिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" श्रुतेश्च उक्तम्। क्रौञ्चनिसूदकादयोऽप्यत्र "क्षपमद्वीपमासाद्य शैव्यं क्रौञ्च-निसूदकम्। सरस्वत्यासुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते" भा०व० ८४अ०

क्रौञ्चवत् पु० क्रौञ्चाः वकभेदा बाहुल्येन सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। पर्व्वतभेदे "कैलासं क्रौञ्चवन्तं च तथाद्रिं गन्धमादनम्" हरिं० २०२अ०। क्रौञ्चयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्रौञ्चादन न० अद्यते कर्म्मणि ल्युट् दृत०। कृष्णाले २चि-ञ्चोटके (चेँचयो) ३वेषुनिकायां (घेँचु) मेदिनि०४पिण्डखर्ज्जूर शब्दरत्ना० पद्मबीजे स्त्री० राजनि० ङीप्।

क्रौञ्चारति पु० क्रौञ्चस्य दैत्यभेदस्यारातिः। १कार्त्तिकेये हला० २परशुरामे च शब्द्यमाना क्रौञ्चरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र।

क्रौञ्चारण्य न० जनस्थानात् क्रोशत्रयान्तरे दण्डकारण्य पार्श्ववर्त्तिनि वनभेदे "ततः परं जनस्थानात् त्रिक्रोश्यं गत्वा रावणौ। क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौ-जसौ" रामा० आर० ६६अ०। "ततः पूर्व्वेण गत्वा च त्रिक्रोशं भ्रातरावुभौ। क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रम-मन्तिके" तत्रैवोक्तेः तस्य मतङ्गाश्रमात् त्रिक्रोशान्त-रितपश्चिमस्थत्वम्।

क्रौशगतिक त्रि० क्रोशशतादभिगमनमर्हति ठञ्। १क्रौश-शतादागन्तरि भिक्षौ। क्रौशशतं गच्छति ठञ्। २क्रौश-शतगन्तरि त्रि०। उभतः स्त्रियां ङीप्।

क्रौष्ट्रायण्य पुंस्त्री०प्रकृतिपरुषे शिङ्गविशिष्टस्यापि यकृतात् क्रोष्टुत्रा गोत्रापत्यम् बुञ्आ० फक्ञ् ततः स्वार्थे अस्त्रियाम् अञ्। क्रौष्ट्रायणः क्रोष्टु गोत्रोत्पन्नस्त्रियागोत्रापत्ये। बहुषु यस्का० लुक्। क्रौष्ट्रायणाः तद्गोत्रापत्येषु। ततः अदी-रुणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। क्रौष्ट्रायणक तद्गोत्रस्तादौ त्रि०।

क्रौष्टुकि पुंस्त्री०क्रोष्टव स्वार्थे क तस्यापत्यम् इञ्। १क्रोष्टु-

कर्षैरपत्ये स्त्रियां ङीप् । २ऋषिभेदे पु० । "तत्को द्रविणोदाः ? इन्द्र इति कौटुकिः" निरुक्तं० ८,२

क्लथ वधे वा चुरा० उभ०पक्षे स्वा०प०सेट् घटादि० । क्लथयति ते क्लथति, अचिक्लथत् अक्लाथीत् अक्लथीत् । क्लथयां-बभूव आस चकार चक्रे चक्लाथ । मध्ये धृतस्रापवर्त्तने च । "पौष्णो विष्यन्दमाने मारुतः क्लथन्" यजु० २९,५, "क्लथनं मध्ये धृतस्रापवर्तनम्" वेददीपः

क्लद रोदने अक० व्याह्वाने सक० इदित् भ्वा० पर० सेट् । क्लन्दति अक्लन्दीत् । चक्लन्द । क्लन्दते

क्लद वैकल्ये दि० आत्म० अक०सेट् घटादि० । क्लाद्यते अक्लादिष्ट चक्लादे । क्लादयति त अचिक्लदत् त ।

क्लद रोदने भ्वा० उभ० इदित् अक० सेट् । क्लन्दति ते अक्लन्दीत् अक्लान्दिष्ट । चक्लन्द चक्लन्दे । क्लन्द्यते "याः क्लान्दारुशिरीचयो ऽच्चकामामनो मुहुः ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सराभ्योऽकरं नमः" अथर्व० २०,२,५

क्लप अव्यक्तवाक्ये चुरा० उभ० अक० सेट् घटा० । क्लपयति-ते अचिक्लपत्-त । क्लपयां बभूव आस चकार चक्रे

क्लम ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् शमा० । क्लाम्यति अक्लमीत् चक्लाम । उदित् क्लमित्वा-क्लान्त्वा । क्लान्तः । घञ् न दृद्धिः क्लमः । क्लम्यते अक्लमि । "क्लमं ययौ कन्दुक-लोलयाऽपि या" "अक्षाय सा नियमजं क्लमसुत्ससर्ज" कुमा० "न चक्लाम न विव्यथे" भट्टिः "तपः क्लमं साधयितुं य इच्छति" शकु०

क्लम ग्लानौ भ्वा० पर० अक० सेट् । क्लमति इदित् अक्लमत् अक्लमीत् चकाम । क्लमित्वा । क्लमितः ।

क्लम पु० क्लम-भावे घञ् अदृद्धिः । "योऽनाय सः श्रमोदेहे प्रवृद्धः श्वाससङ्कुलः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थ प्रबाधकः" । भावप्र० उक्ते श्रमभेदे ।

क्लमथ पु० क्लम-अथच् । आयासे अमरः ।

क्लमिन् त्रि० क्लम-घिनुण् अदृद्धिः । क्लान्तियुक्ते ।

क्लव भये दिवा० आत्म० अक० सेट् घटादि० । क्लव्यते अक्लविष्ट । चक्लवे । क्लवयति । वि-वैकल्ये विक्लवः ।

क्लान्त त्रि० क्लम-क्त । श्रमार्त्ते । [यस्तदानीम्" भावः ।

क्लान्ति स्त्री० क्लम-क्तिन् । परिश्रमे "क्लान्तिच्छिदोवनवनस्त-

क्लिद आर्द्रीभावे दिवा० पर० अक० वेट् । क्लिद्यति । इदित् । अक्लिदत्-अक्लेदीत्-अक्लैत्सीत् । चक्लाद । क्लेदः । क्लिद्यनु क्लेदो । क्लेदयति ते । अचिक्लिदत् त । "तेन क्लिद्यति ब्रध्नः" शुश्रु० । "सुवेश' पुरुषं ब्रह्मा भ्रातरं यदि वा

सुतम् । योनिः क्लिद्यति नारीणाम्" हितो० । "लुञ्चन्ति भूमौ क्लिद्यन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च" भट्टिः । "कन्यायाः प्रस्रवसंयुक्तैरस्रैः क्लिन्नसुरोऽभवत्" भा० आ०१३५ । "नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः । अक्लेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता । "रक्तैरचिक्लिदद्भूमिम् सैन्यैश्चानस्तरद्भुतैः" भट्टिः । उपसर्गविशेषपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टे क्लेदे ।

क्लिद रोदने इदित् भ्वा० उभ० अक० सेट् । क्लिन्दति ते अक्लिन्दीत् अक्लिन्दिष्ट । चिक्लिन्द चिक्लिन्दे । क्लिन्दितः । परिदेवने शोके सक०आत्म० । क्लिन्दते चैतम् "सिऽकौ० ।

क्लिन्न त्रि० क्लिद कर्त्तरि क्त । आर्द्रे (भिजे) क्लिद्धातौ उदा० क्लिन्नवर्त्मन् न० "अरुजं बाह्यतः भूनसन्तःक्लिन्नं सुवत्यपि । कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते" सुश्रुतोक्ते नेत्रावयवभेदवर्त्माश्रये रोगभेदे ।

क्लिम पु० कृप् किप् पृषो० । लोके । "ओं क्रतो ! स्मर क्लिबे स्मर क्रतं स्मर" यजु० ४०,१५, "क्लिबे क्लीबाय लोकाय-स्मर" माधवः । "कल्पते भोगाय क्लृप् लोकः तस्मै स्मर जशादेश आर्षः क्लृन्दस्युभयथेति" पा० "पदान्तत्वात्" वेददीपः

क्लिश उपतापे दिवा० आ० अक० उपतापीकरणे सक० सेट् पा० । क्लिश्यते अक्लिशिष्ट । क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । क्लिशितः क्लिष्टः । अविकल्पमते व्ययसुभयपदो तेन "क्लिश्नन्नपि क्लिष्टः हि मेधावी" प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमोवल्ल-वीति" न्टपात्पक्षे चिक्लिशतः समीतौ" भट्टिः साधुः सकर्मकत्वे "इन्द्रियैः कामवृत्तेषु क्लिश्यते प्राकृतोयथा" रामा० कि० १६,२७, अकर्मकत्वे "क्लिश्यते हि जनः सर्व्वः तरभाषः पुनः पुनः" भा० व० १३५ अ० । "चिरं क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम्" मनुः । "क्लिश्यन्ति क्लिष्टप्रभावानि ज्योतींषीव सुखानि वः" कुमा० । "क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां निधत्ते" कुमा० ।

उपसर्गपूर्व्वकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषद्योत्यार्थोपपदे

क्लिश बाधने सक० क्रया० ऊदित् वेट् । क्लिश्नाति अक्लेशीत् अक्लिक्षत् चिक्लेश । क्लिष्टः । क्लेशः क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । क्लिशितः क्लिष्टः "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" कुमा० । "अयं मां सुहृदं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः । क्लिश्नाति नाहं तत् सोढुं चिरं शक्ष्यामि कौरव !" भा०सु० ६७ । "असुरस्मारकोनाम त्वया दत्तवरः प्रभो ! । सुरान्पर्यीश क्लिश्नाति कथस्तस्य विधीयताम्" भा० आनु० ८५ अ० ।

"किम्प्रत्यस्य भुजमध्यसुरःस्थलेन" रघुः। अत्र मल्लिनाथः क्लिम्प्रत्निति पठित्वा क्लिम्प्रातिरयं सकर्मकः "क्लिम्प्रातिभुवनत्रयमिति दर्शनादिति व्याचख्यौ। तेन टीकापुस्तके क्लिशप्रत्निति पाठः प्रामादिकएव।

उपसर्गविशेषात्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते बाधने।

परि+सर्व्वतोबाधने; "परिक्लिशत्प्रजाने" या०।

क्लिशित त्रि० क्लिश-क्त वा इट्। १क्लेशयुक्ते २उपतापिते च

क्लिष्ट त्रि० क्लिश-क्त वा इडभावः। १क्लेशयुक्ते २पीडिते च।

३पर्व्वापरविरुद्धार्थके वाक्ये न० अमरः

क्लिष्टा स्त्री क्लिष्टं क्लेशः अस्त्यस्याम् अच्। पातञ्जलोक्ते चित्तवृत्तिभेदे यथा

"वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" सू०

"क्लेशहेतुकाः कर्म्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः। ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः। क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति। अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति। तथाजातीयकाः संस्काराः वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कार चक्रमनिशमावर्त्तते तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्म कल्पेनावतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति। ताः क्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः" भा०

"स्यादेतत् पुरुषो हि शक्यो, उपदिशन्ते। न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यो, न च सकृत्सेवयापि पुरुषायुषैरलमिमाः कैश्चित् परिगणयितुमसंख्याताश्च कथं निरोधव्या इत्याशङ्क्य तासामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति ताः पुनर्निरोद्धव्या वक्तव्ये सति चित्तस्य वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। वृत्तिरूपोऽवयव्येकः। तस्य प्रमाणादयोऽवयवाः पञ्च ततस्तद्ववयवाः पञ्चतय्यः पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति नाम्ब वृत्तयश्चैवमेवादि चित्तभेदात् बहुत्र इति बहुवचनमुपपन्नम् एतदुक्तं भवति चैत्रो वा मैत्रो वा काश्चित्प्रत्ययानामेव तेषां वृत्तयः पञ्चतय्यः एव नाधिकाइति। चित्तस्येति चैकवचनं जात्यभिप्रायं चित्तानामिति तु द्रष्टव्यम्। तासामवान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं दर्शयति। क्लिष्टाऽक्लिष्टा इति। अक्लिष्टा उपादेयाः क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ता अपि परेण वैराग्येणेति। अस्य व्याख्यानम्। क्लेशहेतुका इति। क्लेशाः अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनान्तास्तथोक्ताः। यद्वा पुरुषार्थं प्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तीनां क्लेशकारितेन क्लेशैरेव प्रवृत्तिः क्लेशः क्लिष्टम् तदासामस्तीति क्लिष्टा इति। यत एव क्लेशोपार्जनार्थमेमूषां प्रवृत्तिरत एव कर्म्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः प्रसवभूमिकाः। स्वत्वयं प्रतिपक्षैर्यमवसाय तत्र सङ्कोचिदो वा कर्म्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्म्माधर्म्मप्रचयप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति अक्लिष्टा व्याचष्टे ख्यातिविषया इति। विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिस्तया विषयिण्या तद्विषयं सत्वपुरुषविवेकमुपलब्धवति तेन सत्वपुरुषविवेकविषया यतः अतएव गुणाधिकार विरोधिन्यः कार्य्यकरणं हि गुणानामधिकारो विवेकख्यातिपर्य्यवसानञ्च तादर्थे चरितार्थाधिकाराणां हि गुणानामधिकारं विरुणद्धि इति अतस्ता अक्लिष्टाः प्रसाणप्रभृतयो वृत्तयः। स्यादेतत् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय एव सर्व्वप्राणभृतां न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे अधिकृत्यक्लिष्टवृत्तयः। नचामूषां भावेऽपि कार्य्यकारिता विरोधिअभ्यपातित्वात्। तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधः कार्य्यः इत्याह। क्लिष्टप्रवाहेति। आगमानुमानाचार्य्योपदेशपरिशीलनलब्धजन्मनो व्युत्थानवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रान्तरे तत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टाएव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः। न खलु विशालव्याले किरातगतसङ्कीर्णे प्रतिबन्धस्तथापि ब्राह्मणः किरातो भवति। अक्लिष्टच्छिद्रेष्वित्ति निदर्शनम्। क्लिष्टान्तर्व्वर्त्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स संस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावद्भवन्तीत्याह तथाजातीयका इति। अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः। तदिदं वृत्तिसंस्कार, चक्रमनिशमावर्त्तते आनिरोधसमाधेः तदेवंभूतञ्चित्तं निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वात्मकल्पेनावतिष्ठत इत्यापातनः। प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः। पिण्डीकृत्य सूत्रार्थमाह। ता इति पञ्चेत्यर्थकथनमार्थं तु शब्दवृत्तिव्याख्यानं तयप्रकारेऽस्मरणात्। ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति" विव०

"प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" सू०

"निर्द्देशे यथावचनं विग्रहस्यार्थे द्वन्द्वसमास इतरेतरयोगः। यथा नित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येत्युक्तेऽपि न दिङ्मोहालातचक्रादिविभ्रमा व्युदस्यन्ते। एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसङ्ग्रहस्यन्ते। एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसङ्ग्रहो व्युदस्येति सञ्चिरायाय वक्तव्यं पञ्चतय्य इति एतावत्य एव वृत्तयोनापराः सन्तीति दर्शितं भवति" विव०

क्लिष्टि स्त्री क्लिश-क्तिन्। १क्लेशे २पीडायां च धरणिः।

क्लीत पु० सुश्रुतोक्ते अग्निप्रकृतिके कीटभेदे। "क्लीतः लभिसरारी च" सुश्रुतः कीटशब्दे विवृतिः

क्लीतक न० क्लीत-कप निपातनात् कित्वं तकति हसते अच्। मधूके (यष्टिमधु)। अमरः। "तत्र क्लीतकाम्बमारगुम्भा सुगन्धगर्गरककरघाटविद्युदिषाविजयानोत्पटो मूलविषाणि" सुश्रुतः। २करञ्जबीजे "आत्मनि मन्त्रान् संनमयेत्" "एकक्लीतकेन" आश्व० गृ०३,८,७,८, "करञ्जबीजस्य यत्रैकं बीजं तदेकक्लीतकम्" नारा० टी०।

क्लीतकिका स्त्री क्लीताद्भागतः कन् क्लीतकः विक्रयः निन्द्यायां टन् रस्य लः। नीलाभोषधौ अमरः। नीलाः विक्रयस्य निनिन्दितत्वमाह भिता० आपस्तम्बः "रोमकूपे यदा गच्छेद्रसो नीलास्तु कस्यचित्। तिक्तेषु च सामान्यात्तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्। पालनं विक्रयस्चैव तदृत्त्या चोपजीवनम्। पतनञ्च भवेद्विप्रे तिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति"

क्लीतनक न० क्लीतं कीटभेदं नुदति नुद्-बा० ड संज्ञायां कन्। मधूलिकायाम् अतिरसायाम् राजनि०।

क्लीब(व) वैकल्ये व्यङ्गागलभ्ये च भा० आत्म० अक० सेट्। क्लीब (व)ते अक्लीबि(वि)ष्ट। चिक्लीबे(व)क्लीबि(वि)षा। पा० मते अयं पवर्ग्यान्तः वार्त्तिक० मते अन्त्यस्थान्तः। षट्दित् चडिः अचिक्लीब(व)त् त।

क्लीब(व) पु० न०। क्लीब(व)-क। पुंस्त्वोभिन्ने तृतीयप्रकृतौ षण्ढे। स च "न मूत्रं फेनिलं यस्य विड्वा चापसु निमज्जति। मेढ्रं चोन्नादयुक्ताभ्यां हीनः क्लीबस्तु उच्यते" इति कात्यायनोक्तलक्षणः। स च चतुर्द्धाविधः नारदेन दर्शितोयथा।

"चतुर्द्धाविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः। चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामाद्यो विधिः क्रमात्। निसर्गषण्ढो ऽनड्वत्र २पक्षघण्ढ ३स्त्रीषु च। ४रोगात् ५देवक्रोधाद् ६तथैव च। ७भक्तयाऽऽसेक्यो ८वातरेता ९सुखेभगः। १०ईर्ष्याषण्ढ ११मोघबीजश्च १२शाल्मलीनो १३न्यायतः। तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाभ्यं मासमाचरेत्। मात्रयश्चाथ कालः संवत्सरः स्मृतः। ईर्ष्या षण्ढो दयोर्येऽन्ये चत्वारः सप्तदाहृताः। त्यक्तव्यास्ते प्रतितन्त्रे चतयोन्या अपि स्त्रियाः। आद्यौ भृमोघबीजाभ्यां क्लीबोऽपि पतिकर्मणि। पतिरन्यः सुतोनाथो वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु। शाल्मलीस्थापि दुःस्त्रीत्वयोगादुच्छ्येत् ध्वजः। तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत्। अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यान्मनुष्यः स्वयोषिति। लभेत स्वास्यं भर्त्तानोऽतत्कार्य्यं प्रजायते। अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः। क्षेत्रं बीजयते देयं सबीजी क्षेत्रमर्हति" अत्र नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे वा पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" इति क्लीबपतिपरित्यागे प्राप्ते क्लीबस्य चिकित्स्याचिकित्स्यत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा चिकित्स्यस्य कालविशेषपर्य्यन्तं सुश्रुतादुक्तवाजीकरणादिना उपचर्य्यता अचिकित्स्यस्य तु सर्वथा त्याज्यता दर्शिता। तत्र निसर्गषण्ढः मनूक्तो मातापित्रोः समवीर्य्यजातः। अनड्वत्षण्ढहीनः छिन्नाण्डः कृतक्लीबश्च तौ द्वौ अप्रतीकार्य्यौ अचिकित्स्यौ। पक्षाख्यं पक्षव्यापक्षण्ढं मासमाचरेत् चिकित्सेत्। त्रयस्य गुरोरभिशापरोगदैवकोपजतत्क्लैब्यस्य संवत्सरं चिकित्स्यत्वम्। ईर्ष्याषण्ढादयस्तु चत्वारः अचिकित्स्यत्वात् पतिततुल्यत्वेन सर्वथा त्याज्याः न तत्र कालप्रतीक्षा। अचेष्टा बीजस्य ईषच्चेष्टा दर्शनमात्रादिना स्खलितवीर्य्यः मोघवीर्य्यः अपत्योत्पादनायोग्यबीजः एतौ द्वौ षण्मासं चिकित्स्यौ शाल्मलीनस्तु चिकित्स्यत्वेन अत्याज्यता। अन्यपतेस्तु सर्वथा त्याज्यता। अत्र चतसृणां इति विशेषणात् क्लीबपतित्यागवचनं वागदत्ताविषयमिति कल्पनं निरस्तम्। नष्टे मृतेत्यादिवचनं युगान्तरविषयम् "दत्तायास्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च" इत्यादिपुराणे कलिवर्ज्यधर्म्मेष्वभिधानात् इति माधवाचार्य्यः। अन्ये तु कलिधर्म्मप्रकरणे पराशरेण तथाविधानात् स्मृतेः पुराणात् बलवत्त्वेन कलावपि तत्प्रवृत्तिरित्याहुः। साम्प्रदायिकास्तु वेदार्थानुभवजन्यस्मृतिप्रणीतवाक्यस्यैव स्मृतित्वेन पुराणान्तर्गतधर्म्मविधायकनिषेधवाक्ययोरपि स्मृतित्वात् "द्वैधे बहूनां यद्वचनमिति न्यायेन बहूनां तथासम्मत्वभावात् शिष्टाचारविरोधाच्च पराशरवाक्यमनादृत्य बहुसम्मत एव पक्ष आदरणीय इत्याहुः। ईर्ष्याषण्ढादिलक्षणं सुश्रुतोक्तम्। सुश्रुते तु नपुंसकोत्पत्तिकारणविशिष्टाभेदेन अन्यथा दर्शिता यथा

"पित्रोरत्यल्पबीजत्वादाहेयः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राप्य लभते ध्वजोच्छ्रायसमंक्षयम्। यः पूतियोनौ जायेत स मौरभ्रिकसंज्ञितः। स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्। स्त्रे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यैः क्लीबे पुं-

वत् प्रवर्त्तते। कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं गृहणु चापरम्। दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते। ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्ढकं गृहणु पञ्चमम्। यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते। ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञितः। ऋतौ पुरुषवद्यापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि। तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता। आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतस्कस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्ढसंज्ञितः। अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः। दूषितं स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत्" ।

तस्य दायानधिकारिता अनंशशब्दे १४२ पृ० उक्ता। तत्रायं विशेषः। "क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः। अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याभर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः" या० व्याख्या मिता० "एतेषां विभागात् प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वं न पुनर्विभक्तानां, विभागोत्तरकालमस्यौषधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तेरस्त्येव "विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णासु समांशभाक्" इत्यस्य समानन्यायात्। क्लीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हावेव यदि त्वनुरा तदा, तद्दर्शनश्चेदौषधादिना, तर्हि "दृश्याद्या तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितादिति" रीत्या विभागार्हावेवेत्युक्तम्" । अत्र विधयः क्लीबादीनामनंशत्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशत्वे प्राप्त इदमाह" मिता० "औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः" । या० "एतेषां क्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशव्यङ्गणविरोधिक्लैब्यादिदोषरहिता भागहारिणः, व्यंगयाङ्गिणो भवन्ति। तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसा अपि। औरसक्षेत्रजयोर्व्यङ्गं इतरपुत्रव्युदासार्थम्। क्लीबादिदुहितृणां विशेषमाह मिता०"। "सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः" । या० "एतेषां क्लीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता न भवन्ति तावद्भरणीयाः। चशब्दात्स्वकार्य्यं च। क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह मिता०"अपुत्रायाश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः। निर्वीर्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च"या०। "एषां°क्लीबादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्तव्या भरणीयाः। व्यभिचारिण्यस्तु निर्वीर्याः। प्रतिकूलास्तथैवच निर्वीर्याभवन्ति भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत्। न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्त्तव्यम्" मिता०

वीरमित्रोदये विशेषः "क्लीबादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रोत्पत्तौ सत्यां उक्तो मनुना "यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन। तेषामुत्पन्नतन्नामपत्यं दायमर्हति"। तन्नुरुषत्वम्। नच क्लीबादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम्। उपनयनानर्हतया अनुपनीतत्वे शूद्रवदपतितत्वात्"।

एतन्निन्द्यं "सुखेभंगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः। ब्रह्महण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणर्हताः। महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिता" शु० त० क्लीबस्य पतितत्वोक्तेः। केचित्तु तत्र उत्तरार्द्धे "पतितानां न दाहःस्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः पातः कर्त्तव्यो नचाशौचं नाशौचं च सुदर्शक्रिया" इत्युक्तेरशौचाद्यभावाङ्गमिदं पातित्यं नान्यत्व। अतएव अनंशिगणनायां याज्ञवल्क्यादिभिः पंततात् पृथक् क्लीबस्य कीर्त्तन सङ्गच्छते इत्याहुः। मनुनाऽस्यापाङ्क्तेयत्वमुक्तम् "आचारहीनः क्लीबस्य निस्त्यवाचनकस्तथा" इत्युपक्रमे "एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्" इति। "अस्त्रीत्पत्तौ कारणमुक्तं मनुना। "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिकस्त्रियाः। साम्ये पुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणाल्पे च विपर्य्ययः" "पुंसोबीजे अधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव। अतोऽध्याहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्य्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्यायुग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितं स्त्रीपुंसावोस्तु बीजसाम्येऽपुमान् नपुंसकं जायते पुंस्त्रियावितियमौ निःसारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भासम्भवः" कुल्लू०।

कर्त्तव्यकर्म्मसु २निरूढसाहे३श्वधीरे ४विक्रमहीने अमरः तस्य भावः ष्यञ्। क्लैव्य न०। तत्र क्लीबता स्त्री। त्व तल् क्लीबत्व न० तद्भावे "मा क्लैव्यं गच्छ कौन्तेय! नैतत्त्वय्युपपद्यते" गीता। "पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम्" रघुः। "अक्लीबतया धैर्य्येण" मल्लि०। "कोहि धर्म्मोऽस्ति ते भीष्म! ब्रह्मचर्य्यमिदं वृथा। यद्वारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः" आ० स०४०अ०। क्लैव्यञ्च पुंस्त्वेन्द्रियोपघातः अशक्तिशब्दे ४७२ पृ० उदा०। जातस्य क्लीबताकारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा "शुक्रवहे द्वे धमन्यौ तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीबता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च"। "क्लीबरूपांस्तरीटिन" अम० ८,६,७, क्लीबइवाचरति ङ्विप् वा। क्लीबायते। क्ला-

वपि आत्मंभरीवते सुख० । ४शब्दनिष्ठे धर्म्मभेदे तद्विवृतिः शब्दार्थरत्ने यथा

"लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मकोधर्म्मएव तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः । तथा हि सर्व्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्थमव्यधायि । विकृतसत्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं सत्वसाधिक्ये पुंस्त्वम् रजआधिक्ये स्त्रीत्वमिति । एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थभेदाभेदाभ्यां अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्व्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यः शब्दानुगमादृते" इतिभागुरेः "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा । नो चेत् स्त्रीत्वादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते" इतिहर्य्युक्तेश्च शब्दानां नामार्थतावगतेः । तथा प्रातिपदिकार्थः । अभेदविवक्षायां तु स्त्रीत्वादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् अर्थे प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तश्चैतत् पुंलिङ्गः पुंस्त्वविशिष्टव्यवहारात् "स्त्र्यौनपुंसकादिति" पा०सूत्रे शब्दस्यैव स्त्रीत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्त्यैवप्रयोगानुपपत्तेश्च । तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदस्तत्वनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च । तथा अर्थभेदात्कल्प्यते प्रागुक्तधर्म्मविशेषत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेदइति कल्प्यते प्रागुक्तधर्म्मविशेषस्वरूपभेदकसद्भावात् । उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्तत्वादृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति" । एवञ्च तत्तादृशशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्व्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तयां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक् । "प्रकारादि चकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः । कृद्वर्गद्वयं लुप्त्वा द्वयं क्लीवं प्रचक्षते" अकडमचके तन्त्रसारोक्ते कृद

क्लेशनः सर्व्वसत्त्वानां संक्लेशं विदधात्यसौ" । २कुबेरकारके अलादौ त्रि० ।

क्लेदु पु० क्लिद्-उनु । १चन्द्रे उज्ज्वल० २सन्निपाते त्रिका०

क्लेश पु० क्लिश-भावे घञ् । व्यथायां दुःखे क्लिश्नन्ति क्लिश्नाधते कर्त्तरि अच । पातञ्जलोक्तेषु अविद्यादिषु पञ्चसु । "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात० सू० । "अविद्यादयः क्लेशाः" भा० । "क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं संसारके विविधदुःखप्रकारेषेति" विवरणम् । अविद्यादीनां यथाक्लेशहेतुत्वात् तच्छब्दवाच्यत्वम् तथा तेषां निरोधोपायश्च तत्रैव साधनपादे दर्शितो यथा

"अथ के क्लेशाः कियन्तोवेति" भा०

"अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" सू०।

"इति पञ्च विपर्य्यया इत्यर्थः । ते स्यन्दमाना गुणाधिकारं दृढयन्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्यकारणस्रोतउन्नमयन्ति परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्म्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति" भाष्यम् ।

"पृच्छति अथेति । अविद्येति सूत्रेण परिहारः । अविद्यादयः क्लेशाः । व्याचष्टे पञ्च विपर्य्यया इति । अविद्या तावद्विपर्य्यय एव अनित्यादयोऽयथाविद्योपादानास्तद्विनिर्भागवर्त्तिन इति विपर्य्ययाः । ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदोयुक्त इति भावः । तेषामुच्छेतव्यताहेतुं संसारकारणत्वमाह ते स्यन्दमानाः । सदाचरन्तो गुणानामधिकारं दृढयन्ति बलवन्तं कुर्व्वन्ति अतएव परिणाममवस्थापयन्ति अव्यक्तमहदहङ्कारपरम्परया हि कार्य्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति तद्व्यवस्यन्ति । यदर्थं सर्व्वमेतत् कुर्व्वन्ति तदर्थयति परस्परेति । कर्म्मणां विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थः" तमसौ क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं ? नेत्याह परस्परानुग्रहेति कर्म्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्म्माणीति" वाचस्पतिविवरणम् ।

"अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्" सू० "अत्राऽविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुप्तिः ? चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः तस्य प्रबोध आलम्बने संमुखीभावः प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेऽप्यालम्बनेनासौ पुनरुक्ति दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति । अतः क्षीणक्लेशः कैवल्यचरमदेह इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्युक्तं प्रसुप्तिर्दग्धबीजानाम् अप्ररोहस्य । तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशासनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः कथं ? रागकाले क्रोधसमुदर्शनात् । न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरत रागश्च कस्मिंत् दृश्यमानो विषयान्तरे नास्ति, नैकस्त्रां स्त्रियां चैत्रोरक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्तः, किन्तु तत्र रागोलब्धवृत्तिः, अन्यत्र अविद्यवृत्तिरिति स हि तदा प्रसुप्ततनुर्विच्छिन्नोभवति । विषये यो लब्धात्तिः स उदारः । सर्व्वएते ते क्लेशा विषयत्वं नातिक्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्ततनुरुदारोवा क्लेशः ? इति, उच्यते स्वयमेवैतत् किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावनातोनिवृत्तं तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्तम् इति सर्व्वे एवामी क्लेशा अविद्याव्यभेदाः कस्मात् ? सर्व्वेषु अविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्य्यते तदेवानुशेरते क्लेशाः विपर्य्यासप्रत्ययकाले उपलभ्यन्ते क्षीयमाणा चाविद्यामनुक्षीयन्त इति भा० ।

"हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्याक्षेत्रमित्यादि । तत्र का प्रसुप्तिरिति स्वोचितानर्थक्रियामकुर्वतां क्लेशानां सद्भावेन प्रमाणसंस्कृतत्वमभिप्रायः पृच्छतः । उत्तरं चेतसीति । मा नामार्थक्रियां कार्षुः क्लेशाः विदेहप्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्नुवन्तु ते शक्तिमात्रेण सन्ति घोर इव दधिनोऽविवेकख्यातेरन्यदस्ति कारणं तद्भ्रष्टतायाम् अतोविदेहप्रकृतिलया विवेकख्यातिं विरहिणः प्रसुप्तक्लेशा न यावदधिकालं प्रभुवन्ति, ततः प्राप्तौ तु पुनराहृताः सन्तः क्लेशास्तेषु विषयेषु संमुखीभवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । तदनेनोत्पत्तिशक्तिरुक्ता बीजभावोपगम इति च कार्य्यशक्तिरिति । ननु विवेकख्यातिमतोऽपि क्लेशाः कस्मात्र प्रसुप्ताः ? इत्यत आह प्रसंख्यानवत इति । चरमदेहो न तस्य देहान्तरमुत्पत्स्यते यदपेक्षयास्य देहः पूर्वं इत्यर्थः । विदेहादिस्थितयः नान्यत्र ननु सतो नान्यत्रविनाश इति किमिति तदीययोगर्द्धिबलेन विषयसंमुखीभावेन क्लेशाः प्रबुध्यन्ते इत्यत आह सतामिति । सन्तु क्लेशाः दग्धास्तेषां प्रसुप्तानामिना बीजभाव इत्यर्थः । क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगस्तस्य

भावनमनुष्ठानं तेनोपहृतान्तरः अथवा सम्यग्ज्ञानमविद्यायाः प्रतिपक्षः भेददर्शनबलेनाशात्, माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः, अनुस्मृतिर्निवृत्तिरभिनिवेशश्चेति । विच्छित्तिमाह तथेति । क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरताऽभिभवाद्वाऽयत्नविषयसेवया वा विच्छेदविच्छिद्य तेन तेनाकारेण समुदाचरन्ति आविर्भवन्ति वोजोऽरणाद्युपयोगेन वाभिभावकदौर्बल्येन वेति । वीप्सया च विच्छेदसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता यथाकात् प्रत्ययात् भेद उक्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते सजातीयेन वा विषयान्तरवर्त्तिना रागेणैव विषयान्तरवर्त्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति भविष्यद्वृत्तेरुक्तयोगतिः यथायोगवेदितव्येत्याह । सहेति भविष्यद्वृत्तिक्लेशमात्रपरामर्शि सर्वनाम । न चैतेरागपरामर्शि तस्य विच्छित्त्याहेयेति । उदाहरणमाह विषय इति । ननु उदारा एव पुरुषान् किमाशंसीति भवतः क्लेशो अन्ये त्वक्लेशाः कथं क्लेशा ? इत्यत्र आह । सर्व एवैतेऽति क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्ति उदारतामापद्यमानाः अतएव तेऽपि हेया इति भावः । क्लेशत्वेनैकतां वक्ष्यमाणा उदीर्यन्ते कस्मिन्निति ? इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि तयोरात्मस्वाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते सत्यमिति स्यादेतदविद्यातो भवन्तु क्लेशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ कस्मान्निवर्त्तन्ते ? न खलु घटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्त्तते इत्यत आह सर्वएवेति भेदादेव भेदास्तदविनिर्भागवर्त्तिन इति यावत् कस्मात् ? इति प्रश्नः । उत्तरं सर्व इति तदेव स्फुटयति यदिति आकार्यते समारोप्यते येन सुखमस्फुटयति यदिति आकार्यते समारोप्यते येन सुखमिति "प्रसुप्तान्यत्वलीनानां तत्त्वख्याति योगिनाम् । विच्छिन्नोदारकृपाणक्लेशाविषयसङ्गिनामिति" संग्रहः" विव० । "क्लेशप्रहाणमिह सत्त्वबीजयोगाः" "क्लेशकर्मफल भोगपरिजिहीर्षम्" भाष्यः । "दाशरथ्योः सुखक्लेशः" रघुः "क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते" कुमा० "क्लेशं सहेते जननी क्लेशानाम्" मनुः । "तस्मात्पितरौ क्लेशं सहेते जननीक्लेशकारित्वः" भाष्यः स्त्रीपे २व्यवसाये वेदि० । तयोरपि तदेतुत्वात्तथात्वम् । "अधे क्लेशतमसोः" पा० फनेङ् । क्लेशयतीति पुनः क्लेशयति क्लिश-णुच् । क्लेशयोगे "क्लेशवासनाभिः क्लिश्नन्ति विधानं लाक्षोडनादिषु यावद्रव्यन्यायेन दशादयो न क्लिश्नन्ति" याज्ञ० । तेन क्लेशितं त्यादि असाधु । कर्त्तरि णिनिस्तु भवत्येव । "निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिनाविच्छिन्तीम्" माघः ताच्छील्ये इत्युके कर्त्तरि तच् भवत्येव तेन "विहाँस्यथेय यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति । अनादरित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति" भा०व० १९अ० क्लैतिकिक न०कौतकेन निर्वृत्तम् ठञ् । मद्ये शब्दचन्द्रिका । क्लोमन् न० क्लु गतौ मनिन् । हृदयसन्नाधोभागे दक्षिण कुक्षिस्थे मांसपिण्डाकारे पदार्थे "तस्याधोभागतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम" सुश्रुतः । "यपावसावहननं नाभिः क्लाम यकृत् प्लिहा" या० । अवहननं फुप्फुसः प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः तौ च मांसपिण्डाकारौ दक्षिणकुक्षिगतौ "सिता० । "वृक्कयोः प्लीहि यकृति हृदय क्लोम्नि या तथा । श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका । नाभीहृदय क्लोमनिबन्धास्त्वष्टादश" करठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः" शुष्कक्लोमगलाननः" इति च सुश्रुतः । सर्वे नाना अदनाः स्युरित्युक्तेः क्लोमसयते भरतः । कोम च पिपासास्थानमिति वैद्यसम् । अतएव सुश्रुते पिपासा क्लोमजेऽधिका इत्युक्तम् "भिक्षुतीत्य कोम" दशकुमा० "वलनीकान् क्लोमभिः" यजु० २५,८, अस्य पुंस्त्वमपि । "यकृत् क्लोमानं वरुणोभिषञ्चतु" यजु० १९,८५

क्लीव पु० क्लीव+रस्य लः । भये । "क्लिम्बरिव प्रवण आयुधा यतो यदि क्लीयमनुष्वनि" ऋ० ६,४६,१४, क्लीबेति भयनाम" भा०

कु अ० किम्+अ किमः कुः । कस्मिन्नित्यर्थे "कु ह्वासो क्व वा यामे सन्ति केन परोषिताः" सा०द० "स्यायं स्यायं कुविद्यानं क्रान्त्वा च क्रन्त्वास्थितं कचित्" भट्टिः कुशब्दौ स्वार्थिकतयोर्महदन्तरं सूचयतः । "कुत्सार्थप्रथयो तंत्रः कु चाल्पविषया मतिः" रघुः । कुत्सार्थवंशकयि प्रथयोर्विषयविषयिभावोऽत्यन्तमसम्भवीति गम्यते । एवमन्यत्रापि यथायथमूहम् । ततो भवार्थे त्यप् स्वरू या लत्वे कस्मिन् भवे अर्थे ति० । ततः स्वार्थे कटापि । कुत्सिका । सुखबोधमते कुत्सात् चिञ्चुनौ कचित् कचन । "कचित् कचित् विवरणे गूढभावः प्रकाश्यते" विवरणटीका । "कचन मननयोग्यं देयमान्वयव्रताधः" भैष० । अमरमते द्वे पदे इति भेदः तयो. समासे कादाचित्कत्वपदसिद्धिः

क्वङ् पु० कु+क्विप् उङ् । कङ्कौ(काङ्की) धान्यभेदे हेमच० क्वण अव्यक्तशब्दे भा० पर० सक० सेट् । क्वणति अक्वाणीत्-अक्वणीत् अक्वाण । उक्वाण० क्वणः क्वाणः । क्वणितम् ।

"विलोलघण्टाकणितेन नागाः" रघुः "दुःसङ्गा हि परिक्षिप्तः कणद्भिरलिगायकैः" अकाणिषुश्रुनेत्रसाक्षाः" चकर्णाशङ्किनोयोद्धुम्" "विभूषणानां कणितञ्च षट्पदः" भट्टिः "किञ्चित्कणन्किञ्चिरमध्युवास" कुमा० उपसर्गपूर्वः वीणायाः शब्दे अमरः। णिच् कणयति।

क्वाण पु० कण-अप्। १वीणायाः शब्दे, अमरः २ध्वनिमात्रे हेमच०। कर्त्तरि अच्। ३शब्दकारके त्रि०

क्वाणन न०कण-भावे ल्युट्। १वीणायाः शब्दे (कनकन) इति २शब्दभेदे। कर्त्तरि ल्यु। क्षुद्रहरिण्डिकायां (छोटछाडि) त्रिका०।

क्वाथ निष्पचने (क्वाथशब्दोक्तपाकभेदे) भ्वा०पर०सक० सेट्। कथति एदित् अकथीत् चकाथ काथः। कथ्यमानः। णिच् काथयति "जलाशयेषु तप्तेषु कथ्यमानेषु वह्निना" भा० आ० २२६अ० "पञ्चाल्यांधीयश्रीयात् यवागूं क्वथितां सकृत्" मनुः

क्वथित त्रि० कथ-क्त। १अतिशयपक्वे व्यञ्जनादौ, २दृग्मूलपाषाणादौ च हेमच०। भावप्र० क्वथितजलगुणा उक्ताया। "क्वथितस्य जलस्य शीतलीकृतस्य विषेयमाह सुश्रुतः। "घृताच्च तत् त्रिदोषघ्नं यदन्तर्वह्निशीतलम्। अक्षुब्धमभिघट्टान्हि कृमिवट्व्यरकृच्चयु। धारापातेन विक्षिप्तं दुर्ज्जरं पवनाकृतम्। भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतञ्चप्रकर्षति। अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशिः" अन्तर्वह्निशीतलम् पिहितमेव शीतलम्"

क्वथिता स्त्री भावप्र० उक्ते (कड़ौ) इतिख्याते पदार्थे "स्थालप्रां घृते वा तैले वा हरिद्राछिङ्गु भर्जयेत्। लवणेक्षणसंयुक्तां तक्रलावैव निःक्षिपेत्। एषा सिद्धा सकरीचा क्वथिता कथिता बुधैः। अदलेक्षनरा। (अरिक्षन) इति लोके। "क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी। कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी। अलीकमत्स्याः शुष्का वा किं वा क्वथितया पुनः। इक्षणा रोचना हृद्या बल्या वातगदापहा। कोष्णशुद्धिकरी शुक्ला किञ्चित्पित्तप्रकोपनी। अर्हिते सहलुक्ष्णे विशेषेण हिता स्मृता"।

क्वाल पु० कु+अल-अच्। प्रौढबदरफले "कुवलं यत् पूतीकैर्वा पर्णवल्लकैर्वानड्वात् सौम्यं तद्यत् कुलैराक्षसं तत् तद्यत् तद्बुलैर्वैष्णवेयं तद्यदानड्वनेन सानुषं तद्रुद्रा यत् सिन्धूरुद्रातनक्ति सिन्धूरुद्राय" इति तैत्ति० २।५।२।५ "सोमवल्लीसमानाया लतायाः खण्डाः पतीकाः। पलाशकाष्ठस्यांशाः पर्णवल्लकाः। प्रौढबदरफलानि कुलाः। ऐषदम्लतक्रमम्लं पूतीकादिभिरानड्वनं सोमप्रियम्" भा०।

क्वाण पु०कण भावे घञ्। १शब्दे उपनिषादिष्वर्थेषु वीणायाःशब्दे अमरः। ज्वला०कर्त्तरि ण। २शब्दकर्त्तरि त्रि०

क्वाथ पु० कथ-करणे घञ्। १अतिदुःखे हेम०। दुःखेन हि चित्तं क्वाथ्यमानमिव भवतीति तस्य तथात्वम्, वैद्यकोक्ते जलादेः पाकभेदे यथा भावप्रकाशे

"पानीयं षोडशगुणं चुर्णं द्रव्यपले क्षिपेत्। सत्यावे क्वाथयेद् याष्टमसांशावशेषितम्। कर्षादौ तु पलं यावद्द्यात् षोडशिकं जलम्। ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत्। चतुर्गुणमतस्त्वर्द्धं यावत्प्रस्थादिकं जलम्। षोडशिकं षोडशगुणम्। "तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्। मृदुः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"। क्वाथपानमात्रामाह "मात्रोत्तमा पले तत् स्यात् त्रिभिरर्द्धैस्तु मध्यमा। जघन्या च पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च। तन्मात्रे "क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विगुणं क्षिप्यते। चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम्। दीप्तानलं मृदुकायं पाययेदल्पिकं जलम्। अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रकृतिं तु चिकित्सकाः। क्वाथस्यागमनिच्छन्नष्टभागावशेषितम्। पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम्"। अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गुरुत्वात् दीप्तानलं मृदुकायं पलद्वयं पाययेन्मध्यमाग्नि मल्पकायं पलमात्रं पाययेत् मात्रोत्तमा पलेनस्यादित्यादि वचनात्। "क्वाथे क्षिपेत् सिताद्यंशैश्चतुर्थांशमपोड्यकैः। वातापत्त फानघ्ने विपरीतं मधु स्मृतम्। जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणं च गिलायतु। क्षिप्त्वा त्रिफलकं चैव क्वाथे क्षाणोन्मितं क्षिपेत्। क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यत् द्रवं तथा। कल्कं चूर्णं दृकं क्वाथे निःक्षिपेत् कर्षसंमितम्। ततोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः। औषधं क्षौमरजतमृद्भाजनपरिस्थितम्। पिबेत् प्रसन्नकृत्यः पीत्वा पात्रमधोमुखम्। विधायाचम्य सलिलं ताम्बूलादुपयोजयेत्"।

क्वाथसेवनप्रकारादि भावप्र० दर्शितं यथा

"तत्राद्यह्नो प्रभातं स्यात्क्वाथेषु विशेषतः। कुल्यमेकन्त्यसक्वन्थो निषिद्धस्तरुणज्वरे। तोयपेयादिसंस्कारे स्वदोषं तत्र भेषजम्"। मुख्यमेषजं क्वाथः तस्य कवलग्रहः पानम्। यतआह "न कषायं प्रयुञ्जन्ति नराणां तरुणे ज्वरे।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः । आकुलीभूताः प्रद्वाः स्वमार्गं परित्यज्य इतस्ततो गताः । अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते । उक्ताश्च क्वाथस्य पर्य्यायाः । "प्रहृतं क्वाथःकषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते, इति । "तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तत्र भेषजमिति" । तत्र तरुणज्वरे भेषजम् सुख्यभेषजं क्वाथरूपं न तु कल्कनसुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति कल्कनं तोयपेयासवारिष्टादिकम् । नन्व "खरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेया कषायाः षड्ङ्गेते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" इति वचनात् खरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते । तत्राह "तत्र यस्तु कषायः स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे" इति । चतुर्थभागावशेषकरणेनाष्टमभागशेषकरणे च कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कषायः क्वाथः स तरुणज्वरे निषिद्धः । कषायस्य लक्षणमाह, "यादृशिष्टः कषायः स्यात्" । अतः षड्ङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः पाकाद्रूर्ध्वपाके चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् । अथ तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह "दोषा हृद्वाःकषायेण स्तम्भितास्तरुणज्वरे । स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम्" । कषायेण स्तम्भिता प्रवृत्तये निवारिताः । यत आह कषायरसगुणात् "कषायः स्तम्भनः शीतोरूक्षः पित्तकफापहः" इत्यादि । स्तभ्यन्ते आध्मानं कुर्वन्ति न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्वाविलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत्" । [अमरः ।

क्वाथोद्भवः न० क्वाथादुद्भवति उद्+भू अच् । तुत्थाञ्जने

क्वेल कम्पे चक० गतौ सक० प० सेट् कवि० । केलति अकेलीत् क्वादित् चङि अचिक्वेलत् त ।

च पु० चि-चा० ड । १संवर्त्ते २रात्रौ ३नरसिंहे ४विद्युति ५क्षेत्रे ६क्षेत्रपाले ७नाशे च मेदि० । तस्य वाचकशब्दाः तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधाने उक्ता यथा

"चः क्रोधस्तुम्बुकः कालोरूक्षः संवर्त्तकः परः । नृसिंहोविद्युता माया महातेजा युगान्तकः । परात्मा क्रोधसंहारी वर्णोत्तो मेरुवाचकः । सर्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्तस्त्रिपूरकः । क्षेत्रपालो महाक्षोभी मातृकान्नोऽनलः क्षयः । सुखं कव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः । क्षायापुत्रस्य संघातोमलयश्रीर्ललाटगः" अत्र संयोगान्त इत्युक्तेः शब्दकल्पद्रुमे चकारस्य वर्णान्तरत्वकल्पनम् लोकशास्त्रविरुद्धत्वादतीव प्रामादिकम् । तथाहि

चस्य कषयोः संयोगजत्वेन कादित्वम् । पृथग्वर्णत्वे चक्रमे चुच्योद चिच्छेपेत्यादिकपदं न सिद्ध्येत् कवर्गीयतया कृलादिशेषाप्रसक्तौ कवर्गादित्वाभावेन चुत्वाप्रसक्तेः । किञ्च संयुक्तवर्णात् पर्व्वस्य गुरुत्वेन "निपीय यस्य चितिरञ्जिणः कथाम्" नैषधे "लाङ्गूलविक्षेप विसर्पिगोभैः कुमारादौ काव्ये च "गजाक्रीडोयातिचित्तिपतिरित्यादौ" "दक्षिणे कालिकेति" च भैरवतन्त्रोक्त कालीस्तवे च सर्वत्र तत्पूर्व्वस्य गुरुत्वे सत्येव छन्दोनुगुणता असंयुक्तवर्णत्वे सर्वत्र छन्दोभङ्गः स्यात् । न च तस्यासंयुक्ततया क्वचिदपि तत्पूर्व्वस्य लघुत्वं दृष्टम् । अतएव कविकल्पद्रुमे "स्वराद्यन्तादिमक्रमः" इति प्रतिपाद्य कादिष्वेव चकारादिपाठः मेदिन्यादौ कोषेऽपि तथैव कादिषु तस्य पाठः ।

तन्त्रे तु कषयोः संयोगजत्वेऽपि मातृकावर्णानामेकपञ्चाशत्संख्यापरिपत्त्यै लकारवत् पृथक् कीर्त्तनं न्यासादिकार्य्यार्थं "पञ्चाशल्लिपिभिर्भेदा विदिता सर्व्वकर्म्मसु । अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता । चतुर्वर्गं मेरुसुखं तत्र कल्पेनसुनिश्चितम ! । अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः" इति गौतमतन्त्रोक्तजपमालाकल्पनार्थञ्च नवर्णोत्तरत्वार्थम । एवं सर्वसामञ्जस्ये वर्णोत्तरत्वकल्पनं लोकशास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । "विशेषं कथयाम्यद्य शृणुष्वार्य्याः कथ्यतः स्वराः । ऋद्वयं जिह्वया मूर्द्ध्ना लृद्वयं दन्तजिह्वया । मुखस्थानाद्भवोवाच्याः चकारः कण्ठघातजः" इति वरदातन्त्रे १०पटले तस्य कण्ठस्थानोद्भवत्वोक्तिरपि आद्यकाराभिप्रायेण द्रष्टव्या । "अतएव धान्ताः सूर्य्यादि वा चान्ता वर्णानामनुरोधतः । पृथक् क्रमेण वक्ष्यन्ते तथाऽप्येते समन्वयात्" विश्वप्रकाशे तस्य उभयरूपतालक्षणन्वय उक्तः । तत्समन्वयश्चोद्धारीतन्त्रा बोध्यः । एतेन वह्नानां खतुल्यत्वेन मेधलानां च तस्य ककारत्वेनोच्चारणं प्रामादिकमेव ।

चञ्च क्वच्छ् जीवने इदित् चुरा० उभ० अक० सेट् । चञ्चयति ते अचिचञ्चत् त । चञ्चयां बभूव आस चकार चक्रे । चञ्च वधे भा० आ० सक० सेट् घटा० । चञ्चते अचिञ्चिष्ट चञ्चजे घित् चञ्चा । चञ्चयति ते अचिचञ्चत् त ।

चञ्च गतौ दाने च भ्वा० आत्म० इदित् सक० सेट् । चञ्चते अचिञ्चिष्ट चञ्चञ्चे । कर्म्मणि चञ्च्यते घटा० चञ्चयति इणि अच्(चा)ञ्चि णलि चञ्चं चञ्चं चाञ्चं चाञ्चम् अनुपधाया अपि दीर्घः

चण वधे तना० उभ० सक० सेट् । चणोति चणुते अचि-

स्यात् अक्षणिष्ट। क्षक्षाण क्षक्षणे। उदित् क्षणित्वा क्षत्वा। क्षतिः क्षतः। क्षणः। नालत्वमतेऽपि रूपं तल्लक्ष्म विधि क्षन् इति भेदः।

क्षण पु० क्षणोति दुःखं क्षण-अच। १उत्सवे २मुहूर्त्तांशके कालस्य द्वादशांशे त्रिंशत्कलात्मके कालांशभेदे अमरः ३प्रशस्तमुहूर्त्ते दीपिका "ध्रुवमृदुचरवर्गे वाजिहस्तासमेते क्षणलग्नद्वयमर्थेषां मतमु केन्द्रस्थितेषु" नाडीवृत्ते ४मुहूर्त्तरूपे कालांशे सि० शि० तद्वाक्यं १७८पृष्ठे दर्शितम्। ५निमेषक्रियावच्छिन्नकालस्य चतुर्थभागे शब्दचि० तादृशार्थाभिप्रायेण "क्षणादिः स्यादुपाधितः" भाषा० व्या० मुक्तावलीवाक्यं तच्च कालशब्दे १६८५पृ० दर्शितम्। ६निर्व्यापारस्थितौ अमरः ७अवसरे ८मध्ये ९परार्धीनतायां हेमच०। तत्र उत्सवकालभेदयोः "क्षणं क्षणोत्सिक्तगजेन्द्रभक्तिना" माघः। उत्सवे "गाढे स्यात्सुचितं त्वेकं मूढस्य क्षणमाचरेत्" उ०त०ब्रह्मपु०। "क्षणमुत्सवम्" उ०त०रघु०। कालांशे "कृतु मां क्षणभिक्षवौहृदः" "स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः" कुमा०। अवसरे "स्थानं नास्ति क्षणोनास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः। तेन नारद! नारीणां सतीत्वमुपजायते" "दीयते स्म धयितं शयनीये न क्षणः क्षणदयापि बधूभ्यः" माघः। अत्र क्षणदयापि न क्षणो दत्तइति उत्सवार्थत्वेन विरोधस्य कालविशेषार्थत्वेन परिहारात् विरोधाभासः। "नीता रात्रिः क्षणइव मया सार्द्धमिच्छारतैर्या" मेघः

क्षणक्षण अव्य० वा० प्रकारे-द्वित्वम्। क्षणमात्रे त्रिका०

क्षणतु पु० क्षण-भावे वा० अतु। क्षते विदरणादौ हेम०

क्षणद पु० क्षणं यात्रादिमुहूर्त्तं उत्सवं वा ददाति दा-क। १मौहूर्त्तिके गणके मेदि० २जले न० हेम०। ३रात्रौ ४हरिद्रायाञ्च स्त्री अमरः "क्षणदायाश्चशाङ्कदर्शनः" रघुः "न क्षणः क्षणदयापि बधूभ्यः" माघः

क्षणदाकर पु० क्षणदां करोति हेतौ ट। निशाचरे चन्द्रे "आरब्धा नार्थाः क्षणदासु यत्न" माघः

क्षणदाचर पु०स्त्री० क्षणदायां चरति चर-ट। निशाचरे राक्षसे "सान्त्विता धर्म्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः" भा० व० ५५अ०। "सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचरेशः" रघुः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २निशाचरे खगादौ त्रि० स्त्रियां ङीष्।

क्षणदाभ्र न० क्षणदायामभ्रम्। रात्रिजाते मेघे। "सो तोजं मैन्दवं क्षणां रेणुकाञ्चापि पेषयेत्। अजमूलेण ता वर्त्ता: क्षणदाभ्राञ्जने हिताः" सुश्रुतः

क्षणद्युति स्त्री क्षणं द्युतिरस्याः। क्षणप्रभायां विद्युति।

क्षणन न० क्षण-भावे ल्युट। वधे हनने अमरः

क्षणनिःश्वास पुंस्त्री० क्षणात् मुहूर्त्तात् निःश्वासोऽस्य। शिशुसारे (गोधके) शब्दरत्ना०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्षणप्रभा स्त्री क्षणं प्रभाऽस्याः। विद्युति चञ्चलायाम् अमरः

क्षणभङ्ग पु० क्षणात्परः भङ्गः ५त०। सर्व्वेषां भावानां क्षणिकत्वे क्षणानश्वरत्वे। स च सर्व्व०द०दर्शितोयथा।

"तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमानव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति "परस्परविरुद्धे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकत्रापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। नौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वमेव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्। ननु च यत्किञ्चिदर्थक्रियाकारित्वं किं न स्यात्? इति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति? न वा?। आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य तेषां योगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्यं समर्थस्यायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानपेक्षित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य, यत् यदा यच्च करोति तत् तदा तत्रापेक्षार्थं यथा शिलाप्रकलमङ्कुरे, न चैवं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले दत्तवर्त्तिन्यनाद्ये अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च। ननु क्रमवत्त्वकारित्वाभावात् स्थायिनः अतीतानागतयोः कृमेण क्रमशस्तयोस्तयोर्भावः इति चेत् तदेतत् भवान् पृष्टो व्याचष्टां, सहकारिणः किं भावस्तेषुर्वन्ति? न वा?। नो चेत् नापेक्षणीयाः अकिञ्चित्करत्वं तेषां तादाव्यात्। सहकारिकल्पनं सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते? न वा?। भेदपक्षे आगन्तुकत्वेव तस्य कारकत्वं स्यात् न भावस्वाभाविकस्य-

आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य। तदुक्तम् "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्म्मणश्चास्ति तयोः फलम् ?। चर्म्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः स्वतुल्यश्चेदसत्फलः" इति। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा कृत्यं कार्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयोऽतिशयान्तरमारभते ? न वा ? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बद्धसुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात्। अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्सम्भारापातस्तुल्यैकानवस्था ऽसहकार्यन्तरापेक्षायां तत्सम्भारापातस्तुल्यैकानवस्था ऽसाधैरावीयमाने बीजस्यातिशये बीजसुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽतिशयः प्रादुर्भवेत्, बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तच्चिरन्तनोपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षञ्च बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षः कार्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिरतिशयारम्भरापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकारापेक्षबीजातिशयाश्रयातिशयसम्भारापातइति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावाद्भिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावो ऽनतिशयात्मा निहन्तः अन्यस्यातिशयात्मा कुर्द्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं समापि मनोरथदुर्मेण। तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा। नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथाहि युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्यकरणप्रसङ्गः। द्वितीये स्थायित्वत्याग्रा मूषिकभक्षितबीजादायङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यत् विरुद्धधर्म्माध्यस्तस्तच्चाना यथा शीतोष्णे विरुद्धधर्म्माध्यस्तस्थायमिति जनन्न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात्। तत्रासामर्थ्यसाधको प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तच्च करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्यं, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्ययः। तत्राद्विपक्षे कृमयौगपद्याद्व्याप्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययबलात् गृहीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्तीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया "यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्म्मणि क्षिते सिद्धेषु सिद्धा न सा। नाप्येकैव विधान्यथा परमतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति"। न च क्षणभङ्गादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं, सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र खरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः, प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वानुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सदृशपरिणामोदयादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु खलकङ्कुतगवेषु गुणकर्म्मप्रतिभासनाच्च। किञ्च सामान्यं सर्व्वगतं, स्वाश्रयसर्व्वगतं वा ? प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अप्रसिद्धान्नापि च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन "स्वविषयसर्व्वगतमिति"। किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते ? विनश्यति ? स्थानान्तरं गच्छति ? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये निस्तत्वाद्योयुक्त्युक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहणत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। तदुक्तम् "अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तता। यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु। तद्देशिनश्च व्याप्नोति किमर्थं तन्महाङ्कुलम्। न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति"। अनुहत्त प्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यायोऽयमालम्बन एवेति सन्तोऽभ्यायुक्तेति अलमतिप्रसङ्गेन"।

विवरणे पञ्चमे चायं पक्षः पूर्वं पक्षीकृत्य दूषितो यथा "अथैवं घटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमताः उपात्तप्रादयो घटसत्ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभाविघटनाशव्याप्ताः घटसत्ताक्षणत्वादन्त्यघटक्षणवदिति' तन्न विमतो घटनाशक्षणो घटसत्तावान् कालत्वात् सम्मतवदित्याभासमानत्वात् । अत्र घटाभावानुभवविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकत्वानुमानेऽपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽस्त्येव । ननु सर्वे भावाः क्षणिकाः अर्थक्रियाकारित्वात् व्यतिरेकेण गगनविषाणवत् विपक्षे स्थायिनोऽर्थक्रियानुपपत्तिर्बाधिका । न च स्थायिनएव पदार्थस्य निमित्तसंयोगादन्वयाभूतस्यार्थक्रियापूर्वकं कार्यं सदुत्पादयितुं सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति व्याख्यम् किमसौ स्थायी पदार्थ एकमेव कार्यं सदुत्पादयेत् ? उत युगपदनेकानि ? अथवा क्रमेणानेकानि ?, तत्र प्रथमद्वितीययोः कृतं स्थायित्वेनासत्कार्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः समर्थस्य क्षेपायोगात् । अतोभावानामेकस्मिन्नेव क्षणे अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति, नैतद्युक्तं त्वन्मते अर्थक्रियायादुर्निरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम संविदां स्वगोचरज्ञानजननं ? किंवा क्षणान्तरोत्पादनम् ? आद्येऽपि स्वसन्ताने तज्जननं? पुरुषाद्यसन्ताने वा? सर्वज्ञसन्ताने वा? नाद्यः संविदां स्वप्रकाशत्वेन तदलक्ष्यत्वात्, अस्तु तर्हि द्वितीयः, देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यज्ञदत्तसंवेदनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति, तदसत् न तावत् प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति एकयं वक्तुं, न हि पुरुषान्तरज्ञानं प्रत्यक्षतया क्वचिद्दृष्टं । नाप्यनुमानज्ञानविषयतया जनकं त्वया पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यत्वेनाभ्युपगमात्। ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञानं सर्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकुर्वत् तैर्जन्यते, अत्र तथा सति सोपप्लवैः सांसारिकसंवेदनैरीश्वरसंवेदनमपि प्लुतं स्यात् तन्मते ज्ञानज्ञेययोरभेदात् । अथ ईश्वरज्ञानमुपप्लवदोषमपि नोपप्लवदोषं भजते तत्त्वज्ञानेनोपप्लवस्य बाधादिति चेत् नैवं न तदेव ज्ञानं सोपप्लवं बाधते उपप्लवस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे प्राप्तिबाधयोरसम्भवात् नापि ज्ञानान्तरमुत्पाद्य उपप्लवं बाधितुं क्षमते पूर्वज्ञानोपप्लवस्य ज्ञानान्तरा विषयत्वात् विषयत्वे पूर्वज्ञानान्तरमप्युपप्लुतं सत् कथं बाधकं स्यात् ? नचोपप्लवांशं विहाय संवेदनांशस्यैवेश्वरज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्वं, तत्त्वन् सत्युपप्लवानभिज्ञः कथमीश्वर उपदिशेत् । नापि क्षणान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति द्वितीयः पक्षः, त्वत्प्रक्रियया चरमक्षणस्यासत्त्वप्रसङ्गात् तथा हि विज्ञानानि स्थायित्वकल्पनया द्रव्यगुणादिदोषैर्विषयैश्चोपप्लुतानि पूर्वपूर्वसजातीयविज्ञानसंस्कारेभ्य उत्तरोत्तराणुत्पद्यन्ते तत्र सर्वमिदं क्षणिकमिति भावनया स्थायित्वकल्पना निवर्त्तते स्वलक्षणमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना नश्यति दुःखमिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिसुखदुःखोपप्लवाः क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया विषयोपप्लवविगमः । ततश्च भावनाभेदैश्चतुर्विधैश्चतुर्विधसंस्कारविरोधिभिश्चतुर्विधोपप्लवे क्रमेण मन्दीकृते भावनाप्रकर्षात्तन्मूलादुत्तरात् प्रत्ययात् सर्वोपप्लवविरहि विज्ञानमुत्पद्यते तच्च संस्कारसन्तानान्त्यक्षरमक्षणं इति गीयते, तस्य च कार्यीभावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्वपूर्वज्ञानानामप्यसत्त्वं प्राप्नुयात्। चरमक्षणं ईश्वरज्ञानस्य जनकमद्वितीयत्वादितिचेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभावयोरेकसन्तानत्वं स्यात् तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यैकसन्तानलक्षणत्वात् ततश्च सन्तानाविच्छेदान्निर्मोक्षः स्यात्। सर्वज्ञसन्तानप्रवेशएव मोक्ष इति चेत् एवमपि चरमक्षणस्य ईश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निरूपमिति, तज्जनकत्वं दूरापास्तं, भेदे हि सति संवेदो वैषयविषयिभावः नचेह भेदोऽस्ति । न तावत् संवित् संविदन्तरात् संविदाकारेण भिद्यते तथासति वैलक्षण्यसिद्धये प्रतियोगिनोऽसंविच्च प्रसङ्गात् नाप्यसंविदाकारेण धर्मिणोरसंवित्त्वप्रसङ्गात् तस्माच्चरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पादनलक्षणयार्थक्रियया सत्त्वं दुःसम्पादम् । यद्यस्यार्थक्रिया कल्प्यते तदापि सा किं कारणस्य सत्त्वं सम्पादयति ? उत प्रतीतिम् ? नाद्यः कार्यात् पूर्वमेव कारणस्य सत्त्वात् अन्यथा कारणत्वायोगात् । द्वितीये तत् कार्यं स्वकार्येण प्रतिभाति तत् सत् कारणप्रत्यायकं तदपि तथैवेत्यनवस्था स्यात् । संवित् स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति नानवस्थेति चेत् तर्ह्यर्थक्रिया प्रतीतिहेतुरिति पक्षोऽक्षीयेत । स्वयमेव स्वार्थक्रियेति वदन आत्माश्रयं दुर्निवारम् । तदेवं न सत्ते नार्थक्रियाकारित्वं किन्तु स्वाभाविकः कश्चिद्धर्मः, तथा चैकस्मिन् क्षणेऽर्थक्रियां कृत्वा पुनस्तूष्णींभूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यते । यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्योत्पादकत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगात् इति तदसत् अक्षणस्यापि सहकारिसन्निधानविशेषद्वयापेक्षया कार्यक्रमोपपत्तेः लोके तथैवानुभवात् । अथ मतम् अक्षणस्य सहकार्य-

पेक्षाया अप्ययुक्तत्वात् अशक्ता एव सर्वे पदार्थाः परस्परापेक्षया सामर्थ्यं जनयन्ति सा च शक्ता कार्यमुत्पादयति, तदयुक्तं सामर्थ्यं प्रत्यपि शक्तत्वे पदार्थानामन्योन्यापेक्षा न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वात् निष्फलाऽन्योन्यापेक्षेति क्षणमेकमेव सर्वत्र स्यात्। मा भूत्किं कस्यापि सहकार्यपेक्षेति चेत् न अनुभवविरोधात्। नचानुभवोभ्रान्तः, बाधाभावात्, । यद्यपि शक्तस्याशक्तस्य वा पेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वायशक्तत्वविनिर्मुक्तवस्तुमात्रस्य सहकार्यपेक्षा स्यात् न्यायस्यास्यत्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात्। तया हि कार्यसत्त्वेऽसत्त्वहानिः असत्ते चासंबद्धता कारणविशेषेण कार्यविशेषस्य समवायानिरूपणात् सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येतेति परेण चोदिते सत्तासत्त्वसम्बद्धत्वासंबद्धत्वविशेषं विमुच्य नियतपूर्वभावि कारणं नियतोत्तरभावि कार्यमिति त्वया निरूपणीयम् अन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरूपकौ स्त इति चेत् सहकारिणोऽपि तौ स्त एव तस्मात्तत्रैव सहकार्यपेक्षा ततश्चतस्रोपकारविशेषाश्चिन्त्यन्ताम्। यत्त्वेकदेशी मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धा भूम्यादिसहकारिणो बीजाख्ये कार्ये विशेषमुत्पादयन्ति जनयन्ति ततस्तद्बीजमङ्कुराख्ये कार्ये शक्तम् अन्यथानुपकारी भूम्यादिर्बीजेन नापेक्ष्येतेति, तदसत् बीजं स्वगतविशेषोत्पत्तौ शक्तं न चेत् सहस्रसन्निधानमपि न तं जनयेत् ततोनाङ्कुरोत्पादनेऽपि शक्ष्यति। अथ शक्तं तदापि यदि सहकारिसहस्रतः विशेषान्तरं प्राग्योक्तनयायां शक्नुयात् तदाऽङ्कुरेऽपि नदाऽनवस्था स्यात्। अथ तदाधत्त एव तत्र शक्तं तदाङ्कुरेऽपि विशेषसन्तरेणैव शक्तं स्यात्। अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरत्वजात्यपूर्विका उज्जनतोत्पत्तिस्तु सहकारिसन्निधिमात्रसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति चेत् न तथासति शक्तिमता कारणेन स्वातन्त्र्यनुपकुर्वद्यपि सहकार्यपेक्षत इति स्वयैव स्वमतव्याघात आपादितः स्यात्। तस्माच्चैकदेशिपक्षो युक्तिसहः। नन्वत एवाक्षणतमादरणीयं न हि वयं तदुत्कारणस्वरूपे सहकार्युपकारं ब्रूमः किंतर्हि तदुत्कारणस्वरूपं सहकारिणमपेक्षमाणं कार्यं सहकारिणं ब्रूमः। यद्यपि स्थायिकारणमतेऽप्येतावत् समानं तथापि तन्मते यावत् कारणसत्त्वं वैरन्तर्येण कार्योत्पत्तिर्वारा नियामकाभावात्। न च सहकारिसम्बन्धो नियामकः सम्बन्धस्यापि यावत्सम्बन्धिसत्त्वं भवितव्यत्वात्। न च ततस्तस्यापि सम्बन्धान्तरं नियामकम् अनवस्थापातात्। न च बाध्यं

क्षणिकपक्षेऽपि न कारणसत्त्वक्षणे कार्यं जायते तयोर्वैगपदासङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे चानियमापत्तिरिति, कारणान्तरक्षणस्य कार्यनियामकत्वात् यतः क्षणिकत्वपक्षएव श्रेयान्, मैवं सर्वत्रहि कार्यकारणभावो व्याप्तिबलेन निश्चेतव्यः तत्र किं त्वन्वयते कार्यकारणव्याप्तिर्धूमाग्निव्यक्त्योः ? उत तत्सन्तानयोः ?। नाद्यः क्षणिकयोरन्वयव्यतिरेकबुद्धिहयकालावस्थानायोगात्। द्वितीयेऽङ्गारावस्थादग्धेर्धूमोजायेत तत्सन्तानपातित्वाविशेषात् कादाचित्कत्वाभावात्तदा जन्मनेति चेत् तस्यापि स्वसन्ताने विद्यमानत्वात् नचाग्निकाष्ठयोः सम्बन्धाभावः सन्तानद्वयनित्यत्वेन तस्याघनिर्वार्यत्वात्। सम्बन्धः सम्बन्धान्तरपूर्वकत्वात् न सदातन इति चेत् न अनवस्थापत्तेः क्वचित्तरकादाविश्रान्त्यभ्युपगमेन नानवस्था इति चेत् तर्हि स्थायिकारणाभ्युपगमेऽप्यनवस्थाया। सुपरिहरत्वाच्चोक्तदोषः। ननु स्थिरकारण उपकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्थायित्ववादी स्वमतमपि समीकुर्यात् तर्हि तन्माङ्गीकुर्म इति चेत् धूमकाष्ठयोः कार्यसहकारिणोरुपकार्योपकारकभावस्यान्वयव्यतिरेकमिदुस्यावर्ज्यनीयत्वादन्वयव्यतिरेकयोश्चोपकार्योपकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्ययोरग्निधूमयोर्दृष्टं तस्मादुपकारके सहकारिणि मतद्वयेऽप्यपेक्षा समाना। तथा च क्षणिकपक्षे यथैकस्य वह्नेः सहकारिभेदात् देशभेदाच्च युगपदनेककार्यसमर्थ्यमेवते वह्निः स्वदेशे वह्न्यन्तरं जनयति उपरिष्टाद्धूमम्, अधस्ताद्भस्म, पुरुषे विज्ञानमिति तथा स्थायिपक्षेऽप्येकस्य कारणस्य कालभेदात् सहकारिभेदाच्चानेककार्यजनकत्वात् तत्र क्रमकारित्वं किं न स्यात्। नचेतावता क्षणिकस्थायिवादिनोर्मतसाङ्कर्यं शङ्कनीयं पूर्वस्य प्रतिकर्मव्यवस्थावादस्थाने निराकृतत्वात्। तदेवमनिदुष्टं क्षणिकविज्ञानवादिमतमुपेक्ष्य कूटस्थनित्यचैतन्ये सर्वमध्यक्षतया प्रतीयत इत्ययमेव वेदान्तवादोऽतिनिर्दोषत्वादादरणीय" इति।

आत्मतत्त्वविवेके च "अथ बाधकं भवदात्मनि क्षणभङ्गादेत्यादिना" पञ्चविधप्रतिपत्तीनां द्वाविंशतीनां मध्ये प्रथमविप्रतिपत्तिनिरासेऽस्य विवृतिर्दृश्या

क्षणभङ्गुर त्रि० क्षणं प्राप्य भङ्गुरः। क्षणमात्रेण विनाशशालिनि "यदि पुनरयं किमपि नाहमात्मदृष्टमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं, विश्वमेव क्षणभङ्गुरम्, अलीकमेवेदमाकारेण न किञ्चिदपि कालेन, न चाकालमयमाकारः

क्षेत्रिदशि पदवाच्ये" आत्मनः क्षिरोऽस्थिः [षष्ठ्या० क्षाक्षरात्क्षिन् पुंस्त्री० अक्षेऽक्षणे रथने सम-क्षिनि । पारायते क्षणिक त्रि० क्षयः क्षमत्ता व्याप्तयाऽस्त्यस्य ठन् । क्षयमात्र स्थायिनि । तल्लक्षणञ्च आत्मतत्त्वविवेकव्याख्याने रघुनाथ शिरोमण्युक्तम् यथा

"क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुपयोगिध्वंसे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमत्त्वं वा । तत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वेन सम्बन्धः । क्षयश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाश्रयाधारः समयः प्रसिद्धिस्तु विधेर्नैयायिकानां प्रागभावे चरमध्वंसे च, निषेधस्य बौद्धानामलीके, स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु व्यायः" । अत्र गदाधरव्याख्या कादाचित्कशब्दे १८८२ पृ० दर्शिता अत्र कादाचित्कत्वं सत्त्वे सति किञ्चित्कालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वम् । "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्" सुक्तावः । २विद्युति स्त्री हेम०

क्षणित त्रि० क्षणः संज्ञातोऽस्य तारः इतच् । लातक्षणे

क्षणिन् त्रि० क्षणः विश्रान्तिकालः उत्सवोऽस्त्यस्य इनि । क्षणात् १विश्रान्ते २उत्सवान्विते च । "तं विश्रान्तं मुने देवे क्षणिनं कल्पमच्युतम्" भा० व० १२अ० । स्त्रियां ङीप् सा च २रतौ शब्दर०

क्षणेयाक्ष पु० क्षणे यज्ञते यज-कर्मणि यञ् व्यङ्क्षा क्षु क्षलुक्ष० । क्षणेन यज्ञमाने पदार्थे । [च क्षत्तस् ।

क्षत् क्लो० क्षद-भावे संप० क्विप् । छेदने २विदारणे ३क्रीडने

क्षत त्रि० क्षद-क्त । १विदारिते २क्रीडिते ३घर्षिते च । "दशोरदस्यमलेन पवित्रा हृदि क्षतोत्कैर्भिदुरसर्षयः" रघुः । ४क्षतियुक्ते "ब्रह्मात्मप्रमृतिः क्षतक्षुद्भार क्षेत्रितः" कुमा० "क्षततिमिरेषु दिग्वधूमुखेषु" भट्टिः क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः" "कन्यैवाक्षतयोनिर्या यात्यिदक्षणदूषिता" इति च नारदः । विदारणञ्च शस्त्रादिभिरवयवविभागः, "क्षतकीवोरगलता" रघुः । सर्पेण दशनेनाङ्गुल्यादिविदारणात्तथात्वम् । भावे क्त ।५विदारणे न० "नखक्षतानीव कनत्फलीनाम्" कुमा० "अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! क्षरसि स्मरोमे यतः प्रसभम् किं पुनरलङ्कृतस्त्वं नखरक्षतैरक्षाः" मा०द० । ६घर्षणे "क्षतोज्ज्वलाङ्गुलनखांशुभिश्छया" माघः । क्षणोत्यारात् तत्काथ्ये ७दुःखादौ "क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" रघुः क्षणात् (क्षा) इति प्रसिद्धे क्षत्रक्षत्त

पृथादौ पञ्चमे हेमच० "अक्षपितात्तु दोषात्क्षेदसमियत्तासांशोषिते प्रदुष्ट क्षणङ् क्षणति तस्य कक्षङ्यनात् क्षतं रुक्षपलायते क्षते दुष्टांसजाः प्ररोहाः पिच्छिल क्विरस्रावियो जायन्ते क्लेदक्रियोऽभ्यन्तरसपरिहाद्" सुश्रु० "यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयःक्लेदं इति संज्ञां लभते" सुश्रु० वणशब्दे विवृतिः ।

क्षतक्रिमिसमरोगौ क्षतेदशाच्च पु० त० ऽलाघः "क्षतेन क्रियते यत्तु तत्क्षारौषधं भेषजिषा । क्षा क्षणाद्वाक्षिरात्क्षारं क्षात् दशरात्रमतः परम् । शस्त्रवाते लघ्वाढ्यं यदि कश्चित् प्रमीयते । व्यौषं प्राज्ञस्तत्र सर्वं यस्मै पुनिलग्नः" । "अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरमपि । यथा देवीपु० "पञ्चिमत्स्यसंगेयै तु दंष्ट्रिदष्ट्रिनखैर्हताः । मतस्तानगतप्रायैर्य ज्ञाज्ञि विषवन्मनैः । स्रुता जलप्रतेयेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" । अन्यथा क्षतं विना एतन्नादिभिर्विलम्बस्मृतानां दिनयहणेऽनध्यवसायः स्यात् । न च शास्त्रोक्ते व्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकयहणस्यैव युक्तत्वमिति वाच्यम् आद्ये पारिभाषिकापारिभाषिकशस्त्रक्षतयहणवदत्रापि तयोः युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणान्नियमः" शुद्धत०

क्षतक्षार पु० ५त० । क्षतजाते क्षारभेदे "यच्च क्षाराः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः" भावप्र० । क्षारशब्दे २०७२पृ० विवृतिः [शब्दर्च० । २लाक्षायां स्त्री हेम० ।

क्षतज पु० क्षतं क्षलति क्षल-क । (क्षुरश्लोंजा), क्षुपभेदे ।

क्षतज न० क्षतात् क्षायते जन-ड । १रुधिरे "अमरः क्षिक्षमलः क्षतजेक्षेषु:" रघुः "क्षतजक्षयवर्षबध्वा च क्षमता" कादः २पूये हेम० । ३क्षतजक्षारयुक्ते त्रि० । क्षुद्र० लोक्ते ४क्षारभेदे क्षारशब्दे तद्विवरणं उक्तक्षारोऽपि

स्पष्टार्थं क्षुश्रुतवाक्यमत्रोदाह्रियते यथा

"उक्ता ये क्षेत्रयोः क्षुद्र्यां रोगयोः स्राक्षिक्लेदयोः । क्षारोऽपि च पित्तेयाक्षा एवोत्पत्तिहेतवः । क्षूलोपघातात्क्षतस्यैव व्यायाक्षस्तात्क्षिक्षेक्षणात् । पित्तमार्गत्वादस्योजनस्य नेत्रावरोधात् क्षयोक्तत्वेन । प्राणोक्षूदानात्मगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यक्षनसङ्काशः । क्षिरेति यत्तात्क्षसा सदोषः कासः स विद्धक्षिरुदाहृतस्तु । स वातपित्तप्रभवः कफात्स क्षतात्तथाम्यः क्षयजोऽपरश्च । सर्वप्रकारः क्षपितोक्षिजग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकर्तृ स्यात् । भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकक्षूर्भोक्षोपरोधो गलतालुशोषः । स्वशब्दवैषम्यस्वरोपक्षोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यसृजि ।

क्षयक्षुमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलेन्द्रियौजाः ।
प्रसक्तवेगश्च समीरणेन कासेन शुष्कं स्वरभेदमृच्छेत् ।
उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरत्यर्थहिक्कातिभृशक्लमार्त्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेन रक्तञ्च सपूयरक्तम् ।
क्षिणोत्यनाहेन क्षतेन शोदनू शिरोरुगार्त्तः
क्षामः कफघ्नैरुपचारहीनः कासेन हृद्यं सहसाऽस्य हन्ति ।
क्षतक्षयाभ्यां क्षयकासिनं तं विवर्जयेत्तत्र हि याप्यमाहुः ।
क्षतजकासस्य लक्षणं यथा
"क्षतेन वेगैर्विहतस्य यस्य प्रवर्त्तते कासविशेष ऊर्द्ध्वम् ।
स क्षीणदेहस्य नरस्य रक्तं क्षीवस्य कासेन मुखात्प्रसिक्तम् ।
क्षतजकासस्य साध्यासाध्यत्वं यथा
"क्षतजः क्षतजं कासं जयेत्तं क्षयजं क्षयी ।
क्षतजकासस्य पथ्यं यथा
"क्षतजे रक्तपित्तोक्तं क्षयजे क्षीरसर्पिषी ।
क्षतजकासस्य चिकित्सा यथा
"क्षतजे रक्तपित्तोक्तं क्षयजे क्षीरसर्पिषी ।
क्षतजकासे क्षीरसर्पिषोः प्रयोगो यथा
"क्षीरं सर्पिर्गुडं क्षौद्रं शर्करा नवनीतकम् ।
क्षतजे क्षयजे कासे प्रयोगेष्वमृतोपमाः ।
क्षतजकासे क्षीरसर्पिषोः प्रयोगविधिर्

क्षतव्यथे लौकिकेऽग्नौरक्षोदेवतं गर्हं पशुमालभेत नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा। नैर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा इति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने व्रतान्तरेषु च। आहवनीयवर्त्मनाद्रेतो विसर्गे दिवास्वप्ने चाभ्यासे ज्ञेयम्। घोरभावे नैर्ऋतं चरुं निर्वपेदित्यर्थः। एतच्चामावास्यायां कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः। "अथावकीर्णमावसथ्यां निषृग्निसुपसमाधाय संपरिस्तीर्य दार्वीं द्रौणिकीं परिचटां कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहुयात्"। अत्र च व्रतान्तरेष्वित्यभिदधता वशिष्ठेन द्वादशाहादिकव्रतेषु पुंस्त्वार्थं चान्द्रायणादिषु च यथोक्तं तथाचैतदतिदिष्टमविवक्षितात्। अतएव "कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः" इति मनुना सामान्येनावकीर्णिलक्षणमन्वकारि अकामतो रेतसः स्रावे मनुः "स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः। स्नात्वार्कमर्च्चयित्वात्रु पुनर्मामित्यृचं जपेत्"। ब्रह्मचारिणोगुरुदारगमने तु तद्गमनोक्तप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा सहावकीर्णिप्रायश्चित्तं कृतं भवेत्। यथा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तल्पान्तरीयकावलोरण प्रायश्चित्तं सम्पद्यते"।

क्षतहर न० क्षतं हरति हृ-हेतौ ट। क्षतहरत्वहेतौ १अगुरुचन्दने शब्दच०। २क्षतहारकमात्रे त्रि०

क्षतार्शौच न० क्षतनिमित्तमशौचम्। व्रणादिक्षतकृते स्वल्पे अशौचे। "सव्रणः स्रुतकी स्रूयी मत्तोन्मत्तरजस्वलाः। स्रुतवन्धुरवन्ध्यश्च षड्ह्यन्यष्टौ स्वकालतः" प्रा०त० देवलः। अशुचित्वमप्याह तत्रैव सएव। "दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत्। न तत्र बहुशः कुर्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः। भवेदशौचमत्यन्तं व्रणवेधात् व्रणे कृते"। तृणवेधादिषूपलक्षणं व्रणहेतुक्षतमात्रस्य। अस्यापवादः "चन्द्रसूर्यग्रहे चैव स्रुतानां पिण्डकर्म्मणि। महातीर्थे तु संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते" प्रा०त० पुलस्त्यः। स्रुतानां पिण्डकर्म्माणि निरवकाशत्वात् चितापिण्डोदकदानादौ। संप्राप्ते नियतवासादिना सम्यक्प्राप्ते।

क्षति स्त्री क्षण-क्तिन्। १हानौ, २अपचये२क्षये च। "हयानां न क्षतिः काचिच्च रथस्य न श्रमतेः" भा० व० १७२अ०। "द्विषां क्षतीर्या प्रथमे शिलीमुखाः" किरा०

क्षतोदर क्षतजाते उदररोगभेदे उदरशब्दे ११५० पृ० विवृतिः। शल्यमित्यादि तत्त्वं सुश्रुतवाक्यं भावप्र० व्याख्याय चरकमुनि सम्मतिप्रदर्शनेन विशेष उक्तो यथा "शल्यं कण्टककर्करादि। अन्नोपहृतं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यद्वा आगतं भोजनं विना आगतं, यत्किञ्चिदितरद्वापि यदन्नं भिनत्ति तत्। उपलक्षणम्। अन्नमलक्षणमन्यद्वा यदन्नमिभनत्ति। यतउक्तम्चरकेण शर्करापाषाणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नमुपहृतं। भिद्योतान्नं यदा भुक्तं जग्ध्यात्यशनेन चेत्"। तस्मात् भिन्नादन्नात्। गुदस्तु भृशं अन्नात्क्षुत्व पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः। दाल्यति विदार्य्यते एव। यदसृग्विरार्थत्वात्। एतत् क्षतोदरलक्षणान्तरे परिस्राव्युदरमादिष्टम्"

क्षत्तृ पु० स्त्री० क्षद-संभक्तौ संज्ञायाम् तृच् क्यनिट्। १सारथौ २द्वारस्थे ३क्षत्रियायां शूद्रेण जाते वर्णसङ्करे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीप्। ४दासीपुत्रे ५नियुक्ते ६वेश्यासु पु० मेदि० ७मन्त्रे संक्षिप्तसा०। एषधादीर्घविधौ क्षत्तृशब्दस्य पृथग्ग्रहणात् द्यौषादिकतज्जन्यान्यस्य निषेधेऽपि दीर्घः क्षत्तारौ "क्षत्तारौ ते प्रजापते। तावित्रावतां स्फातिम्" २,२४,७, "यत् क्षत्तारं क्षयत्या" अथ० ६,६,४६, "विक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः" शत०ब्रा० १२, ५,४,६, "विविक्तौ त्र क्षत्तारम्" यजु० ३०,१९, "क्षत्रियामागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च" या० उक्तेः "शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्वाधमोनृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः। एकान्तरे त्वनुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ। क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि" मनूक्तेश्च क्षत्रियायां विप्रात् क्षात इति अमरमतत्वेन शब्दक० उक्तेः प्रामादिकी। "क्षत्ता स्यात् सारथौ द्वारस्थे क्षत्रियायाञ्च शूद्रजे" इति नानार्थेऽमरोक्तेः मनुयाज्ञवल्क्यादिस्मृतिवादाच्च "माहिष्योऽर्य्यक्षत्रिययोः क्षत्तार्य्यांशूद्रयोः सुतः" इत्यमरोक्तौ अर्य्यांशूद्रजातस्य क्षत्तृत्वोक्तावपि तत्र अर्य्या स्वामिनी योग्यत्वात्तत्र क्षत्रिया, तेन न पूर्व्वापरविरोध इति भानुदीक्षितव्याख्या। अतएव मेदिन्याम् "क्षत्ता शूद्रक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ। भुजिष्यप्रातनयेऽपि स्याच्चियुक्तवेषसोः पुमान्"। तस्य वृत्तिमाह मनुः "क्षत्तुश्च पुक्कसानां तु बिलौकोबधबन्धनम्"। तत्र दासीपुत्रे "ततः प्रीतमनाः क्षत्ता (विदुरः) धृतराष्ट्रं विशाम्पते!। उवाच दृष्ट्वा कुरवोवर्द्धन्तं इति विश्रुतः। वीर्य्यं तु नृपो निशम्य विदुरस्त्र तत्" भा०आ०१००अ० विदुरस्त्र दासीपुत्रत्वं विदुरशब्दे वक्ष्यते "ततोऽपश्यत्

विदुरं तूष्णीमारादभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा। अथाब्रवीत् भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यते न सभेय ?" भा० व० ५ अ०। द ःस्थे। "तत द्वास्थः प्रविश्यैवेत्य पक्रमे "ततो हृष्टो मनुष्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत्" "क्षत्तारं क्रुरराजन्तु शनैः कर्णसुखा-जयत्" इति च भा० वि० ६८ अ०। सारथौ "जानन्तुतिहे-पोवाय उपगुश्राव सह संजिहान एव क्षत्तार-मुवाच" "सह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति" "सह क्षत्ता-ऽविदमिति" च ऋ० उप०। दक्षोपाध्याये च "अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेयति" शत० ब्रा० १३।५।२।८ "क्षत्तासन्निधिनः कोषाध्यक्षः" भा०

क्षत्र पुंन०। क्षतस्त्रायते त्रै—क ५ त० क्षद-संभृतौ कर्त्तरि त्र या ऋ ईर्चा०। १ क्षत्रिये "यस्य ब्रह्म च क्षत्त्रं च सयञ्चौ चरतः सह" ओदनः" श्रुतिः "यत्र ब्रह्म च क्षत्त्रञ्च सयञ्चौ चरतः सह" यजु० २०।२५। "क्षत्त्रं च तयजातः" वेदटी० "क्षतात् किल त्रायते इत्युचः क्षत्त्रस्य शब्दोभुवनेषु रूढः" रघुः। अत्र मल्लि० "क्षणु हिंसायामिति धातोः रुक्मदादित्वात् क्विप् गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे हुग्रागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् क्षतः न क्षात् त्रायते इति क्षत्त्रः उपोति योगविभागात् कः। तामेतां व्युत्पत्तिं कवि-रघुतोऽनुकामति क्षतादित्यादिना। उदयः उद्गतः क्षत्त्रस्य क्षत्त्रपर्णस्य वाचकः शब्दः क्षत्त्रशब्द इत्यर्थः क्षतात् त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किन्तु पङ्क्ति-प्रसिद्धः खलु नाश्वकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु योग-दिवत् योगरूढः"। "नाब्रह्म क्षत्त्रमृध्नोति नाक्षत्त्रं ब्रह्म वर्द्धते। ब्रह्म क्षत्त्रञ्च संयुक्तमिहामुत्र च वर्द्धते" मनुः। क्रियते संश्रियते राजा, क्षद कर्म्मणि त्र। २ राष्ट्रे "क्षत्त्रं वा एष प्रपद्यते योराष्ट्रं प्रपद्यते क्षत्त्रं राष्ट्रम्" शत० ब्रा० १।२२। क्षत्त्रस्य कर्म्म ष्यञ्। तत्कर्म्मणि, "क्षात्त्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थम्" भट्टिः तस्येदमण्। क्षात्त्र तत्सम्बन्धिनि त्रि० "क्षात्त्रं कर्म्म स्वभावजम्" गीता २ उद्के ४ धने च निघ० ५ देहे ऊषादिको० ६ तगरे न० राजनि०

क्षत्रकर्म्मन् न० ६त०। "शौर्य्यं तेजोधृतिर्दाक्ष्यम् युद्धे चा-प्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म्म स्वभावजम्" गीतोक्ते कर्म्मभेदे। अत्र क्षात्त्रं कर्म्मेति वा पाठः

क्षत्रधर्म्म पुं० ६त०। क्षत्रियादिधर्म्मे क्षत्त्रियस्य धर्म्मभेदे। यथाह हारीतः

"राज्यस्थः क्षत्त्रियश्चापि प्रजा धर्म्मेण पालयन्। कुर्य्या दध्ययनं सम्यगयजेद्यज्ञान् यथाविधि। दद्याद्दानं द्वि-जातिभ्योधर्म्मं बुद्ध्वासमन्ततः। स्वभार्य्यानिरतोनित्यं षड्भागार्हः सदा नृपः। नीतिशास्त्रार्थकुशलः सन्धि-विग्रहतत्त्ववित्। देवब्राह्मणभक्तश्च पितृकार्य्यपरस्तथा। धर्म्मेण यजनं कार्य्यमधर्म्मं परिवर्जनम्। उत्तमां गति-माप्नोति क्षत्त्रियोऽप्येवमाचरन्"।

"त्रीणि राजन्यबाध्ययनं शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्म्मस्तेन जीवेत्" वशिष्ठः। पद्मपु० स्वर्गखण्डे २६ अ० "क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव !। द-द्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत्। नाध्याप-येदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्। नित्योद्युक्तो दस्यु-वधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्। ये तु क्रतुभिरीजानाः सुत-वन्तश्च पार्थिवाः। ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोक-जितो नृपाः। अविक्षतशरीरो हि संगरादुपो निव-र्त्तते। क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नीरयत्र यशःप्रदम्। क्ष-त्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्गीतो मुनिभिः परैः। नास्य कृतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात्। दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां श्रेयोऽभिधीयते। तस्माद्राजा महाराज ! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना। प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्था-पयेत महीपतिः। धर्म्मादेव हि कर्म्माणि कारयेत् सपतं प्रजाः। परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतः परिपाल-नात्। कुर्य्यादन्यच्च वा कुर्य्यान्नैतो राजन्य उच्यते। राजन्यानां करादानं विनः वैषाहिकञ्च यः। प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चाहखप्रदः। युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु। व्यपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विर-क्तता। अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः। अमा-त्यानामसम्मानस्तेषां कर्म्मानवेक्षणम्। भृत्यानाञ्च परी-क्षायो निग्रिहं क्षत्त्रजन्मनाम्। राजन्यस्तु महाराज ! यथा चैनमवाप्नुयात्। तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसं-ग्रहतत्परः। वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चा-नघ !। सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च। पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयतां वर। राजसू-याश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च। आहृत्य च यथा पाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः। संग्रामे विजयं प्राप्य तथारूपं यदि वा बहु। स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्त्रं राज्ये च पार्थिवः। अत्यगोत्रं प्रयस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ !। अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथा-

विधिम्। देवान् यज्ञैर्ऋषीन् वेदैरर्च्चयित्वा प्रयत्नतः। अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदात्मनान्तरम्। सोऽनुपूर्व्या-त्मानं राजन्! गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात्। राजर्षित्वेन राजेन्द्र! नैच्चर्य्याध्वसेवया। अयेतद्गृहधर्मोऽपि चरेच्छीवितकाम्यया। न चैनदैहिकं कर्म्म त्वयाद्यं भूरिदक्षिणम्। चतुर्णां राजयार्दूल! प्राङ्गराश्रमवासिनाम्। बाह्मायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां लोकश्रेष्ठं धर्म्ममाश्रेयमाणैः। सर्व्वे धर्म्माः क्षत्रधर्म्मेष्वित्वाद्यं राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् श्रुतेर्मि। एवं धर्म्मान्राजधर्म्मेषु सर्व्वानेव सर्व्वावस्थं संप्रवीम्याद्विजोत्तम। अन्यत्रमानलक्षणजान् वदन्ति धर्म्मानन्यान् वेदविदोऽनुशासाः। अहायमं बहुकल्याणरूपं क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राङ्गरार्याः। सर्व्वे धर्माः राजधर्म्मप्रधानाः सर्व्वे धर्माः पालयमानावरन्ति। सत्यं त्यागो राजधर्म्मेषु राजंस्त्यागं धर्म्माङ्गरयग्र्यं वृणाथम्। सर्व्वे क्षत्रियदण्डनीतौ क्षतायां, सर्व्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विरुद्धाः। सर्व्वे धर्माश्चाश्रमाणां क्षताः स्युः क्षात्रे क्षत्रे राजधर्म्मे पुराणे। सर्व्वे नागा राजधर्म्मेषु प्रोक्ताः सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः। सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा यथा जीवाः प्राक्षतैर्वध्यमानाः। धर्म्मश्रुतानामनुपीडनाय एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्विमुक्ताः। क्षात्रराश्रमधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव!। लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्म्मे समाहिताः। सर्व्वाण्येतानि धर्म्माश्च क्षात्रे राजन्यसत्तम!। अप्रतक्षं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम्। क्षात्रेणैव हि धर्म्मेण प्रतक्षं क्रियते क्षय!। द्विजार्च्चनं क्षत्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम्। स्वज्ञानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा। नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम्। कृच्छ्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम्। यस्त्वाश्रमाश्च त्रैपुण्यं रक्षे शौर्यं तथैव च। तपश्च कर्म्मक्षयञ्च यतमः कुरुते सदा। पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं क्षित्वञ्च परिपालयेत्। सनामध्ये वासयेच्च नितां सद्भिश्च संयुतः। हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम्। पालयेत् बलतो नित्यं यशश्च प्रतापयन्। रक्षेऽरिमर्म्मित्तैव दानेनाभिपुरो भवेत्। रक्षे यो वा तत्रजेत् प्राज्ञान् तस्य स्वर्गो यशस्करः। विस्तरस्तु भा० शा० राजधर्म्मे

क्षत्रधर्म्मन् पु० नडुभ्रातरनेनसे वंश्ये संक्षतेः पुत्रे ३क्षत्रपुत्रे। "संक्षतेरपि धर्म्मज्ञा क्षत्रधर्म्मा महाबलाः। अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु" हरिवं० २९ अ०

क्षत्र्य । धर्म्मे। ३क्षत्रियस्य धर्म्मेषि युद्धादौ। क्षत्रं तत्सम्बन्धी धर्म्मो यस्य अनिच् समा०। ३क्षत्रियधर्म्मयुते। "क्षात्रेणाभिरुक्षोयस्तु वध्यते क्षत्रधर्म्मणा" मनुः

क्षत्रधृति पु०क्रतुभेदे "क्षत्रधृतिः" "तदुभयत एके विष्टोमेविष्टोमौ" कात्या०श्रौ०१५।८।१।२४।२५। "तनोमासान्ते आवरण्याम् क्षत्रधृतिसंज्ञः क्रतुर्भवति। कुर्व्वन्ति एके उपरिष्टात्। अत्र च वैशाखमासावासद्यया क्रयुक्तौ, ज्यैष्ठमासपौर्णमास्यां केशवपनीयः, आषाढ्यां द्युद्विरात्रः, श्रावण्यां क्षत्रधृतिः" भाद्रपदाश्वयुजयोस्तिष्टोमज्योतिष्टोमौ, कार्त्तिक्यां सौत्रामणीति" कर्कः।

क्षत्रबन्धु पु०क्षत्रं राष्ट्रं बन्धुरिवास्य। ३क्षत्रिये "ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्"। "आ द्वाविंशात् आक्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः" मनुः। क्षत्रस्य बन्धुरिव। ३क्षत्रियतुल्ये अपकृष्टक्षत्रिये। "क्षत्रबन्धुः सुग्रामार्यो रामः परमदुर्म्मतिः" रामा० ख० ९२ अ०

क्षत्रभृत् पु० क्षत्रं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। क्षत्रियभरणकर्म्मरि अग्निभेदे। "अग्निर्ब्राह्मणवानग्निः क्षत्रभृत्" आश्व०श्रौ० ४।१।२२। "विराडग्ने क्षत्रभृदसि दिवीच" यजु० २७।७। क्षत्रं भर्त्तव्यत्वेनास्यास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। क्षत्रवत् तत्रैव।

क्षत्रवनि पु० क्षत्रं वनति "छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" पा० कर्म्मण्यण् पक्षे इन्। १क्षत्रजातिभागिनि। "ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि" यजु० २७। सुपां सुलुगिति"पा०सर्व्वत्र अमो लुक्। क्वचित् कर्म्मण्यि यागेऽपि इनि। २क्षत्रस्येव "भुवनस्य पृथिवीं द्यामुतोदाधनिष्यन्त्यर्थं क्षत्रवनि" वेददी०

क्षत्रविद्या स्त्री ६त०। धनुर्वेदे। तस्य व्याख्यानः ऋभयनाण्। क्षात्रविद्य १तस्याख्याने ग्रन्थे तां वेत्ति अधीते वा अण्। "विद्यालक्षणकल्पान्नेति वक्तव्यम्" वार्त्ति० विद्यात्वेन ठञि प्राप्ते "अङ्गक्षत्रधर्म्मविषयविद्यान्नेति" वार्त्ति० ठञो निषेधात् न ठञ्। क्षात्रवेद तद्विद्याध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि०।

क्षत्रक्षत्त पु० क्षत्रः क्षत्रविशेषनामा क्षत्तः। क्षत्रकुन्दक्षत्तनामकक्षत्तायाम्। क्षत्रे रात्रौ०। तस्य क्षत्रकुन्दक्षत्तनामकक्षत्तायाम्।

क्षत्रवृद्ध पु०आयुवंश्ये वृद्धशर्म्मनामान्तरके नृपभेदे "क्षत्रधर्म्मन्" शब्दे दृश्यम्। "अनेनसः समाख्याता क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु।

क्षत्रवृद्ध तावजस्तस्य सुहोत्रोऽथ महायशाः" हरिवं० २६अ० क्षत्रवृद्ध अयस्य । "यः पुरुरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन् सुताः । नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजेराभश्च वीर्य्यवान् । क्षत्रेणेति राजेन्द्र ! गृहीत क्षत्रवृद्धोऽन्वयम् । क्षत्रवृद्ध सुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः" भाग० ६।१७।१ क्षत्रेषु वृद्धः । २अलुक्समासे त्रयोदशस्य रुचिनाम्नः मनोः २मुतभेदे "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विश्रुताश्च सुतो मनोः २मुतभेदे "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विश्रुताश्च सुताः । चित्रसेनोविचित्रश्च नामोधर्म्मभृतोऽत्रिः । सुनेत्रः क्षत्रवृद्धश्च सुतमानिर्भयो वृद्धः" हरिवं० ७अ०

क्षत्रसव पु० ६त० । क्षत्रियकर्त्तव्ये यज्ञभेदे

क्षत्रान्तक पु० ६त० । परशुरामे "क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव" भट्टिः ६त० । क्षत्रान्तकारिन् अपत्ये "महानन्दसुतः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धः परशुराम इव अपरोऽखिलक्षत्रान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति" पु० त० विष्णुपु०

क्षत्रिय पुंस्त्री० क्षत्रे राष्ट्रे साधु तस्यापत्यं ज्ञातौ वा घः । १ब्राह्मणानन्तरवर्णे अमरः ठाप् । "नृपायां नृपसंशब्दात् प्रच्छन्नात् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके च वर्ज्जितः" उशनसोक्ते नृपात् अपरस्यामायां क्षत्रियजातिस्त्रियां गूढोत्पन्ने पुत्रे च" । पा० ङीप् । क्षत्रियजातेरपत्यमात्रे पुंस्त्री स्त्रियां वा ङीप् । स्वार्थे क । तत्रार्थे स्त्रियां टाप् । यपूर्वत्वात् वा अत इत्वम् । अक्षत्रियिका क्षत्रियका । ततो भावे त्व क्षत्रियत्व न० तल् क्षत्रियता स्त्री तद्भावे । ब्राह्मणत्ववत् सर्व्वक्षत्रियस्य जातिविशेषत्वेऽपि गुणविशेषेण शूद्रस्यापि क्षत्रियत्वादि भवति । "शूद्रयोनौ हि जातस्य शूद्रधर्म्मानुवर्त्तिनः । वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् ! क्षत्रियत्वं तथैव च । आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मणत्वमभिजायते" भा० ९ स्क० २१ अ० । शूद्रगुणाश्च तत्रैवोक्ताः । "शूद्रस्येति क्षत्रियेण घञो वैश्यत्वादि कर्त्तृ शूद्रगुणवृत्तं वैश्यत्वादयः स्वयमायान्तीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भावः" नीलक० । तस्य पत्नी ङीष् वा आनुक् । क्षत्रियाणी क्षत्रियी अमरः । "आर्य्यक्षत्रियाभ्याम्" वा स्वार्थे आनुक् ङीष् चेति वि० कौ० । पक्षान्तु ङीषेवेत्युक्तम् । आनौ तु योपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप् । क्षत्रियाणी क्षत्रियन्धई हरा० ।

क्षत्रियहण पु० क्षत्रियं हन्ति अच् मुम् । परशुरामे । "किं न वै क्षत्रियहणो हरतुल्यपराक्रमः । विदितः पुत्र ! रामस्ते यत्तत्वं योद्धुमिच्छसि" भा० ६० १७६अ०

क्षत्रियासन न० "क्षत्रियासनमास्थाय यत्कृत्वा धनवान् भवेत् । कोशेन पादयुगलं बद्ध्वा तिष्ठेदधोमुखः" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

क्षद् संभूतौ मेघणे भक्षणे च सौ० आ० सक० सेट् । क्षदते अक्षदिष्ट क्षत्तः । "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् यार्हत्युद्धाणं वा वेहतं वा क्षदन एवमेवास्मा एतत्" श्रुतेः ब्रा० १ ।१५ "शतं मेघान् क्षदे क्षत्तदानम्" ऋ० १।११६।१६। "तक्वे दतं सुरां मध्वनमद्यं क्षदामहे" अथ०।१०।६।५

क्षद्मन् न० क्षद्-भक्षणे-मनिन् । १दद्के २अन्ने च निघ० "दाढ्ढाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योःक्षद्मेव तिग्ममसनाय संशृतं" ऋ०१।१३०।४ "क्षद्मे वार्क्षेषु तर्तरीथ उग्रा" ऋ०१०।१०६।१७

क्षन्तृ त्रि० क्षम-तृच् । क्षमाशीले सहिष्णौ अमरः "ये क्षत्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्" भा०अ०।१०२अ० ।

क्षन्तव्य त्रि० क्षम-तव्य । १क्षोढव्ये "तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु पशुरोषः समुचितः" कर्पूरस्तवः, भावे त्व कर्त्तव्य २क्षमायां न० "क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्य्यिणां दृशाम्" । मनुः "सर्व्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञोऽस्मद्विधैः सदा । क्षन्तव्यं पुत्र !" भा० अ० ४१अ०

क्षप क्षमे अद०चुरा०उभ०सक० सेट् । क्षपयति ते अचिक्षपत् त । क्षपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । "अरण्ये कावत् त्यक्त्वा क्षपयेयुस्त्र्यहं ततः" मनुः

क्षप क्षपने चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । क्षम्पयति ते अचिक्षम्पत् त । क्षम्पयाम् बभूव आस चकार चक्रे । अयं मित् "तेन इयमि अक्षम्मि-अक्षाम्मि । वसुलि क्षम्य क्षम्मं-क्षाम्मं क्षाम्यम्" अनुपधाया अपि वा दीर्घः ।

क्षप् स्त्री चु० क्षप-क्विप् । रात्रौ "स क्षपः परि षस्वजे" ऋ०८।४१।३। "क्षपोरात्रीः" भा० "क्षप उक्षा वरियस्नु देवाः" ६।५२।१५।

क्षप पु० चु० क्षप-कर्म्मणि अच् । उद्के निघ०

क्षपण पु० क्षपयति विषयरागं क्षप-ल्यु । बौद्धसंन्यासिनि दिगम्बरे स्वार्थे क । तत्रार्थे "एकः क्षपणक। शाकाहत्तौ तत्र क्षपणक ! दश शाकाशाः । यत्र क्षपणक ! दश शाकाशास्तत्र क्षपणक । का शाकाशा" उद्भ० "स यदि मत्त क्षपणकमपश्यत्" भा० आ० ७८६श्लो० "मत्तक्षपणके देशे-

रजकः किं करिष्यति" पञ्चम० भावे ल्युट्। २क्षेपणे "स ब्रह्मचारिणेऽकाहमतीते क्षपणं कृतम् "भुक्त्वातोऽन्य तमस्यान्नमसया क्षपणं तद्गृहम्" मनुः कर्त्तरि ल्यु। ३क्षपके त्रि० "चरितानि यत् गायन्ति लोकमलक्षपणानि भक्ताः" भाग० ३।५।७०श्लो०

क्षपणी स्त्री क्षप-कर्म्मणि ल्युट् ङीप्। क्षेपण्याम् अमरटी०

क्षपण्य क्षप बा० अन्यु। अपराधे शब्दमा०।

क्षपा स्त्री क्षपयति चेष्टाम् क्षप-अच्। १रात्रौ २हरिद्रायां च अमरः "क्षपातमक्षाखण्डनलीमसं नभः"। "प्रतिक्षपं क्षम्यतिषेषु यत्न" माघः "दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या" रघुः।

क्षपाकर पु० क्षपां करोति क्ष-ट। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः किप् क्षपाकृदयत्न।"विषदाश्याकूटघटिताः क्षपाकृतः" माघः

क्षपाचर पुंस्त्री० क्षपायां चरति चर-ट। १राक्षसे "निर्याणे च मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः" भा० व०२८८अ०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २रात्रिचरमात्रे त्रि०

क्षपाट पु०स्त्री० क्षपायामटति अट-पचा० अच्। १राक्षसे "ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः" भट्टिः स्त्रियां ङीष्।

क्षपानाथ पु०ष६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे च "क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः" माघः क्षपापत्यादयोऽप्यत्र।

क्षम सहने भ्वादि० आत्म०सक०वेट्। क्षमते अक्षंस्त अक्षंस्त क्षन्ता क्षान्तः क्षान्तिः। क्षमिता क्षन्ता।"इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाण आनट्" ऋ०१०।१०४।६। योनित्यं क्षमते तात! बहून् लोकान् स विन्दति" भा०व० १०२५ श्लो०। "कार्य्यत्वात् साधुभावाच्च कृष्णो राजन्न क्षक्षमे" भा० आ० १५७अ०। "क्षते रवेः क्षालयितुं क्षमेन कः" माघः "कुरुक्षयं भीरु! यत्तेऽद्य दृष्टोऽपि क्षमामहे" भट्टिः। क्षित् क्षमा "तेजः क्षमा वानैकान्तम्" माघः वैदिके तु.नि० क्षमति क्षमिति। इति दा।

क्षम सहने दिवा० पर०सक०वेट् शमादि० दूरित्। क्षाम्यति अक्षमत् अक्षमीत्। चक्षाम"कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघः।

क्षम न० क्षम-अच्। १युद्धे। २शक्तौ, "रक्षितुं सहितुं रणे—क्षाकृतस्त्वं भीरु! कः क्षमः" भट्टिः आत्मकर्म क्षयं देहम्" रघुः "प्रियासु बालासु रतक्षमासु" च नैष० ४क्षमावति त्रि० "अतोऽत्र रक्षिते, किञ्चित् भवतीं वक्तुक्षमाम्" कुमा०।

क्षमता स्त्री० क्षमस्य भावः तल्। १योग्यतायां, शब्दनिष्ठे २अर्थप्रकाशनशक्तौ च "श्रुतिर्द्वितीया च क्षमता च लिङ्गम्" भट्टकारिका।

क्षमा स्त्री क्षम-टाप्। 'वाचे बाध्यात्मिके चैव दुःखे चौत्पातिके क्वचित्। न कुप्यति न याचन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" 'आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेच्च हन्ति वा। अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षोः सा क्षमा मतेति" चोक्त लक्षणायाञ्च तितिक्षायाम्, चित्तवृत्तिभेदे, "आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेच्च हन्ति च। अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुः क्षमा स्मृता' मात्स्ये १२० अ०। "विभागीनः सततं क्षमायुक्तोऽत्यन्वितः सदृहस्थः स्यात् क्षमायुक्तो न सदृहेण सदृही भवेत् "क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः। अध्यात्मनिष्ठता नित्यं ज्ञानमेतद् ब्राह्मणलक्षणम्। विगर्हितक्रमो हिंसाव्यवधात्मलाम्। अन्यमन्युसन्त्यानां दोषाणां वर्জ্জनं क्षमा"कूर्म्मपु०१४अ०। २भूम्यौ च। अमरः। क्षान्तौ अव्य० अव्ययी०। पृषो० क्षाम् क्षमा का क्षमि क्षामा दित्यादयोऽपि निरुक्तक्षमायां धरायां "क्षाम तुभ्यं कक्षा अग्ने क्षतं सहना सन्नत द्यौः" ऋ० ४।१७।१ "द्यौर्धरा पृथिवीम्" ऋ०४।६७।५ "क्षां दाक्षायोषवर्हणीं कः" १।१७४।६ "मुहुर्द्यो वर्तते यच्च भि क्षाम्" १।१८३।२ "दिवि क्षमा च" ५।५२।३। "क्षमा मन्महे रपो विश्वं नो अस्तु भेषजम्" अथ०६।५७।३ "अधिक्षमि विषुरूपं यदस्ति" ऋ० ७।२७।३ "अग्निर्यद्रोदसी क्षमि" ऋ० ४।४३।६। "स धारका त्वचसा क्षमो दिवम्" १।६०।५ "द्यावाक्षामा" ऋ०१।६६।५ "तुरगरसयति नीतततैः क्षमा।" छ० र० उक्ते २त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा"नमोऽस्तु ते" भट्टयुक्ते दुर्गाशक्तिभेदे ५राधिकासहचरीभेदे "मया पूर्व्वन्तु त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह" "क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता" ब्रह्मवैपु० प्रकृतिखं० ६अ०। दृषद्विरे राजनि०

क्षमाज पु० क्षमातोजायते जन+ड ५त०। १मङ्गले २नरकासुरे ३भूजातमात्रे त्रि० क्षमाजातादयोऽप्यत्र

क्षमादंश पु० क्षमायाः दंश इव। शिम्बुरुक्षे राजनि०

क्षमापि क्षमं क्षमान्वितं करोति क्षम-णिच् शव्या० पुक् ह्रीघर्षश्च। क्षमापयति ते अचि(च)क्षमापत् न क्षमापयाम्बभूव आस चकार चक्रे। "तत्क्षमित्तं ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्या" छा०उ०भा०। "क्षमापय जगन्नाथं ततः शान्तिर्भविष्यति" भाग० ६।४।५२ श्लो०

क्षमाभुज् पु० क्षमां भुनक्ति भुज–क्विप् । राजे "शूरवैरिवक्त्र उरसि क्षमाभुजः" माघः । क० । क्षमाभुजोऽयत

क्षमावत् त्रि० क्षमा+अस्यर्थे मतुप् मस्यवः । क्षमायुक्ते । "एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयोनोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" गरु० पु० ११४अ० स्त्रियां ङीप्

क्षमिन् त्रि० क्षम–तृच् । साठरि सहनशीले अनरः

क्षमिन् त्रि० क्षम-ताच्छील्ये विनुण । क्षमाशीले "क्षेमं क्षास्यतु यः क्षमी" माघः "अक्रूरः मेषशृ दक्षोदक्षिणः क्षमिणां वरः" विष्णुस० स्त्रियां ङीप् ।

क्षय पु० क्षि–क्षये क्षि–निवासगत्योर्वा भावादौ यथायथम् अच् । त्रिवर्गानर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् । अष्टवर्गा क्षये । अष्टवर्गस्य । "ऋद्धिर्वणिक्पथोदुर्गं क्षेत्रकुञ्जर बन्धनम् । धात्वाकरः करादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञाम्" भरतः । "क्षयस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । क्षयः अष्टवर्गस्यापचयः तस्यैवोपचयः वृद्धिः, स्थानं तस्य उपचयापचयहीनतया स्थितिः" २प्रलये तस्मिन् सर्वेषां क्षयात्तथात्वम् । ३अमङ्गले सच भावविकारभेदः यास्कोक्तः यथा

"षड् भावविकारा भवन्तीति काण्वायणिः जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति, अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्तद्विकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं, सांयौगिकानां कर्म्मणा वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरमिति वा, अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिषेधः, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति" । ४अहे अमरः ५यक्ष्मरोगे यक्ष्मरोगस्य क्षयसंज्ञाकारणं यथा "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यु च्यते बुधैः । राजचन्द्रमसो यक्ष्मादभूद्देव महाभयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" क्षयु० । "रक्तपित्तात्भवेत् कासः कासात् भंजायते क्षयः" वैद्यकम् "राजयक्ष्मपरिक्षामिमायया" रघुः । "राजि तत् क्षणमभूत् क्षयातुरे" रघुः । ६रोगमात्रे राजनि० । अष्टमवर्षलग्नेषष्टितमे ७वर्षे तल्लग्नं ज्योत० भवि०पु० "मेदिनी लभते देवि! सर्वभूतं चराचरम् । देवभङ्गञ्च दुर्भिं क्षये संक्षोयते प्रजा । सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा । दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ! । कौसुदीनर्म्मदाद्याश्च यमुनानर्म्मदातटम् । वि

न्ध्यायां वैन्धवस्यापि विनश्यन्ति न संशयः । सिंहलो मध्यदेशस्य कालञ्जरस्तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ।" ।

ता० ब्राह्मणोक्ते दर्शोत्तरसंधे दर्शेऽसंधे च यथा "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये सुत" ता०ब्रा० "तैत्तिरीयाणां पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मिरिति मन्त्रत्वात्सादित्यादिदृष्टिहेतुत्वाभिधानादादित्यादिपरतया रश्म्यादिशब्दाव्याख्ययाः तत्तु ब्राह्मणसत्तरश्लोदाहरिष्यते । हे आदित्य ! त्वं रश्मिरसि रश्मियुक्तोऽसि देवा यस्मिन् क्षियन्ति निवसन्ति इति क्षोत्रसंघः क्षयः तस्मै क्षयाय तत्सङ्गाय तत्प्राप्त्यर्थं हे आदित्य! त्वां स्मरामीति शेषः । ततः क्षयं देवसङ्गक्षिन्व प्रीणय क्षयशब्दस्य देवविषयत्वं तैत्तिरीयास्तृतीयकाण्डोक्तब्राह्मणे समामनन्ति "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्याह देवे क्षय इति" भा० । ज्योतिषोक्ते दर्शसंक्रान्तियुक्ते शुक्लप्रतिपदाद्यमावस्यान्ते चान्द्रे मासे यथाह सि०शि०

"असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्दर्शसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च" ।

"यस्मिन् वर्षमासेऽर्कसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति प्रसिद्धम् । तथा यत्र मासे संक्रान्तिद्वयं भवति स क्षयमासो ज्ञेयः । यतः संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत एकस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जातम् । स क्षयमासः कदाचित् कालान्तरे भवति । यदा भवति तदा कार्त्तिकादित्रय एव । तदा क्षयमासात् पूर्वं मासत्रयान्तर एकोऽधिमासोऽयतश्च मासत्रयान्तरितोऽन्यस्मासंक्रान्तिमासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाणमेकोनत्रिंशत् सावनदिनान्येकत्रिंशत् घटिकाः पञ्चाशत् पलानि २९।३१।५० । तथार्कमासस्त्रिंशद्दिनानि षड्विंशतिघटिकाः सप्तदशपलानि ३०।२६।१७। एतावद्भिर्दिवसैरर्कोऽमुष्या राशिं गच्छति । यदार्कगतिरेकपलिप्तः कदातदा सार्धैकोनत्रिंशता दिनै २९।३० राशिं गच्छति । अतश्चान्द्रमासादल्पोऽर्कमासस्तदा स्यात् । एवं रविमासस्य परमाल्पता २९।२०।४० । सा चैकषष्टिगतिर्वृश्चिकादित्रयेऽर्कस्य । स दृष्टोऽल्पोऽर्कमासो यदा चन्द्रमासस्यान्त्यस्यान्तःपाती भवति तदैकस्मिन् मासे संक्रमणद्वयमुपपद्यते । अत उक्तं क्षयः कार्त्तिकादित्रय इति । पूर्वं

किल भाद्रपदेऽर्कसंक्रान्तिर्नास्ति ततोऽर्कगतेरधिकत्वान्मार्गशीर्षे द्विसंक्रान्तिः। ततः पुनर्गतेरल्पत्वाच्चैत्रोऽप्यसंक्रान्तिर्भवति। ततो वर्षमध्येऽधिमासद्वयमित्युपपन्नम्" प्रमिता०। मेषादिषु सूर्यस्य गतिभेदात् भोगकालसाधनादिनादिकमुच्यते

मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	३७	२८	२	२९	५७	२७	१५	२४	४९	२६
३३	५६	३२	३५	५२	४	२	३९	३	०	४३	३१

"इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं क्षयमासकालान् गतागतान् कतिचिद्दर्शयति स्म" प्रमिता०।

"गतोऽभ्रद्रिनन्दै ६७४ र्मिते शाककाले तिथौगै ११५ र्भयष्टयब्धाङ्काब्धिसप्तैर्यैः १२५६। गजाद्र्यग्निभूमि १३७८ स्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दु १४१ वर्षैः क्वचिन्नोकुभिश्च १६।

"सप्तम्। अत्रोपपत्तिः। यदा किलैकविंशतिः शुद्धिस्तदा भाद्रपदोऽधिमासः। तस्मिन् जाते कार्त्तिकादित्रये क्षयमासः संभाव्यते। सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु १४१ वर्षोत्तरे काले पुनर्भवति। किन्तु सप्तिभागाभिः षड्भिर्घटिकाभिरधिका भवति। कदाचिदेकोनविंशत्या वर्षैस्तादृशी भवति। तत्र त्रिभागोनाभिश्चतुर्दशघटिकाभिरधिका भवति। कुवेदेन्दुवर्षेभ्यस्तद्वैकोनविंशतिवर्षेभ्योद्विधावृद्धा द्विरामैः खरामैश्च भक्ता इत्यादिना लब्धेष्वधिमासेषु शेषसप्तिषु शून्यं प्रथमस्थाने सप्तप्रज्ञाः षड्घटिकाः स्युः ६। २०। द्वितीये सप्तप्रज्ञाश्चतुर्दश १२। ४०। अत उक्तं प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिन्नोकुभिश्चेति। प्रागायतस्येत्यर्थादुक्तं स्यात्" प्रमिता०।

कालमा० उक्तं सि०शि० वाक्यं व्याख्याय विशेषोऽभिहितः "स्फुटमानेन योऽयमसंक्रान्तः सः स्फुटोऽधिमासः तेनैव मानेन यो द्विसंक्रान्तियुक्तः स क्षयाख्यः स च कार्त्तिकमार्गशीर्षपौषेष्वेव त्रिष्वन्यतमो भवति नान्येषु माघादिषु नवसु एवंविधक्षयमाससंयुक्ते वर्षे क्षयमासात् पूर्वेषु त्रिषु मासेषु मध्ये कश्चिदधिमासो भवति क्षयमासादूर्ध्वमपि माघत्रयमध्येऽपरोऽधिमासः। तदेवंविधमेकवर्षस्थं मलमासद्वयं चिरेण कालेन यदा कदाचिदायाति नत्वेकाधिमासवत् पुनः पुनः क्षयमासः समायाति तत्तितयागमनकालः सिद्धान्तशिरोमणौ दर्शितः। "गतोऽभ्रद्रीत्यादि (वाक्यं प्रागुदाहृतम्) अस्यायमर्थः। चतुःसप्तत्यधिकनवशतसंख्याकैर्वर्षैः परिमिते शाककाले कश्चिदुक्तमासलक्षणयोपेतो वत्सरोगतः। यथोक्तसंख्या चाभ्रद्रिनन्दैरित्यनेन पद्येन विवक्षिता। अब्धयश्चत्वारः अद्रयः सप्त नन्दा नव। एतत्संख्यात्वयगमका अङ्का गणकप्रसिद्धया प्रतिलोम्येन लिखिता यथोक्तसंख्यायां पर्यवस्यन्ति। तिथीगैरित्यत्रापि तिथयः पञ्चदश रैशा एकादश तत्र गणकैरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु पञ्चदशाधिकशतयुक्तनवसहस्रसंख्या सम्पद्यते। तावद्भिःशकवर्षैर्गते काले, कश्चिदुक्तमासलक्षणयुतः संवत्सरः। अङ्कानां वस्तूनां गतित्वाङ्कानि षट् अक्षार्णीन्द्रियाणि पञ्च रूपाणि द्वादश तत्राङ्कक्रमेण षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्या सम्पद्यते। तावद्भिर्वत्सरैर्गते शककाले यथोक्तमासलक्षणयोपेतः कश्चित्संवत्सरः। तस्य चोदाहरणम्। पूर्व्योदाहृत रैशग संवत्सरः प्राक्तनोभावी वा संवत्सरः। तत्र भाद्रपदवद्दुलाभावाख्यायां कन्यासंक्रान्तिरस्तं ऊर्ध्वम् असंक्रान्तमेकमासमतीत्य उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुलाविषकसंक्रान्ती तत ऊर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः ततऊर्ध्वं दर्शे मकरसंक्रान्तिः। तत ऊर्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः समनन्तरे मासे दर्शे। तत ऊर्ध्वं मसंक्रान्तिमासमतीत्योत्तरस्यां शुक्लप्रतिपदि मीनसंक्रान्तिरेवं च एकस्मिन्नेव वत्सरे द्वावसंक्रान्तौ मासौ एकोद्विसंक्रान्तिमास इति यथोक्तमासत्रयं सम्पद्यते। गजाद्र्यग्निभूमिरित्यत्रापि गजा अष्टौ, अद्रयः सप्त, अग्नयस्त्रयः भूरेका तत्राङ्कक्रमेपे सत्यष्टसप्तत्यधिकशतत्रयोपेतसहस्रसंख्या सम्पद्यते। तावद्भिर्वत्सरैर्गते शककाले कश्चिदुक्तविधः सम्पद्यते वत्सरः। कुवेदेन्दुवर्षैरित्यत्र कुरेकः वेदाश्चत्वारश्चन्दुरेकस्तत्राङ्कक्रमेणैकचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति एतावद्भिर्वर्षैः क्वचित्पूर्व्योत्तरक्षयमासयोर्व्यवधानं भवति नोकुभिश्चेत्यत्र नञुशब्दवर्जितेषु स्वरान्तेषु गणयमानेष्वोकारो नवसः सम्पद्यते। कुरेका तत्राङ्कक्रमेपे सति एकोनविंशतिर्भवति तावद्भिर्वत्सरैः क्वचित्पूर्वोत्तरयोः क्षयमासयोर्व्यवधानमिति। अत्र द्विसंक्रान्तियुक्तस्य क्षयसंज्ञायासप्रवृत्तिरुच्यते। यदा धनुःस्थे रवौ दर्शपूर्त्तिस्तदा तस्य मेषादिस्थवचनेन मार्गशीर्षत्वं प्राप्तम्। तथा सति पूर्वोदाहृते द्विसंक्रान्ते मासे धनुःस्थे रवौ दर्शो न समाप्तः मकरस्थे तु रवौ समाप्तः। अतः पौषमासत्वं तस्य सम्पन्नम्। तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र लुप्तत्वात् तस्य क्षयसंज्ञा युक्ता। अत एवैकमास-

स्यासिस्वादंहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एवं-हस्पतिसंज्ञयापि व्यवह्रियते। स च व्यवहारो वार्हस्पत्यज्योतिर्मध्ये दृश्यते "यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा। संसर्पांहस्पती मासावधिमासश्च निन्दितः" इति तत्र क्षयमासात्प्राचीनोयोऽसंक्रान्तः स संसर्पस्तस्यासंक्रान्तत्वेनेतराधिमासवत् कर्मानर्हः सन् सम्यक् सर्पतीति संसर्पः। तस्य कर्मानर्हत्वमपि रेवं स्मर्य्यते "त्रिंशीयातीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः। रविणा लङ्घितो मासोऽनर्हः सर्वकर्मसिति"। तदपवादश्चैवं स्मर्य्यते। "मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत्। प्राक्तनस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः" इति संक्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्राक्तनः शुद्धः। कर्मार्हं इत्यर्थः। अस्मिन्नेवार्थे जाबालिः "एकस्मिन्नेव वर्षे चेद्वौ मासावधिमासकौ। प्राक्तनस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः" इति। अतः संसर्पस्य तस्योपपत्तम्। असंक्रान्तमासद्वयमध्यवर्त्तिनः क्षयमासस्यांहस्पतित्वनिरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता। तदुत्तरभाविनोऽसंक्रान्तस्य कालाधिक्याद्धिमासत्वम्। त एते त्रयोऽपि ज्योतिःशास्त्रमसिद्धा विवाहादौ निन्दिताः। यथोक्तप्रकारेणांहस्पतिनाम्नः क्षयमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रयुक्तनामसम्भवे सति शुद्धमासवत् स्वातन्त्र्याच्च पूर्वोत्तरमासयोरन्यशङ्कायकाशः"।

शुद्ध० चि० पी० तादृग्मासत्वस्य माङ्गल्यकर्म्मसु वक्ष्यतोक्ता यथा

"ब्रह्मवैवर्त्तगोदानस्थानासनमहोत्सवम्। न कुर्य्यात् मलमासे तु संसर्पेऽंहस्पतौ तथा" मरीचिः "यदा क्षयमासो भवति तदा पूर्व्वोत्तरावधिमासौ भवतः तत्र पूर्वः संसर्पः द्वितीयोऽंहस्पतिः मासः" याज्ञादिषु वर्ज्जनीये "शिशुत्वदुष्यसितयोर्न्यूनाधिनासे तथा" शुद्ध० चि०।

क्षयचय "सर्वपार्थिव धनान्यपि क्षयम्" माघः" क्षयं क्षिप्रञ्च वणिजा पण्यानामविजानता" या० स्मृ० टीकायां "दृषतोऽखलभक्षयागमाः" माघः "व्यवेक्ष्य निरये चैव यातनाश्च यमक्षये" मनुः। १०नाशे "काष्ठोऽक्षि लोकक्षयकृत प्रवृत्तः"। "कुलक्षये विनश्यन्ति कुलधर्म्माश्च शाश्वताः" गीता। "अन्यत्रकासु दृष्टौ च गयायां च क्षयाहनि" उ० त० भवि० पु०

क्षयङ्कर त्रि० क्षयं करोति कृ-ख। क्षयकारके। "अस्तुपक्षयङ्करः"। भा० आ० २६६० श्लो०

क्षयज पु० क्षयात् जायते जन-ड। कासभेदे। यथा

"विषमासात्समोज्यानिव्ययायाहे गनिष्यकात्। दृष्टिनां शोचतां नृणां व्याप्तेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। स गात्रशूलज्वरदाहमोहात् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्पिर्लिङ्गं भजदुपक्रियन्तं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। इत्यनासाद्य भवत्यथोवै याप्यनमाहुर्भिषजस्तु कासम्" "क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो दृंहणोविधिः" इति च सुश्रुतः। क्षयात् कासः। क्षयकासोऽत्र।

क्षयतरु पु० क्षयस्य क्षयहेतुस्तरुः अश्वघासादित्वात् चतुर्थ्यां तत्। स्थालीवृक्षे राजनि०

क्षयथु पु० क्षि-अथुच्। कासरोगे हेम०।

क्षयनाशिनी स्त्री क्षयं रोगं नाशयति नश-णिच्-णिनि ङीष्। १जीवन्तीवृक्षे शब्दमाला। २क्षयरोगनाशके त्रि०।

क्षयपक्ष पु० क्षीयते चन्द्रोऽस्मिन् क्षि-आधारे अच् कर्म्म०। कृष्णपक्षे। "चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" [दृश्यम्। स्त्रो० उक्तेस्तस्य तथात्वम्।

क्षयमास पु० कर्म्म०। द्विसंक्रान्ते चान्द्रे मासे क्षयशब्दे

क्षयरोग पु० क्षयहेतुः रोगः। यक्ष्मरोगे "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते" सुश्रुतः स विद्यतेऽस्य इनि। तद्रोगयुक्ते त्रि० "राजक्षा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः। गोभूहिरण्यमिष्टाज्जनयस्तप्रदानतः। एतमेहप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः। इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति" ज्ञाता०।

क्षयवायु पु० क्षयस्य प्रलयस्य वायुः। प्रलयवायौ युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान् इति" भट्टिः

क्षयिन् त्रि० क्षयो राजयक्ष्माऽस्यास्य इनि। १राजयक्ष्मयुक्ते २चन्द्रमसि पु० चन्द्रस्य यक्ष्मरोगस्य कालप्रभावात् तत्कथा राजयक्ष्मशब्दे दृश्या। राजयक्ष्मसमोयस्मादभूदेष महाभयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु० "क्षयामयाव्यङ्गविरिञ्चिकुष्ठिकलानि च" मनु० "स्थितिकृष्टि कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर!" भा० आनु० १०४अ०। क्षि-ताच्छील्ये इनि, ङीप्। क्षयशीले त्रि० "स्वतनूसमतेजस्त्वे न चाभूत् तावित्र क्षयी" रघुः

क्षयिष्णु त्रि० क्षि-बा० ष्णुच्। क्षयशीले "स्वक्षेदक्षयिष्णु मायामयभूकरस्य" भाग० ६।१२।२४ अत्रभूतण्यर्थोऽत्र।

चत्य त्रि० चेतुं शक्यः चि-शक्यार्थे यत् "चय्यजय्यौ शक्यार्थे" पा० नि०। चेतुं शक्ये। शब्दक० क्लीवोक्तिः प्रामादिकी

चर गत्यर्थे भ्वा० पर० अक० सेट्। चरति अचारीत्। चचार चरितः चरन् चारः। "इयं त इन्द्र! रातिः चरति सुव्रतः" ऋ०८,१२,४। "मधु चरन्ति सिन्धवः" मधुसूक्तम्। "यशोऽन्नेन चरति तपः चरति कीर्त्तनात्" "इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं चरतीन्द्रियम्। तेनास्य चरति प्रज्ञा" मनुः। "त्वत्प्रसादान्मयादेव! तपोमे न चरेत वै" भा० व० ७०।११श्लो०। आर्षत्वात् षदव्यवयः। "अचारिषुः शराल्लाभि तस्मिन् रक्तःपयोधराः" भट्टिः ज्वला० चरः चारः। उपसर्गपूर्वस्तु तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तो चलने। आङ्पूर्वकः णिजन्तस्तु आचारणे ६०२ पृ० दृश्यम्। गत्यर्थानाञ्च बोधनं सर्वत्र चलनं स्यन्दनञ्च तत्र बोधने सक० अन्यत्र अक०। तत्र बोधने "मधु चरन्ति सिन्धवः"। "स्रोतोभिस्त्विदमागच्छ मदं चरन्तः" किरा०। सर्वत्र "तपः चरतीत्यादि प्रागुक्तम्। वेदे नि० लिपि चरिति।

चर न० चरति स्यन्दते सृजति वा चर-जला० वा अच्। १जले २मेघे पु० मेदि०। ३चले त्रि० ४देहे "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" गीतोक्तेषु ५सर्वप्राणिषु तेषां स्वोपाध्यन्तःकरणचलनेन औपाधिकचलनवत्त्वात्तथात्वम् भा० अनु० १७अ० जीवानां चरणप्रकार उक्तो यथा "आयुःकीर्त्तिकराण्येह यानि कल्यानि सेवते। शरीरपर्व्वणि यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्व्वशः। आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते। बुद्धिर्व्यावर्त्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते। सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा। स्वनिवेशमुपाश्नाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान्। यदाऽत्यशनकष्टानि सर्वाण्यपि निषेवते। अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन। दुष्टाच्चाभिप्रपानञ्च यदन्योन्यविरोधि च। गुरु चाप्यभितं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः। व्यायामनित्यमात्मवञ्च व्यवायञ्चोपसेवते। सततं कर्म्मलोभाद्वा प्राप्त वेगं विधारयेत्। रसाभिपुक्तमन्नं वा हिताहितञ्च सेवते। अपक्वाञ्चागते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्। स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्। व्यपि पोड्यनादीनि परीतानि व्यवस्यति। तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीरं च्यवते तदा। जीवितं च्यवमानं तद्व्याबदुपधारय। जन्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः। शरीरमनुपर्य्येत्य सर्वान् प्राणान् रुणद्धि वै। अत्यर्थं बलवानस्मा शरीरे परिकोपितः। भिनत्ति जीवस्थानानि कर्म्माणि विद्धि तत्त्वतः। ततः सवेदनो जीवः सद्यः प्रच्यवते चरात् (देहात्)। शरीरं त्यजते जन्तुश्च्यमानेषु मर्म्मसु। वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम!। जाता मरणसंविग्नाः सततं सर्व जन्तवः। दृश्यन्ते सत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ! गर्भसंक्रमणे चापि कर्म्मणामतिमर्षणे। तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः। भिद्यमानैश्च कोदमद्भिः स लभते नरः। यथा पञ्चसु भूतेषु सम्भूतत्वं नियच्छति। शैत्यात् प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः। यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः। स गच्छत्यूर्द्ध्वगो वायुः क्षुच्छ्वासान्वुद्धो शरीरिणम्। शरीरस्य जठार्य्यं निरुच्छासश्च दृश्यते। स निरुच्छ्वासो निःश्रीको हृतचेतनः। ब्रह्मणा सम्परित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः। स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियार्थान् शरीरस्थः। तैरेव च विजानाति प्राणानाहारसम्भवान्। तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः। तथा यद्यद्धवेदुक्तं सन्निपाते कचित् कचित्। तत्तन्मर्म्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा। तेषु मर्म्मसु भिन्नेषु ततः स मसुदीरयन्। आविशन्न हृदयं जन्तोः सर्वस्यास्य रुणद्धि वै। ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन। तस्मा संहृतज्ञानः संहृतेष्वेव मर्म्मसु। जीवो निरधिष्ठानत्वाच्यते मातरिश्वना। ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम्। निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम्। स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्म्मभिः स्वैः समाहृतः। अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाऽशुभैः स्वैः समाहृतः। अभिपद्यते। ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावच्छास्त्रनिश्चयाः। इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति चारणैः। यथाऽन्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः। चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः। पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा। च्यवन्तं जायमानञ्च योनिञ्चास्याप्रवेशितम्। तस्य स्थानानि दृष्टानि विविधानीह शास्त्रतः। कर्म्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः। ततः शुभाशुभं कृत्वा लभते सर्वदेहिनः। इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्म्मभिः। इहैवाशुभकर्म्माणः कर्म्मभिर्निरयं गताः। अवाङ्गतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः। सुदुर्लभो भोक्षे रक्ष्यश्चात्मा ततोभृशम्। जन्तुश्च जन्तवो गत्वा ये तु स्थानेष्ववस्थिताः। कीर्त्यमानानि तानीह त-

च्युतः सन्निबोध मे । तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं विन्देथाः कर्म्म निश्चयम् । तारारूपाणि सर्वाणि यदेतद्ब्रह्ममण्डलम् । यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्य्यमण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्म्मणाम् । कर्म्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः । न च तत्रापि सन्तोषो ह्यूर्द्धा दीप्ततरां श्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीरिताः । उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्थाऽहमतः परम् । तथा तत्त्वं निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज !" ।

११अज्ञाने च "क्षरं त्वविद्या च ह्यृतं तु विद्या" श्वेताश्व० उ० । १२परमेश्वरे "सदसत्तच्चरमक्षरम्" विष्णुस० । "सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति" श्रुतेस्तस्य सर्वभूतमयत्वात्तथात्वम् । "कार्य्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते" इत्युक्तयोः १२कार्य्यकारणयोः ।

क्षरे(र)ज त्रि० क्षरे जायते जन–ड यद्वा सप्तम्या लुक् । मेघजाते

चरण न० चर–भावे ल्युट् । १स्खलने २मोचने च "चरणात् चरणनाद्वा चारः" श्रुतेः "अङ्गुलीचरणसन्निर्व्यकः" । कर्त्तरि ल्युः । ३चरणशीले त्रि० ।

चरिन् पु० चर–इनि । १वर्षाकाले हेमच० । २चरणयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चल शोधने वा चु० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । चादयति ते चलति अचिच्चलत् त अज्ञालीत् । चालयाम् बभूव आस चकार चक्रे चचाल । उच्चाल० चलः चालः । "ऋते रवेः चालयितं क्षमेत कः" माघः । "चालित अपि हृदयं मलिनं शोकोर्म्मिभिः क्रियते" प्रबो० । "चालयत्यपि हृच्चाद्रीन्चेरीवेगो निहन्ति" हितो० । स्वादित्तु चाले चयने कवि० इति भेदः । प्राद्युपसर्ग पूर्व्वस्तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तशोधने । "गात्राणि वाससी मलालयेत्तत:" स्मृतिः ।

चव पु० चु–भावादौ अप् । १चुते (क्षरति) २राजिकायां (राजसर्षपा) । अमरः । ३काले शब्दरत्ना० ।

चवक पु० चु–करणे अण् संज्ञायां क । १राजिकायाम् २अपामार्गे ३भूताकाशे च राजनि० । [भावप्र० ।

चवक्षत् पु० क्षं करोति क्ष–क्विप् । चुपभेदे (छिकनी)

चवथु पु० चु–अथुच् । १चुते (छाँचि) । २काशे च मेदि० । श्रुतलक्षणं श्रुतौ उक्तं "प्राणाग्निहोत्रे मनसि संपृक्ते यत्र स्वनिलोल्लासिकया निरेति । कफादुद्यतः बहुशः शब्दः स तं रोगमाहुः चवथुं विधिज्ञाः" । "उद्घातनोद्यः क्षयथुर्निरेति" श्रुतेः । चवजशब्दे २३५६ पृ० उदा०

चवपत्रा स्त्री चवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः । द्रोणपुष्पाम् राजनि० तत्स्वाद्राग्ने हि क्षुतं जायते । चरपत्रेति वा पाठः ।

चविका स्त्री चवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । क्षुतरोगभेदे राजनि० ।

चास्र न० क्षवस्य कर्म्म भावो वा–अण् । "और्य्यं तेजो–धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म्म स्वभावजम्" गीतोक्ते क्षत्रियकर्म्मणि । तत्स्येदमण् । २तत्सम्बन्धिनि त्रि० "आत्मकर्म्मक्षमं देहं क्षात्रोधर्म्मइवाश्रितः" रघुः ।

चत्त्रिय पुंस्त्वाः समूहः अण् । ३तत्समूहे न० "शतं क्षात्त्र संघट्टहोतानाम् पुत्राः" शत० ब्रा० १३,४.२,५, "क्षत्त्रारः कोशाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्त्रम्" भा० ।

क्षात्रि त्रि० क्षत्त्रजाया जातिभिन्न इञ् । क्षत्त्रसम्बन्धिनि जातौ तु क्षत्त्रिय इत्येव ।

क्षान्त त्रि० क्षम–कर्त्तरि क्त । १क्षमिणौ केनचित्पीड़नेऽपि सामर्थ्ये सति तत्प्रतीकारपराङ्मुखे । कर्म्मणि क्त । २सोढे । ३निर्दैरो निर्वृतिः क्षान्तो निर्व्यलीकः क्षितिरेव च । त्रिवर्गो मातृवर्त्मी च व्यायः परमधार्म्मिकः" हरिव० २१अ० उक्ते सप्तव्याधसध्ये ३व्याधभेदे । ते च पुरोगोहरणात् क्रमेण मृगचक्रवाकादियोनिभाग्भाः तत्रैव तत्कथा । क्षान्ताशब्दे परे स्त्रियाः कर्म्मधारये न पुंवत् । परमाक्षान्ता । उत्करा० चतुरर्थ्यां क । क्षान्तीय तद्विर्वृत्तादौ त्रि० । ४वृद्धिभेदे पुं० । क्षान्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । क्षान्तायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ङीप् ।

क्षान्ति स्त्री क्षम-भावे क्तिन् । क्षमायाम् सामर्थ्ये सत्यपकारिणोऽप्यपकाराचिकीर्षायाम् । "क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसः" मनुः । "शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम्" गीता "शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवम् । ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्म लक्षणम्" भाग० ७।११.२२

क्षान्तु पु० क्षम–तुन् दृद्धिश्च । १क्षमाशीले उणादिकोषः २पितरि पु० संक्षिप्तसा०

क्षाम त्रि० क्षै–कर्त्तरि क्त । १क्षीणे २अल्पे शब्दरत्ना० "क्षामोविवर्णवक्त्रश्च नखैःकिञ्चिच्चलत्यपि" । "क्षामेण मृदुकोष्ठेन मन्दाग्निना" श्रुतेः "क्षामःक्षायं भवनमशनय व्यधियोगेन नूनम्" "अथ्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा त्वि-

म्रनाभिः" मेघ० । म्रतिसूक्ष्मत्वात् ३परमेश्वरे "नक्षत्रनेमिर्नक्षत्रो क्षमः क्षामः समीक्षनः" विष्णुस० । "क्षामा भिन्द्नो म्रुरुणोरपव्रन्" ऋ० ४।२।१६।३धरावां स्त्री निघ० । भावे क्त्रा ४क्षये न०

क्षामत् त्रि० क्षै-म्रतिन् । १क्षयशीले २पृथिव्यां निघ० । "क्षमा क्षामत् रुरुच उषसो न भानुना" यजु० १७,१०, "तेन द्यद्रः पृथिवी क्षाम वर्द्धन्" ऋ०५,५१,११।क्षिरण्ययं पक्षुनं क्षामणि स्थाम्" ६,५५,११

क्षामवत् त्रि० क्षामं दोषक्षयः साध्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १अग्निमेदे । "म्रष्टहदाहेऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः" कात्या० श्रौ० । २हृष्टिभेदे स्त्री । "क्षामवत्यादिना यद्दुष्कर्म्मणा पृतनापते ! । दैवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके । होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत्" । एवञ्चैकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षये क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः" प्रा० त० ।

क्षामाख्य न० क्षामस्य क्षयस्याख्यं स्थानम् । कृपर्य्ये "म्रपथ्यसहितं रोग्यं क्षामाख्यं परिकीर्त्तितम्" भरत० । क्षमाख्यमिति वा पाठ पृषो० ।

क्षार त्रि० क्षर-ज्ञना० घञ् । १क्षरणशीले । २लवणरसेऽधूमे ३लवणेऽभक्षणे च पु० मेदि० ४पुड़े हेम० ६टङ्कणे ७यवर्जिकाक्षारे पु० राजनि० । ७विडलवणे ८व्यवक्षारे च न० त्रिका० । चक्रदत्तोक्ते ६भक्षणेदज्ञाते औषधभेदे यथा "प्रगस्ते ऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम् । कालसूक्तक्रमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत् । म्रादकत्र्यंकसादाय जलद्रोणे पचेद्भिषक् । चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा । शङ्खचूर्णस्य कुड़वं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः । शनैःशनैर्ह्यदावग्नौ यावत् सान्द्रतनुर्भवेत् । सर्जिकायवशूकाभ्यां गुण्ठो मरिचपिप्पली । वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा । एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक्त्वेनाष्टमांशकम् । दर्व्या संघट्टितञ्चापि स्थापयेदायसे घटे । एष वह्निसमः क्षारः कीर्त्तितः काश्यपादिभिः । तोये कालकसूक्तस्य विपचेद्द्राढ़कं षड्गुणे पात्रे लोहमये दृढे विमलघीर्दैव्यै शनैर्घट्टयन् । दग्ध्वाग्नौ बहुशङ्खनाभिशकलान् पूतावशेषे क्षिपेत् यद्येरण्डजनालमेष दहति क्षारो वरो वाक्शतात् । प्रायश्चित्तभागधिष्टेऽस्मिंश्चूर्णैश्चिल्वरक्तता । संजायते तदा स्राव्यं क्षाराम्भो याज्ञसिध्यते । तुर्य्यांशाष्टकेन षोडशभवेनांशेन शंखचूर्णितो क्षारः षोडशधा क्रमेण विकृतः क्षारो दकाच्छङ्खकः । योऽतिसान्द्रो नातितनुः क्षारपाक उदाहृतः । दुर्नामकादौ निर्द्दिष्टः क्षारोऽयं प्रतिसारणः । पानीयो वस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् । स्रावयेत् षड्गुणे तोये कोचिदाहुश्चतुर्गुणे" ।

यवक्षारादिविशेषगुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

यवक्षारसर्जिकाक्षारपाकिघटङ्कणक्षाराः । गुल्मार्शोपक्रमणीदोषप्रकरणाश्रविनागनाः । क्षारास्तु पाचनाः सर्व्वे रक्तपित्तकराः स्मृताः । श्रेयो यक्ष्मिसमो क्षारो सर्जिकायावशूकजौ । शुक्लश्लेष्मविबन्धार्शोगुल्मप्लीहविनाशनौ । उषणोऽग्निबलघ्नः प्रकृतेर्दो ऊषक्षारो बलापहः । मेदोघ्नः पाचिमः क्षारो मूत्रवर्चस्विशोधनः । विरूक्षणोऽग्निबलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः । म्रग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णटङ्कणः क्षार उच्यते" । मेदिन्युक्तं भस्म च शुष्ककदलीत्वगादिभस्म तच्च रजकस्य वस्त्रशोधकद्रव्यम् । "यथा क्षारोटचरणनिर्मोकनाभिर्योमांसि शुद्धिमयन्ति" प्रा० त० क्षारीसः । कालभेदे वस्त्रे क्षारयोजननिषेधवाक्यं स्मृतिः "द्वादश्यां पक्षयोरन्ते संक्रान्त्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्" । ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । क्षारीय तत्सम्बन्धिघटादौ त्रि०

क्षारक पु० क्षर-ण्वुल् । १म्रचिरजाते फले (जालि) म्रमरः । २पाश्चिमीनादिपिठके (खाचा) मेदि० । क्षाराय तद्योजनाय साधु कन् । ३रजके शब्दमा० ।

क्षारगुड पु० क्षारेण पक्वः गुडः या० त० । च० द० उक्ते क्षारपक्वे गुडभेदे यथा

"यच्चूर्णं चित्रिफलायाः कर्षं मूलं गतायुषीम् । दन्तीं चित्रकमारूढोतां रास्नां पाठां क्षुधां शठीम् । पृथगद्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् । त्रिःसप्तकृत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत् । तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम् । ततो गुड़तुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना । सिद्धं गुड़न्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् । हरिकालीं त्रिकाकल्यौ यवक्षारं समां वचाम् । एतत् पञ्चपला भागाः पृथक् पञ्च पलानि च । हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकां वचाम् । छिड्ग्वस्त्वेतत्साभ्याञ्च हे पले तत्र दापयेत् । अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् । अजीर्णं जरयत्येष जीर्णे सन्दीपयत्यपि । भुक्तं भुक्तञ्च जीर्य्यति पाण्डुत्वमपकर्षति । प्लीहार्शःक्षयशूलञ्च श्लेष्मकासमरोचकम् । मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते । गुटिकानि च प्रोक्तेभ्यां गुल्मक्षाभ्यां नियच्छति ।

ख्यातः क्षारगुड़ो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत्"।

क्षारतैल न० चक्र० उक्ते कर्णशूलनिवारके १पक्वतैलभेदे यथा "बालमूलकमुण्डीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम्। शतपुष्पावचासुरसं दारुशिग्रुरसाञ्जनम्। सौवर्चलं यवक्षारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम्। भूर्जपत्रित्रिडं सूक्ष्मं मधुशुक्तं चतुर्गुणम्। मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च। तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम्। बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः। पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः। क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति क्षणात्तेषस्य शासनात्। क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदनामयापहम्। मधुप्रधानं युक्तन्तु मधुशुक्तं तथोधरम्। जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम्। मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्। मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्"। गारुडे १६८०अ० इत्यमेव। तत्रोक्ते निर्लोमतादिसाधने २तैलभेदे च यथा

"शुक्तिशङ्खकपर्दानां दीर्घदन्तात् ससूक्ष्मकात्। दग्ध्वा क्षारं समादाय क्षारमूत्रेण गालयेत्। क्षाराष्टभागं विन्यचेत् तैलञ्च सार्षपं भुवः। इदमन्तःपुरे देयं तैलमालेषु पूजितम्। विन्दूरेकः प्रतेद्यत्र तत्र रोमापुनर्भवः। मदनादिव्रणे देयमस्थिभ्यञ्च विनिर्मितम्। अर्शसां कुष्ठरोगाणां नाशादङ्गविचर्चिकाम्। क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वकुष्ठहरं परम्।"

क्षारत्रय न० ६त० "सार्जिकश्च यवक्षारः टङ्कणक्षारएव च क्षारत्रयञ्च विज्ञेयं क्षारत्रितयमेव च" राजनि०। उक्ते क्षारद्रव्यत्रये [राजनि०

क्षारदला स्त्री क्षारोदनेऽस्याः। चिल्लीशाके चुद्रवास्तूके

क्षारदशक न० ६त०। "शिग्रुमूलकपलाशचूर्णिका चित्रकार्द्रक सनिम्बसुभगैः। इक्षुगैरिकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्वदशकं प्रकीर्त्तितम्" राजनि० उक्ते दशविधक्षारद्रव्ये

क्षारदेश पु० क्षारप्रधानोदेशः शा० त०। क्षारप्रधाने देशे जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः। किमाश्चर्यं क्षारदेशे प्राणदा यमदूतिका" उद्भटः

क्षारद्र पु० क्षारप्रधानोद्रुः। घण्टापारुलिवृक्षे रत्नमा०

क्षारनदी स्त्री क्षारप्रधाना नदी। नरकविशेषस्थे नदीभेदे

क्षारपत्र पु० क्षारः पत्रेऽस्य। वास्तूकशाके राजनि० वा कप्। तत्रार्थे हेमच०

क्षारपाक पु० सुश्रुतोक्ते क्षारद्रव्यस्य पाकभेदे तत्र क्षारभेदस्य गुणदोषादिकमुक्त्वा तत्पाकविधिरुक्तो यथा

"अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमस्तेषामेव दुर्लेखकरणात्तिदोषघ्नत्वाद्विशेषक्रियाबत्त्वाच्च। तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः। नानौषधिसमवायात्तिद्दोषघ्नः शुक्लत्वात्सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा स खल्वग्नेयौषधिगणभूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रोपणः शोषणः स्रंसनो लेखनः क्षाराम्लयवकफकुष्ठविषमेदस्सु प्रकृष्टस्तथा पुरुषस्य चातिमेदितः। स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च। तत्र प्रतिसारणीयः कुशकिटिभदर्भकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्मकीलातिलकालकव्यङ्गनखकवाक्षाविद्रधिकर्मविषार्शःसूपदिश्यते सप्तसु च सुखरोगेषूपजिह्विकाशिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भेषु तिलेषु च रोहिणीष्वतेषु चैवानुशस्त्रग्रन्थिघानसक्तम्। पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निसूलाजीर्णारोचकानाहशर्कराश्मर्यभ्यन्तरविद्रधिकर्मविषार्शःसूपयुज्यते। व्यक्तितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबालवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवंविधेभ्यः। तश्वेतरक्षारवद्ध्वा परिस्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्व। सच त्रिविधोमृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च। तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्ते ऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्तमसंस्तुतमुक्तकर्मविश्वासयेद्वा पाटयित्वाभिमन्त्र्यानेन मन्त्रेण। अग्निर्वीर्य्य! महावीर्य्य! मा ते वीर्यं प्रणश्यतु। इहैव तिष्ठ कल्याण! मम कार्यं करिष्यसि। मम कार्य्ये कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि। श्वेतपुष्परक्तपुष्पञ्च हस्तं जङ्घायां। खलुशः प्रकल्पयित्वा निष्पन्ने देशे निचितं कृत्वा सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेदयः पश्चाल्लग्नौ तङ्गृह्य पृथग्गण्डूषीयाङ्गुलशर्कराश्च। अथानेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकधिमोतकारग्वधबिल्वकार्कस्नुहीशामार्गपाटलानक्तमालहरितकदलीचित्रकशूनीकेन्द्रदत्तास्को तान्धमारकक्षुद्रदाग्निमन्थान् गुञ्जाश्वेतरक्तञ्च कोशातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत्। ततः क्षारद्रोणसुदकद्रोणैः मृद्भिरालोड्य मूत्रैर्वा त्रयोदशैरेकविंशतिवारान् विस्रावयेन्महति कटाहे घनैर्दर्व्या विवर्द्धयन् विपचेत्। स यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च तमादाय मृन्मये परिस्राव्येतरं विसृज्य च पुनरम्भावधिश्रयेत्। तत एष च क्षारोदकात् कुडवमध्यर्द्धं वाऽपनयेत्। ततः कटशर्कराभशर्करक्षीरपाकशङ्खनाभीरञ्जनरसाः क्षत्वाऽऽप्यसे

पात्रे तक्रिक्षेत्रे क्षारोदके निक्षिप्य पिष्ट्वा तेनैव द्विद्रोणे उदपलसंमितं गङ्गनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवापत्र सततमप्रमत्तयैनमवघट्टयन् विपचेत् । स यथा नातिमान्द्रो नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत । अयैनमवगतपाकप्रमाणायानुगुप्तमायसे कृते संगृहसुखे निदध्यादेष मध्यमः । एष एवाप्रतीवापः पक्वः संमूर्छितो मृदुः । प्रतिवापे यवाक्षमात्रं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलकीमूलिकाप्रवालतालपत्री पिडपुवर्चिकाकनकक्षारीहिङ्गुवचाविश्वाः समाः श्लक्ष्णचूर्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतिवापः । स एव सप्रतिवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णस्नेहो यथाव्याधिबलमुपयोगः । क्षीणबले तु क्षारोदकप्रावपेद्वत्सरक्षणार्थम् । भवतश्चात्र । नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्तः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः । अभिष्यन्दी प्रियः शीघ्रः क्षारो मृदुगुणः स्मृतः । अतिमार्दवमैत्यौषधमृतैक्ष्ण्यमपेक्ष्यमर्पितः । सान्द्रताप्रकटना हीनद्रव्यता दोष उच्यते । तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपलभ्य निर्वाते देशेऽभ्यस्वाधे उपोपक्रमणीयोक्तेन विधानेनोपस्कृतमस्यं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावघट्टयावघट्टय पिच्छलयित्वा शनैकदा क्षारं पातयित्वा वाक्यतमात्र मुपक्षिपेत् । तक्षिक्षिपति व्याधौ क्षणता दग्धलक्षणम् । लताखदिरवर्गः शमनः सर्पिर्मधुकसंयुतः । अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारं दग्धं न मीर्यते । इष्टमालेपनं तत्र समध्यमवचारयेत् । अस्लकाञ्जिकवीजानि तिलान्मधुकमेव च । प्रपिष्य समभागानि तैर्वमनुलेपयेत् । तिलकल्कः समधूको घृताक्तो व्रणरोपणः । रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च योजितः । आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं क्षारः प्रशाम्यति । एवं चेत्मन्यसे वत्स! प्रोच्यमानं निबोध मे । अम्लवर्जात् रसात् क्षारे सर्वानेव विभावयेत् । कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणानुरसस्तथा । अम्लेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णत्रयको रसः । माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति । माधुर्यं क्षममाप्नोति वक्ष्यिरङ्गिरिवाप्ततः । तत्र रूक्षगुदग्धे विकारोपशमो लाघवमनामावस्य । हीनदग्धे तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च । अतिदग्धे दाहज्वरारागसावाङ्गसदैकक्रपिपासामूर्च्छा दुर्मरणं वा । क्षारदग्धव्रणस्तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमात् । तत्र नेतेषु क्षारक्रियाः । तद्यथा दुर्बलस्य स्थविरभीरुसुकुमारक्षतक्षीणरक्तपित्तगर्भिणीसृष्टमूत्रशकृद्व्रणोदरिणां क्षतक्षीणक्षारकर्दमीवाघट्टनीवृद्धक्षतयोनयः तथा मर्म्मशिरास्नायुधमनीसन्धितरुणास्थिसेवनीगलनाभीनखान्तरशोफस्रोतःसूक्ष्मांसेषु च प्रदेशेषु च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात् । तत्र क्षारमाध्योक्तेऽपि व्याधिषु व्रणगात्रभस्मिसूलिनमद्रहेषिणं क्षुद्रयमन्यर्पोऽपहृतं क्षारो न साधयति" ।

क्षारभूमि स्त्री क्षारयुक्ता भूमिः । क्षाराम्बुधिसमीपस्थभूम

क्षारमध्य पु० क्षारोभर्ध्य स्त्र० । अपमार्गे रत्ना०

क्षारमृत्तिका स्त्री क्षारसंयुक्ता मृत्तिका । उषरस्थाने । अमरः । [राजनि०

क्षारमेलक पु० क्षाराणां मेलकः संघः स्वार्थे क । क्षारसमूहे

क्षारमेह पु० सुश्रुतोक्ते पित्तजे मेहभेदे "पित्ताज्जीलकहरिद्राक्षारसर्षपक्षिप्तक्षोमितमेहाः षट् याप्याः" सुश्रु० "क्षारमेहिनं विफलाकषायम्" सुश्रुतः

क्षारवृक्ष पु० क्षारप्रधानोवृक्षः । सुक्षकवृक्षे राजनि०

क्षारश्रेष्ठ न० क्षारः श्रेष्ठोऽत्र । पलाशे २सुक्षके च राजनि०

क्षारषट्क न० ६त० । "धावाषामार्गकुटजलाङ्गलीतिलसुक्षकैः । क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादिकोगणः । राजनि० उक्ते क्षारद्रव्यषट्के ।

क्षारसमुद्र पु० क्षारप्रधानः समुद्रः । लवणसमुद्रे "सीता तु ब्रह्मसदनात् कैलासाचलादिशिखरेभ्योऽधोधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभि प्रविशति" भाग० ५.१७८, । क्षारसिन्धु क्षाराम्बुधिप्रभृतयोऽत्र "भूमेरर्द्धे क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" सि०शि० ।

क्षारसूत्र न० चक० द० उक्ते क्षारभाविते सूत्रभेदे "भावितं रजनीक्षारैः क्षुद्रक्षीरे पुनः पुनः । बन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनत्त्यर्शोभगन्दरम्" ।

क्षारागद पु० सुश्रुतोक्ते औषधभेदे यथा

"धवाश्वकर्णार्जुनिम्बपलाशपिचुमर्दपाटलिपारिभद्रकाश्वोदुम्बरकरञ्जाटकार्जुनककुभसर्ज्जकपीतनक्षेभ्यानकाङ्कोठामलकप्रियङ्गुकुटजशमीकपित्थाश्मन्तकार्कक्षिरविल्वमहाबलाकुक्कुरारनालसुक्तभधृष्टिपयुष्टाक्षगोजीमूर्व्वातिल्वकेक्षुरकगोधपण्डारिभेदानां सक्षान्याहृत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेद्घृताद्धात् पिप्पलीमूलतण्डुलीवकवराङ्गचोचकपञ्चाङ्गकरञ्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलसारिवाविडङ्गदन्तीहपूषानागासोमसरलावाह्लीकगुडाकोशाम्लवेतसयवक्षारचव्यचित्रकवृद्धभानवश्लक्ष्णपुष्पचूर्णोपमृष्टदग्धकैलवालुकलागदव्यतिविषाभयाभद्रदारुकुष्ठहरि-

द्वारचाचूर्णानि लोहानाञ्च समभागानि ततः क्षारस्दागतपाकमवतार्य लोहकल्के निदध्यात् । अनेन दुन्दुभिं लिम्पेत् पताकातोरणानि च । अस्याष्टगुणात् स्नेहात् विषात् सम्प्रतिकुप्यते । एष क्षारागदो नाम शर्करास्वश्मरीषु च । अर्शःसु वातगुल्मेषु कासशूलोदरेषु च । अजीर्णे यकृतोदोषे भक्तद्वेषे च दारुणे। शोफे कुष्ठे सरे चापि देयःश्वासे च दारुणे । एष सर्वविधार्त्तानां सर्वदैवोपयुज्यते । तथा तत्त्वसंख्यानामयं दर्पाङ्गोऽगदः''।

क्षाराञ्ज न० क्षारेणाञ्जम् । क्षारद्रव्यवर्णे क्षारा० ।

क्षारिका स्त्री क्षर-ण्वुल टाप् अतइत्वम् । क्षुद्रायां क्षारा०

क्षारित त्रि० क्षर—णिच्—क्त । १अपवादप्राप्ते, प्राप्तदोषे, अमरः २स्राविते मेदि०

क्षारोद(क) पु० क्षारश्चासावुदकोऽस्य वा उदादेशः । लवणसमुद्रे ''क्षारादिक्षुसुरोदसर्पिरुदतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः'' भाग० ५।१०।५ श्लो० "क्षारोदविरयत्र "जम्बुद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिः" भाग० ५।२०।२श्लो०

क्षाल त्रि० क्षल-घोधने घञा० १कर्त्तरि ण । शोधनकर्त्तरि

क्षालन न० क्षल—भावे ल्युट् । शोधने "स्त्रीशूद्रौ प्रयतौ नित्यं क्षालनाच्च करौशयोः" आ० त० ब्रह्मपु० "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" नीतिसा०

क्षालित त्रि० क्षल-क्त । १शोधिते कृतप्रक्षालने च । "क्षालितं तु शमितञ्च बधूनां द्राविडं तु हृदयं मधुवारैः" भावः

क्षि क्षये अक० ऐश्वर्ये सक० भ्वा० पर० अनिट् । क्षयति अक्षैषीत् क्षिक्षाय क्षीयात् । क्षीणः क्षितिः । क्षयः । क्षयन् क्षेतम् । भावे दैन्ये आक्रोशे च निष्ठातस्य वा नः दीर्घो वा । तत्र दैन्ये क्षितं क्षीणं वा तपस्विना । आक्रोशे क्षितायुः क्षीणायुः भूयात् । "क्षयन्तमस्य रजसः पराके" ऋ०७,१००,१५, "यस्मिन् क्षयन्ति षड्ऊर्वीः" अथ०१३,१,१, "तान्हि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः" ऋ०८,४०, २, कर्म्मकर्त्तरि क्षीयते "अपक्षीयते नश्यति" यास्कः "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" कठो० । "शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्" मनुः

क्षि हिंसायां स्वा० पर० सक० अनिट् । क्षिणोति, क्षिणुतः क्षिण्वः-क्षिण्वः । अक्षैषीत् । क्षिक्षाय । "खट्टिनी क्षिणोति" नैष० । "यस्मां हृदन्याक्षयत्यैः क्षिणोमि" भा० य० १४अ० । "सिंहीवैनं भूत्याक्षिणोति" शत० ब्रा० २।५।१।२५। अयं क्र्यादिरपि तत्रार्थे । 'क्षिणामि ब्रह्मणामित्रान्" अथ० ३।१९।३।

क्षि वासे अक० गतौ सक० तु० प० अनिट् । क्षियति । अक्षैषीत् क्षिक्षाय । "अन्तरीक्षं पृथिवीं क्षियन्ति" तैत्ति० ३,१,१,७, "मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्" ऋ०१०,६८,८, बेदे गणव्यत्ययात् क्वचित् श्नपोलुक् । "जयति क्षेति पुष्यति" ऋ० ७।३२।९। "क्षेति क्षेमोभिः साधुभिः" ८।७३।९।

क्षि वि० क्षि—ब्रा० डि । १निवासे २गतौ ३क्षये च मेदि० ।

क्षिण क्षिंसायां तना० उभ० सक० सेट् । क्षिणोति क्षिणुते अक्षणीत् अक्षणिष्ट । क्षिक्षण क्षिक्षिणे ।

क्षित त्रि० क्षि—हिंसायां कर्म्मणि क्त । १क्षिंसिते । भावे क्त २क्षिंसायां न०

क्षिति स्त्री क्षि-निवासे आधारे क्तिन् । १भूमौ, "निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्" नैष० । भावे क्तिन् । २निवासे क्षिक्षये भावे-क्तिन् । ३क्षये, कर्त्तरि क्तिच् । ४रोचनाख्योगभेदयुक्ते शब्दच०५मनुष्ये त्रि० निघ०।। "इन्द्र ! प्रराजसि क्षितीः" ऋ० ८,६,२६ "क्षितोर्यजुष्पान्" भा० ! "प्रजासु ता नः क्षितीः करतमूर्ज्जयन्तीम्" ऋ०७,६६,२, "ध्रुवासु क्षितिषु क्षियन्तः" ऋ० ७,८८,७, "पञ्च क्षितीर्मानुषीर्वोधयन्ती" ७,७६,१। "क्षितीर्हि सा" अथ०१२,५,१६ । क्षि क्षये आधारे क्तिन् । ६प्रलयकाले मेदि० । क्षितिशब्दनिरुक्तिः ब्रह्मवै०पु०प्रा-ख०७अ० । "महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता"। अस्मिन्पक्ष कर्त्तरि क्तिच् इति भेदः ।

क्षितिकण पु० ६त० । धूलौ त्रिका० ।

क्षितिकम्प पु० ६त० क्षितिधराणां चलननिमित्ते भूमेः कम्पे तत्र विशेषः अद्भुतसागरे "मेघे दृश्यकम्पे गजः प्रचलति व्यासादिभिः कथ्यते, चामे मीनकुलीरभे च दशमे सत्यं चलेत् कच्छपः । यूके कुम्भधरे सुरेन्द्रमिथुने कन्यामृगे पन्नगसंधामेकतमो यदि प्रचलति क्षोणी तदा कम्पते । कच्छपे मरणं क्षेयं मरणञ्चापि पन्नगे । सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे । प्रथितनरेश्वरमरणं व्यसनान्याग्नेयमारुतयोः । क्षुद्भयमतिदृष्टिभिरुपपीड्यन्ते जनाश्चापि । त्रिचतुर्थपञ्चमदिने भाद्रे पक्षे त्रिपञ्चके । भवति यदा भूकम्पः प्रधानलक्षनाशनं कुरुते" । "क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णवल्गुः" भट्टिः ।

क्षितिक्षम पु० क्षितौ क्षमते क्षम-अच् । खदिरवृक्षे राजनि०

क्षितिक्षित् पु० क्षितिमीष्टे क्षि-ऐश्वर्ये क्विप् । भूमीश्वरे-

राजनि । "अपदानरत्न परितः क्षितिक्षितास्" माघः । मह्यीक्षिदादयोऽप्यत्र ।

क्षितिज पु० क्षितेर्जायते जन-ड । १मङ्गले "क्षितिजानन्दगां गतः" ज्यो० । २नरकासुरे । ३भूनागे उपरसभेदे र जनि० । ४मह्यीरुहे वृक्षे च । ५भूमिजाते त्रि० सि०शि० गोलबन्धाधिकारोक्ते वृत्तक्षेत्रभेदे यथा

"पूर्वापरं विरचयेत् समसण्डलाख्यं याम्योत्तरं च विदिशोर्विलयद्वयं च । ऊर्ध्वाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेतदाद्येष्टा तिर्यगपरं क्षितिजं तदर्धे" सि०शि० ।

"एकं पूर्वापरसन्दाम्योत्तरं तथा कोणषण्डसद्वयमेवं वृत्तचतुष्टयमूर्ध्वोरुपमावेष्ट्य तदर्धं वृत्तं क्षितिजाख्यं विवेक्षयेत् । अत्र याम्योत्तरवृत्त उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तर एकं ध्रुवचिह्नं कार्यम् । दक्षिणक्षितिजादधोऽप्यत् । इदानीमुन्नतखण्डसाधनम्" प्रति० ।

"पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पलभवैः क्षितिजादधःस्थे । सौम्ये भुजादुपरि चालनवैर्ध्रुवे तदुन्नतखण्डकं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि०शि० ।

"समवृत्तक्षितिजयोर्द्वौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च सक्तं यच्चिह्यते तदुन्नतखण्डसंज्ञम् । दिनरात्रयोर्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः" प्रति० ।

क्षितिजन्तु पु० क्षितेर्जन्तुरिव । भूनागे उपरसभेदे राजनि० ।

क्षितिदेव पु० क्षितौ देवत्वं पूज्यत्वात् । ब्राह्मणे क्षितिदेवतादयोऽपि तत्रार्थे । "अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः" श्रा० त० पराशरः ।

क्षितिधर पु० क्षितिं धारयति धृ-खिच् अच् ह्रस्वः । १पर्वते "क्षितिधरपतिकन्यारूपमादत्तवानः करेण" कुमा० । २कूर्मवामुकिदिग्गजेषु च हला० । [राजनि० ।

क्षितिनाग पु० क्षितिजातो नागः । उपरसभेदे भूनागे

क्षितिनाथ पु० ६त० । भूमिपाले राजनि क्षितिपत्यादयोऽप्यत्र । "क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्" रघुः ।

क्षितिप पु० क्षितिं पाति पा-क । भूपाले राजनि "क्षितिपः क्षयितोर्द्वयान्यकः" माघः । "अज्ञातिपसमाजसंगात् स्वयंवरस्थम्" रघुः । "अहंयुनाऽयुथ क्षितिपः शुभंयुः" भट्टिः ।

क्षितिपाल पु० क्षितिं पालयति पालि-अण् उप०स० । मह्यीपालके राजनि "शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालसूचैः" रघुः । ण्वुल् । क्षितिपालकोऽप्यत्र । "हताहतेभ्यः क्षितिपालभाग्यः" भट्टिः । "क्षितिपालं भजन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्यः" जयम० । अत्र शब्दक० क्षितिपालभाक्शब्दस्य राजार्थकत्वकल्पनमतीव भ्रमादिकम् ।

क्षितिपुत्र पु० ६त० । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च तत्रोक्तपुत्रत्वकथा आयनेयशब्दे ८२६ पृ० कुजशब्दे २०६०पृ० दर्शिता "स मानुषेण भावेन क्षितिपुत्रः (नरकासुरः) शतं समाः" कालिकापु० ३८अ० । क्षितितनयादयोऽप्यत्र ।

क्षितिभृत् पु० क्षितिं बिभर्त्ति धारयति पालयति भृ धारणपोषणयोः क्विप् । भूधरे १पर्वते "क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णदुक्ष." भट्टिः । २महीपाले राजनि । "अधुना धनैः क्षितिभृतोऽनिभृताः" किरा० भूभृदादयोऽप्यत्र । "प्रमथितभूभृतः प्रतिपदं मथितस्य भृशं महीभृता" माघः ।

क्षितिरन्ध्र न० ६त० । गर्ते शब्दचि० ।

क्षितिरुह पु० रोहति रुह क ७त० । वृक्षे हेम० । "क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्मपूरे" माघः ।

क्षितिवदरी स्त्री क्षितौ सक्ता वदरी । भूबदर्याम् राजनि०

क्षितिवर्द्धन त्रि० क्षितिं वर्द्धयति वृध-णिच् ल्यु । मते गवे विका० । "करोमि क्षितिवर्द्धनम्" भट्टिः ।

क्षितिष्युदाम पु० क्षितिं श्युदस्यति वि+उद्+अस-अण् उप० स० । गर्त्तस्थवृक्षे शब्दचि०

क्षितीश पु०क्षितिमीष्टे ईश-अण् । भूमीश्वरे नृपे "आसमुद्रक्षितीशानाम्" रघुः "पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः" भा०व० १६२अ० । १विष्णौ च "देवकीनन्दनः श्रीशः क्षितीशः पापनाशनः" विष्णुस० ।

क्षितीश्वर पु० ६त० । भूमीश्वरे नृपे "तदाननं सुरभि क्षितीश्वरः" "कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः" रघुः ।

क्षित्यदिति स्त्री क्षितौ अदितिः । क्षितौ अदितेरवतारे देवक्यां वसुदेवपत्न्याम् । तत्कथा च हरिव० ५६अ० । "या च सा सुरभिर्नाम चादितिश्च सुरारणी । उभे ते कश्यपस्यैव भार्ये सह तेनैव शाश्वतः । तासां सुरभिर्गोषु गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रासौ गोषभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्ये द्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन !" । विष्णु० प्रति ब्रह्मोक्तिः ।

क्षित्वन् पु० क्षि-कनिन् तुक् च । वायौ उज्ज्वलदत्तः ।

क्षिद्र पु० क्षिद-रक् । १रोगे २सूर्य्ये ३विषाणे च संक्षिप्तसा० ।

क्षिप प्रेरणे तना० उभ० सा० अनिट् । क्षिपति-ते अक्षैत्-

पक्षीत् अक्षिप्त । क्षिप्तवान् क्षिप्तवे । क्षिप्तः क्षेपकः । क्षेप्ता क्षित्वा क्षिप्तः क्षिप्तवत् । "क्षिप्तयेकेन वेगेन पञ्च नागशतानि च" भा० व० १०।८श्लो० । "हुशर्म्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः" भा० वि० ३३अ० । "पदाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजन" रामा० १।११अ० "यक्षितं ज्ञप्स्यसि शक्तिञ्च सप्तकोन भविष्यति" भा० आ० ६७अ० "स यत् काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते रयि" भा० व० २८।अ० "चिक्षेप मारीचोरसि" रामा० बा० ३२सु० । आत्मपे च "चिक्षेप च स तं श्रीमान् वाग्भिरुग्राभिरघ्नतम्" भा० आश्व० १५अ० । प्रेरणे क्वचित् स्वार्थे च णिच् क्षेपयति ते अचिक्षिपत् त

अति+ अत्यन्तक्षेपे । "सन्धिसक्तमतुष्टिष्टं क्षिष्टं विवर्त्तिस अति+ मवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम्" "अतिक्षिप्ते द्वयोःसन्ध्योरतिक्रान्तता वेदना" सुश्रुतः ।

अधि-तिरस्कारे "तत्कादेतैरधिक्षिप्तः रूक्षेतासंज्वरः सदा" मनुः । "त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि" भा० व० ६६अ० ।

अधिक्षेपशब्दे विवृतिः । [अवक्षेपणशब्दे विवृतिः ।

अव+अधःक्षेपणे "अवक्षिप दिशो अक्षमानसुग्नः" ऋ०२,५३,५

आ+ आकर्षणे "आक्षिप्य वेगान् वेगेन बाल्लोर्जयाह पाण्डवम्" भा० वि० ७५०श्लो० । भर्त्सने । आक्षेपशब्दे

उद्+ऊर्द्ध्वक्षेपणे । "बलिभाकाय उत्क्षिपेत्" मनुः "गिर उत्क्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत्" भा०आ०११६६श्लो० उत्क्षेपणशब्दे १०८६ पृ० विवृतिः

नि+नितरां क्षेपणे निधाने च । "अस्त्रं भूमौ शुचायुक्तात वायसेभ्यश्च निक्षेपेत्" याज्ञ० । गात्राणि क्लान्तासु च निक्षिपन्तः" रामा० ५।११ निक्षेपशब्दे विवृतिः

निस्+निशेषेण क्षेपे । "मक्षिकाव्रणजातस्य निःक्षिपन्ति यदा क्षमीत्" सुश्रुतः ।

परि + परितः क्षेपे । "गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तम्" कुमा० ।

प्र + प्रकर्षेण क्षेपे "मामेध्यं प्रक्षिपेदस्यो" मनुः

प्रति+प्रतिरूपक्षेपे । "अन्तः शिरायां प्रसृतः क्षितोऽहिं प्रतिक्षिपन्" सुश्रु० । अधिक्षेपे निवारणे प्रेरणे च

वि + विशेषेण क्षेपे "विक्षिप्तमायाः बहुधा नरेन्द्राः" भा०आ० ७०२२श्लो० । वायुजाते उन्मादे, विक्षिप्तचित्तः । योगा-

नरायकरणे चित्तदृत्तेरन्यत्र सञ्चारे च "अस्वरसवाहिनि विदुषोऽपि तत्त्वाभिनिवेशः क्लेशवदुपेक्षणीयः" तत्त्वा० "अस्य संबोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं यमयेत् पुनः" तत्त्वस्वा कारिका

सम्+सम्यक्क्षेपे विस्तीर्णस्य सङ्कोचापादने व्यापारे "आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः" रघुः । "संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः" अमरः । "संक्षिप्तमारमाचष्टे" सं क्षिप्तवत् ।

क्षिप प्रेरणे दिवा० प० सक० अनिट् । क्षिप्यति-ते अक्षिप्सीत् । चिक्षेप । "शत्रुघ्नान् युधि दुर्मदान् क्षितिभृतोगिरीन् क्षिप्यन्तमिमानं" "बाहुणं लक्ष्मणोऽक्षिपदक्षिपद्रौद्रमिन्द्रजित्" भट्टिः ।

उपसर्गभेदेनार्थविशेषः तौदादिकवत् ।

क्षिप् स्त्री क्षिप-क्विप् । अङ्गुली निरु० । "दश क्षिपः पूर्व्वे सोमजीजनन्" ऋ० ३,२३,३, हलन्तत्वात् या टाप् । "क्षिन्वन्ति धीराः दृशभिः क्षिपाभिः ऋ० ६,६७,५७,

क्षिप त्रि० क्षिप-क । क्षेपके । भावे भिदा० अङ् टाप् । क्षिपा । २क्षेपणे स्त्री ।

क्षिपक त्रि० क्षिप-क क्षिपः ततः अश्वादौ कन् । क्षेपके स्त्रियां टापि क्षिपका० नात ह्रस्वम् । ततः निर्द्दशादौ प्रेक्षादि० चतुरर्थ्यां इनि । क्षिपकिन् तच्छिर्द्दशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षिपकादि पु० पा० उक्तो कापि ह्रस्वनिषेधनिमित्ते शब्द गणभेदे स च गणः । क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका" काशिकागणः ।

क्षिपण न० क्षिप भावे वा० क्युन् । क्षेपणे जटा०

क्षिप(णि)णी स्त्री क्षिप्यतेऽनया क्षिप-अनि किच्च वा ङीप् । १नौकादण्डे (दाँड) अमरटीका । कर्म्मणि अनि । २जालभेदे ३आयुधे च उज्ज्वल० ४यष्टिशे शब्दचि० । ५अध्वर्य्वोः संक्षिप्तासा० । भावे अनि । ६क्षेपणे "उ तस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति" ऋ० ४।४०।४, इमामुदाहृत्य "क्षिपणिं क्षेपणम्" इति २।२८। निरुक्तौक्तम्

क्षिपणु पु० क्षिप-अनुङ् । १वाते त्रिका० २व्याधे "मृगादृप क्षिपणोरीयमानाः" यजु० १७।६४ । "क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः" वेददी०

क्षिपणु पु० क्षिप-कन्युच् । १यज्ञे उज्ज्वल० २देहे पु० ३सुरभिगन्धे पु० ३तद्वति त्रि०भेदि०

क्षिपति(स्ति) पु० क्षिप-वा०करणे अति(स्ति) । बाहौ निघ०

क्षिप्र त्रि० क्षिप-क्त। १प्रेरिते, २त्यक्ते, ३विकीर्णे ४अवज्ञाते, ५रागद्वेषादिवशाद्विषयासक्ते चित्ते, ६वायुरोगग्रस्ते च। ७निक्षिप्ते निधानरूपेण स्थापिते "क्षिप्रः समीरैः सरितां पुरः पतत्" "केशरी निष्टुरक्षिप्तहतयूथो मृगाधिपः" माघः "तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हृता व्यपि" भाग० २।१८।४८। "क्षिप्ता अवज्ञाताः" श्रीधरः। "आलस्यं क्षिप्तचित्तताम्" भा० स० ५अ०। "हतस्य भेषजमधो क्षिप्तस्य भेषजीम्" अथ० ६।१०६।३८ राजौ स्त्री टाप्।

क्षिप्रकुक्कुर पुंस्त्री कर्म्म०। अलर्के (क्षेपा कुकुर) स्त्रियां ङीष्।

क्षिप्रयोनि त्रि० क्षिप्रा योनिर्मातरूपोत्पत्तिस्थानमस्य। क्षिप्र मातृके स्वभर्त्तृनाशकमातृके। "क्षिप्रयोनिरिति चैके" आश्व० गृ० सू० १,२३,१८ "क्षिप्रयोनिर्नाम यस्य माता स्वभर्तरि नावतिष्ठते" नारा० वृत्तिः। तस्य (तत्कर्त्तृकम्) आर्त्विज्यं न कार्य्यमित्यनुषङ्गः

क्षिप्र त्रि० क्षिप-क्रु चुम्बा० न णत्वम्। क्षेपणशीले त्रि०

क्षिप्र न० क्षिप-रक्। १शीघ्रे क्रियाविशेषणत्वे क्लीवता "क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी" भट्टिः। २तद्वति त्रि०। "अति क्षिप्रेव विध्यति" ऋ० ४।८।८। "पुष्याश्विन्यभिजिद्धस्ता लघु क्षिप्रं गुरूत्तथा" ज्यो० उक्ते पुष्यादिषु २नक्षत्रेषु "रिक्ताभौमघटान् विना च विषणौ मित्रध्रुवक्षिप्रभे" मुहू० चि० ८शीघ्रगे त्रि० "क्षतज्येन क्षिप्रेण धन्वना" ऋ०२।२४।५। ततः अतिशयने इष्ठन् ईयसुन् रलोपे गुणः। क्षेपिष्ठ क्षेप्रीयस् अतिशयशीघ्रे त्रि० "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" श्रुतिः ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। क्षेपीयसी।

क्षिप्रकारिन् त्रि० क्षिप्रं करोति कृ-णिनि। (चालाक) शीघ्रक्रियाकारके।

क्षिप्रपाकिन् पु० क्षिप्रं शीघ्रं पच्यते पच-घञ् विगुणः। (गम्भारीतिलिया) १वृक्षभेदे रत्नमा०। २शीघ्रपाकयुक्ते त्रि०

क्षिप्रहोम पु० क्षिप्रं हूयते हु-मन्। सायंप्रातःकर्त्तव्ये होमे तद्विवृतिः सं० त० "द्विविधा होमा याज्ञिकप्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च। तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं हूयन्त इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः। तन्त्रहोमाश्च परिसमूहनबर्हिरास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः। अत्र ये सप्रसङ्गविस्तारतन्त्रहोमाः यश्च सुखप्रसवार्थं शोच्यन्तीहोमकर्त्तृषु येषाञ्च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीनामेतदिध्माख्यं द्रव्यं उपरि पश्चात् अग्न्यानुकूल्येन इध्मेन सूत्रोक्तं तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्रहोमेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेदिति"। तत्र विशेषमाह व्यासः "दग्धे गृहे न कुर्वीत क्षिप्रहोमे त्विदं द्वयम्" द्वयं परिसमूहनमास्तरणं चेति। "विरूपं च न जपेत् प्रणवञ्च विवर्जयेत्" क्षिप्रहोमेषु अन्यान्येषु सायं प्रातःशब्दान्तीहोमादिषु ब्राह्मणम्" इमं स्तोममर्हते इत्यादिमन्त्रकरणं वा परिसमूहनं न कुर्य्यात्"।

क्षिया स्त्री क्षि-अच् भावे भिदा० अङ्। १व्यपचये अमरः २धर्म्मव्यतिक्रमे मि० कौ०। "क्षेति क्षियायाम्" "क्षियाशीः प्रयोगेषु तिङाकाङ्क्षम्" पा० "क्षयायां धर्म्मव्यतिक्रमे सि० कौ० यथा "स्वयं ह्येन यानि श्उपाध्यायं पदातिं गमयति" उदा० अत्राद्यतिङ् श्रुतः।

क्षिव निरसने भा० पर० सक० सेट्। क्षेवति अक्षेवीत्। चिक्षेव उदित्। क्षिवित्वा क्ष्यूत्वा क्ष्यूतः क्ष्यूतिः। निरसने फूत्कार इति भट्टमल्लः सुखेन प्रसेधादिभ्यमित्यन्ये

क्षिव निरसने दिवा० पर० सक० सेट्। क्षीव्यति अक्षेवीत् चिक्षेव। उदित् क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा।

क्षी हिंसायां भा० उभ० सक० अनिट्। क्षयति ते अक्षेषीत् चिक्षाय चिक्षिये [चिक्षीज

क्षीज अव्यक्तशब्दे भा० पर० अक० सेट्। क्षीजति अक्षीजिद् अक्षेष्ट। चिक्षीजे

क्षीजन न० क्षीज-भावे ल्युट्। कीचकवंशशब्दे हेम०।

क्षीण त्रि० क्षि-क्त। १दुर्बले, २क्षामे च "अष्टमांशे चतुर्द्दश्याः क्षीणोभवति चन्द्रमाः" छन्दो०। "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" स्मृतिः

भावप्र० वातादिक्षयभेदेन क्षीणभेदास्तल्लक्षणादिकमुक्तम् "वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्यं विसंज्ञता। पित्तक्षयेऽधिकः क्षेमा वह्निमान्द्यं प्रभाक्षयः। सन्धयः शिथिलामूर्च्छा रौक्ष्यमन्द्राहः कफक्षये। क्षुत्पीड़ा करपादोष्ठे त्वक् शून्या तड् रसक्षये। शिराः क्ष्मा क्ष्मासहेच्छा त्वक् पारुष्यं क्षयेऽस्रजः। गण्डौष्ठकन्धराक्षन्त्वक्षीजजङ्घः सन्धिषु। उपस्थशोथपिण्डीषु शुष्कता गात्रकम्पता। मेदोधमन्यः शिथिलाः भवेयुर्मांसक्षये। क्षीणेऽस्रि दृष्टिः सन्धीनां शून्यता तनुरूक्षता। प्रार्थना स्निग्धमांसस्य लिङ्गं स्यान्मेदसः क्षये। अस्थिशूलं नखानां रौक्ष्यं नखदन्तलुटिस्तथा। अस्थिक्षये लिङ्गमेतद्दन्तैः सन्धीन् रुदाहृतम्। शुक्रात्पूर्वं पूर्वं भेदस्तोदः शून्यं त्वगस्थिनि। लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये। शुक्रक्षये रतेऽशक्तिर्ध्रुवा शेफसि शुष्कयोः। चिरेण शुक्रसेकः स्यात्तेषां रक्तालयुक्तता। अथौजःक्षयस्य निदानमाह "ओजः संक्षीयते कोपाच्चिन्ताशोकश्रमादिभिः। क्षुद्यती

क्षणोष्णकटुकैः कर्षणैरपरैरपि । अथ क्षीणौज आदीनां लक्षणमाह । "विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं चिन्तयेद्व्यथितेन्द्रियः । अभ्युत्थानोन्मना रूक्षः श्यामः स्यादोजसः क्षये । पुरीषस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत् । सशब्दस्यानिलस्योर्द्धगमनं कुक्षिसंहतिः" । कुक्षिसंहतिः उदरसङ्कोचः "मूत्रनाशेऽल्पमूत्रत्वं वर्त्मनोस्तोदश्च जायते । स्वेदनाशे त्वचो रौक्ष्यञ्चुचुपोरपि रूक्षता । स्तब्धास्थ रोमकूपाः स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् । आर्त्तवस्य स्वकाले चाभावस्तस्याल्पताथ वा । जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्त्तवक्षये । अभावः स्वल्पता वा स्यात् स्तन्यस्य भवतस्तथा । स्त्रीनौ पयोधरावेतल्लक्षणं स्तन्यसंक्षये । अनुन्नतो भवेत्कुक्षिर्गर्भस्यास्यन्दनन्तथा । इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं समुदाहृतम्" । अथ क्षीणानां धातुदोषमलानां वर्द्धनमाह । "तत्तत्संवर्द्धनाहारविहारातिनिषेवणात् । तत्तत् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति । ओजस्तु वर्द्धते नृणां स्निग्धस्वादुभिस्तथा । दृष्यैरन्यैर्विशेषात्तु क्षीरमांसरसादिभिः" । अन्यत्र "दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः । तत्तत्संवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति । यद्यदाहारजातन्तु क्षीणः प्रार्थयते नरः । तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति" । तत्र केन क्षीणः किञ्चाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च । यवसुद्गप्रियङ्गूंश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति" । पित्तक्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "तलामपक्वलत्यादिपिष्टान्नविलतिन्तथा । मस्तुशुक्तास्तुतक्राणि काञ्जिकञ्च तथा दधि । कटुम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं विदाहि च । समयं देशसात्म्यञ्च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च । दधि क्षीरं दिवास्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यस्रोऽतःशिशिरं सुखः । रात्रिं निद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुञ्च मधुरं रसम् । इक्षुं मांस रसं सन्यं मधुसर्पिर्गुडौदनम् । द्राक्षादाडिमयुक्तानि सक्षौद्रलवणानि च । रक्तसिक्तानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । अस्नानि दधिसिक्तानि षाड़वांस्यञ्जनानपि । स्थूलक्रव्यादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति" । षाड़वा मधुराम्लादिरससंयोगपाचिताः गुड़प्रभृतयः । "मेदःसिक्तानि मांसानि व्याम्यानूपौदकानि च । सक्षाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्थं हिमं युतम् । स्नायुसंयुतं द्रव्य मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंससारसयोस्तथा । व्याम्यानूपौदकानाञ्च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । यवान्नं यावकान्नञ्च शाकानि विविधानि च । मसूरमाषयूषञ्च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । मेथमिक्षुरसं क्षीरं समुड़ं वदरोदकम् । मूत्रक्षीणोऽभिलषति तपुसेर्वारुकाणि च । अभ्यङ्गोद्वर्त्तने मद्यं निवातशयनासने । गुरु प्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । कटम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च । फलशाकानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यार्त्तवक्षये । सुराशाल्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करान्तथा । आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यक्षीणोऽभिवाञ्छति । मृगाजाविवराहाणां गर्भान्वाञ्छति संस्कृतान् । वसाशूल्यप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिक्षये" ।

क्षीणचन्द्र पु० कर्म्म० । उभयपक्षयोरष्टमीमध्यस्थे चन्द्रे "लग्नाष्टमीदलादूर्द्धं यावच्छुक्लाष्टमीदलम् । तावत्कालं प्रभौ क्षीणः पूर्णस्तदोपरि स्मृतः" ज्यो० ।

क्षीणाष्टकर्म्मन् पु० क्षीणान्यष्ट कर्म्माण्यस्य । जिने हेम० अर्हच्छब्दे १८६ पृ० विवृतिः "अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षः" "क्षीणाष्टकर्म्मणोमुक्तिः" इति तत्रत्यवाक्यम्

क्षीब(व) मदे भा० आत्म० अक० सेट् क्षीब(व)ति अक्षीबीत् । चिक्षीब(व)

क्षीब(व) त्रि० क्षीब(व)-क्त नि० । मत्ते । "क्षीबाः(याः) कुर्वन्ति हास्यञ्च कलहं च तथाऽपरे" रामा०सु०६०रु० ।

क्षीर पु०न० क्षि-क्रन् दीर्घश्च, यस-ऋदने ईरन् किच्च उपधालोपे चर् वा ऋर्च्चा० । १दुग्धे २जले अमरः ३सरलद्रव्ये शब्दच० । "आसन्नप्रसवात् क्षीरं मेयूषसुच्यते । परतो क्षीरटं विद्यादप्रसन्नं कफात्मकम्" रत्नमा० । क्षीरवर्गशब्दे विवृतिः "शाकाम्लपलपिण्याककुलत्थलवणानि यैः । करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते । स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सदैकालं न सेवयेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तञ्च नैतत्तुवरेण सार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धानकमाषसुद्गकोषातकीकन्दफलादिकैश्च" । "मत्स्यमांसगुड़सुद्गमूलकैः कुष्ठितां वक्ति सेवितं पयः । शाकजाम्बवरसादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत्" वैद्यके द्रव्यान्तरसंयोगे तस्यवर्ज्यतोक्ता ।

"धेनुस्तामाहिनिष्क्रान्तिं धारां क्षीरस्य योनरः । शिरसा प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" वरा०पु० "धेनु क्षीरस्था

नद्योद्भवाः पायसकर्दमाः। तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नपनका हरेः। आच्छादं निर्वृतिं स्वास्थ्यमारोग्यं चानुरूपताम्। सप्तजन्मस्ववाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः। दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा। तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम्। यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम्। तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम्। अहानुकूलतां पुंसि प्रियत्वञ्चाखिले जने। करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः। कर्णौऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टिमात्रे प्रसीदति। अहत्क्षीरेण देवेशे स्नपिते मधुसूदने"। यज्ञि० पु० क्रियायोगनामाध्याये। तत्पाकविधिः भावप्र०। "क्षीरमष्टगुणं दृश्यात् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम्। क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमाशोद्भवं जयेत्"

क्षीरक पु० क्षीरमिव कायति कै-क। क्षीरमोरटलतायाम् रत्नमा०। [दृश्ये रत्नमा०।

क्षीरकञ्चुकी स्त्री क्षीरं कञ्चुक इव स्वगस्य। क्षीरीय

क्षीरकण्ठ पु० क्षीरं कण्ठे यस्य। खनन्वये बालके।

क्षीरकन्द पु० क्षीरमिव कन्दोयस्य। १क्षीरविदार्याम्, जटाधरः २क्षीरयष्ट्यां स्त्री राजनि०। "क्षीरकन्दोद्विधा प्रोक्तो विनालश्च सनालकः" राजनि०।

क्षीरकाकोलिका स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा काकोली। क्षीरविदार्य्यां भावप्र० काकोलीशब्दे १८५४ दृश्यम्।

क्षीरकाण्डक पु० क्षीरान्वितं काण्डं यस्य कप्। १क्षुद्रोदृक्षे, २अर्कदृक्षे च अमरः।

क्षीरकाष्ठा स्त्री क्षीरप्रधानं काष्ठमस्याः। वटीवृक्षे राजनि०

क्षीरकोट पु० ६त०। दुग्धजाते कोटभेदे हारा०

क्षीरक्षव पु० क्षीरं क्षवति क्षु-अच्। दुग्धपाषाणे राजनि०

क्षीरखर्जूर पु० क्षीरवत् स्वादुः खर्जूरः। पिण्डखर्जूरे

क्षीरघृत न० क्षीरावस्थात उद्भूत घृतम्। अथिनदुग्धजाते घृते "क्षीरघृतं पुनः संयोज्य रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगश्चितञ्च" सुश्रुते दृष्ट्वा उक्तः "द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्या" सुश्रुतः [मात्रे त्रि०

क्षीरज न० क्षीराज्जायते जन-ड। १दधि हेम० २दुग्धजात

क्षीरतैल न० क्षीरपक्वं तैलम्। सुश्रुतोक्ते तैलभेदे "द्रोणेनक्काथ्य पादांशशिष्टमयतार्थं परिस्राव्य तैलेनोत्क्षिप्य पुनरन्यावधिं कृत्वा तत्सैलं क्षीरानुगतमयतार्थं क्षीरीभूतमभिमन्त्री यालब्ध यः कृच्छ्र उत्क्षिप्तं तमादाय मधुरौषधसङ्घाक्षीरयुक्तं विपचेत्तेन क्षीरतैलमेतान्तुराणां पानाभ्यङ्गादिषूपयोजयेत्। तज्जीर्णे वा क्षीरसपिर तर्पणमिति"।

क्षीरदल पु० क्षीरं दले यस्य। अर्कवृक्षे (आकन्द) राजनि०

क्षीरद्रुम पु० क्षीरप्रधानोद्रुमः शा० त०। अश्वत्थवृक्षे राजनि०

क्षीरधि पु० क्षीरं धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि। क्षीरसमुद्रे क्षीरनिधिरप्यत्र। "क्षुब्धः क्षीरनिधाविव" रघुः

क्षीरधेनु स्त्री क्षीरनिर्म्मिता धेनुः। दानार्थकल्पितक्षीरविहितधेन्वाम् तद्विधानादि हेमा० दा० ख० स्क पु० यथा "क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप! । अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम!। गोचर्म्ममात्रमानेन कृष्णाजिनमथास्तीर्य्य सर्वतः। तत्रोपरि महाराज! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः। तत्रोपरि कुरुण्डीकां गोमयेन कृतामपि। क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम्। सुवर्णरत्नवस्त्राणि चन्दनागुरुकाणि च। प्रथमस्तम्भसम्बन्धं शिक्यपात्रोपरि न्यसेत्। सर्वं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा। फलप्रसूनदन्तास्तु शुक्लाफलमयेक्षणाम्। कृष्णपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम्। नाभ्यष्टकां कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयं तथा। प्रच्छन्न, वस्त्रपादन्तु! नवनीतमयस्तनीम्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पद्मरत्नमयीं भृवि। चत्वारि शिक्यपात्राणि चतुर्दिक्षु स्थापयेत्। सप्तधान्यविमिश्रायुक्तां दिक्षु सर्वासु प्रक्षिपेत्। एवं लक्षणसंयुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत्। आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत्। धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्। आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा कुटुम्बाकर्षणक्षमैः। पादुकोपानहं छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत्। अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत्। या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव!। आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रदापयेत्। दृष्टाऽसि त्वं देवि! भक्त्या याचको मन्त्रमुच्चरेत्। एवं धेनुं प्रादायाथ क्षीराहारोदिनं चरेत्। तिरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम!। दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम्। यतां क्षेमसदृक्षेण शतेनाथ खशक्तितः। शतार्द्धमथ वार्द्धं, तदर्द्धं यथेच्छया। दत्त्वा धेनुं महाराज! शृणु तस्यापि तत्फलम्। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्वर्लोके महीयते। पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत्। दिव्यं विमानमारूढो दिव्यगन्धानुलेपनः। क्रीड़ित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति। हादित्यसङ्काशैर्विमानैरमरार्च्चितैः। गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेवितैः। तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुसायुज्यतां व्रजेत्। य इदं शृणुयाद्राजन्। पठेद्वा भक्तिभावितः। सर्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति"

क्षीरनाश पु० क्षीरं नाशयति नश–णिच् अण् उप०स०। शाखोटकवृक्षे राजनि०। तद्दुग्धयोगादन्यदुग्धस्य अन्यत्र लोकसिद्धम्।

क्षीरनीर न० क्षीरात्तं नीरमिव। १आलिङ्गने शब्दमा० आलिङ्गने हि क्षीरनीरयोरिव संसर्गो भवति। समा० ह० २क्षीरनीरसमाहारे न० "क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः। तत्र नीरं क्षीरयति वेत्ता० क्षीरमिव नीरम्। ३क्षीरतुल्ये जले न० क्षीरनीरं धीयतेऽत्र धा–आधारे कि। क्षीरधि दुग्धसमुद्रे पु०।

क्षीरप त्रि० क्षीरं पिबति पा–क। दुग्धपायिनि बालक भेदे पु० "तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादाः" सुश्रु० "क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः। न तेषां क्षीरपाः कश्चित् भवन्ति कुलवर्द्धनाः" भा० आनु० १२५ अ०

क्षीरपक्ष्मिन् पु० क्षीरयुक्तं पक्ष्म भस्त्यस्य इनि। अर्कवृक्षे राजनि०

क्षीरपर्णी स्त्री क्षीरं पर्णेऽस्या गौ० ङीष्। अर्कवृक्षे शब्दच्चि०

क्षीरपलाण्डु पु० क्षीरमिव शुभ्रः पलाण्डुः। श्वेतपलाण्डौ "स्निग्धोच्चिटः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽग्निमेधाकर पुष्टिदश्च। स्वादुर्गुरुः स्वादितपित्तमस्तः सपिच्छलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः।

क्षीरपाण पु० पीयते पा–कर्म्मणि ल्युट् क्षीरं पानंयस्य "पानं देशे" पाणत्वम् अत्र देशः देशस्थायिजनपरः। १उशीरवासिजने त्रि० कौ० "वा भावकरणयोः" पा० भावे करणे च ल्युटि वा णत्वम् ६त० २तत्पानकरणे त्रि०। ३तत्पानपात्रञ्च स्त्री ङीष्। ४दुग्धस्य पाने न०।

क्षीरभृत पु० क्षीरेण भृतः। दुग्धमात्रभृतिके गोपाले अयभेदे। "गोपः क्षीरभृतोयस्तु स दुग्धाद्यृतो वराम्। गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनुः "यो गोपालस्त्रयो भृत्यः क्षीरेण भृतो न भक्तादिना स स्वाम्यनुमया दशभ्योगोभ्यः श्रेष्ठामेकां गां भृत्यर्थं दद्यात् सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात्। एवञ्चैकगवीक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम्" कुल्लू०

क्षीरवर्ग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते क्षीरभेदसंघे यथा "गव्यमाजन्तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत्। अश्वानामैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत्पयः। तत्त्वनेकौषधिरसैरसप्रसादं प्राणदं गुरु। मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं बृंहणं स्थिरं लघु। सर्वप्राणभृतां तस्मात्प्रत्यक्षं क्षीरमिष्यते। तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात्। वातपित्तशोणितनानसविकारेष्वविरुद्धम्। जीर्णज्वरकासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रमभ्रदाहपिपासाहृद्ग्रहपाण्डुरोगग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भस्रावरक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहं बल्यं हृद्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं हृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो बृंहणमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम्। गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम्। रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः। जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम्। गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम्। दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत्। अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात्। नात्यम्बुपानाद्व्यायामात्सर्व्वव्याधिहरं पयः। रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिद्दौष्ट्रं स्वादुरसं लघु। शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं कृमिकुष्ठविषापहम्। आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम्। पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसख्ये। महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम्। निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु। उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं लघु। नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम्। नस्याश्चैतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम्। हस्तिन्या मधुरं दुग्धं कषायानुरसं गुरु। स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्। प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम्। रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा। दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात्। वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्णिकम्। पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्। तदेवोक्तं लघु शरदनभिष्यन्दि वै भृतम्। वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम्। धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा। तदेवातिभृतं सर्वं गुरु हृंहणमुच्यते। अनिष्टगन्धवर्णञ्च विवर्णं विरसञ्च यत्। वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विस्रुतं भवेत्"। भावप्र० अत्रविशेष उक्तस्तत्रैव द्रष्टव्यः।

क्षीरमोरट पु० क्षीरवत् स्वादुः मोरटः। मोरटभेदे मोरटशब्दे विवृतिः। "क्षीरमोरटमधूलिकाकुष्माण्डशर्करतीनि समानि मधुरोवर्गः" सुश्रु० सा च पौलुपर्णीत्येके।

क्षीरलता स्त्री क्षीरप्रधाना लता। क्षीरविदार्य्यादौ राजनि०

क्षीरवत् पु० क्षीरमिव नित्यंसोऽस्यास्य मतप् मस्य वः। अशूलादौ धेतनित्यांशयुक्ते वृक्षे। २दुग्धयुक्ते त्रि० "अपुपवान् क्षीरवांस्वरुमेहसादत्त" अथ० १८।४।१६ स्त्रियां ङीप्। सा च ७नदीभेदे "ततः क्षीरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम्। विष्णुदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात्" भा० व० ८४अ०

क्षीरवल्ली स्त्री क्षीरा क्षीरवती वल्ली। क्षीरविदार्याम् राजनि०

क्षीरवारि पु० क्षीरमिव वारि यस्य। क्षीरसमुद्रे

क्षीरवारिधि पु० क्षीरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि। क्षीरसमुद्रे क्षीरसिन्धुशब्दतयोऽस्यत्व

क्षीरविक्षति स्त्री इत० (क्षीरवा) कूर्चिकायाम् अमरः

क्षीरविदारी स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा विदारी। १श्वेतभूमिकुष्माण्डे शब्दार्चि०। क्षीरप्रधाना विदारी। २शुक्लकृष्णयोर्भूमिकुष्माण्डयोः राजनि०

क्षीरविषाणिका स्त्री क्षीरमिव विषाणमयमस्यस्य ठन्। १दन्तिकालीवृक्षे (विलाटि) जटाध०। २क्षीरकाकोल्याम् राजनि०

क्षीरवृक्ष पु० क्षीरप्रधानोवृक्षः। १उदुम्बरे जटा० २क्षीरिकायां भरतः। ३राजादन्याम् राजनि० ४न्यग्रोधे ५अश्वत्थे ६मधूके (महुआ) च सुश्रुतः। "चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानाम्" सुश्रु० "पलाशि क्षीरवृक्षाणाम्" सुश्रु०।

क्षीरशर पु० क्षीरं शीर्यतेऽत्र शॄ—आधारे अच्। आमिक्षायां हेमच० दधियोगात्तप्तोष्णपयसः अम्लेन जायमानत्वात् तथात्वम्। [भावप्र०उक्ते नष्टे दुग्धे (छेँडा दुध)

क्षीरशाक न० "पक्वमेव हि यद्दृष्टं क्षीरशाकं हि तत् पयः"

क्षीरशीर्ष पु०क्षीरमिव शीर्षमस्य। श्रीवासे चन्दनभेदे राजनि०

क्षीरशुक्ल पु० क्षीरमिव शुक्लः। १मृद्भाण्डके(पनीयफल)शब्दच०। २राजादन्यां राजनि०। ३शुक्लभूकुष्माण्डे स्त्री अमर०

क्षीरशुक्ला स्त्री क्षीरवत् शुक्ला। क्षीरकाकलव्यां राजनि०

क्षीरश्री त्रि० क्षीरेण श्रीयते मिश्रीक्रियते श्री—कर्म्मणि क्विप्। क्षीरमिश्रिते सोमादौ "शुक्रः क्षीरश्रीः" यजु० २०।७। "क्षीरमिश्रितः सोमः शुक्र एव भवति" वेददी० क्षीरस्य श्रीरिव श्रीरस्य। २दुग्धतुल्यप्रशोभाके त्रि०। इत०। ३दुग्धशोभायां स्त्री

क्षीरषट्पलक न० क्षीरेण षण्णां षट्कोलानां पलमत्र कप्। चक्र० उक्ते पक्वे घृते "षट्कोलैः सर्पिरभ्यक्तैः पक्वैकैः पयसा समम्। सर्पिः प्रस्थं घृतं पीत्वा पवनज्वरगुल्मनुत्"

क्षीरषष्टिक न० क्षीरेण पक्वं षष्टिकम्। क्षीरपक्वे षष्टिकधान्यान्ने। तच्च पथ्यत्वे बुधबलौ देयं यथाह याज्ञ० "गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम्। दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च। दद्यात् पक्वक्वतं तत्"।

क्षीरस पु० क्षीरं स्रवति सो—क। क्षीरसरे राजनि०

क्षीरसन्तानिका स्त्री० क्षीरस्य सन्तानोऽस्त्यस्य ठन्। आमिक्षायां (छाना) राजनि० "क्षीरसन्तानिका दृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा" राजनि०

क्षीरसमुद्र पु० क्षीरतुल्यः स्वादुरसः समुद्रः। क्षीराम्बुधौ क्षीरसागरादयोऽप्यत्र। "मथितःक्षीरसागरः" भाग०८।८।४

क्षीरसर्पिस् न० क्षीरेण पक्वं सर्पिः। सुश्रुतोक्ते क्षीरतैलपाकविधिना क्षीरेण पक्वे घृतभेदे। क्षीरतैलपाकविधिः क्षीरतैलशब्दे उक्तः। "तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरचितर्षभम्" सुश्रु०। "क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत्" सुश्रु०

क्षीरसार पु० क्षीरं सरति गच्छति कारणत्वेन सृ—अण्। क्षीरजाते मृद्भाटकादिचूर्णमिश्रणेन (पालजात)ख्याते १पदार्थे। इत०। २नवनीते च "क्षीरसारमयनीय शङ्कया वीक्षितं यदि पलायनं त्वया" उद्भटः।

क्षीरस्फटिक पु० क्षीरमिव शुभ्रः स्फटिकः। क्षीरवर्णे स्फटिकमणिभेदे हेम०।

क्षीरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शास्त्रिके पण्डितभेदे

क्षीरहिण्डीर पु० इत०। दुग्धफेने शब्दचिन्ता०।

क्षीरहृद पु० क्षीरपूर्णो हृदः। क्षीरपूर्णे ह्रदे। तत्रभवादौ शिवा०—अण्। क्षैरहृद तद्भवादौ त्रि०

क्षीरा स्त्री क्षीरं तद्वर्णोऽस्यास्य अच्। काकोल्याम् राजनि०

क्षीराब्धि पु० क्षीरस्य दुग्धरसस्याब्धिः। क्षीरसमुद्रे एवं क्षीरसागरादयोऽप्यत्र।

क्षीराब्धिज पु० क्षीराब्धौ जायते जन—ड। १चन्द्रे। २लक्ष्म्यां स्त्रीश्चस्तादौ यथायोग्यलिङ्गता। ४मौक्तिके ५शङ्खभूषणे न० मेदि०। "यथा भगवता ब्रह्मन्! मथितः क्षीरसागरः" इत्युपक्रमे भाग०८,८,अ०तेषामसुरपक्षिदर्शिता यथा "तद्भागा जगृहुः सर्वे तच्छेषं शङ्करो ऽग्रहीत्। नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्तवान्। ऐरावतञ्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः। द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्नुत्पन्नाविति नः श्रुतम्। तृतीयावर्त्तने ऽप्सरोगणो जातः सुशोभनः। चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः। पञ्चमात् स्त्रिमयुल्लासात् उत्थितः क्षीरसागरात्। तं भवः शिरसा धत्ते नारीव स्वस्तिकं रूप!। नाना-

नाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च । क्षीरोदधेस्तू-त्थितानि गन्धर्वाश्च सहस्रशः । एतान् दृष्ट्वा ततोत्पन्ना नत्यात्सर्य्यसमन्विताः । अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः । दैवपक्षे ततो मेघाः सम्यग्वर्षन्ति संस्थिताः । क्षणात्तया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति । विष निःश्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् । निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्धैर्याश्च महामते ! । ततःश्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदाद्धृतपङ्कजा । विभ्राजमाना राजेन्द्र दिशः सर्वाः स्वतेजसा । ततस्तीर्थोदकैःस्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता । दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता । देवपक्षं समासाद्य स्थिता क्षणमरिन्दम ! । हरिवक्षः स्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया । ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसो-निधेः । धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ" ।

क्षीराब्धितनया स्त्री इत० । लक्ष्म्यां तस्यास्तज्जातत्वा-त्तथात्वम् २चन्द्रे पु० क्षीराब्धिजशब्दे दृश्यम् ।

क्षीराबी स्त्री क्षीरमवति अव–अण् ङीप् । दुग्धिकायाम् (दुधी) अमरः स्वार्थे क । तत्रार्थे । अस्याः पत्रच्छेदने दुग्धवच्चिर्यासवच्छिर्भावात्तथात्वम् । सा च "वकुलतुल्य-पत्रा" सुश्रुतेः । [त्रिका०

क्षीराह्व पु० क्षीरमाह्वयते सर्ज्यते आ+ह्वे-क । सरलद्रुमे

क्षीरिका स्त्री क्षीरं तत्तुल्यस्वादोऽस्यास्य ठन् । १राजादने २पिण्डखर्জ্জूरे अमरः । "क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम्" राजनि० । "क्षीरिकायाः फलं हृद्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु । तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदो यत्नयासजित्" भावप्र० । ३परमान्ने भावप्र० क्षताक्षशब्दे २।८०पृ० दृश्यम्

क्षीरिद्रुमाद्य न० "क्षीरिद्रुमाद्योत्थरसे विपक्वं तज्जैस्त्रि कलकैः पयसा च सर्पिः । सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्यदीर्णम्" चक्रदत्तोक्ते वृतभेदे

क्षीरिन् पु० क्षीरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्यास्य इनि । क्षीरतुल्य निर्यासयुक्ते १वृक्षभेदे स च भावप्र० उक्तो यथा "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पल्लवफलम् । केचित्तु पारीषस्थाने शिरीषं वेतसं परे" वदन्तीति शेषः । "क्षीरवृक्षा हिमा वर्णे यैर्शिरोगव्रणापहाः । कृच्छाः कषायामेदोघ्न विषपैत्तमयनाशनाः । शोथपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्याभ्न्नाग्नियोजकाः । त्वक्पल्लवं हिमं प्राहि व्रणशोथ विसर्पजित् । तेषां पत्रं हिमं प्राहि कफवातास्रतृड्घ्नु ।

विष्टम्भाध्मानजित् तिक्तं कषायं लघुलेखनम्" तद्गुणाः । २हिमजायां तिक्तदुग्धायां पीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री ङीप् जटा० "क्षीरिणी तिक्तपीता च रेचना शोकताप-नुत् । कृमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरी परा" राज-नि० । ३वराहक्रान्तायां शब्दच० ४कटुम्बिन्यां ५काश्म-र्य्यां ६दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां पुंस्त्री शब्दच० ७क्षुद्रहीवृक्षे ८अर्कवृक्षे ९राजादन्याम् १०दुग्धपाषाणे ११प्लक्षे १२सोमलतायां १३स्थालीवृक्षे च पु० राजनि०

क्षीरी स्त्री० क्षीर+अस्यर्थे अच् गौरा०ङीष् । (गिरखोला) ख्याते वृक्षभेदे शब्दर० ।

क्षीरीय पु० क्षीरिणां वृक्षाणामीयः प्रधानत्वात् । वरपर्णे स्वनामख्याते मूलकाकारमूलेखसगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा० ।

क्षीरेयी स्त्री० क्षीरेण इं शोभां याति या-क गौ० ङीष्, क्षीर+वा० भवार्थे ढञ् वा ङीप् । परमान्ने हला०

क्षीरोद पु० क्षीरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेशः । दुग्धस-मुद्रे "ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदात् धृतपङ्कजा" हरिवंशपु० । क्षीरोदमन्थनकथा यथा "मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् । दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् । अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ! । भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः । भविष्यथ क्षणादेव अमृतस्य प्रसा-दतः । यूयं सर्व्वे महावीर्या भुक्तिमा रूपविक्रमाः । इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धिसहानरीन् । ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः । इत्युक्त्वा देवदेवेन देवाः सर्व्वे जगत्पतिम् । प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः । क्षीराब्धिमथने सर्व्वं चक्रु-रुद्योगमुत्तमम् । बलिना चोद्धृतो राजन् ! मन्दराख्यो महागिरिः । क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन मृणोत्तम ! । सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ । वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् । नारायणाज्ञया । सर्वदेवहितार्थाय वि ष्णुश्च स्वयमागतः । ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरा-सुराः । समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धे स्तटमाश्रिताः । मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाऽथ वासुकिम् । ततो मथितुमारब्धा वृषते ! तरसाऽमृतम् । विष्णुना सुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः । देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थ-नार्थं नियोजिताः । एवन्तु मन्थमाणस्य मन्दराधः प्र-विश्य वै । आधारञ्च विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः । सर्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् । आत्मानं सं

प्रवेश्याय मन्दरस्य गिरेरधः। प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः। उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः। चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्दनः। असुराद्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः। ततस्ते त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम्। यावच्चक्रुस्ते नृपश्रेष्ठ! बलवन्तः सुरासुराः। मथ्यमाने ततस्तस्मात् क्षीराब्धे रभवन्नृप!। कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदारुणम्"

क्षीरोदतनय पु॰ष॰त॰। १चन्द्रे २लक्ष्म्यां स्त्री क्षीरोदतादयोऽत्र पुंस्त्री।

क्षीरौदन पु॰ क्षीरेणोपसिक्त ओदनः "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा॰ स॰। दुग्धोपसिक्ते भक्ते "क्षीरौदनं भुक्तमथानुवासयेत्" सुश्रु॰

क्षीव निरासे भा॰ प॰सक॰ सेट्। क्षीवति अक्षीवीत् चिक्षीव। निरासः फुत्कारः तत्र अक॰, मुखेन श्लेष्मादेर्वमनञ्च तत्र सक॰ इति भेदः।

क्षु क्षुतौ पु॰(हाँचि) अदा॰ अक॰ सेट्। क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति अक्षावीत् क्षुक्षाव क्षविष्यति। उगन्तत्वात् किति क्षति अनिट् क्षुतम्। क्षुतिः क्षुत्वा। क्षयथुः "पुरा क्षुक्षाव चाशुभम्" भट्टिः। "क्षुतकं कामिनि क्षुक्षुवे मृगाक्ष्या" माघः "क्षुत्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽन्तं वचः। पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्"। "क्षुयतौ जृम्भमाणां वा" मनुः। "क्षतोत्पतनजृम्भासु" ति॰ ब्र॰ पु॰। "रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्र्या" चोरप॰।

अव + अधःस्थस्य क्षवधुना दूषणे "अवक्षुतं केशपतङ्कीटैः" यमः। अवक्षुतं उपरिक्षुतक्षुतेन दूषितम्। "पतिताक्षमवक्षुतम्" मनुः "अवक्षुतम् उपरिक्षवक्षुतम्" कुल्लू॰ अन्योपसर्गपूर्व्वस्तु तत्तद्द्योत्यार्थयुक्तक्षुतौ।

क्षु पु॰ क्षुद्–बा॰ डु। १अन्ने निघण्टुः "तत्तद्यदी मनसोवेनसा वाग्ज्येष्ठाय वा धर्म्मणि क्षोरनीके" ऋ॰ ६।५।७,२२ क्षण–हिंसायां डु। २सिंहे एकाक्षरकोषः ३स्तवादिशब्दे क्षुमत्

क्षुण पु॰ क्षु–नक्। अरिष्टवृक्षे शब्दच॰

क्षुण्ण त्रि॰ क्षुद्–क्त। १अभ्यस्ते, २विच्छिन्ने ३चूर्णीकृते च जटा॰। "अधीक्षणमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम्" "क्षुण्णं यदन्नःकरणेन दत्ताः" "क्षुण्णं क्षणं यदुबलैर्दिवमातितांसुः" इति च माघः। "रेखामात्रमपि क्षुण्णात्" रघुः। "क्षुण्णभिन्नविपक्षकैः" भट्टिः

क्षुत् स्त्री क्षु–संप॰ भावे क्विप्। क्षुते (हाँचि) अमरः।

क्षुत न॰ क्षु–भावे क्त। क्षवथौ (हाँचि) अमरः क्षवथुशब्दे विदृतिः। क्षुतस्य शुभाशुभसूचकत्वं, वसन्तराजशाकुने १५अ॰ "अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण महाप्रभाव विभावयामः। नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता मृगाधिनाथादिव वनसत्त्वाः। सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम्। यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरञ्च गन्तुः। निषेधमध्येऽप्यभिधां दक्षिणे च धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे। तत्पृष्ठभागे कुरुते ऽर्थसिद्धिं क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति। भोगाय वामस्य पृष्ठे कर्णे च वामे कथितं जयाय। सर्व्वार्थनाशाय च वामनेत्रे जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव। क्रमाच्चिरेधं गमनस्य विघ्नं कलिं सप्तदशि क्षुतसुस्वरोगम्। करोति रोगक्षयमर्थलाभं दीप्त्यादिनाशञ्च क्षुतं करोति। प्रागास्यपुंसः परतोऽपरा स्यात् पुनः पुनर्व्यंतत एव जातम्। हृद्वाच्छिरोर्व्या कफतो हठाद्वा जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति शस्तम्। आद्यत्रयोर्न स्वजने प्रशस्तं क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ। भवेत् कथञ्चिदुदि भोजनान्ते भवेत्तदाप्ये न हि भोज्यलाभः। आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्ततः किं जातानजातान् शकुनाञ्जिहीते। क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन् प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम्। क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं यात्रोत्सवेनापि मनागदोषम्। तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन क्षुतं यतश्चाशु फलं विवक्षे"। इति।

"क्षिक्षायां लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वे महाफलम्। आग्नेये शोकसन्तापौ, दक्षिणे हानिमाप्नुयात्। नैर्ऋते शोकसन्तापौ, मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे। अन्नं प्राप्नोति वायव्ये, उत्तरे कलहो भवेत्। ईशाने मरणं मोक्षं, मोक्षं क्षिक्षाफलाफलम्" गारुडपु॰ ६०अ॰

तिथित॰ वर्षलग्नवाक्यम् "वित्तं ब्रह्मणि, कार्यसिद्धिरतुला शक्रे, क्षुताशे भयं, याम्यामग्निभयं, सुरद्विषि कलिं, लाभः ससुहृत्सखे। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं, दिव्याङ्गना चोत्तरे, एशान्यां मरणं ध्रुवं निर्गदितं दिग्लक्षणं खञ्जने। व्येष्ठीकृते क्षुतेऽन्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" इति। क्वचित्तस्य शुभसूचकता यथा "आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे। विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" क्षुतनिमित्तं शुद्ध्यर्थमाचमनं कर्त्तव्यम् यथाह याज्ञ॰ "स्नात्वा पीत्वा क्षुते स्वप्ने भुक्त्वा वस्त्रोपसर्पणे। आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च"। अशुद्धौ स्मृतिः "क्षुते निष्ठीविते स्वप्ने परिधानेऽनुपातने। कर्म्मस्थ एषु

नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्"। अन्यच्चुते जीवशब्दः प्रयोज्यः यथा मदनपरिजातधृतम् "जीवेति क्षवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्ते त्वया सहेति" "क्षुतोत्पतनजृम्भाश्च जीवोत्तिष्ठाक्षुनिध्वनिः। शवोरपि च कर्त्तव्योऽन्यथा ब्रह्महा भवेत्" तिथ्यत०। "दीर्घापुष्कृत् क्षुतं दीर्घं युगपद्विपिधिङ्कृतम्" काशीख०स्त्रीलक्षणे। असंयुतमुखस्य क्षुतकरणं निषिद्धं यथा विष्णुध०"नासंवृतमुखः कुर्य्याज्जृम्भां तथा क्षुतम्"। "स्वनितं प्रतिक्षुतमिवोपशुश्रुवे" भाषः ताजकोक्तायाम् २अरिष्टयो अरिशब्दे २५५पृ० विवृतिः "क्षुताख्यद्या न शुभंतदापि"। "क्षुतदृष्ट्या रिपोर्भयम्" नीलक०।

क्षुतक पु० क्षुताय साधु कन्। राजिकायाम् राजनि०।

क्षुताभिजनन पु०क्षुतमभिजनयति अभि+जन-णिच्-ल्यु। (राड) क्षणसर्षपभेदे अमरटीकायां स्वामी

क्षुत्करी स्त्री क्षुतं करोति क्षु+ट ङीप्। सर्षपीवृक्षे शब्दच०

क्षुद गतौ निष० भ्वा० प० सक० सेट्। क्षोदति अक्षोदीत् क्षुक्षोद। "उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा" ७,८५,१, क्षोदसा आपो रिणते वनानि" ऋ०५,५८,६।

क्षुद पेषणे क्रया० उभ० सक० अनिट् इरित्। क्षुणत्ति अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षुत्त। क्षुक्षोद क्षुक्षुदे। क्षुसुः क्षुन्दन् क्षुन्दानः। क्षोदः। "क्षुसुभिस्त्रिपक्षकैः" क्षुनन्ति सर्षपान् पातालेऽभट्टिः। "ते सं व्याक्षिपुरक्षौत्सुः" "अक्षुण्णहाजिकुम्भरम्" भट्टिः "षष्ठः सरक्षनसरक्षखाद्यसक्षजक्षोदक्षमे" नैषधम्। उपसर्गपूर्व्वस्तु तत्तद्धात्वार्थे युक्ते पेषणे। [कविक०।

क्षुद स्त्री क्षुद-क्षय० भावे क्विप्। चूर्णने "क्षुदिर क्षदि"

क्षुद्र त्रि० क्षुद-कर्त्तरि रक्। १क्षुद्रपणे २अधमेऽक्रूरे४अल्पे च मेदि०। ५दरिद्रे हेम०। ६तन्नडुलीयशाके पु० संज्ञिप्रभा०। "क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने" कुमा०"क्षुद्राः संत्रासमेते विजहतु हृदयः" सा०द०। "कामात्मा विषयः क्षुद्रः" मनुः। ततः अतिशयने इष्ठन् इयसुन् रलोपे गुणः। क्षोदिष्ठ क्षोदीयस अतिशयरूपपदौ त्रि०। "हृहत्सहायः कार्य्यानं क्षोदीयानपि गच्छति" माघः

क्षुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क०। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रकण्टकी स्त्री क्षुद्रं कण्टकं यस्याः गौ०ङीष्। १इक्ष्वाम् भावप्र० क्षुद्रभण्टाकीति वा पाठः

क्षुद्रकण्टिका क्षुद्रं कण्टकं यस्याः टाप् अत इत्वम्। कण्टकारिकायाम् शब्दच०।

क्षुद्रकमानस न० काश्मीरदेशस्थे कङ्कुमोत्पत्तिस्थानभेदे। "काश्मीरेषु सरोमान्ना दिव्यं क्षुद्रकमानसम्" सुश्रु०

क्षुद्रकम्बु पु० कर्म्म०। शम्बूके (शामुक)। हेमच०

क्षुद्रकारवेल्ली स्त्री कर्म०। वनकारवल्लीभेदे राजनि० ष्ठषो० क्षुद्रकारलिकाप्यत्र राजनि०

क्षुद्रकुलिश पु० नि० कर्म०। वैक्रान्तमणौ राजनि०

क्षुद्रकुष्ठ न० कर्म० सुश्रुताद्युक्तेषु एककुष्ठादिषु एकादश कुष्ठभेदेषु कुष्ठशब्दे विवृतिः [शुरे राजनि०

क्षुद्रक्षुर पु० क्षुद्रक्षुरस्येवाकारोऽस्त्रस्य अच्। क्षुद्रगोक्षुरक क्षुद्रगोक्षुरमिव कायति कै-क (छोटगोक्षुरे) गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्किण्याम् (वुड्डुर) अमरः

क्षुद्रघण्टिका स्त्री० घण्टा+अल्पार्थे कन् घण्टिका कर्म्म०।

क्षुद्रघोली स्त्री नि० कर्म०। १चिरिल्लिकाक्षुपे राजनि०

क्षुद्रचक्षु पु० क्षुद्र चक्षुरिवाकारोऽस्य। क्षुपभेदे राजनि०

क्षुद्रचन्दन पु० नित्य कर्म०। रक्तचन्दने राजनि०

क्षुद्रचिर्भटी स्त्री नि० कर्म०। गोपालकर्कटयां राजनि०

क्षुद्रचूड पुं स्त्री क्षुद्रा चूडा यस्य (गुणसालिक) खगभेदे शब्दच०

क्षुद्रजन्तु पु० कर्म०। 'क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्रएव वा। शतं वा प्रस्तौ येषां केचिदान कुलादपि" इत्युक्ते स्वल्पे १जन्तौ। २शतपदां शब्दमाला

क्षुद्रजम्बू स्त्री कर्म०। भूमिजम्बूग्राम् शब्दच०।

क्षुद्रजातीफल पु० कर्म०। अमलके राजनि०

क्षुद्रजीरक न० कर्म०। कणजीरके, लुगन्ये शब्दच०

क्षुद्रजीवा स्त्री कर्म०। जीवन्तीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म०। बर्बरीभेदे राजनि०

क्षुद्रदंशिका स्त्री नि०कर्म०। (छोटडाँश) दंशभेदे जटा०।

क्षुद्रदुरालभा स्त्री नि०कर्म०। स्वल्पदुरालभाभेदे राजनि०

क्षुद्रदुस्पर्शा स्त्री नि० कर्म०। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म०। कर्कटवृक्षे राजनि०।

क्षुद्रधान्य न० कर्म०। तृणधान्ये कङ्कुप्रभृतौ भावप्र० "क्षुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तृणधान्यमिति स्मृतम्। क्षुद्रधान्यं मधुरं स्निग्धं कषायं लघु लेखनम्। मधुरं कटुकं धात्वे रूक्षञ्च क्लेदशोषकम्। वातलन्तु बद्धविट्कञ्च पित्तरक्तकफापहम्" तद्गुणा उक्ताः।

क्षुद्रनासिक त्रि०क्षुद्रा नासिकाऽस्य। ह्रस्वनासिके (खाँदा)

क्षुद्रपत्रा स्त्री क्षुद्रं पत्रं यस्याः टाप। चाङ्गेर्य्याम् (चुको पालङ्)। हारा०। २स्वल्पपत्रान्विते त्रि०। गौरा० ङीष्। ३वचायां स्त्री राजनि०।

क्षुद्रपनस पु० नि० कर्म्म० । नकुचे (माँदार) राजनि० ।

क्षुद्रपर्ण पु० क्षुद्रं पर्णमस्य । १अर्जके वर्बरीभेदे राजनि० । २स्वल्पपत्रयुक्ते त्रि० । [क्षुपभेदे राजनि० ।

क्षुद्रपाषाणभेदा स्त्री नि० कर्म्म० । गिरिभवे कन्दरोत्थे

क्षुद्रपिप्पली स्त्री नित्य० कर्म्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि०

क्षुद्रपृषती स्त्री नित्यं कर्म्म० । सूक्ष्मविचित्रबिन्दुयुक्तायां पृषत्यां मृगीभेदे "पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती मैत्रावरुणयः" यजु० २४,२, अत्रत्यवेददीपे उक्तार्थकता दृश्या

क्षुद्रपोतिका स्त्री नि० कर्म्म० । मूलपोतिकायां राजनि० ।

क्षुद्रफल(क) क्षुद्रं फलमस्य वा कप् । १जीवनवृक्षे शब्दच० । २भूमिजम्बुवृक्षे शब्दमा० । कबभावे । ३इन्द्रवारुण्यां ४गोपालकर्कट्याम् ५अग्निदमन्यां ६कण्टकारिकायां च स्त्री राजनि० टाप् ।

क्षुद्रभण्डाकी स्त्री नि० कर्म्म० । वृक्षत्यां राजनि० ।

क्षुद्रमत्स्य पु० कर्म्म० । स्वल्पमत्स्ये (छोटमाँछ) "क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः । लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । अतिसूक्ष्माः पुंस्वहराः रूक्षाः कासानिलापहाः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

क्षुद्रमुस्त स्त्री नि० कर्म्म० । कसेरुक्षुपे राजनि० ।

क्षुद्ररोग पु० कर्म्म० । सुश्रुतोक्ते चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगभेदे यथा "अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विद्रधी कच्छपिका वल्मीक मिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभः कच्छा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽलजी विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरश्लीपदेन्द्रलुप्ते दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्म्मशकश्चर्म्म कीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकशो निरुद्धगुदोऽक्षिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति । स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा सूक्ष्मसन्निभा । कफवातोत्थिता श्लेया बालानामजगल्लिका १ । यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिडका श्लेष्मवानाभ्यां यवप्रख्येति२ सोच्यते । वनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् । अन्धालजी३ बह्वपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् । विद्रधीं बहिर्दाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम् । विद्रधीमिति४ तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् । अन्तर्मुखः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः । कफानिलाभ्यामुद्भूतां विद्यात्तां कच्छपीं५मिति । पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्धजत्रुणि । ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते । तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिर्न्नगैर्वृतः । व्याधिर्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः । पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धिन्तु ७ तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् । कर्णोपरि समन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोत्थरुक् । शालूकवत्यनसिकां ८ तां विद्यात् श्लेष्मजातजाम् । कृतुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् । पाषाणगर्दभं ९ विद्याद्बलासरुधिरात्मकम् । विसर्पर्षभवत्पित्तात्तं यो दाहज्वरकरस्तनुः । अपाकः श्वयथुः पित्तात् क्षेयो जालगर्दभः१० । बाह्वपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात्सम्भूतां कक्षामिति११ विनिर्दिशेत् । अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः । कचित्सर्वत्र वा देहे सङ्गता विस्फोटका१२ इति । कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः । सप्ताहाद्दशरात्राद्वा पक्षाद्वा म्लानिमानवम् । तामग्निरोहिणीं १३ विद्यादसाध्यां सन्निपाततः । नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वायुश्च वेदनाम् । करोति दारुणपाकौ च तं व्याधिं चिप्प१४मादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं नखोपनखमित्यपि । अभिघातात्पुनर्दुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः । भवेत्तु कुनखं१५ विद्यात्कुलीनमिति संज्ञितम् । गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरि स्थिताम् । कफादल्पप्रपाकान्तां विद्यादनुशयीं१६ भिषक् । विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु । रक्तां विदारिकां१७ विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम् । प्राप्य मांसिरास्नायुश्लेष्म मेदस्तथाऽनिलः । ग्रन्थिं करोति भिक्षोऽसौ मधुसर्पिर्व्वसानिभम् । स्ववत्यास्रावमत्यर्थं तत्र दृष्टिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्पुनः । दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्बुदम्१८ । पामाविचर्च्चिकौ१९ २०कुष्ठेषु रकसा२१च प्रकीर्त्तिता । परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं२२ सरुजां तलसंश्रिताम् । शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते घ्रणाम् । स कीलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा । कीलमात्रः सरुक्स्रावी जायते कदरस्तु२३ सः । क्लिष्टाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ । दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं २४ तं विनिर्दिशेत् । रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति

रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं २५खालित्यं रुज्यते च विभाज्यते। दारुणा कण्डूरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते। कफवातप्रकोपेण विद्यादारुणकन्तु२६तम्। अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुकेदानि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरूंषिकाम्२७। क्रोधशोकश्रमक्षतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तञ्च केशान् पचति पलितं२८तेन जायते। दाहज्वररुजावन्तस्ताम्र: स्फोटाः सपीतकाः। गात्रेषु वदने चापि तां विद्यात्तु मसूरिकाः२९। शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः। जायन्ते पिडका यूनां ३०पक्ष्मो या सुखदूषिकाः। कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डुमत्पाण्डुमण्डलम्। पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं३१ कफवातजम्। नीरुजं समसुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम्। सइजं रक्तमोक्षञ्च श्लक्ष्णं जतुमणिं ३२विदुः। अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते। माषवत्कृष्णतुत्थपद्मनिलान्यर्श३३दिशेत्। सप्तत्वाननिदानाभ्यां चर्मकीलं३४ प्रकीर्त्तितम्। कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान्३६। मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम्। सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छ३५मित्यभिधीयते। क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। सहसा सूक्ष्ममागम्य मण्डलं विसृजेत्ततः। नीरुजं तनुकं श्यावं सुखे व्यङ्गं ३७तमादिशेत्। मर्द्दनात्पीडनाच्चापि तथैवाल्पभिघातनः। मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते पर्वतश्वरः। तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म्म प्रतिनिवर्त्तते। मणेरधस्तात्कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते। सवेदनः सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित्। आगन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम्३८। सकण्डूः कठिना चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता। अल्पीयसी यदा हर्षाद्वालां गच्छेत्तृस्त्रियं नरः। हस्तानिघातादथ वा चर्म्म गच्छत्यसृग्दर्शिते बलात्। मर्द्दनात्पीडनाच्चापि शुक्रवेगविघातनः। यस्याववाप्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम्३९। वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म्म संश्रयते मणिम्। मणिश्चर्म्मोपनद्धन्तु मूलस्रोतोरुणद्धि च। निरुद्धप्रकसे तस्मिन्नन्द्धारमवेदनम्। मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिश्चैव विदीर्य्यते। निरुद्धप्रकसं४०विद्यादरुद्धं चावपाटिकाम्। वेगसन्धारणाद्वायुर्विकृतो गुदमाश्रितः। निरुणद्धि महास्रोतः क्षुभ्यते चोदरं करोति च। मार्गस्य सौक्ष्म्यात् लक्ष्यत्वं पुरोषं तत्र गच्छति। यस्मिन्नुद्गुदं४१व्याधिमेनं विद्यात्सु दुस्तरम्। शल्यमूलसमायुक्तेऽथवैतेऽपाने शिरोभवेत्। क्षिप्तस्त्वाध्मायमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा। कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटास्रावश्च जायते। एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादक्षिपूतनम्४२। स्नानोत्सादनहीनस्य मलो दूषणसंश्रितः। प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात्स कण्डूं जनयेत्तदा। तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटास्रावश्च जायते। प्राड्मुखशकृच्छू४३तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्। प्रवाहणातिसारास्यां निर्गच्छति गुदं बहिः। रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत्।

क्षुद्रल त्रि० क्षुद्राःक्षुद्ररोगाः सन्त्यस्य सिध्मा० लच्। क्षुद्ररोगयुक्ते

क्षुद्रवर्वरा स्त्री निन्द्यकर्म्म०। वरटायां राजनि०

क्षुद्रवल्ली स्त्री निन्द्यकर्म्म०। मूलपोतिकायाम् राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकिनी स्त्री नि०कर्म्म०। श्वेतकण्ठकार्य्यां राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकी स्त्री नि० कर्म्म०। वृहत्यां अमरः

क्षुद्रशङ्ख पु० नित्य कर्म्म०। शङ्खनखे(जोङड़ा) अमरटीका

क्षुद्रशर्करा स्त्री नि०कर्म्म०। यावनालशर्करायाम् राजनि०

क्षुद्रशार्दूल पुंस्त्री नि० कर्म्म०। क्षुद्रव्याघ्रे (चितावाग) [वति त्रि० राजनि०

क्षुद्रशीर्ष पु०क्षुद्रं शीर्षमस्य। १मयूरशिखाद्वृक्षे, २स्वल्पशीर्षवति त्रि०

क्षुद्रशुक्ति स्त्री नि० कर्म्म०। जलशुक्तिकायाम्। स्वार्थे क तत्रैवार्थे राजनि०

क्षुद्रश्यामा स्त्री नि० कर्म्म०। कटभीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्लेष्मातक पु० नि० कर्म्म०। भूकर्बुदारकवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्वास पु० कर्म्म०। श्वासरोगभेदे

"क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च षड्विधा भिद्यते स महाव्याधिः श्वासएकोविंशेषतः। प्रायूपं तस्य कृत्वीडा भवेद्घोरतिः परा। आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च। किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते। निषसस्थैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इतिसंज्ञितः" सुश्रु०

"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवातसदोरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थदुःखेनाङ्गप्रबाधकः। क्षिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखं वर्थतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्धि चिरां गतिम्। नेन्द्रियाणां वृथाञ्चापि कांक्षिदुत्पादयेद्बुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाप्युक्तलक्षणाः" भावप्र०

क्षुद्रश्वेता स्त्री सुश्रुतोक्ते अर्कादिगणे ओषधिभेदे श्वाश्चेन्द्र पुत्रो क्षुद्रश्वेता महाश्वेत्यादि" सुश्रुतः

क्षुद्रसहा स्त्री सह–अच क्षुद्रस्य सहा ६त०। १सहपर्ण्याम् २मार्जारगन्धायाञ्च राजनि०

क्षुद्रसुवर्चा न० नि० कर्म्म०। पित्तले राजनि०

क्षुद्रहिङ्गुली स्त्री कर्म्म०। १कण्टकार्य्याम्। स्वार्थे क अणो ङीप्। अल्पार्थे शब्दच०।

क्षुद्रा स्त्री क्षुद–रक्। १वेश्यायाम्, "क्षुद्राक्षिस्थितभवनाः" काद० २कण्टकार्य्याम्, ३सरघायाम्, अमरः ४मक्षिकामात्रे, ५चाङ्गेर्य्याम्, ६क्षिंखायम्, हेमच० ७गवेधुकायां (गड-गड़ेधान) रत्नमा० ८वादरतायाम्, शब्दर० "क्षुद्राभि-रक्षुद्तराभिराकुलम्" माघः "क्षुद्राभिः सरघाभिः" मल्लि० ९व्यङ्गायाञ्च। क्षुद्राभिः निर्वृत्तम् अण्। क्षौद्र मधुनि "स क्षौद्रपटलैरिव" रघुः [कायाम् राजनि०

क्षुद्राग्निमन्थ पु० कर्म्म०(छोटगणिआरी) स्वल्पगणिकारि-

क्षुद्राञ्जन न० सुश्रुतोक्ते अञ्जनभेदे "गोमूत्रपित्तमदिरा शुक्तक्षा-लीरसै पचेत्। क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यतयजत् स्त्रैफलेऽपि वा। गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलं सैन्धवो-पक्षितं युञ्जात्। क्षिप्तं वेणुशङ्खरे। मेदो यकृद्दृषत्क्षाजं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु। रक्तामलकक्षारापि पक्वं सम्यग्नि-धापयेत् कोशे खदिरनिर्य्यासे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं स्थितम्"।

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात पु० क्षुद्राणामण्डमत्स्यानामण्डा भिनवजातानां मत्स्यानां संघातः। (पोनार आँक) पोताधाने अमरः

क्षुद्रादिकषाय पु० चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे "क्षुद्रास्मृता नागरपुष्करास्त्रयैः कृतः कषायः कफमारुतोद्भवे। सश्वा-सकासारुचिपार्श्वरुग्भवे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते"

क्षुद्रापामार्ग पु० नि० कर्म्म०। रक्तापामार्गे राजनि०

क्षुद्राकमलसंज्ञ पु० क्षुद्राश्चलकस्य संज्ञेव संज्ञा यस्य। कर्कटशृङ्गे राजनि०

क्षुद्राम्र पु० नि० कर्म्म०। कोयाम्बे राजनि०

क्षुद्राम्रपनस पु० नि० कर्म्म०। नकुच त्रिका०

क्षुद्रालता स्त्री अस्या अमरसा कर्म्म०। १चाङ्गेर्य्याम् हारा० (चुकोपालङ्ग) स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। २अपामार्ग-ल्याम् राजनि०

क्षुद्रिका स्त्री क्षुद्रैव क। दंशे(डाँस) राजनि०

क्षुद्रीय त्रि०क्षुद्र+उत्करा० चतुरर्थ्याम् छ। क्षुद्रनिर्वृत्तादौ

क्षुद्रेङ्गदी स्त्री नित्यकर्म०। यवासे राजनि०

क्षुद्रेर्वारु पु० कर्म०। गोपालकर्कट्याम् राजनि०

क्षुद्रोदुम्बरिका स्त्री कर्म०। काकोदुम्बरिकायाम् राजनि०

क्षुद्रोपोदिका स्त्री नि० कर्म०। मूलपोतिकायाम् राजनि०

क्षुद्रालूक पुंस्त्री कर्म०। उलूके राजनि०

क्षुध बुभुक्षायां दिवा० पर० सक० अनिट् लटित। क्षुध्यति अक्षुधत्। चुक्षोध क्षुत्। क्षुधा क्षुधितः। क्षुधित्वा। "क्षुध्यङ्गोवय आसुतिदाः ऋ० १,१०४,७, मा क्षुधन्मा-रुषत्" अथ० २,२६,४, क्षुध्यतोऽप्यघसन् व्याला."। "क्षुधित्वा पक्षिभिर्वनम्" भट्टिः। क्षुधाजातास्य तारका० इनच्। क्षुधित संजातक्षुधे त्रि०

क्षुध् स्त्री क्षुध–भावे संप० क्विप्। १बुभुक्षायाम्। कर्म्मणि क्विप्। २अन्ने निघ० पाठान्तरम्। "यस्य राक्षस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा" मनुः ह्रलन्तत्वात् वा टाप्। क्षुधाख्य स्त्री क्षुधार्त्तः। "या देवी सर्वभूतेषु क्षुधा-रूपेण संस्थिता" देवीमा०। क्षुधा च प्राणिनां स्वाभा-विकदुःखहेतुर्यथोक्तं सुश्रुते "स्वाभाविकाः क्षुत्-पिपासाजरामृत्युनिद्रा प्रभृतयः"। इयञ्च प्राणधर्म्मः यथाह शा०ति० "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ। शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः"। क्षुधा कार्य्याणि यथा

"व्याधयो निर्जिताः सर्वे क्षुधया बलवत्तया। कुण्डली सकटी खञ्जी तथैवालङ्कृतो नरः। क्षुधार्त्तो न विरा-लेत प्रेतवत्कृषितो ह्यणाम्। स्त्रीरत्नं विविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च। न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः। यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति। शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना। न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति। दह्यते वेपते मूढः शुष्यते च क्षुधार्दितः। मूकत्वं बधिरत्वञ्च जडान्धत्वन्तु पङ्गुताम्। रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रयच्छति। भगिनीं जननीं पुत्रं भार्य्यां दुहितरं तथा। भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति"।

क्षुधाकुशल पु० ७त०। विल्वान्तरवृक्षे राजनि०

क्षुधाभिजनन पु० क्षुधामभिजनयति अभि+जन+णिच् ल्यु। १राजिकायां अमरः। २क्षुधाजननमात्रे त्रि०

क्षुधालु त्रि० क्षुध–वा० आलुच्। क्षुधायुक्ते

क्षुधावत् त्रि० क्षुधा–अस्त्यर्थे क्षुधा साध्यतयाऽस्त्यस्या वा मतु-प् मस्य वः। १क्षुधायुक्ते स्त्रियां ङीप्। भैषज्यरत्नाव-ल्युक्तौ २गुटिकाभेदे स्त्री "रसाञ्जनञ्चकाभ्राणि त्र्यूषणं त्रिफला वचा। यमानी शतपुष्पा च चविका जीरकद्व-यम्। प्रत्येकं पलमेषान्तु धत्तूराकर्षा पुनर्णवा। भार्गक

ग्रन्थिकञ्चेन्द्रकेशराजसुदर्शनाः । दण्डोत्पला त्रिवृद्दन्ती जामालरक्तचन्दनम् । भृङ्गापामार्गकुलका मण्डूकञ्च पलार्द्धकम् । आर्द्रकस्य रसेनाथ गुडिकां संप्रकल्पयेत् । वटराख्यिसमाञ्चैतां भक्षयित्वा पिबेदनु । वारि भक्तं जलञ्चैव प्रातरुत्थाय मानवः । वटी क्षुधावती नाम सर्वाजीर्णविनाशिनी । अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भक्षकञ्च नियच्छति । अम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामशूलञ्च यत् । तत् सर्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा । मसूरं वर्ज्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे" ।

क्षुधासागररस पु० भेषज्यरत्नावलुक्ते औषधभेदे "त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् । क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पर्ब्बवदुभिषक् । गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्यात् क्षवङ्गैः पञ्चभिः सह । क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः" । [अमरः । "अन्नस्य क्षधितः पात्रम्"

क्षुधित त्रि० क्षुधा + जातोऽस्य तारः इतच् । क्षुधायुक्ते

क्षुधुन पुंस्त्री क्षुध–उन किच्च । स्त्रेक्षजातौ उज्ज्वल० ।

क्षुप मदे सौ० प० अक० सेट् । क्षोपति अक्षोपीत् चुक्षोप "स सदक्षन्क्षुपलतः" भा० आ० १७१अ०

क्षुप पु० क्षुप–क क्षु–पक् वा । क्षुद्रशाखाशिफे वृक्षे अमरः । वासुदेवस्य सत्यभामाया गर्भजातपुत्रभेदे । "जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः" हरिव० १६अ० । इक्ष्वाकुपितरि २राजभेदे च पु० । "आसीत् कृतयुगे तात ! मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसञ्जिरिति विश्रुतः । प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्येव संज्ञितः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः" भा० आश्व० २अ० । ४द्वार-कापश्चिमस्थे ४पर्वतभेदे ।

"बभौ रैवतकः शैलो रम्यसानुर्महाजिरः । पूर्वस्यां दिशि लक्ष्मीवान् मणिकाञ्चनतोरणः । दक्षिणस्यां लतालेष्टः पञ्चवर्णो विराजते । इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" हरि० १५७अ० ।

क्षुपडोडमुष्टि पु० दोलयति दुल–उत्क्षेपे अच् तादृशोमुष्टिरस्य षष्ठी० कर्म्म० । विषमुष्टिक्षुपे राजनि०

क्षुभ पु० क्षुभ नि० करणे क्तः । १मन्थानदण्डे हेम० "सुधैव मन्दरक्षुभ्य क्षोभिताम्भोधिवर्णना" माघः २क्षोभयुक्ते त्रि० । "पार्श्वौ परिपदे कृत्वा योनिं लिङ्गेन ताडयेत् । बालस्तम्भं धारणं गाढं बन्धोऽयं क्षुब्धसंज्ञकः" रतिम० उक्ते ३रतिबन्धभेदे पु०

क्षुभ सञ्चोचने भ्वा० आत्म० सक० सेट् लृदित् । क्षोभते अक्षुभत क्षुक्षुभे क्षोभ्यम् । क्षोभः क्षोभणम् क्षोभी "तावसौ नापि-चाक्षुभत्" नाक्षुभद्राक्षसोभ्रातः" भट्टिः क्षुब्धः क्षुभितः । "क्षुब्धतोया महावेगाः क्षममानाश्चवाशुगाः" भा० व० ८अ० । "क्षुभिताः सागराः सर्व्वे" रामा० बा० ६५स० । "क्षुक्षुभे द्विषतां मनः" रघुः "यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव" छा० उ० । क्षोभमाणः ।

क्षुभ अक्ष चालने वा दिवा० क्या० अक० सेट् । क्षुभ्यति क्षुभ्नाति अक्षोभीत् । क्षुभितः । "क्षुभ्यन्ति प्रसभमक्षोवि नापि हेतोः" माघः । क्षुभ्नातीत्यत्र क्षुभ्ना० न णत्वम् । प्रादुपसर्गपूर्व्वकस्तत्तद्धोत्यार्थयुक्ते क्षोभे

क्षुभ त्रि० क्षुभ–क । १क्षोभके २प्रवर्त्तके च "मठरारूढदण्डाद्यांस्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान्" भा० व० ३अ० "अशनिक्षुभान् तत्प्रवर्त्तकान्" नीलक० ३सूर्य्यपारिषदभेदे स्त्री । "क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्याभूतमातरः" तत्रैव "क्षुभा नियन्तानुप्रकर्त्त्री देवता" नीलक०

क्षुभित त्रि० क्षुभ–क्त । १आलोडिते, २व्याकुले, ३भीते च हला० । "क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरे" माघः "महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तकेति वेणी०

क्षुभ्नादि पा० उक्ते निमित्ते सत्यपि णत्वनिवृत्तिनिमित्ते शब्दगणे सच गणः "क्षुभ्ना स्नभन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायामयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । स्नतिर्यञ्ङि प्रयोजयति । नरीस्नत्यते । नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आचार्य्यादणत्वञ्च । आचार्य्यभोगीनः । आकृतिगणोयम् क्षुभ्नादिः । "अविच्छिन्नलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य "इति भाष्यम्" न भाभूपूकमीत्यादयस्त्वस्यैव प्रपञ्चः" इति कैयटः । पाठान्तरम् "क्षुभ्ना तृप्नु स्नभन नर नगर नन्दन यङ्लुन्ति गिरिनदी गृह,नमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य्यभोगीन चतुर्हायन इरिकादीनि वनोत्तरपदानि (संज्ञायाम्) इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि केमीर क्षुभ्नादिः" ।

क्षुमत् त्रि० क्षु + अस्त्यर्थे मतुप् । १अन्नयुक्ते उपचारात् २अन्नवत्स्तुत्ये च । "आ त्व इन्द्र ! क्षुमन्तम्" ऋ० ८,८१,१, "क्षुमन्तं स्तुत्यम्" भा०

क्षुमा स्त्री क्षु–मक् । (मसिना) (तिसी) १अतसीधान्ये अमरः । "क्ष्मायी विधूनने क्ष्मायति शत्रून् कम्पयति पृषो० । क्षुमा २शत्रुकम्पके त्रि० "क्षुमाभि पातयै-

नम्" यजु० १०,८ वेददीपे उक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता २गणे सारसुन्दरी ३नीलिकायाम् लताभेदे शब्दमा०। चुमाया इदम् अण्। चौम वस्त्रभेदे "चौमं शाणं वा ब्राह्मणस्य" याज्ञ०

चुम्प गतौ भ्वा०प० सक०सेट्। चुम्पति अचुम्पीत् चुचुम्प

चुर विलेखने तुदा० पर० सक० सेट्। चुरति अचोरीत् चुचोर चुरः।

चुर पु० चुर-क चुरक् वा। १नापितास्त्रे पश्वादीनां २यष्टे, (खुर) अमरटीकायां स्वामी ३कोकिलाच्चे अमरः ४गोचुरे, मेदि० ५अजापिण्डीतके ६वाणे च राजनि० खट्टादिपाढकयाम् धरणिः "छेदयेल्लवणः चुरैः मनुः "संधाय धनुषि चुरम्" रा० आ० ७२अ०। "जुरेण शितधारेण चक्रर्तास्य शरासनम्" रामा० ल० ६२अ०

चुरक पु० चुर-कन्। १गोचुरे, (गोखुरी) २कोकिलाच्चे, मेदिनी ३तिलकवृक्षे अमरः ४भूताङ्कुशे राजनि० स्वार्थे क। चुरशब्दार्थे च

चुरकर्मन् न० चुरसाध्यं कर्म। केशच्छेदने। चुरकर्म्मणि विहितनखत्वादिकं स्मृ० चि० पो० धा० उक्तं यथा "दलचौरनखक्रियात्र विहिता चौलोदिते वारभे पातङ्गारारवीन्विहाय नवमङ्गस्य सन्ध्यान्तगा। रिक्तां पर्वनिशां निरासनरणव्यामप्रयाणोद्यतस्नाताभ्यक्त कृताशनैर्नहि पुनः कार्या हितप्रेप्सुभिः"। स्मृ० चि० "चौलोदितेषु चौलप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्षणत्वात्तदुक्ते जन्मेऽपि च दलचौरनखक्रियात्र विहितोक्ता। "येषु येषु प्रशंसन्ति चुरकर्म मनीषयः। तेषु तेषु प्रशंसन्ति नखदन्तविलेखनमिति"। येषु येषु वारनक्षत्रलग्नादिष्वित्यर्थः। अथ चौरनिषिद्धकाल उच्यते। पातङ्गीति। पतङ्गः पक्षिसूर्ययोरित्यभिधानात् पतङ्गः सूर्यस्तस्यापत्यं पातङ्गिः शनिः आरारवी प्रसिद्धौ। तेषां वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलक्षणत्वात् तेषां लग्नानि मकरकुम्भमेषवृश्चिककर्कसिंहाख्यानि अंशकांश्च विहायेत्यर्थः। उक्तञ्च वसिष्ठेन "हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च श्रवाद्रविष्णुत्रितयाश्विनीषु। सौम्येन्द्रभित्येषु च चुरकर्म शस्तं व्यतीपव्यतिपातवारलग्ने" इति। अतः शुभभपानां वारलग्नांशे चौरं कार्यमिति फलितोऽर्थः। वारफलानि गर्गोक्तानि "भानुरायुः जयति भाग्यं, सोमश्चनैश्चरः। भौमोमाङ्गारकं हन्ति बौधश्चैत्यशुभावकम्। एकादश कविर्दद्यात्तस्मात्ते तु चौरकर्म्मणीति"। लग्नन्यायत्वाङ्गनानाङ्गानां चैतानि फलान्युक्तानि। न केवलमायुर्हानिः किन्तु शस्त्राघातोऽपि पापवारेषु। तदुक्तं वसिष्ठेन "आदित्यभौमार्किदिनेषु धीमान्न दत्तकाष्ठं चुरकर्म कार्यम्। कुर्वन्नवाप्नोति फलं समग्रं शस्त्रेण सम्यक् स्वशरीरघातम्"। तथा नवमंवस्त्रं च विहाय यद्दिने चौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः चौरं न कार्यम्। "उत्कटे भूषिते चैव यानगो नवमेऽहनीति" नारदोक्तेः। यत्तु नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वन्ति तदयुक्तं दिनपदोपादानाप्रसङ्गात्। दिनपदं तिथिपरमिति चेन्न रिक्तायाः वक्ष्यमाणस्वतन्त्रनिषेधानुपपत्तेः। ननु पृथगुपादानात् नवम्यां सर्वथा चौरं निन्द्यमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु तथा नेति चेन्न "चतुर्थीं चैव षष्ठीं च अष्टमीञ्च चतुर्दशीम्। तथा पञ्चदशीञ्चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा। क्षुरकर्म शिरोऽभ्यङ्गन्दन्तधावनमैथुनम्। जन्तुश्चैतानि यः कुर्यात्तच्छीघ्रात्र न तिष्ठति"। चौरे व्यासवचने चतुर्थीं चतुर्दश्योः सर्वथा निषेधाभिधानात्। अतएवासुरार्थं स्फुटमाह पराशरः "चौराच्छ्राद्धवसे त्वङ्गि नेष्टमात्ययिकेष्वपीति" तथा सन्ध्यां प्रातः सन्ध्यां सायं सन्ध्यान्तञ्च विहाय एवं रिक्तां विहाय पर्वगतापि निशां रात्रिमपि विहायेत्यर्थः। व्यवहारिणो विरूपन्ते हितप्रेप्सुभिः शुभोदर्कमिच्छद्भिरेतादृशैः चौरक्रिया हि निश्चयेन न कार्या। कीदृशैः आसनद्रव्यवस्त्रादिः तद्रहितैः रण्यः संग्रामः यानो जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थसद्यतैः कृतोद्योगैः स्नातैरनुष्ठितनित्यनैमित्तिककार्यज्ञानैः यत्तु चौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्रायश्चित्तादौ च तत्र नायं निषेधस्तस्यैव तस्य विधानात्। व्यक्तञ्चैः कृततैलाभ्यङ्गैः कृताशनैः कृतभोजनैः सुवर्णाद्यलङ्कारभूषितैरित्यधिक्ष्येयम्। यदाह वराहः "न स्नातमात्रगमनोत्कटभूषितामात्यक्तभुक्तारणकालनिरासनालसृ। सन्ध्राप्रनिशाशनिकुजार्कदिने च रिक्ते चौरं हितं न नवमेऽह्नि न चापि विष्ट्यामिति" उत्कटानां कुक्कुटासनवदवस्थितानाम्। सन्ध्राप्रलक्षणमपि वराहेणोक्तम् "अर्धास्तमितादुदितात्सूर्यादष्टमं नभोयायत्"। दृढगर्गः "अन्यारार्किवारेषु रात्रौ याते व्रतेऽहनि। श्राद्धाहे प्रतिपद्रिक्ताभद्रा चौरंविवर्जयेत्। सन्ध्राप्रापूर्णिमायातश्चतुर्दश्यष्टमी तथा। आसु सञ्छिन्नं पापं तैले मांसे चुरे भवे दृति"। पी० धा०

"क्रतुपाणिपीडनस्तनिबन्धमोक्षणे चुरकर्म च द्विज-

क्षपात्यया चरेत् । यत्रशाङ्कतीर्थगर्भस्नुमज्जनं क्षुरमाचरेत्र खलु गर्भिणीपतिः" । मू० चि०

"अथ केषाञ्चिन्निमित्तविशेषे चौरस्य विधिनिषेधौ मञ्जुभाषिणोक्तवन्तः । कृतपाणीति यत्र पूर्वार्द्धे बल्पि निषिद्धनक्षत्रादौ एषु कर्मसु क्षुरकर्म चौरंसद्यः कार्यमिति वाक्यार्थः कृतौ यत्ने विधास्यया चौरम् । तथा पाणिपीडो विवाहो लक्षणया ततः प्राग्भाविनि गोदानकर्मण्यपि केचित्तु विवाहे श्मश्रुकर्मणोऽशस्त्यपरं चौरमित्याहुः अतएव शाखाविशेषेण विवाहे चौरमुक्तमित्यूचुः । तथा च श्रुतिः "सुखयितारः स्त्रियाय नावघ्नमूढामित्यादि" । मृतौ मातापित्रोर्मरणे बन्धमोक्षणे कारागृहे बन्धस्य यदामोचनं भवेत्तदा द्विजात्यया राजाज्ञादावपीति बोध्यम् नृपोराजा तस्याज्ञया चौरादेः क्षौरं कार्यमेव यदाह नारदः "नृपविपत्त्यया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे । एतानेऽखिलवारचर्तिथिषु क्षौरमिष्टमिति" । धर्मशास्त्रे "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । आधाने सोमपाने चाष्टसु क्षौरं विधीयते" इति । अथ श्वश्रूति गर्भिणी गर्भवती तस्याः पतिर्भर्त्ताशवत्वाद्गृतकवदनं तीर्थयात्रां उपलक्षणत्वाद्विदेशगमनमपि । सिन्धुस्नानम् समुद्रस्नानं, क्षुरं क्षुरकर्म एतानि कर्माणि न आचरेन्न कुर्यात् । यदाह वसिष्ठः "अष्टनिर्माणमुदधिस्नानं चौलं सुतस्य तु । तीर्थयात्रां नखश्मश्रु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः" । "सिन्धुस्नानं भ्रुवश्छेदं वपनं प्रेतवदाहुः । विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः" धर्मशास्त्रे तु विशेषतः "राजा योगी पुरन्ध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः । मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः" अयञ्च क्षौरादिनिषेधो गुर्विणीपतेः षण्मासादूर्ध्वं न प्राक्, यदुक्तं नारदीये "वपनं तीर्थयात्रासु वर्जयेद्गुर्विणीपतिः । श्राद्धञ्च षण्मासान्मासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदवित्" । श्राद्धं श्राद्धभोजनम् । इदमुत्तरार्द्धं गर्भाधानप्रकरणे वक्ष्यमपि प्रसङ्गादत्रैवोक्तं ग्रन्थकृतेति" । पी० धा०

"क्षपाणां हितं क्षौरमे श्मश्रुकर्म दिने पञ्चमे पञ्चमेऽब्दोदये वा । षडग्निस्त्रिमैत्रोऽष्टकः पञ्चपित्र्योऽब्दतोऽवधार्यमा क्षौरकृन्मृत्युमेति" । मू० चि०

"अथ क्षौरे राज्ञां विशेषं सर्वथा वर्ज्यनक्षत्राणि च भुजङ्गप्रयातेनाह क्षपाणां हितमिति क्षौरमे क्षौरनक्षत्रे विहिते सति पञ्चमे पञ्चमे एव दिने श्मश्रुकर्मसत्त्वशोभाकारि क्षुरकर्म क्षपाणां राज्ञां हितं प्रशस्तं यदाह वसिष्ठः "महीभृतां पञ्चमे पञ्चमेऽब्दि क्षौरं च कार्यं हितशुक्लभेषु" नतु पञ्चमे इति वीप्सोक्त्या नियम । प्रतीतेर्विहितनक्षत्राभावे च सति श्मश्रुकर्म कार्यमित्युक्तं च वसिष्ठेन "न लभ्यते चेच्च तदुक्तधिष्ण्ये तद्भोदये वा निखिलं विधेयमिति" उदयशब्देन मुहूर्त्त इति ब्रुवोव्याकुर्वते तदाह गर्गः "क्षौरकर्म महीशानां पञ्चमे पञ्चमेऽहनि । कर्त्तव्यं क्षौरनक्षत्र्यथवा तन्मुहूर्त्तके इति तेषां क्षौरनक्षत्राणां ये स्वामिनस्तेषां मुहूर्त्ते इत्यर्थः । तांश्च मुहूर्तान् विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अत्र क्षौरपदं श्मश्रुकर्मपरम् । "राजा योगी पुरन्ध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः । मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिरिति" राज्ञो मुण्डननिषेधात् । अतएवोक्तं श्रीपतिना "श्मश्रुकर्म पञ्चमे च पञ्चमेऽब्दि च भूभृताम् । क्षौरभक्षोदये वाऽपि स्वान्निन्द्यतारका न चेत्" इति । निन्द्यतारका जन्मविपदादितारका । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अक्षोदये वेति अस्य क्षौरभक्षोदये लग्ने । यथा मेषलग्नं त्रिंशद्भागात्मकं तत्राद्यांशयोदशभागा १३,२० सर्विंशतिलिप्ता यावता कालेन मेषलग्ने उदयं यान्ति तावद्भिन्नोनक्षत्रमुदयं यातीत्यर्थः । तदनन्तरं तावन्त एवांशा यावता कालेनोदयं यान्ति तावद्भरण्युदय इत्यनेन न्यायेन सर्वेषां नक्षत्राणामुदयाद्येयाः । इयं च व्याख्या वराहपद्यव्याख्यावसरे भट्टोत्पलेनाभ्यधायि । पितृश्वरणास्त्वेवं व्याकुर्वते । यस्मिन्काले अश्विन्या उदयः क्षितिजसंबन्धः संपद्यते तं समयमारभ्य यावद्भरणेरुदयः क्षितिजसंबन्धस्तदन्तराले यावान्कालः सोऽश्विन्या उदय उच्यते । एवं सत्युदयन्नद्वयांशान्तरालाङ्कितमार्गेण यावानिष्टकाल आगच्छेत्स एव तत्तन्नक्षत्रोदय इति निष्कृष्टार्थ इति । नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्छुभवारोऽप्यत्रैवार्थे ज्ञेयः । तत्रोक्तं नारदेन "यस्य क्षेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । तस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदेति" । क्षणवारः कालहोरा । एवं सति निषिद्धनक्षत्रवारेष्वपि प्रथमश्मश्रुकर्म कार्यमिति युक्तमुत्पश्यामः । षडग्निरिति । अग्निः कृत्तिका क्षौराहत्या पञ्चारं कृत्तिका यस्य । एवं त्रीणि मैत्राण्यनुराधायस्य अष्टौ का रोहिण्यादयो यस्य । पञ्च पित्र्याणि मघायस्य । अब्धयश्चत्वारोऽर्यमाण उत्तराफल्गुन्यो यस्य । सएतादृशः क्षौरकृत् अकृतः अर्थानन्तरं मृत्युं

माणमेति प्राप्नोति यदाह वसिष्ठः "अष्टाङ्गस्य पिङ्गपञ्चकस्य षडवच्छिष्णुश्चतुरर्थमर्ज्जः। त्रिमैत्रभः पञ्च जसंनिभोऽपि चौरी नरोऽब्दान्निधनं गतः सः" इति। पद्मजो ब्रह्मा तच्छिष्यभल्लाटशङ्खदुपादानं कैमुतिकन्यायसूचनार्थम् ननु रत्नमालायां "षट्लक्षिकः पञ्चमघस्त्रिमैत्रो ब्रह्माष्टकोयश्चतुरुत्तरश्च। चौरी ष वर्षं चतुराननोऽपि न प्राणितीति प्रचुरः प्रवादः" इत्येवं सामान्यतः तिस्रृणामप्युत्तराणां षट्रणादिरोधः इति चेत् मैवं व्यवायुत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्वाद्वसिष्ठवाक्येन सङ्कैकवाक्यतानुरोधाच्चोत्तराफाल्गुन्येव गृह्यते नाषाढभाद्रपदे। यत्र तु वचनानरविरोधो नास्ति पौष्णमारुतभवोत्तरान्वितैरित्यादौ तत्र सामान्यतः सर्वासामुत्तराणां षट्रणं भवति" पी० धा०

"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कर्य्यात्क्षुरः चौरमनुत्कटस्थः। उत्तरास्थितयाम्यरोहिणीरौद्रसार्पपितृभेषु चाग्निभे। श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः" ज्यो० त०

क्षुरधान न० क्षुरोधीयतेऽत्र धा-आधारे-ल्युट्। (भाड) इति ख्याते नापिताध्यासने पात्रभेदे "आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवक्षितः" शत० ब्रा० १४.४.२.१६ [वर्णयुक्ते २शरवणादौ त्रि० राजनि०

क्षुरपत्र पु० क्षुर इव पत्रमस्य। क्षुरधारे बाणे, क्षुरतुल्यपत्रयुक्ते २शरवणादौ त्रि० राजनि०

क्षुरपत्रिका स्त्री क्षुर इव पत्रं यस्याः कप् अतइत्त्वम्। पालङ्क्यां शाके राजनि०

क्षुरपवि त्रि० क्षुरतुल्या पविर्धारास्य। तीक्ष्णाग्रभागे "ते ह स्म क्षुरपवी निमेयम्" शत०३,६,२,६ "क्षुरपवी क्षुरधारे" भाष्यम् निरुक्ते ५.५ पविशब्दस्य पूतार्थकत्वमाह" "पवीरयनेमिर्भवति यद्दिपुनाति भूमिम्। "तं मरुतः क्षुरपविषा व्यघुः"

क्षु(खु)रप्र पु० क्षुरः (खुरः) इव पृणाति हिनस्ति पृ-क। (खुरपी) इति ख्याते २घासच्छेदनास्त्रे, तत्तुल्याग्रफलके २शरभेदे च हेमच०

क्षुरभाण्ड न० ६त०। (भाँड़)ख्याते नापितास्त्रध्यापने पात्रभेदे "शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं क्षौरकर्म्मकरणाय गच्छामि" पञ्चत० [हेमच०

क्षुरमर्द्दिन् पु० क्षुरं मृद्नाति मर्द्द-णिनि। नापिते

क्षुरमुण्डिन् पु० क्षुरेण मुण्डयति मुण्ड-णिनि ३त०। नापिते। यद्वृद्धि०

क्षुराङ्ग पु० क्षुर इवाङ्गमस्य। गोक्षुरे (गोकुरो)। राजनि०

क्षुरिका स्त्री क्षुद्रः क्षुरः कीप् संज्ञा क। १क्षुरिकायां (पालङ्क्) २शाकभेदे राजनि०

क्षुरिकापत्र पु० क्षुरिका क्षुरिकेव पत्रमस्य। शरे राजनि०

क्षुरिणी स्त्री० क्षुर + अस्त्यर्थे इनि ङीप्। १वराङ्गनायाम् २नापितभार्य्यायाञ्च शब्दच०

क्षुरिन् पु० क्षुर + इनि। १नापिते २पक्षी च।

क्षुरी स्त्री सूक्ष्मः क्षुरः ङीप्। क्षुरिकास्याम् हेम०

क्षुल्ल त्रि० क्षुद्र(खुद्द) इकिप् क्षुद्र(खुद्द) तां लाति ला क। १अल्पे, २लघौ, ३कनिष्ठे च हेम० स्वार्थे क। तत्रार्थे

क्षुल्लक त्रि० क्षुधा लक्ष्यते लक-आस्वादने घञर्थे क। १नीचे २अल्पे च अमरः। ३पामरे, हेमच० ४क्षुद्रशङ्खे राजनि०

क्षुल्लतात पु० नित्यकर्म्म०। पितृकनिष्ठभ्रातरि जटाध०। एवं क्षुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादिकनिष्ठभ्रातरि

क्षेत्र न० क्षि-ष्ट्रन्। १शस्याद्युत्पत्तिस्थाने केदारे (खेत) अमरः शस्यभेदेन तस्य नामभेदा शब्दरत्ना० उक्ता यथा

"क्षौद्रिभवोचितं क्षेत्रं क्षैद्रेयं तत् समीरितम्। शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते। यव्यं यवोचितं क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम्। षष्टिकोद्भवनं यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम्। तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि। एवं माष्यन्तु माषीणं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत्। तथा मुद्गस्य मुद्गीनमुद्गयमौद्गीनमित्यपि। अथ मौद्गस्य मौद्गीनमण्डव्यमाण्डवीनवत्। माषकोद्रवमुद्गोमासङ्गाणुप्रभवोचितम्। बीजाकृतसप्तलक्षकृत नीतिसमाह्वये। सीत्यं कक्ष्यञ्च क्षुल्यञ्च क्षुल्लीयाकृतमित्यपि। त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारकृष्टभूमिषु। शस्याकृतं द्विकृल्यञ्च द्विशीत्यं द्विगुणाकृतम्। द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु। द्रोणाढकस्थाप्यर्द्धेवापादौ द्रौणिकस्तथा। खार्यादाढकिकखारीकौ उत्तमर्णादयस्त्रिषु। आदिभ्यां मास्तिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च

२देहे ३अन्तःकरणे ४कलत्रे, ५सिद्धस्थाने च मेदि०। सिद्धस्थानानि कायचैत्यादीनि तानि भारतादौ प्रसिद्धानि कतिचित् संक्षिप्य प्रदर्श्यन्ते

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा "आसङ्गं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत्। कथितं नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमौ"। कामरूपक्षेत्रं यथा। "नाचिरात् कामदं प्रवक्ष्ये क्षेत्रं पीठं निगद्यते। चिराच्च कामदो देवो नचिराद्यत्र मानदः। तत् क्षेत्रमिति लोके यदुगद्यते

पूर्वमुखैर्भिः । कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्" कालिकापु० ५० अ० । गङ्गाक्षेत्रं स्कान्दे "तीरादग्र्यतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते" । नारायणक्षेत्रं यथा "तत्राश्रममवधिं कृत्वा यावद्वटचतुष्टयम् । तत्र नारायणःस्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे । तत्र नारायणक्षेत्रे कलश्लेत्रे वरे पदे । एतेष्वन्येषु वो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं व्रजति च" ब्रह्मवै० पु० प्र० ख० २७ अ० । भास्करक्षेत्रम् "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृते गुरौ । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् । इतिस्मृति समुद्भवलिखितवचनम् । "भास्करक्षेत्रं प्रयागः" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । गयाक्षेत्रं यथा "पञ्चक्रोशं गया क्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः" इति वायुपुराणम् । पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । "सूत उवाच । पुरुषोत्तमाख्यं तमहत् क्षेत्रं परमपावनम्" । "जैमिनिरुवाच । एतत्क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः । स्वयं वपुष्मान् यत्राऽसौ स्वनाम्ना व्यापितं हि तत्" इत्कलखण्डम् । विष्णुक्षेत्राणि यथा "श्रीभगवानुवाच । शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि मेऽधुना । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः । कोकामुखे वराहञ्च नन्दरे मधुसूदनम् । अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् । मौक्ष्योदये तु वैकुण्ठं मन्दरे तु श्रियान्वितम् । अच्युतं मन्दरे तु स्यात्तत्कुण्डे तु नारसिंहकम् । श्रीधरं पुष्करारण्ये गन्धमादने । कुशाश्रमे तपोवासं चक्रिणं गन्धमादने । कुशाश्रमे हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् । गरुडध्वजं तोयकूटे च गोविन्दं नामसाह्वये । वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां त्रयध्वजम् । केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् । पुष्करे पुष्कराक्षन्तु हरिहत्यां जयध्वजम् । क्षीरविन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे । कैलासे वटे महाद्यन्तु मन्मथं तेजसो वने । विशालस्थर्यं विल्वेशं नारसिंहं वने वने । लोकशूले स्थिरं देवशाखे त्रिविक्रमम् । पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः । विद्याधरं वितस्तायां वारणे धरणीधरम् । देवदारुवने गुह्यं कावेर्यां नागशायिनम् । प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः । कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षकम् । त्रिविक्रमञ्चाञ्जिवत्यां लिङ्गकोटे चतुर्भुजम् । हरिहरं वङ्गभद्रायां हत्वा पापात् प्रमुच्यते । विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे भण्डिकुण्डे हलायुधम् । लोकवीरं मयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् । मञ्जीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् । आद्यं विष्णुपदे विद्यात् सूकरे सूकरम् विदुः । कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामनं विदुः । तिलूरे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् । विरजं पुष्पवत्याञ्च वामं चामीकरे विदुः । यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां कृताश्रयम् । चोराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् । शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् । सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते । अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव । क्षेत्राण्यि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः । श्रद्धेयानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः । वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्" नारसिं० पु० ६२ अ० । ह्मेषादि द्वादशराशिषु । "राशिनामानि च क्षेत्रं भस्मर्क्षं स्टक्षनाम च । मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्" । षड्वर्गाः क्षेत्राणि ज्यो० त० च कुजशुक्रनुधेन्दवं सौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ज्योति० त० । "इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संस्कारश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" गीतोक्तेषु ७पदार्थेषु क्षेत्राकारे दलीलावत्यादि प्रसिद्धे त्रिकोणचतुष्कोणादिके पदार्थे तादृक्क्षेत्रभेदात्र रेखाभेदसाध्या यतोरेखाभेदसंज्ञा निरूप्यते तत्राक्षुण्णचरणैः क्षेत्रतत्त्वदीपिकायामित्थमभ्यधायि. यथा

१ यः पदार्थोऽङ्कयितुं शक्यः परिमाणस्थूलत्वदैर्घ्यविस्ताररहितः स बिन्दुः । [(बिन्दुसमुदायोरेखा)

२ यः पदार्थोदीर्घो विस्तारस्थूलत्वाभ्यां रहितः स रेखा

३ यः पदार्थोविस्तारदैर्घ्ययुक्तः स्थूलत्वरहितः स धरातलम्

४ यः पदार्थोविस्तारदैर्घ्यस्थौल्ययुक्तः सः स्थूलपदार्थः ।

५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च ।

६ तत्र या रेखा एकदिग्गमनेनैव चिह्नद्वयान्तराले तिष्ठति, एवं ययोश्चिह्नयोरन्तराले कृताक्षनेकरेखासंस्थितयेनात्यन्तमा सा सरला । यत्र रेखाशब्दस्तत्र सरलैव ज्ञाता ।

७ या रेखा वङ्क्रेनैव प्रतिचिह्नं दिगन्तरे गच्छति सा वक्रा । (उभयलक्षणान्विता मिश्रिता)

८ रेखा च समानान्तरा विषमान्तरा लम्बः सम्पातरेखा च ।

९ ययोः रेखयोरन्तरं समानमेव वङ्क्रेनैव तयोर्योगः

कदापि न भवितुमर्हति सा समानान्तरा रेखा भवति ।

१० ययोरन्तरं विषमम् एवं यद्दिशि वर्द्धने नोत्तरोत्तरमल्पान्तरं यावद्रेखायोगस्तदनन्तरमुत्तरोत्तरमल्पान्तरं विवर्द्धते योगश्च कदापि भवितुं न शक्नोति सा विषमान्तरा ।

११ एकरेखायामन्यरेखासंयोगादुत्पन्नौ कोणौ यदि समानौ भवतस्तदा ते रेखे मिथोऽभिमुखे भवतः ।

१२ या रेखा क्षेत्रपालिमिलिता सती पालिखण्डं न करोति सा सम्पातरेखा भवति । यदुक्तं क्षेत्रसम्पातेन खण्डितं न भवति स क्षेत्रसम्पातः ।

१३ एकंचिह्नाङ्कितेते द्वे रेखे यदि सम्मुखेतरभिन्नदिग्गते भवतस्तदा तच्चिह्ने कोणोभवति ।

१४ कोणास्त्रिविधः समकोणोऽल्पकोणोऽधिककोणश्च ।

१५ तत्र समानरेखायां लम्बयोगादुत्पन्नः कोणः समकोणः

१६ समातिरिक्तोविषमकोणोभवति ।

१७ समकोणान्न्यूनोऽल्पकोणोभवति ।

१८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।

१९ धरातलं द्विविधं समं वर्त्तुलं च ।

२० तत्र यस्मिन्धरातले सरला रेखा सर्वतो भावेन संलग्ना भवति यद्वा यत्र कुत्रापि चिह्नद्वये लग्ना सरला रेखा सर्वतः स्पृशति तद्धरातलं समं क्षेत्रमस् । समातिरिक्तं विषममिति ।

२१ सरलरेखाभिः कुटिलरेखाभिर्वा निबद्धसीमं धरातलं समधरातलक्षेत्रं भवति । यत्र क्षेत्रशब्दस्तत्र समधरातलक्षेत्रं क्षेत्रम्

२२ सरलरेखानिबद्धसीमं धरातलकं क्षेत्रं भुजैः कोणैर्वाऽभिधेयं भवति किन्तु यावन्तोभुजास्तावन्त एव कोणाः भवति । [कोणैर्वाऽनेकविधं भवति ।

२३ त्रिभिर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं त्रिभुजक्षेत्रं भुजैः को-

२४ यस्य त्रयोबाहवः समानास्तत्समत्रिभुजं भवति ।

२५ यस्य द्वौ बाहू समानौ तत्समद्विभुजक्षेत्रम् ।

२६ यस्य त्रयोबाहवोविषमास्तद्विषमत्रिभुजं भवति ।

२७ यस्यैकः समकोणस्तत्समकोणत्रिभुजं क्षेत्रम् ।

२८ समातिरिक्तकोणं विषमत्रिभुजं भवति ।

२९ यस्यैकोऽधिककोणस्तदधिककोणत्रिभुजं भवति ।

३० यस्य त्रयोऽपि न्यूनकोणास्तत्न्यूनकोणत्रिभुजं ज्ञातव्यम् ।

३१ चतुर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं चतुर्भुजक्षेत्रं भवति ।

३२ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परं सम्मुखौ भुजौ समान्तरौ भवतस्तत्समानान्तरभुज चतुर्भुजं क्षेत्रं भवति । तद्ब्रह्ममाणाभिधानं चतुर्विधं तद्यथा ।

३३ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परसम्मुखौ भुजौ समानौ एवमेकः समकोणश्च भवति तच्चतुर्भुजं समकोणायतं भवति।

३४ यस्य चत्वारोभुजा मिथः समानाः कोणाश्च समास्तच्चतुर्भुजं समकोणसमचतुर्भुजं वर्गक्षेत्रं वा भवति ।

३५ यस्य परस्परं सम्मुखरेखाद्वयं समानं समान्तरं च भवति । कोणाश्च विषमास्तच्चतुर्भुजं विषमकोणायतम्

३६ यस्य चत्वारोबाहवः समानाः समान्तराश्च भवन्ति कोणाश्च विषमास्तद्विषमकोणसमचतुर्भुजं भवति ।

३७ यस्य च परस्परं सम्मुखौ भुजौ विषमान्तरौ तच्चतुर्भुजं विषमचतुर्भुजं भवति ।

३८ यस्य भुजद्वयं समानान्तरं तत्समानान्तरविषमचतुर्भुजम्

३९ चतुर्भुजस्यैकान्तरकोणसंलग्ना रेखा कर्णो भवति ॥

४० चतुर्भुजादधिकभुजैर्निबद्धं धरातलं सामान्यतोबहुभुजं क्षेत्रं तद्बहुविधं भुज्ञानुसारेण कोणानुसारेण वा तेषां नामानि

४१ यथा पञ्चभुजं षड्भुजं सप्तभुजमष्टभुजं नवभुजं दशभुजमेकादशभुजं द्वादशभुजमित्यादीनि ॥

४२ तत्र बहुभुजक्षेत्रं यदि समभुजं भवति तस्य कोणा समानाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं समपञ्चभुजमित्याभिधानकं भवति तद्विपरीतं विषमपञ्चभुजमित्यादि ।

४३ एवमेव समत्रिभुजे कोणाः समानाभवन्त्येवेति नियमः तच्चित्रभुजं समानकोणसमत्रिभुजं भवति । यस्य चत्वारो भुजाः समानाः सन्ति तत्समचतुर्भुजं क्षेत्रं भवति ।

४४ यस्य क्षेत्रस्य भुजाः समानाभवन्ति तत् क्षेत्रं समभुजं यस्य कोणाः समानास्तत्समानकोणं क्षेत्रं यस्य भुजाः कोणाश्च समानाभवन्ति तत्क्षेत्रं समकोणसमभुजं भवति

४५ कुटिलरेखया निबद्धसीमं धरातलं क्षेत्रक्षेत्रं भवति सा रेखा परिधिसंज्ञिका पालिसंज्ञिका वा भवति तस्या मध्यबिन्दुः केन्द्रसंज्ञकोभवति ॥

४६ केन्द्राङ्किता क्षेत्रपालिसंलग्ना रेखा व्यासार्द्धं भवति।

४७ या रेखा उभयतः पालिसंलग्ना केन्द्रगा च भवति सा व्यासंज्ञिका भवति ॥

४८ परिधिखण्डस्यापसंज्ञकोभवति ॥

४९ चापोभयप्रान्तगा रेखा चापकर्णसंज्ञिका व्यासंज्ञिका च

५० जीवाचापाभ्यां निबद्धधरातलकं क्षेत्रं धनुःक्षेत्रं चाप क्षेत्रं वा भवति ॥

५१ यस्य चापस्य व्यासरेखा जीवा भवति तत् अर्द्धवृत्तम् ।

५२ केन्द्रद्विःस्पृते द्वे रेखे चापोभयप्रान्तसंलग्ने यदि भवतस्तदा तत्क्षेत्रं वृत्तांशसंज्ञकं वृत्तखण्डकं च भवति ॥

५३ यस्य चापः परिधिपादमितः केन्द्राद्विःस्पृताभ्यां रेखाभ्यां समकोणश्च भवति तद्वृत्तपादक्षेत्रं भवति ॥

५४ क्षेत्रयोर्ऊर्ध्वकोणादाधाररेखायां पतितलम्बमितमौर्व्यम्

५५ समकोणत्रिभुजे समकोणसम्मुखभुजः कर्णोभवत्यन्यौ पार्श्वौ भवतः किं त्वेक आधारोऽन्योलम्बः ॥

५६ अत्र कोणोपलब्धिः कल्पितत्रिभिर्वर्णैर्भवति किन्तु सदैव कोणसंलग्नोवर्णोमध्यउच्चारणीयः ॥

५७ परिधेः षष्ट्यधिकशतत्रयांशोऽंशसंज्ञकोभवति । लवांशस्य षष्ट्यंशः कला । कलायाः षष्ट्यंशोविकला । विकलायाः षष्ट्यंशः प्रतिविकलेत्यादि ।

५८ कोणस्य परिमितिः कोणचिह्नकृतकेन्द्रात् कृते वृत्ते तत्कोणाकारकरेखयोरन्तरालचापगतांशतुल्या भवति सकोणस्तद्वृत्तस्य केन्द्रं भवति ॥

५९ तेषां चापानां केन्द्राद्दूरत्वं समानं भवति येषु केन्द्राद्विःस्तोलम्बः समोभवति ॥

६० येषु दीर्घोलम्बः पतति तेषां दूरत्वं दीर्घं भवति ॥

६१ चापगतैकचिह्नाद्विःस्पृते द्वे रेखे तदन्यचापोभयप्रान्तमिलिते तदुद्भूतः कोणश्चापान्तर्गतकोणोभवति ॥

६२ अनन्तरोक्तकोणादपरादृग्भवः कोणस्तत्कोणसत्त्वे चापोपरिस्थः कोणोभवति किन्तु द्वयोः कोणयोः स्वरूपं समानं तयोः प्रथमोऽन्तर्गतोद्वितीयउपरिस्थइत्येष भेदः

६३ यत्कोणचिह्नं परिधिगतं भवति स पालिकोणोभवति यस्य तच्चिह्नं केन्द्रगतं स्यात्स कोणः केन्द्रकोणोभवति ॥

६४ सरलरेखाक्षेत्रतत्क्षेत्रस्य सर्वे कोणा यदि वृत्तमध्ये परिधिसंलग्नाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं वृत्तान्तर्गतं क्षेत्रोपरिगतवृत्तं वा भवति ॥

६५ यदि सरलरेखाक्षेत्रतत्क्षेत्रस्य मध्ये सर्वभुजसंलग्नः परिधिस्तदा तद्वृत्तं क्षेत्रान्तर्गतं वृत्तोपरिगतक्षेत्रं वा

६६ सरलरेखाक्षेत्रतत्क्षेत्रस्य सर्वभुजसंलग्नायदि तद्भिन्नस्य क्षेत्रस्य सर्वे कोणाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं क्षेत्रान्तर्गतं क्षेत्रोपरिगतक्षेत्रं वा भवति ॥

६७ यद्रेखायाएकांशोवृत्तान्तर्गतोद्वितीयोवर्हिर्गतः स्यात्सा रेखा वृत्तखण्डिनी भवति ॥

६८ ययोर्द्वयोस्त्रिभुजयोर्येषां सरलरेखाक्षेत्रतत्क्षेत्राणां वा प्रतिदिग्भुजे प्रतिदिग्भुजाः समानाः सन्ति तानि परस्परं समभुजानि भवन्ति ययोर्येषां वा प्रतिदिक्कोणैः प्रतिदिक्कोणाः समानास्तानि क्षेत्राणि परस्परं समानकोणानि भवन्ति ॥

६९ उभयोः क्षेत्रयोः परस्परं भुजाः कोणाश्च परस्परं भुजैः कोणैश्च समानाभवन्ति किं वैकस्य क्षेत्रस्य सर्वे भुजाः कोणाश्च द्वितीयक्षेत्रस्य सर्वैर्भुजैः कोणैश्च परस्परं समानाः यथा एकक्षेत्रोपरि द्वितीयक्षेत्रं स्थाप्यते तदा सर्वे भुजाः कोणाश्च सर्वभुजोपरि कोणोपरि च समानरूपेण पतिताः स्युः यथा द्वयोरेकरूपं स्यादीदृक्क्षेत्राण्येकरूपाणि भवन्ति ॥

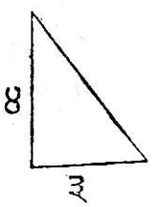
७० येषां क्षेत्राणां प्रतिदिक्कोणाः समानाएवं प्रतिदिग्भुजा एकनिष्पत्तियुताभवन्ति तानि क्षेत्राणि सजातीयानि

७१ क्षेत्रस्याखिलभुजयोगः सीमास्तूत्वमित्युच्यते ॥

एवं रेखानिष्पन्नक्षेत्राणां भुजकोट्यादिमानफलज्ञानार्थं लीलावत्युक्तः क्षेत्रव्यवहारोऽत्र दर्श्यते यथा

"भुजकोटिकर्णानामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टाङ्काक्षोर्यः स्यात्तत्स्वाङ्घ्रिघ्नां दिशोतरोबाहुः । तत्रस्थे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो,दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिक्षत्योरन्तरात्पदं बाहुः। उदाहरणम् । कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः । कोटिन्दोःकर्णतः, कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ।

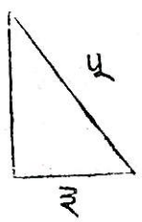
न्यासः

कोटिः ।४। भुजः ।३। भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः । १६। एतयोर्योगात् ।२५।मूलम्।५। कर्णोजातः ॥

॥अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ॥

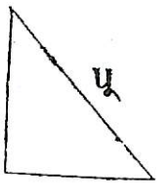
न्यासः

कर्णः ।५। भुजः ।३।अनयोर्वर्गान्तरम् ।१६। एतन्मूलं ।४। कोटिः

॥अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ॥

न्यासः

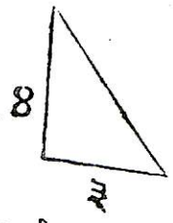

कोटिः ।४। कर्णः ।५। अनयोर्वर्गान्तरम् । ९ । एतन्मूलं । ३ । भुजः "प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

इष्टोरन्तरवर्गेण हिन्ने घाते युते तयोः । वर्गयोगोभवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः । वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्वत्र धीमता ॥

कोटिश्चतुर्दशमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

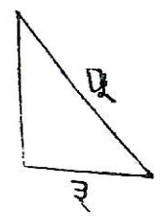
न्यासः

कोटिः । ४ । भुजः । ३ । अनयोर्वर्गौ ।१२। द्विघ्नौ ।२४। अन्तरवर्गेण ।१। युते वर्गयोगः ।२५। अस्य मूलं कर्णः ।५।

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

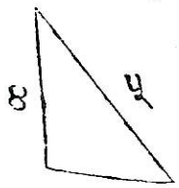
न्यासः

कर्णः ।५। भुजः ।३। अनयोर्योगः ।८। पुनरेतयोरन्तरेण ।२। ऽऽहतोयवर्गान्तरम् । १६ । अस्य मूलं कोटिः । ४ ।

अथ कर्णकोटिभ्यां भुजानयनम् ।

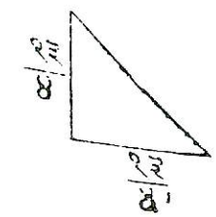
न्यासः

कोटिः ।४। कर्णः ।५। (उक्तरीत्या) जातोभुजः । ३ ।

"उदाहरणम् । साद्वित्रयस्रितोबाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी । तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः

भुजः १३/४ कोटिः१३/४ अनयोर्वर्गयोर्योगः१६९/८ अस्य मूलाभावात्करणी गतएवार्यं कर्णः

अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः वर्गेण सहतेष्टेन हृताच्छेदांशयोर्घातात् । पदं गुणपदच्युतिच्छिन्नकं निकटं भवेत् ॥

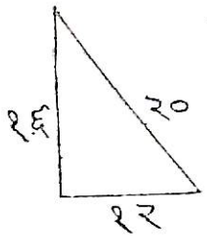
अयं कर्णवर्गः१६९ अस्य छेदांशघातः१३५२ अयुतघ्नः १३५२०००० अस्यासन्नमूलम् ११६७ इदं गुणमूलं १०० गुणितच्छेदेन ८०० भक्तं लब्धमासन्नपदं ४ भागाः ४७ ८०० अयं कर्णः । एवं सर्वत्र ।

"वित्रजात्वे करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टोभुजोऽस्माद्विशुद्धेष्टनिघ्नादिष्टस्य कृत्यैक्यवियुक्तयाप्तम् । कोटिः पृथक् स्वेष्टगुणा भुजोना कर्णोभवेत्तत्प्रथमिदन्तु जात्यम् ॥

इष्टोभुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता द्विःस्थापितेष्टोनयुतार्द्धिता वा । तौ कोटिकर्णाविति कोटितोवा बाहुश्रुती वाऽकरणीगतेस्तः ।

उदाहरणम् । भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णौ वनेकधा । प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ।

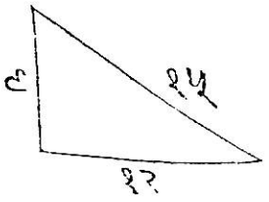
न्यासः

भुजः। १२ । इष्टम् । २ । अनेन द्विगुणेन । ४ । गुणितोभुजः ।४८ । इष्ट । २ । कृत्या । ४ । एकोनया । ३ । भक्तोलब्धा । १६ । कोटिः इष्टयमिष्टगुणा। २२ । भुजो। १२ । जा जातः कर्णः । २० ।

द्वितीयेष्टेन वा ।

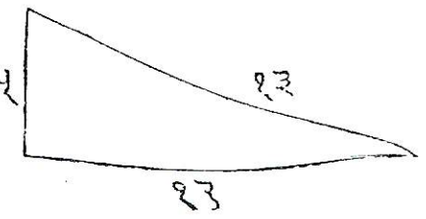
न्यासः

कोटिः । ९ । कर्णः ।१५। (उक्तरीत्यातः)

पञ्चमेनेष्टेन वा

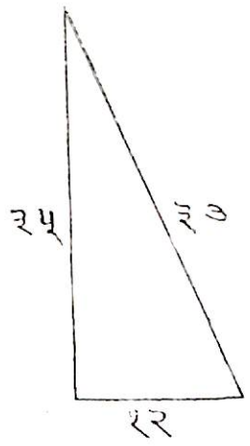
न्यासः

कोटिः । ५ । कर्णः । १३ । (उक्तरीत्यागतः)

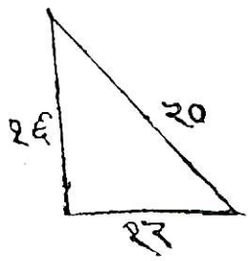
अथ द्वितीयप्रकारेण।

न्यासः

भुजः । १२ । अस्य कृतिः । १४४ । इष्टेन १२। भक्ता लब्धम् । ७२ । इष्टेन । २ । ऊनम । ७० । युतौ । ७४ । अर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ । ३५ । ३७ ।

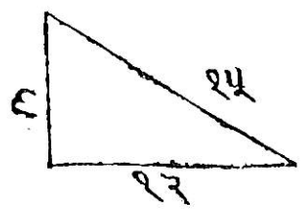
चतुष्टयेन वा ।

कोटिः । १६ । कर्णः । २० ।

(उक्तरीत्यायातः)

षट्केन वा ।

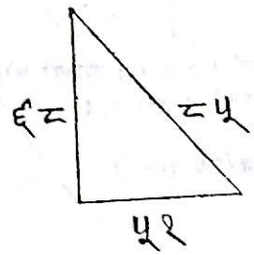

कोटिः । ९ । कर्णः । १५ ।

(उक्तरीत्यायातः)

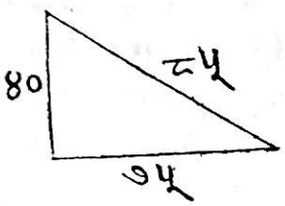
अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयने करणसूत्रं दत्तम् । इष्टेन निघ्नाद्विगुणाच्च कर्णादिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम् । कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥ "उदाहरणम् । षड्भाधीतिमिते कर्णे यौ यायकरणीगतौ । स्यातां कोटिभुजौ तौ मे वद कोविद । सत्वरः

न्यासः

कर्णः । ८५ । अयं द्विगुणः । १७० । द्विकेनेष्टेन हृतः । ३४० । इष्ट० । २ । कृत्या । ४ । सैकया । ५ । भक्तो जाता कोटिः । ६८ । इयमिष्टघ्नगुणा । १३६ । कर्णो । ८५ । मिता जातो भुजः ॥५१॥

चतुष्कघेष्टेन वा ।

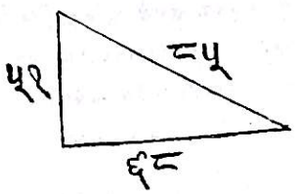

कोटिः । ४० । भुजः । ७५ ।

(उक्त रीत्यायातः)

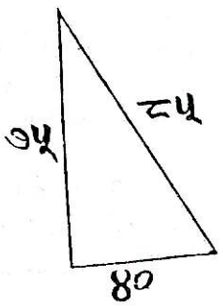
प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं दत्तम् । इष्टवर्गोनसैकेन छिन्नः कर्णोऽथ वा हृतः । फलोनः स्ववधः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥

पूर्वोदाहरणे । न्यासः

कर्णः । ८५ । कल्प द्विकेनेष्टेन जातौ किल कोटि भुजौ । ५१ । ६८ ।

चतुष्केण वा।

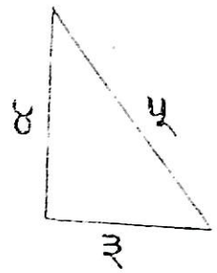

कोटिः । ७५ । भुजः । ४० । अत्र दोःकोट्योर्नामभेद एव केवलं न स्वरूपभेदः ।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं दत्तम् । इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः । कृतियोगस्तयोरेव कर्णस्तात्कर्णधीमतः ॥

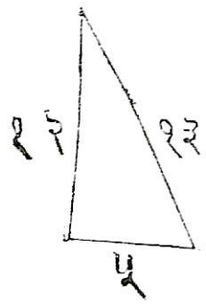
उदाहरणम् । यैर्वैस्त्र्यस्रं भवेज्ज्ञात्यं कोटिदोःस्ववधैः सखे ! । त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ! ॥

न्यासः

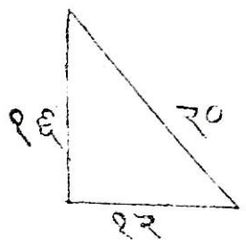
अत्रेष्टे । २ । १ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः । ४ । ३ । ५ ।

(उक्तरीत्यायाताः)

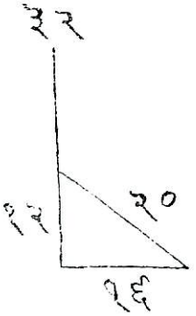
अत्रेष्टे । २ । ३ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः । १२ । ५ । १३ ।

(उक्तरीत्यायाताः)

अत्रेष्टे । २ । ४ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः । १६ । १२ । २० । एवमन्यत्रानेकधा ॥

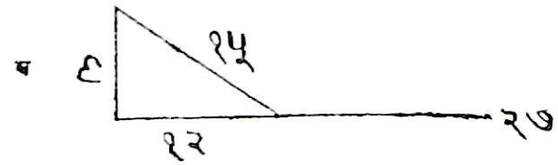
कर्णकोटियुतौ भुजे च क्षाते पृथक्करणसूत्रं दृत्तम् । वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गोनक्षेत्रहृतस्तेन पृथग्युतोनौ । वंशौ तदर्धे भवतः क्रमेण वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे । उदाहरणम् । यदि समभुवि वेणुर्द्विद्वि३२पाणि प्रमाणो गणक ! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः । भुवि न्यप१६मितक्षेत्रेऽङ्ग लग्नं तदग्रं कथय कियन्मूलादेष भग्नः करेषु ॥

वंशाग्रमूलान्तरभूमिर्भुजः । १६ । वंशः कोटिकर्णयुतिः । ३२ । जातेऽधिः खण्डे । २० । १२ ।

लम्बकर्णयोगे दृष्टे कोटिक्षाते क्षातायां पृथक्करणसूत्रं दृत्तम् । स्तम्भस्य वर्गोऽक्षिविलान्तरेण भक्तः फलं व्यालविलान्तरात्तात् । शोध्यं तदर्धं प्रमितेः करैः स्याद्विलाग्रतोव्यालकलाविशेषः ॥

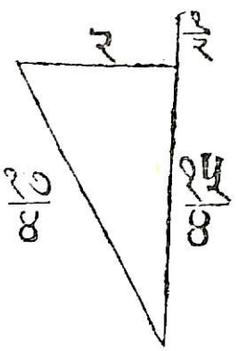
उदाहरणम् । अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाग्निखण्डो स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते विगुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे । दृष्ट्वाहिं विलमात्रजन्तुसपतन्तिर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्विलात्कतिमितैः साम्येन गत्योर्युतिः ॥

स्तम्भः । ९ । अक्षिविलान्तरम् । २७ । जाता विलगत्योर्मध्यहस्ताः । १२ ।

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं दृत्तम् । भुजाहतात्कोटिकर्णान्तराग्रं द्विघ्ना कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम् । तदर्धे क्रमात्कोटिकर्णौ भवेतामिदं धीमताऽवेद्य सर्वत्र योज्यम् । सखे! पद्मतन्मज्जनस्थानमध्यं भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्म दृश्यम् । नलः कोटिरेतन्मितः स्याद्यदम्भोवदैवं समानीय पानीयमानम् ॥

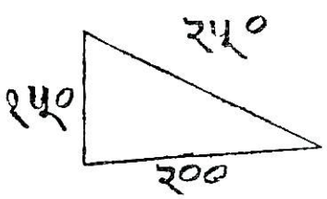
उदाहरणम् । चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे तोयादूर्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम् । मन्दं मन्दं चलितपवनेनाहतं हंसयुग्मं तस्मिन्मग्नं गणक ! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥ न्यासः

कोटिकर्णान्तरम्१/२ भुजः । २ । लम्बं जलगाम्भीर्यम् १५/४ इयं कोटिः इयमेव कलिकामानयुता जातः कर्णः १७/४

कोट्यैक्येनोने कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करणसूत्रं दृत्तम् । द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं तल्लम्बोऽन्तरं तेन विभाजितायाः । तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्नाद्युङ्डीनमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम् । दृष्ट्वाङ्गलग्नतोच्चयाच्छतयुगे वापी कपिः कोऽप्यगादुत्तीर्याथ परोदुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्दूरात् । जातैवं समता तयोर्यदि गताद्युड्डीनमान कियद्विद्वन् ! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाऽऽचक्ष्व मे ॥ ॥ न्यासः

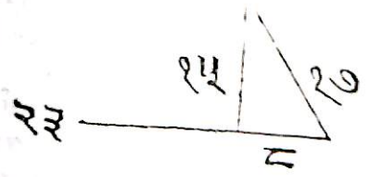
दृग्ज्ञानान्तरम् । २०० । दृग्घोच्छ्रायः । १०० । लम्बमुड्डीनमानम् । ५० । कोटिः । १५० । कर्णः । २५० । भुजः । २०० ।

भुजकोट्योर्योगे कर्णे च क्षाते दृक्करणसूत्रं दृत्तम् । कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणा

द्विघ्नोध्योटोःकोटियोगः स्वगुणेऽस्य मूलम् । योगोद्विधा मूलविहीनयुक्तः स्यातां तदर्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् । दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे ! । भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यासः

कर्णः । १७ । दोःकोटियोगः । २३ । जाते भुजकोटी । ८ । १५ ।

उदाहरणम् । दोःकोटयोरन्तरं शेलाः कर्णोयत्र त्रयोदश । भुजकोटी पृथक्त्वे वदाशु गणकोत्तम ॥

न्यासः

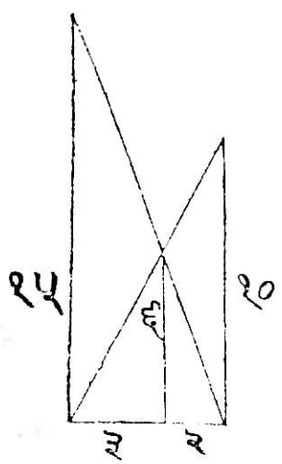

कर्णः । १३ । भुजकोट्यन्तरम् । ७ । लब्धे भुजकोटी । ५ । १२ ।

लम्बाधाबाहुज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । व्यस्योन्यमूलाघ्नसुसंयोगार्धेखंदर्शे योगहृते च लम्बः । बंधौ स्वयोगेन हृतावभीष्टभूघ्नौ च लम्बोभयतः क्षयखण्डे ॥

उदाहरणम् । पंचाष्टसप्तशकरोच्छ्रायवेषोरन्तरमध्यभूमिकयोः । इतरेतरमूलाघ्नसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व॥

न्यासः

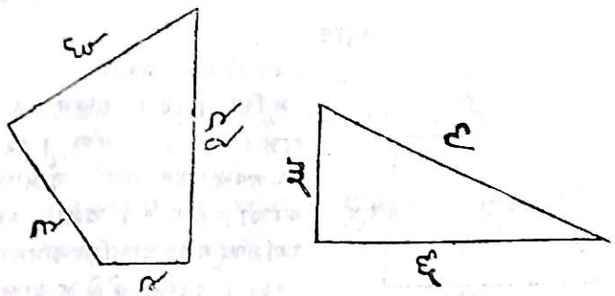

बंधौ । १५ । १० । जातो लम्बः । ६ । बंधान्तरभूः । ५ । अत्र जाते भूखण्डे । ३ । २ अथवा भूः । १० । खण्डे । ६ । ४ । वा भूः । १५ । खण्डे । ९ । ६ । वा भूः । २० । खण्डे । १२ । ८ । एवं सर्वत्र लम्बः सएव ।

यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे बंधः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र मतीतिः ।

अथ अचलक्षेत्रे सूत्रम् । इष्टोद्दिष्टभुजौ क्षेत्रं यत्रैकत्रास्थितः स्वल्पा । तद्दिनरभुजयुतिरथवा तुल्या क्षेयं तदक्षेत्रं ॥

उदाहरणम् । चतुरस्रे त्रिषड्द्व्यर्कभुजास्त्र्यस्रे त्रिषड्नवाः । उद्दिष्टा यत्र भुजेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् यत्ते अनुपपन्ने क्षेत्रे ।

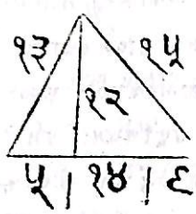

भुजप्रमाणाग्रजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीयेति ।

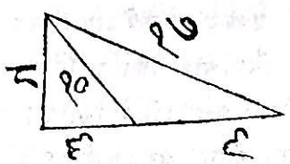
आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्याद्वयम् । त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणोभुवा हृतोलब्धघ्ना । द्विःस्था भूनयुता दलिताऽबाधे तयोः स्याताम् ॥

स्वाऽऽबाधाभुजलयोरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूस्यर्धं स्यात्त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम् । क्षेत्रे सखे मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ च मित्र ! । तत्रावलम्बक मितिं कथयाबाधे क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥ न्यासः

भूः । १४ । भुजौ । १३ । १५ । लब्धे आबाधे । ५ । ९ । लम्बः । १२ । क्षेत्रफलञ्च । ८४ । भूघ्नाऽऽबाधोदाहरणम् । दशसप्तदशमितौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही । अवबाधे वद लम्बकं तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

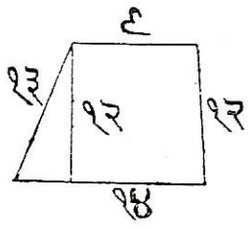
भुजौ । १०।१७। भूमिः । ९ । अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योगखण्डादिना लब्धम् । २१ । अनेन भूघ्ना न स्यात् अस्यादेय भूरयमनीता श्रेषार्द्धमूलगताऽऽबाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः । तथा जाते आबाधे । ६ । १५ । अतऽभयत्रापि जातोलम्बः । ८ । फलम् । २६ ।

चतुर्भुजत्रिभुजयोरभीष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम् । सर्वदोर्युतिदलघातःस्थिता बाहुभिर्विरहितघ्नी तद्घात । मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे स्यादभीष्टसहितं त्रिबाहुके ॥

उदाहरणम् । भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमष्टसङ्ख्यं बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च । लम्बोऽपि यत्र रवि-

सं॰कल्पैव तत्र क्षेत्रे फलं कथय तत्कथितं यदाद्यैः

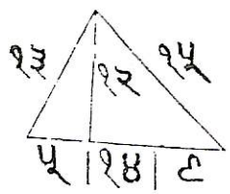
न्यासः

भूमिः । १४ । मुखम् । ९ । बाहू । १३ । १२ । लम्बः । १२ । उक्तवत्करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी । १९८०० । अस्याः पदं किञ्चिन्न्यूनमेकचत्वारिंशदधिकशतम् १४१ । इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलम् किन्तु लम्बेन निघ्नं दुमुखैक्यखण्डमित्यादिवक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलम् ।१२८

अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य

न्यासः

भूमिः । १४ । भुजौ । १३ । १५ । अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुक्षेत्रे तदेव वास्तवं फलम् । ८४ । अत्र चतुर्भुजस्यास्यसदृशम् ।

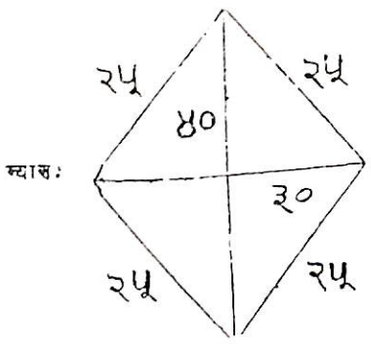
अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम् । चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथं ततोऽभिधीयते फलं स्यात् । प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः ॥ तेष्वेव बाहुज्यपरौ च कर्णावनेकधा क्षेत्रफलं वतस्व ॥ चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तःप्रवेश्यमानौ समसंज्ञकं कर्णं सङ्घोचयतः इतरौ बहिरपसरन्तौ कोणौ समसंज्ञकं कर्णं वर्द्धयतः अतउक्तलक्षणेष्वेव बाहुज्यपरौ च कर्णाविति । लम्बयोः कर्णयोर्वैकर्मनिर्देश्यापरान् कथम् । पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतत्वेऽपि तत्फलम् । स पृच्छकः पिशाचोऽथ वक्ता वा जितरान्ततः । यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम् ॥ समचतुर्भुजाऽऽयतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम् । इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्याथ तद्वर्गविवर्जिता या । चतुर्गुणा बाहुकृतिक्षतोद्धृतं मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम् ॥ श्रुतुल्यकर्णाभिहतिर्विभक्ता फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात् । समद्वयौ तुल्यचतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः ॥ चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे लम्बेन निघ्नं दुमुखैक्यखण्डम् ॥

अत्रोद्देशकः । क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ तस्य गणितं गणक । प्रचक्ष्व । तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथा-

गतस्य यद्विस्तृतीरक्षमिताक्षमितं च दैर्घ्यम् ॥

प्रथमोदाहरणे ।

न्यासः

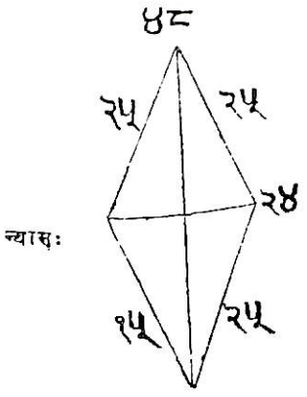

भुजाः ।२५।२५। ।२५। २५ । अत्र त्रिंशन्मिता ।३० । मेकां श्रुतिं प्रकल्प्य जाताऽन्या । ४० । फलञ्च । ६०० । (तथाहि भुजवर्गः ६२५ । चतुर्गुणा २५०० श्रुतिवर्गेण ९००ऊनात् १६०० मूलम् ४०) द्वितीयं

श्रुतिः । तयोः ३०।४०।श्रुत्योर्घातः १२० द्विभक्तः६०० ।

अथ वा ।

न्यासः

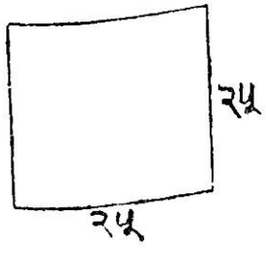

चतुर्दशमितामेकां ।१४। श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत्करणेन जाताऽन्या श्रुतिः । ४८ । फलञ्च । ३३६ ।

(अत्र क्षेत्रे २४श्चक्रोऽशुद्धः १४शुद्धम् इति)

द्वितीयोदाहरणे ।

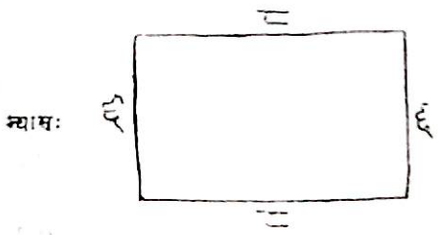
न्यासः

तत्कृत्योर्योगपदं क-
र्णइति जाता करणी-
जाता श्रुतिः

उभयत्र तुल्येन । गणितञ्च । ६२५ ।

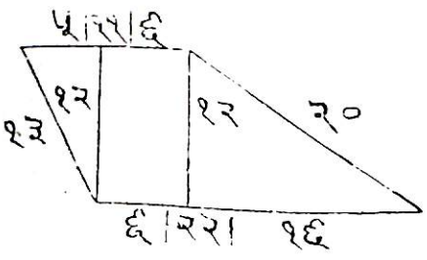
अथायतस्य ।

विस्तृतिः । ६ । दैर्घ्यम् । ८ । अस्य गणितम् । ४८ ।

उदाहरणम् । क्षेत्रस्य यस्य षट्भं भटनारितुल्यं विश्वम्भरा द्विगुणितेन सखेन तुल्या । बाहू लयोर्दशनखप्रमितौ च लम्बः सूर्योन्नितञ्च गणितं वद तत्र किं स्यात् ॥

न्यासः

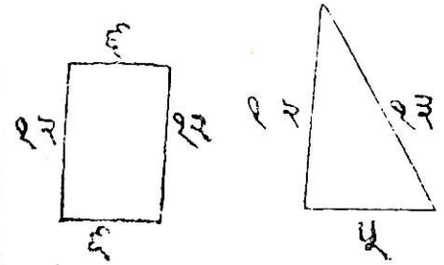
वदनम् । ११ ।

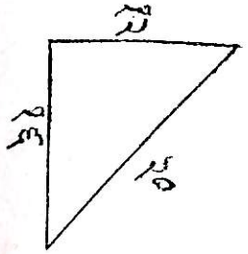
विश्वम्भरा । २२ ।

बाहू । १३ । २० ।

लम्बः । १२ ।

अत्र सर्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलं फलम् । २५० वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुलक्षेत्रखण्डमिति जातं फलम् । १६८ । क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्ग्राह्या खण्डत्रयदर्शनम् ।

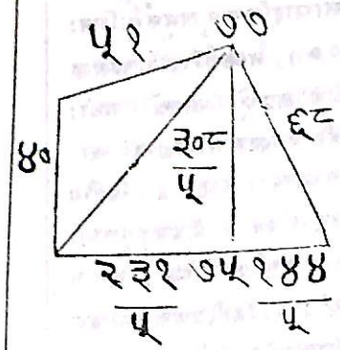

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः । ५ । १२ । १३ । द्वितीयस्य विस्तृतिः । ६ । दैर्घ्यं । १२ । तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः । १६ । १२ । २० ।

अत्र त्रिभुजयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलम् यथा प्रथमक्षेत्रे फलम् । ३० । द्वितीये । ७२ । तृतीये । ९६ । एषामैक्यं सर्वक्षेत्रफलम् । १९८ ।

अथान्यदुदाहरणम् । पञ्चाग्रदेकसहिता वदनं यदीयं भूः षड्गुणप्रतिमिता प्रमितोऽष्टघघ्ना । सव्योभुजाद्विगुणविंशतिसम्मितोऽत्र क्षेत्रे फलं श्रवणलम्बमितीं प्रचक्ष्व

न्यासः

वदनम् । ५१ । भूमिः । ७५

भुजौ । ६८

अत्र फलानयनश्रुतीनां ज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तार्द्धम् । ज्ञातेऽथ लम्बे श्रवणः श्रुतौ तु लम्बः फलं ज्ञास्यियतन्तु तत्र । कर्णस्यानियतत्वाल्लम्बोऽप्यनियतइत्यर्थः ।

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । चतुर्भुजान्तर्भुजेऽवलम्बः प्राग्वद्भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाद्यदक्षिणभुजमूलगामी दृष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तर्भुजं कल्पितं तदाऽसौ कर्णएकोभुजः । ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः । ६८ । भूः सैव । ७५ । अत्र प्राग्वल्लब्धोऽवलम्बः ३०८/५

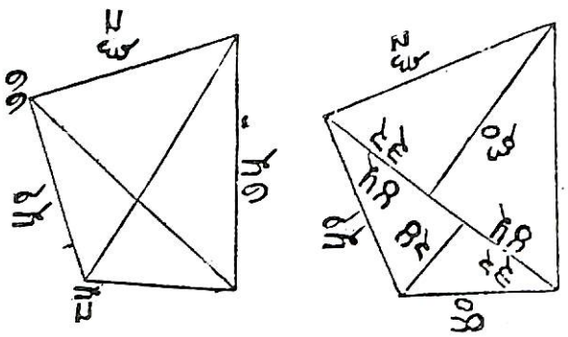
लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् । यल्लम्बवर्गाश्रितबाहुवर्गविक्षेपमूलं कथिताऽबधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सव्यभुजाद्यावल्लम्बः किल कल्पितः ३०८/५ तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः । ७७ ।

द्वितीयज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तत्रयम् । इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यस्तत्र तु कर्णभक्तः स्थिते ये । कर्णं नयोः क्षामितरौ च बाहू प्रकल्प्य लम्बायवधे च साध्ये स्वबाधयोरेककृतिस्थयोर्य त्यादन्तरन्मूलकृतिं युतस्य । स-

क्षेत्रैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः कर्णोभवेत्सर्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

अत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रादक्षिणभुजमूलंगामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् । ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतोवे त्रयक्षे उत्पन्ने तयोः कर्णं भूमिं तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता । तद्वशेन लम्बः ॥ ६० ॥ द्वितीय लम्बः ॥२४॥ आबाधयो । ४५ । ३२ । रैक्यकृतिस्थयो रन्तरस्य । १२ । कृते । १६६ । रूपैक्य । ८४ । कृतेश्च ७०५६योगः।७२२५।तस्य पदं ।८५। द्वितीयकर्णप्रमाणम् ।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिश्लक्ष्णं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यसमीं प्रकल्प्य तच्छेषभुजौ च बाहू । साध्योऽपलम्बोऽत्र तथान्यकर्णः स्वेष्टौ कथंचिच्छ्रवणोन दीर्घः ॥ तदन्यलम्बाग्र लघु क्षेत्रेदं स्यात्त्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥ चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणयोराक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोण लग्नलघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ च तल्लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरोभूतेरधिकोन स्यादेवमुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ।

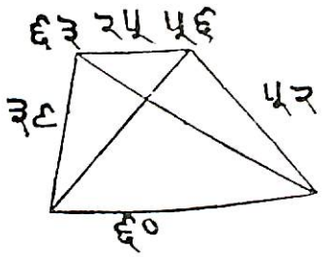
विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । त्रयक्षेत्रे कर्णावयतः स्थिते ये तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम्। अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्रयक्षयोः फले ।६२४। २२१० । अनयोरैक्यं । २२२४ । तस्य फलम् ।

समानलम्बस्याबाधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम् । समानलम्बं चतुर्भुजस्य सुखेनभूमिं परिकल्प्य भूमिश्र । भुजौ भुजौ त्रयक्षवदेव साध्ये तस्मादधे लम्बमितिस्तत्र ॥ आबाधयोना चतुरस्रभूमिस्तल्लम्बवर्गैक्यपदं स्फुटिः स्यात् । समानलम्बे लघुदोःकृतीगान्मूखान्वदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् । द्विपञ्चाग्रन्यितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ । सुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या सखे किल । ॥ अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् । षट्पञ्चाशच्चतुष्टिघ्नी नियते कर्णयोर्मितौ ॥

कर्णौ तत्राऽपरौ ब्रूहि समलम्बञ्च तच्छ्रुतौ ॥

न्यास, इदम्

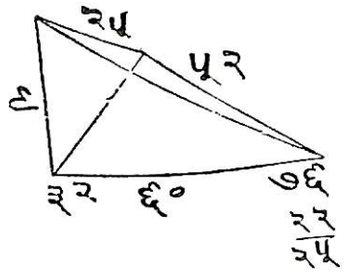

कर्णं तिर्यक्स्थितं प्रकल्प्यात् जातः

प्राग्वदन्यः कर्णः । ५६ ।

अथ षट्पञ्चाग्रत्स्थाने द्वाविंशन्मितं कर्णं । ३२ ।

प्रकल्प्य न्यासः

प्राग्वल्लाघवाने कर्णौ जातं करणीखण्डद्वयं । ६२१ । २७०० । अनयोर्मूलयो २४ ५१

२२ ०४

२५ २५

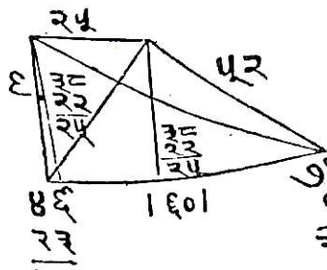
रैक्यं द्वितीयः कर्णः

७२

२२

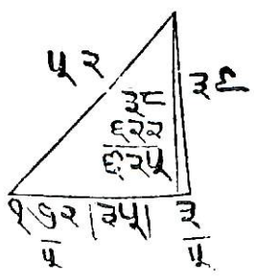
२५

न्यासः अथ तत्रैव क्षेत्रेसमलम्बम् ।

तदा सखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति ज्ञानार्थं त्रयक्षकल्पितं

(अत्र क्षेत्रे लम्बांशहारयोः षट्शते पतिते) न्यासः

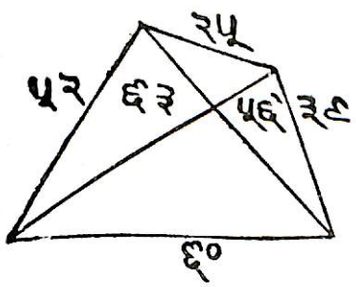
आबाधे जाते १/५ १७२/५

लम्बस्य करणीगतोजातः ३८०१६/२५

आसन्नमूलकरणेन जातः ३८/६२२/६२५

अयं तत्र चतुर्भुजे यस्मिन्नम्बः तच्चाऽऽबाधोनित-तन्मूमेर्लम्बस्य च वर्गयोगः । ५०४९ । अयं कर्णवर्गः एवं हृद्दाबाधातोऽद्वितीयकर्णवर्गः । २१७६ । अनयो-रायतमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१/१/२०।४६१२/२० एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुघ्नौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ अन्यथा-त्वेऽदानयनं यथा ।

तत्कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयबाध्योऽन्यभाजितं गुण-येत् । योगेन भूलम्बतिभुजकृत्योः कर्णौ परे विषमे

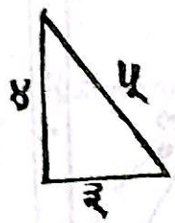
न्यासः

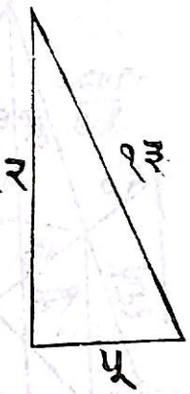
कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयो । २५ । ३९ घातं । ९७५ । जघा । ५२ । ६० । ऽनयोर्घातः। ३१२० । तयोर्द्वयोरैक्यम् । ४०९५ । तथा द्वितीय

वारम् । २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् । १३०० । तथा द्वितीयवारम् । ३९ । ६० । अनयोर्घाते । २३४० । घातयोर्द्वयोरैक्यम् । ३६४० । भुजप्रतिभुज । ५२ । । ३९ । घातः । २०२८ । पक्षात् । २५ । ६० । अनयोर्बधः । १५०० । तयोरैक्यम् । १५२८ । अनेनैकेन । ३६४० । गुणितं जातं पूर्व्वैक्यम् । १२८४१९२० । प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन । ४०९५ । भक्तं लब्धम् । २१२६। अस्य मूलम् । ५६ । एकः कर्णः तथा द्वितीय कर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यं । ४०९५ । भुज-प्रतिभुजबधयोगः १५२८ गुणितं जातम् । १४४४७१६०। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन । ३६४०। भक्तं लब्धम् । ३९६९ । अस्य मूलं । ६३ । द्वितीयः कर्णः । अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रियागौरवं लघुप्रक्रियादर्शन-द्वारेयाकृ । अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्ण-कृताभुजाइति । चतुर्भुजे यद्विषमं प्रकल्पितं श्रुती स्व तत्र विभुजद्वयात्ततः ॥ बाह्वोर्बधः कोटिवधेन युक् स्यादेका श्रुतिः कोटिभुजाबधैक्यम् । अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन् पूर्व्वैः कृतं यद्बहुश्रु तत्र विद्मः ॥

जात्यक्षेत्रद्वयस्य

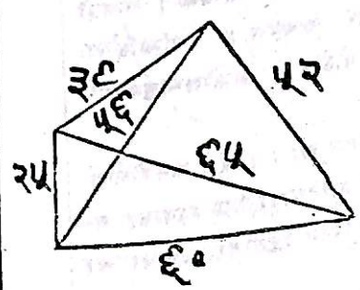
न्यासः

एतयोरितरेतरकर्णकृताभुजाः कोटयः, इतरेतरकर्ण कृताः कोटयोभुजाइति कृते जातं । २५ । ६० । ५२ । । ३९ । तेषां मध्यमे भूर्ब्बधे श्रुत्यन्तरौ बाहू इति प्र-कृतक्षेत्रदर्शनं इमौ कर्णौ मध्यमायासेनानीतौ । ६३ । ५६ । अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्यो र्घातौ जातौ । २६ । २० । अनयोरैक्यमेकः कर्णः । ५६ । बाह्वोः । ३ । ५ । कोट्योश्च । ४ ।१२। घातौ । १५ । ४८ । अनयोरैक्यमन्यः । ६३ । एवं कृतेन श्रुती स्यातां अथ यदि पार्श्वभुजकोट्योर्व्यत्ययं कृत्वा अन्यं क्षेत्रम्

न्यासः

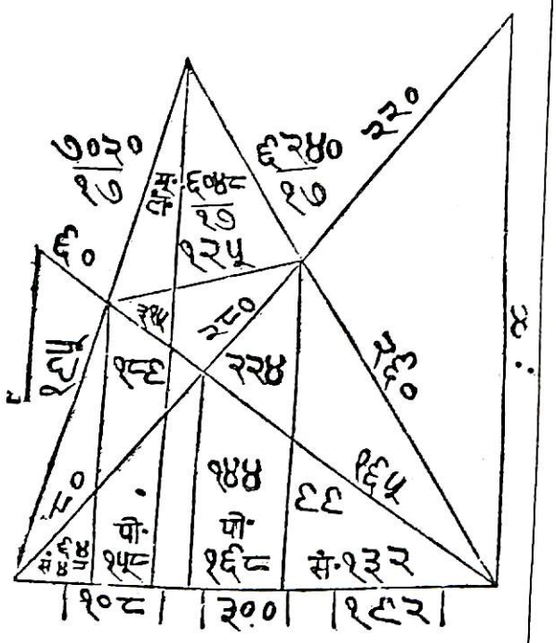

तदा जात्यद्वयकर्ण-योर्बधः । ६५ । द्वि-तीयकर्णः ।

अथ स्फुटीक्षेत्रोदा-हरणम् । ले यत्र शतत्रयं । ३०० । क्षितिमितिस्तत्रेन्दु । ११५ । तुल्यं सूत्रं बाहू खोल्कृतिभिः

। २६० । शरातिधृतिभि । १९५ । स्तुल्यौ च तत्र श्रुती । एका खाष्टयमैः । २८० । समा तिथियुगै । २१५ । रन्याऽथ तद्वत्सकौ तुल्यौ गोधृतिभि । १८९ । तथाजिनयमै । २२४ । योगाक्षकर्णोलम्बयोः ॥ तत्खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्बाबधे तत् स्फुटी निजमार्गतद्भुजयोर्यैगाद्यथा स्यात्ततः । साबाधं यद् लम्बकश्च भुजयोः स्फुटश्रुतः प्रसाधे च के सूर्व्व गाणितिक ! प्रवक्तु नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षोऽसि चेत् ।

२५२

लघ्वाबाधा १५१६/१७ लघ्वाबाधा २५६४/१७
(अत्रचित्र १प्रथमपीठे २५२ इति शुद्धम् १५८६त्यशुद्धम्)

भूमानं १२०० । खं १२५। बाहू । २६०। १६५ । कर्णौ । २८० । २१५ । लम्बौ । १८६ । २२४ ।

अथ लम्बाद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । लम्ब तदाश्रितबाहोर्मध्यं लम्बाख्यमस्य लम्बस्य । लम्बो वा भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम् ॥ सन्धिर्द्वित्यः परलम्बश्रवणहतः परस्य पीठेन । भक्तोलम्बश्रुत्योर्योगार्धोनाधःखण्डे ॥

लम्बः । १८६ । तदाश्रितभुजः । १६५ । अनयोर्मध्ये लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिनाऽऽगता ऽऽबाधा सन्धिसंज्ञा । ४८ । तदूनितभूरिति द्वितीया ऽऽबाधा सा पीठसंज्ञा । २५२ ।

एवं द्वितीयलम्बः । २२४ । तदाश्रितभुजः । १६० । पूर्ववत् सन्धिः । १२२ । पीठम् । १६८ । खण्डं साध्यम् ।

अथाद्यलम्बस्य । १८६ अधःखण्डं साध्यम् ।

अस्य सन्धिः । ४८ । द्वितीयः । ४८ । परलम्बेन । २२४ । श्रवणेन च । २८० । पृथग्गुणितः । १०७५२ । १२४४० । परस्य पीठेन । १६८ भक्तः ।

एवं द्वितीयलम्बस्य ॥ २२४ ॥ सन्धिः ॥ १२२ ॥ परलम्बेन १८६ ॥ कर्णेन च २१५ पृथग्गुणितः परस्य पीठेन २५२ ॥ भक्तोलब्धं लम्बाधःखण्डम् ९९ अवशाधःखण्डस्य १६५ ॥

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् । लम्ब भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च लंबौ स्तः । ताभ्यां भागच्छुत्योर्योगाल्लम्बः कुखण्डे च. ॥

लम्बौ ॥१८६॥ २२४ ॥ भू ३०० घ्नौ जातौ ५६७२०० ॥ स्वपीठाभ्यां २५२, १६८ भक्तौ एवमत्र लम्बौ लंबौ ॥ २२५ ।४०० ॥ आभ्याम् अन्योऽन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्धः कर्णयोगादधोलम्बः । १४४ । भूखण्डे च । १०८ । १६२ ।

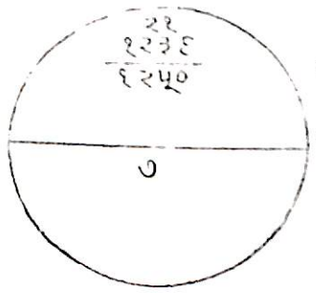
अथ सूच्याऽऽबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तत्रयम् । लम्बहतोनिजसन्धिः परलम्बगुणः समाहृतयोश्चेयः । स्वपरसन्ध्योरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ॥ स्वं परलम्बो भूघ्नौ सूच्याऽऽबाधे पृथक् स्याताम् । हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बोद्धृतौ सूच्याः । एवं चेलम्बोदः प्राग्वैराशिकाज्ज्ञेयः ॥

अत्र त्रिबाहवं लम्बः । २२४ । अस्य सन्धिः ।१२२ । अयं परलम्बेन । १८६ । गुणितो । २२४ । अनेन भक्तो जातः समाहृतयः८६१/८ । अस्य परलम्बेन ४८ । योगोहारः १२७५/८अनेन भू । ३००। भूः समः३६७२००/८ परसन्धि १४४००/१ स भक्तो जाते सूच्याऽऽबाधे ३५६४/१७।१५२६/१७ एवं द्वितीयलम्बस्य १८६ सन्धिः ४८परलम्बेन २२४गुणितः १०७५२खलम्बोः १८६भक्तः) द्वितीयसमाहृतयः ५१२/६ (उक्तरीत्या) द्वितीयोहारः१७००/६अनेन३००भूघ्नः खीयःसमः१५३६००/६ परसन्धिश्च ४६६००/१ भक्तोजाते सूच्याऽऽबाधे १५२६/१७ ३५६४/१७। परलम्बः । २२४ । भूमि ।३०० गुणोहारेण १७००/६भक्तोजातः सूचीलम्बः ६०४८/१७ सूचीलम्बेन भुजौ । १६५ । २६० । गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्यां । १८६ । २२४ । यथाक्रमं भक्तौ जातौ स्वभागर्णवौ सूचीभुजौ ६२४०/१७ ७०२०/१७

एवमत्र सर्वत्र भागहाररशिं प्रमाणं गुणगुणकौ च यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य बुधिया वैराशिकं कृत्यम् ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासे भनन्दाग्नि । १६३७ । हते विभक्ते खबाणसूर्यैः । १२५० । परिधिः स सूक्ष्मः । द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः । ७ । स्थूलोऽथवा साधकबाधकाभ्यः ॥

उदाहरणम् । विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व । द्वाविंशतिर्वर्तुलपरिधिप्रमाणं तद्व्यासषट्कप्राप्त्य सख्ये ! विचिन्त्य ॥

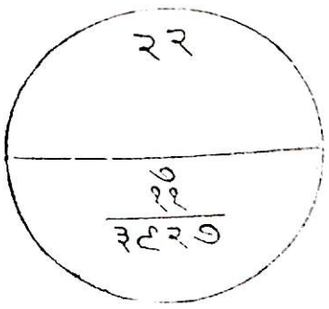
व्यासमानं । ७ ।

न्यासः

वृत्तं परिधि मानं
२१
१२१६
१२५०

स्थूलतः परिधिर्ज्ञेयः । २२ ।

अथवा परिधितोव्यासानयनाय न्यासः

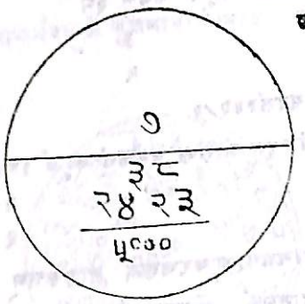

गुणकारविपर्य-
येण व्यासमानं
सूक्ष्मं ७
११
३६२७
स्थूलं वा ।७ ।

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम् । वृत्त क्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत् खुखं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव व्यासम् । गोलस्यैवं तदपि च फलं वृत्तं व्यासनिघ्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भं घनाख्यम् ॥

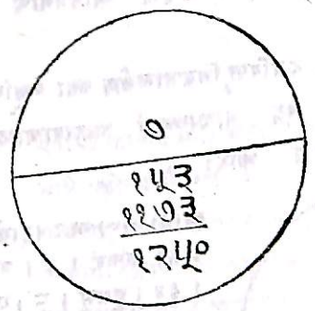
उदाहरणम् । यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते ! गोलस्य तस्यापि किम् । ब्रूहे कन्दुकलाक्षसंमितफलं गोलस्य तस्यापि किं मध्ये ब्रूहि घनं फलस्य विमलाख्येति लीलावतीम् ॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय न्यासः

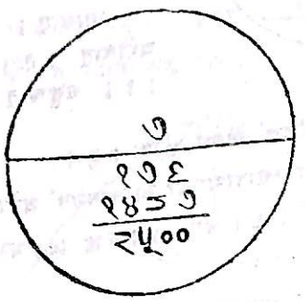
व्यासः । ७ ।
परिधिः २१
१२२६
१२५०
क्षेत्रफलम् ३८
२४२३
५०००

गोलपृष्ठफलदर्शनाय न्यासः

व्यासः । ७ ।
गोलपृष्ठफलम् १५२
११७३
१२५०

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय न्यासः

व्यासः ।७।
गोलस्यान्तर्गतं
घनफलम् १७६
१४७७
२५००

अथ प्रकारान्तरेण घनफलानयने करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । व्यासस्य वर्गं घनवाग्निनिघ्नं सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्तं । कदाहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम् ॥ घनीकृतव्यासदलं निजैकविंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात् ॥

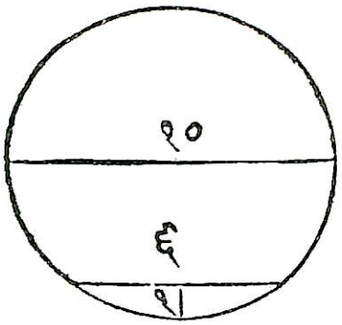
व्यासः । ७ । अस्य वर्गः । ४६ । घनवाग्निनिघ्नं पञ्चसहस्रभक्तं तदेव सूक्ष्मं फलम् २८
२४२३
५०००

अथवा व्यासस्य वर्गः । ४९ । चतुर्हृते ११ । ५२९ ।
पक्षहृते १४लब्धं स्थूलं फलम् २८
१
२

घनीकृतव्यासदलं३४३/२
निजैकविंशांशयुक् गोलस्य घनफलं स्थूलं १७९
२
२

शरजीवानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । व्यास्या-
श्रयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनोदलितः शरः स्यात् ।
व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्गुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह
जीवा । जीवार्द्धवर्गः शरभक्तयुक्तो व्यासप्रमाणं प्रव-
दन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम् । दशविस्तृतिवृत्तान्तर्लग्ना ज्या षण्मिता
सखे ! । तत्रेषुं वद बाणाज्याभ्यां व्यासबाणाभ्याञ्च
विस्तृतिम् ॥ १८० ॥ न्यासः

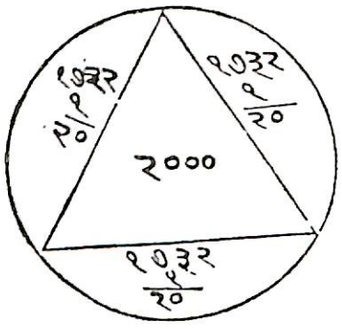
व्यासः ।१०। ज्या ।६।योग
।१६। अन्तरं । ४ । घातः
। ६४ । मूलम् । ८ । एतः
दूनोव्यासः । २ । एतद्व--
दलितः । १ । जातः
शरः ।१।
व्यासात् । १० ।
शरोनात् । ९ । शर
। १ । सङ्गुणात् । ९ ।
मूलम् । ३ । द्विनिघ्नं जाता जीवा । ६ ।

एवं ज्ञाताभ्यां ज्यावाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा
।६। वर्ग।३। वर्गः । ९ । शर । १ । भक्तो ।९। शर ।१।
युक्तो जातोव्यासः । १० ।

अथ वृत्तान्तरक्षेत्रादिनयज्ञानलक्षेत्राणां भुजमानान-
यनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम् । त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै
१०३९२३ । स्त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः । ८४८५३ । वेदाग्नि-
बाणखाश्वैश्च । ७०५२४ । खखाभ्राभ्ररवैः । ६०००० ।
क्रमात् ॥ बाणेषुनखबाणैश्च । ५२०५५ । द्वि-
द्विनन्देषुसागरैः । ४५९२२ । शरामदशवेदैश्च ४१०२१ ।
वृत्तव्यासे समाहृते ॥ खखखाभ्रार्के । १२०००० ।
शुभ्रान्ते लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः । वृत्तान्तरक्षेत्रपूर्ववा-
णां नवासान्तं पृथक् पृथक् ॥

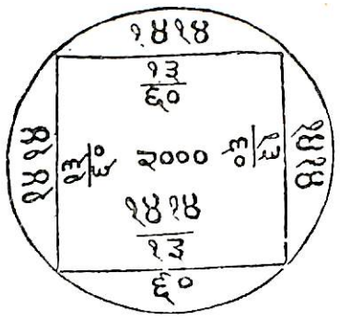
उदाहरणम् । सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः ।
समत्रिभादिकानां जे भुजास्तद् पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः ॥ २०००॥
त्रिद्व्यङ्काग्निनभ
श्चन्द्रै । १०३९२३।
गुणितः ।
२०७८४६०००खख-
खाभ्राङ्कैः ।
१२०००० । भक्ते
लब्धं त्रिभक्ते भु-
जमानम् १७३२
१
२०।

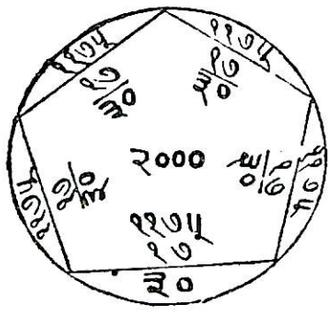
वृत्तान्तस्तुर्भुजे भुजमानानयनाय

न्यासः

व्यासः । २०००।
त्रिबाणाश्वयुगा-
ष्टभि । ८४८५३ ।
गुणितः
। १६९७०६००० ।
खखखाभ्राङ्कैः
। १२०००० भक्ते
लब्धं चतुरस्रे भु-
जमानम् १४१४
१३
६०

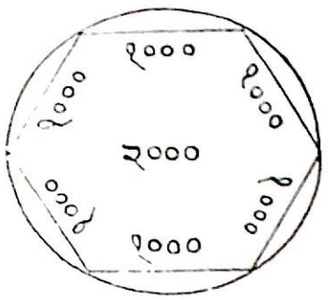
वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय

न्यासः

व्यासः।२०००।
वेदाग्निबाण-
खाश्वैः ।
७०५२४गुणितः
॥ १४१०६८०००॥
खखखाभ्राङ्कैः १२०००० भक्ते लब्धं पञ्चास्रे
भुजमानम् ११७५
१७
२०

वृत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २०००
खखाभ्राष्ट-
सै ६०००० गुणि-
तः १२०००००
खखखाभ्राङ्कै
१२०००००
उक्ते लब्धं षडस्रे
भुजमानम्।१०००

वृत्तान्तःसप्तभुजमाननयनाय न्यासः

व्यासः २०००
वाणेषुनयाग्नै
५२०५५ गुणितः
॥ १०४११०००
खखाभ्राङ्कै
१२०००० भक्ते
लब्धं सप्तास्रे
भुजमानम् ८६७
११
२०

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २०००
द्विद्विनन्देषुसागरै
४५६२२ गुणितः
॥९१८४४००० ॥ ख०
खखाभ्राङ्कै १२०००
भक्ते लब्धमष्टास्रे
भुजमानम् ७६५
११
२०

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

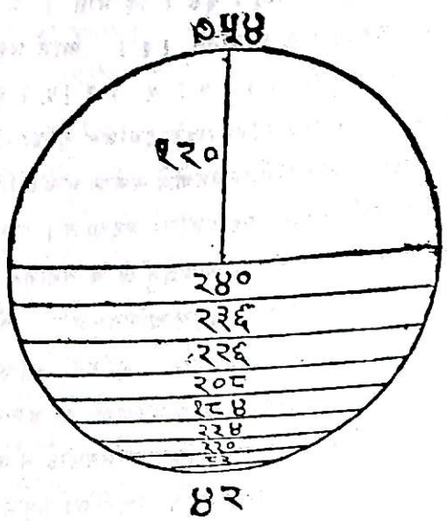
व्यासः २०००
कुरामदस्रयेदै
।४१०११।गुणितः
८२०६२०००।
खखाभ्राङ्कै
।१२०००००।भक्ते
लब्धंनवास्रे
भुजमानम् ६८३
११
२०

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यान्यपि जीवाः सिध्यन्तीति तासु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्

चापोननिम्नपरिधिः प्रथमाङ्घ्रयः स्वात्स्वाहतः परिधिवर्ग चतुर्थभागः । आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्न व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात् ।

उदाहरणम् । अष्टादशांशेन हृतेः समानमेकादिनिघ्नं च यत्र चापम् । पृथक् पृथक्तत्र यदाशु जीवां खाकैर्मितं व्यासदलञ्च यत्र । न्यासः

(अत्रचित्रे ४जीवामानं २२४ इत्यशुद्धम् १५४ इतिशुद्धम्)

व्यासः ॥२४० ॥ अत्र किलाङ्कलाघवाय विंशतेः सार्द्धकृतांशमिलितः स्थूलपरिधिः ७५४ अस्याष्टादशांशः ४२ अत्रायङ्कलाघवाय द्वयोरष्टादशांशयुतोऽष्ट-

कृतीतः । अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्याः साध्याः ।

अथवाऽत्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं धनूंषि चापवर्त्त्यं ज्याः साध्यास्तथाऽपि तावत एव भवन्ति ।

उपपत्तिते न्यासः परिधिः १८ चापानि च ।१।२।३।४।५।६।७,८।९। यथोक्तकरणेन लब्धजीवाः ।४२।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२६।२२६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासाब्धिवातयुतमौर्व्विकया विभक्तोजीवार्द्धं पञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः । लब्धोनितात्परिधिवर्ग चतुर्थभागादाप्ते पदे वृतिदलात्पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् । विच्छिन्नाद्रूपे ये गुणास्ततोवद तेषां मधुना धनुर्मितिम् । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गणितिकातिनैपुणम् ॥

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । । २२६ । २२६ । २४० । सप्तापवर्त्तितपरिधिः ।१८

जीवार्द्धानि २१/२ पञ्चभि । ५ । च परिधे । १८ । वर्गो ३२४ गुणितः । १७-१० । व्यासा । २४० । ब्धि । ४ । घात । ९६० । युतमौर्विकयानया । १००२ । विभक्तोलब्धो । १७ । दलाद्वृत्तार्धाय चतुर्विंशतेर्द्वे विंशतिसहस्रांशयुतोगृहीतोऽनेनोनितात्परिधि । १८ । वर्ग । ३२४ । चतुर्थभागात् । ६४ । पदे प्राप्ते । ८ । वृति । १८ । दलात् । ९ । पतिते । १ । ज्ञातं धनुः । एवं ज्ञात-नि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । । ८ । ९ । एतानि परिधिष्टादशांशेन गुणितानि स्युः"

तत्र लीलावतीप्रदर्शितप्रथमक्षेत्रे कर्णस्य भूजकोटिवर्गयोगमूलात्मकत्वं यदुक्तं तदुपपत्तिः प्रदर्श्यते । समचतुर्भुजे हि क्षेत्रे "समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथायते तद्भुजकोटिघातः" इत्यनेन चतुर्हस्तमितभुजस्य कोटित्वेन कल्पितस्य इतरतथाविधभुजेन गुणिते १६हस्तमितं क्षेत्रफलम् अतस्तद्भुजस्य क्षेत्रफलस्य १६हस्तस्य मूलं ४हस्तात्मकोभुजः । एवं त्रिहस्तमितकोटेर्भुजरूपतया कल्पनेन समचतुर्भुजक्षेत्रकरणे उक्तरीत्या तत्फलं ९हस्ताः क्षेत्रफलं कोटिरूपभुजस्य तन्मूलं ३हस्तरूपता ।अनयोर्योगः २५ हस्ताः, यस्य च क्षेत्रस्य कर्णरूपभुजत्वेन कल्पने समचतुर्भुजकरणे पूर्व्वोक्तं २५हस्तमितफलं तुल्यं भवति तादृशसमचतुर्भुजे क्षेत्रे २५ अङ्कस्य मूलरूपा कर्णोमितिः । तथाहि पञ्चहस्तमितसमचतुर्भुजक्षेत्रे भुजकोटिरूपचतुर्भुजत्वेन कल्पनेन समचतुर्भुजक्षेत्रफलयोः १६,९, हस्तात्मकयोः समावेशः इत्यतः भुजकोटिवर्गयोगमूलरूपता कर्णस्य युक्ता । एवमन्यत्रापि उपपाद्यमिति बहवः ।

अन्यथाप्यत्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते भुजं कोटिं कर्णञ्च व्यासस्थानीयं कृत्वा वृत्तार्द्धक्षेत्रकरणे तत्र भुजव्यासक्षेत्रस्य "व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते । रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलमिति" रीत्या भुज ४रूपव्यासस्य वर्गे १६ रुद्र ११गुणिते १७६।शक्र १४हृते १७६/१४ स्थूलंफलं तदर्द्धं १७६/२८, वृत्तक्षेत्रार्द्धस्य स्थूलं फलम् । एवं कोटिरूप ३व्यासवर्गः ९।११गुणितः ९९।शक्र१४भक्तः,९९/१४ तदर्द्धं ९९/२८ तस्य क्षेत्रफलम् अनयोर्योगः २७५/२८ इदं कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रार्द्धफलतुल्यम् तादृशफलेन कर्णमानानयनञ्च गुणहारादिव्यत्ययेन कार्य्यं यथा २७५/२८ शक्र१४ गुणितः२७५।२।रुद्र ११भक्तः २५/२एतच्च तत्क्षेत्रफलं तच्च द्विगुणितं२५तस्य मूलं ५कर्णः । एवं सूक्ष्मफलं तु भुजकोटिकर्णव्यासके वृत्तक्षेत्रे व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि ३९२७ गुणिते ५००० भक्ते भवति तत्रोक्तरीत्या भुजकोटिव्यासकक्षेत्रे फलयोग तुल्यता कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रफलस्येति कल्पम् । अयमेव पक्षः भास्कराचार्य्यस्याभिमतः कर्णस्य भुजकोटिवर्गयोगमूलात्मकत्वेन तेनाभिधानात् यथानिर्दिष्टवृत्तक्षेत्रफलस्य व्यासवर्गघटितत्वेन तेनाभिधानाच्च । अतस्तथा प्रत्यभिज्ञायते इत्यस्माभिः नवीनः उपपत्तिपथ उद्भावितः।

वृत्तान्तर्गतसमत्रिकोणानां ये भुजा उक्तास्तेषां तथा मानत्वे उपपत्तिर्दर्श्यते । तत्र क्रमज्याशब्दे २२०५० सिद्धान्तोक्ताः २४कर्द्धजीवा दर्शिताः । तत्र चक्रकला २१६०० तुल्यः परिधिः । नाम कलाः"व्यासे भनन्दाग्नि-३९२७ हृते विभक्ते खबाणसूर्य्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः" इत्युक्तरीत्या वैपरीत्येन खबाणसूर्य्य १२५० हृताः २७०००००० । भनवाग्नि ३९२७ भक्ताः । ६८७६ व्यासस्तदर्द्धं ३४३८ इयमन्तिमज्या त्रिज्येति चोच्यते । तत्रानुपातार्थं चक्रकलातुल्य २१६०० परिधिवृत्तस्थानः स्थत्रिकोणादीनां क्रमेण भुजाः साध्यन्ते । तत्र चक्रकलानां २१६०० क्रमेण त्रिचतुरादिभिर्भक्तानामङ्कानि क्रमेण चापाङ्कानि स्युः। तानि च २१६००।२७००।२१६०।१८००।१५४३।१३५० । १२००। क्रमेण एतत्कलासमानि । "तत्त्वाश्विभक्ताअसवः कला वा यल्लब्धसंख्या

गतगिञ्जिनी. सा। गतैष्यजीवानरशेषघातात् तत्त्वाग्निलब्धा सहितेपिसता स्यात्" इत्युक्तारीत्या ताः कलाः क्रमेण तत्त्वाग्नि २२५ भक्ताः क्रमेण लब्धे १६चतुरस्रे।१२पञ्चास्रे ६।१४। शेषः षड़स्रे ८।सप्तास्रे ६।१६। शेषः अष्टास्रे ६। नवास्रे ५।७५ शेषः तथाच त्रिकोणे क्रमज्यासु पठिता षोड़शी २६७७। अर्द्धजीवा। चतुरस्रे तत्रोक्ता द्वादशी २४३१ पञ्चकोणे तत्रोक्ता नवमी १६१० गता एषा दशमी २०६२। तयोरन्तरं १८२। शेषकला १२५ तयोर्घातः २४७०५ तत्त्वाग्नि २२५भक्तो लब्धिः११० अनया सहिता गतजीवा।२०२०। इयं अर्द्धजीवा। षड़स्रे तत्रोक्ता अष्टमी १७।६। सप्तास्रे षष्ठी जीवा १३१५ गता। एषा १५२० तयोरन्तरं २०५। शेषकलाः १६२ अनयोर्घातः २६५६५। तत्त्वाग्निभक्तो १७५ लब्धिः अनया युक्ता गतजीवा १४६० इयं सप्तास्रे अर्द्धजीवा। अष्टास्रे षष्ठी १३१५। नवास्रे पञ्चमी ११०५ गता एषा १३१५तयोरन्तरं २१० शेषकला ७५। तयोर्घातः २२५० तत्त्वाग्निभक्तः लब्धिः १० अनया सहिता गतजीवा ११०५। १११५ नवास्रे अर्द्धजीवा। एताद्विगुणाः क्रमेण चक्रकलाः२१६०० तुल्य पारिधिकवृत्ते समत्रयस्रादीनां भुजाः यथा ५६५४।४८६२।४०४०।३४३८।२६८०।२६३०।२२३०। क्रमेण भुजाः। यदि चक्रकलापरिधिव्यासार्द्धे ३४३८। क्रमेण एते भुजाः तदा फलेच्छयोः समानजातीयत्वकरणेन षष्टिगुणितप्रलतव्यासार्द्धे क इत्यनुपाते फलं द्विगुणितं किञ्चिन्यूनाधिका षष्टिगुणिते१२०००व्यासे त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्राद्रयः क्रमेणाङ्काःलब्धाः। यदि खखखार्क १२००० व्यासवृत्ते एते १०३६२२ ६४८५२।७०५३४५।६०००।५२०५५।४५६२२। ४१०३१। क्रमेण भुजाः तदा इष्टव्यास २००० वृत्ते के इत्यनुपातेन उक्तानि फलानि भुजमानानि स्युरिति

अत्र वृत्तान्तर्गतं त्रिकोणञ्च समत्रिकोणं तत्र सर्वेषां भुजानां तुल्यत्वात्। तथाहि परिधितृतीयांश रूपाणां सर्व्वचापांशानां तुल्यतया तुल्यचापांशेषु जीवास्थानीयभुजानां तुल्यत्वौचित्वात्।

अन्यान्यक्षेत्रेषूपपत्तिर्लीलावतीटीकायां दर्शिता विस्तरभयान्नोल्लिखिता।

६ स्थानमात्रे "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" गीता। तत्र भेदारे "यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते" वेऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रे प्रवापिणः" मनुः

कलत्रे "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः" याज्ञ० देहे "इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते" गीता। क्षेत्रज्ञः "क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्"। "गीता क्षेत्रे क्षेत्रमजोऽयमात्मा" श्रुतिः तीर्थस्थाने "प्रविश्यन्तस्तु तत्क्षेत्रं सर्वे स्युर्विष्णुमूर्त्तयः"। उतृकलक्ष०। क्षेत्रं विद्यतेऽस्य इनि क्षेत्रिन्, ठन् क्षेत्रिक क्षेत्रस्वामिनि त्रि० "फलं स्वमभिसन्धाय क्षेत्रे यत्नवतां वपेत्" कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणोयद्वद्" मनुक्षं क्षेत्रिकस्यार्थः" "क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्" मनुः। एतस्मिन्नुपपदे कर्म्मभूते कर्त्तरि क्रमः टः। क्षेत्रकर क्षेत्रकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप्। [राजनि०

क्षेत्रकर्कटी स्त्री क्षेत्रजाता कर्कटी। वालुक्यां कर्कटीभेदे क्षेत्रचिर्भिटा स्त्री क्षेत्रजाता चिर्भिटा। पाण्डुफलायां चिर्भिटाभेदे राजनि०

क्षेत्रज पु० क्षेत्रे जायते जन-ड ७त०। "यस्तल्पजः प्रसीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य च। स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृत": इति मनूक्ते १पुत्रभेदे नियोगधर्म्मे च मनुनोक्ता निषिध्य च वागदानोत्तरमेव पतिमरणे विहितः यथा

"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये। विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन। द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः। अमिर्व्वृत्तं नियोगार्थं पशुधर्म्मो धर्म्मतस्तयोः। विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि। गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम्। नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः। तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ। नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सनातनम्। नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः। अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्म्मो विगर्हितः। मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति। स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा। वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः। ततः प्रभृति

यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः । यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेतामप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ" ।

बृहस्पतिना "उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव हि" इत्यादिना तन्निषेधउक्तः । मिताक्षरायामप्ययं पक्षो द्वयासुत्र्यायणप्रसङ्गे समर्थितः यथा

"अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" या० । "अपुत्रो गुर्वनुज्ञातः" इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्यायां गुरु नियोगेनोत्पादितःपुत्रउभयोर्वीजक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत इत्यस्यायमर्थः । यदाऽसौ नियुक्तोदेवरादिःस्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोयं जनयति स द्विपितृकोद्वयासुत्र्यायणोद्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तःपुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणःपुत्रार्थं यतते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिणएव पुत्रोभवति न बीजिनः- सच नियमेन बीजिनोरिक्थहारी पिण्डदोऽपीति । यथोक्तं मनुना "क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिकएवचेति" । क्रियाभ्युपगमादिति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि- भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्यत् क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजिने बीजवपनार्थं दीयते तस्मिन् क्षेत्रउत्पन्नस्यापत्यस्य बीज- क्षेत्रिणौ भागिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा । "फलं- त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसीति" मनुः । "फलं त्वनभिसन्धायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्वि- त्येवमनभिसन्धाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिणएव । यतोबीजाद्योनिर्बलीयसी गवाश्वादिषु- तथादर्शनात् । अत्रापि नियोगोवागदत्तविषयएव इ- तरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् "देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये । विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तोवाग्यतोनिशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन" इत्येवंनियोगसुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति । "नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युःसनातनम् । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः- कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः । एवंद्विजैर्हि विद्वद्भिःपशुधर्मोविगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तोवेने राज्यं प्रशासति । स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरःपुरा । वर्णानां सङ्करञ्चक्रे कामोपहतचेतनः । ततःप्रभृति योमोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थे गर्हन्ते तं हि साधवः" इति । नच विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् नियोक्तॄणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । यथाह मनुरेव "कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैःशुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्त्विति" जीवनार्थं पुरुषा- न्तराश्रयणं प्रतिषिध्य "आसीतामरणात् क्षान्ता नियता- ब्रह्मचारिणी । योधर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् । अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गता- नि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् । मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः । अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमति वर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते" इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति । तस्माद्विहित- प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पइति न युक्तम् । एवं विवाह- संस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्मो नियोग इत्यतआह "यस्यास्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृता- वृताविति" । यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिषिद्धमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्यादेष गम्यते । तस्मिन् प्रेते देवरस्त- ज्ज्येष्ठःकनिष्ठोवा निजःसोदरोविन्देत परिणयेत् । यथा- विधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीयानेन विधानेन घृता- भ्यङ्क्तवाङ्क्तियमादिना । शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्काय- संयमां मिथोरहस्यागमेऽप्रहोणात्प्रभृत्येकैकं वारं गच्छेत् । अयञ्च विवाहोवाधनिकोघृताभ्यङ्क्तादिनियमवन्नियुक्ताभिग- मनाङ्गमिति न देवरस्य भार्यात्वमापादयत्यतस्तदुत्पन्नस- पत्यं क्षेत्रस्वामिनएव भवति न देवरस्य संविदा तूभयोरपि अनेन सन्दर्शेण प्रमीतपतिकायां नियोगनिषेधात् सधवायामनिषेधः तेन पाण्डुराजेन कुन्त्यां माद्र्यां च नियोगद्वारा पुत्रोत्पादनं न विरुद्धम् । वस्तुतः "अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः" इति बृहस्प-

तिना शक्तिकोनानामेवेदानीन्तनानां तथाचरणस्य निषेधात् शक्तिशालिभिरृषिभिस्तस्याचरणं न निषिद्धं तेषां तपःप्रभावात् तत्पापक्षयसम्भवात्। अतएव मृतपतिकयोरपि अम्बिकाम्बालिकयोर्विचित्रवीर्य्यभार्य्ययोर्नियोगात् व्यासेन धृतराष्ट्रपाण्डुरूपक्षेत्रजयोरुत्पादनं न विरुद्धम्। अतएवादित्यपुराणे कलिवर्ज्यप्रकरणे "देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते" इत्युक्तं कालिकापुराणे च तत्प्रकरणे "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्युक्तम्। धृतराष्ट्रादीनां तु कलियुगोत्पत्तेऽपि वासुदेवस्य भगवत्स्थितिपर्य्यन्तं कलिधर्म्माणां प्रादुर्भावाभावाच्च विरोधः। अतः कलौ तस्य सर्व्वथा निषेधात् तद्विषये विशेषो नाभिहितः। २क्षेत्रजातमात्रे त्रि० ३श्वेतकण्टकार्य्यां ४शमीवृक्ष्यां ५गोमूत्रिकायां ६शिखिशिखिकायां ७चर्चिकायाञ्च स्त्री राजनि०

क्षेत्रज्ञ पु० क्षेत्रमात्मत्वेन सर्व्वतत्त्वेन वा जानाति ज्ञा—क। १आत्मत्वेन देहाद्यभिमानिनि जीवे २सर्व्वज्ञे परमेश्वरे। "इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत!। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम! तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्। स च योयत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु। ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः। महाभूतान्यहङ्कारोबुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः। एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" गीता। "अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च" विष्णुस० ३शार्ङ्गिणि च। "प्रकृत्यास्तु विकारायै क्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठितः" नचैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानि वै" भा०शा०२४२अ०। "यस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते" इति मनूक्ते ४अन्तर्य्यामिणि "क्षुदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति" भा० आ० ३०१६ श्लो०। ५बटुकभैरवे "क्षेत्रज्ञः क्षेत्रियोविराट्" बटुकस्तवः। ६विदग्धे त्रि० भेदि० ७क्षत्रके त्रि० शब्दरत्ना० ८क्षेत्रज्ञातरि त्रि० "तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्य्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः" छा०उ०। ततः ब्राह्मणा० भावे अञ् क्षेत्रज्ञस्य युवा० अण्। ९क्षेत्रज्ञ तद्भावे न०।

क्षेत्रदूती स्त्री क्षेत्रे दूतीव। श्वेतकण्टकारिकायाम् राजनि०।

क्षेत्रपति पु० ६त०। क्षेत्रस्वामिनि "जीवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदन्नमथापरे। स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरिष्यते" तन्त्र०। क्षेत्रपतेरपत्यादि पत्युत्तरपदत्वेऽपि अश्वपत्यादौ पाठात्अण्। क्षैत्रपत तदपत्यादिषु त्रि०।

क्षेत्रपपटी स्त्री क्षेत्रे पर्पटीव। (तेपापड़ा) इति ख्याते क्षुपभेदे वैद्यकम्।

क्षेत्रपाल त्रि० क्षेत्रं पालयति पाल—अण्। १क्षेत्ररक्षके त्रि०। २भैरवभेदे पु०। तद्भेदाः प्रयोगसारे उक्ता यथा "भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः। मातृकावीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः। अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रस्तुतस्ततःपरः। ईड़ाचारश्चोक्थसंज्ञ जम्भाद ऋक्षिस्दनः। भृशुक्री लम्बकेशश्च लम्बकश्चैकदंष्ट्रकः। ऐरावतश्चौषवन्तुरौषधेशस्तथैव च। व्यञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः खरखानलः। गोकर्ण्यश्चैव घण्टादोडुमनाश्चण्डधारणः। कटाटोपो जटालाक्षो भङ्गारश्च जटुस्वरः। टङ्कपाणिस्तथाचान्यश्चानवन्धुश्च डामरः। ढक्कारवो णवर्णश्च तडिद्देहस्थिरस्तथा। दन्तुरोवनदश्चान्योनतिक्षान्तः प्रचण्डकः। धूम्रकारोवीरसंघश्च भृङ्गाख्यो मेघभास्वरः। युगान्तो रौद्ररूपश्च लम्बोष्ठो वसुमांस्तथा। भूकम्पनन्दः षडाख्यः सुनामा ह्रस्वकस्तथा। एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोनिकाः"। क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा "नाम्नश्च वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे। दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं क्षेत्रपालकः। तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः। ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः। क्षेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते क्वचित्। तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः"। तन्त्रोक्ते २पश्चिमद्वारपाले भैरवभेदे च "गणेशं बटुकं चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः। पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्" तन्त्र०। ३क्षेत्रपालके त्रि०

क्षेत्रफल न० क्षेत्रस्य फलम्। १भूम्यादिक्षेत्रजाते शस्यादौ। लीलावत्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रभेदे २हस्तादिरूपे(काल्लि) फले क्षेत्रशब्दे विवृतिः। [यचायां वैद्यकम्।

क्षेत्रमालिका स्त्री क्षेत्रं मालयति मल—णिच्—एवुल्। क्षेत्ररुहा स्त्री क्षेत्रे रोहति रुह—क। १यालुक्यां कर्कटीभेदे राजनि०। २क्षेत्रजातमात्रे त्रि०। [तत्त्वज्ञापके व्यवहारभेदे।

क्षेत्रव्यवहार पु० लीलावतीप्रदर्शिते त्रिकोणादिक्षेत्रफलादि-

क्षेत्रसम्भव त्रि० क्षेत्रे सम्भवति सम्+भू—अच्। १क्षेत्रजाते "क्षेत्रसम्भवफलं धनं भजेत्" लीला०। २भूमिजातमात्रे त्रि०। ३शिखण्डाचुमे पु०राजनि०।

क्षेत्रसम्भूत पु० क्षेत्रे संभूतः। १कुन्दरे पु० शब्दच्चि० २भूमिभवे त्रि०।

क्षेत्रसाधस् त्रि० क्षेत्रं साधयति साधि–असुन्। क्षत्रसाधके "सपर्य्यन्न पुरुप्रियं मित्रं न क्षत्रसाधसा" ऋ०८,३१,१४।

क्षेत्राजीव त्रि०क्षेत्रं तत्फलं यस्य आजीवति आ–जीव–अण्। कर्षके अमरः।

क्षेत्राधिदेवता स्त्री ६त०। सिद्धस्थानतीर्थादिविशेषदेवताभेदे। तन्नामोच्चारणञ्च ओंशब्दोच्चारणपूर्वं कार्य्य यथाह सं०त० प्रयोगसारः "देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्। सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्"।

क्षेत्राधिप स्त्री ६त०। १मेषादिद्वादशराशिस्वामिषु कुजादिषु क्षेत्रशब्दे विवृतिः। २क्षेत्रस्वामिनि त्रि०। [शब्दमा०।

क्षेत्रामलकी स्त्री क्षेत्रे जाता आमलकी। भूम्यामलक्याम्

क्षेत्रिक त्रि० क्षेत्रमस्यास्य ठन्। क्षेत्रस्वामिनि। "ओषधातादृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति। क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्" मनुः। इनि क्षेत्रिन् अत्यत्र क्षेत्रशब्दे उदा०। "यावच्चास्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तस्य फलं लभेत्" याज्ञ०।

क्षेत्रिय त्रि० परक्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः। देहान्तरे चिकित्स्ये अपतीकार्य्ये १रोगे "दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साऽब्रवीत्" भट्टिः। क्षेत्रमस्यास्य वा० घ। २क्षेत्रस्वामिनि त्रि०। "क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणोभवेत्। ततोऽर्द्धदण्डोभृत्यानामज्ञानात् क्षत्रियस्य तु" मनुः क्षत्रियस्येत्यत्र क्षेत्रिकस्येति पाठान्तरम्। क्षेत्रे भवः वा० घ। ४क्षेत्रजाते तृणादौ त्रि० क्षेत्रे स्वपरक्षेत्रभावे प्रसितः वा०घः। ५परदाररते पु० मेदि०।

क्षेत्रेक्षु पु०क्षेत्रे इक्षुरिव। यावनाले(जुवारी)ख्याते राजनि०

क्षेप पु० क्षिप–घञ्। १निन्दायां, २वि ेपे, ३प्रेरणे, ४लेपने ५हेलायां ६लङ्घने क्षेम०। करणे घञ्। ६गर्वे मेदि० ७विलम्बे क्षेम०। कर्मणि घञ्। ८युच्छे त्रिका०। तत्र निन्दायां "सत्यासत्यान्तसंस्तोत्रे न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम्। क्षेपं करोति चेद्यज्ञः" याज्ञ०। "क्षेपसंप्राप्तवांस्तत्र प्रकृत्या कोपनः प्रभुः" भा०द्रो० ४६अ०। "क्षेपयुक्तैर्वचोभिः" भा०आ० ५५५ श्लो०। विक्षेपे दृष्टिक्षेपः अपटीक्षेपः। विलम्बे "क्षतक्षणक्षेपसहैक्षतास्यतम्" माघः। कर्मणि घञ्। क्षिप्यमाणे काष्ठकशब्दे पृ० ७१ उदा० फलान्यधोवस्त्रदधो निवेश्यः" लीला० क्षेप+स्वार्थे कातन्त्रार्थे "भाज्योद्धारः क्षेपकस्यार्थवत्यै" इत्यादि तत्र शब्दे लीलावतीवाक्यमुक्तम्।

क्षेपक त्रि० क्षिप–ण्वुल्। १क्षिप्तकर्त्तरि अन्यग्रन्थमध्ये सन्निवेशके च। क्षेप+स्वार्थे क। क्षिप्यमाणे यथा लीलावत्यां "पादोनषड्भावतुल्यैष्टकैरित्यादि" श्लोकद्वयम्।

क्षेपण न० क्षिप–ल्युट्। १अपवादे २लङ्घने ३मारणे ४विक्षेपे ५यापने च। "आयुषः क्षेपणार्थञ्च तु दातव्यं स्त्रीधनं विना" हरीतः "उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्" मनुः। करणे ल्युट्। ६क्षेपसाधने मल्लव्यापारभेदे (फेलान) "क्षेपणैर्दृष्टिभिश्चैवावरोहोद्भूतनिःस्वनैः" भा०वि०१३अ० "क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यावनं हठात्" तद्व्याख्यायां नीलकण्ठधृतं मल्लशास्त्रम्।

क्षेपणि(णी) स्त्री क्षिप वा० अनि वा ङीप्। १नौकादण्डे (दांड़) अमरः। २जालभेदे (क्षेपलाजाल) मेदिनिः।

क्षेपणीय पु० क्षिप–अनीयर्। "क्षेपणीयोभिन्दिपालः खड्गोदीर्घमहाफलः" यादवोक्तलक्षणे १भिन्दिपालेऽस्त्रे, २क्षेप्यमात्रे पाषाणादिके त्रि०। "नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषपतितानलम्" रघुः। [शीघ्रतायाम्।

क्षेपिमन् पु० क्षिप्रस्य भावः पृथ्वा० इमनिच्" क्षेपादेशः।

क्षेपिष्ठ त्रि० अतिशयेन क्षिप्रः इष्टन् क्षेपादेशः। अतिशयशीघ्रे "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" श्रुतिः। ईयसुन्। क्षेपीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्षेम पु० क्षि–मन्। १चोरनामगन्धद्रव्ये। २लब्धवस्तुनोरक्षणे पु० न० अर्द्धर्चादि० मेदिनिः। "उभयादोश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये" याज्ञ० लब्धस्य रक्षणं क्षेमः" व्या०त० रघुः "वन्ना च मे धर्त्ता च ये क्षेमस्य मे" यजु०१८,७०, क्षेमः विद्यमानधनादेरक्षणशक्तिः" वेददी०। ३विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे विशिष्टबुद्धिनियामकसम्बन्धविशेषव्यवस्थापने क्षैमिकशब्दे विवृतिः। ४कुशले न० ५तद्वति त्रि० अमः। "गटहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निश्चलकण्टकम्" भा० व० २५६७६ श्लो० "क्षेमः पुनः पन्थाः" भा० व० ४४४श्लो० "क्षम्यू क्षयुरक्षर्तृणां मम क्षेमास्तु शर्वरी" २६८अ०। ६शुक्लौ न०हेम०"भविता सहदेवस्य इत्युपक्रमे "अथ मागधराजानो भाविनोये वदामि ते" "ततः श्रुतञ्जयाद्विप्र! शुचिस्तस्य भविष्यति। क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मस्तस्य समन्ततः" भा०भ०६.२२,१०अ०उक्तौ सहदेववंश्ये ७नृपभेदे पु०। "जन्मसम्पद्विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधकोवधः। मित्रं परममित्रं च" ज्यो० उक्तौ स्वजन्मतारावधिके चतुर्थपञ्चदशविंशे एतत्संज्ञे च न०।

क्षेमक पु० क्षेम-स्वार्थे क। १चोरनाममन्त्रभेदे जटा० २राक्षसभेदे, "एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप! पुण्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः" हरि०२९अ० ३पाण्डुवंश्ये नृपभेदे। "दण्डपाणिर्निमिक्षस्य क्षेमको भविता ततः" इत्युपक्रमे "क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ" भा० ९,२२,२९श्लो०।

क्षेमकर त्रि० क्षेमं करोति कृ-अच् ६त०। १मङ्गलकारके "पन्थानं वः प्रयच्छामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः!" भा० आश्व० १५ अ०।

क्षेमकार त्रि० क्षेमं करोति कृ-अण् उप०स०। मङ्गलकारके "पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्" भट्टिः

क्षेमङ्कृत् त्रि० क्षेमं करोति कृ-क्विप् ६त०। १कृतमङ्गले २उपाधिरहिते परमेश्वरे ५०। "अनियन्ता नियन्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः" विष्णुसं०।

क्षेमङ्कर त्रि० क्षेमं करोति "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" पा० अकारात् खच् सम् च। क्षेमकारके

क्षेमङ्करी स्त्री "क्षेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम्। क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि" देवीपु० ४० अ० उक्तो १देवीभेदे, २यक्षकिन्नरास्त्रे। "कुङ्कुमाक्षतवर्णाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने। मतस्यमांसप्रिये! देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते" इति तत्प्रणाममन्त्रः

क्षेमदर्शिन् त्रि० क्षेमं पश्यति दृश-णिनि। मङ्गलदर्शिनि स्त्रियां ङीप्। कोसलाधिपराजभेदे। "कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्" "स कामं पप्तुरे ब्रह्म विषयं क्षेमदर्शिनः" भा० शा० ८२ अ०।

क्षेमधन्वन् पु०रामवंश्ये राजभेदे। "रामस्य तनयोजघ्ने कुशं इत्यभिविश्रुतः" इत्युपक्रमे "नभस्य कुशदूरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः" हरि० १५ अ०। "स क्षेमधन्वानमयोधयत्तदा" रघुः।

क्षेमधूर्त्त पु० ब०व० तृह० सं० कूर्म्मविभागे "यत्रामाकाः क्षेमधूर्त्ताश्च" इति उत्तरस्यामुक्ते देशभेदे।

क्षेमधूर्त्ति पु० कैकेयदेशीयभेदे राजभेदे। "तृतस्तु क्षेमधूर्त्तिं यन्तं कैकेयं दृढविक्रमम्। विव्याधोरसि मार्गणैः" भा० द्रो०१० अ०। "नमः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः। ततः सङ्क्षत्रिये वीराः" इत्युपक्रमे "क्राथस्यैव राजानः क्षेमधूर्त्तिं तथैव च" भा०आ०६७अ०। [क्षेमाकेति पाठे पृषो०।

क्षेमफला स्त्री० क्षेमं फलं यस्य। बहुव्रीहौ अच्। १क्षेमफलयुक्ते वृक्षे च।

क्षेममूर्त्ति स्त्री दुर्य्योधनभ्रातृभेदे "उग्रश्रवाः उग्रसेनः क्षेममूर्त्तिस्तथैव च" भा० आ० ६७ अ०।

क्षेमवर्द्धिन् त्रि० क्षेमस्य बहुमस्यस्य इनि। क्षेमवर्द्धनयुक्ते ततः वाहु० इञ्। क्षैमवर्द्धि तदपत्ये पु० स्त्री०।

क्षेमा स्त्री १देवीमूर्त्तिभेदे "निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्वकामफलप्रदाम्" देवीपु०४७अ०। २अप्सरोभेदे च "अम्बिका सुलक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा" भा०आ०१२३अ०।

क्षेमाधि पु० मिथिलाधिपे राजभेदे। "अरिष्टनेमिसुस्यापि सुतायुस्तत् सुपार्श्वकः। ततश्चित्ररथोयस्य क्षेमाधिर्मिथिलाधिपः" भाग०९,१३,१४।

क्षेमासन न० "अथ क्षेमासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा प्रेत्यमेहिवम्। दक्षहस्ते दक्षपादं केवलं स्थापयेत् सुधीः" इति वह्निपुराणोक्ते आसनभेदे।

क्षेम्य त्रि० क्षेमाय साधु यत्। कुशलयोग्ये "दानं मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्ति" श्रुतिः।

क्षेय त्रि० क्षेतुं योग्यः घि-अत्। क्षेतुंयोग्ये।

क्षेव सेवने भ्वा०पर०सक० सेट्। क्षेवति अक्षेवीत् चिक्षेव। **क्षै** क्षये भ्वा० पर०अक० अनिट्। क्षायति अक्षासीत् चक्षौ। क्षेय ज्ञाता ज्ञानः।

क्षैत त्रि० क्षितेरयम् अण्। १क्षितिसम्बन्धिनि २क्षौद्यतासम्बन्धिनि च "यशसरोवयसां क्षैतो अक्षे" ऋ०९,९७,१,

क्षैतयत पु० क्षैताय क्षौद्यतायै यतते यत-अच्। क्षौद्यतायै यतमाने ऋषिभेदे तस्यापत्यादि तिका० फिञ्। क्षैतयतायनि तदपत्यादौ

क्षैत्र न० क्षेत्राणां समूहः भिक्षा० अण्। १क्षेत्रसमूहे। स्वार्थे अण्। २क्षेत्रे च "वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः" यजु० १२,६०। क्षेत्रमेव क्षैत्रं तस्य नित्यं जयस्तस्यै यजमानस्य क्षेत्राग्रैत्र" वेददी०

क्षैमिक त्रि० क्षेमेण निर्वृत्तं ठञ्। १लब्धस्य रक्षणोपयोगिनि २विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे स्वनिष्ठबुद्धिनियामकसम्बन्धव्यवस्थापननिर्वाहो अभ्यते च। यथा दुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्वादिमते अत्यन्ताभावस्याजन्यत्वेऽपि स्वप्रतियोगिदुःखानुत्पादनद्वारा स्वाधिकरणे स्वनिष्ठबुद्धिनियामकदुःखाकालीनस्वरूपसम्बन्धनिर्वाहकत्व तत्त्वज्ञानस्येति दुःखात्यन्ताभावस्य क्षैमिकी तत्त्वज्ञानसाध्यता। एवं ज्ञातिसाध्यत्वेन विध्यर्थत्वमते "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादौ अहोरात्र भोजनाभावस्य क्षैमिकं ज्ञातिसाध्यत्वम्। "भावोवयाऽ-

भावः कार्य्यवत् कारणं मतः" इत्युदयनाकार्य्यैरभावमात्रस्य दृष्टान्तविषया कार्य्यत्वोक्तिः क्षैमिकविषया। एतेन प्रायश्चित्तविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेणात्यन्ताभावस्य क्षैमिकजन्यत्वञ्च निराकरणम् निरस्तम् प्रतियोग्यसाक्षात्सम्बन्धस्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैवात्यन्ताभावविशिष्टबोधनियामकत्वेन तादृशसम्बन्धस्य तत्त्वज्ञानजन्यादिनिर्याह्यत्वात् स्वाधिकरणे सति हि दुःखे भोजने वा तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावात् विशिष्टबुद्धेरनुदयात् तस्य तत्त्वज्ञानादिप्रयोज्यत्वनेवमन्यत्रोह्यम्

क्षैरक्षुट त्रि० क्षीरक्षुदस्येदम् शिवा० अण्। क्षीरक्षुद-सम्बन्धिनि।

क्षैरेय त्रि० क्षीरे संस्कृतम् ढञ्। १क्षीरे संस्कृते परमान्ने न० हेम०। २यवान्यां स्त्री ङीप्।

क्षोड पु० क्षोड्-घञ् पृषो०। १व्यालाने गजबन्धस्थाने शब्दचि०

क्षोण त्रि० क्षि-बा० डोन। क्षयशीले। "मरुः क्षोणस्यार्थिना कण्वाय" ऋ०१,११७,८ क्षोणस्य क्षयणस्य निरु० ६,६,

क्षोणि(णी) स्त्री क्षै-बा० डोनि वा ङीप। १पृथिव्यां निघ०। "मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतुः" भाग०२,७,१३। २एकसंख्यायाञ्च

क्षोद पु० क्षुद-घञ्। १चूर्णने पेषणे अमरः कर्म्मणि घञ्। २रजसि च हेम०। "आनेभिमग्नैः शितिकण्ठपक्ष क्षोदद्युतश्चक्षुभिरे रथौघैः" माघः "षष्ठः खण्डनखाद्यसहजक्षोदक्षमे" नैष०।

क्षोदक्षम त्रि० क्षोदं क्षमते क्षम-अच्। विचारसहे "षष्ठः खण्डनखाद्यसहजक्षोदक्षमे" नैष०।

क्षोदस् न० क्षुद-असुन्। जले निघ०।

क्षोदित न० क्षुद-णिच्-क्त। १चूर्णिते पेषिते शब्दचि०।

क्षोदिमन् पु०क्षुदस्य भावः इमनिच् क्षोदादेशः। क्षुद्रतायाम्।

क्षोदिष्ठ त्रि० अतिशयेन क्षुद्रः इष्ठन् क्षोदादेशः। अतिक्षुद्रे।

क्षोदीयस त्रि० अतिशयेन क्षुद्र ईयसुन् क्षोदादेशः। क्षुद्रतरे "इक्षुदसहायः कार्य्यान् क्षोदीयानपि गच्छति" माघः स्त्रियां ङीप्। [प्रजाश्च भवन्ति" शत०ब्रा० १,५,२,७।

क्षोधुक त्रि० क्षुध-बा०उकञ्। क्षुधायुक्ते। "क्षोधुका ह्यस्य

क्षोभ पु० क्षुभ-घञ्। १सञ्चलने "स नूपुरक्षोभपदाभिरासीत्" "रथक्षोभपरिम्लानैः" रघुः। २विकारे च "क्षोभमायु हृदयं न यद्दृशाम्" माघः। "अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः" कुमा०।

क्षोभक पु०"दुर्जराख्यस्य पूर्वस्यां पुरं नाम वरासनम्। तद्विषये महाशैलः क्षोभको नाम नामतः" कालिकापु० ७अ० उक्ते कामाख्यतीर्थस्थनगरभेदे। क्षुभ-ण्वुल्। २क्षोभ-कारके त्रि०।

क्षोभण त्रि०क्षुभ-णिच-ल्यु। १क्षोभजनके। २कामबाणविशेषे पु० पञ्चबाणशब्दे दृश्यतिः ३शिवे पु०। "नमो बृहते लुब्धाय क्षुब्धाय क्षोभणाय च" भा० शा० २८३अ० शिवसहस्रनाम। ४विष्णौ। "उद्भवः क्षोभणो देवः श्रुत-गर्भोरमेश्वरः" विष्णुसं० तस्य च सृष्टिकाले प्रकृत्यादि-क्षोभकत्वात्तथात्वम् यथाह विष्णुपु० "प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया प्रभुः। क्षोभयामास भगवान् सर्ग-कालेऽव्ययाव्ययौ"। भावे ल्युट्। ५क्षोभणे न०।

क्षोम न०क्षुभ-मन्। १मसृणपोपरिशालायाम्(चिलेवर)शब्दचि०। २अष्टे भरतः ३गणेशभासके पु० जटाधरः संज्ञायां कन्। तत्रार्थे ४क्षोरनामगन्धद्रव्ये पु० शब्दचि०।

क्षौ(णौ)णी स्त्री क्षु-वा० नि वृद्धिश्च वा ङीप्। १धरण्याम् अमरः। अन्या व्युत्पत्तिः ब्रह्मवै०पु०२०७ अ०उक्ता यथा "इज्या च यागधाराश्च क्षौणी क्षीणा लये चया। महालये चयं यान्ति चिन्तस्तेन प्रकीर्त्तिता" तेन क्षीणशब्दात् पृषो० साधु। २एकसंख्यायाञ्च।

क्षौणीप्राचीर पु० क्षौण्याः प्राचीर इव यस्य। समुद्रे जटा०।

क्षौणीभुज् पु० क्षौणीं भुनक्ति अवति भुज-क्विप्। क्षिति पालके राजनि

क्षौद्र न०क्षुद्राभिः सरवाभिर्निर्वृत्तम् अण्। "मक्षिकाः कपिलाः क्षुद्राः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु। मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" इति भावप्र०उक्ते १मधुनि अमरः। "सक्षौद्रपटलैरिव" रघुः। "गुणैर्मा क्षौद्रवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनं परम्" भावप्र०। २जले हेदि०। ३चम्मकट्टके पु० शब्दच०। ४क्षितिकणे पांशौ न० शब्दचि० ५मागध्यां जाते जातिसङ्करभेदे पु०स्त्री० "चतुरो मागधी सूते क्रूरान् भायोपजीविनः। मांस स्वादकरं क्षौद्रं सौगन्ध्यप्रमिति विश्रुतम्" भा० अनु० ४८ अ०। क्षुद्रस्य भावः अण्। ६क्षुद्रतायां न०।

क्षौद्रक्य न० क्षुद्रकः व्यायुधजीविसंघः स्वार्थे ष्यञ्। आयुधजीविसंघे टित्त्वात्ङीप्। क्षौद्र कीत्यर्थत्वे स्त्री सि०कौ०।

क्षौद्रज न० क्षौद्रात् जायते जन-ड। (मोम) ख्याते १क्षिक-घके राजनि०। २मधुजातयाले त्रि०।

क्षौद्रधातु पु० कर्म०। माक्षिके उपधातुभेदे वैद्यकम्।

क्षौद्रप्रिय पु० क्षौद्रं मधु प्रियः स्वादुत्वात् । १जलमधूकवृक्षे मे० । २मधुप्रिये त्रि० ।

क्षौद्रमेह पु० क्षौद्रं मधु मेहः । मधुमेहे रक्तमेहशब्दे ६१०पृ० सुश्रुतवाक्ये तल्लक्षणं दृश्यम् "कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेत्बुधः" भावप्र० ।

क्षौद्रेय न० क्षौद्रे भवः ढक् । (मोम) सिक्थके राजनि० ।

क्षौम न०क्षु-मन् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । १कूले पटवस्त्रे । "श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले" रघुः "क्षौममाकलतया विचकर्ष" माघः "अधीरत्वानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च" मनुः । क्षुमाया अतस्या विकारः अण् । २शणभेदजातवस्त्रे स्त्रियां ङीप् क्षौमी कन्या । क्षौमेण दुकूलेन परिवृतो रथः अण् । ३दुकूलपरिवृते रथे पु० । ४कर्पासभेदे पु०न० कौटिल्यः । अट्टे अमरः । अट्टस्य प्राकाराद्यास्थानवत्तदट्टमिति क्षेचित् । मण्डपोपरि निर्म्मितं गृहम् (चिलेघर) इत्यन्ये । [अट्टशि० ।

क्षौमिक पु० क्षौममिव कायति कै-क । चोरनानगन्धद्रव्ये ।

क्षौमी स्त्री क्षुमैव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् ङीप् । १अतस्यां (मसिना)ख्याते वृक्षे । क्षुमाया विकारः कन्या अण् ङीप् । २क्षुमाजातसूत्रनिर्म्मितकन्यायां स्त्री ।

क्षौर न० क्षुरेण निर्वृत्तम् अण् । १क्षुरकर्म्मणि केशकर्त्तने । तत् विहितनक्षत्रादि क्षुरकर्मशब्दे २२८६ पृ० उक्तमत्र विशेषोऽत्र कश्चिदभिधीयते

"व्रतानाञ्चोपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे । न करोति क्षौरकर्म्म शुचिः सर्वकर्मसु । स च तिष्ठति कृच्छ्रेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! । तदेव दिनमानार्द्धं तद्भोजी दृढव्रताडितः" ब्रह्म वै० पु०२७अ० । "चन्द्रसूर्य्यदर्शनास्तारायाञ्च विशेषतः । अक्षौरेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रक्षयोर्दिने" ज्यो०त० । "मानं क्षौरे हन्ति गुरुः शुक्रं शुक्लोधनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः" श्रीपतिरत्नमाला । "व्यासया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म्म मृतकेषु च । चत्वरोत्सवसङ्गदीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टसखिवेषु षोडश" भोजदे० । "स्वकार्ये पितृश्राद्धे स्वेरंशपरिक्षये । क्षौरकर्म्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मनि" छन्दोगार्य्यः, "क्रियमाणञ्चैतत् पाटलिपुत्रं पुरीमधिरूढवताम्" दिनिर्म्मादित्यञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्" ज्यो० त० । अत्र क्रमो वराहपु० "प्रथमकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्" ज्योति० त० । "क्रियमाणमुलोमनखाश्च वापयीत शिखावर्জ্জम्" शुद्धि० त० गोभिलः ।

"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च । मघायां ज्येष्ठिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्জ্জितम् । कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" ब्रह्म० वै० पु० नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा "स्वयं माल्यं स्वयं पद्मं स्वयं वस्त्रञ्च चन्दनम् । नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम्" कर्म्मलोचनः ।

क्षौरपव्य न० क्षुरं पवितरिव स्वार्थे यञ् । क्षतितीक्ष्णे "क्वचिद्वंशं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम्" भाग० ६, ५,८ ।

क्षौरिक पु० क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य ठन् । नापिते शब्दमा०

क्षण् तेजने क्षदा० पर० सक० सेट् । क्षणोति अक्षणीत् । क्षुण्णाव । क्षुण्णिता क्षुण्णः । "याचं क्षुण्णानोदमयन् मुनिवान्" अथ०५।१२०।१ । "उभयतो क्षोदं वाचः क्षुण्णम्" शत० ब्रा० ६,२,१,२४ ।

क्षुण्ण त्रि० क्षुण्-क्त । तीक्ष्णीकृते अमरः ।

क्षुण्णत्व न०क्षुण्-करणे क्वल् । अस्त्रतेजने शाणाख्ये यन्त्रभेदे । "क्षुण्णोत्वणेव स्वधितिर्मीमसनीतम्" ऋ० २,३७,७ ।

क्षमा स्त्री क्षमते भारं क्षम-अच् उपधालोपश्च । १धरायाम् । अमरः "क्षमां लब्धयित्वा क्षमयेवपत्नम्" रघुः । "नचोदकप्रवेशेन न च क्षाषधनादपि" भा० व० १९९ अ० । "क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः" निरु० धृता ऋक् २एकसंख्यायाञ्च ।

क्षमाज पु०क्षमाया जायते जन-ड । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च

क्षमापति पु० ६त० । भूमेः क्षमानाथाद्योऽप्यत्र ।

क्षमाभुज् पु० क्षमां भुनक्ति अवति भुज-क्विप् । भूमिपाले

क्षमाभृत् पु०क्षमां बिभर्त्ति पालयति धारयति वा भृ-क्विप् तुक् च । १राजनि २पर्व्वते च तस्य भूमिधरत्वात्तथात्वम् ।

क्षमाय विधूनने कम्पने भ्वा०आत्म० अक० सेट् । क्षमायते । अक्षमायिष्ट चक्षमाये ईदित् क्षमातः । "अक्षमायन्त महीं रटभ्राः" "चक्षमाये च महीं रामः" भट्टिः । णिचि पुक् यलोपश्च । क्षमापयति ।

क्षमील निमेषे भ्वा० पर० अक० सेट् । क्षमीलति अक्षमीलीत् चिक्षमील । निमेषः पक्ष्मनिश्चयोराकुलितः ।

क्षिड क्षेडे भ्वा० आत्म० अक० भोजे सक० सेट् । क्षेडते लृदित् अक्षिडत् । चिक्षिडे जोदित् । क्षेडितम् । आदृत् क्षेडम् क्षेडित तेन "नाक्षोटोक्षचाक्षे डेत्" अण् । परन्तौ पदमाथाम् एवं "क्षेडलोवावमानाभ्यां बधः ।

प्रणेदुस्ते महाजवाः" रामा० कि० ४५ अ०। "ष्वेडन्ति घुघुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः" सुश्रुतः। अव्यक्त दलशब्दकरणे अक० "ष्वेडितोत्कृष्टसङ्कुलः" भा० आश्व० ५६ अ०।

ष्विद मोचने सक० ष्वेदे अक० भ्वा० आ० सेट्। ष्वेदते क्वादित् अष्विदत् जीदित् ष्विद्यः यादित् ष्विद्यं ष्वेदितं तेन।

ष्विद कूजने दिवा० पर० अक० सेट्। ष्विद्यति। इरित् अष्वेदीत् अष्विदत्। यादित् ष्विद्यं ष्वेदितं तेन।

ष्वेड पु०ष्विड–भावादौ घञ्, पचाद्यच् वा। १अव्यक्तदन्तशब्दभेदे २ष्वेडे ३मोचने ४त्यागे। ५कर्णामयभेदे कर्णगतरोगशब्दे १७०८ पृ० विवृतिः। ६विषे पु० अम० ७पीतघोषाद्यच्चे रत्नमा० श्लोकोक्तार्कपर्णफले न० मेदि०।८वंशशलाकायां १०सिंहनादे ११कोषातकीवृक्षे स्त्री राजनि०

ष्वेडित न० ष्विड भावे–क्त। सिंहनादे अमरः।

ष्वेल संचालने, गतौ सक० क्रीडायाम् अक०भ्वा०पर०सेट्। ष्वेलति अष्वेलीत् ष्वादित् णिचि चङि न ह्रस्वः। अचिष्वेलत्। "ये तु विदग्धगात्राणि ष्वेलन्ति च हसन्ति च" (ये क्रियया पराः) रामा०६,२अ० "दम्भुः गन्धर्वसंघट्टाः ष्वेलन्त्यपि यथापुरम्" ६,२६ अ०। "ते तदा स्फोटयामासुः ष्वेलन्त्य समन्ततः" ३७ अ०।

ष्वेला स्त्री ष्वेल–अ। क्रीडायाम्। स्वार्थे क ष्वेलिकापत्र। "ष्वेलिकया कृष्ण समाधिना आमीलितद्वयं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृष्ठदेशविधानार्थेन लुठति" भाग० ५स्क०८अ०। गौरा० ङीप् ष्वेलीत्यप्यत्र। "बाहुप्रसार परिरम्भ करालकोरुवीविलम्बालभलनखक्षतापघातैः। ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीभिरसुतन्मयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार" भाग० १० स्क० २९ अ०।

इति श्री तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचिते वाचस्पत्ये ककारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ख

खकारः "जिह्वामूले तु खः प्रोक्तः" शिक्षोक्तेः कण्ठमूलोच्चार्यः जिह्वामूलपदस्य कण्ठमूलपरत्वात्। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता (जिह्वामूलस्पर्शः) बाह्यप्रयत्नाश्च "खयां यमः खयः+कँ पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विदुषते। कण्ठम्" इति शिक्षोक्तेः श्वासाघोषविवाराः "अयुग्मावर्गयमगायणशालुपासवः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः वर्गमध्ये युग्मवर्णत्वात् महाप्राणश्च। खादिशब्दे परे पूर्वस्य विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीयः यथा मखे+खनिः समासे तु वा सत्वञ्च। भा+खरः भास्खरः भाःखर इति। वर्णाभिधाने अस्य वाचकाः शब्दादर्शिताः यथा "खः प्रचण्डः कामरूपी गुह्यिर्वज्रिः शरस्वती। आकाशइन्द्रियं दुर्गा चण्डी सन्नाशिनी गुरुः। शिवश्चण्डी दनोजातीयः कफोत्थिर्गरुडोगदी। शून्यं कपाली कल्याणी सूर्यकर्णोऽजरामरः। शुभाम्नेय चण्डलिङ्गे मनो भाङ्कारखड्गकौ"। अस्य मातृकावर्णान्तर्गतत्वेन ध्येयरूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा "बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम्। वराभयकरीं नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम्। एवं ध्यात्वा खखरूपां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम्। एवं ध्यात्वा खखरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। मातृकान्यासे चास्य बाहौ न्यासता। श्लोकरचनायां तस्यादिवर्णतयोपन्यासे मन्त्रकर्तुः खड्गोकरता "कः खोगोघच ङश्चो वितरति [ख पु॰ खर्ष्व—खन—बा॰ ड। १शून्ये हेमच॰। २इन्द्रिये ३पुरे ४क्षेत्रे ५शून्ये ६बिन्दौ ७आकाशे ८संवेदने ९स्वर्गे १०कर्मणि च न॰ मेदि॰। ११लग्नात् दशमे स्थाने ज्यो॰त॰। "आरे खस्थे चतुष्पाङ्गोभयम्" नीलक॰। "तनिधनखभेषाः केन्द्रकोणे त्रिलाभे" जातकप॰। १२सुखे हेमच॰। १३अभ्रके (आभ) उपधातुभेदे राजनि॰। "तत्रेन्द्रिये "ऊर्द्ध" नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः" मनुः। आकाशे "नश्यतीर्पुर्यथा विद्वः खे विद्वमनुविध्यतः" मनुः खं "वायुर्ज्वलनोजलं क्षितिरिति त्रैलोक्यसङ्कीर्तिता" प्रबो॰। "एतस्माज्जायते—खं वायुर्ज्योतिरापश्च" श्रुतिः। "यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति" कुमा॰ १४परमानन्दरूपे ब्रह्माकाशे। "कं ब्रह्म खं ब्रह्मः" यदेव कं तदेव खम्" इति च छा॰उ॰। ब्रह्माण्डसुषिरे गगनपरिधौ। सि॰शि॰ तत्परिमाणमुक्तं यथा "कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभूभद्रजङ्केन्दुभि [८७१२०६८२०००००००] ज्यौतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद् ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदश्यदृश्यजनकगिरिं पौराणिकाः सूरयः। करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम्। दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः" सू॰। "एभिर्योजनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति। तत्र कथमनन्तस्याकाशस्येयत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽर्पतिद्युतियुजो नभसः परिधेरिदं वदन्ति। अत एव पौराणिका गणकास्ते ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति। केचिदालोकं वदन्ति। यतस्तदन्तर्वर्त्तिन एवार्करश्मयः। एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्। करतलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति। इदानीं स्वमतमाह" प्रमि॰। "ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे यदः क्रामति योजनानि। यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं मः" सू॰। इदानीं यद्दक्षका आहुः। "यदस्य चक्रैर्विहृता खकक्षा भवेत् खकक्षा निजकर्क्षकायाम्। यदः खकक्षामितयोजनानि भ्रमत्यजस्रं परिवर्त्तमानः" सू॰। "सा खकक्षा यस्य यस्य भगणैर्हियते तस्य तस्य यदस्य कक्षामितिर्लभ्यते। अस्योपपत्तिरूपं श्लोकस्योत्तरार्धमिति। यतः खकक्षायां यदो भ्रमज्जस्रं परिवर्त्तमानः खकक्षामितानि योजनानि पूरयति। अतो यद्भगणैः भक्तायाः खकक्षायाः यल्लभ्यते सा यदकक्षामितिरित्युपपन्नम्।

खकामिनी स्त्री खं शून्यमाकाशं वा कामयते कम—णिनि ङीप। १चर्चिकायां २चिल्लटयितायां च त्रिका॰। [महादेवे त्रिका॰। खकेशादयोऽप्यत्र।

खकुन्तल पु॰ खमाकाशः कुन्तलस्थनीयमिव यस्य। व्योमकेशे

खक्ख हासे भ्वा॰पर॰अक॰ सेट्। खक्खति अखक्खीत्। चखक्ख। प्रनिखक्खति।

खक्खट पु॰ खक्ख—अटन्। कठिन्यां (खड़ि) रायमु॰।

खखोल्क पु॰ काश्यीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशी॰ ५॰ अ॰ यथा "खखोल्कोनाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः। त्रिपिष्टपोत्तरे भागे सर्वव्याधिविघातकः। यथा खखोल्कइत्याख्या तस्यादित्यस्य तच्छृणु" इत्युपक्रमे

खकक्षा स्त्री सूर्यरश्मिप्रचारावधिके वेष्टनाकारे

"खखोल्का निपतेद्या भगं गच्छत्यधोमुखी। मूर्द्धा गतवती पक्षपुटौ कृत्वा विलोरगी। सव्युल्का निपतेद्या वक्त्रव्योऽर्यतिसंभ्रमात्। खखोल्केति यदुक्ता गोः कट्वा सम्भ्रान्तचेतसा। तदा खखोल्कनामाकैस्तुतो विनतया वधू" "तपस्यन्नीक्षयालोक्य कदाचिद्विनतां प्रभुः। शिवस्यैव परामूर्त्तिः खखल्को नाम भास्करः। दृष्ट्वा वरं स्वपापघ्नं शिवज्ञानसमन्वितम्। कश्यपात्सिञ्जनादेवीकल्पपापक्षयङ्करः। विनतादित्य इत्याख्यः खखोल्कस्तत्र संस्थितः। इत्थं खखोल्क आदित्यः काश्यां विघ्नतमोहरः। तस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते। काश्यां पैलङ्गिले तीर्थे खखोल्कस्य विलोकनात्। नरश्चिन्तामवाप्नोति नीरागो जायते क्षणात्। नरःस्नात्वैतदाख्यानं खखोल्कादित्यसम्भवम्। गरुडेशेन संकीर्तं सर्वपापैः प्रमुच्यते" तत्रैवाध्यायशेषे

खग पु० गच्छति गम--ड ७त०। इरायाँ २सूर्य्यां दृषदे ३देवे ४शरे ५पक्षिणि पु० स्त्री० मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६यायौ शब्दच० "तमांसीव यथा सूर्य्यो दृष्ट्वानन्दयतेनान् खगः" भा०व०२६०अ०। ७ग्रहभेदे भरतः। ८आकाशगामिनि त्रि०। "सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत् खगं महत्" भा० आ०१६३अ०। तत्र चिह्ने "खगचञ्चुपुटद्रोणीपूरणे तव कः श्रमः" चातकाः। "अथनीत खगः स नैकधा" "धृतरुद्राक्षमुद्वहन् खगः" नैष०। अन्ये "आपोक्लिमे यदि खगाः स किलेन्द्रवारः" लीलाक०।

खगङ्गा स्त्री ६त०। आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्यां टिका०।

खगण पु० कुशवंश्ये नृपभेदे। "कुशस्य चातिथिस्तस्मात्" इत्युपक्रमे "ततो धनस्यनस्तस्माद्व्रजनाभोऽर्कसम्भवः। खगणस्तत्सुतस्तस्मात् विष्टरिश्वाभवत् सुतः" भाग० ६.११.३, श्लोकः।

खगगति स्त्री० ६त०। पक्षिणां गमने तद्भेदाश्च भा०क० ४१अ० दर्शिताः यथा

'शतैकञ्च पातानं पतितानि न संशयः। शतयोजनसैकैकं विचित्रं विविधं तथा॥ उड्डीनमवडीनञ्च प्रडीनं डीनमेव च। निडीनमथ सगडीनं तिर्यक्डीनं शतानि च। विडीनं परिडीनञ्च परडीनं सुडीनकम्। अभिडीनं महाडीनं निर्डीनमतिडीनकम्॥ अवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीनडीनकम्। संडीनोड्डीनडीनञ्च पुनर्डीनविडीनकम्॥ सम्पातं समुड्डीनञ्च ततोन्यद्गतिरिष्यते। गतागतं प्रतिगतं बहुधा निकुलीनकाः"॥ विततमेतत् नीलकण्ठेन यथा "पातानां शतमेकं गण्यते उड्डीनविधादिना "उड्डीनमूर्द्धगमनमाडीनमधोगतिः। प्रडीनं सर्वतो यानं डीनं गमनमात्मनः। निडीनं शयनं डीनं संडीनं संस्थितं गतम्। 'तत्रैकशतीनं गतं प्राकृतिकप्रकरणं बुधाः। तान्याधाभेदभिन्नानि प्रकारं प्रतिजानते। तानि (तिर्यग्डीनानि४)१०। विडीनं विडीनोर्ध्वं खात्पतितं नन्तु१२ भवतः। परागतिः परडीनं१३ स्वर्गगन्तु सुडीनकम्१४। अभिमुख्येन गमनमभिडीनं१५ प्रचक्षते। यानं महाडीनं१६ स्यात् निर्डीनं१७ निश्चलं यानं मतमतिर्डीनकम्१८"। (विडीनं सङ्कलनमूर्द्धीयोर्द्धीयगमनम्)। अधरोर्द्धो यडीनं१९ स्यात् प्रडीनं२० विदुर्बुधाः। मध्ये स्खलितया पूर्वमुपक्रम्य यमनतः। परिक्रम्य प्रपतनं संडीनं२१ डीनडीनकम्२२। (मध्यतः प्रपतनं संडीनं परिक्रम्य प्रपतनं डीनडीनकं मत्स्यन्यायः) संडीनोड्डीनडीनं स्यात्तदेवोर्द्धप्रकल्पनात्२३। गतौ गत्यन्तरद्वैधे भवेद्डीनविडीनकम्२४॥ क्षणात् खगस्य नियतस्य पक्षसंपात२५मुच्यते। उड्डीनोगतिसंभेदः सप्तडीनं२६ प्रचक्षते। संकल्प्य पक्षगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम्२७। षड्विधगतिभेदाः पातानामिह दर्शिताः। महाडीनं विहायैषां पातानां त्रिविधा गतिः२८। गतस्तत्र यथोद्दिष्टमागतं पुनरागमः। प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति षट्प्रकृतिः२९ स्मृताः। (गतागतप्रतिगतिभेदाकृतिलेविध्यम्)। तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः"३०। (निकुलीनकाः निपाताः)। २अच्छायां गतौ च।

तत्र अष्टभेदे गतिभेदाः सू० क्रि० सकारकम् उक्तायथा "अष्टधाप्रकृपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः। शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः"॥ तद्गतारम्भिर्द्वाभ्यां त्रिभिर्वेद्वाभ्यैः शून्येतरपार्थिवैः। प्राक् पश्चादपि लब्धन्ते यथासङ्ख्यं खदिङ्मुखम्॥ प्रवक्ष्याम्यो मरुत् तांस्तु खोच्चाभिमुखमीरयेत्। पूर्वापरापलक्षास्तो गतिं यांस्तु पृथग्विधाम्॥ अग्रहात् प्राग्भगणार्द्धस्थः प्राङ्मुखं कर्षति ग्रहम्। उच्चसञ्ज्ञोऽपरार्द्धस्थस्तद्वत् पश्चान्मुखं ग्रहम्॥ खोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं याति यद्ग्रहः। तत् तेषु धनसिल्यक्रमेण पश्चान्मुखेषु च॥

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः खरंहसा । विक्षिप्यत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात् ॥ उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपरार्द्धगः । पदः प्रागुभगणार्धस्थो याम्यायाम्यपकर्षति ॥ बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः । तत्क्षीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते यथोक्तवत् ॥ महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पत्वेनावकल्प्यते । मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बहुपदश्यते ॥ भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसङ्गकैः । दैवतैरपहन्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥ अतो धनर्ण संस्कृत तेषां गतिरवाङ्मुखेत् । आक्रम्यमाणास्तैरेवं व्योम्नि यान्त्यनिलाहताः ॥ वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा शीघ्रतरा शीघ्रा महाणामष्टधा गतिः ॥ सार्यातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा । वक्रीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा"सू० सि० ॥ वक्रानुवक्रेत्यादिकं रङ्गनाथेन विवृतं यथा ।

"भौमादिग्रहाणां विरविचन्द्राणामष्टप्रकारा गतिः । फलिता । तत्र वक्रेत्यादिसप्तेत्यन्तं षट्प्रकारा गतिः शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम् । तथा शनैश्चरे । आसां स्वरूपज्ञानमध्ये स्फुटम् । अथैनामष्टधा गतिं भेदद्वयेन क्रोडयति । तत्राष्टविधगतिष्वतिशीघ्रेत्यादिसप्तेत्यन्ता दृश्चेव पञ्चधा गतिः । वक्री मार्गी गतिस्तिस्रो या पूर्वा गतिः सानुवक्रगासुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्वाक्रेऽनुवक्रगतेवक्रकुटिलमध्याभिधानादुभयथासन्नत्वाच्च वक्रानुवक्रा कुटिलेति गतिवक्रा ज्ञेया तथा च यद्गणां मार्गो वक्रेति गतिद्वयम्" ॥ शैधृष्यान्द्रग्रहणादिप्रकारस्तु तत्रैव दृश्यः विस्तरभयान्नोदाहृतः ।

खगपति पु० खगान् याति या-क । गरुडे खगपत्यादयोऽप्यत्र । गरुड़स्य खगपतित्वलाभकथा भा० आ० ३१अ० यथा "अथापश्यद्वयीन् वृक्षानङ्कुशोदरवर्ष्मणः । पलाशशल्लकीकामेकां वहतः संहतान् पथि । प्रलीयान् खेचिरबलान् वालेषु निराहारांस्तपोधनान् । क्लिश्यमानान्मन्दबलान् गोप्यदे संप्लुतोदके । तान् सर्वान् विजयायिटोवीर्यो-न्मत्तः पुरन्दरः । अवक्षाभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वाऽवमन्य च । तस्य रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः । आरेभिरे महत् कर्म तदा शक्रभयङ्करम् । लुलुचुस्ते तपोबलेन विधियज्ञातवेदसम् । मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन सन्तपनो विधियज्ञातवेदसम् । मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन सन्तपनो विधिः । कामवीर्यः कामगमो देवराजभयकरेण तच्छृणु । कामवीर्यः कामगमो देवराजभयकरेण तच्छृणु । कामवीर्यः कामगमो देवराजभयकरः । इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः । इन्द्राच्छतगुणः शौर्य्ये वीर्य्ये चैव मनोजवः । तपसां नः फलेनाद्य दारुणः सम्भवत्विति । तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः । जगाम शरणं तत्र कश्यपं संयतव्रतम् । तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः । बालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत । एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः । तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः । अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः । इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः । न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः । भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः । अवश्येष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् । प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः । एवमुक्ताः कश्यपेन बालिखिल्यास्तपोधनाः । प्रत्यूचुरभिसम्पूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् । बालिखिल्या ऊचुः । इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ! । अपत्यार्थे समारम्भो भवतश्चायमोपि नः । तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम् । तथा चैवं विधत्स्वात्र यथात्मायत्तमुपश्यति । सौतिरुवाच यतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा । विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी । तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः । उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेप्सितः । जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ । तपसा बालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा । भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह । धार्य्यतामप्रमादेन गर्भौऽयं सुमहोदयः । एतौ सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः । लोकसम्भावितौ वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ । शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सहायौ महाबीर्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर ! । व्येतु ते शक्र ! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि । न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः । न चावमान्या दर्पात्ते यान्त्रजा भृशकोपनाः । एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् । विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा । जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः । पतत्रीणाञ्च गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत" ।

खगम त्रि० खे आकाशे गच्छति गम-अच् । आकाशगामिनि सिद्धगन्धर्वादौ । "ततो दिव्यास्त्रसम्पन्ना गन्धर्वा हेव-

माद्विनः" इत्युपक्रमे "ते कार्यभाराः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः" भा० व० २४४ अ० । [शब्दच० ।

खगवक्त्र पु० खगस्य वक्त्रमिवाकारोऽस्य । नक्तुचटके (भान्दार)

खगवती स्त्री खगः खगसाद्यत्वम् आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्या मतुप् मस्य वः । भूमौ लटा० । तस्याः व्योम्नि स्थितत्वात् खगतुल्यत्वम् । "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलः व्योम्नि तिष्ठति । बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू०सि०उक्तेः । आर्यभट्टमते तु पृथिव्याः खकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन साद्यमिति भेदः । खगोलशब्दे विवृतिः ।

खगशत्रु पु० खगस्य शत्रुरिव । १पृश्निपर्णीम् (चाकुलिया) शब्दच० । ३त० । २शत्रौ नविच्छगे ।

खगस्थान न० ३त० । द्रुमस्थे कोटरे शब्दच० ।

खगान्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति णिच्-ण्वुल् ३त० । श्येनविच्छगे राजनि० ।

खगासन पु० खगः गरुड़ आसनमस्य । १विष्णौ तद्वाहनत्वात्तदासनत्व तस्य तत्कथा च भा० द्रो० १७ अ० यथा "विष्णुना च तदाकाशे वैनतेयः समेधितात् । तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा । तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् । स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः । उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः । अजरस्यामरस्य त्वमसंशयं विनायनं भू । एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् । प्रीतस्तव वरौ तौ च गरुड़ो विष्णुमब्रवीत् । भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि । तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् । ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यसीति तम् । एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः । वव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्द्धन्महाजवः" । "वरं दत्त्वा अधः क्षौणिं यः करोति खगासनम् । खगासनप्रसादेन श्रमलोपोभवेद्ध्रुवम्" रुद्रजा० उक्तेः २आसनभेदे न० ।

खगेन्द्र पु० ३त० गरुड़े खगपतिशब्दे विवृतिः ।

खगेन्द्रध्वज पु० खगेन्द्रः गरुड़ोध्वजोऽस्य । विष्णौ तस्य गरुड़ध्वजत्वस्वीकारकथा खगासनशब्दे दर्शिता ।

खगेश्वर पु० ३त० । गरुड़े अमरः ।

खगोल पु० सू०सि०उक्ते गोलाकारे आकाशस्य परिधौ सूर्यकिरणप्रचारयोग्यदेशे भचक्राधारे वाच्यंशभेदे । यथा "ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तदेहं भूर्भुवादिकम् । कटाहद्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृतिः" सू० सि० । "एतत् प्रागुक्तं ब्रह्मणाधिष्ठितं सुवर्णाण्डं सुषिरसवकाशात्मकं, तत्सावकाश इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गात्मकमवस्थितं न बहिः । नन्वण्डस्य गोलाकारत्वानान्तरवकाशात्मकत्वं न सम्भवतीत्यत आह कटाहेति । कटाहोर्ध्वगोलाकारं सावकाशं पात्रं तच्च द्वितयं द्वयं तस्य समम् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । सम्पुटमाभिमुख्येन मिलितं गोलकाकृतिर्गोलाकारः स्यात् । तथाच न क्षतिः । अथ ब्रह्माण्डान्तः परिधिवदंशदन्तर्भयच्छादिकमाकाशे यत्रास्थानं परिभ्रमतीत्याह श्लोकाभ्यामाह" र० ना० "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्यं भ्रमणं भानामधोऽधः क्रममतया । मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्द्वः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः सू० सि० । "ब्रह्माण्डान्तः परिधिरतुल्यवृत्तमाना व्योमकक्षा वक्ष्यमाणाकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तुल्योर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तुल्योर्ध्वान्तरेणाधो नक्षत्रेभ्योऽधोऽधः क्रमात् शनिबृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्रा अधस्तात् परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधरास्त्वाधस्ताच्चन्द्रादधःस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । एषां प्रवहवायावस्थानाभावाच्चन्द्रादिवच्च परिभ्रमः । अथ भूस्वरूपस्थानमाह" र० ना० "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति । बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू० सि० । "अण्डस्य ब्रह्माण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशान्मध्ये मध्यस्थाने केन्द्ररूपे आकाशे भूगोलस्तिष्ठति । नन्वाकाशे निराधारवस्तुनोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूमिगोल इत्यतो भूगोलविशेषणमाह बिभ्राण इति । ब्रह्मणः परमां शक्तिं धारणात्मिकां निराधारावस्थानरूपां बिभ्राणो धारयन् । तथाच न क्षतिः । एतेन "भूः किमाकारा किमाश्रयेति" प्रश्नद्वयमुत्तरितम् । अथ कथं चास्य पातालभूमय इति प्रश्नस्योत्तरमाह" र० ना० "तदन्तरे पुटाः सप्त नागासुरसमाश्रयाः । दिव्यौषधिरसोपेतास्तासां पातालभूमयः" सू० भेदांदिस्थितिमाह "अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गिरिः । भूगोलमध्यगो मेरुरुभयत्र विनिर्गतः । उपरिष्टात् स्थितास्तस्य दैत्या देवा महर्षयः । तस्यादसुरास्तद्वद् द्वयमन्योऽन्यमाश्रिताः । तलः समस्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धात्र्या

देवासुरविभागकृत्। समनान्योरमध्यात् तु तुल्यभागेषु सोदयेषु। द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिगासौ देवनिर्मिताः। भूवृत्तपादे (१२५६) पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता। भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा। याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तदुन्नतापुरी। पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता। उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता। तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः। भूवृत्तपादविवरान्तरालान्योन्यं प्रतिष्ठिताः। तास्वधोत्तरगो मेरुस्थानेषु १२५६ सुरात्रयः। तासासुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः। न तासु विषुवच्छाया नाक्षक्षोन्नतिरिष्यते। मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते। निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये। अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः। भवनिर्लङ्कगास्तु मेरावर्त्तास्वका। मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम्। असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः। अत्यासन्नतया तेन शीघ्रं तीव्राः करा रवेः। देवभागे सुराणां तु हेमन्ते मन्दतान्वया। देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम्। पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां याम्यसव्ये दिनक्षपे। मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम्। सञ्चरन् प्रागपक्रमध्यं पूरयेन्नोरुवासिनाम्। कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदक्षः षण्मार्धमेव सः। तुलादींस्तद्वृगादींश्च तद्वदेवासुरद्विषाम्। अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात्। अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात्। दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात्। उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः। अन्येऽपि यमसूत्रस्था मन्यन्तेऽधः परस्परम्। भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः। सर्वे त्वेवं महीगोले स्वस्थानस्योपरि स्थितम्। मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य कोर्ध्वं क्व वाऽधः। अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात् सर्वतोमुखम्। पश्यन्ति वृत्तमध्येतां चक्रकारां वसुन्धराम्। सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्। उपरिष्टाद्गोलोऽयं व्यत्ये पश्यान्मुखः सदा। अतस्तत्र दिनं त्रिंशन्नाडिकं सर्वदा समम्। क्षितिजे सदा यामं सुरासुरविभागयोः। मेषादौ तु सदा क्षितिजात् उत्तरतोऽधिका। देवांशे च अपक्रान्तिर्विपरीतं तथासुरे। तुलादौ द्युनिशोर्मानं व्यत्यस्तं तयोरभे। देवासुरे। क्रान्तिसाम्यात्स्वयं तद्विज्ञानं मयोदितम्"। अथोक्तस्यावधिदेशं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यं योजनान्याह "भूवृत्तं क्रान्तिभागानां भगणांशविभाजितम्। अक्षाग्रयोजनैरर्को व्यक्षादुद्यात्युपरिस्थितः" सू० सि०॥ "भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं (५०२६स्थूलम् ४९६७ सूक्ष्मम्) प्रागुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः कृत्वा सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा याति गच्छति। क्रान्त्यभावे तु निरक्षदेशोपर्येव परिभ्रमति। अतोपपत्तिः निरक्षदेशान्मेरोरुत्तरदक्षणाभिमुखं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति। तद्योजनज्ञानं तु यदि भगणांशैर्मेषादित्रयनिरक्षदेशस्पृष्टभूपरिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनत्युपपन्नम् अथ दिनमानानयनगणितस्यावधिदेशज्ञानश्लोकाभ्यामाह" र० ना०। "परमापक्रमादेव योजनानि विशोधयेत्। भूवृत्तपादाक्षेषाणि यानि सूर्योजनानि तैः। अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः। नाड्योषष्ट्या सकृदहर्निशाग्रयोस्तु सकृत् तथा" सू०सि०॥ "परमक्रान्तिभागाश्चतुर्विंशतिघ्नाः। एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि ज्ञातानि २१६ भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य ५०२६ चतुर्थांशात् १२५६ परिवर्जयेत्। अवशिष्टानि यानि चतुःषष्ट्यग्राणितानि योजनानि भवन्ति तैर्योजनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ देशौ तयोरित्यर्थः। अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसन्धौ, मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन व्यत्यासेन सकृदेकवारं नाड्योषष्ट्या घटीषष्ट्या ऽहर्दिनमानं भवति। अक्षिप्ते तादृशे देशे दक्षिणक्षिप्ते वायनसन्ध्यासक्ते सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलोमेन निशा रात्रिर्भवति। अपिशब्दो दिनेन समुच्चयार्थः। एवमुक्तं भवति। कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितदिनं तदेव निरक्षदेशाद्दक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः। मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे तादृशे षष्टिघटीमितं दिनमिति। अतोपपत्तिः। परमक्रान्तियोजनानि २२६ भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो १२५६हीनानि८२०। निरक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मान्मेरोर्दक्षिणोत्तरार्धं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्तरितम्। अतस्तत्र लम्बांशाश्चतुर्विंशतिः षष्ट्यंशाश्च षट् षष्टिरिति तद्देशे क्रान्तिस्तत्तुल्यकारं क्षितिजमित्यनयान्ते षष्टिघटीमितमहोरात्रवृत्तचतुर्भागस्थत्वं निरक्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चर-

मत उक्तरीत्या दिनार्धं रात्र्यर्धं चोक्तरीत्या यथायोग्यं विंशत् तद्दृग्ज्यां षष्टिघटीभिर्तं तन्नाडीगणितरीत्योपपद्यते । युक्तं चैतत् । अयनाब्जोरात्यवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेशे एकत्रैव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवहभ्रमितक्षूर्वपरिवर्तनयुतिः षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथायोग्यं तद्गोलस्थित्या प्रत्यक्षसिद्धमेवेति । अथोक्तदिनरात्रिमानगणितं तदधिदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्भवेदित्याह" र०ना० । "तदन्तरेऽपि षष्ट्यन्ते चयवृद्धी अहर्निशोः । परतो विपरीतोऽयं क्रमोत्क्रमः परिवर्तते" सू०सि० । 'तदन्तरे निरक्षदेशोन्नतावधिदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तरविभागदेशे षष्ट्यन्ते षष्टिघटीसंख्ये चयवृद्धी अपचयोपचयाभ्यां क्रमोत्क्रमाभ्यां दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः । परतोऽवधिदेशादग्रिमदेशे दक्षिणोत्तरे दैवदेवस्थानसन्निकटेऽयं प्रत्यक्षो क्रमोत्क्रमो नक्षत्राद्यर्धान्तो मूर्तो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गतदेशसम्बन्धी गणितसिद्धः परिवर्तते भवति । ततोक्तरीत्या दिनरात्र्योर्दृङ्निचयौ न भवत इत्यर्थः विज्याधिकाराच्चरानयनानुपपत्तेः चरस्वरूपासम्भवाच्च अथ विपरीतगोलस्थितिं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति" र०ना० । "क्रमेऽभूवृत्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः । धनुर्भगस्थः सविता देवसाग्रे न दृश्यते । तथाच सुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः । नक्षच्छाये सक्रीडत्तपादे दर्शनमादिशेत्" सू० सि० । "द्विराशिज्या ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः पूर्वावगतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे (१२१६) हीने क्रमे सति । तुकाराच्चिरक्षदेशात् यद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्भकरराशिस्थोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । धनुर्भकरस्थेऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । असुरभागे निरक्षदेशादक्षिणप्रदेशे । चः समुच्चयार्थः । तुकारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तदा तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । नक्षच्छाये-अक्रीडत्तपादे । अभावं प्राप्ता छाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे १२५६ भूम्यर्धस्य दर्शनं सदा कथयेत् । अत्र भूच्छायास्थिता रात्रिर्नास्ति तत्र दिनमित्यर्थः । तथाच निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्भकरस्थोऽर्को दृश्यत इति फलितार्थः । अतएव । "त्रिंशद्युङ्नवरन्ध्राः ६९।१/२ पलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन । दृश्यते न मकरो न कार्मुकं किन्तु कर्किमिथुनौ कदादितौ" इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते (तथाचात्र दशमासादिनं द्वौमासौ रात्रिः) अथास्मत्पक्षेऽपि विपरीतस्थितिं श्लोकाभ्यां दर्शयति" र०ना० । "एकत्र्यपक्रमाभीतैर्योजनैः परिवर्तिते । भूमिच्छायाचतुर्थांशे व्यक्षैस्तैस्तु योजनैः । धनुर्भगस्थितक्षेषु संस्थितोऽर्को न दृश्यते । देवसाग्रेऽसुराणां तु दृश्यते भक्तदृष्टये" सू०सि० । "एकराशिज्यायाः क्रान्त्यंशैर्यो भूपरिधिचतुर्थांशे हीने क्षते सति निरक्षदेशादक्षाभिर्योजनैः । तुकारादन्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्भकरवृश्चिककुम्भराशिषु स्थितः सूर्यस्तदहोरात्रिभिर्न दृश्यते । असुराणां दैत्यानां निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणभागे दृग्ज्यादिके राशिचतुष्टये स्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । तुकारादुत्तरभागे दृग्ज्यादिचतुष्टयस्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते दृक्क्रियादिचतुष्टयस्थितोऽर्को दक्षिणभागे तद्देशवासिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । अतएव "यत्र नाड्युन्नगजवाजिसंमिता ७८।१/४, सत्र दृक्क्रियचतुष्टयं न च । दृश्यते च दृग्भाचतुष्टयं सर्वदा सकुदितं हि लक्ष्यते" इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते (तथाचात्र अष्टौमासादिनं भास-चतुष्कं रात्रिः) अथ भूस्पर्शक्रान्त्यानीतयोजनेभ्योऽग्रगतमेषभागयोरपि स्थितिं वैलक्षण्यमाह" र०ना० । 'मेरौ मेषादिचक्रार्धं देवाः पश्यन्ति भास्करम् । सकृदेवोदितं तद्वदसुराश्च तुलादिगम्" सू०सि० । "मेरावुत्तरायावस्थिता देवा मेषादिचक्रार्धं मेषादिराशिषट्कोदयस्थितमर्कं सकृदेकवारम् । एवकारादनेकवारनिरासनियमः । उदितमदर्शनानन्तरं पुनरदर्शनविषयं निरन्तरं पश्यन्ति । असुरा मेरुदक्षिणाभस्था दैत्याः । चो देवैः समुच्चयार्थः । तुलादिराशिषट्कस्थं तद्वत् सकृदुदितं निरन्तरं पश्यन्ति । अथ निरक्षदेशादयनसम्बन्धी कियद्भिर्योजनैरूर्ध्वगोलो भवति तदाह" र०ना० ।

"भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे दैवेऽथ वाऽऽसुरे । उपरिष्टाद्व्रजत्यर्कः सौम्ययाम्यायनान्तगः" सू०सि० ॥ "दैवे उत्तरभागे । अथवाऽऽसुरे दक्षिणभागे । निरक्षदेशाद्भूपरिधेः पञ्चदशे भागे तत्फल २४योजनान्तरिते ३२६ देशे क्रमेण सौम्ययाम्यायनान्तग उत्तरायणान्तदक्षिणायनान्तस्थितोऽर्कः उपरिष्टाद्ध्रुवं व्रजति परिभ्रमति । यथा गोलसन्धौ निरक्षदेशे तथात्र भागद्वय इति फलितार्थः । क्रमोत्पत्तिः । अयनान्तस्थे परमक्रान्तिसमचतुर्विंशत्यंशाक्तद्योजनानि ३२६ "भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम्" इत्यत्र चतुर्विंशतिसमचतुष्कभगणांशमितहरौ गुणोनापवर्त्य चरस्थाने पञ्चदशेति भूमण्डलात् पञ्चदशे भाग

रत्युक्तमुपपन्नम्" र०ना० ॥ अथ निरक्षदेशाद्ध्रुवपरिधिपञ्चदशभागपर्यन्तं (२४) सूर्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमनमतो तच्छायागमनं प्रतिपादयति" र०ना०। "तदनरालयोश्छाया याम्योदक्समभवत्यपि। मेरोरभिमुखं याति परतः स्वविभागयोः" सू० सि०। "तदनन्तरालयोर्निरक्षदेशात् पञ्चदशभागमध्यास्थितदक्षिणोत्तरदेशयोश्छाया द्वादशाङ्गुलशङ्वोर्मध्याह्नच्छायानीटकालिकच्छायायां वा दक्षिणोत्तरायां वा सम्भवति। एतदुक्तं भवति निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याह्ननतांशानां दक्षिणत्वे छायायामुत्तरम्, उत्तरत्वे छायायां दक्षिणम्। एवं निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्यस्योत्तरस्थत्वे छायायां दक्षिणं दक्षिणस्थत्वे छायायामुत्तरमिति। परतः पञ्चदशभागान्तरालदेशे स्वविभागयोर्दक्षिणोत्तरविभागयोर्मेरोरभिमुखं सेवेत्ययोः सम्मुखं क्रमेण दक्षिणायमुत्तरायं यथा स्यात् तथेत्यर्थः। छाया याति गच्छति भवतीत्यर्थः। अपिशब्दः पूर्वार्धेन समुच्चयार्थकः। अथ "कथं पर्येति भुवनानि विभावयन्निति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकाभ्यामाह" र०ना०॥ "भद्राश्वोपरिगः कुर्याद्वारते तूदयं रविः। रात्र्यर्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परभ्रमन्। मध्योदयार्धरात्रिस्तकालात् कुर्यात् प्रदक्षिणम्" सू०सि०॥ "भद्राश्ववर्षोपरिगतः सूर्योभारतवर्षे स्वोदयं कुर्यात्। तुकाराद्भद्राश्ववर्षे मध्याह्नं कुर्यात्। तदा तस्मिन् काले केतुमालवर्षेऽर्धरात्रं कुरौ कुरुवर्षेऽस्तमयं स्वास्तं कुर्यात्। तुकाराद्कुरुवर्षयोरन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रेश्च तद् यथायोग्यं कुर्यादित्यर्थः। अतिस्थूलदेशग्रहणे यथाश्रुतमिदं मध्यं किञ्चित्सूक्ष्मदेशग्रहणे तु यमकोटिलङ्कारोमकसिद्धपुराणयतर्गतानि तच्छब्दवाच्यानि ज्ञेयानि। "लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्धं यमकोटिपुर्याम्। अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव" इति भास्कराचार्योक्तं भूगोले उक्तनगरीणां भूपरिधिचतुर्थांशात्तरत्वात् सङ्गच्छते। अथ भारतादिषु त्रिषु वर्षेषु भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्वद्भद्राश्ववर्षोपरिगतवत्। एषकारात् तन्न्यूनाधिकव्यवच्छेदः। परिभ्रमन् परिभ्रमेण स्वस्वाभिमतस्थानोपरिस्थितिं कुर्वन् सूर्यः प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा सव्यक्रमेण स्वस्थाना दक्क्रमेणेति यावत्। उक्तवर्षेषु मध्योदयार्धरात्रिस्तकालान्मध्योदयार्धरात्रिस्तसञ्ज्ञान् कालान् कुर्यात्। एतदुक्तं भवति। भारतवर्षोपरिगतेऽर्के भारतकेतुमालकुरुभद्राश्ववर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ताः स्युः। केतुमालवर्षोपरिगतेऽर्के केतुमालकुरुभद्राश्वभारतवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ताः। कुरुवर्षोपरिगतार्के कुरुभद्राश्वभारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ता भवन्तीति" र० ना०॥ ननु ग्रहाणां गतिरुद्भावात् प्रतिदेशं याम्योत्तरयोर्याम्यगमनं प्रतिक्षणं च विलक्षणं भासतां परन्तु नक्षत्राणां गत्यभावात् प्रतिक्षणं स्वमेषैकत्वावस्थानाभावेऽपि प्रतिदेशमेकरूपावस्थानं कुतो न?। एवं ध्रुवयोः परिभ्रमस्याप्यभावात् सदा सर्वत्रैकरूपावस्थानदर्शनापत्तिश्चेत्यत आह" र०ना०। "ध्रुवोन्नतिर्याचक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः। निरक्षाभिमुखं यातुर्वैपरीत्ये नतोन्नते" सू० सि०॥ "मेरुं मेरोरुत्तरायं दक्षिणायं वा तदभिमुखं प्रयास्यतो गच्छतः पुरुषस्य ध्रुवोन्नतिः क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्ध्रुवयोरौन्नत्यं भवति। भचक्रस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभागवृत्तस्य नतिः क्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति। मेरोर्निरक्षदेशाभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोन्नते पूर्वोक्ते व्यस्ते भवतः। उत्तरभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वोक्तस्थानामेक्षयोत्तरध्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्थानामेक्षया भचक्रस्योन्नतत्वम्। एवं दक्षिणभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानामेक्षया दक्षिणध्रुवस्य नतत्वं भचक्रस्योन्नतत्वमिति"।

अथ कुत एवमित्यतः "कथं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः" प्रश्नस्योत्तरं भचक्रभ्रमणवस्तुस्थितमाह" र०ना०। "भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः। पर्येत्यजस्रं तद्ग्रहा यद्गत्या यथाक्रमम्" सू० सि०। "भचक्रं नक्षत्राधिष्ठितभूगोलरूपं ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तरस्थिरतारयोर्बद्धं ब्रह्मणा निबद्धं नियतवायुगतिना गोलाकारेण प्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहवाय्वंशैः स्वस्वस्थानस्थानाक्षिप्तं स्वस्वस्थानाभिघातं प्राप्तं सदजस्रं निरन्तरं पर्येति। पश्चिमाभिमुखं भ्रमतीत्यर्थः। ननु नक्षत्रचक्रं वायुना भ्रमति यद्यस्त्वधोऽधःस्थाः सम्बन्धाभावात् कथं भ्रमन्तीत्यत आह तद्गत्या इति। ग्रहाणां शन्यादीनां कक्षा मार्गा वाय्वंशरूपा भचक्रान्तर्गता आकाशस्था यथाक्रममधोऽधस्तात्त्वा ग्रहाप्रवहवायुगोलस्थापितभचक्रे वायुरूपेण निबद्धा अतो भचक्रेण सह भ्रमन्ति। ततस्था ग्रहा अपि भ्रमन्तीति किं चित्रम्। तथाच

प्रवहवायुगोलमध्यस्थबिषुवद्वृत्तपूर्वापरनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिजस्थत्वाद्भचक्रस्य मस्तकोपरिभ्रमणाच्च सर्वेषामभिमुखं प्रवाहवृत्तं ऊर्ध्वो भवति। तत आसन्नत्वाद्भचक्रं नतं भवति। ततो दूरत्वाद्ध्रुवो नत्वाभचक्रमुन्नतं भवतीति सर्वं युक्तम्। "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्" "कथं वा कथं वा स्यादिति"। "पित्र्ये मासेन भवतीति" प्रश्नयोरुत्तरमाह" र० ना०। "सकृदुद्गतमब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुरासुराः। पितरः शशिगाः पक्षं स्वदिनं च नरा भुवि" सू० सि०। "यथा देवदैत्या एकवारमुदितं सूर्यं सौरषण्मासैर्दिपर्यन्तं पश्यन्ति। तथा पितरश्चन्द्रबिम्बगोलेऽर्धस्थिताः पक्षं पक्षोदयगतिधिपर्यन्तं पश्यन्ति। नरा भूमौ स्वदिनपर्यन्तमर्कं पश्यन्त्यतः "पित्र्ये मासेन भवति नाडीषष्ट्यातु मानुषम्"। इति सर्वं युक्तम्। अतएव "विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वं दर्शे यतोऽस्मादुदितं तदैषाम्॥ भागान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निकोयः खलु पौर्णमास्याम्; क्षये रविः पञ्चदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्धत एव सिद्धम्" इति भास्कराचार्येण विस्तीर्णोक्तं सङ्गच्छते। अथ प्रसङ्गादूर्ध्वस्थस्याल्पभगणानामधःस्थस्याधिकभगणानां युक्त्या प्रतिपादनार्थं प्रथमं कक्षाया ऊर्ध्वाधःक्रमेण महदल्पत्वं तत्स्थभागानां महदल्पदेशत्वं चाह" र०ना०। "उपरिस्थस्य महती कक्षाऽल्पाधःस्थितस्य च। महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाल्पया" सू० सि०॥ "ऊर्ध्वस्थस्य ग्रहस्य कक्षा वायुवृत्तमार्गरूपा महती महापरिधिप्रमाणा। अधःस्थस्य ग्रहस्य कक्षा अल्पाऽल्पपरिधिप्रमाणा। चो निश्चयार्थे। लघुकक्षाणां महाकक्षान्तर्गतत्वेन महावृत्तानां चान्तर्गतलघुकक्षात्मनोर्ध्वाधःस्थयोर्महदल्पपरिधिके कक्षे अन्यथोक्तस्वरूपानुपपत्तेः। एवं महति वृत्तपरिधौ द्वादशराशिभागानां समत्वेनाङ्कने भागा एकैकभागप्रदेशा महत्या कक्षया कृत्वा महान्तो बहुस्थलात्मकाः, लघुनि वृत्ते तदङ्कने तथा भागा अल्पया कक्षया कृत्वाल्पा अल्पस्थलात्मकाः। क्रमेणैकैकभागप्रमाणमधिकालं न सम चक्रांशपूर्त्यनुपपत्तेरिति तात्पर्यम्। अथोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहभगणभोगकालयोर्महदल्पत्वमाह" र० ना० "कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणान्वितः। ग्रहः कालेन महता महति भ्रमन्" सू० सि०। "अल्पभ्रमणान्वितः। अल्पं भ्रमणं परिधिमानं यस्याः सोऽल्पभ्रमणोऽधःस्थकक्षः। तत्स्थो ग्रहोऽल्पेन समयेन भगणं द्वादशराश्यात्मकं भुङ्क्ते अतिक्रमते। महति मण्डले ऊर्ध्वस्थकक्षायामित्यर्थः। भ्रमन् गच्छन् महता बहुना समयेन द्वादश राशीन् भुङ्क्ते वक्ष्यमाणयोर्जनगतेरभिन्नत्वात्। अथातएवोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहयोर्भगणास्तुल्यकालेऽल्पा बहवो भवन्तीति सोदाहरणमाह" र०ना०"खल्पयाऽतो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः। महत्या कक्षया गच्छन् ततः स्वल्पं शनैश्चरः" सू० सि०। स्वल्पप्रमाणया कक्षया। तुकारादतिक्रमसंसूचको बहुप्रमाणान् भगणान् बहुवारं द्वादश राशीनित्यर्थः। भुङ्क्ते। महाप्रमाणया कक्षया गच्छन् शनिरतस्तस्मात् स्वल्पं भगणमल्पप्रमाणान् भगणान् जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। अल्पवारं द्वादश राशीन् भुङ्क्ते। अतएव शनैश्चर इत्युक्तम् अथ "ग्रहर्क्षकक्षाः किंप्रमाणाः" इति प्रश्नस्योत्तरं विवक्षुः प्रथमं नक्षत्राणां कक्षामानमाह" र०ना० "भवेद्भकक्षा तिर्यग्भ्रमणं यष्टिताडितम्। सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भवण्डलम्" सू० सि०। सूर्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम् "स्वखार्धैकशरार्णवाः" इति वक्ष्यमाणं ४३२१५०० घ्नष्ट्वा गुणितं २५८८००००० सप्तनक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात्। तैर्नक्षत्रकक्षाभितैर्योजनैर्भमण्डलं नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्टाद्भ्रादिसप्तग्रहेभ्य उपरि दूरं भ्रमति भूगोलादभितः परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः। नक्षत्राणां गत्यभावाच्छनेरप्यूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलं तत्र यदि सूर्यगत्या सूर्यकक्षा तदा नक्षत्रगत्यभावेऽप्येककलागतिकल्पनयानुपपातान्यथानुपपत्तितया "कलघ्नो हरो रूपमङ्कैररार्णवैः" इतीच्छाहासे फलहृद्भक्तेच्छित्वाद्ध्रस्तानुपातो लाघवात् सूर्यगतिः षष्टिकलाभिता च भगवता कृता। नक्षत्रगतेरभावाच्चेति यष्टिताडितमित्युपपन्नम्। अथ ग्रहकक्षाणां मानज्ञानार्थमाकाशकक्षामानम् "कियती तत्करव्याप्तिः" इति प्रश्नोत्तरमाह र०ना०"कलोक्तं चन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया। आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः" सू० सि०। "कलोक्तचन्द्रभगणाः "एते सहस्रगुणिताः कलये स्युर्भगणादयः" इत्युक्ता युगचन्द्रा भगणाः ५७७५३३३६, सहस्रगुणिताः ५७७५३३३६०००, कलपचन्द्रभगणा" इत्यर्थः। चन्द्रकक्षया "खतया खहिदहना" इति ३२४०००, वक्ष्यमाणया गुणिता तन्निशाकाशस्य कक्षा १८७१२०८०८६४०००००० परिधि-

रूपा ज्ञेया । भीसतेति शेषः । नन्वनन्ताकाशस्य कथं परिधिरित्यत आह । करव्याप्तिरिति । सूर्यस्य किरणप्रचारस्तावदाकाशकक्षापरिमित इत्यर्थः । तथाच यद्देशावच्छेदेन सूर्यकिरणप्रचारस्तद्देशावच्छिन्नाकाशगोलस्य ब्रह्माण्डकटाहान्तर्गतस्य परिधिनानं सम्भवत्येवेति भावः। अत्रोपपत्तिः । समनन्तरत्वेव यद्गगणभक्ता स्वकक्षा तस्य कक्षा स्वादिग्भुक्तेर्भगणकक्षाघाता स्वकक्षा सिद्धा । अतः चन्द्रभगणकक्षयोर्घातः स्वकक्षातुल्य एवेति दिक् । अथ ग्रहाणां कक्षानयनं दोजनगत्यानयनं चाह"र०ना०"सैव यत्कलभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत् । क्रवासरैर्विभज्याप्तः सर्वेषा प्राग्गतिः स्मृता" सू०सि० । "भार्कैकरव्याप्तिरूपाकाशकक्षा यत्कल्पभगणैर्यस्य कलपभगणैर्भक्ता फलं तस्य कक्षा भवेत् । एवकारो निश्चयार्थे । स्वकक्षा कल्पपरिभ्रमावनैर्भक्ता प्राग्गं फलं सर्वेषामल्पभगणसम्बन्धिनां ग्रहादीनामङ्को दिनस्य दिनमध्वान्धिनीत्यर्थः। प्राग्गतिर्योजनात्मिका कथिता । अत्रोपपत्तिः । कल्पभगणकक्षेवातरूपाकाशकक्षा कल्पभगणभक्ता कक्षा स्यादेव । कल्पे स्वकक्षाभितयोजनानि ग्रहः कृतीति यदि कल्पपरिभ्रमावनदिनैराकाशकक्षाभितयोजनानि तदैकपरिभ्रमावनदिनेन कानीत्यनुपातेन पूर्वगतिर्योजनात्मिका प्रथमं लब्धेत्युपपन्नम् । अथ योजनात्मकगतेः कलात्मकगतिं स्वीयामाह"र०ना०"भक्तियोजनजा सङ्ख्या केन्द्रोच्चभगणसङ्गुणा । स्वकक्षाप्ता तु सा तस्य तिथ्याप्ता गतिर्निगद्यते"सू०सि० । गतियोजनोत्पन्ना या सङ्ख्या चन्द्रस्य भ्रमणसङ्गुणा कक्षया २२४०००, गुणिता स्वकक्षयाप्राभिमतग्रहस्य कक्षया भक्ता सा फलरूपा तिथ्याप्ता पञ्चदशभक्ता । लुकारात् फलं तस्याभिमतग्रहस्य गतिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदि कक्षायोजनैर्युक् २१६००, कलास्तदा गतियोजनैः का इत्यनुपातेन गतिकलाः । तत्रापि चन्द्रकक्षा २२४०००, पञ्चदशभक्ताश्चककला २१६००, इति चक्रकलास्वरूपं धृतमित्युपपन्नम् । अथ किमत्रैवा इति प्रश्नस्योत्तरमाह र० ना० "कक्षा भूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता । तत्कर्णा भूमिकर्णोना ग्रहौच्चे स्वं दलीकृताः" सू०सि० । "ग्रहाणां योजनात्मिका कक्षा भूकर्णेन "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि च"इत्यु क्तभूव्यासेन घोडशघ्नतैः(स्थूलेन)गुणिता भूपरिधिना (५०२६,१४/२५ स्थूलेन) तद्-गतेन भक्ता फलं तस्याः कक्षायाः कर्णा व्यासा भवन्ति। एते भूव्यासेन हीना अर्धिताः सन्तः स्वदक्षीतव्यासखण्डाभिग्रहौच्चं ग्रहस्योच्चता भूमेः सकाशाद्भवति । अत्रोपपत्तिः । यदि भूपरिधिना भूव्यासस्तदा कक्षायोजनैः क इत्यनुपातेन कक्षाव्यासास्तेऽर्धिताः कक्षाव्यासार्धं भूगर्भकक्षापरिधिप्रदेशान्तरालरूपं भूपृष्ठात् तदन्तरज्ञानार्थं भूव्यासार्धेन हीनं भूपृष्ठात् कक्षौच्चं तत्र कक्षाव्यासा भूव्यासोना अर्धिताः कृता उभयथा समत्वात् । कक्षौच्चमेव ग्रहौच्चं ग्रहस्य तत्राधिष्ठानादिति । अनेन सिद्धग्रहौच्चेभ्यः परस्परान्तरज्ञानं सुगममिति श्रीपति वाक्ये (तज्ज्ञानं वक्ष्यमाण स्पष्टम्) किमन्तरा इति प्रश्नस्योत्तरं स्वतः सिद्धमेवेति दिक् । अथोर्ध्वक्रमेण सिद्धाः कक्षा विवक्षुः प्रथमं चन्द्रस्य कक्षां बुधशीघ्रोच्चकक्षां चाह । "खतयाब्धिद्विदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः । खशीघ्रस्याङ्करन्ध्रद्विविलतनून्येन्द्वस्रतः" सू० सि० । "चन्द्रस्य कक्षा सहस्रमुणितसिद्धराभाः३२४००० । लुकारादागमप्रामाण्येनाङ्कोकार्या । अन्यथान्योन्याश्रयापत्तेस्ततश्चन्द्रादूर्ध्वं बुधशीघ्रोच्चस्य कक्षा नवखदन्तवेददशः१०४३२०९ । यद्यपि बुधशीघ्रोच्चभाकाशे प्रत्यक्षं नेति तत्कक्षोक्तिरयुक्ता तथा यद्यपि बुधशीघ्रोच्चभगणानीतकक्षायां गत्यनुरोधेन चन्द्रोर्ध्वगायां बुधो भ्रमति। पूर्वं सूर्यशुक्रेन्दुजेन्द्रवः" इति क्रमोक्तेः । अन्यथा भगणैक्यादेककक्षायां रविबुधशुक्राणामवस्थितौ मण्डलभङ्गापत्तेरिति सूचनार्थमुक्ता । अथ शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षां सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नां कक्षां चाह" र०ना० "शुक्रशीघ्रस्य सप्ताद्रिरसाब्धिरसषड्यमाः । ततोऽर्कबुधशुक्राणां स्वस्वार्धैक्यहरार्णवाः" सू० सि० । "तदूर्ध्वं शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाऽस्माद्ब्रह्मवेदघट्रसपक्षाः२६६४६७ शुक्रावस्थानसूचनार्थमुक्ता । ततस्तदूर्ध्वं सूर्यबुधशुक्राणां भगणैक्यादभिन्ना कक्षा खखपञ्चभूदेवाब्धयः४३२१५०० । यद्यपि बुधशुक्रयोः सूर्याधःस्थत्वात् केवलं सूर्यस्थो वक्तुमुचितस्तथापि यदि एतया कक्षयैको भगणस्तदा कल्पपरिभ्रमावनदिनैः स्वकक्षाभितयोजनानि तदाहर्गणेन कानीत्यनुपातागतयोजनैः क इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नत्वसिद्ध्यर्थं बुधशुक्रयोरप्युक्ता अन्यथा समत्वानुपपत्तेरिति । अथ भौमस्य कक्षां चन्द्रभन्दोच्चस्य कक्षां चाह" र० ना० "कुजस्याष्टकभून्याङ्कषड्वेदैकभुजङ्गमाः । चन्द्रोच्चस्य लताष्टाब्धिवसुद्विलवाष्टवक्त्रयः" सू० सि० । "भौमस्य । अपिशब्दात् सूर्यादूर्ध्वं कक्षा नवखनपण्डिन्द्रसर्पाः ८१४६०९ । चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाब्धिवेदसर्पपक्ष-

रामनागरामाः ३८३२८४८४ । इयमध्याकाशे न दृश्या तथापि गतयोजनैश्चन्द्रोच्चज्ञानायोक्ता । अथ गुरुराहोः कक्षे आह, र०ना०।"क्षतर्तुमुनिपक्षाद्रिगुणेन्दुविघया गुरोः। खर्भानोर्वेदतर्काद्रिद्विगैलार्यखकुञ्जराः" सू० सि० । "दृङ्-स्यतेर्नौमाश्चन्द्राद्बोर्ध्वं" कक्षा वेदाङ्गमुनिपक्षखरराम चन्द्रशराः ५।१३५।७६४ । राहोः कक्षा वेदाङ्गगजयम-समपक्षागीतयः ८०५।७१८६४ । इयमदृश्यापि राहो-र्गतियोजनैर्ज्ञानार्थमुक्ता । अत्रापि पातस्य चक्रगुद्वत्वमव-धेयम् ॥ अथ शनेः कक्षां गत्वा धष्टितभूर्तगोलमध्यकक्षां चाह र०ना०। "पञ्चबाणाब्धिनागर्तुरसाद्रिकाः शनेरुक्तः। भानां रविखसूत्याद्भवसुरब्धिशरान्विनः" सू०सि० । "ततो दृङ्मण्डलेराहोर्बोर्ध्वं" शनेः कक्षा पञ्चपञ्चद्वयष्टषट्-रससप्तकाः १२७६६८२५५ । नक्षत्राणां गोल-मध्ये कक्षा शनेरूर्ध्वं द्वादशनवशताष्टनवतितत्त्वानि २५६८६०।१२ । यद्यपि "भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोर्भ्रमणं घटिताहितम्" इत्यनेनोक्त भकक्षाया द्वादशानरितत्वादयु-क्तत्वं तथापि "सैव यत्कल्पभगणैः" इत्यनेन सूर्यकक्षाया उक्त्या द्वादशोऽवयवस्य निबन्धने त्यागेऽपि भकक्षार्धं भगवता गृहीतत्वाद्दोषः । एतेनार्धोऽवयवस्यार्धन्यून-त्वेन त्यागोऽर्धाधिकत्वे नोर्ध्वनेकाधिकयष्टकं कक्षा-निबन्धेन कृतमिति सूचितम् । ननु चन्द्रकक्षाया आगम-प्रामाण्येनाङ्गीकारे सर्वकक्षाणामागमप्रामाण्यायापत्त्या "सैव यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत्" इति कक्षानयन व्यर्थम् । अन्यथाकाशकक्षाज्ञानाऽसम्भवापत्तेरित्यत आका-शकक्षे त्यागमप्रामाण्येनाङ्गीकार्येति वसन्ततिलकेनाह" र० ना० । "खव्योमखत्रयखसागरषट्कनागव्योमाष्ट-शून्यवसूपनगाष्टचन्द्राः । ब्रह्माण्डसन्त्युपरिभ्रमणं समन्तादश्वत्तरे दिनकरस्य करप्रसारः" सू० सि० ॥ १८७१२०८०८६४०००००० मितयोजनानि" र०ना० । कक्षादीनां योजनमानभेदेऽनुपदं वक्ष्यमाणस्य सि०शि० वाक्यस्य सूक्ष्मत्वादविरोधः)। खगोले अगस्त्यादीनां स्थानदेशमाह यथा

"अशीतिनागैर्व्यासार्धमगस्त्यो मिथुनान्तगः । विंशे च मिथुनस्यांशे भगव्यासो व्यवस्थितः । विक्षेपो दक्षिणे भागैः खार्काब्धैः स्याद्विपक्षमात् । क्षुतभुग्ब्रह्महृदयो दृष्टे द्वाविंशभागगौ । अष्टाभिर्विक्षिप्तता चैव विक्षिप्ता-वुत्तरेण तौ ॥ गोलं कृत्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम्" सू० सि० "स्वकीयात् क्रान्तिदिभागस्थानात (२४)दक्षिणस्थामगीत्यं गैस्तारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तगः ककाद्यभागे स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशिलवं (६०) ध्रुवकः । दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । भगव्यासो लुब्धको मिथुनराशेर्विंशतिभागे (८०) स्थितः । चकारः समुच्चये । लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्यां चत्वारिंशता भागैः परमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानाधिक्यपः । हृषराशौ वह्निब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागे स्थितौ (५२) वह्निब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशति-भागाधिकैकराशिध्रुवकः । तौ वह्निब्रह्महृदयौ । अष्टा-भिर्विक्षिप्तता । चकारः क्रमार्थे । एवकारो न्यूना-धिकव्यच्छेदार्थः । उत्तरेणोत्तरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वह्नेर्यश्चेपोऽष्टभाग उत्तरः । ब्रह्महृदय-स्योत्तरो विक्षेपस्त्रिंशदित्यर्थः । नन्वेते ध्रुवाविक्षेपाश्च कालक्रमेण 'नयता व्ययिता वेक्षत व्याहृ गोल-मिति । गोलं कक्ष्यभागं कृत्वा वंशशलाकादिभिर्निबध्य स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवारिसुखं ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत । स्वस्वकाले दृग्गो-चरस्थितमङ्कीकुरुत । तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्ष-पायनसंस्कृतध्रुवकयोरयनांशवशादन्तरत्वाद्यं यदेदानी-न्तनसमयानुरोधेन लाघवार्थमायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षपाश्च नियता उक्ताः । कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोलबन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रे कार्यः"। तत्र खगोलस्योपरि भगोलम्,आधारवृत्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च कृत्वा ध्रुवयष्टिकीलयोः प्रोतनक्षत्रचक्रं भवेद्यथलयम् । तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग-ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्तादृक्कलान्तरत-पश्चाद्भागे रेवतीतारायां निवेशप्रमध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्ता-दैनक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्ध्रुवलयं निवेशयेत् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीनान्तादयतो याम्यक्रमैस्तावन्मितस्य नक्षत्रस्य ध्रुवाधा ज्ञेयाः । वेधवलये तस्यैव कृत्तिकादेर्यस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरे ऽक्षांशावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा ज्ञेयाः । अथ रोहिण्यगस्त्यदृग्वेदमाह" र०ना० । "दृक्क्षे सप्तदशे भागे वसु यास्योऽक्षकृद्यमः । विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्राद्दाक्षिण्याःशकृतं तु यः" सू०सि०

"दक्षराशौ सप्तदशांशे यस्य षट्कस्य भागद्वयाधिको विक्षेपो दक्षिणः स षट्को रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिनद्यात्। तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः। तकाराद्यट्कविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषार्थकः। विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे षट्कस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात्। अत्र शकटाग्रिमनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्तदशांशाः४७। दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा युक्तिः" र०ना०। अथ ब्रह्मसञ्ज्ञकनक्षत्रावस्थानमाह।

"पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः। प्रजापतिर्हस्तान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू० सि०। "ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिसंज्ञात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः। कुत्रेत्यत आह। हस्तान्त इति। हस्तान्तनिकटे। एकराशिः सप्तविंशत्यंशा ५७ ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः। अस्य विक्षेपमाह। असाविति। ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः। अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः" र० ना०। "अपांवत्सस्तु चित्रायामुत्तरेऽंशैस्तु पञ्चभिः। इहत्किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्त्वथोत्तरे" सू० सि०। "चित्रायाः सकाशादपांवत्ससञ्ज्ञकस्तारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः। प्रथमतकारश्चित्राध्रुवतुल्यध्रुवकार्थकः। द्वितीयतकारश्चित्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेप उत्तरस्तिभाग इति स्फुटार्थकः। अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदल्पो वरेण इहत् स्थूलतारात्मक आपसञ्ज्ञकः। तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्राध्रुवक एवापस्य उत्तरो नयांशः" र०ना०।

तारास्वरूपादिकम् अश्लेषाशब्दे ४६६ पृ० दर्शितं तेषां ध्रुवकविक्षेपरूपशरयोरानयनविधा स्फु०सि०दर्शिता यथा "प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहृतः। भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्ता युता ध्रुवाः" स्फु० सि० "भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका भोगसञ्ज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते समनन्तरमेव कथ्यन्ते। कथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः। तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः। अभोगोऽष्टशती लिप्ता इत्युक्ताष्टशतकलाः प्रत्येकं युताः। अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रषड्ख्यागुणितकलाष्टशतं युतमित्यर्थः। ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति" अथ प्रतिष्ठाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकान्नक्षत्रशरांश्चाष्टश्लोकैराह" र०ना०। "अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः। अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा। कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः। खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्तवः। मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वभाध्यार्धभोगगम्। आद्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः। त्रिंशत्पादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु। स्वभोगतो वियद्भागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः। रन्ध्राद्रयः क्रमादेषां चित्रान्ताः स्वापदक्रमात्। दिङ्नासविषयः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव। सौम्ये रसाः खं याम्येऽगाः सौम्ये खार्काक्षियोदश। दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदधोत्तरे। याम्येऽब्ध्यृतिकलता नवसार्धशरेषवः। उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि। दक्षिणे स्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे। भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्" सू० सि०। "अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते। तत्राश्विन्याम् अष्टचत्वारिंशत् कलाः भरण्याश्चत्वारिंशत्। कृत्तिकायाः कलाः षष्टिः। रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः। मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत्। आर्द्रायाश्चत्वारः। अत्राव्यय इत्यत्र शेषोऽव्ययो भोग्यस्य इति वा पाठस्त्रयुक्तः शाकल्यसंहिताविरोधात् "सौरोक्तरुद्रभस्थांशास्त्रद्व्योऽगाभाग मिथुने सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलोनपञ्चदशभागाः पयेताभिमतध्रुवकश्च निरस्तः। पुनर्वसोरष्टसप्ततिः। पुष्यस्य षट् सप्ततिः। अश्लेषायाश्चतुर्दश। तथेति छन्दःपूरणार्थम्। मघायाश्चतुःपञ्चाशत्। पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः। उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत्। हस्तस्य षष्टिः। चित्रायाश्चत्वारिंशत्। स्वात्याः चतुःसप्ततिः। विशाखाया अष्टसप्ततिः। अनुराधायश्चतुःषष्टिः। ज्येष्ठायाश्चतुर्दश। अनन्तर मूलस्य षट्। पूर्वाषाढायाश्चत्वारः। उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह। वैश्वमिति। उत्तराषाढाद्योगतारानक्षत्रम्। आद्यार्धभोगगम्। आद्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगः धनूराशेर्विंशतिभागगतत्व स्थितं ज्ञेयम्। अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुवः इत्यर्थः। एतेन पूर्वाषाढायोगनारायाः शकाशादुत्तराषाढायोगतारा विंशति-कलोनसप्तभागान्तरिता। तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराशेश्च

चतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युत उत्तराषाढाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोक्तध्रुव इति पर्वतोक्तमपास्तम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात्। अभिजिद्ध्रुवकमाह। आद्यस्येति। पूर्वाषाढाया अवसाने धनूराशेर्विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया। चत्वारिंशत्कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। तेन संहितासम्मतं श्रवणपञ्चदशांशस्थानं विंशतिविकलायुतत्रयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम्। श्रवणस्य ध्रुवकमाह। वैश्वान्त इति। उत्तराषाढाया अवसाने श्रवणयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम्। नव राशयो दश भागाः श्रवणध्रुवक इत्यर्थः। धनिष्ठाया ध्रुवकमाह। त्रिचतुःपादयोरिति। श्रवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः क्रमेणान्त्यादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे श्रविष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया। नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः। तुकारात् ज्ञेयान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्तम्। शततारायाः भोगमाह। स्वभोगत इति। धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागावधेरित्यर्थः। शततारायाः अशीतिर्भोगः। अतः प्राग्वद्ध्रुव इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम्। शततारायाः स्थानं शततारकध्रुव इति पर्यवसन्नम्। अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह। षट्कृतिरिति। पूर्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः। उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः। रेवत्या एकोनाशीतिः। अथ ध्रुवकानयनं यथा। अश्विन्या भोगः। ४८। दशगुणितः। ४८०। अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः। अतोऽश्विन्याः कलात्मको ध्रुवः ४८०। राश्यादयस्तु ०।८। भरण्या भोगः। ४०। दशाहृतः। ४००। अतीतनक्षत्रस्यैकत्वादृशगुणो भरण्याः परिभाषया राश्यादयो ध्रुवः। ०। २०। एवमार्द्राभोगः। ४। दशाहृतः। ४०। अतीतनक्षत्राणां पञ्चत्वा पञ्चगुणिताष्टशतेन। ४००। चतुःशून्यत्वात्तेन युतः कलाद्यो ध्रुवः। ४०४०। राश्यादयस्तु। २। ७। २०। एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः। ४०। एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन। १५२००। युतः परिभाषया राश्यादयो ध्रुवः। ८। १४। शततारायाः दशगुणितो भोगः। ८००। त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन। १८४००। युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो। १९२००। जातो ध्रुवो राश्यादयः। १०। २०। पूर्वभाद्रपदाया दशगुणितो भोगः। २६०। चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतेन। १९२००। युतो। १९५६०। जातो ध्रुवो राश्यादयः। १०। २६। उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भाविन्या ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योगतारा यदन्तरकलाभिस्थिताः लाघवाद्ग्रहापवर्तिता भोगसञ्ज्ञा उक्ताः। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते "अष्टौ विंशतिरर्धेन गजाग्न्यर्धखेषवः। वितर्काः शतिभागाद्रिरसाब्ध्यङ्काश्च षट्शतम्॥ नवाशा नवरन्ध्राश्च वेदेन्द्राः शरवाणभूः। खाग्न्यष्टिः खखृतिर्गोऽतिधृतिर्विश्वाश्विनस्तथा॥ वेदाकृतिर्गोऽद्रिगघराः कक्षिहस्ता युगार्धदृक्। खोतक्षतिरन्ध्रशङ्खीभाश्वरसच्छन्नाः खच्छखिदृक्॥ खगोऽश्विनः खदन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणाग्नयः। मेषाद्यस्त्रादिमध्यांशाः षडंशोनाः खषड्गुणाः" इति। अथ नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह एषामिति। उक्तध्रुवकसम्बन्धिनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः। स्वात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यग्रात् क्रान्तिवृत्तस्थध्रुवकस्यामादित्यर्थः। विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति। तत्रोत्तरदिग्भरण्यादितयाणां दिङ्मात्रविषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः। दक्षिणदिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्चदश नव। उत्तरस्यां पुनर्वसोः षडंशाः। पुष्यस्य खं विक्षेपाभावः। अत्र पञ्चमात्तरस्य गुरुत्वेन ह्रस्वोभङ्ग आर्षत्वाच्च दोषः। दक्षिणस्यामश्लेषायाः सप्त। उत्तरस्यां मघादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयोदश। दक्षिणस्यां फल्गुन्योरेकादश द्वौ। अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि षट्त्रिंशत्। दक्षिणस्यां विशाखादीनां त्रयाणां सार्धैकः त्रयं चत्वारः। नव सार्धपञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा अभिजितः षष्टिः। श्रवणस्य त्रिंशत्। धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत्। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। चकारः पूरणार्थः। दक्षिणस्यां तुकारस्तथा। अर्धभागः शततारायाः। तुकारस्तथा। उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः। तस्यामेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः। रेवत्या विक्षेपाभावः। चकारः पूरणार्थः" र० ना०॥ अत्र ग्रन्थत्वात् अनेकेषां नक्षत्राणां ध्रुवका न दर्शिताः। सि० शि० प्रभिताक्षरायां तु यथाक्रमं सर्वेषांस्वरूपतो ध्रुवका दर्शिता यथा

	अ·	भ·	क्र·	रो·	मृ·	आ·	पु·	पु·	आ·	म·	पू·	उ·	हृ·	चि·
	०	०	१	१	२	२	३	३	३	४	४	५	५	६
	८	२०	८	२२	६	७	१	१६	१८	६	२७	५	२०	२
	०	०	२८	२८	०	२०	०	०	०	०	०	०	०	०

	खा·	वि·	अ·	ज्ये·	मू·	पू·	उ·	अ·	श्र·	ध·	श·	पू·	उ·	रे·
	६	७	७	७	८	८	८	८	६	६	१०	१०	११	'
	१६	२	१३	१६	१	१४	२०	२५	८	२०	२०	२६	७	०
	०	५	५	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

विक्षेपा यथा

	अ·	भ·	क्र·	रो·	मृ·	आ·	पु·	पु·	आ·	म·	पू·	उ·	हृ·	चि·
	१०	१२	४	४	१०	११	६	०	७	०	१२	१२	११	१
					१०	१०								४५
	उ	उ	उ	द	द	द	ड	ड	द	उ	ड	ड	द	द

	खे·	वि·	अ·	ज्ये·	मू·	पू·	उ·	अ·	श्र·	ध·	श·	पू·	उ·	रे·
	२७	१	१	३	८	५	५	६२	३०	१६	०	२४	२६	०
		२०	४५	३०	२०	२०					२०			
	ड	द	द	द	द	द	द	ड	ड	ड	द	ड	ड	ड

सि॰शि॰ग्रहकक्षा अन्यविधा उक्ता यथा

"साधार्द्रिगोमनुखराब्धिमितार्ककक्षा ४३११४६७१/२ चान्द्री सहस्रगुणिता जिनरामसंख्या ३२४०००। अभ्रेषु भाङ्गगजकुञ्जरगोऽब्धयक्षाः २५६८८६८५० कक्षां स्पृशन्ति गणका भगणस्य चेमाम्" सि॰शि॰। ग्रहाणां ग्रहाणां कक्षाप्रमाणानि श्रीपतिनान्यधोक्तानि यथा "अष्टाङ्गषण्मनु गजाः ८१४६६१६ क्षितिनन्दनस्य ग्रन्थे मदन्नाक्षतखेन्दुमिता ६०४३२११ य स्मरेः। रूपाग्निनागयुगशैलगुणेन्दुबाणाः ५१२७४८२१खाम्बरङ्गसागररसोत्कलतयः२६६४६३०खितक्ष, भूधराब्धिनगनागरसर्तुच्छाधराग्निखशिनः१२७६६८७८७। शनिकक्षा" रव्यादीनां मन्दोच्चादिपरिधिमानसूत्रे 'सि॰शि॰ 'मन्दोच्चनीचपरिक्षिप्तलवोनभक्त १२।४० भागा रवेर्जिन- कलोनरदा २१।२६ क्षिमांशोः। खाश्वा ७० भुजङ्गदहना २८ अमरा३३ भवाश्च ११ पूर्णेषवो ५० निगदिताः क्षितिजादिकानाम्" सि॰शि०। "इह ग्रहभ्रमणीयपरमार्थं मन्दोच्चनीचवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि। तेषां प्रमाणान्येतानन्तो भागाः। अतोऽपपत्तिः। ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमफलज्यान्त्य- फलज्या चोच्यते। अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन यद्वृत्तं सुतद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिस्त्रैराशिकेन। यदि त्रिज्याव्यासार्धे भागाः ३६० परिधिस्तदान्त्यफलज्या- व्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः। एवमर्कादीनां त्रिलवोनशक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह" प्रभि॰ सौरागमेन स्वल्पत्वान्नविरोधः।

"एषां चलाः कृतजिनास्त्रिलवेन हीना २४३।४० दृग्नेन्दवो १२२ वसुरसा ६८ वसुबाणदस्राः २५८। पूर्णाब्धयो ४० ऽथ भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्रदोःखिन्निनो द्विगुणिता त्रिगुणेन ३४३८ भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधौ रहितः स्फुटः स्यात् सच्छीघ्रकेन्द्रभुजसौम्यथ वाणनिघ्नो। उत्तरस्यां सप्तर्षिस्थानं ऋषिशब्दे १४५२ पृ॰ दर्शितं तेषां शतवर्षैरेकैकनक्षत्रभोगस्तत्र प्रमाणं वराहसंहिता वाक्यं तत्रोक्तम्। भचक्रञ्च द्वादशधा विभक्तमपि अश्वि- न्यादिभिः सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकं तत्र त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रै- र्नव वीथयः दृङ्नं० उक्ता यथा "नागगजैरावत- वृषभगोजरङ्गवसृगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः क्रमशः त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः॥ नागा तु पवनयाम्या नलानि पैतामहात्त्रिभास्त्रिसः। गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे॥ जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं सृगाख्या त्रिभं च सैत्याद्यम्। हस्तविशाखात्वाष्ट्राग्नेयजेत्यधाढाद्वयं दहना॥ तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्य- मार्ग्स्याः। तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका॥ वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य। नक्ष- त्राणां तारायाश्चोत्तरमध्यमास्तद्वत्॥ उत्तरमार्गो या- म्यादि निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः। दक्षिणमार्गोऽधा- ढादि कैश्चिदेवं कृता मार्गाः"॥

भचक्रस्थग्रहाणां प्राग्गतिभेदकारणमुक्तं सू॰सि॰ यथा "पश्चाद् व्रजन्योऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमा- नास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः"॥ सू॰ सि॰।" "पश्चादनन्तरं पुनरादृत्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रै- स्सारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायु- सत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्ग- गाः स्वकक्षाभृक्त्या जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्रा- णामग्रे गमनात्। अत एव लङ्कायामेव गुरुभूना इति तात्प- र्यार्थः। तुल्यं समम्। एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः। लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वं खिन् लम्बायमाना भवन्ति। यथा लक्ष्यितः पश्चाद्भवति नाग्रे। लकारादधोऽधः कक्षाक्रमा- नुरोधेन सूर्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनि-

रतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम् । यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुताल्पत्वमिति । एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्त्तो गोलः स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलस्यक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगतारासंलग्नरूपमेषादिप्रदेशक्रमसूत्रस्थाः स्थापिताः । क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थानेविषुवद्वृत्तसंलग्नमस्माताल्लिप्तान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशौ स्वासन्नविषुवद्वृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरककर्कादिरूपौ तदेवं द्वादशराशात्मकं वृत्तं यत्प्रचारभूतम् । विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम् ।तत्र प्रवहवायुना स्ववातेन मूर्त्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रघटिकाभिः परिवर्त्यते । तदन्तर्गतवायुभिस्तदावातेन वा यद्यप्यभ्रमन्नोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातसाध्यत्वात्तद्विस्वानां गुरुत्वाच्च । अतस्तत्स्थानादुदयग्रहाणां लम्बनं दृश्यते । अत एव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु यद्यो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्द्धभागच्छतीत्यनन्तरमुदयः । लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्घातानां वा कक्षानुरोधेन यद्गुरुत्वात् तुल्यम् । यद्यपि वायोर्ध्वाद्यनुरोधेन सत्त्वादुदयग्रहाणां लम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते, तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च । तथापि वायुनावलम्बितो यद्यो विषुवन्मार्गगोऽपि तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन यद्याकाशगोल एव स्वसमसूत्रेणाक्रम्यत इति नानुपपत्तिः । अत एव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकल्पनेति सङ्क्षेपः । अत एव ग्रहाणां लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्याह" र०ना० ।

"प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः । परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्राशीन् भुञ्जते" सू०सि० । "अतोऽलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम् । लम्बनस्वरूपेण ग्रहाणां पूर्वगतिरूपपन्ना लोकैः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगततया तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः । सा किमतीत्यत आह । भगणैरिति । वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां यदि गत्युपपन्नत्वाद्भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः सूर्य्यमासैर्ग्रहभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन कैत्यनुपातात्फलं स्या। ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह परिणाहवशादिति । परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगतिर्भिन्नाऽतुल्या । अयमभिप्रायः । ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशे न, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्या याः कलास्ता गतिकलास्तासु मन्दति कक्षावृत्तेऽल्पा लघुकक्षावृत्ते बह्व्यः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं मन्दत् तल्लाल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बह्ववस्तदुपपन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः । नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीक्रियतेत्यत आह । तद्वशादिति भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते ग्रहा भुञ्जतीत्यर्थः । तथा च ग्रहराशयादिभोगज्ञानार्थं विषयभेदेन गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः । अथ भभोगे विशेषवदत् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह" र०ना० । "शीघ्रगस्तान्यायाख्येन कालेन मन्दतामुपगः । तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू०सि० । "अयमर्द्धः पूर्वोक्तविशेषसूचकः शीघ्रगतिग्रहस्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्ति तुल्यराशयादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः । तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन । लुब्धकादयग्रहादिगतिभोगजनितेन भगणः प्राक्तैरुक्तः । क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त्तसञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगणइत्यर्थः । नन्वेवं क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तसम्भवादत्र कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगतारासन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधिको ग्रहचलनाच्च पौष्णश्च रेवतीयोगतारायाः अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नाग्रिमस्थाननैवाद्यन्तावधिभूतमिति भावः" र०ना० ।

सूर्य्यादिग्रहाणां महायुगे भगणमानमुक्तं तत्रैव ।

"युगे सूर्य्यशुक्राणां खचतुष्करदार्णवाः । कुजार्किगुरुशीघ्राणां भगणाः पूर्वयायिनाम्" सू०सि० । "ग्रहा-

युगे ४३२०००० वर्षे मन्दबुधशुक्राणां खानां चतुष्कमेक-
स्थानादिसङ्ख्यस्थानान्तरस्थानस्थितानि शून्यानि ततो-
ऽयुतादिदशयुतस्थानपर्यन्तं दत्तसप्तहारलब्धा च युगे सौर-
वर्षाणि खाभ्रखाब्ध्युदाभवेदमितानि ४३२०००० भगणा
द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तानां सङ्ख्या भवन्तीति शेषः।
भौमशनिबृहस्पतीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रोच्चानि तेषामेत-
न्मिता भगणाः। चकारः सप्तत्वयार्थकोऽनुसन्धेयः। अत्र
कक्षाक्रमेण चारक्रमेण वा गुरोः खलु मध्यगता भवतीति
न तयोर्देशः स्वतन्त्रस्य नियोगानर्हत्वाद्वा। नभःकाश
एषां बिम्बाभावाद्बलस्वनासम्भवेन गत्यभावात् कथं भ-
गणा उक्ता इत्यत आह पूर्वयायिनामिति पूर्वगा-
मिणाम्। तथा च तेषामदृश्यरूपाणां पूर्वगतिसङ्ख्याङ्ग-
गणोक्तौ न क्षतिः। एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टा-
धिकारे प्रतिपादयिष्यते। अथ चन्द्रभौमयोर्भगणा-
माह" र० ना०। "इन्दो रसाग्नित्रितीषुसप्तभूधरमा
र्गणाः। दस्रत्रयष्टरसाङ्काक्षिलोचनानि कुजस्य तु" सू०
सि०। "पूर्वश्लोकोक्तभगणा इत्यत्रायिमश्लोकेऽप्यन्वेति।
भूधराः सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानत्वादेकसप्ततिः
मार्गणाः धराश्चतुर्दश च चन्द्रस्य भगणाः षडग्निदेवपञ्च-
सप्तसप्तपञ्चमिताः५७७५३३३६ भौमस्य तुकारादाकाशस्य-
बिम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणार्थं दत्ताष्टषडाकृति-
मिताः२५६८३२। अथ बुधशीघ्रोच्चयुर्वोर्भगणानाह"र०ना०।
"बुधशीघ्रस्य भूम्यर्तुखाद्रित्रयङ्कनगेन्दवः। दृक्षतेः
खदस्राक्षिवेदषड्वह्नयस्तथा" सू०सि०। "बुधशीघ्रोच्चस्या-
दृश्यरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षष्टिसप्तत्रिपञ्चाङ्क्याधिमिताः
१७६३७०६० दृक्षतेस्तथा बिम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रम-
वारणाय नखद्विवेदषड्भामिताः ३६४२०। अथ शुक्र-
शीघ्रोच्चगत्योर्भगणानाह" र० ना०। "सितशीघ्रस्य
षट्सप्तत्रियमाक्षिखभूधराः। अनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशा-
करा:" सू०सि०। "शुक्रशीघ्रोच्चयोरदृश्यरूपस्य पूर्वगते-
र्भगणाः षट्सप्तत्रिद्व्यक्षिखसप्त ७०२२३६ एतेन भूधरा
इत्यत्रैकसप्ततिरेकाङ्ग वार्थो निरस्तः। अनेर्बिम्बात्मक-
स्याष्टषट्पञ्चरसेन्दुमिताः१७६५६८ अथ चन्द्रोच्चपातयो-
र्भगणानाह" र० ना०। "चन्द्रोच्चखाग्निशून्याब्धिखिखिदि-
सर्पार्णवा युगे। यासां पातस्य वक्ष्यमाणयास्ताः
स्मृताः" सू० सि०। "चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरदृश्यरूपस्य
भगणा नवायुते रामनखाष्टाष्टवेदमिताः ४८८२०३।
पातस्य चन्द्रक्रान्तस्य सन्निहितत्वाच्चन्द्रपातसङ्ख्या-

रूपस्य यासं पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्मकपरि-
वर्त्तरूपभगणा महायुगे अष्टरामाक्षितिरामद्विमिताः२१२२३८
अत्र युगग्रहणं वक्ष्यमाणग्रहोच्चपातभगणसम्बन्धिकल्प-
वारणार्थम्। ग्रहोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना
इत्यस्मिन् युगसम्बन्धिसङ्केतोक्ताः। मन्दोच्चपातस्वरू-
पादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति। अथ युगे
नाक्षत्रदिवसांस्तत्स्वरूपावगमाय ग्रहसावनदिनस्वरूपं
स्वसङ्ख्याज्ञानहेतुकं चाह" र० ना०।। "भानामष्टाब्धि-
वस्वक्षित्रिद्विद्व्यष्टशरेन्दवः। भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः
स्वोदया युगे" सू० सि०। "भानां नक्षत्राणां स्वतो
गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परिभ्रमणात् तत्सङ्क्रान्तल्या
भगणाः स्वदिनतुल्याः। अत एवात्र बाममिति पूर्वो-
क्तस्य युक्तोऽन्वयः। अष्टद्व्यष्टनगाग्निजातिगजतिथि-
मिताः १५८२२३७८२८। ननु ग्रहाणामपि प्रवहवायुना
परिभ्रमणेनोदयसङ्गावात् तेषां दिवसाः कथं ज्ञेया इत्यत
आह। भोदया इति। उदयन्त्यक्षितिक्षहनि खाद्यन्ता-
वधिरूप इति व्युत्पत्त्योदयशब्देन दिनम्। तथा च भोदया
नक्षत्रदिवसा एते उक्ताः स्वैः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैर्भ-
गणैः प्रायुक्तैर्वर्जिताः सन्तः स्वस्वोदया निजनिजसावन-
दिवसा युगे भवन्ति। युग इत्यनेनाभीष्टकाले नाक्षत्रदि-
वसा ग्रहगतभोगादिना भगणादिनोना ग्रहसावनदिवसा
अभीष्टा भवन्ति। परन्तु राशीन् पञ्चगुणितानंशादिकं
दशगुणितं कृत्वा षष्ट्यादिस्थाने हीनं कार्य्यमन्यथा
विजातीयत्वादन्तरानुपपत्तेरिति सूचितम्। अतोऽनुपपत्तिः
यदि ग्रहाणां प्राग्गमनावलम्बनं न स्यात् तर्हि ग्रहो-
दयनक्षत्रोदययोरेकहेतुकत्वान्नाक्षत्रसावनदिवसयोरभेदः स्यात्
अतो ग्रहाणां लम्बनेन नाक्षत्रादिदिवसेभ्यः सावनादि-
दिवसानामल्पत्वादवलम्बनजभगणान्तरेण युगे नाक्ष-
त्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति। प्रवहेण
भगणतुल्यपश्चिमग्रहतुल्यानामकरणादित्युपपन्नं भोदया
इत्यादि। अनेनैव भगणसावनभोगो नाक्षत्रदिवसा
इत्यर्थसिद्धम्" र० ना०। महायुगे चान्द्रादिसावदिन-
संख्या तत्रोक्ता यथा
"भवन्ति शशिनो मासाः स्वर्क्षेन्द्र भगणान्तरम्। रवि-
मासोनितास्ते तु शेषाः सुरदिमासकाः" सू०सि०। सूर्य-
चन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा
रविमासोनिताः। अत्र प्रथमं तुकारान्वयात्सूद्दादश-
गुणितरविभगणरूपलब्धमाणार्कमासैरूनिताः सन्तः शेषा

अधिगता ये चान्द्रमासास्तेऽधिमासा एव भवन्ति नान्ये। अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। लिप्तात्रिंशद्गुणकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेश्चान्द्रमासस्य द्वादशराशिमितेन सूर्येन्दुभगणेनैव सिद्धिः। कथमन्यथा दर्शान्ते मन्दकीघ्रयोः सूर्येन्दोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः। द्वादशराशयन्तरं त्वेकं भगणान्तरं तौ भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः। सौरमासापेक्षया यदल्परेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्। अथ वक्ष्यमाणावमसूर्यसावनयोः स्वरूपमाह" र० ना०। "सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः। उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासराः"। चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिनेभ्यः सकाशादित्यर्थः। सावनाहानि सावनदिनानि प्रोज्झ्य लक्षावधेयं तिथिक्षयाः। तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवधेयतुल्याः क्षयो न्यूनत्वम्। यद्वा तिथिशब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्। ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इदानीं कस्य ग्राह्या इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथनप्रस्तावेनोत्तरमाह। उदयादिति। सूर्यस्योदयकालमारभ्याभ्यवहितततुदयकालपर्यन्तं यः कालः स एकोदिवसः। इति ये दिवास्ते भूमिसावनवासराः। भूशब्दस्य उदयस्य भूलग्नभेनावगमात्। सावनादिवसा इत्यर्थः। तथा च निरूपपदसावनभूशब्दाभ्यां सूर्यस्य वासरा एव नान्येषां सोदयपदत्वाभावादिति भावः। ते कियन्त इत्यस्योत्तरमार्धं चान्द्रदिनग्रमाणं चाह" र०ना०। "चतुष्टयाद्रिरूपाङ्कसम्मितास्तिथयो युगे। चान्द्राः खाभ्यग्न्यधोमक्षाग्निसंख्यास्तु तिथाकराः" सू०। "अष्टाधिसप्तशतसप्तभूमिता युगे सूर्यप्रसावनदिवसाः। चान्द्रा दिवसा युगनिघ्ना इत्यर्धः। अशीतिश्चन्द्रचतुष्कत्रिखाब्धय एते तिथिकुलाश्चान्द्रमासा उक्तप्रायाः। अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासाधिकृत्योक्तेति स्वलोचना। अथाधिमासानयनयोः सङ्गतिमाह" र०ना०। "चतुष्टयद्रिविहृता गतास्तिथ्यश्चाधिमासकाः। तिथिघ्ना यमाग्नीन्दुघ्न्यब्धिशरार्काप्ताः" सू०। "अधिमासकाः प्रागुक्तलक्षणा पूर्वोक्तादागे षडहेष्वराधमोऽरेर्हृत्तिथिशेषवा दिनशेषा ग्रस्तसंज्ञा इत्यर्थः। अग्नेः पञ्च। एवं द्विरदाक्ष्यष्टखतत्त्वानि। ननु सूर्यमासानक्षैरधिमाससङ्ख्या कथं ज्ञातेत्यतो रविमासस्य स्वरूपेण कक्षामाह" र०ना०। "खचतुष्कसमुद्राष्टकपक्षा रविमासकाः। भवन्ति भोदयाभानुभगणैस्तु मिताः कक्षाः" सू०। "सूर्यमासा द्वादशगुणितरविभगणानुरूपाः शून्यखाम्बरखवेदधृतिशरमिताः। ननु सावनदिवसस्य सङ्ख्या प्रागुक्ता कथमगतेत्याह। भवन्तीति। भोदया नाक्षत्रदिवसाः प्रागुक्ता सूर्यभगणैः प्रागुक्तैर्हृता लब्धाः कक्षा भूमासरा भवन्ति। भोदया इत्यादिप्रागुक्तेः।

ननु सूर्यादिमन्दोच्चभौमादिपातानां सुगे भगणानुत्पत्तेः कल्पभगणकथनमात्रप्रयासमतस्तत्पङ्क्तीनां प्रागुक्ता एते भगणादयः कल्प एव कथं भोक्ता इत्यत आह" र०ना०। "प्राग्गतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवह्नयः। कौजस्य वेदखदमा बौधस्याष्टत्रिवह्नयः। खखरन्ध्र्यग्नि जैवस्य शौक्रस्यार्थगुणेषवः। गोऽब्धयः शनिमन्दस्य पातानामथ वामतः" सू० सि०। प्राग्गतेः कल्प इत्यनयोः शनिमन्दानां प्रत्येकं सम्बन्धः। पूर्वगतेः सूर्यमन्दोच्चस्य कल्पे सप्ताष्टरामिताः ३८७ शनिपातस्य भगणा इति पदमत्र प्रत्येकमन्वेति। कौजस्य कुजकक्ष्यान्विनः सूर्यमन्दखेत्यस्यैकदेशो मन्दखेति मन्दोच्चखेत्यर्थकमत्रान्वेति। तथा च भौममन्दोच्चस्य चतुरधिकं शतद्वयम्२०४। बौधस्य बुधमन्दोच्चस्याष्टसप्तमिताः३७८। जैवस्य गुरुकक्ष्यान्विनः। अत्र शनिमन्दस्येति कक्ष्यान्तस्यैकदेशो मन्दखेति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमत्रान्वेति कक्षत्वस्यत्वात्। यद्वात्यनयोर्मन्दखेत्युत्तरत्रैव सम्बध्यमाना मन्वयः सूपपन्न इति। तथा च गुरुमन्दोच्चस्य नवशतं ९०० शौक्रस्य शुक्रमन्दोच्चस्य पञ्चत्रिंशदधिकषट्शतं ६३५ शनिमन्दोच्चस्यैकोनचत्वारिंशत् ३९। व्ययानन्तरं पातानां भौमादिपातानां त्रासाः पञ्चिमगच्या भगणा उच्यन्त इति शेषः तान् श्लोकाभ्यामाह" र० ना०। "मनुदस्रास्त्रयः कौजस्य बौधस्याष्टाग्नयः। कृताद्रिचन्द्रा जैवस्य तिथ्याढ्याश्च स्वभोक्तया। शनिपातस्य भगणाः कल्पे सप्तरसर्तवः। भगणाः पर्वभेदाप्ता भोक्ताभ्युच्चपातयोः"। सू० सि०। "कुजसम्बन्धिनः। तुकारात् पातस्य कौ। शनिपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशाधिकं शतद्वयम्२१४। बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्येत्यस्यैकदेशः पातस्येत्यन्वेति। बुधपातस्य द्वादशोना पञ्चशती४८८। जैवस्य गुरुपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम्।

तथा स वन्हिनखकारात् पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थः। तत्र-धिका नवशतोद्भ०३। शनिपातस्य द्विरसषट्का ६६२भगणाः कल्पे भवन्ति। नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणाः कथं नोक्ता इति मन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वोक्तं स्मारयति। भगणा इति। चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्र मन्दोच्चपातयोर्भगणा अ स्मिन्नधिकारे पूर्वं यद्युगभगणकथने। एवकारो विपरीत निरासार्थकः "नोक्ताश्चन्द्रोच्चस्येत्यादिश्लोकेनोक्ताः" र०ना०। कुजादिनक्षत्राणां भूमिसध्यत उच्छ्रितः श्रीपतिनोक्ता यथा भौमस्य गोकुरसषसुवसूर्यसंख्या १२६६३।६ दन्ताभ्रयम-णृपसिता १६६०२२ श्रुतिरिन्द्रजस्य। पूजस्य नागगुण-पञ्चरसाद्रिभूमि नागाश्च ८।७६५२८ सर्पगजखाब्धिय-माब्धयोऽथ ४२४०८८। शुक्रस्य, सूर्यतनयस्य कुसप्तखाङ्क भूलब्धभद्रसमित २०२।६०७१ योजनकर्ण एवम्। नागाक्ष-षड्भास्करसाग्निकुवेदसंख्यो ४।२६२६५८ नक्षत्रमण्डलभवः स्रवणो निरुक्तः"। सि०शि० विशेष उक्तः।

"स्रष्टा भचक्रं कमलोद्भवेन यहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः। ध्रुवभ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्तरे च तथा ध्रुवत्वे। ततोऽपराधाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्र-तरे भ्रमत्यपि। तदल्पगत्येन्द्रदिशं नभस्वरास्तन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु" भू०। "यदेतद्भचक्रं यहैः सह भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्ट्वा ततः ध्रुवद्भमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम्। एतदुक्तं भवति। भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं यहाश्च सूर्या-दयस्तैः सह सृष्टम्। तानि भानि प्राक् संख्यया सम-न्तात्रिवेशितानि। यहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवे-शितास्त उपर्युपरि संस्थया। तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः। ततः बुधः। ततः शुक्रः। ततो रविः। तस्मा-त्तदुपरि भौमः। ततो गुरुः। ततः शनिः। सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम्। एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रति-पादयिष्यन्ते। यहो यद्यूर्ध्वंस्था यहास्तदुपरि दूरतो भगणास्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्यहैरित्युच्यते। सत्यम्। अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमग्रं बद्ध्वा द्वितीयमग्रं भचक्रेऽश्विनीमुखे किल निबद्धम्। तस्मिन् सूत्रे प्रोता भगणा इव चन्द्रादयो यहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवे-शिताः। भूखण्डलं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह यहकक्षायां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राश्यन्ताः। तदुत्प्रकारा राशय इति सङ्क्षेपमिश्लोकम्। कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तीर्य वक्ष्यामः। एवंविधं भचक्रं सृष्ट्वा ब्रह्मणा गगने निवेशितम्। यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः। स च नित्यं प्रत्यग्गतिः। तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम्। यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम्। यत एकेनाङ्गा भमण्डलस्य परिवर्त्तः। एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति। नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु। अनन्तरकथितेषु स्वस्व-मार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम्। तत् तदल्पगत्या प्रत्यग्-गतेर्बलत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नीचवृत्ते इति भावः। तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे नियुक्ते" प्रमिता०। सि०शि० यहाणां केषां चित् कल्पे भगणा अन्ययोक्ता यथा।

"अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरङ्क कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२०००००। एत एव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च गणकैश्चलोच्चजाः। खाभ्रखाभ्रगगनामरेन्द्रियक्षाधरा-द्रिविषया ५७७५३३०००० हिमद्युतेः। युग्मयुग्म-शरनागलोचनव्यालषण्णवयगाऽश्विनो २२९६८२८५२२ स्फुजः। सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्कषट्त्रह्मसप्तशशिनो १७९३६९९८८९४ शशीघ्रजाः। पञ्चपञ्चयुगषट्कलोचन-द्व्यब्धिषड्गुणमिता ३६४३२६७५५ गुरोर्मताः। द्विनन्द-वेदाङ्कगजाग्निलोचनद्विशून्यशैलाः ७०२२३८८४९२ सित-शीघ्रपर्ययाः। भुजङ्गनन्द्रद्विनगाङ्कबाणषट्कृतेन्द्वः १४६५६७२९८ सूर्यसुतस्य पर्ययाः। खाष्टाब्धयो ४८० ऽष्टाङ्गगजेषुदिग्द्विषद्विपाब्धयो ४८८१०५८५८ ब्रह्मजस्या २९२ रदाब्धयः ३३२। शरेन्द्विभा ८५५ स्वशरस्व ६५३ कुसागराः ४१ स्युः पूर्वगत्या तरणेर्भदूक्ताः। गजाष्टिभर्गतिरदाग्निनः ३ २३२३१११६८ कुभ्रसाग्निवः २९७ कुद्विशराः ५२१ क्रमर्क्षवः ६३। त्रिनन्दनाग ८९३ युगकुञ्जरेषवो५८४निशाकराद्यस्तगणातपर्ययाः" भू०। यहाणां पूर्वगत्या गच्छतां कल्प एतावन्तो भगणा भ-वन्ति। तथा मन्दोच्चानां चलोच्चानां च प्राग्गत्या एता-वन्तः पर्यया भवन्ति। तथा पातानां पश्चिमगत्या एता-वन्तो भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। सा तु तत्तद्ग्रहाकृष्यनुसारेण तत्तत्कक्षासंस्थानचक्रेण श्रुतगोलेनैव श्रोतुं शक्यते नान्येन। यहमन्दशीघ्रोच्चपाताः स्वस्वमार्गेषु गच्छन्तः एतावत्सः पर्ययान् कल्पे कुर्वन्तीत्यतागम एव प्रमाणम्। स

चागमो महता कालेन लेखकाध्यापकाध्येतृदोषैर्बहुधा आतस्तदा कतमस्य प्रमाणत्वम् । अथ यद्येवमुच्यत गणितस्कन्ध उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । उपपत्त्या ये सिध्यन्ति भगणास्ते याह्याः । तदपि न । यतोऽतिप्राज्ञेन पुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेव शक्यते । न तया तेषां भगणानामियत्ता कर्तुं शक्यते पुरुषायुषोऽल्पत्वात् । उपपत्तौ तु यद्दः प्रत्यहं यन्त्रेण वेध्यः भगणान्तं यावत् । एवं शनैश्चरस्य तावत्वर्षाणां त्रिंशता भगणः पूर्यते । मन्दोच्चानां तु वर्षशतैरनेकैः । अतो नायमर्थः पुरुषसाध्य इति । अत एवातिप्राज्ञा गणकाः साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणं प्रौढगणकस्वीकृतं क्रमव्यागममङ्गीकृत्य यद्दगणित आत्मनो गणितगोलयोर्निरतिशयं कौशलं दर्शयितु तथान्यैर्भक्तिज्ञानेनान्यथोदितानर्थांश्च निराकर्तुमन्यान् ग्रन्थान् रचयन्ति । यद्दगणित इति कर्तव्यतायामस्माभिः कौशलं दर्शनीय' भवत्यागमो योऽपि कोऽप्यस्मत्पक्षयस्तेषाम् । यथात्र ग्रन्थे ब्रह्मगुप्तस्वीकृतागमोऽङ्गीकृत इति । तर्हि तिष्ठतु तावदुपपत्त्या भगणानामियत्तासाधनम् । अथ यदुपपत्तिरुच्यते तर्हि इतरेतराश्रयदोषशङ्कया वक्तुमशक्या । तथापि संक्षिप्तामुपपत्तिं वक्ष्यामः । इतरेतराश्रयदोषोऽत्र दोषाभासः । उपपत्तिभेदानां सौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात् । अथोच्यते अर्कशुक्रबुधपर्यया विशेरित्यादि । 'यावन्ति कल्पे वर्षाणि तावत्य एव सूर्यभगणा इत्युपपन्नम् । यतो भगणभोगकालो हि वर्षसङ्ख्यम् । बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदयतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचराविव सदा व्रजन्तौ दृश्येते । अतस्तयोरपि रविभगणतुल्या भगणा इत्युपपन्नम् । चलोच्चभगणोपपत्तिमग्रे वक्ष्यामः । अथ मसायां भूमावभीष्टकर्कटकेन त्रिज्यामितार्द्धैरङ्कितेन दक्षं दिगङ्कितं भगणांशैश्चाङ्कितं कृत्वा तत्र प्राचीचिह्नादक्षिणतो नातिदूरे प्रदेश उत्तरेऽयने दृक्तमध्यस्थितेन कीलेन रवेरुदयो वेध्यः । ततोऽन्तरं वर्षमेकं रव्युदया गणनीयाः । ते च पञ्चषष्ट्यधिकशततय ३६५ तुल्या भवन्ति । तत्रान्तिमोदयः पूर्वोदयस्यानादासन्नो दक्षिणत एव भवति । तयोरन्तरं विगणय्य याह्यम् । ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्यः । स तु पूर्वचिह्नादुत्तरत एव भवति । तदप्युत्तरमन्तरं याह्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यन्तरहितयकलाभिरेकीकृताभिः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा दक्षिणेनान्तरेण किमिति । अत्र लभ्यते पञ्चदश घटिकास्त्रिंशत् पलानि सार्धानि हार्विंशतिर्विपलानि १५ । ३० । २२ । ३० । आभिर्घटीभिः सङ्गितानि पञ्चषष्ट्यधिकशततयतुल्यानि सावनदिनान्येकस्मिन् रव्यब्दे भवन्ति ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० । ततोऽनुपातः । यद्येकेन वर्षेणैतावन्ति कुदिनानि तदा कल्पवर्षैः किमिति । एवं ये लभ्यन्ते ते सावनदिवसा भवन्ति कल्पे । अथ यदि तैरेव रव्यब्दीनाधातिभिः कुदिनैरेकैकस्मिन् लभ्यन्ते तदैकेन किमिति । फलं मध्यमा रविगतिरित्युपपन्नम् । अथ चन्द्रभगणोपपत्तिः । तत्रादौ तावद् यद्दवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपलं गोलबन्धं कार्यम् । तत्र खगोलस्यान्तर्भगोल आधारवृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बध्वा कदम्बद्वयकीलकयोः प्रोतमन्यत्कीलं यद्दवेधवलयम् । तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग् ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमच्छित्तिजवलयं च यथा भवति तथा अन्तरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते यो भागान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्या चन्द्रं विलोक्य तद्वेधवलयं चन्द्रोपरि निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवृत्तस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः संपातस्तस्य भागान्तस्य च यावदन्तरं तस्मिन् काले तावान् स्फुटचन्द्रो वेदितव्यः । क्रान्तिवृत्तस्य चन्द्रबिम्बमध्यस्य च वेधवृत्ते यावदन्तरं तावांस्तस्य विक्षेपः । ततो यावतीषु रात्रिगतघटिकासु वेधः कृतस्तावतीष्वेव पुनर्द्वितीयदिने कर्तव्यः । एवं द्वितीयदिने स्फुटचन्द्रं ज्ञात्वा तयोर्दैनान्तरं सा तद्दिने स्फुटा गतिः । अथ तौ चन्द्रौ "स्फुटं यद्दं मध्यखनं प्रकल्प्येष्टकालादिना" मध्यौ कृत्वा तयोरन्तरं या मध्यमा चन्द्रगतिः । तत्रानुपातः । यद्येकेन दिनेनैतावती चन्द्रगतिर्लभ्यते तदा कदिनैः किमिति । एवं चन्द्रभगणा उत्पद्यन्ते । तथा चाह श्रीमान् ब्रह्मगुप्तः "ज्ञात्वा ज्ञात मध्यं भूयोऽन्यदिने तदन्तरं भुक्तिः । तैरभिहतेन भुक्त्वा कल्पचक्रारब्धलाभयनम्" ॥ एवमन्येषामपि भगणोपपत्तिः । अथ चन्द्रोच्चस्य । एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधं कृत्वा स्फुटगतयो विलोक्याः । यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं दृष्टं तत्र दिने मध्यम एव स्फुटचन्द्रो भवति । तदेवोच्चस्थानम् । अत उच्चमन्दे अहे फलाभावो गतेश्च परमाल्पत्वम् । ततश्च तस्मादिनादारभ्यान्यस्मिंश्चन्द्रपर्यये प्रत्यहं चन्द्रवेधात् तत्रैवोच्चस्थानं ज्ञेयम् । तच्च

पूर्वस्मानादयत एव भवति। यत् तयोरन्तरं तज्ज्ञात्वा-नुपातः क्रियते। यद्येतावद्भिरन्तरदिनैरिदमुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं तद्भगतिः। तयानुपातात् फलभगणाः। अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः। एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधादृक्षिणविक्षेपे क्षीयमाणे यस्मिन् दिने क्षेपाभावो दृष्टः क्रान्तिहत्ते तत् स्थानं चिह्नयित्वा तत्र यावान् विधुः स भगणाच्छुद्धः पातः स्यादिति ज्ञेयम्। पुनरन्यस्मिन्नपि पर्यये दक्षिणविक्षेपाभावस्थानं क्रान्तिहत्ते तत् स्थानं पूर्वस्थानात् पश्चिमत एव भवति। अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः। सा चानुपातात्। यद्येतत्कालान्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं पातगतिः। तया प्राग्वत् कल्पभगणाः। अथ रविशुक्रोपपत्तिः। मिथुनान्ते रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेवतीतारकोदयाद्यावतीभिर्घटिकाभिरविरुदितस्तावतीभिर्भौमोन्मज्जनं साध्यम्। यल्लग्नं स तदा स्फुटो रविर्ज्ञेयः। एवमन्यस्मिन् दिनेऽपि। तयोः स्फुटार्कयोरन्तरं स्फुटा गतिः। एवं प्रत्यहं स्फुटगतयो ज्ञातव्याः। यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरूर्ध्वं भवति। तस्योच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलक्ष्यते। किन्त्वाचार्यैश्चन्द्रमन्दोच्चवदनुमानात् कल्पिता गतिः। सा चैवम् यैर्भगणैः साम्प्रताकर्षणाद्वर्षगणाद्वा एतावदूर्ध्वं भवति ते भगणा युक्त्या कुट्टकेन वा कल्पिताः। अथान्येषां शीघ्रोच्चोपपत्तिः। तत्र "एत एव ग्रहनिजोच्चभूभुवामित्यादि"। उच्चो ह्याकर्षको भवति। तेन स्वकक्ष्यामण्डले भ्रमन् ग्रहः स्वाभिमुखमाकृष्यते। तेनाकृष्टः सन् कक्षामण्डले मध्यग्रहादग्रतः पृष्ठतो वा यावतान्तरेण दृश्यते तावत् तस्य फलं मान्द्यं धैष्ण्यं वा। अहो उच्चो नाम प्रदेशविशेषस्तेन कथमाकृष्यते? अतस्तस्य देवताकल्पनया सूर्यसिद्धान्ते। "ग्रहशीघ्ररूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्चिताः। शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः। तद्धातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः। प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्" इत्यादि। एवमत्रोच्चस्य देवताविशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वाददोषः। एतदुक्तं भवति। शनेर्जीवात् कुजाद्वा यदा रविरग्रे वर्त्तते तदा मध्यग्रहात् स्फुटग्रहोऽग्रतो दृश्यते। यदा तु पृष्ठगतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुटग्रहः पृष्ठतो दृश्यते। अतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुटग्रहः पृष्ठतो दृश्यते। अतएषां त्रयाणां रविसमं शीघ्रोच्चं धीरैः कल्पितम्। अतो रविभगणतुल्याः शीघ्रोच्चभगणा इत्युपपन्नम्। अथ मन्दोच्चोपपत्तिः। तत्र वेधेन स्फुटग्रहं ज्ञात्वा तं मन्दस्फुटं प्रकल्प्य ततः शीघ्रफलमानीय तत् तस्मिन् स्फुटे विलोमं कृत्वैवमसकृन्मन्दस्फुटो ज्ञेयः। एवं प्रत्यहं मन्दस्फुटमुपलक्ष्य स मन्दस्फुटो धनर्णं मन्दफले क्षीयमाणे यस्मिन् दिने मध्यमतुल्यो भवति तदा तत्तुल्यमेव मन्दोच्चं ज्ञेयम्। ततस्तस्माद्रविमन्दोच्चवद्भगणाः कल्प्याः। एवं सर्वेषाम्। अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चोपपत्तिः। तत्र रविशुक्रयोः पूर्वस्यां दिशि चक्रयन्त्रवेधेनान्तरभागा ज्ञेयाः। ते तयोः स्फुटयोरन्तरांशा जातास्तैः स्फुटार्कद्विशोधितैः स्फुटः शुक्रो भवति। ततः शुक्रस्य मन्दफलमानीय तत् स्फुटे शुक्रे धनर्णं व्यस्तं कार्यम्। रविश्च मध्यमः कार्यः। तयोर्यदन्तरं तच्छीघ्रफलमृणं धनं च ज्ञेयम्। एवं प्रतिदिनवेधेन तच्छीघ्रफलं परमसृणं ज्ञातव्यम्। तत् तादृक् फलमर्कात् तिर्यक्स्थितेनोच्चेनाकृष्टस्य भवति। तच्च तिर्यक्त्वं त्रिभोन्नरितस्य स्यात्। अतस्तत् त्रिभोनेन स्फुटशुक्रेण तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयम्। एवं पुनरन्यस्मिन् पर्यये प्राच्यामेवान्यच्छीघ्रोच्चं ज्ञात्वानुपातः क्रियते। यद्येतत्कालान्तरदिनैस्तयोरुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं तद्भगतिः। प्राग्वत् तया भगणाः। एवं बुधस्यापि। अथ भौमादीनां वेधेन प्राग्वदृक्षिणविक्षेपाभावस्थाने यावान् मन्दस्फुटो ग्रहश्चक्रशुद्धस्तावान् पातः। बुधशुक्रयोस्तु तदा मन्दफलव्यस्तसंस्कृतं यावच्छीघ्रोच्चं चक्रशुद्धं तावान् पातो ज्ञेयः। ततः प्राग्वद्भगणकल्पना। अथ भग्रसानाह्न"प्रमि०। "खखेषुवेदषड्गुणाकृतीभूतभूमयः। शताहता १५८२२३६४५०००० भपश्चिमभमा भवन्ति काहनि"काहनि ब्रह्मदिन एतावन्तो भानां पश्चिमभमा भवन्ति। अतोपपत्तिर्गोले"समं भसूर्यार्वुदितादित्यादिना"कथिता व्याख्याता च। अथ स्वर्यांहांश्चान्द्रांश्चाह"प्रमि०। "विधिदिने दिनकृद्दिवसाः करेन्द्रियशरेषुभुवोऽर्बुदसंगुणाः १५५५२०००००००। नवनवाङ्करभ्रमेन्दवः प्रयुतसंगुणिता१६०२८६६०००००००विधुवासराः" अतोपपत्तिः। रविवर्षाणि (४३२०००००००।३६० गुणितानि) दिनीकृतानीति सुगमम्। चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्तः किल ग्रहमासाः। ते तु योगा भगणान्तरतुल्याः स्युः। उभयोरपि प्रागगमनात्। अतो भगणान्तरतुल्याः ग्रहमासा भवन्ति। ते त्रिंशद्गुणाः ग्रहदिवसा।

भवन्तीत्युपपन्नम् । अथ कुदिनान्याह । भूदिनानि शरवेद-भूपगोसप्तसप्तिथयोऽयुताहताः १५७७९१६४५०००० । अभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा" ॥ एषामुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन्नरविवर्षे यावन्तो भभ्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्वा एकं पर्ययं गतः । अतो भगणसंख्ययोना भभ्रमाः कृत्वा भवन्ति । एवमन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" ब्रह्मि० इदानीं कलिगतादध्यहर्गणादिकमाह । "कलिगतादथ या दिनसंचये दिनपतिर्भुगुजप्रभृतिस्तदा । कलिसुख-ध्रुवकेण समन्वितो भवति तद्युगणेऽध्रुवखेचरः" सि०शि० "अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः । शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात् कलिसुखे शुक्र-वारो भवति । तत्र च ये ग्रहास्ते ध्रुवसंज्ञाः कल्पिताः । तद्युगणभवः खेचरस्य कलिसुखध्रुवकेण समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा । इदानीं कलि-सुखग्रहानाह" ब्रह्मि० । "खाद्रिरामाग्नयः २३७० कृत्ति-रामाङ्काः ९२३१ वेदवेदाङ्कचन्द्रा १९४४ विलिप्ताः क्रमात् । षड्साङ्काब्धयो ४६६६ ऽङ्काभ्रवेदाब्धयो ४४०६ वेदघट्काभ्रभूपाभ्रभूसंमिताः १०१६०६४ । वेद-चन्द्रद्विवेदाब्धिनागाः ८४४४२१४ करद्व्यब्धिवेदाब्धिशैलं ७४४२२ भवेयुः कुजात् । द्वापरान्तध्रुवाश्चक्रशुद्धास्तथा सूर्यतुङ्गेन्दुतुङ्गेन्दुपातोद्भवाः" सि०शि० । "कुजादीनां सर्वेषां ध्रुवाश्चक्रशुद्धाः पठिता लाघवार्थम् स्वदार्थमिदम्" ब्रह्मि० कल्पादौ ग्रहाः ।

मं.	बु.	गु.	शु.	श.	रवुं.	चंतुं.	चंपा
११	११	११	११	११	२	४	५
१६	२७	२६	२८	२८	१७	५	१
३	२४	२७	४२	४६	४५	२६	१२
५०	२६	२६	१४	२४	२६	४६	५८

अत्र बालावबोधार्थं रूपमहर्गणं कृत्वा ग्रहाणां सावन दिनगतयः साधिताः ।

र	चं	मं	बु	गु	शु	श	उ	पा
०	१२	०	४	०	१	०	०	०
५६	१०	२१	५	४	१६	२	६	२
८	२४	२६	१२	५६	७	०	४०	१०
१०	५३	३८	१८	६	४४	२२	५३	४८
२१	०	७	२८	६	५५	५१	५६	२०

दिनगणः स्वपञ्चांशोनो भाग इति ग्रन्थकृतैकोनषष्टिः कला गृहीताः । शेषावयवेन सप्तविभागैः सप्तभिर्दिनै-रेका कला भवति" ब्रह्मि० ।

खगोले सप्त वायुस्कन्धा" सि०शि० उक्ताः यथा "भूवायु-रावहः प्रवहस्तदूर्ध्वः स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्वहिर्द्वादश योजनानि भूवायुरत्राम्बु-दविद्युदाद्यम् । तदूर्ध्वगो यः प्रवहः, स नित्यं प्रत्यग्गति-स्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरैः समेतो यस्मा-दतस्तेन समाहृतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेन" । श्रीपतिः "स्यादावहः प्रवह उद्वहसंवहौ च स्यादिवहः परिवहश्च परा-वहश्च । स्कन्धाः क्रमेण मरुतामिह सप्तसंख्या विश्व-भरापवनभावहमाक्षुरेकै" ।

मतभेदेन भूगोलभगोलयोश्चलाचलत्वविप्रतिपत्तौ भगोलस्यैव भ्रमणं सि० शि० भु०क्रो० निरूपितं यथा "यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खटास्तु तस्थ.प-रगैघ्रगत्या । कुलालचक्रभ्रमिवाप्रगत्या यान्तो न कीटा इव भान्ति यान्तः" सि०शि० । आर्यभटमते तु भूभ्रमेरेव चलनं व्यवस्थापितं यथा

"अनुलोमगतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत् । अच-लानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्" । अनेन भूभ्रमेरेव गतिवशाद्भचक्रस्य भ्रमणभ्रम इत्युक्तम् तेन च भचक्रस्थानां ग्रहाणामुदयास्तमयनिमित्तं भ्रमणभङ्गी-कृतम् यथा "उदयास्तमननिमित्तं प्रवहेन वायुना क्षिप्तः । लङ्कायां समपश्चिमगोऽभपञ्जरस्थोऽग्रहोऽभ्रमति" अत उदयास्तमयनिमित्तत्वेन ग्रहगतिस्वीकारेण कालभेदे शुक्रादीनामिव रवेरुदयास्तमयाभावात् न गतिमत्त्वं प्रत्यक्षमुदयास्तमयौ तु तस्य भूभ्रमत्यैव सम्भवतः भूमिद-त्तार्केनाच्छादनादृष्टग्रत्वाभावेनास्तत्वमिति भेदः । अतेदं बोध्यम् ग्रहगतिस्वीकारेणैव सर्वोपपत्तौ भूगतिस्वीकारो-ऽनर्थक इत्यभिप्रेत्य श्रीपतिना आर्यभटमतमुपन्यस्य तत्र दूषणमुक्तं भगोलस्यैव भ्रमणरूपपादितं यथा "नौस्थो-विलोमगमनाद्यलं यथावन्न मन्यते चलति नैवमिला-भ्रमेण । लङ्कासमापरगतिप्रचलद्भचक्रमाभाति सुस्थिर-मपीति वदन्ति केचित् । यद्येवमम्बरचरा विहगाः खनीड-माश्रादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्र्याः । किञ्चाम्बुदा अपि न भूरिपयोमुचः स्युर्देशस्य पूर्वगमनेन चिराय हन्त !

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन केत्वादयोऽन्यपरदिग्गतयः सदा स्युः । प्रासादभूधरगिरीन्धपि संपतन्ति तस्माद्भमत्यु डुगणस्त्वचलाऽचलैव"। रङ्गनाथोऽपि "यदि च भ्रमति चेषा तदा खद्योतनाथं कथमाप्नुयुः खगाः । इत्यवोऽभिनभः समुज्झता निपतन्तः स्युरपपितेर्दिशि । पुरतोऽभिसुखे भ्रमे भुवो परतोगामिसुखो ग्रजेद्घनः । अथ मन्दगमात् तथा भवेत् कथमेकेन दिवा परिभ्रमः" इत्याह ।

सि० शि० भूमेरेव स्थितत्वं व्यवस्थापितं यथा "भूमेः पिण्डः प्रभाङ्कुलकरिविकुजेज्य किंनचलकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् खदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वशक्तैव धियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः । कदम्बजसमग्रन्थिः केसरप्रसरोरिव" सि० शि० । "योऽयं खदनिलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्चभौतिको भूमेः पिण्डो वृत्तो वर्तुलाकाररूपवद्भिस्तैः प्रभाङ्कादिकक्षावृत्तैरावृतः सन्ननन्याधारः स्वशक्तैव नियतं निश्चितं वियत्याकाशे तिष्ठति । तत्पृष्ठनिष्ठं च जगत् । सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । दनुजा दानवाः । मनुजा मानवाः । आदित्या देवाः । दैत्या असुराः । तैः समेतं समन्तात् तिष्ठति । शेषं स्पष्टार्थम्" प्रभि० । इदानीं पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता तां निराकुर्वन्नाह । "भूर्तो धर्ता कल्पा चेत् स्वशक्तिः किमाद्धे किं नो भूमेः सापि मूर्तिः" सि०शि० । कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्क्य परिहरन्नाह । "यथोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, हुतिः के कठिनत्वमम्भसि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तयः । आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् स्वस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति सं समन्तात् क्व पतत्वियं खे" सि०शि० । "आकृष्टिशक्तिश्च मह्यीयतेन भूमेरधःपतनशङ्का निरस्ता" प्रभि० । तत्तिर्यगवःस्थितानां चाधःपतनशङ्का निरस्ता । तथान्यत्रापि युक्तिस्तत्र दर्शिता यथा "विलोक्याङ्का भ्रवतस्य परिभ्रमम्" । "यदा भरणीस्थो रविर्भवति तदा तस्मात्समयकाले ध्रुवमत्स्यस्तिर्यक्स्थो भवति । तस्य सुखतारा पश्चिमतः, पुच्छतारा पूर्वतः । तदा सुखतारा रात्स्थत्वे रविरित्यर्थः । अथ निशावसाने सुखतारा परिवर्त्य पूर्वतो याति । पुच्छतारा पश्चिमतो याति । ततो सुखतारास्थत्वगतस्यैवार्कस्योदयो दृश्यते" प्रभि० ।

अत्रायमाशयः यदि भूमेरेव चलनं न भचक्रस्य चलनमङ्गीक्रियेत तदा ध्रुवमत्स्यस्य ध्रुवतारासन्निकृष्टस्थाने भचक्रे स्थितस्य स्थूलतारात्मकतारादयस्य ध्रुवचतुर्दिक्षु भचक्रभ्रमणवत् पश्चात् प्रत्यक्षमेकेनाङ्का परिभ्रमणं दृश्यते भरणीस्थे सूर्ये च अस्तसमयकाले ध्रुवमत्स्य सुखतारायाः पश्चिमस्थत्वं पुच्छतारायाश्च पूर्वस्थत्वं दृश्यते च निशावसाने तयोर्दिग्विपर्ययः । भूमेरेव चलनात् तयोदयास्तमयस्वीकारे यद्यप्यस्तैकरूपेणावस्थानमपि दृश्येत न च तथा दृश्यते । अतो भचक्रस्यैव चलनात् सर्वव्यवहारोपपत्तौ वृथा भूमेश्चलनाङ्गीकारेण । एवं सप्तर्षिमण्डलस्य मरीच्यादिक्रमेण निशावसाने उदयसमये पूर्वस्थत्वमस्तसमयकाले निशावसाने च तद्विपर्ययेणावस्थानं भचक्रभ्रमणं विनाऽनुपपन्नमेव तेषां च राशिचक्रे यथा पूर्वापरक्रमेण स्थितिः भतवर्षेणैकैकनक्षत्रभोगरूपा क्षेपशब्दे १४५।१ पृ० दर्शितम् । अत्र श्रीपतिना "प्रासादशिरांसि पतन्तीति"यदुक्तं तदापाततः भूमेः स्वोर्द्धाधोविभागस्थानस्थानां तयाकृष्टमन्तरीनामेव भूमौ पतनमिति नियमेन स्वाधिष्ठिततया भूभागस्यैवाधोभागतत्वेन पतनसम्भवात् तेन न प्रासादशिरःपतनसम्भवः "क्वाधःपतेदिति वाक्यापर्यालोचनया तथैवावगमादिति सुधीभिर्भाव्यम् । भूचलने अन्येऽपि दोषाः रुन्धन्ति । तथाहि पूर्वापरभागे तुल्यायन्त्रेणाक्ष्य क्षिप्तशरयोः समगतिरेव प्रत्यक्षसिद्धा समया गत्या च तुल्यभूमिभागे एव तयोः पतनस्वीकृतम् । भूमेः प्रागगतित्वाङ्गीकारे च प्राक्क्षिप्तस्याधिकभूभ्यन्तरे, पश्चात्क्षिप्तस्य चाल्पभूभ्यन्तरे पतनं स्यात् । न च तथा लक्ष्यते । किञ्च द्वादशयोजनात्मकभूव्यासेन सार्द्धं भूमेः प्रागगतिस्वीकर्तृणामिलखोयज्योतिर्विदां मतेऽपि प्रागगतेः शरस्य वायुनुकूलत्वादपि अधिकगतित्वं प्रत्यगगतेस्तु प्रतिकूल वायुना प्रतिरोधात् अल्पगतित्वमपि स्रोतोऽनुकूलप्रतिकूलगतिमतोर्गतिभेदवत् स्यात् ।

किञ्च आर्यभट्टमते भूमेः स्वकक्षायामेव भ्रमणाङ्गीकारेऽपि इलखोयज्योतिर्भिः प्रत्यक्षं भूमेरेककारं प्रागगतावपि वर्षेण च क्रमशः सूर्यमण्डलभ्रमणमररीकृतं तथाऽङ्गीकारे च भूमेः विषुवद्स्थानावधि षड्राशिषु क्रमशो वेष्टमाकारेणोर्द्धगत्या षण्मासोत्तरं सूर्यस्योर्द्धं स्थितिः स्यात् । तथा च तदानीं सूर्यस्य भूदूरतापेक्षया यावदुच्छ्रुतप्रदेशेस्थितिस्तावद्भिर्योजनैः सूर्यस्योर्द्धं भूमेः स्थितिः अयनद्वये च

तिर्यक्स्थितिः स्यात् तथा स्वीकारे च ध्रुवतारयोरपि विषवतो-
नतत्वोन्नतत्वेन दृश्यत्वापत्तिः अयनयोश्च तिर्यक्स्थितत्वा-
पत्तिश्च नच तथा दृश्यते सदा एकरूपेणैव तयोर्दर्शनात्
न च तयोरतिदूरस्थत्वात् न तथा लोकनं सम्भाव्यते
इति वाच्यं भचक्रस्य ध्रुवलग्नत्वेन नक्षत्रकक्षासन्निकट-
तया ध्रुवस्य सन्निकटतया नक्षत्रकक्षायाश्च सूर्यकक्षायाः
षष्टिगुणान्तरितत्वात् तदानीं सूर्योर्ध्वस्थितस्य भूमण्डलस्य
ततोऽत्यान्तरेण स्थितेरतिदूरस्थत्वाभावात् सूर्यार्धःस्थिति-
काले च अधिकान्तरे भूमेः सत्त्वायथार्थत्वापत्तेः । तावद्भि-
र्योजनैः ध्रुवसन्निकटपूर्वपश्चिमतारात्मकमत्स्यस्य नतोन्नत-
तया तिर्यक्तया च दर्शनापत्तेर्वज्रलेपत्वात् । किञ्च सूर्यो-
र्ध्वस्थितिकाले सूर्येण सहैकराशिगतानां कुजजीवशन्या-
दीनामासन्नतातारतम्येन तेषां स्थूलत्वतारतम्येन दर्शना-
पत्तिः । इत्यादि बहु वक्तव्यमस्ति विस्तरभयाद्विरम्यते ।

सि०शि० भूवृत्तादिमानसूत्रं यथा "प्रोक्तो योजनसंख्यया
कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धय४९६७सद्व्यासः कुभुजङ्गसा-
यकभुवो१५८१ ऽथ प्रोच्यते योजनम् । याम्योदक्पुरयोः
पलान्तरहृतं भूवेष्टनं भांश३६०हृत् तद्भक्तस्य पुरान्तराध्वन
इह ज्ञेयं समं योजनम्" सि०शि०। "भूपरिधेरुपपत्ति-
र्गोले कथिता। योजनलक्षणं गणिते कथितमस्ति । तथा-
प्यत्र यदुच्यते तत्रेदं कारणम् । भूरेकैव किन्तु यत्त्वार्य-
भट्टादिभिराचार्यैः सत्यपि नियामके पलांशदर्शनेऽन्यथा-
स्थया तत्प्रमाणमभिहितं तत्र षट्सप्ताष्टयवमङ्गुलं
कनिष्ठिकादिभेदेन शास्त्रे दृश्यते । तेनाभिप्रायेण
चान्येन वा तथोक्तम् । याम्योत्तरयोः पुरयोः
पलांशात् वक्ष्यमाणप्रकारेणैत्य तेषामन्तरेणानुपातः ।
यदि भांशपरिधौ दक्षिणोत्तरमण्डल एतावत् पलान्तरं
तदा भूपरिधौ पुरान्तरे किमिति । लब्धं तावन्तो
विभागाः पुरान्तरस्य क्रियन्ते । यावानेको विभागस्ता-
वद्योजनं ज्ञेयम् । तादृशैर्योजनैर्देशान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः"
प्रसि० । इदानीं भूपरिधिस्फुटीकरणं मध्यरेखां चाह ।
"लब्धज्यागुणितो भवेत् कुपरिधिःस्वष्टस्त्रिभज्याहृतो
यद्वा द्व्यष्टशसंगुणः स विषुवत्कर्णेन भक्तः स्फुटः ।
यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं
सेतुसुतं बुधैर्निगदितं खा मध्यरेखा भुवः" सि० शि० ।
रेखापुरान्तराच्च श्रीपतिः "लङ्का कुरुश्च नगरी च
काञ्ची यामोत्तरेण सदृशे च सितः सुदाम्याः । श्रीमत्प्रवृत्तं
च यमी तत्रैव सार्द्धमवती श्रीपर्वतश्च ॥ सुदा-
म्योऽवन्तिनगरं सुरम्यं ततः पुरं पट्टिशवाभिधानम् ।
श्रीगर्गराटं च सरोहितास्यं स्थानेश्वरं श्रीतगिरिः
सुमेरुः ॥ इतीव याम्योत्तरगां धरायां रेखामिमां गोल-
विदो वदन्ति । अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके नैवानि
तज्ज्ञैः पुटभेदनानि" ॥

ग्रहाणां प्रतिदिनं खकक्षायोजनगतिमानं सि०शि०उक्तम्

"कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिन-
गतिर्गगनेचरस्य । पादोनगोऽब्धिधृतिभूमितयोजनानि
११८५८ ।४५ खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे" सि०शि०
अत्रोपपत्तिः । यदि कल्पदिनैः खकक्षामितयोजनानि गच्छन्ति
तदैकेन किमिति । फलं दिनगतियोजनानि । तानि
च स्थूलत्वेन तावत् पादोनगोऽब्धिधृतिभूमितानि स्युः"
ग्रहाणां दिनभुक्तिमाह" प्रमि० । "महीमितादृक्कर्णघ्नात्
फलानि यानि तत्कलाः । भवन्ति मध्यमाः क्रमा-
च्चभःसदां द्युभुक्तयः । सका गतिस्तु योजनैर्नभः-
सदां सदा भवेत् । कलादिकल्पनावशात्सदुद्भुता चला
स्फुटा" सि०शि०। "अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । पूर्वं मति-
र्योजनात्मिका ग्रहाणां तुल्यैवोक्ता । इदानीमतुल्या सा
कलादिकल्पनावशात्। इदानीमतुल्यत्वे कारणमाह प्रमि०

"कक्षाः सर्वा अपि दिविसदां चक्रलिप्ताङ्कितास्ता
दृत्ते लघ्वो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः । तस्मा-
देते शशिज्ञभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव
शनैश्चराङ्गानि यान्तः क्रमेण" सि०शि० । "यतः सर्वा
अपि कक्षाश्चक्रलिप्ताभिरेवाङ्किताः । अतो महति वृत्ते
महत्यो लिप्ताः स्युः । 'लघुनि लघ्वः' । तत्र या चन्द्र-
कक्षा सर्वाधःस्था लघुः । तस्यामेका कला पञ्चदशभि-
र्योजनैर्भवति । अर्केः कक्षा सर्वोपरिस्था सा महती
तस्यामेका कला योजनानां षड्भिः सहस्रैरेकसप्त-
त्यैकै-५९२९ र्भवति । योजनं चतुःक्रोशश्चेव । अत-
श्चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वस्था बुधशुक्रादयः क्रमेण मन्दा-
क्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति" प्रमि० ।

ग्रहाणां लङ्कादिपरिधिभेदकारणम् सि०शि० उक्तं
यथा "उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे नीचस्थितः स्यान्नि-
कटे धरित्र्याः । अतोऽणुबिम्बः पृथुलश्च भाति भानो-
स्तथासन्नसुदूरवर्त्ती" सि०शि० । इदानीमन्यदुक्तं प्रका-
रान्तरमाह" प्रमि० । "उक्ता सदैषा प्रतिदृक्तभङ्ग्या
युक्तिः पृथक् श्रोतुरसंभ्रमार्थम् । स्फीलनेत्सां पुनरन्य-
थाहं नीचोच्चवृत्तस्य च वक्ष्मि भङ्ग्या" सि०शि० ।

"इह किल स्पष्टीकरणयुक्तिः प्रतिवृत्तभङ्ग्या मयोक्ता। अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या वक्ष्यामि। इदानीं तां भङ्गिमाह" प्रभि०। "कक्षास्थमध्यग्रहचिह्नतोऽथ वृत्तं लिखेदन्त्यफलज्यया तत्। नीचोच्चसंज्ञं रचयेच्च रेखां क्रमश्रितो मध्यखगोपरिस्थाम्। क्रमश्रितो दूरतर प्रदेशे रेखायुते वृत्तमिह प्रकल्प्यम्। नीचं तथान्यत्तरणेश तिर्यङ्नीचोच्चमध्ये रचयेच्च रेखाम्। नीचोच्चवृत्ते भगणार्द्धितेऽस्मिन् मान्दे विलोमं निजकेन्द्रगत्या। शैघ्र्येऽनुलोमं भ्रमति स्वतुङ्गादारभ्य मध्यदूरचरो हि यस्मात्। अतो यथोक्तं ऋदृगीघ्रकेन्द्रं देयं निजोच्चाद्युचरस्तदर्थे। दोर्ज्यैर्द्वरेखावधिखेटतः स्यात् तिर्यक्स्थरेखावधि कोटिजीवा" सिं०शि०। "प्राग्वत् कक्षावृत्तं चक्रांशाङ्कितं कृत्वा तत्र मध्यग्रहं च दत्त्वा यत्रचिह्नेऽन्त्यफलज्याप्रमाणेनान्यद्वृत्तं लिखेत्। तन्नीचोच्चसंज्ञवृत्तम्। अथ भूमध्याद्ग्रहोपरिगता रेखा किञ्चिद्दीर्घा कार्या। सातोच्चरेखा। नीचोच्चवृत्ते भूनेर्द्वूरतरे प्रदेशे रेखायुते उच्चं प्रकल्प्यम्। आसन्ने रेखायुते नीचम्। नीचोच्चचिह्नाभ्यां मतस्फुटपाद्य तिर्यक्रेखा मध्ये कार्या। तस्मिन् वृत्ते केन्द्रगत्योच्चस्थानादारभ्य मध्यग्रहो भ्रमति। मान्दे विलोमं, शैघ्र्येऽनुलोमम्। अतः कारणान्मन्दकेन्द्रमुच्चाद्विलोमं देयम्। शीघ्रकेन्द्रमनुलोमम्। तदर्थे ग्रहः" प्रभि०।

ग्रहाणामस्तकालांशाश्च सिं०शि० उक्ताः तत्र वाक्यं १६६१ष्ट० कालशब्दे उक्तम्। ग्रहबिम्बानां गोलाकारत्वेऽपि सूर्याभिमुखानामेव द्युतिलाभः यथार्यभट्टः। "भूयग्रहाणां गोलार्द्धानि यथा वियत्सूर्यानि। अर्द्धानि यथासारं सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते"। सिं०शि० रविचन्द्रराहुबिम्बसाधनम् उक्तं यथा "बिम्बं रवेर्द्विद्व्यरर्तु ६५२२ संख्यानोन्दोः खनागाब्धि४८० योजनानि। भूव्यासहीनं१५८१ रविबिम्बमिन्दुःकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम्। भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" सिं०शि०। "सूर्यस्य बिम्बं लब्धमं द्वियमबाणषट्कतुल्यानि ६५२२ योजनानि। इन्दोस्तु शून्यवसुवेद ४८० मितानि। राहोरुच्यते। रविबिम्बं ६५२२ भूव्यासेन १५८१ हीनं लम्बेन्दुकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षावां भूभाव्यासो भवति। एतानि योजनबिम्बानि। अथोपपत्तिः। यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात्। तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिहितयेन मूलमिलितेन तत्रस्थदृष्ट्या तदूयष्ट्यां बिम्बप्रान्तौ विध्येत्। तदा यष्ट्यग्रयोरन्तरकलाश्रिता रविबिम्बकला मध्यमाः भवन्ति ताश्च द्वात्रिंशत् किञ्चिदधिकैकत्रिंशद्विकलाधिकाः ३२।३१ ३१। एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्पष्टा सिध्येत् तस्यैव किञ्चिदधिकाः द्वात्रिंशत् कलाः ३२।०६ उत्पद्यन्ते बिम्बकलानां योजनीकरणायानुपातः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं तदा षष्टितन्त्रियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानि योजनानि। विधे रसु खनागाब्धिः ४८० मितानीति" "अत्र श्रीपतिः व्यासा रवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण तेजोजलन्नृणमयानाम्। स्युर्वोजनैराकृतिबाणषड्भिः ६५२२ व्योमाब्धवेदैः ४८० कुगजेषु चन्द्रैः १५८१"। अन्येषां गुरुगुरुतरकक्षास्थितानां ग्रहाणां गुरुगुरुतरत्वादिकं बोध्यं न तु विशेष संख्या सौरागमेषूक्ता विष्णुपुराणादौ उक्तापि उपपत्तिहीनत्वादत्र न प्रदर्शिता।

भास्कराचार्येण स्वल्पान्तरेणाङ्कीकृतानि मेषादिराशिस्थितेऽर्के सायनदिनानि।

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	२७	२८	२	२९	५७	२७	१५	२४	४९	२२
३१	५६	३२	३५	५२	४	२	२९	३	०	४३	३१

एतद्विषयश्लोकाश्च। "त्रिंशत् पञ्चशरा देवा मेषेऽर्के दिवसादिकम्। वृषे धराग्नयः सिद्धाः षट्शरा मिथुने क्रमात्॥ धराग्नयः सप्तराना रदः कर्के धराग्नयः। गजाश्विनोऽग्निरामाश्च, सिंहे भूवह्नयो द्वयम्॥ द्विशराश्च, स्त्रियां त्रिंशद्गोऽश्विनः श्रुतयः, स्तुले। गोऽश्विनोऽद्रिशराः पत्तौ, गोऽश्विनो भानि गोऽग्नयः॥ कौर्ये, धनुधि गोदस्राश्चित्थयो वह्नयो, मृगे। गोऽश्विनोऽब्धियमाः, कुम्भे गोदस्रा गोऽब्धयस्तथा॥ रामाब्धयो, झषे त्रिंशद्रामदस्रा धराग्नयः"।

सर्वेषां राशीनां त्रिंशद्भागात्मकत्वेऽपि कालभेदेनैव तेषामुदयो देशभेदात् भिन्नएव तेन देशभेदेन दिनरात्रिमानभेदश्च तत्र कारणं च सिं०शि०निरूपितं यथा "यो हि प्रदेशोऽमममण्डलस्य तिर्यक्स्थितेर्याम्योदय

तथाक्तम्। सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थोऽनल्पेन सोऽस्मादुदया न तुल्याः। य उन्नमे याम्यनताद्गताद्याः खस्वापमेनापि निरक्षदेशे। याम्याच्चतस्तेऽतिनतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पकेन। कर्क्यादयः सौम्यनतात्ति तत्र ते यान्ति याम्याच्चवशादल्पत्वम्। कालेन तस्माद्बहूनोदयं ते तदन्तरे खस्वरखण्डमेव" सि०शि०। "विषुवदहोरात्रवृत्तानि लङ्कायां समपश्चिमगानि राशिवलयं तु मकरादौ परमक्रान्त्या २४ विषुवन्मण्डलाद्दक्षिणतो मिथुनान्त उत्तरतो लग्नमतस्तिरश्चीनं तत्रापि मेषः स्वक्रान्त्या बहुत्वा तिरश्चीन उदेति अतोऽल्पकालोदयः वृषभस्तदल्पयातस्तस्मात्किञ्चिदधिककालः मिथुनस्तदल्पयातस्तदधिककालः एवं निरक्षेऽपि न समा उदयाः। अथ के मकरादयो याम्ये नतास्ते याम्याच्चवशात् अतिनता उद्गच्छन्ति स्वदेशेऽतोऽल्पकालोदयाः, ये तु कर्क्यादयः स्वस्वक्रान्त्या सौम्ये नतास्ते याम्याच्चवशादल्पत्वं गता उद्यन्ति अतश्चिरकालोदयाः लङ्कास्वदेशोदययोरन्तराले स्वस्वरखण्डमेव भवति यतस्तत्क्षितिजयोरन्तराले चरम्। अथ चरखण्डैक्यनाधिक्यत्वं गोलभ्रमणोपरि यथा प्रतीयते तथाह" प्रमि०। "भचक्रपादाक्षितिनाडिकाभिः पृथक् स्वयन्ति निरक्षदेशे। चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पर्णाग्निमिताभिरेव। मेषादिर्मिथुनान्तो नाडीभिस्त्रिंशन्मिताभिरुद्वृत्ते। लगति कुजे तदवःस्थे प्रथमं नाभस्वरोनाभिः। कन्यान्ताद्वृषभोऽन्तस्त्रिंशन्मितनाडीभिरुद्वलये। लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात्ताभिस्वराढ्याभिः। तद्रहितविंशद्भिः कन्यान्तो वा झषान्तो वा। चरखण्डैक्यनाढ्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः। क्षितिजेऽजादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत्सर्वम्। उक्तमनुक्तं चान्यत् शिष्यबुद्धीनां बोधजननार्थम्"। सि० शि०। चरखण्डकालमाह सि०शि०"उन्मण्डलक्षितिवलयान्तराले द्वारात्तवृत्ते चरखण्डकालः। तज्ज्यात्र कृज्याचरशिञ्जिनी स्याद्व्यासार्धवृत्ते परिणामिता सा" सि०शि०। "क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते यावान् कालः स चरखण्डकालः तत्रोन्मण्डलादुभयतश्चरतुल्येऽन्तरे चिह्नं कृत्वा तयोर्निबद्धसूत्रस्यार्द्धं कुज्या सैव त्रिज्याहृतचरपरिणता मती चरज्या स्यादित्यादि त्रिप्रश्ने व्याख्यातम्" प्रमि०।

इदानीं लङ्कास्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरकालमाह। "निरक्षदेशे क्षितिजाख्यवृत्तसुन्मण्डलं तज्जगुरन्यदेशे। स्वे स्वे कुजेऽर्कस्य समुन्नतोऽस्मात्तरार्द्धमर्कोदययोरन्तु मध्ये" सि० शि०। चरफलस्य धनर्णवासनामाह। "आदौ स्वदेशेऽथ निरक्षदेशे सूर्योदयोद्गतयोऽन्तरोत्थाः। पलं ग्रहेऽस्मादुदये स्वमस्ते फलं चरोत्थं रविसौम्यगोले। याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मण्डलं स्वक्षितिजादधस्तात्। नाड्याढ्ययादुत्तरयाम्यभागौ गोलस्य ताभ्यामुदयास्तगौ" सि० शि०।

चरस्यानयं सि०शि० दर्शितं यथा

"यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः। आदौ प्रागुदयोऽपरत्र दिवसे पश्चाद्वि रेखोदयात् स्यात् तस्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्वं फलम्" सि०शि०। "लङ्कायां मेरुपर्यन्तं नीयमाना रेखोज्जयिनी कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखेत्युच्यते। रेखायां यदार्कोदयस्तत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति। रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशेऽर्कोदयः। तदन्तरालं तदन्तरयोजनैः स्पष्टभूवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते। यदि स्फुटपरिधियोजनैः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरुयोरन्तरयोजनैः किमितीति त्रैराशिकेन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते। मध्यगत्या च या आनीता नाड्यस्ताभिरनुपातः। यदि घटीषष्ट्या यद्दृग्गतिकला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति। अथ योजनैरेवानुपातः। यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा देशान्तरयोजनैः किमिति। फलं कलाः प्राग्वत् यतस्तत्रोदयादुदयः। पश्चाद्वत्। यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्कोदय इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

चरखण्डानयनञ्च सि०शि० "एकस्य राशेर्ब्रुहती ज्यका या द्वयोस्त्रिभस्यापि कृतीकृतानाम्। खस्वापमज्याकृतिवर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणा २४३८ हृतानि। स्वस्वद्युभौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानि। क्रमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेषादिकानामुदयासवः स्युः" सि०शि०। "एकस्य राशेर्ब्रुहती ज्यका त्रयस्त्रिंशदधिका १७३९ ज्या। द्वयोरिति षोडशी २९७७ ज्या। त्रिभस्येति २४३८ त्रिज्या। आसां वर्गितानां स्वकीयस्वकीयक्रान्तिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणितानि स्वस्वद्युज्यया विभजेत्। फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानीति त्रयाणां द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम्। प्रथमं तथाविधमेव। एवं लङ्कोदयासवः स्युः। अतोपपत्तिः। अत्रोन्नतः क्रान्तिवृत्तस्य तिर्यक्स्थितत्वात् तत्र

स्वाणि मेषान्त्यभुक्तिघ्ने । तद्यदा मेषान्तस्य ज्या क्रान्तिर्भवति कर्णः, तत्क्रान्तिज्या बहुक्रान्तिजे भुजः । तद्वर्गान्तरपदं मेषान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्णः, तत्क्रान्तिज्या भुजः, तद्वर्गान्तरपदं वृषभान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं त्रिराशिज्या कर्णः, परमक्रान्तिज्या भुजः, परमान्त्यभुज्या कोटिः । एताः कोटयग्रापकरणार्थं त्रिज्याग्रहे परिस्थापिताः । त्रिज्यागुणाः स्वस्वदोर्ज्यया भक्ताः स्वस्वापानि । प्रथमं मेषोदयस्य कालः । द्वितीयं राशिद्वयस्य । तृतीयं राशित्रयस्य । अतो विक्षेपितानीत्युपपन्नम्" प्रमि० । "इदानीं प्रकारान्तरेणाह । "कोटादिराशिक्रान्तजकोटिजीवास्त्रिज्या २४३८ गुणाः स्वस्वदिनज्यया प्राप्ताः । चापीकृताः प्राग्वदवो विशुद्धाः कोटादिकानामुदयासवो वा"सि०शि० । "कोटादिराशिक्रान्तजकोटिजीवास्ता एकद्वित्रिराशिज्या भवन्ति १७१६।२६७७।३४३८ एवास्त्रिज्यया ३४३८ गुण्याः स्वस्वदिनज्यया: भक्ता इति यैव वृषभान्ते द्युज्या सैव कोटान्तेऽपि २२१८ । यैव मेषान्ते द्युज्या सैव सिंहान्तेऽपि २२६६ । कन्यान्ते द्युज्या त्रिज्यैव ३४३८ । आभिस्ता भाज्याः । फलानां चापान्यधोऽधः शुद्धानि कोट्रादीनामुदयासवः स्युर्निरक्षे वा । त एव मिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थः । क्रान्तिवृत्ते क्रान्तेरुपपत्तिः । वृषभान्ते सूत्रस्यैकमग्रं बद्ध्वा द्वितीयमग्रं कोटान्ते निबध्यते तस्य सूत्रस्यार्धमेकराशेर्ज्या भवति । एवं सूत्रस्यैकमग्रं मेषान्ते बद्ध्वा द्वितीयं सिंहान्ते तस्य सूत्रस्यार्द्धं राशिद्वयस्य ज्या भवति । एवं मेषतुलादौ बद्धसूत्रस्यार्द्धं त्रिज्या । एता एव वृषभान्तमेषान्तमीनान्ताऽहोरात्रवृत्तानां ज्या भवन्ति । यतस्तत्सम्पातेषु क्रान्तिवृत्ते सूत्राणि बद्धानि । अतस्तासां त्रिज्याद्युत्तरपरिणतानां चापान्तराणि कोटादिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत्" । इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि० । "मेषादिजीवास्त्रिघ्नद्युभौर्व्या २१४१ क्षुण्णा हृताः स्वस्वदिनज्यया वा । चापीकृताः प्राग्वदवो विशुद्धा मेषादिकानामुदयासवो वा" सि०शि० । अस्योपपत्तिर्गोले कथितैव क्षुण्णा च । अथ निष्पन्नांस्तानसूनाह । "तेऽभ्राद्रिभूपा १६७० गुणगोऽद्रिचन्द्राः १७६२ सम्मिताः नन्देन्दुमिता १६२७ अर्थते । क्रमोत्क्रमस्थास्वरखण्डजैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः । मेषादिषष्ठ्यासुदयाः स्वदेशे तुलादिगोऽसौ च विलोमसंस्थाः । इतीति राशिः समयेन येन तत्सप्तमोऽस्तं सदैति तेन" सि०शि० । अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथमोदयो गृह्यते । द्वितीयप्रकारेण द्वितीयतृतीयौ । "क्रान्तेरुपपत्तिः । निरक्षस्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेषादिः समुदेति मेषान्त आदौ स्वक्षितिजे तत उन्मण्डले लगति । अतश्चरखण्डोनो मेषोदयः स्वदेशोदयो भवति । एवं वृषमिथुनयोरपि । कर्कादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वाद्दनं तानि परिणमन्ति । तुलादौ तून्मण्डलस्थाधःस्थित त्वाच्चरखण्डानि धनं भवन्ति । मकरादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वाद्दृणं परिणमन्ति । इत्यादि गोले सम्यग्निलोक्यम्" प्रमि० ।

दिननिशोर्न्यूनत्वमधिक्यत्वे हेतुमाह "अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्याद्रात्रिर्लघुर्याम्यतमतश्च याम्ये । द्युगतवृत्ते क्षितिजादधस्ये रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्ध्वे । सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मण्डलं तत्र कुजादितोन्मत्" सि० शि० । "क्षितिजादुपरिस्थे ऽहोरात्रवृत्तखण्डे यावान् कालस्तावान् दिवसः यावांस्तदधस्थे तावती रात्रिरिति" प्रमि० । इदानीं विशेषमाह "षट्षष्टिभागाधिकाः पलांशा यत्राथ तत्रास्यपरो विशेषः । लम्बाधिका क्रान्तिरुदक्च याम्यक्षितावहर्नि सततमेव तत्र । याम्ये च याम्ये सततं तमिस्रा ततश्च मेरौ सततं समार्द्धम्" सि०शि० । "यत्र देशे षट्षष्टे (६६) रधिकाः पलांशास्तत्रायं विशेषः अर्कक्रान्तेरुत्तरा क्रान्तिः (२४)र्याक्रान्तिर्यावत्कालं लम्बाधिका भवति तावत्कालं सततं दिनमेव याम्या क्रान्तिः (२४)र्यावत् तावत्सततं रात्रिरेव तद्यथा यत्र किल सप्तभिः (७०)पलांशास्तत्र लम्बो विंशतिः(२०)तत्र देशे विषुवद्वृत्तं दक्षिण क्षितिजादुपरिभागविंशत्यन्तरक्षितिजादधश्च तिष्ठति यदा रवेरुत्तरा क्रान्तिर्भागविंशतिर्भवति तदोत्तरक्षितिजे रविबिम्बमर्धोदितं भूत्वा मध्याह्ने दक्षिणक्षितिजादुपरियाम्योत्तरमण्डले भागचत्वारिंशतोन्नतं भवति तस्मात् त्रिंशत्घटिका दिनदलम् अतोदिनं षष्टिः रात्रिः सूर्त्यनस्तूयति एवं प्रतिपर्ययं परमक्रान्ति(२४)र्यावदुपर्युपरि परिभ्रमति एवं मिथुनान्ते उत्तरक्षितिजादुपरिभागचतुष्टयं याति पुनस्तत्रैव क्रमेणावरोहति विंशतिभागाधिका क्रान्ति र्यावत्तावत्कालं रविः सततं दृश्यः तावद्दिनमेव अनयैव युक्त्या दक्षिणगोले क्षितिजादधस्थेऽर्के सततं रात्रिरिति अतएव मेरौ षण्मासं दिनम्" प्रमि० ।

तेनात्र देशे सौम्ययाम्ययोर्दिनरात्रिमानं वर्षः।
"विषुवद्वृत्तं द्युसदां क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम्। उत्तरयाम्यौ क्रमशोमूर्ध्वाधोगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम्। उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितो भ्रमन्नमादित्यम्। कथ्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा ऋषमव्यगं याम्ये" सि०शि०। अयनकालभेदे संहितोक्तेरन्यार्थपरत्वमाह।
"दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्सांहितिकैः प्रकीर्तितम्। दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तद्भवेत् निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत्। इन्द्राग्नमारोहति यैः क्रमेण तैरेव दृष्टैरवरोहतीतः। यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव निश्चं विलोक्यते किम्?" सि०शि०। "सांहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेषादेरूर्ध्वं मिथुनान्तं यावत् यैर्दृष्टैरेवारोहणं कुर्वन्नपि देवैर्दृष्टैः तैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति" प्रमि०। तत्फलं दर्शितं श्रीपतिना "ऋगादिराशिद्वयभानुभोगात् षट्चक्रवः स्युः शिशिरो वसन्तः। ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः। शिशिरपूर्वस्तुलयोत्तरं त्रयमाच्छरादस्य तदाऽवरस्य। भवति दक्षिणसव्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा। ऋक्षप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम्। सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्दक्षिणे च"। इदानीं दिनरात्रिखण्डे पितृदिनज्ञाह "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोऽन्तुरदर्शनें सति। कृष्णदिनानां द्युनिशं यथा क्षणां तथा पितृणां शशिदृष्टवासिनाम्" सि०शि०। पितृदिनस्योदयास्तकालानाह। "विधूर्ध्वभागे पितरोवसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽज्ञात् द्युदलं तदेषाम्! भार्द्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्माच्छिशीथः खलु पौर्णमास्याम्। क्षणे रविः पञ्चदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्धत एव सिद्धम्" सि०शि०।
इदानीं देशविशेषेण राशिभेदान् सदोदितानुदितांश्चाह। लंब्रयमुदुत्तरसाः (६६।१/२०) पलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन। दृश्यते न मकरो नकार्मुकं किञ्च कर्कमिथुनौ सदोदितौ। यत्र साङ्घ्रिगजवाजिसंमिता (७८।१/४) क्वत्र दृश्चिकचतुष्टयं न च। दृश्यतेऽथ वृषभाच्चतुष्टयं सर्वदा सकुदितं च लक्ष्यते। यत्र तेऽथ नवतिः (९०) पलांशकास्तत्र कार्मुकगिरौ कदाचन। दृश्यते न मदलं तुलादिकं सर्वदा सकुदितं क्रियादिकम्" सि० शि०। "अयनदृक्क्षिप्रश्ने "लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च यायात्तावद्दिनं सकृतमेव तत्र" इत्यादिना सम्यक्कथित एव। यत्र दृश्यक्रान्तिक्रान्तितुल्यो लम्बस्तत्र तै पलांशाः"।६६।१/२०। तत्र धनुर्मकरौ क्षितिजादधस्थितावेव भ्रमतः" कर्कमिथुनौ तूपर्येव। (तेन देवभागे धनुर्मकरस्थसूर्यकौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दश मासादिनम्)। एवमसुरभागे तथा पलांशके कर्कदिस्थरविकौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दशमासा दिनम्। यत्र तुलान्तक्रान्तिवृत्तयोर्लम्बस्तत्राहसप्तमितिः पक्षदृक्कलाधिकाः।७८।१५। पलांशास्तत्र दृश्यक्रादिचतुष्टयं क्षितिजादधो दृषभादिकमुपरि। "तेन देवभागे वृश्चिकादिस्थरविकाश्चत्वारोमासा रात्रिः शिष्टा अष्टौमासादिनम्। दैत्यभागे तु विपर्ययेण तथा दिनरात्री। एवं मेरौ नवतिः ९० पलांशास्तत्र तुलादिषट्कमधोमेषादिकमुपरीति (तेन मेषादिषड्राशिस्थरविकाः षण्मासादेवानां दिनं शिष्टा रात्रिः। एवं तुलादिषड्राशिस्थरविकाः षण्मासादैत्यानां दिनं शिष्टा रात्रिः) सर्वं भगोले भ्रामिते सति दृश्यते" प्रमि०। "अन्त्यैवविधिना ध्रुवोन्नतिर्या नतिश्च भवतोऽन्यलम्बकौ। नौ क्रमाद्विषुवदक्षवृत्तयोर्मेषयोश्च यदि नः विध्येत् तत्र नेम्यां ये उन्नतांशास्तेऽवांशाः ये नतास्ते लम्बांशाः। अथ वा विषुवद्वृत्तार्धं येऽर्कस्य नतोन्नतांशास्तेऽन्यलम्बांशा इति युक्तियुक्तम्" प्रमि०। समग्रराश्युदयास्तकालताहेतुमाह तत्रैव "योऽभ्युदेति समयेन येन तत् समग्रोऽस्तमुपयाति तेन च। राशिरूर्ध्वमपमण्डलं कुजादर्धमेव सततं यतः स्थितम्" भू०। "दो राशिर्येन कालेन उदेति तेन तत्समग्रोऽस्तं याति ये मेषादीनामुदयास्ते तुलादीनामस्तमयाः ये तुलादीनामुदयास्ते मेषादीनामस्तमयाः इत्यर्थः। यतः क्रमपमदृत्तं क्षितिजादुपरि अर्धमेव भवति अर्धमधश्च अतो राश्योरुदयास्तलग्नयोश्च गच्छतोरुत्क्रमतो उपपद्यते इदानीं विशेषमाह" प्रमि०। "यत्र लम्बजलवा जिनो २४ नकास्तत्र नोदयचराद्यमुक्तवत्। नान्यसंस्थितनयान्यथोदितं येन नैष विषयो ह्यनोचरः"। यस्मिन्देशे षट्षष्टिभागाधिकः पलस्तत्र केचन राशयः सदोदयाः केचन सदा अस्तमिताः केचन प्रत्यहमुदयन्ति अतस्तत्र यथा कथितास्तथा उदया न भवन्ति यावल्लङ्कोदितो रवि स्तावद्दोरात्रवृत्तं क्षितिजं न स्पृशति अहोरात्रवृत्ते क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं हि चरम् अतस्तत्र कुज्याचरज्यादिकमत्र शेषं स्पष्टम्" प्रमि०।

कालविभागाः सि॰शि॰ दर्शिता यथा। "गुरुभिरैः खेन्दुभिर्ते॰ रसुः स्यात् षड्भः पलं तैर्घटिका खषड्भिः। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैर्मासो दिनैस्तैर्हि-कृभिश्च वर्षम्" "एकमात्रो लघुः। द्विमात्रो गुरुः। तथाच "स्वानुस्वारोविसर्गान्तोदीर्घोयुक्तपरस्तु यः" इति ऊन्हो-लक्षणप्रतिपादितम् यदक्षरं स्वानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्माच्चरस्य परतः संयोगस्तल्लघ्वपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम्। गुरुभिरक्षरैरुच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तावतैकेनैकोऽसुः प्राणः प्रशस्तेन्द्रियवृद्धस्य स्वस्थोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः। षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् पलानां षष्ट्या घटी। घटीनां षष्ट्या दिनम्। खिंषड्भिरैरेकोमासः मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः" ग्रभि॰। भचक्रविभागस्तत्रैव विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते। तच्चिंतया भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते"।

ब्राह्मादि दिनभेदाः सू॰सि॰ उक्ता यथा "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा। सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव। चतुर्भि-र्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रर्क्षसावनैः। बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" कृ॰शि॰। "अत्र मनुष्यलोके सौरचान्द्रनाक्षत्रसावनैश्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारः कर्मघटना। षष्ट्यब्दं प्रभवादिप्रसिद्धं जात्यभिप्रायेण चैकवचनम्। बार्हस्पत्येन बृहस्पतिमानेन बृहस्पति-मध्यमराशिभोगात्मककालेन प्रत्येकं ज्ञेयम्। अन्यैरव-शिष्टैर्ब्राह्म दिव्यपित्र्यप्राजापत्यैः। नित्यशः सदेत्यर्थः। व्यवहारो नास्ति। तकारात् कादाचित्कत्वेन तैर्व्यव-हारः" र॰ना। अथ सौरेण व्यवहारं प्रदर्शयति "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिसुखानि च। अयन विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू॰सि॰। "अहो-रात्रोमानं सौरेण ज्ञेयम्। प्राग्व्याख्यातसूर्य्यगति-भोगाद्यदहोरात्रं भवतीत्यर्थः। षडशीतिसुखानि वक्ष्य-माणानि। चः समुच्चये। तेन सौरमानेन ज्ञेयानि अयन विषुवत्। चः समुच्चये। संक्रान्तेः पुण्यकालता सूर्य्यबिम्बकलासम्बन्धा सौरमानेन" र॰ना॰। अथ षड-शीतिसुखमाह "तुलादिषडशीत्यास्तां षडशीतिसुखं क्रमात्। मकरादित्रयमेव स्यादृद्विस्वभावेषु राशिषु" सू॰सि॰। "तुलारभ्यात् षडशीतिद्विस्वभावानां सौराणां षडशीति-सुखं भवति। मकरादित्रयं षडशीतिसुखस्य चतुःसङ्ख्या द्विस्वभावेषु राशिषु चतुर्षु क्रमादेवं वक्ष्यमाणा भवति" र॰ना॰। "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च। मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" सू॰सि॰। "धनुराशेः षड्विंशतितमेऽंशे षडशीतिसुखं, मीनराशे-र्द्वाविंशतितमेऽंशे षडशीतिसुखम्। चकारः समुच्चया-र्थकः प्रत्येकमन्वेति। मिथुनराशेरष्टादशेऽंशे षडशीति-सुखं, कन्यायाश्चतुर्दशे भागे षडशीतिसुखम्। अत एव तुलादितः षडंशन्यूनो गणनया येषु राशिषु भवति ते राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिसुखसञ्ज्ञा संक्रान्तिप्रकरणे सांक्षिप्तिकैरुक्ताः" र॰ना॰। अथ षडशीत्यंशगणनया चत्वारि षडशीतिसुखान्युक्त्वा भगणांशपूर्त्त्यर्धभवशिष्टांशाः षोडशांशतुल्या इत्याह "ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश। क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम्" सू॰सि॰। "ततः कन्यादिचतुर्दशभागा-नन्तरं शेषाणि भगणभागेऽवशिष्टानि कन्याया यानत्र-हानि सौरभागसमानि तानि षोडश। तकारात् पूर्व-दिनासमानि क्रतुभिर्यज्ञैः समानि। क्रतिपुण्यानीत्यर्थः। तत्र पितॄणां दत्तं श्राद्धादि क्रतमक्षयमनन्तफलदं भवति" र॰ना॰। "अथ राशयभिधित्सुस्तेषु चत्वारि स्थानानि षट्सन्धिस्थाने विष्णुवायनाभ्यां प्रसिद्धानीत्याह "भचक्रनाभौ विष्णुवद्द्वितयं समसूत्रगम्। अयनद्वितयं चैव चतस्रः ग्रथितास्तु ताः" सू॰सि॰। "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विष्णुवद्द्वि-तयं विष्णुवद्द्वयं समसूत्रगं परस्परं व्यासखण्डान्तरितं ध्रुवमध्ये विष्णुवद्दृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्ना तौ च क्रमेण पूर्वापरौ विष्णुवत्संज्ञौ मध्य-तुल्याख्यौ चेत्यर्थः। अयनद्वितयमयनद्वयं कर्कमकरादि-रूपम्। चः समुच्चये। तेन समसूत्रगं ता विष्णुवाय-नाख्याः क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भमध्यगतसूत्रतः क्रान्ताः ग्रथिता गणितादौ पदादित्वेन प्रसिद्धाः। एवकारा-दन्यराशीनां निरासः। तकारात् तासां समसूत्रत्वेऽ-पि विष्णुवायनत्वाभावात् पदादित्वेनाप्रसिद्धिरित्यर्थः" र॰ना॰। अथावशिष्टनामादिस्वरूपमन्यद्दर्शयन्नाह। "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः। नैरन्तर्यात् तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्" सू॰सि॰। "तदन्तरेषु विष्णुवायनान्तरालेषु। अत्रान्तरालानां चतुःस्थाने सङ्ग-वाद्बहुत्ववचनम्। संक्रान्तिद्वितयं द्वितय पुना राश्यादि-भागे अहोरात्राक्रमयं द्वारद्वयं भवति। तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः। तथा हि मेषाद्य-

विषुवकर्काद्ययनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादौ। कर्कतुलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादौ। तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ। मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति। एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमनन्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि पौनःपुन्येन ज्ञेयमित्यर्थः। संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह नैरन्तर्यादिति। निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः सत्ताग्राहिष्णुपदद्वयं तदन्तराले इत्यर्थः। अवगम्यं प्रथमसंक्रान्तिर्विषुपजसज्ञा तयोर्द्वयं तदभ्यन्तरे प्रत्येकं भवतीति तात्पर्यार्थः। षडशीतिसज्ञं द्वितीयसंक्रमणं पूर्वसूचितं तयोरपि द्वयं तदन्तराले भवतीति ध्येयम्" र०ना०। अथायनद्वयमाह "भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम्। कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" सू०सि०। "सूर्यस्य मकरसंक्रान्तेः सकाशात् षट् सौरमासा उत्तरायणं भवति। कर्कादेः कर्कसंक्रान्तेः सकाशात् तथा सूर्यभोगात्। एवकारादन्यव्यवच्छेदनिरासः। षण्मासाः सकारात् सौराः। दक्षिणायनं भवति" र०ना०। अथर्तुमासवर्षाण्याह "द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः। मेषादयो द्वादशते मासास्तैरेव वत्सरः" सू०सि०। "ततो मकरसंक्रान्तेः सकाशात्। अपिशब्दः उत्तरायणापेक्षया समुच्चयार्थकः। द्विराशिनाथा राशिद्वयस्वामिका राशिद्वयार्कभोगात्मका इत्यर्थः। शिशिरादयः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता ऋतवः कालविभागविशेषा भवन्ति। एते सूर्यभोगविषयका मेषादयो राशयो द्वादश मासास्तैर्द्वादशभिर्मासैः। एवकारात्र्यूनाधिकव्यवच्छेदः। वत्सरः सौरवर्षं भवति" र०ना०। अथ प्रसङ्गात् संक्रान्तौ पुण्यकालानयनमाह। "अर्कबिम्बकलाः षष्ट्या गुणिताभुक्तिभाजिताः। तदर्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथापरे" सू०सि०। "सूर्यस्य बिम्बप्रमाणकला. षष्ट्या गुणिताः सूर्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्याढ्यं तत्सज्ञाका घटिका इत्यर्थः। संक्रान्तेः सूर्यस्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः। अर्वाक् पूर्वं पुण्यं स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यघटिकाः पुण्यवृद्धिकारिकाः। अपरे संक्रान्त्युत्तरकाले तथा। स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यवृद्धिदा इत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। सूर्यबिम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकालः संक्रमणकालस्तस्य सूक्ष्मत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वात् स्थूलकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ बिम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो बिम्बसम्बन्धात्। अतोयदिसूर्यं गत्या घटिकावनघटिकास्तदा सूर्यबिम्बकलाभिः का इत्यनुपातानीता बिम्बघटिकाः संक्रान्तिकालः स्थूलः प्राङ्नेमिसञ्चरणकालात् पश्चिमनेमिसञ्चरणकालपर्यन्तं तदर्धघटिका व्यासार्धघटिका इति। संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र काले प्रागपरनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले पुण्या इति "र०ना० अथ सौरसङ्क्रा क्रमप्राप्तं चान्द्रमानमाह। "अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी। तच्चान्द्रमानसंज्ञेषु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" सू०सि०। "सूर्यात् समागमं त्यक्त्वा विनिर्गतः पृथग्भूतः सञ्चन्द्रोऽहरहः प्रतिदिनं यत् तत्सङ्क्रामितं प्राचीं पूर्वां दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरांशमितम्। ननु सौरदिनं सूर्यांशेन यथा भवति तथैतद्भैर्भागैः कियद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह भागैरिति। भागैस्तुकारात् सूर्यचन्द्रान्तरोत्थैः, तस्य तद्भोगत्वात् द्वादशभिर्द्वादशसङ्क्रान्तिभिस्तिथिर्ज्ञेया। एकं चान्द्रं दिनं ज्ञेयमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। सूर्यचन्द्रयोगाच्चान्द्रदिनग्रहणेः पुनर्योगे मासस्समाप्तेर्भगणान्तरेण चान्द्रे मासस्त्रिंशद्भागात्मकः। अतस्त्रिंशद्भिर्नैर्यद् भगणांशान्तरं तदैक्येन किमिति। द्वादशभागैरेकं चान्द्रदिनम्। "दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः" इत्यभिधानाद्दर्शावधिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति" र०ना०। अथ चान्द्रव्यवहारमाह "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" सू०सि०। "तिथिः प्रतिपदाद्या करणं बवादिकमुद्वाहो विवाहः क्षौरं चौलकर्म। एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतबन्धाद्युत्सवरूपा व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम्। तथा गृह्यतेः समुच्चयार्थकः। चान्द्रमानेन गृह्यते अङ्गीक्रियते" र०ना०। अथ चान्द्रमासं प्रसङ्गात् पितृमानं चाह "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः, पितृमहः स्मृतम्। निशा च, मासपक्षौ तयोर्मध्ये विभागतः" सू०सि०। "त्रिंशता त्रिंशन्मितैस्तिथिभिश्चान्द्रो मासः। पितृमहोऽपि सम्बन्धि। अहर्दिनम् निशा च रात्रिः पितृसम्बन्धा। चकारो व्यवस्थार्थकः। तेनोभयं नैकं प्रत्येकं, किन्तु मिलितम्। स्मृतमिति लिङ्गादुरोधेनोभयत्वान्वेति तथा च चान्द्रो मासः पित्र्याहोरात्रसंज्ञेत्यर्थः कलितः। मासपक्षौ मासार्धो दर्शान्तः, पक्षान्तः पूर्णिमान्तः

एतावित्यर्थः । विभागतः क्रमेणेत्यर्थः । तयोः पितॄणां मध्याह्नोरात्रयोर्मध्येऽर्द्धे भवतः । दर्शनः पितॄणां मध्याह्नः, पूर्णिमान्तः पितॄणां मध्यरात्रमित्यर्थः । कथं कृष्णाष्टम्यर्धे दिनप्रारम्भः । शुक्लाष्टम्यर्धे दिनान्त इति सिद्धम्" र०ना० । अथ क्रममाह नक्षत्रमासं नक्षत्रमानं प्रसङ्गान्मासमज्ञां चाह "भचक्रभ्रमणं नित्यं नक्षत्रं दिनमुच्यते । नक्षत्रनाम्ना मासास्ते ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः" "नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुक्रमेण परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनं मानञ्चेत्यर्थः । कथ्यते नित्यमित्यनेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरासः भचक्रभ्रमणानुपपत्तेः । मासमज्ञा महानक्षत्रयोगात् तत्सम्बन्धात् नक्षत्रसज्ञया मासाः । लुकारान्द्रा अवगम्याः पूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसज्ञो मासो ज्ञेय इति तात्पर्य्यार्थः । तथाहि यद्गर्भान्तावधिकश्चान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसज्ञः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः । विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः । आषाढासम्बन्धादाषाढः । अवश्रवणसम्बन्धाच्छ्रावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः । अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्त्तिकः । मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसंम्बन्धात् पौषः । मघासम्बन्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति" र०ना० । नन्वेवं पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्सज्ञा मासानामुचितेत्यत आह "कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० । नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी । कार्त्तिक्यादिषु कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकः । मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । आश्लेषामघाभ्यां माघः । पूर्वफल्गुनीउत्तराफल्गुनीभ्यां फाल्गुनः । चित्रास्वातिभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम् । अविशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्त्तिकादित्वेन यदृक्षादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः समुच्चये इति मासत्रयं त्रिधा स्यानत्रय उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । श्रुततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" र०ना० । अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिवृद्धिक्षतिवर्षाण्याह । "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू०सि० । यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सज्ञो मासो भवति । तथेति सप्तम्यर्थकम् । बृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तोदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपञ्चपञ्चदश्यामसाद्रूपायां बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसज्ञम् । एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघ फाल्गुनचैत्रामासु मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूषाश्रवणपूर्वाभाद्रपदाश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धात् मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः । पञ्चदशे इत्युपलक्षणम् । तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यन्नक्षत्रं तत्सज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । संहितायन्थेऽस्तोदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गृह्यते "येनोदितेऽब्द इत्युक्तेरिति" र०ना० । अथ क्रममाह सावनमाह "उदयादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम् । सावनानि स्मृतैतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" सू०सि० । सूर्य्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्य्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं मानञ्चैकम् । एतेनोदयद्वयान्तरालकालस्य गणनया सावनानि षष्टिसङ्ख्यादीत्यादिना मध्याधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह यज्ञकालविधिरिति । यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । लुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः" र०ना० । अथ व्यवहारान्तरमाह । "मृतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा यद्भुक्तिषु सावनेनैव घटते" सू०सि० । "मृतकं जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि । तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वराः । तथा सप्तसूचे ग्रहाणां गतिर्मध्यमा । तुल्यात् स्पष्टगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्यादिनसम्बन्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य

चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। भावनमानेन एवकारादन्यमाननिरासः। गृह्यते सुधीभिरङ्गीक्रियते। अत्र बहुवचनानरोधेन गृह्णात इत्यत्र बहुवचनं ज्ञेयम्। अथ दिव्यमानमाह। "सुराद्युरात्रमन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्" सू०सि०। "पूर्वार्धं पूर्वं व्याख्यातम्। यदहोरात्रं पूर्वोक्तं सूर्यस्य भगणभोगपूर्तेः प्रोक्तं पूर्वमनेकधा निर्णीतं तदहोरात्रं दिव्यमानं स्यात्" रं०ना०। अथावशिष्टे प्राजापत्यब्राह्ममाने आह "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्। न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकीर्त्तितम्" सू०सि०।

दृष्टान्तं भूगोलभगोलरचनाप्रकारः सू०सि० दर्शितो यथा "भूभगोलस्य रचनां कुर्यादाश्चर्यकारिणीम्। श्लक्ष्णं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्। दण्डं तन्मध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम्। आधारकक्षाद्वितयं कक्षां वैषुवतीं तथा" सू० सि०। "भगोलस्य भूगोलादभितः संस्थितस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य पागध्यायोक्तार्थस्य रचनां स्थितज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं सुधीर्गणको गोलमिलपत्रैः कुर्यात्। ननु त्वदुक्तेन सर्वं ज्ञानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धनं व्यर्थमेवेत्यत आह आश्चर्यकारिणीमिति। उक्तप्रतीत्युद्भूताद्भुतबुद्धिजनयित्रीं तथोक्तेन स्वाधस्त्यर्यगभागयोर्लोकावस्थानस्य तद्भागस्थभगोलप्रदेशस्य च भूमेर्निराधारत्वादेश्च ज्ञानं मनसि भवतीतिकं न भवतो दृष्टान्तगोले तन्निश्चयसम्भवात् तन्निबन्धनमावश्यकमिति भावः। कथं रचनां कुर्यादत्यत आह अभीष्टमिति। सुधीर्गोलमभीष्टं स्वेच्छाकल्पितपरिधिप्रमाणकं दारवं काष्ठघटितं सच्छिद्रं कारयित्वा काष्ठमिलपत्रद्वारा कृत्वेत्यर्थः। मेरोरुत्कल्परूपं दण्डकाष्ठं तन्मध्यगं तस्य कृतघटितभगोलस्य मध्ये छिद्रमध्ये शिथिलतया स्थितम्। उभयत्र भूगोलस्वव्यासप्रमाणच्छिद्रस्याग्राभ्यां बहिरित्यर्थः। विनिर्गतमेकाग्रादन्यतराग्रावशिष्टदण्डप्रदेशतुल्यं निःसृतम्। उभयाग्राभ्यां तुल्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा कुर्यादित्यर्थः। भगोलनिबन्धनार्थमाधारवृत्तद्वयमाह आधारकक्षाद्वितयमिति। भगोलनिबन्धनार्थमादावावश्यार्थं वृत्तयोर्द्वितयमह्नाधस्त्यर्थगवस्थानक्रमेणैकमेकमेवं द्वयमित्यर्थः। भूगोलादुभयतस्तुल्यान्तरेण दण्डप्रदेशयोः प्रोतमेकं वृत्तं कुर्यात्। ततुल्यं उत्तमपरं तदर्धच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्यादिति सिद्धोऽर्थः। एतद्वृत्तद्वयव्यतिरेकेण भगोलादभितो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः। भगोलनिबन्धनारम्भमाह कक्षेति। वैषुवतीं विषुवत्सम्बन्धिनीं कक्षां वृत्तपरिधिं विषुवद्वृत्तमित्यर्थः। तथाधारवृत्तद्वयस्यार्द्धच्छेदेन भगोलसध्यवृत्तानुकल्पेन गणकेन निबद्धामित्यर्थः" रं० ना०। अथ मेषादिहादग्रराशीनामहोरात्रवृत्तनिबन्धनमन्दपि श्लोकपञ्चकेनाह "भगणांशाङ्गुलैः कार्या दलितैस्तत्र एव ताः। स्वाहोरात्रार्धकैर्भैश्च तत्प्रमाणानुसानतः। क्रान्तिविक्षेपभागैश्च दलितैर्दक्षिणोत्तरैः। स्वैः स्वैरपक्रमैस्तिस्रो मेषादीनामपक्रमात्। कक्षाः प्रकल्पयेत् तासु कर्कादीनां विपर्ययात्। तद्वत् तिस्रस्तुलादीनां सृगादीनां विलोमतः। याम्यगोलस्थिताः कार्याः कक्षाधारद्वयोरपि। याम्योदग्गोलसंस्थानां भानामभिजितस्तथा। सप्तर्षीणामगस्त्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत्। मध्ये वैषुवती कक्षा सर्वेषामेव संस्थिता" सू० सि०। "भगणांशाङ्गुलैः हादग्रराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयपरिमिताङ्गुलैः दलितैः समविभागेन खण्डितैरङ्गुलैरित्यर्थः। ताः कक्षाः वंशशलाकावृत्तात्मिकास्तिस्रः त्रिसङ्ख्याकाः। एवकारादङ्गुले वृत्ते चन्यूनाधिकव्यवच्छेदः। शिलपत्रेण गोलगणितज्ञेन कार्याः। एताः पूर्ववृत्तप्रमाणेन न कार्याः इत्यभिप्रायेणाह स्वाहोरात्रार्धकैर्भैरिति। स्वकल्पेन मेषादितिकं तस्य प्रतिराश्यहोरात्रवृत्तस्यार्धकर्णैः व्यासार्धं दृज्या ताभिरित्यर्थः। चकारात् कार्याः। स्वस्वदृज्यान्वितेन व्यासार्धेन मेषादितत्रयाणां वृत्तत्रयं कार्यमित्यर्थः। ननु स्वदाधिकारोक्ताहोरात्रार्धकर्णानयने युक्तप्रमाणात् तैर्वृत्तनिर्माणं कुतः कार्यमित्यत आह तत्प्रमाणानुसानत इति। विषुवद्वक्कक्षाप्रमाणानुमानाद्वृत्तत्रयं कार्यम्। यथा विषुवद्वृत्तं पूर्ववृत्तसमम्। तथा तदनुरोधेन मेषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन वृषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन मिथुनान्तवृत्तमल्पमित्युत्तरोत्तरमल्पव्यासार्धवृत्तम्। तत्त्वहोरात्रवृत्तमिति दृज्याव्यासार्धेन वृत्तनिर्माणं युक्तियुक्तं क्रान्तिज्यायोगान्। त्रिज्यावर्गान्मूलस्याहोरात्रवृत्तव्यासार्धत्वादिति भावः। वृत्तत्रयं सिद्धं कृत्वा दृष्टान्तगोले निबध्नीतः। क्रान्तिविक्षेपभागैरिति क्रान्तिवृत्तस्य विषुवद्वृत्तप्रदेशाद्विक्षिप्तप्रदेशा यैरंशैः। चकारादाधारवृत्तस्यैर्दलितैः समविभागेन खण्डितैरङ्गुलैः। दृक्षिणोत्तरैर्विषुवद्वृत्त-

क्रान्तिवृत्तदेशयोर्दक्षिणोत्तरान्तरात्मकैरुक्तलक्षणैः स्वकीयैः स्वकीयैः स्वराशिसम्बन्धैरपक्रमैः स्वाधिकारानीतक्रान्त्यंशैर्मेषादीनां मेषादिराशित्रयान्तानां मेषान्तवृषान्तमिथुनान्तानामित्यर्थः। तिर्यञ्चिसञ्ज्ञाकाः प्राङ्निर्मिता वृत्तरूपाः कक्षाः। अपक्रमात्। अपशब्दस्योपसर्गत्वात् क्रमादित्यर्थः। प्रकल्पयेत्। शिल्पज्ञगणको विषुवद्वृत्तादुदीचेनाधारवृत्तद्वये उत्तरतो निबन्धयेदित्यर्थः। कर्कादीनामाह ता इति। मेषादिकक्षा निबद्धाः कर्कादीनां कर्कसिंहकन्यानामादिप्रदेशानां विपर्ययात् व्यत्यासात्। चकारः समुच्चये। तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः। मिथुनान्तवृत्तं कर्कादे, वृषान्तवृत्तं सिंहादे, मेषान्तवृत्तं कन्यादेरिति फलितम्। तुलादीनामाह तद्वदिति। तुलादीनां तुलावृश्चिकधन्विनां तिस्रः कन्यरिक्षसञ्ज्ञकाः कक्षास्तद्वदेकद्वित्रिराशिकान्त्यांशैस्तुलान्तवृश्चिकान्तधनुरन्तानां याम्यगोलाश्रिताः। विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणभाग आधारवृत्तद्वये निबद्धाः कार्याः। गणकेनेति शेषः। मकरादीनामाह। मृगादीनामिति। विलोमत उत्क्रमात् तुलादिसञ्ज्ञाः कक्षा मकरादीनां भवन्ति। धनुरन्तवृत्तं मकरादे, वृश्चिकान्तवृत्तं कुम्भादे, तुलान्तवृत्तं मीनादेरिति फलितम्। तारायां कक्षानिबन्धनमाह। कक्षाधारादिति। भमासस्थिताद्दिक्प्रविभक्तनिजनक्षत्रविम्बानां याम्योदग्गोलसंस्थानां विषुवद्वृत्तादक्षिणोत्तरभागयोर्यायोग्यनवस्थितानां यन्नक्षत्रभुक्तादक्षिणोत्तरभागावस्थितानां षडक्षसप्तक्रान्तिरुत्तरा तदक्षत्रयाणामुत्तरभागावस्थितानां येषां सप्तक्रान्तिर्दक्षिणा तेषां दक्षिणभागावस्थितानामित्यर्थः। द्वयोर्दक्षिणोत्तरभागयोः। अपिशब्दो व्यत्ययेनोत्तरनक्षत्रक्रमेण संबन्धार्थकः। कक्षाधारात् कक्षाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः। सप्तम्यर्थे पञ्चमी। कक्षाः स्वसप्तक्रान्तिभ्येतत्पदद्वयव्याख्यामार्गप्रमाणेन वृत्ताकाराः प्रकल्पयेत्। शिल्पज्ञो निबन्धयेत्। अन्येषामाह अभिजित इति अभिजिदादिनक्षत्रविम्बस्य समध्यस्थस्य धनिष्ठाविम्बानां चकारोऽनुसन्धेयः। तथा कक्षा यथावेध्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः। निबन्धप्रकारमुपसंहरति मध्य इति। सर्वासामुक्तकक्षाणां मध्ये सल्पभागेऽनाधारवृत्तसमप्रदेशे। एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः। वैषुवती कक्षा विषुवसम्बन्धिनी वृत्तरूपा संस्थिता यथावेध्यिता भवति तथा शिल्पज्ञः कक्षां निबध्नादित्यर्थः। विषुवद्वृत्तात् स्वसप्तक्रान्त्यन्तरेण स्वदुज्ज्याव्यासार्द्धप्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबन्धयेदिति निष्कृष्टोऽर्थः" र० ना०। अथ गोले मेषादिराशिरुक्षिवेशं सार्धश्लोकेनाह "तदाधारयुतेरूर्ध्वमने विषुवद्वृत्तम्। विषुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगणसञ्चरात्। चेलाग्र्येवमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत्" सू०सि०। "तदाधारयुतेरूर्ध्वं विषुवद्वृत्तमाधारवृत्तं च तयोर्युतेः सम्पातादूर्ध्वमुपरि। अन्तिमाहोरात्रावृत्तं च तयोर्युतेः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः क्रान्तिसमे। ऊर्ध्वपदसङ्कराधारवृत्तमूर्ध्वाधरं याम्यं न तिर्यग्न्यञ्चल्लाकारम्। तेनैतत् फलितम् विषुवद्वृत्तस्योर्ध्वाधराधारवृत्ते ऊर्ध्वमस्य यत्र सम्पातस्तत्रोर्ध्वं सम्पातान्मकराद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते दक्षिणतो यत्र लग्नं तत्रोत्तरायणसन्धिस्थानम्। एवमवःसम्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते उत्तरतो यत्र लग्नं तत्र दक्षिणायणसन्धिस्थानमिति। अयनाद्विषुवस्य विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वशब्दयोजितविपरीताधःशब्दसम्बन्धाद्विषुवद्वयं भवति। तात्पर्यार्थस्तु तिर्यगुन्मण्डलाकाराधारवृत्तविषुवद्वृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ क्रमेण मेषादितुलादिरूपौ विषुवत्स्थाने भवत इति। अथ राशिसाकल्यसन्निवेशमाह विषुवत्स्थानत इति। विषुवप्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धिभिर्भक्तिरंशैर्भगणसञ्चाराद्राशिसाकल्यसन्निवेशात् तिर्यग्ज्याभिरुक्तवृत्तानुकारातिरिक्तानुकारसूत्रवृत्तप्रदेशैरजादीनां मेषादीनाम्। एवमयनविषुवकल्पनरीत्या तदन्तराले चेलाग्र्ये स्थानानि सुधीर्गणकः प्रकल्पयेदङ्कयेत्। यद्यथा पूर्वदिक्स्थविषुवस्यानाद्दोलवृत्तद्वादशांशषड्भप्रदेशेन मेषान्ताहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे यत्र स्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृषान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृषान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थानं तत्प्रदेशान्तरेणामिथुनान्तस्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्कान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कर्कान्तस्थानमस्मादपि सिंहान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमविषुवस्थानं कन्यान्तस्थानमस्मादपि तुलान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्थानमस्मादपि वृश्चिकान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृश्चिकान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण दक्षिणायनसन्धिस्थानं धनुरन्तस्थानमस्मात् कुम्भान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण मकरान्तस्थानमस्मादपि मीनान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कुम्भान्तस्थानं मीनादिस्थानं च अस्मादपि पूर्वविषुवे मीनान्तस्थानं मेषादिस्थानं च तदन्तरेणेति व्यक्तम्" र० ना०। ननु गोले वृत्ते ह्या-

दशराशीनां सत्त्वादन्यथा चक्रकलानुपपत्तेरित्यतैकदृत्ताभावात् कथं राशिभ्रङ्गं ? राशिविभानुपपत्तिश्च अन्तरालभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो दृत्तकथनच्छलेन पूर्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्यसिद्धान्ते भगणभोगं करोतीत्याह "अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथापरा। क्रान्तिसज्ञा तया सूर्यः सदा पर्येति भासयन्" सू० सि०। "अयनस्थानमारभ्य परिवर्त्ततदयनस्थानपर्य्यन्तं चकार आरम्भसमाप्त्योर्भिन्नायनस्थाननिरासार्थकः। अपरा गोल आधारदृत्तसमा दृत्तरूपा कक्षा तथा राश्यङ्कमार्गेण। एवकारोऽन्यभागव्यवच्छेदार्थकः। तिर्यक् उक्तदृत्तानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसंज्ञा क्रमणं क्रान्तिः। यद्गगमनभोगज्ञानार्थं दृत्तं तल्लङ्कासमनुकल्पितम्। अयनविषुवद्वयसंबद्धं क्रान्तिदृत्तं द्वादशराश्यङ्कितं गोले निबध्नयेदिति तात्पर्यार्थः। भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् स सूर्यः। एतेन चन्द्रादीनां निरासः। सदा निरन्तरं तया क्रान्तिसज्ञया कक्षया पर्येति स्वभक्त्या गच्छन् भगणपरिपूर्त्तिभोगं करोति। सूर्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिदृत्तं कल्पितमिति भावः"। ननुचन्द्राद्याः क्रान्तिदृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह"र०ना०। "चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः। ततोऽपक्रान्ता दृश्यन्ते विक्षेपान्ते ह्यपक्रमात्" सू० सि०। "चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्वीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिदृत्तमाश्रितैः स्वस्वभोगस्थानेऽधिष्ठितैस्ततः क्रान्तिदृत्तान्तर्गतस्वग्रहभोगस्थानादित्यर्थः। चकाराद्विक्षेपान्तरेणापक्रान्ता दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति। अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिदृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः। दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलाभ्यस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते। तथाच क्रान्तिदृत्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिदृत्ते पातस्थाने तद्गोलान्तरस्थाने च लग्नसूत्रापरमविक्षेपकलाभिस्तच्चिह्नान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च दृत्तं विक्षेपदृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन स्वं स्वं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः" र० ना०। अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नयोः स्वरूपमाह "उदयक्षितिजे लग्नमस्तं .च्छत्र तद्वशात्। लङ्कोदयैर्यथासिद्धं स्वमध्योपरि मध्यमम्" स्फु० सि०। "उदयक्षितिजे क्षितिजदृत्तस्य पूर्वदिग्देश इत्यर्थः। लग्नं क्रान्तिदृत्तं यत्प्रदेशे प्रवहवायुना संसक्तं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनोदयलग्नमुच्यत इत्यर्थः। प्रसङ्गादस्तलग्नस्वरूपमाह अस्तमिति। तद्वशादुदयलग्नानुरोधादस्तमस्तक्षितिजं क्षितिजदृत्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशमित्यर्थः। क्रान्तिदृत्तं गच्छत्। यत्प्रदेशेन प्रवहवायुना संलग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनास्तलग्नमुच्यत इत्यर्थः। तथा च क्षितिजोर्द्ध तथा क्रान्तिदृत्तस्य सद्भावादुदयास्तलग्नयोः षट्राशप्रान्तरं सिद्धम् लङ्कोदयैर्निरक्षदेशीयराश्युदयासुभिः। यथा त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण तत्सङ्ख्यामितं सिद्धं निष्पन्नम्। मध्यं मध्यमलग्नं तत् स्वमध्योपरि स्वस्य दृश्यांशविभागश्च मध्यं मध्यगतदक्षिणोत्तरसूत्रवृत्तानुकारप्रदेशरूपं नतु स्वमध्यं भास्कराचार्याभिमतं स्वस्वस्तिकं तल्लग्नस्य कादाचित्कत्वेन तदानुत्पत्तेः। तस्योपरि स्थितं क्रान्तिदृत्तं याम्योत्तरदृत्ते यत्प्रदेशेन लग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेन मध्यलग्नमुच्यत इति तात्पर्यार्थः" र० ना०। अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तान्यायाः स्वरूपं स्वदाधिकारोक्तचरज्यायाः स्वरूपं चाह "मध्यक्षितिजयोर्मध्ये या ज्या सान्त्याभिधीयते। ज्ञेया चरदलज्या च विषुवत्क्षितिजान्तरम्" सू० सि०। "या उत्तरगोले त्रिज्या चरज्यायुतिरूपा दक्षिणगोले चरज्योनत्रिज्यारूपा त्रिप्रश्नाधिकारोक्ता। सा अन्त्या मध्ये याम्योत्तरदृत्तं क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजदृत्तं तयोर्मध्येऽन्तरालेऽहोरात्रदृत्तस्यैकदेशप्रदेशे ज्या। उदयास्तसूत्रयाम्योत्तरसूत्रसम्पातादहोरात्रयाम्योत्तरदृत्तसम्पातावधिसूत्ररूपा जग्रासूत्रानुकारा न तु जग्रा अहोरात्रक्षितिजदृत्तसम्पातद्वयवद्गोदयास्तसूत्रस्याहोरात्रदृत्तव्यासखण्डत्वाभावात्। अतएवोत्तरगोलेऽन्त्या त्रिज्याधिकासङ्गच्छते। अभिधीयते गोलज्ञैः कथ्यते। ननवन्त्योपजीव्यचरज्यैव किंस्वरूपा यया तत्सिद्धिरित्यत आह ज्ञेयेति। "उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते" इति त्रिप्रश्नाधिकारोक्तेन द्वयोः शब्दयोरेकार्थवाचकत्वात् तिर्यगाधारदृत्तानुकारं स्थिरं निरक्षक्षितिजदृत्तमुन्मण्डलं क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजदृत्तलग्नयोरन्तरम्। चकारो विशेषार्थकस्तुकारपरस्तेन तदन्तरालस्थिताहोरात्रदृत्तैकदेशस्यार्द्धज्यारूपक्रान्तिसूत्रयोरन्तरविशेषात्मकम्। तथा च स्वनिरक्षदेशस्वदेशयोरुदयास्तसूत्रयोरन्तरमूर्द्धाधरमिति फलितार्थः। चरदलज्या तदन्तरालस्थिताहोरात्रदृत्तैकदेशरूपचराख्यखण्डकस्य। न तु दलमर्द्धम्। ज्या चरज्येत्यर्थः। गोलज्ञैर्ज्ञातव्या" र० ना०। ननु पूर्वश्लोक-

हयोक्तं क्षितिजज्ञानं विना दुर्बोधमित्यतः श्लोकार्धेन क्षितिजस्वरूपमाह "क्रत्वोपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलम्" सू० सि०। भूगोले स्वकं स्वीयं स्थानं भूप्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वदेशेभ्य ऊर्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य मध्ये तादृशभूगोल ऊर्ध्वावःखण्डसन्धौ यद्वृत्तं तत् क्षितिजवृत्तं तदनुरोधेन दृष्टान्तगोले क्षितिजवृत्तं स्थिरं संसक्तं कार्यमिति भावः" र० ना०। अथैनं दृष्टान्तगोलं सिद्धं कृत्वास्य स्वत एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा प्रकारमाह "वस्वब्धिवृत्तं बहिश्चापि लोकालोकेन वेष्टितम्। अमृतस्नायोगेन कालभ्रमणसाधनम्" सू० सि०। "बहिः गोलोपरीत्यर्थः। गोलाकारेण वस्वब्धिना ऋक्षादितं दृष्टान्तगोलम्। चकाराद्वस्वोपरि तत्तद्वृत्तानां करणं कार्यम्। लोकालोकेन वेष्टितं दृश्यादृश्यर्क्षस्वस्वदृक्तेन क्षितिजाख्येन संसक्तम्। अपिः समुच्चये। एतेन क्षितिजं वस्वब्धिवृत्तं न कार्यं किं तु वस्वोपरि क्षितिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण स्थिरं यथा भवति तथा कार्यमिति तात्पर्यम्। अमृतस्नायोगेनैतादृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहाधोघातेन कालभ्रमणसाधनं घटिनाड्यात्मघटीभिर्दृष्टान्तगोलस्य भ्रमणं यथा भवति तथा साधनं कारणं कार्यं स्वयंवहगोलयन्त्रं कार्यमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति दृष्टान्तगोलं वस्वब्धिवृत्तं कृत्वा तदाधारयष्टाग्रे दक्षिणोत्तरभित्तिच्छिद्रनलिकयोः क्षेप्ये। यथा यष्टाग्रं ध्रुवाभिमुखं स्यात्। ततो यष्टाग्रार्जुमार्गगतजलप्रवाहेण पूर्वाभिमुखेन तस्याधः पश्चाद्भागे घातोऽपि यथा स्यात् तथास्य दर्शनार्थमेव वस्वब्धिवृत्तस्य कृत्वं अन्यथा गोलदृष्टान्तरवकाशमार्गेण जलाघातदर्शनभ्रमेण चमत्कारानुत्पत्तेः। आकाशाकारतामस्माद्दृनार्क्षमपि वस्वब्धिवृत्तत्वमुक्तम्। दृढं वस्त्वमार्द्रं यथा न भवति तथा चिक्कणवस्तुना भस्मादिना लिप्तं कार्यम्। क्षितिजदृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा परिखारूपा भित्तिः कार्या। परन्तु दक्षिणयष्टिभागस्तत्र शिथिलो यथा भवति अन्यथा भ्रमणानुपपत्तेः। पूर्वदिक्स्थपरिखाविभागाद्बहिर्जलप्रवाहोऽदृश्यः कार्य इत्यादि स्वबुध्यैव ज्ञेयमिति" र० ना०।

सि०शि० अत्र विशेषोऽभिहितो यथा "कृत्वादौ ध्रुवयष्टिभिष्टतरुजाभृज्जीं सुवृत्तां ततो यष्टीमध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः। बध्नीयाच्छशिशीघ्रपातकृतपनारेज्यार्किभानां दृढान् गोलां-स्तत्परतः श्रुवौ च नलिकासंस्थौ खदृग्गोलकौ" सि०शि०। "आदौ सारदारुमयीं यष्टिं कृत्वा तदर्द्धस्थाने तत्र प्रोतामग्रपृथ्वीं वृत्तां शिथिलां च पृथ्वीं विधाय तस्या बहिश्चन्द्रादीनां गोलान् यद्वा सवृत्तदृढान् बध्नीयात्। तेषां बहिर्नलिकासंस्थौ खदृग्गोलाविति साधारणमुक्तम्" प्रमि०। इदानीं सविशेषमाह "पूर्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च विदिशोर्वलयद्वयं च। ऊर्ध्वं एवमिह वृत्तचतुष्कमेतदावेष्ट्य तिर्यगपरं क्षितिजं तदर्वे" सि०शि०। "एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयमेवं वृत्तचतुष्टयमूर्ध्वाधोरूपमावेष्ट्य तदर्धे वृत्तं क्षितिजाख्यं निवेशयेत्। अत्र याम्योत्तरवृत्तं उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तरं एकं ध्रुवचिह्नं कार्यम्। दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत्। इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि० "पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पललवैः क्षितिजादधःस्थे। सौम्ये कुजादुपरि चाञ्चलवैर्ध्रुवे तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि०शि०। "समवृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवच्छिन्नयोश्च सक्तं यच्चिह्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम्। दिनरात्रयोर्हृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः। इदानीं विषुवन्मण्डलमाह" प्रमि० "पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नं स्वस्वस्तिकादृक्षिणतोऽधः स्वस्तिकाद्भागैः। अधश्च तैरुत्तरतोऽङ्कितं च षष्ट्यात्म नाडीवलयं विदध्यात्" सि०शि०। "तयोरेव पूर्वापरसंपातयोर्विलग्नं तथा याम्योत्तरवृत्ते स्वस्वस्तिकादृक्षिणतोऽधःस्वस्तिकादुत्तरतोऽन्यांशान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तम्। इदानीं दृङ्मण्डलमाह" प्रमि०। "ऊर्ध्वाधरस्वस्तिकीलयुग्मे प्रोतं स्रथं दृग्वलयं तदन्तः। कृत्वा परिभ्राम्य च यत्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छति यत्र यत्र" सि०शि० "स्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं स्रथं दृग्वलयं कार्यम्। तत्तु पूर्ववृत्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनं कार्यम्। यथा स्वगोलान्तर्भ्रमति। यद्येक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलम्। यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तत्र तस्योपरिगमेव परिभ्राम्य विन्यस्य दृग्ज्याशङ्कादिकं दर्शनीयम्। अथ वा पृथक् पृथगष्टौ दृङ्मण्डलानि रचयेत्। तत्राष्टमं वित्रिभलग्नस्य। तच्च दृक्क्षेपमण्डलम्। अथ विशेषमाह" प्रमि०। "ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत् तथाष्टौ। दृङ्मण्डलं वित्रिभलग्नकस्य दृक्क्षेपवृत्ताख्यमिदं वदन्ति" सि०शि०। व्याख्यातमेवेदम्। इदानीमेवं

खगोलबन्धप्रकारमुक्त्वा दृग्गोलबन्धप्रकारं दर्शयति। "वज्रा खगोले नलिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तच्छलकास्थमेव। बहिः खगोलाद्विदधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वक्ष्यमाणम्। भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञोऽयममण्डलाद्यैः। दृग्गोलजातं खलु दृग्नतेऽत्र चेतं हि दृग्गोलमतो वदन्ति" सि०शि०। "तस्मिन् खगोले ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं वज्रा तच्छलकाधारमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलत्रयान्तरे दृग्गोलं रचयेत्। कथितैः खगोलोवृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविषुवलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः। कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह दृग्गोलजातमित्यादि। यतोऽजादिक्रान्त्यासमण्डलाद्यान्यत्रोक्तानि दृग्गोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तसम्बन्धितैस्तान्युत्पद्यन्ते। भिन्नगोलबन्धे सत्यङ्गोपलक्षणमत इति दृग्गोलः कृतः। इदानीं भगोलबन्धमाह" प्रभि०। "याम्योत्तरक्षितिजवृत्तं तुल्यं विद्ध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिवद्धम्। षष्ट्यङ्गुलव्यासमण्डलवत् तृतीयं नाड्याह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव" सि० श०। यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारतुल्यमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं समण्डलाकारं घटीषष्ट्या चाङ्कितं कार्यम्। तन्नाडीवृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं च" प्रभि०। इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह "क्रान्तिवृत्तं विषेयं षट्त्रिंशद्भमत्यत्र भानुश्च भार्धे कुभा भानुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्युद्भवेत्" सि०शि०। "अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादिं प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्याः। तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम्। तस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति। तथा रवेर्भोधरीत्तरे भूभा च तया तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति। तथा षट्त्रिंशतां विक्षेपपाताः प्रस्फुटाः विलोमं भ्रमन्ति। अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्कानि। इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह" प्रभि०।

"क्रान्तिपाते च पातात्षट्कान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं विद्ध्यदृढम्। पाततः प्राक् क्षिपे खखभागैकदृग्द्वृत्तघ्ने तस्य भागैर्विभागेऽपरे" सि०शि०। "क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भोनलग्नेऽन्यच्चिह्नं कार्यम्। ते चिह्ने नाडीवृत्तेन संसक्ते कृत्वा पातचिह्नादपरक्षितिजेऽन्तरे नाडीवृत्तात्रचतुर्विंशत्योत्तरतो यथा भवति, ऊपरक्षितिजे क्षितिजोत्तरे दक्षिणतश्च तैर्नाडीवृत्तं तथा भवति तथा वद्धीयात्। इदानीं विक्षेपज्ञानमाह" प्र भ०। "नाडिवृत्तगते कालिदृग्मे यथा क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत्। क्षेपवृत्तं तु राश्यङ्कितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वाऽवत्। क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते सदृशे च कृत्वा युतिम्। क्षेपपातात्यतः पृष्ठतस्य त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः साध्याग्रे न्यसेत्। शीघ्रकर्णेन भक्ताश्चिह्नज्यागुणाः स्युः परवत्समागा गटच्छायां स्फुटाः। क्षेपवृत्तानि पञ्च विद्ध्यात् पृथक् स्वस्वदृक्तुल्यं भ्रमन्तीन्दुपातौ यतः सि०शि०। "अस्य सूत्रस्य व्याख्यानम् यथा क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतमेवं विमण्डलमपि राश्यङ्कं पृथक् कृत्वा तत्र मेषादेर्यत्तं स्फुटं क्षेपपातं दत्त्वाग्रे चिह्नं कार्यम्। अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः संपातं कृत्वा तस्मात् षड्भान्तरस्थं च क्षेपपातं कृत्वा क्षेपपातात्यतश्चिह्नेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागैः पृष्ठतस्य त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षियतः स्थिरं कृत्वा विमण्डलं निवेशनीयम्। अथ पठिता ये विक्षेपभागास्ते क्रियायुताः शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्फुटाः क्षेपाः स्वल्पानुपातः। यदि कर्णोऽत्र एतावन्तस्तर्हि त्रिज्यायां कियन्त इति। यतो भगोले त्रिज्यैव व्यासार्धम्। एवं चन्द्रादीनां च ध्रुवमण्डलानि कार्याणि च। स्वस्वविमण्डले षड्भं भ्रमन्ति। इदानीं क्रान्तिं विक्षेपं चाह" प्रभि०। "नाडिकामण्डलात् तिर्यगन्तरं क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः। क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" सि०शि०। क्रान्तिवृत्तं यत् स्फुटयद्वस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तात्तत् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः। अथ विषमण्डलस्थग्रहस्य नाडिवृत्तात्तत् तिर्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः। इदानीं क्रान्तिपातमाह प्रभि०"विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्मृतः। तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता व्ययुतत्रयं कल्पे। अयनचलनं यदुक्तं सुधाकरादीः स एव यम्। तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्कर्तुनन्दगोचन्द्राः १९९९९९। तत्संज्ञातं पातं क्षिप्त्वा खटेऽपमः साध्यः। क्रान्तियशाक्षरसुदधाक्षरदलसंज्ञागमे ततः क्षेपः" सि०शि०। "क्रान्त्यर्कं पातः क्रान्तिपातः। पातो नाम संपातः क्रयोः। विषुवत्क्रान्तिवलययोः। तयोर्मेषादावेव संपातः। किन्तु तस्यापि चलनमस्ति। वेदयमचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः। मेषादेः प्रथमत्वाद्भगान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं लग्नमित्यर्थः। न हि क्रान्तिपातो भ्रमतीति वक्तुं युक्तम्।

प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति। तत् कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निषेधैरपि नोक्त इति चेत् तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः, इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरसीत्यवगतम् । यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः । सत्यम् । अत्र गणितस्कन्ध उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता इति न च वक्तव्यम् । यतो यत्राणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षाणि च यैरुपलभ्यन्ते । तान्येव मन्दोच्चस्थानानि । तान्येव विक्षेपाभावस्थानानानि तान्येव पातस्थानानि । किन्तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्भगणैरुपलब्धिस्थानानि यानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणसम्भवा वार्षिकी दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया । अन्यैर्यद्यन्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः प्रामाण्यम् । सत्यम् । तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी कापि गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्भविता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमतो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्मेण एवोत्पत्स्यन्ते । ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमङ्गीकृत्य ग्राह्याणि करिष्यन्ति । अतएवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिर्धृतः सज्जनाद्यन्तेऽपि काले खिलत्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा मुञ्जालाद्यैर्यदुदनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । तै गोऽर्द्धं नन्दगोचन्द्रा १९९६६९ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु । यदा येऽभ्या निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपातः इत्यर्थः । तं विलोमगं क्रान्तिपातं अहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विक्षेपपातानाह" प्रमि० । "एवं क्रान्तिविमण्डलसंपाताः क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने त्र ते योज्याः । मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि अहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः । पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फुटात् खेचरतः ध्रुवोऽस्मात् । पातोऽथ वा शीघ्रफलं विलोमं कृत्वा स्फुटात् तेन युताच्छरोऽतः । कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्" सि० सि० । "तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः संपातः क्षेपपातः तं अहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एतदुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं अहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यते । एवं विक्षेपपातं अहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारणमाह मन्दस्फुट इति । यतः शीघ्रमण्डले मन्दस्फुटगत्या अहो भ्रमति । तत्र च वृत्ते पातोऽतो गणितागतं पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं सुगमम् । इदानीं शुक्रयोर्विशेषमाह" प्रमि० "ये चात्र पातभगणाः पठिता भृग्वोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः । स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुतौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ । चलाद्विशोध्यः किल केन्द्रसिद्धः केन्द्रे सपाते दुश्चरस्तु योज्यः। अतश्चलात् पातयुताज्जभृग्वोः सुधीभिराद्यैः शरसिद्धिरुक्ता । स्फुटेनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः" सि०गि० । "ननु शुक्रयोः शीघ्रोच्चपातयुतं केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेपानीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति । न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा च ब्रह्मसिद्धान्तभाष्ये "शुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्नतस्तस्यापि ग्रहस्य भवति । अतोपलब्धिरेव वासना नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति" । चतुर्वेदेनाध्यवसायोऽत्र कृतः । सत्यम् । अत्रोच्यते । वेऽत्र शुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैर्युताः सन्तस्तद्भगणा भवन्ति । तथा च माधवीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः "अतोऽल्पभगणभवः पातः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः, । शीघ्रोच्चादुद्यच्छे शोधिते शीघ्रकेन्द्रम् । तस्मिन् सपाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं ग्रहः क्षेपः । अतस्तुल्यशोध्यक्षेपयोर्नाशे कृते शीघ्रोच्चपातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् ।

किञ्च मन्दस्फुटेन शीघ्रोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रम् तत्पाते क्षेप्तुं युज्यते । एवं कृते सति विक्षेपकेन्द्रं मन्दफलेनान्तरितं स्यात् । अहश्छायाधिकारे "सितज्ञपातौ स्फुटौस्वचलकेन्द्रयुतौ" इत्यत्र मन्दस्फुटेन शीघ्रोच्चशीघ्रकेन्द्रपाते क्षिप्तम् । अतस्तत्र मन्दफलान्तरभङ्गीकृतमित्यर्थः इतरकेन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पाते ऽव्यक्तं ज्ञेयम् । यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्यग्रहोच्चशीघ्रोच्चतुल्यं भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत् कक्षावृत्तम् । तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः । तत्

स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रम्। अतः स्फुटपातस्थाने संपातं कृत्वा ततस्त्रिभेऽन्तरे स्फुटीकृतैः परमविक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्तम्। तथा न्यस्ते विमण्डले स्फुटग्रहस्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः। इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह" प्रमि०। "ग्रहस्य गोले कथितापमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम्। निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत् पठितैः शरांशैः। मध्योऽत्र पातो द्युसदां क्षभ्रवोः स्वशीघ्रेन्द्रेण युतस्तु देयः" सि०शि०। "भगोल एव तावद्ग्रहगोलः कल्प्यः। तत्र स्फुट एव पातः। अथ यदि तदर्थग्रहगोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तं विक्षेपवृत्तं क्रान्तिवृत्तं च बद्ध्वा तत् क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र क्षेप्यकोक्तविधिना शीघ्रप्रतिमण्डलं बद्ध्वा तत्र प्रतिमण्डले गणितागतं पातं मेषादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम् अथ त्रिज्याव्यासार्धमेवान्यद्वृत्तं राश्यङ्कं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेषादेर्व्यस्तं पातार्थे चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं संपातं ततो भाद्यन्तरे द्वितीयं च संपातं कृत्वा पातादग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमण्डलं विन्यस्यम्। तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति। अतो मेषादेरनुलोमं मन्दस्फुटो विमण्डले देयः। स तत्रस्थः प्रतिमण्डलाद्यावतान्तरेण विक्षिप्तस्तावांस्तत्प्रदेशे विक्षेपः। यतो वृत्तसंपातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः। त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः। मध्येऽनुपातेन। अतो वृत्तसंपातग्रहयोरन्तरं ज्ञेयम्। तदन्तरं पातग्रहयोगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात्। स योगः शरार्धं केन्द्रम्। यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रज्यया परमः शरस्तदाभीष्टयाऽनया कया इति फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात्। विमण्डलस्थग्रहाद्यद्भूसध्यगं सूत्रं तद्भूग्रहान्तरम्। स च शीघ्रकर्णः। यदि भूमध्यात् कर्णाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे कियानिति द्वितीयं त्रैराशिकम्। आद्ये त्रिज्या हरो द्वितीये गुणस्तयोर्नाशे कृते केन्द्रज्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः। फलं कक्षावृत्तसूत्रयोस्तिर्यगन्तरम्। स स्फुटः शरः। इदानीमक्षोदयासवृत्तमाह" प्रसि०। "ईप्सितक्रान्तितुल्येऽन्तरे सर्वतो नाडिकाख्यादक्षोदयासवृत्ताह्वयम्। तत्र बद्ध्वा घटीनां च षष्ट्याह्नयेदस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता" सि०शि०। "नाडीवृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत इष्टक्रान्तितुल्येऽन्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदक्षोदयासवृत्तम्। तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः। तस्य वृत्तस्य व्यासार्धं द्युजीवा। इदानीमन्यदाह" प्रसि०। "अथ कल्प्या मेषाद्या अनुलोमं क्रान्तिपातादृक्षात्। एषां मेषादीनां द्युरात्रवृत्तानि बध्नीयात्। नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात् तानि" सि०शि०। क्रान्तिपातादृक्षादारभ्य त्रिभता हि भता भागैरन्यान् मेषादीन् प्रकल्प्य तदग्रे पूर्ववदक्षोदयासवृत्तानि बध्नीयात्। तानि च नाडीवृत्तखोभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति। तान्येव क्रमोत्क्रमतः क्षयनाशार्कस्य द्वादशराशीनाम्" प्रसि०। "एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेवविज्ञेयः। अत्रापमण्डले वा सूत्रधारैरधस्तस्यैव। अन्यादीनां कक्षा बध्नीयाद्दर्शनाभलाभाः। बद्ध्वा भगोलमेवं यष्ट्रां यष्टिं खगोलनलिकान्तः। प्रक्षिप्य भ्रमयेत्तं यष्ट्राधारं स्थिरौ खदृग्गोलौ" सि०शि०। "यथायं भगोलोवद्वृत्तथैव ग्रहगोलाऽपि बध्नीयाः। किन्तु तेषां क्षेप्यकमन्तश्चालयितुं नायातीति बहिःस्थमेव दर्शनीयम्। अथ वा भगोले यदपमण्डलं तस्याधोऽधस्तच्चिह्नैः सूत्रधारैर्बद्ध्वा अन्यादीनां कक्षा दर्शनीयाः। एवंविधं भगोलं यष्ट्रां दृढं बद्ध्वा यष्ट्रग्रयोः प्रोते नलिकाद्वये निबद्धौ खगोलदृग्गोलौ कृत्वा भगोलभ्रमणं दर्शयेत्" प्रमि०।

तदयं खगोलस्यपदार्थसंक्षेपः।

कटाहद्वितयवत् समपुटाकारस्यान्तरवकाशवतो ब्रह्माण्डस्य मध्ये सूर्यकिरणसञ्चारावधिर्व्योमकक्षा। तदधः नक्षत्रकक्षा तदधः क्रमेण दृश्याः पूर्वगाः मन्दिजीवभृगुसूर्यशुक्रबुधशनिनः ग्रहदृश्याश्च राहुपातादयः पश्चिमगतयः, वक्ष्यमाणस्वस्वकक्षायां स्थिताः। अश्विन्यादिनक्षत्राणि स्थिराण्यपि तत्समुदायात्मकं भचक्रं पश्चाद्गतिमता प्रवहवायुनाऽभिहतं पश्चात् भ्रमत् नाक्षत्रषष्टिघटिकाभिः भूगोलमेकवारं भ्रमति तदृश्या रव्यादयः ग्रहाश्च स्वगत्या पूर्वयायिनोऽपि तदाधारातिशीघ्रभचक्र पश्चाद्भ्रमणेन पश्चाद्भ्रमणभ्रमविषया भवन्ति। राशिचक्रञ्च ३६० अंशैर्विभक्तमंशाश्च षष्टिकलाभि-

विभक्ताः, कलाश्च षष्टिविकलाभिर्विभक्तास्तेन २६००अंशैः, २१६०० कलाभिः, १२९६०००विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम्। भचक्रद्वादशविभागोराशिरित्युच्यते राशयश्च मेषादयः द्वादशमिताः। तेनैकैकराशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः १०८०००विकलाः सन्ति। मेषादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७ नक्षत्रात्मकाः। तेन सपादनक्षत्रत्रयेणैकैकोराशिः प्रतिनक्षत्रं च १३।२०। विंशतिकलाधिकास्त्रयोदशांशाः सन्ति। तथाहि अश्विनी १३।२० भरणी १३।२० कृत्तिकाद्यपादश्च ३।२० मेषः। कृत्तिकान्त्यपादत्रयम् १०। रोहिणी १३।२०। मृगस्याद्यार्द्धञ्च ६।४०। वृषः। मृगस्यान्त्यार्द्धम् ६।४०आर्द्रा १३।२०। पुनर्वस्वाद्यपादत्रयं च १०। मिथुनम्। पुनर्वस्वन्त्यपादः ३।२०। पुष्यम् १३।२० अश्लेषा च १३।२०। कर्कः। मघा १३।२०। पूर्वफल्गुनी१३।२०। उत्तरफाल्गुन्यन्त्यपादत्रयं १०। हस्तश्च ३।२०। सिंहः। उत्तरफाल्गुन्यन्त्यपादत्रयं १०। हस्तः १३।२०। चित्राद्यार्द्धञ्च ६।४०। कन्या। चित्रान्त्यार्द्धं ६।४०। स्वातिः १३।२०। विशाखाद्यपादत्रयञ्च १०। तुला। विशाखान्त्यपादः ३।२० अनुराधा १३।२०। ज्येष्ठा च १३।२०। वृश्चिकः। मूलं १३।२०। पूर्वाषाढा१३।२० उत्तराषाढाद्यपादश्च ३।२०। धनुः। उत्तराषाढान्त्यपादत्रयं १०। श्रवणं १३।२०। धनिष्ठाद्यार्द्धञ्च ६।४०। मकरः। धनिष्ठान्त्यार्द्धं ६।४०। शतभिषा १३।२०। पूर्वभाद्रपदाद्यपादत्रयञ्च १०। कुम्भः। पूर्वभाद्रपदान्त्यपादः३।२०। उत्तरभाद्रपदा १३।२० रेवती च १३।२० मीनः। उत्तराषाढ़ायाः शेषपादश्रवणाद्यर्णिप्रिकाचतुष्टयस्याभिजित्संज्ञा किञ्चित् कार्य्यार्था। तत्र स्थानादि २८७ पृ० उक्तम्। एते च राशयः तत्रयाश्विन्यादयश्च यथा पूर्वमवस्थिताः नेषां स्वरूपमश्लेषाशब्दे ४९९ पृ०, चित्रेपा ध्रुवकाश्च २४२३ पृ० दर्शिताः। वक्ष्यमाणभचक्रयोजनानि. द्वादशधा विभक्तानि. मेषादिराशीनां स्थानमानयोजनानि। २७विभक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि। ३६०० विभक्तानि अंशस्थानमानयोजनानि। २१६०० विभक्तानि कलास्थानमानयोजनानि। भचक्रस्य शून्याद्यूर्द्धस्थत्वात् तदाश्रितनक्षत्राणामप्यूर्द्धस्थत्वम्। भचक्रवत् भूगोलस्य तावदंशकलाद्यात्मकतया भूगोलांशकलादिस्थानसंलग्ननक्षत्रैकांशस्य निवेशने नक्षत्रैकांशस्यांशकलाद्यात्मकस्थानेषु स्थित्वान्तरस्य निवेशने च तत्रस्थस्यांशा शून्यादिकलाणामंशकलादिस्थानविभागः भचक्रस्थादिस्थानाधःस्थानानां तत्तद्राशितदंशकलाविकलाद्यात्मकत्वं गौणम्।

चन्द्रकक्षातोऽधः सिद्धविद्याधरघनाः क्रमेणाधोधःस्थिताः। ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्य्यन्तमूर्द्वगामिनि आवहे नाम्नि भूवायौ स्थितत्वात् प्रवहवाय्ववस्थानाभावाच्च न राशिचक्रगत्या पश्चात् गच्छन्ति। तदधः भक्षच्छायाः समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः। भूगोलशब्दे विवृतिः। संज्ञे मेषेऽत्र किञ्चिदुच्यते। स च कक्ष्णो धारणात्मकशक्त्याश्रयत्वात् निराधारः एवाकाशे स्थितः। तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिराशेन २४३३ पृ० समर्थितम्। भूगोलमध्यगतोमेरुः स च भूगोलादूर्द्धाधोनिर्गतः। तत्र ऊर्द्धस्थे मेरौ देवानां वासः, अधःस्थे चासुराणाम्। स च भूगोलः देवासुरभागतया द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव एव। स च पृथिव्या मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः। मेरुमध्यात् चतुर्दिक्षु तुल्यभागेषु ९० अंशेषु समुद्रद्वीपमध्ये लङ्कादीनि भूभवृत्तपाद १२४६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि पुराणि। यथा पूर्वस्यां भद्राश्ववर्षे यमकोटी। दक्षिणस्यां भारतवर्षे लङ्का। पश्चिमायां केतुमालवर्षे रोमकपुरी। उत्तरस्यां कुरुवर्षे सिद्धपुरी। ताभ्यः पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देवाश्रयः मेरुरुत्तरतः स्थितः। असुराश्रयश्च तथैव दक्षिणतः। विषुवस्थः सूर्यः तासामनुपरिगो याति। तासु च विषुवच्छायापातोनास्ति न वा तदपेक्षयान्यत्राच्चस्योन्नतिः तत्रैव भचक्रस्य सर्व्वोन्नतत्वात् इत्यतस्तासां निरक्षेति संज्ञा मेर्वोरुपरिस्थितैः ध्रुवतारे, मूर्द्धस्थिते निरक्षपुरीषु च ते क्षितिसंलग्ने दृश्येते। ततस्थानात् उत्तरं गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजदत्तादुन्नतो भवति दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यप्रविष्टो भवति। एवं दक्षिणं गच्छतः क्रमशः दक्षिणध्रुवस्योन्नतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात् भूवृत्तेनाच्छादनम्। भूवृत्तस्य ३६० अंशात्मकत्वेन निरक्षस्थानेभ्यः षष्टादन्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ९० अंशाः अक्षांशाः। तदन्तरदेशेषु त्रैराशिकेनानुपातात् अक्षांशा ज्ञेयाः। यदि ९० अंशैः १२५६ योजनानि तदा १अंशे किमिति। किञ्चिन्न्यून १४ योजनैः एकोऽक्षांशः। सौम्ययाम्ययोः सूर्यस्य भूवृत्तपञ्चदशांश एव निरक्षस्थानात् परमक्रान्त्यंशाः २४। तेन निरक्षस्थानात् १४ गुणिते २४ अंशे ३३६ एतद्योजनमितस्थानपर्य्यन्तं सूर्यस्य तयोर्दिशोरुपरिगमनम्। अवन्ती च लङ्कातः क्षितिषोड़शांशे ३०१४ योजनान्तरे स्थिता। तेन तत्र २२।१/२ अक्षांशाः।

ततः १।१/२ अंशान्तरिते २१ योजनान्तरितदेशपर्य्यन्तस्थितदेशोर्द्ध्वगः सूर्य उत्तरायणान्तगो गच्छति । ततः पूर्वस्यां पश्चाद्वा तत्समसूत्रपातस्थदेशेऽपि । राशिचक्रञ्च निरक्षदेशोपरि पश्चाद्गत्या भ्रमदपि देवासुराभ्यां सव्यापसव्यगतिमत्तया, निरक्षदेशे क्षितिलग्नमध्यतया च दृश्यते । राशिचक्रमध्यस्थानमेव विषुवस्थानं तच्च सुरासुराणां क्षितिजवृत्तलग्नतया दृश्यम् । तत्र भचक्रे मेषादिषट्कमुत्तरोच्चतं तुलादिषट्कं च दक्षिणनतमत उत्तरमेरुस्थदेवैः मेषादिषट्कमेव दृश्यते तुलादिषट्कं तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते । दक्षिणमेरुस्थदैत्येषु तुलादिषट्कमेव दृश्यते मेषादिषट्कं तु भूवृत्ताच्छादनात् न दृश्यते । अतो मेषादिषट्कस्थरविकाः षण्मासा देवानां दिनम्, सूर्यदर्शनयोग्यकालस्यैव दिनत्वात् तुलादिषट्कस्थरविकाः षण्मासाः रात्रिः, सूर्यादर्शनयोग्यकालस्यैव रात्रित्वात् । दैत्यानां तु तुलादिषट्कस्थरविकाः षण्मासाः दिनं, मेषादिषट्कस्थरविकाः षण्मासा रात्रिः । निरक्षदेशात् सौम्ययाम्ययोः ६६ अंशान्तरितदेशे तु द्वादशमासा एव दिनम् रात्रिर्नास्ति तद्वासिभिः सूर्यस्य सदा दर्शनात् । तथाहि भूमेरुपरियोरिय याम्यसौम्ययोरपि उभयत्र ६० अंशपर्य्यन्तदृष्टिप्रचारात् सौम्ययाम्ययोश्च २४ अंशपर्य्यन्तमेव रवेः परमक्रान्तिरुक्तत्वात् सौम्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थानाम् याम्ये २४ अंशपर्य्यन्तरवेः-स्थितावपि मिलित्वा ६० रवेः अंशान्तरालस्थितत्वात् दृष्टियोग्यता । एवं याम्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थानामपि सौम्ये २४ अंशपर्य्यन्तदेशोपरिगरवेर्दृष्टियोग्यता ६० अंशमध्यस्थत्वात् । सौम्ये निरक्षस्थानात् ६६।१/२० यत्रांशान्तरितदेशे धनुर्मकरराशी न दृश्येते । अतः धनुर्मकरस्थरविकौ द्वौ मासौ तत्र रात्रिः त्रिंशदहोरात्रं दिनम् । याम्ये तु तदंशस्थदेशे कर्कमिथुने न दृश्येते अतस्तत्र कर्कमिथुनस्थरविकौ द्वौ मासौ रात्रिः त्रिंशदहोरात्रं दिनम् । निरक्षात् सौम्ये ७०।१/२ अंशान्तरितदेशे वृश्चिकादिराशिचतुष्कं न दृश्यते । तत्र तत्स्थरविकाश्चत्वारोमासा रात्रिः । त्रिंशा अष्टौ मासा दिनम् । याम्ये तु निरक्षात् तथान्तरितदेशे वृषादिचतुष्कं न दृश्यते । अतस्तत्स्थरविकाश्चत्वारो मासा रात्रिः । त्रिंशा अष्टौ मासा दिनम् ।

सौम्ययाम्ययोरयनवृत्तयोः सम्पातस्थानं विषुवद्वयं तच्च निरक्षोपरिगतम् । अयनवृत्तञ्च क्रान्तिभारभ्य मिथुनान्तात् ६६।८कालेन प्राक् पश्चात् वा एवैकमंशमतीत्य चलतीति कदम्बप्रोक्ते ३६७पृ० दर्शितम् । अयनवृत्तचलनाच्च तत्सम्पातस्थानादिकमपि भिद्यते । इदानीञ्च पश्चात् २१ अंशचलनम् तेन मिथुनस्य नवमांशे उत्तरायणान्तकालः । धनुर्मीनयोर्नवमांशे च याम्यायनान्तकालः । तदनुसारेण तयोः सम्पातस्थानरूपविषुवस्थानद्वयमपि भिन्नम् । इदानीञ्च मीननवमांशे पूर्वविषुवस्थानं कन्यानवमांशे त्वपरविषुवस्थानम् । एवं विषुवायनमध्यगविष्णुपदादिस्थानमपि भिन्नम् । अयनञ्च द्विधा सौम्ययाम्यभेदात् । मीननवमांशात् कन्यानवमांशं यावत् सौम्यं, कन्यादशमांशात् मीननवमांशं यावच्च याम्यम् । एते एवायने देवासुरयोर्दिवारात्रिविभागदैनरात्रिमानज्ञानोपयोगि सूक्ष्मतया । धनुर्नवमांशात् मिथुननवमांशं यावत् सौम्यायनं मिथुननवमांशात् धनुर्नवमांशं यावत् याम्यायनन्तु सौम्ययाम्यदिगोरर्कस्य गयारम्भकालतया चूड़ादिषु यज्ञादौ वर्ज्यतया गोणं सौम्यायन एव चूड़ादेर्विधानात् याम्यायने तच्चिन्त्यं च तथात्वमिति सिद्धान्तस्थम् । इदानीं मीननवमांशरूपविषुवस्थाने च भूवृत्तान्निर्गतः सूर्यः क्रमेण मेषादीन् त्रीन् राशीन् ६० अंशान् मिथुननवमांशपर्य्यन्तमुत्तरोत्तरमारोहन् देवानां भूर्द्धिं सम्पादयति मिथुनदशमांशात् कन्यानवमांशान्तञ्चावरोहन् अपरार्द्धम् । एवं कन्यादशमांशात् धनुर्नवमांशान्तं यावत् सञ्चरन् दैत्यानामूर्द्धिं सम्पादयति धनुर्दशमांशात् मीननवमांशं यावत् सञ्चरंश्च उत्तरार्द्धमिति विवेकः ।

विषुवद्भागस्थितपितृणाञ्च चान्द्रमासेनाहोरात्रम् । तथाहि सूर्याचन्द्रमसोरेकराश्यंशावच्छेदेन स्थितिकालरूपामावस्या । सूर्यस्य चन्द्रोपरिगतया तदानीं तेषां मध्याह्नकालः अतएवामावस्यायां पितॄणां आह्निकविधानम् स्वस्वमध्याह्नस्यैव भोजनकालत्वात् । पौर्णमास्याञ्च चन्द्रामेद्यया सप्तमराशिस्थतया सूर्यस्य तदा चन्द्रार्धोवर्त्तमानतयाऽदृश्यत्वात् अर्द्धरात्रम् । पुराणादौ चन्द्रात् सूर्यस्याधःस्थत्वकीर्त्तनमपि पितॄणां दृष्ट्या पौर्णमास्यभिप्रायेण । तेन षड्दशघट्योरहोरात्रमध्यकालतया कृष्णाष्टम्यर्द्धसमये तेषां सूर्योदयः । शुक्लाष्टम्यर्द्धकाले चास्तमनमिति तद्दिनस्य चान्द्रमासरूपता ।

निरक्षदेशात् भूवृत्तस्य षड्दशभागपर्य्यन्तमेव सूर्यस्य सौम्ययाम्ययोः परमक्रान्तित्वात् । भूवृत्तषड्दशभागस्थ२३६ योजनान्तरालोत्तरदेशे तदपेक्षया सूर्यस्य दक्षत्वस्थे

क्षायाम्यमुत्तरम्, उत्तरस्थत्वे क्षायाम्यं दक्षिणम्। निरक्षात् याम्ये तथान्तराल २१६ विभागस्थदेशे तदभेदक्षया सूर्यस्य दक्षिणत्वे क्षायाम्यमुत्तरम् उत्तरत्वे क्षायाम्यं दक्षिणम्। ततोऽधिकयोजनान्तरिते तु देशे, सूर्यस्य सौम्ययाम्यस्थत्वेऽपि सदा क्षायाम्यं विभाजकमेरुसूत्रम्। तथा च सौम्ये तयाविधदेशे क्षायाम्यं सौम्यमेरुसूत्रं याम्ये तु याम्यमेरुसूत्रमिति भेदः। लङ्कापुरे यदा सूर्योदयः तदा यमकोट्यां मध्याह्नः, भारताधःस्थे सिद्धपुरेऽस्तकालः, रोमकेऽर्द्धरात्रम्। एवं सर्वत्र भूवृत्ते ऊर्ध्वाधःस्थितदेशयोरुदयास्तकालौ स्वस्वतिर्यक्पूर्वस्थितदेशे भूवृत्तपादान्तरिते मध्याह्नकालः, स्वस्वतिर्यक्पश्चात्तथास्थितदेशेऽर्द्धरात्रम्। तदन्तरालस्थदेशानान्तु त्रैराशिकेनोदयास्तकाला वेदितव्याः। इत्थं राशिचक्रस्यानिशभ्रमणात् तद्गतसूर्यस्यापि तद्दशात् भ्रमणेन देशभेदेनैवोदयास्तादिकालव्यवस्था।

निरक्षदेशात् उत्तरमेरुं गच्छतः क्रमेण उत्तरध्रुव उन्नतो दृश्यते, दक्षिणस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते। भचक्रमध्यं च क्रमेण नतं दृश्यते। सौम्यमेरुसन्निकृष्टदेशात् निरक्षं गच्छतश्च उत्तरध्रुवः क्रमेण नतः, भचक्रञ्च क्रमेणोन्नतं दृश्यते। एवं निरक्षात् दक्षिणमेरुं गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवः उन्नतः, भचक्रञ्च नतमुत्तरध्रुवस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते। ततो निरक्षाभिमुखं गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवो नतो भचक्रञ्चोन्नतं भवति। तथा प्रवहवायुगोलस्थपूर्वापरयिषुवद्वृत्तावःस्थनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिलग्नत्वभ्रान्तिः, तत्र च भचक्रस्य मस्तकोपरिभ्रमणं च दृश्यते। तेन मेर्वभिमुखं गच्छतः क्रमेण ध्रुव उन्नतः, भचक्रं च नीचमिति युक्तम्।

भचक्रस्येव तदधोऽधःस्थानां सप्तकक्षाणामपि तत्तुल्यांशकलाविकलाद्यात्मतयाऽङ्कने सप्तत्याः कक्षाया अंशादेर्बङ्कस्थलात्मकत्वम्, अल्पकक्षायां च अल्पस्थलात्मकत्वं, तेन महाकक्षायां स्थितस्य बङ्ककालेन भगणपूर्त्तिर्लघुकक्षास्थितस्य त्वल्पकालेन। अतोविधोः सर्वाधोलघुकक्षानिष्ठत्वेन मासेनैव भचक्रभ्रमणं, शनेस्तु सर्वोपरिमहाकक्षास्थितत्वात् ३० वर्षैर्भचक्रभ्रमणम्। एवमन्येषां तदन्तरालस्थितानां भचक्रभ्रमणकालविशेषः त्रैराशिकेन कल्पनीयः।

खकक्षादिमानयोजनानि अधोऽधःस्थसप्तकक्षामानयोजनानि च सू०सि० उक्तानि तासां भूमध्यस्थ चक्र।

खकक्षायाः १८७१२०८०८६४०००००

नक्षत्रकक्षायाः २५६८८६०००० उ०। ४१२६२६५८

ग्रहकक्षायाः १२७६६८२५५ उ०। २०३१६०७१

अदृश्यराशुकक्षायाः ८०५७२८६४

गुरुकक्षायाः ५१२७५७६४ उ०। ८१७६५२८

अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चकक्षायाः ३८३२८४८४

कुजकक्षायाः ८१४६६०६ उ०। १२६६६१६

बुधशुक्रसूर्यकक्षाणाम् ४२३१५०० उ०। ६०३८६३७७

अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चकक्षायाः २६६४६७७ उ०। ४८४०८८

अदृश्यबुधशीघ्रोच्चकक्षायाः १०४२२०६ उ०। १६६०२२

चन्द्रकक्षायाः ३२४००० उ०। ५१५६६

भूवृत्तपरिधेः ५०२६ स्थूलम् ४६६७ सूक्ष्मम्

अगस्त्यादीनां भचक्रस्थितिस्थानांशविक्षेपास्तु सू०सि० उक्ता यथा।

अगस्त्यः मिथुनान्ते भचक्रस्य ६० अंशे स्थितः। मिथुनान्तक्रान्तिदृक्तात् याम्ये ८० अंशास्तस्य विक्षेपः।

मृगव्याधः मिथुनविंशांशे भचक्रस्य ८० अंशे स्थितः तदीयक्रान्तिदृक्तात् ४० अंशास्तस्य याम्ये विक्षेपः।

वह्निनक्षत्रं वृषराशिद्वाविंशभागे भचक्रस्य ५२ अंशे स्थितम्। तस्याष्टावंशाः स्वक्रान्तिस्थानात् उत्तरे विक्षेपः।

मृगहृदयम् वृष २२ भागे भचक्रस्य ५२ भागे स्थितं स्वक्रान्तिदृक्तात् सौम्येऽस्य ३० अंशाः विक्षेपः।

एतच्च मिथुनान्तेऽयनांशकाले, अयनांशचलने तु अन्यत विक्षेपः।

रोहिणीशकटम् वृषराशिसप्तदशांशे भचक्रस्य ४७ अंशे स्थितं स्वक्रान्तिस्थानात् अंशद्वये याम्येऽस्य विक्षेपः।

मृगनामनक्षत्रम् वृषसप्तविंशांशे भचक्रस्य ५७ अंशे स्थितम् स्वक्रान्तिस्थानात् सौम्ये २८ अंशा अस्य विक्षेपः।

अपांवत्सनक्षत्रं चित्रातुल्यध्रुवके स्थित चित्राविक्षेपात् अंशद्वयात् ५ अंशाः सौम्ये अस्य विक्षेपः।

आपमंडनक्षत्रं चित्रायामेव स्थितं अपांवत्सात् ६अंशानरेऽस्य सौम्ये विक्षेपः।

सप्तर्षयस्तु उत्तरस्थाः स्थिताः विक्षेपभेदस्तु सौरागमे नोक्तः तेषां शतवर्षैरेकैकर्क्षभोगः दृ०सं० उक्तः कृष्णशब्दे १४५। पृ० विवृतिः।

अश्विन्यादीनां योगतारादिकमस्मेधाशब्दे ४६७५० उक्तम् ध्रुवकविक्षेपास्तु २४५२ पृ० उक्ताः।

वीथिविवृतिः दृक्तुल्यसंहितायां यथा

अश्विनीभरणीकृत्तिकाः

नागवीथिः रोहिणीकृगशीर्षार्द्राः

गजवीथिः

ऐरावतवीथिः	पुनर्व्वसुपुष्याश्लेषाः
वृषभवीथिः	मघादित्रयम्
गोवीथिः	हस्तादित्रयम्
जरद्गववीथिः	विशाखादित्रयम्
मृगवीथिः	मूलादित्रयम्
अजवीथिः	श्रवणादित्रयम्
दहनवीथिः	पूर्वभाद्रपदादित्रयम्

सूर्यादिग्रहाणां ४३२०००० वर्षात्मकयुगे राशिचक्र भ्रमणसंख्या स्फु०सि० उक्ता यथा

रवेः	४३२००००	पूर्वगत्या
बुधस्य	४३२००००	तथा
शुक्रस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यभौमशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यगुरुशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यशनिशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
चन्द्रस्य	५७७५३३३६	तथा
भौमस्य	२५६८३२	तथा
अदृश्यबुधशीघ्रोच्चस्य	१७९३७०६०	तथा
गुरोः	३६४३२०	तथा
अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चस्य	७०२२३७६	तथा
शनेः	१४६५६८	तथा
अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चस्य	४८८२०२	तथा
अदृश्यराहोः (पातस्य)	२३१२३८	पश्चाद्गत्या

एत एव सहस्रघ्निताः कल्पे सूर्यादिभगणाः। तत्र सि०शि०सूक्ष्मतया विशेष उक्तः स च २४२९पृ०दर्शितः।

कल्पे सूर्यमन्दोच्चादिभगणसंख्या

	सू०सि० मते	सि०शि० मते
प्राग्गतेः सूर्यमन्दोच्चस्य	२८७	४९०
तथा कुजमन्दोच्चस्य	२०४	२९२
तथा बुधमन्दोच्चस्य	३७८	३२२
तथा जीवमन्दोच्चस्य	९००	८५५
तथा शुक्रमन्दोच्चस्य	५३५	६५३
तथा शनिमन्दोच्चस्य	२९	३१
पश्चाद्गतेः कुजपातस्य	१४	२६७
तथा बुधपातस्य	४८८	५२१
तथा जीवपातस्य	१७४	६३
तथा शुक्रपातस्य	९०३	८९३
तथा शनिपातस्य	६१२	५८४

कल्पादौ पातं विहाय सर्वे ग्रहाः मीनान्ते मेषादौ प्राग्गत्या स्थिताः

पातस्तु विलोमगत्या तुलादौ स्थित इति भेदः। तदुत्तरकालेतु स्वस्वगत्यनुसारेण राशिकलादौ स्थितिः प्राग्गत्या पश्चाद्गत्या वा बोध्या॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदादिसनिवारे कल्पारम्भः इदानीन्तु श्वेतवराहकल्पः। तत्र च वर्त्तमानकालपर्य्यन्ताहर्गणानयनम् अहर्गणशब्दे ५७७ पृ० दर्शितरीत्या ज्ञेयम्। अस्य कल्पेऽस्य शुक्रवारे प्रवृत्तिः।

महायुगे नाक्षत्रादिदिनसंख्या स्फु०सि० उक्ता

नाक्षत्रदिनसंख्या	१५८२२३७८२८
सावनदिनसंख्या	१५७१९१५७८२८
चान्द्रदिनरूपतिथिसंख्या	१६०२०००८०

सूर्यादिबिम्बमानयोजनानि सि०शि० उक्तानि

रवेर्बिम्बव्यासयोजनानि	६५२२
चन्द्रमण्डलव्यासयोजनानि	४८०
भूमण्डलव्यासयोजनानि स्थूलानि	१६००स्फु०सि० उक्तानि
	१५८१ सूक्ष्माणि सि०शि० उक्तानि। योजने करसानाङ्गुलस्य षट्सप्ताद्यवमितत्वभेदेन योजनसंख्याभेदः।

अन्येषां ग्रहाणां बिम्बमानं सौरागमे नोक्तम्।

कल्पादौ ग्रहाणां ध्रुवकाः २४३२ पृष्ठे उक्ता ग्रहाणां सावनदिने मध्यगतिमानं तत्रैव पृष्ठे उक्तं, मेषादौ सूर्यस्य सावनमानेन भोगकालः ४२३४,३५ पृ० दर्शितः

दृग्गुर्व्वचरोद्गारणकालः प्राणः असुरिति चोच्यते ६ षड्भिः प्राणैः पलं विनाडी च, षष्ट्या पलैः नाडी-दण्ड इति चोच्यते षष्ट्या दण्डैर्नाक्षत्रमहोरात्रम्। भचक्रस्य तावता कालेन भूदृत्तभ्रमणात् तस्य नाक्षत्रत्वम्। सावनदिनं सूर्योदयाद्द्वितीयसूर्य्योदयपर्य्यन्तकालरूपम् तच्च नाक्षत्रदिनात् सूर्य्यस्य स्वाक्रान्ततत्तद्राश्यादि भोगकालाधिकम्। सावनदिनमपि नाक्षत्रदिनवत् स्वपरिमाणानुसारिषष्टिदण्डात्मकमिति भेदः।

नक्षत्रचक्रस्य षष्ट्या दण्डैर्भूदृत्तभ्रमणेऽपि तस्य द्वादशराश्यात्मकतया षष्टिदण्डमध्ये द्वादशराशीनामुदयः। राश्युदयश्च स्वस्वदृष्टिगोचरकुजवृत्ते पूर्वस्यां प्राथमिकदृष्टिगोचरयोग्यस्थानसम्बन्धः। राशीनां मध्ये यस्य यत्किञ्चित्कलाद्युदयः तस्योदय इति व्यवह्रियते। राशिचक्रस्य तिर्य्यक्स्थितत्वया देशभेदेन दृष्टियोग्यकालतारतम्येन कालभेदेनैव मेषादीनामुदयासवः न तु समकालेन। तत्र निरक्षदेशेषु मेषादीनामुदयासवः स्फु०सि० उक्ता यथा

क्रमः	पलानि	दण्डादि ।
मेषस्य १६७०	२७८।२/६,	४।२८।२/६
वृषस्य १७६२	२६८।५।६	४।५८।५/६
मिथुनस्य १६२७	२२२।५/६	५।२२।५/६
कर्कस्य १६२७	२२२।५/६	५।२२।५/६
सिंहस्य १७६२	२६८।५/६,	४।५८।५/६
कन्यायाः १६७०	२७८।२/६,	४।२८।२/६
तुलायाः १६७०	२७८।२/६	४।२८।२/६
वृश्चिकस्य १७६२	२६८।५/६	४।५८।५/६
धनुषः १६२७	२२२।५/६	५।२२।५/६
मकरस्य १६२७	२२२।५/६	५।२२।५/६
कुम्भस्य १७६२	२६८।५/६,	४।५८।५/६
मीनस्य १६७०	२७८।२/६	४।२८।५/६,

मेषादीनासुदयकालभेदे कारणम् २४२६ पृ० दर्शितम्
अन्यदेशेषु चरखण्डयोगेन लग्नमानभेद उन्नेयः ।
चरस्थानञ्च द्विविधं सौम्ययाम्यं पूर्वापरञ्च ।
तत्र लङ्कातोमेरुपर्य्यन्तदेशः सौम्ययाम्यं चरस्थानं मध्यरेखातः समसूत्रपातस्थपूर्वापरदेशः पूर्वापरचरस्थानम् ।
चरखण्डानयनञ्च २४२६ पृ० दर्शितम् ।

देशभेदेन सूर्य्योदयादिव्यवस्था सि०शि० उक्ता लङ्कामारभ्य उत्तरमेक नीयमाना रेखा अवन्तीकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखा। मध्यरेखायां यदा सूर्य्योदयः तत्पूर्वदेशे ततः पूर्वमेव तदुदयः । ततः पश्चिमे भागे तु पश्चात् । तत्र यदि ६° घटीभिः भूदृत्तयोजनानि लभ्यन्ते तदा रेखास्थपुरान्तरालयोजनानि किमया घट्या इत्यनुपातेनोदयकालज्ञानम् ।
सौम्ययाने देवभागस्थदेशे दिवसो महान् तदुपरि सूर्य्यस्य गतत्वात्, रात्रिस्तु स्वल्पा। याम्ययाने देवभागे दिनं स्वल्पं रात्रिमेव्हती । निरक्षे तु सर्वदैव अहोरात्रं समानम् पूर्वप्रदर्शितप्रमाणकोदयकालकानां मेषादीनां मध्ये यंकञ्चिदारभ्य दिनारम्भे त्रिंशद्घटिकामानत्वसिद्धेः । तत्र मेषादौ देवभागस्थतया सूर्य्यक्षासन्नत्वात् तत्रयदेशे शीघ्रप्रधानता । तुलादौ तु दैत्यभागस्थत्वात् सूर्य्यस्य विप्रकृष्टतया देवभागे शिथिरप्रधानता । दैत्यभागे तु वैपरीत्येन शिथिरग्रीष्मते । द्वादशराशिषु मध्ये द्वयोः सौम्ययाम्ययनसंक्रान्ती द्वयोर्विषुवसंक्रान्ती षट्तु विष्णुपदाः संक्रान्तयः । तथाहि विषुवायनयोर्मध्ये द्वे विष्णुपद्याख्ये संक्रान्ती । तेन मेषारम्भे पूर्वविषुवसंक्रान्तिः । वृषे विष्णुपदीसंक्रान्तिः मिथुनेऽपि विष्णुपदी संक्रान्तिः तयोरंशविशेषे च षडशीतिमुखं नेनेयं संक्रान्तिः षडशीतिमुखेऽतीते जायमानत्वात् षडशीतिरिति च भण्यते । मिथुनान्ते कर्कादौ याम्यायनसंक्रान्तिः सूर्य्यस्य दक्षिणगतेरारम्भात् तस्य दक्षिणायनत्वं तच्च चूडादिषु वर्ज्यतया गौणम् । सिंहे विष्णुपदी । कन्यारम्भे विष्णुपदी पाश्चात् षडशीतिरिति च कथ्यते । कन्यान्ते तुलादौ अपरविषुवसंक्रान्तिः तुलान्ते वृश्चिकादौ विष्णुपदी, धनुरादौ विष्णुपदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च । धनुरन्ते सौम्यायनसंक्रान्तिः सूर्य्यस्योत्तरगत्वारम्भात् । तच्च चूडादौ विहितत्वेन गौणम् । मकरान्ते कुम्भादौ विष्णुपदी, कुम्भान्ते मीनादौ विष्णुपदी षडशीतिरिति च कथ्यते । षडशीतिमुखत्वञ्च षडशीत्यंशमितान्तरकालस्थित्या । तथाहि तुलादितः षडशीतितमोऽंशः धनुषः षड्विंशोऽंशः तत्र प्रथमं तन्मुखम् तत आरभ्य मीनद्वाविंशेऽंशे द्वितीयं, ततोमिथुनस्याष्टादशांशे तृतीयं कन्यायाश्चतुर्दशांशे चतुर्थमिति भेदः । ऊर्ध्वराचरद्वयात्मकराशिषु षडशीतिमुखस्थत्वात् तिस्रः षडशीतयः। सुरासुराणां दिनरात्रिविभागकारि अयनन्तु मेषादिमारभ्य कन्यान्तं यावत् सौम्यायनं तुलादिमीनान्तं च याम्यायनमिति भेदः । संक्रान्तिश्च द्विविधा स्थिरा चला च विहितरयनसंक्रान्तिशब्दे ३३६ पृ० दृश्या । अयनचलनवत् विषुवद्विष्णुपद्यादीनां चलनात् कालभेदेन राशिविशेषाद्यंशभेदेनैव तत्तत्संक्रान्तिर्भवति ।
इदानीञ्च मीनस्य पश्चात् एकविंशांशे अर्थात् तच्चरमांशे विषुवारम्भः मिथुननवमांशे च अयनारम्भः । इत्येवं सर्वसंक्रान्तीनां तत्तद्देशभेदे चलसंक्रान्तिरित्युन्नेयम् ।
राशिचक्रस्य तत्स्थाश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणाञ्च एकस्यां रात्रौ दृष्टियोग्यता । तथाहि सूर्य्यस्य यस्मिन् राशौ यद्देशादौ उदयः, ततः सप्तमे राशौ तथाविधांशादावस्तमनम् । तेन सूर्य्याक्रान्तांशाप्रेक्षया १८० भचक्रांशाः क्रमेण दिवसे उदिता अपि सूर्य्यकिरणाच्छन्नतया दिवसे न दृष्टियोग्या अस्तमिते तु सूर्य्ये रात्रारम्भाच्छशो ते सर्वे पूर्वकुजदृत्तात् पश्चिमकुजदृत्तमध्ये नतोन्नततया दृश्यन्ते । यथा यदा मेषस्य प्रथमांशे सूर्य्योदयात् दिनारम्भः ततः पूर्वस्था मेषावशिष्टांशाः, वृषादिराशिपञ्चकं १५ अंशात्मकं तुलायाः प्रथमांशाद्यर्द्धं च क्रमेण दिने उन्न-

च्छति। ततः रात्रारम्भे तुलायाः प्रथमांशद्वितीयार्द्धं, ततो धनुरादि पञ्चकम् १५०अंशात्मकं, मेषस्याद्यांशश्च क्रमेण रात्रौ उन्नच्छति। अत एकस्यां रात्रौ सर्वराशिचक्रांशदर्शनम्। दृश्यांस्तु विशेषः पूर्वकुजदृक्तात् स्वमस्तकोपरिस्थाकाशभागरूपं खस्वस्तिकं यावत् ९० अंशात्मकं राशित्रयं मध्याह्नकालमध्ये क्रमेणोन्नतं भवति अपराह्णे तु तदेव ९०अंशात्मकं राशित्रयं खस्वस्तिकात् पश्चिमकुजदृक्तांभिमुखं सत् नतं भवति। उन्नतांशानां मध्ये यस्य यस्य स्वापेक्षया पूर्वस्यैकनवतितमांशस्योदयः तस्य तस्य नतांशानाञ्च मध्ये यस्य स्वापेक्षया १८१ पूर्वस्यैकाशीत्युत्तरशततमांशस्योदयः तस्य तस्य पश्चिमकुजदृक्तेनाच्छादनादस्तत्वम् भवति। राशिचक्रवत् तत्स्थानि अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि तत्स्था भौमादिग्रहाश्च एकरात्रौ दर्शनयोग्या भवन्ति। अस्तंगतास्तु सूर्येण सह दिन एव उदिता अपि सूर्यकिरणाविभूततेजस्कत्वात् न दृश्यन्ते। कालशब्दे १९९१पृ०दर्शितास्तांशमध्यवर्तिनस्तु सूर्यसन्निकर्षविशेषेण चन्द्रकिरणतया दृश्या अपि न सम्यक् दृश्यन्ते। चन्द्रस्य दर्शने त्वयं विशेषः चन्द्रोहि जलमयः तस्य स्वतोदीप्तिर्नास्ति तस्य दूरस्थितजलमयस्य दृश्ययोग्यत्वात्। सूर्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्त्या दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्यावःस्थितत्वेऽपि एकराशेरंशावस्थितिकालरूपामावास्यान्तकालात् क्रमेण सूर्यात् पूर्वगतस्य तिर्यग्रूपेण स्थितत्वात् तत्प्रवेशः। तत्रापि ४८० योजनात्मक चन्द्रबिम्बस्य गोलाकृतितया सूर्याभिमुखार्द्ध एव सूर्यकरप्रवेशः नेतरार्द्धे। तथा च पूर्णिमान्तसमय एव तयोः सम्यक्तिर्यग्रूपेण स्थितत्वात्तदानीमेव चन्द्रबिम्बार्द्धे २४० योजनात्मके तत्करसंपूर्णप्रवेशः। पूर्णिमान्तकालश्च सूर्याक्रान्तराशग्रादितः भचक्रस्य १८० अंशस्थे चन्द्रे भवति। स च पञ्चदशतिथिभिर्भवति तथा च यदि १५ दिनैः १८० अंशगत्या करप्रवेशपूर्त्तिकालः तदा एकेन दिनेन कइत्यनुपातेन फलम्१२ अंशाः।यदि १८०अंशगत्या २४०योजनात्मकपूरणं तदा त्रयोदशांशगत्या किमित्यनुपातेन फलं १६योजनात्मकं चन्द्रबिम्बार्द्धस्य पञ्चदशांशरूपकलापूरणं लभ्यते ततश्च चन्द्रबिम्बार्द्धस्य पूर्वगतौ पञ्चदशांशात्मक १६योजनरूपायाः कलायाः पश्चिमस्य सूर्यापेक्षया तिर्यक्स्थित्या सूर्यकिरणप्रवेशानुकूलतया तत्क्रियात्व मारोप्यते। पञ्चदशकलात्मकचन्द्रमण्डलस्य तु शुक्लप्रतिपद्यपि सूर्याक्रान्तांशादितो विभागानुकूलक्रियारूपनिःसरणस्य सत्त्वात् न केवलैकादिमात्रकलाक्रिया, तथाङ्गीकारे च केवलायास्तस्या बिम्बं विहाय गत्यसम्भवात् न तच्चिःसरणं सम्भवति न वा दृश्यते। दृश्यते च द्वितीयादौ सूर्याक्रान्तांशादिभ्योऽतिदूरतया चन्द्रबिम्बस्य स्थितिः। किञ्च प्रथमादि दिने प्रथमादिकलामात्रस्य पूर्वतोनिःसरणस्वीकारे चन्द्रबिम्बस्य पूर्वादिकलानामेव दृश्यतापत्तिः। न च तथा दृश्यते प्रत्युत पश्चिमस्थकलानामेव क्रमशः दृष्टिर्जायते। अतः सूर्यकिरणप्रवेशयोग्यत्वसम्पादिका तिर्यक्स्थित्यनुकूलैव प्रथमादिकलाक्रियेति वस्तुस्थितिः। तत्राभावस्यान्यत्रगे सूर्याक्रान्तराशग्रांशादिसाम्येन तदधःस्थचन्द्रस्य सर्वथाऽदर्शनम् सूर्येण सह दिन एव तस्योदयात्। ततः शुक्लप्रतिपदि द्वादशांशान्तरितत्वेन तस्य सूर्यात् पूर्वगत्या १६ योजनात्मकचन्द्रबिम्बार्द्धकलायाः तिर्यक्स्थितत्वेऽपि कालशब्दे १९९० पृ० दर्शितास्तांशमध्यवर्त्तित्वात् अस्तांशमध्यवर्त्ति भौमादीनामिव न दृष्टिः। एवं कृष्णचतुर्दश्यामपि द्वादशांशान्तरित्वेन पश्चात्तिर्यक्स्थित्यापि न दृष्टियोग्यता। शुक्लद्वितीयायान्तु सूर्याक्रान्तराशग्रांशात् दिनद्वयेन २४ अंशान्तरितत्वेन पूर्वापेक्षया सूर्यादधिकतिर्यक्स्थित्या २४ योजनात्मकस्य चन्द्रबिम्बार्द्धपञ्चदशांशरूपकलाद्वयस्य सूर्यकिरणप्रवेशात् दृष्टियोग्यता। एवं तृतीयादिष्वपि क्रमेण सूर्यकिरणप्रवेशाधिक्यात् अंशविशेषे दीप्तिपरिदृष्टिः। शुक्ले पञ्चे सूर्याक्रान्तराशितः द्वित्रादिराशग्रान्तरितत्वेन स्थितस्य दिवोदितस्यापि चन्द्रबिम्बस्य सूर्यकिरणविशेषप्रवेशेऽपि सौरालोकेनाविभूतत्वात् भूम्नतयैव दृष्टियोग्यता। पूर्णिमायान्तु चन्द्रस्य सूर्याक्रान्तराशितः १८० भचक्रांशगत्या परमतिर्यक्स्थित्या सर्वकलासु २४० योजनात्मिकासु सूर्यकिरणप्रवेशः। कृष्णप्रतिपदि तु द्वादशांशान्तरितत्वेन सूर्यात् पश्चात् स्थित्या तिर्यग्गतत्वतया १५ योजनरूपप्रथमकलायां न सूर्यकरप्रवेश इत्यतस्तस्य न दर्शनम् तत्र सूर्यकरप्रवेशनानुकूलतिर्यग्गतिभेद एव कृष्णपक्षीयकलाक्रियेति भेदः। अधिकमिन्दुशब्दे ९२० पृ० उक्तम्।

तिथिकरणयोगनक्षत्रवारेशादिस्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे दृश्यमिति दिक्।

खगगड पु० खे आकाशे गलति गल—अच् षृषो० लस्य डः। (खागडा) ख्याते तृणभेदे रत्नमा०। [चूर्णकुन्तले हेमच०।

खङ्कर पु०खन्यते खन—किप् कीर्य्यते क—अप् कर्मधा०।

खच पूतौ उत्पत्तौ च अतिक्रान्तोत्पत्तौ सि॰कौ॰ क्रया॰ प॰अक॰सेट्। अचज्जाति अखचीत्-अखाचीत्। मध्यत्यासात् "खचदृक्तावलीढम्" कथास॰।

खच बन्धने खट॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। खचयति-ते अचखचत् त। "अकृत्रनीडखचितं बिम्बज्जटामण्डलम्" शक॰ "रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः" मेघदू॰ खट्+सह बन्धने। "अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" रघुः। "उत्खचिता सह ग्रथिता" मल्लिना०।

खचमस पु॰ खे आकाशे चमसतेऽसौ चम-ऊसच्। चन्द्रे त्रिका॰ "एष सोमोराजा देवानामन्नं देवा एनं भक्षयन्तीति" श्रुतेः स्वर्गपार्थिभिक्षास्वादनात्तस्य तथात्वम्।

खचर पु॰ खे आकाशे चरति चर-ट। १मेघे शब्दच॰। २वायौ ३सूर्य्ये च। ४राक्षसे पु॰स्त्री मेदि॰स्त्रियां ङीष्। "खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः खचरस्य पिता न हनः खचरः। खचरस्य सुतेन हृतः खचरः खचरी परिरोदिति हा खचर!" इति शब्दकल्पद्रुमे शोषपत्नीवियतवा लिखितं तत्तु घटोत्कचबधपर्वण्येव सम्भवदपि तत्र न दृश्यते। तस्य श्लोकस्यायमर्थः खचरस्य वायोः सुतस्य भीमस्य सुतः पुत्रः खचरः घटोत्कचः। खचरस्य राक्षसस्य तस्य पिता भीमः न खचरः राक्षसः। खचरः घटोत्कचः खचरस्य सूर्य्यस्य सुतेन कर्णेन हृतः। खचरी हिडम्बा तन्माता राक्षसी हा खचरेत्युक्ता रोदितीति। ५आकाशगामिमात्रे देवयोनिशरभादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीष्। "ग्रहमोदिकृपतिर्भूमिराकाशं खचरामराः"। संकल्पादौ पाठमन्त्रः। अत्र खचरशब्देन यक्षा उच्यन्ते अमरपवनयोः पृथङ्निर्देशात्। "खचरनगरकल्पं लासयन् पाण्डवानाम्" भा॰द्रो॰७अ०। "पुरं सुरसखीवस्य खचरं सुमहाप्रभम्" भा॰व॰ १७२ अ०। खपुरशब्दे विवृतिः। "जितकाशिनश्च खचराश्चरिताश्च महारथाः" भा॰व॰२४२ अ०। खचरा गन्धर्वाः॥ ह॰सं॰ १४ अ॰ कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्ते हेदेशभेदे पु॰ब॰व॰। "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "हेमतालराजन्यखचरगण्याश्च" "खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा। अन्ते-ऽथ वा हास्यरसे भवेदेष दयाक्षरः" संगीतदा॰ उक्ते ७गीतभेदे पु॰।

खचारिन् त्रि॰ खे आकाशे चरति-चर-णिनि। १आकाशगामिनि पक्षिसूर्य्यादौ स्त्रियां ङीप्। २कार्त्तिकेये पु॰ "खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः" भा॰व॰१३अ

खचित त्रि॰ खच-क्त। १संयुक्ते त्रिका॰ २व्याप्ते शब्दच॰। ३कुरिते जटाध॰। [खचि कृखः खजयति।

खज मन्थे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। खजति अखा(खी)जीत् घटा॰

खज पङ्गुतायां भ्वा॰ इदित् पर॰ अक॰ सेट्। खञ्जति अखञ्जीत्। खञ्जः। पङ्गुता चेहैकपादविकलता।

खज पु॰ खजति मथ्नाति खज-अच्! १मन्थानदण्डे। "पयस्यर्चितं सर्पिर्यद्दधिर्मथ्यते खजैः। शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसंकल्पजैः खजैः" भा॰शा॰ २१४ अ०। "दग्नः सौम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा स अर्चिः सहुदीषति तत्सर्पिर्भवति" छा॰उ॰। "वायुसहितेन खजेन मथ्यमानस्य दग्नः" भा॰शा॰। "खजोमन्थानः तेन मथ्यमानस्य दग्नः" आन॰ (हाता) २दर्व्याम् भरतः ३युद्धे च तत्र शस्त्रोर्मर्दनात् तथात्वं "अवर्षि युध्म खजकृत् पुरन्दर!" ऋ॰८।१।७, "खजकृत् युद्धकर्त्तः!" भा॰ स्वार्थे क। खजक। मन्थानदण्डे हेम॰। [व्यवहृद॰।

खजप न॰ खज्यते मथ्यते खज-कर्मणि कपन्। घृते उ-

खजल न॰ खे आकाशे सञ्चितं, खात् पतितं वा जलं शाक॰ त॰। १नीहारे त्रिका॰ २आकाशपतिते जले च "विर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीटशूताश्च। तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्वम्" राजवल्लभः।

खजा स्त्री खज-घटा॰ भावे अ। १मन्थने (मओता) २मारणे हेम॰। कर्त्तरि अच् टाप्। चमसाकारे २पाकसाधनद्रव्ये मेदि॰। "खजाञ्च दर्वीञ्च करेण धारयन्" भा॰ वि॰ ७अ०।

खजाक पुंस्त्री खज-आकन्। १पक्षिणि उज्ज्वलद॰ खजा-स्वार्थे क। २चमसाकारे पाकसाधने द्रव्ये स्त्री अमरः।

खजिका स्त्री खजैव स्वार्थे क वा कत इत्त्वम्। खजायां चमसाकारे पाकसाधनभेदे शब्दच॰।

खजित् पु॰ खेन शून्यभावनया जयति संसारं जि-क्विप्। बुद्धभेदे सहि "सर्वं शून्यं शून्यमिति" भावनया जगतां-स्थिरत्वनिराकरणेन संसारं जयतीति" तस्य तथात्वं बुद्ध-[राजनि०।

शब्दे विवृतिः।

खज्योतिस पु॰ खे आकाशे ज्योतिरस्य। खद्योते कीटभेदे

खञ्ज त्रि॰ खञ्ज गतिवैकल्ये अच्। (खोंड़ा) एकपाद-विकले। तस्य लक्षणादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा "वायुः कट्यामितः सक्थ्नः कण्डराभाजिमेषु यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्बधात्। सक्थ्नः कट्यादि-

गुल्फसन्, करण्डरां कक्षान्नायुम् आक्षिपेत् गमनादौ कम्पयेत् । वधात् गमनादिक्रियाघातात्" । तथाच एकपादविकलत्वे खञ्जः द्विपादविकलत्वे पङ्गुरिति भेदः । तस्यैव भेदः कलापखञ्जः तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा "कम्पते गमनारम्भे खञ्जवच्च चलच्चरते । कलापखञ्जनं विद्यान्नुक्तसन्धिप्रबन्धनम् । गमनारम्भे कम्पते । एतच्च खञ्जादयमेव भेदः कलापखञ्ज इति शास्त्रे रूढा संज्ञा न तु यौगिकी" । तस्य कर्मविशेषविषयाकत्वम् यातातपेनोक्तं यथा "हर्षे निहते खञ्जः पङ्गलेतु विषादकः" । विषादकः पादद्वयगतिशून्यः पङ्गुरित्यर्थः । "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि वदन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्" मनुः तस्य दैवपैत्रकर्मकरणकालेऽप्रसार्थतामाह" मनुः "खञ्जो वा यदि काणोदातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यप नयेत्ततः" जन्मतः खञ्जत्वे सुश्रुतेन कारणमुक्तं यथा "दौहृदविमाननाच्चकुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति" । स्वार्थे क खञ्जक वा । खञ्जस्य तत्वार्थे ष्ठेम० । अस्य कडारादिपाठात् वा पूर्वनिपातः खञ्जत्वाच्छः कलापखञ्जच इत्यादि ।

खञ्जकारि पु० खञ्जकस्यारिः (खेंसारि) धान्यभेदे राजनि०, ततसेवनात् खञ्जत्वं नश्यतीति तस्य तथात्वम् ।

खञ्जखेट पुंस्त्री० खञ्जः इव खेटति खिट-गतौ अच् । खञ्जन विहगे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खञ्जखेल पुंस्त्री० खञ्जः इव खेलति खेल-अच् । खञ्जनखगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खञ्जन न० खञ्ज-भावे ल्युट् । १विकलगतौ मेदि० कर्त्तरि ल्यु । २खनायस्थाते पक्षिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । तत्वार्थे । तस्य दर्शने शुभाशुभफलादयुक्तं बृ०सं० ४५ अ० यथा "खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे । प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि । स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः । आ कण्ठसुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् । कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः सरिक्तकद्रुकः । पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः । अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु । करितुरगभुजगमूर्द्धनि प्रासादोद्यानहर्म्येषु । गोगोष्ठसत्सभागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसभीपे । हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामरादेषु । क्षेमसभीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपनिग्रेषु । दधिपात्रमान्दकूटेषु च स्थित्वं खञ्जनः कुरुते । पक्षे स्वाहृद्वाग्निर्गोरससम्पन्न गोमयोपगते । शाद्वलगे वस्त्राग्निः शकटस्थे देशविभ्रंशः । शटहपटलेऽर्घभ्रंशो वप्रे वन्योऽशुचौ भवति रोगः । पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियमङ्गममावहत्यागु । सक्थिपोष्ट्रगर्दभास्थिग्रहणगटकोणशर्करादिस्थः । प्राकारभग्नकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः । पत्नौ घुण्डन्न शुभः शुभः पिबत् वारि निश्चगामंस्थः । सूर्योदयेऽस्तो भस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये । नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् । पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति । तस्मिन्निधिर्धरति मैथुनसेति यस्मिन् यस्मिंस्तु छर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः । अङ्गारमत्युपदिशन्ति पुरीषमेऽस्य तत्कौतुकापनयनाय खनेच्छरिलीम् । स्तनविकलविभिन्नरोगितः स्वतनुसमानफलप्रदः खगः । धनकृदभिनिलीयमानको वियति च बन्धुसमागमप्रदः । नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे खगमवलोक्य सहीतले विदध्यात् । सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्चं शुभमभिनन्दितमेवमेति दृष्टिम् । अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं द्विजगुरुसाधुसुरार्चने रतः । न नृपतिरशुभं समाप्नुयान्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् । आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिनशेषे । दिक्स्थानसूर्यसिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्" तिथ्यत० । "कृत्वा नीराजनं राजा बलहृद्वैर्यधावलम् । शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसद्भिधौ । (तच्चतिमन्त्रः)"नीलग्रीव ! शुभग्रीव ! सर्वकामफलप्रद ! । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट ! नमोऽस्तु ते" । वसन्तराजे"दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनौ सुदेशे सुचेष्टितं खञ्जनकोविदध्यात्" इत्युपक्रम्य "त्वं योगयुक्तोसुनिपुत्रकस्त्वमदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन। सं दृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां त्वं खञ्जनाख्यर्क्षभयो नमस्ते" । एतद्वचनात् यदा शिरसि शिखोद्गमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तर शिखाविगमात् पुनर्दृश्यते । दर्शनफलम् "अश्वेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु । राज्यप्रदः कृशलदः शुचिशाद्वलेषु । स्थास्थिकेशनखलोमसुषेषु दृष्टोदुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः" । वर्षफलम् "वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे भृताग्ने भयं, यास्येत्वग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः ससुद्गालये । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने" ।

"अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम्" नैष० "युगनक्षने खञ्जनगञ्जनाक्षि ! शिरोमणीयं यदि याति यातु" "एकोहि खञ्जनवरोनलिनीदलस्थः" इति च उज्ज्वटः। ततः शिवादि० अण्यादौ अण्। खाञ्जन तदपत्यादौ

खञ्जनारात न० खञ्जनस्यैव गोत्यं रतम्। यतीनां गोत्ये मैथुने क्षीरा०।

खञ्जना स्त्री खञ्जन इवाचरति खञ्जन+क्विप्+क+टाप्। खञ्जनाकारायां पक्षिणाम् सर्वस्याम् मेदि०।

खञ्जनाकृति पुंस्त्री खञ्जनस्येवाकृतिरस्य। खञ्जनाकारे पक्षिभेदे शब्दच०। ङीप्० २खञ्जनस्याकारे स्त्री।

खञ्जनासन न० खञ्जनासनमावक्ष्ये यत्कृत्वा सुस्थिरोभवेत्। पृष्ठे पादद्वयं कृत्वा हस्तौ भूमौ प्रधापयेत्। भूमौ हस्तद्वयं नाथ! पातयित्वाऽनिलं पिबेत्। पृष्ठे पादद्वयं बद्ध्वा खञ्जनेन जयी भवेत्" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे।

खञ्जनिका स्त्री खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। खञ्जनाकारे पक्षिभेदे त्रिका०।

खञ्जरीट पुंस्त्री खञ्ज इव खञ्जति खञ्ज-गतौ बा० कीटन्। खञ्जनपक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

खञ्जा स्त्री "शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम्। सगुरु सकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदवितति भवति शिखा। विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदवितति-विरचितगुणनिचया। श्रुतिसुखलक्षियमपि जगति शि जशिर उपगतवति सति भवति खजा। छन्दोरत्नाकरोक्ते मात्रावृत्तभेदे अस्यार्थः "शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दश लघवस्तैः त्रिंशलघुभिरित्यर्थः। रचितम्। अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत् अष्टाविंशतिलघुकमित्यर्थः एवं त्र्यादाखण्डमित्येवं रूपम् अपरं द्वितीयं सकलमखिलं सम्पूर्णलघुरूपमित्यर्थः। यत्रैकं गुरुवर्णेन सहितं सकलयुगलं खण्डद्वयं यस्य तथाभूतं शिखा नाम छन्दः। तस्याएवार्द्धविनिमयेन शि जशिरः उपगतवति सति खजा खञ्जा नाम छन्दः।

खञ्जार पु० खञ्ज-आरन् खञ्ज इव क्रमति वा क्रम-अच् वा। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। खाञ्जायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। खाञ्जार तदपत्यादौ त्रि०।

खञ्जाल पु० खञ्ज-कालन् खञ्ज इवालति अल-अच् वा। ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ्। खाञ्जालायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

खट काङ्क्षायां भ्वा०पर०सक० सेट्। खटति अखाटीत्-अखटीत् चखाट। प्रनिखटति।

खट पु० खट-अच्। १अन्नशूपे, २कफे, ३टङ्के, ४शस्त्रभेदे च मेदि०। ५तृणे हेमच०। ६काङ्क्षिते ७कर्तृके इत्यजयपालः।

खटक पु० खट वा० वुन्। १नागबोटे २घटके त्रिका०। ३कुञ्जितपार्ष्णौ शब्दमाला०। [शब्दचि०।

खटकामुख पु० खटकस्येवासुखमस्य। शराकर्षणशब्दभेदे

खटिक पु० खट-अस्त्यस्य ठन्। कुञ्जितपार्ष्णौ हेम०।

खटिका स्त्री खट-अच् टाप् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् वा। १लेखनसाधनद्रव्यभेदे (खडी) २कर्णच्छिद्रे ३वीरस्त्रे (वेणारमूल) त्रिघः। "खटिका क्षिणोति" नैषः। खटिका गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा

"खटिका कटिनी चापि लेखनी च निगद्यते। खटिकादाहजिच्छीता मधुरा विषशोषजित्। लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता रक्तिकासमा। खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते"।

खटिनी स्त्री खट-वा० इनि ङीप्। लेखनद्रव्ये (खडी)। राजनि०। "न पतति खटिनो मस्तम्भा यस्य" इत्युज्ज्वटः।

खटी स्त्री खट-अच् गौरा० ङीष्। (खडी) लेखनसाधनद्रव्यभेदे त्रिका०।

खट्ट क्षुरा०उभ०सक० सेट्। खट्टयति ते अचखट्टत् त।

खट्टन त्रि० खट्ट-कर्मणि ल्युट्। खर्वे (खाट) हेमच० खल्वे नैव वस्तुना तस्यावरणात् तथात्वम्।

खट्टा स्त्री खट्ट कर्मणि अच्। खट्टायां शब्दच०। स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा अत इत्त्वम्। तत्रार्थे खट्टाभेदे त्रि० भवत्यनेन त्रिका० अभ्यासितसुस्कृत्वात् वाऽत इत्त्वम् इत्त्वाभावे आत्, क्षुद्रो वा। खट्टिका खट्टाकार्य्युक्तार्थे। क्षुद्रार्थे कन्। क्षुद्रखट्टायाम्।

खट्टाश पुंस्त्री० खट्टः सन् अश्नुते अश-व्याप्तौ अच्। (खाटाश) इति वनजन्तुभेदे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

खट्टास पुंस्त्री खट्ट इवासति दीप्यते अस-दीप्तौ अच्। खट्टाशे शब्दरत्ना०।

खट्टि पु० खट्ट-इन्। शयनशय्यायाम् त्रिका०।

खट्टिक त्रि० खट्टनमावरणं खट्टः स शिल्पत्वेनास्त्यस्य ठन्। जालादिना पक्षिमारके (पाखिमारा) शाकुनिके शब्दमा०

खट्टेरक त्रि० खट्ट-वा० कर्मणि एरक। खर्वे शब्दमाला।

खट्वा स्त्री खट्यते निद्रालुभिः खट-आकाङ्क्षायाम् क्वुन्।

काष्ठनिर्मिते शयनसाधने द्रव्यभेदे । तस्या अङ्गादिनिरूपणेन रचनाप्रकारः आकारादिभेदेन नामभेदादिकं च युक्तिकल्पतरौ उक्तं यथा

"अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्टेति प्रतिपद्यते । तिष्ठेत् यदानया खट्वा तदाख्येयं चरणाह्वयम् । शिरःस्थं व्युपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् शिरोपधानम् । अविद्धने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः । आलिङ्गने चतुर्हस्ते व्युपधाननिरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वतोभद्रिका खट्वा सर्वतोभयदायिका । आलिङ्गने सार्द्धहस्ते व्युपधाननिरूपके । सार्द्धहस्ते, च चरणा हस्तैकपरिसम्मिताः । सर्वतोदर्शिका खट्वा सर्वकामफलप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वविंशतिका खट्वा धनधान्यबलप्रदा । आलिङ्गने षड्हस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसम्मिते, पादा शतारश्चरणा इति । चतुर्विंशतिका खट्वा सर्वरोगक्षयङ्करी । आलिङ्गने सप्तहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्ते, सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वभद्रविंशिका खट्वा सर्वसौभाग्यकारिका । आलिङ्गने सार्द्धसप्ते व्युपधाने निरूपके । सार्द्धत्रिहस्ते, सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वतोविंशिका खट्वा सर्वभोगप्रदायिका । आलिङ्गने चाष्टहस्ते व्युपधाने निरूपके । चतुर्हस्ते, सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति । सर्वत्रिंशतिका खट्वा सर्वकामार्द्धदायिनी । एवमष्टविधाः खट्वाः समासेनोपदर्शिताः । आदित्यादिग्रहाणां नृणां सम्पत्तिदायिकाः । कार्याः शिल्पिभिरेताश्च विविधाकृतिकल्पनाः । सर्वतोऽधिका खट्वा सर्वेषामेव युज्यते । अष्टौ खण्डानि यस्याः स्युश्चतुर्हस्तयुतानि च । श्रीसर्वमङ्गला नाम खट्वैषा पृथिवीपतेः । दृश्यं यदा मच्छटना तदा सर्वजयाभिधा । यात्रा सिद्धिः सर्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥ एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेच्चक्षुमतःपरम् । जयोऽथ मङ्गलः प्रेयान् चित्रकान्तः परोमहान् ॥ एकैकहस्तवृद्ध्या तु मङ्गलानामिति निश्चयम् । सा तुङ्गा सुतिलङ्गा च शिखरी विषये यथा । एकैकहस्तवृद्ध्या तु दृङ्ग इत्यभिधीयते । यात्रासिद्धिं समारभ्य योऽयं षोड़श कीर्त्तिताः । आदित्यादिग्रहाणामानाद्यन्तैकहृदयं क्रमात् । दूरदर्शी दीर्घदर्शी दृङ्मुद्रोऽथ दुराधरः । यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिखण्डिनः । प्रासादसंज्ञकाः कार्या राज्ञा कुशलमीप्सता । चत्वारश्च सर्वेषां भूपतीनां सुखावहाः" । भोजस्तु "भवेत्रिंशतिकां यावत् आरभ्य भयषोड़शीम् । खट्वामानमिति नामानि यथा हस्तवृद्धयाधिकाः । मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् । प्रचण्डा सर्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः" । ज्योतिःपराशरसंहितायां तु "अष्टाभिः काष्ठखण्डेषु योऽङ्गपिण्डोऽभिजायते । स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रशस्या हीनतोऽन्यथा । समे सर्वोदयसम्पत्तिर्विषमे विषमाप्यरम् । तस्मात् खट्वाङ्गपिण्डोयः समः कार्यः स सूरिभिः" । तथा दोषगुणा यथा "खट्वायां यो गुणोदोषोमानस्य परिकीर्त्तितम् । तेनैव खट्वा काष्ठोत्थं तथैव गुणमावहेत् । अनेनैव विधानेन कार्या वङ्कविधासनम् । विना नौकाश्रमं कार्या सर्वत्रैवासनं गुरु" युक्तिक० । हृदयसंहितायां तु अन्यत्तस्याः काष्ठविशेषेण शुभाशुभदायकत्वादिकं नामभेदात्तत्तत्फलञ्चोक्तं यथा

"सर्वस्य सर्वकालं ब्रह्मादयोगमिति शास्त्रविदाम् । राज्ञां विशेषतो ऽतः शयनासनलक्षणं वक्ष्ये । अशनरुन्दनचन्दनहरिद्रदारुहरितन्दुकीशालाः । काश्मर्यञ्जनपद्मकशाका वा शिंशपा च शुभाः । खदिरनिम्बानिलहरितप्रपातिता मधुकहरिद्रकृतनिचयाः । चैत्यश्मशानपथिजोर्ध्वगुल्कवल्लीनिचयाश्च । कण्टकिनो वा ये स्युर्हानदीसङ्गमोद्भवा ये च । सुरभवनलाश्च न शुभा ये चापरस्याम्बुदक्पतिताः । पतिसिद्धदत्तनिर्मितशयनासनसेवनात् कुलविनाशः । व्याधिभयव्ययकलहा भवन्त्यमर्थाश्च नैकविधाः । पूर्वच्छिन्नं यदि वा दारु भवेत्तत्परीक्ष्यमारभ्ये । यद्यारोहेत्तस्मिन् कुमारकः पुत्रपशुदं तत् । सितकुसुममत्तवारणदन्तचतुष्पर्यङ्कसन्निभानि । मङ्गल्यान्यानि च द्वारभे शुभं ज्ञेयम् । कर्मारुचं यवाष्टकसुदरासक्तं नृपैः परित्यक्तम् । अङ्गुलशतं नृपाणां मङ्गली यया जयाय कृता । नवतिः सैव षड्भना द्वादशहीना त्रिषष्टकहीना च । नृपछत्रमन्त्रिबलपतिपुरोधसां स्वर्यशसङ्गम् । अर्धमतोऽङ्गोनं विष्कुम्भो विश्व-

कर्मणा प्रोक्तः । व्यायामक्षमः पादोच्छ्रायः सङ्कुचिशिराः । यः सर्वैः श्रीपर्णैः पर्यङ्को निर्मितः स धनदाता । व्यसनकृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः । यः केवलैरंशपवा विनिर्मितो बहुविधं स दुष्टिकरः । चन्दननयो विपन्नो धर्मयशोदीर्घजीवितकृत् । यः पद्मकपर्वङ्कः स दीर्घमायुः श्रियं श्रुतं वित्तम् । कुरुते, शालेन कृतः कल्याणं शाकरचितश्च । केवलचन्दनरचितं काञ्चनयुग्मं विचित्ररत्नयुतम् । सध्यासनपर्यङ्कं विबुधैरपि पूज्यते न्यूनतिः । अन्येन सप्तायुक्ता न तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा । न श्रीपर्णी न च देवदारुद्रुमो न चाध्यसनः । शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं संयुतौ पृथक् चैव । तद्वत् पृथक् प्रशस्तौ सहितौ च हरिद्रकदम्बौ । सर्वैः स्पन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति चास्वकृतः । व्यसनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति बहून् । आम्रस्पन्दनचन्दनसप्तपर्णानां स्पन्दनाच्छुभाः पादाः । फलतरुणा शयनासनमिष्टफलं भवति सर्वेषाम् । गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततरूणां प्रशस्यते योगे । कार्य्योऽलङ्कारविधिर्गजदन्तेन प्रशस्तेन । दलस्य मूलपरिधिं हिरायतं भोजस्य कल्पयेच्छेषम् । अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित् । श्रीवत्सवर्द्धमानच्छत्रध्वजचामरान्वितेषु । छेदे दृष्टेश्वरोमविजयधनवृद्धिसौख्यानि ॥ प्रकरणसङ्गेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रमदादेशाग्निः । लोष्टे त्वलक्ष्मपूर्वश्च भवति देशस्य सस्याग्निः । स्त्रीरूपे स्त्रीविनाशो भृङ्गारेऽभ्र स्थिते सुतोत्पत्तिः । कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यौवाविघ्नं च दण्डेन । छत्रासक्तपिभुजङ्गेष्वभिचाध्याधयो रिपुवशत्वम् । गटप्रोलूकध्वाङ्क्षकपोतनाकारेषु जनमरकः । पार्श्वेऽथ वा कवन्धे नृपस्तयुर्जनविपत् स्तूपे रक्षे । क्षणे शून्ये रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति । शुक्लाः सुमः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः । अशुभशुभच्छेदा ये शयनेष्वपि ते तथा फलदाः । ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रं प्रशस्तमाचार्यैः । अपसव्यैकदिगग्रे भवति भयं भूतसंजनितम् । एकेनाधाक्लिरसा भवति हि पादेन पादनैकल्यम् । द्वाभ्यां न जोर्यतेऽन्नं त्रिचतुर्भिः क्लेशबन्धनाः । सुषिरे ऽथ वा विवर्णे यत्यौ पादस्य शीर्यमे व्याधिः । पादे कुम्भो यस्य यत्यौ तस्मिन्नुदररोगः । कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो जङ्घयोः करोति भयम् । तस्माच्चारोऽधः क्षयदृष्टस्य तत्र कृतः । खुरदेशे यो ग्रन्थिः खुरिणां पीडाकरः स निर्दिष्टः । ईषाशीर्षस्थश्च त्रिभागसंस्थो भवेच्च शुभः । निष्कुटमथ कोलास्यं शूकरनयनं च वल्गनाभं च । कालकमन्यदुलूखलमिति कथितस्छिद्रसङ्गेषः । षट्वत् सुषिरं मध्ये सङ्कटमास्ये च निष्कुटं छिद्रम् । निष्पावमाषमात्रं नीलं छिद्रं च कोलास्यम् । शूकरनयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च । वामार्द्धं भिन्नं पर्वमिनं वल्गनाभाख्यम् । कालकमुलूखलं क्षणं धुन्धुकमिति यद्वेहनिर्भिन्नम् । दारुसवर्णं छिद्रं न तथा पापं सदृष्टिम् । निष्कुटसदृक्षे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे कुलध्वंसः । शल्यभयं शूकरके रोगभयं वल्गनाभाख्ये । कालकधुन्धुलसदृक्षं कीटैर्विद्धं च न शुभदं छिद्रम् । सर्वं सन्धिप्रचुरं सर्वत्र न शोभनं दारु । एकद्रुमेण धन्यं छत्रहयनिर्मितं च धन्यतरम् । त्रिभिरात्मजहृद्विकरं चतुर्भिरर्थो यशश्चाग्र्यम् । पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं याति तत्र यः शेते । षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते कुलविनाशः" हृ० सं० ।

सुश्रुतोक्तेषु चतुर्दशसु व्रणबन्धविशेषेषु खट्टाकारे २बन्धभेदे "तत्र कोशदामस्वस्तिकालुवेल्लितप्रतोलीमण्डलस्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धविताननोफण्याः पञ्चाङ्गो चेति चतुर्दशबन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः" तस्य बन्धस्योपयोगस्तत्रैवोक्तो यथा "हनुशङ्खगण्डेषु खट्टाम्" खट्टाका खट्वा—स्वार्थे क "आदाचार्य्याणाम्" पा० वा आत् । खट्टायाम् । अल्पार्थे कन् । २स्वल्पखट्वायाम् । इत्त्वाभावे वा ह्रस्वः पक्षे ऽनङ्च्चम् । खट्टका खट्टिकाप्यत्र ।

खट्वाङ्ग न० द्व० । (खाटेरखर) १खट्वाशभेदे तदाकारे २शिवस्यास्त्रभेदे । "खट्वाङ्गवरधारकः" शिवस्तवः । "खट्वाङ्गैः पट्टिशैः शूलैर्वाङ्गैर्मुसलैरलम्" काशीख० २सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु० । "सुतः पञ्चजनादानीदंशुमानिति विश्रुतः । दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः" हरिव० १५ अ० । भागवते तु ९।९।३२ श्लो० "ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र ऐडविलिस्ततः । राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूतम्" इत्यनेन अन्यपुत्रता तस्याभिहिता कल्पभेदादविरोधः । प्रायश्चित्तीयधार्य्ये खट्वाङ्गाजतौ ४पात्रभेदे न० "एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं सखकर्म्मकृत् । कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोद्यतः" भा० शा० २५ अ० । "खट्वाङ्गो चीरवासाश्च" मनुः ।

खट्वाङ्गधर पु० खट्वाङ्गं धरति भृ—अच् । शिवे । भृ—क्विप । खट्वाङ्गभृदपि तत्रार्थे । २खट्वाङ्गधारिणि त्रि० ।

खट्वाङ्गमुद्रा स्त्री तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा "पञ्चाङ्गुल्योदक्षिणस्य मिलितास्तूर्ध्वसंचिताः। खट्वाङ्गमुद्रा-विख्याता देवस्य सुप्रिया मता" रुद्रया०।

खट्वाङ्गवन न० नियक०। वनभेदे "अहं हि खट्वाङ्गवने नारदेन समागतः" हरिवं० ७६ अ०।

खट्वारूढ त्रि० खट्वा+आरूढ अलौकिकविषये द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः निन्दायाम्। जालमे सि०कौ०। प्रहृद्वादि० अनोदात्तताऽस्य। "हतस्तं पातेसमितैः खट्वा-रूढः प्रमादवान्" भट्टिः। "खट्वारूढः उत्पथप्रस्थितः" जयमङ्गला। तेन २तत्तार्थे च।

खड मन्थने भक्षणे च भ्वा०आत्म० इदित् सक० सेट्। खण्डते अखण्डिष्ट। चखण्डे खण्डनं खण्डः खण्डितः।

खड भेदने चुरा०उभ०सक० सेट्। खाडयति-ते अचीखडत् त खाडयाम् बभूव आस चकार चक्रे। खण्डयन्।

खड न० खड अच्। १लवणभेदे (खड) २धानकभेदे, पु० मेदि० तच्च धानकं वैद्यके प्रसिद्धम् तत्करणप्रकारः वैद्यादवगन्तव्यः यथाह सुश्रुतः "खडाः खडपवाग्वश्च खाडवाः धानकानि च। एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः" स च भोजनकाले प्रस्तरमात्रे पेयो यथोक्तं सुश्रुते "सूक्तानि च खडांश्चैव सर्वभक्षेषु दापयेत्"। खड+ चातुरर्थिकमनद्यामपि मतुप् मस्य वः। खडवत् खडस-न्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् यञ्वा० फञ्। खाडायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

खडक न० खड+संज्ञायां कन्। स्थाणौ "स्थाणुः खडक-सुच्यते" कात्या०श्रौ० १४।३।१२ सू० व्याख्यायां कर्कः।

खडक्की स्त्री खडक् इत्यव्यक्तशब्दं करोति क-वा०ड गौ० ङीष्। पक्षिभेदे (खिडकि)। स्वार्थे क ह्रस्वः। खड-क्किका तत्तार्थे हारा०।

खडतु पु० खड+अतु। बाहुजङ्घान्तरणे संचिप्रसारः।

खडयवागू स्त्री खडपक्का यवागूः। पानकभेदे खडशब्दे विवृतिः "खडयूषयवागूषु पिप्पल्याद्येव योजयेत्" सुश्रुतः

खडयूष पु० "तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः। सुपक्वं खडयूषोऽयमयं चाम्बलिकोऽपरः" चक्रदत्तोक्ते पक्वतक्रभेदे।

खडिक त्रि० खडमस्यास्य ठन्। खडयुते। ततः सुतङ्गमा० चतुरर्थीम् ढञ्। खाडिकि तत्संनिकृष्टदेशादौ त्रि०।

खडी स्त्री खड-अच् गौ० ङीष्। खटिकायाम् शब्दच०। स्वार्थे क ह्रस्वः। खडिका तत्तार्थे।

खडु स्त्री खड-कु-। स्तृतशय्यायां संचिप्रसारः।

खडूर त्रि० खडमस्यास्य वा० अरच्। खडयुक्ते। "खडूरे अविचङ्क्रमां खर्विकां खर्वयासिनीम्" ऋग्वे० ११।६।६। ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक्। खाडूरेय तदपत्ये पुंस्त्री०

खडोन्मत्ता स्त्री खडेन उन्मत्ता। खडदर्शनोन्मत्तायाम्। ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक्। खाडोन्मत्तेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

खड्ग खड-भेदने गन्। असिशब्दे ५५१पृ० दर्शितलक्षणके लौहादिमये १प्रहरणास्त्रभेदे। "न हि खड्गो विजानाति कर्मकारं स्वकारणम्" उद्भटः (खार) इति ख्याते २पदार्थे ३गण्डकशृङ्गे ४गण्डके (गाण्डार) पुंस्त्री०। ५बुद्धभेदे पु० मेदि० ६चोरनामगन्धद्रव्ये पु० राजनि०। खड्ग-शब्दोत्पत्तिः शब्दकल्पद्रुमे ब्रह्मयज्ञाग्नित उक्ता तत्-प्रमाणस्य मूलस्तम्भस्य। तस्य चालने गतिभेदस्यैवोद्भविधः महाभारते उक्तो यथा "अष्टलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्त १मुच्यते। तदेव बाह्यसव्यस्य कृतसव्यभ्रान्त २मीरि-तम्। भ्रामणं खस्य परितः खड्गस्यापि ३मुच्यते। परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम्। शत्रोराक्रमणा-र्थाय गमनन्त्वाप्लुतं ४मतम्। खड्गस्यापेक्ष तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं ५मतम्। वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं प्लुतम्६। परिवृत्तं ७भवेच्छत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः। पश्चात् यदापसरणं निवृत्तं प्रसमञ्चक्षते। अन्योन्य ताडनं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि। आधिक्यमात्मनो यत् तत्समुदीर्णं १०मुदीरितम्। अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं ११प्लुतम्। विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं १२ प्लुतम्। निर्लीय चर्मनिक्षेपो यदसेः साक्षत्तं १३हि तत्" वह्निपुराणे खड्गचर्मयुद्धे द्वात्रिंशतस्थानान्युक्तानि यथा "भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं प्लुतम्। सम्पातं समुदीर्णञ्च श्येनपात-मधाकुलम्। उद्भूतमवधूतञ्च भग्नं दक्षिणमेव च। अनालक्षितविस्फोटौ करालेन्दुभयानकौ। विकरालनिपातौ च विभीषणभयानकौ। समग्रार्द्धतनोर्यानपादपादार्द्धधारणम्। प्रत्यालीढमथा-लीढं वराहललितं तथा। इति द्वात्रिंशतो ज्ञेयाः खड्गचर्मविधौ दक्षैः"। गण्डकरूपखड्गस्य पञ्चनखत्वेऽपि भक्ष्यतामाह मनुः "श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशां-स्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुः"। अस्य मांसस्य श्राद्धे प्रशस्यमाह" मनुः "कालशाक महाशल्कः खड्ग-लोहामिषं मधु। आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुरभ्यन्नानि च सर्वशः"। "प्रायोविषाणपरिमोचनघृत्तसाङ्गान् खड्गां-

चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः" रघुवंशमहाकाव्य।
खड्गधेनु स्त्री खड्गिनी धेनुः जातित्वात् युवतिपोटेत्यादि कर्म० पूर्वनिपातः पुंवच्च। गण्डकजातिधेन्वाम्। "खड्गिधेनुकानां त्रासपरिभ्रष्टपोतान्वेषिणीनाम्" कादं०।
खड्गिन् पुंस्त्री खड्गः तदाकारं शृङ्गमस्यास्य इनि। १गण्डके "एतत् खड्गिकुलक्रीडितम्" कादं०। स च सुश्रुते व्यानूपवर्गे कूनचरत्वेनोक्तः यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरशरभ रोहितवराहखड्गिगोकर्णबालपृक्षकोन्द्रव्यूकुरङ्गगवयप्रभृतयः कूनचराः पशवः"। तन्मांसगुणास्तत्रोक्ता यथा "कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्। पित्तघ्नं पवित्रमायुष्यं बलमूत्रं विरूक्षणम्। स्त्रियां ङीप् २असिधारके त्रि०। ३मञ्जुघोषे पु० शब्दच०। ४महादेवे पु० ५अग्नौ शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान्" भा० शानु० १७ शिवसहस्रनामोक्तौ [खड्गाकारपत्रके लताभेदे शब्दच०।
खड्गिमार पु० खड्गिनं मारयति मृ-णिच्-अण् उप०स०। खड्गीक न० खड्गो तत्कर्मणि कुशलः वा०ठक्। दात्रे शब्दरत्ना०। तस्य खड्गतार्यकारित्वात् तथात्वम्।
खण्ड पु० खडि-घञ्। १भेदे "खण्डं खण्डं ययुर्घनाः" देवीमाहात्म्यम्। २विडालयवे, ३इक्षुविकारभेदे (खाँड) म० राजनि०। खण्डगुणाः इक्षुशब्दे ६१० पृ० उक्ताः। "षष्ठःखण्डनखण्डखाद्यसहजक्षोदक्षमेऽनैष०। कर्मणि घञ्। ६एकदेशे पु०न० अमरः। "तारापिधखण्डधारी" कुमा० काशीखण्डः केदारखण्ड इत्यादि। ७मणिदोषभेदे मेदि०। कर्मणि घञ्। ८खण्डिते त्रि० "खण्डाशौषिषितर्मृतौ" स्मृतिः "न खण्डे खण्डमिष्यते" स्मृतिः ततः पृथ्वा० भावे इमनिच्; खण्डिमन् खण्डभावे पु०। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। खण्डीय खण्ड यच्चिकटदेशादौ त्रि०।
खण्डक पु० खण्डेन निर्वृत्तादि खण्ड+कन्या० क। खण्डनिर्मिते सिताखण्डे शर्करामेदे राजनि०। खण्डयति खडि-ण्वुल्। २छेदके त्रि०। [त्रिका०।
खण्डकथा स्त्री० खण्डः खण्डिता कथा। खलकथायाम्
खण्डकर्ण पु० खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य। (शकरकन्द) आलुभेदे। हेमच०।
खण्डकाद्यलौह पु० चक्रदत्तोक्ते खण्डपकलौहभेदरूपे औषधभेदे तल्लक्षणं यथा
"शतावरीच्छिन्नरुहाद्यखण्डतिकानलाः। तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा। भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च। जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टमांशावशेषितम्। दिव्यौषधहृतस्यापि मर्मच्छेदेन हृतस्य वा। परुहादशकं देयं रक्तलौहस्य चूर्णितम्। खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोड़शिकं बुधैः। पचेत् ताम्रमये पात्रे गुड़पाको यथामतम्। प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम्। शृङ्गी विड़ङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजीपलं पलम्। त्रिफला धान्यकं पत्रं हृल्लं मरिचकेशरम्। चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्। यथाकालं प्रयुञ्जीत विड़ालपदकं ततः। गव्यक्षीरानुपानञ्च देयं मांसरसं पयः। गुरुस्निग्धानुपानानि स्निग्धं मांसादिबृंहणम्। रक्तपित्तं क्षयं कासं यक्ष्मिशूलं विशेषतः। वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम्। श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरन्तथा। व्रणानाकं रक्तसंस्रावं चाम्लपित्तं निहन्ति च। चाक्षुष्यं हृद्यं बृंहणं बल्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम्। आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम्। श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम्। छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः शशाः। कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत्। नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकषायसुकम्। शुष्कमूलकक्षीराख्यं पटोलं हरितीफलम्। फलं वार्त्ताकुपक्वाम्लं खर्जूरं खाडु दाड़िमम्। ककारपूर्वकं यच्च मांसस्यानूपसम्भवम्। वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता। लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते"। [आलुभेदेशब्दच०।
खण्डकालु पु० खण्ड इव कायति कै-क कर्म०। (शकरकन्द)
खण्डकाव्य न० "खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च" सा०द० उक्ते काव्यभेदे तच्च महाकाव्यस्य अष्टाधिकसर्गतया ततो ह्यूनसर्गात्मकं यथा मेघदूतादि।
खण्डकुष्माण्डक पु० खण्डेन पक्वं कुष्माण्डतत्त्वं कप्। कुष्माण्डरसायनशब्दे १०५ पृ० चक्रदत्तोक्ते लक्षणे औषधभेदे।
खण्डखर्जूर न० खण्डेन पक्वं खर्जूरम्। खण्डपक्वे १खर्जूरफले। खण्ड इव खाडु खर्जूरम्। २खादुखर्जूरे च
खण्डज पु० खण्ड इव जायते जन-ड। यवासशर्करायां गुड़भेदे राजनि०।
खण्डजोद्भव पु० खण्डज उद्भवोऽस्य तस्मात् जायते जन-ड। यवासशर्करारचिते खण्डभेदे राजनि०।
खण्डताल पु० "द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते

अपरं नियतं विना" इत्युक्तलक्षणे एकतालरूपे संगीतौ तालभेदे (एकताला) संगीतदामो० ।

खण्डधारा स्त्री खण्डे एकदेशे धारा यस्याः । कर्त्तर्याम् (कातारी) अस्त्रभेदे शब्दमाला ।

खण्डन न० चु० खडि—भावे ल्युट् । १भेदने, २छेदने, ३निराकरणे च । "खरसखं रसखण्डनवर्जितम्" "दर्शनेनजितखञ्जनव्यथम्" रघुः । भावे युच् । तत्रार्थे स्त्री शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः" श्रीहर्षखण्डनम् । खडि-करणे ल्यु । परमतादिनिराकरणे ५शास्त्रभेदे यथा श्रीहर्षखण्डनं शिरोमणिपदार्थखण्डनम् । "षष्ठः खण्डनखण्डखाद्यसंकृतब्रह्मोदनमे" नैष० । कर्त्तरि ल्यु । ६खण्डके त्रि० "अरगरलखण्डनम् मम शिरसिमण्डनम्" गीतगो०

खण्डनखण्डखाद्य न० खण्डनं पदार्थस्य निर्वचनीयतानिराकरणं खाद्यम् खण्ड इव । श्रीहर्षप्रणीते सर्वपदार्थानाम् निर्वचनीयताप्रतिपादके चतुःपरिच्छेदात्मके ग्रन्थभेदे तत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रमाणतदाभास निर्वचनखण्डनम् । द्वितीये हेत्वाभासनिग्रहस्थाननिर्वचनखण्डनम् । तृतीये सर्वनामार्थनिर्वचनखण्डनम् । चतुर्थे भावाभावविशेषसत्तादिपदार्थानां निर्वचनखण्डनम्

खण्डपरशु पु० खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य । १शिवे ततोलब्धतत्परशुके २जामदग्न्ये च हेदि० "येनैव खण्डपरशुर्भगवान् प्रचण्डः खण्डीपतिस्त्रिभुवनेषु गुरुः, प्रसिद्धः" वीरच० ३विष्णौ "हत्वा खण्डपरशुः" विष्णुस० । "शत्रूणां खण्डनात्खण्डः परशुरस्य जामदग्न्यात्तेरिति" भा०

खण्डपाल पु० खण्डं पालयति खण्डिल्पसाधनतया पाल्यि-ण्वुल् । गुडविकारनिर्यातरि जिह्मिभेदे (मयरा)

खण्डप्रलय पु० खण्डस्य भूरादिखण्डस्य प्रलयः । चतुर्युगसहस्रब्रह्मादिनावसाने भूरादिखण्ड लयाधारे कालभेदे "ऊर्द्ध्वं विधेरह्नि भुवः समनात् स्वाद्योजनं भूभवभूतदृष्टैः । ब्राह्मे लये योजनसप्तलक्षं-नीतो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः" सि०शि० । "अत्र लयो नाम भूतविनाशः । प्रत्यहमुत्पद्यते । स दैनंदिन उच्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मलय उच्यते । तत्राधीष्वपुरुषपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति । तत्र मुखं ब्राह्मणाः, बाहू क्षत्रियाः, जङ्घाद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो मुखादेस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन् प्रलये भुवो योजनसप्तलक्षविलयो नाखिलायाः" प्रभि० ।

खण्डप्रलयप्रकारश्च हरिवं० १६८ । १६६ अ० उक्तो यथा "दिव्यं द्वादशसाहस्रं यदेतच्चतुरुच्यते । तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते । एतच्चतुर्दशगुणमहर्ब्राह्ममिहोच्यते । ततोऽहनि गते तस्मिन् सर्वप्राणेषु देहिनाम् । शरीरनिर्हृतिश्चक्रे रुद्रः संहारबुद्धिमान् । दैत्यानां दानवानाञ्च सर्वेषां ब्राह्मणानां महीपते ! । दैत्यानां दानवानाञ्च यक्षकिन्नरराक्षसाम् । देवर्षीणां ब्रह्मर्षीणां तथा राजर्षीणामपि । गन्धर्वाणामप्सरसां भुजगानां तथैव च । पर्वतानां नदीनाञ्च पशूनाञ्चैव भारत ! । तिर्य्यग्योनिगतानाञ्च सत्त्वानां क्रिमीणां तथा । महाभूतपतिर्देवः पञ्च भूतानि भूतकृत् । जगत्संहरणार्थाय कुरुते वैशसं महत् । भूत्वा सूर्य्यश्चक्षुषी चाददाति भूत्वा वायुः संहरन् प्राणिजालम् । भूत्वा वह्निर्निर्दहन् सर्वलोकान् मेघो भूत्वा भूय एवाभ्यवर्षत् १६८अ० । वैशम्पायन उवाच। भूत्वा नारायणो योगी सप्तमूर्त्तिर्विभावसुः । गभस्तिभिः प्रदीप्ताभिः संशोषयति सागरान् । पीत्वाऽर्णवांश्च वै सर्वान् नदीः कूपांश्च सर्वशः । पर्वतानाञ्च सलिलं सर्वमादाय रश्मिभिः । भित्त्वा महीतलञ्चैव महीं गत्वा रसातलम् । रसातलगतं कृत्स्नं पिबते रससुत्तमम् । अप्सु सृजन् क्लेदमन्यद्ददाति प्राणिनां ध्रुवम् । तत् सर्वमरविन्दाच्च आदत्ते पुरुषोत्तमः ! वायुश्च बलवान् भूत्वा स विधूयाखिलं जगत् । प्राणोदयं सुराणाञ्च वायुना कुरुते हरिः । ततो देवगणानाञ्च सर्वेषामेव देहिनाम् । ये चेन्द्रियमणाः सर्वे ये चान्ये भूतसम्भवाः । तथा घ्राणं शरीरञ्च पृथिवीमाश्रिता गुणाः । जिह्वा रसश्च स्नेहश्च संश्रिताः सलिलं गुणाः । रूपं चक्षुर्विपाकश्च ज्योतिरेषाश्रिता गुणाः । स्पर्शः प्राणश्च चेष्टा च पवनं संश्रिता गुणाः । परमेष्ठिनमेते वै हृषीकेशं समाश्रिताः । ततो भगवता तत्र रश्मिभिः परिवारिताः । वायुना क्षयमाणाश्च रूपान्योऽन्यसमागमात् । तेषां सङ्घर्षजो भूतः पावकः प्रलयं ज्वलन् । अदहच्चिखिलान् लोकान्सुरः संवर्त्तकोऽनलः । स पर्वतान् द्रुमान् गुल्मान् लतावल्लीस्तृणानि च । विमानानि च दिव्यानि पुराणि विविधानि च । आश्रमांश्च तथा पुण्यान् दिव्यान्यायतनानि च । यानि चान्यानीयानि

तानि सर्वाणि चाददत्। भक्षीभूतांस्ततः सर्वान् लोकान् लोकगुरुर्हरिः। भूयो निर्वापयामास जलयुक्तेन कर्मणा। सङ्खखड्महातेजा भूत्वा क्रमणो महाघनः। दिव्यतोयेन कृत्स्ना तर्पयामास मेदिनीम्। ततः क्षीरनिकाशेन स्वादुना परमाम्भसा। शिवेन पुण्येन मही निर्वाणमगमत् परम्। तेन सा जलसङ्घेन पयसा सर्वतो धरा। एकार्णवजला भूत्वा सर्वसत्त्वविवर्जिता। महाभूतान्यपि चतं प्रविष्टान्यमितौजसम्। नष्टार्कपवनाकाशे सूक्ष्मे जगति विस्थिते। संशोषयित्वा पीत्वा च कल्पयित्वा च देहिनम्। दग्ध्वा सन्तापयित्वा च यस्त्येकः सनातनः। पौराणं रूपमास्थाय किमप्यमितबुद्धिमान्। एकार्णवजलाशायी योगी योगमुपासते। अयुतानां सहस्राणि शतान्येकार्णवाम्भसि"।

खण्डफणा पु० खण्डा खण्डिता फणाऽस्य। दर्वीकरसर्पभेदे "तत्र दर्वीकराः" इत्युपक्रमे "गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः" इत्यादि सुश्रुतः।

खण्डमोदक पु० खण्ड इव मोदयति मुद्-णिच्-ण्वुल्। सितासण्डे यवासशर्करायाम् राजनि०। [शिष्टदेशादौ।

खण्डर त्रि० खण्ड+चतुरर्थे रप्रत्ययादि० र। खण्डयुक्ते।

खण्डल पुंन० खण्डं लाति ला-क अलुगादि। खण्डधरे।

खण्डलवण न० खण्डयुते खण्डि-कर्मणि घञ् कर्मधा०। विड्लवणे राजनि०।

खण्डशर्करा स्त्री खण्ड इव शर्करा। शर्कराभेदे। "यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः। तेन तेनैव निर्देश्यस्तेषां विस्रावणो गुणः" सुश्रुते तद्गुणोक्तिः।

खण्डशाखा स्त्री खण्डा खण्डिता शाखाऽस्याः। महिषवल्लीलतायाम् राजनि०। [सितासण्डे राजनि०।

खण्डसर पु० खण्ड इव सरति सृ-अच्। यवासशर्करायां

खण्डाम्र न० कर्म०। १छिन्नाम्रे। खण्डः आम्रमिव। २दन्तशठावयवे च मेदि०।

खण्डामलक न० खण्डं खण्डितमामलकम्। १आमलकचूर्णे मेदि०। खण्डपक्वमामलकम्। (आमलकीरमोरब्बा) इति ख्याते २खण्डपक्वे आमलकीफले च।

खण्डाली स्त्री खण्डं पद्मादिखण्डमालाति आ+ला-क गौरा० ङीष्। १मरुवायाम्। खण्डं दन्तनखादिखण्डन मालाति आ+ला-क ङीष्। २कासुकस्त्रियां ३तैलमानभेदे च मेदि०

खण्डिक पु० खण्ड+अस्त्यर्थे ठन्। १कलाये, २ऋषिभेदे, स च उद्दालिपुत्रः यथाह "खण्डिक एनौद्दालिरस्य प्रायश्चित्तं वेद" शत० ११।८।४।१। २कञ्चुके हेम०। ३क्षुद्रे त्रि०। "खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चर्मेदं ददातीति" पा० भाष्यम्। ततः पुरोहितादि० भावादौ यक्। खण्डिक्य तद्भावे न०। खण्डिकानां समूहः खण्डिकाः अञ्। खाण्डिक तत्समूहे न०।

खण्डिकादि पा०ग० उक्ते समूहार्थे अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः। खण्डिक वडवा चुटुक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक उलूक-श्वन् अहन् युगवरत्र हलबन्धे।

खण्डित त्रि० खडि-क्त। १भेदिते २छिन्ने, ३म्लिष्टाक्षरे च "ज्ञातान्वयसङ्गविक्षतेः खण्डितैर्व्याकुषायिता" इत्युक्तेः चिह्नायां ४स्त्रियां स्त्री "प्रियमिति यदिदं नितान्तभागः स्मरणगवेषकषायितायताक्षी। चरणगतसखीवचोऽनुरोधात् किल कथमप्यनुकूलयाञ्चकार" माघः सा०द० ६ "पार्श्वमेति प्रियोयस्याः कान्तसंभोगचिह्नितः। सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता" लक्षयित्वा "तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः। मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" माघपद्यमुदाहृतम्। ५खण्डिताङ्के हीनाङ्गे त्रि० खण्डिताङ्कत्वं च दुष्टवचनकर्मविपाकः यथाह शातातपः "दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये। रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम्"। अत्र खण्डिक इत्येव पाठ इत्यन्ये क्षुद्रप्रकृतेर्दुष्टवचनकर्मविपाकौचित्यात्। तत्र निराकृते लिखे च "सपदि तरुणपल्लवेन बध्वा विगतदयं खलु खण्डितेन मन्ये" माघः "खण्डितेन लिखितेन तरुणपत्रे निराकृतेन" मल्लि०। ततः चतुरर्थ्यां शतङ्वना० इञ्। खाण्डित्य तद्भावे त्वादौ त्रि०।

खण्डिन् त्रि० खण्डयति खडि-णिनि। १खण्डके खण्डोऽस्यास्य इनि। २खण्डवति स्त्रियां ङीप् सा च ३पृथिव्यां शब्दमा० तस्याः नवखण्डवत्त्वात् तथात्वम्।

खण्डी स्त्री खडि-अच् गौरा० ङीष्। वनमुद्गे हेम०। [हेम०।

खण्डीर पु० अपगता खण्डी गुणादित्वात् र। पीतमुद्गे।

खण्डु त्रि० खण्डयति खडि-उनु। खण्डके ततः अरीहण० चतुरर्थ्याम् वुञ्। खाण्डुवक तद्भिन्नत्वादौ त्रि०।

खतमाल पु० खे तमाल इव। १धूमे, २मेघे च मेदि०।

खद स्थैर्ये अक०अवे सक०भ्वा०पर०सेट्। खदति अखादीत्-

अखदीत् चखाद । प्रनिखदति । "तथाखदन्निःसरण-वद्भवति तथा निस्खवति" शत०ब्रा० १।७।४।१० अत्यन्तरलादस्थिरमगाढबलम्" भाष्यम् ।

खद पु० खद-बा० भावे अप् । १स्थिरत्वे । तस्मै हितादि गवादि० यत् । खद्य स्थिरत्वहिते त्रि० । खद्यवती ।

खदिका स्त्री खे आकाशे दीयते दो-खण्डने बाहुलकात् कटाप् ततः संज्ञायां कन् । लाजेषु त्रिका० तेषां भर्ज्जनयात्रात् जर्झराकाशे एव स्फोटनात् तथात्वम् ।

खदिर पु० खद-किरच् । (खएर) ख्याते १वृक्षभेदे तस्य सारे स्थिरत्वात्तथात्वम् । २इन्द्रे त्रिका० शत्रुच्छिंसकत्वात् तथात्वम् । खे आकाशे दीर्यते इष्टापूर्त्तकारिभिर्यतः ट-अपादाने किरच् । ३चन्द्रे मेदि० । इष्टापूर्त्तकारिभिर्हि चन्द्रमण्डलात् आरभ्याक्षयदेहविदारणाकाशे पततात् तस्य तथात्वं अवरोहपर्व्वणि ४४० पृ० विवृतिः खदिरवृक्षभेदपर्य्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्रो दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च वज्रगल्यश्च यज्ञियः । खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् । श्वित्रयोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् । खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्ककः । कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् । हरिमेदी विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदनः । हरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् । हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठ विषव्रणान्" खदिररसादिविधानं सुश्रुते उक्तं यथा "अतः खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः । प्रशस्तदेशजातमनुपहत मध्यत्वचमं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं छित्त्वायोमयं कुम्भं तस्मिन्नन्तरे निदध्याद्यथा रसस्य ग्रहणसमर्थो भवति । ततस्तं गोमयस्रदावलिप्तमवकीर्य्यैन्धनैर्गोमयमिश्रैरादीपयेत् । यथास्य दह्यमानस्य रसो द्रवत्वमधस्ताद्व्रजेत् जानीयात्पूर्णं भाजनमित्यग्नेरुद्धृत्य परिस्राव्य रसमन्यस्मिन् पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात् ततो यथायोगं मात्रामामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत जीर्णे भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च । प्रस्थे चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥ खदिरसारतुलासुदकद्रोणे विपाच्य षोडशांशावशिष्टमवतार्य्यानुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत । एष एव सर्वदन्तसारेषु कल्पः । खदिरसारचूर्णतुलां खदिरसारक्वाथमात्रां वा प्रातः प्रातरुपसेवेत खदिरसारक्वाथसिद्धमाविकं वा सर्पिः । अस्तवल्कोस्रसं क्वाथं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तत्सिद्धं वा सर्पिः अपराह्णे ससर्पिष्कनोदनमामलकयूषेण भुञ्जीतैवं मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते" इति ।

"क्वाथं तिलभल्लातकतैलामलकरससर्पिषां द्रोणं शालसारादिकषायस्य च त्रिफलात्रिकटुकरूषकत्रमध्यपिण्डेक्षुफलसारचित्रार्कपिलुपुष्पहरिद्राद्वयत्रिवृद्दन्तीन्द्रयवयष्टीमधुकातिविषारसाञ्जनप्रियङ्गूनां पलिकान् भागांस्तानेकध्यं क्षेत्रपाकविधानेन पचेत् तत्साधुसिद्धमवतार्य्य परिस्रावानुगुप्तं निदध्यात् तत उपसंस्कृत्य शरीरं प्रातः प्रातरुत्थाय पाणिगुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंसृज्योपयुञ्जीत जीर्णे सुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मन्तं खदिरोदकसिद्धं मुद्गोदनमश्नीयात् खदिरोदकसेवीत्येवं द्रोणमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुक्तः शुद्धतनुः स्फूर्तिमान् वर्षशतायुररोगो भवति" । खदिरवृक्षोत्पत्तिः श्रूयते । "प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत" इत्युपक्रम्य "अस्थ्यै एवास्य खदिरः समभवत् तस्मात् स दारुणो वज्रसारोदारुणमिव ह्यस्थि तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति अन्तरे वैल्वा भवन्ति बाह्ये खादिरा अन्तरे हि मज्जानो बाह्यान्यस्थीनि" शत०ब्रा० १२।४।४।६ "विना खदिरसारेण हरेण हरिणीदृशाम् । नाधरे जायते रागोनानुरागः पयोधरे" उद्भटः । खदिरस्य विकारः अण् । खादिर खदिरवृक्षजाते त्रि० । "खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत" श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् । "अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्" याज्ञ० उक्तेः तस्य स्वर्यज्ञसमिद्धत्वम् । "अभावे खदिरबिल्वरौहितकान्" "खदिराभावे सोमवृक्षान्" । कात्या० ६।१।६।१० पलाशाभावे खदिरादीन् यूपान् कुर्वीत सोमयागे खदिर एव मुख्यः । तदभावे बिल्वादि इति भेदः । ४ऋषिभेदे च तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । खादिरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ततः क्षत्रादि० चतुर्थ्यां क । खदिरक तन्निर्य्यासादौ त्रि० । अदिरोविद्यते ऽस्य मतुप् मस्य वः अजिरा० न पूर्वदीर्घः । खदिरवत् खदिरयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् खदिरवती नदीभेदे स्त्री "अन्योऽवत्याः" पा० अस्यान्योदात्तता । खदिरात् परवनश्चन्द्रस्य असंज्ञायामपि णत्वं खदिरवणम् । खदिरस्य पाकः पील्वा० कृणच् । खदिरकृण तत्पाके पु० । ततः

उत्करादि चतुरर्थ्याम् क्। खदिरोय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। वराहा० चतुरर्थ्यां कक्। खादिरक तद्विर्त्तादौ त्रि०

खदिरपत्रिका स्त्री खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। १अरिष्टदिरे २लज्जालुलतायाञ्च राजनि० कबभावे ङीप्। खदिरपत्री लज्जालुलतायां स्त्री जटा०। ["विना खदिरसारेण" उद्भटः।

खदिरसार पु० ६त०। खदिरद्रुमस्य निर्यासजे सारे (खएर)

खदिरा स्त्री खदिरः तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः पत्रे अच्। लज्जालुलतायाम् राजनि०।

खदिरिका स्त्री खदिरः खदिररसमरसोऽस्त्यस्याः ठन्। १लाक्षायां तस्या हि खदिरतुल्यनिर्यासवत्त्वात् तथात्वम्। २लज्जालुलतायां च राजनि०।

खदिरी स्त्री खद-किरच् गौरा० ङीष्। लज्जालुलतायाम् शाकभेदे, (हाड़जोडा) २लतायाञ्च जटा०। [रत्नमा०।

खदिरोपम न० खदिर उपमा यस्य। (काँटायावला) द्रुमभेदे

खदूरक त्रि० खद्-वा० ऊरच् संज्ञायां कन्। क्षविभेदे। ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। खादूरक तदपत्यादौ।

खदूरवासिनी खे आकाशे दूरे वसति वस-णिनि ङीप्। बुद्धयक्तिभेदे त्रिका०।

खदृपत्री स्त्री खे स्थैर्ये हितं गवा० यत्, खदां पत्रमस्य गौरा० ङीष्। खदिरे राजवल्लभः।

खद्योत पु० खे द्योतते द्युत-अच्। १कीटभेदे (जोनाकी-पोका) "खद्योतयद्भिस्तातं तन्मया विस्मयान्वितम्" भा० व० १२२ अ०। "खद्योतालीविलसितनिभां विद्यु, दुन्मेषदृष्टिम्" मेघदू०। खं द्योतयति द्युत णिच्-अण् उप०स०। २सूर्य्ये जटाधरः।

खद्योतक पु० खद्योत इव कायति कै-क। १फलविषे वृक्षभेदे सुश्रु०। "कृष्णद्वतोरेणुकाकरम्भमहाकरम्भ कर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्षपातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फलविषाणि"। २सूर्य्ये पु०। [जटा०।

खद्योतन पु० खमाकाशं द्योतयति द्युत-णिच्-ल्यु। सूर्य्ये

खधूप पु० खमाकाशं धूपयति धूप-अण् उप०स०। खे धूप इव वा। आकाशगामिनि अग्निशिखायुक्ते (हाउइ) इति ख्याते पदार्थे "मुमुचुः खधूपान" भट्टिः।

खन विदारे भ्वा०उभ०सक०सेट्। खनति ते-अखानीत्-अखनीत् अखनिष्ट खायात्-खन्यात्। चखान चखनतुः चखनुः, खातम् खनित्वं खेयम्। खनिता। खनित्वा-खात्वा खानः। खनित्नुः। खनन् खनमानः। खायते खन्यते खनिः खनकः।

"इमां खनाम्योषधिम्" ऋ० १०।१४५।२१। "अभिरसि नार्य्यसि त्वया वयमग्निं शक्तेन खनितृम्" यजु०।१० "त्वां गर्त्तवर्त्त अखनन्" यजु० १२,८८। "यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति" मनुः। "अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः" ऋ० १,१७९६।

अभि+आभिमुख्येन सर्वतश्च खनने। "यो हीहाभिखनेदप एवाभिषिन्दे्त्" शत०ब्रा० ११,१,६,१६।

अव+अधःखनने। अवखनति अवखातः।

आ+समन्तात् खनने आखरः आखनः आखुः।

उद्+उत्पाटने "फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपितान्" (फलमाः)। "त्याजितैः फलसुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा द्रुमैः!" "वज्रानुत्खाय तरसाऽउत्खातलोकत्रयकण्टकोऽपि" रघुः।

नि+निधाने सक० "निचखान जयस्तम्भम्" यजुर्धायां निचखनुः" "अष्टादशद्वीपनिखातयूपः" रघुः "विषादशङ्कु च मतौ निचख्ने" भट्टिः।

निस्+निर्+निष्क्रामणे "ससुद्वाहिरखनं स्रोक्षणाभिरभिभिः" शत०ब्रा० ७।५।२।५२।

परि+परितः खनने परिखा उत्पाटने च "कण्टकिन्नीरिणस्तु समूलात् परिखायाद् वासयेद्देषामार्गम् आश्व०२।७।५ वि+विशेषेण खनने। "यत्ते भूमिं विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु" अथ० १२।१।३५।

खनक पु० खन-ण्वुल्। १मूषिके, २सन्धिचौरे च। ३भूविदारके (क्रोड़ा) त्रि० हेम० "विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलोऽब्रुवीत्" भा०आ० १४७ अ०। ४खर्ष्याद्युत्पत्तिस्थाने आकरे मेदि०। "पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा। सचक्रा सध्वजा चैव सयन्त्रखनका तथा" भा०व०१५अ०।

खन(सा)पान अनुवंश्ये क्षत्रियभेदे "खन(सा)पानोऽङ्गदोजज्ञे तस्मादधितयस्ततः" भाग० ९।२२।३।

खनयित्नी स्त्री खन-णिच्-नि० वृद्धभावः क्त्च् ङीप्। (खुनी) इति ख्याते अस्त्रभेदे सा च जिगीषुणा यात्रायामग्रे चालनीया यथाह नारदपञ्चरात्रे "खनयित्नी शुभा यात्रा जयार्थं युद्धकाङ्क्षिभिः। पञ्चवर्षशिकयुता चालनीया पुरःस्थिता"

खनित्र न० खन-इत्र। (खोन्ता) अस्त्रभेदे। "यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति" मनुः। स्वार्थे क ततार्थे हारा०।

ख(नि)नी स्त्री खन-इन् वा ङीप्। धातुरत्ना द्युत्पत्तिस्थाने

१आकरे "खनिभिः सुषुवे रत्नम्" "रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः"रघुः । २भूविदारणे च । ३आधारमात्रे "षट्टिः षट् च वरा योषित् अङ्गलक्षणसत्खनी" काशी० ३७अ० । ४खाते गर्त्ते "भृतगम्भीरखनीखनीलिम"नैष० ।

खनित्रिम त्रि० खननेन निर्वृत्तम् खन-भावे वा० क्त्रि-भप् च । खनननिर्वृत्ते । "खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः" ऋ० ७।४६।२

खनिनेत्र पु० इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे "विविंशतेः सुतोरम्भः खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः" भाग० ६।२।१६ ।

खन्य त्रि० खन-वेदे नि० यत् । खननीये गर्त्तादौ । खान्य इत्यपि तत्रार्थे । लोके तु खेय इत्येव ।

खपुर पु० खं पिपर्त्ति उच्छृतया पृ-क । १गुवाके अमरः । खमिन्द्रियं पिपर्त्ति-पृ-क । २श्रवणे त्रि० मेदि० । खेन पूर्य्यते घञर्थे कर्मणि क । ३भद्रमुस्तके पु० मेदि० ४व्याघ्रनखवृक्षे राजनि० खे आकाशे उदितं पुरं शा०त० । अशुभसूचनायाकाशोदिते ५गन्धर्वनगरे । तत्रोत्तरादि-दिग्भेदेनोदये फलभेदः बृ०सं० ५६अ० उक्तो यथा

"उदगादि पुरोक्तिवन्नृपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम् । सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय । नागरनृपति-जयावहसुदृग् विदिक्स्थं विवर्णनाशाय । शान्ताशायां दृष्टं सतोरणं नृपतिविजयाय । सर्वदिगुत्थं सततो-त्थितं च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम् । चौराटविकान् हन्याद्भूमानलशक्रचापाभम् । गन्धर्वनगरसुत्थितमा-पाण्डुरमजनिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रमृत्यु वाँसे ऽरिभयं जयः सख्ये । अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा नागमनुष्य-वाजिनां पिचुमृग् भूरि रणे वसुन्धरा ।"

खे आकाशे चरं पुरं आक०त० । २आकाशगामिनि दैत्यपुरभेदे तदुत्पत्तिकथा "पुलमा नाम दैतेयी कालका च महाहवी । दिव्यं वर्षसहस्रन्ते चेरतुः परमं तपः । तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम् । अवध्यतां वरन्ते तु सुतानामल्पदुःखिताम् । अवध्यताञ्च राजेन्द्र ! सुरराक्षसपन्नगैः । पुरं सुरमणी-यञ्च खचरं सुमहाप्रभम् सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि । महर्षिसिद्धगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः । सर्व्वकामगुणोपेतं कीर्त्तिलोकसनामयम् । ब्रह्मणा भरत-श्रेष्ठ ! कालकेयकृते कृतम् । तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्ज्जितम् । पालयाध्युषितं वीर । काल-खञ्जैश्च दानवैः" भारते वनपर्व्वणि १७३ अध्याये । "विध्वस्ते खपुरे तस्मिन् दानवेषु हृतेषु च" भा० व० १७२ अ० । ३हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका० ।

खपुष्प न० ६त० । आकाशकुसुमे तस्य यथा मिथ्यात्वप्रतिपत्तये मिथ्यात्वद्योतनाय खपुष्पेणोपमा शास्त्रेषु दीयते खकुसुमादयोऽप्यत्र ।

खभ्रान्ति पु०स्त्री खे आकाशे भ्रान्तिर्भ्रमणं मांसान्वेषणाय यस्य । चिल्ले त्रिका० । तस्य मांसान्वेषणाय खे भ्रमणात्तथात्वम् । स्त्रियां वा ङीप् । [त्रिका० ।

खमणि पु० खे आकाशे मणिरिव प्रकाशकत्वात् । सूर्य्ये

खमीलन न० खानामिन्द्रियाणां मीलनम् । तन्त्रायाम । शब्दच० तत्र सर्वेषां बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्ये व्या-पाराभावात् निमीलन भवतीति तथात्वम् ।

खमूर्त्ति पु० ख मूर्त्तिरस्य । अष्टमूर्त्तिधरे १भीमरूपे शिवे खस्य ब्रह्मणोमूर्त्तिः स्वरूपम् । २ब्रह्मस्वरूपे स्त्री "स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्" मनुः ।

खमूली स्त्री खं मूल्यभूतं मूलमस्याः ङीप् । कुम्भिकायां (पाना) त्रिका० तस्याः मूलशून्यत्वात् तथात्वम् । पृषो० वा ह्रस्वः । खमूलि तत्रार्थे । स्वार्थे क ह्रस्वः, खमूलिका तत्रार्थे शब्दच० ।

खम्ब गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । अम्बति कखम्बीत् चखम्ब ।

खर पु० खं सुखविलसतिशयेनाक्ष्यस्य र खमिन्द्रियं लाति ला-क या रलयोरैक्यम् । १गर्द्दभे । २कश्यपतरे अमरः ३राक्षसभेदे च हेम० 'चेरतुः खरदूषणावि'ति भट्टिः । "वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पनखाऽगतम् । खरे-नाशीत् सहस्रैर्ं जनस्थाननिवासिभिः । रक्षार्थं ताप-सानान्तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान मुनिराक्षसान् । दूषणञ्च खरञ्चैव, निहत्य समरावलौ । चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः" भा०व० २७६ अ० । ४कराटकिवृक्षभेदे, अजयः ५काके, अजयपालः ६कङ्कविहगे, ७कुररपक्षिणि, राजनि० ६०संवत्सरमध्ये पञ्चविंशतितमे व्यर्षभेदे तत्फलं यथा । "उपद्रुतं जगत्सर्वं तस्करैर्भूपिकैः खगैः । पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये !" ज्यो०त० । ६रवि-पार्श्वचरे १०पश्चिमद्वारगढ़े शब्दच० ११स्निग्धवर्णे च । १२तद्वति, त्रि० अमरः । खरविशदः खरांशुः १३कठिने च त्रि० 'खरविशदमभ्यवहार्य्य' मित्यत्रेति पा० भाष्यम् । १४देवताडवृक्षे स्त्री टाप् अमरः १५घर्म्मे मेदि० १६निष्ठुरे हेम० । १७दैत्यभेदे त्रिका० । जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां ङीष् ।

खरकर पु० खरस्तीव्रः करोऽस्य । सूर्ये खरकिरणखरांशु-प्रभृतयोऽप्यत्र । [इत्वम् । बलायामौ०धौ राजनि० ।

खरकाष्ठिका स्त्री खरस्यं काष्ठं यस्याः कप् कापि ह्रस्व

खरकुटी स्त्री खरा तीक्ष्णा क्षुरवत्त्वात् कुटी । १नापितगृहे त्रिका० तस्याः क्षुरवत्त्वात्तथात्वम् । ६त० । गर्दभगृहे च खरगृहादयोऽप्यत्र ।

खरकोण पुंस्त्री खरं तीव्रं कोणयते शब्दायते कुण–सञ्ज्ञायां घञ्नामनेकार्थत्वात् इह शब्दार्थता ल्युण् उप०स० । तित्तिरिपक्षिणि हेम० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

खरगन्धनिभा स्त्री खरगन्धेन नितरां भाति नि+भा–क । नागबलायां नागबलाम् (पान) जटा० ।

खरगन्धा स्त्री खरो गन्धोऽस्याः । नागबलायाम् राजनि०

खरघातन पु० खरस्यरोगं, तन्नामराक्षसं वा घातयति हन–स्वार्थे णिच्–ल्यु । १नागकेशरे, २श्रीरामे च शब्दच० ।

खरच्छद पु० खरः छदः पत्रमस्य । (उलुखड़) १तृणभेदे रत्नमा० । २कुन्दरक्षे राजनि० ।

खरजु त्रि० खरं जीर्यति जॄ–बा० कु । तीव्रगतौ "क्षभूनापत् खरमज्मा खरज्रुः" ऋ० १०,१०६,७ ।

खरणस् त्रि० खरस्य नासेव खरा वा नासा अस्य नसादेशः णत्वम् । १खरतुल्यनासिके २तीव्रनासिके च । अच् समा० । खरणसोऽप्यत्रार्थे अमरः । [भावप्र० ।

खरत्वच् पु० खरा कठिना त्वक् यस्य । १लज्जालुभेदे ।

खरदण्ड न० खरः उग्रः कष्टकाद्यतत्वात् दण्डोऽस्य । यमे धरण्यौ ।

खरदला स्त्री खरं दलं यस्याः । काष्ठोदुम्बरे शब्दच० ।

खरदूषण पु० खरस्यं दूषणस्नादकताहेतुदोषो यत्र । १धत्तूरे (धुतरा) २वस्तुदोषे त्रि० । शब्दरत्ना० । ह० । रावणभेदयोः द्वियो० "खरदूषणयोर्भ्रातोः" भट्टिः ।

खरधार त्रि० खरा उग्रा धाराऽस्य । तीव्रधारे अस्त्रभेदे करपत्रविशेषस्य खरधारस्य च व्रणादौ प्रयोगे दोषाः यथाह सुश्रुतः "तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम्" ।

खरध्वंसिन् पु० खरं खरनामानं राक्षसं ध्वंसयति धनुषणिच्–णिनि । श्रीरामे । खरहन्त्रादयोऽप्यत्र । रामस्य खरध्वंसकथा खरशब्दे दृश्या ।

खरनादिन् त्रि० खरं नदति नद–णिनि । तीव्रशब्दकारके स्त्रियां ङीप् । सा च २रेणुकाणामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।

खर इव नदति नद–णिनि । ३गर्दभतुल्यनादकारके त्रि० "उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" पा०अस्यादुदात्तता । खरनादिनोऽप्यत्यं बाह्वादि० इञ् । खारनादि तदपत्ये पुंस्त्री० ।

खरनाल न० खरं नालमस्य । पद्मे "नार्वागुगतस्तत्खरनाल-नालनाभिं विचिन्व स्तदविन्दतात्मजः" भाग० ३,८,२१ ।

खरप पु० खरं पिबति पा–क । १ऋषिभेदे ततो नडादि० गोत्रापत्ये फक् । खारपायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । बह्वृषु तस्य यास्का० लुक् । खरपास्तद्गोत्रापत्येषु ।

खरपत्र पु० खरं पत्रमस्य । १शाकवृक्षे (सेगुन) २क्षुद्रतुलस वृक्षे च रत्नमा० । ३यावनालशरे ४मरुवके ५हरिद्रे च राजनि० । वा कप् । खरपत्रक । तिलकवृक्षे शब्दच० ।

खरपत्री स्त्री खरपत्रमस्याः गौ० ङीष् । १गोजिह्वावृक्षे २काकोदुम्बरिकायाञ्च राजनि० ।

खरपात्र न० खरं पात्रम् कर्म० । लौहपात्रे त्रिका० ।

खरपादाद्य पु० खरैः पादैर्मृगैराद्यः । कपिलद्रुमे शब्दच

खरपुष्प पु० खरं पुष्पमस्य । मरुवके रत्नमा० ।

खरपुष्पा(ष्पी) स्त्री खराणि पुष्पाण्यस्याः वा ङीप् । वर्वरा-भाके (वावुइ तुलसी) अमरः ।

खरप्रिय पुंस्त्री खलो धान्यादिमर्दनस्थानं प्रियोऽस्य खरः । पारावते शब्दमा० स्त्रियां जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप् ।

खरमज्ज पु० खरं मज्जयति मस्ज–र । अत्यन्तबोधके ।

खरमज्जु शब्दे उदा० ।

खरमञ्जरी स्त्री खरा मञ्जरी यस्याः समासान्तविधेर-नित्यत्वात् न कप् ह्रस्वः वा ङीप् । अपामार्गे अमरः । तत्र ह्रस्वान्ते "फलाग्रपुष्पे खरमञ्जरेर्वा" "फलानि शिग्रोः खरमञ्जरेर्वा" । "खरमञ्जरियष्ट्याह्वसैन्धवामरदारुभिः" सुश्रु० । दीर्घान्ते "विष्वङ्खरमञ्जरीमधुश्रियु ह्यर्थ-बल्लीत्यादि० सुश्रुतः ।

खररोमन् त्रि० खरं रोमाऽस्य । कठिनरोमयुक्ते स्त्रियां वा ङीप् । खररोमत्वं गर्दभहत्याकर्मविपाकः यथाह शाता० "खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते" इति ।

२नागभेदे पु० जटा० । [काभावे खरवल्लीत्यत्र रत्नमा०

खरवल्लिका स्त्री खरा वल्ली सैव स्वार्थे क । नागबलाम्

खरशब्द पु० खर उग्रः शब्दोऽस्य । १कुररखगे । ६त० । २गर्दभशब्दे पु० । कर्म० । ३उग्रशब्दे पु० । [भावप्र० ।

खरग्राह पु० खरं ग्राहकमस्य। (वामनहाटि) भाग्यौम्।
खरग्राल न० खराणां ग्राला नपु०। गर्दभटहे।
घञ्चि० तत्र जातार्थस्य लुक्। खरग्राल। तत्र भवे त्रि०।
खरघोनि स्त्री खे आकाशे रसमूनयति ऊनि-इन्। लोहिकालतायां हारा०। [लौहपात्रे त्रिका०।
खरघोन्द पु० खं शून्यभूतः रसोन्दः रसक्लेदनमत्र। खरपात्रे
खरस्कन्ध पु० खरः स्कन्धोऽस्य। १प्रियालद्रुमे। २खर्ज्जूर्यां स्त्री टाप्। राजनि०। [मल्लिकायां रत्नमा०।
खरस्वरा स्त्री खरं स्वरति उपतापयति स्वृ-अच्। वनखरा स्त्री खमाकाशं ब्राति ला-क खस्य रः। देवताडवृक्षे अमरः। [देवताड़वृक्षे रायमुकुटः।
खरागरी स्त्री खरमागिरति आ+गृ-अच् गौरा० ङीष्।
खराभ्राङ्कुरक न० खराभ्रात् तीव्रगर्जनमेघात् अङ्कुरयति अङ्कुरि-खुल्। वैदूर्य्यमणौ राजनि० तस्य नवमेघगर्भात् जायमानाङ्कुरत्वात्तथात्वम्।
खराशा स्त्री खरं रसते भुज्यते अश-भोजने वा० व। मयूरशिखायाम् (रुहजटालता) अमरः।
खराह्वा स्त्री खरं तीव्रं गन्धमाह्वयति आ+ह्वे-क। व्रजबोदायाम् राजनि०। [चूर्णीकृतिंकल्लूरीभेदे राजनि०।
खरिका स्त्री खं राति रा-क संज्ञायां कन् अत इत्वम्।
खरोजङ्घ पु० खर्य्या गर्दभ्या इव जङ्घा यस्य। १छधिभेदे २यिवे पु०। ननोऽप्यये ङीष्। खरोजङ्घि तदपत्ये पुंस्त्री० ततोऽन्ये अदन्ये च बहुषु तस्य लुक्। खरोजङ्घाक्षत्रियपत्येषु।
खर्व पु० खन-क रस्यान्तादेशः। १शिवे २दर्पे, ३अश्वे, ४दत्ते, मेदि० ५कामदेवे उणा०। ६श्वेतवर्णे ७श्वेतवर्णवति, टनिषिद्धैकवचौ, हेम०। ८निर्बीजे, १०क्रूरे त्रि० उणा०दृ० ११पतिं वरायां कन्यायां स्त्री। हेम० गुणवाचित्वेऽपि पथ्यादिवाद्ध ङीष्। १२तीक्ष्णे त्रि० संक्षिप्तसारः। [खर्ज्ज।]
खर्ज्ज व्यथायां भ्वा०अक०पर० सेट्। खर्ज्जति। अखर्ज्जीत्।
खर्ज्जन न० खर्ज-ल्यु। कण्डूयने। [अन्द्रच०।
खर्जिका स्त्री खर्ज्ज-खुल् अत इत्वम्। उपदंशरोगे
खर्जु पु० खर्ज-उनृ। १कण्डूभेदे (चुलकानि) २खर्जूरीवृक्षे ३कीटभेदे च हेमच०।
खर्जुर न० खर्ज-उरच्। रौप्ये रत्नमा०। [उणादिको०।
खर्जू स्त्री खर्ज्ज-ऊ। १कण्डूभेदे (चुलकानि) २कीटभेदे
खर्ज्जु)र्जूघ्न पु० खर्जु(र्जू)म् कण्डूयनं हन्ति हन-टक।
१चक्रमर्दे, (दादमर्द्दन) २अर्कवृक्षे च राजनि०।
खर्ज्जूर पुंस्त्री० खर्ज्ज अरच् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्। (खेजुर) वृक्ष तस्य फलम् अण् तस्य लुप्। तत्फले न० उक्तेदगुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा
"भूमिखर्ज्जूरिका स्वादी दुरारोहा सदुच्छदा। तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका। पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्। खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा गरद्दोषादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा क्वोहारेति कीर्त्यते। खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रक्तपाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं त्रितयं गुरु। तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिक्षयापि शुक्रदम्। कोष्ठमारुतहृद्रुत्यं वान्तिवातकफापहम्। ज्वरातिसारतृष्णाकासच्छर्दिनिवारकम्। मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्। मज्जतोयां गुणैरल्पा खल्पखर्ज्जूरिका स्मृता। खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्। वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्"
"खर्ज्जूरीस्कन्धनिर्य्यासम्" रघुः। २रौप्ये ३हरितालेऽपि न० हेमच०। ४खले (खामार) मेदि०। ५तृणजातिभेदे स्त्री अमरः। (वनखेजुर)।
खर्ज्जूरवेध पु० एकार्गलापरपर्य्याये विवाहे वर्ज्जनीययोगभेदे उपयमशब्दे १२६६ पृ० विवृतिः।
खर्द्द दंशने भ्वा०पर०सक०सेट्। खर्द्दति अखर्दीत्। चखर्द्द।
खर्पर पु० कर्परयन्द्रवत् पृषो० खत्वम्। १तस्करे, २भूर्त्ते, ३भिक्षापात्रे कपाले ४भिन्नस्तृणमयखण्डे च मेदि० ५उपधातुभेदे, तुत्याञ्जने (तुँते) च न० शब्दच०।
खर्परी स्त्री खर्परं उपधातुभेदः कारणत्वेनास्त्यस्य अच् गौरा० ङीष्। खर्परीतुत्थे अमरः। ठन् खर्परिकाप्यत्र।
खर्परीतुत्थ न० कर्म०। तुत्थभेदे (तुँते) राजनि० तत्पाकप्रकारगुणाः भावप्र० उक्ता यथा। "नरमूत्रेण गोसूत्रे सप्ताहं रसकं (पारदम्) पचेत्। दोलायन्त्रेण शुद्धः स्यात् ततः कार्येषु योजयेत्। खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु। लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्। विषास्रशुक्रकण्डूनां नाशनं परमं मतम्"।
खर्व(र्व) गतौ भ्वा० घर० सक० सेट्। ख(र्व)र्वति अखर्वीं(र्वीं)त्। चख(र्व)र्व। गतिरत्र नीचत्वगतिः खर्वशब्ददर्शनात्। अन्यस्थान्यस्तु गर्वे इति भेदः।
खर्व(र्व्व) पु० खर्व-गर्वे अच्। १कुबेरनिधिभेदे शब्दरत्ना०। २कुब्जके हृद्ये अन्तस्थभेदः राजनि० तस्य गन्धस्योत्

कटतया गर्वहेतुत्वात् तथात्वम्। खर्व–गतौ अच्। वर्म्म-मध्यः २क्षुद्रे ४वामने त्रि० अमरः "खर्वे! गर्वमुहू-पूरिततनो!" तारावलीम्। ५संख्याभेदे (सहस्रकोटौ) "अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्व" मिति लीलावती। ६तत्संख्याते च

खर्व(र्वं)ट पु० खर्व(र्व)–अटन्। "एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम्। भिन्नं तु खर्व(र्व)टोनाम नदी-गिरिसमाकुलः" भाग० टीकायां श्रीधरोक्ते ग्रामभेदे।

खर्वशाख त्रि० खर्वाशाखा तत्तुल्यस्य हस्तपादयोऽस्य। वामने हेम०।

खर्वित त्रि० खर्व–नीचगतौ कर्त्तरि क्त। ह्रस्वे स्त्रियां टाप्। साच क्षमावाख्याभेदे, "संभिन्नयेऽवहेर्भ्या क्षमा-वाख्या भवेत् क्वचित्। खर्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वा-मिति चापरे" कर्मप्रदी० पूर्वदिनस्थिततिथ्यभेक्षया परदिने २अल्पकालस्थिततिथिमात्रे च।

खर्वुरा स्त्री खर्व उरच्। तरदीहक्षे राजनि०।

खर्बु(र्बु)ज न० खर्बु(र्बु) उनू तथा भूता जायते जन–ड। (खरमुज) लताफलभेदे। तस्य गुणा भावप्र० उक्ता "खर्बु(र्बु)जं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं लघु। स्निग्धं स्वादूत्तरं शीतं हृद्यं पित्तानिलापहम्। तेषु सञ्जातमधुरं सर्वा-रस्य रसाङ्गवेत्। रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम्"।

खल चलने स्खलने च भ्वा० पर० अक० सेट। खलति अस्खालीत् स्खलति प्रनिखलति खलः।

खल पुंन० खल–अच् अर्द्धर्चा०। धान्यमर्दनस्थाने हेम०। (खामार) धान्यखलः गोधूमखलः यवखलः। "खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते" मनुः। खलयज्ञः खलेकपोतः। "खले न पर्वान प्रतिहन्मि भूरि" ऋ० १०,१८,७, २धूलिराशौ च ३भुवि ४स्थानमात्रे च। खलस्य साद्यस्क्रेषु यज्ञेषु उत्तरवेदित्वेन विहितो यथा "साद्यस्क्रेषूर्वरा वेदिः "खल उत्तरवेदिः" आश्व० श्रौ० ७,१२,१४, तत्र खलशब्दनिर्द्धारणं कात्यायने यथा "खल उत्तरवेदिः धान्यखलः प्रत्ययात्" कात्या० श्रौ० २२,२,४२,४४, खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते यतः" कर्कः। "ये वेदिमभितस्तात्तुत्तरवेदिदेशे मृद्नन्ति" कात्या०श्रौ० ४५, "धान्यखलमभितः सन्निधानात् वेदि-मभितो ये यज्ञविशेषास्तात्तुत्तरवेदिदेशे मृद्नन्ति मर्दयन्ते खन्येभ्यो विशेषार्थमनुद्धुद्धिः परितो गच्छद्भिराक्रा-मन्तीत्यर्थः" कर्कः। इति पूर्वपक्षः "पांशुखलो वा प्रत्य-वाविशेषात्" ४७सू०। वाशब्दः पक्षान्तरे पांशुखलो-त्तरवेदिर्भवति तत्रापि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौ" कर्कः "पांशुखलो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः कुतः खल इत्युक्ते धान्य-खलोऽपि प्रतीयते पांशुखलोऽपि प्रतीयते" सं०व्या० इति सिद्धान्तः। ५तिलकल्के पु० (खलि) ६नीचे ७अधमे दुर्जने त्रि० "सर्पः क्रूरः खलःक्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः। मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्य्यते" चाणक्यः। "क्षमाशान्तं यः परमार्थैः सुपुष्णात्यहृष्यः खलः" भाग० १,७,३७,। ८इतरे च त्रि० अमरः। खे लीयते ली–ड। १०सूर्य्ये। खं तहस्यं लाति ला–क। ११तमालवृक्षे पु० भरत०। १२मत्तरम्भे ओषधमर्दनपात्रभेदे वैद्य-कम्। १३खण्डे डलयोरैक्यात्। "खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः" सुश्रुतः। खलकाम्बलिकौ पृथ्वौ तथा यातकमे स्थितौ" सुश्रुतः। खलएव अर्थे स्वा० स्वार्थे ठक्। खालिक खलशब्दार्थे। [शब्दच०।

खलक पु० खं शून्यं मध्ये लाति ला-क संज्ञायां कन्। कुम्भे

खलकुल ० खलकौ खलभूमौ लीयते ली–बा० ड। कुलत्थ कलाये "दश यास्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिल माषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च खल्वाः खलकुलाश्च" सु०उ० "खलकुलाः कुलत्थाः" भा०।

खलता स्त्री खस्य भ्रमा। १आकाशस्थतायाम्। खलस्य भावः तल्। २दुर्जनत्वे च। "अनिवारिततापसम्मदं कुलहीनां सुमनोभिरुज्झितां। खलतां खलतानिवासतीं प्रतिप-द्येत कथं सुधोजनः" माघः। खलता च "अद्रोहिणि तथा शान्ते विद्वेषः खलता स्मृता" इत्युक्तलक्षणा।

खलति पु० स्खलन्ति केशाः अस्मात् भीमा० अपादाने अति प्रत्ययो०। (टाक) १इन्द्रलुप्तरोगे तद्युक्ते विहृतिः। २तद्वति त्रि० स्त्रियां वा ङीप्। तद्रोगयुक्तपरत्वे कडा० कर्मधा० परनि०। युवखलतिः खलतियुवा। "अवश्यथेष्ट्र-न्ने इत्युपक्रमे "पिङ्गलखलतिविल्लिषशुक्राश्च मूर्द्धनि जुहोति कात्या० श्रौ० २०,८,१८, "खलतिः खल्लाटः" कर्कः।

खलतिक पु० खलतिरिव कायति कै–क। पर्वते "खलति-कादिषु वचनम्" वार्त्ति०। खलतिकः पर्वतस्तत्र भवानि खलतिकं वनानि" बहुत्वेऽपि एकवचनम् सि०कौ०।

खलधान पु० खलाः खड्गा धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे ल्युट्। (खामार) ख्याते खलपदार्थे हेमच०।

खलपू त्रि० खलं भूमिं पुनाति पू–क्विप्। स्थानशोधन कारिणि (फराश)। अमरः।

खलयज्ञ पु० खले कर्त्तव्यो यज्ञः। खले कर्त्तव्ये यज्ञभेदे

लाय्यायनश्रौ० सू० ४,१,२५, खलादौ तस्य विहृतिः ।

खलाजिन न० खलस्थितमजिनम् । खलस्थितचर्मणि ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । खलाजिनीय तत्सन्निकृष्ट-देशादौ त्रि० ।

खलादि पु० का० वार्त्तिकोक्ते समूहार्थे इनिप्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः । खल डाक कुटुम्ब द्रुम व्रज गो रथ कुण्डल" खलिनी डाकिनीत्यादि तत्समूहे ।

खलाधारा स्त्री खल आधारो यस्याः । तैलाधोका) "तैल-पायिकायाम्" जटाध० ।

खलि स्त्री खल-इन् । (खलि) इति ख्याते तैलकिट्टे राजनि० वा० ङीप् । "स्थाल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिल-खलीं चन्द्रनैरिन्धनौघैः" भारतरत्ना० २तालमूले रत्नमा० ।

खलि(ली)न पुंन० खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनं पृषो० वा ह्रस्वः अर्द्धर्चादि । अश्वमुखस्थायां कविकायां (कड़ि-याल) । ह्रस्वमध्यः इति राजमुकुटः । "उभयतः खलीन कनकघटकावलग्नाभ्यां पदेपदे कृताकृष्टनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवलम्ब्यमानम्" (अश्वम्) कादं० । दीर्घमध्यः २घ्राकाशलीने त्रि० ।

खलिवर्द्धन पु० "मारुतेनाधिकोदन्तो जायते तीव्रवेदनः । खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जायते रुक् न शाम्यति" इति भावप्र० उक्ते रुग्भेदे ।

खलिश पुंक्ली आकाशे जलादूर्द्ध भागे लिशति लिश-क । (खलसा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । तद्गुणाश्च "खलिशस्तु मतोत्साही कषायो वातकोपनः । रूक्षो लघुः शूलहरः किञ्चिदामविनाशनः" राजवल्लभः । पृषो० खक्किशः खल्लीशोऽप्यत्र ।

खलीकार पु० खल+अभूततद्भावे च्वि-कृ-भावे घञ् । १अपकारे जटाधरः । २भर्त्सने च । खलीकधातोस्तद्-र्थकताऽपि तेन "परोक्षे खलीकृतोऽयं द्यूतकरः "खलीक्रियते" सच्छ० खलीक्रियते भर्त्स्यते इत्यर्थः ।

खलु अव्य० खल-उन् । निषेधे एतदर्थयोगे धातोरुक्ता "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम्" भाषः "खल्विति १निषेध २वाक्यालङ्कार ३जिज्ञासा ४अनुनय ५नियमेषु" गयरत्नोक्तेषु वाक्यालङ्कारादिषु च तत्र वाक्यालङ्कारे "खलु वाचिकम्" जिज्ञासायां "स खल्व-मीति वेदम्", अनुनये "न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमेतत्" । नियमे (अवधारणे) "प्रवृत्तिसारा: खलु नाटयां स्त्रियः" प्रवृत्तिसारा एवेत्यर्थः" गयरत्नम् । निज्ञासार्थे "न खलूपरुषा पिनाकिना" कुमा० । निश्चये ३वाक्यपादपूरणे ४वीप्सायायां शब्दरत्ना० । तत्र निश्चये "न खलु प्रेम चलं हृद्यच्चने" कुमा० । "न खलु वय-समस्य दानयोग्याः" माघः । "न खल्वनिर्जित्य" रघुं "कृती भवान्" रघुः । वाक्यालङ्कारे "सर्वं प्रियं खलु भव-त्यनुरूपचेष्टम्" माघः । "धन्या गुणाः खल्वपि लोक-कान्ताः" रघुः । वीप्सया व्याप्तिः "काले खलु समारब्धाः फलं वध्नन्ति नीतयः" रघुः । काले समारब्धानीतयः फलजननव्यापिका इत्यर्थः ।

खलुक् पु० खमिन्द्रियं नेत्रव्यापारं लुनाति लुञ्च-अपनये क्विप् । अन्धकारे त्रिका० ।

खलुरेष पुंक्ली खलु रिष्यते वध्यतेऽसौ खलु+रिष-वधे कर्मणि घञ् सुपकुपेति सः । मृगभेदे शब्दच० ।

खलूरिका स्त्री अव्युत्पन्नोऽयम् । ग्रस्ताभ्याशे हेमच० ।

खलेकपोत पु० ब०व० खले पतन्तः कपोताः षा०त० अलुक् स० । खलेपतनशु कपोतेषु । तत्तुल्यः न्यायः खलेकपोत न्यायः यथा खले कपोता युगपत् पतन्ति तथा परस्पर-विशेष्यविशेषणभावानापन्ना एकत्वान्विताः यथा क्रियायां कर्मादिकारकाणां सर्वेषामेव युगपदन्वयः न तु विशेष्ये-विशेषणमिति रीत्या "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जै०उक्तेः । अयमेव न्यायः एकत्व-द्वयमिति संज्ञकोऽपि । यथा महानसीयधूमोऽनित्यत्व-एकधर्म्यवच्छेदेन अभावप्रतियोगिनि महानसीयत्वं वह्नित्व-त्वेत्युभयं प्रकारविधया भासते इति जगदीशः । गदा-धरमते तु निर्द्धर्मितावच्छेदकभानाखीकारेण वह्नित्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैवात्र महानसीयत्वं भासते इति तत्र न एकत्वद्वयमिति रीत्या बोधः किन्तु क्रियाकारकान्वय एव तथा बोधः इति भेदः सएव खलेकपोतन्यायः ।

खलेधानी स्त्री खले धीयन्ते हृषभा अत्र धा-आधारे ल्युट् ङीप् । मेधिकाष्ठे जटाधरः । २धूलौ हेम० ।

खलेयव अव्य० । खले ययोर्यत्र काले तिष्ठङ्गु० स० । खले-स्थितयवकाले ।

खलेवाली स्त्री खले वाल्यन्ते वाल्यन्ते हृषभा यत्र वल-वालने आधारे घञ् गौरा० ङीष् । शस्यमर्द्दनभूमिमध्यस्थे काष्ठभेदे (मेड़काठ) । "खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा" काात्या० श्रौ० २२,३,४८, खलमध्ये निखाता मेधिभूता खलेवाली" इति भा० । आश्व० श्रौ० ६,७,१५, तु खलव्याख्यावसरे व्युत्पत्तिरुक्ता यथा खलेवाली

यूपः" मू०। खलेऽनड्डुहमने तद्बन्धनार्थो मेधिः खले-वालीत्युच्यते खलेऽनड्डुहोवारयतीति खले वार्ली" नारा०। मेध्यां हि रज्ज्वनेनानड्डुहां वारणात् तथा भवति" रलयोरैक्यात् तथात्वम्।

खलेवुस अव्य० खले युसमत्र काले तिङ्ड्०स०। खलेस्थित युसकाले

खलेशय पु० स्त्री खे जलादूर्द्धाकाशे लिशति संश्लिष्यति गति-काले लिश-अच् ७त०। (खलिसा) मत्स्यभेदे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

खलेशय पु० स्त्री खलेशं जलादूर्द्ध्वाकाशसंसर्गं याति या-क। (खलिशा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप्। [(खामार समूह)।

खल्या स्त्री खलानां समूहः यत्। खलसमूहे अमरः

खल्ल पु० खलति क्षिप् खल् तं लाति ला-क। १ वस्त्रभेदे २ गर्त्ते ३ चर्म्मणि ४चातकविहगे पु०स्त्री० मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ५ हस्तौ चर्म्मभयपात्रे (मसक) हेम०। ६ औषधमर्हणपात्रे (खल) वैद्यकम्।

खल्लिका स्त्री खल-क्विप् तं लाति-ला-क ततः संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम्। अजीर्णे भर्जनपात्रे (भाजनाखोला) शब्दच०। शब्दचिन्तामणौ अयं वर्णमध्यः पठितः तत्र वातेः क इति भेदः।

खल्ली स्त्री खल-क्विप् तं लाति ला-क गौरा० ङीष्। "खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी" इति भावप्र-काशोक्ते रोगभेदे।

खल्लीट पु० खल्लीव टलति टल-विक्लवे वा० ड। १खलति-रोगे २तद्वति त्रि० तिका० पृषो० ह्रस्वः. खल्लिटोऽप्यत्र शब्दरत्ना०। "खल्लीटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्जनाम्" ज्ञातातमेन तस्य परनिन्दनकर्मविपा-कफलोक्ता। खल्लाट इत्येव पाठः साधुः। तत्र खल्ल इवाटति अट-अच् इति व्युत्पत्तिः।

खल्व पु० खल-क्विप् तं वाति वा-क। निम्नावे धान्यधान्य-भेदे "दश खार्याणि धान्यानीत्युपक्रमे "खल्वाश्च खल-कुलाश्च" हु०उ०। "खल्वाः निम्नावाः वल्वा इति प्रसिद्धाः" भङ्गरभाष्यवौ "व्रीहयश्च मे इत्युपक्रमे "सक्तु-गाश्च मे खल्वाश्च मे" यजु० १८,१२, खल्वाशणकाः वेददीपः। तेन २चणके च।

खल्वाट पु० खल-क्विप् तं वटते वेष्टयते वट-वेष्ट अण् उप०स०। इन्द्रयुप्ररोगे (टाक) २तद्रोगवति त्रि० हेमच०

खव सम्मार्त्तिपविलतयोः प्रादुर्भावे, च क्या० पर०अक०सेट्। अखवीत्। चखाव। प्रनिखवति। अखावीत् अखवीत्। चखाव। प्रनिखवति।

खवल्ली स्त्री खे शून्ये वल्ली। मूलशून्यायाम् १व्याकाशवल्लीग्राम राजनि०। खवल्लरीशब्दतादर्थ्योऽयम् २आकाशलतायाञ्च।

खवारि न० खात् पतितं वारि श्या०त०। दिव्योदके राजनि० खजलादर्थ्योऽयम्।

खवाष्प पु० खस्य वाष्पम्। हिमजलकणे (ओस) हारा०।

खस(श) पु०देशभेदे त्रिका०। तस्य दन्त्यमध्यता मन्वादौ दृश्यते क्वचित् तालव्यमध्यता च तेनोभयरूपता। स च देशः दृ०स० कूर्म्मविभागे १४अ० पूर्वस्यामुक्तः "अथ पूर्वस्यामि-त्युपक्रमे "खशमगधशिविरगिरिमिथिलसमतटोड्राहृ-षदनदन्तुरकाः"। सोऽभिजनोऽस्य, तद्देशस्य राजा वा ऋण्। खास(श)। तद्देशवासिनि तद्देशे च बहुषु तु अणो लुक्। ख(श)सास्तद्देशवासिनः तत्पाश्च। ते च शनकैः क्रियालोपात् वृषलत्वं गताः यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः"। "खसांस्तु खारांश्चोलांश्च मद्रान् किष्कि-न्धकांस्तथा हरि० १४ अ०। "खसा एकासनाश्चैव मद्रादीर्घवेणवः" भा० स० ५१ अ०। "अङ्गवङ्गखसेष्वेव नान्यदेशे कदाचन" मूर्च०। इक्ष्वाकुनामगन्धद्रव्ये शब्दच० ४कश्यपपत्नीभेदे दक्षकन्यान्तरे स्त्री यथा गरुड़पु० ६अ० "धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य महात्मनः। अदिति र्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका मुनिः। क्रूरः प्रधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा(सा)"। "इरा इक्ष्वा लनायक्षीक्षजातीश्च सर्वशः। खशा(सा) च यक्ष रक्षांसि सुषुवेऽप्सरसस्तथा" तत्रैव तत्प्रजोक्तिः।

खशीर पु० १देशभेदे २तद्देशवासिनि इतञ्प्रे च बहुषु। "खशीरास्तान्तचाराश्च मद्रका गिरिगह्वराः" भा० आ० ६ अ० उत्तरस्यजनपदकथने।

खशेट पुंस्त्री खं शेटति शिट-अनादरे अण्। (खलिस) मत्स्ये त्रिका० तस्य गतिकाले खस्थानाधारत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तस्य तथात्वानादरेण गमनात्तथात्वम्

खश्वास पु० खस्य श्वास इव। वायौ त्रिका०।

खष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। खषति अखाषीत्-अख-षीत्। चखाष।

खष्प पु० खन-प नि० नस्य षः। १ क्रोधे २ बलात्कारे च। खष्पौ क्रोधबलात्कारौ" त्रि० कौ० खष्पोः शब्दक-

ल्लद्रुमे तस्य शब्दस्य क्लीवतोक्तिः प्रामादिकी ।

खस्र पु० खानि इन्द्रियाणि स्यति नियलीकरोति सो–क । (खोस) (पराच्ड़ा) ख्याते १रोगभेदे । २देशभेदे ३सवर्णायां व्रात्यक्षत्रियाजाते जातिभेदे "झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खशो द्रविड एव च" मनुः । (खस्खस्) इति ख्याते वृक्षे भावप्र० खसतिलशब्दो दृश्यः ।

खसकन्द पु० खस इव कन्दोऽस्य । क्षीरकाकोलीवृक्षे रत्नमा० । खसगन्ध इति पाठान्तरेऽपि तथार्थता । खस-स्येव गन्धोऽस्य तत्र वाक्यम् ।

खसतिल पु० खसः खसपूयवत् तिलति स्निह्यते शुष्क-स्नेहत्वात् तिल–स्नेहे क । (पोस्ता) अफिफेननिर्यासके (खसखस) ख्याते वृक्षे राजनि० । तस्य तैलस्य खस पूयतुल्यगुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

खसतिलतत्फलतद्वीर्यादिगुणा भावप्र० उक्ता "तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः । स्यात् खाखसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥ पाचि तिक्तं कषायञ्च वातलञ्च कफास्रहृत् । धातूनां शोधकं रूक्षं मदकृद् वाग्विवर्द्धनम् ॥ मूत्रमेहकरं रूच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् । उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् । आफूकं शोधनं प्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ॥ तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायमित्यपि । उच्यन्ते खस-बीजानि ते खाखसतिला अपि । खसबीजानि बल्यानि दृष्प्राणि सुगुरूणि च ॥ जनयन्ति कफम् तानि शम-यन्ति समीरणम्" ।

खसम पु० खं शून्यं समं यस्य । बुद्धे त्रिका० । तस्य सर्वस्य शून्यभावनयाऽस्थिरत्वचिन्तनेन जगतःस्थिरत्व-निराकारणात् सर्वशून्यतस्वीकारेण तस्य तथात्वम् ।

खसम्भवा स्त्री खे सम्भवति सम्+भू–अच् । आकाशसंभवे वृक्षे राजनि० । [बुद्धशब्दे विवृतिः ।

खसर्पण पु० खे बन्धच्छेदेन ऊर्द्धदेशे सर्पणमस्य । बुद्धे त्रिका० ।

खसात्मज पु० खसायाः कश्यपपत्नीभेदस्य आत्मजः । राक्षसे त्रिका० तस्य तत्पुत्रत्वकथा खसशब्दे दृश्या ।

खसूचिन् खं सूचयति सूच–णिनि । प्रश्नविकारणाय आ-काशस्य नैर्मल्यादिसूचके निन्दिते वादिनि । वैया करणखसूचिः सि०कौ० ।

खस्तम पु० सिंहिकायां सुपर्णभेदे "सिंहिकायां सुपर्ण पत्रा विप्रचित्तिसुतास्तथा । व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ! । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खस्तमस्तथा । यन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव । निवातक-वचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्" गारुडपु० ६अ० । "खस्तमः शालवदनः करालः कौशिकः शरः हरि० ४२अ० ।

खस्खस पु० खसप्रकारः द्वित्वम् पृषो० । खसतिले (पोस्ता) वृक्षभेदे राजनि० ।

खस्खसर पु० हृत० । अफिफेने राजनि० ।

खस्तनी स्त्री खमाकाशः स्तन इव यस्याः । पृथिव्यां त्रिका०

खस्फाटिक पु० खमिव निर्मलःस्फाटिकः । १सूर्यकान्तमणौ २चन्द्रकान्तमणौ च हेमच० ।

खस्वस्तिक न० खं मूर्द्धोर्द्धस्थित आकाशः स्वस्तिकमिव । सम-सूत्रपातेन मस्तकोपरिस्थे आकाशविभागे प्रसिद्धाक्षरा खगोलशब्दे दृश्यम् ।

खहर पु० खं शून्यं हरोयत्र । बीजगणितोक्ते शून्यहारके राशिभेदे । "अस्मिन् विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टे-ष्वपि निःसृतेषु । बहुष्वपि स्याल्लयसृष्टिकालेऽनन्तेऽच्युते भूत-गणेषु यद्वत्" । [कर्त्तरि विट् आत् । २खसितरि त्रि० विश्वप्रकाशः ।

खा स्त्री खन–कर्मणि विट् आत् । नद्याम् निघ० खन–

खाखस पु० खस+प्रकारे द्वित्वम् पृषो० । खसतिले भावप्र० यद्बीजं (पोस्ता) । खसतिलशब्दे विवृतिः ।

खाङ्गाह पु० खे आकाशऽङ्गमाहन्ति गतिकाले आ+हन–ड । श्वेतपिङ्गलाश्वे शब्दचि० ।

खाजिक पु० खे ऊर्द्धदेशे आजः ! क्षेपः तत्र साधुः ठक् । खाजेषु हारा० । तस्य भर्जनपात्रात् ऊर्द्धदेशे स्फोटनेन तथात्वम्

खाट पु० खे ऊर्द्धमार्गे अटत्यनेन अट–करणे घञ् । शवरथे शवहरणशय्यायाम् शब्दरत्ना० ।

खाटि स्त्री खट–काङ्क्षायाम् वा० इञ् । १क्रियते (बेटा) २असदृग्यहे ३शवरथे च मेदि० । ४शुल्कग्रहणस्थाने डञ्च० संज्ञायाम् कन् । खाटिका शवरथे स्त्री शब्दरत्ना० ।

खाट्टाभारिक त्रि० खट्टाभारं हरति वहति आवहति वा ठञ् । १खट्टाभारहारके २तट्टाहके ३तदावाहके च । भारभूतखट्टाहारकादौ खाटिक इत्येव ।

खाडव न० भावप्रकाशोक्ते चूर्णविशेषे यथा "कोलामलकजं-चूर्णं गुडत्रिलाशर्करान्वितम् । सातलुङ्गरसेनाक्तं शोषितं सूर्यरश्मिभिः । एवन्तु बहुशोऽभ्यक्तं शोषितञ्च पुनः पुनः । ईषल्लवणसंयुक्तं चूर्णं खाडवमुच्यते । खाडवं मुखवैशद्यकारकं रुचिधारणम् । हृद्रोगशमनञ्चेति मुखवैरस्य नाशनम् । भोजनान्ते विशेषेण भोक्तव्यं खाडवं सदा" ।

"खाण्ड न० खण्डस्य भावः ष्यञ्० भावे अण्। खण्डभावे खण्डस्य विकारः अण्। २खण्डविकारे च।

खाण्डव त्रि० खण्डं खण्डोकारं वेत्ति वा०क। खण्डविकारयुक्ते मोदकादौ। "रसालापक्वकपित्थान् मोदकांश्च सखाण्डवान्" भा० शान्तु० ५३ अ०।

२वनभेदे। तच्च वनं पुरा शक्राद्यावासस्थानं तच्च खित्वा मोमवंशेन सुदर्शनेन राज्ञा खाण्डवी पुरी कृता पुनः सा कार्णीराजेन विजयेन जित्वा शक्रनिदेशात् वनतां प्रापिता यथाह कालिकापु० ७८ अ०।

"सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः। वीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान्। स वै त्रिभवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम्। सिंहान् व्याघ्रान् सस्तुसार्थं कश्चिन्नापि तपोधनान्। खाण्डवीं नाम नगरीमकरोन्नव शोभनाम्। त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्"। "असहिष्णुर्नरपतिर्विजयस्तं सुदर्शनम्। ऊचाय चारं बुद्ध्वा देवानाञ्च तथा ऋषीणाम्। वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम्। सम्भाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैवैष न्ययोजयत्। विजयो विपरं प्राप्य महाबलपराक्रमः। सुदर्शनस्य नृपतेरवरुन्द्यथाकरोत्। नासहत् सोऽप्यवरुद्धं विजयञ्च सुदर्शनः। चतुरङ्गबलेनाथ युद्धायाभिमुखोऽभवत्। विजयो रथमास्थाय नियुज्य चतुरङ्गिणीम्। सेनां सुदर्शनं योद्धुं समुत्थोऽभवदञ्जसा। तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना। सुदर्शनस्य नृपतेर्दैत्यासवयोरिव। ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत्॥ उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा। मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं नितिगतामिव"। "तं वीक्ष्य नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः। समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। इन्द्र उवाच। राजन्! महदनमिदमासीद्देवगणाद्वृतम्। नरगन्धर्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम्। सर्व्वार्तुसार्व्यं देवादीनाम चार्थप्रिये रतः। भङ्क्त्वा वनमिदं शुद्धं समुत्सार्थं तपोधनम्। खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः। तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम!। तत्राहं विहरिष्यामि तत्रकेण समं रहः। मुनीनाञ्च तपःस्थानं मण्डलं ते प्रसादतः। भविष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव!। मार्कण्डेय उवाच। एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा। वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात्। गच्छन्तु मो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथेच्छया। येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः। वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपादिताम्॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिद्विजं पदम्। जग्मुर्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम्"॥ "अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः। वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत। दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै। वह्निस्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत्। अहमग्निः पाण्डुपुत्र! यज्ञभागातिभोजनात्। व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना। खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिमृगराक्षसम्। यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन! तदा ममात्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात्। पुरा ह विजयो राजा खाण्डवी नाम तां पुरीम्। भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम्। यदर्थं देवविहितं वनं भक्षेतवाहन!। विरोधात्तत्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे। तन्मां त्वाहि महाभाग! वले तस्मिन्नियोजय। यथाहं सकलं भोक्तुं शक्नोमि त्वत्प्रसादतः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः। दाहयामास विपिनं तत् सर्वं प्राणिसंयुतम्। देवकीतनयोपेतो वासुदेवेन पालितः। खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः"। २तन्नामपुर्य्यां स्त्री।

खाण्डवप्रस्थ पु० इन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरवासस्थानभेदे "अजाभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽभिचिन्तितः" भा० आ० ६१ अ०। इन्द्रप्रस्थशब्दे तत्कथा दृश्या।

खाण्डवायन पु० ऋषिभेदे "व्यजनत्तदा राजन्! प्रख्याताः खाण्डवायनाः" भा० व० ११७ अ०।

खाण्डविक पु० खाण्डवं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ्। मोदककारके (मयरा) "आरालिकाः सूपकाराः ये च खाण्डविकास्तथा" भा० आश्व० १ अ०।

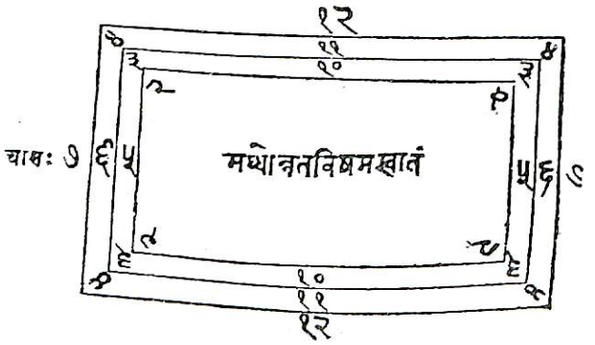
खाण्डवीरण त्रि० खण्ड इव वीरणः खण्डवीरणः ततः अरोहणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। खाण्डवीरणसन्निकृष्टदेशादौ। [मोदककारके हारा०। (मयरा)

खाण्डिक खो खण्डं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ्।

खात न० खन-भावे क्त। १खनने कर्म्मणि क्त। २पुष्करिण्यादौ त्रि० "पूर्त्तं खातादिकर्म्मच" अमरः। तडागशब्दे विवृतिः। खातजेतनादिदानार्घं क्षेत्रफलज्ञानोपयोगी खातव्यवहारो लीला० उक्तो यथा।

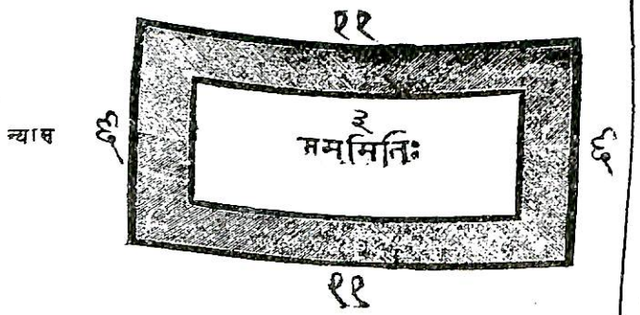
"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्य्या। गर्णाय त्वा

विस्तारं वङ्कषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या । स्यातकर्मिता सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च । क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसङ्ज्ञा स्यात् ॥ उदाहरणम् । भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्ककरैर्मितम् । त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥ यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे !। तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्यं ११ वेधे । २ ।

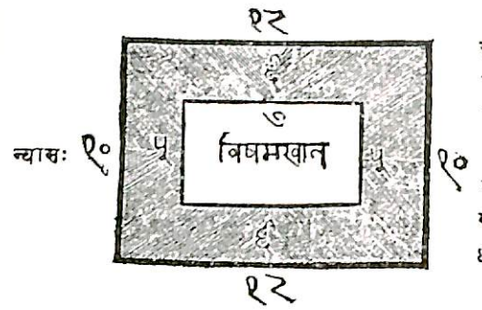
तत् क्षेत्रदर्शनम् यथा

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसङ्ज्ञा । १९८ ।

खानान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ॥ क्षेत्रफलं समभेदवेधगुणं घनफलं स्यात् । समखातफलतोऽग्रः सूचीखाते फलं भवति ॥

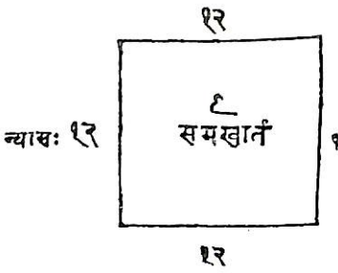
उदाहरणम् । मुखे दशहताद्यहस्तालक्ष्यं विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् । यस्याः सखे ! खमकरस्य वेधः का खातसङ्ज्ञा वद तत्र व्यायाम् ॥

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० । द्युतिजम् । ८० । एषामैक्यम् । ४२० ।

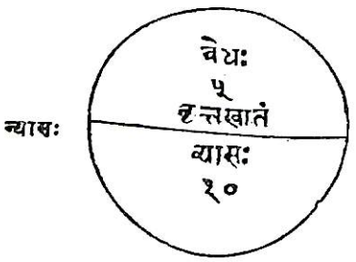
षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध । ७ । हृतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।

द्वितीयोदाहरणम् । खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः । वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

भुजः । १२ । वेधः । ९ जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय ।

व्यासः । १० । वेधः । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः ३९०७/१०५ सूक्ष्मक्षेत्रफलम् ३९२७/५ वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलं ३९/१०/२७ सूक्ष्मसूचीफलं १३०९/१० यद्वा स्थूलखातफलं २७५०/७ सूचीफलं स्थूलं वा २७५/२१ ।"

कुण्डशब्दे उदा० । २कूपे निघ० । ४खननकर्ममात्रे त्रि० "खातखुरैर्द्विभुजां विमार्गे" माघः ।

खातक न॰ खात॰ प्रसंज्ञायां कन्। १परिखायाम् (खाद) हेमच॰। "खलभर्त्तृधनस्वामी खधमर्णस्तु खातकः" इत्युक्ते २खधमर्णे ३परसैन्यविदारके च "खातकव्यूहसत्त्वश्च वज्रहर्षणकोविदम्" भा॰ शा॰ ११८ अ॰। "खातकाः परसैन्यविदारकाः" नीलक॰।

खातभू स्त्री खातयुक्ता भूः। १परिखायां २प्रतिकूपे च हारा॰

खाति स्त्री खन–खै–वा भावे क्तिन् खात्। खनने।

खात्र न॰ खन–त्रन् किच्च खात्। खनित्रे २जलाधारे च सि॰कौ॰ २धने ३खले च खीत्वप्रसारः।

खाद भक्षणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। खादति अखादीत् चखाद। खाद्यः खादकः खादनम्। णिचि। खादयति अदित् अचखादत् त। "सकृत् खादति यश्च तस्य रिपवोनाशं प्रयान्ति ध्रुवम्" ति॰ त॰ "न खादेः परशस्यानि" इषोत्सर्गमन्त्रः। "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्च खादन् मांसं न दोषभाक्" मनुः। "स हि (उशस्तिः) क्षुत्माधान् खादन्नं विभित्ते" छा॰उप॰। "मांसानि च न खादेदाद्ययोः हव्यं सभं कृतम्" मनुः। "आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निकृतां मृताम्" भट्टिः। "तादृशं भवति प्रेत्य यथा मांसानि खादकः" मनुः। प्रकृतभावश्छादसः। खादनस्य हिंसाव्यभिचरितत्वात् हिंसार्थत्वात् अकिच्चेऽपि वा॰ चुरा॰ तेन स्वार्थे णिच् खादयति। "दुर्बलं बलवन्तो हि भक्ष्यामक्ष्यं विशेषतः। खादयन्ति" मत्स्यपु॰ "मां खादय मृगश्रेष्ठ! दुःखादस्मा द्विमोचय" भा॰व॰ ६१ अ॰। "देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके। खादयन्नर्कपत्राणि" विदग्धमु॰। अस्य भक्षणार्थत्वेऽपि आदिखाद्योर्न" वार्त्ति॰ णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः न कर्मत्वम्। खादयति अन्नं वटुना" "वयोभिः खादयन्त्यन्ये" "तां स्वभिः खादयेद्राजा" मनुः। "मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः" भट्टिः। खादनञ्च कठिनादि द्रव्यस्य गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारविशेषः प्रतिषिद्धभक्षणविषये तु वदनमात्रप्रवेशेऽपि प्रायश्चित्तार्द्धमिति भेदः यथाह प्रा॰त॰ "यद्यपि अक्षादीनां कण्ठादधोनयनमेव भक्षणं न तु निष्ठीवनाय शुष्कादेः कपोलधारणं, तथाविधे प्रयोगाभावात्। तथापि मांसविषये तथाविधानुबन्धेऽपि प्रायश्चित्तं, ब्रह्मवधे तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्यः "चरेद्व्रतमकृत्वाऽपि घातार्थञ्चेत् समागतः"। अत्र हननप्रतिषेधेन यथा तदङ्गभताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं तथाऽत्रापि भक्षणप्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचारितावादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्रायश्चित्तं, मिताक्षरायामप्येवम्। अतएवोक्तं "जिघ्रन्नपि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते। यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनम्" इति। अत्र वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनेन पानातिदेशवद्भक्षणोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः। ततश्च विप्रदग्धोद्यमे लक्षमतिलक्षं निपातने" इति याज्ञवल्क्योक्तेः दण्डोद्यमे दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्द्धवत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनसम्भावनारहिते अर्द्धं प्रायश्चित्तं श्रेयम्"

खादक त्रि॰ खाद–ण्वुल्। १भक्षके। "क्षुधा मांसानि खादकः" मनुः "यदि चेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत्" भा॰ शान्तु॰ ५६२४ श्लो॰। २अधमर्णे च "खादको वित्तहीनः स्यात् लग्नको वित्तवान् यदि। मूलं तस्य भवेद्देयम्" नारदः "खादकोऽधमर्णः" मिता॰।

खादतमोदता खादत मोदत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् भयू॰स॰। खादनमोदनाय निर्देशक्रियायाम्।

खादन पु॰ खाद्यतेनेन खाद–करणे ल्युट्। १दन्ते हेम॰। भावे ल्युट्। २भक्षणे न॰। "अन्नानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित्" रामा॰२,५०॰स॰४५श्लोकः।

खादि त्रि॰ खाद–कर्मणि इन्। भक्ष्ये "अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयः" ऋ॰१,१६६,६,। "खादयः भक्ष्याः" भा॰ २त्रायके। "हस्तेषु खादिश्च इतिश्च संदंशे" ऋ॰१, १६८,२। "हस्तेषु खादिः हस्तत्रायकः" भा॰।

खादित त्रि॰ खाद–क्त। भक्षिते अमरः। "आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निकृतां मृताम्" भट्टिः।

खादिन् त्रि॰ खाद–णिनि। भक्षके स्त्रियां ङीप्। "लोहमहीं तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः" मनुः।

खादुक त्रि॰ खाद–उन् संज्ञायां कन्। हिंसाशीले हेम॰।

खादोऽर्ण स स्त्री खाद–कर्मणि असुन् खादः खाद्यमर्णं जलं यस्याः पृषो॰ पूर्वरूपैकादशाभावः नद्यां। निघ॰।

खाद्य त्रि॰ खाद–कर्मणि यत्। भक्ष्ये। "नानाविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप!" भा॰स॰ ४अ॰।

खान न॰ खै–धातूनामनेकार्थत्वात् भक्षणे भावे ल्युट्। भक्षणे। "सद्भावेन हि तृप्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः। इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः" गरु॰ पु॰ १०६ अ॰। "खाने पाने च दातव्यम्" दक्षः। तन्त्रम् खै–खनने हिंसने च भावे ल्युट्। १खनने २हिंसने च।

खानक त्रि० खन–ण्वुल्। खनके "व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान्" मनुः।

खानि स्त्री खनिरेव पृषो०ह्रस्वः। स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने आकरे हेमच०। वा ङीप् तत्रार्थे शब्दच०। [त्रिका०।

खानिक न० खानेनं खननेन निर्वृत्तं ठञ्। कुक्षौ खनित्रेण गर्त्ते

खानिल पु० खानं खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य वा० इलच्। सन्धिचौरे भित्तिभेदनेन चोरयितरि त्रिका०।

खानिष्क पु०दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कः कफहा गुरुः" सुश्रुतोक्ते मांसभेदे। [त्रिका०।

खानीदक पु० खानाय भोजनाय उदकमत्र। नारिकेले

खापगा स्त्री खस्याकाशस्यापगा। गङ्गायाम् हेम० खधुनी खनदीप्रभृतयोऽप्यत्र।

खार पु० खमवकाशमाधिक्येन हरन्ति हृ–घञ् उप० स०। खारीपरिमाणे उज्ज्वल०।

खारि(री) स्त्री खं मध्यावकाशमाराति आ+रा-क गौरा०ङीष् वा ह्रस्वः। द्रोणषोडशात्मके धान्यादिमानभेदे। "पलञ्च कुडवः प्रस्थः आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते" हेमा० दा०विष्णु ध०। अर्द्धशब्दात् संख्यायाश्च परतोऽस्य समासे वा टच्। अर्द्धखारम् अर्द्धखारि। द्विखारं द्विखारि। अर्द्धखारेण क्रीतम् ठक् पूर्वपदस्य वा ह्रस्वः। अ(आ)र्द्धखारिकम्। अध्यर्द्धशब्दात् संख्यायाश्च परतःखार्याः क्रीताद्यर्थे ईकन्। अध्यर्द्धखारीकं द्विखारीकम्। केवलाया अपि ईकन् तत्रार्थे खार्यां क्रीतम् खारीकम्। [ह्रस्वश्च। खारीधारकके।

खारिन्धम त्रि० खारीं धमति धा–खश् धमादेशः सुम् ह्रस्वश्च। खारीमितान्नपाचके।

खारिष्पच त्रि० खारीं तन्मितधान्यं पचति पच–खश् सुम् ह्रस्वश्च। खारीमितान्नपाचके।

खारीक त्रि० खारीं खारीवापमर्हति ईकन्। खारीवाप योग्ये क्षेत्रे अमरः २खारीमितधान्यादिक्रीते च।

खारीवाप त्रि०खारी तन्मितधान्यम् उप्यतेऽत्र वप–आधारे घञ्। खारीमितधान्यवपनयोग्ये क्षेत्रादौ अमरः। खारीं वपति वप–कर्त्तरि अण् उप०स०। खारीमितधान्यादिवापके त्रि० स्त्रियां टाप् स०कौ०। सुग्ध० मते अण् अतः स्त्रियाम् ईप् इति भेदः।

खार्कार पुं० गर्दभजातिशब्दे "खार्कारखरभा मत्ताः पर्य्यधावन् वरूथशः" भाग० ३,१७,१२ तस्य तत्रार्थतामाह श्रीधरः।

खार्जेय त्रि० खर्जुजस्येदम् वा० ढक्। १खर्जुजसम्बन्धिनि। २रसालभेदे न०। "मधुरदधनि मध्ये शर्करां सन्निधेयां शुचि विदलितखण्डं प्रक्षिपेत् खार्जुजेयम्। करविलुलितमेणैर्वासितं नाभिगन्धैर्जिगमिषुजठराग्निं स्थापयत्येव नूनम्। रसालं खर्जु(र्जू)जस्येदं विष्टम्भिरुचिकारकम्। हृद्यञ्च कफदं बल्यं पित्तघ्नं मूत्रकृत् सरम्" भावप्र०।

खालत्य न०खलतेर्भावः ष्यञ्। इन्द्रलुप्तरोगे "जरा खालत्यं पालित्यं शरीरमनुप्राविशत्" स्वप्न० ११।८।१६। पृषो० इमध्यतायां के यथाह सुश्रुतः "रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः क्लेष्मा सयोनितः। रन्ध्राणि रोमकूपांस्तु ततोऽन्वेति समुद्भवः। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रूक्षमेति च विभाव्यते"।

खिखिर पुंस्त्री खिङ्खिर–पृषो०। (खाकशेआली) शिवाभेदे त्रिका०। [शेआली) शिवाभेदे त्रिका०।

खिङ्खिर पु० खिमित्यव्यक्तं शब्दं किरति कृ–क। (खाकशेआली)

खिट भये भ्वा० पर० अक० सेट्। खेटति अखेटीत्। चिखेट। खेटकम्।

खिद परितापे तुदा० पर०अक०अनिट् सुचादि। खिन्दति खिन्दतः। अखैत्सीत् चिखेद। खिन्नः।

खिद दैन्ये दिवा० रुधा० च आत्म० अक० भीषायां सक० अनिट्। खिद्यते खिन्ते अखित्त चिखेद। खिन्नः। "स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोः" शकु०। "हरिरित्यखिद्यत नितम्बिनीजनः" माघः। "खिन्ने तेष्वेव ये द्रव्यं दीयमानं न गृह्णन्ति" कविरहस्यम्। "अखिन्दानस्य तेजसा" भट्टिः। "अहस्तश्चिखिदे न च" भट्टिः "खिदज्ध्यौ दैन्यके" इत्येव वोपदेवे पाठः अतएव "रक्त न्यक्षीवदक्षाभ्यदखिद्यद्वाजिकुञ्जरम्" भट्टिः आ+प्रकर्षेण खेदने। "आखेदते प्रखिदते च नमः" यजु० १६।४६। "आखेदते प्रहर्षेण खेदयति पापिनः" वेददी०। वेदे गणव्यत्ययः अन्तर्भूतण्यर्थता च।

उद्+उत्पाटने। "प्रजापतिराक्ष्णोवपामुदखिदत्" श्रुतिः। "अथ वपामुत्खिदन्ति" शतब्रा० ३।८।२।५। "इमां वपामुत्खिदन्ति मध्यतः" ३।८।३।२। "वपामुत्खिदतोत्युत्खिद्य" ४।५।११।२। सर्व्वत्र गणव्यत्ययः।

परि+समन्तात् खेदे। "कान्ताविरहपरिखेदितचित्तवृत्तिः। "परिखेदितविन्ध्यवीरुधः" भट्टिः। "लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः" भाग० ३।६।२८।

श्रम्+सम्यक्तापे अक०उत्पाटने सक०। "यथा सुहृदः श्रमट्टी

गद्य् संखिदेत् एवमितरान् समखिदत्" छा० उ०।

खिदिर पु० खिद्यते कृष्णपक्षे खिद-किरन्। चन्द्रे उज्ज्व०।

खिद्यमान त्रि० खिद-ताच्छील्ये चानश्।।दैन्यशीले२खेद-युक्ते च।

खिद्र त्रि० खिद-दैन्ये रक्। १रोगे २दरिद्रे च उज्ज्वल०। "वलित्या पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि!" अथ०५।८४।१।

खिदन् त्रि० खिद-शतृभूतगत्यर्थे कनिप्। खेदकारके। "कस्ते किरयो दभ्र खिदः" ऋ० ६।२२।४। "खिदः! शत्रूणां खेदयितः!" भा०।

खिन्न त्रि० खिद-क्त। १दैन्ययुक्ते, २श्रमसे,३खेदयुक्ते च। "खिन्नः कार्य्यान्तरे नृपः!" मनुः "तयोपचाराञ्जलि-खिन्नहस्तया" रघुः।

खिरहिट्टी स्त्री महासमङ्गायाम् राजनि०।

खिल कृष्णग आदाने तुदा० परं० सक० सेट्। खिलति अखेलीत्। चिखेल।

खिल त्रि०खिल-क। कृत्यादिना १अकृष्टे क्षेत्रादौ२सारतः संक्षिप्ते पूर्वतानुक्तपरिशिष्टे, यथा ऋग्वेदे श्रीसूक्तादि, यजुर्वेदे शिवसंकल्पादि, महाभारते हरिवंशः। खिलेषु हरिवंश इति पुष्पिकाव्याख्याने "खिलो नारायणः प्रोक्तस्तद्गुणा इषवः स्मृताः" इति नीलकण्ठेनोक्तेः ३नारायणे पु०। ततः अभूततद्भावे भूधातुना क्रियातुना च क्यङ्। खिलीभवति खिलीकरोति त्रि०। "खिलीभूते विमानानां तदापतभयात् पथि" कुमा०। "तौ सुकेत-सुतया खिलीकृते" रघुः। "पीड़यिष्यति न मां खिली कृता स्वर्गपङ्क्तिरभोगलोलुपम्" रघुः। "विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभाः" माघः। "धर्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च" मनुः। "अलं दग्धैर्दुःसहैर्दैवतैः खिलानां शिवमस्तु वः" भाग० ६।४।१५।

खिलज त्रि० खिले भवः यत्। खिलभवे लवणादौ। "यथा सैन्धवखिल्यः उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत" शत०ब्रा०१४,५,४।१२। "स्यन्दनात् सिन्धुरुदकं तस्य विकार-स्तत्रभवो वा सैन्धवः सचासौ खिल्योलवणशकलश्चेति सैन्धवखिल्यः" भा०। २खिले परिशिष्टे पठिते च। "इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते, नेदरी०। तानि च "अग्निश्च पृथिवी च समेते" इत्यादीनि यजु० २६अ० गतानि। एवम्-ग्वेदे खिल्यानि दशमखण्डले द्रष्टव्यानि।

खिलेषु पु० खिलस्य हरेरनुगुणो यत्। हरिवंशे। तत्र हरिगुणाधिक्यवर्णनात्तथात्वम्। "खिलेषुहरि-वंशे" हरिवंशस्याध्यायसमाप्तिषु पुष्पिका।

खील पु० कील+पृषो०। कीलके। "तीक्ष्णि शतानि शङ्कवः षष्टिः खीला अविचाचला ये" अथ०१०।८।४। [चुखुवे।

खु ध्वनौ भ्वा० आत्म० अक० अनिट्। खवते अखोष्ट।

खुङ्गाङ्ग पु० खुमित्यव्यक्तं शब्दं कृत्वा गाहते गाह-अच्। कृष्णपिङ्गलश्वेतवर्णेऽश्वे हेमच०।

खुज स्तेये भ्वा० पर० सक० सेट्। खोजति अखोजीत्। चुखोज उदित् खोजित्वा खूक्त्वा खुग्नः।

खुज्जा(ञ्जा)क पु० खुज-वा० आक वा० जुगागमो ह्रस्वो वा। देशतालवृक्षे रत्नमा०।

खुड खण्डे इदित् भ्वादि० आत्म०अक० सेट्। खुण्डते अखुण्डिष्ट। चुखुण्डे। खुण्डयते।

खुड भेदने चुरा० उभ० सक० सेट्। खोडयति-ते अचूखुडत्-त। खोडयाम् बभूव मास चकार चक्रे।

खुड भेदे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट्। खुण्डयति ते अचुखुण्डत् त।

खुडक पु० खुलकः लस्य डः। गुल्मभागभेदे खुलकशब्दे द्रष्टव्यः "न्यस्ते तु विषमे पादे रुजः कुर्य्यात् समीरणः। वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः खुडकाश्रितः" सुश्रु० भावप्र० तु "रूक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा। वातेन गुल्ममाश्रित्य तस्माङ्घांतकण्टकम्" स-मानप्रकरणे खुडकाश्रित इत्यस्य स्थाने गुल्फाश्रयतोक्ते-स्तस्य गुल्फांशार्थता।

खुद भेदने सक० पर० अनिट्। खोदति अखोदीत् चुखोद। "चोदयत खुदत वाजसातये" ऋ० १०।१०१।१२। माधवस्तु खुर्द्धातोरेव तदूपसङ्क्रा रलोपस्कान्दस इत्याह बोपदेवधातुपाठे तु अयं धातुर्नास्ति। "चनीखुदद् यथा सखम्" आश्व०श्रौ० २।१०।१४। [खुरः।

खुर विलेखने तुदा०पर०सक०सेट्। खुरति अखोरीत् चुखोर

खुर पु० खुर-क। १अश्वे अश्वानां पादश्चोच्यते नखाधारे पदार्थे २कोलदले ३नखीनामगम्यद्रव्ये मेदि०। करणे घञर्थे क। ४नापितास्त्रभेदे शब्दर०। ५खड्गपादे(खाटेर खुरा) धरणी। "उद्यतूलशानुशकलेषु खुराभिघातात्" माघः। "रजःकणैः खुरोद्धूतैः" रघुः। खुरशब्दस्य वह्वाऽऽदीपू वा खुरी। तेन स्त्रीत्वमप्यस्य।

खुरक पु० खुर इव कायति कै-क। तिलवृक्षे शब्दच०।

खुरणस(स) त्रि० खुर इव नासिकाऽस्य नसादेशः दृष्

समा० षत्वञ्च । चिपिटनासिके । अमरः । [खामी ।

खुरघ्र पु० खुर इव प्राति–पूरयति प्रा–क । चुरप्रशब्दार्थे

खुरली स्त्री खुर इव लाति–ला–क गौरा० ङीष् । १शरास्यासे त्रिका० । शस्त्रप्रयोगे २अस्त्रासमात्रे च । "खुरली कलहे गणानाम्" महावीरच० ।

खुराक पु० स्त्री खुर–आकन् । पक्षौ उणा० ।

खुरालक पु० खुर इवा लति पर्य्याप्नोति अल–एवुल् । लौहवयवाग्रे शब्दमा० ।

खुरालिक पु० खुराणामालिभिः कायति प्रकाशते कै–क । (भाँड)१नापितास्त्रभाण्डे,२नाराचास्त्रे ,३उपधाने च मे० ।

खुरासान पु० "हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि !। खुरासानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायणः" इत्युक्ते देशभेदे

खु(खू)ई क्रीड़ायां भ्वा०आ० अक० सेट् । खु(खू)हते अखु(खू)हिष्ट चुखु(खू)हे ।

खुलक पु०खुर–कुन् स्वार्थे क । गुल्फाष्टमभागे "आ गुल्फकखडात् खुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुलकाह्वमज्ञ" खुसु० ।

खुल्ल न० क्षुद–संप०क्विप् तां लाति ला–क पृषो० । १नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० । २क्षुद्रे ३अल्पे ४कनिष्ठे च त्रि० स्वार्थे क । तत्रार्थे निष्ठुरे दरिद्रे खले च अमरः ।

खुल्लतात पु०खुल्लः कनिष्ठस्तातस्य नि०पूर्वनि० । पितुः कनिष्ठभ्रातरि शब्दच०एवं खुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादेः कनिष्ठभ्रातरि ।

खुल्लम पु०खुल्लेन मीयते मा वा० घञर्थे क । पथि त्रिका० ।

खुशल न० तनुत्राणे "खृगलेव विस्रसः पातमस्मान्" ऋ० २।३६।४ । खुगला "तनुहिंसाया रक्षतः"भा० "पिशङ्गे खले खृगलं तदा बध्नन्ति वेधसः" अथ० ३।६।२ ।

खेखोलक पु० खे आकाशे खोलक इव लस्य रः । शब्दवत्यां यष्ट्याम् हारा० [कण्ठविवृते शब्दमा० ।

खेगमन पुंस्त्री खे आकाशे गमनमस्य ल्युलुक् स० । कालखेचर पु० खे चरति चर–ट लुलुक्स० । १शिवे, शब्दर० २विद्याधरे जटा० ३पारदे राजनि० ४सूर्य्यादिग्रहे, ५आकाशगामिमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ६तक्षे ज० रत्ना० तक्षस्य वात्यया खे गतिमत्त्वात्तथात्वम् । ७घोटके पुंस्त्री शब्दरत्ना० ८योगाङ्गे खेचरीभेदे स्त्री यथाह काशीख० ४०अ० । "कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लिप्यते कर्म्मणा । बाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता । तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता । यावद्विन्दुः स्थिरोदेहे तावत् मृत्युभयं कुतः । यावद्बद्धा च सा मुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति" इतन्त्रोक्ते पूजाङ्गे मुद्राभेदे यथा "षण्मुद्रक्षिणदेशेषु सव्यदेशे तु दक्षिणम् । बाहुमृत्वा महादेवि ! हस्तौ द्वौ परिवर्त्तयेत् च । कनिष्ठानामिके देवि ! युक्तौ तेन क्रमेण च । तर्ज्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्द्ध्वमपि मध्यमे । अङ्गुष्ठोर्द्ध्वं मनेशानि ! सरलं वापि कारयेत् । इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता" तन्त्रसा० १०मेघादिरायौ पु० । "खेचराश्च सर्वे" ज्यो० त० । सर्वे राशयः ।

खेट भोजने चुरा० चुरा० उभ० सक० सेट् । खेटयति ते अचिखेटत् त ।

खेट पु० खेटति खट–अच् खिट–अच् वा । १क्षुद्रार्थादिग्रहे, "यस्मिन्नृक्षे स्थिताः खेटाः" इति ज्यो०त० । २क्षुद्रनिन्द्ये त्रि० विश्वः । ३अधमे त्रि० अमरः ४कर्षकग्रामे पु० मेदि० "खेटखर्वटवाटीषु वनान्युपवनानि भाग० १,७,११ । "खेटाः कर्षकग्रामाः" श्रीधरः । ५अस्त्रभेदे पु० "यष्टिरूपेण खेट ! त्वमरिसंहारकारकः । देवीहस्तस्थितोनित्यम्" तत्पूजा मन्त्रः । स्वार्थे क । तत्रार्थे पु०न० "दिव्याम्बरधरां देवीं खड्ग खेटकधारिणीम्" भा० वि० ६अ० । "अनयोः स्त्रियौ च कार्ये खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ" हर्ष० सं० । अनयोः शाम्बप्रद्युम्नयोः, "खेटकं पूर्णचापञ्च" दुर्गाध्यानम् । "खेटकास्त्रन्तु हस्तस्थितमेवारीन् हन्ति यथाह "हस्तन्नोविश्वायुनानि" यजु० १६,५१ । "हस्तेस्थितोहन्ति हस्तघ्नः खेटकः" वेददी० च च यष्टिरूपः । ६चर्म्मणि मेदि० । खिट भये करणे घञ् । ७मृगयायाम् पुंन० आखेटकम् । कर्त्तरि अच् । ८तक्षणे न० हेमच० । कु(क)पात्रस्याधःस्थिते ९फलकाकारे काष्ठभेदे न० तन्त्रान्तरुक्तां हेमा०परि०ख० लक्षणसमुच्चये "तत्र खेटकमपि कु(क)पस्य त्रिविधमुत्तमं द्वादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं मध्यमनवाङ्गुलं निकृष्टम् बालानामेतत् खेटकमष्टाधानान्तु विंशत्यङ्गुलमुत्तममष्टादशाङ्गुलं मध्यमं षोडशाङ्गुलं निकृष्टमिति" चौशनसनीतिः । १०धनर्द्विजीविनि त्रि० हारा० ११बलदेवगदायाम् अमरः ।

खेटाङ्ग खेटस्याङ्गं यत्र । डाकिनीयोगप्रवर्त्तके तन्त्रभेदे, "डाकिनी राकिनीभूमप्रवेतालवराक्षसाः । यक्षत्वमाखण्डखेटाङ्गाः

कालकर्णौ शिशुग्रहाः। ज्वरापस्मारविस्फोटतृतीयक चतुर्थकाः। सर्वे पशुसमायान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात्" काशी०ख० ३१ अध्या०।

खेटितान पु० खेटति खिट-इन् खेऽटति अट-इन् वा खेटिः तानोऽस्य। वैतालिके बोधकरे शब्दमा०।

खेटिन् पु० खिट-णिनि। १नागरे २कामिनि शब्दमा०।

खेड भक्षणे अद० चु०उभ०सक०सेट्। खेडयति ते अचुखेडत्

खेट पु० खिट-भावे घञ्। १धोके हेम० २अवसादे जटा०। खिद-णिच् कर्त्तरि अच्। ३रोगे कैयटः। "खेदो-रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिलक्षणम्" सा०द० तस्य रति-मार्गगत्यादिकार्य्यता श्वासनिद्रादिकारणता चोक्ता "रतिखेदश्रमसुप्तपद्मा निद्रा संज्ञाविपर्य्ययः" सा०द०। "नि-यमितपरिखेदा तल्किरश्चन्द्रपादैः" कुमा०।

खेदि पु० खिद-अपादाने इन्। १किरणे निघण्टुः।

खेदिन् त्रि०खिद-णिच्-णिनि। १दैन्यकारके स्त्रियां ङीप् वा च २अशनपर्णीलतायाम् शब्दच०।

खेय त्रि०खन-कर्मणि यत् टेरेत्। १खननीये २परिखायां न० अमरः। ३सेतुभेदे "सेतुश्च द्विरिधोज्ञेयः खेयो वन्ध्यस्तथैव च। तोयप्रवर्त्तनात् खेयः" मिता०नारदः। सेतुशब्दे विवृतिः। "नाऽखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सद्भृत्यशालिनः" भट्टिः।

खेल चलने अक०गत्यां सक० भ्वा०पर० सेट्। खेलति अखेलीत्। क्वादित् अचिखेलत् त। "माऽस्मिन् खलः खेलतु" नैष०। खेला खेलनम् खेलः। "लीला-खेलमनुप्रापुर्मेरोश्चास्तस्य विक्रमम्" रघुः "खे खेल-गामी तमुवाच वाहः" कुमा०। खेलितम् "स्फुट-कमलोदरखेलितखञ्जनयुग्मम" गीतगो०।

खेलन न०खेल-ल्युट्। १क्रीड़ायाम् हलायु०। आधारे ल्युट् ङीप्। २शारिफलके (छक) स्त्री हेम०। करणे ल्युट। ३क्रीड़ासाधने।

खेला विलासे कण्ड्वा०प०अक०सेट्। खेलायति अखेलायीत् खेलायां बभूव आस चकार। "खेलायन्निशं नापि सद्यः क्षत्य रतिं वसेत्" भट्टिः।

खेला स्त्री खेल-भावे अ। क्रीड़ायाम् अमरः।

खेऽलि स्त्री खे आकाशे अलति भूषति खल-इन्। १गाने २वाणे ३सूर्य्ये ४विहगे च पु० ५आकाशगामिमात्रे त्रि०।

खेव सेवने भ्वा०या०सक०सेट्। खेवते अखेविष्ट क्वादित् अचि-खेवत् त।

खेसर पु०क्ली खे आकाश इव शीघ्रगामित्वात् सरति सृ-ट अलुक् स०। गर्द्दभादस्त्रीजाते अश्वादुगर्द्दभीजाते वा अश्वतरे पशुभेदे राजनि०। [खायति अखासीत् चखौ।

खै स्वैर्य्ये अक० खनने हिंसायाञ्च सक० भ्वा०पर० अनिट्।

खैमख पु०खे आकाशे कर्त्तव्यः मखः स्वार्थे अण्। आकाश-कर्त्तव्ये यज्ञभेदे "खण्डखाद्य खैमखाद्य मध्ये तदुरिः" ब्रह्म० ४।१५।१५। खैमखे इत्यत्र स्तोभयोगात् अग्ने इत्यत्र अग्नाइ इति तद्रूपम्। [त्रादौ।

खैलागन त्रि० खिल+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक। खिलनिर्द्दे-

खोड्राह पुंस्त्री। श्वेतपिङ्गलवर्णे अश्वे हेमच०।

खोट गतिप्रतिघाते भ्वा०पर०अक०सेट्। खोटति अखोटीत्। चुखोट खोटः खोटनम् खोटितम्। क्वादित् चङ्यत्र ह्रस्वः। अचुखोटत् त। खोटित् त।

खोट क्षेपे अद०चुरा० उभ०सक० सेट्। खोटयति ते अचु-

खोटि(टी) स्त्री खोट-इन् वा ङीप्। १चतुरनार्य्यां २पालङ्क्यौषधे च शब्दच०।

खोड गतिप्रतिघाते भ्वा०पर०अक०सेट्। खोडति अखोडीत् चुखोड। क्वादित् णिचि चङ्यत्र ह्रस्वः अचुखोडत् त।

खोड क्षेपे अद०चु०उभ०सक०सेट्। खोडयति ते अचुखोडत् त

खोड त्रि० खोड-गतिप्रतिघाते अच्। खञ्जे। (खोड़ा)।

कडारा० कर्म्म०वा पूर्व्वनिपातः। बालखोडः खोडबालः।

खोडकग्रीवक न०खोड क्षेपे ल्वुल् तथाभूतं ग्रीवमस्य कप्। कपिग्रीवेऽपक्षे त्रिका०।

खोर गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट्। खोरति अखो-रीत्। चुखोर। क्वादित् चङि अत्रह्रस्वः अचुखोरत् त।

खोर त्रि० खोर-अच्। खञ्जे हेमच० संज्ञायां कन्। खोरक हयानां ज्वरे ज्वरशब्दे विवृतिः।

खोल गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट। खोलति अखो लीत् चुखोल क्वादित् च अत्रह्रस्वः अचुखोलत् त।

खोल त्रि० खोल-अच्। खञ्जे शब्दरा०।

खोलक पु० खोल-अच् संज्ञायां कन्। पाकपात्रभेदे (खोला) २शिरसो भागभेदे (खोपड़ा) ३वल्भीके ४गुवा-कवलकले मेदि०।

खोलि स्त्री खोल-इन्। ढूणे शब्दमा०। भिङ्गलग्रन्थे त्रिका०।

खोलसुक पु० खे आकाशे उलसुक इव रक्तवर्णत्वात्।

ख्या प्रसिद्धौ दीप्तौ अक०कथने प्रकाशने ज्ञाने च सक० अद० पर०अनिट्। ख्याति अख्यत्। आर्द्धधातुके चक्षिङःख्याञ्ख्याः ख्याधातुस्तु उभ०। अख्यत् अख्यात-अख्यास्त। चख्यौ चख्ये। ख्यातः ख्यातिः ख्यानम्। ख्येयम्। ख्याता

तत्व कथने "अख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेः" भट्टिः। कर्म्मणि ख्यायते अख्यायि। "हिरण्मयपुरमित्येव ख्यायते नगरं परम्" भा० स्वपरशब्दे दृश्यम्। "विभीषणेन सोऽख्यायि" भट्टिः। "युभयोगसमायुक्ता यत्नो यतभिधा यदि। महासहेति सा ख्याता कुलकोटीः समुद्धरेत्" ति० त०। [२२।१४।

अति+अतिक्रम्य कथने। "परोरुद्रावतिख्यतम्" ऋ० ८।

अनु+अनुकर्षणे। "अनु पूर्वाणि चख्यथुर्युगानि" ऋ० ७। ७०।४। "अनुचख्यथुः अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम्" भा०। अनुवादे च। [२१६ पृ० दृश्यम्।

अनु+आ+तात्पर्य्यावधारणार्थं व्याख्याने अन्याख्यानशब्दे

अभि+आभिमुख्येन दर्शने "स्थलीकं सुमना अभिख्यम्" ऋ० ७। ८६।२। "अभिख्यमभिपश्येयम्" भा०। "अभिख्याय तं तिग्मतेन विध्य" ऋ०२।३०।६। "अभिख्याय मंवीच्च" भा०। अभितः ख्यातौ च "पुरुषमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत!" भा०आनु०६६अ०। दीप्तौ अक०। अभिख्या। "काव्यभिख्या तयोराधीत्" रघुः॥

अव+अवाक्प्रेक्षणे। "अव हि ख्याताधिकूलादिस्रंशः" ऋ०८।४७।२। न्यक्कारेण दर्शने च "यदा वाख्यत्सु भरणम्" ऋ० १०।२७।२। "अवाख्यत् अवाकृतं न्यक्कृतमहं पश्याभि" भा०।

आ+कथने। :"आख्याहि मेकोभवानुग्ररूपः" गीता। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" पा०। "स पृष्टः सर्वतो वार्त्तामाख्यद्राज्ञे न सन्नतिम्" रघुः। "अनाख्याय ददत् दोषं दण्डमत्र उत्तमसाहसम्" याज्ञ०। "सेवा स्वदृत्तिराख्याता" मनुः। [३।३।३।४

उद्+आ+उदाहरणे। "दश वीर्य्याण्युदाख्याय" शत०ब्रा०

उप+आ+पुराहृत्तकथने। उपाख्यानम्। उत्तरदानेन व्याख्याने च। "यदुताहं त्वया पृष्टो वैरजात् पुरुषादिदम्। यदावोचत् तदुपाख्याने प्रश्नान्यांश्च कृतवान्नृपः" भाग० २।६।४५।

प्रति+आ+निवारणे "यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद!" भा०व० ५६अ०। "अभिप्रेतमनापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः" भाग० २।३१। २५।

वि+आ+विवरणे शब्दान्तरेण तदर्थकथने। "अथातः पुत्रपरिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः" शौनकः। "व्याख्यातुं कुशलाः केचित् ग्रन्थान् धारयितुं परे" भा० आ० १अ०। विशेषेण कथने च "व्याचचक्षुरुशन्तश्च शुभं प्रकरणम्"।

अनु+वि+आ+। उक्तस्य पुनः व्याख्याने "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" छा०उप०।

उप+वि+आ+उपासनादिविभूतिफलकथने "ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं भवति" छा० उ०। "तस्माच्चरस्योपव्याख्यानमेवैतदुपासनम् एवंविभूति एवं फलमित्यादि कथनरूपव्याख्यानम्" भा०। "खल्वेतस्यैवाचरस्योपव्याख्यानम्" छा०उ०।

सम्+आ+ सम्यक्कथने। "तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने!" स्कन्दपु० प्रभासख०।

परि+परितः सर्वतो वा ख्यातौ "सूतपुत्र! यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः। च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः" भा०आ० ५अ०। "अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कवेः" रामा०सु० २।१४।

सम्+परि+सम्यक् सर्वतः ख्यातौ। "यथावत् संपरिख्यातो गन्धर्वीपुत्रसत्तमः तथा" भा० आ० ६५ अ०।

प्र+प्रकर्षेण कथने। "यस्तु देव सहस्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः" भा० व० ३५ अ०।

वि+विशेषेण ख्यातौ "संह्लाद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः" भा० आ० ६७ अ०।

सम्+सम्यक् कथने "दश पितामहान् सोमपान् संख्याय" शत०ब्रा० ४।३।३। एकादिसंख्याभेदेन गणने "संख्यास्यसि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप!" भा०व०७अ०।

अन्वादिपूर्वकस्य सर्व तदुपसर्गद्योत्यार्थसहितसंख्याने "अतः कार्त्स्न्यं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिण्डयेत्" स्मृ० शि० प्रतिसंख्या प्रत्येकसंख्या प्रतीतसंख्या वेत्यर्थः।

ख्यात त्रि० ख्या—क्त। १कथिते २विश्रुते च अमरः। भावे क्त। ४कथने ५घोषणायाम् न०। "तथा ख्यातविधानञ्च योगसञ्चार एव च" भा० शा० ५६ अ०। "ख्यातमभिमन्त्रितदुन्दुभिनादेन प्रमाणकथनम्" नीलक०।

ख्यातगर्हण त्रि० ख्याता गर्हणा निन्दाऽस्य। प्रसिद्धनिन्दे अवगीते अमरः।

ख्यातगर्हित त्रि० गर्हितं गर्हणं भावे क्त ख्यातं गर्हित मस्य। प्रसिद्धनिन्दे जटा०।

ख्याति स्त्री ख्या+क्तिन्। १प्रशंसायाम्, २प्रसिद्धौ ३कथने च अमरः। ४प्रकाशे ५ज्ञाने च। "ख्यातिञ्च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिवृतो निरोद्धुम्" माघः। "सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ

भिन्नाविति ज्ञात्वेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाप्रहणात् संसारः विवेकात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इत्तिरूपान्तां निवर्त्य स्वयमकार्यतयैव स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः" मल्लि०। ज्ञानरूपा ख्यातिश्चतुर्विधा असत्ख्यातिशब्दे ५२१ पृ० दर्शिता। "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" पात०सू०। "यदार्थं ब्राह्मणः प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयात्तस्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघनामसमाधिर्भवति" भा०। "मनोमहान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातीश्वरः" इति भा०भा० दर्शिते हिरण्यगर्भबुद्धिरूपे ईश्वरत्वे च। "स्वप्ने यथात्मानः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी" साङ्ख्यप्रवचनभाष्यधृतवाक्यम्।

ख्यापक त्रि० ख्या—ज्ञाने प्रकाशे णिचि ण्वुल्। १ज्ञापके २प्रकाशके "नित्यपुरुषख्यापकान् हेतून्" सुश्रुतः।

ख्यापन न० ख्या—प्रकाशे णिच्—भावे ल्युट्। प्रकाशने "ख्यापनेनानुतापेन तपसा धारणेन च। पापकर्म्म मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि" मनुः।

इति वाचस्पत्ये खकारादिशब्दार्थ सङ्कलनम्।

२४६१पृष्ठस्य क्रोड़पत्रम् खड्गिधेनुशब्दस्यपूर्व्वमिदम्

खड्गकोष पु० खड्ग इव कुष्णाति कुष—अच्। खड्गाकारपत्रे लतामेदे गन्धचि०। ६त०। (खाप) इति ख्याते खड्गावरके काष्ठचर्म्मादिनिर्म्मिते २पदार्थे अत्रार्थे तालव्यान्तोऽपि।

खड्गट पु० अडगे इव टलति अत्र टल—विलम्बे बा० आधारे ड। १वृक्षकाण्डे शब्दर० तस्याङ्गसर्थे अस्थिवत् पीड़ाकरत्वात्तथात्वम्।

खड्गधेनु स्त्री खड्गो धेनुरिव यस्याः। क्षुरिकायाम् तस्या अस्थिपुत्रिकात्वात्तथात्वम्। खड्गा गण्डकी धेनुः जातित्वात् पोटेत्यादिना पा० कर्म्मधा० पूर्व्वनिपातः पुंवद्भावश्च। २धेनुरूपगण्डक्यां मेदि०। [लतामेदे शब्द०।

खड्गपत्र पु० खड्ग इव तीक्ष्णं पत्रमस्य। खड्गलताख्ये

खड्गपरीक्षा स्त्री खड्गस्य परीक्षा। खड्गस्य रूपघटनादिना शुभाशुभज्ञानोपयोगिन्यां परीक्षायाम् सा च युक्तिकल्पतरौ उक्ता यथा "खड्गरूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका। ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानात्मकं शुभम्। अभिन्ने दृश्यते यादृक् विच्छिन्ने घटिते तथा। यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रचक्षते। नीलकृष्णादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते। तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तत् जातिरिति गद्यते। अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योपसूचकम्। तत्रेत्थमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः। अङ्गातिरिक्तं खड्गादेर्यच्छुक्लत्वादिसूचकम्। तदरिष्टमिति प्राज्ञैर्भूमिरङ्गादिधारणम्। यः खड्गे जायते शब्दोनखदृष्ठादिनाहते। स ध्वनिस्तुरना मानम् ज्ञानमष्टविधन्विदम्। पद्माद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि क्षतिमाः। अत्यावश्यकक्षतिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजा विति। शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा। त्रिंशच्चेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च। भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः। मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां सङ्ग्रहो मतः"। अधिकर्म्मसिशब्दे दृश्यम्।

खड्गपिधान न० खड्गोऽपिधीयते आच्छाद्यतेऽनेन अपि+धा—करणे ल्युट् अपेरलोपः। (खाप) असिकोषे हलायु०। स्वार्थे क। तत्रार्थे हेम०।

खड्गपुत्रिका स्त्री खड्गस्य पुत्रिकेव। क्षुरिकायां मेदि०।

खड्गफल(क) पु० खड्गः फलमिव त्यगाढतत्वात् मध्ये यस्य वा कप्। (खाप) इति ख्याते असिपिधाने त्रिका०।

अड्गमुद्रा स्त्री "कनिष्ठानामिके बद्ध्वा खाङ्गुष्ठेनैव दृश्यते। शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संलग्ने खड्गमुद्रिका" तन्त्रसारोक्ते शक्तिपूजनाङ्गे मुद्राभेदे।

खड्गारीट पु० खड्गारिरिव रटति गच्छति रट—गतौ क। (ढाल) ख्याते चर्म्ममये फलके। खड्गं तद्धारातुल्यव्रतमार्च्छति आ+ऋ—गतौ कीटन्। असिधाराव्रतधारिणि त्रि० मेदि०। तच्च व्रतमसिधाराव्रतशब्दे ५५० पृ० दर्शितम्।

खड्गिक पु० खड्गं खड्गाकारोऽस्यास्य ठन्। मस्तिष्कीचीरकेने तस्य खड्गाकारवत् शुभ्रतया तथात्वम्। खड्गेन चरति ठन्। १शौनिके शूगयौ च मेदि०।

ग

गकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं जिह्वामूलस्पृक्कण्ठदेशः, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामूलस्पर्शः, बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। मार्कण्डेयमते अस्य दक्षिणगण्डस्थे न्यासः। अस्य ध्येयरूपध्यानादिकं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा "गकारं परमेशानि ! पञ्चदेवात्मकं सदा। निर्गुणं त्रिगुणातीतं निरीहं निर्मलं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्वशक्त्यात्मकं प्रिये !। अरुणादित्यसङ्काशं कुरुङ्कुमं [illegible] ध्यायेत्"। हृदयस्थद्वादशदलकमलस्य कादिठान्तद्वादशवर्णेषूनतया अस्य तन्मध्यगत्वम्। अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "गो गौरी गौरवं गङ्गा गणेशो [illegible] कुलेश्वरः। शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः। सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः। विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा सगिवन्ध्यस्त्रिलोचनः। गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नकुलोधरा। तेजस्वती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लयः"। काव्यादिरचनायामस्य संयुक्ततया प्रथमबिन्दौ च लक्ष्मीः फलम्। "कः खोगोवश्च लक्ष्मीम्" संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्गविन्यासयोगः। पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ सभोऽयमिति" दुर्गादासटीकायां सर्वेषामतयोक्तेः।

गै—क। १गतौ २गमने ३गन्धर्वे पु० एकाक्षरको० ४गुरुवर्णे "ध्यात्सङ्ख्यैर्लोलैरेभिर्दशभिरक्षरैः" छन्दोम०। "गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः" छन्दोम०। "गरात्मनगतौ गतौ" "गौ स्त्री" इत्तर०। "धुप्युपपदे गमेर्डः। हृदुग हृदयगामिनि कण्ठग कण्ठगामिनि इत्यार्थे त्रि० "हृन्नाभिः प्रयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः" मनुः। रूप्युपपदे गै—क। सामग सामगातरि छन्दोग छन्दोगातरि त्रि०।

गकार पु० ग+स्वरूपे कार। गस्वरूपे वर्णे "गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः" छन्दो०।

गगन न० गम—युच् गोऽन्तादेशः। णत्वं प्रामादिकम् "फाल्गुने गगने फेने णत्वमिच्छन्ति वैवराः" इत्युक्तेः। १आकाशे २शून्याङ्के। २लग्नापेक्षया दशमराशौ तस्य उदितराश्यपेक्षया स्वस्वस्तिकास्थितत्वात् तथात्वं तथा हि पूर्वस्यामेव राशौनामुदयेन ततः सप्तमराश्युदये तस्य अस्तम् दशमराशिस्तु तदा स्वस्वस्तिकस्थितः इति तस्य मूर्द्धस्थाकाशस्थितत्वात् तथात्वम्। तद्गुणादेः आकाशशब्दे ५६२ पृ० विवृतिः। सुश्रुते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चेति" देहस्याकाशधर्म्मा उक्ताः "पृथिव्यप्तेजो वायाकाशानां ससुदायात् द्रव्याभिनिर्वृत्तिः" इत्युपक्रम्य द्रव्यगता गगनजधर्म्मास्तत्रोक्ता यथा "कृत्स्नशरीरद्रव्यव्याप्तिर्विविक्तसव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम् तन्मार्दवकौशल्यलाघवकरम्"। तथाकाशगुणभूयिष्ठं संशमनम्" इत्युपक्रम्य भूतविशेषसाचिव्येन धातुविशेषसंशमनकारित्वं तस्य दर्शितं सुश्रुतेन यथा "खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शमयेति शरीरिणाम्। वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः" "तस्याकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वम्" इति च। तस्य धर्म्मविशेषाः भा० भा० उक्ता यथा "आकाशस्य गुणः शब्दोव्यापित्वम् छिद्रमेव च। अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता। अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विक्रतानि च"। "गगनं गणाधिपतिमूर्त्तिरिति" माधः। "अधोचदेनं गगनस्थ पृश्नाः (स्वरेण) रघुः। "प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमाव र्जितदृष्टीः" मेघ०।

गगनगति पु० गगने गतिर्यस्य। १देवे २सूर्य्यादिग्रहे ३खड्गपक्षिणि त्रि०। ७त०। ४आकाशे गतौ स्त्री।

गगनचर त्रि० गगने चरति चर—टच्। आकाशगामिनि देवसूर्य्यादिग्रहविहगादौ। तत्र विहगे "निसूदयन् बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरः (गरुड़ः) तदा" भा० आ० २८ अ०। [हेमच०

गगनध्वज पु० गगनस्य ध्वज इव। १मेघे, हारा० २सूर्य्ये

गगनप्रिय पु० दैत्यभेदे। "प्रह्लादोऽथगिराः कुक्षिः संह्लादो गगनप्रियः" हरि० ४२ अ०।

गगनमूर्द्धन् पु० दानवभेदे। "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च यः" भा० आ० ६५ अ०। दनुवंशकथने। "तथा गगनमूर्द्धा च कुक्षिनाभो महासुरः" हरि० ३अ०।

गगनसद् त्रि० गगने सीदति गच्छति सद—क्विप्। गगनगामिनि देवसूर्य्यादिग्रहविहगादौ। "बालत्वं दृढता वा यदि गगनसदां जन्मकाले नराणाम् प्रह्लादानन्दस्य" जातकालङ्कारः। "विश्वेशान् गगनसदः करोत्यकुण्ठान्" माघः। गगनविहारिनृपभृत्तयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

गगनसिन्धु स्त्री ६त०। मन्दाकिन्याम् "गगनसिन्धुफेनपटलजालान्तरस्थ" काद०। गगननद्यादयोऽप्यत्र।